

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Момир Ј. Нинковић

**ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
И СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА (1945–1964)**

Докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Momir J. Ninković

**ECONOMIC RELATIONS BETWEEN
YUGOSLAVIA AND THE SOVIET UNION
(1945–1964)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

МЕНТОР

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Доц. др Срђан Мићић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране _____

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА (1945–1964)

САЖЕТАК: Циљ дисертације је да прикаже и објасни одвијање југословенско-совјетских економских односа у периоду од 1945. до 1964. Тема је сагледана у контексту политичких односа две државе, пошто су исти пресудно утицали на одвијање економске сарадње. Током разматране две деценије, економски односи Југославије и Совјетског Савеза били су подложни осцилацијама, смени успона и падова, и прошли су кроз више различитих фаза. У основним цртама посматрано, када су односи између две државе били добри, долазило је до ширења економске сарадње и СССР је – у складу са могућностима – настојао да пружи економску помоћ ФНРЈ. Наспрам тога, периоди захлађења у политичким односима били су праћени сужавањем привредне сарадње, совјетским економским притиском на ФНРЈ, па и вишегодишњом економском блокадом. Пошто се крупни привредни планови у вези са оснивањем производних мешовитих друштава нису остварили, а извршавање више значајних кредитних аранжмана је било прекидано услед нарушених прилика на релацији Београд–Москва, најважнији облик економске сарадње током разматраног периода била је робна размена. Велико, и не толико захтевно, „тржиште“ СССР-а је било у стању да прихвати различите југословенске производе, а „прва земља социјализма“ је, заузврат, могла да испоручује ФНРЈ неопходне сировине и полуфабрикате, као и различите машине и индустријску опрему. Економски односи су представљали важну област југословенско-совјетске билатералне сарадње у разматраном периоду, али им у досадашњим историографским радовима, уз ретке изузетке, није била посвећена већа пажња. Дисертацијом је попуњена постојећа празнина у историографији и омогућено потпуније сагледавање југословенско-совјетских односа у наведеном периоду. Осим тога, она представља и прилог познавању српско/југословенско-руских/совјетских економских односа уопште.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Совјетски Савез, Хладни рат, економски односи, робна размена, клиринг, кредити, мешовита друштва, економска помоћ, економска блокада.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК _____

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE SOVIET UNION (1945–1964)

ABSTRACT: This dissertation aims to show and explain the development of Yugoslav-Soviet economic relations in the period from 1945 until 1964. The topic was observed in the context of political relations between the two countries since those relations were crucial for the development of economic cooperation. During the two observed decades, the economic relations were subject to fluctuations, alternating ups and downs, and went through several different phases. Basically, when the relations between the two countries were good, the economic cooperation was expanding and the USSR, in accordance with its capabilities, was disposed towards providing economic aid to the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY). In contrast, the periods of poor political relations were accompanied by a decline in economic cooperation, the Soviet economic pressure on the FPRY, and even the economic blockade which lasted for several years. Since the large economic plans which encompassed the founding of joint-stock companies were not accomplished, and the execution of several important loan arrangements was interrupted due to dwindling relations between Belgrade and Moscow, the most important mode of economic cooperation during the observed period was trade. The large, but not too demanding market of the USSR was capable of accepting various Yugoslav products, and in return "The First Socialist Country" was able to deliver the raw materials and semi-finished products, as well as all sorts of machinery and industrial equipment to the FPRY. The economic relations were an important aspect of the Yugoslav-Soviet bilateral cooperation during the observed period, but they were not the focus of research in contemporary historiography, with a few notable examples. This dissertation fills the existing gap in historiography and enables a more complete observation of the Yugoslav-Soviet relations in the aforementioned period. Besides that, it presents a contribution to the knowledge of Serbian/Yugoslav-Russian/Soviet economic relations in general.

KEY WORDS: Yugoslavia, Soviet Union, Cold War, economic relations, trade, clearing, loans, joint-stock companies, economic aid, economic blockade.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: _____

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД	1
Југословенско-совјетски односи (1918–1945)	1
Преглед историјата економских односа две земље	29
У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.....	47
ОД НАЈТЕШЊЕ САРАДЊЕ ДО ЕКОНОМСКЕ БЛОКАДЕ (1945–1949)	83
Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа:	
политички односи Југославије и СССР-а	83
Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска	133
Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?	206
Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње	
са једном „пријатељском земљом“?	285
ОД ЕКОНОМСКЕ БЛОКАДЕ КА ПОСТЕПЕНОЈ	
НОРМАЛИЗАЦИЈИ ОДНОСА (1949–1956)	335
У сенци сукоба са Информбироом: економска блокада Истока (1949–1953)	335
Постепено кретање ка пуној нормализацији (1953–1956)	372
Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума	
до обнове пуне размене	412
Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.....	453
УСПОНИ И ПАДОВИ У ОДНОСИМА И НОВИ СУКОБ (1956–1962)	532
Политички и економски односи између совјетске тежње	
за „монолитним лагером“ и „сопственог пута“ у социјализам Југославије	532
Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба	620
Совјетски кредити Југославији: од помоћи до „принципа узајамне користи“	721
НОВО ПРИБЛИЖАВАЊЕ И ТЕШЊА ЕКОНОМСКА САРАДЊА (1962–1964)	775
Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе	
Југославије и СССР-а	775
Динамични раст спољнотрговинске размене	851
Питање совјетских кредита Југославији	939
Приближавање Југославије СЕВ-у и успостављање сарадње (1962–1964)	972
Планови за тешње економско повезивање кроз индустријску кооперацију	
и специјализацију	1001
ЗАКЉУЧАК	1055
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	1061
БИОГРАФИЈА АУТОРА	1092

ПРЕДГОВОР

У историографији је јасно уочен и истакнут „судбоносни значај југословенско-совјетских односа за живот на овим просторима“.¹ Уз везе са Сједињеним Америчким Државама (САД), односи са Савезом Совјетских Социјалистичких Република (СССР, Совјетски Савез) су – током дводеценијског периода на који се односи наше истраживање (1945–1964), односно за време Хладног рата, уопште – за Југославију представљали најважнију „билатералу“. Шире посматрано, односи српског народа са Русима, односно српске/југословенске државе са руском/совјетском, имали су – од успостављања првих контаката до данас – велики, може се рећи и огроман значај. Како је примећено у историографији: „Анализа тоталитета односа и веза Срба и Руса од 12. до 21. века [...] јасно показује њихов изузетан значај.“² Наведене чињенице довољно говоре у прилог тога због чега су потребна и важна изучавања различитих питања из историје српско/југословенско-руских/совјетских односа. Ствар је утолико јаснија ако узмемо у обзир и то да су „српско-руски односи, како прошли, тако и савремени, увек [...], као уосталом и данас, привлачили изузетну пажњу савременика“, те да су – бар када је у питању српска страна – „чинили важну саставницу и представљали важан чинилац приликом доношења битних, пре свега политичких, одлука“.³ Сложеност вишевековних веза два народа и значај српско-руских односа у колективном менталитету, пре свега српског народа, довели су до тога да њихова перцепција „врши латентан али константан притисак на сферу политичког“.⁴

Иако историјат економске сарадње две државе није привлачио, нити привлачи пажњу научне и шире јавности на онакав начин као политичке везе, „историја наших економских односа с Русима“ – како је прибележио један савременик и активни учесник збивања о којима је у овој дисертацији реч – „није мање драматична од историје наших политичких односа“.⁵ Како су „економски односи мерило за намере једне земље према другој“⁶ – утолико пре када је реч о односима једне велике, светске силе⁷ са мањом државом – и та питања су, дакле, важна за потпуније сагледавање српско/југословенско-руских/совјетских односа. Пошто су „савремена тумачења српско-руских односа неретко [...] оптерећена митовима, површним, једностраним и искључивим, идеологијом обојеним тумачењима“, потребно је „учинити максималан напор да се међусобни односи српског и руског народа, како историјски, тако и савремени, сагледавају и тумаче што рационалније“.⁸ Као и у осталим областима југословенско-совјетске сарадње, и по питању економских односа, привредних веза и контаката две државе, у литератури могу да се уоче нетачна, искривљена тумачења догађаја и „селективна перцепција“ података, што не доприноси одговарајућем сагледавању и потпунијем разумевању „прошле стварности“. Такво изношење нетачних података и погрешних тумачења карактеристично је и за оне који су про-совјетски, односно проруски настројени и за њихове „антиподе“.

Примера ради, говорећи о совјетској помоћи током Другог светског рата и економским односима у послератном периоду Владо Дапчевић наводи како је СССР – „онда кад је у Русији владала глад“ – дао Југославији „петсто хиљада тона пшенице и сто милиона долара у злату“. „Као поклон – да бисмо могли од ових са Запада да купујемо неке неходне ствари“ – „појашњава“, даље, Дапчевић.⁹ Пре свега, Југославија је 1944. од СССР добила 50.000 (прецизније: 53.004), а не 500.000 тона жита. (У „одбрану“ В. Дапчевића треба рећи да је прво-

¹ Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1996, str. 156.

² Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд 2012, стр. 253.

³ Исто, стр. 8.

⁴ Исто, стр. 251.

⁵ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977, str. 33.

⁶ Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд 1953, стр. 479.

⁷ Током периода на који се односи дисертација, СССР је био једна од две светске суперсиле. (М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 161.)

⁸ М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 8.

⁹ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac. Ja, Vlado Đapčević*, Beograd 1990, str. 122.

битно била објављена погрешна вест о испоруци 500.000 тона жита, али су, потом, били предузети кораци да се она демантује.) Штавише, део тог жита је – као плен Црвене армије – поптицао из саме Југославије. Што се тиче „сто милиона долара у злату“, Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) је са совјетском владом у јуну 1944. закључио споразуме о два зајма – једног у износу од 1.000.000 рубаља,¹⁰ а другог у вредности од 2.000.000 долара. Југословенска страна је – на рачун оба зајма – искористила износ који је био мањи од милион долара.¹¹ Ни 1944, ни током првих послератних године Москва није била у могућности да одобри Југославији зајам (утолико пре да га да „као поклон“) у износу од „сто милиона долара у злату“.¹²

У намери да прикаже велике размере пружене помоћи и начин на који се иста давала Југославији, један од најпознатијих „Ибеоваца“ је, такође, истицао: „Стаљин је овим нашим дао све што су тражили. Чак и више. И то бесплатно. Директно из фабрика добили су: наоружање за комплетних седамнаест пешадијских дивизија – од пушке и пиштоља, преко митраљеза, пушкомитраљеза, до топова који улазе у оквир пешадијске дивизије; три тенковске дивизије оних Т-34 који су тада били најбољи тенкови на свијету; три авио-дивизије; тешку артиљерију за резерву Врховне команде... Данас би то вриједило, гарантујем, бар десет милијарди долара.“¹³ Приликом сусрета Јосифа Висарионовича Стаљина и Јосипа Броза Тита у септембру 1944, први је, заиста, саопштио да ће по појединим ставкама, попут испоруке тенкова, СССР дати више од траженог. Међутим, давање помоћи која је била већа од тражене није било правило већ изузетак. Осим тога, наоружање и војна опрема који су стизали из СССР-а једним делом нису били „директно из фабрика“, што, опет, не умањује значај пружене помоћи.¹⁴ Помоћ која је пружана током Другог светског рата била је – како је у једном писму навео Ј. Б. Тито – „огромна“.¹⁵ Међутим, та помоћ је – како у току Другог светског рата, тако и после њега – пружана у складу са совјетским могућностима и није могло свим југословенским молбама и захтевима да се изађе у сурет,¹⁶ нити су испоручено наоружање и војна опрема били нови.¹⁷ Чињеница да је СССР током Другог светског рата пружио Југославији велику и значајну помоћ, свакако, заслужује пажњу (као и околност да је Краљевина Србија добила велику руску помоћ током претходног светског сукоба). Међутим, преувеличавање размера помоћи и начина на који је иста пружана, не доприноси ширењу „научног знања“,

---

¹⁰ Према званичном совјетском курсу, у току 1944. године вредност једног долара је износила пет рубаља и 30 копејки. (Российский государственный архив социальнополитической истории (РГАСПИ), Ф. 82 (Личный фонд В. М. Молотова), Оп. 2, Д. 1373, Л. 4, Записка Наркомфина СССР А. Зверева с приложением проекта телеграммы по вопросам о количестве изготавливаемых денежных знаков для Югославии и о курсе рубля при обмене на динары, 24.11.1944.) У питању је, дакле, била вредност која је одговарала износу од 188.679 долара.

¹¹ Опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“

¹² О кредитним могућностима СССР током првих послератних година и давању „робних кредита“, услед недостатка девизних средстава, опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“

¹³ S. Ćuruvija, *nav. delo*, str. 122.

¹⁴ О размерама, карактеристикама и начину на који се током Другог светског рата одвијало пружање совјетске војне помоћи, опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“

¹⁵ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, приредили: Бранко Петрановић, Урош Костић, Косара Вукасовић, Игор В. Бухаркин, Нина В. Васиљева, Виктор А. Сољанскиј, Нина А. Есаулова и Леонид Ј. Гибјанскиј, Београд 1996, док. 488, стр. 617.

¹⁶ Опширније у поглављима „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“, „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“, „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“ и „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“

¹⁷ Ни наоружање које је Југославија по завршетку Другог светског рата куповала на кредит од Совјетског Савеза углавном није било ново. (АЈ, фонд 837, Кабинет Председника Републике (КПР), I-3-a/101-4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.) Опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“

већ пружа поједностављену и искривљену слику „прошле стварности“ и доприноси стварању погрешне представе о (привредним) могућностима Совјетског Савеза/Русије.

Наспрам тога, у литератури се могу срести примери неодмерене, претеране критичности према држању Москве на плану економских односа са Југославијом. Поједини аутори приказују совјетско држање у доста негативнијем тону у односу на збивања из „прошле стварности“, прећуткују једне и тенденциозно истичу друге чињеница, износе нетачна тумачења и тврдње. Најупечатљивији и најпознатији пример представља писање Владимира Дедијера о тим питањима.¹⁸ На пример, за инвестициони кредит од 25. јула 1947. В. Дедијер наводи да је био „обично бацање прашине у очи Југословенима“ и да СССР од почетка „уопште није имао намеру да га изврши“.¹⁹ На основу увида у документе о преговорима и реализацији тог кредитног аранжмана, може се рећи да су изнете тврдње произвољне и нетачне.²⁰ Као што је настојао „корене“ југословенско-совјетског сукоба да „пројектује“ на 1941. годину, В. Дедијер је на сличан начин спорна питања из економских односа две државе померао уназад, на период пре 1948, како би показао „континуитет“ у „политици потчињавања Југославије“ од стране Ј. В. Стаљина.²¹ Даље, у настојању да совјетско држање према Југославији прикаже у што негативнијем светлу, В. Дедијер је нетачно наводио да је „по споразуму“ на положају генералног директора у југословенско-совјетским мешовитим друштвима – у чијим рукама су се налазила велика овлашћења – „увек у сваком друштву морао бити само совјетски грађанин!“²² Иако су дужност генералног директора у два основана друштва обављали совјетски грађани, увид у Споразум о економској сарадњи од 8. јуна 1946. и постигнуте договоре јасно показује да то није било тако, већ да је за једну половину планираних друштава (4) генерални директор требао да буде совјетски, а за другу половину (4) југословенски грађанин.²³ И низ других ствари у вези са мешовитим друштвима – попут тога да је иницијатива за њихово оснивање потекла са совјетске стране 1946. године,²⁴ а југословенски званичници су били ти који су још од 1944. настојали да покрену то питање²⁵ – у књигама В. Дедијера приказане су на тенденциозан начин.²⁶

И о структури југословенско-совјетске робне размене је, такође, писано на неодговарајући начин. У вези са њом, В. Дедијер је истицао: „Руси су нарочито инсистирали да им дајемо битне артикле, које је наша земља могла без тешкоћа да пласира на међународно тржиште. Ту у првом реду долазе обојени метали, разне руде, кудеља, хмељ. У нашем извозу у СССР, на пример, 1948. године било је 40% до 50% руда и метала, иако ови представљају 25% целокупног нашег извоза.“²⁷ Инсистирање совјетске стране на „битним артиклима“ било је карактеристично само за трговинске преговоре који су вођени крајем 1948, када се сукоб две државе увелико распламсао, а током 1945, 1946. и 1947. године СССР је пристајао да увози и производе који му нису били потребни, како би Југославија могла да „покрије“ разлику између огромних увозних потреба и скромних извозних могућности.²⁸ Осим поменутих појединачних нетачних и/или тенденциозно изабраних података, В. Дедијер је, уопштено посматрано, пренаглашавао значај који је економија имала за избијање сукоба („срж сукоба: економски односи“).²⁹ Вршење еко-

¹⁸ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*; *Isti, Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Београд 1978; *Isti, Dokumenti 1948. Knjiga prva*, Београд 1979.

¹⁹ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 466; *Isti, Dokumenti 1948*, I, стр. 121.

²⁰ Опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“

²¹ В. Дедијер, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 128.

²² В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, стр. 461; *Isti, Izgubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 103.

²³ Момир Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2/2015, стр. 136.

²⁴ В. Дедијер, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 95.

²⁵ М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 131.

²⁶ Опширније у поглављу „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“

²⁷ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, стр. 446; *Isti, Izgubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 129.

²⁸ Опширније у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

²⁹ В. Дедијер, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 93–132. О месту економије у „узроцима“ сукоба, опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

номског притиска на ФНРЈ од првих месеци 1948, прекид реализације потписаних кредитних аранжмана и, напослетку, потпуна економска блокада Истока, до које је дошло крајем 1949, били су – сами по себи – довољно спорни и нанели су велику штету Југославији,³⁰ да нису потребни никакви нетачни подаци и произвољна тумачења да би се делатност Москве приказала у негативном светлу. Међутим, тенденциозно потискивање одређених чињеница и истицање других („селективна перцепција“), изношење поједностављених виђења и сагледавање одређених питања без (неопходних) нијанси, те навођење нетачних података и тумачења, на начин на који то В. Дедијер чини – све то отежава рационално сагледавање економских односа две државе у периоду пре почетка сукоба (1945–1947) и замагљује представу о њима. Као и остале области српско/југословенско-руских/совјетских односа, и економска сарадња је – као што смо могли видети на примеру „података“ које наводе В. Дапчевић и В. Дедијер – била подложна различитим тенденциозним и једностраним тумачењима. Пошто је реч о важној области југословенско-совјетске билатералне сарадње, која је битна за потпуније сагледавање међусобних односа две државе, и на том плану је потребно улагање „максималног напора“, како би се та питања „што рационалније“ сагледала.³¹

*

За разлику од изучености политичких односа Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1945. до 1964, којима је посвећен већи број истраживања домаћих и страних, пре свега совјетских и руских, историчара, привредне, економске везе две државе нису привлачиле већу пажњу истраживача. Уз ретке изузетке, попут мешовитих друштава³² или преговора које је Светозар Вукмановић Темпо водио крајем августа и почетком септембра 1955. у Москви,³³ питања из југословенско-совјетских економских односа су углавном успутно, без улажења у детаље и дубља разматрања, дотицана. Чак и она питања чији значај је у историографији јасно уочен, попут два инвестициона кредита закључена 1956. године, нису обрађена на одговарајући начин, већ су – углавном – успутно помињана, уз низ грешака и непрецизности.³⁴ Такав диспарат у изучености питања из политичких, дипломатских веза Југославије са одређеном државом и истраживањем њихове економске сарадње, није карактеристичан само за југословенско-совјетске односе. За разлику од богате библиографије историографских радова о спољној политици и дипломатским односима Југославије у Хладном рату,³⁵ економски односи социјалистичке Југославије са иностранством нису привлачили нарочиту пажњу

---

³⁰ Низ савременика је оставио сведочанства о томе како је економском блокадом нанет „врло тежак ударац нашој економици“, односно да су „Руси [...] нанијели велику материјалну штету нашој земљи“. (V. Мичуновић, *нав. дело*, стр. 33; Boris Kidrič, *Sabrana dela*, VII, Beograd 1985, str. 583.) О последицама економске блокаде, опширније у поглављу „У сенци сукоба са Информбироом: економска блокада Истока (1949–1953)“.

³¹ М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 8.

³² Чедомир Крунић, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“, *Лет*, бр. 2/2000, стр. 127–151; Goran Stefanović, *Yusta. Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012*; Милан Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012, стр. 216–259, 316–331; М. Гулић, М. Нинковић, „Мјеšovита jugoslovensko-sovjetska društva: slučaja JUSTE“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2014, str. 143–163; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 129–150; Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949. Између сарадње и супротстављања*, Београд 2020, стр. 119–131.

³³ Андрей Борисович Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва 2008, стр. 518–530.

³⁴ О непрецизностима и грешкама који су пратили писање о „инвестиционом“ и „алуминијумском кредиту“, опширније у поглављима „Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

³⁵ О изучавању спољне политике социјалистичке Југославије, опширније: Lj. Dimić, „Historiography on the Cold War in Yugoslavia: From Ideology to Science“, *Cold War History*, 2/2008, pp. 285–297; Isti, „Istoriografski putokazi. Istoriografsko nasleđe o spoljnoj politici Jugoslavije u hladnom ratu“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 25–46; Isti, *Jugoslavija i Hladni rat. Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Beograd 2014, str. 7–32; *The Bibliography of New Cold War History. Second enlarged edition*, Edited by Csaba Békés, Budapest 2018, pp. 995–1014.

историчара. Како је својевремено приметио Енес Милак: „Спољнотрговинска политика Југославије, њени економски и трговински односи с иностранством мало су истраживани.“³⁶ У односу на средину деведесетих, када је изречена наведена тврдња, у изучавању тих питања направљен је видан искорак, нарочито у последње време.³⁷ Међутим, заостајање за истраживањем политичких и дипломатских односа социјалистичке Југославије и даље је изузетно велико. Наведено не представља „специфичност“ југословенске и српске историографије. Пишући о економским односима СССР-а и Мађарске после Другог светског рата, Ласло Борхи је приметио да већина литературе која се односи на Хладни рат наглашава безбедносне и идеолошке аспекте совјетског понашања према источноевропским државама, а да је „економски аспект“ тих односа, иако значајан, био – упадљиво – занемарен.³⁸ Истраживач совјетско-пољских економских односа Александар Михајлович Орехов је, на сличан начин, указивао на општу усредсређеност историчара на изучавање политичких питања и веза између источноевропских држава и занемаривање економске компоненте њихове сарадње.³⁹

Ако се вратимо на српско/југословенско-руско/совјетске односе, можемо рећи и да неистраженост економске сарадње две државе није нека специфичност послератног, хладноратовског периода. Радови посвећени економским односима две земље недостају и за претходне периоде. Наведено се – са једне стране – може објаснити ниским нивоом трговинске размене и малим значајем привредних веза у претходном периоду.⁴⁰ Са друге стране, у изучавању југословенско-совјетских и, даље, српско-руских веза и односа постоји одређена „фасцинација високом политиком“. Усредсређеност већине истраживача на политичке, дипломатске односе две државе има „оправдање“ у томе што је политика била та која је „у многим сегментима, чинила основу и била кључни мотивациони фактор међусобних односа“. Она се „рефлектовала и у доброј мери профилисала“ различите области српско/југословенско-руско/совјетске билатералне сарадње, па и њихове привредне и економске односе.⁴¹ Иако су у историографији обрађена одређена питања и „покривени“ поједини периоди,⁴² економски односи две државе током 19. и прве половине 20. века, до 1945. године, нису систематски истражени. Може се рећи да – у одређеној мери – изузетак од тог правила представљају два светска рата, мада се ту није радило о редовним економским односима две државе, већ о материјалној и финансијској помоћи – у првом случају царске Русије Краљевини Србији, а у другом Совјетског Савеза Народноослободилачком покрету (НОП) Југославије.⁴³ У том смислу, добар показатељ изучености наведене проблематике представља то што у

³⁶ Enes Milak, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1996, str. 175.

³⁷ Остављајући по страни чланке у којима су обрађена ужа питања из економских односа социјалистичке Југославије са иностранством, овом приликом скрећемо пажњу на три обимнија истраживања: Ivan Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, Florence 2017; Милан Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2018; Божица Ж. Славковић Мирић, *Југославија и Албанија 1945–1948: економски односи*, Београд 2020.

³⁸ Laszlo G. Borhi, „The Merchants of the Kremlin: The Economic Roots of Soviet Expansion in Hungary“, *The Cold War International History Project. Working Paper No. 28*, Washington 2000, pp. 5–6.

³⁹ Александр Михайлович Орехов, *Очерки истории экономических отношений СССР и ПНР. 1944–1957 гг.*, Москва 2017, стр. 11–15.

⁴⁰ Опширније у поглављу „Преглед историјата економских односа две земље“.

⁴¹ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 23–25.

⁴² На пример: Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, стр. 103–116; Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007, стр. 37–39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, у: *Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина*, одговорни уредник Алексеј Тимофејев, Београд 2020, стр. 167–171; Јарослав В. Вишњаков, „Над Београдом господари 'Москва!' Руско-српска војно-економска сарадња на почетку XX века“, *Токови историје*, 2/2018, стр. 11–26; Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*, Београд 2020, стр. 229–261; Isti, „Na putu normalizacije – jugoslovensko-sovjetski trgovinski pregovori 1940.“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/2021, str. 33–68.

⁴³ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988, str. 187–230;

синтези посвећеној српско-руским односима од 12. до 21. века, професора Мирослава Јовановића, у делу који говори о „историографском наслеђу“, нема пописа радова који се баве економским односима две државе и привредним везама два народа, иако је „занимање за историју српско-руских односа присутно“, како аутор наводи, „у науци и друштву Србије и Русије доста дуго“.⁴⁴ У историографији је већ примећено да је економија била „Ахилова пета“ руског присуства на Балкану,⁴⁵ Парафразирајући наведено, рекли бисмо да су истраживања економских односа две земље „Ахилова пета“ историографије о српско-руским, односно југословенско-совјетским односима.

Иако је, као што смо видели, политика важна као основа за даље разумевање питања и тема из различитих области југословенско-совјетске сарадње, треба рећи да њено изучавање „само делимично може помоћи да се разумеју и објасне међусобни односи“. Како је већ примећено у историографији: „пуноћу, многостраност и вишезначност српско-руских односа немогуће је разумети фокусирањем искључиво на раван политике“.⁴⁶ Изучавање економских односа две државе у периоду од 1945. до 1964. године је, са једне стране, само по себи важно због тога што је Совјетски Савез – свеукупно посматрано – био важан привредни партнер Југославије.⁴⁷ Са друге стране, изучавање појединих питања из привредне сарадње две државе и њихових економских односа у целини, омогућава нам да потпуније, са више нијанси, сагледамо њихове међусобне односе. Наведено је утолико важније због осцилација кроз које су од 1945. до 1964. пролазили односи две државе. У том смислу, изучавање економских односа има нарочит значај за потпуније сагледавање одређених, „прелазних“ периода – на пример, 1948. и 1949. године, када се, постепено, појачавао совјетски притисак на ФНРЈ или за потпунији увид у процес нормализације односа између две државе средином педесетих. Исто тако, оно је значајно за рељефније сагледавање наизменичних успона и падова, односно смену „топлијих“ и „хладнијих“ тонова у југословенско-совјетским односима током друге половине педесетих, као и промену у држању Москве према Југославији до које је дошло почетком шездесетих. Иако је, дакле, неопходно поћи од политике да би се на одговарајући начин сагледао ток и разумело одвијање привредне сарадње две државе, изучавање њихових економских односа има и „повратни значај“ за потпуније разумевање целокупних односа Југославије и Совјетског Савеза.

Свеукупно посматрано, основни циљ дисертације је да – за период од 1945. до 1964. године – попуни постојећу празнину у историографији на плану изучавања југословенско-совјетских економских односа. Изучавање различитих питања из економских односа две државе током наведене две деценије, која су у претходном периоду – уз ретке изузетке – углавном била испутно дотицана или им уопште није била посвећена пажња, као и сагледа-

---

Исти, *Србија и царска Русија*, стр. 135–152; Галина Игоревна Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, Београд 2010, стр. 31–46; 77–204; 214–223; Мирослав Јованович, „Ленинским курсом: Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, в: *Родина (специальный выпуск): Россия на Дунае*, 11/2010, стр. 130–131; Василий Каширин, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко“, в: *Родина (специальный выпуск): Россия на Дунае*, 11/2010, стр. 132–138; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, приређивачи Алексеј Тимофејев, Дарко Кремић, Београд 2014; *Россия на сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремич, Москва 2014; Д. Шаренац, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, у: *Први светски рат и балкански чвор. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 6–7. децембар 2011*, главни и одговорни уредник Момчило Павловић, Београд 2014, стр. 359–376; Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, Београд 1988; Анатолий Михайлович Сергиенко, *Оказание Советским Союзом военно-технической и кадровой помощи Югославии в годы Второй мировой войны*, Белгород 2007.

⁴⁴ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век. Историја односа*, стр. 12–22.

⁴⁵ А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, у: *Русские в Сербии*, отв. редактор А. А. Максаков, Белград 2009, стр. 46; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век. Историја односа*, стр. 253.

⁴⁶ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век. Историја односа*, стр. 24.

⁴⁷ Драган Богетић, „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, 2/2008, стр. 343; Исти, „Југославија између Истока и Запада“, *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 20.

вање југословенско-совјетске привредне сарадње, током разматраног периода, у целини, представља новину и најважнији научни допринос истраживања. Осим тога, резултати истраживања југословенско-совјетске економске сарадње од 1945. до 1964. омогућавају потпуније сагледавање и разумевање односа између две државе у наведеном периоду. У том смислу, дисертација представља и „прилог“ изучавању југословенско-совјетских односа током прве две послератне деценије. Шире посматрано, ако се има у виду низак ниво српско/југословенско-руских/совјетских економских односа у периоду пре 1945. године, односно околност да су исти тек по завршетку Другог светског рата попримили шире размере, може се рећи да две деценије које су обрађене у овом истраживању обухватају релативно велики и – упркос томе што је један део разматраног периода обележила економска блокада – значајан део укупног историјата економских односа две државе. Напослетку, дисертацијом је – нарочито оним делом истраживања који се односи на прву половину шездесетих година – постављена солидна основа за даље изучавање југословенско-совјетских економских односа.

*

Предмет истраживања дисертације представљају целокупни економски односи и привредна сарадња Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1945. до 1964. године. Током овог периода економска, привредна сарадња две државе била је директно условљена стањем њихових политичких односа и прошла је кроз више различитих фаза: од тесне економске сарадње и помоћи Совјетског Савеза Југославији, преко економских притисака и економске блокаде, обнављања односа, успона и падова у односима и кретања две земље ка тешњој сарадњи на економском плану током последњих година периода на који се односи дисертација (1962–1964).

Хронолошки оквир теме чине године 1945. и 1964. Иако је Совјетски Савез од марта 1944. пружао материјалну помоћ Народноослободилачком покрету Југославије, редовни економски односи су засновани Споразумом о узајамним испорукама робе који је склопљен 13. априла 1945. у Москви. До тада су, за време „безуговорних односа“, испоруке вршене према потреби једне и друге стране. Ако оставимо по страни мање значајан споразум који је закључен са Албанијом, треба напоменути да је Споразум од 13. априла 1945. био први послератни споразум о робном промету и плаћањима који је Југославија склопила са неком земљом, што на одређени начин симболише дубоке политичке и економске промене до којих је дошло на крају Другог светског рата. У односу на Краљевину Југославију потпуно су измењени принцип и оријентација спољне трговине, која је од 1945. била усмерена ка Совјетском Савезу и земљама из његове сфере утицаја. Није на одмет приметити и да је поменути споразум потписан свега два дана после Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између СССР и Југославије, који је представљао „угаони камен“ спољнополитичке оријентације Југославије у наредним годинама. Имајући у виду датуме потписивања, можемо рећи да они симболички одражавају чињеницу да је политика ишла испред економије, што је, као што смо навели, карактеристично за цео период на који се односи дисертација. Година 1945. се намеће као природна почетна тачка и због тога што је тада завршен Други светски рат и Југославија се, после победе социјалистичке револуције, потпуно окренула СССР-у са којим је сарађивала на „најтешњим политичким, економским и идеолошким основама“.⁴⁸

Друга гранична година (1964) изабрана је због тога што је Југославија тада успоставила сарадњу са Саветом за узајамну економску помоћ (СЕВ). То је представљало значајан корак у економским односима две државе, којим су положени темељи за даље ширење сарадње. Споразум о учествовању Југославије у раду органа СЕВ-а био је јединствен у односу према свим осталим споразумима које је социјалистичка економска интеграција до тада закључила и омогућавао је Југославији да учествује у раду оних органа за које је имала интерес. То се на почетку односило на спољну трговину, валутно-финансијске односе, црну и обојену металургију, машиноградњу, хемијску индустрију и координацију научних и техничких истраживања, да би касније било проширено и на низ других области. Осим успостављања сарадње са

⁴⁸ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998, стр. 451.

СЕВ-ом (септембар 1964), нашу тему, и 1964. годину, смо заокружили посетом југословенског савезног секретара за спољну трговину Николе Џуверовића СССР-у (3–11. новембар 1964). Током посете су потписани Протокол о робној размени за 1965. годину и Споразум о испоруци бродова СССР-у за период 1966–1970. године. Ова два споразума на симболички начин представљају, са једне стране, врхунац сарадње у периоду од 1962. до 1964. године (укупна вредност оба аранжмана била је 500 милиона долара), а – са друге стране – најављују даљи развој економске сарадње две земље у наредном периоду. При одређивању 1964. као граничне године, од великог значаја била је и смена Никите Сергејевича Хрушчова до које је дошло средином октобра. Смена човека који је био на челу СССР-а дуже од једне деценије је, сама по себи, догађај од изузетне важности, а за југословенско-совјетске односе је утолико важнија због тога што је он на њих имао пресудан утицај и водио рачуна да не дође до претераног заостравања и сукоба попут 1948, настојећи да се – у кризним периодима – односи одржавају бар по „државној линији“.

Од 1945. до 1964. године политички и економски односи Југославије и Совјетског Савеза, као што је већ поменуто, прошли су кроз више различитих фаза. Током разматраног периода економски односи су представљали једну од најважнијих области билатералне југословенско-совјетске сарадње. Имајући у виду промене у односима до којих је долазило, поделили смо разматрани, дводеценијски период на четири велике хронолошке целине: 1945–1949, 1949–1956, 1956–1962, 1962–1964. Иако је 1948. представљала велику преломницу у политичким и свим другим односима, економски односи су у јако суженом обиму наставили да се одвијају и током 1949. године, када је дошло до потпуне економске блокаде Југославије од стране СССР-а и земаља „народне демократије“. О осцилацијама којима су били подложни привредни односи две државе на упечатљив начин сведочи то што је само током првих десет година пређен пут од тесне економске сарадње и помоћи Совјетског Савеза Југославији (1945–1947), преко економских притисака Москве на ФНРЈ (1948–1949) до економске блокаде Истока (1949–1954). После смрти Јосифа Висарионовича Стаљина 1953. дошло је до постепене нормализације односа између две државе, услед чега је дошло и до обнове економских односа 1954, за којом је уследио успон сарадње средином педесетих (1955–1956).

Нова прекретница у односима је повезана са „мађарским октобром“ 1956. године и погоршањем југословенско-совјетских односа које је уследило у наредним месецима, што је довело до новог пада и стагнације у привредној сарадњи ФНРЈ и СССР-а. Свеукупно посматрано, током друге половине педесетих је – као и у политичким односима – било уочљиво „цик-цак кретање“ у економској сарадњи две државе, али је општа линија кретања имала силазни карактер. Почетак шездесетих је донео нови успон у економским односима и кретање две земље ка тешњој сарадњи на привредном плану, што је било нарочито уочљиво од пролећа 1962. до краја периода на који се односи дисертација (1964). Економска сарадња је и том приликом пратила успон политичких односа Југославије и Совјетског Савеза (због затезања односа између две суперсиле, промена у „међународном радничком покрету“, промена у СССР-у после XXII конгреса КПСС-а и афирмација Југославије на међународном плану у вези са њеним утицајем међу несврстаним земљама). Тај период је – на плану привредних односа – био обележен обостраним иницијативама за развојем сарадње, многобројним сусретима на државном нивоу, састанцима различитих стручних група, закључивањем више нових аранжмана и планирањем и конкретизацијом сарадње у новим формама (СЕВ, кооперација).

*

Дужни смо да појаснимо и шта подразумевамо под економским односима две државе. У току периода на који се односи дисертација постојало је више облика економске сарадње. Због значаја који су имали за економске односе две земље, када посматрамо цео период на који се дисертација односи, на првом месту издвајамо робну – спољнотрговинску размену и кредите које је Совјетски Савез давао Југославији. Робна размена две државе вршила се на клириншком принципу, а оквир за њено одвијање представљали су споразуми и протоколи о узајамним испорукама робе које су закључивала министарства спољне трговине две државе. Саставни део споразума су биле листе робе коју треба испоручити из Совјетског Савеза у Ју-

гославију и обрнуто. Реализација споразума и протокола се, даље, одвијала кроз уговоре које су склапали југословенска предузећа за извоз и увоз, са совјетским „обједињењима“. Клириншки систем плаћања је – услед недостатка девизних резерви – за Југославију био далеко прихватљивији од плаћања у „слободној“, „чврстој валути“ и као такав је представљао један од разлога који су говорили у прилог економске сарадње са Совјетским Савезом, како би се растеретио југословенски биланс плаћања чврстим валутама. Огромно, и не толико захтевно, совјетско „тржиште“ могло је да апсорбује различите југословенске производе, а СССР је – заузврат – могао да испоручује различите сировине, полуфабрикате, машине и постројења који су били неопходни југословенској привреди. У раду смо приказали значај који је спољнотрговинска размена са СССР-ом имала за привреду Југославије, утицај политичких односа на овај вид сарадње (средство помоћи СССР-а или економског притиска, у зависности од односа две државе), преговоре за склапање споразума и њихову реализацију.

Због стања и могућности совјетске привреде, СССР је давао Југославији не новчане, већ робне кредите (једини изузетак је био „девизни зајам“ од 30.000.000 долара из 1956). Када су односи две државе били добри, са совјетске стране су настојали да помогну југословенску привреду путем кредита и да на тај начин чвршће вежу Југославију за себе. У првом периоду сарадње до 1948, склопљени су кредити у износу од 232 милиона долара, а због „Четрдесетосме“ реализовано је свега 87,8 милиона. Као последица нормализације односа, СССР је 1956. склопио са Југославијом више кредитних аранжмана („инвестициони“, 110.000.000 долара; „алуминијумски“, 175.000.000 долара; „робни кредит“, 54.000.000 долара; и, поменути, „девизни зајам“ од 30 милиона долара). Ови аранжмани су закључени по изузетно повољним условима какве Југославија није имала ни са једном другом земљом у послератном периоду. Аранжмани су – осим економске – имали и очигледну политичку тежину, јер је Москва путем њих стављала до знања Београду да се може ослонити на СССР у економском развоју земље и настојала да Југославију што више приближи „социјалистичком лагеру“. До промене односа по питању реализације кредита дошло је због погоршања прилика на релацији Београд–Москва крајем 1956. године, када је са совјетске стране формулисан нови став у погледу економске сарадње – искључен је сваки елемент „помоћи“ и прокламован принцип „узајамне користи“. Совјетски став на том плану је додатно заоштрен средином 1958, после Седмог конгреса СКЈ. У раду смо настојали да одредимо значај совјетских кредита за Југославију, како позитиван, тако и негативан у случајевима када је долазило до прекида извршавања аранжмана. Засебан круг питања чине настојања Београда да дође до нових совјетских кредита почетком шездесетих и преговори за склапање кредита за обнову (земљотресом пострадао) Скопља и изградњу ХЕ Ђердап.

Током првог, послератног периода, од 1945. до 1949. године, посебан облик сарадње представљала су „мешовита друштва“, организована на принципу паритета – улози обе стране у акционарски капитал били су једнаки и обе стране су учествовале подједнако у управи друштва. Оснивање мешовитих друштава представљало је једну од карактеристика у економским односима СССР и земаља „народне демократије“. У току 1945. године била су основана таква друштва у Мађарској и Румунији, а југословенски званичници су се већ 1944. у Москви распитивали за могућност оснивања истих таквих, југословенско-совјетских друштава. Београд је очекивао да ће то бити погодна форма економске сарадње преко које би Москва пружала помоћ Југославији. Споразумом о економској сарадњи између ФНРЈ и СССР-а, потписаним у Москви у јуну 1946, било је предвиђено оснивање осам мешовитих југословенско-совјетских друштава. У току наредне године дошло је до потписивања само два споразума (Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство, ЈУСТА; Југословенско-совјетско паробродарско акционарско друштво, ЈУСПАД) у фебруару 1947, док се од оснивања осталих после „дугих“ и „мучних“ преговора одустало, уз образложење Ј. В. Стаљина да „таква друштва само праве неспоразуме и кваре односе“ и да су „погодна за сателитске земље, а не за пријатељске као што је Југославија“. У раду смо настојали да осветлимо све релевантне аспекте у вези са мотивима за оснивање друштава, преговорима за њихово оснивање, те функционисање и гашење ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ.

Од средине 1962. године, за време разговора о привредној сарадњи две државе које су водили Мијалко Тодоровић и Анастас Иванович Микојан, отворено је и питање индустријске кооперације, што је била нова форма у економској сарадњи две државе. Ако узмемо бродоградњу за пример, индустријска кооперација је подразумевала увоз из СССР-а у Југославију опреме и репродукционих материјала (мотори, опрема за навигацију, дебелли лимови...) и извоз готових бродова у супротном смеру. До краја 1964. године у вези са тим питањем одржано је више састанака стручних делегација из различитих привредних грана, сачињени су протоколи о принципима и облицима сарадње и дати предлози за конкретну примену кооперације и специјализације у периоду друге половине шездесетих (1965/6–1970). Договори који су на плану индустријске кооперације постигнути током последњих година истраживаног периода, уз успостављање сарадње између Југославије и Савета за узајамну економску помоћ, поставили су темеље за даље ширење економске сарадње две државе у наредном периоду.

Када су у питању посебни облици сарадње две државе, попут војне или сарадње на пољу употребе нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, у раду су обрађени њихови економски аспекти и то на такав начин што су одређени споразуми разматрани у оквиру спољнотрговинске размене, а други у склопу кредитних аранжмана. На пример, у случају војних односа, Споразум о испоруци наоружања и војно-техничке имовине на основу кредита од 30. јуна 1947. разматран је у оквиру поглавља о совјетским кредитима Југославији у периоду од 1945. до 1949, а споразуми о војним набавкама који су закључени током прве половине шездесетих, разматрани су у оквиру спољнотрговинске размене две државе, због тога што су се заснивали на клириншком принципу размене. Исто тако, плаћање путем робног клиринга односило се и на економски аспект сарадње две државе на примени нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, где је, на пример, вршена размена реактора и тешке воде за бакар, живу, обојене метале и другу робу. Када је војна сарадња две државе у питању, осим првих послератних година (1945–1948), посебну важност има почетак шездесетих када је дошло до промене војностратешког партнера, односно када је Југославија, уместо са Запада, почела да набавља наоружање и војну опрему од Совјетског Савеза (плаћање путем клиринга и на „одложено“, бољи квалитет и савременије наоружање...). Што се тиче односа између Савета за узајамну економску помоћ и Југославије, у раду смо посебну пажњу посветили преговорима за успостављање сарадње са социјалистичком економском интеграцијом, који су успешно окончани у септембру 1964. године.

У годинама од 1945. до 1948. и од 1955/56. до 1964. посебан облик економских односа представљала је научно-техничка сарадња. Ова сарадња је у првом периоду имала (можда је прецизније навести: требала да има) карактер помоћи, а у другом (посебно од краја 1956) сарадње на равноправним принципима. У првом периоду помоћ је подразумевала – или је требала да подразумева(!) – слање совјетских саветника и стручњака у Југославију, потом давање техничких обавештења, израду пројеката и различите техничке документације, школовање југословенских грађана и обуку радника у СССР-у, ангажовање совјетских стручњака за монтирање и пуштање фабричких погона у рад.⁴⁹ У другом периоду, током друге половине

⁴⁹ Одређена питања из југословенско-совјетске научно-техничке сарадње у периоду од 1945. до 1948. већ су обрађена у историографији: М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 504–507; Саша Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1/2016, стр. 37–61; Исти, *Страници „гастарбајтери“*. Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године, Београд 2020, стр. 198–218. Питања у вези са израдом пројеката и, уопште, одговарајуће техничке документације, извођењем истраживачких радова, ангажовањем у монтирању и пуштању фабричких постројења у рад, обуком југословенских „радника и специјалиста“ и предајом права на патенте – била су регулисана Споразумом о испоруци ФНРЈ индустријских постројења и уређаја на кредит од 25. јула 1947. (АЈ, фонд 9, Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ, ф. 191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.) Због прекида реализа-

педесетих и прве половине шездесетих, сарадња се одвијала кроз размену „искуства и техничких достигнућа“: узајамно уступање сопствене техничке документације, патената и лиценци, размену специјалиста, студената, стажиста и уступање научно-истраживачке документације.⁵⁰ На овај облик сарадње смо се успутно освртали у раду, али му нисмо посветили посебна поглавља због тога што у питању није била типична област економских односа, нити је та сарадња имала већи значај за економски живот обе земље.

*

Процес истраживања је обухватао прикупљање и анализу релевантне литературе, периодичних публикација и објављених извора, рад у архивским установама и научно-критичко сагледавање прикупљеног материјала у одговарајућем контексту. Политичким односима две државе у периоду на који се односи дисертација бавило се више српских (југословенских), руских (совјетских), па и страних историчара. Нарочито је прва послератна деценија, до 1956. године, добро покривена литературом, а направљени су приметни искораци и на плану истраживања југословенско-совјетских односа током друге половине педесетих и прве половине шездесетих година. Међутим, економски односи две државе, као што смо поменули, углавном нису били предмет посебних истраживања и само су у појединим радовима успутно дотицани. При томе, истраживачи су обично користили архивске изворе који се првенствено односе на политичка питања (ретко су коришћени архивски извори министарстава спољне трговине и других установа које су се бавиле привредним питањима), најчешће извештаје у којима се прави пресек целокупних односа две земље, па и економских у склопу тога. Понекад су као извори коришћене и белешке са разговора и телеграма, односно они документи које су историчари користили за обраду тема које су их на првом месту интересовале, а у којима су економска питања – понекад крајње успутно – дотицана. Осим тога, као извор су коришћени и објављени статистички материјали и мемоарски извори. Због довољног броја историографских радова који се баве економским односима Југославије и Совјетског Савеза у наведеном периоду, најзначајнију фазу истраживања и главни ослонац дисертације чине необјављени архивски извори. Архивска истраживања су обављена у Републици Србији и Руској Федерацији. Извори похрањени у архивима у Србији, пре свега Архив Југославије и Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, омогућили су нам да сагледамо југословенску стајну тачку у питањима и процесима који су предмет дисертације. Како је „златно правило“ у изучавању тема из билатералних односа увид у архивске изворе обе стране,⁵¹ совјетска стајна тачка је посматрана на основу докумената похрањених у руским архивима (Руски државни архив новије историје; Руски државни архив социјалне и политичке историје; Архив спољне политике, односно Архив Министарства иностраних послова Руске Федерације; Руски државни архив економије; Државни архив Руске Федерације).

Пошто је предмет истраживања један од сегмената међудржавних односа Југославије и Совјетског Савеза, изузетно значајан део релевантних архивских извора се налази у Дипломатском архиву Министарства спољних послова. Тамо смо прегледали фондове Строго поверљиво и Политичка архива, и то фасцикле које се односе на Југославију, источноевропске земље (Регионално) и Совјетски Савез. Већина југословенско-совјетских споразума и протокола може да се нађе у различитим архивима и фондовима, па и у периодичним публикацијама и зборницима докумената. Међутим, за попуњавање одређених „празнина“ на том плану, од користи нам је била Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије. Због тога што су економски односи са другим земљама спадали у надлеж-

---

ције инвестиционог кредита, до чега је дошло средином 1948, тај вид научно-техничке сарадње није био реализован на планирани начин.

⁵⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956. Зборник докумената*, приредили: Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, И. Бухаркин, Л. Внукова, Ј. Зеленко, М. Кравченко и В. Сољански, Београд 2010, док. 348, стр. 827–828.

⁵¹ Џон Тош, Шон Ланг, *У трагању за историјом. Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*, Београд 2008, стр. 134.

ност федералних установа, други значајан део релевантних архивских извора налази се у Архиву Југославије. Из докумената фондова Канцеларија Маршала Југославије, Кабинет Председника Републике, Председништво Владе ФНРЈ и Савезно извршно веће, може се видети однос највиших структура власти према економским односима са Совјетским Савезом. Архивски фондови министарстава и установа – попут Министарства спољне трговине Владе ФНРЈ – које су се бавиле економским односима са иностранством, од нарочитог су значаја за тему. Осим тога, у Архиву Југославије се налазе и фондови два мешовита југословенско-совјетска акционарска друштва (ЈУСТА и ЈУСПАД), чија грађа је битна за први период економске сарадње две државе (1945–1949). Архивски извори о ЈУСТИ налазе се и у Музеју југословенског ваздухопловства – у Збирци ваздушног саобраћаја (кутија ЈУСТА) – а прворазредни извори о раду ЈУСПАД-а похрањени су у збиркама докумената које је Државни архив Србије преузео од Безбедносно-информативне агенције. Пошто смо се у раду осврнули и на набавке војне опреме и наоружања из Совјетског Савеза, конкретно на економску страну тих аранжмана, осим докумената „нађених“ у Архиву Југославије, Дипломатском архиву и Руском државном архиву економије, сазнања о том сегменту војних односа смо настојали да употпунимо и „материјалима“ из Војног архива.

У поменути руским архивима прегледани су фондови који се односе на совјетске установе које су се бавиле економским односима са иностранством (на пример, фонд Министарства спољне трговине СССР), појединих личности које су се бавиле питањима економских односа са иностранством (на пример, лични фонд А. И. Микојана), као и оних партијских и државних „структура“ које су се бавиле односима са Југославијом. За нашу тему најзначајнији део совјетских докумената налази се у Руском државном архиву економије (рус. *Российский государственный архив экономики* – РГАЭ), и то у фондовима Министарства спољне трговине СССР (рус. *Министерство внешней торговли СССР*), „обједињеном фонду“ Установа за спољноекономске везе (рус. *Учреждения по внешним экономическим связям*), фонду Секретаријата СЕВ-а и фонду Управе за послове научно-техничке сарадње Државног комитета за науку и технику Савета министара СССР (рус. *Управление по делам научно-технического сотрудничества Государственного Комитета Совета Министров СССР по науке и технике*).

Иако разноврсна, прегледана литература – као и у другим сличним истраживањима⁵² – имала је углавном споредан, периферан значај за сагледавање економских односа и привредне сарадње две државе. Њена улога је, пре свега, била допунска: сазнања која смо стекли из ње (о политичким односима две земље, спољнополитичком положају Југославије и Совјетског Савеза, привредама две државе, СЕВ-у...) омогућила су нам да разматрана питања сагледамо у одговарајућем контексту. На основу тематског принципа консултовану литературу можемо разврстати у неколико група.

У прву групу можемо сместити мали број радова који се баве југословенско-совјетским односима, или неким другим питањима (индустријализација ФНРЈ; односи ФНРЈ са земљама „народне демократије“), и при томе мање или више детаљно дотичу и економску сарадњу две државе. Овим радовима можемо придружити и невелики број истраживања која су у целини посвећена одређеним питањима у вези са југословенско-совјетском економском сарадњом. Економски односи две државе, као један од сегмената билатералних односа, у тим радовима су сагледани на основу статистика спољне трговине, мемоарских дела, објављених докумената, а што се тиче архивске грађе углавном су, као што смо већ поменули, коришћени извештаји који праве пресек целокупних односа Југославије и СССР-а у одређеном периоду, или извештаји који имају за предмет само економске односе две земље у којима су сумирани резултати и облици економске сарадње за одређени период. Сва та истраживања – са изузетком мешовитих друштава – не покривају на задовољавајући начин, у потпуности разматрану тематику. Најећи број радова у којима се разматрају или дотичу питања у вези са југословенско-совјетском економском сарадњом, односи се на први, послератни период (1945–1949).

---

⁵² М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*.

Више корисних ствари о економским односима две државе у том периоду нашли смо у књигама Бранка Петрановића (*Југославија, велике силе и балканске земље 1945–1948. Искуство „народне демократије“ као партијске државе; Југославија на размеђу (1945–1950); Велика шизма. Четрдесетосма*). За прве послератне године корисна је и монографија Леонида Гибјанског *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*. За мешовита друштва, посебно за ЈУСПАД, изузетну важност има докторат Милана Гулића *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, који је касније објављен као монографија (*Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*). Када је ЈУСТА у питању, од користи је магистарски рад Горана Стефановића *ЈУСТА. Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство*. Осим тога, изучавањем ЈУСТЕ су се бавили и Чедомир Крунић, Илија Кукобат, а један коауторски рад на ту тему објавили су и М. Гулић и М. Нинковић. У склопу истраживања индустријализације Југославије, питањима југословенско-совјетских економских односа, посебно робне размене, бавио се и Александар Ракоњац.⁵³ За Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од 30. јуна 1947, од користи су нам била истраживања Бојана Димитријевића, Александра Животића и Марка Милетића. Као што смо поменули, питањем ангажовања совјетских саветника и стручњака, у периоду од 1945. до 1948, бавио се Саша Илић.

Ксенија Леонидовна Бобришева је објавила један кратак текст о „динамици совјетско-југословенских трговинских односа као фактору формирања спољнополитичке стратегије ФНРЈ“ у периоду од 1948. до 1955.⁵⁴ За период нормализације југословенско-совјетских односа од изузетне користи нам је била монографија Андреја Борисовича Едемског *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*. За обнову југословенско-совјетских трговинских односа 1954. и економску сарадњу две државе у наредним годинама, корисна су и истраживања Владимира Цветковића. За период друге половине педесетих, почетка шездесетих важна је монографија Драгана Богетића *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, у којој се прате и економски односи две државе у наведеном периоду. У том смислу, за другу половину педесетих и прву половину шездесетих корисна је и књига Ђока Трипковића *Југославија–СССР 1956–1971*. У тој монографији се прате југословенско-совјетски билатерални, пре свега политички, односи, али аутор даје – у основним цртама – и приказ њихове економске сарадње. Један рад о југословенско-совјетској робној размени током прве половине шездесетих објавио је Милош Чорбић.⁵⁵ Од дневничко-мемоарских дела по значају за нашу тему издвајају се *Московске године 1956/1958* Вељка Мићуновића. Од објављене архивске грађе издвојили бисмо зборник докумената *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, тематску збирку докумената *Помирење Југославије и СССР-а 1953–1955*, као и први том „сусрета и разговора на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР“.⁵⁶ Због прилога који нису објављени у српском издању, скрећемо овде пажњу и на руско издање овог зборника докумената.⁵⁷ Од руских издања зборника докумената корисно је било и тротомно издање докумената Президијума ЦК КПСС (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964*). За сагледавање последица притиска и економске блокаде на југословенску привреду значајна су документа објављена у *Белој књизи о агресивним поступцима влада СССР, Поль-*

⁵³ Александар Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе 'народне демократије'“, *Токови историје*, 1/2018, стр. 55–79; Исти, *Индустријализација Југославије – Планови и пракса*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021, стр. 19–32.

⁵⁴ К. Л. Бобришева, „Динамика советско-югославских торговых отношений как фактор формирования внешнеполитической стратегии ФНРЮ в 1948–1955 гг.“, *Гуманитарные и юридические исследования*, 4/2018, стр. 24–29.

⁵⁵ Милош Чорбић, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР 1961–1964“, *Архив*, 1–2/2020, стр. 191–205.

⁵⁶ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, том 1, одговорни приређивач Љубодраг Димић, Београд 2014.

⁵⁷ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг., Том первый 1946–1964*, главные редакторы М. Милошевич, В. П. Тарасов и Н. Г. Томилина, Москва 2014.

ске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније према Југославији, коју је 1951. издало Министарство иностраних послова ФНРЈ.

У другу групу спада већи број радова који се односе на југословенско-совјетске односе, било да је реч о разматрању целине односа у неком периоду или неког посебног сегмента (попут војне сарадње или сарадње на плану коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе) или питања. Ови радови су неопходни како би се економски односи ставили у контекст целокупних односа две државе, као један њихов облик. У ову групу бисмо сврстали радове више домаћих и иностраних историчара: Бранка Петрановића, Чедомира Штрпца, Драгана Богетића, Љубодрага Димића, Ђока Трипковића, Бојана Димитријевића, Горана Милорадовића, Драгомира Бонцића, Ненада Петровића, Александра Животића, Милана Гулића, Маријане Мраовић, Илије Кукобата, Радоице Лубурића, Светозара Рајака, Леонида Гибјанског, Андреја Едемског, Анатолија Аникејева, Александра Стикалина, Бориса Новоселцева, Соње Вреск и других.

У трећу групу бисмо сврстали радове који се односе на социјалистичку Југославију, њену привреду, спољнотрговински апарат, војску, нуклеарну и спољну политику. Овде спадају различите врсте радова. Почевши од зборника објављених архивских извора (на пример, *Привредна политика Владе Федеративне Народне Републике Југославије. Записници Привредног савета Владе ФНРЈ 1943–1953*, I–IV, Београд 1995), преко истраживања уз помоћ којих смо могли боље да сагледамо спољну трговину социјалистичке Југославије (Драгић Стојадиновић, *Развој спољне трговине Србије од Немањиха до данас (теоријско-историјско-емпиријска анализа)*, Тузла 1991), односно њене економске односе са иностранством (дисертације Ивана Обадића и Милана Игрутиновића). Ту спадају и монографије (Марија Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Београд 1995) и синтезе домаћих (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Београд 1988) и страних аутора о социјалистичкој Југославији (*Югославия в XX веке: Очерки политической истории*, Москва 2011); монографије (Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Београд 2013) и колективна дела посвећена привреди ФНРЈ (*Razvoj privrede FNRJ*, Београд, 1956); монографије о Југословенској народној армији и различитим војним питањима (Бојан Димитријевић; Марко Б. Милетић); истраживања о нуклеарној политици Југославије (Драгомир Бонцић); као и историографски чланци и монографије посвећене спољној политици социјалистичке Југославије низа аутора (Дарко Бекић, Драган Богетић, Љубодраг Димић, Ђоко Трипковић, Слободан Селинић, Владимир Цветковић, Владимир Петровић, Александар Животић, Јован Чавошки и други).

Четврта група радова односи се на Совјетски Савез, његову привреду, спољну политику и СЕВ. Ту спадају различите „историје“ СССР-а (Ђузепе Бофа; Михаил Гелер и Александар Некрич; Александар Сергејевич Барсенков и Александар Иванович Вдовин; Андреа Грациози...), монографије о појединим периодима совјетске историје (на пример, Юрий Аксютин, *Хрущевская «отепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг.*, Москва 2010), истраживања о привреди и економији Совјетског Савеза (на пример, R. W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*), биографије појединих личности (на пример, Oleg Hlevnjuk, *Staljin. Život jednog vođe*, Београд 2021) или мемоарска литература (попут сећања Н. С. Хрушчова), као и низ радова о различитим питањима – од оних који обухватају ужу тематику, попут прилика у железничком саобраћају СССР-а по окончању Другог светског рата, преко оних који су посвећени разматрању ширих питања о војно-индустријском комплексу Совјетског Савеза до публикација о спољној политици „прве земље социјализма“. Од радова у вези са историјом СЕВ-а истакли бисмо новија истраживања Михаила Аркадјевича Липкина.

У наредну, пету групу радова сврстали бисмо истраживања која су нам важна за сагледавање ширег контекста. Ту, на пример, спадају истраживања у вези са економском историјом Европе (Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Београд 2009), синтезе о историји 20. века (Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Београд 2004²), монографије о историји Хладног

рата (Џон Луис Гедис, Од Арне Вестад), као и радови о појединим важним питањима из историје Хладног рата, попут мађарске или кубанске кризе.

Осим наведеног, приликом писања рада је консултована и различита мемоарска литература, више зборника и збирки објављених докумената, низ тематских зборника радова и чланака из научних часописа. Значајан део истраживања односио се и на преглед штампе и периодике. Дужна пажња је била посвећена писању југословенске („Борба“, „Политика“) и совјетске („Правда“) дневне штампе. При писању рада од користи су била сазнања из низа југословенских часописа, попут „Међународне политике“ и „Економске политике“, односно часопис совјетског Министарства спољне трговине – „Спољна трговина“ (рус. *Внешняя торговля*). Од периодичних публикација овде треба истаћи и Статистику спољне трговине ФНР Југославије, односно СФР Југославије.

*

Структуру дисертације чине: *Садржај*, *Предговор*, *Увод*, потом следе четири већа поглавља која су организована по хронолошко-тематском принципу, односно подељена на одређени број (од три до пет) мањих потпоглавља, те *Закључак* и списак коришћених извора и литературе.

У *Предговору* смо се осврнули на основне карактеристике теме (хронолошки оквир истраживања, разматране форме економске сарадње), стање њене истражености и разлоге за њено изучавање. У предговору је дат и критички осврт на коришћене архивске изворе и литературу, образложена структура рада и укратко објашњена методологија истраживања.

У *Уводу* је дат преглед југословенско-совјетских односа којим су обухваћени међуратни период и године Другог светског рата. Такође, дужна пажња је посвећена историјату економских односа две државе, како би се схватила „полазна тачка“ нашег истраживања – успостављање редовних економских односа у априлу 1945. године. Посебно је обрађена совјетска помоћ НОП-у од пролећа 1944. и током ратне 1945. године.

Прво поглавље *Од најтешње сарадње до економске блокаде (1945–1949)* хронолошки је омеђено, са једне стране, 13. априлом 1945, када су Југославија и Совјетски Савез закључили Споразум о узајамним испорукама робе који је прекинуо стање „безуговорних односа“, а са друге стране 1949. годином, када је дошло до потпуног прекида економских односа, односно економске блокаде Истока. Као и у осталим случајевима, поглавље смо почели разматрањем ширег контекста: приказани су разарања и губици које су две државе претрпеле током Другог светског рата, што је представљало основу на којој се одвијала њихова економска сарадња. Уз остале чиниоце (идеализоване представе југословенских комуниста о „првој земљи социјализма“; мегаломански планови југословенског руководства за индустријализацију државе), то је – са једне стране – утицало на појаву великих захтева Београда и очекивања да ће Москва пружити значајну економску помоћ Југославији. Са друге стране, претрпљена разарања су утицала на скромне могућности СССР-а за пружањем тражене помоћи. Упркос великом значају наведених фактора за разумевање истраживане проблематике, указано је на то да су кључни чинилац за одвијање југословенско-совјетске економске сарадње, ипак, били политички односи две државе. Тек на основу њих је могуће разумети зашто СССР у периоду од 1945. до 1947. економски помаже Југославију дајући јој кредите и увозећи југословенску робу лошег квалитета или ону за којом нема потребе, а од почетка 1948. врши економски притисак на Југославију или због чега је у току 1949. дошло до економске блокаде Југославије од стране СССР-а и земаља које су се налазиле у његовој сфери утицаја. У оквиру овог поглавља посебно су обрађена три аспекта економских односа: спољнотрговинска, робна размена, совјетски кредити Југославији и мешовита југословенско-совјетска акционарска друштва. За сваки од ова три облика сарадње пратили смо како су се промене у политичким односима одражавале на њихово одвијање, односно како су од начина да се пружи помоћ постајали средство за вршење совјетског притиска на Југославију.

У другом поглављу, *Од економске блокаде ка постепеној нормализацији односа (1949–1956)*, прво је обрађена економска блокада и последице које је привреда Југославије претрпела због ње, потом постепена нормализација односа после смрти Ј. В. Стаљина и пуна обнова

односа коју симболизују две посете на највишем државном нивоу, Н. С. Хрушчова 1955. Југославији и Ј. Б. Тита Совјетском Савезу 1956. године. Као што је већ поменуто, потпуна економска блокада је отпочела 1949. године, а поглављем је обухваћен период до последњих месеци 1956, конкретно до октобра, када је због догађаја у Мађарској прекинут претходни стални успон економских односа који је постојао од почетка нормализације односа. Засебно је обрађена робна размена две државе у периоду од 1954. до 1956. године. Приказана је њена обнова и склапање почетних компензационих споразума 1954, а потом и ширења редовне размене до кога је дошло током 1955. и 1956. године. Посебно су обрађена и четири кредитна аранжмана склопљена 1956. године.

Трећи део – *Успони и падови у односима и нови сукоб (1956–1962)* – хронолошки се односи на погоршање у југословенско-совјетским односима до кога је дошло крајем 1956. године због превирања у Мађарској, даљу смену успона и падова у односима (политика Н. С. Хрушчова „топло-хладно“) која је уследила, и на оно што се у литератури – по аналогији са сукобом до кога је дошло 1948. године – назива „другим југословенско-совјетским сукобом“. У посебним поглављима је обрађено како се принцип „узајамне користи“, који је прокламован са совјетске стране, рефлектовао на одвијање робне размене између две државе, а како на реализацију совјетских кредита. У случају робне размене видљиво је стално опадање – и у апсолутним износима и у релативном уделу – све до 1962. године. Међутим, разлика у односу на кредитне аранжмане, где је дошло до потпуног застоја, била је више него очигледна.

У последњем поглављу, *Ново приближавање и тежиња економска сарадња (1962–1964)*, обрађено је динамично развијање економских односа до кога је дошло у атмосфери побољшаних политичких прилика на релацији Београд–Москва. Динамичан развој економских односа се можда најбоље може видети на примеру робне размене која је из године у годину расла по високој стопи (1963. 36% у односу на 1962, 1964. 20% у односу на 1963, док је Протоколом о робној размени за 1965, који је потписан крајем 1964, предвиђено даље повећање размене за 35%). Посебно је обрађено питање совјетских кредита (регулисање нерешених питања у вези са ранијим кредитним аранжманима и преговори за склапање нових кредита). Засебна потпоглавља су посвећена питањима успостављања сарадње између Југославије и СЕВ-а у септембру 1964, односно плановима две државе за индустријску кооперацију и специјализацију. Те две ствари су представљале „камен темељац“ за даље ширење економске сарадње Југославије са Совјетским Савезом и источноевропским државама.

На крају, у *Закључку* су на целовит и сажет начин изнети најважнији резултати истраживања. Потом следи детаљан попис извора, периодике и литературе који су коришћени у раду.

УВОД

Југословенско-совјетски односи (1918–1945)

Једну од одлика српско-руских односа представљали су „неравномерност и снажно изражени дисконтинуитети“. Пратећи историјат односа између две државе можемо учити смену – мање или више изражених – приближавања и успона, односно удаљавања и падова.⁵⁸ После Првог светског рата, за који се може рећи да је представљао врхунац дотадашњих српско-руских односа,⁵⁹ дошло је до „драстичних промена“.⁶⁰ Током 1917/1918. збио се значајан „прелом“ у односима две државе: „српско-руски оквир међусобних односа“ тада је „заменен совјетско-југословенским оквиром“. Шире посматрано, стварањем нових држава – Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (од 1920. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, од 1929. Краљевина Југославија) и Совјетске Русије (од 1922. године Совјетски Савез) – није дошло само до великог прелома у њиховим међусобним односима, већ и у целокупној историји како српског, тако и руског народа. Почевши од 1917/1918. односи две државе су „у великој мери изгубили национални предзнак“ и током „кратког 20. века“ – „времена нетрпеливих“, „ере идеологије“ – забележено је неколико „радикалних преокрета“ на релацији Београд–Москва.⁶¹ Да бисмо разумели у каквим приликама су се односи две државе нашли у почетној

⁵⁸ Н. Б. Поповић, *Српске теме, руске теме. Разговори с временом*, Бања Лука–Београд 2004, стр. 201–202, 205, 207; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 25–26, 172.

⁵⁹ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 155; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 65. О српско-руским односима током Првог светског рата, опширније: *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приредио Никола Поповић, Београд 1977; Н. Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977; Исти, *Србија и царска Русија*, стр. 77–322; Исти, *Србија и руска револуција 1917–1918*, Београд 2014; М. Ђовановић, „Ленинским курсом. Как рускије заштитали Белград од австријских монитора на Дунае (1914–1915)“, стр. 130–131; Исти, „«Србија, Србија, жаль мне тебя, проклятая Германия идёт на тебя...»: Русская помощь Сербии в 1914–1915 гг.“, в: *Величие и язвы Российской империи. Международный научный сборник в честь 50-летия О. Р. Айрапетова*, составитель В. Б. Каширин, Москва 2012, стр. 367–376; В. Каширин, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко“, стр. 132–138; Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, стр. 77–204, 214–223; Иста, „Российская гуманитарная помощь Сербии в конце XIX–начале XX века“, у: *Листая страницы сербской истории...*, отв. редактор Е. Ю. Гускова, Москва 2014, стр. 227–239; Иста, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)“, у: *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. Мира Радојевић и Милош Ковић, Београд 2014, стр. 33–45; Мира Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, у: *Исто*, стр. 46–58; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, прир. А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд 2014; *Россия на сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремич, Москва 2014; Д. Шаренац, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, стр. 359–376; Олег Вјачеславович Чистјаков, „Делатност Руског друштва Црвеног крста у Србији током Првог светског рата“, у: *Први светски рат и балкански чвор. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 6–7. децембар 2011*, главни и одговорни уредник Момчило Павловић, Београд 2014, стр. 641–646; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, составители Ярослав В. Вишняков, Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович, Москва 2014; Бранко Богдановић, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914–1915“, *Историјске свеске*, 13/јануар 2015, стр. 18–25; С. В. Тјуриков, *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в августе 1914 г.–октябре 1915 г. Хроники Русских Морских отрядов в Сербии и на Дунае*, Санкт-Петербург 2015; Милан Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016; Исти, *Српски добровољци 1914–1918. Животи, сећања, Књ. 1. Русија*, Ново Милошево–Српска Црња 2016; Далибор Денда, „Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност“, у: *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Алексеј. Ј. Тимофејев, Београд 2017, стр. 115–129; Ј. Вишняков, „Српски добровољци у Русији 1916–1917.“, у: *Исто*, стр. 185–216; Мирослав Радивојевић, *Србија и Русија 1913–1918*, докторска дисертација у рукопису (Филозофски факултет Универзитета у Београду), Београд 2019, стр. 119–367.

⁶⁰ М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 58.

⁶¹ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, str. 94–96; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 26, 155–156, 158–159, 165–166, 172–187.

тачки наше дисертације – 1945. години – потребно је указати на прилике у југословенско-совјетским односима током међуратног периода и Другог светског рата.

*

Када је о међуратном периоду реч, на првом месту треба имати у виду да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија била саставни део „антибољшевичког санитарног кордона“ који је образован са циљем да се спречи ширење совјетског утицаја на Запад. Она је, дакле, била „једна у низу земаља које су чиниле брану продору и ширењу бољшевизма у Европу“.⁶² Упркос револуционарним променама које су се одиграле у Русији, југословенска држава и њене власти су остали „верни идеји православне, царске Русије“⁶³ и били су доследни противници Совјетске Русије, односно Совјетског Савеза.⁶⁴ Иако су се одређене странке и политичари изјашњавали у прилог успостављања односа са СССР-ом,⁶⁵ а било је и влада које су исказивале такву намеру (Влада Љубомира Давидовића из 1924. године)⁶⁶ и министара спољних послова (Момчило Нинчић, Војислав Маринковић) који су се залагали за исто,⁶⁷ у југословенској власти су – практично током целог међуратног периода – превладавале супротне тенденције. На то је утицао низ разлога, међу којима посебно треба истаћи: осећај опасности услед револуционарних, бољшевичких идеја које су биле у супротности са државним уређењем и поретком Југославије; страх Београда од противдржавне делатности југословенских комуниста; бојазан власти од совјетске подршке опозиционим снагама; страх од подршке Москве сепаратистичким тенденцијама унутар Југославије и подршке СССР-а територијалним претензијама Бугарске; непоуздане информације које су стизале до југословенског руководства и низ предрасуда према „првој земљи социјализма“.⁶⁸

Да би се потпуније разумели „односи“ две државе у међуратном периоду, потребно је имати у виду и начин на који су најзначајнији представници југословенске власти гледали на СССР. Пре свега, треба истаћи да су носиоци власти из династије Карађорђевић били изузетно антисовјетски и антикомунистички настројени. Регент, а потом и краљ, Александар I Карађорђевић је био познат по свом „наглашеном антикомунизму“ и, као такав, упорно се противио доношењу одлуке о признању Совјетског Савеза. Савременици су за њега наводили да је „апсолутни антисовјетист“. Одређене промене у држању према СССР-у код њега су биле приметне тек на крају владавине, 1933. и посебно 1934. године.⁶⁹ И кнеза Павла Карађорђевића је одликовао „изразити антикомунизам“, али и – за разлику од краља Александра –

⁶² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Београд 1988, стр. 35, 117; Н. Б. Поповић, *Српске теме, руске теме*, стр. 210; Бојан Димитријевић, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века*, 2/2008, стр. 53; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 12.

⁶³ М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 59.

⁶⁴ Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *нав. дело*, стр. 64; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 174, 176, 177.

⁶⁵ Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, Књига II, Београд 1939, стр. 351–352; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, стр. 75; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, стр. 106; Драган Петровић, *Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2014, стр. 181, 225–226, 228, 275, 805, 807–808, 815, 822, 845, 846–847; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 80, 81, 100–101, 102, 174, 272.

⁶⁶ АЈ, Фонд 836, Канцеларија Маршала Републике (КМЈ), I–3–а/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 351; В. Krizman, *нав. дело*, стр. 75; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 86, 89.

⁶⁷ А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, у: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, одговорни уредници Срђан Рудић и Константин В. Никифоров, Београд 2018, стр. 314; Исти, *Московски гамбит*, стр. 88–89, 106, 459, 464, 478–479.

⁶⁸ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд 2002, стр. 279; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 173; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 13, 82, 101–102, 116, 229–231.

⁶⁹ В. Krizman, *нав. дело*, стр. 68, 74, 75, 77, 142; М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, стр. 120–121; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *нав. дело*, стр. 64; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 174; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 59; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 784–786, 845–846; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 67, 80, 118, 217.

одређени анимозитет према Русији.⁷⁰ Слично држање су имали и утицајни политичари из међуратног периода. Однос Николе Пашића према СССР-у је био сличан оном који је имао краљ Александар – изражена русофилска осећања са једне, и чврст антибољшевички став са друге стране. Иако су Н. Пашић и, уопште, Народна радикална странка стајали на тим позицијама, за разлику од краља Александра, Пашић је – у складу са актуелним приликама и околностима – у одређеним тренуцима знао да „умекша“ своје антисовјетско држање.⁷¹ И Милана Стојадиновића је одликовало чврсто антисовјетско, антикомунистичко држање. Интересантно је поменути да у периоду пре него што је постао председник Владе 1935. године, М. Стојадиновић није испољавао оштре антисовјетске ставове и указивао је на корист од успостављања економских односа са СССР-ом. Међутим, по доласку на власт није испољио било какву спремност за успостављањем дипломатских односа са Москвом. Зарад потпуније представе о односу М. Стојадиновића према СССР-у треба рећи и да он – за разлику од кнеза Павла – није испољавао русофобне ставове, и да је имао колико-толико умереније држање. Наспрам наглашеног антисовјетизма кнеза Павла, он је према СССР-у – како је у историографији примећено – „водио политику постепеног и дозираног отварања“. Иако се његово држање у одређеној мери разликовало од кнеза Павла, и он је сматрао да још увек нису сазреле околности за успоставу односа.⁷²

Са друге стране, совјетске власти су на Југославију – која је, као што смо поменули, била део „санитарног кордона“ према СССР-у – гледале као на творевину „Версајског поретка“, производ „западноевропског империјализма“, „буржоаску творевину изразито антисовјетске оријентације“. Због тога је било потребно радити на њеном „разбијању“. На том плану је била ангажована и Трећа комунистичка интернационала (Коминтерна), основана 1919. године у Москви. Исте године је Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), која је 1920. преименована у Комунистичку партију Југославије (КПЈ), донела одлуку о приступању Коминтерни.⁷³ Држање Совјетске Русије/СССР-а и Коминтерне је било такво да није могло да не изазове подозрење Београда. На пример, на Конференцији у Ђенови (1922) совјетска делегација је поставила питање о учешћу Црне Горе на истој и говорила је о „угњетавању Хрвата, Македонаца и Црногораца у Краљевини СХС“.⁷⁴ Крајем 1922. совјетски званичници су износили критичке ставове о „версајском диктату“ и томе што су Црна Гора, Македонија, Далмација и Хрватска укључени у Краљевину СХС, „а да се није питало становништво што жели“.⁷⁵ На Петом конгресу Коминтерне (1924) донета је одлука о разбијању Југославије, као „творевине западноевропских империјалиста“. Како би ублажила штету која је настала изношењем таквих ставова, совјетска влада је у декларацији о међународним питањима говорила о потреби „федералног преуређења“ Краљевине СХС и Хрватској, Далмацији,

⁷⁰ В. Krizman, *nav. delo*, str. 84, 111–112, 121, 143, 144; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 19; Нил Балфур, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд 1990, стр. 130–131; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Искусства*, 4, Београд, 1997, стр. 155; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *нав. дело*, стр. 64; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 785, 786–788, 845–846, 848; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 127, 153, 174, 194, 218, 229–230, 341, 342.

⁷¹ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, *Istorija XX veka*, Knjiga VII, Beograd 1965, str. 134, 153, 158; В. Krizman, *nav. delo*, str. 75; Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 17; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 174; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 225, 846, 848; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 71, 74, 76, 77–79, 80, 81, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 99, 101, 102.

⁷² Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, str. 391–392; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 788–791, 794–795, 845, 848; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 127, 130, 153.

⁷³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 105, 106–107, 108; Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 276–280; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 61; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 223–225, 239–240, 246, 255, 256; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 313; Исти, *Московски гамбит*, стр. 13.

⁷⁴ В. Krizman, *nav. delo*, str. 71–72; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 71–72.

⁷⁵ В. Krizman, *nav. delo*, str. 74.

Црној Гори, Словенији, Македонији и Србији као федералним јединицама.⁷⁶ Иако су ти ставови били „умеренији“ од оних које је заступала Коминтерна, ни таква „контроле штете“ – која је подразумевала федерализацију државе – није могла да одговара Београду.

Низ ствари – почевши од делатности Коминтерне и југословенских комуниста, до појединих „догађаја“ попут посете Стјепана Радића СССР-у – изазивало је бојазан код југословенских власти. Москва је упућивала агенте у Југославију и настојала да помогне различите – унутрашње и спољашње – снаге које су радиле на дестабилизацији државе. Београду је изузетно сметала таква „субверзивна дјелатност Коминтерне у Југославији“.⁷⁷ Промена држања Коминтерне средином тридесетих (напуштање политике разбијања Југославије и заокрет ка политици „народног фронта“);⁷⁸ совјетска уверавања о томе да Совјетски Савез на Балкану не води политику Руског царства, односно да не води империјалистичку политику под велом словенофилства;⁷⁹ указивања на то да „треба разликовати владу СССР од Комунистичке партије“;⁸⁰ сигнали о томе да се Москва неће мешати у унутрашње ствари Југославије („ако вам влада обећа да неће спроводити болшевичку пропаганду, онда можете бити сигурни да ће то обећање бити и одржано“)⁸¹ – све то није било довољно да отклони бојазни Београда о томе да би се по успостављању односа и почетку рада совјетског дипломатског представништва појачала „опасност од болшевичке пропаганде“. На југословенској страни су сматрали да би се Посланство СССР-а користило за даљу комунистичку агитацију и било „центар око кога би се окупљали субверзивни елементи“. У врху власти је постојало уверење да ће „будући совјетски амбасадор постати средиште свим незадовољницима укључујући чак и опозицију“.⁸² Када узмемо у обзир све наведено, није изненађујуће што су односи две државе успостављени тек 1940. године.

*

Како су се у оквиру наведене опште слике одвијале ствари у југословенско-совјетским односима? Фебруарска, а потом Октобарска револуција из 1917. године су, као што смо видели, довели до великог „прелома“ у дотадашњим српско-руским односима. Иако нису благонаклоно гледали на револуционарне промене које су се дешавале у Русији, прве реакције српских власти нису биле крајње искључиве. Српска влада, која се налазила у избеглиштву, настојала је да у новим руским властима пронађе спољнополитички ослонац и подршку за своје циљеве. У периоду од марта до новембра 1917. таква политика је била могућа, али су Октобарска револуција и промена односа нових власти према рату онемогућили даљу сарадњу. После склапања сепаратног мира са Немачком у Брест-Литовску (3. март 1918), односно изласка Совјетске Русије из рата, српске власти су значајно промениле однос према болшевицима. Српска влада је осудила њихову политику и истицала да је револуција до које је дошло у Русији „користила једино Немачкој“.⁸³ Иако је у јулу 1918. посланик Мирослав Спаљковић напустио Русију, у њој је остало више српских дипломатских службеника из По-

⁷⁶ В. Krizman, *nav. delo*, str. 74; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 313; Исти, *Московски гамбит*, стр. 83;

⁷⁷ В. Krizman, *nav. delo*, str. 112; В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992; Исти, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 276–279, 280; Д. Петровић, *nav. дело*, стр. 233–234, 235–259; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 83–85.

⁷⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 213–254; В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 318–328; Д. Петровић, *nav. дело*, стр. 811–821, 848–849.

⁷⁹ А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 102.

⁸⁰ М. М. Stojadinović, *nav. delo*, str. 392.

⁸¹ Исто.

⁸² М. М. Stojadinović, *nav. delo*, str. 392; В. Krizman, *nav. delo*, str. 111–112, 121; Н. Б. Поповић, *Српске теме, руске теме*, стр. 244–245; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 116, 229–230.

⁸³ М. Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, str. 95–96, 104, 105, 109–110, 111, 120–121; Исти, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 26, 155, 172–173; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 71; Исти, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд 2015, стр. 29; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 58; Н. Б. Поповић, *Србија и руска револуција 1917–1918*, Београд 2014; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 65–66.

сланства и конзулата. Упркос турбулентним дешавањима (попут хапшења војне мисије Краљевине Србије или преметачине Посланства), одређено дипломатско присуство је постојало све до марта, односно почетка априла 1919, када је дошло до потпуног прекида односа са Совјетском Русијом. Наспрам наведеног, Београд је од априла 1919. пружао доследну подршку антибољшевичким снагама. У априлу 1919. југословенске власти су признале Владу из Омска, на чијем челу се налазио адмирал Александар Васиљевић Колчак. На место дипломатског представника Колчакове владе у Београду постављен је Василиј Николајевич Штрандман. После пораза А. В. Колчака, у току 1920. су били успостављени односи са владама које су биле наследнице Владе из Омска. Београд је прво успоставио односе са Владом Антона Ивановича Деникина из Јекатеринодара, а потом са Владом Петра Николајевича Врангела чије седиште се налазило у Севастопољу.⁸⁴ Паралелно са тим, у периоду од марта/априла 1919. није било контаката са властима Совјетске Русије, а у августу 1920. је одбијена совјетска иницијатива за успостављањем веза.⁸⁵

*

Посебно питање српско/југословенско-руских/совјетских односа које је проистекло из грађанског сукоба у Русији представља пријем и помагање избеглица, односно њихово досељавање у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.⁸⁶ Као што је познато, услед Грађанског рата „белих“ и „дрвених“ Руса милионска река људи је напустила земљу.⁸⁷ Велики број избеглица – око 44.000 – нашао је уточиште у Краљевству, односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.⁸⁸ Традиционалне српско-руске везе и русофилска осећања Срба, захвалност за помоћ која је Краљевини Србији пружена током Првог светског рата, потребе новоосноване државе за високообразованим и стручним кадровима после великог страдања које је проузроковао Велики рат (као и два балканска рата која су му претходила), негативан однос према променама које су се одиграле у Русији и оштар антибољшевички став како династије Карађорђевић, тако и политичке елите – утицали су на одлуку о прихватању, срдачном дочеку и топлим пријему толиког броја емиграната. Упркос тешким привредним приликама и ограниченим економским могућностима, руским избеглицама је пружена разноврсна помоћ и предузимане су различите мере како би се олакшао њихов прихват и каснији живот у Краљевини – отворено је више прихватних центара, обезбеђен им је смештај и стална месечна помоћ; формиране су установе које су се бавиле заштитом права емиграната, као и добротворна друштва за пружање помоћи избеглицама; официри су примљени у војну службу, а на различитим делатностима су ангажовани и војници; део избеглица је добио посао у државној администрацији и

⁸⁴ В. Krizman, *nav. delo*, str. 68–69; М. Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, str. 96, 97, 104–108, 110, 112–126; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 71; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 29; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 59; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 66–68.

⁸⁵ В. Krizman, *nav. delo*, str. 69–70; М. Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, str. 107–108, 111; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 71; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 29; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 68–69.

⁸⁶ В. Krizman, *nav. delo*, str. 142; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996; Исти, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 176–177; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 59–60.

⁸⁷ У литератури се могу наћи различити подаци о бројности избеглица. По свему судећи, земљу је напустило од 1.500.000 до 2.000.000 емиграната. Опширније: Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941. Трећи део. Политика и стваралаштво*, Београд 1997, стр. 135; Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, стр. 128; Мирослав Јовановић, *Русска емиграција на Балкану 1920–1940*, Москва 2005, стр. 22, 141; А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, *История России. 1917–2004: Учеб. Пособие для студентов вузов*, Москва 2005, стр. 110; Donald J. Raleigh, „The Russian civil war, 1917–1922“, in: *The Cambridge History of Russia. Volume III. The Twentieth Century*, edited by Ronald Grigor Suny, Cambridge 2006, p. 166; Андреа Грациози, *История СССР*, Москва 2016, стр. 68.

⁸⁸ Опширније о досељавању руских избеглица у Краљевину СХС: Владимир Дмитриевич Козлитин, „Российская эмиграция в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев (1919–1923)“, *Славяноведение*, 4/1992, стр. 7–18; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*; Алексей Борисович Арсеньев, „Прибытие русских беженцев-эмигрантов в Королевство СХС: свидетельства“, в: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*, отв. ред. Алексей Юрьевич Тимофеев, Москва–Белград 2019, стр. 115–145.

установама; омогућена је делатност различитих емигрантских институција и организација, као и оснивање и функционисање посебног школског система; подупиран је рад различитих избегличких културних, уметничких и научних установа.⁸⁹

*

Вратимо се односима југословенске државе са Совјетском Русијом. За нашу тему је интересантно да се помене да је у контактима које је министар спољних послова Анте Трумбић у августу 1920. у Лондону имао са представницима нових руских власти, са совјетске стране било покренуто питање успостављања економских односа, односно „будућих економских веза“ између две државе. Уз то питање, совјетска страна је иницирала разговор о репатријацији аустроугарских ратних заробљеника, који су потицали из југословенских крајева и још увек су се налазили у Совјетској Русији. Разговори о тим питањима нису настављени због тога што је после Трумбићевог обавештавања надређених уследила негативна реакција Београда. „Поводом Вашег разговора са пуномоћницима Совјетске Русије, Влада Вас моли не настављати их“ – јављао је председник Владе Миленко Веснић. Тиме су осујећени даљи разговори о успостављању одређених југословенско-совјетских веза, односно прва иницијатива Москве за успостављањем односа.⁹⁰ На доношење такве одлуке су утицали антисовјетизам краља Александра и бојазан југословенских власти да би успостављање веза и односа са Совјетском Русијом ојачали субверзивну делатност комуниста у држави.⁹¹ Однос које су југословенске власти имале према Совјетској Русији и, уопште, „руском питању“ у том периоду, на добар начин се види из излагања Николе Пашића о спољнополитичким питањима, одржаног у Народној скупштини крајем јануара 1922. Крећући се од русофилских осећања са једне и крајње суздржаног однос према бољшевичкој власти са друге стране, председника Владе је том приликом истакао: „Великом руском народу ми смо сви захвални што је похитао да нас спасе од Аустро-Угарске. Без Русије ми бисмо пропали, јер је она у нашу одбрану повукла и своје савезнике Француску и Енглеску. Гладну Русију хоћемо да помогнемо из братских и хуманих разлога.“⁹² Али, да ми мењамо политику и да се миримо са руском владом пре него што би се она измирила са својим народом, то не можемо. Док они то не учине, догле им ми не можемо нити помагати нити сметати“.^{93,94}

Упркос успостављању одређених контаката са совјетским званичницима у наредном периоду, југословенске власти су задржале наведени однос према „руском питању“. У току априла 1922. на конференције о обнови светске привреде одржаној у Ђенови је – на иницијативу совјетске стране – дошло до разговора између министара спољних послова Момчила Нинчића и Георгија Василевича Чичерина. Иако су на обе стране постојале одређене озбиљне замерке, том приликом је постављена основа за даље контакте и било је договорено да се југословенске и совјетске дипломате састају у трећим земљама све док не дође до успостав-

⁸⁹ Опширније о руској емиграцији у Југославији: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова*, I–II, уредници Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, Београд 1994; *Русская эмиграция в Югославии*, Редакционная коллегия: А. Арсењев, О. Кириллова, М. Сибинович, Москва 1996; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*; Исти, *Русская эмиграция на Балканах 1920–1940*; Исти, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, Београд 2006; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, III, стр. 135–185; Сергей Юрьевич Танин, *Русский Белград*, Москва 2009; А. Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011; Игор Джурич, Момир Нинковић, „Доктор Владимир Сергеевич Чистов в Королевстве СХС/Югославии“, у: *Русская эмиграция на Балканах: сборник научных трудов: посвящается 100-летию Русского исхода*, Редакционная коллегия: Драги Георгиев, В. С. Путьтин, А. С. Стъкалин, Скопје 2021, стр. 287–312; Виктор Иванович Косик, *Русская эмиграция в Сербии XX–XXI вв.*, Москва 2022.

⁹⁰ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 69–70.

⁹¹ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, стр. 96, 112; Исти, „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija 20. veka*, 2/1995, стр. 37–41, 43–46; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 68–69.

⁹² У питању је помоћ која је почетком двадесетих у Краљевина СХС прикупљана за гладне у Совјетској Русији. Опширније у поглављу „Преглед историјата економских односа две земље“.

⁹³ „Народна Скупштина. Експозе г. Пашића“, *Политика*, 26.1.1922, стр. 4;

⁹⁴ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, стр. 97.

љања дипломатских односа.⁹⁵ У наредном периоду је било више контаката, па и покушаја успостављања веза и односа. За нашу тему је битно да поменемо да је у више разговора помињано и питање размене делегата за трговину и репатријацију грађана. Ти делегати су требали да имају статус дипломатских представника. Први пут је то питање покренуто у разговорима које су југословенске и совјетске дипломате волиле у октобру 1922. у Берлину, а потом је о томе било речи и у новембру 1922, током одржавања међународне конференције у Лозани, када је – по свему судећи – и постигнут договор о размени делегата. После протеста В. Штрандмана, заустављена је реализација договора о размени делегата и онемогућено је „оснивање трговинских агенција у Москви и Београду“. Међутим, Београд је дао сагласност за долазак совјетског делегата у својству представника Црвеног крста, који је био надлежан за питања репатријације.⁹⁶

У току 1923. и у наредним годинама, све до 1927, настављени су разговори и – свеукупно посматрано – појачане активности у вези са могућим успостављањем дипломатских односа. У том периоду није постојала непрекидна „узлазна линија“ по том питању, већ је било више иницијатива, разговора и настојања да се направи искорак у односима, али је сво то кретање били испрекидано краћим или дужим застојима. У таквом контексту је било речи и о економској сарадњи две државе. У привредним круговима је тенденција поправљања односа на релацији Београд–Москва позитивно коментарисана. Никола Пашић је био мишљења да је потребно успостављање трговинских односа са Совјетским Савезом, а у разговору који су југословенске и совјетске дипломате водиле у јануару 1924. у Варшави поменута је и могућност закључивања трговинског уговора.⁹⁷ Поуздан показатељ промена које су се дешавале представљао је престанак рада руског посланства у Београду у марту 1924.⁹⁸ Међутим, истовремено је – на истом месту и под симболима Руске империје – почела са радом Канцеларија за заштиту интереса руске емиграције, на чијем челу се, такође, налазио В. Штрандман, који је задржао све привилегије које су му као дипломати припадале.⁹⁹ Упркос наведеном, престанак рада Посланства је представљао значајан, важан корак у односима Краљевине СХС и Совјетског Савеза.¹⁰⁰ Исте, 1924. године, Влада Љ. Давидовића је исказивала заинтересованост за успостављање дипломатских односа са СССР-ом.¹⁰¹ У том периоду, средином двадесетих, чинило се да ствари иду у добром смеру у погледу међусобног признања и успостав-

⁹⁵ АЈ, КМЈ, I-3-a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 350–351; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 115–119; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 71–72; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 71–73.

⁹⁶ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 121–123; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 73; Д. Петровић, *nav. delo*, стр. 71–72; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 73–75.

⁹⁷ АЈ, КМЈ, I-3-a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 351; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 123–172; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 74–75; Д. Петровић, *nav. delo*, стр. 81–82, 91–93; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 308–320; Исти, *Московски гамбит*, стр. 75–103.

⁹⁸ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 130; М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, стр. 97.

⁹⁹ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, стр. 125, 126; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 59; Д. Петровић, *nav. delo*, стр. 76.

¹⁰⁰ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 74; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 71–72; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 29; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 312–313; Исти, *Московски гамбит*, стр. 82–83.

¹⁰¹ АЈ, КМЈ, I-3-a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 351; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 134–135; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 75; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 313–314; Исти, *Московски гамбит*, стр. 89.

љања дипломатских односа. Међутим, низ ствари је утицао на појаву застоја, а потом и на потпуни прекида разговора о међусобном признању до кога је дошло 1927. године – антисовјетска расположења носилаца власти и унутрашњи отпори у Краљевини СХС, делатност Коминтерне (посебно доношење одлуке о разбијању Југославије на поменутом Петом конгресу из 1924. године), бојазан југословенских власти од јачања субверзивне делатности комуниста, као и утицај трећих држава (на пример, Велике Британије 1927. године).¹⁰²

Упркос различитим контактима, а потом и разговорима о могућности успостављања дипломатских односа, у периоду од 1920. до 1927. године – како наводи лидер Земљорадничке странке Јован М. Јовановић – „није промењено држање Југославије према Русији“. Југословенске власти су изјављивале да се у том периоду њихово држање према СССР-у одвијало „између жеље да са великим Руским Народом имамо увек најинтимније и братске везе, и неизвесност[и] да ли је данашњи режим у Русији заиста консолидован, као и да ли је безопасан у својој агитацији за извесним режимом правно-економског поретка, који сматрамо увек опасним по друштвени опстанак“. „И баш зато што нас руководи начело немешања у руске унутрашње ствари, морам изјавити да није лако доћи до закључка да је данашње стање у Русији довољно одређено и јасно, да би могли донети одлуку о његовом признању. Ми ћемо посматрати и пажљиво пратити догађаје, а Краљевска Влада зна да ће наш народ поздравити дан када ће моћи успоставити са Русијом оне односе који су од увек постојали“ – истакао је министар спољних послова Нинко Перић 20. марта 1927. у Народној скупштини.¹⁰³ Москва је била изузетно незадовољна прекидом разговора о међусобном признању и та околност се негативно одразила на даље одвијање југословенско-совјетских „односа“.¹⁰⁴ Иако су интелектуалци окупљени око Српског културног круга 1940. сматрали да је период од 1928. до 1933. представљао најповољније време за узајамно југословенско-совјетско признавање и успостављање дипломатских односа,¹⁰⁵ то се ни крајем двадесетих, ни почетком тридесетих није десило.

*

Крајем 1927. године питање преговора о признању СССР-а и успостављању дипломатских односа са Москвом било је пребачено на Малу антанту.¹⁰⁶ Крајем двадесетих и – нарочито – у току тридесетих та тематика је у различитим приликама разматрана у оквиру Мале антанте. Уопштено посматрано, Чехословачка је показивала највише склоности за успостављањем односа са СССР-ом, а Југославија је имала највећу задршку по том питању. Чак је и Румунија, која је са СССР-ом имала отворен проблем Бесарабије, испољавала мање резерви и суздржаности од Београда. Став југословенских власти је био да им „унутрашње прилике“ и „субверзивна дјелатност Коминтерне“ не дозвољавају да приступе успостављању односа са Москвом. Због различитих погледа чланица Мале антанте на питање признавања СССР-а, превладао је став да свака држава појединачно, у складу са својим интересима и жељама, може да решава то питање. Београд се чврсто држао свог суздржаног става, али није ометао чехословачка и румунска настојања да успоставе односе са Совјетским Савезом.¹⁰⁷ Током тридесетих година дошло је до видне промене прилика у Европи, што се одражавало на позицију и значај СССР-а у међународним односима. Остале чланице Мале антанте – Чехосло-

¹⁰² V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, str. 134–172; B. Krizman, *nav. delo*, str. 74, 75; A. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 313–320; Исти, *Московски гамбит*, стр. 83, 89–103.

¹⁰³ „Експозе министра спољних послова“, *Политика*, 21.3.1927, стр. 2; J. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 351; B. Krizman, *nav. delo*, str. 75; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 280; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 149, 169–170, 292; A. Животић, *Московски гамбит*, стр. 96.

¹⁰⁴ A. Животић, *Московски гамбит*, стр. 102–103.

¹⁰⁵ Исто, стр. 237.

¹⁰⁶ A. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 320; Исти, *Московски гамбит*, стр. 102.

¹⁰⁷ B. Krizman, *nav. delo*, str. 76–78, 111–112, 142; A. Животић, *Московски гамбит*, стр. 104–107, 109–118.

вачка и Румунија – признале су СССР 1934. Совјетски Савез је исте године био примљен у Друштво народа. Спољнополитички ослонац Југославије – Француска, која је још 1924. успоставила односе са СССР-ом, током тридесетих је – а нарочито после доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој (1933) – показивала све већи интерес за поправљањем односа са Москвом и у том правцу је настојала да делује на Београд. Значајна промена међународних околности је утицала на то да се од 1934. питање успостављања дипломатских односа између Југославије и СССР-а све чешће наметало.¹⁰⁸

Упркос наведеном, југословенске власти су – свеукупно посматрано – током тридесетих година доследно одбијале да признају СССР и настојале да одложе успостављање дипломатских односа са „првом земљом социјализма“.¹⁰⁹ Ипак, са променом општих околности у Европи, током тридесетих се – постепено – мењало и југословенско држање. Један од показатеља наведеног кретања је представљало југословенско потписивање Конвенције о дефиницији нападача, потписане на предлог Совјетског Савеза на светској економској конференцији у Лондону 4. јула 1933.¹¹⁰ У име Југославије Конвенцију је потписао посланик у Лондону Ђорђе Ђурић, а документ је са совјетске стране потписао народни комесар за иностране послове Максим Литвинов. Конвенција од 4. јула 1933. је била „један од првих међународних докумената“ на коме су се нашли „потписи претставника СССР-а и Краљевине Југославије“.¹¹¹ Њеним потписивањем нису успостављени дипломатски односи између две државе, али је тај чин, практично, представљао посредно признање СССР-а од стране Београда.¹¹² Реагујући на притиске у вези са признавањем СССР-а, југословенски званичници су знали да износе следећи „аргумент“: „закључењем Конвенције о дефиницији нападача Југославија је де факто већ признала Совјетски Савез и стога неки нов доказ за признање није ни потребан“.¹¹³ Да су се прилике у току тридесетих мењале, види се и по томе што је чак и један „апсолутни антисовјетист“, попут краља Александра Карађорђевића, озбиљно размишљао о успостављању односа са СССР-ом. Његови планови о нормализацији односа са Москвом из 1934. године, били су прекинути атентатом у Марсељу.¹¹⁴ За држање Београда према СССР-у у другој половини тридесетих карактеристични су ставови које су износили М. Стојадиновић и кнез Павле. Југословенски властодршци су истицали да „у Београду постоји веровање у опасност од болшевичке пропаганде и да би се опасност само повећала ако би московска влада отворила своје посланство у Београду“. У вези са тим је требало „одуговлачити што више“ са признањем СССР-а, односно учинити то „само ако је нужно потребно и само кад у земљи буде потпун мир и ред“.¹¹⁵

*

Један од оних који су позивали на признавање Совјетског Савеза, Драгољуб Јовановић, током прве половине двадесетих је истицао да „није потребно бити ни пророк ни филантроп, ни далековид политичар па увидети колико је погрешно за један мали словенски народ као што је наш да стоји далеко од велике Русије, у срдитом ставу наљућеног детета“. „Кад већ нисмо били први у обнављању односа са Русијом, не будимо бар последњи“ – позивао је 1924. Д. Јовановић.¹¹⁶ Овај и слични позиви, ипак, нису наилазили на одјек код југословенских властодржаца. Одређена настојања, планови и идеје, који су се повремено јављали то-

¹⁰⁸ АЈ, КМЈ, I-3-a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 74, 75–78, 142; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, стр. 280; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 35–37, 48, 107, 109–118.

¹⁰⁹ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 75–78, 84, 111–112, 121, 142–143, 144.

¹¹⁰ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II том (1919–1945), priredio Momir Stojković, Beograd 1998, стр. 369–372; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 110–112.

¹¹¹ АЈ, КМЈ, I-3-a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941.

¹¹² В. Krizman, *nav. delo*, стр. 76; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 111.

¹¹³ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 77–78.

¹¹⁴ А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 116–118.

¹¹⁵ М. М. Stojadinović, *nav. delo*, стр. 392; В. Krizman, *nav. delo*, стр. 121, 144; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *nav. delo*, стр. 64.

¹¹⁶ Д. Петровић, *nav. delo*, стр. 228.

ком двадесетих и тридесетих година, могу се окарактерисати тек као „стидљиви покушаји обнове дипломатских односа“.¹¹⁷ Упорно одбијајући да призна СССР-а, Југославија је „остала усамљена на европском континенту“ и дошла је у ситуацију да буде међу последњим државама у Европи које су успоставиле дипломатске односе са „првом земљом социјализма“.¹¹⁸ По отпочињању Другог светског рата у Европи, Југославија – коју је већ оптерећивао низ унутрашњих проблема – крајем тридесетих и почетком четрдесетих нашла се у изузетно тешком спољнополитичком и војном положају. Стратегијски положај Југославије је био изузетно лош – још од 1938. Немачка је, после Аншлуса, постала сусед Југославије, а у Београду је постојао страх од даљег ширења Трећег рајха на Балкану; Италија је после анексије Албаније 1940. угрожавала не само северозападне, већ и јужне границе Југославије. Осим Грчке, Београд је бринуло и држање осталих суседа, а посебно Бугарске и Мађарске. Опасност која се надвијала над Југославијом била је непосредна и велика. Тек такве ванредне околности и – посебно – осећај угрожености од Италије, утицали су на Београд да (невољно) промени став према СССР-у и да покуша да нађе какав-такав ослонац и подршку у Москви.¹¹⁹

Крајем марта 1940. југословенска страна је – преко посланика у Анкари Илије Шуменковића – покренула питање економских, трговинских преговора са СССР-ом. Обавестивши совјетског посланика Алексеја Васиљевича Терентјева о наведеној одлуци Владе Југославије, југословенски дипломата му је ставио до знања да би то питање могло да представља увертуру за општи искорак на плану међудржавних односа. Москва је одмах позитивно реаговала на предлог Београда.¹²⁰ Трговински преговори и потписивање више уговора (Уговор о трговини и пловидби; Протокол о методама плаћања роба; Споразум о отварању трговинских представништава) у мају 1940. године,¹²¹ послужили су као увод, припрема терена за успостављање дипломатских односа. После склапања економских споразума настављени су југословенско-совјетски контакти и разменом писама између посланика И. Шуменковића и А. В. Терентјева, која је извршена крајем јуна 1940. у Анкари, дошло је до успостављања дипломатских односа између две државе. Југословенски посланик Милан Гавриловић је стигао у Москву 7. јула 1940, а совјетски посланик Виктор Андрејевич Плотињиков истог дана је допутовао у Београд.¹²² Успостављањем односа са Југославијом, Москва је ојачала своје позиције на Балкану, који је представљао традиционалну зону њеног интереса.¹²³

Успешним завршетком економских преговора и успостављањем дипломатских веза отворен је простор за даље побољшање југословенско-совјетских односа. С обзиром на ратну опасност која се надвијала над – недовољно наоружаном и за рат неспремном – Југославијом, Београд је био нарочито заинтересован за могућност набављања „модерног наоружања“, војне опреме и различитих сировина и материјала у СССР-у. То питање је било актуелно у току 1940. и 1941. године. Москва се са разумевањем односила према југословенским захтевима и начелно се саглашавала са војним испорукама, али услед ванредних околности и догађаја

¹¹⁷ А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 13.

¹¹⁸ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 19; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 177; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 46.

¹¹⁹ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 112, 121, 144; Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *нав. дело*, стр. 63–65, 67; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 61–62; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 44–46, 59–62, 162, 163, 165–166, 175, 179–180, 182–225, 317, 341–342.

¹²⁰ В. Krizman, *nav. delo*, стр. 121; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 229–231.

¹²¹ Најпотпунији историографски приказ ових преговора дат је у радовима А. Животића: А. Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, Београд 2016, стр. 157–188; Исти, *Московски гамбит*, стр. 229–261; Исти, „На путу нормализације – југословенско-совјетски трговински преговори 1940.“, стр. 33–68.

¹²² Б. Димитријевић, С. Сретеновић, *нав. дело*, стр. 64–65; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 34–37; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 262–291.

¹²³ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 18; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 74; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 31–32; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 317.

совјетско наоружање није стигло у Југославију.¹²⁴ После државног удара од 27. марта 1941. у Београду је додатно актуелизована потреба за повезивањем и зближавањем са Москвом. Нова влада је услед непосредне ратне опасности желела са СССР-ом да закључи пакт, уговор о војнополитичком савезу. Москва у том тренутку није могла да прихвати такву врсту споразума, јер би тиме довела у питање своје односе са Немачком. Међутим, за совјетско руководство је било прихватљива једна умеренија форма и потписивање уговора о пријатељству и ненападању. Преговори о том питању су вођени почетком априла и упркос томе што нису дуго трајали, због размимоилажења у вези са одређеним формулацијама из совјетског предлога, може се рећи да су били тешки. Уговор о пријатељству и ненападању је потписан 6. априла 1941. Због тога што се његово закључивање поклопило са почетком немачке агресије на Југославију, Београд није могао имати било какве користи од потписаног документа. Потписани споразум се због тога може окарактерисати као „платонски“, али и као својеврсна антинемачка демонстрација. Југословенски посланик М. Гавриловић је за њега говорио да је „први јавни непријатељски акт Совјетске Уније противу Немачке“.¹²⁵

※

Југословенско-совјетски односи су током Другог светског рата ушли у „нову фазу развоја“.¹²⁶ Због постојања различитих субјеката, пре свега са југословенске стране (краљевска влада; КПЈ),¹²⁷ одвијања односа на два „колосека“, али и њихове зависности од ширег, ратног контекста и коалиције „прве земље социјализма“ са Великом Британијом¹²⁸ – може се рећи да

---

¹²⁴ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 24, 26, 27–28; V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 36; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, стр. 39, 42; Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*, Београд 2010, стр. 188–190, 194–203, 204–205, 207–212; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 74–75; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 32; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 184, 250, 251, 255–257, 261, 275–276, 278, 285–288, 321, 334–341, 342, 353, 601.

¹²⁵ Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, Knjiga prva, Zagreb 1982, str. 134; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 25–28; V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 35–37; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939–1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, Београд 1999, стр. 279–300; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, стр. 39–41; М. Бјелајац, *нав. дело*, стр. 203–205; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 75–76; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 32–33; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 486–494, 499–530.

¹²⁶ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 179.

¹²⁷ Иако се Влада СССР-а „одувек ограђивала од Коминтерне као организације која се не може поистовећивати са совјетском владом“ и премда је у старијој совјетској литератури превладало гледиште да „Коминтерна као међународна организација не обавезује совјетску владу“, због утицаја који је Москва имала на њен рад о њој се може говорити као о „продуженој руци Стаљинове државне политике“. У том смислу, са становишта „фактичких односа“, нема потребе да се говори о различитим „субјектима“ са совјетске стране. (N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 86; V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 120; V. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, str. 54–55, 306; Исти, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1994, стр. 304–305; Исти, *Историографске контроверзе*, Београд 1998, стр. 183, 197; Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008, стр. 120; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2010, стр. 171–172, 213.) Осим совјетске владе и Коминтерне, руски/совјетски фактор је у току Другог светског рата на простору Југославије био је заступљен и преко емиграната (Руски заштитни корпус; Савез совјетских патриота) и јединица састављених од различитих совјетских народа које су немачке снаге ангажовале за борбу против партизанског покрета. Међутим, њихово учешће није имало већи значај за ток и исход рата. (N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 283–290; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 25–152, 410, 412; Исти, *Руски фактор. Друга светска ратна војна в Југославији 1941–1945*, Москва 2010, стр. 11–124; Исти, „Руски фактор' и Други светски рат у Југославији од 1941–1945. године“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 258–259, 260; М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 180–181; Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд 2021, стр. 245.)

¹²⁸ Трећа велика чланица антифашистичке коалиције – Сједињене Америчке Државе – током Другог светског рата није била шире ангажована на плану решавања „југословенског питања“. (Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb

су југословенско-совјетски односи током Другог светског рата били изузетно сложени. Осим краљевске владе, која је после пораза у Априлском рату (6–17. април 1941)¹²⁹ нашла уточиште у Лондону и била једини законити представник Југославије током Другог светског рата, 1941. година је у први план југословенско-совјетских односа „избацила“ КПЈ.¹³⁰ Због постојања више субјеката, југословенско-совјетски односи током Другог светског рата одвијали су се на два одвојена „колосека“. Први „колосек“ се односио на званичне, јавне, дипломатске односе између влада две државе, а други на „тајне“ везе које је СССР одржавао са КПЈ, односно са Јосипом Брозом Титом, који је у својим рукама чврсто држао не само комуникацију са Москвом, већ и „све нити спољних послова“.¹³¹

*

Влада Краљевине Југославије је у априлу напустила земљу и – преко Грчке и Палестине – у јуну 1941. dospela у Велику Британију. Заједно са Владом, у Лондон је стигао и краљ Петар II Карађорђевић. Влада је контролисала преостали дипломатски апарат у савезничким и неутралним државама, имала је мали, симболичан војни контингент „ван Отаџбине“, на Блиском истоку, који се налазио под британском командом, а у земљи ју је „представљала“ *Југословенска војска у отаџбини* (у периоду од 11. јануара 1942. до 1. јуна 1944. Драгољуб Михаиловић је био министар војни у емигрантској влади). Током Другог светског рата, краљевска влада у Лондону била је једини уставни, законити, у међународним односима признати представник Југославије. Влада се изјаснила за наставак рата на страни савезника, а против фашистичких сила Осовине. Осим ослобођења земље и обнављања њеног територи-

---

1983, str. 105; В. Petranović, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, *Vojno-politički informator*, br. 11/novembar 1981, str. 50, 58–59; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 602, 634; Isti, *Istoriografske kontroverzе*, str. 205; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2004, стр. 321; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 204, 220; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 259; Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, стр. 254–255; Жарко В. Обрадовић, *Демократска Федеративна Југославија, велике силе и суседне државе*, Београд 2022, стр. 54, 61–62, 63, 65–68, 70, 85.)

¹²⁹ Опширније о Априлском рату: Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*, Титоград 1963; Isti, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 2, Beograd–Titograd–Ljubljana 1984, str. 30–620, 647–670; *Aprilski rat. Zbornik dokumenata*, knjiga 1, urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969; *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knjiga 2, priredio Antun Miletić, Beograd 1987; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 385–404; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 97–110; Љ. Димић, *Istorija српске државности*, III, стр. 214–216; Далибор Велојић, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014, стр. 346–366; Isti, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина* 36/2014, 223–242; Isti, „Зетска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина* 42/2017, 139–151; Isti, „Вардарска дивизија у Априлском рату 1941“, *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности. Међународни тематски зборник*, уредили и приредили Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, Лепосавић 2018, стр. 389–399; В. В. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 2016, str. 35–42, 49; Isti, *Srbija 1941*, Beograd 2021, str. 67–84; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, Београд 2020, стр. 29–264; Марко Б. Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, Београд 2020, стр. 39–270; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944.*, Београд 2021, стр. 15–21.

¹³⁰ „Двојна веза“ – јавно одржавање односа између државних органа Совјетског Савеза и Краљевине Југославије, са једне, и „тајне“ везе Москве са КПЈ, са друге стране – постојала је и пре Априлског рата. Осим веза између КПЈ и Коминтерне, у Краљевини Југославији су деловали и представници војно-обавештајне службе СССР-а. (В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 28; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 157; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 222–228, 234–235, 240–241; Б. Димитријевић, *Srbija 1941*, стр. 166, 167.) Због тога што су југословенски комунисти од 1941. имала доста значајнију улогу, можемо, ипак, рећи да су њихова делатност и „тежина“ били знатно већи него у претходном периоду, односно да је четрдесетпрва избацила КПЈ у први план југословенско-совјетских односа.

¹³¹ N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 7, 39, 70; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 22–25, 223–225; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 54–55, 64; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 64, 161, 602; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, str. 19–20; Isti, *Istoriografske kontroverzе*, str. 182, 186–187, 189, 204; Милан В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије. Мисије Владимира Велебита 1943–1945.*, Београд 2012, стр. 23, 187; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 38.

јалног интергритета, циљ краљевске владе је била обнова монархије и предратног политичког уређења у Југославији. Иако је углед Владе био донекле пољуљан брзим поразом у Априлском рату, она је у Лондон дошла са значајним „морално-политичким“ капиталом који је проистицао из преврата изведеног 27. марта 1941. и – суштинског – одбацивања југословенског приступања Тројном пакту. Њен састав су највећим делом чинили челни људи најважнијих српских, хрватских и словеначких политичких странака. Била је дубоко подељена по националној и политичкој основи. Старе, предратне несугласице и спорења додатно су погоршани брзим војним сломом у Априлском рату и великим страдањем српског становништва на простору Независне Државе Хрватске. Сталне „свађе и раздори“, међусобне оптужбе и сумње, током рата су све више крунили репутацију краљевске владе.¹³²

Односе краљевске владе са Москвом карактерисало је обострано неповерење и резервисаност. Ти односи су током Другог светског рата били хладни и имали куртоазни карактер. Москва није могла губити из вида да је Краљевина Југославија била међу последњим државама у Европи које су признале СССР, нити однос Београда према комунистима у међуратном периоду и, уопште, антикомунистичко расположење југословенских власти. На све то се током Другог светског рата надовезала совјетска сумњичавост према Влади у Лондону због њене несамосталности, односно готово потпуне зависности од Велике Британије. Имајући у виду размере поменуте зависности од британске политике, поједини савременици су за њу наводили да је била „нека врста колонијалне владе“. Као и остале владе које су током рата нашле уточиште на Острву, и југословенска влада је спроводила британску политику и била „адут“ Лондона за обнову утицаја Велике Британије у Европи, односно – у овом случају – на Балкану, који је у Лондону доживљаван као британска сфера утицаја. Из савезничких обзира према Лондону и „формално-правних разлога“, Москва је, ипак, одржавала односе са емигрантском краљевском владом, али није настојала да их продуби и да им суштински, а не само формалан карактер.

Са друге стране, иако су постојале одређене разлике у гледиштима на Совјетску Русију, може се рећи да је велика већина југословенских министара била изразито антикомунистички и антисовјетски оријентисана. У емигрантској влади је постојала бојазан од ширења комунистичке револуције и сумња у погледу држања Совјетске Русије према Југославији. Делатност КПЈ у Југославији, а нарочито сукоб између два покрета отпора – партизанског и четничког – до кога је дошло крајем 1941. године, изазивали су забринутост код избегличке владе. Иако су совјетски званичници током рата изјављивали да се неће мешати у „унутрашње ствари Југославије“, а Москва није отворено подржавала партизански покрет, њена опредељеност за КПЈ била је извесна. СССР је једноставно био „природни савезник комуниста“. Однос Владе према СССР-у је током Другог светског рата био додатно оптерећен совјетским држањем према Д. Михаиловићу (јавно ширење вести о колаборацији четника од лета 1942. године, обавештавање краљевске владе о томе да је „генерал Михаиловић [...] сарађивао са

---

¹³² Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, str. 26–27, 52–61; *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, priredio Bogdan Krizman, Beograd–Zagreb 1981, str. 10–16, 21–29, 34–35, 36, 37, 43, 64, 94, 95, 161–163, 164–165, 276–277, 391–392, 406, 417–418, 455–456, 457; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 6, 35–36, 308; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 39–41, 51–55, 81; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 52–58, 61, 64–65; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 95, 107–108, 173–176, 199, 506–520; Isti, „Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1990, str. 49, 50, 51–52, 63–64; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, str. 19; Isti, *Istoriografske kontroverzе*, str. 181–182, 205; Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, str. 361, 364, 469–470, 484; Lj. Dimić, „Predgovor“, u: *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, priredili Komnen Pijevac i Dušan Jončić, Beograd 2004, str. VIII–XVI; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, str. 71, 129–130, 155–156, 171; Б. Димитријевић, К. Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, стр. 253, 412; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, стр. 373–392; Иста, *Милан Грол*, стр. 194–269; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 9–11, 15–25, 48–49, 80, 105, 109, 140, 193; Љ. Димић, „Михаиловић, Драгољуб Дража“, *Српски биографски речник*, 6, *Мар–Миш*, Нови Сад 2014, стр. 858; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 78–79, 301, 303–307, 310–311.

Недићевим јединицама и италијанским окупаторима у борби против народно-партизанског покрета“ и очекивање Москве да се југословенска влада јавно ограда од њега, односно од „сарадње четника са окупатором“). Москва није Михаиловића нападала са идеолошких позиција, већ се принципијелно, начелно држала инсистирања на борби против окупатора, односно на пружању доприноса заједничкој борби против фашизма, и осуђивала сваку колаборацију. Упркос свим сумњама и „оптерећењима“ из предратног и ратног периода, могло би се рећи да емигрантска влада – са изузетком појединих министара, попут Милана Грола – ипак није у довољној мери узимала у обзир значај и „тежину“ Совјетског Савеза у међународним односима и – за разлику од, на пример, Едуарда Бенеша који је сматрао да „повратак у Праг води преко Москве“ – није увиђала потребу, нити имала слуха за прављење одређених компромиса са Москвом и комунистичким снагама у Југославији.

У наведеним оквирима кретали су се односи СССР-а и југословенске краљевске владе током Другог светског рата, а први период после војног слома Краљевине Југославије у Априлском рату обележио је прекид дипломатских односа. Помоћник министра иностраних послова Андреј Јануарјевич Вишински саопштио је 8. маја 1941. југословенском посланику Милану Гавриловићу да Влада СССР-а „не види у садашњем времену било какве правне основе за даљи рад југословенског посланства у СССР“ и да ће од тог дана „југословенског посланика и сараднике југословенске мисије третирати као приватна лица“. Наведени поступак је вероватно представљао последицу немачког притиска на Москву, а могуће да је у питању био и обзир совјетске владе према Трећем рајху у једном изузетно сложеном тренутку за „прву земљу социјализма“ (СССР је на сличан начин прекинуо дипломатске односе са Белгијом и Норвешком). Недуго после суштинског прекида дипломатских односа између две државе дошло је до драстичне промене околности: 22. јуна 1941. Немачка је напала Совјетски Савез (Операција Барбароса).¹³³ Петнаестак дана касније, 8. јула 1941, амбасадор СССР-а у Лондону Иван Михајлович Мајски саопштио је југословенском колеги, амбасадору Ивану Суботићу, да је совјетска влада заинтересована за успостављање, односно обнову дипломатских односа између две државе. Пошто је на обе стране постојала заинтересованост за обнову односа, током разговора И. М. Мајског са југословенским званичницима средином јула 1941. све је било брзо и лако договорено. Југословенска страна се сагласила са совјетским „тумачењем“ тога да формални прекид дипломатских односа није ни постојао, већ да су исти били само „привремено обустављени“. Југословенски посланик М. Гавриловић се 19. јула 1941. вратио у Москву, о чему је дан касније известила *Правда*, што је – из совјетске перспективе посматрано – представљало јавну потврду „обнављања односа“.

Упркос томе што је до обнове односа дошло лако, из поменутих разлога – обостраног неповерења и сумњичавости између две стране – у наредном периоду, све до завршетка Другог светског рата, нису били остварени никакви значајни, суштински помаци. Напротив, како је време протичало односи између емигрантске владе и СССР-а били су све лошији. Москва је обновила и одржавала дипломатске односе са југословенском владом – пре свега – из савезничких обзира према Великој Британији. Краљевска влада ни директно, ни посредством британске владе, није могла да утиче на држање Москве у смислу суштинског мењања

---

¹³³ Немачки напад на СССР је био – да се послужимо речима Џонатана Димблбија – „највећи, најкрвавији и најсуровији поход у историји ратовања“. Он је променио „ток историје“ и „директно довео до уништења Трећег рајха“. Опширније о нападу од 22. јуна 1941. и Операцији Барбароса за коју се испоставило да је била „пресудна операција у Другом светском рату“: Gijom Žan Maks Šasen, *Istorija Drugog svetskog rata*, Beograd 1955, str. 129–152; D. M. Proektor, *Agresija i katastrofa*, Beograd 1975, str. 118–135, 162–280; Александар М. Васиљевски, *Моје животно дело*, Beograd 1980, стр. 147–235; Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza. II. Od domovinskog rata do položaja druge velesile. Staljin i Hruščov 1941–1964*, Opatija 1985, str. 7–42; Георгиј Константинович Жуков, *Успомене и размишљања*, 1, Beograd–Цетиње 1989, стр. 261–324; Исти, *Успомене и размишљања*, 2, Beograd–Цетиње 1989, стр. 5–193, 209–261; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 339–354; А. Грациози, *Советский Союз в 209 цитатах. 1914–1991*, Москва 2010, стр. 105–113; Исти, *История СССР*, стр. 177–187; Maks Hejstings, *Pakao. Svet u ratu, 1939–1945*, I knjiga, Beograd 2013, str. 179–227; Oleg Hlevnjuk, *Staljin. Život jednog vođe*, Beograd 2021, str. 285–315; Džonatan Dimblbi, *Barbarosa. Kako je Hitler izgubio rat*, Beograd 2022, str. 33–40, 185–591.

совјетске политике према Југославији. Низ иницијативе југословенске владе, попут оне о организовању посете краља Петра II Москви или ратификацији Уговор о пријатељству и нападању од 6. априла 1941, завршено је без резултата, неуспешно. Никакав учинак нису имала ни настојања краљевске владе (директно или преко Велике Британије) у погледу тога да Москва изврши притисак на „партизане“ да се „потчине“, односно ставе под команду Д. Михаиловића. Сви покушаји успостављања конкретнијих веза између четничког покрета и Совјетског Савеза – како они из 1941. и 1942, тако и они по доласку Црвене армије до Југославије из септембра и октобра 1944. године – били су, такође, неуспешни. Размимоилажења су постојала и у погледу одређених спољнополитичких иницијатива и планова краљевске владе и СССР-а. Краљевска влада је била незадовољна „свесловенском акцијом Совјетске Русије“ и Првим свесловенским митингом, одржаним у августу 1941. у Москви, на коме је „говорено и у име Црне Горе и у име Македоније“, односно „дрногорског и македонског народа“. Све то је подсећало на „стару тезу Коминтерне о многобројним народима Југославије“ и морало је да смета српским политичарима у Влади. Они јесу увиђали да је „свесловенство“ било „тактика“ Москве, али нису превиђали да је иза таквих погледа стајало „начелно гледиште Коминтерне“, које је било и „гледиште водећих људи у Совјетима“. Са друге стране, Москва је имала резерве и бојазни у вези са Балканском унијом Југославија и Грчке, која је била закључена 15. јануара 1942. и иза које је стајала британска влада. На југословенској страни су сматрали да ће Унија бити основа за даље стварање Балканског савеза у који су требали да ступе и друге државе попут Румуније, Бугарске и Албаније. У Москви су пак на Балканску унију гледали као на противтежу, односно „одговор“ Велике Британије на свесловенску акцију СССР-а и покушај Лондона да појача свој утицај на Балканском полуострву.

Свеукупно посматрано, може се рећи да односи измеђи избегличке владе Краљевине Југославије и СССР-а током Другог светског рата ни у једном тренутку нису били добри, а од средине 1942. године – када је Москва отворила питање колаборације четничког покрета омогућивши да се у јавности, преко радио-станице Слободна Југославија и Телеграфске агенције Совјетског Савеза (ТАСС), прошири Резолуција родољуба Црне Горе, Боке и Санцака (усвојена на Тјентишту 16. јуна 1942) – значајно су се погоршали. Био је то тренутак „кад су се Совјети“ – како је коментарисао Милан Гавриловић – „јавно, не само дипломатски и не само тајно окренули противу Драже!“ Односи две владе су после тога били све хладнији. Средином октобра 1942. М. Грол је констатовао: „Наши односи са Совјетском Русијом су у критичној фази, и ако се овако продужи, биће криминал.“ Како је рат даље одмицао позиције „прве земље социјализма“ су све више јачале, што је утицало на пораст неповерења краљевске владе према СССР-у. Бојазни су биле утолико веће због – како су сматрали југословенски министри – попустљиве политике западних савезника према Совјетској Русији. „Питање“ Д. Михаиловића је са протоком времена, такође, све више оптерећивало односе избегличке владе са Москвом. У вези са тим, амбасадор СССР-а при савезничким владама у Лондону Александар Јефремович Богомоллов је у разговору са замеником министра иностраних послова Илијом Јукићем 8. марта 1943. нагласио („двапут поновио“) да „совјетска влада нема повјерења у [...] министра војске генерала Дражу Михаиловића“. Напоменувши да „то не значи да ће Совјетски Савез прекинути дипломатске односе са југословенском владом у Лондону“, А. Ј. Богомоллов је истакао: „Совјетска влада остаће само стриктно у оквиру коректних дипломатских односа са југословенском владом али Југославија неће моћи рачунати ни на какву помоћ Совјетског Савеза док траје садашње стање.“ У наведеним околностима чиновничка влада Божидара Пурића (10. август 1943–1. јун 1944), у којој је Драгољуб Михаиловић био министар, није успела – као ни њене претходнице – да направи било какав помак у односима са СССР-ом (неуспешно је завршена југословенска иницијатива за склапање уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, какав је „прва земља социјализма“ закључила са Чехословачком 12. децембра 1943). За њом су уследиле прва (1. јун 1944–29. јануар 1945) и друга влада Ивана Шубашића (29. јануар–5. март 1945), које су биле последње владе Краљевине Југославије у емиграцији. Осим тога што је имао „задатак“ да – у складу са „политиком компромиса“ – нађе заједнички језик са Националним комитетом ослобођења Југо-

славије (НКОЈ) и Ј. Б. Титом, односно да постигне договор о формирању јединствене владе, последњи премијер Краљевине Југославије је још од 1942. године имао везе са обавештајном службом СССР-а. Преко разговора које су Ј. Б. Тито и И. Шубашић водили прво на Вису (јун 1944), а потом у Вршцу и Београду (21. октобар–1. новембар 1944), и том приликом постигнутих договора, дошло се до формирања Привремене владе Демократске Федеративне Југославије (7. март 1945), чиме је био прекинут претходни „паралелизам“ влада.

Савезнички обзир су током Другог светског рата повремено упућивали Москву на одређене тактичке потезе, попут помињања Д. Михаиловића као „вође снага отпора у Југославији“ у штампи и преко Радио Москве у новембру 1941, подизања посланстава на ранг амбасаде у септембру 1942. или држања Ј. В. Стаљина приликом сусрета са И. Шубашићем и Е. Кардељем у новембру 1944. у Москви. Иако су такви совјетски „кораџи“ изазивали незадовољство у руководству КПЈ, „прва земља социјализма“ није вукла потезе који би суштински погоршали положај комуниста у Југославији. Начелно истицање доприноса у борби против фашизма, покретање питања колаборације Д. Михаиловића, али и успеси Црвене армије на Источном фронту – све то је, уз развој ситуације у самој Југославији, „гурало“ Велику Британију ка политици „двоструког колосека“, а потом и ка „политици компромиса“ и утицало на јачање позиција југословенских комуниста. Целокупно држање Москве према избегличкој влади Краљевине Југославије и њеном министру војном Д. Михаиловићу било је такво да је ишло у корист КПЈ, доприносило међународној афирмацији партизанског покрета и – напослетку – омогућило легализацију револуционарних промена. Подозрења и сумње југословенских министара и Д. Михаиловића према СССР-у нису, дакле, били неосновани. Иако избегличка влада није у довољној мери узимала у обзир важност и значај СССР-а у међународним односима, односно околност да је „Русија“ била – како је говорио М. Грол у октобру 1942. године – „велики фактор данас и сутра“, питање је да ли је другачијим односом према Москви и могла нешто више да постигне. Комуникација између југословенске и совјетске владе често је подсећала на „разговор глувих“. Истичући да се „кључ“ за поправљање односа са Совјетским Савезом налазио у Москви, историчар Никола Поповић је напомињао: „Југословенски кабинет могао је да води политику какву хоће и да вуче најбоље могуће потезе према СССР-у, али ако то није одговарало совјетским државним интересима, позитивне последице нису се могле очекивати.“¹³⁴

¹³⁴ D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, str. 28–34, 42–43, 73–90, 92, 94, 95–96, 108–114, 149–156, 160–161, 176–177, 180–181, 207–208; *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, str. 14, 17–18, 20–21, 27, 30–31, 37–39, 56, 71–80, 88–89, 163, 167, 173–177, 178–179, 183, 186–187, 196–200, 204–205, 219–222, 227–229, 240–241, 242–243, 246–247, 249–250, 254, 301, 306–307, 310–311, 312–313, 334–335, 339–341, 347–361, 364–365, 368, 373–375, 380–381, 382–383, 387–390, 392, 399, 403, 406, 411–412, 414–415, 417–420, 421, 432, 435–436, 437, 439, 454, 455, 457, 459, 470, 480–481; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 123; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 9, 28, 60–63, 65–66, 80–86, 90–97, 99–102, 104–108, 117–123, 127–154, 159–167, 169–170, 171–186; V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 38, 39–41, 73–78, 80–88, 91, 93–100, 103–104, 125–126, 132–137, 139–153, 173–174, 178–181, 193, 232–233, 238–250, 267–270, 272–275, 297–298, 300–307, 329–334, 344, 349; V. Petranović, „Tri putovanja maršala Josipa Broza Tita u SSSR (1944, 1945. i 1946)“, *Radio Sarajevo–Treći program*, br. 56/1987, str. 9; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 54–55, 69–70, 188–190, 303–305; Isti, „Милан Гавриловић и национално питање у Југославији у светлости свесловенске акције СССР-а 1941.“, *Историјски гласник*, 1–2/1989, стр. 147–156; Isti, „Односи југословенске и чехословачке владе у емиграцији 1941–1945“, стр. 49–60, 62–63; Isti, *Balkanska federacija 1943–1948*, Šabac 1991, str. 26–47; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 175, 569–570, 603, 635–636, 639; Isti, *Историчар и савремена епоха*, стр. 298, 303–304; Isti, „Југословенско-совјетски односи 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, str. 19–20, 26–27, 30–31, 33–34, 36–37, 38–43, 45–48, 49–50, 52, 53–55; Isti, *Историографске контроверзе*, стр. 181–183, 191–193, 195–196, 198–209, 211–213; M. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 9–10, 26–27, 62, 90, 99–100, 104, 114–115, 150, 162, 167–168, 174, 176, 181, 182, 188, 190, 199, 200, 201–202, 203–207, 213, 215, 219, 221, 226, 232, 248, 262, 271–272, 274, 276, 281, 283, 285, 291–292, 294, 300, 308–309, 314, 323–324, 388, 393, 399–400, 405, 417, 436, 452, 484, 491, 493, 494, 513–515, 516–517, 519, 520, 523, 525, 527, 533, 535, 541, 545, 546–547, 549–550, 552, 559, 561, 564, 569–570, 573, 606–608, 610, 611, 631–632, 639–640, 642–643, 645–646, 651–652, 656, 713; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 34–35, 48, 52–53, 164–166, 215–216, 218, стр. 57–58, 76, 82–83, 214–217, 290–291, 295–296; Слободан Босиљчић, *Руси долазе... Црвена армија на Дунаву – јесен 1944.*, Београд 2000, стр. 11–12; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, str. 124, 125–126, 152, 154, 155–156, 159–160, 168–169, 171–173, 179, 188, 190–

Већ из до сада наведеног, јасно је да су се односи Москве са другим југословенским субјектом – КПЈ – одвијали на другачијим основама у односу на контакте који су постојали између совјетске и избегличке владе Краљевине Југославије. Уместо поменутог „формално-правног“ одржавања веза између две владе,¹³⁵ односи Москве са југословенским комунистима имали су суштински садржај и карактер. Ти односи су одржавани преко „светског комунистичког центра“ – Треће интернационале (Комунистичка интернационала, Коминтерна). Како је коментарисао Милован Ђилас: „Формално је то била веза с Комунистичком интернационалом – Коминтерном, али је истовремено значила и везу са совјетском владом.“¹³⁶ Коминтерна је била „централистичка организација“ чије чланство су чиниле „националне компартије“, које су биле њене „секције“. „Прва земља социјализма“ је преко Коминтерне подржавала, али и контролисала комунистичке партије и усмеравала њихову делатност у складу са совјетским интересима. Комунистичка интернационала је на тај начин представљала „продужену руку“ Кремља, а комунистичке партије су биле – да се послужимо речима Светозара Вукмановића – „нека врста оруђа државне политике Совјетског Савеза“.¹³⁷ Као и остале комунистичке партије, и КПЈ је, дакле, била секција Коминтерне,¹³⁸ а Ј. Б. Тито је са „штабом светске револуције“ – практично током целог рата, са изузетком децембра 1941. и јануара 1942. године¹³⁹ – одржавао радио-везу.¹⁴⁰ Исти канал комуникације задржан је и после распуштања Коминтерне средином 1943. године.¹⁴¹

191, 211, 213, 221, 226; Б. Димитријевић, К. Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, стр. 206–209, 258–262; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 27–28, 34, 36–41, 105, 106, 107–108, 110, 118–129, 132, 133–136, 142–145, 147, 150, 157, 162, 164, 165–166, 195–196, 197–200, 202, 203–205, 209, 211, 212–214, 217–222, 233–234, 238, 241–242, 244; Miloš Crnjanski, *Embajade*, priredio Borislav Radović, Beograd 2009, str. 532; А. Тимофејев, „Покушаји успостављања односа представника СССР и покрета Драже Михаиловића 1941–1942“, *Архив*, 1–2/2009, стр. 106–119; Исти, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 250–293; Исти, *Рускиј фактор. Друга светска војна у Југославији 1941–1945*, стр. 192–226; М. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, стр. 32, 42–43, 47–49; Иста, „Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 212–213; Иста, *Милан Грол*, стр. 199, 201–205, 253–254, 262, 267, 269; Жарко Јовановић, „Четници и Црвена армија у Србији 1944. године“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, стр. 133–146; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, Beograd 2010, str. 35; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 100–102, 106, 107; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 33–36, 39–40; Милан Гавриловић, *Лондонски дневник*, приредили Алекса и Косара Гавриловић, Београд 2013, стр. 48, 63–64, 65–66, 79–80, 90, 94, 98, 99–100, 115, 117, 118, 129–132, 149, 215–216; Љ. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 33–45; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 567–573, 582–601; Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 271–276, 281–284, 310–311.

¹³⁵ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 9.

¹³⁶ Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990, str. 11–12.

¹³⁷ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 120; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 55, 305–306; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 70; Исти, *Историчар и савремена епоха*, стр. 304–305; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 197; *Шта после свега каже Темпо*, разговарао Милан Вучинић, Нови Сад 1997, стр. 13, 16; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 171–172, 213–216.

¹³⁸ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 39; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 32, 63; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 54, 78; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 151, 157; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 451; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 166; Немања Девић, *Партизани у Србији 1941: Ослободилачки или револуционарни рат?*, Београд 2021, стр. 27.

¹³⁹ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 23, 113; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 194.

¹⁴⁰ Веза је, прво, одржавана преко „Копиничевог пункта“ у Загребу, а од фебруара 1942. Ј. Б. Тито је успоставио директну везу са Москвом. Касније, од фебруара 1944, комуникација је вршена преко совјетске војне мисије. (D. Plenča, *Међународни односи Југославије у току Другог свјетског рата*, str. 61–62; Milomir Marić, *Deca komunizma*, Beograd 1987, str. 115, 117, 118; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 39, 70; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 22–25; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 64; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 64, 161, 602; Vladimir Velebit, *Svjedok historije, razgovore vodila i priredila Mira Šuvar*, Zagreb 2001, str. 61–62, 73, 76, 83,

Чланство КПЈ је било прожето „знаменитим правилом“ Комунистичке интернационале које је гласило: „у капиталистичком друштву [...] пролетарац нема домовине“.¹⁴² За југословенске комунисте СССР је представљао не само „домовину социјализма“,¹⁴³ већ и њихову „праву домовину“,¹⁴⁴ односно – како је наведено у једном прогласу ЦК КПЈ – „нашу драгу социјалистичку домовину“.¹⁴⁵ „Решавајући своје националне проблеме кроз најсуровије облике ратовања“, КПЈ је током Другог светског рата – речима М. Ђиласа – „сматрала себе не само чланом светског комунистичког покрета, него и неодвојивом од Совјетског Савеза – 'домовине социјализма'“.¹⁴⁶ Због таквог односа према СССР-у, током међуратног периода се сматрало да комунисти имају „две отаџбине“.¹⁴⁷ Дубока веза југословенских комуниста са СССР-ом почивала је на њиховом „уверењу“.¹⁴⁸ Они су били верници једне идеологије и имали су „дубоку вјеру“ у „прву земљу социјализма“. Како је касније коментарисао Борис Кидрич: „Били смо људи који верују у СССР.“¹⁴⁹ Југословенски комунисти су, дакле, били „идејно везани за Москву“¹⁵⁰ и карактерисао их је „однос беспоговорног поверења према Совјетском Савезу и Стаљину“.¹⁵¹ КПЈ је васпитавала своје чланство у духу „пролетерског интернационализма“. Када је 1941. дошло до напада Трећег рајха на СССР, југословенски комунисти су сматрали да је њихова „интернационална дужност“, њихова „интернационалистичка обавеза“ била да помогну „првој земљи социјализма“ у борби против фашизма.¹⁵² „Совјетски Савез је у рату и ми комунисти ћемо се борити до последњег“ – истицали су 1941. чланови Партије.¹⁵³ „Свака бомба која на нас падне – једна маће на Русију“ – говорили су током Другог светског рата југословенски партизани.¹⁵⁴ Све то је пратила општа идеализација „прве земље социјализма“, односно „велике и мирољубиве државе радника и сељака“, „тврђаве светског комунизма“, „велике и непобједиве државе – Совјетског Савеза“. О њему је говорено као о „цватућем совјетском врту“ и „нади свих угњетених и изабљених“, „нади свих трудбеника света“.¹⁵⁵ Обожаван је и „човек необичне далековидости, храбрости и мирноће“, „неимар љепше судбине човјечанства“, „велики стратег“, „велики и мудри“, „генијални вођа“ Јосиф Висарионович Стаљин. Њему су се певале песме („Ој Стаљине, дико овог свијета...“),

239–240, 244–245, 246, 465, 473; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 187; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 35, нап. 63; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 301.)

¹⁴¹ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 181–184, 223–225; В. Petranović, „Tito i Staljin (1944–1946)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2/1988, str. 142; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 204; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 23.

¹⁴² Душан М. Бојковић, „Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946.“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021, стр. 63–64; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 38.

¹⁴³ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 11.

¹⁴⁴ М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 61.

¹⁴⁵ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 39, стр. 63.

¹⁴⁶ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 11.

¹⁴⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 59–60.

¹⁴⁸ М. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 632.

¹⁴⁹ V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Beograd 1978, str. 120–121; Исти, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd 1984, str. 321, 361–362, 374.

¹⁵⁰ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 13.

¹⁵¹ *Шта после свега каже Темпо*, стр. 17.

¹⁵² Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, str. 35–36; *Шта после свега каже Темпо*, стр. 14; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 63; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 183.

¹⁵³ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 68.

¹⁵⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 112.

¹⁵⁵ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 149; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, I, Beograd–Titograd–Ljubljana 1984, str. 147; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 27–28, 30, 61; М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 36; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 32, 39, стр. 54–55, 61, 62; *Шта после свега каже Темпо*, стр. 11, 12; Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010, str. 24; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 61.

партизани су гинули са његовим именом на уснама.¹⁵⁶ Југословенски комунисти су веровали и у привредну и војну снагу СССР-а и очекивали брзу победу Црвене армије.¹⁵⁷ Иако су повремено знале и да изазову одређену „забуну“, све негативне, лоше ствари које су се у јавности могле чути о СССР-у – попут „пакта Рибентроп–Молотов“, совјетског напада на Пољску и Финску или стаљинистичких процеса и чистки – објашњаване су „контрапропагандом“ и/или биле „правдане и оправдане“ од стране југословенских комуниста.¹⁵⁸

У годинама које су претходиле увлачењу Краљевине Југославије у Други светски рат, КПЈ је постепено јачала.¹⁵⁹ У вези са искушењима које је рат носио са собом треба истаћи да је језгро КПЈ било састављено од прекаљених, професионалних револуционара са искуством вишегодишњег илегалног, конспиративног рада. Чланство партије било је фанатизовано, индоктринирано, борбено и дисциплиновано. Организација централизована, разграната, раширена на простору целе државе и углавном нетакнута поразом у Априлском рату и догађајима који су уследили после капитулације Краљевине Југославије (до већег страдање кадрова дошло је само у Хрватској због лоше организације бекства из логора Керестинец). Систем веза и канали комуникације били су уходани. Изузетан значај за организацију устанка и даље вођење партизанског рата имао је повратак 250 бораца, учесника Шпанског грађанског рата, који су у пролеће, лето 1941. стигли у Југославију. Уз остале „професионалне револуционаре“, од којих су неки прошли „школовање“ на „партизанској академији“ у Москви, они су представљали „ударну песницу револуције“. Чланство КПЈ није било толико бројно. У току 1940. Партија је имала нешто преко 6.500, а Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) 18.000 чланова. У периоду до почетка Априлског рата КПЈ је имала свега 8.000 чланова. Међутим, утицај Партије је био далеко већи него што наведена бројка показује. У месецима који су уследили после капитулације дошло је до значајног пораста чланства, које је – путем пријема кандидата – до почетка устанка нарасло на 12.000. У истом периоду су кандидовани и нови чланови, а у складу са таквим кретањем повећана је и бројност СКОЈ-а на 40.000, а могуће и 50.000 чланова. У току 1941. сваког члана КПЈ пратило је још шест до осам активних помагача. Због свега наведеног, може се рећи да су југословенски комунисти у пролеће, лето 1941. представљали респектабилну и добро организовану снагу која је била способна да изврши различите задатке, превлада бројне изазове и одоли низу тешкоћа.¹⁶⁰

Неколико дана пре приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, генерални секретар Комунистичке интернационале Георги Димитров је, 22. марта 1941, указао Јосипу Брозу Титу на то да је неопходно да се „заузме одлучан став против капитулације пред Ње-

---

¹⁵⁶ М. Ђилас, „Сусрет са Стаљином“, *Борба*, 21.12.1944, стр. 1; „Велики друг слободољубивих народа“, *Исто*, стр. 2; V. Dediđer, *Dokumenti 1948*, I, str. 65–69; *Isti, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 112, 334, 360; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 149; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 294; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 32, 63; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (СССР) 1941–1945*, док. 32, 39, 50, стр. 55, 62, 77; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 61; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 36, 163.

¹⁵⁷ Опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945“.

¹⁵⁸ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 13–14, 15, 27; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 151; M. Ђilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 14; *Шта после свега каже Темпо*, стр. 32, 39; Александар В. Милетић, „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, уредник Драган Алексић, Београд 2011, стр. 232–234; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 595–596; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 28, 29.

¹⁵⁹ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 36; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 14; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 164.

¹⁶⁰ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, Prvi tom, Beograd 1982, str. 251; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 63; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 245, 249, 251–254; *Isti, Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 64, 77–78, 79–80; *Isti, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 147–149, 153–154; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 171–211; V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 48; Lj. Dimić, A. Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd 2012, str. 7, 28; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 656; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 165–166, 168, 169, 186; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 24–27, 44–45, 60–62.

мачком“.¹⁶¹ У складу са наведеним инструкцијама, на великим демонстрацијама које су 27. март 1941. одржане у Београду КПЈ је изашла из „илегале“ (комунисти су учествовали у протестима још од 25. марта) и ступила „на историјску сцену“. Иако нису имали никакве везе са превратом, нити су на улицама били најбројнији, чланови и симпатизери КПЈ су – због узвикиваних парола, ношених транспарената, дељених летака и одржаних говора – били изузетно активни и „видљиви“ у двадесетседмомартовским протестима у престоници (на демонстрацијама у унутрашњости нису имали тако истакнуту улогу).¹⁶² Упркос намерама за организовање и пружање отпора, чланство КПЈ се није нарочито истакло током Априлског рата.¹⁶³ Међутим, уочи рата и после капитулације стваране су војне комисије „при свим форумима партије“. Оне су у градовима стварале ударне групе, чији чланови су пролазили кроз одређену војну обуку.¹⁶⁴ Такве припреме су биле у складу са ранијим инструкцијама Коминтерне, још из 1940. године.¹⁶⁵ Оне су одговарале и антифашистичкој оријентацији југословенских комуниста и одлукама које су донете, односно потврђене на Петој земаљској конференцији КПЈ (19–23. октобар 1940), на којој је истакнуто да је „одбрана земље“ од „фашистичке опасности“ представљала „најпречи задатак“, односно „императив комуниста“.¹⁶⁶

После напада на Краљевину Југославију, на седници Политбироа ЦК КПЈ – која је одржана 10. априла 1941. у Загребу – одлучено је да се настави пружање отпора. Том приликом је био формиран и Војни комитет, који је два и по месеца касније – 27. јуна – прерастао и преименован у Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије. У првом ратном прогласу Политбироа ЦК КПЈ, од 15. априла 1941, подржан је отпор војске и осуђена издаја. Чланство је по директиви радило на прикупљању оружја и муниције. Капитулација војске од 17. априла није утицала на став КПЈ о наставку пружања отпора. Како је касније коментарисао Милован Ђилас: „Наше припреме су се с окупацијом убрзале.“ У периоду после капитулације дошло је до поменутог омасовљавања Партије и СКОЈ-а. Предузимане су мере за припрему оружаног отпора и подизање устанка. У вези са тим, Ј. Б. Тито је 13. маја 1941. обавештавао Москву: „Организујемо борбене одреде, васпитавамо своје ратне кадрове, спремамо оружани устанак у случају напада на СССР.“ Када је 22. јуна 1941. дошло до напада Трећег рајха на „прву земљу социјализма“, КПЈ је тај тренутак спремно дочекала. Извршавајући своју „пролетерску дужност“ и „интернационалистичку обавезу“ према „домовини социјализма“, Партија је исказала спремност да пружи помоћ „херојским Совјетским народима“ и ступи у борбу против окупатора. Југословенске комунисте је у тим тренуцима – према речима Ј. Б. Тита – „водила једна мисао“: „да се треба борити против окупатора на страни СССР, без обзира на жртве и тешкоће“.

¹⁶¹ J. B. Tito, *Sabrana djela. Tom šesti. Oktobar 1940–april 1941*, Beograd–Zagreb 1979, str. 213; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, str. 376; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 71–72; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 32.

¹⁶² 27. mart 1941. *Tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović, Nikola Žutić, Beograd 1990, str. 74–75; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 76, 82–83, 153; А. В. Милетић, „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“, стр. 238–247; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 166; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 32–33.

¹⁶³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 152–153; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 166; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 36–39.

¹⁶⁴ Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 169–170; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 47.

¹⁶⁵ Средином септембра 1940. Коминтерна је инструкисала КПЈ да треба да развије „снажну агитацију против капитулантских тенденција у редовима буржоазије и владе пред плановима њемачког и талијанског империјализма о подјели Југославије“. У вези са тим, Партија је требала да „у народу, у грађанству и у војсци“ подржи „сваку тежњу за организовањем војног отпора да би се тиме појачао отпор капитулантским тенденцијама и повећала могућност оружаног отпора“. У случају да је „без оружаног отпора дошло до подјеле југословенске државе на државе под протекторатом Њемачке и Италије“ – што је делимично одговарало ситуацији која је наступила у пролеће 1941. године – КПЈ је требала да „организира масе за борбу против издаје југословенске буржоазије и против насилних мјера страних империјалистичких сила“. (J. Broz Tito, *Sabrana djela*, VI, str. 203–204; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Zbirka dokumenata*, str. 375–376.)

¹⁶⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 247, 248–249, 251; А. В. Милетић, „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“, стр. 236.

У прогласу од 22. јуна 1941. ЦК КПЈ је осудио напад „фашистичких бандита“ на „цва-тући Совјетски врт“. Партија је истакла да је наступио „судбоносни тренутак“ и отпочела „отсудна битка“. „У духу интернационалистичке солидарности“ наглашено је да је напад Трећег рајха на СССР био и „наша борба, коју смо ми дужни подупирати свим снагама па и својим животима“. „Ми ту борбу прихваћамо, јер ми смо је очекивали и ми смо се на њу спремили“ – истицало је југословенско партијско руководство. Иако у прогласу није било „изричитог позива на оружане акције“, већ – речима М. Ђиласа – „на припреме и на спремност за одлучну борбу“, руководство КПЈ је у том периоду – крајем јуна и почетком јула 1941. године – разматрало начин на који је требао да се „спроведе већ прихваћени став о отпочињању оружаных и диверзантских акција“. Таква одлука о почетку оружане борбе донета је – после директиве Коминтерне (1. јул) и познатог говора Ј. В. Стаљина од 3. јула – на састанку Политбироа ЦК КПЈ одржаном 4. јула 1941. у Београду. Партија је у том периоду радила на организовању „партизанских одреда“, припреми „народног устанка против окупатора“ и у јулу је позвала на – како је наведено у једном од прогласа – „бој против фашистичке окупаторске банде“. Идеализујући моћ и снагу „прве земље социјализма“, југословенски комунисти су очекивали брзу победу Црвене армије и скори завршетак рата. У настојању да мобилишу што шире слојеве становништва за борбу, пре свега код српског народа, комунисти су користили „руски фактор“ – позивали су се на „мајку Русију“ и подсећали на „подршку Русије у прошлости“. Паралелно са борбом за ослобођење земље, КПЈ је – као револуционарна партија – сматрала да је 1941. године наступила одговарајућа ситуација за обрачун са „снагама старог поретка“ и стварање „новог друштва“ по угледу на СССР, односно за спровођење социјалистичке револуције.¹⁶⁷

Одлука о подизању устанка представљала је пружање помоћи „првој земљи социјализма“, али је КПЈ – са друге стране – од 1941. очекивала и тражила материјалну помоћ СССР-а,¹⁶⁸ као и подршку Москве на међународном плану. Југословенски комунисти су у СССР-у видели своје „међународно упориште“ и очекивали су „међународну подршку“ од „прве земље социјализма“.¹⁶⁹ Свеукупно посматрано, „домовина социјализма“ током Другог светског рата јесте била не само „природни“ и „моћан савезник“, већ и „моћан заштитник“ и „покровитељ“ КПЈ и партизанског покрета.¹⁷⁰ Југословенски комунисти су током рата од СССР-а добили пропагандну, дипломатску, материјалну и војну подршку.¹⁷¹ Међутим, иако је КПЈ уз ослонац на Москву напослетку успела да легализује револуционарне промене,¹⁷² Совјетски Савез је током Другог светског рата морао да води рачуна о савезничким одно-

¹⁶⁷ J. V. Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, str. 251–254, 404; V. Glišić, *Uzička republika*, Beograd 1986, str. 24–29; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 6, 7, 37–39, 40–44, 69, 308; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 34, 59–61, 62–68; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 402–403; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 72–79, 81–89; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 129–130, 153, 157, 158, 161, 162, 177–196; Isti, *Istoriografske kontroverzе*, str. 183–184; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, str. 34–36, 37–38, 52, 68; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (СССР) 1941–1945*, док. 36, 39, 42, 46, 50, стр. 58, 61–65, 67–68, 75, 77–80; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 216, 219–222; Isti, *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*, стр. 188, 189–190; М. Радојевић, „Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату“, стр. 206, 208, 209, 214; Б. Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, Београд 2020, стр. 29, 31, 36–37; Isti, *Србија 1941*, стр. 164, 169–170, 172–184, 270, 271; Н. Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944.*, стр. 31; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 39, 44–45, 47–49, 54–59.

¹⁶⁸ О молбама и очекивањима југословенских комуниста за добијање совјетске материјалне помоћи, опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“

¹⁶⁹ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 27, 30, 63.

¹⁷⁰ Б. Димитријевић, К. Николић, *Бенерал Михаиловић. Биографија*, стр. 258, 263; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 129, 205; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 301.

¹⁷¹ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 409.

¹⁷² Б. Петрановић, *Историографске контроverzе*, стр. 212, 215; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 412–413; Милутин Д. Живковић, Момир Н. Нинковић, „Од рата ка миру. Политички односи Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, у: Српско-руски односи у прошлости и садашњости (Међународни тематски зборник), Књига 2, уредили и приредили Весна Зарковић, Марија Јефтимијевић Михајловић и Далибор Велојић, Лепосавић 2018, стр. 179–181.

сима са Великом Британијом. Савезнички обзири према Лондону су – са једне стране – утицали на држање Москве према избегличкој влади Краљевине Југославије, а „прва земља социјализма“ је – из истих разлога – морала да води рачуна и о односима са КПЈ.¹⁷³ Југославија се налазила на „осетљивом месту“ на коме су се укрштали, преламали интереси различитих великих сила, између осталог СССР-а и Велике Британије, односно – како се могло чути на седницама краљевске владе – „англосаксонског блока“.¹⁷⁴ Током Другог светског рата Југославија је доживљавана као објекат међународних односа, а Москва и Лондон су је посматрали кроз призму односа са другом – у том тренутку савезничком – силом.¹⁷⁵ Британски и совјетски званичници су у различитим приликама дискутовали о њеној будућности, па и – како је рат одмицао – о „расподели“ утицаја на том простору.¹⁷⁶ Ни југословенски комунисти,¹⁷⁷ ни Москва,¹⁷⁸ свакако, нису гајили симпатије према Великој Британији, али су околности биле такве да је морало да се води рачуна о ставовима и држању Лондона. Совјетски Савез се у лето 1941. нашао у крајње тешком, критичном положају и односи са западним савезницима – питања војне помоћи и отварања другог фронта – имали су током Другог светског рата, а нарочито у периоду од 1941. до 1943. године, огроман значај

¹⁷³ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 182–183, 189, 196–197, 199–200, 203, 205.

¹⁷⁴ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, стр. 406; М. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, стр. 294, 569–570; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, стр. 155, 171, 221; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 27, 220; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 58.

¹⁷⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 585; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 212–213; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 36, 44, 53.

¹⁷⁶ Опширније: D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, стр. 258–262; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 161–165; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 297–298, 306–307; В. Petranović, „Односи југословенске и чехословачке владе у емиграцији 1941–1945“, стр. 62–63; О. А. Ржешевский, *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва 2004, стр. 417, 422, 423, 429, 433–435, 458, 483; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 29; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 254–255, 263, 269–270, 361, 410–411; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 43; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 304.

¹⁷⁷ Као сила која је пружила уточиште краљевској влади и подржавала четнички покрет, Велика Британија је за КПЈ била противник. Југословенске комунисте је у току 1941. бринуло да се „Енглеска ипак не помири са Немачком“. Иако је касније због ратног савезништва „прве земље социјализма“ са Великом Британијом, а потом и Сједињеним Америчким Државама, КПЈ морала да води рачуна на који начин ће у пропаганди говорити о западним силама („племените демократије“, а не „империјалистички злочинци“, као што је то у претходном периоду био случај), стање током Другог светског рата је било такво да су партизани певали: „Ој Стаљине, пошљи митраље/да побијемо краља и Енглеze“. Свеукупно посматрано, југословенски комунисти су током Другог светског рата били крајње неповерљиви према Лондону и зазирали су од „конзервативизма британске владе“. Шире посматрано, њих је карактерисало опште „неповерење према свему што је долазило са запада“. (V. Velebit, *Sećanja*, стр. 251, 314, 332; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, стр. 111; Коџа Поповић, *Beleške uz ratovanje (dnevnik, beleške, dokumenti)*, priredio, izbor dokumenata sačinio i komentare napisao Miloš Vuksanović, Beograd 1988, стр. 17; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 88, 121; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 622–623; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 187, 193, 194, 195, 206, 207; Milan Koljanin, „Slika neprijatelja/saveznika u Srbiji 1941–1944. Tradicija, ideologija, stereotipi“, u: *Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4–6. maja 2005. u Somboru*, odgovorni urednik Momčilo Pavlović, Beograd 2006, стр. 79.)

¹⁷⁸ Иако су се Совјетски Савез и Велика Британија налазили у савезничким односима, неповерења, сумње и идеолошке нетрпељивости из међуратног периода нису могле преко ноћи да нестану. Оне јесу биле потиснуте у други план, али су и даље биле присутне. (Isaac Deutscher, *Staljin. Politička biografija*, Zagreb 1977, стр. 409–411; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 195.) Боравећи 1941. у СССР-у, југословенски посланик М. Гавриловић је лако учовао „старо [...] традиционално неповерење према Енглеzима“, које у околностима насталим после напада Трећег рајха на СССР јесте „попустило [...], али није ишчезло“. То „традиционално неповерење и нерасположење“ између две државе је било – према Гавриловићевим речима – „појачано [...] од првих дана Совјетске Уније и њиховим идеолошким ставом“. У том периоду је „пропаганда [...] вођена на целој линији противу т. зв. капиталистичких земаља, у првом реду противу Енглеске“ – појашњавао је југословенски посланик. Према његовим речима, током међуратног периода у СССР-у је „стално [...] указивано на то да је Енглеска увек била, кроз целу историју, противу старе Русије и да је продужила бити, и још више, и противу нове“. (*Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, стр. 196–198.)

за Москву. У таквим околностима, у којима је – током 1941. и 1942. године – и сам опстанак СССР-а био доведен у питање, питање Југославије је за Ј. В. Стаљина било периферно.¹⁷⁹ Због савезничких обзира СССР-а према западним савезницима, и КПЈ је – под утицајем Москве – морала да мења начин на који је посматрала питање револуционарних промена, да коригује „званичан“ став и држање према Лондону, те да, напослетку, направи одређене уступке и прихвати британску политику компромиса.¹⁸⁰

Због обзира према западним савезницима држање СССР-а према партизанском покрету, и „југословенском питању“ уопште, било је, дакле, опрезно, тактичко. Москва је од почетка рата „обуздала“ КПЈ – саветовала је комунисте да око себе окупљају што шире антифашистичке и родољубиве снаге, истицала да је у датом тренутку најважнија борба против окупатора, критиковала стварање пролетерских бригада и, уопште, сузбијала „класни радикализам“ и тзв. „лева скретања“ КПЈ. Коминтерна је упорно инсистирала на становишту о две „етапе“, према коме је апсолутни приоритет током рата требала да буде борба против фашизма, а револуционарне промене је требало потиснути у други план, односно оставити за послератни период, за „другу етапу“.¹⁸¹ Са друге стране, Москва се, као што смо видели, опирала захтевима британске и избегличке владе Краљевине Југославије да утиче на КПЈ како би партизански покрет прихватио команду Д. Михаиловића. Влада СССР-а се ограђивала од дешавања у Југославији и упорно истицала да не жели да се меша у њене унутрашње ствари. Штавише, совјетски органи су током 1941. и највећег дела 1942. негирали да имају било какве везе са КПЈ и партизанским покретом. Карактеристичну одлику совјетског држања представљало је и упорно, наглашено истицање доприноса у борби против фашизма. Држећи се тог принципа и позивајући на јачање борбе против Трећег рајха и његових сателита, Москва је – без ризика од кварења односа са западним савезницима – могла да вуче „потезе“ који су, са једне стране, компромитовали делатност четничког покрета, а – са друге – доприносили афирмацији партизана. Због доследног, начелног инсистирања на борбеном доприносу у сукобу са фашизмом, Москва је оштро реаговала после сазнања о „мартовским преговорима“, који су вођени између партизана и Немаца 1943. године. Упркос прокламованом „немешању“, доследно, непопустљиво совјетско држање – мотивисано начелним разлозима – у пракси је ишло у прилог партизанском покрету.¹⁸²

„Прва земља социјализма“ је имала велики значај и за пропагандну, међународну афирмацију партизанског покрета. Преко радио-станице Слободна Југославија, која се налазила на територији СССР-а, ширене су информације о партизанској борби и приликама у Југославији. Писање совјетске, као и комунистичке, левичарске штампе у другим државама, било је, такође, „пропартизански оријентисано“. У складу са опрезним, тактичким држањем Москве, вести о Југославији су у почетку биле дозиране, али су – како је рат одмицао – садржале све више информација о „борбеним дејствима југословенских партизана“. Велики значај је

---

¹⁷⁹ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 8, 86, 308; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 182, 195, 203–204; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 251–252, 270, 271.)

¹⁸⁰ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 88, 121; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 70, 71, 163–164, 216, 233–236; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 187, 188, 194–195, 202–203, 205; М. Koljanin, *nav. delo*, str. 79; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 35, 37, 38; Д. Петровић, *nav. дело*, стр. 597.

¹⁸¹ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 8, 53, 55–56, 308–310; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 65, 71, 84, 106–111, 120–121, 163–164; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 183, 186, 187, 188, 193–195, 199; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 219, 221–222, 251–252; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 238–239; Д. Петровић, *nav. дело*, стр. 597; Н. Девић, *nav. дело*, стр. 56.

¹⁸² N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 102–104, 308–309, 311–312; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 83–88, 151, 152, 174–178; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 195, 196, 199, 200, 201, 205; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 118–120, 127, 150; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 255, 258.

имало и поменуто ширење вести о колаборацији четничког покрета.¹⁸³ Са протоком времена и са јачањем совјетских позиција држање Москве је све више и све отвореније ишло у прилог КПЈ. Осим пропагандне, југословенски комунисти су имали и дипломатску подршку „прве земље социјализма“, која је била њихово „међународно упориште“.¹⁸⁴ Иако је СССР настојао да се „у јавности не експонира као партизански покровитељ“,¹⁸⁵ руководство КПЈ је током рата осећало да има „међународну заштиту СССР-а“,¹⁸⁶ а Ј. Б. Тито се захваљивао совјетској влади на „дипломатској подршци“.¹⁸⁷ Од марта 1944. СССР је НОП-у пружао и различиту материјалну, а од септембра 1944. и војну помоћ у операцијама за ослобођење земље.¹⁸⁸ Упркос томе што је држање Москве у погледу пружања подршке партизанском покрету током рата постајало све отвореније, совјетско руководство је „препуштало Британцима јавно вођење политике према Југославији“¹⁸⁹ држало се обазриво¹⁹⁰ и све време водило рачуна о начину, тренутку и редоследу којим је вукло одређене „потезе“. Примера ради, Резолуцију родољуба Црне Горе, Боке и Санцака прво је пренела радио-станица Слободна Југославија (6. и 7. јул 1942), па је одатле „преузео“ ТАСС (19. јул 1942);¹⁹¹ у Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије прво је, крајем маја 1943, стигла британска, а знатно потом и совјетска војна мисија (фебруар 1944);¹⁹² совјетска влада се о одлукама Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) изјаснила тек пошто су то учинили Лондон и Вашингтон;¹⁹³ Ј. Б. Тито се прво сусрео са В. Черчилом (август 1944),¹⁹⁴ па тек онда са Ј. В. Стаљином (септембар 1944).¹⁹⁵

¹⁸³ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 80–81, 89–90, 106–108, 140–141, 248–257, 310; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 88–93, 105–106, 146–147, 210–211, 212; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 579; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 190–191, 197–200.

¹⁸⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 569.

¹⁸⁵ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 114–115.

¹⁸⁶ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 206.

¹⁸⁷ Ю. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, Москва 1991, стр. 213; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 348, стр. 463.

¹⁸⁸ Леонид Янович Гибианский, *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, Москва 1987, стр. 86–89, 101, 110–115; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 150–152, 154, 166–170, 187–220; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 105–109, 110, 111, 112–117; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 38–42, 43, 44–50.

¹⁸⁹ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 119, 113.

¹⁹⁰ В. Petranović, „Односи југословенске и чехословачке владе у емиграцији 1941–1945“, *Војноисторијски гласник*, 3/1990, стр. 62.

¹⁹¹ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 81.

¹⁹² D. Plenča, *Међународни односи Југославије у току Другог свјетског рата*, str. 186–189, 242–244; Ј. В. Тито, *Аутобиографска казивања*, I, str. 385; V. Velebit, *Сећања*, str. 93–94, 164–165; М. Ђилас, *Революционарни рат*, str. 264–265, 368–370; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 216–219; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 579–580, 586, 622; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 202, 208; А. Тимофејев, „Улога и делатност званичне совјетске војне мисије у Југославији у јесен и зиму 1944.“, *Токови историје*, 1/2010, стр. 35–49; Исти, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 295–304; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 26, 56–57.

¹⁹³ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Београд 1976, str. 231–233. N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 113–115; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 41.

¹⁹⁴ Опширније: Винстон С. Черчил, *Други светски рат. Том VI. Тријумф и трагедија*, Београд, без године, стр. 81, 82–87; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 405–408; D. Plenča, *Међународни односи Југославије у току Другог свјетског рата*, str. 271–278; В. Petranović, „Стварање нове Југославије и Титова борба за њено међународно признање“, str. 53–54, 55; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 617; V. Velebit, *Сећања*, str. 267–292; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 146–148; Ј. В. Тито, *Аутобиографска казивања*, I, str. 387; Ю. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 214–219; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 41.

¹⁹⁵ Опширније о првом сусрету Ј. Б. Тита и Ј. В. Стаљина: В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 411–415; Ј. В. Тито, *Аутобиографска казивања*, I, str. 393, 401; В. Petranović, „Tri putovanja maršala Josipa Broza Tita u SSSR (1944, 1945. i 1946)“, str. 5–16; Исти, „Tito i Staljin (1944–1946)“, str. 141–152; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 622–631; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 252–253, 259–260; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 111–114; N. В.

Иако је држање КПЈ било условљено инструкцијама Коминтерне,¹⁹⁶ постојала су одређена „одступања“ и разлике.¹⁹⁷ КПЈ је, као што смо поменули, била револуционарна партија, „партија социјалне револуције“.¹⁹⁸ А, „темељна програмска поставка сваке комунистичке партије“, па и КПЈ, била је: „путем револуције освојити власт“.¹⁹⁹ Такав приступ није био у складу са инструкцијама Москве, која је током рата инсистирала на томе да је „у садашњој етапи реч о ослобођењу од фашистичког поробљавања, а не о социјалистичкој револуцији“.²⁰⁰ После сугестија, примедби и критика Москве, КПЈ јесте потискивала „класне тонове“, настојала умереније да наступа и ублажавала реторику. Међутим, иако није говорила о револуцији, Партија је у пракси спроводила своје револуционарне планове. КПЈ током Другог светског рата, дакле, није одустајала од својих револуционарних циљева, већ је само мењала, прилагођавала „речник“ и одустајала од радикалних парола.²⁰¹ Ситуација из 1941. године оцењена је као револуционарна и партијско руководство није имало намеру да пропусти насталу прилику. Инструкције Москве се јесу слушале, али је КПЈ „ослушкивала“ и „властито тло“. „Верност СССР-у“ – како је примећено у историографији – „није искључивала самосталне закључке у складу са проценама руководства у земљи“.²⁰² Народноослободилачки одбори – као (привремени) органи нове власти и „основне установе револуције“ – оснивани су од 1941. године. Исте године се појавила и идеја за формирање органа који би представљао противтежу краљевској влади. Пошто је СССР током лета 1941. обновио односе са краљевском владом, та намера није имала изгледа за успех. Међутим, руководство КПЈ ни у наредним годинама није одустајало од намере да створи више органе власти и „нешто као владу“. Важан корак на том плану представљало је прво заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, које је одржано крајем новембра 1942. Том приликом се – после инструкција Коминтерне – одустало од формирања владе, али је формиран Извршни комитет АВНОЈ-а, који није имао ресоре задужене за војску и спољне послове. Годину дана касније, на другом заседању АВНОЈ-а (29–30. новембар 1943), основан је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), који је, практично, представљао привремену владу „нове Југославије“ (за разлику од Извршног одбора АВНОЈ-а, НКОЈ је имао ресоре за „народну одбрану“ и спољне послове).²⁰³

Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 153–158; Исти, „Први Титов сусрет са Стаљином“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, стр. 147–157; Ю. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 212–213, 214, 224–231; А. Едемский, „Москва и антифашистское движение И. Броз Тито (јанвар–начало октобра 1944 г.)“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, стр. 124–126; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 41–42, 101–107.

¹⁹⁶ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 219–222; Б. Димитријевић, *Србија 1941*, стр. 166, 270; Н. Девих, *нав. дело*, стр. 32, 55, 59.

¹⁹⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 162; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 186; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 221.

¹⁹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 74; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 162; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Beograd 1994, str. 212.

¹⁹⁹ Н. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 309.

²⁰⁰ Н. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 42; Н. Девих, *нав. дело*, стр. 56.

²⁰¹ Н. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 7, 43, 67–76, 127, 308, 309–310; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 184, 185–187, 188–189, 193–195; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, стр. 218; М. Радојевић, „Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату“, стр. 209; Н. Девих, *нав. дело*, стр. 59.

²⁰² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, str. 72–73, 75; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 162; Исти, *Историчар и савремена епоха*, стр. 300–301; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 454; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 186, 188.

²⁰³ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, str. 43–45, 118–129, 191–221; Исти, *Историчар и савремена епоха*, стр. 301–302; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 454; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 184, 185–186, 187, 197, 202–203; Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd 1983, str. 104–126, 182–193, 251–254, 259–272, 322–333, 395–478, 484–498; Н. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 43, 98–99,

Стварањем НКОЈ-а крајем новембра 1943. дошло је до дуализма, паралелизма влада, што је представљало „квалитативно нову историјску ситуацију“. За разлику од краљевске владе, НКОЈ је иза себе имао јаке оружане снаге и органе власти у Југославији. Међутим, избегличка влада је и даље била једина коју су признавале савезничке силе.²⁰⁴ Иако су савезници на конференцији „велике тројице“ у Техерану (28. новембар–1. децембар 1943) *de iure*²⁰⁵ признали Народноослободилачку војску Југославије (НОВЈ),²⁰⁶ НКОЈ, као владу, нико – ни западни савезници, ни СССР – није признавао.²⁰⁷ Западни савезници, који су страховали од „совјетизације Балкана“, свакако, нису могли „са одушевљењем“ да прихвате – да се послужимо речима Ф. Маклејна – „успостављање комунистичког режима под совјетским утицајем у Југославији“,²⁰⁸ а СССР – због поменутих обзира према западним савезницима – није хтео једнострано да призна НКОЈ.²⁰⁹ На који начин су обзире Москве према западним савезницима и револуционарне тежње КПЈ били „помирени“? Како се од поменутих претпоставки дошло до тога да једна револуција која је, практично, била изведена у стратешком окружењу²¹⁰ задобије међународно признање још у току рата?²¹¹

Пре свега, треба имати у виду да су на разрешење ситуације која је настала са паралелизмом влада и легализацију револуционарних промена, са једне стране, утицала кретања у самој Југославији, а са друге: мењање односа снага међу великим чланицама савезничке, антифашистичке коалиције, а нарочито јачање позиција „прве земље социјализма“. Што се тиче прилика у Југославији, позиција партизанског покрета је приметно јачала како је рат одмицао, а револуционарне промене су све више узимале маха. Наспрам тога, четнички покрет је током 1943. био озбиљно уздрман, претрпевши видне војне и политичке поразе. Однос снага се све више мењао у корист Народноослободилачког покрета (НОП), који је постепено постајао све доминантнија, а напослетку и надмоћна снага на простору Југославије. Осврћући се на наведено питање, В. Велебит је у „Сећањима“ наводио: „Док се Михаиловићев углед срозавао, његове снаге смањивале, НОП је војнички брзо растао, политички је све више добивао на терену. НОП је већ у лето 1943. године био несумњиво најјачи и најперспективнији покрет у Југославији.“ Полазећи од тога да је „будућност југословенског државног уређења зависила [...] од односа реалне снаге група које су биле кандидати за заузимање власти“, први дипломата нове Југославије је истицао: „У првој половини 1944. године било је сваком познаваоцу

109–116, 311, 312; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 102–103; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 36.

²⁰⁴ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, стр. 218–219, 242–341; Исти, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, стр. 48–49; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 587–588; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 203; Лј. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 35.

²⁰⁵ Може се рећи да је НОВЈ *de facto* била прихваћена када је бригадир Фицрој Меклејн, као први човек „англо-америчке мисије у Југославији“, 17. септембра 1943. стигао у Врховни штаб. (В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, стр. 186–187; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 583; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 202; Фицрој Maklin, *Rat na Balkanu*, Београд 1980, стр. 9–11, 17–56; В. Velebit, *Sećanja*, стр. 115–125; Лј. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 34.)

²⁰⁶ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, стр. 221, 230–231; Исти, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, стр. 49; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 202, 208; Лј. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 34.

²⁰⁷ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, стр. 230, 233; Исти, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, стр. 49; Ј. В. Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, стр. 386.

²⁰⁸ F. Maklin, *nav. delo*, стр. 55; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, стр. 69; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 205.

²⁰⁹ В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, стр. 233; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 232, 235; В. Velebit, *Sećanja*, стр. 309; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 61–62, 188, 237.

²¹⁰ Стратешко окружење је делимично било пробијено у јесен 1943, а потпуно у септембру 1944, када је дошло до сусрета НОВЈ са јединицама Црвене армије. (Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 304; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 454; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 210; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 24.)

²¹¹ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 295; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 455.

политичких прилика, а и сваком посматрачу јасно да је НОП далеко најјача војна и политичка снага у земљи и да нема озбиљног такмаца.²¹²

Са друге стране, позиције Совјетског Савеза на Балкану, и уопште, знатно су ојачале током рата. У току 1941, када је опстанак СССР био доведен у питање, Москва није била у ситуацији да планира ширење утицаја на Југославију.²¹³ Насупрот томе, у почетној фази рата Велика Британија је имала доста јаче позиције не само у Југославији, већ и на Балкану уопште. Лондон је тај простор посматрао као своју сферу интереса, а Москва је то „прећутно прихватала“. Може се рећи да је у периоду од 1941. до 1943. Велика Британија имала „неку врсту прећутног мандата на Балкан“.²¹⁴ Међутим, како је рат одмицао мењали су се односи снага и позиција СССР-а је све више јачала у односу на Велику Британију. Још почетком 1942. совјетски обавештајци су имали сазнања о томе да југословенски политичари у избеглиштву „са опрезом гледају на растућу снагу СССР-а“.²¹⁵ У новембру 1942. на седницама краљевске владе могло се чути да „Русија“, односно СССР „постаје све важнији фактор у међународној ситуацији уопште, а нарочито важан фактор за нашу земљу“.²¹⁶ После победе у Стаљинградској бици (17. јул 1942–2. фебруар 1943), која је била „фундаментални преокрет у Отаџбинском и другом светском рату“ (Александар Васиљевски),²¹⁷ позиције СССР-а су знатно ојачале и Москва је почела све више да се интересује за простор Балкана.²¹⁸ Надмоћ Црвене армије на Источном фронту је током 1943. све више долазила до изражаја и било је само питање тренутка колико ће снаге Трећег рајха моћи да „издрже незадрживи раст совјетске војне моћи“. „Док су западни савезници још изводили скромне операције по Средоземљу“, током пресудне, 1943. године, СССР је – како је примећено у историографији – „нанео [...] Немачкој низ огромних пораза и ненадокнадиве губитке у људству, тенковима, топовима и авионима“.²¹⁹

Упркос даљем јачању совјетских позиција, Ј. В. Стаљин је и 1944. знао да каже да се „за Југославију они не брину у првом реду, пошто је остављају *сфери Енглеза*“. Иако је наведена тврдња пред Е. Бенешом била изговорена вероватно из тактичких разлога, савременицима су биле јасне две ствари: 1) „Совјете не руководи ништа изван снаге... Могу ли што или не“; 2) на расплет ситуације у Југославији ће утицати „колико ће комунисти, као такви, постићи снаге“.²²⁰ Што се прве ставке тиче, после великих победа у току 1943, операције

²¹² В. Petranović, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, str. 208; Isti, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, str. 58; Isti, *Историографске контроверзе*, стр. 201; V. Velebit, *Sećanja*, str. 144, 169, 189; N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 116; М. Радојевић, „Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату“, стр. 206–207, 208; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 20, 24, 188, 194, 227–228; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 33–35; Lj. Dimić, А. Životić, *nav. delo*, str. 15–16, 17.

²¹³ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 270.

²¹⁴ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 115; Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 191; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 19, 24.

²¹⁵ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 258.

²¹⁶ N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 96; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, str. 221.

²¹⁷ Опширније: G. Ž. M. Šasen, *Istorija Drugog svetskog rata*, str. 206–221; *СССР в Великой отечественной войне 1941–1945. Краткая хроника*, подготовлено под редакцией С. М. Кляцкина и А. М. Синицина, Москва 1970, стр. 252, 361; D. M. Proektor, *Agresija i katastrofa*, str. 321–391; I. Deutscher, *Staljin*, str. 413–418; А. М. Васиљевски, *Моје животно дело*, стр. 285–371; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 57–69, 541–542; Г. К. Жуков, *Успомене и размишљања*, 2, стр. 279–368; Isti, *Успомене и размишљања*, 3, Београд–Цетиње 1989, стр. 11; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 368–370; М. Hejstings, *Пакао. Svet u ratu, 1939–1945*, I, str. 366–377, 380–390; Никита Сергеевич Хрущев, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, Книга 1, Москва 2016, стр. 292–344; А. Грациози, *История СССР*, стр. 188–193, 197, 198; О. Hlevnjuk, *Staljin*, str. 323–324; Entoni Bivor, *Staljingrad. Sudbonosna opsada 1942–1943*, Beograd 2023, str. 91–457.

²¹⁸ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 169–172; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 602; Isti, *Историографске контроверзе*, стр. 200; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 102; Isti, *Од Батине до Галца*, стр. 36.

²¹⁹ М. Hejstings, *Пакао. Svet u ratu, 1939–1945*, I, str. 388–390; Isti, *Пакао. Svet u ratu, 1939–1945*, II knjiga, Beograd 2013, str. 34, 36.

²²⁰ M. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 569–570.

Црвене армије су у току 1944. и 1945. наставиле успешно да се одвијају. Ствари су се кретале у таквом правцу да су јединице Црвене армије, ослободивши територију Совјетског Савеза, у току 1944. и 1945. учествовале у операцијама на територији Румуније, Бугарске, Југославије, Мађарске, Пољске, Чехословачке, Аустрије, Немачке, Финске и Норвешке, а „прва земља социјализма“ је завршетак рата дочекала као светска сила.²²¹ Када је пак о расплету ситуације у Југославији реч, на британској страни су током 1943. увиђали да се догађаји не одвијају у њихову корист („време је против нас“) и да ће „Тито и његови следбеници“ по завршетку рата имати „одлучујући утицај“. Пошто Велика Британија војним путем није могла да заштити своје интересе на том простору, Лондон је посегао за политичким средствима. Напустивши политику „двоструког колосека“, која је подразумевала одржавање „једнаког одстојања“ према четничком и партизанском покрету, британска влада се определила за такозвану политику компромиса. Идеја политике компромиса била је да се путем споразума са умеренијим грађанским снагама „омекша“ руководство КПЈ, да се исто примора на одређене уступке („политичке концесије“), попут повратка краља у Југославију и формирања јединствене владе, односно да се, напослетку, спречи потпуно везивање Југославије за Совјетски Савез.²²² Не желећи да квари односе са Лондоном, Москва је у децембру 1943. прихватила политику компромиса. На совјетској страни су сматрали да она представља одговарајући начин на који ће НОП моћи да дође до међународног признања и – с обзиром на однос снага у Југославији – до остварења својих циљева.²²³ Због притиска савезника, али и потребе да обезбеди међународно признање и легализује револуционарне промене, КПЈ је, такође, прихватила политику компромиса. Руководство Партије је пристајало на одређене уступке и умереније наступало, између осталог и због тога што је остварило превагу над супарничким снагама и имало „надмоћнији положај у земљи“.²²⁴

Политика компромиса је представљала „оквир“ унутар кога су југословенски комунисти, у договору и координацији са Москвом, и, суштински, уз „пуну политичку помоћ“ СССР-а – од краја 1943. до 1945. године – настојали да дођу до међународног признања. Током наведеног процеса се од дуализма влада – преко два споразума Ј. Б. Тита и И. Шубашића – 7. марта 1945. дошло до јединствене владе, коју су до краја истог месеца признале Велика Британија, САД и СССР. Руководство КПЈ је током наведеног процеса правило различите уступке, који су подразумевали и делимично, непотпуно прихватање препорука Кримске конференције (4–11. фебруар 1945) о проширењу АВНОЈ-а („некомпромитованим“) посланицима Народне скупштине који су били изабрани на последњим предратним изборима, 1938. године. Учињени уступци нису имали суштински, већ тактички карактер, нити су доводили у питање потпуну власт комуниста у Југославији. Покушаји западних савезника да омету процес легализације револуционарних промена, износећи примедбе на „кршење одлука са Крима“, нису уродили плодом због чврстог отпора Москве.²²⁵ Свеукупно посматрано, ствари су

²²¹ СССР в Великой отечественной войне 1941–1945. Краткая хроника, стр. 589, 594–595, 610, 611, 614, 615, 616, 621, 624, 629, 630–637, 636, 638, 641, 643, 649, 650, 684, 685, 686, 710–716, 728–730; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, str. 202; Исти, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 462; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 6; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 5; M. Hejstings, *Pakao. Svet u ratu, 1939–1945*, II, str. 34–52, 197–200, 220–226, 275, 277–286, 289, 293–315.

²²² F. Maklin, *nav. delo*, str. 106; В. Petranović, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, str. 49, 50; Isti, *Balkanska federacija 1943–1948*, str. 202; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 583, 584, 585, 589, 594, 595; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 201–203, 205; V. Velebit, *Sećanja*, str. 170, 177, 179–180, 264; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 211, 212, 220; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 25, 51, 228; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 16–18.

²²³ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 202–203, 205; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 35, 37; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 17, 18–19.

²²⁴ В. Petranović, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, str. 58; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 583; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 204–205, 206, 207; V. Velebit, *Sećanja*, str. 144, 189.

²²⁵ В. Petranović, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, str. 48–59; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 587–588, 617, 628–629, 631, 649–651, 719–735; Исти, *Историографске*

се одвијале на такав начин да су западни савезници већ после боравка Ј. Б. Тита у Москви, у септембру 1944, када је партизански покрет „добрио пуну јавну, политичку, војну и материјалну помоћ“ Совјетског Савеза, констатовали да су „Руси генијално изиграли договор на Техеранској конференцији о неуплитању у наша [југословенска – прим. М. Нинковића] питања“. ²²⁶ „Укрштање“ спољнополитичких интереса Москве и западних савезника на простору Југославије у току 1945. године завршено је потпуном победом „прве земље социјализма“ и „нове Југославије“. ²²⁷ Уз разноврсну (пропагандну, дипломатску, материјалну, војну) помоћ „прве земље социјализма“, ²²⁸ КПЈ је из Другог светског рата изашла као победничка снага, снага која је у својим рукама имала потпуну, апсолутну власт у Југославији, ²²⁹ и која је током 1945. успела да легализује извршене револуционарне промене. ²³⁰ О карактеру и природи односа између две државе крајем и по завршетку Другог светског рата довољно говори то што су југословенски комунисти себе сматрали „најдоследнијим следбеницима“ Совјетског Савеза, ²³¹ а „прва земља социјализма“ је очекивала да Југославија буде њен „главни ослонац у југоисточној Европи“. ²³² Одређена спорна питања нису нарушавала суштинску блискост две партије и две државе. ²³³ За Југославију је постојао – како су сматрали у руководству КПЈ у марту 1945. године – „само један пут: ићи само са Совјетским Савезом и под његовим руководством“. ²³⁴ Целокупно одвијање и расплет догађаја на југословенском простору током Другог светског рата поставили су основу за даљи широки развој југословенско-совјетске сарадње у различитим областима – па и на плану економских односа – и то на најужим, најтешњим основама. ²³⁵

Преглед историјата економских односа две земље

Да би се потпуније разумеле околности у којима су 1945. почели да се одвијају југословенско-совјетски економски односи, неопходно је имати у виду ток, домете и начин на који су се одвијале привредне везе две државе у претходном периоду. Пре свега треба имати у виду да је, свеукупно посматрано, низ објективних околности утицао на низак ниво или одсуство економских односа и веза у вековима који су претходили 1945. години. На првом месту треба истаћи да је велика удаљеност између две државе, уз слабе саобраћајне везе, била један од главних разлога за непостојање озбиљнијих економских, привредних односа у ра-

---

контроверзе, стр. 202–214; К. Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 195, 197–198, 245–247, 252, 260–261; Лј. Димић, *Југославија и Хладни рат*, стр. 35–46; Лј. Димић, А. Životić, *нав. дело*, стр. 16–25; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 166–171, 178–181; Ж. В. Обрадовић, *Демократска Федеративна Југославија, велике силе и суседне државе*, стр. 13–49.

²²⁶ Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 156, 158.

²²⁷ Лј. Димић, *Југославија и Хладни рат*, стр. 58; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 180–181.

²²⁸ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 409; Исти, „Руски фактор у Други светски рат у Југославији од 1941–1945. године“, стр. 257, 261.

²²⁹ В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, стр. 671–674; Исти, *Историографске контроверзе*, стр. 212; Лј. Димић, А. Životić, *нав. дело*, стр. 28–29.

²³⁰ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 212, 215; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, стр. 412–413; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 179–181.

²³¹ М. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 13.

²³² Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 315; В. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, стр. 226; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 160.

²³³ Б. Петрановић, *Историографске контроверзе*, стр. 186, 194–195, 196, 213–214; Лј. Димић, *Југославија и Хладни рат*, стр. 45–46, 108, 110–111; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 498; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 168–172, 174–176.

²³⁴ АЈ, КМЈ, I–3–b/592, Политбјуро ЦК КПЈ – Другу и Алексеју, 15.3.1945; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 556, стр. 704; Лј. Димић, *Југославија и Хладни рат*, стр. 46, 110.

²³⁵ Лј. Димић, А. Životić, *нав. дело*, стр. 27–28; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 498; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 159.

нијим епохама, као и за низак ниво који је спољнотрговинска размена Србије и Русије имала у 19. и почетком 20. века. Осим тога, на изостанак или низак ниво економских односа утицао је и „општи контекст политичког и државног развоја на простору Русије и Србије“. Током средњег века је постојала „супротна динамика“ у „развоју руских и српских држава“, а пад последњих под османску власт је у трајању од више векова онемогућио постојање било каквих озбиљнијих економских односа. Када су касније, са обновом српске државности, у 19. и почетком 20. века постојали услови за одвијање економске сарадње, поменута међусобна удаљеност, али и аграрни карактер српске и руске привреде, те слаба развијеност индустрија и слична структура економија (некомплементарне привреде), утицали су на низак ниво и ограничене димензије српско-руских економских односа.²³⁶ Када су се по завршетку Првог светског рата на карти Европе појавили југословенски и совјетски државни оквир, ни тада није дошло до напретка у економским односима две државе. Напротив. Политички разлози су утицали на то да је трговинска размена две државе током међуратног периода била на изузетно ниском, занемарљивом нивоу.²³⁷ Како су се у оквиру такве опште слике кретале српско/југословенско–руско/совјетске привредне везе од првих контаката остварених у средњем веку до Другог светског рата?

*

Иако постоје одређене назнаке да је средњовековна руска држава још током 9. и 10. века имала извесне контакте са балканским простором, први „несумњив и недвосмислен“ додир Руса и Срба, који је забележен у изворима, одиграо се крајем 12. века, односно 1191. године када је група руских монаха, из манастира Светог Пантелејмона са Свете Горе, посетила двор великог жупана Стефана Немање.²³⁸ Наредни период, све до краја средњег века (12–15. век), био је прожет тек спорадичним српско-руским контактима. Следећу „фазу“ српско-руских односа, која је обухватала период од краја 15. до краја 17. века, карактерисале су, пре свега, духовне везе. Током читавог тог периода (крај 12–крај 17. века) због удаљености, али и општих прилика у којима су живела два народа, „економски“, „привредни“ српско-руски контакти били су на нивоу куриозитета.²³⁹ На пример, сачувана су поједина сведочанства о својеврсном „трансферу технологије“. Један такав случај се односи на почетак 15. века, конкретно на 1404. годину, када је српски монах „по имену Лазар“ поставио часовник на једном од кремаљских храмова – Храму Светог Благовештења. Извођење таквих радова и часовничарски занат су били доста ретки у то време и цела та „епизода“ представља – како је примећено у историографији – „једну изоловану, готово анегдотску, али ипак значајну и сликовиту чињеницу“ из историје српско-руских односа.²⁴⁰ Други сличан пример односи се на средину 17. века. Током боравка монаха из Студенице у Москви 1662. године руски цар Алексеј Михајлович је замолио архимандрита за помоћ у вези са проналажењем мајстора који су се бавили рударством и производњом метала. После тога је кнез Стефан Милорадовић 1664. године упућен у мисију у манастир Студеницу да се информише о томе на који начин се врши експлоатација руде сребра и да позове мајсторе, који су се сагласили да дођу у Москву.²⁴¹

²³⁶ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 37–41; Ненад Поповић, Одред Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, Београд 2010, стр. 155–158; Исти, „Српско-руско економске везе кроз историју“, у: *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић и М. Ковић, Београд 2014, стр. 64–67; Ненад Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014. Међународни научни скуп 13–14. октобар 2014. године*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 399; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 38–41, 252–253.

²³⁷ *Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический обзор*, Москва 1960, стр. 28; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, Москва 1967, стр. 10–11.

²³⁸ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 37.

²³⁹ Исто, стр. 35–36, 38, 44, 66.

²⁴⁰ А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 15; М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 44.

²⁴¹ *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 1 (Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век)*, приређивачи Светлана Долгова, Екатерина Иванова, Анатолиј Турилов и Татјана Суботин-Голубовић, Београд–Москва 2009, стр. 310–311; М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 66.

Осим удаљености, на изостанак озбиљнијих привредних веза утицале су, поменуте, различите околности у којима су се налазиле српске и руске државе. У периоду када су руске државе биле изложене монголско-татарској најезди и притиску Велике кнежевине Литванске, држава Немањића је била у успону. Потом је следило ослобађање руских држава и њихов успон и јачање, са једне, односно надирање Османлија на територије на којима су се налазиле српске обласне кнежевине и нестанак српских средњовековних држава, са друге стране.²⁴² Таква, различита динамика није била погодна за успостављање економских веза и одвијање привредне сарадње. Услед различитих околности у којима су се налазила два народа, уместо економских односа било је присутно пружање помоћи. Током средњег века су забележени поједини случајеви када су са српске стране „у руску земљу“ слати „дарови“, као и покровитељство Немањића и помагање Манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори, у периоду 13. и 14. века, за „време татарско-монголске превласти у Русији“.²⁴³ Са друге стране, током векова у којима се простор на коме је живео српски народ налазио под влашћу Отоманске империје, руски владари и митрополити, односно патријарси су пружали помоћ српским манастирима, која је доприносила опстанку српске цркве.²⁴⁴ Та помоћ је утолико значајнија због тога што је црква била „једина дозвољена друштвена структура Срба у Отоманској империји“²⁴⁵ и установа која је била „не само духовни него и политички старешина српског народа“, односно „чувар немањићких духовних и државних традиција“, чувар идентитета и „кључни носилац континуитета у вековима туђинске власти“.²⁴⁶ После стицања аутономије, а потом и независности српске државе, као и услед економског јачања српског грађанства на простору јужне Угарске, у 19. веку је дошло до видног смањења одлазака српских монаха у Русију ради тражења помоћи. Иако је број одлазака био смањен, српска црква и манастири су и током 19. и почетком 20. века, све до почетка Првог светског рата, наставили да добијају помоћ из Русије.²⁴⁷

Из Русије је у 18. веку стизала и помоћ (уџбеници, учитељи) за оснивање српских школа у Хабзбуршкој монархији.²⁴⁸ У 19. веку Русија је слала у Србију учитеље за богословску школу и, уопште, помагала образовање свештеника на различите начине.²⁴⁹ Црна Гора је у току 18, 19. и почетком 20. века из Русије добијала разноврсну и велику – пре свега финансијску и војну – помоћ.²⁵⁰ У процесу обнове српске државе и њеном ширењу, Срби су очеки-

²⁴² А. Ю. Тимофеев, *нав. дело*, стр. 15; М. Јовановић, *нав. дело*, стр. 38–41, 45–54; Милош Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, у: *Руски некропољ у Београду. Знамење историјског пријатељства*, стр. 21.

²⁴³ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 7; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 15; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 41–43; М. Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, стр. 21; Исти, *Велике силе и Срби (1496–1883)*, Београд 2021, стр. 60.

²⁴⁴ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 9–13, 15, 17, 19–20; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 17, 18, 20, 23; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 57–63, 67, 99–100; М. Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, стр. 21; Исти, *Велике силе и Срби (1496–1883)*, стр. 60, 71, 73, 86.

²⁴⁵ М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 58.

²⁴⁶ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 5, 11; М. Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, стр. 21; Исти, *Велике силе и Срби (1496–1883)*, стр. 23, 34, 43–44, 46, 57, 59–60, 201–202.

²⁴⁷ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, Москва 2009, стр. 185–186, 206–213, 219, 221–222; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 121–122; М. Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, стр. 21.

²⁴⁸ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 17, 18; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 23–24; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 77, 100–101, 102–104; М. Ковић, „Руско-српске везе (1774–1914)“, стр. 22; Исти, *Велике силе и Срби (1496–1883)*, стр. 94.

²⁴⁹ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, стр. 208–211; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 31.

²⁵⁰ Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије 1860–1915*, Титоград 1960; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 17–18; Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, стр. 23–24, 163, 197, 212–213; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 23; Горан С. Киковић, *Русија и Црна Гора кроз вјекове. Да руске помоћи и заштите није било ни Црне Горе било не би (Текстови, расправе, примјери сарадње)*, Београд 2018, стр. 23–30, 31–41, 43.

вали и добијали различиту врсту подршке од Русије, између осталог и финансијску и војну. У 19. веку је у два наврата долазило и до садејства српских и руских јединица – током Првог српског устанка (1807, 1810) и за време српско-турског рата из 1876. године.²⁵¹ Током 19. века наилазимо и на један усамљен пример (поновног) указивања помоћи са српске стране – руски монах Акакије из светогорског скита Рођења Богородице је 1831. од кнеза Милоша тражио помоћ за монахе и руске скитове које су „разбојници“ опљачкали.²⁵² „Традиција“ пружања помоћи са руске стране се наставила и у каснијим периодима. За време балканских ратова²⁵³ и Првог светског рата Србија је добијала помоћ из Русије,²⁵⁴ а Совјетски Савез је током Другог светског рата упућивао материјалну помоћ Народноослободилачком покрету Југославије.²⁵⁵ Током двадесетог века је било и појединих „супротних“ случајева, када је помоћ из Србије, односно Југославије била упућена Русији. За време руско-јапанског рата (1904–1905) у Србији је прикупљана помоћ за Русију,²⁵⁶ а почетком двадесетих је скупљана помоћ „за гладну децу“ у Русији, „за гладну Русију“.²⁵⁷ Пријем руских избеглица и помоћ која им је указана од стране Краљевине СХС образлагани су као „враћање дуга Русији“.²⁵⁸

---

²⁵¹ Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова од 1867–1895 год*, Београд 1909, стр. 11–12, 17–21; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 23–25, 30–31, 37–38; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 169, 171; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 26–31, 35–36; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 80–81, 85–87, 90, 97–98.

²⁵² *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 2 (Друштвене и политичке везе 1804–1878)*, приређивачи Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева, Екатерина Иванова, Београд–Москва 2001, стр. 796–797; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 122.

²⁵³ Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, стр. 47–75, 209–213; Иста, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012; Иста, „Российская гуманитарная помощь Сербии в конце XIX–начале XX века“, стр. 212–227.

²⁵⁴ Опширније о разноврсној, огромној и значајној руској помоћи Србији током Првог светског рата: Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977; Исти, *Србија и царска Русија*; А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 43–44; Исти, „Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара и минера у одбрани Београда“, *Токови историје*, 1/2014, стр. 235–248; М. Јовановић, „Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, стр. 130–131; Исти, „«Сербия, Сербия, жаль мне тебя, проклятая Германия идёт на тебя...»: Русская помощь Сербии в 1914–1915 гг.“, стр. 367–376; Исти, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд 2012, стр. 95–96, 139–140; В. Каширин, *нав. дело*, стр. 132–138; Г. И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, стр. 77–204, 214–223; Иста, „Российская гуманитарная помощь Сербии в конце XIX–начале XX века“, стр. 227–239; Иста, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)“, стр. 33–45; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе*, прир. А. Тимофеев, Д. Кремић, Београд 2014; *Россия на сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремић, Москва 2014; Д. Шаренац, *нав. дело*, стр. 359–376; О. В. Чистјаков, „Делатност Руског друштва Црвеног крста у Србији током Првог светског рата“, стр. 641–646; Б. Богдановић, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914–1915“, стр. 18–25; С. В. Тюриков, *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в августе 1914 г.–октябре 1915 г. Хроники Русских Морских отрядов в Сербии и на Дунае*, Санкт-Петербург 2015; Д. Денда, „Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност“, стр. 115–129; Ј. Вишњаков, „Српски добровољци у Русији 1916–1917.“, стр. 185–216; М. Радивојевић, *Србија и Русија 1913–1918*, стр. 4, 96–100, 161–167, 246–263, 274–276, 286–289, 290–305, 365, 366; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*; М. Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*.

²⁵⁵ Опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“

²⁵⁶ М. Јовановић, „Сербия и русско-японская война. Один забытый эпизод (добровольные пожертвования в пользу русских раненных)“, у: *Русско-японская война 1904–1905: Взгляд через столетие*, под редакцией О. Р. Айрапетова, Москва 2004, стр. 555–569; Исти, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 93, 153.

²⁵⁷ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, str. 120; Д. Јовановић, *Политичке успомене. Заноси*, 1, Београд 1997, стр. 171; А. Животић, *Московски гамбит*, стр. 79; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 35, 44–45, 61–62, 70, 101–103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 164–165, 215–216, 225, 793, 832.

²⁵⁸ М. Јовановић, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, str. 100. Опширније о прихвату руских избеглица, са упућивањем на релевантну литературу, у поглављу „Југословенско-совјетски односи (1918–1945)“.

Премда је, као што смо поменули, током средњег века помоћ ишла из српских земаља ка Русији (13–14. век), и упркос томе што је у 19. и 20. веку било појединих случајева указивања помоћи, основни правац пружања помоћи се вековима кретао од Русије ка Србији. Иако због једностраног карактера све претходно набројане примере помоћи не можемо подвести под економске односе, наведену проблематику, ипак, треба имати у виду због тога што је примање помоћи, уз идеализоване представе о Русији и прецењивање њених могућности,²⁵⁹ утицало на појаву претераних, ирационалних очекивања код српског народа.²⁶⁰ Без узимања у обзир традиције примања помоћи и идеализованих представа о могућностима Русије, није могуће у потпуности разумети очекивања која су југословенски комунисти – у погледу (економске) помоћи – имали од Совјетског Савеза током и по завршетку Другог светског рата. Идеализовање снаге и привредних могућности СССР-а („најмоћнија земља на свијету“), коме су били склони југословенски комунисти,²⁶¹ имало је, дакле, своју „предисторију“, коју не треба превиђати како би се потпуније разумели економски односи које су Југославија и Совјетски Савез почели да граде од 1945. године.²⁶²

*

Вратимо се 19. веку и економским односима који су између две државе тада почели да се одвијају. Стварањем нововековне, модерне српске државе настали су услови за одвијање „редовних“ економских односа између две земље. Међутим, на обим и домете економске сарадње у 19. и почетком 20. века утицала су поменута ограничења – удаљеност, аграрни карактер, неразвијеност индустрије, некомплементарност привреда, али и „агресивни економски експанзионизам германских држава“ и финансијска слабост Русије.²⁶³ За време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) Србија је, пре свега, трговала са Аустријом, Турском, те Молдавијом и Влашком. Током тог периода Русија је, уз Швајцарску и Француску, спадала у оне државе са којима је трговина „била сасвим занемарљива или се тек отвара-ла“.²⁶⁴ Опште околности нису погодиле значајнијем развоју трговине у том периоду. „Српска трговина се налази на ниском ступњу“ – наводио је руски конзул 1841. године, имајући у виду спољнотрговинску размену Кнежевине Србије.²⁶⁵ Иако је Русија била заинтересована за снажење свог утицаја у Србији, услови за јачање њеног економског присуства нису били погодни. Предлог кнеза Милоша из 1837. да извози у Русију дрвну грађу и камени угаљ одбијен је због тога што су трошкови транспорта били превисоки, а и нису потојале увозне потребе за тим производима. Са друге стране, за руске производе Кнежевина Србија није била погодно тржиште због тога што нису били конкурентни у односу на аустријску робу, која је била квалитетнија и јефтинија.²⁶⁶ Русија, дакле, није имала економски интерес за развој привредних веза са Србијом.²⁶⁷

²⁵⁹ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 11. Опширније о представама Срба о Русији: *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010). Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, Београд 2011.

²⁶⁰ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 5; Исти, *Српске теме, руске теме*, стр. 204, 209, 215, 221, 225, 247; Исти, *Србија и царска Русија*, стр. 5–6.

²⁶¹ Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1980, стр. 125–128; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991, стр. 84; *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, стр. 663–664.

²⁶² Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, стр. 25.

²⁶³ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 37, 40; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 167; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 155; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 64; Н. Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, стр. 399; Момир Самарџић, „Русија и српска железница 1878–1881: О политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса“, у: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, одговорни уредници Срђан Рудић и Константин В. Никифоров, Београд 2018, стр. 119, 126, 128, 133, 136, 141.

²⁶⁴ Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, стр. 104.

²⁶⁵ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, стр. 116.

²⁶⁶ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, стр. 117. Не само у овом периоду, већ и током читавог 19. и почетком 20. века, роба из Црно-жуте монархије је представљала „препреку“ не само за руски извоз у Србију, већ и за извоз осталих држава. Услед „ниских царинских тарифа“, близине Дунавске монархије, која се налазила у непосредном суседству Србије, и квалитета производа, друге државе нису

Због незадовољавајућег рада немачких „Инцинира“ (инжењера) у Србији су почетком четрдесетих година планирали да позову из Русије „једног искусног Инцинира са неколико мајстора зидара“ за изградњу „велике ћуприје на Морави“.²⁶⁸ Током четрдесетих је поново било разговора о извозу дрвета из Србије. Овога пута је руска страна, 1845. године, исказала иницијативу за куповину грађе намењене за градњу бродова за „Руску Црноморску флоту“. У ту сврху је представник Црноморске флоте И. В. Боћанов 1847. посетио Србију, како би обишао шуме и видео да ли може да се нађе одговарајућа грађа за бродове. После обиласка шума, И. В. Боћанов је саставио списак „места [...] у којима је [...] нашао гору способну за грађу Црноморске флоте“.²⁶⁹ Током четрдесетих је нарочито актуелно било питање набављања наоружања из Русије. Почетком 1842. у Србију је упућено 2.000 пушака са бајонетима и већа количина различитог хладног наоружања. Српска страна је приликом преузимања наоружања изразила жељу за додатном куповином пиштоља и ножева.²⁷⁰ У наредним годинама Кнежевина Србија је настављала да увози руско наоружање. (Исто, стр. 697–702.) Крајем четрдесетих Русија је поклонила 3.000 пушака Кнежевини Србији и по повољној, производној цени продала још 7.000.²⁷¹

За време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) односи две државе су били изузетно добри и Русија је у два наврата – 1862. и 1867. године – пристала да испоручи Србији већу количину пушака. У првој великој пошиљци – која је у Србију стигла крајем 1862, почетком 1863. године – налазило се 39.200 пушака и 3.000 сабљи. Иако је претходно било речи о куповини пушака на кредит, руска страна је после испоруке наоружања саопштила Београду да не тражи никакву надокнаду за испоручене пушке. Српска страна је 1867. поново покренула питање куповине пушака и у току године је договорена испорука 100.000 комада. Осим тога, Србија је 1867. у Русији набавила и трубе (4.000), додатне количине сабљи за коњанике (3.000), а 1868. је договорена куповина сукна и шивење шињела за војску.²⁷²

Кнежевини Србији је за подмирење војних потреба, под повољним условима, 1862. године²⁷³ одобрен зајам од 300.000 дуката. Зајам је био половишно искоришћен (150.000 дуката), а Србија је одустала од друге половине због тога што је поменута велика пошиљка пушака (1862/1863) била добијена као поклон.²⁷⁴ У току 1867. Русија је у два наврата – 16. августа и 27. децембра – одобрила Србији наредна два зајма под „релативно веома повољним“ условима. Сврха зајма је била припрема за „борбу и ослобођење“. Пошто су износи (по 100.000 дуката) и услови отплате били исти, оба аранжмана су третирана као један зајам („руски зајам од 1867.“) од 200.000 дуката. Наредни руски зајам Србија је добила 9. августа 1876. од три руске банке (Петроградске међународне банке, Руске банке за спољну трговину, Волжско-камске банке). Зајам је одобрен „под императивним утицајем руске владе“ и под „веома солидним“ условима. Вредност зајма је била 2.130.000 рубаља, а за његову отплату на годишњем нивоу требало је издвајати 128.548 рубаља (7% од првобитне вредности зајма). Зајам је дат на 25 година, а Србија га је узела ради подмирења војних потреба. Почетком деведесе-

---

имале „могућност за одговарајућу конкуренцију на српском тржишту“. (Драгић Стојадиновић, *Развој спољне трговине Србије од Немањина до данас (Теоријско-историјско-емпиријска анализа)*, Тузла 1991, стр. 86.)

²⁶⁷ А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 31.

²⁶⁸ *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 2*, стр. 689–690.

²⁶⁹ Исто, стр. 702–710.

²⁷⁰ Исто, стр. 692–693.

²⁷¹ Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, стр. 175; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 2*, стр. 718–722.

²⁷² А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 32; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 2*, стр. 372–374, 386–388, 736–739, 748–763; Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владе кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015, стр. 100–113, 224–225, 228, 231–235.

²⁷³ У литератури се може наићи на погрешну тврдњу да је Србија први зајам од Русије добила 1867. године. (Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 37; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 155; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 64; Н. Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, стр. 400.)

²⁷⁴ Д. Леовац, *нав. дело*, стр. 114–120.

тих Србији су одобрена још два зајма: 1) 25. јуна 1890. је за „куповину војног материјала“ одобрен зајам од 1.000.000 рубаља; 2) у јуну 1891. Србија је добила зајам у вредности од 2.000.000 динара (односно, 2.000.000 франака), који је био намењен за „регулисање односа између српске државе и краља Милана (одрицање права члана владарског дома и удаљавање из земље)“.²⁷⁵

Што се тиче спољне трговине, после Берлинског конгреса (1878) и стицања независности настале су повољније околности за ширење спољнотрговинске размене Србије. Већ у првим годинама по стицању независности дошло је до приметног повећања обима спољнотрговинске размене Србије. Међутим, српско-руски трговина није пратила такво ширење. У периоду од 1879. до 1883. трговинска размена две државе је била толико скромна да је ни статистике нису „регистравале“. Када је о српском извозу реч, он у статистикама није „нотиран“ ни у наредним годинама.²⁷⁶ У том периоду, после стицања независности 1878, Србија је почела да склапа трговинске уговоре са низом европских држава.²⁷⁷ Почевши од 1879. Србија и Русија су потписале неколико докумената на основу којих је регулисана њихова трговинска размена: 1) „Привремена трговачка конвенција са царском руском владом“ (19. мај 1879); 2) „Привремена трговинска погодба између Србије и Русије“ (21. јануар 1880); 3) „Закон о трговинском и пловидбеном уговору између Србије и Русије“ (15. октобар 1893); 4) „Уговор о трговини и пловидби између Србије и Русије“ (15. фебруар 1907).²⁷⁸

Први уговори које је Србија склопила са Русијом су – као и остали трговински уговори које је Србија склопила крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 19. века (са изузетком Уговора који је са Аустроугарском закључен 1881) – подразумевали трговину у којој су обе стране имале „највећу повластицу“. Односно, српски и руске трговци и роба су имали „равноправан положај“ у међусобној размени.²⁷⁹ Потврђујући почетком 1880. договор који је био постигнут, Милан Обреновић је истакао да су производи обе стране „узајамно потчињени [...] истом поступку, као и производи највећма повлашћених народа“.²⁸⁰ Исти принцип је примењен и у „Закону о трговинском и пловидбеном уговору између Србије и Русије“ из 1893. године. У вези са тим, у првом члану Закона је наглашено: „Српски поданици у

²⁷⁵ М. Недељковић, *Историја српских државних дугова од 1867–1895 год*, стр. 11–12, 17–21, 111–112; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 37–38; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 169; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 155–156; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 64–65; Н. Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, стр. 400.

²⁷⁶ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 85, 86; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 38; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170.

²⁷⁷ До 1878. на Кнежевину Србију су се односили трговински уговори које је Османско царство склапало са европским државама. Ти уговори су „били врло неповољни по Турску“, што је – самим тим – значило да су „били и на штету Србије као њеног вазала“. Већ 1879. Србија је закључила трговинске уговоре са Великом Британијом, Италијом, Швајцарском, Белгијом и Русијом. У наредним годинама Београд је наставио са склапањем трговинских уговора. (Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 71, 81.)

²⁷⁸ Државни архив Србије (ДАС), Фонд Министарство иностраних дела (МИД) – Политичко одељење (ПО), ф. II, дос. IX, Потврда Трговачке привремене погодбе, М. Обреновић, 21.1.1980; Исто, Declaration, Le President du Conseil des Ministres–Ministre des Affaires Extranteres J. Ristitch, Le Ministre Resident Persiany, Belgrade, le 14 juin 1880 („Привремени уговор трговински с Русијом“); Исто, МИД, Трговинско-политичко одељење (Т), р 52, Договор о трговљи и судоходствѣ между Россією и Сербією, 15 февраля 1907 г; Исто, Закон о Уговору о трговини и пловидби између Србије и Русије, 1907; Исто, Фонд Министарство народне привреде (МНП), П, ф. XXIV, 13/1897, Уговор о трговини и пловидби између Србије и Русије, 15.10.1893; Исто, М. Миловановић, Министру народне привреде С. Лозанићу, 26.1.1894; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 38–39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3 (Друштвено-политичке и културне везе. 1878–1917)*, приређивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Москва–Београд 2012, стр. 512–513, 523–528, 539–546; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 151; А. Тимофејев, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, у: *Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина*, одговорни уредник Алексеј Тимофејев, Београд 2020, стр. 161.

²⁷⁹ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 81; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 512.

²⁸⁰ ДАС, МИД–ПО, ф. II, дос. IX, Потврда Трговачке привремене погодбе, М. Обреновић, 21.1.1980.

Русији и руски поданици у Србији вазда ће се сматрати и са њима ће се поступати као са члановима народа највећма повлашћенога. Обе високе уговорнице обавезују се узајамно давати обостраним поданицима сваку олакшицу, сваку потпору и сваку трговинску корист, које природно потичу из таквог повлашћеног поступања те да се ако, уколико је могућно, развије и унапреди српска трговина у Русији и руска у Србији.²⁸¹ Проучивши садржај наведеног уговора, у Државном савету су напомињали да њим „обе државе у главном признају једна другој право највећма повлашћеног народа“, те да је „само [...] за неколике артикле уговорена специфична тарифа“.²⁸²

У последњем од трговинских уговора које су две државе склопиле – „Уговору о трговини и пловидби“ из 1907. године – биле су наведене и одређене „протекционистичке одредбе“, које су имале за циљ унапређење билатералне трговине.²⁸³ У Београду су сматрали да је Уговор из 1907. био повољнији за Србију у односу на претходни аранжман. У вези са тим, српски министар финансија је истицао да је „у нашем [...] интересу да овај уговор буде уведен што пре у живот“, због тога што се „њиме замењује ранији уговор који садржи нарочите концесије Русији, које по овом уговору сада губи“.²⁸⁴ Иако су наведени документи из 1879, 1880, 1893. и 1907. представљали „оквир“ за српско-руску трговину у последњим деценијама 19. и почетком 20. века, и то „оквир“ чије је „успостављање“ било праћено обостраним изражавањем жеље да се „узајамни трговински саобраћај“ додатно „развије и утврди“, односно да се „учврсти пријатељство, које је вазда везивало две једнокрвне и једноверне државе“;²⁸⁵ због поменутих објективних ограничења (удаљеност, некомплементарне привреде, ...) после њиховог потписивања није долазило до значајније промене. Српски стручњаци који су радили на изради Уговора из 1893, наводили су да се „не можемо надати каквој материјалној користи“ од Уговора, због тога што је „Русија далеко“ и што су „њене пијаце за наше производе за сад скоро можда неприступне“. Реферишући министру привреде о том питању, они су крајем 1892. истакли да закључивање Уговора „диктује друга важнија потреба: потреба политичка“.²⁸⁶ Иако се на српској страни крајем 19. века могло чути и да је уговор са Русијом био „предмет од велике важности за привредне и трговинске интересе наше земље“, на склапање наведеног аранжмана је у великој мери утицала и „неопходна политичка потреба“.²⁸⁷

Једна од одлика српско-руске трговинске размене у том периоду била је приметно већа вредност српског увоза из Русије од износа руског увоза из Србије.²⁸⁸ Наведену околност да је Србија више увозила из Русије, него што је извозила у њу, вреди истаћи и због тога што је једна од одлика српске спољне трговине био суфицит.²⁸⁹ Подаци о вредности извоза и увоза показују о колико великом диспаритету се радило у српско-руској трговинској размени. Према подацима из српских статистика однос између извоза и увоза две државе се од 1879. до 1910. кретао на следећи начин.

²⁸¹ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 524.

²⁸² ДАС, МНП, П, ф. XXIV, 13/1897, Државни савет, Министру народне привреде, 16.11.1893.

²⁸³ *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 539–545; А. Тимофејев, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, стр. 161.

²⁸⁴ ДАС, МИД, Т, 1907, р 52, Министар финансија – Председнику Министарског савета, Министру иностраних дела Н. Пашићу, 26.2.1907.

²⁸⁵ ДАС, МНП, П, ф. XXIV, 13/1897, Уговор о трговини и пловидби између Србије и Русије, 15.10.1893; ДАС, МИД, Т, 1907, р 52, Закон о Уговору о трговини и пловидби између Србије и Русије, 1907.

²⁸⁶ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170–171; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 156–157; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 66; Н. Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, стр. 401.

²⁸⁷ ДАС, МНП–П, ф. XXIV, 13/1897, Министарство иностраних дела, Министру народне привреде С. Гвоздићу, 20.10.1892; Исто, Ђ. А. Генчић, Министру народне привреде Светозару Гвоздићу, без датума.

²⁸⁸ М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 75; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 38; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170.

²⁸⁹ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 72–74, 88.

-Табела бр. 1: Упоредни преглед кретања вредности српског извоза у Русију и руског извоза у последњим деценијама 19. и почетком 20. века (вредности су наведене у милионима динара).²⁹⁰

Година	Вредност српског извоза у Русију	Укупан износ српског извоза	Вредност српског увоза из Русије	Укупан износ српског увоза
1879.	–	38,8	–	41,4
1885.	–	37,5	0,9	40,3
1890.	–	45,8	1,1	38,3
1895.	–	43,3	1,3	27,9
1900.	0,1	66,5	0,2	54,0
1905.	0,0	71,9	0,8	55,6
1906.	0,2	71,7	1,2	44,2
1910.	0,0	98,6	1,8	84,6

Осим поменутог диспаритета у вредности размене, на основу односа између укупне вредности српског извоза и износа извоза Србије у Русију, односно укупне вредности српског увоза и износа увоза из Русије, јасно видимо колико мали удео је Русија заузимала у спољној трговини Србије. На основу података из руских извора, у којима је коришћена мања „мерна јединица“ (вредности су наведене у хиљадама, а не у милионима), нешто прецизније можемо видети како се крајем 19. и на самом почетку 20. века кретао однос вредности између српског извоза у Русију и руског извоза у Србију.

-Табела бр. 2: Кретање вредности српског извоза у Русију и руског извоза у Србију у периоду од 1891. до 1901. године (вредности су наведене у хиљадама рубаља).²⁹¹

Година	Вредност извоза Србије у Русију	Вредност извоза Русије у Србију
1891.	756	–
1892.	704	28.311
1893.	2.152	1.916
1894.	727	352.879
1895.	866	484.225
1896.	4.545	326.250
1897.	6.031	649.353
1898.	3.031	90.327
1899.	18.293	128.710
1900.	69.259	161.340
1901.	29.149	227.322

Као што можемо видети из табеле, са изузетком појединих година (1891, 1893) вредност руског извоза у Србију је била много већа од српског извоза у Русију. Иста тенденција је продужена и у наредним годинама.²⁹² У току 1905. Русија је у Србију извезла производе у

²⁹⁰ Табела је састављена на основу статистичких података Краљевине Србије објављених 1911. године. (*Статистика спољне трговине Краљевине Србије за 1910. годину*, Београд 1911, стр. VIII–IX, XII–XIII.)

²⁹¹ Табела је преузета, односно састављена на основу података из истраживања Николе Б. Поповића. (Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 171.)

²⁹² Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 55, нап. 87.

вредности од 0,8 милиона динара, а увезла из Србије робу у износу од свега 15.094 динара; 1909. руски извоз у Србију је износио 1,9 милиона динара, а увоз из Србије 23.540 динара; у току 1911. испољена је иста тенденција – наспрам руског извоза у вредности од 3,4 милиона динара, Србија је извезла производе у износу од 52.720 динара. Као и крајем 19. века, дешавало се да у појединим годинама вредност извоза из Србије у Русију надмаши износ руског извоза у Србију. Једна таква година била је 1907. када је вредност српског извоза износила „преко 3 милиона динара“ (3.133.719 динара). Наспрам тога, Србија је из Русије 1907. увезла производе у вредности од 0,3 милиона динара. Међутим, 1907. година је представљала изузетак – после ње је, као што смо видели, вредност српског извоза значајно опала, а извоз Русије у Србију је бележио сталан пораст („расте из године у годину“).²⁹³

Када је реч о производима којима су трговале две државе, Србија је у Русију – пре свега – извозила суве шљиве, ракију, пекмез и памук. Почетком 20. века, 1902. године, српски органи су исказивали заинтересованост за то да руска влада – осим за памук – смањи „царинске стопе на увоз“ и за суве шљиве, пекмез, „шљивовицу“, свеже воће, као и за „прераде свињског меса са београдске кланице“. Осврћући се на наведену проблематику један савременик је 1913. наводио да су „главнији [...] увозни артикли Русије из Србије“ били „производи пољопривреде и шумарства“. Наспрам тога, Русија је током 19. и почетком 20. века у Србију извозила 60 производа, од којих су значајнији били нафта и нафтни деривати, усолјена риба, кожа, чај и наоружање. Што се тиче последњег, питање руских испорука наоружања и различитих војних потрештина добило је на значају почетком 20. века, односно у периоду који је уследио после Мајског преврата 1903. године, а додатно је актуелизовано током балканских и за време Првог светског рата, када се „преклапало“ са добијањем руске војне помоћи. У годинама које су претходиле Првом светском рату као важнији „артикли“ руског извоза у Србију навођени су: „метали и израде од њих“, „минерална уља“, „машине и електротехнички алати и предмети“ и риба.²⁹⁴ У настојању да билатералну трговину подигну на виши ниво, на српској и руској страни су крајем 19. и почетком 20. века настојали да организују „трговинске музеје“, односно изложбе, и трговачку агентуру.²⁹⁵ У истом периоду су постојали и планови за отварање трговинског представништва Краљевине Србије у Русији,²⁹⁶ а рађено је и на изради одређених „студија“ и упућивању „експедиција“ које су „на самом месту“ требале да испитају могућности за ширење размене.²⁹⁷

²⁹³ М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 75.

²⁹⁴ М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 75; *Србија и Русија 1838–1918. Поводом 150 година успостављања дипломатских односа. Каталог*, главни и одговорни уредник Мирјана Дајић, Београд 1988, стр. 56; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 38, 45; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 170, 171; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 461–474, 477, 482–483, 487, 489–491, 496, 498, 499–500; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 151; А. Тимофејев, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, стр. 161; Горан Милорадович, „Трехлинейки для Сербии. Как Россия пыталась перевооружить сербскую армию и к чему это привело“, *Родина*, Но. 6/июнь 2018, стр. 106–109; Ј. В. Вишњаков, „Над Београдом господари 'Москва!' Руско-српска војно-економска сарадња на почетку XX века“, стр. 12–13, 15–16, 21–22.

²⁹⁵ ДАС, МНП–Т, ф. I, ред 36/1898, Милан С. Протић, Министру народне привреде Краљевине Србије, 12.8.1897; Исто, ф. II, 4/1906, Атанасије Настовић, Министру народне привреде, 23.1.1906; Исто, Одељење за трговину, радиност и саобраћај Министарства народне привреде, Т. Бр. 535, 31.1.1906; Исто, Министарство народне привреде, Управи извозне банке, 23.4.1906; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 39; Исти, „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, стр. 171; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 536–538.

²⁹⁶ ДАС, МНП–Т, ф. I, ред 36/1898, Милан С. Протић, Министру народне привреде Краљевине Србије, 12.8.1897; Исто, Министарство иностраних дела, Министарству народне привреде, 1.2.1898; Исто, Уговор између Министра народне привреде и Леополда Леополдијевића Кенига, српског краљевског почасног консула о уступању Српско-Краљевске Трговинске Агентуре у Петрограду, 19.2.1898; Исто, Посланик Србије у Петрограду С. Грујић, Министру народне привреде, 17.4.1898; Исто, Министарство иностраних дела, Министарству народне привреде, 24.4.1898; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 531–532; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 151.

²⁹⁷ ДАС, МИД, Т, 1906, р 47, Карпинског напис о трговинским односима руско-српским; Исто, Отправник полова др С. Ј. Грујић, Краљевском министарству иностраних дела, 19.9.1906; Исто, 1911, р 11, Представништво Краљевине Србије у Петрограду, Председнику Министарског савета Миловану Миловановићу, 16.12.1911.

Почетком 20. века је постојала политичка воља руских власти да се више ангажују на плану економске сарадње са Србијом. На руској страни је постојала јасна свест о потреби и значају ширег економског присуства у Србији. Указујући на значај ширења трговинске размене са Србијом, руски посланик у Београду Н. В. Чариков је почетком 1902. наглашавао: „Када маса српског становништва увиди да је повећање његовог благостања резултат економских и политичких веза с нама, онда ће њено садашње стихијно расположење према Русији постати свесно и биће, несумњиво, корисно за нас.“²⁹⁸ У наредним годинама је дошло до одређених помака на том плану (пораст руског извоза у Србију), али удео Русије у спољној трговини Србије није значајније промењен.²⁹⁹ Коментаришући одвијање трговинске размене између две државе, Никола Пашић је 1905. наводио да је „извоз у Русију био све време ништаван“, додајући притом да „ни увоз из Русије није био особито велики“.³⁰⁰ Упечатљив показатељ руске намере да – услед надметања са Аустроугарском за ширење утицаја на Балканском полуострву – појача своје економско присуство на простору Србије, представља изградња зграде „Осигуравајућег друштва Русија“ у Београду (1906–1908), у којој је, осим канцеларија Друштва, био смештен и Хотел Москва. Иако је у питању била велика инвестиција, њена изградња је више имала симболичан карактер (здање се „по својој величини“ издвајало у тадашњем Београду и остављало упечатљив утисак на савременике), него што је допринела јачању економских веза између две државе.³⁰¹

Добра воља руских власти да помогну Србији на економском плану видела се и током „Царинског рата“, који је Београд водио са Аустроугарском од 1906. до 1911. године. Руске власти су се том приликом у Паризу заложиле за Србију и омогућиле јој да од француских банака – под повољним условима – добије кредите.³⁰² Иако је у разговорима руских и српских званичника разматрана „идеја о проширењу трговинских односа између Србије и Русије“,³⁰³ у годинама које су претходиле Првом светском рату савременици су српско-руске „трговинске везе“ карактерисали као „слабе“, а за „трговинске односе Русије са Србијом“ су наводили да су „мали“. Као главне разлоге таквог стања истицали су то: 1) „што Србија, немајући слободан излаз на море, није била у стању да на својим пијацама отвори врата руским артиклима нити пак да својим артиклима нађе прођу на руским пијацама“; 2) „што су Русија и Србија пољопривредне земље“.³⁰⁴ Упркос томе што је на руској страни била присутна политичка воља за ширењем економских односа са Србијом, изостанак привредних интереса (Русија је за простор Балкана била заинтересована пре свега из политичких, војних, геостратешких, а не из привредних разлога) и низ објективних околности (удаљеност, аграрни карактер привреда, некомплементарне привреде, ограничене финансијске могућности Руске империје...) – утицали су на слабу развијеност српско-руских економских односа. Због наведених разлога, руско-српски економски односи су у периоду до почетка Првог светског рата, дакле,

²⁹⁸ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 45–46.

²⁹⁹ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 86; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 45, 55, 135.

³⁰⁰ *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 532–533; А. Тимофејев, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, стр. 161.

³⁰¹ Василиј Ј. Штрандман, *Балканске успомене. Књига I. Део 1–2*, Београд 2009, стр. 75; *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3*, стр. 120, 141–142, 163, 215–216; Ј. В. Вишњаков, „Над Београдом господари 'Москва!' Руско-српска војно-економска сарадња на почетку XX века“, стр. 16–18.

³⁰² А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 41; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 94.

³⁰³ ДАС, МИД, Т, 1911, р 11, Представништво Краљевине Србије у Петрограду, Председнику Министарског савета Миловану Миловановићу, 16.12.1911.

³⁰⁴ Упркос последњем, М. Ј. Миленковић је 1913. сматрао да би решавање транспортних проблема и питања омогућило приметно ширење српско-руске трговине: „И ако су Русија и Србија до душе пољопривредне земље, ипак има доста руских артикала, који би налазили добру прођу на нашим пијацама, а исто тако би и Србија могла у већој мери извозити своје производе у Русију, само када би се отклонио онај први горе наведени разлог. То јест, трговински односи Русије са Србијом били би много јачи, када би она добила слободан излаз на море. Када Србија изађе на море и у исто време када се сагради железничка пруга, која ће везивати Прахово на Дунаву са српским пристаништем на Јадранском Мору, онда ће бити Србија у могућности, да ступи у што јаче трговачке и културне везе са Русијом и то не смо преко мора већ и са сува преко Румуније.“ (М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 74–75.)

били „неразвијени и без традиције“.³⁰⁵ Шире посматрано, економска сарадња Русије и са осталим балканским државама била је ограничена. Ни са Румунијом и Бугарском, које су јој биле ближе, Русија није имала значајније економске везе.³⁰⁶ Трговина између Црне Горе и Русије је, такође, била „врло мала“ и ограничавала се „само на руски извоз“.³⁰⁷ Како је већ примећено у историографији, током целог периода до почетка Првог светског рата, економија је била „Ахилова пета руског утицаја на Балкану“.³⁰⁸

*

Руска империја је током Првог светског рата Краљевини Србији, као што смо поменули, пружила разноврсну и огромну помоћ. Због једностраног карактера, руску помоћ Србији из времена Великог рата не можемо подвести под економске односе две државе. По завршетку Првог светског рата уместо Краљевине Србије и Руске империје, на историјску позорницу ступиле су нове државе – Краљевина СХС/Југославија и Совјетски Савез. Упркос томе што је Југославија била део „санитарног кордона“ према СССР-у и што, као што смо видели, дипломатски односи нису били успостављени све до 1940. године,³⁰⁹ одвијање трговинске размене између две државе није било забрањено.³¹⁰ Југословенско-совјетска трговина је у том периоду „обављана углавном споредним путем“.³¹¹ У историографији се може наићи на непрецизну тврдњу о томе да током међуратног периода са СССР-ом „нису одржаване никакве политичке или економске везе“.³¹² Иако Југославија и Совјетски Савез нису потписивали трговинске уговоре, једним својим делом трговина две земље се одвијала преко трећих држава („под туђим именом“). Нарочит значај на том плану је имала Италија. Осим тога што је роба из Југославије ка СССР-у ишла „преко Трста“, на том плану су активно радила и турска предузећа, а било је случајева трговине преко трећих држава, попут Мађарске, у којима су пословале фирме иза којих је стајао СССР. Увоз одређених значајних производа, попут петролеума и рибе, одвијао се преко Румуније.³¹³ Иако је, дакле, југословенско-совјетска трговина током међуратног периода била могућа, она је – у складу са политичким приликама на релацији Београд–Москва – била на изузетно ниском нивоу.³¹⁴

³⁰⁵ Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 40, 41–42, 45–46, 55, 135; М. Самарцић, „Русија и српска железница 1878–1881: О политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса“, стр. 119, 125–126, 128, 133, 136, 141.

³⁰⁶ М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 73–75; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 55; Алексеј Тимофејев, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, стр. 161–162.

³⁰⁷ У вези са наведеним, М. Ј. Миленковић је 1913. године констатовао: „Црна Гора као врло мала економска област није ни могла бити до сада предмет каквог економског интересовања од стране Русије.“ (М. Ј. Миленковић, „Интереси Русије на Балкану“, *Економист*, 5/1913, стр. 75.)

³⁰⁸ А. Ю. Тимофеев, „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, стр. 46; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 252–253.

³⁰⁹ Опширније у поглављу „Југословенско-совјетски односи (1918–1945)“.

³¹⁰ Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 125; Милана Живановић, „Совјетски филмови на биоскопском репертоару у Краљевини СХС/Југославији“, *Токови историје*, 1/2016, стр. 116–117, 123.

³¹¹ ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/489–99/490, Економски односи између старе Југославије и СССР-а.

³¹² Изречена тврдња Ж. Аврамовског се, конкретно, односила на средину тридесетих година. (Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968, str. 66.)

³¹³ „Пред трговачки уговор с Русијом“, *Политика*, 5.2.1927, стр. 4; „Пред трговачки уговор с Русијом. Изјава једног члана Трговачко-Обртничке Коморе у Сплиту“, *Исто*, 11.2.1927, стр. 6; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, str. 155, 163; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 160–162; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 70–71; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 253.

³¹⁴ Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 413 (Министерство внешней торговли СССР), Оп. 12, Д. 4346, Л. 126, Товарооборот СССР со странами /по данным Советск. Таможен. Статистики/, 19.2.1941; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/489–99/490, Економски односи између старе Југославије и СССР-а; *Внешняя торговля Союза ССР за 1918–1927/28 годы. Статистический обзор*, под редакцией А. П. Винокура и С. Н. Бакулина, Ленинград–Москва 1931, стр. XIX; *Внешняя торговля СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистический справочник*, составили С. Н. Бакулин и Д. Д. Мишустин, Москва 1939, стр. 31; *Внешняя торговля СССР за*

Совјетске статистике у првим годинама после Првог светског рата, све до 1923, уопште не бележе трговинску размену између две државе. Према објављеним совјетским статистичким подацима, све до „привредне године“³¹⁵ 1923/1924. Совјетски Савез није извозио ништа у Краљевину СХС, а до „привредне године“ 1924/1925. Краљевина СХС није извезла ништа у СССР.³¹⁶ И пре 1923. је, заправо, било одређене трговине, што се може видети из југословенских статистичких података, али су у питању биле изузетно мале, занемарљиве вредности.³¹⁷ Током тог првог периода су „преко извесног броја трговаца и предузетника који су сарађивали са руским простором, све до окончања грађанског рата и стране интервенције, те конституисања СССР“ постојали одређени „неформални“ трговински контакти.³¹⁸ Извесно је и да су у том периоду, као и касније, одређене везе постојале преко трећих држава.³¹⁹ Одређено „повећање“ трговине, до кога је дошло 1923/1924. када је размена постала „видљива“ и у совјетским статистикама, може се повезати са покушајима да се успоставе „дипломатске везе“ између две државе, који су у том периоду били актуелни. Званичници две државе су током тог периода у пар наврата разговарали и о размени делагата за репатријацију и трговину. Премда се чинило да ће то питање бити позитивно решено, политички разлози су онемогућили његову реализацију.³²⁰

Иако су представници опозиције у различитим приликама говорили о потреби обнове економских односа, власти су током читавог међуратног периода углавном биле суздржане према таквим идејама. Типичан став власти огледао се у речима министра иностраних послова Војислава Маринковића изговорених у мају 1927: „Трговачких веза нисмо имали ни онда кад је Русија била уређена земља и кад је имала неку производњу, а какве везе можемо имати сада? Можемо ли куповати њихове брошуре? То је само једна приповјетка, трговачке везе са

1918–1940 гг. *Статистически обзор*, стр. 28; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 10–11, 48–49; Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 121, 123; *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, отв. редактор В. В. Зеленый, Москва 1992, стр. 378–382.

³¹⁵ Под „привредном годином“ је подразумеван период од октобра једне, до септембра наредне године. (*Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, стр. 378.)

³¹⁶ *Внешняя торговля Союза ССР за 1918–1927/28 годы. Статистический обзор*, стр. XIX; *Внешняя торговля СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистический справочник*, стр. 31; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 10; *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, стр. 378–381.

³¹⁷ Док у југословенским статистичким подацима за 1918. и 1919. не наилазимо на податке о трговинској размени две државе, статистике спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920, 1921. и 1922. годину су регистровале малу, готово занемарљиву трговинску размену између две државе. (*Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za godine: 1918, 1919 i prvih 9 meseca 1920*, Београд 1920; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920 годину*, Београд 1921, стр. XII, XIII, 93; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921 годину*, Београд 1922, стр. XIV, XV, 129, 174; *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1922 godinu*, Београд 1923, стр. XIV, XV, 126, 184.)

³¹⁸ Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 34.

³¹⁹ Као једну од одлика југословенско-совјетских економских односа током међуратног периода Марија Андрејевна Максакова наводи одвијање трговинске размене „преко трећих земаља“. (Марија Андреевна Максакова, *Тенденции развития экономического сотрудничества России и стран Западных Балкан*, Диссертација на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации», 2015, стр. 15, 16.) Питање југословенско-совјетске трговине преко трећих држава није истражено. У историографији и литератури о тој теми можемо наћи тек појединачне податке. (V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, стр. 155, 163; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 160–162; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 70–71; Д. Петровић, *нав. дело*, стр. 253.)

³²⁰ АЈ, КМЈ, I–3–a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, II, стр. 351; В. Krizman, *нав. дело*, стр. 73–75; *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, стр. 149; А. Животић, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, стр. 306–313; Исти, *Московски гамбит*, стр. 73–83.

Совјетским Савезом!³²¹ У измењеним политичким околностима, питање обнове трговинских односа било је решено тек у мају 1940. године, када су две државе закључиле Уговор о трговини и пловидби, Протокол о методама плаћања роба и Споразум о отварању трговинских представништава. На преговорима је за 1940. и 1941. договорена трговинска размена у укупном износу од 176 милиона динара, што је имало „више него симболичан“ карактер.³²² Склапање „трговинског уговора“ са СССР-ом је – „у тешкој ситуацији 1940[.] године“ – требало да „пружи нове изворе снабдевања“ Југославији, али је „практично спровођење [...] споразума“ каснило и отпочело тек „после неколико месеци“, а његова даља реализација се споро одвијала и, напослету, била онемогућена „нападом Немачке на Југославију“ у априлу 1941.³²³ Свеукупно посматрано, југословенско-совјетска трговина током међуратног периода била је на изузетно ниском, занемарљивом нивоу, а економски односи две државе – како је примећено у литератури – „готово никакви“.³²⁴

*

Југословенски и совјетски статистички подаци нам омогућавају да потпуније сагледамо „домете“ трговинске размене две државе током међуратног периода, који су представљали „темељ“ на коме су „нова Југославија“ и „прва земља социјализма“ 1945. почели да граде билатералну економску сарадњу. Из статистичких података о спољној трговини СССР-а можемо да видимо како се – у основним цртама – кретао обим трговинске размене две државе, одно-

---

³²¹ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, str. 167; B. Krizman, *nav. delo*, str. 75.

³²² Опширније о току и исходу југословенско-совјетских трговинских преговора из 1940. године: Архив Српске академије наука и уметности, 14.438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића, Белешка о пријему југословенске трговинске делегације код претседника Савета комесара и комесара за спољне послове г. Молотова, у Кремљу – Москва, на дан 8. маја 1940. године; Исто, Белешка о састанку шефа југословенске делегације др Милорада Ђорђевића с комесаром за спољну трговину А. И. Микојаном, у кабинету његовом, на дан 11. маја 1940; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 2781, Л. 65, Заключение Торгового договора между Советским Союзом и Югославией; Исто, Д. 2897, Л. 2–7, Договор о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Королевством Югославии, 11.5.1940; Исто, Л. 8–10, Дополнительный протокол к договору о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Королевством Югославии, 11.5.1940; Исто, Л. 11–13, Соглашение о товарообороте и платежах между Союзом Советских Социалистических Республик и Королевством Югославии, 11.5.1940; Исто, Л. 14, М. Джорджевич, А. Микојану, 11.5.1940; Исто, Л. 15, А. Микојан, М. Джорджевичу, 11.5.1940; РГАСПИ, Ф. 84 (Личный фонд А. И. Микојана), Оп. 1, Д. 17, Л. 71–74, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микојана А. И. с Главой Югославской Делегации г. Джорджевичем, состоявшейся 10 мая 1940 года; Исто, Л. 75–76, Меморандум по вопросу о политической деятельности торговых организаций обеих стран, 8.5.1940; Исто, Л. 77, М. Джорджевич, А. Микојану, 10.5.1940; Исто, Л. 79–81, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С. С. Р. тов. А. И. Микојана с руководителем Югославской хозяйственной делегации г-ном Джорджевич, 11.5.1940; Исто, Л. 82–84, Запись второй беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза ССР тов. А. И. Микојана с руководителем Югославской хозяйственной делегации г. М. Джорджевичем, 11.5.1940; АЈ, КМЈ, I–3–a/5, Чињенични материјали у односима Југославије и СССР-а у периоду 1918–1941; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/489–99/490, Економски односи између старе Југославије и СССР-а; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 1, str. 676–677, 678–679; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 20–21; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 17–18; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 44–46; *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, стр. 308–309, 310–311, 313–326; Dragan Aleksić, „Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939–1941“, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, str. 81–83; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 73; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 30–31; А. Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, стр. 157–188; Исти, *Московски гамбит*, стр. 229–261; Исти, „Na putu normalizacije – jugoslovensko-sovjetski trgovinski pregovori 1940.“, str. 33–68.

³²³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 2768, Л. 1, Промедление с началом югославского товарооборота с Советским Союзом; Исто, Д. 2779, Л. 14–15, Справка кас. выполнения контингентов по соглашению с Югославией (по сост. на 13/XI с.г.); Исто, Д. 3015, Л. 2–3, Справка об экспорте в Югославию по состоянию на 8/X–1940 г; Исто, Л. 4, Справка об экспорте в Югославию за первую декаду ноября 1940 года; Исто, Л. 48–49, О югославянских советских торгово-промышленных отношениях; Исто, Д. 3042, Л. 42–45, Справка Кас. Реализации Югославского Торгового соглашения; Исто, Л. 53–55, Справка Кас. реализации Торгового Соглашения с Югославией, 23.8.1940; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/489–99/490, Економски односи између старе Југославије и СССР-а.

³²⁴ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 121, 123.

сно како се кретао (занемарљиво) мали удео Југославије у спољној трговини Совјетског Савеза. За нашу тему корисни статистички прегледи совјетске спољне трговине објављивани су у више наврата, али се вредности наведене у њима разликују због тога што су рачунате и прерачунаване на основу различитих курсева рубље.³²⁵ Дobar, заокружен поглед на одвијање југословенско-совјетске трговинске размене у међуратном периоду пружају нам статистички подаци које је Планско-економска управа Министарства спољне трговине СССР-а објавила у зборнику издатом поводом „јубиларне“ 1967. године. Из наредне табеле можемо видети на какав начин се кретала и одвијала спољнотрговинска размена две државе у периоду од 1918. до 1940. Подаци о укупном обиму спољнотрговинске размене СССР-а, као и о обиму совјетског извоза и увоза, омогућавају нам да стекнемо јаснију представу о уделу који је Југославија заузимала у спољној трговини СССР-а током међуратног периода.

-Табела бр. 3: Кретање спољнотрговинске размене Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1918. до 1940. године (вредности су наведене у милионима рубаља).³²⁶

Година	Извоз СССР-а		Увоз СССР-а		Обим размене СССР-а	
	Укупан извоз СССР-а	Извоз СССР-а у Југославију	Укупан увоз СССР-а	Увоз СССР-а из Југославије	Укупан обим спољнотрговинске размене СССР-а	Обим совјетске размене са Југославијом
1918.	6,4 ³²⁷	—	82,5	—	88,9	—
1919.	0,1	—	2,5	—	2,6	—
1920.	1,1	—	22,5	—	23,6	—
1921.	15,8	—	165,2	—	181,0	—
1921/1922. ³²⁸	49,8	—	212,6	—	262,4	—
1922/1923.	105,0	—	116,5	—	221,5	—
1923/1924.	292,6	0,5	183,1	—	475,7	0,5
1924/1925.	453,0	0	567,3	0	1.020,3	0
1925/1926.	551,5	0	593,1	0	1.144,6	0
1926/1927.	632,7	0	559,5	0	1.192,2	0
1927/1928.	620,7	0	741,4	0,1	1.362,1	0,1
октобар– децембар 1928.	169,8	—	159,4	0	329,2	0
1929.	724,3	0,1	690,5	0,3	1.414,8	0,4
1930.	812,7	0,1	830,3	0	1.643,0	0,1

³²⁵ *Внешняя торговля СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистический справочник*, стр. 31; *Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический обзор*, стр. 28; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 10–11.

³²⁶ Табела је састављена на основу статистичких података Министарства спољне трговине СССР-а. (*Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 8–9, 10–11.)

³²⁷ Све вредности у табели су прерачунаване и наведене према курсу рубље који је био на снази од 1. јануара 1961. (Исто, стр. XIII.)

³²⁸ За период од октобра 1921. до септембра 1928. подаци су у СССР-у рачунати према „привредним годинама“ које су обухватале период октобар–септембар. (*Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, стр. 378.)

1931.	636,1	0	866,5	0	1.502,6	0
1932.	450,8	0	552,1	0,1	1.002,9	0,1
1933.	388,7	0	273,1	–	661,8	0
1934.	328,0	0	182,3	0,1	510,3	0,1
1935.	288,1	0,1	189,3	0	477,4	0,1
1936.	243,3	0,1	242,1	–	485,4	0,1
1937.	295,1	0,1	228,6	0,2	523,7	0,3
1938.	229,8	0	245,3	–	475,1	0
1939.	103,9	0	167,5	0,4	271,4	0,4
1940.	239,7	0	245,5	0,2	485,2	0,2

Као што можемо видети из табеле, обим југословенско-совјетске трговине у међуратном периоду био је изузетно мали. Југославија је највећи удео у совјетском извозу имала у току 1922/1923. „привредне године“, када је од укупне вредности извоза „прве земље социјализма“ од 292,6 милиона рубаља, на Краљевину СХС отпадало 0,5 милиона рубаља. То значи да је највећи удео Југославије у совјетском извозу током неке међуратне године износио свега 0,17%. Када је о уделу Југославије у совјетском увозу реч, „врхунац“ је био достигнут 1939. године. Као што можемо видети из табеле, СССР је те године увезао производе у износу од 167,5 милиона рубаља, а вредност увоза из Југославија је била 0,4 милиона рубаља. То значи да је током те године удео Југославије у совјетском увозу износио 0,24%. Када је о укупном уделу Југославије у спољној трговини СССР-а реч, он је, такође, био занемарљиво мали. Највећи удели су забележени у току поменуте две године – 1922/1923. и 1939. Током 1922/1923. „привредне године“ удео Југославије у спољној трговини СССР-а износио је 0,11%, а током 1939. 0,15%. Из табеле можемо да видимо да је и крајем тридесетих, па и 1940. године, када су две државе успоставиле званичне трговинске односе, робна размена била занемарљиво мала. Удео Југославије у спољној трговини СССР-а 1940. је износио свега 0,04%. И подаци совјетске царинске статистике из фебруара 1941. нуде исту слику о трговинској размени две државе крајем тридесетих и почетком четрдесетих година 20. века. Према њима, у току 1937. удео Југославије у совјетском извозу износио је 0,04%, а у увозу 0,1%; у току наредне, 1938. године на Југославију је отпадало „0“% совјетског извоза, а увоз из Југославије уопште није регистрован („–“); према прорачуну совјетских органа, у току поменуте, 1939. године, удео Југославије у совјетском извозу износио је „0“%, а у увозу 0,3%; током 1940. године, на Југославију је отпадало „0“% совјетског извоза и 0,07% увоза „прве земље социјализма“.³²⁹

*

Када је вредност размене у појединим годинама у питању, нешто прецизније податке доносе статистике из међуратног периода у којима су износи навођени у хиљадама и стотинама хиљада (а не у милионима) рубаља. Коришћење мање „мерне јединице“ омогућило је да се бројчано изразе одређене вредности, које су у претходној табели изостале. Према подацима који су објављени поводом двадесете годишњице спољне трговине СССР-а, вредност југословенско-совјетске трговине се од 1918. до 1937. кретала на следећи начин.

-Табела бр. 4: Преглед вредности совјетског извоза у Југославију и југословенског извоза у СССР у периоду од 1918. до 1937. године (вредности су наведене у хиљадама рубаља).³³⁰

³²⁹ Наведени проценти су рачунати према износима који су били наведени у милионима рубаља. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 4346, Л. 124, 126, Товарооборот СССР со странами /по данным Советск. Таможен. Статистики/, 19.2.1941.)

³³⁰ Табела је састављена на основу података из статистичког прегледа совјетске спољне трговине објављеног крајем тридесетих година. (*Внешняя торговля СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистический справочник*, стр. 31.)

Година	Вредност извоза из СССР-а у Југославију	Вредност југословенског извоза у СССР
1918.	–	–
1919.	–	–
1920/септембар 1921.	–	–
1921/1922.	–	–
1922/1923.	–	–
1923/1924.	3.048	–
1924/1925.	4	13
1925/1926.	9	0,9
1926/1927.	101	4
1927/1928.	4	569
октобар–децембар 1928.	–	232
1929.	574	1.485
1930.	556	123
1931.	149	4
1932.	22	337
1933.	145	0 ³³¹
1934.	258	670
1935.	810	4
1936.	496	–
1937.	729	1.428

Поређење у табели наведених вредности са укупним обимом совјетског извоза и увоза током поменутих година, такође, показује да је трговинска размена две државе током међуратног периода била изузетно мала.³³² Подаци који су наведени у горњој табели нам – у односу на претходну табелу – само нуде нешто рељефнију слику у погледу кретања вредности совјетског извоза у Југославију и југословенског извоза у СССР током међуратног периода.

*

Југословенски статистички подаци на добар начин употпуњавају наведену слику о „развијености“ трговинске размене две државе током међуратног периода. Они нам, такође, омогућавају да сагледамо место и „значај“ СССР-а у спољнотрговинској размени Краљевине СХС/Југославије.

-Табела бр. 5: Процентуални удео Совјетског Савеза у извозу и увозу Југославије током међуратног периода.³³³

³³¹ У питању је био мали износ, који – при навођењу вредности у хиљадама рубаља – статистика није „регистравала“. (*Советско-југославске одношенија 1917–1941 гг. Сборник докумената и материјала*, стр. 378.)

³³² *Внешња трговина СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистически справочник*, стр. 10, 11, 31.

³³³ Табела је састављена на основу података из статистика спољне трговине Краљевине СХС/Југославије. (*Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920 годину*, Београд 1921, стр. XII, XIII; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921 годину*, Београд 1922, стр. XIV; *Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1922 godinu*, Београд 1923, стр. XIV, XV; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1923 годину*, Београд 1924, стр. XIV, XV; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1924 годину*, Београд 1925, стр. XIV, XV; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1925 годину*, Београд 1926,

Година	Процентуални удео СССР-а у извозу Југославије	Процентуални удео СССР-а у увозу Југославије
1920.	–	0,06
1921.	0,01	0,00 ³³⁴
1922.	0,00 ³³⁵	0,01
1923.	0,00 ³³⁶	0,03
1924.	0,01	0,10
1925.	0,00 ³³⁷	0,11
1926.	0,08	0,12
1927.	0,18	0,02
1928.	0,06	0,04
1929.	0,06	0,14
1930.	0,01	0,11
1931.	0,00 ³³⁸	0,04
1932.	0,17	0,07
1933.	0,00 ³³⁹	0,12

стр. XIII; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1926 годину*, Београд 1927, стр. XVII, XIX; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1927 годину*, Београд 1928, стр. XVIII, XXI, XXII; *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1928 годину*, Београд 1929, стр. XIX, XXI, XXII; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1929 годину*, Београд 1930, стр. XXVII, XXIX, XXX; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1930 годину*, Београд 1931, стр. XXVII, XXIX, XXX; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931 годину*, Београд 1932, стр. XXVII, XXIX, XXX; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1932 годину*, Београд 1933, стр. XXIX, XXXI, XXXII; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933 годину*, Београд 1934, стр. XXIX, XXXI, XXXII, XXXIII; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1934 годину*, Београд 1935, стр. XXIX, XXXI, XXXII; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1935 годину*, Београд 1936, стр. XXX, XXXI, XXXII, XXXIII; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1936 годину*, Београд 1937, стр. XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXV; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1937 годину*, Београд 1938, стр. XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXV; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1938 годину*, Београд 1939, стр. XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV; *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1939 годину*, Београд 1940, стр. XXX–XXXII, XXXIII, XXXIV, XLII.)

³³⁴ Царински органи су регистровали одређени увоз из „Русије“ у току 1921. године (количина: 21.469 килограма; вредност: 51.451). Због мале вредности наведени увоз није „регистрован“ у табеларном приказу. Односно, наведено је: „0,00“. О колико малом уделу је била реч види се на основу податка да је укупни увоз из Португалије, Алжира, Јапана, Сијама, Кине, Јаве, „Русије“, Канаде и Финске чинио 0,03% југословенског увоза у току 1921. године. (*Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921 годину*, стр. XIV, XV, 129.)

³³⁵ Царински органи су у току 1922. регистровали одређени извоз у „Русију“, али је у питању био занемарљив износ (2 килограма „млинарских и других производа“ у вредности од 45 динара). (*Statistika spoljne trgovine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1922 godinu*, стр. XIV, 184.)

³³⁶ Царински органи су у току 1922. регистровали одређени извоз у „Русију“, али је у питању била мала вредност (1.551 килограм робе у вредности од 54.859 динара). (*Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1923 годину*, стр. XIV, XV, 227.)

³³⁷ У току 1925. царински органи су регистровали одређени извоз у „Русију“, али је у питању била мала вредност (10.496 килограма или око 10,5 тона, у укупној вредности од 104.980 динара). (*Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1925 годину*, стр. XIII, 314.)

³³⁸ Царински органи су у току 1931. забележили одређени извоз у Русију, али његов обим није био велики (16.507 килограма или око 16,5 тона, у укупној вредности од 74.997 динара). (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1931 годину*, стр. XXVII, XXX, 163–164.)

³³⁹ У току 1933. царински органи су регистровали одређени извоз у „Савез совјетских социјалистичких Република“, али је у питању била мала количина робе – 256 килограма (5 килограма пшеничног брашна и 251 кило-

1934.	0,05	0,17
1935.	—	0,34
1936.	0,00 ³⁴⁰	0,13
1937.	0,00 ³⁴¹	0,12
1938.	—	0,07
1939.	—	0,06

Као што можемо видети из табеле, највећи удео СССР-а у југословенском извозу износио је свега 0,18% (1927), а у увозу 0,34% (1935). Највећи удео који је СССР имао у спољној трговини Југославије током међуратног периода износио је свега 0,17% (1935). У периоду после Другог светског рата и на совјетској, и на југословенској страни су констатовали да је „до Другог светског рата спољна трговина Совјетског Савеза са Југославијом била ништавна“, односно да – због „незнатног“ нивоа трговинске размене – „о економским односима старе Југославије са СССР“ уопште не може бити речи („не би се могло говорити“).³⁴² И тако слаба, занемарљиво мала трговинска размена између две државе, била је у потпуности прекинута током четворогодишњег периода који је уследио после априла 1941. Током Другог светског рата замрли су сви привредни токови између Југославије и Совјетског Савеза.³⁴³ На основу свега наведеног, можемо рећи да је 1945. година представљала својеврсну „нулту тачку“ у економској сарадњи две државе.

У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.

Током оба светска сукоба из Русије, односно Совјетског Савеза, стизала је разноврсна и велика материјална и финансијска помоћ.³⁴⁴ Такво пружање помоћи са руске/совјетске стране надовезивало се на претходну, вишевековну традицију.³⁴⁵ Традиција пружања помоћи, идеализоване представе о могућностима (Совјетске) Русије, изузетно тешке историјске околности у којима се српски народ (повремено) налазио, све то је утицало на појаву – у одређеној мери – ирационалних очекивања и уверења о томе да ће помоћ из Русија/СССР неизоставно бити пружена.³⁴⁶ У току Другог светског рата таква очекивања помоћи од – како је навођено у прогласима ЦК КПЈ – „наше велике словенске браће Руса“, била су додатно појачана идеализованим представама југословенских комуниста о „првој земљи социјализма“ и њиховом фанатичном, непоколебљивом вером у „цватући совјетски врт“. Они су били убеђени у снагу „непобједиве Црвене армије“ – „грозне силе која стоји као гранитна стијена на одбрани социјалистичке отаџбине“. Сматрали су да је она „најјача војна сила на свијету“ и током ме-

---

грам пољопривредних алата) у укупној вредности од 6.430 динара). (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1933 годину*, стр. XXIX, XXXIII, 147.)

³⁴⁰ Царински органи су у току 1936. регистровали извоз 6 килограма памучних тканина у вредности од 500 динара. (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1936 годину*, стр. XXXI, 160.)

³⁴¹ У току 1937. југословенски царински органи су регистровали извоз 3 килограма књига у вредности од свега 100 динара. (*Статистика спољне трговине Краљевине Југославије за 1937 годину*, стр. XXXI, 158.)

³⁴² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 301, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 7.

³⁴³ Југословенски простор је током Другог светског рата у привредном погледу био „једнострано оријентисан“ у правцу Немачке и Италије. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Л. 90, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Dušan Popović, *Letopis o Vlačićima*, III, Novi Sad 2006, str. 65.)

³⁴⁴ Н. Б. Поповић, *Српске теме, руске теме*, стр. 31.

³⁴⁵ Опширније у поглављу „Преглед историјата економских односа две земље“.

³⁴⁶ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 5; Исти, *Србија и царска Русија*, стр. 5–6.

ђуратног периода писали о „страховитој сили и наоружању Совјетског Савеза“. Били су уверени и у огромне могућности совјетске привреде. Током међуратног периода „лијева публицистика“ је писала о „успјесима социјалистичке изградње“ у СССР-у: „Дњепрострој, Магнитогорск, пјатилетка, колхозни покрет, стално премашивање планова“. Југословенски комунисти су упијали такве садржаје – сматрали су да се „Русија после Револуције брзо развијала, да су свуда ницале електричне централе [...], да свуда ничу фабрике трактора“, „дивили“ су се привредним достигнућима СССР-а и били уверени у то да је у „првој земљи социјализма“ остварено „материјално благостање (»клас пшенице велик као клип кукуруза«).³⁴⁷

Коментари и реакције после немачког напада на СССР на добар начин показују мере уверености југословенских комуниста у снагу и могућности „прве земље социјализма“. У руководству КПЈ је 22. јуна 1941. владала „оптимистичка атмосфера“, „ведро, оптимистичко расположење“. Водећи људи Партије су били мишљења да се „рат неће водити на територији СССР и да ће бити краткотрајан“. „За два мјесеца Црвена армија ће бити у Југославији“ – истицао је М. Ђилас. Због очекивања скорог краја рата, А. Ранковић се вајкао: „Жао ми је што нећемо имати могућности да и ми покажемо оно што можемо.“ У том периоду међу комунистима је било разговора и о „преузимању власти у Београду“ и подели министарских позиција у „новој влади“. Очекујући скору победу СССР-а и долазак Црвене армије до Карпата и Дунава, Ј. Б. Тито је размишљао о томе да у источној Србији, на Хомољу, буде средиште устанке. Широм државе су се очекивали „руски падобранци“ и већ крајем јуна су предузимане мере у вези са припремом њиховог дочека. Забележене су анегдотска сведочанства о томе како су сељаци у Мачви чупали коље из плотова, да се поменути не би повредили приликом доскока („Падобранци неће моћи лепо да падну, ако остану такве ограде са широким кољем од два метра“). У јулу 1941. од појединих комуниста се могло чути да је Црвена армија већ стигла на Балкан.³⁴⁸

Југословенски комунисти су на тежак начин проживљавали почетне поразе Црвене армије и немачко надирање на територију СССР-а.³⁴⁹ Ипак, ништа није могло да поколеба њихову безграничну веру у „прву земљу социјализма“. Брзо напредовање Вермахта у лето 1941. тумачено је као „стратегијско повлачење Црвене армије дубоко у унутрашњост Русије“.³⁵⁰ Благоје Нешковић је средином 1941. прилике на фронту објашњавао „посебном тактиком Црвене армије“ која је „намјерно пуштала њемачке армије да дубоко зађу у совјетску територију“ да би их, потом, лакше поразила.³⁵¹ Сматрало се, дакле, да је у питању била тактика којом се Михаил Иларионович Кутузов послужио 1812, приликом француске инвазије на Русију.³⁵² И у случају појаве одређених сумњи у „снагу Црвене армије“,³⁵³ оне су биле убрзо

³⁴⁷ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, str. 125–128; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 126, 148, 149, 151, 154; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 6, 294; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 26–28, 66–68, 117; M. Ђилас, *Vlast i robina*, str. 84; *Шта после свега каже Темпо*, стр. 11, 12; Милован-Мито Ђуровић, „Успомене (1900–1944)“, приредио Недељко Радосављевић, *Мешовита грађа. Miscellanea, Нова серија Књ. XXV*, Београд 2004, стр. 98; *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, стр. 658–661, 663–664.

³⁴⁸ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 85–86; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 148, 151; Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, Knjiga prva*, Sarajevo 1985/1986, str. 122, 223; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 66–67; B. Petranović, *Историчар и савремена епоха*, стр. 199; М. Радојевић, „Српско-руски односи (1914–1990)“, стр. 63; Б. Димитријевић, *Ранковић*, стр. 36–37.

³⁴⁹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 153–154; B. Petranović, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, str. 23.

³⁵⁰ Н. Девић, *нав. дело*, стр. 163.

³⁵¹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 154.

³⁵² B. Petranović, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, str. 23. Слична очекивања и тумачења су постојала међу Србима и током Првог светског рата. Наводећи са каквом пажњом се пратила „руска офанзива у Карпатима“, Трива Милитар у сећањима додаје: „Наши су погледи били окренути онамо, јер смо спас очекивали од наших 'баћушки'. Само док груне она силна руска војска и док се преко Карпата спусти у мађарску равницу! – тако смо један другог уверавали и храбрили.“ Осврћући се на разговоре који су вођени, Т. Милитар наводи да „није [...] никакво чудо што су се наши озбиљно спремали да дочекају Русе“. Када су пак аустроугарска и немачка војска у лето 1915. пробиле „руски фронт на галицијском бојишту“ и „невероватном

развејане – после заустављања Вермахта код Москве и преласка Црвене армије у контраофанзиву у децембру 1941, југословенски комунисти су, поново, очекивали брзи крај рата.³⁵⁴ При наведеном стању ствари не чуди што су у Југославији већ 1941. очекивали „брзу и ефикасну помоћ“ Црвене армије и пошиљке совјетског наоружања.³⁵⁵ У извештају који је Ј. Б. Тито послао Извршном комитету Коминтерне средином 1941. године, истакнуто је да „у читавој Југославији народ очекује спас само од Совјетског Савеза“.³⁵⁶ Иста очекивања су била присутна и у наставку рата.³⁵⁷

До које мере је ишла увереност југословенских комуниста у брзо пристизање совјетске помоћи види се по поменутиим корацима који су предузимани за дочек совјетских падобранаца, а потом и за прихват наоружања које је „требало“ да буде испоручено авионима. Окружни комитет КПЈ ваљевског округа је 27. јуна 1941. упутио директиву Рејонском комитету у Љигу да се припреми за дочек „руских падобранаца, који ускоро треба да се спусте“.³⁵⁸ Руководство КПЈ је 1941. и током првих месеци 1942. не само тражило помоћ од Москве, већ и очекивало совјетске авионе и припремало терен на коме ће се извршити прихват наоружања.³⁵⁹ Ради потпуније представе о наведеном питању, треба рећи да су – осим идеализованих представа о могућностима „прве земље социјализма“ – на очекивање помоћи из СССР-а утицале и тешке прилике у којима се Народноослободилачки покрет Југославије налазио током Другог светског рата и околност да се помоћ није могла очекивати са неке друге стране. Услед одсуства других могућности, а суочено са великим изазовима, руководство КПЈ је – упркос порукама из Москве о томе да помоћ не може бити достављена – настављало да упућује захтеве и молбе. То је било нарочито изражено током тешких, кризних периода. Захтеви за пружањем помоћи су у таквим околностима, а и иначе, били мотивисани и тиме што се рачунало да би њено стижање имало велики морални значај.³⁶⁰

*

Као што је југословенска влада почетком четрдесетих очекивала и тражила војну помоћ од Москве,³⁶¹ тако су, дакле, и југословенски комунисти – од 1941. године – очекивали и тражили помоћ од „прве земље социјализма“. На учесталост њихових молби и количину тражене помоћи утицали су поменути чиниоци, а пре свега идеализоване представе о совјетским могућностима и тешке околности у којима су се налазили. Југословенске молбе за пружањем

брзином“ почели да потискују руске јединице, дошло је до „гдног разочарања“. Објашњења су била слична као и 1941. године: „Сви смо утучени, али се ипак тешимо и уверавамо да је то руско повлачење само стратегијски и тактички потез. [...] Наша су вера и поуздање у Русију непоколебљиви. Знамо ми шта хоће Руси. Они су тако и пре сто година пустили Наполеона и његову војску у непрегледне руске степе и мочварну равницу и онда навалили и потукли их. Тако ће и сада наше баћушке и ми све чекамо кад ће Руси у противнапад, па да униште Централне силе.“ (Трива Милитар, *Из позадине. Записци из Светског рата*, приредио Ђорђе Ђурић, Нови Сад 2015, стр. 82–83.)

³⁵³ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 153–154, 156, 157.

³⁵⁴ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 294.

³⁵⁵ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, str. 85–86; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, str. 188; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 114–116.

³⁵⁶ J. B. Tito, *Sabrana djela, Tom sedmi, Kraj aprila–28. novembar 1941*, Beograd 1979, str. 20; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 163.

³⁵⁷ J. B. Tito је 18. фебруара 1942. јављао Москви: „Очекујемо од вас помоћ, јер то очекује и цио југословенски народ.“ (J. B. Tito, *Sabrana djela, Tom deveti, 18. februar–8. april 1942*, Beograd 1982, str. 3.) Југословенски комунисти су и у наредним годинама очекивали совјетску помоћ и упућивали Москви различите молбе и захтеве. Опширније у наставку поглавља.

³⁵⁸ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, str. 86.

³⁵⁹ J. B. Tito, *Sabrana djela, Tom osmi, 29. novembar 1941–17. februar 1942*, Beograd 1979, str. 52, 53, 84, 217, 218; Isti, *Sabrana djela, IX*, str. 29, 79, 161; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188–189; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 114–116, 122; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (СССР) 1941–1945*, док. 55, 65, 69, 71, 75, 79, 81, 104, 111, 116, 119, 120–121, 125, 128, 130, стр. 84, 98, 101, 104, 109, 113, 115, 142, 150, 156, 157–160, 163, 170, 171.

³⁶⁰ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 189–191; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 67, 114–116, 166–167, 276.

³⁶¹ Опширније у поглављу „Југословенско-совјетски односи (1918–1945)“.

различите материјалне помоћи представљале су једну од константи у односима између КПЈ и СССР-а у току Другог светског рата.³⁶² И пре почетка устанка, током његове припреме, КПЈ се – преко Коминтерне – интересовала за могућност добијања оружја из СССР-а.³⁶³ Обавештавајући крајем јуна Извршни комитет Коминтерне о приликама у Југославији, Ј. Б. Тито је наводио да су у току припреме за „народни устанак“. Наводећи да имају „доста мало“ наоружања, генерални секретар КПЈ је питао: „Има ли могућности да га ускоро добијемо?“³⁶⁴ По отпочињању устанка, захтеви за пружањем помоћи су постали чешћи.³⁶⁵ Ј. Б. Тито се у току јула интересовао да ли ће из СССР-а авионима моћи да стигну „оружје, муниција и неколико војних стручњака“. Средином августа је поново питао да ли је могуће допремање „оружја авионима“ и наглашавао да им је оно „неопходно потребно“.³⁶⁶ Убрзо после тога, 23. августа 1941, јављао је да се прикупљање оружја врши „путем разоружања жандарма и Нијемаца“, али и да то „иде доста споро“. Ј. Б. Тито је том приликом истицао да „главну сметњу масовном устанку“ представља „помањкаше оружја“. Обавештавајући Москву да је „питање оружја“ било најзначајније у том тренутку, молио је за одговор на питање о томе „да ли је могуће добити оружје“ из СССР-а. Верујући да је позитиван одговор могућ, генерални секретар КПЈ је напомињао: „Ми ћемо јавити гдје га треба бацити и у које вријеме“.³⁶⁷

После заузимања Ужица (24. септембар 1941), у коме је заплешено „много војног материјала“ и у коме се налазила фабрика оружја, стање са наоружањем и муницијом се донекле поправило.³⁶⁸ У историографији се може наићи на мишљење да се Ј. Б. Тито због тога неко време није обраћао Москви са захтевима за испоруком „ратног материјала“.³⁶⁹ Међутим, из радиограма које је генерални секретар КПЈ слао Москви од краја септембра надаље, види се да је помоћ тражена и током тог периода. Ј. Б. Тито је крајем септембра истицао да „недостатак оружја и муниције“ представља „сметњу за увлачење читавог становништва у борбу“. Наводећи да држи „неколико аеродрома“ под контролом, молио је да се пошаљу „авиони са оружјем“. Том приликом су, пре свега, тражени „аутоматско оружје и муниција“.³⁷⁰ Током прве половине октобра Ј. Б. Тито је обавештавао Москву о томе да комунисти контролишу „три добра аеродрома на ослобођеној територији“ (код Ариља, Ужичке Пожеге и Соколца) и јављао је знаке за распознавање и сигнализацију. Истицао је да ће совјетска помоћ имати „огроман политички значај за будуће“ и тражио да се шаљу „тешки контраавионски митраљеви, аутоматско оружје, пушке и пушчана и друга муниција, нешто авиона, неколико војних специјалиста и добри радио везисти“.³⁷¹ Наводећи да „војна фабрика у Ужицу има много сировина“, генерални секретар КПЈ је у наредном периоду, ипак, поново истицао: „Хитно нам је потребна ваша помоћ“.³⁷² После пада Ужичке републике и повлачења Врховног штаба и ЦК КПЈ у Санцак и источну Босну, Ј. Б. Тито је 29. децембар 1941. обавештавао Извршни комитет Коминтерне о насталим околностима. Јављао је да помоћ може бити прихваћена на аеродрому у Соколцу и истицао да би њено пристизање имало „огроман морални значај за

³⁶² В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 114.

³⁶³ N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 187–188; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 114.

³⁶⁴ J. В. Tito, *Sabrana djela*, VII, str. 48; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I, str. 153; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 42, стр. 67–68.

³⁶⁵ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 114.

³⁶⁶ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 65, стр. 98.

³⁶⁷ J. В. Tito, *Sabrana djela*, VII, str. 93–94; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 69, стр. 101; N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188.

³⁶⁸ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, str. 243–244, 260, 261, 287; V. Glišić, *Užička republika*, str. 156–158; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 71, 76, 98, стр. 103, 110, 136; Н. Девић, *нав. дело*, стр. 137, 167–168.

³⁶⁹ N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188.

³⁷⁰ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 71, 75, стр. 104, 109.

³⁷¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 79, 81, стр. 113, 115.

³⁷² Исто, док. 100, стр. 138.

нашу даљну ослободилачку борбу“. Поново је тражен долазак „војних специјалиста“, као и „аутоматско оружје, муниција, бацачи мина, брдски топови и друго“.³⁷³

Почетком 1942. године руководство КПЈ је наставило са припремом терена за прихват пошиљки и продужило је са тражењем помоћи од Москве. У очекивању совјетских авиона, Ј. Б. Тито је 5. јануара 1942. издао наређење да се „хитно“ изврши чишћење снега на „аеродрому Соколац“. Наглашавајући да „аеродром мора бити очишћен у року од 2 дана“, генерални секретар КПЈ је додавао да је „потребно [...] радити дан и ноћ“.³⁷⁴ У Москву су почетком 1942. стизала обавештења о томе да се помоћ очекује на „аеродрому Соколац“, а потом су – у фебруару – извршене припреме за пријем помоћи на Дурмитору. За припрему терена „око Жабљака“ задужени су Дурмиторски народноослободилачки партизански одред и Моша Пијаде, који је током фебруара и марта 1942. узалуд чекао совјетске авионе („искривио врат гледајући у небо“).³⁷⁶ Током првих месеци 1942. руководство КПЈ је од Москве тражило: „аутоматско оружје“, „више разних аутомата“, „ручне аутомате“, митраљезе, „неколико противавионских митраљеза“ и различиту муницију; тражени су и „лаки пешадијски топови с муницијом“, „разна експлозивна средства“, „паклене машине“, „кутије за завесе од дима“, „сигнални материјали – ракете“, односно „сигналне ракете са пиштољима“; у пар наврата су тражени „јача радиостаница“ и лекови, а мољено је и за испоруку „обуће и материјала за одећу бораца“ и „дурбина за командире“. У порукама упућеним Коминтерни Ј. Б. Тито је напомињао да су наведене ствари „хитно потребне“ и истицао је да би њихов пријем имао „огроман морални и политички значај“, односно „огромно морално и политичко дејство“. Генерални секретар КПЈ је напомињао да ће у случају испорука наоружања уследити ширење устанка: „Доставите нам довољно војне опреме и ми можемо да мобилишемо још 100.000 бораца.“³⁷⁷

Међутим, ствари се нису одвијале на начин на који су прижељкивали југословенски комунисти. Иако је Коминтерна 12. јануара 1942. јављала да ће авион бити упућен „у најкраћем року“, ³⁷⁸ Г. Димитров је крајем марта 1942. обавестио Ј. Б. Тита да постоје објективне, у том тренутку непремостиве, препреке за достављање помоћи. „Улажемо све напоре да вам помогнемо у наоружању. Међутим, техничке тешкоће су огромне. На њихово савлађивање у скорије време, на жалост, не можемо рачунати. Молимо да то имате у виду и да се трудите на све начине да засад отимате оружје од непријатеља и да рационално трошите постојеће оружје“ – јављао је генерални секретар Извршног комитета Коминтерне у радиограму послатом 23. марта, о коме је Ј. Б. Тито био обавештен 29. марта 1942. Потврдивши пријем депеше, генерални секретар КПЈ је одговорио да је разумео да „техничке тешкоће сметају да нам пошаљете оружје“.³⁷⁹ Убрзо после тога, 10. априла 1942, Ј. Б. Тито је обавештавао Москву о „великој офанзиви њемачких, талијанских и хрватских снага у Босни“, додајући: „Вјероватно да нећемо моћи да одржимо наше положаје због недостатка муниције.“³⁸⁰ Иако је Г. Димитров

³⁷³ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VIII, str. 52, 53; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 103–104, 112, стр. 141–142, 151.

³⁷⁴ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VIII, str. 84.

³⁷⁵ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 111, стр. 150.

³⁷⁶ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VIII, str. 217, 218; *Isti*, *Sabrana djela*, IX, str. 29, 79, 161; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188–189; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 115, 122; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 116, 119–121, 125, 128, 130, стр. 156, 157–160, 163, 170, 171; Предраг Ђ. Бајић, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2016, стр. 324–326.

³⁷⁷ J. B. Tito, *Sabrana djela*, VIII, str. 217, 218; *Isti*, *Sabrana djela*, IX, str. 29, 79, 124; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188–189; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 116, 119, 121, 125, стр. 156, 158, 160, 163.

³⁷⁸ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 188. Није нам познато чиме је био мотивисан такав одговор – погрешном проценом, недовољним познавањем прилика, очекивањем драстичних промена на фронту или можда настојањем да се пружи морална подршка савезнику?

³⁷⁹ J. B. Tito, *Sabrana djela*, IX, str. 165; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 189; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 129, стр. 170.

³⁸⁰ J. B. Tito, *Sabrana djela*, *Tom deseti*, 9. april–3. juni 1942, Beograd 1980, str. 10.

крајем марта јављао да се у догледно време не може очекивати слање помоћи,³⁸¹ генерални секретар КПЈ је – услед изузетно тешких околности – 23. априла 1942. поново постављао питање: „Можемо ли се скоро надати оружју и муницији?“³⁸²

У историографији се непрецизно наводи да је после тога, све до краја августа 1942, уследило затишје „од око четири месеца“ у погледу југословенских молби.³⁸³ Међутим, због тешке ситуације у којој се налазио Народноослободилачки покрет, Ј. Б. Тито је већ 23. маја 1942. поново тражио помоћ. Обавестивши Москву о томе да је „ситуација [...] критична“, да „нема више муниције“, генерални секретар КПЈ је истакао да му „са свих страна [...] борци и народ постављају питање“: „Зашто нам Совјетски Савез не шаље помоћ? Па макар да пошаље муницију и аутоматско оружје?“ Ј. Б. Тито је наглашавао да је „питање помоћи“ представљало „врло озбиљно“ питање за Народноослободилачки покрет и замолио је Коминтерну да Врховној команди Црвене армије пренесе молбу за слање помоћи. „Непријатељ чини и последње напоре да би нас уништио. Животи стотина хиљада су у опасности“ – додавао је генерални секретар КПЈ.³⁸⁴ На основу доступних и историографији познатих извора, не може се рећи да ли је Ј. Б. Тито добио одговор на наведену молбу. Три месеца касније, 26. августа 1942, од Црвене армије је поново тражена помоћ „у ратном материјалу, нарочито у оружју“.³⁸⁵ Није нам познато ни да ли је генерални секретар КПЈ добио одговор на ту депешу, али је 30. септембра 1942. јављао Коминтерни да ће на Гламочком пољу бити припремљен „терен за спуштање авиона“ и тражио да се јави „када се може очекивати авион“.³⁸⁶

На основу расположивих докумената, може се рећи да је од краја септембра 1942. до краја јануара 1943. дошло до вишемесечне паузе током које руководство КПЈ није упућивало молбе за пружање помоћи.³⁸⁷ Ј. Б. Тито је крајем јануара 1943. извештавао о томе да се воде „жестоке борбе на свим фронтovima“. Стање је било изузетно тешко.³⁸⁸ Последњег дана јануара генерални секретар КПЈ се на драматичан начин обратио Коминтерни: „Морам опет да вас питам: зар не можете да нам пошаљете било какву помоћ. Стотинама хиљада избеглица прети смрт од глади. Зар ни после 20-месечне херојске, готово натчовечанске борбе није могућно наћи начина да нас се помогне. Двадесет месеци се боримо без икакве материјалне помоћи, било с које стране. Ја вас уверавам да је овај наш дивни јуначки народ Босне, Лике, Кордуна, Далмације потпуно заслужио максималну помоћ. Код нас почиње да хара тифус, а немамо лекова, код нас народ умире од глади, али не ропће. Овај гладни народ даје нашим борцима последње парче хлеба иако и сам умире од глади, даје последњу чарapu, кошуљу или обућу, а сам иде го и бос по овој земљи. Учините све што можете да бисте нам помогли.“³⁸⁹ Упркос драматичном апелу из Југославије, услед „несавладивих техничких и транспортних тешкоћа“ СССР није имао могућности за достављање помоћи авионима, што је Г. Димитров предочио Ј. Б. Титу 11. фебруара 1943. „Не смете ни за тренутак посумњати да бисмо, када би постојала и најмања могућност за пружање материјалне помоћи вашој прекрасној, херојској борби, ми то одавно учинили“ – истицао је генерални секретар Коминтерне.³⁹⁰ Ипак, услед

³⁸¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 129, стр. 170.

³⁸² Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, X, стр. 73.

³⁸³ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 190.

³⁸⁴ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 154, стр. 199–200. Обавештавајући Москву о актуелним приликама и тешкој ситуацији у којој се налазио Народноослободилачки покрет, Ј. Б. Тито је недељу дана касније, поново напомињао: „Ми се боримо са великим тешкоћама. Ми имамо мало муниције, немамо лекова, треба бранити територију на којој се налазе наше болнице.“ (Исто, док. 155, стр. 201.)

³⁸⁵ Исто, док. 173, стр. 227.

³⁸⁶ Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom dvanaesti, 1. septembar–13. novembar 1942*, Beograd 1982, стр. 88; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 190.

³⁸⁷ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 190.

³⁸⁸ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 209, стр. 284–285.

³⁸⁹ Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom четрнаести, 21. januar–16. april 1942*, Beograd 1982, стр. 28; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 208, стр. 284; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 190.

³⁹⁰ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XIV, стр. 298; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 210, стр. 285–286; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 190–191.

„40-дневних непрекидних упорних борби“ и тешког стања у коме су се налазиле („веома исцрпене“) партизанске јединице, Ј. Б. Тито је убрзо, почетком марта, поново тражио помоћ. „Можемо ли се надати ма каквој помоћи од савезника? Молимо одговорите јер је неизвјесно колико још ми можемо издржати овакав напор. Наше жртве су огромне, а рањеници нам страшно сметају у операцијама“ – јављао је генерални секретар КПЈ 4. марта 1943.³⁹¹ Уследило је, 7. марта 1943, поновно уверавање Коминтерне о томе да се испитују „све могућности“ и предузимају „напори“ да се нађе начин за пружање „материјалне помоћи“, али да тако нешто није могуће у датом тренутку.³⁹²

Иако у наредном периоду – после поновљених уверавања Москве да наоружање не може бити допремљено – није изричито тражио помоћ, Ј. Б. Тито је обраћања Коминтерни користио да се пожали на тешке околности. Генерални секретар КПЈ је тако, почетком априла, јављао о ванредним тешкоћама са којима су се суочавали југословенски партизани.³⁹³ „Наши борци немају одмора, борбе се воде непрекидно, а ми ни од кога немамо никакве материјалне помоћи. Совјетски Савез нам не може помоћи због техничких потешкоћа, а Енглези, који се такође називају нашим савезницима, помажу савезнике окупатора и наше најгоре непријатеље – Михаиловићеве четнике“ – истицао је Ј. Б. Тито.³⁹⁴ Услед изостанка пошиљки из СССР-а, околност да је Велика Британија слала помоћ Југословенској војсци у отаџбини је утолико теже падала руководству КПЈ. „Михаиловићеве четници“ су на тај начин могли да се прикажу као покрет који прихватају и помажу антифашистичке силе.³⁹⁵ Међутим, крајем јуна 1943. и Народноослободилачки покрет Југославије је почео да добија британску помоћ.³⁹⁶ Обавештавајући Москву о непријатељској офанзиви, „тешком положају“ и „великим губицима“ партизанских јединица, Ј. Б. Тито је 12. јуна 1943. молио за совјетску „подршку“ у том, до тада „најтежем искушењу“.³⁹⁷ Четрдесетак дана касније, 20. јула 1943, генерални секретар КПЈ је обавештавао Москву да су Енглези до тада „послали 7 авиона са разним материјалом“, као и да настоје на томе да, на првом месту, „шаљу разне такозване диверзантске мисије“. Наводећи да се очекује долазак и „америчке мисије“, Ј. Б. Тито је истицао: „Ми бисмо много жељели да и Совјетски Савез пошаље к нама своју мисију.“³⁹⁸ На долазак совјетске војне мисије, који је тражен још од маја 1943,³⁹⁹ чекало се до фебруара наредне године, али је у наредном периоду договорен долазак Штерју Атанасова Георгијева, члана Бугарске комунистичке партије, који се 18. септембра 1943. падобраном спустио на ослобођену територију.⁴⁰⁰

³⁹¹ J. V. Tito, *Sabrana djela*, XIV, str. 121.

³⁹² J. V. Tito, *Sabrana djela*, XIV, str. 336–337, nap. 252; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 191.

³⁹³ J. B. Тито је 3. априла 1943. извештавао Коминтерну о „немилосрдној борби“ која је вођена. Предочавао им је да је „последњих дана [...] почела права епидемија тифуса“. Осим поменутих тешкоћа, истицао је да „због исцрпености и гладовања у двомјесечним борбама борци [...] једноставно почињу да умиру“. „Борац на изглед здрав, само исцрпен иде, али одједном пада мртав“ – појашњавао је генерални секретар КПЈ, додајући да у питању нису били „појединачни случајеви“. (J. V. Tito, *Sabrana djela*, XIV, str. 205; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 223, стр. 304.)

³⁹⁴ J. V. Tito, *Sabrana djela*, XIV, str. 205; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 191; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 223, стр. 304.

³⁹⁵ V. Petranović, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, str. 26.

³⁹⁶ V. Velebit, *Sećanja*, str. 99–100; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 187.

³⁹⁷ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 230, стр. 311–312.

³⁹⁸ J. V. Tito, *Sabrana djela*, *Tom šesnaesti, 1. juli–30. septembar 1943*, Beograd 1984, str. 64; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 231, стр. 312.

³⁹⁹ У радиограму који је Ј. Б. Тито послао Москви 24. маја 1943. тражено је да Црвена армија „пошаље свог војног представника чим то буде могуће“. (J. V. Tito, *Sabrana djela*, *Tom petnaesti, 15. april–30. jun 1943*, Beograd 1982, str. 154; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 229, стр. 311; А. М. Сергиенко, *Оказание Советским Союзом военно-технической и кадровой помощи Югослави в годы Второй мировой войны*, стр. 118.)

⁴⁰⁰ J. V. Tito, *Sabrana djela*, XVI, str. 116, 208, 251; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 191–192; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 114, 234–236, 667.

Ј. Б. Тито је током септембра и октобра 1943. обавештавао Москву о материјалној помоћи коју је Народноослободилачки покрет Југославије добио од Велике Британије. До почетка септембра је било упућено „око 40 авиона с материјалом“, а из Лондона је стигло обећање да ће у току септембра послати још „70 авиона“. Руководство КПЈ, међутим, није било задовољно са количином и врстом примљеног „материјала“. „Добијамо експлозивна средства, санитарски материјал, противтенковске пушке, одећу и друго. Оружје нерадо дају и то у малим количинама“ – јављао је Ј. Б. Тито почетком септембра. Генерални секретар КПЈ је – у истом тону – средином октобра 1943. обавештавао Г. Димитрова: „Војска је сад много нарасла, а Енглези шаљу смијешну количину и то онда кад спуштају шпијуне. Све што су они до сада послали није довољно да се два батаљона обуку и наоружају.“⁴⁰¹ Да су наведене оцене биле веродостојне, сведочи и то што је Фицрој Меклејн на исти начин оцењивао дотадашњу британску материјалну помоћ.⁴⁰² Уопштено посматрано, југословенски комунисти су током Другог светског рата били незадовољни количином помоћи и пошиљкама које је Лондон слао. Сматрали су да Британци нису желели да НОВЈ прерасте у „модерну, редовну војску“, већ да им је интерес био да „остане партизанска, привремена оружана снага“, која ће на првом месту да „делује герилским начином ратовања“. Британска помоћ је од јуна 1943. била „врло мала“ и достављана је „споро“, односно „врло неравномерно и у незадовољавајућим количинама“. У одређеним тренуцима, када је долазило до „политичких несугласица [...] између НОП-а и британске владе“, следиле су и својеврсне „санкције“, односно „успоравање или потпуно прекидање савезничких испорука“. Осим тога, Велика Британија је током рата очекивала одређене „политичке уступке“ од југословенских комуниста „у замену за војну помоћ“, а понекад је и постављала „тешке услове“ у преговорима за испоруку наоружања. Када је реч о „тежем наоружању“, Лондон је „шкрто и невољно“, „апотекарском вагом“ одмеравао помоћ. Свеукупно посматрано, југословенски комунисти су сматрали да су Британци „дозирали“ слање помоћи „према свом нахођењу и политичком притиску који су хтели да изврше“.⁴⁰³ Не чуди, стога, што је паралелно са прихватом британских пошиљки, Ј. Б. Тито наставао да тражи помоћ од Москве.

У току септембра и октобра југословенски комунисти су тражили од Москве испоруке различитих ствари. Прво су 20. септембра 1943. тражене „4 покретне радио-станице“ и „2 моторчића за акумулатор“. Дан касније, 21. септембра, Ј. Б. Тито је тражио „неколико најновијих филмова, а по могућству и филм о Чапајеву за наш биоскоп“, „кино-филм – фотоапарат за снимање разних важних призора“, односно, камеру, и „неколико књига о унутрашњој организацији Црвене армије“. Средином октобра 1943. Г. Димитрову је упућена молба за следећих осам ставки: 1) „око 30 000 партијских књижица на словеначком, хрватском и српском језику“; 2) „100 000 војничких капа од сукна, боје југословенске војне униформе“; 3) „неколико десетина униформи за наше генерале и пуковнике“; 4) „медикаменте“ („завоје, специјалну вату и друго“); 5) „покретне радио-станице за унутрашње везе“; 6) „противавионске топове за одбрану градова“; 7) „аутомате за специјалне јединице“; 8) „обућу, топле јакне и друго“.⁴⁰⁴ Судајући према расположивим изворима, Ј. Б. Тито од средине октобра 1943. до средине јануара 1944. није упућивао Москви молбе за испоруку „ратног материјала“. У историогра-

⁴⁰¹ Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom sedamnaesti, 1. oktobar–30. novembar 1943*, Београд 1984, стр. 60; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 235, 239, стр. 318, 321.

⁴⁰² Закључно са октобром 1943. британска помоћ је „износила свега око осамдесет тона, што је еквивалент једног малог бродича“. Коментаришући обим пристиглих пошиљки, Ф. Меклејн је истицао: „Помоћ која стиже ваздушним путем, иако им је вредна, не значи заправо ништа више него знак да смо спремни да помогнемо.“ (V. Velebit, *Sećanja*, стр. 121.)

⁴⁰³ Опширније: V. Velebit, *Sećanja*, стр. 96, 99–100, 110, 121, 132, 148–150, 152–158, 160, 170, 173–176, 180–181, 182–183, 193–196, 197, 226, 246, 250, 264, 265, 272, 279, 298, 308, 320, 343–344; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 300, 347, стр. 397, 461–462; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 232–233.

⁴⁰⁴ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XVI, стр. 226, 251; *Isti*, *Sabrana djela*, XVII, стр. 60; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 192; В. Петрановић, S. Датовић, *Jugoslovenska revolucija u SSSR (1941–1945)*, стр. 201–202; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 239, стр. 321.

фији се сматра да је то „затишје“ било проузроковано тиме што је генерални секретар КПЈ „био заузет припремањем и одржавањем Другог заседања АВНОЈ-а“.⁴⁰⁵ Пошто је Друго заседање АВНОЈ-а одржано крајем новембра 1943, а први (сачувани/доступни) извори о испорукама помоћи се односе тек на 16. јануар 1944,⁴⁰⁶ може се претпоставити да је још нешто утицало на тако дугу паузу. Као логично објашњење намеће се капитулација Италије (9. септембар 1943) која је имала „непроцењиву важност за НОП“. „Разоружање италијанске војске у Југославији, или бар само једног дела те војске, пружило је велике могућности проширењу НОВЈ“ – наводи у сећањима В. Велебит и истиче: „Први пут после почетка борбе појавила се могућност располагања знатним количинама оружја, залажење у пуна слагалишта оружја, муниције и остале ратне опреме.“⁴⁰⁷

*

Услед напредовања Црвене армије на Источном фронту постепено су се стварали предуслови за допремање помоћи авионима. Важан тренутак, после кога је било могуће почети са припремом за организовање летова у Југославију, представљало је ослобођење Кијева у новембру 1943.⁴⁰⁸ Почетком 1944. је растојање између совјетских снага и Југославије било видно смањено, чиме је допремање помоћи авионима постало могуће.⁴⁰⁹ Средином јануара 1944. Ј. Б. Тито је обавештавао Москву о „пунктовима“ за прихват помоћи – „материјал и падобранци“ могли су да се спусте код Босанског Петровца, а пријем „материјала“ је могао да се изврши и „код Петровог поља, на сектору Травника“.⁴¹⁰ Г. Димитров је 6. фебруара 1944. јављао да „време омета пребацивање терета“ и да ће исти бити спуштен падобранима. Из његовог радиограма се види да је пристизање совјетске помоћи било питање тренутка („Авиони могу да полете изненада ако временски услови дозволе“).⁴¹¹ Иако се у литератури може наићи на тврдњу да су „активни совјетски летови према слободној територији Југославије“ почели 6. фебруара,⁴¹² први, неуспешни, покушаји упућивања пошиљки са војном опремом предузети су 19. фебруара 1944. Међутим, од шест покушаја предузетих током фебруара, ниједан није био успешан. Први успешни летови и испоруке пошиљки падобранима извршени су средином марта 1944. Током првих месеци достављања помоћи, совјетски авиони су пут Југославије кретали са аеродрома Жуљани код Кијева.⁴¹³

У међувремену, у Југославију је из Барија стигла Војна мисија СССР-а, коју је предводио генерал-лајтнант Николај Василевич Корњејев. Једранице са члановима Мисије су се 23. фебруара 1944. спустиле на узлетиште у Меденом Пољу код Босанског Петровца. У здравици коју је одржао у част доласка Мисије, Ј. Б. Тито је истакао да се нада да ће они „учинити све да се нашој Народноослободилачкој војсци материјално помогне да би успешније могла извршити своје задатке“. У разговорима вођеним са шефом совјетске мисије југословенски маршал је поново затражио помоћ СССР-а. Његова молба је била позитивно дочекана у Москви. Г. Димитров је 3. марта 1944. јављао да је одлучено да се Народноослободилачкој војсци Југославије пружи „максимална могућа помоћ“ и да су предузете „хитне мере у том правцу“. Резултати тих мера су се ускоро видели: од средине марта у Југославију су почеле да стижу пошиљке совјетског наоружања. У домаћој историографији се наводи да су током ноћи 13/14.

⁴⁰⁵ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 192.

⁴⁰⁶ На основу садржаја два радиограма која је Ј. Б. Тито 16. јануара 1944. упутио Г. Димитрову, може се претпоставити да је и у претходном периоду било речи о том питању, односно да је била упућена бар једна порука о слању и/или дочеку совјетске помоћи. (Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom osamnaesti, 1. decembar 1943–31. januar 1944*, Beograd 1984, str. 190, 191.)

⁴⁰⁷ V. Velebit, *Sećanja*, str. 110.

⁴⁰⁸ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 113–114.

⁴⁰⁹ *Односи Југославије у Русије (СССР) 1941–1945*, стр. 862, нап. 603.

⁴¹⁰ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XVIII, str. 190, 191; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 192.

⁴¹¹ *Односи Југославије у Русије (СССР) 1941–1945*, док. 272, стр. 364.

⁴¹² В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 218. Могуће је да је наведена тврдња проистекла из садржаја поменутог телеграма Г. Димитрова.

⁴¹³ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 192; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 135–136, 641, 646.

марта совјетски авиони изнад Босанског Петровца падобранима бацили прве пошилјке. У истраживањима руских историчара можемо наићи на податак да су у истом периоду, 14. марта 1944, избачене пошилјке изнад Прекаје, код Дрвара. Чланови совјетске војне мисије су током боравка у Југославији настојали да утврде материјалне потребе НОВЈ, као и пунктове за допремање помоћи.⁴¹⁴

И пошто је совјетска помоћ почела да стиже, југословенска страна је наставила са упућивањем захтева и молби.⁴¹⁵ Осим делатности совјетске војне мисије у Југославији, велику важност за организовање достављања помоћи имао је и рад Војне мисије НОВЈ на челу са генералом-лајтнантом Велимиром Терзићем.⁴¹⁶ Преко југословенске мисије, која је у Москву стигла 12. априла 1944, упућиване су молбе, достављани захтеви за испоруком различитог наоружања, војне опреме и санитарске помоћи. В. Терзић је 28. априла 1944. саставио и предао Генералштабу Црвене армије заокружен „план потреба за наоружање, опрему и снабдевање наше војске“. У засебним прилозима, односно списковима, посебну пажњу је посветио „најхитнијим потребама“, тј. ратном материјалу који је требало „доставити у најкраћем могућем року, као прву пошилјку“. Реагујући на наведене захтеве, совјетске власти су предпочиле да ће да изађу „у свему у сусрет“, али су напомињале да су у датом тренутку „транспортне потешкоће [...] огромне“. Коментаришући рок од месец и по дана за достаљање „првих пошилјки“, који је поменуо шеф југословенске мисије, Г. Жуков је саопштио да тај „материјал“ ни у року од два месеца не може да буде испоручен, због тога што су „огромне транспортне тешкоће – авионима“, али је додавао како ће „све учинити да то буде што брже“. Коментаришући после месец и по дана боравка у Москви стање на плану пружања совјетске помоћи НОВЈ, В. Терзић је истицао: „Најтежи у ствари и једини проблем у погледу снабдевања наше војске јесте транспорт материјала за Југославију. Другог проблема нема. Добићемо све што нам треба, за наоружање и опрему наше армије. Као што знате, авионима се могу пребацити само мале количине, ваздушни пут је веома дуг и скопчан са великим ризиком и губитком авиона, најзад у овој ситуацији немају толико транспортних авиона.“ После првобитног упознавања совјетске стране са потребама НОВЈ, југословенска војна мисија се и даље ангажовала на различитим текућим питањима у вези са испорукама помоћи, као и на плану отклањања пропуста у вези са пријемом пошилјки.⁴¹⁷

*

Пошто се током марта и априла достављање помоћи авионима споро одвијало, на совјетској страни су током пролећа 1944. активно радили на изналажењу начина на који би се оно могло учинити ефикаснијим. Било је, између осталог, потребно ангажовати већи број авиона и наћи одговарајући аеродром како би се растојање лета до Југославије што више скратило. У вези са последњим, одлучено је да се летови – уместо са аеродрома Жуљани – врше са аеродрома Калиновка, који се налазио недалеко од Виноце. Приликом разраде пројекта одлуке „о мерама за пружање помоћи НОВЈ“ Државног комитета одбране, маршал авијације Александар Јевгењевич Голованов је крајем априла указивао на то транспорт „преко 2000 тона“ терета у Југославију захтева учешће „велике количине авиона“. Командант Авијације даљег дејства је, осим тога, скретао пажњу и на то да тај задатак неће представљати „обичан

⁴¹⁴ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 192; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 216–218; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 278, 280, стр. 369, 372–373; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 126–130, 641.

⁴¹⁵ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 192–195, 197–198, 199–200, 202, 205–206, 208–212, 215–219.

⁴¹⁶ Опширније о саставу Мисије: *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, стр. 867, нап. 630; Душан Јончић, Гојко Маловић, Саша Илић, Нада Петровић, *Водич кроз збирке*, Архив Србије и Црне Горе, Београд 2007, стр. 179.

⁴¹⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том II, knjiga 13, Београд 1982, стр. 229–230; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 193–197, 199–201, 208–213; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 219–222; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 294, 299, 300, 303, 304, 316, стр. 387, 391–393, 397–398, 401–403, 421–422.

превоз терета“, већ ће у питању бити „озбиљна борбена операција“. ⁴¹⁸ После разматрања наведене проблематике, Државни комитет одбране СССР-а је 8. маја 1944. донео Одлуку (број „5847сс“) којом је регулисан низ питања у вези са „пружањем помоћи НОВЈ“. Одлуком је, на првом месту, А. Ј. Голованов задужен да из састава 5. гардијске авио-дивизије издвоји 30 авио-посада за достављање помоћи „ваздушним путем“ у Југославију. Начелник Позадине Црвене армије Андреј Васиљевич Хруљев је пак задужен да у Калиновки организује базу у којој је требало да се прикупи целокупно наоружање, муниција, санитарски материјал и прехранбени производи који су требали да се транспортују у Југославију. У бази је требало да се врши разврставање, потом паковање и припрема терета за транспорт авионима. Требало је припремити и „неопходну количину теретних падобрана“ за избацивање пошиљки из авиона. Осим наведеног, у Барију је требало организовати привремену авио-базу, која је требало да служи као „резервна“ у случају да авиони који су летели из Калиновке у случају ванредних околности нису имали довољно горива за повратак у СССР. ⁴¹⁹

Одлуком од 8. маја 1944. регулисан је читав низ других питања. Народном комесаријату одбране СССР-а је одобрено да за потребе НОВЈ издвоји одговарајуће количине наоружања (пушака, аутомата, митраљеза, бомби, топова, минобацача) и муниције, како трофејног, немачког порекла, тако и оног совјетске производње. Осим наведеног, Народни комесаријат одбране је требао да припреми и одговарајуће количине лекова, прехранбених производа и униформи. Када је о последњем реч, начелник Позадине А. В. Хруљев је задужен да у току маја и јуна 1944. обезбеди израду 55.000 комплета униформи на основу нацрта, модела које је предала Војна мисија НОВЈ. У наведеном року је, по упутствима које је предала Војна мисија, такође, требало израдити и ордене, медаље, „кокарде“ и значке за потребе НОВЈ. Одлуком је решено и да трошкове Војне мисије НОВЈ покрива Народни комесаријат одбране. Осим одређених „техничких“ питања у вези са начином одобравања слања пошиљки, организовањем прихвата и планирањем динамике којом је требало да се шаље помоћ, Одлуком Државног комитета одбране од 8. маја 1944. још је решено и да се организује обука за 300 југословенских пилота у СССР-у, потом да се обезбеди превоз за 200 Југословена који су се налазили у Ирану, како би се прикључили „југословенској јединици“ у „првој земљи социјализма“, те да се од ратних заробљеника „југословенских националности“ формирају „други југословенски батаљон“, засебна, „самостална радио-чета“ и посебна „самостална тенковска чета Т-34“. ⁴²⁰

Још пре доношења одлуке Државног комитета одбране од 8. маја 1944, приступило се извршавању одређених, важних задатака који су били њом предвиђени. Авиони и залихе различите робе су крајем априла груписани на аеродрому у Калиновки, а први летови ка Југославију су извршени већ током ноћи 4. маја 1944. Премештањем базе ближе југословенским границама и ангажовањем већег броја авиона, упућивање пошиљки за НОВЈ је постало знатно учесталије. Током готово пет месеци Калиновка је била главна база за снабдевање НОВЈ. Авиони су одатле летели за Југославију све до 22. септембра 1944, када је услед даљег напредовања Црвене армије на Запад извршено поновно приближавање базе, односно њено пребацивање у Крајову. ⁴²¹ У међувремену, док су се летови из Калиновке успешно одвијали, у Москви су средином 1944. наставили да траже начине на који би се достављање помоћи НОВЈ учинило ефикаснијим. ⁴²² Од поменуте идеје да се у Барију организује „резервна“, привремена база за авионе који нису могли да се врате у СССР, дошло се до тога да се у Барију фор-

⁴¹⁸ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 135–138, 474.

⁴¹⁹ РГАСПИ, Ф. 644 (Государственный комитет обороны СССР), Оп. 1, Д. 251, Л. 171, Постановление Но. ГОКО–5847сс от 8 мая 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 474–475.

⁴²⁰ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 251, Л. 171–172, Постановление Но. ГОКО–5847сс от 8 мая 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 475–476.

⁴²¹ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 138–140.

⁴²² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том II, knjiga 13, стр. 164, 229–230; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 141.

мира засебна база⁴²³ за извршавање „специјалних задатака“ у вези са транспортом помоћи за НОВЈ, али и за евакуацију рањеника и одржавање везе са партизанским покретом. Одлуком Државног комитета одбране (број „6071сс“) од 17. јуна 1944. било је – „у циљу пружања помоћи Народноослободилачкој војсци Југославије“ – предвиђено оснивање базе у Барију. Осим 12 транспортних авиона за превоз терета, Одлуком од 17. јуна 1944. је било предвиђено да се – за њихово обезбеђивање – користи и 12 ловаца Јак–9ДД, те да се, за одржавање везе, издвоји и шест авиона У–2, односно По–2. Од поменутих шест авиона По–2, четири је требало предати „маршалу Титу“.⁴²⁴ Ти авиони су били намењени за – како је В. Терзић јављао Ј. Б. Титу – „потребе Врховног Штаба“.⁴²⁵ Од четири авиона По–2, који су у деловима транспортовани из СССР-а, у лето 1944. је формирана Ескадрила за везу Врховног штаба НОВЈ.⁴²⁶ Када је о авионима и поклонима реч, треба поменути и да је у току лета 1944. Влада СССР-а Ј. Б. Титу поклонила „за личну употребу 2 велика транспортна авиона типа Ц–47“.⁴²⁷ И авиони По–2, и авиони Даглас С–47 су преко Барија стављени на располагање партизанском покрету.

Вратимо се на питање организовања и почетка рада базе у Барију. Непосредно по доношењу Одлуке од 17. јуна 1944, у току друге половине месеца, Москва је предузимала одговарајуће мере за њено извршавање.⁴²⁸ Крајем месеца, 29. јуна 1944, Државни комитет одбране је донео још једну важну одлуку (број „6117сс“) којом су регулисана питања у вези са „имовином“ (наоружање, муниција, средстава за везу, санитарски материјал, прехранбени производи, униформе) која је била намењена за испоруку НОВЈ преко базе у Барију, као и по питању транспорта те робе бродовима из луке Бендершахпур (Иран) у Бари.⁴²⁹ Током лета 1944. у Ирану је била „концентрисана“ – како је В. Терзић средином јула јављао Ј. Б. Титу – „велика количина материјала за нашу Војску“, али је недостатак бродова за превоз од Персијског залива до јужне Италије представљао огромну тешкоћу. Ако не раније, совјетски органи су се тим питањем бавили још од средине маја 1944. У току лета 1944. постојало је више замисли о томе на који начин би наведени проблем могао да се реши („аренда“ америчких бродова; куповина бродова од стране СССР-а; ангажовање југословенских бродова).⁴³⁰ Прелет теретних авиона у Бари, са једним делом „материјала“ који је требало испоручити, доста лакше је извршен. Теретни авиони су средином јула стигли у Бари, а ловачки тек 25. августа 1944. Последња околност није омела почетак рада базе – теретни авиони су одмах почели са испоруком пошиљки због тога што се испоставило да у току дана могу да лете без заштите ловаца (на том простору су и савезнички авиони у претходном периоду ретко наилазили на немачке ловце). Због тешкоћа у вези са транспортом робе из Ирана, совјетски авиони су превозили пошиљке које су добијали од савезника, конкретно од Штаба Балканског ратног ваздухоплов-

⁴²³ Опширније о плановима за оснивање базе у Барију и сложеним, дугим и тешким преговорима које је у вези са тим СССР водио са западним савезницима (на првом месту са Великом Британијом): А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 141–155.

⁴²⁴ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 265, Л. 79–91, Постановление Но. ГОКО–6071сс от 17 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

⁴²⁵ АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 17.6.1944.

⁴²⁶ Miljenko Lipovšćak, „U Eskadrili za vezu Vrhovnog štaba“, u: *Za pobjedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, glavni i odgovorni urednik Ivo Matović, Beograd 1985, str. 414–415.

⁴²⁷ АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 76), 17.7.1944; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 277; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 353, стр. 469. Транспортни авиони Даглас С–47 (Ц–47) су у СССР-у навођени под ознаком „СИ–47“, односно „Си–47“. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 265, Л. 79, 84, Постановление Но. ГОКО–6071сс от 17 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.)

⁴²⁸ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 492–493.

⁴²⁹ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 238–244, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

⁴³⁰ АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 17.6.1944; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 57), 4.7.1944; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 66), 14.7.1944; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 29.7.1944; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том II, књига 13, стр. 164, 229–230; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 344, стр. 459; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 536–539.

ства.⁴³¹ Совјетска страна је имала примедбе на врсту и количину помоћи која је додељивана њима за превоз, као и на повремено достављање непрецизних координата и сигнала. Сматрали су да „Енглези“ намерно „коче“ рад совјетских авиона, задржавају за себе испоруке важнијих пошилики или значајније евакуације рањеника и, уопште, настоје да умање учинак совјетске помоћи и „подрију“ ауторитет и углед СССР-а пред руководством партизанског покрета.⁴³² Било је то, дакле, још једно од оних питања у вези са пружањем помоћи партизанском покрету преко кога се преламала борба западних савезника и СССР-а, који су на тај начин настојали да остваре свој утицај у Југославији.⁴³³

Почетак рада новог „канала“ за достављање помоћи – преко Барија – омогућио је да се додатно повећа слање совјетске помоћи за НОВЈ (посебно у западним крајевима Југославије), али и да се почне са вршењем евакуације болесних и рањених партизана који су авионима одвожени на лечење у Бари, а потом, у тежим случајевима, и у СССР. Осим рањеника, авиони су по искрцавању терета одвозили југословенске војнике и официре на школовање и обуку у СССР.⁴³⁴ У вези са достављањем помоћи авионима, треба напоменути да је оно имало како својих предности, тако и недостатака. Међу позитивним странама најочигледнија предност је била брзо, непосредно достављање помоћи, у току операција, на оне „тачке“ где је била најпотребнија – из Југославије су слата обавештења о томе којим јединицама и на којим координатама је било неопходно „врло брзо“ послати одређени „материјал“. Када је о недостацима реч, њих је било више: велики транспортни трошкови; опасност од противваздушне одбране и немачких ловаца, пре свега за авионе који су летели са територије СССР-а; немогућност летова, или тешкоће које су пратиле исте, током лоших временских прилика; текући проблеми у вези са лошом сигнализацијом и организацијом прихвата пошилики, који су у ходу отклањани; оштећења настала приликом спуштања пошилики падобранима или њихов мање или више делимични губитак.⁴³⁵

*

После доласка југословенске војне мисије у СССР успешно су завршене и формалне ствари у вези са добијањем финансијске помоћи. Први познати подаци о совјетском зајму потичу са краја марта 1944. У писму Земаљском антифашистичком вијећу народног ослобођења Хрватске од 26. марта, Ј. Б. Тито је кратко поменуо „мили[онски] зајам“ који му је „СССР обећао“.⁴³⁶ Претпоставља се да је југословенски маршал о томе претходно разговарао са шефом совјетске војне мисије Н. В. Корњејевом.⁴³⁷ Ако је током марта постигнут начелан договор о том питању, совјетски зајам је – у суштини – почео да се користи већ у априлу 1944. Наиме, део чланова совјетске војне мисије који се 14. априла 1944. спустио на Медено Поље код Босанског Петровца, понео је са собом одређену суму новца у доларима, која је предана Ј.

⁴³¹ АЈ, КМЈ, I-3-b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 67), 14.7.1944; АЈ, КМЈ, I-3-b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 71), 14.7.1944; АЈ, КМЈ, I-3-b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (Бр. 76), 17.7.1944; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 199, 200–201; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 158–165, 534–536, 539–540, 541–542, 544–545.

⁴³² А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 541–545.

⁴³³ М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 53–56.

⁴³⁴ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 200–203; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 219, 263–264; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 168, 407, 409.

⁴³⁵ АЈ, Збирка 790/21, Југословенска војна мисија у СССР (ЈВМ), 95, Ј. Б. Тито, В. Терзићу, 24.7.1944; Исто, 132, А. Ранковић, В. Швобу, 10.8.1944; АЈ, КМЈ, I-3-b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.6.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 28.6.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 28.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 111), 4.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 116), 7.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 9.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 14.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 16.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 5.10.1944; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 196–197, 198–202; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 264, 282, 286; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 495, стр. 625; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 409–410, 431–432, 526–533, 542–543, 552–554.

⁴³⁶ Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom devetnaesti, 1. februar–15. april 1944*, Beograd 1984, стр. 162.

⁴³⁷ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 220–221.

Б. Титу „на рачун зајма“.⁴³⁸ По доласку В. Терзића и М. Ђиласа у Москву, Државни комитет одбране је одлуком од 8. маја 1944. обавезао Народни комесаријат за финансије да – „заједно са представницима војне мисије НОВЈ“ – разради услове под којима ће зајам бити одобрен и да припреми за Владу пројекат документа.⁴³⁹ Питање зајма је било и једна од тема разговора које су чланови југословенске мисије, В. Терзић и М. Ђилас, водили 19. маја 1944. са Ј. В. Стаљином. Совјетски лидер је том приликом дао сагласност, односно „одобрио [...] зајам“ у износу од 10.000.000 долара. Међутим, због ограничене количине стране „валуте“ са којом је СССР располагао, Ј. В. Стаљин је саопштио да ће један део тог износа у вредности од 2.000.000 америчких долара, ускоро бити дат у доларима и фунтама, а за остатак вредности је „понуђено злато, као подлога за новчанице у толикој своти“. Још једну потврду тога да су средства из зајма коришћена и пре закључивања споразума представља то што је на састанку договорено да М. Ђилас понесе са собом у Југославију 200.000 долара.⁴⁴⁰

Готово пуних месец дана после поменутог разговора, 16. јуна 1944, потписана су два споразума о зајму између совјетске владе и Националног комитета ослобођења Југославије. У име НКОЈ-а споразуме је потписао шеф војне мисије НОВЈ Велимир Терзић, а у име Владе СССР-а Владимир Георгијевич Деканозов.⁴⁴¹ Првим споразумом је Влада СССР-а одобрила НКОЈ-у „безпроцентни зајам на суму 2 (два) милиона америчких долара“. Договорено је да „услови погашења зајма“ буду „одређени накнадно“ на основу узајамног договора између две стране. Други споразум је регулисао давање „безпроцентног“, односно бескаматног зајма НКОЈ-у у вредности од 1.000.000 рубаља. Услови отплате тог зајма су, такође, требали да буду „одређени накнадно по узајамној договорености“. Договорено је да се новац, и долари и рубље, налази у Државној банци СССР-а, и да се исплате врше према налозима В. Терзића, који је пак исте требао да издаје на основу директива Ј. Б. Тита. Осим економског, треба истаћи да су ти споразуми – као први „уговорни акти нове Југославије“ – имали и шири значај. Због обазривости Москве у односу према западним савезницима, потписаним споразумима није дат било какав публицитет. Иако подаци о потписивању споразума нису били јавно саопштени, о опрезном, суздржаном држању совјетских власти на посредан начин сведочи и околност да су они потписани истог дана када су Ј. Б. Тито и И. Шубашић закључили Спораз-

⁴³⁸ На основу докумената које смо прегледали није сасвим јасно која сума је била у питању. По свему судећи, реч је о 100.000 долара. Ј. Б. Тито је првобитно био обавештен да ће му чланови Мисије, који су требали да стигну средином априла, предати 350.000 долара. На исти износ наилазимо и у пуномоћју Владимира Велебита који је, за потребе рада Војне мисије коју је предводио, требао да узме 100.000 долара. Међутим, В. Велебит је 14. априла преузео свега 30.000 долара, а НКОЈ-у је – према потврди коју је потписао Митар Бакић – 17. априла 1944. било предано (још?) 100.000 долара. Из те две ствари би могло да се закључи да је средином априла 1944. било предано укупно 130.000 долара. Међутим, на основу поруке коју је Ј. Б. Тито 25. маја 1944. преко совјетске војне мисије упутио В. М. Молотову, проистиче да је у току априла добијено укупно 100.000 долара. (АЈ, КМЈ, I-3-b/697, Без наслова и датума (прва два документа у предмету – радиограм за Ј. Б. Тита са обавештењем о доласку чланова совјетске мисије, који ће му предати 350.000 долара); Исто, Пуномоћ за генерал-мајора Владимира Велебита, Ј. Б. Тито, 15.4.1944; Исто, Справка, М. Бакић; Исто, Корнеев – Алексејеву (В. М. Молотову), 25.5.1944.) Извесно је, дакле, да су чланови совјетске мисије уместо најављених 350.000 долара донели доста мању суму новца са собом. Иако би се на основу дела прегледаних докумената могло закључити да је у питању био износ од 130.000, радило се о укупној вредности од 100.000 долара. И у историографији се наводи да је у питању била сума од 100.000 долара. (М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 91, нап. 218.) У сваком случају, независно од износа који је средином априла достављен, очигледно је, дакле, да су средства из (обећаног) зајма почела да се користе и пре формалног потписивања споразума.

⁴³⁹ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 251, Л. 172, Постановление Но. ГОКО–5847сс от 8 мая 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

⁴⁴⁰ АЈ, КМЈ, I-3-b/678, Терзич, Ђилас – маршалу Тито. Сов. секретно; Исто, Маршалу Титу–Ђилас. Потпуно поверљиво; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 221; V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 222, 255; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 311, стр. 410; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 239.

⁴⁴¹ У зборнику докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ и литератури се наводи да је у име совјетске владе споразуме потписао „Н. Декано[з]ов“/„Н. Деканазов“. (V. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 287; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 330, 331, стр. 449.) С обзиром на дужност и питања којима се у том периоду у оквиру Министарства иностраних послова бавио, претпостављамо, ипак, да је реч о В. Г. Деканозову.

зум о стварању заједничке владе. Могуће је да се чекањем на договор о стварању заједничке владе може објаснити релативно касно потписивање споразума, у односу на претходно постигнуте договоре.⁴⁴²

Поменута средства из два зајма су била намењена за југословенске – речима В. Терзића – „потребе у иностранству, амбасадама, мисијама и другде“.⁴⁴³ Средства из зајма у рубљама су коришћена за потребе југословенског посланства у Москви и Војне мисије НОВЈ, као и за решавање различитих „текућих“ питања. У вези са последњим, Моша Пијаде је, на пример, искористио 25.000 рубаља како би платио одела намењена „југословенским друговима“.⁴⁴⁴ Део средстава из „доларског“ зајма је у неколико прилика био упућен Ј. Б. Титу, а различите мање суме су у више наврата стављане на располагање југословенским представницима у Барију, Каиру и Лондону.⁴⁴⁵ Могуће је да је део средстава коришћен и за пружање помоћи становништву у пострадалим крајевима, односно „најсиромашнијим предјелима“.⁴⁴⁶ Москва је водила рачуна о начину на који ће се вршити достављање новца, како то не би имало „непожељне политичке последице за Совјетску Владу у односу према западним савезницима“.⁴⁴⁷ Упечатљиво сведочанство о конспиративном начину на који су вршене „трансакције“ оставио је Владимир Велебит у „Сећањима“.⁴⁴⁸

⁴⁴² АЈ, КМЈ, I-3-b/697, В. Терзић – Маршалу Титу, 17.6.1944; N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 221; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 287; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 330–332, стр. 447–449; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 60.

⁴⁴³ АЈ, КМЈ, I-3-b/697, В. Терзић – Маршалу Титу, 17.6.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 332, стр. 449. Током Другог светског рата југословенски комунисти су – како наводи Владимир Велебит – „живели у ратном комунизму“, односно у „стању потпуног одсуства новца“. „Сваки борац је примао храну, уколико је хране било, и остале потребе преко интендантских служби бесплатно. [...] Ситуација је била таква да смо готово заборавили на улогу новца као средства за размену добара, тако да смо се у децембру 1943. године упутили на прву војну мисију у Египат без пребијене паре. Кад сам у Александрији хтео да набавим књиге, свеске и оловке, неугодно сам се изненадио да је за ту набавку потребан новац. Обратио сам се интендантском официру који се за нас старао и замолио сам га да ми стави на расположење мању суму новца која ми је била потребна за подмирење мојих скромних потреба“ – наводи у „Сећањима“ Велебит. (V. Velebit, *Sećanja*, str. 181.) Да би се избегле такве ситуације било је неопходно доћи до средстава за покривање трошкова југословенских представника у иностранству. Осим за покривање трошкова југословенских војних мисија и базе у Барију, било је планирано да се та средства користе и за пружање „помоћи лицима, која прелазе на страну Народноослободилачког покрета у другим земљама“. (АЈ, КМЈ, I-3-b/697, Корнеев – Алексеєву (В. М. Молотову), 25.5.1944.)

⁴⁴⁴ АЈ, КМЈ, I-3-b/697, В. Терзић – Маршалу Титу, 20.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 23.8.1944; Исто, Стање зајма и преглед крупних расхода, 23.11.1944; N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 223; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 277.

⁴⁴⁵ АЈ, 790/21, ЈВМ, 57, В. Терзић, Ј. Б. Титу, 3.7.1944; Исто, 111, В. Терзић, Ј. Б. Титу, 31.8.1944; АЈ, КМЈ, I-3-b/697, Без наслова и датума (прва два документа у предмету – радиограм за Ј. Б. Тита са обавештењем о доласку чланова совјетске мисије, који ће му предати 350.000 долара); Исто, Пуномоћ за генерал-мајора Владимира Велебита, Ј. Б. Тито, 15.4.1944; Исто, Справка, М. Бакич; Исто, Корнеев – Алексеєву (В. М. Молотову), 25.5.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 21.6.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 29.6.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 4.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 20.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 21.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 1.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 24.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 12.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, Стање зајма и преглед крупних расхода, 23.11.1944; N. В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 221–223; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 277, 278, 281; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 239.

⁴⁴⁶ J. В. Tito, *Sabrana djela*, XIX, str. 162, 318.

⁴⁴⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/697, В. Терзић – Маршалу Титу, 4.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 20.7.1944.

⁴⁴⁸ Први дипломата социјалистичке Југославије је на следећи начин описао једну такву „трансакцију“ која је извршена на аеродрому, односно „привременом узлетишту крај Босанског Петровца“: „Један официр из совјетске мисије, који је дошао на узлетиште да дочека новоприспеле другове, показао је на сандуке и рекао ми: »Ево, стигли су долари.« Сад је почела једна од најчуднијих банкарских трансакција. Имао сам Титово овлаштење да понесем десет хиљада долара. То је било познато и руском официру који је био на узлетишту. Најпре смо тражили инструменат да отворимо заковане сандуке. Један стражар понудио нам је у ту сврху свој бајонет. Кад смо успели да са једног сандука одвалимо даску, морали смо се у мраку послужити цепном електричном лампом да бисмо одбројили новац. На једном листићу своје бележнице написао сам признаницу и уместо узетог

Што се тиче износа који је СССР током Другог светског рата у виду зајма дао НКОЈ-у, иако је на састанку код Ј. В. Стаљина 19. маја 1944. било поменуто 10.000.000 долара, на основу прегледаних извора и литературе можемо рећи да је било одобрено само поменутих 2.000.000 долара и 1.000.000 рубаља. До 23. новембра 1944. НКОЈ је искористио 766.519 долара (на рачуну у Државној банци СССР-а је, дакле, остао још 1.233.481 долар) и половину зајма у рубљама (500.000).⁴⁴⁹ Почетком 1945. стање на доларском рачуну је било непромењено, а НКОЈ-у је на располагању остало још 300.000 рубаља.⁴⁵⁰ Питање укупне искоришћености оба зајма је у старијој литератури остало отворено.⁴⁵¹ Премда би се на основу података из појединих совјетских докумената могло закључити да су оба зајма била искоришћена у потпуности,⁴⁵² у информацији која је у августу 1948. била припремљена за А. И. Микојана наводи се да је зајам у рубљама био искоришћен у потпуности (1.000.000 рубаља), а да је од зајма од 2.000.000 долара било искоришћено 740,6 хиљада долара.⁴⁵³ У југословенским документима из новембра 1948. био је навођен нешто другачији износ. Министарство финансија ФНРЈ није располагало са „тачним подацима“ о искоришћености зајма, али је на југословенској страни претпостављано да је у питању „сума од око 1 милион долара САД“. На трагу те претпоставке је и изјава заменика министра спољне трговине И. Ф. Семичаснова о томе да је НКОЈ „искористио 945.000 долара САД“, сматрана као „свакако“ тачна.⁴⁵⁴ Наведена вредност се односила на укупну југословенску задуженост (у поменути износ је био укључен и дуг по зајму који је искоришћен у рубљама и средства која су искоришћена у доларима).

*

Вратимо се на средину 1944. године и питања која су тада била актуелна. Велики значај за даље пружање совјетске помоћи имала је молба коју је Ј. Б. Тита изнео у писму Ј. В. Стаљину од 5. јула 1944. У том, првом писму које је југословенски маршал упутио совјетском лидеру, већ на почетку је истакнуто да је НОВЈ „неопходно потребно много више наоружања и хране, него што су [...] до сада Савезници слали“. Наводећи да од западних савезника не

новца положио је у сандук. Затим сам опет причврстио даску на сандуку и банкарски посао је био завршен.“ (V. Velebit, *Sećanja*, стр. 181.) Прецизности ради, напомињемо да је В. Велебит 14. априла 1944, као што смо поменули, преузео 30.000, а не „десет хиљада долара“, како наводи у „Сећањима“. Првобитно је – како је наведено у пуномоћју Ј. Б. Тита – било предвиђено да узме 100.000 долара, од укупне суме од 350.000 долара коју је требала да донесе „група сарадника Совјетске Војне Мисије“. (АЈ, КМЈ, I-3-b/697, Без наслова и датума (прва два документа у предмету – радиограм за Ј. Б. Тита са обавештењем о доласку чланова совјетске мисије, који ће му предати 350.000 долара); Исто, Пуномоћ за генерал-мајора Владимира Велебита, Ј. Б. Тито, 15.4.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 295, стр. 387.) „Признаница“ о новцу који је преузео В. Велебит 14. априла 1944. налази се на полеђини пуномоћја Ј. Б. Тита.

⁴⁴⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/697, Стање зајма и преглед крупних расхода, 23.11.1944.

⁴⁵⁰ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 223.

⁴⁵¹ Наводећи поменуто стање на рачуну „на дан 1. јануара 1945. године“, Н. Поповић додаје да је „до краја рата“ преостали износ „вероватно“ коришћен („трошен“) на исти начин као и током 1944. (Исто.) Имајући у виду оба зајма од 16. јуна 1944, Б. Петрановић пак наводи: „Није познато да ли је овај кредит реализован у целости.“ (B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 281; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 627, пар. 81.) На основу наведеног коментара и начина на који је Б. Петрановић писао о коришћењу средстава, могло би се претпоставити да совјетски зајам у доларима није био у потпуности искоришћен. Наводећи да је В. Терзић крајем јуна 1944. смањило износе које је требало упутити у Бари, Каиро и Лондон, Б. Петрановић закључује да је „први распоред кредита био нереалан, јер Совјети нису имали толика девизна средства“. (Исто, стр. 292.)

⁴⁵² У изворима совјетске провенијенције се може наићи на податак да су „нерегулисана потраживања“ СССР-а од Југославије на основу „бескаматног зајма“, односно два зајма од 16. јуна 1944, износила укупно 11,6 милиона рубаља. Ако имамо у виду наведени износ и чињеницу да је 1944. године – према званичном совјетском курсу – један долар вредео пет рубаља и 30 копејки, на основу прорачуна би се могао стећи утисак да су оба зајма била искоришћена у потпуности. Када саберемо 1.000.000 рубаља из зајма који је одобрен у совјетској валути са вредношћу „доларског“ зајма (2.000.000 долара или 10.600.000 рубаља), долазимо до поменуте вредности од 11.600.000 рубаља. (РГАСПИ, Ф. 82, Оп. 2, Д. 1373, Л. 4, Записка Наркомфина СССР А. Зверева с приложением проекта телеграммы по вопросам о количестве изготавливаемых денежных знаков для Югославии и о курсе рубля при обмене на динары, 24.11.1944; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 423.)

⁴⁵³ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24с, Д. 4330, Л. 1, Справка о кредитах, предоставленных Союзом ССР Югославии, 24.8.1948.

⁴⁵⁴ АЈ, 9–189, Финансијска питања између СССР и ФНРЈ која треба решити, 17.11.1948.

очекује „ефикасну помоћ“, Ј. Б. Тито је наглашавао да „хиљаде нових добровољаца чека да их се наоружа“ и тражио помоћ Ј. В. Стаљина, како би могао „што прије решити питање Србије“. Напомињао је, притом, да јединице НОВЈ „имају углавном лако наоружање“. То је била – према речима југословенског маршала – „основна слабост наше војске“, због које није било могуће „водити успешне фронталне борбе са непријатељем, који је много надмоћнији у техници“. У вези са тим, Ј. Б. Тито је истакао да су НОВЈ „потребни и тенкови и авиони“.⁴⁵⁵ У другом писму написаном истог дана, 5. јула 1944, које је намењено В. М. Молотову, Ј. Б. Тито се захваљивао на „материјалној помоћи“ коју је СССР до тада пружио и изражавао је наду да ће „прва земља социјализма“ у тим „судбоносним данима“ и даље наставити са пружањем „помоћи и подршке“.⁴⁵⁶ Наведена писма су преко шефа совјетске војне мисије Н. В. Корњејева средином јула стигла у Москву. Није познато да ли је Ј. В. Стаљин директно, писмом одговорио југословенском маршалу. Међутим, по порасту помоћи која је у току друге половине 1944. пружена НОВЈ може се рећи да је молба Ј. Б. Тита наишла на позитиван одјек у Москви.⁴⁵⁷ Ради потпуније представе о наведеном питању, треба напоменути и да су на интензивирање совјетске помоћи од лета 1944. утицале и опште околности, односно „приближавање Источног фронта Југославији“.⁴⁵⁸

У јулу 1944. је отпочео вишемесечни период током кога је сарадња између СССР-а и НКОЈ-а била нарочито интензивна.⁴⁵⁹ Иако су и даље постојала ограничења у погледу количине терета који је могао да буде пребачен авионима,⁴⁶⁰ током лета 1944. су се повећале совјетске испоруке. Совјетски авиони су током јула избацили следеће количине терета на договорене „тачке“: 20.349 тона у Србији, 25.254 тоне у Црној Гори, 26.839 тона у „Босни“, 6.234 тоне у „Санцаку“ и 2.590 тона у Словенији.⁴⁶¹ Према обавештењима која је В. Терзић крајем јула и почетком августа јављао Ј. Б. Титу, у Југославију је „свакодневно“ летело од 24 до 26 „авиона са материјалом“. Иако се дешавало да сви или већина авиона – „услед рђавих климатских услова“ или проблема са сигнализацијом – нису успевали да изврше „постављене задатке“, наведени бројеви говоре о количини помоћи која је, практично, свакодневно достављана.⁴⁶² У наредним месецима је настављено са интензивним допремањем помоћи авионима. Радило се о разноврсном наоружању, муницији, средствима везе, различитом „медицинско-санитетском материјалу“, униформама, обући и намирницама.⁴⁶³

⁴⁵⁵ J. B. Tito, *Sabrana djela, Tom dvadeset prvi, 1–31. jul 1944*, Beograd 1985, str. 53; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 197–198; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 224; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (CCCP) 1941–1945*, док. 347, стр. 461–462.

⁴⁵⁶ *Odnosi Jugoslavije u Rusije (CCCP) 1941–1945*, док. 348, стр. 463.

⁴⁵⁷ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 198; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 224.

⁴⁵⁸ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 276–279.

⁴⁵⁹ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 143.

⁴⁶⁰ На пример, В. Терзић је средином јула јављао Ј. Б. Титу: „Брдски топови за I Дивизију сада не могу бити пребачени, пошто авиони, који треба да пребацују материјале са совјетских база не могу носити такве топове. Ови војни авиони са сретствима за самоодбрану нису усавршени за транспортовање тешких терета, као што су брдски топови. Услед великој отстојања од совјетских база [...] биће немогуће спуштање авиона на аеродром, пошто они не би имали горива за повратак. Уместо брдских топова за I Дивизију на њега ће се бацити 20 тешких минобацача са неопходном количином мина.“ (АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзич – Маршалу Тито, 14.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 14.7.1944.

⁴⁶¹ АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзич – Маршалу Тито (бр. 117), 7.8.1944.

⁴⁶² АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 28.6.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 4.8.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито (бр. 116), 7.8.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 9.8.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 14.8.1944; Исто, В. Терзич – Маршалу Тито, 16.8.1944.

⁴⁶³ АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 118), 7.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 223–226), 5.10.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 261–265), 5.10.1944; *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне. Документы и материалы*, автор-составитель А. И. Бабин и др., Москва 1985, стр. 208–209; *Odnosi Jugoslavije u Rusije (CCCP) 1941–1945*, док. 367, 382, 394, 401, 425, 482, 495, стр. 481, 493–494, 504–505, 513–514, 543–544, 606–608, 625; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606–609.

„Брза офанзива Црвене армије“, односно „брзо наступање Црвене армије са истока“⁴⁶⁴ омогућавало је да се снабдевање НОВЈ од септембра 1944. подигне на још виши ниво. Обавештавајући 5. септембра 1944. Владу СССР-а о томе да „десетине хиљада нових бораца“ у Југославији има жељу да се „бори у редовима Народноослободилачке армије“, Ј. Б. Тито је истицао да је НОВЈ због тога „потребна велика количина наоружања и муниције“. Наводећи да „у насталој ситуацији“ може „највише“ да рачуна на помоћ СССР-а, југословенски маршал је замолио да се „у Румунији у близини југословенске границе оснује база за снабдевање Народноослободилачке армије“.⁴⁶⁵ У Москви су и пре молбе Ј. Б. Тита предузели одговарајуће мере на том плану.⁴⁶⁶ Државни комитет одбране је 5. септембар 1944. донео одлуку (број „6510сс“) о томе да се у Крајови, у Румунији, формира база за снабдевање НОВЈ. Та база је била удаљена свега 100 километара од границе Југославије и заменила је базу у Калиновки. Била је намењена за снабдевање копненим путем и представљала је „главну базу за снабдевање“ НОВЈ. У току септембра у Крајови је прикупљана велика количина наоружања коју је требало транспортовати за Југославију.⁴⁶⁷ Повећање снабдевања НОВЈ и могућност да се исто врши (и) копненим путем било је могуће услед тога што је у току септембра дошло до сусрета југословенских јединица са Црвеном армијом.⁴⁶⁸

Убрзо после доношења одлуке о организовању базе у Крајови, совјетске власти су предузеле и друге мере како би дошло до „поправљања практичног рада на снабдевању Народноослободилачке војске Југославије“. Државни комитет одбране је 7. септембар 1944. донео одлуку (број „6512 сс“) којом је регулисан читав низ питања у вези са пружањем помоћи. Осим регулисања различитих организационих питања у вези са пружањем помоћи и обуком Југословена у СССР-у, Одлуком је решено да се – за потребе НОВЈ – формирају „два авијацијска пука“: 1) ловачки са 32 авиона Јак–3; 2) јуришни са 32 авиона Ил–2. Због обучавања пилота, тим пуковима је требало придодати још „10 авиона «Јак–3» и 10 авиона «Ил–2»“, као и потребан број школских авиона. Друга важна одлука тичала се формирања „тенковске бригаде «Т–34»“. Бригада је требала да буде по стандардима Црвене армије, али „без мотострелачког батаљона“.⁴⁶⁹ Помоћ у авионима и тенковима је представљала „одговор“ на молбу коју је Ј. Б. Тито изнео у писму Ј. В. Стаљину од 5. јула 1944.⁴⁷⁰ У току септембра 1944. Држав-

⁴⁶⁴ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 376, 386, стр. 488, 498.

⁴⁶⁵ Исто, док. 386, стр. 498.

⁴⁶⁶ Претходно су, крајем августа 1944, пред совјетским властима то питање покренули заменик председника Президијума АВНОЈ-а Моша Пијаде и шеф Војне мисије НКОЈ-а Велимир Терзић. (А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 266.)

⁴⁶⁷ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 103, Постановление Но. ГОКО–6510сс от 5 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 237–239), 5.10.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, стр. 511; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 265–266, 268–269.

⁴⁶⁸ Одлука о формирању базе у Крајови практично се поклопила са доласком Црвене армије на границу Југославије. „Хитно успоставите везу са Црвеном армијом на Дунаву“ – наређивао је Ј. Б. Тито Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда за Србију 6. септембра 1944, дан после доношења одлуке о формирању базе у Крајови. Убрзо после тога, у ноћи између 12. и 13. септембра дошло је до првог сусрета јединица НОВЈ и Црвене армије. (Ј. В. Тито, *Sabrana djela, Tom dvadeset treći, 1. septembar–5. oktobar 1944*, Београд 1982, стр. 69; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 151–152; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 387, стр. 499; С. Босиљчић, *нав. дело*, стр. 7–13; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 265; К. Николић, „Совјетски Савез и Југославија на крају Другог светског рата 1944–1945.“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 297–298; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 106–107; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 39–40.)

⁴⁶⁹ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 110–113, Постановление Но. ГОКО–6512сс от 7 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953. В двух томах. Документы*, Т. 1. 1944–1948, отв. редактор Татьяна Викторовна Волокитина, Москва 1999, стр. 91–93; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 267, 499–502. Н. Поповић – уз оgradu да је реч о подацима из „једног извора“ – непрецизно наводи да је „Државни комитет за одбрану СССР-а, донео [...] 7. септембра 1944. године, одлуку о предаји НОВ-у и ПОЈ-у наоружања за 12 пешадијских и 2 авио-дивизије“. (Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 202.)

⁴⁷⁰ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XXI, стр. 53; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 347, стр. 462.

ни комитет одбране СССР-а се није ограничио доношењем поменутих одлука (бр. „6510сс“ и „6512 сс“). Већ 22. септембра 1944. донета је наредна изузетно важна одлука „у циљу појачања помоћи НОВЈ“. Одлуком број „6575сс“ Ратно ваздухопловство Црвене армије је обавезано да преда НОВЈ две ваздухопловне дивизије, а Главна артиљеријска управа Црвене армије да припреми наоружање за 12 „стрељачких дивизија“. Наведено наоружање и опрема за 12 дивизија су у току октобра требали да буду груписани у Крајови (за 10 дивизија) и у Софији (за две дивизије), где је требало „отворити [...] филијалу базе Крајова“.⁴⁷¹ Било је предвиђено да база у Крајови почне да ради до 25. септембра, а база у Софији до 5. октобра 1944.⁴⁷² Пошто су се те базе налазиле недалеко од југословенских граница, почетак њиховог рада је омогућио брже и ефикасније снабдевање НОВЈ, које је вршено копненим путем.⁴⁷³

Упадљиво је да је одлука од 22. септембра 1944. била донета током боравка Ј. Б. Тита у Москви (21–28. септембар 1944).⁴⁷⁴ На основу расположивих сведочанстава, јасно је да је током посете разговарано о „војној помоћи НОВЈ у наоружању“.⁴⁷⁵ Међутим, услед недостатка белешки са разговора које су водили Ј. Б. Тито и Ј. В. Стаљин,⁴⁷⁶ не могу се реконструисати детаљи у вези са посетом југословенског маршала и доношењем одлуке од 22. септембра 1944. Ј. Б. Тито се касније у општим цртама, у два наврата, сећао разговора које је водио са совјетским лидером у септембру 1944. и наводио је да је током њих тражио да СССР помогне НОВЈ са једном тенковском јединицом („дивизијом“/„бригадом“), а да је Ј. В. Стаљин одобрио да се преда не „бригада“/„дивизија“, већ „читав један тенковски корпус“. У једном од сведочанстава о сусрету са Стаљином, Тито после коментара о „тенковском корпусу“ додаје: „Поред тога, Совјетски Савез нам је, на име помоћи, дао једну тенковску бригаду, двије дивизије авијације и разно друго тешко наоружање. [...] То је допринијело наоружавању све већег броја бораца који су нам прилазили.“⁴⁷⁷ Из наведених сведочанстава проистиче да је повећање помоћи дошло као непосредна последица разговора који су вођени, али датум доношења одлуке (свега дан по доласку Ј. Б. Тита у совјетску престоницу) упућује на то да је она – можда – била разрађена и пре доласка југословенског маршала у Москву, односно у склопу припрема за његову посету. Коментаришући количину помоћи која је одобрена НОВЈ, В. Велебит истиче да је Ј. В. Стаљин, као „исусан државник и добар психолог“ настојао да „импресионира“ Ј. Б. Тита, односно да му је „као одличном психологу било [...] стало да направи јак и повољан први утисак на Тита“. „Стаљин се није ценкао ни шкртарио обећањима. На свако тражење одговорио је супериорно да ће дати двоструко више од затраженог“ – наводи Велебит, који на више места у „Сећањима“ подвлачи разлику између „шкрте“, „дозиране“ помоћи коју је НОВЈ добијала од „западних савезника“ и совјетске предусретљивости.⁴⁷⁸

Помоћ коју је Ј. В. Стаљин обећао Ј. Б. Титу убрзо је – из Крајове и Софије – почела да стиже до Југославије.⁴⁷⁹ Југословенски маршал је крајем септембра јављао Александру Ран-

⁴⁷¹ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 29–36, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

⁴⁷² РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 30, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; Исто, Л. 103, Постановление Но. ГОКО–6510сс от 5 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

⁴⁷³ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 267–268.

⁴⁷⁴ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 202; Исти, „Први Титов сусрет са Стаљином“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Живоћић, Београд 2010, стр. 147–157.

⁴⁷⁵ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, стр. 259.

⁴⁷⁶ Н. Поповић, „Први Титов сусрет са Стаљином“, стр. 149, 153; Љ. Димић, „Тито и Стаљин“, у: *Josip Tito. Josip Staljin. Каталог изложбе*, Београд 2006, стр. 10.

⁴⁷⁷ В. Дедијер, *Josip Broz Tito. Прилози за биографију*, стр. 412–413; Ј. В. Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, стр. 401. Када је реч о тенковима, због офанзиве Црвене армије Москва није располагала са вишковима тенкова које је у кратком року могла да стави на располагање НОВЈ. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 527, стр. 671.) Совјетски тенкови су тек у марту 1945. били упућени у Југославију. (Исто, док. 548, стр. 695; П. Ђ. Бајић, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, стр. 411.)

⁴⁷⁸ V. Velebit, *Sećanja*, стр. 308, 320–321, 344; М. В. Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије*, стр. 232–233.

⁴⁷⁹ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 202–203.

ковићу из Крајове: „Добили смо за 12 пунобројних дивизија потпуно наоружање с артиљеријом и осталим. Кажу Арсу [Јовановићу] да ћу смањити број дивизија од 46 на 24 дивизије јер дивизије морају бити најмање од 10.000 људи. Осим тога морамо имати резерву за попуњавање. Добили смо двије дивизије авијације – једну штурмовика, а једну ловаца. Оне ступају одмах у дејство.“ Обавештавајући команданта 1. армије НОВЈ Пека Дапчевића о томе да треба да предузме одговарајуће мере за поуну и припрему дивизија за пријем наоружања, Ј. Б. Тито је у вези са одобреном помоћи наредног дана, 30. септембра 1944, јављао да ће „свака дивизија [...] имати од 80–90 топова разног калибра и велики број бацача разног калибра“. И у наредним данима, почетком октобра, југословенски маршал је јављао о добијеној помоћи („дobili око 1000 топова, који ће бити распоређени на 12 до 15 дивизија“; добили „пуно наоружање с великом количином топова и бацача“ за дивизије) и поново је подсећао на то да се морају „стварати пунобројне дивизије од 8–10.000“, јер у противном случају југословенске „дивизије неће моћи да прихвате наоружање које ће добити ових дана“.⁴⁸⁰ На основу наоружања које је Ј. В. Стаљин обећао Ј. Б. Титу, односно наоружања чија предаја је била предвиђена одлуком Државног комитета одбране СССР-а од 22. септембра 1944, у наредним месецима су прво биле преоружане 1, 5, 6, 16, 21, 23, 25, 36, 45. и 51. дивизија НОВЈ, а потом (делимично) и 42. и 48 дивизија.⁴⁸¹

*

Почетком октобра 1944. Ј. Б. Тито је обавештавао Е. Кардеља о томе да је СССР „даровао [...] нашој земљи прву помоћ од 50 000 тона жита“. „Жито се већ укрцава на бродове и шлепове и упућује се на оне тачке на Дунаву које сам ја дао. Пишите о томе у штампи и ставите до знања нашем народу.“⁴⁸² Национални комитет нека се побрине за начин на који ће се моћи дотурити жито у Босну, Црну Гору и друге крајеве, који највише страдају – додавао је југословенски маршал.⁴⁸³ У литератури се непрецизно наводи да је СССР поменути количину жита требао да достави Југославији на основу „Стаљинове наредбе од 20. новембра 1944. године“.⁴⁸⁴ Међутим, као што се посредно може видети из Титове поруке Кардељу, одлука о „даровању“ жита била је донета још током посете југословенског маршала Москви. Наиме, Државни комитет одбране је одлуком број „6596сс“ од 24. септембра 1944, коју је потписао Ј. В. Стаљин, предвидео испоруку „три милиона пуда жита“ („1,5 милиона пуда пшенице и 1,5 милиона пуда ражи“) у периоду до 15. новембра 1944.⁴⁸⁵ На основу обећане совјетске помоћи у житу, а могуће и због тога што је у Москви било договорено да ће Југославија „даљну помоћ у житу и другим намирницама“ добијати „углавном из Мађарске и дјелимично из Бугарске“, Ј. Б. Тито је могао да „одбије“ помоћ УНРЕ, чије допремање је било условљавано оснивањем „једне организације“ која је требала да контролише њену расподелу. Ј. Б. Тито је наводио да је одлуку о одустајању од примања Унрине помоћи донео „у споразуму с нашим бра-

⁴⁸⁰ J. V. Tito, *Sabrana djela*, XXIII, str. 210, 215, 224, 226, 233, 234; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 414, 422, стр. 531, 540; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 202; Исти, „Први Титов сусрет са Стаљином“, стр. 156.

⁴⁸¹ Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, Beograd 1982, str. 487.

⁴⁸² Да ли услед намере да се „братски поклон“ СССР-а додатно истакне или случајно, тек у „средствима јавног информисања нове Југославије“ првобитно се појавила погрешна вест о томе да је од „прве земље социјализма“ добијено 500.000 тона жита. Када је сазнао за наведени пропуст, Ј. Б. Тито је интервенисао да се исправи грешка. (АЈ, КМЈ, I–3–b/687, Писмо М. Пијаде (Шики), Ј. Б. Титу (Стари), 13.10.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 448, стр. 572, 897; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 289.)

⁴⁸³ J. V. Tito, *Sabrana djela*, XXIII, str. 221; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 419, стр. 537–538. О предлогу М. Пијаде о начину на који је требало да се изврши расподела 50.000 тона жита, опширније: АЈ, КМЈ, I–3–b/687, Писмо М. Пијаде (Шики), Ј. Б. Титу (Стари), 13.10.1944; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 289–290; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 448, стр. 569.

⁴⁸⁴ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 203.

⁴⁸⁵ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 124–125, Постановление Но. ГОКО–6596сс от 24 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин.

ћом“. На основу тога би се могло рећи да су совјетске испоруке поменутих 50.000 тона жита биле својеврсна замена, компензација за одбијање помоћи УНРЕ.⁴⁸⁶ У наредним месецима наведено жито је допремано у Југославију, а један део предатих житарица потицао је од пле-на који је Црвена армија одузела „од противника“ на територији Војводине. Последње коли-чине жита су испоручене почетком децембра 1944. Југославији је укупно предано 53.004 тоне жита.⁴⁸⁷

*

У литератури се може наићи на непрецизну тврдњу да је – осим „ратног материјала“ који је у Југославију допреман из Совјетског Савеза – „сав [подвукао М. Нинковић] ратни плен заробљен у Београду, био [...] уступљен НОВЈ“.⁴⁸⁸ Између две стране је, по свему суде-ћи, био постигнут одређени договор о томе. Сачувана је, на пример, наредба Штаба Трећег украјинског фронта од 17. октобра 1944. према којој је требало „трофејно наоружање и му-ницију који су освојени у Београду у целости предати првом артиљеријском корпусу НО-ВЈ“.⁴⁸⁹ Међутим, упркос томе што је југословенска страна имала – како је наводио Ј. Б. Тито – „споразум с Ген/ерал/штабом Црвене армије по којем сав материјал, непријатељско оружје и друго припада нама“, дешавало се да совјетске јединице „извлаче материјал из магацина“ у Београду.⁴⁹⁰ Део „плена“ („топова итд“) био је предан НОВЈ, али од „преко 500 камиона и других моторних возила,⁴⁹¹ колико су заједно заплениле јединице Црвене Армије и Народно-ослободилачке Војске“, последња је успела да задржи „свега 6 камиона“. Осим наведеног, НОВЈ је запленила и „око 60 тенкова и окл. кола“, које су, такође, преузела совјетске једини-це.⁴⁹² Када се Ј. Б. Тито жалио највишим совјетским руководиоцима на то што се совјетске јединице нису придржавале договора да „сав плен који буде захваћен у Београду буде предан нашој Народноослободилачкој војсци“, саопштено му је да је „закон рата“ такав („трофеје добија онај ко их заплени“; „трофеји представљају власништво оне државе чија армија их је задобила“) и негирано је постојање „наредбе о предавању Југословенима трофеја“.⁴⁹³ Иако су В. М. Молотов и Ј. В. Стаљин оспоравали тврдњу о постојању наредбе о предаји трофеја НОВЈ, одређени договор о томе је вероватно био постигнут. Поменута наредба Штаба Трећег украјинског фронта, која тешко да је могла да буде донета без налога виших инстанци,⁴⁹⁴ као, уосталом, и предаја заплењеног наоружања НОВЈ, посредно то потврђују. Питање совјетских испорука „трофејног оружја“ је било актуелно и у наредном периоду.⁴⁹⁵ Југословенска страна је све до краја Другог светског рата упућивала молбе у вези са предајом трофејног наоружа-ња и муниције, до којих је Црвена армија дошла у операцијама које су вођене ван Југослави-

⁴⁸⁶ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, XXIII, str. 221; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 119; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 267, 289–290; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 419, стр. 537–538.

⁴⁸⁷ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 212, 215–216; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 62; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 476, 479, 511, стр. 601, 604, 645.

⁴⁸⁸ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi i Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 203.

⁴⁸⁹ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 211; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 457, стр. 579.

⁴⁹⁰ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 454, 458, стр. 576, 580.

⁴⁹¹ Црвеној армији су транспортна средства очигледно била потребна за даљи, успешан наставак операција. И касније се дешавало да совјетске јединице настоје да присвоје трофејне „саобраћајне објекте“, што је изазивало негодовање југословенске стране. (АЈ, КМЈ, I–3–b/591, Министарство иностраних послова, Генералштабу Југо-словенске армије, 14.3.1945.) Проблем са присвајањем камиона је био утолико већи због тога што је НОВЈ има-ла „акутну потребу за средствима транспорта“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 515, стр. 658.)

⁴⁹² *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 474, 478, стр. 597, 603.

⁴⁹³ АЈ, КМЈ, I–3–b/101, Деша В. М. Молотова (Алексејева), Маршалу Титу, 18.10.1944; АЈ, КМЈ, I–3–b/571, Писмо Ј. Б. Тита, Ј. В. Стаљину, 29.10.1944; Исто, И. Сталин – Маршалу Титу, 31.10.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 459, 474, 476, стр. 581, 597, 600.

⁴⁹⁴ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 282.

⁴⁹⁵ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 515, стр. 658.

је.⁴⁹⁶ СССР је и по завршеку рата упућивао Југославији „трофејну муницију и материјална средства“.⁴⁹⁷

У међувремену, док су се две стране спориле по питању трофеја заплених у Београдској операцији, као и после тога, настављене су совјетске испоруке наоружања и војне опреме, као и решавање различитих текућих питања која су у вези са тим искрсавала. Ј. В. Стаљин је крајем октобра 1944. наводио да је „руско оружје за седам дивизија допремљено у Петровград“.⁴⁹⁸ Осим тога, најавио је предају „две обећане авио-дивизије“ и саопштио да ће у Југославију бити упућено „800 аутомобила“. Последње је по свему судећи представљало одговор на претходну Титову молбу за помоћ у камионима, који су били потребни за снабдевање градова и крајева у којима је владала глад.⁴⁹⁹ Стање са отпремањем наоружања за обећаних 12 „стрелачких дивизија“ почетком новембра 1944. је, дакле, добро стајало. Осим наоружања за поменутих седам дивизија које је било достављено, остатак је био спреман за транспорт.⁵⁰⁰ Не рачунајући наоружање за опремање дивизија, које је допремано копненим путем, СССР је од марта до средине новембра 1944. из база у Барију, Калиновки и Крајови авионима допремио значајну количину помоћи.⁵⁰¹ Средином месеца, 15. новембра 1944, Ј. Б. Тито и маршал Фјодор Иванович Толбухин су у Београду потписали Уговор о предаји „две авио-дивизије и једног рејона авиобазе“.⁵⁰² Према је у југословенским документима насталим после сукоба из 1948. године оспораван значај помоћи коју је СССР пружио у току 1944,⁵⁰³ из до сада наведеног видимо да она није била занемарљива. У писму које је 17. новембра 1944. упутио Ј. В. Стаљину, југословенски маршал је истицао: „Дубоко сам захвалан на огромној помоћи коју сте пружали и настављате да пружате југословенском народу у његовој тешкој борби за слободу и независност.“⁵⁰⁴

Иако је према поменутом „закону рата“ СССР могао да задржи одређену имовину коју је запленила Црвена армија, представник управника трофејног наоружања Трећег украјинског фронта је са југословенским званичницима 20. новембра 1944. потписао документ на основу кога су „Борски рудници бакра и топионичке пећи са свим објектима, опремом, готовим производима и сировинама“ предани на „потпуно располагање“ НКОЈ-у.⁵⁰⁵ Према подацима које је Ј. Б. Тито наводио у писму маршалу Ф. И. Толбухину од 30. новембра 1944, у СССР-у се активно радило на штампању „нове југословенске валуте“ и очекивало се да ће она бити „пуштена у промет у почетку јануара“ 1945. године.⁵⁰⁶ У току 1944. и 1945. рад на том плану се успешно одвијао и нова Југославија је добила своје прве новчанице захваљујући

⁴⁹⁶ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 589, стр. 746; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 282–283.

⁴⁹⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 249, стр. 574.

⁴⁹⁸ Петровград је тадашњи назив за Зрењанин.

⁴⁹⁹ АЈ, КМЈ, I–3–b/571, Писмо Ј. Б. Тита, Ј. В. Стаљину, 29.10.1944; Исто, И. Сталин – Маршалу Тито, 31.10.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 474, 476, стр. 597, 601.

⁵⁰⁰ А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 609.

⁵⁰¹ Исто, стр. 606–609. Опширније о броју летова из Барија, Калиновке и Барија до средине новембра 1944. године: *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 495, стр. 625.

⁵⁰² *Освободитељна мисија Советских Вооруженних Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 213; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 487, стр. 615–616; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 682–683. У старијој литератури погрешно се наводи да је Уговор потписан 16. октобра 1944. у Белој Цркви. (Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, Beograd 1972, str. 187; V. Velebit, *Sećanja*, str. 319–320; N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, *нав. дело*, str. 406; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 261; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 627.)

⁵⁰³ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године.

⁵⁰⁴ B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 283; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 488, стр. 617.

⁵⁰⁵ *Освободитељна мисија Советских Вооруженних Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 214; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 284; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 492, стр. 621–622.

⁵⁰⁶ АЈ, КМЈ, I–3–b/589, Ј. Б. Тито, И. Ф. Толбухину, 30.11.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 503, стр. 638.

помоћи Совјетског Савеза.⁵⁰⁷ Осим новчаница, у СССР-у су за југословенске потребе израђивана и различита одликовања, ордени и значке.⁵⁰⁸ Крајем 1944. југословенска страна је у пар наврата тражила помоћ у нафти. Молећи за „хитну“ помоћ у камионима, Ј. Б. Тито је крајем октобра тражио и одговарајућу количину „горива“ за њих.⁵⁰⁹ Почетком децембра је тражено „још 80 вагона нафте“ за „500 трактора“, којим је требало извршити „зимску сетву“ у Војводини.⁵¹⁰ И почетком 1945. су тражени нафта и нафтни деривати, али за потребе НОВЈ и „речне флоте“.⁵¹¹ Москва је и на том плану изашла у сусрет југословенским молбама.⁵¹²

Крајем 1944. југословенској страни је била потребна како даља помоћ у наоружању и војној опреми из СССР-а, тако и помоћ Москве за „реорганизацију“ НОВЈ, односно за „стварање потпуно савремених оружаних снага“.⁵¹³ Средином децембра 1944. две стране су биле сагласне око тога да је потребно да се на заокружен начин размотре „сва питања“ у вези са „пренаоружањем, реорганизацијом оружаних снага и снабдевањем“.⁵¹⁴ На основу те сагласности у Москву је упућена делегација НКОЈ-а, коју је предводио Андрија Хебранг. У њен састав су улазили и представници Врховног штаба НОВЈ, које је предводио начелник Арсо Јовановић, а један од чланова је био и начелник Санитетског одсека Гојко Николиш.⁵¹⁵ Током боравка у СССР-у (7. јануар–14. фебруар 1945) делегација је са низом високих совјетских званичника водила разговоре о даљем пружању помоћи у наоружању и реорганизацији НОВЈ, као и о пружању економске помоћи, односно успостављању редовних трговинских веза. Чланови делегације су упознали совјетске органе са војним, односно привредним, економским потребама Југославије. А. Хебранг је предао спискове производа који су били потребни како би се пружила „прва помоћ“ становништву и за обнову различитих привредних грана. На основу разговора које је имао са званичницима Министарства спољне трговине (МСТ) СССР-а, припремљен је терен за успостављање редовне робне размене између две државе, до чега је дошло у наредним месецима.⁵¹⁶

⁵⁰⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/687, Писмо М. Пијаде (Шики), Ј. Б. Титу (Стари), 13.10.1944; Исто, I-3-b/704, И. Милутиновић (Милутин), Ј. Б. Титу, 25.4.1944; Исто, Тито – Швобу, 1.12.1944; Исто, Швоб – Титу, 3.12.1944; Исто, Швоб – Титу, 6.12.1944; Исто, Без наслова (лист 25); Исто, В. М. Молотов (Алексеев), Иосипу Броз Тито, 17.1.1945; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 203, 223; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 282, 289; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 448, стр. 568.

⁵⁰⁸ Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 203–204; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 263.

⁵⁰⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/571, Писмо Ј. Б. Тита, Ј. В. Стаљину, 29.10.1944; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 281; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 474, стр. 597.

⁵¹⁰ АЈ, КМЈ, I-3-b/573, Депеша Ј. Б. Тита за В. М. Молотова (Алексејева), 5.12.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 506, стр. 641–642.

⁵¹¹ АЈ, КМЈ, I-3-b/579, Делегат Националног комитета – И. В. Сталину; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 523, стр. 668–669.

⁵¹² АЈ, КМЈ, III-2-a/3, Андрија Хебранг, Иосипу Броз Тито, 7.2.1945.

⁵¹³ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 488, стр. 617–619.

⁵¹⁴ Исто, док. 507, стр. 642.

⁵¹⁵ Г. Николиш је у Москви водио разговоре о санитетској помоћи. Опширније о „обимној и разноврсној“ санитетској помоћи коју је током Другог светског рата СССР пружио Народноослободилачком покрету Југославије: G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, str. 587–590, 608, 618, 620, 622, 623, 625, 629–630, 631–634; *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 211; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 207–220; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 221, 263–264, 277, 280, 281; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 299, 303, 315, 337, 343, 344, 367, 394, 401, 425, 523, 533, стр. 391–393, 403, 415–419, 454, 458, 459, 481, 505, 513, 514, 544, 667, 676; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 283–284, 505–506, 568–579, 603–604, 608–609, 612–613, 633–634, 647, 665–667, 691.

⁵¹⁶ РГАСПИ, Ф. 17 (Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза), Оп. 28, Д. 750, Л. 60–87, Стенограмма информационного доклада т. Хебранга о положении в Югославии, 31.1.1945; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской делегации Хебрангом 10 января 1945; Исто, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской Торговой Делегации г-ном Хебрангом 27 января 1945; Исто, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Крутикова А. Д. с Председателем Югославской Торговой Делегации г. Хебрангом 8 февраля 1945 года; Исто, Запись беседы

Када је о војним питањима реч, А. Хебранг је на првом састанку са Ј. В. Стаљином, 9. јануара 1945, истакао да Народноослободилачки покрет очекује „двоструку помоћ од Совјетског Савеза“ на том плану. Радило се о помоћи у наоружању, са једне, односно о упућивању совјетских војних инструктора, са друге стране. Према подацима које је током састанка изнео генерал А. Ф. Кисељов, од наоружања за 12 дивизија, чија испорука је била договорена током септембарске посете Ј. Б. Тита, СССР је до тада испоручио оружје „за скоро 10 дивизија“. Осим завршетка испорука договореног наоружања, генерал А. Јовановић је на састанку са Ј. В. Стаљином замолио да се за потребе НОВЈ упути оружје „најмање још за 20 дивизија“. У наредном периоду су вођене дискусије о испорукама наоружања и у вези са начином на који треба извршити реорганизацију, односно прелазак НОВЈ „на статус регуларне савремене армије“. Совјетска страна је обећала да ће „по свим питањима бити пружена онаква помоћ и подршка, какву је само могуће пружити с обзиром на [...] могућности“. Југословенска делегација је средином јануара 1945. у писаној форми предала молбу у којој су изнете потребе НОВЈ у „савременом наоружању“. Том приликом су, као и на састанку код Ј. В. Стаљина, тражени „допуна наоружања за десет дивизија по 9.000 бораца“ (као што смо поменули, у питању је било наоружање чија испорука је била договорена у септембру 1944) и „комплетно наоружање за двадесет дивизија по 6.000 бораца“. Осим тога, тражена је испорука наоружања за „три мешовите артиљеријске бригаде“, „комплетно наоружање за две тенковске бригаде“, потом опрема и материјали за различите „специјалне јединице“ (инжењерске; аутомобилске; „јединице везе“), те разноврсна помоћ за „војно-ваздушне снаге“. Због тога што текст наведене молбе није у целини сачуван (недостају два листа) није могуће прецизно набројати све југословенске захтеве, али – осим поменутог – тражени су још и опрема и материјали за војни санитет, различита помоћ за „војне школе и школске центре“, нафта и нафтни деривати, резервни делови и „различита војна литература“.

Делегација предвођена А. Хебрангом је релативно брзо, већ средином јануара, постигла начелан договор по „питању наоружања и изградње армије“. Обавестивши 18. јануара 1945. Ј. Б. Тита о томе да се „преговори [...] успешно одвијају и приводе [...] крају“, начелник совјетске војне мисије А. Ф. Кисељов је наводио да је договорено следеће: „Донаоружавају се раније дивизије до 9.000 људи, додаје се сва опрема, осим интендантске, допунски се одобрава у овој години у разним терминима целокупно наоружање и друга опрема за 20 дивизија у саставу 6.000 људи. Такав састав је прихваћен због тога да би се пружила могућност да команданти у таквим дивизијама стекну праксу, а касније да се дивизије формирају у нормалном саставу.“ Када је о осталим југословенским захтевима реч, одобрена је и испорука „наоружања за три артиљеријске бригаде“, као и опрема за две тенковске бригаде. „Допунски се одобрава материјални део за једну мешовиту ваздохопловну дивизију и једну транспортну ваздухопловну дивизију, осим тога четири пука везе, 11 чета везе (то су јединице које не улазе у дивизије) и друге специјалне јединице“ – извештавао је, даље, генерал А. Ф. Кисељов. Осим наведеног, била је предвиђена испорука „око 3.000 возила за састав свих јединица“. Совјетска страна је изашла у сусрет и молби за школовање и обуку „око две хиљаде“ људи у војним училиштима СССР-а, а договорено је и упућивање „неопходних инструктора“ у Југославију. На основу постигнутих договора Државни комитет одбране СССР-а је – „са циљем пружања помоћи Националном Комитету Ослобођења Југославије у реорганизацији, наоружању војске и њеном преобразовању у регуларну“ – 10. фебруара 1945. донео одлуку о испорукама наоружања и војне опреме за поменуте јединице. Осим испорука велике количине оружја за потребе НОВЈ, односно, од 1. марта 1945, Југословенске армије (ЈА), на основу поменуте одлуке омогућени су даље школовање и обука у „војно-школским установама Црвене армије“, потом достављање одговарајуће војне литературе и ангажовање 111 совјетских војних саветника и инструктора у Југославији. Када је

Народног Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской делегацией г. Хебранг 11 февраля 1945 г; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 509–511; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 162–163. Опширније о југословенско-совјетској робној размени у току 1945. године у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

о последњем реч, треба истаћи да је међу свим источноевропским државама у Југославији у току 1945. био ангажован највећи број совјетских војних саветника.⁵¹⁷

Свеукупно посматрано, може се рећи да је совјетско руководство током преговора који су вођени у јануару и фебруару 1945. изашло у сусрет југословенским (војним и економским) молбама где год је то било могуће и обећало пружање помоћи у складу са објективним могућностима СССР-а.⁵¹⁸ Размере помоћи које је Југославија добила после фебруара 1945. потврђују да су преговори које је водио А. Хебранг били успешни.⁵¹⁹ Убрзо по завршетку преговора, већ у току фебруара 1945, постојала је спремност совјетске стране да почне са одређеним испорукама робе која је договорена, али су – због проблема у вези са транспортом – прве испоруке извршене у марту. Потписивањем Споразума о узајамним испорукама, 13. априла 1945, дошло је до обнове редовних трговинских односа.⁵²⁰ Док је редовна робна размена, која, пре свега, асоцира на мирнодопску билатералну сарадњу две државе, дакле, успостављена пре краја Другог светског рата, совјетска војна помоћ Југославији је наставила да стиже и по завршетку рата. Може се рећи да је, по завршетку војних операција, њен циљ било даље наоружавање Југословенске армије и њено претварање – по угледу на Црвену армију – у „савремену оружану снагу“. Осим испорука наоружања и војне опреме, томе су – како 1945, тако и у првим послератним годинама – требали да допринесу школовање и обука Југословена у СССР-у, рад совјетских инструктора и саветника у Југославији, те коришћење различитих публикација на руском језику у којима су била обрађена искуства „најјаче војне силе на свијету“ (Г. Николиш).⁵²¹ У тренутку доношења Одлуке Државног комитета одбране од 10. фебруара 1945. није се могло знати до када ће тачно рат трајати, а били су – у складу са совјетским могућностима – предвиђени рокови испоруке који су се само делимично преклопили са трајањем рата. Мањи део испорука је требао да се изврши до почетка или средине маја, а остатак је у Југославију требао да стигне у току друге половине 1945. године.⁵²² До

⁵¹⁷ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 370, Л. 135–192, Постановление Но ГОКО–7527сс/ов от 10 февраля 1945 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; АЈ, КМЈ, I–3–b/579, Делегат Националног комитета – И. В. Сталину; Исто, I–3–b/580, Деша Кисељева – Ј. Б. Титу; Исто, I–3–b/584, Андрија [Хебранг], И. Б. Тито, 11.1.1945; Исто, I–3–b/587, Андрија [Хебранг], Иосипу Броз Тито; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 178, 205–206; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, str. 324–325; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 515, 518, 521, 523, 524, 527, стр. 652, 654–659, 661–662, 663–664, 665–669, 671; *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953. В двух томах. Документы*, Т. 1. 1944–1948, стр. 144–151; Татьяна Викторовна Волокитина, Галина Павловна Мурашко, Альбина Федоровна Носкова, Татьяна Андреевна Покивайлова, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953). Очерки истории*, Москва 2008, стр. 597–600, 606; Маријана Мраовић, *Југословенско-совјетски војни односи од 1945. до 1948. године*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2009, стр. 64–65; Иста, „Аспекти војне сарадње Народноослободилачке војске Југославије са совјетском армијом у току 1944–1945. године“, у: *Српско-руски односи у прошлости и садашњости (Међународни тематски зборник)*, Књига 2, уредили и приредили Весна Зарковић, Марија Јефтимијевић Михајловић и Далибор Велојић, Лепосавић 2018, стр. 130; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 505; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 163.

⁵¹⁸ М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 509–511; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 163.

⁵¹⁹ N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 205–206.

⁵²⁰ М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 508, 511–516. Опширније у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

⁵²¹ РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 370, Л. 135–192, Постановление Но ГОКО–7527сс/ов от 10 февраля 1945 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavelina*, str. 125; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 488, стр. 617–619; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 458–460; В. Dimitrijevic, „Yugoslav-soviet military relations 1945–1948“, у: *The Balkans in Cold war. Balkan Federatins, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, str. 144–154; Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2012, стр. 196–206; *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, стр. 663.

⁵²² РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 370, Л. 135–138, Постановление Но ГОКО–7527сс/ов от 10 февраля 1945 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953. В двух томах. Документы*, Т. 1. 1944–1948, стр. 144–146.

капитулације Немачке СССР је испоручио мању количину наоружања и војне опреме који су били предвиђени Одлуком од 10. фебруара 1945.⁵²³ Остатак наоружања и опреме је наставио да се испоручује по завршетку рата.⁵²⁴

*

С обзиром на (ратни) период којим је обухваћено ово поглавље, ради потпуније представе о помоћи коју је СССР пружио Народноослободилачком покрету Југославије посебну пажњу заслужује питање наоружања и војне опреме који су испоручени од марта 1944. до завршетка Другог светског рата у мају 1945. Једну од важних ставки совјетске војне помоћи, која због свог значаја – али и одређених недоумица у погледу броја испоручених летелица – заслужује засебан осврт, представљају авиони.⁵²⁵ Њихово уступање Југославији имало је двоструки значај. Иако учешће авиона – прво са совјетским, а потом и са југословенским посадама – није било пресудно за коначан исход војних операција, они су имали видан допринос тиме што су пружали подршку копненој војсци у извођењу борбених задатака и што су повољно утицали на морал бораца, који су у претходним годинама трпели „осетне губитке“ услед тога што су – речима Зденка Улепића – „ваздушним простором над југословенским ратиштем у потпуности [...] владале окупаторске и квислиншке ваздухопловне снаге“. Са друге стране, авиони које је СССР уступио Југославији послужили су као темељ за даљи, послератни развој југословенског војног ваздухопловства.⁵²⁶ Употреба совјетских авиона у операцијама које су 1944. и 1945. вођене у Југославији у литератури је добро обрађена.⁵²⁷ Ради потпунијег сагледавања војне помоћи коју је СССР пружио Југославији током Другог светског рата потребно је размотрити питање броја уступљених авиона. То питање је утолико важније због тога што у вези са њим постоје одређена размимоилажења у историографији. Наиме, у домаћој и совјетској/руској историографији у више истраживања је навођено да је СССР до краја Другог светског рата НОВЈ/ЈА испоручио 491 авион.⁵²⁸ У новијим истраживањима пак наилазимо на податак о томе да је „прва земља социјализма“ до 9. маја 1945. испоручила Југославији 199 авиона.⁵²⁹ Чиме се може објаснити наведена, значајна разлика? Ако кренемо трагом прве, веће бројке, и узмемо у обзир прегледане изворе и литературу, долазимо до тога да су совјетски авиони НОВЈ/ЈА били испоручени на основу: 1) Уговора од 15. новембра 1944; 2) Уредбе Државног комитета за одбрану од 10. фебруара 1945.⁵³⁰ Што се прве ставке тиче, на основу Уговора од 15. новембра 1944. Југославији је до краја Другог светског рата – према подацима совјетске стране – било предано 197 авиона. Из следеће табеле можемо видети о којим типовима авиона и количинама је реч.

⁵²³ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 759–761; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 283.

⁵²⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 249, стр. 575.

⁵²⁵ N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 204–205.

⁵²⁶ B. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, стр. 230–281; Isti, „Težište borbenih dejstava Ratnog vazduhoplovstva u završnim operacijama za oslobođenje zemlje“, u: *Za pobjedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, glavni i odgovorni urednik Ivo Matović, Beograd 1985, стр. 45; Zdenko Ulepić, „Kratok pregled razvoja vazduhoplovne situacije na jugoslovenskom ratištu“, u: *Isto*, стр. 29–30, 38; Stevan Roglić, „Komandovanje i rukovođenje vazduhoplovnim jedinicama“, u: *Isto*, стр. 58, 59; Ljubiša Ćurgus, „Partijsko-politički rad i borbeni moral pripadnika Ratnog vazduhoplovstva“, u: *Isto*, стр. 65; Enver Ćemalović, „Vazduhoplovna podrška Sarajevskoj operaciji“, u: *Isto*, стр. 101; Milija Stanišić, „Strategijski aspekti stvaranja i razvoja Ratnog vazduhoplovstva“, u: *Isto*, стр. 105–106; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 204; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 43–44.

⁵²⁷ Опширније: B. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, Beograd 1972; *Za pobjedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, gl. i odg. ur. Ivo Matović, Beograd 1985; Predrag Pejčić, *Četrdesetdruga vazduhoplovna divizija*, Beograd 1991.

⁵²⁸ Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941–1945*, Treće izdanje, Beograd–Ljubljana 1978, стр. 210; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 113; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 206, 315; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 650.

⁵²⁹ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.

⁵³⁰ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 213, 217–218, 219, 222; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 487, 595, 598, стр. 615–616, 752, 754, 760.

-Табела бр. 6: Авиони које је СССР испоручио НОВЈ/ЈА на основу Уговора од 15. новембра 1944. године (количине су наведене у комадима).⁵³¹

Назив авиона		Количина
Јуришни авион Ил–2–АМ38Ф ⁵³²		78
Школски Ил–2 (УИл–2)		4
Ловачки авиони	Јак–1–ВК–105пФ	85 ⁵³³
	Јак–3–ВК–105пФ ⁵³⁴	3
	Јак–9–ВК–105 пФ	14 ⁵³⁵
Школски авиони Јак–7у, Јак–9у ⁵³⁶		5
По–2–М11 ⁵³⁷		7 ⁵³⁸
УТ–2–М11		1 ⁵³⁹
УКУПНО		197

⁵³¹ Табела је састављена на основу података из документа о примопредаји совјетских авиона и, уопште, „материјално-техничких средстава“, који је састављен средином маја 1945. (*Освободитељна мисија Советских Вооружених Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219, 222.)

⁵³² Опширније о јуришнику Ил–2: В. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, стр. 204–205; Р. Рејчић, *nav. delo*, стр. 289, 290; Милан Мицевски, „Јуришни авион Ил–2. Летећи тенк“, *Арсенал*, 24/15.12.2008, стр. 24–28; П. Ђ. Бајић, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, стр. 415–417; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 87–88.)

⁵³³ У документима југословенске стране се наводи да је до 9. маја 1945. примљено 87 ловаца Јак–1. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.)

⁵³⁴ Када се пише о ловцима које је СССР испоручио Југославији на основу Уговора од 15. новембра 1944, у једном делу старије литературе се наводи да су у питању били Јак–1, Јак–7 и Јак–9, а не помиње се авион Јак–3. (Н. Анић, С. Јоксимовић, М. Gutić, *nav. delo*, стр. 407; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 204.) Божо Лазаревић пак наводи и авион Јак–3 и осврће се на његове карактеристике и наоружање. (В. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, стр. 207–208.) Долазак првих ловаца Јак–3 у току 1944. поменут је и у истраживањима И. Кукобата. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 86.)

⁵³⁵ У југословенским документима се наводи да је до 9. маја 1945. примљено 13 авиона Јак–9. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.)

⁵³⁶ Подаци о ова два авиона су непрецизно приказани у зборнику докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“, у коме је наведено да је СССР испоручио пет авиона „ЈАР 7У“ (треба: Јак–7у) и седам авиона „ЈАК 9У“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 754.) Као што можемо видети из табеле, у питању је било – укупно – пет авиона. (*Освободитељна мисија Советских Вооружених Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219, 222.)

⁵³⁷ Током Другог светског рата авион двокрилац По–2 служио је за различите намене. У СССР-у је нарочито успешно коришћен као лаки бомбардер за ноћна дејства. Осим тога, овај двосед је у Југославији током Другог светског рата коришћен за обуку пилота, потом као курирски авион за одржавање везе, те као транспортни авион (четири авиона По–2 су почетком марта 1945. ушла у састав Ваздухопловне транспортне групе која је тада формирана). (В. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, стр. 194–195; Zdenko Ulepić, „Uloga vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita u stvaranju i razvoju RV i PVO“, u: *Za pobjedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, glavni i odgovorni urednik Ivo Matović, Beograd 1985, стр. 24; Života Gođevac, „U borbenom avionu“, u: *Isto*, стр. 245; Mirko Božić, „Obuka i nastava“, u: *Isto*, стр. 257; Boris Kosčak, „Obuka i preobuka lovaca u ratnim uslovima“, u: *Isto*, стр. 293; М. Lipovščak, „U Eskadrili za vezu Vrhovnog štaba“, u: *Isto*, стр. 414–415, 417; Ratko Nikšić, „Vazduhoplovna transportna grupa“, u: *Isto*, стр. 427; Mirjana Škerlj, „Hronologija događaja iz stvaranja i razvoja Vazduhoplovstva NOVJ (JA) od 1942. do 1945.“, u: *Isto*, стр. 521, 522, 524; Р. Рејчић, *nav. delo*, стр. 289, 290; П. Ђ. Бајић, *nav. delo*, стр. 415; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 24, 43, 56, 81, 83, 90–91.)

⁵³⁸ У зборнику „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ погрешно је наведено да је испоручен један авион По–2. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 754.) У совјетским документима, укључујући акт о примопредаји који су потписали представници обе стране, наводи се да је испоручено седам ових авиона. (*Освободитељна мисија Советских Вооружених Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219, 222.) У југословенским документима и новијој литератури може се наићи на податак да је СССР предао Југославији шест По–2. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.)

⁵³⁹ У зборнику „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ се помиње овај школски авион, али не и количина ваздухоплова који су испоручени. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 754.)

У документу о примопредаји посебно је напоменуто да су од наведених 197 авиона, два Ил–2 и „3 ловца“ били „прерађени [...] за школске потребе“.⁵⁴⁰ Дакле, уз школске авионе који су наведени у табели – четири УИл–2, пет Јак–7у и Јак–9у, један Ут–2 и вероватно (бар) неки од седам По–2 – и поменутих пет ваздухоплова треба сврстати у авионе за обуку. Наведена бројка и удео одређених авиона у њој нам се чине веродостојни због тога што потичу из документа о примопредаји који су потписали и совјетски, и југословенски званичници.⁵⁴¹ Са друге стране, у југословенским документима наилазимо на одређена, мања одступања у односу на број и количине појединих авиона који су примљени. Уместо 197 летилица, у једном прегледу авиона које је Југославија добила, наводи се да је из СССР-а примљено 199 ваздухоплова.⁵⁴² Упркос наведеној мањој разлици (197/199), бројка од око 200 авиона које је СССР испоручио током Другог светског рата није, дакле, упитна. Размимоилажења постоје око друге велике „групе“ од 299 авиона, која је Југославији стављена на располагање на основу Уредбе од 10. фебруара 1945. Наведено питање је потребно размотрити како због разјашњавања броја авиона предатих Југославији током Другог светског рата, тако и због тога што је испорука тих летилица договорена током периода на који се односи поглавље. Врста и количине авиона које су на основу поменуте Уредбе предани Југославији – према (непрецизним) наводима из извештаја Управе Генералштаба Црвене армије – до средине маја 1945,⁵⁴³ виде се из наредне табеле.

-Табела бр. 7: Авиони које је СССР испоручио Југославији на основу Уредбе Државног комитета за одбрану од 10. фебруара 1945. године (количине су наведене у комадима).⁵⁴⁴

Назив авиона	Количина
Ловачки авион Јак–3	63
Јуришни авион Ил–2	61 ⁵⁴⁵
Авион бомбардер Пе–2	62 ⁵⁴⁶
Школски авион Јак–7У ⁵⁴⁷	15
Школски авион УИл–2 ⁵⁴⁸	13

⁵⁴⁰ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 754.

⁵⁴¹ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219, 222; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 752–756 754.

⁵⁴² И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.

⁵⁴³ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 759–761. О питању датума предаје, односно пријема авиона опширније у наставку поглавља.

⁵⁴⁴ Табела је састављена на основу података из извештаја Управе Генералштаба Црвене армије о наоружању и војној опреми („војној имовини“) које је СССР до средине маја 1945. испоручио Југославији на основу Уредбе од 10. фебруара 1945. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.)

⁵⁴⁵ У документима југословенске стране може се наићи на податак да је СССР по завршетку Другог светског рата испоручио Југославији 59 Ил–2. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.)

⁵⁴⁶ У југословенским документима се може наићи на податак да је Совјетски Савез у периоду од 9. маја 1945. до 1. јула 1947. испоручио Југославији укупно 64 бомбардера Пе–2. Осим тога, СССР је у истом периоду Југославији испоручио и 9 школских авиона Упе–2. Што се тиче времена пријема авиона Пе–2, у новијој историографији се наводи да су они стигли у августу 1945. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 89, 235.) У појединим документима се наводи да је „73 авиона Пе–2, од којих је формирана бомбардерска дивизија у Сомбору“ у Југославију стигло тек „крајем 1945[.] године“. (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године.)

⁵⁴⁷ У списку совјетских авиона који су испоручени Југославији током Другог светског рата и у наредним годинама, који је коришћен и у историографији за прављење свеобухватног, табеларног прегледа испоручених летилица, уопште се не помиње овај тип авиона Јак–7. (И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.) Као што смо видели из претходне табеле, авион Јак–7У је испоручен Југославији и на основу Уговора од 15. новембра 1944.

⁵⁴⁸ У зборнику докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ погрешно је наведен тип авиона – уместо УИл–2, стоји: „УМЛ–2“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.)

Транспортни авион Шће–2 ⁵⁴⁹	6
По–2 ⁵⁵⁰	79
УКУПНО	299

У извештају Управе Генералштаба Црвене армије од 17. маја, из кога су преузети наведени подаци, констатовано је стање од 16. маја 1945. Односно, у њему је наведена различита „војна имовина“ коју је СССР до тог дана предао Југославији на основу Уредбе од 10. фебруара 1945. Бројка од 299 авиона, иначе, одговара укупним количинама летелица које је СССР требао да испоручи на основу поменутог Уредбе.⁵⁵¹ Део истраживача, као што смо поменули, наводи да је Совјетски Савез до краја рата Југославији предао 491 авион.⁵⁵² Међутим, резултати новијих, као и неких старијих истраживања говоре да су авиони које је СССР требао да испоручи на основу Уредбе од 10. фебруара 1945. у Југославију стигли тек у периоду после немачке капитулације. Односно, да је Југославија до краја Другог светског рата укупно добила око 200 авиона из СССР-а.⁵⁵³ Нејасноће у вези са количином испоручених авиона током рата су – вероватно – проистекле из околности да постоје документи, попут поменутог извештаја од 17. маја 1945, на основу којих би се могло закључити да су летелице предале у периоду пре завршетка Другог светског рата.⁵⁵⁴ Осим југословенског документа у коме се изричито наводи да је остатак авиона испоручен тек после 9. маја 1945,⁵⁵⁵ у прилог тврдње да 299 летелица из Уредбе од 10. фебруара није стигло до краја рата посредно говори и то што их Божо Лазаревић – који је и као учесник, и као истраживач био добро упућен у ту тематику – уопште не помиње у монографији о ваздухопловству у Народноослободилачком рату.⁵⁵⁶ Напослетку, подаци из докумената и литературе о пристизању поменутих авиона током друге половине 1945. отклањају сваку недоумицу о томе да ли су они били уступљени Југословенској армији у периоду пре или тек после завршетка Другог светског рата. Наиме, авио-

⁵⁴⁹ У зборнику докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ непрецизно се наводи да је реч о авионима „ШЕ–2“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.)

⁵⁵⁰ У документу на основу кога је састављена ова табела, за По–2 је наведено да је у питању „транспортни авион“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.) Иако је ова летелица, као што смо поменули, коришћена и у транспортне сврхе, то није била ни једина, нити примарна сврха овог „авиона вишеструке намене“. (Ratko Nikšić, „Vazduhoplovna transportna grupa“, u: *Za pobedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, glavni i odgovorni urednik Ivo Matović, Beograd 1985, str. 427; P. Pejčić, *nav. delo*, str. 290.) Због тога смо при изради табеле изоставили наведено одређење По–2 као „транспортног авиона“.

⁵⁵¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 759–761.

⁵⁵² У историографији постоје одређене разлике у нијансама и начину на који се наводи поменута бројка. У монографији В. Стругара наведена бројка се изричито везује за испоруке које су извршене у периоду „од почетка пријема до краја рата“. (V. Strugar, *nav. delo*, str. 210.) Ј. Ј. Гибјански, такође, наводи да је до краја рата испоручен 491 авион. (Ј. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 113.) Н. Поповић непрецизно помиње да је на основу Уговора од 15. новембра 1944. било „предато и стављено под команду ВШ НОВ-а и ПОЈ-а око 350 авиона“. Потом, на другом месту, наводи да су „по завршетку рата, сви авиони који су били у саставу совјетске базе у Барију, предати [...] ваздухопловству ЈА, тако да је укупна совјетска помоћ у авионима износила 491 летелицу“. Иако на једном месту, дакле, помиње да је део авиона стигао у Југославију „по завршетку рата“, у табеларном пресеку совјетске војне помоћи, који се односи на 1944. и „првих пет месеци 1945. године“, односно на 1944. и период „до маја 1945. год.“, Н. Поповић наводи бројку од 491 авиона. На исту цифру наилазимо и у закључку монографије. (N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 204, 205, 206, 315.) У табеларном прегледу у коме је сумирана совјетска помоћ у одређеним врстама наоружања, А. М. Сергиенко наводи да је био испоручен 491 авион. Иако није изричито поменуто када је примљена наведена помоћ, подразумева се да је реч о периоду до краја рата. (А. М. Сергиенко, *nav. delo*, стр. 650.)

⁵⁵³ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.

⁵⁵⁴ У извештају Управе Генералштаба Црвене армије се не наводи тачан датум/период током кога је извршена „примопредаја“ авиона. Међутим, из његовог садржаја проистиче да су авиони предати или у периоду пре завршетка Другог светског рата или, евентуално, у првим данима после немачке капитулације (16. мај 1945. је *terminus ante quem*). (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 759–761.)

⁵⁵⁵ И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 235.

⁵⁵⁶ В. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, str. 187–281.

ни јуришног пука су средином јула 1945. слетели на аеродром у Сомбору, ваздухопловство Југословенске армије је пријем бомбардера Пе–2 извршило у августу, авиони ловачког пука су тек средином септембра пристигли на аеродром у Земуну.⁵⁵⁷

*

Када је о осталом наоружању и војној опреми реч, у (необјављеним и објављеним) документима и литератури можемо наићи на различите податке о извршеним испорукама и пресеке стања за одређене периоде.⁵⁵⁸ Остављајући по страни податке који се односе на појединачне пошиљке и извештаје у којима је сумирана помоћ која је достављена током једног или више месеци, покушаћемо да пружимо што је више могуће потпунију слику о количинама наоружања и војне опреме који су испоручени НОВЈ/ЈА у периоду од почетка пружања помоћи 1944. до капитулације Немачке у мају 1945. У том смислу, нарочит значај имају: 1) извештај Управе оперативне позадине Генералштаба Црвене армије од 25. јуна 1945, у коме је дат преглед наоружања и опреме који су испоручени до 1. маја;⁵⁵⁹ 2) табеларни преглед совјетских испорука које су извршене током Другог светског рата, који је навођен у истраживањима домаћих историчара.⁵⁶⁰ Иако су на оба места дати заокружени прегледи извршених испорука, када упоредимо податке који су наведени у њима видимо да постоје одређена одступања, односно да су изнете бројке мање или више непотпуне. Међутим, када узмемо у обзир обе ствари добијамо потпунију представу о војној помоћи коју је СССР пружио НОВЈ/ЈА током Другог светског рата. Кренимо од јунског извештаја Управе оперативне позадине Генералштаба Црвене армије.

-Табела бр. 8: Наоружање, различита војна опрема и материјали које је СССР испоручио Народноослободилачкој војсци Југославије, односно Југословенској армији до 1. маја 1945. године (подаци су наведени у коадима, хиљадама комада, тонама, километрима и комплети-ма).⁵⁶¹

Назив	Јединица мере	Количина
Пешадијско наоружање, муниција и „артиљеријски материјал“		

⁵⁵⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД–2: Детаљније објашњење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД–2: Детаљније објашњење; М. Škerlj, „Хронологија догађаја из стварања и развоја Ваздухопловства НОВЈ (ЈА) од 1942. до 1945.“, у: *Za pobedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, главни и одговорни уредник Ivo Matović, Београд 1985, стр. 532; В. Dimitrijević, „Yugoslav-soviet military relations 1945–1948“, стр. 149; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 89, 91–92.

⁵⁵⁸ АЈ, 790/21, ЈВМ, 42, В. Терзић, Ј. Б. Титу, 25.6.1944; Исто, 126, В. Терзић, Ј. Б. Титу, 7.8.1944; Исто, 127, В. Терзић, Ј. Б. Титу, 7.8.1944; АЈ, КМЈ, I-3-b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 25.6.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 28.6.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 69), 14.7.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 118), 7.8.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 223–226), 5.10.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 261–265), 5.10.1944; *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 206, 208–209, 220, 223–224; Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 197, 198–199, 201, 206; В. Petranović, S. Dautović, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, стр. 282, 286, 292; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 367, 382, 394, 401, 425, 478, 482, 495, 595, 598, 600, стр. 481, 493–494, 504–505, 513, 543–544, 602–603, 607–608, 625, 755, 759–761, 762–763; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606–609, 647, 649, 650.

⁵⁵⁹ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223–224; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 600, стр. 762–763.

⁵⁶⁰ В. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 206; Н. Анић, S. Joksimović, М. Gutić, *нав. дело*, стр. 488.

⁵⁶¹ Табела је састављена на основу података Управе оперативне позадине Генералштаба Црвене армије, наведених у извештају од 25. јуна 1945. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223–224.) Наведени извештај је код нас објављен у зборнику докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 600, стр. 762–763.) Међутим, у објављеном документу постоји пар грешака на које ћемо скренути пажњу на одговарајућим местима у табели.

Пушке и карабини ⁵⁶²	комада	125.446
Аутомати ⁵⁶³	комада	38.210
Различити митраљеви ⁵⁶⁴	комада	14.296 ⁵⁶⁵
Противтенковске пушке ⁵⁶⁶	комада	1.641 ⁵⁶⁷
Минобацачи различитих калибра ⁵⁶⁸	комада	4.455 ⁵⁶⁹

⁵⁶² СССР је у току Другог светског рата НОВЈ/ЈА испоручивао пре свега репетирке „Мосин–Наган“ (М 1891/30). Вршене су испоруке и карабина (М1938 и М1944), који су представљали измењене, краће верзије пушке М1891/30, као и полуаутоматских и аутоматских пушака СВТ–40 и СВТ–42 (последња је позната и под ознаком АВТ–40). Осим наведеног испоручене су и снајперске пушке совјетске производње. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; Исто, Д. 301, Л. 32, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 363–367.) Из докумената видимо да је вршена испорука и веће количине „пушака њемачког порекла“ и мањи број „пушака италијанских“. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 5.10.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 5.10.1944; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, 425, стр. 511, 543.)

⁵⁶³ Реч је, пре свега, о „пиштољу-аутомату система Шпагин“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606.) Осим аутомата „Шпагин“ (ППШ–41), које су партизански борци звали „добошар“, СССР је Југославији испоручивао и аутомате „Судајев“ (ППС–42 и ППС–43). (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 376–378.) Уз наведене аутомате сојветске производње, вршена је испорука и заплених, немачких аутомата. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, 425, стр. 511, 543.)

⁵⁶⁴ СССР је током Другог светског рата НОВЈ/ЈА испоручивао, пре свега, пушкомитраљеви „Дегтарјов“, „тешке митраљеви „Максим“ и противавионске митраљеви ДШК. У мањим количинама је испоручен и митраљез „Горјунов“. Осим митраљеза совјетске производње, НОВЈ/ЈА је од СССР-а добијала и различите типове немачких митраљеза и чехословачки пушкомитраљез „Брно“. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; Исто, Д. 301, Л. 32, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 201; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, 425, 598, стр. 511, 543, 760; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 383–386, 388.)

⁵⁶⁵ У српском издању зборника докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ направљена је грешка: уместо 14.296 митраљеза, наведено је – 4.296. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 600, стр. 762.)

⁵⁶⁶ У току Другог светског рата у СССР-у су коришћена два типа противтенковских пушака – ПТРД и ПТРС. У документима о совјетским испорукама наоружања НОВЈ/ЈА ова врста лаког противоклопног оружја се у највећем броју случајева уопштено наводи („противтенковске пушке“, „пушке ПТР“, „ПТР“, „противтенковске пушке отаџбинске“) и не помиње се о ком моделу је реч. На основу тога што је произвођач и заступљеност ПТРД била доста већа, П. Ђ. Бајић претпоставља да је тај модел противтенковских пушака чинио „већину“ у совјетским испорукама Југославији. У једном од ретких докумената у којима се помиње модел, наводи се да су од 11. до 25. септембра у Југославију пребачене 24 „пушке ПТР–Д“, тако да је извесно да је њихова испорука вршена. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 32, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; АЈ, КМЈ, I–3–b/683, В. Терзић – Маршалу Титу, 13.9.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу, 5.10.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 237–239), 5.10.1944; Исто, В. Терзић – Маршалу Титу (бр. 261–265), 5.10.1944; *Освободителна мисија Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 206, 223; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, 401, 425, 598, 600, стр. 511, 513, 543, 760, 762; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 389–390.)

⁵⁶⁷ У совјетским подацима о „војној имовини“ која је испоручена (само) на основу Уредбе од 10. фебруара 1945, наводи се да је до средине маја испоручено 2.206 противтенковских пушака. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.) У домаћој историографији се наводи да је СССР до краја рата испоручио још већу количину противтенковских пушака – 3.797. (V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; Н. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 206.)

⁵⁶⁸ Током Другог светског рата Совјетски Савез је НОВЈ/ЈА испоручивао различите минобацаче совјетске, али и немачке производње – од лаких, калибра 50 милиметара, преко средњих (калибра 81 и 82 mm) до тешких минобацача М–38 (120 mm). (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 32, Постановление

Оруђа различитих калибра ⁵⁷⁰	комада	1.065 ⁵⁷¹
Трактори ⁵⁷² и артиљеријски тегљачи	комада	6
Пушчани меци	хиљада комада	128.408,1
Меци за аутомате	хиљада комада	91.443,4
Меци за противтенковске пушке	хиљада комада	2.049,3
Ручне и противтенковске гранате	хиљада комада	900,2
Мине свих калибра	хиљада комада	1.275,8
Артиљеријске гранате свих калибра	хиљада комада	1.049,9
Тенковска опрема		
Тенкови и самоходна оруђа	комада	69 ⁵⁷³
Оклопни аутомобили	комада	3 ⁵⁷⁴

Но. ГОКО–6575сс от 22 септембра 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 206; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 425, 598, стр. 543, 760; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 401–402, 403–404.)

⁵⁶⁹ У српском издању зборника докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ направљена је грешка: уместо 4.455 минобацача, наведено је – 1.065. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 600, стр. 762.) Грешка је настала непажњом приређивача који су изоставили податке о испорученим „оружима свих калибра“ и погрешно њихов број (1.065) приписали минобацачима.

⁵⁷⁰ Остављајући по страни минобацаче, који су поменути засебно, можемо рећи да је током Другог светског рата СССР Југославији испоручивао следећа оруђа совјетске производње: дивизијске топове ЗИС–3 (76,2 mm), хаубице М–30 (122 mm), противтенковске топове М 37 (45 mm) и противавионске топове (калибра 20 и 25 mm). (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 32–33, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 сентября 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 400, 401, 405–406, 407.) У совјетским документима се наводи да је СССР вршио испоруку и немачких противавионских топова калибра 20 милиметара, као и противавионских топова „ШВАК“. Према је малокалибарски (20 mm), аутоматски топ „ШВАК“ првенствено коришћен за наоружање авиона, па и тенкова, напоменуто је да је реч о „противавионском оруђу“, односно противавионском топу. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 220; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 478, стр. 603.) Осим наведеног, „прва земља социјализма“ је НОВЈ/ЈА испоручивала и заплена немачка оруђа, попут противтенковских топова калибра 37 милиметара, топова калибра 75 милиметара, те хаубица од 105 и 122 милиметра. (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 266, Л. 240, Постановление Но. ГОКО–6117сс от 29 июня 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 478, 598, стр. 603, 760.) У документима о испорученом наоружању може се срести и топ калибра 47 милиметара, као и муниција за њега. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, стр. 511; А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 606.) И то оруђе је, по свему судећи, спадало међу она која је Црвена армија запленила.

⁵⁷¹ Сазнања домаће историографије потврђују наведену бројку. Према истраживањима В. Стругара и Н. Поповића, СССР је током Другог светског рата испоручио 895 „пољских топова разних калибра“ и 170 противавионских топова. (V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 206.) Дакле, укупно 1.065 оруђа. Опширније у наставку поглавља.

⁵⁷² Осим у табели наведених возила, која су испоручена за потребе артиљеријских јединица, СССР је до краја рата за југословенско ваздухопловство испоручио још 40 трактора. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 220; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 755.)

⁵⁷³ Када је само о тенковима реч, СССР је до краја Другог светског рата Југославији предао 65 комада Т–34. (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; N. B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, str. 206; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 761; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 411.)

⁵⁷⁴ До средине маја СССР је Југославији испоручио шест оклопних возила БА–64. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 761.) Разлику између наведених три и шест возила је могуће објаснити испорукама извршеним током прве половине маја. Наведена могућност, ипак, захтева додатну потврду.

Ремонтне радионице	комада	5
Горива и мазива		
Бензин за авионе	тона	93,2
Бензин за аутомобиле	тона	152,2
Дизел-гориво	тона	1.624,0
Керозин и лигроин	тона	502,5
Производи Р-9 и В-20	тона	0,4
Разна уља	тона	247,2
Опрема за везу		
Радио-станице	комплета	256 ⁵⁷⁵
Радио-пријемници	комплета	5 ⁵⁷⁶
Уређаји за пуњење	комплета	6 ⁵⁷⁷
Телефонски апарати	комплета	724 ⁵⁷⁸
Каблови	километара	5.055
Телефонске централе	комплета	76
Инжењеријска опрема		
Детектори мина	комада	29
Експлозив	тона	134,6
Разне мине	комплета	34.380
Маскирна одела	комплета	447
Одеда за пливање	комплета	17

Приређивачи зборника докумената „Ослободилачка мисија совјетских оружаних снага у Европи у Другом светском рату“ су истакли да су наведени подаци непотпуни због тога што недостају наоружање и опрема који су испоручени до краја рата, као и оно што је испоручено у месецима по окончању рата.⁵⁷⁹ Ако се узму у обзир испоруке које су вршене по завршетку

⁵⁷⁵ Н. Поповић наводи да је СССР у току 1944. и до маја 1945. испоручио НОВЈ, односно ЈА укупно 1.329 радио-станица. (Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 206.)

⁵⁷⁶ Број радио-пријемника који су испоручени током рата је, по свему судећи, био већи. У документу о предаји „материјално-техничких средстава“ на основу Уговора од 15. новембра 1944. наводи се да је Југославији предато 8 „пријемника“. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 755.) Осим тога, у извештају Управе Генералштаба Црвене армије од 17. маја 1945. наводи се да је на основу Уредбе Државног комитета за одбрану од 10. фебруара 1945. СССР до 16. маја послао у Југославију 8 „краткоталасних радиопријемника“. (Исто, док. 598, стр. 761.) На основу прегледаних извора није нам познато да ли су наведени радио-пријемници испоручени пре почетка маја или касније у току месеца, као ни то да ли је неки од њих укључен у наведену бројку из табеле.

⁵⁷⁷ У документима се може наићи на податак да је СССР – на основу Уредбе од 10. фебруара – до 16. маја 1945. послао у Југославију 8 уређаја за пуњење. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 761.) Није нам познато да ли су поменути уређаји испоручени пре маја или после капитулације Немачке.

⁵⁷⁸ Према подацима Управе Генералштаба Црвене армије из средине маја 1945, само на основу Уредбе Државног комитета за одбрану од 10. фебруара 1945. Југославији је – до 16. маја – била испоручена већа количина различитих типова телефонских апарата. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 761.) Није нам познато да ли су ти апарати испоручени тек током прве половине маја 1945, па стога нису унети у белу или су испоруке једним делом или у потпуности извршене пре маја 1945, што би значило да је Југославија до краја Другог светског рата добила више од 724 телефонска апарата.

⁵⁷⁹ *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223, нап. 1.

рата, онда се наведени подаци, заиста, могу окарактерисати као непотпуни.⁵⁸⁰ Међутим, нас у овом поглављу интересују испоруке које су вршене до краја Другог светског рата. Са те стране посматрано, може се рећи да су изнети подаци изузетно релевантни и да им недостаје само наоружање и опрема који су испоручени почетком маја 1945. Приређивачи зборника докумената „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ – у коме је, такође, објављен поменути извештај – су пак напоменули да наведени подаци „нису потпуни“ због тога што „у њима нису узети у обзир наоружање и војна опрема који су предати Југословенској армији на основу одлуке Државног комитета за одбрану СССР-а од 10. фебруара 1945.“⁵⁸¹ Наведена тврдња није у потпуности прецизна. Када упоредимо различите податке о совјетским испорукама, видимо да је одређена опрема која је испоручена на основу Одлуке од 10. фебруара 1945. била унета у извештај.⁵⁸² Одређена неподударна између података из извештаја од 25. јуна 1945. са количином „војне имовине“ која је до средине маја испоручена Југославији на основу Одлуке од 10. фебруара 1945,⁵⁸³ још увек, дакле, не значе да у горњу табелу нису унети „наоружање и војна опрема који су предати Југословенској армији на основу одлуке Државног комитета за одбрану СССР-а од 10. фебруара 1945.“⁵⁸⁴ Премда у извештају Управе оперативне позадине Генералштаба Црвене армије од 25. јуна 1945. недостају подаци за једну тако важну ставку као што су авиони,⁵⁸⁵ као и подаци о наоружању које је испоручено почетком маја, до капитулације Немачке, да је реч о изузетно важном документу за свеобухватно сагледавање совјетских испорука Југославији током Другог светског рата посредно говори и то што се аутор најзначајнијег истраживања посвећеног том питању, А. М. Сергиенко, одлучио да му поклони поверење.⁵⁸⁶

Са друге стране, сазнања до којих је дошла домаћа историографија указују на то да наведени преглед и остали подаци који се могу наћи у совјетским документима нису потпуни. У истраживањима В. Стругара и Н. Поповића наилазимо на следећи заокружен преглед наоружања и војне опреме које је СССР испоручио НОВЈ, односно ЈА у току 1944. и током првог дела 1945. године.

-Табела бр. 9: Преглед (основног) наоружања и војне опреме које је СССР испоручио НО-ВЈ/ЈА у току Другог светског рата (количине су наведене у командама).⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Због тога што су извештајем обухваћени (само) подаци до 1. маја 1945, поједини истраживачи када користе бројке које су у њему наведене напомињу да су оне непотпуне. (Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 113.)

⁵⁸¹ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, стр. 939, нап. 1145. Напомињемо да је у вези са наведеном напоменом на страни 762 зборника „Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945“ направљена грешка – уместо броја 1145, погрешно је наведено 1144. (Исто, док. 600, стр. 762.)

⁵⁸² Наведено се на добар начин може видети на примеру испоруке тенкова – на основу Одлуке од 10. фебруара 1945. Југословенској армији је до средине маја испоручено 65 тенкова Т–34, што, у суштини, одговара подацима који су наведени у горњој табели. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223–224; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, 600, стр. 759–761, 762–763.) Подаци из домаће историографије о укупном броју тенкова које је СССР испоручио до краја Другог светског рата (65), потврђују да је у горњу табелу унет бар један део наоружање и опреме који су били обухваћени Одлуком од 10. фебруара 1945. (V. Strugar, *nav. delo*, стр. 210; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 206; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 411.)

⁵⁸³ Неподударна, на пример, постоје код „опреме за везу“. Упоредити: *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 224; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, 600, стр. 761, 763.

⁵⁸⁴ *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, стр. 939, нап. 1145.

⁵⁸⁵ Иако је формални акт о примопредаји потписан тек 15. маја 1945, односно две недеље после периода на који се односи извештај, ти авиони су се налазили у Југославији од 1944. године. У прилог томе да су требали (или бар могли) да буду поменути, говори и то што је ваздухопловство ЈА преузело авионе „Групе Витрук“, односно одговарајуће „јединице и установе“, у периоду од 20. априла до 1. маја 1945. (B. Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, стр. 280; *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 219, 222; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 595, стр. 752–756.)

⁵⁸⁶ У прилозима наведеним на крају књиге А. М. Сергиенко је – на основу поменутог документа – саставио сажет табеларни преглед испорученог наоружања и опреме. (А. М. Сергиенко, *нав. дело*, стр. 650.)

⁵⁸⁷ Табела је састављена на основу података који су наведени у монографијама В. Стругара и Н. Поповића. (V. Strugar, *nav. delo*, стр. 210; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр.

Назив	Испоручено у току 1944. године	Испочено у току 1945. године, до краја рата у мају	Укупно
Пушке	52.620	43.895	96.515 ⁵⁸⁸
Револвери и пиштољи ⁵⁸⁹	10.625	9.903	20.528
Аутомати, лаки и тешки митраљеви ⁵⁹⁰	66.819	1.604	68.423
Противавионски митраљеви ⁵⁹¹	257 ⁵⁹²	255 ⁵⁹³	512 ⁵⁹⁴
Противтенковске пушке	3.793	4 ⁵⁹⁵	3.797
Минобацачи различитих калибра	3.308	56	3.364 ⁵⁹⁶
Противавионски топови ⁵⁹⁷			170

206.) Допунски подаци о динамици испоруке противавионских митраљеза и тенкова преузети су из истраживања П. Ђ. Бајића. (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 397, 411.)

⁵⁸⁸ Као што смо видели, према подацима совјетске стране, који су обухватили период до почетка маја 1945, СССР је током Другог светског рата испоручио Југославији 125.446 пушака и карабина. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 600, стр. 762.)

⁵⁸⁹ Н. Поповић за ову ставку наводи да су у питању били само „револвери“, а В. Стругар наводи уопштеније: „пиштољи“. (V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; N. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 206.) СССР је у току 1944. и 1945. испоручивао Југославији и револвере („Наган“), и пиштоље (ТТ–30, ТТ–33). (РГАСПИ, Ф. 644, Оп. 1, Д. 301, Л. 32, Постановление Но. ГОКО–6575сс от 22 септембра 1944 г., Государственный комитет обороны, И. Сталин; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 759; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 393–394.) Због тога сматрамо да је најпрецизније у табели навести и једно, и друго.

⁵⁹⁰ В. Ступар наводи да се укупна бројка од 68.423 односила на „лаке и тешке митраљезе“, а Н. Поповић да су у питању: „лаки и тешки митраљеви и аутомати“. (V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210; N. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 206.) Када упоредимо укупну бројку (68.423) са количинама испоручених аутомата, лаких и тешких митраљеза, које се наводе у совјетским документима, видимо да су у њу морали бити урачунати и аутомати. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, 600, стр. 760, 762.)

⁵⁹¹ Подаци о совјетским испорукама противавионских митраљеза су наведени само код В. Стругара. (V. Strugar, *нав. дело*, стр. 210.)

⁵⁹² П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 397.

⁵⁹³ На основу података које наводи П. Ђ. Бајић о укупном броју испоручених противавионских митраљеза (512) и количини која је испоручена 1944. године (257), долази се до бројке од 255 митраљеза испоручених 1945. (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 397.)

⁵⁹⁴ Осим В. Стругара, и П. Ђ. Бајић наводи да је СССР у току Другог светског рата испоручио Југославији 512 противавионских митраљеза. У питању су били митраљеви ДШК, калибра 12,7 милиметара. (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 397–398.)

⁵⁹⁵ N. В. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, стр. 206. У совјетским документима се пак наводи да је на основу Уредбе од 10. фебруара 1945. Југословенској армији до 16. маја 1945. било испоручено 2.206 противтенковских пушака. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 598, стр. 760.) Да ли су те противтенковске пушке испоручене средином маја, односно по завршетку рата, није нам познато. У сваком случају, податак о томе да су у току 1945. испоручене само четири противтенковске пушке, који наводи Н. Поповић, захтева додатну проверу.)

⁵⁹⁶ Осим В. Стругара и Н. Поповића, и П. Ђ. Бајић наводи да је СССР током Другог светског рата испоручио Југославији 3.364 минобацача. (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 402.) Као што смо видели, у совјетским документима се наводи доста већа бројка (4.455) минобацача, који су испоручени НОВЈ/ЈА до краја Другог светског рата у мају 1945. (*Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне*, стр. 223.)

Пољски топови различитих калибра	579	316	895
Тенкови	–	65 ⁵⁹⁸	65
Авиони			491 ⁵⁹⁹

Иако у извесним случајевима постоје подударња, поређење наведених података са онима који су наведени у извештају Управе оперативне позадине Генералштаба Црвене армије од 25. јуна 1945. показује одређена размимоилажења. Одступања се могу објаснити ванредним, ратним околностима и чињеницом да је помоћ у Југославију стизала из различитих база и на различите начине. Читаво питање додатно компликује то што је осим наоружања совјетске производње, „прва земља социјализма“ НОВЈ/ЈА уступала и трофејно, немачко оружје, које је – једним делом – транспортовано у Југославију, а другим делом предато од стране Црвене армије после операција за ослобађање земље. У условима партизанског ратовања тешко је било нотирати све пошиљке које су совјетски авиони избацивали широм Југославије. Развијени совјетски бирократски апарат је, свакако, имао више могућности да евидентира различите испоруке. Међутим, ни у Москви нису располагали са тачним, потпуним подацима о испорученом наоружању.⁶⁰⁰ Због наведених околности цифре које се наводе у различитим документима у великом броју случајева могу да се посматрају као – мање или више – непотпуне. У исто време, до појаве нових сазнања, највеће бројке на које смо наишли у изворима и историографији можемо да посматрамо као релевантне. Комбинујући различите податке о испорученом наоружању и војној опреми, можемо да констатујемо да је – према садашњим историографским сазнањима – СССР до краја Другог светског рата уступио Југославији: 197/199 авиона, 65 тенкова, 1.065 топова и хаубица, 4.455 минобацача, 3.797 противтенковских пушака, 512 противавионских митраљеза; 68.423 аутомата, лаких и тешких митраљеза; 125.446 пушака и карабина, 20.528 пиштоља и револвера. Иако наведени подаци не обухватају целокупно наоружање и војну опрему које је СССР испоручио (оклопни аутомобили, мине, „ручне бомбе“...), они на добар начин сведоче о размерама помоћи коју је „прва земља социјализма“ пружила НОВЈ/ЈА током Другог светског рата.

⁵⁹⁷ В. Стругар наводи да су у питању „противавионски“, а Н. Поповић да је реч о „противтенковским топовима“. (V. Strugar, *nav. дело*, стр. 210; N. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, стр. 206.) СССР је у току Другог светског рата НОВЈ/ЈА испоручивао и противтенковске и противавионске топове. (*Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 398, 426, 478, 598, стр. 511, 545, 602–603, 760; П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 400, 405–406, 407.) Пошто се противтенковски топови могу подвести под наредну ставку у табели (пољски топови), претпостављамо да се овде, ипак, ради о противавионским топовима.

⁵⁹⁸ Тенкови Т–34/85 су у Југославију стигли у марту 1945. (П. Ђ. Бајић, *нав. дело*, стр. 411.)

⁵⁹⁹ В. Стругар и Н. Поповић су, као што смо видели, и авионе који су у Југославију стигли 1945, али после капитулације Немачке, урачунали у наведену бројку.

⁶⁰⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 249, 262, стр. 574–575, 600–601.

ОД НАЈТЕШЊЕ САРАДЊЕ ДО ЕКОНОМСКЕ БЛОКАДЕ (1945-1949)

Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а

Година 1945. представља једну од великих историјских прекретница. Други светски рат је – као „конститутиван рат“ – означио крај једног геополитичког поретка и утицао на стварање новог светског поретка. Европа је на крају Другог светског рата драстично ослабљена, а политичка атмосфера у њој је 1945. доживела заокрет улево. Ван Европе је дошло до још значајнијих промена – колонијални систем је полако почео да се распада. Осим поделе на победнике и поражене, ратна коалиција победника „нагрижена сукобима интереса, сумњичењима, неповерењем, противуречностима друштвеног развоја распала се остављајући тешко наслеђе“. Свет је почео да се дели између два нова центра моћи, Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР, Совјетски Савез) и Сједињених Америчких Држава (САД), који су се спремали за надметање на политичком, идеолошком, војном и економском плану. Иако је дошло до слома нацизма и завршен најкрвавији сукоб у људској историји, требало је превладати стравичне последице рата које су биле видљиве на сваком кораку. Обнова порушеног, тешке материјалне прилике и гладовање милиона људи, проблеми приликом одређивања нових граница, појава новог моћног оружја – атомске бомбе... Чинило се да ће мир бити подједнако тежак као рат.⁶⁰¹

Да би се потпуније разумели различити аспекти политичких и економских односа Југославије и Совјетског Савеза у овом сложеном и важном периоду (као и њихови интереси, циљеви, тежње, очекивања и могућности), потребно је навести неке од основних карактеристика положаја у коме су се налазиле две државе по завршетку Другог светског рата, током 1945. године, године која је и за једну и за другу државу представљала значајну прекретницу, изменила ток и обликовала њихову даљу историју.⁶⁰² Јединице Црвене армије (ЦА) које су од августа 1944. стајале на Висли, у јануару 1945. су се на молбу савезника – који су се суочавали са немачким противударом у Арденима – наставиле своје победоносно наступање. До маја 1945. сломљен је нацистички отпор, а совјетске трупе су, поред СССР-а, учествовале у делимичном или потпуном ослобађању 13 држава Европе и Азије. Одлучујући допринос Црвене армије у победи над нацизмом обезбедио је Совјетском Савезу ореол победника и положај једне од две суперсиле. Углед Москве у светској јавности, као и поштовање према „првој земљи социјализма“, знатно су порасли. Упркос „антиимперијалистичкој“ идеологији и реторици совјетског режима, држава је практично стекла статус империје и уз САД је имала пре-

⁶⁰¹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 201–203; Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2004, str. 173–174; 176–182; *Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, Zagreb 2008, str. 433, 436, 463; Lj. Dimić, „KUDA I KAKO. Mitovi i znanje o istoriji Jugoslavije“, u: *Myths and stereotypes of the nationalism in ex Yugoslavia*, gl. i odg. ur. Darko Gavrilović, Novi Sad 2008, str. 14. О томе како су 1945. годину и различита релевантна питања из совјетске и југословенске историје у вези са овом значајном годином (па и одређене аспекте односа Југославије и Совјетског Савеза) сагледале српска и руска историографија током недавног обележавања седамдесете годишњице ове значајне историјске прекретнице, опширније: 1945. *Крај или нови почетак?*, Тематски зборник радова, гл. и одг. ур. Зоран Јаџетовић, Београд 2016; 1945 год: *формирование основ послевоенного мироустройства. Сборник материалов Всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию Победы в Великой Отечественной войне*, под. ред. В. Т. Юнгблюда, Киров 2015.

⁶⁰² Елена Зубкова, „Преодоление войны – преодоление победы: советская повседневность и стратегии выживания (1945–1953)“, у: *Победители и побежденные от войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950)*, под редакцией Б. Физелер, Н. Муан, Москва 2010, стр. 14, 28; А. Грациози, *История СССР*, стр. 209; З. Јаџетовић, „Реч уредника“, у: 1945. *Крај или нови почетак?...*, стр. 11–12; Марко Пејовић, *Односи Друштва за културну сарадњу Југославија–СССР и Свесавезног друштва за културне везе са иностранством 1945–1948. године*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2010, стр. 3.

судан утицај на основне правце развоја светске политике. Територија државе је повећана за преко 700.000 квадратних километара, а совјетски утицај је проширен на Централну, Источну Европу и значајан део Балкана. Предузети су кораци са циљем ширења утицаја на Далеком Истоку и ка Турској и Ирану.⁶⁰³

Међутим, иако су совјетски ратни успеси задивили све и СССР из рата изашао као једна од две суперсиле, држава је претрпела огромне губитке и разарања.⁶⁰⁴ Осим тога, упркос томе што је Црвена армија била највећа војна сила коју је Европа до тада видела, совјетски положај је додатно отежавала и појава новог моћног оружја са којим је располагао њихов главни конкурент. Атомске бомбе бачене на Хирошиму и Нагасаки, биле су уједно последња велика војна акција Другог светског рата и „прва велика дипломатска акција“ уперена против СССР-а. Како је Москва то доживела као претећу поруку упућену њој, исцрпљена земља морала је да настави са великим војним улагањима како би што пре дошла у посед сопствене атомске бомбе.⁶⁰⁵

Слично Совјетском Савезу, Југославија је у току Другог светског рата претрпела огромне људске и материјалне губитке.⁶⁰⁶ Услед Другог светског рата у Југославији је дошло до промене државног и друштвеног уређења. Већ крајем 1944. године, после ослобођења Београда – како се о томе сликовито изразио Милутин Миланковић – вечерње небо над престоницом било је „зарумењено интензивним црвенилом“ и осећало се да се ступа „на праг Новог доба“.⁶⁰⁷ Оно што је уследило 1945. године заиста је било „тренутак краја једног и почетка другог света на тлу Југославије“, „деконструкција старог и стварање новог друштва“.⁶⁰⁸ Народноослободилачки покрет је у том периоду, после – заједнички са Црвеном армијом – извојеване победе у Београдској операцији, добио битку за Србију и поразио „основног противника југословенске револуције – четнички покрет“. Постепено ослобађајући земљу Комунистичка партија Југославије је рушила стари поредак („Нема повратка на старо“!) и по окончању рата имала је одлучујући политички утицај у земљи. Због међународних разлога и „препурака“ великих сила, процес „легализације“ револуционарних промена је завршен постепено у току 1945. године. КПЈ је спроводила „системске друштвене и политичке промене“, започела је „темељну промену југословенског друштва, државе и њених институција“ по угледу на „прву земљу социјализма“.⁶⁰⁹ Револуционарну смену власти пратили су жестока одмазда и освета према противницима из грађанског рата, масовна репресија, строго кажњавање, хапшења и стрељања „без суда“ стварних или потенцијалних „народних непријатеља“,

---

⁶⁰³ А. Грациози, *Историја СССР*, стр. 204, 211–213; М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 161; Владислав Зубок, *Неуздавајућа империја. Советски Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева*, Москва 2011, стр. 45–53, 56–76; А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, *нав. дело*, стр. 360, 362; G. Voffa, *nav. delo*, str. 204.

⁶⁰⁴ Опширније у наставку поглавља.

⁶⁰⁵ А. Грациози, *Историја СССР*, стр. 204, 222; В. Зубок, *нав. дело*, стр. 53–54; G. Voffa, *nav. delo*, str. 195–196; Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016, str. 24–25; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 407–410, 432.

⁶⁰⁶ Опширније у наставку поглавља.

⁶⁰⁷ Milutin Milanković, *Sećanja*, Beograd 2008, str. 444; Д. Бонцић, „Београдски универзитет 1944/1945. – 'На прагу новог доба'“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 608. Упечатљиво сведочанство о „спољном изгледу“ „Београда под партизанима“, које јасно говори о томе у ком правцу ће се кретати развој Југославије, оставио је Фицрој Маклејна у извештају из јануара 1945. године: „Печат новог режима даје свуда присутна црвена звезда која сија изнад подијума биоскопа и концертних дворана, и блиста на изнова обојеним трамвајима [...]. Већина излога, као и готово сви владини и војни уреди, украшени су портретима маршала Тита, обично у друштву са портретом маршала Стаљина, ређе са портретима г. Черчила и г. Рузвелта. Совјетска застава вијори се подједнако често као и државна.“ – Đoko Tripković, „Извештај generala F. Maklejna – 'Beograd pod partizanima'“, *Istorija 20. veka*, 1/1987, str. 180.

⁶⁰⁸ З. Јањетовић, *нав. дело*, стр. 12; Предраг Ј. Марковић, Владимир Кеџмановић, *Tuto, разговор*, Београд 2012, стр. 116.

⁶⁰⁹ М. Јовановић, „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског“ устава СССР-а (1936)“, *Токови историје*, 1–2/2008, стр. 281; З. Јањетовић, *нав. дело*, стр. 11; М. Пејовић, *нав. дело*, стр. 3; П. Ј. Марковић, В. Кеџмановић, *нав. дело*, стр. 118; Lj. Dimić, *Jugoslavija i hladni rat*, str. 43.

„класни рат“ – „експропријација експропријатора“ – борба против „кулака“ на селу и политичко и економско развлашћивање грађанства („буржоазије“), „скоро техничко спровођење једне политике као већ освештане, неприкосновене, која искључује свако подвајање мишљења“ (Милан Грол), систематско онемогућавање било каквог озбиљнијег деловања опозиције грађанских политичара и прогон политичких неистомишљеника. Било је то време „револуционарног заноса за једне и великог страха за друге“.⁶¹⁰

Различите величине и капацитети држава, место и значај у светској политици су такви да је тешко поредити спољну политику, ширење територије и утицаја једне од две светске суперсиле са спољнополитичким амбицијама нове Југославије. Ипак, сразмерно својој величини, и Југославија је 1945. настојала да прошири свој утицај ван предратних граница. Заправо, намере југословенских комуниста – који су били пуни самопоуздања после самостално спроведене револуционарне смене власти у ратним околностима – за ширењем граница и утицаја, превазилазили су капацитете и могућности са којима су располагали. Млада, аутентична револуција која је спроведена у „стратешком окружењу“, веровала је да јој припада значајнија међународна улога и настојала је да у форми Балканске федерације „прикривено“ изгради своју „малу империју“. На својеврстан начин о томе сведоче у то време популарни стихови:

*Друг је Тито заслужио
Да је његов Балкан цио
И Европе један дио.*

У току 1945. године Југославија је исказала претензије ка територијама Италије и Аустрије, а „двоумила“ се по питању територијалних захтева према Мађарској. Још у току рата Јосип Броз Тито – који је придавао изванредан значај међународним односима – имао је планове о оснивању „балканског штаба“ који би координисао и руководио ратним дејствима југословенских, грчких, бугарских и албанских партизана. Југословенски утицај се настојао проширити и кроз мешање у грађански рат у Грчкој и идеју о стварању Балканске федерације у чији би састав, поред Југославије, улазиле Албанија и Бугарска. Поред ширења територије, ту се радило и о ширењу идејног утицаја. Млада југословенска револуција је „несумњиво утицала на Албанију и на неке околне земље, представљајући центар револуционарно-демократског зрачења на југу Европе“. Она је имала – речима Б. Петрановића – „експанзивну идеологију, исувише упућивала на свој пример, начелно није захтевала копирање, угледање, прихватање свог искуства, али је упорношћу истицања својих решења у суштини та решења наметала другима или, бар према властитим мерилима, процењивала резултате других, иако су околности могле бити сасвим друкчије.“ Неке од суседа је такво југословенско понашање иритирало – Димитров је у априлу 1945. писао Стаљину и у свом дневнику о „великој дози гордости“ и „вртоглавици од успеха“ код југословенских комуниста и Тита, о томе како они „неправилно“ и надмено гледају на Бугаре и њихову комунистичку партију. На Западу – који је југословенске комунисте доживљавао као најверније следбенике Москве и сматрао да је Југославија „совјетски сателит“ – такво југословенско спољнополитичко деловање је дочекивано непријатељски и тумачено као настојање Совјетског Савеза да прошири своју сферу утицаја.⁶¹¹

*

Међу факторима, чиниоцима који су највише утицали на економске односе Југославије и Совјетског Савеза у првим годинама после Другог светског рата спада стање у коме су се на крају највећег сукоба у историји човечанства налазиле привреде двеју држава – људски губици и материјална разарања која су обе државе претрпеле током рата, огромне унутрашње

⁶¹⁰Lj. Dimić, „KUDA I KAKO. Mitovi i znanje o istoriji Jugoslavije“, str. 14; П. Ј. Марковић, В. Кеџмановић, *нав. дело*, стр. 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126; М. Радојевић, *Милан Грол*, стр. 293–319.

⁶¹¹П. Ј. Марковић, В. Кеџмановић, *нав. дело*, стр. 126, 128, 130, 132; Lj. Dimić, А. Životić, *нав. дело*, стр. 27, 34, 197–198; Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 296; Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика ишизма. Четрдесетосма*, Подгорица 1999, стр. 41–42; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, str. 105–111, 116–117; Slobodan Selinić, Dušan Vajagić, *Jugoslavija i svet 1945–1950. Hronologija*, Beograd 2010, str. 44; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославију 1945–1955*, Београд 2012, стр. 45; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 50–51, 53–54.

потребе неохodne да би се извршила „обнова“. Без увида у та питања не могу се разумети карактер и физиономија узајамних односа, облици кроз које је вршена сарадња (и пружана помоћ), размере економске сарадње, темпо извршавања договореног, квалитет производа, различити проблеми и пропусти при реализацији споразумима и уговорима преузетих обавеза. Велика разарања, огромне унутрашње потребе Југославије и амбициозно замишљен план индустријализације, утицали су на огромне југословенске захтеве, стална „ургирања“ да се убрзају одређене испоруке, тешкоће да се успостави „баланс“ између великих увозних потреба и ограничених извозних могућности и кашњење испорука југословенских производа. Осим огромних унутрашњих потреба, сталним и великим југословенским захтевима допринесли су и идеализована представа југословенских комуниста о снази совјетске привреде и уверења да је СССР дужан да пружи „интернационалистичку“ помоћ. Са друге стране, огромни губици које је претрпео Совјетски Савез, стање у његовој привреди и потребе да се „обнови“ сопствена земља су утицали на то да Москва из објективних разлога није могла у потпуности и увек да изађе у сусрет југословенским захтевима и молбама. Како је „од југосл. предлога зависео [...] обим размене робе“ и како је совјетска страна – речима трговинског изасланика Југославије Виктора Жиберна са краја 1947. године – „до сада у главном прихваћала наше предлоге у погледу обима и номенклатуре размене“,⁶¹² посебну пажњу треба посветити размерама губитака које је претрпела Југославија, особеностима периода „обнове“ и преласка на планску привреду.

Какви су били људски губици Југославије у току Другог светског рата? Каква материјална разарања је претрпела? У каквом стању се налазила југословенска привреда на крају рата и у првим поратним годинама? Према налазима *Државне комисије за ратну штету и ратне злочине почињене од стране окупатора и њихових сарадника*, током рата је „погинуло, стрељано или на други начин уништено 1.706.000 лица“.⁶¹³ Овај број, који је југословенска влада саопштила Савезничкој репарационој агенцији, у историографији се карактерише као „сасвим [...] произвољан“. „Прорачуни“ демографа Богољуба Кочовића, „говоре о 1.014.000, односно најмање 900.000, а највише 1.150.000 ратних жртава“.⁶¹⁴ Милован Ђилас је у мемоарима на следећи начин прокоментарисао број жртава и на који начин је то питање доживљавано у Југославији на крају Другог светског рата: „губици су стравични, поготову за земљу од [око] 16.000.000 становника. А тада су се ти губици осећали куд год бисмо се макли, присутни у свему чега бисмо се дотакли или на што бисмо помислили...“⁶¹⁵ Међутим, није само број жртава фактор који је негативно утицао на привреду Југославије, односно на „радну снагу“ на коју се могло рачунати. Подаци *Државне комисије за ратну штету и ратне злочине почињене од стране окупатора и њихових сарадника у Другом светском рату*, које – као што смо видели – треба узимати са одређеном резервом (више као релативни показатељ великих последица које је рат оставио не радну способност становништва, него као апсолутно тачне бројке), говоре да је у Југославији током рата било онеспособљено за рад 425.000 особа,⁶¹⁶ да је 137.406 ратних заробљеника који су се после рата вратили у земљу – због тешких услова живота и рада – имало смањену радну способност за 30%; да је радна способност оних који су били интернирани у логоре (укупно интернираних је било 320.000, а живот је сачувала само трећина од тог броја) била смањена за 45%, а оних који су били на принудном раду, у земљи и ван земље – а таквих је било око 500.000 – смањена за 25%.⁶¹⁷ Такође, због „успореног прираштаја и умирања новорођене деце“, после рата је становништво било „са добрим

⁶¹²АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

⁶¹³Nikola Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996, str. 51.

⁶¹⁴С. К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*, стр. 9, 50.

⁶¹⁵М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, str. 428.

⁶¹⁶Н. Живковић даље појашњава: „Према степену оштећења здравља, та лица се деле у три категорије: 220.000 лица, чија је способност за рад смањена за 25%, 135.000 чија је способност за рад смањена 50% и 70.000 чија је способност за самостално привређивање смањена на 100%.“ (N. Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, str. 51.)

⁶¹⁷*Isto*.

бројем старих људи, чија је способност за самостално привређивање била веома лоша“.⁶¹⁸ На све то треба додати да је велики број „младића“ позван на одслужење војног рока, који је тада трајао од 24 до 36 месеци. Када се све то има у виду, „јасно је колико је Југославија имала мало расположиве способне радне снаге за привредну продукцију“.⁶¹⁹

И материјална разарања су била огромна. Југославија је крај рата дочекала у рушевинама. Укупна ратна штета (и директна и индиректна) је, по налазима поменуте *Комисије*, износила 46.900.000.000 америчких долара. Према једној другој процени, само „директна материјална штета“ била је 9 милијарди долара. Међутим, у историографији је већ скренута пажња на то да „доларске процене материјалних губитака не треба прихватати олако већ их више треба посматрати као неку врсту оријентира будући да се, за то време, радило о огромним износима“. Ако би се прихватила као „потпуно тачна“ процена од 46,9 милијарди долара „то би значило да је југословенска држава у рату изгубила износ раван свом четрдесетогодишњем националном дохотку“.⁶²⁰ Као илустрацију претрпљених разарања, да би се стекла представа о размерама претрпљене штете, навешћемо неке бројчане показатеље. На пример, током Другог светског рата у Југославији је било спаљено, срушено или теже оштећено 504.160 зграда „у градовима и селима“ (20% од укупног броја). Уништено је 289.000 сеоских домаћинстава „са целокупним инвентаром“, 18.000.000 воћака (24% укупног броја), 84.496 хектара винограда. Сточни фонд је претрпео огромне губитке (сачувано је 45% говеда, 38% коња, 36% оваца, 42% свиња,...), пољопривредне машине и алати су у доброј мери уништени, девастирано је 295.000 хектара расадника и шуме, а 175.000 хектара је „претворено у камењар“.⁶²¹ Што се тиче индустрије она је током рата била изложена „непосредном разарању и оштећењу“, одношењу и пљачкању машина и фабричких постројења, као и прекомереном искоришћавању. После рата, уз мале поправке, могло се користити 42% погона у хемијској индустрији, 47% погона у текстилној, 51% погона у металној, 70% у електро-индустрији, 78% у прехранбеној и 83,5% погона у грађевинској индустрији. Рударству су нанете огромне штете, практично није било рудника који је после рата могао да се „несметано користи“. Свеукупно, земља је непосредно после ослобођења пружала „слику праве пустоши“ (Никола Живковић), или, ако се послужимо речима Бранка Петрановића, „хаотични слику рушевине“.⁶²² Иако подаци *Државне комисије* нису довољно прецизни и поуздани и треба их узимати са одређеном резервом,⁶²³ остаје чињеница која довољно сама за себе говори – да је у Другом светском рату, после СССР-а и Пољске, Југославија претрпела највећа материјална разарања у Европи.⁶²⁴ Према неким истраживањима национални доходак Југославије се, због Другог светског рата, у периоду од 1938. до 1946. године, „преполовио“.⁶²⁵

На који начин су се размере губитака које је претрпела Југославија одражавале на привредне прилике у држави? Какви „задаци“ су стајали пред спољном трговином Југославије? Са каквим тешкоћама се Југославија суочавала у економским односима са иностранством? О томе какве су биле унутрашње потребе Југославије, проистекле из оволиког разарања, и са каквим тешкоћама се суочавало у овом периоду, упечатљиво сведочанство је оставио Никола

⁶¹⁸*Isto.*

⁶¹⁹*Isto.*

⁶²⁰Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnig društva Srbije 1945–1955*, Beograd 2013, str. 49; N. Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, str. 51.

⁶²¹Шумска привреда, која је пре рата била једна од најзначајнијих југословенских извозних грана, претрпела је велике губитке. На пример, од 3.800 пилана, само је 1.334 могло да ради. – N. Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, str. 52.

⁶²²N. Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, str. 51; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd 1988, str. 79.

⁶²³На пример, пишући о броју у „рату разрушених и девастираних стамбених зграда“ у Србији, Ивана Добривојевић наводи: „Статистички подаци о степену оштећења зграда у Србији се разликују од извештаја до извештаја, јер се пре свега радило о проценама а не о поузданој статистици [подвукао М. Нинковић].“ Наводећи различите податке из извештаја, литературе и периодике о истом питању, ауторка је показала како „официјелне податке“ треба „примити са резервом“ – I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 68.

⁶²⁴B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, str. 79.

⁶²⁵I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 47.

Петровић, повереник, односно министар трговине и снабдевања (1945–1946). Пишући о раду свог ресора он је у сећањима навео: „Повереништво за трговину и снабдевање – које ће после образовања владе Тито-Шубашић, односно Привремене владе Демократске Федеративне Југославије 7. марта 1945. године, добити назив министарство – било је обасипано са свих страна захтевима за више робе за тржиште и више сировина за индустрију, предмет сталне пажње и, још више, критике. Не сећам се да су нас, макар и једанпут, похвалили за наш рад. Увек се тражило више и боље, а свакодневна критика требало је да утиче на још веће напоре и још пажљивији однос према многобројним проблемима. Али оно чега је у земљи недостајало ниједно министарство није могло да изнесе на тржиште и подели, јер је земља, ратом разорена, у свему оскудевала. Унутрашње тржиште очекивало је од ресора трговине и снабдевања што више производа, а од спољне трговине што више сировина, резервних делова, па и машина за обнову у рату страдале индустрије и саобраћаја. У тој ситуацији повереништво, а затим министарство трговине и снабдевања, било је под непрекидном ватром. На нас се вршио стални и све јачи притисак, а ми смо могли изнети на тржиште само онолико колико је земља производила. Да би се дефицитарна роба увозила из иностранства, требало је извозити, што је опет зависило од количина роба произведених у земљи. Вртели смо се у некој врсти зачараног круга.“⁶²⁶ После реорганизације Министарства трговине и снабдевања, када је из његовог оквира издвојене Управа спољне трговине и подигнута у ранг министарства, Никола Петровић је постављен за министра спољне трговине (1946–1947). У сећањима је о тешкоћама са којима се спољна трговина Југославије суочавала после рата и месту које је СССР имао у спољној трговини ДФЈ/ФНРЈ, прибележио: „Веома много пажње морали смо посветити спољној трговини због несташице робе, поготово оне која је раније увожена. И ту смо наишли на веома велике тешкоће. Кад се Други светски рат завршио, требало је и времена и напор да се индустрија пребаци са ратног на мирнодопски колосек. На светском тржишту владала је огромна глад за робом већ и због тога што је рат за собом оставио многе рушевине, свуда се приступало обнови, а робу је било тешко наћи на светском тржишту. Нетачно је кад неки историчари тврде да смо ми, из политичких разлога, у првим послератним годинама намерно једнострано оријентисали нашу спољну трговину према Совјетском Савезу. Истина је да смо желели што развијеније трговинске односе са Совјетским Савезом и тим везама придавали велики значај, и то не само из политичких, него и из привредних разлога и потреба. И обрнуто, Совјети никада од нас нису тражили да размену добара једнострано оријентишемо према њима и земљама народне демократије, већ из простог разлога што су се и сами борили с огромним привредним тешкоћама и несташицама сваке врсте. У раздобљу обнове ратом опустошених крајева они то нису могли од нас тражити. Напротив, ми смо вршили сталан притисак да се уговорене количине што пре испоруче и закључе уговори за нове контингенте.“⁶²⁷

Из наведеног се у grubим цртама може видети како је стање у коме се налазила привреда Југославије могло утицати на економске односе Југославије и Совјетског Савеза. Ипак, како бисмо ову ширу „слику“ употпунили и ближе повезали са економским односима две државе покушаћемо у основним цртама да конкретније одговоримо на питања: На који начин су се огромни губици које је претрпела Југославија одражавали на економске односе две државе? Како су се наведене огромне увозне потребе Југославије одражавале на економске односе са Совјетским Савезом? А како југословенске скромне извозне могућности? Какви су проблеми проистицали из ове несразмере? Са једне стране, ратом разрушена Југославија је имала велике – на седницама Привредног савета су говорили „огромне“⁶²⁸ – увозне потребе. Дobar показатељ великих унутрашњих потреба Југославије и тога како се то питање одражавало на економске односе са Совјетским Савезом јесу стални захтеви југословенске стране да се „ургира“ испорука одређених производа или да се испита могућност набавке одређене ро-

⁶²⁶D. Popović, *nav. delo*, str. 66.

⁶²⁷Isto, str. 69–70.

⁶²⁸*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 1 (14.XII 1944–31.III 1949)*, priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd 1995, str. 226.

бе у СССР-у. На основу докумената Трговинског изасланства можемо навести одређене, упечатљиве, бројке – које треба узимати са резервом када су апсолутне вредности у питању, али су одличан релативни показатељ учесталости ових појава. У девет фасцикли са документима Трговинског изасланства смо наишли на 291 случај „ургирања“ за испоруку одређених производа. У телеграмима и депешама ови захтеви су праћени следећим назнакама: „хитно инсистирајте“, „хитно потребан“, „для удеветворения срочных потребностей“, „тражимо промптну испоруку“, „ургирајте“, „поставка указанных товаров является особо срочной“, „испорука веома хитна“, „ургирајте испоруку“, „форсирајте“, „хитно послати“, „настојте да се хитно испоручи“, „стање критично“, „просим срочнују поставку“, „просим ускорит“, „МАТЕРИЈАЛ КРИТИЧАН“ и сличним.⁶²⁹ Међу овим случајевима свакако су најупечатљивији они у којима се наводи да прети обустављање рада одређених фабрика или је до тога већ дошло, као и они у којима се наводи да су одређене делатности или рад читавих грана индустрије угрожени. Тако, на пример, у телеграмима упућеним Трговинском изасланству можемо читати: „Хитно ургирајте набавку лампи за наше радио станице. Прети опасност прекида емисија ако се најхитније не испоруче лампе. Упутите авионским путем“;⁶³⁰ „Индустрија боја и лакова у опасности да стане. Ургирајте хитну испоруку ланеног уља“;⁶³¹ „Због недостатка амонитрата обуставила је рад барутана Камник. Поред тога целокупно рударство је доведено у тежак положај. У вези предњегга настојте на сваки начин да до испоруке предвиђеног контингента дође што је пре могуће“⁶³² У телеграму којим је ургирана испорука азбеста наведено је: „ФАБРИКА САЛОНИТ ДВА МЕСЕЦА НЕ РАДИ УСЛЕД НЕДОСТАТКА АЗБЕСТА“;⁶³³ а у телеграму којим је ургирана испорука хлорног креча, можемо прочитати да: „УСЛЕД НЕДОСТАТКА ХЛОРНОГ КРЕЧА ПОСТОЈИ ОПАСНОСТ ЗАСТОЈА ИНДУСТРИЈЕ ПАПИРА“.⁶³⁴ Осим тога што речито говоре о стању југословенске привреде, ови телеграми су сведочанство и о значају совјетских испорука, без којих поједине гране привреде, очигледно, нису могле нормално да функционишу.

Велике унутрашње потребе Југославије су утицале и на југословенске молбе да совјетска страна почне са испорукама пре потписивања споразума о узајамним испорукама и закључивања уговора између увозних и извозних предузећа две државе. Москва је у току 1945, 1946. и 1947. године излазила у сусрет овим захтевима, мада – због особености организације совјетског спољнотрговинског апарата – совјетска „обједињења“ због материјалних ризика нису увек благонаклоно гледала на такве захтеве. Треба имати у виду да се југословенска страна ни у случајевима када је вредност њених испорука знатно заостајала за совјетским није устручавала да „ургира“ совјетске испоруке. Као што је то навео министар Н. Петровић: „Ми смо вршили сталан притисак да се уговорене количине што пре испоруче и закључе уговори за нове контингенте.“⁶³⁵ Иако су југословенске испоруке често доста заостајале за совјетским, тешко стање у коме се налазила југословенска привреда је доводило до тога да се из Београда траже додатне испоруке одређених производа или да се „ургирају“ испоруке неиспоручене робе. Иако треба имати у виду да су у питању ванредне околности, упечатљив пример је 1945. година: почетком августа је са југословенске стране била испоручена роба у вредности тек нешто већој од 3%, а у исто време министар Н. Петровић је тражио да совјет-

⁶²⁹У вези са укупним бројем треба напоменути да је у неким случајевима у истој поруци наведено да се ургира за више артикала, као и то да у овај број нисмо урачунали случајеве у којима се ургира слање одређене литературе, што опет на одређени начин сведочи о стању привреде Југославије. Као што смо помињали документи се налазе у регистратурском поретку и вероватно има понављања, нпр. у случајевима када је Изасланство добијало поруке од југословенских предузећа и по истом питању се обраћало совјетским обједињењима (АЈ, 9–184–192).

⁶³⁰АЈ, 9–186, Срзентић, Тодоровићу, 6.1.1946.

⁶³¹АЈ, 9–187, Одељење за увоз, Жиберни, 16.10.1946.

⁶³²АЈ, 9–184, Одељење за увоз Министарства спољне трговине, Амбасади ФНРЈ у Москви – за Жиберну, 16.10.1946. Два дана касније Изасланству је упућен још један телеграм истим поводом: „Обуставила рад барутана Камник. Испоруку амониум нитрата хитно ургирајте.“ (АЈ, 9–184, Миленковић, Жиберни, 18.10.1946).

⁶³³АЈ, 9–184, Телеграм Радовановића, Трговинском изасланству, 4.9.1946.

⁶³⁴АЈ, 9–184, Препис телеграма Министарства спољне трговине, без датума.

⁶³⁵D. Popović, *nav. delo*, str. 70.

ска страна повећа испоруку нафтних деривата, истичући да је додатна количина „крајње неопходна“ Југославији, нерочито због тога што ће пропасти цео род шећерне репе, ако гориво не буде набављено за фабрике шећера.⁶³⁶

Осим „ургирања“, о великим потребама југословенске привреде сведоче и чести налози да се испита могућност за набавку одређених артикала. У документима Трговинског изасланства наишли смо на 281 овакав случај. У наведену бројку убројали смо неколико ствари – обично испитивање могућности да ли се у СССР-у може набавити одређени артикал, затим интервенције у којима је тражено да се види шта је са испоруком одређених производа чија испорука је предвиђена на основу потписаних уговора, као и испитивање могућности да се испоручи додатна количина одређеног или одређених производа.⁶³⁷ Случајеви у којима је на југословенско тражење стизао негативан одговор преко Трговинског представништва СССР-а, а преко југословенског Трговинског изасланства, упркос томе, тражено да интервенише код совјетске стране (и понављани захтеви Торгрпредству), само говоре о томе колике су биле потребе југословенске привреда када је и поред одбијања настављено са тражењем.⁶³⁸ Осим стања у коме се налазила југословенска привреда, то је рађено и због тога што у сложеним привредним приликама после Другог светског рата поједини производи нису могли бити набављени на другој страни.⁶³⁹ Као пример великих унутрашњих потреба Југославије могу да послуже и случајеви када се, у одсуству могућности набавке на другом месту, пристајало на увоз производа веома лошег квалитета.⁶⁴⁰

Са друге стране, наспрам тако великих увозних потреба, стајале су крајње скромне извозне могућности Југославије, а девизна средства са којима се располагало била су скромна.⁶⁴¹ Реферишући у августу 1946. на седници Привредног савета о „задацима спољне трговине“ министар Никола Петровић је навео: „У нашем извозу пре рата 80% заузимала је стока, пољопривредни производи и дрво. Мислим да не треба да говорим о томе, како су та три сек-

⁶³⁶Опширније: М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 520–521.

⁶³⁷АЈ, 9–184–192.

⁶³⁸На пример: „Напомиње се да је као одговор на наше раније тражење од Торгрпредства у Београду да се количине наведеног семења повисе за 50 вагона, примили смо од Торгрпредства одговор да се нашем тражењу не може изаћи у сусрет. И поред тог одговора ово Министарство је и преко Торгрпредства поново интервенисало [...] да се количине наведеног семења повећа за један допунски контингент од 1.700 тона. Стога вас молимо да настојите да се из СССР обезбеде највеће могуће количине семена шећерне репе у оквиру наших повећаних требовања како би се обезбедила сетва 1947 г.за овај важан артикал у нашој привреди.“ – АЈ, 9–186, Одељење за увоз, Трговинском изасланику, 19.11.1946.

⁶³⁹На пример: „Поткрепљујемо молбу Хемпро за 200 тона натрон папира. Потребна критична на другом месту не можемо обезбедити. Испитајте могућност испоруке и рокове.“ – АЈ, 9–185, Павлич, Жиберни, 10.11.1947. Немогућност набавке „на другом месту“ је некад као аргумент коришћена и при „ургирању“ договорених испорука из СССР-а: „Министарство индустрије ФНРЈ тражи хитну набавку ланеног уља из иностранства пошто га у земљи више немамо а потребе су велике за Министарство индустрије, саобраћаја, народне одбране и рударства. Уговором са СССР предвиђена је испорука 3.500 т. ланеног семена па би било потребно да се та испорука пожури како би се отклониле штете које би настале ако се то уље не набави пошто би се силан материјал упропастио, незаштићен од атмосфералија. Напомиње се да испорука од УНРРА-е не долази у обзир, док компензације на којима ради ово Министарство са Турском за испоруку ланеног семена од кога се прави ово уље наилази на велике тешкоће. Стога настојте да се испорука ових 3.500 тона ланеног уља предвиђена новим уговором са СССР што пре изврши.“ (АЈ, 9–187, Одељење за увоз, Жиберни, 16.7.1946.)

⁶⁴⁰Сликовит пример за ово је сагласност за увоз моторног уља толико лошег квалитета да је његова употреба чак проузроковала оштећења и кварење машина које су га користиле. Одељење за увоз МСТ је почетком октобра 1946. по овом питању писало трговинском изасланику: „Употребом квалитета ових уља која нам је 'Сојузнефтекспорт' испоручивао, оштетили смо за око 20% камиона, велики део локомотива и др. Даљном употребом оваквих врсти може се претпоставити резултат. Потписивање трговачког уговора је уследило о поред овако неповољних услова с обзиром на квалитет, из разлога што су наше моменталне немогућности увоза са друге стране, приморале да га прихватимо. [...] Вама се ставља у дужност да у вези рекламације 'Југопетрол'-а интервенишете да се квалитет нафтних деривата бар донекле побољша, образлажући им проузроковану штету у нашој привреди услед употребе лоших квалитета. Нарочито настојте да се квалитети напред поменутих уља поправе с обзиром да су иста најлошијег квалитета.“ (АЈ, 9–186, Одељење за увоз Министарства спољне трговине, Трговинском изасланику у Москви, 1.10.1946.)

⁶⁴¹Е. Milak, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948“, str. 176.

тора страдала. Ми ћемо због тога имати страховите потешкоће. Огромно смањење наших извозних могућности мора се имати у виду као основна чињеница која утиче на рад наше спољне трговине [подвукао М. Нинковић].⁶⁴² Наведено стање се споро поправљало, па је средином 1947. године, две године после завршетка Другог светског рата, на седницама Привредног савета напомињано да је „диспаритет између наших увозних потреба и наших могућности извоза био огроман“.⁶⁴³ Имајући у виду наведено – као и заосталост југословенске привреде,⁶⁴⁴ чињеницу да је и пре рата извозна структура Југославије и Совјетског Савеза била готово идентична,⁶⁴⁵ размере претрпљених ратних разарања и велике унутрашње потребе, потом чињеницу да је одређене „конјунктурне“ производе требало пласирати на Запад да би се добиле преко потребне девизе⁶⁴⁶ – уместо је запитати се шта је то Југославија могла да понуди СССР-у? И на који начин је могла да „парира“ планираном увозу из СССР-а? Добар пример начина на који је овај проблем превладаван јесте држање совјетске стране током преговора за склапање споразума о узајамним испорукама за 1946. годину. Како су на југословенској страни наводили: „Један од најважнијих проблема трговинских преговора био је у томе како да се покрије разлика између нашег извоза и наших увозних потреба. Наше потребе за увозом су биле веће од наших могућности да увезу робу платимо.“ Како би се то решило, совјетска влада је „изашла у сусрет“ прво тиме што је „пристала да од нас купује и такве производе које уопште са друге стране не увози нити би пристала да увози, као на пример јабуке, или које и сама производи у довољној количини, као на пример намештај, или, најзад, на које совјетски потрошачи нису навикли и које тек треба увести на совјетско тржиште, као на пример ракија. Захваљујући овом разумевању и предусретљивости совјетске владе нама је дата могућност да се смањи разлика између наших извозних могућности и наших увозних потреба.“⁶⁴⁷ Овако смањена разлика је превладана другом мером – одлуком совјетске владе да Југославији да „робни кредит у износу од 9 милиона долара САД“. Услови под којима је дат кредит су били „врло повољни“ – рок отплате је био шест година, исплата је требало да почне „тек“ од 1948, а каматна стопа је износила 3%. На југословенској страни су сматрали да за ову одлуку совјетске владе „дугују дубоку захвалност“.⁶⁴⁸ Јасно је да је због политичких, а не економских разлога, СССР пристајао да увози робу за којом није имао потребе и да, у периоду сопствених огромних унутрашњих потреба, под повољним условима кредитира југословенски увоз.⁶⁴⁹

⁶⁴²*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 111–112.

⁶⁴³Isto, str. 226.

⁶⁴⁴Isto, str. 81.

⁶⁴⁵Marija Obradović, „*Narodna demokratija*“ у *Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995, str. 98–99, 100.

⁶⁴⁶*Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 75, стр. 179; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 511.

⁶⁴⁷АЈ, Фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, 50–64–284–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године. У историографији је на ову појаву указивао Б. Петрановић. Говорећи о спољнотрговинској размени две државе, он наводи: „Анализа структуре узајамних набавки је, према совјетским подацима, показивала да је од суме од 22 милиона долара, која до данас [није наведена ближа временска одредница, претпостављамо из контекста да је реч о 1947. години – прим. М. Н] изражава уговорене контракте, СССР давао Југославији 20 милиона долара 'добре робе' (нафта, метали, целулоза, кокс, антрацит), то јест 90% свих набавки. Међутим, Југославија даје од 19 милиона долара који изражавају примљене обавезе највише за 9,5 милиона долара 'добру робу' (метали, концентрати, цемент, паркет, конопља), док робу као шљиве, јабуке, пулпа, вино, бухач Совјетски Савез увози да би југословенска страна могла да исплати робу коју прима из СССР-а.“ (В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 47.)

⁶⁴⁸АЈ, 50–64–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁶⁴⁹Осим тога што је политичка воља одговорних фактора на совјетској страни директно утицала на могућност југословенске стране да „покрије“ (или бар значајно смањи) мањак извозних могућности, треба поменути да су и совјетске испоруке имале одређени – индиректан – утицај на југословенски извоз у СССР (и извоз уопште!); односно да је постојала одређена узрочно-последична веза између увоза из СССР-а и могућности југословенског извоза. У документима смо наилазили на примере да без испорука из СССР-а није било могуће покренути производњу одређене робе која је требала да буду извезена у СССР. На пример у току 1945. југословенска страна није могла да испоручи предвиђену количину стакла, јер због недостатка калциниране соде није могла да покрене производњу (совјетска страна је после упознавања са овим предузела мере да се испоруке калциниране соде убрзају), а испоруке метала и руда су зависиле од увоза експлозива, опреме и хемикалија из СССР-а

Међутим, ни могућност да извози „неконјунктурне“ производе и добије помоћ попут поменутог „робног кредита“, није у потпуности омогућавала Југославији да успостави „баланс“ у испорукама. И у току 1945, 1946. и 1947. године, југословенска страна је, како би смањила диспаритет између извозних могућности и увозних потреба, отказивала – „сторнирала“ – одређене испоруке из СССР-а, када год је то било могуће. Главни разлози за отказивање који су у документима навођени су набављање одређених производа преко Унре, покретање домаће производње и то што су залихе производа у земљи биле довољне за одређено време.⁶⁵⁰ Треба имати у виду да ово није била особеност само у робној размени са СССР-ом. Недовољно вођење рачуна о одсуству „резерви“ за извоз и девиза којима би се плаћала роба из иностранства, пропусти у организацији, координацији и раду југословенских органа – посебно чињеница да планирање и евиденција нису „функционирали [...] како би то требало“ – утицали су на то да је постојао, како су наводили на југословенској страни, „хаос у нашим увозним контингентима, у извршавању нашег плана увоза“ и било је „безброј случајева да се купују ствари које нам нису нужно потребне и без којих можемо да будемо“, „дешавало се да су увозили ствари које су мање важне или чак непотребне“. Због поменутог „огромног“ диспаритета у увозним потребама и извозним могућностима Југославије (на пример, 1947. године „потребе [Југославије] су износиле око 20 милијарди а извозне могућности свега око 7 милијарди [динара]“), спољна трговина ФНРЈ није имала „способност маневрисања“ и није могла „своје обавезе на вријеме испунити“, па је морало да долази до сужавања увоза. Морала се водити „борба за избалансирање увоза и извоза“, борба које је вођена „стално и непрекидно“, али некада „без довољно успеха“. На седницама Привредног савета ФНРЈ инсистирало је на томе да се коригује план увоза „из кога ћемо избацити све без чега можемо бити, што можемо да произведемо у земљи и без чега можемо животарити још годину, две“.⁶⁵¹ Из такве ситуације су проистицале и „директиве“ за смањењем увоза из СССР-а. Резимирајући стање по узајамним испорукама две државе у септембру 1947. године и констатујући да се „наш извоз споро одвија“ и да постоје тешкоће у извозу одређених производа, из Министарства спољне трговине су трговинском изасланику јављали: „Услед овакве новостворене ситуације, по директиви друга Помоћника ЦРНОБРЊЕ потребно је да се изврши редукација у нашем увозу по оним позицијама где је то могуће. У том смислу је добила упутство наша план-

---

(РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Крутикова А. Д. с Торговым Атташе Югославского Посольства в СССР г-ном Жиберна, от 8.6.45 г; Исто, Д. 9933, Запись беседы тов. Малова С. С. с Главным Директором государственных рудников и металлургических заводов г-ном К. Рекар от 28.3.45 г; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 521). Не можемо на основу прегледаних докумената навести неки прецизнији, бројчани податак о утицају ове појаве, али када имамо у виду поменуто чињеницу да су без совјетских испорука престајале са радом фабрике или чак читаве производне гране индустрије и да је увоз из СССР-а значајним делом покривао потребе југословенске индустрије за сировинама, јасно је да је утицај совјетских испорука на југословенски извоз морао бити велики.

⁶⁵⁰РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 10444, Л. 78, Начальник Отдела Югославии и Албании Швец, Заместителю народного комиссара внешней торговли СССР Семичастнову, 26.11.1945; Исто, Д. 757, Л. 36, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; АЈ, 9–184, Телеграм Министра спољне трговине, Трговинском изасланику у Москви, 26.11.1946; Исто, Шеф Хемијско фармацутског одсека Министарства спољне трговине ФНРЈ, Трговинском представништву ФНРЈ у Москви, 2.12.1946; Исто, Начелник одељења за увоз, Амбасади ФНРЈ у Москви – за Жиберну, 16.7.1946; Исто, ф. 185, Министарство спољне трговине ФНРЈ, Трговинском изасланику у Москви, 2.12.1947; Исто, ф. 186, Министарство спољне трговине, Жиберни, 5.3.1947; Исто, ф. 189, Одељење за увоз МСТ, Жиберни, 19.7.1946. М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 520. У документима Трговинског изасланства наишли смо на 81 случај одустајања од увоза неког производа или одређене пошљике. Напомињемо да број не треба посматрати као апсолутно тачан, већ као релативни показатељ учесталости одређене појаве. Од увоза из СССР-а се одустајало у случају лошег квалитета, неодговарајућих димензија или високе цене производа; мада се највећи број случајева односи на горепоменуто одустајање од увоза јер су потребе за одређеним производом задовољене на други начин – пре свега испорукама Унре, покретањем производње у Југославији или због тога што су постојеће залихе довољне. (АЈ, 9–184–192.)

⁶⁵¹*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 117, 221, 222, 223, 226, 227.

ска група увоза.⁶⁵² И поред преиспитивања увозних потреба Југославије и одустајању од увоза одређених производа из СССР-а, ипак се понекад дешавало да се увезе и нешто што није било потребно.⁶⁵³

Упркос свему наведеном, у периоду од 1945. до 1948. године Југославија је стално каснила са извршавањем својих обавеза према СССР-у и увек је била у „минусу“ по вредности испоручене робе. Ова одлика економских односа две државе је примећена у историографији. На пример, Бранко Петрановић о томе наводи: „У узајамним односима вредност југословенских лифериција је била свуда мања него вредност совјетских и Југославија је стални дужник. О томе сведоче следећи подаци: 1. јануара 1946. дуг Југославије је био 10,5 милиона долара, 1. априла 1946. – 7,3 милиона долара, 1. октобра 1946. – 4 милиона долара, 15. фебруара 1947. – 2,5 милиона долара.“⁶⁵⁴ Иако се трговинска оператива СССР-а – совјетска „обједињења“ – жалила „на раскорак у међусобној размени, на наша задоцњења у извршавању уговора“ и изражавала жељу „да се убрза са извршењем уговора и са ликвидацијом пасиве“,⁶⁵⁵ политика је утицала на то да се са совјетске стране, у већој или мањој мери, све до првих месеци 1948. године и погоршања у односима две државе, толерише стално кашњење испорука и дуг југословенске стране. Колики значај је такво совјетско држање имало, видело се у овом периоду – у току прве половине 1948. године – када је на основу спорог извршавања југословенских испорука совјетска страна (иако је претходно дала сагласност) крајем фебруара отказала вођење преговора за потписивање протокола о узајамним испорукама за 1948. годину, када су совјетски представници почели да „одбијају, односно одуговлаче потписивање нових [совјетских] испорука“ и уопште када је совјетска страна почела да инсистира да се успостави баланс у испорукама.⁶⁵⁶ Све то је – ако се има у виду карактер претходних односа – представљало облик економског притиска на Југославију.

Иако је при отказивању преговора за 1948. совјетској страни кашњење испорука послужило као изговор, трговински изасланик В. Жиберна је био мишљења: „Не верујем да [би] у односу према нама поступили тако како је то урађено а да смо у реду испуњавали наше обавезе по извозу.“ Како би дошло до баланса у испорукама Трговинско представништво СССР-а је у „првом кварталу“ предузело „низ мера“ да се убрзају југословенске испоруке.⁶⁵⁷ Међутим, у пролеће 1948. године разлика у вредности испоручене робе је била велика, а положај Југославије по том питању је додатно отежавало и то што је услед немогућности отказала извоз одређене робе. На основу општих дешавања у економским односима две државе и изјава совјетских представника, трговински изасланик Југославије је крајем марта „предосећао“ да ће совјетска страна предузети активније кораке ка „избалансирању испорука“. ⁶⁵⁸ Развој догађаја је потврдио такве претпоставке, па је В. Жиберна у првој половини маја по питању „Протокола о узајамним испорукама од 5/VI/47 г.“ писао: „У току последњег месеца

⁶⁵² АЈ, 9–185, Заменик начелника др Слободан Карић, Трговинском изасланству – Москва, 1.10.1947.

⁶⁵³ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 223.

⁶⁵⁴ В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 47. Детаљније ћемо се динамиком испорука обе стране бавити у наредном поглављу.

⁶⁵⁵ АЈ, 9–186, Тодоровић, Министарству спољне трговине, 20.3.1946.

⁶⁵⁶ АЈ, 9–188, PRO MEMORIA, 1.4.1948.

⁶⁵⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 73, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

⁶⁵⁸ Трговински изасланик је 1. априла 1948. прибележио: „СТАЊЕ УЗАЈАМНИХ ИСПОРУКА. [подвучено у документу – прим. М. Нинковића] Из Београда немам о томе обавештења. Али предосећам да ћу скоро бити о томе обавештен од стране Руса, и да ће Руси званично опоменути нас и тражити избалансирање испорука. Изгледа да наша пасива расте. На састанку одржаном 30 марта у 'Експортљону' по питању испорука памука, директор конторе за памук г. Свидлер учинио је примедбу која ми изгледа, ако је повежем са ставом Минвнешторга у последње време, симптоматична. Свидлер није компетентан да даје такве изјаве и избрбљао је оно што не би смео. Његова изјава своди се к следећем: 'Говори се да Југославија слабо испуњује своје обавезе према постојећем Споразуму, и да данас постоји доста велико дуговање. Говори се даље да је Југославија продала куделу и соду коју би требало да испоручи СССР у друге земље тако да данас није у стању испоручити их и испунити своје обавезе према СССР-у'. То је речено узгредно. [...] Ако узмемо у обзир да о томе зна чиновник ранга Свидлера може се закључити да се о томе разговарало у Минвнешторгу и да су у вези тога дате извесне инструкције. Вероватно су преко Торгпредства већ предузете или ће бити предузете одговарајуће мере.“ (АЈ, 9–188, PRO MEMORIA, 1.4.1948.)

дошло је у развоју робног промета између нас и СССР-а до озбиљних догађаја и промена. Чињенице све више показују да је Совјетска Страна приступила и предузима конкретне мере, које иду за тим: 1/ да се постигне баланс код извршења текућих испорука, 2/ да се постигне и успостави општи баланс испорука који се пореметио због отказивања с наше стране неких позиција са наше извозне контингентне листе. [...] Совјетска Страна с обзиром на такво стање није спремна да сада преговара и закључује нове испоруке на терет Споразума о робној размени [...] укупна разлика у општем балансу узајамних испорука износи око 12,000.000 долара. [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] Ова разлика од 12 милиона долара у општем балансу испорука представља, по нашем мишљењу, основно питање у нашим актуелним економским односима са СССР-ом. За ову вредност треба да Југославија обезбеди нове испоруке робе да би се могао постићи баланс узајамних испорука. [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића].⁶⁵⁹ Совјетски подаци о извршавању узајамних испорука по Протоколу Споразума од 5. јула 1947, показују да је југословенско задужење било мање (нпр. 1. априла „минус“ југословенске стране је био 6,3 милиона долара),⁶⁶⁰ па је вероватно да је у бројку од 12 милиона урачунат и дуг по кредитним споразумима. Како год, држање совјетске стране се драстично изменило у односу на претходне године и почетком јуна 1948. је постигнут баланс у испорукама. Како се не би десило да совјетске испоруке буду веће од југословенских, Трговинско представништво СССР-а је састављало месечне „графике“ југословенских испорука, усаглашавало их са министарствима спољне трговине Југославије и Совјетског Савеза и на дневном нивоу пратило њихово извршавање. Такав строги надзор над темпом југословенских испорука совјетска страна је вршила и 1948. и 1949. године, све до прекида односа.⁶⁶¹

Слично овоме, „1948“ је показала сав значај дотадашњег совјетског пристајања да увози „неконјунктурне“ производе, како би Југославија могла да смањи „јаз“ између својих увозних потреба и извозних могућности. То питање се прво одразило у јануару 1948. године приликом југословенских преговора са „Совјетском зоном окупације Немачке“. Мада робну размену између Југославије и „Совјетске зоне окупације Немачке“ не можемо, строго посматрано, да подведемо под тему наше дисертације, јасно је да је она била под директним совјетским утицајем. У периоду добрих односа, када је Москва настојала да изађе у сусрет југословенским захтевима када год је то било могуће, на југословенске захтеве су знали да одговоре и са: „Одговориће чим провере све могућности, укључујући и испоруке из совјетске окупационе зоне у Немачкој“,⁶⁶² а у току 1947. Југославија је са Совјетском окупационом зоном потписала и уговор о робној размени.⁶⁶³ Колико је та размена била значајна за „структуру и обим“ југословенске спољне трговине, добро се види из телеграма министра спољне трговине Милентија Поповића, упућеног 20. јануара 1948. Богдану Црнобрњи, који је тада у Москви водио преговоре: „Разговори са совјетском зоном запели. Руси се интересују углавном за наше високо коњуктурне артикле. Њихово интересовање за наш рударски топионски сектор износи пет милиона долара од укупно шест милиона колико је њихово интересовање за укупан извоз из Југославије. [...] Не желе да узимају наше пољопривредне прехрандбене артикле и узимају мале количине дрвета. Овим се угрожава структура и обим најег извоза уопште према свим државама. Интервениши озбиљно и хитно да узму дрво и широку листу пољопривредно прехрандбених артикала и тражи да снабдевамо њихову војску у Немачкој.“⁶⁶⁴ После овога су и трговински изасланик В. Жиберна, и Б. Црнобрња, и М. Ђилас код надлежних совјетских органа покретали то питање и жалили се на „низ тешкоћа“ који се појавио у преговорима са „Совјетском војном администрацијом у Немачкој“, али без резултата;

⁶⁵⁹АЈ, 9–188, Трговински изасланик, Помоћнику министра спољне трговине Црнобрњи, 11.5.1948.

⁶⁶⁰РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 74, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

⁶⁶¹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 73, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Исто, Д. 6254, Л. 62, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1949 год.

⁶⁶²АЈ, 9–186, Жиберна, Петровићу, 1946.

⁶⁶³Опширније о робној размени Југославије са „Совјетском окупационом зоном у Немачкој“ – РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 147–148, Справка о торговле советской зоны оккупации Германии с Югославией за 11 месяцев 1947 г.

⁶⁶⁴АЈ, 9–189, Поповић, Црнобрњи, 20.1.1948.

па су 1948. године југословенски извоз у „совјетску окупациону зону Немачке“ чинили „високо конјунктурни артикли“.⁶⁶⁵ У економским односима Југославије и СССР-а, ова промена држања се непосредно осетила приликом трговинских преговора вођених крајем 1948. године, када је совјетска страна тражила само „најважније“, „најконјунктурније артикле“ за увоз из Југославије – а са друге стране није нудила „оне артикле који су нама били најпотребнији“.⁶⁶⁶ Тек на овај период, 1948. и 1949. годину, може да се односи Дедијерова тенденциозна примедба о неправедној „структури размене“: „Руси су нарочито инсистирали да им дајемо битне артикле, које је наша земља могла без тешкоћа да пласира на међународно тржиште. Ту у првом реду долазе обојени метали, разне руде, кудеља, хмељ.“⁶⁶⁷

*

Наспрам огромних југословенских потреба и захтева мотивисаних великим ратним разарањима, потребама државе за обновом и амбициозно замишљеном индустријализацијом, као и идеализованим представама југословенских комуниста о економској снази „прве државе социјализма“, стајао је СССР који је током Другог светског рата претрпео огромна разарања и имао велике унутрашње потребе за обновом. У домаћој историографији је већ скренута пажња на то да „ваља имати у виду да је СССР опустошен и разорен у рату, са огромним бројем [изгубљених] људских живота, давао предност властитој обнови и реконструкцији. Поготово у условима убрзаног наоружавања“.⁶⁶⁸ Амбасадор В. Поповић је у фебруару 1947. о томе јављао: „Совјетски Савез је у послератном периоду мобилисао све своје привредне снаге за што бржу обнову земље. Потребне унутрашње обнове су толико велике да ће за неколико година скоро потпуно апсорбовати домаће производне снаге. Због тога СССР данас не поседује посебних резерви одређених за спољњу трговину.“⁶⁶⁹

Иако су совјетски ратни успеси задивили све и СССР из рата изашао као једна од две суперсиле, губици које је СССР поднео били су огромни: процене демографских губитака крећу се између 26 и 27 милиона, уништено је 1.710 градова, 25 милиона људи је остало без домова, хиљаде предузећа онеспособљено за рад и хиљаде километара железничких пруга онеспособљено за саобраћај. Ситуација у совјетској привреди на крају рата била је изузетно лоша, што се види и по томе што су приходи од индустрије били просечни, стопа производње ниска, а фабричка постројења застарела.⁶⁷⁰ Снабдевање становништва је било изузетно слабо и осећао се знатан мањак животних намирница. Недостатак је постојао још од пољопривредне кризе 1931–1932, док је рат знатно погоршао стање, а ситуацију су отежавале и лоше жетве првих послератних година: жетва 1945. је била тек просечна, а жетву из 1946. је уништила суша катастрофалних размера. Због неорганизованости саобраћаја велики део СССР-а је 1946. и 1947. био погођен бедом. Рационализација снабдевања хране је била на снази све до децембра 1947. године.⁶⁷¹ Проблем је представљала и нестација стамбених објеката, за коју се може рећи да је достигла „драматичне“ размере, јер је 1945. године 18 милиона људи жи-

⁶⁶⁵РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 4–5, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичастнова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Црнобрња, состоявшейся 31-го января 1948 года; Исто, Л. 180, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. МИКОЯНА А. И. с представителем Югославии г. ДЖИЛАС, 3 февраля 1948 года; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 111, 248; Исто, Л. 145–146, Запись беседы Нач. Отдела Германии с Торговым Атташе Югославского посольства г-ном Жиберна, от 27 января 1948г; ДА МСП, ПА, 1948, ф. 77, дос. 13, Пов. 417918 (77/246–77/247), Билтен Министарства иностраних послова, број 15, Београд 1948, стр. 17–18.

⁶⁶⁶ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, *Економски односи између ФНРЈ и СССР-а*.

⁶⁶⁷V. Dedijer, *Izguljena bitka J. V. Staljina*, str. 129.

⁶⁶⁸B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 46.

⁶⁶⁹АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁶⁷⁰Х. Т. Вилетс, „Совјетска Русија“, у: *Историја Русије*, приредили Д. Оболенски и Р. Оти, Београд 2003, стр. 320; *Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 505–506; А. Грациози, *Советский Союз в 209 цитатах 1914–1991*, стр. 124–125; Е. Зубкова, *нав. дело*, стр. 14–28; Владислав Зубок, *нав. дело*, стр. 16–17; Robert William Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, New York 1998, pp. 58–65; А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, *нав. дело*, стр. 360–363.

⁶⁷¹*Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 505.

вело у баракама, део њих чак и у обичним дашчарама.⁶⁷² Ширу слику и одређену представу о економској снази СССР-а нам на одређени начин даје поређење производње ливеног гвожђа, челика, угља и струје у Совјетском Савезу и Сједињеним Америчким Државама 1945. године, односно у Немачкој 1944. Док је СССР 1945. године производио око 9 милиона тона ливеног гвожђа, САД око 50 милиона тона, а Немачка је 1944. производила 17 милиона тона. Челика је СССР произвео око 12 милиона тона, САД око 72, а Немачка (1944) око 19 милиона тона. Што се тиче угља, СССР је произвео 148 милиона тона, САД око 571, а Немачка (1944) око 153 милиона тона. Производња струје је била следећа: СССР око 45 милијарди kWh, САД 271 милијарду, а Немачка (1944) 74 милијарде kWh.⁶⁷³

Године 1946. у „домовини социјализма“ поново је уведено петогодишње планирање (четврти петогодишњи план). У литератури се наводи да је његов главни циљ био да се предратна индустријска производња утростручи и да се на том пољу постигне самодовољност,⁶⁷⁴ међутим има и опречних мишљења, да су, у ствари, циљеви овог плана били „релативно скромни“.⁶⁷⁵ Опоравак индустрије је био брз, а нарочито нагло је почела да се развија тешка индустрија, док је напредак осталих привредних грана био слаб,⁶⁷⁶ а индустрија робе за ширу потрошњу је у доброј мери „жртвована“.⁶⁷⁷ Још једно од обележја овог периода, а и иначе, је да је СССР одржао повећан војни буџет.⁶⁷⁸ У литератури се наводи да је раздобље 1945–1947. представљало „доба најтеже бијезде“, док се од 1948. почело осећати благо побољшање.⁶⁷⁹

Како је примећено у историографији, Совјетски Савез се 1945. нашао у „парадоксалном положају“, са великим „раскорак“ између његовог статуса суперсиле и скромних економских могућности.⁶⁸⁰ СССР је после Другог светског рата, како би очувао ауторитет стечен ратним победама, требао да помогне обнову источноевропских држава које су се нашле у његовој „интересној сфери“. Међутим, њему самом је требала таква помоћ.⁶⁸¹ Ерик Хобсбаум наводи да је СССР из рата „изашао у рушевинама, ослабљен и исцрпљен“, да је „његова мирнодопска привреда [...] била у дроњцима“ и додаје да му је „била потребна свака економска помоћ коју је могао да добије“, односно да му је економска помоћ била „очајнички потребна“.⁶⁸² Совјетска привреда објективно није била у могућности да реши велике економске проблеме који су постојали широм Источне Европе. СССР је настојао да пружи помоћ колико год је могао – на пример, без обзира на глад која је 1946–1947. године владала на великој територији СССР-а, у државе „народне демократије“ – Бугарску, Пољску, Румунију, Чехословачку и Југославију – било је извезено 2,5 милиона тона житарица. Међутим, помоћ коју је

⁶⁷²Isto, str. 506.

⁶⁷³Isto.

⁶⁷⁴Х. Т. Вилетс, *нав. дело*, стр. 321.

⁶⁷⁵Што се тиче тешке индустрије производња ливеног гвожђа, челика и кованог гвожђа је 1950. требала бити мања за више од 10% од оне која је планирана за 1942. трећим планом. Производња нафте је требала бити 2/3 количине предвиђене за 1942. годину (*Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945)*, str. 506).

⁶⁷⁶Пољопривреда је пропадала, јер није улагано у њу. Несташице су биле велики проблем, као што је већ поминуто. (Х. Т. Вилетс, *нав. дело*, стр. 321)

⁶⁷⁷*Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 506. Жртвовање производње робе за ширу потрошњу је остало карактеристично до краја постојања СССР-а.

⁶⁷⁸СССР је смањило војни буџет за 52% у односу на ратни, док су САД-е и Велика Британија смањили буџете за 85%. Године 1948. војни трошкови су представљали 16% совјетског националног дохотка, наспрам 5% америчког и по 7% британског и француског националног дохотка (*Isto*, str. 507). СССР је током Хладног рата издвајао велика средства за војну индустрију, у том сектору трошкови истраживања и производње били су неважни и због тога је СССР могао деценијама да одржава корак са САД у оквиру „трке у наоружању“ – Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd 2009, str. 201–202.

⁶⁷⁹*Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 507.

⁶⁸⁰Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова, *нав. дело*, стр. 32.

⁶⁸¹Алексей Александрович Костин, „Економические отношения Югославии и Соединенных Штатов в 1945–1948 гг“, *Ярославский педагогический вестник*, Том I (Гуманитарные науки), Но. 3/2011, стр. 100.

⁶⁸²Е. Hobsbaum, *нав. дело*, str. 178–179.

СССР пружао није била довољна да подмири све потребе и није била „систематског карактера“. ⁶⁸³ Од таквог СССР-а, коме је самом била потребна помоћ и који је, осим својих огромних унутрашњих потреба, морао да води рачуна о низу држава „народне демократије“, југословенско руководство је очекивало огромну помоћ.

Када погледамо документе везане за преписку различитих субјеката југословенско-совјетских економских односа, у њима наилазимо на ствари које сликовито говоре о стању привреде СССР-а. На пример, делови телеграма који говоре о немогућности испоруке одређених производа, у којима се саопштава да „у овој години не могу нам ништа испоручити“, да „сви су изгледи да неће моћи извршити обавезу, јер је велика оскудица у овом артиклу“, поруке у којима стоји да је „одбијена испорука“ или се наводи „Совјети одбили да нам испоруче“, „неће моћи изаћи у сусрет, из разлога што је код њих сва производња по пумпама за неколико месеци ангажована“, „током јуна неће моћи ништа испоручити и да ће тек крајем јуна дати график даљих испорука“, „ПРОМЕКСПОРТ НЕЋЕ МОЋИ У ЈУНУ ИСПОРУЧИТИ СТОП ОБЕЋАВАЈУ ТЕК ЈУЛИ–АУГУСТ СТОП ЂОМИН ИЗЈАВЉУЈЕ ДА ИМАЈУ ПОТЕШКОЋЕ“, „димензије које Ви тражите не производе у довољним количинама да би могли и нама уступити“, „не могу испоручити пом. гуме из разлога што исте производе у мањим количинама и само за своје унутрашње потребе“. Даље, делови телеграма у којима се наводи да је извршен „ПРЕКИД ПРОИЗВОДЊЕ“ или су „ПРЕКРАТИЛИ ПРОИЗВОДЊУ“; у којима се саопштава: „изговарају се, да им је то врло тешко остварити“; или се пак „ургира брзо слање робе“; у пољопривреди и сточарству су се последице изазване ратом умножавале слабом жетвом у поратним годинама: „Крутиков упозорио да је њихова летина подбацила, али да ће настојати да нам максимално изађу у сусрет“, „соје немају довољно“, „Експортхлеб не може дати тражено семе, јер је за време рата ова култура уништена и потребно је неколико година док се обнови“, „појавила се болест на стоци. Ветеринарске власти су забраниле даљи извоз стоке“. Уочљива је и немогућност или тешкоће при испуњавању одређених услова везаних за квалитет: „Пошто не пристајете на слабији квалитет од предвиђеног у уговору то питање нећемо ни постављати. Референт у Промекспорту је хтио да пита фабрику по томе јер у квалитету по уговору је тешка ситуација.“; као и рекламације на робу која „не одговара уговореном квалитету“. ⁶⁸⁴

Осим уверења у економску моћ СССР-а, за потпуније разумевање теме која нас интересује, битан је и увид у то каква је била представа о привредним приликама у СССР-у, пре свега током периода од 1945. до почетка 1948, коју су пружали извештаји југословенских званичника? И да ли се та слика временом мењала? На примерима извештаја које је слао трговински изасланик може се видети како се представа о привредним приликама у СССР-у временом мењала и како су се сазнања ширила. Извештаји из 1945. године које је слао трговински изасланик из Москве заснивају се углавном на писању совјетске штампе и преносу званичне ставове, без критичког осврта, што је наравно повезано и са почетним тешкоћама у раду Изасланства и добијањем правог увида у стање ствари. На пример, трговински изасланик је 1. октобра 1945. упутио Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања извештај о петогодишњем плану СССР-а за период 1946–1950, који је настао на основу чланка из ревије „Плановое хозјајство“ (рус. *Плановое хозяйство*). У тексту се не наводи ништа

⁶⁸³Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова, *нав. дело*, стр. 46–47.

⁶⁸⁴АЈ, 9–184, Трговински изасланик, Увозном одељењу Министарства спољне трговине, 4.10.1946; Исто, Трговинско изасланство – Москва (В. Жиберна), Хемпру, 31.1.1947; Исто, Предузеће за увоз и извоз лекова Југолек, Одељењу за увоз, 31.10.1946; Исто, 9–185, Жиберна, Црнобрњи, 10.4.1948; Исто, Жиберна, Савезној семенској централи, 18.12.1947; Исто, Караџић, Савезна прехранбена –Станковић, 30.3.1948; Исто, Жиберна, Павличу, 9.3.1948; Исто, Жиберна, Савезној семенској централи, 17.10.1947; Исто, Жиберна, Павличу, 15.10.1947; Исто, 9–186, Жиберна, Петровићу, 1946 (пов. бр. 659); Исто, Вебер, Жиберни, 11.3.1947; Исто, Жиберна, Увозном одељењу МСТ, 4.10.1946; Исто, В. Манце, Хемпру, 11.12.1947; Исто, 9–187, Жиберна, Централно прометно а. д, 22.3.1947; Исто, 9–188, Жиберна, Берза за увоз и извоз Министарства спољне трговине, 27.1.1948; Исто, Жиберна, Павличу, 1.6.1948; Исто, Жиберна, Хемпру, 27.9.1947; Исто, Жиберна, Павличу, 13.9.1947; Исто, Станковић, Хемпру, 7.6.1948; Исто, Станковић, Хемпру, 1.6.1948; Исто, 9–189, Жиберна, Југоауту, 2.3.1948; Исто, Жиберна, Генералној дирекцији за кожу и гуму, 10.3.1948.

конкретно о огромним разарањима која је претпео СССР (на једном месту се каже да је СССР „часно издржао невиђена искушења ратног времена“, а одмах затим се додаје да је „совјетска економика изашла из рата оснажена“), већ је цео текст прожет оптимизмом. Наводи се да је рад на обнови почео још у данима рата и да „успешан ток радова на обнови у току рата доказ је о огромним унутрашњим силама социјалистичке економије“. Помиње се и да је обим изградње у ослобођеним областима „превазишао [...] доратни ниво“, што свакако није било тачно. Оптимизам који провејава кроз текст добро одсликавају следеће реченице: „Совјетска привреда не познаје кризу хипер-продукције. Совјетској привреди не прете потешкоће које проживљују друге државе где послератно преуређење привреде проузрокује смањење капацитета продукције у низу привредних грана и масовну беспослицу. Сталан пораст и стабилност ратне привреде земље створили су за време рата чврсту основу за мирну послератну изградњу.“⁶⁸⁵

Како је време пролазило и како је стицан увид у економско стање у СССР-у праћењем тамошњих прилика и из саме праксе економских односа између Југославије и СССР-а, извештаји трговинског изасланика су почели добијати димензију критичности, тј. увиђања реалног стања ствари. У извештају из марта 1947. године говори се о „акутним проблемима совјетске економије“ и помињу се последице Другог светског рата на совјетску привреду. Пореди се производња из 1942. са планираном производњом за 1950. годину и износе се поједина запажања: за метале показатељи из 1942. прекорачују показатеље из 1950. године („развој совјетске производње метала задржан за десет година“); поредећи, даље, ниво производње види се да је добијање угља имало застој од осам година, нафте петнаест (тек око 1955. очекивало се да ће се производња изједначити са оном из 1942); застој у производњи текстилних сировина је био осам година (за 1950. се очекивало да буде исти као 1942); застој пољопривредне производње је био 9–10 година; сточарство – застој углавном 10 година, у неким гранама и већи – нпр. у коњарству 15 година, и тако даље.⁶⁸⁶

У периоду после Другог светског рата у Југославији се веровало да СССР има економску моћ да задовољи југословенске увозне потребе за сировинама и индустријским производима за обнову привреде и да прихвати добар део југословенског извоза. Пишући о спољној трговини Југославије у овом периоду, Енес Милак наводи да је ово уверење трајало две године и да је пољуљано због тога што СССР није могао у току 1945. и 1946. године да испоручи уговорене квоте сировина и индустријских производа.⁶⁸⁷ Међутим, иако су се на југословенској страни постепено ширила сазнања о привредним могућностима СССР-а, до почетка сукоба је – због великих унутрашњих потреба – одржан континуитет високих очекивања и захтева за помоћ од СССР-а, о чему добро сведоче југословенски захтеви постављени у току јануара и фебруара 1948. године.

Чак и личности које су биле добро упознате са економским приликама у СССР-у, попут амбасадора Владимира Поповића који је у својим извештајима скретао пажњу на тешке економске прилике у „првој земљи социјализма“, морале су – због инструкција које су добијале – да траже повећање одређених испорука или скраћивање рокова. У фебруару 1947. В. Поповић је писао: „Сматрам за потребно да Вам јавим, мада знам да Вам је то познато, да су економски услови у којима сада живи совјетски народ заиста врло тешки. Молотов и сви редом са којима сам се састајао нису пропустили, а да не кажу, да су у економском и финансијском погледу стегли што се год више могло, истичући да те мере нису предузели само због тога, што је прошла година била неродна и што годишњи план није по свим гранама стопроцентно успео, већ у првом реду због тога, што стварају велике резерве. То сте могли приметити и из говора друга Александрова, који садање економско стање, узимајући у обзир садање задатке и потребе, упоређује са стањем из 1921. године.“⁶⁸⁸ Почетком фебруара 1947, југосло-

⁶⁸⁵АЈ, 9–184, Трговински изасланик, Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања – Петогодишњи план обнове и напретка народне привреде СССР од 1946–1950 године, 1.10.1945.

⁶⁸⁶АЈ, 9–185, Критички преглед спољне трговине СССР-а за 1945/46 г, март 1947.

⁶⁸⁷Е. Milak, *nav. delo*, str. 178.

⁶⁸⁸В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 48.

венски амбасадор је у вези са оснивањем мешовитих „металургијских друштава“ јављао да су му и Молотов и Микојан рекли „да се за сада не можемо надати озбиљнијој помоћи с њихове стране, у првом реду због тога што они нису могли да купе минимум машина у иностранству ни за подржање својих металургијских завода. Осим тога наводе као разлог да не располажу у довољној мери страном валутом“.⁶⁸⁹ Иако је добро знао са каквим тешкоћама се СССР суочава када су у питању машине за металуршку индустрију, В. Поповић је, као што смо помињали, у јулу исте године наводио да би на југословенској страни желели да „донекле скрате рок испорука опреме за црну металургију“.⁶⁹⁰

Дакле, чак и ствари које су на југословенској страни морале бити добро познате, као да нису представљале никакву сметњу за постављање огромних захтева. Дobar пример за ово представља југословенска молба за испоруку униформи 1945. године. Иако је Црвена армија по уласку у Србију „по правилу“ дочекана са одушевљењем које је нарочито изазивала „бројна и снажна војна техника“, како пише Алексеј Тимофејев: „Униформа и спољни изглед совјетских војника одавали су утисак крајњег сиромаштва и били су у контрасту са спољним изгледом не само америчко-енглеских савезника већ и Немаца и предратне краљевске војске. Разочарење и шок услед одсуства материјалног благостања код војника и официра РККА [...] забележили су скоро сви Југословени који су дошли у додир са совјетском војском.“⁶⁹¹ Упркос томе што је југословенском руководству чињеница о опремљености Црвене армије униформама и обућом морала бити добро позната, Ј. Б. Тито је у октобру 1945. од Ј. В. Стаљина тражио испоруку од чак 200.000 војничких униформи и обуће! У одговору на то Стаљин је навео да совјетска страна „нема могућност“ да изађе у сусрет овој молби и испоручи толику количину, додајући да совјетска влада „бесплатно шаље шездесет хиљада комплета униформи, педесет хиљада пари обуће“.⁶⁹² Овај пример нам отприлике приказује како су функционисале и договоране ствари: совјетска страна је на огромне југословенске захтеве одговарала у складу са својим ограниченим могућностима. Економски преговори су протицали углавном у настојању југословенске стране да што више настоји да смањи разлику између својих захтева и онога што је нудила совјетска страна.⁶⁹³ Међутим, и после потписивања споразума, југословенска страна је некад настојала да дође до додатних испорука совјетских производа или да се убрзају договорени рокови испорука.

*

Осим тешкоћа са којима су се суочавале привреде две државе услед великих ратних разарања и губитака, да би се потпуније разумело одвијање југословенско-совјетских економских односа током друге половине четрдесетих, треба имати у виду да је 1945. представљала својеврсну „нулту тачку“. Као што смо могли видети, Југославија и СССР (пре тога Србија и Русија), у периоду до краја Другог светског рата нису имале значајније привредне и економске везе и односе.⁶⁹⁴ Говорећи о „питању преоријентације спољне трговине према појединим земљама“ на седници Привредног савета Владе ФНРЈ у августу 1946. године, министар спољне трговине Никола Петровић је навео: „Пре рата је у нашој спољној трговини прво место заузимала Немачка. Она више неће заузимати место које је имала. Поред тога пре рата нисмо имали никакве везе са Совјетским Савезом. Наша индустрија је раније набављала ма-

⁶⁸⁹ Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије – 507/IX Комисија за везе са иностранством – СССР (даље: 507/IX), 119/1–16, Деша Владимира Поповића, Јосипу Броз Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947.

⁶⁹⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 201–202.

⁶⁹¹ А. Тимофејев, *Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2009, стр. 396, 397–398. О својеврсном „шоку“ до кога је долазило када су Југословени, прожети идеализованим представама о Црвеној армији и СССР-у, долазили у додир са истим – опширније: Исто, стр. 395–398. О размерама проблема снабдевености Црвене армије са одећом и обућом – опширније: Исто, стр. 380–382.

⁶⁹² АЈ, 507/IX, 119/1–5, Писмо Јосифа В. Стаљина, Јосипу Броз Титу, у вези слања совјетске помоћи за Југословенску армију, 11.11.1945; *Југословенско-совјетски односи*, док. 14, 15, стр. 33–34.

⁶⁹³ Дobar пример представља питање количина „гвожђа“ у преговорима вођеним почетком 1948. године. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 106, стр. 243.)

⁶⁹⁴ Опширније у поглављу „Преглед историјата економских односа две земље“.

шине и производна средства са Запада, међутим, сада ћемо то набављати углавном из Совјетског Савеза.⁶⁹⁵ И у историографији је примећено да „југословенска привреда и тржиште нису пре рата били навикнути на совјетску робу, па се наметала потреба преоријентације са свим пратећим тешкоћама“,⁶⁹⁶ али није детаљније писано о овом питању. Кратко трајање економских односа пре Другог светског рата, релативно мали значај који је трговинска размена имала за обе државе и промена власти у Југославији, утицали су на то да 1945. године буде нека врста „нулте тачке“ у економским односима две државе. На обе стране се мало и недовољно знало о привредним приликама и могућностима за сарадњу са другом државом, није било довољно стручних „кадрова“ који су знали језик и познавали стручну терминологију, били упућени у начин пословања у другој држави и имали контакте са људима, предузећима и установама из друге државе; „тржишта“ обе државе нису била упозната са свим производима која је требало увозити, димензије одређених производа нису биле одговарајуће; монтаже, употреба, поправка и одржавање до тада непознатих машина и уређаја били су проблем који је требало савладати.

Колико су о економији Југославије и могућностима привредне сарадње са њом знали на совјетској страни? Поједина совјетска министарства и привредне организације у првим контактима са југословенским представницима 1945. године саопштавали су да нису довољно упућени у привредне прилике у Југославији. Почетком септембра 1945. трговински изасланик је писао Министарству руда ДФЈ да директор Библиотеке Института „Наркомцветмета“ (Народног комесаријата, односно Министарства, обојене металургије) спрема књигу о европској обојеној металургији и да за Југославију има „врло оскудне податке“ и моли „да му се у том погледу дадне што више материјала“.⁶⁹⁷ Почетком новембра 1945, заменик трговинског изасланика др Драгослав Тодоровић је после састанка у „Општесавезној Трговинској Комори“ реферисао Министарству како „Комора оскудева са привредним вестима из наше земље“ и предлагао да „наша Трговинска Комора /Савезна, а преко ње и Федералне/ уколико је реорганизована и способна да нас представља у делокругу своје надлежности“ позитивно одговори на совјетски предлог о сарадњи и поред прописа о свом пословању, совјетској Комори пошаље „опширнији елаборат о нашој новој унутарњој и спољној трговини са перспективама њених развојних линија“. Увиђајући колики проблем одсуство сазнања и информација може представљати, др Тодоровић је истакао значај поменуте совјетске установе и потребу „да се иностранство обавештава о привредним приликама у нашој земљи, њеној проблематици, потребама и решењима“, наводећи: „Општесавезна Комора код које се одржавају састанци водећих трговачких личности самога Совјетског Савеза [...] имале би вернију и потпунију слику наше привреде, па самим тим и проблеми који ће се постављати, брже ће се решавати јер ће већ постојати солиднија основа познавања и наших потреба.“⁶⁹⁸

На „ванредном заседању“ Секције економије и трговинске политике иностраних држава, одржаном 11. јануара 1946. у поменутој установи – Свесавезној трговинској комори – опширно су разматрана и дискутована питања у вези са економијом Југославије и могућностима сарадње две државе. Том приликом је кандидат економских наука А. В. Дарински изложио свој детаљан и опширан реферат „О могућностима развоја совјетско-југословенских трговинских односа“ у коме је настојао да „осветли основне особености савремене економије Југославије и да појасни могућности које има Југославија за развој своје трговине са Совјетским Савезом“. Уследила је „садржајна“ дискусија у којој су разматрана различита питања, а последњи дискусант Руденко је констатовао: „Наши како научни, тако и практични радници до овог времена су били грешни пред Југославијом – ми смо до рата о њој знали мало и тек је херојска борба југословенског народа дала подстицај који нас је приморао да се пажљиво позабавимо изучавањем економије Југославије.“ Истакавши да ће се „наши односи са Југосла-

⁶⁹⁵ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 121.

⁶⁹⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, str. 185.

⁶⁹⁷ АЈ, 9–184, Трговински изасланик, Министарству руда ДФЈ, 2.9.1945.

⁶⁹⁸ АЈ, 9–184, Помоћник Трговинског изасланства др Драгослав Б. Тодоровић, Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања, 7.11.1945.

вијом заснивати на тесној сарадњи“, Руденко је напоменуо да је „познавање њене економије врло важно“ и да ће то имати „изузетан практични значај за Трговинску комору“. Као једну од мера која се помињала у дискусији и која је требала да допринесе међусобном упознавању и развоју односа, Руденко је истакао „стварање совјетско-југословенске трговинске коморе“ која би се „налазила у Југославији, а у Москви ми треба да формирамо круг другова којима ће помоћи другови, који се налазе у Југославији, да се повежу са том државом, проучавају је и допринесу развоју наших економских и трговинских узајамних односа“.⁶⁹⁹

Иако је идеја о „тесној сарадњи“ трговинских комора две државе поменута крајем октобра 1945,⁷⁰⁰ а почетком 1946. се већ говорило о стварању заједничке трговинске коморе, дуго се чекало на потписивање споразума о оснивању ове установе. Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР-ом је 5. августа 1946. организовало састанак „претставника савезних и републиканских привредних предузећа, претставника трговинских комора из највећих градова Југославије, привредних стручњака и јавних радника“ и том приликом је одлучено да се формира „Иницијативни одбор за оснивање совјетско-југословенске трговинске коморе у Београду“. Овај Иницијативни одбор, на чијем челу је био др Заим Шарац, министар трговине и снабдевања ФНРЈ, недељу дана касније, 12. августа, одржао је први састанак.⁷⁰¹ У наредним месецима је било договорено да се „оснивачка скупштина коморе“ одржи између 15. и 20. децембра 1946, али је због болести председника Свесавезне трговинске коморе СССР-а Михаила Васиљевича Нестерова прво одложена за јануар, а затим је дошло до померања за март 1947. године.⁷⁰² Коначно, 18. марта 1947. одржана је „оснивачка скупштина Југословенско-совјетске трговинске коморе“. Са југословенске стране у раду скупштине су најистакнутију улогу имали министар спољне трговине Никола Петровић и министар трговине и снабдевања Заим Шарац, док је совјетску страну представљао „председник президијума“ Свесавезне трговинске коморе М. В. Нестеров. Оснивачка скупштина је утврдила принципе на којима ће функционисати Комора и изабрала управу – Савет Коморе. За председника Савета изабран је Владимир Сајчић.⁷⁰³ Могуће да је, после првобитних идеја из 1945. године, на оволико чекање да се формира заједничка „трговинска комора“ у одређеној мери утицало то што у Југославији није била основана савезна трговинска комора, која би била природан сарадник Свесавезне трговинске коморе СССР-а (одатле и Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР-ом као иницијатор оснивања).⁷⁰⁴ У прегледаним доку-

⁶⁹⁹ Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), Фонд 144 (Реферата для Югославии), Оп. 62, П. 21-а, Д. 1, Л. 15–40, Стенограмма заседания Секции Экономки и Тоговой Политики иностранных государств от 11 января 1946г.

⁷⁰⁰ АЈ, 9–184, Помоћник Трговинског изасланства др Драгослав Б. Тодоровић, Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања, 7.11.1945.

⁷⁰¹ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 2, 11514 (LXXVIII/10), Извештај Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР за месец август 1946. године.

⁷⁰² АЈ, 9–189, Телеграм Срзентића, Кабинету министра спољне трговине, 20.11.1946; Исто, Министарство спољне трговине, Срзентићу, 22.11.1946; Исто, Заместитель Министра Внешней Торговли ФНРЮ, Нестерову, 28.11.1946; Исто, Министар спољне трговине Петровић, Жиберни, 28.11.1946; Исто, Белешка са састанка Крутикова и Швеца са Срзентићем и Жиберном, 9.12.1946; Исто, Телеграм Петровића, Срзентићу, 13.12.1946; Исто, Телеграм Жиберне, Кабинету министра спољне трговине, 13.12.1946; Исто, Телеграм Црнобрње, Жиберни, 25.12.1946; Исто, Телеграм Црнобрње, Жиберни, 14.1.1947; Исто, Телеграм Жиберне, Кабинету министра спољне трговине, 12.2.1947; Исто, Телеграм Петровића, Жиберни, 24.2.1947; Исто, Телеграм Жиберне, Петровићу, 25.2.1947; Исто, Телеграм Жиберне, Петровићу, 11.3.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 744, Л. 140, Запись беседы заместителя министра внешней торговли Союза ССР т. Крутикова А. Д. с заместителем министра внешней торговли Югославии г-ном Срзентич, состоявшейся 9-го декабря 1946 года.

⁷⁰³ „Создание Югославско-советской торговой палаты“, *Правда*, 21.3.1947, стр. 4.; S. Selinić, D. Vajagić, *Jugoslavija i svet 1945–1950. Hronologija*, str. 203.

⁷⁰⁴ Трговинска комора ФНРЈ је формирана 12 дана после Југословенско-совјетске трговинске коморе – 30. марта 1947. Она је основана као „друштвена организација“ чији „основни задатак“ је био да „ради на унапређивању економских, првенствено трговинских веза са иностранством“. Било је предвиђено да се остваривање тог „задатака“ врши кроз „следеће послове“: 1) успостављање и одржавање пословних веза са иностраним трговачким и привредним организацијама; 2) сарадњу на организовању међународних сајмова у земљи и учешће на иностраним сајмовима и изложбама; 3) сарадњу на пропаганди спољне трговине ФНРЈ; и 4) вршење и „других послова који јој буду поверени законима, уредбама и правилницима“. Чланови Коморе су били „само и искључи-

ментима нисмо наишли на податке о било каквој делатности заједничке трговинске коморе по њеном оснивању. И у случају да је било неке њене делатности, с обзиром на одсуство њеног помињања у релевантним документима, извесно је да она није била значајна и имала већег утицаја на економске односе две државе. Имајући у виду опште прилике у Југославији тада, претпостављамо да је велики утицај на њено касно оснивање (као и на касно оснивање Трговинске коморе ФНРЈ) и одсуство значајније делатности био недостатак стручних кадрова који би се бавили том делатношћу.⁷⁰⁵ Све у свему, касно оснивање Југословенско-совјетске трговинске коморе, време потребно за њену унутрашњу организацију и савладавање почетних тешкоћа, као и релативно мали период у коме је она могла конструктивно да делује, практично само до почетка 1948. године када су, како је писао Милован Ђилас, „точкови совјетске машинерије укочени [...] према Југославији“, ⁷⁰⁶ утицали су на то да у одсуству ефективног рада једне заједничке установе која би узајамно обавештавање издигла не један виши ниво, главне установе које су прикупљале податке о привреди и спољној трговини на обе стране остану Трговинско изасланство ФНРЈ у Москви, односно Трговинско представ-

---

во предузећа са седиштем у ФНРЈ, која се баве у већем обиму спољнотрговачком делатношћу (подразумевајући под овим и транспортне, отпремничке, осигуравајуће и посредничке послове у вези са спољном трговином ФНРЈ), као и југословенске установе и организације, које су директно заинтересоване за унапређивање спољне трговине ФНРЈ“. Комора је у мају 1947. имала „око 200 чланова“, па је њен потпредседник Јефта Јеремић наводио „да се слободно може рећи да је у њој већ сада зачлањено све што игра иоле важнију улогу у спољнотрговинској делатности ФНРЈ“. По свом оснивању Комора је тек требала да постепено развије различите „службе“. Када је обавештавање иностранства у питању, о чему је у основном тексту било речи, средином 1947. године из Коморе су Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви јављали: „Засада, у почетку свога рада, Комора ће првенствено развити своју информациону службу која ће давати бесплатно свима интересентима, поготово онима у иностранству, тачна и брза обавештења о свима питањима у вези са спољном трговином ФНРЈ, подразумевајући под овим и обавештавање о извозним, увозним, транспортним и другим за спољну трговину интересантним предузећима у ФНРЈ.“ Поред овога, Комора је имала у плану да до краја маја 1947. почну да раде „две арбитраже“ – „Спољно-трговинска арбитража са седиштем у Београду и Поморска арбитража са седиштем на Сушаку, (односно на Ријеци)“ (АЈ, 9–184, Потпредседник Трговинске коморе ФНРЈ Јефта Јеремић, Трговинском изасланству при амбасади ФНРЈ – Москва, 5.5.1947; Исто, Уредба о Трговинској комори ФНРЈ. Статут Трговинске коморе ФНРЈ. Издање Трговинске коморе ФНРЈ). Иако је по опису делатности Трговинска комора ФНРЈ била установа која је могла да да значајан допринос међусобној размени информација од значаја за унапређење економске сарадње Југославије и Совјетског Савеза, њено касно оснивање, затим време које је било потребно за конституисање различитих „служби“ и увођење кадрова у посао, као и погоршање односа две државе, утицали су на то да она није имала виднијег утицаја на привредну сарадњу ФНРЈ и СССР-а. У прегледним документима нисмо наишли на значајније трагове делатности Коморе по питању економске сарадње са Совјетским Савезом. У току наредне две године, из Коморе су се у вези са развојем „службе“ за „издавање уверења о пореклу југословенске робе намењене извозу“ и „Секретаријата за унапређење амбалаже и опреме робе намењене извозу“, обраћали Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви са циљем прикупљања информација које су биле од интереса за развој ове две службе (АЈ, 9–190, Заменик начелника Одељења трг. споразума МСТ ФНРЈ др С. Карић, Трговинском изасланству – Москва, 8.3.1948; Исто, Секретаријат Трговинске коморе ФНРЈ, Трговинском изасланству при Амбасади ФНРЈ – Москва, 13.4.1948; Исто, Трговински изасланик В. Жиберна, Трговинској комори ФНРЈ, 27.5.1948; Исто, Трговински изасланик В. Жиберна, Одељењу трговинских споразума Министарства спољне трговине ФНРЈ, 27.5.1948; Исто, ф. 192, Генерални секретар Трговинске коморе ФНРЈ А. Јанежић, Трговинском изасланству ФНРЈ – Москва, 23.9.1949; Исто, Генерални секретар Трговинске коморе ФНРЈ А. Јанежић, Трговинском изасланству ФНРЈ – Москва, 2.11.1949).

⁷⁰⁵Колико је „кадровско питање“, мањак стручних људи био велики проблем, види се из сећања Николе Петровића, првог човека неколико важних државних ресора у овом периоду – Министарства трговине и снабдевања, Министарства спољне трговине и Министарства електропривреде – који пише да је „несташица кадрова тада била општа“. Из сећања се види како се између републичких и савезних министарстава водила борба за сваког стручњака и како је некад било потребно да „неко врло утицајан да веома снажан глас“ да би дошло до преласка из једне установе у другу. Пишући о доласку једног инжењера у Министарство електропривреде, Н. Петровић је навео да је то за њих представљало „велико појачање, а такође и сензацију своје врсте у самом Министарству, па и у другим ресорима који су знали како је тешко решиво питање стручњака у условима веома напрегнуте борбе за извршење Првог петогодишњег плана“. Посебно је тешко било „питање кадрова“ за спољну трговину – који су требали да буду ангажовани како у Југословенско-совјетској трговинској комори, тако и у Трговинској комори ФНРЈ – на шта ћемо се још осврнути у наставку поглавља. (D. Popović, *Letopis o Vlaovićima*, III, str. 65–66, 68–71, 183, 184, 185, 188, 189.)

⁷⁰⁶M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, str. 108.

ништво СССР-а у Београду.⁷⁰⁷ Ове установе су према прописима о њиховом раду биле обавезне да прикупљају различите податке о привреди и спољној трговини земаља у којима су деловале. Према правилнику и упутству о раду трговинских изасланика Југославије било је, између осталог, предвиђено да они у земљи у којој се налазе врше одређени „информативни рад“ – односно да „прате економско-управне, финансиске и монетарне прилике, као и законодавно-политичке промене у вези с тим“, да „испитују кретање цена“ и „прикупљају податке о тржишним приликама, за артикле, који су предмет међусобне размене“, да се „обавештавају о условима под којима се закључују и извршују трговински споразуми са другим земаљама“ и да „према потреби, прибирају обавештења о појединим привредним и финансиским предузећима, установама и фирмама у дотичној земљи, а нарочито о онима који су у привредним и трговачким односима са нашом земљом“. О свему томе требало је „редовно“ да обавештавају Управу – односно, од 1. фебруара 1946, Министарство – спољне трговине.⁷⁰⁸ Трговинска представништва Совјетског Савеза имала су истоветан задатак. У уредби о њиховом раду наведено је да треба да: „изучавају опште економске прилике и трговинску конјунтуру државе боравишта трговинског представништва, са тачке гледишта интереса спољне трговине Савеза ССР и дају одговарајуће информације Народном комесаријату спољне трговине, Народном комесаријату иностраних послова и другим заинтересованим ресорима и привредним организацијама Савеза ССР; а такође да информишу организације, установе и предузећа државе боравишта трговинског представништва о привредним и трговинским приликама Савеза ССР.“⁷⁰⁹

Колико су на југословенској страни знали о привреди Совјетског Савеза и могућностима за економску сарадњу? Са каквим тешкоћама су се суочавали југословенски званичници који су се бавили економским односима две државе? Какви кораци су предузимани да се оне превладају? Дobar показатељ од чега се кренуло јесу проблеми са којима се суочио трговински изасланик Југославије Виктор Жиберна, када је у мају 1945. стигао у совјетску престоницу. Једна од најодговорнијих личности за одвијање економских односа две државе наводи као најзначајније „потешкоће које су постојале одмах након доласка у Москву“: „непознавање руског језика, недовољно познавање совјетског државно-управног апарата, економског система, начина пословања, протокола и сл.“⁷¹⁰ Колико су ове тешкоће биле велике сведочи његово писмо Војиславу Срзентићу из августа 1945. у коме наводи да због „незнања руског језика“ и „потешкоћа у погледу набавке литературе“ није успео да уради и да му пошаље „детаљније обраде питања“ које му је овај „усмено поставио“ пре одласка у Москву. Шалјући „елаборат о финансијама и кредиту у СССР“ трговински изасланик је као разлог да је „изабрао баш ову тему“ навео да је „то био до сада једини материјал до кога сам успео да дођем у прво време“. Иако је навео да је „знање руског језика напредовало [...] тако да сада

⁷⁰⁷О раду Трговинског изасланства Југославије у периоду од 1945. до 1949. године сведоче документи самог Изасланства који се чувају у 9 фасцикли у фонду Министарства спољне трговине ФНРЈ – опширније: АЈ, 9–184–192. Делатност Трговинског представништва СССР-а у истом периоду се најбоље може сагледати из годишњих извештаја о раду ове установе – опширније: РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Исто, Оп. 24, Д. 757, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год; Исто, Д. 2549, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год; Исто, Д. 4335, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Исто, Д. 6254, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1949 год.

⁷⁰⁸Опширније о дужностима на „информативном раду“ трговинских изасланика и изасланстава: АЈ, 9–185, Предлози о новим задацима и организацији трговинских изасланстава, без датума; Исто, 9–190, Упутство за рад трговинских изасланика у иностранству, министар трговине и снабдевања Никола Петровић, 12.12.1945; Исто, Главни секретаријат Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ, Трговинском изасланику, 13.12.1945; Исто, В. д. начелника Планско-конјунктурног одељења МСТ ФНРЈ Никола Шкундрић, Трговинском изасланику – Москва, 22.8.1946; АЈ, Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), III–2–d/5, Правилник о трговинским изасланицима у иностранству.

⁷⁰⁹АЈ, 9–184, Положение о торговых представительствх и торговых агентствх Союза ССР за границей, 13.9.1933; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9932, Положение о торговых представительствх и торговых агентствх Союза ССР за - границей, 1933.

⁷¹⁰АЈ, 9–184, Трговински изасланик В. Жиберна, Министарству трговине и снабдевања. Управи спољне трговине. Извештај о раду у текућим питањима, 24.10.1945.

[...] можемо да савладамо и стручну литературу. Разуме се уз употребу речника“, специјална лексика је правила доста проблема, због чега је додавао: „Па и речник закаже јер је непотпун и фали у њему готово сва нова терминологија која је створена у економици за време социјализма. Да су овде велике тешкоће видећеш из елабората. Има велик број појмова за које у речнику уопће нема превода а и за које на нашим језицима не знам одговарајућих термина. У таквим случајевима помоћи ћемо си тиме да употребљавамо најсродније термине са истовременим означавањем руских термина.“ За немогућност да се дође до одговарајуће литературе В. Жиберна је писао да је то „друга потешкоћа врло велика“ и да се више пута обраћао Министарству спољне трговине и био упућен на „Међународну књигу“ где су му „много обећали али до данас нема виднијих резултата“. Нешто мало литературе је добијено, „али оно што нама највише треба т. ј. литература по питањима Спољне трговине тога нисмо добили ништа“.⁷¹¹

Сумирајући крајем октобра 1945. године дотадашње активности В. Жиберна је навео: „досадашњи рад Изасланства састојао се у главном у учењу руског језика, у студирању и упознавању совјетског државно-управног и економског система. Поред тога успостављене су службене везе и познанства са совјетским спољно-трговинским институцијама, нарочито са институцијама и лицима која долазе у обзир у трговини са Југославијом.“ Иако је том приликом трговински изасланик наводио да су тешкоће у вези са непознавањем језика и начина пословања у СССР-у „у главном [...] савладане“, може се рећи да су оне у одређеној мери пратиле рад Изасланства и у наредним годинама.⁷¹² На основу „радних карактеристика“ које је трговински изасланик писао о „персоналу“ Изасланства, види се да су готово сви службеници који су стизали у наредним годинама, долазили без стручне спреме, искуства у раду и познавања руског језика.⁷¹³ Како би на одговарајући начин обављали своје дужности, морали су да уче руски језик, али и да се упознају са привредним системом СССР-а и начином пословања у њему. Наравно, на мањак стручних људи који знају руски језик, познају прилике у совјетској економији, организацију привреде СССР-а и начин пословања, није утицало само претходно одсуство привредне сарадње две државе, већ је то у знатној мери био део ширег проблема у вези са изградњом „државног апарата“, ⁷¹⁴ општим одсуством сазнања о привред-

⁷¹¹ АЈ, 9–184, Виктор Жиберна, Војиславу Срзентићу, август 1945.

⁷¹² АЈ, 9–184, Трговински изасланик В. Жиберна, Министарству трговине и снабдевања. Управи спољне трговине. Извештај о раду и текућим питањима, 24.10.1945.

⁷¹³ АЈ, 9–188, Трговински изасланик, Персоналном одељењу Министарства спољне трговине ФНРЈ, 30.4.1948; Исто, Трговински изасланик, Министру спољне трговине, 1.4.1948.

⁷¹⁴ Када је спољнотрговински апарат у питању, колико су околности на крају Другог светског рата заиста биле ванредне и какав хаос и одсуство плана и координације различитих органа који су се бавили економским односима са иностранством је владао, види се из различитих извештаја о раду Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања. Примера ради, у извештају о раду Одељења за увоз за септембар 1945. године, можемо читати: „Велики недостатак у раду осећа се услед тога што још не постоји систематски обрађен и израђен план потреба према важности и хитности. Услед тога поступа се од случаја до случаја, према моментано указаним потребама, у свакој федералној јединици према њеним потребама. Захтеви на Управу спољне трговине не постављају се систематски и плански, већ појединачно и моментано. А што је главно још увек у пуној мери влада пракса да се захтеви постављају на више страна. Оно што је тражено преко УНППА-е, тражи се у плану италијанских и немачких репарација, а често и у мађарским па се поврх тога, као хитна потреба, тражи и из слободног иностранства. Један део оваквих захтева поставља се на Управу спољне трговине, а истовремено за њихово остварење шаљу се посебне делегације у иностранство. Није један случај да се траже производи који се могу и у земљи набавити [...]. Слање делегације у иностранство, о којима ништа не зна Управа спољне трговине нити се ове пак пријављују нашим претставништвима, наноси такође приличну штету. Једно због тога што се, услед непознавања прилика на иностраним тржиштима, врше набавке често под врло неповољним приликама и друго, што се често набављају производи мање потребни само да би се посао свршио. По једној истој ствари шаље се две и више делегација. Како се слање делегација врши са више места то Управа спољне трговине нема о томе никаквог прегледа. Она накнадно сазнаје о свему томе уколико наша претставништва успеју да дођу до потребних података. Поједине делегације чине и разне предлоге трговинско-политичке природе, а нарочито за компензације, који штете општем циљу који би се имао постићи у размени добара са иностранством. Све ово доприноси да се не може имати преглед стварно извршеног увоза, а како при томе већ недостају прегледи о стварним потребама по реду важности и о извозним могућностима – јасно је са каквим и коликим се тешкоћама

ним приликама у различитим државама на крају Другог светског рата, па и у наредним годинама⁷¹⁵ и великим недостатком квалификованих стручњака. Сећајући се времена када је дошао на чело „ресора трговине и снабдевања“, који је био задужен и за спољну трговину, Никола Петровић је наводио да се суочио са „огромним проблемима“. Према његовим речима, у том „ресору“ (прво Повереништву трговине и снабдевања НКОЈ-а, а од 7. марта 1945. и формирања заједничке, Привремене владе ДФЈ – Министарству трговине и снабдевања ДФЈ), „као и свим другим, најтеже питање било је кадровско“. При чему су „у Управи за спољну

Управа спољне трговине мора да бори да би поставила ствари на своје место и одговорила своме задатку.“ (АЈ, 50–94–70, Извештај о раду Одељења за увоз у месецу септембру 1945. године.)

⁷¹⁵Државни апарат који се тек формирао, са малим бројем квалификованих кадрова и у ванредним околностима по завршетку Другог светског рата имао је јако мало сазнања о привреди других држава и могућности економске сарадње са њима. Колико мало се на југословенској страни знало о привредним приликама у иностранству сведочи допис Председништва Министарског савета ДФЈ Министарству иностраних послова из августа 1945. године, у коме се наводи: „За нормално успостављање привредних односа са појединим страним земљама, у моменту када наша земља не располаже скоро никаквим подацима о послератном привредном стању у њима [подвукао М. Н], од нарочите су важности што је могуће тачнија и исцрпнија обавештења о привредним и валутним приликама у појединим страним земљама.“ Како би се поправило стање по овом важном питању из Председништва Владе су тражили да се Министарство иностраних послова – односно сва његова „претставништва на страни“, на првом месту „трговачки аташеи“ у оним земљама у којим су постојали, а затим и „други дипломатски чиновници“, као и „поједине комисије и делегати који одлазе у иностранство на сталнији или привремени рад“ – ангажује „у прикупљању података о привредној ситуацији у земљи у којој раде“ и да се у својим извештајима „критички [...] осврну и на привредни положај односно стране земље и наведу све важније податке до којих су дошли“ (ДА МСП, ПА, 1945, ф. 21, дос. 18, 3014, Председништво Министарског савета ДФЈ, Министарству иностраних послова, 8.8.1945). Колико недостатака је делатност на прикупљању података о привреди других држава у току 1945. године имала, види се из критике рада трговинских изасланика коју је крајем 1945. године у форми циркулара Управа спољне трговине упутила изасланицима. У циркулару је наведено: „Информативни део рада који су обављали трговински изасланици углавном није одговарао потребама Управе. Изасланици су у већини случајева слали најповршније информативне извештаје из којих се нису могли добити сви подаци који су потребни за вођење трговинске политике према дотичној земљи.“ Мањкавост података није била једини проблем. Тешкоће су настајале и услед тога што су извештаји трговинских изасланика обрађивали више различитих питања која је требало одвојено третирати – „информативни рад“ је мешан са „радом на унапређењу и заштити наших интереса“. Због овога је Управа саветовала: „Као први захтев који се сад намеће јесте строго одвајање оперативних извештаја, односно извештаја пословног карактера. Сем тога, на једном извештају пословног карактера не сме бити стављено више разних проблема или информација, т. ј. више предмета по којима се има одвојено решавати, као што је то готово редовно до сада био случај. То доводи до тога, да извештај или се мора у Управи умножавати или се мора слати из одељења у одељење што у великој мери успорава и дезорганизује посао. О сваком поједином предмету мора се извештавати посебним актом као што је то уобичајено у трговачкој или државној преписци.“ Како би Управа спољне трговине добила „што је могуће потпунији преглед спољног тржишта, његових потреба, захтева и могућности“ и што је могуће спремнија ушла у преговоре за склапање „трговинских споразума“ са различитим земљама, трговинским изасланицима је послато детаљно упутство за састављање „редовних информативних извештаја“ са питањима која треба обрадити (АЈ, 9–190, Главни секретаријат Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ, Трговинском изасланику, 13.12.1945). Свакако, стање по овом питању је било најтеже 1945. године, али и у току 1946. и 1947. прикупљање релевантних информација из иностранства је било далеко од задовољавајућег. На седницама Привредног савета 1946. се критички говорило о томе да није било довољно података о „конјуктури на страном тржишту“, да није било квалитетне „анализе развитка привреде у појединим земљама“ и указивало се на то да је „врло [...] важно да организујемо баш ту информативну службу о кретању привреде у појединим земљама, о ценама, ко нам се може појавити као конкурент“. Упркос овим сугестијама у току наредних година дана није било значајнијег помака, па се на седницама Привредног савета посвећеним спољној трговини 1947. могао чути низ критичких запажања: „Студиј међународног тржишта је тако рећи никакав, сакупљају се подаци из новина и због тога је наша трговинска политика заостала, примитивна и тако рећи натурална“; „Показало се да не познајемо ни структуру тржишта, ни потребе, ни могућности пласмана и идемо у иностранство као да ми можемо диктирати услове и уговоре“; „Нисмо познавали могућности, рокове пласмана нити у довољној мери нисмо знали што би могли у одређено време и у одређеној земљи купити“. Како би се уклонили пропусти и грешке који су проистицали из оваквог стања и како би се унапредио рад спољнотрговинског апарата, средином 1947. године Борис Кидрич је предлагао да „треба да [се] оснује јак сектор за проучавање међународних цијена, акумулације и конјуктуре, јер ми не можемо да радимо на дућанцијски начин, већ требамо научно да студирамо међународно тржиште. Без јаког конјунктурног института или одјељења ствар неће ићи.“ – опширније: *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, стр. 117, 216, 219, 220, 223, 230.

трговину⁷¹⁶ тешкоће у кадровском погледу биле [...] још веће него у унутрашњој трговини“.⁷¹⁷ Практично цео период на који се односи ово поглавље био је овим обележен. Пишући о спољној трговини Југославије у периоду од 1945. до 1948. године, Енес Милак наводи да је то била „припремна фаза“ – „јер се у том периоду изграђивао спољнотрговински апарат, неопходан за несметано одвијање трговине са иностранством“.⁷¹⁸ Осим „привредне“ дипломатије, исте проблеме са кадровима су имале војна дипломатија⁷¹⁹ и дипломатија уопште.⁷²⁰

---

⁷¹⁶Управа за спољну трговину је 1. фебруара 1946. прерасла у Министарство спољне трговине, „као Општесавезно Министарство“. За министра је именован дотадашњи министар трговине и снабдевања Никола Петровић. Том приликом у надлежност Министарства спољне трговине прешли су сви послови које је вршила Управа спољне трговине при Министарству трговине и снабдевања. (АЈ, 9–190, Главни секретар Министарства спољне трговине, Трговинском изасланику ФНРЈ – Москва, 5.2.1946.)

⁷¹⁷Опширније о мањку стручних кадрова у спољнотрговинском апарату Југославије, видети: D. Popović, *nav. delo*, str. 65–66, 68–71; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 85, 113, 216, 217.

⁷¹⁸Е. Milak, *nav. delo*, 175. При изградњи спољнотрговинског апарата Југословени су настојали да примене совјетска искуства. Као и у осталим гранама државне управе и „руковођења привредом“ (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 415), почетак стварања спољнотрговинског апарата 1945. године био је праћен тежњом да се дође до информација о организацији совјетске спољне трговине, да се набави различита релевантна совјетска литература и периодика, која би могла бити од помоћи југословенским кадровима. Управа спољне трговине Министарства трговине и снабдевања је 1945. године тражила од трговинског изасланика В. Жиберне: „Потребно је да урадите, што пре, следеће: 1/ да прикупите детаљна обавештења како је у СССР организовано привредно обавештавање и проучавање спољне трговине. 2/ да нас, колико је могуће, обавестите о методама и техници у овом раду њихових института. 3/ а/ да нам пошаљете јубиларни билтен о десетогодишњем раду Варгиног института 'Светска привреда и светска политика'. б/ да нам пошаљете цео до сада издати комплет часописа истог Института. в/ сва издања /статистичка и дела/ овог Института [...]. 4/ да нам уопште пошаљете сва систематска дела, која би теориски могла упутити наше кадрове Управе спољне трговине о спољној трговини уопште, посебно СССР-а, и других великих земаља; о проблемима робног, платног и девизно-валутног промета; о трговинској и привредној политици. 5/ да се за нас претплатите на све часописе и издања /књиге/ које су од интереса за нашу спољну трговину. 6/ да нам пошаљете евантуална дела о техници рада у спољној трговини и организацији ове. 7/ да нам уопште шаљете привредна обавештења о СССР и оном што се одатле види у светској привреди. Разуме се да све ово треба урадити у најлојалнијој сарадњи са совјетским надлежним властима.“ (АЈ, 9–184, Управа спољне трговине, Трговинском изасланству, 1945.). Никола Петровић наводи да је на организациону структуру Повереништва за трговину и снабдевање НКОЈ-а (од 7. марта 1945. Министарства трговине и снабдевања) у одређеној мери утицало совјетско искуство. У својим сећањима он пише: „У ресору смо створили три управе: Управу за трговину, Управу за снабдевање и Управу за спољну трговину. У извесној мери копирали смо, бар што се назива појединих сектора тиче, совјетски модел.“ (D. Popović, *nav. delo*, str. 66) Међу совјетским саветницима који су са југословенске стране тражени 1945. године било је више економиста различитих специјалности који су могли да буду од користи при организацији Управе, односно Министарства спољне трговине (АВП РФ, Ф. 144, Оп. 6, П. 10, Д. 14, Л. 112–113, Справка о 20 специјалистах, направљајућихся в Југославию (по состоянију на 14 новбра 1945 г.)) Међутим, министар Н. Петровић је о дOMETИМА њиховог ангажовања у сећањима прибележио: „Ускоро после ослобођења дошла је група совјетских саветника са задатком да нам буде при руци у коришћењу совјетског искуства. Ти саветници навраћали су повремено код мене и имали везу с мојим помоћницима, али због специфичности наших услова од рада тих саветника било је веома мало користи.“ (D. Popović, *nav. delo*, str. 66) И у наредном периоду предузимани су кораци да се упознају „организација и техника рада Министарства спољне трговине СССР“, „организација њихових трговачких предузећа и начин како њихове управе за увоз и извоз руководе радом“, како би се наведена искуства применила у Југославији. Због овога су од совјетске стране тражени организационе шеме како целог Министарства спољне трговине СССР-а, тако и појединих управа и одељења, као и прописи о њиховом раду; обрасци на основу којих се води евиденција и контрола извршавања „спољнотрговинских операција“, организационе шеме и уредбе о раду „свесавезних обједињења“ и сличан материјал. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 744, Л. 142, Запись беседы заместителя министра внешней торговли Союза ССР т. Крутикова А. Д. с заместителем министра внешней торговли Югославии г-ном Срзентич, состоявшейся 10-го ноября 1946 года; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 744, Л. 129, Меморандум беседы начальника Отдела Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских стран МВТ СССР тов. Швеца В. В. с заместителем министра внешней торговли Югославии г-ном Срзентич от 20 ноября 1946 года; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 744, Л. 138, Запись беседы заместителя министра внешней торговли Союза ССР т. Крутикова А. Д. с заместителем министра внешней торговли Югославии г-ном Срзентич, состоявшейся 9-го декабря 1946 года; АЈ, 9–189, Телеграм министра спољне трговине Н. Петровића, Војиславу Срзентићу, 13.11.1946; Исто, Заместитель министра внешней торговли ФНРЮ В. Срзентич, Заместителю министра внешней торговли СССР А. Д. Крутикову, 28.11.1946) Међутим, приликом критике организације и функционисања спољнотрговинског апарата средином

Ако су запослени у Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви постепено савладавали руски језик и стицали потребна знања путем изучавања одговарајуће совјетске литературе и праћења периодике, из свакодневног контакта са совјетским службеницима или посета одређеним совјетским установама и институтима, то је ишло далеко спорије са осталим службеницима југословенског спољнотрговинског апарата – запосленима у Управи, односно Министарству спољне трговине и посебно са службеницима југословенских предузећа за извоз и увоз у којима није било довољно људи који су знали руски језик, нити оних који су знали како функционише совјетски спољнотрговински апарат.

На југословенској страни су се превиђале, или је можда прецизније рећи да се није довољна пажња придавала, одређеним „чињеницама, специфичним за економику СССР-а“. Трговински изасланик В. Жиберна је у више наврата у току 1946. и 1947. године скретао пажњу на значај чињенице да је у СССР-у планска привреда и да је потребно благовремено поднети захтеве како би се они испитали и уклопили у план.⁷²¹ „Правовремено“ постављање захтева је било потребно јер СССР због ратних разарања и великих унутрашњих потреба није

1947. године – чији исход је била његова реорганизација и децентрализација – помињана су и совјетска искуства. Критичари дотадашњег рада Министарства спољне трговине су указивали на различите околности у два државама: „Другови се позивају на форме Совјетског Савеза, али ту треба имати у виду, да је Совјетски Савез стварао организацију спољне трговине послје дуго година грађанског рата, када је контакт предузећа са иностранством био потпуно ишчезао. Ми данас имамо низ предузећа која имају своје тржиште у иностранству.“ Службеници Министарства спољне трговине су, слажући се са у дискусији навођеним пропустима у организацији и делатности спољнотрговинског апарата, указивали „на моменат који је имао битног утицаја зашто се нисмо отргли од централизма“: „Наш највећи партнер је Совјетски Савез и ми смо пошли путем копирања Совјетског Савеза и готово смо се буквално тога држали.“ (*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, стр. 217, 228; АЈ, 50–95–184, Конференција по питању спољне трговине одржана 20. јуна 1947. год. у Председништву Владе; АЈ, 50–95–196, Записник са конференције по питању спољне трговине одржане у Председништву Владе ФНРЈ, 23.6.1947.) Дакле, на изградњу спољнотрговинског апарата Југославије утицали су како совјетска искуства, тако и „специфичности наших услова“ (Н. Петровић). Имајући у виду шири контекст и начин изградње државног апарата у Југославији (речима Бранка Петрановића: „КПЈ се добровољно залетала у прихватању совјетског искуства, али је од њега и одступала у суочавању са реалним животом“ – Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, стр. 30) сматрамо да би било корисно у форми „студије случаја“ детаљније истражити домете примене совјетских искустава у изградњи спољнотрговинског апарата Југославије и на конкретном примеру показати како су се усвајали совјетски „образци“ и како се (и због чега) од њих, у већој или мањој мери, одступало, тј. какве „модификације“ су вршене у односу на „совјетска искуства“.

⁷¹⁹Истраживања Маријане Мраовић показују да су и војна дипломатија и прве генерације војних изасланика и њихових помоћника, у периоду од 1945. до 1949. године, имали исте проблеме – „за највећи део њих то [је] била сасвим нова област јер се није радило о професионалним обавештајцима, па ни о школованим војним старешинама. То су били рагници који су стекли искуства из ратне праксе или са неких кратких курсева. Непознавање страних језика био је крупан недостатак кадрова регрутованих за војна изасланства.“ (М. Мраовић, *Југословенско-совјетски војни односи од 1945. до 1948. године*, стр. 50, 148.)

⁷²⁰О полазној основи „кадрова“ који су сачињавали дипломатски апарат социјалистичке Југославије, упечатљиво говори пример Владимира Велебита. Када је постављен на положај помоћника министра иностраних дела, В. Велебит је Ј. Б. Титу рекао да „иако је своједобно на факултету положио испит из предмета међународно право, ништа не зна о дипломатији“. На ово му је југословенски маршал рекао: „Нитко од нас, који сада стварамо државу, не зна ништа о томе како се то ради. Сви морамо учити радећи.“ (*Vladimir Velebit. Svjedok historije*, стр. 149) Када је „први дипломата социјалистичке Југославије“, човек који је говорио више страних језика и имао искуство из неколико важних дипломатских мисија, могао за себе да каже овако нешто, јасно је у каквом положају су се налазили нижи службеници Министарства иностраних послова. Опширније о изградњи и функционисању дипломатске службе Југославије у периоду после Другог светског рата – Слободан Селинић, *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, Београд 2013. О раду амбасаде у Москви – која је била „најважнија наша дипломатска осматрачница“ (ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 4, Пов. бр. 410921, Министар иностраних послова, Амбасада ФНРЈ – Москва, 19.6.1947) – у периоду на који се односи ово поглавље: С. Селинић, „Југословенска амбасада у СССР-у 1944–1949. Политичке прилике и партијски живот“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014. Међународни научни скуп 13–14. октобар 2014*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 273–291.

⁷²¹АЈ, 9–184, Виктор Жиберна, Војиславу Срзентићу, 18.4.1946; АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947; АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

поседовао „посебне резерве одређене за спољну трговину“.⁷²² У извештају из априла 1946. трговински изасланик пише: „Водити треба рачуна да постоји у СССР планска привреда. Да би могли задовољавати наше увозна потребе као и пласирати наш извоз потребно је да совјетски план о томе води рачуна. Практично то значи правовремено предложити наш план размене. Чим план није предвидео неку размену тешко ће се постићи добар резултат. Могућност постоји у таквом случају само тако да дају продукцију која се јавља као резултат прекорачења плана.“⁷²³ Имајући ово у виду, трговински изасланик је захтева да у кратком року обезбеди испоруке одређених производа, карактерисао као неозбиљне.⁷²⁴ Да на овом плану није било битнијег помака у наредних годину дана, показује извештај трговинског изасланика из марта 1947. године. Као једну од највећих „потешкоћа“ у економским односима две државе трговински изасланик је навео: „Између споразума о узајамним испорукама од 13 априла 1945г и споразума од 8 јуна 1946 г. дошло је до осетног застоја у испорукама. Континуитет испорука с једне стране, а и са друге стране, био је за више од пола године знатно обустављен. Иста опасност прети и у 1947 г. Зашто долази до оваквих застоја? Према нашем мишљењу, узрок лежи у неправовременом приступању преговорима и неправовременом закључивању споразума. Тако је рок првог споразума за 1945 г. истекао 31 децембра 1945 г., а споразум за испоруке у 1946 г. потписан је тек 8 јуна 1946 г. Приближно исто ће се, како изгледа, поновити и у 1947 г. Да овако касно закључивање споразума има неповољних последица по нашу привреду, више је него очевидно.“⁷²⁵ Скрећући поново пажњу на особености „планске привреде“,⁷²⁶ В. Жиберна је наводио да „са преговорима за нови трговински споразум треба почети четири до пет месеци раније од рока у којему би желели да почне реализација испоруке“, додајући да у ванредним околностима после Другог светског рата „могу ови рокови бити још већи“.⁷²⁷ Треба рећи да су значајним делом ова кашњења у вођењу преговора била последица и објективних околности – спорог извршавања споразума о узајамним испорукама из 1945. и 1946. године.⁷²⁸ По мишљењу амбасадора В. Поповић управо је кашњење у извршавању испорука по споразуму из 1946, било је „главни узрок због којег нису примили нашу трговинску делегацију крајем јануара [1947. године]“.⁷²⁹ Имајући у виду „досадашњу праксу“, В. Жиберна је средином децембра 1947. указивао на то да је „у свим

⁷²²АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁷²³АЈ, 9–184, Виктор Жиберна, Војиславу Срзентићу, 18.4.1946.

⁷²⁴Као пример оваквог захтева у наведеном извештају изасланик наводи: „Пре пар дана на пр. добили смо депешу да треба обезбедити до 1. маја испоруку од најмање 20.000 а највише 200.000 м филмске пантљике. Мислим да ово није [могуће] сматрати као озбиљно. Јер доћи до састанка (писмом би трајало још дуже – ово радимо само паралелно), добити одговор, јавити у Београд, добити одговор – за то је 14 дана премало. Поред тога разговарати о роби без података о ширини пантљике, квалитету, итд. тешко је.“ В. Жиберна је на ово додавао и да треба узети у обзир да је совјетски спољнотрговински апарат „доста збирократизиран“ и да то „још више одуговлачи послове.“ (Исто.)

⁷²⁵АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947.

⁷²⁶„Привредни систем социјализма је систем планске привреде. Државни план планира и спољну трговину. Предвиђају се фондови робе, које треба резервисати за спољну трговину и то било на основу постојећих уговорних обавеза, било на основу вероватних трговинских односа са земљама, са којима у моменту састављања плана још не постоје уговорене обавезе. На основу тих елемената, стварају се годишњи перспективни планови, а конкретни оперативни планови састављају се за сваки квартал унапред. Сваки наново закључени трговачки уговор уноси у планове спољне трговине, као и у планове производње уопште веће или мање корекције. За спровођење ових коректура, за преговарање између спољно-трговинских организација и производних организација, за обезбеђење испорука, даље сама реализација и транспорт, за цео овај поступак потребно је извесно време.“ (Исто.)

⁷²⁷Исто.

⁷²⁸Закључно са 31. децембром 1945, до када је требало извршити испоруке по Споразуму од 13. априла 1945, совјетска страна је извршила своје обавезе са 93,7%, а југословенска свега са 61,2%. (М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 516–519)

⁷²⁹АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

досадашњим преговорима Југославија [...] била она која је иступала као иницијатор за закључење Споразума о испорукама робе и на основу југосл. предлога вођени су преговори“ и да је „од југосл. предлога зависео [...] обим размене робе и треба признати да је совјетске страна до сада у главном прихваћала наше предлоге у погледу обима и номенклатуре размене“. На основу тога је саветовао да „југословенска страна треба према томе да предложи за следећи временски период свој предлог у погледу номенклатуре, обима и рокова испорука“, посебно истичући: „У циљу обезбеђења континуитета испорука овај предлог треба [да] буде предложен правовремено.“⁷³⁰ Када су крајем 1947. године напоскон уважене сугестије трговинског изасланика по овом питању⁷³¹ и преговори правовремено иницирани – у децембру 1947. године је југословенска страна преко трговинског представника СССР-а покренула питање преговора о склапању протокола о узајамним испорукама за 1948. годину, после совјетске сагласности у јануару 1948. у Москву је упућен помоћник министра спољне трговине Богдан Црнобрња да „изврши све припремне радње, преда контингентне листе и утврди тачан дан доласка [југословенске – прим. М. Нинковића] делегације“, совјетска страна је дала сагласност да југословенска делегација „око 10. фебруара“ дође у Москву – заопштравање у политичким односима две државе је осујетило њихово одвијање.⁷³²

После закључивања оквирног споразума о узајамним испорукама, следећи корак је представљало закључивање трговачких уговора између југословенских и совјетских спољнотрговинских предузећа. Ту се такође каснило и то питање је представљало други велики проблем у вези са специфичностима организације совјетске привреде, посебно спољнотрговинског апарата, који је био присутан и 1945, и 1946, и 1947. године.⁷³³ О овоме је трговински изасланик у марту 1947. писао: „Други важан услов за правилно извршење испорука је благовремено закључење конкретних трговачких уговора између совјетских и југословенских спољнотрговинских организација. Питања техничких спецификација, цена, рокова испорука, уопште сва трговачка, техничка и јуридика страна реализације једног споразума конкретизира се у трговачким уговорима. Какве се потешкоће појављују код трговачких уговора? И код споразума из 1945 г. и код споразума 1946 г. десило се да су трговачки уговори закључивани тек после неколико месеци после потписивања оквирних споразума између Влада. И у једном и у другом случају, Југословенска Страна тражила је да се испоруке врше, без обзира на то да ли су трговачки уговори потписани или не. Оваква пракса има неповољне последице на благовремено и правилно извршење испорука. Совјетске спољнотрговинске организације

⁷³⁰ АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

⁷³¹ Имајући у виду „динамику“ преговора из претходних година, трговински изасланик је предлагао: 1) „да се с обзиром на то да важење постојећег Протокола о испорукама робе истиче 31 маја 1948.г., приступи преговорима за закључење новог Протокола најкасније у марту 1948“; 2) „да се најкасније месец дана пре почетка преговора доставе совјетској страни ориентациони, а где је то могуће и специфицирани предлог узајамних испорука робе“; и 3) „да наш предлог предвиди испоруке на што дужи рок јер то обезбеђује сигурност и стабилност, особито наших набавки које су за нас од највећег значаја. Мишљења смо да као најкраћи рок у том погледу треба да буде годину дана.“ (АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.)

⁷³² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4323, Л. 21, Запись беседы Торгпреда СССР в Югославии Лебедева И. М. с Министром Внешней Торговли ФНРЮ М. Поповичем, состоявшейся 26 декабря 1947 г.; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 162, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Крутикова А. Д. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња состоявшейся 26 февраля 1948 года; АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 26 фебруара 1948. г. у Минвнешторгу; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 170–174, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. МИКОЯНА А. И. с представителем Югославского Правительства ДЖИЛАС М. от 19 января 1948г; АЈ, 9–190, Разговори у Москви, Б. Црнобрња, 20.1.1948; Исто, Белешка са састанка са Микојаном 19. јануара 1948; АЈ, КМЈ, I-3-b/653, Извештај помоћника министра спољне трговине ФНРЈ Б. Црнобрње о току преговора са СССР-ом, 3.4.1948. Опширније о току и исходу преговора које је Б. Црнобрња водио у Москви почетком 1948. године: М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, *Istorija 20. veka*, 2/2018, str. 117–135.

⁷³³ АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 78, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 39, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

врло нерадо и са негодовањем гледају на овакав начин рада. Зато је разумљиво, зашто нерадо у таквим случајевима приступају к извршењу. Свесавезна обједињења су оперативни орган МВТ, којима је поверено да под општим руководством и контролом МВТ, остварују спољно-трговинске операције. Обједињења су организована као предузећа са својим капиталом, наступају као самостална јуридика лица, сама носе материјалну одговорност за обавезе и пословање у погледу финансијском и у погледу технике пословања уживају потпуну самосталност.⁷³⁴ У току 1946. године, како би изашла у сусрет југословенској страни, Москва је пристајала да почне са испорукама пре него што су били потписани уговори између трговинских предузећа.⁷³⁵ Наредне године, совјетска страна је у облику „авансних испорука“ почела са извозом у Југославију и пре потписивања оквирног Споразума о узајамним испорукама 5. јуна 1947.⁷³⁶ Али, како наводи В. Жиберна: „И ако је постојала директива МВТ, да се с испорукама одмах приступи, без обзира да ли су трговачки уговори закључени или не, обједињења нису радо приступала извршењу.“⁷³⁷ Образлажући тешкоће – „велике материјалне ризике“ и „немогућност вршења плаћања“⁷³⁸ – са којима су се суочавала обједињења при оваквом обављању послова, В. Жиберна је сматрао „да разлози, које наводе обједињења нису лишени своје оправданости“ и предлагао: „У погледу закључивања трговачких уговора у будуће треба да се исти закључују као правило непосредно после постизавања оквирног споразума између двеју Влада. Ово се нарочито односи на оне артикле чија испорука је за нас врло хитна и од велике важности за континуирани рад наше индустрије.“⁷³⁹ Како би се преговори што брже и ефективније одвијали, трговински изасланик је предлагао да се они воде у Москви и да треба да их воде најстручнија и најодговорнија лица.⁷⁴⁰ Иако је трговински изасланик скретао на

---

⁷³⁴АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947.

⁷³⁵АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁷³⁶РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 66, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

⁷³⁷АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947.

⁷³⁸У одговору на питање: „Какве приговоре стављају обједињења на наш начин пословања?“, трговински изасланик се детаљније осврнуо на две наведене ствари: „а) извршење испорука код непостојања формалних уговорних обавеза представља за обједињење велики материјални ризик, јер све док не постоји формална сагласност у погледу цена, спецификација, рокова, увек постоји могућност отказа појединих поруџбина. Ако је обједињење такву робу већ уговорило са произвођачем, сва одговорност у случају отказа пада на обједињење без икаквог права регреса на накнаду штете. Нарочито то важи за робу, која се израђује на основу специјалних поруџбина и која се може пласирати само на одређеном тржишту, само конкретном купцу. У свим таквим случајевима обједињења по правилу нису хтела приступати реализацији, све док нису били потписани уговори. б) наговорено стање има за последице немогућност вршења плаћања. Обједињење је дужно да на основу својих поруџбина и сагласно са унутрашњим прописима СССР-а изврши плаћања робе, чим је произвођач отпремио. Плаћање од стране југословенског купца долази међутим тек када је потписан уговор. Ово значи, да совјетски продавац даје робу [на] кредит, да тако имобилише своја средства и да је због тога често принуђен [...] узимати кредит код банке. Ово ствара нове непредвиђене трошкове, који смањују добитак обједињења.“ (Исто.) И амбасадор В. Поповић је на сличан начин писао о овом проблему: „Совјетска предузећа на наше ургенције да се убрзају испоруке, одговарала су: зашто се не потпишу уговори; ми носимо велики ризик, јер се може десити да не дође до споразума о ценама по појединим партијама, а може и у погледу спецификација. Ако ми извршимо поруџбину код произвођача, ко ће нам узети робу, ако је ви откажете? Одговарали су даље да су свугде поступали у смислу уговора где су били у питању артикли који се могу лако пласирати (сировине, полуфабрикати) и за које постоји потражња. Друга је ствар била у погледу робе која се израђује специјално по поруџбини (машине, инсталације, специјални размери метала) и које могу пласирати само у Југославији. Да таква опасност постоји, навели су низ наших отказа којису касније уследили.“ (АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.)

⁷³⁹АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947.

⁷⁴⁰Ово је В. Жиберна образложио следећим речима: „сматрамо да је брзо закључивање трговачких уговора могуће само у Москви. Пракса да се трговачки уговори закључују само у Београду, не може бити у свим случајевима по нас корисна, нарочито ово важи за наш увоз из СССР-а. Торгпредство, односно представници обједињења примају обично ограничене директиве и морају, чим долази до одступања од примљених пуномоћја, споразумевати се са Москвом, што преговоре много одуговлачи. Наравно да ће преговарање у Москви

ово пажњу у марту 1947, у току те године није дошло до помака по наведеном питању – после касног потписивања споразума и протокола о узајамним испорукама (5. јула 1947), дуго су трајали преговори за склапање уговора између извозних и увозних предузећа две државе.⁷⁴¹ Главни разлог који је утицао на дуго вођење преговора за склапање уговора биле су несагласности по питању цена у оним случајевима где су између совјетских и југословенских предлога постојале „велике разлике“.⁷⁴² Међутим, стиче се утисак да су југословенска предузећа у настојању да постигну што боље цене ипак превише настојала на својим ставовима. Амбасадор В. Поповић пише о овоме као о „одуговлачењу“ које је „уносило [...] несигурност у конкретне трговинске обавезе“.⁷⁴³ Колико год „питање цена“ било важно и тешко, у прилог томе да су представници југословенских предузећа ипак претеривали говори и то што је на дискусијама у Привредном савету критички говорено о овој појави.⁷⁴⁴

Било да је реч о појединачним захтевима да се у кратком року договори и реализује набавка одређеног производа из СССР-а, неправовременом иницирању преговора за потписивање споразума о узајамним испорукама или касном закључивању уговора између предузећа, може се рећи да југословенска страна није у довољној мери водила рачуна о чињеници да је у Совјетском Савезу планска привреда и о одређеним особеностима организација совјетског спољнотрговинског апарата. Наравно, и одређене објективне околности су утицале на свако од поменутих питања. Али како су се касно закључивања споразума и уговора негативно одражавала на темпо испорука које су биле преко потребне Југославији, мишљења смо да је о овим стварима, ипак, требало више да се води рачуна на југословенској страни. На основу прегледаних докумената и општег увида у економске односе две државе у овом периоду, имамо утисак да би – због правовременог покретања питања склапања протокола о узајамним испорукама за 1948. годину и постепеног отклањања проблема проистицалих из међусобног „непознавања“ две привреде – у току 1948. године, да није дошло до погоршања односа две државе, био направљен значајнији помак по овим питањима.

Какви су пропусти у редовним пословним контактима југословенских предузећа за извоз и увоз и совјетских обједињења проистицали услед непознавања одлика совјетског привредног система, незнања језика и стручне терминологије? Пре свега, треба напоменути да су југословенска спољнотрговинска предузећа по свом оснивању имала доста проблема у раду, нарочито услед недостатка стручних кадрова и општег непознавања привредних прилика у иностранству.⁷⁴⁵ Недовољна стручност кадрова је у неким случајевима додатно отежава-

---

тражити од наших представника [...] велику стручност и добро познавање ситуације на светском тржишту. Зато као представници за преговарање долазе у обзир само најдоговорнији и најпоузданији руководиоци предузећа. Питања опширних и детаљизираних спецификација, показивање узорака, осматрање машина и инсталација на раду, могу се најбрже решавати само на лицу места.“ (Исто.)

⁷⁴¹ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

⁷⁴²РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 78, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 39, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год; ДА МСП, ПА, 1952, фасц. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

⁷⁴³АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁷⁴⁴Борис Кидрич је средином 1947. године о овоме говорио: „Због помањкања озбиљног студија светске конјунктуре, карактеристично је потпуно одсуство здраве анализе кад треба цијене повисити, а када снизити. Ми се односимо у спољној трговини као ситни дућанције и дешава се да не попустимо цијене кад треба и да набијамо кад не треба. Због таквог посла пропало је 10.000 тона боксита, јер су га Швеђани због отезања наше спољне трговине купили у Француској.“ И Стане Павлич се критички освртао на овакву праксу: „Због наше тенденције високих цена одуговлачени су преговори са Енглезима за дрво читаву годину дана, тако да до сада још нису закључени. Има још много таквих примера и због тога стоји роба на лагеру.“ – *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, стр. 219, 231.

⁷⁴⁵У августу 1946. године министар спољне трговине Н. Петровић је на седници Привредног савета, говорећи о проблемима југословенског „увозног и извозног апарата“, навео: „Имамо извештај број државних трговачких предузећа која су врло млада и треба доста времена да се оспособе. Зато нам је потребна помоћ у стручњацима. Ако нам ви те стручњаке не дате, нећемо моћи да извршимо свој задатак. Наша предузећа, оваква каква су, нису у стању да преузму на себе монопол спољне трговине.“ Том приликом председник Привредног савета Андрија Хебранг је у истом духу додавао: „Наша трговачка предузећа оваква каква су, немају никакве везе са вањским

ла проблеме проистикале услед недовољног „познавања“ југословенске и совјетске привреде. Услед непознавања совјетског привредног система, југословенска предузећа су се некад директно обраћала совјетским фабрикама у чију надлежност није спадао извоз, па је трговински изасланик морао да објашњава основне ствари о организацији совјетске спољне трговине. Тако је почетком 1947. године писао Технопромету: „Овом приликом Вам скрећемо пажњу, да је спољна трговина у СССР-у монопол државе, те да особно обраћање појединим фирмама не може довести до резултата, већ се треба обраћати за све нове набавке било преко нашег Министарства спољне трговине, било на Торгпред СССР или на совјетско обједињење у чију компетенцију спада конкретни артикал и са којим то обједињење тргује на принципу монопола.“⁷⁴⁶

Посебан проблем је представљало то што у југословенским предузећима за извоз и увоз није било довољно људи који су знали руски језик, па су се совјетским установама и спољнотрговинским „обједињењима“ обраћали на „српско-хрватском“. Пошто ни у совјетским „обједињењима“ није било оних који су знали српски језик, морао је малобројни персонал Трговинског изасланства у Москви да се додатно ангажује преводећи писма.⁷⁴⁷ Све то је утицало на динамику пословања и успоравало договарање и реализацију послова. Како је ово представљало оптерећење, из Изасланства су 1946. молили Министарство спољне трговине: „У будуће Вас молимо да у сличним случајевима номенклатуру артикала по могућности саопштавате на руском језику. Ми ту немамо могућности да правилно преводимо разне термине док наше предузеће ову терминологију може да да.“⁷⁴⁸ Низ докумената са краја 1947. године сведочи да се стање по овом питању није значајније поправљало, па су из Изасланства молили своје кореспонденте из Југославије: „Молимо Вас да нам у будуће Ваше спецификације и спискове машина и уређаја шаљете у два примерка на руском језику и једном примерку на српском језику, јер изасланство не располаже стручњацима за стручну тематику по разним гранама технике.“⁷⁴⁹ И делегати југословенских предузећа су крајем 1947. и почетком 1948. године имали исте проблеме.⁷⁵⁰ Иако су и Трговинско изасланство и делегати предузећа више

тржиштем. Наш трговачки апарат нема готово никакве потребне везе, потребних информација.“ (*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, стр. 113, 117) На седницама Привредног савета је критички говорено о раду спољнотрговинских предузећа и у току 1947. године. (Isto, стр. 216, 223.)

⁷⁴⁶АЈ, 9–186, Жиберна, Технопромету, 11.1.1947.

⁷⁴⁷Углавном су писма на „српско-хрватском“ слата Изасланству, па је оно требало да преведе и проследи „обједињењима“. У случајевима када су писма слата директно „обједињењима“, то је додатно компликовало процедуру и она су морала да контактирају Изасланство. У једном таквом случају трговински изасланик је јављао Савезној семенској централи: „По свим питањима, наведеним у Вашим дописима, интервенисали смо код В/О 'Експортхлеба'. Према изјави Управе 'Експортхлеба' по свим питањима послали су Вам већ одговор непосредно. На наш протест зашто је дошло до таквог одуговлачења код одговарања, одговорили су нам да је кривња у том, јер не располажу ни са једним кореспондентом за српско-хрватски језик нити имају у предузећу човека који би могао превести Ваша писма. Тек када смо им ми превели писма били су у стању да Вам одговоре. У будуће потребно је да сву кореспонденцију са 'Експортхлебом' обављате на руском језику.“ (АЈ, 9–185, Жиберна, Савезној семенској централи, 17.10.1947).

⁷⁴⁸АЈ, 9–186, Жиберна, Увозном одељењу МСТ, 9.4.1946.

⁷⁴⁹АЈ, 9–190, Трговинско изасланство, Главној дирекцији хемијске индустрије Министарства индустрије, 6.11.1947.

⁷⁵⁰Делегат Хемпра Винко Манце је свом предузећу крајем 1947. године писао: „Том приликом молио би Вас, да за нове артикле обично пошаљете техничке услове са називом на руском језику, јер овдашња предузећа траже, да се разговори ове природе писмено потврде. Мени је тешко преводити на руски и губим много времена док добијем за то могућност.“ (АЈ, 9–186, Винко Манце, Хемпру, 27.12.1947). А почетком 1948. године, јављао је: „Молим, да скренете пажњу свим пословницама на то, да за све артикле нове које тражимо у СССР назначе и назив на руском језику, као и да техничке услове пошаљу на руском језику. Код Вас има другова и другарица са знањем језика. Ја још нисам толико савладао да бих могао знати све техничке термине а нове поготово.“ (АЈ, 9–186, Винко Манце, Хемпру, 10.1.1948) Иако можда на први поглед не делује да је питање превођења пословне преписке могло да представља толики проблем, ипак и поред скретања пажње на ово, морало се дуго чекати и поново упозоравати да југословенска предузећа послала одговарајући превод. Како је В. Манце наводио да је на југословенској страни било довољно „другова и другарица са знањем [руског] језика“, вероватно је стручна терминологија успоравала превођење.

пута скретали пажњу на овај проблем – и уопштено и поводом конкретних случајева – некад се морало дуго чекати и поново упозоравати да југословенска предузећа пошаљу одговарајући превод.⁷⁵¹

Као што је поменуто, осим непознавања самог језика, велики проблем је представљала стручна терминологија. Пошто две привреде у претходном периоду нису имале значајнији контакт и нису се познавали производи друге стране, називи за један део производа или различите типове, врсте одређених производа били су непознати. У случају да се на основу назива није могло установити о чему се тачно ради, приступало се даљој преписци где би се покушавала ствар разјаснити описно, кроз навођење сврхе, намене одређеног производа.⁷⁵² За део проблема у вези са „номенклатуром“ производа, осим недовољног знања језика и познавања стручне терминологије, одговорност лежи на недовољној стручности и пропустима југословенских кадрова. Било је таквих случајева да су стручни називи одређених производа морали бити познати на основу раније потписаних уговора, али са југословенске стране о томе нису водили рачуна, па је био потребан додатни ангажман да се разјасне нејасне ствари.⁷⁵³ Све то је захтевало трошење додатног времена, које је у условима опште осудице било драгоцено. Карактеристичан је случај из августа 1946. године када су се у вези са „испоруком жице за сијалице“ из Трговинског изасланства жалили Одељењу за увоз МСТ ФНРЈ, саопштавајући да нису успели да растумаче на шта се односи тражена „чикас жица“ (односно „чекас жица“ како је наведено у другој депеши) коју је хитно требало упутити авионом у Југославију (авионски саобраћај је иначе био изузетно скуп, а за конкретни случај „трошкови транспорта“ су били „велики“). Трговински изасланик је писао да „термин 'Чикас' нисмо могли наћи нити у Споразуму, нити у спецификацијама, којима ту располажемо“. А није помогла ни консултација у надлежном совјетском обједињењу, јер „њима исто тако овај термин није познат“. Како су се слични случајеви понављали трговински изасланик је молио: „Да не би долазило до забуна, до губитка времена, потребно је да у будуће употребљавате називе робе, који су употребљени било у Споразуму о међусобним испорукама робе, било у појединим трговинским уговорима, било у спецификацијама. У колико се ради о артиклима, који су нови и нису предвиђени у Споразуму и уговорима, потребно ће бити да наведете и руски назив. Ми ту не располажемо апаратом стручњака, а могли би и погрешно превести.“ О озбиљности проблема сведочи и то што је на крају исте депеше поновљено: „Поново молимо, да нас у будуће правилно и прецизно обавештавате. Последица нетачног обавештавања је губитак времена, као и материјална штета, која настаје због задоцњелих испорука или можда чак испорука артикала који нису тражени, а испоручени због погрешних назива.“⁷⁵⁴ Истог дана је трговински изасланик упутио и депешу Кабинету министра спољне трговине понављајући наведену аргументацију и жалећи се да се „у последње време често [...] дешава да код директива, које примамо од Вас, долазимо у незгодну ситуацију, јер се у тим директивама не употребљавају тачни називи робе“.⁷⁵⁵

⁷⁵¹На пример, В. Манце је крајем октобра 1947. године за питање набавке опреме за лабораторије свом предузећу писао: „Тражио сам, да ми пошаљете списак потреба на руском језику, како бих могао тражити понуду, но до данас нема одговора“ (АЈ, 9–186, В. Манце, Хемпру, 29.10.1947).

⁷⁵²АЈ, 9–186, Жиберна, Веберу 11.3.1947; АЈ, 9–186, Вебер, Жиберни, 17.3.1947; АЈ, 9–185, Жиберна, Увозна управа, 4.4.1947; АЈ, 9–185, Жиберна, Министарству спољне трговине, 28.6.1946; АЈ, 9–189, Љубисављевић, Црнобрњи, 7.8.1947.

⁷⁵³Примера ради, трговински изасланик је у марту 1947. године јављао Министарству: „У ГРУПИ АВАНСНИХ ИСПОРУКА МЕТАЛА И МЕТАЛНИХ ИЗРАДА ИМА МНОГО НЕЈАСНИХ ПОЗИЦИЈА СТОП НИЈЕ УПОТРЕБЉЕНА НОМЕНКЛАТУРА ИЗ ТРГОВАЧКИХ УГОВОРА НИТИ ЈЕ ВОЂЕНО РАЧУНА О СОВЈЕТСКИМ СТАНДАРТИМА СТОП ПРОМСИРЈЕИМПОРТ ЋЕ ЗАКАЗАТИ САМО ОНЕ АРТИКЛЕ ГДЕ СУ СПЕЦИФИКАЦИЈЕ ЈАСНЕ СТОП ЗБОГ ТОГА ПОТРЕБНО ПОСЛАТИ ОВАМО СТРУЧЊАКА У ЦИЉУ РАСЧИШЋАВАЊА НЕЈАСНИХ СПЕЦИФИКАЦИЈА СТОП ОД ТОГА ЗАВИСИ РОК ПРЕДАЈЕ ПОРУЏБИНЕ ПРОИЗВОЂАЧА КАО И РОК ИЗВРШЕЊА“ (АЈ, 9–186, Жиберна, Министарство спољне трговине – Кабинет, 28.3.1947)

⁷⁵⁴АЈ, 9–186, Трговински изасланик, Одељењу за увоз Министарства спољне трговине ФНРЈ, 10.8.1946.

⁷⁵⁵АЈ, 9–189, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине – Кабинет, 10.8.1946.

Да ли је и шта на југословенској страни предузимано да се питање стручности и знања руског језика спољнотрговинских кадрова поправи? Поменули смо већ колико је „кадровско питање“ при изградњи спољнотрговинског апарата било тешко. Прва мера која је предузета било је ангажовање спољнотрговинских радника из времена Краљевине Југославије. О значају и дOMETИМА ове мере министар Н. Петровић је прибележио: „У Управи за спољну трговину запослили смо један број људи који се пре рата бавио спољном трговином, без чијег стручног знања – нарочито кад је реч о непосредним контактима с иностранством – нисмо могли ни помишљати на успешан рад, али проблем кадрова тиме је само делимично решен. Трагали смо за решењем дуготрајнијим и солиднијим.“⁷⁵⁶ Пошто кадрови из периода Краљевине Југославије нису имали искуство сарадње са СССР-ом, нити су познавали совјетски привредни систем и знали руски језик, то „солидније“ решење за којим се трагало нађено је у оснивању Школе за спољну трговину (ШСТ). Пошто се југословенска страна практично током читавог овог периода интересовала за совјетска искуства на том пољу – још средином 1945. се распитивала за совјетски систем припреме „специјалиста“ за спољну трговину и испитивала могућност да се „група“ трговинских радника упути на курсеве за обуку и школовање у СССР,⁷⁵⁷ а Богдан Црнобрња је током своје мисије у Москви почетком 1948. године посетио и две школске установе Министарства спољне трговине СССР-а (Институт спољне трговине и Академију спољне трговине) и информисао се о њиховој организацији и раду⁷⁵⁸ – претпостављамо да су настава и наставни програм, у складу са тадашњом политичком и економском оријентацијом Југославије, организовани према узорима и моделима „прве земље социјализма“.⁷⁵⁹ Према сећањима министра Н. Петровића „споразумно са кадровским одељењем ЦК КПЈ одабрали смо тридесетак полазника који су учествовали у Народноослободилачкој борби и већ имали одређено школско образовање“ и „Школа је почела с радом крајем 1946. године. У тој школи радило се интензивно и с одушевљењем, тако да ће наша спољна трговина већ годину дана касније добити тридесетак школованих стручњака.“⁷⁶⁰ Сведочанство о школовању прве генерације у овој установи, оставио је Гавра Поповић,⁷⁶¹ који наводи да се при уче-

⁷⁵⁶D. Popović, *nav. delo*, str. 70–71.

⁷⁵⁷РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Крутикова А. Д. с Торговым Агташе Югославского Посольства в СССР г-ном Жиберна, от 8.6.45 г.

⁷⁵⁸АЈ, 9–192, Институт спољне трговине, Белешка са састанка одржаног 14.2.1948; Исто, Академија спољне трговине, Белешка са састанка одржаног 17.2.1948; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4327, Л. 14–15, Заместитель директора по учебной и научной работе Института Внешней Торговли Анфилофьев, Микояну А. И – Докладная о посещении Института Внешней Торговли заместителем министра ФНРЮ г-ном Црнобрња, 27.2.1948.

⁷⁵⁹Посредно нас на овакав закључак упућује утицај који су совјетска искуства имала на формирање спољнотрговинског апарата Југославије, као и то што су совјетска искуства коришћена и приликом обуке и школовања кадрова за југословенску дипломатију – на пример, „организација и наставни план“ Дипломатске школе при Министарству иностраних послова (основана 1946) били су „под великим совјетским утицајем“. Према истраживањима Драгомира Бонцића за организацију наставе у овој „установи“: „Из Москве су набављани план совјетске дипломатске школе и програми за поједине предмете који су у њој изучавани, као и совјетски удбеници и литература, па чак и стенографске белешке са предавања.“ (*Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953. Студија и документи*, прир. Драгомир Бонцић, Београд 2013, стр. 13–14; Д. Бонцић, „Школовање кадрова за дипломатију у социјалистичкој Југославији од 1945. до 1960.“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, гл. и одг. ур. Слободан Селинић, Београд 2012, стр. 51) За разлику од спољне политике и дипломатије Југославије у периоду после Другог светског рата, њена спољнотрговинска политика, економски и трговински односи са иностранством, нису тако добро истражени. Једно од поља на коме се види ова разлика је и питање обуке и школовања кадрова за дипломатију и спољну трговину. На основу истраживања Драгомира Бонцића данас располажемо са низом сазнања о обуци и школовању кадрова за дипломатију у Југославији после Другог светског рата. Недостају нам слична истраживања када је обука кадрова за „привредну дипломатију“ у питању. Верујемо да би управо истраживање рада Више школе за спољну трговину могло да нам пружи корисна сазнања по овом питању и на тај начин да унапреди наше представе о изградњи спољнотрговинског апарата Југославије у периоду после Другог светског рата. Фонд Више школе за спољну трговину (1946–1954) се налази у Архиву Југославије – АЈ, фонд 216, Виша школа за спољну трговину.

⁷⁶⁰D. Popović, *nav. delo*, str. 71.

⁷⁶¹Гавра Поповић је био полазник прве генерације која је завршила Школу спољне трговине. После завршетка овог „једногодишњи курса“ радио је у Министарству спољне трговине као „референт у Управи трговинских споразума, одсек за СССР“, а затим као „шеф“ тог Одсека. Био је секретар и благајник југословенске делегације

њу руског језика озбиљно радило на „граматици, изговору, нагласку, конверзацији“ и да је „курс језика [...] био интензиван и постигао циљ“. ⁷⁶² У октобру 1947. „једногодишњи курс“ у ШСТ су „сви полазници [...] са успехом завршили и били распоређени по својим републикама у спољнотрговинским предузећима на одговарајуће спољнотрговинске послове“, а неки су попут Г. Поповића упућени на рад у Министарство спољне трговине. ⁷⁶³ Свакако да би ових „тридесетак полазника“ (као и наредне, бројније, „генерације“ школоване у ШСТ, односно Вишој школи за спољну трговину ⁷⁶⁴), који су стекли потребна знања за обављање спољнотрговинске делатности и савладали успешно језик, били од велике користи у економским односима две државе, али није било времена да њихова знања дођу до изражаја. Курс је, као што смо поменули, завршен у октобру 1947, а „већ у првим месецима 1948. године почели су долазити сигнали о необјашњивим тешкоћама у припремању и закључивању нових послова“, како пише Г. Поповић. ⁷⁶⁵

Још један од проблема који се јављао услед преоријентације југословенске привреде на совјетску биле су и различите димензије производа. У прегледаним документима наишли смо на неколико десетина оваквих случајева. ⁷⁶⁶ Услед тога је приликом склапања уговора долазило до губљења драгоценог времена док би се постигла сагласност у погледу димензија, без чега се није могло приступити испорукама, ⁷⁶⁷ док се од неких испорука и одустајало. ⁷⁶⁸ Наравно, у периоду опште оскудице, времену импровизације, „крпљења“ и универзалних мајстора, ⁷⁶⁹ када год је било могуће употребити производе других димензија и карактеристика, или није постојала могућност да се потреба задовољи на други начин, пристајало се и на испоруке производа за чије димензије је са југословенске стране првобитно било навођено да „не одговарају“. ⁷⁷⁰ Са совјетске стране је у периоду добрих односа постојала добра воља да се превладају проблеми нуђењем производа чије димензије су биле најприближније траженим ⁷⁷¹ – у неким случајевима се то прихватало, ⁷⁷² а у неким није. ⁷⁷³ Наравно, проблем је био

на трговинским преговорима са СССР-ом крајем 1948. године. Сећања Г. Поповића је објавио Душан Поповић у трећем тому *Летописа о Влаовићима*. Као што је изменио своје и имена осталих чланова своје породице, тако је и Г. Поповића, који му је био рођени брат, наводио у књизи под псеудонимом Гига. – Dimitrije Boarov, „Politička saga o Vojvodini“, *Vreme*, br. 831/7.12.2006, str. 26–27; D. Popović, *nav. delo*, str. 157–158, 211, 239; AJ, 50–64–504, Списак делегације за трговинске преговоре са СССР-ом, 16.10.1948.

⁷⁶²D. Popović, *nav. delo*, str. 158.

⁷⁶³Isto, str. 158, 238.

⁷⁶⁴У току наредних година се број полазника значајно повећао. У току школске 1947/48. године било је укупно 77 полазника, школске 1948/49. године – 126; школске 1949/50. године – 165, а школске 1950/51. – 143 полазника. Наспрам 29 дипломираних полазника 1947. године, наредне 1948. дипломирало је њих 57. (*Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946 do 1950–51 godine*, Beograd 1952, str. 206, 219).

⁷⁶⁵D. Popović, *nav. delo*, стр. 238.

⁷⁶⁶Само у девет кутија са документима Трговинског изасланства ФНРЈ у Москви наишли смо на 33 оваква случаја. Како су ови документи у регистратурском поретку, документи су груписани по различитим питањима (по југословенским предузећима, совјетским обједињењима, хронолошки, врсти производа,...) у различитим кутијама и могуће је да у наведеном броју има понављања. У оним случајевима где смо учавали да се одређени документи односи на питање које се већ помињало у документима, нисмо бројали такве примере. Тако да наведени број не наводимо као апсолутан, него као одређени релативни показатељ учесталости датог проблема (AJ, 9–184–192).

⁷⁶⁷На пример, трговински изасланик је почетком априла 1947. године јављао: „ЗА ЦРНИ ЛИМ ХИТНО ПОТРЕБАН ДОЛАЗАК НАШЕГ СТРУЧЊАКА ЈЕР ТРАЖЕНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ОТСТУПАЈУ ОД СОВЈЕТСКИХ СТАНДАРДА СТОП ДОК СЕ НЕ ПОСТИГНЕ САГЛАСНОСТ У ПОГЛЕДУ СПЕЦИФИКАЦИЈЕ НЕ МОЖЕ ДОЋИ ДО ИСПОРУКА“ (AJ, 9–186, Телеграм трговинског изасланика, Министру спољне трговине, 3.4.1947).

⁷⁶⁸Различите димензије су биле један од разлога који је могао утицати на одустајање од одређених испорука, на пример: „ОТКАЗАЛИ ПЕРВИХ 250 ТОНА АМОРФНИХ ЕЛЕКТРОДА СТОП ПОШТО ЦЕНЕ ИЗНАД СВЕТСКИХ А ДИМЕНЗИЈЕ 400X400X200 НЕОДГОВАРАЈУ“ (AJ, 9–186, Југоелектро, Трговинском изасланику у Москви, 23.2.1947).

⁷⁶⁹Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 420; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 66.

⁷⁷⁰AJ, 9–191, Павлич, Жиберни, 31.10.1947; Исто, Жиберна, Минсполтрг – Павличу, 10.11.1947; Исто, Телеграм Црнобрње, Жиберни, 22.11.1947.

⁷⁷¹AJ, 9–186, Жиберна, Министарству спољне трговине, 1946; Исто, Делегат Хемпра Винко Манце, Хемпру, 27.11.1947; Исто, 9–188, Трговинско изасланство, Савезном министарству рударства – нафта (СМИНРУД

обостран – ни совјетско тржиште није било у могућности да због различитих димензија прими сву робу која је нуђена за извоз из Југославије.⁷⁷⁴ А за неку робу коју су пристали да увозе навођено је да совјетско тржиште тек треба да се навикне на њу.⁷⁷⁵

Свесни проблема који су проистицали услед непознавања назива, типова, карактеристика совјетских производа, уопште проблема који су пратили преоријентацију на совјетску привреду, одговорни на југословенској страни су тражили да се уложи додатни напори како би се дошло до неопходних сазнања и да би се проблеми превазишли. Што су производи били сложенији, веће су биле и тешкоће. Задржаћемо се на следећем случају као карактеристичном. Из Одељења за набавке су Одељењу за увоз Министарства спољне трговине указивали на следеће: „Код набавке материјала из Совјетског Савеза намеће нам се следећа проблематика: Ми смо до сада могли из Совјетског Савеза да поручујемо само сировине које су унапред одређене било хемијском формулом било технолошким описом. Међутим код електроиндустрије а нарочито електрификације је потребан цео низ материјала који се не може ограничити само на те податке. У том случају је потребно да ми од Совјетског Савеза добијемо одговарајуће техничке спецификације са подацима, из којих би наша индустрија могла да види да ли може и у којој мери оријентисати своју производњу у наслону на Совјетски Савез као добављача.“ Говорећи о деловима који су потребни за радио индустрију, које Југославија није могла да произведе, они су указивали: „Да би донели одлуку о томе да ли можемо нашу радио индустрију везати на Совјетски Савез као испоручиоца, безуметно је потребно, да располажемо са детаљним техничким подацима, које смо већ неколико пута без успеха тражили.“ Закључили су са: „Наша индустрија треба да се првенствено ослони на пријатељски Совјетски Савез. Узевши то у обзир ми треба да имамо врло узак технички контакт са совјетском производњом у том смислу, да смо тачно информисани о типама, конструкцијама и целом материјалу који долази за нас у обзир за испоруку. Без тих података ми технички нисмо у стању да проведемо егзактне поручбине што нужно води до неспоразумевања и ми ћемо да добијемо материјал који можемо само у ограниченој мери да употребимо. Напомињемо, да је ту реч искључиво о материјалу масовне примене у електрификацији, а не о неким специјалним конструкцијама, које се из извесних разлога не би требале саопштити. Према томе треба хитно добавити документације, каталоге и норме за сав тај електроматеријал из Совјетског Савеза уз назнаку барем апроксимативне цене, како би се избегле све напред изложене потешкоће. Ми ову нашу молбу понављамо указујући на неопходност испуњења исте, будући да питање везивања наше електроиндустрије за једну страну индустрију је врло осетљиво питање, с обзиром на велике разноликости материјала који је потребан а које се тешко може надоместити материјалом друге провениенције.“⁷⁷⁶

Тешкоће и проблеми нису постојали само при наручивању производа. Пошто би одређени производи, инструменти или машине били набављени, актуелизовало се питање одржавања и поправке. Како је то наведено у једном документу из децембра 1945. године: „Уласком совјетског материјала у нашу земљу поставља се у најакутнијој форми питање оправке тог материјала, што нарочито важи за веће машине и објекте. (Авионе, аутомобиле, агрегате итд.) У совјетским листама резервних делова су уписане ознаке материјала према совјетским нормама, док се од нас тражи [од стране одређених фабрика у Југославији – прим. М. Нинковића] да ми испоручујемо тај материјал како би се могли вршити најхитније оправке у земљи. Нама то није могуће, јер уопште не познајемо совјетске норме а нити смо могли до сада да их

НАФТА), 17.1.1948; Исто, Жиберна, Савезном министарству рударства – угаљ (Сминруд угаљ), 25.2.1948.

⁷⁷² АЈ, 9–191, Телеграм Црнобрње Жиберни, 22.11.1947.

⁷⁷³ АЈ, 9–184, Жиберна, Увозном одељењу, 4.10.1946; Исто, Љубисављевић, Жиберни, 10.10.1946.

⁷⁷⁴ На пример, за извоз „кровне хартије“ је у једној белешци наведено: „Наше врсте кровне хартије не одговарају за употребу СССР-у због чега је претставник фабрике 'Срборит' узео од њих мустре које су на проучавању.“ (АЈ, 9–185, Белешка, 31.10.1946.)

⁷⁷⁵ АЈ, 50–64–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁷⁷⁶ АЈ, 9–184, Одељење за набавке, Одељењу за увоз Министарства спољне трговине (прослеђено Трговинском представништву СССР-а у Југославији и Трговинском изасланству Југославије у СССР-у), 21.3.1946.

набавимо.“ У овом акту Одељења за енергију Министарства индустрије наведено је још: „Поставља се стога као најхитнија потреба да се за Одељење за енергију овог Министарства набави најмање 1 комплет совјетских техничких норми и ознаке за целокупну електроиндустрију и сировине за електроиндустрију. Ми верујемо, да ће и друга одељења у најкраће време приступити са истим тражењем на своје надлежно подручје, па Вас молимо да све предузмете да се омогући набавка тог материјала.“⁷⁷⁷ У јануару 1946. године Управа спољне трговине је од Трговинског представништва СССР-а у вези са питањем ремонта постројења и машина набављених из Совјетског Савеза, тражила да се пошаљу техничке норме и ознаке за разне типове индустрије (а нарочито за електроиндустрију).⁷⁷⁸ Код набављања оваквих материјала поново је проблем представљало превођење стручних термина. Превод једног „кратког списка индустријских уређаја са знаком основних техничких показатеља“ је праћен напоменом преводилаца из Државног статистичког уреда: „За извесне машине и уређаје нису се могли наћи погоднији изрази, а извесне машине и уређаји су остали непреведени пошто се не располаже довољном техничком литературом, речницима и енциклопедијама. Овај превод треба да послужи нашим индустријским стручњацима само као нацрт према коме треба израдити такве спискове машина и машинских уређаја са главним техничким показатељима, какви одговарају стању и будућим потребама наше индустрије.“⁷⁷⁹

Упркос свим тешкоћама, на питању усклађивања „стандарда“ са совјетским се размишљало и радило од 1945. године. Одељење за планове и координацију Министарства индустрије је припремајући закон о стандардизацији индустријских производа тражило податке о прописима који су важили у СССР-у и совјетским искуствима (статут о стандардизацији СССР-а, објављене индустријске стандарде у СССР-у, стручне публикације у вези са стандардизацијом индустријских производа).⁷⁸⁰ Рад на усклађивању стандарда напредовао је постепено. Од септембра 1946. овим питањем се бавила тада основана Савезна комисија за стандардизацију која је функционисала у саставу Савезне планске комисије. Према истраживањима Александра Ракоњаца: „Југословенско руководство је сматрало да у наредном периоду СССР и државе совјетског блока треба да створе општеважеће норма стандардизације како би се повећала међусобна економска сарадња. Са тим циљем Југославија је постепено усвајала совјетске норме стандардизације, а Савезна комисија за стандардизацију имала је задатак да имплементира јединствене мере које би важиле на простору целе Југославије.“⁷⁸¹

Свеукупно посматрано, проблеми – у вези са језиком, недовољним познавањем привредних прилика, привредног система и спољнотрговинског апарата две државе, различитим димензијама производа – постепено су превладавани, али су представљали неку врсту константе за цео период од 1945. до самог почетка 1948. године. Одређени утицај на суочавање и превладавање ових проблемима имала је чињеница да се државни, посебно спољнотрговински, апарат Југославије тек изграђивао, што је проузроковало додатне тешкоће. Правовремена иницијатива преговора за склапање протокола о узајамним испорукама за 1948. годину, оснивање Југословенско-совјетске трговинске коморе, оснивање Школе за спољну трговину, кора-

⁷⁷⁷ Наведени цитати су из акта који је Одељење за енергију Министарства индустрије послало 18.12.1945. и у коме се моли да се предузму кораци да Министарство индустрије добије тражене норме и прописе за све гране индустрије. Ово је Министарство индустрије проследило Одељењу за набавке и снабдевање Одсека за набавке из иностранства Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања (АЈ, 9–184, Министарство индустрије ДФЈ, Одељењу за набавке и снабдевање Одсека за набавке из иностранства Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања, 22.12.1945).

⁷⁷⁸ АЈ, 9–184, Управа спољне трговине, Торгпреду СССР Лебедеву, 15.1.1946.

⁷⁷⁹ Овде је реч о преводу издања Централног статистичког уреда Државне планске комисије СССР-а „Списак уређаја и материјала“, које је објављено у Москви 1945. године. Ова брошура се састоји од 16 страна на којима су по одређеним групама наведени шифре, називи и „основни показатељи техничке карактеристике“ уређаја. На овој брошури која се чува у фонду Савезне планске комисије није наведен датум превођења (АЈ, Фонд 41, Савезна планска комисија, 41–111–197, Списак индустријских уређаја (Переченј оборудованија и материјалов), Госпланиздат, Москва 1945).

⁷⁸⁰ АЈ, 9–184, Министарство иностраних послова, Југословенској амбасади у Москви, 19.9.1945.

⁷⁸¹ А. Ракоњац, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, *Токови историје*, бр. 2/2016, стр. 168.

ци предузети ка стандардизацији производа две државе, стално упознавање са привредним приликама у Совјетском Савезу, односно Југославији – указују нам да би 1948. био направљен значајнији корак у правцу превладавања проблема који су проистицали из међусобног „непознавања“ две привреде. Али, тада је већ било касно – „точкови совјетске машинерије“ били су „укочени [...] према Југославији“ (Милован Ђилас).

*

После ширења политичког утицаја на земље Источне Европе, међу којима је била и Југославија, Совјетски Савез је развио са њима разноврсну економску сарадњу, која је обухватала трговинску – робну – размену, оснивање привредних мешовитих акционарских друштава, давање робних кредита, пружање техничке помоћи и ангажовање совјетских стручњака.⁷⁸² На економске односе Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1945. до 1949. године, који су се одвијали кроз поменуте облике сарадње, утицао је – као што смо видели – низ различитих чинилаца. Ипак, њихова економска сарадња је на првом месту била условљена стањем у политичким односима две државе. Проблеми у вези са преоријентацијом економске сарадње су били постепено, у ходу превладавани. Претрпљена разарања и помену-те прилике у којима су се по завршетку Другог светског рата нашли Југославија и Совјетски Савез јесу представљали „базу“ на којој се одвијала економска сарадња, али је политика била та која је представљала пресудан чинилац: привредне могућности, потребе и прилике у ФНРЈ и СССР-у се у току 1948. нису суштински промениле у односу на 1947, али су економски односи две државе у току те две године претрпели значајну, корениту промену. Колико су политички односи две државе и две комунистичке партије били фактор који је пресудно утицао на привредну сарадњу, јасно се види када се карактер и размере односа из 1945, 1946. и 1947, упореде са економским односима у току 1948. и 1949. године, када је дошло до заоштравања у односима и отвореног сукоба Београда и Москве. Уопштено посматрано, током првог периода Совјетски Савез је настојао на различите начине, у складу са сопственим могућностима, да пружи економску помоћ Југославији. Наспрам тога, Москва је у другом периоду, током 1948. и 1949, различите облике економске сарадње користили као средство притиска на ФНРЈ. На каквим основама су почивали југословенско-совјетски односи током првог, од наведена два периода?

У периоду од 1945. до краја 1947. године сарадња Југославије и Совјетског Савеза се одвијала на најтешњим политичким, идеолошким, економским и војним основама. Главни чинилац који је утицао на овакве односе била је власт комунистичких партија и међусобни односи Комунистичке партије Југославије и Свесавезне комунистичке партије (бољшеви-ка).⁷⁸³ Како је током наведеног периода Москва посматрала Југославију, а како су из Београда гледали на СССР? Југославију – као и Балкан и Источну Европу, уопште – совјетско руководство је посматрао кроз призму својих стратешких планова и замисли о изградњи „бафер“ зоне на западним границама СССР-а. Пошто је у току светских ратова у два наврата напад са Запада долазио овим правцем, Москва је настојала да изгради неку врсту обрнутог „санитарног кордона“, у односу на онај који је Француска формирала после Првог светског рата како би предупредила ширење комунизма са Истока. У складу са таквим виђењем ствари, Југославија је са совјетске стране посматрана као објекат међународних односа, један од чинилаца који се уклапао у шире совјетске планове. Како би се ове државе задржале у интересној сфери Москве и извршиле планирану улогу, у њима је требало изградити друштвено-политички систем по совјетском обрасцу. У априлу 1945. године Ј. В. Стаљин је говорио М. Ђиласу: „У

⁷⁸² АЈ, 9–185, Критички преглед спољне трговине СССР-а за 1945/46 г, март 1947.

⁷⁸³ Ćedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1984, str. 58–59; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 451–454; Лј. Димић, А. Животић, *nav. delo*, str. 29–30; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 53, 114; А. Животић, „1945. година – исходште послератне југословенске спољне политике“, у: *1945 год: формирование основ послевоенного мироустройства. Сборник материалов Всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию Победы в Великой Отечественной войне*, под ред. В. Т. Юнгблуда, Киров 2015, стр. 270–271.

овом рату није као у прошлом, него – ко заузме територију намеће и свој социјални систем. Свак намеће свој систем тамо где доспе његова армија.“

Све те државе – које су се по различитим основама међусобно знатно разликоване – Москва је подводила под појам „народне демократије“. Та идеолошка конструкција је у совјетском виђењу представљала „политички систем који инклинира прелазу ка диктатури пролетаријата“, „прелазни период од капитализма ка изградњи социјалистичког друштва“. За разлику од велике већине држава „народне демократије“ које су требале да чине овај „кордон“ – које су ослободили и уредили Совјети – Југославија је имала другачији пут, у њој су комунисти до краја рата постали одлучујући војно-политички чинилац који је контролисао власт и својом вољом настојао да у Југославији изгради социјализам. Упркос томе, Југославија је прихватила такав статус због спољнополитичких околности и потреба за међународном легализацијом револуционарних промена. Иако је на тај начин у совјетским „идеолошким пројекцијама“ Југославија била „изједначена“ са осталим „народнодемократским“ државама (од којих су неке биле сателити Трећег рајха!), ипак се може рећи да је њој припадало посебно место и да је – ако је већ била објекат – била „значајнији објекат“ међународних односа. „Нова Југославија“ се за такво место изборила доследним антифашизмом, јаким домаћим покретом отпора који је располагао респектабилном војном силом и активно водио борбу против окупатора, и огромним страдањем које је претрпела.

За Москву је Југославија била главни савезник на Балкану и једини без „хипотеке“ ратног губитника. Они су у Југославији видели „центар окупљања прогресивних снага на Балкану“. На значај који је Југославија имала за Совјете свакако је утицао и њен геостратешки положај. Југославија је била смештена између Трста – који је Винстон Черчил у чувеном говору у Фултону 1946. године употребио као јужну граничну тачку „гвоздене завесе“ која је делила Европу на два дела – и Грчке, у којој се водио грађански рат и која је имала огроман значај за Запад. На тај начин Југославија се „граничила“ са Западом и од стране истог перципирана као „најзападнији експонент Совјетског Савеза према Медитерану, Средњој Европи, Западу уопште“. Осим тога, Југославија је излазила на „топла мора“, тај „стари сан руских владара“. Подржавајући политички, дипломатски, војно и економски југословенске комунисте, Совјети су настојали да, на једном важном и стратешки осетљивом – граничном – подручју, ојачају свој „кордон“ према Западу. Ова совјетска подршка се поклапала са југословенским интересима у огромној мери, али се већ 1945. показало где су њене границе, где се совјетска рачуница разилазила са југословенским интересима. На примеру Трста се видело да ратом исцрпљени Совјетски Савез због заштите југословенских интереса неће ризиковати сукоб – практично „трећи светски рат“ – са Западом, пре свега у том тренутку са „далеко највећом светском силом“, САД.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 75; В. Петрановић, С. Давтовић, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, стр. 5–15; Радоица Лубурић, *Врући мир хладног рата. Хладни рат и сукоб Стаљин-Тито у карикатурама совјетске, информбировске и политемигрантске штампе*, Подгорица 1994, стр. 20; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 417; Л. Я. Гибианский, „Форсирование советской блоковой политики“, *Холодная война. 1945–1963. Историческая ретроспектива. Сб. Статей*, отв. ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян, Москва 2003, стр. 137–138; Џон Л. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд 2003, стр. 53; Е. Hobsbaum, *нав. дело*, стр. 178–180; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, priredio Harald Nojbert, Београд 2007, стр. 158, 163–164; *Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, стр. 500; Леонид Люкс, *История России и Советского Союза. От Ленина до Ельцина*, Москва 2009, стр. 343–349, 352; В. Зубок, *нав. дело*, стр. 45, 49; *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва 2011, стр. 532–534; Г. Милорадовић, „Тројански коњ империјализма' прескаче 'гвоздену завесу': Југославија као тоталитарна држава и њена улога у хладном рату“, *Токови историје*, 1/2011, стр. 91–93; Исти, „«Аноламия» «холодной войны»: идеологический характер и международная роль социалистической Югославии“, у: Величие и язвы Российской империи. Международный научный сборник в честь 50-летия О. Р. Айрапетова, составитель В. Б. Каширин, Москва 2012, стр. 712–713; Исти, *Лепота под надзором*, стр. 40; Лј. Димић, А. Životić, *нав. дело*, стр. 26, 27, 30–31, 33–34; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 44, 54; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Београд, 2015, стр. 11, 15, 17–19.

Што се тиче Југославије, као што смо поменули, власт комунистичке партије је онај чинилац који је пресудно одредио однос Београда према „првој земљи социјализма“. Комунистичка партија Југославије је до распуштања Коминтерне (1943) била њена секција и „васпитавала“ своје чланове у духу „пролетерског интернационализма“: да у СССР-у виде „отацбину комунизма“ коју треба помагати и бранити, са чијом судбином се треба идентификовати. Идеолошки индоктринирано чланство КПЈ било је пуно безграничне, ирационалне вере у СССР и Стаљина. О тадашњем погледима југословенских комуниста упечатљиво говоре речи Ђура Лончаревића: „Слично другим члановима КПЈ, о Совјетском Савезу сам мислио као о првој земљи социјализма, у којој се изграђује друштво слободних људи и равноправних народа; о Црвеној армији – као о непобедивој војној сили; о руководству СССР-а – као о колективу најбољих и најискуснијих револуционара, а о Стаљину – као о великом учитељу и генијалном вођи светског пролетаријата.“ Осим идеологије којом су били прожети југословенски комунисти, лоши односи са Западом и положај СССР-а као светске силе су додатно упућивали Београд према Москви. Совјетски Савез је за „нову Југославију“ био покровитељ и заштитник, ослонац и савезник који на међународном плану треба да се заложује за југословенске циљеве и брани интересе Београда – како политичке (јачање југословенске међународне позиције, заступање интереса југословенских комуниста пред Великом Британијом и САД на савезничким конференцијама и уопште; југословенски комунисти су очекивали и совјетску подршку територијалним претензијама на северозападним границама), тако и економске (заступање југословенских интереса пред Унром – преко шефа мисије Унре у Југославији совјетског грађанина Михаила Сергејчика и преко својих представника у централном апарату Унре; помоћ при реституцији имовине однете из Југославије, настојања да се осигурају репарације за Југославију).

Осим заштите економских интереса у иностранству, од СССР-а се очекивало да буде „основна тачка ослонаца“ за нереалне и амбициозно замишљене југословенске планове за обнову земље. На југословенској страни су 1945. године изражавали уверење да ће их у „лијечењу рана које нам је задао непријатељ, обнови наше разорене земље“ СССР „помоћи у миру као што нас је помагао у рату“. Владимир Велебит, наводећи да је Југославија „била разрушена, наша привреда готово да и није постојала“, истиче: „Наша влада и Централни комитет сматрали су да се обнова може убрзати само уз велику совјетску помоћ“. Југословенски комунисти су на Совјетски Савез гледали и као на узор према коме треба организовати државу, од њега су очекивали да помогне процес преображаја југословенског друштва и економије. Обрасци и модели из совјетске праксе су југословенским комунистима служили као пример за организовање државе, њених органа и установа. Пратила су се совјетска искуства у различитим областима и тражили приручници, уџбеници, закони, прописи, брошуре и књиге из СССР-а, позивани су совјетски војни и цивилни стручњаци, приказивани совјетски филмови, совјетски уметници и спортисти су гостовали у Југославији, официри Југословенске армије су школовани у Совјетском Савезу. У Југославији је 1945. и током наредних година све у вези са „првом земљом социјализма“ идеализовано и одбацивала се било каква сумња у одређена лоша искуства из совјетске стварности. На сликовит начин о односу и држању југословенског руководства према СССР-у говоре речи В. Черчила из априла 1945: „Свим срцем су се бацили у загрљај Русије“!⁷⁸⁵

⁷⁸⁵Ѓ. Штрбач, *нав. дело*, стр. 58–66; В. Петрановић, С. Давтовић, *Југославија, велике силе и балканске земље 1945–1948*, стр. 23, 29–43; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 451–455; С. Селинић, „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, гл. и одг. ур. А. Животић, Београд 2010, стр. 394–395, 404–405; С. Селинић, Душан Вајагић, *нав. дело*, стр. 11–12; *Србу о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, стр. 498; Лј. Димић, А. Животић, *нав. дело*, стр. 27–28, 30, 32, 33, 208; И. Добривојевић, *Село и град*, стр. 56, 59; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 498–500, 522; В. Зубок, *нав. дело*, стр. 49; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 6, стр. 23; *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, стр. 386.

Током првих послератних година (1945–1947), југословенски комунисти су били верни следбеници и „најоданији савезници“ Москве.⁷⁸⁶ Због тога је Запад доживљавао ФНРЈ као „најзначајнијег совјетског сателита“.⁷⁸⁷ У том смислу је – упркос одређеним несугласицама и незадовољствима који су постојали током наведеног периода, а посебно у току 1947. године⁷⁸⁸ – упечатљива улога коју је КПЈ одиграла током оснивачког састанка Информационог бироа комунистичких партија (Информбироа, Коминформа) крајем септембра 1947. Иако је Москва у том периоду имала низ примедби на поступке југословенског руководства и између две стране су „тињале разлике и разилажења“, савременици су уочавали „посебну блискост Југословена и бољшевика“ на састанцима и сведочили о активном држању представника КПЈ, односно о уској сарадњи југословенске и совјетске делегације. О тадашњим приликама упечатљиво сведочи и то што је Београд одређен за „седиште Информбироа“ и место у коме ће се штампати часопис „За чврсти мир и народну демократију“.⁷⁸⁹

Иако у периоду од 1945. до краја 1947. Москва није могла да изађе у сусрет свим југословенским захтевима, она је пружала помоћ која је била у складу са привредним могућностима СССР-а.⁷⁹⁰ Упркос незадовољству које је проистицало из тога што сви привредни захтеви Београда нису могли бити услишени, може се рећи да су економски односи две државе у том периоду имали карактер совјетске помоћи и да их је одликовао стални раст. Обим југословенско-совјетске робне размене се од почетка сарадње 1945. до краја 1947. видно повећао. СССР је током тог периода био најзначајнији трговински партнер ФНРЈ, а робна размена најважнији облик билатералне економске сарадње. Раст размене је бележен из године у годину.⁷⁹¹ Од 1946. „прва земља социјализма“ је почела са одобравањем кредита ФНРЈ. Први такав аранжман – „робни кредит“ – закључен је 8. јуна 1946.⁷⁹² Због размимоилажења између великих југословенских очекивања и ограничених совјетских могућности преговори о оснивању производних мешовитих друштава нису имали позитиван исход.⁷⁹³ Међутим, инвестициони кредит од 25. јула 1947. представљао је одговарајућу замену за поменута друштва и начин на који је Москва – у складу са сопственим ресурсима – настојала да помогне индустријализацију ФНРЈ.⁷⁹⁴ Осим тога, средином 1947. су била закључена још два кредитна а-

⁷⁸⁶Ју. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 321; Д. Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 13–15.

⁷⁸⁷Љ. Dimić, А. Životić, *nav. delo*, стр. 31, 51.

⁷⁸⁸Ју. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 315, 322; Л. Ј. Гибианский, „Форсирование советской блоковой политики“, стр. 160; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 13–18; Љ. Dimić, А. Životić, *nav. delo*, стр. 31, 41.

⁷⁸⁹Опширније: Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, Ljubljana 1980, стр. 106–111; М. Ђilas, *Vlast*, London 1983, стр. 110–115; Ју. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 318–322; Л. Гибианский, „Подготовка создания Коминформа и проблема социалистического лагеря“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1998, стр. 103–126; Исти, „Форсирование советской блоковой политики“, стр. 156–162; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 11, 16–18; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 92–95, стр. 209–224; Д. Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 14–15.

⁷⁹⁰Опширније у поглављима „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“, „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“ и „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“.

⁷⁹¹АЈ, 50–94–342, Одељење за трговинске споразуме – Извештај о раду за месец април, 1946; АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а. Садржај, 18.5.1955; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, Beograd 1953, стр. XIV–XV; Л. Ј. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 150–151; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, стр. 228.

⁷⁹²АЈ, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

⁷⁹³М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 129–150.

⁷⁹⁴АЈ, МСТ, ф. 191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Исто, Советско-југославско комјонике; Исто, Совјетско-југословенски комјонике; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом,

ранжмана: 30. јуна 1947. потписан је Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба, а 23. августа 1947. Споразум о продаји ФНРЈ железничког возног парка.⁷⁹⁵

Упркос незадовољству које је у Београду постојало услед тога што се очекивала већа совјетска помоћ,⁷⁹⁶ на југословенској страни су током првих послератних година констатовали да је СССР „најискренији друг“ и „највећи заштитник“ који „помаже у мирнодопској изградњи исто као што је помагао и за време рата“.⁷⁹⁷ После потписивања Споразума о узајамним испорукама 8. јуна 1946, којим је – како је наведено у коминикеу – „Совјетска влада [...] најпредусретљивије изашла у сусрет потребама југословенске привреде“, ⁷⁹⁸ истакнуто је: „Трговински преговори између СССР-а и ФНР Југославије доказали су још једном више да народи Југославије имају у Совјетском Савезу свог најбољег и несебичног пријатеља и заштитника“.⁷⁹⁹ Уопште, приликом потписивања различитих економских споразума са СССР-ом југословенски представници су наглашавали да они имају карактер помоћи – да Совјетски Савез пружа Југославији „сваку помоћ у њеном развоју и обнови“, да се споразуми потписују „у циљу обнове и повећања производних могућности Југославије“, да је склопљеним споразумима „Совјетска влада [...] у најширем смислу изашла у сусрет потребама југословенске привреде, како у погледу сировина, тако и у погледу техничког и другог материјала“, да су „Југословени веома задовољни оном огромном помоћи коју је Совјетски Савез одлучио да пружи Југославији“, да је „Југословенска влада веома захвална Совјетској влади на огромној помоћи“.⁸⁰⁰ За низ економских аранжмана који су закључени средином 1947. у заједничкој изјави је – у поменутом духу – наглашено да представљају „најлепши [...] пример развоја политичких и економских односа између држава у послератном периоду“. „Они могу служити као пример сарадње, која зближава народе међу собом, и олакшава узајамну помоћ међу њима. Обе Стране су убеђене да ће остварење те економске сарадње најбоље одговарати не само подизању народне привреде обеју земаља, већ исто тако и даљем развоју пријатељства и демократске сарадње између европских земаља и учвршћењу мира у Европи“ – истакнуто је, даље, у саопштењу.⁸⁰¹

*

Пошто се – чак и у новијој – литератури може наићи на пренаглашавање значаја који је привредна сарадња имала за избијање сукоба 1948,⁸⁰² или пак на читавање одређених спорних намера у држање Москве у период који је претходио 1948. години,⁸⁰³ потребно је де-

---

Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 150.

⁷⁹⁵АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947; Исто, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

⁷⁹⁶Љ. Dimić, A. Životić, *нав. дело*, стр. 41. Опширније у поглављима „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“, „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“ и „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“.

⁷⁹⁷Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 6, 45, стр. 23, 106.

⁷⁹⁸АЈ, 50–64–283, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁷⁹⁹Исто.

⁸⁰⁰Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 5, 50, 51, 89, стр. 21, 120, 123, 201, 202.

⁸⁰¹АЈ, 9–191, Исто, Советско-југословенско коминике; Исто, Совјетско-југословенски коминике.

⁸⁰²На пример, у монографији посвећеној односима Југославије и СР Немачке, објављеној 2009, Владимир Ивановић наводи: „Један од разлога Титовог разлаза са Стаљином била је жеља југословенског лидера да изгради тешку индустрију у Југославији.“ (Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973. Između ideologije i pragmatizma*, Београд 2009, стр. 192.)

⁸⁰³Саша Илић је у неколико радова изнео више нетачних тврдњи и тумачења о Споразуму о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа од 25. јула 1947. (С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр.

таљније размотрити питање улоге економских односа две државе у узроцима „Четрдесетосме“? У литератури се могу срести мишљења према којима су економски односи две државе имали великог удела у избијању југословенско-совјетског сукоба. Нарочито се претерује и преувеличава значај и удео који су мешовита друштва, према таквим виђењима, наводно имала. Можда најупечатљивије сведочанство о томе представља књига Владимира Дедијера „Изгубљена битка Ј. В. Стаљина“. У њој је аутор, пишући о овим друштвима и југословенско-совјетском сукобу, читаву једну целину књиге насловио са „Срж сукоба: економски односи“.⁸⁰⁴ Дobar пример колико су оваква пропагандна тврђења „жилава“ и актуелна и данас у јавности, представља интервју који је 2009. године социолог Небојша Попов дао сарајевском *Ослобођењу*. У овом интервјуу, говорећи о српско-руским, односно о југословенско-совјетским односима, Н. Попов је навео: „Раније је било проблема и то врло озбиљних како на партијским, тако и на државним, па и на привредним релацијама. Такозвана мешовита југословенско-совјетска привредна друштва настала након Другог светског рата су била крајње проблематична.“⁸⁰⁵ Иако су постојали различити погледи и несугласице у вези са оснивањем и функционисањем ових друштава,⁸⁰⁶ архивски документи не потврђују „верзију о великом утицају таквих несугласица ни на практичне односе Москве и Београда, нити на опште мишљење совјетске стране о југословенском режиму“.⁸⁰⁷ Може се у документима наићи на трагове одређених мишљења која указују да су преговори о оснивању ових друштава изазивали незадовољство не само на југословенској,⁸⁰⁸ већ и на совјетској страни,⁸⁰⁹ међутим како минуциозни истраживач југословенско-совјетских односа у овом периоду Леонид Гибјански наводи: „проблем мешовитих акционарских друштава уопште није забележен у совјетским оценама југословенске политике, датим уочи избијања сукоба.“⁸¹⁰

Трговинска размена две државе није изазивала толико контроверзи као мешовита друштва, али је постојало одређено незадовољство на обе стране. Поред неспоразума и неразумевања који су проистицали из „судара“ идеализованих представа југословенских комуниста о СССР-у са ограниченим совјетским могућностима, до конкретних проблема у робној размени је долазило при извршавању споразума о узајамним испорукама. Министар спољне трговине Никола Петровић је у својим сећањима о томе прибележио: „Сама природа наших трговинских споразума са Совјетским Савезом је таква да доводи до заштравања односа. Извршење трговинских споразума препуштено је у Совјетском Савезу и код нас трговинској оперативи, то значи нашим и совјетским спољнотрговинским предузећима, а она пословима приступају руковођена пословном логиком и уз то и сама зависе од произвођача у Совјетском Савезу и код нас. Према томе, реч је о комерцијалним пословима, где се и с једне и с друге стране захтева строго поштовање уговорених количина и рокова. Самом природом ствари то

45; Isti, „Izneverena očekivanja“, *Novi magazin*, br. 357/6.3.2018, str. 59; Isti, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 202–203.) Опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“

⁸⁰⁴V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, str. 93–123.

⁸⁰⁵„Bez građanske inicijative ostajemo zarobljenici vojnih baza“ (intervju Nebojše Popova), *Oслобођење*, 23.10.2009, str. 5.

⁸⁰⁶М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 129.

⁸⁰⁷L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, u: *Jugoslavija v hladni vojni, Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9.maja 2000*, ur. Jasna Fischer i dr, Ljubljana–Toronto 2004, str. 35.

⁸⁰⁸М. Гулић, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, у: *Србија у Русија 1814–1914–2014, Зборник радова са међународног научног скупа*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 307–329.

⁸⁰⁹ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 2, 11580, В. д. шефа III одсека Никола Енглер, Начелнику политичког одељења, 5.9.1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 72, стр. 169–170; L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, str. 35, нар. 30. Борис Кидрич је на седници Политбироа 1. марта 1948. чак навео: „На питању друштва је и почела хладноћа.“ Међутим, ова његова реченица је доста „обојена“ перспективом човека који се бавио привредним питањима и пренаглашавао њихов значај. (*Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, прir. Branko Petranović, Beograd 1995, str. 239; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, Knjiga četvrta, Zagreb 1982, str. 26).

⁸¹⁰L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, str. 35.

доводи до сталних трзавица, па и до нежељених заоштравања.⁸¹¹ Било је у пословању југословенских и совјетских предузећа заиста таквих случајева који су, речима службеника Југодрва, „нажалост“ показивали „да и међу рођеном браћом долази до несугласица, када се улази у пословне односе, а да се претходно не направи чист рачун“.⁸¹² Та „нежељена заоштравања“ су некада добијала озбиљније размере – најупечатљивији пример за то је „жалба Министарства спољне трговине СССР на непријатељски и неуобичајени тон дописивања нашег 'Центропрома', који је означен са стране једног вишег службеника тога Министарства као јединствен у историји пословних веза Министарства спољне трговине СССР са иностранством“.⁸¹³ Међутим, проблеми до којих је долазило у пословним односима „трговинских оператива“ Југославије и Совјетског Савеза нису оставили озбиљнији траг на политичке односе две државе. У преписци два централна комитета вођеној у пролеће 1948. године, једино питање из трговинске размене две државе које је помињано била је спорна изјава коју је 26. фебруара 1948. Алексеј Дмитријевич Крутиков дао Богдану Црнобрњи, да у току 1948. неће бити вођени преговори за потписивање протокола о трговинској размени две државе.⁸¹⁴ У одговору на чувено писмо од 27. марта 1948. југословенско руководство је, коментаришући овај случај навело и: „У нашим трговачким односима има ствари које би требало отклонити, да би се они могли правилно развијати. Ми не поричемо, у вези с тим, да је с наше стране било пропуста у трговинском пословању, али не можемо вјеровати да би то могло бити довољан разлог за некакво слабљење наше трговинске сарадње. [...] Ми мислимо, ако је било неких неправилности од стране наших трговинских органа, – а ми вјерујемо да је таквих случајева могло бити у погледу испоруке робе и трговинских односа уопште, – онда се могао наћи начин, тј. споразумјети се и уклонити све оно што смета правилном развоју трговинских односа између наше двије земље.“⁸¹⁵ Детаљно сагледавање трговинске размене две државе и преговора који су почетком 1948. вођени у Москви, показују да „пропусти“ југословенске стране у трговинским односима нису изазивали веће незадовољство у спољнотрговинском апарату СССР-а, већ је политика та која је довела до „слабљења“ трговинске сарадње две државе.⁸¹⁶

И у трећем значајном облику кроз који су се одвијали економски односи две државе – совјетским кредитима Југославији – као и у осталим облицима економске сарадње долазило је до неспоразума и неразумевања који су проистицали из „судара“ идеализованих представа југословенских комуниста о СССР-у, његовој економској снази и уверењу да је дужан да пружи „интернационалистичку помоћ“ са објективним совјетским могућностима.⁸¹⁷ Међутим, ни за овај облик сарадње не постоји потврда да су имали већег утицаја на кварење односе две државе.

Иако је одлука совјетске владе о повлачењу совјетских цивилних стручњака од 18. марта (саопштена југословенским властима дан касније, 19. марта 1948), у литератури о

⁸¹¹D. Popović, *nav. delo*, str. 143.

⁸¹²АЈ, 9–184, Југодрво, Трговинском изасланству ФНРЈ Москва, 19.5.1947.

⁸¹³ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 2, 11580, В. д. шефа III одсека Никола Енглер, Начелнику политичког одељења, 5.9.1946.

⁸¹⁴М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, str. 134.

⁸¹⁵*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 136, стр. 295.

⁸¹⁶Опширније: М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, str. 117–135.

⁸¹⁷Добар пример за ово су „војни преговори“ вођени почетком 1948. године и размере југословенских захтева за испорукама наоружања, војне опреме и пружање помоћи у изградњи војне индустрије и ратне морнарице (по свеобухватности захтева и размерама тражене помоћи, можда је најбоље упоредити их са југословенским захтевима и очекивањима од оснивања мешовитих друштава). М. Ђилас у сећањима наводи су му југословенски захтеви „изгледали претерани, нарочито у погледу изградње наше ратне индустрије и ратне флоте“ (М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 132) Југословенска страна је током преговора тражила рок за отплату од чак 20 година! (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 106, стр. 243) Детаљније о „судару“ југословенских захтева, за које Александар Животић наводи да су имали „изразито нереалан и мегаломански карактер“, и ограничених совјетских могућности: А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 77–104.

избијању југословенско-совјетског сукоба једно од „незаобилазних“ места, присуство совјетских цивилних саветника и стручњака у Југославији није имало већи обим и значај, а однос према њима је био више него коректан.⁸¹⁸ Сама одлука о њиховом повлачењу је дошла као последица нарушених политичких односа две државе, а разлог који је наведен био је само повод. За разлику од војних стручњака где је одлука о повлачењу била бар мотивисана односом према њима,⁸¹⁹ повод за одлуку о повлачењу цивилних стручњака није имао непосредног односа са њиховом делатношћу. У телеграму В. М. Молотова одлука је образложена изјавом заменика председника Економског савета Војислава Срзентића трговинском представнику СССР-а Ивану Михајловичу Лебедеву „да је у складу са одлуком Југословенске владе забрањено преносити совјетским органима информације о економским питањима“.⁸²⁰ Амбасадор А. Лаврентјев је сматрао да је ова изјава В. Срзентића „одраз промене у односима руководиоца према Совјетском Савезу“.⁸²¹ Разлог који је совјетска страна навела за повлачење цивилних стручњака, аргументи које је изнео Ј. Б. Тито у одговору на овакву „мотивацију“ коју је окарактерисао као „несхватљиву и зачуђујућу“,⁸²² а и сама чињеница да је одлука о повлачењу цивилних стручњака дошла у периоду када су односи две државе озбиљно били озбиљно нарушени – све то нам говори да ни овај облик сарадње није могао имати озбиљнијег утицаја на избијање сукоба. Одбијајући тврдње о „некаквом 'недружељубљу и неповјерењу“⁸²³ према совјетским стручњацима и претставницима у Југославији“ Ј. Б. Тито је истакао: „Из свега тога произилази да горњи разлози нису узрок таквим корацима Владе СССР-а и наша би жеља била да нам Влада СССР отворено саопшти у чему је овдје ствар, да нам укаже на све што она мисли да није у складу с добрим односима између наших двију земаља.“⁸²⁴ И Никита Сергејевич Хрушчов је после нормализације односа две државе, 1955. говорио да су оптужбе за „ухођење“ совјетских цивилних и војних специјалиста и за лош однос према њима биле „измишљотине“.⁸²⁵

Дакле, документи који су тренутно доступни, како наводи Л. Гибјански, не потврђују да су одређене несугласице из економске сарадње две државе имале већег утицаја „ни на практичне односе Москве и Београда, нити на опште мишљење совјетске стране о југословенском режиму“.⁸²⁶ На основу досадашњих истраживања и бављења овом тематиком, не верујемо да би евентуална појава неких „нових“ докумената могла бити да промени овакву оцену. Посредно нас на ово упућује чињеница да југословенском руководству због „проблема“ из области економских односа није стигло неко озбиљније „упозорење“, нити је оно позвано на „размену мишљења“ (као што је то био случај са спољнополитичким „искакањима“ и позивом који је резултирао „тројним састанком“ 10. фебруара 1948). Такође, тешко је поверо-

⁸¹⁸С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 37–63.

⁸¹⁹Опширније: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 129, стр. 278–279; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 55–61.

⁸²⁰*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 126, стр. 271.

⁸²¹Опширније: Исто, док. 126, стр. 271, нап. 4.

⁸²²Опширније: Исто, док. 129, стр. 279.

⁸²³У овом писму Ј. Б. Тита упућеном В. М. Молотову, југословенски маршал пише и о повлачењу војних и цивилних стручњака, овај део писма се односи и на једне и на друге. При чему се „неповјерење“ тиче цивилних стручњака (поменуто у телеграму Молотова Титу од 18. марта – *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 126, стр. 271), док се „недружељубље“ односи на војне саветнике (*Исто*, док. 129, стр. 278). Прецизности ради, како је приметио А. Животић, на југословенској страни је ова реч коју је генерал Алексеј Николајевич Барсков употребио у разговору са начелником југословенског генералштаба Кочом Поповићем 18. марта 1948. објашњавајући одлуку о повлачењу совјетских војних стручњака, нетачно преведена. А. Животић у вези са овим наводи: „Реч је о лошем преводу речи генерала Барскова с руског језика. У изворном значењу мисли се на непријатељски однос, што свакако има другачији значај с обзиром да је реч о знатно тежој квалификацији односа према совјетским војним стручњацима у југословенској средини.“ – А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 56, нап. 107.

⁸²⁴*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 129, стр. 279–280.

⁸²⁵*Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 169, 219, 232.

⁸²⁶Л. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, str. 35.

вати да је онај ко је на совјетској страни одлучивао о свему – а који је, како наводи Владимир Олегович Печатнов, „навикао да размишља глобално“⁸²⁷ и који је морао да води рачуна о ни-зу питања од Јапана преко Ирана до Немачке – могао заиста за озбиљно да узима „тон допи-сивања“ службеника Центропрома или проблеме током преговора у вези са оснивањем мешовитих друштава. Тешко је поверовати да је Стаљин „који је демонстрирао да је несклон ризику изван територије коју је директно контролисао“⁸²⁸ могао због таквих ствари – без обзира на то да ли је, како је говорио Хрушчов 1955. године, сматрао да је потребно само да мрдне малим прстом, па да Тито нестане⁸²⁹ – да ризикује сукоб са државом која се налазила на једном изузетно осетљивом, „граничном“ простору.⁸³⁰ Чак ни питање мешовитих друштава за које се може рећи да је „најпроблематичније“ питање из економских односа две државе, са чијим током преговора је он био врло добро упознат,⁸³¹ није могло изазвати веће незадовољство код њега. Чини нам се да – ако се чита између редова – његов разговор са Кардељем од 19. априла 1947. то добро показује. Том приликом, због тешкоћа и „неспоразума“ до којих је долазило током преговора о оснивању мешовитих друштава, Стаљин је предложио да се одустане од њиховог оснивања и уместо тога „да вам дамо један алуминијски завод, један металургијски завод, и да вас помогнемо у добијању и преради нафте“. Појашњавајући понуђену помоћ у кредитима и специјалистима, Стаљин је навео да ће се део платити „у новцу или како можете“, а затим је уз дозу ироније кроз смех додао: „Ипак треба нешто да добијемо од вас“. Очигледно су ове речи биле последица југословенског става током преговора за оснивање друштава – које је амбасадор А. Лаврентјев окарактерисао као „паразитско расположење“ појединих југословенских руководилаца „у односу на Совјетски Савез“.⁸³² Али Стаљиново држање током разговора, изношење предлог који је одговарао југословенској страни, начин на који је, уз осмех, изговорио наведени коментар, нам говори да томе није могао да придаје велики значај.

Ако одбацимо верзију о „великом“ утицају економских односа две државе на избијање сукоба, остаје питање да ли су неки проблеми до којих је долазило могли да оставе трага и коликог на политичке односе две државе? Сигурно је да су совјетским представницима неке ствари деловале у најмању руку неуобичајено. Осврнућемо се на неке карактеристичне случајеве. У поменутом случају из 1946. године, представници совјетског „обједињења“ Техноекспорт, жалећи се на приговоре које су им стизали од југословенског Центропрома, ишли су чак до те мере да су наводили сумњу да у Центропрому постоји лице – „шпијун“(!) – које настоји да поквари међусобне односе и које даје нарочит тон преписци. Истрага која је спроведена је показала да не постоји политичка позадина иза порука Центропрома, али да је сам „тон“ био непримерен.⁸³³ Јављајући министру спољне трговине да је совјетски Техноекспорт

⁸²⁷ Владимир Олегович Печатнов, *От союза – к холодной войне. Советско-американские отношения в 1945–1947 гг.*, Москва 2006, стр. 93.

⁸²⁸ Е. Hobsbaum, *nav. delo*, str. 178.

⁸²⁹ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 233.

⁸³⁰ Као што је говорио Молотов, Совјетски Савез је себе сматрао за „суседа балканских држава“ и одатле је проистицала тежина која је том простору придавана (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 43, стр. 104). Додатни значај овај простор је имао као гранични са Западом – са једне стране, налазио се Трст – који је Винстон Черчил у свом чувеном говору у Фултону 1946. године употребио као јужну граничну тачку „гвоздене завесе“ која је делила Европу на два дела (*Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 500); а са друге стране Грчка у којој се водио грађански рат и која је имала огроман значај за Запад – како је Стаљин на „тројном састанку“ 10. фебруара 1948. говорио: „Грчка је на животно важној комуникацији западних држава“ (М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 139). Из западне визуре, гранични положај Југославије и значај тог простора, сликовито карактеришу речи министра спољних послова Велике Британије Ентонија Идна који је говорио да се Југославија налази „на рубу подручја нашег највећег интересовања“. (Лј. Димић, А. Животић, *nav. delo*, str. 26)

⁸³¹ М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 135, 150.

⁸³² Исто, стр. 150.

⁸³³ Опширније о овом случају, „тону преписке“ Центропрома са совјетским Техноекспортом и истрази која је у вези са тим спроведена: АЈ, 9–186, Центропром, Техноекспорту, 26.7.1946; Исто, 9–189, Трговински изасланик,

задовољан корацима које је предузела југословенска страна и да је „у последње време дописивање 'Центропрома' попримило уобичајени тон опћења“, трговински изасланик В. Жиберна је додавао „да код осталих В/Обједињења до данас у погледу опћења са нашим предузећима нисмо чули никаквих жалби и примедби“.⁸³⁴ Упркос последњим речима В. Жиберне, као што смо помињали, у свакодневним контактима „трговинских оператива“ две државе долазило је до несугласица. Само што оне нису попримале размере као у случају Центропрома 1946. године.⁸³⁵ Ипак, поменути начин на који је „један виши службеник“ МСТ СССР-а окарактерисао цео „случај“ – „као јединствен у историји пословних веза Министарства спољне трговине СССР са иностранством“⁸³⁶ – говори нам да је совјетским званичницима такво понашање у најмању руку могло изгледати неуобичајено.

У вези са спољнотрговинском разменом две државе, поменућемо још један, готово екстреман, случај чији су актери југословенски министар спољне трговине Никола Петровић и совјетски трговински представник Иван Лебедев. Н. Петровић је у сећањима о томе прилежио: „У трговини са Совјетским Савезом имали смо великих тешкоћа у погледу њихове испоруке уговорених количина робе. Не једанпут имао сам због тога оштре спорове с трговинским представништвом Совјетског Савеза у Београду. Једнога дана 1947. године добио сам позив да дођем код друга Тита. Чим сам ушао, пружио ми је писмо које је управо добио од нашег амбасадора у Москви Владимира Поповића. Куцано машином, писмо је износило читаву једну страну. Влада Поповић је обавештавао председника владе Тита да га је службено посетио први заменик министра спољне трговине СССР-а Микојана и уложио протест због мог држања према Лебедеву, шефу спољнотрговинског представништва СССР-а у Београду. Наводно сам чак, једном приликом, протестујући против закашњавања неких уговорених количина робе из СССР-а, лупао песницом о сто. Када сам прочитао писмо, Тито ме је мирно упитао шта имам у вези с тим да кажем. Рекао сам да је тачно да су се односи између нас и спољнотрговинског представништва СССР-а у Београду прилично заоштрили и да је могуће да сам у једном тренутку изгубио стрпљење и, вероватно, неколико пута ударио песницом о сто. [...] Испоруке са совјетске стране касне, нарочито у погледу индустријских сировина. Пред владом, Привредним саветом и Планском комисијом у таквим ситуацијама испада Министарство спољне трговине као кривац. Министарство спољне трговине се оптужује због недовољне бриге и енергичности око обезбеђивања испоруке уговорених количина робе. Моје објашњење друг Тито је примио к знању, уз напомену да ипак треба да се трудим да у заоштраним ситуацијама не губим живце.“⁸³⁷ Уз разумевање положаја у коме се Н. Петровић – због сталних захтева који су постављани пред министарство којим је он руководио⁸³⁸ – налазио, овај случај нам се, као што смо навели, чини „екстреман“ из више разлога. Прво,

---

Кабинету министра спољне трговине, 4.10.1946; Исто, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине, 16.10.1946; Исто, Центропром, Контролном одељењу Министарства спољне трговине, 11.9.1946; Исто, Центропром, Контролном одељењу Министарства спољне трговине, 31.8.1946; Исто, Извештај Зорана Будишина министру спољне трговине – о тону дописивања Центропрома са Техноекспортом, 29.8.1946.

⁸³⁴Исто, Трговински изасланик, Кабинету министра спољне трговине, 4.10.1946.

⁸³⁵Најприближнији „случај“ овог типа односи се на крај 1947, почетак 1948. године и спор у вези са тоном преписке Југометала и совјетског Разноимпорта – опширније: АЈ, 9–189, Трговински изасланик, Југометалу, 24.12.1947; Исто, Југометал, Трговинском изасланству, 30.12.1947; Исто, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине, 16.1.1948; Исто, Трговински изасланик, Југометалу, 16.1.1948.

⁸³⁶ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 2, 11580, В. д. шефа III одсека Никола Енглер, Начелнику политичког одељења, 5.9.1946.

⁸³⁷Д. Поповић, *nav. delo*, стр. 143.

⁸³⁸Говорећи у својим сећањима о раду Повереништва, односно, од марта 1945, Министарства трговине и снабдевања у чију надлежност је спадала и спољна трговина (од фебруара 1946. издвојена у засебно министарство), Н. Петровић је о очекивањима и односу према овом ресору навео да је било „обасипано са свих страна захтевима за више робе за тржиште и више сировина за индустрију, предмет сталне пажње и, још више, критике. Не сећам се да су нас, макар и једанпут, похвалили за наш рад. Увек се тражило више и боље, а свакодневна критика требало је да утиче на још веће напоре и још пажљивији однос према многобројним проблемима.“ На овај ресор се према Петровићевим речима вршио „стални и све јачи притисак“ и било је „под непрекидном ватром“ (Исто, стр. 66). Слично се може рећи и за однос према Министарству спољне трговине, пред које су стављени огромни задаци у вези са извршавањем амбициозно замишљеног петогодишњег плана (Исто, стр. 144).

СССР је био главни спољнотрговински партнер Југославије и према представнику његове спољне трговине није требало на овај начин да се покаже непоштовање. Друго, Совјетски Савез је чинио различите уступке Југославији по питању спољнотрговинске размене (пристајао да увози „неконјунктурне“ југословенске производе, извозио у Југославију производе које је и сам увозио, давао „робни кредит“ како би Југославија „превладала“ огроман јаз између својих увозних потреба и извозних могућности...). Треће, заправо је Југославија током целог овог периода каснила са испорукама и стално је била дужник,⁸³⁹ што је са совјетске стране толерисано. Услед лоше евиденције и пропуста у раду југословенских органа,⁸⁴⁰ који су робу коју је СССР упућивао из различитих држава „народне демократије“ погрешно рачунали као увоз из тих држава,⁸⁴¹ на југословенској страни се стварало погрешно уверење о томе да југословенска предузећа знатно брже извршавају своје обавезе по питању извоза, од совјетских, што је било нетачно.⁸⁴² Четврто, И. Лебедев је био дипломатски представник СССР-а и без обзира на карактер југословенско-совјетских односа и присност и срдчан однос до кога је долазило у контакту југословенских и совјетских представника, лупање песницом од сто током разговора са представником једне од две суперсиле је било више него „недипломатско“ понашање југословенског министра. Не можемо напамет да тврдимо да ли је трговински представник СССР-а у некој од држава „народне демократије“ доживео сличан третман, али имајући у виду њихове односе према СССР-у, сумњамо да је тако нешто било могуће. Ово лупање песницом о сто током разговора са представником једне суперсиле – као и отварање ватре на совјетски брод Баку или обарање авионе друге суперсиле – у највећој мери је била последица самосвести која је проистекла из „аутентичне револуције“ (која је у том периоду била и „млада револуција“!), чији кадрови су били прожети идеалистичким и егалитаристичким схватањима.

Таква схватања су се испољила и приликом преговора за оснивање мешовитих друштава. Владимир Велебит је, припремајући се за прве преговоре о оснивању ваздухопловног мешовитог друштва са СССР-ом, проучио уговоре о оснивању таквих друштава које је „прва земља социјализма“ склопила са Мађарском и Румунијом. Увидом у њихов садржај дошао је до закључка да су уговори тако формулисани да „совјетска страна има све погодности, а мађарска и румуњска само обавезе“. Ово је покушао објаснити тиме што су у овим земљама још на власти били „непоуздани“ режими, и да ће се при склапању оваквих уговора са Југославијом совјетска страна другачије, „братски“ понашати. Међутим, није било тако, са совјетске стране је добио „верне копије“ уговора које је СССР закључио са Мађарском и Румунијом. Када је Ј. Б. Титу саопштио да су предложени услови у супротности са државним суверенитетом, да је предвиђена „совјетска команда на нашим аеродромима“, југословенски маршал је одсечно реаговао: „Не може то! Суверенитет мора бити сачуван!“ Како совјетски преговарачи нису кориговали ставове који су за Београд били неприхватљиви, преговори у том тренутку нису дали резултата.⁸⁴³ Службеник Министарства иностраних послова Никола

⁸³⁹В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 47.

⁸⁴⁰*Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 226, 227.

⁸⁴¹Опширније у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

⁸⁴²На пример, у поруци коју је министар Н. Петровић упутио трговинском изасланику В. Жиберни у октобру 1946. године се, између осталог, тврди да вредност југословенског извоза знатно премашује вредност совјетског: „Трговински Споразум од 8 јуна не испуњује се од стране Совјетских предузећа на задовољавајући начин. Према оперативним подацима Југословенских трговачких предузећа увезено је до сада из СССР-а робе за око три милиона двестотине хиљада долара, а извезено из Југославије за СССР за америчких долара за клаузе 6,000.000 што значи да југословенски извоз знатно премашује совјетски извоз у Југославију.“ – АЈ, 9–189, *Н. Петровић, В. Жиберни, 28.10.1946*. Колико су подаци којима се располагало у Министарству спољне трговине ФНРЈ били непотпуни и непрецизни, види се када се наведене бројке упореде са онима са којима су располагали на совјетској страни – према њима, у току 1946. године, по Споразуму о узајамним испорукама од 8. јуна 1946. из СССР-а у ФНРЈ је била извезена роба у вредности од 13,71 милиона долара, док је вредност извезене робе из ФНРЈ у СССР износила 12,30 милиона долара (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947).

⁸⁴³Опширније: М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 143–145; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о

Енглер ове преговоре је окарактерисао као „инцидент“ до кога је дошло „када су наши виши руководиоци били нетачно информисани од стране неких чланова делегације о стварној садржини тих преговора услед чега је дошло чак до прекида тих преговора са наше стране“.⁸⁴⁴ В. Велебит је почетком педесетих писао В. Дедијеру да му се чинило да су се „Руси“ на њега жалили Централном комитету КПЈ, да више није учествовао у разматрању тог питања и да се совјетски преговарач „након неколико месеци вратио у Београд и да су наши прихватили нацрте уговора“.⁸⁴⁵ Касније је наводио да се совјетски амбасадор после прекида преговора жалио Ј. Б. Титу на „Велебитово антисовјетско држање“, ⁸⁴⁶ а према сећањима Звонка Морића трговински изасланик СССР-а Лебедев је Велебита после ових преговора карактерисао као „енглеског шпијуна“.⁸⁴⁷

Све ово довољно говори о незадовољству совјетских званичника таквим југословенским држањем. Премда је Велебит у пар наврата поредио преговоре у којима је учествовао са преговорима које су за оснивање таквих друштава водиле Мађарска и Румунија са СССР-ом и наводио као свој утисак да су совјетски преговарачи имали „шаблон уговора за земље које леже у руској интересној сфери и да се тај шаблон примењује без обзира на то да ли се ради о краљу Михаилу или о Титу“⁸⁴⁸ и иако је југословенска страна прихватила да потпише понуђени уговор о оснивању мешовитог друштва за цивилно ваздухопловство (рачунајући да ће прављењем таквог уступка отворити пут за формирање производних друштава за која су били заинтересовани)⁸⁴⁹ – даљи развој преговора о оснивању производних друштава и њихов исход јасно указују да се, речима министра Н. Петровић А. Микојану: „Југославија налази[ла] у другом положају, у односу на Мађарску.“⁸⁵⁰ Како је Ј. В. Стаљин говорио: „Не, није добра форма сарадње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом, као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размимоилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље.“⁸⁵¹ Захваљујући томе што СССР није имао економске могућности и интерес да се упусти у формирање мешовитих друштава на начин на који су то у Београду замишљали, ово питање – као што смо навели – није оставило веће последице на политичке односе две државе.

У документима се може наићи и на помен тога да југословенско руководство недовољно у јавности истиче помоћ коју је СССР пружио Југославији приликом ослобођења државе и „економске обнове“ – ове две ствари се наводе заједно. Тако, на пример, амбасадор Лаврентјев у извештају о односима две државе писаном у марту 1947. наводи: „О совјетској помоћи југословенске новине понекад 'заборављају' да пишу и југословенски руководиоци 'заборављају' да говоре, желећи очигледно да само себи припишу велике заслуге у ослобођењу Југославије и све успехе у њеној економској обнови.“⁸⁵² Међутим, када даље у извештају говори о овим појавама – које карактерише као „испољавање тенденције локал-национализма“ – Лаврентјев конкретније пише само о томе како су „југословенске новине веома бледо приказале улогу Црвене армије у ослобођењу главног града“, како се о совјетској помоћи „југословенском народу у његовој ослободилачкој борби“ не говори на одговарајући начин, како се „грубо и у презривом тону“ говори о „совјетским војним правилницима и искуству Совјетске армије“ које је коришћено за „перестројку и организацију Југословенске

организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 133–134.

⁸⁴⁴ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 2, 11580, В. д. шефа III одсека Никола Енглер, Начелнику политичког одељења, 5.9.1946.

⁸⁴⁵V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, str. 97.

⁸⁴⁶Vladimir Velebit, *Svjedok historije*, str. 168.

⁸⁴⁷V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, str. 105.

⁸⁴⁸Isto, str. 96–97.

⁸⁴⁹M. Gulić, M. Ninković, *nav. delo*, str. 146–147.

⁸⁵⁰М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 134.

⁸⁵¹Исто, стр. 150.

⁸⁵²Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 72, стр. 168.

армије“ и како је, наспрам тога, истицана потреба „о неопходности проучавања искустава ослободилачке борбе Југославије“; и не наводи ниједан конкретан случај у вези са наведеним „заборављањем“ да се у јавности не истиче совјетска економска помоћ Југославији.⁸⁵³ И у познатом реферату „О антимарксистичким оријентацији руководиоца Комунистичке партије Југославије у питањима спољне и унутрашње политике“, који је у марту 1948. припремило Одељење за спољну политику ЦК СКП(б) и који је представљао основу за писмо од 27. марта,⁸⁵⁴ ово питање се помиње на сличан начин – пребацујући југословенским руководиоцима „у најмању руку чудан став“ и „недобронамеран однос“ према СССР-у, у документу се наводи: „У својим излагањима и чланцима они настоје да на сваки начин умање одлучујућу улогу Совјетског Савеза и његове армије у ослобођењу Југославије и њеној послератној изградњи.“⁸⁵⁵ Начин на који се – успутно и без навођења конкретних примера – ово питање помиње (исто као и у извештају Лаврентјева), у историографији уочена чињеница да су у овом реферату „до крајности поопштрене и надуване поједине критичке примедбе, које су постојале у пређашњим службеним аналитичким материјалима о Југославији“,⁸⁵⁶ али и писање југословенске штампе о економским односима са СССР-ом и истицање добијене помоћи (нарочито после различитих економских преговора који су вођени) – све нам то говори да ово „питање“ није имало неки већи значај. Такође, поменули бисмо овде и лични утисак настао читањем различитих докумената о економским односима две државе – осим проблема које смо помињали, стални и неумерени југословенски захтеви и ургирања су сигурно у одређеном степену могли да иритирају поједине совјетске „субјекте“ и да воде до уверења о поменутом „паразитском расположењу“ Београда. Ипак, као што смо поменули, ниједан од наведених проблема из области економске сарадње није оставио дубљи траг на политичке односе две државе. Упитно је и колико су у неком кумулативном збиру – једни са другима и са осталим „ситнијим“ незадовољствима која су се накупљала током година – могли да делују. Посредно нас на овакав, опрезан закључак упућује начин на који су решавани проблеми до којих је долазило, начин на који су током преговора превладаване велике разлике у почетним позицијама две стране, али и упоредно посматрање „хронологије“ политичких и економских односа две државе које јасно показује да је до већих проблема у економским односима дошло тек после нарушавања политичких односа. Као што је то навео Џ. Л. Гедис, у овом периоду „политика“ је била та која је доминантно обликовала „привреду“.

*

Током периода на који се односи ово поглавље, постојала је, дакле, суштинска разлика у економским односима две државе од 1945. до краја 1947/почетка 1948, у односу на наредни период – од првих месеци 1948. до краја 1949. године. Како су констатовали у југословенским анализама: „Иако је до 1948[...] године у односима са СССР-ом било разних већих или мањих тешкоћа, размена се ипак одвијала нормално, међутим, већ почетком 1948[...] године, СССР приступа организованом ометању размене, преговора, испорука итд.“⁸⁵⁷ Ближа анализа догађаја из првих месеци 1948. године – када се из прикривена фазе сукоба постепено, у марту, прешло у отворени сукоб (који је средином године интернационализован и постао јаван) показује колико је утицај политике на економију био пресудан. Дешавања из економских односа две државе у том периоду показују да је првих месеци 1948. почео совјетски притисак „економским средствима“ на Југославију и да је тај период (крај јануара–март 1948) био, на неки начин, „гранични“ – економски односи две државе пре тог периода и за време тог периода и после њега су се суштински разликовали. Пре тог периода Совјетски Савез је настојао на различите начине, у складу са сопственим могућностима, да пружи економску помоћ Југославији; а од почетка 1948. Москва је различите облике економске сарадње користили као средство притиска на Југославију. Кључни догађаји током овог периода су ток и исход прего-

⁸⁵³ Исто, стр. 168–169.

⁸⁵⁴ L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, str. 44.

⁸⁵⁵ Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 128, стр. 274–275.

⁸⁵⁶ L. Gibianskii, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori“, str. 44.

⁸⁵⁷ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

вора које је од средине јануара до почетка марта у совјетској престоници водио Богдан Црнобрња и паралелно покретање одређених економских питања од стране М. Ђиласа и Е. Кардеља који су у том периоду боравили у Москви; затим, одлука о повлачењу совјетских цивилних саветника и специјалиста, као и проблеми који су почели да се јављају у трговинској размени две државе.⁸⁵⁸

Догађаји из југословенско-совјетских политичких односа који су пратили почетак и одвијање сукоба две државе добро су познати.⁸⁵⁹ Како је, својевремено, о томе говорио Владо Дапчевић: „О ријетко ком догађају је у Југославији просуто толико мастила колико је просуто о четрдесет осмој години.“⁸⁶⁰ После заоштравања југословенско-совјетских односа почетком 1948, уследило је чувено писмо Централног комитета СКП(б) Централном комитету КПЈ од 27. марта 1948,⁸⁶¹ а за њим резолуција „О ситуацији у Комунистичкој партији Југославије“ која је донета 28. јуна 1948. на заседању Инфорбирео у Букурешту.⁸⁶² Паралелно са њима текло је постено појачавање економског притиска на ФНРЈ.⁸⁶³ У том периоду притисак на Југославију вршен је различитим, па и економским средствима. У Београду су сматрали да је циљ таквог притиска био да „онемогући планове југословенске економске обнове“. „Тиме је требало компромитовати у очима југословенске јавности владу и Партију, одн. партиско руководство, а неповољним конзеквенцијама изазвати незадовољство код маса и потстакнути их на побуну“ – истицано је у југословенским анализама.⁸⁶⁴

После одустајање од договорених преговора за потписивање протокола о узајамним испорукама за 1948. годину, до чега је дошло крајем фебруара поменуте године (позната изјава А. Крутикова Б. Црнобрњи од 26. фебруара 1948), уследила је – 19. марта – одлука о повлачењу совјетских цивилних стручњака, која је због њихове малобројности имала више симболичан (и пре свега политички) карактер, него што је могла да утиче на привредне прилике у Југославији. На југословенској страни су ову меру – уз повлачење совјетских војних стручњака – доживљавали као „акт притиска и уцене против Југославије“.⁸⁶⁵ Повлачење совјетских стручњака се једним делом одразило и на реализацију инвестиционог кредита, али је сарадња на плану реализације тог крупног економског аранжмана наставила да се одвија до јуна 1948.⁸⁶⁶ Иако је највећи део „Војног споразума“ био искоришћен до почетка сукоба, од марта 1948. је почело опструкција преосталих испорука.⁸⁶⁷ Што се тиче кредита за набавку железничког возног парка, совјетска комисија за предају вагона је 8. априла 1948. напустила ФНРЈ, али је рад на том плану настављен до 10. јуна 1948, преко „совјетске деле-

---

⁸⁵⁸Опширније: М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, str. 117–135.

⁸⁵⁹Опширније о приликама на релацији Београд–Москва током 1948. и 1949. године, које нас у овом поглављу интересују: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 102–239, стр. 237–558; А. С. Аникеев, „Југославија в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-југославски конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, отв. ред. А. С. Аникеев, Москва–Санкт-Петербург 2017, стр. 15–101.

⁸⁶⁰S. Ćuruvija, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević*, str. 263.

⁸⁶¹*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 132, стр. 284–289.

⁸⁶²Исто, док. 161, стр. 368–374.

⁸⁶³ДА МСП, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951).

⁸⁶⁴ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији.

⁸⁶⁵ДА МСП, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); АЈ, КМЈ, I–3–b/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Ćehoslovaĳke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951, str. 51, 57–58; С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 57–61.

⁸⁶⁶АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 224, стр. 510.

⁸⁶⁷РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 2, Началник Инженерног Управлення МВТ Полковник Сорокин, Микояну А. И., 25.3.1948; АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД–4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД–4: Детаљније образложење.

гације“ која се налазила у Румунији.⁸⁶⁸ Испоруке совјетских производа по „робном кредиту“ су биле прекинуте 15. јуна 1948.⁸⁶⁹

Уопште, током јуна 1948. дошло је до потпуне обуставе совјетских испорука по свим кредитним споразумима, од чега је нарочито значајан био Споразум о испоруци индустријских постројења и уређаја на кредит од 25. јула 1947. До прекида испорука по овом споразуму, СССР је извршио тек „незнатан део обавеза“, испоручивши уређаје у вредности од око 700.000 долара (0,52% укупне вредности од 135 милиона долара). Прекид испорука по овом споразуму – који је за југословенску привреду требао да представља „огромну помоћ“ – био је значајан ударац за Југославију.⁸⁷⁰ Крајем 1948. збили су се догађаји који су водили даљем, видном сужавању економских односа две државе. Југословенско-совјетски трговински преговори за 1949, који су вођени од краја октобра до краја децембра 1948. године, окончани су потписивањем Протокола о узајамним испорукама робе за 1949. годину. У односу на обим југословенско-совјетске трговине у 1948. години, Протоколом је робна размена две државе „сведена на једну осмину“. Осим великог смањења обима робне размене, значајно је измењена и структура југословенско-совјетске трговине.⁸⁷¹

Наредна, 1949. година носила је са собом даље погоршање југословенско-совјетских односа. Односи две државе су наставили да падају све ниже током године, да би најнижу тачку достигли крајем новембра усвајањем треће резолуције Информбироа, под речитим називом „Југословенска комунистичка партија у рукама убица и шпијуна“. „Ако је саветовање Информационог бироа Компартија у јуну 1948. године констатовало прелаз клике Тито-Ранковић од демократије и социјализма на буржоаски национализам, то се за време протекло после после тог саветовања Информбироа завршио прелаз те клике од буржоаског национализма на фашизам и отворено издајство националних интереса Југославије“ – истакнуто је у резолуцији.⁸⁷² Такво кретање у југословенско-совјетским односима неизоставно је морало да се одрази и на економску сарадњу. У 1949. годину се ушло са два вида економске сарадње – мешовитим друштвима и робном разменом – а пре њеног истека били су прекинути сви економски контакти и везе између две државе. Као и на остале облике економске сарадње, сукоб две државе одразио се и на рад два мешовита друштва која су била основана – ЈУСТУ и ЈУСПАД. Њихов рад је био отежан већ средином 1948. године, да би 31. августа 1949. био потписан Протокол о њиховој ликвидацији. Како су у Југославији у том периоду функционисала два предузећа која су обављала исту делатност – Југословенски аеротранспорт, односно Југословенско државно речно бродарство – престанак рада ова два друштва се није одразио на привредне прилике у ФНРЈ.⁸⁷³ Коначно, економски односи по последњем преосталом облику сарадње, робној размени, били су у току године, нарочито од лета, додатно сужени и

⁸⁶⁸ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

⁸⁶⁹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 30, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

⁸⁷⁰АЈ, КМЈ, I-3-b/662, Нарушавање и неиспуњавање уговорних обавеза СССР-а и народних демократија према ФНРЈ, 12.3.1949; ДА МСП, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 24–29, 78; АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 30.3.1948; ДА МСП, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 224, стр. 510; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 585.

⁸⁷¹ДА МСП, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); Исто, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 198, стр. 443–444; А. С. Аникеев, „Югославия в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, стр. 71.

⁸⁷²ДА МСП, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); Исто, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 199–239, стр. 451–558; А. С. Аникеев, „Югославия в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, стр. 75–101.

⁸⁷³Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 127, 136, 150; М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 208; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 219–230; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 320–326; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, str. 156–162; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 125–129.

сведени на низак ниво, да би до потпуног прекида – према подацима које су наводили на југословенској страни – дошло у новембру.⁸⁷⁴ Тиме је, крајем 1949. године, престала свака економска сарадња Југославије и Совјетског Савеза.⁸⁷⁵

Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска

Спољна трговина једне државе се – између осталог – може „дефинисати“ и као „неизбежно средство допуњавања природне структуре друштвеног производа одређене земље, јер се, упрошћено посматрано, извози оно чега има у изобиљу, а увози оно што недостаје“.⁸⁷⁶ Она се налази у директној, међузависној вези са привредним развојем државе, који „одлучујуће делује на обим и структуру извозно-увозних токова, као и на еластичност извоза и увоза“. Та повезаност и условљеност спољне трговине и привредног развоја је нарочито изражена код држава које се налазе на „нижим степенима друштвено-економске развијености“. Код таквих, „недовољно развијених држава“ – међу које се може сврстати и Југославија, посебно у периоду на који се односи ово поглавље – спорији развој привреде „проузрокује спољнотрговинску неравнотежу, која има структурни, што значи дугорочни карактер“. Једна од последица такве неравнотеже је „дефицит платног биланса“. Током целог периода на који се односи наша дисертација – од средине четрдесетих, до средине шездесетих година 20. века – Југославија је имала проблем са „неравнотежом“, односно дефицитом и платног, и спољнотрговинског биланса. Тај дефицит је представљао „основну дугорочну карактеристику привредног развоја и спољнотрговинске размене Југославије“ у деценијама које су уследиле после завршетка Другог светског рата.⁸⁷⁷ Током периода на који се односи ово поглавље, наведени проблем је био утолико израженији због стравичних разарања која су претрпљена током Другог светског рата.⁸⁷⁸ Извозне могућности Југославије нису биле ни издалека довољне да подмире огромне увозне потребе ратом разорене земље.⁸⁷⁹ Држава није располагала било каквим производима у „изобиљу“ за извоз, а на унутрашњем плану је недостајало много тога.

Први човек југословенског спољнотрговинског апарата од фебруара 1945. до средине 1947. године, Никола Петровић, оставио је у сећањима драгоцена сведочанства о приликама у земљи и – нарочито – о почецима изградње југословенског спољнотрговинског апарата и спољној трговини Југославије у том периоду. О приликама које су постојале у фебруару 1945, када је преузео „врло осетљив и незахвалан“ ресор задужен за спољну и унутрашњу трговину, Н. Петровић сведочи: „Стање у трговини и снабдевању рефлектовали су се, разуме се, на свакодневни живот становништва. Требало је снабдети и нахранити у ратом опустошеној земљи милионе и милионе људи, и то сваког дана. Индустрија је, опет, у великој вери зависила од увоза сировина и репродукционог материјала.“⁸⁸⁰ Повереништво, а потом Министарство за трговину и снабдевање⁸⁸¹ – које се бавило питањима трговине, спољне трговине и снабдевања –

⁸⁷⁴ ДА МСП, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

⁸⁷⁵ Пошто су државе „народне демократије“ следиле политику Москве, Југославија се крајем 1949. суочила са економском блокадом Истока. Опширније у поглављу „У сенци сукоба са Информбироом: економска блокада Истока (1949–1953)“.

⁸⁷⁶ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 137.

⁸⁷⁷ Исто, стр. 137–142.

⁸⁷⁸ О материјалној штети и разарањима која је Југославија претрпела током Другог светског рата, опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

⁸⁷⁹ АЈ, 50–64–284–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; АЈ, 50–94–108–109, Спољна трговина 1946, 5.12.1945; ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, Пов. бр. 5972, Н. Петровић–Маршалу Титу, 24.5.1946; Е. Милак, *нав. дело*, стр. 176.

⁸⁸⁰ Д. Поповић, *нав. дело*, стр. 66.

⁸⁸¹ Крајем 1944. године у саставу Повереништва трговине и индустрије НКОЈ-а било је формирано Одељење за спољну трговину. Председништво АВНОЈ-а је 1. фебруара 1945. донело одлуку о формирању Повереништва трговине и снабдевања НКОЈ-а, а после образовања Владе ДФЈ, 7. марта 1945, Повереништво је преименовано у Министарство за трговину и снабдевање. Према речима Н. Петровића, „та промена је била само формалне

1945. године је било „обасипано са свих страна захтевима за више робе за тржиште и више сировина за индустрију“, „увек се тражило више и боље“. Међутим, како пише Н. Петровић: „Оно чега је у земљи недостајало ниједно министарство није могло да изнесе на тржиште и подели, јер је земља, ратом разорена, у свему оскудевала. Унутрашње тржиште очекивало је од ресора трговине и снабдевања што више производа, а од спољне трговине што више сировина, резервних делова, па и машина за обнову у рату страдале индустрије и саобраћаја.“ Упркос сталном притиску на Министарство трговине и снабдевања, оно је могло „изнети на тржиште само онолико колико је земља производила“, јер „да би се дефицитарна роба увозила из иностранства, требало је извозити, што је опет зависило од количина роба произведених у земљи“. „Вртели смо се у некој врсти зачараног круга“ – закључивао је, у вези са тим, Н. Петровић.⁸⁸²

Према речима Н. Петровића, 1945. године је требало „обновити спољну трговину, која је за време окупације земље била замрла, или једнострано оријентисана према Немачкој и Италији, које ће после завршетка рата неко време престати да буду занимљиве као трговински партнери“.⁸⁸³ Осим тешкоћа које су проистикале из преоријентације спољнотрговинских токова, несташица стручних кадрова је – као и у случају осталих ресора – представљала огроман проблем Министарства за трговину и снабдевање.⁸⁸⁴ Ни опште прилике у свету током првих послератних година нису ишле наруку спољној трговини социјалистичке Југославије. „Поред тешкоћа које смо у обнављању спољне трговине имали због последица великих разарања у Другом светском рату, у овом тренутку било је веома тешко успоставити контакте са светским тржиштем, на коме је потражња за робом после рата нагло порасла, а количина робе се смањила, јер су разарања тешко погодила и Велику Британију и Немачку и Италију. Потражња за робом на међународном тржишту била је, дакле, знатно већа него понуда“ – истицао је Н. Петровић.⁸⁸⁵ Оштећења и сметње на саобраћајним комуникацијама и губици превозних средстава такође су негативно утицали на успостављање и одијање робне размене Југославије са иностранством по завршетку Другог светског рата.⁸⁸⁶

По завршетку Другог светског рата постојао је, дакле, низ тешкоћа и проблема са којима је спољнотрговински апарат социјалистичке Југославије требао да се ухвати укоштац.⁸⁸⁷ У вези са тим, у Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања су констатовали: „Да би се савладале тешкоће у овом послератном периоду обнове домаће привреде мора се приступити низу мера, којима ће се парирати сметње које ће произићи из ограничења на која ће наићи наша размена добара са иностранством, као и тешкоће које се појављују као

природе, јер је ресор снабдевања и трговине већ постојао и деловао“. (Е. Милак, *nav. delo*, str. 175; Д. Поповић, *nav. delo*, str. 65.)

⁸⁸² Д. Поповић, *nav. delo*, str. 66.

⁸⁸³ Исто, str. 65.

⁸⁸⁴ Е. Милак, *nav. delo*, str. 176; Д. Поповић, *nav. delo*, str. 65–66, 70–71.

⁸⁸⁵ Д. Поповић, *nav. delo*, str. 102.

⁸⁸⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Л. 90, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; АЈ, 9–185, Министарство спољне трговине ФНРЈ – Главна дирекција за међународну шпедицију и јавна складишта, Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви, 9.6.1947; Исто, 50–94–74, Извештај о раду Одељења за извоз у месецу септембру 1945 године; Исто, 50–94–319, Извештај Одељења за увоз за месец март 1946; Исто, 50–94–343, Извештај Одељења за увоз за месец април 1946. године; Е. Милак, *nav. delo*, str. 176.

⁸⁸⁷ Опширније о раду и проблемима југословенског спољнотрговинског апарата у току 1945. године: АЈ, 50–94–6–10, Извештај о раду Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања за месец јули 1945. године; Исто, 50–94–11–12, Извештај о раду Одељења за увоз у месецу јулу 1945. године, 3.8.1945; Исто, 50–94–66–78, Извештај о раду Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања за месец септембар 1945. године; АЈ, 50–94–108–114, Спољна трговина 1946, 5.12.1945; Исто, 50–94–122–123, Извештај о раду Одељења за увоз у месецу новембру 1945. године, 3.12.1945; Исто, 50–94–132–133, Извештај за месец новембар, Извозно одељење Управе спољне трговине, 4.12.1945; Исто, 50–94–176, Извештај Одсека за саобраћај и поморство за месец децембар 1945. године; Исто, 50–94–178–179, Привредно-обавештајни одсек. Извештај за месец децембар 1945; Исто, 50–94–180, Статистички одсек. Извештај за месец децембар 1945; Исто, 50–94–182, Одсек за цене. Извештај за децембар 1945; Исто, 50–94–183–186, Одељење за трговинске споразуме. Извештај о раду за децембар 1945; Исто, 50–94–187, Управа спољне трговине. Извозно одељење, Преглед рада у току децембра 1945; Исто, 50–94–192–193, Извештај о раду Одељења за увоз у месецу децембру 1945. године, 3.1.1946; Е. Милак, *nav. delo*, str. 176–177.

последница економске кризе.“ „Једна од првих мера“ које су на том плану предузете била је „контрола спољне трговине“.⁸⁸⁸ Према сећању Н. Петровића, руководство КПЈ је „без колебања донело одлуку да спољна трговина постане монопол државе“.⁸⁸⁹ Усвојена је „уредба о стављању увоза и извоза под надзор државе“, а монопол је требао да се спроводи преко извозних и увозних „државних предузећа“ која су замишљена као „инструмент за извршење обавеза које проистичу из закључених трговинских уговора“.⁸⁹⁰ Имајући у својим рукама државни монопол над спољном трговином и чврсту контролу над полугама власти, руководство КПЈ је у послератним годинама спољнотрговинске токове Југославије преусмерило ка СССР-у и државама које су се налазиле у његовој сфери утицаја.⁸⁹¹

Иако је – наспрам очекивања помоћ од СССР-а – у Београду постојала бојазан од уласка западног капитала у Југославију и, уопште, јачања економских веза са Западом,⁸⁹² сведочење Н. Петровића говори о томе да су и економски разлози, а не само политичка и идеолошка наклона руководства КПЈ према „домовини социјализма“, утицали на успостављање и ширење трговинских веза између две државе. У вези са тешкоћама са којима се суочавала спољна трговина Југославије и карактеру робне размене са СССР-ом, Н. Петровић је у сећањима навео: „Веома много пажње морали смо посветити спољној трговини због несташнице робе, поготово оне која је раније увожена. И ту смо наишли на веома велике тешкоће. Кад се Други светски рат завршио, требало је и времена и напора да се индустрија пребаци са ратног на мирнодопски колосек. На светском тржишту владала је огромна глад за робом већ и због тога што је рат за собом оставио многе рушевине, свуда се приступало обнови, а робу је било тешко наћи на светском тржишту. Нетачно је кад неки историчари тврде да смо ми, из политичких разлога, у првим послератним годинама намерно једнострано оријентисали нашу спољну трговину према Совјетском Савезу.“⁸⁹³ Истина је да смо желели што развијеније трговинске односе са Совјетским Савезом и тим везама придавали велики значај, и то не само из политичких, него и из привредних разлога и потреба. И обрнуто, Совјети никада од нас нису тражили да размену добара једнострано оријентишемо према њима и земљама народне демократије, већ из простог разлога што су се и сами борили с огромним привредним тешкоћама и несташницама сваке врсте. У раздобљу обнове ратом опустошених крајева они то нису могли од нас тражити. Напротив, ми смо вршили сталан притисак да се уговорене количине што пре испоруче и закључе уговори за нове контингенте.“⁸⁹⁴

Осим разарања која је СССР претрпео током Другог светског рата,⁸⁹⁵ ограничавајући фактор у југословенско-совјетској робној размени представљала је и слична, некомплемен-

⁸⁸⁸ АЈ, 50–94–76, Извештај о раду Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања за месец септембар 1945. године. Извешта о раду Одељења за трговинске споразуме за месец септембар 1945.

⁸⁸⁹ D. Popović, *nav. delo*, str. 69.

⁸⁹⁰ АЈ, 50–94–77, Извештај о раду Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања за месец септембар 1945. године. Извешта о раду Одељења за трговинске споразуме за месец септембар 1945; D. Popović, *nav. delo*, str. 69.

⁸⁹¹ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948 – I. полугођа 1952); Исто, КПП, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV; V. Dediđer, *Izgubljeni bitka J. V. Staljina*, str. 130; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 582.

⁸⁹² Опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

⁸⁹³ Претпостављамо да Н. Петровић мисли на В. Дедијера и његове опаске о „држању свих јаја у једној корпи“. У „Изгубљеној бици Ј. В. Стаљина“ В. Дедијер о томе наводи наводи: „У оној нашој безмерној вери према СССР-у до 1948. ми смо били заборавили старо, мудро правило да сва јаја не треба стављати у једну корпу. У 1947. години југословенски увоз из земаља источног блока износио је 56% целокупног увоза, док је истовремено на њих отпадало 53% југословенског извоза. Не слутећи шта нам Стаљин спрема, ми смо концем новембра дошли до закључка да би размену са СССР-ом требало још проширити, па је у ту сврху почетком децембра 1947. у Москву послат Црнобрња.“ (V. Dediđer, *Izgubljeni bitka J. V. Staljina*, str. 130.)

⁸⁹⁴ D. Popović, *nav. delo*, str. 69–70.

⁸⁹⁵ О материјалној штети коју је СССР претрпео током Другог светског рата и ограниченим ресурсима „прве земље социјализма“, опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

тарна структура две привреде.⁸⁹⁶ Међутим, услед постојања политичке воље, те величине и производних капацитета совјетске привреде, Москва је током првих послератних година – у одређеним границама – могла да излази у сусрет великим југословенским захтевима.⁸⁹⁷ Упркос објективним ограничењима, у периоду добрих политичких односа на релацији Београд–Москва, постојале су „широке могућности размене између Југославије и СССР-а“. Совјетски Савез је – како је констатовано у југословенским анализама – „могао да буде купац за велики број наших пољопривредно-прехранбених артикала, обојених метала, дрвета, текстила (кудеље) и др.“, а ФНРЈ је „могла да се снабдева из СССР-а како потребним сировинама и полуфабрикатима (памук, горива и мазива, ваљани материјал), тако и комплетним постројењима и машинама за изградњу тешке индустрије“.⁸⁹⁸

*

Осим због увида у југословенско-совјетску робну размену и – уопште – потпуније разумевање односа две државе у периоду од 1945. до 1949. године, тема овог поглавља је значајна и због следеће три ствари: 1) „спољно трговинска робна размена“ је представљала – како су наводили у Београду – „основни облик наших економских односа са иностранством“;⁸⁹⁹ 2) током периода на који се односи ово поглавље СССР је – уз Чехословачку – био најзначајнији спољнотрговински партнер социјалистичке Југославије;⁹⁰⁰ 3) робна размена ФНРЈ и СССР-а је била најзначајнији облик југословенско-совјетске економске сарадње током друге половине четрдесетих.⁹⁰¹ Последње је до нарочитог изражаја дошло у току 1945. године, када је робна размена била далеко најзначајнији облик економске сарадње две државе.⁹⁰² Подаци о процентуалном уделу СССР-а у извозу и увозу Југославије у току 1945. разликују се у југословенским и совјетским изворима. У совјетским се наводи да су југословенски статистички подаци „непотпуни“, „неквалитетни“, „са низом грешака“. То се објашњава „касном организацијом [...] Државног института статистике“ и пропустима у раду царинских органа. Наиме, деривати нафте које је СССР испоручивао из Румуније и Мађарске су механички од стране царинских органа приписани овим државама. Осим тога, у статистикама нису уопште наведени подаци за поједине артикле или су наведене мање количине од испоручених.

Према југословенским статистикама, које су коришћене у домаћој и совјетској/руској историографији, удео СССР-а у југословенском извозу кретао се од 63,6 до 71,3%, а у југословенском увозу од 48,9 до 50,1% (не рачунајући испоруке УНРЕ које су имале карактер помоћи, а не трговине; ни материјалну помоћ из СССР-а испоручену 1945). Најпотпунијим можемо сматрати податке са којима су располагали у Трговинском представништву СССР-а у Београду, према којима је удео СССР-а у југословенском извозу 75,1%, а у увозу 68,3%. Не располажемо подацима о уделу Југославије у спољној трговини СССР-а за 1945, како би се стекла представа о ком реду величина је реч навешћемо овде да је тај удео 1946. износио 3%.

⁸⁹⁶ М. Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, str. 98–99, 100.

⁸⁹⁷ Опширније у наставку поглавља.

⁸⁹⁸ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

⁸⁹⁹ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948 – I. полугођа 1952).

⁹⁰⁰ АЈ, 50–94–342, Извештај о раду за месец април Одељења за трговинске споразуме, 1946; Исто, КПП, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 582; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 150; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 1, str. 228; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, str. 125–135, 143–147; Исти, „Старо савезништво и нова искушења: Југословенско-чехословачки односи 1945–1948“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 560–561; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 507–522.

⁹⁰¹ Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 151. Од оснивања производних мешовитих друштава се одустало у априлу 1947, а совјетски кредити су – услед отпочињања југословенско-совјетског сукоба – били реализовани са свега 37–38%. Опширније у поглављима „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“ и „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“.

⁹⁰² М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 502–523.

Овако велики удео СССР-а у спољној трговини Југославије 1945. године објашњава се ванредним околностима. У наредним годинама у апсолутним бројкама удео СССР-а у извозу и увозу Југославије ће наставити да расте, али ће се у релативним бројкама смањивати због повећаног учешћа земаља „народне демократије“ у спољној трговини Југославије. Колико су околности 1945. биле ванредне (у току прве половине године део територије Југославије се још увек налазио под непријатељском окупацијом), јасно се види из динамике увоза и извоза – у току прве половине 1945. извезено је свега 8,5% укупног извоза, у другој половини године – 91,5% (само у децембру 28,5%), у првој половини године увезено је 20,4%, а у остатку године 79,6% укупног увоза.⁹⁰³

До обнове редовних трговинских односа дошло је 13. априла 1945. године, потписивањем Споразума о узајамним испорукама робе. До тада су, за време „безуговорних односа“, испоруке вршене *ad hoc*, према потреби. Важно је приметити да је, ако изузмемо споразум склопљен са Албанијом који је имао релативно мали значај, Споразум од 13. априла био први послератни споразум о робном промету и плаћањима који је склопила Југославија са неком земљом. Ово на одређени начин симболише дубоке политичке и економске промене до којих је дошло на крају Другог светског рата. У односу на Краљевину Југославију потпуно је измењен принцип, као и оријентација спољне трговине, која је сада била усмерена ка Совјетском Савезу и земљама из његове сфере утицаја. Кратко трајање економских односа пре Другог светског рата, релативно мали значај који је трговинска размена имала за обе државе и промена власти у Југославији, утицали су на то да 1945. године буде нека врста „нулте тачке“ у економским односима две државе. Трговински изасланик Југославије који је у мају 1945. стигао у Москву, у старту се суочио са низом проблема – „непознавање руског језика, недовољно познавање совјетског државно-управног апарата, економског система, начина пословања, протокола и сл“. Иако је током године остварен велики напредак по овим питањима, она су обележила деловање Трговинског изасланства током 1945. Ситуација није била нимало боља ни на совјетској страни. На једној дискусији стручњака који су се бавили питањем економске сарадње са Југославијом, почетком 1946. напоменуто је да су совјетски „како научни, тако и практични радници до овог времена били грешни пред Југославијом“, да су до рата знали мало о њој и да је подстицај за пажљивије изучавање економије Југославије дала тек „херојска борба југословенског народа“.⁹⁰⁴

Важан корак ка успостављању редовних економских односа представљала је делатност А. Хебранга који је почетком 1945. године од стране НКОЈ-а овлашћен да „води политичке и трговинске преговоре уз право да склапа уговоре о горе поменутих питањима са органима Владе СССР“. На разговору вођеним са Јосифом Висарионовичем Стаљином 9. јануара Хебранг је указао на то да је „нарочито потребна помоћ у храни, али осим хране Југославија би желела да добије од Совјетског Савеза и сировине за низ својих фабрика, одећу и обућу за армију и становништво, санитарне материјале, опрему за школу и универзитете, материјале за обезбеђење пропаганде (папир за новине и књиге, боје и друго)“. Стаљин је указао на то да за време рата СССР није у могућности да пружи већу економску помоћ, да ће она у складу са могућностима бити пружена „али док траје рат не треба очекивати да она буде велика“. Хебранг је о овоме телеграмом кратко обавестио Ј. Б. Тита: „даће нам економску

⁹⁰³Е. Milak, *nav. delo*, str. 177–178; Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Beograd 1989, str. 17; Isti, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, str. 68; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник 1918–1966*, Москва 1967, С. 70; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, стр. 163; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1013, *Внешняя торговля Югославии в 1945 году*; АЈ, КМЈ, III–2–d/3, *Статистички преглед Државног статистичког уреда о резултатима спољне трговине Југославије по месецима у 1945. години, новембар 1945*; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV; М. Нинковић, *nav. дело*, стр. 507–508.

⁹⁰⁴РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; АЈ, 9 МСТ, ф.184, Трговински изасланик В. Жиберна, Министарству трговине и снабдевања. Управи спољне трговине. Извештај о раду и текућим питањима, 24.10.1945; АВП РФ, Ф. 144, Оп. 62, П. 21-а, Д. 1, Л. 40, Стенограмма заседания Секции Экономки и Тоговой Политики иностранных государств от 11 января 1946г; М. Obradović, *„Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*, str. 95–101; М. Нинковић, *nav. дело*, стр. 508–509.

помоћ какву могу“.⁹⁰⁵ Из Хебрангових захтева и Стаљиновог одговора види се једна од одлика економских односа Југославије и СССР у овом периоду – са једне стране, идеализоване представе југословенских комуниста о СССР-у и уверење у његову економску снагу и могућност да пружи економску помоћ; са друге стране, немогућност представника Совјетског Савеза, услед оскудице у властитој земљи, да изађу у сусрет свим молбама и тежња да рационално, са становишта сопствених интереса и могућности гледају на економска питања. Југословенски комунисти, прожети интернационализмом, сматрали су да је СССР, „прва земља социјализма“, дужан да помогне другима. Због овога су југословенске молбе за помоћ, иако условљене великим потребама, често биле и претеране. Милован Ђилас у мемоарима објашњава претераност југословенских захтева нереалном сликом која је постојала о СССР-у и његовој економској снази: „Ми смо били жртве пропаганде (...), јер смо изградили и властиту идилу о совјетском поретку – о развијености и економској моћи Совјетског Савеза [...]. Из тих обмана и самообмана често су се рађали и наши претерани захтеви према СССР-у.“ Континуитет високих очекивања од СССР-а и неумереност југословенских захтева била је повод да совјетски амбасадор Лаврентијев 1947. говори о „паразитском расположењу“ појединих југословенских руководиоца „у односу на Совјетски Савез“. Како се не би запало у једнострану тумачења при посматрању економских односа Југославије и Совјетског Савеза у овом периоду, стално треба имати у виду супротна гледишта обе стране на питања економске сарадње.⁹⁰⁶

У разговору са Микојаном 10. јануара Хебранг је предајући пројект робе за испоруку Југославији, неопходне ради пружања „прве помоћи“ становништву и обнове различитих грана индустрије и саобраћаја, указао на велике потребе ратом разорене привреде Југославије и изразио наду да ће СССР пружити помоћ у складу са могућностима. Микојан је са своје стране обећао да ће пројект бити размотрен и да ће се постарати да пружи помоћ тамо где буде могуће. У разговорима који су уследили оквирно је прецизирана роба која може бити испоручена из СССР-а у Југославију и обрнуто. Са совјетске стране су изашли у сусрет већини југословенских тражења (грубо гледано реч је о горе наведеним стварима у разговору са Стаљином), указујући да је неких производа тражено превише и да то треба „још једном размотрити“ (нафтни деривати), за поједине групе производа, нпр. хемијске производе, је дата сагласност са изузетком одређених производа чија производња није обновљена (ђубрива), за испоруку аутомобила и трактора је речено да је питање које треба да размотре војне власти, а да локомотиве и вагоне не могу испоручивати јер је цео железнички транспорт ангажован у војне сврхе, скренута је пажња да је одређене производе корисније набавити из Мађарске у склопу репарација (шећер, угаљ, реморкери). Са друге стране, совјетски представници су се сагласили практично да увезу све што је југословенска страна предложила (осим хрома).⁹⁰⁷ Међу робом која је предлагана са југословенске стране налазила се и таква која није била потребна СССР-у, али су са совјетске стране углавном пристајали да је увозе како би се покрила разлика између југословенских потреба и извозних могућности. Поред 1945. ово је такође било изражено и 1946, док су 1947. током преговора за склапање споразума југословенски представници морали да снизе проценат „неконјунктурних артикала“ из предложене извозне листе са 35% на 10%. Са совјетске стране овакву врсту помоћи су практиковали и у односима са осталим земљама „народне демократије“. Трговински изасланик је на следећи начин извештавао о томе: „Економски односи са источно европским земљама не базирају се увек на законима чисте трговинске корисности и имају са стране СССР-а често

⁹⁰⁵Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, док. 514, 515, 517, стр. 651, 652–653, 661; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, II, priredio V. Popović, Beograd 1988, dok. br. 211, str. 329–330.

⁹⁰⁶М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 84; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 72, стр. 169; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 457; Џ. Штрбас, *Svedočanstva o 1948*, стр. 17–18.

⁹⁰⁷РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской делегации Хебрангом 10 января 1945; Исто, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской Торговой Делегации г-ном Хебрангом 27 января 1945.

карактер помоћи. СССР извози у ове земље робу, коју с обзиром на своје унутрашње потребе иначе не би извозио, и обратно увози из ових земаља робу, коју с обзиром на своје потребе иначе не би увозио.“ Насупрот овоме, југословенска страна је како би дошла до преко потребних девизних средстава одбијала да прода СССР-у одређене количине производа које је могла да пласира на друга тржишта. Тако је на пример совјетска страна била заинтересована за куповину целог рода хмеља из 1944. године и у неколико наврата је постављала ово питање. Управа спољне трговине је дала сагласност да се део хмеља прода СССР-у, а остатак је продат америчкој фирми (како би се добила девизна средства за издржавање југословенских представништава у иностранству), као и Турској и Италији да би се купило семе конопље (због малог приноса 1944. држава није била обезбеђена са семеном).⁹⁰⁸

Совјетски представници су у разговорима током фебруара наводили да је совјетска страна спремна да почне са испорукама одређене робе која је договорена (требало је решити питање транспорта), а током марта се почело са испорукама. Још током марта месеца за продужетак вођења преговора и закључење споразума на југословенској страни је формирана комисија којој је председавао начелник Управе спољне трговине Министарства трговине и снабдевања Рудолф Бићанић, а други човек по значају био је његов заменик Војислав Срзентић.⁹⁰⁹ У припреми преговора учествовао је и министар Петровић, који је тим поводом у својим сећањима написао: „Прихватили смо предлог Совјетског Савеза да се, сем уговора политичког садржаја, потпише и спољнотрговински уговор. То је био први спољнотрговински уговор који је требало потписати после Другог светског рата. Стављено ми је у задатак да се припремим за тај део преговора, а са Совјетима је договорено да они, као искуснији, предложе нацрт спољнотрговинског споразума“. После разраде планова за сарадњу која је углавном вршена преко Трговинског представништва СССР-а у Београду, Комисија је добила могућност да води директне преговоре са совјетским представницима током априла, за време посете југословенске државне делегације предвођене Ј. Б. Титом.⁹¹⁰

Прво заједничко заседање југословенска и совјетска комисија имале су 6. априла 1945. Отварајући заседање Р. Бићанић је поздравио совјетске представнике и изразио „дубоку захвалност Совјетском Савезу за помоћ пружену Југославији“. Основу за вођење преговора представљао је пројект који је саставила совјетска страна и са којим се југословенска страна сагласила. Решено је да се ради ефикаснијег вођења преговора формирају три поткомисије: 1) за израду текста споразума (бавила би се и питањем општег принципа на основу кога би се одређивале цене, што би даље разрађивано у друге две комисије за сваки производ одвојено); 2) за одређивање списка робе за испоруку из СССР-а у Југославију; 3) за одређивање списка робе за испоруку из Југославије у СССР. Највећи проблеми током преговора, а то је остало константа за цео период, били су питање цена, немогућност југословенске стране да прецизно одреди увозне потребе и извозне могућности земље и питање транспорта.⁹¹¹

⁹⁰⁸АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г, март 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9933, Запис беседе Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Зам. Нач. Управления Внешней Торговли Министерства Торговли и Снабжения г-ном Срзентич от 4.9.1945 г.

⁹⁰⁹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запис беседе Торгпреда СССР Лебедева с Министром промисленности Хебрангом от 22 марта 1945 года; Исто, Д. 9933, Запис беседе Торгпреда Лебедева И. М. с Министром Торговли и Снабжения Никола Петрович от 23 марта 1945 года; Исто, Запис беседе Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г-ном Никола Петрович от 2.IV – 45г; Исто, Запис беседе Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Начальником Управления Внешней Торговли Министерства Торговли и Снабжения г-ном Бичанич от 2.IV.45г.

⁹¹⁰Душан Поповић је објавио делове сећања Николе Петровића у трећем тому *Летописа о Влаовићима*. Као што је изменио своје и имена осталих чланова своје породице, тако је и Н. Петровића, који му је био зет, наводио под псеудонимом Младен Стаматовић. (D. Popović, *nav. delo*, str. 84; Dimitrije Boarov, „Politička saga o Vojvodini“, *Vreme*, br. 831/7.12.2006, str. 26–27.)

⁹¹¹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9933, Запис Пленарного Заседания Комиссий СССР и Югославии по торговым переговорам от 6.IV.45г; Исто, Д. 9930, Запис беседе Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г-ном Петровичем 7 апреля 1945 г; D. Popović, *nav. delo*, str. 84–85.

Током разговора Тита и Молотова 10. априла договорено је да споразум о узајамним испорукама буде потписан у исто време са „политичким уговором“. Међутим, због тога што текст споразума на „српско-хрватском језику“ није припремљен на време, потписивање је померено за 13. април.⁹¹² Споразум су потписали министри Н. Петровић и А. Микојан на основу овлашћења својих влада и ступио је на снагу одмах, са даном потписивања. У коминикеу је наведено да „споразум предвиђа испоруку совјетске робе потребне Југославији за вођење рата и за потребе грађанства у размену за југословенску робу која је потребна Совјетском Савезу за његове ратне потребе и народну привреду“. Потписани уговор министар Петровић је у својим сећањима окарактерисао на следећи начин: „Радило се о уговору начелног карактера, где се у детаље није улазило. Његов значај био је, додуше, и практичног карактера, али претежно политичке природе. У тадашњој међународној ситуацији, непосредно после стварања Привремене владе Демократске Федеративне Југославије, за нову Југославију било је значајно да се потписивањем двају уговора политички афирмише на међународној сцени“. Обично се наглашава политички значај и тежина два дана раније потписаног Споразума, а Споразум о узајамним испорукама се не посматра у том контексту. Наведено мишљење Н. Петровића је значајно због истицања политичког значаја Споразума од 13. априла, мада се не можемо у потпуности сложити са наведеном оценом о „претежности“ политичког значаја. Када се узму у обзир огромна разарања и велике увозне потребе Југославије и погледа удео СССР-а у спољној трговини Југославије 1945, јасно је да је Споразум имао прворазредан економски значај. И документи потврђују „политички“ значај који је на југословенској страни придаван потписивању споразума. Министар Петровић је у разговору са начелником Одсека трговинских споразума П. Кумикином 12. априла истакао да би објављивање саопштења чак и у „најкраћем облику“, имало „велико политичко значење за Југославију“. Са совјетске стране су удовољили југословенској жељи да се у совјетској штампи објави саопштење о потписаном споразуму (објављено 17. априла – *Известия*; у Југославији дан раније објавила *Борба*).⁹¹³

По свом карактеру споразум од 13. априла је био „компензациони споразум са обострано тачно одређеним количинама и врстама робе“, што је у тадашњим приликама „несређености“ светског тржишта, нестабилности цена и валута, била форма која је обезбеђивала обе стране. Овакви билатерални клириншки споразуми се обично склапају због политичких разлога и проблема у платном билансу. Како су обе државе имале проблема са недостатком девизних средстава, овакав робни клиринг им је одговарао, нарочито Југославији због разлика у привредним потенцијалима две државе и посебно због поменутог недостатка конвертибилне валуте за плаћање увоза.⁹¹⁴ Споразумом су се владе обе државе обавезале да обезбеде испоруке одређене врсте и количине робе, у периоду од дана потписивања Споразума до 31.

⁹¹²РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Начальника Отдела Торговых Договоров т. Кумикина П. Н. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г. Петрович, состоявшейся 11-го апреля 1945г; Исто, Запись беседы Начальника Отдела Торговых Договоров т. Кумикина П. Н. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г. Петрович, состоявшейся 12-го апреля 1945г.

⁹¹³РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Начальника Отдела Торговых Договоров т. Кумикина П. Н. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г. Петровић, состоявшейся 12-го апреля 1945г; Исто, Д. 9932, Потписание Торгового Соглашения Между СССР и Югославией (коммюнике) – А. И. Микојан, Н. Петровићу, 15.04.1945; D. Popović, *nav. delo*, str. 85, 143; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945*, priredio Đ. Vasiljević, Beograd 1984, dok. br. 20, str. 32; *Внешняя торговля*, 1945, Но 4–5, с. 42; *Борба*, 16.4.1945, стр. 1.

⁹¹⁴АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између владе Југославије и владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 13.4.1945; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. бр. 575, стр. 727–729; Vladislav Milenković, „Spoljna trgovina“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, redakcioni odbor: Vladimir Cerić i drugi, Beograd 1956, str. 401; Dejvid V. Pirs, *Mekmilanov rečnik. Moderna ekonomija*, Beograd 2003, str. 40; Милош Тодоровић, *Лексикон спољне трговине*, Ниш 2001, стр. 154–155; Опширније о билатералним клириншким споразумима, видети Miloš R. Sofrenović, *Klirinški platni promet sa inostranstvom*, Beograd 1956, str. 23–47; *Leksikon spoljne trgovine, Izdanje Trgovinske komore FNRJ*, Zagreb 1951, str. 126–137.

децембра 1945. Такође, одређен је начин и место испоруке робе, као и начини плаћања робе и транспортних услуга. Одређено је да ће се испоруке обављати на основу уговора које ће закључивати совјетске спољно-трговинске установе и „надлештва и лица Југославије“.⁹¹⁵ У разговору са А. Микојаном 7. априла министар Петровић је рекао да је најсложеније питање у преговорима, питање цена. О томе колико је ово питање било сложено, сведочи и чињеница да је протокол о ценама потписан накнадно, 26. јула. За основу су узете „светске цене“ из 1938. и прве половине 1945. „са одговарајућим повећањем“, а посебно је вођено рачуна о унутрашњим ценама у Југославији и о томе да се укупан износ усклади на обе стране. Према подацима Трговинског представништва СССР-а за 1945. годину на основу упоредних анализа цена испада да су, у поређењу са ценама из 1938, цене совјетских производа веће за 6,8% од југословенских. Из овога извлаче закључак да су цене „погодне“, корисне за совјетску страну, али и да је Југославији за поједине производе (нпр. метале) направљен уступак и да су плаћени више од тадашњих светских цена, као и да су унутрашње цене у Југославији за већину производа совјетског извоза веће него што је било предвиђено протоколом о ценама. Имајући у виду да тада на светском тржишту нису биле стабилне цене, може се рећи да су цене за обе стране биле у суштини правилно одређене, нарочито ако се има у виду да са југословенске стране нису хтели да испоруче одређене производе чију цену су сматрали ниском (нпр. вино, суве шљиве и пекмез), објашњавајући да не располажу довољним количинама.⁹¹⁶

Пошто су испоруке совјетске робе вршене од марта, посебним чланом је предвиђено да уговорне стране најкасније до 1. августа 1945. реше питање покривања разлике између укупне вредности совјетских и југословенских испорука (испоручених и планираних), путем допунске испоруке југословенске робе СССР-у током 1945. године. Због губитака бродова у току рата Југославија није располагала са довољним бројем бродова за превоз робе и Влада СССР-а се обавезала да стави на располагање бродове за превоз робе до бугарских лука на Црном мору и румунских лука на Дунаву. Да би се покрили трошкови ових транспортних услуга, југословенска страна је сразмерно повећала испоруке робе (тип и количина су посебно одређени у појединим уговорима). У једанаестом члану стоји да обе владе гледају на овај Споразум као на прву етапу у развоју економских односа између две земље и да ће разрадити програм мера ради што потпуније економске сарадње. Због тога је договорено да се представници обе владе састану „у најскорије време“ да би разматрали и применили горе наведене мере.

Тип и количина робе предвиђене за испоруку са обе стране наведени су у прва два прилога Споразуму. Југословенски амбасадор В. Поповић је навео како је тада због ратних прилика било „тешко правилно оценити чак и наше увозне потребе, а још теже наше извозне могућности“. Због овога су у Москви тада „предвиђене само грубе листе увозних и извозних артикала без неких детаљних спецификација“. Говорећи о каснијим изменама у робним листама, Поповић је навео да је „нарочито листа нашег извоза била знатно измењена“, да се за неку робу испоставило да југословенска страна не може да је испоручи, а за неку су коли-

---

⁹¹⁵Тада још нису била формирана југословенска предузећа за извоз и увоз и због тога оваква формулација. У току априла и маја формиран је низ предузећа (Центропром, Котекс, Управа државних монопола, Југопетрол), а у октобру је формиран Хемпро. Предузећа су тек од јуна/јула почела оперативно да послују и сарађују са совјетским „обједињењима“ за увоз и извоз. Због овога су совјетске испоруке у почетку адресиране непосредно на Министарство трговине и снабдевања, па на Управу спољне трговине овог Министарства и од јуна/јула на предузећа. РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Е. Milak, *nav. delo*, str. 176.

⁹¹⁶РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г-ном Петровичем 7 апреля 1945 г; Исто, Д. 9933, Запись беседы Торгпреда СССР тов. Лебедева И. М. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г-ном Петрович от 20.6.1945; Исто, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Исто, Д. 10444, Начальник Отдела Югославии и Албании Швеиц, Заместителю народного комиссара внешней торговли СССР Семичастнову, 26.11.1945; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 463; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 38.

чине смањене или повећане.⁹¹⁷ Могућност уношења измена у спискове за извоз и увоз је предвиђена четвртим чланом Споразума, под условом да се обе стране споразумеју о томе. Некада су биле потребне додатне испоруке неке робе, а неке су отказиване.

-Табела бр. 10: Испоруке из Југославије у СССР на основу Споразума од 13. априла, стање 1. јануара 1946. године (количине су наведене у тонама и квадратним метрима, а износи у хиљадама динара).⁹¹⁸

Назив робе	јед. мере	Обавезе по споразуму		Испоручено од стране предузећа	Отпремљено	Остатак у иностранству
		количина	износ	износ	износ	износ
Електролитни бакар	тона	4.000	70.680,0	72.447,0	65.732,0	6.715,0
Сирови бакар	тона	4.000	61.672,0	24.669,0	24.669,0	–
Молибденов концентрат	тона	140	5.694,0	2.969,0	2.156,0	813,0
Антимон	тона	700	14.742,0	7.371,0	6.318,0	1.053,0
Концентрат олова	тона	10.000	28.000,0	7.980,0	7.980,0	–
Рафинисано олово	тона	9.000	51.030,0	21.184,0	19.647,0	1.537,0
Концентрат цинка	тона	6.000	4.806,0	–	–	–
Стакло	квадратни метар	500.000	15.018,0	3.004,0	3.004,0	–
Конопља	тона	10.000	246.135,0	108.195,0	100.810,0	7.385,0
Дуван	тона	5.000	350.420,0	350.420,0	189.227,0	161.193,0
Вино	тона	20.000	140.160,0	24.968,0	24.968,0	–
Шпиритус	тона	1.000	10.781,0	4.830,0	4.830,0	–
Ракија	тона	5.000	90.000,0	–	–	–
Суве шљиве	тона	3.000	44.028,0	–	–	–
Пекmez од шљива	тона	100	1.471,0	–	–	–
Медицински опијум	тона	10	11.689,0	17.138,0	17.138,0	–
Алева паприка	тона	100	2.249,0	2.136,0	2.136,0	–
УКУПНО	–	–	1.148.575,0	647.311,0	468.615,0	178.696,0

На основу Споразума Југославија је у току 1945. требало да извезе робу у вредности од 1.148.575.000 динара. Из горе наведене табеле види се да је Југославија 1.1.1946. извршила споразумом преузете обавезе са 56,3%. Из табеле се види да су најуспешније извршене испоруке електролитног бабра, дувана, медицинског опијума и алеве паприке. Незадовољава-

⁹¹⁷АЈ, КМЈ I–3–6/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, 8.2.1947; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

⁹¹⁸Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а у Југославији за 1945, РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год.

јуће стање је било са испорукама сировог бакра, олова и оловног концентрата, антимона, молибденовог концентрата, кудеље, стакла, вина и шпиритуса, а испоруке неке робе (концентрат цинка, ракија, шљиве и пекмез) уопште нису започете.

Табела бр. 11: Роба непредвиђена за испоруку Споразумом од 13. априла, испоручена да би се покрио мањак у југословенским испорукама, стање 1. јануара 1946. године (количине су наведене у тонама, а износи у хиљадама динара).⁹¹⁹

Назив робе	јед. мере	Потписани уговори		Испоручено од стране предузећа	Отпремљено	Остатак у иностранству
		кол.	износ	износ	износ	износ
Вински дестилат	тона	–	–	10.302,0	10.302,0	–
Пирит концентрат	тона	25.000	7.500,0	1.971,0	816,0	1.155,0
Пирит руда	тона	15.000	4.500,0	4.500,0	2.274,0	2.226,0
Хмељ	тона	340	30.628,0	28.832,0	13.172,0	15.660,0
Кокони свиле-не бубе	тона	130	32.042,0	8.321,0	8.321,0	–
Боксит	тона	–	–	1.757,0	1.757,0	–
УКУПНО		–	74.670,0	55.683,0	36.642,0	19.041,0

Биланс југословенских испорука је колико толико поправљен испоруком робе која није била предвиђена Споразумом од 13. априла, већ је испоручивана на основу споразума између југословенских и совјетских предузећа за извоз и увоз. Као што се може видети из табеле, у односу на потписане уговоре најпотпуније су извршене обавезе за руду пирита и хмељ. Вредност испоручене робе на дан 1.1.1946. износи 55.683.000 динара. Ако ову цифру додамо оној од 647.311.000 динара, добијамо да је укупан износ југословенског извоза на дан 1.1.1946. износио 702.994.000 динара, или 61,2% од укупно преузетих обавеза. На основу свега наведеног можемо рећи да југословенска страна није на задовољавајући начин испунила обавезе на које се обавезала споразумом.

-Табела бр. 12: Испоруке из СССР-а у Југославије на основу Споразума од 13. априла, стање 1. јануара 1946. године (износ је наведен у хиљадама динара).⁹²⁰

Назив робе	Јединица мере	Намењено за испоруку у 1945. години		Испоручено до 1.1.1946.	
		количина	износ	количина	Износ
Аутомобили	комада	200	37.044,0	200	37.044,0
Деривати нафте	тона	62.610	69.833,0	71.115	80.237,0
Мазива	тона	4.390	11.056,0	4.894	12.451,0
Текстилне сировине	хиљада динара	–	431.338,0	–	388.295,0
Предмети интендантског снабдевања	хиљада динара	–	66.327,0	–	59.831,0
Метали и метални производи	хиљада динара	–	62.758,0	–	54.058,0
Хартија и целулоза	хиљада динара	–	113.059,0	–	122.193,0
Хемијски производи	хиљ. дин.	–	28.560,0	–	24.796,0

⁹¹⁹Исто.

⁹²⁰Исто.

Експлозивни предмети и материјали	хиљада динара	–	8.283,0	–	7.036,0
Боје и лакови	хиљада динара	–	6.064,0	–	3.442,0
Средства за подизање бродова	хиљада динара	–	4.929,0	–	2.779,0
Средства за везу	хиљада динара	–	6.797,0	–	6.797,0
Разни уређаји	хиљада динара	–	2.252,0	–	1.765,0
Гумарско-технички производи	хиљада динара	–	142.411,0	–	141.651,0
Опрема за парне локомотиве	хиљада динара	–	1.262,0	–	1.237,0
Инструменти	хиљада динара	–	5.605,0	–	2.887,0
Разни материјал за техничко снабдевање	хиљада динара	–	13.331,0	–	12.503,0
Опрема за хемијске лабораторије	хиљада динара	–	3.027,0	–	1.090,0
Потрошна роба	хиљада динара	–	69.167,0	–	52.573,0
Семење и ђубрива	хиљада динара	–	21.448,0	–	23.394,0
Лекови	хиљада динара	–	12.222,0	–	11.553,0
Медицински инструменти	хиљада динара	–	1.072,0	–	1.107,0
Ветеринарски инструменти	хиљада динара	–	149,0	–	99,0
Ветеринарски препарати	хиљада динара	–	596,0	–	684,0
Опрема и материјали за биоскоп	хиљада динара	–	7.756,0	–	4.953,0
Филмови	хиљада динара	–	1.718,0	–	1.718,0
Литература	хиљада динара	–	15.217,0	–	15.217,0
Возарина	хиљада динара	–	9.728,0	–	9.728,0
Укупно	хиљада динара	–	1.153.009,0	–	1.081.123,0

На основу наведених података видимо да су совјетске испоруке до краја године остварене са 93,7%. За већину производа испоруке су у потпуности спроведене (аутомобили, средства за везу, филмови, литература) или су, услед додатних тражења са југословенске стране, спроведене и преко предвиђене количине (нафтни деривати, мазива, папир и целулоза, различита семена и ђубрива, медицински инструменти, ветеринарски препарати, гумарско-технички производи). Ако се узме у обзир уговорима предвиђена могућност да се испоруке које су спроведене са +/- 10% сматрају извршеним, међу задовољавајуће спроведене могу се сврстати и: текстилне сировине, материјали интендантског снабдевања, опрема за парне локомотиве, разни материјали техничког снабдевања и медикаменти. Незадовољавајуће су

текле испоруке метала и металних производа, хемијских производа, експлозивних средстава, лакова и боја, средстава за подизање потонулих објеката, разне опреме (компресори, генератори, електромотори), инструмената, опреме за хемијске лабораторије, потрошне робе, ветеринарских инструмената и биоскопске опреме и материјала. На основу наведеног можемо закључити да је совјетски извоз у Југославију био врло разнолик и велики и да су уговором преузете обавезе испуњене у високом проценту. Југословенски амбасадор В. Поповић наводи да је према подацима са којима он располаже совјетска страна до краја 1945. испунила споразум за 90%, а југословенска око 40%. Разлика се вероватно објашњава тиме што су на совјетској страни рачунали и робу која је од стране југословенских предузећа била припремљена и у магацинима чекала на транспорт („остатак у иностранству“ – у табелама).⁹²¹

Поред тога што југословенска страна није у потпуности испунила уговором преузете обавезе, извршене испоруке су вршене неравномерно и са великим закашњењима. Темпо испорука са обе стране се јако разликовао – југословенске испоруке су знатно заостајале за совјетским. Совјетске испоруке су почеле да се одвијају од марта месеца, а југословенске тек од средине године, од јуна и јула месеца. Дана 21. новембра 1945. однос извршених испорука био је 29% према 84,7%. Од тренутка потписивања споразума совјетске испоруке су се одвијале равномерно, са темпом који је обезбеђивао пуно извршење споразума до краја године. У току септембра и октобра темпо испорука је чак порастао и да је задржана та тенденција испоруке би биле извршене и пре времена. Међутим, због великог заостајања југословенских испорука покренуто је питање изузимања одређених совјетских производа из листе робе предвиђене за испоруку, што је за последицу имало драстично смањење темпа совјетских испорука током новембра. Што се темпа југословенских испорука тиче, оне су до почетка августа биле занемарљиве (према неким подацима 1. августа било је испоручено свега 3,3%), да би од почетка августа спровођене мање или више равномерно, међутим са јако ниским темпом који је омогућавао да до краја године буде испоручено свега 30% опште суме предвиђене Споразумом. У току новембра дошло је до повећања темпа испорука, међутим ово повећање је омогућавало да до краја године буде испоручено 36,5%. На совјетској страни су крајем новембра заузели становиште да је Југославија прекршила извршавање обавеза које је преузела Споразумом од 13. априла. На основу реферисања М. Сергејчука, А. Микојан је предложио И. Лебедеву да са југословенским представницима размотри списак робе предвиђене за испоруку из СССР-а и да се са ње уклоне они производи које Југославија добија преко УНРЕ и они за које не постоји велика потреба. До овога је дошло због великог диспаритета у вредности испоручене робе, као и због тога што су одређени производи које је СССР требао да испоручи Југославији, били дефицитарни и у самом СССР-у. Предузето скраћење је било у вредности од 43 милиона динара.⁹²²

Иако су током године југословенске испоруке доста заостајале за совјетским, тешко стање у коме се наша Југословенска привреда је доводило до тога да се са југословенске стране траже додатне испоруке одређених производа или да се „ургирају“ испоруке неиспоручене робе. Почетком августа је са југословенске стране била испоручена роба у вредности тек нешто већој од 3%, а у исто време министар Петровић је тражио да совјетска страна повећа испоруку нафтних деривата, истичући да је додатна количина „крајње неопходна“ Југославији, нарочито због тога што би пропао цео род шећерне репе, ако гориво не буде набављено за фабрике шећера. Испоруке нафте су заправо пожуриване у току целе године – у фебруару због пролећне сетве, а у другој половини године за снабдевање Југословенске армије (до јула снабдевана преко Црвене армије), као и за потребе индустрије и саобраћаја. Како

⁹²¹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; АЈ, КМЈ I-3-6/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, 8.2.1947; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 46–47.

⁹²²РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 10444, Начальник Отдела Югославии и Албании Швеиц, Заместителю Народного Комиссара Внешней Торговли СССР Семичастнову, 26.11.1945; Исто, Д. 10241, Запись беседы Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Министром Торговли и Снабжения г-ном Петрович от 13.XI.45г; Исто, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год.

би се удовољило овим молбама, 30. новембра је потписан Споразум „о испорукама нафтних деривата“. Совјетска страна се обавезала да месечно „поврх испорука за Народну привреду Југославије“ испоручује 1.000 тона бензина за авионе (октан 73), 1.500 тона бензина за авионе (октан 60), 900 тона дизел горива, 130 тона автола 10 и 70 тона авионског уља. Влада Југославије се обавезала да за ове нафтне деривате испоручи робу једнаке вредности. Иако се Споразум односио на период од 1. децембра и на првом месту се има у виду обезбеђивање потреба ЈА, плаћање нафтних деривата који су испоручени са совјетске стране у међувремену (преко количина предвиђених Споразумом од 13. априла), обављало се по истом принципу – испоруком робе једнаке вредности. Такође, без испоруке одређене робе из СССР-а није могла бити покренута производња у Југославији и самим тим југословенске испоруке нису могле бити извршене. Тако, на пример, југословенска страна није могла испоручити стакло предвиђено споразумом од 13. априла, јер због недостатка калциниране соде и угља није могла да покрене производњу, а испорука метала и руда је зависила од испорука експлозива, опреме и хемикалија из СССР-а.⁹²³

Робну размену Југославије и СССР-а пратио је низ проблема. На то су пресудно утицале ванредне околности 1945. године (ратна разарања, непознавање сопствених извозних могућности и увозних потреба, спољнотрговински апарат се тек организовао, лоша координација између различитих југословенских органа, недостатак квалификованих кадрова у Југославији, испоруке због тешког стања у Југославији почеле без потписаних уговора и тачних техничких спецификација производа, у почетку године миниран Дунав који је био главни правац за размену робе, губитак југословенских бродова током рата, немогућност Совјетског државног дунавског паробродарства да у планираним роковима превезе југословенски извоз, мањак транспортних средстава у Југославији и оштећене пруге, луке лоше опремљене, слабо механизоване и са малим складиштима, честа појава мањкова – крађе током транзита, нарочито у Румунији, преусмеравање појединих совјетских пошиљки у току пута за војне потребе или друге сврхе, касно потписивање уговора између југословенских и совјетских предузећа – нејасноће у вези са спецификацијама, квалитетом или амбалажом због чега је долазило до честих рекламација, несређене поштанске везе – касно стижу неопходне информације, лош квалитет одређених совјетских производа, велика кашњења југословенских испорука) и одсуство претходног искуства у међусобној трговини ове две некомплементарне привреде (трговински радници не познају економски систем, начин пословања у СССР-у, различите димензије производа и делова, појава нових, другачијих производа, неправовремено обавештавање и слање потребне документације југословенским предузећима и Трговинском представништву СССР о времену доспећа и количини одређених испорука, долазак совјетске робе без фактура и спецификација, непрецизно навођење садржаја пошиљки).⁹²⁴

⁹²³Могућност престанка рада појединих фабрика није била одлика само 1945. године. И у току наредне 1946. су ургирања за испоруку одређених артикала била праћена напоменама о могућности обуставе или обустави рада појединих фабрика или читавих грана индустрије. Ово јасно говори у каквом стању се налазила југословенска привреда после Другог светског рата. Опширније: АЈ, 9–184, Одељење за увоз Министарства спољне трговине, Амбасади ФНРЈ у Москви – за Жиберну, 16.10.1946; Исто, Телеграм Радовановића, Трговинском изасланству, 4.9.1946; Исто, Препис телеграма Министарства спољне трговине, без датума; Исто, ф. 186, Срзентић, Тодоровићу, 6.1.1946; Исто, ф. 187, Одељење за увоз, Жиберни, 16.10.1946; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9930, Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Микояна А. И. с Главой Югославской делегацией г. Хебранг 11 февраля 1945 г; Исто, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Крутикова А. Д. с Торговым Атташе Югославского Посольства в СССР г-ном Жиберна, от 8.6.45 г; Исто, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Семичастнова И. Ф. с Атташе Посольства и Заместителем Торгового Представителя Югославии в СССР г-ном Тодорович, 5.11.1945; Исто, Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Внешней Торговли СССР т. Семичастнова И. Ф. с Торговым Атташе Югославского Посольства г-ном Тодорович, 15.11.1945; Исто, Д. 9933, Запись беседы тов. Малова С. С. с Главным Директором государственных рудников и металлургических заводов г-ном К. Рекар от 28.3.45 г; Исто, Д. 10241, Запись беседы Торгпреда СССР тов. Лебедева И. М. с Министром Торговли и Снабжения Югославии г. Петрович от 3.VIII. 45г.

⁹²⁴АЈ, КМЈ I–3–б/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13 априла 1945 до данас, 8.2.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Исто, Д. 10240, Атташе

Година 1946. је била прва у целини мирнодопска година. Међутим, као и претходна, била је оптерећена низом тешкоћа и проблема који су били проузроковани највећим ратним сукобом у историји човечанства. О томе колико су прилике биле ванредне сведоче несређене „монетарне прилике“ у низу земаља, које су – како су констатовали у Управи спољне трговине Министарства трговине и снабдевања – чиниле „сметње које врло штетно утичу и на привредно подизање наше земље“. Тражећи од трговинских изасланика податке „о врстама новчаница у оптицају у дотичној земљи по апоенима и датумима издања“, са врха југословенског спољнотрговинског апарата су почетком 1946. напомињали: „Многе и честе промене које настају у појединим земљама у монетарном погледу о којима наше девизне власти и органи нису благовремено обавештени изазивају често пута непожељне последице по нашу земљу и ометају правилан развој наших привредних односа са иностранством.“⁹²⁵ У Министарству спољне трговине (у фебруару 1946. Управа спољне трговине је „реорганизована“ у Министарство) су у фебруару 1946. на следећи начин видели привредне прилике и економске односе између држава почетком 1946: „Међународни привредни односи још увек одр[а]жавају слику привремених, свакодневних и прелазних прилика у којима данас живи светска привреда. Нужда да се обезбеде основне потребе, натерала је велики број држава да спроведе не далекосежну политику, већ краткога рока, која се одређује од случаја до случаја.“⁹²⁶

Крајем 1945. у југословенском спољнотрговинском апарату су указивали на диспропорцију између огромних увозних потреба и скромних извозних могућности Југославије у 1946. години. Што се тиче увоза, у реферату „Спољна трговина 1946“ указано је да ће због потреба обнове бити „појачани увоз стројева и саобраћајног материјала“, да су се због „развоја“ одређених грана пољопривреде, индустрије и саобраћаја „редовне текуће потребе земље порасле“ и да ће се морати увозити, у односу на 1945. годину, више производа као што су нафтни деривати. Напоменуто је и да „извесне гране наше производње могу у мањој мери подмирити потребе земље него раније“, те да постоји „политика повећања инвестиција“. Напрам таквих увозних потреба, које „иду на десетке милијарди динара“, наведено је да „прва оцена нашег извоза за 1946[.] годину износи неких 5–6 милијарди динара“, али је указано: „Та су предвиђања одвише оптимистичка и може се реално оценити да ће се извоз 1946[.] године кретати између 3–3½ милијарди динара ако се остане код досадашњих метода. [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] Плаћање увоза тим извозом неће дати довољно могућности да покријемо редовне потребе земље.“ У вези са тим, указано је на то да ће репарације „јамачно само у малој мери моћи покрити текуће потребе земље“ и да се може рачунати на „кредите из иностранства“ (пре свега из САД-а, Канаде и Чехословачке – „где већ постоје извесне предрадње у том погледу“), али и да „питање кредита доводи даље до питања плаћања тих кредита, а то плаћање кредита зависи у извесној мери о извозу“.⁹²⁷ Како је у току 1945. године обнова Југославије „из иностранства“ вршена „далеко претежним делом путем УНРРА-е“⁹²⁸, скренута је пажња на њен значај, али и на чињеницу да ће крајем 1946. године престати делатност ове агенције Уједињених нација. Очекивало се да помоћ Унре у

Посольства и Заместитель Торгового Представителя Д-р Тодорович, В Народный Комиссариат Внешней Торговли – Отдел Торговых Договоров, Сектор Балканских стран, 27.12.1945; Исто, Д. 10444, Начальник Отдела Югославии и Албании Швец, Заместителю народного комиссара внешней торговли СССР Семичастнову, 26.11.1945; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 463; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 38; ДА МСП, ПА, 1945, ф. 30, дос. 8, 107; Исто, ф. 21, дос. 19, 1511; Исто, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309.

⁹²⁵АЈ, 9–190, Управа спољне трговине Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ (Циркулар бр. 2/46), Трговинском изасланику ФНРЈ – Москва, 19.1.1946.

⁹²⁶АЈ, 50–94–262, Кратак преглед привреде у иностранству.

⁹²⁷АЈ, 50–94–108–109, Спољна трговина 1946, 5.12.1945.

⁹²⁸Колико велики, „далеко претежан“, део је Унра заузимала при увозу из иностранства види се по следећим подацима из реферата: „Програм УНРРА-е за Југославију за 1945 год. обухвата и износ од неких 200 милиона долара (за успоређење помињем да наш укупни предратни увоз није износио више од 100 – 120 милиона долара вредности годишње). Увоз из свих земаља заједно ван УНРРА-е неће у току 1945 премашити износ од 35 милиона долара.“ – АЈ, 50–94–108, Спољна трговина 1946, 5.12.1945.

току 1946. године буде у вредности „од неких 230 милиона долара, са тенденцијом да се тај износ смањи“. Како је са крајем 1946. требало да дође до прекида Унриних испорука, скренута је пажња на то да ће се Југославија „наћи у ситуацији да наш увоз морамо плаћати нашим извозом“ и да: „За годину 1947[.] морамо се ослонити на властите ноге. У противном случају прети опасност да нећемо моћи покрити наше потребе из иностранства и да ће тако наша економија dospети у кризу. Осим тога, по суду економиста, ваља очекивати у 1947[.] години прву светску послератну економску кризу, и ми се морамо ваљано спремити да ударац те кризе на нашу економију парирамо. Годину 1946[.] зато треба употребити да се учине све предрадње како би се избегла каснија критична ситуација. [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] и осигурало земљи редовно снабдевање из иностранства.“⁹²⁹

И увоз и извоз Југославије су се, посебно у првој половини 1946. године, суочавали са великим тешкоћама. Када је увоз у питању, у првом „тримесечју“ 1946. године његово кретање „није било у сразмери са најнужнијим потребама“. У извештају о раду Одељења за увоз Министарства спољне трговине се о овом периоду наводи: „Док су потребе стално расле, а тенденција пораста карактерисаће и развитак у наредним месецима, дотле се увоз кретао у релативно уским границама.“⁹³⁰ „Скученост увоза“ је била условљена „с једне стране због ограничених могућности плаћања /извоза и расположивих девиза/, а с друге стране због саобраћајних тешкоћа“.⁹³¹ И у наредна два месеца се задржало такво стање. У извештају Одељења за увоз МСТ за април наводи се да је „кретање нашег увоза, како из земаља са којима имамо уговорне односе тако и из осталих земаља, није било у сразмери са нашим најкритичнијим увозним потребама. Наше увозне могућности на бази плаћања у девизама, као и путем већих компензација, нису се ниуколико прошириле. С друге стране увоз из уговорних земаља наилазио је, и још увек наилази, на велике сметње. То је управо и разлог да се наш увоз у месецу априлу кретао у релативно уским границама.“ Резимирајући проблеме и ограничења са којима се југословенски увоз суочавао у априлу, на крају извештаја је наведено да се „критични материјал“ није могао набавити из истих разлога као и у току претходног периода – „једно с разлога што се располаже са ограниченим могућностима плаћања, а друго услед саобраћајних тешкоћа“.⁹³² И у току маја, кретање југословенског увоза „није забележило никакво побољшање у односу на претходни месец“ и југословенске „увозне потребе, нарочито потребе у критичном материјалу, нису могле бити задовољене“.⁹³³ Међутим, извештај о раду Одељења за увоз МСТ за мај месец, осим „редовног“ указивања на тешкоће при увозу „критичног материјала“ и на значај који су имале испоруке Унре за подмиривање критичних потреба, додаје и да је значајан корак у правцу побољшања увоза у наредном периоду направљен привођењем крају преговора за потписивање и потписивањем новог Споразума о узајамним испорукама са Совјетским Савезом: „Питање увоза критичног материјала постаје из дана у дан све актуелније. Ограничени увоз у току последњих месеци није у могућности да задовољи потребе наше привреде. Додуше једним делом критичне потребе задовољавају се увозом преко УНРРА-а. Међутим, треба рачунати с тим да ће испоруке преко УНРРА-е једног дана престати, и да се према томе мора настојати да се увоз обезбеди путем редовног снабдевања из иностранства. То је добрим делом већ и учињено са новим Трговинским споразумом са СССР. Испоруке по овом споразуму већ су у току, тако да се може рачунати са сигурношћу да ће наш увоз у току наредних месеци бити знатно обимнији како по волумену тако и по вредности.“⁹³⁴

Као што се из горњег могло видети, питања обима југословенског увоза и извоза била су непосредно повезана и условљена. На југословенској страни су очекивали да ће на основу „нових трговинских преговора“ који су вођени, моћи да обезбеде „веће могућности

⁹²⁹ АЈ, 50–94–108, Спољна трговина 1946, 5.12.1945.

⁹³⁰ АЈ, 50–94–318, Извештај Одељења за увоз за месец март 1946.

⁹³¹ АЈ, 50–94–319, Извештај Одељења за увоз за месец март 1946.

⁹³² АЈ, 50–94–343, Извештај Одељења за увоз за месец април 1946. године.

⁹³³ АЈ, 50–94–393, Извештај Одељења за увоз за месец мај 1946. године.

⁹³⁴ АЈ, 50–94–393–394, Извештај Одељења за увоз за месец мај 1946. године.

увоза“, уз услов: „Уколико наш извоз буде у стању да нам стави потребна сретства на расположење.“⁹³⁵ Напомињано је да „могућности увоза треба да се створе извозом робе“, али да се извоз „врши [...] тешко услед несразмера у односу светско-тржишних и наших унутрашњих цена“.⁹³⁶ Почетком 1946. године, главни проблеми југословенског извоза били су: 1. недовољна производња, посебно производа за које је постојала велика заинтересованост у иностранству (дрво, танин, калцијум карбид, различите руде, производи пољопривреде и сточарства); 2. слаба саобраћајна повезаност унутар Југославије и чињеница да „многа предузећа нису повезана са железничким линијама“, што је представљало нарочит проблем при транспортовању различитих руда и у „знатној мери“ повећавало југословенске извозне цене; 3. високе цене југословенских производа „које онемогућују да изађемо са нашом робом на инострана тржишта без губитака“ (да би се „активирао“ југословенски извоз у југословенском спољнотрговинском апарату су сматрали да се мора формирати „егализациони фонд“ из кога би се покривала разлика у ценама производње и ценама које су важиле на светском тржишту); 4. неуређени трговински и „платни“ односи са већим бројем држава (пре свега са „западним“ и „медитеранским“ државама); 5. нерешено питање „међународног саобраћаја“ у вези са чим се наметала „хитна потреба да са суседним замљама закључимо што пре железничке конвенције“; 6. „организациони недостаци“ у југословенском спољнотрговинском апарату и непостојање трговачких предузећа или установа који би се бавили извозом одређених производа (нпр. за рударство, које је било важан извозни и увозни сектор, није постојало такво предузеће).⁹³⁷

Према извештајима Одељења за извоз МСТ-а, југословенски извоз је и у наредним месецима имао исте проблеме: „недовољна производња, оштећен саобраћај, високе цене, неуређени трговински односи са већим бројем земаља, неуређени међународни саобраћај, недовољно искуство државних трговачких предузећа, страна конкуренција.“⁹³⁸ Међутим, средином 1946. године дошло је до помака на плану извоза и у извештају Одељења за извоз МСТ за мај се наводи: „У току маја месеца се у Одељењу почела осећати јача живост у погледу пословања, обзиром да су се артикли извозних сектора почели интензивније извозити. Пошто се стоји пред извозном сезоном [пре свега за пољопривредне и прехранбене производе – прим. М. Н], то су и предрадње појединих отсека вршене у живљем темпу, како би се у самој сезони посао могао нормално и без сметњи обављати.“⁹³⁹ Робна размена са СССР-ом је имала велики значај у превладавању тешкоћа са којима се спољна трговина социјалистичке Југославије суочавала у току 1946.⁹⁴⁰ Када погледамо робну размену Југославије и Совјетског Савеза, по делатности и стварима које су биле од кључне важности, годину 1946. можемо поделити на два дела. Прва половина године је протекла у тежњи да се спроведе изједначавање, уравнотежење испорука по Споразуму од 13. априла 1945, да се реше спорна питања до којих је долазило током реализације Споразума и уговора, као и у припреми материјала за закључење новог споразума за 1946. годину. Другу половину је, пре свега, обележила тежња да се реализује споразум потписан 8. јуна 1946 (договарање цена, потписивање уго-

⁹³⁵ АЈ, 50–94–343, Извештај Одељења за увоз за месец април 1946. године.

⁹³⁶ АЈ, 50–94–319, Извештај Одељења за увоз за месец март 1946.

⁹³⁷ АЈ, 50–94–223, Управа спољне трговине. Извозно одељење – Извештај о раду Одељења у месецу јануару 1946. године. О југословенским производима (пољопривредним, сточарским, дрвним, индустријском и лековитом биљу, рудама и оним који су подвођени под категорију „разно“) „за које постоји вероватност њихова извоза“ у 1946. години – опширније: АЈ, 9–190, Управа спољне трговине ФНРЈ, Амбасади ФНРЈ – за трговинског изасланика (предмет: Извозни план за 1946; прилог: Списак артикала чији се извоз предвиђа у 1946), 21.1.1946.

⁹³⁸ АЈ, 50–94–322, Министарство спољне трговине. Одељење за извоз – Извештај Одељења за извоз у марту 1946. године, 10.4.1946; АЈ, 50–94–353, Министарство спољне трговине ФНРЈ. Одељење за извоз – Извештај одељења за извоз у априлу 1946, 10.5.1946

⁹³⁹ АЈ, 50–94–382, Министарство спољне трговине ФНРЈ. Одељење за извоз – Извештај одељења за извоз у мају 1946. године, 18.6.1946.

⁹⁴⁰ АЈ, 50–94–393–394, Извештај Одељења за увоз за месец мај 1946. године; АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

вора извећу југословенских и совјетских предузећа за извоз и увоз, брига око одговарајућег темпа испорука), али и мере за довршавање заосталих обавеза из 1945. године.⁹⁴¹

Иако је велики проблем у робној размени две државе представљао огроман „диспарат“ у вредности испорука, према обавештењима Трговинског изасланства, совјетска страна се почетком 1946. године предусретљиво односила према југословенским захтевима. Помоћник трговинског изасланика др Драгослав Тодоровић је 17. јануара у вези са тим јављао Управи спољне трговине: „Наши пословни односи са органима Наркомвњешторга одвијају се под изванредно повољним околностима: ми смо предусречени увек са пуно повер[ења]⁹⁴² и потпуним пријатељским наклоностима; у свакој прилици наилазимо на [с]весрдно разумевање (наших потреба, тешкоћа итд); увек добијамо подршку, [у] границама стварних, истинских могућности. Према томе могли би да [каж]емо: послове обављамо лако.“ Једини проблем – „једино што представља извесно отежавање у раду“ – било је „питање рокова испоруке“ у случају захтева који су били „мимо врсте или количине одређене уговором“. Д. Тодоровић је указивао на то да је у случају таквих – накнадних – захтева, било потребно „2 до 3 месеца“, односно да се испорука у „хитним случајевима“ може извршити „у току трећег месеца од дана када ми поднесемо молбу Наркомвњешторгу“. Релативно дуго време потребно за обраду и реализацију „ванредних“ југословенских захтева, др Тодоровић је окарактерисао као „сасвим објективну околност“, условљену системом планске привреде у СССР-у и „огромним пространством Совјетског Савеза“ које је захтевало „одређено време за извршавање транспорта дате робе“.⁹⁴³

Из докумената који потичу из тог периода јасно се види да је совјетска страна настојала да дође до „баланса“ у испорукама, али је уочљиво и да је инсистирање било веће од стране „трговинске оперативе“ – совјетских обједињења за извоз и увоз – која су морала да воде рачуна о својим дужностима и обавезама, док је на нивоу Министарства спољне трговине заостајање испорука југословенске стране у принципу толерисано – и по питању кашњења југословенског извоза и по питању излажења у сусрет накнадним југословенским захтевима, насталим услед огромних унутрашњих потреба Југославије. У марту 1946. године, из Трговинског изасланства су јављали: „Обједињења се жале на раскорак у међусобној размени, на наша задоцњења у извршавању уговора /молибденов концентрат, вино, стакло итд/. Наша пасива износи 412,7 милиона динара. Жеља би била да се убрза са извршењем уговора и са ликвидацијом пасиве.“⁹⁴⁴ Независно од таквих жалби, југословенска страна је наилазила на опште разумевање совјетских органа. Нешто раније истог месеца, из Трговинског изасланства су по питању „отсуства трговинског уговора између наше земље и Совјетског Савеза за текућу 1946 год.“ и чињенице да се послује „на основу општих правних прописа из Уговора за 1945 год“ (на шта „совјетски другови до сада нису учинили никакву ни најмању примедбу“), указали да је то „само по себи недостатак за сигурност и својевременост испорука“, додајући: „Али увек присутна готовост совјетских другова, да нам се до максимума изиђе у сусрет, ублажује и потпуно отклања овај недостатак, односно и [н]е показује га као проблем за себе.“⁹⁴⁵ Као и у случају претходне, 1945. године, Москва је показивала разумевање за стање у коме се налазила Југославија и није инсистирала на строгом извршавању преузетих обавеза по питању договорених рокова, количина или асортимана производа. О последњем сведоче преговори који су вођени како би се постигао „баланс“ у испорукама и спора реализација договореног у наставку 1946. године.

Од самог почетка 1946. вођени су преговори између две стране да би се надокнадило значајно заостајање југословенског извоза за совјетским и дошло до уједначавања, избалан-

⁹⁴¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 172, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.

⁹⁴² На пар места су на левом и десном ободу документа избледела одређена слова. Она која недостају, овде и у наставку цитата, додали смо у угластим заградама.

⁹⁴³ АЈ, 9–189, Помоћник Трговинског изасланства др Д. Б. Тодоровић, Управи спољне трговине, 17.1.1946.

⁹⁴⁴ АЈ, 9–186, Тодоровић, Министарству спољне трговине, 20.3.1946.

⁹⁴⁵ АЈ, 9–189, Помоћник Трговинског изасланства др Д. Б. Тодоровић, Министарству спољне трговине, 1.3.1946.

сираности испорука. Већ у јануару је био постигнут договор о количинама и темпу извршавања преосталих југословенских испорука. Заостале количине које је требала да испоручи југословенска страна и договорена „динамика“ извршавања испорука, виде се из следеће табеле.

-Табела бр. 13: План извршавања дела заосталих југословенских испорука у току 1946. године (количине су наведене у тонама).⁹⁴⁶

Назив робе	Неиспоручено на дан 1.1.1946 (у тонама)	Испоручити до 1.4.1946 (у тонама)	Испорука пренета на други квартал 1946 (у тонама)
Електролитни бакар (уместо сировог)	2.300	1.000	1.300
Молибденов концентрат	65	35	30
Антимон	350	240	110
Олово	5.550	5.550	—
Концентрат олова	7.150	7.150	—
Концентрат цинка	6.000	6.000	—
Стакло (у m ²)	400.000	300.000	100.000
Конопља	5.500	3.000	2.550
Вино (и вински дестилат)	17.000	7.000	—
Шпиритус	552	552	—
Ракија	5.000	1.000 тона шпиритуса (од испоруке осталог се одустаје)	
Суве шљиве	3.000	500	Од испоруке осталог се одустаје
Пекмез	100	—	Одустаје се од испоруке

Као што се може видети из приложене табеле, део испорука је предвиђен за први квартал, а део – због ограничених производних и транспортних могућности југословенске стране – за други квартал 1946. године. Вредност робе предвиђене за испоруку у другом кварталу износила је око 95 милиона динара. Пошто у Југославији није било довољно појединих производа за извоз, неки од њих су скинути са листе за испоруку. Због тога се одустало од испоруке великог дела (5/6) сувих шљива, а од извоза ракије и пекмеца се одустало у потпуности (уместо ракије је предвиђена за испоруку одређена количина шпиритуса). Како би била успостављена равнотежа са совјетским испорукама, осим наведеног, било је предвиђено да до 1. априла 1946. југословенска страна испоручи следеће производе чија вредност је била око 150 милиона динара: 200 тона живе, 100 тона хмеља, 300 тона далматинског бухача (хризантеме), 200.000 квадратних метара паркета, 30.000 тона цемента, 20.000 тона боксита, 2,5 тоне опијума, 50 тона перја и паперја.⁹⁴⁷

Као што се из до сада наведеног види, југословенска страна је била та која је знатно заостајала за совјетском у испорукама, али ни совјетска није у потпуности извршила преузете обавезе. Због тога је требало постићи договор о продужењу испорука и начину на који је требало постићи равнотежу у испорукама. Иако је, као што смо видели, одређени договор био

⁹⁴⁶Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а у Југославији за 1945. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Л. 121–122, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год.)

⁹⁴⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Л. 121–123, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год.

постигнут у јануару и тада је требало да дође до потписивања протокола о изравнању испорука, оно је одложено и до њега је дошло тек крајем марта. Могуће је да је на одлагање потписивања протокола утицао велики број нерешених рекламација. Коментаришући совјетски нацрт Протокола о проверавању испуњења Споразума између влада СССР и Југославије о међусобним испорукама робе од 13. априла 1945, југословенска страна је истакла да се у Протокол не могу унети тачне вредности увоза и извоза као и салдо, и то из два разлога. Први је био низ нерешених рекламација, захтева за одштету и повраћај са обе стране, а други то што совјетска извозна предузећа у великом броју случајева нису достављала уговорима предвиђена документа (фактуре, спецификације, обрачуне транспортних услуга...), тако да није било могуће у потпуности проверити вредности наведене у нацрту протокола. Како би се добила тачна представа о вредности увоза и извоза Одељење за трговинске споразуме Министарства спољне трговине ФНРЈ је предложило низ мера, од споразумног ликвидирања спорних случајева на нивоу совјетских „обједињења“ и југословенских предузећа, преко договора две владе, до арбитраже.⁹⁴⁸

Протоколом потписаним 30. марта 1946. обе стране су се обавезале да „избалансирају узајамне испоруке до 1. јула 1946. године“.⁹⁴⁹ Југословенска страна се обавезала да испоручи робу у вредности од 643.300.000 динара (12.866.000 долара). Горе смо навели да је у јануару постигнут договор за испоруку робе у првом кварталу, другом кварталу (95 милиона динара), као и испорука робе у вредности од 150 милиона динара. Разлика у односу на ту (245 милиона динара, плус вредност робе предвиђене за извоз у првом кварталу) и суму од 643.300.000 хиљаде динара се може објаснити тиме што је у последњу била укључена и роба која је од стране југословенских предузећа припремљена и отправљена, али још увек није стигла у Совјетски Савез (1. јануара 1946. вредност те робе, која је у горњим табелама заведена као „остатак у иностранству“, износила је око 198 милиона динара).⁹⁵⁰ Међутим, ни потписивање Протокола није покренуло југословенску страну да енергичније приступи испорукама и „ликвидира“ задуженост, па су се испоруке „растегле“ на целу 1946. годину.⁹⁵¹

По подацима Трговинског представништва СССР-а, у току 1946. године је, од укупне вредности робе испоручене Југославији од 818 милиона динара, на Споразум од 13. априла 1945. отпадало је 114 милиона или 13,94% вредности укупног совјетског извоза. Посматрано у доларима, из СССР-а у Југославију је 1946. године, на основу поменутог споразума, извезена роба у вредности од 2,58 милиона, а увезена у вредности од 12,01 милион.⁹⁵² Највећи део робе у наведеној вредности од 2,58 милиона долара, извезен је у Југославију у току прве половине 1946. Колико су прилике у том периоду биле ванредне – када је југословенски увоз у питању – показује то што је овај, мањи, део заосталих совјетских обавеза по Споразуму из 1945. године (уз испоруке које су вршене унапред, на рачун Споразума за 1946, који је тек требало да буде потписан), заузимао значајно место у укупном увозу ФНРЈ. У првом тромесечју 1946. Југославија је углавном увозила робу из СССР-а и држава „народне демократије“. По вредности испорука – које су вршене на рачун Споразума из 1945, уз испоруке које су се вршиле „ограничено на рачун нових контингената за 1946 годину, који тек треба да буду уговорени“ – СССР је у том периоду био на „првом месту“ у југословенском увозу.⁹⁵³ И у априлу 1946. стање је било непромењено: „Мада је трговински споразум са СССР на страни увоза

⁹⁴⁸ АЈ, 9–6, Министр внешнеи торговли, ТОРГПРЕДУ С.С.С.Р. Господину Лебедеву.

⁹⁴⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 87, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁵⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 83, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 516–517.

⁹⁵¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 171, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁵² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 26, 95, 173, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.

⁹⁵³ АЈ, 50–94–318, Извештај Одељења за увоз за месец март 1946. Опширније о југословенском увозу из СССР-а у јануару и фебруару 1946. године: АЈ, 50–94–221–222, Увоз из СССР-а у јануару 1946. године; АЈ, 50–94–247, Увоз из СССР-а у току фебруара 1946. године.

готово у целости извршен, ипак је увоз из СССР, како по количини тако и по вредности, био на првом месту.“ Осим испорука „по старом Трговинском споразуму“ у току априла је увезена и „веће количина семена шећерне репе и сунцокретовог семена, и то на терет новог будућег Трговинског споразума“. ⁹⁵⁴ У односу на укупан увоз, у току маја је дошло до опадања вредности увоза из СССР-а, који се у току тог месеца кретао „у врло малим границама“ – разлози су били то што је „Трговински споразум од 13.IV.1945[.] године на страни увоза готово у целости извршен“, а „на терет новог уговора увезено је нешто семена и новинске ротационе хартије“. ⁹⁵⁵ Потписивање новог Споразума о узајамним испорукама је поново вратило Совјетски Савез на прво место у југословенском увозу.

Укупна вредност робе, по Споразуму од 13. априла 1945, износила је 1.148.600.000 динара (22.944.400 долара). До 1. јануара 1947. из СССР-а у Југославију је извезена роба у вредности од 1.160.082.000 динара (као што је горе наведено, у 1946. извезена је роба у вредности 114.320.200 динара). У укупну вредност совјетског извоза урачуната је и вредност памука изгорелог у Бургасу – 68.000.000 динара. У исто време, до 1. јануара 1947, из Југославије у СССР су испоручени производи у вредности 1.104.340.000 динара (22.060.000 долара), од чега је у току 1946. била испоручена роба у износу од 600.795.000 динара (12.001.000 долара). То, укупно, значи да је југословенска страна до краја 1946. извршила 96% преузетих обавеза. Ако се упореде наведени износи, вредност совјетских испорука је за 55.742.000 динара већа од вредности југословенских испорука по Споразуму од 13. априла 1945. Међутим, ако се вредност изгорелог памука у Бургасу остави по страни, тј. „реша у корист југословенске стране“ (како је касније решено), испада да су југословенске испоруке биле за 12.258.000 динара веће од совјетских. ⁹⁵⁶ Имајући то у виду, у Трговинском представништву СССР-а су закључивали да, по стању од 1. јануара 1947, „југословенске испоруке по Споразуму од 13. априла 1945. године треба сматрати извршеним“, због тога што вредност југословенских испорука не само да је била једнака, већ је и премашивала вредност совјетских испорука. ⁹⁵⁷

Крајем 1946. Трговинско представништво СССР-а је – по налогу Министарства спољне трговине СССР-а – предало пројекат закључног протокола за Споразум од 13. априла 1945. Министарству спољне трговине ФНРЈ. Међутим, за југословенску страну такав совјетски пројекат је био неприхватљив, због тога што није пристајала да она сноси трошкове изгорелог памука у Бургасу. ⁹⁵⁸ У току прве половине 1947. године из Југославије су биле испоручене мање количине робе на основу Споразума од 13. априла 1945, у вредности од 138.300 долара. ⁹⁵⁹ Закључни протокол уз Споразум од 13. априла 1945. био је потписан у Москви 5. јула 1947, истовремено са потписивањем Споразума о робном промету и плаћањима између СССР-а и ФНРЈ. Потписали су га Виктор Жиберна, трговински изасланик при амбасади ФНРЈ у СССР-у, и трговински представник СССР-а у Југославији, Иван Лебедев. У прва два члана Протокола је наведено да је вредност робе испоручене до 31. марта 1947, и из СССР-а у Југославију, и обрнуто, износила „1.090,107.200 /једну милијарду деведесет милиона сто седам хиљада двесто динара“ и да су обе државе испуниле своје уговорне обавезе. Спорно питање памука изгорелог у Бургасу решено је трећим чланом и то тако што се совјетска страна сагласила да надокнаду не тражи од Југославије, већ да у њено име поведе преговоре са бугарским организацијама ради надокнаде штете (68.156.700 динара). У случају повољног решења југословенска страна би предала надокнаду за изгорели памук „обједињењу“ Експортлен. ⁹⁶⁰ Што се тиче доларске вредности робне размене две државе на основу Споразума

⁹⁵⁴ АЈ, 50–94–343, Извештај Одељења за увоз за месец април 1946. године.

⁹⁵⁵ АЈ, 50–94–393, Извештај Одељења за увоз за месец мај 1946. Опширније о вредности, типу и количинама робе увезене из СССР-а у току маја: Исто, 50–94–395, Рекапитулација; АЈ, 50–94–396, Увоз у току маја 1946. године – из СССР-а.

⁹⁵⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 85–86, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁵⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 81–83, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁵⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 5, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁵⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 46, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

⁹⁶⁰ АЈ, 9–184, Совјетски пројекат закључног протокола уз Споразум између Владе СССР и Владе ФНРЈ о узајамним испорукама робе од 13.IV.45 год. и уз Протокол од 30.III.46 год. о изравнању узајамних испорука по Спо-

зума од 13. априла 1945, у документима из 1946. се спомиње да је вредност робе предвиђене за увоз у Југославију износила 20,5 милиона долара (самим тим и вредност робе коју је Југославија требала да извезе била је иста).⁹⁶¹ У једном извештају из марта 1947. наводи се да је по Споразуму од 13. априла 1945. „вредност испорука“ била „око 24. милиона долара с једне и с друге стране“. Разлика између две бројке се може објаснити додатним испорукама робе.⁹⁶² У документима југословенског порекла наилазимо и на податке да је на основу овог споразума била предвиђена „размена добара у висини од сса 22 милиона долара у једном правцу“, те да је било „извезено [...] робе у вредности од 21,802.144 долара односно увезено“.⁹⁶³

Неусклађеност календарске године са споразумима о узајамним испорукама и кашњење у извршавању уговором преузетих обавеза су, као што смо видели, за последицу имали да се у току целе 1946. године настојало на успостављању „баланса“ у испорукама из претходне године и решавању проблема и питања које су их пратиле. Ипак, прва и друга половина године су се јасно разликовале, јер је после потписивања Споразума о узајамним испорукама робе од 8. јуна 1946, акценат пребачен на његову реализацију. Трговински изасланик ФНРЈ је у извештајима наводио да је „између споразума о узајамним испорукама од 13 априла 1945г и споразума од 8 јуна 1946 г. дошло [...] до осетног застоја у испорукама. Континуитет испорука с једне стране, а и са друге стране, био је за више од пола године знатно обустављен.“ Узрок тог „застоја“, до кога је дошло у првој половини 1946. године и месецима који су уследили, према мишљењу В. Жиберне, налазио се „у неправовременом приступању преговорима и неправовременом закључивању споразума“. У вези са тим, трговински изасланик је истицао: „Тако је рок првог споразума за 1945 г. истекао 31[.] децембра 1945 г., а споразум за испоруке у 1946[.] г. потписан је тек 8[.] јуна 1946 г.“ Према његовом мишљењу, то је била једна од највећих „потешкоћа“ у трговинској размени две државе. „Да овако касно закључивање споразума има неповољних последица по нашу привреду, више је него очевидно“ – констатовао је трговински изасланик.⁹⁶⁴

Припрема за преговоре је највећим делом била обављена у Београду, у Трговинском представништву СССР-а, где су совјетски и југословенски стручњаци детаљно, „партију по партију“, претресали материјал за преговоре и употпуњавали га „у случају нетачних или непотпуних спецификација“ или избацивали одређене производе, који по својим техничким карактеристикама нису одговарали захтевима. Већ крајем априла 1946. трговински изасланик Југославије у Москви, Виктор Жиберна, је од стране Министарства обавештен да је то усаглашавање „при крају“, односно да је „питање преговора ушло [...] у завршну фазу“.⁹⁶⁵ На југословенској страни је „првобитно постојала жеља да се преговори воде у Београду“. Та идеја да се преговори званичних делегација и потписивање споразума обаве у југословенској престоници, била је мотивисана и политичким, и финансијским разлозима. Трговински изасланик ФНРЈ је указивао да би то била „прва совјетска званична делегација, која последице рата излази из своје земље у сврху закључења билатералног уговора“ и сматрао „да је политички значај ове чињенице за нашу земљу несумљив“. Што се другог питања тиче, према прорачунима трговинског изасланика трошак југословенске делегације која би имала „најмање 20 људи“ за пут и месец дана (што је био „минимални рок“) у Москви, износио би „најмање 1.500.000 динара“, што за тадашње прилике није био занемарљив износ. Министарство спољне трговине СССР-а у марту 1946. није имала ништа против југословенског предлога да се преговори воде у Београду.⁹⁶⁶ Међутим, преговори су ипак вођени у совјетској престоници.

разуму од 13. априла 1945 год.; Исто, ф. 185, Закључни протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе између Владе СССР и Владе Југославије од 13 априла 1945 године, 5.7.1947.

⁹⁶¹ АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁹⁶² АЈ, 9–185, Критички преглед спољне трговине СССР-а за 1945/46 г, март 1947.

⁹⁶³ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

⁹⁶⁴ АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947; Исто, ф. 185, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а.

⁹⁶⁵ АЈ, 9–190, Одељење за увоз Министарства спољне трговине, Трговинском изасланику, 27.4.1946.

⁹⁶⁶ АЈ, 9–190, Трговински изасланик В. Жиберна, Помоћнику министра спољне трговине В. Срзентићу, 25.3.1946

Југословенски поглед на место СССР-а у спољној трговини Југославије и очекивања од ових преговора се добро виде из извештаја Одељења за трговинске споразуме Министарства спољне трговине ФНРЈ за април 1946. године: „Преговори са СССР воде се сада у Москви. С обзиром да је наша робна размена са СССР најживља и по обиму највећа очекује се од ових преговора повољни резултат по обе земље.“⁹⁶⁷

Југословенска трговинска телегација, на челу са министром Николом Петровићем⁹⁶⁸ стигла је у Москву 7. маја 1946. Два сата после слетања врх југословенске делегације је примљен од стране министра спољне трговине Анастаса Ивановича Микојана, чиме су отпочели преговори.⁹⁶⁹ Из сећања Николе Петровића на преговоре из 1946. види се већ коментарисана разлика у погледима две стране на карактер и природу робне размене. И за министра Петровића и Бориса Кидрича, као уосталом и „политичко и привредно руководство“ ФНРЈ, било је спорно што се „разговори са совјетским министарством спољне трговине воде на строго комерцијалној бази, као да се не ради о размени добара између две социјалистичке земље“. И поред тога што је совјетска страна пристала да извози дефицитарну робу и увози у високим процентима робу за коју није имала потребе, Б. Кидрич „је био мишљења да околност што је реч о трговинским преговорима између двеју социјалистичких земаља треба да дође до видног изражаја“.⁹⁷⁰ Независно од поменутог, према сведочењу трговинског изасланика, преговори су вођени у изразито срдачној атмосфери: „Наша је делегација оставила ту врло добар утисак. Изјаве које сам добио по обједињењима су врло повољне (са ниједним представницима се није тако срдачно разговарало, таквим друговима и пријатељима ћемо увек излазити у сусрет).“⁹⁷¹ И остали извори потврђују да је током преговора владала добра, „срдачна“ атмосфера.⁹⁷² Сећања Н. Петровића и документи говоре да је долазак делегације југословенске владе, са Ј. Б. Титом на челу, убрзао преговоре, односно „да су нека питања око којих је привредна делегација имала тешкоћа“ после тога била „успешно савладана“.⁹⁷³

Споразум су 8. јуна 1946. потписали, као и претходне године, министри Н. Петровић и А. И. Микојан. У уводном делу је истакнуто да је склопљен ради даљег развоја трговачког промета између две државе. Споразумом су се обе стране обавезале да у периоду од 1. јуна до 31. децембра 1946. испоруче договорену робу. По општим одредбама Споразум је био идентичан Споразуму од 13. априла 1945, што је учињено јер се овај у пракси показао као врло погодан. Споразум је окарактерисан као „компензациони споразум са обострано тачно одређеним количинама и врстама робе и са унапред одређеним ценама“. Истакнуто је да у тадашњим приликама „несређености“ светског тржишта, у којем „конјунктурни моменти и нестабилност цена и валута играју тако велику улогу“, овакав тип споразума обезбеђује и једну и другу страну. На југословенској страни је констатовано да по значају „за нашу народну привреду и обнову наше земље“ Споразум „далеко превазилази не само све остале сличне споразуме које смо досада потписали са другим земљама, већ и сам споразум о размени робе

⁹⁶⁷ АЈ, 50–94–342, Одељење за трговинске споразуме – Извештај о раду за месец април, 1946.

⁹⁶⁸ Преговори нису обухватали само потписивање новог споразума о узајамним испорукама, већ је требало закључити и Споразум о економској сарадњи који би одредио основне принципе економске сарадње две државе и поставио темеље за формирање мешовитих друштава. Због овога је Никола Петровић сматрао „да све ово далеко превазилази надлежности министарства спољне трговине“ и био мишљења да Андрија Хебранг као „најодговорније лице у привреди“ треба да путује у Москву. Због познате сумње Ј. Б. Тита у то да је А. Хебранг одржавао посебне везе са Москвом, ипак је Н. Петровић предводио делегацију. (D. Popović, *nav. delo*, str. 104–105.)

⁹⁶⁹ АЈ, 50–64–283, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; АЈ, 50–64–281–282, Састав југословенске делегације за закључивање споразума о робној размени, Председништво Владе ФНРЈ, 3.5.1946.

⁹⁷⁰ D. Popović, *nav. delo*, str. 106.

⁹⁷¹ АЈ, 9–184, В. Жиберна, В. Срзентићу, 12.7.1946.

⁹⁷² АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; „Совјетско-југословенски коминике о боравку у Москви делегације југословенске владе на челу с Претседником Министарског савета Федеративне Народне Републике Југославије маршалом Јосипом Брозом-Титом“, *Борба*, 11.6.1946, стр. 1; D. Popović, *nav. delo*, str. 106; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 51, стр. 123.

⁹⁷³ АЈ, 50–64–283, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; D. Popović, *nav. delo*, str. 110.

потписан априла 1945 са Совјетским Савезом“.⁹⁷⁴ Стање у многим гранама југословенске привреде пред потписивање Споразума је посматрано као „критично у неким врстама сировина, полуфабриката и техничког и другог материјала“. Сматрано је да се после потписивања ово „коренито мења“ и да ће „основне потребе [...] индустрије и рударства, а такође и пољопривреде уколико се тиче семења, бити углавном покривене до краја 1946 године, а у неком материјалу чак и у првим месецима 1947“.⁹⁷⁵ Поредећи потребе привреде ФНРЈ и постигнуто Споразумом, на југословенској страни су констатовали да је као нерешено још остало само питање набавке предива за текстилну индустрију и ватросталног материјала за топионице и металну индустрију.⁹⁷⁵

Као и претходне године, „проблем цена“ је био једно од тежих питања у преговорима. На југословенској страни су сматрали да је питање цена „једно од најтежих проблема светске трговине уопште, и наше спољне трговине напосе“. Преговори о ценама су започети у Москви, а завршени касније у Београду. Југословенски преговарачи су наводили: „Као базу за одређивање цена узели смо споразумно са совјетском владом светске цене, коригиране са конјунктурним и конкурентским моментима те транспортним трошковима“.⁹⁷⁶ Иако је после почетка сукоба из 1948. одређивања вредности производа „на бази светских цена“ тумачено као спорно,⁹⁷⁷ на југословенској страни су после преговора у Москви на следећи начин карактерисали совјетске предлоге: „Цене које смо добили од совјетских извозних друштава крећу се на нивоу светских цена и ниже су од наших унутарњих цена, а за неке артикле су нарочито повољне. Тако на пр. совјетска цена за сирово гвожђе износи 42 долара за тону, док Белгија, један од највећих произвођача сировог гвожђа, тражи 100 долара. Цене разних врста лимова крећу се према совјетском предлогу између 70 и 116 долара за тону, док је светска цена тих производа 100 до 120 долара. Текстилне боје добили смо по 1.200 долара за тону, док је најмања цена тих производа у Европи 1.500 долара. Итд. Итд.“⁹⁷⁸ На совјетској страни су наводили да су цене одређиване на основу „светских цена“ из маја и јуна 1946. са „доступних тржишта“ или на основу цена „конкурентских предлога из трећих земаља“. Међутим, проблем је био у томе што за велики део и југословенских, и совјетских производа нису биле познате оријентационе цене на „светском тржишту“, а материјали о „конкурентским предлозима“ цена из трећих држава су били „крајње непотпуни“ за решавање спорних питања. Посебно су велика размимоилажења била при одређивању цена одређених југословенских производа, што се може видети из испод приложене табеле.⁹⁷⁹

-Табела бр. 14: Највеће разлике југословенских и совјетских предлога цена за југословенске производе (цене су наведене у америчким доларима).⁹⁸⁰

Назив производа	Јединица мере	Југословенски предлог цене	Предлози совјетских „обједињења“	Цена из Протокола о ценама
Руда пирита	тона	14.12	6.00	7.75

⁹⁷⁴ АЈ, 50–64–283, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; Исто, 50–64–296–298, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946.

⁹⁷⁵ АЈ, 50–64–284, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁹⁷⁶ АЈ, 50–64–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁹⁷⁷ Милентије Поповић, „О економским односима између социјалистичких држава“, *Комунист*, бр. 4/јули 1949, стр. 98–116; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 480.

⁹⁷⁸ АЈ, 50–64–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁹⁷⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 13–14, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁸⁰ Табела је састављена на основу података из Извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а у Југославији за 1946. годину и Протокола о ценама. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 14, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; АЈ, 50–64–325–328, Протокол уз члан 2 Споразума од 8 јуна 1946 између Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије о узајамним испорукама робе)

Екстракт храста за штављење	тона	400.00	140.00	–
Цемент	тона	20.00	11.50	–
Вино	тона	394.40	140.00	–
Сува шљива	тона	440.00	293.20	310.00
Свеже јабуке	тона	240.00	138.00	150.00
Пекмез од шљива	тона	484.00	252.00	275.00
Жива	тона	3500.00	2500.00	2.980

Као што се може видети из табеле, Протоколом о ценама нису биле одређене цене за неке од спорних производа (екстракт храста, цемент и вино) и остављено је да се њихове цене (као и цене других производа за које није постигнута сагласност) усагласе „непосредно између совјетских спољно-трговинских организација с једне стране и југословенских установа, предузећа и лица, с друге стране“. На совјетској страни су истицали да је током преговора југословенској страни направљен низ уступака и да су повећане цене неких југословенских производа, а смањене цене низа совјетских производа. Да ти преговори нису ишли једноставно, говори, на пример, чињеница што је упркос томе што је дошло до реализације испорука цемента и хрстовог екстракта у СССР, до краја 1946. није постигнут договор о њиховим ценама. На совјетској страни су сматрали да је до „значајних размимоилажења у ценама“ долазило због тога што је југословенска страна као основни аргумент наводила своје „посебне, нетипичне споразуме“ које је ФНРЈ закључивала са трећим партнерима.⁹⁸¹ Из табеле се види да су за спорне артикле узимане цене које су биле ближе совјетским предлозима. У каснијим сећањима на преговоре министар Н. Петровић је „изражавао своје чуђење“ начином на који су одређиване цене. За део производа за чије је цене постигнута сагласност током преговора у Москви, А. И. Микојан је арбитрарно решавао спорна питања налажући да се као цена узме средња вредност између југословенских и совјетских предлога.⁹⁸²

Најрелевантнија анализа постигнутих цена, неоптерећена каснијим догађајима, спроведена је у Трговинском представништву СССР-а. Упоредна анализа цена коју су они спровели за око половину совјетских и југословенских производа са „светским ценама“, показује да су цене југословенских производа за 7,7%, а цене совјетских производа за 10,4% веће у односу на ниво светских цена из маја–јуна 1946. Разлика између ове две бројке износи 2,7% у корист совјетске стране и због тога су у совјетском Трговинском представништву закључивали да су цене извозних и увозних производа „погодне за совјетску страну“. Унутрашње цене у Југославији за низ производа који су извожени у СССР, биле су „значајно више“ (у неким случајевима и преко два пута) од цена које су наведене у Протоколу о ценама. До овога је дошло због високе производне цене низа индустријских, али и пољопривредних производа. Са друге стране, унутрашње продајне цене у Југославији за низ совјетских производа, су такође биле значајно веће у односу на цене наведене у Протоколу о ценама. На совјетској страни су били свесни да унутрашње производне и продајне цене у Југославији нису биле усклађене са „нивоом светских цена“, али су истицали да је „Југославија имала могућност на

⁹⁸¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 13–14, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; АЈ, 50–64–328, Протокол уз члан 2 Споразума од 8 јуна 1946 између Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије о узајамним испорукама робе.

⁹⁸² У вези са наведеним питањем, Н. Петровић у сећањима бележи: „Када смо указивали на поједине случајеве и изражавали своје чуђење што се око питања цена, на пример, воде веома оштре дискусије, јер се трговало на бази светских цена, а њих није било увек лако прецизно одредити, Микојан нам је одговорио: 'Пустите их, нека тргују', мислећи при томе на наше и совјетске трговачке представнике. Када би се преговори око цена сувише продужили, последњу реч давали смо Микојан и ја. Сећам се, тако, једне дискусије око утврђивања цена течних горива, памука и каучука. Примео нас је Микојан и веома експедитивно и кратко поставио питање: 'У чему је спор? Колико траже совјетски преговарачи, а колико нуде југословенски?' Очекивао сам да ће се сад око тог питања развити дискусија. Када је чуо цену, и једну и другу, Микојан ме је упитно погледао и рекао: 'По пола!' То значи преполовити разлику између тражене и понуђене цене, и тако утврдити коначну цену тих дана на светском тржишту веома тражених и дефицитних производа.“ (D. Popović, *nav. delo*, str. 106–107)

рачун великих царина на совјетске производе да покрије разлику у ценама производа испоручиваних из Југославије у Совјетски Савез“.⁹⁸³

Као што је наведено, за неке производе вредност није одређена Протоколом о ценама, већ је остављено да се њихове цене утврде додатно у преговорима две стране.⁹⁸⁴ Пошто су преговори о ценама дуго трајали, већина уговора између совјетских „обједињења“ и југословенских предузећа потписана је касно – крајем трећег и током четвртог квартала 1946. године, али су узајамне испоруке почеле да се одвијају пре потписивања ових уговора.⁹⁸⁵

Иако су неке испоруке вршене и пре потписивања уговора, дуго усаглашавање цена и касно потписивање уговора између југословенских и совјетских предузећа, имало је велики утицај на динамику вршења испорука по новом споразуму о узајамним испорукама у другој половини 1946. године. За касно постизање договора о ценама одговорност сноси југословенска страна. Према извештају амбасадора В. Поповића, „да би постигли повољније по нас цене“ југословенска трговинска делегација је „тражила да се о ценама закључи споразум касније у Београду“. Одбијен је предлог совјетске стране да се „у Москви потпишу барем они уговори у погледу којих је постигнута сагласност, како у погледу спецификација, тако и у погледу цена“, уз образложење „да је боље да се потпишу уговори у Београду кад се постигне потпуна сагласност по свим питањима, а да ће то трајати највише месец дана“. Међутим, преговори о ценама су трајали „врло дуго“ и највећи део уговора је потписан у току септембра и октобра. Према речима југословенског амбасадора „ово одуговлачење уносило је несигурност у конкретне трговинске обавезе“: „Совјетска предузећа на наше ургенције да се убрзају испоруке, одговарала су: зашто се не потпишу уговори; ми сносимо велики ризико, јер се може десити да не дође до споразума о ценама по појединим партијама, а може и у погледу спецификација. Ако ми извршимо поруџбину код произвођача, ко ће нам узети робу, ако је ви откажете? Одговарали су даље да су свугде поступали у смислу уговора где су били у питању артикли који се могу лако пласирати (сировине, полуфабрикати) и за које постоји потражња. Друга је ствар била у погледу робе која се израђује специјално по поруџбини (машине, инсталације, специјални размери метала) и које могу пласирати само у Југославији. Да таква опасност постоји, навели су низ наших отказа који су касније уследили.“⁹⁸⁶

Што се тиче структуре робне размене, у заједничкој изјави је било истакнуто да је „совјетска влада [...] најпредусретљивије изашла у сусрет потребама југословенске привреде, како у погледу сировина, тако и у погледу техничких и других материјала“.⁹⁸⁷ На југословенској страни су били свесни тога и истицали да је „влада Совјетског Савеза пристала да нам испоручи и такву робу у којој она сама, услед ратних пустошења оскудева или коју сама увози или купује за девизе у иностранству“.⁹⁸⁸ Структура совјетског извоза, по групама производа, се може видети из приложене табеле.

-Табела бр. 15: Структура совјетског извоза и процентуални удео по групама производа.⁹⁸⁹

Група производа	Процентуални удео
Хемијски производи	24,2%
Текстил, кожа и гума	20,6%
Метали и метални производи	14,5%
Деривати нафте	10,5%
Машине и рударска опрема	9,6%
Електротехнички материјал	8,4%

⁹⁸³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 9–14, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁸⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 75, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁸⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 86, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

⁹⁸⁶ АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁹⁸⁷ АЈ, 50–64–283, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; „Совјетско-југословенски комитете о боравку у Москви делегације југословенске владе на челу с Претседником Министарског савета Федеративне Народне Републике Југославије маршалом Јосипом Брозом-Титом“, *Борба*, 11.6.1946, стр. 1.

⁹⁸⁸ АЈ, 50–64–284, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.

⁹⁸⁹ Табела је састављена на основу података наведених у Концепту извештаја о економским преговорима 1946. године. (АЈ, 50–64–284, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.)

Семење	4,1%
Кокс и антрацит	3,9%
Разни технички материјал	3,0%
Фармацеутски производи	0,9%

На југословенској страни су истицали да им је „совјетска влада изашла у сусрет и у погледу [...] извоза“ ФНРЈ. То излагање у сусрет се састојало у томе што је Влада СССР-а – како су наводили у Београду – „пристала да од нас купује и такве производе које уопште са друге стране не увози нити би пристала да увози, као на пример јабуке, или које и сама производи у довољној количини, као на пример намештај, или, најзад, на које совјетски потрошачи нису навикли и које тек треба увести на совјетско тржиште, као на пример ракија“. Захваљујући таквом „разумевању и предусретљивости совјетске владе“ југословенска страна је имала могућност да смањи разлику између својих извозних могућности и увозних потреба, што је био „један од најважнијих проблема трговинских преговора“. Додатни корак совјетске стране у решавању овог проблема било је одобравање робног кредита ФНРЈ у износу од 9 милиона долара.⁹⁹⁰ Структура југословенског извоза, по групама производа, може се видети из наредне табеле.

-Табела бр. 16: Структура југословенског извоза и процентуални удео по групама производа.⁹⁹¹

Група производа	Процентуални удео
Пољопривредни производи	57,1%
Шумски производи	17,4%
Рударско-топионички производи	16,1%
Индустријски производи (цемент, намештај, сода)	7,7%
Сточни производи	1,7%

У протоколу који иде уз Споразум стоји да су се обе стране договориле да се два претходно склопљена споразума укључе у овај. Реч је о Споразуму од 30. новембра 1945. године о испоруци нафтних деривата⁹⁹² и о Споразуму од 26. априла 1946. године о испоруци зрнастих плодова (у оба споразума реч је о испорукама Совјетског Савеза Југославији).⁹⁹³ Ради потпуније представе о трговинским преговорима вођеним средином 1946, треба поменути да је током њих било покренуто и разматрано и питање решавања рекламација за претходни период. Највећи део рекламација које су југословенска предузећа поднела, односио се на период од априла до краја августа 1945. године, када су због хитних потреба Југославије вршене совјетске испоруке, иако уговори између југословенских и совјетских предузећа нису били потписани. Иако су југословенска предузећа рекламирала пропусте одмах по њиховом уочавању, са совјетске стране дуго нису приступали решавању тих питања. Тек у мају 1946. године, током трговинских преговора, две стране су се договориле да се „све рекламације систематизирају и опреме са свим доказним материјалом на разматрање у Москву“. У јулу и августу потребни материјал је упућен у Москву и у новембру 1946. „после накнадних објашњења“ дошло је до

⁹⁹⁰ АЈ, 50–64–284–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године. Опширније о робном кредиту од 8. јуна 1946. у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“.

⁹⁹¹ Табела је састављена на основу података наведених у Концепту извештаја о економским преговорима 1946. године. (АЈ, 50–64–284, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године.)

⁹⁹² Подсећамо, СССР је према овом Споразуму, од 1. децембра 1945, требао сваког месеца да врши испоруке 3.600 тона нафтних деривата, који су били намењени за потребе Југословенске армије. (АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида.)

⁹⁹³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 87, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год; АЈ, 50–64–299, Протокол уз Споразум о робној размени од 8.6.1946; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол уз Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946.

„разговора у циљу ликвидације свих рекламације“. Укупна вредност југословенских рекламација за 1945. годину износила је „око 30 милиона динара“ (не рачунајући „случај изгорелог памука у износу од 68 милиона динара“, због тога што је то питање било „сасвим другачијег карактера“). У току преговора совјетска страна је признала „више од 2/3 вредности“ југословенских рекламација. Речима амбасадора В. Поповића: „У свим случајевима где су наши изашли са доказима и документима, совјетска предузећа су рекламације признала.“ А и „у случајевима где је наша документација била непотпуна, али ипак донекле убедљива, совјетске организације показале су спремност нагодбе“.⁹⁹⁴

Иако је према Споразуму од 8. јуна 1946. било предвиђено да се све испоруке изврше до 31. децембра 1946,⁹⁹⁵ извоз робе се није одвијао очекиваном динамиком. На спорију динамику реализације Споразума од 8. јуна 1946. и „задржавање испорука“, осим поменутог касног постизања договора по питању цена и потписивања уговора, утицале су и „несређене транспортне прилике“. Приликом трговинских преговора било је договорено да се „основна маса робе превози Дунавом“. Међутим, „споразум који је регулисао питања пловидбе и узајамног коришћења шлепова на Дунаву“ био је потписан тек у августу. Због тога је тек од септембра 1946. дошло до „већег и редовног промета на Дунаву“, а „приближно у исто доба“ почео је и редован саобраћај на релацији Јадран – Црно море.⁹⁹⁶ Транспорт главним саобраћајним правцем био је додатно отежан и успорен због тога што је „у време највећих потреба пловидбе“, због ниског водостаја на Ђердапу, Дунав био неплован – „у октобру око 20 дана“.⁹⁹⁷ Трговински изасланик В. Жиберна је наводио да су „транспортне тешкоће“ у току 1945. године, „у периоду док је трајао рат, а и непосредно после тога“, биле „разумљиве“, „неизбежне“ и да их је „лако [...] схватити“. Сматрао је да „у 1946[.] години не би смело да долази до крупнијих неправилности“, а када је до њих дошло био је мишљења „да се могло наћи начина и средстава да се оне редуцирају на најмању меру“.⁹⁹⁸

---

⁹⁹⁴ Југословенски амбасадор је констатовао и да „држање наших другова који су разговарали по том питању није било увек принципијелно“: „Тамо где су нашим фалиле документација и докази, одустајали су само од мањих износа, док су за велике суме инсистирали и доношење одлуке резервисали за касније, док се још једанпут у Београду не провери цео материјал.“ Навео је и да су југословенска предузећа „у неким случајевима изашла са неуверљивим и неправилно постављеним захтевима“, да је „у неколико случајева тражена отштета од совјетског предузећа, иако је очевидно, да је испунило уговорне обавезе, а да за настале мањкове може сносити одговорност једино превозник, који је уручио мање робе, него што је примио према документима“. В. Поповић је напоменуо и да су неке рекламације „испале ситничаве“ („Тражена је на пример отштета на 92 динара и 50 пара.“), те да се југословенска предузећа „нису [...] увек придржавала одредаба у погледу састављања аката, на основу којих се може пуноправно тражити отштета“. (АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.)

⁹⁹⁵ АЈ, 50-64-296, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946.

⁹⁹⁶ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947. Уговор између Државног речног паробродарства и Совфрахта потписан је 9. августа 1946, а Уговор између Дирекције поморске пловидбе у Сплиту и Совфрахта је закључен неколико дана касније, 12. августа 1946. (АЈ, 9-190, Разно.)

⁹⁹⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

⁹⁹⁸ Указујући на значај поменутог Уговора од 9. августа 1946, којим су регулисани односи између „југословенске и совјетске речне пловидбе“, трговински изасланик је указао на „потешкоће“ које се појављују при извозу совјетских производа у Југославију, јер према члану 7 Уговора совјетски превозници нису сносили одговорност „за мањкове робе, настале у току превоза“, због чега је долазило до низа пропуста приликом преузимања робе од испоручилаца (без мерења) и до појаве мањкова. Такво стање је са собом носило „могућност великих штета за југословенске купце и опасност проблематичних рекламација и спорова“ и „неповољно“ је утицало „на добре односе између уговарача“. Сматрано је да је „ревизија“ таквих односа „нужна и хитна“ и да до почетка пловидбе у пролеће 1947. године „транспортне односе“ треба поставити „на новој бази“ – кроз склапање новог уговора у коме би била „тачно фиксирана одговорност превозника за робу“ или да „Југословенска Страна створи у Рени-у свој сопствени апарат за преузимање робе“. И приликом транспорта морем долазило је до одређених „неправилности“ – приликом примопредаје робе у бугарским лукама совјетски превозници су одбијали „да учествују у састављању записника о мањковима робе“, а на релацији Црно море-Јадран „дошло је до неспоразума

Наводећи разлоге због којих „споразум до краја године није у потпуности извршен“, амбасадор В. Поповић је – са једне стране – указивао на чињеницу да СССР не располаже са вишковима за извоз и да има огромне унутрашње потребе: „Совјетски Савез је у послератном периоду мобилисао све своје привредне снаге за што бржу обнову земље. Потребне унутрашње обнове су толико велике да ће за неколико година скоро потпуно апсорбовати домаће производне снаге. Због тога СССР данас не поседује посебних резерви одређених за спољну трговину.“ Са друге стране, југословенски амбасадор је указао на значај чињенице да у СССР-у постоји планска привреда и да је потребно одређено време да се изврши усклађивање новопотписаних споразума са општим планом: „Совјетски плански привредни систем предвиђа и фондове за спољну трговину и то било на основу постојећих уговорних обавеза, било на основу предвиђања и вероватних односа са земљама са којима нису успоставили трговинске односе. У овом другом случају значи, да сваки наново закључени уговор проузрокује већу или мању корекцију плана. Да се ове корекције спроведу, да се може приступити реализацији, потребно је извесно време. Најкраће је време један квартал. Као правило може се узети: да се реализује испорука, потребно је извршити поруцбину квартал раније. Оперативни планови разрађују се у претходном кварталу за следећи квартал.“⁹⁹⁹ На последње је – у више наврата – пажњу скретао и трговински изасланик В. Жиберна.¹⁰⁰⁰ Низ наведених разлога је утицао на то да се узајамне испоруке не изврше у предвиђеном року. Испоруке које је совјетске страна извршила до краја 1946. године могу се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 17: Испоруке из СССР-а у Југославију, по групама производа, на основу Споразума од 8. јуна 1946, стање 1. јануара 1947. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰⁰¹

Назив групе производа	Укупно испоручити на основу потписаних уговора између предузећа	Испоручено у току 1946. године	% извршавања обавеза
Деривати нафте	3.159,1	1.078,9	34,1
Црни метали и њихови производи	1.557,4	955,2	61,3
Гвожђе	662,1	447,5	67,6
Обојени метали и производи од њих	510,0	255,9	50,1
Машине и уређаји	439,0	38,3	8,7
Памук	2.816,0	1.032,0	36,6
Вуна	761,3	379,5	49,8
Вијани лан	598,0	369,0	61,7
Остали текстилни производи	61,0	0	0
Вештачка ђубрива	132,0	73,0	55,5
Новински папир	1.200,0	1.083,1	90,2
Целулоза	991,5	991,5	100,0

код испоруке кокса“, при чему је спор настао „око начина мерења кокса“. Због овога је трговински изасланик предлагао да убудуће треба „прецизније фиксирати обавезе превозника или предвидети могућност преузимања робе у бугарским лукама путем мешовите комисије“, односно да будућим уговором треба „предвидети технику мерења“. (АЈ, 9–184, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947; АЈ, 9–185, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а.)

⁹⁹⁹ АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

¹⁰⁰⁰ АЈ, 9–184, В. Жиберна, В. Срзентићу, 18.4.1946; Исто, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947; Исто, ф. 185, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а.

¹⁰⁰¹ Табела је преузета из извештаја Трговинског представништва СССР-а у Југославији за 1946. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 28, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год.)

Кокс	910,0	435,5	47,8
Антрацит	234,0	139,9	59,8
Електроуређаји	417,1	75,6	18,1
Материјали техничког снабдевања	256,2	112,9	44,0
Боје и лакови	220,6	109,6	49,7
Хемијски производи	902,9	340,4	37,7
Разна семена	547,2	514,8	94,1
Пшеница	1.280,4	1.280,4	100,0
Грашак и пасуљ	861,3	861,3	100,0
Гумарски производи	346,1	209,5	60,5
Лекови	58,2	43,0	73,9
Медицинска и ветеринарска опрема	35,7	10,1	28,3
Резервни делови за авионе	2.459,5	1.643,7	66,8

Из табеле се види да су од стране предузећа две државе били потписани уговори у вредности од 21.416,6 хиљада долара. У изворима наилазимо и на нешто другачију бројку, да је за испоруку робе из СССР-а у Југославију током 1946. потписан 41 уговор укупне вредности 22.088,3 хиљаде америчких долара.¹⁰⁰² Према подацима наведеним у табели, до краја 1946. године је из СССР-а у Југославију била извезена роба у вредности од 12.480,6 хиљада долара. У изворима се као укупна вредност совјетског извоза по Споразуму од 8. јуна 1946. срећу и бројке од 13.149,6 хиљада долара, односно 13,71 милион долара.¹⁰⁰³ Највећи део разлика између наведених вредности се може објаснити извозом нафтних деривата по уговору од 30. новембра 1945, чија вредност је била 687,6 хиљада америчких долара.¹⁰⁰⁴ Ако бројке од 22.088,3, односно 13.149,6 хиљада долара узмемо као релевантне, проценат извршења укупних совјетских обавеза износи 59,4/59,5%. Наведени проценти се односе само на вредност испоручене робе, док је од стране предузећа за извоз била припремљена роба у укупној вредности од 14.782,1 хиљаду долара. Ако узмемо у обзир и те производе, који су чекали на транспорт, онда се проценат „извршења“ пење на 66,9%.¹⁰⁰⁵ Ако се ови проценти упореде са претходном, 1945. годином, види се да је проценат извршења био знатно мањи. Основни разлог за то лежи у каснијем потписивању споразума (осим ове разлике од два месеца, мора се помнути да су 1945. испоруке вршене и пре самог потписивања споразума, што током 1946. није био – у толикој мери – случај). Осим тога, нека од „обједињења“ нису успела да организују транспорт већ припремљених производа у Југославију (Техноекспорт, Сојузпромекспорт).¹⁰⁰⁶

Из табеле се види да за већину „група“ производа обавезе нису биле испуњене. У потпуности су биле извршене само испоруке мањих група производа (папирна хартија, целулоза, семење, пшеница и грашак).¹⁰⁰⁷ Током преговора за закључивање уговора југословенска страна је одустала од испорука више производа (између осталих: 45 трактора гусеничара, 110 плугова са пет раоника, 10 комбајна за зрно, 200 сејачица за коњску вучу, 5.000 тона концентрата апатита, 3.200 тона калијум хлорида, 26.000 листова шмиргл-папира, 1.100 тона шамотних цигла и шамотног брашна, 5.500 метара фитиља, 2 милиона комада рударских каписла од хартије, зубарских бушилица) које је успела да добије преко Унре или чију производњу је

¹⁰⁰² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 35, 36, 85, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год.

¹⁰⁰³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 30, 37, 85, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.

¹⁰⁰⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 37, 87, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1946 год.

¹⁰⁰⁵ Исто, Л. 30.

¹⁰⁰⁶ Исто, Л. 29, 30.

¹⁰⁰⁷ Исто, Л. 28.

успела да обнови.¹⁰⁰⁸ Одустајање југословенске стране од увоза наведених производа једним делом објашњава мањи совјетски извоз у току 1946. године.

Што се југословенског извоза тиче, на његов темпо је пресудно утицала чињеница да су преговори о ценама дуго трајали и околност да су последње цене биле усаглашене тек 18. октобра 1946. То је за последицу имало касно потписивање уговора између југословенских предузећа за извоз и совјетских „обједињења“. Скоро сви уговори су били закључени у четвртом кварталу 1946. године. До краја године је било потписано 19 уговора, у укупној вредности од 16.612,2 хиљаде америчких долара. Различити разлози су утицали на непотписивање уговора за остале артикле. За део производа (цемент, концентрат молибдена, алуминијум оксид, храстов екстракт за штављење, хмељ, перје и паперје, тер папир и мармелада) уговори нису били потписани због тога што није постигнут договор око цене. Југословенска предузећа су сматрала да су цене предложене од стране „обједињења“ ниске и преговори су наставили да се воде у наредној, 1947. години. У преговорима за испоруку вина и винског дестилата нису била решена техничка питања у вези са амбалажом. За фурнир (шперплочу) и намештај преговори нису ни почели и крајем године се није знало да ли ће се уопште водити, јер „обједињење“ Експортлес није имало јасан став да ли је заинтересовано за њихов увоз. Од увоза одређених производа – концентрат цинка, карборунд камења (силицијум карбида), лишица, пекмеза, ликера и других жестоких пића, ракије и сардела – „обједињења“ су одустала. За ферохром и феросилицијум је почетком децембра усаглашен пројекат уговора, али до краја године није дошло до потписивања. Са друге стране, иако Споразумом од 8. јуна није био предвиђен извоз садница грожђа, на његов рачун је било испоручено 20.000 садница.¹⁰⁰⁹ Пишући о извршавању Споразума о узајамним испорукама, од његовог потписивања 8. јуна до краја 1946. године, амбасадор В. Поповић је навео: „У погледу балансирања наша страна је у почетку знатније заостајала, док је у последње време постигнута приближна равнотежа.“¹⁰¹⁰ Из наредне табеле се може видети шта је све ФНРЈ у току 1946. испоручила СССР-у на рачун Споразума од 8. јуна 1946.

-Табела бр. 18: Испоруке из Југославије у СССР на основу Споразума од 8. јуна 1946, стање 1. јануара 1947. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰¹¹

Назив робе	Јед. мере	Обавезе по Споразуму		Потписани уговори	Достављено од стране југословенских предузећа
		количина	Износ	износ	Износ
Електролитни бакар	тона	2.000	671,0	671,0	668,3
Рафинисано олово	тона	16.000	3.120,0	3.120,0	3.095,0
Концентрат олова	тона	3.000	267,0	267,0	223,0
Антимон регулус	тона	270	142,0	142,0	139,0
Боксит	тона	100.000	500,0	500,0	236,1
Пирит	тона	40.000	310,0	310,0	120,0
Барит	тона	3.500	87,5	87,5	27,0
Жива	тона	200	596,0	596,0	596,0
Бизмут	тона	44	152,7	152,7	34,7
Ферохром	тона	800	268,0	–	41,0
Феросилицијум	тона	500	96,0	–	96,0
Цемент	тона	110.000	1.347,5	–	648,3

¹⁰⁰⁸ Исто, Л. 36.

¹⁰⁰⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 75–78, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

¹⁰¹⁰ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

¹⁰¹¹ Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а у Југославији за 1946. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 79–80, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.)

Буков и храстов паркет	м ²	300	1.000,0	1.000,0	866,0
Бакарна галица	тона	500	70,0	70,0	70,0
Калцинирана сода	тона	2.000	92,0	92,0	58,7
Калцијум карбид	тона	500	37,5	37,5	37,5
Сумпорна киселина	тона	500	13,5	13,5	4,6
Сона киселина	тона	1.000	31,5	31,5	8,3
Храстов екстракт за штављење	тона	2.200	330,0	–	131,3
Оловни минијум	тона	100	18,1	18,1	18,1
Цинков прах	тона	30	5,0	5,0	5,0
Цинково белило	тона	300	52,6	52,6	52,3
Литопон	тона	300	33,9	33,9	11,3
Свеже јабуке	тона	2.000	300,0	300,0	24,4
Суве шљиве	тона	10.000	3.100,0	3.100,0	1.892,0
Воћна пулпа	тона	10.000	1.500,0	662,9	7,3
Вино	тона	10.000	1.400,0	–	–
Вински дестилат	тона	1.000	1.100,0	–	139,3
Рафинисани шпиритус	тона	3.700	987,0	987,0	138,4
Кудеља	тона	2.000	1.070,0	1.070,0	1.070,0
Хмељ	тона	450	837,0	–	–
Медицински опијум	тона	17	450,5	536,3	536,3
Овчје коже	хиљада комада	228	184,0	184,0	42,8
Козје коже	хиљада комада	100	100,0	100,0	50,0
Далматински бухач (хризантема)	тона	70	51,8	224,2	224,2
Разно лековито биље	тона	325	214,0	96,4	30,0
Саднице грожђа	хиљада комада	–	–	–	0,4
Кукуруз	тона	65.000	4.438,7	2.151,1	2.105,0
Возарина	–	–	–	330,0	330,0
Поправка совјетских бродова	–	–	–	179,0	179,0
УКУПНО	–	–	24.974,8	17.121,2	13.956,6

Поредећи податке из табеле и листу југословенских производа за извоз (прилог број 2 Споразума од 8. јуна), на почетку треба рећи да у табелу нису унети они производи до чије испоруке није дошло током године, тј. за које није постигнут договор о цени и нису потписани уговори о испорукама између предузећа.¹⁰¹² У вредност испорука ФНРЈ је укључена и во-

¹⁰¹² Реч је о следећим производима и количинама: 46 тона молибденовог концентрата, 500 хиљада квадратних метара тер папира, 2.000 кубних метара фурнира (шперплоче), 6.000 тона концентрата цинка, 20.000 комплета намештаја, 1.000 тона алуминијум оксида, 1.500 тона пекмеца, 2.000 тона мармеладе, 1.000 тона ракије (45°), 500 тона ликера и различитих јаких напитака, 20.000 комада брдске и пољске лисице, 100 тона перја и паперја, 50 тона карборунд камења (силицијум карбида), 200 тона слане сарделе. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 79–80, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; АЈ, 50–64–307–308, Списак 2 робе за увоз у СССР из Југославије, Прилог уз Споразум од 8. јуна 1946. године; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-

зарина југословенских бродова, као и цена поправке, ремонта, совјетских војних бродова.¹⁰¹³ Ако се ове две ставке изузму из бројке од 17.121,2 хиљаде америчких долара, добија се горе наведени износ од 16.612,2 хиљаде америчких долара за потписане уговоре. Као што се може видети из табеле, на дан 1. јануара 1947. вредност југословенских испорука је износила 13.956,6 хиљада америчких долара (од те суме у СССР је на одредишта стигла роба у вредности од 12.762,6 хиљада америчких долара, док је остатак у вредности од 1.194,0 хиљаде америчких долара припремљен чекао у лукама и складиштима на транспорт). Из табеле се види да су најуспешније извршене испоруке електролитног бакра, рафинисаног олова, антимоана, живе, калцијум карбида, цинковог белила, цинковог праха, медицинског опијума и далматинског бухача (хризантема), које су практично у потпуности остварене. За испоруке бизмута, соне и супморне киселине, оловног минијума, литопона, јабука, шпиритуса, винског дестилата и овчијих кожа, може се рећи да су се вршиле незадовољавајуће.¹⁰¹⁴

Каква слика се добија када се упореде југословенски и совјетски извоз у 1946. години, односно када се то упореди са 1945. Сумирајући наведено за 1946. годину, мора се навести да је робна размена између две државе вршена на основу три споразума: Споразума о узајамним испорукама од 13. априла 1945, Споразума о узајамним испорукама од 8. јуна 1946, као и на основу „робног кредита“ потписаног истог дана.¹⁰¹⁵ Поредити податке југословенског и совјетског извоза у 1946. години међусобно, као и са претходном 1945, могу се изнети одређена запажања. У поређењу са 1945, југословенска предузећа су доста боље извршила своје извозне обавезе (процентуално гледано, према тонажи, 1. јануара 1946. 64,8%, а 1. јануара 1947. 74,6%).¹⁰¹⁶ Због тога што су преговори о ценама и усаглашавање спецификација дуго трајали, највећи део уговора је закључен крајем трећег и посебно у четвртном кварталу 1946. године.¹⁰¹⁷ Због тога је највећи део укупних испорука извршен у другој половини године. Ако узмемо вредност робе за параметар, из СССР-а је у другој половини 1946. извезено 69% извоза, а увезено 55% југословенског извоза. Посматрано према тонажи, у другој половини године је из „прве земље социјализма“ извезено 71%, а увезено 75% робе.¹⁰¹⁸ На основу података Одељења Југославије и Албаније Управе Источноевропских држава Министарства спољне трговине СССР-а, укупна слика извоза и увоза може се табеларно представити на следећи начин.

ом, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о узајамним испорукама робе, 8.6.1946.)

¹⁰¹³ Током 1946. ремонт бродова се вршио у радионицама за ремонт бродова у Новом Саду и Чукарици, као и у фабрикама у Апатину, Бездану и Смедереву (Сартид). Вредност спроведених радова до 1. јануара 1947. је износила 178.951,3 америчких долара. Укупно је током 1946. извршено 239 различитих поправки на пловилима совјетске Дунавске флотиле. Највећи део радова је отпадао на поправку навигације, текући и средњи ремонт. Највише поправки је обављено у Новом Саду и Апатину. Како су југословенске фабрике и радионице за поправку бродова биле преоптерећене ремонтом југословенских пловила, Управа речног саобраћаја и сама предузећа су се „врло нерадо“ саглашавали да изврше совјетске захтеве. Због тога су у почетку поправке обављане на неодговарајући начин и ван предвиђених рокова. Што се квалитета тиче он је, свеукупно посматрано, био задовољавајући. У Трговинском представништву СССР-а су сматрали да је главни разлог за недостатке било то што до 30. септембра 1946. није био закључен главни уговор за ремонт бродова. У одсуству таквог уговора предузећа нису сносила одговорност за кашњења и лош квалитет поправки. Иако је „Торгпредство“ почело да води преговоре са Управом речног саобраћаја још од почетка 1946, због неслагања по питању цена и трошкова, преговори су се одужили и уговор је потписан тек крајем септембра. Осим тога, на време и квалитет ремонта су утицали слаба опремљеност техничким средствима предузећа и радионица (осим фабрике у Апатину), као и недовољан број висококвалификоване радне снаге. После закључења уговора, ремонт бродова је почео брже и квалитетније да се обавља. Опширније: РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 38–41, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославији за 1946 год.

¹⁰¹⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 78–80, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославији за 1946 год.

¹⁰¹⁵ О „робном кредиту“ од 8. јуна 1946, опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“.

¹⁰¹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 71, 86–87, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославији за 1946 год.

¹⁰¹⁷ Исто, Л. 86.

¹⁰¹⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 172–173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославији и Албанији Управления Восточно-Европейских Стран Министарства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.

-Табела бр. 19: Робна размена између Совјетског Савеза и Југославије током 1946. године, са и без Кредитног споразума (износи су наведени у милионима америчких долара).¹⁰¹⁹

Назив споразума	Извоз из СССР-а	Увоз из Југославије	Салдо за СССР
Споразум од 13. априла 1945.	2,58	12,01	-9,43
Споразум од 8. јуна 1946.	13,71	12,30	+1,41
Укупно	16,29	24,31	-8,02
Кредитни споразум од 8. јуна 1946.	1,23	–	+1,23
Укупно	17,52	24,31	-6,79

У поређењу са 1945. годином, робна размена између две државе је порасла са 30,7 на 41,8 милиона долара, или за 36%. По тонажи, тај раст је износио 27% (са 285,6 хиљада на 360,0 хиљада тона).¹⁰²⁰ Наспрам раста размене, у току 1946. је – у поређењу са претходном годином – било „знатно мање“ рекламација.¹⁰²¹ Ради потпуније представе о размерама робне размене између две државе у току 1946, потребно је имати у виду и обим извршених испорука у току 1945. године. Према подацима из докумената совјетског порекла, из СССР-а у Југославију је у току 1946. испоручена роба у вредности од 90,1 милиона рубаља, а из Југославије у СССР у износу од 131,2 милиона рубаља. Међутим, свеукупно посматрано, у току 1945. и 1946. је из СССР-а у Југославију испоручена роба у вредности од 200,4 милиона рубаља, а из Југославије у СССР у износу од 166 милиона рубаља, тако да су 1. јануара 1947. југословенске испоруке заостајале за совјетским за 34,4 милиона рубаља.¹⁰²²

Када се погледају укупне испоруке у току 1946. године, поставља се питање процентуалног удела који је Југославија заузимала у спољној трговини Совјетског Савеза и обрнуто. Према совјетским статистичким подацима, укупан удео ФНРЈ у спољној трговини СССР-а 1946. године је износио 3%.¹⁰²³ Што се тиче удела СССР-а у југословенском извозу и увозу, на том плану постоје одређена размимоилажења у подацима. *Статистика спољне трговине ФНР Југославије за 1946, 1947, 1948 и 1949 годину*,¹⁰²⁴ која се у историографији користила као релевантан извор,¹⁰²⁵ наводи упадљиво велике разлике у вредности југословенског извоза у СССР, у односу на увоз из СССР-а. Према овој публикацији Одељења за статистику и евиденцију спољне трговине Савезног завода за статистику и евиденцију ФНРЈ, Југославија је у СССР у току 1946. године извезла робу у вредности од 1.170.270.000 динара, а увезла робу у вредности од свега 402.944.000 динара. Према наведеним подацима и укупним вредностима спољнотрговинске размене Југославије у 1946. години, на СССР је отпадало 42,6% југосло-

¹⁰¹⁹ Табела је састављена на основу података са којима су у Одељењу Југославије и Албаније Управе Источно-европских држава МСТ СССР-а располагали у априлу 1947. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.)

¹⁰²⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 173, Заключение по отчету о работе Торгового представительства СССР в ФНРЮ в 1946 году, Отдел Югославии и Албании Управления Восточно-Европейских Стран Министерства Внешней Торговли СССР, апрель 1947.

¹⁰²¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 18–19, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

¹⁰²² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 20, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹⁰²³ *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник 1918–1966*, редактор В. С. Зинченко, Москва 1967, стр. 70; Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 163, нап. 52; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 508.

¹⁰²⁴ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, Beograd 1953.

¹⁰²⁵ Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 150, 163; Џ. Штрбач, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, стр. 68, 116; Isti, *Svedočanstva o 1948*, стр. 17; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, стр. 145; А. Ракоњац, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе 'народне демократије'“, стр. 58, 66, 67, 73, 75, 76.

венског извоза и свега 22,4% југословенског увоза.¹⁰²⁶ Из досадашњег излагања о робној размени Југославије и Совјетског Савеза, јасно је да оволика разлика између две бројке не одговара стварној размени две државе у току 1946. године и да је проблем пре свега у вредности увезене робе из СССР-а.

Годишњи извештај о раду Трговинског представништва СССР-а за 1946. нам омогућава да ово питање сагледамо потпуније. Када је извоз Југославије у СССР у питању, у овом извештају се – позивајући се на податке „Државне статистичке управе“ Југославије – наводи да је Југославија извезла у СССР робу у вредности од 1.168.000.000 динара. Дакле, реч је о цифри која је приближна оној у *Статистици спољне трговине ФНР Југославије за 1946, 1947, 1948 и 1949 годину*. Оно што се разликује у два извора је процентуални удео СССР-а у југословенском извозу. У извештају Трговинског представништва се наводи да је извоз у СССР чинио 30,4% југословенског извоза. Овако велика разлика је настала због тога што се у подацима „Државне статистичке управе“, са којим је Трговинско представништво у тренутку писања извештаја располагало, наводи да је укупан извоз Југославије у току 1946. године износио 3.847.000.000 динара, а у публикацији објављеној 1953. се наводи да је вредност југословенског извоза 1946. била 2.743.752.000. Тако велика разлика се објашњава, пре свега, тиме што је у прву бројку урачунат извоз у „Словенско Приморје зона Б“ (937.000.000 динара), док статистика објављена 1953. године не наводи ову ставку.¹⁰²⁷ Ако бројку од 2.743.752.000 динара рачунамо као релевантну (према њој се рачуна и проценат извоза у друге државе у току 1946. године), а вредност југословенског извоза у два извора не одступа битније, онда можемо рећи да је процентуални удео СССР-а у југословенском извозу (уз могућа мања одступања) од 42,6% меродаван.

Што се пак спорне вредности увоза из СССР-а тиче, у извештају Трговинског представништва СССР-а се наводи да је, према подацима „Статистичке управе Југославије“ са којима су располагали приликом писања извештаја, Југославија из СССР-а у току године увезла робу у вредности од 389 милиона динара (што је према наведеним подацима чинило 16,3% југословенског увоза). Са каквим подацима о вредности увоза из СССР-а су у Трговинском представништву располагали и како су коментарисали податке статистичких органа Југославије? У извештају Трговинског представништва се наводи да су царински органи Југославије (исто као и у току 1945. године за Румунију и Мађарску) робу која је из Румуније, Бугарске и Мађарске упућена у Југославију на име СССР-а, бележили као да је реч о увозу из тих држава. У вези са тим, службеници „Торгпредства“ напомињу да се без те робе процентуални удео Румуније, Бугарске и Мађарске „значајно умањује, а процентуални удео Совјетског Савеза у складу са тим расте“. Осим тога, у извештају се наводи да „царинска статистика Југославије“ није урачунала резервне делове за авионе у вредности од 82 милиона динара, који су испоручени у току 1946. године. Према подацима Трговинског представништва СССР-а, у току 1946. године у Југославију је извезена роба у вредности од 818 милиона динара (658 милиона по Споразуму о узајамним испорукама од 8. јуна 1946, 48 милиона по Кредитном споразуму од 8. јуна 1946. и 114 милиона по Споразуму о узајамним испорукама од 13. априла 1945).¹⁰²⁸ Као што смо навели, *Статистика спољне трговине ФНР Југославије за 1946, 1947, 1948 и 1949 годину* наводи да је у току 1946. увоз из СССР-а чинио 22,4% југословенског увоза.¹⁰²⁹ Разлика између два процентуална удела, која се наводе у подацима статистичких органа Југославије (16,3% и 22,4%), се – као и у случају југословенског извоза у СССР – највећим делом објашњава различитом укупном вредношћу југословенског увоза која је наведена на два места. Наиме, у извештају Трговинског представништва се наводи да је укупан увоз Југославије у 1946. години био 2.411.000.000 динара,¹⁰³⁰ док се у статистици објављеној 1953. на-

¹⁰²⁶ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV.

¹⁰²⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 96–97, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV.

¹⁰²⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 95–96, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰²⁹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XV.

¹⁰³⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 96, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

води да је вредност југословенског увоза 1946. износила 1.794.955.000 динара.¹⁰³¹ Разлика између две суме се поново објашњава тиме што је у прву била урачуната вредност увоза из „Словенског Приморја зона Б“, док та ставка фали у издању из 1953. године. Ако бројку од 1.794.955.000 динара узмемо као релевантну (према њој се рачуна процентуални удео осталих држава у увозу Југославије) и ако рачунамо да је у току 1946. године из СССР-а у Југославију увезена роба у вредности од 818 милиона динара, онда је процентуални удео СССР-а у југословенском увозу 1946. године износио 45,57%!

*

Као и у случају претходне, 1945. године, због непотпуне реализације Споразума о узајамним испорукама робе за 1946, његово извршавање се пренело на следећу годину. Према подацима које је почетком 1947. наводио амбасадор В. Поповић, „крајем 1946[.] год.“ је остала неиспоручена роба у вредности од „нешто више од 8 милиона [долара] с једне и с друге стране“.¹⁰³² Када је реч о испорукама производа из СССР-а у Југославију, совјетски извоз по Споразуму од 8. јуна 1946. се у току наредне године вршио до 1. новембра 1947. Мања количина производа, која није извезена до почетка новембра, настављена је да се испоручује на рачун Споразума од 5. јула 1947.¹⁰³³ Од укупне вредности совјетског извоза за 1947. годину од 38.940,1 хиљада америчких долара, на Споразум од 8. јуна 1946. је отпадало 8.793,8 хиљаде долара (или 22,58%).¹⁰³⁴ Свеукупно посматрано, совјетске испоруке робе по Споразуму од 8. јуна 1946, које су извршене у току 1946. и 1947. године, закључно са 1. новембром, могу се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 20: Извоз из СССР-а у Југославију на основу Споразума од 8. јуна 1946, стање 1. новембра 1947. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰³⁵

Назив групе производа	Предвиђено за испоруку Споразумом од 8. јуна 1946, односно према закљученим уговорима	Испоручено	Процент извршавања обавеза
Деривати нафте	2.556,7	2.555,5	99,95
Црни метали и њихови производи	2.044,7	2.027,9	99,18
Обојени метали и производи	508,3	499,6	98,29
Машине и уређаји	498,6	329,1	66,00
Текстилни производи и сировине	3780,4	3.780,4	100,00
Вештачка ђубрива	140,9	140,9	100,00
Папир и целулоза	2.197,7	2.197,7	100,00
Тврдо гориво	1.123,5	1.123,5	100,00
Електроопрема и електроматеријали	413,8	382,1	92,34
Материјали техничког снабдевања	288,5	220,0	76,26
Хемијски производи и лакови	886,0	790,6	89,23
Разно семење	586,1	586,1	100,00

¹⁰³¹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XV.

¹⁰³² АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

¹⁰³³ О југословенско-совјетском Споразуму о робном промету и плаћањима, закљученом 5. јула 1947, опширније у наставку поглавља.

¹⁰³⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 68, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰³⁵ Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а за 1947. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 67, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.)

Пшеница и махунарке	2.130,4	2.130,4	100,00
Гумарски производи	346,5	345,4	99,68
Лекови	58,2	58,2	100,00
Зубарски и ветеринарски инструменти и медицинска опрема	34,7	34,7	100,00
Резервни делови за авионе	2.530,5	2.475,0	97,81
Различити производи	215,9	211,7	99,05
Возарина и осигурање	383,9	401,3	104,53
Производи ван спискова предвиђених Споразумом	1.699,7	1.653,3	97,27
УКУПНО	22.425,0	21.943,4	97,85

Из табеле се види да је совјетска страна углавном извршила своје обавезе у потпуности. Они производи који нису испоручени до 1. новембра 1947. пребачени су на терет Споразума од 5. јула 1947.¹⁰³⁶ Што се тиче извоза ФНРЈ у СССР, од укупног југословенског извоза у 1947. години, чија је вредност износила 27.135,3 хиљаде америчких долара, на Споразум од 8. јуна 1946. је отпадало 8.126,2 хиљаде долара (29,95%). Као и у случају совјетског извоза, они производи који нису извезени до почетка новембра, касније су испоручивани на рачун Споразума из 1947. године.¹⁰³⁷

-Табела бр. 21: Извоз из Југославије у СССР на основу Споразума од 8. јуна 1946, стање 1. новембра 1947. године. (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰³⁸

Назив производа	Јединица мере	Предвиђено за испоруку Споразумом за цео период		Испоручено/прешло границу	
		количина	износ	количина	износ
Електролитни бакар	тона	2.000	671,0	2.000	671,0
Рафинисано олово	тона	16.000	3.120,0	16.055	3.130,7
Концентрат олова	тона	3.000	267,0	3.000	267,0
Барит	тона	3.500	87,5	3.496	87,5
Антимон регулус	тона	270	142,0	264	138,9
Жива	тона	200	596,0	200	596,2
Бизмут	тона	44	152,7	37	128,4
Ферохром	тона	800	268,0	763	255,6
Феросилицијум	тона	500	96,0	500	101,6
Концентрат молибдена	тона	46	64,8	46	64,8
Боксит	тона	100.000	500,0	69.202	346,0
Пирит	тона	40.000	310,0	39.500	313,9
Цемент	тона	110.000	1.348,6	53.030	650,1
Паркет	квадратних метара	300	1.010,0	295,6	995,8
Бакарна галица	тона	500	70,0	500	70,0
Калцинирана сода	тона	2.000	92,0	2.000	92,0
Калцијум карбид	тона	500	37,5	500	37,5
Сумпорна киселина	тона	500	13,5	175,2	4,7
Сона киселина	тона	1.000	31,5	1.002	31,6

¹⁰³⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 66, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰³⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 45–46, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰³⁸ Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а за 1947. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 44–45, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.)

Храстов екстракт за штављење	тона	2.200	330,0	852	131,3
Оловни минијум	тона	100	18,0	100	18,1
Цинков прах	тона	30	5,0	30	5,0
Цинково белило	тона	300	52,6	300	52,1
Литопон	тона	300	33,9	300	33,9
Свеже јабуке	тона	2.000	300,0	156,9	23,5
Суве шљиве	тона	10.000	3.100,0	7.524	2.264,5
Воћна пулпа	тона	10.000	1.743,4	3.130,6	676,0
Кукуруз	тона	31.500	2.151,1	31.065	2.123,5
Вино	тона	10.000	2.801,9	9.145	2.665,2
Вински дестилат	тона	1.000	1.275,1	1.000	1.215,9
Рафинисани шпиритус	тона	3.700	986,9	3.700	986,9
Кудеља	тона	2.000	974,9	2.003	977,8
Хмељ	тона	450	837,0	527	1.030,5
Медицински опијум	тона	17	536,3	17	536,3
Овчје коже	хиљада комада	228	183,5	157,5	113,8
Козје коже	хиљада комада	100	100,0	100	100,0
Далматински бухач (хризантема)	тона	70	51,8	300	187,0
Разно лековито биље	тона	325	214,0	110	96,4
Саднице грожђа	хиљада комада	–	–	57,8	2,0
Возарина	хиљада долара	–	–	–	328,4
Ремонт бродова	хиљада долара	–	–	–	200,0
УКУПНО	хиљада долара	–	24.573,5	–	21.751,4

Као што се може видети из табеле, до почетка новембра 1947. и југословенска страна је углавном извршила обавезе по Споразуму о узајамним испорукама од 8. јула 1946. У току 1947. су у пар наврата припремани пројекти протокола уз Споразум од 8. јуна 1946. у којима је прављен пресек стања испорука до одређеног периода и који су требали да претходе доношењу Закључног протокола. Према подацима који су наведени у једном од њих, који је обухватао стање испорука закључно са 31. мајем 1947, совјетска страна је од потписивања Споразума, 8. јуна 1946, до почетка јуна 1947. испоручила робу у вредности од 19,9 милиона долара, а југословенска у износу од 18,5 милиона долара. Вредност совјетских испорука је, дакле, била већа за 1,4 милиона долара, због чега је у другом члану пројекта протокола било указано на потребу предузимања одговарајућих мера на југословенској страни, како би дошло до бржег изравнања вредности испоручене робе и ликвидирања задужења. Пројектом протокола је било предвиђено и да се „Закључни Протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе од 8[.] јуна 1946[.]“ потпише у децембру 1947.¹⁰³⁹ Потписивање Закључног протокола је, ипак, каснило у односу на наведени рок и извршено је 14. фебруара 1948. у Београду. Протокол су потписали трговачки представник СССР-а у ФНРЈ И. Лебедев и помоћник министра

¹⁰³⁹ АЈ, 9–185, Пројекат Протокола уз Споразум међу Владама Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије од 8. јуна 1946 године према стању на 1. јуни 1947 године.

спољне трговине ФНРЈ С. Павлич.¹⁰⁴⁰ У прва два члана Закључног протокола наведена је вредност робе испоручене у периоду од 1. јуна 1946. до 31. октобра 1947. Током тог периода СССР је испоручио производе у вредности од 21,94 милиона долара, а ФНРЈ у износу од 21,75 милиона долара.¹⁰⁴¹ Дакле, разлика је износила 190.000 долара. Трећим чланом Закључног протокола било је одређено да се преостала роба из Споразума о узајамним испорукама од 8. јуна 1946. испоручује по условима Споразума о робној размени и плаћањима између СССР-а и ФНРЈ од 5. јула 1947. Четвртим чланом је било предвиђено да предузећа за извоз и увоз најкасније до 1. априла 1948. међусобно регулишу све обавезе. Последњим, петим чланом Закључног протокола одређено је да Државна банка СССР-а и Народна банка ФНРЈ најкасније до 1. маја 1948. провере обрачуне и у случају да постоји салдо, односно разлика у корист једне стране, исту пребаце на „кредитни рачун те стране“, чиме је Споразум од 8. јуна 1946. требао да се сматра испуњеним.¹⁰⁴²

*

У току 1947. године знатно је повећан („значајно порастао“) обим спољнотрговинске размене ФНРЈ. У поређењу са претходном, 1946, обим размене ФНРЈ се повећао за чак 3,36 пута!¹⁰⁴³ На велико повећање југословенског увоза утицао је – са једне стране – прекид испорука робе „по линији УНРЕ“, али је главни разлог за значајно повећање увоза опреме, сировина и метала представљало „извршавање прве године петолетке“. ¹⁰⁴⁴ Велико ширење обима робне размене ФНРЈ у току 1947. било је, дакле, пре свега повезано са доношењем Петогодишњег плана. У вези са амбициозним југословенским плановима за индустријализацију државе и развој привреде, и пред Министарство спољне трговине ФНРЈ су били стављени велики задаци и очекивања. Тадашњи министар Н. Петровић је у сећањима о томе касније прибележио: „У области спољне трговине појавиће се крупан проблем доношењем првог петогодишњег плана 1947. године. Спровођење петогодишњег плана тражило је од Министарства спољне трговине да прошири наше трговинске и привредне везе с иностранством. Сва спољна трговина ишла је преко великих увозних и извозних предузећа, којима је непосредно руководило Министарство спољне трговине. Било је очигледно да то министарство треба да одигра једну од кључних улога у извршењу првог петогодишњег плана, у условима када се на светском тржишту, посебно на сектору инвестиционих добара, осећала велика оскудица.“¹⁰⁴⁵ У складу са таквим општим кретањима, у Београду је очекивано значајно ширење робне размене са „првом земљом социјализма“. Током разговора са Ј. В. Стаљином југословенски званичници су у априлу 1947. изразили жељу за повећањем трговинске размене између две државе „за око 60% у поређењу са прошлогодишњом“. ¹⁰⁴⁶ У складу са сопственим могућностима, Москва је изашла у сусрет жељама Београда. Новим споразумом о узајамним испорукама за 1947. био је предвиђен „два и по пута већи волумен размене робе од Споразума о узајамним испорукама робе између СССР-а и ФНРЈ од 8[.] јуна 1946[.] године“. ¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1948, ф. 132, 432110, Преглед свих правних докумената из којих произлазе политички, економски, саобраћајни и други односи између ФНРЈ и СССР-а, 1948; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 198, стр. 444–445.

¹⁰⁴¹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 198, стр. 444. Иако су у Закључном протоколу наведене поменуте бројке, у појединим југословенским сумарним извештајима, који су настали у каснијем периоду, наводи се да су по Споразуму од 8. јуна 1946. „испоруке [...] извршене са стране СССР-а у висини од 19.361.000 долара, а од стране Југославије у висини од 18.060.000 долара“. (ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

¹⁰⁴² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 198, стр. 444–445.

¹⁰⁴³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 78, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год; Исто, Д. 2702, Л. 18, Отчет о работе Отдела Югославии и Албании за 1947 г; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV.

¹⁰⁴⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2702, Л. 18, Отчет о работе Отдела Югославии и Албании за 1947 г.

¹⁰⁴⁵ D. Роровић, *nav. delo*, str. 144.

¹⁰⁴⁶ АЈ, КМЈ, I-3-b/639, Извештај В. Поповића о разговору Е. Кардеља са Ј. В. Стаљином, април 1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 75, стр. 179.

¹⁰⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

Имајући у виду значај који је правовремено закључивање споразума о узајамним испорукама имало за одговарајућу динамику извршавања робне размене у току године, југословенска страна је крајем новембра 1946. изразила жељу да трговински преговори почну почетком 1947. Совјетска страна је, међутим, због велике заузетости предложила да се преговори воде у априлу.¹⁰⁴⁸ Амбасадор В. Поповић је сматрао да је „главни узрок“ због кога совјетска страна није прихватила долазак југословенске трговинске делегације почетком године („крајем јануара“) био „неиспуњење споразума за [19]46[.] год. са једне и са друге стране“.¹⁰⁴⁹ У једном периоду је разматран долазак југословенске трговинске делегације у току прве половине фебруара,¹⁰⁵⁰ али се Москва – упркос југословенским примедбама да двомесечно одлагање „може нарушити цео план спољне трговине Југославије за 1947. годину“ – држала поменутог предлога да преговори почну у априлу.¹⁰⁵¹ Иако је нови Споразум потписан тек 5. јула, обе стране су од марта 1947. почеле да врше испоруке на његов рачун.¹⁰⁵² На основу договора који је постигнут почетком марта,¹⁰⁵³ југословенска трговинска делегација је допутовала у Москву 5. априла 1947. До доласка министра спољне трговине Николе Петровића, који је био на челу делегације, радом делегације је руководио његов заменик, Богдан Црнобрња. Преговори су вођени у четири комисије – за извоз, увоз, за усаглашавање текста споразума и по транспортним питањима. Осим тога, радиле су још две комисије – за Споразум о нетрговинским плаћањима и за Закључни протокол по споразумима из 1945. и 1946.¹⁰⁵⁴

Југословенска страна је на почетку преговора тражила да увезе из СССР-а робу у готово двапут већем обиму од онога што је предлагала да извезе у СССР. Као и у претходне две године југословенски захтеви су били са доста непрецизности у погледу квалитета и обима одређених производа. Током преговора југословенска страна је више пута мењала своје захтеве, одустајала од једних производа и тражила друге. Са совјетске стране су били изнети предлози који су били засновани на реалним могућностима и уз вођење рачуна о „балансу“ узајамних испорука. Југословенска страна је тражила да СССР испоручи ФНРЈ робу у вредности од 43 милиона долара, док је Министарство спољне трговине СССР-а предлагало испоруке у вредности од 31 милиона. Са друге стране, пошто су совјетској страни требали неки југословенски производи и како је било потребно успоставити „баланс“ у испорукама, Министарство спољне трговине СССР-а је у свом предлогу тражило веће количине одређених југословенских производа, у односу на предлог југословенске стране. Та повећања, такође, нису била занемарљива. Совјетска страна је била „крајње заинтересована“ само за увоз рафинисаног олова и концентрата олова, каустичне и калциниране соде, кудеље и дувана. У табели испод можемо видети како су се кретале количине ових производа, практично јединих које би совјетска страна увозила имајући у виду чисто економске разлоге и потребе, од почетних југословенских понуда, преко совјетских захтева, до онога што је ушло у Протокол од 5. јуна 1947.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁸ РГАСПИ, ф. 84, Оп. 1, Д. 30, Л. 114–115, Справка к вопросу о наших переговорах по торговому договору и организации советско-югославских смешанных обществ, И. Семичастнов.

¹⁰⁴⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о нашем трговинском пословању од 13. априла до данас, В. Поповић, 8.2.1947.

¹⁰⁵⁰ РГАСПИ, ф. 84, Оп. 1, Д. 30, Л. 37, А. Микоян, Сталину И. В., 15.1.1947.

¹⁰⁵¹ РГАСПИ, ф. 84, Оп. 1, Д. 30, Л. 114–115, Справка к вопросу о наших переговорах по торговому договору и организации советско-югославских смешанных обществ, И. Семичастнов.

¹⁰⁵² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 299, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁵³ РГАСПИ, ф. 84, Оп. 1, Д. 30, Л. 115, Справка к вопросу о наших переговорах по торговому договору и организации советско-югославских смешанных обществ, И. Семичастнов.

¹⁰⁵⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 12–14, Запись беседы Зам. начальника Управления Восточно-европейских стран МВТ тов. Гордейчика П. П. с Торговым атташе Югославского посольства в Москве Г-ном Жиберна, состоявшейся 7-го апреля 1947 года; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 158–159, А. Крутиков и И. Семичастнов, Микояну А. И., 16.4.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 297–298, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947; АЈ, 9–185, Импортная комиссия; Исто, Эспортная комиссия; Исто, По ликвидации торговых соглашений 1945/46 г; Исто, Группа по редакции текстов; Исто, По транспорту.

¹⁰⁵⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 298–296, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.

-Табела бр. 22: Производи југословенског извоза битни за совјетску страну (количина је наведена у тонама).¹⁰⁵⁶

Назив производа	Предлог југословенске стране	Захтев Министарства спољне трговине СССР-а	Предвиђено за испоруку Споразумом од 5. јула 1947.
Рафинисано олово	10–12.000	21.000	21.000
Концентрат олова	2.500	5.000	3.500
Каустична сода	1.350	5.000	4.850
Калцинирана сода	1.300	5.000	2.300
Кудеља	2.000–2.600	5.000	4.100
Дуван	6.000	7.000	9.000

Осим поменутих производа, совјетска страна је била заинтересована и за увоз бакра. Првобитно је са југословенске стране предложено 200 тона „електролитног“ бакра, а совјетска страна је тражила 1.500 тона. Током преговора, када је долазило до повећања предлога и захтева са обе стране, југословенска страна је понудила 2.000 тона „црнкастог“ бакра, а у Протокол од 5. јула 1947, унета је количина од 3.500 тона „црнкастог“ бакра.¹⁰⁵⁷ Југословенска страна је током преговора стално повећавала увозне захтеве, тако да је у једном тренутку вредност тражених совјетских производа достигла износ од чак 117,1 милиона долара! На пример, југословенска делегација је првобитно тражила 181.000 тона нафтних деривата, док је совјетска наводила да би могла да испоручи 100.000 тона. Упркос томе, југословенски представници су током преговора повећали захтев на 249.304 тона. Посматрано са економске тачке гледишта, тако нагло повећање извоза у Југославију совјетска страна није могла да изврши без великих тешкоћа и напрезања, нарочито у случају дефицитних производа које је и сама увозила. Треба напоменути и да су извозне могућности ФНРЈ и количина предложених и СССР-у потребних југословенских производа, били у великом нескладу са таквим намерама. Искључујући део тражених производа, за које нису постојале извозне могућности, у потпуности (у вредности од 16,3 милиона долара), и умањујући количине друге робе, Министарство спољне трговине СССР је изашло са предлогом производа за извоз у вредности од око 55 милиона долара.¹⁰⁵⁸ Око наведеног обима размене – „у апроксимативној вредности од 54.000.000 долара са сваке стране“ – две стране су постигле договор и приступиле потписивању Споразума.¹⁰⁵⁹

Споразум о робном промету и плаћањима између СССР и ФНРЈ су 5. јула 1947. потписали министри спољне трговине Н. Петровић и А. Микојан. Овај Споразум се унеколико разликовао од претходна два. Принцип размене робе је остао у суштини исти, а разлике се огледају у року важења Споразума и у начину на који се одређују тип и количина робе. Десетим чланом је одређено да Споразум важи две године (ово сведочи о извесној стабилизацији прилика), а у случају да ниједна страна не изрази жељу за његовим обустављањем, договорено је да се важење продужава из године у годину. Што се тиче одређивања типа и количине робе Споразумом су одређени општи услови, док је за сваку годину било потребно састављати протоколе у којима би се одредили тип и количина робе за испоруку у наредних годину дана. Дакле, Споразумом су били одређени „опћи услови“ у складу са којима су се одвијали „робни промет и плаћање између ФНРЈ и СССР“, а сваке године је било потребно закључити

¹⁰⁵⁶ Табела је састављена на основу података из извештаја о југословенско-совјетским трговинским преговорима састављеног у Министарству спољне трговине СССР-а. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 280, 290, 296, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г., 4.9.1947.)

¹⁰⁵⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 280, 290, 295, 296, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г., 4.9.1947.

¹⁰⁵⁸ Исто, Л. 295–297.

¹⁰⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

одговарајуће „Протоколе о испорукама робе“, на основу којих би се вршила робна размена.¹⁰⁶⁰ У складу са наведеним, уз Споразум је 5. јула 1947. потписан и „Протокол на основу члана 1 Споразума о робном промету и плаћањима између“, којим су се обе владе обавезале да обезбеде испоруке робе у периоду од 1. јуна 1947. до 31. маја 1948, у складу са договореним списковима производа.¹⁰⁶¹ Што се тиче совјетских испорука, основне ставке извоза, њихова количина, цене и процентуални удео у укупном извозу, могу се видети из следеће табеле.¹⁰⁶²

-Табела бр. 23: Количина и удео основних ставки совјетског извоза према Протоколу од 5. јула 1947. године (количина је наведена у тонама, а износи у хиљадама долара).¹⁰⁶³

Производ или група производа	Количина	Износ	Процентуални удео
Памук	27.000	19.305,0	34,69
Црни метали	41.467	7.358,5	13,22
Нафтни деривати	220.066	7.237,0	13,01
Папир и целулоза	30.000	5.399,0	9,70
Тврда горива	212.000	3.397,5	6,10
Каучук и производи од гуме	3.183	2.862,5	5,14
Машине и уређаји	1.308	1.680,5	3,02
Обојени метали	1.528	1.882,3	3,38
Хемијски производи и лекови	6.421	1.673,5	3,01

Укупна вредност совјетских производа планираних за испоруку по Протоколу, као и оних који су били продани у већим количинама од предвиђених (омогућено на основу чланова 3 и 7 Споразума о робном промету и плаћањима),¹⁰⁶⁴ износила је 55.644.600 долара.¹⁰⁶⁵ Већи део ове суме (нешто преко 35 милиона долара) планиран је за извоз до краја 1947. године, а остатак од око 20 милиона долара, планиран је за испоруку у наредној години, до 31. маја 1948.¹⁰⁶⁶ Ако се наведена структура упореди са оном из претходне две године, види се да суштинских промена није било и може се рећи да се структура совјетског извоза усталила.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁰ АЈ, 9–187, Споразум о робном промету и плаћањима између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије од 5. јула 1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 87, стр. 198–200; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о робном промету и плаћањима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 5.7.1947; АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 36, Н. Чеклин, А. Короленко и Н. Карпухин, Микојану А. И., 8.4.1947.

¹⁰⁶¹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол уз Споразум о робном промету и плаћањима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 5.7.1947.

¹⁰⁶² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 294–295, Итоги тргових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁶³ Табела је састављена на основу података из извештаја о југословенско-совјетским трговинским преговорима састављеног у Министарству спољне трговине СССР-а. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 294, Итоги тргових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.)

¹⁰⁶⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о робном промету и плаћањима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 5.7.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 87, стр. 198, 199.

¹⁰⁶⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 295, Итоги тргових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁶⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 175, М. Кузмин и И. Кротов, Микојану А. И., 24.5.1947.

¹⁰⁶⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 283, 294, Итоги тргових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.

-Табела бр. 24: Структура совјетског извоза према основним групама производа у периоду од 1945. до 1947. године (износи су наведени у %).¹⁰⁶⁸

Групе основних извозних производа	Споразум од 13. априла 1945.	Споразум од 8. јуна 1946.	Споразум од 5. јула 1947.	По свим споразумима
УКУПНО	100,0	100,0	100,0	100,0
-од тога: „основне групе производа“	75,4	69,05	82,88	76,46
Текстилни производи	34,08	17,01	34,69	30,61
Црни метали	3,64	9,79	13,22	10,37
Деривати нафте	12,14	11,33	13,01	10,72
Папир и целулоза	10,01	12,07	9,70	10,30
Тврда горива	–	5,15	6,10	4,56
Гумарски производи	13,66	1,48	5,14	6,19
Зрна и семење	1,91	12,22	1,02	3,71

Посматрано појединачно, по производима, највећи удео у совјетском извозу је имао памук – 1945: 25%, 1946: 12,6%, 1947: 34,69%. Осим њега, међу главне производе совјетског извоза спадали су и бензин (5,47%, 5,73% и 6,84%), аутомобилске гуме (13,24%, 1,30% и 4,12%), папир (5,01%, 5,51% и 4,99%) и целулоза (5,0%, 4,37% и 4,72%). Ако се посматра количински, договорене испоруке су, због општег повећања обима спољне трговине, биле доста веће него претходних године. Илустрације ради, навешћемо податке за памук – 1945: 7.658 тона, 1946: 3.795 тона и према Протоколу од 5. јула 1947: 27.000 тона. У односу на претходне две године, обим совјетског извоза је повећан скоро два и по пута.¹⁰⁶⁹

Са друге стране, вредност производа југословенског извоза, на основу Протокола од 5. јула 1947, износила је 59 милиона долара. Првобитно је са југословенске стране била понуђена роба у вредности од 33 милиона долара, што је било у огромној несразмери са захтеваном робом из СССР-а у вредности од 117 милиона долара. Југословенска страна је на почетку преговора предложила за извоз у СССР преко 70 различитих производа. Међутим, на списку је било доста производа за које совјетска страна није била заинтересована (дувано стакло, сок од вишања, пире од парадајза, гвоздени кревети, алуминијумско и емајлирано посуђе, шпорети...), а они производи за које је совјетска страна била заинтересована, били су – као што смо видели – предвиђени у знатно мањим количинама. Југословенска страна је током преговора одбијала да повећа количине производа за које је СССР био заинтересован. То је образлагала тиме што су ти производи били потребни ФНРЈ за извоз у друге државе, ради добијања „слободне валуте“ потребне за куповину опреме и материјала, који су били неопходни за остварење петогодишњег плана. Такође, пошто су совјетска „обједињења“ одбијала да купе одређене прехранбене производе, југословенски преговарачи су истицали да они те производе не могу да продају другим државама самостално, већ само „у пакету“ са таквим производима као што су олово, бакар, сода, кудеља и слично. Током преговора дошло је до узајамних уступака – совјетска страна је пристала да купи прехранбене производе у количинама које је предложила југословенска страна, а заузврат је југословенска страна повећала количине производа за које је совјетска страна показала заинтересованост.¹⁰⁷⁰ Поредили листу југословенског

¹⁰⁶⁸ Табела је састављена на основу података из извештаја о југословенско-совјетским трговинским преговорима састављеног у Министарству спољне трговине СССР-а. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 283, 294, Итоги торгових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.)

¹⁰⁶⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 292–293, Итоги торгових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁷⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 133–135, Справка о разногласијима у преговорима с југославској трговом делегацијом, И. Лебедев, В. Швејц, 14.5.1947; Исто, Л. 145–146, И. Семичастнов, Микояну А. И, 7.5.1947; Исто, Л. 290–291, Итоги торгових преговорова Министарства внешнеј трговли с југославској трговом делегацијом за период с 7 априла по 5 јула 1947 г, 4.9.1947.

извоза са претходним споразумима, можемо рећи да се извозна структура ФНРЈ усталила и да није било већих промена у односу на претходне две године, осим варијација у уделу биљних сировина. Из следеће табеле се може видети процентуални удео главних група производа у периоду од 1945. до 1947. године.¹⁰⁷¹

-Табела бр. 25: Процентуални удео основних група производа југословенског извоза (1945–1947).¹⁰⁷²

Група производа	Споразум од 13. априла 1945.	Споразум од 8. јуна 1946.	Споразум од 5. јула 1947.	По свим споразумима
УКУПНО	100,0	100,0	100,0	100,0
-од тога „основни производи“	91,82	76,83	97,71	85,74
Биљне сировине	57,75	12,47	33,47	33,77
Обојени метали	24,05	24,16	28,31	20,70
Вина и напци	10,02	21,37	15,39	15,50
Прехрамбени производи	20,54	18,83	20,54	15,77

Што се појединачних производа тиче, удео главних артикала југословенског извоза се кретао на следећи начин.¹⁰⁷³

-Табела бр. 26: Процентуални удео основних производа југословенског извоза (1945–1947).¹⁰⁷⁴

Главни производи	Споразум од 13. априла 1945.	Споразум од 8. јуна 1946.	Споразум од 5. јула 1947.
УКУПНО	100,0	100,0	100,0
-од тога „главни производи“	61,87	41,07	75,99
Дуван	31,47	–	27,41
Свињетина	–	–	13,71
Рафинисано олово	4,72	13,69	12,79
Вински дестилат	3,09	5,23	11,38
Суве шљиве	–	13,55	5,25
Кудеља	20,59	4,28	4,11
Рафинисани шпиритус	2,0	4,324,32	1,34

У односу на претходне две године, општи обим југословенског извоза се повећао скоро двапут. Разлика у односу на наведено повећање совјетског извоза од 2,5 пута, објашњава

¹⁰⁷¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 280, 289, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁷² Табела је састављена на основу података из извештаја о југословенско-совјетским трговинским преговорима састављеног у Министарству спољне трговине СССР-а. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 289, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.)

¹⁰⁷³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 288–289, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁷⁴ Табела је састављена на основу података из извештаја о југословенско-совјетским трговинским преговорима састављеног у Министарству спољне трговине СССР-а. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 288, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.)

се тиме што је сам физички обим извоза ФНРЈ, на пример, у односу на 1945. повећан за 175%, али пошто је дошло до повећања општег нивоа цена југословенских производа (просечно за 22%), вредност југословенског извоза у односу на 1945. је износила 271%. У односу на 1946. годину, вредност југословенског извоза се повећала нешто преко два пута, а тонажа се смањила и износила 70% у односу на ону из претходне године. Ово се објашњава тиме што је смањен извоз јефтених и тешких производа (боксити, пирити, цемент), а повећан извоз скупљих производа, попут дувана и свињетине, који нису извожени 1946. године.¹⁰⁷⁵ Ради потпуније представе о трговинским преговорима који су вођени од априла до јула 1947, подсећамо да је 5. јула 1947. био потписан и поменути Закључни протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а од 13. априла 1945.¹⁰⁷⁶ Осим тога, две стране су истог дана, 5. јула 1947, потписале и Протокол о превозу робе, који је закључен „у циљу најцелисходнијег искоришћења поморског, речног и железничког транспорта за превоз робе“.¹⁰⁷⁷

У вези са Споразумом о робној размени и плаћањима од 5. јула 1947, током трговинских преговора – „када се и бугарска делегација налазила у Москви“ – постигнут је договор о „тространом клирингу“, односно о „могућности вршења преноса на клириншким рачунима трију земаља до износа од 3 милиона долара“.¹⁰⁷⁸ Касније у току лета, 22. августа 1947, у Софији је био потписан и Протокол о трипартитном клирингу између Совјетског Савеза, Југославије и Бугарске. Протоколом је договорено да – у вези са реализацијом југословенско-совјетског Споразума о робној размени и плаћањима и совјетско-бугарског Споразума о робној размени и плаћањима – државне банке ФНРЈ, СССР-а и НРБ „могу споразумно да врше пренос сума у висини до 3,000.000 [...] САД долара са рачуна Народне Банке ФНРЈ и Бугарске Народне Банке код Државне банке Савеза Совјетских Социјалистичких Република у доларима САД“. Протокол је ступио на снагу одмах по потписивању, 22. августа 1947, и важио је до 31. децембра 1947.¹⁰⁷⁹ Потписани инструмент је, дакле, подразумевао „вирманисање СССР–Бугарска–ФНРЈ“ и представљао „Допунски Протокол уз Споразум о робној размени и плаћању од 5. VII. 1947. г.“¹⁰⁸⁰ На основу овог Протокола била је „извршена само једна трансакција од 342.000 долара“, и то „за робу коју је Југославија испоручила Бугарској а плаћање је извршио СССР преко свог клириншког рачуна“.¹⁰⁸¹

*

Највећи удео у робној размени две државе током 1947. године, имао је Споразум о робној размени и плаћањима, односно Протокол од 5. јула 1947. Од укупне вредности совјетског извоза у 1947. години од 38.940,1 хиљада америчких долара, на Споразум из 1947. отпадало је 24.542,1 хиљада долара, или 63%. Испоруке су почеле да се врше и пре потписивања споразума, јер је совјетска страна изашла у сусрет југословенским молбама за „авансне испоруке“. Југословенска страна је почевши од фебруара 1947. молила да се испоруче пре свега одређене сировине – метали, гориво, хемијски производи, текстил и гума. Том приликом су

¹⁰⁷⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 287–288, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.

¹⁰⁷⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Закључни протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе између Владе Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република од 13. априла 1945, 5.7.1947.

¹⁰⁷⁷ Опширније: Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о превозу робе, 5.7.1947.

¹⁰⁷⁸ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹⁰⁷⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о трипартитном клирингу између Савеза Совјетских Социјалистичких Република, Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске, 22.8.1947.

¹⁰⁸⁰ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида.

¹⁰⁸¹ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

тражене „минималне количине“ за обезбеђење потреба југословенске индустрије.¹⁰⁸² Из наредне табеле се детаљније могу сагледати испоруке које је СССР извршио у току 1947. године на рачун Споразума од 5. јула.

-Табела бр. 27: Извоз из СССР-а у ФНРЈ на основу Споразума од 5. јула 1947, стање 1. јануара 1948. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰⁸³

Назив групе производа	Предвиђено за испоруку до 1. јануара 1948. на основу потписаних уговора	Испоручено/прешло границу	Процент извршења
Нафтни деривати	4.553,0	4.274,0	93,9
Црни метали и производи	3.307,8	2.108,7	63,7
Обојени метали и производи	1.573,7	982,5	62,4
Пољопривредне машине и опрема	28,6	71,0	248,2
Радиостаница снаге 150 квт	490,0	445,8	91,0
Индустријска опрема	132,7	73,3	55,2
Биоскопска опрема	39,1	0,8	2,0
Тврдо гориво	1.881,0	1.508,1	80,1
Руда мангана	228,2	232,5	101,8
Вештачка ђубрива	216,2	258,1	119,3
Памук	10.654,8	7.698,0	72,2
Папир и целулоза	3.599,3	2.977,0	82,7
Хемијски производи	515,3	278,6	54,1
Материјали техничког снабдевања	371,5	291,4	78,4
Каучук и гумарски производи	1.407,7	1.278,0	90,8
Разно семење	548,1	478,6	87,3
Лекови и медицински инструменти	160,0	85,7	53,5
Различити производи	134,7	160,3	119,0
Испоручени производи који нису били предвиђени Споразумом	1.356,5	1.060,2	78,1
Возарина и осигурање	279,5	279,5	100,0
УКУПНО	31.477,7	24.542,1	78,0

Из табеле се види да су совјетска „обједињења“ до краја године од робе у вредности 31.477,7 хиљада долара, испоручила 24.542,1 хиљаде, или 78% од вредности производа из потписаних уговора. Испоруке су вршене на основу 25 уговора закључених између совјетских и југословенских предузећа.¹⁰⁸⁴ Наспрам наведеног, југословенски извоз се спорије одвијао и испоруке ФНРЈ су – како су констатовали у Трговинском представништву СССР-а – „у току 1947. године систематски заостајале иза совјетских испорука“.¹⁰⁸⁵ У случају одређених производа, попут свињског меса, каустичне и калциниране сода, алуминијум оксида, цинковог праха, кудеље и кучине, радило се о недостатку „извозних вишкова“ (у неким случајевима је било јасно да се испоруке не могу извршити у току 1947, а у другим је југословенској страни било потребно додатно време да испита могућности).¹⁰⁸⁶ Део објашњења за

¹⁰⁸² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 30, Министр Внешней Торговли ФНРЮ Н. Петрович, Зам. Торгового Представителя СССР Васильеву, 14.2.1947; Исто, Л. 31, Зам. Торгпреда СССР в Югославии Васильев, Зам. Министра Внешней Торговли СССР Крутикову А. Д., 20.2.1947; Исто, Д. 2549, Л. 68, 66, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰⁸³ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1947. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 65–66, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.)

¹⁰⁸⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 63, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰⁸⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 43, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰⁸⁶ АЈ, 9–185, Министарство спољне трговине, Трговинском изасланству у Москви, 1.10.1947.

заостајање југословенског извоза налазио се и у споријем закључивању уговора за извоз робе из ФНРЈ. „По низу артикала предвиђених у извозној контингентској листи још нису закључени уговори, још нисмо успели да обезбедимо за извоз“ – жалио се средином новембра 1947. В. Жиберна, додајући: „Потребно је предузети све мере да дође до закључења свих још отворених позиција.“ Велики проблем на том плану је представљало „питање цена“.¹⁰⁸⁷ Шире посматрано, „питање цене“ је представљало „једну од главних потешкоћа, на коју се најлазило приликом вођења и склапања трговинских уговора“. Оно, дакле, није представљало сметњу само код уговарања југословенског, већ и совјетског извоза.¹⁰⁸⁸ Подаци о југословенском извозу у СССР извршеном до краја 1947, на основу Споразума од 5. јула 1947, могу се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 28: Извоз из ФНРЈ у СССР по Споразуму од 5. јула 1947, стање 1. јануара 1948. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹⁰⁸⁹

Назив	Јединица мере	Укупно предвиђено за извоз		За испо-	Испору-
		Количина	Износ	руку у 1947. години	чено у 1947. години
				Износ	Износ
„Црнкасти“ бакар ¹⁰⁹⁰	тона	3.500	1.575,0	–	647,4
Електролитни бакар	тона	200	102,0	102,0	102,0
Рафинисано олово	тона	21.000	7.560,0	4.410,0	4.410,0
Концентрат олова	тона	3.500	700,0	557,0	524,8
Антимон регулус	тона	470	352,5	202,5	202,5
Жива	тона	200	377,0	188,5	188,5
Концентрат цинка	тона	10.000	375,0	187,5	191,1
Концентрат бакра	тона	1.500	36,0	19,2	18,0
Пирит	тона	50.000	387,5	232,5	247,7
Барит у комадима	тона	8.000	160,0	100,0	22,0
Барит млевени	тона	1.500	56,2	37,5	15,0
Калцинирана сода	тона	2.300	230,0	–	–
Каустична сода	тона	4.850	727,5	–	–
Калцијум карбид	тона	4.500	427,5	249,1	200,9
Оловни минијум	тона	300	117,0	68,3	49,9
Цинково белило	тона	450	126,0	73,4	74,9
Цинков прах	тона	450	121,5	81,0	-
Сона киселина	тона	1.300	45,5	24,4	12,1
Суве земљане боје	тона	200	30,0	–	–
Алуминијум оксид	тона	500	25,0	–	–
Кудеља	тона	4.100	2.179,0	531,5	–
Дуван	тона	9.000	16.200,0	9.000,0	6.666,5
Храстов екстракт за штављење	тона	3.000	648,0	432,0	–

¹⁰⁸⁷ АЈ, 9–185, Трговински изасланик В. Жиберна, Помоћнику министра спољне трговине Б. Црнобрњи, 15.11.1947.

¹⁰⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁰⁸⁹ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1947. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 41–42, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.)

¹⁰⁹⁰ Судаћи према Протоколу од 5. јула 1947, у питању је био „бакар блистер“. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол уз Споразум о робном промету и плаћањима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 5.7.1947.)

Цигарет-папир (цигаретна хартија)	тона	600	881,3	514,0	332,8
Паркет	хиљада квадратних метара	450	1.575,0	–	–
Цемент	тона	20.000	250,0	–	–
Рафинисани шпиритус	тона	3.000	806,0	403,1	314,7
Вински дестилат	тона	5.000	6.650,0	3.990,0	1.826,5
Ракија	тона	2.000	1.580,0	1.185,0	326,6
Воћна пулпа	тона	5.500	735,0	198,3	198,3
Суве шљиве	тона	10.000	3.250,0	1.703,4	471,3
Суве јабуке и крушке	тона	500	125,0	–	–
Суве вишње	тона	300	65,0	–	–
Нељуштени ораси	тона	300	96,0	–	–
Црвена паприка (млевена)	тона	800	528,0	89,7	89,7
Семенски лук	тона	300	99,0	–	–
Лековите траве	тона	600	522,0	268,3	266,4
Алкалоиди опијума	килограма	300	103,0	51,4	51,4
Семење далматинског бухача	килограма	100	0,8	0,8	0,8
Свињско месо	тона	9.000	7.200,0	–	–
Различити производи	хиљада долара	–	500	47,1	–
УКУПНО	хиљада долара	–	57.524,3	24.947,5	17.451,8

Осим наведеног у табели, на рачун Споразума од 5. јула 1947. из Југославије у Совјетски Савез је извезено и плаћено слободном валутом, 4.300 тона олова, вредности 1.419,0 хиљаде долара.¹⁰⁹¹ Из табеле се види да је – иако уговор за испоруку црнкастог, блистер бакра није био потписан у току 1947. године – била испоручена једна количина овог производа.¹⁰⁹² Полазећи од количина које су – према закљученим уговорима – требале да буду испоручене до краја 1947. године, у Трговинском изасланству СССР-а су наводили да је југословенска страна извршила 70% обавеза. Наиме, од укупне вредности робе која је, према потписаним уговорима, требала да буде испоручена до краја 1947. године, од 24.947,5 хиљада долара, ФНРЈ је извезла робу у износу од 17.451,8 хиљада долара. Не само што је проценат извршених испорука по потписаним уговорима совјетске стране био већи, већ је СССР – као што смо видели – закључио извозне уговоре у доста већој вредности. Наспрам уговорених совјетских испорука у износу од 31.477,7 хиљада долара, потписани уговори за југословенски извоз у току 1947. обухватили су вредност од 24.947,5 хиљада долара. Наспрам вредности у току 1947. испоручене совјетске робе од 24.542,1 хиљаде долара, ФНРЈ је испоручила производе у износу од 17.451,8 хиљада долара (осим тога, југословенска страна је у току 1947. испоручила и поменутих 4.300 тона олова, али су ти производи плаћени конвертибилним валутама, а не совјетским испорукама робе).¹⁰⁹³ Имајући у виду свеукупну југословенско-совјетску робну размену, у Трговинском изасланству ФНРЈ су крајем 1947. наводили да „ове

¹⁰⁹¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 41, 46, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁰⁹² Исто, Л. 42.

¹⁰⁹³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2549, Л. 41–42, 65–66, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

године испоруке заостају од предвиђеног плана“. „Место да су испоруке већ извршене за око 60%, оне се крећу данас око 40 до 45%“ – констатовао је средином децембра 1947. В. Жиберна. Међутим, трговински изасланик ФНРЈ је додавао да је ситуација на том плану – у поређењу са 1945. и 1946. годином – била „многа повољнија“. ¹⁰⁹⁴

*

У периоду од 1945. до краја 1947. Совјетски Савез је био најзначајнији спољнотрговински партнер Југославије. ¹⁰⁹⁵ Робна размена Југославије и Совјетског Савеза је од успостављања сарадње 1945. до краја 1947. константно расла. ¹⁰⁹⁶ Како је констатовано у југословенским документима, све „до 1948[.] године обим размене се из године у годину повећавао“. ¹⁰⁹⁷ Међутим, погоршање југословенско-совјетских односа до кога је дошло почетком 1948. године, зауставило је тренд раста и непосредно се одразило на даље одвијање трговине између две државе. Почетак економског притиска на том плану везан је за неуспешну мисију Богдана Црнобрње у Москви (9. јануар–3. март 1948) и совјетско одустајање од вођења трговинских преговора за 1948. годину. ¹⁰⁹⁸ У вези са током и исходом мисије Б. Црнобрње у Москви, потребно је одговорити на низ питања: Како је дошло до пута помоћника министра спољне трговине ФНРЈ у Москву на преговоре? На какав начин су се одвијали југословенско-совјетски разговори о преговорима и протоколу о узајамним испорукама? Чиме је окончана мисија Б. Црнобрње у Москви? Шта је за југословенску страну значило одустајање од потписивања протокола о робној размени за 1948. годину?

Трговински изасланик ФНРЈ у Москви, Виктор Жиберна, је у извештајима из 1946. и 1947. као једну од највећих „потешкоћа“ у економским односима две државе наводио „неправовремено приступање преговорима и неправовремено закључивање споразума“. Упозоравао је на то да због „система планске привреде“ у СССР-у, коме је била подложна и спољна трговина, „да би могли задовољавати наше увозне потребе као и пласирати наш извоз потребно је да совјетски план о томе води рачуна“, тј. неопходно је било „правовремено предложити наш план размене“. ¹⁰⁹⁹ Имајући у виду „досадашњу праксу“, В. Жиберна је средином децембра 1947. указивао да је „у свим досадашњим преговорима Југославија [...] била она која је иступала као иницијатор за закључење Споразума о испорукама робе и на основу југосл. предлога вођени су преговори“ и да је „од југосл. предлога зависео [...] обим размене робе и треба признати да је совјетске страна до сада у главном прихваћала наше предлоге у погледу обима и номенклатуре размене“. На основу тога, В. Жиберна је саветовао да „југословенска страна треба према томе да предложи за следећи временски период свој предлог у погледу номенклатуре, обима и рокова испорука“, посебно истичући: „У циљу обезбеђења континуитета испорука овај предлог треба [да] буде предложен правовремено“. Имајући у виду „динамику“ преговора из претходних година, трговински изасланик је предлагао: 1) „да се с обзиром на то да важеће постојећег Протокола о испорукама робе истиче 31[.] маја 1948.г., приступи преговорима за закључење новог Протокола најкасније у марту 1948“; 2) „да се најкасније месец дана пре почетка преговора доставе совјетској страни ориентациони, а где је то могуће и специфицирани предлог узајамних испорука робе“; 3) „да наш предлог предвиди испоруке на што дужи рок јер то обезбеђује сигурност и стабилност, особито наших набавки које су за нас од највећег значаја. Мишљења смо да као најкраћи рок у том погледу треба да буде година дана.“ ¹¹⁰⁰ На основу сугестија трговинског изасланика, југословенска страна је још у децембру 1947, преко трговинског представника СССР-а у ФНРЈ И. Лебедева, покренула питање преговора о склапању протокола о узајамним испорукама за 1948. годину, као и питање

¹⁰⁹⁴ АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

¹⁰⁹⁵ Л. Я. Гибианский, *Советский Союз и Новая Югославия 1941–1947*, стр. 150.

¹⁰⁹⁶ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV.

¹⁰⁹⁷ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а. Садржај, 18.5.1955.

¹⁰⁹⁸ Овим питањем смо се детаљније бавили у следећем чланку: М. Ninković, „Misiја Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, str. 117–135.

¹⁰⁹⁹ АЈ, МСТ, ф. 184, Виктор Жиберна, Војиславу Срзентићу, 18.4.1946; Исто, Неколико начелних примедба на трговинске односе између Југославије и СССР-а у 1945/46 г., март 1947.

¹¹⁰⁰ АЈ, 9–185, Трговински изасланик, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

повећања испорука одређених производа преко количина договорених протоколом од 5. јуна 1947. Пошто совјетска страна није имала ништа против тога, у јануару 1948. у Москву је упућен Б. Црнобрња да „изврши све припремне радње, преда контингентне листе и утврди тачан дан доласка [југословенске – прим. М. Нинковића] делегације“.¹¹⁰¹

Одабир помоћника министра спољне трговине ФНРЈ Б. Црнобрње, једног од првих људи југословенског „спољнотрговинског апарата“ и „једног од зачетника југословенске економске дипломатије“, који је, по сведочењу М. Ђиласа, био „енергичан и вешт преговарач“ и уз то је знао руски језик и раније учествовао у преговорима са СССР-ом, говори о важности овог питања за Југославију.¹¹⁰² Б. Црнобрња је у Москву стигао 9. јануара 1948.¹¹⁰³ Пошто је по доласку „чекао“ и по питању спољнотрговинске размене¹¹⁰⁴ није имао значајније разговоре, по сведочењу М. Ђиласа „навалио је на мене да заједно с њим посетим Микојана“. Настojeћи да на овај начин што пре покрене разговоре, Б. Црнобрња се одлучио на овај чин имајући у виду и специфичну политичку „тежину“ М. Ђиласа, тада једног од водећих југословенских комуниста и члана Политбироа ЦК КПЈ. Речима М. Ђиласа, он је „настојао“ на овоме и „да би наши захтеви имали већу тежину и разговор већу ауторитативност“.¹¹⁰⁵ И документи потврђују ово верзију – извештавајући о првом састанку код совјетског министра спољне трговине Микојана, 19. јануара 1948, Црнобрња је наводио: „Овде нисам почињао разговоре ради тога што смо чекали долазак групе другова, која је била на путу, све до њиховог доласка“. Да је ово чекање било оправдано говори део извештаја у коме се за „вођу групе која је стигла“, тј. Ђиласа, каже да је „његово присуство“ на састанку са Микојаном „много помогло“.¹¹⁰⁶ Пре заједничке посете Микојану, Ђилас је, првог дана по доласку, на разговору код Стаљина 17. јануара 1948, осим Албаније и „војних“ тема, поменуо и „привредна“ пита-

¹¹⁰¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4323, Л. 21, Запись беседы Торгпреда СССР в Югославии Лебедева И. М. с Министром Внешней Торговли ФНРЮ М. Поповичем, состоявшейся 26 декабря 1947 г.; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 162, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Крутикова А. Д. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња состоявшейся 26 февраля 1948 года; АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 26 фебруара 1948. г. у Минвнешторгу.

¹¹⁰² Stanko Crnobrnja, „Bogdan Crnobrnja Tolja“, u: *Neočekivana promjena. Kako je stvoren Pokret nesvrstanih. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961. godine*, ur. S. Crnobrnja, Beograd 2016, str. 14; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 133; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2772, Л. 214, Краткие сведения о членах Югославской торговой делегации и экспертах, 5.4.1947.

¹¹⁰³ Тачан датум доласка Б. Црнобрње у Москву наводи се у документу Трговинског изасланства ФНРЈ у Москви из марта 1948. у коме се резимирају до тада урађене ствари по питању техничке помоћи СССР-а Југославији (АЈ, 9–188, Техничка помоћ – неколико података, 9.3.1948). У литератури се његов долазак у Москву погрешно помера чак за више од месец дана раније. Тако В. Дедијер, на основу *ed-memoara* који је Б. Црнобрња саставио 20 година касније за потребе писања „Изгубљене битке Ј. В. Стаљина“, наводи да је Црнобрња послат у Москву „почетком децембра 1947.“ (V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, str. 130; *Isti, Dokumenti 1948*, I, str. 189)

¹¹⁰⁴ Током готово двомесечног боравка у совјетској престоници (9. јануар–3. март 1948), Б. Црнобрња је поред најважнијег питања његове мисије – питања проширења спољнотрговинске размене и потписивања новог протокола – водио или учествовао у разговорима и преговорима и о потписивању споразума о техничкој сарадњи две државе, предаји додатне количине совјетских трофејних вагона Југославији (преко количина договорених споразумом од 23. августа 1947), набавци совјетских филмова, регулисање спорних „транспортних“ питања, структури робне размене са „совјетском окупационом зоном у Немачкој“, зајму у вредности од 60 милиона долара (у девизама или злату), разматрању питања „ликвидације“ југословенске задужености по „неробним плаћањима“ и питању продужења споразума „о међусобном стављању на расположење новчаних средстава за издржавање дипломатских претставништава, и о другим неробним плаћањима“.

¹¹⁰⁵ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 107; *Isti, Vlast i pobuna*, str. 133. Због присуства М. Ђиласа на два састанка са А. И. Микојаном у литератури се погрешно наводи да је он био на челу „југословенске делегације“ која је водила трговинске преговоре. (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, str. 203; С. Селинић, „Југословенско-совјетски преговори, децембар 1947–фебруар 1948. године. Прилог проучавању југословенско-совјетског сукоба 1948. године“, у: *Међународни научни скуп Браничево у историју Србије. Зборник радова III. Свеска 6*, уредник Драган Алексић, Пожаревац–Београд 2008, стр. 608; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 117.) Никаква делегација, као таква, заправо није постојала, а учествовање М. Ђиласа у разговорима се објашњава горе наведеним разлозима.

¹¹⁰⁶ АЈ, 9–190, Разговори у Москви, Б. Црнобрња, 20.1.1948.

ња. На тражење да у „следећој години“ Југославији буде испоручено „120 хиљада тона гвожђа“, Стаљин се сложио „да нам помогну“.¹¹⁰⁷

Са М. Ђиласом и амбасадором В. Поповићем, Б. Црнобрња је 19. јануара 1948. посетио А. Микојана. Из овог разговора се добро виде полазне основе обе стране, југословенски захтеви (и потребе које их мотивишу) за повећањем испорука одређених совјетских производа и склапање протокола о размени за 1948; и како је совјетска страна, односно совјетско Министарство спољне трговине, у односу на своје могућности, гледало на та питања. М. Ђилас је на почетку разговора изјавио да је за остварење петогодишњег плана за Југославију неопходно „ширење трговине са Совјетским Савезом“. Као жељу југословенске стране навео је да робна размена у 1948. буде у вредности од најмање 80 милиона долара „са обе стране“, у односу на 53 милиона долара у 1947. години. Говорећи о потребама југословенске привреде, Ђилас је истакао неколико ствари, од којих је најважнија била увоз „допунске количине“ црних метала, односно „металних сировина“ („сирово жељезо“, бродски лимови, црни и бели танки лимови, „профили“, „бетонско жељезо“ – арматура). Југословенска „металуршка“ индустрија није имала довољно различитих типова метала за „машиноградњу“, нарочито због тога што су 1947. године била „изграђене и пуштене у производњу 4 нове фабрике машина“, а у току исте године произведено је „само око 420.000 тона“ челика. Како нису успели покушаји да се до металних сировина дође из „Енглеске“ и Чехословачке, југословенска страна се надала да ће несклад између производње „црне металургије“ и производних капацитета и потребе „машиноградње“, успети да превлада увозом сировина из СССР-а. Осим „машиноградње“, велика количина метала је била потребна и за грађевинарство. Микојан је обећао да ће ово питање бити размотрено и да ће добити одговор „до конца недеље“. Притом је навео да „сирово жељезо могу дати, за бродске лимове ће се такође постарати да даду. Постоји могућност и испоруке црних танких лимова. Тешкоћа ће бити са бетонским жељезом, профилима и белим лимом.“ М. Ђилас је после разговора телеграмом јављао утиске за тражених 120.000 тона „гвожђа“: „Микојан је увече рекао да ће пола дати. Ја ћу тражити [поново] пријем код Микојана са Црнобрњом и Владом Поповићем и инсистирати на нашим захтевима. Мислим да ћемо ипак успети да помакнемо на 100 хиљада тона.“

Осим „металних сировина“, највише пажње је посвећено нафти и нафтним дериватима. Наводећи да су обустављене испоруке УНРЕ¹¹⁰⁸ које су покривале део југословенских потреба и да су „Енглези ускратили снабдевање бродова те ради тога тражимо 75.000 т мазута“, Микојану је предочено „да поред уговорених 80.000 т нафте и деривата тражимо допунску количину за 1948 год. од 255.000 т“. Микојан је одговорио да ће бити „тешкоћа са мазутом“. Осим тога, југословенски преговарачи су тражили и додатне количине памука (поред договорених 12.000 тона, тражена је још 21.000 тона), хемијских сировина (у вредности од 8 милиона долара), „кугеллагера“ – односно кугличних лежачева (до 100.000 комада) и гума за аутомобиле (62.000 комплета). Совјетски министар спољне трговине је за већину траженог одговарао да „могу дати“, остављајући да се прецизирају количине. Позитивно је одговорено и на југословенску молбу да се „сви уговорени метали испоруче у првом кварталу“. Ђилас је од Микојана тражио и „начелно мишљење“ по питању „могућности доласка око 10. фебруара о.г. југословенске трговинске делегације у Москву за трговинске преговоре о узајамним испорукама робе у 1948. години“. Према југословенским изворима Микојан је „на ово пристао“ и „сагласио се да трговински разговори почну око 10 фебруара“. И совјетска белешка са разговора ово потврђује: „Микојан је саопштио да он лично нема ништа против доласка трговинске делегације у фебруару“. Са друге стране, Микојан је скренуо пажњу на три питања: 1) незадовољавајући темпо испорука пре свега кудеље, али и калциниране соде; 2) високу цену каустичне соде; 3) да сву количину обојених метала намењену продаји за „слободну валуту“ Југославија продаје СССР-у. Питања која је поменуо Микојан, нам указују да совјетска стра-

¹¹⁰⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/651, Телеграм Милована Ђиласа, 19.1.1948; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 106, стр. 243.

¹¹⁰⁸ О испорукама УНРЕ Југославији, опширније: В. Petranović, „Pomoć UNRE Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, zbornik radova, 2, Beograd 1961, 163–224.

на у том тренутку у економским односима, посебно у „робној размени“, две државе није видела постојање већих проблема.¹¹⁰⁹

Пошто се Микојан сагласио да испоручи већину производа за које је југословенска страна показала интерес (остало је да се договоре количине), потом да у кратком, са југословенске стране предложеном, року отпочну преговори за склапање новог протокола за робну размену у 1948. години, а изашао је у сусрет и осталим југословенским молбама и захтевима, став југословенских преговарача је био: „Општи утисак након првог састанка јесте тај да разумеју наше потешкоће и требовања и да ћемо у многоме успети“.¹¹¹⁰ Јављајући министру спољне трговине о резултатима разговора код Микојана, Црнобрња је завршио телеграм са: „Мислимо да ће углавном све ићи.“¹¹¹¹ А Ђилас је телеграфисао: „Владо и Црнобрња кажу да је Микојан овог пута био мекши него иначе.“¹¹¹²

Два дана касније, 21. јануара, Црнобрња се срео са Микојановим заменицима Семичасновим и Борисовим. На овом „радном састанку“, који је трајао готово три сата, на првом месту су разматрана питања у вези са „транспортном робом морским путем“. Успутно су дотакнута и питања у вези са потписивањем „новог протокола о испорукама робе“. Договорено је да се делегати југословенских предузећа „што брже повежу са совјетским обједињењима у циљу разматрања спецификација и решавања текућих питања“; да се убрза издавање виза за тројицу делегата који су били спремни за долазак у Москву; и, најважније, Семичаснов се сагласио са „жељом“ коју је изнео Црнобрња – да се „испоруке неких производа почну реализовати не после 31. маја 1948. године, када се завршава важење старог Споразума, већ одмах после потписивања уговора“. Због великих унутрашњих потреба ФНРЈ, таква могућност „паралелно“ вршења робне размене у првој половини 1948. године – по Протоколу од 5. јула 1947. и по „новом протоколу“ – имала је за југословенску страну велики значај. Као и на претходном разговору дискусија и разматрање свих поменутих питања су били у духу узајамног разумевања, предусретљивости и добре воље да се нађу решења за спорне ствари.¹¹¹³

Недељу дана касније, 28. јануара, одржан је следећи састанак Црнобрње и Семичаснова. Иако је „тон“ разговора био непромењен, већ од овог састанка је совјетска страна почела са одуговлачењем одговора по битним питањима. На питање југословенског помоћника министра спољне трговине када се може очекивати одговор на питања „о узајамним испорукама за 1948“, која су постављена на састанку код Микојана, његов совјетски колега је одговорио да „Не може још дати одговор јер се питања још проучавају. Биће потребно још неколико дана да причекамо. Раде и припремају одговор на цео списак.“ И одговори на још нека важна питања су били у истом духу. Даљи развој преговора показује да је ово почетна тачка од које је кренуло непрестано, систематско совјетско одуговлачење преговора и избегавање да се „до даљњег“ дају конкретни одговори.¹¹¹⁴ Када се погледа „хронологија“ политичких односа две државе овај застој су, по свему судећи, узроковали југословенски потези, предузети без знања

¹¹⁰⁹ Опширније о састанку 19. јануара – РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 170–174, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. МИКОЯНА А. И. с представителем Югославского Правительства ДЖИЛАС М. от 19 января 1948г; АЈ, 9–190, Разговори у Москви, Б. Црнобрња, 20.1.1948; Исто, Белешка са састанка са Микојаном 19. јануара 1948; АЈ, КМЈ, I–3–b/653, Извештај помоћника министра спољне трговине ФНРЈ Б. Црнобрње о току преговора са СССР-ом, 3.4.1948.

¹¹¹⁰ АЈ, 9–190, Разговори у Москви, Б. Црнобрња, 20.1.1948.

¹¹¹¹ АЈ, 9–189, Тоља, Минполтрг – Министру, 20.1.1948.

¹¹¹² Препис овог телеграма М. Ђиласа у фонду Кабинет маршала Југославије је погрешно датиран. Вероватно при сређивању фонда, на њему је руком написан датум 21.2.1948. У том периоду М. Ђилас је већ био у Југославији. Садржај телеграма јасно показује да је у њему реч о састанку код Микојана 19. јануара, као и да је написан 20. јануара („Јуче смо ја, Владо и Црнобрња били код Микојана“). Послан је или примљен 21. јануара 1948. (АЈ, КМЈ, I–3–b/651, Телеграм М. Ђиласа, 21.1.1948).

¹¹¹³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 187–190, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР т. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња, состоявшейся 21 января 1948 года; АЈ, 9–189, Записник (са састанка у Минвнешторгу), 23.1.1948.

¹¹¹⁴ АЈ, 9–190, Белешка са састанка са Семичасновим 28.1.1948 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 175–178, Запись беседы заместителя министра внешней торговли СССР т. Семичаснова И. Ф. с заместителем министра внешней торговли Югославии г-ном Црнобрња, состоявшейся 28 января 1948 года.

Москве, према Албанији и, шире посматрано, позната изјава Димитрова од 17. јануара о федералном или конфедералном повезивању источноевропских држава (рачунајући и Грчку!) чим се за то створе услови.¹¹¹⁵

Наредни састанак Црнобрње и Семичаснова уследио је три дана касније, 31. јануара. На овом састанку настављено је са „одлагањем“ решавања најважнијег питања – Семичаснов је пренео: „Микојан изјавио да треба још мало причекати јер су количине које тражимо велике, много веће него што су они планирали“ и да треба све усагласити са „планским организацијама Совјетског Савеза“. Црнобрња је Семичаснову „нагласио“ да ће „благовремена испорука тих производа из СССР-а утицати на успешно извршавање народно-привредног плана ФНРЈ“.¹¹¹⁶

Последњег дана јануара Ђилас је из Москве телеграмом јављао Александру Ранковићу утиске за „војне“ и „економске“ преговоре: „Ствари су се овде развукле мало, иако су у почетку кренуле добро. Конкретан одговор нисмо ни по чему добили, иако општи изгледи нису слаби.“¹¹¹⁷ Међутим, управо у том периоду – крајем јануара 1948. године – дошло је до даљег погоршања прилика на релацији Москва–Београд.¹¹¹⁸ На састанку Црнобрње и Семичаснова последњег дана јануара, југословенски представник је замолио да Микојан прими Ђиласа „у понедељак јер би хтео што пре натраг“. Као теме за разговор Црнобрња је навео: „одговор на наш списак узајамних испорука, скраћење рокова по Кредитном споразуму и испорука вагона“.¹¹¹⁹ Заједно са Црнобрњом и амбасадором Поповићем, Ђилас је посетио Микојана 3. фебруара. На почетку кратког, петнаестоминутног, разговора Ђилас је рекао да је „циљ његове посете другу Микојану жеља да добије уколико је могуће одговор на питања која је он поставио у разговору 19. јануара 1948. г. о повећању робне размене за 1948. годину и могућности добијања из СССР-а у 1948. години совјетске робе потребне за испуњење петогодишњег плана Југославије“. Микојан је на ово рекао да „није спреман да дâ одговор на постављена питања и претпоставља да ови одговори могу бити саопштени гдину Ђиласу најраније кроз недељу дана“. Иако је имао план да се „што пре“ врати у Југославију, Ђилас је после оваквог одговора рекао да „разуме сложеност решавања питања“ и да ће се због тога „задржати у Москви још извесно време да би сачекао одговор пошто су питања проширења трговине са СССР-ом за Југославију веома важна“. Ништа боље одговоре Ђилас није добио ни по осталим питањима које је поставио – совјетски министар је одговарао да није упућен, ни надлежан да води такве разговоре. Поређење бележака два разговора Микојана и Ђиласа јасно показује колико су се много за две недеље изменили тон и држање Анастаса Ивановича према југословенским представницима.¹¹²⁰ „Било је очевидно“ – како се касније сећао Ђилас: „точкови совјетске машинерије укочени су према Југославији“.¹¹²¹

¹¹¹⁵ Опширније о југословенско-албанским односима у овом периоду, питању слања југословенске дивизије у Албанију и о изјави Димитрова од 17. јануара: А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011, стр. 295–312; Анатолий С. Аникеев, „Албанија в политике Югославии и СССР в первые послевоенные годы по советским дипломатическим документам“, у: *Ослобођење Београда 1944. Зборник радова*, гл. и одг. ур. А. Животић, Београд 2010, стр. 475–487; С. Селинић, *нав. дело*, стр. 601–607; *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, стр. 573–574; Л. Я. Гибианский, „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года“, *И, Славяноведение*, 3/1991, стр. 13–18.

¹¹¹⁶ Опширније о састанку Црнобрње и Семичаснова 31. јануара: АЈ, 9–190, Белешка са састанка са Семичасновим 31. I. 1948 године; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 3–5, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Црнобрња, состоявшейся 31-го января 1948 года.

¹¹¹⁷ АЈ, КМЈ, I–3–b/651, Телеграм Ђида, другу Марку, 1.2.1948.

¹¹¹⁸ Опширније: М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, стр. 126–127.

¹¹¹⁹ АЈ, 9–190, Белешка са састанка са Семичасновим 31. I. 1948 године; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 3–5, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Црнобрња, состоявшейся 31-го января 1948 года.

¹¹²⁰ Опширније о састанку М. Ђиласа и А. Микојана – РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 179–180, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. МИКОЈАНА А. И. с представителем Югославии г. ДЖИЛАС, 3 февраля 1948 года; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 111, стр. 247–248.

¹¹²¹ М. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 108.

Очекивано, после таквог разговора код Микојана и уз новонастале околности у југословенско-совјетским односима,¹¹²² уследио је општи „застој“. Ђилас је телеграмом 11. фебруара јављао Титу: „У вези с преговорима нема ничег нарочитог новог и зато вам нијесам ни јављао. Све стоји на мртвој тачци“, и: „ствар је у чекању по свим линијама“. Говорећи о застоју по питању „војних испорука“, Ђилас је навео: „Ја ћу сачекати Кардеља па ћемо ствар поставити код Молотова или Стаљина. То бих већ учинио да Кардељ није кренуо. Иначе Руси се могу изговарати да им захтјеви нису раније достављени на проучавање. Ја мислим да су они те ствари оставили да причекају. Разлози ми нису познати.“ Наведено се у потпуности може применити на економске односе. Резимирајући кратко ствари „У погледу трговине“, Ђилас је навео да су предали „захтјеви и понуде“, да је „поново био код Микојана с Црнобрњом“ и да је совјетски министар рекао „да је ствар у проучавању, да мора да иде у сједницу владе и да због тога морамо чекати још недељу дана“. Упркос Микојановим речима, Ђиласов утисак је био: „Ја не верујем да ће они одговорити кроз недељу дана, него још касније“. Члан југословенског Политбироа очигледно није телеграмом хтео да јавља све утиске и сазнања Ј. Б. Титу, па је – наводећи да се Коча Поповић враћа у Југославију – телеграм завршио са: „Разговарај с њим и Темпом о свему, па ће ти бити ствар јасна“.¹¹²³ Истог дана увече, југословенске (Ђилас, Кардељ и Бакарић) и бугарске представнике је у Кремљу примило совјетско руководство на челу са Стаљином. На састанку су критиковани одређени спољнополитички потези и иницијативе бугарских и југословенских комуниста (склапање југословенско-бугарског уговора, изјава Димитрова од 17. јануара и слање југословенске дивизије у Албанију) и као „главни закључак“ наведена „потреба сталног консултовања по свим питањима спољне политике“ са СССР-ом. „Дискусија је текла тако да нисмо могли поставити ни једно од наших економских питања“, јављали су југословенски руководиоци.¹¹²⁴

Један од кључних докумената који нам омогућава нијансиранији увид у питање одустајања од трговинских преговора за 1948. годину јесу „Питања за преговоре са замеником министра спољне трговине Југославије гдином ЦРНОБРЊОМ који се налази у Москви“ које је саставио И. Семичаснов (састављен 20.2, а заведен под 21.2.1948). Што се „узајамних испорука робе за 1948. год.“ тиче, наведено је да се у случају да Б. Црнобрња постави питање о датуму доласка југословенске трговинске делегације у Москву, укаже да је по важећем Протоколу остало да се испоручи совјетске робе у вредности од 26,8 милиона долара, односно југословенске у вредности од 31,7 милиона долара. Како су ове количине „значајне“, совјетски став је био да су обе стране дужне да предузму напоре да би испуниле своје обавезе у предвиђеном року (до краја маја 1948). Такође, наведено је да Министарство спољне тргови-

¹¹²² М. Ninković, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, str. 127–128.

¹¹²³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 112, стр. 249–250; АЈ, КМЈ, I–3–b/651, Телеграм Ђида, Титу, 11.2.1948.

¹¹²⁴ Опширније о састанку совјетске, југословенске и бугарске делегације у Москви, 10. фебруара 1948, о потписивању протокола о обавезним „међусобним консултацијама о свим важним међународним питањима“ између СССР-а и ФНРЈ 11. фебруара, сусретима Е. Кардеља и В. Молотова и дефинитивном скидању са дневног реда питања „зајма од 60 мил. долара у злату Југославији“ – *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 113–116, стр. 250–254; С. Селинић, *нав. дело*, стр. 603–607; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, I, str. 168–187; Isti, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 282–300; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 134–141; Isti, *Razgovori sa Staljinom*, str. 110–119; Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 111–120; L. Gibianskii, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10, 1998, pp. 112–113, 115–117, 128–134; Л. Я. Гибианский, „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, I, *Славяноведение*, 3/1991, стр. 12–23; Исти, „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, II, *Славяноведение*, 4/1991, стр. 4–36; Исти, „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, III, *Славяноведение*, 1/1992, стр. 42–56; Исти, „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, IV, *Славяноведение*, 3/1992, стр. 35–51; Георги Димитров, *Дневник (9 март 1933–6 фебруари 1949)*, София 1997, стр. 596–603.

не СССР-а „нема за сада прецизних података о извозним могућностима за целу 1948. годину, при чему се за такве производе као што су црни метали, памук и нафтни деривати, предвиђају велике тешкоће“. Због овога, наводи се даље, совјетско Министарство „сада нема могућности да води преговоре о додатним узајамним испорукама за 1948. годину“ и у вези са тим „питање о року доласка југословенске трговинске делегације треба размотрити накнадно“. Истакнуто је да таква „изјава“ није противречна условима Споразума о робном промету и плаћањима од 5. јула 1947, „у којем рок за усаглашавање додатних спискова [робе за узајамне испоруке] није одређен“.¹¹²⁵ Значај овог документа је што нам пружа увид у то како су људи из „економског апарата“ гледали на преговоре у овом периоду када је политика већ увелико узела маха. Да је политика однела „превагу“, говори нам то што се ови ставови знатно разликују у односу на оне изнете на првом састанку код Микојана. Од посебног значаја је то што је и овако, од стране политике, „обликован“ став људи из МСТ СССР-а 20/21. фебруара, наредних дана додатно поопштрен – одустало се од преговора у току 1948.

Пошто од разговора код А. И. Микојана 3. фебруара није било никаквог одговора са совјетске стране по питању повећања трговинске размене и потписивању новог протокола о робној размени за 1948, а прошло је готово 20 дана, амбасадор В. Поповић је са Б. Црнобрњом и В. Жиберном 21. фебруара посетио А. Д. Крутикова, „првог заменика Микојана“. На почетку разговора југословенски амбасадор је истакао „да се ствари не крећу са мртве тачке, да се није још приступило раду јер није дат принципијелан одговор совјетске стране“. На првом месту Поповић је тражио „одговор на наш предлог узајамних испорука до краја 1948.“, уз напомену да југословенску страну „нарочито [...] интересује одговор по металима“. Осим „црних метала“, посебно су поменути и памук, нафта и нафтни деривати, за које су тражене „допунске количине“ на разговору са Микојаном (19. јануара). „У име владе“, Микојанов заменик је рекао да су „простудирали“ југословенске захтеве и да „За сада за период трајања постојећег Протокола о испорукама робе ништа не можемо дати. Не може се рачунати на никакво повећање испорука више онога што је утврђено у уговорима.“ На питање да ли се може рачунати на „повећање испорука поменутих артикала после истека постојећег протокола који важи до 31. маја ов. год.“, Крутиков је рекао да „За следећу годину (уговорну) исто тако не можете рачунати на неке битне промене, на нека битна повећања“. Односно, како је Поповић телеграфисао Титу, да „не можемо рачунати у току једногодишњег периода 1948–1949 на већи обим размене по овим артиклима него што је био у току 1947–1948“. Са југословенске стране је истакнуто „шта за нас значи такав њихов поступак“ и затражено објашњење. И овом приликом је посебно наглашено питање „црних метала“, амбасадор је посебно питао „да ли су они (Совјети) водили рачуна о нашим потребама по металу и тачно изучили своје могућности испорука“. Крутиков је рекао „да су они дефицитни у овим артиклима и да их купују на трећим тржиштима“, да су „унутрашње потребе врло велике“ и да „нису додељени такви експортни фондови“. Напоменуо је и да „овај критеријум важи за све суседне земље којима се неће у овој години повећавати контингенте метала, памука и нафте“. Наводећи да „СССР сам купује метале“, Крутиков је навео да су Белгији продали жито за метал, а да су Румунији „доделили нешто више метала“, али су „од њих добили цеви за бушење нафте у којима влада велики дефицит“.

Питање доласка југословенске делегације, Крутиков је дочекао готово са чуђењем, наводећи да му „ништа [...] није познато о доласку делегације“. После подсећања југословенског амбасадора да је Микојана дао „сагласност“ и да је „шта више“ био одређен и „конкретан датум т. ј. око 10 фебруара“, као и да је југословенска делегација „већ предала визе на оформљавања“¹¹²⁶, Крутиков је рекао да ће се консултовати са Микојаном и ускоро дати

¹¹²⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4327, Л. 10–13, Вопросы к переговорам с находящимся в Москве Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном ЦРНОБРНЯ, И. Семичастнов, 21.2.1948.

¹¹²⁶ На југословенској страни је све било спремно за отпочињање преговора – Ј. Б. Тито је дао сагласност за састав делегације за преговоре који је 17. фебруара предложио министар спољне трговине Милентије Поповић. На челу делегације је требао да буде министар М. Поповић, а за „заменик шефа делегације“ одређен је Б.

одговор. Пропратна питања и начин на који их је В. Поповић постављао, пре одговора А. Д. Крутикова, као да говоре да је југословенска страна очекивала дуже одлагање почетка преговора: „Можда сматрате да сада није повољан момент за долазак наше делегације у Москву? Можда због других делегација које се сада налазе у Москви?“ Као да су се југословенски званичници помирили са дотадашњим развојем ситуације и очекивали дуже одлагање, као да им је једино било важно да се само „најхитније информишу“ у случају да је „дошло до промене“ у совјетској одлуци, него да инсистирају да преговори што пре почну. После разговора амбасадор Поповић је јављао Титу: „Очевидно они нису расположени да воде сада трг. преговоре са нама.“ Југословенска белешка са разговора и телеграм који је В. Поповић послао Титу, указују на то да је југословенске представнике више погодио негативан одговор по питању повећања робне размене, него неодређен одговор по питању почетка нових трговинских преговора.¹¹²⁷

Ако је питање повећања испорука производа који су били неопходни Југославији скинуто са дневног реда на састанку 21. фебруара, друго кључно питање Црнобрњине „мисије“ – да „изврши све припремне радње, преда контингентне листе и утврди тачан дан доласка [југословенске – прим. М. Нинковића] делегације“ – такође је резултирало негативним исходом пет дана касније, 26. фебруара. Тада је Крутиков, после консултације са Микојаном, саопштио Црнобрњи да се „ситуација изменила“, да совјетске „огромне унутрашње потребе не дозвољавају да у овој години повећамо наше експортне фондове“, да су „подробно изучили“ своје извозне могућности и „дошли до закључка да поред онога што је већ уговорено ништа више додати не можемо. Питање повећања обима наших узајамних испорука можемо размотрити тек за 1949. г. Према томе ми ћемо испунити обавезе које имамо на основу постојећег Споразума о узајамним испорукама и на основу Кредитног Споразума. Што се тиче испорука за 1949. г. разговарати ћемо касније.“ Саслушавши ово, Црнобрња је поново питао да ли се изјава о „немогућности повећања узајамних испорука“ односи и на другу половину 1948, додајући: „можда ће у другом полугодишту МСТ СССР моћи да издвоји додатну робу за трговину са Југославијом“. Крутиков је „још једном рекао“ да ни у другој половини године „неће имати могућности да повећају узајамне испоруке робе, преко количина предвиђених Споразумом од 5.VII.47 г“. После овако „изричитог“ понављања питања, Црнобрња је констатовао: „Ово значи да између нас у другој половини 1948. г. неће постојати Споразум о узајамним испорукама робе и да ће доћи до прекинућа у размени робе.“ Крутиков се држао аргументације изнете на претходном састанку – „да се испуњење постојећег Споразума одвија споро“ и да „ако продужимо таквим темпом Споразум ће се испуњавати још у току 10 месеци“, а навео је и да „осим тога [...] ми имамо по другим Споразумима разних обостраних обавеза тако да ће испорука међу нама ипак бити“. Црнобрња је подсетио на претходну „принципијелну сагласност министра Микојана“ и истакао да то доводи Југославију у „врло озбиљну ситуацију“ и „да смо просто изгубили два месеца у којима би били подузимали мере да смо знали за овакав њихов став“. Оспоравао је совјетски аргумент о кашњењу испорука, наводећи да су се југословенске испоруке значајно повећале у току јануара и фебруара (у вредности око 6 милиона месечно, у односу на дотадашњи просек од 3 милиона) и „да би оне биле још и веће да није било са Совјетске стране отказано неколико бродова“, да „баш овај час лежи у нашим лукама робе за неколико милиона долара и да чека на бродове које су Совјети дужни да даду“, да су „предузете све мере да буду темпи извоза појачани“, да „можемо гаранirati да ћемо све наше обавезе, са изнимком по кудељи, на време извршити“ и да „иза нашег предлога о проширењу размене стоји наша Влада која гарантује да ће све обавезе које примимо бити

Црнобрња. – опширније: АЈ, 50–64–139, 493–495, Решење о саставу делегације ФНРЈ за трговинске преговоре са СССР.

¹¹²⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 158–160, Запись беседы заместителя министра внешней торговли Союза ССР тов. Крутикова А. Д. с послом Югославии в СССР Г-ном Поповичем, состоявшейся 21 февраля 1948 г; АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 21 фебруара 1948. у Минвнешторгу, Виктор Жиберна, 23.2.1948; АЈ, 507/IX, 119/1–41а, Телеграм амбасадора В. Поповића, Ј. Б. Титу, 21.2.1948; АЈ, КМЈ, I–3–b/651, Телеграм амбасадора В. Поповића, Ј. Б. Титу, 22.2.1948; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 119, стр. 257–258.

извршене“. Уз „Питања за преговоре са замеником министра спољне трговине Југославије гдином ЦРНОБРЊОМ који се налази у Москви“, речи Крутикова „ево ја сам на пр. тек данас добио дефинитиван одговор по том питању. И ми нисмо знали раније да ћемо Вам дати такав одговор“, нам додатно потврђују да одлука о одустајању од трговинских преговора за 1948. није потекла из совјетског Министарства спољне трговине, већ је политика та која је пресудно утицала на економију. Речено у разговору и „потврдан“ одговор Крутикова на Црнобрњино питање „да ли се можемо вратити назад“, учинили су даљи боравак помоћника министра спољне трговине ФНРЈ у Москви сувишним. У наредним данима он је обавио још два састака – у ноћи 27. на 28. фебруара имао је дуг разговор са Семичасновом у вези са новим споразумом и различитим питањима у вези са „техничком помоћи“, а 2. марта је са Семичасновом и Борисовим разговарао о „транспортним питањима“, али је његов „основни циљ“ била „жеља да учини опроштајну посету пред одлазак“. Наредног дана, 3. марта 1948, Богдан Црнобрња је напустио совјетску престоницу и одлетео за Београд.¹¹²⁸

Какав је значај совјетско одустајање од повећања испорука и потписивања новог споразума имало за Југославију? Сву тежину новонастале ситуације Црнобрња је предочио на састанцима са Микојановим заменицима. Крутикову је 26. фебруара рекао: „Ми смо наш рад планирали у претпоставци да ћемо основне артикле као метале, нафтине деривате и памук купити код Вас. Ваш одговор који је дат тек данас доводи нас у озбиљну ситуацију јер смо у тој претпоставци чекали само оформљење и утврђивање количине а да у међувремену нисмо предузимали посебних корака да се обезбедимо на другој страни.“ Посебно тешка ситуација је била са недостатком нафтних деривата – „имамо по неким асортиментима залиха само на 15 до 30 дана“ – и претила је обустава „аутомобилског саобраћаја“; а недостатак памука је претио да изазове заустављање „текстилне индустрије“. Критично стање је било и са недостатком аутомобилских гума, папира, целулозе, кугличних лежачева и црних метала. Говорећи о „тешком стању“ у коме се ФНРЈ наша, Црнобрња је Семичаснову напоменуо како се „југословенска индустрија до сада базирала углавном на совјетским сировинама и да је сада за њих веома тешко да нађу друге изворе снабдевања и да је самим тим угрожено испуњење петогодишњег плана“.¹¹²⁹

Како су на југословенској страни гледали на совјетску одлуку? На проширеном заседању Политбироа ЦК КПЈ 1. марта 1948. констатовано је: „Односи између нас и СССР-а дошли су у ћорсокак у последње време.“ Совјетску одлуку „да не могу с нама правити трговински уговор у мају, већ можда у децембру“ Тито је окарактерисана са: „Врше [...] економски притисак на нас. Треба да издржимо тај притисак. Овдје се ради о независности наше земље.“¹¹³⁰ Иако је у наредном периоду на југословенској страни синтагма „економски притисак“ коришћена да се опишу различите мере у „хладном рату“ између две државе – од овог одлагања преговора до потпуне економске блокаде од стране СССР-а и „његових сателита“¹¹³¹ – због великих унутрашњих потреба ФНРЈ, претходне совјетске сагласности да се воде

¹¹²⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 149–154, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња состоявшейся 27 февраля 1948 г.; Исто, Л. 155–156, Запись беседы Зам. Министров Внешней Торговли СССР т. т. Семичаснова И. Ф. и Борисова С. А. с Зам. Министра Внешней Торговли Югославии г. Црнобрња 2 марта 1948 года; Исто, Л. 161–163, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Крутикова А. Д. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња состоявшейся 26 февраля 1948 года; АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 26 фебруара 1948. г. у Минвнешторгу; Исто, Белешка са састанка са Семичасновим одржаног 28. II. 1948; Исто, КМЈ, I–3–b/653, Извештај о току преговора са СССР-ом, Б. Црнобрња, 3.4.1948.

¹¹²⁹ АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 26 фебруара 1948. г. у Минвнешторгу; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 153–154, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња состоявшейся 27 февраля 1948 г.

¹¹³⁰ Опширније – *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, str. 236–247; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 121, стр. 260–264; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 303–308; Isti, *Dokumenti 1948*, I, str. 191–195; S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 25–27; M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 142–144.

¹¹³¹ АЈ, КМЈ I–3–b/673, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији, 30.8.1952.

преговори и последица које је одустајање од истих имало на југословенску привреду, можда је боље совјетски поступак назвати ударом. Јасна порука југословенском руководству се могла послати и извршити конкретан притисак и да се саопштило да ће се преговори водити по истеку важећег протокола или по његовој реализацији. Изјава Крутикова од 26. фебруара је била корак даље у односу на такав притисак.

Исход разговора Црнобрње и Крутикова изазвао је велику забринутост у југословенској престоници. Почетком марта у разговору са совјетским амбасадором, Ј. Б. Тито је покренуо питање у вези са изјавом А. Д. Крутикова, не кријући своје незадовољство. Амбасадор Лаврентјев је прибележио да је Тито покрећући ово питање био „видно узнемирен“, да је истицао да „југословенска влада не разуме зашто Совјетски Савез одбија да закључи трговински споразум са Југославијом, док истовремено са другим земљама СССР закључује такве споразуме“, да је више пута поновио „да је таква одлука Москве несхватљива“ и „неспојива са пријатељским односима две земље“ и да „нас такав однос према Југославији вређа“. Тито је навео да је оваква одлука посебно „нејасна“ због тога што је саопштена „југословенској делегацији након што је она два месеца боравила у Совјетском Савезу“. Истичући да је „Југославија била веран савезник Совјетског Савеза за време рата и да је у Југославији демократија учвршћена јаче но у другим земљама Источне Европе“, Тито је напоменуо да ће незаконљивање трговинског уговора између две државе „бити немогуће објаснити југословенском народу“. Напомињући да ће се „прекид трговине“ са СССР-ом „веома одразити на испуњење од стране Југославије петогодишњег плана“, Тито је истакао и да ће то „несумњиво [...] отежати Југославији обављање трговинских плаћања“, да ФНРЈ тако због недостатка „потребних девиза“ неће моћи да плаћа издржавање ученика у СССР-у и да ће морати да смањи њихов број; такође, поменуо је да ће ова одлука утицати и на „војне испоруке“, јер се „нафта и теретна возила за армију испоручују у складу са трговинским споразумом“. Тито је, говорећи да су можда у Москви „нечим незадовољни Југославијом“, истакао да „чак у истој породици долази до свађа између два брата“ и молио да се совјетска влада обавести о томе и да он овим „поставља ово питање званично“.¹¹³²

Уследила је преписка у којој је Молотов негирао истинитост тврдње да је Крутиков дао изјаву да до потписивања протокола о узајамним испорукама у 1948. години неће доћи, говорећи да се „очигледно, ради о неспоразуму или о клевети“. Министар иностраних послова СССР-а је навео и да рок споразума за 1947–1948. истиче 31. маја и „вероватно ће се до тада морати закључити нови споразум за 1948–1949. г.“¹¹³³ У одговору на ово Тито је навео да је југословенска страна извела закључак на основу извештаја заменика министра спољне трговине Црнобрње о разговору 26. фебруара и навео да „влада ФНРЈ са задовољством прима на знање Ваш телеграм у којем Ви изјављујете да је Совјетска влада спремна да закључи трговински протокол за период 1948–49.“. Тито је на крају додао да искључује сваку могућност да се радило о клевети, с обзиром на аргументе који су изнети, а заснивају се на Црнобрњином извештају.¹¹³⁴ Ово питање се помињало и у познатом писму од 27. марта које је ЦК СКП(б) упутио ЦК КПЈ и том приликом је негирана истинитост тврдње да је Крутиков дао изјаву која му се приписује („друг Крутиков категорички пориче оно што му се приписује“).¹¹³⁵ У одговору на ово, у писму од 13. априла 1948, југословенска страна је остала на свом становишту, а тачка на питање стављена је, једнострано, у писму ЦК СКП(б)-а од 1. маја 1948. када је, између осталог, речено: „Ми смо већ неколико пута објашњавали југословенским друговима да друг Крутиков одриче изјаву која му се приписује. Ми смо објашњавали такође да совјетска влада није поставила питање прекидања трговачких преговора и трговачких операција с Југославијом. Ми зато ово питање сматрамо исцрпљеним и немамо намеру да се више на њега враћамо.“¹¹³⁶

¹¹³² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 123, стр. 266–267.

¹¹³³ *Исто*, док. 124, стр. 268.

¹¹³⁴ *Исто*, док. 125, стр. 269–270.

¹¹³⁵ *Исто*, док. 132, стр. 284.

¹¹³⁶ *Исто*, док. 136, 144, стр. 295, 334.

Већ имајући само у виду систем одлучивања у Совјетском Савезу, субординацију и бирократизованост државног апарата, јасно је да Крутиков није могао тако нешто да изјави на своју руку, па после да негира. Ако је недоумице уопште могло бити, ово питање у потпуности разрешавају записници са разговора који у претходном периоду нису били коришћени у историографији. Југословенска и посебно совјетска белешка са разговора, недвосмислено показују да је Крутиков 26. фебруара изјавио да до преговора и закључења протокола о узајамним испорукама за 1948. неће доћи.¹¹³⁷ Због чега је онда совјетска страна негирала изјаву Крутикова? Можемо се сложити са мишљењем Чедомира Штрпца, који сматра да је порицање изјаве Крутикова „вероватно било мотивисано жељом да се са совјетске стране скине свака одговорност за погоршање совјетско-југословенских односа и да се за то [...] учини искључиво одговорним југословенско руководство“.¹¹³⁸ У прилог овоме говори и то што се совјетска страна у наредном периоду, када је сукоб увелико почео, држала „верзије“ догађаја према којој је „у марту о. г. с наше стране дата сагласност Југословенима за преговоре о узајамним испорукама робе у јуну месецу о. г., јер је 1. јуна истицао рок важења Протокола Споразума од 5. јуна 1947.“, а „Југословени су одустали од преговора за нови Споразум“.¹¹³⁹

*

Пошто до потписивања новог протокола у 1948. години није дошло, испоруке по Протоколу од 5. јула 1947. су током „Четрдесетосме“ чиниле основни део југословенско-совјетске робне размене. Укупна вредност испорука по овом Протоколу била је 78,0 милиона америчких долара, од чега је 34,5 милиона отпадало на испоруке из СССР-а у Југославију, а 43,5 милиона на југословенске испоруке Совјетском Савезу. У 1948. годину се ушло са негативним југословенским салдом од скоро седам милиона долара. Због тога што су југословенске испоруке касниле за совјетским, Трговинско представништво СССР-а је крајем 1947. године водило преговоре са Министарством спољне трговине ФНРЈ о провери тока извршења споразума узајамних испорука на дан 1. октобра 1947. Међутим, преговори по том питању су се одужили „кривицом југословенске стране“, како су сматрали у Торгпредству, и протокол о провери тока извршења споразума по наведеном датуму је био потписан тек у јануару 1948. Пошто у периоду до потписивања протокола југословенска страна није направила помак у испорукама, у Протоколу је било наведено да „југословенска страна није извршила своје обавезе“, нарочито у погледу испорука кудеље, калциниране соде, храстовог екстракта, прозорског стакла, барита, калцијум карбида, соне киселине, шпиритуса, винског дестилата и ракије, чиме је „нарушила услове једнакости испорука“.

Како би надокнадила заостатак, југословенска страна се обавезала да предузме адекватне мере за повећање испорука, као и да пре времена испоручи олово, црнкасти (блистер) бакар, антимонон, дуван и друге производе, да би до 1. фебруара 1948. изравнала испоруке. До почетка фебруара југословенска страна није успела да успостави „баланс“ у испорукама. То јој је пошло за руком тек почетком јуна када је успела и да премаши вредност совјетских испорука у вредности од једног милиона долара. На основу сагласности обе стране са испорукама се наставило и после 31. маја 1948, тј. после истека рока предвиђеног Протоколом од 5. јула 1947.¹¹⁴⁰ Због промењених политичких односа Москва није хтела више да допусти да вредност совјетских испорука премаши југословенске¹¹⁴¹ и у наставку године су помно пра-

¹¹³⁷ АЈ, 9–190, Белешка са састанка одржаног 26 фебруара 1948. г. у Минвнешторгу; РГАЕ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 161–163, Запис беседе Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Крутикова А. Д. с Заместителем Министра Внешней Торговли Югославии г-ном Црнобрња, состоявшейся 26 февраля 1948 года.

¹¹³⁸ Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, str. 90.

¹¹³⁹ РГАСПИ, Ф. 84, Оп. 1, Д. 32, Л. 88, А. Микоян, Сталину И. В., 24.7.1948.

¹¹⁴⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 73–74, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹¹⁴¹ Трговински изасланик ФНРЈ В. Жиберна је крајем марта 1948. јасно уочавао промене у држању совјетске стране. У вези са „стањем узајамних испорука“, В. Жиберна је 1. априла 1948. прибележио: „Из Београда немам о томе обавештења. Али предосећам да ћу скоро бити о томе обавештен од стране Руса, и да ће Руси званично опоменути нас и тражити избалансирање испорука. Изгледа да наша пасива расте. На састанку одржаном 30[.] марта у 'Експортљону' по питању испорука памука, директор конторе за памук г. Свидлер учинио је примедбу која ми изгледа, ако је повежем са ставом Минвнешторга у последње време, симптоматична. Свидлер није ком-

ћене југословенске испоруке и према њиховој вредности вршене совјетске. Због тога су совјетске испоруке у другој половини године (ако се изузме стање од 1. септембра) заостајале за југословенским.¹¹⁴² Темпо извршења испорука обе стране у току године, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 29: Извршавање узајамних испорука по Протоколу од 5. јула 1947, током 1948. године и салдо совјетске стране (износи су наведени у милионима америчких долара).¹¹⁴³

Датум	Испоручено из СССР-а у ФНРЈ	Испоручено из ФНРЈ у СССР	Салдо
1. јануар 1948.	24,3	17,4	+6,9
1. фебруар 1948.	28,9	24,6	+4,3
1. март 1948.	32,0	28,3	+3,7
1. април 1948.	39,4	33,1	+6,3
1. мај 1948.	42,4	38,4	+4,0
1. јуна 1948.	43,5	44,5	-1,0
1. јула 1948.	46,7	49,8	-3,1
1. августа 1948.	48,6	52,2	-3,6
1. септембра 1948.	57,0	56,7	+0,3
1. октобра 1948.	57,7	58,7	-1,0
27. децембра 1948.	59,0	61,2	-2,2

Као што се види из табеле, 27. децембра 1948, када је потписан Закључни протокол уз Протокол о узајамним испорукама од 5. јула 1947, вредност југословенских испорука је премашивала совјетске за 2,2 милиона долара. Споразумом између две стране одређено је да се тај износ искористи за делимичну отплату југословенских дугова, насталих „по нетрговинским плаћањима“. Као што је наведено извоз из Југославије у Совјетски Савез по Протоколу о узајамним испорукама из 1947. је износио 43,5 милиона долара, или тачније 43.492.000 долара. Укупан југословенски извоз у СССР током 1948. износио је 46.603.900 долара, што значи да је на Протокол од 5. јула 1947. отпадало 93,3% југословенског извоза. Осим тога, Југославија је на рачун отплате совјетских кредита у току 1948. испоручила робу у укупној вредности од 3.111.900 долара. За отплату „робног кредита“ од 8. јуна 1946. извезена је роба у вредности од 2.003.100 долара; на рачун отплате по Споразуму о продаји железничког возног

петентан да даје такве изјаве и избрбљао је оно што не би смео. Његова изјава своди се к следећем: 'Говори се да Југославија слабо испуњује своје обавезе према постојећем Споразуму, и да данас постоји доста велико дуговање. Говори се даље да је Југославија продала кудељу и соду коју би требало да испоручи СССР у друге земље тако да данас није у стању испоручити их и испунити своје обавезе према СССР-у'. То је речено узгредно. [...] Ако узмемо у обзир да о томе зна чиновник ранга Свидлера може се закључити да се о томе разговарало у Минвнесторгу и да су у вези тога дате извесне инструкције. Вероватно су преко Торгпредства већ предузете или ће бити предузете одговарајуће мере.' (АЈ, 9–188, PRO MEMORIA, 1.4.1948.) У наредном периоду совјетска страна је додатно заострила своје држање на том плану. В. Жиберна је средином маја 1948. на следећи начин коментарисао држање совјетске стране и заостајање југословенских испорука, које је – према подацима са којима су располагали у Трговинском изасланству – износило чак 12 милиона долара: „У току последњег месеца дошло је у развоју робног промета између нас и СССР-а до озбиљних догађаја и промена. Чињенице све више показују да је Совјетска Страна приступила и предузима конкретне мере, које иду за тим: 1/ да се постигне баланс код извршења текућих испорука, 2/ да се постигне и успостави општи баланс испорука који се пореметио због отказивања с наше стране неких позиција са наше извозне контингентне листе. [...] Совјетска Страна с обзиром на такво стање није спремна да сада преговара и закључује нове испоруке на терет Споразума о робној размени [...] укупна разлика у општем балансу узајамних испорука износи око 12.000.000 долара. [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] Ова разлика од 12 милиона долара у општем балансу испорука представља, по нашем мишљењу, основно питање у нашим актуелним економским односима са СССР-ом. За ову вредност треба да Југославија обезбеди нове испоруке робе да би се могао постићи баланс узајамних испорука. [подвучено у оригиналу, прим. М.Н.]“ (АЈ, 9–188, Трговински изасланик, Помоћнику министра спољне трговине Црнобрњи, 11.5.1948.)

¹¹⁴² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 73–74, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹¹⁴³ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1948. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 74, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

парка од 23. августа 1947. СССР-у је у току 1948. испоручена роба у вредности од 681.800 долара; и – на самом крају 1948. године – ФНРЈ је на основу Протокола од 6. септембра 1948, који је чинио прилог Споразуму о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од 30. јуна 1947, СССР-у, пре времена, испоручила робу у вредности 427.000 долара.¹¹⁴⁴

С обзиром на то да се југословенско-совјетска робна размена у току 1948, практично, одвијала на основу Протокола од 5. јула 1947, важно је размотрити следећа питања: Какве су биле разлике између листе југословенских производа за извоз (Списак бр. 2 Протокола од 5. јула 1947) и онога што је у пракси реализовано? Који су разлози утицали на кашњење извоза и одустајање од испоруке одређених производа? Шта је понуђено као замена за неиспоручене производе? У односу на Протокол од 5. јула 1947, на основу договора две стране, из извоза ФНРЈ је било искључено 4.000 кубних метара фурнира. На основу молбе југословенске стране, са списка за испоруку су скинути и 200.000 квадратних метара прозорског стакла, 935 тона соне киселине и 300 тона цинковог праха. Такође, још неки производи – из различитих разлога – нису могли да буду испоручени у потпуности или делимично (свињско месо, суве шљиве, воћна пулпа, суво воће, млевена паприка и други). Као замену за производе које није могла да испоручи, југословенска страна је предложила додатне количине производа у вредности од 3.965.900 долара (10.000 тона шећера, 860 тона семена сунцокрета и 2.250 тона маслиновог уља). На дан истека Протокола, 31. маја 1948, вредност потписаних уговора за југословенски извоз, износила је 52.098.700 долара. Од тог износа, били су испоручени производи у вредности од 44.569.300 долара, или 81,8%.

Како би обезбедила „баланс“ у испорукама, југословенска страна се сагласила са совјетском да испоручи додатне количине одређених производа преко количина предвиђених Протоколом од 5. јула 1947. У ове производе, вредности 9.027.300 долара, спадали су 3.500 тона олова, 100 тона антимоана, 50 тона живе, 10.000 тона пирита, 2.500 тона дувана и 2.500 тона (винског) дестилата. Имајући и ове додатне испоруке у виду, обавезе југословенске стране су 1. октобра 1948. износиле око 64.300.000 долара. Међутим, укупно је било закључено извозних уговора у вредности од 62.187.000 долара, од чега су реализоване испоруке у износу од 58.749.200. У односу на прву суму, проценат реализације износи 91,3%, а у односу на другу, по закљученим уговорима, 94,5%. На основу договора две стране, решено је да се испоруке од 1. октобра до 27. децембра 1948, такође, третирају као саставни део Споразума од 5. јула 1947. Током тог периода из Југославије је у Совјетски Савез испоручена роба у вредности од 2.482.500 долара. Када се све узме у обзир, из Југославије је у Совјетски Савез, по Протоколу од 5. јула 1947, до 27. децембра 1948. испоручена роба у вредности од 61.231.700 долара. Тај износ чини 95,8% од укупне вредности уговора потписаних између југословенских извозних предузећа и совјетских „обједињења“.¹¹⁴⁵ Номенклатура, вредност и проценат реализација југословенског извоза, детаљно се могу сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 30: Испоруке из ФНРЈ у СССР по Протоколу од 5. јула 1947, стање 27. децембра 1948. године (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹¹⁴⁶

Назив	Потписано уговора		Испоручено		Извршено у % у односу на потписане уговоре
	Испоручити 1948. год.	Укупно	1948.	Укупно	
МЕТАЛИ И КОНЦЕНТРАТИ	6.980,2	12.811,6	6.998,9	12.904,5	100,0

¹¹⁴⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 72, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹¹⁴⁵ Исто, Л. 70–71.

¹¹⁴⁶ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1948. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 67–69, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

Црнкасти бакар	1.578,0	1.578,0	930,6	1.578,0	59,0
Електролитни бакар	–	102,0	–	102,0	–
Рафинисано олово	4.484,5	8.409,4	4.484,5	8.409,4	100,0
Антимон регулус	228,0	430,5	229,9	432,4	100,5
Концентрат бакра	22,2	41,4	23,4	41,4	105
Концентрат олова	143,0	700,0	19,7	682,8	137,8
Концентрат цинка	187,5	375,0	185,8	376,9	99,6
Жива	293,1	481,6	293,1	480,6	100,0
Пирит	245,0	477,5	474,4	587,3	193,5
Барит у комадима	60,0	160,0	118,5	155,5	196,7
Барит млевени	18,7	56,2	61,7	61,7	328,9
Алуминијум оксид	–	–	–	–	–
ХЕМИЈСКИ ПРОИЗВОДИ	799,1	1.202,0	561,2	1.190,0	70,2
Калцинирана сода	115,0	115,0	115,0	115,0	100,0
Каустична сода	339,5	339,5	338,8	338,8	100,0
Калцијум карбид	178,4	427,5	236,4	427,9	132,6
Сона киселина	5,6	17,7	5,6	17,7	100,0
Цинково белило	52,6	126,0	51,1	126,0	97,0
Оловни минијум	48,7	117,0	67,1	117,0	137,8
Цинков прах	40,5	40,5	40,5	40,5	100,0
суве земљане боје	18,8	18,8	7,1	7,1	37,8
КУДЕЉА	1.681,5	2.213,0	2.213,0	2.213,0	131,5
ДУВАН	11.331,5	20.331,7	13.705,9	20.371,9	121,2
ХРАСТОВ ЕКСТРАКТ	216,0	648,0	408,4	408,4	119,5
ГРАЂЕВИНСКИ МАТЕРИ- ЈАЛИ	1.396,0	1.396,0	1.422,5	1.422,5	102,0
Паркет (храстов и буков)	1.076,0	1.076,0	1.102,5	1.102,5	102,4
Цемент	320,0	320,0	320,0	320,0	100,0
ВОЋЕ И ПОВРЋЕ	1.637,0	3.628,4	2.455,0	3.214,3	149,5
Воћна пулпа	798,7	997,0	551,2	749,5	69,2
Сува шљива	572,0	2.275,4	1.752,7	2.223,4	306,0
Црвена, млевена паприка	167,3	257,0	151,7	241,4	90,7
Семенски лук	99,0	99,0	–	–	–
Сушене јабуке и крушке	–	–	–	–	–
Суве вишње	–	–	–	–	–
Нељуштени ораси	–	–	–	–	–
ВИНА И ЖЕСТОКА ПИЋА	7.430,9	13.009,3	10.656,6	11.944,8	143,4
Шпиритус	793,9	1.197,0	905,7	1.138,8	114,0
Вински дестилат	6.230,0	10.220,0	8.685,4	9.413,9	132,5
Ракија	407,0	1.592,3	1.065,5	1.392,1	260,0
РАЗНИ ПРОИЗВОДИ	4.728,0	5.574,2	4.193,6	4.793,7	88,6
Цигарет-папир	367,0	881,0	579,2	912,0	158,0
Алкалоиди опијума	–	51,4	–	41,1	–
Лековите траве	–	280,0	–	225,4	–
Семе далматинског бухача	–	0,8	–	0,8	–
Шећер	1.350,0	1.350,0	1.339,5	1.339,5	99,2
Семе сунцокрета	163,4	163,4	145,2	145,2	88,8

Маслиново уље	2.452,5	2.452,5	1.734,6	1.734,6	70,6
Концентрат молибдена	52,0	52,0	52,0	52,0	100,0
Лампе за риболов	1,1	1,1	1,1	1,1	100,0
Разни производи за Бугарску ¹¹⁴⁷	342,0	342,0	342,0	342,0	100,0
Свињско месо	–	–	–	–	–
Испоруке по неизвршеним уговорима од 1.11.1947. по Споразуму од 8.6.1946. које су се вршиле у складу са Закључним протоколом од 14.2.1948.	749,8	749,8	442,2	442,2	59,0
Боксит	162,9	162,9	111,6	111,6	68,4
Вино	438,0	438,0	181,7	181,7	41,4
Трупци ораха	6,4	6,4	6,4	6,4	100,0
Паркет	142,5	142,5	142,5	142,5	100,0
Обрачун по узајамним испорукама на основу Споразума од 13.4.1945. и цена производа испоручених по Протоколу Споразума од 5.7.1947, а плаћених по Споразуму од 8.6.1946.	–	1.893,4	–	1.893,4	–
ВОЗАРИНА	434,7	434,7	434,7	434,7	100,0
УКУПНО	37.664,5	63.892,1	43.492,0	61.231,7	115,7

Из табеле се види да су најуспешније извршене испоруке следећих група производа: метала и концентрата, хемијских производа, грађевинских материјала, кудеље и дувана. Наспрам тога, нису биле реализоване испоруке свињског меса, алуминијум оксида, семенског лука, сушених јабука и крушака, сувих вишања, нељуштених ораха које југословенска страна није могла да реализује из два разлога. Суво воће и семенски лук нису могли да буду испоручени због недостатка ових производа у одговарајућем квалитету за извоз, а остала роба због недостатка извозних резерви. Пошто се југословенски предлог да у току 1948. испоручи 9.000 тона свињског меса показао нереалним, југословенска страна је предложила да уместо њега испоручи говеђе месо. Међутим, совјетска страна је због лошег квалитета говедине одбила да је увезе. Једна количина семенског лука била је припремљена за испоруку, али је због лошег квалитета одбијена. На незадовољавајући начин су вршене испоруке храстовог екстракта, маслиновог уља, воћне пулпе и сувих земљаних боја. Осим тога, незадовољавајућим темпом су се одвијале испоруке каустичне соде и кудеље, али су на крају године ипак успеле да се изврше.¹¹⁴⁸ За та два производа југословенска предузећа су се придржавала месечног плана испорука који је био усаглашен са совјетском страном. Међутим, у случају храстовог екстракта, за који је, такође, био направљен план месечних испорука, југословенска страна се није придржавала предвиђених рокова и због тога његове испоруке нису биле извршене на време. Југословенска страна је предлагала да се уместо њега испоручи одговарајућа количина олова, међутим Министарство спољне трговине СССР-а се није са тим сагла-

¹¹⁴⁷ У питању је била поменута роба коју је ФНРЈ, на основу Протокола о трипартитном клирингу, испоручила Бугарској, а Совјетски Савез је извршио плаћање. (АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.)

¹¹⁴⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 70, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

сило. У Трговинском представништву СССР-а су сматрали да хростов екстракт није испоручен због тога што његова производња у ФНРЈ није могла да покрије укупне домаће и извозне потребе, а крајем 1948. године и због тога што југословенска страна није желела да извози хростов екстракт, јер су југословенске испоруке биле веће од совјетских.¹¹⁴⁹

Што се маслиновог уља тиче, Југославија је била нека врста посредника између Италије и СССР-а. Југословенско предузеће Центропром је имало уговор са италијанским предузећем „Прима Спремитура“ од кога је добијало „неочишћено“ маслиново уље које је даље прерађивало и извозило у СССР. Међутим, Центропром није испоручио 660 тона уља образлажући то „немогућношћу испоруке“ и предложио је као надокнаду одговарајуће количине калцијум-карбида, олова и дувана. Са тиме се пак није сагласила совјетска страна, која је захтевала да се уместо маслиновог уља испоруче олово и антимон. На крају, нити је испоручено маслиново уље, нити иједан од производа који је требао да замени количину од 660 тона уља. Што се боја тиче, оне нису испоручене у предвиђеним количинама, јер југословенска предузећа нису располагала пигментом, који је ФНРЈ увозила. Количине воћне пулпе које је југословенска страна намеравала да извезе, биле су много веће. Међутим, велика количина пулпе је била ниског квалитета и није дошло до реализације испорука. Из табеле се види да је југословенска страна у току 1948. године са 115,7% извршила обавезе преузете уговорима између југословенских предузећа и совјетских „обједињења“. Такав проценат се објашњава тиме што је ФНРЈ у току 1948. била обавезна да испоручи велике количине производа које је није успела да извезе у току 1947. године. То се посебно односило на: антимон, концентрат бакра, концентрат олова, живу, калцинирану и каустичну соду, сону киселину, цинков прах, кудељу, цемент и суве шљиве.¹¹⁵⁰

Што се тиче совјетског извоза у ФНРЈ, он је – као што је већ поменуто – у току 1948. године вршен углавном по Протоколу од 5. јула 1947. У току године је била испоручена роба у вредности од 34.512.000 долара. Осим тога, у току 1948. је извоз из СССР-а у ФНРЈ вршен на основу три кредитна споразума. На основу „робног кредита“ од 8. јуна 1946. и инвестиционог кредита о испоруци индустријских постројења и уређаја од 25. јула 1947. били су испоручени производи у укупној вредности од 2.036.700 долара. На основу Споразума о продаји ФНРЈ железничког возног парка од 23. августа 1947. предани су вагони и локомотиве чија вредност је износила 5.488.300 долара. Када се сабере вредност робних испорука и три кредитна споразума, добија се износ од 42.037.000 долара, што значи да је на Споразум, односно Протокол од 5. јула 1947. отпадало 82,1% укупног совјетског извоза у току 1948. Према наведеном Протоколу, совјетска страна је, као што је већ поменуто, од почетка јуна 1947. до краја маја 1948. требала да испоручи робу у вредности од 54.389.300 долара. Према стању са краја маја 1948, били су потписани уговори за извоз робе у вредности од 54.371.500 долара, а испоручени су производи у износу од 43.477.500 долара, што је представљало реализацију од 80,4%.¹¹⁵¹

Пошто су се две стране сагласиле око тога да се испоруке продуже до 1. октобра 1948, обавезе совјетске стране су – рачунајући и памук – износиле око 64.300.000 долара. Значајна разлика у односу на претходно наведене цифре се објашњава тиме што је у другој половини 1948. потписан уговор о испоруци 8.000 тона памука. То је било знатно више у односу на Протоколом предвиђену вредност, јер је цена памука 1948. била знатно већа од цене из претходне године.¹¹⁵² Осим памука, на повећање опште суме совјетског извоза утицало је и то што су југословенска спољнотрговинска предузећа тражиле додатне испоруке, преко онога што је било договорено Протоколом од 5. јула 1947. Те испоруке су биле делимично испуњене крајем 1947. и почетком 1948. године. Укупно је на дан 1. октобра 1948. било потписано уговора у вредности од 64.703.900 долара, а испоручени су производи у вредности од 57.714.200 долара (89,2%). Пошто су у периоду до потписивања Закључног протокола совјет-

¹¹⁴⁹ Исто, Л. 66.

¹¹⁵⁰ Исто, Л. 66.

¹¹⁵¹ Исто, Л. 41.

¹¹⁵² Исто, Л. 41.

ске испоруке наставиле да се одвијају, обе стране су се сагласиле да се и оне урачунају у Протокол од 5. јула 1947. У том периоду, од 1. октобра до 27. децембра 1948, из Совјетског Савеза је испоручена роба у вредности 1.324.100 долара. То значи да је на рачун Протокола од 5. јула 1947. из СССР-а, укупно, била испоручена роба у вредности од 59.038.300 долара.¹¹⁵³ Преглед испоручених совјетских производа, са вредностима и процентима реализације, може се видети из следеће табеле.

-Табела Бр. 31: Испоруке из СССР-а у ФНРЈ на основу Протокола од 5. јула 1947, стање 27. децембра 1948 (износи су наведени у хиљадама америчких долара).¹¹⁵⁴

(Назив) групе производа	Потписано уговора		Испоручено		Извршено у % у односу на потписане уговоре
	Испоручити 1948. године	Укупно	1948.	Укупно	
Нафтни деривати	2.538,1	7.091,1	2.665,7	6.939,7	106,2
Црни метали и производи	3.493,7	6.801,5	3.896,4	6.005,1	111,2
Обојени метали и производи	363,8	1.937,5	1.173,6	2.156,1	322,7
Машине и опрема	2.554,5	3.244,9	1.820,7	2.411,6	71,3
Тврда горива	1.506,7	3.387,7	1.862,2	3.370,3	123,8
Руда мангана	20,6	248,8	16,3	248,8	79,3
Ћубрива	208,9	425,1	1.073	1.331,1	515,0
Памук	12.504,3	23.159,1	12.926,1	20.624,1	103,3
Папир и целулоза	1.799,7	5.399	2.519,8	5.496,8	140,1
Хемијски производи	497,2	1.012,5	1.355,7	1.634,3	273,0
Материјали техничког снабдевања	467,6	839,1	506,3	797,7	108,5
Гумарски производи	1.093,4	2.501,1	907,2	2.185,2	83,0
Разна семена	5,3	553,4	75,2	553,8	1.415,0
Лекови и медицински инструменти	129,1	289,1	93,5	179,2	72,4
Различити производи	5.271,8	6.483,5	2.274,5	3.479,6	43,2
Испоруке по неизвршеним уговорима на дан 1.11.1947, по Споразуму од 8.6.1946.	—	—	96,3	96,3	—
Возарина и осигурање	1.249,5	1.528,6	1.249,5	1.528,6	118,1
УКУПНО	33.704,2	64.902,0	34.512	59.038,3	102,4

Као што се може видети из табеле, обавезе совјетске стране које се односе на 1948. годину су за већину производа биле извршене преко 100%. Ово се објашњава тиме што је у току 1948. године из СССР-а у Југославију испоручен низ производа чије испоруке нису биле извршене у току претходне године у складу са планом и уговорима. Међу те производе спадали су нафтни деривати, црни и обојени метали, тврда горива, памук, папир и целулоза, хе-

¹¹⁵³ Исто, Л. 40.

¹¹⁵⁴ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1948. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 39, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

мијски производи и семена. У току 1948, али и када се посматра цео период од почетка важења Протокола, нису биле извршене испоруке опреме и уређаја, гумарских производа, лекова и робе која је била обухваћена ставком „различити производи“.¹¹⁵⁵

*

Као и по низу других питања и области југословенско-совјетске сарадње, прекретничка „Четрдесетосма“ се, као што смо видели, одразила и на робну размену. Током лета 1948. у југословенском спољнотрговинском апарату су сматрали да ће совјетска страна „стриктно извршити“ Протокол од 5. јула 1947. Совјетско држање је средином јула 1948. описивано на следећи начин: „Преузете обавезе на основу Протокола стриктно извршавају. Такав је њихов принцип у погледу међународних обавеза, јасно у колико и партнер извршава своје обавезе. [...] за сада неће разговарати о испорукама по којима Влада није преузела обавеза. Све испоруке које су до сада накнадно уговоране мимо контингентних листа сада о томе неће да разговарају.“ Што се тиче „будућег Протокола о узајамним испорукама“, на југословенској страни је средином 1948. године сматрано да „до преговора по том питању неће доћи пре јесени т. ј. све док садашње испоруке не буду завршене“. У контексту прилика које су владале средином 1948, али и даљег „развоја“ југословенско-совјетске робне размене, интересанто је погледати на какав начин су поједини званичници, који су се бавили тим питањима, „прогнозирали“ даље одвијање сарадње: „Мислим да ће у будуће ти односи што се самог извршења тиче носити строго пословни карактер. Мислим ту стриктно испуњавање обавеза са обе стране и у случају поремећаја примењивање санкција. То ће тражити са наше стране тачнијег извршавања трговачких уговора и гледати да не долази до већих пасивних салда. То ће имати и својих добрих страна јер код тога неће бити потребно пословну страну питања мешати са разним сентименталностима и позивањем на добре односе. Ти моменти су више кочили решавање питања него помагали. Свакако ћемо морати рачунати са тим моментима у нашим будућим односима са СССР. Да би дошло до прекида односно до неког већег кочења економских односа са СССР ја у то не верујем. Вероватно ће ти односи постати више пословнији, да ће они носити карактер чисте комерцијалне сврсисходности, да ће се одвијати у колико буду они повољни узајамно т.ј. за обе стране.“¹¹⁵⁶

Иако се одређене „прогнозе“ из цитираног писма касније нису потврдиле, може се рећи да је поменути „карактер чисте комерцијалне сврсисходности“ у потпуности дошао до изражаја приликом преговора за нови протокол о робној размени. Југословенска страна је тим преговорима хтела да приступи и раније, али је Министарство спољне трговине одлагало почетак. Разговори о том питању су требали да буду вођени у току маја 1948, међутим том приликом „није дошло до састанка“ – како су на југословенској страни наводили – „кривицом СССР-а“. Крајем септембра 1948. Министарство спољне трговине ФНРЈ се писмом обратило Министарству спољне трговине СССР-а и „предложило да се поведу разговори и утврде листе робне размене за 1949[.] годину“. Совјетска страна се у октобру сагласила са предлогом и југословенска трговинска делегација, предвођена министром спољне трговине Милентијем Поповићем, крајем истог месеца је допутовала у Москву. Преговори су трајали пуна два месеца (27. октобар–27. децембара 1948) и Протокол о узајамним испорукама робе за 1949. је био потписан на самом крају године.¹¹⁵⁷

На почетку преговора југословенска делегација је предложила „волумен размене“ који је био „незнатно већи“ у односу на 1948. годину и подразумевао је „стару структуру размене“. На основу тог предлога, обим испорука у току 1949. је требао да износи „приближно око 54 милиона долара“ и са совјетске, и са југословенске стране. Позивајући се на „касније отпочињање преговора“ и „оскудицу робе“ у СССР-у, совјетска страна је одбацила такав предлог. Министарство спољне трговине СССР-а је изнело свој предлог размене за 1949. годину, који је подразумевао знатно смањење југословенског извоза, уз бирање „само најважнијих“ производа („обојени метали, каустична и амонијачна сода, танин, кудеља и друго“) и то у ко-

¹¹⁵⁵ Исто, Л. 38.

¹¹⁵⁶ АЈ, 9–188, Писмо за друга Тољу, 12.7.1948.

¹¹⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

личинама које су биле дупло мање од предлога „делегације ФНРЈ“. Наспрам тога, у предлогу листе совјетског извоза били су „углавном“ изостављени производи који су били „најпотребнији“ ФНРЈ и на којима је југословенска делегација „инсистирала“ („бушаће гарнитуре за нафту, памук, ротациони реагенси, материјал за Југословенску Армију и слично“). Према предлогу совјетске стране обим робне размене две државе требао је да износи свега „око 16 милиона долара“. После увида у совјетски предлог, југословенски преговарачи су заузели следећи став: „пошто је совјетска делегација из првобитног југословенског предлога одабрала у погледу извоза из ФНРЈ само најконкурентније артикле то је југословенска делегација имала права, да из првобитног предлога одабере за увоз у ФНРЈ најважније артикле, а не да прихвати совјетски предлог увозне листе која није садржала неку битну робу (материјал за ЈА, бушаће гарнитуре)“.

Приставши на „совјетску листу извоза из ФНРЈ“, за шта су сматрали да је представљало „велико попуштање“ са њихове стране, због тога што се тако „високо конјуктурни артикли“ нису „никада“ продавали сами, већ заједно са другим, мање траженим производима, југословенски преговарачи су затражили промену „совјетског предлога листе за увоз у ФНРЈ“, на тај начин што би се у извоз СССР-а укључили „материјал за ЈА и друга важна роба“. Такав предлог је подразумевао да су из листе совјетског извоза били изузети одређени битни, али, ипак, „мање важни увозни артикли“. Међутим, Министарство спољне трговине се није сагласило са било каквим „изменама“, нити са „допунским листама“ за извоз у ФНРЈ. Југословенска страна, у том случају, није могла да пристане на совјетски предлог, због тога што је „то значило лишити земљу знатне количине најважнијих артикала на светском тржишту, а у замену не добити за нашу земљу неопходно важне артикле за извршење Петогодишњег плана и истовремено ослабити своју куповну снагу на осталим тржиштима“. Зауевши становиште да је за извоз „конјуктурних артикала – стратешких“ потребно куповати „само [...] високо вредну робу“, југословенски преговарачи су из предлога совјетске извозне листе одабрали „само артикле нужно потребне привреди ФНРЈ“. На основу тог принципа одабрани су совјетски производи у износу од око 6 милиона долара, што је значило свођење нивоа размене „на око 6 милиона долара са обе стране“.¹¹⁵⁸

Совјетска страна се сагласила са предложеним обимом размене и са предлогом листе извоза у ФНРЈ, али није пристала на „извршено смањење количине олова“ које је требало да буде испоручено СССР-у. „Упорно“ је захтевана испорука 10.000 тона олова, чија вредност је била „око 5 милиона долара“, што је било несразмерно у односу на укупну вредност извоза ФНРЈ која је требала да износи 6 милиона долара. Захтев за испоруком тако велике количине олова је објашњен „жељом совјетске владе“. Југословенска страна није могла да се сагласи са тим и преговори су ушли у „критичну фазу“. Уследили су „даљи разговори“ и питање је решено на тај начин што је „совјетска страна пристала на предложени југословенски предлог, с тим што је количина олова повећана од 3.600 тона на 4.500 тона“. Током преговора је разматрано и питање југословенских испорука робе за „неробна плаћања“, која су се највећим делом („око 80%“) односила на покривање трошкова „школовања југословенских и војних и цивилних студената“. Разговори о тим питањима су, такође, били праћени тешкоћама у вези са тумачењем „раније постигнутог усменог споразума“ према коме је Југославија требала да плаћа „50% трошкова за ове студенте“. Совјетска страна је, наиме, тврдила да је тај „усмени споразум ступио на снагу тек 1[.] јула 1947[.] године“ и да се не односи на „ранији период“, а југословенски преговарачи су сматрали да се договор односио „и на 1945[.] и 1946[.] годину“. У вези са тим, споран је био износ од „приближно 4,100.000 долара“, али је „после дугих дискусија“ усвојено југословенско гледиште и договорена је „листа робе“ којом је тај дуг ФНРЈ требао да се „ликвидира“. И у том случају је совјетска страна тражила „првостепене артикле“.

¹¹⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; „Потписан је трговински споразум за 1949 годину између СССР и ФНРЈ“, *Борба*, 1.1.1949, стр. 1.

Протокол о узајамним испорукама робе за 1949. годину, којим је предвиђена југословенско-совјетска робна размена у току 1949, као и регулисање обавеза ФНРЈ „по неробном основу“, потписан је 27. децембра 1948. у Москви. Протоколом је предвиђено смањење робне размене „на једну осмину у односу на размену у претходној години“. У совјетској штампи је такво смањење објашњено „непријатељском политиком југословенске владе према Совјетском Савезу која је учинила немогућим очување широке економске сарадње између СССР и Југославије“. Обе стране су требале да испоруче робу у вредности од око 6,4 милиона долара. Прецизније, југословенски извоз је требао да има вредност од 6.447.911 долара, а совјетски: 6.441.160 долара. Осим тога, ФНРЈ је у току 1949. требала да испоручи робу у износу од 8.674.592 долара, намењену „ликвидирању“ обавеза „по неробном основу“.¹¹⁵⁹ Структура совјетског извоза по Протоколу од 27. децембра 1948. била је следећа.

-Табела бр. 32: Структура и вредност извоза СССР-а према Протоколу од 27. децембра 1948. године (износи су наведени у доларима).¹¹⁶⁰

Група производа	Вредност у доларима	Процентуални удео у односу на укупну вредност совјетског извоза
Нафтни деривати	980.815	15
Црни метали	2.153.725	33
Рударски производи	433.000	7
Хемијски производи	1.404.020	22
Резервни делови за бушаће гарнитуре за нафту	1.463.600	23
УКУПНО	6.441.160	100

Наспрам наведеног, ФНРЈ је у току 1949. требала да испоручи СССР-у производе у следећој структури и износима.

-Табела бр. 33: Структура и вредност извоза ФНРЈ према Протоколу од 27. децембра 1948. године (износи су наведени у доларима).¹¹⁶¹

Група производа	Вредност у доларима	Процентуални удео у односу на укупну вредност југословенског извоза
Рударско-топионички сектор	3.513.150	55
Пољопривредни производи	2.191.161	38
Хемијски производи	317.000	5
Остало	126.000	2
УКУПНО	6.447.911	100

¹¹⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; Исто, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; „Потписан је трговински споразум за 1949 годину између СССР и ФНРЈ“, *Борба*, 1.1.1949, стр. 1; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 198, стр. 443–444.

¹¹⁶⁰ Табела је састављена на основу података из сумарног извештаја о економским односима две државе који је рађен на југословенској страни. (ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

¹¹⁶¹ Табела је састављена на основу података из сумарног извештаја о економским односима две државе који је рађен на југословенској страни. (ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

Осим наведеног, ФНРЈ је – ради регулисања обавеза „по неробном основу“ – у току 1949. требала да испоручи следеће.

-Табела бр. 34: Структура и вредност извоза ФНРЈ, према Протоколу од 27. децембра 1948, намењеног „ликвидирању“ дуга „по неробном основу“ (износи су наведени у доларима).¹¹⁶²

Група производа	Вредност у доларима	Процентуални удео у односу на укупну вредност југословенских испорука по наведеном основу
Рударско-топионички сектор	634.940	7
Пољопривредни производи	7.595.652	88
Остало	444.000	5
УКУПНО	8.674.592 ¹¹⁶³	100

*

Ако се оставе по страни југословенске испоруке робе вршене на рачун отплате совјетских кредита, може се рећи да се робна размена између ФНРЈ и СССР-а у току 1949. године одвијала на основу Споразума од 5. јула 1947, односно Протокола од 27. децембра 1948.¹¹⁶⁴ Када се посматрају укупне испоруке (заједно са отплатом кредита), вредност југословенског извоза у СССР је износила 9,7 милиона долара (од тога, 4,07 милиона долара је отпадало на узајамне испоруке). Поређења ради, током 1948. је из ФНРЈ у СССР испоручена роба у вредности од 46,9 милиона долара, од чега је на узајамне испоруке отпадало 43,8 милиона долара. Увид у наведене цифре показује размере драстичног смањења испорука из Југославије у СССР. Тај пад је био нарочито велики на плану узајамних испорука – док је општа вредност извоза 1949. износила 20,7% у односу на 1948, вредност југословенских испорука из 1949. је чинила свега 9,3% вредности извоза из претходне године. Са друге стране, из СССР-а је у ФНРЈ у току 1949. извожена роба само на основу протокола о узајамним испорукама (испоруке робе на основу кредита су биле прекинуте у току 1948) и то у вредности од 4,1 милиона долара. У току 1948. вредност совјетског извоза у ФНРЈ износила је 40,2 милиона, од чега је 32,2 милиона долара отпадало на рачун узајамних испорука. Процентуално, вредност укупног совјетског извоза 1949, у односу на претходну годину, износила је 10,2%, док је – ако се посматрају само узајамне испоруке – тај проценат био незнатно већи: 12,7%. Када саберемо наведене бројке, општа вредност размене за 1949. износила је 13,8 милиона долара, наспрам 87,1 милион 1948, што је било 6, односно 9 пута мање, ако се посматрају само износи узајамних испорука.¹¹⁶⁵

На основу Протокола од 27. децембра 1948. у току 1949. су извршене испоруке у укупном вредности од 10.520,6 хиљада долара. На рачун узајамне размене из СССР-а је, као што је наведено, испоручена роба у вредности од 4.162,3 хиљаде долара, а из Југославије у износу од 4.076,8 хиљада долара. Осим тога, за погашење дуговања по нетрговинским плаћањима ФНРЈ је испоручила робу у вредности од 2.281,5 хиљада долара.¹¹⁶⁶ На основу пода-

¹¹⁶² Табела је састављена на основу података из сумарног извештаја о економским односима две државе који је рађен на југословенској страни. (ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

¹¹⁶³ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а. У изворима се могу срести и друге бројке. На југословенској страни је навођено да је ФНРЈ за „покриће неробних плаћања“ требала да испоручи робу у вредности од 7,2 милиона долара. (АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида.) У извештају Трговинског изасланства СССР-а наводи се да је, по том основу, ФНРЈ у току 1949. требала да испоручи производе у износу од 6,9 милиона долара. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 61, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.)

¹¹⁶⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 64, 66, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹¹⁶⁵ Исто, Л. 63.

¹¹⁶⁶ Исто, Л. 62.

така Контролно-економског одељења Министарства спољне трговине СССР-а и Трговинског представништва СССР-а у ФНРЈ, темпо по којем су вршене југословенске и совјетске испоруке на основу Протокола од 27. децембра 1948. се графички може представити на следећи начин.

-Табела бр. 35: Упоредна вредност југословенских и совјетских испорука на основу Протокола од 27. децембра 1948. године (износи су наведени у хиљадама долара).¹¹⁶⁷

Датум	Испоручено из СССР-а у Југославију	Испоручено из Југославије у СССР
1. фебруар 1949.	4,7	19,2
1. март 1949.	14,6	25,6
1. април 1949.	456,0	1.385,7
1. мај 1949.	1.107,9	1.795,9
1. јун 1949.	1.513,0	2.122,8
1. јул 1949.	2.254,9	2.273,9
1. август 1949.	2.590,9	2.883,7
1. септембар 1949.	3.231,6	3.364,3
1. октобар 1949.	3.860,1	3.671,6
1. новембар 1949.	3.975,5	3.990,0
1. децембар 1949.	4.055,7	4.076,8
31. децембар 1949.	4.162,3	4.076,8

Када се упореде наведени износи, види се да је од почетка године до почетка октобра вредност југословенских испорука била већа у односу на совјетске. У Трговинском представништву СССР-а су „стално контролисали ток испорука“. Совјетска страна је почетком октобра дошла до позитивног салда захваљујући расформирању транспортних мешовитих друштава, ЈУСТЕ и ЈУСПАДА. На основу Протокола о њиховој ликвидацији, од 31. августа 1949, део совјетске опреме и резервних делова у вредности од 570,1 хиљаде долара, био је предан ФНРЈ, која је заузврат требала да испоручи робу у тој вредности и то по условима и на рачун Протокола од 27. децембра 1948. Пошто Југославија није вршила испоруке по том основу, дошло је до стварања позитивног салда у корист совјетске стране. У току октобра и новембра, поново је вредност југословенских испорука премашила износ совјетских, али овога пута незнатно. До тога је дошло јер је ФНРЈ у току октобра и новембра испоручила мање количине паркета и кудеље. Ипак, на крају године, 31. децембра 1949, на дан истека Протокола од 27. децембра 1948, совјетска страна је имала позитиван салдо у износу од 85,5 хиљада долара. Позитиван салдо је настао услед плаћања за испоручене совјетске филмове. Заправо, према подацима совјетског предузећа „Совекспортфилм“, „Југославија-филм“ је била дужна да на клириншки рачун за 1949. пребаци још 196,2 хиљаде долара. То значи да је укупан салдо требао да износи 281,7 хиљада долара у совјетску корист. Вредност југословенског дуга је значајно расла ако се у обзир узму и југословенске обавезе за неробна плаћања и отплату кредита. Према подацима Трговинског представништва СССР, ФНРЈ је – не рачунајући камате – у току 1949. по узајамним испорукама, неробним плаћањима и за отплату пристиглих рата за кредите, имала укупну задуженост, односно минус од 9.050,0 хиљада долара.¹¹⁶⁸

Због нарушених југословенско-совјетских односа, ФНРЈ је већ на крају првог полугодја 1949. почела да задржава испоруку најважнијих производа, на првом месту обојених метала, а од августа је готово у потпуности прекинула испоруке ка Совјетском Савезу. Током друге половине 1949. из Југославије су вршене испоруке само оних производа за које су била заинтересована југословенска предузећа, а који нису били тако потребни совјетској страни. Реч је о пириту, бариту, кудељи и паркету. Вредност испорука тих производа није била велика

¹¹⁶⁷ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1949. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 62, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.)

¹¹⁶⁸ Исто, Л. 61–62.

и углавном је вршена на рачун Протокола од 27. децембра 1948. У складу са тим, на основу предлога Трговинског представништва СССР-а крајем августа 1949. прекинуте су совјетске испоруке Југославији. Само је настављено са извозом совјетске литературе и периодике, као и са испорукама филмова.¹¹⁶⁹

Током августа се Трговинско представништво СССР-а обраћало Министарству спољне трговине ФНРЈ, настојећи да се обнове југословенске испоруке СССР-у како би се измириле обавезе ФНРЈ по неробним плаћањима и кредитима. Међутим, један од помоћника министра спољне трговине је изјавио да Југославија има примедбе на држање совјетске стране, посебно на: 1. задржавање испорука генератора и опреме за бушење из Аустрије од стране Совјетске администрације у Аустрији; 2. задржавање испорука из Совјетске зоне окупације Немачке; 3. незадовољавајући темпо испорука из СССР-а одређених производа, попут амонијум нитрата. По речима помоћника југословенског министра, Београд је сва та питања повезивао са испорукама СССР-у, због тога што је за задржавање испорука из Аустрије и Совјетске зоне окупације Немачке, сматрао одговорним Москву. На совјетској страни је такво југословенско држање посматрано као покушај да се одговорност за неизвршавање сопствених обавеза пребаци на СССР. У Трговинском представништву су сматрали да је прави разлог, заправо, одсуство жеље на југословенској страни да извршава споразумима преузете обавезе „у вези са непријатељском политиком, коју води садашња влада Југославије према СССР-у“. У прилог томе је навођено и југословенско одбијање да се потпише нови Протокол о испорукама робе СССР-у за период од 1. јула 1949. до 31. јуна 1950. ради делимичне отплате железничког возног парка преданог Југославији по Споразуму од 23. августа 1947, потом забрана југословенским предузећима да воде преговоре и потписују уговоре са совјетским „обједињењима“ за производе за које су цене и остали услови били већ усаглашени, избегавање преговора за закључивање новог Протокола о испорукама СССР-у ради делимичне отплате кредита од 30. јуна 1947, раскидање уговора о приказивању совјетских филмова у Југославији и захтев да се тај уговор замени уговором о продаји совјетских филмова у 1950. години, као и одустајање од потписивања уговора о продаји совјетске литературе Југославији у 1949. години.¹¹⁷⁰

Што се тиче југословенских испорука, према подацима са којима су располагали у Трговинском представништву СССР-а, ФНРЈ је на основу Протокола од 27. децембра 1948. у току 1949. требала да извезе робу у вредности од 8.270.000 долара. Током године су били закључени уговори за испоруке у вредности од 6.690.100 долара, а реализовано је 4.076.800 долара. Процентуално посматрано, то значи да је било извршено 49,2% од укупно предвиђених обавеза Протоколом, односно 60,7% обавеза у односу на потписане уговоре. Треба поменути да је у наведени укупан износ, од 8.270.000 долара, била укључена и вредност од 1.200.000 долара, на који се југословенска страна обавезала како би покрила увоз совјетске литературе и филмова, као и 570.100 долара чиме је требало компензовати вредност опреме и материјала који су предани југословенској страни приликом ликвидације транспортних мешовитих друштава.¹¹⁷¹

Уговори су били потписани практично за све производе са Списка број 2 Протокола од 27. децембра 1948, осим за цинк (југословенско предузеће „Југометал“ је совјетском „Разноимпорту“ изјавило да се цинк не извози и одбило да води преговоре). Што се тиче наведених 1,2 милиона долара којим је требало покривати вредност увезене совјетске литературе и филмова, потписан је био само уговор о извозу паркета. Осим тога, Југославија је требала да измири преузете обавезе и извозом дувана, рафинисаног шпиритуса и винског дестилата, али уговори о њиховом извозу нису били потписани. За дуван је Генерална дирекција дувана одбила да води преговоре и уопште није одговорила на молбу да достави спецификације дувана предузећу „Разноекспорт“. Што се тиче шпиритуса, преговори нису уродили плодом, због тога што стране нису успеле да се договоре по питању цене. За вински дестилат уговор

¹¹⁶⁹ Исто, Л. 61–60.

¹¹⁷⁰ Исто, Л. 59–60.

¹¹⁷¹ Исто, Л. 54, 56, 58.

није био потписан, јер совјетски „Експортхлеб“ није дао сагласност за његов увоз. По Протоколу од 31. августа 1949. о ликвидацији ЈУСТЕ и ЈУСПАДА, Југославија се обавезала да покрије наведени износ од 570.100 долара, извозом олова, бакра, кудеље, каустичне соде, рафинисаног шпиритуса и паркета. Количине су требале да се усагласе на преговорима између Трговинског представништва СССР-а и Министарства спољне трговине ФНРЈ. Међутим, када се Трговинско представништво у октобру 1949. обратило Министарству са предлогом да почну разговоре и изнело свој предлог о количинама наведених производа, није добило одговор.¹¹⁷² Укупан југословенски извоз у СССР, на основу Протокола од 27. децембра 1948, може се сагледати из наредне табеле.

-Табела бр. 36: Испоруке робе из Југославије у СССР по Протоколу од 27. децембра 1948, стање 31. децембра 1949. године (износи су наведени у хиљадама долара).¹¹⁷³

Назив	Јед. мере	Предвиђено Протоколом	Потписано уговора		Испоручено	
			Количина	Износ	Количина	Износ
Рафинисано олово	тона	4.500	4.500	2.261,2	2.100	1.055,2
Антимон регулус	тона	300	300	256,5	149	127,5
Жива	тона	200	200	406,0	20	40,6
Бизмут	тона	15	15	75,0	–	–
Цинк	тона	300	–	–	–	–
Пирит	тона	50.000	50.000	515,0	50.000	515,0
Каустична сода	тона	2.000	2.000	210,0	1.796	188,5
Калцинирана сода	тона	2.000	2.000	97,0	1.442	69,9
Кудеља	тона	4.500	4.500	2.494,0	3.318	1.798,3
Храстов екстракт за штављење	тона	500	494	125,4	494	125,4
Паркет	хиљада квадратних метара	100	100	250,0	68	156,4
Дуван	тона	100	–	–	–	–
Рафинисани шпиритус	тона	500	–	–	–	–
Вински дестилат	тона	600	–	–	–	–
УКУПНО	хиљада долара	8.270,0	–	6.690,1	–	4.076,8

Посматрајући проценат, по вредности, испоручене робе у односу на укупне обавезе – 49,2%, али и проценат извршења у односу на потписане уговоре – 60,7%, можемо констатовати да југословенска страна није извршила преузете обавезе на задовољавајући начин. Као што се из табеле може видети, у потпуности су биле извршене једино испоруке пирита и храстовог екстракта. Испоруке каустичне и калциниране соде, кудеље и паркета су биле извршене у количинама и процентима који су били нешто мањи од предвиђених (62–90%). А далеко лошије су реализоване испоруке обојених метала – мање од 50%, док за поједине, као што су бизмут и цинк, нису ни отпочеле. Испорука обојених метала је задржавана намерно са југословенске стране, која је то образлагала неиспоручивањем из СССР-а руде мангана и амонијум нитрата. Као што је поменуто, нису вршене ни испоруке за надокнаду вредности опреме

¹¹⁷² Исто, Л. 53.

¹¹⁷³ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1949. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 52, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.)

и материјала преданих Југославији при ликвидацији ЈУСТЕ и ЈУСПАДА, а осим паркета није ништа друго испоручено за надокнаду увезене совјетске литературе и филмова.¹¹⁷⁴

Као што је већ наведено, у току 1949. је из СССР-а у Југославију, по Протоколу од 27. децембра 1948, извезена роба у вредности од 4.162.300 долара. У тај износ су укључени и вредност испоручене литературе (106.200 долара) и совјетских филмова (729.200 долара), као и вредност опреме и резервних делова преданих Југославији при ликвидацији ЈУСТЕ и ЈУСПАДА (570.100 долара). Поређења ради, у току 1948. је из СССР-а у Југославију извезена роба у вредности од 40,2 милиона долара (од чега је 32,2 милиона отпадало на узајамне испоруке).¹¹⁷⁵ Детаљнији преглед номенклатуре, обима и вредности совјетских испорука се може видети из наредне табеле.

-Табела бр. 37: Испоруке из СССР-а у ФНРЈ по Протоколу од 27. децембра 1948, стање 31. децембра 1949. године (износи су наведени у хиљадама долара).¹¹⁷⁶

Назив групе производа	Јед. мере	Предвиђено Протоколом	Потписано уговора		Испоручено	
			Количина	Износ	Количина	Износ
Деривати нафте	тона	24.000	24.000	1.002,0	15.243	642,4
Црни метали и производи	тона	7.250	6.985	1.598,0	3.060	719,6
Крупни антрацит	тона	15.000	14.763	266,0	14.763	266,0
Руда мангана	тона	5.000	5.000	166,0	2.500	85,0
Ђубрива	тона	19.650	19.650	1.195,0	13.910	709,0
Хемијски производи	тона	445	445	230,8	324	175,9
Резервни делови за комплете за бушење и друга опрема	хиљада долара	1.470	—	743,0	—	136,4
Опрема и резервни делови предани Југославији приликом ликвидације ЈУСТЕ и ЈУСПАДА	хиљада долара	570,1	—	570,1	—	570,1
Уплате „Међународној књизи“	хиљада долара	400	—	106,2	—	106,2
Уплате „Совекспортфилму“	хиљада долара	800	—	792,2	—	729,2
Разни производи	тона	2.630	—	—	—	—
Возарина	хиљада долара	-	—	22,5	—	22,5
УКУПНО	хиљада долара	8.270,0	—	6.628,8	—	4.162,3

Из табеле се види да је укупан износ совјетске робе био 8,27 милиона долара. Осим робе предвиђене за извоз Списком број 1 Протокола од 27. децембра 1948, чији износ је био 6,5 милиона долара, у суму су урачунати и вредност совјетске литературе и филмова (1,2 милиона долара), као и вредност опреме и резервних делова преданих Југославији после ликвидације

¹¹⁷⁴ Исто, Л. 51.

¹¹⁷⁵ Исто, Л. 20.

¹¹⁷⁶ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1949. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 18, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.)

ЈУСТЕ и ЈУСПАДА (570.100 долара). Током 1949. су били закључени уговори о испорукама робе из СССР-а у ФНРЈ у вредности од 5.223.300 долара. Када овој бројци додамо вредност робе предате Југославији после ликвидације ЈУСТЕ и ЈУСПАДА, као и вредност испоручене совјетске литературе и филмова, добијамо цифру од 6.628.800 долара. У односу на тај износ, наведена цифра од 4.162.300 долара, чини 62,8%. Ако се пак рачуна проценат извршења у односу на робу предвиђену за испоруку Списком бр. 1 Протокола од 27. децембра 1948, добија се бројка од 50,3%. Тај проценат није био већи због тога што су у септембру прекинуте испоруке совјетских производа у Југославију. На совјетској страни су прекид објашњавали реакцијом на то што су југословенска предузећа од 1. августа 1949. престала да допремају робу у луке за испоруку у СССР. Због тога је Трговинско представништво предложило Министарству спољне трговине СССР обуставу совјетских испорука. Међутим, предузећа „Сојузнефтекспорт“, „Промсирјеимпорт“ и „Сојузпромекспорт“ су наставила да врше испоруке и током августа, све до почетка септембра 1949.¹¹⁷⁷ На југословенској страни су пак наводили да је „роба од стране СССР-а у најминималнијим количинама испоручивана [...] све до новембра месеца 1949[.] године, када се апсолутно престало са сваком даљом испоруком“.¹¹⁷⁸ У периоду после почетка септембра 1949. вршила се испорука совјетских филмова, периодике и литературе,¹¹⁷⁹ а могуће је да су тада пристигле и поједине заостале испоруке неких других производа. У сваком случају, током последњих месеци 1949. дошло је до потпуног, како се касније испоставило, вишегодишњег прекида југословенско-совјетске робне размене.¹¹⁸⁰

Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?

После ширења политичког утицаја на земље Источне Европе, СССР је са њима развио разноврсну економску сарадњу, која је – осим трговинске, робне размене – обухватала и оснивање мешовита друштва,¹¹⁸¹ пружање различитих видова техничке помоћи и одобравање робних кредита.¹¹⁸² Када је о кредитима реч, новчани зајмови нису долазили у обзир, због тога што је „прва земља социјализма“ оскудевала у иностраним, конвертибилним валутама. У вези са тим, трговински изасланик В. Жиберна је реферисао: „Совјетски систем спољно-трговинске политике базира се на систему компензација. Сматрамо да ово начело код израде плана размене не би смело бити руководеће и да можемо рачунати и са алтернативом да добијемо у СССР кредит. Код данашњег стања и принципа совјетске валутне политике, који се у будућности како изгледа неће променити, овај кредит представљао би робни кредит.“ Иако је питање добијања робног кредита још 1944. покренуо Моша Пијаде, а трговински изасланик наредне године предочио могућност склапања једног кредитног аранжмана тог типа, први такав споразум између Југославије и Совјетског Савеза био је закључен средином 1946. године.¹¹⁸³ После Споразума о робном кредиту, закљученог 8. јуна 1946, две државе су током

¹¹⁷⁷ Исто, Л. 19–20.

¹¹⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹¹⁷⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 60, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹¹⁸⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹¹⁸¹ О југословенско-совјетским мешовитим друштвима опширније у поглављу „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'“.

¹¹⁸² Коментаришући економске односе СССР-а са овим земљама, међу којима се нашла и Југославија, трговински изасланик ФНРЈ В. Жиберна је написао да „економски односи СССР-а са источноевропским земљама у послератном периоду узимају врло широке облике и прелазе преко односа чисто трговинске размене робе. Учествовање совјетског капитала у привредама источно-европејских земаља у облику мешовитих друштава, давања техничке помоћи, размене специјалиста-техничара, давање робних кредита, све су то моменти, који широко прелазе уобичајене односе размене робе и који се по први пут појављују у историји совјетске спољне трговине. Сви ови моменти заједно, данас су специфични само у односима између СССР-а и источно-европејских земаља.“ (АЈ, 9–185, Критички преглед спољне трговине СССР-а за 1945/46 г, март 1947; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 502–503.)

¹¹⁸³ АЈ, 9–184, Трговински изасланик, Министарству трговине и снабдевања. Управи спољне трговине – Извештај о раду и текућим питањима, 24.10.1945; ДА МСП, ПА, 1952, СССР, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски

лета 1947. закључиле још три кредитна аранжмана: 1) Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ (30. јун 1947); 2) Споразум о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа (25. јул 1947); 3) Споразум о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен (23. август 1947).¹¹⁸⁴

Укупна вредност наведена четири кредита износила је око 232 милиона долара.¹¹⁸⁵ Износи аранжмана су се кретали од 9 милиона за „робни кредит“ од 8. јуна 1946, преко процењене вредности од око 10 милиона долара за железнички возни парк који је требао да буде предан ФНРЈ на основу Споразума од 23. августа 1947, до 78 милиона долара за наоружања и опрему из „Војног споразума“, односно 135 милиона долара за инвестициони кредит од 25. јула 1947. Камата је била изузетно ниска: за „кредит за наоружање“ износила је 2%, а за остале аранжмане 3%. Рок отплате се кретао од, минималних, пет година за „робни кредит“ (1948–1952) и Споразум о продаји железничког возног парка (1948–1953), преко седам година за инвестициони кредит (1950–1956), до 10 година за „Војни споразум“ (1949–1958). Пошто је почетак отплате кредитних аранжмана био померен (испоруке по „робном кредиту“ су требале да се изврше до 1. априла 1947, а отплата је требала да почне од 1948; предаја наоружања и војне опреме је требала да се изврши до краја 1947, а отплата је почињала 1949; отлата инвестиционог кредита, који је закључен средином 1947, требала је да почне 1950. године; предаја вагона и локомотива је требала да се изврши до 1. децембра 1947, а отплата је почињала 1. јула 1948), наведени рокови отплате су били утолико повољнији.¹¹⁸⁶

Као и у осталим облицима економске сарадње, током преговора за склапање поменутих кредитних аранжмана долазило је до судара између великих југословенских очекивања и

односи између ФНРЈ и СССР-а; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. бр. 497, стр. 629; М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 503.

¹¹⁸⁴ АЈ, МСТ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Исто, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; Исто, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947; Исто, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; Исто, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.

¹¹⁸⁵ Наводимо оквиран износ због тога што у Споразуму за продају железничког возног парка није била наведена тачна вредност кредита, већ је коришћена процена од око 10 милиона долара. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420.) Опширније у наставку поглавља.

¹¹⁸⁶ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 16–19, Справка об економических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года; АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Исто, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947; Исто, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420–421.

потреба са ограниченим могућностима Совјетског Савеза.¹¹⁸⁷ Осим претрпљених разарања, на велике југословенске захтеве и очекивања совјетске помоћи за обнову и индустријализацију земље, утицали су и амбициозни привредни планови ФНРЈ, идеализоване представе југословенских комуниста о СССР-у, као и околност да због заоштрених односа Београда са Западом, на тој страни хладноратовски подељеног света није било могуће добити веће кредите.¹¹⁸⁸ На совјетској страни су даваће поменута четири кредита, под повољним условима, доживљавали као излагање у сусрет „молбама југословенске владе“, односно као пружање помоћи ФНРЈ у циљу „бржег обнављања њене привреде“ и омогућавање „даљег [...] развоја“.¹¹⁸⁹ Иако је југословенска страна после почетка сукоба 1948. године знала јавно да оспори карактер помоћи наведених кредитних аранжмана,¹¹⁹⁰ документи из периода током кога су закључени наведени споразуми, па и они из каснијег времена,¹¹⁹¹ као и потоња мишљења југословенских економиста,¹¹⁹² недвосмислено потврђују да су поменута четири аранжмана представљала помоћ „прве земље социјализма“. Услед „Четрдесетосме“, та помоћ није могла да буде у потпуности искоришћена. Према совјетским подацима из августа 1948, од укупне вредности кредита од 232 милиона долара било је искоришћено свега 87,8 милиона.¹¹⁹³ На основу наведених бројки, може се рећи да је проценат извршења износио 37,84%. Према потпунијим подацима совјетске стране, из октобра 1949, ФНРЈ је била испоручена роба у вредности од 88,4 милиона долара,¹¹⁹⁴ што је значило да је проценат извршења износио 38,10%. Наведени проценти говоре да је совјетска помоћ Југославији, дата у форми кредита, била тек једним, мањим делом искоришћена. На какав начин су се одвијали преговори и какви договори су постигнути о условима и садржају поменута четири кредитна аранжмана? Како је текла реализација совјетских кредита и шта је све у оквиру њих било испоручено? Да ли је и у којој мери југословенска страна отплатила те кредите?

*

Први кредит који је Совјетски Савез после завршетка Другог светског рата одобрио Југославији био је Споразум о „робном кредиту“ закључен 8. јуна 1946. у Москви.¹¹⁹⁵ У периоду после завршетка Другог светског рата постојао је велики јаз између увозних потреба ратом разорене државе и скромних извозних могућности Југославије. „Кредити из иностран-

¹¹⁸⁷ Опширније у наставку поглавља.

¹¹⁸⁸ Опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

¹¹⁸⁹ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 19, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹¹⁹⁰ У вези са кредитима које је ФНРЈ добила од СССР-а, Милентије Поповић је – у познатом тексту о „економским односима између социјалистичких држава“ – средином 1949. истакао: „СССР је давао извесне испоруке на кредит, што је за Југославију било повољно. Но и ти кредити били су с одговарајућом каматом – по каматној стопи важећој у капиталистичкој пракси. Даље, Југославија се морала обавезати да кредите исплати и то највећим делом у најкоњунктурнијим и за њену привреду најдрагоценијим сировинама. Тиме се умањивао значај оваквих кредита за Југославију.“ Напрам кредита који је ФНРЈ добијала од СССР-а, М. Поповић је – као пример „социјалистичке помоћи“ – истицао кредите које је Југославија давала Албанији. Коментаришући економске односе ФНРЈ са „првом земљом социјализма“, југословенски министар је износио следећи став: „Једино би се под категорију социјалистичке помоћи могло да подведе 50.000 тона пшенице коју је разрушеном Београду дао СССР у доба рата.“ (Милентије Поповић, „О економским односима између социјалистичких држава“, *Комунист*, бр. 4/јули 1949, стр. 139, 141, 152–153.)

¹¹⁹¹ АЈ, 9–191, Исто, Советско-југословенско комјунике; Исто, Совјетско-југословенски комјунике; АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 46, 89, стр. 108, 201, 202.

¹¹⁹² *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, Prepared under the direction of Slobodan Branković, Geneva 1962, p. 7.

¹¹⁹³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420.

¹¹⁹⁴ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 51, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949.

¹¹⁹⁵ АЈ, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; Исто, КПР, I–3–а/101–4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

ства“ су били један од начина на који је тај проблем могао да се олакша.¹¹⁹⁶ Пошто је СССР у том периоду био не само најзначајнији спољнотрговински партнер Југославије,¹¹⁹⁷ већ и њен покровитељ и спољни „ослонац“,¹¹⁹⁸ било је „природно“ што је Београд (и) на том плану очекивао и добио совјетску помоћ. Питање „робног кредита“ разматрано је током трговинских преговора (7. мај–8. јун 1946),¹¹⁹⁹ чија завршна фаза се поклопила са посетом Ј. Б. Тита СССР-у и потписивањем више важних економских аранжмана. Једно од најважнијих питања у југословенско-совјетским трговинским преговорима било је како покрити поменуту разлику између извозних могућности и увозних потреба ФНРЈ. Како су на југословенској страни, у вези са тим, констатовали: „наше потребе за увозом су биле веће од наших могућности да увезу робу платимо“. Део решења за тај проблем састојао се у томе што је совјетска страна пристала да увози производе који јој нису били потребни. Међутим, пошто је то било недовољно, морало се пронаћи додатно решење. Југославији је био потребан – речима министра спољне трговине Николе Петровића – „кредит за покриће разлике између траженог увоза и наших извозних могућности“. И по том питању Београд је наишао „на пуно разумевање совјетске владе која је“ – како су констатовали на југословенској страни – „донела одлуку за коју јој дугујемо дубоку захвалност“. Та одлука се састојала у давању ФНРЈ робног кредита од 9 милиона долара, под повољним условима.¹²⁰⁰

Кредитни уговор из 1946. године потписан је заједно са Споразумом о узајамним испорукама 8. јуна. Као и наведени Споразум, потписали су га министри Никола Петровић и Анастас Иванович Микојан на основу овлашћења својих влада и са даном потписивања је ступио на снагу. Влада СССР-а се Споразумом сагласила да испоручи Југославији робу у вредности од 9 милиона долара у периоду од 1. јула 1946. до 1. априла 1947. Кредит је стављен Влади ФНРЈ на располагање у року од шест година, с тим што је наплата почињала од 1948. године. (Иако је отплата требала да траје пет година, у појединим документима се – због одложеног почетка – наводи да је кредит „дат са роком од 6 година“, а у другим да је дат „на 5 година“.) Предвиђено је да се отплата врши путем испоруке робе (остављена је могућност исплате и у доларима), чију врсту и количину су две стране требале да одреде почетком сваке године, почевши од 1948. и „у току даљих 5 година у једнаким деловима“. Влада ФНРЈ се обавезала да крајем сваке године, почевши од 1948, плаћа камату од 3% годишње. Камате за 1946, 1947. и 1948. годину пристизале су на наплату 31. децембра 1948. Каматна стопа од 3% је на југословенској страни оцењена као „врло повољна“. У Београду су сматрали вредним истицања и то што за овај „зајам“ совјетска влада „није [...] тражила других гаранција сем потписа пуномоћника владе ФНРЈ“.¹²⁰¹ Из наредне табеле можемо видети који производи и у којим количинама су били одређени за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију.

¹¹⁹⁶ АЈ, 50–94–108–109, Спољна трговина 1946, 5.12.1945.

¹¹⁹⁷ АЈ, 50–94–342, Одељење за трговинске споразуме – Извештај о раду за месец април, 1946.

¹¹⁹⁸ М. Нинковић, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, стр. 498; М. Д. Живковић, М. Н. Нинковић, *нав. дело*, стр. 161–162.

¹¹⁹⁹ О трговинским преговорима за 1946. годину, опширније у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

¹²⁰⁰ АЈ, 50–64–283–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; Исто, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; Исто, КПП, I–3–a/101–4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, Пов. бр. 5972, Н. Петровић–Маршалу Титу, 24.5.1946; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР; „Совјетско-југословенски коминике о боравку у Москви делегације југословенске владе на челу с Претседником Министарског савета Федеративне Народне Републике Југославије маршалом Јосипом Брозом-Титом“, *Борба*, 11.6.1946, стр. 1.

¹²⁰¹ АЈ, 50–64–290–291, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; АЈ, 50–64–285, Концепт извештаја о економским преговорима 1946. године; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 26, 15486, Споразум о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.6.1946; Исто, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

-Табела бр. 38: Списак робе која се испоручује из СССР-а у ФНРЈ према Споразуму о давању робног кредита Влади ФНРЈ од стране Владе СССР-а (количине су наведене у тонама или комадима).¹²⁰²

Назив производа	Јединица мере	Количина
лим декапирани	тона	3.019
челични лист танки	тона	460
челична жица за ужад	тона	204
кугел лагери	комада	22.710
челик брзорезни, алатни и други	тона	428
кровни лим поцинковани	тона	635
челик у листовима хладно ваљани	тона	1.088
електроде графитне	тона	300
електроде аморфне	тона	500
пнеуматички чекићи	комада	20
ваљци за ваљаонице	тона	300
гарнитура за бушење	комада	12
вештачки каучук	тона	1.500
клинасти каишеви	комада	1.080
клингерит	тона	95
непрана вуна	тона	340
електродетонатори	хиљада комада	1.400
ланено уље	тона	3.500
природне смоле и воскови	тона	386
терпентин	тона	300
анилинске боје	тона	245
рицинусово уље	тона	350
хидриране масти	тона	8.000
парафин	тона	1.600
трансформаторско уље	тона	760
турбинско уље	тона	338
разна роба	према југословенској спецификацији	

Ако имамо у виду да је рок за испоруке истицао 1. априла 1947, можемо рећи да је у току 1946. реализован мали део испорука. Од производа који су побројани у горе наведеној табели, до краја године су потписани уговори у вредности од 3.203.000 долара, а испоручена је роба у вредности од 950.400 долара, што – процентуално гледано – износи свега 10,56%. Од укупно 27 производа које је требало испоручити, током 1946. су закључени уговори за њих 14 (декапирани лим, челични лист танки, челична жица, челик брзорезни, поцинковани кровни лим, челик у листовима, вештачки каучук, клинасти каишеви, клингерит, непрана вуна, терпентин, парафин, уље за трансформаторе и уље за турбине). До потписивања уговора за испоруку осталих производа није дошло због спорог усаглашавања спецификација неких производа, као и због тога што совјетска „обједињења“ нису саопштавала цене одређених

¹²⁰² Табела је направљена на основу списка робе, прилога Споразума о робном кредиту од 8. јуна 1946. (АЈ, 50–64–292, Списак робе, која се испоручује из Савеза ССР Федеративној Народној Републици Југославији сходно Споразуму о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Владе Савеза ССР, потписаног 8 јуна 1946 године; ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 26, 15486, Списак робе, која се испоручује из Савеза ССР Федеративној Народној Републици Југославији сходно Споразуму о давању робног кредита Влади Федеративне Народне Републике Југославије од стране Владе Савеза ССР, потписаног 8 јуна 1946 године.)

производа, а за неке ни да ли уопште постоји могућност испоруке.¹²⁰³ Ако се посматрају вредности испоручених производа по групама, стање је следеће.

-Табела бр. 39: Испоручени производи, по групама, током 1946. на основу Споразума о давању робног кредита од 8.6.1946 (износи су наведени у доларима).¹²⁰⁴

Група производа	Вредност
црни метали и производи од њих	294.000
материјали техничког снабдевања	412.100
нафтни деривати	244.300
хемијски производи	59.900

Ако и хемијске производе, који се могу подвести под категорију „разна роба“, придодамо горе наведеној цифри од 950.400, добијамо 1.010.300 долара, или 11,23%.

Испоруке по „робном кредиту“ су нешто успешније, али опет незадовољавајуће, наставиле да се врше у току наредне године. Иако је првим чланом Споразума било предвиђено да се испоруке у потпуности изврше до 1. априла 1947, до краја године је реализовано свега 73% у односу на потписане уговоре између совјетских и југословенских предузећа.

-Табела бр. 40: Извоз из СССР-а у ФНРЈ према „кредитном споразуму“ од 8. јуна 1946, стање 1. јануара 1948. године (износи су наведени у хиљадама долара).¹²⁰⁵

Назив групе производа и производа	Склопљено уговора	Испоручено/прешло границу	Процент извршења
црни метали и производи од њих	1.235,6	1.029,3	83,3
индустријска опрема	4,2	–	–
материјали техничког снабдевања	150,8	95,2	63,1
синтетички каучук	1.050,4	1.050,4	100,0
клинасти каишеви	3,3	3,3	100,0
непрана вуна	267,1	267,1	100,0
опрана вуна	4.398,0	2.622,7	59,6
електродетонатори	159,6	112,3	70,3
тунгово уље (слично ланеном уљу)	525,0	238,0	45,3
хемијски производи	732,2	691,4	94,4
нафтни деривати	419,6	419,6	100,0
возарина и осигурање	25,3	25,3	100,0
УКУПНО	8.971,1	6.554,6	73,0

Из табеле се види да су склопљени уговори за испоруке производа у износу од 8.971.100 долара, што је било приближно укупној вредности кредита. У извештају Трговинског представништа за 1947. као главни разлог за то што кредитни споразум од 8. јуна 1946. није био реализован, наводе се „тешкоће у испорукама масноћа и незадовољавајући рад совјетских спољнотрговинских Обједињења“. Нарочито су подбацила са испорукама „обједињења“ Промсирјеимпорт и Сојузпромекспорт. Две стране су се договориле о томе да се извоз масноћа (уља) замени са вуном, које је у току 1947, као што се може видети из табеле, испоручена у вредности од 2.622.700 долара.¹²⁰⁶ Иако је – закључно са 1947. годином – остала да се изврши испорука робе у вредности која је била нешто већа од четвртине укупног износа аранжмана (27% договорених испорука), трговински изасланик В. Жиберна је у де-

¹²⁰³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 26–27, 37, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.

¹²⁰⁴ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР у ФНРЈ за 1946. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 757, Л. 26, Отчет о работе Торгпредства СССР в в Югославии за 1946 год.)

¹²⁰⁵ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР у ФНРЈ за 1947. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 64, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.)

¹²⁰⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 63–64, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

цембру 1947. обавештавао Министарство спољне трговине ФНРЈ да је Споразум о робном кредиту од 8. јуна 1946. био углавном извршен и да ће у току јануара 1948. бити готове совјетске испоруке. Истакао је да је то битно за 1948, због тога што је требала да почне отплата кредита за коју је требало резервисати робу за извоз у вредности од око 2 милиона долара.¹²⁰⁷

Совјетске испоруке по „робном кредиту“ су наставиле да се одвијају и током прве половине 1948. године и обустављене су 15. јуна. Према подацима из извештаја Трговинског представништва СССР-а за 1948, до средине јуна те године била је испоручена роба укупне вредности од 7.826.100 долара. До почетка 1948. је, као што смо видели, вредност испоручених производа износила 6.554.600 долара, а током прве половине године – у којој је дошло до југословенско-совјетског сукоба – у износу од 1.271.500 долара. Из наведених података је јасно да је највећи део испорука извршен током 1946. и посебно 1947. године. Дакле, пре почетка сукоба. Током 1948. су биле извршене испоруке мањих количина црних метала, опране вуне, електродетонатора и тунговог уља.¹²⁰⁸ У току 1948. совјетски органи су наводили да је кредит био искоришћен у износу од 7,8/7,83 милиона долара.¹²⁰⁹ Међутим, после детаљног прикупљања и провере података на обе стране су навођени нешто веће бројке о износу који је искоришћен у оквиру „робног кредита“. У извештају Трговинског представништва СССР за 1949. наводи се да је према „прецизираним подацима“ Валутне управе Министарства спољне трговине СССР-а, по „робном кредиту“ од 8. јуна 1946. у Југославију извезена роба у вредности од 8.133.000 долара.¹²¹⁰ И у југословенским изворима, насталим у том или каснијем периоду, среће се приближна цифра. У сумарним извештајима о економским односима две државе, којим је обухваћен период до прекида односа, наводи се да је „по овом Споразуму“ Југославија примила робу у износу од „8,2 милиона долара“.¹²¹¹ Посматрано у рубљама, совјетски извештаји говоре о томе да је кредит подразумевао испоруку робе у вредности од 47,7 милиона рубаља, од чега је југословенска страна „искористила“ 43,1 милион.¹²¹²

Као што је наведено, за почетак отплате Споразума одређена је 1948. година. Две стране су 6. септембра 1948. потписале Протокол уз Споразум од 8. јуна 1946. којим су одређене обавезе ФНРЈ у току те године.¹²¹³ Југославија је на име делимичне отплате дуга и плаћања камате за 1946, 1947. и 1948. требала да испоручи робу у вредности од 1.893.700 долара. У складу са Протоколом, југословенска трговинска предузећа и совјетска „обједињења“ закључила су пет уговора о испоруци југословенских производа. Вредност робе предвиђене за испоруку овим уговорима била је већа од вредности предвиђене Протоколом и износила је 2.194.700 долара.¹²¹⁴ Номенклатура, количина и вредност робе којом је југословенска страна отплаћивала „робни кредит“ од 8. јуна 1946. може се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 41: Југословенске испоруке СССР-у на рачун покривања задужености по Споразуму о давању робног кредита од 8. јуна 1946 (износи су наведени у хиљадама долара, количина у тонама).¹²¹⁵

¹²⁰⁷ АЈ, 9–185, В. Жиберна, Министарству спољне трговине ФНРЈ, 18.12.1947.

¹²⁰⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 30, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹²⁰⁹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420, 421.

¹²¹⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 42, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹²¹¹ ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹²¹² РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 19, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹²¹³ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 26, 15486, Протокол уз Споразум о давању робног кредита од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, потписаног 8. јуна 1946, 6.9.1948.

¹²¹⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 65, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹²¹⁵ Табела је састављена на основу података из извештаја Трговинског представништва СССР у ФНРЈ за 1948. годину и Протокола од 6. септембра 1948. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 65, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 26, 15486, Протокол уз Споразум о давању робног кредита од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, потписаног 8. јуна 1946, 6.9.1948.)

Назив	Предвиђено за испоруку Протоколом од 6. септембра 1948. године (количина)	Потписано уговора		Испоручено/прешло границу	
		Количина	Износ	Количина	Износ
рафинисано олово	1.200	1.200	576,0	1.200	576,0
бизмут	5	–	–	–	–
калцијум карбид	1.000	1.000	95,0	1.000	95,0
барит	1.000	1.000	25,2	1.000	25,2
дуван	600	600	966,5	600	966,5
дестилат	400	400	532,0	288	370,4

Као што смо навели, укупна вредност робе предвиђене за испоруку, по Протоколу, износила је 1.893.700 долара, а вредност потписаних уговора 2.194.700 долара. Када саберемо податке из табеле, видимо да је у току 1948. испоручена роба у вредности од 2.033.100 долара или 92,6% у односу на потписане уговоре. Ако пак упоредимо вредност робе предвиђене за испоруку Протоколом и вредност испоручене робе, видимо да је југословенска страна испоручила више робе него што је требало – процентуално: 107,3%. У Трговинском представништву СССР-а су сматрали да је на такво извршење обавеза југословенске стране утицало то што је са Министарством спољне трговине ФНРЈ усаглашен план месечних испорука и што је извршење тог плана „свакодневно“ контролисано. Иста пракса је примењена и у робној размени две државе током 1948. и 1949. године. Позитивни салдо југословенске стране, у складу са одредбама Протокола од 6. септембра 1948. и самог Споразума од 8. јуна 1946, урачунат је за отплату југословенских обавеза у наредној, 1949. години. У односу на укупне обавезе преузете Протоколом од 6. септембра 1948. и уговорима закљученим између југословенских предузећа и совјетских „обједињења“, ФНРЈ у току 1948. није испоручила бизмут и један део дестилата. За бизмут уговор није био потписан 1948. године због тога што две стране нису успеле да се усагласе у погледу цене. Уговор је потписан тек у јануару 1949, када су и испоручени бизмут и остатак дестилата, укупне вредности 204.600 долара. Узимајући у обзир „прецизиране податке“ о извршеном извозу из СССР-а по „робном кредиту“ (8.133.000 долара) и о реализацији испорука по Протоколу од 6. септембра 1948, укључујући и производе испоручене почетком 1949, на совјетској страни су наводили да је ФНРЈ у току 1948. требала да испоручи робу у вредности од 1.964.600 долара, а да је испоручила производе у вредности од 2.236.700 долара.¹²¹⁶

Совјетска страна је иницирала преговоре за склапање новог протокола о отплати кредита за 1949. годину. Преговори су вођени од фебруара, али је Министарство спољне трговине ФНРЈ било против совјетског предлога листе производа за извоз, што је доста успорило разговоре и Протокол је потписан тек 9. јула 1949. Према Протоколу, Југославија је, ради отплате кредита и камате, у току 1949. требала да испоручи робу у вредности од 1.520.500 долара. У тај износ је укључен и позитивни салдо који је Југославија имала по Протоколу од 6. септембра 1948. Посматрано по производима, ФНРЈ је по Протоколу требала да испоручи: 300 тона рафинисаног олова, 5 тона бизмута, 300 тона цинковог праха, 2.000 тона барита и 1.000 тона винског дестилата. Међутим, конкретизација Протокола и потписивање уговора тешко су се одвијали. Потписани су само уговори за цинков прах и барит. За олово и бизмут је после дужих преговора постигнута сагласност око цене, али је у августу Министарство спољне трговине ФНРЈ забранило Југометалу да потпише уговор за њихов извоз са „обједи-

¹²¹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 64–65, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 42, 56, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

њењем“ Разноимпорт. За дестилат уговор није потписан због тога што југословенски Центропром и совјетски Експортхлеб нису могли да се усагласе око његовог квалитета. Укупна вредност закључених уговора, за 300 тона цинковог праха и 2.000 тона барита, износила је 135.600 долара, што је уједно и укупна вредност робе испоручене из Југославије према Протоколу од 9. јула 1949. На совјетској страни су наводили да је за пласман барита и цинковог праха био пре свега заинтересован Југометал, односно југословенска страна, док је совјетска страна била заинтересована за испоруку осталих производа.¹²¹⁷

Као и у случају узајамних испорука током 1949, можемо рећи да је на овако мали проценат реализације, и уопште прекид у извршавању обавеза, пресудно утицало стање у политичким односима две државе. Југословенска страна је почела да задржава испоруке својих производа од краја првог полугодишта 1949, а скоро у потпуности је прекинула извоз у августу.¹²¹⁸ После обустављања отплате „робног кредита“ у току 1949, у наредним годинама иста није настављена.¹²¹⁹ На југословенској страни су наводили да је у склопу „прве рате“ отплате, која је извршена „у потпуности“ и „на време“, СССР-у испоручена роба у износу од 2,1 милиона долара.¹²²⁰ Према подацима из извештаја Трговинског представништва СССР за 1949. годину, ФНРЈ је на основу Протокола од 6. септембра 1948, као што смо видели, испоручила робу у вредности од 2.236.700 долара, а на основу Протокола од 9. јула 1949. производе у износу од 135.600 долара.¹²²¹ Када је о отплаћеном делу кредита у рубљама реч, према подацима са почетка августа 1949, ФНРЈ је од искоришћеног дела „робног кредита“ у вредности од 43,1 милиона, до 1. јула 1949, отплатила износ од 12 милиона рубаља.¹²²² Совјетска страна је и после 1949. наставила да обрачунава камату за искоришћени, а неотплаћени део „робног кредита“. Примера ради, „према стању од 1. јануара 1952. године“ дуг ФНРЈ је – „у кључујући и камате“ – износио 6.657.000 долара.¹²²³

*

Други кредит који је СССР дао ФНРЈ био је Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба закључен 30. јуна 1947.¹²²⁴ У релативно старијим историографским истраживањима, посвећеним југословенско-совјетским војним односима, том кредитном аранжману није била посвећена одговарајућа пажња.¹²²⁵ Исто се може рећи и за поједина новије радове посвећене војној сарадњи две државе.¹²²⁶ Ипак, може се рећи да је то – како са становишта економских, тако и војних односа две државе – важно питање, последњих година

¹²¹⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 41–42, 56, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹²¹⁸ Исто, Л. 55.

¹²¹⁹ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 48, Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) – О невыполнении Югославией товарных поставок в счет погашения задолженности, 8.10.1949; Исто, Л. 49, А. Громько – Совпосол Белград; Исто, Л. 50, 52, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 245, 262, стр. 568–569, 600, 601–602.

¹²²⁰ ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹²²¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 41, 42, 56, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹²²² РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 18–19, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года, 3.8.1949.

¹²²³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 262, стр. 600.

¹²²⁴ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

¹²²⁵ В. Dimitrijević, „Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948.“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, str. 87–96; Isti, „Yugoslav-soviet military relations 1945–1948“, pp. 141–158; М. Мраовић, *Југословенско-совјетски војни односи од 1945. до 1948. године*.

¹²²⁶ Павел Владимирович Клевцевич, „Военно-политические аспекты сотрудничества СССР и Югославии в начальный период холодной войны (1946–1953 гг.)“, *Военный академический журнал*, 2/2019, стр. 74–78; Исти, Советско-югославские военно-политические отношения в период «холодной войны» (1946–1991 гг.): историческое исследование, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Федеральное государственное казенное военное образовательное учреждение высшего образования «Военный университет имени князя Александра Невского» Министерства обороны Российской Федерации), Москва 2023.

постепено почело да постаје све „видљивије“ у радовима историчара.¹²²⁷ Војна помоћ коју је Совјетски Савез пружао НОВЈ током Другог светског рата,¹²²⁸ наставила је да стиже у Југославију и по његовом завршетку. У периоду од маја 1945. до краја јуна 1947. ФНРЈ је добила велику количину наоружања и војне опреме,¹²²⁹ за које Москва у првим послератним годинама није тражила никакву надокнаду.¹²³⁰ Међутим, у новонасталим, мирнодопским околностима требало је пронаћи нови начин за набавку различитих потрештина за Југословенску армију, чија „материјална обезбеђеност“ је била доста лоша и испод одговарајућег нивоа. Утолико пре због тога што домаћа индустрија ни изблиза није могла да подмири огромне захтеве Министарства народне одбране. Осим тога, велике потребе за набавком наоружања и војне опреме нису на добар начин ишле руку под руку са ограниченим финансијским ресурсима Београда. При решавању тог питања југословенско руководство се – као и у осталим сличним случајевима – надало да ће добити помоћ Москве. Због недостатка конвертибилних валута и ограничених извозних могућности, Београд је желео да совјетско наоружање, војну опрему и материјале добије на кредит.¹²³¹

У наведеним околностима, на југословенској страни су у току 1946. године заузели следећи став: „Преоружати и поунити совјетским наоружањем, опремом, муницијом, горивом и мазивом сву сухопутну армију (осим КНОЈ-а и Милиције), све стрелачке делове морнарице, део обалске артиљерије, испунити 10-годишњи план изградње ратне флоте и 3-годишњи план преоружања обалске артиљерије, те поунити совјетским материјалом постојеће делове ваздухопловства.“¹²³² За извршавање тако замашног плана било је, као што смо поменули, потребно да Влада СССР-а одобри ФНРЈ одговарајући кредит. Питање добијања кредита за набавку наоружања, војне опреме и материјала, те изградњу војне индустрије, било је покренуто приликом посете Ј. Б. Тита Совјетском Савезу 1946. године. Осврнувши се на ограничене могућности „мале војне индустрије“ ФНРЈ и недостатак одговарајућих машина за производњу наоружања, Ј. Б. Тито је – током разговора који је 27. маја 1946. вођен са Ј. В. Стаљином – изразио жељу да „испоруке за војне потребе Југославије из Совјетског Савеза не прима кроз трговинске узајамне обрачуне, већ као кредит“. „Југославија сама не може да задовољи војне потребе и у том погледу југословенска влада узда се у помоћ Совјетског Савеза“ – истакао је том приликом југословенски маршал. Председник Савета министара СССР, генералисимус Ј. В. Стаљин се сагласио са тим да се војне испоруке врше „на кредит“ и, уопште, обећао пружање помоћи на том плану. Та сагласност се односила и на оне области у којима је СССР био „слаб“. Наиме, упркос „великим тешкоћама у изградњи флоте“, са којима се носила Москва, обећана је помоћ и по питању испорука „торпедних, патролних и оклопних чамаца“. Свеукупно посматрано, иако је приликом разговора било речи и о конкретним видовима помоћи („инсталације за фабрику муниције и лаког пешад. наоружања“; „изградња

¹²²⁷ А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 72–74, 236–240; М. Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1959)*, Београд 2022, стр. 203–205.

¹²²⁸ Опширније у поглављу „У сенци рата: економска и војна помоћ Совјетског Савеза Југославији 1944–1945.“

¹²²⁹ Војни Архив (ВА), фонд Југословенска Народна Армија (ЈНА), к. 288, ф. 3, док. 10, Списак опреме и наоружања примљеног из СССР-а од 9. маја 1945. до примања материјала уговором од 30. јуна 1947.

¹²³⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-2: Детаљније објашњење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД-2: Детаљније објашњење; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, главни редактор А. А. Фурсенко, Москва 2006, стр. 53–54; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, 245, 262, стр. 423, 567, 600–601.

¹²³¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 313–315, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с заместителем Начальника Генерального Штаба Югославской Армии Генералом Хамич, 11.11.1946; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 46, стр. 108; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd 2014, str. 88–90; М. Б. Милетић, *нав. дело*, стр. 201–205.

¹²³² В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 88; М. Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1959)*, стр. 203.

бродоградилшта и база“...), најважније је да је дата начелна сагласност за њено пружање, после чега су две стране требале да приступе даљем – како је навео Ј. В. Стаљин – „разматрању“ тих питања.¹²³³ У заједничкој изјави о посети „делегације југословенске владе“ Совјетском Савезу, од 10. јуна 1946, било је истакнуто да је током разговора „постигнута [...] пуна сагласност“ по низу разматраних питања, а између осталог и по питању „материјалног снабдевања Југословенске армије“.¹²³⁴ Из те сагласности – како је напоменуто у његовој преамбули – проистекао је Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ од 30. јуна 1947.¹²³⁵

По завршетку посете Ј. Б. Тита „првој земљи социјализма“, југословенска војна делегација на чијем челу се налазио генерал Раде Хамовић отпутовала је у СССР на преговоре. Циљ југословенских преговарача је био да се уопштени, начелни договори који су постигнути током посете Ј. Б. Тита прецизирају, односно да се делегација „конкретно договори о даљњој испоруци војног материјала“ за ЈНА. Позиције две стране су по низу питања биле удаљене: југословенска страна је желела „преоружање читаве армије и то по јединицама – дивизијама, пуковима“, ¹²³⁶ а совјетска је нудила „бројчано давање“ наоружања, независно од тога да ли ће на тај начин моћи да буду опремљене комплетне јединице; југословенски преговарачи су затражили и „помоћ за подизање војне индустрије и бродоградње“, како би ФНРЈ могла самостално да производи наоружање, а совјетски су „стално обећавали и отезали с разговорима“, да би напослетку дали негативан одговор на наведена питања; разлике у ценама су, такође, биле велике – совјетска страна је на почетку понудила „високе цијене“, које су током преговора „спуштале“ уз „ценкање скоро за сваки предмет“; велика размимоилажења су постојала по питању рока отплате – југословенска делегација је предлагала 30 година и да се током „прве и друге године ништа не отплаћује“, а совјетска је нудила рок од пет година и „отплату одмах“; одступања су постојала и код почетник предлога каматне стопе: наспрам југословенског предлога од 1%, совјетска страна је нудила 3%; до дискусија је долазило и у вези са курсом долара – совјетски преговарачи су на почетку захтевали „обрачун“ према коме је 1 долар износио 82 динара, да би се „касније“ сагласили са тим да „један долар буде 50 динара“.¹²³⁷

С обзиром на читав низ поменутих разлика и удаљених гледишта, не чуди што преговори нису могли одмах да се заврше, у једном „комаду“, већ су разговори о куповини наоружања, војне опреме и материјала на кредит вођени у различитим приликама и протегли су се на читавих годину дана. У вези са тим, југословенски аналитичари су констатовали: „У другој половини 1946[.] и првој половини 1947[.] године вођено је низ разговора са Русима о испоруци наоружања и опреме, изградњи војне индустрије и бродоградње – ојачању морнарице и ваздухопловства.“ Делегација предвођена Р. Хамовићем је у току 1946. у два наврата – средином и крајем године – боравила у СССР-у. Током првог боравка разговори су вођени у

¹²³³ АЈ, КМЈ, I-1/7, Белешка К. Поповића о састанку у Кремљу и на дачи, 27.5.1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 46, 47, стр. 107, 108, 109, 112–113.

¹²³⁴ „Совјетско-југословенски коминике о боравку у Москви делегације југословенске владе на челу с Претседником Министарског савета Федеративне Народне Републике Југославије маршалом Јосипом Брозом-Титом“, *Борба*, 11.6.1946, стр. 1; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 51, стр. 123.

¹²³⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947.

¹²³⁶ Тражено је да се до 1. јула 1947. у потпуности преоружа 15 пешадијских дивизија, које су биле наоружане „трофејним оружјем“, те да се испоручи додатно наоружање за „осталих 15 пешадијских дивизија и других јединица Југословенске армије“, како би исте у потпуности биле наоружане „совјетским оружјем“ и то у броју који је предвиђен за „ратно време“. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 32–33, Н. Булганин, А. Василевский, А. Антонов – Товарищу Сталину, 27.7.1946.)

¹²³⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 244–246, Замечания к проекту Соглашения о предоставлении Правительством Союза ССР товарного кредита Правительству Федеративной Народной Республики Югославии, 16.11.1946; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД-4: Детаљније образложење.

Генералштабу Оружаних снага СССР, а потом се у преговоре – са совјетске стране – укључило Министарство спољне трговине како би регулисало питања у вези са условима и роковима испорука, ценама опреме и начином плаћања. На дужину преговора је утицало и то што је југословенска страна – у вези са планом за другачију организацију Југословенске армије – у новембру 1946. тражила додатне испоруке наоружања и опреме у односу на оно што је било договорено у јуну. Током разговора који су вођени „било је доста дискусије и натезања око цијена, отплате, камата, количине и врсте материјала“. Међутим, постепено се ишло ка мањем или већем приближавању ставова две стране и усвајању компромисних решења по низу питања. Совјетска страна се сагласила да рачуна вредност динара према повољнијем курсу, договорено је да камата износи 2%, а рок отплате 10 година, с тим што је постигнут споразум да се током „прве две године“ плаћа „само по пола рате“.

Одређеним стварима, попут цена, југословенска страна је напослетку могла да буде задовољна. „Послије погађања“, договорене су цене које у поређењу са „свјетским цијенама“, свеукупно посматрано, нису биле „високе“. Изузетак су представљали „неки материјали“, попут радио-станица за које су цене биле „неколико пута веће, но цијене у Америци“, као и „школски авиони и авиони ПО–2“, који су коштали „два пута“ више у односу на „цијене у неким другим земљама“. С обзиром на бројност наоружања, те различите опреме и материјала који су унети у Споразум, може се рећи да наведени, појединачни изузеци нису нарушавали општу слику о повољним ценама. Међутим, појединим условима – као што је десетогодишњи рок отплате – Београд није био задовољан. Било је то једно од тежих питања током преговора. После пола године преговора, совјетска страна је крајем 1946. понудила рок од 10 година са каматом од 2% и почетком отплате од 1948. године. Иако је наведено представљало видан помак у односу на почетне ставове Москве, југословенски преговарачи су такве услове оценили као „превише тешке“ због тога што је економија ФНРЈ била – како су наводили – „врло слаба“. Југословенска делегација је у децембру 1946. затражила рок отплате од „25–30 година“, односно тражила је кредит од „најмање“ 25 година и са каматом од „максимум 1–1,5%“. Један од југословенских захтева је био и да отплата почне тек 1955. године. Иако је совјетска понуда била блиска ономе што је касније договорено, југословенска страна је у децембру 1946. није прихватила и питање је остало отворено.

Пошто у наредном периоду није било напретка на том плану, амбасадор В. Поповић је – на основу инструкција Ј. Б. Тита – 23. јануара 1947. у Министарству иностраних послова покренуо питање „дугорочног кредита за наоружање који је совјетска влада одобрила југословенској влади“. Упркос поменутој понуди Москве (10 година; камата 2%), В. Поповић је навео да се „проблем [...] своди на то да се за време преговора о начину измиривања овог кредита испоставило да совјетски експерти одређују дугорочност на пет година, а југословенски – на 15–20 година“. Југословенски амбасадор је, притом, напомињао да ФНРЈ „није у могућности да измири овај кредит у року од 5 година“. После разматрања те проблематике, В. М. Молотов је, почетком фебруара 1947, југословенском амбасадору предложио да се закључи „дугорочни кредит од 10 година, с тим да се почне рачунати од 1949[.] године“. На питање В. Поповића да ли је изнети предлог „коначно решење“ које нуди Москва, министар иностраних послова СССР-а је – како је прибележио југословенски амбасадор – „одговорио [...] потврдно и упитао, зар ми нисмо с тиме задовољни“. В. Поповић је том приликом исказао бојазан да ће југословенска страна „тешко моћи у предложеном временском раздобљу одговорити обавезама“. Образлажући совјетски предлог В. Молотов је пак истакао да су се они „трудили да нађу средину, да би били задовољни и једни и други“ и изразио наду да ће Београд прихватити понуђене услове. Коментаришући совјетски предлог, А. М. Микојан је у разговору са југословенским амбасадором нагласио да они „до сада још никоме нису дали боље услове“.¹²³⁸

¹²³⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 19–20, 30–31, 32–33, 35, Н. Булганин, А. Василевский, А. Антонов – Товарищу Сталину, 27.7.1946; Исто, Л. 37, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР г. Семичастнова И. Ф. с Послом Югославского Правительства в СССР г. Поповичем, 23.8.1946; Исто, Л. 241–243, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора г. Семичастнова с замести-

Изворна сведочанства са којима располажемо упућују на закључак да се и овом приликом – као и у осталим случајевима југословенско-совјетске економске сарадње током послератних година – радило о судару (пре)великих очекивања Београда и ограничених могућности „прве земље социјализма“. За разлику од осталих привредних грана, због преоријентације совјетске индустрије на ратни колосек током Другог светског рата,¹²³⁹ даљим издвајањима за војску по његовом завршетку¹²⁴⁰ и уопште околности да је „развој војно-индустријског комплекса увек био безусловни приоритет за совјетско руководство“,¹²⁴¹ Москва је располагала са нешто већим могућностима за испоруку наоружања и војне опреме. (Због тога не треба да чуди што је кредит од 30. јуна 1947. у релативно кратком року био највећим делом реализован, за разлику од инвестиционог кредита од 25. јула 1947, у оквиру кога је био искоришћен тек занемарљив износ.) Југословенски званичници су били свесни наведене околности и чињенице да на совјетској страни – речима амбасадора В. Поповића – „тог [мисли се: војног – прим. М. Нинковића] материјала имају“, због чега су настојали да дођу до што бољих услова и већих испорука. Међутим, могућности СССР-а нису биле такве да је могло да се удовољи свим југословенским захтевима (нарочито оним за која су била потребна значајнија улагања, као у случају изградње војне индустрије и бродоградње),¹²⁴² а подразумевале су да ће одређени део „материјала“ бити из „ратне продукције“, односно да ће бити испоручено и наоружање старије производње, па и оружја и оруђа која су претходно била коришћена.¹²⁴³

Из совјетских докумената, који су били намењени за интерну употребу, јасно се види да је између југословенских захтева и могућности СССР-а постојао велики јаз, односно да су објективне околности утицале на обим „материјала“ који је Москва могла да испоручи ФНРЈ. У реферату који је крајем јула 1946. припремљен за Ј. В. Стаљина наведено је да су југословенски захтеви за испоруком наоружања, муниције и војне опреме могли да буду задовољени

телом Началника Генералног штаба Југославской армии Генералом Хамич, 11.11.1946; Исто, Л. 247–248, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза С.С.Р. генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с Заместителем Началника Генералног Штаба югославской армии генералом Хамович, 16.11.1946; Исто, Л. 249–251, Запись беседы Заместителя Началника Инженерного Управления МВТ СССР полковника Сорокина с генералом Хамович и контр-адмиралом Манола, 26.11.1946; Исто, Л. 260–261, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с главой военной Югославии генералом – Хамович, 2.12.1946; Исто, 271, 273, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР т. Микояна А. И. с Пом. Началника Генштаба югославской армии – генералом Хамович, 7.12.1946; Исто, Л. 311–315, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с заместителем Началника Генералног Штаба Югославской Армии Генералом Хамич, 11.11.1946; АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о разговорима са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, које сам водио од 21.1. до 3.2.1947, В. Поповић, 9.2.1947; АЈ, 507/ЛХ, 119/Л–16, Депеша Владимира Поповића, Јосипу Брозџу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД–4: Детаљније образложење; ДА МСП, Строго пов., бр. 968, 1946, СССР, В. Поповић, Начелнику Генералштаба К. Поповићу, 4.9.1946; Исто, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД–4: Детаљније образложење; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 68, стр. 155–156.

¹²³⁹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 96–101; R. W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, pp. 59–63; Шамиль Магомедович Мунчаев, Галина Петровна Журавлева, „Начало Великой Отечественной войны и перестройка народного хозяйства страны на военный лад“, *Вестник Международного института экономики и права*, 4/2015, стр. 93–109.

¹²⁴⁰ *Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, str. 506–507.

¹²⁴¹ О. Нлевнјук, *Staljin*, str. 422.

¹²⁴² Када је касније, почетком 1948. године, југословенска страна поново настојала од СССР-а да добије средства за „изградњу [...] ратне индустрије и ратне флоте“, М. Ђилас је захтеве Београда на том плану окарактерисао као „претеране“ и „нереалне“. (М. Ђилас, *Vlast*, London 1983, str. 129; Isti, *Razgovori sa Staljinom*, str. 104.)

¹²⁴³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 40, И. Семичастнов, Микояну А. И., 7.8.1946; АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о разговорима са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, које сам водио од 21.1. до 3.2.1947, В. Поповић, 9.2.1947; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД–4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД–4: Детаљније образложење.

са свега 24%. Наиме, од 2.256 милиона рубаља, на колико је била процењена вредност „материјала“ који је тражила југословенска војна делегација, прорачунато је да би могли да буду испоручени наоружање и опрема у вредности од 609 милиона.¹²⁴⁴ Москва није могла у потпуности да изађе у сусрет Београду, због тога што није располагала довољном количином „резерви“ ни за „задовољавање сопствених потреба Оружаних снага СССР“. (Исти став је заузет и по захтевима Варшаве, која је, такође, у том периоду тражила совјетску помоћ у наоружању и војној опреми. Од пољског захтева за испоруком наоружања и опреме у вредности од 1.599 милиона рубаља, совјетски органи су сматрали да је могуће испоручити „материјал“ у вредности од 537 милиона рубаља или 34%. Поређења ради, осим поменутих 537 милиона рубаља за Пољску и војне опреме у вредности од 609 милиона рубаља, која је планирана за испоруку Југославији, совјетски органи су средином 1946. проценили да би Чехословачкој могли да испоруче наоружање и опрему у износу од 217,4 милиона рубаља.) Наведена вредност наоружања и опреме од 609 милиона рубаљи односила се на испоруке из „резерви Оружаних снага“. У питању је био „материјал“ са којим је Црвена армија располагала и који је могао да буде испоручен у току 1946. године. У ту вредност и поменути проценат од 24% нису урачунати „опрема и материјали“ који су могли да буду испоручени из текуће производње и различитих привредних ресурса. Ни постројења и опрема за две фабрике муниције, чије испоруке је, такође, тражила југословенска војна делегација нису били урачунати у наведени износ.¹²⁴⁵ После испитивања и тих, додатних могућности, југословенском амбасадору је у августу 1946. саопштено да ће молба Владе ФНРЈ бити задовољена са „70–80%“.¹²⁴⁶ После таквог става совјетске стране, који је – по свему судећи – подразумевао одређено напрезање ресурса „домовине социјализма“, југословенска делегација је у новембру 1946. изнела додатне захтеве!¹²⁴⁷ Када су југословенски преговарачи – у настојању да дођу до што бољих услова – истицали да је током Другог светског рата „јачо страдала привреда Југославије“, са совјетске стране су добијали одговор да је у периоду од 1941. до 1945. „привреда совјетске државе страдала знатно више него привреда Југославије“.¹²⁴⁸ О наведеној околности на југословен-

---

¹²⁴⁴ Наведена вредност од 609 милиона рубаља одговарала је износу од око 115 милиона долара или – како је у једном документу наведено – 114.983,3 хиљаде долара. Због тога што је део наоружања и опреме био употребљаван, Генералштаб Министарства оружаних снага је предлагао да се приликом обрачуна примењује курс: 5 рубаљи и 30 копејки за 1 долар. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 20, 33, Н. Булганин, А. Василевский, А. Антонов – Товарищу Сталину, 27.7.1946; Исто, Л. 40, И. Семичастнов, Микояну А. И., 7.8.1946; Исто, Л. 83, Справка о стоимости отпускаемого вооружения и военного имущества для Югославской Армии, сентябрь 1947.) У историографији се погрешно наводи да је – према предлогу који је у августу 1946. припремљен за Ј. В. Стаљина – ФНРЈ требало дати кредит од 115 милиона „рубаља“. (А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 73.) Као што смо видели, у питању је био износ од 115 милиона долара. Амбасадору В. Поповићу, а касније, у новембру 1946, и југословенској војној делегацији, било је предложено да СССР може да испоручи наоружање и војну опрему у износу од „око“ 115 милиона долара. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 227, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора т. Семичастнова И. Ф. с заместителем Начальника Генерального штаба Югославской армии Генералом Хамич, 11.11.1946.) У Споразум који је потписан 30. јуна 1947. унета је пак вредност од 78 милиона долара. (АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947.) Разлика између 78 и 115 милиона долара се може објаснити смањењем цена, на које је совјетска страна првобитно рачунала.

¹²⁴⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 20, 31, 33, Н. Булганин, А. Василевский, А. Антонов – Товарищу Сталину, 27.7.1946; Исто, Л. 40, И. Семичастнов, Микояну А. И., 7.8.1946.

¹²⁴⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 37, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР т. Семичастнова И. Ф. с Послом Югославского Правительства в СССР г. Поповичем, 23.8.1946.

¹²⁴⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 242–243, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора т. Семичастнова с заместителем Начальника Генерального штаба Югославской армии Генералом Хамич, 11.11.1946; Исто, 271, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР т. Микояна А. И. с Пом. Начальника Генштаба югославской армии – генералом Хамович, 7.12.1946; Исто, Л. 312–313, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с заместителем Начальника Генерального Штаба Югославской Армии Генералом Хамич, 11.11.1946.

¹²⁴⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 250, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления МВТ СССР полковника Сорокина с генералом Хамович и контр-адмиралом Манола, 26.11.1946.

ској страни нису водили довољно рачуна. Ни у преговорима за куповину наоружања и војне опреме на кредит, ни у осталим питањима из економских односа две државе.

Током преговора је долазило до случајева да југословенска војна делегација чека и по „пуних 14 дана“ да је „неко прими“. Совјетски званичници су то објашњавали „заузетошћу“ другим обавезама,¹²⁴⁹ а могуће је да су се такви застоји понекад дешавали услед тромости совјетског бирократског апарата и спорије динамике којом су се одвијали приједи страних делегација.¹²⁵⁰ За крупније измене и одступања у односу на ставове које су заступали совјетски преговарачи, било је потребно дуже чекање („много времена“) док читава ствар „дође на дневни ред на седницама владе“. ¹²⁵¹ Заправо, за сваки нови захтев, независно од тога да ли је реч о крупнијим или мањим ставкама, била је „неопходна одлука Владе“ СССР-а.¹²⁵² Шире посматрано, и Пољска, и Чехословачка, које су, такође, у току 1946. почеле преговоре за испоруку војне опреме на кредит,¹²⁵³ потписале су споразуме тек у току 1947. године.¹²⁵⁴ Ако и оставимо по страни спорост државног апарата СССР-а, почетне позиције две стране су – по низу питања – биле толико удаљене да не чуди што је, уз поменута „погађања“ и „натезања“, било потребно доста времена док се није дошло до узајамно прихватљивог договора.¹²⁵⁵ Утолико пре што је југословенска страна, као што смо поменули, у новембру 1946. поставила нове захтеве и тражила повећање испорука.¹²⁵⁶ Завршна фаза разговора и потписивање Споразума извршени су током економских преговора који су од априла 1947. вођени у совјетској престоници.¹²⁵⁷ Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР-а југословенској влади – или, како је на југословенској страни називан: „Војни споразум“¹²⁵⁸ – потписан је 30. јуна 1947. у Москви.¹²⁵⁹

---

¹²⁴⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о разговорима са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, које сам водио од 21.1. до 3.2.1947, В. Поповић, 9.2.1947.

¹²⁵⁰ Када је једном приликом М. Ђилас, који је имао искуство дужег чекања на пријем код совјетских органа, био позван на састанак истог дана пошто је допутовао, са чуђењем је прокоментарисао: „Таква журба је неуобичајена у Москви, у којој су страни комунисти увек дуго чекали, да је међу њима кружила узречица: У Москву је лако стићи, али се из ње тешко вратити.“ (М. Ђилас, *Vlast*, стр. 87; *Isti, Razgovori sa Staljinom*, стр. 21, 92.)

¹²⁵¹ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о разговорима са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, које сам водио од 21.1. до 3.2.1947, В. Поповић, 9.2.1947.

¹²⁵² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 224, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления полковника тов. Сорокина Ю. В. с представителем югославской военной делегации контр-адмиралом Манола, 29.11.1946.

¹²⁵³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 17–35, Н. Булганин, А. Василевский, А. Антонов – Товарищу Сталину, 27.7.1946; Исто, Л. 40, И. Семичастнов, Микојану А. И., 7.8.1946; Исто, Л. 85–87, П. Ермолин – Кузнецову Н. Г. И Семичастнову И. Ф., 21.9.1946.

¹²⁵⁴ СССР је кредитни споразум са Чехословачком закључио 27. фебруара, а са Пољском 5. марта 1947. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 29, Заместитель Председателя Правления Госбанка СССР Н. Чечулин – Заместителю министра внешней торговли СССР Крутикову А. Д. и Заместителю министра финансов Посконову А. А., 27.3.1948.)

¹²⁵⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године; Исто, АД-4: Детаљније образложење.

¹²⁵⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 242–243, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора т. Семичастнова с заместителем Начальника Генерального штаба Югославской армии Генералом Хамич, 11.11.1946; Исто, Л. 312–313, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с заместителем Начальника Генерального Штаба Югославской Армии Генералом Хамич, 11.11.1946.

¹²⁵⁷ С обзиром на то да је у току 1947. и почетком 1948. совјетска страна испоруке наоружања, војне опреме и материјала на кредит вршила на основу Одлуке Савета министара СССР („Бр. 909–276“), која је била донета 9. априла 1947, може се рећи да су се преговори већ тада налазили у завршној фази. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 14–15, Булганин и Микојан – Товарищу Сталину, март 1948.)

¹²⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а. Садржај, 18.5.1955; Исто, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида.

¹²⁵⁹ Са југословенске стране Споразум је потписао министар спољне трговине Никола Петровић. Због тога што је „потпис нечитак“, није нам познато ко је са совјетске стране потписао Споразум. (АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947;

У седам чланова Споразума регулисана су различита питања у вези са коришћењем и отплатом кредита. Првим чланом Споразума совјетска влада се обавезала да ће – „на кредит“ – у току 1947. испоручити ФНРЈ „наоружање и војно-техничке потребе“ у вредности од 78 милиона долара.¹²⁶⁰ Количине и цене наоружања и опреме су прецизиране у прилогу Споразума, а рокови за испоруку су за „сваку групу наоружања и војно-техничких потреба“ требали да буду утврђени накнадно на основу договора између две стране. Договорено је да се испоруке, односно примопредаја наоружања и опреме врши у „совјетским лукама на Црном и Азовском Мору или на Дунаву“, односно на „пограничним железничким станицама на Совјетско-Румунској или Совјетско-Мађарској граници“.¹²⁶¹ Другим чланом Споразума је одређено да се кредит ФНРЈ даје на 10 година и да отплата почиње „од 1949[.] године“. Током прве две године отплате кредита (1949, 1950), Влада ФНРЈ је требала да покрива износ од по 3.900.000 долара, а у наредних осам година рате су требале да износе по 8.775.000 долара годишње. Отплата кредита је требала да се врши – како је наведено у члану 3 – испорукама „бакра, олова, оловног и цинковог концентрата, боксита и других производа“. Две стране су о врсти и количинама производа за отплату кредита требале да се договоре „у години која претходи години у току које се имају вршити испоруке“. Цене тих производа су требале да се одреде у складу са „светским ценама приступачних тржишта“ или на основу „конкурентских предлога трећих земаља“. Влади ФНРЈ је остављена могућност да – у договору са совјетском страном – отплату кредита врши у „злату, САД доларима или другој слободно конвертирајућој валути“.¹²⁶²

Наредним, четвртим чланом Споразума регулисана су питања у вези са обрачуном и отплатом камате. Југословенска страна је почевши од 1947. требала да плаћа камату од 2%.¹²⁶³ Споразум од 30. јуна 1947. је био једини совјетски кредит са каматном стопом од 2%, сви остали кредити које је СССР дао Југославији током четрдесетих година 20. века имали су

ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 238.)

¹²⁶⁰ Према подацима из совјетских докумената, та вредност је одговарала износу од 413,4 милиона рубаља. (РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 16, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.) У совјетским документима се може наћи и на податак да је СССР, према Одлуци Савета министара „Бр. 909–276“ од 9. априла 1947, ФНРЈ требао да испоручи наоружање и војну опрему у износу од 76,84 милиона долара или 407 милиона рубаља. (Исто, Д. 3052, Л. 15, Булганин и Микоян – Товарищу Сталину, март 1948.)

¹²⁶¹ Испоставило се да таква врста договора није била најпогоднија за југословенску страну. У првом периоду после потписивања Споразума примопредаја се вршила „на совјетско-мађарској граници“. „Такав начин испоручивања прави нам велике тешкоће, јер ће, приликом сваке испоруке наше власти морати да шаљу преко Мађарске, на мађарско-совјетску границу обезбеђење и држати сталну комисију до конца године, која треба да преузима тај материјал и да га преко Мађарске доставља у Југославију“ – констатовали су у Београду већ крајем јула 1947. Југословенски органи су због тога настојали да совјетска страна „поново размотри питање мјеста и испоручивања војног материјала“, односно да се „предаја тог материјала врши на југословенској граници“. (ДА МСП, 1947, ПА, ф. 107, дос. 14, 414153 (107/196), Д. Говорушић, Генералштаву Ј.А., 30.7.1947.) Пошто се и крајем 1947. и почетком 1948. примопредаја вршила на железничкој станици Чоп, односно на граници Мађарске и СССР-а, може се рећи да на том плану југословенска страна није успела да постигне конкретније резултате. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 62, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления МВТ СССР инженер-полковника Салтанова Я. Я. С помощником военного атташе югославской армии в СССР майором Парезанович, 29.1.1948; Исто, Л. 118, Запись беседы Начальника Транспортного Отдела Инженерного Управления инженер-майора Златкина Д. Е. с помощником военного атташе югославской армии в СССР майором Парезанович, 8.12.1947.)

¹²⁶² АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 236–237.

¹²⁶³ АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 237.

камату од 3%.¹²⁶⁴ Договорено је да се камата која буде обрачуната за 1947. и 1948. годину уплати током „првог тромесечја 1949[.] године“. „Камате обрачунате за идуће године уплаћиваће се у првом тромесечју године која следује години за коју су камате обрачунате. Отплата камата вршиће се испоруком производа, златом или САД доларима, или другом слободно конвертирајућом валутом“ – прецизирано је, даље, у четвртном члану Споразума у вези са отплатом камате. Пети члан је био посвећен питањима у вези са „евиденцијом давања и отплате кредита“ и камата, у вези са чим су Народна банка ФНРЈ и Државна банка СССР-а требале да отворе „једна другој“ одговарајуће рачуне и да се договоре око „техничког поступка“ и начина на који ће се вршити „евиденција“. Следећим, шестим чланом Споразума, Влади ФНРЈ је остављена могућност да – у договору са совјетском владом – „пре рока отплати кредит [...] и обрачунате камате“. У последњем, седмом члану, напоменуто је да „Споразум ступа на снагу даном његовог потписивања“, односно 30. јуна 1947.¹²⁶⁵

Списак договореног „наоружања и војно-техничких потреба“, које је СССР према Споразуму од 30. јуна 1947. требао да испоручи ФНРЈ, што је највећим делом било и извршено, може се сагледати из наредне табеле.

-Табела бр. 42: Списак наоружања и војно-техничких потреба за испоруку из Совјетског Савеза Југославији (количине су наведене у комадима, хиљадама комада, метрима, парима, килограмима, тонама, комплетима, јединицама, ампулама, хиљада ампула, примерцима и хиљадама америчких долара; цене су изражене у америчким доларима).¹²⁶⁶

Назив наоружања или „војно-техничких потреба“	Јединица мере	Количина	Појединачна цена у доларима	Примедба (мање испоручено)
Стрељачко наоружање				
7,62 mm карабин модел 1944.	комада	54.792	35,09	
7,62 mm снајпер са оптичком нишанском справом	комада	1.833	40,75	
7,62 mm пиштољ „ТТ“	комада	21.918	36,50	
7,62 mm „машинка 'ППШ“	комада	71.257	25,85	
7,62 mm пушкомитраљез „ДП“	комада	2.764	140,74	
14,5 mm противтенковска пушка Симонова	комада	617	135,84	
12,7 mm „крупнокалибарни митраљез ДШК“	комада	93	732,00	
5,6 mm „малокалибарне пушке с прицелом-диоптром“	комада	5	20,00	
5,6 mm „малокалибарне пушке ТОЗ-9“	комада	5	20,00	

¹²⁶⁴ Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 183, стр. 421.

¹²⁶⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 237–238.

¹²⁶⁶ Табела је састављена на основу података из „Списка наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију“, који је чинио прилог из Споразум од 30. јуна 1947. (АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију.)

Бацачи				
82 mm баталјонски бацач	комада	120	335,83	
120 mm пуковски бацач	комада	233	1.500,00	
Артиљеријска оруђа				
45 mm противтенковски топ модел 1937.	комада	78	1.037,75	
76 mm дивизијски топ „ЗИС-3“	комада	823	2.075,58	
122 mm хаубица модел 1938.	комада	220	4.113,22	
122 mm топ модел 1931/37.	комада	66	11.472,00	
152 mm топ-хаубица модел 1937.	комада	20	11.414,28	
37 mm противавионски топ модел 1939.	комада	292	5.018,84	
85 mm противавионски топ модел 1939.	комада	220	6.792,27	
Пешадијска муниција				
7,62 mm пушчана	хиљада комада	65.200	61,00	447.030
7,62 mm за пиштољ „ТТ“	хиљада комада	82.700	41,00	2.254.040
12,7 mm меци за „ДШК“	хиљада комада	680	453,00	76.500
14,5 mm меци за „ПТР“	хиљада комада	320	772,75	34.736
5,6 mm „малокалибарна пушчана“	хиљада комада	30	36,66	
Артиљеријска муниција				
25 mm противавионска	хиљада комада	172,0	3.100,00	
37 mm противавионска	хиљада комада	107,0	4.100,00	
85 mm противавионска	хиљада комада	148,96	20.500,00	
45 mm топовска	хиљада комада	98,0	4.700,00	
85 mm топовска	хиљада комада	391,16	26.500,00	
122 mm топовска	хиљада комада	13,5	46.000,00	
122 mm хаубичка	хиљада комада	56,4	27.800,00	
152 mm топ-хаубичка	хиљада комада	5,1	48.000,00	

Прибор				
„командни рачунар 'ПУАЗО–4“	комада	55	59.994,73	
радиолокатор „П–2М“	комада	9	20.077,77	
рефлекторска станица „3–15–12“	комада	19	5.036,84	
рефлектори са прислушном справом „1У“	комада	19	6.794,74	
батеријски дурбин „АСТ“	комада	662	300,00	
бусола „ПАБ“	комада	565	124,55	
ручни двогледи 6x30	комада	23.650	32,80	5
прибор за цртање „Но 7“	комада	500	2,00	
целулоидни артиљеријски круг	комада	4.400	1,56	
координатно мерило модел 1932.	комада	2.237	0,40	
„маштабно координатно мерило модел 1934“	комада	3.000	0,36	
хордоугломери	комада	3.900	2,83	
логаритмар од 25 cm	комада	300	2,33	
пољски шестар	комада	4.653	1,01	
теодолит артиљеријски „ТТ–2“	комада	39	330,77	
„кипрегел КШВ“	комада	15	217,95	
челична пантљика за мерење од 20 m	комада	15	33,33	
даљиномер 1 m „базис“	комада	146	494,36	
прибор за управљање артиљеријском ватром „ПУО–44“	комада	10	377,33	
„прибор за управљање артиљеријском ватром Григоровића 'ПУАО“	комада	10	150,50	
прибор за управљање артиљеријском ватром „ПУАОС“	комада	10	92,40	
Нишанске справе				
„ПП–1 за 45 mm ПТП модел 1942“	комада	61	185,25	
за 76 mm пуковски топ модел 1927.	комада	25	316,00	
за 76 mm пуковски топ модел 1943.	комада	15	320,00	15
за 76 mm дивизијски топ „ЗИС–3“	комада	25	84,00	
за 122 mm хаубицу М. 1938.	комада	10	260,00	
„гониомета 'ПГ“	комада	75	96,00	
за 120 mm бацач („МП–82“)	комада	21	66,66	
„ЗИП-ови за оруђа и бацаче“				
за 45 mm „ПТП–42 оруђни“	комплета	150	250,00	
за 45 mm „ПТП–42 пуковски“	комплета	30	275,00	
за 76 mm „П. А. модел 1943 оруђни“	комплета	40	245,00	

за 76 mm „П. А. модел 1943 пуковски“	комплета	15	326,66	
за 76 mm „ДА ЗИС–3 оруђни“	комплета	185	78,38	
за 76 mm „ДА ЗИС–3 батериски“	комплета	20	205,00	
за 122 mm хаубицу модел 1938. „оруђни“	комплета	42	140,48	
за 122 mm хаубицу модел 1938. батеријски	комплета	10	370,00	
за 120 mm бацач пуковски	комплета	45	82,07	
за 120 mm бацач „оруђни“	комплета	180	135,50	
Мазива				
„шчелоч за чишћење оруђа“	тона	20	145,00	0,824
мазиво за пешадијско оружје	тона	314	195,00	
мазиво „Но. 21“	тона	112,5	500,44	5,271
мазиво за топове	тона	35	1.090,00	0,106
солидол	тона	8,5	147,69	
технички вазелин	тона	1	163,27	
вретенско уље „АУ“	тона	9	41,80	1,160
течност „Стеол М“	тона	17	711,76	1,200
маст за кожу	тона	27	259,26	
Радионице				
артиљеријска радионица „Но. 401“	комплета	20	1.080,52	20
покретна армијска артиљеријска радионица од три камиона	комплета	4	11.050,00	4
покретна армијска артиљеријска радионица од шест камиона	комплета	3	28.300,00	3
Вучни возови и приколице				
трактори „Ја–12“	комада	59	14.622,00	59
трактори „ЧТЗ–65“	комада	20	1.810,00	20 ¹²⁶⁷
двоосовинске приколице	комада	95	1.143,16	95
Тенковско наоружање и опрема				
тенкови „Т–34–85“	комада	308	38.987,00	
самоходна оруђа „СУ–76“	комада	52	14.340,00	
дизел мотори „Ба–34“	комада	30	5.093,00	
мењачке кутије за „Т–34“	комада	30	1.186,00	
главна квачила за „Т–34“	комада	20	380,00	
„бортова квачила Т–34“	комада	52	298,00	

¹²⁶⁷ Одлука о томе да се ФНРЈ не испоруче трактори је донета у марту 1948. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 1–2, Началник Инженерног Управлення МВТ Полковник Сорокин, Микояну А. И., 25.3.1948.)

пумпе за гориво за „Т-34“	комада	20	40,00	
мотори за окретање куполе за „Т-34“	комада	62	188,70	
„кулиса са 4 брзине КПП“	комада	62	85,48	
76 mm тенковски топови „Р-34“	комада	10	1.756,00	
7,62 mm митраљези „ДТ“	комада	100	258,00	
„ЗИП-ови за 'ДТ' пуковски“	комплета	50	370,00	
нишанске справе „ТМФД-7“	комада	50	114,00	
покретне радионице типа А	комада	25	3.980,00	
покретне радионице типа Б	комада	5	10.040,00	
четни комплет резервних делова за Т-34	хиљада америчких долара	49,7		мање 85 комплета
Авиони				
јуришни авиони „Ил-2“	комада	30	45.376,00	
ловачки авиони „Јак-3“	комада	40	33.397,00	
школски авиони „По-2“	комада	20	7.545,00	
школски авиони „УТ-2м“	комада	25	10.000,00	
Авионски мотори				
мотори „АМ-38ф“	комада	15	12.830,00	
мотори „М-11Д“	комада	11	2.000,00	
резервни делови за моторе у „груп-комплетима“ и појединачно	хиљада америчких долара	229,8		мање 52 комплета
Авионско наоружање				
преносиви уређаји за вежбање бомбардовања типа Стреларова	комада	2	320,00	
ноћни колиматорски нишани за бацање бомби са авиона „По-2“ типа „НКПБ-8“	комада	15	226,00	
ноћни колиматорски нишани за бацање бомби са авиона „По-2“ типа „НКПБ-7“	комада	15	206,00	
нишани „ПБП-1а“	комада	16	87,50	
нишани „ПБП-1б“	комада	16	193,75	
нишани „ОМП-6“ са визиром „К-8Т-на ВУБ-3“	комада	8	150,00	
„групкомплет и калибарници за авионско наоружање“	хиљада америчких долара	26,2		мање 144 комплета
Авионска муниција				

муниција за „ШКАС“ 7,62 mm	хиљада комада	3.638	84,14	
карике за „ШКАС“ 7,62 mm	хиљада комада	3.638	16,96	
муниција за „БС“ 12,7 mm	хиљада комада	1.000	613,40	
карике за „БС“ 12,7 mm	хиљада комада	1.000	66,00	
муниција за „ШВАК“ 20 mm	хиљада комада	193	1.082,90	208
карике за „ШВАК“ 20 mm	хиљада комада	193	73,58	
муниција за „БЈа“ 23 mm	хиљада комада	300	2.035,00	3
карике за „БЈа“ 23 mm	хиљада комада	300	145,33	
авионске бомбе „ПТАБ“ 2,5–1,5 кг	комада	144.748	0,905	
ракетне бомбе „РС–82“	комада	8.125	21,54	
„цементне бомбе са разорним пуњењем /П–40/“	комада	10	10,00	
„цементне бомбе са димном патроном /П–25/“	комада	10	10,00	
елементи за авионске бомбе	хиљада америчких долара	268,0		мање 60 комада упаљача
резервни делови авиона	хиљада америчких долара	151,8		мање 3 комплета
„опрема аерофотослужбе“	хиљада америчких долара	65,7		
„падобранско-десантна опрема“	хиљада америчких долара	51,8		
текстилни материјал	хиљада америчких долара	8,3		мање 37,50 метара авионског платна
потрошни материјал	хиљада америчких долара	14,3		мање 1,304 тона материјала и велика количина шперплоча и осталог материјала

опрема службе везе	хиљада америчких долара	24,3		Мање 400 комада шлемофона и радиолампи
Специјална возила				
аутоцистерне „БЗ“	комада	10	4.570,00	
„аутостартери“	комада	10	860,00	
приколице за пуњење акумулатора	комада	8	4.537,50	
техничка литература на руском језику	хиљада америчких долара	0,2		
Опрема хидрометеоролошке службе				
инспекторски барометри	комада	2	300,00	
хелиографи „Кемпбел-Стока“	комада	66	427,00	
теодолити аеролошки „ШТ-1“	комада	5	180,00	
метеорографи авионски „СМ-43“	комада	10	530,00	
разна метеоролошка опрема	хиљада америчких долара	38,5		мање 291 комад метеоролошких инструмената
Ратни бродови				
Торпедни моторни чамци „123-БИС“	јединица	12	170.000,00	мање 12 јединица, односно комада ¹²⁶⁸
„чамци /катери/ Т.Ш. типа К.М.-1 У“	јединица	6	16.000,00	
Минско-торпедно наоружање				
торпеда за „ТКА-45 см“	комада	18	15.000,00	
резервни мотори за торпедне чамце	комада	6	5.500,00	
„траљне електро-магнетске справе за чамце“	комплета	20	1.800,00	
„траљне омчасте електро-магнетне справе“	комплета	10	6.500,00	
„траљне акустичне справе“	комплета	15	1.250,00	
„обични траљи за сидрене мине /змијасте“	комплета	15	2.500,00	

¹²⁶⁸ Торпедни чамци „123-БИС“ су били у фази испоруке, али је по наредби министра оружаних снага Н. А. Булгањина она обустављена у марту 1948. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 2, Началник Инженерног Управленија МВТ Полковник Сорокин, Микояну А. И., 25.3.1948.) Они су представљали најкрупнију неиспоручену ставку из Споразума од 30. јуна 1947. (АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944-1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење.)

„траљи за сидрене мине са експлозивним /рушећим/ патронама /катерне/“	комплета	15	1.200,00	
сидрене додирне мине са пуњењем од 115 кг	комада	2.000	900,00	
сидрене додирне мине са пуњењем од 230 кг	комада	1.750	1.000,00	
дубинске бомбе за торпедне чамце – три бојева комплекта	комада	216	97,00	
речне мине	комада	250	1.100,00	
противбродске мине са пуњењем од 230 кг	комада	250	1.850,00	
индукционе мине са пуњењем од 700 кг	комада	250	2.150,00	
торпедно-мински бродски резервни делови и алат	хиљада америчких долара	1.012,3		мање 173 разних резервних делова и алата
Радио-опрема				
радио-станица „РСБ–Ф 15–50 v“	комада	21	1.900,00	
радио-станица „РБМ – 5,5 v“	комада	30	750,00	мање 30 комада
радио-станица „Бухта“ 150 v	комада	2	5.950,00	
радио-станица „Бриз' ИП–2“	комада	2	7.400,00	
припоредајник „Реид'-и 1–5 v“	комада	15	880,00	
примопредајник „А–7–А 0,8 v“	комада	20	425,00	
бродске радиолокационе станице	комада	2	29.000,00	
хидроакустична апаратура „АЗДИК“	комада	2	10.500,00	
разна радио-опрема	хиљада америчких долара	28,3		
Телеграфско-телефонски материјал				
телефонски апарати „СТ–35“	комада	24	1.000,00	
„апаратура за многоструко телефонирање“	комада	6	1.100,00	мање 2 комада
„АТС за 100 бројева“	комада	5	1.800,00	
аутоматски телефонски апарати	комада	400	20,00	
Сигнално-оптички материјал				
рефлектори за сигнализацију „Д–45 см“	комада	20	1.020,00	
сигналне лампе „Луч“	комада	60	195,00	
Хидрогенско-навигациона опрема				

компаси за бродове, реморкере и чамце	комада	45	375,00	
справе за мерење брзине са резервним потрештинама	комада	40	625,00	
мерачи времена и резервни делови	хиљада америчких долара	41,5		
справе за картографске радове	хиљада америчких долара	0,4		
справе за мерење дубине	комада	6	2.800,00	
„радиопеленгатори“	комплета	3	8.800,00	
инструменти за хидрометеоролошку службу	хиљада америчких долара	37,9		мање 1 минимални термометар
разне геодетске и хидрографске справе	хиљада америчких долара	27,8		
фото прибор и материјал	хиљада америчких долара	3,8		
опрема за хаварије и спасавање	хиљада америчких долара	10,7		
кормиларско-технички материјал	хиљада америчких долара	5,3		мање 801 килограм фибера и прошпана
мазива	хиљада америчких долара	1,3		мање 60 килограма
уџбеници и литература	хиљада америчких долара	0,38		
„Инжињериска опрема“				
„парк Н2П са по 2 реморкера-боксера“	комплета	3	67.000,00	мање 1 комплет
„парк ДЛП са реморкером-боксером“	комплета	2	48.000,00	
реморкер „БМК–70“	комплета	3	4.530,00	
комплет „ТЗИ“	комплета	100	1.900,00	
чамци „ЛМН“	комплета	400	161,25	
чамци „ЛГ–12“	комплета	500	248,60	
даљиномери „пионерски“	комада	25	176,00	

тракторски чупачи пањева	комплета	2	750,00	мање 2 комплета
булдожери	комплета	1	1.900,00	мање 1 комплет
копачице за ровове	комплета	1	1.800,00	мање 1 комплет
моторни ваљак	комплета	1	2.300,00	
моторне макаре са дизел чекићем	комплета	15	5.640,00	
компресорске станице „ПКС–6“ са пнеуматским алатом (приколица)	комплета	2	6.100,00	
„рам за пиљење дрвета ЛР 220/2 /у замену РП/“	комплета	5	3.200,00	
„рам за пилану РПШ“	комплета	1	6.000,00	
моторне тестере	комплета	25	600,00	
погонске електро станице „АЕС–ЗП“ са електричним алатом	комплета	3	6.860,00	
агрегат за електрично заваривање	комплета	2	400,00	мање 2 комплета
апарат за аутогено заваривање	комплета	2	210,00	
ручна дизалица од 1,5 тона	комплета	2	65,00	
машина за паљење мина „П.М.–1“	комада	150	113,30	мање 150 комада
машина за паљење мина „ПМ–2“	комада	100	61,00	мање 100 комада
минодетектор „ВИМ–203“	комплета	2.000	56,60	
гумиране машине за пуњење „ВВ“	комада	1.000	4,20	мање 1.000 комада
детонирајући штапин	метара	200.000	0,1415	
рефлектор „ПЗ–45“	комплета	10	23,00	мање 5 комплета
рефлектор „ПЗ–20“	комплета	10	19,00	
нивелир	комада	4	200,00	мање 4 комплета
теодолит	комада	4	312,50	мање 4 комплета
угаљ за рефлектор „ПЗ–45“	комплета	150	0,23	мање 150 комплета
Средства за везу				
„радиостаница РАФ у ауту“	комплета	5	6.600,00	
радиостаница „РБМ–5/РБ п/а/“	комплета	126	849,20	мање 126 комплета

радиостаница „РБМ“	комплета	80	433,75	
радиостаница „РБ“	комплета	500	434,00	
радиостаница „А-7-А“	комплета	1.430	584,90	
„радиостаница 9-РС тенковска“	комплета	80	386,25	
краткоталасни радиопријемници („5-СБ-3“)	комада	60	260,00	
апарат „Бодо“	комплета	2	7.900,00	
апарат „СТ-35“	комплета	20	1.000,00	
трофејни комутатори „АТС“ од 100 бројева	комплета	2	2.450,00	мање 2 комплета
трофејни комутатори „АТС“ од 50 бројева	комплета	5	1.500,00	
телефони „АТС“	комада	450	20,00	
индукторски телефони	комада	250	37,60	
лабораторијски осцилограф	комада	1	1.000,00	
испитивач изолације	комада	20	130,00	
аерометар „БОМО“	комада	100	10,00	
микрофонске каписле „МБ“	комада	1.000	0,60	
различите радиолампе	хиљада америчких долара	78,7		мање 11 лампи
„високофреквентни једноканални прибор ТФБ-1“	комада	2	1.950,00	
Хемијска опрема				
„гасмаске за људе“	комада	50.000	5.943	
заштитни папирни огртачи	комада	66.500	0,566	мање 250 комплета
„заштитне чарапе за људе импрегниране“	комада	56.000	2,50	
заштитна одела „Но. 1“	комплета	3.860	20,93	мање 3.860 комплета
заштитна одела „Но. 2“	комплета	420	27,86	
заштитна одела „Но. 3“	комплета	6.000	5,663	
заштитна одела „Но. 4“	комплета	6.000	9,06	мање 927 комплета
заштитна одела „Но. 5“	комплета	36.000	5,312	
„коњске гасмаске КСПМ“	комада	1.500	12,46	мање 60 комада
„ремонтни противгасни сандуци израде 1942“	комада	160	8,10	мање 156 комада

ремонтне противгасне торбице	комада	2.000	7,00	мање 1.129 комада
„торбица хемиског извиђача СХР–4 са еталоном“	комплета	1.985	19,44	мање 335 ком- плета
„комплет за торбицу хемиског извиђача СХР–4“	комплета	2.000	6,60	мање 2.000 комплета
покретна хемијска лабораторија „ПХЛ“	комплета	40	115,00	
резервни комплет за покретну хемијску лабораторију	комплета	60	193,00	мање 60 ком- плета
комплет за метеоролошку станицу „Но. 3“	комплета	140	56,43	
дихлорамина „Б“	тона	10	2.166,00	мање 0,046 тона
дихлоретан	тона	90	180,74	мање 2,865 тона
„угљенокисели амонијак“	тона	5	215,00	
ихтиол	тона	5	660,00	
„дегазациони комплет ДК–1“	комплета	150	399,30	
„леђни дегазациони прибор РДП–4“	комплета	200	30,00	
„коњска дегазациона кола КДП“	комада	2	700,00	
„бучилни уређај БУ–3“	комада	2	400,00	
„носећи прибор за дегазацију терена“	комада	2	100,00	мање 2 комада
„дегазациони комплет за дегазацију опреме и материјала /ДК–ОС/“	комада	2	250,00	мање 2 комада
„ауто за дегазацију АДМ–750“	комада	2	2.750,00	мање 2 комада
„леђни бацач пламена РОКС–3“	комплета	20	190,00	
патрони за „РОКС–3“	комада	1.000	0,30	
„фугасни бацач пламена ФОГ–2“	комада	10	40,00	
модернизовани, упрошћени упаљач за „ФОГ–2“	комада	50	0,20	
пуњење у праху за „ФОГ–2“	комада	50	1,60	
„запаљујући пакети за ФОГ–2 /"Звездки"/“	комада	50	1,60	
дијафрагма за „ФОГ–2“	комада	50	0,04	
прашак „ОП–2“	тона	1,3	1.153,80	
запаљива смеша „БГС“	тона	13	192,30	
„специјални сифони-флаше за пуштање димова“	комада	20	415,00	
димна смеша „С–1 У“	тона	20	115,00	
различите димне кутије	комада	100	2,00	

ручне димне гранате	комада	100	1,00	
запаљиве боце	комада	100	0,40	
„учебна збирка дегазатора“	комплета	100	28,00	мање 100 комплета
„учебна збирка отров. материја“	комплета	250	0,40	мање 250 комплета
„универзални прибор за проверавање херметичности образине“	комада	4	20,00	мање 4 комада
„прибор за испитивање цедила маске“	комада	4	25,00	мање 4 комада
„прибор за проверавање образине на пропуштање“	комада	4	25,00	
Погонски материјал				
вазелинско уље	тона	7,1	56,34	
„авио-рицинусово уље“	тона	10,00	1.140,00	мање 0,350 тона
графитно мазиво	тона	2,0	100,00	
технички вазелин	тона	9,0	163,27	мање 0,099 тона
„продукт Р-9“	тона	10,0	5.770,00	
изооктан	тона	4,0	250,00	мање 0,003 тоне
антифриз	тона	40,0	322,96	
мазиво „НК-30/50“	тона	3,0	100,00	мање 0,006 тона
лабораторија „ПСЛ“	комада	7	1.128,00	
Интендантска опрема				
„чизме војничке са сарама од импрегниране тканине“	пари	15.000	15,10	
„возеће кухиње на аутошасији“	комада	60	791,60	
Медицинска опрема				
комплет „Б-7“	комплет	104	56,73	
комплет „Г-8“	комплет	14	971,40	
комплет „Г-14“	комплет	42	226,20	
комплет „Г-14 а“	комплет	42	21,40	
комплет „З-1“	комплет	15	446,00	
комплет „ХГУ-1“	комплет	18	966,00	
комплет „ХГУ-2“	комплет	18	161,00	
комплет „ЧГУ“	комплет	18	200,00	
„Инструментариј и микроскопи“				

инструментарији за превијалишта – мали комплет	комада	156	41,66	
инструментарији за превијалишта – велики комплет	комада	156	112,80	
„микроскоп с имерсијом“	комада	50	548,00	
Медикаменти				
витамин Ц у прашку	килограма	25	284,00	
пирамидон	килограма	350	9,68	
новокаин	килограма	10	80,00	
сулфидин	килограма	250	132,00	
бели стрептоцид у прашку	килограма	250	20,40	
сулфатизол	килограма	250	113,20	
симпатол у ампулама	хиљада ампула	100	68,00	мање 35.000
симпатол	килограма	50	566,00	
таргезин у прашку	килограма	25	48,00	мање 10 килограма
вазелин руски	тона	3	186,00	мање 1 тона
вазелин жути	тона	0,2	20,00	
акаприн у ампулама	ампуле	2.000	0,04	
„коњски противхемиски пакети“	комада	1.500	0,73	
Противхемиски пакети				
индивидуални противхемиски пакети	хиљада комада	270	339,60	мање 220.000
Ветеринарска опрема				
норма „Но. 2“	комплета	40	310,00	
норма „Но. 3“	комплета	10	480,00	
Хируршки инструменти, апарати и прибор				
„лампе БАХ /са резервним горилицама/“	комада	5	157,10	
„лампе СОЛУКС /са резервним горилицама/“	комада	5	71,40	
Топографске карте				
1:500.000 ¹²⁶⁹	комплета	13.100	0,38	

¹²⁶⁹ У документу који смо користили за израду табеле грешком је изостављена једна нула и наводи се: „1:500.00“. (АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију.) Из докумената са преговора се види да је у питању била размера 1:500.000. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 270, И. Семичастнов, Михайлову Н. П., 4.12.1946.)

1:1.000.000	комплета	4.560	0,38	
1:2.500.000	комплета	240	0,66	
Војна литература				
„Војни весник“	примерака	170	4,70	„Нема извештаја да је војна литература примљена.“
„Весник ваздушне флоте“	примерака	10	2,00	
„Журнал бронетанкових и механизираних јединица“	примерака	50	2,20	
„Артелериски журнал“	примерака	100	2,30	
„Војно-инжињериски журнал“	примерака	100	2,30	
„Веза Красне Армије“	примерака	50	2,20	
„Краснаја звезда“	примерака	160	11,25	
„Стаљински сокол“	примерака	35	5,71	

Списак наоружања, војне опреме и материјала које је СССР требао да испоручи ФНРЈ био је, као што можемо из табеле видети, прилично опширан. „Групишући“ најважније ставке испорученог наоружања и војне опрема, у Москви су наводили да је оно обухватало, односно било намењено за: 1) „дооружање“ 15 „стрељачких дивизија“, бројности 8.000 људи, које нису биле у потпуности опремљене совјетским оружјем; 2) „дооружање“ 15 „стрељачких дивизија“, бројног састава од 8.000 људи, које су биле наоружане „трофејним оружјем“; 3) 115 авиона различите намене (40 ловачких авиона Јак–9; 30 јуришника Ил–2; 25 школских авиона Ут–2; 20 авиона за одржавање везе По–2); 4) оклопна возила: 308 тенкова Т–34–85 и 52 самоходна оруђа СУ–76.¹²⁷⁰ Још у току раније фазе преговора, средином новембра 1946, на југословенској страни су били задовољни начином на који је совјетска страна изашла у сусрет њиховим захтевима за испоруком тенкова, артиљерије и пешадијског наоружања.¹²⁷¹ Свеукупно посматрано, у Београду су на следећи начин коментарисали војни „материјал“ који је добијен на кредит од СССР-а за „модернизацију и јачање“ копнених јединица, морнарице и ваздухопловства: „За сувоземну војску су нам прво дали прилично материјала, но нису хтели да унесу у уговор и испоруче савременије наоружање као ПТ [противтенковски – прим. М. Нинковића] топ 57 mm, каћуше, радаре, теже калибре топова, бацаче 107 mm, а настојали су на све начине да прихватимо застарело оружје, као што су били топови 45 mm, ПТ [противтенковске – прим. М. Нинковића] пушке, митраљеци 'Максим' и још неки други материјал. За ваздухопловство су нам дали још нешто авиона, но без резервних мотора¹²⁷² и резервних делова,¹²⁷³ а за морнарицу обећали тек нешто мало и од тог, обећаних 12 торпедних чамаца

¹²⁷⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 15, Булганин и Микоян – Товаришу Сталину, март 1948.

¹²⁷¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 213, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления МВТ СССР – Полковника Сорокина Заместителем Начальника Генерального Штаба Югославской Армии Генералом Хамович, 14.11.1946.

¹²⁷² Као што можемо видети из горње табеле, испорука одређених авиона за моторе била је договорена и извршена. (АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, 30.6.1947. Списак наоружања и војно-техничких потреба које се испоручују из Савеза ССР у ФНР Југославију.)

¹²⁷³ Насупрот наведеној тврдњи, у документима из фебруара 1948. наилазимо на податак да је совјетска страна испоручила ФНРЈ комплете резервних делова за авионе, који нису били унети у Споразум, а били су „неопходни за нормалну експлоатацију авиона“. Према подацима из априла 1948, у питању су били „резервни делови за 40 авиона Јак–9“, који су били испоручени у току 1947. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 24, Запись Беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева с помощником атташе югославской армии майором Гуджулич, 20.4.1948; Исто, Л. 60, Запись Беседы Начальника Авиационно-

нису испоручили.¹²⁷⁴ До почетка југословенско-совјетског сукоба договорене испоруке су биле највећим делом реализоване.¹²⁷⁵ Како су на југословенској страни констатовали: „Уговорени материјал је у току 1947[.] и нешто 1948[.] године сав испоручен. Само неке ситније ствари нису испоручене и од крупнијих 12 торпедних чамаца.“¹²⁷⁶

Док се за динамику испорука може рећи да је била задовољавајућа, југословенска страна је, међутим, имала одређене примедбе на квалитет испорученог наоружања и војне опреме.¹²⁷⁷ Још током трајања југословенско-совјетског сукоба Ј. Б. Тито је знао „узгред да помене“ како је совјетска страна „у којечему и подвалила“ ФНРЈ приликом „скупих лиферација оружја“. У вези са тим, у говору поводом усвајања војног буџета за 1951. годину, одржаном крајем 1950. у Народној скупштини, југословенски маршал је истакао: „Наши борци и руководиоци у Армији су, наине, утврдили да нам је, под видом новог, слато и старо и префарбано оружје, као што је био случај с неким топовима и другим.“ Осврћући се, даље, на то питање, Ј. Б. Тито је указао на „неколико примјера несолидности тих испорука“: „220 комада противавионских топова од 85 mm испоручени су генерално ремонтвани, иако је требало да буду потпуно нови; 55 комада командних рачунара за ове топове примљено је са старим подвесцима; извјестан број противтенковских топова ЗИС 76 mm нису нови већ стари, само префарбани пред испоруку; навлаке за топове и рачунаре су старе и поцијепане; један број тенкова такође није нов, него са генералног ремонта; 30 комада покретних тенковских радионица, колико их је примљено, некомплетне су – без извјесних уређаја и већине алата; аутоматске централе су врло слабе, старе и не могу се употребити; високофреквентни уређаји су неисправни и данас се не користе; сви агрегати су врло слабог квалитета, осовине им при употреби одмах пуцају, тако да се врло тешко користе; дизел-макаре су старе и некомплетне; лопате и ашови, употребљавани и зарђали, префарбани су, а и од лошег материјала, пошто се лим превија; паркови (мостови) стари су и префарбани, а неки су и некомплетни; испоручене моторне тестере биле су већ употребљаване и врло се брзо кваре.“¹²⁷⁸ И М. Ђилас је својевремено у мемоарима писао о томе како је СССР „за доларску вредност“ продавао ФНРЈ „употребљаване, префарбане топове“. „Наше комисије су то уочиле при пријему, али нису алармирале. Сматрало се да тако треба, јер је од Совјета; мало ко је хајао за коштање“ – наводи, даље, М. Ђилас о том пропусту који је тек 1948. избио у први план.¹²⁷⁹

Зарад потпуније представе о кредитном аранжману од 30. јуна 1947. и његовој искоришћености, питање квалитета испорученог наоружања и опреме заслужује детаљнији осврт. Заокружен осврт на то питање пружају аналитички материјали који су рађени средином педе-

---

го Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 10.2.1948.)

¹²⁷⁴ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније објашњење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење.

¹²⁷⁵ Одређене испоруке су почеле да се врше још у току 1946. године, па су касније унете у Споразум. (ДА МСП, Строго пов., бр. 968, 1946, СССР, В. Поповић, Начелнику Генералштаба К. Поповићу, 4.9.1946.)

¹²⁷⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 1–2, Началник Инженерного Управления МВТ Полковник Сорокин, Микояну А. И., 25.3.1948; Исто, Л. 15, Булганин и Микоян – Товарищу Сталину, март 1948; АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење.

¹²⁷⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 139, Запись беседы Началника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе Югославской армии в СССР майором Гуджулич, 14.11.1947; АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; М. Ђилас, *Vlast*, стр. 82–83; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. 1950*, priredili Dragan Bogetic i Đoko Tripković, Beograd 1993, стр. 360; В. В. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Beograd 2010, стр. 38; *Isti, Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 91; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 73, 74; М. Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1959)*, стр. 205.

¹²⁷⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. 1950*, стр. 360.

¹²⁷⁹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 82–83.

сетих, у периоду нормализације југословенско-совјетских односа. Према тврдњама које су у њима наведене на преговорима је било договорено да совјетски „војни материјал“ буде „нов и доброг квалитета“. Испоставило се, међутим, да је ФНРЈ у „врло малој количини“ добила „новијег материјала и наоружања“. У вези са тим, југословенски аналитичари су коментари-сали: „У ту количину може се уврстити 50% тенкова Т–34, који су имали механизам за електрично покретање командирске куполе. За друге тенкове тешко је било утврдити да ли су дошли као нови, или са ремонта. Уколико нису били употребљавани, што је мало вероватно, онда су дуго лежали у складиштима. На 25% тенкова акумулатори нису вредели. Возила на којима су монтиране артиљеријске радионице, била су неупотребљавана, али услед стајања све су им мембране на пумпама пропале. Камиони, прибор и уређај нису одговарали својој намени, због слабе комплетности. Алат, прибор и уређај био је слабо и грубо израђен, тако да се врло тешко могао користити. Примљене су још неке количине новијег наоружања и опреме, али у неисправном стању због слабог паковања и сврставања.“¹²⁸⁰

На југословенској страни су имали примедбе и на то што је део наоружања и опреме био произведен током Другог светског рата, што је за последицу имало лошији квалитет, а део „војног материјала“ је био и употребљаван. „Велики део примљеног војног материјала и наоружања израђен је у току рата и на тај начин му је у многоме смањена вредност. Готово сва муниција је израђена у рату, због чега јој је квалитет био слабији од квалитета муниције мирнодопске израде. Исто тако сва примљена хемиска опрема је углавном произведена у току 1942[.] и 1943[.] године, а врло мала количина у 1944[.] години. Квалитет хемиске опреме је био врло слаб, тако да се велики њен део није могао ни употребити. Било је много случајева да је приспели материјал био већ коришћен у рату. Руси су, по извршеном ремонту таквог материјала, настојали да га нама протуре као нов. То потврђује низ примера. Већи број оруђа 45 и 76 mm био је употребљаван у рату, а то се видело по цевима које су биле бакарисане, што је последица већег броја испалених метака. На неким ПА [противавионским – прим. М. Нинковића] топовима 85 mm делови затварача били су истрошени ради раније употребе, а њихови лафети су по неколико пута префарбавани. 30% цеви тих топова било је херодираних, а скоро 100% у приличној мери бакарисаних.¹²⁸¹ Рефлектори и агрегати нису били нови, већ употребљавани, док су њихове прислушне справе биле нове. Код свих рефлектора недостајали су сталци. Примљене самохотке су дошле са генералног ремонта, при чему су им измењани скоро сви главни делови. Клипови који су добивени као резервни делови за моторе самохотки нису се могли користити, јер нису били веће димензије од постојећих у мотору, па се после средње или генералне оправке нису могли заменити, јер је цилиндер био проширен“ – констатовано је у југословенским анализама.¹²⁸²

Упитан је био квалитет и употребљивост и остале опреме: „Вредност испоручених комплекта паркова Н2П је смањена за 25%, јер су пре били употребљавани.¹²⁸³ Осим тога недостајали су разни делови, а неки су били неисправни и оштећени. Код гумених чамаца ЛМН гумирано платно је било слабог квалитета. За кратко време гума је иструла, а требала је да

¹²⁸⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁸¹ Имајући у виду да је артиљеријски наоружање било коришћено, на совјетској страни су у почетној фази преговора умањили његову цену за 15%. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 40, И. Семичастнов, Микояну А. И., 7.8.1946.) С обзиром на то да је у тој фази преговора совјетска страна процењивала да ће укупна вредност испорука износити 609 милиона рубаља или око 115 милиона долара, а да је касније тај износ смањен на 78 милиона долара, можемо претпоставити да су цене за артиљеријских оруђа биле још више смањене.

¹²⁸² АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁸³ О таквом смањењу цена за испоруку коришћене опреме две стране су се договарале пре испорука. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 99, Н. Иовичевич – Семичастнову, 24.12.1947; Исто, Л. 111, Запись беседы Начальника Транспортного Отдела Инженерного Управления инженер-майора Златкина Д. Е. с помощником военного атташе югославской армии в СССР майором Парезанович, 13.12.1947; Исто, Л. 136, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 27.11.1947; Исто, Л. 138, Н. Иовичевич – Семичастнову, 20.11.1947.)

издржи најмање 8–10 година. Моторне пиле требале су да имају користан рад 700–800 часова, али због њихове раније употребе, оне су имале користан рад свега 70–80 часова. Комплекти погонских електростаница, ручне дизалице од 1,5 тоне и моторне макаре примљене су као старе и префарбане. Сви минодетектори били су раније коришћени, а у највећем броју унутрашње везе биле су криво постављене.“ На југословенској страни су имали примедбе и на квалитет опреме за ваздухопловство: „Испоручени школски авиони По–2 су застарелог типа и неупотребљиви за школске и борбене летове. Уместо материјала I категорије испоручиван је материјал II, па чак и III категорије, као задњи делови дрвених трупова за авион Ил–2, хладњаци за уље, резервуари за бензин авиона По–2, 30 мотора АМ–38–Ф. Од 100 комада падобрана По–6 пронађено је 86 као друга категорија, а 14 као III категорија. Свила тих падобрана била је слаба и трула. Падобрани су дати на анализу и налаз је био да су скроз несигурни, због чега смо били оштећени за пуну цену коштања.“¹²⁸⁴

И стање чаура за муницију било је подложно критици: „Целокупна муниција лабораторирана је са чаурама, које су употребљаване више пута. На чаурама су се налазиле разне огреботине, улубљења и прскотине, јер пре лабораторације нису биле очишћене, испеглане и технички добро обрађене, што су морали обавезно учинити.“ Ни средства везе нису била у најбољем стању: „Већи број радиостаница је примљен у неисправном и лошем стању. Због недостатка разних делова нису се могле користити. Телефони су били раније негде монтирани и скинути са употребе. Материјал, од кога су били направљени телепринтери, био је слабог квалитета. АТС за 100 бројева нису одговарале улози којој су биле намењене. Имале су врло застарео релејни систем, какав се нигде није употребљавао. У раду су се показале врло слабо и морале су се повући из употребе. Неке врсте погонског материјала биле су слабе, старе, па као такве и неупотребљиве.“¹²⁸⁵

Као и у редовној робној размени,¹²⁸⁶ југословенска страна је имала низ примедби на квалитет паковања и оштећења која су, услед тога, настала током транспорта.¹²⁸⁷ Чланови југословенске војне делегације су током преговора указивали на то на какав начин одређени „материјал“ треба да буде запакован,¹²⁸⁸ али су се, упркос томе, одређени пропусти дешавали. Констатујући да је „паковање [...] било врло слабо“, југословенски аналитичари су указивали на низ пропуста: „За муницију употребљавана је стара амбалажа слабог квалитета. Стрељачка муниција је пакована у папирнате пакете са смолом и тако стављана у сандуке без лимених кутија. У већини случајева сандуци нису били пломбирани, нису дата потребна документа о количини, врсти и стабилности за дуже лагеревање. Због непажљивог пребацивања материјала, као и услед слабог паковања, долазило је до великих оштећења. За време транспортовања авиона Ил–2 и По–2 оштећени су им стабилизатори, кормила, резервуари, као и још неки други делови. Амонијум нитрат, који смо примили, био је врло слабо запакован, са великом влагом и нечистоћом. У испорученим количинама налазили су се разни предмети метала, као ексери, шрафови итд., а поред овога налажено је и разних каписли, па и метака од противавионског митраљеца.“¹²⁸⁹

Када се погледа низ наведених примедби, поставља се питање како су уопште југословенски органи могли да приме све то наоружање и војну опрему у тако лошем стању? Да ли се

¹²⁸⁴ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁸⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁸⁶ АЈ, 9–6, Примедбе извршењу уговора између наших трговачких спољнотрговинских предузећа и В/О; Исто, ф. 185, Извештај Трговинском изасланству у Москви, 1.10.1947; Исто, ф. 186, Центропром, Сојузпромекспорту, 27.7.1946; Исто, ф. 190, Технопром, Трговинском изасланику у Москви, 6.9.1947.

¹²⁸⁷ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁸⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 201, 202, 203, Список необходимог нам материала, с ценама којима смо се сложили.

¹²⁸⁹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

делимично или свеукупно објашњење налази у идиличним представама југословенских комуниста о „домовини социјализма“, у егзалтираности чланова КПЈ СССР-ом, односно у ономе што наводи М. Ђилас о томе да све оно што је долазило из „прве земље социјализма“ није било подложно критици?¹²⁹⁰ Документи из 1947. и 1948. година током којих су вршене испоруке по Споразуму од 30. јуна 1947, пружају нешто другачију слику. Наиме, из тих докумената видимо да је совјетска страна, у таквим случајевима, претходно обавештавала југословенску о томе да може да испоручи само коришћену опрему,¹²⁹¹ а да се Југословенска армија саглашавала да прими такав „материјал“, с тим што је тражила да се та околност узме у обзир при одређивању његове цене.¹²⁹² Видели смо да је у материјалу који је на југословенској страни припремљен током нормализације односа две државе, средином педесетих, на пример, изнета озбиљна примедба на квалитет примљених падобрана.¹²⁹³ Документи из 1947. пак показују да је совјетска страна у јулу обавестила југословенску о томе да су „падобрани ПД–6“ били „друге категорије“, после чега је Југословенска армија, у новембру, дала сагласност за куповину, али да плати 75% од пуне цене, са чиме се Министарство спољне трговине СССР-а сагласило.¹²⁹⁴ Из докумената из четрдесетих се, даље, види да је југословенска страна износила примедбе у случајевима када квалитет или стање примљеног „материјала“ нису били одговарајући. Средином новембра 1947. је, тако, изнета жалба на то што су се на „деловима неколико оруђа“ могла видети „невелика удубљења“, које су – према мишљењу југословенске стране – настала приликом утовара и транспорта. Истом приликом је изнета примедба и на то што се после отварања сандука испоставило да су делови „неколико аутомата“ зарђали. Совјетски званичници су тражили бројеве аутомата, сандука и транспорта како би испитали читаву ствар и „предузели одговарајуће мере“.¹²⁹⁵ Касније, током првих месеци 1948, југословенска страна је тражила да се за три месеца продужи рок за достављање рекламација за опрему која је испоручена до 1. октобра 1947.¹²⁹⁶ Наведена сведочанства из 1947. и 1948. године говоре о томе да се југословенска страна није суздржавала од изношења примедби када су за то постојали разлози. Ако су се југословенски званичници жалили на трагове рђе на „неколико аутомата“,¹²⁹⁷ онда се може претпоставити да ни за крупније пропусте не би ћутали.

Проблеми са квалитетом, застарелешћу и/или комплетношћу одређеног совјетског наоружања и војне опреме су, свакако, постојали. Међутим, на основу свега наведеног имамо утисак да тон којим су на југословенској страни о тим питањима говорили – после „Четрдесетосме“ – није сасвим одговарао ономе што се збивало у „прошлој стварности“, те да су изношене тврдње садржале у себи одређена претеривања и непрецизности. На пример, у поменутом говору Ј. Б. Тита из децембра 1950. наводи се да је совјетска страна приликом испо-

¹²⁹⁰ V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, str. 120; М. Ђилас, *Vlast*, str. 70, 73, 82–83; Isti, *Razgovori sa Staljinom*, str. 11, 13–14, 19–20, 23, 41–42, 57, 85.

¹²⁹¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 111, Запись беседы Начальника Транспортного Отдела Инженерного Управления инженер-майора Златкина Д. Е. с помощником военного атташе югославской армии в СССР майором Парезанович, 13.12.1947.

¹²⁹² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 99, Н. Иовичевич – Семичастнову, 24.12.1947.

¹²⁹³ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.

¹²⁹⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 136, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 27.11.1947; Исто, Л. 138, Н. Иовичевич – Семичастнову, 20.11.1947.

¹²⁹⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 139, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе Югославской армии в СССР майором Гуджулич, 14.11.1947.

¹²⁹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 23, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева с помощником военного атташе югославской армии майором Гуджулич, 20.4.1948; Исто, Л. 42, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора т. Соловьева Н. П. с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 4.3.1948.

¹²⁹⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 139, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе Югославской армии в СССР майором Гуджулич, 14.11.1947.

рука наоружања „подвалила“ ФНРЈ на тај начин што је слала „и старо и префарбано оружје“. ¹²⁹⁸ У истом духу о томе пише и М. Ђилас. ¹²⁹⁹ Међутим, из прегледаних докумената видимо да је совјетска страна претходно обавештавала Југословенску армију о томе да је одређени „материјал“ употребљаван, те да се иста саглашавала са испорукама уз одговарајуће смањење цене. ¹³⁰⁰ При таквом стању ствари, тешко се може говорити о „подвали“. Када је пак о ценама реч, Ј. Б. Тито је помињао „скупе лиферације оружја“, ¹³⁰¹ а М. Ђилас наводио да је ФНРЈ куповала „употребљавано“ наоружање за „доларску вредност“. ¹³⁰² Као што смо видели, цене наоружања нису биле високе, ¹³⁰³ а – с обзиром на то да ФНРЈ није плаћала наоружање које је добијено током рата и у првим послератним годинама, те да је за отплату кредита од 30. јуна 1947. била „уплаћена“ само прва рата – може се рећи да су опаске на рачун коштања и плаћања совјетског наоружања у „доларима“ беспредметне и депласиране. Даље, упорно настојање војне делегације, предвођене Р. Хамовићем, да дође до бољих цена и повољнијих услова отплате, ¹³⁰⁴ не само што није у складу, већ је у директној супротности са констатацијом М. Ђиласа да је – у вези са пријемом наоружања неодговарајућег квалитета – на југословенској страни „мало ко [...] хајао за коштање“. ¹³⁰⁵ Пажња коју су југословенски преговарачи поклањали различитим питањима у вези са одликама и комплетношћу „материјала“, ¹³⁰⁶ поменута жалба на стање у коме се налазио мањи број примљеног оруђа и оружја, ¹³⁰⁷ те траже-

¹²⁹⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1950*, str. 360.

¹²⁹⁹ М. Ђилас, *Vlast*, str. 83.

¹³⁰⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 99, Н. Иовичевич – Семичастнову, 24.12.1947; Исто, Л. 111, Запись беседы Начальника Транспортного Отдела Инженерного Управления инженер-майора Златкина Д. Е. с помощником военного атташе югославской армии в СССР майором Парезанович, 13.12.1947; Исто, Л. 136, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 27.11.1947; Исто, Л. 138, Н. Иовичевич – Семичастнову, 20.11.1947.

¹³⁰¹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1950*, str. 360.

¹³⁰² М. Ђилас, *Vlast*, str. 83.

¹³⁰³ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење.

¹³⁰⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 244–245, Замечания к проекту Соглашения о предоставлении Правительством Союза ССР товарного кредита Правительству Федеративной Народной Республики Югославии, 16.11.1946; Исто, Л. 250–251, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления МВТ СССР полковника Сорокина с генералом Хамович и контр-адмиралом Манола, 26.11.1946; Исто, Л. 260–261, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с главой военной Югославии генералом – Хамович, 2.12.1946; Исто, Л. 265, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления Полковника тов. Сорокина с представителем Югославской военной делегации Генерал-майором Хамович, 3.12.1946.

¹³⁰⁵ М. Ђилас, *Vlast*, str. 83.

¹³⁰⁶ Р. Хамовић је током преговора постављао питања о томе да ли се ради о испорукама „новог наоружања или старог“; интересовао се које године је произведено одређено оружје, распитивао за „варијанте“, начин израде и опремљеност појединих авиона, и – уопште – тражио додатне информације и појашњења за опрему чија набавка је планирана. Југословенска војна делегација је детаљно указивала на то шта све од опреме и/или резервних делова треба да прати одређено наоружање, односно из којих се све делова састоје одређени „комплети“ и уређаји. Пажљиво је указивано и на такве – условно речено – ситне ствари попут ремена за карабине или „непромочивог платна за покривање тенкова“. У случају да одређена опрема није била комплетна и да то није одговарало потребама Југословенске армије, чланови војне делегације су изјављивали да – „у таквом случају“ – неће да је узму. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1314, Л. 110–112, И. Семичастнов – Генерал-майору Михайлову, 14.11.1946; Исто, Л. 200–205, 208–209, Список необходимого нам материала, с ценами которого мы согласны; Исто, Л. 242, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР Генерал-майора т. Семичастнова с заместителем Начальника Генерального штаба Югославской армии Генералом Хамич, 11.11.1946; Исто, Л. 310, Запись беседы Заместителя Начальника Инженерного Управления полковника т. Сорокина с представителем военной делегации Югославии контр-адмиралом Манола, 7.12.1946; Исто, Л. 311, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли СССР Генерал-майора тов. Семичастнова И. Ф. с заместителем Начальника Генерального Штаба Югославской Армии Генералом Хамич, 11.11.1946.)

¹³⁰⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 139, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева Н. П. с представителем атташе Югославской армии в СССР майором Гуджулич, 14.11.1947.

ње продужетка рока за подношење рекламација,¹³⁰⁸ противрече поменутој тврдњи М. Ђиласа да по пријему наоружања нису „алармиране“ спорне ствари.¹³⁰⁹

Симптоматично је да за разлику од низа других питања из економских односа две државе – од робне размене, преко техничке помоћи и појединих кредита, попут Споразума о изградњи индустријских предузећа од 25. јула 1947, до мешовитих друштава – у најважнијим публикацијама, објављеним за време сукоба, које су, у већој или мањој мери, биле посвећене (и) питањима југословенско-совјетских привредних веза, о Споразуму о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од 30. јуна 1947. није било речи. Да су пропусти приликом реализације тог кредитног аранжмана прелазили одређене границе и да је – свеукупно посматрано – стање испорученог наоружања и опреме било крајње лоше, та проблематика би већ нашла место у публикацијама попут „Беле књиге“, у „прилозима за биографију“ Ј. Б. Тита или у познатом чланку Милентија Поповића посвећеном „економским односима између социјалистичких држава“.¹³¹⁰ На коментарисане тврдње из говора Ј. Б. Тита је, по свему судећи, утицала атмосфера која је почетком педесетих владала у југословенско-совјетским односима;¹³¹¹ одређене непрецизности које наводи М. Ђилас у мемоарима могу се објаснити утицајем „Четрдесетосме“, али и протоком времена и „несавршенством људског памћења“;¹³¹² а на садржај и тон докумената из средине педесетих могли су утицати југословенско-совјетски сукоб и тежња Београда да „појача“ аргументацију пред решавање питања узајамних економских потраживања.¹³¹³ Пошто се велика већина југословенских дуговања из друге половине четрдесетих односила на Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од 30. јуна 1947, Београд је имао интерес да коришћење тог аранжмана прикаже у што неповољнијем светлу.¹³¹⁴ Један од најупечатљивијих показатеља тога да испоручена војна опрема, упркос свим мањкавостима и недостацима, свеукупно посматрано, није била у крајње лошем стању, представља околност да је „део стрелачког“ и „највећи део артиљеријског“ наоружања (могуће и спорни „префарбани топови“), и у деценијама које су уследиле остао „у употреби или стоковима ЈНА“.¹³¹⁵

¹³⁰⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 23, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора Соловьева с помощником военного атташе югославской армии майором Гуджулич, 20.4.1948; Исто, Л. 42, Запись беседы Начальника Авиационного Отдела Инженерного Управления МВТ инженер-майора т. Соловьева Н. П. с представителем атташе югославской армии в СССР майором Гуджулич, 4.3.1948.

¹³⁰⁹ М. Ђилас, *Vlast*, стр. 83.

¹³¹⁰ Милентије Поповић, „О економским односима између социјалистичких држава“, Комунист, бр. 4/јули 1949, стр. 98–160; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Београд 1951; В. Дедијер, *Josip Broz Tito. Прилози за биографију*, Београд 1953.

¹³¹¹ О тадашњим погледима Ј. Б. Тита на „ратноуштакчу политику“ СССР-а, његовој бојазни од „напада на Југославију са стране Совјет[ског] Савеза и његових сателита“ и потреби да се „објасни народу због чега се ми морамо наоружавати“, у склопу чега су у коментарисаном говору о војном буџету за 1951. изнете поменуте тврдње о набавци совјетског оружја, опширније: *Титов дневник*, приредио Перо Симић, Београд 2009.

¹³¹² Јевгениј Водолазкин, *Оправдање острва*, Београд 2022, стр. 52–53. Сам М. Ђилас у предговору „Разговора са Стаљином“ наводи: „У природи је људског сећања да себе чисти од сувишног – у њему преживљава оно што је било најважније за касније односе. Али то је и његова слаба страна – оно не може да не буде пристрасно, да не дотерује прошлу реалност према садашњим потребама и будућим надама.“ (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 7.)

¹³¹³ Поменути документи су чинили „припремни материјал“ за посету Н. С. Хрушчова ФНРЈ 1955. године, током које се очекивало разматрање питања узајамних економских претензија. (АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Стање примљеног војног материјала и наоружања из СССР-а.)

¹³¹⁴ У вези са наведеним питањем, у материјалима рађеним у мају 1955. истицано је да „треба имати у виду и чињеницу да је наше највеће задужење, по кредиту МНО [Министарства народне одбране – прим. М. Нинковића], настало испорукама старог оружја и материјала, те да због тога треба разматрати могућност постављања нашег захтева за брисањем овог задужења у целини или бар делимично.“ (АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.) О решавању питања међусобних економских потраживања у току 1955. године, опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

¹³¹⁵ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, стр. 91; А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 74; М. Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1959)*, стр. 205.

Закључно са неколико првих месеци 1948. године,¹³¹⁶ СССР је испоручио ФНРЈ највећи део наоружања и опреме из Споразума од 30. јуна 1947.¹³¹⁷ У изворима можемо наићи на различите податке о искоришћености Војног споразума. Према подацима који су у марту 1948. достављени Ј. В. Стаљину, од укупне вредности наоружања и војне опреме од 76,84 милиона долара, која је – према Одлуци Савета министара од 9. априла 1947. године – требала да буде испоручена ФНРЈ, до 12. марта 1948. био је предан „материјал“ у износу од 73,5 милиона долара.¹³¹⁸ У совјетским документима из каснијег периода наилазимо на податке о томе да је било испоручено наоружање у вредности од 73,5–73,6 милиона, односно 73,64 милиона долара.¹³¹⁹ На југословенској страни су пак наводили да су на основу Војног споразума примљени наоружање и опрема „у вредности од 70,5 милиона долара“.¹³²⁰ Када је о искоришћености кредита у рубљама реч, од укупног износа од 413,4 милиона, југословенска влада је – према подацима совјетске стране – искористила 389,4 милиона рубаља.¹³²¹ У септембру 1948. две стране су договориле структуру и количину производа, у вредности од 5.700.000 долара, које је ФНРЈ требала да испоручи СССР-у у току 1949. године на рачун отплате прве рате.¹³²² У складу са договором, Југославија је у току 1949. приступила извозу договорених производа. Међутим, била је испоручена роба у износу од свега 3,1 милион долара. „Остатак није могао бити извршен, пошто је СССР одбио да прими 1.000 тона дестилата чиме би се вредност извршења отплате повећала за 1 милион долара“ – констатовано је у југословенским анализама.¹³²³ Према подацима совјетске стране, ФНРЈ је у току 1949. испоручила производе у износу од 17,5 милиона рубаља.¹³²⁴ Даља отплата кредита је обустављена услед околности које су пратиле одвијање југословенско-совјетског сукоба.¹³²⁵ Зарад потпуније представе о набавкама опреме за потребе Југословенске армије на кредит током друге половине четрдесетих, напослетку треба напоменути и да – после тога што наведене ставке нису унете у Војни споразум из јула 1947. године – Београд није одустајао од тога да од Москве добије средства за развој војне индустрије и изградњу ратне морнарице, а настојао је и да обезбеди нове испоруке наоружања и војне опреме. Почетком 1948. почели су преговори о тим питањима, који су – услед избијања југословенско-совјетског сукоба – завршени неуспешно.¹³²⁶

*

Наредни југословенско-совјетски кредитни аранжман који је закључен током друге половине четрдесетих био је Споразум о испоруци Југославији индустријских постројења и

---

¹³¹⁶ Министар оружаних снага Н. А. Булгањин је у другој половини марта 1948. наредио да се прекине са испоруком преостале опреме. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 2, Начальник Инженерного Управления МВТ Полковник Сорокин, Микояну А. И., 25.3.1948.)

¹³¹⁷ АЈ, КПр, I-3-a/101-4, Документација уз тему: Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944–1948. АД-4: Детаљније образложење; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 5, 17996, Помоћ и куповина наоружања и опреме у СССР-у за ЈА од 1944. до 1948. године. АД-4: Детаљније образложење.

¹³¹⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 3052, Л. 14–15, Булганин и Микоян – Товаришу Сталину, март 1948.

¹³¹⁹ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 51, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420, 421.

¹³²⁰ АЈ, КПр, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹³²¹ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 16, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹³²² Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол уз Споразум о давању наоружања и војно-техничке имовине на кредит од стране Владе СССР Влади ФНРЈ, потписаног 30. јуна 1947. године, 6.9.1948.

¹³²³ АЈ, КПр, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹³²⁴ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 16, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹³²⁵ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 48, Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) – О невыполнении Югославией товарных поставок в счет погашения задолженности, 8.10.1949; Исто, Л. 49, А. Громько – Совпосол Белград; Исто, Л. 50, 52, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; *Југословенско-совјетски односи*, док. 245, 262, стр. 567, 568–569, 600, 601–602.

¹³²⁶ Опширније: А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 75–104.

уређаја на кредит од 25. јула 1947.¹³²⁷ Као што је већ поменуто, при спровођењу индустријализације државе у Београду се пре свега рачунало на помоћ Совјетског Савеза.¹³²⁸ Питање добијања кредита за набавку индустријске опреме било је отворено са одустајањем од стварања производних мешовитих друштава, када је совјетска страна заузврат предложила испоруку фабричких постројења и машина на кредит.¹³²⁹ Ситуацију која је настала услед размишљања југословенске и совјетске стране у погледу начина на који је требало организовати производна мешовита друштва и немогућности постизања договора који би био задовољавајући и за Београд, и за Москву,¹³³⁰ прекинуо је, 19. априла 1947, Ј. В. Стаљин приликом разговора са Е. Кардељем. Наводећи да сарадња путем мешовитих друштава није представљала одговарајућу „форму“ за даље ширење југословенско-совјетских економских веза, Ј. В. Стаљин је том приликом – као алтернативу – предложио да СССР на кредит испоручи ФНРЈ по један алуминијумски и металургијски завод и пружи помоћ „у добијању и преради нафте“.¹³³¹ Југословенска страна се сложила са наведеним предлогом¹³³² и питање совјетских испорука постројења и опреме на кредит доспело је на дневни ред економских преговора које су две стране тада водиле у Москви.¹³³³

Чланови југословенске делегације су предали одговарајуће спискове опреме А. И. Микојану вероватно у току маја. Док су се исти налазили на разматрању („проучавању“) у „производним Министарствима“ СССР-а, југословенски преговарачи су настојали да се што боље упознају са техничким и производним могућностима „прве земље социјализма“. Крајем маја 1947. обавештавали су Београд о активностима које су предузимали док су чекали на „коначан одговор“ совјетске стране: „Ми у међувремену упорно посећујемо та Министарства, где нам показују своје најновије успехе у изградњи постројења, примене нових машина и техничких проналазака, најновијих метода рада итд. До сада смо посетили Министарства црне металургије, нафте источних рајона, угља источних рајона, цветне [обојене – прим. М. Нинковића] металургије, електростаница, њихове институте при Министарствима, разговарали са познатим а-

¹³²⁷ АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

¹³²⁸ Опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

¹³²⁹ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 16, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 150. Погрешно датирање Споразума о испоруци индустријских постројења и уређаја на кредит од 25. јула 1947. и навођење тога да је исти потписан „25. јула 1946.“, на које можемо наићи у новијим историографским истраживањима, онемогућава да се „генеза“ доласка до овог кредитног аранжмана (одустајање од оснивања мешовитих друштава) сагледа на одговарајући начин. (С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45; Исти, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 202.)

¹³³⁰ М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 137–150.

¹³³¹ АЈ, КМЈ, I–3–b/639, Извештај В. Поповића о разговору Е. Кардеља са Ј. В. Стаљином, април 1947; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 465–466; Исти, *Dokumenti 1948*, I, str. 120–121; Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 100–101; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 51–52; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 75, стр. 176–177; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 150; М. Гулић, *Од Батине до Галца*, стр. 143–144; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 314.

¹³³² АЈ, КМЈ, I–3–b/639, Извештај В. Поповића о разговору Е. Кардеља са Ј. В. Стаљином, април 1947; В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 466; Исти, *Dokumenti 1948*, I, str. 121; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 75, стр. 177.

¹³³³ Трговинска делегација ФНРЈ је у Москву стигла 5. априла, а преговори су почели два дана касније – 7. априла 1947. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 298, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г, 4.9.1947.)

кадемицима и шефовима њихових Главки.¹³³⁴ Свуде смо дочекани на исти начин: 'ми немамо од вас ништа да кријемо[,] пружићемо вам сву могућу помоћ!.' Осим наведеног, треба напоменути да су чланови делегације посетили и поједине крупне индустријске центре попут Магнитогорска.¹³³⁵ Иако су се крајем маја на југословенској страни надали да ће поменути „коначни одговор“ совјетске стране добити „за три до четири дана“,¹³³⁶ разматрање наведених питања се наставило и током јуна и јула. Током тог периода југословенска страна је наставила са постављањем захтева (тражила повећање испорука и/или краће рокове у односу на понуду совјетске стране), које су совјетски органи потом разматрали, да би се постепено – путем размене предлога – крајем јула дошло до узајамно прихватљивог договора.¹³³⁷

На основу прегледаних докумената можемо рећи да је југословенска страна – исто као и на трговинским преговорима¹³³⁸ – имала велике захтеве, односно очекивала више у односу на оно што је Москва – у погледу врсте и количина опреме и/или рокова испоруке – могла да понуди. Совјетски предлози после разматрања југословенских захтева су за поједине индустријске гране, попут нафтне индустрије, били релативно „повољни“ („количине су задовољавајуће, а рокови донекле“ – закључивали су југословенски стручњаци). У одређеним случајевима, као код набавке постројења за црну металургију, совјетска страна је саопштила да не може да испоручи „никакве инсталације“ за „реконструкцију [...] постојећих железара“ у ФНРЈ, али је, зато, пристала да „изгради нови металуршки завод са пуним циклором“. „Иако је за нас неугодно да нам СССР не може добавити инсталације за реконструкцију, помоћу којих би одмах повећали нашу производњу, то ипак сматрам да је совјетски одговор повољан. Добити такова капацитет инсталација као што смо то тражили, иако у неколико другом облику“ – констатовао је инжењер Виктор Котник почетком јула 1947. Међутим, околност да СССР није могао да испоручи одређену опрему (у потпуности или у траженим количинама) или је могао да изврши испоруку постројења и уређаја у каснијим роковима (за већину предузећа обојене металургије рокови испорука су били прихватљиви, али су за одређене фабрике били „крајње неповољни“), приморавала је југословенску страну да размишља о „што хитнијој“ куповини одређених машина у другим државама, односно да у неким индустријским гранама преиспита параметре производње који су били предвиђени петогошњим планом и помера зацртане рокове.¹³³⁹ Велики југословенски захтеви за испоруку постројења и опреме за низ индустријских грана (црна и обојена металургија; индустрија угља и нафте; шумска, хемијска и „цемента“ индустрија...)¹³⁴⁰ проистицали су како из огромних унутраш-

---

¹³³⁴ Наведена реч „главка“ потиче од скраћенице „главк“, која се односи на главни комитет. Главни комитети су били делови министарстава или одређених централних установа. У овом случају, реч је о органима који су управљали одређеним гранама индустрије.

¹³³⁵ АЈ, КМЈ, I-3-b/646, Извештај о економским преговорима из Москве, 26.5.1947.

¹³³⁶ Исто.

¹³³⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 235, Н. Силуянов, Семичастнову И. Ф., 28.6.1947; Исто, Л. 262–264, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенском Н. А. и Микояну А. И., 4.6.1947; Исто, Л. 276–278, И. Семичастнов, Микояну А. И., 3.7.1947; АЈ, МСТ, ф. 191, В. Попович, А. И. Микояну, 14.7.1947; Исто, Црна металургија. Про меморија, 5.7.1947; Исто, Угаљ. Про меморија, 5.7.1947; Нафта. Про меморија, 5.7.1947; Про меморија. Обојени метали, 5.7.1947; Исто, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Исто, КМЈ, I-3-b/646, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947.

¹³³⁸ Опширније у поглављу „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“.

¹³³⁹ АЈ, 9–191, Црна металургија. Про меморија, 5.7.1947; Исто, Угаљ. Про меморија, 5.7.1947; Нафта. Про меморија, 5.7.1947; Про меморија. Обојени метали, 5.7.1947.

¹³⁴⁰ АЈ, 9–191, Црна металургија. Про меморија, 5.7.1947; Исто, Угаљ. Про меморија, 5.7.1947; Нафта. Про меморија, 5.7.1947; Про меморија. Обојени метали, 5.7.1947; Исто, Концепт писма В. Поповића за А. И. Микояна, 12.7.1947; Исто, В. Попович, А. И. Микояну, 14.7.1947; Исто, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.

њих потреба ФНРЈ, тако и из превише амбициозно замишљених планова за индустријализацију државе.¹³⁴¹

Када је о роковима испорука реч, југословенски званичници су током јула, када су преговори полако прелазили у завршну фазу, напомињали да су „очекивали“ да ће из СССР-а „више добити у току [...] петогодишњег плана“ ФНРЈ, односно у периоду до краја 1951. године.¹³⁴² У настојању да повећају испоруке опреме у односу на совјетску понуду, односно да обезбеде повољније рокове, југословенски званичници су упућивали „молбе“ А. И. Микојану, које су биле мотивисане – „пре свега“ – настојањем Владе ФНРЈ да изврши „први петогодишњи план“. Том приликом је истицано да ФНРЈ без совјетске „помоћи“ не би могла исти да испуни.¹³⁴³ Уместо Споразумом договорених испорука од 1948. до 1953,¹³⁴⁴ југословенска страна је првобитно тражила испоруке постројења, опреме и материјала у периоду од 1947. до 1951, а совјетска је – почетком јула – нудила рокове од 1948. до 1954. године.¹³⁴⁵

Из докумената совјетске стране се види да су одбијање југословенских захтева за испоруком одређених постројења и машина или испорука опреме у каснијим роковима били мотивисани објективним околностима – одбијене су испоруке опреме која се није производила у Совјетском Савезу, нити је њена производња планирана у наредном периоду од 1947. до 1950; на одређивање рокова испоруке утицале су производне могућности совјетске индустрије, а за сложенија постројења је узето у обзир и време које је било потребно за израду одговарајућих пројеката; за рокове испоруке опреме која се у датом тренутку није производила у СССР-у, али је планирана, урачунат је и „губитак времена на освајање производње те опреме“ од стране совјетске индустрије. Осим тога, органи СССР-а су током преговора настојали да преиспитају одређене одлуке, додатно размотре могућности за испоруку одређене опреме укључујући и испоруку машина које су допремљена из Магдебурга, а чије коришћење није планирану у периоду од 1947. до 1950, или постројења која је „прва земља социјализма“ требала да добије „на рачун репарација“ из Немачке. О совјетским могућностима у том периоду говори и околност да је испорука опреме ФНРЈ за низ индустријских грана била могућа само у случају да се предузме „одређено смањење испорука те опреме одговарајућим гранама привреде“ СССР-а! Пошто су југословенски захтеви за низ постројења били оквирни (наведен је капацитет производње погона, а не детаљан списак конкретне опреме са одређеним количинама), совјетски органи су указивали на то да се „при разради техничких пројеката“ може

---

¹³⁴¹ Примера ради, у току 1946. у ФНРЈ је било произведено 28.000 тона нафте, а за 1947. се очекивала производња од 32.000 тона. Наспрам тога, југословенски органи су планирали да у току 1951. подигну производњу нафте на чак 450.000 тона! И подаци о планираном повећању производње у осталим индустријским гранама показују размере југословенских амбиција. Према подацима са којима су располагали на совјетској страни, у ФНРЈ је у току 1946. било произведено 126.000 тона сировог гвожђа, за 1947. је била предвиђена производња од 194.000 тона, а за 1951. се очекивало добијање 570.000 тона. У појединим југословенским документима из јула 1947. се наводи да је тадашња „производња сировог железа“ износила 160.000 тона годишње, а да је за 1951. „5-годишњим планом за планирано“ добијање 550.000 тона. У југословенским документима који су били намењени за интерну употребу наилазимо пак на процену, односно очекивање да би „капацитет свију постројења црне металургије на крају 1951[.]“ могао да достигне производњу од чак 730.000 тона сировог гвожђа! (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 277, 278, И. Семичастнов, Микојану А. И., 3.7.1947; АЈ, 9–191, Црна металургија. Про меморија, 5.7.1947; Исто, Концепт писма В. Поповића за А. И. Микојана, 12.7.1947.)

¹³⁴² АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947; ДА МСП, ПА, Фонд Политичка архива, строго поверљиво (Стр. пов.), ф. 42, 1481, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947.

¹³⁴³ АЈ, 9–191, В. Попович, А. И. Микојану, 14.7.1947.

¹³⁴⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947.

¹³⁴⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 263, 264, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенскому Н. А. и Микојану А. И., 4.6.1947.

исповастити да СССР може да испоручи одређене производе, али да неке ствари могу и да отпадну са списка испорука.¹³⁴⁶

Иако је због сопствених великих потреба југословенска страна инсистирала на повећању испорука и скраћивању рокова,¹³⁴⁷ Београду нису биле непознате совјетске могућности и ограничења. Исти човек који је у јулу – у име југословенске владе – упућивао молбу А. И. Микојану за „додатним испорукама опреме“, односно за „скраћивањем рока испоруке“ за низ постројења и машина, амбасадор В. Поповић,¹³⁴⁸ претходно је у току године обавештавао надређене о „врло тешким“ економским приликама у СССР-у, о томе како су совјетске власти због лоше жетве у 1946, подбацивања у извршавању „годишњег плана“ и стварања „великих резерви“ – речима високих државних званичника – „у економском и финансијском погледу стегле што се год више могло“.¹³⁴⁹ И током трајања преговора, у јулу 1947, совјетски руководиоци су подсећали југословенске званичнике на то да ће СССР испоручивати тражена постројења и опрему „на рачун својих интереса“, те да ће – услед тога – и рокови изградње појединих привредних објеката у СССР-у „донекле“ морати да буду „продужени“. Одређена опрема на којој је инсистирала југословенска страна, попут машина за предузећа црне металургије, била је дефицитарна у самом СССР-у, који још увек није био успео да обнови железаре које су биле срушене током Другог светског рата.¹³⁵⁰ Тврдње о томе да ће се испоруке опреме за ФНРЈ вршити „на рачун [...] ресурса“ СССР-а нису нешто што су совјетски представници тек тако, из тактичких разлога изјављивали како би умањили апетите југословенске стране. Из совјетских докумената који су били намењени за интерну употребу видимо да је део опреме могао да буде испоручен Југославији тек на рачун „одређеног смањења испорука“ машина за предузећа СССР-а.¹³⁵¹

Уопштено посматрано, могућности Москве за пружањем економске помоћи земљама које су се налазиле у њеној сфери утицаја биле су у том периоду прилично ограничене. Таква врста издатака је представљала „тешко бреме за економски слаби послератни Совјетски Савез“.¹³⁵² Упркос тешкоћама и ограничењима, совјетски званичници су и после изношења својих предлога на југословенске захтеве за повећањем испорука реаговали тако што су саопштавали да ће додатно „испитати њихове могућности“ и уопште пружити ФНРЈ – као што је већ поменуто – „сву могућу [подвукао М. Нинковић] помоћ“.¹³⁵³ Зарад потпуније представе о преговорима треба напоменути да су се они одвијали – како је истакнуто у заједничкој изјави – „у атмосфери срдачности и пуног узајамног разумевања“.¹³⁵⁴ Наведену оцену потврђују и остали документи. Осим поменуте предусретљивости Ј. В. Стаљина у разговору са Е. Кардељом,¹³⁵⁵ и остали високи совјетски званичници, попут В. М. Молотова и А. И. Микојана, као и службеници министарстава и различитих установа, односили су се „необично срдачно“ према југословенским преговарачима.¹³⁵⁶ Имајући у виду све наведено, можемо рећи да су

¹³⁴⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 235, Н. Силуянов, Семичастнову И. Ф., 28.6.1947; Исто, Л. 262–264, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенском Н. А. и Микојану А. И., 4.6.1947; Исто, Л. 276–278, И. Семичастнов, Микојану А. И., 3.7.1947.

¹³⁴⁷ АЈ, 9–191, В. Попович, А. И. Микојану, 14.7.1947; АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947.

¹³⁴⁸ АЈ, 9–191, В. Попович, А. И. Микојану, 14.7.1947.

¹³⁴⁹ АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о разговорима са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, које сам водио од 21.1. до 3.2.1947, В. Поповић, 9.2.1947.

¹³⁵⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 201–202.

¹³⁵¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 262, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенском Н. А. и Микојану А. И., 4.6.1947.

¹³⁵² О. Hlevnjuk, *Staljin*, стр. 409.

¹³⁵³ АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о економским преговорима из Москве, 26.5.1947; Исто, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947.

¹³⁵⁴ АЈ, 9–191, Исто, Советско-југославско комјунике; Исто, Совјетско-југословенски комунике; „Закључен споразум о узајамним испорукама робе између Совјетског Савеза и Југославије“, *Борба*, 30.7.1947, стр. 1.

¹³⁵⁵ АЈ, КМЈ, I–3–b/639, Извештај В. Поповића о разговору Е. Кардеља са Ј. В. Стаљином, април 1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 75, стр. 176–177.

¹³⁵⁶ АЈ, КМЈ, I–3–b/646, Извештај о економским преговорима из Москве, 26.5.1947; Исто, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947.

размере кредита, обим и рокови совјетских испорука били одређени искључиво на основу објективних (ограничених) привредних могућности „прве земље социјализма“. Наведена околност утолико пре заслужује да буде истакнута због тога што у новијој историографији не само што се занемарују ограничене могућности СССР-а, већ се и обим и динамика пружања помоћи путем Споразума од 25. јула 1947. доводе у везу са тежњама совјетског руководства да омете „самостални развитак“, односно „економску и националну независност“ ФНРЈ.¹³⁵⁷

Иако почетни југословенски захтеви нису могли у потпуности да буду задовољени, постигнути договори су били такви да су требали да имају „огроман“ значај за привреду ФНРЈ.¹³⁵⁸ Споразумом се влада СССР-а, како је истакнуто у заједничкој изјави, сагласила да – „на основу тражења Владе ФНРЈ у вези са планом индустријализације Југославије“ – „укаже помоћ Влади ФНРЈ у изградњи комплетних индустријских предузећа“ и да пружи Југославији „техничку помоћ“ у вези са тим.¹³⁵⁹ У југословенској штампи је објављено да је Влада СССР-а изашла „предусретљиво у сусрет потребама Југославије у испуњењу њеног плана индустријализације“ и да је пружила „ефикасну помоћ за даљни самостални развитак југословенске привреде и учвршћење њене економске и националне независности“.¹³⁶⁰ Поједини историчари пак доводе у питање не само намере совјетског руководства, већ и чињеницу да је Споразум од 25. јула 1947. представљао совјетско пружање помоћи Југославији.¹³⁶¹ Међутим, такав карактер Споразума (пружање значајне помоћи ФНРЈ од стране СССР-а) није био упитан у оценама југословенских аналитичари ни у периоду који је наступио по отпочињању југословенско-совјетског сукоба.¹³⁶² Пошто се кредити које је ФНРЈ добијала под повољним условима могу окарактерисати као помоћ, југословенски економисти су их и у каснијем периоду посматрали на тај начин.¹³⁶³

На основу овлашћења својих влада Споразум¹³⁶⁴ су – 25. јула 1947.¹³⁶⁵ у Москви – потписали министри спољне трговине Милентије Поповић¹³⁶⁶ и Анастас Иванович Мико-

¹³⁵⁷ С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45; *Isti*, „Izneverena oĉekivanja“, стр. 59; *Isti*, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 202–203.

¹³⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹³⁵⁹ АЈ, 9–191, Советско-југославско комјунике; Исто, Совјетско-југословенски комунике.

¹³⁶⁰ „Закључен споразум о узајамним испорукама робе између Совјетског Савеза и Југославије“, *Борба*, 30.7.1947, стр. 1.

¹³⁶¹ Начин на који С. Илић пише о Споразуму, као и поједине опаске („али на кредит“), тврдње („помоћ је, заправо, представљала кредит“) и нетачне интерпретације („почек“ од најмање годину и по“) су такви да, практично, оспоравају карактер помоћи кредитном аранжману од 25. јула 1947. (С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45; *Isti*, „Izneverena oĉekivanja“, стр. 59; *Isti*, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 202–203.)

¹³⁶² ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹³⁶³ *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, pp. 6–7.

¹³⁶⁴ И. В. Бухаркин је у једном интервјуу неспрецизно, у множини, навео да су у јулу 1947. потписани „споразуми“ о совјетским испорукама ФНРЈ „индустријске опреме“ на кредит. („СССР–Југославија: год 1948-й“, у: *Архивы раскрывают тайны... Международные вопросы. События и люди*, Сост. Н. В. Попов, Москва 1991, стр. 167.) Исту грешку је, позивајући се на И. В. Бухаркина, поновио и Р. Лубурић („споразуми о испорукама индустријске опреме СССР-а Југославији“). (Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата*, стр. 21.) Као што можемо видети из основног текста, у питању је био један, а не више споразума.

¹³⁶⁵ Као што смо поменули, поједини историчари погрешно наводе да је Споразум закључен годину дана раније, 25. јула 1946. Већ смо указали на неке од погрешних закључака који су проистекли из такве „премисе“. На овом месту нарочит осврт заслужује нетачна тврдња о томе да су „испоруке уређаја и материјала“ требале да почну „тек за годину и по дана“ после потписивања Споразума. У вези са тим, С. Илић говори о постојању „кочнице“ за пружање „брже и делотворније помоћи“ и – у готово драматичном тону – коментарише: „У јеку планирања обимне индустријализације, која се преплитала са завршетком фазе обнове, толики *почек* морао је деловати застрашујуће.“ (С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45; *Isti*, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 202–203.) Као што можемо видети из основног текста, потписивање Споразума је извршено 25. јула 1947, а испоруке су требале да почну 1948. године. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.) Околност да испоруке нису одмах почеле, већ је постојао одређени „почек“, може се објаснити тиме што је за изградњу читавих фабричких погона, и такву врсту аранжмана уопште, било потребно време за израду пројеката, а потом и производњу опреме. (РГАЭ, Ф.

јан.¹³⁶⁷ Првим чланом Споразума Влада СССР-а се обавезала да ће у периоду од 1948. до 1953.¹³⁶⁸ обезбедити испоруку „комплетних индустријских постројења и уређаја“ за фабрике обојене и црне металургије, потом за предузећа „за прераду нафте“, као и за хемијску и „цементну индустрију“. Осим тога, СССР је требао ФНРЈ да испоручи различита постројења, опрему („уређаје“) и материјале за нафтну, шумску, индустрију угља и „друге гране индустрије“. У прилогу Споразума, у шест „раздела“, односно „одељака“, наведен је детаљан списак опреме коју је „прва земља социјализма“ – на основу договора који су постигли совјетски и југословенски стручњаци – требала да испоручи од 1948. до 1953. године.¹³⁶⁹ Детаљан преглед постројења и опреме коју је СССР требао да испоручи ФНРЈ на основу Споразума од 25. јула 1947. може се сагледати из наредних шест табела. У првом „разделу“ прилога Споразума је наведена опрема намењена „предузећима црне металургије“.

-Табела бр. 43: Списак постројења и опреме коју је СССР требао да испоручи за „предузећа црне металургије“ (количине су наведене у тонама, комадима и хиљадама америчких долара).¹³⁷⁰

413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 263, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенскому Н. А. и Микояну А. И., 4.6.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 202.) „Почек“, дакле, јесте постојао, али нити је износио „годину и по дана“, нити је деловао „заstraшујуће“.

¹³⁶⁶ За време трајања економских преговора претходни министар спољне трговине Никола Петровић, који је почетком јула потписао трговински споразум, прешао је на нову дужност. Током лета 1947. он је преузео руковођење новоформираним Министарством електропривреде, а на положај министра спољне трговине дошао је „дотадашњи министар трговине и снабдевања у влади Србије“ Милентије Поповић. Нови министар спољне трговине је учествовао у последњој фази преговора и потписивању Споразума. У Москву је стигао 22. јула, а напустио је пар дана по потписивању Споразума – 27. јула 1947. (АЈ, 9–187, Споразум о робном промету и плаћањима између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије од 5. јула 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 298, Итоги торговых переговоров Министерства внешней торговли с югославской торговой делегацией за период с 7 апреля по 5 июля 1947 г., 4.9.1947; „Прибытие в Москву Министра внешней торговли Югославии Г-на М. Поповича“, *Правда*, 23.7.1947, стр. 4; „Отбытие из Москвы Министра внешней торговли Югославии г-на М. Поповича“, *Правда*, 29.7.1947, стр. 4; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 87, 198–200; D. Поповић, *nav. delo*, str. 145–146.)

¹³⁶⁷ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Исто, Советско-југославско комюнике; Исто, Совјетско-југословенски комунике; „Торгово-политическая хроника“, *Внешняя торговля*, 10/1947, стр. 34–35; „Закључен споразум о узајамним испорукама робе између Совјетског Савеза и Југославије“, *Борба*, 30.7.1947, стр. 1.

¹³⁶⁸ Поређења ради, према подацима које је југословенска амбасада у Москви добила од пољских дипломата, рокови испоруке за сличан кредитни аранжман који је СССР у јануару 1948. закључио са Пољском били су од 1948. до 1956. године. Највећи део испорука је, такође, требао да се изврши у периоду од 1948. до 1953, а „у годинама 1954/55/56[.]“ СССР је требао да испоручи „само делове комбината црне металургије“. (АЈ, КМЈ, I–3–b/653, Извештај о економским споразумима, који су били закључени између СССР и Пољске 26. јануара о. г. Информација добијена из Пољске Амбасаде у Москви, В. Поповић, 4.2.1948.) Наведени подаци говоре у прилог тога да се Москва приликом одређивања рокова испоруке руководила објективним могућностима СССР-а. У руској историографији се наводе нешто краћи рокови испоруке за наведени аранжман (1948–1952). (А. М. Орехов, *nav. дело*, стр. 47–49.) Сазнања југословенских дипломата из Москве би због тога, ипак, требало додатно проверити.

¹³⁶⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947.

¹³⁷⁰ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Постројења и уређај фабрике за припрему руде за 500.000 тона руде годишње (сирове руде), између осталог:								
за дробљење и мљење	тона	350	–	100	200	50	–	–
за обогађење	тона	100	–	–	100	–	–	–
за агломерацију	тона	250	–	–	100	150	–	–
металне конструкције	тона	165	–	65	100	–	–	–
Постројења и уређај фабрике за припрему руде за 1.000.000 тона руде годишње (сирове руде), између осталог:								
за дробљење и мљење	тона	550	–	–	100	200	200	50
за обогађење	тона	200	–	–	–	200	–	–
за агломерацију („3 Двајт-Лојд траке“)	тона	1.500	–	–	350	500	500	150
металне конструкције	тона	1.000	–	–	300	300	400	–
Жичара за транспорт руде капацитета корисне носивости 1.000.000 тона годишње у једном правцу (дужине 39 километара), између осталог:								
стројни делови	тона	4.200	1.200	2.000	1.000	–	–	–
металне конструкције	тона	850	250	450	150	–	–	–
Постројења и уређаји за производњу 400.000 тона сировог гвожђа годишње, између осталог:								
Први део – висока пећ корисног волумена 600 m ³	тона	2.200	–	500	1.500	200	–	–
„турбодувалка“ капацитета 2.000 m ³	комада	1	–	–	1	–	–	–
металне конструкције	тона	900	–	300	600	–	–	–
Други део – висока пећ корисног волумена 600 m ³	тона	2.200	–	–	500	1.500	200	–
„турбодувалка“ капацитета 2.000 m ³	комада	2	–	–	–	1	1	–
металне конструкције	тона	900	–	–	400	500	–	–
Постројења и уређаји за производњу 500.000 тона челика годишње, између осталог:								
Први део – 3 Мартинске пећи по 130 тона садржаја са миксером од 600 тона за израду челика	тона	2.300	–	500	1.200	600	–	–
металне конструкције	тона	6.000	–	2.000	3.000	1.000	–	–
Други део – 3 Мартинске пећи по 130 тона садржаја са миксером од 600 тона за израду челика	тона	2.300	–	–	500	1.500	300	–

металне конструкције	тона	6.000	–	–	3.000	3.000	–	–
Постројења и уређаји за нове ваљаонице капацитета 300.000 тона готове ваљане робе годишње, између осталог:								
блуминг пречника 1.000 mm, комплетан са колима за превртање ингота, котрљачама, линеалима, маказама и инсталацијама за спремање полуфабриката квадратног пресека слабинга за лим и одрезака	тона	4.500	–	–	1.000	3.500	–	–
ваљаоница за полуфабрикату 650 mm	тона	2.100	–	–	–	500	1.600	–
ваљаоница за груби лим	тона	2.300	–	–	–	1.250	1.050	–
ваљаоница за фини лим	тона	1.500	–	–	–	1.000	500	–
ваљаоница 350/250 mm	тона	2.400	–	–	–	–	800	1.600
стругови за токарење ваљака	комада	4	–	–	1	1	1	1
Постројења и уређаји за производњу 600.000 тона кокса годишње, између осталог:								
Први део – једна батерија за 300.000 тона кокса годишње	за дробљење и млевење	тона	100	–	–	100	–	–
	за обогаћење	тона	50	–	–	50	–	–
	за коксару	тона	800	–	–	800	–	–
Други део – једна батерија за 300.000 тона кокса годишње	за дробљење и млевење	тона	100	–	–	–	100	–
	за обогаћење	тона	50	–	–	–	50	–
	за коксару	тона	800	–	–	–	800	–
	постројење и уређај за коксохемијску фабрику	хиљада америчких долара	1.415	–	–	290	375	375
Транспортни уређај и дизалице за металургијски завод, између осталог:								
„клетни кранови“ („Тиглер“) 10/10 тона	комада	2	–	–	–	1	1	–
„клетни кранови“ („Пратцен“) 15 тона	комада	4	–	1	1	1	1	–
„стрицер-кранови“ 25 тона са 175 тона снаге за извлачење	комада	2	–	–	–	1	1	–
„кран за рудни двор“ („рудокозловни“) са грајфером, распона 76 метара	комада	2	–	–	–	1	1	–
„ливни кранови“ 175/50/15 тона	комада	3	–	–	–	1	1	1
„ливни кранови“ 125/30 тона	комада	3	–	–	1	1	1	–

кранови за старо гвожђе 15/3 тоне	комада	4	–	–	1	1	1	1
кранови за старо гвожђе 30/5 тона	комада	2	–	–	1	1	–	–
„шаржирни стројеви“ 7,5 тоне	комада	2	–	–	–	1	1	–
нормални монтажни кранови 50/10 тона	комада	5	1	1	1	1	1	–
нормални монтажни кранови 75/15 тона	комада	3	–	1	1	1	–	–
нормални монтажни кранови 30 тона	комада	1	–	–	–	–	1	–
нормални монтажни кранови 30/7,5 тона	комада	2	1	1	–	–	–	–
нормални монтажни кранови 75 тона	комада	1	1	–	–	–	–	–
нормални мосни кранови са електричним погоном 15 тона	комада	11	2	2	2	2	3	–
нормални мосни кранови са електричним погоном 20/5 тона	комада	4	1	1	1	1	–	–
нормални мосни кранови са електричним погоном 15/3 тоне	комада	7	1	1	1	2	2	–
нормални мосни кранови са електричним погоном 10 тона	комада	7	1	1	1	2	2	–
нормални мосни кранови са електричним погоном 5 тона	комада	5	1	1	1	1	1	–
мосни електо-кран са грајфером и магнетом 15 тона	комада	1	–	–	–	1	–	–
мосни електо-кран са грајфером и магнетом 10 тона	комада	1	–	1	–	–	–	–
мосни електо-кран са грајфером и магнетом 5 тона	комада	2	–	–	1	1	–	–
мосни електо-кран са грајфером 10 тона	комада	2	–	1	1	–	–	–
мосни кранови са грајфером 10 тона	комада	2	–	–	1	–	1	–
мосни кранови са магнетом 10 тона	комада	2	–	1	1	–	–	–
мосни кранови са магнетом 15 тона	комада	1	–	–	–	1	–	–
кранови („електрокранбалки“) до 5 тона	комада	6	1	1	1	1	2	–

кранови са магнетом и грајфером 10/5 тона	комада	2	—	—	1	1	—	—
ручни мостовни кранови 5 тона	комада	2	1	—	1	—	—	—
ручни мостовни кранови 10 тона	комада	2	—	1	—	1	—	—
кранови „електротелефери“ до 3 тоне	комада	2	1	1	—	—	—	—
кранови са магнетом и грејфером 10/10 тона	комада	1	—	1	—	—	—	—
железнички кранови 7,5 тона	комада	5	—	1	1	1	1	1
железнички кранови 15 тона	комада	3	—	—	—	1	1	1
железнички кранови 45 тона	комада	1	—	—	—	—	—	1
Пресе и ковачке инсталације за помоћне погоне, између осталог:								
Пакетирна преса	комада	1	—	—	—	—	—	1
пнеуматски чекић „Беше“ 75 kg	комада	1	1	—	—	—	—	—
пнеуматски чекић „Беше“ 150 kg	комада	3	1	1	1	—	—	—
фрикциона преса 100 тона	комада	1	1	—	—	—	—	—
фрикциона преса 60 тона	комада	1	—	—	1	—	—	—
ручне пресе на завртањ до 10 тона	комада	3	1	1	1	—	—	—
комбинована преса са маказма до 25 mm	комада	1	—	—	1	—	—	—

Наведена постројења и опрема били су намењени за „нову жељезару“, која је требало да се изгради у Добоју. У саставу те жељезаре требала је да буде „коксара са 600.000 тона“, потом „одељења високих пећи“ за добијање 400.000 тона сировог гвожђа и 500.000 челика, ваљаоница за производњу 300.000 тона ваљане робе, а предвиђена је изградња и „других споредних одељења“. Планирано је да „половина жељезаре“ почне са радом 1951, а друга половина 1953. године.¹³⁷¹ Наредни, други „раздео“ прилога Споразума од 25. јула 1947. био је посвећен постројењима и опреми коју је СССР требао да испоручи за „предузећа обојених метала“.

-Табела бр. 44: Списак постројења и опреме коју је СССР требао да испоручи за „предузећа обојене металургије“ (количине су наведене у метрима, тонама, комадима, комплетима).¹³⁷²

¹³⁷¹ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 15, 18, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года, 3.8.1949; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹³⁷² Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Цијанизација злата капацитета 1.000 тона руде за 24 часа	комплект	2	–	–	1	1	–	–
Флотација молибденове руде капацитета прераде 2.500 тона руде за 24 часа, између осталог:								
конусна дробилица „Мак-Кули“ Бр. 30	комада	1	–	–	1	–	–	–
дробилица „Сајмонс“ нормалног типа 5 1/2	комада	1	–	–	1	–	–	–
дробилица „Сајмонс“ краткоконусна 5 1/2	комада	2	–	–	2	–	–	–
куглични млинови са решетком 2.700x1.500 mm	комада	2	–	–	2	–	–	–
електрични носиви кран носивости 25/10 тона	комада	1	–	–	1	–	–	–
електрични носиви кран носивости 50/10 тона	комада	1	–	–	1	–	–	–
транспортне траке, ширина траке 600–750 mm	метара	450	–	–	450	–	–	–
кран телефери носивости 5 тона	комада	8	–	–	8	–	–	–
вибрациона сита „ГЖ–3“	комада	8	–	–	8	–	–	–
класификатори „Акинса“	комада	3	–	–	3	–	–	–
флотационе машине Бр. 24 по 12 ћелија	комада	16	–	–	16	–	–	–
хранилице плочасте 1.200x3.000 mm	комада	1	–	–	1	–	–	–
флотационе машине Бр. 15 по 12 ћелија	комада	4	–	–	4	–	–	–
контактне посуде пречника 2.500x2.500 mm	комада	4	–	–	4	–	–	–
пумпе за песак	комада	20	–	–	20	–	–	–
апарати за узимање проба	комада	12	–	–	12	–	–	–
скипне хранилице за реагенте	комада	8	–	–	8	–	–	–
„згушчивач Дора“ пречника 6–9 метара	комада	2	–	–	2	–	–	–
пумпе „Дорко“	комада	2	–	–	2	–	–	–
котурасте хранилице	комада	6	–	–	6	–	–	–
ваге на транспортним тракама	комада	3	–	–	3	–	–	–
вакуум филтери са четири диска површине 9 m ²	комада	2	–	–	2	–	–	–

вакуум пумпе „РМК–3“	комада	4	–	–	4	–	–	–
центрифугалне пумпе	комада	2	–	–	2	–	–	–
Флотација и цијанизација олова, цинка и злата – производни капацитет постројења 250 тона за 24 часа, између осталог:								
дробилица типа „Блек“	комада	1	–	–	1	–	–	–
дробилица „Сајмонс“	комада	1	–	–	1	–	–	–
вибрационо сито „ГЖ–4“	комада	1	–	–	1	–	–	–
куглични млин са решетком	комада	1	–	–	1	–	–	–
куглични млин са централним пражњењем	комада	1	–	–	1	–	–	–
класификатор „Акинса“ пречника 1.200 mm	комада	2	–	–	2	–	–	–
флотациона машина Бр. 21 са 12 ћелија	комада	8	–	–	8	–	–	–
таложна машина 600x600 двоћелијна	комада	2	–	–	2	–	–	–
превртни слусови са аутоматским испирачима	комада	4	–	–	4	–	–	–
концентрациони столови	комада	2	–	–	2	–	–	–
„згушчивачи Дора“ пречника 9 m	комада	2	–	–	2	–	–	–
пумпе „Дорко“	комада	2	–	–	2	–	–	–
вакуум филтери бубњасте површине 10 m ²	комада	4	–	–	4	–	–	–
вакуум пумпе „РМК–3“	комада	2	–	–	2	–	–	–
дуваљке „РМК–2“	комада	2	–	–	2	–	–	–
електрични мосни кран носивости 25 тона	комада	1	–	–	1	–	–	–
транспортне траке ширине 500 mm	метара	150	–	–	150	–	–	–
пумпе за песак	комада	14	–	–	14	–	–	–
ваге на транспортним тракама	комада	1	–	–	1	–	–	–
Електролиза бакра производног капацитета два постројења по 12.000 тона годишње, између осталог:								
мотор – генератори „једносмислене струје“ 9.000 ампера, напона 80 волти	комада	2	–	1	1	–	–	–
машина за разливање вајербара	комада	2	–	–	1	1	–	–
Електролиза цинка – производни капацитет 12.000 тона годишње, између осталог:								
мосни грајферни кран, носивости 5 тона	комада	1	–	–	–	1	–	–

транспортне траке, ширине 600 mm и дужине 52 m	комада	2	–	–	–	2	–	–
ланчани елеватори са кашикама од 10–20 m	комада	5	–	–	–	5	–	–
„згушчивач Дора“, грабуље и осовина гумирани из челика отпорног на киселину	комада	3	–	–	–	3	–	–
кран носивости 10 тона са две куке и управљањем са пода	комада	1	–	–	–	1	–	–
„аератори“ капацитета 10 тона/сат	комада	2	–	–	–	2	–	–
тањираста парна сушница пречника 5 m	комада	1	–	–	–	1	–	–
суви хватач прашине са 5 ћелија и ексхаузором	комада	1	–	–	–	1	–	–
пропелерни агитатори за лужење са дифузором и мешалицом	комада	6	–	–	–	6	–	–
филтер-пресе типа „Абрахама“ 820x820	комада	3	–	–	–	3	–	–
бубњасти вакуум филтер 10 m ²	комада	2	–	–	–	2	–	–
ротациона дуваљка „РМК“ 450x520	комада	2	–	–	–	2	–	–
вакуум пумпе „РМК“ 450x520	комада	3	–	–	–	3	–	–
бубњаста сушионица пречника 1,6 m	комада	1	–	–	–	1	–	–
резервоар за изравнање са обложеним мешалицама пречника 3 m	комада	3	–	–	–	3	–	–
пумпе отпорне на киселину „КНЗ“	комада	10	–	–	–	10	–	–
шламне пумпе капацитет 1 m ³ /минуто	комада	4	–	–	–	4	–	–
агитатори са грабуљама пречника 4 m	комада	4	–	–	–	4	–	–
куглични млин пречника 1,6 m	комада	1	–	–	–	1	–	–
пржилна пећ капацитета 100 тона концентрата за 24 сата	комада	1	–	–	–	1	–	–
вентилатор „Сирокко“ Бр. 6,5	комада	1	–	–	–	1	–	–
живини исправљачи 5.000 ампера, 600 волти	комада	3	–	–	–	3	–	–
мотор генератор 1.000 ампера, 12 волти	комада	2	–	–	–	2	–	–
електрична пећ капац. 400 KW	комада	1	–	–	–	1	–	–

велц-пећ пречника 2 m, дужине 30 m	комада	1	–	–	–	1	–	–
ексхаузтори капацитета 20.000 m ³ гаса, напор 300 mm воденог стуба	комада	2	–	–	–	2	–	–
Фабрика глинице производног капацитета 60.000 тона глинице годишње, између осталог:								
Први део капацитета – 30.000 тона годишње	комплет	1	–	–	–	1	–	–
Други део капацитета – 30.000 тона годишње	комплет	1	–	–	–	–	1	–
између осталог:								
плочасте хранилице 1.200x10.000 mm	комада	2	–	–	–	1	1	–
транспортне траке ширине 1.200 mm	комада	2	–	–	–	1	1	–
дробилице чекићаре 1.200x800 mm типа „Дикса“	комада	2	–	–	–	1	1	–
куглични млинови за мокро млевење 2.700x3.600 mm	комада	2	–	–	–	1	1	–
класификатори са две спирале пречника 1,5 m, дужине 11 m	комада	2	–	–	–	1	1	–
плочасте хранилице 800x3.000 mm	комада	2	–	–	–	1	1	–
аутоклави пречника 1,6 m, висине 15 m, притиска 20 атмосфера	комада	20	–	–	–	10	10	–
„згушчивачи Дора 4-спратни“, пречника 16 m	комада	8	–	–	–	4	4	–
филтер-пресе „Свитланд“ Бр. 6	комада	6	–	–	–	3	3	–
бубњасте филтер-пресе површине 10 m ²	комада	3	–	–	–	1	2	–
уређаји за испаривање нагевне површине 350 m ²	комада	3	–	–	–	1	2	–
ротационе пећи за калцинацију пречника 2,5 m, дужине 50 m	комада	3	–	–	–	1	2	–
центрифугалне пумпе шламне капацитета 150 m ³ на сат, напор 40 m	комада	30	–	–	–	15	15	–
Флотација живине руде производни капацитет постројења 700 тона руде за 24 часа, између осталог:								
дробилица „Мак-Кули“ Бр. 16	комада	1	–	–	–	–	1	–
дробилица „Сајмонс“ нормалног типа 4	комада	1	–	–	–	–	1	–

дробилица „Сајнус“ краткоконусна	комада	2	–	–	–	–	2	–
куглични млинови пречника 100x3.000 mm	комада	2	–	–	–	–	2	–
електрични носни кран носивости 25/10 тона	комада	1	–	–	–	–	1	–
кран телефери носивости 5 тона	комада	4	–	–	–	–	4	–
жираторна сита тешког типа 1.250x2.500 mm	комада	2	–	–	–	–	2	–
спирални класификатори пречника 1.500x8.500 дуплекс	комада	2	–	–	–	–	2	–
контактна посуда пречника 2.000x2.000 mm	комада	1	–	–	–	–	1	–
флотационе машине Бр. 24 по 8 ћелија	комада	12	–	–	–	–	12	–
флотационе машине Бр. 15 по 8 ћелија	комада	2	–	–	–	–	2	–
плочасте хранилице 1.000x3.000 mm	комада	1	–	–	–	–	1	–
транспортне траке ширине 600 mm	метара	70	–	–	–	–	70	–
транспортне траке ширине 500 mm	метара	100	–	–	–	–	100	–
пумпе за песак са централним напајањем	комада	14	–	–	–	–	14	–
узимачи проба „ПАР–1“	комада	6	–	–	–	–	6	–
пумпе „Дорко“ пречника 50 mm	комада	1	–	–	–	–	1	–
скипне хранилице за реагенте	комада	6	–	–	–	–	6	–
покретне хранилице на тракама 400x930 mm	комада	4	–	–	–	–	4	–
„згушчивачи 'Дора'“ пречника 6 m	комада	1	–	–	–	–	1	–
котурасте хранилице за реагенте у три секције	комада	4	–	–	–	–	4	–
дискови вакуум филтер пречника 1.800 mm комплетно са вакуум пумпом и дувалњом	комада	1	–	–	–	–	1	–
аутоматске ваге на тракама 500 mm	комада	2	–	–	–	–	2	–
металне конструкције	тона	900	–	–	–	–	900	–
Ваљаница производног капацитета 10.000 тона бакарне ваљане робе годишње, између осталог:								

пламена пећ садржине 5 тона	кома- да/тона	1/15	–	–	1/15	–	–	–
индукциона пећ „Ајакс“ садр- жине 600 kg	кома- да/тона	3/10	–	–	3/10	–	–	–
тестере „Јункер“	кома- да/тона	1/3	–	–	1/3	–	–	–
тестере типа „Гелер“	кома- да/тона	1/3	–	–	1/3	–	–	–
фрезерни агрегат	кома- да/тона	1/5	–	–	1/5	–	–	–
„гилотинске маказе“ до 25 mm	кома- да/тона	1/15	–	–	1/15	–	–	–
транспортни уређаји, дизалице и помоћни уређаји, између оста- лог:	тона	100	–	–	100	–	–	–
-пакетирна преса	комада	1	–	–	1	–	–	–
-мосни кранови	комада	3	–	–	3	–	–	–
-куглични млинови	комада	1	–	–	1	–	–	–
ваљаоничка пруга „дуо“ за по- луфабрикату пречника 650 mm, дужине 1.800 mm са акустичним инсталацијама	кома- да/тона	1/250	–	–	1/250	–	–	–
ваљаоница пречника 600 mm, дужине 1.200–1.600 mm за лим, са 6 станова	кома- да/тона	6/270	–	–	6/270	–	–	–
„гилотинске маказе“ 20 mm	кома- да/тона	1/15	–	–	1/15	–	–	–
„гилотинске маказе“ 10 mm	кома- да/тона	1/10	–	–	1/10	–	–	–
„гилотинске маказе“ 5 mm	кома- да/тона	2/10	–	–	2/10	–	–	–
машине за равнање лима	кома- да/тона	2/7	–	–	2/7	–	–	–
струг за брушење ваљака	кома- да/тона	1/30	–	–	1/30	–	–	–
машина брусилца за оштрење ножева	кома- да/тона	1/3	–	–	1/3	–	–	–
разни уређаји за пећи	тона	100	–	–	100	–	–	–
транспортни уређаји, дизалице и помоћни уређаји	тона	120	–	–	120	–	–	–
хидраулична преса 1.500 тона, комплетно са акумулатором	кома- да/тона	1/200	–	–	1/200	–	–	–

клуба за извлачење, са ланцем 8–20 тона	кома-да/тона	3/30	–	–	3/30	–	–	–
машина за вучење жица, пречника 700 mm	кома-да/тона	1/4	–	–	1/4	–	–	–
„дискове тестере за резање шипки“	кома-да/тона	2/2	–	–	2/2	–	–	–
машина за равнање крупних шипки	кома-да/тона	1/10	–	–	1/10	–	–	–
машина за равнање и резање танких шипки	кома-да/тона	1/3	–	–	1/3	–	–	–
Ваљаоница производног капацитета 10.000 тона ваљане робе алуминијума годишње, између осталог:								
отпорне пећи типа „Сан“ или индукционе типа „Рус“	кома-да/тона	3/15	–	–	–	3/15	–	–
машине за полуконтинуирано ливење	кома-да/тона	1/20	–	–	–	1/20	–	–
тестере типа „Јункер“	кома-да/тона	2/6	–	–	–	2/6	–	–
транспортни уређај и дизалице	тона	100	–	–	–	100	–	–
ваљаоница за полуфабрикате	кома-да/тона	1/250	–	–	–	1/250	–	–
ваљаоница за лист са 10 станова	кома-да/тона	10/450	–	–	–	10/450	–	–
„гилотинске маказе“ 15 mm	кома-да/тона	1/14	–	–	–	1/14	–	–
„гилотинске маказе“ 10 mm	кома-да/тона	1/10	–	–	–	1/10	–	–
„гилотинске маказе“ 5 mm	кома-да/тона	3/15	–	–	–	3/15	–	–
машине за исправљање лимова	кома-да/тона	2/7	–	–	–	2/7	–	–
стругови за брушење ваљака	кома-да/тона	2/50	–	–	–	2/50	–	–
машина брусилаца за оштрење ножева	кома-да/тона	1/3	–	–	–	1/3	–	–
механички део пећи	тона	120	–	–	–	120	–	–
транспортни уређај дизалице и помоћни уређај	тона	120	–	–	–	120	–	–
хидраулична преса 2.500 тона, комплетно са акумулатором	кома-да/тона	1/300	–	–	–	1/300	–	–
клуба за извлачење са ланцем 10 тона	кома-да/тона	2/15	–	–	–	2/15	–	–

машина за грубо извлачење жица у више ступњева	комада/тона	3/30	–	–	–	3/30	–	–
машине за плетење каблова	комада/тона	2/20	–	–	–	2/20	–	–
Топионица живе производног капацитета 500 тона живе годишње, између осталог:								
ротационе пећи 1,2x18	комада	2	–	–	–	–	2	–
мултициклон са 36 елемената	комада	4	–	–	–	–	4	–
уређаји за кондензацију 500 m ²	комада	2	–	–	–	–	2	–
центрифугална пумпа за воду пречника 2–3"	комада	4	–	–	–	–	4	–
компресори 5 m ³	комада	3	–	–	–	–	3	–
вентилатори високог притиска Бр. 9 450 m ³ на сат	комада	8	–	–	–	–	8	–
машина за скидање ступе	комада	2	–	–	–	–	2	–
ретортна пећ пречника 1m, дужине 7 m	комада	2	–	–	–	–	2	–
циклон пречника 600 mm	комада	2	–	–	–	–	2	–
кондензатор 60 m ²	комада	2	–	–	–	–	2	–
ексхаустор Бр. 6	комада	2	–	–	–	–	2	–
транспортне траке ширине 600 mm	метара	60	–	–	–	–	60	–
хранилица стона 700x1.460	комада	1	–	–	–	–	1	–
жирационо сито 800x1.600	комада	1	–	–	–	–	1	–
куглични млин 600x330	комада	1	–	–	–	–	1	–
куглични млин 400x250	комада	1	–	–	–	–	1	–
метална конструкција	тона	600	–	–	–	–	600	–

После обимног другог „раздела“, у коме је наведен већи број различитих постројења и опреме, следи трећи „одељак“ прилога Споразума од 25. јула 1947, који је био посвећен постројењима за прераду нафте.

-Табела бр. 45: Списак постројења и опреме за прераду нафте коју је СССР требао да испоручи ФНРЈ (количине су наведене у тонама и комплетима).¹³⁷³

¹³⁷³ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Фабрика за прераду сумпорне нафте производног капацитета 300.000 тона нафте годишње (цевни уређаји и термички крекинг), између осталог:	комплета	1	—	—	—	1 ¹³⁷⁴	—	—
апаратура за нафту	тона	1.500	—	—	—	1.500	—	—

У наредном, четвртом „разделу“ прилога Споразума наведена је опрема намењена „Фабрици за производњу газолена“.¹³⁷⁵

-Табела бр. 46: Списак опреме за „Фабрику за производњу газолена“ (количине су наведене у тонама и комплетима).¹³⁷⁶

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
„Фабрика за производњу газолена“, између осталог:	комплета	1	—	—	—	1	—	—
апаратура за нафту	тона	300	—	—	—	300	—	—

Пети „раздео“ је био посвећен постројењима и опреми за „фабрике сумпорне киселине“.

-Табела бр. 47: Списак постројења и опреме за „фабрике сумпорне киселине“ (количине су наведене у комадима).¹³⁷⁷

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Фабрика сумпорне киселине са контактним поступком, капацитета 18.000 тона монохидрата годишње из отходних гасова топионице цинка, између осталог:								
суви електрофилтери „ХК-45“	комада	2	—	—	—	2	—	—

¹³⁷⁴ У оригиналу Споразума потписаног 25. јула 1947. у „оквиру“ табеле су наведене све године од 1948. до 1953. Међутим, испорука овог комплета опреме, као и „апаратуре за нафту“ је наведена у простору за 1951, а у простору за 1952. није стављена никакав знак („—“). Наведено, као и околност да је изнад података за 1951. убележен одређени знак, упућују на то да су наведене испоруке оквирно биле планиране за 1951/1952. годину или да је било предвиђено евентуално померање рока на 1952. у случају да опрема не буде произведена 1951. године. Наведено се, такође, односи на испоруку опреме из четвртог „раздела“ („Фабрика за производњу газолена“). (Исто.)

¹³⁷⁵ Газолин је „течни део сировог петролеума“, који „кључа између 70–80°C“ и „служи за грејање и осветљење“. (Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, у редакцији Светомира Ристића и Радомира Алексића, Београд 1972, стр. 164.)

¹³⁷⁶ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

¹³⁷⁷ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

прва кула за прање и влажење пречника 2,4 m, висине 8 m	комада	2	–	–	–	2	–	–
друга кула за прање оловом, обложена, пречника 3,3 m, отпорна на киселину, обложена оловом с прстеновима „Рашига“	комада	1	–	–	–	1	–	–
„сушилне куле“ пречника 3,3 m, челичне, обложене опеком отпорном на киселину	комада	2	–	–	–	2	–	–
мокри електрофилтери „М–102“	комада	2	–	–	–	2	–	–
агрегати „ТУ–200“ за суве и мокре електрофилтере	комада	4	–	–	–	4	–	–
„хладионици“ за прање киселине површине 80 m ²	комада	3	–	–	–	3	–	–
„росни хладионик“ површине 250 m ² за киселину и монохидрат	комада	2	–	–	–	2	–	–
„олеумни абсорбер“ пречника 3,3 m, обложен челиком	комада	1	–	–	–	1	–	–
„росни хладионик“ површине 80 m ² , за „олеум“	комада	1	–	–	–	1	–	–
уређаји за хватање капљица	комада	2	–	–	–	2	–	–
контактни апарат специјалног типа за гас 4,5%	комада	2	–	–	–	2	–	–
калорифери површине 1.200 m ²	комада	2	–	–	–	2	–	–
„подгрејач помоћу пламена“	комада	1	–	–	–	1	–	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 8/35 са електро-мотором 28 KW	комада	8	–	–	–	8	–	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 8/35 са електро-мотором 17 KW	комада	4	–	–	–	4	–	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 8/35 са електро-мотором 28 KW	комада	2	–	–	–	2	–	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину са електро-мотором 17 KW	комада	1	–	–	–	1	–	–
турбовентилатори притиска 1.500 mm капацитета 18.000 m ³ , сат са електро-мотором 150 KW	комада	2	–	–	–	2	–	–

уређај за усисавање дима „Сирокко“ капацитета 12.000 m ³ , сат притиска 175 mm са електромотором 11,4 KW	комада	1	–	–	–	1	–	–
Фабрика сумпорне киселине са контактним поступком, капацитета 23.000 тона монохидрата годишње из отходних гасова топионице цинка, између осталог:								
суви електрофилтер „ХК–45“	комада	3	–	–	–	–	3	–
прва кула за прање и влажење пречника 3 m, оловна, обложена материјалом отпорним на киселину	комада	2	–	–	–	–	2	–
друга кула за прање пречника 4 m, обложена оловом са прстеновима „Рашига“	комада	1	–	–	–	–	1	–
„сушилне куле“ пречника 4 m, челичне, обложене опеком отпорном на киселину	комада	2	–	–	–	–	2	–
мокри електрофилтери „М–102“	комада	2	–	–	–	–	2	–
агрегати за суве и мокре електрофилтере „ТУ–200“	комада	5	–	–	–	–	5	–
„хладионици“ за прање киселине, површине 80 m ²	комада	4	–	–	–	–	4	–
„росни хладионик“ површине 320 m ² за киселину и монохидрат	комада	2	–	–	–	–	2	–
„олеумни абсорбер“ пречника 4 m, челични, обложени	комада	1	–	–	–	–	1	–
„росни хладионик“ површине 100 m ² за „олеум“	комада	1	–	–	–	–	1	–
уређаји за хватање капљица	комада	2	–	–	–	–	2	–
контактни апарат специјалног типа за гас 4,5%	комада	2	–	–	–	–	2	–
калорифери површине 800 m ²	комада	4	–	–	–	–	4	–
„подгрејачи помоћу пламена“	комада	1	–	–	–	–	1	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 8/35 са електромотором 28 KW	комада	8	–	–	–	–	8	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 5/30 са електромотором 17 KW	комада	4	–	–	–	–	4	–
центрифугалне пумпе отпорне на киселину 8/35 са електромотором 28 KW	комада	2	–	–	–	–	2	–

центрифугалне пумпе отпорне на киселину 5/30 са електро-мотором 17 KW	комада	1	—	—	—	—	1	—
турбовентилатори притиска 1.500 mm капацитета 2.300 m ³ на сат, са електро-мотором 180 KW	комада	2	—	—	—	—	2	—
уређаји за усисавање дима „Сироко“ капацитета 12.000 m ³ на сат	комада	1	—	—	—	—	1	—

Последњи, шести „раздео“, „одељак“ прилога Споразима био је посвећен „разним уређајима и постројењима“ које је СССР требао да испоручи ФНРЈ за различите гране индустрије (нафтну, „угљену“, „цементну“, шумску ...).¹³⁷⁸ Од укупног износа кредита од 135 милиона долара, на опрему из „раздела“ 6 односила се вредност од око 25,6 милиона.¹³⁷⁹ Детаљнији преглед опреме коју је требало испоручити на основу шестог „одељка“ прилога Споразума дат је у наредној табели.

-Табела бр. 48: Списак постројења и опреме које је СССР требао да испоручи за различите гране индустрије (количине су наведене у килограмима, тонама, комадима, парима, комплетима и „хелијама“).¹³⁸⁰

Назив постројења и опреме	Јединица мере	Количина	Од тога:					
			1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Уређај за добијање нафте, између осталог:								
троконусна длета 7 3/4" и 17 3/4"	комада	90	30	30	30	—	—	—
„исплачне главе“ носивости 150 тона	комада	30	10	6	6	6	2	—
куке носивости 150 тона	комада	12	4	3	2	3	—	—
ротациони столови	комада	17	5	6	6	—	—	—
длета „Рибљи реп“ 9 3/4" и 17 3/4"	комада	500	100	200	200	—	—	—
круне за механичко каротирање 7 3/4"	комада	96	18	20	20	20	10	8
круне за механичко каротирање 9 3/4"	комада	76	18	20	20	20	10	8
„превентери са прелазним фланшама“	комада	40	5	10	10	11	4	—
ерупциони уређаји	комплета	3	1	2	—	—	—	—

¹³⁷⁸ РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 13, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹³⁷⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 29, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹³⁸⁰ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских постројења и уређаја за испоруку на кредит из СССР у ФНР Југославију“, који представља прилог Споразума од 25. јула 1947. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.)

контролни апарати са регистраторима	комада	38	10	10	8	8	2	–
„Ферродо – облози“	комплета	180	60	90	30	–	–	–
сталак за дубинске пумпе 60 коњских снага (KS)	комада	70	40	30	–	–	–	–
трактори дизалице од 80 KS („либјатке“)	комада	32	5	10	12	5	–	–
пресе за исправљање „вртачих шипки“	комада	3	–	1	2	–	–	–
агрегати за цементирање бушотина	комада	6	2	2	2	–	–	–
динамографи	комада	5	2	2	1	–	–	–
тврди метал „Победит“	килограма	200	200	–	–	–	–	–
легура „Вокар“ у прашку	килограма	200	200	–	–	–	–	–
бушаће ротари гарнитуре за дубину до 3.500 m	комада	25	5	10	10	–	–	–
„крелиус гарнитуре“ за дубинско бушење до 1.000 m	комада	7	2	3	2	–	–	–
„крелиус гарнитуре“ за бушење „КАМ–300–500“ са пумпама, моторима и инструментима	комада	138	38	50	50	–	–	–
разне цеви за нафту	тона	24.000	1.500	3.000	4.500	5.000	5.000	5.000
спојнице за цеви	пари	3.000	1.000	1.000	1.000	–	–	–
Уређаји за индустрију угља, између осталог:								
електрични багери запремине кашике 1–3 m ³	комада	15	–	5	10	–	–	–
ваздушни компресори производње 40 m ³ по минути	комада	5	1	2	2	–	–	–
ваздушни компресори капацитета 20 m ³ по минути	комада	10	2	3	5	–	–	–
електричне „засекачице“ („ГТК–3“)	комада	50	25	25	–	–	–	–
пнеуматички откопни чекићи	комада	100	25	25	50	–	–	–
бушаћи чекићи („перфоратори“)	комада	320	120	100	100	–	–	–
„витлови за склепере ЛЦ–15“	комада	10	5	5	–	–	–	–
„стресалке ДГК–15“	комада	50	25	25	–	–	–	–
транспортне траке	комада	40	20	20	–	–	–	–
„думпкари“	комада	400	100	100	100	100	–	–
рудничке електричне локомотиве	комада	10	–	10	–	–	–	–

дизел локомотиве	комада	4	–	–	4	–	–	–
„извозни строј“	комада	1	1	–	–	–	–	–
пумпе „КСМ“	комада	6	3	3	–	–	–	–
електромотори затвореног типа 20–30 квт	комада	19	19	–	–	–	–	–
„мотори сигурни од експлозије плинова“	комада	84	24	30	30	–	–	–
јамски трансформатори до 200 KW	комада	44	14	15	15	–	–	–
исправљачи „УРВ–33“ и „ЕВП–100“	комада	35	10	10	15	–	–	–
електрични прекидачи сигурни од експлозије	комада	100	30	40	30	–	–	–
Цементна фабрика, капацитета 600 тона за 24 сата	комплета	1	–	1	–	–	–	–
Уређај за шумску индустрију, између осталог:								
приколице товарне, „двоосне на гумама“, носивост 3 тона	комада	250	250	–	–	–	–	–
дизел трактори, гусеничари 55–80 KS са резервним деловима и инструментима	комада	100	50	50	–	–	–	–
комплети ауто-гума	комада	1.500	1.000	500	–	–	–	–
локомотиве за уски („узани“) колосек (750 mm)	комада	10	10	–	–	–	–	–
платформе „узаног“ колосека за превоз шумског материјала	комада	500	250	250	–	–	–	–
„карборундове плоче за точење тестера“	комада	1.000	1.000	–	–	–	–	–
„локомотиви И. С. 75“	комада	20	10	10	–	–	–	–
Разни уређаји и постројења, између осталог:								
„Сајмонс“ дробилице 4 цола	комада	8	–	2	2	2	2	–
куглични млинови 2.700x3.600 mm/900x1.200 mm	комада	9	–	2	2	2	3	–
дробилице „Блек“ великог капацитета	комада	5	–	2	2	1	–	–
лабораторијске дробилице 50 кг/сат	комада	3	–	3	–	–	–	–
електрогенератор наизменичне струје снаге 900 KV	комада	1	–	1	–	–	–	–
електричне локомотиве „акумулаторске“	комада	30	–	10	10	10	–	–

електричне локомотиве „тролејне“	комада	18	8	10	–	–	–	–
троосовински вагони	комада	140	40	40	60	–	–	–
јамски вагони 0,5–0,7 m ³	комада	200	100	100	–	–	–	–
жичара, капацитета корисне носивости 60 т/сат	комада	1	–	–	1	–	–	–
жичара, капацитета корисне носивости 12–16 т/сат	комада	1	–	–	1	–	–	–
жичара, капацитета корисне носивости 12–15 т/сат	комада	2	–	–	2	–	–	–
различите флотационе машина	ћелија	200	–	100	100	–	–	–
вибрациона сита	комада	2	2	–	–	–	–	–
филтер за концентрат цинка	комада	1	1	–	–	–	–	–
„згушчивач, 'Дорра“ пречника 8 метара	комада	1	1	–	–	–	–	–
хранилице	комада	3	1	2	–	–	–	–
скрепери	комада	10	10	–	–	–	–	–
компресори, капацитета 10–20 m ³ /мин.	комада	10	5	5	–	–	–	–
компресори, капацитета 3–6 m ³ /мин.	комада	76	21	25	30	–	–	–
ручне бушаће гарнитуре	комада	10	10	–	–	–	–	–
челична ужад	тона	300	100	100	100	–	–	–
парни котлови загревне површине 450 m ²	комада	2	–	1	1	–	–	–
агломерационе машине	комада	3	–	–	1	1	1	–
електрофилтери за бакар 50–60 m ³ /сек.	комада	1	–	–	1	–	–	–
електрофилтери за олово 17 m ³ гаса/сек.	комада	1	–	–	1	–	–	–
лабораторијски уређај за злато	комплета	1	–	–	1	–	–	–
лабораторијски уређај за олово, цинк	комплета	1	–	1	–	–	–	–
велике електричне локомотиве	комада	6	–	–	–	–	–	6
трансформатори велике снаге	комада	30	10	20	–	–	–	–
котлови за рафинирање олова	комада	3	–	3	–	–	–	–
мосни кран 15 тона	комада	1	–	1	–	–	–	–
маске за спасавање у рудницима	комада	150	50	50	50	–	–	–
„тротонске“ приколице на гумама	комада	200	200	–	–	–	–	–

покретне аутомеханичарске радионице са уређајем и алатом	комада	10	10	—	—	—	—	—
алатни челик у листу за припрему „гатерних“ тестера	тона	10	10	—	—	—	—	—
бушаћа колица („буровие каретки“)	комада	20	20	—	—	—	—	—
утоварне машине	комада	93	20	30	43	—	—	—

Као што можемо видети из претходних шест табела, номенклатура постројења и опреме коју је СССР требао да испоручи ФНРЈ на основу Споразума од 25. јула 1947. била је разноврсна и обимна. Остатком Споразума су регулисане различите ствари у вези са коришћењем кредита. Другим чланом је прецизирано на које све начине је совјетска влада требала да пружи „техничку помоћ“ ФНРЈ при изградњи поменутих предузећа. Облици помоћи су груписани у следећих пет ставки: 1) „извођење испитивачких и истраживачких радова, састављање пројектних задатака, техничких пројеката и радионичких цртежа“; 2) „техничко руковођење монтажом постројења и уређаја“, као и „пуштањем предузећа у погон“; 3) „упознавање“, односно обучавање радника и специјалиста из ФНРЈ са „технолошким процесом производње“ у одговарајућим предузећима и „научно-истраживачким институтима“ СССР-а; 4) „предаја радионичких цртежа, техничких инструкција и других техничких докумената“ у вези са употребом и одржавањем опреме и постројења у предузећима; 5) давање права коришћења „патената за основну производњу предузећа, који припадају совјетским правним и физичким лицима“. Трећим чланом Споразума било је предвиђено да се детаљни спискови и одговарајуће спецификације опреме, потом цене, рокови испорука, размере и услови пружања техничке помоћи и друго, утврђују уговорима између одређених совјетских организација („генерални испоручиоци“) и установа и „организација“ из ФНРЈ („генерални поручиоци“). Договорено је да се цене опреме и материјала одређују „на бази светских цена за аналогна постројења, уређаје и материјале, које ће важити на дан закључења уговора“ између генералних испоручилаца и поручилаца.¹³⁸¹

Четвртим и петим чланом Споразума одређени су „генерални испоручиоци“ са совјетске, односно „генерални поручиоци“ постројења, опреме и материјала са југословенске стране. Следеће совјетске установе су требале да буду „генерални испоручиоци“: 1) Министарство црне металургије за „предузећа црне металургије“; 2) Министарство обојене металургије за „предузећа обојене металургије“; 3) Министарство нафтне индустрије источних реона за „завод за прераду нафте“; 4) Главна управа вештачког течног горива и гаса при Савету министара за „Завод за газолин“; 5) Министарство хемијске индустрије за „заводе за сумпорну киселину“. Што се тиче „постројења, уређаја и материјала“ који су били наведени у шестом „одељку“ прилога, договорено је да њихову испоруку врше „одговарајуће совјетске спољнотрговинске организације“. Као „генерални поручиоци“ одређене су следеће југословенске установе: 1) Генерална дирекција црне металургије Министарства рударства за „предузећа црне металургије“; 2) Генерална дирекција рудника и топионица обојених Министарства рударства за „предузећа обојене металургије и заводе за сумпорну киселину“; 3) Генерална дирекција нафте Министарства рударства за „завод за прераду нафте и завод за газолин“. Када је реч о наручивању опреме и материјала из шестог „раздела“ прилога Споразума, договорено је да њу врше „организације опуномоћене за то од стране Министарства Спољне Трговине ФНРЈ“.¹³⁸²

¹³⁸¹ АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.

¹³⁸² Исто.

Наредним члановима Споразума регулисана су различита питања у вези са износом кредита, те начином његовог коришћења и отплате. Шестим чланом Споразума је предвиђено да ће Влада СССР-а – за „плаћање постројења, уређаја и материјала“, као и за покривање трошкова транспорта, те радова које су требале да изврше „совјетске организације“ у СССР-у – дати југословенској влади кредит од 135 милиона долара.¹³⁸³ Договорено је да се „коначна сума кредита“ утврди после закључења уговора између „генералних поручилаца“ и „генералних испоручилаца“ Допунским протоколом, који је требао да буде потписан најкасније до 31. децембра 1948. Што се тиче рока отплате, Влада ФНРЈ се обавезала да ће измирити кредит у периоду од седам година, почевши од 1. јануара 1950. Техничке ствари у вези са коришћењем средстава и отплатом кредита (отварање „специјалног бескаматног рачуна у САД доларима“ на име Министарства финансија ФНРЈ у Државној банци СССР; начин коришћења средстава путем издавања „платних налога“ од стране Министарства финансија; предаја обвезница Државној банци СССР-а од стране Министарства финансија...) регулисане су члановима 7, 8, 9 и 10 Споразума.¹³⁸⁴ У историографији се може срести нетачна тврдња о томе да је кредит од 25. јула 1947. био „бескаматни“.¹³⁸⁵ Међутим, висина каматне стопе износила је – како је наведено у члану 9 – 3%. Десетим чланом Споразума било је предвиђено да се отплата врши испорукама одређених производа – „олова, оловног и цинковог концентрата, бакра, кудеље, дувана и друге робе по сагласности Страна Уговорница“. Остављена је и могућност отплате кредита и камате златом или у конвертибилној валути. Када је реч о отплати кредита робом, договорено је да се две стране за сваку календарску годину три месеца унапред, пре њеног почетка, договоре о врсти производа, њиховим количинама и ценама, као и роковима испоруке. Југословенска страна је и „пре рока приспећа“ могла да измири своје обавезе. У том случају је камата требала да се обрачуна закључно са даном измирења обавеза.¹³⁸⁶

Како би се реализација кредита одвијала у складу са постигнутим договорима, једанаестим чланом је било предвиђено да обе стране одреде „опуномоћенике“ који су на заседањима („у Београду или Москви“) требали да проверавају и надзиру „ток извршења [...] Споразума“ и по потреби да припремају „одговарајуће препоруке“. Наредним, дванаестим чланом Споразума, Влада ФНРЈ се обавезала да „неће објављивати техничке документе и обавештења добијена од Совјетске Стране“, те да ће их у случају потребе („у одређеним случајевима“) „држати тајним“ и да ће „обезбедити њихово потребно чување“. „Патенти и поменути обавештења биће искоришћавани искључиво у циљу производње одговарајућих производа у границама Федеративне Народне Републике Југославије“ – напоменуто је, даље, у члану 12. У случају појаве већих проблема током реализације уговора које су требали да закључују „генерални испоручиоци“ са совјетске, односно „генерални поручиоци“ са југословенске стране, договорено је да настале спорове решава „Спољно-Трговинска Арбитражна Комисија при Свесавезној Трговинској Комори у Москви“ (члан 13). Њене одлуке су требале да буду

---

¹³⁸³ Према подацима из совјетских документима из четрдесетих, та вредност је одговарала износу од 715,5 милиона рубаља. (РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 18, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.) У каснијим совјетским документима, из средине педесетих, наводи се да је износ кредита од 25. јула 1947. био 540 милиона рубаља. (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 52, 53.) Неподударност између две бројке може се објаснити разликама у вредности рубље.

¹³⁸⁴ АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.

¹³⁸⁵ „СССР–Југославија: год 1948–й“, стр. 167; Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата*, стр. 21.

¹³⁸⁶ АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 421.

„коначне и обавезне за странке у спору“, а могућност „обраћања странака у спору на државне судове“ је била „искључена“. Последњим, четрнаестим чланом је било предвиђено да „Споразум ступа на снагу даном његовог потписивања“.¹³⁸⁷

У заједничкој изјави о преговорима било је истакнуто да „Совјетска Влада излазећи најпредусретљивије потребама Југославије у испуњењу њеног плана индустријализације, несебично помаже даљни самостални развитак југословенске привреде и учвршћење њене економске и националне независности“.¹³⁸⁸ За Споразум од 25. јула и остале економске аранжмане који су закључени у лето 1947. у заједничкој изјави је – у истом духу – наглашено да представљају „најлепши [...] пример развитка политичких и економских односа између држава у послератном периоду“. „Они могу служити као пример сарадње, која зближава народе међу собом, и олакшава узајамну помоћ међу њима. Обе Стране су убеђене да ће остварење те економске сарадње најбоље одговарати не само подизању народне привреде обеју земаља, већ исто тако и даљем развоју пријатељства и демократске сарадње између европских земаља и учвршћењу мира у Европи“ – наведено је, даље, у саопштењу.¹³⁸⁹ Наведене формулације јесу имале „пригодан“ карактер и може се рећи да је било у интересу Москве да се у међународној јавности прикаже у таквом светлу. „Пружање техничке и економске помоћи Југославији“ је било – како је у јулу 1947. наводио амбасадор В. Поповић – „веома корисно за Совјетски Савез и са тачке гледишта његовог престижа“.¹³⁹⁰ Међутим, цитиране речи из заједничког саопштења нису биле тек тако наведене. Такве испоруке опреме на кредит представљале су одређени напор за привреду СССР-а¹³⁹¹ и у совјетским документима који су били намењени за интерну употребу на Споразум од 25. јула 1947, као и на остале кредите који су одобрени ФНРЈ, гледало се као на „пружање Југославији помоћи“.¹³⁹²

На југословенској страни су сматрали да Споразумом од 25. јула 1947. привреда ФНРЈ добија „огромну помоћ“. „Испоруке предвиђене овим Споразумом[,] нарочито испоруке комплетних завода по сектору црне и обојене металургије[,] претстављају основне градње наше петолетке“ – истицао је у марту 1948. трговински изасланик ФНРЈ В. Жиберна. У документима југословенске стране је напомињано да „правилна и правремена реализација Споразума претставља услов за извршење петолетног плана“, односно наглашавано да би на основу испоруке совјетских постројења и опреме „бржим темпом ишло остварење нашег Петогодишњег плана“.¹³⁹³ На основу једне изјаве о томе да СССР није пружио одговарајућу помоћ за железаре („Руси [...] нису помогли за црну металургију“), која се у априлу 1947, пре него што је питање добијања инвестиционог кредита уопште било „отворено“, могла чути у дискусијама вођеним у Политбироу ЦК КПЈ у вези са преговорима за оснивање мешовитог друштва за црну металургију,¹³⁹⁴ поједини историчари износе тврдње о незадовољству „руко-

¹³⁸⁷ АЈ, 9–191, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа а такође и о давању у ту сврху кредита, 25.7.1947; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947.

¹³⁸⁸ АЈ, 9–191, Исто, Советско-југославско комјонике; Исто, Совјетско-југословенски комунике. Полазећи од коментарисаних погрешних претпоставки, уз занемаривање ограничених могућности СССР-а и пројектовање корена југословенско-совјетског сукоба у 1941. годину, што је још током осамдесетих година 20. века оспорено у историографији, С. Илић нетачно тумачи наведене речи и у њиховој „антитези“ тражи објашњење за одсуство „брже“ и „веће помоћи“ СССР-а ФНРЈ. (С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45–46; Исти, *Странци „гастарбајтери“*, стр. 203–204.)

¹³⁸⁹ АЈ, 9–191, Исто, Советско-југославско комјонике; Исто, Совјетско-југословенски комунике.

¹³⁹⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 202.

¹³⁹¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2542, Л. 262–263, Н. Силуянов и А. Купцов – Вознесенскому Н. А. и Микојану А. И., 4.6.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 202.

¹³⁹² РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 18, 19, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹³⁹³ АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25. јула 1947, 30.3.1948; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹³⁹⁴ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, стр. 199. Цитиране речи су изговорене на седници Политбироа одржаној 11. априла 1945, а питање набавке индустријске опреме на кредит

водства Партије“, „врха КПЈ“ Споразумом од 25. јула 1947.¹³⁹⁵ Иако су се касније, почетком марта 1948, на седницама Политбироа ЦК КПЈ могле чути критичке опаске по том питању („високе пећи нису нам хтели дати“),¹³⁹⁶ Москва је – као што смо видели – морала да обнавља и гради совјетске железаре које су страдале током Другог светског рата и располагала је са изузетно ограниченим ресурсима на том плану.¹³⁹⁷ Осим тога, југословенски стручњаци који су учествовали у преговорима и непосредно се бавили питањима изградње привредних објеката у ФНРЈ, попут инжењера Виктора Котника, почетком јула 1947. су сматрали да је совјетска понуда – упркос одступањима од онога што је очекивао Београд – била, као што смо поменули, „повољна“.¹³⁹⁸ На југословенској страни су, свакако, очекивали краће рокове („што је могуће пре“) и веће испоруке опреме за железаре,¹³⁹⁹ али за потпунију представу о размерама и думетима Споразума од 25. јула 1947. не треба губити из вида ни ограничене могућности СССР-а,¹⁴⁰⁰ потом околност да су договорени рокови били „врло нетегнути“,¹⁴⁰¹ као ни идеализоване представе југословенских комуниста о привредној снази „прве земље социјализма“, из којих су проистицала разочарања када Москва није могла да изађе у сусрет свим захтевима.¹⁴⁰²

Према „садржају и карактеру“ испоруке предвиђене Споразумом су се – као што смо видели – могле поделити у две врсте: 1) испоруке комплетних индустријских предузећа и опреме (праћене пружањем техничке помоћи), који су наведени у „одељцима“, односно „разделима I до V прилога Споразума“; 2) испоруке појединачних постројења и уређаја из „раздела VI“. Када су у питању испоруке комплетних постројења у Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви су сматрали да „обим ових испорука, компликованост и сам карактер рада на подизању комплетних завода, све то тражи одређени претходни припремни период, а да би се могло приступити самој изградњи завода као и испорукама постројења“. Конкретно, као припремни радови „који улазе у појам техничке помоћи“ и „траже доста времена“, наведени су: „прегледавање и одабирање терена“, „истраживачки и испитивачки радови терена и сировина“ и „израђивање генералних и детаљних пројеката“. Указано је и на то да се мора водити

је било „отворено“, као што смо видели, у разговору који су Ј. В. Стаљин и Е. Кардељ водили недељу дана касније. Тврдња о томе да СССР није пружио помоћ „за црну металургију“, могла се, дакле, односити само на неуспешне југословенско-совјетске преговоре за оснивање мешовитог друштва за ту индустријску грану. Опширније о преговорима за оснивање мешовитог друштва за црну металургију: М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 145–146.

¹³⁹⁵ С. Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 45; Isti, „Izneverena očekivanja“, str. 59; Исто, *Странци „застарбајтери“*, стр. 203.

¹³⁹⁶ *Zapisi sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, str. 239. И у сећањима југословенских комуниста могу се прочитати тврдње о томе да „Руси [...] нису хтели озбиљније да помогну [...] у изградњи цивилне“ индустрије ФНРЈ. (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, str. 104.) Ако и оставимо по страни то да су наведене формулације – како са заседања Политбироа, тако и из мемоарских сведочанстава – могле бити „појачане“ услед прилика које су настале постале погоршања југословенско-совјетских односа, не треба занемаривати чињеницу да су објективне околности (ограничене могућности СССР-а) утицале на договорени обим совјетских испорука из Споразума од 25. јула 1947.

¹³⁹⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–16, Деша Владимира Поповића, Јосипу Брозу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 202; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 146.

¹³⁹⁸ АЈ, 9–191, Црна металургија. Про меморија, 5.7.1947.

¹³⁹⁹ АЈ, 9–191, В. Попович, А. И. Микојану, 14.7.1947; Исто, КМЈ, I–3–b/646, Телеграм Поповића, Ј. Б. Титу, 9.7.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 201.

¹⁴⁰⁰ Према сазнањима југословенских дипломата из Москве, на основу кредита закљученог у јануару 1948. СССР је опрему за изградњу великог „комбината црне металургије“ у Пољској требао да испоручи у још каснијем периоду (1954–1956). (АЈ, КМЈ, I–3–b/653, Извештај о економским споразумима, који су били закључени између СССР и Пољске 26. јануара о. г. Информација добијена из Пољске Амбасаде у Москви, В. Поповић, 4.2.1948.) Као што смо поменули, наведена информација завређује додатну проверу. (А. М. Орехов, *нав. дело*, стр. 48–49.)

¹⁴⁰¹ АЈ, 9–190, Белешка са састанка са Семичасновим одржаног 28.2.1948.

¹⁴⁰² Опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

рачуна и о „производним могућностима СССР-а“ од којих зависе рокови испорука. Имајући све ово у виду, у Трговинском изасланству су сматрали да је „минималан рок“, за обављање ових припремних радова годину и по дана. На основу свега, сматрали су да се „грубо“ гледано, за „рокове испорука“ може рећи да 1949. године „почињу испоруке за црну металургију; само један незнатан део предвиђен је за 1948. г.“; да 1950. године „почињу испоруке за обојену металургију“, а да 1951. „почињу испоруке за индустрију нафте и за хемијску индустрију“. Што се тиче испорука појединачних постројења, ту су ствари стајале далеко боље – предвиђено је да испоруке почну 1948. и да се највећим делом заврше 1950. године.¹⁴⁰³

Одмах после закључивања Споразума, у лето 1947, почели су „преговори за утврђивање спецификација и услова испорука“. Што се тиче опреме („поједина постројења и уређаји“) из „раздела VI“, чије испоруке је било далеко лакше договорити, већ у августу 1947. у Москву су били упућени „претставници генералних дирекција за нафту, угљ, обојене метале, шумарство и цемент са задатком да утврде техничке спецификације, цене, услове испорука и да потпишу одговарајуће контракте“, односно уговоре за ону опрему и постројења који су требали да буду испоручени у току 1948. године. Преговори о тим питањима су трајали – према оцени В. Жиберне – „доста дуго времена“. „Само на утврђивање техничких карактеристика постројења из раздела VI (око 60 позиција) отишло је око 4 месеца. Дуготрајност преговора тумачимо и мислимо да [...] разлоге зато[sic!] треба тражити и код једне и код друге стране“ – сматрали су у Трговинском изасланству ФНРЈ. Упркос нешто споријој динамици, сами преговарачи су почетком децембра 1947. сматрали да „преговори о техничким спецификацијама теку повољно“ и да се „приводе [...] крају“. Амбасадор В. Поповић је у истом периоду обавештавао Ј. Б. Тита да се ствари на том плану одвијају „нормално“ и да је „утврђивање обима и техничких услова“ за опрему из „раздела б“, која је требала да буде испоручена у току 1948. године, било „у основном, осим по пар позиција, завршено“. До краја 1947. били су утврђени „обим, карактеристике и спецификације“ постројења и уређаја која су требала да буду испоручена током 1948. године и остало је још да се реши питање цена. Совјетски преговарачи су изнели предлоге цена за већину „позиција“. Међутим, преговори за закључење уговора су били „привремено прекинути“ због одласка југословенских делегата из Москве у другој половини децембра 1947. Они су намеравали да се са „компетентним органима“ у Београду консултују и „припреме документациони материјал по ценама“.¹⁴⁰⁴

У Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви су се противили повратку делегата у Југославију и сугерисали су да се та одлука измени. Пошто су генералне дирекције „упорно инсистирале“, делегати су, ипак, напустили Москву. Трговински изасланик је сматрао да се делегати „морају“ вратити „што пре“, чим обаве консултације по питању цена, како би дошло до потписивања уговора. Како је „одлагање потписивања уговора“ значило „одлагање извршења испоруке“, В. Жиберна је сматрао да је „што брже потписивање уговора“ у интересу југословенске стране. Напомињао је да му „није разумљиво зашто су баш дирекције инсистирале повратак поменутих другова у земљу“.¹⁴⁰⁵ Из Трговинског изасланства у Москви су више пута „ургирали“ повратак југословенских делегата у Москву – током јануара 1948. два пута, у фебруару чак седам пута и у марту четири пута. Сваког пута је добијан неодређен одговор. За трговинског изасланика је држање генералних дирекција било „неразумљиво“. Закључивао је да се налазе у „незгодном“ положају према совјетским организацијама и напомињао да су југословенске акције „у противречју“, јер „на једној страни убеђујемо како су нам постројења крваво потребна, тражимо скраћење рокова, а на другој страни се догађа да

¹⁴⁰³ АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 30.3.1948.

¹⁴⁰⁴ АЈ, 9–185, Белешка трговинског изасланика Виктора Жиберне, 16.12.1947; Исто, ф. 188, В. Жиберна, Б. Златарићу, 9.1.1948; Исто, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 30.3.1948; Исто, ф. 191, Про меморија. Набавка машина по ставки VI кредитног споразума, 1.12.1948; Исто, КМЈ, I–3–b/646, Телеграм В. Поповића, Ј. Б. Титу, 4.12.1947; Исто, I–3–b/653, Извештај о раду на реализацији Кредитног споразума и предлози, В. Поповић, 1.4.1948; Исто, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹⁴⁰⁵ АЈ, 9–188, В. Жиберна, Б. Златарићу, 9.1.1948; Исто, ф. 189, В. Жиберна, Б. Црнобрњи, 30.12.1947.

нас испоручиоци терају на потписивање уговора, на испуњење оних операција код којих би требали да буде иницијатива на нашој страни“.¹⁴⁰⁶ После повратка југословенских делегата у Москву „по позицији VI“ су „сва главна питања рашчишћена“ и током априла 1948. су настављени разговори о ценама. Договарање цена се за одређена постројења и уређаје брже, а за друге спорије одвијало.¹⁴⁰⁷ Две стране су у том периоду приступиле и закључивању уговора за ону опрему чије испоруке су биле „предвиђене за 1948 годину“.¹⁴⁰⁸ Иако су на плану склапања уговора за опрему из шестог „одељка“ прилога Споразума били постигнати одређени, скромни резултати до средине 1948,¹⁴⁰⁹ а извршен је и мањи део испорука,¹⁴¹⁰ нарушени политички односи на релацији Москва–Београд и совјетско преношење политичког сукоба на терен економских односа онемогућили су значајнији учинак.¹⁴¹¹

„Испорука комплетних завода“ и пружање техничке помоћи за њихову изградњу били су „многo озбиљнији и сложенији посао“ у односу на рад који је требало извршити „по делу VI“. Због сложености („компликованости“) посла који је требало обавити током „припремног периода“ (извођење истраживачких и/или пројектних радова, који су требали да претходе изради одређених постројења и опреме), на плану извршавања договора који су се односили на испоруку опреме из првих пет „одељака“, односно „раздела“ прилога Споразума од 25. јула 1947, до прекида реализације инвестиционог кредита није било, нити је могло да буде много тога урађено. Као што смо поменули, само један мањи, „незнатан део“ опреме за црну металургију требао је да буде испоручен у току 1948, а све остало у наредним годинама. Све оно што је – по питању првих пет „раздела“ – урађено до прекида реализације кредита имало је карактер техничке помоћи. У периоду од краја октобра 1947. до марта 1948. године „неколико група совјетских стручњака“ је – у различитим периодима – боравило у ФНРЈ. У питању су биле групе инжењера из Министарства црне металургије, Министарства обојене металургије, Министарства хемијске индустрије и Министарства електричних централа СССР-а (стручњаци Министарства нафтне индустрије источних реона СССР нису допутовали у ФНРЈ, али су се ангажовали у пружању техничке помоћи при анализи узорака нафте и припреми одговарајуће техничке документације). Њихов задатак је био да „узму и прикупе основне податке на основу којих ће приступити пројектовању завода“, а током боравка у ФНРЈ су пружили помоћ и по питању избора локације за изградњу предузећа. По повратку у СССР совјетски стручњаци су – како је крајем марта 1948. наводио трговински изасланик В. Жиберна – „приступили пројектирању“. Међутим, због погоршања односа између две државе југословенска страна није добила пројекте.¹⁴¹²

¹⁴⁰⁶ АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 30.3.1948; АЈ, КМЈ, I–3–b/653, Извештај о раду на реализацији Кредитног споразума и предлози, В. Поповић, 1.4.1948.

¹⁴⁰⁷ АЈ, 9–188, Шеф Одсека за СССР Министарства спољне трговине ФНРЈ М. Живковић, Трговинском изасланству ФНРЈ у Москви, 9.4.1948; Исто, ф. 189, В. Жиберна, Б. Црнобрњи, 30.4.1948.

¹⁴⁰⁸ АЈ, МСТ, ф. 189, В. Жиберна, Б. Црнобрњи, 24.5.1948.

¹⁴⁰⁹ До средине фебруара 1948. били су „закључени уговори само за две мале позиције“, а до прекида сарадње је било закључено укупно пет уговора, који су се односили на више позиција. Амбасадор В. Поповић је у фебруару 1948. истицао да „совјетска предузећа форсирају потписивање уговора“ и да „постоји жеља код њих да одржавају рокове у 1948[.] години“. Напрам тога, износио је више примедби на спорост, те одсуство „озбиљног“ и „систематског“ рада код југословенских установа и „организација“. (АЈ, КМЈ, I–3–b/653, Извештај амбасадора Владимира Поповића и предлози по питањима Кредитног споразума и техничке помоћи, 12.2.1948; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 28–29, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

¹⁴¹⁰ О извршеним испорукама, односно о искоришћеном делу кредита до прекида његове реализације, опширније у наставку поглавља.

¹⁴¹¹ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴¹² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 24–26, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Исто, Д. 6250, Л. 16–17, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года; АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 30.3.1948; Исто, Кратак преглед стања предмета црне металургије, 16.11.1947; Исто, КМЈ, I–3–b/653, Извештај о раду на реализацији Кредитног споразума и предлози, В. Поповић, 1.4.1948; Исто, КПП,

Као и на остале форме економске сарадње, југословенско-совјетски сукоб се негативно одразио и на реализацију кредита, а посебно на инвестициони аранжман од 25. јула 1947. Поједини аутори нетачно наводе да је тек „1949[.] године дошло до прекидања овог инвестиционог споразума од стране СССР-а“.¹⁴¹³ Прва мера совјетског притиска која се делимично одразила и на реализацију Споразума од 25. јула 1947. било је повлачење стручњака у марту 1948.¹⁴¹⁴ Преговори две стране су настављени, односно „вођени до јуна 1948[.] године“. Међутим, већ у мају 1948. „дошло је до одуговлачења преговора са совјетске стране“, која је, у том тренутку, инсистирала само на потписивању уговора за испоруке у вредности од око 800.000, које су – „као аванс“ – извршене током прве половине године. После потписивања тих уговора уследио је „потпуни застој у преговорима“. Упркос томе што је југословенска страна у наредном периоду у више наврата постављала то питање, до обнове преговора није дошло.¹⁴¹⁵ У истом периоду биле су прекинуте и испоруке опреме. „Објављивањем резолуције ИБ Совјети су потпуно престали са испоруком по овом Споразуму“ – истакнуто је у југословенским анализама.¹⁴¹⁶ И подаци совјетске стране говоре да је извршавање кредита прекинуто „од јуна 1948. године“.¹⁴¹⁷ Совјетска страна је, дакле, „средином 1948.“ у потпуности прекинула извршавање Споразума од 25. јула 1947.¹⁴¹⁸ На основу прегледаних докумената и материјала можемо рећи да се застој и прекид у реализацији инвестиционог кредита односе на „Четрдесетосму“, те да су тврдње – које се могу срести у литератури – о томе да је Споразум од 25. јула 1947. био „обично бацање прашине у очи Југословенима, јер Совјетски Савез уопште није имао намеру да га изврши“,¹⁴¹⁹ неутемељене и нетачне.

Када је на трговинским преговорима, крајем 1948, министар Милентије Поповић питао Анастаса Ивановича Микојана да ли је инвестициони кредит „још на снази и да ли ће бити извршен“, совјетски министар је саопштио „да је извршење споразума прекинуто јер су се и услови променили“.¹⁴²⁰ Промена услова, због којих је дошло до прекида реализације Споразума, односила се на – посматрано из перспективе Москве – „недружелубиву политику југословенске владе према Совјетском Савезу“.¹⁴²¹ Или – како су још на совјетској страни наводили – „прелазак Титове владе у капиталистички лагер“.¹⁴²² Из перспективе Београда, али и објективно посматрано, у питању је било вршење економског притиска на ФНРЈ. „Неизвршавањем својих обавеза по инвестиционом споразуму“ – али и „притиском на друге источноевропске земље“ са којима је ФНРЈ закључила такве споразуме¹⁴²³ – Москва је, како су наводили југословенски аналитичари, „свесно“ приступила у циљу „ометања извршења [...] Пето-

I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴¹³ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 466–467; *Isti, Dokumenti 1948*, I, str. 121.

¹⁴¹⁴ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955. У појединим документима се наводи да је „једна мања група совјетских стручњака који су радили на испитивању терена у Добоју“ остала у ФНРЈ „све до априла месеца 1948[.] године, када су били повучени са свим осталим стручњацима из наше земље“. (ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

¹⁴¹⁵ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹⁴¹⁶ ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴¹⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 224, стр. 510.

¹⁴¹⁸ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 440; В. Кидрић, *Sabrana dela*, VII, str. 585.

¹⁴¹⁹ В. Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, стр. 466; *Isti, Dokumenti 1948*, I, str. 121.

¹⁴²⁰ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 263, нар. 3.

¹⁴²¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 78, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Исто, Д. 6250, Л. 16, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

¹⁴²² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 224, стр. 510.

¹⁴²³ После СССР-а, и Чехословачка, и Мађарска су престале са извршавањем инвестиционих кредита који су били дати ФНРЈ. (*Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 440; В. Кидрић, *Sabrana dela*, VII, str. 584–585; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, str. 408–409.)

годишњег плана“, тј. да би спречила „индустријализацију Југославије“. ¹⁴²⁴ Такво совјетско држање у Београду су окарактерисали као „економску агресију“. Обустављање реализације инвестиционог кредита је представљало један у низу – како су на југословенској страни сматрали – „агресивних поступака“ Москве према ФНРЈ, односно једну у низу разноврсних мера путем којих је Совјетски Савез вршио притисак на Југославију. ¹⁴²⁵

Од укупне вредности од 135 милиона долара, до прекида реализације инвестиционог кредита од 25. јула 1947, СССР је, према подацима Трговинског представништва СССР-а у Београду – крајем 1947. и почетком 1948. године – испоручио опрему у вредности од свега 765.200 долара. ¹⁴²⁶ У југословенским и совјетским документима се наводе још неке оквирне цифре, које се крећу од износа од 0,7/0,8 милиона долара до бројке од око 800.000 долара. ¹⁴²⁷ Преглед опреме која је била испоручена ФНРЈ, са количинама и/или износима вредности, може се видети у следећој табели.

-Табела бр. 49: Производи испоручени из СССР-а у ФНРЈ крајем 1947. и почетком 1948. на основу кредитног споразума од 25. јула 1947. године (износи су наведени у хиљадама долара). ¹⁴²⁸

Назив „обједињења“ и производа	Јединица мере	Количина	Износ
Обједињење Машиноимпорт	хиљада долара	–	708,0
гарнитуре за дубинско бушење нафте (дубина 3.000–3.500 метара)	комада	5	600,0
машине за бушење КАМ–500	комада	6	41,0
машине за бушење	комада	4	21,2
погон за покретне траке	комада	3	3,6
троконусна длета	комада	30	5,7
чекићи за бушење	комада	150	33,6
пнеуматски чекићи	комада	25	3,0
Обједињење Станкоимпорт	хиљада долара	–	27,5
карборундове плоче ¹⁴²⁹	комада	1.000	2,53
прашкасте тврде легуре	килограма	200	5,4
плоче тврдых легура	килограма	200	19,62
Обједињење Разноекспорт	хиљада долара	–	29,45
респиратори, маске за спасавање у рудници-ма ¹⁴³⁰	комада	50	28,6

¹⁴²⁴ У југословенским анализама се, у вези са тим, може прочитати и да је циљ Москве – „у крајњој линији“ – био да спречи „изградњу социјализма“ у ФНРЈ. У измењеним околностима које су настале после почетка југословенско-совјетског сукоба, у Београду су сматрали да је ФНРЈ по „схватању“ Москве требала да „остане аграрно заостала земља и испоручилац сировина СССР-у и осталим источноевропских земљама а да не развија производне снаге ни у случајевима где располаже широком сировинском базом“. (АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.) Наведене тврдње су, свакако, претеране и одражавају околности које су у односима две државе наступиле после избијања сукоба. Совјетски циљ свакако није био спречавање „изградње социјализма“ у Југославији, а пружање веће помоћи за индустријализацију ФНРЈ је, као што смо поменули, изостало услед ограничених привредних могућности „прве земље социјализма“.

¹⁴²⁵ АЈ, КМЈ, I–3–б/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, стр. 251, 263–266, 405, 440.

¹⁴²⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 28–29, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.

¹⁴²⁷ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 51, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, стр. 420.

¹⁴²⁸ Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР у ФНРЈ за 1948. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 27–28, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

¹⁴²⁹ У документима југословенске стране за ову ставку се користе називи „карборундове плоче“ и „тоцило“. (АЈ, 9–185, В. Жиберна, Б. Црнобрњи, 5.12.1947; Исто, ф. 189, Ж. Ђурић, Технопромет – Шумској индустрији ФНРЈ, 19.6.1948.)

балони са кисеоником, патрони за поновно пуњење и црева за респираторе	комада	150	0,85
--	--------	-----	------

У питању је, дакле, била занемарљива вредност спрема укупног износа кредита и мање значајна опрема („незнатан део“) у односу на укупне испоруке које су биле предвиђене Споразумом од 25. јула 1947.¹⁴³¹ Пошто су на југословенској страни имали примедбе у погледу квалитета и комплетности дела испоручене опреме, може се рећи да су ствари стајале још лошије него што то говори списак испоручених уређаја и њихова вредност. На пример, из СССР-а су биле послате „некомплетне бушаће гарнитуре са моторима за тенкове, које су биле способне само за једно бушење“, после чега су „стајале ван употребе“. Осим тога, на југословенској страни су напомињали да су „уместо најпотребнијих машина и опреме за рударство“ добили „рударске апарате за спасавање и то без делова“.¹⁴³² Уместо да је инвестициони кредит представљао „огромну помоћ“ за ФНРЈ, као што је било планирано,¹⁴³³ изостанак испорука постројења и опреме нанео је – како су наводили југословенски аналитичари – „вишеструку“ и „велику штету нашој привреди“.¹⁴³⁴ Југословенска страна није вршила отплату искоришћеног дела кредита.¹⁴³⁵

*

Последњи, четврти кредит који су ФНРЈ и СССР закључили током друге половине четрдесетих био је Споразум о продаји ФНРЈ железничког возног парка, који је СССР-у припао као ратни плен.¹⁴³⁶ Саобраћај је био једна од привредних грана које су претрпеле највеће губитке током Другог светског рата. Истраживачи који су се бавили тим питањима истицали су да је по завршетку Другог светског рата саобраћај „пружао слику стравичног рушења“, односно да су „саобраћајне прилике на простору поново успостављене Југославије биле [...] катастрофалне“. Огромне штете су претрпели и железнички, и друмски, и речни саобраћај. Када је о железничком саобраћају реч, током рата су окупатори, а посебно Немци за време повлачења, специјалним машинама рушили пруге и секли прагове. Оштећења су постојала и услед тога што су припадници НОВЈ током рата извршили преко 10.000 акција на пругама. И железнички возни парк је претрпео велике губитке – приликом повлачења окупатора уништено је или одвучено „976 локомотива и 30.301 вагон“, а оштећено „465 локомотива и 15.905 вагона“. Од 1.793 локомотиве биле су исправне само 352, а од 35.401 вагона, једва око 5.000. Обнова земље, покретање производње и индустријализација нису били могући без обнављања саобраћајних комуникација и оспособљавања, поправке или набављања нових транспор-

¹⁴³⁰ У документима југословенске стране за ову ставку се користе називи „маске за спасавање у рудницима“ и „апарати за спасавање“. (АЈ, МСТ, ф. 185, В. Жиберна, Б. Црнобрњи, 5.12.1947; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.)

¹⁴³¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 27–28, 41, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит, 25.7.1947; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴³² ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

¹⁴³³ ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴³⁴ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955. О штети коју је ФНРЈ претрпела, опширније у поглављу „У сенци сукоба са Информбироом: економска блокада Истока (1949–1953)“.

¹⁴³⁵ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 48, Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) – О невыполнении Югославией товарных поставок в счет погашения задолженности, 8.10.1949; Исто, Л. 49, А. Громько – Совпосол Белград; Исто, Л. 50, 52, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 245, 262, стр. 567–569, 600, 602.

¹⁴³⁶ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Уговорни односи са СССР-ом од ослобођења до прекида; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947; Исто, 1956, ф. 44, дос. 8, 424091, Преглед закључених економских инструмената са источноевропским земљама. СССР.

тних средстава. Локомотиве су у први мах оспособљаване тако што су „черупане“ старе локомотиве, које су биле „до те мере дотрајале, да их чак ни Југословени нису могли ремонтovati“. Како је железнички саобраћај у послератним годинама био најзначајнија транспортна грана и имао највећи удео у превозу робе и путника, требало је наћи начина да се повећа возни парк, да се набаве нове локомотиве и вагони.¹⁴³⁷ „Структура и вучна снага локомотивског парка“ су у послератном периоду – у одређеној, „мањој мери“ – поправљени „добивањем јачих возних и погоднијих маневарских локомотива од УНРР-е“. Према подацима које је у априлу 1946. наводио шеф мисије УНРЕ у ФНРЈ М. Сергејчик, добијено је 80 локомотива, а касније су испоручене још веће количине. ФНРЈ је, укупно, преко УНРЕ добила 264 „локомотиве нормалног колосека“, 41 „локомотиву уског колосека“, 111 „локомотива рударских, електричних, дизел и др.“, као и 51 дресину, 864 вагона и 274 („рударских и других“) вагонета.¹⁴³⁸ Тиме проблем мањка локомотива и вагона није био у потпуности решен. Као и по осталим сличним питањима, Београд је за набавку железничког возног парка очекивао помоћ од „прве земље социјализма“.¹⁴³⁹

Међутим, СССР је и на том плану располагао са ограниченим ресурсима. Током међуратног периода саобраћај је представљао „једну од најслабијих точка совјетске привреде“.¹⁴⁴⁰ Иако је немачки напад онемогућио да се у потпуности изврше зацртани планови, велика улагања у железнички транспорт су, ипак, омогућила да се прилике у тој грани саобраћаја видно побољшају почетком четрдесетих.¹⁴⁴¹ Средином 1941. био је не само прекинут очекивани развој, већ су уследила стравична разарања хиљада километара пруга, уништавање мостова, железничких станица, фабрика за производњу локомотива и вагона. И возни парк „прве земље социјализма“ претрпео је велике губитке. Уз огромна напрезања, која су подразумевала замашне радове на обнови пруга, те повећање производње вагона и локомотива, железнички транспорт је успео на одговарајући начин да изврши задатке у вези са евакуацијом становништва и индустрије, повезивањем фронта са позадином и омогућавањем функционисања „ратне привреде“.¹⁴⁴² Ипак, по завршетку Другог светског рата прилике на том плану биле су изузетно тешке. Примера ради, иако је железнички транспорт био најпогоднији начин за повратак милиона војника и заробљеника у СССР, Москва није располагала одговарајућим ресурсима да то спроведе у дело. Немали део војника се у СССР вратио „запрежним колима војних комора“, а велики део ослобођених заробљеника је пут „домовине социјализма“ кре-

---

¹⁴³⁷ Slavko Suvajdžić, „Saobraćaj“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd 1956, str. 338–358; В. Petranović, „Pomoć UNRE Jugoslaviji“, str. 198; Момчило Митровић, *Друштвено-економске промене у Србији и организација управљања привредом 1945–1952*, Београд 1988, стр. 60–63, 118–122; N. Živković, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po zavšetku Drugog svetskog rata“, str. 52–53; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 204; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 48–49, 65–67; Милан Гулић, *Од Батине до Галца*, стр. 55–56, 63–82.

¹⁴³⁸ АЈ, КМЈ, I–4–a/23, М. Сергејчик, Ј. Б. Титу, 15.4.1946; S. Suvajdžić, *nav. delo*, str. 343; В. Petranović, „Pomoć UNRE Jugoslaviji“, str. 203; М. Митровић, *nav. дело*, стр. 25.

¹⁴³⁹ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 203–204.

¹⁴⁴⁰ G. Voffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 101.

¹⁴⁴¹ Г. А. Куманев, *На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой отечественной войны 1938–1945*, Москва 1976, стр. 51–58.

¹⁴⁴² АЈ, 9–184, В. Жиберна, Министарству трговине и снабдевања ДФЈ, 15.9.1945; „Железнодорожному транспорту нужны вагоны“, *Правда*, 15.7.1945, стр. 2; Г. А. Куманев, *nav. дело*, стр. 62–429; G. Voffa, *nav. delo*, str. 101; *История железнодорожного транспорта России*, под редакцией А. В. Гайдамакина и В. А. Четвергова, Москва 2012, стр. 157–179; Александр Александрович Горбунов, Борис Иванович Крестов, „Военно-политическое значение железных дорог в Великой отечественной войне“, *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*, 1/2013, стр. 14–19; Валерий Валентинович Цыс, „О факторах обеспечивших успешное проведение восстановительных работ на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны“, *Научный диалог*, 10/2016, стр. 286–295; Олег Мозохин, „Эвакуация населения, объектов промышленности и культурных ценностей из прифронтовой зоны в годы Великой отечественной войны“, *Журнал российских и восточноевропейски исследований*, 1/2018, стр. 20–36; Дмитрий Иванович Кошеленко, „Опыт восстановления железных дорог в годы Великой отечественной войны“, *Военно-исторический журнал*, 2/2021, стр. 26–32.

нуо пешке.¹⁴⁴³ Недовољан број путничких возова представљао је велики проблем и у унутрашњем транспорту СССР-а.¹⁴⁴⁴ Услед недостатка и теретних вагона, може се рећи да је њихова оскудица била општа. Наводећи да су „железничком транспорту потребни вагони“, односно да је „железничким пругама потребно много хиљада вагона“, *Правда* је у јулу 1945. позивала: „Брже обнављати фабрике за производњу вагона, залечити ране, нанесене земљи ратом!“¹⁴⁴⁵

Иако су на југословенској страни имали увид у прилике које су на том плану постојале у „првој земљи социјализма“,¹⁴⁴⁶ Београд је од тог и таквог СССР-а, који је имао огромне унутрашње потребе у вагонима,¹⁴⁴⁷ чији грађани су услед њиховог недостатка морали да пешаче стотинама, па и „више од тисућу километара кроз Пољску“,¹⁴⁴⁸ и у коме су карте за путничке возове представљале једну од најтраженијих ствари на „црном тржишту“,¹⁴⁴⁹ очекивао помоћ у вагонима и локомотивама.¹⁴⁵⁰ Москви пак нису биле непознате саобраћајне прилике у Југославији и велике потребе ратом опустошене земље на том плану,¹⁴⁵¹ али су совјетски ресурси – као што смо видели – били изузетно ограничени. Тамо где је то било могуће – као, на пример, у случају обнове пруга и мостова преко којих се одвијао железнички саобраћај – Москва је, без тражења надокнаде, пружала – речима министра саобраћаја Тодора Вујасиновића – „несебичну и велику братску помоћ“, која је за ФНРЈ била „од огромне користи“ (Јосип Броз Тито).¹⁴⁵² Бесплатно уступање око 5.000 хиљада вагона и 11 локомотива, макар била реч и о заплењеном, „трофејном железничком парку“,¹⁴⁵³ није представљало малу ствар за СССР, који је имао великих проблема услед мањка вагона. Уместо као поклон, две стране су то питање регулисале у виду продаје на кредит.¹⁴⁵⁴ Међутим, треба напоменути да је због по-

---

¹⁴⁴³ G. Voffa, *nav. delo*, str. 205; Александр Фёдорович Бичехвост, „Организация пеших переходов советских репатриантов к западной границе СССР (1944–1945)“, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Т. 21, вып. 4/2021, стр. 455–460; Исти, „Репатриация советских граждан железнодорожным транспортом (1944–1945)“, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Т. 22, вып. 2/2022, стр. 298–305.

¹⁴⁴⁴ Юлиане Фюрст, „Упорядоченный хаос и хаотичный порядок: мир советских железных дорог после войны“, *Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950)*, под редакцией Б. Физелер и Н. Муан, Москва 2010, стр. 271–283.

¹⁴⁴⁵ „Железнодорожному транспорту нужны вагоны“, *Правда*, 15.7.1945, стр. 2.

¹⁴⁴⁶ Примера ради, делегација југословенских железничара је у току 1945. боравила у СССР-у, а трговински изасланик В. Жиберна је – у склопу општих губитака које је претрпео СССР – извештавао о штети коју је претрпео железнички саобраћај и о срушеним фабрикама за производњу вагона. („От'езд делегации югославских железнодорожников из Ленинграда“, *Правда*, 3.8.1945, стр. 4; АЈ, 9–184, В. Жиберна, Министарству трговине и снабдевања ДФЈ, 15.9.1945.)

¹⁴⁴⁷ „Железнодорожному транспорту нужны вагоны“, *Правда*, 15.7.1945, стр. 2.

¹⁴⁴⁸ G. Voffa, *nav. delo*, str. 205; А. Ф. Бичехвост, „Организация пеших переходов советских репатриантов к западной границе СССР (1944–1945)“, стр. 458–459.

¹⁴⁴⁹ Ю. Фюрст, *nav. delo*, стр. 271.

¹⁴⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 203–204.

¹⁴⁵¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 9934, Л. 90, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1945 год; Вадим Кожевников, „Труд народа. Из югославских дневников“, *Правда*, 29.8.1945, стр. 3.

¹⁴⁵² АЈ, КМЈ, I–3–6/630, Сталин–Товарищу Тито (стр. 1); Исто, Тито–другу Стаљину, 1.10.1945; Исто, Сталин–Товарищу Тито (стр. 3); Исто, Доклад о состоянии работ на строительстве ж. д. моста через р. Дунай у г. Белграда, СССР–НКПС, Строительство Но. 300, Белград 1946; Исто, Тито–Сталину, 6.2.1946; Исто, Генералиссимусу Сталину (стр. 18–19); Исто, Тито–И. В. Сталину, 12.11.1946; Исто, И. Сталин – товарищу Тито, 14.11.1946; Исто, Головкин, Колоколов, Майоров и Мойсильович – маршалу Тито; „Свечано је предат саобраћају 'Мост братства и јединства' на Дунаву код Богојева. Говор министра саобраћаја Тодора Вујасиновића“, *Борба*, 25.8.1947, стр. 1; *Југословенско-совјетски односи*, док. 72, 245, 262, стр. 167, 567, 601; В. Dimitrijević, „Yugoslav-soviet military relations 1945–1948“, стр. 145–146; Лј. Dimić, А. Životić, *nav. delo*, стр. 296; М. Гулић, *Од Батине до Галца*, стр. 77–82.

¹⁴⁵³ ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 204.

¹⁴⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947.

вољних услова отплате такав кредит, такође, представљао помоћ.¹⁴⁵⁵ Велика очекивања Београда и скромне могућности „прве земље социјализма“ су и по питању набавке вагона и локомотива, дакле, дошли у судар. Помоћ Москве није изостала, али није била у складу са оним што је прижељкивало југословенско руководство.

Преговори за склапање споразума вођени су у Москви од краја маја 1947. Са југословенске стране разговоре су водила двојица „инжењера железничара“, а са совјетске представници Министарства саобраћаја СССР-а. Југословенска страна је на почетку преговора тражила две ствари: 1) „куповину 7.000 вагона и 100 локомотива из подручја ван Југославије“, односно – како је на другом месту наведено – „куповину 5.000 кола совјетског возног парка који се налази у Аустрији и Чехословачкој“ и то „по просечној цени од 750 долара за једна кола уз кредит од 10 година“; 2) „бесплатно уступање целокупног возног трофејног парка који се налази у Југославији“ („око 5.500 вагона и 11 локомотива“). Министарство саобраћаја СССР-а је у јуну саопштило да може да одобри продају 5.000 вагона („кола“) по ценама из 1938. године, што је значило „200 долара за тону мање амортизација 2 и по % годишње“, односно – просечно – „око 950 долара за једна кола“. СССР је по наведеној цени продао вагоне Пољској, а Бугарској и осталим државама „народне демократије“ је „продато по ценама вишим за 30%“. Министар саобраћаја Иван Владимирович Коваљов је наводио да „не би било политички опортуно“ да ФНРЈ продају вагоне јефтиније него Пољској. Што се тиче рок отплате, уместо југословенског предлога за кредит на 10 година, совјетско министарство је понудило пет година. Када је реч о „бесплатној предаји парка који се налази у Југославији“, совјетски министар саобраћаја није могао да одобри такву ствар. Према његовом мишљењу, тако нешто се могло издејствовати „само“ интервенцијом Ј. Б. Тита код В. М. Молотова „или још боље код Стаљина“. Са своје стране И. В. Коваљов је обећао да ће „подупрети такву интервенцију“. Обавештавајући 10. јуна 1947. Ј. Б. Тита о наведеном, југословенски амбасадор је, на крају, додао: „Ако вам је незгодно директно интервенисати по парку који се налази у Југославији, јавите да ли у Ваше име могу дејствовати преко Молотова.“¹⁴⁵⁶

Пошто су у Београду сматрали да вагоне и локомотиве које је Црвена армија узела као војни трофеј на територији Југославије треба да добију „бесплатно“, Министарство саобраћаја ФНРЈ је решило да „посебном молбом за бесплатну предају“ затражи „део од 5.500 вагона“.¹⁴⁵⁷ Изгледа да је од стране И. В. Коваљова препоручена интервенција Ј. Б. Тита изостала, јер се по истом питању амбасадор В. Поповић 8. јула 1947. са молбом обратио В. М. Молотову. Наводећи да у Москви – због „вођења преговора о коначном решавању питања совјетског трофејног железничког парка који се налази у Југославији“ – борави делегација коју је предводио министар саобраћаја Тодор Вујасиновић, амбасадор је, прво, указао на тешке прилике са железничким саобраћајем у ФНРЈ. „Услед огромне штете коју су нашој земљи нанели окупатори уништивши 65% наше железничке пруге, 51% парних локомотива и 39% вагона, превозна средства наше земље су толико ослабљена да возови не могу да задовоље потребе обнове, задатке петогодишњег плана изградње и развоја народне привреде, као ни потребе одбране наше земље, и зато је наша земља веома заинтересована за проширење свог железничког парка“ – истакао је В. Поповић. Наведеним мотивима и разлозима југословенски амбасадор је додао слабе „економске и финансијске могућности“ ФНРЈ („осиромашена услед рата“), а указао је и на „огромне тешкоће које настају приликом испоруке репарационог материјала из Немачке“. Имајући све наведено у виду, В. Поповић је – „у име своје Владе“ – изнео предлог, односно молбу да „совјетски трофејни железнички парк који се налази у нашој земљи, а чини га 11 парних локомотива и око 5.000 вагона, буде без накнаде предат Југославији“.¹⁴⁵⁸ Пошто совјетско руковод-

¹⁴⁵⁵ *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, p. 7.

¹⁴⁵⁶ АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, пов. бр. 861, Министар саобраћаја Тодор Вујасиновић, Генералном секретаријату Председништва Владе ФНРЈ, 16.5.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 81, стр. 190–191.

¹⁴⁵⁷ АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴⁵⁸ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 89, стр. 203–204.

ство није донело никакву – ни позитивну, ни негативну – одлуку о томе, то питање је било „елиминисано из даљих преговора док не падне одлука владе СССР“. Дакле, питање „бесплатне предаје“ вагона и локомотива које су се налазиле у ФНРЈ скинуто је са дневног реда преговора и разговори су настављени само о југословенској „куповини 7000 кола и 100 локомотива“, о чему су две стране постигле одговарајући договор.¹⁴⁵⁹

Споразум о предаји железничког возног парка, који је припадао СССР као ратни трофеј, потписан је у Москви 23. августа 1947. Њиме је било предвиђено да Совјетски Савез прода Југославији укупно 7.000 теретних вагона и 100 локомотива. Од 7.000 вагона, 3.600 су били „отворени полувагони“, 600 „платформе“, „затворених кола“ је било 2.500, а цистерни 300. Детаљан списак са „бројевима локомотива и кола“, уз навођење „њихове тежине и старости“ (на основу којих би се одредила цена), требао је да буде састављен приликом примопредаје. Договорено је да се вагони испоруче по цени од 155 долара за једну тону (уз одбијање 2,5% за сваку годину службе), а локомотиве по цени од 450 долара за тону (уз одбијање 3% за сваку годину службе).¹⁴⁶⁰ Споразумом је договорено да се вагони и локомотиве предају Југославији у периоду од 1. септембра до 1. децембра 1947. Примопредају су – „на југословенским жељезницама“ – требали да врше представници Министарства саобраћаја СССР и Министарства саобраћаја ФНРЈ. „Предаја возног парка биће обављена на пограничним предајним станицама југословенских жељезница, или по споразуму између претставника, у било којем другом, раније одређеном месту“ – прецизирано је у Споразуму у вези са местом предаје. Договорено је и да локомотиве и вагони који се предају треба да буду у одговарајућем, „прикладном“ стању.¹⁴⁶¹ Оквирне процене су говориле да је вредност кредита, заједно са каматом од 3%, требала да износи 10 милиона долара.¹⁴⁶² Међутим, у самом Споразуму износ кредита није био наведен, јер је тек требао да се одреди на основу старости и тежине, односно вредности вагона и локомотива. Отплата је требала да се врши у току петогодишњег периода, почевши од 1. јула 1948. и то тако што је у току прве године требало платити 10% укупног дуга, друге 15%, треће 20%, четврте 25% и пете 30%. Годишња камата је износила 3% „за целу суму рачуна која остаје непокривена“. О списку робе за отплату, количинама, квалитету и ценама договор су требала да постигну два министарства спољне трговине.¹⁴⁶³

¹⁴⁵⁹ АЈ, МСТ, ф. 189, Т. Вујасиновић, Б. Црнобрњи, 5.2.1948; Исто, ф. 190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник.

¹⁴⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947. Као што смо видели, совјетска страна је на почетку преговора изашла са предлогом цене за вагоне од 200 долара за тону, уз одбијање амортизације од 2,5% годишње. Током преговора је, дакле, совјетски почетни предлог снижен за 45 долара по тони. Иако је совјетски министар саобраћаја сматрао да није „политички опортуно“ да се Југославији вагони продају јефтиније него Пољској, наведена цена је значила да је ФНРЈ добила исте по најповољнијој цени у односу на све остале земље „народне демократије“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 81, стр. 190.)

¹⁴⁶¹ Петим чланом Споразума прецизиране су ствари у вези са стањем у коме су требали да буду вагони и локомотиве. У вези са локомотивама је договорено је да се предају оне „којима по техничком стању није потребна оправка већа од текуће оправке“. Што се тиче вагона, постигнута је сагласност о томе да се њихова предаја врши „без специјалног одабирања“, али је напоменуто: „Но, вагони, којима је потребна оправка у износу више од 100 радних часова изнад обима периодичне оправке, као и они којима недостају дрвени делови (за затворена кола преко 35%, а за отворена преко 50%) – неће бити предавани по овом Споразуму“. Током преговора је било договорено и да „сви вагони који се предају и који се упућују из трећих земаља морају бити у стању исправном за саобраћај“. „Прикладност возног парка за предају“ су требали да утврђују представници министарстава саобраћаја две државе. (ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947.)

¹⁴⁶² РГАЭ, ф. 413, Оп. 24с, Д. 4330, Л. 2, 5, Справка о кредитих, предоставленных Союзом ССР Югославији, 24.8.1948.

¹⁴⁶³ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947; Исто, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 6250, Л. 18, Справка об экономических отношениях между СССР и Югославией за период с 1945 г. по июнь 1949 года.

Последњим чланом Споразума било је предвиђено да исти „ступа на снагу даном [...] потписивања“, односно 23. августа 1947. Као што смо видели, свега недељу дана после тога, 1. септембра 1947, према договору две стране требала је да почне примопредаја вагона и локомотива.¹⁴⁶⁴ Према је предаја возног парка требала, дакле, да почне од септембра и да се заврше до почетка децембра, али се са озбиљнијим радом на предаји вагона и локомотива почело тек крајем 1947. године.¹⁴⁶⁵ Почетак испорука је каснио због тога што су представници Министарства саобраћаја СССР-а – „после безбројних интервенција“ – у ФНРЈ стигли са „великим закашњењем“, тек 28. новембра 1947. На совјетској страни су сматрали да је, осим кашњења совјетских представника, на спору примопредају утицала и „недовољна организација југословенских железничких власти“, које нису увек „благовремено“ показивале комисији трофејне вагоне и локомотиве који су се налазили на територији Југославије. На југословенској страни су пак имали замерке што „совјетска комисија“ није обавила предају свих 7.000 вагона предвиђених споразумом и што је „изненада отпутовала“ 8. априла 1948. После њиховог одласка предају је вршила „совјетска делегација, која је у то време боравила у Румунији у времену од 16[.] априла до 10[.] јуна 1948 године“.¹⁴⁶⁶ Иако је југословенска страна настојала да избегне да се вагони са територије ФНРЈ рачунају у Споразумом договорену бројку од 7.000 вагона, односно инсистирала на томе да „не дође до мешања“ питања Споразумом предвиђене предаје 7.000 вагона и 100 локомотива са вагонима и локомотивама који су се налазили у Југославији,¹⁴⁶⁷ питање поклона није било решено на начин на који је Београд очекивао.¹⁴⁶⁸ Док је већина преданих локомотива стигла из Аустрије, највећи део вагона је био са територије Југославије, а одређена количина је стигла из Румуније.¹⁴⁶⁹

Дакле, примопредаја вагона вршена је „сукцесивно“ у периоду од краја новембра, почетка децембра 1947.¹⁴⁷⁰ до 10. јуна 1948, када је са совјетске стране у потпуности обустављена даљи рад на том плану. Примопредају је пратило неколико спорних питања, пре свега око утврђивања цене. Министарство саобраћаја ФНРЈ није пристајало да се утврди „вредност читавог контингента“ док се не предају сви вагони и локомотиве. Спорно је било и одређивање вредности за један део вагона који због великих оштећења није одговарао „условима Уговора“. Овакви вагони су примљени, с тим да се „њихова цена накнадно утврди“. Такође, југословенска страна је одбила да на рачун Споразума прими 15 локомотива које су се налазиле у лошем стању („потпуно застарео тип, локомотиве су старе 40 и више година, њихова цена по уговору равна нули (40x3%)“), али је пристала да их прими „по повољним условима“. У југословенским изворима се наводи да је укупно „примљено“ 5.303 вагона и 85 локомотива. У совјетским документима срећемо различите бројке – када је о локомотивама реч, оне се поклапају са југословенским (85), али број „предатих“ вагона варира од 5.204 до 5.687. Мања бројка се наводи уз помињање „комисије“ Министарства транспорта СССР-а која је,

¹⁴⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 15, 27411, Споразум између Влада ФНРЈ и Владе СССР-а о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1435 мм, припадајућег СССР као ратни плен, 23.8.1947.

¹⁴⁶⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 69, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год.

¹⁴⁶⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 23, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴⁶⁷ АЈ, 9–189, Т. Вујасиновић, Б. Црнобрњи, 5.2.1948; Исто, ф. 190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник.

¹⁴⁶⁸ АЈ, КМЈ, I–3–6/651, Телеграм М. Ђиласа, 21.1.1948; М. Ђилас, *Vlast*, стр. 130; *Isti, Razgovori sa Staljinom*, стр. 107–108.

¹⁴⁶⁹ АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник; ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁴⁷⁰ У појединим југословенским документима се наводи да су „вагони и локомотиве примани [...] сукцесивно почев од 26[.] септембра 1947[.] године“. (ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.) У другим, који потичу са краја 1947. или, вероватније, почетка 1948, наилазимо на податак да је совјетска „комисија од 4 члана за предају колског парка“ у ФНРЈ стигла 28. новембра 1947, те да је из Аустрије – у „прве дане децембра“ – стигло 75 локомотива. (АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник.) Подаци из совјетских докумената указују на то да је познији датум веродостојнији. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 34, Д. 2549, Л. 69, Отчет о работе Торгпредства СССР в Югославии за 1947 год; Исто, Д. 4335, Л. 23, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год.)

као што смо видели, напустила ФНРЈ почетком априла 1948. Могуће је да се, не тако мала, разлика у односу на већу бројку, може објаснити тиме што нису узети у обзир вагони који су предани из Румуније у периоду од 16. априла до 10. јуна 1948. Ова претпоставка изгледа тим вероватнија због тога што југословенска страна наводи бројку која је већа од ње. Што се тиче разлике у односу на југословенску и совјетску бројку, могуће је да се она може објаснити и вагонима са великим оштећењима, које југословенска страна није пристајала да прими на рачун Споразума.

И по питању вредности преданих вагона и локомотива у изворима се срећу различити подаци. У југословенским извештајима се наводи да „укупна обавеза по овом Споразуму у вези примљеног возног парка износи 6 милиона 200 хиљада долара“. У совјетским изворима наилазимо на различите износе, али се њихова вредност приближава наведеној суми са протоком времена, што се може објаснити комплетирањем података. У извештају Трговинског представништва СССР-а за 1948. се за 5.204 „теретна и путничка вагона“ и 85 локомотива, наводи бројка од 5.488.271,1 долар (у наведени износ, по свему судећи, нису били урачунати вагони који су од априла до јуна 1948. испоручени из Румуније). Министарство саобраћаја ФНРЈ дуго је одбијало да прихвати совјетску процену од 5,49 милиона долара, уз образложење да је „рачун састављен неправилно“ и да су узете у обзир „повећане цене“, које нису одговарале стању у коме су се налазили одређени вагони и локомотиве. После вишеструко поновљених инсистирања од стране Трговинског представништва СССР-а, југословенска страна је прихватила рачун „у пуној вредности“ тек 23. октобра 1948. Износ је, ипак, прихваћен уз оgradu да „Министарство саобраћаја ФНРЈ задржава за себе право да оспори неправилно одређене цене за део локомотива и вагона“. Извештавајући крајем августа 1948. Ј. В. Стаљина „о стању кредита које је Совјетски Савез одобрио Југославији“, А. И. Микојан је помињао бројку од 5,66 милиона долара за главницу дуга, тј. за оно што је испоручено, без камата (са каматом, која је у том тренутку износила 0,51 милион долара, укупно задужење ФНРЈ се пело на 5,7 милиона долара). У материјалима који су у октобру 1949. достављени Ј. В. Стаљину, наведен је износ од 6,0 милиона долара. У извештају Трговинског представништва СССР-а за 1949. наводи се да је – према рачунима које је Министарство саобраћаја СССР-а предало југословенској страни – вредност преданог железничког возног парка 6.046.000 долара. Међутим, напоменуто је да југословенска страна није коначно приватила тај износ због примедби које је имала на квалитет примљених вагона и локомотива. Касније, у совјетским документима из 1952, наилазимо на податак да је југословенска задуженост – „према стању од 1. јануара 1952. године“ – износила 5.638,1 хиљада долара. Пошто су на обе стране претходно навођени већи износи, претпостављамо да се наведена бројка односила на онај почетни износ од 5,49 милиона долара (повећан за одговарајућу камату), који је југословенска страна, уз одређене ограде, ипак, прихватила. Разлике у износима које се срећу у документима могу се објаснити временом које је било потребно да се прикупе и обраде сви подаци, нарочито ако се има у виду да су са совјетске стране две комисије одвојено радиле на предаји вагонима, као и спорним случајевима у којима квалитет вагона и локомотива није одговарао Споразумом предвиђеним условима.¹⁴⁷¹

Протокол о измиривању југословенских обавеза, у периоду од 1. јула 1948. до 30. јуна 1953, потписан је 10. јануара 1948. у Москви. Њиме је утврђено да се прва рата за период од 1. јула 1948. до 30. јуна 1949. измири испорукама 1.000 тона рафинираног олова, 200 тона куделе и 250 тона дувана. У извештају Трговинског представништва СССР-а о раду током 1948, наводи се да је вредност ове робе износила 960.000 долара. У југословенским изворима се наводи да је исплата „прве рате“ извршена „на време“ и то у износу од 925.000 долара.

¹⁴⁷¹ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 51, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 23, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; Исто, Д. 6254, Л. 44, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год; АЈ, 9–190, Куповина кола и локомотива од СССР. Подсетник; АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 183, 262, стр. 420–421, 600.

Протоколом је договорено да ФНРЈ наредних година отплати дуговања извозом: олова, бакра, антимона, концентратима цинка и пирита, каустичном и амонијачном содом, кудељом, дуваном, опијумом, шпиритусом и машћу. Пошто је Протокол био потписан пре него што је завршена примопредаја железничког возног парка, обавезе југословенске стране су биле одређене „оријентационо“, у односу на укупну процењену вредност кредита од 10 милиона долара. Ако би се уместо те цифре као релевантна узела она од 5,49 милиона, онда би „прва рата“ југословенске стране, према прорачуну Трговинског представништва СССР-а, износила 548.800 долара. Како су преговори за потписивање уговора и одређивање цена вођени у периоду када је почео да се развија југословенско-совјетски сукоб, реализација договореног је била праћена одређеним проблемима. Прекорачени су рокови за потписивање уговора, а посебно је тешко било питање одређивања цена (нарочито за рафинирано олово). Совјетска страна је инсистирала да се примене цене које су за те производе важиле према Протоколу о узајамним испорукама од 5. јула 1947. Пошто југословенска страна упорно није пристајала на то и тражила је веће цене, совјетски органи су попустили да би уопште дошло до реализације договореног. Тај „уступак“ совјетске стране у једном осетљивом периоду, у извештају Трговинског представника СССР-а је образложен, или правдан, тиме што су цене које су прихваћене, иако веће од оних предвиђених Протоколом о робној размени, ипак биле „ниже од светских цена 1948. године за те производе“.¹⁴⁷²

Упркос проблемима који су пратили исплату „прве рате“ југословенска страна је у потпуности извршила Протоколом преузете обавезе закључно са јулом 1949. Како су, као што је поменуто, те обавезе одређене у односу на процењену вредност кредита, а не у односу на оно што је реализовано, испада да је југословенска страна испоручила робу у већој вредности у односу на реална потраживања. У извештају Трговинског представништва СССР-а за 1949. се наводи да је реална вредност „прве рате“ требала да буде 759.000 долара (рачунато у односу на укупан износ од 6.046.000 долара), а да је југословенска страна испоручила робу у вредности од 958.600 долара (од тога је у току 1949. испоручена роба у вредности од 276.800 долара). Дакле, 199.600 долара више.¹⁴⁷³ Врста, количина и динамика испорука „прве рате“ могу се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 50: Испорука робе по Протоколу од 10. јануара 1948. за прву годину измирења обавеза по кредиту о куповини железничког возног парка (количине су наведене у тонама, а износи у хиљадама долара).¹⁴⁷⁴

Назив	Јединица мере	Предвиђено Протоколом	Потписано угово-ра		Испоручено		Од тога у 1949. години
			Количина	Износ	Количина	Износ	
рафинирано олово	тона	1.000	1.000	449,6	1.000	449,6	500
кудеља	тона	200	200	117,5	200	117,5	100
дуван	тона	250	250	391,5	250	391,5	—
УКУПНО	хиљада долара	759,0	—	958,6	—	958,6	—

Следећа рата за измирење кредита односила се на период од 1. јула 1949. до 30. јуна 1950. и југословенска страна је за њено покривање требала да испоручи робу у вредности од 849.300 долара. Другим чланом Протокола од 10. јануара 1948. била је одређена поменута

¹⁴⁷² ДА МСП, ПА, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4335, Л. 62–64, 76, Отчет о работе Торгпредства СССР в ФНР Югославии за 1948 год; РГАЭ, 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 44, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹⁴⁷³ РГАЭ, 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 43–44, 56, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹⁴⁷⁴ Табела је састављена на основу података из извештаја о раду Трговинског представништва СССР-а за 1949. годину. (РГАЭ, 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 43, 56, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.)

„номенклатура“ југословенских производа за извоз, а количине су требала да се одреде договором две стране три месеца пре рока предвиђеног за почетак отплате. Преговори за одређивање количине робе коју треба испоручити и за усаглашавање текста новог Протокола, почели су у јуну 1949. Како би убрзали њихово одвијање са совјетске стране су предложили да остане иста роба као за претходну годину, а да се само договоре количине у складу са износом „друге рате“. Осим тога, совјетски преговарачи су припремили и уручили одговарајући пројекат новог Протокола. После дужих преговора „које је југословенска страна“ – према виђењу совјетских званичника – „намерно одуговлачила“, у августу је постигнут договор за испоруку 300 тона олова, 500 тона кудеље, 250 тона дувана и 500 тона рафинисаног шпиритуса. Остало је да се договори текст Протокола „који је лако било усагласити“. Међутим, крајем августа 1949. Министарство спољне трговине ФНРЈ је одбило да води даље преговоре и одустало од потписивања новог Протокола. Совјетска страна је због тога заузела став да је питање остало нерешено „кривицом југословенске стране, која је прекршила своје обавезе по Споразуму од 23. августа 1948. и по Протоколу овог Споразума од 10. јануара 1948“. Шире посматрано, на совјетској страни је такво понашање објашњено „непријатељском политиком југословенске владе према Совјетском Савезу“. Југословенска страна је, као и у случају отплате осталих кредита, такво држање објашњавала тиме што је совјетска страна прва престала са извршавањем својих обавеза (посебно су навођени задржавање испорука од стране Совјетске администрације у Аустрији, задржавање извоза из Совјетске зоне окупације Немачке и незадовољавајући ток испорука из самог СССР-а).¹⁴⁷⁵ У годинама које су уследиле, ФНРЈ – као и у случају осталих кредита – није вршила отплату.¹⁴⁷⁶

Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном „пријатељском земљом“?

Мешовита југословенско-совјетска друштва спадају међу контроверзна питања из историје односа две државе. Готово свако од важних питања, од преговора о њиховом оснивању, одустајања од оснивања „производних“ друштава, функционисање и гашење Југословенско-совјетског акционарског друштва за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА) и Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва (ЈУСПАД), било је подложно различитим тумачењима. После сукоба 1948. са југословенске стране су долазиле оптужбе за „експлоатацију и монополизам“. О томе је нарочито опширно писао Владимир Дедијер, прво у „Прилозима за биографију“ Јосипа Броза Тита, па у „Изгубљеној бици Ј. В. Стаљина“, делима која су настала за време погоршаних односа Југославије и Совјетског Савеза и због тога имала наглашено субјективан карактер. У њима је В. Дедијер писао да је путем мешовитих друштава „Совјетски Савез [...] хтео да задобије контролу и монопол у Југославији и да нас на тај начин лиши економске независности и суверенитета“, да су „производна друштва“ требала да имају „експлоататорски карактер“, да је совјетска страна током преговора настојала да умањи вредност југословенских улога и да са малим улагањима оствари „велике профите“, да су „Руси [...] поднели један потпуно заокружени план, по коме би наша држава изгубила сваку економску независност у смислу слободног развијања својих сопствених потенцијалних капацитета“. Два основана друштва, ЈУСТА и ЈУСПАД, су нашла своје место и у делу о „економској агресији“ познате „Беле књиге“ коју је Министарство спољних послова ФНРЈ издало 1951. године. У југословенској публицистици настајалој у деценијама после сукоба 1948, се такође сретало мишљење да се ту радило о „класичном облику експлоатације природних богатстава мање развијених земаља од богатијих“, о „средству за безобзирно кршење суверенитета југословенске територије“. Остаци таквог мишљења се могу срести и

¹⁴⁷⁵ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 51, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; РГАЭ, 413, Оп. 24, Д. 6254, Л. 42–43, 60, 63, 65, Отчет Торгпредства СССР в Югославии за 1949 год.

¹⁴⁷⁶ РГАСПИ, Ф. 17, Оп. 166, Д. 809, Л. 48, Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) – О невыполнении Югославией товарных поставок в счет погашения задолженности, 8.10.1949; Исто, Л. 49, А. Громько – Совпосол Белград; Исто, Л. 50, 52, М. Меньшиков, Сталину И. В., 2.10.1949; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 245, 262, стр. 567, 568–569, 600, 601–602.

данас. Тако је, на пример, 2009. године социолог Небојша Попов говорећи о односима две државе и проблемима до којих је долазило „на привредним релацијама“ истакао искуство мешовитих друштава, напомињући да су она била „крајње проблематична“. Погрешни закључци и пренаглашавање значаја мешовитих друштава у економским и политичким односима две државе могу се срести и у историографији.¹⁴⁷⁷

Оснивање мешовитих друштава је била једна од карактеристика у односима СССР-а и држава „народне демократије“. Већ у току 1945. године основана су оваква друштва у Мађарској и Румунији. Таква мешовита друштва су у највећем броју случајева оснивана на принципу паритета, акционарски капитал СССР-а и земље у којој се оснива друштво је био једнак (са изузетком Источне Немачке, где је однос акционарског капитала износио 51:49), прокламовано је подједнако учешће у управљању пословима друштава, али је пресудан утицај на њихово пословање имала совјетска страна. Важно је истаћи да је совјетска страна као свој улог у друштва углавном уносила конфисковану немачку имовину и на основу ње обезбедила паритет. Пошто у случају Југославије ово није било могуће, совјетска страна је само делимично свој улог могла да покрије уносом заплењених фабричких постројења из неке од европских земаља, док је већину средстава требала да обезбеди из сопствене производње и крајње ограничених девизних резерви. Ограничене совјетске могућности за улагање су се и на овом плану судариле са југословенским идеализованим представама о СССР-у и његовим могућностима. Милован Ђилас у мемоарима објашњава претераност југословенских захтева нереалном сликом која је постојала о СССР-у и његовој економској снази: „Ми смо били жртве пропаганде [...], јер смо изградили и властиту идилу о совјетском поретку – о развијености и економској моћи Совјетског Савеза [...]. Из тих обмана и самообмана често су се рађали и наши претерани захтеви према СССР-у.“ Поједини истраживачи, попут Дарка Бекића, заузимали су став да се мешовита друштва која је стварао СССР „граниче са отвореном пљачком“. Да са овим обликом привредне сарадње држава није све било како треба, на одређени начин говори и то што су после смрти Ј. В. Стаљина ова друштва постепено „расформирана“. После нормализације југословенско-совјетских односа, Никита Хрушчов се негативно освртао на совјетску праксу оснивања мешовитих друштава, наглашавајући притом да је то „најглупља ствар, најглупља!“ И остали совјетски представници су били мишљења да је то било „неправилно“, „грешка“, да је такав облици сарадње „неприхватљив у међусобним односима социјалистичких држава“. Колико су ствари по овом питању биле сложене говори и чињеница да је због ових друштава са југословенске стране Совјетски Савез оптуживан за експлоатацију, а сама Југославија је на истом принципу формирала мешовита друштва са Албанијом. Поредићи југословенско-совјетске и југословенско-албанске односе у овом периоду, као и сама мешовита друштва, можемо се сложити са оценом Стевана К. Павловић да је, уз одређене изузетке, однос Југославије и Албаније „подсећао у малом на везу која је постојала између СССР и Југославије“.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁷ В. Дедијер, *Josip Broz Tito, Прилози за биографију*, стр. 446–447, 454–463; Isti, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 93–123; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, dok. br. 195–208, стр. 287–297; Miodrag Marović, *Tri izazova staljinizmu*, Opatija–Pula 1983, стр. 43; Саво Кржавац, *Tito na раскршћима историје*, Београд 1985, стр. 126; „Bez građanske inicijative ostajemo zarobljenici vojnih baza“ (intervju Nebojše Popova), *Oslobođenje*, 23.10.2009, стр. 5; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, стр. 152; М. Јовановић, *Срби и Русу 12–21. век. Историја односа*, стр. 187–188; Goran Stefanović, *Yusta. Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012, стр. 4–8.

¹⁴⁷⁸ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, стр. 247; L. G. Borhi, *nav. delo*, pp. 26–43; М. Гулић, *nav. delo*, стр. 217–223; AJ, 507/IX, 119/V–70, *Иво Пелизон, Економско поробљавање источно-европских земаља од стране Совјетског Савеза, 1951*; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 84; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 398; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 67, 104, 110–115, 173–174, 230–231, 242; S. K. Pavlović, „28. jun 1948. Raskol i njegove posledice za Istočnu Evropu“, *Tokovi istorije*, br. 1–4/1999, стр. 71; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 139–140, 170, 233–238, 319–320. О југословенско-албанским мешовитим друштвима, опширније: Никола Л. Гаћеша, „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“, у: *Становништво словенског поријекла у*

Код В. Дедијера и у југословенској публицистици настајалој у деценијама после сукоба 1948, наилази се на став да је совјетска страна предлагала стварање мешовитих друштава и говори се о „Стаљиновом наметању мешовитих привредних друштава“ Југославији. Међутим, архивски извори недвосмислено сведоче да је иницијатива за оснивање мешовитих друштава дошла са југословенске стране. Још у новембру 1944. Е. Кардељ је током боравка у Совјетском Савезу поменуо питање оснивања „акционарских друштава“ у Југославији у којима би СССР узео учешће. Том приликом Е. Кардељ је навео да у Југославији постоје велика налазишта обојених метала чија обрада ће представљати „врло важан саставни део свих економских мера Националног комитета“. За реализацију ових мера неопходна је била помоћ Совјетског Савеза – кроз поменута акционарска друштва и „слање стручњака ради организовања појединих грана производње“. У току пролећа 1945. А. Хебранг је поновио совјетској страни предлог о учешћу у експлоатацији југословенских природних ресурса, подразумевајући и совјетско учешће путем концесија. Иако је и Е. Кардељ у фебруару 1945. поменуо концесије и према једном, усамљеном, мишљењу совјетских стручњака из 1944. СССР требао да узме учешћа у привреди Југославије на тај начин, са совјетске стране су одбацили ову могућност и сагласили се да учествују кроз мешовита друштва. Још једном је А. Хебранг у име југословенске владе покренуо питање оснивања заједничких друштава у писму А. Микојану 7. септембра 1945. Из „материјала“ које је А. Хебранг дао И. Лебедеву, трговинском представнику СССР-а у Југославији, а овај их у новембру проследио одговарајућим совјетским представницима, види се у којим привредним областима се очекивала сарадња СССР-а (рударство, црна и обојена металургија, шумска, нафтна и прехрамбена индустрија, индустрија стакла, папира, стварање паробродарског друштва за пловидбу Дунавом, друштва грађанске авијације, мешовите банке и научно-истраживачког пољопривредног института). Као резултат контаката и размене мишљења по овом питању, крајем године су у Министарству спољне трговине СССР-а припремили пројекат „одлуке“ Савета народних комесара (Владе) СССР-а према којој се МСТ овлашћује да води преговоре о закључивању споразума о економској сарадњи и оснивању мешовитих друштава.¹⁴⁷⁹

Пошто са совјетске стране осим припреме пројеката није ништа конкретно предузето по питању оснивања мешовитих друштава, а стање у југословенској привреди је било критично, Андрија Хебранг се поново 23. фебруара 1946. обратио Влади СССР-а са молбом да се размотре предлози изнети у писму од 7. септембра и предузму одговарајуће мере. Саопштавајући да је без помоћи из иностранства обновљено све што је било могуће обновити „соп-

---

Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991, стр. 1002, 1004–1007, 1020, 1022, 1024–1025, 1028, 1030, 1032–1033; Božica Slavković, „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, str. 135–137, 140–141, 143, 145–146.

¹⁴⁷⁹ V. Dedijer, *nav. delo*, str. 95; M. Marović, *nav. delo*, str. 43; С. Кржавац, *nav. delo*, стр. 126; Raif Dizdarević, „Šezdeset godina istorijskog ne staljinizmu“, u: *Istorijsko ne staljinizmu. Okrugli stol. Zbornik radova*, Sarajevo 2008, str. 29; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, док. 497, стр. 628; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 162–163; „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину. Советская и югославская записи беседы 27–28 мая 1946 г. Вступительная статья и примечания Л. Я. Гибианского“, *Исторический архив*, 2/1993, стр. 16; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 35, стр. 85–86; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 12, Д. 10248, Торговый представитель СССР в Югославии И. Лебедев, Начальнику Отдела Торговых договоров Кумыкину П. Н., 27.11.1945; Исто, Заместитель Народного Комиссара Внешней Торговли Союза ССР С. Борисов и Заместитель Народного Комиссара Морского Флота Л. Белахов, Совету Народных Комиссаров Союза ССР – тов. Молотову В. М., 30.12.1945; Исто, Д. 9933, Запись беседы Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Министром Промышленности Югославии г-ном Хебрангом от 6.9.45г; Исто, Д. 11513, Торговый представитель СССР в Югославии И. Лебедев, НКВТ СССР – Начальнику Учетно-экономического отдела тов. Колпакову, 24.11.1945; Исто, Оп. 24, Д. 1019, Ст. референт Отдела Торговых Договоров Авраменко и Начальник Отдела Югославии Управления Восточно-Европейских стран Швец, Народному Комиссару Микою А. И., 8.12.1945; Исто, Проект постановления Совета Народных Комиссаров СССР об Экономическом Сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославии, декабрь 1945; РГАСПИ, Ф. 82, Оп. 2, Д. 1371, Л. 20–21, Краткий доклад Геращенко и М. Боброва об экономическом и финансовом положении освобожденных районов Югославии, 31.7.1944; Исто, Д. 1373, Л. 104, Доклад члена Политбюро ЦК КП Югославии Э. Карделя о политическом положении в Югославии, 5.2.1945.

ственим средствима и снагама“, навео је да је у индустрији, рударству и транспорту већ почела да се осећа криза. Истакао је да је даља обнова условљена увозом неопходних машина и опреме из иностранства, да је техничка опрема југословенске индустрије и рудника не само „врло заостала“, него и „у највећој мери упропашћена“, да се без великих улагања за увоз машина и опреме у Југославији не могу покренути рударство, металургија и различите гране индустрије. Као „једини излаз“ из овакве ситуације наведено је: а) остваривање што је могуће тешње економске сарадње између Југославије и СССР-а путем формирања мешовитих друштава; б) као допуна томе, економско повезивање са земљама „народне демократије“, пре свега са Чехословачком. У случају да се то не оствари, А. Хебранг је навео да Југославија „неће бити у стању да обезбеди даљу обнову и развој [...] економије“ и да се одупре „појачаном притиску“ са Запада. У марту су из совјетске амбасаде у Београду реферисали министру иностраних послова СССР-а Вјачеславу Михаиловичу Молотову да због „настојања Американаца, Енглеца и Француза да продру у привреду Југославије кроз добијање или повраћај различитих концесија“ треба посебну пажњу обратити на ширење економске сарадње са Југославијом и то путем развијања трговинске размене и оснивања мешовитих друштава. У овом извештају се о мешовитим друштвима говорило као о „кардиналном питању перспективног развоја југословенске економије“ и препоручивали су се активнији кораци у правцу оснивања. У марту је и Одељење Југославије и Албаније МСТ СССР-а припремило „материјале о економској сарадњи са Југославијом“. Припремљени су пројекти „одлука“ Савета министара СССР-а и Споразума о економској сарадњи. Материјале је одобрио заменик министра Крутиков и у априлу су изнети пред колегијум Министарства, али су одатле повучени од стране министра Микојана због одсуства Крутикова који је био болестан. Иначе, на основу припремљених материјала МСТ СССР-а види се да је совјетска страна позитивно одговорила на већину југословенских предлога и била заинтересована да води преговоре о оснивању шумског, нафтног, рударског, паробродарског и ваздухопловног друштва, Пољопривредног института и мешовите банке. Сматрано је да се питању оснивања друштава у индустрији стакла, папира и прехранбеној индустрији, „а могуће и у другим привредним гранама Југославије“, може приступити касније.¹⁴⁸⁰

До средине априла 1946. на обе стране су се појавиле недоумице о намерама супротне стране. Нови совјетски амбасадор А. Ј. Лаврентјев се у Београду 16. и 17. априла сусрео са потпредседником Владе ФНРЈ Едвардом Кардељем и председником Привредног савета Андријом Хебрангом. Претходно је од стране трговинског представника И. Лебедева обавештен да је „југословенска влада одлучила да у Москву пошаље трговинску делегацију на челу са Петровићем, искључиво ради закључења споразума о робној размени за текућу годину“, док је совјетска страна очекивала да преговори о мешовитим друштвима буду главна тема преговора, а робна размена „споредна“ ствар. Лаврентјев је саопштио Хебрангу да се код њега „појавила сумња“ да је југословенска влада променила став о „тијесној економској сарадњи и оснивању заједничких друштава“, а у белешци о разговору са Е. Кардељем је навео да је „стекао утисак да Југословени не испољавају активну жељу за остварењем широке економске сарадње“. Са друге стране, Кардељ је Лаврентјеву рекао да су „Југословени дошли до супротног закључка да, напротив, Москва затеже са решавањем питања сарадње, те их је та неодређеност донекле спутавала“. На основу прегледаних извора и литературе можемо рећи да постоје два објашњења зашто је југословенска страна решила „да се преговори ограниче на размјену добара у 1946“. Прво, сумње Ј. Б. Тита у А. Хебранга да одржава посебне везе са СССР-ом. Када су економски односи са СССР-ом у питању, А. Хебранг се налазио на челу мисије која је почетком 1945. боравила у СССР-у и преговарао о успостављању економских односа две државе и привредној помоћи коју би СССР пружио Југославији. Осим тога, имао је најистакнутију улогу на југословенској страни када су мешовита друштва у питању. Позна-

¹⁴⁸⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 134–135, Председатель Экономического Совета Андрия Хебранг, Совету Народных Комиссаров СССР, 23.2.1946; Исто, Л. 179, А. Микоян, Сталину И. В, проект, 9.3.1946, Исто, Л. 248, В. Швец, Семичастнову И. Ф, 23.4.1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 29, 32, стр. 76–77, 80–81.

то писмо Хебранга Кардељу од 17. априла 1946. схваћено је као „нездрава критика“ и на седницама Политбироа ЦК КПЈ 19. и 24. априла 1946, дошло је до разрачунавања са Хебрангом. Сам Хебранг је сматрао да је до његовог уклањања са „чела делегације“ и сужавања питања која ће економска делегација разматрати, дошло због тога што је он изгубио поверење Ј. Б. Тита и да би се спречио његов одлазак у Москву. Сву своју кривицу видео је у томе што се после његовог повратка из Москве „на неким депешама“ наводило његово име, тј. поред Тита и Кардеља биле су адресиране и на њега. Осим искључења Хебранга из решавања овог сложеног питања, могуће је да је југословенски државни врх сматрао да би ово сложено питање било боље покренути на вишем нивоу, за време посете Ј. Б. Тита СССР-у која је планирана за крај маја.¹⁴⁸¹

Први конкретни преговори за оснивање мешовитих друштава вођени су крајем априла и током маја 1946. у Београду и том приликом се говорило о оснивању транспортних друштава – ваздухопловног друштва и друштва за пловидбу Дунавом. Из југословенске перспективе посматрано, та друштва су требала да буде само прва у низу много важнијих друштава која би се касније формирала. На челу југословенске делегације за преговоре налазио се помоћник министра иностраних послова, задужен за контакте са иностранством „у области привреде“, В. Велебит. Како би се припремио за преговоре Велебит је, знајући да је уговоре о оснивању таквих друштава Совјетски Савез склопио са Мађарском и Румунијом, затражио од југословенских војних мисија у тим државама да му пошаљу копије уговора. Увидом у њихов садржај дошао је до закључка да су уговори тако формулисани да „совјетска страна има све погодности, а мађарска и румуњска само обавезе“. Ово је покушао објаснити тиме што су у овим земљама још на власти били „непоуздани“ режими, и да ће се при склапању таквих уговора са Југославијом совјетска страна другачије, „братски“ понашати. Међутим, није било тако. В. Велебит је од совјетске стране добио „верне копије“ уговора које је СССР закључио са Мађарском и Румунијом. Нарочито је осетљиво и проблематично било питање надлежности над аеродромским постројењима и контролом летења, јер су одредбе из совјетског нацрта уговора биле тако формулисане да су задрале у државни суверенитет Југославије. У преговорима вођеним за оснивање мешовитог друштва за пловидбу Дунавом спорна питања била су: одређивање вредности пловила која су представљали југословенски улог у друштво, број и техничке карактеристике пловила тражених од Југославије, уступање бродоградилшта у Апатину на коришћење друштву, док се не изгради модерно бродоградилште на бежанијској обали Саве, монополистичке намере совјетске стране. Пошто совјетски преговарачи нису били спремни да коригују оне ставове из свог пројекта уговора који су за југословенску страну били неприхватљиви, В. Велебит је предложио да се разговори одложе све док се у Москви не заврше тада вођени преговори о економској сарадњи две државе.¹⁴⁸²

После разговора Лаврентјева са Кардељем и Хебрангом, Тито, до кога су дошле совјетске сумње у погледу југословенских намера поводом оснивања заједничких друштава, у неколико наврата је у другој половини априла разговарао са совјетским амбасадором. Из ових разговора се види да је дошло до одређене корекције југословенског става и да је економска делегација добила задатак да закључи споразум о узајамним испорукама робе, али и да „води преговоре о оснивању појединих мешовитих совјетско-југословенских друштава и обавља одређени припремни рад за потписивање споразума о економској сарадњи између Југославије и Совјетског Савеза“. Министар спољне трговине Н. Петровић је у првом разговору са А. Микојаном 7. маја 1946, имајући у виду лоше искуство из преговора о транспортним друштвима, поменуо да југословенска страна има „неке примедбе“ на совјетски пројекат

¹⁴⁸¹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 34, 35, 36, стр. 82–83, 85–86, 87; D. Popović, *nav. delo*, str. 104; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, str. 148–161; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 225–226; „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину“, стр. 16–17; АЈ, КМЈ I–3–b/623, Писмо Андрије Хебранга, Едварду Кардељу, 17.4.1946.

¹⁴⁸² ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 29, 4608; Исто, 5574; РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 171–172, Заместитель Министра Иностранных Дел Владимир Велебит, Микојану А. И., 17.5.1946; *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, str. 167–169, 386–387; V. Dedijer, *nav. delo*, str. 95–97; M. Đilas, *nav. delo*, str. 83–84; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, нап. 63, стр. 647.

организације ваздухопловног друштва, „јер се Југославија налази у другом положају, у односу на Мађарску“. Микојан се сложио са тим да се о овим питањима разговара и истакао је да се совјетска влада „позитивно односи према питању економске сарадње између СССР-а и Југославије“. Почетне разговоре по овом питању је водили група совјетских експерата на чијем челу се налазио заменик Микојана Сергејев који се више пута састајао са члановима југословенске делегације које је предводио В. Срзентић, помоћник Н. Петровића. На овим састанцима дискутовано је о општим питањима и југословенски представници су дали преглед појединих грана индустрије Југославије у којима се очекивало да дође до заједничке сарадње. Из Срзентићевог излагања види се да су за Београд најважнија била „производна“ друштва. Он је већ на првом састанку истакао да је „на првом месту“ за Југославију „развој нафтне индустрије, црне и обојене металургије, шумске, прехрамбене и индустрије угља, хидроелектрана и топлана“, а сматрају „пожељним“ оснивање „мешовите југословенско-совјетске банке“.¹⁴⁸³

Из сећања Н. Петровића видимо да је долазак делегације са Ј. Б. Титом на челу погуро преговоре унапред: „Имали смо утисак да је посета делегације с Титом на челу била успешна и да су нека питања око којих је привредна делегација имала тешкоћа успешно савладана.“ Већ на првом сусрету са Ј. В. Стаљином 27. маја, Ј. Б. Тито је покренуо питање економске сарадње и затражио „помоћ од Совјетског Савеза, конкретно – кроз оснивање мешовитих совјетско-југословенских друштава“. Истакао је да не жели кредите од САД-а, јер би они били праћени захтевима за политичке уступке и навео да „Југославија нема средстава за даљи развој индустрије“, односно да располаже рудним богатством, али „нема потребне машине“ за њихову експлоатацију. Ј. В. Стаљин се сагласио са тим да се економска сарадња две државе одвија „на бази оснивања мешовитих друштава“. На Стаљиново питање да ли ће оснивање југословенско-совјетских мешовитих друштава бити преседан и да ли ће „морати да се омогући приступ привреди Југославије другим државама“, Тито је био изричит: „југословенска влада не намерава да омогући приступ капиталу других држава у своју привреду“.¹⁴⁸⁴

До потписивања Споразума о економској сарадњи између СССР и ФНРЈ дошло је 8. јуна 1946. у Москви, од стране министара Н. Петровића и А. Микојана. У уводном делу Споразума је истакнуто да су владе две државе „прожете жељом да сарађују у циљу даљег унапређења и јачања економских веза“ донеле „основне принципе економске сарадње две земље“. Споразумом је „у циљу обнове и повећања производних могућности Југославије“, са једне стране, и „проширења трговинских веза“ између две државе са друге стране, предвиђено оснивање осам мешовитих друштава. У питању су били: друштво за експлоатацију и прераду нафте, друштво за експлоатацију боксита и производњу алуминијума, друштво за експлоатацију и производњу олова, друштво за истраживање и експлоатацију угља, друштво црне металургије, друштво цивилног ваздухопловства, Дунавско бродарско друштво и Југословенско-совјетска банка. Такође, остављена је могућност формирања друштва у области „шумарства и индустрије целулозе и папира“, ако за то буду постојали услови. Приликом

¹⁴⁸³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 36, 37, стр. 87, 88–89; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 55–56, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Председателем Югославской Торговой Делегации г-ном Петрович 7 мая 1946 года; Исто, Л. 100, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 25 мая 1946 года; Исто, Л. 50–54, Краткая запись переговоров между Заместителем Министра Внешней Торговли СССР тов. СЕРГЕЕВЫМ В. А. и группой членов югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, первая встреча, 11 мая 1946; Исто, Л. 45–49, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т. Сергеевым В. А. и группой членов Югославской Делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, вторая встреча, 13 мая 1946; Исто, Л. 57–63, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т. Сергеевым В. А. и группой членов Югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, третья встреча, 15 мая 1946.

¹⁴⁸⁴ D. Poročić, *nav. delo*, стр. 110; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 44, 45, 46, 47, стр. 105–108, 111–112; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, стр. 51–52. Опширније о посети југословенске делегације Москви: „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину“, стр. 16–35.

дискусије совјетског пројекта који је представљао основу за преговоре, југословенска страна је била за то да се у Споразум унесе „могућност да се касније оснују и друга друштва, осим набројаних у совјетском пројекту“. Микојан је навео да совјетска влада нема ништа против оснивања нових мешовитих друштава, али је био мишљења да „спољнополитички одјек“, који би могао изазвати укључивање те тачке у споразум, чини ово „несврсисходним“, тим пре што то није неопходно и обе стране ако желе могу основати нова друштва. Министар Петровић је посебно покренуо питање изостављања „друштва за електрификацију“ и „друштва за хемијску индустрију“. Микојан је на ово одговорио да је у производњи алуминијума и металургији „предвиђено постојање електрана“, али да је електрификација доста шири „привредни подухват“. Додао је и да у будућности није искључено формирање нових друштава, а да СССР сарађује са Југославијом у хемијској индустрији, електрификацији и осталим гранама индустрије „путем пружања техничке помоћи слањем совјетских специјалиста, разрадом пројеката итд“. Истакао је да је несврсисходно оснивати већи број друштава од наведеног и због тога што предвиђена друштва треба „најкасније“ од почетка 1947. да почну са радом, за шта је потребно предузети неопходне организационе мере, наћи одговарајуће кадрове, обезбедити опрему и средства неопходна за рад друштава.¹⁴⁸⁵

Споразумом је било предвиђено да се друштва оснују на принципу паритета/реципроцитета, са једнаким улозима обе стране у акционарски капитал и подједнаким учествовањем у управи друштава. У вези са тим, током преговора се једино спорно питање односило на функцију генералног директора. Ови директори су имали изузетно велика овлашћења, а у једина два југословенско-совјетска друштва која су била основана (ЈУСТА и ЈУСПАД) генералне директоре је одређивала совјетска страна. Да ли због тога, због совјетске праксе у земљама „народне демократије“ да положај генералног директора припада совјетској страни, или због тенденције да што лошије прикаже преговоре и функционисање мешовитих друштава Југославије и СССР-а, В. Дедијер је нетачно тврдио да је генерални директор „по споразуму, увек у сваком друштву морао бити само совјетски грађанин!“. Током преговора са југословенске стране је потенцирано да се питање управе друштава реши на тај начин што би у половини друштава „директори-организатори“ били југословенски грађани, а председници управног одбора совјетски грађани и обрнуто. Совјетска страна није била против тога да се управе друштава организују на тај начин, али је имала одређену задршку да се то на тај начин и формулише, јер је у споразумима које је потписала са другим земљама „народне демократије“ то питање решено као у совјетском пројекту – да совјетски грађани заузимају положај „директора организатора“. Због тога су они морали пажљиво да размотре ову ствар, како се она не би негативно одразила на односе са тим државама, а нарочито на преговоре који су се тада водили са Кином. Питање је решено на тај начин што није изричито наведено да у пола друштава функцију генералних директора обављају совјетски грађани, а у другој половини југословенски, већ да ће се то одређивати „према договору страна“. У сам Споразум није ушло ни у којим друштвима ће која страна давати генералне директоре, али се из каснијих преговора види да је Москва тражила положај генералног директора у два транспортна друштва, друштву за нафту и мешовитој банци, док би југословенској страни остао положај генералног директора у друштвима за алуминијум, олово, црну металургију и угаљ.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 742, Л. 198, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г, 30.5.1946; Исто, Д. 744, Л. 104–106, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 1 июня 1946 года; Исто, Л. 107–108, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 4 июня 1946 года; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 50, стр. 119–122.

¹⁴⁸⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 742, Л. 199, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г, 30.5.1946; Исто, Л. 2, Проект Постановления Совета Министров СССР о переговорах с Правительством Югославии об организации смешанных югославско-советских обществ, июль 1946; Исто, Д. 893, Л. 16, Ст. референт по Югославии Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 1019, Л.

Одређено је да совјетска страна као улог даје друштвима средства неопходна за развој њихове делатности (опрема, материјали и новчани износи), а југословенска страна „одређена постојећа предузећа и предузећа у изградњи“, постројења, право на коришћење руда, одговарајуће новчане улоге и по потреби давање у закуп земљишта, шума и различитих објеката. Споразум је ступио на снагу са даном потписивања и у њему је наведено да подлеже ратификацији. Током разматрања совјетског пројекта, министар Петровић је – напоменувши да он носи ознаку „поверљивости“, а истовремено подразумева ратификацију – указао на то да је по југословенском законодавству у случају ратификације у Скупштини, неопходно објављивање споразума. Микојан је одговорио да совјетска страна није објавила ниједан од потписаних споразума о економској сарадњи, да ратификација у скупштини не мора обавезно да подразумева објављивање и да он „за сада не сматра сврсисходним објављивање Споразума“. Овакав совјетски став је утицао на одсуство конкретнијих података о Споразуму у заједничком коминикеу о боравку југословенске делегације у Москви и Титовој изјави пред одлазак из СССР-а. Док је у коминикеу наведено да су трговински преговори завршени успешно склапањем Споразума о узајамним испорукама робе, на Споразум о економској сарадњи су се односиле неодређене, уопштене речи: „Донете су одлуке о тесној економској сарадњи између две пријатељске земље.“¹⁴⁸⁷

Потписивањем Споразума створени су услови за даљи наставак преговора за оснивање друштава. Преговоре су за свако друштво водиле посебне мешовите комисије од августа 1946. у Београду. Крајем месеца Б. Кидрич је реферисао Ј. Б. Титу о позитивном одвијању преговора: „Преговори са Русима иду врло добро. Они пристају на све оне ставове које сматрамо ми, на основу разговора с Тобом, принципијелно важним. Пристали да не буде монопола и да ми од предузећа улажемо што ми сматрамо целисходним, а остало да задржимо за себе. У погледу одређивања улога заузели принципијелан став, да примају метод који ћемо ми одредити као најцелисходнији за нас. Подвукли да се њима не ради [на] зарађивању на рачун Југославије и да потпуно схваћају огромну политичку улогу индустријализације наше земље, коју желе помоћи расположљивим средствима.“¹⁴⁸⁸

После појашњавања и решавања „принципијелних питања“, следила је „конкретизација пројеката“ по појединим друштвима. Међутим, та „конкретизација“ је била праћена низом проблема. На југословенској страни су сматрали нарочито спорним: 1) одређивање вредности улога југословенске стране, тј. совјетско настојање да се умање износи које је југословенска страна предлагала за своје руднике и предузећа; нарочито је спорно било совјетско одбијање да се као улог рачунају процене вредности руда; 2) совјетско настојање да „разрађена“ предузећа „уђу“ у друштва, односно одбијање да се уносе слабије продуктивна предузећа и рудници; 3) совјетско настојање да Југославија не узима порезе и дажбине од прихода друштава; 4) совјетско настојање да се приликом извоза на првом месту подмире њихове потребе по најповољнијим ценама. Совјетски преговарачи су истицали да са југословенске стране настоје да „умање број првобитно предвиђених предузећа за предају друштвима“, и то изостављајући најрентабилнија, као и да „значајно“ повећавају процену вредности осталих предузећа и рудника, како би дошло до повећања совјетског улога. Примера ради, у односу на „првобитне“ југословенске процене, вредност предузећа и рудника за нафту повећана је 3,2, за боксит 3,6,

---

42–43, Проект об организации смешанных югославско-советских обществ, март-апрель 1946; Исто, Л. 88, Выписка из Протокола Но 9 заседания Коллегии Министерства Внешней Торговли от 10 июля 1946; АЈ, КМЈ, I-3-6/626, Делеша Бориса Кидрича, Маршалу Титу, 25.8.1946; М. Гулић, *нав. дело*, стр. 226; V. Dedijer, *nav. delo*, str. 103.

¹⁴⁸⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 104–105, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 1 июня 1946 года; Исто, Д. 742, Л. 198–199, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г, 30.5.1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 50–52, стр. 119–123.

¹⁴⁸⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 149–150, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Послом Югославии в СССР г. Поповичем от 13 августа 1946 года; АЈ, КМЈ, I-3-6/626, Делеша Бориса Кидрича, Маршалу Титу, 25.8.1946.

а за олово 2,9 пута. Сматрали су да југословенска страна има нереална очекивања од друштва која је требало основати (на пример, према југословенским предлозима за пет година је требало повећати производњу нафте за око 20 пута, а гвожђа и челика 10 до 15 пута) и да се од совјетске стране траже „превелика“ улагања. Због тешке економске ситуацију у самом СССР-у, огромних разарања насталих током Другог светског рата и великих унутрашњих потреба, они нису били у могућности да врше велика директна улагања у изградњу и развој фабрика и рудника у другим државама. Због тога не треба да чуди што су совјетски преговарачи – имајући у виду величину и врсту југословенских захтева – сматрали да је то готово немогуће остварити и да је потребно смањити вредност совјетских улога (на пример, за друштво за црну металургију је југословенска страна тражила совјетска улагања од 45,5 милиона долара, а совјетска страна да износ буде око 10 милиона долара). Осим примедби на југословенску страну „која је више пута у току преговора мењала услове“, совјетски преговарачи су сматрали да је и совјетска страна одговорна што су се преговори „много одужили“, јер су због одсуства одговора на телеграме упућене Главној управи совјетске имовине у иностранству, морали да задржавају усаглашавање појединих чланова споразума.¹⁴⁸⁹

Пошто су се преговори отезали и било је јасно да су разлике између две стране по многим питањима велике, крајем јануара 1947. југословенски амбасадор В. Поповић је у разговору у МСТ СССР-а пренео „узнемиреност“ југословенске владе и Ј. Б. Тита „одуговлачењем“ преговора. Том приликом је навео да је „са политичке тачке гледишта“ изузетно важно да СССР улажући средства у ова друштва „повеже“ југословенску економију са својом „социјалистичком економијом“ и истовремено помогне развој индустрије Југославије. Амбасадор је навео да је ФНРЈ „пројектовала“ свој петогодишњи план рачунајући на совјетска улагања у мешовита друштва и у случају да совјетска влада одустане од пружања ове „помоћи“, развој индустрије ће бити успорен и каснити најмање две године. У вези са „разилажењем“ експерата две државе по питању улога у друштва, В. Поповић је рекао да југословенски предлози нису коначни и могу се поново размотрити како би се превазишла „неслагања“. Такође, навео је да се може одредити други рок и померити оснивање друштва, ако СССР има тешкоће око испоруке опреме у току 1947. године. У односу на остала друштва, најбоље су напредовали преговори о оснивању транспортних друштва и споразуми о њиховом оснивању су потписани 4. фебруара 1947. И поред свих тешкоћа и сложених питања, југословенска страна је пристала на оснивање ЈУСПАДА и ЈУСТЕ, рачунајући да ће то погурати унапред преговоре за оснивање других друштва. Речима Б. Кидрича: „Потписали ова два, јер смо се надали за остала, инвестициони материјал“. Совјетски амбасадор у Југославији је у годишњем извештају Амбасаде послатом у другој половини фебруара Министарству иностраних дела СССР-а, сматрао да су, и поред тога што су се преговори одвијали „доста споро“, постигнути одређени резултати оснивањем два транспортна друштва и тиме што су „одређене могућности сваке стране“. У закључку је констатовао да „кашњење“ организовања осталих друштва „слаби наш економски утицај у Југославији“ и да је његов утисак „да се Министарство спољне трговине СССР не бави овим питањем детаљно“. Пошто на совјетској страни нису имали „економску рачуницу“ да формирају већину друштва и југословенске захтеве су карактерисали као „неприхватљиве услове“, а преговори су се компликовали и изазивали негативне коментаре Београда, у фебруару су у МСТ СССР-а сматрали да треба формирати још два друштва за која је постигнут обострано прихватљив договор. Та два друштва била су: друштво за добијање и прераду нафте и друштво за добијање боксита и производњу алуминијума. Што се осталих друштва тиче, сматрано је да треба одложити питање оснивања друштва за црну металургију и угаљ, да треба одустати од оснивања друштва за олово, јер су услови непри-

¹⁴⁸⁹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 464–466; V. Dedijer, *nav. delo*, стр. 106–118; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштва, 27.3.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–4, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29.10.1946; Исто, Л. 46–47, И. Семичастнов, Микояну А. И., 3.8.1946; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 72, стр. 169–170.

хватљиви за совјетску страну, а да је питање оснивања мешовите банке неактуелно све док остала предвиђена друштва не почну са радом.¹⁴⁹⁰

Почетком марта дошло је до „судара“ две тенденције у погледу даљег решавања овог питања. Совјетска страна је очигледно тежила да нађе друге облике сарадње који би омогућили да се премосте настале препреке и због тога је тражила да се у Москву пошаљу југословенски стручњаци који би могли да дају детаљне информације о југословенским потребама, „о обиму и роковима изградње предузећа, о њиховом програму рада и другим детаљима“. Југословенска страна се изговорила заузетошћу стручњака и молила да се „хитно“ пошаљу у Београд совјетски представници који би наставили преговоре за оснивање друштва, што је за Москву очигледно било неактуелно питање. У настојању да се превладају настале разлике Б. Кидрич се средином марта обратио амбасадору А. Ј. Лаврентјеву са молбом да се разјасни питање даљих преговора о оснивању мешовитих друштва и том приликом нагласио да по његовом мишљењу то питање треба решавати не на чисто економском, већ „на политичком плану“.¹⁴⁹¹

Атмосфера која је пратила преговоре и совјетски захтеви доводили су до тога да су се код југословенских комуниста јављале сумње и незадовољство због начина на који је совјетска страна приступала овом питању. Ове сумње су се сударале са идеализованим представама које су југословенски комунисти имали о „првој земљи социјализма“. Светозар Вукмановић Темпо у мемоарима наводи да су и после обустављања преговора о оснивању друштва, југословенски комунисти настављали са „дискусијама“ по овом осетљивом питању: „Није могао да прође ни један састанак, ни један сусрет, а да не започну разговори у којима су испољавана и размимоилажења.“ Совјетско поступање је у тим разговорима називано „пљачкашком“ и „империјалистичком политиком“, али било је и мишљења према којима „политика једне социјалистичке земље не може се назвати империјалистичком“ и да „социјалистичка земља не може пљачкати другу социјалистичку земљу“, те да се ту радило „о тражењу путева сарадње“. С. Вукмановић наводи да би те „дискусије“ трајале дуже, да их није „прекинуо“ Ј. В. Стаљин током познатог разговора са Е. Кардељем из априла 1947. Овакви погледи југословенских руководиоца нису остали непознати Москви и могли су утицати на совјетско одуштајање од формирања друштва за нафту и алуминијум. Совјетски амбасадор је имао сазнања о томе да се још у септембру 1946. на заседању Политбироа ЦК КПЈ могло чути да се СССР према Југославији по питању мешовитих друштва односи попут капиталистичких држава, па и „да свака капиталистичка земља може да се сложи са бољим условима од оних које предлаже Совјетски Савез“.¹⁴⁹²

Када је током поменутог сусрета 19. априла 1947. покренуто питање мешовитих друштва Е. Кардељ је навео да је током преговора дошло до „неких неспоразума“ и да југословенска страна није могла да прихвати предлоге совјетске делегације „и из политичких и из материјалних разлога“. Кардељево излагање о конкретним питањима Стаљин је прекинуо речима: „Не сматрате ли ви да не би требало формирати мешовита друштва, јер по свему судећи, она нису подесна за вас. [...] А како би било да ми уопште не формирамо мешовита друштва, већ да вас помогнемо, да вам дамо један алуминијски завод, један металургијски завод, и да вас помогнемо у добијању и преради нафте. Не, није добра форма сарад-

¹⁴⁹⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2534, Л. 291, А. Крутиков, И. Семичастнов, Микояну А. И, 1.2.1947; Исто, Д. 2545, Л. 5, И. Семичастнов, Микояну А. И, 3.2.1947; Исто, Л. 11–12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г, 11.2.1947; Исто, Д. 2530, Л. 191–195, А. Микоян, Сталину И. В, 18.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/І–16, Дешеша Владимира Поповића, Јосипу Брозџу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. бр. 72, стр. 166, 171; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 322.

¹⁴⁹¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2535, Л. 60–61, Записи бесед между Зам. Торгпреда СССР в ФНРЮ Васильевы и Председателем Экономического Совета ФНРЮ г. Кидричем, состоявшихся 1 и 5 марта 1947; Исто, Д. 2545, Л. 13, Заместитель министра иностранных дел СССР А. Вышинский, Заместителю министра внешней торговли СССР Крутикову А. Д, 15.3.1947.

¹⁴⁹² S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 10–11; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 72, стр. 169–170.

ње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом, као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размимоилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље.“ На примедбу амбасадора В. Поповића да су формирана два транспортна друштва, Стаљин је одговорио да је то засебно питање, да „то нису производна друштва и она могу остати и радити“. Кардељ се сложио са Стаљиновим мишљењем, наводећи да је „такво решење много боље и повољније“ за југословенску страну. Појашњавајући понуђену помоћ у кредитима и специјалистима, Стаљин је навео да ће се део платити „у новцу или како можете“, а затим је уз дозу ироније кроз смех додао: „Ипак треба нешто да добијемо од вас.“ Очигледно да је југословенски став током преговора за оснивање друштава и уопште по различитим питањима економских односа две државе оставио последице и на совјетској страни је тумачен као „паразитско расположење“ појединих југословенских руководиоца „у односу на Совјетски Савез“.¹⁴⁹³

Неуспешни преговори о оснивању мешовитих друштава су на југословенској страни прилично негативно карактерисани. В. Дедијер за њих каже да су били „дуги“ и „мучни“, М. Ђилас, који је иначе био доста критичан у погледу југословенских очекивања од СССР-а, совјетске захтјеве у преговорима за оснивање мешовитих друштава називао је „гротескним и увредљивим“. Покушаћемо овде да дамо кратак преглед преговора по друштвима, водећи рачуна о намерама и ставовима обе стране и издвајајући главне тачке спорења за свако друштво.¹⁴⁹⁴

*

Друштво за експлоатацију и прераду нафте. Од свих привредних грана у којима је Југославија тражила сарадњу путем мешовитих друштава „нафтна индустрија“ је била најслабије развијена. У укупној индустријској производњи Југославије на њу је отпадало 1,2%. Годишње се могло произвести 25–30.000 тона нафте. Од свих места на којима је добијана нафта, само је на ревиру Гојло производња била „уходана“, а фабрике за прераду су биле малих капацитета, са застарелом опремом и оштећене током рата. Из југословенске перспективе недостатак опреме је представљао „највећу тешкоћу“ за развој ове привредне гране и због тога је помоћ СССР-а била „неопходна“. Како је Тито у разговору са Стаљином 27. марта 1947. рекао: „Југославија има нафту, али нема опрему за бушење.“¹⁴⁹⁵

Главни камен спотицања у преговорима било је питање уношења нафтоносних поља као улога и процена вредности југословенског улога уопште. Са југословенске стране је током преговора за ово друштво предвиђена производња нафте од 450.000 тона годишње у року од пет година и на основу тога је по принципу паритета тражена одговарајућа противвредност совјетског улога. У документима југословенског порекла се наводи да је совјетска стра-

¹⁴⁹³ Споразум „о испоруци Југославији постројења и индустријских уређаја на кредит“ који је био „замена“ за одустајање од оснивања мешовита друштва је закључен 25. јула 1947. Износ кредита био је 135 милиона долара, али је због сукоба две државе 1948. године, реализовано свега 0,7 милиона долара. *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 72, 75, 183, стр. 169, 176–177, 420–422; V. Dedijer, *Dokumenti o 1948*, I, Beograd 1980, dok. br. 24, str. 118–122; E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 99–101; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, str. 51–52; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2534, Л. 236, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Зам. Председателя Совета Министров ФНРЮ г-ном Кардељ и Министром Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Петровиц, 23.4.1947; АЈ, 9–188, Споразум о испорукама Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит – од 25 јула 1947, 31.3.1948.

¹⁴⁹⁴ V. Dedijer, *Izgnubljena bitka*, str. 115–118; Isti, *Novi prilozii*, I, str. 425–426; M. Đilas, *nav. delo*, 84.

¹⁴⁹⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 192, Ст. Референт Отдела Торговых Договоров Авраменко и Начальник Отдела Югославии Управления Восточно-Европейских стран Швец, Народному Комиссару Микояну А. И., 8.12.1945; Исто, Д. 744, Л. 52, Краткая запись переговоров между Заместителем Министра Внешней Торговли СССР тов. СЕРГЕЕВЫМ В. А. и группой членов югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, первая встреча, 11 мая 1946; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Нацрт споразума између Владе СССР-а и Владе ФНРЈ о оснивању Југословенско-совјетског акционарског друштва за добијање и прераду нафте и гаса, 1946; АЈ, Фонд Привредни савет Владе ФНРЈ, 40–45–120, Состояние нефтяной промышленности в Югославии; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 46, стр. 107.

на прво пристала на ово, па да је касније имала примедбе на тај капацитет „оправдавајући то слабир резултатима истраживања у старој Југославији, на основу неких чланака старих поткупљених југословенских геолога“, као и да је предлагала да се нафтоносна поља „унесу у друштво са вредношћу обичног земљишта“. Из совјетских докумената се види да је совјетска страна на основу укупних нафтних резерви, стања у коме се тада налазила нафтна индустрија у Југославији и очекиваних улагања, сматрала да је „реално“ да се за пет година добија око 160.000 тона нафте и да је југословенска намера тешко остварива. Што се уношења нафтоносних поља као улога тиче, совјетска страна је заузела став да се уместо тога плаћа процентни „закуп“ у односу на остварену производњу. Југословенска страна није прихватала ово, а у документима југословенског порекла, који су касније коришћени у домаћој историографији и публицистици, наводи се да су као аргумент у преговорима помињани случајеви совјетско-иранског и совјетско-мађарског друштва, где је „призната овим земљама посебна вредност нафтоносних поља у виду улога у акциони капитал и то код Ирана у висини 50% основног капитала а Мађарској 15% од укупног приноса нафте“. На основу совјетских докумената види се да је југословенска страна тек 23. септембра 1946, позивајући се на „објављено саопштење о Совјетско-иранском нафтном друштву“, предложила да се као удео југословенске стране рачунају нафтоносна поља. Што се мађарског искуства тиче, њега је заправо совјетска страна наводила као свој аргумент. Наиме, у Мађарској су и америчко акционарско друштво „Маорт“ и Совјетско-мађарско друштво „Масовол“, одбијали 15% од добијене нафте у корист мађарске владе за коришћење нафтних поља. Совјетски стручњаци из Москве су нарочиту пажњу посветили пракси у Румунији која је „међу балканским земљама“ имала „највеће искуство у експлоатацији руда“. За нафту у Румунији је закуп износио 12–14% од укупне производње (12% за друштва са румунским капиталом), а осим тога плаћан је и порез од 3%. На основу тога, они су сматрали да надокнада за коришћење нафтних резерви у Југославији треба да износи 12% и да се поврх тога не плаћа процентуални порез. Када су преговори дошли до „мртве тачке“ и југословенској страни постало јасно да на совјетској страни неће бити попуштања, сагласили су се да се плаћање врши процентуално у односу на укупну производњу и договорено је да тај проценат износи 12%.¹⁴⁹⁶

Што се питања процене вредности југословенског улога тиче првобитна југословенска процена, која је износила 365 милиона динара (нафтна налазишта и фабрике за прераду нафте), током преговора је повећана 3,2 пута и износила је 1.190 милиона динара. У последњу наведену суму су биле укључене и геолошке карте са резултатима истраживања које су током Другог светског рата спровели Немци и које је југословенска страна вредновала са 200 милиона динара. На совјетској страни су сматрали да су југословенски преговарачи „неосновано“ и „много“ повећали цену својим предузећима. На пример, вредност рафинерије у Риједи је по првобитним југословенским проценама била 165 милиона динара, по материјалима које је југословенска страна предала пред почетак преговора та сума је била 115 милиона динара, да би у току преговора било тражено да се као вредност фабрике узме цифра од 450 милиона динара. Током преговора мењале су се процене обе стране, а крајем 1946. године југословенска страна је процењивала свој улог на 715,4 милиона динара, док је совјетски предлог после заједничког обилажења и узимања у обзир ратних разарања и стања у коме се тренутно предузећа налазе, био 400 милиона динара (од тога 192 милиона је била процењена вредност по-

¹⁴⁹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 12, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21.12.1946; Исто, Д. 1019, Л. 183–184, Директива Комисии для ведения переговоров об учреждении Югославско-Советского Общества по разведке, добыче и переработке нефти, март 1946; Исто, Д. 2545, Л. 21–22, Предложения по натуральным процентным отчислениям за использование югославских недр в связи с предстоящей организацией советско-югославских горно-добывающих акционерных обществ, 1947; Исто, Л. 28–29, С. Ятров, Микояну А. И., 4.4.1947; Исто, Д. 752, Л. 149–153, С. Ятров, Микояну А. И., 10.12.1946; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 50, стр. 121; Б. Петрановић, *нав. дело*, стр. 164–165; V. Dedijer, *нав. дело*, 108–110; L. G. Borhi, *нав. дело*, p. 35.

менује фабрике у Риједи). Југословенска страна се са тим сагласила и одређено је да акционарски капитал друштва износи 800 милиона динара, тј. око 16 милиона долара.¹⁴⁹⁷

Осим овога, за југословенску страну су били спорни и следећи совјетски захтеви: 1) „право искоришћавања унутрашње трговачке мреже“, тј. како то Дедијер наводи да „сва трговачка мрежа за продају бензина и других деривата нафте, буде у рукама овог мешовитог друштва“; 2) да ФНРЈ „не узима порез и дажбине на приходе друштва“; и 3) да „при извозу продукције друштва буду у првом реду подмирене потребе СССР, по најповољнијим условима“. Што се прве ствари тиче, југословенска страна је овај захтев одбила, а како се у совјетским документима са краја 1946. ово питање не разматра, биће да је то скинуто са дневног реда у раној фази преговора и да совјетски преговарачи нису посебно инсистирали на овом питању. За друго питање у југословенским изворима се наводи да је то одбијено, а у совјетским да је постигнута сагласност да „влада Југославије“ не узима порезе и дажбине „од прихода Друштва и за повећање акционарског капитала“. Како год ово питање било решено, чињеница је да су совјетски преговарачи за Друштво тражили сва права која имају „друштва са чисто југословенским капиталом“, истовремено избегавајући обавезе које би, по тим истим законима, имало. Последњи захтев је проширен и на остала друштва и југословенска страна га је одбила и заузела став да се то питање регулише на основу годишњих трговинских споразума. Почетком 1947. Б. Кидрич је саопштио амбасадору А. Ј. Лаврентјеву да ово питање задире у суверенитет Југославије и да је због закона о национализацији „неприхватљиво“ да совјетска страна слободно располаже са половином производње која остане после задовољења потреба Друштва. Совјетска страна се сагласила да одустане од овога и одговарајући члан Споразума је био измењен тако што је уместо „права првенства“ при куповини вишка производње који остане када се задовоље југословенске потребе, наведено да ће се извоз вишкова Друштва спроводити на основу „договора“ акционара обе државе и да ће се при томе „у складу са могућностима“ водити рачуна о потребама СССР-а.¹⁴⁹⁸

Према писању В. Дедијера, тежње совјетске стране да успостави „монопол на југословенском тржишту“ су се нарочито испољиле приликом преговора за оснивање „мешовитог совјетско-југословенског друштва за експлоатацију нафте“. У „директивама“ Савета народних комесара (Владе) СССР-а за вођење преговора из марта 1946. стајало је да југословенска влада треба да да Друштву право монопола за вршење геолошких испитивања на целој територији Југославије (и на државном и на приватном поседу) и узимања у „закуп“ одговарајућих површина. Током преговора појављивале су се различите формулације, а коначно је било договорено да Друштво има „право првенства за истраживање нафте и гаса на целој територији Југославије“.¹⁴⁹⁹

Као што је већ поменуто, у фебруару су преговори за оснивање „нафтног“ друштва били завршени и у МСТ СССР-а су сматрали, како је Микојан реферисао Стаљину, „сврсисходним“ потписивање споразума о његовом оснивању. Амбасадор В. Поповић је почетком фебруара реферисао Ј. Б. Титу да је постигнут договор да мешовито друштво за нафту „што

¹⁴⁹⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–5, В. Швејц, Крутикову А. Д, 29.10.1946; Исто, Д. 752, Л. 37, В. Сергеев, Микојану А. И, 26.10.1946; Исто, Д. 893, Л. 1–3, 5, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 2530, Л. 194–195, А. Микојан, Сталину И. В, 18.2.1947; Исто, Д. 1018, 75–76, И. Семичастнов, Микојану А. И, 3.8.1946.

¹⁴⁹⁸ АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2545, Л. 1, Заместитель министра иностранных дел СССР Деканозов, Заместителю министра внешней торговли СССР Семичастнову И. Ф, 2.1.1947; Исто, Л. 8, А. Короленко, Микојану А. И, 6.2.1947; Исто, Д. 752, Л. 151, С. Ятров, Микојану А. И, 10.12.1946.

¹⁴⁹⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 2–3, В. Сергеев, Микојану А. И, 25.2.1947; Исто, Д. 1019, Л. 183–184, Директива Комисии для ведения переговоров об учреждении Югославско-Советского Общества по разведке, добыче и переработке нефти, март 1946; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Нацрт споразума између Владе СССР-а и Владе ФНРЈ о оснивању Југословенско-совјетског акционарског друштва за добијање и прераду нафте и гаса, 1946; V. Dediđer, *nav. delo*, str. 115–116.

пре“ почне са радом, да је све „готово“ и „чека се само на Стаљинов потпис“, а да је Микојан „обећао да ће то за који дан бити свршено“.¹⁵⁰⁰

*

Друштво за експлоатацију боксита и производњу алуминијума. У преговорима за оснивање овог друштва, главно питање је било који рудници и фабрике ће бити унети у друштво, односно које фабрике ће се градити. Неспорно на обе стране је било да се у друштво унесу рудници боксита у области Мостара, Босанске Крупе и Истре, мала фабрика глинице код Љубљане и фабрика алуминијума у изградњи, Стрњишће. Осим тога, совјетска страна је тражила да се у друштво унесу рудник боксита у околини Дрњиша и топионица алуминијума Лозовац. На совјетској страни су сматрали да би њихово неуношење „значајно погоршало производну базу“ друштва. Захтевајући њихово уношење у друштво, совјетска страна је полазила од тога да рудник Дрњиш има најбољу механизацију, добар квалитет боксита и да је то једини рудник који има железничку „везу“. Топионица Лозовац је била једино предузеће за производњу алуминијума које је у том тренутку радило у Југославији и ако она не би ушла у састав друштва, совјетски преговарачи су сматрали да се не би могла организовати његова „производна делатност“ док се не изграде нова предузећа. Са друге стране, совјетска страна је пристала на изградњу поменуте фабрике глинице и алуминијума у Стрњишћу (капацитет 50.000 тона глинице и 12.000 тона алуминијума), али се није сагласила са изградњом топионице алуминијума у Мостару (капацитет 60.000 тона глинице и 30.000 тона алуминијума). Обе стране су остале при својим ставовима и договорено је да се у друштво унесу рудници и предузећа око којих је постојала сагласност.¹⁵⁰¹

Током преговора било је спорно и питање процене вредности југословенског улога. У односу на првобитну процену вредности југословенских рудника и фабрика која је износила 229 милиона динара (не рачунајући рудник боксита у Дрњишу и топионицу алуминијума Лозовац), југословенски преговарачи су током преговора повећали процену готово 3,6 пута и она је износила 818 милиона динара. Фабрика алуминијума у изградњи Стрњишће је првобитно процењена на 192 милиона, да би пред преговоре југословенска страна навела процену од 440 милиона, а у току преговора тражила да она износи 590 милиона динара. По совјетским проценама, вредност ове фабрике је била приближна првобитној југословенској процени и износила је 184,1 милиона динара. И укупна процена вредности југословенског улога (без рудника Дрњиш и топионице Лозовац) после увида у стање у коме се налазе рудници и фабрике, била је приближна првобитним југословенским проценама и износила 224 милиона динара. Као што је већ поменуто, у фебруару 1947. је био постигнут договор о оснивању друштва, али се касније одустало од тога. Било је договорено да акционарски капитал друштва износи 650 милиона динара (26 милиона долара). Ако се изузму новчани улози (по 25 милиона динара са обе стране), значи да је постигнут договор да се повећа горе наведена совјетска процена и то највероватније на рачун вредности фабрике у Стрњишћу.¹⁵⁰²

*

Друштво за експлоатацију и производњу олова и цинка. Главно спорно питање у преговорима за оснивање овог друштва било је да ли ће се у његовом саставу наћи Трепча.

¹⁵⁰⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2545, Л. 12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г, 11.2.1947; Исто, Д. 2530, Л. 194–195, А. Микојан, Сталину И. В, 18.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/І–16, Делеша Владимира Поповића, Јосипу Брозу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947.

¹⁵⁰¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 2–4, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 2544, Л. 3, В. Сергеев, Микојану А. И, 25.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштва, 27.3.1947; Б. Петрановић, *нав. дело*, стр. 465; V. Dediđer, *нав. дело*, стр. 112–113.

¹⁵⁰² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–5, В. Швец, Крутикову А. Д, 29.10.1946; Исто, Д. 893, Л. 6, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 2545, Л. 12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г, 11.2.1947; Исто, Д. 2530, Л. 191, 194, А. Микојан, Сталину И. В, 18.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/І–16, Делеша Владимира Поповића, Јосипу Брозу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947.

Југословенска страна је понудила да у састав друштва уђу предузеће и налазиште олова и цинка Межице, рудник Злетово, рудници Копаоник, које је требало обновити, рудник олова, цинка и злата Леце, да се отворе истражена рудишта олова и цинка Ајвалија, Јаћево и Ново Брдо. Југословенски преговарачи су тражили и да се подигне фабрика за електролизу цинка, годишњег капацитета од 12.000 тона цинка (вредност око 245 милиона динара), а да наведени рудници остваре производњу од 30.000 тона олова годишње. Совјетска страна је – осим наведених рудника – тражила да се у друштво унесу рудник и топионица Трепча како би се повећала „сировинска база“ друштва и могућност прераде руде. За совјетске преговараче је Трепча била „организована“ са рудницима Копаоник, Ајвалија и Јаћево, који су се налазили у „непосредној близини“ и заједно са њом чинили „јединствен комбинат“. Одвајање ових рудника од Трепче учинило би их „нерентабилним“ и они не би имали довољно средстава за даљи развој. На совјетској страни су повезивали питање изградње фабрике за прераду цинка и уношење Межица у Друштво, са предајом Трепче Друштву, што су југословенски преговарачи одбили.¹⁵⁰³

И у преговорима за оснивање овог друштва била је уочљива тенденција повећања првобитних југословенских процена. У односу на првобитне процене, југословенски преговарачи су повећали вредност цена рудника 2,9 пута и од првобитних 110 милиона динара, дошли до суме од 321 милиона динара (не рачунајући Трепчу и Межице). Почетком новембра 1946. југословенски преговарачи су наводили суму од 121,7, а совјетски од 85 милиона динара (без Трепче и Межица). Уношење Трепче у друштво би знатно повећало његову вредност – по једној југословенској процени Трепча је вредела 310, а по једној совјетској процени 400 милиона динара. У југословенским проценама вредност Межице се кретала од 85,3 до 141 милиона, а совјетска страна је процењивала да она износи 60 милиона динара. У случају уласка Трепче и Межица у Друштво, рачунајући и унос новчаних средстава и инвестиције, акционарски капитал друштва је требао да буде 1.030 милиона динара (18% од укупног акционарског капитала свих друштава). Пошто по питању Трепче, која је обухватала 75–80% југословенске производње олова и цинка, није постигнут договор, преговори су завршени неуспешно. Совјетска страна је сматрала да рудници које су предложили југословенски преговарачи имају мале резерве и мале производне могућности, да у ствари представљају само „испоручиоце руде [олова] и концентрата цинка за комбинат 'Трепча'“. Без Трепче ти рудници нису били „рентабилни“ и за њихову обнову и изградњу совјетска страна би морала да уложи велика средства. Мишљење МСТ СССР-а било је да се „по тим условима“ оснивање Друштва „не сматра могућим“ и да треба одустати од његовог формирања.¹⁵⁰⁴

*

Друштво за истраживање и експлоатацију угља. У преговорима за оснивање овог друштва два главна питања су била: рудници који ће бити унети у друштво и разлика у југословенској и совјетској процени њихове вредности. Пре него што су почели преговори југословенске „оријентационе“ процене свог улога, на основу планиране производње, износиле су 920 милиона динара (18,4 милиона долара). На совјетској страни су, имајући у виду недостатак средстава, били мишљења да ово друштво треба да ограничи своју делатност само на задовољење потреба црне и обојене металургије и да улог треба свести на 6 милиона долара за сваку страну. Коригујући своје планове, у октобру 1946. југословенска страна је – имајући у виду руднике који би ушли у Друштво – као свој предлог изнела повећање производње угља од 1,3 до 5 милиона тона годишње у року од пет година.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰³ АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 1–4, 9–10, 13, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; V. Dedijer, *nav. delo*, str. 112.

¹⁵⁰⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 4–6, 13–14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 1020, Л. 3, 6, В. Швејц, Крутикову А. Д, 29.10.1946; Исто, Д. 2530, Л. 193, А. Микоян, Сталину И. В, 18.2.1947; Исто, Д. 2544, Л. 3–4, В. Сергеев, Микояну А. И, 25.2.1947.

¹⁵⁰⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 46–47, И. Семичастнов, Микояну А. И, 3.8.1946; Исто, Д. 893, Л. 1, 13, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н,

Совјетска страна је одбијала да се као улог унесу рудници у Сиверићком басену, Бреза у Средњобосанском басену и рудници у Косовском басену, јер су сматрали да ове руднике „треба ликвидирати отварањем нових рудника“. Југословенски преговарачи су инсистирали да у друштво уђу Бреза и Косовски басен. То је било предмет полемика, а совјетска страна и када је пристајала нудила је процене вредности ових рудника које су се доста разликовале од југословенских. Са друге стране, југословенски преговарачи су чврсто одбијали совјетско тражење да у друштво уђу три најрентабилнија југословенска рудника угља: Тито Бановићи, Загорје и Велење. Осим рудника у Косовском басену који би ушли у састав Друштва, сви остали рудници су се налазили на територији Босне и Херцеговине. По вредности акционарског капитала ово је требало да буде друго међу југословенско-совјетским друштвима (1.200 милиона динара; 21% укупног акционарског капитала).¹⁵⁰⁶

Што се питања процене вредности рудника тиче, почетком новембра 1946. југословенски предлог је био 856,7 милиона динара (без узимања у обзир „амортизације“). Совјетски преговарачи су крајем 1946, узимајући у обзир „амортизацију“, као процену наводили износ од 560 милиона динара. Међутим, почетком 1947. значајно су кориговали своје процене, умањивши их за 159 милиона динара. Са проценом од 401 милиона југословенска страна се није сагласила. У документима југословенског порекла наводи се да је последња совјетска процена износила 452 милиона динара и да је објашњење совјетских преговарача правдано „са старим валоризационим проценама“ које су постојале у „књигама рудника“. Најспорније питање је било уношење рудника Бреза у Друштво. Совјетски преговарачи су сматрали да се рудник може унети у друштво „само под условом“ да се његова вредност процени на основу предвиђеног радног рока од пет година „због одсуства резерви угља“.¹⁵⁰⁷

Због наведених тешкоћа током преговора и велике разлике у процени вредности рудника, у Министарству спољне трговине СССР-а су сматрали да се „за сада“ треба „суздржати од оснивања тог Друштва“. Образлажући ову одлуку Стаљину, Микојан је навео и да је угљ у Југославији, тј. у рудницима предвиђеним за Друштво, лошег квалитета (мрки угљ и лигнит), да су рудници које предлаже југословенска страна „стари, са дотрајалом опремом“ и да би према југословенским плановима у року од пет година совјетска страна требало да уложи 15 милиона долара.¹⁵⁰⁸

*

Друштво црне металургије. У преговорима за оснивање овог Друштва дошло је до „судара“ великих југословенских очекивања и ограничених совјетских могућности. Ово Друштво је требало да има највећи акционарски капитал – 1.220 милиона динара (21,5% акционарског капитала свих друштава). Југословенски планови су по мишљењу совјетских стручњака били „нереални“ и „темпо увећања производње очито преувеличан“. Тако је на два предузећа предложена за уношење у Друштво, требало довести добијање ливеног гвожђа до 400.000 тона и челика до 600.000 тона, што је представљало повећање постојеће производње од 10 до 15 пута. Осим тога, требало је изградити нову железару капацитета 400.000 тона ливеног гвожђа и 500.000 тона челика, која је у свом саставу требала да има и коксару и фабрику ватросталних материјала. Ова фабрика је представљала највреднији привредни објекат који је требало да буде покренут кроз делатност мешовитих друштава. Оријентациона процена вредности била је 4 милијарде динара, од чега је 263 милиона требало да дође из акционар-

---

21.12.1946; Исто, Д. 2544, Л. 6, В. Сергеев, Микојану А. И, 25.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947; Б. Петрановић, *нав. дело*, стр. 465–466; V. Dedijer, *нав. дело*, стр. 111–112.

¹⁵⁰⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 6–7, 14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела тргових договора МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947.

¹⁵⁰⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 3, 6–7, 12, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела тргових договора МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21.12.1946; Исто, Д. 2544, Л. 7–9, В. Сергеев, Микојану А. И, 25.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947.

¹⁵⁰⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 191, 193, А. Микојан, Сталину И. В, 18.2.1947.

ског капитала друштва, а остатак путем кредита. Осим тога, требало је издвојити још 850 милиона динара за обнову осталих металуршких предузећа. Совјетски преговарачи су процењивали да ће за сва мешовита друштва укупна вредност улагања за изградњу и обнову фабрика и рудника износити 9.060 милиона динара. Дакле, на друштво за црну металургију је отпадало 53% укупних улагања. Од почетка преговора до октобра 1946. југословенски преговарачи су повећали процену својих рудника и предузећа 2,3 пута (од 799,4 до 1.815 милиона динара). Вероватно се ова велика разлика може објаснити предвиђеним улагањима у предузећа (на пример, вредност железаре Зеница је повећана од 400 до 1.150 милиона динара). Већ у новембру су постигнуте приближне процене: југословенска 658,4, совјетска 580 милиона динара, рачунајући и „амортизацију“ предузећа.¹⁵⁰⁹

У Друштво је требало да уђу железара Зеница, рудник и железара Вареш, рудници мангана Чевљановић–Семизовац и Цер–Небојша, предузеће за производњу феролегура и електрода у Шибенику. Југословенска страна је очекивала да преко Друштва обнови и повећа производне капацитете наведених рудника и фабрика. За рудник гвожђа у Љубији В. Дедијер је писао да је совјетској страни „текла вода на уста“. Међутим, из докумената се види да је овај рудник „првобитно“ био предложен управо са југословенске стране. После повлачења овог предлога, совјетска страна је настојала да Љубија уђе у Друштво, објашњавајући то лошијим хемијским саставом руде у Варешу. Та руда је у свом саставу имала велику количину баријум-сулфата (3–8%) и да би се добило ливено гвожђе одговарајућег квалитета, било је потребно додати руду из Љубије у количини од 30–40%. Совјетска настојања да се Љубија унесе у Друштво нису била онако упорна, као у случају Трепче и свакако нису имала онакав карактер какав им приписује В. Дедијер. Иако Дедијер пише у суперлативима о овом руднику, његова вредност је процењивана на свега 25 до 28 милиона динара. Дедијер пише и да је совјетској страни „око [...] пало на железару Јесенице“ и да су „упорно“ тражили да она уђе у Друштво, што су „Југословени глатко одбили“. Извори совјетског порекла не потврђују ову тврдњу, тако да иако је у било ком тренутку Јесеница била предмет разговора, сигурно је да совјетски преговарачи нису инсистирали на томе.¹⁵¹⁰

У току преговора југословенска страна је више пута давала до знања совјетској да је „нарочито заинтересована“ за оснивање овог Друштва. Међутим, за совјетску страну су југословенски предлози били „потпуно неприхватљиви“. За југословенске преговараче је „обавезан услов“ оснивања Друштва била изградња железаре која је била приближних капацитета као Закавказска железара која је тада грађена у СССР-у. Ова железара је и по совјетским мерилима имала значајне капацитете. То је значило да совјетска страна мора да рачуна са „великим капиталним улагањима“ и са „знатним“ испорукама фабричких постројења. Због тога су у МСТ СССР-а сматрали да оснивање овог предузећа треба „одложити“. Почетком фебруара 1947. амбасадор В. Поповић је јављао да су му и В. Молотов и А. Микојан рекли „да се за сада не можемо надати озбиљнијој помоћи с њихове стране“. У образложењу тога навео је да и сам СССР оскудева у опреми потребној за металуршке фабрике и да у иностранству нису успели да набави ни „минимум машина“ за домаће потребе, а такође „не располажу у довољној мери страном валутом“ потребном за предвиђена улагања.¹⁵¹¹

*

Југословенско-совјетска банка. После југословенско-совјетског сукоба, највише негативних коментара на југословенској страни било је на рачун овог друштва. В. Дедијер је

¹⁵⁰⁹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 3, 9–10, 14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21.12.1946; Исто, Д. 1020, Л. 3–4, 6, В. Швец, Крутикову А. Д., 29.10.1946; Исто, Д. 2544, Л. 4–5, В. Сергеев, Микојану А. И., 25.2.1947.

¹⁵¹⁰ АЈ, 507/IX, 119/V-67, Промеморија о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27.3.1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 4–6, В. Сергеев, Микојану А. И., 25.2.1947; Исто, Д. 893, Л. 5, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21.12.1946; V. Dedijer, *nav. delo*, str. 113–114.

¹⁵¹¹РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 192–193, А. Микојан, Сталину И. В., 18.2.1947; АЈ, 507/IX, 119/I–16, Депеша Владимира Поповића, Јосипу Брозуну Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3.2.1947.

писао да се „врхунац [...] поробљивачких намера владе СССР-а према Југославији“ огледао у предлогу за стварање овог друштва, да су „овом мешовитом банком, која у ствари не би била мешовита, него чиста совјетска експозитура“ совјетски представници покушали „да продру у срце југословенске привреде“, да „потпуно загосподаре привредом Југославије и да је по својој вољи подреде својим потребама“. Разматрање питања мешовите банке и уопште друштва, В. Дедијер је закључио следећим речима: „Не само совјетски предлози за мешовита производна друштва него нарочито предлог мешовите банке открили су нашим преговарачима да су нам Руси, у ствари, поднели један потпуно заокружени план, по коме би наша држава изгубила сваку економску независност у смислу слободног развијања својих сопствених потенцијалних капацитета.“¹⁵¹²

Као и у случају осталих друштава, југословенска страна је била иницијатор оснивања. У мају 1946, током разговора југословенских и совјетских експерата, В. Срзентић је напоменуо да југословенска страна сматра „пожељним“ оснивање мешовите банке. Као сврху банке Срзентић је поменуо финансирање мешовитих друштава и навео да југословенска страна већ има у виду две домаће банке на чијим „основама“ би била формирана заједничка банка. Из совјетских докумената се види да је из разлога „тактичког карактера“ совјетска страна препустила да се преговори о оснивању банке воде „на основу пројекта који ће доставити југословенска страна“. Није, из доступних докумената, јасно како се од овог става дошло до тога да совјетски пројекат буде предмет дискусија. Када су у Државној банци СССР-а из Министарства спољне трговине СССР-а у септембру 1946. добили нацрт пројекта на разматрање, сматрали су да га, ако је претходна одлука остала „на снази“, треба посматрати као „помоћни материјал“ намењен совјетским преговарачима.¹⁵¹³

Какви год били разлози, као предмет разговора појавио се совјетски нацрт споразума, на који је југословенска страна имала примедбе. Од примедби које су карактеристичне и за остала друштва било је давање банци „свих права и повластица подједнако са државним банкама“, на шта југословенска страна није пристајала „јер по нашем постојећем законодавству ова Банка јесте приватна банка и није могуће њено изједначење са нашим државним кредитним предузећима“. Што се тиче одредби о ослобађању Банке „од пореза и других дажбина“, југословенска страна је сматрала да се те „повластице не могу дати, јер Банка претставља обично предузеће у нашој земљи, за које, законски, не могу бити чињени никакви изузеци“. Осим осталих, не тако значајних примедби, главна примедба и специфичност у преговорима за оснивање овог друштва, односила се на делокруг његове делатности. Југословенска страна је сматрала да „права и једина функција Банке“ треба да буде „кредитна, обрачунска и благајничка служба Југословенско-совјетских друштава“. О томе је од почетка постојала сагласност, али онда је совјетска страна – осим тога – придодала још две ствари: „вршење обрачунских операција по робном промету између Совјетског Савеза и Југославије и спровођење других банкарских операција“. Совјетски преговарачи су на састанку 1. октобра 1946. појаснили да „нису мислили на монополисање за Банку целокупног платног промета по робном основу између СССР и ФНРЈ, већ само на концентрацију оног платног промета који проистиче из извозно-увозне трговине мешовитих друштава“. И таква формулација није била прихватљива за југословенску страну јер је цео платни промет са иностранством био „монополисан за Народну банку“. У даљим преговорима „совјетски преговарачи су дали разумети да је смисао њиховог захтева у томе да салдо потраживања Госбанке код Народне банке по робном промету буде пренет на Мешовиту банку, тако да она буде слободна у употреби овог салда за уплату свог удела капитала и уопште за трансакције капитала у нашој земљи“. Југословенски преговарачи су сматрали да се може, ако се постигне договор, и директно са рачуна Народне банке обавити пренос новца на мешовита

¹⁵¹² V. Dedijer, *nav. delo*, str. 116–118.

¹⁵¹³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 45–49, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т. Сергеевым В. А. и группой членов Югославской Делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, вторая встреча, 13 мая 1946; Исто, Д. 1508, Л. 185–187, И. о Начальника Управления Иностранных Операций Правления Госбанка СССР В. Трубенков, Заместителю Министра Внешней Торговли СССР Степанову М. С, 10.9.1946.

друштва и да је боље не правити никакав преседан у платном промету са иностранством, „која би могла имати даље последице и у нашим односима са другим земљама“.¹⁵¹⁴

В. Дедијер је горе наведене закључке извлачио управо полазећи од одредби из нацрта споразума које су се односиле на делатност банке ван мешовитих друштава, али види се да сами совјетски преговарачи нису чврсто инсистирали на њима. Могуће да је њихово појављивање у нацрту споразума било „тактичког карактера“, да би се евентуално одустајање условило уступком по неком другом питању. Да на совјетској страни нису имали претерано озбиљне намере о „заокруженом плану“ за продирање у југословенску привреду, говори и то што је совјетска страна преговорима за оснивање Банке посвећивала најмање пажње. У фебруару 1947. су сматрали да ће питање оснивања мешовите банке постати „сврсисходно“ тек када са радом почну остала мешовита друштва и да треба одложити даље вођење преговора по овом питању за две, три године.¹⁵¹⁵

*

Питање оснивање мешовитих друштава Југославије и СССР-а иницирала је југословенска страна још од краја 1944. године. Југословенски комунисти су полазећи од својих идеализованих представа о СССР-у и великих унутрашњих потреба Југославије, имали велика очекивања и наде у економску помоћ „прве земље социјализма“. Сматрали су да ће путем мешовитих друштава од стране СССР-а добити пре свега машине и средства за обнову оштећених и изградњу нових рудника и фабрика. Нису у довољној мери узимали у обзир огромна ратна разарања, унутрашње прилике и могућности СССР-а. За разлику од већине осталих држава „народне демократије“ са којима је СССР основао мешовита друштва, у Југославији као свој улог нису могли да користе конфисковану немачку или италијанску имовину, већ су углавном морали да врше директна улагања (фабричка постројења и девизна средства). Располажући ограниченим ресурсима, совјетска страна је током преговора о оснивању друштва морала пре свега да води рачуна о сопственим могућностима и економској оправданости оснивања појединих мешовитих предузећа. За разлику од њих, на југословенској страни су инсистирали да се ово питање посматра као „политичко“. Судар југословенских великих очекивања и ограничених совјетских могућности условио је да се преговори о оснивању друштва одвијају јако споро, па и да се на крају одустане од овог облика сарадње. Југословенска страна је у току преговора по неколико пута повећавала своје првобитне процене вредности улога. У највећем броју случајева совјетске процене су биле приближне првобитним југословенским проценама. Совјетско настојање да „разрађени“ рудници или предузећа уђу у друштва било је условљено економским разлозима, како би се омогућило нормално пословање друштва. Касније тврдње о намерама за експлоатацију углавном су претеране и настале су после сукоба из 1948. године. Утолико пре што је сама совјетска страна дала предлог да се одустане од оснивања мешовитих друштава и да обнову и развој југословенске привреде помогне путем кредита са ниском каматном стопом (3%). На ово одустајање утицале су ограничене совјетске могућности, нереални југословенски планови и незадовољство Београда одвијањем преговора, које није остало непознато совјетској страни.

*

Иницијатива за оснивање два транспортна друштва, за цивилно ваздухопловство и паробродарску пловидбу Дунавом, са југословенске стране је покренута 1945. године.¹⁵¹⁶ У

---

¹⁵¹⁴ АЈ, 507/IX, 119/V-67, Примедбе на нацрт Споразума о југословенско-совјетској банци; Исто, Нацрт Споразума између влада Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије о оснивању Југословенско-совјетске акционарске банке; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 8, В. Сергеев, Микояну А. И., 25.2.1947; Исто, Д. 893, Л. 13–14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Оддела трговних договора МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21.12.1946.

¹⁵¹⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 191–192, А. Микоян, Сталину И. В., 18.2.1947; Исто, Д. 2545, Л. 11–12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г., 11.2.1947.

¹⁵¹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 195, Проект постановления Совета Народных Комиссаров СССР об Экономическом Сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославии, декабрь 1945.

МСТ СССР-а су у априлу 1946. сматрали да би било „сврсисходно“ потписати споразуме о оснивању ова два друштва за време предстојеће посете делегације југословенске владе, јер је већ постојало „решење“ Владе СССР о њиховом оснивању.¹⁵¹⁷ Међутим, током првих преговора о њиховом оснивању који су, као што је већ поменуто, вођени у току маја 1946, испоставило се да постоје велике разлике у ставовима две стране и због тога је В. Велебит предложио да се они одложе и сачека закључивање Споразума о економској сарадњи. После закључивања овог споразума, даљи преговори о оснивању друштава настављени су у августу 1946.

Иако преговори вођени у мају нису завршени потписивањем споразума, две стране су се упознале са међусобним очекивањима, захтевима и могућностима. На заседању Колегијума МСТ СССР-а, одржаном 10. јула 1946, разговарано је о улозима обе стране у друштва и одређено је да И. Ф. Семичаснов и П. Ф. Березин припреме пројекте споразума о оснивању.¹⁵¹⁸ Када је средином августа А. И. Микојан од стране амбасадора В. Поповића упитан када се може очекивати да мешовита друштва почну са радом, одговорио је да су преговори тек почели и да је њему тешко да одговори на то питање, да ће то „зависити од конкретних услова и основе на којој ће се оснивати друштва“. Једино је у погледу два транспортна друштва био нешто одређенији, наводећи да би она могла отпочети са радом месец и по до два после потписивања споразума, „с тим да би крајем године развила своју делатност у пуном обиму“.¹⁵¹⁹ Преговори о оснивању транспортних друштава су се, заиста, најбрже одвијали – већ током септембра су договорени приближни нацрти уговора, а у октобру је Березин из Београда дошао у Москву са усаглашеним пројектима споразума о оснивању.¹⁵²⁰ Савет министара СССР-а је 16. децембра 1946. донео „одлуку“ да се МСТ СССР дозвољава да у име совјетске Владе закључи са Владом ФНРЈ споразуме о оснивању ЈУСТЕ и ЈУСПАДА.¹⁵²¹ Потписивање оба споразума извршено је 4. фебруара 1947.

*

Споразуму о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство су 4. фебруара 1947. потписали начелник Главне управе ваздушног саобраћаја (ГУВС),¹⁵²² генерал-мајор авијације Ђорђе Јовановић и шеф совјетске делегације генерал Павел Фјодорович Березин.¹⁵²³ Споразум има осамнаест чланова којима је регулисан низ различитих питања у вези са оснивањем, делокругом рада и пословањем Друштва, његовим руковођењем, те улозима и обавезама две стране. Осим тог, главног дела Споразума, целину чине још четири важна прилога: 1) Статут Југословенско-совјетског акционарског друштва за цивилно ваздухопловство; 2) Списак имовине коју ФНРЈ уноси као улог; 3) Списак имовине коју СССР уноси као улог; 4) Списак имовине коју Југославија предаје у закуп Друштву на 30 година.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 248, В. Швеџ, Семичаснову И. Ф., 23.4.1946.

¹⁵¹⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 88, Выписка из Протокола Но 9 заседания Коллегии Министерства Внешней Торговли от 10 июля 1946 г.

¹⁵¹⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 149–150, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Послом Югославии в СССР г. Поповичем от 13 августа 1946 года.

¹⁵²⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3, В. Швеџ, Крутикову А. Д., 29.10.1946; G. Stefanović, *nav. delo*, str. 53.

¹⁵²¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 20–21, А. Микојан, Семичаснову И. Ф., 19.12.1946.

¹⁵²² Главна управа ваздушног саобраћаја основана је крајем 1945. године при Команди ваздухопловства Југословенске армије. Сврха ГУВС-а је била организација ваздушног саобраћаја на простору ФНРЈ. Почетком 1947. ГУВС је премештена под надлежност Министарства саобраћаја. Приликом реорганизација у оквиру Министарства саобраћаја, ГУВС је преименован у Главну управу цивилног ваздушног саобраћаја (ГУЦВС). (В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942-1992*, Београд 2012, str. 47; G. Stefanović, *nav. delo*, str. 56; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 149, нар. 18; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 126, 199–200, 202; Исти, *Ваздушни саобраћај у Југославији (1945–1992)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023, стр. 46, 48, 53, 120.)

¹⁵²³ G. Stefanović, *nav. delo*, str. 58; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 148. О преговорима за оснивање ЈУСТЕ, опширније: G. Stefanović, *nav. delo*, str. 49–56.

¹⁵²⁴ АЈ, 50–64–139, 370–373, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; АЈ, 50–64–139, 374–380, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство; АЈ, 50–64–139, 381–382, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за

Првим чланом Споразума је предвиђено оснивање Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство са седиштем у Београду. За „осниваче и једине учеснике Друштва“ („са једнаким уделитема“) одређени су Главна управа ваздушног саобраћаја Југославије и Главна управа грађанског ваздушног флота при Савету Министара СССР. Напоменуто је да ће рад ЈУСТЕ бити организован на основу поменутог Статута, који је чинио први прилог Споразума. У наредном, другом члану Споразума наведен је задатак, односно „циљ“ ЈУСТЕ: „организација и експлоатација унутрашњих и међународних линија ваздушног саобраћаја, које Влада Федеративне Народне Републике Југославије повјерава Друштву“.¹⁵²⁵

Наредни чланови Споразума посвећени су „акционарском капиталу Друштва“, улозима обе стране и процени њихове вредности. Трећим чланом је одређено да акционарски капитал ЈУСТЕ износи 200.000.000 динара – једна половина тог износа је требала да припада ФНРЈ, а друга СССР.¹⁵²⁶ Југословенска страна је требала да „покрије“ свој улог на следећи

цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско–совјетско друштво за цивилно ваздухопловство; АЈ, 50–64–139, 383, Прилог бр. 3 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Совјетски Савез као улог у Југословенско–совјетско друштво за цивилно ваздухопловство; АЈ, 50–64–139, 384, Прилог бр. 4 члану 4 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју Југославија предаје Друштву у закуп на 30 година; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, I, str. 113–117; *Југословенско–совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 161–165; G. Stefanović, *nav. delo*, str. 59, 204–214.

¹⁵²⁵ АЈ, 50–64–139, 370, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско–совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 162. „Циљ“ и „делокруг рада“ ЈУСТЕ су детаљније образложени у другом члану Статута. У вези са првим, у Статуту је истакнуто: „Циљ Друштва биће остварење свих врста цивилног ваздушног саобраћаја на територији Федеративне Народне Републике Југославије, суделовање у организацији и експлоатацији међународних ваздушних линија, употреба авијације у борби са штеточинама сеоског и шумског газдинства, шумским пожарима, поплавама, а исто тако [у] санитарске и друге сврхе.“ (АЈ, 50–64–139, 374, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.) Поменута могућност употребе авиона ЈУСТЕ у „борби са штеточинама“, приликом гашења пожара и у друге, наведене сврхе, била је предвиђена и чланом 7 Споразума. (АЈ, 50–64–139, 371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско–совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 163.) Како би остварила наведене „циљеве“, ЈУСТА је – према Статуту – имала право да на територији ФНРЈ и у иностранству: 1) „управља, експлоатише, купује, гради, закупује, даје у закуп, отуђује ваздохплове и другу ваздухопловну имовину, предузећа, постројења, зграде, земљишта и сваку другу имовину“; 2) „организује ваздушни саобраћај и врши пренос путника, пртљага, робе и поште“; 3) „преноси терет сваке врсте и издаје од стране Друштва потврђене транспортне документе, врши пословање око чувања товара и робе и издаје складишнице, зложнице и варанте“; 4) „прима налоге за оцарињење робе као и за исплату пореза и таксе које терете робу, прима налоге за издејствовање дозвола за извоз и увоз робе код државних власти, одржава слободна царинска складишта“; 5) „користи аеродроме у Београду/Земуну, Љубљани, Титовграду/Подгорици/, Скопљу, Мостару и Нишу и да употребљава аеродромске уређаје, да купује и поседује аеродромске уређаје“; 6) „експлоатише превоз аутомобилима, теглећим сретствима, поседује сва одговарајућа транспортна сретства неопходна за рад Друштва“; 7) „закључује разне споразуме како са приватним лицима, тако и са разним државним, друштвеним и приватним установама и предузећима“; 8) „прима на себе заступништва ваздушно–транспортних друштава и предузећа“; 9) „отвара и одржава канцеларије, одељења, агенције и магацине који су у вези са пословањем Друштва, оснива претставништва и комисионарства“; 10) „суделује у другим ваздухопловним предузећима, како домаћим тако и иностраним“; 11) „остварује све друге послове који се односе на циљеве Друштва у најширем смислу“. (АЈ, 50–64–139, 374–375, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.)

¹⁵²⁶ АЈ, 50–64–139, 370, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско–совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско–совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 162. Питања у вези са акционарским капиталом и акцијама ЈУСТЕ детаљније су регулисана чланом 4 Статута. Укупна вредност акционарског капитала ЈУСТЕ од 200.000.000 динара делила се на 2.000 акција, од којих је свака имала „номиналну вредност“ од по 100.000 динара. Поменуте акције су биле подељене на такав начин да је 50% (1.000 акција у укупној вредности од 100.000.000 динара) припадало Главној управи ваздушног саобраћаја ФНРЈ, а других 50% Главној управи грађанског ваздушног флота при Савету министара СССР. Договорено је да наведени однос акција (50%:50%) мора остати непромењен за све време рада ЈУСТЕ. Све акције су требале да „гласе на име“ и нису могле да се преносе без сагласности обе владе. Уношење акционарског ка-

начин: 1) изградњом аеродрома „у околини Београда“ (у року од три године од потписивања Споразума); 2) предајом аеродрома и средстава за радио-везу; 3) предајом пет милиона динара у готовини; 4) у случају да се испостави да је вредност предате имовине (ставке 1 и 2) мања од совјетског улога, Главна управа ваздушног саобраћаја морала је да преда новчана средства у одговарајућем износу, како би југословенски улог био изједначен, односно у паритету са улогом СССР-а.¹⁵²⁷ Детаљнији преглед „имовине“ коју је ФНРЈ требала да унесе као улог у ЈУСТУ наведен је у „Прилогу бр. 2“ Споразума. Када је реч о „цивилном аеродрому у околини Београда“, који је требао да буде предат ЈУСТИ „у времену од 3 године од дана потписивања Споразума“, процењено је да његова вредност треба да износи 71.500.000 динара. Осим њега, ФНРЈ је као улог у ЈУСТУ требала да унесе и аеродроме „Лучко“ (Загреб) и „Бутмир“ (Сарајево). Процена укупне вредности за аеродром „Лучко“ износила је 5.000.000 динара („летилиште од 116 хектара“: 4.640.000 динара; „хангар, бараке и други уређаји“: 360.000 динара). Процењени износ југословенског улога на рачун аеродрома „Бутмир“ („летилиште од 86 хектара“) износио је 3.440.000 динара.¹⁵²⁸ У другом прилогу Споразума је наведен и детаљан списак радио-опрема коју је ФНРЈ требала да преда ЈУСТИ.

-Табела бр. 51: Списак радио-уређаја које је ФНРЈ требала да преда ЈУСТИ (количине су наведене у комадима, а цене у хиљадама динара).¹⁵²⁹

Назив радио-уређаја	Количина	Цена за један примерак у хиљадама динара	Укупан износ у хиљадама динара
„Краткоталасни предајник Лоренц 1,5 KW“	2	550,0	1.100,0
„Дуготаласни предајник Лоренц 1,5 KW“	2	550,0	1.100,0
„Краткоталасни предајник Лоренц 800 W“	4	800,0	3.200,0
„Краткоталасни предајник Лоренц 300 W“	4	500,0	2.000,0
„Дуготаласни предајник Лоренц 500 W“	6	500,0	3.000,0
„Гониометар ЕП-2“	8	63,0	504,0
„Дуготаласни предајник Лоренц 100 W“	6	85,0	510,0
„Дуготаласни предајник Лоренц 300 W“	1	200,0	200,0
„Пријемник“	10	20,0	200,0

питала у ЈУСТУ требало је да се изврши путем предаје авиона, машина, опреме, предузећа, аеродрома, зграда и друге, различите „имовине“, као и готовог новца. Процену вредности „имовине“ која је унета приликом оснивања ЈУСТЕ требали су да изврше оснивачи, а вредност улога који су касније требали да буду унети требао је да одреди Управни одбор, „по одобрењу Главне скупштине“. Договорено је и да ЈУСТА може да ствара „резервне и специјалне капитале“ у обиму и размерама које би одредила Главна скупштина. Акције ЈУСТЕ су требале да се издају на „српско-хрватском“ и руском, и да садрже следеће податке: број и датум издавања, назив и жиг Друштва, као и „купоне за примање дивиденде“. Акције су морале да буду потписане од стране председника Управног одбора, његовог заменика и главног књиговође ЈУСТЕ. У Статуту је напоменуто и да је Управни одбор ЈУСТЕ имао право да издаје акције у различитим апоенима. (АЈ, 50–64–139, 375, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.)

¹⁵²⁷ АЈ, 50–64–139, 370–371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 162.

¹⁵²⁸ АЈ, 50–64–139, 381–382, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.

¹⁵²⁹ Табела је састављена на основу података из другог прилога Споразума, под називом „Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство“. (АЈ, 50–64–139, 381, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.)

„Аутоматска телефонска централа“	1	38,0	38,0
„Телефонски апарати“	25	1,7	42,5
„Ултратокоталасни радиогониометри са предајницима“	2	500,0	1.000,0
„Уређај за слетање без спољне видљивости тип Лоренц 750 W“	1	600,0	600,0
„Уређај за слетање без спољне видљивости тип Лоренц 120 W“	1	500,0	500,0
„Резервни делови, материјал и други уређаји“	–	–	1.065,5
УКУПНО			15.060,0

Горенаведени износи, односно претходна процена вредности „имовине“ коју је ФНРЈ требала да унесе у ЈУСТУ – и аеродрома, и радио-уређаја – наведени су у складу са „изјавом Југославије о томе да је вредност израчуната према ценама из 1938[.] године“. „Закључне оцене вредности“ су требале да се изврше у складу са договором који је прецизиран у петом члану Споразума.¹⁵³⁰ Наспрам поменутог, као улог Совјетског Савеза – према члану 3 Споразума – предвиђени су: 1) „летећи и моторни парк“, као и различита техничка средства (механизација, средства за радио-везу...) неопходна за рад ЈУСТЕ; 2) пет милиона динара у готовини; 3) у случају да се испостави да вредност предате имовине буде мања од улога југословенске стране, Главна управа грађанског ваздушног флота је требала да преда одговарајућа новчана средства, како би се уложи обе стране изједначили.¹⁵³¹ У трећем прилогу Споразума наведен је детаљнији списак „имовине“ коју је Совјетски Савез требао – као улог – да унесе у ЈУСТУ. Прилог се састоји из два дела. У првом је наведена „имовина“ која је требала да буде унета у Друштво у току 1947. године. Ту су спадали путнички и теретни авиони (укупно седамнаест летилица), мотори и резервни делови за авионе, различита превозна средства (трактори, цистерне, амбулантна кола, ватрогасна кола, аутомобили и аутобуси), низ уређаја, резервни делови и материјали чија укупна вредност је требала да износи 80 милиона динара. Наведени износ и процена вредности поменуте „имовине“ урађена је „на основу изјаве совјетске стране да су авионски и моторни парк, сретства механизације и други уређаји нови, израде 1946–1947[.] године“. Коначна процена вредности је требала да се изврши накнадно.¹⁵³² Детаљнији преглед авиона и опреме, које је СССР у току 1947. требао да преда ЈУСТИ, дат је у наредној табели.

-Табела бр. 52: Списак имовине коју је Совјетски Савез у току 1947. требао да унесе – као улог – у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство (количина је наведена у комадима, износи у хиљадама динара).¹⁵³³

Назив	Количина	Цена једног при- мерка у хиљадама динара	Укупан износ у хиљадама динара
Путнички авиони Ли-2	10	4.511,5	45.115,0

¹⁵³⁰ АЈ, 50–64–139, 382, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.

¹⁵³¹ АЈ, 50–64–139, 371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 162.

¹⁵³² АЈ, 50–64–139, 383, Прилог бр. 3 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Совјетски Савез као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.

¹⁵³³ Табела је састављена на основу података из Прилога број 3 Споразума од 4. фебруара 1947. (Исто.)

Теретни авиони Ли-2	2	3.499,3	6.998,6
Авиони По-2	5	404,9	2.024,5
Мотори АШ-62	12	289,2	3.470,4
Мотори М-11	3	77,1	231,3
Комплет делова за авионе Ли-2	1	559,1	559,1
Комплет делова за авионе По-2	1	43,4	43,4
Комплет делова за моторе АШ-62	2	144,6	289,2
Теретни аутомобил ЗИС-5	12	148,5	1.782,0
Комплет делова за моторе М-11	1	65,5	65,5
Трактори	1	444,4	444,4
Аутостартери	10	184,1	1.841,0
Моторне цистерне	2	268,0	536,0
Стационарне станице	1	332,6	332,6
Дизалица ППК-43 (1,5 тона)	2	155,2	310,4
Ваздухопловна радионица ПАРМ	1	522,5	522,5
„Загрејачи“ за воду и уље	2	360,5	721,0
Ватрогасни аутомобили	2	171,6	343,2
Санитетска кола	1	104,1	104,1
Аутобуси ГАЗ	10	104,1	1.041,0
Путнички аутомобили	10	48,2	482,0
Радио-станица РАФ	10	289,2	2.892,0
Радио-станица за „довод“ авиона	10	337,4	3.374,0
Радио-гониометри	10	221,7	2.217,0
Агрегат за пуњење акумулатора Л-6	10	54,0	540,0
Рефлектор	1	414,5	414,5
Резервни делови, уређаји и материјали	–	–	3.305,3
УКУПНО			80.000,0

Осим наведене „имовине“, која је ЈУСТИ требала да буде предата у току 1947, у другом делу трећег прилога Споразума наведено је да ће СССР у току 1948. и 1949. године унети у Друштво „ваздухопловну имовину, уређаје и материјал“ у вредности од 15 милиона динара. Номенклатура „имовине“ која је требала да буде испоручена током „периода 1948–49[.] год.“ требала је да буде одређена на основу „требовања Управног одбора Друштва“. Свеукупно посматрано, СССР је, дакле, ЈУСТИ требао да преда имовину у износу од 95 милиона динара (1947: 80.000.000; 1948–1949: 15.000.000 динара).¹⁵³⁴ Наредним, четвртим чланом Споразума, Влада ФНРЈ се обавезала да ће ЈУСТИ дати у тридесетогодишњи закуп „објекте и земљишне делове на аеродромима“. У Прилогу бр. 4 Споразума прецизирани су делови и „величина сектора у хектарима“ за шест аеродрома. У питању су били следећи аеродроми: „Земун“ (15 хектара), „Мостар“ (3 хектара), „Љубљана“ (8 хектара), „Ниш“ (8 хектара), „Скопље“ (8 хектара) и „Титоград“ (8 хектара). Осим тога, Влада ФНРЈ је у року од 30 година ЈУСТИ требала

¹⁵³⁴ Исто.

да преда у закуп „службене просторије за Дирекцију Друштва“ у згради у Узун Мирковој улици бр. 4 (Београд)¹⁵³⁵ „у потребном обиму“. Износ закупа је требао да се одреди на основу споразума између Владе ФНРЈ и ЈУСТЕ, а југословенска влада се обавезала да ће објекте које даје у закуп одржавати у одговарајућем стању „о свом трошку“.¹⁵³⁶

Пети члан Споразума је био посвећен питању процене вредности имовине која се као улог уноси у ЈУСТУ. Договорено је да се претходна процена изврши споразумно приликом потписивања Споразума, а да „завршну оцену вредности имовине“ одреде „оснивачи Друштва у року од три месеца од дана стварне предаје те имовине“ и то „на основу цена из 1938[.] године“.¹⁵³⁷ Наредним, шестим чланом Споразума била је остављена могућност да – „овисно од развитка рада Друштва“ и на основу договора две владе – „свака страна може повећати своје улоге“. Притом је „паритетно учешће [...] акционара“ обе стране требало да остане неизмењено, а добитак је требао да се дели у сразмери са уложеним капиталом обе стране. Седмим чланом је остављена могућност ЈУСТИ да – у сагласности са надлежним југословенским установама – у случају потребе прошири своју делатност, односно да „врши специјалну примену ваздухопловства и то: у борби са штеточинама сеоског и шумског газдинства, у борби са шумским пожарима и поплавама, у санитарске и друге сврхе“. Осмим чланом Споразума је одређено да „редове летења и тарифе за пренос и превоз путника, пртљага, робе и поште на друштвеним линијама, одређује Управа Друштва“, а да их одобрава Влада ФНРЈ. Југословенска влада је – према члану 8 – могла и да изрази жељу ЈУСТИ да „одржава“ неку од „унутрашњих дефицитних линија“, с тим што би она онда и субвенционисала ту активност, у случају ако би Друштво пословало са губитком.¹⁵³⁸

Југословенска страна се чланом 9 Споразума обавезала да ће обезбедити ЈУСТИ „страну валуту“ у случају да јој иста буде потребна за исплату трошкова у иностранству, за

---

¹⁵³⁵ У питању је била зграда у којој су се раније налазиле просторије краљевског аероклуба „Наша крила“. (Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 130, 131; М. Гулић, М. Нинковић, *нав. дело*, стр. 149.)

¹⁵³⁶ АЈ, 50–64–139, 371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југославенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; АЈ, 50–64–139, 384, Прилог бр. 4 члану 4 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју Југославија предаје Друштву у закуп на 30 година; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 163.

¹⁵³⁷ АЈ, 50–64–139, 371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југославенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 163. Као што смо поменули, у Прилогу број 2 Споразума било је наведено да ће вредност улога југословенске стране да се одреди на основу цена из 1938, а у трећем прилогу Споразума је напоменуто да је вредност совјетске имовине процењена на основу околности да су у питању нови авиони и опрема, произведени 1946. и 1947. године. (АЈ, 50–64–139, 382, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство; Исто, 383, Прилог бр. 3 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Совјетски Савез као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.) Коментаришући наведено, В. Дедијер је истицао да је по питању одређивања цена југословенска страна била оштећена: „Режим процене унесеног капитала у природи био је такав да је омогућио Русима високе екстрапрофите. Руси су процењивали своје натуралне улоге врло високо, а југословенске врло ниско. Југословенска имовина је процењена по ценама из 1938. године, када је новац био јачи и стабилнији, а њихова по ценама из 1946–1947, када су цене биле врло високе. Овде је совјетска држава, у ствари, нанела Југославији велику штету и онемогућила јој да убира дохотке према улогу. Са далеко мањим улогом, који је помоћу цена неправедно надуван, Руси су тако били у могућности да убиру веће добитке него југословенска страна и него што им је дозвољавала фактичка вредност њиховог улога.“ (В. Дедијер, *Изгубљена битка Ј. В. Стаљина*, стр. 98–99.) Међутим, као што смо могли видети из другог прилога Споразума, претходна процена вредности имовине ФНРЈ била је усвојена на основу „изјаве“ југословенске стране. Односно, југословенски преговарачи су били ти који су изнели податке и вредности цена из 1938. (АЈ, 50–64–139, 382, Прилог бр. 2 члану 3 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Списак имовине коју уноси Југославија као улог у Југословенско-совјетско друштво за цивилно ваздухопловство.) Осим тога, коначна процена вредности имовине коју су обе стране уносиле као улог у ЈУСТУ требала је накнадно, споразумно да се утврди.

¹⁵³⁸ АЈ, 50–64–139, 371, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југославенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 163.

куповину авиона, опреме или материјала. Наредним, десетим чланом, Влада ФНРЈ се обавезала да осигура ЈУСТИ набавке горива и мазива у потребним количинама. Чланом 11 је одређено да ЈУСТА послује у складу са „законима и прописима“ ФНРЈ и да има „сва права“ као и остала „југословенска друштва“. У случају повећања акционарског капитала Друштва Влада ФНРЈ се обавезала да „неће наплаћивати никакве порезе и дажбине“, те да ће ослободити „од царина, дажбина и пореза“ сву опрему и материјал који је Совјетски Савез требао да извезе у Југославију за „покриће улога“. Дванаестим чланом Влада ФНРЈ је дозволила Друштву да на подручју своје делатности има радиостанице и средства за радионавигацију. Чланом 13 Влада ФНРЈ се обавезала да ће „под најповољнијим условима“ ЈУСТИ да стави на располагање коришћење Метеоролошке службе. Четрнаести члан се односио на запослене у Друштву. Договорено је да ће у ЈУСТИ бити запослени држављани ФНРЈ и СССР. Друштво је требало да помогне „усавршавање специјалиста“, југословенских држављана. Што се тиче „сведочанстава и уверења“ неопходних за рад „летећег и техничког особља“, договорено је да се признају и она које издаје ФНРЈ, и она која издаје СССР. Чланом 15 је прописано да авиони Друштва носе заставу ФНРЈ, а да авиони који су из одређеног разлога уступљени на коришћење ЈУСТИ од стране Владе СССР, а који нису у прешли у власништво Друштва, задрже своју заставу. Истим чланом је одређено и да авиони који се налазе у власништву Друштва носе знак: „YUSTA“.¹⁵³⁹

Члан 16 се односио на Управу, односно Управни одбор Друштва. Договорено је да се Управа састоји од шест чланова, по три са обе стране, с тим што је председник Управе требао да буде биран из реда југословенских чланова, а заменик председника из реда совјетских чланова.¹⁵⁴⁰ Састав, надлежности, права и обавезе Управног одбора и осталих органа ЈУСТЕ (Главна скупштина акционара; генерални директор и његов заменик; Надзорни одбор), детаљније су разрађени у Статуту Друштва.¹⁵⁴¹ Наредним, седамнаестим чланом, одређено је да

¹⁵³⁹ АЈ, 50–64–139, 371–372, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југославно-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 163–164.

¹⁵⁴⁰ АЈ, 50–64–139, 372, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југославно-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 165.

¹⁵⁴¹ Највећи део Статута – од петог до 22 члана – посвећен је органима ЈУСТЕ, њиховим правима и обавезама. У петом члану Статута су ти органи набројани, а у осталима је ближе одређена њихова делатност. Као управни органи, у члану пет, наведени су: 1) Главна скупштина акционара; 2) Управни одбор; 3) Генерални директор и његов заменик. Осим њих, Надзорни одбор је представљао „ревизиони орган“ Друштва. Наредних десет чланова (6–15) посвећени су Главној скупштини акционара, која је могла да буде редовна и ванредна. Редовну Скупштину је сазивао Управни одбор једном годишње, најкасније три месеца по завршетку пословне године. Она је требала да се бави прегледањем рачуне и биланса пословања у току претходне године, да прави план рада, као и прерачуна расхода, за наредну годину, те да бира чланове Управног и Надзорног одбора. На њој су требале да се разматрају и ствари које прелазе надлежности Управног одбора, као и „послови“ које Управни одбор стави пред њу на разматрање. Ванредну скупштину је требао да сазива Управни одбор на сопствену иницијативу или на захтев акционара (који располажу са најмање 50% акција), а исто је могло да се учини и на захтев Надзорног одбора. Приликом сазивања Ванредне скупштине морали су прецизно да се назначе предмети о којима ће се расправљати и то у року од две недеље од подношења захтева за сазивање (члан 6). Седми члан Статута је посвећен дужностима које спадају у делокруг рада Главне скупштине: 1) „бирање чланова Управног и Надзорног одбора и додељивање награде истима“; 2) „утврђивање и измена инструкција датих Управном и Надзорном одбору“; 3) „разматрање и утврђивање рачуна и биланса за протеклу годину које подноси Управни одбор“; 4) „подела добити и губитка за протеклу годину“; 5) „решавање питања о измени величине акционарског капитала, трошењу резервног и специјалног капитала и измени Статута Друштва“. Осим чланом је одређен начин сазивања Главне скупштине: упућивањем писменог позива акционарима тридесет дана пре заседања, уз навођење места, времена и дневног реда. Деветим чланом је предвиђено да реферати Управног одбора, о питањима са дневног реда, морају бити предати акционарима најмање недељу дана пре заседања Главне скупштине. Десети члан се односи на начин подношења предмета који су требали да буду разматрани на Главној скупштини. Они су могли да буду поднети само преко Управног одбора, коме су акционари требали да се обрате писаним путем најкасније 10 дана пре почетка заседања Главне скупштине. Ако би иза таквог предлога стајали акционари који су представљали најмање 50% акционарског капитала, Управни одбор је био обавезан да га, са својим мишљењем, изнесе на прву Главну скупштину. Члан 11 говори о праву сваког акционара да учествује у претресању питања пред Скупштином, и то лично или преко повереника. Напоменуто је да „у доношењу одлука на Главној скупштини“ могу да учествују „само акционари или њихови пуномоћници“. У два-

наестом члану је наведено да сваки акционар који учествује у раду Скупштине, лично или преко повереника, има број гласова у сразмери са акцијама које поседује – притом, свака акција у номиналној вредности од 100.000 динара је давала право на један глас. Да би се Главна скупштина сматрала пуноважном било је потребно да на њој буду заступљени акционари са најмање 75% свих акција ЈУСТЕ, а одлуке које она донесе биле су обавезне за све – и присутне, и одсутне – акционаре. У случају да није био присутан довољан броја акционара, Главна скупштина би се одлагала и сазивала поново. У случају да Главна скупштина не би била пуноважна због недовољног броја присутних акционара, онда је следећа требала да се сазове најкасније 30 дана после ње и да се сматра пуноважном без обзира на број присутних акционара, с тим што је за доношење одлука била потребна већина од 2/3 акционара. Поновно сазивање Скупштине је морало да буде „обнародовано“ најмање осам дана пре заседања и том приликом су морали да буду испуњени захтеви из члана 8 Статута. Тринаести члан је предвиђао да Главну скупштину отвара председник Управног одбора (у случају одсуства, то је требао да учини његов заменик), који одређује секретара и два лица за пребројавање гласова. Председника Главне скупштине су требали да бирају акционари (наизменично из реда совјетских и југословенских акционара), а сва питања су се решавала двотрећинском већином при гласању. Члан 14 је посвећен техничким питањима у вези са вођењем записника Главне скупштине: у њега су морали да буду унети време и место одржавања заседања, присутни акционари и број акција које представљају, кратка забелешка о питањима која су разматрана, донетим решењима и издвојеним мишљењима. Записник су требали да потписују председник и секретар Главне скупштине, као и председник и заменик председника Управног одбора. Петнаестим чланом Статута регулисан је начин подношења предлога од стране појединих акционара на редовној Главној скупштини: писменим путем преко Управног одбора, који је био дужан да то питање наведе у „извештају о сазивању Скупштине“ и уврсти га у дневни ред првог наредног заседања. Наредни део Статута, чланови 16–18, односе се на Управни одбор. Тај орган ЈУСТЕ се – као што смо поменули – састојао од шест чланова (три са југословенске и три са совјетске стране) које је бирао Главна скупштина на три године (први састав Управног одбора су требали да одреде оснивачи, у складу са условима овог – шеснаестог – члана Статута). Тако изабрани чланови Управног одбора су требали да изаберу председника из реда југословенских представника, док је његов заменик долазио из реда совјетских акционара. У случају да је неки од чланова Управног одбора престао да обавља своје дужности пре истека пуномоћја, сазивала би се ванредна Главна скупштина на којој би се изабрао нови члан Управног одбора (члан 16). Седамнаестим чланом Статута је одређен низ ствари у вези са састајањем и радом Управног одбора. У том смислу, договорено је да се Управни одбор „састаје по потреби“; да његове седнице сазива председник Управног одбора (у случају одсуства његов заменик); да све одлуке морају да буду донете споразумно, на основу договора између југословенских и совјетских чланова (у случају да то није било могуће, спорно питање би се износило пред Главну скупштину); да су седнице „пуноважне“ ако су присутна најмање четири члана Управног одбора; да се на седницама воде записници које треба да потпишу сви присутни чланови; и да Управни одбор мора да буде сазван у случају да то захтевају два његова члана. У осамнаестом члану је констатовано да Управни одбор управља, односно „руководи целокупном делатношћу“ ЈУСТЕ и истакнути су следећи његови задаци: 1) разматра и утврђује предрачуне и рачуне које је поднео генерални директор; 2) доноси одлуке у вези са „куповином, продајом и залагањем непокретне имовине Друштва“ и решења о узимању зајмова у име ЈУСТЕ; 3) „утврђује тарифе и таксе“; 4) припрема питања за расправу на Главној скупштини; 5) одређује „дневни ред Главних скупштина“; 6) одређује износ плате „Генералном секретару“ (вероватно: генералном директору) и његовом заменику; 7) „води књигу акционара“; 8) „одржава везу са акционарима“; 9) издаје правила о унутрашњем распореду рада запосленог особља. Деведесет и двадесети члан Статута посвећени су генералном директору ЈУСТЕ и његовом заменику. Договорено је да Управни одбор за генералног директора одређује особу коју предложи совјетски представници у Управном одбору, док су његовог заменика требали да предложу југословенски чланови Управног одбора. У дужности генералног директора спадало је управљање свим текућим пословима, као и имовином и средствима ЈУСТЕ, осим онога што је – по одредбама Статута – спадало у надлежности Главне скупштине или Управног одбора. Конкретно, генерални директор је био овлашћен да „закључује уговоре и издаје обавезе за текуће послове; набавља, закупује, залаже, отуђује разну покретну и непокретну имовину, ваздухоплове и друга сретства с тим да се куповина, продаја и залагање непокретне имовине и ваздухоплова Друштва, као и зајам новчаних сретстава у име Друштва врши по претходном споразуму са Управним одбором; врши у сагласности са Управним одбором изградњу аеродромских постројења и сретстава ваздушног и копненог транспорта; врши све текуће банкарске и кредитне операције; издаје у име Друштва пуномоћја између осталих и за управљање канцеларијама, агенцијама и претставништвима Друштва; утврђује ред и правила експлоатације ваздухоплова и извршење транспорта; поставља и отпушта све раднике и службенике Друштва осим руководиоца и одређује им плате; подноси тужбе суду и одговара на тужбе“. Осим наведеног, у члану 19 је напоменуто да се генерални директор у раду „руководи директивама које му даје Управни одбор“, те да је „одговоран [...] Управном одбору“ ЈУСТЕ. Двадесетим чланом је одређено да заменик генералног директора пружа помоћ генералном директору у извршавању његових дужности, односно да обавља набројане дужности из претходног члана које му буде поверио генерални директор. У случају да је генерални директор из било ког разлога (болест, путовање, дуже одсуство...) био спречен да обавља своје дужности, договорено је да њихово извршавање преузме заменик генералног директора. Двадесетпрви члан Статута био је посвећен Надзорном одбору, кога је бирао Главна скупштина на три године. Договорено је да у његов састав улазе по два члана са југословенске и совјетске стране. Изабрани чланови су, даље, између себе требали да би-

се у исто време са Споразумом потпише и поменути Статут ЈУСТЕ, који је чинио његов први прилог. Влада ФНРЈ се обавезала да ће предузети одговарајуће мере да се Статут „регистраује код надлежне за то установе у Југославији“, најкасније тридесет дана после потписивања.¹⁵⁴² Последњим чланом, чланом 18 Споразума, одређено је да исти „ступа на снагу“ са даном потписивања и важи 30 година. По истеку тог рока Влада ФНРЈ је имала право да откупи акције совјетске стране, а у случају да до тога не дође Споразум је требао да остаје на снази до ликвидације ЈУСТЕ, која је требала да се изврши на основу договора две стране, односно „према споразуму обеју Влада“.¹⁵⁴³

Убрзо после потписивања Споразума, приступљено је конституисању органа ЈУСТЕ. На првој седници Главне скупштине акционара, одржаној 8. фебруара 1947. у згради Министарства саобраћаја ФНРЈ у Београду, за председника Управног одбора изабран је Јоже Борштнар, а за потпредседника Анатолиј Николајевич Котиков. У говору који је одржао приликом отварања Скупштине, Ј. Борштнар је истакао „присну сарадњу између обеју земаља како у рату, тако и сада у миру“, напоменувши притом да „оснивање друштва 'Јуста'“ представља показатељ, односно „доказ“ присне југословенско-совјетске сарадње. Реагујући на његово излагање, један од потписника Споразума о оснивању ЈУСТЕ, П. Ф. Березин, исказао је задовољство совјетске стране „због сарадње са ФНРЈ“ и изразио наду да ће се – како је прибележио југословенски записничар – „оснивањем овога друштва продубити још тешња сарадња између наших народа и народа Совјетског Савеза“.¹⁵⁴⁴ На првој седници Управног одбора,

---

рају председника наизменично са обе стране. У дужности Надзорног одбора спадало је проверавање годишњих рачуна које је радио Управни одбор, потом контрола „биланса, касе и имовине“ ЈУСТЕ, вршење „ревизије целокупног деловодства, рачуноводства и обавеза Друштва“. Надзорни одбор је требао да износи и „мишљење о годишњим рачунима Управног одбора и по предлозима за расподелу добити“. Договорено је да се „мишљења Надзорног одбора [...] износе на редовној Главној скупштини“ и да се сва његова решења доносе споразумно између југословенских и совјетских представника. Наредни, двадесетдруги члан Статута, односио се на овлашћења органа ЈУСТЕ у вези са потписивањем докумената. Право да потписује све документе у име ЈУСТЕ имао је Управни одбор, који је могао на друге да „пренесе право потписивања докумената у име Друштва“. Генерални директор је имао право да потписује документе у границама његових овлашћења, односно „пуномоћја предвиђених у одговарајућим члановима [...] Статута“. Што се тиче потписивања меница, чекова и различитих имовинских и новчаних обавеза, они су морали да имају два потписа – први од стране генералног директора, његовог заменика или за то питање опуномоћеног лица; а други од стране главног књиговође, његовог заменика или, поново, за то, конкретно питање опуномоћеног лица. При потписивању се морало водити рачуна и о томе да у случају да право првог потписа припада лицу које долази са југословенске стране, онда други потпис мора бити од стране совјетског званичника, и обрнуто. Договорено је да преписку и остале документе потписују генерални директор, његов заменик и „друга лица која Управни одбор овласти за потписивање“. Осим тога, Управни одбор је могао да издаје овлашћења „управницима канцеларија и оделења“, као и другим представницима Друштва, на основу којих су могли да врше потписивање појединих докумената. (АЈ, 50–64–139, 375–380, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.)

¹⁵⁴² АЈ, 50–64–139, 372, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 165. У Статуту се понављају, детаљније појашњавају и разрађују одређене ствари које су биле предвиђене Споразумом. Њиме је „покривен“ широк круг питања од назива и делокруга рада Друштва, преко трајања Споразума, акционарског капитала и акција, овлашћења управних и „ревизионих“ органа ЈУСТЕ, потписивања докумената, „обнародовања“ информација, састављања годишњих обрачуна и биланса пословања, до ликвидације Друштва. (АЈ, 50–64–139, 374–380, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.)

¹⁵⁴³ АЈ, 50–64–139, 373, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство, 4.2.1947; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 70, стр. 165. Питања у вези са „трајањем“ и „ликвидацијом“ ЈУСТЕ су детаљније прецизирана у члановима 3 и 24 Статута. Опширније: АЈ, 50–64–139, 375, 380, Прилог бр. 1 Споразума између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство од 4. фебруара 1947. Статут Југословенско-совјетског друштва за цивилно ваздухопловство.

¹⁵⁴⁴ АЈ, Фонд 290, Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство – ЈУСТА, 290–1–2, Записник Прве Главне скупштине акционара, 8.2.1947; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, стр. 149–150.

која је одржана истог дана, за вршиоца дужности генералног директора изабран је Александар Георгијевић Орлов, а за његовог заменика Јеврем Бјелица.¹⁵⁴⁵

У наредним месецима су се ствари постепено одвијале и у ходу су решавана различита питања. Почетком марта је употпуњена Дирекција ЈУСТЕ.¹⁵⁴⁶ Одлукама ГУВС донетим 14. и 17. марта 1947. ЈУСТИ је било додељено неколико домаћих (Београд–Титоград; Београд–Сарајево; Београд–Задар–Загреб) и међународних линија (Београд–Тирана; Београд–Праг; Београд–Софија). Пошто у том периоду ЈУСТА још увек није располагала са авионима, наведене линије је за прво време одржавао Југословенски аеротранспорт (ЈАТ), који је 1. априла 1947. почео са радом.¹⁵⁴⁷ У истом периоду, 27. март 1947, ЈУСТА је закључила уговор са Предузећем за саобраћај путника и туриста у ФНРЈ „Путник“, које је за рачун Друштва – уз провизију од 7% – вршило продају карата и испоставу товарних листова за превоз робе авионима.¹⁵⁴⁸ Месец дана касније, и непуна три месеца после потписивања Споразума, ЈУСТА је решењем Окружног суда за град Београд, 26. априла 1947, уписана у трговачки регистар тог суда.¹⁵⁴⁹ Судска регистрација се одужила због тога што је било потребно решити различите нејасноће које су постојале у вези са мешовитим акционарским друштвима.¹⁵⁵⁰

Од средине 1947. почела је живља делатност у вези са основним задацима ЈУСТЕ. Од јуна 1947. Друштво је поступно вршило пријем југословенских грађана који су требали да врше летачке и ваздухопловно-техничке дужности, а убрзо је спроведено и преузимање одговарајућих сектора на аеродромима „Београд“ (Земун/Београд), „Титоград“ (Титоград, односно данашња Подгорица), „Рајловац“ (Сарајево), „Земуник“ (Задар) и „Лучко“ (Загреб).¹⁵⁵¹ Уз ЈАТ, ЈУСТА је била један од супотписника Уговора о преносу поштанских пошиљки ваздушним путем који је 1. јула 1947. закључен између Главне управе ваздушног саобраћаја и Министарства пошта ФНРЈ.¹⁵⁵² Од јула 1947. постепено су почели да стижу и авиони из Совјетског Савеза, што је омогућило ЈУСТИ да почне са експлоатацијом домаћих и међународних линија. У јулу су стигла прва два (један путнички и један теретни авион Ли–2), а у септембру 1947. још три авиона (два путничка и један теретни Ли–2). Пристизање авиона се наставило током првих месеци 1948. године (јануар: 5; фебруар: 1; март: 1). У другој половини 1947. и почетком 1948. ЈУСТА је из СССР добила укупно 12 авиона Ли–2. Од тога, велику већину ваздухоплова (10) чинила је путничка варијанта тог авиона (Ли–2п). Две летелице су представљале транспортну верзију тог авиона (Ли–2т), која је по приспећу у ФНРЈ била адаптирана и за путнички саобраћај („клубе са јастуцима“ су мењале седишта).¹⁵⁵³

У току друге половине 1947. ЈУСТА је у одређеним – краћим или дужим – периодима одржавала укупно шест (домаћих и међународних) линија. У питању су биле следеће унутрашње линије: Београд–Титоград; Београд–Сарајево; Београд–Задар–Загреб. Осим њих, авиони ЈУСТЕ су у току 1947. покривали и следеће међународне линије: Београд–Тирана; Бе-

¹⁵⁴⁵ АЈ, 290–1–2, Записник Прве седнице Управног одбора, 8.2.1947; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 150.

¹⁵⁴⁶ Опширније: Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 131.

¹⁵⁴⁷ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 131, 132; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 150; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 124.

¹⁵⁴⁸ ЈУСТА је и у наредним годинама била повезана са „Путником“. Уговор је у два наврата продужаван – 5. маја 1948. и 17. јануара 1949. (АЈ, 290–2–8, Уговор ЈУСТЕ и Путника, 5.5.1948; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 132; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 152–153.

¹⁵⁴⁹ АЈ, 290–1–1, Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство „ЈУСТА“, Одељењу за привредно законодавство Комитета за законодавство и изградњу народне власти Владе ФНРЈ, 13.11.1947.

¹⁵⁵⁰ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 131; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 123.

¹⁵⁵¹ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 133; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 123.

¹⁵⁵² Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 132; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 151.

¹⁵⁵³ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 133–134, 138, 139; М. Gulić, М. Ninković, *nav. delo*, str. 150; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 123–124.

оград–Букурешт; Београд–Будимпешта.¹⁵⁵⁴ Међународне линије за Букурешт и Будимпешту одржаване су у сарадњи са авиопревозницима из Румуније (мешовито совјетско-румунско друштво за ваздушни саобраћај – ТАРС), односно Мађарске (мешовито совјетско-мађарско друштво за ваздушни саобраћај – МАСОВЛЕТ).¹⁵⁵⁵ Свеукупно посматрано, на поменутиим унутрашњим и међународним линијама, које је ЈУСТА у току 1947. експлоатисала, авиони Друштва су извршили 408 летова (237 у унутрашњем и 171 у међународном саобраћају) и превезли 6.641 путника. Приликом експлоатација свих шест линија ЈУСТА је бележила финансијске губитке и „пасива“ је у току 1947. године, према првобитним проценама, износила „око“ 7.000.000 динара (касније, у новембру 1948. утврђено је да је губитак за 1947. износио 9.837.296,85 динара).¹⁵⁵⁶ Једна од ствари које су обележиле рад ЈУСТЕ и експлоатацију наведених линија у току 1947. године био је удес једног од авиона Ли–2п (регистарска ознака: YU–BAD), који је 27. новембар 1947, услед лоших временских прилика, ударио у обронке Румије недалеко од Титограда. Том приликом је погинуло најмање 18 путника и пет чланова посаде.¹⁵⁵⁷

Органи ЈУСТЕ су планирали ширење делатности Друштва, односно повећање броја експлоатисаних линија у току 1948. године. Почетком 1948. из СССР је стигло, као што смо поменули, седам авиона Ли–2п, што је било праћено запошљавањем нових пилота и техничког особља. Међутим, затегнутост у југословенско-совјетским односима није могла да се не одрази на рад ЈУСТЕ. На самом почетку године ни временске прилике нису ишле наруку пословању Друштва. Због неодговарајућих временских услова током јануара и фебруара 1948. извршен је мали број летова. Некономичност и мали број путника су довели, 23. јануара 1948, до укидања линије Београд–Задар–Загреб, а ЈУСТА је – из истих разлога – прекинула и са експлоатацијом линија Београд–Букурешт и Београд–Будимпешта. Од јануара 1948. авиони ЈУСТЕ су летели само на две домаће линије (Београд–Титоград; Београд–Сарајево) и две међународне линије: Београд–Титоград–Тирана, и од фебруара 1948: Београд–Софија.¹⁵⁵⁸ Затегнутост на релацији Београд–Москва се у марту 1948. одразила на промене састава управних и надзорних органа ЈУСТЕ, као и на поновно „оживљавање“ њиховог рада (Скупштина акционара и Управни одбор се нису састајали готово пуних годину дана, од фебруара 1947).¹⁵⁵⁹ На Другој (ванредној) скупштини акционара, 26. марта 1948, изабрани су нови чланови Управног и Надзорног одбора, због тога што дотадашњи – „услед премештаја из Бео-

¹⁵⁵⁴ АЈ, 290–1–2, Записник Осме седнице Управног одбора ЈУСТЕ, 11.12.1948; АЈ, 290–1–3, Записник са Шесте седнице Надзорног одбора, 25.5.1948. Опширније о раду ЈУСТЕ на домаћим и међународним линијама током 1947. године: АЈ, 290–14–1, Извештај о приходима и расходима реализованим из експлоатације унутрашњих и међународних линија у 1947. години; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 133–136, 137; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 150–152; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 124–125.

¹⁵⁵⁵ АЈ, 290–3–5, Ред летења путничких авиона ЈУСТЕ и ТАРС-а на ваздушној линији Београд–Букурешт и обратно, 3.9.1947; Исто, Ред летења путничких авиона ЈУСТЕ и МАСОВЛЕТ-а на ваздушној линији Београд–Будимпешта и обратно, 24.11.1947; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 135; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 151; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 120–121, 124–125.

¹⁵⁵⁶ АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“; АЈ, 290–14–1, Извештај о приходима и расходима реализованим из експлоатације унутрашњих и међународних линија у 1947. години; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 145; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 152. Опширније о пословању ЈУСТЕ у току 1947. године: G. Stefanović, *нав. дело*, стр. 70–85.

¹⁵⁵⁷ Опширније: ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/472, Мешовита југословенско-совјетска друштва; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, dok. br. 196, str. 289; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1949*, priredila Rozita Levi, Beograd 1991, dok. br. 42, str. 88; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 135–136, 139; G. Stefanović, *нав. дело*, стр. 77; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 152; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 124.

¹⁵⁵⁸ АЈ, 290–3–3, Пројект унутрашње мреже редовног ваздушног саобраћаја коју ЈУСТА намерава експлоатисати у току 1948. године, 22.9.1947; Исто, Пројект међународне мреже редовног ваздушног саобраћаја коју ЈУСТА намерава експлоатисати у току 1948. године, 22.9.1947; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 135, 138, 141; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 151–152; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 125.

¹⁵⁵⁹ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 142; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 154.

града или спречености“ – нису били у могућности да даље врше своје дужности.¹⁵⁶⁰ Неколико дана касније, 29. марта 1948, Управни одбор је – уместо претходног вршиоца дужности – за новог генералног директора изабрао А. Г. Бочкарева.¹⁵⁶¹ На положају заменика генералног директора остао је Ј. Бјелица.¹⁵⁶² У складу са чланом 21 Статута ЈУСТЕ, крајем марта 1948. био је „конституисан“ и почео са радом и Надзорни одбор Друштва.¹⁵⁶³

Документи из тог периода показују да низ важних питања – попут уношења „имовине“, односно „акционарског капитала“ обе стране у Друштво или односа ЈУСТЕ са Главном управом ваздушног саобраћаја у погледу стања на аеродромима и „организацији радио службе“ – крајем марта 1948. још увек није био „сређен“. ¹⁵⁶⁴ Још у току 1947. био је уочљив низ одступања у односу на Споразум о оснивању ЈУСТЕ и Статут Друштва – обе стране су касниле са уносом „имовине“ и новчаних улога; Управни одбор и Скупштина акционара се нису састајали после фебруара 1947; ЈУСТА је уместо Бутмира преузела аеродром Рајловац, као и аеродром Земуник, који није био поменут у Споразуму (наспрам тога, аеродроми у Нишу, Мостару, Скопљу и Љубљани уопште нису били коришћени); остала су нерегулисана питања плаћања закупнине за аеродроме које је контролисала ЈУСТА, као и учешће југословенске стране у одржавању аеродрома. Упркос одређеном незадовољству које је постојало на југословенској страни, у току 1947. су сва спорна питања била толерисана, односно подређена односима ФНРЈ са „првом земљом социјализма“. ¹⁵⁶⁵ Међутим, Четрдесетосма је донела промену на том плану.

Већ крајем јануара 1948. Главна управа цивилног ваздушног саобраћаја је издала наредбу на основу које је – „на свим цивилним ваздухопловним пристаништима на територији ФНРЈ која служе ваздушном саобраћају“ – „целокупна управа ваздухопловних пристаништа, служба контроле летења, служба прихвата и отпреме путника и служба обезбеђења ваздушне пловидбе са свим сретствима, уређајима и особљем“ од 1. фебруара 1948. требала да потпадне под непосредну надлежност ГУЦВС. Наредба се није односила на „сретства везе“ која су била власништво ЈУСТЕ, као ни на „постојеће службе прихвата авиона техничке природе којима руководи друштво 'ЈУСТА'“. ¹⁵⁶⁶ Без обзира на последње, поменута наредба је одражавала намеру ГУЦВС да преузме контролу над свим ваздухопловним пристаништима у ФНРЈ, што је са совјетске стране дочекано са незадовољством. ¹⁵⁶⁷ Примедбе совјетска амбасаде о томе да је наведеном одлуком био нарушен трећи члан Споразума, ¹⁵⁶⁸ нису утицале на држање југословенске стране. „Наша држава“ је имала – речима главног управника ГУЦВС Ладислава Амброжића – „права да успостави функције ваздухопловних власти на читавој територији ФНРЈ“. У вези са тим, ГУЦВС је – „као врховна ваздухопловна власт“ – упутила контролоре летења на пристаништа, како би успоставила контролу над њима, а ЈУСТА је – уместо

¹⁵⁶⁰ За чланове Управног одбора, са југословенске стране, изабрани су: Љубиша Веселиновић, Здравко Пударић и Петар Чонић. Совјетске акционаре у Управном одбору су представљали: Иван Прохорович Кононов, Јевгениј Петровић Волчков и Андреј Георгијевич Бочкарев. Када је о Надзорном одбору реч, југословенску страну су представљали Милутин Петров и Олга Милошевић, а совјетску Михајло Павлович Мешчерјаков и Андреј Јосифовић Кузмичев. (АЈ, 290–1–2, Записник Друге (ванредне) скупштине акционара, 26.3.1948.) Истог дана је била одржана и седница новоизабраног Управног одбора и том приликом је за председника истог изабран помоћник министра саобраћаја Љ. Веселиновић, а за потпредседника А. Г. Бочкарев. (Исто, Записник Друге седнице Управног одбора, 26.3.1948.)

¹⁵⁶¹ АЈ, 290–1–2, Записник Треће седнице Управног одбора, 29.3.1948.

¹⁵⁶² АЈ, 290–1–2, Записник Седме редовне седнице Управног одбора, 1.10.1948; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 142.

¹⁵⁶³ За председника Надзорног одбора ЈУСТЕ, за „пословну“ 1947. годину, изабран је М. Мешчерјаков. (АЈ, 290–1–3, Записник Прве редовне седнице Надзорног одбора, 31.3.1948.)

¹⁵⁶⁴ АЈ, 290–1–2, Записник Треће седнице Управног одбора, 29.3.1948.

¹⁵⁶⁵ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 136, 138.

¹⁵⁶⁶ АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Главни управник ГУЦВС, генерал-мајор Ладислав Амброжич, Министарству иностраних послова ФНРЈ, без датума (1948).

¹⁵⁶⁷ АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Памятная записка, Посольство СССР, 17.4.1948; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 142; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 126–127.

¹⁵⁶⁸ АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Памятная записка, Посольство СССР, 17.4.1948.

контроле над целим аеродромима – надаље могла да располаже „омањим секторима“, који су јој, у складу са Споразумом, били додељени у закуп.¹⁵⁶⁹

Совјетска страна је са негодовањем дочекала и одлуку југословенских власти о смањењу тарифа за превоз путника и терета, која је ЈУСТИ предочена „директивним писмом“ ГУЦВС од 9. марта 1948,¹⁵⁷⁰ али је највеће незадовољство испољено после решења о смањењу обима ваздушног саобраћаја услед недостатка горива. Одлука о томе је у Београду донета почетком априла 1948. због проблема у вези са увозом горива из источноевропских држава, које је било проузроковано погоршањем прилика у југословенско-совјетским односима.¹⁵⁷¹ На седници Управног одбора одржаној 7. априла 1948, Љубиша Веселиновић је предочио да ће се „услед смањења горива смањити и број саобраћајних линија“, односно „обим рада“ ЈУСТЕ. Према речима председника Управног одбора „тај период“ је требао да буде „привремен“, али је напоменуто да се „не зна“ колико ће исти трајати. Констатујући да ће ЈУСТА – „обзиром на смањење ваздушног саобраћаја“ – претрпети „велики губитак“ и да ће њени приходи бити „знатно смањени“, генерални директор А. Г. Бочкарев је заузео став да „сви губитци“, који услед недостатка горива настану, „морају“ да буду „надокнађени“ Друштву.¹⁵⁷² После наведене одлуке југословенских власти, ЈУСТИ је – од априла 1947. године – остала само једна линија: Београд–Титоград–Тирана. Услед даљег погоршања прилика на релацији Београд–Москва, ускоро су, у септембру 1948, били прекинути летови до албанске престонице, па су авиони ЈУСТЕ летели само на релацији Београд–Титоград. Последњи лет на тој линији ЈУСТА је извршила 3. јануара 1949.¹⁵⁷³

Због свега што се у вези са ЈУСТОМ дешавало од првих месеци – а посебно од априла – 1948. надаље, совјетски званичници су износили озбиљне примедбе на држање југословенске стране. У априлу 1948. критикована је одлука да се ЈУСТИ остави на располагању „само једна линија“, уз образложење да то угрожава „само постојање Друштва“, које није могло да послује и, уопште, постоји на основу „прихода од експлоатације само једне линије“.¹⁵⁷⁴ У мају 1948. совјетски амбасадор је истицао да су „мере“ које је југословенска страна предузела биле „такве природе“ да – „и поред свих увијања у дипломатске форме“ – суштински „оне могућу рад“ ЈУСТЕ.¹⁵⁷⁵ Југословенска страна је и даље начелним разлозима (недостатак горива, односно потреба „уштеде бензина“) образлагала донету одлуку. Напомињано је да југословенска влада није укинула само ЈУСТИНЕ авионске линије, већ и „сав свој унутрашњи саобраћај авионима на својим линијама“, односно да се „ограничење ваздушног саобраћаја“ односило како на ЈУСТУ, тако и на ЈАТ (осим тога, биле су предузете и „мере за скраћивање ауто саобраћаја у земљи“). Званичан став Београда је гласио: „Ова потреба штедне бензина претставља форсе тајеур и мере југославенске владе нису никакве дискриминаторне мере, те југославенска влада не може изменити своју одлуку у погледу укинутих линија ЈУСТЕ.“¹⁵⁷⁶ Међутим, на совјетској страни су истицали да су југословенска објашњења била „супротна чињеницама“ и незадовољавајућа. Илустративан пример на том плану је представљало то

¹⁵⁶⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Главни управник ГУЦВС, генерал-мајор Ладислав Амброжич, Министарству иностраних послова ФНРЈ, без датума (1948).

¹⁵⁷⁰ Опширније: АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Памятная записка, Посольство СССР, 17.4.1948; Исто, Главни управник ГУЦВС, генерал-мајор Ладислав Амброжич, Министарству иностраних послова ФНРЈ, без датума (1948).

¹⁵⁷¹ „Иза фраза о равноправности и помоћи. Како је радила »Јуста«, *Крила армије*, бр. 59/26.10.1949, стр. 3; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, dok. br. 197, str. 290; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 142–143; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 155–156; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 126.

¹⁵⁷² АЈ, 290–1–2, Записник Четврте (ванредне) седнице Управног одбора, 7.4.1948.

¹⁵⁷³ Опширније: АЈ, 290–1–2, Записник Седме редовне седнице Управног одбора, 1.10.1948; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 137, 143–146; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 156–157, 159; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 126, 127–129.

¹⁵⁷⁴ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Памятная записка, Посольство СССР, 17.4.1948.

¹⁵⁷⁵ АЈ, КМЈ, I-3-b/659, Забелешка С. Симића о разговору са совјетским амбасадором на дан 7. маја 1948.

¹⁵⁷⁶ АЈ, КМЈ, I-3-b/659, Забелешка С. Симића о разговору са совјетским амбасадором на дан 23.4.1948; Исто, I-3-b/667, Главни управник ГУЦВС, генерал-мајор Ладислав Амброжич, Министарству иностраних послова ФНРЈ, без датума (1948).

што је после одлуке од 6. априла 1948. о обустављању линије Београд–Сарајево–Дубровник, коју је требала да експлоатише ЈУСТА, 17. априла донета наредба „југословенских власти“ којом је наведена линија „предата на експлоатацију југословенском друштву 'ЈАТ', које је од 18[.] маја отпочело редовни саобраћај својим авионима на тој линији“.¹⁵⁷⁷ Пошто су обе стране остале на својим позицимама,¹⁵⁷⁸ а у наставку 1948. и током 1949. је уследило даље погоршање југословенско-совјетских односа, никакав договор, нити компромисно решење на том плану нису могли да буду постигнути.

Иако је југословенска страна имала (формалан) разлог за редукацију авионског саобраћаја („објективне тешкоће“ у вези са обустављањем испорука нафтних деривата из источноевропских земаља, због којих је био „укинут [...] скоро читав саобраћај унутарњи и међународни“) и током лета 1948. указивала на могућност решавања проблема на тај начин што би ЈУСТА обезбедила „потребне количине бензина“ из иностранства („што би се потом обрачунало“),¹⁵⁷⁹ совјетске примедбе о саботирању рада Друштва нису биле неосноване. Наиме, још у току 1947. у Београду су постојала размишљања о томе да је постојање два авиопревозника било несврхисходно, те да би се могла „извршити фузија“ ЈУСТЕ са ЈАТ-ом.¹⁵⁸⁰ Од почетка 1948. такви ставови су све више долазили до изражаја. Министар саобраћаја Тодор Вујасиновић је у јануару 1948. предлагао гашење ЈУСТЕ, при чему је југословенска страна требала да откупи авионе и опрему који су од стране СССР до тада били унети у Друштво.¹⁵⁸¹ Коментаришући „Ваздухопловни уговор“, односно Споразум о оснивању ЈУСТЕ од 4. фебруара 1947, Ј. Б. Тито је на седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној 1. марта 1948, исти окарактерисао као „неравноправан уговор“.¹⁵⁸² У реферату који је крајем априла 1948. упућен председнику Привредног савета Борису Кидричу, Ладислав Амброжић истакао је да „једну од највећих сметњи за развитак цивилног ваздухопловства“ у ФНРЈ представља „постојање друштва 'ЈУСТА' и оснивање тога друштва на таквом споразуму између наше Владе и Владе СССР, који уводи у наш рад потпуну анархију“. Осим на тежњу совјетске стране, односно ЈУСТЕ да „рашире по Споразуму дата јој права тако да би целокупном ваздушном пловидбом и саобраћајем руководила она“, због чега је „у управљању ваздушне пловидбе“ постојало „неуређено анархично стање“ и „двовлаштво“, главни управник ГУЦВС је указао и на то да неповољну околност представља и расподела малобројног стручног кадра између ЈУСТЕ и ЈАТ-а. Нагласивши да „формирање 'ЈУСТА'-е не доприноси у ничему развоју наше цивилне авијације“ и да њено „издржавање“ за ФНРЈ значи „само трошење финансиских средстава“, Л. Амброжић је за-

---

¹⁵⁷⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Превод меморандума совјетске амбасаде, јул 1948. Коментаришући наведену и остале примедбе совјетске стране, министар иностраних послова Станоје Симић је после разговора са совјетским амбасадором прибележио да „критика“ совјетске стране „на први поглед [...] изгледа оправдана“. (АЈ, КМЈ, I-3-b/659, Забелешка о разговору министра Симића са совјетским амбасадором на дан 1. јула 1948.)

¹⁵⁷⁸ Југословенска страна је и касније тврдила да је „услед прекршаја уговора од стране једне треће силе која се уговором обавезала на лифровање бензина“, односно због обустављања испорука горива из Румуније, доспела у „тешку ситуацију“ по питању „снабдевања »ЈУСТЕ« бензином“. Због опште „оскудице бензина“ са којом се суочила ФНРЈ, југословенски органи су морали да предузму „мере ограничења“, које су се односиле не само на ЈУСТУ, већ и на ЈАТ. На примедбе совјетске амбасаде, југословенски званичници су реаговали истичући да је иста „знала и морала знати праве узроке несташице бензина“. Упркос наведеном, совјетски представници нису одступали од своје аргументације: „Простом човеку потпуно је разумљиво да је немогућно у авијацији радити без бензина. Летети се не може без бензина. Влада ФНРЈ не само да није нашла за нужно да да потребан бензин, као што је била обавезна, него, напротив, не дајући бензин да омогући рад »ЈУСТЕ« она тврди да друштво није одговорило економским интересима Југославије.“ (*Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, dok. br. 197–198, str. 290–291; V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga treća*, Beograd 1979, str. 313; M. Gulić, M. Ninković, *nav. delo*, str. 156.)

¹⁵⁷⁹ Музеј ваздухопловства – Београд (МВБ), Збирка ваздушног саобраћаја, кутија ЈУСТА, Ладислав Амброжич, Борису Кидричу, 29.4.1948; АЈ, КМЈ, I-3-b/659, Забелешка С. Симића о разговору са совјетским амбасадором Лаврентијевим на дан 6. јула 1948.

¹⁵⁸⁰ АЈ, Фонд 162, Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ, фасц. 2, Подсетник о ЈУСТИ; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 127.

¹⁵⁸¹ M. Gulić, M. Ninković, *nav. delo*, str. 155.

¹⁵⁸² V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, I, str. 192; *Isti, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Zagreb–Rijeka 1980, str. 470; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, str. 237.

кључивао да је било „потребно [...] одмах извршити ревизију Споразума између наше Владе и Владе СССР и установити 'ЈУСТА'-у на таквој бази да буде она само привредно предузеће за експлоатацију ваздушног саобраћаја на оним линијама које јој буде дала наша Држава у експлоатацију, или што би било најбоље ликвидирати 'ЈУСТА'-у.“¹⁵⁸³

Пошто се очекивања Београда у погледу тога да ће се путем оснивања ЈУСТЕ „брзо успоставити [...] цивилно ваздухопловство“ ФНРЈ нису остварила и Друштво је пословало „пасивно без икакве перспективе на рентабилан рад“, југословенска страна није више била заинтересована за његово постојање. Утолико пре што је пословање ЈУСТЕ било праћено „врло честим и озбиљним трзавицама, како у административном тако и у оперативном погледу“, што је само даље шкодило – у току 1948. године – нарушеним југословенско-совјетским односима.¹⁵⁸⁴ Упркос наведеном, ЈУСТА је наставила да постоји не само током 1948, већ и током 1949. године, због тога што су на југословенској страни морали строго да воде рачуна о томе да им се – речима министра С. Симића – „не може учинити ниједна ни најмања примедба [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића]“ у погледу тога да су они ти који „крше уговоре и споразуме [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића]“. ¹⁵⁸⁵ У атмосфери нарушених југословенско-совјетских односа, и рад ЈУСТЕ је – како током првих месеци 1948, тако и наставку године – био обележен различитим трвењима, попут расправа о „питању трошкова за одржавање ваздухопловних пристаништа“ или о начину на који је требало извршити расподелу губитака насталих у пословању Друштва током 1947. године.¹⁵⁸⁶ Совјетска страна је југословенској пребацивала и непотпуно уношење радио-опreme и средстава за везу у ЈУСТУ.¹⁵⁸⁷

Заправо, ниједна страна није у потпуности извршила унос улога у Друштво. Велики проблем је представљало то што југословенска страна није предала ЈУСТИ Споразумом предвиђене аеродроме – за аеродроме у Сарајеву и Загребу испоставило се да „нису подесни за цивилну авијацију“, а процењено је да вредност новог аеродрома, који је требао да се гради у Београду, износи „преко 1 милијарду динара, што би потпуно мењало однос у уплати акционарског капитала“. Осим тога, југословенска страна је у току 1948. заузела „принципијелно становиште“ да се ЈУСТИ „уопште не може предати [...] никакав аеродром“, због тога што је „посед аеродрома искључиви прерогатив државе“. Према подацима из 1949, југословенска страна је од предвиђених 100 милиона, у Друштво уложила „свега 8 милиона динара“ („делимично у новцу, делимично у материјалу“). Наспрам тога, СССР је од предвиђених 100.000.000 динара, у ЈУСТУ унео „парк и уређаје“ у вредности од око 70.000.000 динара. Радило се о следећем „материјалу“: „12 авиона, 10 аутомобила, 8 радио станица (нераспаковано), 2 пожарне справе, резервни делови, алат и нешто мало потрошног материјала“. У вези са совјетским улогом, на југословенској страни су констатовали: „СССР се није држао уговора зато што [...] унесени материјал како летећи тако и технички не одговара годинама производње фиксираним у уговору и што није унет у уговорном року.“¹⁵⁸⁸

Током највећег дела 1948. ЈУСТА је одржавала само једну линију¹⁵⁸⁹ и – с обзиром на даље погоршање југословенско-совјетских односа – било је само питање тренутка када ће се приступити ликвидацији Друштва. Према сведочењу Милоша Савина, на југословенској

¹⁵⁸³ МВБ, Збирка ваздушног саобраћаја, кутија ЈУСТА, Ладислав Амброжич, Борису Кидричу, 29.4.1948.

¹⁵⁸⁴ АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“.

¹⁵⁸⁵ АЈ, КМЈ, I–3–b/659, Забелешка о разговору министра Симића са совјетским амбасадором на дан 1. јула 1948.

¹⁵⁸⁶ АЈ, 290–1–2, Записник Осме седнице Управног одбора ЈУСТЕ, 11.12.1948; АЈ, 290–1–3, Записник са Шесте седнице Надзорног одбора, 25.5.1948; Исто, Записник са Петнаесте седнице Надзорног одбора, 9.11.1948; Исто, Записник са Шеснаесте седнице Надзорног одбора, 16.11.1948; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 145–146.

¹⁵⁸⁷ АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Превод меморандума совјетске амбасаде, јул 1948.

¹⁵⁸⁸ АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“; АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Подсетник („Јуста“. Југословенско-совјетско а. д. за цивилно ваздухопловство); ДА МСП, ПА, 1949, СССР, ф. 99, дос. 14, 23424, Ликвидација ЈУСТЕ.

¹⁵⁸⁹ Опширније о пословању ЈУСТЕ током 1948. године: G. Stefanović, *нав. дело*, стр. 86–115.

страни се још током јесени 1948. говорило о ликвидацију ЈУСПАД-а.¹⁵⁹⁰ На основу тога би се могло претпоставити да су у то време озбиљније разматрани истоветни кораци и по питању ЈУСТЕ. Утолико пре што је Београд на плану расформирања ваздухопловног друштва брже вукао потезе, него у случају ЈУСПАД-а.¹⁵⁹¹ Југопетрол је средином децембра 1948. у потпуности прекинуо испоруке бензина ЈУСТИ, што је довело до прекида ваздушног саобраћаја. Последњи лет на релацији Београд–Титоград извршен је, као што смо поменули, 3. јануара 1949.¹⁵⁹² Убрзо после тога, у фебруару 1949, дошло је до затегнутости између југословенских и совјетских чланова управе Друштва због тога што је генерални директор А. Г. Бочкарев одбио захтев Комисије државне контроле ФНРЈ да изврше „комисијску контролу“ пословања ЈУСТЕ.¹⁵⁹³ Средином наредног месеца, 16. марта 1949, југословенска влада се нотом обратила Амбасади СССР у Београду са предлогом да се оба транспортна мешовита друштва расформирају. Иако није прихватала наведене „доказе“ и „тврдње“ Владе ФНРЈ о транспортним мешовитим друштвима, совјетска страна се нотом од 25. марта 1949. сагласила са тим да се приступи ликвидацији ЈУСТЕ и ЈУСПАДА под следећим условима: 1) „да совјетска страна изведе из Југославије онај део имовине који је унела у оба друштва, а коју она сматра неопходном, те да изузме новчана средства која је у готовини уложила“; 2) „да се део имовине прода Југославији по савременим светским ценама, с тим да југословенска страна ту имовину плати испоруком југословенске робе СССР-у“. Југословенска влада је нотом од 2. априла 1949. прихватила совјетске услове, после чега је – на основу сагласности обе стране – могло да се приступи ликвидацији ЈУСТЕ.¹⁵⁹⁴

У складу са намером југословенских органа да приступе „тихој ликвидацији“ транспортних мешовитих друштава, убрзо је, 2. маја 1949, донета одлука о пребацивању практично целокупног летачког особља из ЈУСТЕ у ЈАТ (осим посада и особља два авиона), а пар дана касније – током ноћи 4/5. маја – Управа ваздушних пристаништа Министарства саобраћаја је у потпуности преузела контролу над свим аеродромима у ФНРЈ. Свеукупно посматрано, Министарство саобраћаја је почетком маја 1949. од ЈУСТЕ преузело 87 службеника на аеродромима, те 27 пилота и механичара.¹⁵⁹⁵ Касније у току маја су почели и преговори две стране о ликвидацији мешовитих друштава. Прва седница је одржана 20. маја 1949. и том приликом две стране нису успеле да постигну договор ни о једном питању. После више од три месеца од почетка преговора две стране су, 31. августа 1949, у Београду потписале Протокол о ликвидацији два транспортна мешовита друштва. Тим чином је престао да важи Споразум о оснивању ЈУСТЕ од 4. фебруара 1947. Протоколом су регулисана различита питања у вези са „повраћајем улога“ совјетске стране, а југословенска влада се обавезала и да ће предузети „све неопходне мере“ по питању „правне ликвидације“ ЈУСТЕ. Поврат совјетске имовине и исплата готовинског улога СССР извршени су у предвиђеним роковима, а трочлана ликвидациона комисија је до краја године радила на решавању различитих правних и финансијских питања. Иако је Министарство саобраћаја ФНРЈ крајем 1949. преузело на себе решавање преосталих предмета у вези са дужничко-поверилачким односима, може се рећи да је процес ликвидације ЈУСТЕ трајао до 31. децембра 1949, када је Друштво престало да посто-

¹⁵⁹⁰ ДАС, Фонд Безбедносно-информативна агенција (БИА), III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁵⁹¹ М. Гулић, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 321, 322–325.

¹⁵⁹² Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 137, 146; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 159.

¹⁵⁹³ АЈ, 50–64–139, 506–509, Комисија државне контроле, Влади ФНРЈ, 4.3.1949; Исто, 512, Овлашћење Комисије државне контроле бр. 1284, 24.2.1949; Исто, 513, А. Бочкарев, Комисији државне контроле, 24.2.1949; Исто, 517–518, Комисија државне контроле, Управном одбору ЈУСТЕ; Исто, 521, Председник Управног одбора ЈУСТЕ, Комисији државне контроле, 1.3.1948; АЈ, 290–1–2, Записник девете (ванредне) седнице Управног одбора, 28.2.1949.

¹⁵⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/467, Мешовита југословенско-совјетска друштва; Исто, 23435, ЈУСТА и ЈУСПАД; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 206, 207, стр. 460–464; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 158–159.

¹⁵⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 23424, Ликвидација ЈУСТЕ; Исто, Тиха ликвидација „ЈУСТЕ“; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 159.

ји.¹⁵⁹⁶ Из свега до сада наведеног, јасно је да очекивања Београда у вези са оснивањем и пословањем ЈУСТЕ нису била остварена. Према завршном прорачуну југословенских органа, укупан губитак Друштва износио је чак 45.962.459,47 динара.¹⁵⁹⁷ Огромне размере поменутог „минуса“ су нам јасније ако узмемо у обзир да је укупан – планирани, али не и уложени(!) – акционарски капитал две стране требао да износи 200.000.000 динара. Због „пасивног“ пословања, околности да у питању није био велики привредни субјект¹⁵⁹⁸, те да је постојало југословенско предузеће које се бавило истом врстом делатности (ЈАТ), „ликвидација“ ЈУСТЕ није имала, нити је могла имати негативне последице за југословенску привреду.

*

Друго транспортно мешовито југословенско друштво које је основано 1947. и „ликвидирано“ 1949. године, било је Југословенско-совјетско дунавско паробродарско акционарско друштво – ЈУСПАД. ЈУСПАД је био доста већи и значајнији привредни субјект у односу на ЈУСТУ.¹⁵⁹⁹ Између два транспортна мешовита друштва постојало је доста паралела и сличности – почевши од преговора и споразума о њиховом оснивању, преко принципа и начина на који су иста била организована, до пословања и процеса ликвидације. Паралеле се могу повући чак и у случају таквих, условно речено, формалних ствари, као што су две велике саобраћајне несрећа – из октобра, односно новембра 1947. године – које су обележиле рад ЈУСТЕ и ЈУСПАД-а,¹⁶⁰⁰ или хапшења високих званичника оба друштва.¹⁶⁰¹ Одређена сличност је постојала и у томе што су оба друштва – у већој или мањој мери – настојала да „присвоје“ за себе одређена „права која припадају сувереној власти и која једна суверена држава не може на својој територији уступити ни домаћим ни страним привредним предузећима“.¹⁶⁰² Упркос низу сличности, била су видна и одређена „одступања“, односно неподударности између ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ, попут разлика у броју запослених и износу акционарског капитала, или супротне динамике којом су две стране вршиле унос акционарског капитала у друштва. Пошто су различита питања у вези са оснивањем, радом и ликвидацијом ЈУСПАД-а на заокружен и систематичан начин обрађена у историографи-

¹⁵⁹⁶ Опширније: АЈ, Фонд 43, Југословенско-совјетско дунавско паробродарско акционарско друштво (ЈУСПАД), фасц. 47, Записник са прве седнице делегација СССР и ФНРЈ по питању ликвидације друштава ЈУСПАД и ЈУСТА; АЈ, 290–1–1, Решење Министарства саобраћаја ФНРЈ о ликвидацији мешовитих друштава, 3.9.1949; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 27, дос. 5, 416060, Протокол о ликвидацији ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ, 31.8.1949; „Саопштење Танјуга о ликвидацији Југословенско-совјетских мешовитих друштава“, *Борба*, 3.9.1949, стр. 3; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 226, стр. 521–523; Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 148–150; М. Gulić, М. Ninković, *нав. дело*, стр. 160–161; М. Гулић, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 324–325; И. Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949*, стр. 129.

¹⁵⁹⁷ Ч. Крунић, *нав. дело*, стр. 150.

¹⁵⁹⁸ ЈУСТА је имала око 200 запослених и 12 авиона. (Исто, стр. 139, 147.)

¹⁵⁹⁹ Према подацима из 1949. године, у ЈУСПАДУ је било запослено 1.379 особа, а ФНРЈ је у Друштво унела укупно 137 пловила. (М. Н. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 241, 252–254; Исто, *Од Батине до Галца*, стр. 150, 165.)

¹⁶⁰⁰ Педесетак дана пре поменутог удеса авиона ЈУСТЕ, који се десио 27. новембар 1947. недалеко од Титограда, брод *Tasz*, кога је ЈУСПАД закупио од совјетско-мађарског друштва МЕСХАРТ, налетео је на мину. Опширније о хаварији брода *Tasz*, која се догодила 6. октобра 1947. на 675,5 километру Дунава: М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 257–259; Исто, *Од Батине до Галца*, стр. 169–170.

¹⁶⁰¹ Опширније о хапшењу високих званичника ЈУСТЕ и ЈУСПАД-а: ДАС, БИА, Ш/89, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953; Исто, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 327–328; Исто, *Од Батине до Галца*, стр. 228–229; Исто, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 326–327.

¹⁶⁰² У случају ЈУСТЕ радило се о успостављању контроле над аеродромима и „свим средствима везе и радио навигације“ на њима, на начин који није био у складу са Споразумом од 4. фебруара 1947. и који је задирао у права ФНРЈ. Слично томе, ЈУСПАД је током лета 1947. од Министарства пошта ФНРЈ тражио „одобрење за инсталацију покретних радиостаница на девет речних бродова“ и две „непокретне копнене станице у Београду и Прахову“. Поменути захтев ЈУСПАД-а је одбијен и Друштву је саопштено да „питање веза регулише преко Министарства саобраћаја“. (АЈ, 50–64–139, 422, Допис Љубодрагу Ђурићу; Исто, 423, Министарство пошта, Председништву Владе ФНРЈ, 25.7.1947; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/468–469, Мешовита југословенско-совјетска друштва; V. Dedićer, *Dokumenti 1948*, I, str. 209–210.)

ји,¹⁶⁰³ осврнућемо се само на основне ствари које су обележила постојање овог југословенско-совјетског мешовитог друштва.

Прве идеје, предлози, па и сагласност две стране о оснивању мешовитог паробродарског друштва везани су за 1945. годину. Преговори о његовом оснивању су током лета 1946. у два наврата (мај–почетак јуна; крај јула–август) вођени у Београду.¹⁶⁰⁴ Свеукупно посматрано, може се рећи да југословенска страна није била заинтересована за оснивање овог мешовитог друштва у оноликој мери као совјетска. Поједини југословенски преговарачи – који су били добро упућени у питања пловидбе Дунавом, попут Милоша Савина – били су „одлучно [...] противу тога да се друштво оснује на бази коју је предлагала СССР страна“. Шире посматрано, М. Савин је „у основи био против тога да се такво друштво уопште оснује“, због тога што је сматрао да „оно није потребно“ ФНРЈ.¹⁶⁰⁵ У елаборату који је током преговора припремио за министра саобраћаја, он је наглашавао да ФНРЈ „такво друштво, под условима које је тада постављала СССР страна, са економске и техничке стране не одговара“.¹⁶⁰⁶ Због ограничених „сопствених могућности“, југословенска страна је, ипак, имала одређени економски интерес за оснивање овог друштва. Београд је, наиме, очекивао да путем ЈУСПАД-а обезбеди „механизацију пристаништа и подизање бродоградилешне индустрије на основу лиферација СССР у виду уноса у акционарски капитал“.¹⁶⁰⁷ Током преговора је посебно био видан интерес Београда да уз помоћ СССР-а, што је брже могуће, изгради „модерно бродоградилеште“ на Бежанији, односно „у Бежаниском Рукавцу“ на Сави.¹⁶⁰⁸ Међутим, на југословенској страни је постојало и незадовољство условима и захтевима совјетских преговарача у погледу броја, карактеристика и процене вредности пловила, као и по питању бродоградилешта које је ФНРЈ требала да унесе у Друштво. Осим тога, учавана је и одређена „монополистичка жеља“ СССР-а „на Ђердапу“.¹⁶⁰⁹ Поједини преговарачи, попут Боривоја Јовановића, тврдили су да „Руси захтевају најбољи пловни парк и да ће на тај начин у нашем националном бродарству остати само старудије и нерационални објекти“.¹⁶¹⁰ Због принципа на којима је требало организовати предузеће, Милош Савин је пак сматрао да ће југословенска страна имати „подређену улогу“ у Друштву.¹⁶¹¹

¹⁶⁰³ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 225–227, 229, 235–259, 316–331; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 140–142, 145–170, 219–230; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 310–318, 321–328.

¹⁶⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 78, дос. 26, 5258, Т. Вујасиновић, Министарству иностраних послова, 4.5.1946; Исто, LXXVIII/259–260, Ј. Боначи, Министарству иностраних послова, мај 1946; Исто, LXXVIII/261, Извештај о првом састанку комисије по ствари оснивања Југословенско-совјетског бродарства А. Д; Исто, LXXVIII/262, Извештај о другом састанку комисије по питању Југословенско-совјетског речног бродарства; Исто, LXXVIII/263–264, Извештај о трећем заседању Југословенско-совјетске комисије по питању Југословенско-совјетског речног бродарског ад; Исто, LXXVIII/278–280, Извештај о састанку одржаном 25.5.1946; Исто, LXXVIII/274, Без наслова, 18.5.1946; Исто, LXXVIII/275, Реферат друга Брунера о седници одржаној између совјетске и југословенске комисије за припреме оснивања Југословенско-совјетског речно-бродарског друштва; Исто, LXXVIII/276, Извештај о заседању Комисије за оснивање Совјетско-југословенског бродарског а. д., одржаног 24.5.1946; Исто, LXXVIII/282, Извештај о заседањима комисије за оснивање Југословенско-совјетског бродарског а. д. одржаних 30. и 31. маја; Исто, LXXVIII/284, Извештај о заседању Комисије за оснивање Југословенско-совјетског бродарског а. д. на дан 29.7.1946; Исто, LXXVIII/285, Састанак одржан поводом оснивања Југословенско-совјетског бродарског друштва на дан 9.8.1946; АЈ, фонд 331, Главна дирекција речног саобраћаја, ф. 87, Извештај о трећем заседању Југословенско-совјетске комисије по питању Југословенско-совјетског речног бродарског ад; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 235; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 145.

¹⁶⁰⁵ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁰⁶ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁰⁷ АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“.

¹⁶⁰⁸ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 237; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 147.

¹⁶⁰⁹ Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 236–240; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 145–149.

¹⁶¹⁰ ДАС, БИА, III/89, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953.

¹⁶¹¹ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

На југословенској страни је постојала бојазан у вези са тим да оснивање и рад таквог мешовитог друштва неће одговарати економским интересима ФНРЈ, али су се разговори о његовом оснивању настављали што због политичких разлога, што због тога што се очекивало да ће пристанак за оснивање ЈУСПАД-а (и ЈУСТЕ) допринети формирању осталих, производних мешовитих друштава, за које је Београд пре свега био заинтересован, јер је очекивао да ће преко њих добити помоћ „прве земље социјализма“ за индустријализацију државе. Када је о политичким разлозима реч, они су се састојали у јасној опредељености југословенских власти да воде „политику наслањања на СССР“, у склопу чега је требало показати солидарност са „свим економским и политичким настојањима СССР-а у Подунављу“, односно пружити допринос успостављању „престижа совјетске заставе на Дунаву“. СССР је, наиме, имао циљ да путем „обједињавања пловидбе ФНРЈ, Чехословачке, Бугарске, Румуније, Мађарске и Аустрије“ створи „солидно упориште за предстојећу утакмицу на Дунаву“ са западним државама. Москва је због тога настојала да формира мешовита транспортна друштва за пловидбу Дунавом са низом држава које су се налазиле у њеној сфери утицаја. Чехословачка је одбила да оснује такво мешовито друштво са СССР-ом, али су се Румунија, Мађарска и Југославија сагласиле. Дobar показатељ заинтересованости Москве за формирање мешовитог дунавског паробродарског друштва са ФНРЈ представљало је совјетско инсистирање на положају генералног директора у њему. У вези са тим, Б. Кидрич је у августу 1946. обавештавао Ј. Б. Тита да на совјетској страни „третирају то питање као важно за њихову средње европску политику“. М. Савин је касније истицао да је ЈУСПАД основан „са циљем да користи потребама СССР-а, то јест да буде инструмент у рукама његове привред[н]е политике на Дунаву“.¹⁶¹² Југословенска очекивања да ће пристанак за формирање транспортних друштава, за које је Москва била заинтересована, убрзати решавање питања производних мешовитих друштава, као и тежња Београда да из политичких разлога пружи подршку СССР-у и укључи се у совјетске планове у вези са пловидбом на Дунаву, утицали су, дакле, на то да се – упркос свим несугласицама, проблемима и бојазнима, који су се појавили током преговора – приступи потписивању Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. „И поред запажених недостатака, неравноправности и очито по нас штетних одредаба“ Споразум је – како је наводио Милутин Перишић – „био [...] потписат“.¹⁶¹³ Односно, у Београду је – речима Милоша Савина – „одлучено да се друштво на сваки начин оснује“.¹⁶¹⁴

Споразум о оснивању ЈУСПАД-а потписан је у Београду истог дана када и Споразум о оснивању ЈУСТЕ – 4. фебруара 1947. У 16 чланова Споразума и пет мање или више опширних прилога регулисан је низ питања у вези са оснивањем Друштва и његовим седиштем; „циљем“ са којим је ЈУСПАД основан, односно делокругом његовог рада; акционарским капиталом и улозима две стране у Друштво; начином на који је требало вршити процену вредности пловила и остале „имовине“; југословенским давањем у закуп објеката у пристаништима; различитим обавезама ФНРЈ према ЈУСПАД-у (обезбеђивање „иностране валуте“ за

¹⁶¹² АЈ, КМЈ, I-3-b/626, Деспеша Б. Кидрича, Ј. Б. Титу, 25.8.1946; АЈ, 331-87, Реферат по питању оснивања југословенско-совјетског бродарског а. д; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; Исто, III/108, Елаборат „Совјетско-румунска мешовита друштва – СОВРОМИ“, Београд, јун 1953; „Привредна сарадња Румуније са Совјетским Савезом омогућава убрзану обнову румунске привреде“, *Борба*, 29.10.1945, стр. 6; I. Pelicon, „Sovjetsko-rumunska mešovita društva – Sovromi“, *Međunarodni problemi*, br. 1/mart 1950, str. 95; V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, str. 95-98; Isti, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 322; L. G. Borhi, *nav. delo*, pp. 27, 32-33; *Советско-венгерские экономические отношения 1948-1973. Документы*, отв. редактор А. Н. Артизов, Москва 2012, стр. 513-514, нап. 17; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944-1953)*, стр. 218-219, 222-223, 226-227, 237-239, 247; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 135, 137-138, 141-142, 148-149, 159-160.

¹⁶¹³ У вези са наведеним и превагом политичких разлога за оснивање Друштва, М. Перишић је сведочио: „Боначи ми је тада у поверењу рекао да су Руси однели свој предлог уговора Хебрангу, који, као председник Привредног Савета ФНРЈ, да своју сагласност на њега и на тај начин руски предлог буде усвојен као коначни. Боначи ми је тада рекао и то, да је директива са вишег места да се према Русима буде попустљив, мада је он преко Министра саобраћаја указивао Привредном Савету на неправилности и незгоде по нас у уговору.“ (ДАС, БИА, III/89, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953.)

¹⁶¹⁴ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

подмиривање трошкова у иностранству; обезбеђивање потребних количина „погонског материјала и мазива“ неопходних за пословање Друштва...); управним органима Друштва; роком важности Споразума и другим питањима која су била важна за функционисање и рад ЈУСПАД-а. Оснивачи Друштва били су Главна управа речног саобраћаја (Београд) и Совјетско дунавско државно паробродарство (Измаил). Као и ЈУСТА, ЈУСПАД је основан „на паритетним начелима“, а договорено је да седиште Друштва буде у Београду. Споразумом је предвиђено да се ЈУСПАД „оснива у циљу експлоатације речног саобраћаја на Дунаву и његовим притокама, искоришћавања пристаништа, штокова, пристанишних постројења и опреме, организације речних и поморских превоза, градње, проширења и експлоатације бродоградилних и бродо-радионичних предузећа“.

Договорено је да акционарски капитал Друштва износи 400 милиона динара, што је било дупло више у односу на ЈУСТУ. Једна половина тог износа је требала да припада ФНРЈ, а друга СССР. „На рачун уплате свога дела акционарског капитала“ југословенска страна је у ЈУСПАД требала да унесе: 1) „пловила са властитим и без властитог погона“ (радило се о 14 „пловила са погоном“, односно 14 реморкера, тегљача; те о следећим „пловилима без погона“: 20 „танкова“, 90 „затворених теретњака“ и 13 „отворених теретњака“¹⁶¹⁵ у вредности од 164.750.000 динара; 2) „фабрику за поправку бродова у Новом Саду и средства уложена у бродоградилште на Ади Циганлији“ у укупном износу од 27.750.000 динара; 3) „готов новца“ у вредности од 7.500.000 динара. Наспрам тога, договорено је да се улог совјетске стране састоји од: 1) „уређаја и материјала за градњу бродоградилшта на Ади Циганлији и уређаја за пристаништа на Дунаву“, те „средстава за финансирање бродоградилшта на Ади Циганлији“ у укупном износу од 125.000.000 динара; 2) „опреме и материјала“ намењених за „градњу и оправку пловила“ у вредности од 67.500.000 динара; 3) „готовог новца“ у вредности од 7.500.000 динара. Статутом Друштва је било предвиђено да се укупни акционарски капитал ЈУСПАД-а од 400.000.000 динара „дели [...] на 800 [...] акција свака по номиналној вредности од 500.000 [...] динара“. У складу са паритетном организацијом Друштва, као и у случају ЈУСТЕ, једна половина акција (400) припадала је југословенској, а друга (400 акција) совјетској страни.

Осим уношења наведене имовине у Друштво, југословенска страна се Споразумом обавезала да ЈУСПАД-у преда „пристанишна постројења, докове, зграде“ и сличне објекте у пристаништима у закуп на 30 година. У питању су били „пристанишни кејови, пристани и пристанишна опрема“, попут дизалица, у пристаништима у Београду, Прахову, Новом Саду, Смедереву, Панчеву, Горњем Милановцу и Апатину. Све то је ЈУСПАД-у требало да се преда „у току једног месеца после потписивања Споразума“, а износ закупнине је требао да се одреди „на основу ефективности тих постројења при њиховој експлоатацији од стране Друштва“. Осим тога, Влада ФНРЈ се обавезала да ће осигурати „одржавање пристанишних постројења која даје под закуп у одговарајућем стању за пловидбу и експлоатацију“ и да ће „на свој рачу вршити“ одговарајуће, „неопходне оправке“. Управни органи ЈУСПАД-а су били организовани на исти начин као и у ЈУСТИ. „Органи Управе Друштва“ били су: 1) Општа скупштина акционара; 2) Управа; 3) генерални директор и заменик генералног директора. Једина разлика у односу на ЈУСТУ састојала се у броју чланова Управе. Наиме, наспрам шест чланова Управног одбора ЈУСТЕ, у састав Управе ЈУСПАД-а – као већег привредног субјекта

¹⁶¹⁵ У истраживањима М. Гулића је направљен лапсус приликом навођења броја теретњака, на тај начин што су замењени бројеви отворених и затворених теретњака („90 отворених и 13 затворених теретњака“). (М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 241; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 151.) Из трећег прилога Споразума (Списак пловила које ФНРЈ уноси у ЈУСПАД), види се да се – као што смо навели у основном тексту – радило о 90 „затворених“ и 13 „отворених теретњака“. (АЈ, 50–64–139, 401–402, Прилог бр. 3 к члану 6 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Списак пловила које Југославија уноси у Југословенско-совјетско дунавско акционарско паробродарско друштво) Истраживања М. Гулића, такође, показују да је ЈУСПАД располагао са доста већим затвореним, него отвореним товарним простором. Од укупне носивости од 84.071 тоне, огромна већина од око 76.000 тона се односила на затворени, а свега око 7.000 тона на отворени товарни простор. (М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 252; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 164–165.)

– улазило је 8 чланова. Као и у случају ЈУСТЕ, договорено је да председник Управе буде југословенски, а његов заменик совјетски грађанин. За доношење одлука о раду Друштва, изузетну важност је имало то што је положај генералног директора ЈУСПАД-а, који је имао велика овлашћења, исто као у ЈУСТИ, припадао совјетској страни. Улогу надзорног органа у Друштву, вршио је Надзорни одбор. Још једну сличност са ЈУСТОМ представљало је то што је договорено да рок важења Споразума буде 30 година и да југословенска страна по истеку тог периода може да „откупи акције“ СССР-а. У случају да Влада ФНРЈ по истеку тридесетогодишњег рока не откупи акције совјетске стране, Споразум је требао да остане „и даље на снази“ све „до ликвидације Друштва по узајамној сагласности обеју Влада“.¹⁶¹⁶

Као и у случају ЈУСТЕ, свега неколико дана после потписивања Споразума приступљено је конституисању органа Друштва.¹⁶¹⁷ С обзиром на велика овлашћења која су припадала генералном директору,¹⁶¹⁸ треба истаћи да је 8. фебруара 1947. за вршиоца дужности генералног директора „изабран“ Валентин Димитријевић Каменски, који је током преговора за оснивање ЈУСПАД-а имао истакнуту улогу на совјетској страни. Истом приликом је на положај заменика генералног директора „изабран“ Милош Савин, дотадашњи директор Државног речног бродарства.¹⁶¹⁹ Непуна три месеца касније, у априлу 1947, на предлог совјетске стране положај генералног директора заузео је Иван Прохоровић Кононов.¹⁶²⁰ Свеукупно посматрано, до краја постојања Друштва, И. П. Кононов и М. Савин су били две најзначајније особе за рад ЈУСПАД-а.¹⁶²¹ По конституисању органа ЈУСПАД-а, исти су приступили разматрању различитих питања која су била важна за рад Друштва. Средином марта 1947. усвојени су „радни план и финансиски план друштва за 1947[.] год.“ На седницама Управног одбора се током марта „дискутовало по разним питањима у вези са пословањем друштва“, међу којима треба издвојити: одређивање износа тарифа, „питања бродоградилшта на Ади Циганлији као удела са југословенске стране“, склапање уговора о сарадњи између Главне

¹⁶¹⁶ АЈ, 43–1, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва, 4.2.1947; Исто, Статут Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва „ЈУСПАД“; АЈ, 50–64–139, 385–388, Споразум између Владе ФНРЈ и Владе СССР о оснивању Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва, 4.2.1947; Исто, 389–394, Прилог бр. 1 к члану 3 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Статут Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва „ЈУСПАД“; Исто, 395–399, Прилог бр. 2 к члану 5 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Списак опреме коју испоручује Совјетски Савез на рачун уплате свога удела у Југословенско-совјетском дунавском паробродарском акционарском друштву; Исто, 400–402, Прилог бр. 3 к члану 6 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Списак пловила које Југославија уноси у Југословенско-совјетско дунавско акционарско паробродарско друштво; Исто, 403–406, Прилог бр. 4 к члану 7 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Цена пловила, које предају Југословени Југословенско-совјетском паробродарском акционарском друштву, према усвојеној методи француске експертизе „Гренен“; Исто, 407, Прилог бр. 5 к члану 8 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Списак пристаништа и пристанишне опреме, које Југославија даје у најам Југословенско-совјетском дунавском акционарском паробродарском друштву; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 69, стр. 157–161.

¹⁶¹⁷ АЈ, 43–1, Записник о претходном збору акционара друштва ЈУСПАД, 8.2.1947; АЈ, 43–1, Записник прве редовне седнице Управног одбора друштва ЈУСПАД, 8.2.1947.

¹⁶¹⁸ „Сва практична делатност друштва сконцентрисана је у рукама генералног директора. Његова надлежност у друштву безмало је изравната са надлежношћу приватног власника над својом имовином“ – наглашавао је М. Савин. (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.)

¹⁶¹⁹ АЈ, 43–1, Записник прве редовне седнице Управног одбора друштва ЈУСПАД, 8.2.1947.

¹⁶²⁰ АЈ, 43–1, Записник четврте редовне седнице Управног одбора друштва ЈУСПАД, 22.4.1947. М. Савин се похвално изражавао о стручности И. П. Кононова. (Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.) Као „совјетски стручњак“ за питања у вези са Дунавом, И. П. Кононов је касније био ангажован у раду Дунавске комисије. Прво као заменик шефа совјетске делегације, а потом као секретар Дунавске комисије. („Завршено пето заседање Дунавске комисије“, *Борба*, 20.12.1951, стр. 3; Јаша Леви, „Сопствени двојник“, *Исто*, 6.7.1952, стр. 3.)

¹⁶²¹ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 248; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 160–161. Опширније о односу између М. Савина и И. П. Кононова, те значају истих за рад ЈУСПАД-а: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

управе речног саобраћаја и ЈУСПАД-а.¹⁶²² До почетка априла ЈУСПАД је преузео већину пловила од ФНРЈ и 1. априла 1947. Друштво је почело са практичним радом.¹⁶²³

Почетни период рада ЈУСПАД-а М. Савин је описао следећим речима: „Почетком фебруара 1947[.] године, само неколико дана после потписивања споразума, друштво је отпочело рад. Рад друштва је почео са преузимањем удела ФНРЈ стране. Почев од канцелариског материјала и готовине, па све до комплетних бродоградилишта унела је ФНРЈ страна. СССР страна је у овој почетној и организационој фази 'унела' само генералног директора и главног књиговођу.“¹⁶²⁴ Ствари на том плану се нису суштински промениле не само у наставку 1947,¹⁶²⁵ већ ни до краја постојања Друштва. Околност да је југословенска страна унела бродоградилишта и пловила у ЈУСПАД непосредно по његовом оснивању, на основу чега је Друштво могло да почне са радом, а Москва је – на основу онога што је било предвиђено Споразумом – могла своје обавезе да извршава сукцесивно, током наредних година, омогућавала је СССР-у да са малим почетним улагањима успостави контролу над предузећем и значајним делом пловног парка ФНРЈ, што је било важно за планове и интересе „прве земље социјализма“ на Дунаву.¹⁶²⁶ На околност да је „друштво и без уношења удела СССР стране могло сасвим нормално да функционише“ и на предвиђену динамику уношења улога, М. Савин се касније изузетно критички освртао: „У споразуму су обавезе ФНРЈ стране детаљно одређене како по квантитету тако и по квалитету и времену уношења. Имовина која се у споразуму наводи као обавеза ФНРЈ стране, сачињава целину са којом је једно бродарско предузеће могло да отпочне рад, без икаквих других средстава, изузев погонског и бродограђевног материјала и бродарског-егзекутивног кадра, што према споразуму такође даје ФНРЈ страна. Са тим средствима је друштво не само отпочело рад већ је и искључиво са њима радило читаво време свог постојања. Обавезе СССР стране (изградња и опрема бродоградилишта у Бежаниском Рукавцу, дизалице за механизацију пристаништа и бродограђевни материјал) нису прецизиране, већ за њих у споразуму стоји једна општа обавеза да СССР страна та средства испоручи 'током 5 година', 'према плану изградње бродоградилишта', односно према плану изградње пристаништа у ФНРЈ. Једна једина ствар коју је СССР страна 'испоручила' промт био је генерални директор, ма да рок његове 'испоруке' у споразуму није био утврђен. Неравноправност партнера најбоље се огледа баш на овом питању. Једна страна, ФНРЈ, свој удео у друштву обавезна је да унесе одмах, а друга страна, СССР, свој удео уноси током 5 година.“¹⁶²⁷

Југословенска страна је покушавала да подстакне совјетску на брже уношење улога (материјала, опреме, алата...) у Друштво.¹⁶²⁸ У вези са тим, М. Савин је сведочио: „Како совјетска страна дуго времена није скоро ништа уносила у друштво, ја сам у разговорима са Коно[но]вим постављао питање уношења њиховог удела, наглашавајући да је ово питање и са политичког гледишта веома важно. Наиме, реакцији је већ пружен веома zgodан матерјал тим што совјетска страна није унела у друштво ни један брод, но је све бродове унела само страна ФНРЈ. Ако сада СССР страна, истицао сам ја даље, не буде испуњавала своје обавезе и не буде ништа уносила у друштво, онда ће се домаћој и страном реакцији пружати још обилнији материјал за пропаганду против овог друштва. Конон[о]в се сложио с тим да сам ја у

¹⁶²² АЈ, 43–1, Записник друге редовне седнице Управног одбора друштва ЈУСПАД, 14.3.1947; Исто, Записник треће редовне седнице Управног одбора ЈУСПАД-а, 22.3.1947.

¹⁶²³ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 247, 251; Исто, *Од Батине до Галца*, стр. 160, 164.

¹⁶²⁴ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶²⁵ АЈ, 50–64–139, 431–432, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Владе ФНРЈ, 24.9.1947.

¹⁶²⁶ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, стр. 466–468; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 239–240; Исто, *Од Батине до Галца*, стр. 149.

¹⁶²⁷ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶²⁸ АЈ, 50–64–139, 431–432, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Владе ФНРЈ, 24.9.1947; Исто, 433–436, Списак машина и алата потребних за опрему производних одељења у новосаграђеним зградама бродоградилишта „Београд“; Исто, 437–439, В. Дешић – совјетском делу оснивача ЈУСПАД-а, 30.9.1947; Исто, 455, Проблеми ЈУСПАД-а.

праву, али се обично изговарао да у 1947[.] совјетска страна неће моћи много тога да унесе у друштво, из тог разлога што је друштво основано онда када је план совјетске привреде за 1947[.] годину био закључен. Обећавао је да ће зато све испоруке у 1948[.] години да теку правилно и нормално.¹⁶²⁹ Упркос наведеним околностима и обећањима И. П. Кононова, совјетска страна није значајније променила своје држање на плану уношења акционарског капитала у ЈУСПАД. „СССР страна“ је чак и новчани улог, у износу од 7,5 милиона динара, унела тек 13. маја 1947, са вишемесечним, „приличним закашњењем“ (рок је био „најкасније 15 дана после потписивања споразума“).¹⁶³⁰ До извршавања те обавезе је дошло тек „након вишеструког ургирања од ФНРЈ стране“ и „тек тада када су новчана средства“, која је унела југословенска страна, „била на измаку, и када је друштво било дошло у ситуацију да не може да врши исплату својих обавеза“. Док је неуношење улога у току 1947. објашњавано тиме што је „друштво основано пошто је план за 1947[.] годину већ био утврђен“, совјетска страна је у току 1948. „правдала неиспоручивање материјала сметњама око новог бродоградилшта и сукобом око процене неких машина које је унела СССР страна а 1949[.] године је друштво ликвидирано“.¹⁶³¹

Југословенска страна је до краја 1947. у ЈУСПАД унела вредност акционарског капитала у износу од 152.193.936 динара, од укупно предвиђених 200.000.000 динара. Наведени износ је чинио 76,10% укупно предвиђених обавеза ФНРЈ. Наспрам тога, СССР је закључно са 31. децембром 1947. уложио у Друштво 12.331.002 динара, што је било свега 6,16% совјетских обавеза. Уз мање измене, исти однос је задржан и у наредном периоду – до краја 1948. југословенска страна је унела у ЈУСПАД 76,25% предвиђеног акционарског капитала, а совјетска свега 9,83%.¹⁶³² Динамика улагања у ЈУСПАД била је, дакле, дијаметрално супротна у односу на ЈУСТУ, где је совјетска страна унела око 70%, а југословенска свега око 8% акционарског капитала.¹⁶³³ Несразмеран однос и велика диспропорција између уложених средстава две стране у ЈУСПАД, нису представљали једино спорно питање. Југословенска страна је имала примедбе и на врсту „имовине“ коју је совјетска страна уносила у Друштво.¹⁶³⁴ И у случају када је одређени „материјал“ добијан из СССР-а, дешавало се да „није имао никакве везе са требовањем“ Управе ЈУСПАД-а. „Долазили су жичани ексери, карбит, цеви за бушења налазишта нафте, прозорско стакло, кровна хартија и слично, чега смо и ми сами имали на претек или што уопште у бродоградњи није било употребљиво“ – истицао је М. Савин.¹⁶³⁵ Процењено је да је вредност наведене имовине и материјала („који нису потребни бродарству или се пак у оквиру ЈУСПАД-а уопште не могу употребити“) износила око 1,5 милиона динара.¹⁶³⁶

И приликом процене вредности имовине коју су две стране уносиле у Друштво долазило је до размимоилажења и спорења. У вези са наведеним питањем, М. Перишић је сведочио: „Иза потписивања уговора биле су формиране комисије за издвајање и пријем пловидбеног парка као и његову вредносну процену. За вредносну процену пловила Руси су употреби-

¹⁶²⁹ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶³⁰ АЈ, 50–64–139, 432, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Владе ФНРЈ, 24.9.1947; Исто, 455, Проблеми ЈУСПАД-а; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶³¹ Имајући у виду наведено совјетско држање, М. Савин је сматрао „да до ликвидације друштва није дошло СССР страна би вероватно и за наредне године нашла одговарајуће разлоге, јер је то било једноставније и рентабилније него испоручивати материјал“. (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.)

¹⁶³² ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 23372, Мешовита друштва; „Говор Ј. Вилфана у Комитету Генералне скупштине ОУН за економска и финансиска питања“, *Борба*, 11.10.1949, стр. 3; „Збуњеност и непринципијелност совјетске делегације у дискусији о техничкој помоћи неразвијеним земљама“, *Исто*, 19.10.1949, стр. 3; V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, str. 102; Isti, *Dokumenti 1948*, III, str. 283; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 250–251; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 162–163.

¹⁶³³ ДА МСП, ПА, 1949, СССР, ф. 99, дос. 14, 23424, Ликвидација ЈУСТЕ.

¹⁶³⁴ АЈ, КМЈ, I–3–b/667, Пројекат говора југословенског представника за годишњу скупштину ЈУСПАД-а, фебруар 1949.

¹⁶³⁵ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶³⁶ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 251; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 164.

ли једну застарелу, нереалну и апстрактну методу по 'Стене-у',¹⁶³⁷ којом се је долазило до вредности објекта без обзира на моменталне светске цене и конјуктурно стање бродског простора у време непосредно после рата у коме је највећи део флота био уништен. Оваквим начином процене пловила наша страна била је огромно оштећена.¹⁶³⁸ С друге стране Руси, који су били обавезни да дају бродограђевне машине, дизалице и инсталације, давали су их по ценама које су биле каткада за 100% више него просечне светске цене за исте артикле.¹⁶³⁹ За њих је у овом случају био меродаван ценовник њихових трговачких фирми.¹⁶⁴⁰ О колико великом одступању, у случају последњег, се радило, види се по огромној разлици у процени спорне „имовине“, коју је СССР унео у ЈУСПАД. Наспрам процене вредности совјетске стране од 11.955.364,21 динара, југословенски део комисије за пријем је сматрао да наведене машине и материјал коштају 4.476.719 динара.¹⁶⁴¹

Осим наведеног, још низ проблема и спорних питања пратили су рад ЈУСПАД-а током читавог постојања Друштва од 1947. до 1949. године. Са техничке стране посматрано, велику тешкоћу представљала је наизбалансираност између вучне снаге и расположивог товарног простора, због чега је ЈУСПАД – са једне стране – изнајмљивао своје теретњаке Совјетском дунавском државном паробродарству (рус. *Советское Дунайское государственное пароходство*), и то под неповољним условима, а са друге стране сам морао да изнајмљује иностране тегљаче. Проблем је представљало и то што је товарни простор био неравномерно распоређен, са великом диспропорцијом између затвореног (76.000 тона носивости) и отвореног товарног простора (око 7.000 тона носивости), а половина реморкера је имала малу погонску снагу (мању од 500 КС), због чега нису били погодни за дужу пловидбу.¹⁶⁴² И на плану „бродограђевне производње“ постојале су „компликације“. Југословенска страна је предала ЈУСПАД-у бродоградилишта у Београду и Новом Саду, а договор о изградњи „централног бродоградилишта“ у Бежанијском рукавцу, који је совјетска страна требала да финансира и опреми, није реализован. Југословенска влада је донела одлуку да се „из урбанистичких разлога“ ново бродоградилиште не гради на договореној локацији, „већ на неком другом месту које одабере друштво“. О даљем одвијању ствари на том плану, М. Савин је сведочио: „Пошто је СССР страна са унетим машинама употпунила процес производње у Новом Саду и Београду¹⁶⁴³ постало је јасно да она нема више интереса за изградњу новог бродоградилишта, јер је са ова два погона могла да задовољи потребе друштва у одржавању пловног парка. Предлог наше владе да се ново бродоградилиште не подигне на уговореном терену у Бежаниском Рукавцу послужио је СССР страни као изговор да не може нити да подигне бродоградилиш-

¹⁶³⁷ Опширније о наведеној методи процене пловила, чија примена је била договорена Споразумом о оснивању ЈУСПАД-а: АЈ, 50–64–139, 403–406, Прилог бр. 4 к члану 7 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Процена пловила, које предају Југословени Југословенско-совјетском паробродарском акционарском друштву, према усвојеној методи француске експертизе „Гренен“.

¹⁶³⁸ Према сведочењу М. Савина, југословенска пловила су у акционарски капитал Друштва унета „са вредношћу од око 130 милиона динара“, док су „у књиговодству“ наведена „у 'савременој вредности' од око 150 милиона динара“. Међутим, заменик генералног директора ЈУСПАД-а истицао је да је та имовина „у књиговодству [...] требала бити исказана по савременим ценама у суми од око 325 милиона динара [...] а не 150 милиона динара како је то друштво урадило“. Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶³⁹ У вези са тим питањем М. Савин је наводио: „Ма да у споразуму стоји да се удели обе стране уносе у друштво по светским ценама из 1938[.] године, СССР је страна у току 1948[.] године још непроцењеном делу свог удела произвољно одредила два до три пута веће цене и тако вештачки створила спор око процене а од тог спора направила разлог да више ништа не може у друштво уносити, пошто ФНРЈ страна наводно заузима неправилан став у погледу удела са СССР стране.“ (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.)

¹⁶⁴⁰ ДАС, БИА, III/89, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953.

¹⁶⁴¹ АЈ, 43–1, Записник XXIII седнице Управног одбора друштва „Јуспад“, 28.2.1949; АЈ, 50–64–139, 527–528, Записник XXIII седнице Управног одбора друштва „Јуспад“, 28.2.1949; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 251; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 163–164.

¹⁶⁴² Опширније: М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 251–252; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 164–165.

¹⁶⁴³ Опширније о испорученим машинама за бродоградилишта у Београду (Ада Циганлија) и Новом Саду: АЈ, 50–64–139, 476–477, Списак приспелих машина из СССР-а које су монтиране.

те, нити да унесе бродограђевни материјал.¹⁶⁴⁴ Друштво су током рада пратили и недостатак новчаних средстава (у марту 1948. ЈУСПАД је морао да узме краткорочни зајам у износу од 6.000.000 динара), проблеми у вези са недовољним снабдевањем горивом, као и трзавице са југословенским органима, нарочито са Савезном планском комисијом и појединим одељењима Министарства саобраћаја.¹⁶⁴⁵ Нарочите проблеме Друштву је правио „управник речног саобраћаја“, односно први човек Генералне управе речног саобраћаја Јурај Боначи.¹⁶⁴⁶ Осврћући се на тешкоће које су пратиле рад ЈУСПАД-а, М. Савин је посебно издвајао „проблем расподеле транспорта“ између Друштва и Југословенског државног речног бродарства и „проблем превозних тарифа“.¹⁶⁴⁷ Осим наведеног, ЈУСПАД је имао „несугласице“ и са предузећем „Трансјуг“ у вези са редоследом утовара робе у пристаништу у Прахову.¹⁶⁴⁸

Споро и недовољно уношење улога совјетске стране, праћено размирицама у вези са проценом вредности „имовине“, уз незадовољство Београда условима који су били предвиђени Споразумом о оснивању ЈУСПАД-а, те низом проблема који се јављао током пословања истог, говори о великом јазу који је постојао између југословенских очекивања и могућности СССР-а и, уопште, држања совјетске стране. Као и по осталим питањима југословенско-совјетске економске сарадње, Београд је и у случају мешовитих друштава имао идеализована („наивна и братска“) очекивања о пружању помоћи од стране „прве земље социјализма“, која су се сударила са ограниченим могућностима СССР-а.¹⁶⁴⁹ Премда су привредне могућности Совјетског Савеза заиста биле изузетно ограничене, зарад потпуније представе о ЈУСПАД-у треба напоменути да је М. Савин – који је био добро упућен у наведену проблематику – сматрао да је „прва земља социјализма“ имала могућност да пружи већу помоћ ФНРЈ у „бродограђевним машинама“ и „дефицитном бродограђевном материјалу“.¹⁶⁵⁰ Поједини југословен-

---

¹⁶⁴⁴ Заменик генералног директора ЈУСПАД-а је истицао да је југословенски предлог за промену локације совјетској страни „добро дошао да питање изградње бродоградилшта отегне у недоглед“, те да је она намерно „избегла да ма шта уради у погледу своје обавезе за изградњу новог бродоградилшта“. (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953. Опширније о питању изградње новог бродоградилшта у „Бежаниском рукавцу“, односно на Ади Циганлији: АЈ, 50–64–139, 428, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Председништва Владе ФНРЈ, 21.8.1947; Исто, 429, Д. Диминић, Југословенско-совјетском дунавском паробродарском А. Д., 27.8.1947; Исто, 430, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Председништва Владе ФНРЈ, 1.9.1947; Исто, 431, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Владе ФНРЈ, 24.9.1947; Исто, 437–439, В. Дешић – совјетском делу оснивача ЈУСПАД-а, 30.9.1947; Исто, 442–443, М. Савин, Планском одељењу Министарства саобраћаја, 3.10.1947; Исто, 445, Министар саобраћаја Т. Вујасиновић, Амбасади СССР, 1.9.1947; Исто, 455–456, Проблеми ЈУСПАД-а; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 99/470–471, Мешовита југословенско-совјетска друштва; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 248–249; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 161–162.

¹⁶⁴⁵ Опширније: АЈ, 50–64–139, 463, Југонафта, Генералном секретаријату Председништва Владе ФНРЈ, 15.11.1947; Исто, 464–465, Југонафта, Привредном савету, 15.9.1947; Исто, 466–467, Југонафта, Привредном савету, 6.9.1947; Исто, 471, ЈУСПАД, Генералном секретаријату Владе ФНРЈ, 19.11.1947; Исто, 475, ЈУСПАД, Генералном секретару Владе ФНРЈ, 31.10.1947; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 256–257; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 168.

¹⁶⁴⁶ Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁴⁷ Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁴⁸ П. С., „Због слабе организације у речном пристаништу у Прахову не испуњава се план транспорта“, *Борба*, 27.10.1947, стр. 3.

¹⁶⁴⁹ V. Dedijer, *Iz gubljen bitka J. V. Staljina*, стр. 93, 95, 98; Isti, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, стр. 321–322; М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 84; *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, стр. 386; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 130–131.

¹⁶⁵⁰ У вези са тим, М. Савин наводи: „У материјалном погледу СССР нам је могао помоћи и у бродограђевним машинама, за проширење бродограђевних капацитета, у дефицитном бродограђевном материјалу и у опреми за механизацију пристаништа. За нас би била помоћ не да нам је СССР поклатио та средства, већ да нам их је на прикладан начин испоручио кроз трговинску размену робе. На супрот таквом начину помоћи, који је сасвим логичан и природан, СССР је истакао питање мешовитог друштва. Могло би се поставити питање да ли је СССР, који је сам у рату претрпео огромне штете био у могућности да нам у било којој форми помогне? За овај конкретан случај ја тврдим да јесте. Када сам крајем 1947[.] године обишао магацине УСИБЕ, у Бечу, у њима је било толико машина, дизалица и других средстава да би се могло снабдети десетине огромних бродоградилшта и механизирати многа пристаништа. Та средства је СССР још 1945[.] године запленио у Аустрији и са њима трговао. У том истом магацину купио сам за потребе 'Јуспада' један компресор који је касније инсталиран у

ски преговарачи – попут Јураја Боначија, који је „са одушевљењем говорио о силним обећањима Каменског и намерама Руса да у сарадњи са нама створе модерну трговачку флоту на Дунаву у бродоградилиштима која ће бити подигнута код нас“ – током преговора за оснивање ЈУСПАД-а су имали велика очекивања, али су касније изменили свој однос и држање према Друштву. Наспрам тога, било је оних који су – као што смо поменули – од почетка критички гледали на држање совјетске стране, а поједини су још током преговора упозоравали на то да не треба поклањати превише поверења „обећањима Каменског“, те да је потребно да се води рачуна да не би дошло до „преваре“ због тога што су „Руси трговци“.¹⁶⁵¹ Држање совјетске стране током рада ЈУСПАД-а дало је за право онима који су указивали на опрез и износили критичке примедбе још у фази преговора за оснивање Друштва.

Према првим сазнањима, пословање ЈУСПАД-а у току 1947. године је – за разлику од ЈУСТЕ – било позитивно. У вези са тим, на југословенској страни су констатовали да је „Друштво [...] пословало ове године стицајем околности активно, али у перспективи нема изгледа да би могло бити рентабилно“.¹⁶⁵² Међутим, касније се испоставило да је „у билансу за 1947[.] годину био [...] исказан фиктивни добитак од 5–6 милиона динара“. „У жељи да прикаже материјални успех предузећа и тамо где га нема, СССР страна није презала чак ни од прикривања губитка“ – објашњавао је М. Савин.¹⁶⁵³ Током друге године рада ЈУСПАД-а отпочео је југословенско-совјетски сукоб, што се – као и у случају ЈУСТЕ – негативно одразило на рад Друштва. Ј. Б. Тито је 1. марта 1948, на седници Политбироа ЦК КПЈ, истакао да је „Уговор о пловидби на Дунаву“ био не само „неравноправан“, већ и „сраман“ за ФНРЈ.¹⁶⁵⁴ Као што смо видели, низ спорних питања је од почетка пратио рад ЈУСПАД-а. Као и у случају ЈУСТЕ, током пословања ЈУСПАД-а је долазило „до врло честих и озбиљних трзавица, како у административном тако и у оперативном погледу“, што је додатно оптерећивало односе две државе.¹⁶⁵⁵ Захваљујући добрим, коректним односима између М. Савина и И. П. Кононова, који су се усагласили око тога да „размимоилажења између двеју партија“ не би требало да утичу на њихове односе и рад, те да су они „непосредно одговорни не за политичку ситуацију, већ за рад друштва“, ЈУСПАД је у току 1948. и 1949. године наставио рад без већих тензија између југословенских и совјетских грађана унутар самог Друштва.¹⁶⁵⁶

Што се тиче рада ЈУСПАД-а у току 1948. године, њега је обележио појачан ангажман на превозу робе за совјетске потребе.¹⁶⁵⁷ „У 1948[.] години, када је услед насталих политичких прилика међу подунавским земљама, смањен обим размене робе између ФНРЈ и подунавских земаља, СССР страна је искористила смањени обим потреба у речном саобраћају привреде ФНРЈ и пловни парк друштва преоријентисала на транспорт за потребе привреде СССР-а. Ти транспорти су превожени у бесцење и испод сопствених трошкова превоза. То су били транспорти боксита из Мађарске за СССР и транспорти гвоздене руде из СССР-а за

бродоградилшту Београд. Што се тиче дефицитног бродограђевног материјала и ту имамо сличну ситуацију. Ако је СССР тог материјала имао онда нам га је под повољним условима плаћања могао дати кроз размену робе, а ако га није имао, онда нам га није могао дати ни кроз мешовита друштва. Најмање што нам је СССР у то време могао учинити јесте то, да бар није толике своје објекте оправљао у нашем бродоградилшту, ангажујући за своје потребе велики део наших тада оскудних бродограђевних капацитета и велике количине тешко добављеног бродограђевног материјала.“ (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.)

¹⁶⁵¹ ДАС, БИА, III/89, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953; Исто, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; Исто, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁵² АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“.

¹⁶⁵³ Тако нешто је било могуће због тога што је главни књиговођа ЈУСПАД-а био совјетски грађанин. Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁵⁴ V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, str. 192; *Isti, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, str. 470; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, str. 237.

¹⁶⁵⁵ АЈ, 9–190, Југословенско-совјетска акционарска друштва „Јуста“ и „Јуспад“.

¹⁶⁵⁶ „Тек непосредно пред престанак рада друштва, дошло је до неколико појединачних испада, неслагања и распри између појединих службеника“ – истицао је касније М. Савин. Опширније: ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁵⁷ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953; „Говор Ј. Вилфана у Комитету Генералне скупштине ОУН за економска и финансијска питања“, *Борба*, 11.10.1949, стр. 3; V. Dedijer, *Izglubljena bitka J. V. Staljina*, str. 104.

Мађарску“ – наводио је заменик генералног директора. Осим „прве земље социјализма“, нижа тарифа је у току 1947. и 1948. важила и за превоз робе источноевропских, подунавских држава. У вези са тим, М. Савин је истицао: „Анализом рада друштва за 1947[.] и 1948[.] годину дошло се до интересантних открића. Друштво је у току те две године учинило око 450 милиона тонских километара и то: око 50 милиона за потребе прибрежних земаља, око 150 милиона за потребе СССР и око 250 милиона за потребе привреде ФНРЈ. Привреда осталих прибрежних држава плаћала је 'Јуспаду' просечну превозну ставку од око динара 0,25 по тонском километру, привреда СССР од око динара 0,20, а привреда ФНРЈ од око динара 0,40 по тонском километру. Пуна цена коштања превоза износила је од око динара 0,25 по тонском километру. Из ових цифара се види да је друштво пуну цену коштања превоза остваривало једино према привреди ФНРЈ, док је од привреде СССР-а и подунавских земаља остварена возарина испод ове цене.“¹⁶⁵⁸ Околност да је „привреда ФНРЈ 'Јуспад-у' плаћала за 52% возарину скупље од привреде СССР, а за 30% скупље од привреде осталих земаља“, нарочито је сметала југословенској страни. „Зар се може у равноправном друштву трпити да југославенски бродови у 'Јуспад-у' превозе југославенску робу по душло већој тарифи од робе других земаља?“ – питали су се у Београду.¹⁶⁵⁹

ЈУСПАД је не само у току 1948, већ и током 1949. настављао са радом, али је за време читавог постојања Друштва исто пословало неуспешно и са подбачајем у односу на предвиђене планске задатке. У документима из 1949. се могу срести различити подаци о укупном губитку ЈУСПАД-а, а износи се крећу од 53.300.000 до 58.700.000 динара.¹⁶⁶⁰ Према сведочењу М. Савина, поменути губици би били још већи да совјетска страна није унела у Друштво камионе, који су под повољним условима ангажовани за превоз робе.¹⁶⁶¹ Због тога што Москва није извршавала своје обавезе према ЈУСПАД-у, пре свега у погледу улагања у акционарски капитал,¹⁶⁶² потом пасивног пословање Друштва, низа проблема и трзавица које су пратиле његов рад, незадовољства Београда условима који су били предвиђени Споразумом од 4. фебруара 1947, постојања домаћег предузећа које се бавило истом делатношћу,¹⁶⁶³ те општег погоршања односа између ФНРЈ и СССР – на југословенској страни је полако сазрела одлука о томе да се приступи ликвидацији Друштва. У Београду више нису имали намеру да толеришу околност да је „једна страна имала [...] само обавезе а друга страна само пра-

¹⁶⁵⁸ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁵⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 22, 27485, Мешовита југословенско-совјетска друштва (ЈУСТА и ЈУСПАД); Исто, 1949, ф. 99, дос. 14, 23372, Мешовита друштва; „Говор Ј. Вилфана у Комитету Генералне скупштине ОУН за економска и финансиска питања“, *Борба*, 11.10.1949, стр. 3; „Говор друга Божидара Масларића“, *Исто*, 29.12.1949, стр. 5; V. Dedijer, *Iz gubljena bitka J. V. Staljina*, str. 103–104; Isti, *Dokumenti 1948*, III, str. 283.

¹⁶⁶⁰ АЈ, 43-45, Преглед планских задатака и извршења плана периода 1947–1949. године; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 27, дос. 3, 49304, Губитак „ЈУСТЕ“ и „ЈУСПАДА“, 25.5.1949; Исто, ф. 99, дос. 14, 23372, Мешовита друштва; Исто, 99/474, Мешовита југословенско-совјетска друштва; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 322, 326–327; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 223, 226–227.

¹⁶⁶¹ У вези са наведеним, М. Савин је истицао: „Да би по сваку цену доказала рентабилност друштва у рукама људи СССР-а, на име свог удела (поред тога што то није у споразуму предвиђено), унела је известан број камиона са којима је друштво организовало у Београду свој погон ауто-транспорта за јавни саобраћај. СССР страна је то учинила не да би помогла наш тада доиста оскудан ауто-саобраћај, већ што је у то време тарифа за ауто-превоз била повољна те је друштву доносила лепе приходе. Тако је овај ауто-саобраћај видно допринео материјалним успесима друштва, опет на терет привреде ФНРЈ.“ (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.) У питању је било 19 или 20 камиона веће тонаже. (АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Подсетник („Јуспад“ Југословенско-совјетско бродарско а. д); М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 327; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 226.)

¹⁶⁶² „Зар није вапјућа неправда да је једна мала земља уплатила три четвртине својих обавеза, док друга страна, која је већа и богатија, није уплатила ни једну четвртину својих обавеза за заједничке послове“ – истицали су на југословенској страни. (АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а.)

¹⁶⁶³ Имајући у виду постојање и делатност Југословенског државног речног бродарства, М. Савин је констатовао да су „организовањем 'Јуспада' код нас [...] створене две упоредне организације са истим циљем и задацима“. (ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.) Исто се може рећи и за ЈУСТУ и ЈАТ. (И. П. Кукобат, *Ваздушни саобраћај у Југославији (1945–1992)*, стр. 53–59.)

ва“ и то што је совјетска страна „рад друштва усмеравала у корист привреде СССР-а а не на корист привреде ФНРЈ“.¹⁶⁶⁴ Опште мишљење југословенских власти је било да се „политика 'Јуспад-а' није одвијала у духу уговора о пријатељству и економској сарадњи између СССР и Југославије, нити у духу Споразума о стварању 'Јуспад-а' већ у духу неискрености, неравноправности, дискриминације што се противи свим прокламованим принципима Владе СССР и Југославије“.¹⁶⁶⁵ Југословенским комунистима – који су „веровали“ у СССР¹⁶⁶⁶ – нарочито је сметало то што је таква врста односа потицала од „прве земље социјализма“. „Ни једно спорно питање не приводи се крају већ се оно одуговлачи, запетљава још више. Нама је то болно рећи, теже нам то пада у толико више, што то долази баш од наше браће“ – напомињали су у Београду, истовремено истичући: „Ми смо на неправилне потезе у политици били навикнути да видимо од стране западних империјалиста у старој Југославији, али нисмо могли ни помислити да би совјетски људи из 'Јуспад-а' могли да воде такву политику према једној социјалистичкој земљи.“¹⁶⁶⁷

Као и у случају ЈУСТЕ, југословенски органи су морали да воде рачуна о начину на који ће бити извршена ликвидација Друштва, како би избегли оптужбе за кршење економских, међудржавних споразума.¹⁶⁶⁸ До првих већих, значајнијих неслагања на седницама Управног одбора дошло је крајем септембра 1948.¹⁶⁶⁹ М. Савин је наводио да се „у јесен 1948, упорно почело говорити, о томе да ће друштво бити ликвидирано“.¹⁶⁷⁰ Премда се стиче утисак да „хронологија“ коју, у вези са ликвидацијом Друштва, наводи заменик генералног директора ЈУСПАД-а није сасвим прецизна (погрешно датира ноте које су две владе размениле), заслужује да буде поменуто и његово сведочење о томе да је „влада ФНРЈ [...] крајем 1948[.] године одлучила да се друштво ликвидира“.¹⁶⁷¹ Независно од наведеног, треба напоменути да постоје одређене назнаке тога да су у фебруару 1949. у Београду размишљали и о томе да ли би услови и принципи сарадње могли да се поправе, на тај начин што би совјетска страна унела у Друштво акционарски капитал „до висине испуњених обавеза ФНРЈ“ и што би се – на основу предлога југословенске стране – „изменио Статут“ ЈУСПАД-а и закључио нови „уговор о сарадњи“ са Државним речним бродарством. Последње мере – „промена статута“ и склапање новог „уговора са ДРБ“ – биле су такве природе да су требале да „мало исправе крупне грешке“ које је југословенска страна допустила „при склапању споразума“. Далеко већи значај је имало то да ли ће совјетска страна испунити своје обавезе у погледу улагања у Друштво. Наиме, југословенска страна није имала намеру да наставља сарадњу на дотадашњи начин и најважнија ствар је била – речима министра саобраћаја Б. Масларића – „да ли ћемо повући наше објекте, да ли ћемо вршити притисак на СССР да он своје обавезе према споразуму испуни или ћемо се возати с њима као и до сада даље, да они раде шта хоће“.¹⁶⁷² Међутим, све те замисли под којима би можда био могућ наставак сарадње убрзо су, у току фебруара 1949, пале у воду после неуспешног покушаја југословенске стране да изврши контролу рада ЈУСПАД-а.

¹⁶⁶⁴ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁶⁵ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а.

¹⁶⁶⁶ V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, str. 120–121; *Isti, Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 321, 361–362, 374.

¹⁶⁶⁷ АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а.

¹⁶⁶⁸ АЈ, КМЈ, I-3-b/659, Забелешка о разговору министра Симића са совјетским амбасадором на дан 1. јула 1948.

¹⁶⁶⁹ АЈ, 43–1, Записник деветнаесте седнице Управног одбора друштва ЈУСПАД, 29.9.1948; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 316; *Isti, Од Батине до Галца*, стр. 219.

¹⁶⁷⁰ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁷¹ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; *Isto*, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953.

¹⁶⁷² АЈ, КМЈ, I-3-b/667, Б. Масларић, Ј. Б. Титу, 12.2.1949; *Isto*, Пројекат говора југословенског представника на годишњој скупштини ЈУСПАД-а; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 317; *Isti, Од Батине до Галца*, стр. 219–220; *Isti*, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 322.

Исто као у случају ЈУСТЕ, југословенска страна је крајем фебруара преко Комисије државне контроле ФНРЈ настојала да изврши контролу рада ЈУСПАД-а. Формирана Комисија је требала да преконтролише „целокупно материјално и финансијско пословање“, „извршење плана експлоатације и производње“, „подручје кадрова, радне снаге и организације“, као и „спровођење обавеза из Споразума о оснивању 'ЈУСПАД'-а“. Међутим, после тродневног рада контролних органа дошло је до проблема када је генерални директор Друштва И. П. Кононов, 25. фебруара 1949, саопштио да „не дозвољава рад комисије“. Наведена одлука је донета „у име акционара“ совјетске стране и била је противна члану 11 Споразума о оснивању ЈУСПАД-а. Недуго после наведеног чина, који је у очима југословенске стране био „незаконит“ и представљао „груби прекршај закона ФНРЈ“, уследио је предлог Владе ФНРЈ за расформирање транспортних мешовитих друштава.¹⁶⁷³ Даљи ток догађаја текао је паралелно са поменутиим процесом ликвидације ЈУСТЕ. За нотом Владе ФНРЈ од 16. марта 1949, којом је покренуто питање расформирања оба друштва, следио је одговор совјетске стране (нота од 25. марта 1949), која се – под одређеним, поменутиим условима – сагласила са ликвидацијом ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ. Иако су две стране имале различите погледе на „рад и постојање ових друштава“, пошто је југословенска влада, нотом од 2. априла 1949, прихватила совјетске захтеве, процес ликвидације ЈУСПАД-а могао је да почне.¹⁶⁷⁴

Југословенско-совјетски преговори о ликвидацији транспортних мешовитих друштава, који су почели 20. маја, завршени су потписивањем Протокола о ликвидацији ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ 31. августа 1949. Слично као у случају ЈУСТЕ, југословенска страна је – још пре почетка преговора – разматрала могућност „тихог повлачења [...] имовине пре ликвидације“. Независно од тога, преговарачи дуго нису могли да постигну договор због тога што је совјетска страна – речима М. Савина – „месецима отезала закључке преговора“. На састанцима су вођене „бескрајне дискусије“, а главни циљ југословенске стране био је да се „што више раскринка рад совјетских људи“ у ЈУСПАД-у и ЈУСТИ. Због међусобних оптужби две стране преговори су „веома дуго трајали“ и „тек на неколико последњих састанака донесени су закључци о условима и поступку ликвидације“. На преговорима је договорено да југословенска страна: 1) врати један део совјетске „имовине“ који је био унет у Друштво; 2) откупи други део „имовине“ („две дизалице монтиране у Београду и у Вуковару“), који је совјетска страна унела у „акцијски капитал“ ЈУСПАД-а (у вредности од 6.742.100 динара); 3) надокнади Влади СССР-а део „имовине“ који је био унет у ЈУСПАД, а у међувремену „искоришћен“; 4) исплати 7,5 милиона динара, које је СССР „у готову“ унео у Друштво. Током лета 1949. одговарајуће југословенске установе и предузећа преузели су имовину и запослене ЈУСПАД-а. Протоколом од 31. августа 1949. југословенска страна се обавезала и на то ће „спровести све неопходне мере по оформљењу правне ликвидације“ ЈУСПАД-а. У том циљу је формирана једна комисија, која је са радом завршила 5. јануара 1950. Ипак, због одређених пропуста у раду Ликвидационе комисије, касније је, почетком 1951, формирана нова Комисија за ликвидацију, која је у октобру 1952. завршила са радом. Читав поступак ликвидације ЈУСПАД-а у потпуности је завршен крајем 1952. године.¹⁶⁷⁵

¹⁶⁷³ Опширније: АЈ, 43–1, Записник XXIII седнице Управног одбора друштва „Јуспад“, 28.2.1949; АЈ, 50–64–139, 506–509, Комисија државне контроле, Влади ФНРЈ, 4.3.1949; Исто, 511, Овлашћење Комисије државне контроле бр. 1185, 21.2.1949; Исто, 514–515, В. Дешић, Комисији државне контроле ФНРЈ, 27.2.1949; Исто, 516, Писмена изјава, Иван Јакиша, 25.2.1949; Исто, 519–520, В. Стојнић, Управном одбору ЈУСПАД-а, 26.2.1949; Исто, 522, В. Дешић, Комисији државне контроле ФНРЈ, 1.3.1949; Исто, 523–527, Записник XXIII седнице Управног одбора друштва „Јуспад“, 28.2.1949; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 317–319; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 220–221; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 322.

¹⁶⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1949, ф. 99, дос. 14, 23435, ЈУСТА и ЈУСПАД; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 206, 207, стр. 460–464; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 319; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 221; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 323.

¹⁶⁷⁵ Опширније: АЈ, 43–47, Записник са прве седнице делегација СССР и ФНРЈ по питању ликвидације друштва ЈУСПАД и ЈУСТА; ДА МСП, ПА, 1949, ф. 27, дос. 3, 49493 (27/161–27/162), Преговори са СССР око ликви-

Осврћући се неколико година после ликвидације ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ на то питање, и уопште југословенско искуство са транспортним мешовитим друштвима, М. Савин је истакао: „У току преговора о ликвидацији друштва делегација СССР-а неуспешно покушала је [...] да оповргне аргументе који су били непобитни и тешко оптуживали СССР страну. Од ових друштава остала је још једино архива као тешка оптужба противу владе СССР-а, која је под плаштом братске помоћи била на нашем привредном организму образовала два друштва, путем којих је грубо експлоатисала нашу привреду и уносила забуну и дезорганизацију у наш речни и ваздушни саобраћај.“¹⁶⁷⁶ Свеукупно посматрано, велика очекивања Београда од југословенско-совјетских мешовитих друштава завршила су се потпуним разочарањем.¹⁶⁷⁷ Учесници у преговорима за оснивање мешовитих друштава или они који су имали искуство у раду са ЈУСПАД-ом или ЈУСТОМ, на негативан начин су се касније освртали на држање и поступке совјетске стране.¹⁶⁷⁸ И у сећањима југословенских руководилаца, који нису били непосредно ангажовани на тим питањима, такође, можемо наићи на сведочанства и поједине епизоде које у негативном светлу приказују држање Москве у погледу југословенско-совјетских мешовитих друштава, односно поступке совјетских грађана који су били запослени у њима.¹⁶⁷⁹

Током југословенско-совјетског сукоба Београд је намеравао да искористи питање мешовитих друштава у пропагандном рату са Москвом.¹⁶⁸⁰ У појединим важним публикацијама које су објављене током сукоба – попут Беле књиге¹⁶⁸¹ или „прилога за биографију“ Ј. Б. Тита¹⁶⁸² – тим питањима је посвећено релативно доста простора. Пажњу им је посветио и Миленције Поповић у познатом чланку¹⁶⁸³ „о економским односима између социјалистичких држава“.¹⁶⁸⁴ Током сукоба са СССР-ом, штампа у ФНРЈ је писала о негативном искуству са југословенско-совјетским мешовитим друштвима. Истицао је „штеточински рад“ и „експлоататорски“, „израбљивачки карактер мешовитих совјетско-југословенских друштава“.¹⁶⁸⁵ Нај-

---

дације „Јусте“ и „Јуспада“; Исто, 27/163–27/164, Услови које поставља Сергејев да би се извршила ликвидација; Исто, дос. 4, 49618, Ликвидација „ЈУСТЕ“ и „ЈУСПАДА“; Исто, дос. 5, 416060, Протокол о ликвидацији ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ, 31.8.1949; ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; Исто, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953; „Саопштење Танјуга о ликвидацији Југословенско-совјетских мешовитих друштава“, *Борба*, 3.9.1949, стр. 3; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 226, стр. 521–523; М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 320, 322–329; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 221–229; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 323–325.

¹⁶⁷⁶ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953.

¹⁶⁷⁷ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 329–331; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 229–230; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 308–328; М. Гулић, М. Нинковић, *nav. delo*, стр. 161–162; М. Нинковић, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, стр. 148–150.

¹⁶⁷⁸ ДАС, БИА, III/89, Милош Савин, СССР на Дунаву, 3.4.1953; Исто, Милош Савин, О непријатељском раду, 4.5.1953; Исто, Милутин Перишић, О непријатељском раду, 1953; V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 95–97; Исти, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, стр. 244–245, 321–322; *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, стр. 167–169, 386–387.

¹⁶⁷⁹ V. Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, стр. 99–100; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, стр. 10–13.

¹⁶⁸⁰ М. Гулић, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, стр. 329–330; Исти, *Од Батине до Галца*, стр. 230; Исти, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, стр. 328.

¹⁶⁸¹ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, док. br. 195–208, стр. 287–297.

¹⁶⁸² В. Дедијер, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, стр. 446–447, 454–463, 464–466.

¹⁶⁸³ Ласло Рехак, „Место и значај студије Миленције Поповића 'О економским односима између социјалистичких држава'“, у: *Мисао и дело Миленције Поповића (Прилози са научног скупа, одржаног 10. и 11. децембра 1981. године у Београду)*, председник уређивачког одбора Радосав Ратковић, Београд 1984, стр. 323–326; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, стр. 30, 509–512.

¹⁶⁸⁴ Миленције Поповић, „О економским односима између социјалистичких држава“, *Комунист*, бр. 4/јули 1949, стр. 116–123; V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga druga*, Beograd 1979, стр. 57–63.

¹⁶⁸⁵ „Пример 'ЈУСТЕ' или – како изгледа економска 'сарадња' Совјетског Савеза са земљама народне демократије“, *Борба*, 30.10.1949, стр. 5; „Поздрављамо нови закон“, *Исто*, 4.7.1950, стр. 1; „Економска агресија 'совјетског' блока“, *Исто*, 15.3.1951, стр. 3; Јаша Леви, „Сопствени двојник“, *Исто*, 6.7.1952, стр. 3; „Иза фраза о рав-

виши југословенски руководиоци су се у говорима негативно освртали на држање совјетске стране у погледу ЈУСПАД-а и ЈУСТЕ. Ј. Б. Тито је истицао да су та друштва била „више колонијалног карактера него заснована на равноправности“. Иако су оба друштва пословала пасивно, Е. Кардељ је наглашавао да је совјетска влада „на основу тих уговора вукла изузетне користи на штету Југославије“. М. Ђилас је наводио да су ЈУСПАД и ЈУСТА имали „нарочито [...] неравноправан и поробљивачки карактер“. Министар саобраћаја Б. Масларић је напомињао да су та друштва „место помоћи[,] што им је био задатак, кочила у прво време развитак наших продуктивних снага, а после Резолуције Информбироа прешла у отворену саботажу“.¹⁶⁸⁶ Питање транспортних мешовитих друштава је помињано и у говорима југословенских званичника у Организацији уједињених нација.¹⁶⁸⁷ У настојању да у што негативнијем светлу прикажу држање Москве на том плану, на југословенској страни су указивали и на „експлоататорски“ карактер мешовитих друштава које је СССР стварао у државама „народне демократије“, а нарочито у Румунији.¹⁶⁸⁸ Поједини аутори, међу којима нарочито треба издвојити В. Дедијера, и у наредним деценијама су наставили у истом духу да пишу и објављују о мешовитим друштвима.¹⁶⁸⁹ Све то је оставило видног трага на представу о том питању, па се и у данашње време у јавности може наићи на мишљење да су „такозвана мешовита југословенско-совјетска привредна друштва настала након Другог светског рата [...] била крајње проблематична“.¹⁶⁹⁰

ноправности и помоћи. Како је радила »Јуста«, *Крила армије*, бр. 59/26.10.1949, стр. 3; „Мешовита југословенско-совјетска друштва 'ЈУСПАД' и 'ЈУСТА' као облик политике неравноправних економских односа“, *Исто*, бр. 132/21.3.1951, стр. 3.

¹⁶⁸⁶ „Новосадски бродоградитељи извршили полугодишњи план упркос саботажама СССР“, *Борба*, 13.8.1949, стр. 3; „Говор маршала Тита у Столицама код Крупња“, *Исто*, 28.9.1949, стр. 1; „Експозе друга Едварда Кардеља о спољној политици ФНРЈ“, *Исто*, 29.12.1949, стр. 1; „Говор друга Божицара Масларића“, *Исто*, стр. 5; „Експозе претседника Владе ФНРЈ маршала Тита“, *Исто*, 28.4.1950, стр. 4; „О агресивном притиску Владе СССР и влада источноевропских земаља против Југославије. Говор друга Милована Ђиласа у Специјалном политичком комитету“, *Исто*, 28.11.1951, стр. 2; V. Dediјer, *Dokumenti 1948*, II, str. 673–674.

¹⁶⁸⁷ „Говор Ј. Вилфана у Комитету Генералне скупштине ОУН за економска и финансиска питања“, *Борба*, 11.10.1949, стр. 3; „Говор совјетског делегата показао је дубоки несклад између речи и дела совјетске политике и потпуну немоћ пред југословенским аргументима“, *Исто*, 12.10.1949, стр. 3; „Збуњеност и неприципијелност совјетске делегације у дискусији о техничкој помоћи неразвијеним земљама“, *Исто*, 19.10.1949, стр. 3; Велимир Поповић, „Манифестација империјалистичке политике“, *Исто*, 24.5.1951, стр. 5; „О агресивном притиску Владе СССР и влада источноевропских земаља против Југославије. Говор друга Милована Ђиласа у Специјалном политичком комитету“, *Исто*, 28.11.1951, стр. 2; „Делегације подржавају југословенску жалбу и истичу њену оправданост и мирољубивост“, *Исто*, 1.12.1951, стр. 5; V. Dediјer, *Dokumenti 1948*, III, str. 283–285, 313.

¹⁶⁸⁸ I. Pelicon, „Sovjetsko-rumunska mešovita društva – Sovromi“, *Međunarodni problemi*, br. 1/1950, str. 94–97; „Ликвидирано велико бродарско румунско дунавско друштво. Његова имовина предата совјетско-румунском друштву 'Совром транспорт'“, *Борба*, 20.11.1949, стр. 4; „О чему не говори Радио Букурешт“, *Исто*, 7.5.1950, стр. 3; П. С., „Планирање за туђи рачун“, *Исто*, 14.2.1951, стр. 3; П., „Антијугословенски поступци и сателитска стварност у Румунији“, *Исто*, 7.5.1951, стр. 3; „О агресивном притиску Владе СССР и влада источноевропских земаља против Југославије. Говор друга Милована Ђиласа у Специјалном политичком комитету“, *Исто*, 28.11.1951, стр. 2; Р. Ратковић, „'Културна' политика совјетске владе. Један од метода подјармљивања источноевропских народа“, *Исто*, 23.12.1951, стр. 6; Јон Јонеску, „Совјетски Савез наставља војну окупацију Румуније“, *Исто*, 26.10.1952, стр. 3; Павле Стојанов, „Крива система и у Румунији“, *Исто*, 6.9.1953, стр. 4; А. Веселиновић, „Поводом првог маја или првог априла“, *Народни студент*, бр. 11/9.5.1952, стр. 2; В. Ђ., „Rasformiranje Sovroma. Osvrt na sovjetsko-rumunske privredne odnose“, *Međunarodna politika*, br. 109/16.10.1954, str. 18; В. Дедијер, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, стр. 481. Југословенски органи су пажљиво пратили развој догађаја у вези са совјетско-румунским мешовитим друштвима. (ДАС, БИА, III/108, Елаборат „Совјетско-румунска мешовита друштва – СОВРОМИ“, Београд, јун 1953; ДА МСП, ПА, 1947, ф. 107, дос. 22, 27485, Мешовита југословенско-совјетска друштва (ЈУСТА и ЈУСПАД); Исто, 1953, ф. 76, дос. 12, 418270, Расформирање совјетско-румунских мешовитих друштава; Исто, 1954, ф. 79, дос. 2, 46268, О Совромима.)

¹⁶⁸⁹ V. Dediјer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, str. 93–123; Isti, *Dokumenti 1948*, I, str. 96, 97, 113–121, 137–140, 192, 207–220; Isti, *Dokumenti 1948*, II, str. 57–63, 673–674; Isti, *Dokumenti 1948*, III, str. 283–285, 313; Isti, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, str. 415, 417, 422–433, 446–447, 470; Isti, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, str. 223, 244–245, 270, 282, 304, 305, 321–322, 329, 372, 376, 378, 380, 383.

¹⁶⁹⁰ „Bez građanske inicijative ostajemo zarobljenici vojnih baza“ (intervju Nebojše Popova), *Oslobođenje*, 23.10.2009, str. 5.

ОД ЕКОНОМСКЕ БЛОКАДЕ КА ПОСТЕПЕНОЈ НОРМАЛИЗАЦИЈИ ОДНОСА (1949-1956)

У сенци сукоба са Информбироом: економска блокада Истока (1949–1953)

На основу историографске литературе, објављених докумената, публицистике и мемоаристике добро је познат основни ток догађаја из „односа“ две државе, као и различита питања која су пратила југословенско-совјетски сукоб, те спољну и унутрашњу политику ФНРЈ у периоду од усвајања резолуције ИБ-а „Југословенска комунистичка партија у рукама убица и шпијуна“ (29. новембра 1949) до смрти Ј. В. Стаљина 5. марта 1953. Притисак који је вршен по економској „линији“ на ФНРЈ, током наведеног периода, био је само један од начина на који се настојала изменити политика југословенског руководства или изазвати његова смена. Низ мера које су СССР и „његови сателити“¹⁶⁹¹ примењивали, на југословенској страни су у току сукоба карактерисали као „политику непријатељства, притиска и агресије“. У Београду су сматрали да СССР и „сателити“ у борби против ФНРЈ „употребљавају сва средства која се уопште могу употребити у хладноме рату, прелазећи често и на поступке које прелазе преко тих граница“. „Ова средства иду од пропаганде лажима путем свих својих пропагандних медиума, па до убацивања терориста: од граничних инцидената до повреде дипломатског статуса; од економске блокаде до претње ратом, поткрепљених покретима трупа и радовима на граници. Сва се ова средства примењују интензивно и упорно, непрекидно и безобзирно“ – истицано је у југословенским анализама.¹⁶⁹²

У том сукобу, који су на југословенској страни називали „хладним ратом“ који је „избио отворено 1948“, у Београду су уочавали различите „фазе и етапе“, које нису биле „затворени периоди“ у којима се „исцрпљава једна варијација, да би у наредном периоду ступила на њено место друга“, него: „Напротив, сва се разна средства притиска и агресије употребљавају напоредно и једновремено, кроз цели развој односа између Југославије и СССР, почев од 1948. Међутим, у појединим етапама даје се превага једноме средству, једној пароли над другима. У оквиру збира свих средстава притиска, која се примењују против Југославије, врши се померање тежишта. Према томе, поједина етапа овог хладног рата не значи прекид примене једног и почетак примене другог метода, већ смањење нагласка на једној а повећање на другој страни. Етапе се међусобно разликују и одвајају по томе, коме се средству притиска, којој пароли пропаганде даје у њој предност, главна улога.“¹⁶⁹³ И економски притисак – који је представљао важно средство притиска на ФНРЈ – прошао је кроз поједине етапе. Сужавање економских односа две државе, које је било видно од почетка 1948, постепено је добијало на замаху, да би крајем 1949, у новембру, дошло до потпуног прекида југословенско-

¹⁶⁹¹ На југословенској страни су државе „народне демократије“ у годинама сукоба називали совјетским „сателитима“. Синтагма „народне демократије“ се избегавала и замењивала другачијим конструкцијама. Ретка навођења поменуте синтагме, била су праћена скраћеницом „тзв“: „земље тзв. народне демократије“. У блажој варијанти те државе су називане „источним“ или „информбировским земљама“, а у оштријој совјетским „вазалима“. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 5446 (Совет министров СССР), Оп. 120, Д. 1194А, Л. 299, Краткая аннотация 6-ого тома произведений Тито; АЈ, КМЈ, I-3-b/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; Исто, I-3-c/18, Пропаганда Информбироа у вези са зајмовима; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији; Богдан Богдановић, „Народне демократије' које то више нису“, *Међународна политика*, бр. 3/5.7.1950, стр. 16; Тоша Поповски, „У зависним земљама не може се развијати народна демократија“, *Исто*, бр. 4/20.7.1950, стр. 16; Рukovnik Ivan, „Satelitizacija oružanih snaga informbiroovskih zemalja“, *Isto*, бр. 19/1.10.1952, стр. 9; „Наша Револуција је једна од врло ретких која је остала верна самој себи тиме што осигурава непрестано развијање демократије. Говор Милована Ђиласа у Бијелом Пољу“, *Борба*, 14.7.1953, стр. 1; *Титов дневник*, стр. 22, 34, 59, 63, 64, 65, 67, 81, 156.)

¹⁶⁹² АЈ, КМЈ, I-3-b/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији.

¹⁶⁹³ АЈ, КМЈ, I-3-b/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији.

совјетске економске сарадње.¹⁶⁹⁴ Односно, пошто су источноевропске државе у потпуности следиле држање Москве, дошло је до економске блокаде ФНРЈ од стране Истока.

Процес Л. Рајку је, као што смо видели,¹⁶⁹⁵ пружио Москви повод за раскид југословенско-совјетског Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, као и за даље заоштравање односа са ФНРЈ.¹⁶⁹⁶ За нотом совјетске владе о раскидању Уговора од 11. априла 1945, урученом 28. септембра 1949, следиле су „вербалне“ и писане ноте источноевропских држава о раскиду уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи. Ова, очигледно, синхронизована и из Москве руковођена акција, није се задржала само на раскидању уговора о пријатељству, већ су владе СССР-а и држава „народне демократије“ раскинуле укупно 46 уговора са Југославијом. Ти уговори су се односили на економску, културну, граничну и другу сарадњу. Њиховим раскидањем је „на извешан начин“ олакшано вршење притиска на ФНРЈ.¹⁶⁹⁷ Када је о економском плану реч, иако је значај СССР-а за привредне односе ФНРЈ са иностранством био изузетан, последице не би биле онолико тешке да држање Москве нису пратиле и остале источноевропске државе, па и окупационе зоне које су се налазиле под совјетском контролом. О сужавању и прекиду економских односа између ФНРЈ и СССР-а је већ било речи у претходном делу дисертације.¹⁶⁹⁸ Да би се потпуније разумело у какав положај је ФНРЈ дошла услед економске блокаде Истока, потребно је направити осврт на држање совјетских – како су у Београду у то време говорили – „сателита“.

Положај у коме се наша Југославија је, дакле, додатно отежало то што су државе „народне демократије“, али и совјетске окупационе управе у Немачкој и Аустрији – као и у случају осталих мера притиска – пратиле СССР у постепеном сужавању привредне сарадње са Југославијом, а потом и у потпуном прекиду економских односа са ФНРЈ. Већ у јануару 1948. године, промењени политички односи су се одразили на економске преговоре које је Југославија водила са Совјетском војном администрацијом Немачке (СВАН). О тешкоћама које су се појавиле на том плану, министар спољне трговине М. Поповић је 20. јануара 1948. писао Б. Црнобрњи који је у Москви водио економске преговоре: „Разговори са совјетском зоном запели. Руси се интересују углавном за наше високо коњуктурне артикле. Њихово интересовање за наш рударски топионски сектор износи пет милиона долара од укупно шест милиона колико је њихово интересовање за укупан извоз из Југославије. [...] Овим се угрожава структура и обим нашег извоза уопште према свим државама. Интервениши озбиљно да узму дрво и широку листу пољопривредно прехрандбених артикала и тражи да снабдевамо њихову војску у Немачкој.“¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁴ ДА МСП, 1952, ф. 81, дос. 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁶⁹⁵ Опширније у поглављу „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“.

¹⁶⁹⁶ А. С. Аникеев, „Југославия в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, стр. 95.

¹⁶⁹⁷ АЈ, КМЈ, I-3-с/18, Забелешка о непостојању уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између ФНРЈ и информбировских земаља, 6.8.1952; АЈ, КПП, I-3-а/101-4, Нота Владе СССР од 28. септембра 1949. којом једнострано раскида Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између ФНРЈ и СССР; Исто, Раскидање уговора од стране влада СССР-а и других ИЕ земаља; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 126–155, 407–416; Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, str. 115, 119; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 227, 228, стр. 524, 525; Milan Skakun, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Beograd 1979, str. 110, 113; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, str. 439–442; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd 2007, str. 230–231; Каори Кимура, Александр С. Стыкалин, „Венгерско-југославские отношения на рубеже 1940–1950 гг.: от примирения недавних врагов к межгосударственному конфликту“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, стр. 268; А. С. Гладышева, „Советско-югославский конфликт и Румыния: вовлечение в полемику. 1948–1956 гг.“, у: *Исто*, стр. 289; Paweł Wawrzyszuk, *Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1945–1971*, Warszawa 2019, str. 45–46.

¹⁶⁹⁸ Опширније у поглављима „Одређујући чинилац југословенско-совјетских економских односа: политички односи Југославије и СССР-а“, „Робна размена 1945–1949: од вида економске помоћи до средства притиска“, „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“ и „Мешовита друштва: неодговарајући вид сарадње са једном 'пријатељском земљом'?“.

¹⁶⁹⁹ АЈ, 9–189, Поповић, Црнобрњи, 20.1.1948.

На основу инструкције југословенски званичници су у више наврата интервенисали код представника Министарства спољне трговине СССР-а – 27. јануара је са начелником „Одсека Немачке“ В. Чистовим – „по налогу“ Б. Црнобрње – разговарао трговински изасланик ФНРЈ у Москви В. Жиберна; 31. јануара је Црнобрња разговарао са замеником министра спољне трговине Семичасновим; а М. Ђилас је поменуо ово питање у разговору који је 3. фебруара водио са министром А. Микојаном. Југословенски званичници су у тим разговорима „изразили узнемиреност“ због тока преговора са Управом спољне трговине СВАН о споразуму о узајамним испорукама за 1948. годину и навели да су они „запали у ћорсокак“ због наведених разлога; молили су да совјетски представници у Немачкој направе „одређене уступке“ и узму у обзир жељу Београда да у Совјетску зону окупације Немачке поред „високо конјунктурних“, „крајње дефицитарних“ производа извезе и „малоконјунктурну“ робу. Осим тога, изнели су и замерке на кашњење испорука Југославији из совјетске окупационе зоне на основу споразума о размени из 1947. године.

Совјетски званичници су пак наводили да је Совјетска зона окупације Немачке „ принуђена“ да увози „само најнеопходнију робу“ и истицали да су њој „заиста потребни и олово и бакар“. У разговорима се помињало и да је „по саопштењима иностране штампе“ Југославија у августу 1947. закључила споразум са „западним зонама Немачке“ према коме њима треба да испоручи „управо те 'висококонјунктурне' производе“ које је тражила совјетска зона. На Микојаново питање: „Ако су из Совјетске зоне окупације Немачке Југословени планирали да купе робу коју су југословенске организације раније намеравале да купују за конвертибилну валуту да ли је могуће југословенску робу која је раније била предвиђена за конвертибилну валуту продавати у совјетској зони окупације Немачке у размену за робу која је потребна Југославији“, Ђилас је саопштио да је „велики део обојених метала понуђен за испоруку Совјетском Савезу по Трговинском споразуму и зато преостаје веома мало ове робе за продају за конвертибилну валуту“. После тог одговора совјетски министар спољне трговине је навео да је „могуће“ да се током трговинских преговора у Москву, осим југословенских, позову и одговарајући совјетски представници „ради регулисања ових питања“.¹⁷⁰⁰

Међутим, пошто је то било време када је било „очевидно“ да су – речима М. Ђиласа – „точкови совјетске машинерије укочени према Југославији“, од позитивног решавања овог питања није било ништа (као ни од планираних трговинских преговора које је Микојан поменуо).¹⁷⁰¹ Совјетска страна није попустила по питању „номенклатуре“ југословенских производа за извоз и према споразумима о размени који су склопљени 17. фебруара (рок важности до краја 1948. године) и 14. маја 1948. године (рок важности до краја маја 1949), ФНРЈ је у Совјетску зону окупације у Немачкој извозила олово, бакар, сумпорни пирит, живу, „а такође кудељу и дуван“.¹⁷⁰² Напоследку, робна размена ФНРЈ са зоном коју је контролисала Москва је 1949. године „нагло изумрла“, због – како је писала југословенска штампа – „непријатељске политике СССР-а и његових сателита према Југославији“.¹⁷⁰³ Наведено држање је утолико упадљивије што се дијаметрално разликовало од совјетског држања у периоду до почетка 1948. У периоду добрих односа, када је Москва настојала да изађе у сусрет Београду када год

¹⁷⁰⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 4322, Л. 3–5, Запись беседы Заместителя Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Семичаснова И. Ф. с Заместителем Министра Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Црнобрња, состоявшейся 31-го января 1948 года; Исто, Л. 144, В. Чистов, Микојану А. И., 28.1.1948; Исто, Л. 145–146, Запись беседы Нач. Отдела Германии с Торговым Атташе Югославского посольства г-ном Жиберна, от 27 января 1948г; Исто, Л. 180, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. МИКОЈАНА А. И. с представителем Югославии г. ДЖИЛАС, 3 февраля 1948 года; АЈ, 9–190, Белешка са састанка са Семичасновим, 31.1.1948; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. бр. 111, стр. 248.

¹⁷⁰¹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, стр. 108.

¹⁷⁰² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6245, Л. 18, М. Меньшиков, Сталину И. В., 3.2.1949; Исто, Д. 6248, Л. 143, Справка к вопросу торговли СССР с Югославией, а также о задолженности Югославии со стороны Управления Советским имуществом в Австрии и советской зоны оккупации Германии, 31.8.1949.

¹⁷⁰³ М. Р., „Трговинска размена ФНРЈ са Западном Немачком“, *Економска политика*, бр. 4/25.4.1952, стр. 74.

је то било могуће, на југословенске захтеве су знали да одговоре и са: „Одговориће чим провере све могућности, укључујући и испоруке из совјетске окупационе зоне у Немачкој.“¹⁷⁰⁴

Промена у политичким односима одразила се и на реституцију југословенске имовине из Немачке. Не само што су – у периоду погоршаних политичких односа – питања у вези са реституцијом фабрика које су током Другог светског рата из Југославије однете у Немачку, а потом из совјетске зоне пренете у СССР, остала нерешена,¹⁷⁰⁵ већ је Москва правила тешкоће чак и код реституције са територије коју су контролисале западне силе. Карактеристичан је случај из децембра 1949. године који се односи на две типографске машине које су 1943. пренете из Југославије у Немачку и које су југословенски органи реституисали из „америчке зоне Берлина“. Војна мисија ФНРЈ у Берлину је 1. октобра 1949. од Совјетске војне администрације у Немачкој затражила дозволу за превоз ових машина у Југославију „из британске зоне Берлина преко совјетске окупационе зоне Немачке“, на шта су совјетски органи 8. децембра издали дозволу за превоз машина (важност дозволе је била до 7. јануара 1950). Међутим, „немачки погранични органи“ су 17. децембра „на граничном прелазу Мариенборн, под изговором да су извозна документа Совјетске војне администрације фалсификована, запленили типографске машине и одвезли их у Магденбург“. Због овог „незаконитог поступка немачких пограничних органа“ представници југословенске Војне мисије су „у више наврата, усменим и писменим путем, тражили од Совјетске војне администрације у Немачкој да интервенише код немачких пограничних власти за изручење заплењеног реституционог материјала“. На ова тражења Војна мисија ФНРЈ у Берлину није добила одговор, а без одговора је остао и *ед-мемоар* који је поводом овог питања Министарство иностраних послова ФНРЈ упутило совјетској Амбасади у Београду 22. априла 1950.¹⁷⁰⁶

И са Аустријом, тј. Управом совјетске имовине у Аустрији (УСИА), Југославија је имала сличних проблема. Велика штета јој је нанета неизвршавањем три уговора о испоруци шест електротурбина које је Министарство електропривреде ФНРЈ склопило са Управом совјетске имовине у Аустрији 30. новембра 1947, односно 17. јануара 1948. Укупна вредност ових „хидро-турбина“ износила је 1.363.815 долара, а испоруке су требале да се изврше у шест фаза: 30. новембра 1948, 17. јануара 1949, 28. фебруара 1949, 30. маја 1949, 17. јула 1949. и 30. децембра 1949. Југославија је према уговорним обавезама исплатила целокупан аванс и „доспеле рате“ у износу од 773.650 долара (98.360 у „слободним доларима“, а 675.270 долара испоруком бакра, олова и пирита), а Управа совјетске имовине у Аустрији „није ниједну обавезу ни по једном од поменутих уговора извршила“. Према сазнањима којима су располагали на југословенској страни 1951. године, са закашњењем су биле завршене три турбине и одређени делови четврте турбине, али Управа совјетске имовине у Аустрији ни поред поновљених „усмених и писмених ургенција“ није ништа предузимала. Москва је заузела став да се спорне турбине не могу испоручити „због тога што југословенска влада није испунила своје обавезе према Совјетском Савезу везане за благовремено измиривање дуговања по кредитима који су раније одобрени Југославији“. У вези са тим, одлучено је да се „аванси које су Југословени дали“ зарачунају „као делимично измирење југословенског дуговања Совјетском Савезу“, те да се „шест хидротурбина“ допреми у СССР. Интересантно је поменути да су совјетски званичници, после нормализације односа две државе, средином 1955. предочили југословенским дипломатама да су спорних „6 хидро турбина“ у току 1951. биле извезене у СССР, где су се налазиле „у магацинима“ и да су могле „бити испоручене у свако доба Југославији“.

Да би се разумеле последице одлагања испоруке ових турбина, треба имати у виду место и значај који је предаван електропривреди и електрификацији тих година у Југослави-

¹⁷⁰⁴ АЈ, 9–186, Жиберна, Петровићу, 1946.

¹⁷⁰⁵ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Југословенско-совјетски односи; Исто, Питања из билатералних односа ФНРЈ–СССР.

¹⁷⁰⁶ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Економска потраживања СССР– Југославија; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); Исто, дос. 36, 49190, Aide memoire, 14.6.1951; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 95–96.

ји, потом изградњи хидроелектрана и напослетку месту које је Аустрија имала у том процесу. Када је у лето 1947. године основано Министарство електропривреде, Ј. Б. Тито је првом (и једином савезном) министру електропривреде Николи Петровићу нагласио да је то „ресор од изузетног значаја у склопу напора за извршење првог петогодишњег плана“, јер „ако фабрике буду готове, а не буде струје, ништа нисмо урадили, план ће бити промашен“. Електрификација је, дакле, имала огроман значај за спровођење планиране индустријализације и првог петогодишњег плана Југославије (по сведочењу министра Н. Петровића југословенски комунисти су били под снажним утиском познате Лењинове „формуле“: „Комунизам = совјетска власт + електрификација“). Као и остали аспекти прве „петолетке“ и „петогодишњи план електрификације“ био је – према речима министра Н. Петровића – „веома амбициозан“ и „натегнут“. И то све у држави која је „по производњи количине енергије по глави становника [...] спадала међу најслабије електрифициране земље Европе“. „Кључно питање“ у новоформираном Министарству била је „изградња нових електрана“, а нагласак је стављен на „коришћење хидроенергетског потенцијала земље“. Како би се дошло до неопходних материјала и уређаја за њихову изградњу, припадници Министарства електропривреде су морали да успоставе „живе контакте са Швајцарском, Аустријом, па и с Немачком и Француском“. Из ових речи Н. Петровића се види да је набавкама из Аустрије припадало значајно место у процесу електрификације. Њено место – и посебно значај који је имала совјетска окупациона зона(!) – нам додатно осветљавају речи југословенског министра о помоћи при изградњи турбина: „С обзиром на то да пројектовање и производња хидрауличних турбина спадају у ред веома високе технологије, у чему Југославија пре рата није имала никаквог искуства, решено је да [предузме из Љубљане – прим. М. Н] Литострој – развијајући своју сопствену пројектантску службу – на почетку технички сарађује с познатим аустријским произвођачем турбина Фојт (Voight). Повољна околност била је у томе што се та фирма налазила у совјетској окупационој зони Аустрије. Ту околност умели смо да искористимо у пуној мери.“ Од оваквог односа, у промењеним политичким околностима дошло се до тога да поменута фабрика Фојт (управо она је радила на изради поменутих турбина за Југославију!), прво одуговлачи, а затим у потпуности одустане од испоруке уговорених турбина.

Н. Петровић је у успоменама навео да „блокада наше земље после Резолуције Информбироа и отказивања привредних, посебно инвестиционих аранжмана које смо имали са Совјетским Савезом, нису омели извршење наших планова електрификације“. Међутим, у писму које је трговински аташе ФНРЈ у Бечу Љубишић почетком априла 1949. упутио начелнику Управе совјетске имовине у Аустрији Тихомирову, о значају испорука турбина за Југославију је наведено: „У вези с уговореним роковима за испоруку турбина са УСИА, планирали смо изградњу неких наших великих електричних централа. Међутим, рокови из споразума за неке турбине нису одржани, што је имало за последицу да се план изградње тих објеката нарушава, а уколико би нови рокови стварно били продужени за више од једне године наш план изградње поменутих великих електричних централа био би потпуно неостварен у предвиђеним роковима.“ У прилог томе да је сукоб са ИБ-ом имао негативне последице на електропривреду Југославије, говори и велика „енергетска криза“ већ од краја 1948. године. Упркос званичним статистикама и писању штампе који су приказивали „повећање производње из године у годину“, прилике у Југославији су биле нарочито тешке 1949. и 1950, када су и привреда и (електрификована) домаћинства, трпели последице неопходног смањења потрошње струје. Петогодишњи план електропривреде је каснио, што је са собом повукло и „ребаланс“ целокупног плана. Имајући у виду да је петогодишњи план електрификације био „натегнут“, да је у њему посебна пажња поклањана искоришћавању водних потенцијала и да је ослањање на Аустрију имало велику важност, јасно је да је неиспоручивање шест турбина представљало значајан ударац за Југославију. Губитак је био утолико већи, због тога што је Југославија – у периоду велике оскудице – издвојила значајна девизна средства и испоручила производе које је лако могла пласирати и на западном тржишту (и добити неопходне девизе). Такође, индиректни губитак представља „и знатна неостварена добит, односно губитак изра-

жен у киловат-часовима који су турбине могле произвести, за колико је ускраћено југословенско становништво и још више привреда“.¹⁷⁰⁷

Учешће у окупацији Аустрије, Москва је током сукоба са Југославијом искористили и на тај начин што је на делу Дунава који је протицао кроз совјетску окупациону зону „задржавала“ југословенске трговачке бродове – било одржавањем маневара „совјетске дунавске војне флоте“ на једној деоници реке која је била под њиховом контролом и то „четири пуна дана“ у току недеље: „сваког уторка, среде, четвртка и петка преко целог дана за које време је сваки пролаз бродова забрањен“; било увођењем компликоване административне процедуре за добијање дозвола за пролазак кроз „совјетски сектор Дунава у Аустрији“. Оба поступка совјетских окупационих власти у Аустрији била су противна Конвенцији о режиму пловидбе на Дунаву потписаној 1948. године. И последица обе мере било је наношење „велике материјалне штете југословенској пловидби“.¹⁷⁰⁸ Осим тога, СССР је одбијао да врати ФНРЈ један шлеп који је извађен у Аустрији. Не само што је у питању било југословенско пловило, већ је „све трошкове око вађења и оправке шлепа“ поднело Југословенско државно речно бродарство.¹⁷⁰⁹

Као што је у Немачкој правио проблеме Југославији отежавајући реституисање однете имовине за време Другог светског рата, у случају Аустрије Совјетски Савез – који се до сукоба 1948. залагао за југословенске захтеве за репарације од Аустрије, бранио их на конференцијама министара иностраних послова и настојао да изађе у сусрет југословенским захтевима у „совјетској зони Аустрије“ – ускратио је Београду подршку приликом коначног решавања овог питања. Приликом заседања савета министара иностраних послова четири силе средином 1949. године у Паризу, поред тога што су одбачени југословенски територијални захтеви на оне територије на којима је живело словеначко становништво, одбачени су и захтеви ФНРЈ за репарације. На југословенској страни су сматрали да су њихови захтеви по питању висине репарација били праведни и да би на основу њих „био надокнађен само један део штете и разарања која су југословенски народи претрпели у току рата дејством немачко-аустријских фашистичких окупационих снага“. Размере штете која је на овај начин нанета Југославији конкретније се виде на основу података наведених у меморандуму Министарства иностраних послова са почетка августа 1949. године. Наспрам податка да су током окупације из Југославије у Аустрију пренета материјална добра чија вредност је износила преко 180 милиона долара (према вредности долара из 1938. године), наведено је да је вредност до тада реституисаних добара из Аустрије била 16 милиона долара (такође, према вредности долара из 1938. године) или свега 8,88%. У истом меморандуму, предатом заменицима министара иностраних послова 2. августа 1949, тражено је да се Аустрија обавезе да ће за сва материјална добра која су однета из Југославије и која не би била реституисана „у предвиђеном року“, ФНРЈ да-

¹⁷⁰⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 6248, Л. 143–143, Справка к вопросу торговли СССР с Югославией, а также о задолженности Югославии со стороны Управления Советским имуществом в Австрии и советской зоны оккупации Германии, 31.8.1949; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); Исто, 1955, ф. 65, дос. 3, 3938, Телеграм Вучинића, Државном секретаријату за иностране послове, 17.6.1955; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 256–258; *Југословенско-совјетски односи*, док. 245, стр. 567–568; D. Поповић, *nav. delo*, str. 146, 147, 182, 183, 186, 191, 192–193, 201; С. Илић, „Штедња електричне енергије. Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3/1996, стр. 243–259; Исто, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, стр. 55–56.

¹⁷⁰⁸ Опширније: ДА МСП, ПА, 1951, ф. 45, дос. 10, 411839, Записник са конференције по питању осигурања робе од политичког и ратног ризика при превозу Дунавом – одржане у Министарству финансија ФНРЈ 9.8.1951; Исто, С. Целебцић, Правном савету Министарства иностраних послова, 18.8.1951; Исто, М. Бартош, Министарству финансија, 27.8.1951; Исто, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); М. Д., „Совјетска блокада Дунава“, *Међународна политика*, бр.2/20.6.1950, стр. 5; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 301–304; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 244, стр. 566; М. Гулић, *Од Батине до Галца*, стр. 252–253.

¹⁷⁰⁹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Економска потраживања СССР– Југославија.

ти „нека друга добра исте врсте и вредности“, што ће се „одредити двостраним споразумевањем“.

На југословенској страни се сматрало да је Совјетски Савез „за рачун својих интереса изгласао такво решење заједно са западним силама“ и у јавности се сва кривица за неуспех политике према Аустрији бацала на Москву. У том смислу, у ФНРЈ се говорило о „совјетској издаји“. Са друге стране, министар спољних послова СССР-а Андреј Вишински је изјављивао да је на конференцији у Паризу вођено рачуна о привредним интересима ФНРЈ по питању аустријске имовине у Југославији. Такође, на совјетској страни се наводило и да Влада СССР-а „не може сматрати више југословенску владу савезником и не може више подупирати претензије Југославије“. Међутим, упркос меморандумима Министарства иностраних послова и писању југословенске штампе у којима је изражавано неслагање са донетим одлукама по питању Аустрије, на југословенској страни су постепено прихватили реалност и били спремни на значајан заокрет у политици према северозападном суседу. Већ крајем 1949. године високи југословенски званичници су изражавали задовољство ширењем економских односа Југославије и Аустрије. Наспрам проблема које је Управа совјетске имовине у Аустрији правила Југославији, дошло је до значајног ширења трговинске размене ФНРЈ и Аустрије у првој половини педесетих година.¹⁷¹⁰ Осврћући се на VI конгресу, у новембру 1952, на однос Москве на економском плану према ФНРЈ, Ј. Б. Тито је напоменуо да СССР „ни до данас није вратио фабричке уређаје које је Хитлерова армија одвукла у Аустрију и Њемачку, а одатле их је Совјетски Савез одвукао као ратни плијен у СССР“.¹⁷¹¹

*

Попут Совјетске војне администрације у Немачкој и Управе совјетске имовине у Аустрији, и државе „народне демократије“ су значајно измениле држање према Југославији и – следећи политику Москве¹⁷¹² – мање или више постепено сужавале економску сарадњу са њом, све до потпуног обустављања било какве размене. Свеукупно посматрано, на југословенској страни су држање земаља „народне демократије“ видели на следећи начин: „Непосредно иза Резолуције Народне демократије биле су збуњене и нису знале шта да раде, да ли да обуставе испоруке и тек је после краћег времена заузет став који је значао: СССР ће испоручивати, Пољска и Чехословачка исто, Румунија ће престати да испоручују, Албанија је добила улогу клеветања као да је од стране ФНРЈ експлоатисана и била жртва у размени са њом, а за Бугарску није био одређен или се пак није видео јасан став.“¹⁷¹³ Када се поставило питање потписивања нових споразума о узајамним испорукама, у Београду су уочавали да су државе „народне демократије“ следиле совјетско држање по питању отпочињања преговора и да су у току истих поступале по инструкцијама из Москве: „Када су упућени позиви на преговоре, Народне демократије чекале су директиву. Чим је СССР примио преговоре, примиле су и економски јаче Народне демократије, док је Бугарска заузела неодређени став а Румунија је ствар ћутке саботирала. Када су започети преговори видело се да је став по том питању уједначен. Све делегације Народних демократија и СССР-а тражиле су за своје снижене понуде у квалитетним артиклима, наше највредније артикле, тако да се сви преговори могу назва-

¹⁷¹⁰ Опширније о питању репарације које су југословенске власти очекивале од Аустрије од 1945, совјетском заступању југословенских интереса по том питању до 1948. године, решењима донетим на конференцији министара спољних послова великих сила у Паризу (23. мај–20. јун 1949) и ширењу економске сарадње ФНРЈ и Аустрије од почетка педесетих: ДА МСП, ПА, 1945, ф. 30, дос. 7, Пов. 7861 (XXX/64 – 3. Јул 1945), Амбасада СССР код нас; Исто, 1951, ф. 80, дос. 27, 17279, Хронологија догађаја спора између ЦК СКП(б) и КПЈ (1948 до 1951); *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 216, 219, 220, 222, 225, стр. 474–475, 482–486, 487–493, 499–507, 511–521; Н. Живковић, „Људске жртве и материјални губици Југославије у Другом светском рату“, у: *Југословенска држава 1918–1998. Зборник радова са научног скупа*, одговорни уредник Ђорђе О. Пиљевић, Београд 1999, стр. 744; Р. Драгишић, *Односи Југославије и Аустрије 1945–1955*, Београд 2013, стр. 50, 54, 55, 57, 59, 63–64, 66–67, 72, 73, 74–82, 83, 85, 87, 90, 126, 149–153, 183.

¹⁷¹¹ *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7 novembra 1952, Stenografske beleške*, Београд 1952, стр. 58.

¹⁷¹² АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Влада СССР-а и других источноевропских земаља нису хтеле одвојити партијско неслагање од државне тактике.

¹⁷¹³ АЈ, КМЈ, I–3–b/662, Став СССР-а и народних демократија у преговорима са Југославијом, 12.3.1949.

ти напад на обојене метале. Вероватно се циљало на то да нас исцрпе у обојеним металима и тиме поостре санкције према нама и онемогуће наш успешни излаз на светске пијаце. Дакле, није се узимала у обзир наша структура, наша досадашња размена, наше жеље. Хтело се да се тиме размена сведе на најнужнију меру, односно да се ипак размењује јер међу народним демократијама има и таквих земаља за које је наша привреда неопходна (ЧСР).“¹⁷¹⁴

О размерама сужавања размене са појединим државама говоре следећи редови: „Све Народне демократије и СССР пошле су у преговоре са сниженом разменом. СССР за осам пута мање, Пољска од 11 на 6 милиона, ЧСР од 2,700.000.000 на 1,700.000.000 и ту нову размену прогласиле су за реалну. Но за ЧСР закључен је споразум с обимом од 1,550.000.000 али за време само од 10 месеци, што значи да је приближно остала иста висина размене.“¹⁷¹⁵ У односу на поменуте државе, Албанија – која је међу државама „народне демократије“, речима М. Ђиласа, „предњачила“ у вршењу „притиска“ на Београд¹⁷¹⁶ – је још средином 1948. прекинула економску сарадњу са ФНРЈ.¹⁷¹⁷ У складу са наведеним, албански делегат је крајем априла 1949. у СЕВ-у наводио: „Албанско-југословенски односи су практично не постојећи. Постоје само дипломатски односи, али су чак и они лоши.“¹⁷¹⁸ И остале државе „народне демократије“ су, као што смо видели, ишле истим путем, само нешто споријом динамиком.¹⁷¹⁹ Већ у пролеће 1949. године трговинска размена са Мађарском и Румунијом је готово престала, са Пољском је била значајно смањена, а у Бугарској је постојала решеност да се „обим трговине“ смањи. У том периоду једино је трговина са Чехословачком била на нивоу из претходне године (у наставку године и она ће доживети пад).¹⁷²⁰

Одакле је потицао мање или више „уједначен“ став „народних демократија“ према економским односима са Југославијом јасно се види из дискусије која је вођена на првом радном састанку СЕВ-а (26–29. април 1949), односно по Протоколу број 3/1 Сесије Савета за узајамну економску помоћ од 28. априла 1949. В. М. Молотов је том приликом наводио да не сматра да је „апсолутно непоходно“ да се иде на потпуни прекид економских односа са Југославијом, али да они морају да буду „драстично“ смањени. У вези са тим, СЕВ је „због непријатељске политике коју влада Југославије спроводи према земљама народне демократије и СССР-у“, сматрао да је „све до престанка ове непријатељске политике неопходно [подвукао М. Нинковић]“ да се државама чланицама препоручи да „у најкраћем року ревидирају споразуме о економским питањима које имају са Југославијом“ и то са циљем: „а) прекида доделе било каквих кредита Југославији, као и обуставе било каквих испорука Југославији на основу раније с њом закључених кредитних споразума; б) свођења трговине са Југославијом само на куповину од ње најважнијих врста стратешких сировина, као: олова и концентрата олова, цинка и концентрата цинка, бакра, живе и у ограниченим количинама гвоздене руде, дрвне грађе, кудеље и пирита; ц) озбиљног смањења продаје и испорука Југославији робе која је дефицитарна у земљама чланицама Савета, као и капиталне индустријске опреме, робе која има војни значај и обуставе испорука наоружања Југославији; д) престанка пружања било какве техничке помоћи Југославији од стране земаља чланица Савета.“ Наведено је и да се као „сврсисходно“ сматра „коришћење услуга транзита кроз Југославију од стране земаља

¹⁷¹⁴ Исто.

¹⁷¹⁵ Исто.

¹⁷¹⁶ М. Ђилас, *Vlast i pobuna. Memoari*, Zagreb 2009, стр. 240.

¹⁷¹⁷ Опширније: *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, стр. 413–416; Никола Гаћеша, „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“, *Зборник Матице српске за историју*, 42/1990, стр. 122–126; Božica Slavković, „Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja“, *Istorija 20. veka*, 1/2012, стр. 140–144; Исто, *Jugoslavija u Albanija 1945–1948: ekonomski odnosi*, Београд 2020, стр. 323–352, 409–410.

¹⁷¹⁸ Karel Kaplan, „The Council for Mutual Economic Aid, 1949–1951: Excerpts of Documents with Commentary“, Research Project „The Experience of the Prague Spring“, *Working Study*, No. 4, June 1979, p. 10.

¹⁷¹⁹ АЈ, КМЈ, I-3-b/662, Став СССР-а и народних демократија у преговорима са Југославијом, 12.3.1949.

¹⁷²⁰ К. Kaplan, *nav. delo*, pp. 9–10; Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003, стр. 97; М. Skakun, *nav. delo*, стр. 113; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, стр. 399–405; P. Dragišić, *nav. delo*, стр. 206–207; Т. В. Волокитина, „От конфронтации до нормализации. Болгария и советско-югославский конфликт. 1948–1956 гг.“, стр. 144–147.

чланица Савета“. О озбиљности „препоручених“ мера, њиховој обавезности и, како је наведено „неопходности“, говори следећа ставка: „Саслушати на следећем заседању Савета извештаје земаља чланица Савета о извршавању ове одлуке“! На следећој сесији СЕВ-а, одржаној крајем августа 1949, констатовано је да се одлука донета у априлу извршава.¹⁷²¹

У току 1949. укупна размена ФНРЈ са СССР-ом и државама „народне демократије“ (не рачунајући Албанију) чинила је нешто мање од трећине размене из 1948. године – 31,6%. Обим размене је са 6.708.000.000, спао на 2.122.000.000 динара. При чему је обим размене са СССР-ом чинио 12,1% размене из 1948. године (322.000.000 наспрам 2.641.000.000 динара), обим размене са Пољском 50% (300.000.000 наспрам 600.000.000 динара), а са Чехословачком 55,5% у односу на размену из претходне године (1.500.000.000 наспрам 2.700.000). Са Бугарском, Мађарском и Румунијом за 1949. годину нису били потписани споразуми о робној размени, а реализација заосталих испорука из претходне године била је мање-више занемарљива. Поређење са 1947. показује још драстичнији пад: у односу на ту годину обим робне размене ФНРЈ са источноевропским државама је смањен за отприлике четири пута! Удео „земаља совјетског блока“ у извозу ФНРЈ је са 50,0% 1947. и 50,3% 1948, у току 1949. спао на 13,3%. Тај пад удела у „целокупном увозу“ ФНРЈ је био још израженији – са 52,0% 1947, увоз из „земаља совјетског блока“ је 1948. пао на 43,1%, а 1949. на свега 12,7%.¹⁷²² У току 1950, 1951, 1952. и 1953. није било никакве трговинске размене ФНРЈ са СССР-ом и осталим источноевропским државама.¹⁷²³

Последице сукоба са ИБ-ом су се одразиле и на други – за Југославију изузетно важан – облик економске сарадње са државама „народне демократије“: инвестиционе кредите. После обуставе испорука из СССР-а средином 1948. године, крајем маја 1949. дошло је до прекида испорука из Чехословачке и Мађарске.¹⁷²⁴ Интересантно је поменути да је одређена опрема коју је Чехословачка требала да извезе у ФНРЈ на основу кредита (21 дизел мотор јачине 7–30 коњских снага; три дизел агрегата јачине 100–160 коњских снага; 57 дизел компресора), била испоручена СССР-у.¹⁷²⁵ До прекида реализације ових кредита био је искоришћен тек мањи део – од 135 милиона долара совјетског кредита, искоришћено је свега 0,8 милиона долара;¹⁷²⁶ од 150 милиона долара чехословачког кредита, ФНРЈ је искористила 15,7 милиона,¹⁷²⁷ а од 90 милиона долара мађарског кредита реализовано је 7,2 милиона долара.¹⁷²⁸ У питању је, дакле, била искоришћеност од свега 6,3%.¹⁷²⁹ Осим тога, са заостравањем односа Москва је – као и у случају Аустрије и Немачке – одбијала да изврши реституцију имовине

¹⁷²¹ К. Карпан, *nav. delo*, pp. 8–12; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 210, стр. 466–467; А. С. Аникеев, „Југославија в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, стр. 72–73; Т. В. Волокитина, „От конфронтации до нормализации. Болгария и советско-югославский конфликт. 1948–1956 гг.“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, отв. ред. А. С. Аникеев, Москва–Санкт-Петербург 2017, стр. 145–146, 147.

¹⁷²² АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Економски односи ФНРЈ са источноевропским земљама; АЈ, КПП, III-b-1-a, Спољна трговина и биланс плаћања; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV–XV; Ѓ. Штрбас, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, str. 116, nap. 54; В. Кидрић, *Sabrana dela*, VII, str. 582–583.

¹⁷²³ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 441; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1950 godinu*, Beograd 1951, str. 148–149, 152–153; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1951 godinu*, Beograd 1952; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1952 godinu*, Beograd 1953; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1953 godinu*, Beograd 1954; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, Beograd 1955, str. 15–18.

¹⁷²⁴ В. Кидрић, *Sabrana dela*, VII, str. 585.

¹⁷²⁵ ГАРФ, Ф. Р5446, Оп. 51а, Д. 498, Л. 4–6, Справка, К. Мезенцев, 22.7.1949; Исто, Л. 7, Распоряжение Совета Министров СССР от 30 июля 1949 г, Но. 11812 рс, Сталин.

¹⁷²⁶ Опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“.

¹⁷²⁷ Осим износа од 15,7 милиона, у изворима се може наћи и на податак о томе да је до средине 1949. ФНРЈ искористила 17 милиона долара. (S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, str. 409.)

¹⁷²⁸ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Економски односи ФНРЈ са источноевропским земљама.

¹⁷²⁹ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 440; В. Кидрић, *Sabrana dela*, VII, str. 585; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, str. 409.

коју је Немачка однела из Југославије у току Другог светског рата, а која је потом – из држава „народне демократије“ пренета у СССР.¹⁷³⁰ Прекинута је биле и мађарска отплата репарација ФНРЈ (од износа од 70 милиона долара до прекида је било искоришћено тек 21.355.020,10 долара). То питање је решено тек после нормализације односа, у мају 1956.¹⁷³¹

Поступајући по директивама из Москве са протитањем 1949. године, државе „народне демократије“ су мање или више постепено економску сарадњу са Југославијом свеле на нулу. Почетком октобра 1949. размена је била готово у потпуности прекинута. Одговарајући на совјетску ноту од 28. септембра 1949. којом је једнострано раскинут Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и СССР-а, Влада ФНРЈ је у ноти од 1. октобра 1949. навела да је – осим других мера притиска – совјетска Влада „организовала [...] економски притисак против Југославије, који се развио до готово потпуне економске блокаде од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република и земаља којима је совјетска Влада успела да наметне неравноправне односе“.¹⁷³² У новембру 1949. године је био направљен корак даље – почела је економска блокада Истока. Милован Ђилас је у говору на Четвртог заседању Генералне скупштине Организације Уједињених нација, 15. новембра 1949. у вези са овим навео: „Совјетска влада и владе које је она увукла у борбу против Југославије подuzeле су досад против наше земље слиједеће мере. Под изговором да наша влада води непријатељску политику према СССР, совјетска влада је за осам пута смањила трговинску размјену са Југославијом, а не извршава читав низ уговора. Владе Мађарске, Чехословачке, Бугарске, Пољске, Албаније и Румуније практично су, под лажним изговорима, прекинуле сваку економску, културну и научну размјену с Југославијом, и без разлога отказале економске уговоре које су имале с Југославијом. Фактички је организована економска блокада против Југославије.“¹⁷³³ Према подацима са којима располажемо последње познате испоруке су извршене у новембру и од тада можемо говорити о потпуној економској блокади.¹⁷³⁴ Силазна линија којом су се кретали економски односи од почетка 1948. достигла је, дакле, најнижу тачку, односно прекид односа у новембру 1949.

*

У различитим публикацијама можемо наићи на нетачна („започела је 1948“; „1948[.] године, када је, услед блокаде, наступио прекид ове размене“; „од краја 1948[.] године“) ¹⁷³⁵ или недовољно прецизна („средином 1949. године“; „у другој половини 1949.“) ¹⁷³⁶ одређења о томе када је почела економска блокада. Према нашим сазнањима, о економској блокади се може говорити од новембра 1949.¹⁷³⁷ У складу са једном од дефиниција, или боље речено кратких објашњења ове појаве, економска блокада представља „систем мера којима се спречава сваки економски и финансијски промет земље под блокадом са иностранством. Примењује се у рату, паралелно са војним операцијама, али и у миру, као једно од најефикаснијих

¹⁷³⁰ ФНРЈ је у току 1949. неуспешно од СССР-а „тражила реституцију вагонских електричних вага“, које су немачке фирме током Другог светског рата из Југославије пренеле у Софију. На претходно тражење поменутих вага од Бугарске, Софија је одговорила да их „не може вратити пошто су оне као немачка имовина прешле у руке 'Управе совјетске имовине у НР Бугарској'“. (АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Економска потраживања СССР–Југославија.)

¹⁷³¹ АЈ, КМЈ, III-2-d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; К. Кимура, А. С. Стъякалин, *нав. дело*, стр. 248–250.

¹⁷³² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 230, стр. 527.

¹⁷³³ Исто, док. 236, стр. 548.

¹⁷³⁴ ДА МСП, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

¹⁷³⁵ *Leksikon spoljne trgovine*, стр. 72; V. Milenković, „Spoljna trgovina“, стр. 411; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, Beograd 1985, стр. 22, нар. 2.

¹⁷³⁶ Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, стр. 115–116; M. J. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 45.

¹⁷³⁷ ДА МСП, 1952, 81, 15, 419309, Економски односи између ФНРЈ и СССР-а.

средстава притиска на другу земљу. Противна је начелима међународног правног поретка и забрањена Повељом УН“.¹⁷³⁸

Интересантно је погледати како су у време економске блокаде Истока у Југославији дефинисали овај појам. На пример, у „Лексикону спољне трговине“ – који је крајем 1951. издала Трговинска комора ФНРЈ – наводи се да економска блокада представља „насиљан прекид економских односа од стране једне земље према другој“. У Лексикону се помиње и да „она може да буде праћена и низом других политичких мера до оружаних провокација и изолирања оружаним снагама“. Констатујући да се економска блокада примењује и у ратно и у мирнодопско време, писац одреднице је додао: „У мирно доба она се изражава у прекиду економских односа или у спровођењу разних прикривених мера управљених на подривање и уништење економске снаге и политичког суверенитета земље противу које се спроводи. Блокада је, дакле, средство отворене агресије, нарочито када је инспирисана циљевима освајања и потчињавања.“ Из одреднице видимо да су у годинама сукоба са ИБ-ом, на југословенској страни економску блокаду коју им је наметнуо Совјетски Савез посматрали као један од „школских примера“ ове појаве. Тако је, уз напомену да је током историје било познато „неколико оваквих блокада“, у Лексикону наведено: „Прва је континентална блокада спроведена од стране Наполеона у циљу сузбијања енглеске конкуренције и изградње индустрије у Француској. Друга велика блокада, ако изузмемо ратне периоде, спроведена је била противу СССР-а од стране капиталистичких земаља после Октобарске револуције. Од краја 1948[.] године СССР и њему потчињене земље спроводе економску блокаду према ФНРЈ, примењујући једно од типичних средстава насиља.“¹⁷³⁹ Иначе, у вези са помињањем претходних случајева економске блокаде, треба поменути да се у документима југословенског порекла среће и (претерана) тврдња како „широка економска блокада“, која је примењена према ФНРЈ, „није имала примера у међународним односима“.¹⁷⁴⁰

Према поменутом Лексикону спољне трговине: „Економско дејство блокаде зависи од опште политичке ситуације у времену у коме се спроводи, од међународног положаја земље противу које се спроводи и од одлучности нападнуте земље да брани своју независност и суверенитет, да се супротстави агресији.“ Иако је Југославија услед прекида економских односа са СССР-ом и државама „народне демократије“ трпела велике последице, писци Лексикона су крајем 1951. године констатовали: „Економска блокада према ФНРЈ није успела да је изолује од осталог света, да подрије и уништи њену економску снагу, да доведе у питање опстанак земље као независне и суверене.“¹⁷⁴¹ Коментаришући наведено питање, Б. Кидрич је наводио да је „економска блокада од стране коминформовских земаља проузроковала привремену привредну штету“ ФНРЈ, „али да није била способна да нам нанесе пресудне ударе“.¹⁷⁴² „Ми смо за релативно кратко време успели преоријентисати нашу спољну трговину на нова тржишта и нове услове, разбити економску блокаду и све намере непријатеља да нас изолују од осталог света и нанесу штету нашој привреди и моћи земље“ – истицано је у југословенским анализама.¹⁷⁴³ Иако је ФНРЈ, дакле, издржала економски притисак Истока и „пробила економску блокаду“,¹⁷⁴⁴ последице блокаде су биле изузетно тешке.

Велике тешкоће са којима се суочила Југославија, у основним цртама је приказао у мемоарима С. Вукмановић Темпо: „Економски притисак се почео претварати у економску блокаду. То је био ударац у наше најрањивије мјесто. Морали смо за кратко вријеме извршити преоријентацију нашег извоза и увоза. А то није био нимало лак задатак. Близу двије трећине

¹⁷³⁸ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 22, nap. 2.

¹⁷³⁹ *Leksikon spoljne trgovine*, str. 72.

¹⁷⁴⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а (извештај Економског одељења ДСИП-а – Група источноевропских земаља), 18.5.1955.

¹⁷⁴¹ *Leksikon spoljne trgovine*, str. 72.

¹⁷⁴² В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 9.

¹⁷⁴³ АЈ, КМЈ, III-2-d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948 – I. полугођа 1952).

¹⁷⁴⁴ АЈ, КМЈ, I-3-b/673, Фазе политике СССР-а и његових сателита према Југославији, 30.8.1952; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 80, дос. 27, 417432, Фазе политике СССР и његових сателита према Југославији.

наше трговинске размјене било је оријентисано на социјалистичке земље.¹⁷⁴⁵ Снабдијевали смо се најважнијим сировинама из Совјетског Савеза (метали, нафта, памук), а за узврат смо морали испоручивати такође важне сировине (обојени метали, кудеља, хмељ). Наша привреда је била најтешње повезана са привредом Совјетског Савеза. Раскидање тих односа морало је изазвати готово непремостиве тешкоће. То је совјетско руководство добро знало, па је нагло раскинуло све уговоре и ставило нас пред свршен чин. Блокада је почела, а ми смо тек вршили припреме за преоријентацију... Не мање тешке последице за нашу привреду имало је раскидање уговора о додјеливању инвестиционих кредита на основу којих смо уговорили опрему, израдили пројекте и почели с изградњом низа објеката. И одједном све је обустављено! Морали смо се за кредите преоријентисати на западне земље. То је значило уговорати нову опрему, правити нове пројекте, рушити оно што смо већ били изградили по совјетским пројектима и градити нове објекте¹⁷⁴⁶...¹⁷⁴⁷ Упркос одређеним претеривањима (о уделу источноевропских држава у спољној трговини ФНРЈ и претрпљеној штети услед отказивања кредита),¹⁷⁴⁸ наведене речи С. Вукмановића на добар начин осликавају – део – тешкоћа са којима се ФНРЈ суочила услед економске блокаде.

*

Из историографије, мемоаристике, публицистике и објављених докумената о југословенској држави у овом периоду опште је позната чињеница да је економска блокада СССР-а и држава „народне демократије“ нанела велику штету привреди ФНРЈ. Важно историографско питање – које је углавном успутно дотицано у склопу ширих истраживања југословенско-совјетских односа у овом периоду или оних која су се бавила југословенском привредом крајем четрдесетих и почетком педесетих година – представља питање размере те штете. У вези са тим, Борис Кидрич је 1952. године писао: „Сву економску штету која је настала блокадом наше земље од стране СССР-а и његових сателита тешко је прецизно изразити одређеним бројкама пошто се она није одражавала само непосредно, него је наносила врло далекосежне последице и у свим могућним посредним путевима.“¹⁷⁴⁹

Стање по питању прецизног одређивања износа претрпљене штете није се битније мењало ни у наредним годинама. Констатујући да су „економска блокада и војни притисак који је спроводио СССР, а по његовој команди и остале источноевропске земље“ у претходном периоду „нанели [...] Југославији врло велике материјалне штете које су одражене у ви-

¹⁷⁴⁵ Наведена тврдња С. Вукмановића је претерана. На источноевропске државе је отпадала око половина спољне трговине ФНРЈ, односно 51% у периоду до краја 1948. (АЈ, КМЈ, III-2-d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948-I. полугођа 1952); АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Економска помоћ западних земаља; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, str. XIV-XV; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 582.) Током разговора који су вођени 1955. године, приликом посете делегације Владе СССР-а ФНРЈ, С. Вукмановић је у разговору са А. И. Микојаном наводио да је удео СССР-а и источноевропских држава у спољној трговини Југославије 1948. износио 60%. (ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 6, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.) Пошто је југословенска страна том приликом настојала да покрене регулisaње питања штете коју је ФНРЈ претрпела услед економске блокаде Истока, повећање удела који су источноевропске државе имале у спољнотрговинској размени Југославије имало је за циљ да у што негативнијем светлу прикаже тешкоће са којима се Београд суочио услед економског притиска. Исти мотиви вероватно стоје и иза наведеног претеривања С. Вукмановића у мемоарима.

¹⁷⁴⁶ Последња тврдња С. Вукмановића је претерана. У настојању да нагласи штету коју је ФНРЈ претрпела са обустављањем реализације инвестиционих аранжмана С. Вукмановић је поменуо и „рушење“ изграђених, односно градњу „нових објеката“. Иако су у ФНРЈ „морали преграђивати започете градње“, штета која је тим путем настала била је „релативно мала“ („јер смо градње углавном ипак искористили“). (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.)

¹⁷⁴⁷ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 75.

¹⁷⁴⁸ АЈ, КМЈ, III-2-d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948-I. полугођа 1952); ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 582.

¹⁷⁴⁹ В. Kidrič, *Sabrana dela VII*, str. 584.

шегодишњем закашњењу пуштања у погон кључних објеката наше индустрије, смањењу извоза и увоза услед преоријентације наше робне размене, појачаној изградњи војне индустрије, издацима за народну одбрану итд.“, у Београду су 1955. наводили да је „процена [...] штете настале економском блокадом, још [...] у току.“¹⁷⁵⁰ С. Вукмановић је средином 1955. говорио како „већину штета насталих одлагањем или неизвршавањем објеката није лако квантификирати“.¹⁷⁵¹ Осим постојања непосредне и посредне штете, и „преплитања“ последица (на пример, неиспоручивање машина утиче на мању производњу домаћих сировина неопходних прерађивачкој индустрији, услед чега је трпео и стандард грађана), ствари су додатно отежане тиме што се у изворима наводе различите вредности и процене проузроковане штете. Имајући у виду наведено, настојаћемо у наставку да укажемо на привредне гране које су претрпеле највећу штету, југословенске процене размера претрпљене штете, те различите последице блокаде на привредне прилике и живот у ФНРЈ. Чини се да спој нарације и навођења (различитих) бројки представља најбољи начин да се што потпуније сагледају последице и различите тешкоће кроз које је Југославија прошла у годинама блокаде.

*

Од свих привредних грана највеће последице блокаде претрпела је индустрија. Штете су биле проузроковане на два начина – прекидом испорука машина и уређаја неопходних за опремање нових фабрика и прекидом испоруке сировина неопходних за рад индустрије. У периоду сужавања и потпуног прекида економских односа у Југославији је била у току „интензивна изградња индустрије“, а опрема и уређаји за „најважније објекте“ који су грађени требала је да буде набављена на основу инвестиционих, кредитних споразума које је Југославија склопила са Чехословачком (потписан 25. фебруара 1947; вредност 145 милиона долара), Мађарском (потписан 24. јула 1947; вредност 90 милиона долара) и са Совјетским Савезом (потписан 25. јула 1947; вредност 135 милиона долара), као и на основу Споразума о репарацијама са Мађарском (70 милиона долара). Прекид испорука (из СССР-а, као што смо помињали, средином 1948, а из Чехословачке и Мађарске крајем маја 1949), а затим и формални раскид ових кредитних споразума, као и престанак испорука „по репарацијама“ из Мађарске (септембар 1948), „знатно су успорили ову изградњу“.¹⁷⁵²

Ако се има у виду да је „у погледу инвестиционих набавки за Петогодишњи план“ Југославија „била оријентисана до 90% на ове земље“, јасно је колики је ударац индустрија ФНРЈ претрпела. Од „преко 20 милијарди динара“ – колико су износили „дугорочни инвестициони уговори“ који су били склопљени са СССР-ом и „осталим коминформовским земљама“ – Југославији су до прекида економских односа били испоручени уређаји у вредности од свега 315,5 милиона динара. За шта је Југославија остала ускраћена неиспоручивањем преосталих „инвестиционих добара“, у вредности од преко 19 милијарди динара, оквирно се види из речи Бориса Кидрича упућених народним посланицима крајем 1949. године: „На темељу дугорочних инвестиционих уговора са СССР-ом и другим коминформовским земљама требало је да Југославија између осталог добије већи број уређаја за термоцентралне и хидроцентралне, велике количине рударске опреме, већину бушаћих гарнитура за експлоатацију нафте, један комплетан металуршки комбинат, фабрику трактора, комплетна постројења за алуминијумски комбинат у Стрњишћу, постројења за низ објеката великохемијске индустрије, лаке индустрије и других привредних грана.“ У току 1949. Југославији је из СССР-а, Чехословачке и Мађарске пре свега требала да буде испоручена опрема – „минимална нова механизација“ – за шумарство, грађевинарство и рударство, а главне испоруке су требале да уследе у наредним годинама. Крајем 1950. године Б. Кидрич је наводио да су се „последице

¹⁷⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње.

¹⁷⁵¹ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 724–725.

¹⁷⁵² АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 9, 41; Isti, *Sabrana dela*, VII, Beograd 1985, str. 135, 144; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, str. 145–146; K. Кимура, А. С. Стыкалин, *нав. дело*, стр. 248.

економске блокаде од стране СССР-а и земаља потчињених СССР-у одражавале у нашим инвестицијама дуже него што се могло очекивати“. Истом приликом је навео да је ФНРЈ „прекидом инвестиционих уговора“ оштећена за „око 400 милиона долара“. До тог тренутка кредити који су закључени са западним државама су покрили „добру четвртину ове суме, док се за другу четвртину још увек врше преговори“. „Добра четвртина“ је била обезбеђена „сопственим снагама у самој земљи“ и крајем 1950. године, остало је – према Кидричевим речима – да се савлада „још око четвртина ових тешкоћа“.¹⁷⁵³

Средином 1952. Б. Кидрич је наводио нешто прецизније податке о размерама претрпљене штете у индустрији. Указујући на тешкоће у вези са утврђивањем „прецизног“ износа штете, Б. Кидрич је истакао да се „још најтачније [...] ова штета може изразити у области инвестиција, односно на основу губитака производње који су уследили због раскида инвестиционих уговора и одговарајућег продужења инвестиционих радова.“ Том приликом Б. Кидрич је навео да је од укупне суме „инвестиционих уговора“ са СССР-ом, Чехословачком и Мађарском до прекида односа било искоришћено свега 6,3%. Он је, притом, истицао да су „и оне испоруке које су биле извршене садржавале углавном само мање важан материјал као што су разна возила, машине алатљике, ватростални материјал, каблови, итд.“, односно да „ниједно комплетно постројење није било испоручено“. Наводећи да је „раскид инвестиционих уговора нарочито [...] погодио електропривреду, рударство и обојену металургију“, Б. Кидрич је износио следеће податке о претрпљеним губицима: „у електропривреди два милиона 454 хиљаде Kwh електричне енергије; у обојеној металургији: 55 700 тона бакра, 39 000 тона ваљане робе бакра и месинга, 40 000 тона вучене робе бакра, 60 000 тона алуминијума, 30 000 тона ваљане робе алуминијума, 24 000 тона електролитског цинка, 70 тона кадмијума, 55 000 тона олова, 6000 тона оловног концентрата, 11 250 тона цинковог концентрата, 4450 кг злата, 3750 килограма сребра; у црној металургији: 90 000 тона бешавних цеви и 500 000 тона ваљаног материјала; у рударству: 6,05 милиона тона угља, 180 000 тона нафте; затим, 55 000 тона ротопапира, 4,75 милиона квадратних метара равног стакла, 825 000 тона цемента, 300 000 тона азотног ђубрива, 120 000 тона сумпорне киселине, 6500 тона електропорцулана.“¹⁷⁵⁴

Остављајући по страни „све посредне, али врло далекосежне и замашне последице економске блокаде“ и усредсређујући се само на „штету од изгубљене производње“ у поменим гранама индустрије, Б. Кидрич је средином 1952. навео да „најнижа варијанта штете“ коју је ФНРЈ претрпела услед „блокаде од стране СССР-а и његових сателита“ износи 428.988.750 долара. Наведена вредност је одређена на основу цена из 1952, а у њу је улазила штета у следећим гранама или индустријским производима: електропривреди (16.360.000 долара), обојеној металургији (203.204.250 долара), црној металургији (98.800.000 долара), рударству (57.909.500 долара), рото-папиру (6.150.000 долара), равном стаклу (13.300.000 долара), цементу (13.200.000 долара), хемијској индустрији (19.200.000 долара) и електропорцулану (910.000 долара).¹⁷⁵⁵ Према прорачунима настале штете рађеним средином 1955, која је узела у обзир кашњење пуштања у погон предузећа која су требала да буду изграђена на основу инвестиционих кредита („време задоцњења и количински изгубљена производња, а у вези с тим и изгубљена добит (акумулација)“) и губитке настале услед куповине опреме по ценама из 1950, 1951. и 1952. године које су „биле преко 20% више“ у односу на цене из 1948, „укупни отштетни захтев према свим источноевропским земаљама“ је износио 553,5 милиона долара, од чега је на СССР отпадало 133,5 милиона долара.¹⁷⁵⁶

Колико велики проблем је представљало отказивање инвестиционих аранжмана од стране СССР-а, Чехословачке и Мађарске, види се и по томе што је – према записницима са седница Привредног савета – главну тешкоћу за ФНРЈ и највећи издатак представљао управо „увоз за капиталну изградњу“. Тешкоћа је произилазила из тога што Југославија није располагала са довољно девизних средстава за куповину потребних машина и постројења (ствар је

¹⁷⁵³ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 41, 185.

¹⁷⁵⁴ Isti, *Sabrana dela*, VII, str. 584–585.

¹⁷⁵⁵ Isto, str. 586.

¹⁷⁵⁶ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Накнада штете, 26.5.1955.

била утолико горе због поменутог повећања цена од 20%, у односу на 1948)); нити је са извозом својих „неконјунктурних“, неконкурентних производа лошег квалитета могла да дође до истих. Иако су у Привредном савету сматрали да „све девизе које добијамо морамо дати за основне објекте Плана“, да треба „задржавати све девизе које су потребне за капиталну изградњу“ (сматрало се да је то предуслов – „једини здрав пут“ – за напредак југословенске привреде: „капитални“ објекти су требали да обезбеде сировине за прерађивачку индустрију, што би са собом повукло ширење њених капацитета и подизање животног стандарда), тешкоће су биле превелике и морало је доћи до сужавања амбициозних планова изградње.¹⁷⁵⁷

Што се тиче сировина неопходних за рад индустрије, треба имати у виду да иако је Југославија била „земља коју је природа обдарила ванредним богатствима“, њена „сировинска база“ је била – речима Б. Кидрича – „врло слабо искоришћавана“. Због тога је рад југословенске индустрије зависио од увоза сировина. Како је до сукоба са Информбироом ФНРЈ „највећи део увозних сировина набављала у источноевропским земљама“, прекид робне размене је „за једно време отежао снабдевање индустрије сировинама“. Према речима Б. Кидрича, Југославија је из СССР-а и држава „народне демократије“ увозила „највећи део за свој погон потребне нафте и нафтних деривата, сав потребан кокс, две трећине памука, до три четвртине ваљаног материјала, велики део сировина и полуфабриката хемијске индустрије“. Године 1948, када су се већ осећале последице сукоба на спољну трговину, односно када је већ дошло до сужавања робне размене са СССР-ом и „сателитским земљама“, Југославија је „низ најосновнијих сировина“ увозила управо из ових држава – конкретно, увезла је: 506.879 тона кокса (86% потреба), 130.088 тона нафтних деривата (62% потреба), 852.503 тоне ваљаног материјала (54% потреба), 29.897 тона ватросталног материјала (62% потреба), 6.657 тона памука (23% потреба), 1.378 тона вуне (21% потреба).

Економском блокадом за Југославију су „нарочито велике тешкоће“ настале „у погледу набавке кокса, деривата нафте, ваљаног и ватросталног материјала“. Крајем 1949. године Б. Кидрич је констатовао да „борба за сопствене сировинске базе код нас још није дошла у ону фазу у којој би, у неким гранама, већ требало да се ослободимо зависности од иностранства“. Истом приликом председник Привредног савета је навео да „што се тиче сировина, ситуација се економском блокадом ништа није погоршала у односу на 1948. годину, него је чак била и боља, изузев неких грана, где је у почетку било застоја“, додајући: „У погледу обезбеђења сировина показало се да Југославија није ни најмање зависна и да ће се борба за обезбеђење сировина водити путем нормалних трговинских односа са земљама Запада, без обзира на став Совјетског Савеза и његових сателита.“ Иако је тачно да је ФНРЈ на западном тржишту могла доћи до потребних сировина, недостатак девиза („ванредне девизне потешкоће“) и „дебаланс“ спољне трговине су значајно отежавали њихову куповину. Због овога су набавку сировина на Западу пратиле одређене жртве и мере штедње у другим областима, које су се пре свега одразиле на смањење улагања у „производњу робе широке потрошње“ и пад животног стандарда. Тешку ситуацију коју је изазвао прекид испорука сировина са Истока и њихова куповина на Западу, додатно је погоршао „изванредан скок цена“ сировина на светском тржишту почетком педесетих (углавном се у изворима наводи бројка од 20%, мада је цена неких сировина скочила и знатно више), као и две сушне године које су задесиле Југославију (извоз пољопривредних производа требао је да обезбеди – између осталог – средства за куповину сировина, а уместо тога оскудна девизна средства су трошена на увоз животињских намирница; 1952. године део Трипартитне помоћи који је био намењен за увоз сировина, после велике суше је употребљен за увоз хране). Набавка сировина у иностранству је била

¹⁷⁵⁷ АЈ, КИР, I-3-a/101-4, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, Knjiga 3 (2.I 1950-19.XII 1950)*, prir. Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd 1995, str. 122, 502; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, Knjiga 4 (16.II 1951-15.I 1953)*, prir. Bogdan Lekić, Miodrag Zečević, Beograd 1995, str. 271; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 147, 316, 390; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 137.

ограничена и тиме што је значајан део оскудних средстава са којима је ФНРЈ располагала, био пре свега усмерен у амбициозну изградњу „капиталних објеката“ (речима Б. Кидрича: „Увоз за капиталну изградњу обезбеђујемо пре свега уштедом сировина“), што је, опет, значајним делом била последица раскида инцестиционих уговора СССР-а и држава „народне демократије“ са Југославијом; а део средстава је морао бити употребљен и за „увоз за народну одбрану“ (такође, последица сукоба са ИБ-ом). Све то је утицало на то да су у Југославији током сукоба са ИБ-ом постојали „ванредно тешки услови у погледу сировина“.

Крајем 1951. године у Београду су сматрали да је основни узрок „негативне разлике у националном дохотку“, разлике „између остварења и расподеле националног дохотка“, лежао у ниском степену искоришћености капацитета прерађивачке индустрије, услед недостатка сировина. Упркос свести о значају тог проблема, опште околности су биле такве да је увоз сировина морао да се ограничи – тражено је да се увози само оно што је неопходно, да се увоз смањи „на најнужније количине“. Напомињано је да је неопходна „крајња штедња сировина у нашој индустријској производњи“, истицано је настојање да се што више искористе „домаће сировинске могућности“, да се „свако предузеће [...] мобилише како бисмо постојеће сировине и резерве најпапетније употребили и расподелили“, наглашавана је потреба да се „до максимума ефективно искористи помоћ коју добијамо са Запада“. Када смо код последњег, ФНРЈ је тражила кредите у иностранству за куповину производа који су недостајали, а тражили су (и добили) помоћ од САД-а, Велике Британије и Француске за увоз сировина. Од САД је добијена „помоћ за сировине“ у вредности од 29 милиона долара, а у оквиру тзв. Трипартитне помоћи ФНРЈ је за период од 1. јула 1951. до 1. јула 1952. одобрено 120 милиона долара „у циљу набавки потребних индустријских сировина“ (у оквиру те суме, на САД је отпадало 78 милиона, на Велику Британију 27,6 милиона и на Француску: „14,4 милиона долара“). Пружање помоћи тог типа се наставило и у наредном периоду, до 1955. године. На југословенској страни је сматрано да је на овај начин добијена помоћ – „кокс, нафта и деривати, памук, вуна, предива, хемикалије, челик и т. д.“ – имала „велики значај“.¹⁷⁵⁸

Како су се тешкоће са увозом сировина одразиле на стање у Југославији можемо конкретно сагледати на примеру текстилне индустрије, у којој су постојале „највеће тешкоће са увозним сировинама“. Иначе, текстилна индустрија је имала „врло малу сировинску базу у земљи“ и у великој мери је била зависна од увоза сировина (текстилне сировине су у то време биле „једна од најјачих ставки“ југословенског увоза). По отпочињању економске блокаде Истока, увоз „текстилних сировина“ је био смањен пре свега „ради обезбеђења капиталне изградње“, али и на рачун увоза неких других производа, као што је, на пример, папир (према речима Б. Кидрича, Југославију су „економска блокада и тешкоће које смо имали у првој години економске блокаде баш у индустрији папира тешко погодиле“ и било је решено „да увозимо више папира него досад“, што се постигло „на рачун текстилних сировина, којих се лакше можемо одрећи“). Ствари су биле додатно погоршане поменутиим „скоком цена“ на

¹⁷⁵⁸ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Економска помоћ западних земаља; АЈ, КПП, III–b–1–a, Помоћ; Исто, Помоћ у храни и Трипартитна помоћ; Исто, Преглед примљене помоћи после ослобођења; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, дос. 25, 419234, Наши међународни економски односи; Исто, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Исто, 1955, ф. 32, дос. 21, 19024, Економска помоћ трију влада; V. Milenković, „Spoljna trgovina“, str. 406; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 98; Boris Kidrič, *Sabrana dela*, V, Beograd 1985, str. 155, 221–222, 519; Isti, *Sabrana dela*, VI, str. 23, 41, 52, 147, 150, 184, 186, 188, 189, 192, 193–194, 198, 203, 390, 449, 489; Isti, *Sabrana dela*, VII, str. 135, 144, 260–262, 348, 353, 481, 490, 491, 584; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 4, str. 270–271; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 247, 434–435; M. Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952, str. 186; D. Vogetić, „Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine“, *Istorija 20. veka*, 1/1995, str. 127–136; Isti, „Програм трипартитне помоћи Југославији“, *Лесковачки зборник*, 36/1996, стр. 441–451; Isti, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, str. 14–29, 90–102, 154–167, 188–189; Isti, „Економска и војна помоћ Запада Југославији у време сукоба са Коминформом“, u: *Jugoslavija v hladni vojni. Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana 8.–9. maja 2000*, str. 272–294; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 171.

„светском тржишту“, који је посебно утицао на цене памука, вуне и других сировина за текстилну индустрију. Тешкоћу је представљало и то што се део сировина са којим се располагало морао издвојити за потребе Југословенске армије – за „стварање великих резервних количина текстила и обуће за нашу војску“ – и то не „за војску каква је данас, него за војску какву бисмо имали при општој мобилизацији“, која би „без таквих резерви, у таквим околностима била угрожена“. У марту 1951. Б. Кидрич је наводио да би према производним капацитетима текстилних предузећа, производња могла бити већа „најмање за 20%“, међутим „услед неуравнотеженог спољнотрговинског биланса“ није се могло увозити „у довољној мери текстилних сировина, памука и вуне“. У октобру исте године, наводио је да ће када буде био успостављен „баланс“ спољне трговине, „производњу текстилне и кожне индустрије бити одмах могућно повећати за преко 30 процената у односу на продукцију у 1950. години“. „Увоз текстилних сировина моћи ће се, на пример, повећати завршетком кључне капиталне изградње од садашњих цирка 60 милиона долара на 87–90 милиона долара“ – додавао је. У току 1952. године индустрија текстила је користила свега 61% својих капацитета (а у претходним годинама још мање).

Последице таквог стања са увозом текстилних сировина су се огледале у великој несташици текстила и текстилних производа у ФНРЈ, и у томе што је потрошња текстила 1953. била испод нивоа потрошње у 1939. години. Ситуација у целој земљи је била попут оне забележене у Ваљеву 1950. године: „Код нас је редовна појава, кад стигне текстил, да редови почну да се стварају још увече, тако да целу ноћ чекају, због чега се ствара негодовање и гужва, а често долази и до прскања излога.“ За „обичног човека“, осим саме несташице, ствари је погоршавало и то што је и то мало текстилних производа који су се појављивали на „тржишту“ било изузетно лошег квалитета и доста скупо. Према анкети спроведеној средином 1950. у већини домаћинстава одећу је чинило „тек неколико пресвлака“. Чак и у војсци, о којој је – као што смо поменули – вођено рачуна када је текстил (и обућа) у питању, стање је било такво да су војници били неадекватно одевени – „са дотрајалом и поцепаном одећом“, „са поцепаним блузама и панталонама“. Било је и случајева да су војници „остајали у поткошуљама када су давали једину кошуљу на прање“. И обућа је попут одеће била дотрајала и поцепана. Неки војници су ишли боси или у нанулама; неки су носили „обућу“ од сламе коју су сами правили. Било је случајева да се обућа носила на смену при дежурствима, а у недостатку обојака неки су увијали ноге у новине.¹⁷⁵⁹ Све у свему, прекид испоруке сировина неопходних за рад југословенске индустрије је свакако имао низ негативних последица, али треба рећи да су оне ипак биле блаже него последице неизвршавања инвестиционих споразума и прекид испорука репарација из Мађарске.¹⁷⁶⁰

Штете које је претрпела индустрија ФНРЈ током економске блокаде, биле су предмет различитих прорачуна. У настојању да сагледају претрпљене губитке, У Београду су средином педесетих – према развоју индустрије – „јасно“ разликовали три периода: 1) први период од 1946. до 1949. године – „период успона“; 2) други период од 1950. до 1953. године – „период стагнације“; 3) трећи период „од 1953 и даље“ – „период поновног успона“.¹⁷⁶¹ Први и трећи период су имали приближно исту динамику раста, приближно исти „линеарни тренд“, док је у другом периоду према „тренду“ раста (који је израчунат на основу „стварног кретања

¹⁷⁵⁹ В. Р. Г., „Текстилна индустрија у ФНРЈ“, *Економска политика*, бр. 4/25.4.1952, стр. 64–66; В. Кидрич, *Sabrana dela*, VI, стр. 30, 150, 189, 198, 441, 489; Исти, *Sabrana dela*, VII, стр. 83; В. В. Димитријевић, „Здравствене прилике у Југословенској армији 1945–1954“, *Istorija 20. veka*, 2/2005, стр. 95–98; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, стр. 108, 437, 439, 444, 448; Иста, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, стр. 74, 77, 78–79.

¹⁷⁶⁰ В. Кидрич, *Sabrana dela*, VI, стр. 316; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 3, стр. 122.

¹⁷⁶¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Исто, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде. Опширније о постепеном порасту индустријске производње од 1953. и тешкоћама које су га пратиле: I. Dobrivojević, *Selo i grad*, стр. 180–181, 184–185.

индустриске производње у I и III периоду“, а не на основу онога што је било предвиђено Петогодишњим планом развоја индустрије – „тренд“ је био „знатно блажи“ од кретања предвиђеног Планом, „око два пута блажи“) требало да дође до пораста индустријске производње – „и то: у 1950[.] години у односу на 1949[.] годину за 15,2%; у 1951[.] години даљих 13,1%; у 1952[.] години 11,8% и у 1953[.] за 11,1%“. Уместо таквог динамичног раста, дошло је до стагнације.¹⁷⁶² Из следеће табеле се види разлика између стварног кретања производње (поређења ради, нето продукт индустријске производње 1946. године је износио 186 милијарди, 1947. године – 286 милијарди, 1948. године – 355 милијарди, а 1949. године – 399 милијарди динара) и кретања производње према „тренду“ раста током четири године од 1950. до 1953. Табела бр. 53: Разлика у стварном кретању индустријске производње у односу на очекивани тренд раста индустријске производње (вредности су наведене у милијардама динара у ценама из 1954. године).¹⁷⁶³

Година	Нето продукт, стварно кретање производње	Нето продукт у периоду стагнације, према тренду раста	Разлика, губитак у нето продукту у периоду стагнације
1950.	407	453	-46
1951.	394	510	-116
1952.	390	570	-180
1953.	433	630	-197
Укупно	1.62	2.16	-539

Као што се може видети из наведених података, национални доходак је због четворогодишње стагнације индустријске производње умањен за 539 милијарди динара. На југословенској страни су сматрали да су „узроци задржавања индустријске производње у односу на њену нормално и реално изражену динамику развоја“ изазвани: 1) падом – „подбачајем“ – пољопривредне производње који су узроковале две сушне године; 2) „одразом свих последица прекида економских односа и блокаде источноевропских земаља (неизвршавање инвестиционих уговора, блокада, повећани војни расходи итд.)“. Према југословенским прорачунима последице сушних година на „обим“ индустријске производње износиле су („заокружено“) 30 милијарди динара, а „све остало смањење у нето продукту је у целини директна и индиректна последица прекида односа источноевропских земаља са нашом земљом“. Дакле, према овако наведеним подацима, индустријска производња је због економске блокаде Истока – што директно, што индиректно – претрпела (према дотадашњој тенденцији раста производње) губитак од 509 милијарди динара (према вредности динара из 1954. године).¹⁷⁶⁴ Познато је да што је стопа развоја нижа, то је лакше постићи високе стопе раста. У вези са тим, остаје отворено питање да ли би се исти тренд раста индустријске производње наставио на онакав начин (лако је било бележити високе стопе раста непосредно после рата, када је индустрија била разорена) како су то израчунали на југословенској страни. Док се не спроведу квалитетна истраживања југословенске привреде и индустрије у овом периоду, остаје нам да се – уз наведену ограду – ослонимо на југословенске прорачуне који нам пружају одређене бројчане

¹⁷⁶² ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде

¹⁷⁶³ Табела је направљена, односно делимично преузета из шире табеле наведене у: ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

¹⁷⁶⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Исто, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

показатеље о штети која је нанета привреди ФНРЈ прекидом економских односа са СССР-ом и државама „народне демократије“.

Друге привредне гране су такође трпеле од економске блокаде Истока. Пољопривреда је претрпела губитке „услед необрађених површина дуж границе, услед смањеног улагања вештачких ђубрива и смањене механизације пољопривредних радова“. На југословенској страни су сматрали да је „сву ту штету немогуће [...] тачно израчунати“. Према „оријентационим“ проценама, „губитак услед необрађених површина и услед смањеног улагања у ђубриву износи око 25 милијарди динара“.¹⁷⁶⁵ Нешто конкретније податке за „необрађену површину“ у граничном подручју нашли смо само за Румунију, за коју је навођено да би требала ФНРЈ да „плати [...] изгубљену добит на принос од око 100.000 тона житарица са око 20.000 ha необрађене земље за 5 година“. Наведена штета је процењена на „око“ два милиона долара.¹⁷⁶⁶ Ради потпуније представе о пољопривреди током периода на који се односи ово поглавље, треба рећи да су прилике у тој привредној грани биле додатно отежане катастрофалним сушама (1950, 1952), али и „бесомучним преливањем свих расположивих средстава из пољопривреде у индустрију“. Однос југословенског руководства према пољопривреди је, дакле, био „маћехински“. „Очигледно је да смо ми до сада пољопривреду запоставили“ – констатовано је у Привредном савету у августу 1952. Због свега наведеног, „општу карактеристику“ пољопривредне производње у периоду на који се односи ово поглавље чинили су „стагнирање и нестабилност“, а упадљива карактеристика је била и „ниска производња житарица“.¹⁷⁶⁷

Трећа најважнији привредни „сектор“ у Југославији – поред индустрије и пољопривреде – саобраћај, такође је претрпео велике губитке. Штете и губици у дохотку у овој привредној грани су настали због неиспоручивања превозних средстава на основу инвестиционих споразума и репарација, због задржавања југословенских превозних средстава, „услед изгубљеног дохотка у транзиту, повећаних путних трошкова [...] транспорта итд“. Југословенске процене говоре да је укупни губитак износио око 91 милијарду динара. Од тога, „губитак национал. дохотка“ у железничком саобраћају је био далеко највећи – према проценама износио је „око“ 80 милијарди динара. Губитак у речном саобраћају је износио „око“ 9 милијарди динара, док су друмски, ваздушни и ПТТ саобраћај услед последица економског притиска и блокаде – према проценама – претрпели штету од „око“ 2 милијарде динара.¹⁷⁶⁸ Иако је

---

¹⁷⁶⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Исто, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

¹⁷⁶⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Преглед салда најважнијих позиција узајамних обавеза према источно-европским земљама.

¹⁷⁶⁷ Опширније о приликама у пољопривреди: АЈ, КПР, III-b-1-a, Дејство суше и мере за ублажење последица; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; Исто, 1955, ф. 32, дос. 21, 19024, Економска помоћ трију влада; *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2-7 novembra 1952, Stenografske beleške*, str. 69-70; Jovan Šević, Dušan Tomić, „Razvitak poljoprivrede u posleratnom periodu“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd 1956 str. 242-284; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 95-96, 120-124, 146-147, 152, 162, 164-165; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 46-47; Isti, *Sabrana dela*, VII, str. 260-262, 353, 589; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953*, Knj. 4, str. 720; M. Obradović, „Narodna demokratija“ u *Jugoslaviji 1945-1952*, str. 153, 155; P. Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965.“, *Tokovi istorije*, 1-2/1996, str. 12; Милинко Ђорђевић, *Седам левих година*, Београд 2000, стр. 226-488; Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу (1945-1952). Обавезни откуп пољопривредних производа*, Нови Сад 2002, стр. 113-125, 279-374, 413-540; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 91, 170, 175, 184, 188; *Титов дневник*, стр. 170-171; Слободан Вуковић, *Српско друштво и економија (1918-1992)*, Сремски Карловци-Нови Сад 2012, стр. 413; M. J. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954-1968)*, стр. 46-48.

¹⁷⁶⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Исто, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

крајем 1949. Б. Кидрич наводио „оптимистичне“ податке о извршењу плана у саобраћају,¹⁷⁶⁹ током економске блокаде Истока губици на том привредном сектору су били велики, улагања недовољна, а саобраћајне прилике у ФНРЈ изузетно лоше.¹⁷⁷⁰

Када саберемо процене директне штете и губитака који су настали у индустрији, пољопривреди и саобраћају, испада да је националном дохотку ФНРЈ нанета штета од „око“ 625 милијарди динара. Или, како су на југословенској страни то „заокруживали“ 1954. године: „Узимајући у обзир три најважнија сектора наше привреде и рачунајући само за период 1950–1953, односно 1954 годину, може се закључити да је наша привреда раскидом односа и блокадом претрпела штету од преко 600 милијарди динара националног дохотка [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића].“ Од овог „глобалног“ износа највећи губици су били проузроковани неизвршавањем и раскидом инвестиционих споразума са Чехословачком, Совјетским Савезом и Мађарском, као и обуставом испорука репарација из Мађарске. Када су у питању само инвестициони споразуми, при „детаљној, појединачној анализи“, укупни губитак у националном дохотку износи 452,3 милијарде динара. Од тога, за индустрију и рударство: 375,7 милијарди, за железнички саобраћај: 74,8 милијарди и за речни саобраћај: 1,8 милијарди динара. Разлика између бројке од 452,3 милијарде динара и процене од „преко“ 600 милијарди објашњавају „друга дејства, која је прекид односа имао“: „успорена индустријска изградња услед повећаних војних издатака, тешкоће преоријентације спољне трговине, трошкови дислокације итд.“¹⁷⁷¹ У претходном делу поглавља смо навели различите процене штете које је ФНРЈ претрпела услед економске блокаде Истока – процене у којима се наводе износи од више стотина милиона долара до више стотина милијарди динара. Тачно је да на овакав начин наведене бројке могу да „делују апстрактно“, и да би кроз навођење „примера“ и поређења додатно могла да се употпуни представа о размерама претрпљене штете.¹⁷⁷² Међутим, можемо рећи да је ред величина наведених цифри такав да говори сам за себе! Наведени бројеви и описане тешкоће са којима се привреда ФНРЈ суочила јасно говоре о размерама претрпљене штете.

*

Поменути свеукупни губитак националног дохотка „од преко 600 милијарди“ имао је три значајне последице: 1. успорени темпо развоја, односно смањена капитална улагања; 2. смањење животног стандарда; 3. велико задуживање у иностранству, које је – према подацима из 1954. и 1955. године – износило „око“ 400.000.000 долара.¹⁷⁷³ Покушаћемо кроз ове три ставке детаљније да сагледамо последице које је економска блокада Истока имала на привреду Југославије. Што се прве последице (успорени темпо развоја, тј. смањена капитална улагања) тиче, треба поћи „даље“ од горенаведене уопштене тврдње да је до тога дошло услед огромног губитка у националном дохотку и навести конкретније узроке. Како оне који су непосредно изазвани економском блокадом или посредно сукобом са СССР-ом, тако и оне који су деловали независно од тога. Пошто се смањење капиталних улагања на првом месту одразило на неизвршавање и продужавање Петогодишњег плана донетог 1947. године, ово питање можемо сагледати кроз ту призму. Главни креатор југословенске планске привреде Борис Кидрич, у својој усредсређености на План и његову реализацију, у више наврата је наводио да је „циљ економске блокаде“ Истока био да „омете“ извршавање Петогодишњег плана, односно да „онемогући његово спровођење“. Наравно, План сам по себи није био споран – иза

¹⁷⁶⁹ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 47.

¹⁷⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; Исто, ф. 70, дос. 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 109, 176.

¹⁷⁷¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

¹⁷⁷² Р. Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965.“, str. 9.

¹⁷⁷³ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

намере совјетских руководилаца да „на силу спрече извршење Петогодишњег плана“ стајали су политички циљеви Москве.¹⁷⁷⁴

У Београду су спорије извршавање Петогодишњег плана објашњавали директним и индиректним последицама економске блокаде, односно политике Москве према ФНРЈ.¹⁷⁷⁵ Пишући 1952. године о „узроцима продужења Петогодишњег плана“ Б. Кидрич је навео следећа четири „основна узрока“: 1) „економска блокада од стране СССР-а и његових сателита“; 2) „повећање материјалних издатака за народну одбрану које су изискивали агресивни притисак на нашу земљу и општа међународна ситуација“; 3) „елементарне непогоде које су у току овог периода задесиле нашу пољопривреду и смањивале национални доходак“; 4) „настојање нашег политичког и државног руководства да и поред свих наведених и по нашу привреду неугодних момената задржи, а у неким областима постепено чак и повећа животни и друштвени стандард наших радних маса“.¹⁷⁷⁶ На идентичан начин је о наведеном питању говорио Ј. Б. Тито на VI конгресу СКЈ.¹⁷⁷⁷ Од ова четири разлога – осим великих суша које су задесиле ФНРЈ 1950. и 1952. године – три се непосредно и посредно односе на економску блокаду Истока и сукоб са СССР-ом.

Овако побројаним „основним“ разлозима за продужавање Плана, треба додати и пети, који Б. Кидрич није навео: превише амбициозни, мегаломански планови Београда за индустријализацију државе. Без увида у то питање – које је паралелно деловало са спољним економским и неекономским факторима – не могу се у потпуности разумети проблеми привредног раста и смањених капиталних улагања у Југославији у овом периоду. Замашни југословенски планови су и без економске блокаде Истока морали да буду кориговани. У прилог овом тврђењу говори то што је и пре последица сужавања економских односа са СССР-ом и државама „народне демократије“, Београд приступило смањењу и корекцији појединих параметара наведених у Плану. Одређене измене у републичким плановима вршене су крајем 1947, а почетком 1948. године „када је постало јасно да Југославија нема економску снагу да би могла остварити тако амбициозно постављену инвестициону изградњу“ приступило се „редукцији Петогодишњег плана“. Једно од првих смањења (због недостатка девизних средстава) извршено је у јануару 1948. и односило се на изузетно важно питање – изградњу електрана (том приликом производни капацитети умањеног броја електрана били су за чак 23% мањи него што је првобитно било предвиђено Планом). Такође, почетком 1948. године Савезна планска комисија је донела „План о снижењу трошкова инвестиција“ који је – као и „Упутство о разради Плана снижења трошкова инвестиција за 1948. годину“ – достављен савезним министарствима. Средином 1948. године је са циљем „ревизије главних пројеката за 'капиталну изградњу' савезног значаја“ била основана и посебна комисија Привредног савета.¹⁷⁷⁸

Упркос тешкоћама које су биле видне већ на крају прве и почетку друге планске године и „редукцијама“ које су морале да буду вршене у току 1948. године, политичко и привредно руководство – и поред економских тешкоћа насталих због сукоба са СССР-ом – у наредним годинама (практично све до краја 1954, односно почетка 1955. године) није битније мењало своју привредну „стратегију“, односно приступ „капиталној изградњи“. Свесно тешкоћа и ограничених ресурса, оно би позивало на мере штедње, смањивање обима инвестиција, усредсређивање на ствари које су биле „приоритетније“, долазило би до одређене корекције Плана, али би се после неког времена испостављало да то није довољно и да је потребно даље „скраћивање“. Све ове ствари су се добро виделе већ у току 1949. године, када су југословенске власти настојале да дође до „сужавања фронта инвестиција“ и концентрисања на „приоритетне“ објекте капиталне изградње. Крајем јануара 1949. Б. Кидрич је на Другом

¹⁷⁷⁴ B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 22–23, 41.

¹⁷⁷⁵ M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, str. 180.

¹⁷⁷⁶ B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 581–582.

¹⁷⁷⁷ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (*Saveza komunista Jugoslavije*) 2–7 novembra 1952, *Stenografske beleške*, str. 58.

¹⁷⁷⁸ M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, str. 138–139, 173–174, 180; B. Kidrič, *Sabrana dela*, V, str. 503–505.

пленарном заседању ЦК КПЈ наводио како је План за 1949. годину „једноставнији од плана за 1948. годину, јер прошлогодишње ангажовање на широком фронту замењује пуним усмеравањем на основне задатке и мањим општим годишњим успоном“. Говорећи о „усмеравању на основне задатке“, односно о „важности приоритетних објеката“ у току 1949. године, председник Привредног савета је истицао: „Треба бити на чисто с тим да нам у овој години локални објекти не решавају ништа, док нам приоритетни савезни и републикански објекти решавају све“. У складу са тим, планирани објекти су били разврстани у неколико категорија према приоритету, мада је током године „списак приоритета“ био мењан и допуњаван. Упркос таквом приступу режима, на крају године се испоставило да он није дао очекивани резултат. У јануару најављено „пуно усмеравање на основне задатке и мањи општи годишњи успон“ је у пракси било такво да су 1949. године (и поред смањења Плана у јуну за „око 20 одсто“) инвестиције – „поред економске блокаде и настале ненормалне ситуације“ – биле за 17 милијарди динара веће него 1948. године (поређења ради, пораст инвестиција 1948. у односу на 1947. годину је износио „непуних 10 милијарди“).

Иако се почетком 1949. јавно наводило да ће поред „капиталне изградње тешке индустрије“ партијске организације „усредсредити своју делатност“ и на такве области као што су изградња станова, „производња потрошне робе“ или „државни и задружни сектор у пољопривреди“, у истом периоду је на седницама Привредног савета навођено да „за капиталну изградњу мора [подвукао М. Нинковић] да се увезе оно што је планирано и не смемо смањивати [подвукао М. Нинковић], јер иначе долази у питање испуњење Петогодишњег плана у капиталној изградњи“. Резултати форсирања „капиталне изградње“ и индустријализације који су – како је касније, 1951. године, примећено на седницама Привредног савета – били „против економских закона и њиховог деловања“, као и одсуство намере да се озбиљније преиспита привредна стратегија која је вођена, били су такви да је крајем 1949. године Б. Кидрич констатовао да „смо у 1949. години имали ванредно велики инвестициони план, који бисмо са тешкоћама извршили и у случају да је ситуација била нормална“, а на Трећем пленуму ЦК КПЈ је поводом разматрања „текућих задатака борбе за Петогодишњи план“ на првом месту задатака за 1950. истакнуто: „усредсређивање грађевинских и инвестиционих радова и одговарајуће радне снаге и кадрова на основне објекте Петогодишњег плана“. Широко посматрано, као да се у току 1949. године, између Другог и Трећег пленума ЦК, остало на истом месту, без значајнијег помака.¹⁷⁷⁹

Иста пракса је настављена и у наредном периоду – режим је даље позивао на штедњу, мобилизацију радне снаге, концентрисање на „приоритетне“ објекте, али су резултати изостајали и план је морао да буде даље сужаван. Па и продужаван. Од 1949. до 1952. године укупне инвестиције су смањене, али су улагања у индустрију била „у апсолутном порасту“. Највећа средства су уложена у енергетику, на другом месту се налазила металуршка индустрија, а на трећем месту метало-прерађивачка и електроиндустрија.¹⁷⁸⁰ Светозар Вукмановић у мемоарима наводи да је југословенско руководство „суочено са потпуном блокадом с Истока“ и имајући у виду „искуство из 1949. године“, смањило производњу робе широке потрошње и на рачун животног стандарда становништва форсирало изградњу „базичне индустрије“. Југословенску привредну стратегију Темпо је описао следећим речима: „Што се тиче базичне индустрије, одлучили смо да свим средствима форсирамо производњу у младој машинској и

¹⁷⁷⁹ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 105, 137–141, 190; M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u Jugoslaviji 1945–1952, str. 171, 176; B. Kidrič, *Sabrana dela*, V, str. 329, 519, 522; Isti, *Sabrana dela*, VI, str. 23–24, 253; „Резолуција о текућим задацима у области привреде“, *Комунист*, бр. 2/1949, стр. 10–11; Б. Кидрич, „О текућим питањима наше привредне политике. Реферат на II Пленуму ЦК КПЈ“, *Комунист*, бр. 2/1949, стр. 81; „Закључци III пленума ЦК КПЈ о текућим задацима борбе за Петогодишњи план“, *Комунист*, 1/1950, стр. 10; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 1, str. 496–497; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 2 (I.IV–9.XII 1949)*, prir. Bogdan Lekić, Miodrag Zečević, Beograd 1995, str. 343, 413; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 4, str. 269; *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, Beograd 1985, str. 491.

¹⁷⁸⁰ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 106, 140.

електромашинској индустрији, као и производњу репродукционог материјала и прераду сировина потребних за те гране. Определили смо се за то да што више развијемо производњу грађевинског материјала како не би заостајала изградња. Када смо се одлучили за такву оријентацију, били смо свјесни да то значи 'стежање кајиша' становништва за дуги низ година. Али, морали смо тако поступити ако смо хтјели да се земља извуче из заосталости коју смо наслиједили. У реализацији тих задатака Лескошек и ја смо имали кључне позиције. Лескошек је руководио машинском и електромашинском индустријом и црном металургијом, а ја енергетском и екстрактивном индустријом (обојени метали, угаљ, нафта, неметали). Од остварења тих задатака зависила је цијела стратешка концепција извлачења земље из заосталости, макар и по цијену огромног напрезања становништва.¹⁷⁸¹

На седницама Привредног савета у пролеће 1950. године говорило се о усредсређивању на „приоритетне“, „кључне“, „основне“ објекте, али се наводило и да је била потребна њихова „ревизија“, последније спровођење одлука и да републике „још нису зауставиле рад на ванпланским објектима“.¹⁷⁸² Посебну тешкоћу је представљао недостатак машина. Тако се, на пример, са позиције министра рударства С. Вукмановић у августу 1950. године жалио Б. Кидричу на недостатак механизације у рудницима и истицао да се морају „механизовати сви процеси рада“. Том приликом Темпо је председнику Привредног савета предочио да се петогодишњи план „неће испунити ни у једној привредној грани рударства уколико не измијенимо однос према проширеној репродукцији“, образлажући: „Цијела наша активност била је усмјерена на савлађивање проблема текуће производње и снабдијевања становништва. Инвестициона изградња је запостављена, не толико у погледу грађевинских радова колико у погледу опреме. Нема девизних средстава за куповину опреме јер оно што зарадимо одлази на покривање потреба производње и снабдијевања становништва, као и потреба армије. Ако томе додамо да нема ни кредита, тешко смо могли рачунати да ћемо извршити петогодишњи план.“ Како у том времену „стежања кајиша“ и смањивања укупних инвестиција, изградња „базичне индустрије“ не би трпела, после консултација Б. Кидрича са Ј. Б. Титом, било је решено да се у оквиру Привредног савета формира једно „уже тијело“, или како стоји у записнику са седнице Привредног савета: „оперативни штаб за капиталну изградњу“. Министар електропривреде Никола Петровић у сећањима наводи да се тај „штаб“ називао „Одбор за капиталне инвестиције“ и да је функционисао „при савезној влади“. Према сећањима министра Петровића: „Задатак тог Одбора био је да координира капиталну изградњу, будно прати извршење Првог петогодишњег плана и о томе обавештава Привредни савет и владу.“

На састанку Привредног савета 28. августа 1950. на чело овог органа постављен је Кидричев заменик С. Вукмановић који је том приликом навео да је „основна ствар да се ове две године усклади изградња са девизама, радна снага и материјал на кључним објектима, грађевинарство и опрема, машиноградња са добијањем машина из иностранства. Ту се такође ради и о пројектовању и изради оперативних планова по фазама, чему ће се морати приступити прилично централистички. У вези с тим треба ићи ка установљењу који су кључни објекти, решити питање пројектовања и уопште даље борбе за њихову изградњу.“ У састав овог „штаба“, према сећањима Темпа, укључени су министри „најважнијих привредних ресурса“ (министар Петровић наводи да је он био састављен „махом од стручњака“), а на поминутој седници Привредног савета је било наглашено да у њега „мора да уђу и представници Армије“, који треба да помогну при одређивању „кључних објеката“ за војне потребе. У њиховим рукама су се налазили сви ресурси неопходни за „инвестициону изградњу“ (укључујући и иностране кредите) и имали су овлашћења да предузму све неопходне мере да би се у планираном року завршила изградња објеката. Како би стекли „јаснију слику о стању изградњености, о перспективи коју ће имати када буду пуштени у погон“, чланови „штаба“ су обилазили све привредне објекте који су се налазили у фази градње. После обиласка, одлучено је да се изградња одређених објеката форсира и састављен је нови – „ревидиран“ – план

¹⁷⁸¹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 89–90.

¹⁷⁸² *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 3, str. 197, 198, 199, 202, 223, 280; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 348; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 146.

изградње, који су усвојили Привредни савет и Скупштина. На тај начин је – како пише С. Вукмановић – „настао план 'кључне капиталне изградње'“. Тај план, односно „програм кључних објеката“ је назван „кључним програмом“ због тога што је требао да реши „три централна проблема“: 1) питање „платног дефицита са иностранством“; 2) „подмирење појачаних потреба [...] Армије“; 3) „повећање друштвеног стандарда“ („у знатној мјери“). Како су се задаци прокламовани Планом 1947. године и стварне прилике у југословенској привреди разилазили, крајем 1950. године Скупштина је донела одлуку и о томе да се Први петогодишњи план продужи за још годину дана.¹⁷⁸³

Као и у претходном периоду, кораци предузети 1950. године били су половици. „Кључна изградња“ је обухватала велики број објеката,¹⁷⁸⁴ а – „упркос строгим ограничењима“ (!) – на захтев република и војних органа она је даље „проширивана“. У складу са дотадашњом привредном стратегијом, у целом периоду на који се односи ово поглавље, форсирана је изградња „базичне индустрије“. „Одлучено је да се у наредне три године обустави све што није предвиђено планом, чак и изградња станова и комуналних објеката у градовима; индустријске и друге привредне гране које су производиле робу за широку потрошњу нијесу могле проширивати своје капацитете, па ни одржавати постојеће. Цјелокупна амортизација, укључујући и акумулацију, одузимања је за потребе кључне капиталне изградње“ – прибележио је у мемоарима С. Вукмановић.¹⁷⁸⁵ Такав приступ југословенских руководилаца и велики обим изградње нису одговарали ограниченим могућностима са којима се располагало.

Осим последица економске блокаде Истока, недостатка девизних средстава, машина и сировина, ограничавајући фактор је представљао и недостатак стручног кадра. Речима министра грађевина НР Србије из априла 1950. године: „У погледу високо квалификованог особља ситуација је врло тешка.“¹⁷⁸⁶ Сећања савезног министра електропривреде Николе Петровића (1947–1950) показују каква је несташица стручних кадрова владала у Југославији. Специфичност овог ресора се огледала у томе што електропривреда Југославије у међуратном периоду није била развијена, страни стручњаци који су у њој радили су због рата напустили државу, а захтеви посла су били такви да су се за рад у Министарству „могли узети искључиво стручно школовани кадрови“. Због наведеног, упркос свим другим тешкоћама и великим изазовима који су стајали пред овим важним ресором, Н. Петровић наводи да је „кадровско питање новог Министарства било [...] најтеже“. Како због малог броја стручњака пројекти електрана „нису били довршени“ (а без њих се није могла вршити започета градња изузетно сложених објеката), министар Петровић је пред привредним врхом државе инсистирао да му се при решавању питања стручних кадрова пружи „свака могућа помоћ“. „Међу-

¹⁷⁸³ ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, дос. 25, 419234, Наши међународни економски односи; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. Магистарски рад*, Београд 1981, стр. 103–105; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 91–92; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 3, str. 572–573; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 141; D. Popović, *nav. delo*, str. 198.

¹⁷⁸⁴ Списак објеката и планираних активности који у мемоарима наводи С. Вукмановић речито говоре у прилог ове тврдње: „Одлучили смо да наставимо са градњом свих електропривредних објеката укључујући и хидроелектране иако међу њима нијесу били изабрани најрентабилнији објекти. Оријентисали смо се на развој само највећих рудника угља. Ријешили смо да истражујемо нафту свуда гдје је било знакова о њеном постојању. У црној металургији приступили смо проширивању и модернизовању постојећих жељезара, при чему смо водили рачуна о њиховој специјализацији. У обојеној металургији смо се оријентисали на отварање нових и проширивање постојећих рудника, на повећање производње и прераду бакра, алуминијума, олова, цинка. Предвидјели смо изградњу топионица, електролиза, рафинерија, ваљаоница. Определили смо се и за производњу кокса, ватросталних опека, стакла, цемента, а одлучили смо да некадашње мање радионице развијемо у модерне фабрике за производњу мотора, генератора, турбина, бродова, камиона, трактора, комбајна, локомотива, вагона, радио-пријемника, рендген-апарата, машина за домаћинство. Тиме би биле постављене основе индустријализацији и електрификацији земље.“ (S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 92.) Да су тако постављене „основе“ биле превелики залог за ФНРЈ, потврђује даља одлагања, мере штедње и неизвршавање планираног у одређеним роковима

¹⁷⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 93; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 145–147.

¹⁷⁸⁶ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 3, str. 195; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 144.

тим“ – како бележи Н. Петровић – „тешкоћа је била у томе што у земљи нисмо располагали довољним бројем стручњака“. Како би се направио неки помак у том „сложеном питању“ министар је морао да затражи подршку и од „политичких чинилаца“. Тражење подршке од Александра Ранковића образложио је тиме што је знао да ће „при решавању кадровских питања наилазити на отпор у свим републикама, пошто је несташица кадрова тада била општа, нарочито од тренутка када је усвојен Први петогодишњи план“. А од Ј. Б. Тита је тражио и добио сагласност за ангажовање страних стручњака, укључујући и немачке. Уз подршку и сагласност политичког врха Н. Петровић је, упркос противљењу република, успео да пребаци поједине стручњаке на рад у савезном министарству и да ангажује низ странаца.¹⁷⁸⁷ Осим ангажовања страних стручњака, из иностранства су се морале набављати и лиценце. Међутим, и за њихову куповину су била неопходна „инострана средства плаћања“, којих – речима С. Вукмановића – „заправо није ни било!“¹⁷⁸⁸

Уз неизмењен приступ и све тешкоће не изненађује што југословенске власти нису могле да испуне оно што је плановима било предвиђено. Упркос томе што је политички и привредни врх државе наводио да је план испуњен, па и премашен у одређеном проценту (Ј. Б. Тито је на Шестом конгресу 1952. године наводио да је План испуњен са 108%, а у току исте године Б. Кидрич је писао како је постигнут „обим индустријализације коју одређује петогодишњи план са 101 одсто, а ако урачунамо и војну индустрију онда тај проценат износи 108 одсто“) и што је обећаван даљи напредак и достизање нивоа економског развоја који су западне државе имале пре почетка Другог светског рата, у пракси су рокови изградње „кључних објеката“ из године у годину одлагани.¹⁷⁸⁹ И поред великих улагања, крајем поменуте 1952. године завршетак изградње се „није ни назирао“, а „велики број кључних објеката“ – како је приметио Јаков Блажевић на седници Привредног савета – се сматрао „готовим, мада нису“. Стање са грађевинским радовима за најважније објекте „кључне капиталне изградње“ је било добро, али је проблем представљала куповина иностране опреме.¹⁷⁹⁰

На основу искустава из 1952. у Привредном савету су за 1953. годину планирали строжу штедњу и спречавање „расипања“ средстава; смањење социјалних давања; смањење буџетских давања (давање кредита предузећима и републикама, уместо помоћи из буџета); ограничавање „обавезног плана“ изградње на мањи број објеката; боље искоришћавање постојећих индустријских постројења и њихову модернизацију уместо градње нових фабрика; сузбијање тежњи република ка „инвестиционој изградњи на широком фронту“ и њихових захтева за повећањем инвестиција; боље планирање и израду потпунијих пројеката „за изградњу оних комбината који су одлучујући за целокупну југословенску привреду“ (а не да се ради „као до сада без пројеката“!).¹⁷⁹¹ Међутим, уместо најављиване штедње, дошло је до даљег повећања инвестиција – до изградње нових фабрика и повећања обима радова на онима које су се налазиле у фази изградње. Иако је буџет увођењем инвестиционих кредита био растерећен, то растерећење је било само формално – инвестициони кредити република, народних одбора и фабрика су од незнатне суме из 1952. године, доживели огроман раст у току 1953. и 1954. У току 1953. они су износили 93,4 милијарде динара, да би у току 1954. доживали даљи раст од чак 71% и износили 159,9 милијарди динара. Са таквим приступом, требало је даље продужавати рокове за „довршавање кључне капиталне изградње“. Односно, чинило се да ће се изградња „кључних објеката“ продужити „у недоглед“.¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁷ D. Popović, *nav. delo*, str. 183–192. Опширније о ангажовању страних стручњака у Југославији: С. С. Илић, *Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017; Исти, *Страници „гастарбајтери“*.

¹⁷⁸⁸ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 93.

¹⁷⁸⁹ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7 novembra 1952, *Stenografske beleške*, str. 65, 181; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 590; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 169–172.

¹⁷⁹⁰ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 4, str. 724; M. Obradović, „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952, str. 178; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 170.

¹⁷⁹¹ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 4, str. 716–730; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 174.

¹⁷⁹² S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 113–114, 128; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 185.

Значајнији „стратешки“ заокрет у инвестиционој политици је направљен тек крајем 1954, и у току 1955. године, када је југословенско руководство решило да „иде на лом“, када је обустављена изградња одређених „кључних објеката“ и решено да се у 1955. смање инвестиције (за 4% у односу на 1954), и да се уопште смање улагања у тешку индустрију, а повећају улагања у стандард, производњу робе широке потрошње, станоградњу и пољопривреду. Ј. Б. Тито је наводио да је такво решење „само један временски ограничен предах“ који ће омогућити прикупљање снага „за још снажније, али лакше кријетање напријед у нашем развиту“. У својим наступима је, наводећи да је постигнут „висок степен развоја тешке индустрије“ и да се може градити „успоренијим темпом“, поручивао и да „садашње генерације морају да осете нешто од социјализма који изграђују, и да треба нешто оставити да изграђују будуће генерације“. На то су утицала америчка условљавања крајем 1954. године, током преговора о наставку пружања помоћи, после чега је Ј. Б. Тито решио да води економску политику у складу са економским могућностима Југославије.¹⁷⁹³ Резултат привредне стратегије и политике вођене претходних година био је тај да су се радови на „капиталној изградњи“ продужили на 1956, па и 1957. годину, а у литератури наилазимо и на неодређенији податак да – „и поред концентрације инвестиционих објеката на 'кључне објекте капиталне изградње“ – Петогодишњи план „није био реализован све до пред крај 50-их година“.¹⁷⁹⁴

За разлику од помоћи Запада за набавку сировина или прехрану становништва, помоћ за капиталну изградњу крајем четрдесетих и почетком педесетих није била велика. Средства која је ФНРЈ у периоду од 1947. до 1952. добијала на основу иностраних кредита чинила су мање од 3% у укупним инвестицијама. Ослањање на – како су говорили југословенски званичници – „своје сопствене снаге“, односно „унутрашња акумулација“ представљали су основу инвестиционе изградње. Одсуство веће помоћи Запада за ту намену и примедбе западних званичника додатно говоре о нерационалности југословенских планова.¹⁷⁹⁵ У историографији је примећено да је економски притисак на Југославију „открио и импровизациони карактер планирања, без документалистички простудираних основе, правих процена, могућности, рационалности улагања, стања финансијских извора, нестварних очекивања помоћи са стране...“¹⁷⁹⁶ У вези са „великим програмом“ индустријске изградње на седницама Привредног савета се могло чути да „иде против економских закона и њиховог деловања“ („ми хоћемо да постигнемо више него што дозвољавају сами економски закони“). У августу 1952. су изношени озбиљни критички коментари у вези са дотадашњим радом: „Никада се тако јасно није показало као сада на завршетку кључне капиталне изградње, а нужно се морало и показати, да је наш стари привредни систем постао до краја немогућ, па чак и у обавезној инвестиционој изградњи.“¹⁷⁹⁷ Наведени увид у нереалне југословенске планове и форсирање инвестиција у базичну индустрију је битан да би се разумело да кашњење у изградњи предузећа није било искључиво последица директне и индиректне штете настале услед економске блокаде Истока и политике СССР-а према ФНРЈ (наведена тврдња не умањује огромне размере претрпљене штете и тешкоћа са којима се Југославија суочила услед политике Москве).¹⁷⁹⁸ Осим

¹⁷⁹³ Опширније: Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, Београд 1957, стр. 289–293; S. Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958). Izabrani govori i članci*, Београд 1964, стр. 245–265; Isti, *Revolucija koja teče*, IV, стр. 161–163, 165–166, 173–174; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 656–660; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, стр. 190–194.

¹⁷⁹⁴ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, стр. 146, 189; M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, стр. 170.

¹⁷⁹⁵ Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 245; V. Milenković, „Spoljna trgovina“, стр. 406; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, стр. 98; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 434–436; M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, стр. 178–180, 189–194; D. Bogetić, „Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine“, стр. 128–136; Isti, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, стр. 22–24, 90, 95; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, стр. 137–138, 144, 150–152, 190–192.

¹⁷⁹⁶ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма*, стр. 59.

¹⁷⁹⁷ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 4, стр. 269, 726.

¹⁷⁹⁸ Како је у југословенским анализама истицано: „Економском блокадом од стране СССР-а и његових сателита Југославија је претрпела огромне штете и губитке у производњи услед каснијег пуштања у погон објеката

што нам омогућава да потпуније разумемо наведену проблематику, наведено питање треба имати у виду како би се целовитије сагледале друге две значајне последице економске блокаде – пад животног стандарда становништва и задуживање ФНРЈ на Западу.

*

Друга велика последица огромног губитка у националном дохотку, односно економске блокаде – пад животног стандарда – карактеристична је за цео период на који се односи ово поглавље. „Блокадом успорена и смањена индустријска и пољопривредна производња“ се – како су у Београду 1955. истицали – „дубоко одразила и на стандард становништва“.¹⁷⁹⁹ И иначе низак животно стандард Југославије у првим послератним годинама (поређење различитих параметара из 1939. и 1945. године показује да су – према званичним подацима – рат и окупација преполовили животно стандард становништва), уместо раста који је био присутан од 1946. године (највећа улагања у животно стандард су извршена од 1947. до 1949. године), доживео је у периоду на који се односи ово поглавље – од краја 1949. до 1953. године (па и даље) – стално опадање.¹⁸⁰⁰ Како су се последице сужавања економских односа са СССР-ом и државама „народне демократије“ видно осећале већ 1949, те године је преко штампе становништво позивано на „строгу штедњу“ и истицани су позитивни примери.¹⁸⁰¹ Пошто је стање наставило да се погоршава крајем 1950. је била донета „Наредба о мерама за штедњу артикала широке потрошње и смањењу количине обезбеђеног снабдевања храном“.¹⁸⁰² У току 1949. се видело и да ће у тешким околностима изазваним економским притиском, животно стандард становништва додатно бити погођен и због помињане одлуке југословенског руководства да фаворизује изградњу тешке индустрије. Такво „занемаривање животног стандарда у име развоја тешке индустрије“, било је – како то стоји у извештају Централне обавештајне агенције од 1. септембра 1950. године – „типично за планске економије организоване по совјетским моделима“.¹⁸⁰³

Начин на који је размишљало југословенско руководство види се из речи Б. Кидрича са краја 1949. године: „Да не бисмо погодили основне индустријске објекте Петогодишњег плана, морали смо да у 1949. години смањимо инвестициони план лаке индустрије, а пре свега станова, школа и других објеката животног и друштвеног стандарда. Наше државно и политичко руководство одлучило се на ово тешка срца, али се одлучило зато јер је знало да баш основна капитална изградња обезбеђује слободу и будуће благостање нашег радног народа. Економска блокада од стране Совјетског Савеза и других коминформовских земаља је, додуше, погодила ове године станове и наш друштвени стандард, али га је погодила само привремено. Управо тиме што смо обезбедили основну капиталну изградњу наше индустрије, ми ћемо у наредним годинама моћи да подигнемо и нашу лаку индустрију и наш стандард.“¹⁸⁰⁴ Како је, као што смо помињали, планирана „основна капитална изградња“ у наредним годинама, упркос сужавању планова, у више наврата продужавана, то је – упркос Кидричевим оптимистичним очекивањима – током целог овог периода животно стандард трпео („«стегање каиша» становништва за дуги низ година“).¹⁸⁰⁵ Из мемоара С. Вукмановића, који је као

који су били предвиђени за набавку из ових земаља.“ (АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.)

¹⁷⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње.

¹⁸⁰⁰ В. Kidrič, *Sabrana dela*, V, str. 136–138, 502; М. Obradović, „*Narodna demokratija*“ у *Jugoslaviji 1945–1952*, str. 150; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 138–139, 150–151, 170, 432–451; Ista, „*Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955*“, str. 73–86; P. Marković, „*Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965*“, str. 7–20.

¹⁸⁰¹ P. Marković, „*Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965*“, str. 11–12.

¹⁸⁰² Радмила Радић, „Прилог питању социјално-здравствене ситуације у ФНРЈ у периоду 1948–1952“, *Токови револуције*, 1/1989, стр. 218.

¹⁸⁰³ Thomas Fingar (ed.), *Yugoslavia From “National Communism” to National Collapse: US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990, Central Intelligence Agency and National Intelligence Council*, Washington 2006, p. 60; I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, str. 180, 199; М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 46.

¹⁸⁰⁴ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 45.

¹⁸⁰⁵ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 89; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 106.

заменик Б. Кидрича у Привредном савету био посебно задужен за „цјелокупну инвестициону изградњу“, добро се види какво место је заузео стандард у привредној „стратегiji“ југословенског руководства крајем 1950. године: „За снабдијевање становништва су осигуране минималне количине основних производа за исхрану и одијевање. Смањивање потрошње становништва спроведено је веома драстично, тако да су радње биле полупразне; и даље је важио режим снабдијевања 'на тачкице'. Најнужније ствари су се могле набавити само у иностранству.“¹⁸⁰⁶

На тешкоће које је изазвала економска блокада и фаворизовања изградње тешке индустрије, надовезали су се „неизбежно повећање материјалних издатака за народну одбрану“ и последица две велике, катастрофалне суше (1950. и 1952. године), а потом и „неповољна жетва“ 1954.¹⁸⁰⁷ Објективне околности су биле такве да је, наместо оптимистичних процена о подизању животног стандарда, циљ био да се стандард задржи „на оном степену на коме се сада налази“, да „остане на садашњем нивоу“. Понекад је декларативно истицано да побољшање животног стандарда „још увек постоји“, да се „стандард радног народа побољшава“ (уз коментар: „додуше споро и у грчевима“), да државно руководство не само што настоји „да одржи животни стандард радних маса“, већ „и да га постепено чак повећава“, а при разматрању годишњих планова допуштана је могућност да ће се животни стандард „можда за неку нијансу и побољшати“. Међутим, стварна промена очекивана је тек у наредном периоду – „битно побољшање животног стандарда је везано за завршетак кључне капиталне изградње“.¹⁸⁰⁸

Један од параметара које су власти у јавности истицале био је пораст прихода радника у поређењу са предратним периодом, а потенциран је и раст прихода из године у годину. На пример, Б. Кидрич је 1952. године наводио: „Ако означимо животни стандард породице радника од четири члана године 1939. са 100, онда просек 1951. године износи 135, а просек јануар–јули 1952. године – 158. Ако, пак, код породице службеника од четири члана индекс реалне плате у јануару 1951. означимо са 100, онда просек 1951. године износи 102, а просек првог квартала 1952. године око 112.“ Посматрајући овако из контекста издвојене податке, Кидрич је могао да наведе како „подаци о кретању друштвеног стандарда од ослобођења на даље показују углавном позитиван напредак“.¹⁸⁰⁹ Међутим, пораст плата није био сразмеран порасту цена. Напротив! Диспропорција је била огромна. Аналитичари Централне обавештајне агенције су у септембру 1950. уопштено наводили да су „нивои личне потрошње испод предратних“, додајући: „Трошкови живота су се повећавали брже од плата.“¹⁸¹⁰ Конкретније податке налазимо у извештају економског одељења британске амбасаде с почетка 1951. Према њима, плате су заиста бележиле раст у односу на 1939. годину и то од 200%, али је пораст цена износио чак 822%!¹⁸¹¹ На основу званичних података и прорачуна Савезног завода за привредно планирање, објављених средином педесетих, види се динамика опадања индивидуалне потрошње по становнику у периоду после 1949. године.¹⁸¹² Према подацима са краја периода на који се односи ово поглавље, 1953. године је потрошња прехранбених производа,

¹⁸⁰⁶ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 92–93.

¹⁸⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 32, дос. 21, 19024, Економска помоћ трију влада; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 589.

¹⁸⁰⁸ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 131–132, 135, 348, 467, 490, 494, 582, 589; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 3, str. 222; *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Књ. 4, str. 270; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 138–139.

¹⁸⁰⁹ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 589

¹⁸¹⁰ Thomas Fingar (ed.), *Yugoslavia From "National Communism" to National Collapse: US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990, Central Intelligence Agency and National Intelligence Council*, pp. 59–60; М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 46.

¹⁸¹¹ Р. Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965“, str. 10; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 448; Ista, „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, str. 83.

¹⁸¹² У поређењу са потрошњом из 1948, која је означена са индексом 100, индекс индивидуалне потрошње по становнику за 1949. је износио 105,3, а онда је уследио пад: 1950: 94,8; 1951: 95,5; 1952: 88,0; 1953: 87,6. Од 1953. године лична потрошња по становнику поново бележи одређени пораст – 1954: 92,9; 1955: 97,5; 1956: 94,9. Међутим, и у том периоду, од 1953. године, пораст личне потрошње по становнику, односно животни стандард становништва, заостајао је за растом националног дохотка. (*Privreda FNRJ – u periodu 1947–1956 godine*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd 1957, str. 366–367.)

текстила, обуће, огрева и сапуна била испод нивоа потрошње 1939. године. Исти „тренд“ је настављен и у наредном периоду: 1954. године је, на пример, потрошња млека, јаја и меса била нижа од предратне. Животни стандард ФНРЈ је био међу најнижима у Европи.¹⁸¹³

Већ на основу до сада наведених података се види колико се економска блокада СССР-а и држава „народне демократије“ (уз „садејство“ других фактора) тешко одразила на животни стандард становништва. Животне прилике су биле врло неповољне. Анкета спроведена средином 1950. године је показала, како је то у историографији примећено, „поразне резултате“: „Већина домаћинстава је живела у највећој беди – стамбене прилике биле су мизерне, исхрана оскудна и једнолична, количине огрева недовољне, намештај и покућство сведен и похабан, одећу је чинило тек неколико пресвлака.“¹⁸¹⁴ Пишући о текстилној индустрији навели смо карактеристичан пример о несташници производа (Ваљево, 1950) који приказује атмосферу опште оскудице која је владала у целој држави. Слично је било и са осталим производима. Добрица Ћосић је у записима из маја 1951. наводио како је сукоб са ИБ-ом условио „изванредно тежак положај земље, нарочито привреде“, и оставио је следећи опис прилика у југословенској престоници: „На Чубури се по читаве ноћи, од девет увече па до јутра, чека на ред за месо у слободној продаји. Породице организују дежурства и смењују се. Гомиле народа пред месарницама. Седе, причају, играју се, шале, жале... Стварност све мање личи на идеал.“¹⁸¹⁵ Када је тако било у Београду (иначе, та година је једина у 20. веку – не рачунајући ратове – у којој је број људи који се иселио из престонице био већи од броја уселиених, и то за 4.545), може се претпоставити како је ствар са снабдевањем стајала у остатку државе.¹⁸¹⁶ С обзиром на велику несташницу производа и поменути диспропорцију у зарадама и ценама, поставља се питање како је становништво уопште преживљавало. Три основна објашњења која се у литератури могу срести су: 1. рад на допунским пословима и масовно запошљавање жена; 2. набављање хране од рођака са села; 3. примање пакета помоћи са Запада.¹⁸¹⁷

Државно руководство је било свесно опасности које тако тешке околности и занемаривање животног стандарда са собом носе и свесно да је „важно“ да се стандард задржи на нивоу на коме се налазио.¹⁸¹⁸ На седницама Привредног савета су се могле чути негативне опаске о томе како су „Руси [...] 'степањем кајиша' и јаким опадањем животног стандарда извршавали своје петогодишње планове“, како је извршавање петолетки „ишло [...] оштро на рачун животног стандарда града и села“ и да ће Југославија „у борби за индустријализацију земље“ водити политику која је „изричито супротна политици коју су Руси водили“. „За нашу политику индустријализације типично је да се једновремено с индустријализацијом, додуше споро и у грчевима, стандард радног народа побољшава. Важно је да се та политика и даље задржи, јер ако бисмо пошли руским путем, изгубили бисмо политичку базу за извршење Петогодишњег плана“, сматрали су у Привредном савету ФНРЈ.¹⁸¹⁹ Са форсирањем индустријализације и трошењем великих средстава за градњу „капиталних објеката“ овакво залагање за побољшање стандарда могло је бити само декларативно.¹⁸²⁰ Стање у држави је било такво да су се у тој „фази штедне и сабирања снага и средстава“ почели појављивати изразито негативни коментари на рачун власти и политике коју је водила. У јуну 1951. године, Д. Ћосић је прибележио: „Гунђа се против владе због привредне ситуације. Све више је забринутих. О рату се мало мисли. Исхрана, цене, стан, то су проблеми свакодневице.“¹⁸²¹

На Западу су увиђали опасност која се због таквих прилика крајем четрдесетих и почетком педесетих надвијала над Југославијом. Један од мотива због којих је од 1949. пружана

¹⁸¹³ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 107, 437, 441.

¹⁸¹⁴ Isto, str. 448

¹⁸¹⁵ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2001, стр. 19, 23.

¹⁸¹⁶ P. Marković, *nav. delo*, str. 14.

¹⁸¹⁷ P. Marković, *nav. delo*, str. 10; I. Dobrivojević, „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, str. 83–84; Д. Ћосић, *nav. delo*, стр. 20.

¹⁸¹⁸ B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 348.

¹⁸¹⁹ *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Knj. 3, str. 221–222.

¹⁸²⁰ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 139.

¹⁸²¹ Д. Ћосић, *nav. delo*, стр. 24.

помоћ ФНРЈ било је управо настојање да се обезбеди одржавање животног стандарда како би се „очувао борбени морал становништва и одбрамбена снага земље“. Међутим, такво пружање помоћи које је омогућавало само да се „одржи Тито на површини“, изазивало је незадовољство на југословенској страни. Британски амбасадор је почетком 1951. године извештавао да је захваљујући помоћи са Запада Ј. Б. Тито још увек „технички на површини“, али да су економске тешкоће ФНРЈ такве да је режим суштински „потопљен“. Како се процењивало да је одбрамбена моћ Југославије таквим пружањем помоћи угрожена, од 1951. је помоћ која је пружана ФНРЈ знатно повећана.¹⁸²²

Међутим, упркос повећању западне помоћи, прилике у Југославији су – као што смо помињали – наставиле да се погоршавају током целог периода на који се односи ово поглавље, па и после њега. Из записа Д. Ћосића прибележених у јесен 1954. може се осетити део атмосфере и незадовољства које је владало међу становништвом. У септембру 1954. писац је прибележио: „Велика скупоћа. Живот је све тежи. Београд је у полумраку. Све дуже ограничење струје. Од министра до пензионера сви се вајкају на стање у пољопривреди. Сви су незадовољни.“ А наредног месеца: „Нека безнадежност завладала је људима. Од рата никад тако као у овим данима. Београд без угља, брашна и струје. Опет редови. Људи живе продајући своја места у редовима. Увијени у шалове и зимске капуте, по читаву ноћ чекају пред дрварама. Цене језиво скачу. Купус четрдесет динара. Парадајз триста осамдесет динара! Како живе људи? Комунисти не знају и не могу да одговоре на питање: Шта ће бити сутра? Руководиоци кажу да стандард ни идуће године неће моћи да се подигне. Београд је данас једини главни град у свету који је без огрева и светла. [...] Сви одреда критикују и кукају: Шта ће бити с нашим привредом? [...] Сваког дана цене скачу. Партија ћути. Говори о свему, а најмање о животним проблемима.“¹⁸²³

Тешкоће су биле такве да је Ј. Б. Тито у новембру 1954. на седници Политбироа констатовао да постоји „погоршање политичког стања и озбиљне политичке последице због привредних прилика у земљи“.¹⁸²⁴ Међутим, иако је незадовољство тешким животним приликама било видно („најгласније“ је испољавано у најразвијенијој југословенској републици: Словенији), оно није имало последица по опстанак режима, нити га је озбиљније уздрмало.¹⁸²⁵ Режим је настојао да одржи морал становништва обећавајући боље сутра и истичући да се средства са којима се располагало „правилно распоређују“, али главни разлог који је утицао на његову стабилност је било чврсто држање полуга власти, војске и полиције, у својим рукама. Како су аналитичари Централне обавештајне агенције примећивали: „Све док се користе јаке полицијске мере да се становништво држи под контролом, режим неће бити озбиљно угрожен.“¹⁸²⁶

*

Трећа значајна последица економске блокаде било је велико задуживање ФНРЈ у иностранству. Према подацима из југословенских докумената из 1954. и 1955. године, економска блокада Истока је довела до „задужења у иностранству од око 400 милиона долара“.¹⁸²⁷ Због прекида реализације инвестиционих кредита које је ФНРЈ склопила са СССР-ом, Чехословачком и Мађарском и економске блокаде Истока, Београд је морао на Западу да тражи нове кредите. Та „преоријентација“ је била „неужна“, али није била лака, због тога што су југосло-

¹⁸²² D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 62–63, 247; L. M. Lis, *Održavanje Tita na površini*, str. 93–211; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 149–150, 151.

¹⁸²³ Д. Ћосић, *нав. дело*, стр. 64, 65.

¹⁸²⁴ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 189.

¹⁸²⁵ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 450–451; Ista, „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, str. 84.

¹⁸²⁶ I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 444–445; Thomas Fingar (ed.), *Yugoslavia From “National Communism” to National Collapse: US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990, Central Intelligence Agency and National Intelligence Council*, p. 60; M. J. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 46.

¹⁸²⁷ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

венски комунисти по доласку на власт „национализовали индустрију која је била у рукама иностраног капитала“, без икакве надокнаде, а нису пристали ни да извршавају „обавезе старе Југославије према трећим земљама“. Нимало једноставну ситуацију у којој се наша ФНРЈ, С. Вукмановић је описао следећим речима: „Како је знао сву тежину наше ситуације, Запад нас је уцијенио и поставио услове да платимо одштету за национализовану имовину,¹⁸²⁸ да признамо обавезе старе Југославије. Тек послје тога могли смо да рачунамо на повећање размјене и добијање кредита. Морали смо прихватити ту уцјену јер другог излаза није било. Када смо приступили преговорима о новим кредитима, чекала су нас непријатна изненађења: услови за враћање кредита су били веома оштри, заправо пљачкашки – рок је био 4–5 година, а камате су достигале и до 11% годишње... Очигледно, капиталисти су хтјели добро да искористе нашу ситуацију... Морали смо прихватити такве услове и дозволити да нас пљачкају јер у супротном не бисмо могли да наставимо са индустријализацијом; остали бисмо неразвијени.“¹⁸²⁹

Ако се оставе по страни „манипулативни кредити, трговачки кредити и службе камата“, све до почетка 1950. године „обавезе у иностранству“ ФНРЈ су биле „практично [...] сведене на обавезе по основу национализоване иностране имовине у Југославији“. „Појава суше у 1950[.] години и последице економске блокаде ИБ земаља, као и потреба репласирања наших инвестиционих закључака у западно-европске земље, уз веће напоре за наше наоружање, учинили су да се нагло повећају наше обавезе у иностранству“ – истицано је у југословенским анализама. Почевши од 1950, па до краја периода на који се односи ово поглавље (али и у наредним годинама), дошло је до „знатног“ повећања југословенских „обавеза у иностранству“.¹⁸³⁰ До краја 1951. године ФНРЈ је искористила или је имала „још да користи“ на основу склопљених споразума зајмове и кредите у вредности од 252,62 милиона долара. У питању су били дугорочни, средњорочни и краткорочни зајмови и кредити, добијени од „9 западно-европских држава, САД и више међународних финансиско-банкарских установа“. Највећи кредитори ФНРЈ били су САД, Велика Британија и Западна Немачка.¹⁸³¹ Задуженост ФНРЈ се из године у годину повећавала. Ако оставимо по страни „трговинске кредите и камата“, стање дугова ФНРЈ је 1948. износило 75,5 милиона, а 1949. 85,8 милиона долара. Од 1950. креће видан раст. Не рачунајући поменуте „трговинске кредите“ и камату коју је требало отплатити, стање дугова Југославије је 1950. износило 155,5 милиона, 1951. 206,1 милион, 1952. 250,9 милиона и 1953: 286,1 милион долара. „Укупан износ одобрених зајмова и кредита нашој земљи последњих година износио је крајем 1953[.] године 396,4 милиона долара“ – констатовали су у Београду.¹⁸³²

Према другој анализи која је, такође, обухватала стање „крајем 1953[.] године“ – у коју нису били укључени „манипулативни, револвинг и трговачки кредити“ (због тога што они „служе претежно за одвијање текуће робне размене“), а у коју је била укључена одштета за „национализовану имовину“ – „номинални износ дуга“ ФНРЈ је укупно износио 411.252.000 долара, а стање неизмирених обавеза: 342.000.000 долара.¹⁸³³ Из наредне табеле се детаљније могу сагледати југословенске обавезе и задуженост „крајем 1953[.] године“.

¹⁸²⁸ Питање обештећења за национализовану имовину је углавном решавано током „преговора о робној размени и платном промету“ са појединим државама. У вези са тим, у Београду су констатовали: „Карактеристично је за скоро све земље са којима смо преговарали по овом питању, да су оне постављале регулисање овог питања као услов за потписивање редовног трговинског уговора, те тиме вршили једну врсту притиска на нас.“ Опширније: АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948 – I. полугођа 1952); АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Национализована имовина, 13.5.1952; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, досије 25, 419234, Наши међународни економски односи.)

¹⁸²⁹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 75.

¹⁸³⁰ АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Спољна трговина; Исто, Обавезе у иностранству.

¹⁸³¹ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); АЈ, КПР, III–b–1–a, Обавезе у иностранству.

¹⁸³² АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања.

¹⁸³³ АЈ, КПР, III–b–1–a, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953 године/.

-Табела бр. 54: Стаље југословенских „обавеза у иностранству“ крајем 1953. године (износи су наведени у хиљадама долара).¹⁸³⁴

Врсте дугова	Номинални износ ду- га	Стање крајем 1953. године	Рокови отплате
Зајмови			
Међународна банка	58.000	58.000	1955–1978.
Ексим банка	55.000	55.000	1954–1968.
Укупно	113.000	113.000	
Инвестициони кредити			
Аустрија	10.000	9.980	1952–1958.
Белгија	17.400	13.800	1950–1957.
Холаднија	4.200	1.580	1947–1955.
Француска (војни кредит)	13.000	11.190	1951–1957.
Западна Немачка	69.000	64.000	1952–1958.
Швајцарска	12.800	10.490	1950–1958.
Јапан	15.300	15.300	1954–1961.
Средњорочни и краткорочни кредити			
Велика Британија „ЕСГД“ банка	47.600	47.600	1954–1958.
„Мидланд Банка“	6.240	6.240	1954.
„Вестминстер Банка“	3.700	3.700	1954.
Норвешка	560	560	1954–1957.
„Гурска II“	5.000	2.160	1953–1954.
Укупно (инвестициони, сред- њорочни и краткорочни креди- ти)	204.800	186.600	
Национализована имовина			
Белгија	7.300	6.558	1948–1963.
Данска	203	–	1950–1953.
Француска	15.000	13.567	1951–1961.
Норвешка	30	7	1952–1954.
Шведска	5.799	1.812	1947–1957.
Швајцарска	18.300	14.186	1948–1958.
Енглеска	13.820	6.270	1948–1958.
САД	17.000	–	–
Италија	16.000	–	–

¹⁸³⁴ Табела је састављена на основу података из документа „Стање обавеза у иностранству /крајем 1953 године/“ који се чува у фонду Кабинета председника Републике у Архиву Југославије. (АЈ, КИР, III–b–1–a, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953 године/.)

Укупно	93.452	42.400	
Свеукупан износ обавеза (зајмови, кредити, национализована имовина)	411.252	342.000 ¹⁸³⁵	

Свеукупно посматрано, различите финансијске обавезе ФНРЈ према иностранству (измирене и неизмирене) крајем 1953. су, дакле, износиле око 400 милиона долара.¹⁸³⁶ У југословенским материјалима из 1954. и 1955, као што смо поменули, такође, наилазимо на исту вредност. Међутим, пошто је ФНРЈ наставила да се задужује на Западу, тај износ се – по свему судећи – односио само на кредите и зајмове (без вредности одштете за национализовану имовину).¹⁸³⁷ Осим самог пораста задужености, кредити и зајмови које је ФНРЈ добијала на Западу – током сукоба са СССР-ом – били су одобрени под – речима С. Вукмановића – „оштрим“ условима. Југословенски дуг је, дакле, значајно порастао, структура кредита је била неповољна (око 60% су били краткорочни и средњорочни), а камате добијених зајмова и кредита високе (око 20% југословенског спољног дуга је отпадало само на камате). Све то је у огромној мери оптерећивало Југославију (на пример, 1953. године је трећина извоза отишла на измиривање кредитних обавеза, а у првом кварталу 1954. су доспеле рате кредита на наплату износиле 48% целокупног девизног прилива ФНРЈ; ануитетна отплата главнице – без камате – за 1954/55. износила је 21% извоза), да је 1954. решење потражила у захтеву за „конвертовање кредита у дугорочне зајмове са нижим каматама“, што је и решено кроз билатералне преговоре са Аустријом, Белгијом, Великом Британијом и Западном Немачком, на основу којих су рокови отплате зајмова продужени за преко 7 година.¹⁸³⁸

С. Вукмановић је – као поборник идеје да је узимање кредита на Западу „једини излаз“ који је Југославија имала – уз навођење пристанка западних држава да продуже рокове за отплату кредита, у мемоарима навео да је то „доказивало да је била правилна наша политика узимања кредита и под врло неповољним условима, али с тим да се развијамо“. „Колико су биле плитке и клеветничке оптужбе стаљиниста да смо нашу привреду ставили под контролу иностраних политичких монопола, посебно америчких!“, додавао је Темпо. Као неко ко се залагао за узимање „што више иностраних кредита, без обзира на услове враћања“, и није се обзирао на „приговоре појединих другова да би нас то могло довести до неке врсте 'кредитног ропства'“, може се рећи да је Темпова одбрана политике задуживања у мемоарима носила значајан лични печат и да представља накнадно читавање смисла у узимање неповољних кредита и зајмова. Краткорочни и средњорочни кредити узимани на Западу су ипак били велико оптерећење за југословенску привреду и – како је то у историографији примећено – „лакомисленост у задуживању скупо је плаћена“. О колико

¹⁸³⁵ Разлика између поменуте вредности од 396,4 милиона долара, која се, такође, односила на крај 1953. године, може се објаснити тиме што су у ту, већу бројку, били укључени и „револвинг кредити“ у вредности од 15,7 милиона долара; и – по свему судећи – тиме што у суму од 342 милиона долара нису унета обештећења за америчку (17 милиона долара) и италијанску (16 милиона долара) имовину. Питање обештећења за имовину америчких правних и физичких лица је регулисано на основу тога што су САД задржале 17 милиона долара од златних депозита Краљевине Југославије, а обавезе према Италији су измирене на рачун италијанских репарација. (АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948 – I. полугођа 1952); АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953 године/; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 36–37.)

¹⁸³⁶ АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; АЈ, КПР, III–b–1–a, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953 године/.

¹⁸³⁷ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Накнада штете, 26.5.1955; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуна дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 249.

¹⁸³⁸ АЈ, КПР, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Спољна трговина; Исто, Обавезе у иностранству; Исто, III–b–1–b, Платни биланс за 1955. годину; Исто, Информација о платном билансу; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 75, 148–151; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, Beograd 1998, str. 43; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 158–159; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 187, 188; М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 82.

великом оптерећењу је била реч, види се и по оштрим критичким примедбама које је Ј. Б. Тито јавно изнео средином 1955. на рачун великих камата, односно „капиталистичког менталитета“, којим су се – према мишљењу југословенског председника – на Западу руководили одобравајући ФНРЈ кредите.¹⁸³⁹

Не само на плану кредита, уопште, економска преоријентација ФНРЈ на Запад је била праћена низом тешкоћа. Са почетком економског притиска Истока појавила се потреба за преоријентацијом спољне трговине на западне државе.¹⁸⁴⁰ У извештају који је у августу 1952. рађен за Кабинет маршала Југославије и у коме су резимирани економски односи ФНРЈ од 1948. закључно са првом половином 1952. године, о основним циљевима и тешкоћама који су пратили економско окретање ка Западу укратко је наведено: „После прекида економских односа и потпуне економске блокаде Југославије од стране СССР-а и његових сателита, општи услови захтевали су преоријентацију наше спољне трговине у свом великом делу /за око 50%/ са тржишта Источне Европе на тржишта Западне Европе. То је био тежак и сложен задатак, међународна трговина бивала је све компликованија, ми нисмо довољно познавали ново тржиште. Требало је избећи последице економског притиска информбировских земаља и обезбедити набавке најпотребнијих инвестиционих добара и опреме за објекте Петогодишњег плана, сировине за нашу индустрију, као и обезбедити пласирање наших извозних артикала ради осигурања девиза потребних за набавке у иностранству. Задаци пред којима смо се нашли, захтевали су брзо решавање, да наша привреда не би била погођена мерама информбировских земаља, које су предузимале против нас кроз економску блокаду.“¹⁸⁴¹

Услед сужавања и прекида размене са источноевропским државама дошло је до „привременог опадања“ обима спољне трговине ФНРЈ. У периоду од 1948. до 1950. југословенски извоз се смањио „за непуних 25% по вредности, а увоз за преко 48%“. Те године (1948–1950) су биле „прве године веома јаког дефицита трговинског биланса“. У вези са ситуацијом која је настала, Владислав Миленковић је средином педесетих наводио: „У опадању извоза и порасту дефицита трговинског биланса одразиле су се непосредне последице, односно штете економске блокаде и тешкоће које су пратиле преоријентацију спољне трговине на друга тржишта. Тржишта на која је Југославија требало да нађе пласман за производе који су дотада извожени у источне земље била су већ углавном засићена. Први послератни период глади за робом био је на измаку; тржиште продавца, када су произвођачи диктирали услове продаје и цене, постепено је нестајало и претварало се у тржиште купца. То је значило и заоштравање конкурентске борбе. У међународној трговини, у то доба, већ нестају оскудни и критични артикли. Неки артикли југословенског извоза, који су дотада у источним земљама имали сигурна тржишта, нашли су се сада скоро пред немогућношћу пласмана; извоз дувана у периоду 1948–1950[.] године пао је са 1.753 на 389 милиона динара, док за алкохол и неке друге производе, чија се производња дотада развијала на основу тражења СССР-а и источноевропских земаља, није уопште било тржишта. Поред ових економских чинилаца западноевропска тржишта, на која је Југославија сада била упућена са целокупним извозом и увозом, нису би-

¹⁸³⁹ Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 248–253; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 93–95, 149; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 187.

¹⁸⁴⁰ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); V. Milenković, „Spoljna trgovina“, str. 406; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 248; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 75. Најзначајнији партнери ФНРЈ после преоријентације спољне трговине били су Западна Немачка, САД, Италија, Велика Британија и Аустрија. У вези са тим, крајем периода на који се односи ово поглавље, у Београду су констатовали: „Када се после прекида економских односа од стране источно европских земаља поставио проблем преоријентације наше спољне трговине, ми смо, с једне стране, ишли ка проширењу размене са развијеним западним земљама, пре свега са САД и Енглеском, и, с друге стране, ка појачању традиционалних спољно-трговинских веза са Италијом и Аустријом, а у последњим годинама нарочито са Западном Немачком. Истовремено успели смо да проширимо трговинску размену са низом других земаља.“ (АЈ, КМЈ, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања.)

¹⁸⁴¹ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952).

ла изван утицаја политичких фактора, што је доприносило још већим тешкоћама југословенске спољне трговине.¹⁸⁴²

Коментаришући проблеме у вези са пласманом југословенских производа, Б. Кидрич је истицао да је „сасвим непосредно [...] било погођено око 26 одсто целокупног обима нашег извоза“ и да је за те производе „требало налазити потпуно ново тржиште“. „То је било утолико теже што се један део тих артикала као што су: дуван, вино, кудеља, пирит, гвоздена руда, већи део воћа и поврћа и пре рата извозио само у земље садашњег источног блока, нарочито у ЧСР. Преоријентација на Запад била је, према томе, утолико тежа што то тржиште нисмо довољно познавали, нисмо имали ни искуства ни трговачких веза, а, с друге стране, постојало је и неповерење западних земаља према Југославији“ – наводио је средином 1952. Б. Кидрич.¹⁸⁴³ Увоз ФНРЈ је био погођен у још већој мери од извоза.¹⁸⁴⁴ Као што смо видели, велику тешкоћу је представљало изналажење начина да се надомести увоз инвестиционе опреме из СССР-а, Чехословачке и Мађарске,¹⁸⁴⁵ а када је о редовној размени нарочит проблем је представљала куповина сировина које су до сукоба са Информбироом у значајном проценту увожене из источноевропских држава.¹⁸⁴⁶ Уз све претходно коментарисане последице економске блокаде Истока, и проблеми који су пратили преоријентацију спољне трговине су, дакле, додатно отежавали привредне прилике и услове живота у ФНРЈ током југословенског сукоба са СССР-ом.

*

Коментарисане последице огромног губитка у националном дохотку (пад темпа развоја и капиталних улагања; снижен животни стандард; велико задуживање ФНРЈ) биле су још више изражене због издвајања за различите војне потребе. „Сва три одраза губитка националног дохотка била су утолико јача, уколико се у условима блокаде и од смањеног националног дохотка морало сразмерно више одвајати за народну одбрану. Јер у целом овом периоду буџет Армије био је повећан“ – наглашавали су у вези са тим у Београду.¹⁸⁴⁷ Размере средстава која су из буџета издвајана за војне потребе и утицај који је такво издвајање имало на привреду ФНРЈ су, дакле, посредно повећавали негативне ефекте економске блокаде Истока. У склопу „улагања ванредних материјалних напора за одбрану националне независности“, односно „обимних издатака за народну одбрану“, ¹⁸⁴⁸ налазила су се издвајања за различите потребе: набавку наоружања и војне опреме; изградњу и опремање војних фабрика; куповину сировина и „полуфабриката“ за потребе војне индустрије у иностранству; дислокацију предузећа, магацина, војних установа и школа у унутрашњост земље, на „стратешку територију“; дислокацију јединица („знатних снага“) у пограничне области и на нове положаје, што је било „скопчано [...] са прилично великим материјалним издацима“; фортификацијске радове и изградњу различитих војних објеката; обезбеђивање „снабдијевања армије“, укључујући и

¹⁸⁴² АЈ, КПП, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; V. Milenković, „Spoljna trgovina“, str. 412.

¹⁸⁴³ Опширније о проблемима извоза југословенских производа: В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 583–584.

¹⁸⁴⁴ У вези са наведеним, В. Миленковић је истицао: „Далеко веће тешкоће пратиле су преоријентацију увоза, јер се није радило само о набавкама материјала потребног за обезбеђење текуће репродукције, већ и о репласирању инвестиционих поруџбина, од чега је зависило извршење Петогодишњег плана. Тешкоће су биле многоврсне: требало је изналазити слободне капацитете, проналазити могућности коришћења кредита, осигуровати релативно кратке рокове испорука, итд. У исто време увоз за потребе народне одбране ангажовао је око трећину средстава оствариваних извозом.“ (V. Milenković, *nav. delo*, str. 412.)

¹⁸⁴⁵ Средином педесетих у Београду су истицали да је „преоријентација спољне трговине, коју је Југославија била приморана да изврши била [...] штетна по нас и због тога, што смо морали, у циљу извршења Петогодишњег плана и даље изградње тешке индустрије, да прихватамо тешке услове набавки, које нам је Запад, користећи насталу ситуацију, наметао“. (АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.)

¹⁸⁴⁶ АЈ, КПП, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; В. Kidrič, *nav. delo*, str. 584.

¹⁸⁴⁷ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

¹⁸⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развјат Југославије.

припрему залиха хране, опреме и „стварање великих резервних количина текстила и обуће за [...] војску“.¹⁸⁴⁹

За наведене намене, односно за – како су у Београду наводили – „подмирење појачаних потреба наше Армије“, било је неопходно издвојити знатна средства.¹⁸⁵⁰ Притом, различите „обавезе према Армији“ су имале „апсолутни приоритет“.¹⁸⁵¹ Коментаришући велика издвајања за „народну одбрану и одбрамбену индустрију“ у предлогу Савезног плана за 1952. годину („22,3 процента у односу на расподелу националног дохотка“), Б. Кидрич је наводио да су то „минимални издаци“(!) с обзиром на потребе ФНРЈ. „Ми бисмо много радије улагали велики део националног дохотка који сад улажемо за сврхе народне одбране, у инвестициону изградњу и за животни стандард трудбеника, али таква би политика, другови народни посланици, била не само лакомислена него, у датим условима, може се рећи чак и злочиначка“ – истицао је председник Привредног савета.¹⁸⁵² Пошто је „јачање [...] одбранбене снаге“ у очима Београда представљало „питање [...] опстанка“, за ту намену се, дакле, није штедело („не смемо да жалимо материјална средства која улажемо у одбрамбене сврхе“) и издвајања за војне потребе су крајем четрдесетих и почетком педесетих расла из године у годину.¹⁸⁵³

У вези са тим, у Београду су у току 1954. констатовали: „Специфичан међународни положај наметнуо је земљи врло велике одбранбене обавезе. Издаци за народну одбрану апсорбовали су неколико последњих година око једне петине националног дохотка.“¹⁸⁵⁴ Према подацима из 1951, „издаци за потребе [...] Армије и војне индустрије“ су у току 1950. повећани за 8% у односу на претходну годину, у 1951. за 48%, а за 1952. је планирано повећање од 65% у односу на 1949.¹⁸⁵⁵ Б. Кидрич је средином 1952. наводио да су издвајања за војне потребе „у годинама пре агресивног притиска на нашу земљу“ износила „просечно по око 310 милиона долара“ годишње (у току 1946. 305 милиона, а 1947. 316 милиона долара), после чега је уследио велики пораст: „Године 1948, када је почео агресивни притисак од стране СССР-а, издаци за народну одбрану већ су се попели на 438 милиона долара, 1949. године порасли су на 528 милиона долара, а у годинама 1950, 1951. и 1952. износе просечно по 665 милиона долара годишње.“ Конкретније, 1950: 632 милиона, 1951: 762 милиона и 1952: 800 милиона долара. У питању је, дакле, био огроман пораст – у току 1950, 1951. и 1952. године издвајања ФНРЈ за „народну одбрану“ су била више него дупло већа у односу на године пре почетка сукоба (1946, 1947). Да су југословенски трошкови за војне потребе остали на просечном нивоу из 1946. и 1947, ФНРЈ би од 1946. до почетка 1953. године – према прорачунима Б. Кидрича – потрошила „две милијарде 173,5 милиона долара“. „Међутим, због агресивног притиска на нашу земљу од стране СССР-а и његових сателита морали смо у овим годинама утрошити три милијарде 581 милион долара“ – истицао је Б. Кидрич. На основу наведених бројки, Б. Кидрич је наводио да је „ванредни утрошак за народну годину“ у петогодиш-

¹⁸⁴⁹ АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полугођа 1952); „Експозе маршала Тита о војном буџету за 1951. годину“, *Борба*, 29.12.1950, стр. 1–2; D. Javor, „Logorovanja i manevri satelitskih armija“, *Međunarodna politika*, br. 3/1.2.1953, str. 17; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. 1950*, str. 358–369; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 77–78, 93, 98; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 251, 489; Isti, *Sabrana dela*, VII, str. 144–145; *Tитов дневник*, стр. 42, 63, 78–79; Pavle Jakšić, *Nad uspomenu*, II, Beograd 1990, str. 92–98, 101, 103; B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 176–177, 179–184, 204–205, 206, 235–236, 238–253; Дмитар Тасић, „Неостварена претња (Могућност совјетско-сателитске агресије на ФНРЈ 1948–1953)“, *Војноисторијски гласник*, 1/2009, стр. 82–84; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 142–143; С. Вуковић, *Српско друштво и економија (1918–1992)*, стр. 420–424; *Информбиро и Југословенска /народна/ армија. Зборник докумената, приређивачи Милан Терзић, Михајло Басара и Дмитар Тасић*, Београд 2015, стр. 49–51, 55, 285–694.

¹⁸⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, дос. 25, 419234, Наши међународни економски односи.

¹⁸⁵¹ B. Kidrič, *Sabrana dela*, VI, str. 251; B. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, str. 235, 238.

¹⁸⁵² B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 132–133.

¹⁸⁵³ ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, дос. 25, 419234, Наши међународни економски односи; Исто, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; B. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 586–589; *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*, str. 377.

¹⁸⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије.

¹⁸⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, досије 25, 419234, Наши међународни економски односи.

њем периоду од 1948. до 1952. износио чак „милијарду 407,5 милиона долара“! Одузимајући од наведене вредности помоћ у храни и Трипартитну помоћ коју је ФНРЈ добила почетком педесетих у износу од „241,3 милиона долара“ – што је било намењено „одржавању одбрамбене способности“ – Б. Кидрич је тврдио да је „одбрана против агресивног притиска од стране СССР-а и његових сателита захтевала повишење издатака за милијарду 166,2 милиона долара и да је то повишење сносила наша привреда потпуно сопственим снагама“.¹⁸⁵⁶

По истеку периода на који се односи ово поглавље, 1954. године, у Београду су у вези са војним издацима истицали: „Обим трошкова за народну одбрану био је код нас у целом периоду врло велики, јер је и међународни положај Југославије био специфичан и изузетан. Величина ових напора види се по томе што су војни издаци у задњим годинама износили од 15 до 22% националног дохотка.“ У току 1950. и 1951. „удео трошкова народне одбране у националном дохотку“ био је „око 20%“. У 1952. удео је износио 21,5%, а онда је дошло до пада – 1953: 16% и 1954: 15%.¹⁸⁵⁷ Услед различитих интереса, југословенске власти су знале да прикажу мање податке о издвајањима за војску,¹⁸⁵⁸ али и да „подесе“ званичне податке о државним расходима, како би „дobili што већу помоћ“ Запада.¹⁸⁵⁹ У разговору са министром трговине Велике Британије Б. Кидрич је средином септембра 1951. наводио да ФНРЈ издваја „20 одсто нашег националног дохотка за потребе одбране ако се цифре узимају по планским ценама“. „Међутим, пошто су планске цене баш за ове артикле установљене на ниском нивоу, код равномерних цена тај проценат износи нешто око 25 одсто“ – објашњавао је Кидрич.¹⁸⁶⁰ О колико великом оптерећењу је реч, можемо разумети када имамо у виду да су таква издвајања „у привредно развијенијим земљама западне Европе“ износила „највише до 11%“ националног дохотка.¹⁸⁶¹ Према речима С. Вукмановића, било је то „врло тешко оптерећење за [...] привреду“ ФНРЈ, односно „оптерећење у најмању руку два до три пута теже него што га подносе остале европске земље у сврху одбране“.¹⁸⁶²

Шта је све трпело услед тако великих издвајања за војне потребе? Како су констатовали у Београду: „Напори које је Југославија посветила изградњи својих оружаних снага изразили су се како на унутрашњем, тако и на спољњем плану (кроз учешће издатака на народну одбрану у расподели националног дохотка и учешћу увоза у војне сврхе у укупном увозу земље).“¹⁸⁶³ Повећање издатака за „народну одбрану“ било је један од најважнијих разлога за „сужавање“ и продужавање извршавања Петогодишњег плана.¹⁸⁶⁴ Иако су у југословенским анализама указивали на „успорену индустриску изградњу услед повећаних војних издатака“,¹⁸⁶⁵ због пажње коју је државно руководство посвећивало инвестиционој изградњи, у документима наилазимо и на следећу оцену: „Притисак издвајања за Армију није у овом периоду ишао толико на рачун обима инвестиција, колико је значио једно тешко оптерећење за личну потрошњу и животни стандард становништва. Истина, доминантна улагања у индустрију, повезана са великим одбрамбеним издацима, смањила су знатно инвестиције у другим привредним областима.“ У току 1954. југословенски аналитичари су издвајали и следеће: „Сличан притисак вршили су расходи народне одбране и на платни биланс, који претставља најосетљивије место у нашој привреди. Анализом је утврђено да

¹⁸⁵⁶ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 586–589.

¹⁸⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије.

¹⁸⁵⁸ На састанку Политбироа, одржаном 9. децембра 1949, донета је одлука да се од предвиђеног војног буџета који је износио 43 милијарде, јавно објави износ од свега 23 милијарде динара. (Б. Петрановић, „Политичка страна помоћи САД Југославији крајем 1950. године“, *Токови револуције*, 1/1989, стр. 1.)

¹⁸⁵⁹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 98.

¹⁸⁶⁰ В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 353.

¹⁸⁶¹ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије.

¹⁸⁶² М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 84.

¹⁸⁶³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 32, дос. 21, 19024, Економска помоћ трију влада.

¹⁸⁶⁴ VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (*Saveza komunista Jugoslavije*) 2–7 novembra 1952, *Stenografske beleške*, str. 58; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 78; В. Kidrič, *Sabrana dela*, VII, str. 582.

¹⁸⁶⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде; ДА МСП, ПА, 1954, 70, 2, 17402, Белешка о обрачуну дуговања и потраживања наше земље према источноевропским земљама и процени штете настале услед блокаде.

потрошња Армије оптерећује платни биланс директно или индиректно – са преко 80,000.000 долара годишње, што чини преко 30% наших сопствених девизних прихода.¹⁸⁶⁶ Ако имамо у виду кроз какве тешкоће је платни биланс ФНРЈ пролазио,¹⁸⁶⁷ јасно је да су наведена издвајања представљала велико оптерећење. Свеукупно посматрано, издвајања за војне потребе су представљала „велико оптерећење привреде“ и утицала на „озбиљно »стежање каиша« свих слојева становништва“.¹⁸⁶⁸

Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)

Значајније промене у политици Москве према ФНРЈ и нормализација односа две државе нису били могући „за живота Јосифа Висарионовича“.¹⁸⁶⁹ Вести о томе да је Ј. В. Стаљин „озбиљно“, „тешко болестан“ дочекане су у Београду са одушевљењем и радошћу.¹⁸⁷⁰ Убрзо пошто је југословенско руководство сазнало за његово здравствено стање, совјетски лидер је преминуо 5. марта 1953.¹⁸⁷¹ За Београд је то представљало „лепу“, „добру“, „радосну вест“.¹⁸⁷² После смрти Ј. В. Стаљина у СССР-у је отпочео процес попуштања стега. Унутрашње промене, које су се кретале у том правцу, пратила је умерена, флексибилна спољна политика. Како су констатовали југословенски аналитичари: „Промена совјетске спољне политике као и унутрашње одраз[и]ла се нарочито на унутрашњу политику ИБ земаља.“ Односно, постепено је дошло до одређене либерализације источноевропских комунистичких режима.¹⁸⁷³ Убрзо после Стаљинове смрти уследиле су и промене у држању Москве према ФНРЈ. Први контакти су били праћени наговештајима о могућности поправљања југословен-

¹⁸⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије.

¹⁸⁶⁷ После Другог светског рата „дефицитност“ је одликовала „трговински биланс и биланс плаћања“ ФНРЈ, односно била је једна од најизраженијих његових „карактеристика“. Стање на том плану се додатно погоршало услед економске блокаде Истока. Дефицит југословенског платног биланса 1948. је износио: 27,54 милиона долара; 1949. је порастао на 96,12 милиона долара; у току 1950. је мањак је био: 86,14 милиона, 1951: 195,52 милиона, а 1952: 114,93 милиона долара. У периоду од 1948. до 1952. „просечни годишњи дефицит платног биланса“ је био „31,2 милијарде динара, односно 104 милиона долара“. У периоду од 1951. до 1953. просечан дефицит је порастао на „53,4 милијарде динара односно 178 милиона долара“. У току 1953. дефицит је износио 59,6 милијарди, а 1954: 20,3 милијарде динара. Више разлога је утицало на појаву и пораст дефицита, а у југословенским анализама су навођени и „повећани увоз за потребе народне одбране, нарочито од момента блокаде ИБ земаља“ и – уопште – „економска блокада ИБ земаља“. ФНРЈ је успела да превлада тешкоће у вези са дефицитом платног биланса „зајмовима, кредитима и иностраном помоћи“ са Запада. (АЈ, КМЈ, III–2–d/19, Међународни економско-трговински односи ФНР Југославије (у периоду од 1948–I. полутоја 1952); АЈ, КПП, III–b–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Спољна трговина; Исто, Неколико напомена уз предатни и послератни платни биланс Југославије; Исто, III–b–1–b, Платни биланс у 1953. години; Исто, Информација о платном билансу 1954. год; Исто, Проблеми платног биланса у периоду 1955. до 1959. године.

¹⁸⁶⁸ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 78.

¹⁸⁶⁹ Ђ. Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, str. 117; Isti, „Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i odnosi na Balkanu 1948–1955“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1996, str. 89; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2013, str. 7; Lj. Dimić, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 9, Vršac, 5.–7. studenoga 2004, priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2005, str. 397.

¹⁸⁷⁰ V. Dedijer, *Igubljena bitka J. V. Staljina*, str. 397–399; Isti, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd 1991, str. 395.

¹⁸⁷¹ Опширније: „Стаљин умро синоћ око 8 сати. Совјетска званична агенција објавила саопштење о смрти које су потписали ЦК КПСС и Министарски савет“, *Борба*, 6.3.1953, стр. 1; I. Deutscher, *Staljin*, str. 539; Svetozar Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy – London School of Economics and Political Science, University of London, February 2004, pp. 32–34; Н. С. Хрущев, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, 1, стр. 602–607; Rouzmeri Salivan, *Staljinova kći*, Beograd 2016, str. 178–189; O. Hlevnjuk, *Staljin*, str. 440–446, 449.

¹⁸⁷² V. Dedijer, *Igubljena bitka J. V. Staljina*, str. 397–402; Isti, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, str. 395–396.

¹⁸⁷³ ДА МСП, ПА, 1953, ф. 85, дос. 4, 418289, Политика СССР у 1953. Спољна политика; Исто, Унутрашња политика; Исто, Промене у ИБ земљама; Исто, Промене у односима Совјетског Савеза према Југославији у току 1953. године; Lj. Dimić, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, str. 398; O. Hlevnjuk, *Staljin*, str. 446–448.

ско-совјетских односа.¹⁸⁷⁴ Иако је постојала обострана заинтересованост за поправљањем међусобних односа,¹⁸⁷⁵ због огорчености Београда совјетским држањем у претходном периоду, потом неповерења које је на обе стране постојало после оштрог вишегодишњег сукоба, те судара „двеју концепција нормализације“, односно различитих, супротних погледа на карактер који односи две државе (и партије) треба да имају – нормализација није могла да се изврши ни брзо, ни лако.¹⁸⁷⁶

Динамика и дometи нормализације су зависили пре свега од држања Москве. У вези са тим, Вељко Мићуновић – који је у том периоду био ангажован на различитим питањима у вези са југословенско-совјетским односима – истиче: „Раскрчивањем рушевина које им је Стаљин оставио у наслеђе, посебно у југословенско-совјетским односима, руководили су Стаљинови наследници. Југословени ту нијесу могли бити од нарочите помоћи ни у питању односа Београд–Москва. Кључ се и даље налазио у рукама Руса и врата су се у току двије године након Стаљинове смрти, отварала само онолико колико су Руси били спремни да то учине.“¹⁸⁷⁷ Због погледа Москве на карактер који односи две државе убудуће треба да имају (радило се о „старим схватањима“, односно „илузијама“, „заблудама“ Москве о томе да се сукоб може „релативно брзо ликвидирати“ и да се односи могу вратити „на ниво на коме су били пре 1948[.] године“), нормализација се током првог периода, до средине 1954. године, одвијала споро. Услед непопустљивог југословенског држања и инсистирања на томе да се „поштују принципи равноправне сарадње и немешања у [...] унутрашње ствари“ ФНРЈ, дошло је до „постепене“ и – како су сматрали у Београду – „позитивне еволуције совјетских схватања“, што је омогућило да се процес нормализације односа убрза. Од средине 1954. до мађарске кризе 1956, узлазна линија у југословенско-совјетским односима је била израженија, као и стално поправљање атмосфере на релацији Москва–Београд. Свеукупно посматрано, током периода којим је обухваћено ово поглавље односи ФНРЈ и СССР-а су се постепено кретали боље, што је отварало простор за обнављање, а потом и ширење југословенско-совјетских економских односа.¹⁸⁷⁸ Као што је и у претходном периоду био случај, привредне везе су

¹⁸⁷⁴ V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, str. 19, 21; Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, Rim–Sofija–Tirana*, 1, Zagreb 1985, str. 135–137; Jan Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, str. 98–101; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, str. 155; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, dok. 267, str. 612–613; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 7.

¹⁸⁷⁵ Опширније о стратешким, војним, идеолошким и економским мотивима који су упућивали Москву и Београд на нормализацију односа: А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 227; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, str. 157; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zblizenje, pomirenje, razočaranje“, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Beograd 1999, str. 279–280; Isti, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, str. 397–398, 400, 402–403; Isti, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 190–195; Isti, „Предговор“, u: *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 10–11; Đ. Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, str. 116–120; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 5–7; Г. Милорадовић, „'Тројански коњ империјализма' прескаче 'гвоздену завесу': Југославија као тоталитарна држава и њена улога у хладном рату“, стр. 106; Isti, „«Аномалија» «холодној војни»: идеологически характер и међународна улога социјалистическој Југославији“, стр. 727; Соня Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, диссертација на соискание ученој степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербургский государственни университет, 2011, стр. 62; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 184.

¹⁸⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; Исто, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Đ. Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, str. 118; Lj. Dimić, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, str. 397; Isti, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 194; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, I deo, Beograd 2013, str. 475, 478.

¹⁸⁷⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 17, 18.

¹⁸⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1953, ф. 85, дос. 4, 418289, Промене у односима Совјетског Савеза према Југославији у току 1953. године; Исто, 1954, ф. 70, дос. 2, 18067, Односи Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским земљама у 1954; Исто, ф. 88, дос. 1, 18111, Информација о односима Југославија СССР; Исто, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације

доследно пратиле кретање политичких прилика на релацији Београд–Москва. Како је добро упућени актер југословенско-совјетских односа В. Мићуновић коментарисао у марту 1956. године: „Код Руса је и данас као у прошлости свака трговина директно средство политике.“¹⁸⁷⁹

Период од смрти Ј. В. Стаљина до „мађарског октобара“ 1956. је у историографији добро обрађен.¹⁸⁸⁰ За сагледавање обнове економских односа две државе, а потом и динамике којом се одвијала југословенско-совјетска привредна сарадња, нарочит значај имају следећа три питања: 1) одлука Президијума ЦК КПСС-а о „југословенском питању“ од 31. маја 1954; 2) посета совјетске државне и партијске делегације ФНРЈ и потписивање Београдске декларације; 3) пут Ј. Б. Тита у СССР и потписивање Московске декларације. После наведене три ствари прављени су искораци у југословенско-совјетским економским односима.

*

Смрћу Ј. В. Стаљина, 5. март 1953, била је, дакле, отворена могућност за нормализацију односа. Од првих симболичних гестова постепено се прешло на нешто конкретније ко-

---

односа – карактеристике; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18847, СССР–Југославија; Исто, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

¹⁸⁷⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 33.

¹⁸⁸⁰ Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, str. 155–165; Isti, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, br. 1–4/1998, str. 23–59; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 279–293; Isti, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 188–239; J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, str. 98–116; Isti, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 93–117; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 55–598; Анатолий Семёнович Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, Москва 2002, стр. 250–275; Isti, „Начальный период нормализации советско-югославских отношений (1953–1954 гг.)“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, str. 66–92; Александр С. Стыкалин, „Советско-югославские отношения и внутриполитическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, str. 139–167; Đ. Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, str. 111–122; Isti, „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1998, str. 129–141; Isti, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, *Архив*, бр. 2/2001, стр. 200–214; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 5–57; Đorđe Borozan, „Posrednik mira između 'gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1997, str. 93–114; Isti, „Posrednik mira između 'gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Moskvi 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997, str. 133–153; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, *Tokovi istorije*, br. 3–4/2005, str. 160–181; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, Beograd 2006, str. 19–29, 53–71; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 32–281; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, London 2011, pp. 38–177; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 25–101; Сергей Романенко, *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века–1991 год)*, Москва 2011, стр. 523–583; Б. С. Новосельцев, „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, *Новое прошлое*, 1/2017, стр. 45–56; Ю. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 400–417; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 459–487, 512–526, 565–595, 612–642, 667–734; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955. Tematska zbirka dokumenata. Drugo izdanje*, priredio Radoica Luburić, Podgorica 2007; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 267–377, стр. 612–920; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 55–365; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I deo, str. 467–482, 521–522, 524–525; Isti, *Tito i drugovi*, II deo, Beograd 2013, str. 47–65; Б. Димитријевић, *Ранковић*, стр. 183–188, 189; Д. Бонцић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 317–325; Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Beograd 2010, str. 75–86, 97–119; Ненад Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године. Поглед из Београда*, Београд 2016, стр. 27–91; M. Terzić, „Preservation of Ideological Identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin's Death“, u: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, str. 238–242; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, priredio Harald Nojbert, Beograd 2007.

раке, који су били праћени променом држања две стране и поправљањем атмосфере на релацији Москва–Београд. Престала је „дискриминација“ југословенских дипломата, а на совјетску иницијативу је у току 1953. извршена „размена амбасадора“. Први пут после 1948. у „првомајским паролама ЦК КПСС“ није било „антијугословенских ставова“, а совјетски званичници нису „отворено“ иступали „против Југославије“. Ипак, због различитих погледа и очекивања од нормализације, као и оптерећења и сумњи који су били „наслеђе“ вишегодишњег сукоба, до краја 1953. су изостали крупнији кораци и даље поправљање односа је застало на одређеном нивоу.¹⁸⁸¹ „У овој првој фази нормализације односа најважнији позитивни резултати били су – смиривање стања на нашим границама, извесно ублажавање антијугословенске кампање (прекидање официјелних напада на Југославију и њено руководство) са преношењем тежишта пропаганде на ИБ емигранте, њихову радио станицу и штампу, као и неке источноевропске земље. Укинута је дискриминација према Југославији у Дунавској комисији“ – наводили су југословенски аналитичари.¹⁸⁸²

Не само до краја 1953, већ ни током прве половине 1954. нису били направљени значајнији помаци. У Београду су констатовали да „у току прве године после размене Амбасадора са СССР-ом, нормализација није прелазила формалне оквире“ и да је „темпо развоја односа [...] био веома спор“.¹⁸⁸³ Између осталог, и изостанак обнове економских односа је сведочио о томе да нормализација односа није била потпуна. У вези са тим, југословенски аналитичари су истицали: „Половичност, током прве године нормализације, најбоље илуструје чињеница да у њој није дошло до укидања економске блокаде, нити су учињени ма какви кораци за развој културне и спортске сарадње.“¹⁸⁸⁴ Први конкретнији кораци по питању обнове економских односа предузети су у априлу 1954. када је, пре свега, на иницијативу југословенске стране – током „друге консултације“ Истока и Запада о трговини, одржане у Женеви – дошло до испитивања могућности, односно сондирања терена за обнову робне размене. Међутим, непосредно после тога нису уследили конкретнији резултати и до средине јуна 1954. се чекало да Москва изађе са иницијативом за обнову трговинске размене.¹⁸⁸⁵

Предуслов за активнији совјетски наступ на том плану представљала је поменута тајна одлука Президијума ЦК КПСС-а донета 31. маја 1954.¹⁸⁸⁶ У наведеној одлуци је истакнуто да „прекид пријатељских односа између Југославије и Совјетског Савеза који је започео 1948. године и траје до данас наноси озбиљну штету како Југославији, тако и Совјетском Савезу и читавом лагеру мира и социјализма“. „Услед овог прекида из демократског лагера отишла је земља која заузима значајан стратешки положај на југоистоку Европе и броји 16 милиона становника“ – истакнуто је у одлуци Президијума ЦК КПСС-а.¹⁸⁸⁷ Последње је било изузетно важно за СССР. И у Москви су – као и на Западу – морали да воде рачуна о стратешком положају ФНРЈ и „33 дивизије и око 400.000 војника“ са којима је Београд могао да располаже у

¹⁸⁸¹ ДА МСП, ПА, 1953, ф. 85, дос. 4, 418289, Промене у односима Совјетског Савеза према Југославији у току 1953. године; Исто, 1954, ф. 88, дос. 1, 18111, Информација о односима Југославија СССР; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 267–282, стр. 612–640; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, стр. 97–222, 601–603; Ђ. Трипковић, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, стр. 117–120; J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, стр. 98–116; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 55–180; Lj. Dimić, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, стр. 397–398; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, стр. 471–478.

¹⁸⁸² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

¹⁸⁸³ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 1, 18111, Информација о односима Југославија СССР.

¹⁸⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

¹⁸⁸⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Исто, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; АЈ, КПР, I–5–b/99–1, Забелешка о разговору државног секретара за иностране послове К. Поповића са совјетским амбасадором Ваљковим, 10.6.1954; Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

¹⁸⁸⁶ О припреми за доношење наведене одлуке, дискусијама које су у вези са тим вођене у совјетском руководству и атмосфери која је тада владала у односима две државе, опширније: А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 226–247.

¹⁸⁸⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 289, стр. 658; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югослави в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 579.

случају рата.¹⁸⁸⁸ Совјетско руководство је било забринуто приближавањем Београда Западу, посебно „војно-политичким споразумом“ који је ФНРЈ закључила са Грчком и Турском, као и „низом озбиљних уступака капитализму у унутрашњој политици“, који су – према виђењу Москве – „водили према обнови капитализма, нарочито у вези са растућом економском зависношћу Југославије од САД“. Президијум ЦК КПСС-а је бринуло и то што се „уз помоћ систематске дезинформације“ настоје „из свести народа Југославије искоренити осећања пријатељства и дубоке симпатије према народима Совјетског Савеза и земаља народне демократије“. „Југославија све више потпада под утицај америчко-енглеског империјалистичког блока, који настоји да је претвори у антисовјетски плацдарм на Балкану, користећи економску слабост Југославије у циљу потчињавања југословенског народа“ – констатовали су забринуто у Москви.¹⁸⁸⁹

На совјетској страни су сматрали да би даље југословенско приближавање Западу „озбиљно закомпликовало ситуацију на Балкану“ и водило снажењу „позиција агресивног блока у његовој борби против лагера мира, демократије и социјализма“. Имајући наведено у виду, у Москви су констатовали да је СССР „дужан да у својој спољној политици према Југославији тежи циљу да осујети те антисовјетске планове америчко-енглеских империјалиста и искористи све могућности за јачање [...] утицаја на југословенски народ“. Наводећи да је совјетска влада предузела кораке у циљу „нормализације дипломатских односа са Југославијом“, који су били у оквирима односа какве је СССР имао са „капиталистичким државама“, у Президијуму ЦК КПСС-а су истицали да су се – упркос наведеном – „у нашим односима са Југославијом у области економске сарадње, трговине, спортских и културних веза сачувала још ограничења каквих нема за друге буржоаске државе које имају са нама дипломатске односе“. Пошто је наведена околност давала „повод“ Београду за оптужбе за „дискриминацију Југославије“, што је пак утицало на – како су сматрали у Москви – „дезоријентисање југословенског народа у погледу спољне политике Совјетског Савеза“, а до тада предузети кораци у погледу „нормализације односа“ су имали „извесне резултате“ и наишли на „позитиван отклик у Југославији“, совјетско руководство је сматрало да „постоје одређени услови за поправљање односа између СССР и Југославије“. Пошто су се и на југословенској страни уочавале одређене промене у односу према СССР-у, а Београд је слао „сигнале“ о намери за даљим побољшањем односа, ЦК КПСС је сматрао да би са становишта совјетских интереса било „неразумно“ да се не искористе могућности за „поправљање односа“ између две државе.¹⁸⁹⁰

Имајући у виду све наведено, у ЦК КПСС су сматрали да је потребно „предузети нове кораке ради побољшања дипломатских и економских узајамних односа с Југославијом, као и односа у области културе“. Све то је било потребно како би се – са једне стране – спречио „коначни прелазак Југославије у империјалистички лагер“, а – са друге – дошло до „ширења могућности за јачање нашег утицаја на југословенски народ, а, ако услови буду повољни, и предузимање мера за евентуално враћање Југославије у демократски лагер, што би представљало озбиљну победу демократског лагера“.¹⁸⁹¹ Последње – повратак, „увлачење“, „уписивање“ Југославије „у лагер“ – је било крајњи циљ коме је Москва тежила и који је – користећи, између осталог, и економска средства – настојала да оствари у наредном периоду.¹⁸⁹²

¹⁸⁸⁸ Lj. Dimić, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, str. 400.

¹⁸⁸⁹ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 579.

¹⁸⁹⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 289, стр. 658; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 579–580.

¹⁸⁹¹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 289, стр. 658; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 581–582.

¹⁸⁹² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; Исто, 1956, ф. 43, дос. 25, 41522, Телеграм Видића, Државном секретаријату за иностране послове, 1.2.1956; Исто, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; Исто, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР; Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 147–148; *Југословенско-*

Иако нису искључивали могућност да је југословенско руководство „толико далеко отишло у својим везама са империјалистичким лагером“ да „обнављање пријатељских односа“ неће бити могуће у датом тренутку, како би се спречило даље кретање ФНРЈ ка Западу, односно да би се иста приближила „лагеру мира, демократије и социјализма“, у ЦК КПСС су сматрали да је могуће приступити преговорима са „руководством Савеза комуниста Југославије“. У ту сврху, југословенском партијском врху је требало пренети „мишљење ЦК КПСС о томе да, ако руководство СКЈ намерава да не на речима, већ на делу следи доктрину марксизма-лењинизма и бори се за социјализам, очување и јачање мира, онда нема разлога за непријатељство између СКЈ и КПСС, већ постоје све претпоставке за успостављање међусобне сарадње у интересу мира, социјализма и пријатељства између народа Совјетског Савеза и Југославије“.¹⁸⁹³

На какав начин се наведена одлука Президијума ЦК КПСС-а одразила на даље одвијање југословенско-совјетских односа? Као што смо већ поменули, динамика којом се одвијала нормализација односа између две државе је, пре свега, зависила од држања совјетског руководства.¹⁸⁹⁴ После доношења одлуке Президијума ЦК КПСС-а од 31. маја 1954. дошло је до постепеног убрзања нормализације југословенско-совјетских односа.¹⁸⁹⁵ У вези са променом која је наступила, југословенски аналитичари су констатовали: „Половином 1954[.] године Руси су поново преузели иницијативу и показали велику заинтересованост да се нормализација извуче из ћорсокака у који је упала и да добије бржи и садржајнији ток. Акцептирајући наша схватања, Руси су пришли укидању економске блокаде и закључивању првих трговинских споразума (у почетку на нивоу предузећа, касније Споразум између Влада) на принципима равноправности и узајамне користи. Упоредо са тим, остварени су, на совјетску иницијативу, и први контакти у научној, културној и спортској сарадњи. (Уговор о размени филмова, размена научних и стручних публикација, прве узајамне посете уметника и спортиста).“¹⁸⁹⁶ Осим убрзања обнове сарадње у различитим областима билатералне сарадње,¹⁸⁹⁷ после доношења одлуке од 31. маја 1954, писмом које је Н. С. Хрушчов 22. јуна 1954. упутио Централном комитету Савеза комуниста Југославије и Ј. Б. Титу, отпочела је тајна преписка између југословенског и совјетског руководства, која је додатно доприносила поправљању атмосфере у односима две државе.¹⁸⁹⁸

Иако су, дакле, „последнице“ одлуке Президијума ЦК КПСС-а од 31. маја 1954. биле вишеструке, овде је битно да истакнемо да је она непосредно утицала на обнављање југосло-

---

совјетски односи 1945–1956, док. 354, стр. 839; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 595; *Staljin je hteo drugačiji Evropi. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, стр. 229; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, стр. 55, 61; Lj. Dimić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, стр. 188, 190–191, 193, 194, 223; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, стр. 51; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 572; Г. Милорадовић, „Тројански коњ империјализма' прескаче 'гвоздену завесу': Југославија као тоталитарна држава и њена улога у хладном рату“, стр. 106; Исти, „«Аномалија» «холодной войны»: идеологический харктер и международная роль социалистической Югославији“, стр. 727; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 67, 71, 77.

¹⁸⁹³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 289, стр. 658; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославији в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 582.

¹⁸⁹⁴ V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 18.

¹⁸⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 18067, Односи Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским земљама у 1954; Исто, ф. 88, дос. 1, 18111, Информација о односима Југославија СССР; А. Б. Едемски, М. Н. Нинковић, „Обнављање културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1954. године“, *Архив*, 1–2/2019, стр. 184.

¹⁸⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

¹⁸⁹⁷ Опширније о обнављању сарадње у области културе и успостављању првих веза и контаката на том плану: А. Б. Едемски, М. Н. Нинковић, „Обнављање културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1954. године“, стр. 177–198; А. В. Edemski, M. N. Ninković, „Misija dobre volje'. Dobrica Ćosić na Drugom svesaveznom kongresu sovjetskih književnika (15–26. decembar 1954)“, *Istorija 20. veka*, 2/2019, стр. 195–216.)

¹⁸⁹⁸ Опширније о преписци совјетског и југословенског руководства и атмосфери у којој се одвијала: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 291, 295, 296, 299, 306, 319, стр. 660–663, 671, 672–674, 680–682, 692–695, 726–727; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, стр. 305–369; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 251–272, 294–388; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, стр. 157–164; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, стр. 281–283.

венско-совјетске робне размене. Убрзо после њеног доношења совјетска страна је, 10. јуна 1954, изнела предлог о отпочињању трговинских преговора.¹⁸⁹⁹ Из те совјетске иницијативе проистекао је, прво, Компензациони споразум, закључен 1. октобра 1954, а потом и потписивање Трговинског и Платног споразума 5. јануара 1955.¹⁹⁰⁰ Иако је од доношења мајске одлуке Президијума ЦК КПСС-а до обнове пуне размене склапањем Трговинског и Платног споразума прошло више од пола године, а током тог времена су ствари у југословенско-совјетским односима наставиле позитивно да се одвијају, искорак који су направљени на плану робне размене можемо непосредно везати за одлуку од 31. маја 1954. Наиме, на совјетској страни је већ у лето 1954. постојала спремност да се закључи трговински споразум на нивоу влада, али се Београд одлучио на постепен приступ том питању и претходно склапање Компензационог споразума. Москва је изашла у сусрет „концепцији“ и замислима Београда о начину на који је требало извршити обнављање робне размене, па је Трговински споразум потписан нешто касније него што су у лето 1954. очекивали на совјетској страни.¹⁹⁰¹

Премда су на структуру размене и обим Трговинског споразума могле (додатно) утицати и ствари које су се у међувремену дешавале, пре свега тајна преписка која је вођена између два руководства, треба рећи да су и оне имале исходиште у одлуци коју је Президијум ЦК КПСС-а донео 31. маја 1954. Деловање и других позитивних чинилаца и општег поправљања атмосфере у југословенско-совјетским односима се, свакако, не може искључити. Радило се, дакле, о међусобном прожимању и утицају различитих фактора који су пратили постепено поправљање југословенско-совјетских односа током друге половине 1954. године, али је почетну тачку представљала одлука од 31. маја. Са друге стране, током наведеног преплитања различитих чинилаца који су утицали на нормализацију односа две државе, треба истаћи и да је обнављање трговинске размене и закључивање Трговинског и Платног споразума доприносило поправљању климе у политичким односима Москве и Београда и имало одређеног утицаја на решавање других спорних питања из билатералних односа.¹⁹⁰²

*

Одлука Президијума ЦК КПСС-а од 31. маја је, дакле, омогућила да у току друге половине 1954. убрза нормализација и направи видан искорак у југословенско-совјетским односима. Због напретка који је остварен у току друге половине године, у Београду су констатовали да су се у 1954. „видно [...] побољшали односи Југославије са СССР-ом“, односно да је нормализација „попримила [...] стваран садржај“ и „достигла један одређен степен“.¹⁹⁰³ До почетка 1955. југословенско-совјетски односи су, дакле, били приметно поправљени.¹⁹⁰⁴ Пошто је на обе стране постојала жеља за даљим поправљањем односа,¹⁹⁰⁵ у току 1955. се

¹⁸⁹⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору државног секретара за иностране послове К. Поповића са совјетским амбасадором Ваљковим, 10.6.1954; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 290, стр. 659. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

¹⁹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 109, Торговое соглашение, 5.1.1955; Исто, Платёжное соглашение, 5.1.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, 313, стр. 712–714, 715–716. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

¹⁹⁰¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка саветника В. Саичића о разговору са саветником совјетске амбасаде Грјазновим, 3.8.1954; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Исто, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956.

¹⁹⁰² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике; Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 302–303.

¹⁹⁰³ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 2, 18067, Односи Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским земљама у 1954; Исто, ф. 88, дос. 1, 18111, Информација о односима Југославија СССР; Исто, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

¹⁹⁰⁴ А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 352; А. С. Анিকেев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 264.

¹⁹⁰⁵ Ј. Б. Тито је средином априла 1955. истицао да „постоји обострана жеља за будућом бржом нормализацијом и побољшавањем односа између наше двије земље“. Коментаришући југословенско-совјетске односе у току 1955. и искорак који је направљен, у Београду су истицали да су владе две државе сматрале да је „нужно коре-

наставило даље кретање набоље и – како су истицали у Београду – „постигнути су значајни резултати у односима са СССР-ом“.¹⁹⁰⁶ Током преписке југословенског и совјетског руководства отворено је питање сусрета на „највишем нивоу“, који је виђен као прилика да се размотри „најшири круг питања“ и реше различити „крупни проблеми“ који су оптерећивали односе ФНРЈ и СССР-а. Од сусрета се – и у Москви, и у Београду – очекивало да има „велики значај за даље побољшање односа међу [...] државама“, односно да утиче на „убрзање нормализације односа“. Од средине марта 1955. приступило се договарању „конкретног датума“ и места на коме је требао да се одржи сусрет.¹⁹⁰⁷

Посета делегације Владе СССР-а ФНРЈ (26. мај–3. јун 1955) је била део „шире спољнополитичке офанзиве“ Н. С. Хрушчова и представљала је најзначајнији догађај у југословенско-совјетским односима у току 1955.¹⁹⁰⁸ Као што смо поменули, била је то друга важна „тачка“ која је утицала на прављење новог искорака у билатералној економској сарадњи.¹⁹⁰⁹ На челу совјетске делегације налазио се први секретар ЦК КПСС-а Н. С. Хрушчов, а у њен састав су улазили и председник Владе Н. А. Булгањин, први заменик председника Владе А. И. Микојан, председник Одбора за иностране послове Савета националности Врховног совјета и главни уредник „Правде“ Д. Т. Шепилов, први заменик министра иностраних послова А. А. Громико и један од заменика министра спољне трговине П. Н. Кумикин. Југословенске преговараче је предводио председник ФНРЈ Ј. Б. Тито, а осим њега званичну делегацију за преговоре су чинили и потпредседници СИВ-а Е. Кардељ, А. Ранковић и С. Вукмановић, потом државни секретар за иностране послове К. Поповић, државни подсекретар за иностране послове В. Мићуновић и члан СИВ-а М. Тодоровић.¹⁹¹⁰ Радило се, дакле, о југословенско-совјетском сусрету на „највишем нивоу“.¹⁹¹¹ Пристанак Москве да упути делегацију у ФНРЈ ради вођења „разговора на највишем нивоу“ био је „неуобичајен у дотадашњој совјетској пракси“ и имао је – како су сматрали у Београду – „сам по себи [...] велики значај“.¹⁹¹²

Коментаришући висок састав совјетске делегације, Е. Кардељ је напомињао да „Руси имају циљ да остваре што већи утицај политички и идеолошки на нас“. Иако су били заинтересовани за даље поправљање односа са СССР-ом, у Београду су у току маја 1955. истицали:

нито поправити раније ненормалне односе између наших земаља“ (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 363.)

¹⁹⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године.

¹⁹⁰⁷ *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 319, 337, 360, 363–364, 365–366; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 281–283.

¹⁹⁰⁸ Долазак совјетске делегације, предвођене Н. С. Хрушчовом, у Београд и југословенско-совјетски преговори који су том приликом вођени су у историографији добро обрађени: D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 705–734; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 435–504; А. С. Анисеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 264–266; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 155–182; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 109–124; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 41–71; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 548–555; Евгений Матонин, *Иосип Броз Тито*, Москва 2012, стр. 276–281; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 373–579, 585–588, 609–612; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 322–327, стр. 733–775; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 55–246; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, str. 481–482; Isti, *Tito i drugovi*, II, str. 47; Lj. Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, br. 1–4/1998, str. 27–32; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 283–287; Isti, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, str. 195–202; V. Petrović, *Titova lična diplomatija*, str. 75–86, 97–119; Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 41–45.

¹⁹⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955.

¹⁹¹⁰ „Државна делегација Совјетског Савеза допутовала у Београд“, *Борба*, 27.5.1955, стр. 1; „Декларација влада ФНРЈ и СССР“, *Исто*, 3.6.1955, стр. 1; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 373, 510, 610; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 159.

¹⁹¹¹ *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 368; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 319, стр. 726.

¹⁹¹² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955.

„Битно је да нећемо дати никаквих Концесија у односу на информбировски блок ни подршку политици блокова.“¹⁹¹³ Иза доласка совјетске делегације у Београд стајала је „обострана жеља“ руководства две државе да „и даље побољшају односе између двеју земаља“¹⁹¹⁴ Међутим, док је југословенска страна била заинтересована за решавање питања из међудржавних односа, уз – како је Ј. Б. Тито истицао – „поштовања суверености и независности“, и договарање принципа на којима ће се заснивати будући односи,¹⁹¹⁵ за Москву је „питање међупартијских односа“ било „најважније“.¹⁹¹⁶ Током боравка високе совјетске делегације у ФНРЈ, на званичним и „незваничним“ разговорима вођеним у Београду, на Брионима и током путовања по земљи, разматран је низ питања из међународних и билатералних југословенско-совјетских односа.¹⁹¹⁷

Иако је на обе стране било одређених ствари које су могле изазивати незадовољство код партнера,¹⁹¹⁸ и југословенска, и совјетска делегација су настојале на томе да се спорна питања не истичу у први план.¹⁹¹⁹ Упркос одређеном „опрезу“ и „уздржаности“, који су били присутни на почетку, атмосфера се током боравка совјетске делегације постепено поправљала и постајала све боља.¹⁹²⁰ Обе стране су истицале да говоре „отворено“ („као комунисти са комунистима“; „као са браћом“; „братски“).¹⁹²¹ Штампана је писала да су разговори две стране вођени у „срдечној атмосфери“, „атмосфери узајамног разумевања“, а да је обилазак државе

¹⁹¹³ *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 368.

¹⁹¹⁴ Исто, str. 373.

¹⁹¹⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 175; А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 265; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 609; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 102–103; Лј. Димић, „Југословенско-совјетски односи 1953–1956: зближење, помirenje, разочарање“, str. 284, 286; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 56.

¹⁹¹⁶ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 49; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 128, 136; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 447, 460, 465–466, 467; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 548–549; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 52.

¹⁹¹⁷ Опширније: АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 5–14, Дневник поездки А. И. Микояна в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 167–173; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 16–56.

¹⁹¹⁸ На пример, југословенска страна није благонаклоно гледала на поједине изјаве Н. С. Хрушчова о Ј. В. Стаљину, свођење узрока сукоба на „клевете“ Л. П. Берije или пак на оспоравање основаности захтева за одштетом. Са друге стране, постојало је совјетско незадовољство тиме што по питању партијске сарадње није постигнуто више; а инсистирање Ј. Б. Тита на томе да „административне везе“ и „вештачка дисциплина“ између комунистичких држава и партија нису потребни, већ да је довољна „идентичност циљева“, свакако, није могло да наиђе на позитиван пријем код Н. С. Хрушчова. (АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; Исто, Белешка, 1.6.1955; ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 10–14, Дневник поездки А. И. Микояна в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 102–103; S. Vukmanović-Tempo, *нав. дело*, str. 168–169, 172–173; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 43–44, 54; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 461, 462, 463.

¹⁹¹⁹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; Исто, Белешка из здравице Никите Хрушчова на свечаној вечери, коју је приредио председник Сабора НР Хрватске Владимир Бакарић, 1.6.1955; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 94; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 468; Лј. Димић, „Југословенско-совјетски односи 1953–1956: зближење, помirenje, разочарање“, str. 284, 285–286; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 551.

¹⁹²⁰ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 13–15, 53; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 585–586; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 451, 454, 455, 459; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3. Statesman [1953–1964]*, edited by Sergei Khrushchev, University Park (The Pennsylvania State University Press) 2007, pp. 534–535.

¹⁹²¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; „Изјава Никите Хрушчева“, *Борба*, 27.5.1955, стр. 1–2; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 57, 94, 102, 124.

протицао у „пријатном расположењу“ и „топлој атмосфери“. Напоследку, и у Декларацији потписаној 2. јуна 1955. истакнуто је да су преговори вођени у „духу пријатељства и узајамног разумевања“.¹⁹²² Све то не значи да су на обе стране нестале резерве, подозрења, опрез и сумње. Међутим, током боравка совјетске делегације је било – речима В. Влаховића – „урађено [...] много за развитак будућих односа“. Посетом је успостављен лични контакт између југословенских и совјетских руководилаца и „озваничена нормализација међудржавних односа“. Она је допринела поправљању атмосфере на релацији Москва–Београд и омогућила да се у наредном периоду направи видан искорак у југословенско-совјетским односима.¹⁹²³

На крају боравка совјетске делегације, 2. јуна 1955, Ј. Б. Тито и Н. А. Булгањин су потписали Декларацију влада ФНРЈ и СССР-а, односно „Београдску декларацију“. За Београд је било нарочито важно то што су у Декларацију унети принципи за које се ФНРЈ залагала у спољној политици („принципи мирољубивих и равноправних односа међу народима“) и што је истакнут значај „мирољубиве коегзистенције“. У складу са тим, у Декларацији је указано на потребу „поштовања суверености, независности, интегритета и равноправности међу државама у узајамним односима и односима са другим државама“. Истакнут је и значај „придржавање начела узајамног поштовања и немешања у унутрашње ствари ма из каквих разлога – економске, политичке или идеолошке природе“, због тога што су, како је наведено у Декларацији, „питања унутрашњег уређења, различитих друштвених система и различитих форми развитака социјализма ствар искључиво народа појединих земаља“. Што се билатералне југословенско-совјетске сарадње тиче, у Декларацији је истакнуто да су се две стране сагласиле да „предузму даље мере за нормализацију својих односа и за унапређење сарадње између двеју земаља“. У вези са тим, наглашена је „потреба појачања економских веза и проширења економске сарадње између двеју земаља“. Како би се поменуто „појачање“ и ширење привредне сарадње спровело у дело, две стране су постигле договор о: 1) „предузимању потребних мера којима би се ликвидирале последице које су настале нарушавањем нормалног уговорног стања у економским односима између двеју земаља“; 2) „закључењу неопходних, међу којима и дугорочних, уговора којима ће се регулисати и олакшавати развој економских односа“. Пошто је у себи садржала и одређену економску компоненту, за нашу тему је битно да поменемо и да је Декларацијом предвиђено успостаљање југословенско-совјетске сарадње у „употреби нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе“.¹⁹²⁴

¹⁹²² „Декларација влада ФНРЈ и СССР“, *Борба*, 3.6.1955, стр. 1; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 510–511, 518, 519–520.

¹⁹²³ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Белешка, 1.6.1955; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 261–262; Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 147–148; S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 173; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 50, 53–56; Đ. Tripković, „Uspom i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, str. 129; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 19; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 460–461, 463, 464, 466–467, 469, 471–472; С. Вреск, *nav. delo*, стр. 58–67, 70–71; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 181–182, 184; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 122–124.

¹⁹²⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Декларација правителств Федеративной Народной Республики Югославии и Союза Советских Социалистических Республик, 2.6.1955; Исто, Декларација влада ФНРЈ и СССР, 2.6.1955; Исто, Declaration of the governments of the FPRY and the USSR; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; „Декларација влада ФНРЈ и СССР“, *Борба*, 3.6.1955, стр. 1; Ј. С., „Допринос миру“, *Исто*; „Коминике о потписивању декларације“, *Исто*; „Ток последње седнице на којој је потписан докуменат о разговорима између ФНРЈ и СССР“, *Исто*, стр. 1–2; „Zajednička deklaracija vlada Jugoslavije i SSSR. Doprinis miru u svetu i međunarodnoj saradnji“, *Međunarodna politika*, 124/1.6.1955, str. 2–3; Декларација влада Федеративне Народне Републике Југославије и Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, Београд, 2. јуна 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 54/1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 525–527; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 510–514; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 327, стр. 771–775; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 159–162.

У Београду су били изузетно задовољни потписаном Декларацијом, која је израђена „на бази“ југословенског предлога.¹⁹²⁵ Сматрали су да је прокламовање наведених принципа било битно не само за југословенско-совјетске односе, већ да је имало и шири значај („међународно значење“). Југословенска штампа је истицала да потписана Декларација представља „крупан допринос општим напорима за попуштање затегнутости, за мирно решавање отворених међународних питања, за јачање недељивог, универзалног светског мира“.¹⁹²⁶ Наглашавано је да је у питању „допринос миру у свету и међународној сарадњи“.¹⁹²⁷ Коментаришући садржај Декларације, В. Влаховић је наводио да она „представља значајан догађај у комунистичком покрету“¹⁹²⁸ Е. Кардељ је сматрао да је она била „*Magna carta* за односе међу социјалистичким, па и другим земљама“.¹⁹²⁹ Југословенски аналитичари су наводили да је „Београдска декларација“ за ФНРЈ представљала „велики успех“,¹⁹³⁰ а С. Вукмановић је истицао да је њено потписивање било „наша велика победа“, због тога што су у питању била „она начела за која смо се борили дуги низ година“.¹⁹³¹ Годину дана касније, почетком јуна 1956, Ј. Б. Тито је истицао да је Декларација „акт од хисториског значаја“ и да представља „политичку основу на којој се развијају међудржавни односи између Југославије и Совјетског Савеза“.¹⁹³²

Прокламовање наведених принципа (суверенитет, независност, интегритет, „немешање у унутрашње ствари“) и уопште „равноправних односа међу народима“, уместо „монолитизма“ и „принципа интернационализма“, тј. „пролетерског интернационализма“, за које је Москва била заинтересована, представљало је „велику концесију“ совјетске делегације Београду. Не чуди стога што су у СССР-у „често [...] прећуткивали“, односно – како је приметио Е. Кардељ – „никад касније нису радо говорили о Београдској декларацији“. Совјетска страна је, свакако, желела више у односу на оно што је било фиксирано у „Београдској декларацији“. Међутим, жеља Н. С. Хрушчова за постизање договора и „по партијској линији“ наишла је на чврст став Београда. Због тога што није могао да ризикује неуспешан завршетак преговора, који би могао да наруши његове позиције у совјетском руководству, а „добивши“ одређене мање уступка („нацрт писма“ ЦК СКЈ у коме је било речи о могућности обнове партијске сарадње и усмене изјаве Ј. Б. Тита о томе да ће писмо ускоро бити упућено), Н. С. Хрушчов се сагласио са тим да се текст Декларације припреми на основу југословенског нацрта. Такав уступак је био ствар тактике – није значио одустајање од коначног циља („увлачење“ ФНРЈ у „лагер“), али у датом тренутку није било могуће више да се уради.¹⁹³³

Југословенска страна је инсистирала на постепености (Ј. Б. Тито: „било би погрешно мислити да ми можемо као руком скинути све, јер то не би било нити искрено“; „не можемо сада одједанпут сто по сто да се окренемо“),¹⁹³⁴ што Н. С. Хрушчову није остављало много могућности. „Послије тако дугог периода непријатељства, за поновно успостављање односа

¹⁹²⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 146–147; S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 173; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 53.

¹⁹²⁶ Ј. С., „Допринос миру“, *Борба*, 3.6.1955, стр. 1; Joško Palavršić, „Tri posjeta“, *Vjesnik u srijedu*, 8.6.1955, str. 1.

¹⁹²⁷ „Zajednička deklaracija vlada Jugoslavije i SSSR. Doprinos miru u svetu i međunarodnoj saradnji“, *Međunarodna politika*, 124/1.6.1955, str. 2–3.

¹⁹²⁸ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 53.

¹⁹²⁹ Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 146.

¹⁹³⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955.

¹⁹³¹ S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 173.

¹⁹³² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

¹⁹³³ АЈ, 507/IX, 119/1–55, Пројекат писма ЦК СКЈ за ЦК КПСС о даљој сарадњи и контактима двеју партија, јун 1955; АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Забелешка В. Влаховића о разговору са Шепиловим 2. и 3. јуна 1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 146–147; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 136–137; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 460–461, 464–472, 480, 481; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 286–287; С. Вреск, *nav. delo*, стр. 57–61, 65, 66–67.

¹⁹³⁴ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 103–104.

није било довољно само сјести за сто и попити по чашу вина“ – сећао се касније Никита Сергејевич. У том смислу, први секретар ЦК КПСС-а је на Декларацију гледао као на „почетну тачку“ у настојању да се ФНРЈ што више приближи „лагеру“.¹⁹³⁵ Како би се Југославија „привукла“ СССР-у, Хрушчов је сматрао да је неопходно даље – „корак по корак“ – поправљати, „јачати позицију“ Москве. По напуштању Београда Н. С. Хрушчов је сматрао да су „ненормални односи, који су настали после 1948. године, ликвидирани“, да је посетом направљен „оштар заокрет у односима између Совјетског Савеза и Југославије“, односно да је „створена здрава нормална ситуација“ и да су „рашчишћени путеви за даље развијање пријатељских односа и свестрану сарадњу између Југославије и Совјетског Савеза“. Штавише, наводио је да резултати вођених преговора представљају „корак напред са стране Југословена према приближавању социјалистичком лагеру“. Наспрам тога, на совјетској страни су сматрали да је посета представљала „први важан корак у одвајању Југославије од лагера империјализма“. Према мишљењу Н. С. Хрушчова, преговори су дали позитивне резултате „по државној линији“, а на плану партијске сарадње су „створени предуслови за јачање контаката и приближавања“, у вези са чим је требало даље исказати „упорност“ и продужити активно-сти у том правцу. Свеукупно посматрано, први секретар ЦК КПСС-а је сматрао да је посета представљала „озбиљан успех ствари мира и социјализма“.¹⁹³⁶

*

Опште поправљање прилика на релацији Москва–Београд и успон билатералне сарадње до кога је дошло после посете,¹⁹³⁷ као и поменута начелна сагласност о даљем развоју економских односа изражена у „Београдској декларацији“, омогућили су да се направи значајан искорак на том плану. На југословенској страни су истицали да су „Београдски разговори и Декларација створили [...] услове за пуну нормализацију наших економских односа са СССР“. Шире посматрано, „Београдска декларација Тито–Булгањин“ је означила почетак нове, „друге фазе нормализације привредних односа“ – и, уопште, међудржавних односа – не само са СССР-ом, већ и са осталим источноевропским државама.¹⁹³⁸ Ради потпуније представе о наведеној проблематици, осврнућемо се кратко и на место које су економска питања заузимала у преговорима које су две стране водиле током боравка совјетске делегације у ФНРЈ. Иако је штампа писала о томе да су југословенско-совјетски економски односи током „београдских разговора“ заузимали „видно место“,¹⁹³⁹ а у Декларацији је било истакнуто да су та питања током посете „свестрано размотрена“,¹⁹⁴⁰ њима током преговора, заправо, није била посвећена већа пажња.¹⁹⁴¹

Састави делегација, „основна питања“ о којима су вођени преговори, као и њихово трајање, нису омогућавали да се детаљније размотре економска питања. На југословенској страни су сматрали да је „потпуно [...] природно [...] да за време преговора међу владиним делегацијама није могло да се одвоји довољно пажње питањима економске сарадње наших земаља“.¹⁹⁴² Без обзира на то што нису шире дискутовали о тим питањима, значајно је истаћи да су се и Ј. Б. Тито, и Н. С. Хрушчов изјаснили за ширење економске сарадње. Н. С. Хрушчов је на почетку преговора навео да је за то да се „прочисти пут“ и да се „расветле питања“

¹⁹³⁵ *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, str. 587–588; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, p. 539.

¹⁹³⁶ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 184–202; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 469–483; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 59–67.

¹⁹³⁷ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 485.

¹⁹³⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 424112, Југославија–ИЕ земље; Исто, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8; Ј. Ђуровић, „Проширење наших трговинских односа“, *Исто*, br. 143/16. mart 1956, str. 15.

¹⁹³⁹ Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 7.

¹⁹⁴⁰ „Декларација влада ФНРЈ и СССР“, *Борба*, 3.6.1955, стр. 1; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 159.

¹⁹⁴¹ АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације.

¹⁹⁴² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, стр. 787.

која се односе на државну и економску југословенско-совјетску сарадњу. У вези са последњим, истакао је да би „требало [...] поставити наше економске односе на једну ширу основу“. Коментаришући дотадашњу сарадњу, Ј. Б. Тито је констатовао да се „садашњи развитак наших економских односа и трговине“ одвија „на такорекућ минималној основи“, напоменувши притом да то „не одговара нити вама нити нама“. Југословенски председник је истакао да постоје „многе могућности“ за ширење економске сарадње ФНРЈ са СССР-ом, али и са осталим источноевропским државама.¹⁹⁴³

Као једну од тема коју је, у вези са даљим одвијањем економских односа, током преговора требало размотрити – у непосредним разговорима Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, односно две делегације, или пак преко формирања „посебне комисије“ – југословенски председник је, 28. маја 1955, поменуо: „питање ликвидације старог и прелазак на ново“. М. Тодоровић и П. Н. Кумикин су већ истог дана обавили први разговор о економским питањима. Током разговора који су на Брионима вођени „по групама“, у разматрању наведене тематике су учествовали С. Вукмановић и М. Тодоровић са југословенске, односно А. И. Микојан и П. Н. Кумикин са совјетске стране. Том приликом је дискутовано о привредним приликама ФНРЈ, економским односима Југославије са иностранством, штети која је претрпљена услед вишегодишње блокаде Истока, југословенским дуговима према СССР-у. Југословенска страна је нарочито инсистирала на питању „накнаде штете“ коју је ФНРЈ претрпела током економског притиска и блокаде Истока. Према речима С. Вукмановића, „крупна штета“ коју је Југославија претрпела износила је преко 600 милијарди динара или – по тада актуелном „званичном курсу“ – 2 милијарде долара.

М. Тодоровић је наглашавао да је неопходно „под свим рачунима [...] подвући црту, да нам стари односи не би сметали у новим рачунима“. Наводећи да то питање за Београд представља „и политички проблем“, члан СИВ-а је, даље, појашњавао: „Како ћемо народу објаснити све оне штете и тешкоће које је претрпио? Како ћемо, на примјер, објаснити шта је било са челичаном у Добоју? Уговор смо објавили, почели да градимо, одједанпут смо морали ту изградњу да обуставимо. Уопште, како да објаснимо велики број прекида у изградњи, нова пројектовања, закашњење у изградњи, повећање трошкова, наш захтјев народу да смањи животни стандард? Сада, када нормализујемо односе, морамо народу рећи да смо на здравој основи поставили будуће односе. А то је немогуће без укупног рашчишћавања ранијих односа.“ Иако је изражавао жаљење због онога што се на економском плану десило током југословенско-совјетског сукоба, А. И. Микојан је одбијао да се сагласи са југословенским захтевом за регулисање питања штете, назвавши га „неоснованим“. Наводио је да „ако почнемо да рачунамо шта је била, а шта није била штета, од прекида односа нећемо никада изаћи из рачуна“. Коментаришући позивање С. Вукмановића на Међународни суд у Хагу, саопштио је да „правници“ могу то питање „две године“ да разматрају и да не дођу до „јединственог мишљења“. Ни С. Вукмановић, ни М. Тодоровић нису били задовољни таквим држањем совјетске стране. На крају разговора који је, 30. маја 1955. водио са П. Н. Кумикином, М. Тодоровић је истакао: „Изгледа ми да нам је још остало да рашчишћавамо прошлост.“ Коментаришући на позитиван начин исход посете совјетске делегације, С. Вукмановић је у мемоарима навео: „Једино сам ја био донекле незадовољан: ништа нијесам постигао у преговорима о економским односима.“¹⁹⁴⁴

Пошто југословенски и совјетски званичници на Брионима нису успели да дођу до договора, било је „одлучено [...] да се то питање изнесе пред државне делегације“.¹⁹⁴⁵ Међу-

¹⁹⁴³ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 61, 107–108.

¹⁹⁴⁴ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 5–14, Дневник поездки А. И. Микојана у составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 108, 128; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 172, 173; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 39, 43–44; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 724–725.

¹⁹⁴⁵ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 44.

тим, по повratку у Београд Ј. Б. Тито је – наводећи да је „очигледно“ да се то питање не може решити „брзо“ и да југословенска страна на њега гледа као на „један комплекс, тј. као један економски однос са свим источним земљама уопште“ – предложио да се његово решавање „остави за убудуће“. „Ми сада то питање не можемо решити овде, јер би то трајало дуго, то просто треба оставити за убудуће, зато што би могли боље размислити и расчланити ствари“ – појашњавао је, даље, југословенски председник. Н. С. Хрушчов се сложио са тим да се то питање решава „постепено путем преговора, размене делегација“. Обе стране су биле сагласне око тога да околност да питања одштете коју је потреживала ФНРЈ и регулисања југословенског задужења нису била решена, не треба да утиче на закључивање „нових споразума“. ¹⁹⁴⁶ Иако разговори које су А. И. Микојан и П. Н. Кумикин водили са С. Вукмановићем и М. Тодоровићем нису дали конкретније резултате током боравка совјетске делегације у ФНРЈ, треба рећи да је на њима било одређених позитивних ствари. И том приликом је са обе стране била изражена спремност за „ширење економских односа“, за „развијање трговине“. Наводећи да је током разговора две делегације постигнуто „озбиљно приближавање по основним политичким питањима“, А. И. Микојан је додавао да може бити постигнут договор и „по питању економских односа“. Значајно је и то што су две стране сагласиле о „сврсисходности закључења дугорочних споразума“, а за даљи развој југословенско-совјетских економских односа нарочиту важност је имало то што је А. И. Микојан 30. маја 1955. на Брионима предочио могућност давања кредита ФНРЈ. Осим тога, први заменик председника совјетске владе је исказао спремност СССР-а да пружи „техничку помоћ Југославији путем достављања цртежа, лиценци, обуке кадрова“ и на друге сличне начине. ¹⁹⁴⁷

Током боравка совјетске делегације била су размотрена и поједина спорна питања југословенско-совјетских економских односа из претходног периода (мешовита друштва, држање совјетских специјалиста). Дискусија о тим проблемима, који су у претходном периоду оптерећивали односе Београда и Москве, вођена је на конструктиван начин и доприносила је поправљању атмосфере између две стране. Приликом путовања по Југославији совјетска делегација је посетила неколико крупних предузећа – бродоградилнице „Трећи мај“ (Ријека), „Литострој“ (Љубљана) и „Раде Кончар“ (Загреб). Највиши совјетски руководиоци су на тај начин донекле могли да се упознају са привредним приликама и могућностима ФНРЈ. Нарочит значај су имали разговори о приликама у којима се ФНРЈ нашла услед блокаде Истока – југословенска страна је указала на тешке околности и последице које је ФНРЈ претрпела услед економског притиска, потом на проблем задужености ФНРЈ на Западу, те условљавања и притиске којима је Београд био изложен како би добио западну помоћ. У вези са последњим, Ј. Б. Тито је „отворено“ говорио о томе да је „било и наде и покушаја да се утиче на наш унутрашњи развој да иде у другим правцима“ („тражило се код нас успостављање вишепартијског система, тражило се попуштање“), али да је Београд „таквим покушајима“ пружио „енергичан отпор“ и није допуштао да се „питање нашег унутрашњег развоја повезује са питањем било какве помоћи са стране“ („За новац се не продајемо“). Са совјетске су уважили наведена објашњења о томе да ФНРЈ – упркос „тешком положају“ – „није издала своје принципе“. Коментаришући наведено, Н. С. Хрушчов је истакао: „Ја сам дужан да кажем и да констатујем вашу част, да сте се ви, и поред свих оптужби и подозрења, држали достојно и умели да сачувате своју политику и независност без обзира на ваш тежак економски положај.“ На позитивне реакције је наишла и намера Београда да престане са примањем западне помоћи. ¹⁹⁴⁸ Осврћући се крајем јуна 1955. на посету, заменик државног секретара за иностра-

¹⁹⁴⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; *Југославија–СССР; Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 135–136.

¹⁹⁴⁷ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 9–10, 12–13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

¹⁹⁴⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; Исто, Говор Хрушчева приликом посете Фабрици „Раде Кончар“ у Загребу; „Боравак делегације Владе СССР у Љубљани и Загребу. Совјетска државна делегација посетила предузећа »Литострој« и »Раде Кончар«, *Борба*, 2.6.1955, стр. 1, 3; „Коминике о путовању делегације Владе СССР по нашој земљи“, *Исто*, стр. 1; *Југославија–СССР. Сусрети и*

не послове Х. Бркић је истицао да су „основна питања преговора“ које су водиле делегације двеју влада „морала бити и била су питања политичких односа међу нашим земљама“. У таквим околностима економским темама није могло да буде посвећена већа пажња, али је – како је истицао Х. Бркић – „позитивно решење“ политичких питања отварао „могућност да се позитивно реше и сва друга питања“. Уз поменуто, обострано изражену жељу за ширењем економске сарадње, били су то одлични предуслови за прављење искорака на том плану.¹⁹⁴⁹

*

После посете совјетске делегације ФНРЈ и потписивања „Београдске декларације“ дошло је до видног напретка у односима две државе. У вези са тим, у југословенским анализама је истицано: „Долазак Делегације Владе СССР у Београд и непосредни лични контакти највиших претставника двеју земаља, као и резултати постигнути том приликом били су од одлучујућег значаја за даљи повољан ток и развој наших међусобних односа.“ Москва је одмах, у наредним месецима, испољила „велику заинтересованост за спровођење у живот београдске декларације“. Југословенско-совјетски односи су се одвијали „у духу принципа Декларације“, а билатерална сарадња у низу области се кретала „у позитивном правцу“. Обострана „настојања у примени Декларације“ су имала – како су констатовали у Београду – „највиднијег одраза на економском плану“. Била је то, дакле, област билатералних односа у којој се – после „Београдских разговора“ – „најдаље [...] развила сарадња двеју земаља“.¹⁹⁵⁰

Заправо, спремност Москве да приступи ширењу економске сарадње – у случају да је Београд намеравао да „ослаби или одстрани економску зависност Југославије од САД“ – постојала је и пре доласка совјетске делегације у ФНРЈ. Совјетско руководство је средином маја било спремно на то да – „при искреним и потпуно пријатељским односима“ – СССР „пружи Југославији озбиљну економску помоћ“.¹⁹⁵¹ Уочи доласка делегације у Београд, совјетска спремност за пружањем помоћи је, пре свега, била повезана са тим да ли ће се и у којој мери успешно одвијати ствари на плану партијске сарадње.¹⁹⁵² Пошто су, као што смо видели, изостали значајнији резултати по „партијској линији“, ни по питању економске сарадње није било конкретнијих договора, али је постојала начелна сагласност да се направи искорак на том плану.¹⁹⁵³ Убрзо по завршетку посете предузети су конкретни кораци који су водили ширењу југословенско-совјетских економских веза. Министарство спољне трговине СССР-а и Управа за економске везе са земљама народне демократије су задужени да „припреме одговарајући предлог за унапређење економских веза и проширење економске сарадње између СССР-а и Југославије“.¹⁹⁵⁴ Крајем јуна 1955. амбасадор В. А. Ваљков је југословенским дипломатама предочавао да се у СССР-у „већ врше припреме“ по питању „реализације Декларације“.¹⁹⁵⁵

У истом периоду, крајем јуна, југословенска страна је предузела активније кораке по питању реализације договора из „Београдске декларације“ који су се односили на „економске везе и проширење економске сарадње“. Заменик државног секретара за иностране послове Х. Бркић је 28. јуна 1955. совјетском амбасадору В. А. Ваљкову – у вези са „обостраним захтевима и претензијама“, односно југословенским захтевима за одштетом и совјетским потра-

---

разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964, стр. 61, 67, 69, 104–106, 107, 108, 109, 110–113, 114–115, 116–118, 123, 169, 173–174, 179–181, 183, 184, 186, 219, 227, 230–231, 242, 245–246.

¹⁹⁴⁹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, стр. 787.

¹⁹⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18847, СССР–Југославија; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956.

¹⁹⁵¹ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 51–54.

¹⁹⁵² А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 461–462.

¹⁹⁵³ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 161.

¹⁹⁵⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 328, стр. 775–776, 778; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 490–491.

¹⁹⁵⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору С. Прице са В. А. Ваљковим, 29.6.1955; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, стр. 549.

живањима дугова ФНРЈ – изнео предлог да се постигне „споразум у чију би основу било уткано обострано одустајање од претензија, с тим да се изнова почне са развојем економских односа између СССР-а и Југославије“. Осим тога, југословенски дипломата је изјавио да је Београд заинтересован да развија економску сарадњу две државе „у свим правцима“, а посебно је указао на: 1) „проширење робне размене између СССР-а и Југославије и закључивање дугорочних уговора о узајамним испорукама робе“; 2) „сарадњу између СССР-а и Југославије у односу на тржишта трећих земаља“; 3) „закључивање инвестиционих уговора с циљем осигурања даљег развоја југословенске економије“. Коментаришући предлоге које је изнео Х. Бркић, совјетски амбасадор је саопштио да „у овом часу постоје сви услови за свестрану сарадњу између наших земаља, укључујући и економску сарадњу“. Наводећи да ће југословенске предлоге пренети Москви, додао је да ће они „бити размотрени са дужном пажњом“.¹⁹⁵⁶

Приликом сусрета који је наредног дана, 29. јуна 1955, имао са совјетским амбасадором, и Ј. Б. Тито је предочио да је „најбоље решење питања у вези са узајамним претензијама финансијско-економског карактера обострано одустајање од таквих претензија“. Југословенски председник је сматрао да би на тај начин био „рашчишћен пут за широк развој економских односа између наших земаља“.¹⁹⁵⁷ Пошто су на совјетској страни већ радили на припреми мера „о развоју трговинских и економских веза с Југославијом“, укључујући и питање решавања међусобних финансијских претензија,¹⁹⁵⁸ југословенски предлог је био спремно дочекан. Реакција Москве била је брза. Президијум ЦК КПСС-а је 1. јула 1955. одлучио да је било „сврсисходно одустајање од старих узајамних економских претензија“ и убрзо је припремљен пројекат писма о том питању.¹⁹⁵⁹ Наведена проблематика је регулисана ед-мемоаром, односно писмом које је Н. С. Хрушчов 8. јула 1955. упутио Ј. Б. Титу и ЦК СКЈ. Том приликом је истакнуто: „Полазећи од жеље да се рашчисти пут за широки развој економских односа између СССР и Југославије и признајући да је сврсисходно да ови односи не буду оптерећени било каквим нерегулисаним финансијским питањима између наших држава које би отежавале економску сарадњу између њих, ЦК КПСС је донео одлуку да одустане од захтева да Југославија измири Совјетском Савезу њено дуговање у [...] износу од 528 милиона рубаља које је настало пре закључивања трговинског и платног споразума између СССР и ФНРЈ од 5. јануара 1955. године.“¹⁹⁶⁰ Образлажући наведену одлуку на јулском пленуму ЦК КПСС-а, Н. С. Хрушчов је наводио да је због тешкоћа које је ФНРЈ претрпела услед економског притиска Београд имао одређене „моралне основе“ у вези са захтевом за тражење одштете. Осим тога, сматрао је да би претресање тог старог, спорног питања могло нарушити југословенско-совјетске односе који су се у том тренутку позитивно одвијали. Имајући у виду да се са Западом води „борба за Југославију“ први секретар ЦК КПСС-а је истицао да ће у тој борби СССР имати политичке користи од једног таквог потеза.¹⁹⁶¹

Ед-мемоаром од 8. јула 1955. је, практично, извршена „дефинитивна ликвидација свих међусобних потраживања“¹⁹⁶² „Ликвидација ранијих узајамних економских потраживања“, којом је „избрисан“ југословенски дуг „у висини од око 95 милиона долара“, била је „први резултат београдских разговора“, односно прва значајна ствар на плану билатералне економске сарадње која је урађена „после Београдских разговора“.¹⁹⁶³ У Москви су сматрали да је у

¹⁹⁵⁶ АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору Х. Бркића са В. А. Ваљковим, 28.6.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, стр. 785–788.

¹⁹⁵⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 333, стр. 790.

¹⁹⁵⁸ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 490–491.

¹⁹⁵⁹ *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 910.

¹⁹⁶⁰ АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Aide-memoire, 8.7.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 336, стр. 795–796.

¹⁹⁶¹ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 187–189.

¹⁹⁶² АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Забелешка за интерне потребе Правног савета ДСИП-а, М. Бартош, 12.12.1955.

¹⁹⁶³ Осим поменуте вредности од „око 95 милиона долара“, у документима југословенске стране се наводи још један оквиран износ („преко 90 милиона долара“), али и конкретнији податак о томе да је дуг ФНРЈ износио „97 милиона долара“. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са

„успешном“ одвијању билатералних економских односа у наредном периоду „велику улогу“ имала одлука Владе СССР-а о „ликвидацији југословенске задужености“.¹⁹⁶⁴ И на југословенској страни су изузетно позитивно коментарисали поступак Москве. Сматрали су да је совјетска влада тиме „показала разумевање и увиђавност“ према ФНРЈ.¹⁹⁶⁵ Односно, да је „показала разумевање за део наших губитака насталих услед прекида односа 1949[.] године“ и тиме „створила [...] услове за ширу обострано корисну економску сарадњу“.¹⁹⁶⁶

Наводећи да су разговори који су вођени са делегацијом совјетске владе били „веома корисни у сваком погледу“, Ј. Б. Тито је јавно, у говору одржаном у Карловцу 27. јула 1955, нарочито указао на значај отписивања дуга: „Совјетски руководиоци су не само такорећи скинули кривицу за онај сукоб с наших леђа, него су имали увиђавности и у погледу материјалне штете која је нама тим сукобом причињена. Разумије се да ни ми нисмо тражили, нити би они пристали да ми тражимо то у облику неке 'ратне' отштете; они су схватили наше економске тешкоће и брисали су наш дуг од деведесет и неколико милиона долара. По међународном праву, ми бисмо могли ту штету утјеривати, али би то била врло рђава ствар. Боље је било ријешити је овако. Ми смо њима били дужни до 1948[.] године за разне сировине, за кокс, сирово уље и друго, а исто тако и за наоружање које смо послѣ рата на основу трговинског уговора добивали од њих, у укупном износу од деведесет и неколико милиона долара. Тај дуг је сада Совјетски Савез брисао и саопштио нам то актом. То је крупна сума за нашу малу земљу, за нашу привреду.“¹⁹⁶⁷ Наведено питање је било утолико упадљивије због тога што је Ј. Б. Тито у истом говору критиковао однос западних држава према ФНРЈ („капиталистички менталитет“ који је довео до „наметања“ високих камата за кредите које је Београд узимао) и директно поредио „акт Совјетског Савеза“ са држањем Западне Немачке, која није плаћала надокнаду за штету причињену током Другог светског рата, док је Југославија отплаћивала високе камате и кредите које је узимала.¹⁹⁶⁸

Следеће важно питање из југословенско-совјетских економских односа по коме је остварен помак после „Београдских разговора“ било је проширење робне размене у току 1955. године. То проширење је извршено у два наврата, путем размене писама, 30. јула и 23. септембра 1955. Тиме је обим југословенско-совјетске трговинске размене у 1955. години дуплиран – са 20 милиона, повећан је на 40 милиона долара. Уз наведена повећања СССР је успео да заузме „видно место“ у спољнотрговинској размени ФНРЈ у току 1955. године.¹⁹⁶⁹ Као што смо видели, током боравка делегације совјетске владе у ФНРЈ, крајем маја 1955, А. И. Микојан је указао на могућност пружања помоћи југословенској привреди путем кредита,¹⁹⁷⁰ а југословенска страна је крајем јуна исказала заинтересованост за добијање истих.¹⁹⁷¹ Та проблематика је детаљније разматрана на економским преговорима које су делегације

СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8.)

¹⁹⁶⁴ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 41, Папка 171, Д. 15, Л. 114, Реализација Декларације правителств СССР и ФНРЈО от 2 июня 1955 года, Советник 5-го Европейского Отдела МИД СССР В. Брыкин, 11 мая 1956 г.

¹⁹⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955.

¹⁹⁶⁶ Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

¹⁹⁶⁷ Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 250–251.

¹⁹⁶⁸ Исто, стр. 248–253.

¹⁹⁶⁹ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 41, Папка 171, Д. 15, Л. 114, Реализација Декларације правителств СССР и ФНРЈО от 2 июня 1955 года, Советник 5-го Европейского Отдела МИД СССР В. Брыкин, 11 мая 1956 г.; АЈ, КПР, III–B–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956; „Потписан Протокол о допунској робној размени између Југославије и Совјетског Савеза“, *Борба*, 31.7.1955; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 7. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

¹⁹⁷⁰ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

¹⁹⁷¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са В. А. Ваљковим, 28.6.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, 333, стр. 788, 790.

предвођене С. Вукмановићем¹⁹⁷² и А. И. Микојаном¹⁹⁷³ водиле у Москви од 23. августа до 1. септембра 1955.¹⁹⁷⁴ Захваљујући мемоаристици,¹⁹⁷⁵ објављеним документима¹⁹⁷⁶ и досадашњим историографским истраживањима,¹⁹⁷⁷ ток и исход ових преговора су добро познати.

Преговори С. Вукмановића и А. И. Микојана су – „у неку руку“ – били „наставак разговора“ које су први заменик председника Владе СССР-а и потпредседник СИВ-а крајем маја водили на Брионима.¹⁹⁷⁸ Они су представљали директну „последницу“ договора који су постигнути током посете совјетске делегације ФНРЈ.¹⁹⁷⁹ Наводећи да је С. Вукмановић током преговора у Москви „свршио много корисног посла“, совјетски званичници су стављали до знања југословенским колегама да је „то уствари свршио друг Тито“.¹⁹⁸⁰ У југословенским анализама је навођено да је „Протокол о међусобним економским односима и сарадњи“ од 1. септембра 1955, чијим потписивањем су окончани преговори, представљао „одраз“ договора о ширењу економске сарадње из „Београдске декларације“, односно резултат „заједничких настојања“ две стране у „примени Декларације“.¹⁹⁸¹ Премда је током преговора било већих размимоилажења у погледу износа кредита, совјетска страна је у одређеној мери, у складу са својим могућностима, изашла у сусрет југословенским захтевима и преговори су били успешно и у кратком року окончани.¹⁹⁸²

---

¹⁹⁷² Потпредседника СИВ-а Светозара Вукмановића је био шеф Привредне делегације Владе ФНРЈ. Осим њега, у састав Делегације су улазили и: државни подсекретар у ДСИП-у Хасан Бркић, државни саветник у ДСИП-у Ненад Поповић, саветник у ДСИП-у Владимир Саичић, саветник у Савезном заводу за привредно планирање Ервин Шаломон, саветник у Секретаријату за спољну трговину Владимир Радојевић, секретар у ДСИП-у Младен Божић и секретар потпредседника СИВ-а Павле Костић. (АЈ, Фонд 130, Савезно извршно веће, 130–629–1039, Решење о образовању делегације за привредне преговоре са Савезом Совјетских Социјалистичких Република, 22.8.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423889, Списак делегација које су боравиле у СССР после нормализације односа.) Без обзира на остатак југословенске делегације, преговори који су крајем августа 1955. вођени у Москви се – делимично и под утицајем „Револуције која тече“ – пре свега повезују са С. Вукмановићем. У вези са тим, интересантно је поменути да је прво Милентије Поповић био одређен за шефа делегације. (АЈ, КПП, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Ваљковым, 8.8.1955; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 518.)

¹⁹⁷³ Околност да су преговори вођени у Москви значила је да је совјетска страна могла, по потреби, да консултује већи број стручњака из економских ресора. Осим А. И. Микојана, значајнију улогу у преговорима су имали и министар спољне трговине И. Г. Кабанов, заменик министра спољне трговине П. Н. Кумикин и председник Главне управе за економске везе К. И. Ковал. („Југословенска привредна делегација отпутовала из Москве у Кијев“, *Борба*, 4.9.1955, стр. 1; „Подписаније докуменгов об економических отношениях СССР и ФНРЮ“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 34); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 524.)

¹⁹⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957. Иако боравак С. Вукмановића у СССР-у није дуго трајао, програм посете је био изузетно „засићен“ радним састанцима, посетом различитих установа и предузећа. (РГАЭ, Ф. 365 (Учреждения по внешним экономическим связям), Оп. 2, Д. 1494, Программа посещения заместителем Председателя Союзного исполнительного Вече Вукмановичем Темпо ФНРЮ и сопровождающих его лиц, прибывшей в Москву на переговоры по вопросам связанным с оказанием помощи со стороны Советского Союза в развитии ряда отраслей югославской экономики, август 1955; Исто, План проведения переговоров с югославской экономической делегацией возглавляемой заместителем Председателя Союзного исполнительного веча ФНРЮ тов. Вукмановичем-Темпо и посещения указанной делегацией предприятий, ведомств и организаций Советского Союза, август 1955.)

¹⁹⁷⁵ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 174–180.

¹⁹⁷⁶ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–806.

¹⁹⁷⁷ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 518–529.

¹⁹⁷⁸ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 174.

¹⁹⁷⁹ Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, бр. 131/16.9.1955, стр. 8.

¹⁹⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 10, 412576, Телеграм Вујановића, Државном секретаријату за иностране послове, 19.9.1955.

¹⁹⁸¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године.

¹⁹⁸² АЈ, КПП, I–5–b/99–2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175–176; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 523–529.

У Протоколу од 1. септембра 1955.¹⁹⁸³ истакнуто је да су две стране приступиле преговорима „руковођене жељом“ да се југословенско-совјетска сарадња на економском плану „прошири и развија“.¹⁹⁸⁴ У истом духу, у заједничкој изјави је наглашено да су две стране водиле преговоре „руковођене жељом да се економски односи између обе земље прошире“ и да су делегације постигле сагласност „у погледу даљег развијања привредне сарадње“. У коминикеу је истакнуто и да су за ширење међусобне економске сарадње постојали „обостране могућности и узајамни интерес“.¹⁹⁸⁵ Иза жеље југословенске стране за сарадњом стајали су очигледни економски интереси ФНРЈ. Постигнути договори су омогућавали Београду да пре- влада одређене економске тешкоће, односно да – како је навођено у југословенским анализа- ма – „прошири могућности успешног решавања важних питања наше привреде“.¹⁹⁸⁶ Наспрам тога, Москва је – упркос томе што је то за њу представљало одређено финансијско напрезање – из политичких разлога решила да изађе у сусрет Београду. На совјетској страни су, као што смо поменули, сматрали да се води „борба за Југославију“, а Москва је у тој борби са Запа- дом била спремна да користи и економска средства како би придобила „душе и срца трудбе- ника Југославије“.¹⁹⁸⁷ С обзиром на обостране интересе Београда и Москве, не чуди што су преговори „вођени у духу међусобног разумевања“, односно „са пуним размевањем“ између две стране.¹⁹⁸⁸ С. Вукмановић је у мемоарима истакао да је А. И. Микојан на преговорима био „веома пријатан и предусретљив“, да су разговори „кратко трајали“, а договор „брзо постигнут“.¹⁹⁸⁹ По повратку са преговора потпредседник СИВ-а је на земунском аеродрому изјавио да су „резултати преговора задовољавајући“, односно да су југословенски „захтеви који су били постављени пред владу Совјетског Савеза углавном били с разумевањем размо- трени и да су заједнички донесена задовољавајућа решења“.¹⁹⁹⁰

На преговорима су постигнути значајни резултати по питању одобравања три совјет- ска кредита ФНРЈ, проширењу робне размене, договорено је и потписивање споразума о на- учно-техничкој сарадњи, а било је речи и о сарадњи на плану коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе.¹⁹⁹¹ Када је о кредитима реч, на преговорима је договорено да ФНРЈ

¹⁹⁸³ У историографији се може наићи на непрецизан податак да је Протокол потписан 2. септембра 1955. (D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 254.) Пошто се у истој књизи, претходно, наводи тачан датум пот- писивања Протокола, претпостављамо да је у питању *lapsus calami*. (Isto, str. 253.)

¹⁹⁸⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; *Југословенско- совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801.

¹⁹⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о совет- ско-југославских економических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 33); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско- кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

¹⁹⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18851, Односи Југо- славије са СССР-ом у току 1955. године; S. Vukmanović-Temro, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175–176.

¹⁹⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; *Југославија– СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 188, 201; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, str. 229; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 523; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 55, 66.

¹⁹⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о совет- ско-југославских экономических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 33); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско- кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Економски односи FNRJ–SSSR“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

¹⁹⁸⁹ S. Vukmanović-Temro, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175.

¹⁹⁹⁰ „Југословенска привредна делегација вратила се јуче из СССР. Делегација је постигла споразум о низу трговинско-финансиских аранжмана“, *Борба*, 5.9.1955, стр. 1.

¹⁹⁹¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о економским прего- ворима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а у Москви у времену од 23. августа до 1. септембра, Правни савет ДСИП-а, 21.3.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о советско-југославских экономических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 33–34); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење

1956. од СССР-а добије „три врсте кредита“: „за набавку сировина, за девизне резерве и за финансирање инвестиција“. Односно, договорено је склапање „Споразума о робном кредиту“ у вредности од 54.000.000 долара, потом „Споразума о совјетском зајму Југославији у висини од 30 милиона долара у злату или одређеним конвертибилним валутама“ и „Споразума о инвестиционим набавкама“ у износу од 110.000.000 долара. Услови за наведене кредите су били изузетно повољни – рок отплате је био 10 година, а камата је износила свега 2%.¹⁹⁹² Што се тиче југословенско-совјетске трговине, на преговорима је договорено повећање робне размене. Наспрам размене од по „20 милиона долара у сваком правцу“, колико је износио обим трговине у току 1955, за период од 1957. до 1960. договорена је „сума од 35 милиона долара у сваком правцу“. Иако је договорени обим размене од 70 милиона долара представљао значајно повећање у односу на дотадашњу трговину, наведени износ је означен као „најмањи“ и обе стране су се сагласили око тога да ће настојати да повећају билатералну трговину у наредним годинама. На преговорима су усаглашене и годишње листе за 1956. и договорено је да се њима договорена структура размене поштује и у наредним годинама.¹⁹⁹³

Још једно питање коме је посвећена пажња на преговорима била је научно-техничка сарадња. У вези са тим, у Протоколу од 1. септембра 1955. је истакнуто да ће у „најскорије време“ бити „закључен споразум о техничкој сарадњи и размени искустава између СССР и ФНРЈ“. Договорено је да ће Споразумом бити предвиђено: 1) „остварење сарадње и кооперације између институција, предузећа и организација обеју страна, које ће бити одређене по узајамној сагласности обеју влада путем размене искустава и техничких достигнућа у индустрији, рударству, грађевинарству, пољопривреди и другим областима економске делатности, укључујући размену патената, лиценци и техничке документације“; 2) „указивање узајамне техничке помоћи и остварење сарадње у научно-техничкој и истраживачкој области, укључујући размену експерата и студената-стипендиста, као и размену практиканата с циљем усавршавања и квалификације“. Како би се сарадња на том плану успешно одвијала, договорено је да се формира „заједнички фонд за финансирање трошкова“. И југословенска, и совјетска страна су требале у тај фонд да уносе „годишње суме“, а Споразумом је требало прецизирати „начин образовања и трошења средстава фонда“. С. Вукмановић и А. И. Микојан су договорили да се – „за разраду мера на остваривању наведене сарадње и размене искустава“ – оформи заједничка „југословенско-совјетска Комисија“, која је требала да има „једнак број чланова“ са обе стране и да наизменично одржава заседања у ФНРЈ и СССР-у. Приликом раз-

---

неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Исто*; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, бр. 131/16.9.1955, стр. 8; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–806.

¹⁹⁹² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Совместное коммюнике о советско-југославских економических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 34); „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, бр. 131/16.9.1955, стр. 8; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802–804. Опширније у поглављу „Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“

¹⁹⁹³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Совместное коммюнике о советско-југославских економических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 33); „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Исто*; Vladimir Sajčić, „Економски односи ФНРЈ–СССР“, *Међународна политика*, бр. 131/16.9.1955, стр. 8; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–802, 805–806. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

говора о тим питањима југословенска делегација је затражила „лиценце за комбајне, тракторе и телевизоре“.¹⁹⁹⁴

У Протоколу од 1. септембра 1955. југословенско-совјетска сарадња по питању коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе није поменута.¹⁹⁹⁵ У коминикеу је само кратко констатовано да су две стране током преговора размениле „гледишта о могућностима сарадње на пољу коришћења нуклеарне енергије за мирнодопске сврхе“.¹⁹⁹⁶ Совјетска страна је током преговора испољила „посебан интерес“ за сарадњом на том плану, а С. Вукмановић је понуде Москве (реактор, уран, тешка вода...) окарактерисао као „повољне“.¹⁹⁹⁷ Наводећи да се свет налази „на прагу једне нове епохе у техници када се приступа коришћењу нуклеарне енергије и за привредне сврхе“, потпредседник СИВ-а је – у интервјуу који је дао југословенским новинарима по завршетку преговора – поменуо да су преговори искоришћени за размену „мишљења у погледу могућности сарадње на том пољу“. Коментаришући разговоре који су о томе вођени, С. Вукмановић је кратко истакао следеће: „Нама је у Москви понуђено да нам испоруче реактор и циклотрон, као и другу опрему и материјале који су с тим у вези (уранијум, графит итд.) с тим да се то плати у року од две године по испоруци. Делегација је у принципу прихватила овај предлог и споразумели смо се да о том проблему водимо доцније конкретније разговоре, када ће, по свој прилици, бити донесени и конкретни закључци.“¹⁹⁹⁸ Иако тој проблематици током преговора није била посвећена већа пажња,¹⁹⁹⁹ разговори који су том приликом вођени су поставили основу за даље искорак на том плану.²⁰⁰⁰

Свеукупно посматрано, низ „предвиђених споразума“ је – као што смо могли видети – требао да регулише „комплекс привредних односа“ између ФНРЈ и СССР-а и да представља „солидну материјалну базу у процесу нормализације њихових односа“.²⁰⁰¹ Договори који су постигнути на преговорима делегација које су предводили С. Вукмановић и А. И. Микојан били су изузетно значајни за ФНРЈ. У вези са тим, у југословенским анализама је истицано: „Постигнути резултати у области економских односа су свакако значајни за нашу земљу и они олакшавају нашу материјалну ситуацију.“²⁰⁰² Договорени обим трговинске размене је у наредним годинама требао да доведе Совјетски Савез „у ред [...] најважнијих спољнотрговинских партнера“ Југославије. На основу договора постигнутих Протоколом од 1. септембра

¹⁹⁹⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о советско-югославских экономических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 33–34); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ-SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 803.

¹⁹⁹⁵ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–806.

¹⁹⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о советско-югославских экономических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 34); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

¹⁹⁹⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143).

¹⁹⁹⁸ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

¹⁹⁹⁹ Осим тога што се наведено питање није помињало у Протоколу од 1. септембра 1955, о томе да му током преговора није посвећена значајнија пажња, на посредан начин, сведочи и то што га С. Вукмановић није поменуо у мемоарима. (S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 174–180.) Одсуство помињања је утолико упадљивије због тога што је С. Вукмановић, као потпредседник Савезне комисије за нуклеарну енергију и један од људи који су били укључени у развој југословенског нуклеарног програма, био добро упућен у наведену тематику, а током боравка делегације Владе СССР-а у ФНРЈ пратио је совјетске руководиоце приликом обиласка Института за нуклеарне науке Борис Кидрич у Винчи. (Isto, str. 169–171; Д. Бонцић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 319; Isti, *Između ambicija i iluzija*, str. 73, 82, 90, 100, 101, 107, 112, 118.)

²⁰⁰⁰ „Потписан југословенско-совјетски споразум о нуклеарној сарадњи. Споразум обухвата и изградњу нуклеарног реактора у Југославији“, *Политика*, 29.1.1956, стр. 1. Опширније у наставку поглавља.

²⁰⁰¹ Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ-SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁰⁰² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955.

1955. СССР је требао да заузме „једно од водећих места како у увозу, тако и у извозу“ ФНРЈ. „Повећање робне размене са СССР на бази уговорене структуре, има за нашу привреду и посебан значај: ствара широке и повољне могућности за пласман неких наших артикала, који су иначе теже наилазили на прођу на засићеним западним тржиштима, и пружа југословенској привреди драгоцене сировине и репродукциони материјал“ – констатовали су у септембру 1955. у Београду.²⁰⁰³

На југословенској страни су нарочито – „посебно“ – истицали значај договорених кредитних аранжмана, односно то што је на основу Протокола од 1. септембра 1955. ФНРЈ – „уз повољне услове“ – требала да добије „врло значајне валутне и инвестиционе кредите“.²⁰⁰⁴ „Иако ћемо ми још неко време имати да се боримо са тешкоћама у нашем платном билансу, извесно је да резултати који су постигнути сада у Москви претстављају олакшање у нашој текућој привредној ситуацији и омогућавају нам да можемо са више средстава да се концентришемо на битне проблеме у нашој привреди, у првом реду на проблем пољопривреде“ – истицао је непосредно по завршетку преговора С. Вукмановић.²⁰⁰⁵ На југословенској страни су били задовољни и тиме што је у постигнутим договорима „провејавао дух Београдске декларације и примена начела активне коегзистенције у области привредне сарадње“. Нарочито је истицано то што са стране СССР-а током преговора „нису били постављени никакви предлози ни захтеви који би били тешки или неповољни за југословенску привреду“, као и то што у Протоколу од 1. септембра „није било ничег што би ма и у најмањој мери спутавало било слободу наше акције у осталим привредним везама са иностранством или што би могло штетити и неповољно деловати на наше привредне везе са свим осталим земљама“.²⁰⁰⁶ У разговору са новим совјетским амбасадором Николајем Павловичем Фирјубином, државни подсекретар за иностране послове Вељко Мићуновић је међу до тада „оствареним резултатима“ у билатералним односима, средином септембра 1955. нарочито истакао „последње економске споразуме који су закључени у Москви (Темпо–Микојан)“, напоменувши, притом, да они за ФНРЈ имају „не само економски већ и политички значај“.²⁰⁰⁷

Да је и совјетска страна поклањала значајну пажњу привредним преговорима, види се по високом саставу званица које су присуствовале потписивању Протокола 1. септембра 1955. у Великом кремљском дворцу, односно по нивоу совјетских званичника који су на аеродрому испратили југословенску делегацију приликом напуштања Москве.²⁰⁰⁸ У совјетској штампи је истицано да „постоје сви услови“ да се постигнути договори, односно „споразуми о даљем ширењу економских односа“ остваре „за добробит народа обе земље“.²⁰⁰⁹ На југословенско „изражавање задовољства с резултатима економских разговора у Москви“, совјетске дипломате су говориле да „тако мора и треба да буде“, додајући да ће за ФНРЈ „бити учињено још више“.²⁰¹⁰ У складу са поменутиим, током разговора са С. Вукмановићем амбасадор Н. П.

²⁰⁰³ Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁰⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁰⁰⁵ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁰⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁰⁰⁷ АЈ, КПП, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору државног подсекретара В. Мићуновића са новоименованим совјетским амбасадором Фирјубином, 15.9.1955.

²⁰⁰⁸ „Југословенска привредна делегација отпутовала из Москве у Кијев“, *Борба*, 4.9.1955, стр. 1; „Подписание документов об экономических отношениях СССР и ФНРЮ“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 34).

²⁰⁰⁹ К. Вирясов, В. Мышков, „Развитие советско-югославских экономических отношений“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, стр. 3.

²⁰¹⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 10, 412576, Телеграм Вујановића, Државном секретаријату за иностране послове, 19.9.1955.

Фирјубин је у септембру 1955. наводио да „Југославија треба, не стешњавајући се да износи СССР-у своје потребе“ и да је његово „дубоко уверење да СССР може дати Југославији задовољавајућу помоћ на разним подручјима“.²⁰¹¹ Током октобра 1955. совјетски амбасадор је, у истом духу, у више наврата Хасану Бркићу наглашавао да – како је прибележио потоњи – „у излагању својих потреба и евентуалним захтевима према СССР не треба да се сустежемо“, већ да „отворено тражимо све што нам треба“. Наводећи да не износи „само своје мишљење“, Н. П. Фирјубин је, притом, истицао да постоје „услови и спремност“ да се ФНРЈ „изађе у сусрет“.²⁰¹² У том периоду су са обе стране изражавана уверења у „најбољи развој [...] односа“, односно спремност за даљи „развој [...] пријатељских односа“ између ФНРЈ и СССР-а.²⁰¹³ Када је о економском плану реч, још неке „манифестације“ – попут запаженог учешћа СССР-а („богати павиљон“) на Загребачком велесајму (2–13. септембар 1955)²⁰¹⁴ – показивале су да се атмосфера у југословенско-совјетским односима мења видно набоље.

*

После потписивања Протокола С. Вукмановић је истицао да су „постигнути резултати [...] такви да омогућују даљу сарадњу и развијање привредних веза са Совјетским Савезом“.²⁰¹⁵ Када погледамо садржај Протокола,²⁰¹⁶ можемо рећи да су њиме утрти правци за ширење и даљи развој југословенско-совјетске робне размене, да је он омогућавао склапање три кредитна споразума и отпочињање научно-техничке сарадње. Ако имамо у виду и размену мишљења о могућности сарадње на плану коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе,²⁰¹⁷ можемо рећи да је преговорима постављена основа за даљи искорак и на том плану. Све најзначајније ствари које су се до краја 1955. и током првих месеци 1956. дешавале у билатералним економским односима ФНРЈ и СССР-а проистекле су из договора који су постигнути крајем августа током боравка С. Вукмановића у Москви.²⁰¹⁸ Протоколом од 1. септембра 1955. је, дакле, извршено „комплексно регулисање привредних односа између СССР и Југославије, ван оквира обичне робне размене“.²⁰¹⁹

²⁰¹¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Забелешка о протоколарној посети совјетског амбасадора Н. Фирјубина потпредседнику СИВ-а С. Вукмановићу, 29.9.1955.

²⁰¹² АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 31.10.1955.

²⁰¹³ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору државног подсекретара В. Мићуновића са новоименованим совјетским амбасадором Фирјубином, 15.9.1955.

²⁰¹⁴ „После више година“, односно први пут после завршетка сукоба ФНРЈ са Информбироом, на Загребачком велесајму су „поново [...] отвориле своје павиљоне и земље Источне Европе“. Осим СССР-а, на Загребачком велесајму одржаном током прве половине септембра 1955. узели су учешће и Чехословачка, Пољска, Мађарска, Румунија и Источна Немачка. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 33, дос. 8, 411813, Видић, Државном секретаријату за иностране послове, 1.9.1955; „Zagrebački velesajam od 2 do 13 septembra 1955“, *Međunarodna politika*, br. 129–130/1.9.1955, str. 24; „Afirmacija naših spoljnotrgovinskih odnosa. Povodom zaključenja Zagrebačkog velesajma“, *Isto*, br. 131/16.9.1955, str. 15.) О промени која се у то време дешавала сведочи и то што се америчка штампа у септембру 1955. жалила на то што излагачи из САД нису третирани на исти начин као они из источноевропских држава. Како је извештавао „Њујорк тајмс“, на највећем југословенском сајму амерички излагачи су били дискриминисани, а источноевропске државе су имале повлашћен третман. (D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 254–255.)

²⁰¹⁵ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁰¹⁶ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–806.

²⁰¹⁷ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁰¹⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955; АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а у Москви у времену од 23. августа до 1. септембра, Правни савет ДСИП-а, 21.3.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора.

²⁰¹⁹ А. Partonić, „Jugoslavija i njeni spoljnoekonomski partneri. Neosnovani prigovori“, *Međunarodna politika*, br. 154/1.9.1956, str. 10–11.

Када је о робној размени реч, проширење трговине које је извршено разменом писама 23. септембра 1955. било је у духу договора о ширењу сарадње који је постигнут на преговорима, а обим и структура годишњег протокола за 1956. су непосредно проистекли из Протокола потписаног 1. септембра 1955.²⁰²⁰ Што се тиче кредита, прво су југословенски и совјетски стручњаци од 20. октобра до 27. новембра 1955. преговарали о „техничким питањима“ у вези са „изградњом индустријских предузећа у Југославији, предвиђених међувладиним протоколом од 1[.] септембра 1955[.] године“. Наведени преговори и Протокол који је потписан 28. новембра 1955.²⁰²¹ представљали су важну припремну етапу за потписивање „инвестиционог споразума“ од 12. јануара 1956.²⁰²² Непосредни резултати Протокола од 1. септембра 1955. били су и следећа три кредитна аранжмана: 1) Споразум о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ (12. јануар 1956); 2) Споразум о робном кредиту (2. фебруар 1956); 3) Споразум о давању зајма у висини од 30 милиона долара (2. фебруар 1956).²⁰²³

Још једна директна „последница“ Протокола од 1. септембра 1955. било је потписивање Споразума о научно-техничкој сарадњи две државе, које је извршено 19. децембра 1955. у Београду. Југословенска страна је још крајем октобра исказала спремност да у „најкраћем року“ приступи потписивању Споразума. Иако се на његово потписивање после тога чекало

---

²⁰²⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955; АЈ, КПР, III-B-1-a, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; Исто, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956; Исто, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–802, 805–806. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁰²¹ У историографији се – вероватно због свог назива („Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака“) – овај Протокол погрешно повезује са југословенско-совјетском научно-техничком сарадњом. (А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 538.) Преговори које су стручњаци две стране водили у току октобра и новембра 1955. непосредно су се односили на „инвестициони кредит“ чије потписивање је било договорено Протоколом од 1. септембра 1955, а не на научно-техничку сарадњу.

²⁰²² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Исто, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; Исто, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); *Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka*, Београд, 20–27. октобра 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957. Уместо временске одреднице „од 20[.] октобра до 27[.] новембра“, на насловној страни свеске број 39 за 1957. годину „Међународних уговора“ направљена је наведена грешка у датуму. (Исто, стр. 3.)

²⁰²³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, Соглашение о сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий, 12.1.1956; АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Исто, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; Исто, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; Исто, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956, И. Виторовић, 14.2.1956; Исто, дос. 4, 422752, У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији („Политика“ од 3. фебруара 1956); Исто, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 1; „У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији“, *Политика*, 3.2.1956, стр. 1; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*, 14.1.1956, стр. 4; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Исто*, 3.2.1956, стр. 3; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Правда*, 14.1.1956, стр. 3; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Исто*, 3.2.1956, стр. 3. Опширније у поглављу „Последница нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“

више од месец и по дана, две стране су у међувремену активно разматрале могућности сарадње на том плану (Москва је понудила ФНРЈ „лиценце за тракторе и комбајне“; „договорена је измена искустава у производњи кокса“; Индустијска комора ФНРЈ је „припремила групу инжењера“, која је требала да отпутује у Совјетски Савез „ради упознавања са индустријским развојем“ и процене тога које лиценце одговарају југословенској привреди...). Са југословенске стране Споразум је потписао подсекретар Државног секретаријата за иностране послове Хасан Бркић, а са совјетске помоћник начелника Главне управе за економске везе Николај Алексејевич Смјелов. Споразумом су прецизирани и „разрађени“ договори које су две стране постигле током преговора које су водили С. Вукмановић и А. И. Микојан. У уводном делу Споразума истакнуто је да су југословенска и совјетска влада приступиле његовом склапању „у циљу даљег развитка и јачања економских веза између две земље путем научно-техничке сарадње“. ФНРЈ и СССР су се првим чланом Споразума обавезале да ће настојати да „унапреде научно-техничку сарадњу између две земље разменом искустава и техничких достигнућа [...] у индустрији, рударству, грађевинарству, саобраћају, пољопривреди и другим областима економске делатности од интереса за сваку земљу уговорницу“.

Споразумом је договорено да се научно-техничка сарадња одвија путем: 1) „узајамног уступања сопствене техничке документације и разменом одговарајућих обавештења, укључујући патенте и лиценце, сходно прописима на снази у свакој земљи Уговорници“; 2) „узајамног упућивања специјалиста ради измене искустава и упознавања достигнућа у научно-техничкој области земаља Уговорница“; 3) „размене студената-стипендиста“; 4) „размене стажиста ради усавршавања њихових квалификација“; 5) „устапања научно-истраживачке документације и материјала“. Уступање „патената, лиценци и техничке документације“ требало је да се врши „бесплатно уз наплату само фактичких трошкова везаних за припремање и испоруку документације“. Како би се покривали расходи у вези са „узајамним слањем специјалиста, стажиста и студената“ договорено је да се образује „заједнички фонд“ у који је ФНРЈ требала да унесе 187,5 милиона динара, а СССР 2,5 милиона рубаља. Утрошена средства из Фонда су требала да се „допуњавају“ на „сваких 6 месеци“, а договорени износи су „у случају потребе“ могли да се повећају „на основу накнадног договора обеју Страна“. Како би се успешно одвијали текући послови („развијање мера за остварење научно-техничке сарадње“ и припрема „одговарајућих препорука“ владама) договорено је формирање „Југословенско-совјетске комисије“, коју је требало да чини „по 5 чланова“ са обе стране и која је требала да се састаје „најмање два пута годишње“ и то „наизменично у Београду и Москви“.

Последњим, шестим чланом Споразума је договорено да се исти примењује „од дана потписа“ и да важи пет година, односно до 31. децембра 1960. У случају да – „12 месеци пре истека [...] рока“ – ниједна страна не искаже намеру да „прекине вредност Споразума“, договорено је да се његов рок продужава „на следећих 5 година и тако даље“. Имајући у виду совјетска достигнућа „у области науке и технике“, као и „чињеницу да је уговорено да ће се уступање патената, лиценци и документације вршити бесплатно“, у Београду су сматрали да „може доћи до врло корисне обостране сарадње“.²⁰²⁴ Потписивањем Споразума 19. децембра 1955. постављена је основа за отпочињање научно-техничке сарадње у 1956. години, када је

²⁰²⁴ РГАЭ, Ф. 9493 (Управление по делам научно-технического сотрудничества), Оп. 5, Д. 174, Л. 33–35, Соглашение о научно-техническом сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией, ; АЈ, КПр, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са Н. Фирјубином, 31.10.1955; Исто, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955; АЈ, КПр, I–5–b/99–4, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Споразума о научно-техничкој сарадњи између ФНРЈ и СССР-а од 19. децембра 1955, Правни савет ДСИП-а, 17.5.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 10, 416604, Уговор о научно-техничкој сарадњи између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије. Пројекат; Исто, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Потписан споразум о научно-техничкој сарадњи између ФНРЈ и СССР“, *Борба*, 20.12.1955, стр. 3; „О научно-техничком сарадњи између Советским Союзом и Федеративной Народной Республикой Югославией“, *Внешняя торговля*, Но. 1/1956, стр. 29; Stane Pavlič, „Ekonomski odnosi FNRJ“, *Međunarodna politika*, br. 140/1.2.1956, str. 13; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 348, стр. 827–828.

одржано I, а потом и II заседање југословенско-совјетске Комисије.²⁰²⁵ Споразум је остао на снази до краја периода на који се односи дисертација и представљао је добар „оквир“ за „успешно спровођење“ југословенско-совјетске научно-техничке сарадње која се – „углавном“ – одвијала путем следећа „три вида“: „размена стручњака, техничке документације и експерата“.²⁰²⁶

Разговори који су крајем августа 1955. вођени приликом боравка југословенске привредне делегације предвођене С. Вукмановићем у СССР-у, поставили су основу за успостављањем сарадње две државе на плану коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе.²⁰²⁷ Посета југословенске „делегације за преговоре о сарадњи у области нуклеарне енергије“ СССР-у (22. новембар 1955–5. јануар 1956) директно се надовезала на договоре које је постигао С. Вукмановић. Као што је на почетку боравка у СССР-у поменуо шеф делегације, опуномоћени министар у ДСИП-у др Франц Кос, позив југословенској делегацији је био „упућен преко друга Темпа“. Током боравка у Совјетском Савезу делегација је дискутовала о низу релевантних питања у вези са сарадњом при коришћењу нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, и – пошто је совјетска страна „изишла у сусрет“ југословенским предлозима – том приликом су постигнути узајамно прихватљиви договори, састављен је и парафиран текст Споразума. У току јануара 1956. „заинтересовани органи“ су размотрили и изнели примедбе на парафирани текст Споразума, чиме су обављене и завршне припреме за његово потписивање.²⁰²⁸

Споразум о сарадњи на развоју истраживања у области нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе су 28. јануар 1956. у Београду потписали потпредседник СИБ-а и председник Савезне комисије за нуклеарну енергију А. Ранковић и совјетски амбасадор Н. П. Фирјубин. Споразум је предвиђао сарадњу ФНРЈ и СССР-а у размени „информација и искустава по питањима геолошких метода истраживања, технологије производње урана, пројектовања и конструкције нуклеарних реактора и истаживања на овим реакторима, као и по питањима заштите здравља при раду са радио-активним материјалима и употребе радио-активних изотопа у науци, техници, медицини и другим гранама привреде“. Сарадња на том плану је требала да се врши путем: 1) „размене стручне и научне литературе и техничке документације“; 2) размене стручњака. Наведени „научно-технички“ аспекта сарадње је подразумевао и помоћ СССР-а приликом изградње и пуштања у погон нуклеарног реактора, као и – што је за нашу тему битно – совјетске испоруке опреме, „нукле-

---

²⁰²⁵ РГАЭ, Ф. 9493, Оп. 5, Д. 174, Л. 1–31, Протокол первой сессии Советско-Югославской Комиссии по научно-техническому сотрудничеству между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией, 4.5.1956; Исто, Л. 36–59, Протокол второй сессии Советско-Югославской Комиссии по научно-техническому сотрудничеству между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией, 5.10.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423222, Записник првог заседања југословенско-совјетске Комисије за научно-техничку сарадњу између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 4.5.1956; Исто, дос. 20, 423590, Записник II заседања Југословенско-совјетске комисије за научно-техничку сарадњу између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 5.10.1956.

²⁰²⁶ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 163, дос. 14, 415423, Информација о научно-техничкој сарадњи између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 8.12.1964; Исто, 425876, Белешка о научно-техничкој сарадњи са СССР, ДСИП, 14.8.1965.

²⁰²⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; „Потписан југословенско-совјетски споразум о нуклеарној сарадњи. Споразум обухвата и изградњу нуклеарног реактора у Југославији“, *Политика*, 29.1.1956, стр. 1.

²⁰²⁸ АЈ, 130–629–1039, Решење о одређивању делегације за преговоре са делегацијом Владе СССР-а у циљу припрема за склапање уговора о сарадњи у области нуклеарне енергије, 21.11.1955; АЈ, Фонд 177, Савезна комисија за нуклеарну енергију, фасцикла 437, Записник број 1 са састанка одржаног 24. новембра 1955; Исто, Споразум са СССР-ом о сарадњи на развоју истраживања у области нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, 13.1.1956; АЈ, КПП, I–5–b/99–2, Телеграм Мићуновића (бр. 173), 9.12.1955; АЈ, КПП, I–5–b/99–3, Споразум са СССР-ом о сарадњи на развоју истраживања у области нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, 13.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423889, Списак делегација које су боравиле у СССР после нормализације односа; Д. Бонцић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 322–323, 324.)

арног горива и других специјалних материјала, укључујући обогаћени уран, тешку воду и графит“, неопходних за рад реактора. Вредност совјетске опреме и материјала требала је да се одреди у складу са „нивоом светских цена“, а ФНРЈ је сва плаћања (опрема, нуклеарно гориво, специјални материјали, пројектни радови и различита техничка помоћ) требала да врши клириншким путем.²⁰²⁹

На југословенској страни су били изузетно задовољни потписаним Споразумом, као и „повољним условима“ под којима је требала да се изврши набавка опреме за реактор. А. Ранковић је истицао да ће пуштање реактора у погон отворити „велике могућности“ ФНРЈ за „производњу и широку примену радиоактивних изотопа у истраживачком раду као и за њихову практичну употребу у индустрији и другим областима“. Изградња реактора је, дакле, представљала „услов за даљи развој у тој области“, односно омогућавала је стварање „материјалне и кадровске базе за даљи рад на коришћењу нуклеарне енергије“. Свеукупно посматрано, био је то – речима председник Савезне комисије за нуклеарну енергију – „крupan корак“ ФНРЈ у правцу „овладавања нуклеарном енергијом“.²⁰³⁰ На основу Споразума од 28. јануара 1956, односно „допунских докумената“ (протокола и уговора) који су на основу њега склопљени, СССР је – под „врло повољним условима“ – испоручио ФНРЈ реактор, те нуклеарно гориво и тешку воду који су били неопходни за његов рад. Сарадња по питању испоруке, монтаже и пуштања у погон „истраживачког реактора“ представљала је кључно питање „нуклеарне сарадње“ ФНРЈ и СССР-а и успешно је приведена крају 28. децембра 1959. када је исти свечано пуштен у погон у Винчи.²⁰³¹

*

У току 1955. године су били „значајно побољшани односи ФНР Југославије са Совјетским Савезом“.²⁰³² У југословенским анализама је истицано да су се у 1955. односи две државе „толико поправили, да су сада постављени солидни основи за мирољубиву, равноправну, конструктивну и пријатељску сарадњу“.²⁰³³ Захваљујући, између осталог, и помацима који су прављени на плану економске сарадње, почетак 1956. је деловао обећавајуће у погледу даљег развоја југословенско-совјетских односа.²⁰³⁴ Поменути економски споразуми који су

---

²⁰²⁹ АЈ, 177–437, Споразум између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о сарадњи на развоју истраживања у областима нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, 28.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 21, 422721, Споразум између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о сарадњи на развоју истраживања у областима нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, 28.1.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 353, стр. 836–838; Д. Бонцић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 323–324; *Isti, Između ambicija i iluzija*, стр. 198.

²⁰³⁰ „Поводом Споразума између Југославије и СССР. Човечанство ће моћи да користи благодети нуклеарне енергије само ако крене путем међународне сарадње – истакао је потпретседни Александар Ранковић у одговору Редакцији »Политике«, *Политика*, 29.1.1956, стр. 1.

²⁰³¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 198, Л. 134–139, Советник Посольства СССР по економическому сотрудничеству Н. Аверьянов, Председателю Государственного Комитета Совета Министров СССР по внешним экономическим связям С. А. Скачкову, 17 января 1959 года; Исто, Л. 140–144, Справка о выполнении советскими организациями обязательств по Соглашению от 28 января 1956 г. и Протоколу к нему от 9 февраля 1957 г. о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в деле развития исследований в области ядерной физики и использования атомной энергии в мирных целях. По состоянию на 1 января 1959 года; Исто, Л. 145–151, Справка о состоянии строительства и монтажа оборудования атомного реактора, строящегося с помощью СССР в институте „Бориса Кидрича“ в Винче. По состоянию на 1 января 1959 г.; Исто, Л. 152–153, Государственный Комитет Совета Министров СССР по внешним экономическим связям, Советнику посольства СССР по экономическому сотрудничеству – Представителю ГКЭС в Югославии Аверьянову Н. А., 21 февраля 1959 года; АЈ, 177–437, Савезна комисија за нуклеарну енергију. Сарадња са СССР, 3.2.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 136, дос. 13, 45037, Савезна комисија за нуклеарну енергију. Сарадња са СССР, 3.2.1961; Д. Бонцић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 323, 324, 325, 327–328; *Isti, Između ambicija i iluzija*, стр. 146–148, 198–199.

²⁰³² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955.

²⁰³³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године.

²⁰³⁴ Ђ. Трпковић, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130; Б. С. Новосельцев, „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, стр. 47.

проистекли из Протокола од 1. септембра 1955, а потписани су крајем 1955, односно у јануару и почетком фебруара 1956. године – Споразум о научно-техничкој сарадњи (19. децембар 1955); Протокол о робној размени за 1956. годину (6. јануар 1956); Споразум о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ (12. јануар 1956); Споразум о сарадњи на развоју истраживања у области нуклеарних наука и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе (28. јануар 1956); Споразум о робном кредиту (2. фебруар 1956); и Споразум о давању зајма у висини од 30 милиона долара (2. фебруар 1956)²⁰³⁵ – доприносили су поправљању атмосфере на релацији Београд–Москва и указивали на постојање „перспективе великог успона југословенско-совјетских односа“.²⁰³⁶

У току 1956. је са обе стране и јавно истицан значај помака који је у овом периоду остварен у економским односима. Секретар Савезне спољнотрговинске коморе др Милан Алексић је почетком јануара 1956. писао о „брзом и позитивном развоју трговинске размене са СССР-ом“.²⁰³⁷ У „Међународној политици“ је истицано да споразуми који су потписани крајем 1955. и почетком 1956. представљају „продубљивање“ југословенско-совјетских „привредних односа“,²⁰³⁸ односно да „обухватају врло широко подручје привредног живота“ ФНРЈ и „сведоче о плодној сарадњи која се убрзано развија између нас и Совјетског Савеза“.²⁰³⁹ Пошто се реализација наведених споразума у току 1956. добро одвијала, у Београду су у току године истицали да „они не само да претстављају солидну основу за развитак разноврсне сарадње између Југославије и СССР, већ унапређују југословенску привреду уопште“, а „истовремено омогућују проширење југословенских економских односа са другим земљама“.²⁰⁴⁰ И совјетска штампа је истицала то што је „крајем 1955. године и почетком 1956. године био потписан низ споразума између СССР и ФНРЈ“. Наглашавано је да су ти економски споразуми омогућавали „даље развијање совјетско-југословенских трговинских односа“, а за кредите је навођено да су дати под повољним условима и да представљају „израз развоја даље економске сарадње између СССР и Југославије“. Сви ти споразуми су представљали – како је навођено у совјетској штампи – „озбиљан допринос питању развоја привреде Југославије и јачања пријатељства између совјетских и југословенских народа“.²⁰⁴¹

XX конгрес КПСС-а (14–25. фебруар 1956)²⁰⁴² је имао „значајну улогу“ и представљао „нови снажан импулс“ за даљи развој односа Југославије и Совјетског Савеза.²⁰⁴³ „Раскидање са стаљинизмом“, осуда „култа личности“ и „теорије слепог подржавања совјетске праксе“,

²⁰³⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956; Исто, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора.

²⁰³⁶ Ђ. Трипковић, „Uspón i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130.

²⁰³⁷ Milan Aleksić, „Izvoz FNRJ i odnosi s Istočnom Evropom“, *Međunarodna politika*, br. 138/1.1.1956, стр. 15.

²⁰³⁸ J. Đurović, „Proširenje naših trgovinskih odnosa“, *Međunarodna politika*, br. 143/16. mart 1956, стр. 15.

²⁰³⁹ Milan Aleksić, „Razvoj trgovinskih odnosa sa SSSR-om“, *Međunarodna politika*, br. 148/1.6.1956, стр. 9.

²⁰⁴⁰ A. Partonić, „Jugoslavija i njeni spoljnoekonomski partneri. Neosnovani prigovori“, *Međunarodna politika*, br. 154/1.9.1956, стр. 11.

²⁰⁴¹ „Международная торговля – важный фактор мирного сосуществования двух систем“, *Внешняя торговля*, Но. 3/1956, стр. 3; В. Мышков, „Развиваются и крепнут советско-югославские экономические отношения“, *Исто*, Но. 10/1956, стр. 4–5; А. Альтшулер, „Советские внешние кредиты и займы“, *Деньги и кредит*, Но. 5/1956, стр. 42; К. Данилов, „Развитие дружбы и сотрудничества между народами Советского Союза и Югославии“, *Вопросы экономики*, Но. 6/1956, стр. 12–13; В. Ватасов, „Советско-югославское экономическое сотрудничество“, *Международная жизнь*, Но. 6/1956, стр. 27–29.

²⁰⁴² Опширније о XX конгрес КПСС-а: АЈ, 507/IX, 119/II–42, Материјали XX конгреса КПСС; АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Извештај о XX конгресу КП Совјетског Савеза; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 88, дос. 13, 424094, Извештај о XX конгресу КП Совјетског Савеза; *XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет*, I–II, Москва 1956; *Tajni referat N. S. Hruščova*, uredili Josip Vrhovec i Zlatko Čero, Zagreb 1970, стр. 15–92; „О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. на XX съезду Коммунистической партии Советского Союза“, *Известия ЦК КПСС*, Но. 3/1989, стр. 128–170; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, стр. 350–355; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 495–499; Никита Сергеевич Хрущев, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, 1, стр. 643–651; Уильям Таубман, *Хрущев*, Москва 2008, стр. 298–317.

²⁰⁴³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Ђ. Трипковић, „Uspón i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130.

прокламовање „политике мирне коегзистенције“, „принципа немешања у унутрашње послове других држава“, указивање на „потребу уношења специфичности и националних особености у систем земаља које граде социјализам“ – све то је у Београду било позитивно дочекано и оцењено као нешто што има „историјски“, „преломни значај“. XX конгрес је на југословенској страни виђен као „напор да се учини снажни заокрет од ранијих догматских стаљинских теорија и облика праксе ка једној еластичнијој, животнијој и савременијој мисаоној дјелатности и демократским формама развитка“; као потврда да је у СССР-у „заиста отпочео један процес дубље преоријентације у, мање-више, свим областима друштвеног живота“, као напуштање „ранијег стаљинског курса спољне политике“, који је „погодовао заоштравању међународних односа и политици хладог рата“, односно као „позитивна еволуција“ у односу Москве према „сфери међународних односа“. У питању су, дакле, биле значајне промене („нова оријентација“) како у спољној, тако и у „унутрашњој политици“ Москве, односно „дубока прекретница у животу Совјетског Савеза“.²⁰⁴⁴ У Београду је поздрављена и одлука о расформирању Информбироа, која је донета непосредно „после завршетка рада XX Конгреса КП СС“, а обнародована средином априла, као и „еластичнији“ однос који је Москва заузела према источноевропским државама.²⁰⁴⁵

Иако је, дакле, улога XX конгреса у даљем одвијању југословенско-совјетских односа била значајна,²⁰⁴⁶ нови важан искорак на плану економске сарадње – који је подразумевао закључивање Протокола о допунским испорукама (6. јун), склапање „алуминијумског кредита“ (1. август) и потписивање Протокола ка Споразуму о изградњи индустријских предузећа од 12. јануара (2. август)²⁰⁴⁷ – направљен је за време, односно после посете Ј. Б. Тита СССР-у. Док се за проширење робне размене може рећи да је иницирано са совјетске стране у периоду после XX конгреса,²⁰⁴⁸ питања у вези са инвестиционим аранжманима²⁰⁴⁹ су била непосредно везана за посету југословенског председника Совјетском Савезу. Према сведочењу В. Мићуновића, Москва је повезивала „питање кредита за [...] алуминијум с Титовом посјетом СССР-

²⁰⁴⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Извештај о XX конгресу КП Совјетског Савеза; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 88, дос. 13, 424094, Извештај о XX конгресу КП Совјетског Савеза; Исто, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; J. Gustinčić, „XX kongres KP SS“, *Međunaronda politika*, br. 142/1.3.1956, str. 2–3; Puniša Perović, „Na temu Dvadeseti kongres KP SS“, *Međunaronda politika*, br. 143/16.3.1956, str. 1–2; Đorđe Jerković, „Nove činjenice“, *Međunaronda politika*, br. 144/1.4.1956, str. 2–3; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 25–27, 46.

²⁰⁴⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, ЦК КПСС – Централном комитету Савеза комуниста Југославије, 16.4.1956; Исто, Информативно саопштење о обустављању делатности Информационог бироа комунистичких и радничких партија; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 48–49, 57; Ђ. Трипковић, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, стр. 211–212; А. Б. Едемский, *nav. дело*, стр. 552–553.

²⁰⁴⁶ Опширније о позитивном утицају XX конгреса КПСС-а на југословенско-совјетске односе: Ђ. Трипковић, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, стр. 200–214; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 21–28; А. Б. Едемский, *nav. дело*, стр. 544–552; С. Вреск, *nav. дело*, стр. 77–82; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 224–235; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 144–149.

²⁰⁴⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 127, Л. 2–4, Протокол о дополнительных поставках товаров СССР и ФНРЮ в 1956 году, 6.6.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁰⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956). Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁰⁴⁹ Иако је Протокол од 2. августа 1956. представљао конкретизацију договора у вези са коришћењем „инвестиционог кредита“ од 110 милиона долара, совјетска страна је то питање повезивала са „алуминијумским Споразумом“, па – у овом контексту – њих можемо посматрати као једну целину. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.)

у“.²⁰⁵⁰ Пошто је „алуминијумски кредит“ представљао најважније питање југословенско-совјетских економских односа у току 1956,²⁰⁵¹ утолико пре посету Ј. Б. Тита СССР-у можемо посматрати као „чинилиц“ који је омогућио нови искорак на плану привредне сарадње ФНРЈ и СССР-а.

Совјетски руководиоци су средином 1955, током боравка у ФНРЈ, „у име Владе СССРа“ позвали Ј. Б. Тита да посети СССР и том приликом је постигнут начелан договор о томе.²⁰⁵² У наредном периоду је и формално „усвојен [...] предлог Совјетске владе“ и југословенска штампа је крајем јуна 1955. објавила да је Ј. Б. Тито „прихватио позив да посети Совјетски Савез“. У разговору са совјетским амбасадором, југословенски председник је нагласио да ће његов пут у СССР бити реализован 1956. због тога што у току 1955. године „има велику гужву у вези са разним посетама“.²⁰⁵³ Писмом од 19. априла 1956. Н. С. Хрушчов је покренуо питање посете и предложио 1. јун као датум доласка југословенског председника у СССР.²⁰⁵⁴ У наредном периоду су, у изузетно повољној атмосфери која је у југословенско-совјетским односима постојала после XX конгреса, на обе стране вршене детаљне припреме за посету.²⁰⁵⁵ Пре поласка југословенског председника на пут, а потом и у току саме посете, „развила се“ – како су истицали југословенски аналитичари – „обострана пропагандна и агитациона активност у настојању да се јавност обеју земаља упозна, преко ширих информација, са стањем друге земље и да добије јасније претставе о перспективама међусобних односа“. У вези са тим, у Београду су констатовали: „То је допринело да посета није имала само општи куртоазни карактер, већ је дошла у периоду развијених свестраних односа и била је резултат обостране жеље да се ти односи и у будућности на бази узајамног поштовања даље продубљују.“²⁰⁵⁶

Високи совјетски званичници су у периоду пре доласка југословенског председника говорили да ће „посета друга Тита имати огроман значај“. Изјављивали су да „очекују даљи свестран развитак [...] односа“ између ФНРЈ и СССР-а и повезивали такав развој непосредно за посету Ј. Б. Тита.²⁰⁵⁷ Совјетски амбасадор Н. П. Фирјубин је непосредно пред полазак југословенског председника на пут говорио да његова посета представља „крupan догађај у односима СССР и Југославије“, односно „нову важну етапу у развоју односа између братских народа СССР и Југославије“.²⁰⁵⁸ Председник Владе Н. А. Булгањин је изражавао уверење да ће „претстојећи долазак“ Ј. Б. Тита у СССР бити „важан догађај у историји совјетско-југословенских односа“.²⁰⁵⁹ На основу директива Президијума ЦК КПСС-а, можемо рећи да је совјетско руководство од посете очекивало: 1) „даљи свестрани развој и учвршћивање међудржавних односа СССР-а и Југославије“; 2) „приближавање КПСС-а и СКЈ-а на основама марксизма-лењинизма, при чему је меродавно да је то један од најважнијих задатака у развоју совјетско-југословенских односа у интересу мира и социјализма“; 3) „даље приближавање

²⁰⁵⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, 370, 372, стр. 867–868, 872, 885–886, 905–906; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 259, 264, 279, 301.

²⁰⁵¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 66.

²⁰⁵² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 333, стр. 789.

²⁰⁵³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 333, стр. 789; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 247.

²⁰⁵⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–67, Н. Хрушчев – Централни комитет Союза комуниста Југославије. Товаришу Тито, 19.4.1956; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 553.

²⁰⁵⁵ Ђ. Tripković, „Uspori pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, str. 131; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 553–561; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, p. 235.

²⁰⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956.

²⁰⁵⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским министром културе Махајловим, 9.4.1956.

²⁰⁵⁸ Nikolaj Firjubin, „Značajan događaj“, *Međunarodna politika*, br. 148/1.6.1956, str. 1.

²⁰⁵⁹ АЈ, КПР, I–2/7–1, Изјава председника Савета министара СССР Н. А. Булгањина дописнику југословенске агенције Танјуг, 29.5.1956.

Југославије народним демократијама и слабљење оних односа са капиталистичким државама који негативно утичу на унутрашњу и спољну политику југословенске владе“.²⁰⁶⁰

Пред полазак на пут Ј. Б. Тито је у изјави дописнику ТАСС-а истакао да са „великим задовољством“ креће у посету СССР-у. „Нашу посјету треба посматрати као резултат врло брзе нормализације односа и успостављања пријатељских веза и сарадње између наше двије земље“ – нагласио је југословенски председник. Ј. Б. Тито је том приликом у изузетно позитивном духу коментарисао одвијање југословенско-совјетске привредне сарадње, указавши притом и на могућности за њено ширење: „Наша досадашња сарадња на економском пољу дала је врло добре резултате и ја морам да кажем да смо ми потпуно задовољни тим резултатима, нарочито с обзиром да ту још није постављена граница и да има могућности за даље проширење и продубљење економске сарадње.“²⁰⁶¹ И остали југословенски званичници су у истом тону изражавали уверења о томе да ће посета представљати „прилог напорима и жељама да се пронађу нови путеви у правцу трајног мира и међународног поверења и испитивању нових могућности за успешан развој социјализма у свету“.²⁰⁶² Односно, износили су очекивања да ће посета представљати „снажан корак напријед у изградњи чврстог и трајног пријатељства и сарадње за чување мира и бољу будућност“.²⁰⁶³ Иако је на југословенској страни постојала заинтересованост да „Титова посјета СССР-у буде успјешна колико је то више могуће у садашњим околностима“, паралелно са поменутиим оптимистичним јавним изјавама било је и оних који су сматрали да југословенским руководиоцима „овога пута у преговорима с Русима неће бити много лакше но прошле године“.²⁰⁶⁴

Забринутост је проистацала из могућности да совјетска страна на преговорима изнесе „максималистичке захтеве“ о „идеолошком јединству“ две партије, односно о југословенском „укључењу у лагер“.²⁰⁶⁵ Иако је постојало обострана заинтересованост за успешан исход посете, ипак су Москва и Београд на различит начин „акцентовали“ одређене ствари и посматрали „услове“ под којима би се исход боравка југословенског председника у СССР-у сматрао успешним.²⁰⁶⁶ Осим даљег поправљања међудржавних односа, за Москву је изузетно важно било успостављање што тешње партијске сарадње и приближавање ФНРЈ „лагеру“. „Очување лагера“ је представљало „императив“ спољне политике Москве, па је совјетско руководство „питања идеологије и лагера“ стављало у први план. У Москви је, наиме, постојало уверење да би се „стање у лагеру промијенило битно на боље кад би се у њега укључила Југославија“.²⁰⁶⁷ Због тога се могло очекивати да ће совјетска настојања за што ближом сарадњом по „партијској линији“ и „идеолошком јединству“ – која су од септембра 1955. све више добијала на значају – током посете бити додатно појачана.²⁰⁶⁸ Пошто су ФНРЈ и СССР биле комунистичке државе, у Москви су сматрали да је за „пуну обнову односа“ неопходно „успостављање чврстог контакта између КПСС и СКЈ“. Совјетско руководство није било задовољно „Београдском декларацијом“ и желело је да се направи нови искорак у односима на основу успостављања тешње партијске сарадње на принципима „пролетерског интернационализма“ и „идеолошког јединства“. Југословенска страна је била спремна за успостављање партијске

²⁰⁶⁰ *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, str. 233; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 554; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 82–83.

²⁰⁶¹ АЈ, КПП, I–2/7–1, Изјава Ј. Б. Тита дата дописнику ТАСС-а пред одлазак у посету СССР-у, 30.5.1956.

²⁰⁶² АЈ, КПП, I–2/7–1, Изјава Коче Поповића „НИН“-у од 27. маја 1956.

²⁰⁶³ Vladimir Bakarić, „Nova етапа u razvoju odnosa FNRJ i SSSR-a“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 8; Исти, „Новый этап в развитии отношений между Федеративной Народной Республикой Югославией и Советским Союзом“, *Международная жизнь*, Но. 6/1956, стр. 22.

²⁰⁶⁴ V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 73.

²⁰⁶⁵ Isto, str. 77.

²⁰⁶⁶ Isto, str. 73, 77, 90–91; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 536, 570.

²⁰⁶⁷ V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 77, 83, 89, 94; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, str. 233.

²⁰⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 7, 410656, Циркуларни телеграм Коче Поповића свим представништвима, 2.7.1956; V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 65; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 354, стр. 839; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 531–532, 542–543, 554, 556; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 73–77, 82–83.

сарадње, али не на начин на који је то желеле Москва, већ на основу поштовања „једнакости, независности и равноправности“.²⁰⁶⁹

Премда поједини актери на југословенској страни нису искључивали могућност неповољног одвијања преговора, које би водило заоштравању односа између ФНРЈ и СССР-а,²⁰⁷⁰ ипак су – као што смо видели из изјава званичника две државе – превладавали позитивна очекивања. Повољну атмосферу која је постојала у југословенско-совјетским односима у периоду после XX конгреса КПСС-а, додатно је поправљала смена В. М. Молотова – који је персонификовао тврђу, „стаљинистичку“ струју у оквиру КПСС-а и предњачио у критикама на рачун ФНРЈ – са положаја министра иностраних послова, извршена уочи доласка Ј. Б. Тита у Москву.²⁰⁷¹ Посета Ј. Б. Тита и југословенске делегације²⁰⁷² Совјетском Савезу трајала је релативно дуго, од 1. до 23. јуна 1956.²⁰⁷³ Дочек југословенског председника и делегације у СССР-у је био „на највећој висини“, „изузетно срдачан и пријатељски“.²⁰⁷⁴ Боравак је подразумевао како вођење званичних разговора између државних и партијских делегација две стране, тако и путовање југословенског председника по СССР-у (Лењинград, Стаљинград, Краснодар, Новоросијск, Сочи; Кијев у повратку).²⁰⁷⁵

Што се „радног“ дела боравка југословенског председника у СССР-у тиче, посета је искоришћена да се на „највишем нивоу“ изврши размена мишљења о низу тема. На четири званична разговора, вођена 5, 9, 18. и 20. јуна 1956, две стране су дискутовале о широком кругу међународних питања и билатералној сарадњи. Посебна пажња је посвећена питањима у вези са партијском сарадњом, што је била и најважнија тема преговора. Разговори о „међудржавним односима“, који су подразумевали „широку размену мишљења о развоју међународне ситуације“ и разматрање „питања даљег унапређења односа и свестране сарадње између две земље“, протекли су – како је истакнуто у Заједничкој изјави влада – „у срдачној и пријатељској атмосфери, у духу отворености и пуног међусобног разумевања“. Приликом разматрања тих питања испољено је знатно „разумијевање са совјетске стране“ и договор је брзо постигнут. Како је прибележио В. Мићуновић: „Сагласност с Русима о међудржавним односима постигли смо без тешкоћа.“ И на совјетској страни је истицано да се разговор о тим питањима одвијао „потпуно глатко“. „Размена мишљења“ о међународним питањима је показала „велику подударност“ у ставовима две стране, а када је о билатералној сарадњи реч југо-

²⁰⁶⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 22–23, 90, 91; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 354, стр. 839; Đ. Tripković, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, str. 129; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, str. 160–161; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 53; Isti, „Jugoslavija u hladnom ratu“, стр. 321–322.

²⁰⁷⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 73, 77.

²⁰⁷¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 42, 43, 81, 316, 326, 327; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 287; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 554–555, 559; J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, str. 96–97; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 83; Е. Матонин, *Иосип Броз Тито*, стр. 284.

²⁰⁷² Од високих југословенских званичника у састав делегације су улазили заменик председника СИБ-а Едвард Кардељ, државни секретар за иностране послове Коча Поповић, члан СИБ-а Мијалко Тодоровић, председник Извршног већа НР Хрватске и члан СИБ-а Јаков Блажевић и југословенски амбасадор у Москви Вељко Мићуновић. Делегацију је пратила и – речима В. Мићуновића – „група наших високих експерата за поједине области од посебног значаја у нашим односима с Русима“. („Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 2; „Deklaracija o odnosima između partija“, *Isto*, str. 4; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 79; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 374, 375, стр. 912, 916–917.)

²⁰⁷³ „Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 2; „Deklaracija o odnosima između partija“, *Isto*, str. 4; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 374, 375, стр. 912, 916, 933.

²⁰⁷⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 79.

²⁰⁷⁵ АЈ, КПР, I–2/7–1, Пут Јосипа Броза Тита у СССР, 1–23.6.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 78–92; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 369, 370, 372, 373, 374, 375, стр. 867–894, 896–919; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 258–308; Đ. Borozan, „Posrednik mira između 'gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1997, str. 102–114; Isti, „Posrednik mira između 'gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Moskvi 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997, str. 133–147; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 561–575; J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, str. 97–111; Е. Матонин, *нав. дело*, стр. 284–291.

словенска и совјетска делегација су – „са великим задовољством“ – констатовале да је после потписивања „Београдске декларације“ дошло до успешног развоја „свестране пријатељске сарадње“. Осим што је утановљено да су на том плану постигнути „крупни резултати“, размотрене су и „даље могућности узајамне сарадње“. У вези са тим, две стране су постигле договор о ширењу билатералне сарадње у више области, укључујући и „економске везе“. О свим тим питањима су Ј. Б. Тито и Н. А. Булгањин 20. јуна 1956. потписали „међудржавну декларацију“, односно Заједничку изјаву влада ФНРЈ и СССР-а.

Док је по питањима у вези са „међудржавним односима“ без икаквих проблема постигнута сагласност, разговори о партијској сарадњи су били – као што се очекивало – праћени тешкоћама. За Москву је најважнија ствар на преговорима била да покуша да врати „старо стање у односима Југославије и Совјетског Савеза“. Због тога је инистирала на „идеолошком јединству“ КПСС-а и СКЈ, на „унутрашњој дисциплини“ и потреби усаглашеног деловања између комунистичких партија, односно на „јединственом фронту“, „јединственом курсу“ кога треба да се придржавају „социјалистичке земље“. Југословенска страна се пак чврсто држала својих принципијалних позиција – изјашњавала се за успостављање билатералне сарадње између СКЈ и КПСС-а, али је одбијала „било какву обавезу према лагеру“ (и критички говорила о истом) и инсистирала на поштовању принципа равноправности и независности у односима. После увида у југословенски нацрт Декларације о партијским односима, совјетски званичници нису крили да су „разочарани“. Сматрали су да иако тај нацрт представља „корак напред“ у односу на „Београдску декларацију“, да је „корак уназад“ у односу на оно „што је већ фактички постигнуто у односима између наших земаља“. Међутим, због непопустљивог држања југословенске стране, совјетско руководство је пристало на потписивање Декларације која је одговарала замислима Београда. После усаглашавања текста Декларације Н. С. Хрушчов је саопштио да је совјетска страна „хтела више“, али пошто тако нешто није било могуће у датом тренутку („имамо још неке тачке у вези са којима постоје различита мишљења“) истакао је да је потребно „још времена“ и позивао: „дајте да стрпљиво радимо“. Упркос разочарању, Н. С. Хрушчов је на крају преговора помирљиво истакао да Декларација „пружа врло много“ и представља „основу“ за даљи развој односа „не само међу државама, него и међу партијама“. Декларацију о односима између СКЈ и КПСС-а, такозвану Московску декларацију, потписали су 20. јуна 1956. Н. С. Хрушчов и Ј. Б. Тито.²⁰⁷⁶

На завршетку преговора југословенски и совјетски званичници су се „срдечно опраштали“.²⁰⁷⁷ Југословенска страна је била задовољна исходом преговора и, уопште, пријемом на који је наишао Ј. Б. Тито у СССР-у и целокупном посетом.²⁰⁷⁸ Наспрам тога, совјетски руководиоци су били разочарани изостанком договора о тешкој партијској сарадњи и погледима југословенских комуниста на „лагер“, односно тиме што нису успели да приволе СКЈ за повратак у „старо јато“.²⁰⁷⁹ Иако је совјетско руководство настојало да прикаже посету као „велики успех“, тај „успех“ је – посматрано из перспективе Москве – имао само спољни, манифестациони, а не суштински карактер.²⁰⁸⁰ Без обзира на наведено, посета је, као што се о-

²⁰⁷⁶ АЈ, 507/IX, 119/I-69, Информација ЦК КПСС о разговорима са делегацијом Владе ФНРЈ и СКЈ, В. Мићуновић, 18.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 7, 410656, Циркуларни телеграм Коче Поповића свим представништвима, 2.7.1956; „Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 2–4; „Deklaracija o odnosima između partija“, *Isto*, str. 4; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 82–83, 89, 90–91, 92, 93, 529–530; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 369, 370, 372, 373, 374, 375, стр. 867–894, 896–919; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 258–308.

²⁰⁷⁷ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 373, стр. 911.

²⁰⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 7, 410656, Циркуларни телеграм Коче Поповића свим представништвима, 2.7.1956; „Krupan prilog učvršćenju mira i proširenju saradnje. Govor predsednika Tita u Beogradu posle povratka iz SSSR-a“, *Međunarodna politika*, br. 150/1.7.1956, str. 1–3; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 79, 83, 88, 89, 91, 92, 93.

²⁰⁷⁹ АЈ, 507/IX, 119/I-69, Информација ЦК КПСС о разговорима са делегацијом Владе ФНРЈ и СКЈ, В. Мићуновић, 18.8.1956; Исто, Информација об итогах советско-југославских преговоров, состоявшихся в июне 1956 года, ЦК КПСС; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 91, 93; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 572, 577–579; *Jugoslavija–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 293, 296.

²⁰⁸⁰ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 575–576, 577; У. Таубман, *Хрущев*, стр. 318.

чекивало, представљала „важан“, „крупан“, „значајан догађај“ у југословенско-совјетским односима. Имајући у виду и шири значај посете и пажњу са којом је праћена у међународној јавности, југословенска штампа је о боравку Ј. Б. Тита у СССР-у писала као о „догађају од прворазредног значаја“.²⁰⁸¹ Уз посету делегације Владе СССР-а ФНРЈ 1955, ово је, свакако, био најважнији „догађај“ у југословенско-совјетским односима током периода на који се односи ово поглавље.

Посетом Ј. Б. Тита СССР-у у јуну 1956, односно потписивањем „међудржавне“ и – нарочито – „међупартиске“ декларације,²⁰⁸² у потпуности је завршен југословенско-совјетски сукоб који је отпочео 1948. године. Истовремено, посета је означила крај процеса нормализације односа две државе, који се – постепено, у етапама – одвијао после смрти Ј. В. Стаљина 1953. године.²⁰⁸³ Упркос поменутом незадовољству совјетске стране, посета је представљала „врхунац у приближавању Југославије и СССР-а“.²⁰⁸⁴ У југословенским анализама је истицао да је посета Ј. Б. Тита „отворила могућности даље присније и шире сарадње“ између две државе.²⁰⁸⁵ О приликама које су после ње настале, амбасадор В. Мићуновић је почетком августа прибележио: „Након Титовог повратка из СССР-а у Југославији је створена веома повољна атмосфера за проширење наше сарадње с Русима на свим пољима. Наша влада охрабрује свакога ко год може да допринесе успостављању контаката и развоју сарадње са СССР-ом па је овдје већ дошло до праве најезде најразличитијих југословенских делегација. Овдје стижу и по двије-три југословенске делегације – истог дана и истим возом. Да се ради о правој поплави југословенских делегација које журе да што прије дођу у Москву, може се судити не само на основу њиховог броја већ и по ширини фронта који покривају.“²⁰⁸⁶ У таквој атмосфери која је пратила посету и прилике у југословенско-совјетским односима по њеном завршетку, на повољан начин су се одвијале ствари на плану економске сарадње.

*

Већ смо поменули да су током, односно по завршетку посете Ј. Б. Тита СССР-у направљени одређени искораци у југословенско-совјетским економским односима. Ради потпуније представе о тој тематици потребно је осврнути се на склопљене економске аранжмане, као и на начин на који су привредна питања третирана током боравка југословенског председника у Совјетском Савезу. Прва значајна ствар која је урађена на плану економских односа било је потписивање Протокола о допунским испорукама, које је извршено 6. јуна 1956. у Београду. Тим Протоколом је обим југословенско-совјетске робне размене у току 1956. значајно – за 40 милиона долара – повећан. Уместо 70 милиона долара, колико је робна размена требала да износи према годишњем протоколу од 6. јануара 1956, обим југословенско-совјетске трговине је Протоколом од 6. јуна повећан на 110 милиона долара.²⁰⁸⁷ Иако је Москва разговоре о проширењу робне размене иницирала још у марту 1956,²⁰⁸⁸ то питање је,

²⁰⁸¹ АЈ, КПП, I-2/7-1, Изјава председника Савета министара СССР Н. А. Булгањина дописнику југословенске агенције Танјуг, 29.5.1956; Nikolaj Firjubin, „Značajan događaj“, *Međunarodna politika*, br. 148/1.6.1956, str. 1; „U misiji mira i saradnje“, *Isto*, br. 149/16.6.1956, str. 1.

²⁰⁸² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 7, 410656, Циркуларни телеграм Коче Поповића свим представништвима, 2.7.1956.

²⁰⁸³ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 9, 561, 576.

²⁰⁸⁴ Ђ. Трипковић, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, стр. 212.

²⁰⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956.

²⁰⁸⁶ V. Mićunović, *нав. дело*, str. 115.

²⁰⁸⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 127, Л. 2–4, Протокол о дополнительных поставках товаров СССР и ФНРЮ в 1956 году, 6.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, ф. 91, дос. 20, 423268, Потписан Протокол о повећању трговине са Совјетским Савезом. СССР ће испоручивати пшеницу, нафту, опрему и другу робу („Политика“ 7 јуна 1956); Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957. Опширније у поглављу „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁰⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956).

као што можемо видети, решено током посете Ј. Б. Тита СССР-у. Осим датума потписивања Протокола, на директну везу између решавања наведеног питања и посете Ј. Б. Тита указује и то што је – према југословенским документима са краја маја и почетка јуна – наведено питање требало да буде разматрано на „претстојећим привредним преговорима“,²⁰⁸⁹ који су почели у јуну 1956. у Москви.²⁰⁹⁰ Потписивање наведеног протокола је у Београду све до краја маја, дакле, посматрано као једна целина са осталим привредним питањима („допунски инвестициони споразум“; „алуминиски споразум“) о којима је требало преговарати у Москви за време посете Ј. Б. Тита.²⁰⁹¹ Иако је питање „проширења робне размене“ формално решено у Београду, о повезаности посете са потписивањем Протокола сведочи и то што су на југословенској страни по његовом закључивању истицали да је на совјетско „максимално излажење у сусрет [...] захтевима“ утицао и боравак Ј. Б. Тита у СССР-у.²⁰⁹²

Посета југословенског председника СССР-у је пружала могућност да се на „највишем нивоу“ размотре различита питања у вези са економском сарадњом две државе. Док су за Москву, као што смо видели, на првом месту била партијска питања, Београд је придавао велику пажњу економским односима и даљој привредној сарадњи две државе.²⁰⁹³ У месецима који су претходили посети југословенски званичници су указивали совјетској страни на „велике тешкоће“ са којима се суочавала привреда ФНРЈ, између осталог и због поплава у Војводини и очекиваног лошег рода одређених воћарских култура.²⁰⁹⁴ Држање Москве је пак било такво да су на југословенској страни подозревали да ће током посете Ј. Б. Тита совјетска страна користити економска средства („питање алуминијских кредита“) да би остварила своје „идеолошке“, односно политичке циљеве.²⁰⁹⁵ Као и у току 1955. совјетска страна је, дакле, повезивала економска са политичким питањима.²⁰⁹⁶ У прилог повезаности привредне проблематике и политичких питања, говори и то што је упоредо са боравком Ј. Б. Тита, у СССР била упућена и „југословенска економска делегација“.²⁰⁹⁷ Наиме, недељу дана после Ј. Б. Тита у Москву је, 7. јуна,²⁰⁹⁸ стигла и привредна делегација коју је предводио члан СИБ-а, државни секретар за финансије Авдо Хумо. Основни задаци Делегације били су потписивање „Споразума о изградњи алуминијских комбината у Југославији“ и Протокола, односно „допунског инвестиционог споразума“ на основу кредитног аранжмана од 12. јануара 1956.²⁰⁹⁹

Када је о боравку Ј. Б. Тита у СССР-у реч, посета је – као што је то био случај и са доласком високе совјетске делегације у ФНРЈ 1955. године – искоришћена за обилазак више значајних предузећа, потом „пољопривредне изложбе“ и, уопште, за упознавање са привредним приликама и достигнућима „прве земље социјализма“. У вези са тим, Ј. Б. Тито је по повратку са пута истицао: „На нас је учинио велики утисак ванредно велики технички напредак Совјетског Савеза у сваком погледу. Ми смо видјели да се тамо много гради, видјели смо

²⁰⁸⁹ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; Исто, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.

²⁰⁹⁰ АЈ, 130–629–1039, Л. Лукић, Правном савету ДСИП-а, 2.6.1956.

²⁰⁹¹ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.

²⁰⁹² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956).

²⁰⁹³ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 570.

²⁰⁹⁴ Исто, стр. 551.

²⁰⁹⁵ V. Мићуновић, *нав. дело*, стр. 67.

²⁰⁹⁶ V. Мићуновић, *нав. дело*, стр. 67; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 461–462, 490, 570.

²⁰⁹⁷ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 570.

²⁰⁹⁸ А. Едемски је исправно учио повезаност посете Ј. Б. Тита и економских преговора који су вођени паралелно са боравком југословенског председника у СССР-у. Међутим, непрецизно је наведено да је привредна делегација у СССР била упућена 28. маја 1956. (Исто.) Југословенска делегација за „привредне преговоре“ је 7. јуна отпутовала авионом у Москву. Иако је било планирано да преговори почну 10. јуна, први разговори су били обављени већ 8. јуна. (АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956; Исто, Л. Лукић, Правном савету ДСИП-а, 2.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 17, 48831, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 8.6.1956.)

²⁰⁹⁹ АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

многе огромне фабрике, видјели смо непрегледне равнице богате житом и другим пољопривредним усјевима.²¹⁰⁰ О економској сарадњи је разговорано у различитим приликама – на пријему делегације Владе ФНРЈ код Н. А. Булгањина,²¹⁰¹ на званичним разговорима на којима су разматрани билатерални односи две државе²¹⁰² и у незваничним контактима југословенских и совјетских руководиоца.²¹⁰³

На првом званичном сусрету делегација, одржаном 5. јуна 1956, Ј. Б. Тито се – одмах на почетку разговора – осврнуо на питања у вези са економском сарадњом. Као што је то радио и у претходном периоду, критички је коментарисао ембарго Запада у погледу трговине са СССР-ом. Поменуо је да „у данашње време“ ФНРЈ може да производи бродове за СССР, додајући: „Американци то пажљиво прате, али ми им говоримо да не можемо дуго држати ембарго. Ипак, потребно нам је још неколико месеци, мање од годину дана, и ми ћемо се потпуно ослободити Американаца.“ Југословенски председник се посебно осврнуо на извоз „стратешке робе“ у Совјетски Савез, истичући да ФНРЈ може да тргује са СССР-ом таквим производима, али да „не треба [...] да на сав глас вичемо о томе чиме ми тргујемо, с обзиром на наше везе са Западом“. „Сувишна бука нанела би нам више политичку, него економску штету“ – појашњавао је Ј. Б. Тито југословенску позицију. Са совјетске стране је наведени став позитивно дочекан и исказано је разумевање за позицију Београда. У заједничкој изјави две владе истакнуто је да обе стране сматрају да „један од битних разлога побољшања међународне ситуације“ представља „растуће економско повезивање света“. У вези са тим је истакнут значај улагања „максималних напора“ у што шире развијање „међународне трговине и привредне сарадње“, односно указано је на потребу укидања „свих форми дискриминације, укључив ембарго“.²¹⁰⁴

Осим наведеног, Ј. Б. Тито се на првом састанку осврнуо на питања у вези са „обојеним металима“, односно на проблематику изградње предузећа за експлоатацију и прераду бакра и алуминијума на основу иностраних кредита. Југословенски председник је у основним цртама упознао совјетско руководство са преговорима које је ФНРЈ водила са Француском „по питању [...] бакра из Мајданпека“ и указао је на могућност обраћања Москви уколико преговори са Паризом, који се нису одвијали очекиваном динамиком, не буду дали резултата. Када је о алуминијуму реч, Ј. Б. Тито је указао на могућности које постоје за развој индустрије алуминијума у Црној Гори и саопштио да на том плану „задршке нема“, односно да може „одмах доћи до споразума“. Коментаришући излагање југословенског председника о „алуминијумском комбинату“, Н. С. Хрушчов је у основним цртама изнео позиције совјетске стране по том питању: „Ми се слажемо са 50 хиљада тона,²¹⁰⁵ иако је друг Вукмановић-Темпо молио да та количина буде 200 хиљада тона. Ми сада немамо потребу за алуминијумом, а и

²¹⁰⁰ „Krupan prilog učvršćenju mira i proširenju saradnje. Govor predsednika Tita u Beogradu posle povratka iz SSSR-a“, *Međunarodna politika*, br. 150/1.7.1956, str. 1; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 80, 88; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 561; Е. Матонин, *nav. delo*, стр. 286, 287, 289; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 277.

²¹⁰¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 81.

²¹⁰² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, 370, 372, стр. 867–868, 872, 885–886, 905–906; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 259, 264, 279, 301.

²¹⁰³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49868, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове, 20.6.1956.

²¹⁰⁴ „Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 3; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, 374, стр. 867, 868, 872, 914; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 259, 264.

²¹⁰⁵ Н. С. Хрушчов је овде мислио на прву фазу изградње Комбината, која је требала да има капацитет 50.000 тона, а совјетски предлог је, заправо, подразумевао две фазе укупног капацитета од 100.000 тона. Прва фаза је требало да се заврши 1960. године, а „друга етапа од других 50 хиљада тона 1963[.] године“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49092, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49460, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 264.) Опширније у поглављу „Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“

на светском тржишту алуминијум није дефицитаран. Осим тога, сад градимо велику хидроелектрану која ће давати јефтин алуминијум. Потребе за алуминијумом сада имају Немачка Демократска Република и Чехословачка. Ми смо такође спремни да заједно са њима учествујемо у изградњи комбината, али производња би ишла углавном за НДР и Чехословачку.²¹⁰⁶ У односу на првобитна очекивања Београда, смањен је, дакле, капацитет производње комбината алуминијума и, самим тим, износ кредита, а совјетски предлог је подразумевао и укључивање других држава²¹⁰⁷ – пре свега Источне Немачке – у реализацију пројекта.²¹⁰⁸ На тим основама су се даље одвијали преговори и они су представљали базу за постизање договора.²¹⁰⁹

Како на првом званичном састанку, тако и у остатку посете Ј. Б. Тита СССР-у, југословенска делегација је настојала да искористи сваку могућу прилику – како током званичних разговора, тако и „на путу“ по Совјетском Савезу – да искаже заинтересованост или покуша да утиче на решавање појединих спорних питања (попут рока отплате) у вези са „алуминијумским кредитом“.²¹¹⁰ Утолико пре што је два дана после првог састанка у СССР стигла привредна делегација која је требала да преговара о „алуминијумском кредиту“.²¹¹¹ Шеф делегације А. Хумо је о току разговора редовно обавештавао Ј. Б. Тита, Е. Кардеља и М. Тодоровића,²¹¹² који су, са своје стране, на званичним и незваничним разговорима настојали да покрену то питање.²¹¹³ Совјетско руководство није показало намеру да коригује позиције које је – на основу одлуке Президијума ЦК КПСС-а – заузело на почетку преговора.²¹¹⁴ В. Мићуновић је – пре, током и по завршетку преговора – сматрао да је Москва „питање алуминијума“ повезивала са одвијањем прилика на политичком плану, што се одrazilо на смањење вредности кредита и укључивање Источне Немачке у реализацију истог.²¹¹⁵

Политички интерес за укључивање Источне Немачке је, свакако, постојао, али што се тиче висине кредита утисак Е. Кардеља је био да СССР, заиста, није располагао са довољном количином средстава да изађе у сусрет југословенским захтевима за капацитетом од 200.000

²¹⁰⁶ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 867–868, 872; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 259, 264.

²¹⁰⁷ И пре почетка преговора совјетска страна је упознала Београд са тим да би у реализацији „алуминијумског споразума“ узеле учешће „и друге источноевропске земље“. (АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.)

²¹⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; Исто, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²¹⁰⁹ Опширније у поглављу „Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“

²¹¹⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 370, 372, стр. 885–886, 905–906; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 279, 301; J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, стр. 109–110.

²¹¹¹ АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²¹¹² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49092, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49868, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове, 20.6.1956.

²¹¹³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 370, 372, стр. 885–886, 905–906; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 279, 301; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 570–571.

²¹¹⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49524, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 17.6.1956; Исто, 49868, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове, 20.6.1956; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, главни редактор А. А. Фурсенко, Москва 2003, стр. 141, 149; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 571.

²¹¹⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 67, 89, 110, 112.

тона.²¹¹⁶ И пре почетка посете Ј. Б. Тита поједини совјетски званичници су изјављивали да су у питању „превелики капацитети и огроман посао“. На основу држања совјетске стране, у Београду су – крајем маја – претпостављали да су у Москви закључили да је за реализацију југословенског предлога било потребно уложити „огромна финансиска средства са којима засада СССР не располаже“.²¹¹⁷ На југословенској страни су због тога сматрали да „Совјети не могу у потпуности акцептирати наш максимални захтев“ и претпостављали су да је Москва одложила почетак привредних преговора са краја маја на јун како би совјетско руководство то „образложило на највишем нивоу“.²¹¹⁸ Премда су у Београду уочи поласка привредне делегације на пут рачунали да ће преговори трајати „око 40 дана“,²¹¹⁹ у току јуна је било одређених претпоставки о томе да би „алуминијски споразум“ могао да буде потписан током боравка Ј. Б. Тита у СССР-у (да би Москва то приказала као „резултат“ посете и преговора са југословенским председником).²¹²⁰ Због разлика у позицијама две стране у погледу услова кредита, такав расплет је изостао. Крајем боравка Ј. Б. Тита у СССР-у совјетски предлози су били „неприхватљиви“ за Београд, а А. Хумо је очекивао да ће преговори бити „дуги и тешки“.²¹²¹ Преговори су се, дакле, наставили и после одласка Ј. Б. Тита из СССР-а и оконча- ни су тек почетком августа 1956.²¹²²

Иако остала економска питања нису била такав предмет пажње као „алуминијумски кредит“, током боравка Ј. Б. Тита су размењена мишљења о још неким областима економске сарадње и начелно је договорено ширење привредних веза између две државе.²¹²³ Са југословенске стране је истакнуто да „са становишта развоја економских односа између наших земаља, нема никаквих проблема“.²¹²⁴ У вези са тим, повољно је оцењен претходни развој економских односа.²¹²⁵ За Београд је било нарочито значајно то што је Н. С. Хрушчов обећао да ће пружити помоћ ФНРЈ по питању испорука жита. М. Тодоровић је совјетском руководству предочио да ФНРЈ сваке године увози „око милион–милион и тристо хиљада тона жита“ и да Београд не жели да „по питању пшенице“ зависи од Вашингтона. Саопштивши да у току 1956, због доброг рода, СССР у случају потребе може да испоручи ФНРЈ целокупну количину од 1.300.000 тона, први секретар ЦК КПСС-а је истакао: „Ми чврсто изјављујемо да вас нећемо оставити.“ „То је за нас веома важно, да имамо пуну гаранцију“ – реговао је Ј. Б. Тито.²¹²⁶

²¹¹⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²¹¹⁷ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.

²¹¹⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²¹¹⁹ АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.

²¹²⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²¹²¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49524, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 17.6.1956; Исто, 49868, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове, 20.6.1956.

²¹²² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²¹²³ „Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 3; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 372, 374, стр. 905–906, 914, 915, 916; *Jugoslavija–CCSR. Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i CCCP, 1946–1964*, стр. 301.

²¹²⁴ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 372, стр. 905; *Jugoslavija–CCSR. Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i CCCP, 1946–1964*, стр. 301.

²¹²⁵ У заједничкој изјави по том питању је истакнуто: „Две владе са задовољством указују на успешно решење питања узajамних потраживања, што је олакшало успостављање раније прекинутих економских односа и развитак економске сарадње на обострано корисној основи. У овом погледу регулисана је редовна робна размена, закључени су дугорочни кредити и инвестициони споразуми, споразум о научно-техничкој сарадњи, о сарадњи о коришћењу атомске енергије у мирољубиве сврхе итд.“ („Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 3; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 374, стр. 915.)

²¹²⁶ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 372, стр. 905–906; *Jugoslavija–CCSR. Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i CCCP, 1946–1964*, стр. 301; Ђ. Borozan, „Posrednik mira između 'gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Moskvi 1956. godine)“, str. 144; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 571.

Осим наведеног, треба поменути да је у заједничкој изјави две владе истакнуто да постоје могућности за даље ширење југословенско-совјетских „економских веза и нивоа робне размене“ и да је у вези са тим „постигнута сагласност“ између две стране.²¹²⁷ Упркос томе што се преговори о „алуминијумском кредиту“ – најважнијем питању, питању које се налазило „на првом мјесту“ југословенско-совјетских економских односа²¹²⁸ – нису одвијали онако како су у Београду прижељкивали, Ј. Б. Тито је по повратку са пута наглашавао задовољство начином на који је привредна сарадња две државе третирана на преговорима. На митингу одржаном 27. јуна 1956. испред Железничке станице у Београду, југословенски председник је истакао: „Овдје бих желио рећи неколико ријечи и о томе да смо ми са совјетским руководиоцима говорили и о таквим важним проблемима као што је економска сарадња. Ми смо ту наишли на велико разумијевање одговорних совјетских људи, код којих смо видјели спремност да нам на једној здравој основи помогну у савлађивању напора у изградњи наше земље. То се, у првом реду и нарочито, тиче доста крупних кредита под веома повољним условима – а то је форма која нама највише одговара и за коју бисмо ми жељели да постоји и у нашим односима с другим земљама. Гледајући огроман технички напредак који је постигнут у СССР-у ми смо се убједили да постоје реалне могућности да нам Совјетски Савез нарочито помогне у испоруци оних инвестиционих средстава која су веома важна за развитак наше даље изградње и за изравнање нашег платног дебаланса. О тим стварима данас тамо разговара наша делегација и ми вјерујемо да ће све бити најповољније и са успјехом завршено.“²¹²⁹

По питању „допунског инвестиционог споразума“ на привредним преговорима није било већих тешкоћа.²¹³⁰ Када је о „алуминијумском кредиту“ реч, ставови две стране су се постепено приближавали и крајем јула је Београд инструисао привредну делегацију да се сагласи са тим да се Источна Немачка укључи у аранжман, односно да потпише Споразум.²¹³¹ Преговори су трајали нешто дуже него што су у Београду првобитно очекивали,²¹³² али су почетком августа успешно окончани закључивањем два значајна привредна аранжмана – 1. августа је потписан Споразум између влада ФНРЈ, СССР и НДР о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у вредности од 175 милиона долара; 2. августа је извршено потписивање Протокола уз „инвестициони кредит“ од 12. јануара 1956, којим је предвиђен начин на који ће бити коришћена средства из тог кредита у износу од 40 милиона долара.²¹³³

Без обзира на то што је југословенски амбасадор изражавао незадовољство смањењем износа „алуминијумског кредита“ и тиме што је у његову реализацију била укључена Источ-

²¹²⁷ „Zajednička izjava vlada FNRJ i SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 149/16.6.1956, str. 3; *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, док. 374, стр. 916.

²¹²⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 66.

²¹²⁹ „Krupan prilog učvršćenju mira i proširenju saradnje. Govor predsednika Tita u Beogradu posle povratka iz SSSR-a“, *Međunarodna politika*, br. 150/1.7.1956, str. 2–3; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

²¹³⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49460, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956.

²¹³¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110, 112.

²¹³² АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; Исто, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.

²¹³³ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

на Немачка,²¹³⁴ Споразум од 1. августа 1956. је представљао „најзначајнији економски аранжман“ који су две државе склопиле од нормализације односа!²¹³⁵ У вези са тим, у југословенским анализама је истицано: „Иако се дакле коначни резултат преговора знатно разликује од нашег почетног става, Споразум претставља крупан допринос индустријализацији наше земље и решавању текућих проблема и тешкоћа.“²¹³⁶ Његово потписивање је, дакле, представљало видан „допринос јачању привредних веза“ између ФНРЈ и СССР-а, „и то на дужи рок“.²¹³⁷ Свеукупно посматрано, готово истовремено потписивање „алуминијумског кредита“ и „допунског инвестиционог споразума“ представљало је „врхунац“ дотадашњих југословенско-совјетских економских односа.²¹³⁸

*

Иако совјетска страна није била задовољна исходом разговора о партијској сарадњи и идеолошким питањима, вођеним током боравка Ј. Б. Тита у СССР-у,²¹³⁹ у лето 1956. је постојао видан заједнички интерес да се сарадња две државе настави и да не дође до погоршања односа.²¹⁴⁰ На југословенској страни су учавали одређене „негативне тенденције“ у односу Москве према ФНРЈ, али се, дакле, „међудржавна сарадња“ одвијала, углавном, као и током претходног периода.²¹⁴¹ За разлику од Ј. В. Стаљина, Н. С. Хрушчов се – како је то приметио Е. Кардељ – „није тврдоглаво залетао у оно што је хтео постићи“. Када његова настојања у вези са „уласком Југославије у социјалистички лагер“ нису давала резултате, он се из тактичких разлога („тренутно“) „повлачио“ и настављао са „политиком која је, колико-толико, обезбеђивала нормалну сарадњу“. Такав приступ је омогућавао „релативно добре међусобне односе“ између ФНРЈ и СССР-а „све до мађарских и пољских догађаја“.²¹⁴² Када је о „пољским догађајима“ реч, до кризе је дошло непосредно по завршетку посете Ј. Б. Тита. Како В. Мићуновић наводи: „Свега недјељу дана након потписивања *Московске декларације* дошло је до нереди и крвопролића у Познању.“ Ти догађаји су упућивали совјетско руководство на „потребу најстроже контроле и дозирања [...] процеса дестаљинизације“, како би се очувале позиције СССР-а у „лагеру“. Иако је криза у Пољској утицала на појачање незадовољства Москве позицијом југословенског руководства (одбијање везивања за „лагер“ и „идеолошког јединства“),²¹⁴³ економски односи две државе су у наредним месецима наставили нормално да се одвијају.²¹⁴⁴ Промена на плану југословенско-совјетске економске сарадње је наступила

²¹³⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110, 112.

²¹³⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956.

²¹³⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²¹³⁷ Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 16.

²¹³⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове.

²¹³⁹ АЈ, 507/IX, 119/I–69, Информација ЦК КПСС о разговорима са делегацијом Владе ФНРЈ и СКЈ, В. Мићуновић, 18.8.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 91, 93; С. Романенко, *nav. дело*, стр. 572; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 293, 296; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, str. 166–167.

²¹⁴⁰ Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 36–37; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, str. 168.

²¹⁴¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423548, Осврт на спољнополитичке кораке Владе СССР и активност КПСС од месеца јула до септембра 1956; Исто, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956.

²¹⁴² Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 148.

²¹⁴³ АЈ, 507/IX, 119/I–69, Информација ЦК КПСС о разговорима са делегацијом Владе ФНРЈ и СКЈ, В. Мићуновић, 18.8.1956; Исто, Информација об итогах советско-југославских переговора, состоявшихся в июне 1956 года, ЦК КПСС; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 94–107; Ђ. Tripković, „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, str. 132–133; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, str. 166–168.

²¹⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; А. Partonić, „Југославија и њени

тек са „мађарским догађајима“, односно са „мађарским октобром“.²¹⁴⁵ Тада је дошло до новог заокрета и почела је наредна „фаза“ у економским односима две државе.²¹⁴⁶ Иако су се привредне везе нашле „прве на удару“,²¹⁴⁷ поучена искуствима из првог сукоба, Москва овога пута није ишла на потпуни прекид економске сарадње. Економски односи две државе јесу били сужени током друге половине педесетих, али није дошло до прекида сарадње, нити до економске блокаде Истока.²¹⁴⁸

Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене

Нормализација југословенско-совјетских политичких односа довела је до прекида економске блокаде, односно до обнављања трговинске размене између ФНРЈ и СССР-а у току 1954. Мотиви и интереси две стране за обнављањем, а потом и ширењем робне размене, били су различити. Трговинска размена и – уопште – економски односи, представљали су ону област билатералне југословенско-совјетске сарадње за коју је Београд био „далеко више заинтересован него Руси“.²¹⁴⁹ У Београду нису имали никакве дилеме у погледу тога да је предлог совјетске стране за обнављањем робне размене имао „у првом реду политички карактер“, односно да је Москва од обнављања трговинских односа са ФНРЈ имала „многоструке политичке користи“.²¹⁵⁰ И у наредном периоду, када је дошло до ширења размене, југословенски аналитичари су увиђали да је СССР по том питању био „руковођен више политичким него економским моментом“.²¹⁵¹ Такав приступ питању обнављања робне размене је био у складу са размишљањима која су постојала на совјетској страни о томе да се „економија“ користи као „средство“ за поправљање, односно нормализацију односа са ФНРЈ.²¹⁵²

Наспрам тога, ФНРЈ је имала економске интересе за обнављањем и ширењем трговинске размене са СССР-ом.²¹⁵³ Мотиви Београда на том плану били су вишеструки: 1) смањење „притиска и евентуалних уцена са Запада“, односно ширење „подручја за маневрисање“ у спољнотрговинској и спољној политици ФНРЈ; 2) убрзање успостављања трговинских и, уопште, економских односа са осталим источноевропским државама, које су следиле политику Москве; 3) „повећање укупног обима размене, посебно извоза робе која налази теже пласман на западном тржишту“; 4) „обезбеђење увоза сировина и материјала“ које је ФНРЈ у претходном периоду плаћала „чврстим валутама“, односно поправљање „платног биланса према Западу“; 5) „смањење притиска при извозу [...] робе у поједине земље уз реализацију бољих це-

---

spoljnoekonomski partneri. Neosnovani prigovori“, *Međunarodna politika*, br. 154/1.9.1956, str. 9, 10–11; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Isto*, br. 157/16.10.1956, str. 15–16.

²¹⁴⁵ АЈ, 507/IX, 119/Л–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957), 28.1.1957.

²¹⁴⁶ Опширније у поглављима „Политички и економски односи између совјетске тежње за 'монолитним лагером' и 'сопственог пута' у социјализам Југославије“, „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²¹⁴⁷ V. Lj. Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012, str. 437–438.

²¹⁴⁸ I. Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, pp. 41–42. Опширније о одвијању југословенско-совјетске економске сарадње током друге половине педесетих у поглављима: „Политички и економски односи између совјетске тежње за 'монолитним лагером' и 'сопственог пута' у социјализам Југославије“, „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²¹⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955.

²¹⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954.

²¹⁵¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955.

²¹⁵² А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 215, 231, 234.

²¹⁵³ У једном југословенском документу из средине 1954. може се наићи на следећу тврдњу: „Ми немамо неког посебног економског интереса за трговину са СССР-ом.“ (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954.) Да ли је наведени став проистакао из могућег антисовјетизма састављача белешке или из неког другог разлога, није нам познато. Међутим, за наведену констатацију се може рећи да је нетачна. О економској заинтересованости ФНРЈ за обнављање и ширење робне размене са СССР-ом, опширније у наставку поглавља.

на“; 6) могућност „дугорочног пласмана производње [...] бродоградилишта“ и одређених индустријских производа; 7) лакши пласман одређених производа услед мањих („скромнијих“) „захтева у погледу паковања, асортимана и квалитета“.²¹⁵⁴

Током прве године „нормализације“ југословенско-совјетских односа, од средине 1953. до средине 1954, питање обнављања трговинских односа није било покренуто. Околност да је на снази и даље била економска блокада, говори у прилог југословенских оцена о „половичности“ процеса „нормализације“ у том периоду. У Београду су на „настављање економске блокаде“ гледали као на једну од „форми притиска“ Москве на ФНРЈ. Међутим, совјетска страна је средином 1954. променила држање и процес „нормализације“ је почео да се одвија „бржим темпом“. У јуну 1954. Москва је предложила „обнову трговинских односа“, после чега је, 1. октобра 1954, склопљен Компензациони споразум, а ускоро је уследило и потписивање Трговинског споразума између ФНРЈ и СССР-а (5. јануар 1955). Даљи успон политичких односа довео је до тога да је договорена размена за 1955. у два наврата у току године повећана разменом писама (30. јула и 23. септембра), а годишњи протокол за 1956, потписан 6. јануара 1956, као и Протокол о допунским испорукама (6. јун 1956) предвидели су даље ширење размене.²¹⁵⁵ Југословенско-совјетска робна размена се, дакле, од потписивања Компензационог споразума у јесен 1954. стално ширила све до мађарске кризе у јесен 1956. године.²¹⁵⁶ Основни ток и динамика пораста размене се у основним цртама могу сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 55: Количина, вредност и процентуални удео СССР-а у југословенском извозу (по земљи намене) и увозу (по земљи порекла) од 1953. до 1956. године (количина је наведена у тонама, а вредности су наведене у милионима динара).²¹⁵⁷

Година	Извоз ФНРЈ			Увоз ФНРЈ		
	Количина	Вредност	Процентуални удео	Количина	Вредност	Процентуални удео
1953.	–	–	–	–	–	–
1954.	4.633	439	0,61%	47.738	318	0,31%
1955.	58.595	5.385	7,00%	338.117	4.334	3,28%
1956.	291.211	12.669	13,1%	1.657.152	21.139	14,9%

Као што можемо видети из табеле, после економске блокаде је уследила постепена обнова робне размене, која у току 1954. није имала веће дomete, али је совјетски удео у спољнотрговинској размени ФНРЈ у току 1955. и, нарочито, 1956. постајао све значајнији. Према подацима Савезног завода за статистику ФНРЈ, у току 1955. су се испред СССР-а у југословенском извозу налазили само Италија (15,00%), Западна Немачка (13,25%), САД (10,80%) и Велика Британија (7,89%). Када је о увозу ФНРЈ реч, СССР се у току 1955. налазио на солидном шестом месту, иза САД (32,70%), Западне Немачке (12,56%), Италије (9,75%), Велике

²¹⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954; Исто, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Владимир Љ. Цветковић, „Прве иницијативе за обнову економских односа Југославије са земљама 'народне демократије' у суседству 1953–1954“, *Архив*, 1–2/2012, стр. 169–170.

²¹⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954; Исто, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18849, Период нормализације односа – карактеристике; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956; Исто, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; Исто, 1960, ф. 127, дос. 10, 436380, Економски споразуми; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 712–714, 929, 931.

²¹⁵⁶ Опширније о југословенско-совјетској робној размени после „мађарског октобра“ у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

²¹⁵⁷ Табела је састављена на основу података Савезног завода за статистику ФНРЈ: *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, стр. 15, 16; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1955 godinu*, Београд 1956, стр. 16, 17; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, Београд 1957, стр. 18, 19.

Британије (4,86%) и Аустрије (4.42%).²¹⁵⁸ У току 1956. је дошло до даљег, приметног повећања совјетског удела у спољнотрговинској размени ФНРЈ. Са 13,1% СССР је заузимао треће место у југословенском извозу, иза Западне Немачке (15,3%) и Италије (14,2%). На плану увоза је „прва земља социјализма“ била још боље котирана – испред ње су се налазиле само САД (27,3%).²¹⁵⁹ У току две године од обнове југословенско-совјетске робне размене, СССР је, дакле, успео да постане један од најзначајнијих спољнотрговинских партнера ФНРЈ. Наспрам тога, удео ФНРЈ у спољној трговини СССР-а је – сразмерно привредним потенцијалима две државе – био неупоредиво мањи.

-Табела бр. 56: Вредност робне размене и процентуални удео ФНРЈ у спољној трговини СССР-а (вредности су наведене у милионима рубаља).²¹⁶⁰

Година	Вредност совјетског извоза у ФНРЈ	Вредност совјетског увоза из ФНРЈ	Укупна вредност обима робне размене са ФНРЈ	Процентуални удео ФНРЈ у спољнотрговинској размени СССР-а
1953.	—	—	—	—
1954.	1,8	1,0	2,8	0,05%
1955.	14,8	15,7	30,5	0,52%
1956.	62,2	44,7	106,9	1,64%

Иако је удео ФНРЈ у спољној трговини СССР-а, као што можемо видети из табеле, стално растао, у питању су, дакле, били занемарљиви (1954, 1955), односно мали (1956) уделови, који нису могли имати већи значај за совјетску привреду.

*

Како се у оквиру наведене опште слике одвијала југословенско-совјетска робна размена у периоду на који се односи ово поглавље? У првом периоду нормализације југословенско-совјетских односа питање обнове трговинске и, уопште, економске сарадње две државе није било покретано. Такав развој догађаја и суштинско настављање „економске блокаде“ чинили су прву фазу нормализације „половичном“, непотпуном.²¹⁶¹ Питање обнове трговинске размене ФНРЈ са СССР-ом (и осталим источноевропским државама) први пут је покренуто у априлу 1954. на „другој консултацији о трговини Запад–Исток“, коју је у Женеви организовао Секретаријат Економске комисије Уједињених нација за Европу. Током тих „првих контаката“ и разговора о обнови робне размене, југословенска страна је предочила совјетским званичницима „могућности и [...] потребе по извозу и увозу“ ФНРЈ, односно предала је одговарајућу листу производа. Совјетски представници су том приликом „били врло резервисани“ и саопштили су „да ће извести своје привредне организације“. Иако су најавили да ће југословенска страна добити одговарајући „одговор“, односно да ће бити упозната са совјетским „жељама и могућностима по робној размени“, то се није десило не само током „женевских разговора“, већ ни у наредном периоду.²¹⁶²

²¹⁵⁸ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1955 godinu*, str. 16, 17.

²¹⁵⁹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, str. 18, 19.

²¹⁶⁰ Табела је састављена на основу података Планско-економске управе Министарства спољне трговине СССР: *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, Москва 1965, стр. 14, 22; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 64–67.

²¹⁶¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике; Исто, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955.

²¹⁶² АЈ, КПП, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; АЈ, КПП, I–5–b/99–1, Забелешка Саичића о разговору са Грјазновим, 3.8.1954; Исто, III–B–2–a, Белешка о успостави трговинских односа са земљама Источне Европе, 5.10.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа

Совјетски званичници у Женеви, заправо, ниједном нису непосредно изразили спремност за обнављање робне размене са ФНРЈ, али су износили општи став Москве о успостављању „трговинских односа са свим земљама“. Иако је обнова трговинских односа са ФНРЈ доносила Москви – како су сматрали у Београду – „многоструке политичке користи“, совјетска страна се како у Женеви, тако и у наредном периоду држала суздржано (чак и после званичног покретања тог питања од стране СССР-а у јуну) и настојала читаву ствар да прикаже као иницијативу Београда. Може се рећи да је суздржаност Москве по том питању проистацала из тога што је о једном тако важном кораку – који је подразумевао темељније преиспитивање совјетског односа према ФНРЈ – било потребно сачекати на доношење одговарајуће одлуке највишег руководства. У Београду су пак сматрали да је такво држање СССР-а било условљено питањем „политичког престижа“. „Њихова иницијатива значила би даље жртвовање престижа у очима властитих маса и међу ИБ земљама“ – истицали су југословенски аналитичари. У виђењу Београда оно што се десило у Женеви представљало је „узајамно сондирање“, незваничну, необавезну размену мишљења, а не југословенску иницијативу („предлог“) за обнову робне размене, како је то совјетска страна настојала да прикаже. Имајући у виду поменуто питање престижа и рачунајући на економску заинтересованост Београда за обнављање трговинске размене, Москва је у периоду после „женевске консултације“ чекала кораке југословенске стране. Пошто се тако нешто није десило, а СССР је трпео „политичку штету“ због даљег настављања економске блокаде („док стално инсистирају да желе трговину са свим државама, дотле је са наме не успостављају“, коментарисали су у Београду), Москва је средином 1954. одлучила да наступи активније на том плану и званично је предложила обнављање робне размене.²¹⁶³

Решење о покретању тог питања је проистацало из тајне одлуке о „југословенском питању“ коју је Президијума ЦК КПСС-а донео 31. маја 1954.²¹⁶⁴ Приликом дискусија које су, у вези са наведеном одлуком, вођене у Президијуму ЦК КПСС-а 2. јуна, одлучено је да се питање регулисања југословенских дугова, насталих током четрдесетих година, не повезује са трговинским преговорима, како би се Београду олакшало доношење позитивне одлуке у вези са приступањем обнови робне размене.²¹⁶⁵ Током разговора који је 10. јуна 1954. водио са државним секретаром за иностране послове К. Поповићем, амбасадор В. А. Ваљков је – представљајући то као одговор на југословенски „предлог“ из Женеви – саопштио да је влада СССР-а „спремна да ступи, било у Москви било у Београду, у преговоре са претставницима југословенске владе о питању размене добара између две земље“.²¹⁶⁶ Шире посматрано, јунски предлог Москве за „обнову трговинских односа на нивоу владиних делегација“, ²¹⁶⁷ представљао је део општих совјетских настојања да се „нормализација извуче из ћорсокака у који је упала и да добије бржи и садржајнији ток“.²¹⁶⁸ На одлуку Москве да активније наступи на плану „укидања економске блокаде“, тј. „успостављања, односно обнављања трговинске размене“, свакако је – као што смо поменули – утицала и свест о томе да југословенска страна неће бити та која ће покренути наведено питање („они морају бити ти који ће поново тра-

---

ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 217–218; В. Љ. Цветковић, *нав. дело*, стр. 162–163.

²¹⁶³ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору К. Поповића са В. Ваљковим, 10.6.1954; Исто, Забелешка Саичића о разговору са Грјазновим, 3.8.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 70, дос. 5, 17481, Извештај делегације о разговорима вођеним у Женеви о трговини Исток–Запад, 20.5.1954; Исто, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 234–235; В. Љ. Цветковић, *нав. дело*, стр. 162, 163.

²¹⁶⁴ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 289, стр. 658; *Встречи и переговори на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 580, 581–582; А. Б. Едемски, М. Н. Нинковић, „Обнављање културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1954. године“, стр. 184.

²¹⁶⁵ А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 247.

²¹⁶⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору К. Поповића са В. Ваљковим, 10.6.1954.

²¹⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956.

²¹⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

жити трговину са нама“ – истицали су на југословенској страни). Како су средином јуна 1954. коментарисали у Београду: „они су се уверили да ми нећемо узимати иницијативу“.²¹⁶⁹

Анализирајући мотиве Москве за покретање наведеног питање, на југословенској страни су сматрали да је совјетска страна желела да постигне следеће: 1) „да у њиховој пропаганди прикажу нас као иницијаторе трговине са њима и тиме потстакну разне гласове о нашем шуровању са Русима“, односно да „помоћу трговине“ покушају да утичу на „компромитовање и слабљење положаја Југославије у свету“; 2) „да сада у време прерастања Балканског пакта у савез, покушају подржати Талијанске и друге интриге око Балканског Савеза“;²¹⁷⁰ 3) „проценили су наше тешкоће у спољно-трговинском билансу и вероватно желе да нам (можда постављањем отплате наших дугова) још више отежају наше економске тешкоће или можда да и сами понуде нешто повољно а што би нас могло компромитовати према Западу“;²¹⁷¹ 4) „успоставом трговинских односа дошло би и до обнове њиховог трговинског претставништва у Београду што им омогућује да повећају број особља у Југославији које би радило на проучавању наше унутрашње ситуације и радили агентурно“.²¹⁷² Имајући у виду све наведено, у Београду су сматрали да је совјетски предлог био мотивисан политичким разлозима и да је Москва пажљиво „бирала повољан моменат“ за покретање тог питања.²¹⁷³

Наспрам тога, југословенска страна је била заинтересована за обнову трговинске размене, као што смо поменули, пре свега из економских разлога. За разлику од Москве којој су примарни били политички мотиви, Београд је – због „политичких разлога“ – показивао опрез према совјетском предлогу. Југословенска страна није желела да даје „сувишан публицитет“ питању обнове трговинских односа са СССР-ом, и желела је да се она изврши „постепено и опрезно“. Осим обзира према Западу који је условио такво држање, на став Београда је утицала и процена да ће „економски ефекат бити исти“ и ако се не иде одмах на преговоре „владиних делегације“, већ ако се „први трговински контакти“ изврше на нижем нивоу: „путем предузећа и трговинских комора“.²¹⁷⁴ Приликом сусрета са југословенским званичницима совјетски амбасадор је крајем јуна изражавао „наду“ да ће две државе „ускоро успоставити и трговинске односе“.²¹⁷⁵ Југословенска страна, ипак, није журила са одговором на предлог који је В. А. Ваљков изнео 10. јуна. На позитиван одговор Београда се чекало све до средине

²¹⁶⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка Саичића о разговору са Грјазновим, 3.8.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

²¹⁷⁰ Опширније о односу ФНРЈ према Балканском пакту: Д. Богетић, „Чланство Југославије у Балканском савезу и НАТО пакт“, *Историја 20. века*, бр. 1–2/1991, стр. 65–90; Исти, „Сједињене Америчке Државе и формирање Балканског пакта 1952–1955“, *Архив*, бр. 2, 2001, стр. 186–197; *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik dokumenata*, predsednik redakcijskog odbora Milan Terzić, Beograd 2005; *Međunarodni naučni skup „Balkanski pakt 1953/1954“*, Beograd, 9. i 10. novembar 2005, *Zbornik radova*, urednik izdanja Nemanja Milošević, Beograd 2008; D. Bekić, „Balkanski pakt: mrtvorodenče hladnog rata“, u: *Jugoslavija v hladni vojni. Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maja 2000*, str. 107–123; M. Terzić, „Tito i Balkanski pakt: premoščavanje na putu ka neutralnosti“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, str. 573–586.

²¹⁷¹ „Дефицитност“ је била „једна од основних карактеристика послератног трговинског и платног биланса“ ФНРЈ. Опширније о проблемима у вези са југословенским спољнотрговинским билансом: АЈ, КПР, III-B-1-a, Спољна трговина.

²¹⁷² Западни посматрачи су у периоду после Другог светског рата сматрали да „Руска трговинска мисија“, односно Трговинско представништво СССР-а у Београду, осим послова у вези са робном разменом две државе има и „неке друге циљеве“. „Тешко ми је да поверујем у то да се бави искључиво трговином“ – коментарисао је британски амбасадор Ралф Скрајн Стивенсон. (Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 59–60; Lj. Dimić, A. Životić, *nav. delo*, str. 318.) Опширније о питању Трговинског представништва СССР-а у току 1954: АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Статус Трговинског претставништва СССР-а у Београду, 29.7.1954; Исто, Забелешка о разговору Ђурића са Старцевом, 20.11.1954.

²¹⁷³ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 2, 17535, Забелешка о трговинским односима Југославија–СССР, 16.6.1954.

²¹⁷⁴ Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), Ф. 5 (Общий отдел Центрального комитета Коммунистической партии Советского союза), Оп. 28, Д. 239, Запись беседы В. Ваљкова с послом Румынской Народной Республики в Югославии Н. Гюина, 30.9.1954; АЈ, КПР, III-B-2-a, Белешка о успостави трговинских односа са земљама Источне Европе, 5.10.1954; Исто, Белешка по питању трговинских преговора са источно-евопским земљама, 20.10.1954.

²¹⁷⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору Беблера са Ваљковом, 25.6.1954.

јула.²¹⁷⁶ Одговарајући на питање совјетског амбасадора, В. Мићуновић је 16. јула 1954. саопштио да је влада ФНРЈ „сагласна са обновом или успостављањем трговинске размене са СССР“. Државни подсекретар за иностране послове је том приликом саопштио да у ФНРЈ „при оваквим условима, када треба упознавати тржишта и испитивати све друге околности у отпочињању трговине са другом земљом тај посао по правилу врше заинтересована предузећа и њихове организације, тј. трговинске коморе“. „То би и овде био њихов посао, а не државних органа за садашњи моменат“ – додавао је Мићуновић.²¹⁷⁷

Совјетска страна је у наредном периоду стављала до знања да је заинтересована за успостављање сарадње „путем владиних делегација“, односно за „међудржавне разговоре“ и склапање „државног споразума“. Југословенски званичници су пак истицали да су „наша тржишта већ пуних 6 година одвојена и тако рећи непозната једна другоме услед потпуног прекида контаката на овом сектору“. Због тога је став Београда био да је „неопходно, ради упознавања могућности обеју земаља, повезати спољно-трговинска предузећа једна са другим, омогућити им што шире контакте и тиме дати могућности претставницима наших привреда за упознавање потреба оба тржишта и закључење конкретних послова [подвучено у документу – прим. М. Нинковића].“ „То би био за сада најбољи и најприроднији пут за успостављање економских односа, који би брзо довели до обостраног економског упознавања“ – истицали су у Београду. По питању места преговора није долазило до било каквог спора. Југословенска страна је предложила да се одрже у ФНРЈ: „Услед великог броја наших предузећа која раде на спољно-трговинском сектору, и обратно – малог броја совјетских предузећа, ми би омогућили долазак совјетских трговаца у Београд ради повезивања са нашим трговцима и закључења конкретних послова.“ Што се тиче термина, југословенски званичници су наводили да би „најпогодније“ било да разговори почну „крајем августа“ или „почетком септембра“. На питања совјетских дипломата о томе да ли се може „ићи на владине делегације“ после преговора предузећа, југословенски званичници су одговарали да ће ти разговори „показати даље пут на том сектору“, односно да „од резултата тих контаката зависи и форма наше будуће трговине“.²¹⁷⁸

У Москви су сматрали да је суздржаност Београда проистицала из бојазни да совјетска страна на трговинским преговорима не покрене питање регулисања југословенских дугова.²¹⁷⁹ МСТ СССР-а је у току прве половине августа предузело одговарајуће кораке у вези са припремом за преговоре. Припремљени су и извозни и увозни спискови робе, који су састављени на основу предлога које је југословенска страна изнела у Женеви.²¹⁸⁰ Средином августа совјетска страна се сагласила са начином „успоставе трговинске размене“ у складу са предлогом Београда, односно предпочила је да је „сагласна са отпочињањем преговора и закључењем послова на компензационој бази“ у термину који је предложила ФНРЈ („крајем августа или почетком септембра“). Посебно је истакнуто да је после склапања компензационог аранжмана „совјетска влада спремна да прими у Москви југославенске преставнике ради продужења трговинских преговора и закључења трговинског уговора“, односно ради потписивања „нормалног трговинског уговора“. У вези са совјетским држањем, у Београду су примећивали: „стављају до знања да они разговоре у Београду и евентуалне компензационе послове прихватају из нужде и као једну тренутну и пролазну фазу, да чине концесију нама, да би се одмах после тога ишло на закључење редовног трговинског уговора између две владе“.²¹⁸¹

²¹⁷⁶ А. Едемски непрецизно наводи да је позитиван југословенски одговор на совјетски предлог дат тек 3. августа 1954. (А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 262.) Тај датум се у совјетским документима, на која се позива А. Едемски, вероватно појавио услед разговора који су тог дана, 3. августа, водили В. Саичић и Ф. Н. Грјазнов. (АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка саветника В. Саичића о разговору са саветником совјетске амбасаде Грјазновим, 3.8.1954.) Опширније у наставку поглавља.

²¹⁷⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору В. Мићуновића са В. Ваљковим, 16.7.1954.

²¹⁷⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка Саичића о разговору са Грјазновим, 3.8.1954.

²¹⁷⁹ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 262–263. Подсећамо, ФНРЈ је дувала СССР-у „око 93 милиона долара“. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 33б, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње.)

²¹⁸⁰ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 262–263.

²¹⁸¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка о разговору В. Мићуновића са В. Ваљковим, 16.8.1954.

Совјетска делегација, предвођена начелником Министарства спољне трговине В. Виноградовом, стигла је у Београд 4. септембра 1954.²¹⁸² Преговори за склапање Компензационог споразума почели су 6. септембра, а потписивање је извршено 1. октобра 1954.²¹⁸³ Договор о међусобној размени је требао да буде постигнут између југословенских спољнотрговинских предузећа, односно Савезне спољнотрговинске коморе ФНРЈ и следећих „свесавезних совјетских привредних организација“: „Продинторг“, „Сојузнефтекспорт“, „Експортлен“, „Сојузхимекспорт“, „Разноекспорт“, „Сојузпромекспорт“ и „Експортлес“. „Преговори су“ – како су констатовали у Београду – „текли прилично глатко“. Представници Савезне спољнотрговинске коморе су на почетку преговора предали листу производа која је совјетској страни била предочена још током „Женевских разговора трговине Исток–Запад“. Совјетски преговарачи пак на почетку преговора нису саопштавали „конкретне понуде па ни захтеве“, већ су препустили југословенској страни да изнесе листу производа – са одређеним „спецификацијама, количином и квалитетом робе“ – која је послужила као основа за постизање договора.

Иако је током разговора долазило до размимоилажења по појединим питањима (југословенски захтев за увозом пшенице; совјетска заинтересованост за „куповину обојених метала“), преговори су се одвијали без већих тешкоћа. Током разговора који су вођени, совјетски трговински представници су „показали љубазност, еластичност и интересовање и за робну листу а нарочито за трговину Југославија–СССР“. У „разним формама и приликама“ су „наглашавали спремност за проширењем размене“ и заинтересованост за „све [...] извозне артикле“ ФНРЈ, које је југословенска страна предлагала „било на женевској консултацији, било на [...] преговорима“. Интересовали су се и за организацију југословенског спољнотрговинског апарата и „статус [...] спољно-трговинских предузећа“ ФНРЈ. Посетили су Загребачки велесајам и позитивно говорили о могућностима југословенске привреде. „И ако опрезни у изјавама ипак се похвално изражавају и показују изненађење над могућностима наше производње“ – прибележили су у вези са последњим југословенски преговарачи.²¹⁸⁴

Наведено држање и интересовање совјетских преговарача је проистицало из политичких интереса Москве према ФНРЈ. У вези са тим, на југословенској страни су констатовали: „Не одбацујући ни извесну економску заинтересованост, ови трговински разговори су само потврдили наше уверење да је за Русе битан политички моменат, тј. да су прихватили обнову трговинских односа са Југославијом у првом реду из политичких разлога. О томе говоре следеће чињенице: иницијатива за трговину дошла је са њихове стране у склопу њихових, мада за сад углавном на речима, настојања за нормализацијом политичких односа са Југославијом; структура робне размене и сам аранжман неби [sic!] ни у ком случају били прихваћени од стране Руса са чисто економског становишта; више пута изражена жеља за вишу, међудржавну, форму размене ширег обима; политичка активност њихове трговинске делегације која је била у курсу текућих политичких захтева и ставова МИД-а СССР-а чак и у конкретним питањима наших односа и која није пропустила ни једну zgodну прилику да то покаже, као нпр. у питањима културне сарадње, авио-линије Москва–Београд–Тирана итсл.“²¹⁸⁵

Наспрам мотивације којом се руководила совјетска страна („политички моменти“), југословенски преговарачи су истицали: „Ми [смо] економски заинтересовани за закључење овог компензационог аранжмана, како у погледу увозних артикала тако и у погледу могућности пласмана неких извозних артикала, које иначе тешко пласирамо.“²¹⁸⁶ Иако су јасно увиђали политичку мотивацију која је стајала иза одлуке Москве за обновом трговинских односа, пошто иста није била праћена тражењем било каквих уступака, у Београду су позитивно

²¹⁸² АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 290.

²¹⁸³ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.

²¹⁸⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.

²¹⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²¹⁸⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а.

гледали на наведени корак совјетске стране. „Прихватајући овакву трговинску размену са нашом земљом СССР је признао да је био принуђен одрећи се у пракси не само политичко економске блокаде, него и старе трговинске политике према Југославији“ – истицали су југословенски аналитичари. У околности да је совјетска страна била заинтересована за робну размену са ФНРЈ „у првом реду из политичких разлога“, у Београду су видели олакшавајућу околност за остварење југословенских „економских интереса и потреба“, односно за „повољнију трговину“ са СССР-ом.²¹⁸⁷

Компензациони споразум је, као што смо поменули, потписан 1. октобар 1954. у Београду.²¹⁸⁸ У име Савезне спољнотрговинске коморе ФНРЈ Споразум је потписао др Милан Алексић, а у име „свесавезних совјетских привредних организација“ то су учинили Петар Павлович Гордејичк и Владимир Михаилович Жаворонков. Тим чином је прекинута вишегодишња „економска блокада“ ФНРЈ од стране СССР-а. Компензационим споразумом је одређена номенклатура и количина производа које је ФНРЈ требала да испоручи СССР-у, и обрнуто, у периоду до 31. марта 1955. Договорени обим размене је био „доста мали“ и износио је, укупно, око 5 милиона долара (у документима из 1954. и литератури се наводи вредност од „око 4 милиона долара у оба правца“, међутим на основу докумената из 1955. јасно је да је у питању била вредност од око 5 милиона долара – или, конкретно – по 2.536.000 долара са обе стране). У Београду су позитивно карактерисали договорену структуру размене и истицали да је она „врло повољна и интересантна“ за ФНРЈ.²¹⁸⁹ Детаљнији преглед договорене размене налази се у наредне две табеле.

-Табела бр. 57.: Југословенски извоз у СССР према Компензационом споразуму (количине су наведене у тонама).²¹⁹⁰

Назив производа	Количина
Месо	1.200
Суве шљиве	3.000
Кудеља	650
Етил алкохол	1.000
Калцијум карбид	500
Каустична сода	500
Калцинирана сода	500
Дуван	500
Танин	500

²¹⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²¹⁸⁸ Иако се у појединим документима може наићи на твдњу да је Компензациони споразум закључен „крајем септембра“, односно „крајем септембра 1954[.] године“, његово потписивање је извршено 1. октобра 1954. (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.) Услед наведене грешке у документима, и у историографији се може наићи на непрецизност у погледу датума („крајем септембра“) закључивања Компензационог аранжмана. (А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 290.)

²¹⁸⁹ Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), Фонд 5 (Общий отдел Центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза), Оп. 28, Д. 342, Л. 76, Кисингс контемпорэри аркаивс (перевод с английского), 22–29.1.1955; АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; Исто, III–В–1–а, Преглед досадашњег пословања са источно-европским земљама. Компензациони аранжмани закључени са источно-европским земљама у току 1954. године, мај 1955; Исто, III–В–2–а, Преглед закључених економских инструмената са источно-европским земљама, 26.5.1956; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954; Исто, 1955, ф. 63, дос. 5, 18872, СССР–Југославија; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956; Валерий Сергеевич Милованов, *Советско-югославские экономические отношения*, Москва 1978, стр. 41; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 290.

²¹⁹⁰ Табела је састављена на основу података из члана 1 Компензационог споразума од 1. октобра 1954. (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.)

Посматрано по вредности производа, две најзначајније ставке југословенског извоза (у наведеним количинама) биле су месо и дуван.²¹⁹¹ У Београду су позитивно карактерисали структуру извозне листе и сматрали су да је она изузетно повољна за ФНРЈ. Совјетска страна је током преговора тражила и увоз обојених метала, конкретно бакра и олова, али су југословенски преговарачи одговорили да не располажу извозним вишковима. Пошто совјетска делегација после тога није инсистирала на том осетљивом питању (због „ембарга“²¹⁹² на извоз „стратешких материјала“ у СССР, ФНРЈ – као прималац западне помоћи – није могла да пристане на њихов извоз), оно није представљало било какву препреку за успешан завршетак преговора.²¹⁹³ Структура совјетског извоза је наведена у следећој табели.

-Табела бр. 58: Совјетски извоз у ФНРЈ према Компензационом споразуму (количине су наведене у тонама).²¹⁹⁴

Назив производа	Количина
Сирова нафта	40.000
„Моторни бензин“	6.000
Памук	1.000
Манганова руда	3.000
Антрацит	24.500
Рото-папир	2.000

Посматрано према вредности производа, најзначајнији извозни артикли СССР-а били су нафта и памук.²¹⁹⁵ Пошто су совјетски извоз чинили „доларски артикли“,²¹⁹⁶ односно производи које је ФНРЈ, иначе, морала да плаћа чврстом, конвертибилном валутом, у Београду су сматрали да је увозна „листа“ била изразито повољна за Југославију.²¹⁹⁷ Југословенска страна је на преговорима тражила и увоз „веће количине пшенице“ („по могућности до 200 хиљада тона“) са испоруком до краја 1954. године. Совјетски преговарачи су прво имали „резервисан стан“ (изјављивали су да су пшеницу „углавном распродали“), а „после добивеног одговора из Москве дали [су] негативан одговор“. Држање совјетске стране је било такво да су југо-

²¹⁹¹ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, str. 129–130; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1955 godinu*, str. 165–166.

²¹⁹² Југословенски аналитичари су 1956. на следећи начин писали о западном „ембаргу“: „Систем рестрикционих мера у трговини са Совјетским Савезом и источноевропским земљама завеле су западне земље на челу са САД почев од 1949[.] године. Октобра 1951[.] године донет је тзв. Battle Act. Прва ревизија од стране западних земаља извршена је августа 1954[.] године. Тада су смањена у незнатној мери дотадашња ограничења, либералније се третирао извоз извесних сировина и неких индустријских производа. После ове ревизије на листи забране извоза, поред ратног материјала, остала су средства и сировине које углавном служе производњи за наоружање. Јануара 1955[.] године, предузете су неке мере које су поштриле контролу за преостале артикле под ембаргом уколико би се транспортовали бродовима. У току посете Булгањина и Хрушчова Великој Британији [у пролеће 1956 – прим. М. Нинковића] САД су објавиле списак преко 700 нестратегичких артикала који се могу извести без појединачних извозних лиценци. То је прво веће ублажавање, али још не значи смањење контроле већ само олакшава посао америчких извозника. Постојање ембарга несумњиво омета проширење економских односа СССР са Западом. Може се рећи да су са совјетске стране чињени огромни напори да се ликвидира ембарго, или барем ублажи.“ (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР.)

²¹⁹³ АЈ, КПП, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; Исто, ф. 63, дос. 5, 18847, СССР–Југославија.

²¹⁹⁴ Табела је састављена на основу података из члана 2 Компензационог споразума од 1. октобра 1954. (ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.)

²¹⁹⁵ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, str. 161; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1955 godinu*, str. 199.

²¹⁹⁶ АЈ, КПП, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а.

²¹⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

словенски преговарачи сматрали да је реч о „тактизирању“ и да ће Москва на предстојећим трговинским преговорима одобрити извоз веће количине пшенице. Југословенска делегација због тога није инсистирала на уношењу пшенице Компензациони споразум. Треба рећи да су совјетски преговарачи и после тога што је југословенска страна „отказала“ извоз живе (њене испоруке су биле предвиђене на почетку преговора), задржали манганову руду у извозној листи, иако је размена те две ставке била повезана.²¹⁹⁸

И у Београду, и у Москви су били задовољни током и исходом преговора.²¹⁹⁹ Имајући у виду начин на који је извршена обнова робне размене, на југословенској страни су констатовали да су „Руси [...] у економским питањима учинили озбиљне уступке нашој концепцији“ нормализације. Иако су истицали околност да је обнова билатералне трговине извршена „на принципима равноправности и узајамне користи“²²⁰⁰ у Београду нису превиђали да договорена структура размене не само што је била изузетно повољна за ФНРЈ, већ је била – посматрано искључиво са економске стране, без „политичких момената“ – практично, неприхватљива за Москву.²²⁰¹ Иако су испоруке, као што смо поменули, требале да се изврше до краја марта 1955, приликом преговора за склапање Компензационог споразума било је договорено да се „главне количине“ робе испоруче до краја 1954. године.²²⁰² Из наредне две табеле можемо видети шта је од договорених испорука било реализовано до краја године.

-Табела бр. 59: Југословенски извоз у СССР у току 1954. године (количине су наведене у килограмима, а вредности у динарима).²²⁰³

Назив производа	Количина	Вредност
Говеђе месо	1.070.177	158.955.000
Ферментисани дуван	334.938	125.812.000
Сирова кудеља	233.255	28.809.000
Сулфат бакра (плави камен)	1.000.110	59.435.000
Натријум хидроксид (каустична сода)	500.000	12.150.000
„Алкохол ректифициран“ (етил алкохол)	995.800	29.275.000
Храстов екстракт (танин)	248.414	11.009.000
Екстракт кестена (танин)	249.954	13.497.000
Домаће књиге	26	29.000

Када упоредимо податке из табеле са Компензационим споразумом, видимо да су практично у потпуности (мања одступања су била предвиђена трговинским уговорима) извршене испоруке каустичне соде, танина и етил алкохола. Већим делом су извршене испоруке меса и дувана, а мањим делом извоз кудеље. Осим преосталих количина меса, дувана и кудеље, у току првог квартала 1955. требало је испоручити целокупан контингент сувих шљива, калциниране соде, а могуће и калцијум карбида. У случају последњег, могуће је, ипак, да је уместо њега испоручена наведена количина сулфата бакра, који није био унет

²¹⁹⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²¹⁹⁹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 239, Л. 83, Запись беседы В. Валькова с А. Беблером, 28.9.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 290–293.

²²⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18849, Период нормализације односа – карактеристике.

²²⁰¹ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²²⁰² ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954; Исто, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²²⁰³ Табела је састављена на основу података Одељења за статистику спољне трговине Савезног завода за статистику ФНРЈ. (*Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, стр. 129–130.)

у Компензациони споразум.²²⁰⁴ У следећој табели је приказан извоз СССР-а у току 1954. године.

-Табела бр. 60: Совјетски извоз у ФНРЈ у току 1954. године (количине су наведене у килограмима, а вредности у динарима).²²⁰⁵

Назив производа	Количина	Вредност
Нафта	41.507.836	248.701.000
„Бензин моторни“	6.230.137	69.165.000

Као што можемо видети, у потпуности су испоручене предвиђене количине нафте и бензина (нешто веће количине су се уклапале у одступања која су предвиђали трговински уговори), а током првог квартала 1955. је требало испоручити целокупне контингенте памука, манганове руде, антрацита и рото-папира.²²⁰⁶

Преостали део југословенско-совјетских испорука из Комензационог споразума од 1. октобра 1954. је успешно извршен у току 1955. године. Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе ФНРЈ из маја 1955, СССР је у потпуности уговорио и извршио испоруку свих производа са своје извозне листе у вредности од 2.536.000 долара. Наспрам тога, од укупне вредности југословенске извозне листе од 2.536.000 долара, у мају 1955. су били закључени уговори за испоруку свих производа, али је испоручена роба у вредности од 2.300.000 долара.²²⁰⁷ Према подацима совјетске стране, такође из маја 1955, од укупне вредности од 10 милиона рубаља СССР је испоручио робу у вредности од 10,36 милиона, а ФНРЈ у износу од 9,6 милиона рубаља.²²⁰⁸ На основу наведених података се може рећи да су до маја 1955. готово све испоруке из Компензационог споразума биле извршене. Преостало је још да ФНРЈ извезе „мање количине кудеље“ у СССР, и у мају 1955. је рад на „извршењу“ те испоруке био „у току“.²²⁰⁹ Према подацима из југословенских докумената, компензациони аранжман од 1. октобра 1954. је био „потпуно извршен“.²²¹⁰

*

Доносећи одлуку да приступе преговорима за склапање Компензационог споразума, у Београду су наводили да прво представници предузећа треба да се састану, па ако такав начин рада буде имао одговарајуће „резултате“, може се договорити састанак „владиних делегација“, односно „међудржавни разговори“ и склапање „државног споразума“.²²¹¹ Иако се радило о малим вредностима, односно малом обиму трговинске размене,²²¹² на југословенској страни су истицали да се робна размена две државе у току 1954. „показала успешном и у складу са нашом општом политиком економске сарадње са свим земљама на принципу равноправности и узајамне економске користи“.²²¹³

Држање совјетске стране током преговора за склапање Компензационог споразума, изостанак политичких услова, економске могућности СССР-а, али и опште међународне околности, упућивали су Београд на даље ширење трговинске размене са СССР-ом и потписивање Трговинског споразума. У вези са тим, на југословенској страни су констатовали: „При-

²²⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.

²²⁰⁵ Табела је састављена на основу података Одељења за статистику спољне трговине Савезног завода за статистику ФНРЈ. (*Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, str. 161.)

²²⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17728, Компензациони споразум, 1.10.1954.

²²⁰⁷ АЈ, КПР, III-B-1-a, Преглед досадашњег пословања са источно-европским земљама. Компензациони аранжмани закључени са источно-европским земљама у току 1954. године, мај 1955.

²²⁰⁸ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 342, Л. 114, Справка о договорима и соглашенияма между СССР и Югославией, 10.5.1955.

²²⁰⁹ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

²²¹⁰ АЈ, КПР, III-B-2-a, Преглед закључених економских инструмената са источно-европским земљама, 26.5.1956.

²²¹¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Забелешка Саичића о разговору са Грјазновим, 3.8.1954.

²²¹² ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија-СССР; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1954 godinu*, str. 15, 16.

²²¹³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ-СССР 1953-1957.

хватајући обнову трговинских односа са СССР-ом и источним земљама ми смо само остали на нашим већ познатим принципима – трговина на основу равноправности и обостраних интереса са свима земљама које то желе а против сваког метода уцене, принуде или концесије на политичком плану. Полазећи од тих принципа и наших економских интереса и потреба могуће је прихватити обнову трговинских односа са СССР-ом и на вишем нивоу, тј. прихватити виши облик размене и у знатно ширем обиму у наредном периоду. Међународни политички положај Југославије, афирмација њене независне политике као и намере и жеље западно-европских земаља да прошире размену са Истоком и притисак који у том правцу врше на САД пружају нам шире политичке могућности да, водећи рачуна о ембаргу прихватимо и ширу економску размену са Русима, која би по мишљењу наших и њихових трговинских претставника, досегла и до 50 милиона долара вредности у идућој години.²²¹⁴

Иако потписан на nižем нивоу – нивоу Спољнотрговинске коморе, односно спољнотрговинских предузећа – Компензациони споразум је отворио пут за даље ширење и подизање југословенско-совјетске трговинске размене на виши ниво. Почињући преговоре за Компензациони споразум совјетска страна је стављала до знања да је закључивању тог – „мањег посла“ – приступила како би „удовољила“ југословенском захтеву и, на тај начин, „омогућила почетак редовних преговора у Москви“. Већ крајем септембра, када су две стране приводеле преговоре крају, амбасадор В. А. Ваљков је истицао да је то само „почетак“ и да „за идућу годину треба припремити уговор од 100 милиона рубаља /25 милиона \$/“.²²¹⁵ Пошто је југословенска страна, дакле, била задовољна начином на који су окончани преговори за Компензациони споразум,²²¹⁶ били су испуњени сви предуслови за подизање сарадње на виши ниво. Прилика за наредни значајан искорак у односима је наступила већ крајем године, када се средином децембра 1954. југословенска трговинска делегација упутила у Москву ради вођења преговора за потписивање Трговинског и Платног споразума.²²¹⁷ Потписивање Компензационог споразума (1. октобар 1954), а убрзо после тога и закључивање Трговинског и Платног споразума (5. јануар 1955), односно „обнова трговинских односа“, представљали су „важан елемент нормализовања односа и сарадње“ између ФНРЈ и СССР-а.²²¹⁸

*

После извршених припрема, разраде гледишта и ставова за трговинске преговоре,²²¹⁹ југословенска трговинска делегација, предвођена чланом Савезног извршног већа ФНРЈ Мијалком Тодоровићем, упутила се средином децембра 1954. у СССР. Полазећи на пут, М. Тодоровић је изјавио да се предстојећи преговори одвијају „у оквиру нормализације односа између две земље“ и „изразио наду да ће евентуални трговински и платни споразуми утицати на даљи ток нормализације“.²²²⁰ Делегација је боравила је у Москви од 18. децембра 1954. до 7. јануара 1955. На челу совјетских преговарача налазио се министар спољне трговине СССР-а Иван Григорјевич Кабанов.²²²¹ Осим са И. Г. Кабановом, високи југословенски званичник је у децембру у пар наврата имао прилику да се сретне са највишим совјетским руководиоцима – Н. С. Хрушчовом, В. М. Молотовом, Г. М. Маљенковом, А. И. Микојаном. На тим сусретима је било речи о југословенском „увозу жита“ и извозу бродова ФНРЈ („изненадили се нашим потенцијалом и показали интерес“). Високи совјетски руководиоци су се интересовали и за југословенски „извоз стратегиских материјала“, али „нису инсистирали“ на том питању. Го-

²²¹⁴ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²²¹⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–1, Белешка о трговинским преговорима са делегацијом СССР-а; Исто, Забелешка о разговору Беблера са Ваљковом, 26.9.1954.

²²¹⁶ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР.

²²¹⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, 313, стр. 712–716, 928.

²²¹⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

²²¹⁹ АЈ, КПР, III–B–2–a, Белешка по питању трговинских преговора са источно-европским земљама, 20.10.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955.

²²²⁰ „Југословенска привредна делегација отпутовала у Москву“, *Борба*, 18.12.1954, стр. 4.

²²²¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, стр. 928.

ворили су о „богатству“ ФНРЈ („рудници, бакар, електрична енергија итд.“) и „нагостили да неће бити нарочитих тешкоћа око закључења уговора“. Иако је током преговора долазило до одређених тешкоћа у погледу југословенског извоза стратешких материјала и обима размене, наведени став највиших совјетских руководиоца и поновљене „поруке“ Москве о томе да ће „трговински преговори бити лак[и]“, упућивали су на то да по питању закључења Трговинског споразума неће бити већих проблема.²²²²

Југословенска страна је од Трговинског споразума очекивала „економски повољну“ структуру размене: „увоз знатних количина сировина потребних [...] привреди“ ФНРЈ са једне, односно обезбеђење „пласмана [...] производима који се теже продају на другим тржиштима“, са друге стране. У предлоге извозних и увозних листа су били унети „отприлике“ исти производи којима су ФНРЈ и СССР трговали до сукоба 1948. Пре почетка преговора у Београду су сматрали да „реална могућност размене са СССР“ у току 1955. износи око „30 до 35 милиона долара у оба правца“, односно око „16 милиона долара са сваке стране“. При изради робних листа за наведени обим размене, на југословенској страни су предвиђали увоз 100.000 тона пшенице у вредности од око 8 милиона долара.²²²³ Међутим, током преговора се испоставило да совјетска страна није пристала да укључи пшеницу у своју извозну листу. И. Г. Кабанов је 31. децембра 1954. саопштио М. Тодоровићу да је совјетска страна „спремна“ да извезе „и више од 200 хиљада тона“ пшенице у ФНРЈ, али тек после „нове жетве“, када је наведено питање требало решавати.²²²⁴ Изостављања пшенице из извозне листе СССР-а, али и то што југословенска страна – услед западног ембарга²²²⁵ – није могла да пристане на испоруке „обојених метала“, као и одређених производа југословенске бродоградње (танкери и бродови за превоз сувог терета) за које је совјетска делегација показала „посебан интерес“, довели су до тога да договорени обим размене буде мањи од очекиваног.²²²⁶

Поменуто одбијање југословенске стране да извезе „обојене метале“ у СССР је представљало „основну тешкоћу“ на преговорима. Због ембарга на извоз „стратешког материјала“ у СССР, ФНРЈ никако није могла да се сагласи са испорукама „обојених метала“, јер би на тај начин ризиковала наставак примања америчке помоћи. И бродови бржи од 12 наутичких миља су потпадали под ембарго, али је главну сметњу на преговорима, ипак, представљао извоз обојених метала. Совјетска делегација је у једном делу преговора „инсистирала“ на том питању – И. Г. Кабанов је напомињао да југословенска страна „предложеним листама дискриминише СССР“ и да „не продавање стратешких материјала“ представља „политички уступак“ ФНРЈ Вашингтону. Међутим, суочена са „упорним одбијањем југословенске делегације“, Москва је на крају одустала од захтева уз напомену да не жели да ствара тешкоће ФНРЈ на Западу „по питању помоћи“. Југословенској страни је предочено да је Президијум ЦК КПСС-а – из „политичких“ разлога – одлучио да „не жели да поставља никакав захтев који би нанео штете Југославији /стратешки материјал/. Свеукупно посматрано, инсистирање совјетске стране на питању испорука стратешких материјала није доводило у питање исход преговора, већ је представљало ствар тактике, испитивање терена до које тачке је југословенска страна у том тренутку спремна да иде. Међутим, на основу држања совјетске делегација,

²²²² АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу (бр. 151), 30.12.1954; Исто, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу (бр. 147); Исто, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 1.1.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 3, 190084, Разговори М. Тодоровића и Д. Видића са совјетским руководиоцима у Москви (децембра 1954).

²²²³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 342, Л. 43, Запись беседы В. Валькова с М. Тодоровичем, В. Мичуновичем и В. Сайчичем, 13.12.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955.

²²²⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 2.1.1955.

²²²⁵ Још пре почетка преговора југословенски званичници су се жалили на то што у току 1955. због обавеза према „Англо-Американцима“ неће моћи да испоруче СССР-у и осталим источноевропским државама одређене „стратешке материјале“. (РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 342, Л. 44, Запись беседы В. Валькова с М. Тодоровичем, В. Мичуновичем и В. Сайчичем, 13.12.1954.)

²²²⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

у Београду су били свесни да ће се „питање ембарга [...] у новим преговорима појавити у много оштријем виду“.²²²⁷

Иако се са совјетска страна могло чути да су „њихове могућности велике“ и да ће преговори проћи без тешкоћа, у вези са поменутиим тактичким приступом Москве у једном тренутку је дошло до одређеног застоја, односно заокрета у држању совјетске делегације. Иако се совјетска страна првобитно сагласила са југословенском „извозном листом од око 15 милиона долара“ (ни у погледу увозне листе ФНРЈ МСТ СССР-а није имало „примедбе“), И. Г. Кабанов је крајем децембра М. Тодоровићу саопштио да „усвајају свега три милиона долара“ из извозне листе ФНРЈ, због тога што им „многи артикли и не требају“ (наведено објашњење је било праћено поменутиим изражавањем незадовољства због одсуства „стратегиских материјала“ у југословенском извозу). У наведеном отказивању увоза у вредности од 12 милиона долара М. Тодоровић је видео вршење „притиска“ на ФНРЈ. Неколико разлога је могло утицати на драстичну промену совјетског држања: 1) поменуто испитивање чврстине става Београда по питању извоза „обојених метала“; 2) незадовољство совјетског руководства ставовима које је М. Тодоровић изнео у погледу принципа на којима убудуће треба да се одвијају југословенско-совјетски односи: наспрам обнављања „међупартиских односа“ и враћања ФНРЈ у „табор социјализма“, које је желела Москва, М. Тодоровић је говорио о „неопходности постепеног процеса развијања међудржавних односа“ и немогућности повратка на односе какви су постојали пре 1948. године; 3) у Београду су сматрали да „није искључено да и Руси са своје стране настоје у разузданој кампањи Запада по исконструисаној афери Ђилас–Дедијер²²²⁸ и да се они са својих позиција придружују Западу у притиску против нас“.²²²⁹

Чини се да је међу наведеним разлозима највећу тежину имало незадовољство Москве начином на који је југословенска страна сагледавала будуће односе ФНРЈ и СССР-а. (индикативно је да је заокрет у држању совјетске делегације уследио после разговора који је М. Тодоровић водио са совјетским руководиоцима 25. децембра 1954).²²³⁰ Осим поменутог непопустљивог, чврстог става по питању извоза „стратешких материјала“, на нови заокрет у држању Москве могло је утицати и изражено незадовољство југословенске стране. Реагујући на изостављање 4/5 производа из претходно договорене југословенске извозне листе, М. Тодоровић је истицао да совјетска страна билатералну трговину „своди на врло низак ниво размене, чак нижи од садашњег компензационог договора“. Наводећи пред највишим совјетским руководиоцима да је то „терен где се могло показати конкретно разумевање и перспективно прилажење развоју наших односа“, шеф југословенске делегације је, крајем 1954, додавао да ће при таквом „пласирању размене, отићи остављајући да неко други потпише уговор“.²²³¹

У дискусији која се у вези са тим питањем развила на вечери која је одржана у дипломатској резиденцији В. М. Молотова „Спиридоновка“, са совјетске стране су предлагани различити модалитети регулисања односа – од тога да се „закључи уговор на 120 милиона рубаља у оба правца“ (око 30 милиона долара укупно), при чему би совјетска страна „потписала [...] смањену листу“ ФНРЈ, а касније би било договорено шта Југославија може да испоручи „до висине преостале суме“; преко идеје да се потпише „двогодишњи уговор“ у склопу кога

²²²⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; Исто, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 1.1.1955; Исто, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 2.1.1955; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955; Исто, 1955, ф. 63, дос. 5, 18872, СССР–Југославија; Исто, 18847, СССР–Југославија.

²²²⁸ Опширније о „афери Ђилас–Дедијер“: V. Dediđer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, str. 425–442; Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, *Rađanje jeretika. Suđenje Milovanu Đilas i Vladimiru Dediđeru 1955*, Beograd 2011, str. 55–59, 80–312; Nikola Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti 1950–1958*, Beograd 2019, str. 122–131.

²²²⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу (бр. 151), 30.12.1954; Исто, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу (бр. 147); Исто, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 1.1.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 3, 190084, Разговори М. Тодоровића и Д. Видића са совјетским руководиоцима у Москви (децембра 1954).

²²³⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 1.1.1955.

²²³¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 3, 190084, Разговори М. Тодоровића и Д. Видића са совјетским руководиоцима у Москви (децембра 1954).

би ФНРЈ током друге године требала да испоручи „неке стратегиске материјале и танкере повисујући на тај начин вредност размене“; до „закључења уговора малог обима“. Иако је дискутовано о различитим предлозима, две стране су на крају остале на становишту да „стручњаци још једном пробају дићи ниво размене“. Да је у питању била, пре свега, тактичка промена става Москве видело се по томе што је И. Г. Кабанов убрзо, 31. децембра 1954, М. Тодоровићу предочио да совјетска страна: 1) одустаје од захтева за увозом „стратегичких материјала“; 2) изражава спремност за испоруком пшенице у периоду после „нове жетве“; 3) „предлаже укупну размену од око 20 милиона [...] долара с обе стране као довољно широку базу за развитак трговинске размене убудуће“. На бази наведених предлога, две стране су се – последњег дана 1954. године – договориле да потпишу Споразум, чим „стручњаци“ изврше „техничку“ припрему текста.²²³²

М. Тодоровић и И. Г. Кабанов су потписали Трговински споразум 5. јануара 1955.²²³³ У уводном делу Споразума истакнуто је да су две владе приступиле његовом закључењу „у циљу развитка робног промета између две земље“. Југословенско-совјетским трговинским споразумом су – у десет чланова – договорени основни принципи и елементи на основу којих је у току 1955, али и надаље, требала да се одвија робна размена две државе. У првом члану је назначено да ће се билатерална робна размена одвијати у складу са „режимом извоза и увоза и девизним прописима“ који су били „на снази“ у ФНРЈ и СССР-у. На основу другог члана је одређено да ће се југословенско-совјетска робна размена од 1. јануара до 31. децембра 1955. одвијати „на основу робних контингената предвиђених у листама 'А' и 'Б'“, које су чиниле прилоге Споразума.²²³⁴ У трећем члану је наведено да ће „надлежни органи“ ФНРЈ и СССР-а дозвољавати „узајамно извоз и увоз робе предвиђене у уговореним робним листама у границама контингената утврђених у њима“, односно да ће обе стране предузети „све мере у границама својих надлежности за благовремени извоз и увоз, водећи рачуна о сезонском карактеру извоза, односно увоза робе“. Четвртим чланом је предвиђена могућност повећања „уговорених робних контингената“, односно допуне робних листа „другом робом“ за време важења Трговинског споразума.²²³⁵ У вези са тим, у Споразуму је истакнуто: „Обе Владе односиће се благонаклоно према извозу и увозу робе чији контингенти нису предвиђени у уговореним робним листама или чији контингенти буду искоришћени пре истека уговореног рока.“ Петим чланом Споразума две стране су се обавезале да ће предузети „све потребне мере“ како би обезбедиле „југословенским и совјетским спољнотрговинским организацијама закључивање Уговора у оквиру уговорних робних листа“.

Шестим чланом је одређен начин испоруке, односно места на којима ће се вршити примопредаја робе („уколико се друкчије не уговори између спољнотрговинских организација обе земље“). Југословенска страна је – према шестом члану – требала да испоручује робу „фоб југословенска пристаништа на мору или пристаништа на Дунаву или франко вагон погранична железничка станица ФНРЈ“; а совјетска: „фоб совјетска пристаништа на мору или пристаништа на Дунаву или франко вагон погранична железничка станица СССР“. У седмом члану је наведено да ће се „плаћања по увозним и извозним трговачким уговорима“, који буду закључени на основу Трговинског споразума, регулисати на основу Платног споразума, који је, такође, потписан 5. јануара 1955.²²³⁶ Осмим чланом је предвиђено формирање Мешовите комисије, коју су требали да чине представници обе стране и која је требала да се

²²³² АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 2.1.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 3, 190084, Разговори М. Тодоровића и Д. Видића са совјетским руководиоцима у Москви (децембра 1954).

²²³³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 109, Торговое соглашение, 5.1.1955; „У Москви закључен југословенско-совјетски трговински споразум“, *Борба*, 6.1.1955, стр. 2; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 712–714.

²²³⁴ О листама „А“ и „Б“ и договореној структури размене опширније у наставку поглавља.

²²³⁵ На основу наведеног члана у току 1955. и 1956. је у више наврата извршено повећање робне размене која је договорена Трговинским споразумом од 5. јануара 1955, односно протоколом о годишњој размени за 1956. Опширније у наставку поглавља.

²²³⁶ Опширније о Платном споразуму у наставку поглавља.

бави праћењем извршења Трговинског и Платног споразума и („у случају потребе“) давањем „одговарајућих препорука“ државним органима и спољнотрговинским организацијама. Састанци Мешовите комисије су требали да се одржавају „по жељи једне од страна“. Деветим чланом је предвиђено да „трговачки уговори закључени у оквиру овог Споразума, а не извршени за време његовог важења“ треба да се изврше у складу са одредбама Трговинског и Платног споразума. У десетом члану је наведено да Трговински споразум важи до 31. децембра 1955, али да остаје на снази у случају да три месеца пре његовог истицања ниједна страна не затражи његово укидање. На тај начин је важење Споразума могло да се продужава из године у годину, с тим што би за сваку годину две стране договорно утврђивале „контингентне листе“.²²³⁷

Што се тиче робне размене за 1955. годину, на основу предлога совјетске стране њен обим је, као што смо поменули, износио „20 милиона долара са сваке стране“, односно укупно 20 милиона долара „у оба правца“ (или: по 40 милиона рубаља „са обе стране“). Наведени обим је на југословенској страни окарактерисан као „скроман“, а совјетска страна је – као што смо поменули – сматрала да представља добру основу за даљи развој робне размене. Може се рећи да такав обим, свакако, није био у складу са очекивањима које је југословенска страна имала пре почетка преговора (по 16.000.000 долара са сваке стране), нити са обимом о коме је било речи почетком преговора (по 15.000.000 долара са обе стране). Међутим, треба рећи да је он био ближи почетним позицијама и очекивањима Београда, од онога што је совјетска страна прихватала у периоду када је – крајем децембра 1954. године – дошло до застоја у преговорима и отказивања највећег дела југословенске извозне листе. Осим тога, на основу одређених „порука“ совјетске стране (најављени извоз пшенице из „нове жетве“) и члана 4 Трговинског споразума, може се рећи да је постојао простор да се у наставку године изврши повећање југословенско-совјетске робне размене.²²³⁸

Када је о структури размене реч, у Београду су били задовољни договореним извозним и увозним контингентима.²²³⁹ У вези са тим, југословенски аналитичари су истицали: „Структура предвиђене робне размене је врло повољна, јер омогућује Југославији снабдевање кроз клиринг квалитетним сировинама и репродукционим материјалом (артиклима набављаним претежно за слободне девизе), чиме се растеређује наш платни биланс према Западу. С друге стране, предвиђен извоз обезбеђује пласман артикала нашег пољопривредно-прехранбеног сектора, хемиског сектора и других артикала, од којих неки теже налазе пласман на Западу.“²²⁴⁰ Детаљнији преглед договорене структуре размене може се видети из наредне две табеле.

-Табела бр. 61: Југословенски извоз у СССР у току 1955. према Трговинском споразуму (количине су наведене у тонама и „везама“, вредности у америчким доларима).²²⁴¹

Назив производа	Количина или вредност
Месо (говеђе, свињско и овчије)	4.000 тона
Месне конзерве	1.000 тона
Дуван	2.000 тона

²²³⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 109, Торговое соглашение, 5.1.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 712–714.

²²³⁸ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 342, Л. 76, Кисингс контемпорэри аркайвс (превод с английског), 22–29.1.1955; Исто, Л. 114, Справка о договорах и соглашениях между СССР и Югославией, 10.5.1955 АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; Исто, I–5–b/99–2, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 1.1.1955; Исто, Телеграм В. Мићуновића – А. Ранковићу и К. Поповићу, 2.1.1955; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „У Москви закључен југословенско-совјетски трговински споразум“, *Борба*, 6.1.1955, стр. 2; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 712.

²²³⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18872, СССР–Југославија.

²²⁴⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955.

²²⁴¹ Табела је састављена на основу података из „Листе А“, која чини први прилог уз Трговински споразум од 5. јануара 1955. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 714.)

Кудеља	2.000 тона
Калцијум карбид	1.500 тона
Каустична сода	3.000 тона
Калцинирана сода	1.500 тона
Етил алкохол	4.000 тона
Прерађена кожа	500.000 долара
Фурнир	500.000 долара
Цигарет-папир	300 тона
Вунене тканине	1.000.000 долара
Овчја црева	40.000 веза
Различите машине и метални производи	500.000 долара
Разно (роба која подлеже накнадној сагласности)	1.000.000 долара

Наспрам наведених извозних производа, ФНРЈ је требала да увезе следећу робу.
-Табела бр. 62: Совјетски извоз у ФНРЈ у току 1955. према Трговинском споразуму (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²²⁴²

Назив производа	Количина или вредност
Памук	3.000 тона
Сирова нафта	130.000 тона
Авио бензин	4.000 тона
Остали производи нафте	200.000 долара
Рото-папир	4.000 тона
Антрацит	15.000 тона
Руда мангана	3.000 тона
Азбест	500.000 долара
Хемијски и фармацеутски производи	500.000 долара
Магнезијум	15.000 долара
Различите машине и метални производи	500.000 долара
Разно (роба која подлеже накнадној сагласности)	1.000.000 долара

Потписивање Платног споразума је представљало друго важно питање на трговинским преговорима. Истог дана када је потписан Трговински споразум, М. Тодоровић и И. Г. Кабанов су потписали и Платни споразум.²²⁴³ За држање совјетске стране – како у претходном периоду, у току 1954. године, тако и на самим преговорима – било је „карактеристично“ да се „позивала на важност ранијих спољнотрговинских инструмената“. Совјетски званичници су заступали гледиште према коме је Споразум о робном промету и плаћањима (5. јул

²²⁴² Табела је састављена на основу података из „Листе Б“, која чини други прилог уз Трговински споразум од 5. јануара 1955. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 714.)

²²⁴³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 109, Платёжное соглашение, 5.1.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 313, стр. 715–716.

1947) био још увек „на знази“, а да су „садашњи односи [...] само наставак ранијих“. Иза таквог приступа је, по свему судећи, стајала намера да се – у одређеној мери – „рехабилитује“ претходна политика и поступци Москве на економском плану према ФНРЈ. Иако је Правни савет ДСИП сматрао да је Споразум од 5. јула 1947. био и даље „формално на знази“, Београд је сматрао да је „држање СССР после 1948[.] г. било такво да је практично дошло до прекида трговинских односа, односно до анулирања постојећих споразума“. Осим тога, Споразум из 1947. није одговарао југословенској страни и због тога што није био у складу са актуелним „режимом извоза и увоза“ ФНРЈ. Југословенска делегација је због тога настојала на потписивању и новог Трговинског, и новог Платног споразума.²²⁴⁴

Платним споразумом од 5. јануара 1955. била су регулисана различита питања у вези са отварањем „специјалних бескаматних рачуна у обрачунским доларима САД“, које су Народна банка ФНРЈ и Государствена банка СССР требале да отворе „једна другој“. Преко тих рачуна је требало да се врше „плаћања за робу, извезену из ФНРЈ у СССР, и из СССР у ФНРЈ, као и плаћања за трошкове у вези са испоруком робе“. Платним споразумом је било предвиђено и отварање бескаматног „Неробног рачуна“, преко кога су требала да се врше „неробна плаћања између две земље“.²²⁴⁵ Седмим чланом Платног споразума одређено је да он „ступа на снагу истовремено с Трговинским споразумом“ и да остаје „на знази за све време важења Трговинског споразума“.²²⁴⁶ Писмима која су приликом потписивања оба споразума, 5. јануара 1955, разменили М. Тодоровић и И. Г. Кабанов, две стране су се договориле да Трговински и Платни споразум привремено ступају на снагу од тренутка потписивања (а коначно после размене ратификационих инструмената).²²⁴⁷ Потписивањем наведених споразума 5. јануара 1955. била су „регулисана основна питања у области трговине и плаћања“ између ФНРЈ и СССР-а.²²⁴⁸

Упркос одређеном застоју који се у преговорима појавио у једном кратком периоду крајем 1954, потписивањем наведених споразума југословенско-совјетски трговински преговори су успешно приведени крају 5. јануара 1955. Шире посматрано, исход трговинских преговора је био значајан и због тога што се повољно одражавао на даље поправљање климе на релацији Београд–Москва, односно на стварање „реалне материјалне базе за пуну нормализацију и проширење свестраних односа“ између ФНРЈ и СССР-а.²²⁴⁹ У вези са тим, на југословенској страни су истицали да су успешан завршетак преговора, односно потписивање два битна споразума представљали „важан елемент нормализовања односа и сарадње а такође и допринос развијању и проширивању економске сарадње између држава сагласно принципима и препорукама ОУН“.²²⁵⁰

Напослетку, ради потпуније представе о преговорима, треба имати у виду да је склапање „међудржавних трговинских споразума са 7 источноевропских земаља“, до чега је дошло „крајем 1954[.] и почетком 1955[.] године“, имало изузетан значај за ФНРЈ. У вези са тим, крајем 1955. су у Београду констатовали: „Најважнији овогодишњи догађај у нашим економским односима са светом претствља нормализација наших односа са СССР-ом и другим источноевропским земљама.“²²⁵¹ Обнављањем трговинских односа са СССР-ом и оста-

²²⁴⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; АЈ, КПР, I-5-b/99-1, Важност Споразума о робном промету и плаћањима закљученом између ФНРЈ и СССР 5. јула 1947, 14.10.1954; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955.

²²⁴⁵ Међу „неробна плаћања“ су спадали „трошкови за издржавање дипломатских и конзуларних претставништава обеју Страна уговорница, трошкови званичних делегација, трошкови путовања трговачког и другог карактера, обрачун између железничких и поштанско-телеграфских организација“, као и „друга плаћања по споразуму између Банака“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 313, стр. 715–716.)

²²⁴⁶ О садржају Платног споразума опширније у: РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 109, Платёжное соглашение, 5.1.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 313, стр. 715–716.

²²⁴⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 314, стр. 717–718.

²²⁴⁸ В. С. Милованов, *нав. дело*, стр. 41–42.

²²⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²²⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

²²⁵¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 32, дос. 17, 18789, Економски односи ФНРЈ са иностранством, 28.12.1955.

лим источноевропским државама ФНРЈ су „по први пут“ била „отворена тржишта у највећем делу света“, што до тада – како су коментарисали у Београду – „у историји наше спољне трговине никада није био случај“.²²⁵²

*

После потписивања Трговинског споразума две стране су приступиле уговарању размене и упркос одређеним тешкоћама (совјетска страна је имала примедбе на високе цене југословенских производа и, уопште, на „спорост закључивања“ уговора) може се рећи да су се ствари на том плану, ипак, добро одвијале. Биле су уговорене и почело се са испорукама појединих важних увозних (нафта, део памука, антрацит...) и извозних позиција (месо, дуван, цигарет-папир...). „Трговински споразум са Русима у овом периоду извршавао се углавном нормално, уз већу упорност са руске стране“ – истицали су југословенски аналитичари крајем априла 1955.²²⁵³ Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, у мају 1955. је од укупног износа од 10.000.000 долара био уговорен увоз совјетске робе у вредности од 5.100.000 долара. Наспрам тога, закључени су уговори о извозу југословенске робе у износу од 4.900.000 долара (од укупно 10.000.000 долара).²²⁵⁴ И према совјетским подацима из маја 1955. може се рећи да је до тада била уговорена отприлике половина укупног обима размене.²²⁵⁵ Уговарање размене је наставило да се одвија добрим темпом, па је у јулу 1955. било закључен увоз совјетске робе у вредности од 7.165.975 долара (72% у односу на размену предвиђену Трговинским споразумом), односно извоз ФНРЈ у износу од 7.496.219 долара (75% размене договорене у јануару 1955).²²⁵⁶

Због заинтересованости Москве да – пре свега из политичких разлога – иде на „линију што шире размене“ са ФНРЈ, у Београду је постојала свест о томе да „утврђени обим размене не исцрпљује све могућности“. У југословенским анализама рађеним почетком маја 1955. навођено је да се у току „наредних година“ трговинска размена са СССР-ом „може удвостручити“. Имајући у виду привредне потенцијале „прве земље социјализма“, у Београду су средином маја 1955. истицали: „Могућности совјетског извоза артикала на којима је наша привреда веома заинтересована (памук, нафта, квалитетни нафтини деривати, ваљани производи, антрацит, манганова руда, рото папир, гвоздена руда високог квалитета, пшеница и др.) дају перспективе проширењу трговинске размене са СССР-ом, тим пре што совјетско тржиште може да конзумира већину наших извозних артикала, па чак и оне који теже налазе прођу на осталим европским тржиштима, што у крајњој линији значи унапређење нашег извоза.“ Пошто је, дакле, и ФНРЈ – првенствено из економских разлога (могућност увоза производа као што су памук, пшеница и нафта, односно извоза „артикала који теже налазе пласман на Западу“) – била „веома заинтересована за проширење робне размене“, може се рећи да је постојала обострана заинтересованост за прављење новог искорака на плану билатералне трговине.²²⁵⁷

Позитивна кретања у политичким односима две државе (посебно долазак делегације Владе СССР-а у посету ФНРЈ крајем маја, почетком јуна 1955, и потписивање Београдске декларације),²²⁵⁸ стварала су погодну климу за даље ширење робне размене.²²⁵⁹ Повећање је

²²⁵² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 32, дос. 21, 18838, Економски односи Југославије са иностранством.

²²⁵³ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 62, дос. 2, 46066, Забелешка о разговору Кликовца са Виноградовим, 22.4.1955; Исто, ф. 63, дос. 4, 18025, Информативни преглед. Југославија–СССР после оставке Маљенкова, 25.4.1955; Исто, ф. 65, дос. 3, 419066, Извјештај о преговорима за закључење уговора за сирову нафту са „Сојузнефтекспортом“, 18.2.1955.

²²⁵⁴ АЈ, КПП, III-B-1-a, Преглед досадашњег пословања са источно-европским земљама по Трговинским споразумима (мај 1955).

²²⁵⁵ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 342, Л. 114, Справка о договорима и соглашениях между СССР и Югославией, 10.5.1955.

²²⁵⁶ АЈ, КПП, III-B-1-a, Преглед закључених послова по трговинским споразумима са источно-европским земљама за 1955; Исто, Проблематика о пословању са СССР.

²²⁵⁷ АЈ, КПП, I-3-a/101-4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Исто, Могућности и услови даље сарадње; Исто, ф. 64, дос. 8, 18864, Могућности и услови даље сарадње.

²²⁵⁸ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

извршено путем размене писама и то у два наврата – 30. јула и 23. септембра 1955. Наведена писма су представљала прву, односно другу „допунску листу“ уз Трговински споразум од 5. јануара 1955. На основу њих је дуплирана вредност југословенско-совјетске робне размене у току 1955. На Споразумом предвиђену размену у вредности од 20 милиона долара, „допунске листе“ су, дакле, додале још толико, што је – укупно – чинило 40 милиона долара.²²⁶⁰

Разменом првог писма, односно „допунске листе“ производа, 30. јула 1955, предвиђено је повећање размене од по 6 милиона долара са обе стране, односно 12 милиона долара укупно.²²⁶¹ Наводећи да је вредност од 12 милиона долара представљала „повећање за 60 отсто у односу на садашњу размену“, у Београду су истицали: „Ово најновије проширење размене у релативно кратком року после потписивања трговинског споразума говори да је он заснован на реалним могућностима и спремности двеју земаља да учвршћују и проширују сарадњу и на овом пољу.“²²⁶² У следећој табели су наведени производи које је ФНРЈ требала да извезе у СССР, на основу договора постигнутог 30. јула 1955.

-Табела бр. 63.: Југословенски извоз у СССР на основу Прве допунске листе уз Трговински споразум (количине су наведене у тонама и квадратним метрима, вредности у америчким доларима).²²⁶³

Назив производа	Количина или вредност
Кудеља	2.000 тона
Свињско месо	2.000 тона
Пасуљ	1.000 тона
Парадајз пире	2.000 тона
Суве шљиве	5.000 тона
Пекмез од шљива	2.000 тона
Пулпа	2.000 тона
Каустична сода	1.000 тона
Калцијум карбид	1.000 тона
Барит	12.000 тона
Нитро лакови	350 тона
Прерађена кожа	250.000 долара
Храстов паркет	100.000 квадратних метара

Совјетска страна је увоз наведених производа требала да „покрије“ извозом следећих производа једнаке вредности (6.000.000 долара).

-Табела бр. 64: Совјетски извоз у ФНРЈ на основу Прве допунске листе уз Трговински споразум (количине су наведене у тонама, комадима и метрима).²²⁶⁴

²²⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²²⁶⁰ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 41, Папка 171, Д. 15, Л. 114, Реализација Декларације правитељств СССР и ФНРЈО од 2 ијоня 1955 года, 11.5.1956; АЈ, КПР, Ш–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956.

²²⁶¹ АЈ, КПР, Ш–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ.

²²⁶² „Потписан Протокол о допунској робној размени између Југославије и Совјетског Савеза“, *Борба*, 31.7.1955, стр. 1.

²²⁶³ Табела је састављена на основу података из Билтена бр. 7 Спољнотрговинске коморе ФНРЈ. (АЈ, КПР, Ш–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ.)

²²⁶⁴ Табела је састављена на основу података из Билтена бр. 7 Спољнотрговинске коморе ФНРЈ. (Исто.)

Назив производа	Количина
Сирова нафта	100.000 тона
Авио бензин	10.000 тона
Антрацит	50.000 тона
Манганова руда	4.000 тона
Филмске траке	500.000 метара
Гумене шине	547 комада
Метални магнезијум	25 тона
Натрон-папир	1.000 тона
Синтетички каучук	500 тона
Никл у катодама	3 тоне
Калај	10 тона
Памук	3.000 тона

Непуна два месеца касније, 23. септембра 1955, две стране су, као што смо поменули, разменом писама додатно повећале размену и то за по 4 милиона долара са обе стране, односно за – укупно – 8 милиона долара.²²⁶⁵ Структура југословенско-совјетске робне размене на основу Друге допунске листе, наведена је у наредне две табеле.

-Табела бр. 65: Југословенски извоз у СССР на основу Друге допунске листе уз Трговински споразум (количине су наведене у тонама, парима (обуће), матрима и квадратним метрима, вредности у америчким доларима).²²⁶⁶

Назив производа	Количина или вредност
Месо	1.500 тона
Пасуљ и грашак	500 тона
Цемент	50.000 тона
Кожна обућа	50.000 пари
Трикотажа	200.000 долара
Цигарет-папир	100 тона
Фурнир	200.000 квадратних метара
Калцијум карбид	800 тона
Вунене тканине	100.000 метара

Наведене југословенске производе СССР је требао да „отплати“ испорукама угља за коксирање, авио бензина и овса. Посебно треба истаћи да је југословенска страна од средине јула тражила испоруке што већих количина угља за коксирање (од 23. јула 1955. је тражена управо количина од 200.000 тона), због тога што услед погоршања односа са Западном Не-

²²⁶⁵ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – Регулисана питања, 16.2.1956.

²²⁶⁶ Табела је састављена на основу података из Билтена бр. 7 Спољнотрговинске коморе ФНРЈ. (АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ.) Премда је Билтен датиран са 15. септембром, а размена писама извршена 23. септембра 1955, у међувремену нису вршене никакве промене. Из писања Билтена се види да су договорене листе биле коначне и да је још само требао да се изврши формалан чин „потписивања“, који је, првобитно, био договорен за 19. септембар 1955. (Исто)

мачком није више желела да тражи увоз истог од Бона. При изношењу наведене молбе Москви, Београд је ствар поставио као „политичко питање“: исказана је жеља ФНРЈ да се ослободи зависности од увоза угља за коксирање из САД и Западне Немачке, на рачун увоза – у потпуности – тог производа из Совјетског Савеза и Пољске. Иако МСТ СССР-а није располагало траженом количином угља за коксирање за извоз, Президијум ЦК КПСС је – третирајући то питање као политичко – донео одлуку да у току 1955. испоручи ФНРЈ тражених 200.000 тона.²²⁶⁷ Детаљнија структура совјетског извоза наведена је у следећој табели.

-Табела бр. 66: Совјетски извоз у ФНРЈ на основу Друге допунске листе уз Трговински споразум (количине су наведене у тонама, вредности у доларима).²²⁶⁸

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	200.000 тона
Авио бензин	4.000 тона
Овас	500.000 долара

На основу увида у садржаје „допунских листа“ можемо рећи да је – као и у случају претходних аранжмана – структура размене била доста повољна за ФНРЈ. Иако су на југословенској страни у току 1955. истицали да је „ембарго за сада главна економско политичка сметња проширењу међусобне размене“ и очекивали да ће Москва више инсистирати на увозу „стратешких сировина“, то питање није омело договарање значајног проширења размене у току године. Премда је СССР „поново“ покретао то питање у току године, то је чињено у „благој форми“. Пошто је став Београда био да у току 1955, због „помоћи са Запада“, не може да извози „стратешке артикле“,²²⁶⁹ они – као што можемо видети из горњих табела – нису укључени у додатни извоз ФНРЈ у СССР.

Из података Спољнотрговинске коморе ФНРЈ види се да се по размени писама склапање трговинских уговора добро и брзо одвијало. У односу на предвиђене вредности од по 6.000.000 долара из Прве допунске листе, до краја 1955. је био уговорен југословенски увоз у вредности од 6.221.810 долара и извоз у износу од 5.626.620 долара. Када је реч о Другој допунској листи, до краја 1955. је – од укупно предвиђених 8.000.000 долара – закључен совјетски извоз у вредности од 3.783.000 долара и испоруке ФНРЈ у износу од 3.024.665 долара.²²⁷⁰ Свеукупно посматрано, обим и брзо уговарање размене из наведене две „допунске листе“ су, дакле, у значајној мери допринеле повећању обима југословенско-совјетске робне размене у току 1955.

*

Паралелно са ширењем размене у току 1955, две стране су радиле и на томе да у току наредне, 1956. године, дође до даљег повећања југословенско-совјетске билатералне трговине. Као и у случају проширења робне размене у току 1955, таква могућност је отворена услед позитивних кретања у југословенско-совјетским политичким односима, посебно у периоду после посете високе совјетске делегације на челу са Н. С. Хрушчовом и потписивања Београдске декларације.²²⁷¹ На економским преговорима који су вођени крајем августа 1955. у

²²⁶⁷ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 516–518.

²²⁶⁸ Табела је састављена на основу података из Билтена бр. 7 Спољнотрговинске коморе ФНРЈ. (АЈ, КПП, III–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ.)

²²⁶⁹ АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1955, 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; Исто, ф. 63, дос. 5, 18847, СССР–Југославија.

²²⁷⁰ АЈ, КПП, III–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; Исто, Билтен Бр. 8 од 1.10.1955, Савезна спољнотрговинска комора; Исто, Билтен Бр. 9, Савезна спољнотрговинска комора, 15.10.1955; Исто, Билтен Бр. 10, Савезна спољнотрговинска комора, 1.11.1955; Исто, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955; Исто, Билтен Бр. 12, Савезна спољнотрговинска комора, 1.12.1955; Исто, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955; Исто, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955.

²²⁷¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 327, 328, 332, стр. 772, 774, 775–776, 778, 785–786, 787–788.

Москви између делегација које су предводили С. Вукмановић и А. И. Микојан, било је речи и о робној размени две државе. Две стране су током преговора извршиле „конкретнију разраду смерница развоја робног промета“ за наредни период. Резултати размене мишљења и постигнути договори на том плану били су унети у Протокол са преговора о економским питањима између делегација влада СССР и ФНРЈ, који су 1. септембра 1955. потписали С. Вукмановић и А. И. Микојан. Наведеним протоколом две стране су се обавезале да ће у току 1956. године обим југословенско-совјетске робне размене износити „најмање 70 милиона обрачунских америчких долара, тј. најмање по 35 милиона долара са сваке стране“, што је представљало приметно, значајно повећање размене у односу на 1955. годину. У заједничкој изјави са преговора је пак наведено да су се две стране договориле да „робна размена у току идуће три године буде на нивоу од 70 милиона долара годишње у оба правца“. И у Протоколу, и у заједничкој изјави је наглашено да ће „обе владе [...] настојати да повећају робну размену у наредним годинама“, односно да ће да „предузму мере за њено проширење у наредним годинама“.

Полазећи од тога да су „дугорочни споразуми узајамно корисни у погледу размене најважнијих роба“ (због спољнотрговинског система СССР-а, Москва је нарочито инсистирала на договарању „дугорочне“ размене), две стране су „утврдиле спискове роба за узајамне испоруке у 1956. години“ и договориле се око тога да наведени спискови представљају „основу за утврђивање спискова роба за узајамне испоруке сваке [од] наредне две године (1957–1958. год.)“. Када је о робној размени за 1959. и 1960. реч, договорено је да се узајамне испоруке и за те две године одреде на основу „робне структуре“ која је „утврђена за 1956. годину“, уз одговарајуће предвиђање „даљег повећања робне размене“. Протоколом од 1. септембра 1955. две стране су се обавезале и да ће „најакасније 1. јануара 1956.“ потписати „посебан протокол у оквиру важећег Трговинског споразума“ у који ће бити унети спискови робе који су усаглашени за југословенско-совјетску робну размену у 1956. години. У заједничкој изјави је напоменуто и да су две стране постигле договор, односно „споразум о дугорочним испорукама за које је заинтересована Федеративна Народна Република Југославија (угаљ за коксирање, нафта и памук) и производа за које је заинтересован Савез Совјетских Социјалистичких Република (боксит, олово, дуван, кудеља)“. Коментаришући договорену структуру размене, С. Вукмановић је наводио да је „таква [...] да обема земљама пружа повољну размену, тојест да увозе оне артикле који су им потребни“. У Москви су сматрали да је постигнутим договорима постављена „чврста база“ за даље одвијање трговинске размене две државе.²²⁷² Детаљнији преглед договорене структуре размене, односно спискова робе коју је у току 1956. СССР требао да испоручи ФНРЈ, односно Југославија Совјетском Савезу, наведен је у наредне две табеле.

Према Протоколу од 1. септембра 1955, СССР је требао ФНРЈ да испоручи следеће производе у току 1956. године.

-Табела бр. 67: Списак производа за испоруку из СССР-а у ФНРЈ у току 1956. године (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²²⁷³

Назив производа	Количина или вредност
Пшеница	200.000 тона
Овас	15.000 тона

²²⁷² РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 381, Л. 3–17, Справка о некоторых итогах нормализации отношений с Югославией, ЦК КПСС, 9.1.1956; Исто, Д. 404, Л. 7, Советско-югославские отношения, 3.1.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Исто; Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–802, 805–806; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 522, 524, 528, 529.

²²⁷³ Табела је састављена на основу података из „Списак роба за испоруку из СССР у ФНРЈ у 1956. години“, који чини прилог уз Протокол од 1. септембра 1955. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805.)

Памук	12.000 тона
Угаљ за коксирање („донски“, односно доњецки) ²²⁷⁴	700.000 тона
Антрацит	80.000 тона
Нафта	200.000 тона
Авио бензин	15.000 тона
Азотна ђубрива	20.000 тона
Азбест	2.000 тона
Руда мангана	8.000 тона
Ваљани црни метали и метални производи	19.000 тона ²²⁷⁵
Феролегуре	200.000 долара
Калај и легуре ²²⁷⁶	200 тона
Кобалт	1 тона
Никл и легуре	50 тона
Метални магнезијум	100 тона
Креозотско уље	10.000 тона
Хемијска и фармацевтска роба	500.000 долара
Синтетички каучук	500 тона
Филмске траке	50.000 долара
Ланена пређа	65 тона
Машине и опрема	1.000.000 долара
Литература и биоскопски филмови	„на основу сагласности међу странама“
Разна роба	3.000.000 долара

Осим производа које је СССР требао да испоручи ФНРЈ на основу редовне робне размене, у наведени списак је укључена и роба чији извоз је требао да се изврши на основу „робног кредита“, чије потписивање је, такође, договорено Протоколом од 1. септембра

²²⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805.

²²⁷⁵ У наведену количину су улазили: 10.500 тона ваљаног црног метала, 5.000 тона белог лима, 1.500 тона челичне жице, 400 тона поцинкованог лима, 1.000 тона хладно ваљане траке и 600 тона цеви. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805.)

²²⁷⁶ У објављеном списку производа у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“, наводи се да је СССР требао да испоручи ФНРЈ 200 тона „олова и легура“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805.) Међутим, у годишњем протоколу за 1956. је наведено да СССР треба да испоручи „калај и легуре“ у количини од 200 тона (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956.) Пошто је ФНРЈ била та која је извозила олово у СССР (а не обрнуто), а у статистичким подацима о југословенско-совјетској робној размени за 1956. и (због могућности заосталих испорука) 1957. годину не налазимо податке о совјетским испорукама „олова и легура“ (док се калај помиње), чини се да је у документу објављеном у поменутом зборнику докумената направљена грешка. (*Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, стр. 194–195; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1957 godinu*, Београд 1958, стр. 195–196.) На могућност грешке додатно указује и то што је у списку југословенског извоза (погледати наредну табелу) постоји пар сличних пропуста (производи бродоградње, количина вина), који потичу из самог документа или су настали приликом његовог превођења, односно при приређивању зборника докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“ за штампу. Опширније у наставку поглавља.

1955.²²⁷⁷ Напоменуто је да ће вредност те робе износити „око 18 милиона долара“ и да ће СССР у оквиру те вредности испоручити ФНРЈ „између осталог, пшеницу и нафту“.²²⁷⁸ Као што можемо видети из табеле, договореним списком су – у поређењу са Трговинским споразумом од 5. јануара 1955. године – значајно повећане количине појединих важних производа у односу на 1955. и додатно је проширена „номенклатура“ совјетског извоза.²²⁷⁹ Посебно треба напоменути да су – у односу на Трговински споразум – Протоколом од 1. септембра 1955. видно повећане испоруке памука, нафте, а у листу совјетског извоза је укључен и угаљ за коксирање.²²⁸⁰ То су били производи за које је ФНРЈ била нарочито заинтересована, а посебно за угаљ за коксирање.²²⁸¹ Исто се може рећи и за совјетске испоруке пшенице ФНРЈ.²²⁸²

Наспрам наведеног совјетског извоза, ФНРЈ је у току 1956. „првој земљи социјализма“ требала да испоручи следеће производе.

-Табела бр. 68: Списак производа за испоруку из ФНРЈ у СССР у току 1956. године (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²²⁸³

Назив производа	Количина или вредност
Боксит	100.000 тона
Глиница	2.000 тона
Олово	6.000 тона
Барит	12.000 тона
„Арматурно железо“	1.000 тона
Калцијум карбид	3.000 тона
Калцинирана сода	2.000 тона
Каустична сода	3.000 тона
Цемент	80.000 тона
Намештај и производи од дрвета	300.000 долара
„Шперплоча, ножна“ (фурнир)	500.000 долара
Цигарет-папир	400 тона
Вунене тканине	1.000.000 долара
Кожа и обућа	1.000.000 долара
Кудеља	3.000 тона
Дуван	3.000 тона
Кукуруз	50.000 тона
Пасуљ	4.000 тона

²²⁷⁷ Опширније о „робном кредиту“ у поглављима „Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²²⁷⁸ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.

²²⁷⁹ Упоредити списак из Протокола од 1. септембра са листом совјетског извоза из Трговинског споразума: Исто, док. 312, 340, стр. 714, 805.

²²⁸⁰ Због прекида испорука из Западне Немачке, Београд је био изузетно заинтересован за увоз угља за коксирање из СССР-а. (А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 516–518.)

²²⁸¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²²⁸² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње.

²²⁸³ Табела је састављена на основу података из „Списак роба за испоруку из ФНРЈ у СССР у 1956. години“, који чини прилог уз Протокол од 1. септембра 1955. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.)

Месо	8.500 тона
Месне конзерве	500.000 долара
Суве шљиве	8.000 тона
„Сулфитирано јагодичасто воће“ (воћна пулпа)	3.000 тона
Етиленски алкохол	3.000 тона
„Коњак – алкохол“	1.000 тона
Вино	2.000 тона(?) ²²⁸⁴
Производи бродоградње ²²⁸⁵	„У количини коју стране усагласе“
Производи машиноградње и електроиндустрије	500.000 долара
Литература и бископски филмови	„Усаглашавају стране“
Разна роба	3.000.000 долара

Као и у случају совјетског извоза, и испоруке ФНРЈ су видно – како по обиму, тако и по „номенклатури“ производа – повећане у односу на Трговински споразум.²²⁸⁶ Свеукупно посматрано, договорена структура размене је била повољна за ФНРЈ, што се може видети по томе што је југословенска страна на такав начин коментарисала садржај робних листа из годишњег протокола за 1956,²²⁸⁷ а у наредним годинама – када је дошло до „кварења“ односа две државе – приликом трговинских преговора (на пример, за 1959. годину) настојала да се позива на Протокол од 1. септембра 1955, односно на структуру размене коју су договорили С. Вукмановић и А. И. Микојан, како би обезбедила потписивање што повољнијих годишњих протокола.²²⁸⁸ Осим значајног повећања обима размене у односу на Трговински споразум, посебно пада у очи да су се на списку југословенског извоза нашли и они производи на чије испоруке Београд – због „ембарга“ – није пристајао на преговорима које је крајем 1954. и почетком 1955. водио М. Тодоровић. За разлику од тих преговора, према Протоколу од 1. септембра 1955. ФНРЈ је СССР-у требала да испоручи олово и производе бродоградње.

Када је реч о олову, у Београду су и у претходном периоду били свесни тога да је југословенски извоз олова у СССР спадао у тзв. „Листу БП“ на којој су се налазили „артикли чији

²²⁸⁴ У објављеном списку робе у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“, у рубрици „количина или сума“ се наводи – без икакве мерне јединице или назнаке да је у питању можда доларска вредност – само: „55“. На основу тог броја није сасвим јасно која количина (или вредност?) вина је била у питању. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.) У Протоколу о робној размени за 1956, у који су (са мањим изменама) пренети подаци из Протокола од 1. септембра 1955, наводи се да је ФНРЈ требала да испоручи СССР-у 2.000 тона вина. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 6.1.1956.) Пошто је југословенска извозна листа у годишњем протоколу за 1956. претрпела минималне измене у односу на Протокол од 1. септембра 1955, у одсуству прецизнијих података чини се да количинама које су наведене у њој можемо поклонити поверење.

²²⁸⁵ У зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“ наведена ставка је непрецизно преведена са руског као „посуђе“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.) До забуне је дошло вероватно због тога што се у првом делу речи бродоградња (рус. судостроение) налази „суд“ (скраћено од „судно“, што на руском значи брод), што подсећа на српску реч „посуђе“. На основу увида у Протокол о робној размени за 1956. годину, у који је укључена наведена листа производа које је ФНРЈ требала да испоручи СССР-у у току 1956, поуздано се може рећи да није реч о никаквом „посуђу“, већ о „производима бродоградње“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 6.1.1956.)

²²⁸⁶ Упоредити: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, 340, стр. 714, 806.

²²⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²²⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

се извоз одобрава само у традиционалне земље и у одређеним количинама“. Пошто је Југославија у годинама после Другог светског рата извозила у Совјетски Савез од 12.000 до 20.000 тона олова годишње, постојала је одређена основа за југословенске испоруке тог обојеног метала „првој земљи социјализма“.²²⁸⁹ Наведеним аргументом се – по свему судећи – може објаснити уношење олова у југословенску извозну листу. Београд је, свакако, имао одређено „покриће“ за будуће испоруке олова, иначе његов предстојећи извоз у СССР не би био помињан јавно у заједничкој изјави о преговорима.²²⁹⁰

Што се тиче бродоградње, из југословенских докумената који су настали у периоду пре потписивања Протокола од 1. септембра 1955, као и у оним из 1956, видимо да је ембарго (и даље) представљао проблем у случају извоза бродова који су имали већу брзину од 12 нautичких миља.²²⁹¹ Да ли због тога што се због општег кретања у међународним односима очекивало ублажавање западног „ембарга“²²⁹² и/или због тога што су за изразу и испоруку бродова били потребни дужи, вишегодишњи рокови,²²⁹³ тек југословенска страна се сагласила са испорукама производа бродоградње СССР-у. Иако су, дакле, остала одређена спорна питања у вези са извозом бродова у СССР,²²⁹⁴ у југословенским документима се наводи да на преговорима које су водили С. Вукмановић и А. И. Микојан совјетска страна није имала „никакве захтеве који би били неповољни за нас“ и да у потписаном Протоколу „нема ничега што би и у најмањој мери могло штетити или неповољно деловати на наше привредне везе са осталим земљама“.²²⁹⁵

Укључивање „производа бродоградње“ у листу извоза ФНРЈ за 1956,²²⁹⁶ представљало је основу за даље југословенско-совјетске разговоре на том плану. У периоду од 27. септембра до 4. октобра 1955. у ФНРЈ је боравила совјетска делегација предвођена замеником министра бродоградње Рјеткином. Циљ боравка делегације је био да „испитају могућности [...] бродоградилшта“ ФНРЈ за производњу „разних типова бродова за Совјетски Савез“. Током боравка у Југославији делегација је посетила више бродоградилшта на приморју (Сплит, Трогир, Ријека, Краљевица, Пула), потом предузећа и установе које су се бавиле изградњом бродова (предузеће „Југотурбина“ из Карловца, Бродарски институт у Загребу) и централне државне органе у Београду (Савезно извршно веће, Државни секретаријат за иностране послове, Савезна индустријска комора). Чланови делегације су се повољно изражавали о „напредку [...] бродоградилшта“ ФНРЈ и предали су спецификације за изградњу седам врста бродова за чији увоз је СССР био заинтересован: 1) трампери носивости 8–10.000 тона; 2) путнички, односно „путничко теретни“ бродови (од „око 6.000 тона“) за превоз 340 путника и 400 тона терета; 3) „брод-фабрика за прераду ракова“; 4) „бродови-хладњаци“; 5) „бродови-базе“, односно „творнице за харинге“; 6) ледоломци; 7) мање врсте бродова, попут бродова багера и сличних пловила. Вредност „оријентационе листе“ са наведеним типовима бродова које је СССР био спреман да увезе из ФНРЈ износила је „око 400 милиона долара“.

²²⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17853, Припрема трговинских преговора са СССР за 1955.

²²⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²²⁹¹ АЈ, КПР, I–3–а/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; АЈ, КПР, III–В–1–а, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²²⁹² ДА МСП, ПА, 1954, ф. 88, дос. 4, 17711, Поводом обнове трговинских односа Југославија–СССР; Исто, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР.

²²⁹³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18504, Извештај о боравку и разговорима Делегације совјетске бродоградње и трговачке морнарице у Југославији, 6.10.1955; Исто, 1956, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за СССР, 31.12.1956; АЈ, КПР, III–В–1–а, Информација о боравку и разговорима са бурманском, индијском и совјетском привредном делегацијом и о капацитетима и основним проблемима наше бродоградње, 14.10.1955.

²²⁹⁴ АЈ, КПР, III–В–1–а, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956.

²²⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²²⁹⁶ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.

Током разговора чланова совјетске делегације са југословенским званичницима разматрана су различита питања у вези са могућностима и условима под којима би ФНРЈ могла да испоручи бродове СССР-у. Укупни капацитети југословенских бродоградилшта у том тренутку су износили „око 45 хиљада тона бродова годишње“, али су се они могли „испоруком одређене опреме у врло брзом року од 2 до 3 године – битно повећати“ (и до 110.000–120.000 тона годишње, а уз „увођење друге смене“ и преко наведене количине). У случају да је СССР био спреман да испоручи неопходну опрему за проширење капацитета бродоградилшта ФНРЈ („било у случају већ одобрених инвестиционих кредита од 110 милиона долара, било посебним аранжманом“), југословенска страна је исказала спремност да од 1958. испоручује СССР-у „просечно 35 хиљада тона бродова“ годишње (од 27.500 тона 1958. са даљим постепеним растом до „око 45 хиљада тона“ 1965). У вези са наведеним, совјетска делегација је тражила да југословенски органи „што је могуће пре“ доставе спецификације за потребну опрему, како би могла да се „испита могућност лифEROвања ове опреме из Совјетског Савеза или других земаља“. Свеукупно посматрано, боравак совјетске делегације у ФНРЈ искоришћен је за узајамно информисање и упознавање са потребама, жељама и могућностима две стране.²²⁹⁷ Разговорима који су вођени крајем септембра и почетком октобра постављена је основа за даље југословенско-совјетске контакте у вези са испорукама бродова, како у наставку 1955, тако и у току наредне, 1956. године.²²⁹⁸

Вратимо се договореним списковима, односно листама за робну размену у току 1956. године. После потписивања Протокола од 1. септембра 1955. совјетска страна је у наредним месецима, а нарочито у току новембра и децембра инсистирала на закључивању „већег броја купопродајних уговора“, иако Протокол о робној размени за 1956. још увек није био потписан.²²⁹⁹ Наведено инсистирање на уговарању размене може се објаснити планским карактером совјетске привреде и значајем који је МСТ СССР-а придавало благовременом договарању, односно уговарању размене. Током последња два месеца 1955. совјетска страна је посебно инсистирала на уговарању „крупних позиција“. У случају совјетског извоза, то се односило – пре свега – на угљ за коксирање, сирову нафту, руду мангана и ваљани материјал црне металургије. Када је о испорукама ФНРЈ реч, МСТ СССР-а је – пре свега – настојало на томе да уговори увоза меса, кудеље и сувих шљива. Иако је југословенска страна настојала да изађе у сусрет совјетским захтевима, због низа унутрашњих проблема („систем поделе девица“ за финансирање увоза; недоумице у вези са „уским спецификацијама“ за увоз појединих „позиција“, попут ваљаног материјала; непознавање нових извозних прописа ФНРЈ; „недостатак података о расположивим количинама робе“ за извоз) уговорене су занемарљиве количине робе. Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, до краја 1955. су уговорене југословенске испоруке 3.000 тона каустичне соде (у вредности од 243.000 долара) и увоз 5.000 тона овса (у износу од 300.000 долара).²³⁰⁰

*

Вратимо се одвијању југословенско-совјетске робне размене у току 1955. године. На основу података Савезне спољнотрговинске коморе ФНРЈ, може се рећи да се током последњих месеци 1955. уговарање преосталог дела незакључених послова – како по робним листама из Трговинског споразума, тако и по „допунским листама“ од 30. јула и 23. септем-

²²⁹⁷ АЈ, КПР, III-B-1-a, Информација о боравку и разговорима са бурманском, индијском и совјетском привредном делегацијом и о капацитетима и основним проблемима наше бродоградње, 14.10.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18504, Извештај о боравку и разговорима Делегације совјетске бродоградње и трговачке морнарице у Југославији, 6.10.1955; Исто, 1956, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за СССР, 31.12.1956.

²²⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за СССР, 31.12.1956.

²²⁹⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956; Исто, III-B-1-a, Билтен Бр. 12, Савезна спољнотрговинска комора, 1.12.1955.

²³⁰⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956; АЈ, КПР, III-B-1-a, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955; Исто, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955.

бра – добро одвијало.²³⁰¹ На основу члана 8 Трговинског споразума, у току 1955. је отпочела и пракса сазивања Мешовите југословенско-совјетске комисије која је разматрала различита питања у вези са одвијањем билатералне робне размене. Прво заседање Мешовите комисије одржано је од 3. до 14. новембра 1955. у Београду. На челу југословенског дела Комисије налазио се секретар Савезне спољнотрговинске коморе Милан Алексић, а совјетску делегацију је предводио трговински представник СССР-а у ФНРЈ Јаков Красјук. Мешовита комисија је током заседања размотрила различита питања у вези са узајамним испорукама робе које су вршене на основу листа из Трговинског споразума и „допунских листа“ од 30. јула и 23. септембра 1955. Анализирајући податке о одвијању размене, Мешовита комисија је констатовала да се „закључивање купопродајних уговора и испоруке робе“ извршавају „на задовољавајући начин“. Представници две стране су установили да од укупне количине робе коју је требало испоручити на основу „свих робних листа“ („око“ 20.000.000 долара са обе стране), није био уговорен југословенски извоз у вредности од „око“ 3.000.000 долара и испоруке СССР-а у износу од „око“ 1.000.000 долара.

Две делегације су се договориле да се из листа југословенског извоза искључи 1.000 тона етил алкохола и 50.000 тона цемента у укупној вредности од „око“ 900.000 долара. Наспрам тога, постигнута је сагласност о изузимању магнезијума (15.000 долара) и 21.000 тона антрацита (од 65.000 тона, колико је СССР требао да испоручи у току 1955) из совјетских извозних листа. Укупна вредност наведена два артикла износила је „око“ 250.000 долара. Уместо изостављених количина етил алкохола и цемента, ФНРЈ је требала да испоручи месо, „херцеговачки дуван“ и пасуљ. Последња два производа је требало испоручити до краја 1955, а извоз меса закључно са јануаром 1956. Уместо магнезијума и антрацита, СССР је до краја јануара 1956. требао да испоручи ФНРЈ 20.000 тона угља. Због проблема у вези са обезбеђивањем бродског простора за превоз нафтних деривата и угља из СССР-а, две стране су се договориле да се испорука 67.000 тона угља (рачунајући и поменутих 20.000 тона чији извоз је договорен током рада Мешовите комисије), 4.000 тона авио бензина и 30.000 тона нафте изврше до краја јануара 1956. Мешовита комисија је позвала органе обе државе да предузму „потребне мере за благовремено и континуирано отварање акредитива“ и припремила низ препорука („конкретних мера“) у вези са благовременим извршавањем преосталих обавеза из купопродајних уговора („припрема робе“ за отпрему, обезбеђење транспортних средстава за превоз), односно по питању закључивања преосталих уговора.²³⁰²

По успешном уговарању преосталог дела размене до краја 1955, може се рећи да је заседање Мешовите комисије дало резултате. Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, по завршетку рада Мешовите комисије, на дан 15. новембра 1955, ФНРЈ је уговорила увоз у вредности од 18.683.205 долара (93%) и извоз у износу од 16.782.274 долара (84%).²³⁰³ Наведене бројке су се до краја године стално повећавале. До краја новембра је направљен видан помак, нарочито на плану уговарања извоза – 1. децембра 1955. био је уговорен увоз робе у вредности од 19.074.713 долара (95%) и извоз у износу од 18.649.139 долара (93%).²³⁰⁴ У току децембра су уговорени још неки извозни и увозни послови, па је на крају 1955. стање било следеће: од укупне вредности од око 20.000.000 долара, уговорене су совјетске испоруке

²³⁰¹ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 7 од 15.9.1955, Спољнотрговинска комора ФНРЈ; Исто, Билтен Бр. 8 од 1.10.1955, Савезна спољнотрговинска комора; Исто, Билтен Бр. 9, Савезна спољнотрговинска комора, 15.10.1955; Исто, Билтен Бр. 10, Савезна спољнотрговинска комора, 1.11.1955; Исто, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955; Исто, Билтен Бр. 12, Савезна спољнотрговинска комора, 1.12.1955; Исто, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955; Исто, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955.

²³⁰² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 110, Протокол Смешанной комисији, 14.11.1955; АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18730, Решење о образовању Мешовите комисије за праћење извршења одредаба Трговинског споразума између ФНРЈ и СССР-а; Исто, 18623, Протокол Мешовите комисије, 14.11.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 312, стр. 713.

²³⁰³ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955.

²³⁰⁴ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 12, Савезна спољнотрговинска комора, 1.12.1955.

у износу од 19.483.874. долара (97%); од 20.000.000 долара југословенског извоза, склопљени су уговори за испоруке робе у вредности од 19.505.164 долара (97%).²³⁰⁵

*

У југословенско-совјетску трговинску размену у току 1955. године биле су укључене преостале испоруке из Компензационог споразума, потом производи договорени Споразумом од 5. јануара 1955, те роба из „допунских листа“ од 30. јула и 23. септембра 1955. Када је о реализацији Споразума и „допунских листа“ реч, до краја 1955. је било уговорено 97%, а увезено 65% укупног увоза. Наспрам тога, извршавање југословенског извоза се доста боље одвијало – уговорено је 97% извоза, а испоручено чак 85% робе.²³⁰⁶ Наведена разлика у реализацији уговорених послова настала је због поменутих проблема у вези са организовањем бродског транспорта за превоз угља, нафте и авио бензина из СССР-а у ФНРЈ (заостале испоруке наведених производа су требале да буду извршене у јануару 1956).²³⁰⁷ Извршавање размене на основу Споразума од 5. јануара 1955. и две „допунске листе“ је током првих месеци 1956. наставило добро да се одвија. Мешовита комисија је 19. априла 1956. констатовала да је – према стању од 1. априла – вредност робе коју је СССР испоручио, на основу инструмената од 5. јануара, 30. јула и 23. септембра 1955, износила 19,5 милиона долара. Наспрам тога, ФНРЈ је до 1. априла 1956. испоручила СССР-у производе у вредности од 18,8 милиона долара. На основу наведених података две стране су констатовале да су испоруке за 1955. годину биле извршене на задовољавајући начин.²³⁰⁸

*

Најзначајнији и највећи део посла у вези са годишњим протоколом за робну размену 1956. године извршен је договарањем листа размене које су – као прилог – унете у Протокол од 1. септембра 1955.²³⁰⁹ Иако је Протоколом од 1. септембра 1955. било предвиђено да се потписивање годишњег протокола за 1956. изврши до краја године,²³¹⁰ због одређених „мањих измена“, које је унела југословенска страна у извозну и увозну листу, договорени рок је – услед чекања на сагласност Москве за потписивање „дефинитивно редигованих листа“ – био незнатно „пробијен“.²³¹¹ У току последњих месеци 1955. заинтересовани југословенски органи и спољнотрговинска предузећа су разматрали договорене робне листе и дали су низ предлога који су подразумевали приметно („знатно“) повећање „обима уговорених листа“. Наведени предлози су говорили о постојању економских интереса за ширење трговинске размене са СССР-ом, али су у Београду – после њиховог свеобухватног разматрања – одлучили да совјетској страни („засада“) предложи „само незнатне измене по увозу и извозу, углавном се придржавајући уговореног обима размене“.²³¹²

Предлози наведених „мањих измена“ су достављени совјетској страни, која се после њиховог разматрања сагласила са одређеним корекцијама договорених листа. Потписивање годишњег протокола за 1956. извршено је 6. јануара 1956. у Београду. Са југословенске стране Протокол је потписао државни саветник у ДСИП-у, амбасадор Стане Павлич, а са совјет-

²³⁰⁵ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955; Исто, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²³⁰⁶ АЈ, КПР, III–В–2–а, Преглед закључених економских инструмената са источно-европским земљама, 26.5.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²³⁰⁷ АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18623, Протокол Мешовите комисије, 14.11.1955.

²³⁰⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 126, Л. 2, Протокол о выполнении взаимных поставок товаров между СССР и ФНРЮ, предусмотренных на 1955 год, 19.4.1956.

²³⁰⁹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 801–802, 805–806.

²³¹⁰ Исто, док. 340, стр. 802.

²³¹¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956; АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955; Исто, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955.

²³¹² АЈ, КПР, III–В–1–а, Билтен Бр. 13, Савезна спољнотрговинска комора, 15.12.1955.

ске – трговински представник СССР-а Јаков Красјук.²³¹³ Као што је то Протоколом од 1. септембра 1955. било предвиђено, годишњим протоколом за 1956. је „предвиђена размена од најмање 35 милиона долара у сваком правцу“, односно „укупна размена у висини од 70 милиона долара“. Ради потпуније представе о југословенско-совјетској робној размени у току 1956, треба рећи и да је увоз ФНРЈ требао да буде већи за додатних 18.000.000 долара, који су се односили на прву траншу за увоз сировина на основу договореног „робног кредита“. И без југословенског увоза на основу „робног кредита“, обим билатералне робне размене је у односу на 1955. годину био „знатно проширен“. Са становишта интереса Београда, позитивно је било и то што је договорена структура размене карактерисана као „углавном повољна“ за ФНРЈ. Треба напоменути и да, иако пшеница није унета у извозну листу СССР-а, совјетска страна је у току преговора изразила спремност да је испоручи у току 1956.²³¹⁴

Протоколом договорена структура размене може се детаљније сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 69: Совјетски извоз у ФНРЈ у току 1956. према Протоколу о робној размени (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²³¹⁵

Назив производа	Количина или вредност
Овас	15.000 тона
Памук	12.000 тона
Угаљ за коксирање (доњецки)	700.000 тона
Антрацит	80.000 тона
Нафта	200.000 тона
Авио бензин	15.000 тона
Азотна ђубрива	20.000 тона
Концентрат апатита	20.000 тона
Азбест	2.000 тона
Руда мангана	18.000 тона
Сирово гвожђе	2.000 тона
Ваљана роба црне металургије и метални производи	19.000 тона ²³¹⁶

²³¹³ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 17, Папка 39, Д. 25, Л. 67, Информација по неким другим питањима политичког живота Југославије, Н. Фирјубин, 19.3.1956; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 124, Протокол о трговинској размени између СССР и ФНРЈ за 1956 год; РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 404, Л. 104, Информација по неким другим питањима политичког живота Југославије, Н. Фирјубин, 19.3.1956; АЈ, КПП, I-5-b/99-3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956; АЈ, КПП, III-B-1-a, Билтен бр. 14, Савезна спољнотрговинска комора, 31.12.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ-СССР 1953-1957.

²³¹⁴ АЈ, КПП, III-B-2-a, Преглед закључених економских инструмената са источно-европским земљама, 26.5.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ-СССР 1953-1957; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. 340, стр. 801, 802, 805-806.

²³¹⁵ Табела је састављена на основу података из „Листе бр. 1“, која чини први прилог уз Протокол од 6. јануара 1956. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956.)

²³¹⁶ Као што је било договорено на преговорима које су водиле делегације предвођене С. Вукмановићем и А. И. Микојаном, и годишњи протокол за 1956. је предвидео да у наведену количину од 19.000 тона буду укључени: 10.500 тона ваљаних производа црне металургије, 5.000 тона белог лима, 1.500 тона вученог челика (односно, челичне жице), 1.000 тона хладно ваљане траке, 600 тона цеви и 400 тона поцинкованог лима. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*, док. 340, стр. 805.)

Феролегуре	200.000 долара
Калај и легуре	200 тона
Кобалт	1 тона
Никл и легуре	50 тона
Метални магнезијум	100 тона
Креозотно уље	8.000 тона
Хемијски и фармацеутски производи	500.000 долара
Синтетички каучук	500 тона
Филмске траке	50.000 долара
Ланено предиво	65 тона
Машине, опрема и делови	1.000.000 долара
Литература и филмови	„по договору међу странама“
Разно	3.000.000 долара

Поређење са листом совјетског извоза из Протокола од 1. септембра 1955. показује да су у међувремену извршене одређене промене по питању испорука СССР-а. Највеће одступање у односу на списак робе из „Протокола Темпо–Микојан“ представљало је изостављање 200.000 тона пшенице из совјетске извозне листе. Међутим, овде се није радило о изостављању једне значајне „позиције“ совјетског извоза, већ о томе да је СССР наведену количину пшенице, како је било предвиђено Протоколом од 1. септембра 1955, испоручио ФНРЈ на основу „робног кредита“ (у склопу прве транше је предвиђена испорука поменутих 200.000 тона пшенице). Ради потпуније представе о совјетским испорукама пшенице ФНРЈ у току 1956. треба напоменути да је совјетска страна, као што смо поменули, на преговорима изразила спремност за њену испоруку и да је касније у току годину, Протоколом о допунским испорукама робе од 6. јуна 1956, договорен извоз још 200.000 тона пшенице.²³¹⁷ Даље поређење листа из „Протокола Темпо–Микојан“ и годишњег протокола за 1956. показује да је количина креозотног уља смањена са 10.000 на 8.000 тона, а да је количина руде мангана значајно повећана – на захтев југословенске стране – са 8.000 на 18.000 тона. У годишњи протокол за 1956. су унети концентрат апатита и сирово гвожђе, чије испоруке нису биле предвиђене Протоколом од 1. септембра 1955.²³¹⁸

Преглед југословенског извоза у СССР наведен је у следећој табели.

-Табела бр. 70: Југословенски извоз у СССР у току 1956. према Протоколу о робној размени (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²³¹⁹

Назив производа	Количина или вредност
Боксит	100.000 тона

²³¹⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Исто, ф. 91, дос. 19, 422746, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР (1959); Исто, 1958, ф. 118, дос. 16, 31764, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР, 25.8.1958; Исто, 1959, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805, 806.

²³¹⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 805.

²³¹⁹ Табела је састављена на основу података из „Листе бр. 1“, која чини први прилог уз Протокол од 6. јануара 1956. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956.)

Глиница	2.000 тона
Олово	6.000 тона
Барит	12.000 тона
Бетонско гвожђе	1.000 тона
Калцијум карбид	3.000 тона
Калцинирана сода	2.000 тона
Каустична сода	3.000 тона
Цемент	80.000 тона
Намештај и дрвна галантерија	300.000 долара
Фурнири	500.000 долара
Цигарет-папир	400 тона
Вунене тканине	1.000.000 долара
Кожа и обућа	1.000.000 долара
Кудеља	3.000 тона
Дуван	3.000 тона
Кукуруз	50.000 тона
Пасуљ	4.000 тона
Месо	8.500 тона
Месне конзерве	500.000 долара
Суво воће	100.000 долара
Суве шљиве	8.000 тона
Воћна пулпа	3.000 тона
Парадајз пире	1.000 тона
Етил алкохол	3.000 тона
Дестилат ²³²⁰	1.000 тона
Млевена паприка	500 тона
Вино	2.000 тона
Производи бродоградње	„у количинама по договору међу странама“
Производи машиноградње и електроиндустрије	500.000 долара
Литература и филмови	„по договору међу странама“
Разно	3.000.000 долара

Ако оставимо по страни коментарисану нејасноћу у вези са количином вина која је била предвиђена за испоруку Протоколом од 1. септембра 1955, можемо рећи да су у годишњи протокол за 1956. унете само мање промене у односу на листу коју је договорена на преговорима С. Вукмановића и А. И. Микојана. У односу на „Протокол Темпо–Микојан“, у листу

²³²⁰ Према списку робе из Протокола од 1. септембра 1955, радило се о: „коњаку – алкохолу“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.)

југословенског извоза из годишњег протокола за 1956. унете су испоруке сувог воћа, парадајз пиреа и млевене паприке, а остале „позиције“ су остале исте.²³²¹ Уношење наведених производа из „пољопривредно-прехрамбеног сектора“ је, свакако, учињено на предлог југословенске стране, која је имала интерес за њиховим пласманом. Извоз наведених производа у СССР је додатно – посматрано из визуре Београда – поправљао договорену структуру размене у односу на листу југословенског извоза из Протокола од 1. септембра 1955.

*

Када је реч о извршавању годишњег протокола за 1956, совјетска страна је – као што смо поменули – још током новембра и децембра 1955. пожуривала склапање купопродајних уговора. Југословенски органи су, посебно у току децембра, предузимали одређене мере за брже уговарање размене са СССР-ом, али су до краја 1955. постигнути резултати били незнатни. Совјетска страна је и почетком 1956. наставила да инсистира на бржем склапању купопродајних уговора, али је – упркос различитим мерама које је предузимала Савезна спољнотрговинска комора – до 20. јануара 1956. уговорен југословенски увоз у вредности од свега 2.400.000 долара и извоз у износу од 5.000.000 долара. Ако се има у виду да је укупна вредност робних листа износила 70.000.000 долара, наведених 7.400.000 долара су чинили тек око 10% договорене размене. Пошто совјетски органи нису били задовољни таквим „темпом извршења преузетих обавеза“, трговински представник СССР-а Ј. Красјук је наставио код југословенских званичника да инсистира на „изналажењу заједничких могућности за убрзање реализације листа“.

Крајем јануара 1956. су били у току или се очекивало скоро отпочињање преговора за низ „позиција“ југословенског и совјетског извоза. Код појединих производа велику тешкоћу у преговорима су представљала размимоилажења у погледу цена – у случају југословенских испорука то се, нарочито, односило на калцинирану соду, етил алкохол и месо; а када је о извозу СССР-а реч, спорне су биле цене за производе из „хемиског сектора“ (азотна ђубрива, концентрат апатита, креозотно уље, синтетички каучук, различити хемијски и фармацеутски производи, филмске траке). На југословенској страни су постојале и тешкоће у погледу обезбеђења средстава за увоз совјетских производа, што је било нарочито видно у случају крупнијих увозних ставки (памук, угаљ за коксирање, сирова нафта, антрацит, хемијски производи, различите руде, метали и неметали...). На основу одређених ствари – попут пристајања на испоруку „150.000 тона угља за коксирање без отварања акредитива“ или уговарања веће количине сировог гвожђа (југословенска страна је у оквиру „позиције 'Разно'“ тражила повећање испорука тог производа и, наспрам Протоколом предвиђених 2.000, био је уговорен извоз 5.000 тона) – може се рећи да је совјетска страна била предусретљива и настојала да изађе у сусрет југословенским потребама и захтевима.²³²²

С обзиром на даље кретање уговарања размене, може се рећи да су совјетска инсистирања уродила плодом. На крају првог квартала, 31. марта 1956, од 35.000.000 долара совјетског извоза уговорене су испоруке робе у вредности од 21.398.306 или 61%. У истом периоду, од 35.000.000 долара југословенског извоза, закључени су уговори за испоруку робе у износу од 19.245.865 долара или 55%. У првом кварталу 1956. СССР је – са 7,6% – „заузео пето место у [...] увозу“ ФНРЈ и – са уделом од 10,7% – четврто место у југословенском извозу. Осврћући се на дотадашње уговарање размене, у Београду су у априлу 1956. констатовали да у преговорима за извоз 100.000 тона боксита у СССР „постоје знатне разлике у цени“ (југословенска страна је тражила 6,95 долара по тони, а совјетска нудила свега 4,5 долара). Осим тога, разлике у ценама су правиле проблем и у преговорима за југословенски извоз 6.000 тона олова и преостале количине цемента (30.000 тона). Наспрам тога, на плану совјетских испорука, требало је да се реше „нека питања у вези са динамиком увоза“ у ФНРЈ. Осим тога, на-

²³²¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422633, Протокол о робној размени између ФНРЈ у СССР за 1956. годину, 6.1.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 806.

²³²² АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Проблематика у вези са досадашњим извршењем Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1956. годину, 27.1.1956.

рочито пада у очи споро уговарање увоза „машина и уређаја“ – од укупне вредности од 1.000.000 долара, било је уговорено свега 22.626 долара.²³²³

И у наредним месецима уговарање размене је наставило да се одвија успешно. Током априла и маја је направљен видан искорак у уговарању југословенског извоза – на дан 31. маја 1956. биле су уговорене испоруке југословенске робе у вредности од 25.028.021 долара или 71% укупног извоза ФНРЈ у СССР. Ако узмемо у обзир ширу слику и динамику уговарања југословенског извоза у остале источноевропске државе, видимо да је СССР на том плану јасно предњачио – до 31. маја 1956. било је уговорено 46% југословенског извоза у Пољску, 34% извоза у Бугарску, 31% извоза у Чехословачку, 29% у Румунију и свега 14% у Албанију.²³²⁴ Наспрам тога, уговарање увоза из СССР-а је у току априла и маја доживело одређени застој – према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, до 31. маја 1956. је био уговорен увоз у износу од 21.116.557 долара или 61% укупног увоза из СССР-а.²³²⁵ Упркос наведеном застоју, уговарање увоза из СССР-а је, такође, предњачило у поређењу са осталим источноевропским државама – до 31. маја 1956. уговорено је 42% увоза из Чехословачке, 37% увоза из Пољске, 27% румунских испорука, 14% албанских и свега 5% увоза из Бугарске.²³²⁶

Уговарање размене током априла и маја 1956. пратиле су исте тешкоће као у претходном периоду. Свеукупно посматрано, приликом уговарања увоза из СССР-а три најзначајнија разлога која су ометала постизање договора, односно потписивање купопродајних уговора били су: 1) „разлике у ценама које су у СССР-у више него на другим тржиштима“ (то се односило на одређене совјетске производе попут ваљаних производа црне металургије или синтетичког каучука); 2) у случају одређених производа упитан је био квалитет (азбест, ланено предиво, филмске траке); 3) спољнотрговинска предузећа ФНРЈ и даље су имала тешкоће у вези са „обезбеђењем девизних средстава за одговарајући увоз (као код ваљаног материјала, машина, угља за коксирање, антрацита и др.)“. Треба истаћи да је током априла и маја 1956. био направљен видан помак на плану уговарања „увоза машина, опреме и делова“ – уговорене су испоруке у вредности од „око 425 хиљада долара“, а у току су били преговори за увоз „бушаћих гарнитура за даљих 400 до 800 хиљада долара“. У Београду су истицали да се уговарање увоза из наведене „позиције“ до тада „доста слабо одвијало“ и то због „специфичности артикала“ и – нарочито – „непознавања совјетске производње“.²³²⁷

Када је реч о уговарању југословенских испорука у наведеном периоду, „преговори за закључење преосталих количина производа предвиђених извозном листом“ су били „у току“. И на том плану су проблем представљала размимоилажења у погледу цена (на пример, у случају боксита) и квалитета производа (кудеља). Од осталих значајнијих питања треба поменути и да је МСТ СССР-а затражило увоз цинка, чије испоруке нису биле предвиђене годишњим протоколом, и југословенска страна је понудила извоз 1.000 тона, о чему су средином године вођени преговори.²³²⁸ И по питању југословенског извоза бродова у СССР остварен је одређени помак. Постојала је обострана заинтересованост за реализацију тог посла – СССР је био заинтересован за „набавку разних врста бродова“ у ФНРЈ, а производни капацитети југословенских бродоградилница су били „прилично слободни“, због чега је Београд био „врло заинтересован“ за тај посао. Совјетска страна је затражила „конкретне понуде за 2–3 већа путничка брода и 2–3 рибарска брода“, а после упознавања са „техничким спецификацијама“ и „кратким пројектним захтјевима“ за те врсте бродова, југословенска страна је отпоче-

²³²³ АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 17.4.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР.

²³²⁴ АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 16.6.1956.

²³²⁵ Наведени износ је нешто мањи од вредности која је уговорена закључно са 31. мартом 1956. (АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 17.4.1956; Исто, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 16.6.1956.) Није нам познато на који начин је настала наведена разлика, али се она може објаснити потпуним или делимичним „сторнирањем“ одређене „позиције“ из совјетског извоза.

²³²⁶ АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 16.6.1956.

²³²⁷ Исто.

²³²⁸ Исто.

ла „израду пројеката за бродове-базе за лов на харинге и за путничке бродове од 340 путника“. Паралелно са одвијањем наведених контаката, у Београду су били свесни тога да је „основна препрека“ за извоз бродова у СССР био „постојећи ембарго“. У вези са тим, југословенски органи су радили на испитивању „могућности да се прихвате совјетске наруџбине бродова без последица у вези Battle Act-a“.²³²⁹

Премда је током пролећа 1956. постојао одређени застој у уговарању увоза из СССР-а и упркос томе што су одређене тешкоће (цене, квалитет) пратиле преговоре за склапање купопродајних уговора, а у вези са извозом бродова је требало решити недоумице по питању западног „ембарга“ – може се рећи да се уговарање југословенско-совјетске размене током прве половине 1956. добро одвијало.²³³⁰ Такво, добро („врло повољно“), одвијање робне размене је представљало основу за њено даље проширење, што је извршено потписивањем Протокола о допунској робној размени 6. јуна 1956.²³³¹

*

Као и у току претходне, 1955. године, две стране су се споразумеле о повећању размене у односу на обим који је договорен годишњим протоколом од 6. јануара 1956. Совјетска страна је иницирала разговор о том питању и у марту предложила „проширење робне размене“ у вредности од 10–15.000.000 милиона долара. Коментаришући совјетско држање на том плану, у Београду је истицано да „СССР [...] упорно инсистира на проширењу редовне робне размене предвиђене за ову годину, како повећањем постојећих тако и уношењем нових контингената“. Осим тога, у југословенским анализама је посебно скретана пажња на следећу околност: „Уколико би дошло до повећања у предложеном обиму, СССР би дошао на прво место у нашем извозу, за што су Руси нарочито заинтересовани и то нескривено показују“. Имајући у виду наведено, у Београду су били свесни тога да предложено повећање размене представља одраз „политичких интереса СССР“. Прихватајући совјетски предлог, југословенски званичници су оценили да је „реалан“ и саопштили да би „повећање могло износити и до 20 милијона долара“, ако би СССР могао да извезе 150–200.000 тона пшенице (преко 200.000 тона чија испорука је била договорена на основу „робног кредита“). ФНРЈ је са своје стране предложила извозну листу у коју су, од важнијих производа, били укључени каблови из фабрике у Светозареву и различити метални производи железаре у Зеници, чија вредност је – укупно – износила „10 милиона долара“. Остатак листе су чинили производи за чији извоз је, пре свега, Београд био заинтересован.

Преговори о повећању размене – између југословенских органа и Трговинског представништва СССР-а – вођени су у Београду. Протокол о допунским испорукама робе у 1956. години су 6. јуна потписали саветник Секретаријата за иностране послове Владимир Сајчић и заменик трговинског представника СССР-а Владимир Петров. У коминикеу о преговорима је истакнуто да је потписивање Протокола о проширењу размене било „омогућено повољним извршењем робне размене која је предвиђена протоколом потписаним између две земље 6[.] јануара о. г.“ Коментаришући договорену структуру размене и садржај Протокола о допунским испорукама, у Београду су истицали: „Као што се види листа је за нас веома повољна и резултат је максималног излажења у сусрет нашим захтевима. Овоме [је] свакако допринела и

²³²⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Исто, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР; Исто, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за СССР, 31.12.1956.

²³³⁰ Шири слика и поменуто поређења са уговарањем трговинске размене са осталим источноевропским државама јасно показује колико се закључивање купопродајних уговора са совјетским спољнотрговинским организацијама добро одвијало. Поменути проценти још више добијају на значају када имамо у виду да је робна размена ФНРЈ са СССР-ом чинила највећи део (готово половину!) југословенске спољнотрговинске размене са источноевропским државама. (АЈ, КПП, III–В–2–а, Информација о кретању робне размене са источноевропским земљама, 16.6.1956.)

²³³¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. год., 21.11.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

садашња посета Претседника Тита Совјетском Савезу.²³³² Договорена структура размене детаљније се може сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 71: Совјетски извоз у ФНРЈ према Протоколу о допунским испорукама робе у 1956. години (количине су наведене у тонама, вредности у америчким доларима).²³³³

Назив производа	Количина или вредност
Пшеница	200.000 тона
Нафта	100.000 тона
Алуминијум	2.000 тона
Сирово гвожђе	10.000 тона
„Машине и друга роба“	6.000.000 долара

Наспрам наведених „доларских артикала“, које је ФНРЈ требала да увезе из СССР-а, листа југословенског извоза је добрим делом била састављена од производа које је било теже пласирати на захтевнија западна тражишта.

-Табела бр. 72: Југословенски извоз у СССР према Протоколу о допунским испорукама робе у 1956. години (количине су наведене у тонама, парима (обуће), метрима и квадратним метрима, вредности у америчким доларима).²³³⁴

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани челик („укључиво полуфабрикати“)	60.000 тона
Каблови	2.500.000 долара
Обућа	50.000 пари
Вунене тканине	50.000 метара
Шперплоча (фурнир)	300.000 квадратних метара
Пасуљ	3.000 тона
Парадајз пире	3.000 тона
Воћна пулпа	2.000 тона
Вино	1.000 тона
„Разни метални производи и друга роба“	6.000.000 долара

Око половине вредности југословенског извоза односило се на каблове и металне производе,²³³⁵ а остатак су – као што можемо видети из табеле – чинили производи пољопривредно-прехрамбеног сектора и роба широке потрошње. У вези са западним ограничењима која су постојала у погледу испоруке стратешких сировина СССР-у, треба напоменути да је –

²³³² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 127, Л. 2–4, Протокол о дополнительных поставках товаров СССР и ФНРЮ в 1956 году, 6.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР; Исто, ф. 91, дос. 20, 423268, Потписан Протокол о повећању трговине са Совјетским Савезом. СССР ће испоручивати пшеницу, нафту, опрему и другу робу („Политика“ 7 јуна 1956); Исто, 1960, ф. 127, дос. 10, 436380, Економски споразуми.

²³³³ Табела је састављена на основу података из првог прилога Протокола од 6. јуна 1956, и из југословенских докумената. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 127, Л. 3, Список Но. 1 товаров, предусмотренных к дополнительной поставке из СССР в ФНРЮ в 1956 году; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956).)

²³³⁴ Табела је састављена на основу података из другог прилога Протокола од 6. јуна 1956, и југословенских докумената. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 127, Л. 4, Список Но. 2 товаров, предусмотренных к дополнительной поставке из ФНРЮ в СССР в 1956 году; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956).)

²³³⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР.

могуће у склопу кабловских производа – ФНРЈ требала да испоручи и 1.500 тона бакарне жице.²³³⁶ На основу званичних података Савезног завода за статистику, ФНРЈ је – осим „ужади бакарне голе“ – у току 1956. у СССР извезла и 5.000 килограма „шипки од бакра“ (вероватно су њихове испоруке биле предвиђене у оквиру позиције „разни метални производи и друга роба“).²³³⁷ Пошто у питању није био сирови бакар, могуће је да се западни ембарго није односио на такву врсту (вучених и ваљаних) прерађевина бакра. Утолико пре што су подаци о наведеном извозу били јавно објављени.

Протоколом је договорено да се испоруке договорених производа – са обе стране – изврше до краја 1956. године. Вредност робе чија размена је предвиђена Протоколом од 6. јуна 1956. износила је „20 милиона долара са сваке стране“. То је значило да је – уз размену договорену годишњим протоколом (6. јануар 1956) – обим југословенско-совјетске трговине у току 1956. требао да износи „око“ 55.000.000 долара са сваке стране.²³³⁸ Потписивање Протокола о допунским испорукама робе – у наведеном износу и са структуром размене која је за ФНРЈ била изузетно повољна – представљало је показатељ тога да су се ствари у југословенско-совјетској трговинској размени средином 1956. добро одвијале. Југословенски „трговци“ који су током лета 1956. водили у Москви преговоре за склапање купопродајних уговора са совјетским спољнотрговинским организацијама били су „у главном [...] задовољни закљученим пословима“.²³³⁹ Иста тенденција је настављена и у наредном периоду. Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, на дан 30. септембра 1956, од укупног извоза (и према годишњем, и према допунском протоколу) СССР-а од 55.000.000 долара, закључени су уговори у вредности од 43.179.529 долара или 78,5% совјетског извоза. Наспрам тога, од укупне вредности југословенског извоза од, такође, 55.000.000 долара, до краја септембра 1956. су уговорене испоруке робе у износу од 44.886.087 долара или 81,6% укупног извоза ФНРЈ у СССР.²³⁴⁰

*

Догађаји у вези са „мађарским октобром“ довели су до видне промене у југословенско-совјетским односима,²³⁴¹ и значајно су се одразили на билатералну сарадњу (посебно економску)²³⁴² ФНРЈ и СССР-а. Како су стајале ствари на плану југословенско-совјетске робне размене током последњих месеци 1956? Поуздано се може рећи да све до октобра 1956. у држању Москве није било никаквих промена по питању одвијања билатералне робне размене. Напротив, совјетска страна је била та која је – према тврдњама југословенских дипломата – „настојала“ и „инсистирала“ на томе да се редовно извршавају обавезе из протокола и уговора.²³⁴³ Више директних²³⁴⁴ и индиректних сведочанстава,²³⁴⁵ говори у прилог томе да ни до

²³³⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а, који су вођени у Москви у времену од 15. јануара до 10. априла 1957.

²³³⁷ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, str. 153.

²³³⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом. Проширење робне размене са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 20, 423268, Потписан Протокол о повећању трговине са Совјетским Савезом. СССР ће испоручивати пшеницу, нафту, опрему и другу робу („Политика“ 7 јуна 1956).

²³³⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²³⁴⁰ АЈ, КПР, III–B–2–а, Преглед кретања робне размене са источноевропским земљама (Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе), 20.10.1956.

²³⁴¹ Опширније у поглављу „Политички и економски односи између совјетске тежње за 'монолитним лагером' и 'сопственог пута' у социјализам Југославије“.

²³⁴² Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²³⁴³ АЈ, 507/IX, 119/I–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²³⁴⁴ У анализама рађеним у ДСИП-у крајем новембра 1956. и годишњем извештају СИВ-а за 1956. наводи се да се робна размена две државе „врло повољно“ одвијала. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНРЈ Југославија–СССР у 1956. год., 21.11.1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.)

²³⁴⁵ Совјетски предлози о склапању засебног „аранжмана [...] о размени робе широке потрошње“, независно од договорене редовне размене, посредно говоре о томе да Москва у периоду непосредно после „мађарског октобра“ није ишла на оштрији заокрет у трговинској размени са ФНРЈ. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 3, 416657, Мићуновић, ДСИП-у, 9.10.1956; Исто, дос. 4, 421532, Борчић, ДСИП-у, 13.12.1956.) Наведено, наравно, не значи да се о томе није размишљало, већ само нису биле предузете конкретне мере у том правцу.

краја 1956. није било значајнијих промена по питању извршавања обавеза из годишњег и допунског протокола, односно да одвијање редовне робне размене није трпело услед затегнутих политичких прилика и идеолошких несугласица између Москве и Београда.²³⁴⁶

Међутим, упркос свему наведеном и изричитим тврдњама совјетских званичника о томе да погоршане прилике у политичким односима неће утицати на одвијање трговинске размене,²³⁴⁷ већ од октобра 1956. су се виделе одређене промене у држању совјетске стране. Те промене су дошле до изражаја на плану: 1) дужег заседања Мешовите комисије; 2) одлагања почетка трговинских преговора (како за годишњи протокол за 1957, тако и за „дугорочни споразум“ о чијем склапању је постигнута „принципијелна сагласност“).²³⁴⁸ Док је претходно заседање Мешовите комисије трајало свега десетак дана,²³⁴⁹ рад Комисије која се бавила разматрањем билатералне робне размене у току 1956. трајао је два месеца – од октобра до почетка децембра 1956. На многоструко дуже трајање заседање утицало је то што је совјетска делегација у више наврата дуго чекала на инструкције из Москве. У Београду нису могли да превиде да су иза таквог држања совјетске стране стајали одређени, политички разлози и у томе су видели „прве знаке уздржљивости“ Москве на плану робне размене и економских односа уопште.²³⁵⁰

Дуже трајање заседања Мешовите комисије је представљало мање-више техничку ствар и одвијање редовне робне размене није морало, нити је, у овом случају, трпело због тога. Одлагање трговинских преговора је пак представљало доста значајније питање и – са становишта даљег одвијања југословенско-совјетске робне размене – имало је знатно већу тежину.²³⁵¹ Међутим, пошто се решавање питања трговинских преговора за годишњи протокол и дугорочну размену пренело на наредну 1957. годину, и тематски се односи на наредни период југословенско-совјетских односа,²³⁵² а рад Мешовите комисије је битан за потпуније сагледавање робне размене две државе у 1956, односно за закружену обраду теме овог поглавља, последње питање је потребно детаљније размотрити овде.²³⁵³

Заседање Мешовите комисије је трајало од октобра до 4. децембра 1956, када су председници југословенског и совјетског дела Комисије – Владимир Саичић и Јаков Красјук – у Београду потписали Протокол о њеном раду.²³⁵⁴ Мешовита комисија се током рада бавила разматрањем „резултата испуњења узајамних испорука робе“, како на основу годишњег (6. јануар 1956), тако и на основу допунског протокола (6. јун 1956). Анализирајући одвијање

²³⁴⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-4, Пред Пленум ЦК КПСС, 19.11.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 4634, Белешка И. Пелициона о разговору са Ј. Красјуком, 9.1.1957.

²³⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 4634, Белешка И. Пелициона о разговору са Ј. Красјуком, 9.1.1957.

²³⁴⁸ АЈ, 130-629-1039, Бартош, Начелнику Бироа секретара СИБ-а, 22.11.1956; Исто, Лукић, Правном савету ДСИП-а, 24.11.1956; Исто, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956-28.1.1957); ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија-СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956.

²³⁴⁹ АЈ, КПР, III-B-1-a, Билтен Бр. 11, Савезна спољнотрговинска комора, 15.11.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18623, Протокол Мешовите комисије, 14.11.1955.

²³⁵⁰ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956-28.1.1957); ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423843, Протокол Мешовите комисије, 4.12.1956.

²³⁵¹ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956-28.1.1957).

²³⁵² Опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

²³⁵³ Наведено „раздвајање“ питања која су се паралелно одвијала оправдано је због „конфузног“ и „противурјечног“ (В. Мићуновић) односа Москве према ФНРЈ током последњих месеци 1956. године (смена „хладних“ и „врџних“ тонова). (АЈ, 507/IX, 119/I-84, Забелешка Г. Божовића из разговора са В. А. Бакуновом, 22.12.1956; Исто, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956-28.1.1957); Исто, КПР, I-3-a/101-15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956; Исто, I-5-b/99-4, Забелешка Д. Видића о разговору са Н. Фирјубином, 23.11.1956; V. Мичуновић, *nav. delo*, str. 195-199, 202-208, 211, 212.) Због таквог држања совјетске стране различита питања у вези са робном разменом две државе крајем 1956. се не могу једнозначно тумачити, већ је потребно њихово „релефно“ сагледавање – одвијање редовне робне размене до краја 1956, као и исход заседања Мешовите комисије, подсећали су на период пре мађарске кризе; дуг рад Мешовите комисије и одлагање почетка трговинских преговора су пак били одлика наредне „фазе“ југословенско-совјетских (економских) односа.

²³⁵⁴ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956-28.1.1957); ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423843, Протокол Мешовите комисије, 4.12.1956.

робне размене у току године, чланови Комисије су констатовали да су се „закључивање купо-продајних уговора и испорука робе“ извршавали на „задовољавајући“ начин. Због настале промене у увозним потребама ФНРЈ и СССР-а, две стране су се – са једне стране – договориле да се поништи „уговор за испоруку ФНРЈ 20.000 тона азотних ђубрива“ и да МСТ СССР-а одустане од испорука 5.400 тона авио бензина,²³⁵⁵ 274 тоне синтетичког каучука, 63 тоне ланеног предива, 1.350 тона рото-папира, „филмских трака у вредности од 50 хиљада долара“ и ваљаног материјала црне металургије у износу од 1.400.000 долара. Укупна вредност наведених производа од чије испоруке је СССР одустао, износила је „3,5 милиона долара“. Наспрам тога, две делегације су се сагласиле око тога да се поништи уговор за извоз 6.500 тона сувих шљива у СССР и да ФНРЈ одустане од испорука 1.500 тона кудеље, 100.000 тона боксита, 2.344 тоне шпиритуса и „сувог воћа у вредности од 100 хиљада долара“. Укупна вредност поменутих југословенске робе износила је „3,2 милиона долара“.²³⁵⁶

Протоколом су биле договорене замене за испоруке поменутих совјетских и југословенских производа. СССР је – „у замену за испоруке совјетске робе од које се одустало“ – требао да испоручи ФНРЈ: 300 аутомобила (ГАЗ-69А), 100 трактора (ДТ-54), „резервне делове за тракторе и пољопривредне машине у вредности од 60,8 хиљада долара“, 7 багера („екскаватора“ Е-651 са кашиком капацитета 0,65m³), пет булдожера Д-159Б, пет булдожера Д-271, 10 „теодолита“ (ТТ-50), 50 „нивелира“ (НГ), 200 плугова (ПЛ-5-25), 90 култиватора (КРН-4,2), 100 сејачица СУБ-48, 100 сејачица СКГК-6, 100 сејачица СК-12, 10.000 тона „дизел-горива“ и 5.000 тона овса. Наспрам наведеног, ФНРЈ је као замену требала да извезе у СССР: 500 тракторских приколица (РК-6 и КР-2), 100 „разбацивача ђубрива“, 100 вршалица, 40.000 тона цемента, 2.000 кубних метара резане хростове грађе, 100.000 квадратних метара паркета, производе трикотаже у износу од 500.000 долара, 6.000 тона калциниране соде, 9.000 тона воћне пулпе, 400 тона „парадајз-пиреа“, 1.750 тона говеђег и свињског меса и 100 тона поливинилхлорида.²³⁵⁷

Рачунајући наведене совјетске производе који су као замена требали да буду испоручени ФНРЈ, на дан 1. децембра 1956. је био уговорен извоз СССР-а у вредности од „54,6 милиона долара“. Наспрам тога, 1. децембра 1956. су били закључени купопродајни уговори за испоруку југословенских производа у износу од „52,9 милиона долара“ (у наведену вредност је, такође, урачуната поменута роба која је требало да буде извезена у СССР као замена за производе од чијих се испорука одустало). Како би се уједначила вредност узајамних испорука, договорено је да ФНРЈ извезе у СССР и три „млина на ваљке“, „електроинсталациони материјал“ (375.000 долара) и 200 тона живине. Укупна вредност наведене три ставке је износила „633 хиљаде долара“, што је – уз наведени износ од 52,9 милиона – значило да ће „укупна сума југословенског извоза достићи [...] 53,5 милиона долара“. Две стране су се потписаним Протоколом обавезале да ће предузети „неопходне мере за благовремено и континуирано отварање акредитива“, а припремљене су и препоруке „конкретних мера“ (припрема робе за отпрему, обезбеђење транспорта) које су упућене југословенским и совјетским „спољнотрговинским предузећима и организацијама“, како би се убрзало извршавање преосталог дела уговорене размене.²³⁵⁸

У току друге половине, па и крајем 1956. направљени су даљи искораци по питању испоруке југословенских бродова СССР-у. Југословенска страна је почетком августа прво предала „комплетне понуде са плановима и техничком спецификацијом за бродове базе за лов на харинге“. У питању је била испорука три брода тог типа и совјетски органи су упознати са тим да су за њихову израду резервисани производни капацитети Бродоградилшта „Сплит“, које је било спремно да испоручи наведена пловила сукцесивно: средином 1960, а потом у

²³⁵⁵ Југословенска страна није имала потребу за наведеном, преосталом количином авио бензина због тога што су на основу дотадашњег увоза „потребе војске и ЈАТ-а“ биле „подмирене“. (АЈ, КПП, III-B-2-a, Информација о кретању робне размене са источно-европским земљама, 16.6.1956.)

²³⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423843, Протокол Мешовите комисије, 4.12.1956.

²³⁵⁷ Исто.

²³⁵⁸ Исто.

току 1961. и 1962. године. Средином августа је Трговинском представништву СССР-а предата и „комплетна понуда за путничко теретне бродове за 340 путника и 300 тона терета са генералним плановима и техничком спецификацијом“. Бродоградиле „Уљаник“ (Пула) је „резервирало“ производне капацитете за три таква брода, са роковима испоруке: децембар 1962. и два пловила у 1963. години. Совјетска страна је у новембру „у начелу“ прихватила југословенску понуду, али су за оба пројекта изнете „становите примједбе односно захтјеви за допуњу и измјену пројеката“. Изнете примједбе су захтевале „прераду пројекта и техничких спецификација“ за шта је било потребно два до три месеца.²³⁵⁹ Погоршање југословенско-совјетских односа онемогућило је даље разговоре на ту тему и на југословенски извоз бродова у СССР се чекало све до шездесетих година.²³⁶⁰

Током последњих месеци – у октобру, новембру, па чак и у децембру – 1956. године било је актуелно питање склапања једног „компензационог аранжмана“ о додатној размени робе широке потрошње. Совјетска страна је била та која је покретала ту тему, која се односила на (додатно) проширење размене преко контингената који су били уговорени годишњим протоколом. МСТ СССР-а је било на првом месту заинтересовано за увоз обуће, а потом и „текстила, конфекције, трикотаже, а затим намештаја и осталих производа“. У замену за те производе совјетска страна је нудила „све артикле широке потрошње које они производе“.²³⁶¹ Погоршање односа између две државе је онемогућило реализацију и овог посла. Упркос томе што је у наредном периоду изостала реализација одређених „аранжмана“ (бродови, роба широке потрошње) и што је током „мађарске кризе“ дошло до затегнутости на релацији Москва–Београд, па су крајем 1956. биле видне одређене промене у совјетском држању (дуго трајање заседања Мешовите комисије, одлагање трговинских преговора),²³⁶² за робну размену две државе се – свеукупно посматрано – може рећи да се у току године добро одвијала.²³⁶³

Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе, на крају године, 31. децембра 1956, робна размена две државе – како по годишњем, тако и по допунском протоколу – била је готово у потпуности уговорена. Од укупне вредности совјетског извоза од 55.000.000 долара, закључени су купопродајни уговори у износу од 54.600.000 долара (99,3%). Од исте вредности извоза ФНРЈ, уговорена је испорука робе у износу од 53.500.000 долара (97,3%).²³⁶⁴ Удео СССР-а у спољнотрговинској размени ФНРЈ је у току 1956, као што смо видели, значајно порастао (13,1% у извозу и 14,9% у увозу),²³⁶⁵ као и процентуални удео Југославије у спољној трговини СССР-а (1,64%).²³⁶⁶ Значајно ширење трговине са СССР-ом је за ФНРЈ било утолико значајније због повољне структуре размене.²³⁶⁷ Робну размену две државе је, дакле, пратио константан раст од обнављања односа, али су крајем 1956. били видљиви први знаци да ће доћи до промене у држању Москве по питању даљег одвијања југословенско-совјетске трговине.²³⁶⁸

²³⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за СССР, 31.12.1956.

²³⁶⁰ Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

²³⁶¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 3, 416657, Мићуновић, ДСИП-у, 9.10.1956; Исто, дос. 4, 421532, Борчић, ДСИП-у, 13.12.1956.

²³⁶² АЈ, 507/IX, 119/Л–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²³⁶³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

²³⁶⁴ АЈ, КПР, III–В–2–а, Преглед кретања робне размене са источноевропским земљама (Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе), 4.2.1957.

²³⁶⁵ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, стр. 18, 19.

²³⁶⁶ *Внешняя торговля Союза ССР за 1956 год. Статистический обзор*, Москва 1958, стр. 8; *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, стр. 14; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 65, 67.

²³⁶⁷ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 33, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год.

²³⁶⁸ О начину на који се одвијала југословенско-совјетска билатерална трговина после кризе у Мађарској, опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

Последица нормализације односа: совјетски кредити Југославији 1956.

Нормализација југословенско-совјетских политичких односа омогућила је ФНРЈ да од СССР-а, али и осталих источноевропских држава, средином педесетих добије кредите и то „под изузетно повољним условима“.²³⁶⁹ Осим тога што је Југославија имала велике потребе за иностраним средствима,²³⁷⁰ како би решавала текуће проблеме²³⁷¹, односно омогућила и убрзала привредни развој, а нарочито индустријализацију државе,²³⁷² за Београд је могућност добијања повољних кредита на Истоку, на првом месту од СССР-а, била значајна и због тога што се ФНРЈ у претходним годинама под изузетно неповољним условима задужила на Западу.²³⁷³ Отплата кредита – а нарочито неповољних краткорочних и средњорочних зајмова, који су обухватили највећи део југословенског задужења – у економском смислу је знатно оптерећивала ФНРЈ. Било је то „велико оптерећење за платни биланс и текуће привређивање“ Југославије.²³⁷⁴ Осим тога, давање кредита, и уопште пружање економске и војне помоћи од стране Запада, било је праћено постављањем одређених (економских и политичких) услова и захтева, односно вршењем различитих директних и индиректних притисака на Београд. Таква врста односа не само што је довела ФНРЈ у „извјесну зависност од иностраних пословних партнера“ са Запада, већ је угрожавала независност државе, подривала позиције режима и „озбиљно доводила у питање опстанак друштвено-политичког система“.²³⁷⁵ Југословенски

²³⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Нормализација економских односа ФНРЈ са источноевропским земљама, 4.5.1955; Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 34, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год, Посол СССР в ФНР Югославии Н. Фирюбин, март 1957 г.; V. Lj. Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. godine*, str. 320.

²³⁷⁰ Коришћење зајмова и кредита представљало је „један од важних облика [...] међународне економске сарадње“ ФНРЈ. Услед недостатка средстава југословенске власти су током прве половине педесетих морале да посежу за узимањем кредита и зајмова – у укупном износу од неколико стотина милиона долара – како би подмириле различите унутрашње потребе. О размерама потреба за средствима из иностранства говори и то што је – осим кредита и зајмова – ФНРЈ била неопходна и економска помоћ Запада како би успела да се избори са економским тешкоћама и проблемима са којима се суочавала. (АЈ, КПП, III–В–1–а, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953. године/; ДА МСП, ПА, 1951, ф. 44, дос. 25, 419234, Наши међународни економски односи; Исто, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, pp. 6–16; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 93–94, 96–97, 99, 121, 148–149, 154–155, 158, 175–176, 189.)

²³⁷¹ У питању су, пре свега, биле, практично, сталне и велике увозне потребе ФНРЈ за житарицама, пшеницом, која је била неопходна како би се обезбедила исхрана становништва. Осим тога, Београду су средства из иностранства била потребна и због увоза различитих сировина. Узимање „кредита за храну и сировине“ било је нарочито актуелно током сушних година. (АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Спољна политика. Економски односи Југославије са иностранством; Исто, I–5–b/99–2, Забелешка о протоколарној посети совјетског амбасадора Н. Фирјубина потпредседнику СИВ-а С. Вукмановићу, 29.9.1955; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 97, 120, 154–155, 188–189; *Встречи и переговори на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 694; М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 85, 121.)

²³⁷² АЈ, КПП, I–3–а/101–4, Спољна политика. Економски односи Југославије са иностранством; ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18216, Послератни привредни развитак Југославије; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 93–94, 155, 175–176, 189.

²³⁷³ АЈ, КПП, III–b–1–а, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Спољна трговина; Исто, Обавезе у иностранству; Исто, III–b–1–b, Платни биланс за 1955. годину; Исто, Информација о платном билансу; ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 7, Запись беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 248–249; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 75, 148–149; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 43; D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 158–159; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 519–520; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 187; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 82.

²³⁷⁴ АЈ, КПП, III–b–1–а, Иностранци зајмови; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 148–149, 154, 155; D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 158–159; I. Dobrivojević, *нав. дело*, str. 187, 188; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 82.

²³⁷⁵ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 97–98, 121, 156–159, 175; D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 8, 258; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 25, 27; Исти, „Југославија у Хладном

званичници су се отворено жалили руководиоцима СССР-а на тешкоће са којима се ФНРЈ суочавала услед неповољних услова отплате западних кредита, односно на проблеме који су проистицали из економских односа са Западом уопште.²³⁷⁶

У таквим околностима, совјетски кредити су представљали један од начина на који је Београд средином педесетих настојао да олакша своју позицију, да се растерети од једностране везаности за Запад и превлада део привредних и економских проблема који су оптерећивали ФНРЈ.²³⁷⁷ Две ствари су повољно утицале на жеље и очекивања Београда у погледу добијања совјетских кредита: економске могућности „прве земље социјализма“²³⁷⁸ и политичка заинтересованост Москве да у „борби за Југославију“ користи економска средства.²³⁷⁹ Док је, као и у случају робне размене, југословенска страна из економских разлога настојала на успостављању сарадње на том плану, односно на добијању совјетских кредита под повољним условима, руководство СССР-а је због политичких мотива (привлачење ФНРЈ „лагеру“, односно њен повратак – „макар и под еластичнијим и 'демократичнијим' условима“ – у исти) било заинтересовано за њихово давање. Ту се, дакле, радило о коришћењу економских средстава у циљу остварења политичких интереса Москве.²³⁸⁰ Иако су на југословенској страни

рату“, стр. 318; Исти, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 18–19, 20; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, стр. 164; Исти, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956: zbliženje, pomirenje, razočaranje“, стр. 280; Исти, „U potrazi za alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, стр. 402; Исти, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, стр. 194–195; I. Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, pp. 27, 28, 31.

²³⁷⁶ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 7, Запись беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 519–520; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 325, 369, стр. 747–748, 749, 750, 880–881; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 69, 105–106, 107, 108, 273.

²³⁷⁷ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, стр. 175–176; Ђ. Tripković, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 519–523.

²³⁷⁸ Југословенски органи су пажљиво пратили кретања у привредном животу СССР-а и његовим економским везама са иностранством. Осим општепознатих података о „разноврсности природних богатстава и постојећим резервама рудног блага“ СССР-а, у Београду су били свесни тога да се „совјетска економика“ – упркос одређеним тешкоћама – налазила „у сталном успону“. Уочавано је да се „знатно повећао волумен [...] спољне трговине“ СССР-а, али и да „прва земља социјализма“ има „способност и спремност за извозом инвестиционе опреме, давањем дугорочних кредита уз повољне услове и пружање техничке помоћи“. Средином педесетих Совјетски Савез није више давао кредите само источноевропским државама и Кини, већ и низу „неразвијених земаља у Азији, Африци и Латинској Америци“. (АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Развој економских односа између Југославије и СССР-а, 18.5.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 62, дос. 2, 43947, После јануарског пленума ЦК КПСС, Д. Осолник, 17.3.1955; Исто, дос. 3, 17837, О актуелној ситуацији у СССР-у, Д. Видић, 17.2.1955; Исто, дос. 10, 18863, Карактеристике унутрашње политике СССР-а од ликвидације Берије до смењивања Маљенкова; Исто, дос. 11, 41683, Видић, Државном секретаријату за иностране послове, 5.2.1955; Исто, 410473, Видић, Државном секретаријату за иностране послове, 1.8.1955; Исто, дос. 16, 43944, Проблеми пољопривреде послје јануарског пленума ЦК КП СС и засиједања Врховног совјета, Ј. Кликовац, март 1955; Исто, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Извештај о XX конгресу КП Совјетског Савеза.) Опширније о СССР-у као кредитору и кредитима које је током педесетих давао: А. Альтшулер, „Советские внешние кредиты и займы“, *Деньги и кредит*, Но. 5/1956, стр. 37–44; А. Смирнов, „Международные валютно-финансовые отношения Советского Союза“, *Внешняя торговля*, Но. 4/1958, стр. 41–50; „Кредиты Советского Союза слаборазвитым странам“, *Внешняя торговля*, Но. 6/1959, стр. 15–18; Ф. Быстров, „Международные кредитные отношения СССР“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1961, стр. 3–9.

²³⁷⁹ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

²³⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; Ђ. Tripković, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130; Исти, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 20; А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 270–271; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, p. 214–215; Исти, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 138–139; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 55, 66, 67, 72; I. Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, pp. 31–32.

током педесетих у одређеним приликама наводили да је у питању сарадња која је – са економског становишта посматрано – била обострано, „међусобно корисна“, треба имати у виду да СССР није имао економске потребе за таквом врстом инвестиционог улагања, односно давања робе и девизних средстава другим државама уз малу камату и повољне услове отплате.²³⁸¹ Москва је такво давање кредита третирао као „братску подршку“, „помоћ Југославији“, односно као пружање „братске некористољубиве помоћи“ ФНРЈ.²³⁸² Према је то питање било подложно различитим тумачењима, посебно у периоду који је уследио после „мађарског октобра“ 1956. и по отпочињању „другог југословенско-совјетског сукоба“ 1958. године,²³⁸³ совјетски кредити су – објективно посматрано – представљали економску помоћ.²³⁸⁴ Приликом разматрања питања у вези са кредитним аранжманима које је ФНРЈ закључила са СССР-ом 1956. године не треба губити из вида да иза сваког таквог пружања економске помоћи нису стајале алтруистичке побуде и „доброчинство“ зајмодавца, већ конкретни политички интереси и одређена очекивања кредитора.²³⁸⁵ У случају совјетских кредита из 1956, у питању је била – као што смо поменули – тежња Москве да ФНРЈ што је више могуће приближи „социјалистичком лагеру“.²³⁸⁶

*

Током нормализације односа између две државе, питање совјетских кредита је – на нешто конкретнији начин – први пут поменуто крајем маја 1955, током посете делегације Владе СССР Југославији.²³⁸⁷ Пре доласка делегације у посету, средином маја 1955, у Москви је постојала спремност да се ФНРЈ пружи „озбиљна економска помоћ“ у случају успостављања „искрених и потпуно пријатељских односа“. У вези са „развојем и јачањем економских односа“ између две државе, у директивама за преговоре совјетској делегацији је истакнуто: „Поставити питање Југословенима шта би им било неопходно за развијање привреде земље, ако имају у виду да ослабе или одстране економску зависност Југославије од САД.“ У случају да је Београд био спреман да олабави економске везе са Западом и успостави „потпуно пријатељске односе“ са СССР-ом, Москва је била спремна да повећа билатералну робну размену, успостави научно-техничку сарадњу, пружи помоћ ФНРЈ на плану коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, подржи евентуалне југословенске захтеве за успостављање сарадње са СЕВ-ом и да одобри одређене кредите и зајмове.²³⁸⁸ Наравно, такви планови Москве су били у складу са намером совјетског руководства да што више приближи ФНРЈ „лагеру“, односно да – када се за то укажу могућности – у потпуности врате Југославију у „старо јато“.²³⁸⁹

---

²³⁸¹ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 503.

²³⁸² АВП РФ, Ф. 144, Оп. 17, Папка 38, Д. 9, Л. 34, Предложения по реализации принципов Декларации правительства Союза ССР об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами в части, касающейся взаимоотношений с Югославией, В. Бакунов, 21 ноября 1956 г; Исто, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 2, Положение с выплатой кредитов, представленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., В. Журавлев, 19 февраля 1960 г.

²³⁸³ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²³⁸⁴ Краткорочни и средњорочни зајмови које је ФНРЈ добијала нису могли да се подведу под економску помоћ. Међутим, кредити које је Југославија добијала, на пример, од Ексим банке или Међународне банке, као и кредитни аранжмани који су 1956. закључени са СССР-ом, спадали су – због повољних услова (ниска камата и рок отплате од најмање 10 година) – у ту категорију, категорију економске помоћи. (*Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, pp. 4, 10–11.)

²³⁸⁵ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 226; Vladimir Velebit, *Svjedok historije*, str. 334; Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd 2008, str. 48–49, 131, 210.

²³⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 336, дос. 22, 419084, Могућности и услови даље сарадње; Исто, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове.

²³⁸⁷ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 13, Дневник поездки А. И. Микояна в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

²³⁸⁸ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 51–53.

²³⁸⁹ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

Када је о кредитима реч, југословенској страни је – у случају заинтересованости Београда за то питање – требало указати на могућност испорука „индустријске опреме“. У вези са тим, директива је гласила: „У случају испољавања заинтересованости са југословенске стране о обнављању испорука опреме за индустријска предузећа из Совјетског Савеза у Југославију са пружањем техничке помоћи од стране совјетских организација у пројектовању и изградњи тих предузећа, дати предлог за обнављање важења совјетско-југословенског Споразума од 25. јула 1947. године «О испорукама на кредит индустријске опреме»,²³⁹⁰ којим је предвиђено давање кредита у поменутој сврхе у износу 540 млн рубаља.²³⁹¹ Дати принципијалну сагласност на испоруку опреме и пружање техничке помоћи у изградњи хидроелектрана и умрежавање електричног система.«²³⁹² Иако се ту пре свега радило о реактивирању раније склопљеног аранжмана, на темељу те спремности Москве да на кредит испоручује опрему и постројења, касније је, 12. јануара 1956, потписан Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи индустријских предузећа у Југославији, односно „инвестициони кредит“.²³⁹³

Други кредитни споразум који је могао да буде понуђен Београду био је зајам у злату и/или иностраној валути намењен отплати спољних дугова ФНРЈ. У вези са њим, у директивама совјетској делегацији је било напоменуто да „у случају директне молбе југословенске стране о пружању помоћи Југославији“ да отплати „хитне текуће спољне дугове“, може да се сагласи са разматрањем тог питања. У том случају, ФНРЈ је могао да буде одобрен зајам – „у злату и валути“ – са годишњом каматом од 2,5% и роком отплате од 10 година (под истим условима СССР је у току 1954. и 1955. одобрио зајмове Финској). Износ зајма је могао да буде 30 милиона долара, односно 120 милиона рубаља.²³⁹⁴ Наведена вредност је одређена на основу тога што је заменик председника СИВ-а С. Вукмановић 23. новембра 1954. у Вашингтону изјавио да на отплату спољног дуга ФНРЈ у току једне године може да издвоји свега 20 милиона долара, док њене годишње обавезе износе око 50 милиона долара. Совјетски зајам од 30 милиона долара је, дакле, требао да послужи Београду да премости разлику између у-

²³⁹⁰ О Споразуму између Владе ФНРЈ и Владе СССР-а о испоруци Југославији индустријских постројења и уређаја на кредит од 25. јула 1947, опширније у поглављу „Совјетски робни кредити Југославији: (не)реализована помоћ?“.

²³⁹¹ Од укупног износа кредита од 540 милиона рубаља, до прекида његове реализације искоришћено је свега 6,2 милиона. Од тога, вредност испоручене опреме је била 3 милиона, а трошкови извршених пројектних и истраживачких радова су износили 3,2 милиона рубаља. Када је реч о искоришћености кредита у доларима, у изворима наилазимо на различите податке. У документима из августа 1948. се наводи да је од укупног износа кредита од 135 милиона долара, било искоришћено 0,7 милиона долара. У каснијим годинама, на совјетској страни су наводили дупло већи износ. Према подацима из марта 1952. задуженост ФНРЈ по овом Споразуму је, рачунајући и камате, износила 1.499.700 долара. Пошто износ камате није био велики, а задуженост је, према подацима из 1952, била два пута већа, претпостављамо да у бројку из 1948. нису били укључени трошкови пројектних радова или опреме (обе ставке су, као што смо видели, имале приближну вредност). (РГАСПИ, Ф. 84, Оп. 1, Д. 32, Л. 108–110, А. Микојан, Сталину И. В., 25.8.1948; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановаљения 1954–1958*, стр. 53; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 183, 262, стр. 420–422, 600.) Искоришћени део кредита од 25. јула 1947. је, као што смо видели, био незнатан и његово поновно активирање је – у случају заинтересованости Београда – дакле, могло да се односи на готово целокупну суму од 135 милиона долара. Иако касније није дошло до реактивирања овог кредита, наведене вредности треба имати у виду због тога што су упоредиве са износом „инвестиционог кредита“ од 110 милиона долара, који је ФНРЈ одобрен почетком 1956. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, *Соглашение о сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий*, 12.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956.) Висина кредита од 25. јула 1947, односно спремност Москве да поново „активира“ та средства, били су, дакле, „параметар“ на основу кога је одређен износ „инвестиционог кредита“ (D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.)

²³⁹² *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановаљения 1954–1958*, стр. 52.

²³⁹³ О Споразуму о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи индустријских предузећа у Југославији, закљученом 12. јануара 1956, опширније у наставку поглавља.

²³⁹⁴ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановаљения 1954–1958*, стр. 52.

купних југословенских годишњих обавеза и финансијских могућности ФНРЈ.²³⁹⁵ На основу спремности Владе СССР-а да одобри поменути кредит од 30 милиона долара, касније је, 2. фебруара 1956, закључен Споразум о давању зајма ФНРЈ од стране СССР-а.²³⁹⁶

Поступајући по наведеним директивама, А. И. Микојан је за време посете Југославији – током разговора о економским питањима који су, 30. маја 1955, П. Н. Кумикин и он водили са С. Вукмановићем и М. Тодоровићем на Брионима – саопштио да СССР „у случају потребе“ може да помогне ФНРЈ „новим кредитима“. Говорећи о том питању, први заменик председника совјетске владе је упознао саговорнике са условима под којим је СССР одобравао кредите. „Совјетски Савез даје кредите низу земаља, при чему се ти кредити последњих година дају земљама народне демократије са 2% годишње камате, а Финској и Индији ми дајемо са 2,5% годишње камате. Отплата робних кредита, које ми дајемо, врши се робом“ – саопштавао је А. И. Микојан. Осим тога, први заменик председника Владе СССР-а је истакао да „прва земља социјализма“ не настоји „по сваку цену да инвестира у другим земљама“, већ да путем „споразума о испорукама опреме на кредит“ настоји да „помогне пријатељима“.²³⁹⁷ У склопу општег настојања за даљим развијањем „економске сарадње“, на совјетској страни су, дакле, били „спремни [...] да дају помоћ“ ФНРЈ, „и то“ – како је предочавао А. И. Микојан – „на основу врло повољних услова“.²³⁹⁸ И на југословенској страни су, такође, сматрали да су понуђени „увјети“ били „прихватљиви“.²³⁹⁹

Што се конкретних начина за пружање помоћи тиче, у складу са поменути директивама Президијума ЦК КПСС-а, А. Микојан је указао на то да је СССР спреман да размотри одобравање два типа кредита, односно да су они „спремни да размотре питање о давању кредита за плаћање опреме, која ће се испоручивати из СССР-а, и делимично у валути, због тога што Југославија има потребу за иностраном валутом“.²⁴⁰⁰ Износ „кредита за плаћање опреме“ није био саопштен, али су на југословенској страни – према ономе што је С. Вукмановић наводио у разговору са амбасадорима западних држава – претпостављали да је у питању вредност која се кретала „негде између 100 и 135 мил. долара“.²⁴⁰¹ На основу директива Президијума ЦК КПСС-а делегацији, можемо рећи да је наведена претпоставка С. Вукмановића о износу кредита за увоз „индустријске опреме“ била тачна.²⁴⁰² Што се тиче другог кредита, иако вредност током посете није била поменута, на основу објављених докумената Президијума ЦК КПСС-а је познато да је, као што смо поменули, у питању био износ од 30 милиона долара.²⁴⁰³ Постоје одређене назнаке о томе да је А. И. Микојан југословенској страни „понудио“ и кредит за куповину сировина,²⁴⁰⁴ који је одговарао касније склопљеном „робном кредиту“.²⁴⁰⁵ Међутим, подаци из доступних извора о разговору вођеном 30. маја 1955.²⁴⁰⁶ и ди-

²³⁹⁵ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 16, Папка 36, Д. 13, Л. 31, Экономическое положение Югославии. Справка, 1955; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 52.

²³⁹⁶ О Споразуму о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, од 2. фебруара 1956, опширније у наставку поглавља.

²³⁹⁷ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

²³⁹⁸ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43.

²³⁹⁹ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.

²⁴⁰⁰ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

²⁴⁰¹ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.

²⁴⁰² *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 52.

²⁴⁰³ Исто.

²⁴⁰⁴ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.

²⁴⁰⁵ О Споразуму о робном кредиту, који су владе ФНРЈ и СССР-а закључиле 2. фебруара 1956, опширније у наставку поглавља.

²⁴⁰⁶ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 5–14, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43–44.

рективе совјетској делегацији,²⁴⁰⁷ не говоре у прилог томе, што пак не значи да то питање није дотакнуто током посете. Иако нису били овлашћени да понуде испоруку сировина на кредит, чланови совјетске делегације су током разговора могли да се сагласе са тим да се то питање додатно размотри.

Пошто су током посете совјетске делегације вођене „разне приватне и полуприватне дискусије“,²⁴⁰⁸ могуће је да је у незваничним разговорима било још речи о кредитима.²⁴⁰⁹ Међутим, пошто се разговори о партијској сарадњи нису одвијали онако како је прижељкивала совјетска страна,²⁴¹⁰ али и због тога што је питање међусобних потраживања, а пре свега југословенског захтева за надокнаду штете која је настала услед економске блокаде, стајало на путу постизању конкретнијих договора на економском плану,²⁴¹¹ изостала је опширнија дискусија о кредитима и постизање конкретнијих договора. Ипак, начелна сагласност две стране о томе да је потребно радити на јачању привредних веза и „проширењу економске сарадње“²⁴¹² и указивање совјетских званичника на могућност давања кредита,²⁴¹³ представљали су добру основу за даљи искорак на том плану. Уопштено посматрано, посета совјетске делегације Југославији је имала изузетно позитиван ефекат на даље одвијање њихових економских односа, отварао је пут за даље јачање привредних веза,²⁴¹⁴ што се позитивно одразило и на одобравање совјетских кредита ФНРЈ. Ради потпуније представе о овом питању, треба рећи да је током посете високе совјетске делегације на Западу постојала забринутост у вези са могућом преоријентацијом Југославије на увоз „капиталне опреме“ са Истока и, уопште, по питању економског окретања ФНРЈ ка тој страни хладноратовски подељеног света. По одласку совјетске делегације западне дипломате су настојале да се информирају о садржају разговора и кредитима које је СССР намеравао да да ФНРЈ.²⁴¹⁵

Без обзира на држање Запада,²⁴¹⁶ у наредном периоду је уследио успон југословенско-совјетске економске сарадње, у склопу чега је направљен помак и на плану кредита. По одла-

²⁴⁰⁷ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 51–54.

²⁴⁰⁸ Е. Kardelj, *nav. delo*, стр. 147; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.

²⁴⁰⁹ Одређене ствари посредно говоре у прилог такве тврдње. На основу доступних извора можемо рећи да током разговора који је вођен 30. маја 1955. износ кредита – по свему судећи – није био поменут. Међутим, подударност процене С. Вукмановића о износу кредита за набавку опреме са вредношћу коју је Москва намеравала да издвоји у ту сврху, упућује на то да је током боравка совјетске делегације о томе могло бити речи, односно да су А. И. Микојан и/или П. Н. Кумикин могли саговорницима да предоче да у обзир долазе средства која су била намењена за кредит од 25. јула 1947. Као што смо поменули, слична претпоставка може да се изнесе по питању могућности давања кредита за набавку сировина. (ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 5–14, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43–44; Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 51–54; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 725.)

²⁴¹⁰ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

²⁴¹¹ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 6–7, 8, 10–14, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, стр. 172–173; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 724–725; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43–44.

²⁴¹² ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 10, 12–13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; АЈ, КПР, I–3–a/101–4, Ток конференције југословенске и совјетске делегације; Исто, Декларација влада ФНРЈ и СССР, 2.6.1955; „Декларација влада ФНРЈ и СССР“, *Борба*, 3.6.1955, стр. 1; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, стр. 43.

²⁴¹³ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 13, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

²⁴¹⁴ Опширније у поглављима „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“ и „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁴¹⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 723, 724–725.

²⁴¹⁶ Економски односи ФНРЈ са САД су до јесени 1955. стагнирали, због тога што је Вашингтон преиспитивао однос према Београду у контексту даљег југословенско-совјетског приближавања. Опширније: М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 95–111.

ску совјетске делегације из ФНРЈ, и у Москви, и у Београду су били предузети одговарајући кораци који су водили јачању привредних веза. Значајан предуслов који је омогућио даље истраје било је успешно решавање питања међусобних потраживања које је извршено ед- мемоаром од 8. јула 1955.²⁴¹⁷ Истом приликом када је југословенска страна, 28. јуна, предло- жила да се наведени проблем реши „обостраним одустајањем од претензија“, како би се рашчистила основа за „развој економских односа“, била је исказана заинтересованост Бео- града за „закључивање инвестиционих уговора“. Говорећи о том питању са амбасадором В. А. Ваљковом, заменик државног секретара за иностране послове Х. Бркић га је упознао са „најважнијим елементима даљег програма развика [...] привреде“ ФНРЈ, истакавши притом да је „пожељна помоћ Совјетског Савеза у развоју многих грана југословенске економије“. Као конкретне области сарадње, између осталог, поменути су: 1) „развој пољопривреде“, од- носно „изградња низа индустријских предузећа повезаних са пољопривредом“ (у питању је била „индустрија гнојива“, односно „изградња двеју фабрика за производњу азотног ђубри- ва“, те „изградња и реконструкција предузећа за производњу пољопривредних алатки“); 2) изградња „жељезара“, посебно „металуршког завода у Скопљу“; 3) „развој алуминијумске индустрије и индустрије вађења руде и обојених метала“;²⁴¹⁸ 4) „развој индустрије угља“ пу- тем „рационализације и усавршавања постојећих индустријских објеката“; 5) „железнички и аутомобилски транспорт“.

Х. Бркић је предочавао да би сарадња у наведеним областима могла да се одвија путем „склапања дугорочних инвестиционих споразума за испоруку комплетних постројења за [...] фабрике или делимичне опреме за њих“. „Испорука комплексне опреме“, односно „комплет- них постројења“, односила се, пре свега, на „изградњу нових индустријских објеката“. За мо- дернизацију постојећих објеката била је потребна испорука „делимичне опреме“, односно различитих машина и опреме, али и „потребних постројења“. Осим наведеног, југословенски дипломата је истакао да је ФНРЈ заинтересована и за склапање „дугорочних уговора о испо- руци неких сировина“, попут памука.²⁴¹⁹ Говорећи о тим и осталим економским питањима, заменик државног секретара за иностране послове ФНРЈ је током разговора „више пута истицао“ да Београд жели да обезбеди „дугорочну широку економску сарадњу наших зема- ља“.²⁴²⁰ У разговору који је наредног дана, 29. јуна, водио са совјетским амбасадором, Ј. Б. Тито је наведеним захтевима за „изградњу низа индустријских предузећа“ придодео и молбу за пружање помоћи у „изградњи електричних централа“. Пошто је, у вези са тим, југословен- ски председник говорио о „хидроенергетским резервама“ ФНРЈ, извесно је да се наведено односило на хидроцентрале, односно хидроелектране.²⁴²¹ Истог дана, амбасадор В. А. Ваљков је обавестио Москву о разговорима које је водио са Х. Бркићем и Ј. Б. Титом о креди- тима, односно о заинтересованости југословенске стране за „помоћ Совјетског Савеза у раз-

²⁴¹⁷ О начину на који је извршена „ликвидација“ међусобних потраживања, опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

²⁴¹⁸ С обзиром на начин на који су се касније развијали југословенско-совјетски разговори о кредитима, претпо- стављамо да се – осим алуминијума – наведено односило и на бакар.

²⁴¹⁹ Наведена формулација и помињање памука одговарају касније закљученом „робном кредиту“.

²⁴²⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са В. А. Ваљковим, 28.6.1955; *Југословенско- совјетски односи 1945–1956*, док. 332, стр. 785–788.

²⁴²¹ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 333, стр. 790. Осим унутрашњих потреба ФНРЈ, на покре- тање наведеног питања је могло утицати и то што је са совјетске стране средином јуна 1955. било предочено да се „6 хидро турбина“, које је Југославији требала да испоручи Управа совјетске имовине у Аустрији, што је би- ло заустављено услед економске блокаде Истока, налазе у Совјетском Савезу и да могу да буду испоручене. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 3938, Телеграм Вучинића, Државном секретаријату за иностране послове, 17.6.1955.) Иако то питање у наредном периоду није решавано у склопу нових совјетских кредита, хронолошка блискост упућује на то да су у Београду крајем јуна 1955. могли имати у виду и наведену ствар. (Исто, 1956, ф. 91, дос. 20, 423477, Белешка о преузимању шест турбина из СССР-а.) Осим наведеног, могуће је да је до југо- словенске стране током боравка совјетске делегације у ФНРЈ или касније дошла поменута спремност Москве да на кредит изврши испоруку опреме за хидроелектране. (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановаљенија 1954–1958*, стр. 52.)

воју пољопривреде и изградње низа индустријских предузећа“.²⁴²² Убрзо после тога, 8. јула 1955, совјетско руководство је одлучило да изађе у сусрет југословенској молби. В. А. Ваљков је инструксан да пренесе југословенским званичницима совјетску сагласност и спремност Москве да дочека делегацију Владе ФНРЈ која ће преговарати о тим питањима.²⁴²³

По добијеној сагласности Москве, у Београду су одредили састав „економске делегације“ и предложили да се преговори одрже „концем аугуста или почетком септембра“.²⁴²⁴ Као што смо поменули, у наведеном периоду су, од 23. аугуста до 1. септембра 1955, у Москви вођени привредни преговори између делегација које су предводили С. Вукмановић и А. И. Микојан. Питање кредита се по свом значају издвајало на њима.²⁴²⁵ Преговори су – као што се, уосталом, може видети по њиховом трајању – заиста, били кратки. С. Вукмановић наводи да се до договора дошло „брзо“ и да је совјетска страна била „предусретљива“. Штавише, коментаришући висину кредита коју је А. И. Микојан предложио, потпредседник СИВ-а у сећањима наводи: „Било је то више него што сам очекивао и зато сам био презадовољан.“²⁴²⁶ Међутим, садржај разговора који су вођени између две стране показује да су између југословенских захтева и совјетске понуде постојале велике разлике у погледу висине кредита.²⁴²⁷ Односно, да није све било онако једноставно и лако како би се могло закључити на основу мемоара С. Вукмановића, који су дуго били једини извор о току преговора. Велики изворни значај „Револуције која тече“ – нарочито у периоду док други извори нису били доступни – није упитан.²⁴²⁸ Похвалу заслужује и тежња аутора да „изворно провери своје мемоарске исказе“.²⁴²⁹ Међутим, у случају преговора који су крајема аугуста 1955. вођени у Москви, очигледно је да С. Вукмановић није „консултовао“ документе приликом писања, већ се ослањао само на сопствено сећање. Последица тога је низ пропуста и непрецизности²⁴³⁰ који се – пошто у питању није никаква контроверзна тема – пре свега могу објаснити „несавршенством људског памћења“,²⁴³¹ односно „»рупама« у пишчевом сећању“.²⁴³² Осим тога, могуће је да је одвијање преговора приказано у нешто позитивнијем тону како би аутор истакао се-

²⁴²² *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 333, стр. 790.

²⁴²³ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановаљенија 1954–1958*, стр. 909, нап. 21.

²⁴²⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Ваљковом, 8.8.1955.

²⁴²⁵ О осталим питањима која су разматрана током преговора, опширније у поглављима „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“ и „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁴²⁶ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175, 176, 179.

²⁴²⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз у Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 523–528.

²⁴²⁸ Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, стр. 66–67.

²⁴²⁹ Исто, стр. 188.

²⁴³⁰ На пример, у вези са „девизним зајмом“ С. Вукмановић у мемоарима наводи да је на преговорима тражио „дугорочни кредит од 30 милиона у злату или у конвертибилним девизама“ и да се А. И. Микојан сагласио са тим. Међутим, из докумената видимо да је југословенска страна за ту намену првобитно тражила дупло већи кредит од чак „60 милиона долара“, са роком отплате од 20 година и каматом од 1%, а А. И. Микојан је нудио „30 милиона на 10 година са 2%“. Даље, С. Вукмановић у мемоарима непрецизно наводи да је на рачун „инвестиционог кредита“ ФНРЈ договорен износ од „120 милиона долара“, а у питању је била вредност од 110 милиона долара. Осим тога, у „Револуцији која тече“ се уопште не помињу средства од 54 милиона долара која је ФНРЈ требала да добије на основу „робног кредита“, нити било шта у вези са тим аранжманом. Још неке ствари могу да изазову забуну код читалаца. На пример, С. Вукмановић помиње да је А. И. Микојан на преговорима саопштио да „совјетска влада [...] опрашта дуг у висини од око 100 милиона долара“ ФНРЈ, а то питање је, као што смо поменули, претходно било решено ед-мемоаром од 8. јула 1955. Осим тога, у „Револуцији која тече“ се не помиње читав низ осталих економских питања о којима је током преговора било речи и која су унета у Протокол од 1. септембра 1955, па се може стећи (погрешан) утисак да је С. Вукмановић у Москви разговарао само о совјетским кредитима. Упоредити: АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз у Титу, без датума (бр. 143); Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 174–180.

²⁴³¹ Ј. Водолазкин, *Оправдање острва*, стр. 52–53.

²⁴³² В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984, str. 74.

бе,²⁴³³ односно своју улогу и преговарачко „умеће“.²⁴³⁴ Како због ограничене изворне вредности мемоара С. Вукмановића у погледу ових преговора, тако и због тога што исти нуде „искривљену слику“ о разговорима који су вођени, наведена тема – утолико пре – заслужује да буде детаљније размотрена. Како су се, заправо, одвијали разговори о кредитима? Шта је тражио С. Вукмановић, а шта нудио А. И. Микојан? Какви договори су постигнути и да ли је југословенска страна имала разлога за задовољство?

С. Вукмановић је на почетку преговора детаљно упознао А. И. Микојана са привредним приликама и економским тешкоћама ФНРЈ. Указавши на проблеме који проистичу из економских односа са Западом – велику задуженост ФНРЈ и „веома неповољне услове“ под којима су узимани кредити – истакао је да Београд уз помоћ Москве жели да их превлада. Као конкретне начине на које је СССР могао да помогне ФНРЈ да се ослободи економске зависности од Запада и избори са постојећим привредним тешкоћама, навео је испоруке сировина и пружање помоћи путем кредита. За отплату „краткорочних дугова“ С. Вукмановић је тражио „девизни зајам од 60 милиона долара“ (рок отплате: 20 година; камата: 1%). Како би ФНРЈ решила проблеме у вези са набавком сировина, шеф југословенске делегације је тражио робни, „сировински кредит“ у износу од чак „140 милиона долара“ (рок отплате: 15 година; камата: 2%). Што се тиче инвестиционих улагања, која су требала да допринесу развоју југословенске пољопривреде и индустрије, на почетку преговора нису помињани конкретни износи, а тражено је закључивање две врсте „аранжмана“. Прва се односила на она предузећа за која је тражен „кредит за опрему“, а планирано је да остале трошкове ФНРЈ „покрије својим средствима“. Ова врста „аранжмана“ се односила на „азотаре, 3 фабрике дрвних финалних производа, мелиорационе машине и појединачну опрему за крупније реконструкције постојеће индустрије“. Други тип „аранжмана“ је подразумевао „финансирање комплетног објекта“ и односио се на: 1) „железару у Скопљу“; 2) финансирање изградње алуминијумске индустрије; 3) Мајданпек.²⁴³⁵

Саслушавши излагање С. Вукмановића, А. И. Микојан је саопштио да је у Москви донета одлука о томе да се ФНРЈ пружи помоћ путем кредита. Давање кредита, дакле, није било упитно, већ је само требало постићи договор о износима и условима под којима ће исти бити одобрени. Први заменик председника совјетске владе је, притом, напоменуо да такво пружање помоћи – због великих унутрашњих потреба за улагањем – представља економски напор за СССР, али да је совјетско руководство из политичких разлога донело наведену одлуку како би „ојачало економију Југославије“, односно „појачало пријатељство између наших земаља“. Саопштио је да ће ФНРЈ дати онако повољне услове – камата 2% са роком отплате од 10 година – као што дају државама „народне демократије“. Совјетска страна се, уопште, током преговора држала наведеног става и напомињала да би било „незгодно да ФНРЈ добије повољније услове него друге земље народне демократије с којима су стално имали добре односе“. Иако је С. Вукмановић за одређене кредите тражио мању камату или дужи рок отплате, може се рећи да су наведени услови били, заиста, повољни и прихватљиви за Београд. У складу са тим, о тим питањима није долазило до озбиљних расправа током преговора. А. И. Микојан се на првом састанку није изјашњавао о износима појединих „аранжмана“, али је у погледу финансирања изградње целокупних објеката, укључујући и покривање унутрашњих трошкова ФНРЈ, напоменуо да је у питању „нов предлог“ и да СССР не практикује давање кредита под наведеним условима. Наводећи да то питање још треба размотрити, истовремено је указао на то да – због ограничених совјетских ресурса – не постоје велике могућности да

²⁴³³ У историографији је примећено Вукмановићево „убичајено истицање властите, увек правилне оцене“ у мемоарима. (Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, стр. 127.)

²⁴³⁴ У историографији је већ коментарисана тенденција Светозара Вукмановића да истакне своју улогу и представи се као иницијатор преговора, а за шефа делегације је – како се види из докумената – првобитно био одређен Милентије Поповић. (АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Ваљковом, 8.8.1955; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 174; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 518–519.)

²⁴³⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175–176; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 519–523.

оно буде позитивно решено. Упркос наведеном, на совјетској страни су сматрали да понуђена отплата кредита за „целе објекте“ која би се вршила производима комбината који су на тај начин требали да буду изграђени, односно испорукама алуминијума и бакра, „заслужује пажњу“.²⁴³⁶

На састанку који је одржан 25. августа 1955. А. И. Микојан је изнео совјетске предлоге у погледу појединих „аранжмана“. Због велике разлике у односу на захтеве југословенске стране, напоменуо је да се ту ради о мишљењу делегације коју је предводио и да Влада још увек није разматрала то питање. На такав начин је настојао да предупреди незадовољство и негативне реакције југословенских преговараца и да остави маневарски простор за могуће даље измене. Осим тога, поново је указао на ограничене совјетске ресурсе, услед „великог програма инвестиција“ (обимна улагања у СССР-у, „значајна помоћ“ коју је „прва земља социјализма“ пружала Северној Кореји, Кини и Вијетнаму) и издвајања за војне потребе. Што се конкретних предлога тиче, наспрам југословенског захтева за „девизни зајам“ у висини од 60.000.000 долара, са роком отплате од 20 година и каматом од 1%, А. И. Микојан је понудио 30.000.000 долара уз поменуте услове: рок отплате 10 година и камата 2%. Када је о „сировинском кредиту“ реч, наместо тражених 140.000.000 долара „с роком отплате 15 година и каматом 2%“, совјетска страна је понудила „15 до 18 милиона [долара] годишње за 3 године, тј., 45 до 54 милиона укупно“. Понуђени рок отплате је био „10 година од дана коришћења“, а камата 2%. Износећи наведено, А. И. Микојан је истакао да су „њихове цене нешто ниже“, што је значило да су „ефективне количине робе нешто веће у оквиру одобреног кредита“. Без обзира на наведено, разлика између предлога две стране била је огромна. Уместо износа од 200.000.000 долара за наведена два кредита, колико је тражио С. Вукмановић, А. И. Микојан је понудио далеко мању суму од око 80 милиона долара. Коментаришући наведено, шеф југословенске делегације је истакао: „Прва два кредита – девизни и сировински – претстављају олакшање, али оба у предложеном износу неће допринети да битно олакшамо свој економски положај у односу на постојеће обавезе.“²⁴³⁷

Што се тиче инвестиционих улагања, у складу са најавом са почетка преговора А. И. Микојан је навео да „не могу да дају зајмове за финансирање целог објекта, јер такав систем кредитирања не примењују“. Ипак, по питању улагања у индустрију алуминијума и бакра, истакао је совјетску спремност да „финансира целокупну опрему“, али да југословенска страна обезбеди „грађевинске радове“ из својих средстава. Отплата тих кредита је требала да се врши „извозом алуминијума и бакра“, рок би износио 10 година, а камата 2%. А. И. Микојан је напоменуо да би за та два објекта „они могли почети са радовима за 2 године“, због тога што је „било потребно вршити претходна техничка испитивања“. Када је реч о „железари у Скопљу“, трећем великом објекту за који је југословенска страна тражила комплетно финансирање, шеф совјетске делегације је навео да по том питању „има још нерешених проблема“, који су се односили на „обезбеђење кокса“, али да су они „спремни да пруже техничку и стручну помоћ, а касније и финансирање“. Што се тиче друге категорије инвестиционих „аранжмана“ које је југословенска страна тражила, А. И. Микојан је саопштио да СССР може да „помогне изградњу фабрике са капацитетом од 100.000 тона азота, односно 250.000 тона ђубрива“, али под условом да једну „половину кредитира“, а да ФНРЈ „другу половину“ плати „кроз клиринг“. Када је реч о опреми за „фабрике за финалне производе дрвета“, шеф совјетске делегације је изјавио да они „нису у стању“ да помогну на том плану, због тога што „и сами купују такву опрему у Шведској“. У вези са „појединачним машинама за реконструкцију“ фабрика и опремом за мелиорационе радове, А. И. Микојан је предложио да се „њихова набавка решава кроз редовну робну размену“, а не путем кредита.²⁴³⁸

²⁴³⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз Титу, без датума (бр. 143); S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 523–524.

²⁴³⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 524–527.

²⁴³⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз Титу, без датума (бр. 143).

Као и у случају „девизног зајма“ и „сировинског кредита“, југословенска делегација је била незадовољна совјетским предлозима за инвестиционе „аранжмане“. О одговору који је дат А. И. Микојану, С. Вукмановић је следећим речима известио Ј. Б. Тита: „Предлог у погледу финансирања азотаре је за нас неприхватљив, јер у свом програму рачунамо са иностраним финансирањем целе опреме. На Западу могућности постоје и ми ћемо их користити, иако су услови за кредитирање нешто неповољнији од совјетских. Предложени начин финансирања алуминијума и бакра је такође неприхватљив, јер не предвиђамо у свом програму никаква сопствена средства за њихову изградњу. Запад показује интерес за оба ова пројекта и спремни смо да правимо аранжмане с њима, уколико обезбедимо повољније услове. За скопску железару смо се сложили да су потребна даља испитивања.“ Иако се С. Вукмановић у наведеном телеграму није осврнуо на питање куповине опреме и постројења за модернизацију фабрика и „мелиорационих машина“ путем клиринга, извесно је да совјетски став о томе на југословенској страни, такође, није могао да буде благонаклоно дочекан. Имајући у виду ставове које је у погледу тражених кредита изнео А. И. Микојан, С. Вукмановић је истакао да „предлози Совјетске владе претстављају за нас помоћ, али нам не омогућавају да решимо своје проблеме“. „Зато смо принуђени у већој мери него што смо рачунали да идемо на коришћење других могућности, што значи да ћемо морати озбиљније разматрати поједине проблеме у вези са економским односима са западним земљама, (конверзија, помоћ, зајмови, итд.)“ – нагласио је у вези са тим шеф југословенске делегације. У истом духу је о „домети-ма“ совјетске понуде и даљим економским односима ФНРЈ са Западом, посебно о потреби куповине пшенице на кредит од САД, на састанку говорио и Х. Бркић.²⁴³⁹

Тактизирање је било приметно на обе стране. Износећи наведене ставове и А. И. Микојан, и С. Вукмановић су напомињали да то представља став делегације, односно њихово „лично мишљење“. Износећи наведену ограду, шеф југословенске делегације је саопштио да ће се „коначно изјаснити“ о совјетским предлозима пошто обавести „своју Владу“ и добије инструкције. А. И. Микојан је, такође, навео да ће „упознати совјетску владу“ са „примедбама“ које је изнела југословенска делегација и да ће она још размотрити то питање.²⁴⁴⁰ Обавестивши Ј. Б. Тита о предлозима совјетске стране, С. Вукмановића је изнео следеће мишљење по питању „даљих разговора“: „Предлози у погледу услова кредита повољнији су него на Западу. Иако нису прихватили наше рокове отплате. Обим кредита и рок коришћења испод је онога и на што смо реално рачунали. Очекујемо да ће наше оштрије поставке на примедбе на обим кредита утицати да се понешто повећају. Кредити за инвестиције могући су на бази наших предлога.“²⁴⁴¹ Ако узмемо у обзир завршну фазу преговора и постигнуте договоре, можемо рећи да је совјетска понуда од 25. августа била близу онога што је СССР могао да да. То се посебно односило на „девизни зајам“ и „сировински кредит“, док је на плану инвестиционих кредита постојао одређени простор за повећање.²⁴⁴² Свеукупно посматрано, делује да је совјетска страна – због ограничених ресурса са којима је располагала – прво настојала да испита реакцију југословенске делегације у случају нешто мање понуде. Када су југословенски преговарачи, износећи поменути „оштрије поставке“, указали на то да ће на Западу морати да потражи решење за своје проблеме, Москва је још једном размотрила могућности и изашла са побољшаним предлогом којим је демонстрирана њена одлучност за продубљивање економске сарадње са ФНРЈ.

²⁴³⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 525–527.

²⁴⁴⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 524, 526–527.

²⁴⁴¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143).

²⁴⁴² Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 527–529; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802–804.

Одмах после састанка одржаног 25. августа А. И. Микојан је известио Президијум ЦК КПСС-а о току преговора и ставовима југословенске делегације. На основу извештаја А. И. Микојана и припремљеног пројекта, Президијум ЦК КПСС-а је 29. августа 1955. донео одлуку којом су – „у циљу даљег развоја економских и трговинских односа између СССР и Југославије“ – регулисана питања у вези са размерама и условима совјетских кредита.²⁴⁴³ У вези са „девизним зајмом“, став Президијума ЦК КПСС-а је био непромењен у односу на претходну совјетску понуду – подразумевао је давање „зајма у злату или иностраној валути“ у износу од 30 милиона долара, са роком отплате од 10 година и каматом од 2%. Имајући у виду ограничена сопствена средства, совјетска страна се по овом питању, дакле, чврсто држала оквира који је био предвиђен још средином маја 1955, а који се заснивао на претходним изјавама С. Вукмановића о томе да ФНРЈ недостаје 30 милиона долара да би могла да подмири обавезе које су у току године доспевале на наплату.²⁴⁴⁴ Што се тиче „сировинског кредита“, совјетска понуда је била донекле побољшана. А. И. Микојан је, као што смо поменули, претходно нудио 15–18 милиона на три године, односно, укупно 45–54 милиона долара. Одлука Президијума ЦК КПСС-а је предвиђала да укупан износ буде „до“ 54.000.000 долара, што је значило да је, дефинитивно, већи износ узет у обзир. Осим тога, међу робом која је предвиђена за испоруку изричито су поменути нафта, те 200.000 тона пшенице током сваке од три године на које се односио кредит (у склопу тога, за прву траншу је био предвиђен извоз 150.000 тона из жетве за 1955. годину). Последње је било „одговор“ на потребе ФНРЈ за увозом пшенице, за које је Х. Бркић 25. августа напоменуо да ће морати да се регулишу на основу амртичких кредита у случају да СССР не може да изађе у сусрет југословенским захтевима.²⁴⁴⁵

Наредно питање које је одлуком Президијума ЦК КПСС-а регулисано, односило се на финансирање изградње „комплетних објеката“. О „железари у Скопљу“ – за коју су се обе стране на састанку од 25. августа сагласиле да има још ствари које треба размотрити пре него што се приступи конкретнијим разговорима – у одлуци Президијума није било речи, али је пажња посвећена могућностима улагања у развој индустрије алуминијума и бакра. У складу са претходним совјетским држањем, и у одлуци је истакнуто да је комплетно финансирање, на начин који је тражила југословенска страна („укључујући не само вредност пројектних радова, него и свих материјала и радне снаге“), било „неприхватљиво“. Међутим, СССР је – као што је А. И. Микојан претходно помињао – био спреман да одобри кредит за изградњу фабрика, односно комбината алуминијума и бакра. Ти кредити би обухватили финансирање: 1) трошкова за „пројектне радове“, које би извршиле „совјетске организације“; 2) опреме коју би СССР испоручио ФНРЈ; 3) одређене материјале који се нису производили у „првој земљи социјализма“. Отплата би се вршила испорукама алуминијума, односно бакра. Камата је требала да износи 2%, а рок отплате „6 година после почетка рада фабрика“. За случај да југословенска страна – „због финансијских тешкоћа“ – није могла да прихвати такав предлог, совјетска делегација је могла да „остави питање отвореним“. Било је предвиђено да се Београд може вратити на то питање у случају да обезбеди финансијска средства за „унутрашње расходе“.

У одлуци Президијума ЦК КПСС-а дужна пажња је посвећена и поменутој, другој врсти инвестиционих „аранжмана“ коју је југословенска страна тражила. Решено је да се за испоруку опреме, вршење „пројектних радова“ и покривање трошкова за материјале намењене за изградњу или реконструкцију одређених фабрика у периоду од 1956. до 1959. одобри кредит у износу од око 115 милиона долара. Што се тиче осталих услова, кредит се давао на 10 година, камата је износила 2%, а отплата је требала да се врши испорукама југословенских производа у складу са договором који две стране о томе постигну. Осим нових фабрика, по-

²⁴⁴³ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 527–528.

²⁴⁴⁴ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 16, Папка 36, Д. 13, Л. 31, Экономическое положение Югославии. Справка, 1955; Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 52; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 527.

²⁴⁴⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз у Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 525–526, 527–528.

пут оних за производњу вештачких ђубрива, наведено се односило и на испоруку опреме за реконструкцију и проширење капацитета постојећих предузећа („два оловно-цинкова и један рудник живе“), за шта је А. И. Микојан 25. августа предложио да се врши путем „редовне размене“. Помак је направљен и у погледу тога што су наведена средства омогућавала да се путем кредита у потпуности – а не половично, како је претходно предлагао А. И. Микојан – финансира изградња фабрике за азотна ђубрива.²⁴⁴⁶ Док је на одобрене вредности „девизног зајма“ и „сировинског кредита“, који су били доста мањи у односу на првобитне захтеве које је на почетку преговора поставио С. Вукмановић, југословенска страна могла да има примедбе,²⁴⁴⁷ са износом од око 115 милиона долара за инвестициони аранжман Београд је могао да буде задовољан. Утолико пре што су услови кредита били изузетно повољни. Осим тога што је у интервјуу датом по завршетку преговора позитивно говорио о кредиту за „финансирање инвестиција“,²⁴⁴⁸ стиче се утисак да је поменуто, наглашено задовољство које у вези са износива одобрених кредита у мемоарима помиње С. Вукмановић,²⁴⁴⁹ могло да потиче управо – па и једино – од наведене одлуке о висини „инвестиционог кредита“.

Поменути услови кредитних аранжмана који су наведени у одлуци Президијума ЦК КПСС-а од 29. августа су – готово без било каквих измена²⁴⁵⁰ – унети у Протокол који су С. Вукмановић и А. И. Микојан потписали 1. септембра 1955.²⁴⁵¹ Судаћи према подацима из доступних извора и литературе, договор о томе је био постигнут без било каквих тешкоћа.²⁴⁵² Осим понуђених услова за инвестициони аранжман, са којима је С. Вукмановић могао да буде задовољан, на одсуство расправе и брз завршетак преговора је вероватно утицало и то што су југословенски преговарачи током преговора могли да се увере у то да совјетске понуде износа кредита одговарају објективним могућностима СССР-а.²⁴⁵³ Пре него што пређемо на садржај Протокола, којим је било предвиђено да се наведени кредитни аранжмани користе од 1956. године,²⁴⁵⁴ треба напоменути да је наведени рок одређен на захтев југословенске стране. Одговарајући на питање новинара због чега се „кредити добијају тек идуће године“, С. Вукмановић је изјавио: „Могли смо их добити сада, али их нисмо могли примити.“ ФНРЈ је, наиме, имала „обавезу према Међународној банци у Вашингтону да се до краја [...] 1955[.] године, неће задуживати преко извесног нивоа“. Београд се на тај услов обавезао 1951. годи-

²⁴⁴⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 528.

²⁴⁴⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143).

²⁴⁴⁸ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁴⁹ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176.

²⁴⁵⁰ У односу на садржај одлуке Президијума ЦК КПСС-а, у Протоколу је незнатно смањен износ инвестиционог аранжмана. Док је у одлуци Президијума било наведено да кредит оквирно може да износи 115 милиона долара, у Протоколу је та вредност „фиксирана“ на 110 милиона долара. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 527–528.)

²⁴⁵¹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 527–529; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802–804.

²⁴⁵² „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175–176; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 529.

²⁴⁵³ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143); А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 523, 524–525.

²⁴⁵⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802, 804.

не, када је од Међународне банке добио два зајма у вредности од 60 милиона долара и прихватио да до краја 1955. спољни дуг ФНРЈ неће бити већи од 370 милиона долара. Таква врста услова је онемогућавала Владу ФНРЈ да склапа различите кредитне аранжмане који су могли да олакшају привредне прилике у држави, због чега југословенско руководство убудуће није намеравало да прихвата сличне обавезе.²⁴⁵⁵

Три од пет делова „Протокола Темпо–Микојан“ били су посвећени питањима у вези са кредитним аранжманима.²⁴⁵⁶ Иако се у појединим документима може наићи на нетачну тврдњу да је „делегација Владе ФНРЈ [...] потписала низ споразума о регулисању наших будућих економских односа“,²⁴⁵⁷ на крају преговора је, дакле, био потписан један документ – Протокол – којим је пак било предвиђено, односно „уговорено [...] склапање одређених споразума“, међу којима су се налазили и поменути кредитни аранжмани.²⁴⁵⁸ Упркос одређеним понављањима онога о чему је већ било речи, делови Протокола који се односе на кредите – из више разлога – завређују да буду цитирани у целини. Са једне стране, то нам омогућава да потпуније сагледамо постигнуте договоре и, самим тим, употпунимо представу о вођеним разговорима. Са друге стране, садржај Протокола је важан због тога што је њим не само утрт пут за потписивање три кредитна аранжмана почетком 1956, већ су и регулисана основна питања у вези са њима. Оно што је наведено у Протоколу од 1. септембра 1955. нам је, дакле, битно за потпуније разумевање преговора који су вођени почетком 1956, односно споразума који су том приликом закључени.

Први аранжман који је регулисан Протоколом био је „кредит за набавку сировина“. У вези са њим, у Протоколу је наведено: „У јануару 1956[.] године биће потписан Споразум између Владе ФНРЈ и СССР о давању дугорочног кредита Федеративној Народној Републици Југославији од стране Совјетског Савеза у износу од 54 милиона долара, по 18 милиона долара годишње, у циљу плаћања совјетских испорука у току 1956–1958[.] године. На име кредита биће испоручено у 1956[.] години 200.000 тона пшенице /150.000 тона из жетве 1955[.] године/ и нафта; у наредне две године кредит ће бити коришћен за набавку пшенице, угља, памука, нафте или друге робе, по договору обе Владе.²⁴⁵⁹ Камата кредита ће износити 2% годишње /обухватајући у себи све финансиске и банкарске трошкове/, а примењиваће се на искоришћени и дуговани део главнице кредита. Отплата кредита, заједно са каматама, извршиће се у току 10 година рачунајући од коришћења. Да би се олакшала техника отплате, вредност свих лифериција у току једног полугођа акумулираће се у један износ, који ће се сматрати као искоришћење кредита; рок зајма ће онда тећи на тај износ од следећег 1[.] јануара и 1[.] јула после коришћења кредита. Отплата главнице и камата биће вршена у једнаким полугодишњим ратама почевши од 1.1.1959[.] године путем југословенско-совјетског клириншког рачуна и на основу робних листа утврђених између обеју страна. Цене робе ће бити утврђене

²⁴⁵⁵ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 6, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁵⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802–804. О осталим питањима која су регулисана Протоколом, опширније у поглављима „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“ и „Робна размена 1954–1956: од компензационих споразума до обнове пуне размене“.

²⁴⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955.

²⁴⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955.

²⁴⁵⁹ У историографији се може наићи на непрецизну тврдњу да је „зајам од 54 милиона долара“ био намењен „за куповину индустријске опреме (евентуално и сировина из СССР-а)“. (D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, стр. 253.) Као што можемо видети из основног текста, једина сврха „кредита за набавку сировина“ била је куповина сировина, робе у СССР-у.

на основу светских цена. Приликом потписивања споразума о поменутом кредиту биће утврђена и техника коришћења и отплате кредита.²⁴⁶⁰

Што се тиче значаја „кредита за набавку сировина“, С. Вукмановић је по завршетку преговора истакао да на основу њега „ми себи у нашем билансу знатно олакшавамо ситуацију и потребу за конвертибилним девизама, односно доларима, пошто већим делом неопходне сировине морамо да набављамо на такозваним доларским тржиштима“. „Ми са овим кредитом омогућујемо, такође, нашој привреди да не мора набављати сировине путем комерцијалног краткорочног кредита, који је често врло скуп а обично је повезан са повећањем цена које каткад иде чак и до 20%“ – додавао је шеф југословенске делегације.²⁴⁶¹ Нешто касније, у току септембра 1955, С. Вукмановић је у разговору са совјетским амбасадором истицао да су „проблеми које је [...] покушао да реши прошле године у Вашингтону“ били „добрим делом решени у Москви“ током преговора које је водио са А. И. Микојаном. Потпредседник СИВ-а је у вези са тим истакао да су постигнути договори „ослободили“ ФНРЈ „економске зависности од Америке у погледу увоза извесних основних сировина“. Образлажући наведено, С. Вукмановић је навео да је „извесне количине“ сировина Југославија увозила са „подручја фунте-стерлинга“, али је, ипак, „највећим делом“ била упућена на набавке „из САД“. „Средства за куповину тих производа“ су се могла „створити углавном извозом метала“, али ФНРЈ није располагала довољним вишковима да би на тај начин „покрила потребе за увозом из Америке“. ²⁴⁶² Због тога је Београд морао да узима поменуте, неповољне „комерцијалне краткорочне кредите“, ²⁴⁶³ али су договори постигнути у Москви – „добрим делом“ – омогућили „Југославији да се ослободи ове зависности“. ²⁴⁶⁴

Наредни кредит коме је у Протоку посвећена пажња био је „Зајам за девизне резерве ФНРЈ“. По том питању југословенски и совјетски преговарачи су се договорили о следећем: „У јануару 1956[.] године претставници Владе ФНРЈ и СССР ће потписати споразум којим ће се предвидети да Савез Совјетских Социјалистичких Република стави на расположење Федеративној Народној Републици Југославији зајам од укупно 30 милиона САД долара у одређеним конвертибилним девизама или у злату са каматом од 2% годишње и са роком отплате од 10 година. Зајам ће моћи бити коришћен у деловима или одједном у току две-три године. Камата ће се обрачунавати полугодишње на искоришћени део главнице. Плаћање камате тече од 1[.] јануара 1959[.] године у једнаким полугодишњим ратама. Отплата овог зајма и плаћање камата вршиће се у злату или у конвертибилним девизама, већ према томе у чему је зајам био реализован. ФНРЈ ће имати право на превремено враћање зајма, било одједном или у ратама. Народна банка ФНРЈ и Государствена банка СССР договориће се о техници коришћења и враћања овог зајма.“²⁴⁶⁵ Наведена средства су била потребна ФНРЈ како би решила „проблем

---

²⁴⁶⁰ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955. Наведени део Протокола од 1. септембра 1955. је објављен у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“. (Југословенско-совјетски односи 1945–1956, док. 340, стр. 802.) Међутим, пошто је у питању превод документа са руског језика, прецизније је цитирати текст из самог документа, онако како је током преговора било усаглашено.

²⁴⁶¹ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁶² АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о протоколарној посети совјетског амбасадора Н. Фирјубина потпредседнику СИВ-а С. Вукмановићу, 29.9.1955.

²⁴⁶³ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁶⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о протоколарној посети совјетског амбасадора Н. Фирјубина потпредседнику СИВ-а С. Вукмановићу, 29.9.1955.

²⁴⁶⁵ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955. У преводу са руског

[...] краткорочног задужења“, односно да би могла да отплати „краткорочне дугове“ и да почне да купује „сировине из текућег извоза“.²⁴⁶⁶ Коментаришући намену средстава из „девизног зајма“, С. Вукмановић је непосредно по завршетку преговора наводио да ће она „као девизна резерва послужити искључиво за омогућавање спровођења краткорочних и брзих интервенција а у вези са неравномерностима у динамици извоза и увоза, или због дејства сезонских узрока“. Осим поменутог, потпредседник СИВ-а је напоменуо да ће са тим средствима моћи да се изврши „ослобађање извесних наших средстава која су замрзнута или заложена па их, према томе, не можемо користити“. Говорећи о „девизном зајму“, С. Вукмановић је истицао да је он „непосредно у вези“ са „сировинским кредитом“: „С оба ова кредита ми ћемо настојати да уклонимо тешкоће које имамо на пољу краткорочних комерцијалних кредита а које су се састојале у томе што смо били принуђени да сировине набављамо искључиво путем коришћења краткорочних кредита, што је било врло скупо за нашу привреду.“²⁴⁶⁷

Наредна тема која је обрађена у Протоколу односила се на југословенско-совјетску „сарадњу у области инвестиција“. У вези са тим, констатовано је да су две стране током преговора „расматрале и дугорочне аспекте сарадње између ФНРЈ и СССР у домену инвестиција“, односно да су размениле „мишљења о облицима и условима финансирања појединих објеката у ФНРЈ“. У погледу „финансирања појединих објеката инвестиционе изградње у ФНРЈ од стране СССР“ било је договорено да „финансирање грађевинских радова врши ФНРЈ, а опреме СССР“. На тој основи, две стране су – „у погледу дугорочне сарадње у области инвестиција“ – постигле договор о следећем: „Влада СССР је спремна да одобри Влади ФНРЈ у току 1956[.] до 1959[.] године кредит за финансирање пројектантских радова извршених од совјетских организација, за отплату опреме испоручене од стране тих организација и за друге материјале који се не производе у ФНРЈ, а који су потребни за изградњу у ФНРЈ постројења за производњу азотних ђубрива са годишњим капацитетом од 220.000 тона амонијачне шалитре, укључујући одговарајућу термоцентралу јачине 75 до 100 хиљада KW, као и постројење са годишњим капацитетом од 250.000 тона суперфосфата и 90.000 тона сумпорне киселине, као и за плаћање опреме за проширење и реконструкцију два олово-цинкова рудника – једног у Кишници капацитета 150.000 тона и другог у Сребреници капацитета 75.000 тона руде годишње, а такође и једног рудника живе са повећањем његовог капацитета добијања живе за 100 тона годишње. Кредити су предвиђени у износу од 110 милиона долара²⁴⁶⁸ на рок од 10 година са годишњом каматом од 2%. Отплата кредита почиње да тече од 1.1.1959[.] године и врши се у једнаким годишњим износима који ће бити подељени у кварталне рате. Камате теку од 1[.] јануара који следује коришћењу одговарајућег дела кредита. Обе делегације су се споразумеле да се о овоме сачини одговарајући аранжман што скорије.“²⁴⁶⁹

Коментаришући постигнуте договоре, југословенска штампа је писала да ће „кредити за финансирање инвестиционих испорука“ имати „посебан значај и улогу како у трговинском билансу, тако и у погледу унапређења пољопривреде“. „Подизањем фабрика азотних и супер-

---

језика цитирани део Протокола од 1. септембра 1955. објављен је у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 802–803.)

²⁴⁶⁶ S. Vukmanović-Tempr, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175, 176.

²⁴⁶⁷ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁶⁸ У литератури се може наићи на непрецизну тврдњу о томе да је у Протоколу предвиђен „и допринос СССР-а у инвестицијама које Југославија намерава да предузме (нарочито у пољопривреди), при чему се не наводи тачан обим [подвукао М. Нинковић], али се напомиње да ће бити 'знатан'“. (D. Vogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 253.) Као што можемо видети из основног текста, Протоколом је било предвиђено да инвестициони кредит износи 110.000.000 долара.

²⁴⁶⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955. Наведени део Протокола је објављен – у преводу са руског – у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 803–804.)

фосфатних ђубрива, ослободићемо се увоза ових важних артикала,²⁴⁷⁰ а пољопривреди ћемо осигурати веће и јевтиније количине производа. Реконструкцијом три рудника, такође ће се повећати наш извоз што ће се позитивно одразити на платни биланс“ – истицано је у вези са договореним аранжманима.²⁴⁷¹ За Београд је нарочит значај имала изградња фабрика за производњу вештачких ђубрива („са одговарајућом термоелектраном“, која је требала да подмири потребе „азотаре“ за електричном енергијом), које су требале да допринесу развоју пољопривреде у ФНРЈ.²⁴⁷² У том смислу, „совјетски инвестициони кредити“ су се „савршено уклапали“ у југословенске планове за „подстицање пољопривреде“.²⁴⁷³ У периоду који је уследио непосредно после потписивања Протокола, југословенске власти су додатно подвукле своју намеру да повећају улагања у пољопривреду.²⁴⁷⁴ Што се тиче термоелектране, треба напоменути да је њена изградња, осим због снабдевања „азотаре“ струјом, требала да буде значајна и због „недостатка електричне енергије“ са којим се суочавала ФНРЈ.²⁴⁷⁵

---

²⁴⁷⁰ Проблем недовољне производње пшенице, коју је у великим количинама морала да увози како би обезбедила прехрану становништва, ФНРЈ је средином педесетих настојала да реши путем повећане употребе вештачких ђубрива. Југословенски руководиоци су сматрали да ће „масовном употребом ђубрива“ успети да повећају низак принос пшенице и спрече велике „осцилације у производњи“ које су биле проузроковане сушним годинама. Пошто се вештачка ђубрива нису производила у довољним количинама, Југославија је и њих морала да увози. Када је о азотним ђубривима реч, ФНРЈ је – „за делимично покривање потреба“ – 1954. увезла више од 88.000 тона. У току 1955. је било увезено 115.000 тона, који су коштали 6.785.000 долара, а за 1956. је планиран увоз 190.000 тона азотних ђубрива, за шта је требало издвојити 11.210.000 долара. Тако велике количине ђубрива „ни издалека“ нису покривале „стварне потребе [...] пољопривреде“ ФНРЈ, а већи увоз није био могућ због тога што су „расположива средства платног биланса“ била „ограничена“. Што се тиче „фосфорних ђубрива“, ФНРЈ је у току 1955. увезла 68.000 тона који су коштали 2.584.000 долара, а за 1956. је планиран увоз 118.000 тона у износу од 4.484.000 долара. Како су за ту намену, дакле, трошене велике количине девизних средстава, Београду су биле – како је С. Вукмановић наводио у разговору са А. И. Микојаном – „хитно потребне фабрике вештачких ђубрива“. (АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Извештај Комисије одређене Решењем Савезног извршног већа Одбора за привреду бр. 06 од 9.IX.1955. по питању одређивања макролокације прве фабрике азотних ђубрива; Исто, Извештај комисије одређене решењем Савезног извршног већа – Одбора за привреду бр. 06 од 9. септембра 1955. године, по питању одређивања макролокације за фабрике суперфосфата – капацитета 250.000 тона годишње и фабрике сумпорне киселине одговарајућег капацитета; Исто, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 4; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 155, 175; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 85.)

²⁴⁷¹ Vladimir Sajčić, „Економски односи FNRЈ–SSSR“, *Међународна политика*, бр. 131/16.9.1955, стр. 8.

²⁴⁷² „Ове инвестиције биће од великог значаја за нашу пољопривреду. Тиме што се финансирају ове инвестиције – углавном се тиче пројектовања, опреме и монтаже – олакшавају се наши укупни биланси, нарочито у вези с финансирањем из иностранства. Карактер ових инвестиција, тојест чињеница да су намењене производњи вештачких ђубрива, такав је да је тачно усклађен и с перспективном линијом наше инвестиционе политике и садашњим смерницама развоја наше привреде. Ми сада постављамо тежиште на развој пољопривреде, на модернизовање пољопривредне производње и на повећање њеног обима. А ови кредити долазе нам управо тамо где су најпотребнији“ – истицао је С. Вукмановић. („Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.)

²⁴⁷³ FRUS, 1955–1957, Vol. XXVI, Central and Southeastern Europe, No. 259, Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, September 28, 1955, p. 675.

²⁴⁷⁴ Опширније о привредним приликама у том периоду, „»новој« економској политици“ и „савлађивању заостајања пољопривредне производње“, односно „развитку пољопривреде“: Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, стр. 290–293, 309–332; S. Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958)*, str. 266–279, 288–348; Isti, *Revolucija koja teče*, IV, str. 173–174, 175, 188–191, 199–201; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 258–261; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 29–33; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 193–194; М. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 112–113.

²⁴⁷⁵ У складу са познатом формулом В. И. Лењина („Комунизам = совјетска власт + електрификација“), југословенске власти су током индустријализације државе после Другог светског рата „долично мјесто“ дале „развитку електропривреде“. Иако је 1955. године „производња електричне енергије у Југославији по глави становника“ у односу на 1939. била „повећана [...] за 2,4 пута, односно за 242 посто“, југословенска привреда је годинама уназад трпела услед мањка струје. О приликама на том плану средином педесетих, упечатљиво сведочи околност да је у току 1954. „било потребно прићи редукацији коришћења електричне енергије у индустрији и у домаћинствима“. (АЈ, 41–112–198, *Материјал за рад по 2 и 3 теме* (стр. 4); Dušan Čalić, „Elektroenergija. Problem njene

У вези са „сарадњом у области инвестиција“, у Протоколу је констатовано и да је на предлог југословенске стране „Влада СССР [...] изразила спремност да финансира пројектовање и опрему изградње рудника бакра 'Мајданпек' и фабрика за производњу бакра и алуминијума када Федеративна Народна Република Југославија буде спремна да финансира грађевинске и остале радове поменутих предузећа“. „У том случају отплата кредита ће се вршити испорукама бакра и алуминијума који ће производити те фабрике. Обзиром да поменути објекти нису сада у плану изградње у Федеративној Народној Републици Југославији и да за њих не располаже потребним унутрашњим средствима, Влада ФНРЈ ће размотрити то питање и у што скоријем року обавестити Владу СССР о своме решењу“ – појашњено је, даље, у Протоколу.²⁴⁷⁶ С обзиром на то да је у „заједничком коминикеу“ кратко и прилично уопштено било поменуто да су „у току преговора испитиване [...] могућности компензационих инвестиционих аранжмана за друге индустриске објекте“,²⁴⁷⁷ новинари су по завршетку преговора С. Вукмановићу поставили питање о томе. Одговарајући на њега, потпредседник СИВ-а је изнео детаљно објашњење наведене проблематике: „У нашој земљи постоје врло велике могућности повољног и економичног коришћења рудних богатстава, нарочито на пољу обојених метала, а такође и за коришћење хидроенергије. Иако би то биле врло добре и захвалне инвестиције, ми нисмо данас у могућности да улазимо у њих јер немамо довољно средстава. Ми бисмо, међутим, били спремни да улазимо и у такве инвестиције ако бисмо у иностранству могли да осигурамо финансирање изградње комплетних објеката. У том случају, производња тих објеката могла би непосредно да послужи за отплату кредита. Ми смо и о овом проблему разговарали са совјетским претставницима и они су показали спремност само за финансирање опреме за такве објекте, тојест само делимично, а не целог објекта. Будући да ми немамо довољно динарских средстава за цео објекат, а то обухвата углавном грађевинске радове, ми нисмо били сада у положају да прихватимо совјетске предлоге и споразумели смо се да тај проблем размотримо доцније, када се, евентуално, измене услови.“²⁴⁷⁸ С обзиром на то да су у „борби за Југославију“²⁴⁷⁹ и на Западу, и на Истоку били спремни да користе економска средства,²⁴⁸⁰ а да је Београд био изузетно заинтересован за инвестирање у Мајданпек и развој индустрије алуминијума, могуће је да је наведени детаљан одговор – осим рекапиту-

---

производње и потрошње у 1955. години“, *Vjesnik u srijedu*, 16.2.1955, str. 4; D. Popović, *nav. дело*, str. 186; I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, str. 162; I. Dobrivojević, *Selo i grad*, str. 181–182.)

²⁴⁷⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955. Наведено је – у преводу са руског језика – објављено у зборнику докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 804.)

²⁴⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18398, Коминике од 3. септембра 1955; „Совместное коммюнике о советско-югославских экономических переговорах“, *Внешняя торговля*, Но. 9/1955, Вкладка (стр. 34); „Завршени југословенско-совјетски разговори у Москви. Предвиђено закључење неколико трговинских и финансиско-кредитних споразума са СССР“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁷⁸ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁷⁹ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 188.

²⁴⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове; Lj. Dimić, „Југословенско-совјетски односи 1953–1956: зближење, помирење, разочарање“, стр. 280; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 7–9, 14–29, 89–104, 154–167, 178, 185–189; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 81–83, 86–89; A. C. Анিকেев, *Как Tutto от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 189–203, 260, 268–271, 276–294; Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, Zagreb 2002, str. 96–97; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 213–215; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 137–139; *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, str. 227–229; A. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 490, 518, 523, 539–540; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 55, 66; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 188–189; M. J. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 103–104, 106–108, 109–110.

лације онога о чему је током преговора било речи – у себи садржао и одређене „поруке“ Москви и Вашингтону.²⁴⁸¹

Упркос томе што договор о финансирању комплетних објеката није био постигнут, Београд је – свеукупно посматрано – могао да буде задовољан начином на који је решено питање инвестиционих кредита.²⁴⁸² Шире посматрано, у југословенским документима који су били намењени за интерну употребу констатовано је да је ФНРЈ – на основу Протокола – требала да добије од СССР-а „врло значајне валутне и инвестиционе кредите“, односно „врло значајне кредите“.²⁴⁸³ У вези са договорима који су постигнути на преговорима, у југословенској штампи је истицано да „кредитни аранжмани имају посебан значај за нашу привреду“. Саветник у ДСИП-у Владимир Сајчић је у погледу њих истицао: „Они не само да олакшавају нашу текућу економску ситуацију, већ дају средства за трајнији привредни развитак, за стабилизацију наше економике којој су потребни дугорочни кредити, а које је она ретко и тешко добијала.“²⁴⁸⁴ И шеф југословенске делегације је по повратку у ФНРЈ „резултате преговора“ оценио као „задовољавајуће“.²⁴⁸⁵ Независно од свега наведеног, иако су износи „девизног зајма“ и „сировинског кредита“ били такви да су представљали „помоћ“ и „олакшање“ за привреду ФНРЈ, они нису решавали све проблеме Београда.²⁴⁸⁶ Иако је у разговору са Светозаром Вукмановићем Роберт Марфи – према тврдњи првопоменутог – изјавио да су „Југославени у Москви дали добру лекцију Американцима“,²⁴⁸⁷ заменик државног секретара за иностране послове САД је, после разговора који је 27. септембра 1955. водио са потпредседником СИВ-а, констатовао да помоћ СССР-а није била „ни потпуно адекватна нити задовољавајућа“ за Београд.²⁴⁸⁸ При оцењивању резултата преговора, обе ствари – и значај договорених кредитних аранжмана, али и околност да исти нису у потпуности решавали привредне проблеме ФНРЈ, односно да је Београд очекивао веће износе у случају „девизног зајма“ и „сировинског кредита“ – треба имати у виду. Са једне стране, договорени кредитни аранжмани су, дакле, требали да имају „нарочити значај“ за ФНРЈ и очекивало се – како су наводили на југословенској страни – да ће „знатно допринети побољшању нашег привредног положаја“. Исто-времено, у Београду су били свесни тога да они „у битности не решавају наше проблеме“.²⁴⁸⁹

²⁴⁸¹ Пар месеци касније, у новембру 1955, СССР се сагласио са тим да финансира изградњу алуминијумске индустрије на тај начин што би финансирао и унутрашње трошкове ФНРЈ. Истом приликом дата је и примамљива понуда за Мајданпек. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).) У контексту хладноратовски подељеног света и југословенске, ванблоковске спољнополитичке оријентације, интересантно је поменути да се Београд, упркос заинтересованости Москве и за Мајданпек, одлучио да по том питању настави разговоре са западним партнерима. Читава ствар је утолико упадљивија због тога што је совјетска понуда била „знатно боља“ од онога што су нудили Француска и САД. (АЈ, КПП, III-B-1-a, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956.) Индустрију алуминијума је, дакле, требало развијати уз помоћ Истока, а бабра на основу економских средстава која су долазила са Запада. Опширније у наставку поглавља.

²⁴⁸² АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору државног подсекретара В. Мићуновића са новоименованим совјетским амбасадором Фирјубином, 15.9.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176; FRUS, 1955–1957, Vol. XXVI, No. 259, Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, September 28, 1955, p. 675.

²⁴⁸³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године.

²⁴⁸⁴ Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁴⁸⁵ „Југословенска привредна делегација вратила се јуче из СССР. Делегација је постигла споразум о низу трговинско-финансиских аранжмана“, *Борба*, 5.9.1955, стр. 1.

²⁴⁸⁶ АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Брозу Титу, без датума (бр. 143).

²⁴⁸⁷ АЈ, КПП, I-5-b/99-2, Забелешка о протоколарној посети совјетског амбасадора Н. Фирјубина потпредседнику СИВ-а С. Вукмановићу, 29.9.1955.

²⁴⁸⁸ FRUS, 1955–1957, Vol. XXVI, No. 259, Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, September 28, 1955, p. 675; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 111.

²⁴⁸⁹ Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

Ако у вези са висином кредита и постоје одређене недоумице, услови под којима су они добијени не остављају простор за било какве дилеме или нијансирана тумачења. Сви извори говоре о томе да су они били изразито повољни. Непосредно по завршетку преговора С. Вукмановић је истакао да су услови били „далеко повољнији него они које смо раније постизали или по којима се данас нуде кредити на другим тржиштима“.²⁴⁹⁰ У истом духу је у југословенској штампи истицано да „нарочито треба подвући повољне услове ових кредита“, конкретно „дуже рокове отплате, ниске камате, и почетак отплате тек после три године“. „За- сад сличних понуда нема на другим тржиштима“ – напомињано је у „Међународној политици“.²⁴⁹¹ „Повољни“, односно „врло повољни услови“ кредитних аранжмана су истицани и у југословенским документима намењеним за интерну употребу.²⁴⁹² Не само што су на југословенској страни наведени начин посматрали износ камата и рокове отплате, већ су и на Западу били свесни тога да су совјетски услови били изразито повољни. У вези са тим, британски званичници су изражавали забринутост у погледу тога да ли ће Београд „исувише истицати чињеницу да су Совјети дали зајам уз интерес од 2% за разлику од Запада који је дао 4%“. На Западу су, уопште, били „забринуте пропагандним ефектом совјетског зајма Југославији“.²⁴⁹³ Поједина сазнања југословенских дипломата су указивала на то да су услови кредита које је СССР намеравао да да ФНРЈ, и на Истоку, такође, доживљавани као изузетно повољни.²⁴⁹⁴ Независно од тога што је Београд прижељкивао добијање већих средстава за „девизни зајам“ и „сировински кредит“ или што се очекивало да Москва изађе у сусрет захтевима за „комплетно финансирање“ објеката, кредитни аранжмани чије потписивање је договорено Протоколом од 1. августа 1956. су – свеукупно посматрано – представљали значајну совјетску помоћ ФНРЈ. Због тога што су – уз „врло повољне услове“ – обезбеђивали „изградњу важних индустријских објеката, набавку основних сировина и коришћење зајма у девизама и злату“, у Београду су сматрали да ће се поменута три кредитна аранжмана одразити „повољно на нашу економску ситуацију“. Иако на основу њих сви привредни проблеми ФНРЈ нису могли да буду решени, пошто су наведена средства била у складу са објективним совјетским могућностима, а услови кредита изузетно повољни, на југословенској страни су могли да буду задовољни постигнутим договорима.²⁴⁹⁵

Ради потпуније представе о договореним кредитним аранжманима треба поменути и то да је Ј. Б. Тито у разговору са америчким званичницима почетком септембра 1955. наводио да Протокол „представља накнаду за штету која је причињена Југославији изbacивањем из Коминформа и бруталним прекидом свих економских односа са источним земљама“. Иако су наведене речи изговорене у склопу општег настојања југословенског председника да „ублажи негативну реакцију западне јавности због овог аранжмана“,²⁴⁹⁶ сличне тврдње су изношене и

²⁴⁹⁰ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁴⁹¹ Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁴⁹² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора.

²⁴⁹³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 33, дос. 7, 412148, Једно мишљење ФО о совјетском зајму ФНРЈ, 15.9.1955; V. Lj. Svetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953–1958. godine*, str. 301.

²⁴⁹⁴ Средином септембра 1955. Арсо Милатовић је из Варшаве јављао: „После објављивања комуника о југословенско-совјетским привредним разговорима, наводно партиске масе на састанцима постављају питање зашто Пољска не добије од СССР тако повољне кредите као Југославија.“ (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 412344, Милатовић, Државном секретаријату за иностране послове, 14.9.1955.)

²⁴⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 52, дос. 1, 18641, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, ф. 63, дос. 5, 18527, Односи Југославија–СССР, 12.10.1955; Исто, 18597, Односи Југославије са СССР-ом, 4.11.1955; Исто, 18851, Односи Југославије са СССР-ом у току 1955. године; Исто, 1956, ф. 90, дос. 1, 46337, Односи Југославија–СССР. После Београдских разговора; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176.

²⁴⁹⁶ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, str. 254.

касније. На пример, В. Мићуновић је у „Московским годинама“ доводио у везу закључивање „алуминијумског кредита“ са „ликвидирањем“ југословенских „захтјева »за репарације« због штете коју је Стаљин нанио Југославији економском блокадом од 1948–53. године“.²⁴⁹⁷ Југословенска страна је нешто касније, средином 1959, покушала да наметне „тумачење“ према ком су кредитни аранжмани склопљени 1956. године представљали једну „целину“, „целину“ коју је СССР, наводно, дао ФНРЈ са циљем „ликвидирања последица које су настале нарушавањем нормалног уговорног стања у економским односима између две земље“. Иза југословенске намере да „прогура“ такву „тезу“ стајали су – том приликом – конкретни економски интереси, односно намера Београда да повеже питање отплате „девизног зајма“ и искоришћених делова осталих аранжмана са штетом коју је ФНРЈ претрпела током „другог југословенско-совјетског сукоба“ услед једностране одлуке Москве о „одлагању“, тј. „отказивању“ кредита.²⁴⁹⁸ Међутим, захтев Београда за надокнадом штете која је претрпљена током „првог“ сукоба био је решен на тај начин што је Москва одустала од потраживања југословенских дугова. То „обострано одустајање од претензија“ је, као што смо видели, било регулисано – независно од совјетских кредита(!) – ед-мемоаром од 8. јула 1955.²⁴⁹⁹ У току 1959. Москва је доследно одбијала поменуто „тумачење“ Београда о томе да су кредитни аранжмани из 1956. дати ФНРЈ као нека врста „компензације“ за штету која је претрпљена у периоду од 1948/49. до 1954. године.²⁵⁰⁰ Упркос томе што су се совјетски кредити током педесетих повремено доводили у везу са питањем „накнаде [...] штете“, односно „ликвидирања последица“ које је ФНРЈ претрпела услед економске блокаде Истока, наведене две ствари, дакле, нису биле међусобно повезане.

*

Договорени кредитни аранжмани су – из поменутих разлога – могли да буду закључени тек почетком 1956. године. У међувремену, током месеци који су уследили по потписивању Протокола, у ФНРЈ су вршене припреме за преговоре. Југословенски органи су разрађивали нацрте „Споразума са СССР о кредиту за набавку сировина“ и „Уговора о давању зајма ФНРЈ од стране СССР-а“.²⁵⁰¹ Најобимније припреме су, као што се могло и очекивати, предузете у вези са најзамашнијим и најсложенијим аранжманом: „инвестиционим кредитом“. У оквиру тог аранжмана, највећа пажња је – како због тога што су у питању били најзнајачнији објекти,²⁵⁰² тако и због тога што је постојало више непознатих питања која је требало размотрити²⁵⁰³ – посвећена новим фабрикама чија изградња је планирана („азотара“ са термое-

²⁴⁹⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67.

²⁴⁹⁸ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁴⁹⁹ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

²⁵⁰⁰ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁵⁰¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Правни савет ДСИП-а, Економском одељењу ДСИП-а, 1.10.1955; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 3, 18555, Правни савет ДСИП-а, Економском одељењу ДСИП-а, 1.10.1955; Исто, Правни савет ДСИП-а, Економском одељењу ДСИП-а, 18.10.1955; Исто, Правни савет ДСИП-а, Економском одељењу ДСИП-а, 22.10.1955; Исто, 18601, Правни савет ДСИП-а, Економском одељењу ДСИП-а, 5.11.1955.

²⁵⁰² Према проценама које су на југословенској страни рађене током последњих месеци 1955, ФНРЈ је на рачун „инвестиционог кредита“ из СССР-а требала да увезе опрему за шест објеката у вредности од 47,65 милиона долара. У оквиру наведеног износа чак 46 милиона долара се односило на постројења и опрему који су били намењени за „азотару“, „Фабрику супер-фосфата“ и термоелектрану. Укупна вредност опреме за руднике у Кишници, Сребреници и Идрији износила је свега 1,65 милиона долара. (АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.)

²⁵⁰³ Док су за руднике у Кишници, Сребреници и Идрији биле не само „утврђене локације“, већ и припремљени поједини пројекти, за „азотару“, Фабрику суперфосфата и термоелектрану је требало решити низ питања, почевши од локација за изградњу, преко производних капацитета до ствари у вези са технолошким процесом и сировинама које је требало користити за производњу вештачких ђубрива. (АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај Комисије одређене Решењем Савезног извршног већа Одбора за привреду бр. 06 од 9.IX.1955. по питању одређивања макролокације прве фабрике азотних ђубрива; Исто, Извештај комисије одређене решењем Савезног извршног већа – Одбора за привреду бр. 06 од 9. септембра 1955. године, по питању одређивања

лектраном, „фабрика суперфосфата“), али су размотрена и одговарајућа економска и „техничко-технолошка“ питања у вези са предузећима које је требало модернизовати, односно проширити им капацитете (рудници олова и цинка Кишница и Сребреница; рудник живе у Идрији). Већ 9. септембра 1955. Одбор за привреду СИБ-а је донео решење да се формира Комисија која је требала да размотри питања „одређивања макролокације“ за „фабрику азотних ђубрива“, односно за „фабрику суперфосфата“ и „фабрику сумпорне киселине“. Осим разматрања „макролокација“ за изградњу „азотаре“ и „фабрике суперфосфата“, Комисија је требала проучи и „економске и техничко-технолошке моменте у вези са изградњом фабрике азотних ђубрива и фабрике суперфосфата, рудника Кишнице, рудника Сребренице и рудника Идрија[,] као и у вези са изградњом једне термоелектране, инсталисане снаге 100.000 KW“. На челу Комисије се налазио државни саветник Савезног завода за привредно планирање Алојз Дулар, који је касније био шеф југословенске делегације на преговорима које су водили стручњаци из две државе. Комисија је нарочито детаљно размотрила питања у вези са „одређивањем макролокација“ за две фабрике вештачких ђубрива, као и широк круг тема у вези са изградњом наведених објеката, о чему су састављени одговарајући, детаљни извештаји.²⁵⁰⁴

Када је о „азотари“ реч, установљено је да су „постројења са капацитетом од 240.000 т/год.“ била „знатно [...] рентабилнија“ у односу на она са мањом производњом од 120.000 тона годишње. Прорачуни су показали да је – „без обзира на врсту основне сировине“ – капацитет од 240.000 тона, дакле, био „најрентабилнији“ и захтевао „најмање инвестирање по јединици финалног производа“. Комисија је на основу тога закључила да „фабрику азотних ђубрива на основу рачуна рентабилитета треба градити са капацитетом од најмање 240.000 т/г.“. Изградња фабрике је требала значајно да повећа производњу „азотних ђубрива“ у ФНРЈ, која је у том тренутку износила свега „око 40.000 тона годишње“. Међутим, и на тај начин планирана укупна производња од 280.000 тона годишње била је довољна да подмири свега „21% од предвиђених потреба“ Југославије. После разматрања различитих „сировина за производњу азотних ђубрива“, посебно оних из којих се могао добијати водоник (угаљ; природни, земни гас; „рафинериски гасови“; коксни гас; кокс; електролиза воде), Комисија је закључила да се „као основна сировина узме гас“, али да се – за сваки случај – води рачуна и о томе да „као резерва буду у највећој могућој близини одговарајуће количине лигнита“. Имајући у виду наведено, Комисија је размотрила више могућих локација („Лукавац–Коксара“; „Бреска–Обреновац“; Сисак; Банат; Косово) и одлучила се за Банат, односно предложила да се фабрика гради „на бази природног гаса и то из банатског подручја“. Комисија је у извештају указала и на велики значај питања „снабдевања електричном енергијом“, које је могло да се врши „из опште мреже“, односно није било неопходно да „електрична централа буде поред саме фабрике“. Међутим, наглашено је да снабдевање струјом мора да буде „континуелно“ и да је „нарочито [...] важно“ да електрична енергија има „сталан напон и фреквенцу“. Пошто је електрична енергија била дефицитарна у ФНРЈ, требало је предузети „одговарајуће нове

макролокације за фабрике суперфосфата – капацитета 250.000 тона годишње и фабрике сумпорне киселине одговарајућег капацитета: Исто, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.)

²⁵⁰⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Извештај Комисије одређене Решењем Савезног извршног већа Одбора за привреду бр. 06 од 9.IX.1955. по питању одређивања макролокације прве фабрике азотних ђубрива; Исто, Извештај комисије одређене решењем Савезног извршног већа – Одбора за привреду бр. 06 од 9. септембра 1955. године, по питању одређивања макролокације за фабрике суперфосфата – капацитета 250.000 тона годишње и фабрике сумпорне киселине одговарајућег капацитета; Исто, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Нацрт Одлуке о изградњи и финансирању фабрике азотних ђубрива, СИБ, 15.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

инвестиције за повећање капацитета енергетског система“, којим би се задовољиле и потребе „азотаре“.²⁵⁰⁵

Што се тиче „фабрике суперфосфата“, имајући у виду укупне југословенске потребе у „фосфорним ђубривима“ (1.950.000 тона) и количину која је произвођена у ФНРЈ 1955. године (220.000), Комисија је размотрила „планирани капацитет фабрике“ од 250.000 тона годишње. У анализу су укључени и „сировинска база“, односно „сировине за производњу суперфосфата“ – „сирови фосфат“ и сумпорна киселина. „Сирови фосфат“ је морао да се увози, а од сировина за производњу сумпорне киселине („отпадни металуршки гасови“; пирит; пиротин; „цинк сулфид (цинк-концентрат)“; гипс; „елементарни сумпор“) у ФНРЈ није произвођен само „елементарни сумпор“. Осим „извора сировина и њихових резерви“, у извештају су размотрена и остала питања, попут „индустриске воде“ (за хлађење је било потребно око 200 литара „проточне воде“ у секунди), радне снаге (120 људи) и „снабдевања електричном енергијом“, за које је закључено да „не претставља проблем у погледу обезбеђења из мреже, без обзира на локацију“. Напоменуто је да у случају коришћења „пиротина као базе за производњу сумпорне киселине“ постоји могућност да се „врло економично“ искористи „отпадна топлота која настаје при пржењу пиротина за производњу електричне енергије“. „Пиротин за предвиђени капацитет суперфосфата омогућава производњу електричне енергије од најмање 10 милиона kWh годишње“ – истакнуто је у извештају. Поређења ради, за фабрику са производним капацитетом од „250.000 тона суперфосфата годишње“ било је потребно „око 6 милиона kWh“.

Полазећи од наведеног, Комисија је извршила „анализу појединих локација“ (Бор; Трепча; Срб; „цинкарна Цеље“). Констатовано је да је „вредност инвестиционог објекта за производњу суперфосфата капацитета 250.000 тона годишње, као и за производњу одговарајућег капацитета сумпорне киселине била [...] практично иста за све локације“. Међутим, разлика је постојала у погледу „вредности постројења за припрему сировина“. Односно, инвестициони трошкови су – и то знатно – варирали у зависности од „врсте основне сировине“. На основу извршених „калкулација“, Комисија је сматрала да „за производњу суперфосфата првенствено треба користити отпадне сировине (металуршке гасове и пиротин)“. Такве „неискоришћене сировине“ су постојале „само у Бору (металуршки гас) и у Трепчи (пиротин)“. Узимајући у обзир све чиниоце и извршене прорачуне, Комисија је предложила да, ипак, „фабрику суперфосфата капацитета од 250.000 тона треба подићи у Трепчи на бази пиротина“. За наведену локацију Комисија се одлучила због тога: 1) „што би се као основна сировина користио отпадни материјал – пиротин“; 2) „што су инвестиције и производни трошкови за овај капацитет најнижи“; 3) „што постоје и други потребни услови за изградњу ове фабрике“. Осим наведеног, на избор Трепче је утицало и то што се за другу локацију која се нашла у ужем избору по критеријуму коришћења „отпадних сировина“ за производњу (Бор) у перспективи отварала могућност за подизање „знатно рентабилније“ фабрике, него што је у датом тренутку било могуће. Наиме, „остварење комплетног програма Бор–Мајданпек“ пружало је могућност да се на основу „отпадних металуршких гасова у Бору“ изгради фабрика са капацитетом од чак „575.000 тона годишње суперфосфата“.²⁵⁰⁶

Пошто је Комисија, осим избора „макролокација“ за изградњу фабрика азотних ђубрива и суперфосфата, размотрила и различите „економске и техничко-технолошке моменте“ у вези са изградњом наведених предузећа и термоелектране снаге 100.000 киловата, као и по питању проширења капацитета рудника олова и цинка у Кишници и Сребреници, те рудника живе у Идрији,²⁵⁰⁷ могло је да се приступи даљем усаглашавању техничких питања

²⁵⁰⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај Комисије одређене Решењем Савезног извршног већа Одбора за привреду бр. 06 од 9.IX.1955. по питању одређивања макролокације прве фабрике азотних ђубрива.

²⁵⁰⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај комисије одређене решењем Савезног извршног већа – Одбора за привреду бр. 06 од 9. септембра 1955. године, по питању одређивања макролокације за фабрике суперфосфата – капацитета 250.000 тона годишње и фабрике сумпорне киселине одговарајућег капацитета.

²⁵⁰⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Нацрт Одлуке о изградњи и финансирању фабрике азотних ђубрива, СИВ, 15.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

са совјетском страном. У периоду од 20. октобра до 27. новембра 1955. југословенски стручњаци предвођени државним саветником Савезног завода за привредно планирање Алојзом Дуларом и совјетски стручњаци на чијем челу се налазио представник Главне управе за економске везе СССР Г. И. Фјодоров заједнички су размотрили низ „техничких питања“ у вези са објектима који су требали да буду изграђени или модернизовани у оквиру инвестиционог аранжмана од 110 милиона долара, који је био предвиђен Протоколом од 1. септембра 1955. Током готово 40 дана рада, комисије југословенских и совјетских стручњака су се на „заједничким састанцима“ упознале са „техничком документацијом и материјалом који се односи на разраду технолошких процеса ових предузећа“ и обишле су „терене намењене за подизање фабрике и налазишта олово-цинканих руда“. Пошто „програми инвестиционе изградње“ нису били урађени (управо на преговорима је било договорено да „пројекте за фабрике“ уради совјетска страна, а „пројекте за руднике“ југословенска), стручњацима нису били доступни сви „економско-технички показатељи“, па су одређена питања и прорачуни разматрани „по грубој оцени“. Постигнути договори су – у 10, мање или више обимних одељака – детаљно изложени у „стручном протоколу“ који су 28. новембра 1955.²⁵⁰⁸ у Београду потписали А. Дулар и Г. И. Фјодоров.²⁵⁰⁹

Први одељак се односио на питања у вези са утврђивањем „места изградње, капацитета, рокова извршења пројектантских радова, испоруку опреме и материјала“ за: 1) „Фабрику азотних ђубрива у Панчеву“; 2) „Фабрику суперфосфата у Трпчи“ са „покусним уређајем“; 3) „Термоелектричну централу (кондензациону) на Косову“; 4) „Олово-цинков рудник, Кишница“; 5) „Олово-цинков рудник, Сребреница“; 6) „Топионицу рудника живе у Идрији“. У вези са поменутиим објектима, наведени су тачни подаци о капацитету и роковима за завршетак појединих фаза (израда „програма изградње“, припрема „радионичких цртежа“, испорука постројења, опреме и материјала). Осим тога, изнете су и напомене у вези са израдом појединих уређаја и машина, као и планирани „рокови пуштања у погон“.²⁵¹⁰ Сви ти подаци су касније унети у Споразум који је потписан 12. јануара 1956.²⁵¹¹ Другим одељком је било предвиђено да „ради обезбеђења извршења пројектантских радова“ у роковима који су наведени у првом одељку Протокола, „југословенске организације“ треба партнерима из СССР-а да

²⁵⁰⁸ У вези са датумом потписивања Протокола, у појединим документима се непрецизно наводи да је исти потписан „27[.] новембра 1955[.] године“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 13, 422812, Југославија–СССР. После Београдских разговора, 18.2.1956.)

²⁵⁰⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; АЈ, КПП, I–5–b/99–2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Исто, 1961, ф. 56, дос. 17, 435189/61, Регистар двостраних међународних инструмената. СССР; Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 3–7.

²⁵¹⁰ Опширније: РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 3–4.

²⁵¹¹ Упоредити: ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; Исто, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957).

доставе „техничке задатке и све потребне основне податке за пројектовање према упитницима предатим од стране совјетских стручњака“ у одређеним роковима („за фабрику азотних ђубрива“ у току јануара 1956; „за фабрику суперфосфата“ у периоду од јануара до марта 1956; „за термоелектроцентралу“ – до 1. јануара 1956). Осим тога, требало је на договорене адресе у току новембра и децембра 1955. отпремити „узорке лигнита, оловно-цинкових руда, живине руде, флотацијске јаловине која садржи пирит и пиротин“, како би се у „опитно-истраживачким организацијама Совјетског Савеза“ извршили одговарајуће анализе и „истраживачки радови“.²⁵¹²

Трећим одељком Протокола су регулисане обавезе „совјетских организација“ у вези са вршењем „пројектантских радова“ и испорукама опреме и материјала за: 1) „фабрику азотних ђубрива, капацитета 100.000 тона амонијака годишње и до 360.000 тона гранулираног кречног амонитрата са 20,5% азота“;²⁵¹³ 2) „фабрику суперфосфата, која производи суперфосфат садржине фосфорног анхидрида минимум 18,5%“;²⁵¹⁴ 3) „термоелектроцентралу“, која је као гориво требала да користи „лигнит из налазишта на Косову“, са „котларницом, турбогенераторским одељењем и трафо потстаницом“. Последњом, четвртом тачком трећег одељка било је предвиђено да СССР испоручи „опрему и материјале за оловно-цинкове руднике Кишницу и Сребрницу, топионицу рудника живе у Идрији, одељење магнетне сепарације пиротина у саставу оловно-цинкове флотације у Трепчи и опрему за погон мешања ђубрива, уколико југословенска предузећа буду подизала исти у фабрици азотних ђубрива у Панчеву, а такође за

---

²⁵¹² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 4.

²⁵¹³ Наведена фабрика је требала да обухвата: 1) „производњу амонијака на бази природног гаса, путем парцијалног сагоревања метана, ваздухом обогаћеним кисеоником, двостепеном конверзијом угљен монооксида отстраивањем угљен диоксида из гаса путем воде, финим чишћењем гаса од угљен монооксида амонијакалним раствором карбоната бакра или течним азотом, синтеза амонијака под притиском 320 ата“; 2) „производњу слабе азотне киселине путем сагоревања амонијака преко платинродијумовог катализатора без притиска, апсорпције азотових оксида у води под притиском 1,7 ата, алкалне апсорпције азотових оксида до садржаја истих у излазним гасовима до максимум 0,2% са прерадом раствора у натријум нитрит и нитрат“; 3) „производњу кречног амон-нитрата“. Осим наведеног, напоменуто је да ће се у „програму изградње“ размотрити „могућност коришћења нафте као сировине за производњу амонијака“. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 5.)

²⁵¹⁴ Договорено је да „фабрика суперфосфата“ обухвата: 1) „производњу суперфосфата на бази колског апатит концентрата, а такође уз могућност прераде мароканских фосфорита“; 2) „производњу натријум-силикофлуорида из отпадних гасова суперфосфатне производње“; 3) „производњу сумпорне киселине на бази концентрата пиротина, који се добије у виду пулпе из оловно-цинкове флотације Трепче“. Осим наведеног, две стране су се споразумеле око тога да 40% „од укупне производње суперфосфата“ буде „гранулирано“. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 5.)

помоћне погоне и инсталације које се налазе у оквиру фабричког круга“.²⁵¹⁵ У четвртом одељку Протокола је назначено које све „пројектантске радове“ треба да изврше предузећа из ФНРЈ. У питању је била израда целокупних пројеката за два „олово-цинкова рудника“, Кишницу и Сребреницу, потом за „топионицу рудника живе у Идрији“, те „одељење мокре магнетне сепарације у саставу оловно-цинкове флотације у Трепчи“, укључујући и „транспорт пулпе од флотације до терена фабрике суперфосфата“. Осим наведеног, „југословенска предузећа“ су требала да ураде и део „пројектантских радова“ за „азотару“,²⁵¹⁶ као и пројектовање свих пратећих – „непроизводних“ – објеката, те саобраћајне и комуналне инфраструктуре.²⁵¹⁷

Пети одељак Протокола је био посвећен „истражним и опитним радовима“ које су „совјетске организације“ требале да изврше у циљу „проучавања и одређивања“: 1) „технолошког процеса добијања живе из руде у току 4 месеца од дана добијања узорка“; 2) „технолошке шеме сепарације оловно-цинкових руда у току 5 месеци од момента добијања узорка“; 3) „рационалног начина сагоревања лигнита са Косова, у току 5 месеци од момента добијања узорка“. Четвртом тачком петог одељка је било предвиђено да „совјетске организације заједно са југословенским организацијама, а под руководством совјетских стручњака“ изврше „истражне радове на покусном уређају у Трепчи за пржење пиротина у 2–3 кварталу 1957[.] године“. У вези са тим, напоменуто је да ће „ауторска права која се односе на разраду начина за пржење пиротина“ припадати „совјетским организацијама“. У шестом одељку Протокола су наведени постигнути договори о упућивању совјетских стручњака у ФНРЈ.²⁵¹⁸ Седмим о-

---

²⁵¹⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 5.

²⁵¹⁶ У питању је била израда пројеката за: „транспорт гаса од налазишта до гасне станице на територији фабрике азотних ђубрива; линије високог напона 110 KW од високонапонске трафо потстанице од 220 KW (Београд III); пловни канал од Дунава до фабрике и фабричко пристаниште ради отпреме производа; транспорт отпадних гасова од гасометра у фабричком кругу до фабрике стакла; производњу мешаних азотних ђубрива (у случају ако се иста прихвати од стране југословенских организација)“. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 5.)

²⁵¹⁷ За сва предузећа чија изградња је била предвиђена Протоколом, односно „инвестиционим кредитом“, југословенска страна је требала да изврши пројектовање следећих објеката и инфраструктуре: „зграда и објеката, који чине саставни део фабрике, а налазе се ван круга фабрике, укључујући зграде друштвеног стандарда и културно просветних потреба, управне зграде, портирнице, гараже, пожарна спремишта, амбуланте, перионице, а исто тако железничке пруге и ауто путеве, ранжирне железничке станице, индустријску и фекалну канализацију, артеске бунаре и водовод ван територије фабричког круга“. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о переговорах по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 6.)

²⁵¹⁸ Конкретно, било је договорено да „совјетске организације“ упуте у Југославију: 1) „једног стручњака у I кварталу 1956[.] године, на три месеца, ради консултације код израде пројекта и састављања спецификација за опрему и материјале и једног стручњака 1957[.] године на три месеца, ради увођења технолошког процеса и пуштања у погон уређаја топионице рудника живе у Идрији“; 2) „три стручњака у другом-трећем кварталу 1956[.] године, на 4 месеца, ради консултације при изради пројекта и састављања спецификација опреме и ма-

дељком је регулисано питање обуке „југословенских стручњака“ у Совјетском Савезу.²⁵¹⁹ Наредним, осмим одељком је било предвиђено да „совјетске организације“ југословенским партнерима саопште „оријентациону вредност пројектантских радова, опреме и материјала“, с тим што су прецизни износи требали да се одреде „после израде проширеног програма изградње и поделе испоруке опреме“. Деветим одељком је било одређено да „совјетске организације“ приступе „извршењу радова [...] после закључивања уговора за пројектовање, испоруку опреме и упућивање стручњака, са југословенским предузећима“. У последњем, десетом одељку Протокола је наведено да ће се „вредност радова које врше совјетске организације“ и „начин плаћања“ утврђивати „уговорима који ће бити закључени између совјетских и југословенских организација“. Напоменуто је да ће се при томе примењивати „начела“ која су наведена у Протоколу од 1. септембра 1955. На крају Протокола о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака истакнуто је да ће се „извршењу“ истог приступити „после потписивања Уговора између двеју Влада“.²⁵²⁰

*

Сумирајући резултате преговора по њиховом завршетку, у Београду су истицали читав низ позитивних ствари. Када је о најважнијем објекту – „азотари“ – реч, констатовано је да би се њеном изградњом „великим делом [...] ублажила данашња, односно перспективна дефицитарност наше пољопривреде у вештачким ђубривима“. Договорено је да пројектовање „Фабрике азотних ђубрива“ почне 1956, а да се пуштање у погон изврши „крајем 1959[.] године“. Процена југословенских и совјетских стручњака у погледу вредности опреме коју је ФНРЈ требала да увезе су се разликовале. Први су сматрали да вредност постројења и опреме „треба да износи 25 милиона долара“, а процена „руских стручњака“ је износила: „31,5 милиона долара“. Иако је поменута процена вредности опреме совјетских стручњака била већа од прорачуна које су наводили на југословенској страни, треба рећи да је она значајно одступала од првобитних износа који су навођени. У вези са тим, на југословенској страни је напомињано да су „за фабрику азотних ђубрива у Москви“ – по свему судећи током „преговора

теријала за руднике Кишница и Сребрница и једног стручњака 1958[.] године, на 4 месеца, ради увођења технолошког процеса и пуштања у погон сепарације“; 3) „потребан број стручњака ради вршења покусних радова у вези са изучавањем пржења пиротина, а такође ради извршења пројектантских и монтажних радова и пуштања у погон других предузећа, која су наведена у одељку 1 овог протокола по узајамном договору“ (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 6.)

²⁵¹⁹ У вези са тим, у Протоколу је наведено: „Југословенска предузећа ће упутити, а совјетске организације ће примити потребан број југословенских стручњака на обучавање и ради стицања производно-техничке праксе на аналогним индустријским предузећима у СССР.“ (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 6.)

²⁵²⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 6–7.

Темпо–Микојан“ – „Руси проценили на опрему суму од 75 милиона долара“. Што се тиче користи које су требале да проистекну из рада „азотаре“, југословенски аналитичари су наглашавали да је њена изградња требала да има и „врло повољан утицај на [...] платни биланс“ ФНРЈ. Наиме, вредност годишње производње „азотаре“ је требала да износи 18,4 милиона долара, а када се на то додају „транспортни трошкови“, који би се плаћали „у случају да се ова количина не би производила у земљи“, односно да је и даље морала да се увози, долазило се до укупне бројке од 21,2 милиона долара. Када се наведена сума упореди са „укупно потребним доларским средствима за изградњу објекта“, која су – „заједно са каматом“, а према прорачуну југословенске стране – износила 29,1 милион долара, види се да је добит од годишње производње покривала чак 73% од укупног задужења! Имајући наведене бројке у виду, у Београду су истицали да се „већ у првој години производње фабрике постиже то, да се уместо утрошка девиза од 21,2 милиона долара за увоз овога ђубрива[,] платни биланс оптерећује само са 2,9 милиона долара у виду ануитета за отплату зајма“. То је значило да је ФНРЈ у десетогодишњем периоду „на име ануитета“, требала да издвоји износ од 29,1 милион долара. Наспрам тога, вредност произведеног азотног ђубрива, „које би иначе морало да се увезе“, за исти, десетогодишњи период износила је „око“ 212.000.000 долара.²⁵²¹

Што се тиче „Фабрике суперфосфата“, и за њу је планирано да се „пројектовање [...] са потребним опитима“ изврши у току 1956, а иста је требала да почне са радом „крајем 1959[.] године“. Према „грубој процени“ југословенских стручњака, на основу „инвестиционог кредита“ је требало извршити увоз постројења у вредности од 5 милиона долара, а „руски стручњаци“ су сматрали да цена опреме износи 9 милиона долара. Уз постојећу производњу фосфорних ђубрива од 220.000 тона, пуштање фабрике у погон је требало да обезбеди ФНРЈ нових 250.000 тона суперфосфата. На тај начин Београд је планирао да домаћом производњом, укупно, буде покривено „око 25%“ унутрашњих потреба ФНРЈ, које су износиле „1,95 милиона тона годишње“. Осим суперфосфата, Фабрика је требала да производи и сумпорну киселину. Прорачуни су показали да је изградња Фабрике на основу средстава из „инвестиционог кредита“ била изузетно повољна. „Једногодишња вредност производње новог објекта“ требала је да износи 8,5 милиона долара. Када се на ту вредност додају „транспортни трошкови“ од „око“ милион долара, који би се плаћали у случају да се наведена количина суперфосфата увозила, односно када се одузме „вредност сировог фосфата“ од 2,6 милиона долара, који је ФНРЈ морала да увезе као сировину, добијала се вредност од 6,9 милиона долара. Посматрано у односу на укупну вредност опреме (5 милиона долара), односно према „укупним средствима зајма са каматом“ (5,84 милиона долара), само „једногодишња производња изражена у доларима“ (умањена за „вредност сировог фосфата“, који је требао да се увози) била је, према процени југословенских стручњака, „за око 20%“ већа од „укупних средстава зајма са каматом“! „За цео период отплате зајма утрошили би око 5,8 милиона долара а имали би за тај период вредност произведеног супер-фосфата од 79 милиона долара“ – истицано је у вези са тим у југословенским анализама.²⁵²²

У случају увоза опреме за руднике олова и цинка Кишница и Сребреница, за које су већ биле „утврђене локације“ и израђена „идејна решења“, разлика у процени вредности између југословенских и „руских стручњака“ није постојала. Обе стране су биле сагласне у процени да је за Кишницу потребна инострана опрема у вредности од 0,9, а за Сребреницу у износу од 0,5 милиона долара. Иако је вредност динарских улагања – пре свега за грађевинске радове, те опрему која је требала да се изради у ФНРЈ – била пар пута већа од наведених доларских износа, наведене бројке говоре о томе да у питању нису биле веће инвестиције.

²⁵²¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵²² АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

Већ сами износи, као и поређења са улагањима која је требало извршити у „азотару“ или изградњу термоелектране, показују да је за Кишницу и Сребреницу требало издвојити тек мали део „инвестиционог кредита“. На преговорима стручњака је било предвиђено да се радови на „оба објекта“ изврше у току 1956. и 1957, а „стављање у погон“ је планирано за 1958. годину. У анализама је навођено да је „нова производња оба рудника у олову“ требала да износи 10.500 тона годишње. Од тога, 1.500 тона је требало да буде намењено за „повећану потрошњу у земљи“, а остатак од 9.000 тона је планиран за извоз, што је годишње требало да донесе ФНРЈ „око“ три милиона долара. Прорачуни су показивали да ће на основу улагања у ове објекте бити остварена велика добит и да су услови отплате били изузетно повољни. Подвлачећи црту испод бројки до којих су дошли, југословенски аналитичари су истакли: „Вредност годишњег извоза олова била би око 3 милиона долара, док укупна средства зајма у доларима износе 1,4 милиона долара а годишњи ануитети 162.000 долара. Ако се посматра читав период отплате зајма онда је ефекат још повољнији јер се за 10 година на име ануитета у доларима даје се 1,62 милиона долара, док ће се у томе периоду моћи постићи вредност од око 30 милиона долара извозом олова. При овоме није узет у обзир ефекат производња цинка и сребра који за 10 година износи преко 8 милиона долара.“²⁵²³

За Рудник живе у Идрији била је предвиђена „реконструкција топионице живе“ и већ су били израђени „пројекти за две ротационе пећи“ на основу чега је требало да се повећа производња и побољша начин коришћења руде. Та „реконструкција“ је требала да омогући повећање тадашње „производње за 100 тона живе годишње“. И југословенски, и „руски стручњаци“ су сматрали да су за наведене радове, односно за увоз опреме, била „потребна девизна средства“ у износу од 250.000 долара. На основу договора који су постигли стручњаци, планирано је да се изградња – „на бази већ постојећих пројеката“ – изврши у току 1956. и 1957, а пуштање у погон се очекивало „крајем 1957[.] године“. За отплату кредита је требало годишње издвајати 70.000.000 динара или 29.000 долара. Са друге стране, од повећана производња живе у количини од 100 тона, мањи део од „око 20 тона“ је требао да се користи за потребе „унутрашњег тржишта“, а планирано је да се остатак од „око 80 тона“ извози. Како је навођено у југословенским извештајима, вредност наведених 80 тона живе је износила „око“ 600.000 долара. Узимајући наведене податке у обзир, југословенски аналитичари су истицали да „укупна средства зајма са каматом износе 290.000 долара“, напомињући, притом, да је тај износ мањи од „половине вредности постигнуте извозом само једногодишње повећане производње живе“.²⁵²⁴

Када је о термоелектрани реч, у југословенским извештајима је, пре свега, напомињано да локација за њену изградњу „још није дефинитивно утврђена“. Разматране су две локације: „Косово и Колубара“. Иако „дефинитивна“ одлука није била донета, из извештаја се види да је очигледна предност, ипак, била на страни „Косова“. Може се рећи да су по том питању југословенски и „руски стручњаци“ били сагласни. Из југословенске перспективе посматрано, у „јужним крајевима земље“ је постојала већа потреба за отварањем још једног „површинског копа“, а количине резерви угља и однос оног „доброг квалитета“, који се могао користити за „широку потрошњу и остале потрошаче“, и оног који је био „слабијег квалитета“, који се морао „трошити на лицу места за сагоревање у термоелектрани“, биле су такве да се истовремено могло остварити више циљева. Совјетски стручњаци су пак у први план истицали одређене техничке аспекте, због којих је локација термоелектране „у Колубари“ била „неповољна“. „Типске електране“ које су се производиле у СССР-у нису биле погодне за „доградњу“ на постојећој термоелектрани, а процењено је да за наведени капацитет од 100

²⁵²³ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵²⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

мегавата „у Колубари нема довољно воде“. Док су се у погледу локације и укупне вредности улагања погледи југословенских и совјетских стручњака подударали, постојале су одређене разлике у процени вредности постројења и опреме које је требало испоручити на основу кредита. На совјетској страни су сматрали да немали део опреме може да се изради у ФНРЈ и због тога су проценили да је за производњу опреме у СССР-у, која би се платила средствима из „инвестиционог кредита“, било потребно издвојити 12,5 милиона долара. Наспрам тога, југословенски стручњаци су рачунали „у целини са увозном опремом“, на основу чега су заузели став да је из кредита требало ангажовати 16 милиона долара за термоелектрану. На основу разговора југословенских и „руских стручњака“ планирано је да се „први агрегат од 50 MW“ пусти у погон током друге половине 1959. године.²⁵²⁵

Због тога што за изградњу, односно „реконструкцију“ поменутих шест објеката, као што смо поменули, нису били урађени „програми инвестиционе изградње“, на основу којих би били мање-више познати сви „економско-технички показатељи“, подаци о трошковима су рачунати на основу „грубе оцене“. У одређеним случајевима, „процене потребних инвестиционих средстава“ су изношене „на бази примљених иностраних понуда“. Чланови „руске стручне делегације“ су напоменули да су вредности које су наводили „само [...] оријентационе“ и да у наредном периоду „могу варирати“. Иако су, дакле, одређена одступања била не само могућа, већ и вероватна, наведене бројке су пружале могућност да се целовито, заокружено сагледају укупни трошкови који су очекивани у вези са изградом опреме за наведених шест објеката. На основу процене југословенских стручњака, укупна вредност опреме коју је – на основу „инвестиционог кредита“ требало увести из СССР-а – износила је 47,65 милиона долара или 29,7 милијарди динара. Наспрам тога, „руски стручњаци“ су сматрали, односно „проценили“, да је за израду „опреме за наведени инвестициони програм“ било потребно издвојити 54,65 милиона долара, што је одговарало вредности од 33,7 милијарди динара. У Београду су сматрали да је – осим поменутог износа од 29,7 милијарди динара, намењеног за увоз опреме из СССР-а – за реализацију целокупног „инвестиционог програма“, односно за вршење грађевинских радова, израду одређеног, мањег дела опреме у ФНРЈ, те остале, пратеће потребе, „на терет домаћих средстава, тј. средстава из Општег инвестиционог фонда“ било потребно ангажовати још „око 14 милијарди динара“. Као што се из наведених бројки може видети, планирано је да ФНРЈ из сопствених средстава покрије око једне трећине трошкова, а средства добијена из СССР-а су требала да чине, приближно, две трећине укупних инвестиционих улагања.²⁵²⁶

На основу наведених цифри и процена вредности опреме коју је СССР требао да испоручи (47,65, односно 54,65 милиона долара), видимо да је и у случају већег износа, оног до кога су дошли „руски стручњаци“, „инвестициони кредит“ од 110 милиона долара требао да буде тек половично искоришћен.²⁵²⁷ Бројке до којих су дошли југословенски и совјетски

---

²⁵²⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵²⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵²⁷ Договори постигнути „стручним протоколом“ од 28. новембра 1955. били су потврђени 12. јануара 1956. потписивањем Споразума о југословенско-совјетској сарадњи на изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956.) У вези са коришћењем преосталих средстава из „инвестиционог кредита“, југословенски званичници су током последњих месеци 1955. настојали да покрену питање „набавке мелиорационих машина“, упркос томе што је совјетска страна на преговорима који су у августу вођени у Москви из начелних разлога одбила његово разматрање. Совјетски преговарачи су том приликом предочили да „по њиховом систему кредитирања не могу испоручити

стручњаци показују и размере радова, односно значај који су поједини објекти имали у оквиру „инвестиционог кредита“. У склопу износа од 47,65 милиона долара, који је – према ценама југословенске стране – требао да буде издвојен за увоз совјетске опреме, средства су била „распоређена“ следећим редоследом: 1) „Фабрика азотних ђубрива“ – 25,0 милиона долара; 2) термоелектрана – 16,0 милиона долара; 3) „Фабрика суперфосфата“ – 5,0 милиона долара; 4) Рудник олова и цинка Кишница – 0,9 милиона долара; 5) Рудник олова и цинка Сребреница – 0,5 милиона долара; 6) Рудник живе Идрија – 0,25 милиона долара.²⁵²⁸ Разлика између предвиђених улагања у „азотару“ и термоелектрану, са једне, и средстава која је требало уложити у руднике олова и цинка, односно живе, са друге стране, била је – као што можемо видети – изузетно велика. Иако се може рећи да су се „азотара“ и термоелектрана издвајали по значају, југословенски званичници су „азотну фабрику“ – дакле, најзначајнији објекат који је требао да буде изграђен на основу „инвестиционог кредита“ – касније знали да окарактерису као „једну осредњу фабрику“.²⁵²⁹ Укупна средства која је ФНРЈ требала да добије на основу „инвестиционог кредита“ јесу била велика, али су, као што смо видели, била распоређена на низ „осредњих“ објеката и не претерано замашне „реконструкције“ погона у рудницама олова, цинка и живе.²⁵³⁰

Прорачуни југословенске стране су показали да је ФНРЈ „у виду годишњих анuitета“ за отплату кредита требала да издваја средства „од око 5,6 милиона долара“. Одређене ствари у вези са отплатом „инвестиционог кредита“ су требале прецизно да се прорачунају и утврде „тек на бази посебних показатеља рентабилности сваког предложеног објекта из разрађених инвестиционих програма“, међутим претходно договорени општи услови отплате – „тек по завршеној изградњи објеката и то кроз 10 година, са 2% камата“ – и овога пута су, у Београду, позитивно окарактерисани. У вези са тим, југословенски аналитичари су истицали да су „услови отплате за руски зајам“ – „посматрани са становишта платног биланса као целине“ – били „врло [...] повољни“.²⁵³¹ После потписивања „стручног протокола“, 28. новембра 1955, највиши југословенски органи су наставили са разматрањем релевантних питања у вези са изградњом и „реконструкцијом“ наведених шест објеката. Том приликом су разматрана раз-

---

кроз инвестициони аранжман машине, већ искључиво комплетна постројења или делове опреме, а да машине испоручују само кроз клиринг, у текућој размени уз олакшице плаћања“. Крајем 1955. је било одређених назнака да би совјетска страна могла да промени став о југословенском захтеву за „набавку опреме за мелиорације“ у вредности од 10 милиона долара. (АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Фирјубином, 31.10.1955; Исто, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955.) Разматрање тог питања, као и увоза осталих машина на основу средстава из „инвестиционог кредита“, настављено је у току 1956. Средином године су вођени преговори и 2. августа 1956. је потписан Протокол којим је питање коришћења преосталих средстава из „инвестиционог кредита“ највећим делом било решено. Опширније у наставку поглавља.

²⁵²⁸ Према процени „руских стручњака“, средства од 54,65 милиона долара требала су да буду распоређена на следећи начин: 1) „Фабрика азотних ђубрива“ – 31,5 милиона долара; 2) термоелектрана – 12,5 милиона долара; 3) „Фабрика суперфосфата“ – 9,0 милиона долара; 4) Рудник олова и цинка Кишница – 0,9 милиона долара; 5) Рудник олова и цинка Сребреница – 0,5 милиона долара; 6) Рудник живе Идрија – 0,25 милиона долара. (АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.)

²⁵²⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 271.

²⁵³⁰ У поређењу са „инвестиционим кредитом“, „алуминијумски кредит“ је – не само због тога што је имао већу вредност, већ и због тога што су сва средства требала да се искористе за изградњу једног великог предузећа – остављао утисак значајнијег аранжмана. Осим Комбината, на основу средстава из „алуминијумског кредита“ требало је изградити и неколико пратећих, „конексних“ објеката. Иако физички одвојени од Комбината, ти објекти су, свеукупно посматрано, ипак, требали да чине једну велику целину. О „алуминијумском кредиту“ опширније у наставку поглавља, као и у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁵³¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

личита „текућа“ питања, попут оснивања одговарајућих „предузећа у изградњи“, која су требала да наставе рад који је до тада вршила поменута Комисија стручњака која је образована на основу решења Одбора за привреду СИВ-а од 9. септембра 1955. Та предузећа су – у својству „инвеститора“ – од Комисије требала да преузму „сав расположиви документациони материјал“ и да, даље, обезбеде „потребна истраживања, израду, ревизију и одобрење инвестиционог програма“.²⁵³²

Крајем 1955. се дешавало и да поједина питања, која су сматрана решеним, буду изнова разматрана. На пример, Јаков Блажевић је на седници СИВ-а „тражио [...] документацију да би се могао одлучити у заузимању става по питању локације азотаре“: „да ли Панчево или Сисак“. О том и осталим питањима је том приликом вођена „жива дискусија“ и решено је да „одлуку треба да донесе Савезно извршно веће на основу елабората који ће поднети одређена стручна комисија“.²⁵³³ Упркос томе што је стручна комисија претходно детаљно разматрала наведено питање и изнела разлоге због којих је изградња „азотаре“ у Банату била најбоље решење,²⁵³⁴ Ј. Блажевић је – вероватно руковођен економским интересима републике из које је долазио – још једном настојао да покрене то питање. Као што се може видети из даљег развоја догађаја, после накнадног разматрања је потврђена одлука да се „азотара“ гради у Панчеву.²⁵³⁵ Независно од таквих питања која су захтевала додатне провере и разматрања, ствари су се полако кретале својим током. Југословенски органи су у децембру совјетској страни предали припремљене нацрте „инструмената“ за три кредитна аранжмана: „Инвестициони споразум“, „Споразум о кредитирању набавки сировина“ и „Споразум о зајму у злату“.²⁵³⁶ Због поменутих обавеза ФНРЈ према Међународној банци,²⁵³⁷ требало је само сачекати почетак 1956. године и приступити потписивању споразума.

*

С обзиром на то да су финансијска питања у вези са „инвестиционим кредитом“ била решена „Протоколом Темпо–Микојан“,²⁵³⁸ а „техничка питања“ Протоколом од 28. новембра 1955,²⁵³⁹ остало је да се сачека почетак 1956. и да се изврши потписивање Споразума. Сам завршетак преговора, односно потписивање Споразума, нису, дакле, пратиле свеобухватне

²⁵³² АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Нацрт Одлуке о изградњи и финансирању фабрике азотних ђубрива, СИВ, 15.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵³³ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵³⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Извештај Комисије одређене Решењем Савезног извршног већа Одбора за привреду бр. 06 од 9.IX.1955. по питању одређивања макролокације прве фабрике азотних ђубрива.

²⁵³⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Нацрт Одлуке о изградњи и финансирању фабрике азотних ђубрива, СИВ, 15.12.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956.

²⁵³⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Белешка о текућим проблемима са СССР-ом, 1.12.1955.

²⁵³⁷ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 6, Дневник поездки А. И. Микојана в составе Правительственной делегации СССР в Югославию. Запись беседы тов. Микојана А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.

²⁵³⁸ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 804.

²⁵³⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 10, Протокол о преговорима по техничким вопросам между советскими и югославскими специалистами, состоявшихся в период с 20 октября по 27 ноября 1955 года, 28.11.1955; Исто, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака који су вођени у времену од 20. октобра до 27. новембра 1955. године, 28.11.1955; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 96, дос. 8, 428775, Протокол о преговорима по техничким питањима између совјетских и југословенских стручњака, Београд, 20–27. октобра 1955, (Међународни уговори ФНРЈ, 39/1957); Protokol o pregovorima po tehničkim pitanjima između sovjetskih i jugoslovenskih stručnjaka, Beograd, 20–27. oktobra 1955, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 39/1957, str. 3–7.

расправе и разговори, због тога што је припремни део посла, као што смо видели, извршен током последњих месеци 1955. Имајући у виду ту, претходну, припремну „фазу“, штампа је после потписивања Споразума истицала да су „у преговорима [...] узели учешће совјетски стручњаци и широк круг југословенских стручњака“.²⁵⁴⁰ Пошто су пројектовање, испорука материјала и израда опреме за „азотару“, Фабрику суперфосфата, термоелектрану, два рудника олова и цинка (Кишница и Сребреница) и један рудник живе (Идрија), ангажовали „отприлике [...] половину“ средстава од вредности која је била предвиђена Протоколом од 1. септембра 1955, на преговорима је дошло до „неслагања у тумачењу одобреног износа кредита у висини од 110 милиона долара“. Совјетски званичници су износили „тумачење“ према коме је „кредит дат само за одређене објекте у износу до [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] 110 милиона долара“. Наспрам тога, југословенска страна је (исправно) сматрала да је „кредит дат у износу од [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића] 110 милиона долара“.²⁵⁴¹ У вези са коришћењем остатка средстава из „инвестиционог кредита“, југословенска страна је „совјетским претставницима“²⁵⁴² предложила „закључење Допунског споразума за коришћење остатка дела кредита“. Том приликом је наведено да би у „Допунски споразум“ могла да се унесе опрема „за рудник 'Косово“; потом „опрема за иригацију пољопривредних добара“, „опрема и материјал за бродоградњу“, а „напоменуто је да би дошла у обзир и постројења за експлоатацију плинских поља и нафте“. Саслушавши југословенски предлог, совјетски званичници су се „начелно сагласили“ са тим да се изврши „закључење Допунског инвестиционог споразума“.²⁵⁴³ Наведено питање том приликом није могло да буде детаљније разматрано, али је на тај начин, у јануару 1956, постављена основа за његово решавање у наставку године.²⁵⁴⁴

Споразум о југословенско-совјетској сарадњи на „изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, односно „инвестициони кредит“, потписали су 12. јануара 1956. у Београду државни подсекретар за иностране послове Хасан Бркић и заменик начелника Главне управе за економске везе са иностранством Н. А. Смелов.²⁵⁴⁵ Споразумом је – како је наведено у првом члану – договорено да „совјетске организације“ у периоду од 1956. до 1959. године изврше „пројектантске радове“ и испоруче опрему за изградњу следећих објеката у ФНРЈ: 1) „фабри-

²⁵⁴⁰ „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*, 14.1.1956, стр. 4; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Правда*, 14.1.1956, стр. 3; Р. В., „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 4.

²⁵⁴¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – регулисана питања (од нормализације до данас), 16.2.1956; Исто, ф. 190, дос. 2, 424129, Југославија–СССР. После Београдских разговора.

²⁵⁴² Осим „заменика начелника Главне управе за економске везе са иностранством“ Н. А. Смелова, у завршној фази преговора је учествовао и потписник Протокола од 28. новембра 1955, „заменик начелника Управе за изградњу предузећа уз помоћ СССР-а“ Г. И. Фјодоров. (Р. В., „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 4.)

²⁵⁴³ АЈ, КПР, III–В–1–а, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422801, СССР – регулисана питања (од нормализације до данас), 16.2.1956; Исто, ф. 190, дос. 2, 424129, Југославија–СССР. После Београдских разговора.

²⁵⁴⁴ О потписивању „Допунског инвестиционог споразума“, односно Протокола к Споразуму од 12. јануара 1956, опширније у наставку поглавља.

²⁵⁴⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, Соглашение о сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий, 12.1.1956; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; Исто, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*, 14.1.1956, стр. 4; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Правда*, 14.1.1956, стр. 3; Р. В., „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 1, 4.

ке азотних ђубрива капацитета 100.000 тона амонијака годишње са прерадом овога у кречно-амонијачну шалитру“; 2) „фабрике суперфосфата капацитета 250.000 тона суперфосфата и 120.000 тона сумпорне киселине годишње“; 3) „термоцентрале капацитета 100.000 КВТ“; 4) „два оловно цинкова рудника“ (Кишница и Сребреница). Осим наведених објеката, СССР је требао да изврши пројектовање и испоруку опреме за модернизацију и проширење капацитета једног „погона за топлење живе“ (Идрија).²⁵⁴⁶ Детаље у вези са роковима и појединим техничким карактеристикама наведених објеката и опреме, који су били специфицирани у прилогу Споразума, можемо сагледати из наредне табеле.

-Табела бр. 73: Списак предузећа – са роковима извршења радова у појединим етапама – која су требала да се изграде или да прошире капацитете на основу Споразума од 12. јануара 1956.²⁵⁴⁷

Етапе рада у пројектовању и изградњи предузећа	Рок извршења
1) Фабрика азотног ђубрива у Панчеву – „капацитета 100.000 тона амонијака годишње за прераду овога у кречно-амонијачну шалитру“²⁵⁴⁸	
Програм изградње	четврти квартал 1956.
Радионички цртежи према графикону који ће усагласити обе стране	други квартал 1957–други квартал 1958.
Испорука опреме и материјала	други квартал 1957–други квартал 1959.
2) Фабрика суперфосфата у Трпчи – „капацитета 250.000 тона суперфосфата и 120.000 тона сумпорне киселине годишње“²⁵⁴⁹	
Програм изградње	четврти квартал 1956.

²⁵⁴⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, Соглашение о сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий, 12.1.1956; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; Исто, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; Исто, 423463, Без наслова, 1.9.1956.

²⁵⁴⁷ Табела је састављена на основу података из „Списка предузећа која се граде у ФНРЈ у сарадњи са СССР“, који чини прилог уз Споразум од 12. јануара 1956. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, Приложение к Советско-Югославскомому Соглашению от 12 января 1956 года – Список предприятий, строящихся в ФНРЮ в сотрудничестве с СССР; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956.)

²⁵⁴⁸ Са југословенске стране, „генерални наручилац“ је било „Предузећа за извоз и увоз опреме Инвест-Импорт“, док је – са совјетске стране – „генерални испоручилац“ било Министарство хемијске индустрије СССР-а. У Споразуму је напоменуто да југословенска страна треба да преда „техничке задатке и све основне податке неопходне за пројектовање“ фабрике у јануару 1956. (Исто.)

²⁵⁴⁹ Као и у случају „азотаре“, „генерални наручилац“ је било „Предузећа за извоз и увоз опреме Инвест-Импорт“, а „генерални испоручилац“: Министарство хемијске индустрије СССР-а. У Споразуму је напоменуто да „генерални наручилац“ треба да преда „техничке задатке и све основне податке неопходне за пројектовање“ фабрике у периоду од јануара до марта 1956. У прилогу Споразума је поменуто и да ће пројекат за „одељење мокре магнетне сепарације пиротина и одвода пулпе“ урадити „југословенске организације“, а да ће „опрема и материјали“ бити испоручени из СССР-а на основу „спецификација југословенске стране“. (Исто.)

Радионички цртежи (са изузетком „одељења за пржење пиротонина“) према графикону који ће усагласити обе стране	други квартал 1957–други квартал 1958.	
Радионички цртежи одељења за пржење пиротонина	четврти квартал 1958.	
Испорука опреме и материјала	други квартал 1957–други квартал 1959.	
За извршавање „опитних радова флотационе јаловине сепарације и пржења пиротина“ требало је урадити:	Пројекат постројења	други квартал 1956.
	Испоруку опреме и материјала	други квартал 1957.
	Монтажу опитног постројења (требала је да изврши југословенска страна под надзором, руководством совјетских стручњака)	други квартал 1957.
	Опитне радове	трећи–четврти квартал 1957.
3. Термоелектрана („Кондензациона“) – капацитета 100.000 киловата²⁵⁵⁰		
Програм изградње	јули 1956.	
Генерални пројекат	први квартал 1957.	
Радионички цртежи према графикону који ће усагласити обе стране	други квартал 1957–други квартал 1959.	
Испорука опреме и материјала	четврти квартал 1957–четврти квартал 1959.	
4. „Олово-цинкови рудник у Кишници“ – „капацитета 150.000 тона руде годишње са фабриком за обогаћивање руде“ („Генерални наручилац“ пројектних радова и опреме су били Рудници и топионица олова и цинка „Трепча“ (Звечан), а „генерални испоручилац“ Министарство обојене металургије СССР-а. У прилогу Споразума је напоменуто да ће „совјетске организације“ извршити „истражне радове за одређивање технолошког процеса [...] обогаћивања руде олова и цинка у току четири–пет месеци од дана пријема проба од југословенских организација“. (Исто.))		
Пројектантски радови	„врши југословенска страна уз консултацију совјетских стручњака у броју и на време, по сагласности страна, с тим да ће се број стручњака и време на које се упућују утврдити међусобном сагласношћу страна“	
Испоруке опреме и материјала на основу спецификација које је требала да преда југословенска страна	1956–1958.	
5. „Олово-цинкови рудник у Сребреници“ – „капацитета 75–100.000 тона руде годишње са фабриком за обогаћивање руде“²⁵⁵¹		

²⁵⁵⁰ „Генерални наручилац“ пројектних радова и опреме било је „Предузећа за извоз и увоз електро-опреме 'Југоелектро“, а „генерални испоручилац“ Министарство електроцентраља СССР-а. У Споразуму је напоменуто да „југословенске организације“ треба да предају „техничке задатке и све основне податке неопходне за пројектовање“ термоелектране у јануару 1956. У прилогу Споразума је поменуто да ће „совјетске организације“ извршити „истражне радове о рационалном сагоревању лигнита из реона Косово у року [од] 5 месеци после пријема одговарајућих проба од стране југословенских организација“. (Исто.)

Пројектантски радови	„врши југословенска страна уз консултацију совјетских стручњака у броју и на време, по сагласности страна, с тим да ће се број стручњака и време на које се упућују утврдити међусобном сагласношћу страна“
Испорука опреме и материјала на основу спецификација које је требала да преда југословенска страна	1956–1958.
6. Топионички погон рудника живе у Идрији – „реконструкција и проширење у циљу повећања производње живе на 100 тона годишње“ ²⁵⁵²	
Пројектантски радови	„врши југословенска страна уз консултацију совјетских стручњака у броју и на време, по сагласности страна, с тим да ће се број стручњака и време на које се упућују утврдити међусобном сагласношћу страна“
Испоруке опреме и материјала на основу спецификација које је требала да преда југословенска страна	1956–1957.

У првом члану Споразума је напоменуто и да ће „совјетске организације“, на основу договора две стране, испоручити Југославији и „материјале који се не производе у ФНРЈ а који су неопходни за изградњу наведених предузећа“. Судаћи према прилогу Споразума, то се – пре свега – односило на материјале који су били потребни за „два рудника олова и цинка и топионички погон рудника живе“. Други члан Споразума је био посвећен различитим финансијским питањима у вези са одобреним кредитом. Њиме је одређено да ће у периоду од 1956. до 1959. СССР дати ФНРЈ „кредит за плаћање пројектантских радова [...], који врше совјетске организације, и за плаћање опреме и материјала које испоручују ове организације“ у вредности од 110 милиона долара. Рок отплате кредита је био 10 година, а камата 2%. „Отплата кредита започиње од 1[.] јануара 1959[.] године и вршиће се у једнаким годишњим износима, подељеним по кварталима. Камата ће тећи почев од 1[.] јануара који следи години у којој је одговарајући део кредита коришћен и плаћаће се истовремено са отплатама основног дуга. Отплата кредита и плаћање камата вршиће се испорукама југословенске робе у СССР по тада важећем југословенско-совјетском Трговинском споразуму“ – прецизирано је у Споразуму. Све техничке детаље у вези са отплатом кредита требале су да договоре Народна банка ФНРЈ и Државна банка СССР-а.

Наредним, трећим чланом Споразума било је предвиђено ангажовање совјетских стручњака „ради консултације, руковођења монтажом, пуштања у пробни погон и пуштања у сталан рад предузећа“. Две стране су требале да договоре број, специјалности и рокове бо-

²⁵⁵¹ У Споразуму нису посебно поменути „генерални наручилац“ и „генерални испоручилац“ опреме. Пошто је рудник у Сребреници поменут испод рудника у Кишници, а у питању је била опрема истог типа, прилично поуздано се може рећи да је „генерални испоручилац“ исти: Министарство обојене металургије СССР-а. Што се „генералног наручиоца“ тиче, логично би било претпоставити да је у питању рудник у Сребреници. Међутим, пошто исти није поменут, а пре тога су наведени подаци за Кишницу, могуће је да је – ради поједностављивања процедуре (иста врста посла је била у питању) – наручивање пројектних радова и опреме у целини ишло преко Рудника Кишница. Као и у случају рудника у Кишници, у прилогу Споразума је напоменуто да ће „совјетске организације“ извршити „истражне радове за одређивање технолошког процеса [...] обогаћивања руде олова и цинка у току четири–пет месеци од дана пријема проба од југословенских организација“. (Исто.)

²⁵⁵² Генерални наручилац“ пројектних радова и опреме је био Рудник живега сребра (Идрија), а „генерални испоручилац“ Министарство обојене металургије СССР-а. У прилогу Споразума је напоменуто да ће „совјетске организације“ извршити „истражне радове за одређивање технолошког процеса извлачења живе из руде [...] у току четири–пет месеци од дана пријема проба од југословенских организација“. (Исто.)

равка совјетских стручњака у ФНРЈ, а услови њиховог ангажмана су требали да буду „у сагласности са Допунским споразумом о условима плаћања совјетских стручњака који се упућују у ФНРЈ ради пружања техничке помоћи“. Влада СССР-а се обавезала да ће предати ФНРЈ „лиценце и техничку документацију“ који су били „неопходни за организацију производње одговарајућих производа у предузећима“ (члан 4). Совјетска страна је требала без надокнаде, бесплатно да преда поменуте „лиценце и документацију“ (требало је платити „само стварне трошкове везане за израду и предају техничке документације“). Следећим, петим чланом Споразума регулисано је питање упућивања „југословенских грађана ради производне обуке у предузећима СССР“. Сва питања и услови њихове обуке требали су да буду прецизирани накнадно, „Допунским споразумом“. Шестим чланом Споразума је предвиђено да се „обим, рок, вредност, гаранције и други детаљни услови“ у вези са израдом „пројектантских радова“, односно „испукоком опреме и материјала“, прецизирају у уговорима које су требали да закључују „одговарајуће југословенске и совјетске организације“. Напоменуто је да ће се „цене опреме и материјала“ утврђивати „на основу светских цена“. У члану 7 је истакнуто да југословенска страна добијене „лиценце и техничку документацију“ може да користи „искључиво у циљу производње одговарајућих производа у оквиру Федеративне Народне Републике Југославије“, односно да нема права да их уступа „другим земљама“. Последњим, осмим чланом Споразума одређено је да исти ступа на снагу одмах, „од дана потписа“.²⁵⁵³

Коментаришући „веома живу делатност“ ФНРЈ на плану закључивања „инвестиционо-кредитних споразума“, југословенски званичници су почетком 1956. истицали „оквирни Протокол“ са СССР-ом од 1. септембра 1955, односно Споразум од 12. јануара 1956, који је представљао „конкретну формулацију“, тј. одраз претходно постигнутих договора.²⁵⁵⁴ Југославија је од закљученог Споразума требала да има вишеструке користи.²⁵⁵⁵ У истом духу као и после потписивања Протокола од 1. септембра 1955,²⁵⁵⁶ југословенска штампа је, на првом месту, наглашавала значај „инвестиционог кредита“ за развој пољопривреде ФНРЈ: „Овај Споразум има посебан значај у нашим напорима за унапређење пољопривреде. Изградњом [...] постројења за производњу вештачких ђубрива, наша земља добиће властите капацитете са великом годишњом производњом. На тај начин се ослобађамо увоза вештачких ђубрива, а само азотна ђубрива 1954[...] увезли смо преко 88.000 тона у вредности од 1,366 милиона динара а у прошлој години још више.“²⁵⁵⁷ Осим „значаја за унапређење [...] пољопривреде“ ФНРЈ, у југословенској штампи је – као и током септембра 1955. године²⁵⁵⁸ – истицано да ће изградња поменутих предузећа олакшати „сређивање нашег платног биланса“.²⁵⁵⁹ Прорачуни југословенских стручњака су, као што смо видели, показали да је Београд после изградње на-

²⁵⁵³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 125, Соглашение о сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославией в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий, 12.1.1956; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956; Исто, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12.1.1956.

²⁵⁵⁴ Stane Pavlič, „Економски односи FNRJ“, *Међународна политика*, br. 140/1.2.1956, str. 12.

²⁵⁵⁵ Непрецизно је и уско одређење да су средства од 110 милиона долара из Споразума од 12. јануара 1956. била намењена „за екстрактивну индустрију“. (Robert Loring Allen „The Soviet and East European Foreign Credit Program“, *American Slavic and East European Review*, No. 4, 1957, p. 443; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 135.)

²⁵⁵⁶ Vladimir Sajčić, „Економски односи FNRJ–SSSR“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁵⁵⁷ Р. В., „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 4.

²⁵⁵⁸ Vladimir Sajčić, „Економски односи FNRJ–SSSR“, *Међународна политика*, br. 131/16.9.1955, str. 8.

²⁵⁵⁹ Р. В., „Потписан споразум између СССР и ФНРЈ о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ“, *Борба*, 14.1.1956, стр. 4.

ведених фабрика могао да очекује приметно растерећење платног биланса.²⁵⁶⁰ Имајући у виду „дефицит трговинског биланса“, „пасивност биланса плаћања“, потребу за „уравнотежењем [...] биланса плаћања“, односно хроничне проблеме ФНРЈ са „дефицитом платног биланса“,²⁵⁶¹ можемо рећи да је наведена околност била изузетно значајна за Београд. У југословенској штампи је о „инвестиционом кредиту“ од 12. јануара 1956. говорено и као о аранжману који „обезбеђује даљу изградњу наших индустријских објеката“. Наглашавано је да он представља један од споразума који доприносе „продубљивању [...] привредних односа“ између ФНРЈ и СССР-а.²⁵⁶²

И совјетска штампа је релативно детаљно упознала јавност са Споразумом потписаним 12. јануара 1956.²⁵⁶³ У часопису „Међународни живот“ (рус. *Международная жизнь*) истицано је да овај Споразум има „важно значење за развој економије Југославије“. Као и у ФНРЈ, навођено је да ће изградња „азотаре“ и Фабрике за производњу суперфосфата омогућити боље снабдевање југословенске пољопривреде вештачким ђубривом, односно да ће „смањити њихов увоз из других земаља и у исто време повећати принос пољопривредних култура“. Напомињано је да ће на основу пораста пољопривредне производње бити могуће „боље задовољити [прехранбене] потребе народа“, те да ће се све то повољно одразити на „спољнотрговински баланс земље“. Позивајући се на писање југословенских новинара, совјетска штампа је писала и о томе да ће „ширење и реконструкција рудника“ довести до пораста њихове производње, што је пак, даље, требало да утиче на „ширење [...] извозних могућности“ ФНРЈ. У СССР-у је, такође, истицано и да Споразум од 12. јануара 1956. представља „важну етапу у јачању економских односа између две земље“. Шире посматрано, за „инвестициони споразум“ – али и остале кредитне аранжмане који су одобрени под изузетно повољним условима – навођено је да представљају „озбиљан допринос“ развоју југословенске привреде, одраз даљег јачања економских веза између две државе, али и важан корак у „јачању пријатељства између совјетских и југословенских народа“.²⁵⁶⁴

*

Иако са становишта целокупних југословенско-совјетских односа питање кредита закључених почетком 1956. године представља значајну тему, у историографији постоји читав низ непрецизности и нејасноћа у погледу тога који аранжмани и у ком износу су били угово-

²⁵⁶⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Извештај о економским и техничко-технолошким моментима код инвестиција предвиђених у споразуму између ФНРЈ и СССР-а од 1. септембра 1955, израђен од групе стручњака одређених од Одбора за привреду, 13.12.1955; Исто, Информација о предлогу за коришћење средстава инвестиционог зајма по споразуму између Југославије и СССР-а, Кабинет председника Републике, 18.12.1955.

²⁵⁶¹ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 16, Папка 36, Д. 13, Л. 25, 30, Економическое положение Югославии. Справка, 1955; АЈ, КПР, III–B–1–a, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Спољна трговина; Исто, Неколико напомена уз предратни и послератни платни биланс Југославије; Исто, Основна проблематика спољнотрговинске размене Југославије 1953–1960, 13.11.1961; Исто, III–B–1–b, Образложење уз платни биланс 1953, Савезни завод за привредно планирање, 9.2.1953; Исто, Предлог платног биланса за 1955. годину, 11.6.1954; Исто, Проблеми платног биланса у периоду 1955. до 1959. године; Исто, Платни биланс, 9.6.1955; Исто, Информација о променама у предлогу платног биланса за 1956. годину, Кабинет председника Републике, 19.12.1955; Исто, Образложење повећања дефицита платног биланса за 1956. годину; *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, pp. 43–48; Kosta Mihailović, *Ekonomika stvarnost Jugoslavije*, Beograd 1981, str. 173; Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 140–142; I. Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, pp. 31, 41, 45.

²⁵⁶² Ј. Ђуровић, „Проширење наших трговинских односа“, *Међународна политика*, br. 143/16. mart 1956, str. 15.

²⁵⁶³ „К советско-југославским економическим отношениям“, *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*, 14.1.1956, стр. 4; „К советско-југославским економическим отношениям“, *Правда*, 14.1.1956, стр. 3; А. Альтшулер, „Советские внешние кредиты и займы“, *Деньги и кредит*, No. 5/1956, стр. 42; К. Данилов, „Развитие дружбы и сотрудничества между народами Советского Союза и Югославии“, *Вопросы экономики*, No. 6/1956, стр. 12; В. Ватасов, „Советско-југославское экономическое сотрудничество“, *Международная жизнь*, No. 6/1956, стр. 27–28; В. Мышков, „Развиваются и крепнут советско-југославские экономические отношения“, *Внешняя торговля*, No. 10/1956, стр. 5.

²⁵⁶⁴ А. Альтшулер, „Советские внешние кредиты и займы“, *Деньги и кредит*, No. 5/1956, стр. 42; В. Ватасов, „Советско-југославское экономическое сотрудничество“, *Международная жизнь*, No. 6/1956, стр. 27–28; В. Мышков, „Развиваются и крепнут советско-југославские экономические отношения“, *Внешняя торговля*, No. 10/1956, стр. 5.

рени у том периоду. Тако, на пример, можемо наићи на тврдњу да су „у јануару 1956. г.“ две државе „закључиле споразум о стављању на располагање“, односно давању „кредита ФНРЈ“, али да износ, односно „обим“ тих кредита „није био одређен“.²⁵⁶⁵ Као што смо видели, у току јануара 1956. био је закључен само један кредит (а не споразум којим је било предвиђено давање више кредита), са тачно наведеним износом од 110 милиона долара. Навођење тога да су „на почетку 1956. г.“ ФНРЈ и СССР „потписали споразум о сарадњи“, који је, даље, подразумевао стављање на располагање Југославији више кредита, није усамљено.²⁵⁶⁶ Још једну од типичних непрецизности, која се на више места понавља, представља убрајање „алуминијумског кредита“ у аранжмане који су били „закључени на самом почетку 1956.“ На такву врсту грешке – према којој је ФНРЈ почетком 1956. добила четири совјетска кредита („инвестициони кредит“ од 110 милиона долара; „алуминијумски кредит“ од 175 милиона долара; „робни кредит“ у износу од 54 милиона долара; „девизни зајам“ од 30 милиона долара) – наилазимо и у домаћој, и у руској историографији.²⁵⁶⁷ Поједини аутори пак наводе да је „на самом почетку 1956.“ Влада СССР-а „одобрила кредите Југославији у висини од 110 милиона долара [...] за изградњу и опремање индустријских предузећа, девизни зајам у износу од 30 милиона долара и кредит од 175 милиона долара за изградњу алуминијског комбината“.²⁵⁶⁸ У овом случају је, дакле, „алуминијумски кредит“ погрешно убројан у споразуме потписане „на самом почетку 1956.“ године, а „робни кредит“ је изостављен са „списка“ закључених аранжмана.²⁵⁶⁹ У историографији се могу срести и друге „варијације“ потписаних споразума. При навођењу закључених аранжмана у појединим радовима се, тако, помињу „робни кредит“ и „девизни зајам“, али не и „инвестициони кредит“.²⁵⁷⁰ Како бисмо отклонили постојеће недумице, напомињемо да су почетком 1956. била закључена следећа три кредитна аранжмана: 1) Споразум о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ (12. јануар 1956; 110 милиона долара); 2) Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту (2. фебруар 1956; 54 милиона долара); 3) Споразум о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република (2. фебруар 1956; 30 милиона долара).

*

После потписивања Споразума о сарадњи у изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, 12. јануара 1956, наредни значајан догађај на плану одобравања совјетских кредита били су, дакле, преговори и потписивање „робног кредита“ и „девизног зајма“. Темелј за закључивање наведена два кредитна споразума представљали су договори које су С. Вукмановић и А. И. Микојан постигли крајем августа 1955, односно „протокол о економским разговорима између делегација владе ФНРЈ и СССР од 1[.] септембра 1955[.] године“.²⁵⁷¹ Читав по-

²⁵⁶⁵ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 540.

²⁵⁶⁶ Б. С. Новосельцев, „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, стр. 47.

²⁵⁶⁷ Ђ. Трипковић, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130; Д. Богетић, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, стр. 162; *Isti, Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 55; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 932, нап. 20; Б. С. Новосельцев, „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, стр. 47.

²⁵⁶⁸ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 20.

²⁵⁶⁹ Интересантно је поменути да је исти аутор у ранијим радовима наводио да су „на самом почетку 1956.“ била „закључена“ четири „готово спектакуларна споразума о привредној сарадњи“. Том приликом је у кредитне аранжмане „закључене“ почетком 1956, дакле, убројан и „робни кредит“. (Ђ. Трипковић, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, стр. 130.)

²⁵⁷⁰ А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, стр. 283.

²⁵⁷¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422752, У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији („Политика“ од 3. фебруара 1956); „У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији“, *Политика*, 3.2.1956, стр. 1; „К советско-югославским экономическим отношениям“, *Известия*

сао око договарања и потписивања је обављен доста брзо крајем јануара и почетком фебруара 1956. Југословенска делегација, коју је предводио гувернер Народне банке Војин Гузина,²⁵⁷² стигла је у Москву 24. јануара 1956.²⁵⁷³ Осим службеника Амбасаде ФНРЈ у Москви, делегацију су дочекали високи званичници Министарства спољне трговине и Државне банке СССР. Пошто је шеф совјетске делегације, министар спољне трговине Иван Григорјевич Кабанов²⁵⁷⁴ „био на путу“, после његовог повратка у Москву, 25. јануара 1956, одржан је први састанак. Југословенски преговарачи су том приликом предали „предлоге једног и другог споразума“ на основу којих су вођени даљи разговори. У наредна три дана, на разговорима који су одржани „без шефова делегација“, југословенски и совјетски стручњаци су усагласили, практично, све ствари у вези са „робним кредитом“ и „девизним зајмом“.²⁵⁷⁵

Пошто су проучили текстове оба споразума, совјетски преговарачи су на састанку одржаном 26. јануара 1956. саопштили „усмене примедбе“ на југословенске нацрте и предали „њихове предлоге текстова за ове Споразуме“. На састанку који је одржан наредног дана, 27. јануара, југословенска делегација је „опширно изнела [...] ставове по предњим питањима односно на оба Споразума са аргументацијом по сваком ставу“. После дискусије која је вођена „по свима питањима“, совјетска страна је саопштила да ће проучити југословенске примедбе и да ће изнети своје предлоге на наредном састанку. Следећи састанак је одржан 28. јануара и на њему су – речима члана југословенске делегације Исидора Виторовића – „совјети [...] дали своје нове нацрте оба Споразума које су углавном израдили на основу дискусије од прошлог састанка и у којима су углавном прихватили наше тезе о основним питањима“. „На овом састанку дошло је, после дуже дискусије о појединим питањима, а нарочито по питању момента од кога тече камата код робног кредита, до начелног споразума по свим питањима, тако да није остало ниједно отворено питање да се изнесе пред друга Гузину и Министра Кабанова“ – истиче И. Виторовић. На поменутом састанку је било договорено да се „већ 30[.] јануара изврши дефинитивна редакција текстова на руском и на српско-хрватском језику“. У складу са договореним, 30. јануара 1956. југословенска и совјетска делегација су дошле до „заједничке редакције текста оба Споразума на оба језика“ и планирано је да се потписивање изврши 31. јануара.²⁵⁷⁶

Советов депутатов трудящихся СССР, 3.2.1956, стр. 3; „К советско-југославским экономическим отношениям“, *Правда*, 3.2.1956, стр. 3.

²⁵⁷² Осим шефа делегације Војина Гузине, у њен састав су улазили и секретар за финансије у Савезном извршном већу Боривоје Ромић и саветник у Народној банци Исидор Виторовић. У преговорима је са југословенске стране учествовао и службеник Амбасаде ФНРЈ у Москви, трговински саветник Чедо Борчић. (АЈ, 130–629–1039, Решење о образовању делегације за преговоре о закључењу Споразума по кредиту за набавку сировина и Споразума о зајму у девизама или злату између ФНРЈ и СССР, 17.1.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956; „Потписан споразум са владама СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобрен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.) Ч. Борчић је био „економиста по струци“. У Амбасаду у Москви је упућен током лета 1955. када је на обе стране постојала спремност да се приступи ширењу економске сарадње. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, стр. 788.)

²⁵⁷³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956. У хронологији југословенско-совјетских односа која је објављена као прилог уз зборник докумената „Југословенско-совјетски односи 1945–1956“ непрецизно је наведено да је „југословенска делегација предвођена гувернером Народне банке ФНРЈ В. Гузином“ у Москву стигла „25. јануара“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, стр. 931.)

²⁵⁷⁴ Осим И. Г. Кабанова, у преговорима су учествовали службеници Министарства спољне трговине (Лошаков, Бахтов, Бистров, Мишков) и Државне банке СССР (К. И. Назаркин). (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 193.)

²⁵⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁵⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

Шеф совјетске делегације је 28. јануара 1956. упознао ЦК КПСС са постигнутим договорима и усаглашеним текстовима споразума, после чега је Президијум ЦК КПСС-а донео одлуку „О закључењу споразума са Владом ФНРЈ о зајму и робном кредиту“.²⁵⁷⁷ Са совјетске стране, дакле, нису постојале препреке за потписивање споразума, али је шеф југословенске делегације морао да рашчисти питање које је крајем јануара искрсло у вези са испорукама пшенице у склопу „робног кредита“, што је утицало на то да се потписивање одложи за пар дана. Наиме, Амбасада ФНРЈ у Москви је крајем јануара добила извештај Економског одељења ДСИП-а у коме је било наведено да је „пшеница, која је унета у листу приликом редовних трговинских преговора за 1956[.] годину, поверљивог карактера и да се као таква неће објављивати“. Када је сазнао за наведено, В. Гузина је 30. јануара тражио инструкције из Београда у погледу тога „да ли може да се у Споразум унесе пшеница“. Међутим, због проблема у комуникацији на одговор се чекало дуже него што је било планирано. „Одговор на депешу требао је да се даде из Београда телефоном најдаље 31[.] јануара до 14 часова, како је телефонска веза са Београдом у то време била прекинута, одговор је стигао телеграфски тек ноћу између 31[.] јануара и 1[.] фебруара, тако да Споразуми нису могли бити потписани 31[.] јануара“ – бележи о томе члан делегације И. Виторовић. По добијању одговора В. Гузина се 1. фебруара састао са И. Г. Кабановом и том приликом је решено „питање поверљивости пшенице“, као и „питање испоруке пшенице из бербе 1955[.] г.“ у склопу прве транше. Договорено је да се потписивање оба споразума изврши наредног дана, 2. фебруара.²⁵⁷⁸

Већ само трајање преговора довољно говори о атмосфери која је на њима владала. Ради потпуније представе о њиховом одвијању треба, ипак, напоменути да су „совјетски преговарачи од највишег до најнижег показивали добру вољу“. У вези са тим, чланови југословенске делегације су констатовали да се „јасно видело да су таква упутства добили од руководства“.²⁵⁷⁹ Као што је било договорено, потписивање оба споразума је извршено у свечаној атмосфери – у присуству високих совјетских званичника, на челу са првим замеником председника Владе А. И. Микојаном и југословенских дипломата предвођених амбасадором Д. Видићем – 2. фебруара 1956.²⁵⁸⁰ Њихово потписивање је значило даље „продубљивање“ југословенско-совјетских економских односа, односно јачање привредних веза између две државе.²⁵⁸¹ Иако су, као што смо поменули, о појединим питањима вођене „дуже дискусије“, договори у вези са „робним кредитом“ и „девизним зајмом“ су постигнути брзо и без већих тешкоћа.²⁵⁸² Одговарајући на питања новинара о томе како су се одвијали преговори, В. Гузина је истакао да су „разговори протекли у духу потпуног разумевања и да је посао обављен са лакоћом“.²⁵⁸³ Шта је, конкретно, било договорено Споразумом о робном кредиту, а шта Споразумом о давању зајма?

²⁵⁷⁷ Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 192–193, 934 (нап. 4).

²⁵⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁵⁷⁹ Исто.

²⁵⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4, 422752, У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији („Политика“ од 3. фебруара 1956); „У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији“, *Политика*, 3.2.1956, стр. 1; „К советско-југославским економическим отношениям“, *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*, 3.2.1956, стр. 3; „К советско-југославским економическим отношениям“, *Правда*, 3.2.1956, стр. 3; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, p. 214; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, p. 139; А. С. Стыкалин, „Проблемы советско-югославских отношений в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964)“, *Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. – Сер. Балканика*, Вып. 2, Екатеринбург 2010, стр. 208–209, нап. 34.

²⁵⁸¹ Ј. Ђуровић, „Проширење наших трговинских односа“, *Међународна политика*, br. 143/16. mart 1956, str. 15; А. Альтшулер, „Советские внешние кредиты и займы“, *Деньги и кредит*, Но. 5/1956, стр. 42.

²⁵⁸² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁵⁸³ „Потписан совјетско-југословенски споразум о зајму и робном кредиту“, *Борба*, 4.2.1956, стр. 1.

Споразум о робном кредиту су, дакле, 2. фебруара 1956. у Москви потписали шефови делегација В. Гузина и И. Г. Кабанов. Гувернер Народне банке ФНРЈ и министар спољне трговине СССР-а су истом приликом разменили и два писма поверљиве садржине, која су се односила на регулисање поменутих питања у вези са испорукама пшенице.²⁵⁸⁴ Закључени Споразум је био у складу са Протоколом који су 1. септембра 1955. потписали С. Вукмановић и А. И. Микојан. Две стране су закључивању Споразума приступиле – како је у преамбули истакнуто – „руковођене жељом да прошире узајамну робну размену и економске односе“. У девет чланова Споразума регулисана су различита питања у вези са коришћењем и отплатом „робног кредита“. Укупну вредност кредита од 54.000.000 обрачунских долара ФНРЈ је требала да искористи – како је наведено у првом члану Споразума – „за куповину у СССР-у у 1956, 1957[.] и 1958[.] години робе за износ од 18 [...] милиона обрачунских САД долара сваке године“. За случај да Југославија у току неке године не искористи у целини износ од 18 милиона долара, било је предвиђено да се преостала средства могу „искористити у току наредне године“. Другим чланом Споразума прецизиран је начин коришћења кредита. Договорено је да у склопу прве транше кредита СССР у току 1956. испоручи ФНРЈ 200.000 тона пшенице, а за „преостали износ“ – до вредности од 18 милиона долара – „одговарајућу количину нафте“. Што се тиче друге и треће транше кредита, односно испорука за 1957. и 1958. годину, договорено је да се износ од 18 милиона долара употреби за „плаћање куповина у СССР-у пшенице, угља, памука, нафте или друге робе“. „Номенклатуру и количину робе која ће се испоручити у 1957[.] и 1958[.] години установиће Стране Уговорнице приликом утврђивања листа узајамних испорука робе за те године по важећем Трговинском споразуму“ – прецизирано је у Споразуму. Као и у случају „инвестиционог кредита“, цене „робе“ су требале да се утврђују на основу „светских цена“.²⁵⁸⁵

Трећим чланом Споразума су регулисана питања у вези са уговарањем испорука робе. Договорено је да носиоци послова за прву траншу – односно за „испоруке пшенице и нафте у 1956[.] години“ – са совјетске стране буду „Експортхлеб“ и „Сојузњфтекспорт“, а да са југословенске стране куповину пшенице изврши „Гранекспорт“ (Београд), а нафте „Југонафта“ (Загреб) и „Рафинерија нафте“ (Босански Брод). Уговори за испоруку пшенице и нафте су требали да буду склопљени „најкасније до 30[.] јуна 1956[.] године“. Што се тиче друге и треће транше кредита, Споразумом је договорено да ће се две стране накнадно – за време договарања „номенклатуре и количина робе“ која је требала да буде испоручена у току 1957. и 1958. године – договорити „о совјетским и југословенским спољнотрговинским организацијама које ће вршити испоруку и куповину робе [...], као и о роковима закључења одговарајућих уговора за те године“. Наредним, четвртим чланом Споразума је предвиђен ангажман Народне банке ФНРЈ и Државне банке СССР-а приликом „коришћења и отплате кредита“ (отварање „специјалног рачуна“ за коришћење и отплату кредита; договарање „техничког поступка“ у вези са вршењем обрачуна и вођења поменутог рачуна).²⁵⁸⁶

²⁵⁸⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; „Потписан совјетско-југословенски споразум о зајму и робном кредиту“, *Борба*, 4.2.1956, стр. 1; *КПСС и формирање советске политике на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, одговорни уредник Н. Г. Томилина, Салоники 2003, стр. 81–84.

²⁵⁸⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; *КПСС и формирање советске политике на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 81–82.

²⁵⁸⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-3, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјали-

Следећа два члана Споразума су била посвећена питањима у вези са отплатом кредита. Петим чланом је било предвиђено да се отплата изврши „у току десет година рачунајући од коришћења кредита, уз обрачун камате од 2% годишње“. Отплата кредита и камате је требала да се врши у два, „једнака полугодишња износа“, у складу са „амортизационим планом“ који су споразумно требали да израде Народна и Државна банка. Плаћање прве рате је требало да се изврши 1. јануара 1959, а последње „најкасније 31[.] децембра 1968[.] године“. У шестом члану је назначено да је отплата кредита требала да се врши „преко рачуна предвиђеног чланом 1 Платног споразума од 5[.] јануара 1955[.] године“. Као и у случају „инвестиционог кредита“, било је предвиђено да се отплата обавља испорукама југословенске робе. У вези са тим, у члану 6 је прецизирано: „У листу југословенских испорука по важећем Трговинском споразуму укључиваће се, почињући од 1[.] јануара 1959[.] године, такође роба за отплату кредита даног по овом Споразуму и за плаћање камате по њему, за износ који је раван плаћању које доспева у одговарајућој години.“ Две стране су се седмим чланом Споразума додатно „обавезале“ да ће водити рачуна о томе да се договори о испорукама постигну у одговарајућим роковима и да се извоз робе – како оне предвиђене кредитом, тако и оне којом је требала да се врши отплата – одвија благовремено.²⁵⁸⁷ У осмом члану је напоменуто да ће се „по свим осталим питањима која нису предвиђена [...] Споразумом“ примењивати „услови Трговинског споразума и Платног споразума који су на снази“. У последњем, деветом члану Споразума је наведено да исти „подлеже ратификацији у што је могуће краћем року“ и да постаје пуноважан са даном „измене ратификационих инструмената“, која је требала да се изврши у Београду. „Споразум ће важити за време до исплате искоришћеног кредита даног по овом Споразуму“ – напоменуто је на крају последњег члана.²⁵⁸⁸

Једним од писама поверљиве садржине које су 2. фебруара 1956. разменили В. Гузина и И. Г. Кабанов потврђен је договор о томе да се – „по жељи југословенске стране“ – испорука 150.000 тона пшенице (од укупне, за 1956. предвиђене количине од 200.000 тона) изврши до 1. септембра 1956. Гувернер Народне банке и совјетски министар спољне трговине су другим поверљивим писмом потврдили договор две стране о томе да се делови члана 2 и члана 3 – у којима се помињу совјетске испоруке пшенице – сматрају поверљивим и да се подаци о њима не објављују.²⁵⁸⁹ Наведена обавеза је додатно „фиксирана“ у писаној форми на захтев Београда,²⁵⁹⁰ по свему судећи због тога да се помињање пшенице не би негативно одразило на југословенски увоз исте из САД.²⁵⁹¹ Обе стране су релативно брзо по потписивању Споразума

стичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; *КПСС и формировање советској политици на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 82–83.

²⁵⁸⁷ У вези са тим, у члану 7 је наведено: „Обе Владе предузеће све мере које од њих зависе да би одговарајуће организације благовремено закључиле уговоре за испоруку и куповину робе у утврђеним роковима на бази коришћења кредита даног по овом Споразуму и у оквиру годишњих износа утврђених овим Споразумом. Компетентни органи СССР и ФНРЈ ће благовремено издавати извозне и увозне дозволе за робу која се испоручује по кредиту и за отплату кредита.“ (АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; *КПСС и формировање советској политици на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 83.)

²⁵⁸⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, 2.2.1956; *КПСС и формировање советској политици на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 83–84.

²⁵⁸⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–3, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422829, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956; Исто, В. Гузина, И. Г. Кабанову, 2.2.1956.

²⁵⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁵⁹¹ У Београду су водили рачуна о томе да се увоз пшенице из СССР-а не одрази негативно на америчке испоруке исте ФНРЈ. (А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 539.) О опрезу који је југословенска страна испољавала на том плану говори и то што С. Вукмановић у интервјуу који је дао почетком септембра 1955, после завршетка прего-

зума приступиле његовој ратификацији. Савезно извршно веће ФНРЈ је ратификовало Споразум 8. марта 1956, а совјетска страна је у току друге половине марта предузела активне кораке на том плану. Споразум о „робном кредиту“ је ступио на снагу 17. априла 1956, када је у Београду извршена размена ратификационих инструмената.²⁵⁹² У складу са договорима који су постигнути током преговора, СССР је за 1956. годину, у склопу прве транше „робног кредита“, испоручио ФНРЈ 200.000 тона пшенице и 200.000 тона нафте.²⁵⁹³

*

Истом приликом када је извршено потписивање Споразума о робном кредиту и размена поменутих поверљивих писама, 2. фебруара 1956, В. Гузина и И. Г. Кабанов су, дакле, потписали и Споразум о давању зајма ФНРЈ од стране СССР-а.²⁵⁹⁴ Као и за „инвестициони“ и „робни кредит“, и за „девизни зајам“ је у преамбули Споразума напоменуто да је закључен „у сагласности са Протоколом потписаним у Москви 1[.] септембра 1955[.] године“. У уводном делу Споразума је, такође, истакнуто да су две владе приступиле његовом потписивању „руковођене жељом да прошире узајамне економске односе“. Кроз девет чланова Споразума прецизирана су различита питања у вези са коришћењем и отплатом „девизног зајма“. Првим чланом је одређена вредност и начин коришћења средстава. Износ од 30.000.000 америчких долара²⁵⁹⁵ Влада ФНРЈ је могла да искористи „према свом нахођењу“. „Поменути зајам даје се у САД доларима, другим конвертибилним валутама или у злату, према томе како се буду споразумеле Народна Банка ФНРЈ и Државна Банка СССР. Уколико између ових банака не дође до споразума зајам ће се дати у злату“ – прецизирано је у вези са начин коришћења кредита. Што се тиче рока коришћења наведених средстава, договорено је да Влада ФНРЈ може да искористи зајам „у деловима или у потпуности у било које време у току 1956, 1957[.] и 1958[.] године“ (члан 2). У случају да се предвиђена средства користе у злату, било је предвиђено да Државна банка СССР-а стави исто на располагање Народној банци ФНРЈ „у месту о коме се Банке споразумеју“ и „у полугама које по финоћи, тежини и облику одговарају захтевима међународног тржишта“ (члан 3).²⁵⁹⁶

Наредни чланови Споразума били су посвећени различитим питањима у вези са отплатом зајма. Влада ФНРЈ се обавезала да ће исплатити „сваки искоришћени износ зајма кроз 10 година, рачунајући од дана коришћења“. „Влада Федеративне Народне Републике Југославије има право да плати пре рока у целости или делимично искоришћени износ зајма.

вора у Москви, говорећи о договору који је постигнут по питању „Кредита за набавку сировина“ није поменуо да ће се у оквиру њега вршити испоруке пшенице. („Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1.)

²⁵⁹² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Л. 287, Международные соглашения, подписанные в течение 1956 года (Справка); АЈ, КПП, I-5-b/99-3, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Споразума између Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република о робном кредиту, који је потписан у Москви 2.П.1956, 26.3.1956; В. Ватасов, „Советско-југославско економическое сотрудничество“, *Международная жизнь*, Но. 6/1956, стр. 27; *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х–первой половине 1960-х гг. Сборник документов*, стр. 80–84, 86 (нап. 1).

²⁵⁹³ Опширније о реализацији „робног кредита“ у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁵⁹⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 2.2.1956; „Потписан совјетско-југословенски споразум о зајму и робном кредиту“, *Борба*, 4.2.1956, стр. 1; *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х–первой половине 1960-х гг. Сборник документов*, стр. 84–86.

²⁵⁹⁵ У историографији се непрецизно наводи да је у периоду „од Београдске декларације до краја 1956. године“ ФНРЈ од СССР-а добила „два кредита у злату и девизама од 30 и 10 милиона [долара]“ (М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 135.) Никакав кредит од 10 милиона долара није био закључен, већ само „девизни зајам“, од 2. фебруара 1956, у износу од 30 милиона долара.

²⁵⁹⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 2.2.1956; *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х–первой половине 1960-х гг. Сборник документов*, стр. 84–85.

Враћање зајма вршиће се у САД доларима, другим конвертибилним валутама или у злату, према томе у чему је зајам био коришћен. Враћање злата ће се вршити у месту о коме се Банке споразумеју, у полугама које по финоћи, тежини и облику одговарају захтевима међународног тржишта“ – прецизирано је у вези са тим у четвртом члану. Што се тиче камате, договорено је да она износи „2% годишње на искоришћене и неотплаћене износе зајма“ (члан 5). Било је предвиђено да се камата плаћа у два наврата годишње (1. јануара и 1. јула), а прва исплата је требала да се изврши 1. јануара 1959. „за период од дана коришћења одговарајућег износа зајма до тога дана“. Као и у случају отплате главнице дуга, одређено је да се камата плаћа „у САД доларима, другим конвертибилним валутама или у злату“, односно на онај начин на који је „зајам био коришћен“. Међутим, упркос наведеном, наредним, шестим чланом Споразума је остављена могућност да се Народна и Државна банка, у случају потребе и/или заинтересованости, договоре да се „плаћање износа зајма, искоришћених у конвертибилним валутама, и плаћање камате врше у другим конвертибилним валутама него што је то предвиђено у члановима 4 и 5“. Као и у случају „робног кредита“, било је предвиђено да се „коришћење и исплата зајма“ и обрачунавање камате одвија преко југословенске Народне банке и совјетске Државне банке (члан 7). Договорено је да се поменуте две банке споразумевају „о свим питањима која су у вези са извршењем [...] Споразума“ (члан 8). Последњи, девети, члан Споразума је, практично, био исти као и у случају „робног кредита“: „Овај Споразум подлеже ратификацији у што је могуће краћем року и ступа на снагу на дан измене ратификационих инструмената која ће се извршити у Београду. Споразум ће важити за време до исплате искоришћеног зајма даног по овом Споразуму.“²⁵⁹⁷

Као и у случају „робног кредита“, чланови делегације су сугерисали да треба „што пре“ извршити ратификацију Споразума, како би ФНРЈ стекла право да – „што пре“ – приступи „коришћењу девизног зајма“.²⁵⁹⁸ У складу са наведеним, Савезно извршно веће је ратификовало Споразум у марту 1956.²⁵⁹⁹ И совјетски органи су у истом периоду предузели мере за његову ратификацију,²⁶⁰⁰ а Споразум је ступио на снагу после размене ратификационих инструмената која је извршена 17. априла 1956. у Београду.²⁶⁰¹ Убрзо после тога ФНРЈ је приступила коришћењу „девизног зајма“. До почетка септембра 1956. био је искоришћен износ од 14,4 милиона долара, на тај начин што се ФНРЈ задужила за „3 милиона долара у фунтама и 6 милиона у САД доларима“. Било је договорено да се током „прве половине септембра“ искористи још један део зајма у вредности од 8 милиона долара, а планирано је да се и преостали износ „од 7,6 милиона долара“ искористи до краја 1956. године.²⁶⁰² Свеукупно посматрано, у периоду од почетка маја до средине новембра 1956. ФНРЈ је искористила целокупан

²⁵⁹⁷ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 2.2.1956; *КПСС и формирање советске политике на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 85–86.

²⁵⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁵⁹⁹ АЈ, КПр, I-5-b/99-3, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Споразума о давању зајма ФНРЈ од стране СССР-а, који је потписан у Москви 2. фебруара 1956. године, 26.3.1956. У вези са датумом ратификације Споразума у ФНРЈ постоје одређене неподударности у литератури и изворима. У напоменама зборника докумената о КПСС-у и „формирању совјетске политике на Балкану“ током педесетих и прве половине шездесетих година, наводи се да је СИВ 8. марта 1956. извршио ратификацију и „робног кредита“, и „девизног зајма“. (*КПСС и формирање советске политике на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 86, нап. 1.) Међутим, у документу који је 1957. састављен у совјетској амбасади у Београду наводи се да је СИВ ратификовао Споразум о „девизном зајму“ 26. марта 1956. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Л. 287, Международные соглашения, подписанные в течение 1956 года (Справка).)

²⁶⁰⁰ *КПСС и формирање советске политике на Балкану у 1950-х–првој половини 1960-х гг. Сборник докумената*, стр. 80–81, 84–86.

²⁶⁰¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Л. 287, Международные соглашения, подписанные в течение 1956 года (Справка); В. Ватасов, „Советско-југословенско економско сарадничтво“, *Международная жизнь*, Но. 6/1956, стр. 27.

²⁶⁰² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.

износ „девизног зајма“ (16.000.000 америчких долара и 5.000.000 британских фунти).²⁶⁰³ У складу са Споразумом од 2. фебруара 1956. и условима под којим је коришћен „девизни зајам“, „отплата зајма са каматама“ је доспевала на наплату „најкасније“ у току 1966. године, и то у америчким доларима и британским фунтима у којима је зајам био искоришћен.²⁶⁰⁴

„Девизни зајам“ је био једини од четири кредитна споразума које је ФНРЈ склопила са СССР-ом у току 1956. године, који је био у потпуности искоришћен.²⁶⁰⁵ Као што смо поменули, ФНРЈ је средства из „девизног зајма“ могла да користи „према свом нахођењу“²⁶⁰⁶ и планирано је да се она употребе као „обртна девизна средства Народне банке ФНРЈ“, односно за „стварање међународних средстава плаћања“. „Слободна девизна средства“, односно доларе и фунте која је ФНРЈ добила на основу „девизног зајма“, Народна банка је намеравала да користи за „плаћања на разним тржиштима“, тј. за подмиривање различитих потреба у иностранству.²⁶⁰⁷ Према мемоарима С. Вукмановића, првобитна замисао је била да се та средства искористе за отплату „краткорочних кредита“ које је ФНРЈ под изразито неповољним условима узела на Западу.²⁶⁰⁸ Због високих камата и неповољних услова, отплата краткорочних, али и средњорочних кредита је у том периоду представљала велики терет за Југославију.²⁶⁰⁹ Захваљујући и средствима из „девизног зајма“ ФНРЈ је средином педесетих – како наводи С. Вукмановић – могла да улаже у повећање „производње потрошних добара“ и подизање „стандарда градског становништва“, не правећи – паралелно са тим – уштеде на плану „инвестиционе изградње“.²⁶¹⁰

*

Наредно значајно питање и „главни догађај у економским односима ФНРЈ–СССР“ током лета 1956. су били „разговори и потписивање тространог Споразума о кредитирању изградње алуминијске индустрије у Југославији“. Паралелно са тим преговорима вођени су југословенско-совјетски разговори о коришћењу једног дела – 40 од 110 милиона долара – „инвестиционог кредита“. Због тога што је совјетска страна повезивала та два питања, наведени преговори се могу посматрати као једна целина. Међутим, како коришћење дела „инвестиционог кредита“ није утицало на исход преговора о „алуминијумском споразуму“ (као што је обрнуто био случај) и пошто је потоње питање било далеко сложеније и важније,²⁶¹¹ оно заслужује засебан осврт.²⁶¹² Да би се завршна фаза преговора о „алуминијумском кредиту“ (8. јун–1. август 1956)²⁶¹³ сагледала на одговарајући начин, потребно је размотрити њену

²⁶⁰³ Наведена вредност од 5.000.000 фунти је одговарала износу од 14.000.000 долара. О коришћењу и отплати „девизног зајма“, опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁶⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.

²⁶⁰⁵ *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, p. 11.

²⁶⁰⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Споразум о давању зајма Федеративној Народној Републици Југославији од стране Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 2.2.1956; АЈ, КПР, I–5–b/99–3, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Споразума о давању зајма ФНРЈ од стране СССР-а, који је потписан у Москви 2. фебруара 1956. године, 26.3.1956; „У Москви потписани споразуми о давању зајма и робног кредита Југославији“, *Политика*, 3.2.1956, стр. 1; „К советско-југославским економским односинама“, *Правда*, 3.2.1956, стр. 3.

²⁶⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 2, 422789, Белешка о току преговора о девизном зајму и робном кредиту, који су вођени у Москви у времену од 25. јануара до 2. фебруара 1956. године, И. Виторовић, 14.2.1956.

²⁶⁰⁸ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175.

²⁶⁰⁹ М. Ј. Игруиновић, *нав. дело*, стр. 46, 81, 82, 84–85, 106, 107.

²⁶¹⁰ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 189.

²⁶¹¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; „Југословенска привредна делегација отпутовала у Москву“, *Борба*, 8.6.1956, стр. 2.

²⁶¹² О преговорима за коришћење дела „инвестиционог кредита“ у износу од 40 милиона долара и Протоколу који је потписан 2. августа 1956, опширније у наставку поглавља.

²⁶¹³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 48831, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 8.6.1956; Исто, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956.

„предисторију“. Пре свега, треба имати у виду да је алуминијум средином педесетих био изразито „конјунктуран“ производ. Производња тог – како се у то време говорило – „метала будућности“, на светском нивоу је стално расла, али – пошто се користио „у веома различите сврхе“ – бележен је и пораст потрошње. Упркос „сталном постепеном повећању производње“, цене нису бележиле „велике варијације“, већ су имале „сталан и лаган пораст“. Југословенски аналитичари су средином педесетих процењивала да су услови за развој индустрије алуминијума – „како по питању пласмана тако и по питању цена“ – били повољни и у датом тренутку, и у перспективи. Осим тога, ФНРЈ је имала изузетно повољне услове за њен развој. У вези са поменути, у југословенским анализама је истицано: „Конјуктура алуминијума на светском тржишту даје Југославији, обзиром на њено богатство у бокситу и хидроенергетској резерви, изванредно повољне услове за развој алуминиске индустрије. То је, можда, једина индустријска грана наше привреде која има огромне сировинске резерве и чији рад не би био зависан од иностранства.“²⁶¹⁴ Осим наведеног, треба имати у виду и да ФНРЈ није успела да на другој страни хладноратовски подељеног света добије средства уз помоћ којих би могла да повећа производњу алуминијума.²⁶¹⁵ Како је наводио В. Мићуновић: „Западне силе, САД и Француска, нијесу биле спремне да удовоље нашим тражењима кредита за изградњу нове и крупне индустрије алуминијума у Југославији.“²⁶¹⁶

Југословенска страна је, као што смо поменули, још у току 1955. настојала да покрене питање финансирања изградње комбината алуминијума у ФНРЈ. Приликом разговора који је 30. маја 1955. на Брионима водио са А. И. Микојаном, С. Вукмановић је обавестио првог заменика председника совјетске владе о томе да – због „огромних налазишта боксита“ – Југославија има „велике могућности за производњу алуминијума“. Наводећи да је Југославија пре Другог светског рата производила свега 1.000 тона, а да је до средине педесетих та производња нарасла на 22.000 тона годишње, С. Вукмановић је обавестио А. И. Микојана о томе да је у току изградња предузећа која су требала да подигну годишњи капацитет производње за још 15.000 тона алуминијума. Потпредседник СИВ-а је том приликом напоменуо да је „то само почетак“ јер Југославија има „огромну количину боксита и водене енергије“ (последња је била неопходна за изградњу хидроелектрана, односно за добијање струје која је била потребна за добијање алуминијума).²⁶¹⁷ За разлику од претходног разговора који је имао информативни карактер и у коме питање кредита за изградњу Комбината алуминијума није било директно поменуто, југословенска страна је месец дана касније – током поменутог сусрета Х. Бркић са В. А. Ваљковым од 28. јуна – изразила заинтересованост за закључивање „дугорочног инвестиционог споразума“ за изградњу „фабрика за производњу алуминијума“.²⁶¹⁸

²⁶¹⁴ Опширније: ДА МСП, ПА, 1954, ф. 45, дос. 23, 18097, Алуминијум; Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956; Исто, 1957, ф. 99, дос. 429027, Алуминиски споразум, 18.2.1957; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 179–180, Запис беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года; Исто, Д. 1494, Л. 43, Справка о строительстве алюминевых заводов в г. Мостар и г. Никшич /Югославия/; Е. Костић, „Развој индустрије обојених метала у ФНРЈ (II – Алуминијум)“, *Економска политика*, Бр. 8/22.5.1952, стр. 147–149; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 15; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67.

²⁶¹⁵ Иако је током педесетих било различитих разговора о могућности западног финансирања изградње индустрије алуминијума у ФНРЈ, значајнији резултати нису били постигнути. Због тога су на југословенској страни током педесетих имали примедбе на „неразумевања на која наилазимо у извесним круговима на Западу“, односно на одсуство жеље и намере да се пружи помоћ да „социјалистичка Југославија изгради нову и снажну индустрију алуминијума“. (Е. Костић, „Развој индустрије обојених метала у ФНРЈ (II – Алуминијум)“, *Економска политика*, Бр. 8/22.5.1952, стр. 149; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67, 507.)

²⁶¹⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67.

²⁶¹⁷ ГАРФ, Ф. 5446, Оп. 120, Д. 1194, Л. 6, Запис беседы тов. Микояна А. И. с членом югославской правительственной делегации Вукмановичем 30 мая 1955 года.

²⁶¹⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–2, Забелешка о разговору Х. Бркића са В. А. Ваљковым, 28.6.1955; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 332, 333, стр. 788, 790; А. Б. Едемский, *nav. delo*, стр. 491.

Током преговора које су С. Вукмановић и А. И. Микојан водили крајем августа 1955.²⁶¹⁹ у Москви, југословенска страна је, као што смо видели, покренула „питање финансирања комплетне изградње /укључујући грађевинске радове и домаћу опрему/ алуминијских објеката из кредита који би дао СССР“. Према предлогу југословенске стране, СССР је требао да испоручи „део опреме“, а опрема произведена у ФНРЈ, финансирање грађевинских радова и других трошкова су, такође, требали да буду покривени совјетским кредитом. Кредит је требао да има „минималну камату /2%/“ и дужи рок отплате („15–20 година“). Сама отплата кредита је требала да се врши „испоруком [алуминијума] из нове производње“. Што због ограничених ресурса „прве земље социјализма“, што због тога што је југословенски предлог представљао „нови вид финансирања“ који СССР до тада није практиковао ни са једном државом, тек совјетска страна том приликом није прихватила наведени „систем кредитирања“. За Москву је било прихватљиво да финансира израду пројеката, опреме и испоруку одређених материјала, али је ФНРЈ – у том случају – из сопствених средстава требала да покрије трошкове грађевинских радова. СССР је, дакле, био спреман на делимично, али не и потпуно финансирање изградње Комбината алуминијума. Ради потпуније представе о разговорима који су вођени у августу 1955, али и због каснијих преговора, вођених током лета 1956, треба истаћи да је совјетска страна – под наведеним условима – нудила изградњу једног комбината са производним капацитетом од 50.000 тона алуминијума годишње и градњу хидроцентрале снаге 150.000 киловата. Пошто Београд није располагао са довољном количином средстава за грађевинске и друге радове, југословенска страна није могла да прихвати совјетски предлог па је одлучено да питање остане отворено. Протокол од 1. септембра 1955. је предвидео могућност да се југословенска влада врати на то питање ако обезбеди неопходна

---

²⁶¹⁹ У упису који је датиран са 20. јулом 1956. В. Мићуновић у „Московским годинама“, по питању „алуминијских кредита“(!), наводи: „Као сјенка, ово питање прати наше односе са СССР-ом већ другу годину и, како вријеме пролази, совјетско понашање се стално погоршава.“ (V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110.) Нешто раније, у упису од 10. маја 1956, он помиње да су „од самог почетка наших преговора прошлог маја и јуна Руси [...] били опрезни“ и истиче: „Били смо заинтересовани да још прошле године потпишемо споразум о совјетским кредитима за изградњу нове алуминијске индустрије у Југославији, али Руси нијесу хитали.“ (Isto, str. 67.) Због значаја који „Московске године“ имају за формирање представе о југословенско-совјетским односима средином педесетих, наведени уписи, који могу да наведу читаоце на погрешне закључке, заслужују коментар. Питање „алуминијумског кредита“ је, као што можемо видети из основног текста, први пут озбиљније разматрано тек крајем августа 1955. и у току те године није било предмет конкретнијих преговора. Совјетска страна се тек у новембру 1955. у начелу сагласила са југословенским предлогом, а конкретни разговори и преговори су вођени у току 1956. године. (Опширније у наставку поглавља.) Тврдње В. Мићуновића о томе да се питање кредита „већ другу годину“ разматра и да је југословенска страна 1955. желела да потпише споразум, али да Москва није журила, непрецизно – и у негативнијем тону у односу на стварна дешавања – приказују билатералне разговоре о том питању и упућују на погрешан закључак о дужини преговора. Осим тога, В. Мићуновић у јулу 1956, када су преговори привођени крају(!), говори у множини о „алуминијумским кредитима“, а претходно превиђа околност да кредит – због обавеза ФНРЈ према Међународној банци – није ни могао да буде закључен у току 1955. године. Ако и оставимо по страни поменуто ограничење Владе ФНРЈ у погледу потписивања кредита, не треба губити из вида да је склапање једног тако значајног аранжмана захтевало време, и то како за вршење припремних радњи, тако и за постизање одговарајућег договора. Поређења ради, Ј. Б. Тито се у јуну 1956. пожалио Н. С. Хрушчову на дужину преговора „по питању нашег бакра из Мајданпека“ – „већ две године“ – „са Францусима“. (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 867.) Осим тога што се у „Московским годинама“ може уочити одређена тенденција у писању В. Мићуновића о „алуминијумском кредиту“, која је проистицала из његовог незадовољства начином на који су се одвијале ствари на том плану, на основу поменутих пропуста стичемо утисак да су наведени уписи накнадно унети у текст на основу сећања аутора или да су током процеса уобличавања обимних материјала у књигу, краћења и прилагођавања текста за објављивање, формулисани на наведени, непрецизан начин. (О начину на који је настала прва књига „Московских година“, опширније: V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd 1984, str. 19, 20–21, 33, 41, 46–50, 52–53; M. Marić, *Deca komunizma*, str. 316.) У историографији је већ скренута пажња на одређена одступања између текста „Московских година“ и онога што је В. Мићуновић наводио у документима, односно указано је на потребу документарне провере онога о чему је у књизи писано. (А. Б. Едемский, „Дважды во главе посольства Югославии в Москве: деятельность Велько Мичуновича в 1956–1958 гг. и 1969–1971 гг.“, в: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Отв. редактор С. И. Данченко, Москва 2018, стр. 366–368.)

средства за унутрашње расходе, а С. Вукмановићу је саопштено да ће совјетски органи још „проучити“, односно размотрити наведени „вид финансирања“.²⁶²⁰

Приликом проучавања наведеног питања, совјетски органи су разматрали могућност улагања и у производњу бакра у ФНРЈ, али су – вероватно због ограничених средстава са којима су располагали – планирали да у реализацију та два пројекта укључе и државе „народне демократије“. На предлог А. И. Микојана Президијум ЦК КПСС-а, а потом и Влада СССР-а, донели су 16. новембра 1955. одлуку о томе да се поведу припремни, „претходни разговори“ са Немачком Демократском Републиком и Чехословачком о могућности њиховог учешћа – заједно са СССР-ом – у изградњи фабрика алуминијума и бакра у ФНРЈ.²⁶²¹ Притом, Источна Немачка је, као што је напослетку било договорено, требала са СССР-ом да учествује у изградњи Комбината алуминијума,²⁶²² а изгледа да је постојала могућност да се и Чехословачка ангажује на том плану.²⁶²³ Када је реч о финансирању изградње предузећа за прераду бакра у Мајданпеку, било је планирано чехословачко учешће и по том питању. Преговори између Главне управе за економске везе са иностранством СССР и чехословачких органа одржани су крајем новембра 1955. Чехословачка влада се том приликом сагласила да заједно са СССР-ом учествује у изградњи комбината за прераду бакра у ФНРЈ.²⁶²⁴

У складу са наведеним замислима, Н. А. Смелов је – „приликом преговора о закључењу инвестиционог споразума“, односно током разговора које су стручњаци две стране водили у вези са Протоколом о „техничким питањима“ – у новембру 1955. саопштио југословенским преговарачима да СССР „принципијелно прихвата“ предлог Београда који се односи на „финансирање алуминијумских комбината“. Никакви „детални услови“ тада нису били саопштени, већ се ту, дакле, радило о изношењу „принципијелне сагласности“ Владе СССР-а. Совјетска страна је истом приликом²⁶²⁵ изнела „веома повољну понуду и за изградњу Мајданпека“.²⁶²⁶ Не само што су услови које је понудила Москва („кредит на 15 година уз 2% камате, с тим што се отплата не би морала вршити производњом већ путем клиринга“) у југословен-

²⁶²⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Телеграм С. Вукмановића-Темпа, Ј. Броз у Титу, без датума (бр. 143); ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол о економским преговорима између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република, 1.9.1955; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года; „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 340, стр. 804; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 522–524, 528.

²⁶²¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 126, Справка по вопросу оказания технической помощи Югославии в строительстве предприятий медной промышленности; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 540.

²⁶²² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956.

²⁶²³ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 872; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 264; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 694.

²⁶²⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 126, Справка по вопросу оказания технической помощи Югославии в строительстве предприятий медной промышленности; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²⁶²⁵ У историографији се непрецизно наводи да се Москва у фебруару 1956. сагласила са тим да финансира изградњу фабрика за добијање бакра и алуминијума. (S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, p. 214; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, p. 139.) Сагласност је, као што смо видели, дата неколико месеци раније, у новембру 1955.

²⁶²⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956. И раније у току 1955. године била је приметна заинтересованост Москве за то питање и ток југословенско-француских преговора о Мајданпеку. (АЈ, КПР, I-5-b/99-2, Забелешка о разговору Х. Бркића са совјетским амбасадором Ваљковым, 8.8.1955; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 176.)

ским анализама окарактерисани као „врло повољни“, већ је и напомињано да је та „понуда [...] знатно боља од француске“.²⁶²⁷ Питање финансирања изградње „већег објекта“ за експлоатацију „бакра из Мајданпека“ било је актуелно и у наредном периоду и постојала је могућност да се о томе поведу конкретнији преговори средином 1956. године. Међутим, због „преговора за Мајданпек“ које је ФНРЈ водила са западним државама („комбинација француске понуде уз финансирање грађевинских инвестиционих радова са стране САД“), то питање је средином 1956. скинуто са дневног реда југословенско-совјетских економских односа.²⁶²⁸ После тога што је, у новембру 1955, совјетска страна исказала начелну сагласност за учешће у изградњи „алуминиумских комбината“, отпочели су припремни радови и детаљније изучавање могућности за њихову изградњу. На југословенској страни су размотрили читав низ питања у вези са „ситуацијом алуминиума у свету“, могућим капацитетима и локацијама за изградњу комбината, начином финансирања изградње, условима зајма, пружањем техничке помоћи и слично. Свеукупно посматрано, биле су разрађене три варијанте изградње – најшира је обухватала капацитет производње од 200.000 тона, средња: 120.000 тона, а најмања 60.000 тона алуминијума годишње.²⁶²⁹

Прва, најшира – и за југословенску страну најпожељнија – варијанта је била веома амбициозно замишљена и подразумевала је изградњу два комбината алуминијума са производним капацитетом од по 100.000 тона годишње. Према тој замисли, први комбинат је требало да се гради „код Мостара у Херцеговини“, а други у Црној Гори. Првобитно је постојала дилема између Никшића и Титограда (Подгорице). Иако је на почетку предност давана изградњи Комбината у Никшићу, донета је одлука о томе да се исти гради у главном граду Народне Републике Црне Горе. Изградња пратећих објеката је, такође, била амбициозно замишљена и подразумевала је: 1) „проширење капацитета рудника боксита у Херцеговини и Црној Гори до капацитета 500.000 тона годишње и у Херцеговини и у Црној Гори“; 2) отварање два рудника угља – у Пљевљима (капацитета 1.200.000 тона годишње) и у Гацком (капацитета 600.000 тона годишње); 3) изградњу низа хидроцентрала у Црној Гори и Херцеговини („Перућица, Тара, Комарница,²⁶³⁰ Требишњица /Граничарево и Дубровник/, Рама и стенице на Неретви /Грабовица, Дрошница, Солаковац/“) са производњом од 7,3 милијарди киловат-часова годишње; 4) „проширење фабрике соде у Лукавцу за још 60.000 тона калциниране соде годишње“; 5) проширење капацитета „Творнице електрода“ (Шибеник) за још 12.000 тона годишње; 6) „изградњу потребних саобраћајница и објеката друштвеног стандарда“. Међу наведеним ставкама нарочито замашни радови су били планирани за градњу помених хидроцентрала које су требала да имају „укупну инсталисану снагу од 1.648 MW“ и рачунало се да би у случају њихове изградње постојао „годишњи вишак летње електричне енергије од око 1,5 милијарде квч, која би се могла извозити“.²⁶³¹

²⁶²⁷ АЈ, КПР, III-B-1-a, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956.

²⁶²⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 126–127, Справка по вопросу оказания технической помощи Югославии в строительстве предприятий медной промышленности; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18387, Економски односи; Исто, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 48799, Телеграм С. Вукмановића (Темпа), Амбасади у Москви (за А. Хума), 13.6.1956; Исто, 49460, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; АЈ, КПР, III-B-1-a, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 867–868, 872; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 259, 264; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 123.

²⁶²⁹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминиумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶³⁰ У документу из кога је преузет наведени цитат погрешно је наведено: „Комарчица“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминиумске индустрије, 25.5.1956.) Пошто је у питању била „акумулација Комарница“, која се налазила „у близини Никшића“, исправили смо наведену грешку у цитату. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 33, Aide memoire, Beograd, 1.11.1956.)

²⁶³¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1494, Л. 40–43, Справка о строительстве алюминиевых заводов в г. Мостар и г. Никшич /Югославия/; АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто,

У једном од докумената југословенске стране наводи се да су „финансиски трошкови“ за ову, најширу варијанту износили „око 710 милијона долара“.²⁶³² У литератури, такође, наилазимо на податак да су трошкови за финансирање ове варијанте износили 710 милиона долара.²⁶³³ Међутим, према најдетаљнијем прегледу очекиваних трошкова, на који смо наишли у прегледаним документима, износ од 710 милиона долара се односио само на „вредност инвестиција“. Осим тог износа, југословенски стручњаци су прорачунали да је за „обртна средства“ било потребно још 25 милиона долара, а за плаћање „интеркаларне камате“ 45 милиона долара. Укупна средства за финансирање изградње „прве варијанте“ су нај начин, дакле, износила 780 милиона долара. Југословенска страна је планирала да ту вредност – прецизније: 779.783.000 долара – затражи од СССР-а.²⁶³⁴ У склопу наведеног износа, на „увозну опрему“ је отпадала вредност од 207 милиона долара, а остатак је требало да покрије „динарске инвестиције“, односно „домаћу опрему, пројектантске и грађевинске радове и сл.“ На југословенској страни су очекивали да СССР за преосталу вредност кредита испоручује ФНРЈ „храну, сировине и другу робу“. Отплата је требала да се врши „претежно испорукама алуминијума“, али је допуштена могућност да се један „мањи део“ отплати „путем клиринга“, односно испорукама различите робе у склопу југословенске извозне листе. Рачунало се на рок отплате од 15 до 20 година. У случају пада цена алуминијума, предвиђени су и дужи рокови отплате, до 25 година.²⁶³⁵

Друга, средња варијанта је подразумевала „изградњу објеката у истим местима“ – Мостару и Титограду – са „капацитетом од по 60 хиљада тона годишње или укупно 120 хиљада тона“. „Уколико зајмодавац не би пристао на капацитет од 200.000 тона, могао би се прихватити капацитет од 120.000 тона“ – наводили су југословенски аналитичари. И капацитети осталих, пратећих објеката су били сразмерно смањени у том случају. Осим изградње поменута два комбината за производњу алуминијума, „друга варијанта“ је предвиђала: 1) „проширење капацитета рудника боксита у Херцеговини и Црној Гори до капацитета 300.000 т/г и у Херцеговини и у Црној Гори“; 2) отварање поменута два рудника угља – у Пљевљима и у Гацком, „сваки са капацитетом од 600.000 тона годишње“; 3) „изградња хидроелектрана Требишњица /Граничарево и Дубровник/, Перућица и Тара“ („укупно инсталисана снага“: 1.096 мегавата; „укупна годишња производња“: 4,5 милијарди киловат-часова); 4) „проширење Фабрике соде у Лукавцу за још 40.000 тона калциниране соде годишње“; 5) „проширење Творнице електрода у Шибенику за још 7.000 т/г“; 6) „изградња потребних саобраћајница и објеката друштвеног стандарда“. У питању је, дакле, била изградња или проширење производних капацитета истих објеката, само на нижем нивоу.²⁶³⁶ У југословенским документима се може наићи на податак да су „укупни трошкови изградње“ за све побројане објекте износили – грубо посматрано – „око 480 милијона долара“.²⁶³⁷ У наведну, укупну суму били су урачунати „вредност инвестиција“ (445 милиона долара), „обртна средства“ (16 милиона долара) и износ „интеркаларне камате“ (25 милиона долара). Укупни трошкови су на тај начин износили 486 милиона долара, или – прецизније – 485.889.000 долара. За плаћање „увозне опреме“ требало је издвојити 144 милиона долара, а остатак средстава је требало искористити за покривање унутрашњих трошкова ФНРЈ.²⁶³⁸

1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶³² ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²⁶³³ J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, str. 109.

²⁶³⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶³⁵ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶³⁶ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶³⁷ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²⁶³⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

Последња, „трећа варијанта“ је подразумевала градњу „само једног“ комбината са капацитетом од 60.000 тона. То је била могућност коју је требало прихватити само у крајњем случају. „Уколико зајмодавац не би пристао ни на капацитет од 120.000 тона, могао би се прихватити капацитет од 60.000 т/г. Међутим, требало би инсистирати на капацитету од 120.000 т/г и не ићи на ниже“ – истицали су југословенски аналитичари. У случају да се током преговора, ипак, дође до „капацитета од 60.000 тона“, на југословенској страни су сматрали да га „не треба делити на два капацитета од по 30.000 тона“ и да Савезно извршно веће у том случају треба да се определи за једну од две предвиђене локације. Иако је касније донета одлука о изградњи једног комбината у Титограду, интересантно је поменути да су југословенски стручњаци у припремним материјалима првобитно „обрадили капацитет од 60.000 тона у Херцеговини“.²⁶³⁹ У литератури се може наићи на податак да су трошкови изградње за ову, најнижу варијанту износили 240 милиона долара.²⁶⁴⁰ Међутим, у документима у којима је детаљно разматрано ово питање наводи се да је „вредност инвестиција“ за ову варијанту изградње износила 211 милиона долара, да је за „обртна средства“ било потребно још 8 милиона долара, а за „интеркаларну камату“: 11 милиона долара. Свеукупно посматрано, ФНРЈ је према овој варијанти, дакле, очекивала да совјетски кредит износи 230 милиона долара, или, прецизније: 230.212.000 долара. Предвиђено је да би у том случају вредност „увозне опреме“ износила „70 милиона долара“.²⁶⁴¹

С. Вукмановић је амбасадору Н. П. Фирјубину крајем марта²⁶⁴² уручио „програм изградње објеката“, односно „елаборат о алуминијумским комбинатима“ у коме су биле изнете поменуте „три варијанте“. Том приликом је било договорено да совјетска страна – када „проучи“ материјале – позове југословенску делегацију да дође на преговоре у Москву. Месеца дана касније, почетком маја 1956, начелник Главне управе за економске везе са иностранством Константин Иванович Ковалј најавио је амбасадору Вељку Мићуновићу да ће Влада СССР-а „у другој половини маја“ упутити позив југословенској делегацији. На трагу тог обавештења, у Београду су очекивали да ће делегација бити позвана „крајем маја“ да би се преговори завршили до посете Ј. Б. Тита.²⁶⁴³ Међутим, почетак преговора се одужио до 8. јуна 1956. У међувремену, две стране у „прелиминарним разговорима“ нису постигле сагласност по „питању капацитета“. Штавише, док се чекало на почетак преговора, са совјетске стране су стизали противречни „сигнали“. Наводећи да „постоје услови за изградњу“ два комбината са капацитетом од по 100.000 тона алуминијума годишње, југословенски званичници су истицали да Влада ФНРЈ „жели да совјетској страни да првенство за изградњу ових комбината, а да од совјетских могућности зависи да ли ће прихватити [...] понуду у целини или један део“. Са совјетске стране се, из дипломатских кругова, првобитно могло чути да „то нису превелики капацитети, које СССР не би могао примити“. Међутим, после неког времена – по свему судећи пошто су југословенски предлози били конкретније размотрени – совјетски званичници који су се бавили економским, привредним питањима су, прво на „дискретан начин“, предочавали да су у питању „превелики капацитети и огроман посао“. Уз опаске о томе да је реч о „огромним капацитетима“ у једном тренутку су се могле чути и примедбе о томе да „Југославија кроз алуминиски споразум жели да реши и питање свог енергетског система“. У супротности са наведеним, уочи самог почетка преговора југословенској страни је незна-

²⁶³⁹ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶⁴⁰ J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, str. 109.

²⁶⁴¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.

²⁶⁴² Нетачна је претпоставка Д. Нећака о томе да је „југословенска влада највероватније у свибњу [мају – прим. М. Нинковића] 1956.“ упутила предлог за изградњу алуминијумске индустрије Влади СССР-а. (Д. Нећак, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*, Zagreb 2004, str. 109–110.)

²⁶⁴³ О повезаности посете југословенског председника СССР-у са питањем „алуминијумског кредита“, опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

нично саопштено да ће СССР прихватити „изградњу оба алуминијска комбината од укупно 200.000 тона“.²⁶⁴⁴

Током „прелиминарних разговора“ совјетски званичници су саопштили да би „у изградњи [...] комбината учествовале и друге источноевропске земље“.²⁶⁴⁵ У вези са тим, у југословенским анализама су размотрене следеће три варијанте у погледу „организације финансирања“: 1) „зајам даје само СССР“; 2) „СССР се појављује као организатор кредита, а у давању поред њега учествују и остале источно-европске земље, али се као партнер појављује само СССР“; 3) „као зајмодавци се појављују СССР и остале источно-европске земље“. Процењено је да је друга варијанта била најповољнија за ФНРЈ. „Са наше тачке гледишта најповољнија би била варијанта по којој се СССР појављује као организатор кредита, а у давању зајма учествују источне земље, с обзиром да бисмо у том случају имали шире тржиште како у погледу набавке опреме тако и репродукционог материјала који се набављају из вишка девизних средстава“ – истицали су југословенски аналитичари. Прва могућност – „да зајам даје искључиво СССР“ – окарактерисана је као „неповољнија“, због тога што је у том случају ФНРЈ била „упућена за набавке искључиво на СССР“, што је значило да је „број артикала који се могу набавити знатно мањи него по другој варијанти“. Ипак, „незгодне стране“, односно недостаци те варијанте финансирања су могли да се отклоне „на тај начин, што би се у уговор унела клаузула по којој би се зајам који даје искључиво СССР могао делимично користити и у земљама источне Европе“. Последња могућност је била најмање привлачна за ФНРЈ. У вези са тим, југословенски аналитичари су наглашавали: „Свакако да је по нас најнеповољнија трећа варијанта, с обзиром да имамо више партнера, да је техничко усклађивање врло тешко, да нема одговорности за целину итд.“²⁶⁴⁶ Читава ствар је била утолико неповољнија и тежа због тога што се Немачка Демократска Република, са којом ФНРЈ није имала успостављене дипломатске односе, на преговорима појавила као један од „зајмодаваца“. Београд није могао благоданом да гледа на совјетско „упорно инсистирање“ и притисак Москве да Источна Немачка „буде трећи потписник Споразума“, који су уследили током преговора.²⁶⁴⁷

Нешто касније него што је првобитно било планирано, југословенска привредна делегација предвођена чланом СИВ-а, државним секретаром за финансије Авдом Хумом, кренула је 7. јуна 1956. пут совјетске престонице. Први разговори су вођени већ 8. јуна, а преговори делегација су почели два дана касније, 10. јуна 1956.²⁶⁴⁸ Почетак преговора није био у складу са југословенским очекивањима.²⁶⁴⁹ На самом почетку је било јасно да постоје крупна размимоилажења у погледу две ствари – обиму изградње, односно производном капацитету комбината алуминијума и учешћу Немачке Демократске Републике у „алуминијском споразуму“. Прво одступање од онога што је југословенска делегација прижељкивала односило се,

²⁶⁴⁴ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 17, 48831, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 8.6.1956.

²⁶⁴⁵ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.

²⁶⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијске индустрије, 25.5.1956.

²⁶⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, str. 110, 112.

²⁶⁴⁸ АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956; Исто, Л. Лукић, Правном савету ДСИП-а, 2.6.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 17, 48831, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 8.6.1956; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 127, Справка по вопросу оказания технической помощи Югославии в строительстве предприятий медной промышленности; „Југословенска привредна делегација отпутовала у Москву“, *Борба*, 8.6.1956, стр. 2.

²⁶⁴⁹ Иако су преговори били обележени размимоилажењем по питању производног капацитета комбината који је требало изградити, односно учешћем НДР у аранжману, треба рећи да је совјетски однос према југословенским преговарачима био добар. У вези са тим, А. Хумо је у изјави датој по завршетку преговора исказао „задовољство и захвалност за пријатељски пријем који је указан у Совјетском Савезу члановима југословенске делегације“. („Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.)

дакле, на производни капацитет комбината. Иако је Н. С. Хрушчов 5. јуна саопштио Ј. Б. Титу да је СССР сагласан са изградњом комбината са капацитетом од 100.000 тона у „две фазе“ (по 50.000 тона), уместо 200.000 тона колико је очекивала југословенска страна,²⁶⁵⁰ уочи почетка преговора су постојале, као што смо поменули, одређене незваничне најаве о томе да ће Москва прихватити изградњу два комбината са капацитетом од по 100.000 тона алуминијума годишње.²⁶⁵¹ Међутим, када је на почетку преговора југословенска страна поставила питање капацитета од 200.000 тона, шеф совјетске делегације К. И. Ковалј је саопштио да су „све припреме вршене на бази 50 хиљада[,]”²⁶⁵² евентуално на 100 хиљада“. Став совјетских стручњака је био да СССР „може прихватити изградњу само једног алуминијумског комбината од 100 хиљада тона с тим да се прва етапа од 50 хиљада тона заврши 1960[.] а друга етапа од других 50 хиљада тона 1963[.] године“. Совјетски преговарачи су изјављивали да „изградњу другог комбината“ од 100.000 тона „не могу прихватити услед тога што им [...] то не дозвољавају њихови унутрашњи биланси и примљене обавезе према другим земљама“.²⁶⁵³

На настојање југословенске делегације да води разговоре „на бази 200 хиљада“, совјетска страна је чврсто остајала при ставу о „изградњи једног алуминијског комбината од 100 хиљада тона у две етапе“. Совјетски преговарачи су истицали „економске и техничке аргументе“ у прилог таквог решења. Наглашавали су да ће се на такав начин „постићи бржа и економичнија изградња“.²⁶⁵⁴ Узалуд су југословенски преговарачи – у настојању да одобре воље саговорнике – истицали да „Совјетски Савез има крупне успехе у различитим гранама индустрије“, изражавали уверење у „снагу совјетских стручњака“ и то да би СССР могао да им помогне и да је у питању градња комбината са годишњом производњом од 500.000 тона – а не тражених 200.000 тона – алуминијума.²⁶⁵⁵ У дискусијама вођеним на заседањима Президијума ЦК КПСС-а заузет је став да се не одступа од „позиција“ и износа који су првобитно били утврђени у директивама делегацији.²⁶⁵⁶ Представници Источне Немачке – који су током преговора координирали наступ и ставове са совјетском страном²⁶⁵⁷ – на самом почетку су,

²⁶⁵⁰ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 872; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 264.

²⁶⁵¹ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 17, 48831, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 8.6.1956.

²⁶⁵² Као што смо поменули, совјетска понуда из у августа 1955. је подразумевала изградњу једног комбината производног капацитета од 50.000 тона алуминијума. Подсећајући југословенске стручњаке на то, Н. А. Смелов је на почетку преговора саопштавао да у петогодишњи план СССР-а није била унета производња опреме за други комбинат. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года.)

²⁶⁵³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49092, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49125, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 49460, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182–183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года.

²⁶⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956; Исто, 48799, Телеграм С. Вукмановића (Темпа), Амбасади у Москви (за А. Хума), 13.6.1956; Исто, 49460, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182–183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года.

²⁶⁵⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182–183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года.

²⁶⁵⁶ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 141, 149.

²⁶⁵⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года; Исто, Д. 1540, Л. 100–101, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС тов. Федорове Г. И. с экспертами ГДР по алюминиевым предприятиям, состоявшейся 3 июля 1956 года; Исто, Л. 102–103, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС тов. Федорове Г. И. с экспертами ГДР по алюминиевым предприятиям, состоявшейся 4 июля 1956 г; Исто, Л. 110–111, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС тов. Федорове Г. И. с экспертом ГДР по вопросам алюминиевой промышленности тов. Опенлендер, состоявшейся 2 июля 1956 года.

такође, истакли да имају овлашћење да разговарају о „пројекту до 100 хиљада“.²⁶⁵⁸ У складу са дупло мањим капацитетом – који је још био и подељен у две фазе изградње²⁶⁵⁹ – у односу на оно што је Београд на првом месту прижељкивао, била су мања и улагања, односно смањена је „висина кредита“.²⁶⁶⁰ Спорно није било само то што се ишло на изградњу комбината са мањим производним капацитетом, већ и то што је совјетска страна хтела да финансира само „фабрику алуминијума и хидроцентралне потребне за производњу 100 хиљада тона алуминијума на једном месту у две етапе“. Совјетски став је био да „остале објекте везане за овај пројекат“ – „проширење рудника боксита, отварање рудника угља, фабрике анодних маса, катодних блокова, проширења фабрике соде, транспорта и станбене изградње“ – ФНРЈ треба да изгради „сопственим средствима“.²⁶⁶¹

И у оним питањима која нису била спорна – попут изградње хидроцентрали – постојале су велике разлике у гледиштима.²⁶⁶² Разлике су постојале и у погледу робе коју је требало

---

²⁶⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²⁶⁵⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182–183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года.

²⁶⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁶¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 183–185, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49460, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; Исто, 49524, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 17.6.1956; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 329–330.

²⁶⁶² Као што смо поменули, првобитни југословенски предлог за најширу варијанту (два комбината са производњом од по 100.000 тона алуминијума годишње) је подразумевао изградњу више хидроцентрали са „укупном средњом годишњом производњом од 7,3 милијарди КWh“. За средњу варијанту, која се односила на изградњу два комбината са укупним капацитетом од 120.000 тона, тражена је изградња хидроцентрали са производњом од 4,5 милијарди киловат-часова. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.) У склопу најшире варијанте изградње, за Комбинат који је требало градити у Црној Гори разматране су могућности изградње хидроцентрали на више река: Зети, Перуђици, Тари и Морачи. Комбинат алуминијума у Мостару је пак требало снабдевати електричном енергијом из постојеће хидроелектране на Неретви и хидроелектране коју је требало изградити на реци Рами. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1494, Л. 40, Справка о строительстве алюминиевых заводов в г. Мостар и г. Никшич /Югославия/.) Осим тога, помињана је изградња још неких хидроцентрали (Комарница, Требишњица). (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација у вези са преговорима по питању финансирања алуминијумске индустрије, 25.5.1956.) Постојала су одређена размимоилажења у подацима које је југословенска страна изнела у припремним документима и онога што је на самим преговорима тражено. Због тога су стручњаци две стране током лета 1956. морали да прецизирају низ питања у вези са капацитетом хидроцентрали, фазама у којима се налазио рад на појединим објектима, трошковица њихове изградње и слично. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1540, Л. 107–108, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС тов. Федорова Г. И. с членом Югославской Правительственной экономической делегации тов. Евгений Костич, состоявшейся 23 июня 1956 года.) Југословенски стручњаци су на преговорима, средином јуна 1956, саопштили да је за производни капацитет од 200.000 тона алуминијума годишње било потребно 4 милијарде киловат-часова и наводили су да ФНРЈ намерава да гради више мањих хидроцентрали које су требале да обезбеде толику производњу. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 186–189, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом экономической делегации ФНРЮ т. Костич, состоявшейся 13 июня 1956 г.) Приликом заједничког разматрања тог питања од стране совјетских, источњемачких и југословенских стручњака установљено је да је за снабдевање електричном енергијом једног комбината производног капацитета од 100.000 тона алуминијума годишње потребно (свега) око 2 милијарде киловат-часова. Због сезонских промена у току река на којима је планирана изградња хидроцентрали то питање је требало додатно размотрити, али је из наведених података јасно о колико великој разлици је била реч. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1540, Л. 76–77, Справка по вопросу энергоснабжения аллюминиевого комбината, намечаемого строительством Правительством Федеративной Народной Республики Югославии, И. Угорец, С. Жук, Г. Боровой.) Иако капацитет од 200.000 тона алуминијума годишње није био предмет преговора, југословенска делегација је, дакле, и даље намеравала да гради хидроцентралне које су могле да обезбеде електричну енергију за производњу наведене – дупло веће – количине „летећег метала“. Премда је питање производног капацитета хидроцентрали захтевало додатно проучавање, имајући наведену, огромну разлику у виду, јасно је зашто су са совјетске стране пре почетка преговора стизале поменуте примедбе о томе да ФНРЈ путем „алуминијумског кредита“ настоји да „реши и питање свог енергетског система“, као и због чега је делегација Владе СССР-а на самим преговорима настојала да „смањи [...] обим“ хидроенергетских улагања. (АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делега-

испоручити за покривање унутрашњих трошкова ФНРЈ – совјетска страна је „под робама за добијање динара“ подразумевала „грађевински материјал и остале робе о којима се договоре две Владе“, а одбијала је испоруку пшенице, угља за коксирање и памука, за које је Београд био изузетно заинтересован због великих увозних потреба ФНРЈ за тим производима. Износ камате од 2% није био споран, али су по питању рока отплате почетне позиције две стране биле удаљене – СССР је нудио рок отплате од 10 година, што је за југословенску страну било „неприхватљиво“ и предлагала је да он износи 25 година. По питању „висине зајма“ југословенска страна је 17. јуна поставила захтев за износ од „410 милиона долара за комплетну изградњу пројекта од 100 хиљада тона алуминијума“ (у совјетским документима се наводи да је тражена вредност износила 411 милиона долара). Совјетски противпредлог је пак износио 175 милиона долара за прву фазу изградње Комбината са производним капацитетом од 50.000 тона алуминијума годишње. Имајући у виду набројане разлике, шеф југословенске делегације А. Хумо је десет дана по доласка у Москву и недељу дана после почетка преговора очекивао да исти буду „дуги и тешки“. У истом периоду, руководство совјетске делегације је констатовало да постоје „значајна размимоилажења“ између југословенских захтева и њихових овлашћења, односно дикректива које су добили за преговоре.²⁶⁶³

ције ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49524, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 17.6.1956.) Наспрам југословенских стручњака који су помињали већи број локација за изградњу централа, совјетска и источнонемачка страна су нудиле изградњу једне хидроелектране. Совјетски званичници су на почетку преговора подсећали саговорнике и на то да је делегацији коју је предводио С. Вукмановић, на разговорима у августу 1955, било саопштено да СССР може да изгради једну хидроцентралу снаге 150.000 киловата. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 182, 183, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом югославской экономической делегации т. Сайчич, состоявшейся 11 июня 1956 года; Исто, Л. 187–188, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления т. Смелова Н. А. с членом экономической делегации ФНРЮ т. Костич, состоявшейся 13 июня 1956 г.) Југословенски званичници су средином јуна – за обезбеђење електричном енергијом производног капацитета од 100.000 тона алуминијума – тражили изградњу четири хидроцентрале укупне снаге од 982 мегавата. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова Г. И. с членом югославской делегации – советником государственного секретариата по иностранным делам ФНРЮ тов. Сайчичем, состоявшейся 18 июня 1956 года.) У истом периоду, средином јуна 1956, на совјетској страни су сматрали да ФНРЈ на основу кредита жели да изгради три хидроцентрале више него што је било потребно за рад Комбината. (*Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 329–330.) Југословенски стручњаци су крајем јуна 1956. били изричито против изградње само једне хидроелектране, уз проширење капацитета термоелектране. Напомињали су да би у том случају морали у већој мери да се ослањају на струју из термоелектране, што би учинило производњу алуминијума скупљом. У тој фази преговора, крајем јуна 1956, југословенска страна је предлагала изградњу три хидроелектране („Перућица“, „Рама“, „Тробишњица“). Пошто се испоставило да њихова производња електричне енергије превазилази потребе Комбината, југословенска делегација је указала на то да – у случају совјетске сагласности за изградњу наведених хидроцентрала – ФНРЈ може да покрије део трошкова. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1494, Л. 44–45, Справка о совещании, 25 июня 1956 г., в Институте „Гидропроект“ Министерства электростанций, у академика Жук С. Я.) Напослетку, договорено је да југословенска страна – у оквиру Споразумом предвиђених средстава – до 1. новембра 1956. достави податке о обиму планиране изградње хидроелектрана. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956.) У ед-мемоару који је совјетској страни уручен 1. новембра 1956. тражена је изградња две хидроелектране: Перућица и Горње Поље („са акумулацијом Комарница“). (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 33, Aide memoire, Београд, 1.11.1956.)

²⁶⁶³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова Г. И. с членом югославской делегации – советником государственного секретариата по иностранным делам ФНРЮ тов. Сайчичем, состоявшейся 18 июня 1956 года; Исто, Д. 1540, Л. 101, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС тов. Федорова Г. И. с экспертами ГДР по алюминиевым предприятиям, состоявшейся 3 июля 1956 года; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49460, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; Исто, 49524, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 17.6.1956; Исто, 49868, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 20.6.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 330–331.

Друго велико спорно питање, друга „централна спорна тачка у току преговора“ односила се, као што смо поменули, на учешће Источне Немачке у алуминијумском аранжману.²⁶⁶⁴ Премда је учешће источноевропских држава, као што смо поменули, било најављено,²⁶⁶⁵ током „припремних разговора са совјетске стране није било ријечи“ о томе да Немачка Демократска Република буде „један од кредитора и потписника Споразума“.²⁶⁶⁶ У првој половини 1956. Влада ФНРЈ јесте предложила Источној Немачкој да финансира изградњу једне фабрике за прераду алуминијума у Црној Гори са капацитетом 40–50.000 тона и хидроцентралом снаге 150.000 киловат-часова. Међутим, тај предлог није био повезан са југословенско-совјетским преговорима о „алуминијумском кредиту“.²⁶⁶⁷ Најранији помен у коме је Источна Немачка доведена у везу са „алуминијумским кредитом“, на који смо наишли у прегледаним документима, односи се на разговор између делегација влада СССР и ФНРЈ вођен 5. јуна 1956. Н. С. Хрушчов је том приликом саопштио да Совјетски Савез нема потребе за „летећим металом“, али да је алуминијум потребан Немачкој Демократској Републици и Чехословачкој. У вези са тим, први секретар ЦК КПСС-а је напоменуо да је СССР спреман да заједно са Источном Немачком и Чехословачком учествује у градњи комбината за производњу алуминијума.²⁶⁶⁸ Неколико дана касније, 10. јуна 1956, на првом састанку привредних делегација узели су учешће и „потпретседник источно немачке владе [Фриц] Зелбман“²⁶⁶⁹ и источно немачки претставник у СЕВ“. Шеф совјетске делегације К. И. Коваљ их је представио као „немачки део делегације“. Иако је Н. С. Хрушчов најавио могућност и чехословачког учешћа, њихови представници нису учествовали на разговорима о „алуминијумском кредиту“, већ је само било најављено да се очекује њихово присуство приликом разговора о Мајданпеку.²⁶⁷⁰

У вези са учешћем Немачке Демократске Републике у „алуминијумском кредиту“, на југословенској страни су „већ од самог почетка преговора“ запазили да „СССР овим Споразумом у првом реду жели да дјеломично ријеши један политички проблем 'лагера', стварајући успут [...] и одређене услове који би и ФНРЈ у очима осталог свијета показали у другом положају“.²⁶⁷¹ У Београду су били свесни значаја „немачког питања“ за Москву и околности да се НДР налази у фокусу спољне политике СССР-а.²⁶⁷² Независно од тога, совјетско „натура-

²⁶⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁶⁵ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.

²⁶⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁶⁷ D. Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, str. 109–110.

²⁶⁶⁸ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 872; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 264.

²⁶⁶⁹ У телеграму Авда Хумо се презиме потпредседника Савета министара НДР наводи непрецизно: „Зелбман“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.) У документима и периодици се, такође, могу срести и други неправилне „варијанте“ презимена, попут: „Зелбам“. („Потписан споразум са владама СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобрен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.) Пошто презиме немачког политичара треба транскрибовати као Зелбман (Фриц Зелбман; нем. *Fritz Selbmann*) исправили смо поменути непрецизност у цитату из основног текста. („Uredba о ratifikaciji Sporazuma između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Vlade Nemačke Demokratske Republike о saradnji u izgradnji preduzeća aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 64/1957, str. 10, 11.)

²⁶⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, А. Хумо, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²⁶⁷¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁷² FRUS, 1955–1957, Vol. XXVI, No. 258, Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, September 27, 1955, p. 673; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 64, 264–266; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 105. Москва је средином педесетих настојала да придобије подршку Београда за „позицију СССР по немачком питању“. Подразумевало се да је – посматрано из совјетске перспективе – успостављање „нормалних дипломатских односа“ између ФНРЈ и НДР било „пожељно“. У току посете Ј. Б. Тита СССР-у, у јуну 1956, Н. С. Хрушчов је напоменуо да би југословенско „признање Источне Њемачке“ имало „највећи значај“. (V. Mićunović, *нав. дело*, str. 83; *Президијум*

ње Источне Немачке као супотписника“ доживљавано је као постављање „политичког услова“. ²⁶⁷³ Југословенски преговарачи су истицали да не могу да потпишу „тространи Споразум са учешћем НДР“ због тога што ФНРЈ није имала „дипломатске и трговинске односе“ са Источном Немачком. Совјетској страни је предочено да би потписивање Споразума у коме би узела учешће и Источна Немачка могло „нанети штету [...] економским интересима“ ФНРЈ, посебно због „незавршених преговора са Западном Немачком“. За Београд је било прихватљиво да један део опреме који је био намењен за изградњу Комбината и пратећих објеката увезе из Немачке Демократске Републике, али не и да потпише „тространи Споразум“. ²⁶⁷⁴ Москва је пак инсистирала на учешћу Источне Немачке, иако је било јасно да она – како су коментарисали на југословенској страни – „обзиром на своју економску ситуацију и обавезе које има према СССР[-]у у издржавању његових војних јединица на свом подручју, као и због својих напора у подизању животног стандарда због политичког ефекта на становништво Зап. Њемачке, није у стању да буде било којој другој земљи озбиљан кредитор“. ²⁶⁷⁵ Наспрам позивања југословенске стране на „међународна правила“, „међународно право и праксу држава“, односно указивања на то да ФНРЈ и НДР – услед непостојања дипломатских односа међу њима – нису могли да потпишу било какве „међудржавне уговоре на нивоу влада“, совјетска страна је истицала принципе „марскизма-лењинизма“ и »пролетерског интернационализма“ и тражила да се Источна Немачка прихвати као „супотписник и кредитор“. ²⁶⁷⁶

Од југословенске стране је прво тражено да Источна Немачка буде „трећи потписник Споразума“, али је због чврстог држања захтев у једном тренутку ублажен и сведен на то да се НДР „на неки начин спомене у Споразуму као један од кредитора“. ²⁶⁷⁷ В. Мићуновић наводи да је југословенска страна пристала на уступак који се састојао у томе да се „у билатерални уговор са СССР-ом укључи параграф по којем ће у извршењу совјетско-југословенског кредитног уговора учествовати и Источна Њемачка“. Међутим, тај „први уступак“ – како бележи југословенски амбасадор – „Русима није био довољан“. ²⁶⁷⁸ Совјетска страна се, дакле, поново вратила на првобитни захтев за „тространим Споразумом“. ²⁶⁷⁹ Из објављених докумената Президијума ЦК КПСС-а се стиче утисак да је совјетска делегација била склона томе да се нађе одређено компромисно решење, које би омогућило да се направи помак у преговорима и да се приступи реализацији пројекта, али да руководство СССР-а није уважавало такве сугестије. ²⁶⁸⁰ Совјетски притисак је био посебно појачан уочи доласка „државне делегације“ Источне Немачке у Москву на „преговоре са владом СССР“. Притисак на југословен-

---

ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 49; Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964, стр. 64–65, 79, 80, 82, 264–266.)

²⁶⁷³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110, 112.

²⁶⁷⁴ *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 370.*

²⁶⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956. Наводећи да је Источна Немачка простор на коме се води „борба“ између „социјализма и капитализма“, Н. С. Хрушчов је у јуну 1956. саопштио Ј. Б. Титу да ће СССР у наредном периоду више да се ангажује на плану пружања „економске помоћи НДР“. (*Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964, стр. 265–266.*)

²⁶⁷⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110.

²⁶⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁷⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 110.

²⁶⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁸⁰ Главна управа за економске везе са земљама народне демократије, односно К. И. Коваљ је средином јула предлагао да се југословенској делегацији саопшти да ако Влада ФНРЈ не може у датом тренутку да потпише „тространи Споразум са учешћем НДР“ да се исто одложи до тренутка када то буде Београду згодно, али да се договорени текст Споразума парафира, како би – у међувремену, до потписивања – могло да се приступи закључивању уговора за пројектне радове између југословенских, совјетских и источнемачких организација. Упркос наведеном предлогу и одбијању југословенске делегације да потпише споразум са НДР, Президијум ЦК КПСС-а је и даље настојао на томе да се иде на „закључење тространог споразума“. (*Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, стр. 149–150; Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 369, 371.*)

ске преговараче у Москви је у том тренутку „комбинован“ са „интервенцијом“ А. И. Микојана који је отпутовао у Југославију и 21. јула 1956. на састанку са Ј. Б. Титом на Брионима²⁶⁸¹ успео да „добије сагласност за потписивање тространог Споразума“. Југословенски „пристанак на тространи Споразум“ је добијен готово у исто време („тако рекућ у истом моменту“) када је у совјетској престоници објављен коминике о разговорима државних делегација Совјетског Савеза и Источне Немачке. У коминикеу је, између осталог, било наведено да СССР одобрава „знатан кредит“ НДР за „сређивање њених унутарњих привредних проблема“, чиме је – како су констатовали на југословенској страни – „јавно призната“ немогућност („неспособност“) Источне Немачке да „буде кредитор у једном тако замашном потхвату као што је изградња алуминијске индустрије у Југославији“. Разматрајући накнадно то питање, на југословенској страни су сматрали да је веза између „интервенције Микојана“ и преговора које су СССР и НДР водили била директна. „Постала је јасна журба совјетских претставника на преговорима да добију наш пристанак и пут Микојана баш у одређеном моменту на Брионе“ – констатовали су југословенски аналитичари после преговора.²⁶⁸²

Ни покушаји политичке интервенције – преко државне делегације, предвођене Ј. Б. Титом, која је током прве фазе преговора боравила у Совјетском Савезу²⁶⁸³ – нису могли да поколебају Москву. У којој мери је совјетско држање било чврсто може се видети и по коментарима који су се могли чути на седницама Президијума ЦК КПСС-а. „Намећемо политичке услове“ – наводио је министар одбране, маршал Георгиј Константинович Жуков, мислећи на учешће Источне Немачке, и додавао: „Трвења се могу појавити.“ „Ако отпутују без споразума, биће скандал“ – напомињао је први заменик председника Владе Михаил Георгијевич Первухин. Упркос томе, став совјетског руководства је био непопустљив: „Придржавати се позиција записаних у директивама и даље не ићи“; „Држати се тврдо својих позиција. Алуминијум нам није потребан, потребан је НДР.“²⁶⁸⁴ Пошто је СССР чврсто остајао при захтевима за капацитет комбината, односно за износ кредита, као и за учешће Источне Немачке у Споразуму,²⁶⁸⁵ југословенска страна – која на Западу није успевала да добије одговарајуће кредите за изградњу алуминијумске индустрије²⁶⁸⁶ – није имала много избора и морала је да

²⁶⁸¹ А. И. Микојан је у ФНРЈ допутовао одмах после мисије у Будимпешти (13–21. јул) и 21. јула 1956. се састао са југословенским председником. (V. Mićunović, *nav. delo*, str. 107, 109–110, 112; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, редактори составители Е. Д. Орехова, В. Т. Середа и А. С. Стыкалин, Москва 1998, стр. 214, нап. 2; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 956, 957; А. С. Стыкалин, „Советско-југославские отношения и внутривполитическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.“, str. 158–160; Katarina M. Kovačević, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2018, str. 217–219, 221–222.)

²⁶⁸² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 112; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 369, 956.

²⁶⁸³ Опширније у поглављу „Постепено кретање ка пуној нормализацији односа (1953–1956)“.

²⁶⁸⁴ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 141, 149–150; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 369; А. С. Стыкалин, „Проблемы советско-югославских отношений в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964)“, стр. 209, нап. 34.

²⁶⁸⁵ У вези са учешћем Немачке Демократске Републике у кредитном аранжману, на југословенској страни су постојала поједина мишљења о томе да се оно могло избећи. У вези са тим, у једној анализи је истакнуто: „Наше је дубоко увјерење да смо упорним остајањем на двостраном Споразуму могли то и постићи.“ (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.)

²⁶⁸⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 67, 507. Према сећањима С. Вукмановића, ФНРЈ је имала одређене „званичне понуде“ и могућности да на Западу добије кредите за изградњу индустрије алуминијума. Међутим, после договора који је са Совјетским Савезом и Немачком Демократском Републиком постигнут о „изградњи капацитета за производњу 100 хиљада тона алуминијума годишње“ и уз понуду Савезне Републике Немачке за финансирање градње постројења са капацитетом од још 50.000 тона, Београд је одлучио да је укупна производња од тих 150.000 тона била довољна и одустао од даљег тражења кредита на Западу. „Довољно нам је 150 хиљада тона које смо већ закључили или ћемо их закључити. Ако бисмо ангажовали кредите из осталих земаља, то би било велико оптерећење за нашу привреду“ – наводио је директор Савезног завода за план Сергеј Крајгер. Према мемоарима С. Вукмановића, осим поменутог капацитета од 50.000 тона који је требала да финансира Западна Немачка, постојале су изгледне шансе да Југославија од Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Француске и Италије добије средства „најмање за још 150 хиљада тона“. Међутим, даљи развој догађаја довео је до тога да ФНРЈ остане и без оног капацитета од „150 хиљада тона“, на који је сигурно рачунала. У вези са

се сагласи са понуђеним условима.²⁶⁸⁷ У односу на почетне совјетске позиције извршене су одређене измене – СССР је пристао на испоруку пшенице; договорено је да рок отплате кредита износи 20 година; предвиђено је финансирање изградње, односно проширење капацитета одређених пратећих објеката; совјетска страна је одустала од захтева да се отплата врши и другим обојеним металима, а не само алуминијумом; у Споразум је унета обавеза, односно начелна сагласност влада Совјетског Савеза и Источне Немачке у вези са изградњом друге фазе Комбината²⁶⁸⁸ – што је, такође, омогућило да се преговори успешно привреду крају.

После педесетак дана преговора²⁶⁸⁹ три стране су 1. августа 1956.²⁶⁹⁰ у Москви потписале Споразум о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији. У име Владе ФНРЈ Споразум је потписао шеф југословенске делегације А. Хумо, у име совјетске владе К. И. Коваљ, а по овлашћењу Владе НДР Ф. Зелбман.²⁶⁹¹ У уводном делу Споразу-

---

тим, С. Вукмановић – уз одређене непрецизности – наводи: „Каснији догађаји довели су до тога да кредите уопште нијесмо добили. Совјетски Савез је отказао уговоре због нашег става према мађарским догађајима; СР Њемачка је одустала од своје понуде због тога што смо у међувремену признали Њемачку Демократску Републику. Тако је пропао покушај да подигнемо алуминијумску индустрију. Било је касно да се опет обраћамо западним земљама јер су свој капитал већ ангажовале у другим земљама!“ (S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 166–167.) Документи из средине јула 1956. показују да је Београд у том тренутку (могуће због тога што на преговорима вођеним у Москви нису били обезбеђени жељени капацитети) у више западних држава намеравао да тражи средства за – како је гласио назив елабората који је преведен на енглески и достављен западним дипломатама – „ИЗГРАДЊУ АЛУМИНИЈСКЕ ИНДУСТРИЈЕ У ФНРЈ“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 44, дос. 7, 411660, Комитет за спољну трговину, Државном секретаријату за иностране послове, 18.7.1956.) Пар месеци по потписивању „алуминијумског кредита“ југословенски званичници су у штампи писали о томе како су владама западних држава „достављени потребни елаборати“, наводећи, притом, да су „у току [...] већ преговори са посебном групом француских предузећа“, те да су „ових дана започели [...] разговори са претставницима привреде Западне Немачке“. Жеља Београда за склапањем аранжмана о развоју индустрије алуминијума у ФНРЈ са западноевропским државама и САД била је јавно истицана. (Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 16.) Југословенска настојања да током педесетих и на Западу, и на Истоку дођу до кредита за изградњу индустрије алуминијума завређују додатну пажњу историчара. Наведену тематику би било добро сагледати у целини – узимајући у обзир југословенско испитивање могућности за добијање кредита, остварене контакте и вођене преговоре са низом западних и источноевропских држава – и видети како су се кроз то, за ФНРЈ важно питање, преламали различити политички и економски интереси и мотиви.

²⁶⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 141; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 329, 370–371, 956–957.

²⁶⁸⁹ С обзиром на поменуто трајање преговора, не можемо се сложити са тврдњом Д. Нећака о томе да „разговори нису дуго трајали“. (D. Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, str. 110.) У Београду су пре почетка преговора очекивали да ће се делегација у Москви „задржати око 40 дана“. (АЈ, 130–629–1039, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.) Уместо тога, преговарачи су у СССР-у остали – речима А. Хума – „скоро два месеца“. („Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.)

²⁶⁹⁰ У литератури се могу срести непрецизни подаци о датуму потписивања „уговора о изградњи фабрике алуминијума“. У радовима немачких и пољских историчара нетачно се наводи да је Споразум закључен 3. августа, а у руској историографији се пак може наићи на податак да је „потписивање“ извршено дан касније, 4. августа 1956. (Jan N. Lorenzen, „Die Jugoslawien-Politik der DDR 1953–1957 und die Haltung der Bundesrepublik“, *Deutschland Archiv*, 1 (29)/1996, str. 60; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 957, нап. 7; Michał M. Kosman, „Politika Nemačke Demokratske Republike prema Jugoslaviji za vreme vladavine Valtera Ulbrihta“, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku. Međunarodni tematski zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Predrag J. Marković, Beograd 2019, str. 248.) Доста веће одступање у датирању потписаног Споразума срећемо у монографији Владимира Ивановића, који наводи да је ФНРЈ „1957. године закључила споразум са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумског комбината и хидроцентрале, уз исплату повољног кредита“. (V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973*, str. 54.)

²⁶⁹¹ „Потписан споразум са владама СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; „Uredba o ratifikaciji Sporazuma između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Vlade Nemačke

ма исказана је „жеља“ влада ФНРЈ, СССР-а и НДР да „сарађују на развоју алуминијумске индустрије“ у Југославији и истакнуто је да су три стране приступиле закључењу Споразума „тежећи даљој сарадњи и узајамној помоћи у привредном развоју“. У првом члану је констатовано да Југославија у току 1956. „намерава“ да почне са градњом „алуминијумског комбината капацитета 100 хиљада тона алуминијума годишње“ и да су владе СССР-а и НДР „сагласне [...] да пруже сарадњу Влади ФНРЈ у изградњи прве етапе [...] комбината капацитета 50 хиљада тона алуминијума годишње и хидроцентрала за њега“, као и у „проширењу производње боксита и производње соде и катодних блокова у постојећим предузећима у размерама неопходним за обезбеђење производње алуминијума у количини од 50 хиљада тона годишње“. Договорено је да „прва етапа“ изградње Комбината буде завршена „најкасније 1961[.] године“. Другим чланом Споразума регулисана су питања у вези са финансирањем, даљом динамиком рада у погледу договарања обима радова и рокова градње пратећих објеката, те „другом етапом“ изградње Комбината. За потребе изградње Комбината, хидроцентрала и осталих пратећих предузећа, договорено је да совјетска и источњонемачка влада дају Југославији „кредит у једнаким деловима“ укупне вредности од 175.000.000 америчких долара,²⁶⁹² са каматом од 2% годишње „укључујући све финансиске и банкарске трошкове“. Пошто детаљи изградње пратећих предузећа нису били познати, југословенска влада се обавезала да ће до 1. новембра 1956. одредити „обим могуће изградње хидроцентрала, као и изградње у вези са проширењем рудника боксита, фабрика за производњу соде и катодних блокова“, после чега су три стране требале да договоре „рокове испуњења пројектантских радова“, те „обим и рокове испоруке опреме и материјала“ намењених за изградњу „конексних објеката“. Што се тиче наредне фазе градње, у другом члану Споразума је изнета начелна сагласност владе СССР-а и НДР-а да „дају Влади ФНРЈ кредит за финансирање изградње друге етапе алуминијумског комбината са капацитетом од 50 хиљада тона алуминијума годишње, хидроцентрала за њега и других предузећа конексних производа, неопходних за обезбеђење производње алуминијума у наведеном комбинату друге етапе“. Договорено је да ће се о износу и „роковима давања“ тог кредита три стране „споразумети накнадно“.

Трећим чланом Споразума регулисане су обавезе СССР-а у погледу пројектовања Комбината. Влада СССР-а се обавезала да ће – на рачун средстава из одобреног кредита – „обезбедити да совјетске организације изврше пројектантске радове за алуминијумски комбинат прве етапе капацитета 50 хиљада тона годишње“. Пројектни радови су требали да буду извршени на такав начин да дозволе могућност даљег проширење Комбината, у другој фази изградње, до укупног капацитета од 100.000 тона алуминијума годишње. Договорено је да „проширени идејни пројекат“ буде завршен „у току 6 месеци“ од тренутка када „југословенске организације доставе полазне податке за пројектовање“, а да се „радионички цртежи“, односно „главни пројекат“ заврши „у току 15 месеци од момента утврђивања идејног пројекта“. Наредним, четвртим чланом Споразума, совјетска и источњонемачка влада су се обавезале да ће – „на терет кредита“ – обезбедити: 1) „пружање техничке помоћи југословенским организацијама у пројектовању хидроцентрала и других предузећа конексних производа за

Demokratske Republike o saradnji u izgradnji preduzeća aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 64/1957, str. 3–11; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradship, Confrontation*, p. 279; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradship, confrontation, 1953–1957*, p. 171; D. Nećak, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, str. 110–111.

²⁶⁹² Наведени износ у доларима, одговарао је вредности од 700 милиона рубаља. („Потписан споразум са владом СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобрен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановања 1954–1958*, стр. 330.) Говорећи о одређивању вредности трошкова изградње у динарима, југословенски преговарачи су средином јуна 1956. наводили да је „1 долар једнак 632 динара“. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова Г. И. с членом югославской делегации – советником государственного секретариата по иностранным делам ФНРЮ тов. Сайчичем, состоявшейся 18 июня 1956 года.) Имајући наведени курс у виду, можемо рећи да је вредност кредита од 175 милиона долара одговарала износу од преко 110 милијарди динара. Конкретно, у питању је била вредност од 110.600.000.000 динара.

алуминијумски комбинат прве етапе, од стране совјетских и источнонемачких организација, у сагласности са југословенским организацијама које ће овластити за то Влада ФНРЈ“; 2) „испоруку опреме и материјала за алуминијумски комбинат, хидроцентрале, као и за проширење производње боксита и производње соде и катодних блокова, у обиму рокова, како ће то бити договорено у сагласности са [...] Споразумом“; 3) „слање својих стручњака за пружање техничке помоћи у пројектовању, изградњи (пројектантски надзор и консултација), руковођењу монтажом, пуштању у пробни ход машина, као и пуштању у пробни погон и експлоатацију алуминијумског комбината и других предузећа која су предвиђена [...] Споразумом“. Број совјетских и источнонемачких стручњака, као и „рокови и услови“ под којима су требали да бораве у ФНРЈ, требали су да се одређују на основу накнадног договора између југословенских и совјетских, односно источнонемачких организација.

Следећим, петим чланом Споразума регулисана су питања у вези са покривањем унутрашњих трошкова ФНРЈ у вези са изградњом Комбината и пратећих предузећа, као и са испоруком опреме коју је требала да обезбеди Влада НДР. Договорено је да – „за финансирање унутрашњих издатака југословенске Стране у изградњи предузећа“ – Совјетски Савез обезбеди испоруку пшенице у вредности од 100.000.000 долара, с тим што укупна количина пшенице није требала да буде већа од 1.500.000 тона. На основу договора између југословенске и совјетске владе, било је могуће да се „испорука дела пшенице до 250 хиљада тона“ замени „испоруком одговарајуће количине памука“. Са друге стране, Источна Немачка је – „у исте сврхе“ – требала да обезбеди испоруку „робе по договору између Владе ФНРЈ и Владе НДР“ у вредности од 5.000.000 долара. Поменуте испоруке робе из Совјетског Савеза и Источне Немачке требале су да се врше са циљем продаје тих производа на „унутрашњем тржишту ФНРЈ“, а југословенска влада је на тај начин добијена средства требала да користи за „плаћање својих унутрашњих издатака“ у вези са „изградњом прве етапе“ Комбината и осталих, пратећих предузећа. Петим чланом су регулисани и начин, и рокови у којима је требала да се договара испорука робе намењене покривању унутрашњих трошкова ФНРЈ. Владе страна уговорница су требале „најкасније до октобра месеца сваке године“ да договоре „рокове и количине пшенице и друге робе“ која је требала да се испоручи у току следеће године. У случају да југословенској влади није била потребна пшеница „ма у којој размери“, договорено је да „уместо тога дела пшенице може бити испоручена ФНР Југославији у истом циљу из СССР или НДР друга роба у номенклатури и количинама по сагласности Страна уговорница“. Пошто је Споразум био потписан почетком августа, за испоруке пшенице намењене покривању унутрашњих издатака ФНРЈ у „1956–1957[.] години“ био је предвиђен нешто дужи рок за договор између југословенске и совјетске владе: уместо „до октобра“, две стране су требале да се договоре о испорукама „најкасније до 1[.] новембра 1956[.] године“. Осим поменутих ствари намењених покривању југословенских унутрашњих трошкова, Влада НДР је требала да обезбеди испоруку „опреме за производњу и гасификацију угља потребног за снабдевање алуминијумског комбината“. Што се тиче велике несразмере у поменутиим уделима СССР-а и НДР-а, договорено је да се Москва и Источни Берлин „између себе“ споразумеју о „изравнању“ улагања („у једнаким деловима“).²⁶⁹³

²⁶⁹³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 92, дос. 4, 423411, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; „Uredba o ratifikaciji Sporazuma između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Vlade Nemačke Demokratske Republike o saradnji u izgradnji preduzeća aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 64/1957, str. 3–7. Када је реч о расподели удела између СССР и НДР, у једном совјетском документу са краја јуна 1956, који је био намењен за интерну употребу, наводи се да је удео „прве земље социјализма“ требао да износи 111,5 милиона долара (109 милиона долара на рачун испоруке пшенице и 2,5 милиона долара за изврша-

Шести члан Споразума је био посвећен питањима у вези са роком коришћења и отплате кредита. Укупни износ кредита од 175.000.000 долара требао је да се искористи у периоду од 1956. до 1961. године, а да се отплати у двадесетогодишњем року, почевши од 1. јануара 1962. Камата је требало да тече „од првог дана квартала, који следи кварталу у коме је кредит искоришћен“. „Отплата кредита и плаћање камате вршиће се у току наведеног рока у једнаким кварталним ратама, које се састоје из износа основног дуга, камате обрачунате за сваки протекли квартал на неотплаћени део основног дуга, почињући са 1962[.] годином, и једног осамдесетог дела износа камате обрачунате за период 1956–1961[.] године“ – прецизирано је у Споразуму. Било је предвиђено да се прва рата плати 31. марта 1962, а последња 31. децембра 1981. Прецизан план отплате требале су – „најкасније до 1[.] марта 1962[.] године“ – да саставе представници Народне банке ФНРЈ, Државне банке СССР и Немачке емисионе банке. Наведене банке су требале да се споразумеју и око других техничких питања у вези са отплатом кредита (отварање „специјалних рачуна“, договарање „техничког поступка вођења наведених рачуна“...). Било је предвиђено да Југославија отплаћује кредит извозом како сировог алуминијума, тако и ваљаних производа од алуминијума. У вези са тим, у члану 6 је истакнуто: „Отплата кредита и плаћање камате вршиће се испорукама из ФНРЈ у СССР и НДР алуминијума из производње наведеног комбината, као и ваљаоничког материјала из алуминијума. Количине и асортиман алуминијума и алуминијумског ваљаоничког материјала утврђиваће Стране уговорнице сваке године најкасније 3 месеца пре почетка наредне године у којој се испоруке врше.“

Седмим чланом Споразума је предвиђена могућност „производне обуке“ грађана ФНРЈ у СССР-у, у случају да југословенска страна искаже заинтересованост за то. Услови обуке, као и број и стручни профил радника и стручњака накнадно би се договарали, а плаћање би се вршило „на терет кредита“. Члан 8 је регулисао различита питања у вези са транспортом опреме и робе. Примопредаја робе требала је да се врши „по условима франко вагон граница земље испоручиоца на местима договорених између страна или по условима фоб морска лука или дунавско пристаниште по споразуму страна“. Осмим чланом је било предвиђено и да се у случају „пропасти ма ког дела испоручене опреме на путу, на градилишту или већ уграђене“, изврши замена оштећених делова „у што је могуће крајем року и по истим ценама“. Те „допунске испоруке“ требале су да се плаћају додатно, „ван кредита“. Наредним, деветим чланом Споразума је предвиђено да се „обим, цене, рокови, гаранције, укључујући гаранције постизања капацитета и квалитета продукције“, као „и други детаљни услови испорука опреме, материјала, пшенице, алуминијума и друге робе“, те питања у вези са пројектовањем и „пружањем других услуга“, прецизирају у уговорима („контрактима“)

вање пројектних радова и пружање техничке помоћи). Наспрам тога, удео НДР је требао да покрије остатак вредности до 175 милиона долара и да износи 63,5 милиона долара. Тај износ је, како су планирали на совјетској страни, требао да се употреби за израду опреме намењене Комбинату и хидроцентралама (у тој фази преговора совјетска страна је одбијала финансирање изградње осталих објеката). Према наведеној замисли совјетских органа, удео СССР-а је требао да износи 63%, а НДР 37%. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1494, Л. 46, Справка о расчетах по кредиту представљеному СССР и ГДР Правителству ФНРЈУ.) Међутим, та замисао, као што се може видети из текста Споразума, није била остварена. Испоруке пшенице из СССР-а су биле незнатно смањене (на 100 милиона долара), а НДР је – за покривање унутрашњих расхода ФНРЈ – требао да испоручи робу у вредности од свега пет милиона долара. Наместо совјетског очекивања да НДР преузме целокупну израду и испоруку опреме за Комбинат и хидроцентrale, Источна Немачка се, као што смо видели, обавезала да изради само опрему за један од мањих, „конексних објеката“. У питању је била опрема за „гасификацију угља“ у Пљевљима и „газовод од Пљевља до Титограда“. Целокупну осталу опрему је, дакле, требао да обезбеди Совјетски Савез. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, 1957, ф. 98, дос. 36, 4272466, Помоћник директора Комбината алуминијума И. Раденовић – Шефу делегације стручњака из НДР Валтеру Курту, 23.1.1957.) Иако су према Споразуму совјетска и источнонемачка страна требале да се договоре о „изравнању“ удела, „алуминијумски кредит“ је – према речима председника Владе НДР Ота Гротеволда – био „постављен пре свега на учешћу СС [Совјетског Савеза]“, а Источна Немачка је „дала један мањи удео, који међутим одговара њеним максималним могућностима“. (ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 11, 414226, Телеграм Вошњака, Државном секретаријату за иностране послове, 13.6.1958.)

који ће југословенске организације склапати са совјетским, односно источнонемачким партнерима. Напоменуто је да ће „цене у поменутих контрактима бити одређиване на бази светских цена“. Совјетска и источнонемачка влада су се десетим чланом Споразума обавезале да ће да предају ФНРЈ одговарајуће „лиценце и техничку документацију“ који су „неопходни за организацију производње“ у Комбинату и осталим, пратећим предузећима. „Наведене лиценце и документација предаваће се бесплатно уз наплату само стварних трошкова везаних за израду и предају техничке документације“ – предвиђено је Споразумом. Са друге стране, договорено је да поменуте „лиценце и техничка документација“ могу да се користе „искључиво у циљу производње одговарајућих производа у границама ФНРЈ“, односно да југословенски органи не могу да их уступе другим државама (члан 11).²⁶⁹⁴

Иако је у штампи објављено да су „преговори [...] вођени у духу узајамног разумевања“,²⁶⁹⁵ амбасадор В. Мићуновић је после њиховог завршетка истицао да „држање Руса није било онакво како су то обещавали пре посете [Ј. Б. Тита] и у току посете на састанцима у Кремљу (Хрушчов) већ лошије и неповољније по нас“. У вези са тим, у југословенским анализама је истицано да је „СССР преговорима приступио неискрено и са одређеним политичким намјерама које немају везе са пружањем помоћи ФНРЈ као социјалистичкој земљи“. Две основне спорне ствари су биле: 1) „натурање“ НДР као трећег потписника Споразума; 2) мањи капацитет у односу на оно што је Београд прижељкивао (200.000 тона), односно „смањење кредита“.²⁶⁹⁶ Још неки поступци Москве су могли да изазову, односно појачају незадовољство Београда,²⁶⁹⁷ али су поменута два разлога – као што смо поменули – били „централне спорне тачке“.²⁶⁹⁸ Што се прве ствари тиче, „давање кредита под политичким условима“, односно прихватање „отвореног политичког притиска Руса“ изазивало је незадовољство на југословенској страни, па и бојазан од тога да би учињени уступак могао да повећа „апетит“ СССР-а за нове притиске на Југославију“. „Данас су били успјешни у томе око Источне Немачке, сјутра ће притиснути још јаче у вези с нечим другим“ – коментарисао је В. Мићуновић.²⁶⁹⁹ Осим тога, Београд је у вези са укључивањем Немачке Демократске Републике у Споразум морао да води рачуна и о негативним реакцијама Бона,²⁷⁰⁰ односно Запада уопште.²⁷⁰¹ Пошто је било извесно да ће потписивање тространог Споразума проузроковати

²⁶⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423410, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 92, дос. 4, 423411, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; Исто, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Владе Немачке Демократске Републике о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у Југославији, 1.8.1956; „Uredba o ratifikaciji Sporazuma između Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Vlade Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Vlade Nemačke Demokratske Republike o saradnji u izgradnji preduzeća aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 64/1957, str. 7–10.

²⁶⁹⁵ „Потписан споразум са владама СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобрен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁶⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 13, 423481, Осврт на политику ЦК и Владе СССР-а после XX конгреса (јуни–јули–август). Поводом предстојеће посете Хрушчова Југославији, В. Мићуновић, 8.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁶⁹⁷ У југословенским анализама је, на пример, навођено следеће: „На крају преговора совјетски преговарачи су оставили несолидан утисак и тиме што су покушавали да нашим претставницима [подметну] измјењене текстове појединих чланова споразума који су раније били већ заједнички утврђени.“ (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.)

²⁶⁹⁸ Исто.

²⁶⁹⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 112.

²⁷⁰⁰ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 370.

²⁷⁰¹ Говорећи о југословенском признању Источне Немачке и, уопште, о односу Београда према НДР, Н. С. Хрушчов је у разговору са Ј. Б. Титом, 5. јуна 1956, истакао: „На том питању ће вас САД, Енглеска и Француска проверавати, да ли дефинитивно прекидате са њима или заузimate међупозицију.“ (*Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 369, стр. 873; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца*

одређене проблеме на међународном плану,²⁷⁰² односно изазвати незадовољство Запада, Београд је настојао уопштеним, начелним разлозима да „оправда“ учешће НДР у аранжману,²⁷⁰³ исказујући, притом, „спремност и жељу Југославије за сличним аранжманима и са другим земљама Европе и САД“.²⁷⁰⁴

Када је о другој спораној ствари – висини кредита – реч, југословенски амбасадор је сматрао да су и на то питање утицали политички мотиви. На „смањење алуминијског кредита“ је – према његовом мишљењу – утицало незадовољство Москве југословенским „политичким ставом око »идеолошког јединства«“.²⁷⁰⁵ Иако смо се већ осврнули на (не)поузданост сведочења В. Мићуновића из „Московских година“ о „алуминијумском кредиту“, различити аспекти у вези са његовим одобравањем, а потом и „коришћењем“, у толикој мери су били прожети и натопљени политиком да се наведено мишљење југословенског амбасадора не може тек тако занемарити. Могућност да би Москва пристала на (нешто) већи износ кредита у случају да је ФНРЈ одлучила да преиспита однос према „лагеру“ не треба, дакле, искључити. Међутим, ради потпуније представе о наведеном питању треба

Југославије и СССР, 1946–1964, стр. 265.) Наведене речи првог секретара ЦК КПСС-а посредно говоре о томе да је совјетско инсистирање на укључивању НДР у аранжман могло бити мотивисано – и – намером Москве да, у одређеној мери, колико је то било могуће, наруши односе ФНРЈ са Западом. Таква врста мотива није била примарна за Москву, али је – зарад потпуније представе о ономе што се на том плану дешавало – не треба занемаривати. На југословенској страни су, као што смо поменули, били свесни тога да је совјетско руководство укључивањем НДР у Споразум настојало да у међународној јавности створи слику о другачијем, односно „другом положају“ ФНРЈ. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.)

²⁷⁰² J. Pelikan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, стр. 109.

²⁷⁰³ Претпостављамо да је на иницијативу југословенске стране у заједничку изјаву о преговорима унета формулација о томе да је потписани Споразум требао да „послужи не само интересима страна уговорница, већ и јачању и развоју међународне економске сарадње“. Говорећи о учешћу НДР у Споразуму, А. Хумо је по завршетку преговора истицао да се „у својој економској политици влада ФНРЈ руководила [...] начелима најшире сарадње са свим земљама, уколико се та сарадња креће у условима равноправности и доприноси обостраним интересима“. У штампи је касније писано о „међународном аспекту подизања алуминијумске индустрије у Југославији“. Инсистирање је на тумачењу према коме је развој индустрије алуминијума у ФНРЈ био значајан „са гледишта развијања економских веза Југославије са земљама Европе, како Источне тако и Западне“. Притом је напомињано да је та „индустрија“ у Европи била „потенцијално дефицитарна“ и наглашавано да ће ФНРЈ бити „у стању да у знатној мери снабдева потребе Европе у алуминијуму и алуминијумским производима“. У вези са тим, истицано је: „Узимајући у обзир чињеницу да ниједна друга европска земља не располаже оваквим резервама боксита, као што је случај са Југославијом, као и чињеницу да се највећи део европских земаља налази пред веома неповољном перспективом даље растуће дефицитарности у електроенергији, долази све више до изражаја значај подизања те алуминијумске индустрије са гледишта доприноса економском развоју Европе као целине, и то како у погледу извоза алуминијума и алуминијумских производа, тако и у погледу извоза енергетских вишкова. Од значаја је и чињеница да ће се извозом алуминијума и алуминијумских производа у знатној мери олакшати дефицитарност у електроенергији многих европских земаља које су данас принуђене да троше дефицитарну енергију за производњу алуминијума. Не сме се, наиме, губити из вида да свака тона алуминијума садржи 20.000 kWh утрошене електроенергије, што значи да ће Југославија извозом алуминијума истовремено остварити извоз електроенергије, а тиме допринети решавању дефицитарности енергије у европском размеру.“ („Потписан споразум са владама СССР и Источне Немачке о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији. Одобрен кредит од 175 милиона долара“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 15–16.)

²⁷⁰⁴ Шеф југословенске делегације је по завршетку преговора напомињао да Споразумом од 1. августа 1956. „није исцрпљена могућност даље изградње алуминијумске индустрије у Југославији, већ се тиме реализује само један део генералног пројекта те индустрије“. Истицао је да су „могућности изградње те гране индустрије знатно веће него што се овим зајмом за обе фазе постиже“. Пар месеци касније државни саветник ДСИП-а Стане Павлич истицао је пожељност учешћа западних држава у даљем развоју индустрије алуминијума у ФНРЈ, писао о корацима који су на том плану предузети и постојећим могућностима за даље ширење сарадње која је требала да буде „како у интересу Југославије, тако и у интересу поменутих земаља“, конкретно Француске, Западне Немачке и САД. („Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 16.)

²⁷⁰⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, стр. 89, 110.

имати у виду и да су првобитна југословенска очекивања била прилично велика. И пре почетка преговора се са совјетске стране, као што смо поменули, могло чути да су у питању били „превелики“, „огромни капацитети“. Било је очигледно да су за њихову изградњу потребна „огромна финансиска средства“. ²⁷⁰⁶ И почетна југословенска очекивања по питању „режима зајма“ су, такође, била неодмерена. ²⁷⁰⁷ На основу разговора које је водио током боравка у „првој земљи социјализма“ Е. Кардељ је стекао утисак да СССР „неће имати средства за капацитете од 200 хиљада тона“. ²⁷⁰⁸ Читајући између редова оно што је наведено у штурим белешкама са заседања Президиума ЦК КПСС-а (инсистирање на томе да нема одступања од утврђеног износа и ставова који су били заузети пре почетка преговора), ²⁷⁰⁹ и узимајући у обзир извештаје К. И. Коваља у којима су навођени југословенски захтеви који су превазилазили овлашћења делегације Владе СССР-а, ²⁷¹⁰ поједини историчари су извлачили закључак да је у совјетском руководству било присутно „извесно незадовољство [...] претераним «апетитима» Југословена“. ²⁷¹¹ Независно од прилика у југословенско-совјетским политичким односима може се, дакле, рећи да су очекивања Београда од „алуминијумског кредита“ била (пре)велика. Док је политички притисак у случају укључивања НДР у Споразум неспоран, ²⁷¹² тврдњу о томе да су политички разлози утицали на износ кредита ипак треба „рељефније“ сагледавати и не губити из вида чињеницу да су југословенска очекивања била велика, а совјетске могућности ограничене.

Осим тога, размере средстава које је ФНРЈ добила на основу „алуминијумског кредита“ – иако мање од првобитних очекивања Београда – биле су, саме по себи, велике. ²⁷¹³ Као што је познато, у историографији су југословенско-совјетски кредитни аранжмани из 1956. окарактерисани као „крупни“ и „спектакуларни споразуми“. ²⁷¹⁴ Од четири кредитна споразума, које су ФНРЈ и СССР закључили 1956. године, „алуминијумски кредит“ је био најкрупнији и најспектакуларнији. Поређење са другим кредитним аранжманима, које је ФНРЈ пре тога закључила, довољно говори о размерама средстава које је Југославија требала да добије на основу Споразума од 1. августа 1956. Према подацима о закљученим зајмовима у периоду до краја 1953. године, у оквиру укупног износа од око 400 милиона долара предњачили су средства добијена из Западне Немачке („Немачки зајмови“) у укупном износу од 74 милиона до-

²⁷⁰⁶ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956.

²⁷⁰⁷ После увида у „нацрт Уговора о зајму за изградњу алуминијумског комбината“ са којим је југословенска делегација планирала да наступи на преговорима, др Милан Бартош и Правни савет ДСИП-а су почетком јуна указивали на то да његов садржај није био уравнотежен, односно да „у потпуности обезбеђује све наше интересе“, а да „интересе зајмодавца донекле запоставља“. У вези са тим, Правни савет је надлежнима скретао пажњу на то да ће се „од решења предвиђених [...] нацртом морати у току преговора отступати“, те да исти „не би требало поставити као строгу и неотступну инструкцију делегацији од које она не може отступати, већ само као инструкцију о нашим максималним захтевима“. (АЈ, КППР, I–5–b/99–4, Уговор о зајму са СССР-ом, Правни савет ДСИП-а (М. Бартош), 4.6.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423259, Уговор о зајму са СССР-ом, Правни савет ДСИП-а (М. Бартош), 4.6.1956.)

²⁷⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49125, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 11.6.1956.

²⁷⁰⁹ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, стр. 141, 149.

²⁷¹⁰ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 329–330, 370–371.

²⁷¹¹ А. С. Стыкалин, „Проблемы советско-югославских отношений в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964)“, стр. 209, нап. 34.

²⁷¹² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; V. Mićunović, *nav. delo*, стр. 112; Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, стр. 150; А. С. Стыкалин, „Проблемы советско-югославских отношений в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964)“, стр. 209, нап. 34.

²⁷¹³ Шире посматрано, Комбинат алуминијума је спадао међу „најзначајније објекте“ који су путем совјетских кредита грађени у „ванблоковским земљама“. Имајући у виду период до краја 1957. југословенски аналитичари су наводили Комбинат на другом месту, иза „фабрике челика у Индији“. Осим та два објекта, међу највеће фабрике погоне који су грађени у „ванблоковским земљама“ спадали су и „фабрика шећера у Индонезији“ и „млин у Авганистану“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 19, 428737, Реферат СССР-а.)

²⁷¹⁴ D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, стр. 55; Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 20.

лара, потом средства која су у неколико наврата добијена од „Међународне банке“ (укупно 58 милиона долара) и „Ексим банке“ (укупно 55 милиона долара), те средњорочни зајам добијен од „Е.С.Г.Д.“ банке из Лондона (47,6 милиона долара).²⁷¹⁵ Осим поменутих зајмова, Југославија је у наредним годинама закључила још неке значајне кредитне аранжмане, попут оних који су у марту 1956. потписани са Италијом (45 милиона долара)²⁷¹⁶ и Савезном Републиком Немачком (240 милиона марака).²⁷¹⁷ За потребе Мајданпека, ФНРЈ је у току 1956. из Француске добила кредит од 21,5 милиона долара.²⁷¹⁸ Наведени износи додатно осветљавају значај и размере „алуминијумског кредита“. Истовремено, они нам – уз чињеницу да се кредит у износу од 175 милиона долара може окарактерисати као „крупан“ и „спектакуларан“ – (не)посредно говоре и о томе колико су, у ствари, почетни југословенски предлози и очекивања били нереални.

Упркос томе што Москва није изашла у сусрет првобитном предлогу југословенске стране, који је подразумевао добијање средства од преко 700 милиона долара(!), па ни „средњој“ варијанти, према којој је тражено више од 400 милиона долара(!), „алуминијумски кредит“ је био најзначајнији привредни споразум који је ФНРЈ закључила са СССР-ом од нормализације односа. Подразумевало се да је његово потписивање било – како су наводили у Београду – „допринос јачању привредних веза између Југославије, с једне стране, и поменутих двеју земаља, с друге стране, и то на дужи рок“. На основу онога што је било договорено, Споразум је требао да представља „крупан допринос индустријализацији“ ФНРЈ и да помогне у решавању њених економских „проблема и тешкоћа“. Осим што се очекивало да допринесе привредном развоју Југославије „као целине“, требао је да утиче и на „преображај привреде, па и социјалне структуре“ НР Црне Горе у којој је требало градити Комбинат, а која је спадала у „релативно мање развијене пределе“ ФНРЈ. Као и за остале совјетске кредите, на југословенској страни су истицали „повољне услове отплате“, односно „врло повољне услове враћања зајма“. Наглашавано је да су услови отплате били „прилагођени [...] самом карактеру дугорочних инвестиција и привредним могућностима Југославије“. „Добијени зајам пружа Југославији могућност да без већег оптерећења унутрашњег биланса током изградње приступи ширем искоришћавању својих природних извора коју су, с обзиром на богата лежишта боксита и јефтину хидроенергију, веома повољни за развој алуминијумске индустрије“ – наводио је у вези са тим А. Хумо.

На југословенској страни су као „значајан [...] моменат“ истицали и то што је Споразумом од 1. августа 1956. „по први пут утаначен систем такозваног комплетног финансирања у изградњи једног објекта“, што је значило да се ту „не ради само о куповини потребне опреме коју не може произвести југословенска индустрија“. „Финансирање се односи на изградњу комплетног објекта са свим додатним постројењима, укључујући код тога и финансирање оних радова и оне опреме која ће се произвести од стране југословенских организација. У циљу покрића тих такозваних динарских трошкова моћи ће Југославија набавити, у оквиру

²⁷¹⁵ АЈ, КПР, III–B–1–а, Спољна трговина и биланс плаћања; Исто, Стање обавеза у иностранству /крајем 1953. године/; *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, p. 11.

²⁷¹⁶ Споразум о специјалним испорукама, које су Југославија и Италија закључиле 1. марта 1956, обухватао је износ од 60 милиона долара, али је 45 милиона дато у форми кредита, а остатак од „15 милиона долара из такозваних југословенских репарационих средстава“. (Stojan Petrović, „Sporazumi s Italijom“, *Međunarodna politika*, br. 143/16.3.1956, str. 13–14; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 83–84.)

²⁷¹⁷ На основу договора постигнутих у марту 1956, Западна Немачка је требала одмах да исплати износ од 60 милиона марака. Осим тога, ФНРЈ је добила кредит од 240 милиона марака, који је требао да буде исплаћен у наредних пет година, у једнаким ратама. Наведена средства су, у ствари, имала „карактер бесповратне помоћи“, али су дата ФНРЈ у форми кредита, како би Бон избегао прављење преседана у погледу потраживања других држава од Западне Немачке. (D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 84–85; Божидар Марјановић, *Осовина Београд Берлин. Економски односи Србија (Југославија)–Немачка*, Београд 2007, стр. 111; V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973*, str. 193–194; I. Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, p. 34.)

²⁷¹⁸ М. Игрутиновић, „Југословенско-француски економски односи 50-их година 20. века“, *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије. Историјска трибина*, 2, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 157.

[...] износа од 175 милиона долара, ону робу коју иначе мора да увози. Постоје могућности у оквиру тога споразума за годишње куповине до 250.000 тона пшенице потребне за исхрану становништва“ – истицано је у вези са потписаним Споразумом и применом поменутог принципа „комплетног финансирања“. Такав начин финансирања је представљао – речима А. Хума – „нови и значајан елемент у развоју економских односа између земаља потписница“. ²⁷¹⁹ Без обзира на то што нису били испуњени југословенски „максимални захтеви“ и што су постојале одређене, основане примедбе на држање совјетске стране током преговора, Споразум од 1. августа 1956. је, дакле, био изузетно и вишеструко значајан за ФНРЈ.

*

Друго питање о коме је током лета 1956. преговарала делегација предвођена А. Хумом у Москви било је потписивање „допунског инвестиционог споразума“, односно Протокола којим би се регулисало коришћења преосталог дела средстава из „инвестиционог кредита“ од 12. јануара 1956. Наиме, укупна вредност опреме и постројења – „за фабрику азотних ђубрива, фабрику суперфосфата са погоном сумпорне киселине и термо-електраном, затим отварање два оловно-цинкова рудника (Кишница и Сребреница) и проширење рудника живе (Идрија)“ – чија испорука је договорена Споразумом од 12. јануара 1956, заједно са пружањем различитих услуга („пројектовање, руковођење монтажом и пуштање у погон“) износила је „око 55 милиона долара“. Вредност опреме коју је СССР требао да испоручи за наведене објекте и „техничке помоћи“ коју су требале да пруже совјетске организације, обухватала је, дакле, тек половину предвиђеног износа кредита од 110.000.000 долара. На преговорима је требало решити питање „ангажовања преостале суме“. Изгледа да је у Београду првобитно разматрано „допунско коришћење од 55 милиона долара“ и југословенска страна је намеравала за тај износ да увезе „мелиорационе и пољопривредне машине, жељезничку опрему, опрему за нафту и плин, грађевинске машине и др.“

Међутим, процене вредности опреме која је требала да буде испоручена на основу Споразума од 12. јануара 1956, које су рађене током припреме за преговоре, говориле су да је тај износ био за пет до 10 милиона долара већи у односу на поменутих 55 милиона долара (у том тренутку је у току била тек израда пројеката за поменуте привредне објекте и била су могућа одређена одступања од првобитних планова и прорачуна). „Увозна опрема за ове објекте по садашњој оцени износи око 60–65 милиона долара; око 40 милиона долара остаће према томе неискоришћено“ – истакнуто је у припремним материјалима за преговоре. За наведену вредност од 40.000.000 долара планиран је увоз постројења и опреме за: „Рудник угља Косово“ (10.000.000 долара); „производњу нафте и плина“ (10.000.000 долара); бродоградњу (2.750.000 долара); „мелиорационе радове“ (6.450.000 долара); ратарство (1.550.000 долара); „железницу“ (7.000.000 долара); „електротехнику и телевизију“ (2.250.000 долара). Иначе, у месецима после потписивања „инвестиционог кредита“ совјетска страна је „ургирала“ почетак преговора о „закључењу Допунског инвестиционог споразума“, али Савезни завод за привредно планирање ФНРЈ дуго није могао да припреми „дефинитивну листу објеката“, што се одразило на каснији почетак разговора. У разговору са Н. П. Фирјубином, вођеном 23. марта 1956, Е. Кардељ је саопштио да се приводи крају разматрање привредног плана за 1956. и – у вези са тим – совјетском амбасадору најавио да ће у наредним данима бити прецизирано по којим питањима ће се Београд обратити Влади СССР-а за „помоћ“ (мелиорација, бродоградња, добијање нафте, гаса и угља...). Пре почетка преговора списак тражених машина и опреме је предан совјетским органима и очекивало се да ће га они највећим делом прихватити („углавном акцептирати“). ²⁷²⁰

²⁷¹⁹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. години, 21.11.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 15–16.

²⁷²⁰ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; Исто, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956; АЈ, КПП, III–В–1–а, Белешка о важнијим проблемима у економским односима, 19.3.1956; ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом

Током разматрања питања у вези са испоруком тражених „комплетних постројења“ и различитих машина и опреме, заиста, није долазило до већих тешкоћа. Разговори су се одвијали – како је наводио А. Хумо – „нормално“.²⁷²¹ Међутим, испоставило се да је „рад на допунском Протоколу уз Споразум о инвестиционом кредиту [...] био [...] са совјетске стране кочен док се не ријеши питање алуминијског Споразума“. У току преговора је постало јасно да је „основни разлог“ за поменуто „кочење“ био тај што су совјетски званичници настојали југословенској страни да укажу на то да средства из „инвестиционог кредита“ могу да се искористе за „набавку опреме за помоћну производњу везану за алуминијски комбинат“ у случају да се испостави да износ од 175 милиона долара не буде довољан за изградњу Комбината и свих „конексних објеката“.²⁷²² Према се из појединих докумената југословенске стране, као што смо поменули, може закључити да су првобитно постојала очекивања да се постигне споразум о коришћењу целокупног преосталог износа од 55.000.000 долара,²⁷²³ „програм допунских набавки“ са којим је делегација Владе ФНРЈ пошла на преговоре у Москву предвиђао је „допунско коришћење“ кредита у вредности од 40 милиона долара.²⁷²⁴ Током преговора је био разматран увоз још неких постројења и опреме чије испоруке нису биле договорене.²⁷²⁵ Одређене ставке које су се налазиле на списку југословенских захтева су „отпале“ приликом дискусија које су вођене,²⁷²⁶ а у Протокол су унети постројења и опрема чији увоз Београд првобитно није планирао.²⁷²⁷ Средином јула 1956. југословенска страна је изказала

(1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; „Југословенска привредна делегација отпутовала у Москву“, *Борба*, 8.6.1956, стр. 2; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 551.

²⁷²¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 173–174, Запись беседы Зам. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом Югославской делегации т. Сайчич, состоявшей 5 июля 1956 г; Исто, Л. 175–176, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом югославской делегации т. Сайчич, состоявшейся 12 июля 1956 г; Исто, Л. 177, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова с членом Югославской делегации тов. Сайчич, состоявшейся 18.VII–1956г; Исто, Д. 1540, Л. 104–106, Запись беседы Зам. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом Югославской делегации т. Сайчич, состоявшейся 3 июля 1956 года; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 17, 49460, Телеграм А. Хума, Државном секретаријату за иностране послове (за Темпа), 14.6.1956; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 371.

²⁷²² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁷²³ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956).

²⁷²⁴ АЈ, 130–629–1039, Програм рада привредне делегације ФНРЈ за преговоре са СССР-ом, Д. Видић, 28.5.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у.

²⁷²⁵ У питању су били фабрике за производњу тапета, „гипсаног сувог малтера“, сладоледа и „сувог леда“, погон за производњу безалкохолних напитака и опрема за фабрику цигли. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 173–174, Запись беседы Зам. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом Югославской делегации т. Сайчич, состоявшей 5 июля 1956 г; Исто, Л. 175, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом югославской делегации т. Сайчич, состоявшейся 12 июля 1956 г; Исто, Д. 1540, Л. 105, Запись беседы Зам. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий т. Федорова с членом Югославской делегации т. Сайчич, состоявшейся 3 июля 1956 года.)

²⁷²⁶ Реч је о „опреми за железнички саобраћај“ и „електронику и телевизију“. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4, 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷²⁷ У питању су били „Фабрика за производњу армирано-бетонских конструкција и детаља“, „Фабрика за производњу крупних зидних блокова“, опрема за радиотехничку индустрију и машине за стамбено-комуналну изградњу. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о

заинтересованост за набавку путничких авиона Ил-14.²⁷²⁸ Иако нису били унети у Протокол,²⁷²⁹ испорука шест авиона тог типа је, по свему судећи, била договорена.²⁷³⁰ У настојању да ускладе жеље југословенске стране и извозне могућности СССР-а, делегације су постигле договор о томе да се смањи вредност одређене опреме у односу на првобитна очекивања Београда,²⁷³¹ односно да се повећају испоруке других постројења и машина.²⁷³² Напослетку је договорена совјетска испорука опреме и пружање техничке помоћи у наведеном износу, односно „у вредности од 40 милиона долара“.²⁷³³

Заправо, у оригиналу Протокола, потписаном 2. августа 1956, помиње се износ од 38 милиона долара,²⁷³⁴ али у каснијим преписима – по свему судећи ратификоване верзије документа – наилазимо на поменућу вредност од 40 милиона долара.²⁷³⁵ Пошто је износ од 40 милиона непосредно после преговора поменут и у штампи,²⁷³⁶ можемо га, дакле, сматрати веродостојним. После његовог договарања ФНРЈ је преостало да искористи још 5–15 милиона долара²⁷³⁷ из „инвестиционог кредита“ од 110 милиона долара. Једна од могућности за тро-

---

финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).

²⁷²⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 177, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова с членом Югославской делегации тов. Сайчич, состоявшейся 18.VII-1956г.

²⁷²⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷³⁰ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1. О питању набавке авиона Ил-14, опширније у наставку поглавља.

²⁷³¹ За три милиона долара је смањена вредност постројења и опреме за „Рудник угља Косово“; износ „опреме за производњу нафте и плина“ је умањен за 6,5 милиона долара; а договорени увоз опреме за бродоградњу је за 250.000 долара био мањи у односу на првобитни захтев југословенске стране. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“); Исто, дос. 5, 424186, Инвестициона банка, Државном секретаријату за иностране послове, 19.10.1956.)

²⁷³² Значајно, готово за 10 милиона долара (950.000) је повећана вредност трактора и пољопривредних машина. Осим тога, приметно су – за 4.550.000 долара – повећане испоруке машина за мелиорационе радове. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у.)

²⁷³³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; Исто, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957.

²⁷³⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷³⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷³⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; „Потписан је протокол уз Споразум о сарадњи између СССР и Југославије у изградњи индустријских предузећа“, *Борба*, 3.8.1956, стр. 1; „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Исто*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷³⁷ Тачан износ преосталих средстава у том тренутку није био познат. Док је вредност постројења и опреме чија испорука је договорена Протоколом од 2. августа 1956. износила, као што смо поменули, 40 милиона дола-

шење тих средстава односила се на поменути предлог совјетске стране за испоруку опреме за пратеће објекте уз Комбинат алуминијума. Током лета 1956. на југословенској страни није постојала одлука о начину на који ће наведена средства бити искоришћена. Не губећи из вида совјетски предлог, југословенски аналитичари су сматрали да је потребно „добро размислити на што ћемо сада ангажовати ова средства“.²⁷³⁸

Вратимо се на договоре који су постигнути током преговора вођених у Москви. Дан после закључивања „алуминијумског кредита“, 2. августа 1956, А. Хумо и К. И. Коваљ су потписали „Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12[.] јануара 1956[.] године“. У уводном делу Протокола је истакнуто да су југословенска и совјетска влада постигле договор о коришћењу једног дела „инвестиционог кредита“ од 12. јануара 1956. „у циљу даљег проширења економских веза“ између две државе. Свеукупно посматрано, можемо рећи да је Протоколом договорена: 1) испорука опреме и пружање „техничке помоћи у изградњи низа фабрика“; 2) испорука различитих машина и опреме који потичу из серијске производње.²⁷³⁹ Што се прве ствари тиче, Влада СССР-а се обавезала да ће „на терет кредита“ од 12. јануара 1956. обезбедити – како је наведено у тачки а првог члана – „испуњење пројектантских радова, испоруку опреме и пружање других видова техничке помоћи за изградњу у ФНРЈ у току 1957–1959[.] год. површинског копа за производњу лигнита, фабрике за производњу армирано бетонских производа и погона за производњу крупних зидних блокова као и агрегата за дехидрацију гаса, за раздеобу гаса и компримирање гаса у нафтоносна лежишта“.²⁷⁴⁰ Детаљнији подаци о „комплетној опреми“ за поменуте објекте, са роковима у којима је требало завршити поједине фазе, наведени су у првом прилогу Протокола и могу се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 74: Списак објеката за које је СССР – „на терет кредита од 110 милиона долара по Споразуму од 12[.] јануара 1956[.] године“ – требао да пружи ФНРЈ техничку помоћ приликом изградње.²⁷⁴¹

ра, за испоруке које су биле предвиђене Споразумом од 12. јануара 1956. располажемо са проценама које се крећу од 55, преко 60 до 65 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у.)

²⁷³⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956.

²⁷³⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; „Потписан је протокол уз Споразум о сарадњи између СССР и Југославије у изградњи индустријских предузећа“, *Борба*, 3.8.1956, стр. 1; „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Исто*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁴⁰ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁴¹ Табела је састављена на основу података из „Прилога број I“ Протокола од 2. августа 1956. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.)

Предузећа, односно предвиђене етапе рада	Рокови
1. Фабрика за производњу армирано-бетонских конструкција и детаља ²⁷⁴² са капацитетом од 50.000 кубних метара производа годишње, од чега 5.000 кубних метара „израђених детаља годишње на терену полигоног типа“	
Типски пројекат	IV квартал 1956.
Испорука опреме	1957–прва половина 1958.
2. Фабрика за производњу крупних зидних блокова ²⁷⁴³ са производним капацитетом од 30.000 кубних метара годишње	
Типски пројекат	III квартал
Испорука опреме	1957–прва половине 1958.
3. „Постројења: за дехидрацију гаса, за одвајање пропана, бутана и етана и за компримирање гаса у нафтоносна лежишта“ ²⁷⁴⁴	

²⁷⁴² Према једном недатираном прегледу опреме коју је ФНРЈ планирала да увезе на рачун неискоришћеног дела „инвестиционог кредита“, који је вероватно настао у периоду пре почетка преговора, ФНРЈ првобитно није намеравала да увезе постројења и опрему за наведену фабрику. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) Ни у другом документу, за који је извесно да је настао пре почетка преговора (претпостављамо крајем маја 1956), ова фабрика није била поменута. (Исто, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у.) Судаћи према саставу југословенске привредне делегације, то питање је било покренуто уочи самог почетка преговора. У предлогу састава југословенске делегације који је рађен крајем маја, не помињу се „експерти“ за ову врсту објеката. Међутим, у предлогу састава делегације који је рађен почетком јуна налази се стручњак „по фабрици за изградњу станова“, инжењер Јован Јанковић. (АЈ, 130–629–1039, М. Бартош, Савезном извршном већу, 31.5.1956; Исто, Делегација Владе Федеративне Народне Републике Југославије за привредне преговоре са Савезом Совјетских Социјалистичких Република; Исто, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.) Цена постројења за ову фабрику није била велика. Укупна вредност „грађевинске механизације и машина за производњу грађевинских елемената“, које је СССР требао да испоручи, износила је 1,5 милиона долара. Ако имамо у виду да је цена грађевинске механизације, коју је ФНРЈ требала да увезе на основу другог прилога Протокола, била 0,8 милиона долара, долазимо до тога да је укупна вредност за израду пројеката и постројења за Фабрику армирано-бетонских конструкција и детаља и Фабрику за производњу крупних зидних блокова износила 0,7 милиона долара. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.)

²⁷⁴³ У поменутом недатираном прегледу „инвестиционе опреме“ коју је ФНРЈ намеравала да увезе на рачун преосталог износа из Споразума од 12. јануара 1956, Фабрика за производњу крупних зидних блокова, такође, није била поменута. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) Не срећемо је ни у списку опреме који је, претпостављамо, рађен крајем маја 1956. (Исто, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у.) Стручњак за ову врсту фабрика је у састав делегације уврштен тек почетком јуна. (АЈ, 130–629–1039, Делегација Владе Федеративне Народне Републике Југославије за привредне преговоре са Савезом Совјетских Социјалистичких Република; Исто, Д. Видић, Савезном извршном већу, 1.6.1956.) Као што смо поменули у претходној напомени, укупна вредност постројења за ове две фабрике за производњу грађевинских елемената износила је 0,7 милиона долара.

²⁷⁴⁴ У прилогу Протокола је напоменуто да ће се „капацитет објеката“ одредити приликом „израде пројектног задатка“. Осим наведених постројења, другим прилогом Протокола је договорен увоз „опреме за експлоатацију нафте и гаса“ у вредности од 2,7 милиона долара. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.) Укупна вредност постројења и опреме за „експлоатацију нафте“, коју је ФНРЈ требала да увезе на основу првог и другог прилога Протокола, износила је 3,5 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.) Када упоредимо наведене бројке, долазимо до тога да је укупна вредност постројења које је СССР требао да испоручи на основу првог члана износила 800.000 долара. Иначе, ФНРЈ је на рачун неискоришћеног дела „ин-

Техничка помоћ у пројектовању	IV квартал 1956.
Испорука опреме	обим и рокови према договору две стране
4. Површински коп за производњу лигнита у „реону 'Косово““, капацитета 2.500.000 тона угља годишње са „сортирницом“ ²⁷⁴⁵	
Техничка помоћ у пројектовању	II половина 1956.
Испорука опреме	1958–1960.

У оригиналу Протокола, конкретно у примерку који је потписан на „српскохрватском језику“, који се чува у Збирци међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, наведено је да вредност наведене опреме, уз пружену техничку помоћ, износи „8 милиона долара“.²⁷⁴⁶ У једном од преписа Протокола који се налази у Дипломатском архиву наводи се пак вредност од „7,3 милиона \$“.²⁷⁴⁷ Претпостављамо да је наведена измена вредности извршена у периоду после потписивања Протокола, односно да је – након додатне провере и примедби заинтересованих субјеката – унета у верзију документа која је ратификована. У обе верзије документа је напоменуто да ће се у случају да „вредност испуњених обавеза“ буде већа од поменутих износа (8, односно 7,3 милиона долара), плаћање вршити клириншким путем.²⁷⁴⁸ Са вредношћу од 6,5 милиона долара машине и постројења за површин-

---

вестиционог кредита“ првобитно планирала да увезе доста већу количину „опреме за производњу нафте и плина“ из СССР-а у укупној вредности од 10 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷⁴⁵ У вези са изградом опреме за површински коп угља, у првом прилогу Протокола је напоменуто: „Југословенска страна врши испитивање лигнита у лабораторијски[м] и индустријским условима, сакупља полазне податке за пројектовање и пројектује радове. Генерални наручилац доставиће до 1[.] јуна 1957[.] године генералном испоручиоцу спецификацију и акт о подели испорука опреме.“ (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.) Вредност израде пројеката и опреме коју је СССР требао да испоручи ФНРЈ – „за изградњу површинског копа рудника лигнита на Косову“ – на основу првог прилога Протокола од 2. августа 1956. износила је 6,5 милиона долара. Уз испоруку тих постројења и опреме, Совјетски Савез је на основу другог прилога Протокола требао да испоручи машине и опрему у износу од 0,5 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 424186, Инвестициона банка, Државном секретаријату за иностране послове, 19.10.1956.) Југословенска страна је првобитно планирала увоз опреме за „Рудник угља Косово“ у вредности од 10 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) Међутим, као што смо видели, договорен је увоз опреме у укупној вредности од 7 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 424186, Инвестициона банка, Државном секретаријату за иностране послове, 19.10.1956.) Пре почетка преговора, југословенска страна је у оквиру ове ставке била заинтересована за увоз „опреме за сепарацију“, „комплетне опреме за сушару“ и различите „опреме за помоћне погоне“. Могуће је да је у склопу ове ставке планиран и увоз „транспортних трака“. Опширније о карактеристикама „угљеноносног базена Косово“, његовом „угљеном слоју“ и квалитету угља, као и опреми коју је ФНРЈ планирала да увезе из СССР-а: ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).

²⁷⁴⁶ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁴⁸ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне

ски коп лигнита чиниле су убедљиво највећу ставку међу опремом која је требала да буде испоручена ФНРЈ на основу првог прилога Протокола. За остатак првобитно предвиђеног износа од 8 милиона долара, ФНРЈ је требала да плати постројења за експлоатацију нафте и гаса (0,8 милиона долара) и две фабрике за производњу грађевинских елемената (0,7 милиона долара).²⁷⁴⁹

Другом великом питању које је решено Протоколом посвећена је тачка б првог члана. У њој је наведено да ће СССР у периоду од 1957. до 1959. испоручивати ФНРЈ „машине и опрему“ у складу са списком наведеним у „прилогу број II“ Протокола. У питању су били „опрема и машине за индустрију угља, бродоградњу и радио-техничку индустрију, за индустрију нафте и гаса, спровођење мелиорационих радова, станбено-комуналну изградњу, као и испорука трактора, пољопривредних машина и друге опреме“.²⁷⁵⁰ Преглед опреме – по групама, односно намени – коју је совјетска страна требала да испоручи, са договореним вредностима, дат је у следећој табели.

-Табела бр. 75: Списак машина и опреме које је СССР требао да испоручи ФНРЈ у периоду од 1957. до 1959. године (вредности су наведене у милионима долара).²⁷⁵¹

Врста опреме	Вредност
Машине и опрема за индустрију угља ²⁷⁵²	0,5 ²⁷⁵³
Опрема за експлоатацију нафте и гаса ²⁷⁵⁴	2,7 ²⁷⁵⁵

Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁴⁹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 424186, Инвестициона банка, Државном секретаријату за иностране послове, 19.10.1956.

²⁷⁵⁰ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; „Потписан је протокол уз Споразум о сарадњи између СССР и Југославије у изградњи индустријских предузећа“, *Борба*, 3.8.1956, стр. 1.

²⁷⁵¹ Табела је састављена на основу података из „Прилога број II“ Протокола од 2. августа 1956. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.)

²⁷⁵² На основу југословенских докумената који су рађени у склопу припреме за преговоре, претпостављамо да је у оквиру ове ставке, пре свега, планиран увоз „багера глодара, дреглајна, кашикара, одлагача за јаловину“, као и „теретних камиона са приколицама“. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавке инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4, 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷⁵³ Наведене машине и опрема су, такође, биле намењене за површински коп лигнита, односно „рудник Косово“. Укупна вредност опреме за површински коп коју је требало испоручити на основу првог и другог прилога Протокола, износила је, као што смо поменули, 7 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 424186, Инвестициона банка, Државном секретаријату за иностране послове, 19.10.1956.)

²⁷⁵⁴ У документима који су настали током припреме југословенске стране за преговоре, није прављена разлика између комплетних постројења (која су укључена у први прилог Протокола) и појединачних машина и опреме из другог прилога Протокола. На основу увида у документе који су настали пре преговора и онога што је договорено првим прилогом Протокола, претпостављамо да је у оквиру ове ставке ФНРЈ планирала да увезе „бушаће гарнитуре са бушаћим алатом“, „тешке тракторе и камионе“, „вагонцистерне и аутоцистерне за плин“, као

Опрема за бродоградилушну индустрију ²⁷⁵⁶	2,5
Машине за мелиорационе радове ²⁷⁵⁷	11,0
Трактори и пољопривредне машине ²⁷⁵⁸	11,5

и различите „резервоаре“ и „бутанске боце“. (Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷⁵⁵ Заједно са испорукама постројења поменутих у првом прилогу Протокола, укупна вредност опреме намењене експлоатацији нафте и гаса износила је, као што смо поменули, 3,5 милиона долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.)

²⁷⁵⁶ У прегледима машина и опреме које је ФНРЈ намеравала да увезе из СССР-а, на рачун преосталог износа „инвестиционог кредита“, помиње се „опрема за проширење капацитета поморских и речних бродоградилушта и предузећа за израду бродске опреме“ у вредности од 2.750.000 долара. У питању је, дакле, био износ приближан договореном. ФНРЈ је желела да увезе наведену опрему због тога што су се „капацитети бродограђевне индустрије“ могли „знатно повећати проширењем уских грла у производњи“. Наведена „уска грла“, која су се огледала у „недовољној опремљености постојећих радионица и у потреби механизације транспорта у бродоградилуштима“, могла су да буду отклоњена увозом совјетске опреме у процењеној вредности од око 2,75 милиона долара. Од наведене суме, планирано је да се највећи део опреме, у вредности од 1,65 милиона долара, искористи за „поморска бродоградилушта“. Остатак вредности је требало искористити за увоз опреме за „речна бродоградилушта“ (0,5 милиона долара), односно за „предузећа за израду бродске опреме“ (0,6 милиона долара). Што се тиче опреме за поморска и речна бродоградилушта, планиран је увоз „дизалица, бродограђевних преса, уређаја за заваривање, гилотина за резање ливова, стројева за савијање лимова, тестера, машина алатљика, као стругова, брусилуца, бушилица, глодалица, итд., ручног електричног и пнеуматског алата, лабораториских уређаја, инструмената итд.“ Када је о „предузећима за производњу бродске опреме“ реч, планирано је: 1) „комплетирање машинског парка за производњу дизел мотора са брусилуцама, глодалицама, радиалним и стубним бушилицама, крановима, као и испитном станицом за дизел моторе“; 2) „машинско опремање за производњу машинске бродске опреме са машинама алатљикама, као брусилуцама, лет машинама, фрез и штос машинама итд., и пробним столом са инструментима за испитивање бризгача“; 3) „опремање за производњу бродске електроопреме као бродска витла, мотори за кормиларске стројеве, мотори за вентилаторе и сл. Потребну опрему сачињавају стројеви за намотавање, пресовање и вакуум компаундацију свитака, израду колектора, инструменти за испитивање машина итд.“ (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) Приликом уговарања транши за 1957, 1958. и 1959. требало је прецизирати врсту и количину опреме коју је СССР требао да испоручи. Поменути преглед опреме, међутим, пружа добар увид у оно што је југословенска страна очекивала да увезе.

²⁷⁵⁷ Као што можемо видети из табеле, машине за мелиорационе радове су чиниле значајну увозну ставку. На основу поменутог недатираног прегледа опреме коју је ФНРЈ планирала да увезе, може се рећи да је југословенска страна првобитно била заинтересована за доста мању количину тих машина. Наиме, интересовао их је увоз „машина за мелиорације“ („багери гусеничари, ведричари, рефулери, булдожери, скептери [вероватно скрепери – прим. М. Нинковића], трактор за вучу скрепера, копачи канала-ровова, думпери, пумпе и остало“) у вредности од свега 5.710.000 долара. Осим тога, намеравали су да увезу и „компресоре, уређаје за дубинска бушења, инструменте и осталу опрему“ у износу од 832.000. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) У „програму набавки“ опреме, који је рађен за потребе преговора, такође се наводи мања вредност од оне која је договорена – 6.450.000 долара. У том документу који је, претпостављамо, припремљен крајем маја 1956, наводи се да је ФНРЈ у оквиру те ставке планирала да увезе „багере дреглајне и ведричаре, пловне багере рефулере и ведричаре, вишекофне багере, булдожере, скрепере, тракторе-гусеничаре и разну теренску опрему“. (Исто, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у.)

²⁷⁵⁸ Према договореном износу од 11,5 милиона долара, који је наведен у табели, ова група машина се – по вредности – налазила на првом месту. Југословенска страна је првобитно била заинтересована за доста мањи увоз тих машина. Према поменутом недатираном прегледу жељене опреме, југословенски органи су планирали увоз „машина за механизацију пољопривреде“ у вредности од свега 1.458.000 долара. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).) У „програму набавки“ опреме који је, претпостављамо, рађен крајем маја, наводи се нешто већа вредност од 1.550.000 долара, који су требали да буду намењени за увоз комбајна, жетелица, „кул-

Опрема за радиотехничку индустрију ²⁷⁵⁹	1,0
Машине за стамбено-комуналну изградњу ²⁷⁶⁰	0,8
УКУПНО	30

Иако се у табели, односно у другом прилогу Протокола од 2. августа 1956, не помињу авиони,²⁷⁶¹ шеф југословенске делегације је по завршетку преговора истакао да је у склопу наведеног кредита „предвиђена [...] набавка шест путничких авиона“. Према речима А. Хума, на основу испоруке тих авиона „ваздушни саобраћај“ ФНРЈ је требао да се „знатно повећа“. ²⁷⁶² У питању су били, као што смо поменули, путнички авиони Ил–14. Током посете СССР-у Ј. Б. Тито се похвално изражавао о њима. „Добри су ваши авиони ИЛ–14, ми смо њиме летели овамо у Москву, врло стабилни. Летиш и ништа не осећаш“ – истакао је 18. јуна 1956. југословенски председник на састанку са совјетским руководиоцима. Истога дана – вероватно је у питању била реакција на поменуте његове речи – Ј. Б. Тито је од совјетског руководства на поклон добио један Ил–14. Тај примерак авиона је имао салон и био је прилагођен за превоз највиших руководиоца.²⁷⁶³ Пошто се набавка авиона није помињала у припремним материјалима за преговоре,²⁷⁶⁴ може се (основано) претпоставити да су они постали предмет разговора услед наведеног поклона. Утолико пре што је југословенска делегација – постављајући средином јула наведено питање – указала на то да се ради о авиону који је совјетска влада поклонила Ј. Б. Титу.²⁷⁶⁵ Више разлога је могло утицати на одлуку југословенске стране да покрене то питање (позитивни утисци Ј. Б. Тита о наведеном авиону; осећај захвалности или „дуга“ због вредног поклона; процена да ФНРЈ има потребу за набавком тог типа летелица; постојање „простора“ за њихову набавку у оквиру кредитом предвиђених средстава...). Из докумената совјетског порекла јасно је да су авиони били предмет разговора,²⁷⁶⁶ а изјава А. Хума говори да је одређени договор о томе био постигнут.²⁷⁶⁷ Међутим, чи-

---

тиватора сејалица“ и „вођарских плугова“. (Исто, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у.)

²⁷⁵⁹ Југословенска страна првобитно није планирала да на рачун преосталих средстава из „инвестиционог кредита“ изврши увоз опреме за радиотехничку индустрију. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷⁶⁰ Као и у случају „опреме за радиотехничку индустрију“, ни увоз ове групе машина првобитно није био планиран. (ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у; Исто, ф. 92, дос. 4. 422971, Без наслова („Програм набавке инвестиционе опреме из зајма предвиђеног инвестиционим програмом са СССР-ом“).)

²⁷⁶¹ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁶² „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁶³ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 141; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 568; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 372, стр. 908; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, стр. 304.

²⁷⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1955, ф. 65, дос. 1, 18386, Привредни преговори са СССР-ом (1956); Исто, 1956, ф. 91, дос. 19, 423206, Информација о финансијским питањима у вези са додатним програмом набавки инвестиционе опреме у СССР-у.

²⁷⁶⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 177, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий тов. Федорова с членом Югославской делегации тов. Сайчич, состоявшейся 18.VII–1956г.

²⁷⁶⁶ Исто.

²⁷⁶⁷ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

њеница да ваздухоплови Ил–14 нису били унети у Протокол,²⁷⁶⁸ нити су поменути у заједничкој изјави о преговорима,²⁷⁶⁹ говори о томе да се ту радило о усменом договору, договору начелне природе.²⁷⁷⁰

Као што можемо видети из табеле, машине за мелиорацију и „трактори и пољопривредне машине“ су – са укупном вредношћу од 22,5 милиона долара – представљали две најзначајније увозне ставке.²⁷⁷¹ По завршетку преговора А. Хумо је истакао значај набавке управо тих машина: „Аранжман о испоруци мелиорационе и пољопривредне опреме знатно ће допринети напорима југословенске владе да убрза развој пољопривреде и оствари неопходан прогрес и у овој тако важној области националне привреде.“²⁷⁷² Поменути, укупна вредност машина и опреме од 30 милиона долара,²⁷⁷³ наведена је у оригиналу Протокола, потписаном 2. августа 1956. у Москви. Међутим, у једном од преписа Протокола (вероватно је, као што смо поменули, реч о верзији документа која је ратификована), наилазимо на податак да је укупна вредност машина и опреме требала да износи „до 32,7 милиона \$“. Пошто је наведена опрема требала да буде испоручена у три наврата – у траншама за 1957, 1958. и 1959. годину – договорено је да ће се „о годишњем обиму и номенклатури машина и опреме“ две стране договарати „до 1[.] новембра сваке године“ и да ће о томе бити састављени „одговарајући протоколи“. У тим протоколима је требала да буде прецизирана „спецификација“ опреме коју је у склопу одређене транше требало испоручити. Наредним, другим чланом Протокола било је предвиђено да југословенска страна до 1. октобра 1956. преда „детаљне спецификације за машине и опрему која подлеже испоруци у ФНРЈ у 1957[.] години у сагласности са тачком 'б' члана 1“. Када је реч о испорукама машина и опреме за 1958. и 1959. годину, договорено је да се „спецификације“ предају „до 1[.] септембра 1957, односно до 1[.] септембра 1958[.] године“. Последњим, трећим чланом Протокола било је одређено да се различита питања – „рокови, вредност и други услови испуњења пројектантских радова, испорука машина и опреме, и пружање других видова техничке помоћи предвиђених [...] Протоколом“ – регулишу уговорима које ће склапати „одговарајуће југословенске и совјетске организације“.²⁷⁷⁴

*

Потписивањем „допунског инвестиционог споразума“, односно Протокола од 2. августа 1956, завршена је последња велика, значајна ствар у вези са кредитима које је СССР дао ФНРЈ у периоду пре „мађарског октобра“. По завршетку привредних преговора у Москви, А.

²⁷⁶⁸ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

²⁷⁶⁹ „Потписан је протокол уз Споразум о сарадњи између СССР и Југославије у изградњи индустријских предузећа“, *Борба*, 3.8.1956, стр. 1.

²⁷⁷⁰ Шест авиона Ил–14 било је испоручено ФНРЈ наредне године. Околност да су југословенска и совјетска страна у току 1957. тражиле одговарајући начин за њихово плаћање (напослетку је било договорено да се трансакција изврши у склопу Протокола од 2. августа 1956) посредно потврђује да званичан, правно обавезујући договор о томе није био постигнут на преговорима који су вођени у лето 1956. О набавци и плаћању шест авиона Ил–14, опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁷⁷¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956.

²⁷⁷² „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁷³ Због наведене вредности, у појединим каснијим југословенским документима (телеграмима или извештајима намењеним за интерну употребу), за овај део Протокола од 2. августа 1956. срећемо непрецизан, „неформалан“ назив: „кредит од 30 милиона долара“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420731, Телеграм Мићуновића, Државном секретаријату за иностране послове, 28.9.1957; Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.)

²⁷⁷⁴ Министарство спољних послова Републике Србије, Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956.

Хумо се у изјави датој дописницима Танјуга осврнуо на „предуслове“ који су омогућили потписивање „алуминијумског кредита“ и „допунског инвестиционог споразума“. „Морам посебно да подвучем да су резу[л]тати постигнути у садашњим економским преговорима били надахнути жељом да се учине нови значајни кораци у области наше привредне сарадње која обема странама пружа корист. Било је природно очекивати ове резултате у преговорима после позитивног развитака у односима између Југославије и Совјетског Савеза, који су надахнути прогресивним духом Београдске декларације и духом двеју декларација потписаних недавно у Москви“ – истакао је шеф југословенске делегације. Према речима А. Хума, „повољан развој економских односа“ представљао је, дакле, последицу „политичког разумевања обеју страна по многим важним и актуелним политичким питањима“.²⁷⁷⁵ Политичко приближавање Београда и Москве омогућило је закључивање наведена два аранжмана, али и осталих кредитних споразума између ФНРЈ и СССР-а у току 1956. године. Шире посматрано, захваљујући поправљању југословенско-совјетских односа, ФНРЈ је – осим од СССР-а и Источне Немачке – средином педесетих добила кредите и од Чехословачке (75 милиона долара) и Пољске (20 милиона долара).²⁷⁷⁶

„Оба економска инструмента“, потписана почетком августа 1956. у Москви, имала су – речима А. Хума – „крупан значај у актуелном развоју економских односа и економске сарадње“ између Југославије и Совјетског Савеза.²⁷⁷⁷ Заправо, њихово закључивање је представљало – како су у току 1956. наводили југословенски аналитичари – „врхунац наших економских односа са СССР“.²⁷⁷⁸ Упркос томе што је њиховим потписивањем, дакле, достигнут „врхунац“, А. Хумо је почетком августа напомињао да поменути аранжманима нису биле исцрпљене „могућности даљег развијања међусобне корисне економске сарадње“.²⁷⁷⁹ Реализација четири југословенско-совјетска кредитна аранжмана одвијала се у току 1956. у складу са предвиђеном динамиком.²⁷⁸⁰ „Међународна политика“ је у септембру писала како се кредитни споразуми „налазе [...] у жеку извршења“. „Према досадашњем току нема основа сумњати у њихову потпуну реализацију у року“ – истицано је том приликом у југословенској штампи.²⁷⁸¹ Ипак, као што је отворила простор за закључивање наведених кредитних аран-

²⁷⁷⁵ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁷⁶ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 34, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год, Посол СССР в ФНР Югославии Н. Фирюбин, март 1957 г; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 68, дос. 1, 422959, Економски односи са источноевропским земљама, 26.3.1956; Ј. Đurović, „Proširenje naših trgovinskih odnosa“, *Međunarodna politika*, br. 143/16. mart 1956, str. 15; R. L. Allen „The Soviet and East European Foreign Credit Program“, pp. 443–444; *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, pp. 10–11; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, str. 650–653; Vladimir Lj. Cvetković, „Odnovienie jugosłowiańsko-polskich stosunków gospodarczych w latach 1954–1955“, u: *Polska i Jugosławia po II wojnie światowej*, pod redakcją Mimčilo Pavlovicia, Nebojšy Stamboliji, Andrzeja Zaćmińskiego, Bydgoszcz 2016, str. 420; P. Wawryszuk, *Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1945–1971*, str. 59; M. J. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 134–135.

²⁷⁷⁷ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 87, дос. 2, 423244, СССР, Државни секретаријат за иностране послове.

²⁷⁷⁹ „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1.

²⁷⁸⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 137–143, Выполнение обязательств советской стороной по соглашениям о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ о строительстве в Югославии промышленных предприятий по состоянию на 1-е января 1957 года; Исто, Л. 146–153, Справка о выполнении обязательств Советской стороной по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве предприятий и научно-технического сотрудничества за 1956 год; Исто, Л. 154–156, Сведения о советских специалистах, находившихся в 1956 году в Югославии по технической помощи; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422746, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР (1959); Исто, дос. 20, 423463, Без наслова, 1.9.1956; Исто, ф. 92, дос. 5, 423461, Економски односи ФНРЈ–СССР, мај–август 1956; Исто, 1958, ф. 118, дос. 16, 31764, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР, ДСИП, 25.8.1958; Исто, 1959, ф. 120, дос. 14, 35273, Преглед коришћења у СССР робног кредита од \$ 54.000.000.

²⁷⁸¹ А. Partonić, „Jugoslavija i njeni spoljnoekonomski partneri. Neosnovani prigovori“, *Međunarodna politika*, br. 154/1.9.1956, str. 11.

жмана, „политика“ је – исто тако – онемогућила њихово коришћење. Криза у Мађарској и погоршање југословенско-совјетских односа које је уследило током последњих месеци 1956, негативно су се одразили на реализацију кредитних споразума.²⁷⁸²

Југословенско-совјетски кредитни аранжмани из 1956. били су потписани – како је наводио С. Вукмановић – „са великом помпом“.²⁷⁸³ У питању су били, као што смо поменули, „крупни“ и „спектакуларни споразуми“.²⁷⁸⁴ Свеукупно посматрано, закључени кредитни аранжмани су били широко конципирани и требали су – у већој или мањој мери – да „покрију“ различите привредне и финансијске потребе ФНРЈ.²⁷⁸⁵ Међутим, поменуто погоршање југословенско-совјетских односа до кога је дошло услед мађарске кризе, а потом и почетак „другог југословенско-совјетског сукоба“,²⁷⁸⁶ обесмислили су и поништили мотиве и циљеве са којима су потписани ови аранжмани. Нити је Београд, са изузетком „девизног зајма“ и половично искоришћеног „робног кредита“, успео да употреби највећи део – за југословенску привреду преко потребних и изузетно важних – средстава,²⁷⁸⁷ нити је Москва успела да оствари своје (крајње) политичке циљеве (повратак ФНРЈ у „лагер“) због којих су ФНРЈ одобрена четири кредитна аранжмана из 1956. године.²⁷⁸⁸

---

²⁷⁸² Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁷⁸³ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 252.

²⁷⁸⁴ D. Vogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, str. 55; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 20.

²⁷⁸⁵ „Шеф југословенске делегације Светозар Вукмановић о резултатима економских разговора у Москви. Постигнути резултати омогућују даље развијање наших привредних веза са Совјетским Савезом“, *Борба*, 3.9.1955, стр. 1; „Југословенска влада руководи се начелима најшире сарадње са свим земљама – изјавио је Авдо Хумо шеф делегације на разговорима у Москви“, *Борба*, 4.8.1956, стр. 1; Vladimir Sajčić, „Ekonomski odnosi FNRJ–SSSR“, *Međunarodna politika*, br. 131/16.9.1955, str. 8; Stane Pavlič, „Ekonomski odnosi FNRJ“, *Međunarodna politika*, br. 140/1.2.1956, str. 12; J. Đurović, „Proširenje naših trgovinskih odnosa“, *Međunarodna politika*, br. 143/16. mart 1956, str. 15; Stane Pavlič, „Međunarodni aspekt podizanja aluminijumske industrije u Jugoslaviji“, *Međunarodna politika*, br. 157/16.10.1956, str. 15–16; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 175–176.

²⁷⁸⁶ Опширније у поглављу „Политички и економски односи између совјетске тежње за 'монолитним лагером' и 'сопственог пута' у социјализам Југославије“.

²⁷⁸⁷ О искоришћености кредитних аранжмана, детаљније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁷⁸⁸ V. Lj. Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. godine*, str. 437.

УСПОНИ И ПАДОВИ У ОДНОСИМА И НОВИ СУКОБ (1956–1962)

Политички и економски односи између совјетске тежње за „монолитним лагером“ и „сопственог пута“ у социјализам Југославије

У периоду од мађарске кризе до посете А. А. Громика ФНРЈ у априлу 1962, привреде и спољне трговине две државе су – без обзира на одређене застоје, свеукупно посматрано – бележиле видан раст.²⁷⁸⁹ Таква кретања су представљала добру претпоставку за даљи успешан наставак економске сарадње после обнављања и постепеног ширења односа до кога је дошло средином педесетих година. Међутим, заостравање до кога је дошло у политичким односима две државе крајем 1956. и даљи развој политичких односа ФНРЈ и СССР-а у другој половини педесетих (посебно трвење до кога је дошло после VII конгреса СКЈ), онемогућили су даљи напредак економске сарадње. Чињеница да су се југословенско-совјетски односи у највећем делу друге половине педесетих налазили у „стању озбиљне стагнације“,²⁷⁹⁰ утицала је на то да тенденцију раста привредне сарадње, која је била видљива од 1954. до последњих месеци 1956, замени супротно кретање. Свеукупно посматрано, југословенско-совјетске економске односе од октобра 1956. до пролећа 1962. карактерисала је „тенденција стагнације“ и „опадања“.²⁷⁹¹ Да би се на добар начин могло сагледати такво кретање у економској сарадњи две државе, претходно треба размотрити одвијање југословенско-совјетских политичких односа у наведеном периоду. Односно, ток и динамику „цик-цак кретања“, смену затишја и заостравања односа, који су били одређени са два дивергентна интереса – тежњом Москве за „монолитним лагером“ (јединством, збијањем међународног комунистичког покрета) и „сопственим путем“ у социјализам, којим је Београд настојао да корача.

*

До погоршања југословенско-совјетских односа дошло је у току последњих пар месеци бурне 1956, услед дешавања која су била повезана са устанком и кризом у Мађарској. Двадесети конгрес КПСС-а и осуда „култа личности“ и политике Ј. В. Стаљина били су велики подстицај реформским снагама у источноевропским комунистичким партијама, посебно у Пољској и Мађарској. Средином године обележила је побуна радника у Познању, а потом је у октобру 1956. дошло до заостравања прилика и у Пољској, и у Мађарској. Совјетска тежња за јединством „лагера“, настојање на „јединственој линији“ и „јединственом фронту“ према капиталистичком свету, инсистирање на принципима „пролетерског интернационализма“, дошли су у сукоб са отпором који је у поменуте две источноевропске државе постојао према совјетској доминацији. Међутим, ток и расплет кризе у две земље су се разликовали. После промене партијског руководства у октобру 1956. ситуација у Пољској је „стабилизована“.²⁷⁹² Наспрам тога, у Мађарској је од средине октобра 1956. дошло до наглог погоршавања прилика и бурног расплета догађаја. Побуна реформских комуниста против стаљинистичких руководиоца прерасла је у борбу за националну независност, обнову суверенитета, која је била праћена одређеним „антикомунистичким“ захтевима и одлукама (између осталог и о укидању

²⁷⁸⁹ Опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

²⁷⁹⁰ А. Б. Едемский, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, в: *Международные отношения в XX веке. Сборник научных статей*. Выпуск 4, под редакцией проф. В. Т. Юнгблуда, Киров 2016, стр. 296.

²⁷⁹¹ Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁷⁹² Опширније о кризи у Пољској 1956. године: Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, стр. 372–376; I. Berend, *Centralna i Istočna Evropa. 1944–1993. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001, str. 137–146; Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011, str. 307, 308; Csaba Békés, „East Central Europe, 1953–1956“, *The Cambridge History of the Cold War. Volume I. Origins*, edited by M. P. Leffler and O. A. Westad, Cambridge 2010, str. 343, 344, 345–347, 352; Leszek W. Gluchowski, Edward Jan Nalepa, „The Soviet–Polish Confrontation of October 1956: The Situation in the Polish Internal Security Corps“, *CWHP Bulletin–Working Paper No. 17*, Washington, D. C., April 1997, str. 4–85.

једнопартијског, односно увођењу вишепартијског система, повлачењу совјетских јединица из Мађарске и напуштању Варшавског пакта).²⁷⁹³

Држање Југославије и последице мађарске кризе на југословенско-совјетске односе су у историографији добро истражени.²⁷⁹⁴ Југословенско руководство је имало изразито сложен, амбивалентан однос према компликованим збивањима у држави северних суседа. Са једне стране, подржавало је уклањање старог стаљинистичког руководства, спровођење одређених промена и умерене либерализације, као и слабљење непосредне совјетске контроле. Међутим, за руководство СКЈ је било неприхватљиво довођење у питање комунистичког, једнопартијског система владавине, и радикалнија промена међународног положаја Мађарске.²⁷⁹⁵ Заоштравање и прерастање догађаја у Мађарској у отворену побуну 23. октобра 1956. довело је до прве совјетске војне интервенције, у зору 24. октобра 1956. Београд је подржао долазак Имре Нађа на положај премијера и постављање Јаноша Кадара за првог секретара партије. Међутим, развој догађаја у Мађарској је у наредним данима почео све више да поприма „контрареволуционарни“ карактер, што је утицало на промену у држању југословенског руководства, заузимање резервисаног става и приближавање њихових гледишта совјетским. На иницијативу совјетских руководилаца Ј. Б. Тито је 29. октобра 1956. упутио писмо мађарском партијском руководству у коме је подржао новоформирану владу, али и упозорио на „десну опасност“ и „реакционарне снаге“.²⁷⁹⁶

Москва је од почетка доживљавала догађаје у Мађарској као „дубоко непријатељску појаву“. Међутим, отпор који су Мађари пружили совјетским снагама и негативна реакција међународне јавности довели су до повлачења јединица из Будимпеште крајем октобра, до преиспитивања, тактизирања и двоумљења у вези са даљим корацима које је требало предузети. Упоредо са одлучном војном интервенцијом разматране су и могућности за изналажење политичког решења, па и трајно повлачење совјетских снага из Мађарске. Ипак, даље заоштравање насиља у мађарској престоници, вести о линчовању комуниста, као и сплет различи-

²⁷⁹³ Опширније о мађарској кризи: В. Л. Мусатов, „СССР и венгерские события 1956 г.: новые архивные материалы“, *Новая и новейшая история*, 1/1993, стр. 3–22; С. Békés, *nav. delo*, стр. 344–345, 346, 348–352; Isti, „The 1956 Hungarian Revolution and World Politics“, *CWHP Bulletin–Working Paper No. 16*, Washington, D. C., September 1996, стр. 1–35; А. С. Стыкалин, „Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД)“, *Славяноведение*, 3/1994, стр. 51–59; Исти, *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, Москва 2003; Исти, *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, Москва 2016; *Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. Сборник документов*, главный редактор Н. Ф. Самохвалов, Москва 2009; В. Лакер, *nav. delo*, стр. 376–381; I. Berend, *nav. delo*, стр. 146–156.

²⁷⁹⁴ К. М. Ковачевић, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, стр. 253–343; Johanna Granville, „The Soviet-Yugoslav détente, Belgrade-Budapest relations, and the Hungarian Revolution (1955–56)“, *Hungarian Studies Review*, No. 24 1/2(1997), стр. 15–63; А. С. Стыкалин, „Советско-югославские отношения и внутрополитическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.“, стр. 139–166; L. Gibianski, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1996, 151–170; Исти, „Н. С. Хрущев, Й. Броз Тито и венгерский кризис 1956 г.“, *Новая и новейшая история*, 1/1999, стр. 10–29; Isti, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, у: *Jugoslavija v hladni vojni, Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9.maja 2000*, ur. Jasna Fischer i dr, Ljubljana–Toronto 2004, стр. 229–247; Lj. Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956.“, стр. 23–59; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, стр. 167–181; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 60–73; Ђ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, стр. 61–73; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 33–60; А. Б. Едемский, „Был ли тайный сговор на Брионах накануне второй советской интервенции в Венгрии?“, у: *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения Владимира Константиновича Волкова (1930–2005)*, Сборник статей, отв. редактор К. В. Никифоров, Москва 2010, стр. 349–370; Исти, „По следам секретных консультаций на Брионах 2–3 ноября 1956 г.“, *Славянский альманах 2010*, Москва 2011, стр. 462–488; S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, pp. 281–333; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, pp. 178–200.

²⁷⁹⁵ Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 43; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 63; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, стр. 237–238; К. М. Ковачевић, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, стр. 261–262, 272, 282, 350; К. Ковачевић, „Југославија и мађарска криза 1956. године“, у: *Југославија у хладном рату. Прилози истраживањима*, стр. 139.

²⁷⁹⁶ Ђ. Tripković, *nav. delo*, стр. 43–46; К. М. Ковачевић, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, стр. 261–273; L. Gibianski, *nav. delo*, стр. 237–239; D. Bogetić, *nav. delo*, стр. 62–63, 64–65.

тих спољнополитичких чинилаца (избијање Суецке кризе, односно напада Велике Британије, Француске и Израела на Египат; притисак кинеских комуниста да се предузму одлучније мере према Мађарима; страх да ће попустљиво држање бити протумачено као слабост; бојазан од даљег „осипања социјалистичког лагера“; економске и политичке последице које би „губитак“ Мађарске имао за СССР), утицали су на то да Президијум ЦК КПСС-а 31. октобра донесе одлуку о решавању кризе војним путем и новој интервенцији.²⁷⁹⁷ У циљу политичке „припреме терена“ за војну интервенцију, Москва је почетком новембра обавестила руководиоце комунистичких држава о својим намерама. Кинеско руководство је пружило одлучну подршку другој војној интервенцији, а и руководиоци источноевропских држава, са изузетком Пољске, сагласили су се да је војно решење кризе неопходно. В. Гомулка се није сложио са намером совјетског руководства да оружаним путем разреши кризу у Мађарској, али се сагласио са виђењем о „контрареволуционарном“ карактеру дешавања у Будимпешти. Због специфичне позиције ФНРЈ, за Н. С. Хрушчова је посебно важна била сагласност југословенског председника. Непосредно уочи друге совјетске интервенције, 2. новембра увече Н. С. Хрушчов и Г. М. Маљенков су „инкогнито“ допутовали на Брионе, где су готово до јутра разговарали са Ј. Б. Титом, Е. Кардељем и А. Ранковићем о приликама у Мађарској. Осим њих, разговору – чију „потребу тајности“ је совјетска страна „нарочито нагласила“ – присуствовао је још само амбасадор В. Мићуновић.²⁷⁹⁸

Био је то четврти сусрет југословенског председника и првог секретара ЦК КПСС у релативно кратком периоду.²⁷⁹⁹ Разговор је – како је прибележио В. Мићуновић – био „једна дуга импровизација где је свако износио своје примедбе и разлоге“; атмосфера је била „озбиљна и понекад неугодна“, а „конспирација“ изражена.²⁸⁰⁰ Пре свега, не треба губити из вида да би без обзира на југословенски став према војној интервенцији, совјетско руководство спровело донету одлуку о поновном уласку војске у Будимпешту. Иако Н. С. Хрушчову није било потребно формално „одобрење“ за спровођење планираних мера, важно му је било да сагледа и утиче на држање и реакцију југословенског руководства.²⁸⁰¹ Током дугог разговора који је вођен увече и у току ноћи разматрано је и дискутовано о више питања, од којих су најважнија три била: 1) питање војне интервенције; 2) „кадровска решења“, односно састав нове владе коју је требало формирати, и посебно избор личности која ће заузети положај премијера; 3) „питање улоге коју би Имре Нађ могао да одигра“.²⁸⁰²

Свакако, најважније питање током разговора и оно због кога је уопште дошло до сусрета југословенских и совјетских руководиоца било је питање војне интервенције. Н. С. Хрушчов и Г. М. Маљенков су желели – речима југословенског амбасадора – „да о одлуци СССР-а упознају нас и да чују наше мишљење“. Први секретар ЦК КПСС-а је говорио о „скретању догађаја у Мађарској у контрареволуцију“ и „емоционално“ наглашавао да „у

²⁷⁹⁷ L. Gibianski, *nav. delo*, str. 237; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 271–272, 274; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 44–45; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 65; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 325–328.

²⁷⁹⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-14, Н. Хрушчов–Ј. Б. Титу (без датума); Исто, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956; L. Gibianski, *nav. delo*, str. 239; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 274; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 46; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 65–66; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 328–329.

²⁷⁹⁹ Детаљније о изворима за разговор који је вођен (мемоарима Н. С. Хрушчова и В. Мићуновића, забелешци о разговорима коју је саставио југословенски амбасадор 6. новембра 1956, каснијој југословенско-совјетској преписци): Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 55, пар. 65; L. Gibianski, *nav. delo*, str. 229; А. Б. Едемский, „По следам секретних консултациј на Брионах 2–3 новембра 1956 г.“, стр. 463–465; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 274; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 66.

²⁸⁰⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-14, В. Мићуновић, А. Ранковићу, 6.11.1956; Исто, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 157.

²⁸⁰¹ У. Таубман, *нав. дело*, стр. 329; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 275.

²⁸⁰² АЈ, КПР, I-3-a/101-14, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956. Забелешка В. Мићуновића је објављена и на српском и на руском језику: А. Б. Едемский, „По следам секретних консултациј на Брионах 2–3 новембра 1956 г.“, стр. 466–478; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, стр. 343–352.

Мађарској убијају, кољу и вешају комунисте“. Суштину онога што се дешавало окарактерисао је као „рестаурацију капитализма у Мађарској“ и, у вези са тим, истицао: „Ако би то допустили Запад би рекао да смо: глупи или слаби – а то је једно те исто.“ „Ми то никако не можемо дозволити ни као комунисти-интернационалисти нити СССР као држава“ – наглашавао је Хрушчов и наводио да осим војне интервенције „другог излаза нема“. Инсистирајући током разговора на томе да „треба хитно радити“, Никита Сергејевич је напомињао да су „војне припреме добро и успешно спроведене“.²⁸⁰³

Југословенски председник се сложио са тим да „Мађарска креће опасним путем реакционарне рестаурације“ и саопштио је како је и руководство ФНРЈ „забринуто скретањем у десно, у контрареволуцију“ („јер каква је то влада под којом убијају и вешају комунисте“). Иако је потенцирао изналажење „других путева“ и потребу „политичке припреме“, Ј. Б. Тито је у принципу прихватио спровођење војне интервенције. Током састанка југословенски став је био – како је наводио В. Мићуновић – „усмерен на третирање совјетске интервенције као мањег зла и на настојање да се са њом нанесе што мање штете унутарњем прогресивном социјалистичком развоју у Мађарској као и интересима међународног социјализма“. Када су се југословенски руководиоци сагласили са интервенцијом, Никита Сергејевич је реаговао са олакшањем. „Хрушчову је пао терет с врата. Дуже обе руке у вис и каже: то, то! Види се да су Руси с тим и дошли“ – прибележио је В. Мићуновић у забелешци са разговора.²⁸⁰⁴ Утисак В. Мићуновића је био да су совјетским представницима све остале ствари (од којих су најважније „избор“ новог председника владе и судбина И. Нађа) биле подређене том питању: „Хрушчов и Маљенков се држали врло меко и повучено, увек склони да прихвате све што им се каже са југословенске стране без обзира како о томе стварно мисле. Из тога избијало јасно да им је био задатак и циљ да се састанак заврши у знаку споразума, мада је било очевидно у току целог разговора да су нам позиције у вези гледања на узроке крвавих догађаја у Мађарској супротне.“²⁸⁰⁵

Свеукупно посматрано, совјетски руководиоци су успешно остварили главни циљ своје посете и задовољни кренули пут Москве.²⁸⁰⁶ Уследила је, 4. новембра 1956, друга совјетска

²⁸⁰³ АЈ, КПР, I-3-a/101-14, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 466–468; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, стр. 343–345. О односу Југославије према Суецкој кризи, опширније: D. Bogetić, „Odnos Jugoslavije sa Zapadom u senci Suecke krize“, *Arhiv*, 1–2/2003, str. 110–123; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 126–137; D. Bogetić, A. Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010, str. 48–58; V. Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, Beograd 2007, str. 153–181; Isti, „Pošteni posrednik. Jugoslavija između starih i novih spoljnopolitičkih partnerstava sredinom pedesetih godina“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, str. 469–470; Isti, *Titova lična diplomatija*, str. 138–140; А. Животић, *Југославија у Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008; Isti, „Југославија и Блиски исток (1945–1956)“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, str. 491–492, 494; Исти, „Југославија и Блиски исток у Хладном рату (1945–1970)“, u: *Југославија у хладном рату. Прилози истраживањима*, стр. 44–45, 47. О односу СССР-а према Суецкој кризи, опширније: М. М. Наринский, „Советский Союз и Суэцкий кризис 1956 года. Новые данные“, *Новая и новейшая история*, 1/2004, стр. 54–66.

²⁸⁰⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-14, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956; А. Б. Едемский, „По следам секретних консултација на Брионах 2–3 новембра 1956 г.“, стр. 467, 469; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, стр. 344, 345–346; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, p. 540.

²⁸⁰⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-14, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита, А. Ранковића, Е. Кардеља са Н. С. Хрушчовом и Г. М. Маљенковом, у току ноћи од 2/3 новембра 1956. на Брионима, 6.11.1956; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 467, 470, 471, 472–473, 476, 478; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, стр. 344, 346, 347, 348, 351, 352.

²⁸⁰⁶ Осим забелешке В. Мићуновића о разговору, његових „Московских година“ и сећања Н. С. Хрушчова, опширније о сусрету југословенских и совјетских руководиоца 2/3. новембра 1956: Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 46–47; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 66–68; Л. Я. Гибианский, „Н. С. Хрушчев, Ђ. Броз Тито и венгерский кризис 1956 г.“, стр. 21–23; Isti, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine. Jugoslavija i Kremalj“, str. 239–241; К. М. Ковачевић, *нав. дело*, str. 274–276; А. Б. Едемский, „Был ли тайный сговор на Брионах накануне второй советской интервенции в Венгрии?“, стр. 349–370; Исти, „По следам секретных

интервенција и насилно гушење мађарске побуне. И. Нађ се са сарадницима склонио у југословенску амбасаду,²⁸⁰⁷ а на власт је постављена нова влада на чијем челу се налазио Ј. Кадар.²⁸⁰⁸ Услед недостатка времена, а вероватно и прецењивања сопствених могућности, у периоду од састанка на Брионима до совјетске интервенције Београд је покушао, али није успео да утиче на држање И. Нађа, на начин о коме је било речи приликом сусрета 2/3. новембра 1956. Штавише, када је дошло до совјетске интервенције И. Нађ не само што није поднео оставку и дао изјаву у којој би се негативно одредио према „скретању у десно“ и „контрареволуцији“, већ је преко радија осудио интервенцију совјетских снага и окарактерисао је као незакониту.²⁸⁰⁹ Долазак Нађа и његових сарадника у Амбасаду ФНРЈ довео је Београд у прилично незгодну ситуацију. Совјетска страна је у наредном периоду тражила његову предају, а југословенски руководиоци због става светске и домаће јавности нису могли тек тако да пристану на његово изручење. У „игри“ су били међународни углед Југославије и кредибилитет њеног руководства, однос Запада према ФНРЈ, достигнути ниво на коме су се налазили југословенско-совјетски односи, став Мађара, па и „реформистичких“ снага у комунистичким партијама према Београду. Супротстављене интересе је тешко било у потпуности задовољити и југословенски руководиоци су настојали да дођу до колико-толико компромисних решења и да са што мање штете изађу из целе ситуације.²⁸¹⁰ Настала је – за југословенско-совјетске односе – компликована ситуација која се у наредном периоду преламала кроз питање судбине И. Нађа и тумачење догађаја који су се одиграли у Мађарској. Међутим, колико год да је, у контексту односа ФНРЈ и СССР-а, решавање питања И. Нађа било сложено, оно је омогућило Београду да ублажи баласт који је сагласност за другу совјетску интервенцију представљала, да начини отклон од совјетске политике према Мађарској.

Совјетски руководиоци су били задовољни исходом интервенције и развојем догађаја у Мађарској.²⁸¹¹ Понети развојем догађаја Н. С. Хрушчов и Г. М. Маљенков су 5. новембра 1956. „драге другове“ Ј. Б. Тита, А. Ранковића и Е. Кардеља известили о томе да је „у Мађарској све било припремљено и остварено онако како смо се договорили приликом нашег задњег сусрета“. „Контрареволуција у Мађарској је разбијена 4[.] новембра око 12 часова према московском времену“, „Будимпешта је ослобођена од реакционарних банди“ – саопштавали су совјетски руководиоци, истовремено информишући Београд о „политичким“ корацима који су предузети и планирани. Пуни ентузијазма услед повољног развоја догађаја и растерећени од бриге коју су октобарски догађаји у Мађарској изазвали, Н. С. Хрушчов и Г. М. Маљенков су писмо завршили у полетном духу: „Шаљемо Вам пламени комунистички поздрав. Не можемо да Вам не кажемо да је наш последњи разговор оставио на нас најбољи утисак и показао пуно јединство погледа у оцени догађаја и предузимању мера које су потребне за одбрану тековина социјализма. Све то показује наше јединство и искрену тежњу обеју страна да јачају комунистичке везе. Пламени поздрав од наших другова – чланова Президијума ЦК КПСС.“²⁸¹²

Међутим, одушевљени „пламени поздрави“ совјетског руководства нису наишли на очекивани пријем у Београду. Док су неопходност интервенције (као „мањег зла“) и спровођење одређених „политичких“ потеза (формирање револуционарне владе, осуда „грешака из

консултациј на Брионах 2–3 новембра 1956 г.“, стр. 462–488; J. Granville, *nav. delo*, str. 30–31; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 51–52, 55–59; D. Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, str. 174–177.

²⁸⁰⁷ Опширније о разговорима који су претходили доласку И. Нађа са групом блиских сарадника и чланова њихових породица у Амбасаду ФНРЈ у Будимпешти: Ђ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, str. 63–64; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 275–276, 278–279.

²⁸⁰⁸ C. Békés, „East Central Europe, 1953–1956“, str. 351.

²⁸⁰⁹ АЈ, 507/IX, 119/I–77, Н. С. Хрушчов – Ј. Б. Титу, Е. Кардељу и А. Ранковићу, 7.11.1956; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 240–241; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 68–69; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 279.

²⁸¹⁰ D. Bogetić, *nav. delo*, str. 69–70; Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 48; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 279, 282–284; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 242–247.

²⁸¹¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 172.

²⁸¹² АЈ, 507/IX, 119/I–76, Н. С. Хрушчов и Г. М. Маљенков – Ј. Б. Титу, А. Ранковићу и Е. Кардељу, 5.11.1956.

прошлости“) и „кадровских решења“ (Ј. Кадар) били у духу разговора вођених на Брионима, тврдње о „пуном јединству погледа у оцени догађаја и предузимању мера“ нису одговарале стварности, нити југословенским интересима. Штавише, тврдња о томе да је „све било припремљено и остварено онако како смо се договорили“, била је опасна. Упућивала је на закључак да је југословенско руководство било, практично, саучесник у интервенцији. Такво гледиште је било штетно и противно југословенским интересима и политици, како у погледу карактера односа са СССР-ом, тако и по питању спољнополитичког положаја ФНРЈ и односа са Западом. Боравак И. Нађа у југословенској амбасади и околност да током сусрета на Брионима није био вођен записник, добро су дошли и давали су одређени маневарски простор Ј. Б. Титу. У телеграму Ј. Б. Тита, Е. Кардеља и А. Ранковића упућеном 5. новембра 1956. Н. С. Хрушчову, предложено је да се И. Нађ са сарадницима транспортује у ФНРЈ.²⁸¹³ Постојећа напетост је увећана истог дана, када је дошло до инцидента у мађарској престоници – у митраљеској ватри која је отворена из совјетског тенка на зграду амбасаде ФНРЈ страдао је аташе за штампу Миленко Милованов (на југословенској страни су овај инцидент тумачили као вршење додатног притиска, па и као претњу).²⁸¹⁴

Президијум ЦК КПСС-а је 6. новембра одбацио југословенски предлог о томе да се „Имре Нађ и његови трабанти“ упуте у Југославију. Н. С. Хрушчов је упознао југословенско руководство са одлуком Президијума у прилично оштром писму које је упутио 7. новембра 1956. Подсећајући Ј. Б. Тита, Е. Кардеља и А. Ранковића на разговор вођен на Брионима – на то да су „подједнако оценили ситуацију и сматрали да је Имре Нађ отворио пут контрареволуцији и довео реакцију на власт“; да је „друг Тито“ изјавио: „Какав је то претседник владе – комуниста под чијом влашћу некажњено вешају и стрељају комунисте и раднике“ – први секретар ЦК КПСС је нагласио: „Не тајимо да нас је Ваша тачка гледишта према Имре Нађу огорчила.“ Позивајући се и на изјаве новог мађарског руководства Хрушчов је ставио до знања југословенском руководству да је њихов захтев у потпуности неприхватљив. Наводећи да је КПСС-у „познато да су говорници у Петефи клубу који су иступали са изјавама да су присталице југословенског пута развитка, касније стали на чело устанка“ и да се то може тумачити на начин да су догађаји у Мађарској „организовани уз учешће Југословена“, Н. С. Хрушчов је указао на то да чланство совјетске партије „неће разумети неправилно решење питања Имре Нађа и његових саучесника“. Нагласио је да би у случају да они нађу „уточиште“ у Југославији то нанело „ненадокнадиву штету“ југословенско-совјетским односима.²⁸¹⁵ Оштар совјетски став у вези са решавањем питање И. Нађа и промена расположења према Југославији видели су се и из разговора које су Н. С. Хрушчов и В. Мићуновић водили 7. новембра 1956. При помену питања азила за Нађа и остале, Хрушчов је – како наводи Мићуновић – „одједанпут измијенио пријатељски тон“. Први секретар ЦК КПСС је пред југословенским амбасадором истакао: „Све је сада дошло у питање. Од југословенског става према рјешењу питања Нађа зависи да ли ће се односи између Југославије и СССР-а и даље развијати пријатељски или супротно од тога.“²⁸¹⁶

Суочивши се са чврстим совјетским ставом, у одговору на писмо од 7. новембра 1956. Ј. Б. Тито је указао пре свега на потребу вођења рачуна о „међународном угледу Југославије“, али и на реакцију „народних маса“ унутар државе; због тога је сугерисао да треба радити на изналажењу компромисног решења за „тешку ситуацију“ која је настала. „Сматрамо да је мо-

²⁸¹³ L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 242; Đ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, str. 65; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 48; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 279.

²⁸¹⁴ Опширније о инциденту од 5. новембра, као и новом „тешком инциденту“ – гранати испалењеној из совјетског тенка у непосредној близини Амбасаде 6. новембра 1956, када је „полупана [...] већина прозора на згради Амбасаде“: АЈ, КПР, I–5–b/99–4, Забелешка о разговору К. Поповића са Н. Фирјубином, 5.11.1956; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са Н. Фирјубином, 6.11.1956; Исто, ДСИП, Амбасади СССР-а у Београду, 6.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 174–175; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 242–243; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 49; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 280.

²⁸¹⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–77, Н. С. Хрушчов – Ј. Б. Титу, Е. Кардељу и А. Ранковићу, 7.11.1956; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 242.

²⁸¹⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 171–174.

гућно ријешити то питање тако да не буде на уштрб ни наше земље, ни Совјетског Савеза, а ни на уштрб развитка социјализма у Мађарској“ – истакао је Ј. Б. Тито, додајући да осим „пребацавања у Југославију постоје и друге могућности за рјешење тог проблема у складу са међународним правом, као што су на примјер амнестија или нешто слично“.²⁸¹⁷ Писмо југословенског председника је у Москви било релативно позитивно дочекано. У разговору који је 11. новембра 1956. водио са југословенским амбасадором Н. С. Хрушчов је – како је јављао В. Мићуновић – „био веома срдчан, ни налик на оног из разговора од пре четири дана“. Ипак, Мићуновић у „Московским годинама“ бележи да је први секретар ЦК КПСС током разговора наводио да „има међу нама веома јасних неслагања и неповјерења“, да су кадрови у југословенској дипломатији „већином »прозападни« и »антисовјетски«, да је „интелигенција већим дијелом прозападна“; Хрушчов је „изнио и негативно мишљење о нашој штампи, уколико се тиче третирања СССР-а, те да у нашој штампи нема никаквих промјена на боље, без обзира на развој односа међу нама“, а критички (па и са „извјесном горчином“) је говорио о томе да Београд – „једини, поред Запада“ – употребљава „формулације »дестаљинизација« и »стаљинизам«“.²⁸¹⁸ Међутим, општи став о писму Ј. Б. Тита је био позитиван („врло другарско и пријатељско“).²⁸¹⁹

Од 8. новембра – када су први пут о питању Нађа и осталих руководилаца разговарали југословенски амбасадор у Будимпешти Далибор Солдатић и председник владе Јанош Кадар – отпочели су и мађарско-југословенски разговори на ту тему.²⁸²⁰ Совјетска страна је (уз договор са румунским руководством и Ј. Кадаром) у писму од 10. новембра 1956. изнела Београду предлог о томе да се И. Нађ и Г. Лошонци пребаце у Румунију, а да остали уз изјаву о лојалности Влади Ј. Кадара могу слободно напустити Амбасаду ФНРЈ и без икакве одговорности наставити да живе у Мађарској. Иако је овај предлог ишао у правцу компромиса који је тражио југословенски председник, он се – у суштини – сводио на изручење И. Нађа. Београд је сматрао да би се то негативно одразило на „међународни углед“ ФНРЈ, па је предлог дочекан са резервом и његова реализација везивана за евентуалну сагласност Нађа и Лошонција.²⁸²¹ У периоду од првог састанка Ј. Кадара и Д. Солдатића, питање И. Нађа је све више разматрано у непосредним контактима Мађара и Југословена (совјетска страна се привидно „повукла“ у други план, али је неупитно да је Ј. Кадар све радио на основу овлашћења Москве).²⁸²²

Упоредо са решавањем питања И. Нађа, средином новембра 1956. је отпочела југословенско-совјетска полемика о узроцима догађаја у Мађарској и политици и држању ФНРЈ и СССР-а у расплету кризе. Почетак полемике представљао је познати говор Ј. Б. Тита одржан – „пред активом комуниста из Истре“ – у Пули 11. новембра, односно његово објављивање у „Борби“ 16. новембра 1956. Већ сами датуми и „размак“ између одржавања говора и његовог објављивања сугеришу да је ситуација била озбиљна и осетљива. Очигледно је требало добро промислити да ли, у ком облику и тренутку треба јавно пренети његов садржај. Одлука за отварањем те теме је свакако проистицала из потребе Београда да се дистанцира од политике СССР-а у Мађарској. Осуда совјетске војне интервенције пре свега у иностранству (посебно

²⁸¹⁷ АЈ, 507/IX, 119/1–78, Ј. Б. Тито, Н. С. Хрушчову, 8.11.1956.

²⁸¹⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–80, Мићуновић – Кардељу, Ранковићу и Поповићу, 12.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 179–180.

²⁸¹⁹ АЈ, 507/IX, 119/1–81, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, Н. А. Булгањиним и В. М. Молотовом приликом пријема у част пољске делегације у Кремљу, 18.11.1956.

²⁸²⁰ Ђ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, str. 66; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 49–50; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 243.

²⁸²¹ АЈ, 507/IX, 119/1–80, Мићуновић – Кардељу, Ранковићу и Поповићу, 12.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 178; Ђ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, str. 66–67; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 244. О покушају укључивања румунске стране у разговоре, опширније: Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 66–67; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 131–135; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 281.

²⁸²² Опширније о југословенско-мађарским разговорима о решавању питања И. Нађа и постизању споразума 21. новембра: Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 66–68; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 49–50; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 244; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 281–282.

на Западу), али и унутар ФНРЈ; подозрење које је на Западу постојало према улози Београда током Мађарске кризе; потреба да се „оправда“ југословенска подршка влади на чијем челу се налазио Ј. Кадар; мањак слуха у Москви за позицију и интересе Југославије; осећај да су се давањем сагласности за совјетску интервенцију прешле одређене границе и направљен (пре)велики уступак СССР-у; незадовољство „кампањом“ која је у источноевропским државама и комунистичким партијама на Западу вођена против ФНРЈ – све то је утицало на доношење одлуке о томе да се гледишта југословенског руководства јавно изнесу и „објасне“, да се направи јавни отклон од мера које је СССР предузео у Мађарској. На доношење одлуке о заузимању чвршћег става према СССР-у је по свему судећи значајно утицао однос америчке администрације према ФНРЈ. Уговор о годишњој помоћи и испоруци робе у вредности од 98.300.000 долара између САД и ФНРЈ је потписан 3. новембра, а 12. новембра 1956. Двајт Ајзенхауер је упутио писмо Јосипу Брозу у коме је – између осталог – говорио о „срданом односу између наших двеју земаља“ и „заједничком ставу у прилог националног суверенитета, независности и немешања у унутрашње ствари других држава“.

У говору од 11. новембра 1956. Ј. Б. Тито је изнео поглед југословенског руководства на „међународне проблеме, који су данас врло замршени“. Највише пажње је посветио Мађарској, а говорио је и о приликама у Пољској и дешавањима у Египту. Осудио је прву совјетску интервенцију у Мађарској – наводио је да она „није била потребна“, да је била „апсолутно погрешна“, а позив који је Е. Гере упутио совјетским снагама окарактерисао је као „фаталну гријешку“. Другу совјетску интервенцију је правдао као „мање зло“ (указивао је на понашање „разуларене фашистичке и реакционарне руље“ која је убијала и „вјешала“ комунисте). „Ми смо казали и увијек ћемо казати да смо против мијешања и употребе стране војне силе. Али, шта је сада мање зло? Хаос, грађански рат, контрареволуција и нови свјетски рат, или интервенција совјетских трупа које су тамо биле? Оно је катастрофа, а ово је зло“ – наводио је југословенски председник, одређујући се према другој интервенцији као према „нужном злу“. У говору је отворено пружио подршку Влади Ј. Кадара, говорећи да људи који је чине „претстављају оно што је у Мађарској најпоштеније“. „Они су страдали под Ракошијем, били су по затворима и истински су за један нови развој“, наводио је Ј. Б. Тито.

Основни узрок кризе и „оправданог револта“ у Мађарској југословенски председник је видео у подршци коју је СССР пружао „стаљинистичким елементима“ – М. Ракошију и Е. Гереу. Приликом објашњавања актуелних прилика у Мађарској и Пољској Ј. Б. Тито се враћао назад у „1948“ и на „стаљинистичке тенденције“. Нагласио је како су на XX конгресу ствари биле „погрешно“ постављене – говорило се о „култу личности“, а не о „стаљинистичким методама и пракси“ (који су и „омогућили стварање култа личности“). Изузетно критички је говорио о томе што у СССР-у „нажалост, још увијек мисле да војна сила рјешава све“. Поменуо је погрешан однос дела совјетског руководства према источноевропским државама, односно „погрешно и дефектно гледање на односе према тим земљама, према Мађарској, Пољској и другима“. У вези са тим, указао је на то да део совјетских руководиоца и даље стоји на „стаљинистичким позицијама“, али и да наспрам њих у руководству СССР-а постоје и „елементи који су за снажнији и бржи развој у правцу демократизације, за напуштање свих стаљинистичких метода и за стварање нових односа између социјалистичких држава“. Упркос последњем и још неких ствари из говора (попут критике мешања „неких западних земаља“ у „унутрашње ствари“ источноевропских држава), била је то прилично оштра критика совјетске политике.²⁸²³

²⁸²³ Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, X, Београд 1959, стр. 210–232; V. Dedijer, *Dokumenti 1948*, III, str. 651–666; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 184; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 70–71; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 245; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 41, 53–55; M. J. Игрутиновић, *nav. дело*, стр. 115–116; *Југославија–Сједињене Америчке Државе. Поруче председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић и Нада Пантелић, Београд 2014, стр. 34–36, 256–258.

Јавна совјетска реакција није била жустра, али је руководство СССР-а на оштар начин исказало своје незадовољство пред југословенским амбасадором.²⁸²⁴ Приликом пријема који је у част пољске делегације приређен 17. новембра 1956. у Кремљу, совјетски представници су игнорисали В. Мићуновића. „Нико од Руса, не само из Президијума већ и остали, није хтео да се рукује нити поздрави са мном у току два сата, колико је пријем трајао“ – наводио је југословенски амбасадор. После завршетка пријема, на совјетску иницијативу, дошло је до дужег разговора В. Мићуновића са Н. С. Хрушчовом, Н. А. Булгаином и В. М. Молотовом. У основним цртама гледиште совјетских руководиоца – како га је изложио Н. С. Хрушчов, а прибележио В. Мићуновић – било је следеће: „Ми (смо) веома изненађени нападом друга Тита на СССР. Назвати смо стаљинистима, речено је да се у СССР-у не ради о култу личности већ да је систем такав – стаљинистички. Значи, код нас се није изменило ништа. Нападнут је СССР у целини. Кома је то требало осим нашим непријатељима. То је изненадило све њих поготово после писма друга Тита од 9[.] новембра по питању Нађа, које је врло другарско и пријатељско. Шта се догодило да се одједанпут све измени и да их Тито отворено и пред целим светом нападне и осуди. Они то нису очекивали, нити желели нити су они започели већ ми.“ Током разговора се од совјетских руководиоца могло чути и да је „говор по другим стварима добар, да није нападут СССР по најкрупнијим питањима и да је део говора о Мађарској врло добар“, међутим општи став је био да „Тито удара на наш систем као стаљинистички“.

У вези са тим, совјетски руководиоци су изјављивали да не могу „данас да ћуте кад су овако нападути“, да се „мора одговорити и да се тако отвара нов сукоб“. Саопштавали су „да ће нам они овог пута одговорити, ми ћемо затим њима одговорити, умешаће се и други фактори и ко зна шта ће све бити“; „кад свађа почне тешко ће је бити ограничити“, „кад се расправа отпочне тешко је то контролисати и ограничити“ – бележио је Мићуновић. „Последице овога биће лоше“, „биће велике штете од овога“ – били су свесни совјетски руководиоци, али су додавали да „другог излаза нема“. У вези са предстојећим развојем догађаја у пар наврата је са совјетске стране поновљено да ће се „развијати сукоб по партиској линији, а не државној“. „Не мисле да мењају своје односе према нама по државној линији, али по партиској линији пореметили смо их ми“ – јављао је Мићуновић. Југословенски амбасадор наводи да је „дискусија [...] била веома оштра“, а разговор карактерише као „жучан“.²⁸²⁵

Јавни совјетски „одговор“ – текстови објављени у „Правди“ 19. и 23. новембра – на говор Ј. Б. Тита у Пули био је, ипак, знатно умеренији.²⁸²⁶ У депеши која је из Београда упућена Мићуновићу у вези са разговором који је водио са совјетским руководиоцима и „њиховим инсистирањем да сазнају нешто детаљније о разлозима Титовог иступања у Пули“, југословенско руководство је нагласак ставило на кампању које су комунистичке партије, нарочито из источноевропских држава, водиле против ФНРЈ.²⁸²⁷ Југословенски амбасадор је Н. С. Хрушчова упознао са текстом депеше 20. новембра и том приликом је први секретар ЦК КПСС-а био „оран за свађу“. У белешци о овом разговору из „Московских година“, В. Мићуновић наводи да је у говору Ј. Б. Тита „Русима најтеже пада оптужба за стаљинизам“.²⁸²⁸ И совјетски амбасадор је у разговорима са југословенским дипломатама напомињао да је њих „највише узбудила критика друга Тита на совјетски систем, његове речи да је култ личности резултат система“, што је у Москви изазвало „велико огорчење“.²⁸²⁹

²⁸²⁴ О размерама незадовољства на совјетској страни на упечатљив начин говоре речи Ј. А. Фурцеве о томе да је говор југословенског председника у Пули „деловао на Русе као да је експлодирала атомска бомба“. (АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Телеграм В. Мићуновића, 4.5.1957.)

²⁸²⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–81, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, Н. А. Булгаином и В. М. Молотовом приликом пријема у част пољске делегације у Кремљу, 18.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 184–190.

²⁸²⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 190, 194–195; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremenj“, str. 245.

²⁸²⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–81, Депеша Мићуновићу, 18.11.1956.

²⁸²⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 190–191.

²⁸²⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–4, Забелешка Д. Видића о разговору са Н. Фирјубином, 23.11.1956.

У међувремену су приведени крају југословенско-мађарски преговори и постигнут договор о решавању питања И. Нађа и његових сарадника. Председник Владе Ј. Кадар је 21. новембра дао гаранцију да „према Имре Нађу и члановима његове групе не жели применити казну због њихових прошлих дела“ и да они могу „слободно отићи својим кућама“. Међутим, 22. новембра, по изласку из југословенске амбасаде у Будимпешти, И. Нађ и неколицина његових сарадника су ухапшени и депортовани у Румунију. То је изазвало протесте и негодовање југословенске стране – штампа је писала о целом случају, мађарској влади је упућена протестна нота, а југословенски представници су о овом питању говорили и на IX редовном заседању УН.²⁸³⁰ „Ствари овим узимају нови, још гори правац између Руса и нас и између нас и Мађара. Руси су били на путу да погоршају односе с Југославијом и без овога. Сада ће погоршавање свакако бити убрзано“ – прибележио је југословенски амбасадор.²⁸³¹ Без обзира на развој догађаја у вези са И. Нађом, југословенско руководство је у овом периоду процењивало да је објављивањем пулског говора постигло свој „политичко-пропагандни циљ“, и да се на успешан начин јавно дистанцирало од совјетске политике у Мађарској. У циљу спречавања радикалнијег погоршавања односа са СССР-ом, југословенски руководиоци су у наредном периоду у разговорима са совјетским амбасадором настојали да ублаже одређене формулације из излагања Ј. Б. Тита.²⁸³²

Попут Београда и Москва – која се суздржала од оштрије јавне реакције на говор Ј. Б. Тита у Пули – у овом периоду је упућивала одређене позитивне „сигнале“. Констатујућу да је „ситуација [...] прилично конфузна и противурјечна“, југословенски амбасадор је такав приступ карактерисао као „политику час хладних час врућих »облога«: „Данас тражи да као пријатељ говорим преко московске телевизије, само неколико дана прије отели су Имре Нађа, а сада се понашају као да се то уопште није десило, као да се то Југославије уопште не тиче.“ Уследиле су сличне „поруке“ – 28. новембра на пријему у Амбасади Албаније Н. С. Хрушчов је био упадљиво „срдчан“ према југословенском амбасадору и уз осмех изговарао: „Ми смо се посвађали, но нећемо заратити“; наредног дана су „сви совјетски листови без изузетка донијели [...] чланке посвећене нашем 29. новембру“; на пријему који је истог дана организован у југословенској амбасади „совјетско руководство дошло је у јаком саставу“.²⁸³³

„Долазак највишег совјетског државног руководства на пријем у нашој Амбасади поводом 29[.] Новембра, публикавање чланака о Југославији на дан нашег националног празника и говор Мићуновића преко радија и телевизије демонстрирали су жељу совјетског руководства за даљи нормалан развој међудржавних односа“ – констатовали су југословенски аналитичари.²⁸³⁴ Такође, осим наведених корака, совјетска реакција на чланак објављен у „Борби“ (одговор на текстове из „Правде“), била је позитивна. Н. С. Хрушчов је наводио да „има доста ствари са којима се они не слажу“, али је констатовао и да „одговор *Борбе* не иде на заоштравање“ и да су они „ријешили да преко штампе даље не одговарају“. „Не желе заоштравање сукоба, вјерују да то не желимо ни ми“ – прибележио је став првог секретара ЦК КПСС-а В. Мићуновић.²⁸³⁵ У истом периоду Н. П. Фирјубин је у Београду приликом сусрета са Д. Видићем у здравицама тражио да пију за „здравље друга Тита“ и за „боље узајамно разумевање“; а Н. А. Булгањин и В. М. Молотов су у Москви пред југословенским амбасадором предлагали да се „пије за »дружбу«, односно за пријатељство.“²⁸³⁶

²⁸³⁰ Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 193; Đ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, str. 67–70; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 50–51; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 245–246; K. M. Kovačević, *nav. delo*, str. 281–282.

²⁸³¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 193.

²⁸³² АЈ, КПР, I–3–a/101–15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956; Исто, I–5–b/99–4, Забелешка Д. Видића о разговору са Н. Фирјубином, 23.11.1956; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 245.

²⁸³³ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 195–199.

²⁸³⁴ АЈ, 507/IX, 119/I–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸³⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 198.

²⁸³⁶ АЈ, КПР, I–5–b/99–4, Забелешка Д. Видића о разговору са Н. Фирјубином, 23.11.1956; АЈ, КПР, I–3–a/101–15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 196, 199.

Југословенски председник је крајем новембра саопштио Н. П. Фирјубину да је „решио да пише писмо ЦК КПСС одмах после празника“ и да ће у њему бити „у потпуности отворен“, односно да се „неће устручавати да каже све о стварима које има у виду и које се – и зашто се – међу нама догађају“. Совјетски амбасадор је „поздравио идеју писма“.²⁸³⁷ Неколико дана касније, 3. децембра 1956, у име ЦК СКЈ Ј. Б. Тито је упутио опширно писмо адресирано на ЦК КПСС и „друга Н. С. Хрушчова“. У писму су систематски груписана различита питања и изложени аргументи и гледишта, које је у претходном периоду југословенска страна на различите начине предочавала совјетској. Такође, упућени су предлози који би – према мишљењу југословенског руководства – могли да допринесу смиривању ситуације у Мађарској и „ублажавању“ последица које је совјетско држање оставило у светској јавности. На самом почетку писма југословенски председник је констатовао да је „чињеница [...] да се стање између наших двију партија и влада у посљедње вријеме прилично погоршало“, додајући да је то „у супротности са нашом заједничком жељом израженом у Београдској и Московској декларацији, тј. да радимо свим снагама на даљем учвршћивању и продубљивању пријатељских односа између Совјетског Савеза и Југославије“. У циљу превладавања постојећих тешкоћа Ј. Б. Тито је указивао на потребу анализе развоја југословенско-совјетских односа у претходном периоду и заједничко утврђивање „елемената“ и „ствари које су довеле и до неразумијевања и до заоштравања односа између нас“. У том контексту се осврнуо на „веома оштру“ и „неправилну“ совјетску реакцију на говор одржан 11. новембра у Пули. Као и у претходном периоду, у писму је указано на то да је у тексту објављеном у „Правди“ било „импутирано да је Тито под системом мислио читаво друштвено уређење Совјетског Савеза, тј. да је, осудивши систем под којим сматрамо разне стаљинске методе, осудио читаво совјетско друштвено уређење, тј. тековину велике Октобарске револуције“. Југословенски председник је „одлучно“ одбацио „такво тумачење“, појашњавајући: „Ријеч 'систем' код нас се у овом случају односи на извјесне негативне методе које су добиле облик система у стаљинском периоду, а за које ми сматрамо да имају трагова још и данас.“²⁸³⁸

У писму је наглашено југословенско незадовољство „клеветничком“ кампањом коју су поједине партије водиле против ФНРЈ, а нарочито француска, чехословачка, албанска и бугарска. Констатујући да су се у склопу те кампање „индиректно, па чак и директно“ нападале „и неке одлуке XX конгреса“, Ј. Б. Тито је коментарисао: „Нама је тешко повјеровати да они све то раде на своју иницијативу, али исто тако тешко нам је вјеровати да ви сматрате све то што они раде позитивним за социјалистички развој у свијету.“ У вези са кампањом коју су водиле поменуте партије, југословенски председник је скретао пажњу на то да се после његове посете СССР-у у јуну 1956. могло чути „свеопште шапутање“ и да су „разни руководиоци тих партија говорили [...] како је све то скупа тактика Совјетског Савеза према Југославији, да би се она истргла испод капиталистичког утицаја и увукла у лагер социјализма, да је унутрашњи поредак у Југославији сумњивог карактера – нека мјешавина капитализма и анархизма а не социјализам, да је СКЈ нека врста социјал-демократске партије итд.“ Посебно је наглашено да је кампања добила размах „кад је дошло до трагичних догађаја у Мађарској“: тада је „почела [...] отворена критика и пребацивање Југославији да је она за те догађаје највише крива, да ту има прсте руководство СКЈ и слично“. „Разумије се да ми ни у ком случају нисмо ни смјели ни хтјели допустити ову веома тешку оптужбу а да је не одбијемо и да најоштрије не осудимо такву инсинуацију“, коментарисао је Ј. Б. Тито.²⁸³⁹

Осим кампање која је вођена против ФНРЈ, као мотив за иступање Ј. Б. Тита у Пули поменуто је и огорчење југословенског руководства совјетским „веома оштрим писмом“ по питању азила за И. Нађа. Набрајање „мотива“ није се ту исцрпљивало. „Још важнији разлози за иступање Тита у Пули били су развој мађарске трагедије и њен одјек у свијету, а нарочито у нашој земљи“, наглашено је у писму од 3. децембра. Истакнуто је гледиште према коме је „тумачење“ догађаја које је Ј. Б. Тито навео („Говорио је о првој интервенцији совјетске арми-

²⁸³⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956.

²⁸³⁸ АЈ, 507/IX, 119/I-83, Ј. Б. Тито – ЦК КПСС-у и Н. С. Хрушчову, 3.12.1956.

²⁸³⁹ Исто.

је као погрешној, а о другој као мањем злу, коју тек даљи развој у једном позитивном правцу може да оправда.“) било „веома корисно и за Совјетски Савез“, због тога што се на тај начин „у извјесном смислу отупљује не само оштрица међународне реакционарне пропаганде него и негодовање људи са добрим намјерама који су у свему томе гледали једну негативну појаву својствену времену Стаљина“. У вези са тим, наглашено је: „Нама је жао што су код вас преовладали они елементи из Титовог говора које је могла искористити међународна пропаганда у капиталистичким земаљама, а не цјелина која доприноси позитивном рјешавању читаве ствари и лакшем разумијевању онога што се догађа у Мађарској.“²⁸⁴⁰

Као потврда и показатељ тога да се ствари крећу „друкчијим правцем“ у односу на оно што је било договорено на Брионима 2/3. новембра, у писму је наведено „кршење споразума између наше владе и владе Кадара у погледу Нађа“.²⁸⁴¹ Пошто мађарска влада у одговору на југословенску протестну ноту у вези са хапшењем и депортовањем И. Нађа није показивала намеру да промени или коригује одлуке и мере које је спровела, писмом од 3. децембра Београд је, у ствари, покушао да преко Москве – чија реч је свакако била кључна – направи одређени помак ка постизању компромисног решења.²⁸⁴² „Нама тешко пада то што ви потпуно игноришете наше гледиште и обавезе наше владе, како према Уставу тако и према међународном праву, у том питању и ми мислимо да би било веома добро да и ви нама помогнете да се питање Нађа некако ријеша. Јер, овдје се не ради само о томе да се нађа влада извуче из једне веома неугодне ситуације, него се ради и о томе да се нађе такво рјешење које би било корисно за позитиван развој данашње веома тешке ситуације у Мађарској, да се нађе рјешење које би користило и Кадару и Совјетском Савезу“ – истакнуто је у писму. Одвођење Нађа и осталих у Румунију је критиковано и сугерисано да би повратак И. Нађа у Мађарску, уз давање одговарајуће изјаве („да неће сметати напорима те владе у обнови земље“), био вишеструко користан. Такав расплет би – према мишљењу југословенског руководства – са једне стране имао „огромног позитивног одјека код мађарског народа“, док би, са друге стране, „отпали [...] аргументи за кампању у свијету против депортације Нађа“.²⁸⁴³

Уопште, збивања у Мађарској су у писму окарактерисана као „трагедија“ и „страшан ударац социјалистичком свијету“. Напоменуто је да се о тим догађајима „не би смјеле водити беспринципијелне и неплодне дискусије“, него да „треба смјело сагледати узроке тих догађаја и заједничким снагама их што прије уклонити“. Наглашено је да кампања која се води у „штампи неких комунистичких партија“ против Југославије не доприноси превладавању тешкоћа, већ да „штети општим интересима развитка социјализма у свијету, а у првом реду и самом Совјетском Савезу“. Совјетском руководству је сугерисано да би било добро да се избегну мере као што је депортовање људи, да је боље да се траже другачија, „хуманија“ решења, и да се води рачуна о „општем међународном јавном мњењу“. Умереним тоном совјетски руководиоци су позвани да преиспитају своје одлуке и поступке („Дајте, размислите о свим тим стварима без сваке бојазни за престиж, процијените просто комунистички шта је корисније а шта штетније и одбаците оно што је штетно.“) „Желимо да схватите нашу искрену жељу да оваквим нашим гледиштима мислимо само помоћи у читавом том сплету послједњих догађаја и да не претендујемо да смо у свему у праву и да наше становиште не подлеже никаквим потребама за дискусијом“ – напомињао је на крају писма, уз „другарски поздрав“, Ј. Б. Тито.²⁸⁴⁴

Иако је у писму било више ствари са којима се нису слагали, у виђењу совјетског руководства „општи смисао и циљ писма“ нису били „усмјерени на свађу и заоштравање, већ обратно“.²⁸⁴⁵ Међутим, неколико дана касније – 7. децембра – уследио је говор Е. Кардеља у Скупштини, који је представљао оштру (оштрију од излагања у Пули) и – што је за совјетску

²⁸⁴⁰ Исто.

²⁸⁴¹ Исто.

²⁸⁴² Ђ. Триповић, „Југославија и питање азила Имре Нађа“, стр. 69–70; *Isti, Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 51–52.

²⁸⁴³ АЈ, 507/IX, 119/1–83, Ј. Б. Тито – ЦК КПСС-у и Н. С. Хрушчову, 3.12.1956.

²⁸⁴⁴ Исто.

²⁸⁴⁵ V. Мићуновић, *nav. delo*, стр. 204.

страну било нарочито спорно („само немојте јавно, немојте јавно“, како је касније, 22. децембра говорио референт за Југославију у МИД СССР-а В. А. Бакунов)²⁸⁴⁶ – јавну критику политике и држања СССР-а према Мађарској. Уследила је жустра совјетска реакција и дошло је до даљег погоршавања већ нарушених односа између две државе.²⁸⁴⁷ Сва озбиљност и тежина ситуације са којом је Москва дочекала говор, добро се виде из записа В. Мићуновића о сусрету са Н. С. Хрушчовом од 12. децембра 1956. Током дугог разговора, први секретар ЦК КПСС-а је испољио изузетну „огорченост“ према ФНРЈ. Мићуновић бележи да је Хрушчов био такав „каквога га нијесам до сада видио, чак ни после говора друга Тита у Пули“. „Хрушчов као да је једва чекао да ме види да истражи свој бијес. Каже да је то непријатељски напад на Совјетски Савез у цјелини, на руководство и на систем. Није у питању Мађарска – већ СССР. [...] Кардељ је осудио све што је створено у СССР-у: индустријализацију, технички прогрес, жртве које су за то поднијете. [...] Знају да Кардељ није говорио у своје име, већ да је то наш Политбиро одобрио. Ми хоћемо џумбус и тучу (драка) и то нама због нечега треба. По партијској линији доћи ће до раскида и до борбе. Кардељев говор није исто што и говор Тита у Пули, наиме, Кардељ је пошао даље и погоршао стање“ – сведочи Мићуновић о држању и гледиштима Никите Сергејевича.²⁸⁴⁸

Коментаришући односе две државе совјетски руководилац је наводио да „смо »извукли мачеве« једни на друге“. Међутим, наспрам указивања на то да ће доћи до прекида односа „по партијској линији“, Н. С. Хрушчов је у пар наврата „поновио [...] да желе да наставе сарадњу по државној линији“. Такође, у доста „конструктивном“ тону се у више наврата интересовао о томе да ли постоје „какве могућности да дођемо до заједничког става за рјешење кризе у Мађарској“ и тражио да се о томе обавести „друг Тито“.²⁸⁴⁹ И поред таквих „конструктивних“ тонова, совјетска страна је нотом од 18. децембра одбила југословенске предлоге у вези са решавањем питања И. Нађа.²⁸⁵⁰ Истог дана, 18. децембра, објављен је оштар одговор „Правде“ на излагање Е. Кардеља. Опширан чланак под насловом „Коме то користи“ потписао је један од уредника „Правде“ Ј. Павлов. Коментаришући чланак и ставове који су изнети у њему, југословенски амбасадор је прибележио да су они попримили „размјере генералног напада на југословенску теорију и праксу социјалистичке изградње“. „Од познатих гријехова *Правда* импутира Кардељу ревизионизам и анархизам у филозофији, антилењинизам у теорији државе у прелазном периоду, а на текућем практично-политичком плану каже се да ми помажемо реакцију у Мађарској и рушимо социјалистичку солидарност“, наводи В. Мићуновић. У тексту се, такође, развијала „теза“ о томе да ФНРЈ супротстављају свој „развитак“ осталима и то је окарактерисано као „противно марксизму, интернационализму итд.“ Уопште, „одговор *Правде*“ је – како наводи Мићуновић – био „јакко [...] прожет непријатељским духом свјесног изопачавања свега што је југословенско“. „Било би још горе да је, умјесто Павлова који је потписао чланак *Правде*, потписао овај чланак ЦК КПСС, или неки од чланова Президијума, ако је већ морао да га потпише појединац. Овако се ипак није прешла свака граница, мада ће партијски односи страдати. Ово још није сукоб на свим линијама, и државни односи између нас и СССР-а, ако већ неће напредовати, могли би се сачувати. Не би се могло рећи да су већ почеле да се понављају ствари какве су нам познате из прошлости, иако и овај сукоб има тенденцију даљег заоштравања“ – закључивао је југословенски амбасадор.²⁸⁵¹

²⁸⁴⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–84, Забелешка Г. Божовића из разговора са В. А. Бакуновом, 22.12.1956.

²⁸⁴⁷ L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 246; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 72; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 56–57; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, str. 64–65; Исти, „Э. Кардель и Россия“, у: *Slovenica IV. Росийско-словенские отношения в XX веке*, главни редактор К. В. Никифоров, Москва 2018, стр. 166.

²⁸⁴⁸ Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 203–208.

²⁸⁴⁹ Isto, str. 204–205, 212.

²⁸⁵⁰ АЈ, КПП, I–5–b/99–4, Забелешка о разговору Приче са Грјазновом, 17.12.1956; Исто, Нота Амбасаде СССР-а (на руском) – ДСИП-у, 18.12.1956.

²⁸⁵¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 210–211; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 246; Đ. Tripković, „Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, str. 139; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 57; Ђ. Пирјевец, „Э. Кардель и Россия“, стр. 166.

Када се посматра кретање односа између Југославије и Совјетског Савеза током новембра и децембра, види се да су обе стране „тактизирале“. Совјетски амбасадор је крајем новембра изјављивао да су, по питању односа две државе, „новости рђаве“, да постоји „пуно озбиљних тешкоћа“.²⁸⁵² У истом периоду В. Мићуновић је констатовао: „У порасту је међусобно неповјерење и у изгледу је заоштравање сукоба.“ Наспрам оваквих гледишта, обе стране су, као што смо навели, упућивале одређене позитивне „сигнале“. Када је о совјетској страни реч, та „политика час хладних час врућих »облога«, то „преплитање тактике и политике“, В. Мићуновић је описао следећим речима: „Приликом једног сусрета са мном изузетно су оштри и пријетећи, онда су помирљиви и предусретљиви, готово пријатељски, онда се сјутрадан опет врате на старо – итд.“ У таквом кретању било је видљиво, дакле, смењивање „позитивних“ и „негативних“ порука и мера. Исто се може рећи и за поступке југословенске стране. „Хрушчов ми је говорио да су два-три дана прије Титовог говора у Пули примили од њега наше умјерено писмо о Нађу, а онда је изненада услиједио говор и напад на њих. То се поновило мјесец дана касније. Такође два-три дана прије говора Кардеља овдје су примили опширно и умјерено писмо друга Тита о нашим односима и о потреби да се отклоне многобројне сметње, а онда је дошао говор Кардеља и још гори напад на њих“ – бележи Мићуновић у „Московским годинама“.²⁸⁵³ Остављајући по страни разматрања места, тежине, повезаности и условљености између појединих ствари и питања (дешавања у вези са И. Нађом, говор Ј. Б. Тита у Пули, говор Е. Кардеља у Скупштини...), може се рећи да је од друге совјетске интервенције у Мађарској погоршање односа две државе било константно (упркос супротним, тактичким „сигналима“), али да се водило рачуна да не дође до потпуног прекида односа.

Током новембра и децембра 1956. одређене „границе“ су се, свакако, прешле, али не у потпуности (није се, како наводи В. Мићуновић, „прешла свака граница“). То што су на југословенској и совјетској страни, како је говорио Н. С. Хрушчов, „извукли мачеве« једни на друге“, што се помињала „гуча“, и говорило о „борби“ по „партијској линији“ – све то још није значило да је отпочео „сукоб на свим линијама“. Осврћући се на разговоре које је водио са првим секретаром ЦК КПСС-а у претходном периоду, југословенски амбасадор 20. децембра бележи: „И поред свега лошега што је рекао Хрушчов, претварајући разговоре у свађу, која је разголитишла тактизирање Руса према нама, задржао сам утисак да је жеља Хрушчова да се конфликт не заоштри и не прерасте у нови сукоб Југославија–СССР.“²⁸⁵⁴ У истом периоду – коментаришући говоре Ј. Б. Тита и Е. Кардеља, као и „одговоре“ совјетске штампе на њих – референт за Југославију совјетског МИД-а В. А. Бакунов је у разговору са југословенским дипломатама наглашавао како је „жалосно што је до тога дошло јер то користи само империјалистима и слаби социјалистички лагер“. „Могло је тога бити, али није смело да буде јавно и то никако не у овом часу. Могло се то учинити на други начин. Ми нисмо смели да их јавно нападнемо – они су морали реаговати – они иначе неби урадили“ – прибележио је ставове В. Бакунова (односно гледиште и објашњење совјетске стране) саветник југословенске амбасаде Г. Божовић. Одсуство јавне полемике („само да не буде јавних напада и расправа“), разматрање идеолошких, партијских питања у комуникацији између СКЈ и КПСС-а („партијске ствари пустимо по страни, нека се решавају међу партијама“) и наставак сарадње по „државној линији“ – биле су основне поруке Бакунова. „Он просто наваљује са тим да не иступамо са јавном критиком: 'само немојте јавно, немојте јавно – све се може лепо међу нама уредити'. Партијске ствари треба пустити партијама нека оне то полако међусобно исправљају, али не јавно никако. На државном плану ми можемо и морамо [подвучено у документу – прим. М. Нинковића] сарађивати“ – забележио је југословенски дипломата.²⁸⁵⁵

²⁸⁵² АЈ, КПП, I-5-b/99-4, Забелешка Д. Видића о разговору са Н. Фирјубином, 23.11.1956; АЈ, КПП, I-3-a/101-15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956.

²⁸⁵³ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 195, 196, 202–203, 212.

²⁸⁵⁴ Isto, str. 204, 211, 212.

²⁸⁵⁵ АЈ, 507/IX, 119/I-84, Забелешка Г. Божовића из разговора са В. А. Бакуновом, 22.12.1956.

Свеукупно посматрано, општи пад и заоштравање до кога је дошло у југословенско-совјетским односима нису упоредиви са сукобом из 1948. Искуство „1948“ је одвраћало Кремљ од претераног заоштравања и потпуног прекида југословенско-совјетских односа. Иако се није ишло на потпуни „сукоб на свим линијама“, обе стране су имале разлоге, мотиве и интересе за међусобно дистанцирање. Југословенско руководство је процењивало да је давањем сагласности за другу совјетску интервенцију отишло предалеко у приближавању Москви и угрозило своје спољнополитичке позиције и интересе. Дистанцирање од совјетске политике у Мађарској им је омогућавало да се извуку из неугодног совјетског „загрљаја“ који је – даље – водио увлачењу у „лагер“; односно, да избегну подређивање сопствених интереса совјетским и потпадање под контролу Москве. У исто време, јавно дистанцирање у односу на политику Кремља је спречавало радикалније нарушавање југословенских односа са Западом и пад међународног угледа ФНРЈ. Са друге стране, СССР, који се суочавао са „ровитим“ стањем у „лагеру“, на ФНРЈ је гледао као на негативан „пример“, „модел“ за источноевропске комунистичке државе. У таквим околностима, када је била потребна стабилизација прилика у „лагеру“, за Москву је било добро да се дистанцира од ФНРЈ и идеолошких решења и гледишта за које се залагао и практиковао их СКЈ, односно да направи јасан отклон према „југословенском путу у социјализам“. Притом, СССР-у због тешког међународног положаја у коме се налазио после бурних дешавања у Мађарској није одговарало претерано заоштравање и отварање потпуног, фронталног сукоба са Југославијом. Ни у југословенском интересу није био такав развој догађаја. У том контексту, а у вези са темом дисертације, посебно треба нагласити да је Београд – пре свега – био заинтересован за даље, несметано одвијање економских односа и привредне сарадње са СССР-ом. Дакле, свеукупно посматрано, интересима обе државе је одговарало одређено међусобно дистанцирање, које се огледало у спуштању, односно враћању политичких односа на нижи ниво, сужавању међупартијских веза и наставку билатералне сарадње „на државном плану“.²⁸⁵⁶ Такав „модел“ односа две државе био је на снази до почетка шездесетих година. С тим што је у наредним годинама дошло до даљег погоршавања политичких односа и до потпуног прекида партијске сарадње. Идеолошка и политичка размимоилажења су се снажно рефлектовала на међудржавну сарадњу, што се одражавало и на ниво југословенско-совјетских економских односа. У зависности од одређених унутрашњих или спољнополитичких разлога (пре свега у СССР-у, али и у ФНРЈ) током наредних година је долазило до повремених (и привремених) смањивања напетости, односно до даљег заоштравања односа. Без обзира на те „варијације“ општи тренд југословенско-совјетских односа до почетка шездесетих се може представити „силазном линијом“.

Иако је погоршање односа две државе крајем 1956. било условљено развојем догађаја у Мађарској, ради потпуније представе о карактеру југословенско-совјетских односа треба напоменути да је цело то питање парадигматично, односно да има шири значај. Кроз њега се преламала суштина природе односа две државе у том, као и у наредном периоду. У њему се огледало сударање две супротне тежње и опречних интереса. Иако је Н. С. Хрушчов знао В. Мићуновићу да каже како је „Мађарска главни спор међу нама“ („кад би се то могло ријешити, све би се друго дало уредити“, говорио је први секретар ЦК КПСС-а), јасно је да се није радило само о Мађарској. Реч је била о судару између совјетског „стратешког циља“ да „Југославију увуку у лагер“ и југословенске тежње да „прокрче пут новим односима између социјалистичких држава“, односно залагања за „нове, демократске и равноправне односе међу социјалистичким земљама“. На југословенској страни су сматрали да је „конфликт“ до кога је дошло између две државе, био – послужићемо се речима В. Мићуновића – „начелно питање односа међу социјалистичким државама“, односно да је „у основи сукоба лежала [...] наша критика Совјетског Савеза због његове политике хегемоније према земљама лагера“.²⁸⁵⁷ Циљ СССР-а је био да се ФНРЈ – како је то (у контексту гласина које су се могле чути у источно-

²⁸⁵⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 189; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 246–247; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 73–74; Đ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 56–60; C. Békés, „East Central Europe, 1953–1956“, str. 345.

²⁸⁵⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 205, 212, 213, 215, 234.

вропским комунистичким партијама) било формулисано у писму Ј. Б. Тита од 3. децембра – „истргне испод капиталистичког утицаја и увуче у лагер социјализма“.²⁸⁵⁸ В. Мићуновић у „Московским годинама“ наводи да Н. С. Хрушчов такве тврдње „није негирао“, односно да су совјетски руководилац и југословенски амбасадор „сасвим отворено разговарали [...] о совјетским настојањима да нас увуку у лагер“.²⁸⁵⁹

Наспрам совјетске намере о увлачењу Југославије у „лагер“, Београд је наглашавао да је ФНРЈ „независна социјалистичка земља“, која има свој међународни „углед“ и интересе о којима се мора водити рачуна. Југословенско руководство је желело да сачува „ванблоковски“ положај и сматрало да ФНРЈ има право на свој пут и начин изградње социјализма. Није пристајало на игнорисање њихових ставова, интереса и гледишта. Са друге стране, Москва је настојала да примора Београд да одустане од тога да има сопствени „независан“ став и да подреди своје интересе совјетским. Наспрам „нових, демократских и равноправних односа“ између социјалистичких држава, за које се залагала ФНРЈ, Кремљ је сматрао да односи међу њима треба да буду подређени „идеолошким циљевима“, односно „вишим циљевима побједи над империјализмом и тријумфу комунизма“. „Треба да разговарамо као комунисти-интернационалисти, а не као националисти“ – говорио је Хрушчов. Совјетско руководство је инсистирало на „јединству комунистичких и радничких партија“ и сматрало је да „ствари комунистичког покрета“ штети „рекламирање идеје тз. 'националног комунизма'“. „Свако једнострано схватање и постављање у први ред националних карактеристика 'специјалних путева' о преласку у социјализам у овој или оној земљи штети социјалистичкој изградњи у тој земљи и у целој породици социјалистичких нација“ – наглашавао је Хрушчов крајем 1956. Инсистирање на таквом, сопственом „путу“ у комунизам, за совјетско руководство је представљало „свесно или несвесно служење интересима империјализма који покушава да дезорганизује револуционарне снаге“. „Руси не дозвољавају да неко може бити марксиста, а да није скројен по њиховом моделу и да они немају идеолошки монопол над свим што се зове социјалистичко“, прибележио је у вези са таквим приступом В. Мићуновић.²⁸⁶⁰ Из таквих различитих прилаза и супротстављених интереса проистицало је југословенско-совјетско спорење. Оно је давало тон односима две државе у периоду на који се односи ово поглавље. Од тога су зависили динамика и обим економске сарадње ФНРЈ и СССР-а.

*

Југословенско-совјетски економски односи, који су се од обнове 1954. кретали узлазном линијом, од кризе у Мађарској и погоршања прилика на релацији Београд–Москва, попримили су другачији ток. У југословенским анализама које су рађене средином новембра 1956. није навођено да се затегнутост у политичким односима прелила на економске. Иако су констатовали постојање „озбиљних идеолошких размимоилажења“, југословенски аналитичари су наводили да „она до данас нису пореметила развој економских, културних, научних и др. односа“. Штавише, сматрали су да то „указује да СССР неће олако довести у питање врло значајне позитивне резултате које је нормализација југословенско-совјетских односа имала за престиж совјетске спољне политике и смиривање међународне затегнутости у свету“.²⁸⁶¹ Премда је у истом периоду и изричито помињано да се робна размена добро одвија,²⁸⁶² прве промене на том плану су биле видљиве још у току октобра: заседање Мешовите комисије је трајало вишеструко дуже него што је било уобичајено, а совјетска страна је – иако је у претходном периоду „интервенисала“ да се југословенска делегација што пре упути – својим држањем одуговлачила почетак трговинских преговора.²⁸⁶³

²⁸⁵⁸ АЈ, 507/IX, 119/I–83, Ј. Б. Тито – ЦК КПСС-у и Н. С. Хрушчову, 3.12.1956.

²⁸⁵⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 212, 236.

²⁸⁶⁰ АЈ, 507/IX, 119/I–83, Ј. Б. Тито – ЦК КПСС-у и Н. С. Хрушчову, 3.12.1956; Исто, 119/I–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957); V. Mićunović, *nav. delo*, 173, 232, 233–234; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 246–247.

²⁸⁶¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–4, Пред Пленум ЦК КПСС, 19.11.1956.

²⁸⁶² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. год., 21.11.1956.

²⁸⁶³ АЈ, 507/IX, 119/I–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957). Опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

Одраз погоршања политичких односа ФНРЈ и СССР-а на њихову економску сарадњу био је највидљивији и најзначајнији на плану реализације инвестиционих кредита. „Нови став СССР-а на економском плану дошао је до пуног изражаја по питању извршења инвестиционих аранжмана“ – констатовали су у вези са тим у ДСИП-у.²⁸⁶⁴ Одлука Москве о одлагању реализације „инвестиционог“ аранжмана од 12. јануара и „алуминијумског“ кредита од 1. августа 1956, предочена је Београду, у форми предлога, писмом Н. С. Хрушчова од 29. децембра 1956.²⁸⁶⁵ Два инвестициона кредита (у вредности од 110 и 175 милиона долара) су за привреду ФНРЈ имали изузетан значај. Одлагање њихове реализације је представљало одраз и преношење идеолошког сукоба на – речима В. Мићуновића – „терен међудржавних односа“.²⁸⁶⁶ Када уз вишеструко продужавање трајања заседања Мешовите комисије, релативно дуго игнорисање југословенског предлога о отпочињању трговинских преговора, одлагање реализације два изузетно значајна инвестициона аранжмана, додамо и тешкоће које је југословенска страна имала по отпочињању трговинских преговора почетком 1957. године,²⁸⁶⁷ стичемо заокружену представу о, практично, тренутним и значајним последицама које су југословенско-совјетске економске везе трпеле услед нарушавања политичких односа две државе. „Политика“ је још једном обликовала и мењала ток привредне сарадње две државе. Шире посматрано, погоршање политичких односа ФНРЈ и СССР-а током кризе у Мађарској, негативно се одразило и на економске односе ФНРЈ са осталим источноевропским државама.²⁸⁶⁸

*

Догађаји, предузети кораци и поступци који су се одиграли после друге совјетске интервенције у Мађарској имали су за последицу – и на југословенској и на совјетској страни – видно разочарање. Н. С. Хрушчов је сматрао да је „договор“ постигнут на Брионима 2/3. новембра представљао значајан успех совјетске политике. Међутим, изостанак „адекватног“ одговора на „пламени комунистички поздрав“ упућен из Москве 5. новембра, разочарао је совјетско руководство. Уследили су спорење у вези са И. Нађом, говори Ј. Б. Тита у Пули и Е. Кардеља у Народној скупштини, који су изазвали „огорчење“, „револтираност“, „љутњу“, па и „бес“ Кремља. У Београду нису имали тако „велика“ очекивања као у Москви (уместо увлачења ФНРЈ у „лагер“, које су прижељкивали у совјетској престоници, југословенски руководиоци су настојали да из кризне ситуације изађу са што мање штете). У том смислу можда не треба говорити о бесу, али се за недостатак слуха Москве за позицију у којој се наша ФНРЈ и недовољно вођење рачуна о југословенским интересима, ставовима и међународном угледу, може рећи да су изазивали разочарање, па и огорченост и револтираност. Разочарање, неповерење и сумње су, дакле, били обостани. Осујеђена је намера Москве да „увуче“ ФНРЈ у „лагер“. Са друге стране, Београд је био разочаран одступањима од „нове политике“ која је била прокламована на XX конгресу и тиме што „крчење“ пута за „нове односе између социјалистичких држава“ није ишло онако како су очекивали („одређени прогрес“ је, свакако, био постигнут у односу на претходни период, али је југословенска страна очекивала да ће се СССР брже удаљавати „од свог старог, стаљинистичког курса“, односно да ће „политика дестаљинизације у СССР-у и лагеру“ брже напредовати).

²⁸⁶⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸⁶⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–85, Н. Хрушев – ЦК СКЈ, товарицу И. Б. Тито, 29.12.1956. Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁸⁶⁶ V. Мићуновић, *nav. delo*, str. 222.

²⁸⁶⁷ Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

²⁸⁶⁸ Резимирајући крајем јануара 1957. економске односе са СССР-ом и источноевропским државама у периоду од прве совјетске интервенције, у ДСИП-у су констатовали: „Идеолошка неслагања између нас и СССР, која су избила у први план у октобарским догађајима, одразила су се у извесној мери и на економске односе [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковић] са свим ИЕЗ [источноевропским земљама], са изузетком Пољске, а делом и Румуније. Утицај СССР, као доминантне силе у блоку, имао је и има видног удела, на одређивање карактера и темпа развитка економских односа ИЕЗ са иностранством и са нама. Економски односи између нас и ИЕЗ до октобарских догађаја 1956[.] г. показивали су тенденцију све бржег проширења и пораста и поред постојања реалних потешкоћа. После октобарских догађаја они показују тенденцију успоравања.“ (АЈ, 507/IX, 119/1–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957), 28.1.1957.)

Обе стране су, као што смо поменули, имале интерес да направе одређену међусобну дистанцу (Београд: да би се оградиле од догађаја у Мађарској, избегао подређивање својих интереса совјетским и увлачење у „лагер“, и сачувао своју независну позицију; Москва – да би задржала контролу над источноевропским комунистичким државама и спречила „негативно“ дејство југословенског примера и „пута у социјализам“). Међутим, упркос међусобном разочарању и потреби за „дистанцирањем“, и ФНРЈ и СССР су имале интерес да наставе сарадњу, односно да не дође до сукобљавања по свим линијама. Тако супротстављене тежње, као и опречни погледи на место и улогу ФНРЈ у комунистичком свету, били су „основа“ како за даље заоштравање односа и међусобних оптужби, тако и за покушаје да се нађе какво-такво решење за превладавање или бар за спречавање даље ескалације кризе која је настала у односима. Пошто су се обе стране „упорно“ држале својих позиција, циљева, интереса и услова, договор који би у потпуности задовољио и Београд и Москву у том периоду није могао да буде постигнут. Односно, различита гледишта на то како би југословенско-совјетски односи требало да изгледају и „супротна очекивања“ Београда и Москве чинила су да је постизања договора на „обострано задовољство“ било немогуће. Због тога су у наредном периоду превладавале, али не апсолутно, оне тежње које су се негативно одражавале на квалитет односа две државе. То је утицало на опште захлађење и пад односа у наредном периоду, као и на снижавање нивоа билатералне сарадње. Они интереси (тренутни и дугорочни) који су спречавали да дође до општег сукоба су, такође, (паралелно) деловали. Њихово дејство се огледало у повременом стишавању напетости и релаксирању југословенско-совјетских односа, односно у спречавању да дође до потпуног прекида већ „сужене“ билатералне сарадње. Захваљујући њима, усред општег „захлађења“, у југословенско-совјетским односима су се повремено појављивали „топлији тонови“.²⁸⁶⁹ При таквом стању ствари, када је реч о економским односима две државе, није било могуће – на пример – да се ФНРЈ држи резервисано према предлогу за учешће на саветовању комунистичких партија (јануар 1957), или када прихвати учешће на тој врсти саветовања да се не сагласи са заједничким документом (новембар 1957), а да са друге стране очекује неометану реализацију инвестиционих аранжмана. Односно, при таквом држању Београда, Москва није имала намеру да приступи реализацији инвестиционих кредитних аранжмана, али ни да прекине (да сузи: да) робну размену две државе.

Како су се, у таквом општем оквиру, одвијали југословенско-совјетски односи и билатерална сарадња у току 1957? Какав је био ток односа две државе, који моменти су били најзначајнији и како се све то одражавало на њихову економску сарадњу? Приликом дочека Нове године у Кремљу у најважнијем догађају вечери, говору Н. С. Хрушчова, совјетски лидер је осудио „оне који дијеле совјетске руководиоце на стаљинисте и антистаљинисте, чиме желе да изазову расцјеп у совјетској и другим комунистичким партијама“. „Главни напад Хрушчов није уперио ни на код другог, већ на оне »који дијеле комунисте на стаљинисте и антистаљинисте«, а то значи на Југославију“, коментарисао је В. Мићуновић.²⁸⁷⁰ Почетком 1957. ФНРЈ није била поименично помињана у говорима совјетских руководилаца и званичним документима, али су прављене очигледне алузије на њу у негативном контексту.²⁸⁷¹ Тек крајем марта, на митингу посвећеном „совјетско-мађарском пријатељству“ Н. А. Булгањин је отворено „напао“ Југославију. „За разлику од досадашње кампање против Југославије која се овдје водила углавном у новинама и часописима, често са потписом личности из самих редакција, јуче је читава ствар подигнута на ниво председника влада двију земаља“ – прибележио је југословенски амбасадор 26. марта 1957.²⁸⁷²

²⁸⁶⁹ АЈ, 507/IX, 119/I-95, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), ЦК КПСС, 1.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 171–173, 180, 185–189, 196, 199, 204, 205, 212, 213, 241; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956. Zbliženje, pomirenje, razočaranje“, str. 292; Isti, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 239; L. Gibianski, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, str. 246–247; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 73–74; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 56–61, 66–68.

²⁸⁷⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 217–218.

²⁸⁷¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

²⁸⁷² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 257.

За разлику од избегавања директних, званичних напада од стране совјетских руководиоца (али уз „алузије којима се директно циља на Југославију“), од самог почетка 1957. било је видљиво „заоштравања идеолошке борбе“, које се огледало у кампањи која је вођена преко штампе. Совјетска пропаганда је водила „широку и смишљену кампању против Југославије“, чији „носиоци“ су били „разни дописници, 'савременици' [...] и сл.“²⁸⁷³ И у јавним предавањима могле су се чути критике на рачун Југославије и њеног система.²⁸⁷⁴ „Идеолошка полемика и кампања против Југославије у совјетској пропаганди“, била је – како су констатовали у ДСИП-у – „пропраћена [...] и нападима на нашу спољну политику претежно кроз часописе 'Међународни живот' и 'Ново време“.²⁸⁷⁵ Друга линија преко које је Кремљ вршио и усмеравао кампању против ФНРЈ били су руководиоци одређених источноевропских држава „чијим се изјавама и чланцима у којима се напада Југославија“ давао „врло велики публицитет“.²⁸⁷⁶ Кампања која је вођена у совјетској штампи и кроз изјаве источноевропских руководиоца је – са једне стране – представљала вршење пропагандног притиска на Београд, а са друге: упућивање јасне поруке источноевропским државама о непожељности југословенског „пута у социјализам“.²⁸⁷⁷

Са друге стране, и Москва је била незадовољна („недобронамерним“ и „тенденциозним“) писањем југословенске штампе о СССР-у и, уопште, сматрала је да Београд води „кампању против њих и лагера“.²⁸⁷⁸ При таквом стању ствари, и у склопу совјетских интереса да држе ФНРЈ на „дистанци“ у односу на збивања у „лагеру“, не чуди што је почетком 1957. МИД СССР-а Југославију – како је навођено у документима ДСИП-а – „званично 'искључио из лагера““. У објашњењу те одлуке, у анализи ДСИП-а су се позивали на „изјаву Патоличева на састанку амбасадора лагера у МИД-у СССР 4.1.1957[.] г.“²⁸⁷⁹ Наиме, помоћник министра иностраних дела Николај Семјонович Патоличев је тог дана позвао „све амбасадоре земаља лагера“ да их упозна са одређеним саопштењима и одлукама које је донео децембарски пленум ЦК КПСС-а. Том приликом је присутнима „ставио до знања [...] због чега није позван на састанак и амбасадор Југославије“, наводећи да „нијесу присутни представници земаља које имају став противан гледиштима совјетске владе“.²⁸⁸⁰ Крајем јануара југословенске дипломате су констатовале да су „у задње време Руси напустили праксу учешћа наших претставника на блоковским састанцима“. Осим поменутог „искључења из лагера од стране МИД-а“, то се односило и на „непозивање на лагерске научне и стручне конференције“. Београд није имао ништа против таквог развоја догађаја, јер му је учешће на сличним скуповима у претходном периоду „задавало главобољу“.²⁸⁸¹ Међутим, у настојању да у сложеним приликама демонстрирају „монолитност“ социјалистичког „лагера“, на совјетској страни су у току јануара покушали да добију сагласност СКЈ за учествовање на „савјетовању представника комунистичких партија и влада свих социјалистичких земаља“. Позив за учешће на саветовању је – представљајући то као кинеску иницијативу – 20. јануара 1957. В. Мићуновићу саопштио Чу Енлај, који је тада боравио у Москви. Београд је са резервом дочекао тај предлог и био крајње суздржан према њему.²⁸⁸²

²⁸⁷³ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957); ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

²⁸⁷⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 219–220.

²⁸⁷⁵ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸⁷⁶ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957); АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957.

²⁸⁷⁷ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957); Исто, 119/I-95, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), ЦК КПСС, 1.2.1957.

²⁸⁷⁸ АЈ, 507/IX, 119/I-92, Н. С. Хрушчов, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), 10.1.1957; АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 29.3.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 202, 245, 260.

²⁸⁷⁹ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸⁸⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 220.

²⁸⁸¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

²⁸⁸² Опширније: АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 230–232, 233, 235, 264; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 65–66.

У склопу општег погоршања односа, почетком 1957. је – како су констатовали у ДСИП-у – био „смањен број контаката са совјетским представницима у Београду и органима МИДа у Москви“, а била је и „смањена [...] иницијатива Руса на линији консултовања о међународним проблемима“. По питању међусобне размене делегација, крајем јануара југословенске дипломате су констатовале да је „ранији број [...] видно смањен са једне и друге стране у задња три месеца“. У југословенском министарству су сматрали да су у претходном периоду „делегације биле сувише учестале док сада постоје сви услови да их сведемо на праву меру“.²⁸⁸³ Последња формулација из цитата се, заправо, може употребити у ширем значењу. Може се, свеукупно посматрано, рећи да су обе стране настојале да „сведу“ односе и међусобну сарадњу на „праву меру“, тј. оно што је свака страна под тим подразумевала (у неким питањима, као што је економска сарадња, представе о томе шта је „права мера“ су се, свакако, размимоилазиле). У описаној атмосфери која је владала у односима две државе почетком 1957, разменом писама је окончана југословенско-совјетска преписка о догађајима у Мађарској. Прво је совјетска страна 10. јануара одговорила на писмо Ј. Б. Тита (од 3. децембра 1956), а потом је уследило југословенско писмо од 1. фебруара 1957.

У суштини, у оба – прилично обимна – писма извршена је рекапитулација претходно изнетих ставова, гледишта и тумачења две стране о „читавом комплексу питања“. Свеукупно посматрано, и у југословенском и совјетском руководству су имали различита гледишта на спорна питања, давали су различита, мање или више опречна тумачења догађаја, различито су акцентовали одређене ствари и теме. И једна и друга страна су, дакле, остајале на својим полазним позицијама.²⁸⁸⁴ Осим декларативног изражавања спремности за поправљањем односа, није било стварне намере да се кроз прављење одређених уступака крене у сусрет другој страни.²⁸⁸⁵ Обе стране су завршавале писма изражавајући жељу за поправљањем односа.²⁸⁸⁶ Међутим, Београд је сматрао да совјетско писмо од 10. јануара „није допринело побољшању [...] односа“,²⁸⁸⁷ а на сличан начин су и у Москви реаговали на писмо од 1. фебруара, наводећи да оно представља „даље погоршавање односа међу нама“ и да је „раздражљиво по тону“.²⁸⁸⁸ „Иако се у овим писмима, с обје стране, стално наглашава жеља за сарадњом и тражи заједничко рјешење (у смислу гледишта које једна од страна заступа), писма неће ријешити ништа“ – констатовао је В. Мићуновић.²⁸⁸⁹ Њихов садржај, а и одређене „пратеће“ ствари остављају утисак да су она написана по „инерцији“ и/или због деловања на одређене „треће“ стране, а не са циљем да се превладају спорне ствари. Иако је Хрушчов средином фебруара саопштио да ће совјетска страна одговорити на писмо од 10. фебруара, код њега је – као и у Београду – постојала свест да „оваква преписка неће ништа ријешити већ даље само заопштрава сукоб“. Како је говорио југословенски амбасадор: „није све у тим писмима већ има и других, важнијих питања која требамо решавати“.²⁸⁹⁰ По свему судећи, свест о томе и чињеница да је и СКЈ почела да доставља копије писама осталим комунистичким партијама (што је умањивало дејство и очекивани ефекат првобитне совјетске намере) одлучујуће су утицали на то да се, ипак, обустави даља размена писама.

²⁸⁸³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

²⁸⁸⁴ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/I-92, Н. С. Хрушчов, ЦК СКЈ (Ј. Б. Титу), 10.1.1957; Исто, 119/I-95, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), ЦК КПСС, 1.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 234–235, 236, 238; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 72–73; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 58.

²⁸⁸⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957.

²⁸⁸⁶ АЈ, 507/IX, 119/I-92, Н. С. Хрушчов, ЦК СКЈ (Ј. Б. Титу), 10.1.1957; Исто, 119/I-95, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), ЦК КПСС, 1.2.1957.

²⁸⁸⁷ АЈ, 507/IX, 119/I-95, ЦК СКЈ (Ј. Б. Тито), ЦК КПСС, 1.2.1957.

²⁸⁸⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 236.

²⁸⁸⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 234.

²⁸⁹⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 234, 235, 236.

Међутим, и без нових писама ствари су стајале прилично лоше. Амбасадор В. Мићуновић је у фебруару позван у Београд „»на реферисање«, јер се накупило доста негативних ствари“. „Умјесто да ми убиједимо њих у оправданост наших гледишта или да они убиједу нас, све се више удаљавамо једни од других. Такво кретање добија и своје убрзање појединим акцијама, као што је посљедња одлука СССР-а о проширењу идеолошко-политичког спора на међудржавне односе“ – наводи југословенски амбасадор. Уз „појачану кампању совјетске штампе“ и „лошу изјаву“ коју је министар иностраних послова Д. Т. Шепилов 12. фебруара дао о ФНРЈ у говору одржаном у Врховном совјету, као доказ тога да су „Руси најдиректније пренели сукоб на државне односе“, југословенски амбасадор је наводио „отказивање уговора о кредитима“ и „затезање око трговинског уговора о редовној робној размени“. Када је В. Мићуновић упутио директно питање Н. С. Хрушчову о томе, совјетски руководилац је одговорио да се „међу комунистима и социјалистичким земљама не могу одвајати идеолошки сукоби од државне политике и државних односа и да ће се СССР тога придржавати“.²⁸⁹¹ Последице заоштравања југословенско-совјетских односа на економску сарадњу две државе су, као што смо поменули, постепено почеле да се осећају већ крајем 1956. Почетком 1957. је то преношење спорења на „терен међудржавних односа“ било још израженије.²⁸⁹² Осетило се и по питању совјетских инвестиционих аранжмана и на плану робне размене две државе. О оба ова питања у Москви су од средине јануара вођени преговори, који су били тешки, дуги, а у случају кредита и неуспешни.²⁸⁹³

Ради потпуније представе о узајамном прожимању „политике“ и „економије“, треба поменути и да су се почетком 1957. у још неким економским питањима осетиле последице погоршања југословенско-совјетских односа. Тако је, на пример, током преговора о реализацији Споразума о сарадњи на примени нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе, совјетска страна условљавала „испоруку реактора, тешке воде и других материјала“ са југословенским испорукама „конјунктурних“ производа, као што су бакар, жива и остали обојени метали. Такав приступ није био у складу са Споразумом, који је предвиђао „плаћање путем робног клиринга“.²⁸⁹⁴ Када је „Центротекстил“ допремио у Москву „око хиљаду модела обуће, кожне галантерије, мушког и женског веша, трикотаже и штофова“ због одржавања „краће комерцијалне изложбе“, која је имала за циљ „закључивање нових послова и повећање интереса за [...] потрошном робом“ из ФНРЈ, та ствар је наишла на „врло хладан пријем – скоро одбијање“. Иако су високи совјетски званичници претходно „показивали велики интерес за такву врсту изложбе“, а Амбасада у Београду „потстицала“ њено одржавање, почетком фебруара 1957. совјетски органи су се „једва [...] сложили“ да се она одржи и то као „строга интерна комерцијална изложба“ коју не би могли да посете грађани, већ само привредници. Коментаришући такав „тајни карактер“ изложбе, у југословенској амбасади су истицали да иза тога стоји „чисто политичка позадина“. „Њима веома добро познато да поменути артикли по квалитету и асортиману, стоје далеко изнад овдашњих производа које увозе из ИЕ земаља. За овим нашим артиклима овде влада права јагма. У ери када се овде проводи врло широка кампања против нашег привредног система, једна оваква изложба, претставља снажан деманти њихових лажи у очима народа. Због тога јој се и жели онемогућити било какав карактер јавности“ – истицале су југословенске дипломате.²⁸⁹⁵

Одлагање реализације кредитних аранжмана, уз „затезање“ током трговинских преговора и делимично сужавање робне размене две државе, изазивали су видно незадовољство Београда. Свега неколико дана пре уручења поменуте ноте, Ј. Б. Тито је у говору одржаном на

²⁸⁹¹ АЈ, КПП, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 234, 243.

²⁸⁹² АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸⁹³ Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁸⁹⁴ АЈ, 507/IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁸⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 42616, Божовић, ДСИП-у, 6.2.1957; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

Петом пленуму Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије (Бриони, 18–19.4.1957) навео како су се на југословенској страни надали да спор „неће ићи даље од идеолошког терена“, утолико пре „јер су и сами совјетски другови говорили да на идеолошким терену може бити неких различитих гледишта, али да по државној линији не треба због тога да долази до сукоба, већ да се у том погледу развијају између наших земаља нормални односи онако како је то било предвиђено у Београдској декларацији, а касније у декларацији која је донесена у Москви“. „Нажалост показало се да су ствари до којих је дошло ван те наше жеље, јер се сукоб по идеолошкој линији одразио и на унутрашњем плану, на наше међудржавне односе“ – нагласио је југословенски председник. Какве размере су – у вези са таквим совјетским држањем које је подсећало на сукоб из 1948. године – попримали разочарање, па и огорченост југословенског руководства, добро се види по запитаности Ј. Б. Тита: „Да ли ми њима можемо уопште више вјеровати, кад смо већ други пут дошли у једну незгодну ситуацију?“²⁸⁹⁶

*

Развој југословенско-совјетских односа у току неколико првих месеци 1957. није деловао обећавајуће. После сусрета који је са Н. С. Хрушчовом имао 16. фебруара, В. Мићуновић је обавештавао Београд: „Разговор показао огромну сложеност комплекса совјетско-југословенских односа, крајње неповерење СССР-а према нама, објективне супротности наших система и, после свега, прижељкивање СССР-а да нам се сада наплати за све ово после 1948[.] године.“ Први секретар ЦК КПСС-а је током разговора „инсистирао“ на томе да је „овога пута“ ФНРЈ била та која је изазвала „конфликт“, да је она „напала“ СССР. Напомињао је како сматра да је „прва резолуција била исправна и да је Стаљин правилно осетио да са Југославијом није нешто у реду“. Саопштавао је да у совјетском руководству „немају никакву идеју како да се изађе из садашњег стања међу нама“ и да „иницијатива за то припада Југославији“. На основу држања Н. С. Хрушчова, југословенски амбасадор је наводио да је „совјетски курс на што брже заопштравање и темељито кварење односа са Југославијом [...] очигледан“. Имајући у виду изјаве совјетског руководиоца, као и држање Москве према ФНРЈ, В. Мићуновић је закључивао: „Садашњи конфликт почиње да обележава завршетак једног периода у нашим односима са СССР-ом при чему се показала нереална совјетска политика укључења Југославије у лагер исто као и политика дружбе којој смо прилазили са супротних позиција Руси и ми. Као што се нисмо слагали у оцени циљева досадашње политике у међусобним односима, још су веће разлике између нас у оценама садашње ситуације и карактера будућих односа међу нама.“ В. Мићуновић је правилно уочавао значај бојазни Москве од дејства југословенског примера на „лагер“. Ставови и држање Београда су за совјетско руководство представљали „опасну антилагерску политику“, а – према речима В. Мићуновића – „најсигурнији пут за спречавање“ те политике био је у „заопштравању“ односа са ФНРЈ и у „изолацији Југославије“.²⁸⁹⁷

Основни „стратегички циљ“ и „константа“ совјетске политике у Европи било је „очување социјалистичког лагера »во главе« (на челу) са Совјетским Савезом“. Тај циљ се настојао обезбедити „по сваку цијену“ и на том плану Москва није била спремна да попусти „ни за длаку“. Како је у једном тренутку Н. С. Хрушчов рекао В. Мићуновићу, „нови јавни конфликт међу нама“ је „користио СССР-у“, који је – захваљујући између осталог и томе – „учврстио [...] везе између земаља лагера и Совјетског Савеза“.²⁸⁹⁸ Када се погледају документи совјетске провенијенције, намењени за интерну употребу, види се колико су на совјетској страни били обазриви према југословенским „плановима“ и „политици раскола социјалистичког лагера“, према њиховом „раду на одвајању земаља народне демократије од СССР“, према настојању ФНРЈ да „одвоје те земље и њихове партије од Совјетског Савеза и КПСС“; према

²⁸⁹⁶ Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, X, стр. 263–270; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Политички односи; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 75.

²⁸⁹⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957.

²⁸⁹⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 252, 276, 282–283; АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Телеграм В. Мићуновића, 3.5.1957.

„ревизионистичким концепцијама“ СКЈ и пропагирању „југословенског искуства“, према „наметању“ источноевропским државама „југословенског пута социјалистичке изградње“ и „ширењу своје идеологије“ међу њима. Таква „позиција Југославије“ се – према виђењу амбасадора Н. Фирјубина – „у потпуности испољила у вези са пољским и мађарским догађајима у говорима Тита од 11. новембра и Кардеља од 7. децембра 1956. године“.²⁸⁹⁹ Имајући у виду развој југословенско-совјетских односа почетком 1957, наведене погледе совјетске стране на ФНРЈ, као и југословенско незадовољство политиком коју је СССР спроводио, можемо дати за право В. Мићуновићу који је 19. фебруара наводио: „Перспектива наших односа не изгледа ни мало повољна.“²⁹⁰⁰

Међутим, упоредо са чиниоцима који су СССР упућивали на „дистанцирање“ од ФНРЈ, у совјетском руководству су – како због тренутних, тако и због дугорочних интереса – морали да воде рачуна о томе да не заостре у потпуности односе са Београдом. Полазећи од чињенице да односи са ФНРЈ „добивају веома сложен карактер“, совјетска амбасада је у марту 1957. указивала на потребу „двоструког“ прилаза: „С једне стране, неопходно је водити енергичну идеолошку борбу против југословенских концепција, разобличавати и разоружавати покушаје југословенског руководства да наметну свој погрешан пут земљама народне демократије и да их одвоје од Совјетског Савеза и, са друге стране, одржавати са Југославијом нормалне односе, не дозвољавајући да се претвори у непријатељску државу социјалистичком лагеру.“²⁹⁰¹ Дакле, као што је у совјетском интересу било „дистанцирање“ у односу на ФНРЈ и „југословенски пут социјалистичке изградње“, тако се морало водити рачуна да не дође до претераног заостравања односа, што би „гурнуло“ ФНРЈ према Западу и довело до јачања југословенске јавне критике СССР-а и још наглашенијег истицања „југословенског искуства“ и „примера“. Одрас таквих совјетских интереса представљали су повремене гестови који су били у супротности са „курсом“ заостравања, односно повремено појављивање „топлијих тонова“ и смањивање напетости у односима. У свему томе је било доста „тактизирања“, пажљивог одмеравања и, у зависности од потребе, дозирања једних или других „елемената“, који су се некада „симултано“ појављивали и преплитали.

Захваљујући таквом приступу било је могуће да у „периоду заостравања идеолошке борбе“ буду – како су констатовали у Београду крајем јануара – „примећене осцилације у ставу Руса на плану политичких односа по државној линији (тактика вруће-хладно)“.²⁹⁰² Примера ради, у наведеном периоду су у ДСИП-у констатовали како су „последњих неколико дана упадљиви извесни 'благонаклони' потези совјетске Владе према нама (враћање архиве СКОЈ-а после три месеца ћутања, одуговлачење са подношењем писменог захтева о пролонгирању инвестиционих споразума, прва вест у совјетској штампи о боравку наше привредне делегације)“.²⁹⁰³ Сличне ствари су се дешавале и у наредном периоду (добар пример представља успешна интервенција В. Мићуновића код Н. С. Хрушчова о трговинским преговорима од 25. фебруара).²⁹⁰⁴ „По налогу ЦК КПСС“, односно „изричитом налогу Хрушчова“, Н. С. Патоличев је 26. марта уручио В. Мићуновићу „писмо Хрушчова Президијуму ЦК од 27. јануара о измјени система руковођења у индустрији и реферат Хрушчова на фебруарском пленуму ЦК совјетске комунистичке партије“. „Док се проширују напади на нас по државној линији, па и преко делегација земаља лагера које овдје бораве, од интереса је забиљежити овај политички супротан гест Хрушчова, и то баш у овом моменту“ – коментарисао је југословенски амбасадор. Истог дана када је В. Мићуновићу уручен наведени материјал, совјетска штампа је објавила поменути говор Н. А. Булгањина, којим је дотадашња „кампања“ против ФНРЈ подигнута на ниво председника совјетске владе (тај говор је, према мишљењу „западних новинара“

²⁸⁹⁹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 93, 99, 101, 103, 104, 154, Политический отчет Посольства СССР в ФНРЮ за 1956 год.

²⁹⁰⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 242.

²⁹⁰¹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 154, Политический отчет Посольства СССР в ФНРЮ за 1956 год.

²⁹⁰² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

²⁹⁰³ АЈ, 507/IX, 119/1–94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957).

²⁹⁰⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 246, 247.

представљао „најоштрији напад СССР“ на ФНРЈ који је до тада учињен).²⁹⁰⁵ Два опречна поступка истог дана!

У том периоду, крајем марта, Београд се жалио на писање совјетске штампе о ФНРЈ, као и на појаву одређених спорних публикација и нападе који су вршени „путем [јавних] предавања“. Уопште, изношене су примедбе на „кампању компромитовања југословенске политике“ и „широку акцију против Југославије“.²⁹⁰⁶ Међутим, управо од краја марта су релативно учестало почели да пристижу позитивни „сигнали“ и „гестови“ совјетске стране. Ти појединачни сигнали су се постепено „накупљали“ и претварали у тренд поправљања односа. На пријему који је крајем марта одржан у Кремљу, поводом боравка мађарске делегације у СССР-у, Н. С. Хрушчов се код В. Мићуновића распитивао о томе да ли ће Ј. Б. Тито „доћи овамо у лов“, као што је обећао претходне године приликом боравка на Криму. Упркос томе што су југословенски амбасадор и први секретар ЦК КПСС-а разменили узајамне жалбе на кампање које су вођене у СССР, односно у ФНРЈ, и што је „главна тема“ био спорни говор Н. Булгањина, разговор је био „врло миран“. Осим покретања питања доласка југословенског председника у СССР, Н. С. Хрушчов је на „конструктиван“ начин дочекао интервенцију В. Мићуновића у вези са преговорима о „дугорочном“ трговинском споразуму и отворено је саопштио југословенском амбасадору: „Дајте да се договоримо о прекидању свађе.“²⁹⁰⁷ Да је југословенска страна била спремна на тако нешто, могло се видети из ставова које је 30. марта К. Поповића изнео у разговору са Н. Фирјубином.²⁹⁰⁸

Од почетка априла 1957. „топлији тонови“ су постајали све видљивији. На пријему у мађарској амбасади, одржаном 4. априла, В. Мићуновић је о југословенско-совјетским односима разговарао са Н. А. Булгањином, Г. М. Маљенковом и Г. К. Жуковым. Иако је током разговора било и „бескорисне дискусије“ о томе „ко је кога напао“, „ко је за заоштравање а ко не“, и размене узајамних жалби на одређене поступке, другачији „тонови“ су били изражени. Током разговора сва тројица совјетских руководилаца су „додавали све нове и нове коментаре из којих се требало да види да су они за дружбу, да се надају да ће све добро да буде“.²⁹⁰⁹ Десетак дана касније, 15. априла, на пријему одржаном у албанској амбасади, уследила је и јавна потврда „кориговања“ и смекшавања совјетског става према ФНРЈ. Том приликом Н. С. Хрушчов је – пред око хиљаду званица – „половину говора посветио Југославији“ и изразио „жељу СССР да се међу нама поправе односи“.²⁹¹⁰ Од говора Н. С. Хрушчова, „за свега недељу дана“ о ФНРЈ су говорила још четири висока совјетска функционера (Н. А. Булгањин, М. А. Суслов, В. М. Молотов и Ј. А. Фурцева). Чињеница да је у „кратком временског размаку“ (15–22.4.1957) „пет највиших партиских и државних и државних руководилаца Совјетског Савеза дало [...] јавне изјаве о Југославији“ била је „у најмању руку карактеристична“, с обзиром на то да су у претходном периоду „те изјаве, нарочито директне, биле ретка појава“. Југословенски аналитичари су уочавали да се „у духу“ тих изјава „развијала [...] и совјетска пропагандна активност према Југославији“, као и да су на тој линији „предузети и неки практични потези совјетске Владе према нашој земљи“. Све то је представљало „нове моменте“ у југословенско-совјетским односима.²⁹¹¹

Иако је за све изјаве било „заједничко уверавање да је СССР заинтересован за 'побољшање и свестрани развој односа са Југославијом' и „изражавање 'уверености' да ће и Југославија томе тежити“, међу њима су постојале одређене разлике. Говор првог секретара ЦК КПСС-а је био најповољнији према ФНРЈ и, уопште, „одударо“ је од „осталих изјава и чла-

²⁹⁰⁵ Исто, стр. 257, 260.

²⁹⁰⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 25.3.1957; Исто, Мићуновић, Видићу, 29.3.1957; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са Н. Фирјубином, 30.3.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 260, 261–262.

²⁹⁰⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 29.3.1957.

²⁹⁰⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору К. Поповића са Н. Фирјубином, 30.3.1957.

²⁹⁰⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 6.4.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 263–264.

²⁹¹⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Телеграм В. Мићуновића, 16.4.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 267–268.

²⁹¹¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

нака написаних о Југославији од мађарских догађаја надаље“. „У говору Хрушчова на пријему у Албанској амбасади је најочигледније дошла до изражаја совјетска оцена да поново долази до попуштања затегнутости. Хрушчов најављује нову мировну офанзиву према Западу и нормално је његово настојање да се југословенско питање прилагоди новој ситуацији. Хрушчов удара акценат на ствари које нас повезују и препушта једном дужем процесу усклађивање размимоилажења“ – констатовали су југословенски аналитичари.²⁹¹² Током априла и маја са обе стране је у више прилика потенциран такав приступ. Званичници две стране су били сагласни око тога да се „принципијелни уступци [...] не могу правити“, али су „истовремено“ истицали да се „не требамо свађати и нападати једни друге“, већ да „у оваквим споровима, обе стране, треба да настоје да једна другој прилази са жељом да се тешкоће отклањају“. Указивано је на потребу „узајамне толеранције“; наглашавано да „не треба стављати нагласак на несугласице, него тежити да се оне отклоне“; навођено да се „не морамо по свему слагати“ и истицана „могућност сарадње на стварима где смо сагласни“; напомињано је да постоји „широк круг могућности сарадње“ и да „треба имати само у виду да се по неким питањима разликујемо и помирити се са тим“.²⁹¹³

Наведено јасно показује да су „нови моменти“ узели маха током априла и маја. Међутим, паралелно са њима деловали су и они „стари“. Они су, делимично, били померени у други план. Али су били стално присутни. Наспрам изузетно умереног и помирљивог говора који је Н. С. Хрушчов одржао у албанској амбасади, у говорима В. М. Молотова, М. А. Суслова и Ј. А. Фурцеве су се могле чути опаске о „ревизионистима“ и „националним комунистима“; о томе да „у коренитим питањима изградње социјализма не може бити никаквог принципијелног или другог посебног пута у социјализам“. Уз позитивне „сигнале“ Москве средином априла је ишло и „филмско“ повлачење делегације совјетских „азотараца“ 16. априла и нота о одлагању инвестиционих аранжмана од 24. априла.²⁹¹⁴ Уз позив И. Гошњаку да посети СССР, и у пар наврата исказано интересовање за њену реализацију, ишло је – како В. Мићуновић наводи – „некуртоазно“ дуго ћутање совјетске стране на захтев југословенског амбасадора да, у вези са тим питањем, посети маршала Г. Жукова. Имајући у виду и „ноту Владе СССР о одлагању кредитних уговора“, В. Мићуновић је у вези са реализацијом посете 27. априла – чак – писао Д. Видићу: „Последњи службени кораци владе СССР према Југославији чине ову посету сада још више ненормалном.“²⁹¹⁵ И „првомајска парола“ ЦК КПСС-а која је била посвећена ФНРЈ је била „дозирана“: „За разлику од земаља лагера за Југославију се не каже да 'изграђује социјализам' што није случајно, али се поздравља 'социјалистичка сарадња две земље'“.²⁹¹⁶ Као упадљив „гест добре воље“ Н. С. Хрушчов је понудио да прими делегацију југословенских новинара која је боравила у СССР, али је током „дугог разговора“ са њима имао одређене спорне изјаве и алузије.²⁹¹⁷ Наспрам позитивних промена у држању совјетских медија према ФНРЈ које су биле приметне већ крајем априла²⁹¹⁸ и „затишја“ које је пар неде-

²⁹¹² Исто.

²⁹¹³ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 19.4.1957; Исто, Мићуновић, Видићу, 6.5.1957; Исто, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 6.5.1957; Исто, Изјаве Н. Фирјубина на вечери код А. Ранковића, 19.5.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума; Исто, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Политички односи.

²⁹¹⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума; Исто, ф. 98, дос. 34, 49516, Нота МИД СССР-а – Амбасади ФНРЈ, 24.4.1957.

²⁹¹⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 27.4.1957.

²⁹¹⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

²⁹¹⁷ Опширније: АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Телеграм В. Мићуновића, 3.5.1957; Исто, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 22.5.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 276; А. С. Стъкалин, „Н. С. Хрушев о советско-југославских отношениях и роли прессы и журналистского сообщества в их налаживании (май 1957.). Запись беседы Н. С. Хрушева с делегацией югославских журналистов, 17 мая 1957 г.“, у: *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2014, стр. 423, 426–458.

²⁹¹⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

ља владало у југословенско-совјетским односима, „Известија“ је 16. маја објавила чланак „Америчке војне испоруке Југославији“, чији циљ је био да „изазове што је могуће лошији утисак код совјетске јавности“ о ФНРЈ.²⁹¹⁹

У разговорима југословенских и совјетских званичника – паралелно са „топлијим тоновима“ – могло се, и даље, видети различито „акцентовање“ одређених ствари.²⁹²⁰ Имајући у виду све наведено, ипак се може рећи да су од почетка маја „нови моменти“ постали јасно уочљиви, претежни, и да су давали основни „тон“ југословенско-совјетским односима.²⁹²¹ Почетком маја је било договорено да државни секретар за народну одбрану И. Гошњак посети СССР током прве половине јуна. Приликом договарања посете совјетска страна је показала изражену предусретљивост по низу питања. Организовање посете је било утолико значајније због тога што И. Гошњак није био само високи државни функционер – министар, већ и члан „најужег партијског руководства“. „Утолико је ова посјета важнија, не само у очима Руса него и других. То је први долазак једног члана Политбироа наше партије у Москву од када је прије пола године избио јавни сукоб међу нама“ – истицао је В. Мићуновић.²⁹²² После дужег времена совјетска страна је средином маја упутила позив Југославији за један скуп „лагерског“ карактера. Реч је о „саветовању министара за везу (ПТТ)“, чије одржавање је планирано крајем 1957. у Москви.²⁹²³ Говорећи 19. маја, на вечери код А. Ранковића, о потреби што чешћих сусрета, амбасадор Н. Фирјубин је „службено“ позвао „југословенске руководеће другове да дођу на одмор у СССР“ (посебно је поменуо А. Ранковића и С. Вукмановића), наглашавајући да ће тим путем бити „створени услови за узајамно ближе упознавање и мењање мишљења“.²⁹²⁴ Боравак руководилица на одмору у СССР-у је, подсећамо, представљао један вид партијске сарадње! Позив који је Н. Фирјубин упутио био је само почетак совјетске иницијативе за подизање партијских контаката на виши ниво.

Крајем маја Президијум ЦК КПСС је донео одлуку „о корацима за развој контаката између ЦК КПСС и ЦК СКЈ“. Она је подразумевала усвајање текста писма за ЦК СКЈ, којим би се званично позвали југословенски руководиоци на одмор у СССР; и – главно – усвајање текста информације о „организацији сусрета представника комунистичких и радничких партија социјалистичких земаља“. Наведена информација је представљала „продужетак“ иницијативе о организацији међународног саветовања комунистичких партија, о којој су кинески представници упознали СКЈ још током јануара.²⁹²⁵ Совјетски амбасадор је 3/4. јуна („у ноћ“) упознао Ј. Б. Тита са поменутом „информацијом“. Југословенски председник се у принципу сагласио са предлогом о организовању „сусрета“, али је заузео став да би пре њега било добро организовати билатералан састанак делегација југословенске и совјетске партије. Истовремено, Ј. Б. Тито је уверавао Н. Фирјубина о томе да је ЦК СКЈ за даље поправљање и јачање односа између две партије. Совјетски амбасадор је био „ванредно задовољан“ после сусрета са југословенским председником.²⁹²⁶

Пар дана касније, совјетски амбасадор је Е. Кардељу „пренео позив Президијума ЦК КПСС да свој одмор проведе у СССР“, а поменуо је да би „и друг Ранковић [...] могао користити свој годишњи одмор у СССР“. Потпредседник СИВ-а је, са своје стране, „обечао да ће доћи“.²⁹²⁷ Средином јуна југословенског амбасадора је посетио „службеник из апарата ЦК

²⁹¹⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 280–281.

²⁹²⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 6.5.1957.

²⁹²¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Телеграм В. Мићуновића, 3.5.1957.

²⁹²² АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 6.5.1957; АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Д. Видића са И. Замчевским, 7.10.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 278–279, 295.

²⁹²³ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 14.5.1957.

²⁹²⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Изјаве Н. Фирјубина на вечери код А. Ранковића, 19.5.1957.

²⁹²⁵ Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 672–673; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 115–116.

²⁹²⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Видића са Фирјубином и Брикином, 5.6.1957; АЈ, КПР, I-1/985, Н. Хрущев, ЦК СКЮ – товарищу И. Б. Тито, 5.7.1957; Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 995, нап. 26.

²⁹²⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Е. Кардеља са Н. Фирјубином, 6.6.1957.

КПСС Медведев“, који је био „важан »апаратчик«“ преко кога су се обављали „сви послови“ ЦК КПСС-а са СКЈ. „Чињеница да је дошао до мене с пријатељским порукама и добрим вијестима потврђује да се наши односи са СССР-ом поправљају“ – бележи В. Мићуновић, који је сматрао да је то „знак да је на совјетском врху узет курс према поправљању наших односа“. Медведев је дошао због питања „веза и сарадње по партијској линији“, што је имало „специфичну политичку тежину“. Као потврду „поправљања односа међу нашим партијама“, навео је одлуку ЦК КПСС-а о позивању 20 до 25 југословенских „партијских и државних функционера на одмор у СССР“. „Друг Кардељ је изразио жељу да дође, такође и друг Ранковић. Друг Тито је казао да ће свакако доћи идуће године“ – саопштавао је Медведев, а Мићуновић је закључивао: „Овим је учињен одлучујући заокрет са совјетске стране за обустављање сукоба међу нама.“²⁹²⁸

Током јуна је напредак у односима био више него видан. Говорећи 6. јуна Е. Кардељу да „постоје све могућности за развитак међусобних односа“, совјетски амбасадор је додавао да „томе доприноси и писање југословенске штампе која у последње време 'благопријатно' утиче на развитак односа, што није раније био случај“.²⁹²⁹ Са друге стране, у Београду су констатовали да је дошло до „завршетка шестомесечне отворене кампање против Југославије“. „У току последња два месеца Југославији је опет враћен епитет социјалистичке земље, који је био исчезлао у току кампање, мада никад није јавно и директно оспорен. Ово је нарочито дошло до изражаја у честиткама поводом рођендана друга Тита и у чланцима којима је обележена годишњица Београдске декларације“ – навођено је у материјалима ДСИП-а средином јуна.²⁹³⁰ У таквој атмосфери дошло је до посете југословенске војне делегације на челу са И. Гошњаком СССР-у (8–26. јун 1957), посете од које су на совјетској страни очекивали да створи „нову атмосферу“ у односима.²⁹³¹

Посета министра И. Гошњака је била „највиша војна посета од поновног успостављања односа две земље и две војске“, што је чини утолико више „упадљивом“ у контексту погоршања југословенско-совјетских односа до кога је дошло 1957.²⁹³² В. Мићуновић је констатовао да су „Руси употријебили маршала Жукова, односно руководство совјетских оружаних снага, за побољшање односа с Југославијом“. Југословенски амбасадор је сматрао да је, на неки начин, „маршал Жуков овога пута преузео улогу министра иностраних послова СССР-а Громика, и да је ту улогу одиграо добро“.²⁹³³ Г. Жуков се према И. Гошњаку и осталим члановима делегације односио „врло коректно и пријатељски“. Говорио је о „необности »дружбе« међу нама“ и у вези са сукобом из 1948. изјављивао да „тако нешто не би смјело да се понови“. Посета се одвијала „успјешно“, а разговори су вођени у „веома доброј“ и „пријатељској атмосфери“. Приликом сусрета је дискутовано и о одређеним спорним питањима, али се „разговарало прилично нормално“. „Истицано је гдје се слажемо а гдје не, и што су узроци томе. Свако је остао код свог гледишта. Разишли смо се ипак у знаку пријатељства и заједничке жеље да успоставимо боље односе“ – бележи В. Мићуновић после једног таквог разговора. Обе стране су ову – готово двадесет дана дугу – посету оцениле као „веома успјешну“.²⁹³⁴ Иако током боравка југословенске делегације није постигнут никакав конкретан договор о унапређењу билатералне војне сарадње, посета је била значајна за поправљање укупне атмосфере у југословенско-совјетским односима. На крају боравка државни секретар за народну одбрану ФНРЈ је позвао Г. Жукова у узвратну посету, што је совјетски маршал „одмах прихватио са задовољством“.²⁹³⁵

²⁹²⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 298.

²⁹²⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Е. Кардеља са Н. Фирјубином, 6.6.1957.

²⁹³⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 427927, Односи ФНРЈ–СССР, 15.6.1957.

²⁹³¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Видића са Фирјубином и Брикином, 5.6.1957.

²⁹³² Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 95.

²⁹³³ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 295, 305.

²⁹³⁴ Isto, str. 296, 299, 300, 301, 303, 304, 305. Опширније о посети И. Гошњака Совјетском Савезу: А. Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 191–206; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 94–98.

²⁹³⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 304, 305; А. Животић, *нав. дело*, стр. 206.

Совјетска страна је у лето 1957. настојала да обележи и нагласи „нормализацију“ односа две државе „и другим иницијативама и манифестацијама“.²⁹³⁶ Средином јуна у ДСИП-у су констатовали да је „у последње време дошло [...] до нешто повећане иницијативе Руса у културној сарадњи и у размени делегација са Југославијом“.²⁹³⁷ Једна од „манифестација“ којом се настојало „демонстрирати“ поправљање односа две земље је био долазак делегације Совјетског комитета ратних ветерана у Југославију (30. јун–16. јул 1957).²⁹³⁸ Значајну „манифестацију“ успона, односно „нормализације“ југословенско-совјетских односа, представљао је боравак групе високих руководилаца СКЈ у јулу 1957. на одмору у СССР-у. Осим Е. Кардеља и А. Ранковића, у „првој земљи социјализма“ су боравили и Ј. Веселинов и О. Креачић.²⁹³⁹ Позивом југословенским функционерима да проведу одмор у СССР-у учињен је – према поменутом мишљењу В. Мићуновић – „одлучујући заокрет са совјетске стране за обустављање сукоба“.²⁹⁴⁰

Доласку југословенских руководилаца у СССР је претходио „обрачун на совјетском врху“, односно обрачун са „антипартијском групом“ коју су, пре свега, чинили В. М. Молотов, Г. М. Маљенков и Л. М. Каганович.²⁹⁴¹ Иако је „у јавности створена друкчија слика“, чињеница да су „најистакнутији југословенски руководиоци“ Е. Кардељ и А. Ранковић дошли у СССР „тако рећи, сјутрадан након пада групе МКМ“, била је обична – како наводи В. Мићуновић – „коинциденција“.²⁹⁴² На јунском пленуму ЦК КПСС-а Н. С. Хрушчов је „антипартијској групи“ пребацивао неправилан, неодговарајући и погрешан однос према Југославији.²⁹⁴³ Међутим, та питања за ток и исход Пленума нису имала пресудан, нити превише велики значај.²⁹⁴⁴ Ипак, уклањање руководилаца који су на совјетској страни означени као „стаљинисти“, а које је Београд доживљавао као „стаљинисте“ и „догматичаре“, могло се само позитивно одразити на југословенско-совјетске односе. Југословенски званичници су честитали Н. С. Хрушчову на „значајној и историјској побједи њихове партије“ и у појединим јавним иступима, позитивно коментарисали промену до које је дошло. И са совјетске стране су у различитим приликама указивали на негативан однос припадника „антипартијске групе“ према ФНРЈ и изражавали уверење да ће „промене имати ванредан значај за југословенско-совјетске односе“, односно да је „сада настала побољшана перспектива за развој односа између наших земаља – очишћен је пут за развијање и даље јачање наших веза“.²⁹⁴⁵

У периоду такве „побољшане перспективе“ и – како каже В. Мићуновић – „нове ситуације“, југословенски руководиоци су дошли на „одмор“ у СССР. Њихов боравак је био искоришћен за „разговоре са руководиоцима КПСС“, рачунајући ту и првог секретара Партије. Свеукупно посматрано, боравак Е. Кардеља и А. Ранковића у СССР-у и њихови сусрети са највишим руководиоцима КПСС-а (Мићуновић: „први југословенско-совјетски сусрет ове врсте послје сукоба међу нама“) били су јасан показатељ да односи две државе иду узлаз-

²⁹³⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 305.

²⁹³⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 427927, Односи ФНРЈ–СССР, 15.6.1957.

²⁹³⁸ АЈ, КПР, I–3–a/101–16, Божиновић, Милутиновићу, 2.7.1957; Исто, Молба за пријем делегације совјетских ратних ветерана код Ј. Б. Тита, 2.7.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 305.

²⁹³⁹ Са друге стране, у августу је у ФНРЈ на одмору боравила „група руководилаца КП Грузије“, а у септембру 1957. члан Президијума ЦК КПСС Ј. А. Фурцева. (АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).)

²⁹⁴⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 298.

²⁹⁴¹ Опширније о овом обрачуну којим је окончан период „колективног руководства“ и Н. С. Хрушчов учврстио своју руководећу позицију: *Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограма шонњског пленума ЦК КПСС и друге документне*, под редакцијом А. Н. Яковлева, Москва 1998.

²⁹⁴² Југословенски амбасадор пореди ову ситуацију са оном када је В. М. Молотов смењен са места министра иностраних послова непосредно пред долазак Ј. Б. Тита у Москву 1956. Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 325–326.

²⁹⁴³ С. Вреск, *нав. дело*, стр. 116–117; С. Романенко, *нав. дело*, стр. 606–608.

²⁹⁴⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 341.

²⁹⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Политички односи; АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Мићуновић, Титу, 5.7.1957; Исто, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 10.7.1957; Исто, Преглед поште из СССР-а, 31.7.1957; Исто, Из забелешака саветника Амбасаде Божовића, 31.7.1957; Исто, Забелешка Видића о разговору са Брикином, 25.9.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 315, 316, 320, 321, 325, 327, 333.

ном линијом.²⁹⁴⁶ Успон у сарадњи је био видан, али та узлазна линија, наравно, није показивала експоненцијални раст. Неподударност југословенске тежње да задржи своју независну позицију и совјетског настојања да „увуку“ ФНРЈ у „лагер“, је тако нешто чинила немогућим. Како је у то време говорио помоћник начелника V регионалног одељења МИД СССР-а Дедушкин, „све наједном није могуће решити“, „сређивање односа мора неминовно ићи постепено“, при чему „може бити цик-цак кретања“.²⁹⁴⁷ Упркос „потенцијалу“ за „цик-цак кретање“, у лето 1957. су превладавали они интереси који су упућивали две државе ка поправљању међусобних односа. Наупечатљивији показатељ такве тенденције је представљао сусрет Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, односно састанак две партијске делегације који је одржан 1–2. августа у Снагову код Букурешта. Тај сусрет је представљао врхунац дотадашњег позитивног кретања које је било видљиво од пролећа 1957. и „демонстрацију“, јавну потврду – на „највишем нивоу“ – да је период сукобљавања окончан.²⁹⁴⁸

Обе стране су имале интерес за реализацију састанка. Совјетска страна је после бурних јунских догађаја „у вези са смјењивањем Молотова, Маљенкова, Кагановича, Шепилова“, настојала да створи слику широке подршке које су комунистичке државе и партије пружале политичким променама у Москви, као и да утиче на стварање што повољније представе о „мировној офанзиви“ СССР-а. Осим ових ширих „претпоставки“ сусрета, важну улогу су играла и питања која се тичу саме ФНРЈ. Један од мотива се, свакако, односио на постепено „припрему терена“ за југословенско учествовање на међународном саветовању комунистичких партија (од тог питања је, на крају крајева, и потекла иницијатива за одржавање састанка). Размишљајући о „општим условима који су утицали да што прије дође до састанка у Букурешту“ В. Мићуновић је наводио да „није на посљедњем мјесту совјетско искуство да је њихов утицај код нас увијек био у порасту кад су наши односи били добри, исто као што је тај утицај падао на најнижу тачку када су ти односи били најгори“. Полазећи од тога, југословенски амбасдор је закључивао: „Послије уклањања групе МКМ створени су услови да се поправе односи између СССР-а и Југославије. На овај начин Москва побољшава изгледе за пораст свога присуства и престижа у Југославији.“

Са друге стране, за југословенско руководство је сусрет у Снагову био битан како би повратили спољнополитички „баланс“ у односима према Истоку и Западу (после кризе у Мађарској тај „баланс“ је био нарушен у корист Запада, и у „сређивању“ односа са СССР-ом видели су „елементе јачања наших позиција на међународном плану“). Уже посматрано, било им је важно да једним чином, какав је „састанак на врху“, потврде и стабилизују достигнути ниво односа са СССР-ом и колико-толико поврате међусобно поверење и перспективе за даље одвијање билатералне сарадње. У том контексту, економски мотиви су били посебно важни за Београд („успостављање нормалних односа са СССР-ом“ је одговарало „сталним државним интересима“ ФНРЈ, пре свега на плану „економских веза“). Нарочиту важност је имало преиспитивање једностране совјетске одлуке о одлагању реализације инвестиционих аранжмана. Повезаност југословенских очекивања на том плану са састанком у Снагову на добар начин потврђује временска „подударност“ између постизања договора о новим, повољнијим роковима за реализацију совјетских кредита са састанком у Румунији (протоколи уз два кредитна споразума из 1956. потписани су свега пар дана пре сусрета у Румунији, 29. јула; притом је ФНРЈ стављено до знања да је позитивно решење потекло са „највишег мјеста“).²⁹⁴⁹

²⁹⁴⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); V. Мићуновић, *nav. delo*, str. 327, 332–335.

²⁹⁴⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Преглед поште из СССР-а, 31.7.1957; Исто, Из забележака саветника Амбасаде Божовића, 31.7.1957.

²⁹⁴⁸ Најпотпунији историографски приказ овог југословенско-совјетског „сусрета на врху“ (са освртом на претходна истраживања), дат је у следећем чланку: А. Б. Едемский, „О фиксации договоренностей советско-югославской встречи в Румынии 1–2 августа 1957 г.“, у: *Международные отношения в XX веке. Сборник научных статей*, Выпуск 5, под редакцией В. Т. Юнгблуда, Киров 2016, стр. 228–246.

²⁹⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 427927, Односи ФНРЈ–СССР, 15.6.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Економска сарадња; V. Мићуновић, *nav. delo*, str. 337–338; *Strogo pov. 1955–*

Разговори који су вођени у Снагову – како сведочи В. Мићуновић – „нијесу били никада до сада тако лаки и пријатељски“.²⁹⁵⁰ Други учесник разговора, В. Влаховић сведочи да се увече 2. августа „створила [...] атмосфера, како човјек пожељети може“.²⁹⁵¹ Према речима југословенског амбасадора, „више се може говорити о томе да је овај сусрет био потребан да означи ново побољшање односа између Руса и Југословена, које је стварно било већ постигнуто, него да се то побољшање тражи на самом састанку“.²⁹⁵² У прилог таквом виђењу говори и то што дневни ред није био посебно утврђен, а разговори су, у одређеној мери, имали „неформалан“ карактер – док су Е. Кардељ, А. Ранковић, В. Влаховић и В. Мићуновић дискутовали са Б. Н. Пономарјовом, Ј. В. Андроповом и О. В. Кусиненом, Ј. Б. Тито је отишао у „шетњу“ са Н. С. Хрушчовом и А. И. Микојаном (В. Влаховић: „Јасно је да се и међу њима разговара“). Разговарано је и о питањима о којима се две стране нису слагале (од интерпретације „мађарских догађаја“ до „лагера“), али је заузет конструктиван приступ за који су се две стране изјашњавале од априла: „Констатовали смо да се по већини питања слажемо, а да спорна питања не потржемо, да радимо на стварању што повољније атмосфере у међусобним односима.“²⁹⁵³ Нарочит значај састанка у Снагову је био у томе што су – како наводи В. Мићуновић – „поново били успостављени лични пријатељски односи између Тита и Хрушчова“.²⁹⁵⁴ Током сусрета, совјетска страна је „више наглашавала да је састанак »партијског« а не »државног« карактера“.²⁹⁵⁵

Две стране су се договориле да објаве званично, заједничко саопштење о сусрету; а о постигнутим договорима је, на совјетску иницијативу, била састављена и једна – како В. Мићуновић наводи – „кратка забиљешка“ или „подсјетник“, која није била намењена објављивању (совјетска страна је касније ту „забиљешку“ називала „поверљивим документом“). Свеукупно посматрано, може се рећи да су две делегације током сусрета у Снагову разматрале „низ питања која се тичу односа између ФНРЈ и СССР, као и делатности двеју партија и општих интереса социјализма и мира у свету, а нарочито она питања која сметају даљем успешном развоју међусобних односа“. Предмет разговора је био низ међународних питања („политика милитаризације“ у СР Немачкој, прилике на Блиском и Средњем Истоку, „јачање народнодемократског система у Мађарској“, питање „атомског и водоничног оружја“), о којима су две стране имале иста или бар „у основи заједничка гледишта“. У вези са југословенско-совјетским односима наглашено је како је „у току разговора потврђена [...] сагласност да обе стране раде на даљем свестраном развијању узајамних односа и на уклањању препрека које отежавају такав развој“. Постигнут је договор и о „конкретним формама сарадње између партија и одржавању сталних веза преко размене партиских делегација, узајамних информација и издања“.

При формулисању ствари о којима је постигнут договор, обе стране су направиле по један „уступак“. Југословенска страна је прихватила гледиште Москве о потреби чвршће сарадње међу комунистичким партијама, што се одразило у следећој формулацији: „Делегације су показале једнодушност у оцени међународне ситуације и закључиле да у савременој међународној ситуацији, коју карактеришу напори империјалистичке реакције да заоштри међународну затегнутост и да се супротстави силама које иступају за мир и напредак, посебно важан значај добија свестрано јачање јединства и братске сарадње комунистичких и радничких партија и народа свих социјалистичких земаља, мирољубивих снага у читавом свету и

1958. *Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 140; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 77; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 71–72.

²⁹⁵⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 339.

²⁹⁵¹ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 146.

²⁹⁵² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 339–340.

²⁹⁵³ *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 140, 143, 144, 146.

²⁹⁵⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 340.

²⁹⁵⁵ У совјетском пројекту заједничког саопштења су, тако, поред имена учесника састанка биле наведене само њихове партијске функције. У вези са тим, В. Мићуновић наводи: „Партијски споразум Руси рачунају чвршћим и, за нас обавезнијим, јер »државне« споразуме могу правити и са земљама гдје важи друга идеологија и други друштвени систем – како је то једном приликом говорио Хрушчов.“ (V. Mićunović, *nav. delo*, str. 339.)

учвршћење међународног радничког покрета.“ Са друге стране, делегација КПСС-а се сагласила са оним формулацијама и гледиштима на југословенско-совјетске односе, који су били блиски СКЈ: „Делегације су подвукле значај даљег развитка сарадње и пријатељских односа између Совјетског Савеза и Федеративне Народне Републике Југославије. Ти односи ће се и даље развијати на основи равноправности, узајамне помоћи, и сарадње, поштовања суверенитета, независности и немешања. При том, делегације су потврдиле актуелан значај Београдске и Московске декларације за развитак пријатељских односа између двеју земаља, сарадње између КПСС и СКЈ на основама принципа марксизма-лењинизма и изразили су своју спремност да и даље спроводе у живот ове декларације.“²⁹⁵⁶

Коментаришући наведене принципе и позивање на Београдску и Московску декларацију, В. Мићуновић је констатовао: „Тако су се југословенско-совјетски односи, последице неповољног стања у које су били запали крајем прошле године, нашли поново на узлазној линији. Вјероватно ни ова најновија нормализација наших односа неће бити последња међу нама, као ни сукоб који је овоме претходио.“ Имајући у виду претходни ток југословенско-совјетских односа и налазећи се у њиховој „жижи“, југословенски амбасадор је – попут совјетског дипломате П. Дедушкина – исправно указивао на потенцијал за даље „цик-цак кретање“. Иако је атмосфера током састанка била добра и обе стране деловале „веома задовољно што је дошло до сусрета у Снагову“, одређене „формалне“ ствари – попут избора треће земље за место сусрета и неодговарајућег места на коме је одржан састанак (у Снагову је 28. јуна 1948. донета позната резолуција ИБ-а) – показивале су да су односи две државе изузетно сложени и далеко од идиличних.²⁹⁵⁷

Обе стране су сусрет искористиле – као што смо поменули – да потврде побољшање међусобних односа до кога је већ дошло у претходном периоду, и да демонстрацију истог искористе за своје „шире интересе“. Југословенска страна је учињене уступке (потписивање „поверљивог документа“/„забиљешке“, пристајање на формулације о деловању „империјалистичке реакције“ и потреби „свестраног јачања јединства и братске сарадње комунистичких и радничких партија“) објашњавали потребом пружања подршке Н. С. Хрушчову „послије бурних догађаја у јуну мјесецу у Москви“. Са друге стране, за њих је било важно да је Москва јасно истакла принципе „поштовања суверенитета“ и „немешања у унутрашње ствари“. Делегација КПСС-а се сагласила са помињањем наведених принципа и Московске декларације, коју је практично одмах по потписивању „игнорисала“, али је „добила“ југословенску „сагласност“ о потреби „свестраног јачања јединства“ комунистичких партија. На основу тога – како наводи В. Мићуновић – „Руси су могли да кажу да су Југословени најзад прихватили совјетско гледиште о неопходној потреби учвршћења сарадње комунистичких и радничких партија свих социјалистичких земаља.“ То је одавало утисак да је совјетска страна „поново приближила Југославију социјалистичком лагеру“.²⁹⁵⁸ Међутим, све те ствари су, пре свега, имале декларативан и „тактички“ карактер. Сусрет у Снагову није донео суштинске промене у гледиштима и приступу које су обе стране имале према југословенско-совјетским односима.

²⁹⁵⁶ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/1–104, Саопштење о састанку делегација ЦК КПСС и ЦК СКЈ; Исто, КПр, I–2/10, Саопштење о састанку делегација ЦК КПСС и ЦК СКЈ; Исто, Саопштење о сусрету делегације ЦК Савеза комуниста Југославије и владе ФНРЈ и делегације ЦК КПСС и владе СССР; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Политички односи; „Саопштење о сусрету делегација ЦК Савеза комуниста Југославије и владе Федеративне Народне Републике Југославије и делегација ЦК Комунистичке партије Совјетског Савеза и владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република“, *Борба*, 4.8.1957, стр. 1; „Саопштење о сусрету делегације ЦК СКЈ и Владе ФНРЈ и делегације ЦК КПСС и Владе СССР“, *Политика*, 4.8.1957, стр. 1; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 340, 341; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 146; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 77; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 72; С. Вресп, *нав. дело*, стр. 117; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 101–103.

²⁹⁵⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 340; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 77.

²⁹⁵⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–104, Саопштење о састанку делегација ЦК КПСС и ЦК СКЈ; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Политички односи; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 339–341.

Споља посматрано, „узлазна линија“ (В. Мићуновић) је карактерисала односе две државе и у наредних пар месеци. Совјетски званичници су у опхођењу према југословенским дипломатама у Москви „промијенили држање на боље већ сјутрадан послје састанка у Букурешту“. „Министарство спољне трговине, Комитет за културне везе с иностранством, организације совјетске омладине и друге совјетске установе сада се односе знатно боље према нашим представницима [...]. Покрећу иницијативу да се развију поново контакти и послови међу нама, да се практично стање наших односа што прије »доведе у ред« и усклади са начелним изјавама састанка у Букурешту“ – бележи југословенски амбасадор средином септембра. Позитивне промене су биле видљиве и у односу совјетских медија према ФНРЈ.²⁹⁵⁹ Значајну манифестацију побољшаних односа две државе представљала је узвратна посета маршала Г. Жукова ФНРЈ (8–17. октобар 1957).²⁹⁶⁰ У здравици одржаној у част совјетског маршала Ј. Б. Тито је навео да су „познате тешкоће у нашим узајамним односима из недавне прошлости сада већ сасвим за нама“. Југословенски председник је том приликом нагласио и да „Совјетски народи имају у народима Југославије свог великог, историског пријатеља“ и наздрављао „пријатељству и свестраној сарадњи између Југославије и Совјетског Савеза“. ²⁹⁶¹ Низ других ствари је говорило у прилог позитивног развоја односа две државе, од којих је посебну тежину имала југословенска одлука од 15. октобра 1957. о признању и успостављању дипломатских односа са Немачком Демократском Републиком.²⁹⁶²

Међутим, упоредо са позитивним „елементима“ развоја југословенско-совјетских односа, у овом периоду су биле уочљиве и супротне тенденције. Наспрам промена у односу медија према Југославији, уочавало се и да је „позитивно писање“ совјетске штампе и даље било „дозирано“. Совјетска страна је показивала „резерве и непокојство“ према посети В. Гомулке ФНРЈ. Држање совјетских званичника у вези са посетом је било такво да је сведочио о – како наводи југословенски амбасадор – „неповјерењу и неразумијевању“. Из југословенске перспективе и совјетска реакција на признање Источне Немачке је била неодговарајућа. Н. С. Хрушчов „није придао неки нарочити значај одлуци Југославије“ и држао се као да се то „само по себи подразумејавало“ и да ФНРЈ није учинила никакву „концесију“ Совјетском Савезу.²⁹⁶³ Приближавање прославе „40-годишњице Октобра“ и том приликом планираног саветовања комунистичких партија у Москви, је додатно утицало на испливање негативних „елемената“ на површину. У склопу припрема за прославу „Госполитиздат“ је објавио „серију брошура“ које су написали представници комунистичких партија из различитих држава. Неке од тих брошура (комунистичких партија Француске, Холандије, Албаније, Северне Кореје) садржале су више или мање отворене критичке алузије на Југославију. И неке брошуре совјетских аутора су садржале негативне алузије о СКЈ и Југославији (о „националном комунизму“ и слично).²⁹⁶⁴

Југословенска страна је била незадовољна и тезама ЦК КПСС поводом прославе годишњице Октобарске револуције. Иако су тезе биле конципиране „широко“, у Београду су били незадовољни „местом“ које је ФНРЈ добила у њима, као и „низом ставова о 'национал-

²⁹⁵⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 342–343, 344.

²⁹⁶⁰ Опширније о посети совјетског министра одбране: *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы*, научный редактор В. Наумов, Москва 2001, стр. 165–178; А. Животић, *нав. дело*, стр. 209–219; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 103–108. По повратку из Југославије маршал Жуков је смењен са положаја министра одбране СССР-а. (Опширније: *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы*). Његова смена није имала никакве везе са посетом ФНРЈ. (АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Мићуновић, Ранковићу, 26.10.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 358.)

²⁹⁶¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–18, Белешка Д. Видића о сусрету Ј. Б. Тита са Г. К. Жуковым, Брдо код Крања, 13.10.1957.

²⁹⁶² Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 355–357; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 77–78; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 73.

²⁹⁶³ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Преглед поште из СССР-а, 13.11.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 344, 351–352, 355, 356.

²⁹⁶⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Преглед поште из СССР-а, 25.10.1957; Исто, Значајније информације из поште примљене од Амбасаде у Москви, 30.10.1957; Исто, Преглед поште из СССР-а, 13.11.1957; Исто, Из прегледа поште Амбасаде ФНРЈ у Москви, 21.11.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 354–355.

ном комунизму', ревизионизму, пролетерском интернационализму и табору“, који су представљали алузије на „схватања и политику Југославије“.²⁹⁶⁵ Такође, ЦК СКЈ је средином октобра заузео негативан став према пројекту декларације, чије потписивање је било планирано на саветовању комунистичких и радничких партија, и – уопште – према самој идеји потписивања таквог документа. Југословенско руководство је имало примедбе на одређене формулације о „ревизионизму“ које су представљале алузију на ФНРЈ (потписивање такве декларације значило би „признање грешака“ и „самокритику“ југословенских комуниста); сматрали су и да пројекат садржи неке оштре формулације којима се критикује „амерички империјализам“ и које иду у прилог „реакционарним круговима“ на Западу, а чије прихватање би штетно утицало на спољнополитички положај Југославије и негативно би се одразило на економске везе ФНРЈ са Западом; такође, делови декларације о неопходности сазивања међународних саветовања су их подсећали на праксу и „обнављање“ Коминформа. У настојању да сазнају мишљење југословенског руководства о пројекту декларације и дискутују о евентуалним примедбама, изменама и допунама, у ФНРЈ су средином октобра били упућени Б. Н. Пономарјов и Ј. В. Андропов. Међутим, њихова мисија – коју су на југословенској страни доживљавали као „вршење притиска“ да би се прихватио и потписао текст декларације – завршена је неуспешно.²⁹⁶⁶ СКЈ није одустала од слања делегације у Москву, али је јасно ставила до знања – а то је совјетској страни било најважније – да неће потписати декларацију. Такво држање је чинило ново заостравање југословенско-совјетских односа неизбежним. Пошто југословенска делегација током прославе четрдесете годишњице Октобарске револуције није променила став према потписивању декларације, у новембру 1957. је дошло до новог захлађења у односима две државе.

*

Независно од могућности за „цик-цак кретање“, која је карактерисала југословенско-совјетске односе, месеци од пролећа до новембра 1957. су – свеукупно посматрано – представљали „топлију фазу“ у односима две државе. Што се тиче робне размене, „улазна линија“ у односима Москве и Београда је утицала на то да годишњи протокол за 1957. буде успешно извршен, и да се Протокол о робној размени за 1958. годину – који је, уз повољну структуру, предвиђао и повећање размене – потпише благовремено (1. новембра 1957).²⁹⁶⁷ Док се робна размена две државе у овом периоду, дакле, одвијала без већих проблема, на плану совјетских инвестиционих аранжмана ствари нису тако једноставно стајале. Преламање „политике“ и „економије“ је у том случају било израженије: Москва је прво, једнострано, нотом од 24. априла 1957. одложила реализацију „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“, а потом је, почетком маја, променила држање и указала на могућност преговора о том питању. Уследило је југословенски предлог за нове преговоре, који је пратило двомесечно о-

---

²⁹⁶⁵ АЈ, КПП, I-5-b/99-6, Тезе поводом 40-огодишњице Октобарске револуције, 28.9.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 365–366; Георгий Жуков. *Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы*, стр. 175.

²⁹⁶⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–105, Информација о боравку у Југославији Пономарјова, Андропова и Медведјева; Исто, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); V. Mićunović, *nav. delo*, str. 366; E. Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, str. 149; А. С. Стыкалин, „Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии“, у: *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012*, стр. 276–279; Исто, „Наша критика не должна вылиться в крикливую перепалку». Почему разоблачение югославского «ревизионизма» в советской прессе конца 1950-х годов не достигло остроты сталинских пропагандистских кампаний“, у: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати. К 90-летию со дня рождения А. А. Улуяна*, отв. ред. С. И. Данченко, Москва 2014, стр. 372–373; Исто, „Из истории подготовки московских совещаний компартий (ноябрь 1957 г.). Миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград“, *Гуманитарные и юридические исследования. Научно-теоретический журнал*, Но 1/2015, стр. 84–85, 87–89; Исто, „Секретная миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 г. (к истории подготовки большого московского совещания компартий)“, *Славянский альманах*, Но. 3–4/2015, Москва 2015, стр. 435–437, 440–443; Исто, „Как мировое коммунистическое движение отмечало 40-летие октябрьской революции в России. К истории ноябрьских совещаний компартий 1957 г.“, *Славянский альманах*, Но. 1–2/2018, Москва 2018, стр. 193.

²⁹⁶⁷ Опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

дуговлачење Москве са одговором и, напослетку, јулски преговори који су омогућили да се настави рад на реализацији два инвестициона аранжмана.²⁹⁶⁸

*

Међународна саветовања представника комунистичких и радничких партија одржана у новембру 1957. у Москви, представљала су нову, значајну прекретницу у југословенско-совјетским односима. Током прославе четрдесете годишњице Октобарске револуције, у совјетској престоници су одржана два саветовања – Саветовање представника комунистичких и радничких партија 12 социјалистичких држава (14–16. новембар) и Саветовање представника комунистичких и радничких партија из 68 социјалистичких и капиталистичких држава (16–19. новембра).²⁹⁶⁹ Спорно је, заправо, било прво – „уже“ – саветовање, односно југословенско одбијање да потпишу *Декларацију 12 партија*. Иако су од пролећа односи две државе ишли „узлазном линијом“, потенцијал за „цик-цак кретање“ је био стално присутан. Упознавши се са нацртом декларације средином октобра 1957, југословенска страна је предочила Москви да – из поменутих разлога (алузије на „ревизионизам“; превише оштри ставови према Западу; сличност са праксом Коминформа) – неће потписати документ.²⁹⁷⁰ Заправо, у Београду су сматрали да је потписивање Декларације таквог садржаја „значило, разуме се, да се и ми прикључујемо лагеру“.²⁹⁷¹ Окончавши неуспешно мисију у ФНРЈ, Б. Н. Пономарјов и Ј. В. Андропов су донели у Москву „лоше вијести што се става Југославије тиче“. „Нерасположење према нама је у порасту“ – бележио је почетком новембра југословенски амбасадор.²⁹⁷² Независно од тога што се није сагласио са текстом и чином потписивања Декларације, Београд је упутио у СССР високу партијско-државну делегацију, на чијем челу се налазио члан Извршног комитета СКЈ и потпредседник СИВ-а Е. Кардељ.²⁹⁷³ Међутим, у контексту долазак осталих лидера комунистичких партија у Москву упадљиво је било одсуство Ј. Б. Тита, за кога је наведено да не може да дође због болести. На совјетској страни су сматрали да је та болест „дипломатског“, „политичког“ карактера.²⁹⁷⁴

У циљу ублажавања незадовољства које је његово одсуство (уз одлучно југословенско одбијање да се потпише Декларација) могло да изазове у Москви, југословенски председник се крајем октобра одазвао позиву за интервју совјетским новинарима; званично је, писаним путем, честитао годишњицу Револуције; на његову иницијативу је у Београду организована изложба посвећена четрдесетој годишњици Револуције, и – уопште – јубилеј је прикладно обележен у ФНРЈ.²⁹⁷⁵ Шеф југословенске делегације Е. Кардељ је 6. новембра на свечаној седници Врховног совјета одржао говор који је позитивно дочекан и поздрављен аплаузима. „Мислим да Руси нијесу очекивали да ће Кардељев говор бити оволико пријатељски према Совјетском Савезу и онако прожет идејама Октобарске револуције и признањима Лењину и руском народу који је ту револуцију отпочео и довео је до побједи“ – коментарисао је југословенски амбасадор.²⁹⁷⁶ Међутим, сви ти „гестови“ (укључујући и признање НДР које се де-

²⁹⁶⁸ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

²⁹⁶⁹ Опширније о међународним саветовањима одржаним у новембру 1957: *Наследници Коминтерна. Међународные совещания представителей коммунистических и рабочих партий в Москве (ноябрь 1957 г.). Документы*, главни редактор Н. Г. Томилина, Москва 2013; А. С. Стыкалин, „Как мировое коммунистическое движение отмечало 40-летие октябрьской революции в России“, стр. 189–197.

²⁹⁷⁰ А. С. Стыкалин, „Секретная миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 г. (к истории подготовки большого московского совещания компартий)“, стр. 435–436.

²⁹⁷¹ Е. Kardelj, *nav. delo*, str. 149.

²⁹⁷² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 366.

²⁹⁷³ Осим њега, у састав делегације су улазили: члан ИК СКЈ и потпредседник СИВ-а А. Ранковић, члан ИК СКЈ и председник Народног собрања НР Македоније Ј. Колишевски, члан ЦК СКЈ В. Влаховић, члан ЦК СКЈ, организациони секретар СК БиХ и члан СИВ-а У. Даниловић, члан ЦК СКЈ и амбасадор у Москви В. Мићуновић. (АЈ, 130–629–1039, Решење о путовању делегације ФНРЈ у СССР, 1.11.1957; *Наследници Коминтерна*, стр. 220.)

²⁹⁷⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 352, 367; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 166.

²⁹⁷⁵ А. С. Стыкалин, „Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии“, стр. 278, 305 (нап. 49).

²⁹⁷⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 368; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 163.

сило уочи прославе годишњице), нису могли да „амортизују“ велико незадовољство совјетске стране због кључног питања: одбијања СКЈ да потпише Декларацију.²⁹⁷⁷

У неколико наврата Н. С. Хрушчов је кроз разговор са члановима делегације покушао да утиче на југословенску страну да промени одлуку о Декларацији. Посебно је био оштар током сусрета одржаног 6. новембра. Совјетски руководилац је том приликом „био тврд више него раније“, истицао је да је „крајње огорчен“, а поједине његове изјаве су биле „директно увредљиве“. Југословенски званичници су такав наступ доживели као „груб притисак“. Склон променама тактике („топло-хладно“) у држању према ФНРЈ, а и процењујући да наведени прилаз није уродио плодом, Н. С. Хрушчов је током боравка делегације СКЈ мењао држање и постајао умеренији. Једна од „компромисних“ могућности која се – на сугестију Н. С. Хрушчова – појавила као потенцијали „излаз“ из настале ситуације било је потписивање Декларације „са оградом“, уз изражавање „резерви“ према одређеним ставовима. После консултација са Београдом, шеф југословенске делегације је 12. новембра саопштио Н. С. Хрушчову да они не могу „измијенити гледиште“, да „Декларација има карактер који иде ван оквира наших разговора у Букурешту“ (и то: „иде много даље од тога“). Дефинитиван став СКЈ је био да неће потписати Декларацију, нити учествовати на („ужем“) Саветовању. Овога пута совјетски лидер је „веома мирно“ саслушао југословенске ставове, али је истакао: „Жалим [...] мислим да би боље било потписати и уз резерве, него овако. То би укочило питање расцјеп. Сада је ситуација таква да ће 'раскол' (цијепање) бити неминовно. [...] Ви одговорност преузимате на себе. Нама је савјест чиста.“²⁹⁷⁸

За разлику од „ужег“ Саветовања, на коме су учествовале партије из „земаља лагера“, СКЈ је узела учешће на „ширем“ Саветовању. Упознавши се средином новембра са „дефинитивним текстом пројекта »манифеста мира«, који је на њему требао да буде усвојен, констатовали су: „Није најбољи, иако је бољи од декларације и има другојачију улогу као политички документ.“ Иако се нису у потпуности слагали са текстом „апела за мир“, он је – како наводи Е. Кардељ – „био такав да смо га и ми могли прихватити и потписати“. Уосталом, његово потписивање је било важно како би се колико-толико „амортизовало“ незадовољство Москве.²⁹⁷⁹ У име југословенске делегације на „ширем“ скупу – Саветовању представника комунистичких и радничких партија из 68 социјалистичких и капиталистичких држава – са краћим и умереним говором је 18. новембра иступио В. Влаховић.²⁹⁸⁰ Његов умерени говор, у коме није настојао да отвара спорна питања и започиње дискусију, и – уопште – опрезно и суздржано држање југословенске делегације током боравка у СССР-у, допринели су да се, упркос чврстог држања по питању *Декларације 12 партија*, избегне „јавна демонстрација“ несугласица које су постојале између СКЈ и КПСС.²⁹⁸¹ То је био и циљ југословенске делегације – са једне стране, „провести у живот“ одлуку која је у октобру донета у вези са непотписивањем Декларације, са друге: „истовремено учинити све што од нас зависи да то не доведе до крајњег заостравања с Русима, нити до изолације Југославије од осталих делегација“.²⁹⁸² Премда совјетска страна није могла бити задовољна југословенским држањем, ипак треба рећи да је оно у одређеној мери допринело да се оствари главни задатак оба саветовања – јачање и демонстрација јединства комунистичког покрета.²⁹⁸³

Иако није дошло до „крајњег заостравања с Русима“, југословенско одбијање да учествује на „ужем“ Саветовању и потпише *Декларацију 12 партија* је, ипак, било главно питање и основни утисак боравка делегације СКЈ у Москви. „Крајње огорчени“ Н. С. Хрушчов је у

²⁹⁷⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 366, 367, 368.

²⁹⁷⁸ Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 368–372; E. Kardelj, *nav. delo*, str. 149–153; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 163–167, 170, 175–177; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 75; A. C. Stykalin, *nav. delo*, str. 276–279, 283.

²⁹⁷⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 372–373; E. Kardelj, *nav. delo*, str. 153.

²⁹⁸⁰ *Наследници Коминтерна*, стр. 49, 378–381; A. C. Stykalin, *nav. delo*, стр. 294; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 188–189; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 374–375.

²⁹⁸¹ A. C. Stykalin, *nav. delo*, стр. 297–298.

²⁹⁸² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 375.

²⁹⁸³ A. C. Stykalin, *nav. delo*, стр. 298.

пар наврата напомињао да ће југословенско-совјетски односи „неминовно“ бити нарушени. Иако није дошло до „јавне демонстрације“ несугласица, непотписивање Декларације је представљало очигледан неуспех још једног совјетског покушаја да се ФНРЈ приближи СССР-у и „лагеру“. Уједно, био је то крај надања Н. С. Хрушчова да у датим околностима може приволети ФНРЈ да се врати у „лагер“.²⁹⁸⁴ Не треба губити из вида и да став према „ревизионизму“, који је заузет на оба саветовања, није „погодовао“ даљем развоју односа две државе. У Декларацији 12 партија критиковани су и „догматизам“ и „ревизионизам“, али је за последњи наведено да представља „главну опасност“ (према виђењу ЦК СКЈ, у Декларацији је „потреба борбе против догматизма споменута на мање-више формалан начин“). И на „ширем“ Саветовању су се чуле критичке опаске о „ревизионизму“. Практично, уз „амерички империјализам“ главна критика на саветовањима је била усмерена на „ревизионизам“. И то на такав начин („индиректна осуда ставова и праксе“ СКЈ) који је био неприхватљив за југословенске комунисте.²⁹⁸⁵

Споља посматрано, позиција СССР-а у новембру 1957. изгледала је више него солидно – у августу су успешно тестиране интерконтиненталне ракете, у октобру је дошло до сензационалног лансирања „Спутњика“ („совјетски престиж је у наглom порасту свуда у свијету“, констатовао је В. Мићуновић у вези са тим „руским епохалним техничким и научним остварењем“), на војној паради 7. новембра су приказане поменуте балистичке ракете („дјелују импресивно“, прибележиће према наоружању резервисани В. Влаховић); без обзира на то што СКЈ није учествовао на „ужем“ Саветовању и потписао Декларацију, током прославе четрдесете годишњице Октобарске револуције у Москви је низом манифестација демонстрирано „'монолитно јединство' социјалистичких земаља, комунистичког и раничког покрета“ и показано да су превладане тешкоће из бурне 1956. године; такође, може се рећи да је била успешно „испробана“ и нова форма међународне сарадње и координације рада комунистичких партија (саветовање), која је могла да буде „замена“ за претходне године распуштени Коминформ.²⁹⁸⁶ Иако је совјетско незадовољство југословенским држањем било видно, а позиција СССР-а на међународном плану добра, у периоду од новембра 1957. до априла 1958. дошло је до – да се послужимо синтагмом В. Мићуновића – „релативног затишја“ у односима две државе.²⁹⁸⁷ Питање које се намеће је: због чега СССР није одмах у новембру 1957. „отворио“ нови сукоб са ФНРЈ? На „одлагање“ директне конфронтације, по свему судећи, највише је утицала потреба сређивања унутрашњих прилика у СССР-у, односно завршетак учвршћивања позиције Н. С. Хрушчова. После јунског пленума ЦК КПСС-а и уклањања поменуте „антипартијске групе“ (Молотов, Маљенков, Каганович), уследио је обрачун са популарним маршалом Жуковым на октобарском пленуму, а цео „процес“ је заокружен изборима за Врховни совјет и именовањем Хрушчова за председника Владе у марту 1958. На тај начин Никита Сергејевич је „и формално ујединио државну и партијску власт у својим рукама“.²⁹⁸⁸

²⁹⁸⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 369, 371; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 163, 176; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 119; Иста, „«Троянский конь» в социалистическом «лагере»: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг.“, *Вестник Пермского университета. Серия: История*, Выпуск 2(16)/2011, стр. 133; А. С. Стыкалин, *нав. дело*, стр. 298; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 240.

²⁹⁸⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–106, ЦК СКЈ – организацијама и члановима СКЈ, 7.12.1957; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 191; *Наследники Коминтерна*, стр. 68; А. С. Стыкалин, *нав. дело*, стр. 286, 290.

²⁹⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља, 10.1.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 353; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 168; А. С. Стыкалин, *нав. дело*, стр. 288, 296–298; Исти, „Как мировое коммунистическое движение отмечало 40-летие октябрьской революции в России“, стр. 195, 196–197.

²⁹⁸⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 425.

²⁹⁸⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 402, 413; Д. Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коезистенције“, *Историја 20. века*, 2/2004, стр. 126; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 184–185; Исти, „Југославија у хладном рату“, стр. 340–341; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 119–120; Ђ. Tripković, *нав. дело*, str. 76; Lj. Dimić, *нав. дело*, str. 241, нар. 4.

Осим овог – основног – разлога, још неки чиниоци су могли утицати на држање совјетске стране. Пре свега, треба имати у виду да је отпочињање сукоба са ФНРЈ током новембра било у супротности са једним од главних циљева оба саветовања – демонстрирањем јединства комунистичког покрета.²⁹⁸⁹ Коментаришући изненадни позив да на „московској телевизији“ одржи говор поводом Дана Републике, који је дошао недуго после југословенског одбијања да потпише *Декларацију 12 партија*, В. Мићуновић је претпостављао да је совјетска страна првобитну негативну одлуку о томе изменила у „задњи час“. Такво совјетско држање објашњавао је на следећи начин: „Мислим да Руси то чине само зато да би што је могуће више умањили значај нашег одбијања да потпишемо *Декларацију 12 партија*, односно да би показали како је московско савјетовање комунистичких партија потпуно успјело. Када би поступали обратно и заострили међудржавне односе с нама, сами би потврдили да је наше одбијање да потпишемо декларацију главни догађај московског савјетовања. Испало би да је савјетовање у ствари претрпјело неуспјех, јер се показало да нема »монолитног јединства«.“²⁹⁹⁰ Време у коме је совјетска пропаганда упадљиво наглашавала „збијеност и јединство социјалистичког лагера, као и комунистичког света“, дакле, није било „најбоље“ за отпочињање сукоба са ФНРЈ.²⁹⁹¹

Одређену улогу је могло да има и то што се заостравање односа са ФНРЈ и отпочињање „фронталног“ сукоба није „уклапало“ у тадашњу совјетску „мировну офанзиву“ и „кампању мира“ која је вођена. У периоду када је совјетска „пропагандна машина“ потенцијално „питање мирољубиве коезистенције држава с различитим друштвеним и политичким системима“, када је совјетска влада предлагала „смањење међународне затегнутости“, када су светским лидерима упућиване „мирољубиве посланице“, а Н. С. Хрушчов држао помирљиве говоре и током дочека 1958. наздрављао Д. Ајзенхауеру, није било „упутно“ отпочињати јавну полемику и отворен сукоб са Београдом.²⁹⁹²

При одласку југословенске делегације из Москве, њени чланови и амбасадор В. Мићуновић су „очекивали да ће се односи с Русима поново погоршати“, да ће – свеукупно посматрано – доћи до „пада“, али и да ће се и даље наставити кретање „по кривуљи: горе-доље“. Убрзо по завршетку саветовања југословенски амбасадор је констатовао: „Атмосфера овдје опет је хладнија према нама него обично. То се примјећује по држању Руса, затим по држању већине лагераша.“²⁹⁹³ На Пленуму ЦК СКЈ одржаном 7. децембра југословенско руководство је потврдило оправданост „резервисаног става“ који је делегација предвођена Е. Кардељем имала према „ужем“ Саветовању и Декларацији која је на њему прихваћена. Том приликом ЦК СКЈ је „у потпуности [...] одобрио рад делегације која је учествовала на прослави 40-те годишњице Октобарске социјалистичке револуције.“²⁹⁹⁴ Одбијајући да потпише *Декларацију 12 партија*, југословенско руководство се јасно и отворено одупрло „совјетској политици лагерисања Југославије“ (В. Мићуновић), односно „упрезању у блоковске кочије“ (В. Влаховић).²⁹⁹⁵

Међутим, упоредо са дистанцирањем од „лагера“, југословенском руководству је било стало да не дође до нарушавања односа и билатералне сарадње са СССР-ом. Они су желели да избегну „крајње заостравање с Русима“ и „одрже нормалне односе са СССР-ом“. Е. Кардељ и А. Ранковић су током боравка у Москви говорили Н. С. Хрушчову да „наше одбијање да потпишемо декларацију не би требало да утиче на наше нормалне и добре међудржавне односе.“²⁹⁹⁶ То гледиште је истакнуто и на децембарском пленуму, на коме је ЦК СКЈ „подву-

²⁹⁸⁹ А. С. Стыкалин, „Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии“, стр. 298.

²⁹⁹⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 381–382.

²⁹⁹¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља у Москви, 10.1.1958.

²⁹⁹² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 384, 385, 393–394, 424–425.

²⁹⁹³ Isto, str. 377, 379.

²⁹⁹⁴ АЈ, 507/IX, 119/І–106, ЦК СКЈ – организацијама и члановима СКЈ, 7.12.1957.

²⁹⁹⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 391; *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, str. 167.

²⁹⁹⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 371, 375, 381.

као потребу даљег развијања сарадње са Совјетским Савезом“ (и са осталим државама „лагера“ и комунистичким партијама), али под условом да се не одступа од „принципа на којима је изграђена спољна и унутрашња политика СКЈ“.²⁹⁹⁷ Југословенска страна је, дакле, била „заинтересована за што бољи развој [...] државних односа и са Совјетским Савезом и са земљама лагера“, и после новембарских саветовања је сматрала да „даљи развој југословенско-совјетских односа“ највећим делом „зависи од Руса“.²⁹⁹⁸ Врло брзо, у пролеће 1958. се показало да ли је у датим околностима одбијање потписивања *Декларација 12 партија* било „спојиво“ са одржавањем билатералне југословенско-совјетске сарадње на високом нивоу. У међувремену, од новембра 1957. до априла 1958. односи две државе су, заиста, зависили пре свега од држања совјетске стране.

На какав начин се совјетско руководство односило према ФНРЈ у периоду после завршетка новембарских саветовања? На пријему који је у југословенској амбасади приређен поводом 29. новембра, совјетско руководство је било заступљено на високом нивоу (Н. С. Хрушчов, Н. А. Булгањин, А. И. Микојан). Имајући у виду и позив да на телевизији одржи говор поводом Дана Републике, В. Мићуновић је констатовао: „У току прославе нашег националног празника совјетска влада ствара утисак да се односи с Југославијом развијају и даље нормално.“ У интервјуу који је почетком децембра дао америчком новинару Херсту, Хрушчов је „први пут јавно реаговао на непотписивање Декларације 12 КП од стране Југославије“. И реаговао је умерено. Изјавио је да „свака земља сама одлучује да ли ће узети учешћа у потписивању неког документа или не“, указао је на то да говор Е. Кардеља и чланак Ј. Б. Тита „дају добру слику о југословенском ставу у погледу питања о пријатељским односима“ са СССР-ом и нагласио да „Манифест мира носи потпис СКЈ“. Не дуго после тога, на заседању Врховног совјета 21. децембра 1957. совјетски лидер је „за непотписивање Декларације казао [...] да претставља негативан моменат и да сведочи о постојању размимоилажења у погледу низа идеолошких и политичких питања између СКЈ и свих осталих комунистичких и радничких партија социјалистичких земаља“. Међутим, Н. С. Хрушчов је додавао како је „размимоилажења [...] сада мање“ и да ће СССР „и даље проводити политику пријатељства и сарадње са братским народима ФНРЈ са тежњом за учвршћење односа са СКЈ на основама непоколебивих принципа марксизма-лењинизма и отклањања још постојећих размимоилажења“. У претерано оптимистичном тону, који није одговарао реалности, Хрушчов је изјављивао како је југословенско потписивање *Манифеста мира* представљало „нови корак напред по питању даљег приближавања југословенских комуниста“ КПСС-у и осталим комунистичким партијама.²⁹⁹⁹

И у наредним месецима совјетски руководиоци су – споља посматрано – задржали неизмењен однос према ФНРЈ. Средином фебруара Н. С. Хрушчов је поново покренуо питање реализације посете К. Ј. Ворошилова Југославији (посета је била планирана још од 1956). У наредном периоду је договорено да председник Президијума Врховног совјета посети ФНРЈ у мају.³⁰⁰⁰ Током предизборне кампање у фебруару и првој половини марта Н. С. Хрушчов је помињао Југославију „приликом набрајања социјалистичких земаља“ и изјављивао је да је совјетска иницијатива „помогла да се реши спор са Југославијом, да се нормализују односи са том земљом“. Тек средином априла – када је заштравање односа две државе било извесно – совјетски лидер је у једном јавном наступу (говору одржаном по повратку из посете Мађар-

²⁹⁹⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–106, ЦК СКЈ – организацијама и члановима СКЈ, 7.12.1957.

²⁹⁹⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 380.

²⁹⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 6, 428745, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације (XI и XII у 1957); Исто, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); Исто, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља у Москви, 10.1.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 382; А. С. Стыкалин, *нав. дело*, стр. 295–296.

³⁰⁰⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом 14.2.1958; АЈ, КПР, I–3–a/101–20, Материјали о планираној посети К. Ј. Ворошилова; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 404, 413.

ској) алудирао на ФНРЈ у негативном контексту.³⁰⁰¹ Иако у иступима совјетских руководиоца у месецима после новембарских саветовања није било изразито негативних „тонова“, током целог периода су били присутни негативни „сигнали“.

Убрзо по окончању саветовања В. Мићуновић је, као што смо поменули, уочио „захлађење“ у држању совјетских представника према југословенским дипломатама. „Међу совјетским војним круговима у разним крајевима Совјетског Савеза наилазимо на став, у вези са новембарским догађајима у Москви, који према Југославији није нимало пријатељски. Отворено се напада друг Тито, а политика Југославије се квалификује као »недоследна и дволична«. Један совјетски виши војни руководилац у ширем је кругу људи поставио питање: зашто Тито сједи на двије столице, да ли је он за СССР или за САД, зашто се не одлучи?“ – бележи почетком децембра југословенски амбасадор и додаје: „За велики број совјетских комуниста, почевши од неких чланова Президијума ЦК, питање се поставља као да Југославија треба да се одлучи између СССР-а и САД.“³⁰⁰²

Недуго после тога, на пријему који је 20. децембра одржан у југословенској амбасади поводом Дана армије „неколико нижих службеника совјетског МИП-а“, „референти за Југославију из МИД-а СССР-а Грјазнов, Ханов, Бакунов су арогантно и провокаторски покретали разговоре са члановима наше Амбасаде о томе зашто нисмо потписали Декларацију“. Том приликом пред југословенске дипломате је био изнет низ критичких тврдњи о југословенској („неодрживој“) политици, од којих су неке биле изузетно оштре („култ Стаљина је само бледа сена култа личности који постоји у Југославији“). Југословенске дипломате су сматрале да се „оправдано могла добити импресија да је тим службеницима била дата директива“, али се МИД СССР-а „одлучно оградиле“ од тога и окарактерисао њихово држање као „неодговорно брбљање“. Иако је Н. П. Фирјубин саопштио да ће „ти службеници бити позвани на одговорност“, они су остали на својим дужностима у „реферату за Југославију“. После „ограде“ Н. П. Фирјубина која је била „сасвим одређена“, Београд је сматрао да је то питање „ликвидирано“. У материјалима ДСИП-а са почетка 1958. навођено је да се цео тај случај „може тумачити више субјективним расположењем ове групе и изразом интерних расположења у дипломатским и другим круговима унутар СССР [...] него званичном политиком совјетског руководства према Југославији“.³⁰⁰³ Ипак, тешко је поверовати да је држање „референата“ било спонтано.

Наспрам ствари које су биле спорне, југословенски амбасадор је крајем 1957. учествовао више позитивних манифестација (укључујући и добро одвијање економске сарадње) у држању Москве према ФНРЈ.³⁰⁰⁴ Опречни, противречни „сигнали“ совјетске стране, нису могли да промакну југословенским дипломатама. „Са совјетске стране наставља се двострука игра која се овдје проводи када је наша земља у питању: званични совјетски органи односе се нормално и пословно према већини својих југословенских партнера и обављају с њима текуће послове. Понегдје наши и совјетски представници праве и планове за будућност, не помињу се идеолошке и партијске разлике које су појачане послије новембарског саветовања и Декларације 12 комунистичких партија. С друге стране, кроз совјетску комунистичку партију и разним другим путевима наставља се интерна кампања предавањима, интерним информацијама и осталим у циљу дискредитовања Југославије у разним правцима. О Југославији се говори као што се говорило у вријеме посљедњег јавног сукоба међу нама, а о нашој партији као ревизионистичкој, опортунистичкој, националистичкој, па и као анти-совјетској – у

³⁰⁰¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); АЈ, КПП, I–3–a/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 427.

³⁰⁰² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 379, 383.

³⁰⁰³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 6, 428745, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације (XI и XII у 1957); АЈ, КПП, I–3–a/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ; Исто, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља у Москви, 10.1.1958.

³⁰⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 21, 426859, Мићуновић, ДСИП-у, 25.12.1957.

одређеним ситуацијама“, констатовао је крајем 1957. В. Мићуновић.³⁰⁰⁵ Током фебруара и марта однос совјетских органа према ФНРЈ се постепено мењао нагоре. „Код свих се то осећа: на пријемима и другим контактима у МИД-у, код војника, наших новинара и др. Од стране [...] Протокола, МИД-а и других има низ појава ситне па и крупније дискриминације“ – извештавао је средином марта југословенски амбасадор.³⁰⁰⁶ Имајући у виду различите аспекте југословенско-совјетских односа, Ј. Б. Тито је крајем марта 1958. знао да каже: „Право да вам кажем, другови, ја ни сам не знам данас какви су наши односи са Русијом.“³⁰⁰⁷

После новембарских саветовања упадљива је била и промена односа према ФНРЈ у совјетским медијима. Штампана је нетачно и на „начин [...] који није коректан“ приказивала одређене догађаје (попут престанка америчке војне помоћи ФНРЈ), објављивала „полуистинне“ на основу „истргнутих реченица из говора југословенских руководилаца“; одређене ствари су биле „непрецизно превођене“, уз употребу „двосмислених израза“ и „сасвим погрешно интерпретиране“. Изнад свега, совјетска штампа је игнорисала ФНРЈ. Крајем јануара 1958. југословенски амбасадор је напомињао: „Овдје је и даље на снази старо правило да се о Југославији не објављује ништа што би доприносило јачању престижа наше земље и њене улоге у међународним односима. Совјетска штампа нас не напада неко вријеме. Сада преовлађује игнорисање, без обзира на догађаје у вези с Југославијом, било у самој земљи, било напољу.“ У одсуству директног писања о ФНРЈ, совјетска штампа је „под фирмом борбе против ревизионизма“ водила „борбу“ против одређених „идеолошких ставова“ СКЈ (у појединим чланцима су биле видљиве „индиректне алузије“ на Југославију).³⁰⁰⁸ Наспрам таквог држања совјетске стране, југословенска штампа је током целог периода од новембра 1957. до априла 1958. године „врло много дала публицитета како спољнополитичким акцијама СССР-а тако и важнијим питањима из унутрашњег развоја“.³⁰⁰⁹

Са приближавањем VII Конгреса СКЈ совјетска штампа је у току априла постепено – крећући се од игнорисања до отвореног напада – мењала држање према ФНРЈ. Југословенски аналитичари су уочавали да је током априла било „интензивније објављивање разних чланака у совјетској штампи о ревизионизму“, што је представљало „индиректан напад“ на „Нацрт програма“ СКЈ. Напокон, непосредно пред почетак VII Конгреса у чланку „О нацрту програма Савеза комуниста Југославије“, објављеном у „Комунисту“ 18. априла 1958, дошло је до отвореног, јавног напада на нацрт југословенског партијског програма.³⁰¹⁰ Садржај „Нацрта програма“ СКЈ совјетска страна је доживела као напад на „совјетски модел социјализма“. Реакција Москве је била оштра и у априлу 1958. је дошло до наглог погоршања односа две државе, које се – по аналогiji са конфликтом из 1948. године – назива „другим југословенско-совјетским сукобом“.³⁰¹¹

³⁰⁰⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 390.

³⁰⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958.

³⁰⁰⁷ Д. Ћосић, *нав. дело*, стр. 143.

³⁰⁰⁸ Опширније: АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору Видића са Малишевим, 20.12.1957; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); Исто, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља у Москви, 10.1.1958; Исто, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 390, 396, 399, 410.

³⁰⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958).

³⁰¹⁰ П. Федосеев, И. Помелов и В. Чепраков, „О проекте программы Союза коммунистов Югославии“, *Коммунист*, 6/1958, стр. 16–39; АЈ, 507/IX, 119/I–121, Чланак Феодосијева, Помјелова и Чепранова „О нацрту програма СКЈ“ из часописа „Комунист“; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); АЈ, КПР, I-3-a/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 123–124.

³⁰¹¹ Д. Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коезистенције“, стр. 124–130; Isti, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 184–188; Исти, „Југославија у хладном рату“, 2/2008, стр. 339–342; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 77–82; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 241–242; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 120–124.

*

Како се током периода „релативног затишја“ (В. Мићуновић) у односима ФНРЈ и СССР-а (новембар 1957–април 1958) одвијала економска сарадња? Како се совјетска „двос-трука игра“ (В. Мићуновић) одражавала на економске односе две државе? Свеукупно посма-трано, у периоду од одбијања СКЈ да потпише *Декларацију 12 партија* до VII Конгреса (22–26. април 1958) економска сарадња две државе се одвијала на нормалан, уобичајен начин. Е-кономски односи ФНРЈ и СССР-а нису „трпели“ због става Београда према новембарском – „ужем“ – међународном саветовању комунистичких и радничких партија. Док је совјетско незадовољство „тињало“ испод површине и чекало погодан тренутак да се испољи, у економ-ској сарадњи су ствари ишле својим током. Као што је југословенски амбасадор крајем 1957. наводио, однос совјетских представника и органа према партнерима из ФНРЈ био је уобича-јен („нормалан и послован“), рађено је на решавању „текућих послова“, а у неким случајевима су прављени и „планови за будућност“. И када је – током фебруара и марта – совјетско држање према ФНРЈ постепено почело да се мења („негативан став совјетске штампе према Југославији“, „ситне па и крупне дискриминације“ од стране совјетских органа, „појачано нерасположење и резерва“ у вези са предстојећим VII конгресом), југословенски амбасадор је јављао Београду: „Ствари теку нормално на т. зв. сектору државних односа, у трговини, кул-турној и научнотехничкој сарадњи као и конзуларној служби.“³⁰¹²

Током децембра 1957. Н. С. Хрушчов је у пар наврата давао умерене изјаве о ФНРЈ („којима је јасно изражена жеља за незаоштравање међусобних односа“), а М. А. Суслов је на децембарском пленуму ЦК КПСС-а напомињао да одбијање СКЈ да потпише *Декларацију 12 партија* неће утицати на одвијање међудржавних односа и билатералне сарадње две држа-ве.³⁰¹³ Почетком 1958. у југословенским анализама је истицано: „На економском пољу нема погоршања у нашим односима са СССР-ом, у овом периоду.“³⁰¹⁴ Обе стране су радиле на ре-шавању текућих питања и сарадња се одвијала на уобичајен начин.³⁰¹⁵ У југословенским ана-лизама је констатовано да се до краја периода „релативног затишја“, односно до маја 1958, трговина између ФНРЈ и СССР-а одвијала без тешкоћа.³⁰¹⁶ И на плану реализације совјетских кредита сарадња се одвијала нормално.³⁰¹⁷

*

Садржај „Нацрта програма СКЈ“ и VII конгрес су се испречили на путу развоја југо-словенско-совјетске економске сарадње и, уопште, довели до још једног заоштравања односа, тј. сукоба између две државе. Тај („други“) југословенско-совјетски сукоб је давао тон одно-сима две државе до почетка шездесетих. Како је све почело? У виђењу југословенске стране, сукоб до кога је дошло у вези са „Нацртом програма“ био је само реакција на претходно одбијање СКЈ да потпише *Декларацију 12 партија*. Београд је сматрао да су Програм и VII конгрес представљали само „формалан повод“, а да је „главни разлог“ – да се послужимо речима Ј. Б. Тита из говора одржаног у Лабину средином јуна – „у томе што смо ми одбили да потпишемо декларацију дванаест партија донесену у Москви новембра 1957. године и што смо одбили да уђемо у такозвани социјалистички лагер“.³⁰¹⁸ Међутим, треба рећи и да су

³⁰¹² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 390, 425.

³⁰¹³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 6, 428745, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације (XI и XII у 1957); Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31031, Реакција у СССР-у на наше непотписивање Декларације комунистичких партија 12 социјалистичких земаља у Москви, 10.1.1958; А. С. Стјкалин, *nav. дело*, стр. 310–311, нап. 97.

³⁰¹⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 25, 31009, Односи СССР–Југославија после Декларације (Економски одно-си), 6.1.1958.

³⁰¹⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); АЈ, КПП, I–3–a/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декла-рације 12 КП до VII Конгреса СКЈ.

³⁰¹⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁰¹⁷ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи“.

³⁰¹⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; Исто, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, Београд

садржај „Нацрта програма“ југословенске партије, који је по низу питања заступао опречне ставове у односу на оне изречене на („ужем“) новембарском саветовању, и његово превођење на више иностраних језика и „пропагирање“ у иностранству, свакако имали своју улогу у отпочињању сукоба. Ако је Москви требао „само“ повод, Београд јој је дао добар.³⁰¹⁹

Када се погледају документи совјетске стране, види се колико је она била обазрива према могућности деловања југословенског „примера“ на источноевропске државе и према пропагирању „југословенског пута социјалистичке изградње“ међу њима. Као један од могућих праваца југословенског спољнополитичког деловања, совјетска дипломатија је видела намеру ФНРЈ да „одвоји земље народне демократије од Совјетског Савеза“ и „образује засебан лагер у коме би водећа улога припадала Југославији“. Дакле, резерве Москве – и без „Нацрта програма СКЈ“ – према југословенској „подривачкој политици према социјалистичком лагеру“ су биле очигледне.³⁰²⁰ Објављивање Нацрта је само подгрејало бојазан Кремља од југословенских планова да свој модел „социјалистичке изградње“ наметну другима и да остваре – како је М. А. Суслов говорио – „руководећу улогу СКЈ у међународном радничком покрету“, односно „хегемонију Југославије у међународном радничком покрету“.³⁰²¹

Иако југословенском руководству није било у интересу отпочињање новог „фронталног“ сукоба са СССР-ом, оно се на један такав потез – који је представљао „гурање прста у око“ Москви (с обзиром на садржај Нацрта, време његовог појављивања, превођење и пропагирање у иностранству, било је извесно да ће га Москва доживети као напад и изазов), одлучило из ширих спољнополитичких разлога и интереса. Наиме, почетком 1958. ФНРЈ се нашла у изузетно неугодном положају и према Западу (прекид дипломатских односа СРН и ФНРЈ; опште неповерење Запада због југословенског признања НДР, инсистирања на обустављању америчке војне помоћи и става према деколонизацији на простору Африке и Азије; подршка алжирском покрету отпора; ново суђење М. Ђиласу и са њим повезан процес такозваној „Крекић-Павловић групи“) и према Истоку (незадовољство због одбијања СКЈ да потпише *Декларацију 12 партија*). Стиче се утисак да се југословенско руководство ради консолидације својих међународних позиција – пре свега у односу према СССР-у и „совјетској политици лагерисања Југославије“, а потом посредно (по систему спојених судова) и према Западу – одлучило за „спорни“ саржај „Нацрта програма СКЈ“ и његово нападно пропагирање.³⁰²²

Још средином фебруара В. Мићуновић је учовао да код Н. С. Хрушчова постоји „извесна зебња у погледу евентуалних негативних последица Конгреса на наше односе и на опште стање у лагеру у вези с тиме (идеолошка питања)“. Иако је званичан совјетски став био „у духу“ децембарске изјаве Никите Сергејевича у Врховном совјету, југословенски амбасадор је запажао да се „код Руса [...] осећа дубока резерва око тога шта ће донети Седми конгрес СКЈ“ и да је Москва „у ставу ишчекивања“.³⁰²³ Почетком марта совјетско руководство је донело одлуку да на Конгрес упути делегацију на челу са кандидатом за члана Президијума и секретарем ЦК КПСС-а П. Н. Поспеловом. Састав делегације је био „осредњег [...]

1960, стр. 255; Исти, *Говори и чланци*, Књига XIII, Загреб 1960, стр. 305; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 195–196.

³⁰¹⁹ У вези са тим, југословенски амбасадор је коментарисао: „Објављивање нашег *Нацрта програма СКЈ* у облику књиге, превођење тога нацрта на иностране језике овдје су схватили као изазов с југословенске стране и као наш офанзивни корак против совјетског модела социјализма, који је поново покушао да се наметне као једини образац на новембарском састанку у Москви прошле године. Сада наш нацрт програма игра улогу неке друге, супротне платформе од оне која је потписана у Москви прошлог новембра, појављује се на иностраним језицима као књига у масовном тиражу која носи наслов: *Нацрт програма СКЈ*. Хоћеш-нећеш ово личи на супротстављање московској Декларацији 12 комунистичких партија, не само у погледу временске и других коинциденција, већ и по томе што за велики дио основних питања савремености наш програм предлаже друга рјешења од оних која се дају у Декларацији 12 комунистичких партија.“ (V. Mićunović, *nav. delo*, str. 425.)

³⁰²⁰ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 94, 97, 99, Политический отчет Посольства СССР в ФНРЮ за 1956 год.

³⁰²¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 431, 432; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 187; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 242.

³⁰²² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 410–411; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 181–183; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 76–77; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 246; N. Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti 1950–1958*, str. 148–161.

³⁰²³ АЈ, КПП, I–5–b/99–7, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом 14.2.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 405; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 77.

ранга“.³⁰²⁴ Приликом предаје совјетског одговора на позив о учествовању на Конгресу, В. Влаховић је отправнику послова совјетске амбасаде 8. марта уручио два „Нацрта Програма“ на српском.³⁰²⁵ Од тог тренутка незадовољство совјетске стране је постепено нарастало, постајало све видљивије и израженије.

Упознавши се са садржајем „Нацрта програма“, совјетска страна га је оценила као „антисовјетски“, „супротан марксизму-лењинизму“, „антилењински и немарксистички“; сматрала је да „улепшава капитализам и не осуђује империјализам“ (то је тумачено као „настојање да се дезоријентише међународни раднички покрет“), да се у њему „ћути о САД“, односно да „нијесу у читавој књизи ни једанпут поменути Сједињене Америчке Државе“; осуђивала је то што се „на подједнак начин“ говорило о „социјалистичком лагеру као и западном“, и што су се изједначавала „два блока“; напомињала је да су неприхватљива тврђења према којима је Совјетски Савез „водио и [...] води политику интересних сфера“; имала је замерке на употребу термина „хегемонизам“ и алузије на „совјетску хегемонију“; сматрала је и да примедбе о „етатизму“ и „улози државе“ циљају на СССР. Изузетно јој је сметало одређивање према СКЈ као „водећој“, а не „руководећој“ снази друштва (ова примедба се у почетку није толико чула, али је са протоком времена све више истицана).³⁰²⁶

Од почетка априла ствари су се све више заоштравале. Совјетска страна је истицала да је СКЈ „штампала пројекат у масовном тиражу“, да га је „растурала“, да „радио Београд преноси Пројект програма за руске слушаоце“. У вези са последњим, Н. С. Хрушчов је говорио о „претензијама“ Београда да намеће југословенски „унутрашњи систем другима“, да истиче југословенски „социјализам као једино исправан“. Совјетски руководицац је наглашавао да Програм има исте такве „претензије“ и да је „упућен међународном радничком покрету“. Совјетска страна је наглашавала да је „немогуће њима ћутати“ на „формулације“ из Нацрта, да „не могу ћутати јер би то могло значити да они, у било каквом виду, дају подршку [...] програму што би могло створити збрку у међународном радничком покрету“. Истицали су да је југословенски програм „протудокуменат другим међународним документима“, да представља „платформу за борбу против декларације [12 партија]“; и наводили да СКЈ путем Нацрта води борбу за сопствену „сферу утицаја“.³⁰²⁷

Београд је покушао одређеним корекцијама („исправкама и допунама“) „Нацрта програма“ да умање незадовољство совјетске стране, међутим у Москви су сматрали да се „не ради само о појединим формулацијама“, већ да је „питање шире“, односно да „никакве измјене и допуне не могу поправити суштину програма којим се претендује на руководећу улогу СКЈ у међународном радничком покрету“.³⁰²⁸ У једном тренутку Н. С. Хрушчов је изашао са предлогом о одлагању Конгреса, што је за СКЈ било неприхватљиво. Свеукупно посматрано, размена писама (совјетског од 5. и југословенског од 12. априла) и разговори В. Мићуновића са А. И. Микојаном и П. Н. Поспеловом (7. априла), Н. С. Хрушчовом (15. априла) и М. А. Сусловом (16. априла) нису уродили плодом, због тога што су обе стране – у суштини – остајале при својим гледиштима.³⁰²⁹ При таквом стању ствари, совјетска страна је отказала

³⁰²⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–111, Н. Хрушев – ЦК СКЈ, 6.3.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 408.

³⁰²⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–113, Забелешка В. Влаховића о разговору с Брикином, 8.3.1958.

³⁰²⁶ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Забелешка о разговору К. Хаџи Василева са Брикином, 15.3.1958; Исто, Белешка о разговору В. Мићуновића са А. И. Микојаном и П. Н. Поспеловом, 7.4.1958; АЈ, 507/IX, 119/1–117, Н. С. Хрушчов – ЦК СКЈ, 5.4.1958; Исто, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); V. Mićunović, *nav. delo*, str. 431, 432, 436; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 78–79, 80–81; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 242.

³⁰²⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Белешка о разговору В. Мићуновића са А. И. Микојаном и П. Н. Поспеловом, 7.4.1958; Исто, Телеграм (бр. 75) В. Мићуновића, А. Ранковићу 16.4.1958; Исто, Телеграм (бр. 77) В. Мићуновића, А. Ранковићу 16.4.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 430.

³⁰²⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Телеграм В. Мићуновића бр. 224; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 430, 431.

³⁰²⁹ Опширније: АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Белешка о разговору В. Мићуновића са А. И. Микојаном и П. Н. Поспеловом, 7.4.1958; Исто, Телеграм (бр. 75) В. Мићуновића, А. Ранковићу 16.4.1958; Исто, Телеграм (бр. 77) В. Мићуновића, А. Ранковићу 16.4.1958; АЈ, 507/IX, 119/1–117, Н. С. Хрушчов – ЦК СКЈ, 5.4.1958; Исто, 119/1–

долазак делегације на VII конгрес (одлучено је да као посматрач Конгресу присуствује само амбасадор Иван Константинович Замчевски). Совјетско незадовољство је имало такве мере, да је Н. С. Хрушчов говорио да „неће слати не само делегацију, него ни поздрав [...] конгресу“.³⁰³⁰ Пар дана пре почетка Конгреса у часопису „Комунисту“ („теоретском органу“ ЦК КПСС-а) је објављен чланак „О нацрту програма Савеза комуниста Југославије“, који је представљао директан, јавни напад на садржај и ставове изнете у пројекту југословенског партијског програма.³⁰³¹

Иако су у чланку критикована многа питања и, уопште, заузет став према коме „Нацрт програма СКЈ садржи многе поставке које се очигледно разилазе са теоријом и праксом марксизма-лењинизма“, на његовом крају је наведено да „партиска другарска критика не сме бити препрека за даљи развој пријатељских односа између наших партија и земаља“. Осврћући се на речи које су наведене на крају чланка, југословенски амбасадор је констатовао: „Овакав закључак је позитиван ма колико било неприхватљиво све што му је претходило. Ми нијесмо ни могли тражити нешто више, а многи међу нама нијесу ни оволико очекивали.“ Имајући у виду претходна искуства В. Мићуновић је, ипак, додавао: „Питање је само да ли ће Руси бити у стању да остану код оваквог свога става када дође до јавне полемике.“ Још једну релативно позитивну ствар В. Мићуновић је видео у одлуци да совјетски амбасадор учествује као посматрач на Конгресу. „Руси нијесу порушили све мостове за даљу сарадњу“, коментарисао је у вези са тим Мићуновић. Ипак, свеукупно посматрано, југословенски амбасадор је очекивао даље заостравање кампање против ФНРЈ и био је песимистичан према будућем развоју догађаја: „Може се очекивати да ће се негативни совјетски став са партијског подручја пренијети на друге области југословенско-совјетских односа прије него што се можемо надати да ће се побољшати у области партијских односа.“³⁰³²

Без обзира на завршетак чланка објављеног у „Комунисту“, критика „Нацрта програма СКЈ“ у „теоретском органу“ ЦК КПСС-а се снажно одразила на VII конгрес (Љубљана, 22–26. април 1958). Незадовољство југословенске стране додатно је појачао „бојкот и совјетске и других комунистичких партија“.³⁰³³ Један од учесника Конгреса и састављача спорног „Нацрта“, Добрица Ћосић, је у вези са последњим прибележио: „Читав Конгрес је имао антисовјетски карактер због напада московског листа *Комуниста* и отказивања свих комунистичких партија да пошаљу своје делегате на Конгрес.“³⁰³⁴ Као што је Н. С. Хрушчов најавио југословенском амбасадору, „ЦК КПСС није упутио никакав телеграм или поруку VII конгресу“.³⁰³⁵

У иступањима већег броја југословенских руководилаца чуле су се критичке опаске на рачун совјетске политике.³⁰³⁶ У том контексту највише пажње су привукли говори Ј. Б. Тита и А. Ранковића. Југословенски председник је био „умеренији“ и обазриво је формулисао одређене ставове. Изјавио је да се односи ФНРЈ и СССР-а развијају „врло успешно“ и у том контексту се посебно осврнуо на економску сарадњу. Није износио замерке на актуелну политику СССР-а, већ је примедбе на рачун политике „лагерисања“ Југославије адресирао на Ј. В. Стаљина. Његова критика и осуда „круте политике Стаљина“ била је изузетно оштра. Као

118, Ј. Б. Тито – ЦК КПСС-у, 12.4.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 423–424, 425–433; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 187–188; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 120–123; Ђ. Трипковић, *нав. дело*, стр. 78–81; Lj. Dimić, *нав. дело*, стр. 242.

³⁰³⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-7, Телеграм (бр. 75) В. Мићуновића, А. Ранковићу 16.4.1958; АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); V. Mićunović, *nav. delo*, str. 428.

³⁰³¹ П. Федосеев, И. Помелов и В. Чепраков, „О проекте программы Союза коммунистов Югославии“, *Коммунист*, 6/1958, стр. 16–39; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); С. Вреск, *нав. дело*, стр. 123–124.

³⁰³² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); V. Mićunović, *nav. delo*, str. 433, 435, 436.

³⁰³³ Детаљније о учествовању посматрача (а не делегација) из комунистичких партија на Конгресу: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 436–437.

³⁰³⁴ Д. Ћосић, *нав. дело*, стр. 146.

³⁰³⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).

³⁰³⁶ С. Вреск, *нав. дело*, стр. 124.

што се неодмереном критиком Јосифа Висарионовича југословенски председник негативно одредио према одређеним „тенденцијама“ совјетске политике, тако је пренаглашеним похвалама XX конгреса указивао на пожељан правац којим би убудуће требало да се развијају односи између социјалистичких држава.³⁰³⁷ Говор А. Ранковић је био знатно оштрији. У тој мери оштар да је совјетски амбасадор И. К. Замчевски демонстративно напустио салу. Одбацујући совјетске оптужбе о томе да Југославија „седи на две столице“, А. Ранковић се „недипломатски“ осврнуо на совјетско-немачки споразум о ненападању из 1939. и сарадњу „прве земље социјализма“ са нацистичком Немачком. Негативно је говорио и о томе што се „поново почињу да оштре стара зарђала оружја Коминформа“ и позвао комунисте из других партија да преиспитају такву политику Москве.³⁰³⁸

Незадовољство Москве је било нескривено. Огорчење видно. Совјетско руководство је „целокупну оријентацију VII конгреса“ („не само Програм СКЈ“) окарактерисало као „анти-совјетску“. Сматрало је да је она „усмерена на подривање јединства међународног комунистичког и радничког покрета“.³⁰³⁹ Практично одмах по завршетку Конгреса почеле су да се уочавају промене у совјетском држању према ФНРЈ. На седници Президијума ЦК КПСС-а одржаној 4. маја било је речи о „удаљавању југословенских руководилаца на VII конгресу СКЈ од основних принципа марксизма-лењинизма“ и њиховом заузимању „непријатељске позиције према КПСС и Совјетском Савезу“. Иако је у различитим приликама совјетска страна тврдила да међудржавни односи неће трпети услед „идеолошких“ неслагања, на том састанку је решено да Комисија за спољноекономска питања Президијума Савета министара СССР припреми „предлоге по питањима економских односа са Југославијом“ (из те директиве је произашла одлука о новом одлагању инвестиционих аранжмана).³⁰⁴⁰ Отприлике у исто време југословенски амбасадор је обавештавао надређене: „Међу прве ствари које су Руси већ урадили спада кварење државних односа и ремећење низа раније договорених акција из области економике, културне и политичке сарадње међу нама.“³⁰⁴¹

Упечатљиву демонстрацију промене совјетског односа према ФНРЈ представљало је отказивање посете К. Ј. Ворошилова. Председник Президијума Врховног совјета, номинални шеф совјетске државе, требао је 11. маја да слети на аеродром у Батајници и били су утаначени сви детаљи посете.³⁰⁴² Међутим, Президијум ЦК КПСС-а је 4. маја донео одлуку о њеном отказивању.³⁰⁴³ У наредном периоду совјетска страна је (уз претходну најаву или без „формалног обавештења“) отказала читав низ раније договорених посета и сусрета. Сумирајући крајем маја односе са СССР-ом у периоду после VII конгреса, југословенске дипломате су констатовале: „У овом периоду дошло је до низа отказивања, одлагања разних посета делегација, радних састанака и уговора, као и изложби од стране СССР-а. То показује да спор није остао само на идеолошком терену, већ да је дошло до кварења односа и на међудржавном пољу од стране Руса, упркос разним њиховим изјавама да до тога неће доћи.“³⁰⁴⁴

У таквим околностима, уз оштру кампању која је вођена против ФНРЈ, централни комитети две партије су изменили писма (совјетско од 9. маја и југословенско од 14. јуна),

³⁰³⁷ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, стр. 176–180, 184–185; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Књига XIII, стр. 202–206, 211; D. Vogetić, *nav. delo*, стр. 189–190; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 124–125; Lj. Dimić, *nav. delo*, стр. 243; V. Lj. Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. godine*, стр. 522–524.

³⁰³⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); D. Vogetić, *nav. delo*, стр. 190; Lj. Dimić, *nav. delo*, стр. 243; V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, стр. 524–525.

³⁰³⁹ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).

³⁰⁴⁰ *Президијум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 785.

³⁰⁴¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 8, 410875, Мићуновић, ДСИП-у, 8.5.1958.

³⁰⁴² Опширније: АЈ, КПР, I–3–а/101–20, Материјали о планираној посети К. Ј. Ворошилова.

³⁰⁴³ *Президијум ЦК КПСС 1954–1964, Том 1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, главниј редактор А. А. Фурсенко, Москва 2004, стр. 307; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 125; V. Lj. Cvetković, *nav. delo*, стр. 526.

³⁰⁴⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 115, дос. 2, 412992, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕ земље после VII конгреса СКЈ, 31.5.1958; Исто, ф. 116, дос. 15, 32413, Преглед отворених и спорних питања и могућности наших иницијатива; Исто, 32414, Преглед односа са СССР-ом, 1958.

дипломате и различити југословенски и совјетски званичници су у различитим приликама дискутовали о нарушеним односима, Ј. Б. Тито и Н. С. Хрушчов су у говорима износили своје ставове и „одговарали“ један другом. Међутим, све то је подсећало на „разговор глувих“. Обе стране су у тој „размени“ мишљења остајале при својим гледиштима, држале се сопствених тумачења о томе како је почео сукоб и ко сноси одговорност за његово отпочињање. Имале су опречна гледишта о низу питања, и на различит начин су тумачиле ставове и формулације из југословенског партијског програма и изјаве југословенских руководилаца са VII конгреса. Разговори који су вођени су били „неконструктивни“. „Свако је поновио своје разлоге“, „свако је остао при своме гледишту и разговор је био бескористан“, „свака страна остала при свом гледишту“ – бележи југословенски амбасадор после разговора са највишим совјетским званичницима.³⁰⁴⁵

У писму ЦК СКЈ од 14. јуна је наведено да је „карактер“ совјетског писма од 9. маја „и свега онога што је њему следило такав да у догледно време затвара сваки излаз из створене ситуације“.³⁰⁴⁶ Примивши писмо Н. С. Хрушчов га је одложио на страну и рекао да ће га „пажљиво проучити“, али је његово држање било такво да је В. Мићуновић прибележио: „Видјело се да не рачуна да би садржина нашег писма [...] могла у нечему битноме измијенити наше односе на боље.“ Совјетска тежња за „лагерисањем Југославије“, за „монолитним“ и јединственим „лагером“ је била у супротности са југословенским намерама да воде независну политику и имају свој „пут социјалистичке изградње“. Судар те две опречне тенденције, у датим међународним околностима, је утицао на отпочињање „другог југословенско-совјетског сукоба“ и узроковао (вишегодишњи) општи пад у односима ФНРЈ и СССР-а. „Објективно постоји дубоки антагонизам између Југославије и СССР-а и лагера у низу праваца. Од данас до сутра то се прикривало, или је избијало на површину, при чему су наши напори за новим, и совјетске наде да нас укључе у лагер, често пута маскирали стварну садржину југословенско-совјетских односа. Програм СКЈ је јавна потврда тих противрјечности између њих и нас. У СССР-у су [...] убијеђени да би се СССР распао кад би покушао да иде примјером Југославије. [...] Такође су убијеђени да би се лагер распао ако би Пољска и други слиједили Југославију. Обруч америчких атомских база око СССР-а и могућност избијања рата појачавају таква убјеђења, односно »опасност« коју југословенски социјализам значи за СССР и лагер, који се новим, бољим методама учврстио на старим, у основи стаљинским принципима совјетског хегемонизма“ – сматрао је В. Мићуновић.³⁰⁴⁷

При таквом стању ствари дуготрајно погоршање односа две државе је било неизбежно. Имајући у виду искуство „1948“ совјетска страна – од чијег држања је у већој мери зависио ниво и карактер односа две државе – је, на сличан начин као и после кризе у Мађарској, приступила „редукцији“ односа, водећи притом рачуна о томе да не дође до потпуног прекида политичке комуникације и билатералне сарадње. У „затвореном писму“ ЦК КПСС-а из маја 1958, намењеном информисању партијског чланства о југословенско-совјетским односима, наведено је да постоји „могућност извесног заоштравања односа са Југославијом како по партијској, тако и по државној линији“, али и да не треба ићи на потпуни „прекид“ (посебно „по државној линији“) како би се – „у интересу ствари мира и социјализма“ – спречио прелазак ФНРЈ у „империјалистички лагер“.³⁰⁴⁸ Једна од најупечатљивијих карактеристика и највидљивијих показатеља „новонасталог“ стања у односима две државе била је кампања која је у совјетским и „лагерским“ медијима вођена против ФНРЈ. Она је отпочела почетком маја и додатно заоштрена у јуну 1958. Као и у осталим областима, совјетска страна је водила рачуна о томе да се не пређе свака граница и да напади на ФНРЈ не добију карактер и размере као за

³⁰⁴⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–122, ЦК КПСС, ЦК СКЈ, 9.5.1958; Исто, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; Исто, 119/1–129, Забелешка о разговору Кликовца са Севјаном, 23.8.1958; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, стр. 254–269; Исти, *Говори и чланци*, Књига XIII, стр. 304–321; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 457, 464–465, 473, 502, 510.

³⁰⁴⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958.

³⁰⁴⁷ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 448, 464–465.

³⁰⁴⁸ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1022; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 84; С. Вреск, *nav. дело*, стр. 128.

време „првог“ југословенско-совјетског сукоба.³⁰⁴⁹ Такав приступ је омогућавао да се у складу са одређеним – „тактичким“ – совјетским интересима идеолошка кампања, у наредном периоду (и годинама), по потреби појачава или „стишава“. Следећу битну карактеристику југословенско-совјетских односа у периоду „другог“ сукоба представљао је прекид партијских веза и односа. После размене писама два централна комитета (9. маја, односно 14. јуна) – како је навођено у Београду – „практично је престала свака званична сарадња између СКЈ и КПСС, сем повремених контаката наших амбасадора са партијским руководиоцима КПСС, који су их најчешће примали у својству државних функционера“.³⁰⁵⁰ Уз идеолошку кампању и прекид партијских контаката, односе две државе у наредном периоду је, дакле, одликовао низак ниво политичке комуникације и „сужавање“ билатералне сарадње (економски односи су „редуковани“ уз позивање на принцип „узајамне користи“).

*

Развој југословенско-совјетских односа од краја 1956. и „мађарске кризе“, преко „у-жег“ саветовања комунистичких партија из новембра 1957, те кризе у односима до које је дошло после објављивања „Нацрта програма“ и VII конгреса је довео до низа разочарања и „губљења илузија“ на обе стране. Уз све то (и у вези са тим), кампања која је вођена је додатно „тровала“ односе две државе. Како је напоменуто у писму ЦК СКЈ од 14. јуна, „антијугословенска“ кампања је „поново пробудила неповерење у развитак југословенско-совјетског пријатељства, које је настало после 1948[.] године, али је последњих година већ било почело да нестаје“. Стање је било такво да се „зла крв“ уносила у југословенско-совјетске односе „из дана у дан“, да се неповерење константно повећавало „на фронту који се све више ширио“.³⁰⁵¹ Како не би „гурнули“ ФНРЈ превише према „империјалистичком лагеру“ на совјетској страни су водили рачуна да не дође до прекида политичке комуникације између Москве и Београда, до потпуног прекида сужене билатералне сарадње или до претераног заоштравања кампање.³⁰⁵² Посматрајући са краја 1958. совјетско држање према ФНРЈ од маја месеца, југословенске дипломате су истицале: „За разлику од 1948[.] када су прекинути и партиски и државни односи, сада се настоји да се одрже међудржавни односи тј. економски и културни и да паралелно са тим воде 'идеолошку' борбу са нама.“³⁰⁵³

Такав приступ се разликовао од фронталног обрушавања на ФНРЈ свим могућим „оруђима“ и средствима, као што је то био случај за време „првог“ сукоба. Москва је, на пример, „сужавала“, али не и прекидала економску сарадњу са ФНРЈ; притом, различите „негативне“ мере (попут одлагања реализације кредитних аранжмана или објављивање оштрих напада у штампи) је „покривала“ одређеним „позитивним“ корацима и „декларативним“ тврдњама о тежњи да „одржавају дружбу са Југославијом по државној линији тојест да се не понавља 1948[.] година“. Тако се, на пример, дешавало да „Правда“ на насловној страни објави „телеграм Хрушчова другу Титу поводом избора за Претседника ФНРЈ“, а да „на трећој и четвртој“ страни пренесе „напад КП ЧСР на Југославију поводом Пројекта програма“; да „Правда“ у истом броју објави „поздравне телеграме Хрушчова и Ворошилова другу Титу поводом његовог рођендан“ и изузетно оштар текст о „савременим ревизионистима“ из кинеске штампе; да у данима током којих се „објављују поздравни телеграми“ и совјетски званичници „држе здравице како желе побољшање наших односа“, А. А. Громико уручи југословенском амбасадору ноту којом „совјетска влада једнострано отказује све кредитне уговоре које

³⁰⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 3, 415189, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 6. до 13. јуна 1958; Исто, 415190, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 13. до 20. јуна 1958; Исто, дос. 4, 416144, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 20–27. јуна 1958; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1022; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 125, 128; А. С. Стыкалин, «Наша критика не должна вылиться в крикливую перепалку», стр. 374–375.

³⁰⁵⁰ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).

³⁰⁵¹ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; V. Mićunović, *нав. дело*, стр. 474, 504, 508; Lj. Dimić, *нав. дело*, стр. 244–245.

³⁰⁵² *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1022.

³⁰⁵³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

је била закључила с Југославијом“. У вези са таквим совјетским („тактичким“) држањем, В. Мићуновић је подсећао надлежне да је њему „и 1956[.] и касније говорено више пута да они 'неће с нама поступати као пијани Стаљин', већ друкче, вештије“. Коментаришући совјетске потезе југословенски амбасадор је бележио: „Овдје настављају да »воде политику« према Југославији, а не да поступају као Стаљин.“³⁰⁵⁴ Такав приступ је давао одређени „маневарски простор“ Москви – у зависности од конкретних околности по потреби је могло да дође до „стишавања“ или додатног заоштравања кампање против „савремених ревизиониста“, до „релаксирања“ или додатног затезања југословенско-совјетских односа.

Средином јуна 1958. мађарска штампа је објавила саопштење о погубљењу И. Нађа и тројице његових сарадника.³⁰⁵⁵ Ова вест је изузетно негативно дочекана у међународном јавном мњењу, па и међу лево оријентисаним и комунистичким круговима на Западу.³⁰⁵⁶ Код југословенских комуниста она је изазвала огорченост политиком Москве, коју су сматрали одговорном за тај чин. Јун 1958. им је будио асоцијације на јун 1948. и на „методу“ које је примењивао Ј. В. Стаљин.³⁰⁵⁷ Лако је падало у очи да је „идејно-политички Нађ оптужен и стрељан за ствари које се сада износе у кампањи против Југославије“. „Антијугословенска кампања наставља се несмањеном жестином. Погубљење Нађа и мађарски догађаји повезују се директно са Југославијом“ – навођено је крајем јуна у анализама ДСИП-а.³⁰⁵⁸

Иако је све упућивало на то да ће у вези са стрељањем И. Нађа југословенско-совјетски односи бити додатно, у значајнијој мери погоршани, то се није десило. Погубљење И. Нађа је, свакако, доприносило ширењу лоше атмосфере у односима две државе, даљим разочарањима Београда у совјетску политику и порасту неповерења, међутим није имало већег утицаја на предстојеће одвијање југословенско-совјетских односа.³⁰⁵⁹ Због реакција међународне јавности судбина И. Нађа је била „неудобно“ питање и за ФНРЈ и СССР и вероватно на обе стране нису желели додатно да „доливају уље на ватру“ покрећући оштру полемику и размену оптужби. Када се после недељу дана „ћутања“ совјетска штампа огласила „званичним коментаром поводом погубљења Нађа“, у њему није био поменут ни „савремени ревизионизам“, нити је било „алузија на Југославију“. То што је „совјетски коментатор“ – како наводи В. Мићуновић – „оставио Југославију на миру“, представљало је неочекиван „расplet“ за дипломатски кор у Москви.³⁰⁶⁰ Наспрам очекиваног даљег заоштравања односа, у другој половини 1958. постепено је дошло до одређеног „затишја“ у југословенско-совјетским трвењима. То „стишавање“ није било ни потпуно, ни једнозначно (било је праћено „успони-ма“ и „падовима“, обустављањем па обнављањем кампање), али је спречило даљу ескалацију југословенско-совјетског сукоба.

Совјетско „вођење политике“ (В. Мићуновић) и „тактички“ приступ односима са ФНРЈ – у коме је вођено рачуна да се превише чврстим држањем према Југославији иста не „одгурне“ у наручје „империјализма“ – омогућавало је, по потреби, вршење одређених „корекција“ и делимичних промена „курса“. На привремено и релативно затишје у односима две државе је, по свему судећи, у великој мери утицала совјетска процена о томе да даље заоштравање кампање није сврсисходно када је о самој Југославији реч; односно, да кампања није

³⁰⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 8, 410875, Мићуновић, ДСИП-у, 8.5.1958; Исто, ф. 117, дос. 23, 416794, Мићуновић, ДСИП-у, 14.7.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 453–454, 478, 494.

³⁰⁵⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 463; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 199; Đ. Trpković, *nav. delo*, str. 88.

³⁰⁵⁶ А. С. Стыкалин, „«Дело Имре Надя» в контексте советско-югославских и венгерско-югославских отношений 1950-х годов“, у: *Славяне и Россия: славяне и Россия в системе международных отношений*, отв. редактор С. И. Данченко, Москва 2017, стр. 276–279.

³⁰⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 3, 415190, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 13. до 20. јуна 1958; Д. Ћосић, *nav. delo*, стр. 149–150.

³⁰⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 3, 415190, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 13. до 20. јуна 1958; Исто, дос. 4, 416144, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 20–27. јуна 1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 464; А. С. Стыкалин, *nav. delo*, стр. 279.

³⁰⁵⁹ Опширније о питању стрељања И. Нађа и југословенско-совјетским и југословенско-мађарским односима у вези са тим: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 463–465, 468–472; Д. Ћосић, *nav. delo*, стр. 148–151; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 199–204; Đ. Trpković, *nav. delo*, str. 88–89; А. С. Стыкалин, *nav. delo*, стр. 275–292.

³⁰⁶⁰ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 471.

могла уздрмати положај југословенског руководства унутар земље, нити значајније отежати међународну позицију ФНРЈ, те довести до промене политике Београда. Такође, начин на који је кампања вођена током маја и јуна, па и стрељање И. Нађа, су – са једне стране – представљали довољна упозорења „ревизионистима“ и „центрифугалним снагама“ у оквиру „лагера“; а са друге стране, због своје оштрине, постајали контрапродуктивни за совјетске интересе по различитим основама. У лето 1958. кампања против „савременог ревизионизма“ није била прекинута, али су неки ставови о Југославији „кориговани“, изражавани на умеренији начин.³⁰⁶¹

Други важан разлог који је утицао на „затишје“ у југословенско-совјетским односима у другој половини 1958. било је избијање кризе на Блиском и Средњем истоку.³⁰⁶² Средином јула у Ираку је свргнут прозападни режим краља Фејсала II и проглашена је република на челу са генералом Абдулом Керимом ел Касемом (14. јул); како би спречиле ширење немира и нове државне ударе у региону, власти Либана и Јордана су позвале западне силе да војно интервенишу. Уследиле су америчка војна интервенција у Либану (15. јул) и интервенција Велике Британије у Јордану (16. јул).³⁰⁶³ Ставови ФНРЈ и СССР-а према овим догађајима – који су довели до озбиљне међународне кризе и заостравања у односима између Истока и Запада – су се подударали. И Београд и Москва су признали нову ирачку владу и оштро критиковали интервенције у Либану и Јордану.³⁰⁶⁴ Упоредбујући садржаје изјава две владе поводом „преврата у Ираку“ Н. С. Хрушчов је пред В. Мићуновићем „коментарисао како су нам ставови исти, иако се нијесмо претходно договарали“ (и „без обзира на ревизионизам“, додавао је кроз шалу совјетски премијер). У том периоду совјетски руководилац је упућивао поздраве – како је уз осмех говорио „ревизионисти“ – Ј. Б. Титу и позивао га да му се придружи у планираном лову у Украјини, као његов „лични гост“.³⁰⁶⁵ Посебан тон југословенско-совјетским односима током кризе на Блиском и Средњем истоку давао је Г. А. Насер. Египатски председник је уочи и за време бурних догађаја у Ираку, Либану и Јордану боравио у посети ФНРЈ, одакле се – у једном изузетно осетљивом спољнополитичком тренутку – упутио ка Москви.³⁰⁶⁶

Дипломатама у Москви нису промицале одређене промене у југословенско-совјетским односима. „Више иностраних представника питало ме да ли су наши билатерални односи са СССР-ом на путу побољшања. Сви знају да се сарадња између СССР-а и Југославије око блискоисточне кризе успјешно развија. Нарочито су запазили да је Насер дошао у СССР »инкогнито« из Југославије. На иностранце овдје утиче и то што су Руси престали са чланцима против Југославије у својој штампи“ – прибележио је југословенски амбасадор 23. јула. Током кризе на Блиском и Средњем истоку заиста је дошло до „кратког предаха кампање“. Међутим, како наводи В. Мићуновић, „послије предаха од свега неколико дана, совјетска штампа поново је отпочела да објављује чланке против Југославије“.³⁰⁶⁷ Ипак, „затишје“ и снижавање тензија до кога је у југословенско-совјетским односима дошло током блискоисточне кризе су се – свеобухватно посматрано – продужили на другу половину 1958. Совјетска пропаганда је у том периоду релативно ублажила нападе на Београд (у исто време је дошло до даљег заостравања кампање коју су водиле Кина, Бугарска и Албанија против

³⁰⁶¹ АЈ, 507/IX, 119/IV–114, О односима ФНР Југославије са ИЕЗ период септембар–октобар 1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 23, 416794, Мићуновић, ДСИП-у, 14.7.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 466, 478–479.

³⁰⁶² D. Bogetić, *nav. delo*, str. 204–205; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 90–91; С. Вреск, *nav. delo*, стр. 130–131; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 247.

³⁰⁶³ Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 481; T. Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, str. 149–152; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 204, 252–253; D. Bogetić, A. Životić, *nav. delo*, str. 58–59; Ц. Л. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, стр. 256–258; O. A. Vestad, *Globalni Hladni rat*, str. 169–170.

³⁰⁶⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 481–482; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 205, 253–257; D. Bogetić, A. Životić, *nav. delo*, str. 58–59, 61; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 91; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 247.

³⁰⁶⁵ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 482.

³⁰⁶⁶ Опширније: V. Mićunović, *nav. delo*, str. 481–484; T. Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, str. 147–148, 150; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 205–206, 257–258; D. Bogetić, A. Životić, *nav. delo*, str. 63.

³⁰⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 15, 32414, Преглед односа са СССР-ом, 1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 485, 487.

ФНРЈ), показивала је – како је то у једној југословенској анализи наведено – „већу еластичност и спретност“, а запажено је и „померање тежишта са политичко-кампањског на 'теоретско' подручје“ (у вези са последњим примаћено је повећано ангажовање „академија, института и других научних установа“). Такође, са совјетске стране су у више наврата Ј. Б. Титу и југословенском руководству упућивани позиви за сусрет у СССР-у („не долази у обзир да Руси овога пута иду у Југославију“, прибележио је Мићуновић после једног сусрета са Хрушчовом) током кога би се размотрили начини за решавање или бар „ублажавање“ спора између две државе.³⁰⁶⁸

Иако су и југословенска и совјетска страна показивале одређене знаке „добре воље“ – размењивале изјаве о томе „како ни једна ни друга страна не жели заоштравање [...] односа“ – и Москва и Београд су, у суштини, остајали при својим гледиштима и позицијама које су и довеле до међусобног трвења и сукоба.³⁰⁶⁹ Совјетска страна је знала да – у форми „личног мишљења“ дипломата – шаље позитивне сигнале о томе да „кампању треба обуставити“ и да „треба ићи на састанак руководиоца СКЈ и КПСС“.³⁰⁷⁰ Међутим, како су примећивале југословенске дипломате почетком новембра, „и поред неких интерних изјава са совјетске стране о потреби попуштања, до сада није дошло ни до каквих промена у ставу СССР-а [...] при решавању конкретних проблема из наших међусобних односа“.³⁰⁷¹ Штавише, када је југословенски председник – реагујући на поновљене позитивне „сигнале“ совјетске стране – у говору одржаном 12. октобра 1958. у Зеници изразио жељу за превладавањем спора са СССР-ом, та његова изјава није наишла на одговорајући пријем у Москви. Уместо фокуса на оне речи које су се односиле на спремност југословенске стране за поправљањем односа, совјетска пропаганда се усредредила на делове говора Ј. Б. Тита који су били посвећени привредним слабостима ФНРЈ. И то их је користила као „доказ“ и потврду исправности целокупне дотадашње критике „југословенског ревизионизма“. Уследила је оштра реакција. „Мој говор у Зеници, чини ми се, криво су протумачили неки људи у источним земљама. Ви знате да сам ја тамо, у име читавог народа и свих нас, пледирао за остварење мирне сарадње, истичући да ми не желимо свађу и да нисмо никакве свађалице. Али, то се протумачило као израз неке наше слабости, тако као да сам ја већ почео да ретерирам; а то значи, према њиховом мишљењу, да нас треба притиснути још мало, па ћемо онда дефинитивно попустити“ – коментаришао је југословенски председник у Новом Месту 23. новембра 1958. и поручивао: „Ми нисмо навикли да под неким притиском приклонимо своје главе. У односу на нас то никад нико није постигао.“³⁰⁷²

*

„Затишје“ у југословенско-совјетским односима до кога је дошло у другој половини 1958. било је мотивисано одређеним „тактичким“ интересима Москве, а не стварном тежњом за поправљањем нарушених односа. Као такво, оно није имало за последицу било какву промену у економским односима две државе у односу на период који је уследио непосредно по завршетку VII конгреса СКЈ. Није било никаквог преиспитивања совјетских одлука о одлагању реализације инвестиционих аранжмана, нити промене става о строгом придржавању принципа „узајамне користи“ у економским односима две државе. Због тога, када је економска сарадња две државе у питању, читав период после VII конгреса – од маја до краја 1958. године – можемо посматрати као једну целину. По завршетку VII конгреса уследила је, практично, тренутна реакција Москве на плану билатералних економских односа. Одмах је дошло

³⁰⁶⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–130, Ранковић, Мићуновићу, 6.10.1958; Исто, 119/IV–113, Односи ФНРЈ–ИЕЗ септембар–октобар 1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 482, 508, 509; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 206–208; Исти, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције“, стр. 146, 149–151; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 247.

³⁰⁶⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 495, 502, 509, 510.

³⁰⁷⁰ АЈ, 507/IX, 119/1–130, Ранковић, Мићуновићу, 6.10.1958.

³⁰⁷¹ АЈ, 507/IX, 119/IV–114, О односима ФНР Југославије са ИЕЗ период септембар–октобар 1958.

³⁰⁷² Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, 360–363, 392; J. B. Tito, *Govori i članci*, Књига XIII, Zagreb 1960, str. 363–365, 408; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 209–211; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 95–97.

до промене у држању совјетских органа према ФНРЈ, а у току маја су припремљене, донете и почеле да се примењују одлуке којима је значајно „редефинисан“ приступ Москве економској сарадњи са Југославијом. На основу одлуке Президијума ЦК КПСС-а од 23. маја 1958. искључен је сваки вид „пружања економске и техничке помоћи“ ФНРЈ и истакнуто да економска сарадња надаље треба да се одвија „строго на узајамно корисној основи“. На основу тога је прекинута реализација совјетских кредита из 1956. и извршено је сужавање трговинске размене у складу са поменутиим принципом.³⁰⁷³ То је означила почетак „нове фазе“ у економским односима ФНРЈ и СССР-а.³⁰⁷⁴ Москва је такав приступ економској сарадњи задржала и у наредним годинама.

*

Сукоб две државе из 1958. прелио се и на наредну, 1959. годину, у току које су југословенско-совјетски односи доживели даљи пад. Обе стране су остале на својим позицијама. Држале су се својих гледишта и ставова. Политичка комуникација Москве и Београда није прекидана, али је њен ниво био додатно снижен и сводио се, углавном, на разговоре дипломата са службеницима министарстава иностраних послова. Међупартијске везе СКЈ и КПСС су у потпуности биле покидане. Билатерална сарадња је наставила да се одвија, али је додатно сужена (у економским односима уз строгу примену принципа „узајамне користи“). „Анти-југословенска“ кампања је настављена и на том плану је, по потреби, долазило до повремених заоставања, односно попуштања. Уопште, одлука Москве да примени другачији приступ у односу на потпуно, фронталну конфронтацију која је карактерисала „први“ сукоб и да „води политику“ (В. Мићуновић) према ФНРЈ, омогућавала је даље одвијање југословенско-совјетских односа, који су – из „тактичких“ разлога – пролазили кроз различите фазе: смењивали су се релативни успони и падови у односима, привремена отопљавања и даља захлађења. После узајамних разочарања, изневерених очекивања и нада из претходног периода, обе стране су се, практично, „помириле“ са таквим стањем у односима. Москва је видела да у датим околностима није било могуће придобити ФНРЈ за повратак у „старо јато“ („лагер“) и заснивање „братских односа“ са СССР-ом. Наде Београда да ће „позиције“ XX конгреса омогућити „нове, демократске и равноправне односе међу социјалистичким земљама“ и да ће „рецидивни прошлости“ бити брже превладани, биле су распршене. При таквом стању ствари, за обе стране је било важније да не дође до претераног заостравања и потпуног прекида односа, него што су настојале да се сукоб превлада.³⁰⁷⁵

На динамику којом су се у току 1959. и у наредним годинама кретали југословенско-совјетски односи (смена „успона“ и „падова“, наизменична заостравања и „стишавања“ напетости) утицало је више спољнополитичких фактора и прилике у међународним односима. Пре свега, Москва је водила рачуна о „негативном“ дејству „југословенског пута социјалистичке изградње“ на државе „лагера“. „Идеолошка борба против 'ревизионистичке' Југославије“ је била неопходна СССР-у због „очувања кохезије лагера“. „Зрачењу“ југословенског „примера“ на „лагерске“ државе, СССР је парирао кампањом против „савременог ревизионизма“, која је по потреби заостравана. При свему томе требало је водити рачуна да кампања остане у оквиру одређених граница и да се југословенско-совјетски односи не наруше у оноликој мери која би Београд „гурнула“ у наручје Запада (такође, иако је у датим околностима

³⁰⁷³ Опширније у поглављима „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“ и „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

³⁰⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁰⁷⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 212; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 98–99; А. Б. Едемский, „«...разговори с председателем советског правителства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 септембра 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, *Славјански мир в третьем тысячелетии. Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, отв. ред. Е. С. Узенёва, Москва 2016, стр. 197–198.

„увлачење“ ФНРЈ у „лагер“ изгледало неоствариво, дугорочни стратешки интереси Москве су налагали да се и о тој могућности води рачуна).

Када је о Западу реч, осим што је било битно спречити да ФНРЈ постане део „империјалистичког лагера“, стање у односима Москве и Вашингтона су утицала и на југословенско-совјетске односе: у периоду погоршаних односа СССР-а са Западом (нарочито у вези са „немачким питање“) трпели су односи Београда и Москве; и обрнуто: отопљавање односа између две суперсиле (Женевски преговори министара иностраних послова четири силе, пут Н. С. Хрушчова у САД) водило је „релаксирању“ напетости на релацији Београд–Москва (вођење „мировне офанзиве“ према Западу и оштри совјетски напади на ФНРЈ нису ишли „руку под руку“). „Спољнополитичка оријентација“ СССР-а „на преговоре са Западом ради елиминисања употребе силе и метода хладног рата у решавању међународних проблема“ је – како су примећивали у ДСИП-у – „објективно“ стварала „повољније услове и за развој [...] билатералних односа“. У периоду совјетске „мировне офанзиве“ према Западу, југословенске дипломате су уочавале да је „већа [...] извесност“ да СССР „неће ићи на нагла и акутна заостравања на међудржавном плану са нама, јер би му то штетило у односу на Запад, због чега су изгледи за рецидиве у негативном правцу много мањи, па тај моменат даје садашњем обиму односа и карактер одређене стабилности“.

Осим „лагера“ и Запада, крајем педесетих (а нарочито од почетка шездесетих) још два чиниоца су почела да играју све израженију улогу у југословенско-совјетским односима. Реч је о ванблоковским државама „Трећег света“ и Кине. Крај 1958. и почетак 1959. Ј. Б. Тито је провео на тромесечном путовању, током кога је посетио Индонезију, Бурму, Индију, Цејлон, Етиопију, Судан и Уједињену Арапску Републику (2. децембар 1958–6. март 1959). Кремљ је показао резервисаност, па и забринутост због овог путовања и, уопште, сумњичио је ФНРЈ да има намеру да одвоје и што више удаље државе Азије и Африке од „лагера“. Иако су Москва и Београд на различит начин гледали на ванблоковске државе, совјетско руководство није могло да игнорише чињеницу да је Ј. Б. Тито успоставио добре контакте и личне везе са лидерима неких од најзначајнијих држава Азије и Африке (попут Г. А. Насера и Ц. Нехруа).

Други чинилац који је од краја педесетих, а посебно од почетка шездесетих, утицао на однос Москве према Београду била је Комунистичка партија Кине. Пекинг је имао непомирљив став према „савременим ревизионистима“ из Београда и, по оштрини, предњачио у „антијугословенској“ кампањи. Међутим, супротности између Москве и Пекинга су у току 1959. постајале све израженије. Један од начина на који је совјетско руководство, по потреби, могло да „одобровољи“ КПК, било је појачавање оптужби на рачун „југословенског ревизионизма“ (као што је то био случај на XXI конгресу КПСС). Ипак, додатно заостравање односа између Пекинга и Москве до кога је дошло у току 1959, отварало је – у перспективи – могућност и за другачије, супротно дејство „кинеског фактора“ на југословенско-совјетске односе (грубо посматрано, „једначина“ је била таква да је заостравање односа са „догматским“ Пекингом, упућивало Москву на поправљање односа са „ревизионистичким“ Београдом, што је до пуног изражаја дошло почетком шездесетих). „Треба очекивати да ће кинески фактор, обзиром на поостравање супротности између СССР-а и Кине, у перспективи позитивно деловати на целину наших односа са лагером, а посебно са СССР-ом“ – наглашавано је у анализама ДСИП-а у новембру 1959.

Више спољнополитичких чинилаца („лагер“, Запад, ванблоковске државе, Кина) је, дакле, на различите начине (и са различитом „тежином“) утицало на држање Москве према Београду (у току 1959. првенствено од СССР-а је зависило „кретање“ југословенско-совјетских односа). Чињенице да су поједини од набројаних спољнополитичких интереса и мотива Москве били опречни (на пример, јачање контроле над „лагером“ које је подразумевало заостравање „антијугословенске кампање“ и „мировна офанзива“ према Западу) и да се током године мењао однос Москве према појединим „факторима“ (на пример, према Вашингтону, али и према Пекингу), утицале су на промену тренутних приоритета у спољној политици СССР-а, па самим тим и на „корекцију“ држања према ФНРЈ. Као и у току 1958. Москва је, по потреби, даље заостравала, односно смањивала затегнутост у односима са Београдом.

Осим ширих спољнополитичких мотива, на такве „тактичке“ промене у држању Москве су утицала и ужа спољнополитичка питања, која су била саставни део ширих совјетских планова и замисли. Тако је, на пример, Москва тражила југословенску подршку на међународном плану при решавању „немачког питања“ или за спровођење иницијативе за претварање Балкана у „безатомску зону“.³⁰⁷⁶

Свеукупно посматрано, југословенско-совјетски односи у току 1959. се могу поделити у две „фазе“. Прву је обележио XXI конгрес КПСС-а (27. јануар–5. фебруар 1959) и заостравање „антијугословенске“ кампање које је уследило. Кампања се током пролећа 1959. постепено стишавала, а у мају је уследила видна промена совјетског држања према ФНРЈ. Иако се период од маја до краја 1959. разликовао у односу на почетак године, та промена је била тактичког, а не суштинског карактера.³⁰⁷⁷ Централни догађај прве „фазе“ је представљао оштар совјетски напад на „југословенски ревизионизам“ током XXI конгреса.³⁰⁷⁸ Основни тон и оквире критике „југословенског ревизионизма“ на Конгресу КПСС-а, дао је Н. С. Хрушчов у реферату „Контролне цифре развоја народне привреде за 1959–1965. годину“. Потом се читав низ дискутаната и делегата иностраних комунистичких партија критички осврнуо на политику југословенског руководства (односно: „штетну делатност југословенских ревизиониста“), да би се совјетски премијер вратио на то питање и у „закључном говору“, а пажња му је посвећена и у конгресној резолуцији.³⁰⁷⁹

У реферату Н. С. Хрушчова је о „ревизионизму“ – као и у *Декларацији 12 комунистичких партија* – говорено као о „главној опасности“ и наглашавано је да је „међународни комунистички покрет осудио погледе и политику југословенских ревизиониста“. Као и у претходном периоду, Н. С. Хрушчов је на Конгресу критички говорио о југословенском гледишту о постојању „два блока, два војна лагера“, о тврдњама југословенских руководилаца да се они „налазе ван блокова“ (а заједно са чланицама НАТО-а Турском и Грчком чине „балкански блок“, односно пакт) и да „седе на својој, југословенској столици“. Задржавајући се на метафори о седењу на једној или две столице, совјетски премијер је коментарисао да и ако се ради о једној, њу у великој мери подупиру „амерички монополи“. Југословенске оптужбе КПСС-а за „хегемонизам“ према другим партијама совјетски лидер је окарактерисао као „клевету“; одбацио је и критике упућене на рачун „јачања совјетске државе“ (наспрам таквог „кретања“ СКЈ је потенцирао тезу о „одумирању државе“, која је у датим околностима – према мишљењу Н. С. Хрушчова – била штетна за „међународни комунистички покрет“); пребацивао је Београду и нападе на Народну Републику Кину и то што шири гласине о несугласицама између совјетског и кинеског руководства („ми смо у потпуности у свему сагласни са братском Комунистичком партијом Кине“, наглашавао је Хрушчов).

У циљу дискредитације „југословенског пута“ у социјализам, први секретар ЦК КПСС-а је негативно говорио о кретању животног стандарда у ФНРЈ, који је растао „значајно спорије“ него у осталим социјалистичким државама. За заостајање у развоју ФНРЈ совјетски

³⁰⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 2, 429355, Белешка о стању билатералних односа са СС и могућности за решавање неких питања, 13.11.1959; D. Vogetić, *nav. delo*, str. 212–216, 223–232, 314–335; Isti, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, *Istorija 20. veka*, 2/2012, str. 135–137; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 97–98, 99–104; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 132–133; Lorenz M. Lüthi, *The Sino-Soviet split. Cold war in the communist world*, Princeton 2008, pp. 114–156.

³⁰⁷⁷ D. Vogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 212–216, 221, 225, 231–232; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 97–98, 101, 102; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 131–133.

³⁰⁷⁸ Опширније о XXI конгресу: *Материјали внеочередног XXI съезда КПСС*, Москва 1959; *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, I, Москва 1959; *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, II, Москва 1959.

³⁰⁷⁹ Детаљније: АЈ, КПР, I–5–b/99–8, Из резолуције XXI конгреса; *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, I, стр. 87–90, 105–106, 109–110, 129, 158, 180, 268, 280, 281–282, 286, 323, 336, 362, 398–399, 532–533, 545; *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, II, стр. 12, 31, 117, 161, 203, 330, 352, 378, 386, 417–419, 451.

премијер је оптуживао „ревизионистичку, антимарксистичку линију руководства Савеза комуниста Југославије, које има особен поглед на улогу партије у изградњи социјализма“. „Умањивање улоге партије“ од стране „југословенских ревизиониста“ је у виђењу совјетског руководства представљало негацију „лењинског учења о партији као руководећој снази у борби за социјализам“. Наспрам критике политике коју је водило југословенско руководство, Н. С. Хрушчов је наглашавао да совјетске власти „гаје најпријатељскија осећања према братским народима Југославије, према југословенским комунистима – херојима илегалне и партизанске борбе“. Напомињао је да ће СССР и даље наставити са сарадњом по „државној линији“: „По низу питања спољне политике ми имамо заједнички језик. Ми ћемо и даље развијати с Југославијом трговину на узајамно корисној основи. Настојаћемо да сарађујемо са Југославијом по свим питањима борбе против империјализма, за мир, по којим наше позиције буду подударне.“ Што се тиче сарадње по „партијској линији“, први секретар ЦК КПСС-а је наводио да ће ту „све зависити од Савеза комуниста Југославије“.³⁰⁸⁰

Истицање става о „југословенском ревизионизму“ као „главној опасности“ социјалистичког света и понављање оптужби које су биле карактеристичне за врхунац „антијугословенске“ кампање из 1958, негативно се одразило на атмосферу у југословенско-совјетским односима и довело до још једног заоштравања у односима Београда и Москве.³⁰⁸¹ Југословенске дипломате су се у МИД СССР-а жалиле да је у говору Н. С. Хрушчова „нападана наша земља“, а у ФНРЈ су на XXI конгрес гледали као на „нагло враћање [уназад] и скоро потпуно одступање од курса XX конгреса“.³⁰⁸² На основу ставова изнетих на XXI конгресу КПСС-а, одмах по његовом завршетку дошло је до јачања „антијугословенске“ кампање у свим социјалистичким државама и од стране већег броја комунистичких партија са различитих континената.³⁰⁸³ У наредном периоду кампања је – како су примећивали у Београду – „опадала [...] и осцилирала“ у зависности од „предузимања појединих значајнијих спољнополитичких акција совјетске владе, у којима је она очекивала подршку Југославије“.³⁰⁸⁴

Интензитет кампање је већ у току пролећа 1959. опао, а основни разлог за то је била совјетска „мировна офанзива“ према Западу (почетком марта је био постигнут договор о томе да се конференција о „немачком питању“ одржи у мају).³⁰⁸⁵ У складу са таквим кретањима на ширем плану, Москва је „кориговала“ држање и однос према Београду. Осим питања „нуклеарног разоружања“, за совјетско руководство је био посебно важан „кооперативан“ став Југословена према „немачком питању“ и „питању Берлина“. Совјетска дипломатија је због тога редовно и детаљно извештавала Југословене о развоју догађаја на том плану и то питање је у више наврата било предмет разговора две стране.³⁰⁸⁶

Почевши од краја марта „стишавање“ кампање је у току априла и маја постепено постајало све видљивије.³⁰⁸⁷ У априлу је став ЦК КПСС био да „није неопходно у нашој

³⁰⁸⁰ *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, I, стр. 87–89, 90, 105–106, 109–110; *Материалы внеочередного XXI съезда КПСС*, стр. 78–81, 96, 99–101.

³⁰⁸¹ L. M. Lüthi, *nav. delo*, p. 119; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 98; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 131.

³⁰⁸² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/66–91/67), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).

³⁰⁸³ D. Bogetić, *nav. delo*, str. 216–225.

³⁰⁸⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962).

³⁰⁸⁵ D. Bogetić, *nav. delo*, str. 223, 272.

³⁰⁸⁶ АЈ, КПР, I–3–a/101–22, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са И. Замчевским, 14.3.1959; Исто, Превод текста совјетске интерне информације о резултатима посете председника британске владе Х. Макмилана СССР-у; АЈ, КПР, I–5–b/99–8, Забелешка о разговору К. Поповића са В. Брикином, 3.2.1959; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са В. Брикином, 11.3.1959; Исто, Информација (на руском) о посети Макмилана СССР-у („предао Замчевски 14 марта 1959“); Исто, Забелешка о разговору С. Прице са И. Замчевским, 20.3.1959; Исто, Преглед поште из СССР-а за април 1959. године; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/66), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); „Одговор СССР на југословенску ноту о мировном уговору с Немачком“, *Борба*, 6.3.1959; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 224–225, 268–275; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 102.

³⁰⁸⁷ D. Bogetić, *nav. delo*, str. 221.

штампи поклањати много пажње политици југословенског руководства“. „Штавише, повећана пажња према Југославији би одговарала интересима југословенских руководилаца, који желе да се о њиховој политици и идеологији много пише, како би њихова политика заузимала све видније место, што не одговара ни тежини Југославије на међународној арени, ни утицају југословенских руководилаца у међународном радничком и комунистичком покрету“ – сматрали су на совјетској страни.³⁰⁸⁸ Од маја 1959. се, практично, ушло у нову „фазу“ југословенско-совјетских односа, која се протегла на целу другу половину године (и пренела на наредну, 1960). У том периоду ниво и оштрина кампање су снижени и постепено пренети са „дневних листова на часописе, интерне публикације, програме за партијске школе, курсеви и семинаре као и на часопис 'Проблеми мира и социјализма'“. Даље заоштравање кампање није одговарало општим токовима спољне политике СССР-а, „гурало“ је ФНРЈ према Западу, а имало је и одређене негативне последице на имиџ „прве земље социјализма“ у ванблоковским државама Азије и Африке. Због тога се – у складу са горепоменутом ставом ЦК КПСС – у медијима приступило игнорисању и смањивању значаја ФНРЈ („на комарца не треба пуцати из топа“). Са друге стране, критике југословенске политике нису могле у потпуности да буду обустављене. У том смислу је преоријентација кампање на „идеолошки терен“ и „теоретску полемику“, у којој су оштро критиковани ставови „југословенских ревизиониста“, била довољна да спречи „центрифугална“ кретања у „лагеру“.³⁰⁸⁹

Јавну потврду промене која је наступила у југословенско-совјетским односима представљале су изјаве Н. С. Хрушчова током посете Албанији у мају 1959.³⁰⁹⁰ Још пре поласка на пут први секретар ЦК КПСС-а је обавестио „албанске другове“ о томе да не жели да они током његове посете јавно критикују Југословене.³⁰⁹¹ Помињући ФНРЈ у говорима, совјетски премијер није могао да „заобиђе“ осуду „југословенског ревизионизма“, али је она изрицана у умереном тону. Основни циљ посете Н. С. Хрушчова Албанији (из кога је проистицало помирљиво држање према Београду) било је „парирање“ америчким намерама за изградњу ракетних база у Италији и Турској (исти такви планови су постојали и за Грчку) и, уопште, корацима које је Запад предузео да ојача своје позиције на Балкану и, даље, на Блиском истоку. Да би осујетила планове Запада, Москва је иступила са иницијативом за претварање Балкана у „безатомску зону“. Ради спровођења те идеје у дело, совјетски премијер је изнео предлог о одржавању састанка шефова балканских држава који би постигли договор и потписали уговор о Балкану као „безатомској зони“. Са циљем „придобивања“ Београда за реализацију тог плана, Н. С. Хрушчов је у Тирани јавно упутио позив Ј. Б. Титу за „помирење“ и за учешће на састанку шефова балканских држава. Додатни разлог за помирљиви наступ совјетског премијера према ФНРЈ било је уклањање „хипотеке“ коју је за СССР представљала оштра „антијугословенска кампања“ у периоду „мировне офанзиве“.³⁰⁹²

Од маја 1959. совјетски предлог о претварању Балкана у „безатомску зону“ је био једно од важнијих питања у југословенско-совјетским односима.³⁰⁹³ Почетком јуна совјетска страна је у више наврата испољила заинтересованост за југословенски став у вези са „ракетним базама“ и „идејом“ Н. С. Хрушчова да „тога на Балкану не буде“. Београду је напомиња-

³⁰⁸⁸ А. С. Стјкалин, «Наша критика не должна вылиться в крикливую перепалку», стр. 375.

³⁰⁸⁹ АЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПСС (Кратак историјат 1948–1962); АЈ, КПП, I–3–a/101–22, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са И. Замчевским, 14.3.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 13, 34945, Забелешка из разговора у Амбасади у Москви (8–14. октобра 1959); D. Bogetić, *nav. delo*, str. 223–225, 231–232; Isti, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, str. 137; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 102, 104.

³⁰⁹⁰ Опширније о посети Н. С. Хрушчова Албанији: Н. Д. Смирнова, *История Албании в XX веке*, Москва 2003, стр. 317–318; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, pp. 515–518; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 3. Постанова 1959–1964*, главни редактор А. А. Фурсенко, Москва 2008, стр. 25–26, 967; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 614–617, 618; А. Edemskiy, „Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961“, *Balkanica*, L/2019, p. 376.

³⁰⁹¹ *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, p. 515.

³⁰⁹² D. Bogetić, *nav. delo*, str. 225–227; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 102–103; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 133.

³⁰⁹³ АЈ, КПП, I–5–b/99–8, Преглед поште из СССР-а за април 1959. године; Исто, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским, 4.5.1959; Исто, Преглед поште из СССР-а мај 1959. године.

но да је совјетски премијер „изнео само идеје а не предлог и да СССР неће иступити са формалним предлогом, пошто није балканска земља“. Такве „напомене“ је пратило питање да ли ће ФНРЈ „покренути иницијативу о безатомској зони на Балкану“.³⁰⁹⁴ На предлог Н. С. Хрушчова изречен у Албанији и учестало исказивање заинтересованости совјетске стране, Ј. Б. Тито је „одговорио“ јавно: говором одржаним 8. јуна 1959. у Смедереву. Југословенски председник се том приликом осврнуо на више питања „спољнополитичког карактера“, посебну пажњу посветивши критици изградње „ракетних база“ и општој користи коју би стварање „безатомске зоне“ на Балкану имало. Ставови које је југословенски председник изнео у Смедереву су се у потпуности подударали са предлогом совјетског премијера. Међутим, како је Ј. Б. Тито рекао тог 8. јуна 1959: „Ријечи су једно, а дјела су друго!“³⁰⁹⁵ Управо на питању „дјела“ је изостала југословенска подршка совјетском предлогу.

Полазећи од садржаја говора југословенског председника, МИД СССР-а је средином јуна упознао југословенске дипломате у Москви са тим да се у вези са „безатомском зоном на Балкану припрема важна изјава Совјетске владе у којој ће се дати енергична подршка предлозима изнетим у говору друга Тита у Смедереву“. Совјетске дипломате су изјављивале да ФНРЈ, заједно са осталим социјалистичким државама, „треба да буде носилац ове акције за стварање безатомске зоне“. Поменута изјава Владе СССР-а је 25. јуна била уручена амбасадору Л. Мојсову.³⁰⁹⁶ Београд није званично одговорио на ово саопштење совјетске владе, али за разлику од Италије, Грчке и Турске није одбацио предлог, већ је имао начелно позитиван став према тој идеји. Такво држање (без предузимања конкретних корака) је, ипак, било далеко од очекивања Москве, према којима је ФНРЈ требала да буде један од „носилаца“ ове иницијативе (посебно због веза које је имала са Грчком и Турском). Штавише, Београд је од јуна 1959. све гласније негодовао због „антијугословенске кампање“ коју су водиле Албанија и Бугарска, па и остале социјалистичке државе, и повезивао то питање са планом за стварање „безатомске зоне“. ДСИП је у јуну јавно истицао да напади на ФНРЈ „могу само компромитовати последње званичне изјаве са албанске, бугарске и румунске стране о потреби стварања зоне мира на Балкану“. Пошто су се пропагандни напади на ФНРЈ настављали, а није било суштинске промене у совјетском држању према Југославији и билатералној сарадњи две државе, у Београду су процењивали да цела та ствар има, пре свега, тактички карактер. Због тога су све више постајали резервисани према тој идеји.³⁰⁹⁷ Напослетку, Ј. Б. Тито се у говору одржаном у Нишу 22. новембра 1959. и јавно, негативно одредио према могућности да се, у датом тренутку, организује састанак шефова балканских држава на коме би се размотрило питање стварања „безатомске зоне“.³⁰⁹⁸

Москва је била незадовољна ставовима које је Ј. Б. Тито изнео у Нишу (не само по питању састанка шефова балканских држава, већ и његовим виђењем ширих међународних питања и „изједначавањем“ СССР-а са осталим „великим силама“).³⁰⁹⁹ Београд је у јесен 1959. био пак незадовољан тиме што је Москва настављала са „линијом држања Југославије по страни, на 'споредном колосеку“ („не желе да јој придају значај, настоје да је и даље изолују и доводе у подређен положај“). Југословенске дипломате су констатовале да се таква стратегија Кремља према ФНРЈ у међународним односима, одражавала и на „међудржавне односе“. „Слаби њихов интерес за те односе, изостају стварни напори за њихово развијање, желе да их задрже на одређеном нивоу“ – наводили су у Амбасади ФНРЈ у Москви. Југословенске дипломате су сматрале да ће СССР и даље „избегавати заопштравања и јавне сукобе“ (због тога што би им то „на ширем међународном плану могло штетити“), а да ће у билатералној сарадњи спроводити „тактику одуговлачења у решавању отворених и спорних питања“ (уочено

³⁰⁹⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-8, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским, 1.6.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 2, 34702, Хронолошки преглед из догађаја из односа ФНРЈ–СССР. Јуни–јули 1959.

³⁰⁹⁵ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Књига XIV, Загреб 1962, стр. 360–363, 364.

³⁰⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 2, 34702, Хронолошки преглед из догађаја из односа ФНРЈ–СССР. Јуни–јули 1959.

³⁰⁹⁷ D. Vogetić, *nav. delo*, str. 228–231; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 103–104.

³⁰⁹⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Књига XV, Загреб 1962, стр. 109–110.

³⁰⁹⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-8, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским, 26.11.1959.

је да се совјетска страна на том плану служи „разним формалним изговорима, непрекидно настојећи да наметне своје позиције и доведе нас у зависан положај“).³¹⁰⁰

У току последњих месеци 1959. совјетске дипломате су у више наврата наводиле да су односи две државе „углавном добри, нормални“, да би се могло „ићи и на проширење“ сарадње у неким областима („нарочито у културној размени и посетама друштвених организација“); амбасадор И. К. Замчевски је говорио да послови „иду добро“ и да се нада „да ће ићи још боље“, као и да би „било против здравог разума да се општа атмосфера у свету поправља, а са Југославијом да се ништа не мења“. Југословенски званичници су позитивно прихватили такве коментаре, па се на обе стране могло чути да југословенско-совјетски односи „корак по корак“ иду напред“. У Београду су ипак уочавали несклад између таквих изјава совјетских дипломата и начина на који се одвијала билатерална сарадња. Међутим, са приближавањем 1959. крају такве совјетске изјаве о „побољшавању односа“ су постајале све чешће и отвореније (чак је постављано и питање „није ли већ дошло вријеме да се почне и са партијским контактима“ и чули су се коментари да је „сада могуће почети и са таквим контактима“). Совјетске дипломате су говориле да „на идеолошком плану разлике постоје, али се оне с временом ублажују“ и да „није потребно дискусију о тим разликама износити на велико звоно, оне се могу пригушивати, могу се не дирати, могу се толерирати кад се зна да нам је циљ један“. У складу са таквим кретањем, на самом крају 1959. у Београду су констатовали да је совјетска страна у „задње време“ показала „нешто већу активност у одржавању билатералних односа“.³¹⁰¹

*

Без обзира на то што су југословенско-совјетски односи у току 1959. прошли кроз две „фазе“ и што се, споља посматрано, „клима“ у односима значајно разликовала у периоду који је уследио непосредно после XXI конгреса и током последњих месеци године, када су економски односи две државе у питању целу 1959. можемо посматрати као једну целину. Став који је Москва заузела у мају 1958. о „строгом“ придржавању принципа „узајамне користи“, практикован је током целе 1959. У том смислу, није било суштинске разлике између XXI конгреса и стања у билатералним односима две државе током јесени 1959. У реферату Н. С. Хрушчова и завршној речи првог секретара ЦК КПСС на Конгресу напомињано је да ће СССР трговати са Југославијом „на узајамно корисној основи“, да ће „тежити према сарадњи са Југославијом по државној линији“.³¹⁰² Са друге стране, у јесен 1959. у време када се „кампања стишала“, амбасадор Л. Мојсов је скретао пажњу совјетским дипломатама на то да су „многи проблеми из билатералних односа (финансиски преговори, текућа робна размена, научно-техничка сарадња, преговори о робној размени за идућу годину)“ били „у застоју или одлагању“.³¹⁰³ Југословенске дипломате су се почетком новембра 1959. у МИД СССР-а жалиле на то да „совјетски став у решавању конкретних питања, нарочито на плану економских односа, није у складу са изражавањем жеље са совјетске стране за добрим односима“.³¹⁰⁴ Дакле, без обзира на „промене“ које су се дешавале у југословенско-совјетским политичким односима, када је о економској сарадњи реч цела 1959. је представљала једну „фазу“: „фазу стагнације са тенденцијом постепеног слабљења“.³¹⁰⁵

³¹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 13, 34945, Забелешка из разговора у Амбасади у Москви (8–14.10.1959).

³¹⁰¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–8, Забелешка о разговору начелника I одељења ДСИП-а са В. Брикином, 22.9.1959; Исто, Забелешка о разговору Црнобрње са Замчевским, 27.10.1959; Исто, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским, 5.11.1959; АЈ, 507/IX, 119/1–137, Забелешка о разговору З. Перишића с П. С. Дедушкином, 10.12.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 12, 425622, Мојсов, ДСИП-у, 2.10.1959; Исто, 428517, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959; Исто, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959.

³¹⁰² *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, I, стр. 89; *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, II, стр. 419.

³¹⁰³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 12, 425622, Мојсов, ДСИП-у, 2.10.1959.

³¹⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 12, 428517, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959.

³¹⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959. години.

Посматрајући на такав начин економске односе две државе у току 1959, југословенске дипломате су констатовале да у односу на претходну годину „совјетска страна није уносила нове ставове“.³¹⁰⁶ Југословенски аналитичари су наводили да се „у билатералним односима са Југославијом Руси [...] руководе са већ раније одређеном линијом да је могуће одржавање међудржавних односа (на нивоу који сматрају да им одговара) паралелно са настављањем кампање“, која је пребачена на „идеолошки колосек“. Изјаве совјетске стране о томе да „идеолошке разлике неће имати утицаја на међудржавне односе, а посебно не на економске“ су се – како су истицали у Београду – „показале [...] неодрживе“. Билатерална сарадња на принципу „узајамне користи“ је практично значила да „односи не треба да пређу одређене оквири“. У току 1959. та „линија“ је била „већ прилично разрађена и уходана“, тако да није долазило до „неких изразитијих осцилација као што је то било раније, нарочито у правцу акутних заостравања, ненаданих и необразложених потеза“. „У оквиру постојећих аранжмана углавном извршавају своје обавезе и одговарају на наше иницијативе (иако доста споро, примењујући тактику одуговлачења) за отклањање тешкоћа које се појављују (нарочито у робној размени). Међутим, сами не показују неке иницијативе за проширење и унапређење односа, што и ствара услове за стагнацију“ – констатовано је у југословенским анализама.³¹⁰⁷

Посматрајући одвијање економских односа две државе у току целе 1959. године, у југословенској амбасади у Москви су приступ совјетске стране окарактерисали на следећи начин: „Примењивана је двострука тактика: за јавност, домаћу и страну, настојало се да се прикаже како се економски односи између СССР и ФНРЈ одвијају нормално, како СССР доследно поштује важеће билатералне споразуме, а у суштини пак настојало се, уколико је то било могуће, да се 1958[.] године прокламовани принцип 'трговати на бази узајамне користи' претвори у једнострану корист, тј. за совјетску страну. Совјетске привредне организације не само да нису показале никакву иницијативу, већ на наше конкретне предлоге и иницијативе нису одговарале односно затезале одговоре.“³¹⁰⁸ Југословенско-совјетска робна размена је због таквог приступа била „на нижем нивоу“ у односу на претходну годину,³¹⁰⁹ а покушај да се путем преговора реши питање инвестиционих кредита није уродио плодом.³¹¹⁰

*

Позитивне назнаке које су се у југословенско-совјетским односима виделе крајем 1959, говориле су да ће се стање на релацији Београд–Москва у току 1960, свеукупно посматрано, разликовати у односу на претходну годину. Поједини догађаји из 1960. године – пре свега два сусрета на „високом нивоу“: јануарски С. В. Темпа и Н. С. Хрушчова, и септембарски југословенског председника и совјетског премијера – најавили су почетак нове фазе у југословенско-совјетским односима. Односно, представљали су увод у приближавање Београда и Москве до кога је дошло у наредном периоду.³¹¹¹ Притом, треба имати у виду да 1960. није направљен никакав радикалан заокрет у односима Београда и Москве. Помаци нису правље-

³¹⁰⁶ Исто.

³¹⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 120, дос. 2, 429355, Белешка о стању билатералних односа са СС и могућности за решавање неких питања, 13.11.1959; Исто, ф. 121, дос. 11, 34228, Економско-трговински односи СССР–Југославија, 25.3.1959.

³¹⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959. години.

³¹⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959. О трговинској размени две државе у току 1959, опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

³¹¹⁰ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

³¹¹¹ О значају 1960. године у процесу југословенско-совјетског приближавања почетком и током прве половине шездесетих, говоре истраживања А. Б. Едемског. У њима је посебно скренута пажња на поменути два сусрета. (А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, у: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*, отв. ред. О. В. Хаванова, Москва 2016, стр. 338–353; Исти, „«...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195–207.)

ни „ни брзо ни лако“, а кретање југословенско-совјетских односа се не може приказати једнозначном, узлазном линијом. Напротив, било је и супротних „тенденција“, међу којима је најупечатљивија „Изјава 81 партије“ из новембра 1960.³¹¹² Однос Кремља према ФНРЈ у току 1960. је карактерисала „двојна линија“ („политика на два колосека“), која је подразумевала раздвајање партијских и државних односа. То је значило, са једне стране, критику „југословенског ревизионизма“ на „идеолошком колосеку“; а са друге, релативну стабилизацију „међудржавних односа“ и билатералне сарадње.³¹¹³

Почетак 1960. године је обележио пут председника Централног већа Савеза синдиката Југославије и члана Извршног комитета ЦК СКЈ С. Вукмановића Темпа у СССР.³¹¹⁴ Високи југословенски функционер је био у незваничној посети „првој земљи социјализма“ (боравио је на „зимском одмору“ са породицом, на позив председника Свесавезног централног савета синдиката Виктора Васиљевича Гришина), али се током боравка сусрео и са совјетским премијером. Вишечасовни разговор Н. С. Хрушчова и С. В. Темпа, вођен 16. јануара 1960, био је први југословенско-совјетски сусрет на тако високом нивоу после 1957. На почетку сусрета се дешавало да разговор „застане“ и Вукмановић је примећивао одређену суздржаност Хрушчова, међутим атмосфера се постепено „раскривила“ и дошло је до прилично отворене размене мишљења. Записник са разговора показује да су Хрушчов и Вукмановић разменили мишљења о широком кругу тема, рачунајући и нека „неугодна“ питања (попут шпијунаже), али је на крају шесточасовног сусрета – како се касније сећао Темпо – „атмосфера [...] била врло пријатна“.

Током разговора су се испољили различити погледи на низ питања из прошлости (узроци сукоба 1948. године, карактер економских односа две државе до избијања конфликта, штета коју је ФНРЈ претрпела услед економске блокаде Истока, уплетеност Београда у „мађарске догађаје“ из 1956, говор Ј. Б. Тита у Пули...), као и опречна тумачења места и улоге ФНРЈ у Балканском пакту и – посебно – природе економских односа Југославије са Западом. Хрушчов је истицао да „Југославија прима немалу економску помоћ од Америке“, те да је за САД корисно да пружају материјалну подршку ФНРЈ („то је за њих добар бизнис“) због тога што Београд води политику „раскола међународног комунистичког покрета“ и „слабљења јединства социјалистичког лагера“. Вукмановић је, наспрам тога, напомињао да „никада и нико није могао купити Југословене“, и наглашавао: „Ништа нисмо дали Американцима за њихову помоћ.“ Током разговора су се показале и крупне разлике у појединим питањима „социјалистичке изградње“ (пре свега у приступу планској економији), а Н. С. Хрушчов је оштро осуђивао Програм СКЈ („изразит пример савременог ревизионизма“) и критички говорио о „такозваном југословенском путу изградње социјализма“. Совјетски премијер је посебно био критичан према томе што је Београд – према његовом виђењу – наметао другим социјалистичким државама „југословенски пут развоја“. Две стране су имале различита гледишта и о томе ко кога шпијунира (искључиво ФНРЈ социјалистичке државе или је реч била о „узајамној“ обавештајној делатности), те о хапшењу југословенских официра, повратника из Совјетског Савеза. На различите начине је тумачено и то да ли је Београд тај која „напада“ или се „брани“ од напада Кине и Албаније.

³¹¹² Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 106–110.

³¹¹³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/Л–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПС (Кратак историјат 1948–1962); Лј. Димић, *nav. delo*, str. 248–250.

³¹¹⁴ Осим архивских докумената, о боравку С. Вукмановића у СССР-у сведоче његови мемоари, као и објављена белешка разговора са Н. С. Хрушчовом. (АЈ, КПР, II–2/178, Извештај Светозара Вукмановића–Темпа о путу и боравку у СССР, 28.1.1960; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 244–253; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 382–404.) У историографији се тим питањем најпотпуније бавио А. Б. Едемски, који је – у контексту југословенско-совјетског приближавања почетком шездесетих – и скренуо пажњу на значај тог сусрета на „високом нивоу“. (А. Б. Едемски, „К истокама новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 341–345.)

Осим тих ствари које су биле више карактеристичне за крај педесетих и претходне одnose Београда и Москве, Н. С. Хрушчов и С. В. Темпо су изнели гледишта и ставове који су били својственији наредној етапи југословенско-совјетских односа и првој половини шездесетих. У белешци са разговора коју је совјетско руководство упутило руководством истаочно-европских држава, уз – на пример – критике повезаности Београда са Балканским пактом, наведено је да је Н. С. Хрушчов рекао како му је Ј. Б. Тито више пута говорио да би ФНРЈ у случају рата била на совјетској страни. Члан ИК ЦК СКЈ је наглашавао да је „најважнија“ ствар, „главни фактор“ југословенско-совјетских односа, власт две комунистичке партије, односно њихова „заједничка позиција“ по питању „диктатуре пролетаријата“. Све остале ствари („специфични прилази решавању ових или оних задатака социјалистичке изградње“) су наспрам тога – према мишљењу Темпа – имале другостепену важност. Наспрам Вукмановићеве тежње да укаже на то да постојеће разлике нису велике, Хрушчов је наводио да „неслагања, апсолутно, постоје“ и да она нису мала. Међутим, обострано је истакнуто да не треба наглашавати ствари које „раздвајају“ две државе и партије, већ оно што је заједничко. Односно, да уместо расправа о спорним питањима треба препустити времену („животу“) да покаже чији „пут“ је био бољи, и да треба настојати да се неслагања постепено „смањују и превладају“. У том циљу, С. Вукмановић је потенцирао и потребу међусобног упознавања и размене искустава, што је требало да утиче на превладавање одређених негативних „предубеђења“, на могућност да се спорне ствари „објективније“ сагледају и да дође до „приближавања“ позиција и бољег „узајамног разумевања“.

С. В. Темпо је говорио Н. С. Хрушчову и о позитивним утисцима из СССР-а и напомињао да југословенски медији извештавају о томе да се у Совјетском Савезу дешава много тога „новог“ и „доброг“. Наглашавао је да није дошао у Москву да се свађа, већ да испита „могућности поправљања совјетско-југословенских односа“, односно „могућности за свестрану сарадњу“, рачунајући ту и партијске везе. Н. С. Хрушчов је на те речи реаговао говорећи да се односи „по државној линији“ добро одвијају, односно да између ФНРЈ и СССР-а постоје „довољно разноврсне везе“. У том контексту је посебно помињао „прилично добре трговинске односе“, односно робну размену која се одвијала на „принципу узајамне користи, како је хтео Тито“. У вези са тим, Темпо је сматрао да постоје могућности за даље ширење размене и наглашавао: „Можемо да тргујемо боље.“ Уз трговинску размену, совјетски премијер је посебно помињао слагање Москве и Београда „по многим спољнополитичким питањима“ и говорио о постојању „контаката по синдикалној, друштвеној и културној линији“, те разменама радничких, омладинских и других делегација. Потврђујући наведено, С. В. Темпо је додавао да су такве везе СССР-а са осталим социјалистичким државама, ипак, развијеније, и напомињао да постоји више области у којима би могла да се развије „успешна сарадња“. У више наврата је током разговора – обострано – истакнуто да се не треба враћати у прошлост, већ да је неопходно гледати „напред“. Наводећи да СССР тежи поправљању односа са капиталистичким државама, совјетски премијер је у форми питања додавао зашто би се онда „свађали са социјалистичком земљом – Југославијом“. „Пренесите другу Титу да смо ми сагласни да развијамо наше везе по државној линији, да смо сагласни да пођемо у сусрет вашим предлозима о развоју контаката и по партијској линији, али на принципијелним марксистичко-лењинистичким позицијама, саглашавајући се тамо где је то могуће, а тамо где, за сада, није могуће, препустимо ствари времену“ – навео је на крају разговора Н. С. Хрушчов.³¹¹⁵

Чињеница да је дошло до сусрета високог југословенског званичника и совјетског премијера је сама по себи речита. Као што је одсуство сусрета на „високом нивоу“ у претход-

³¹¹⁵ Опширније о сусрету С. В. Темпа и Н. С. Хрушчова: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (SAPMO) – Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch), Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (DY 30)/3643, Запис беседы Н. С. Хрушчева с чланом Исполкома ЦК СКЮ С. Вукмановичем-Темпо, 16.1.1960; АЈ, КПР, II–2/178, Извештај Светозара Вукмановића-Темпа о путу и боравку у СССР, 28.1.1960; S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 244–245, 248–253; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 382–404; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 106–107; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 341–345.

ним годинама на свој начин говорило о стању на релацији Београд–Москва, тако је и овај сусрет – уз „поруке“ које су на њему размењене – представљао показатељ одређене промене у односима. С. Вукмановић је после сусрета са совјетским премијером био „оптимистички расположен“.³¹¹⁶ „Отишао сам задовољан разговорима и пун оптимизма у погледу развоја наших будућих односа“ – бележи у мемоарима Темпо.³¹¹⁷ Према ономе што су совјетске дипломате говориле у Београду, и у Москви је Вукмановићева посета била позитивно оцењена. „Разговори Темпа са Хрушчевом – са совјетске стране задовољни и сматрају разговоре као и Темпов боравак у СССР-у корисним и позитивним за наше односе у целини“ – прибележио је В. Мићуновић после разговора са И. Замчевским. Истом приликом, В. Мићуновић је совјетском амбасадору саопштио да је став југословенског руководства „исто такав“, те да је С. Вукмановић „врло детаљно обавестио о свему томе и да је његово излагање изазвало на наше руководиоце позитиван утисак“.³¹¹⁸ Међутим, опште околности су биле такве да је за неку радикалнију промену било још увек рано. С. Вукмановић у мемоарима наводи да су остали југословенски руководиоци били суздржанији у очекивањима од њега („другови нијесу дијелили мој оптимизам у погледу нормализовања односа“), па и да је – услед одсуства одговарајућих потеза Москве – његова „вјера“ у „даље кораке совјетског руководства у правцу нормализације односа“ постепено спласнула.³¹¹⁹ За нашу тему је битно истаћи да се – као што је већ примећено у историографији – сусрет С. В. Темпа и Н. С. Хрушчова позитивно одразио на југословенско-совјетске економске односе.³¹²⁰

У наредном периоду су совјетске дипломате (И. К. Замчевски и П. С. Дедушкин) југословенским званичницима саопштавале да се „наши међусобни односи ипак постепено побољшавају“; говорили су о „добром стању наших односа“, односно изражавали „најбоље жеље [...] да се ти односи побољшају“. Позивајући се на разговоре са Н. С. Хрушчовом преносили су како би „било потребно уложити обостране напоре за даље побољшање односа“, те да је „јасно да се односи могу побољшати ако се побољшају међупартиски односи“ („није довољно да међу нама буду само добри међудржавни односи“). У вези са последњим и, уопште, са целокупним унапређењем односа Београда и Москве, совјетске дипломате су сугерисале да би „требали да се некако нађу Тито и Хрушчов“ и наглашавале да су „најкориснији били сусрети Тита и Хрушчова“. Приликом неформалних сусрета држали су здравице у част „друга Тита“, на шта су југословенски званичници додавали: „И за друга Хрушчова и за сарадњу Партија.“³¹²¹ Таква атмосфера је била приметно другачија у односу на ону из 1959. Наспрам претходне године било је видно и повећање контаката на релацијама југословенска амбасада у Москви–Министарство иностраних послова СССР-а, и посебно Амбасада СССР-а у Београду–Државни секретаријат за иностране послове ФНРЈ.³¹²²

Упркос таквој клими у односима и обострано израженој намери за обнављањем партијских веза, у току 1960. није дошло до искорак на том плану. Београд је почетком године позвао делегацију КПСС-а да присуствује Петом конгресу Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Совјетској страни је предочено да позив представља „одраз жеље да се и међу партијама побољшају односи“, те да би присуство совјетске партијске делегације било

³¹¹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960.

³¹¹⁷ S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 253.

³¹¹⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. Дедушкином, 19.2.1960.

³¹¹⁹ S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 253.

³¹²⁰ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 345.

³¹²¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. Дедушкином, 19.2.1960; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића на пријему код Мађара, 4.4.1960; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–138, Белешка о разговору са И. Замчевским, 29.2.1960; Исто, 119/I–139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960.

³¹²² АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. Дедушкином, 19.2.1960; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића на пријему код Мађара, 4.4.1960; Исто, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. Замчевским, 9.11.1960; Исто, Опроштајни пријем дипломатског кора за Замчевског, 2.12.1960; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 2, 42055, Годишњи извештај о раду Амбасаде за 1960. годину.

„корак даље ка побољшању [...] односа“. Реакције на позив су од почетка биле суздржане, а Москва је напоследку одбила позив уз образложење да „КП СС практикује да шаље делегације само на Конгресе комунистичких партија, а организације сличне ССРНЈ немају“. На основу разговора који је И. К. Замчевски крајем марта водио са В. Влаховићем, може се рећи да је такав одговор – осим принципијелним разлозима – у доброј мери био условљен „унутарлагерским односима“, односно држањем појединих партија, па и ставовима „тврде струје“ унутар КПСС-а.³¹²³ Одбијање позива за присуствовање делегације КПСС Петом конгресу ССРНЈ, а потом и игнорисање истог у совјетској јавности³¹²⁴ – указивали су на то да ће се ствари на плану обнове партијске сарадње одвијати спорије и теже него што се мислило.³¹²⁵

Када се узму у обзир општи контекст у коме су се одвијали југословенско-совјетски односи 1960. и даљи развој догађаја на плану обнављања партијских контаката, може се рећи да је – упркос обостраном изражавању заинтересованости за обнову веза између СКЈ и КПСС-а – за тако нешто још увек било прерано. У годишњем извештају југословенске амбасадe за 1960. напоменуто је: „Партијских контаката са ЦК КПСС у 1960[.] није било.“³¹²⁶ Осврћући се у фебруару 1961. на одвијање југословенско-совјетских односа у претходном периоду, амбасадор Л. Мојсов је истицао: „Партијски односи су потпуно застали.“³¹²⁷ Дакле, обнова партијских веза, која је била виђена као катализатор који је требао да допринесе унапређењу целокупних југословенско-совјетских односа, у току 1960. је изостала. Главни разлог за тако нешто су били „унутарлагерски односи“ и снажан утицај „кинеског фактора“ на југословенско-совјетске односе. Односи са Пекигом су за Москву представљали приоритет,³¹²⁸ а пошто је Комунистичка партија Кине оштро осуђивала „југословенски ревизионизам“, совјетско руководство је морало да буде суздржано према питању обнове партијских веза са СКЈ, што је утицало на – како су коментарисали у Београду – „непринципијелан став“ КПСС-а према СКЈ.³¹²⁹

*

Упркос одсуству напретка на плану обнове партијске сарадње, југословенско-совјетски односи у току прве половине 1960. су били релативно добри и стабилни. Крајем априла, у Београду су констатовали да су „међудржавни односи“ Југославије и Совјетског Савеза „у целини, добили [...] у задње време стабилнији облик и нема више изразитих осцилација као што је било раније“. „Општа совјетска линија према Југославији је у већој мери разрађена и уходана, тако да је више не карактеришу повремена акутна заоштравања или предузимање неких изненадних и необразложених потеза“ – додавали су аналитичари ДСИП-а. Шире посматрано, у југословенским анализама је навођено да је време од маја 1959. до маја 1960. представљало период „смиривања кампање“. Напомињано је да „од фебруара 1959[.] године па до јуна 1960[.] године ни један од совјетских руководилаца није отворено напао на Југославију“. Међутим, то није значило да је кампања у потпуности обустављена – „контунуитет кампање није прекинут, он је настављен у часописима, кроз директно или узгредно третирање [']модерног ревизионизма“. Паралелно са тим је вођена „интерна кампања“, којом су „оријентисани“ чланови КПСС-а да „не би имали илузије о промени политике према Југославији“.³¹³⁰

³¹²³ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–138, Белешка о разговору са совјетским амбасадором Замчевским, 29.2.1960; Исто, 119/1–139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960; Исто, 119/1–140, Разговор В. Влаховића са И. Замчевским, 29.3.1960; АЈ, КПР, 1–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. С. Дедушкином, 25.3.1960.

³¹²⁴ АЈ, КПР, 1–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. Замчевским, 21.4.1960; Исто, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960.

³¹²⁵ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960.

³¹²⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 2, 42055, Годишњи извештај о раду Амбасадe за 1960. годину.

³¹²⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³¹²⁸ АЈ, КПР, 1–5–b/99–9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960.

³¹²⁹ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПС (Кратак историјат 1948–1962).

³¹³⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

Једна од упадљивих одлика совјетског односа према Југославији било је упорно игнорисање ФНРЈ у медијима. У југословенским анализама је наглашавано да „совјетска штампа интензивно ћути о Југославији“. Не само што нису преношена дешавања из унутрашње и спољне политике ФНРЈ, већ се „ћутало“ и о „акцијама и ставовима“ југословенске владе који су били „блиски совјетским иницијативама“. „То систематско игнорисање Југославије постало је у садашњем моменту акутан политички проблем у нашим односима“ – истицали су у ДСИП-у. Москва се држала „тактике минимизирања“ југословенског „значаја на међународном плану“, као и „игнорисања где год је то могуће“. Циљ таквог совјетског приступа је био да утиче на сузбијање интереса за „југословенске концепције у међународном радничком покрету“ (односно: „изоловање од међународног радничког покрета“), као и „изоловање“ ФНРЈ у „међународним односима“ („минимизирање међународне улоге Југославије“).³¹³¹

Југословени су уочавали помаке који су били направљени у односу на 1959. годину,³¹³² али је општи став Београда био да југословенско-совјетски односи „заостају иза позитивних кретања у међународним односима“.³¹³³ Иако су одређене („ситније“) иницијативе долазиле из Москве, углавном је ФНРЈ била та која је покретала питања која су требала да доведу до „поправљања и проширења односа“. Пошто су одређени предлози наилазили на суздржану совјетску реакцију и одуговлачење, у Београду су констатовали: „У пркос нашој иницијативи осећа се стварно заостајање односа иза реалних могућности.“³¹³⁴

Уз јануарску посету Светозара Вукмановића СССР-у, један од показатеља да су се односи, ипак, мењали било је одржавање Југословенске изложбе робе за широку потрошњу у Москви (25. мај–19. јун 1960), чијем отварању је присуствовао члан СИВ-а Авдо Хумо. Са друге стране, у истом периоду је била договорена узвратна посета председника совјетских синдиката В. В. Гришина, а било је речи и о доласку (прво на пропутовању за Грчку у мају 1960, а потом као узвратна посета на боравак А. Хума у СССР-у) министра спољне трговине Н. С. Патоличева, што – ипак – није било реализовано (совјетска страна је у другој половини 1960. у пар наврата „одложила“ посете). У истом периоду су договоране и размене посета различитих делегација.³¹³⁵ Међутим, уз такве позитивне тенденције постепено су – од маја 1960. године – почеле да се испољавају и одређене ствари које су са аспекта унапређења југословенско-совјетских односа биле негативне. Таква промена је била условљена међународним „факторима“ и околностима – 1. маја, свега неколико дана пре почетка Париске конференције „на врху“, на којој су требали да се састану руководећи људи Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава, Велике Британије и Француске, у совјетском ваздушном простору је оборен амерички извиђачки авион У–2; после тога је уследило заоштравање међународних прилика и неуспех конференције у Паризу (речима једног југословенског дипломате: „дебакл у Паризу“); а у наставку године су утицај „кинеског фактора“ и приближавање

³¹³¹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Исто, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

³¹³² „Руси у задње време иступају са неким ситнијим иницијативама (конзуларна конвенција, предлози на културном сектору и сарадња неких друштвених организација), с времена на време иницирају потребу партијских контаката, редовни годишњи споразуми су закључени на релативно нормалан начин – што указује на њихову садашњу оријентацију за извесним оживљавањем односа, за разлику од ситуације у 1959, када су ишли на замрзавање и стагнацију“ – навођено је у анализама ДСИП-а у априлу 1960. (ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960.)

³¹³³ Исто.

³¹³⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

³¹³⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. С. Дедушкином, 25.3.1960; Исто, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960; Исто, Савезна спољнотрговинска комора, Кабинету председника Републике, 18.7.1960; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

међународног саветовања комунистичких партија (новембар 1960) негативно утицали на прилике на релацији Москва–Београд.³¹³⁶

Приликом чувеног обарања авиона У–2, Београд је – наступајући са принципијелних позиција „мирољубиве коегзистенције“ – осудио инцидент. „Ниједан човјек коме лежи на срцу мир не може а да најоштрије не осуди упад америчког авиона у ваздушни простор СССР, као и покушаје који су били чињени да би се таква пракса оправдала и легализовала, што представља само по себи врло озбиљан и негативан догађај, а поготово на неколико дана прије договорене конференције“ – изјавио је југословенски председник. У изјави Ј. Б. Тита датој тим поводом, доминирали су „дубока забринутост и непокојство“ за ток и исход Конференције која је почела у негативној атмосфери.³¹³⁷ Упркос оштре осуде упада извиђачког авиона У–2 на совјетску територију, Москва је сматрала да је подршка Београда требала да буде јаче и непосредније исказана. Министар-саветник Амбасаде СССР-а П. Дедушкин је изражавао незадовољство писањем југословенске штампе, наводећи да „осим осуде акције америчког авиона – ту акцију осудио 'цео свет' – нема ништа у прилог совјетског става“. Уз исте аргументе је изражавао и незадовољство изјавом Ј. Б. Тита. Совјетској страни је сметало и то што се у југословенским реакцијама стављао „акцент на 'престиж'“, а према њиховом виђењу ту се, у ствари, радило о „безбедности СССР-а“. Иако се размишљало о објављивању изјаве југословенског председника у совјетској штампи, у Москви су од тога одустали „због фразе у којој се говори о престижу“. Службеници ДСИП-а су пак сматрали да је Југославија „оштро осудила акцију америчког авиона“, те да „код нас у томе није било никаквих резерви“.³¹³⁸

Са заостравањем међународних прилика у мају, дошло је до одређене промене у односу Москве према Београду. У Београду су учавали да је после „краха“ Париске конференције „политика минимизирања и игнорисања Југославије“ почела „постепено да уступа место оштријем наступању и отворенијим нападима на Југославију“. У том смислу, посебно је скретана пажња на чланак „На старим ревизионистичким позицијама“ Б. Пономарјева, Ф. Константинова и Ј. Андропова и наглашавано да је „заостравање [...] уследило после објављивања директивног чланка у 'Комунисту' бр. 8 од маја 1960[.] године“. У чланку су – према виђењу Београда – „под видом марксистичко-лењинистичке анализе ССРНЈ“ били „нападнути“ југословенска „спољна и унутрашња политика“. У очима Београда то је представљало „знак за поновно отпочињање напада на Југославију“.³¹³⁹ Такав чланак је спадао у ону врсту критике на „идеолошком колосеку“ која се вршила преко теоретских часописа, и која се – по „тежини“ – разликовала од осуда југословенске политике од стране совјетских руководилаца у јавним наступима.³¹⁴⁰ Међутим, после периода „стишавања“ такве врсте критике и – нарочито – имајући у виду значај и функције потписника текста, био је то јасан показатељ одређене корекције совјетског курса према ФНРЈ. У наставку 1960. године, са приближавањем међународног саветовања комунистичких партија таква врста напада је добијала на интензитету. „На неколико месеци уочи московског саветовања антијугословенска кампања поприма шире размере. Објављују се напади на страницама централних листова уперени пре свега против наше ванблоковске политике“ – бележили су југословенски аналитичари.³¹⁴¹

³¹³⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП; АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960 Исто, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960; Исто, I–5–b/99–10, Службена забелешка Л. Лићића о разговору са П. Дедушкином, 7.1.1961; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 481–512.

³¹³⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Књига XV, стр. 302–303.

³¹³⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960.

³¹³⁹ Б. Пономарев, Ф. Константинов, Ю. Андропов, „На старых ревизионистских позициях“, *Коммунист*, 8/1960, стр. 24–48; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

³¹⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 133.

³¹⁴¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

Наспрам тога, и совјетске дипломате су имале примедбе на писање југословенске штампе и објављивање одређених публикација, попут „неких Кардељевих дјела у којима има пуно антисовјетских елемената“.³¹⁴² Било је коментара и о томе да се у ФНРЈ „у књи-жарама продају књиге и брошуре штампане послје 1948[.] године“, али они нису изноше-ни у оштром тону. Обе стране су имале примедбе на садржај појединих публикација које су штампане 1960, али је све то изношено у умереном тону, без размене тешких речи. Такве ствари су третиране као „негативне појаве које ометају нормалнији развој односа“, али око њих није долазило до инцидената и оштријих дискусија.³¹⁴³ Југословенска страна је била свесна тога да су промена у совјетском држању и „маневрисање“ према ФНРЈ били услов-љени тактичким разлозима. Став Београда је био да не треба „ћутати“ на совјетске критике, како не би дошло до повећања „апетита“ Москве према ФНРЈ. Међутим, ако узмемо целу 1960. у обзир, све до *Изјаве 81 партије* није било крупнијих инцидената, а и тада је Москва низом корака настојала да утиче на то да не дође до погоршања односа и бурније реакције Београда.³¹⁴⁴ Колико се ситуација разликовала у односу на 1959, можемо видети и по томе што је – паралелно са објављивањем спорног чланка у *Комунисту* – И. Замчевски говорио како се „нада [...] да ће се односи побољшати“, а П. Дедушкин да је „оптимиста у погледу односа са Југославијом“. У истом периоду, совјетски амбасадор је изјављивао и да „много уважава и цени“ Ј. Б. Тита.³¹⁴⁵

*

Најзначајнија два догађаја у југословенско-совјетским (политичким) односима у дру-гој половини 1960. били су сусрет „на врху“ Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова и *Изјава 81 партије*. О сложености односа на релацији Москва–Београд, њиховој подложности утицају трећих фактора и појединим „противречностима“ у совјетском држању према ФНРЈ,³¹⁴⁶ говори и то што се наведена два догађаја не могу једнострано тумачити, нити изгледају онако како се на први поглед чине. Сусрет Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова (први после 1957) је, сам по себи, представљао позитиван показатељ стања у односима³¹⁴⁷ и био „једна од полазних тачака нове фазе активизације односа између Београда и Москве“;³¹⁴⁸ међутим, непосредно по његовом завршетку није дошло до побољшања у југословенско-совјетским односима.³¹⁴⁹ Са друге стране, још једна осуда „југословенског ревизионизма“ на међународном саветовању комуни-стичких партија је представљала – искључиво – негативан догађај са становишта даљег раз-воја југословенско-совјетских односа, али је за њом следио читав низ корака Москве који су се позитивно одразили на даљи развој сарадње.³¹⁵⁰

Као што смо поменули, још током првих месеци 1960. совјетске дипломате су говори-ле да би било добро да се сретну Ј. Б. Тито и Н. С. Хрушчов.³¹⁵¹ Југословенско-совјетски од-

³¹⁴² АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 9, 432149, Извештај Амбасаде о билатералним односима СССР–ФНРЈ за период октобар–новембар 1960.

³¹⁴³ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I-139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960.

³¹⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 109.

³¹⁴⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка о разговору Г. Жарковића са П. Дедушкином, 20.5.1960; Исто, Забелешка о разговору С. Прице са И. Замчевским, 30.5.1960; Исто, Забелешка Б. Црнобрње о разговору са И. Замчевским, 2.6.1960.

³¹⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961.

³¹⁴⁷ Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 108.

³¹⁴⁸ А. Б. Едемский, „«...разговори с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195.

³¹⁴⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 17.11.1960; Исто, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960.

³¹⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Исто, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 109–110; Лј. Димић, *nav. delo*, str. 249–250.

³¹⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I-139, Забелешка о разговорима на вечери код совјетског амбасадора 17.3.1960.

носи у току 1960. још увек нису били достигли одређени ниво, а у осетљивим међународним околностима и са приближавањем међународног саветовања комунистичких партија – пут Ј. Б. Тита у СССР није деловао као изгледна могућност. Због утицаја „кинеског фактора“ пут Н. С. Хрушчова у Београд је било још теже замислити, посебно у контексту општег совјетског „игнорисања“ и тежње да се „умањи“ значај ФНРЈ у међународним односима. У другој половини 1960. Москва је одлагала и неке договорене посете (попут узвратних посета В. В. Гришина и Н. С. Патоличева), а треба имати у виду и да је целокупно држање совјетске стране било такво да су југословенским званичницима стављали до знања да су они ти који треба да предузму одређене кораке, да иницијатива треба да буде на страни Београда, а да ће им они – потом – изаћи у сусрет.³¹⁵² Згодна прилика за сусрет двојице државника указала се у септембру 1960, током XV заседања Генералне скупштине УН у Њујорку.³¹⁵³ Током боравка у Њујорку југословенски председник и совјетски премијер су у три, а можда и четири прилике имали могућност за размену мишљења и разговор.³¹⁵⁴ У литератури се наводи да је „совјетска делегација седела тик испред југословенске“, те да је Хрушчов „са посебним задовољством отпочињао разговоре са Титом током заседања“.³¹⁵⁵ Свакако, најважнији сусрет је био онај од 28. септембра, када су се двојица државника, у присуству сарадника, састали у просторијама совјетске мисије у УН, где су водили релативно дуг (око сат и по) разговор.³¹⁵⁶

Сходно околностима у којима је одржан сусрет, током разговора је – на првом месту – размотрен широк круг питања из међународних односа. Ј. Б. Тито и Н. С. Хрушчов су – у „пријатељској атмосфери“ и „отвореном разговору“ – разменили мишљења и погледе о самом заседању Генералне скупштине УН. Дискутовали су о питањима која се односе на ликвидацију колонијализма, делатност „неангажованих земаља“ у међународним односима и разорујање. Током сусрета су изнети уопштени погледи на даље кретање међународних односа и одвијање Хладног рата. Осуђени су извиђачки летови авиона, коментарисани могући исходи атомског обрачуна и истакнута потреба очувања мира. Разговарано је и о приликама у Конгу, на Куби и пријему Кине у УН. Две стране су, као и у претходном периоду, биле сагласне у осуди кинеских виђења о „неизбежности“ сукоба са капиталистичким државама. Током сусрета је било речи и о предизборним приликама у САД, а у вези са иницијативом петорице државника из „неангажованих земаља“ (Ј. Б. Тито, Џ. Нехру, Г. А. Насер, К. Нкрумах и Сукарно) о организовању сусрета Н. С. Хрушчова и Д. Ајзенхауера, било је покренуто и то питање. Совјетски премијер је одбацио могућност сусрета са америчким председником, уз објашњење да би то ишло у прилог републиканском кандидату Р. Никсону (Москва је са више наклоности гледала на кандидата демократа Џ. Ф. Кенедија). Свеукупно посматрано, може се рећи да се – као и у различитим приликама током 1960. године – видело да постоји сагласност или сличност у погледима Београда и Москве на различита спољнополитичка питања.

Други тематски оквир у разговору двојице државника били су билатерални односи. Ј. Б. Тито је југословенско-совјетске односе окарактерисао као „ненормалне“, истовремено истичући да за тако нешто не постоје „озбиљни разлози“, те да Москва и Београд по „главним питањима“ имају сличне погледе. Југословенски председник је постојеће разлике окарактерисао као „природне“ и напоменуо да их не треба преувеличавати и правити од њих

³¹⁵² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Исто, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961; Исто, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 403, 404.

³¹⁵³ На значај сусрета за „процес постепеног оздрављења атмосфере у совјетско-југословенским односима“ први је, још почетком деведесетих, указао Ј. Гиренко. (Јо. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, стр. 419.) Најдетаљнији историографски приказ разговора југословенског председника и совјетског премијера дат је у чланку А. Едемског, који је аргументовано указао на значај сусрета за процес југословенско-совјетског приближавања током прве половине шездесетих: А. Б. Едемский, „...разговори с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными“ (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195–207.

³¹⁵⁴ D. Bogetić, *nav. delo*, str. 348; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, str. 95; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 198.

³¹⁵⁵ V. Petrović, *Titova lična diplomatija*, str. 169, 170; Е. Матонин, *Иосип Броз Тито*, стр. 314.

³¹⁵⁶ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 196, 197, 198.

препреку за унапређење сарадње. Говорећи о потреби поправљања односа, указивао је на негативно дејство „кинеског фактора“ на однос Москве према Београду. Са друге стране, Н. С. Хрушчов се – свеукупно посматрано – сагласио са виђењем југословенског председника о томе да односи нису „нормални“, али је додавао да се они „по државној линији“ добро одвијају. Совјетски премијер је током разговора поменуо и да унутрашњи развој ФНРЈ не представља проблем за даљи развој сарадње, те да не треба преувеличавати постојеће разлике на том плану. Он је, такође, изјавио да поједина питања око којих је у прошлости долазило до трвења – попут догађаја и прилика у Мађарској – за Москву више не представљају проблем. Иако је навео да је Ј. Б. Тито био у праву у процени М. Ракошија и Ј. Кадара, совјетски премијер је током сусрета, ипак, саопштио да није заборавио говор југословенског председника у Пули, који је – према његовом виђењу – представљао почетак сукоба Београда и Москве. На такве и сличне коментаре (Програм СКЈ), Ј. Б. Тито је реаговао наводећи да на совјетској страни памте ствари које су спорне, а заборављају оне у којима је Београд подржао СССР. Као и у неким ранијим приликама, југословенски председник је подсећао на то да би ФНРЈ у ванредним околностима („тешкој ситуацији“) била са Москвом.

Током разговора су дотакнута још нека питања, међу којима је било и оних која су „раздвајала“, али и оних у којима су две стране имале сличне погледе. Н. С. Хрушчов је поменуо предстојећи конгрес КПСС-а, и саопштио да ће у новом партијском програму бити речи и о „југословенском ревизионизму“. Ј. Б. Тито је сматрао да би такве ствари требало избегавати. Са друге стране, совјетски премијер је на позитиван начин прокоментарисао југословенску критику Ј. В. Стаљина, осврнуо се на свој „допринос“ у борби против „стаљинизма“ и саопштио да ће предузети даље кораке на плану „дестаљинизације“ (била је то својеврсна најава онога што је уследило на XXII конгресу КПСС-а). На крају састанка Ј. Б. Тито је још једном истакао потребу „нормализације“ југословенско-совјетских односа, а изразио је и жељу за новим сусретом „на врху“ на коме би могла да се размотре сва спорна питања. Н. С. Хрушчов се сагласио са тим да је такав сусрет пожељан. Осим садржаја разговора, важно је указати и на тон и држање двојице лидера. Ј. Б. Тито је избегавао да износи оштрије примедбе и није желео да отпочиње, нити да се упушта у расправе. За разлику од начина на који је о ФНРЈ говорио у претходним годинама и супротно од „форме и начина“ са којима је иступао на XV заседању Генералне скупштине УН, Н. С. Хрушчов се, такође, држао конструктивно и у мирном тону водио разговор. То, као што смо видели, није значило да је Н. С. Хрушчов „заборавио“ одређене ствари, нити – са друге стране – да је југословенски председник без речи слушао примедбе совјетског премијера. Међутим, то је представљало показатељ тога да је (конструктиван) дијалог могућ. Није на одмет поновити и да је са обе стране – по различитим питањима – поменуто да не треба преувеличавати разлике и да оно што није „заједничко“ не треба да представља препреку за даљи развој односа. Свеукупно посматрано, са становишта билатералних југословенско-совјетских односа, састанак у Њујорку је – због „нивоа“ саговорника, „порука“ које су размењене и конструктивног духа у коме је разговор вођен – представљао, несумњиво позитивну и значајну чињеницу.³¹⁵⁷

У историографији постоје и одређена гледишта према којима сусрет Н. С. Хрушчова и Ј. Б. Тита није имао шири значај за билатералне односе две државе, као и она у којима се потенцира значај међународних питања, како за иницирање, тако и за садржај разговора вођеног 28. септембра 1960.³¹⁵⁸ Због таквих тумачења, место и значај сусрета у Њујорку заслужу-

³¹⁵⁷ АЈ, КПП, I–2/12, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са Н. С. Хрушчовом, 28.9.1960; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 346, 347–348; J. Pirjevec, *nav. delo*, str. 95; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 251–252; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 347–349; Исти, „...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными“ (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 196–204.

³¹⁵⁸ Опширније о начину на који је у руској и домаћој историографији третиран сусрет од 28. септембра: А. Б. Едемский, „...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными“ (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195–196, 203–204.

ју детаљнији коментар. Пре свега, треба поменути да су – осим билатералних – и за Москву и Београд, свакако, били важни и други, „шири“ интереси. Н. С. Хрушчов је током боравка на XV заседању Генералне скупштине УН, упадљиво, настојао да „демонстрира“ одређену блискост и пријатељски однос према југословенском председнику. Аплаудирањем је поздравио говор Ј. Б. Тита, током заседања и у паузама истих се обраћао југословенском председнику, давао изјаве у којима је говорио о сагласности – истоветним или сличним гледиштима – која је постојала међу њима.³¹⁵⁹ Према одређеним виђењима, такво његово држање било је „намењено у првом реду Кинезима“.³¹⁶⁰ Извесно је да је таквим понашањем настојао и да „придобије“ Београд за пружање отвореније подршке одређеним совјетским гледиштима на заседању Генералне скупштине УН, и уопште.³¹⁶¹ Са друге стране, за Ј. Б. Тита је нарочиту важност имала поменута „иницијатива петорице“.³¹⁶² Наведено само потврђује значај „трећих“ фактора за односе Москве и Београда; испреплетеност и повезаност различитих чинилаца, односно условљеност југословенско-совјетских односа ширим контекстом у коме су се одвијали. Због тога не би требало раздвајати „билатералне“ и „међународне“ чиниоце при процени значаја који је сусрет имао.

Поједина сведочанства говоре о (несумњивом) незадовољству Ј. Б. Тита држањем Н. С. Хрушчова током XV заседања.³¹⁶³ Према неким каснијим сведочанствима, Н. С. Хрушчов је оштрим речима (оштрије него што о томе сведочи југословенска белешка са разговора) говорио о томе како је Ј. Б. Титу пребадио садржај говора у Пули.³¹⁶⁴ У периоду који је уследио непосредно после састанка у Њујорку, билатералне југословенско-совјетске односе је карактерисала „изразитија стагнација“. На то су, на првом месту, утицали „интерлагерски односи, нарочито совјетско-кинески спор у вези са московским Саветовањем“. Међутим, југословенске дипломате су примећивале да су на такво кретање „одређени утицај [...] имали, несумњиво, и односи са Генералне скупштине“. Конкретно, „истовремено резервисани и негативни став“ совјетског руководства према активностима југословенске делегације. У складу са дотадашњим „игнорисањем улоге Југославије у међународним односима“, у Москви се – како су примећивали у југословенској амбасади – „настојало [...] умањити значај активности југословенске делегације на XV заседању Генералне скупштине ОУН и лично претседника Тита“.³¹⁶⁵

Пред одлазак са дужности совјетски амбасадор И. К. Замчевски је – упадљиво – у два наврата током друге половине новембра коментарисао сусрет југословенског председника и совјетског премијера. Наводио је да је „очекивао и да се чврсто надао да ће састанак Тито–Хрушчов довести до побољшања односа“. „Међутим, разговор је вођен у сувише опћим и генералним линијама, а оно што треба да се учини да би се поправили наши односи то су управо разговори о конкретним питањима“ – додавао је совјетски амбасадор. И. К. Замчевски је наводио како је стекао утисак да се „и над садржину тог разговора и његове резултате надвила сјена совјетског спора с Кином“. Према његовом мишљењу, Н. С. Хрушчов је тада био „у својим мислима више окренут према проблемима спора с Кином“ („не може да другачије

³¹⁵⁹ J. Pirjevec, *nav. delo*, str. 95; V. Petrović, *nav. delo*, str. 169; E. Матонин, *нав. дело*, стр. 314; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 196, 198.

³¹⁶⁰ J. Pirjevec, *nav. delo*, str. 95.

³¹⁶¹ Југословенски званичници су имали утисак да је Н. С. Хрушчов на састанку 28. септембра настојао да „добije на лицу места пуну подршку“ за одређена међународна питања. (АЈ, КПР, I–2/12, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са Н. С. Хрушчовом, 28.9.1960; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 252.)

³¹⁶² D. Bogetić, *nav. delo*, str. 346–348; Isti, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, Beograd 2019, str. 37–38, 70–72, 85; Д. Богетић, Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света*, Београд 2013, стр. 236–237; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 251–252.

³¹⁶³ Miladin Adamović, *Brozovi strahovi. Kako je čuvan Tito i pokušaji atentata: prema kazivanju i dnevniku generala Milana Žeželja*, Beograd 2004, str. 324–326; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 346 (нар. 87); V. Petrović, *nav. delo*, str. 169–170; E. Матонин, *нав. дело*, стр. 314.

³¹⁶⁴ „«Я являюсь продуктом сталинской эпохи» Речь Н. С. Хрущева на товарищеском ужине в Евксинограде (Варна) 16 мая 1962 года“, *Источник*, 6/2003, стр. 137.

³¹⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 9, 432149, Извештај Амбасаде о билатералним односима СССР–ФНРЈ за период октобар–новембар 1960.

објасни ток и резултате тог разговора“). За Совјетски Савез су „односи с Кином данас проблем број један“ – објашњавао је југословенским званичницима Замчевски, стављајући им до знања да је „спор с Југославијом у поређењу с кинеским много спореднији и мање тежак“. Са жаљењем је констатовао да током његовог мандата није дошло до „побољшања односа“, а – као и раније у току 1960. године – изражавао је оптимизам у погледу даљег развоја односа између две „социјалистичке земље“. Односно, износио је увереност да „до побољшања мора доћи једног дана“. Коментаришући разлоге због којих је „побољшање“ до тада изостало, Замчевски је наводио да „постоји некакво подводно камење и неке враг зна какве снаге и утицаји за које он не зна од куда долазе и како дјелују и који засада спречавају да се ствари среде“. Део тих „подводних“ снага се, свакако, може објаснити деловањем „кинеског фактора“, а други део је, по свему судећи, представљала „тврда струја“ унутар КПСС-а.³¹⁶⁶

На основу наведених чињеница и сведочанстава (незадовољство Ј. Б. Тита држањем Н. С. Хрушчова на заседању Генералне скупштине УН; незадовољство Москве делатношћу југословенске делегације у Њујорку; стагнација југословенско-совјетских односа у периоду после састанка; коментари које је о сусрету износио И. К. Замчевски у новембру 1960) могло би се рећи да разговор југословенског председника и совјетског премијера није имао значајније последице на даље одвијање билатералних односа и приближавање Београда и Москве. Међутим, процена укупног значаја сусрета за југословенско-совјетске односе захтева сложености и нијансиран приступ, узимање у обзир различитих посредних сведочанстава и контекста у коме су се у том периоду одвијали односи Београда и Москве. Пре свега, са „хронолошког“ становишта посматрано, неопходно је имати у виду претходни ток и нове (позитивне) „тонове“ који су се у југословенско-совјетским односима појавили од почетка 1960, па и крајем 1959. године; са друге стране, не треба губити из вида даљи развој и успон југословенско-совјетских односа, односно све оно што је уследило 1961. и у наредном периоду. Даље, мора се узети у обзир контекст у коме је дошло до сусрета – пре свега снажан утицај „кинеског фактора“ на односе Београда и Москве, и предстојеће међународно саветовање комунистичких партија, што је за последицу имало низ „противречности“ у совјетској политици према ФНРЈ, како у периоду који је претходио сусрету, тако и у месецима који су следили.³¹⁶⁷ Трећи чинилац који не сме бити пренебрегнут приликом оцене значаја сусрета је „персонални“. Поједине ствари и ставови су се могли чути у разговору југословенских и совјетских званичника и пре састанка, али је у овом случају битан сам ниво саговорника, као и њихов утицај на одвијање југословенско-совјетских односа. Иако је разговор вођен на маргинама једног међународног „скупа“, ипак се ту радило о сусрету на „највишем нивоу“, а Ј. Б. Тито и Н. С. Хрушчов су били две особе у чијим рукама су се, практично, налазили кључеви односа Београда и Москве.³¹⁶⁸ Тај „персонални“ фактор не треба апсолутизовати, али чињеница да су на „највишем нивоу“ размењене одређене „порукe“ (и то у конструктивној атмосфери!) је имала изузетан значај за даљи развој југословенско-совјетских односа.

Када се све наведено узме у обзир, као и још нека посредна сведочанства – попут оног о томе да је у Њујорку постигнута начелна сагласност за предстојеће размене посета министара иностраних послова – може се рећи да је сусрет од 28. септембра, са једне стране, представљао један од показатеља дотадашњег „побољшања климе у политичким односима две земље“; са друге стране, радило се о својеврсној најави, увертири у све оно што ће уследити у току 1961. Сусрет је, дакле, како су се 28. септембра 1960. усагласили југословенски

³¹⁶⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. Замчевским, 9.11.1960; АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 17.11.1960; АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960.

³¹⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанка код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 248–250; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 349–351.

³¹⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435515, Међународни положај СССР-а и неке оцене његове спољне и унутрашње политике, као и односа Југославија – СССР (Из излагања Л. Мојсова 22.4.1960); V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, стр. 446–447, 479, 503, 508, 510, 512–513; V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, стр. 86; Ђ. Tripković, *nav. delo*, стр. 149–150, 162.

председник и совјетски премијер, био значајан. Односно, како је Ј. Б. Тито у једном интервјуу рекао: „врло корисан“.³¹⁶⁹

Ако бисмо – у циљу нијансираног сагледавања места и значаја сусрета двојице државника за даље одвијање југословенско-совјетских односа – пошли од тога да је Москва имала, условно речено, краткорочне и дугорочне циљеве спрам ФНРЈ, могли бисмо да кажемо да су први, у том тренутку, у потпуности били подређени односима са Кином, због чега је у току октобра и новембра 1960. изостала позитивна промена у држању према Београду. Са друге стране, дугорочни, „чврсти стратешки циљ“ Москве је – како су то видели у Београду – био: „вратити Југославију у лагер“. То је подразумевало „идејно-политичку капитулацију“ ФНРЈ и њен „прилазак лагеру“. Такав циљ није могао „преко ноћи“ да се оствари и било је потребно „тактизирање“, односно „тактичке промене“ у држању Москве („час позитивни час негативни моменти“) у зависности од низа других фактора и околности, који су понекад били противречни и било их је „тешко ускладити“.³¹⁷⁰ Иако су – услед погоршање односа са Вашингтоном – крајем септембра за Москву били примарни односи са Пекингом,³¹⁷¹ у периоду одржавања састанка у Њујорку, совјетско руководство је – када су предстојећи односи са Југославијом у питању – морало да води рачуна о две важне ствари: 1) односи са Кином су били у значајној мери нарушени³¹⁷² и она је у том тренутку (а не више ФНРЈ!) била „фактор неспокојства“ у коме су се – речима амбасадора Л. Мојсова – „концентрисале све лагерске дилеме“, због чега је требало заузети „позицију средње линије“ у „међународном комунистичком покрету“, која је подразумевала „борбу на два фронта (против ревизионизма и догматизма)“ и захтевала „одржавање односа и са Југославијом да би се могло балансирати по потреби и у складу са развојем ситуације“;³¹⁷³ 2) свиђало се то совјетском руководству или не,³¹⁷⁴ у том периоду улога и позиција Југославије у „међународном животу“ нису биле занемарљиве,³¹⁷⁵ а у Њујорку се могло видети да ће уследити даља међународна афирмација ФНРЈ.³¹⁷⁶ Таква,

³¹⁶⁹ АЈ, КПР, I–2/12, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са Н. С. Хрушчовом, 28.9.1960; Ј. В. Тито, *Govori i članci*, Књига XVI, Zagreb 1962, str. 36; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 352–353; Исти, „«...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195, 197, 198, 203, 204; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 108.

³¹⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435515, Међународни положај СССР-а и неке оцене његове спољне и унутрашње политике, као и односа Југославија – СССР (Из излагања Л. Мојсова 22.4.1960); Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, 40419, Преглед стања развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР.

³¹⁷¹ L. M. Lüthi, *nav. delo*, pp. 182, 184–186, 192.

³¹⁷² Иако је совјетско руководство настојало да не дође до потпуног „расцепа“ и отвореног сукоба са Кином, односи су у току 1960. били у толикој мери нарушени да је постизање компромисног договора омогућавало само привремено примирје, а не и пуну нормализацију односа. Опширније о совјетско-кинеским односима у току 1960. године: Исто, pp. 157–193.

³¹⁷³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435515, Међународни положај СССР-а и неке оцене његове спољне и унутрашње политике, као и односа Југославија – СССР (Из излагања Л. Мојсова 22.4.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.

³¹⁷⁴ Москва није благонаклоно гледала на ширење југословенског утицаја међу државама Трећег света. Упркос томе, СССР је морао да води рачуна о држању ФНРЈ, због утицаја Београда на „ванблоковске земље“. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.) Тај чинилац је у наредном периоду све снажније долазио до изражаја у југословенско-совјетским односима, посебно од Београдске конференције (1961). Опширније: D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, str. 205–211; Isti, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti – razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, str. 131–144; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 108, 111–112, 118–120, 124, 129, 133, 134–135, 150; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 251, 253–264, 265, 267, 268–269, 270–271, 273–274; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, Москва 2015, стр. 43–45, 47, 53, 57, 60, 62–63, 74, 77, 78, 81–84, 87, 88.

³¹⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435515, Међународни положај СССР-а и неке оцене његове спољне и унутрашње политике, као и односа Југославија – СССР (Из излагања Л. Мојсова 22.4.1960.

³¹⁷⁶ Опширније о „иницијативи петорице“, која је била „прва организована заједничка мултилатерална акција ванблоковских држава“, делатности Ј. Б. Тита на XV заседању Генералне скупштине УН и настојању да се

„шира“ перспектива, која узима у обзир и „краткорочне“ и „дугорочне“ совјетске интересе, нам омогућава да – упркос сведочанствима која говоре супротно – боље сагледамо значај сусрета Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова и његово место у процесу(!) побољшања односа Београда и Москве. Уопште, она нам омогућава нијансиран увид у сложеност „природе“ југословенско-совјетских односа.

Имајући у виду наведено, можемо потпуније сагледати и други значајан догађај са краја 1960. године: *Изјаву 81 партије*. Совјетски званичници су у току новембра предочили Београду какав значај за Москву имају односи са Кином („проблем број један“), и колико је Н. С. Хрушчов био окупиран тим питањем. Држање и речи И. К. Замчевског су говорили о „видљивој забринутости“ совјетског руководства због тока и „продужавања саветовања у Москви“. Указивали су на то да су „дискусије тешке и да се не отступа од заузетих позиција“.³¹⁷⁷ Упркос томе што су совјетско-кинески односи били дубоко (практично: неповратно) нарушени, Москви није одговарало отварање фронталног, чеоног сукоба („СССР не сме ићи на расцеп и одвајање НР Кине“, како је коментарисао југословенски амбасадор),³¹⁷⁸ већ је настојала да „нормализује“ односе са Пекингом. Погоршање совјетско-америчких односа је упућивало Н. С. Хрушчова да покуша да нађе „најмањи заједнички садржалац“ са руководством КПК и поправи односе са Кином. Таквим настојањима је наруку ишао неуспех „великог скока напред“ у Кини, што је упућивало Пекинг на ублажавање радикалних ставова и постизање договора са Москвом. Међутим, позиције две стране су биле прилично удаљене, па до договора није било једноставно доћи.³¹⁷⁹ Током Саветовања у Москви, Београд је И. К. Замчевском указивао на то да совјетска штампа „пише о југословенском ревизионизму као главној опасности у радничком покрету“, те да то „дакако није охрабрујуће“. Напомињано је да би „било штетно ако би у документу који евентуално буде донет била ма у ком виду нападнута Југославија“. „То би нас поново бацило уназад, унело нове негативне елементе у наше односе и отежало њихову даљу нормализацију“ – сматрали су у Београду.³¹⁸⁰

За Москву је, ипак, постизање компромисног договора са Пекингом било приоритет. Одроз постигнутог „козметичког примирја“³¹⁸¹ представљала је *Изјава 81 партије* (објављена у *Правди* 6. децембра 1960), која је, између осталог, садржала осуду југословенског „ревизионизма“.³¹⁸² Био је то – како је А. И. Микојан говорио југословенском амбасадору – „минимум који су морали прихватити“.³¹⁸³ Упркос тешким оптужбама упућеним на рачун југословенског руководства и „ревизионизма“,³¹⁸⁴ после објављивања Изјаве није дошло до погоршања односа на релацији Београд–Москва. Захваљујући низу потеза и уверавању совјетске стране да *Изјава* „неће утицати на нормални развој међудржавних односа“,³¹⁸⁵ Београд се суздржао

ФНРЈ представи као заступник и бранилац интереса држава Трећег света (због своје бројности оне су постале значајан чинилац – „гласачка машина“ – у УН): D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 343–348; Isti, *Nesvrstanost kroz istoriju*, str. 37–38, 70–72, 85; V. Petrović, *nav. delo*, str. 167–171; Д. Богетић, Љ. Димић, *nav. delo*, str. 235–242; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 251–253; Б. С. Новосельцев, *nav. delo*, str. 18–20; Т. Jakovina, *Budimir Lončar. Od preka do vrha svijeta*, Beograd 2021, str. 137–139, 140–141.

³¹⁷⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960.

³¹⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³¹⁷⁹ Опширније о припремама и одржавању московског саветовања у новембру 1960. године: L. M. Lüthi, *nav. delo*, pp. 182–193.

³¹⁸⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка И. Вејводе о разговору са И. Замчевским, 23.11.1960.

³¹⁸¹ L. M. Lüthi, *nav. delo*, p. 191.

³¹⁸² С. Вреск, *nav. delo*, str. 133–134; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 109; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 249; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 350.

³¹⁸³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.

³¹⁸⁴ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–146, Општи преглед билатералних односа између СКЈ и КПС (Кратак историјат 1948–1962).

³¹⁸⁵ Непосредно по објављивању *Изјаве*, централни совјетски листови – *Правда* и *Известија* – су у уводницима од 8. и 9. децембра делимично одступили од њених „оквира“ и „питање борбе против ревизионизма и југословенске врсте међународног опортунизма“ донекле „избалансирали“ са „борбом против догматизма“. У вези са тим, у текстовима је наглашена „потреба борбе на два фронта“. Истовремено, совјетски званичници су настојали да „амортизују“ реакцију Београда објашњавајући околности које су утицале на њен садржај, наводећи како су „можда погрешили што у толикој мери и таквим изразима нападају југословенски ревизионизам“,

од оштрије реакције. Реакција, наравно, није изостала, али је била одмерена и није водила даљем заоштравању односа, нити отварању полемике о спорним идеолошким питањима и тумачењу истих.³¹⁸⁶

Москва није само декларативно настојала да ублажи незадовољство Београда, већ је предузет читав низ практичних корака који су требали да ублаже („неутралишу“) реакцију ФНРЈ на Изјаву. У склопу тог „опсежнијег маневрисање према Југославији“, до кога је дошло крајем 1960. и почетком 1961, иницирано је питање размене посета министара иностраних послова, изнето је неколико предлога у области културне сарадње, а покренут је и низ важних питања на економском плану (понуђена је испорука комплетне опреме за 12 индустријских објеката у вредности од чак 350 милиона долара; обећана је испорука савременог наоружања; најављен је скори почетак економских преговора о годишњем протоколу за 1961. годину, као и наставак разговора о дугорочном трговинском споразуму; упућен је позив за преговоре, односно VII заседање Мешовите комисије за научно-техничку сарадњу).³¹⁸⁷ Совјетски званичници су поручивали како ће „сва текућа питања бити решена“, говорили о томе како Москва „жели да решавамо не само мале већ и оне велике, крупне проблеме“, и – уопште – уверавали Београд да ће „све бити добро“.

Осим тежње да се на тај начин „утиче на ублажавање садржине и тона“ југословенског „одговора“ на Изјаву, у Београду су такву „акцију“ Москве и, уопште, њено настојање да води „активнију политику према Југославији“ објашњавали и совјетском „несигурношћу у погледу дугорочнијег развоја односа са Кином“. Југословенски званичници су примећивали да је, „под непосредним утицајем резултата, последица и могућих консеквенца Московског саветовања и Изјаве“, крајем 1960. године „дошло до већих кретања и тактичких потеза“ који су, између осталог, одражавали совјетску „тежњу за поновном активнијом улогом у односу на Југославију“. Таква промена је представљала реакцију на оштрију критику из *Изјаве 81 партије*, која је прелазила „оквире“ дотадашње „устаљене совјетске тактике“ према ФНРЈ. Нови приступ се разликовао у односу на претходно совјетско држање и отварао је простор за даље искорак на плану економске сарадње у току 1961. Иако је промена била видна, однос Москве према Београду је – као и у претходном периоду – био „противречан“. Паралелно са позитивним „сигналима“, настављала се „идеолошка критика“ и осуда „југословенског ревизионизма“, због чега су у Београду на све то гледали као на „тактичке маневре“ Москве.³¹⁸⁸

*

Сам почетак и прве месеце 1961. карактерисао је низ позитивних „сигнала“, порука али и практичних корака Москве, који су се надовезали на поменуто држање совјетске стране

и напомињући да ће се билатерални односи две државе „и даље нормално развијати“. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.) Јавну потврду таквог приступа представљао је реферат „О међународном положају и спољној политици СССР“, који је А. А. Громико изложио на седници Врховног совјета 23. децембра 1960. Уместо на критику „југословенског ревизионизма“, совјетски министар се том приликом усредредио на добро одвијање билатералне сарадње Југославије и СССР-а, односно развој односа по „државној линији“, као и на сличност и подударност ставова по међународним питањима. (Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 249; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 351.)

³¹⁸⁶ Реакција југословенских органа се ограничила на одбијање Ј. Б. Тита да прими одлазећег совјетског амбасадора И. К. Замчевског. Југословенска штампа је пренела извод из документа који се односио на ФНРЈ, а сама *Изјава* је окарактерисана као победа „догматских снага“ у „међународном комунистичком покрету“. (А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 350.)

³¹⁸⁷ О питањима југословенско-совјетске економске сарадње крајем 1960. и почетком 1961. године опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

³¹⁸⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка И. Вејводе о разговору са П. Дедушкином, 16.12.1960; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961; Ђ. Триповић, *nav. delo*, str. 110; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 249–250; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 350–351; С. Вреск, *nav. дело*, стр. 134–135.

после објављивања *Изјаве 81 партије*.³¹⁸⁹ Совјетске дипломате су почетком године говориле да се „у Москви гледа врло повољно на односе СССР–Југославија“, помињале да „идеолошке разлике међу нама не треба да буду сметње“ и да треба препустити „пракси“ да „покаже“ чији приступ је био исправан; истицале су како ће се „наши односи и даље добро развијати“, наглашавале да „СССР са Југославијом има много заједничког и да је нарочито важно што смо и једни и други славјани“.³¹⁹⁰ Током првих месеци 1961. А. Јепишев и П. Дедушкин су упадљиво често говорили о томе да ће „све између нас бити добро“, да ће „доћи добра времена“. Изражавали су увереност у „врло повољну и широку перспективу“ југословенско-совјетских односа. Говорили да је ту реч о „дугорочној оријентацији совјетске политике према Југославији“, односно о „политици која неће више бити подложна овим или оним тактичким или другим конјунктурним моментима или интересима“, него ће бити „грађена на трајним елементима заједничких интереса између две социјалистичке земље“. Притом су, упадљиво, инсистирали „на речи 'социјалистичке'“.³¹⁹¹

Југословенска страна је позитивно реаговала на такве „поруке“. К. Поповић је саопштавао да је и ФНРЈ за „проширење и даље поправљање односа“. И. Вејвода је наводио да и у Београду желе да развијају односе „на политичком, економском, културном, друштвеном и другим пољима“.³¹⁹² Притом, југословенски званичници нису превиђали да су позитивни „сигнали“ Москве били праћени одређеним негативним појавама (наставак „идеолошке критике“, различит приступ по „партијској“, „идеолошкој“, односно „државној линији“; незванични коментари „појединих представника СССР“ о томе да се југословенски комунисти „боре против јединства лагера“...), нити су губили из вида да је основни циљ Москве био „увлачење“, односно „повратак“ ФНРЈ у „лагер“. Сматрали су да се ту радило о „тактичким променама у совјетској политици“, те да „није могуће очекивати неке веће и битније промене“ у држању Москве. Због тога је жељу за унапређењем односа пратио опрез. Упоредо са тежњом да се са СССР-ом ради на ширењу билатералне сарадње (није искључена ни „могућност размене мишљења и на партијском нивоу“) и сарадње по спољнополитичким питањима у којима су постојали „блиски ставови“, југословенско руководство је сматрало да треба „одлучно одбијати све маневре и нападе и не испуштати из вида суштину и праве циљеве совјетске политике према Југославији“. „Свако наше колебање, лабавост и повлачење у овом смислу може само негативно да утиче на совјетско-југословенске односе и да ствара код совјетског руководства лажну слику о фактичком стању, положају и ставовима наше земље и повећавати њихове апетите даљим интензивирањем притиска по различитим линијама“ – сматрали су у Београду.³¹⁹³

Без обзира на то што крајње совјетске намере и циљеви нису били прихватљиви за ФНРЈ, промена држања Москве према Београду и исказивање спремности за унапређење билатералне сарадње – који су обележили крај 1960. и почетак 1961. године – прерасли су у „тренд побољшања југословенско-совјетских односа који се континуирано одвијао током прве половине 60-их година 20. века“.³¹⁹⁴ На такво кретање је позитивно утицао низ „унутрашњих“ и „спољних“ чинилаца. Као опште место југословенски аналитичари су наводили да је „читава политика СССР-а према Југославији детерминирана општим правцем кретања

³¹⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, д. 8, 39178, Односи Југославија–СССР, 24.1.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.

³¹⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, д. 8, 43177, Јовановић, ДСИП-у, 30.1.1961.

³¹⁹¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору К. Поповића са П. Дедушкином, 6.1.1961; Исто, Забелешка о разговору И. Вејводе са П. Дедушкином, 10.1.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 12, 49948, Белешка Б. Црнобрње о разговору са А. Јепишевом, 30.3.1961.

³¹⁹² АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору К. Поповића са П. Дедушкином, 6.1.1961; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 7.2.1961.

³¹⁹³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, д. 8, 39178, Односи Југославија–СССР, 24.1.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961.

³¹⁹⁴ Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 110–111.

совјетске спољне и унутрашње политике, улоге и интереса СССР-а као велике силе, као и посебно од односа у социјалистичком лагеру, а пре свега од односа између СССР и Кине“. Међу „унутрашње“ чиниоце, који су утицали на прилике и кретања у југословенско-совјетским односима, у Београду су наводили „унутрашње односе у СССР-у“³¹⁹⁵ са једне, те „успехе“ ФНРЈ на „унутрашњем плану“, са друге стране.³¹⁹⁶ „Унутрашњи“ чиниоци су деловали и независно, сами по себи, али су се и преплитали и допуњавали са спољним факторима који су, ипак, били пресудни. Од међународних околности и „фактора“ који су имали изузетну важност за кретања у југословенско-совјетским односима треба издвојити: 1) „однос Исток–Запад“; 2) „унутарлагерске односе“, а нарочито сукоб СССР-а и Кине; 3) „афирмацију Југославије на међународном плану“, а посебно место и углед Београда међу „неангажованим земљама“ Трећег света.³¹⁹⁷

Што се првог чиниоца тиче, заоштреност совјетско-америчких односа и Хладни рат су почетком шездесетих достигали врхунац у два кризама (берлинска у лето 1961, кубанска у јесен 1962) које су претиле да прерасту у светски сукоб. Такве опште околности у току 1961. године – „збрињавајућа“, „сувише озбиљна и опасна“, односно „мутна међународна ситуација“ која је била брементита „многим тешкоћама и неизвјесностима“; прилике које су биле „на најопаснијој ивици рата“ (Ј. Б. Тито)³¹⁹⁸ – упућивале су Кремљ на успостављање ближих односа са ФНРЈ.³¹⁹⁹ Други значајан чинилац, сукоб Москве и Пекинга, је омогућавао – и додатно подстицао – међусобно југословенско-совјетско приближавање.³²⁰⁰ Совјетске дипломате су у јануару 1961. спорне ствари из претходног периода „објашњавале“ наводећи како је „тако морало бити због Китајаца“. У Београду су почетком године повезивали „активнију политику“ Москве према ФНРЈ са „несигурношћу“ совјетског руководства по питању даљег развоја односа са Кином, те потребом заузимања „средње линије“ између југословенског „ревизионизма“ и кинеског „догматизма“, која би омогућила „балансирање“ и тактичке заокрете у односу на конкретне околности и потребе. Са протоком године и заоштравањем совјетско-кинеских односа „позитивно“ дејство „кинеског фактора“ се све више испољавало и доживело врхунац после XXII Конгреса КПСС-а.³²⁰¹

Трећи битан чинилац који је упућивао СССР ка Београду је све значајнија улога држава Трећег света у међународним односима, међу којима је ФНРЈ уживала велики углед. Москва је „неангажоване“ видела као „потенцијалну резерву у блоковском супарништву са САД“,

³¹⁹⁵ Најупечатљивији одраз унутрашњих прилика у СССР-у на југословенско-совјетске односе у току 1961. представљао је XXII конгрес КПСС-а и покретање другог таласа „дестаљинизације“. Опширније у наставку поглавља.

³¹⁹⁶ У другој половини педесетих и на самом почетку шездесетих југословенска привреда је бележила изузетно високе стопе раста. „Брз привредни развој“ је омогућио, како је Ј. Б. Тито говорио 1961, „стално повећање запослености“. Таква кретања је пратило и постепено повећање стандарда становништва. (Ј. В. Тито, *Govori i članci*, Књига XVII, Zagreb 1965, str. 23, 24; Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965“, у: *Историјска трибина. „Истраживање младих сарадника“ Института за новију историју Србије*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 221, 227; I. Dobrivojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2016, str. 149–150, 151; Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Smederevo 2018, str. 2–3.) „Успоравање“ раста и привредне тешкоће са којима се ФНРЈ суочила крајем 1961. и почетком 1962. су, такође, упућивале Београд ка СССР-у. Опширније у поглављу „Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе Југославије и СССР-а“.

³¹⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 132, дос. 23, 39350, Неке специфичности из политичког и економског положаја СССР-а, 8.3.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39252, Резиме ставова са састанке код друга председника, Л. Мојсов, 11.2.1961.

³¹⁹⁸ Ј. В. Тито, *Govori i članci*, Књига XVII, str. 46, 67, 95, 108, 111.

³¹⁹⁹ Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 111; С. Вреск, *nav. delo*, стр. 135–136, 137; А. Б. Едемский, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2016, стр. 307.

³²⁰⁰ Опширније о односима Москве и Пекинга у току 1961. године: L. M. Lüthi, *nav. delo*, pp. 194–210.

³²⁰¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Службена забелешка Л. Лилића, 7.1.1961; Исто, Забелешка о разговору И. Вејводе са П. Дедушкином, 8.6.1961; Исто, Стр. пов. информација – инструкција ДСИП-а упућена представништвима ФНРЈ у иностранству поводом XXII конгреса; Исто, Из забелешке о разговору И. Вејводе са П. Дедушкином, 20.12.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 132, дос. 23, 39350, Неке специфичности из политичког и економског положаја СССР-а, 8.3.1961; Исто, ф. 133, д. 8, 39178, Односи Југославија–СССР, 24.1.1961.

што није одговарао представама Београда о месту и „прогресивној улози“ тих држава у хладноратовски подељеном свету.³²⁰² Совјетски званичници су у току 1961. јавно говорили „о неутралцима као савезницима“,³²⁰³ али је Москва била забринута порастом утицаја Београда на простору Африке и Азије и пропагирањем југословенског „пута“ у социјализам.³²⁰⁴ Кремљ је због тога „посебну пажњу“ посветио „борби“ против југословенског „утицаја на подручју ванблоковских земаља“, а од совјетских службеника су се чули незванични коментари о томе да југословенски званичници „роваре код неангажованих земаља против сарадње истих са социјалистичким земљама“, те на тај начин „служе интересима империјалиста“. Иако је совјетско руководство настојало да „ограничи“ југословенско „спољно-политичко деловање“, са протоком године и приближавањем Београдске конференције морало је да „води више рачуна о стварној улози Југославије у свету“.³²⁰⁵

Када говоримо о међународним чиниоцима као кохезионом фактору на релацији Београд–Москва, треба рећи да је олакшавајућу околност представљало то што су обе стране имале сличне ставове по многим међународним питањима.³²⁰⁶ Према речима новог совјетског амбасадора А. А. Јепишева, Н. С. Хрушчов је „дао врло високу оцену степена сагласности између Југославије и СССР-а у најважнијим међународним питањима“.³²⁰⁷ Међутим, Москва је желела да се на том плану направи „корак даље“, те да – речима совјетског амбасадора – „и у конкретним акцијама и поступцима наступамо јединствено“, односно да постоји „акционо јединство“ Москве и Београда на спољнополитичком плану.³²⁰⁸ Од почетка 1961. је била видљива тежња совјетске стране за „консултацијама“ по различитим спољнополитичким питањима.³²⁰⁹ Настојање Москве да „обавеже“ ФНРЈ да подржава совјетске „иницијатива и акција“ било је видно и у наредном периоду.³²¹⁰ Међутим, док је размена мишљења била нешто што је прихватљиво, са „акционим јединством“ Београд није могао да се сагласи. Због ванблоковске позиције коју је ФНРЈ заузимала у међународним односима, Београд није могао да се одрекне права на сопствене ставове и гледишта, те да прихвати нешто што је подсећало на „стару праксу“. „Тачно је да се у низу најважнијих међународних питања слажемо /колонијализам, разоружање и друго/, али није искључено да ће у прилажењу појединим питањима, методима и начину њиховог решавања бити разлика“ – говориле су југословенске дипломате совјетским колегама.³²¹¹

Док је Москва желела да отклони било каква размимоилажења и неподударности у ставовима, те тражила отворенију подршку Београда у спољнополитичким питањима, Вашингтон је замерао и пребацивао ФНРЈ претерану блискост совјетским гледиштима на међународном плану. Како би „ублажили“ такве оптужбе југословенски званичници су објашњавали да се неки став не може посматрати као „рђав или штетан“ само због тога што га заступа „одређена влада“, тврдили су да су њихова гледишта резултат сопствених погледа а не нешто што је проистицало из потчињености Москви, те да њихови ставови – иако у одређеним слу-

³²⁰² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 132, дос. 23, 39350, Неке специфичности из политичког и економског положаја СССР-а, 8.3.1961.

³²⁰³ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Стр. пов. информација – инструкција ДСИП-а упућена представништвима ФНРЈ у иностранству поводом XXII конгреса.

³²⁰⁴ Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 44–45.

³²⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, д. 8, 39178, Односи Југославија–СССР, 24.1.1961; Исто, дос. 10, 412808, Забелешка Р. Тора о разговору са Медведевим, 4.4.1961.

³²⁰⁶ Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 112.

³²⁰⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка И. Вејводе о разговору са А. Јепишевом, 7.2.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961.

³²⁰⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка И. Вејводе о разговору са А. Јепишевом, 7.2.1961.

³²⁰⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору И. Вејводе са П. Дедушкином, 10.1.1961; Исто, Белешка Б. Црнобрње о разговору са А. Јепишевом и П. Дедушкином, 22.5.1961; Исто, Забелешка о разговору А. Беблера са П. Дедушкином, 21.6.1961.

³²¹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са колегијума начелника, на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КП СС“, 15.2.1962.

³²¹¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка И. Вејводе о разговору са А. Јепишевом, 7.2.1961.

чајевима слични – нису једнаки совјетским.³²¹² Пораст угледа и улоге ФНРЈ међу ванблоковским државама су дизали „цену“ Београда у међународним односима.³²¹³ Због утицаја међу „неангажованим“ обе суперсиле су у току 1961. настојале да придобију Београд, како за изјашњавање по појединим питањима (берлинска криза, на пример), тако и уопште. Југославија је, притом, посматрана кроз призму односа са ривалом – у случају да се став Београда разликовао од њиховог, ФНРЈ је замерано да има гледишта која су ближа супарничким; ако одсуство става или недовољно истицање појединих ствари није ишло у прилог Москви или Вашингтону – то је тумачено као подршка другој, противничкој страни.³²¹⁴ Таква позиција, која је искључивала отворено сврставања на једну страну, понекад је подразумевала подозрење и Вашингтона, и Москве, као и критике са оба пола хладноратовски подељеног света. Док је, на пример, Вашингтон стрепео да Београдска конференција не поприми „антизападни карактер“, совјетски званичници су изражавали бојазан да би она „могла попримити антикомунистички карактер“.³²¹⁵ Док је Москва одређене југословенске поступке објашњавала притиском Вашингтона, Американци су ФНРЈ замерали подложност совјетским утицајима.³²¹⁶

Наспрам више међународних, спољних чинилаца који су упућивали Москву на побољшање односа са ФНРЈ (затегнутост односа са Вашингтоном, сукоб са Кином, раст утицаја ванблоковских држава Трећег света у међународним односима), за Београд је поправљање односа са СССР-ом било битно из неколико – како спољних, тако и унутрашњих – разлога. Међу мотивима југословенског руководства за поправљање односа са СССР-ом на првом месту треба истаћи очување неутралне међународне позиције ФНРЈ, као и подизање билатералне сарадње (пре свега на економском и војном плану) на виши ниво.³²¹⁷ Осим тога, не треба занемарити ни утицај који је припадност истој, комунистичкој идеологији имала.³²¹⁸ Свеукупно посматрано, поменута настојања, мотиви и жеље Москве и Београда се, као што смо поменули, нису у потпуности подударали (за ФНРЈ је повратак у „старо јато“ био неприхватљив), али су утицали на међусобно приближавање две државе.

Осим опреза Београда према („правим“) циљевима Москве („увлачење“ ФНРЈ у „лагер“),³²¹⁹ на такво кретање и његову динамику је неповољно деловао и Вашингтон, о чијем ставу је југословенско руководство морало да води рачуна.³²²⁰ У току 1961, као и у наредном периоду, Београд је морао пажљиво да одмерава потезе и иступања на спољнополитичком плану, како не би изгубио америчку подршку и нарушио своју међународну позицију.³²²¹ Балансирајући између Вашингтона и Москве, ФНРЈ је настојала да се држи умерених ставова, односно да се одупире притисцима за сврставање на једну страну како би сачувала своју неу-

³²¹² D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd 2012, str. 19–21, 28, 42; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 112, 116, 117, 120–121, 127.

³²¹³ Опширније о америчким погледима на место ФНРЈ међу „неангажованим земљама“ у току 1961. године: D. Bogetić, *nav. delo*, str. 13, 16–19, 28, 41–48; Исти, „Узроци неславног епилога дипломатске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Југославији 1961–1963“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, гл. и одг. ур. Слободан Селинић, Београд 2012, стр. 317–320, 326–330.

³²¹⁴ Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 111–112, 116–118.

³²¹⁵ АЈ, КПП, I–5–b/99–10, Белешка Б. Црнобрње о разговору са А. Јепишевом и П. Дедушкином, 22.5.1961.

³²¹⁶ АЈ, КПП, I–1/991, Н. Хрушев – И. Б. Тито, 27.9.1961; АЈ, КПП, I–3–a/101–30, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.9.1961; Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 122–123.

³²¹⁷ Đ. Tripković, *nav. delo*, str. 111–112.

³²¹⁸ FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe, Document 89, Memorandum of Conversation, G. F. Kennan, March 22, 1961, p. 186; М. Ј. Игрутиновић, *nav. delo*, str. 213–214; Б. С. Новосельцев, *nav. delo*, str. 48.

³²¹⁹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³²²⁰ Као и у претходном периоду, Вашингтон је 1961. ФНРЈ – као комунистичкој држави – пружао помоћ у циљу јачања њене независне позиције спрам Москве. ФНРЈ је за САД била комунистичка држава која се „успешно одупире совјетском империјализму“ и, као таква, имала је значај због улоге „реметилачког елемента у међународном комунистичком покрету“, односно „елемента“ који је својим „примером“ требао да доприноси снажењу „антисовјетских тенденција“ у Источном блоку. (FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 112, Memorandum From Secretary of State Rusk to President Kennedy, November 21, 1961, pp. 238–241.)

³²²¹ Опширније о југословенско-америчким односима у току 1961. године: D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 13–34, 41–52; Б. С. Новосельцев, *nav. delo*, str. 26–30, 39–40, 89–94; М. Ј. Игрутиновић, *nav. delo*, str. 181–213.

тралну, ванблоковску позицију.³²²² Изузетак од таквог држања у току 1961. је представљао неодмерени наступ Ј. Б. Тита на Београдској конференцији, услед кога је неутралност ФНРЈ била „озбиљно угрожена“. Као и у сличним ситуацијама, Београд је после тога настојао да „уравнотежи“ своју политичку позицију и ублажи незадовољство Вашингтона предузимањем „противмера“ у правцу Москве.³²²³ Свеукупно посматрано, опште кретање у току 1961. је било такво да су се југословенско-совјетски односи поправљали, а кварили односи Београда и Вашингтона. То кретање није било недвосмислено (ФНРЈ је реаговала на америчке примедбе, настојала да балансира између две суперсиле, те показивала опрез према намерама Москве), нити су почетне позиције Москве и Вашингтона биле једнаке, али је тенденција била видна и прелила се и на наредну годину.

*

У току 1961. на политичком плану се – по значају и важности – издвојило неколико питања која су давала тон југословенско-совјетским односима: посета Коче Поповића СССР-у; берлинска криза; Београдска конференција; XXII конгрес КПСС-а. Најзначајнији догађај у билатералним југословенско-совјетским односима у току 1961. представљала је посета К. Поповића СССР-у (7–13. јул 1961). „После дужег времена“ била је то – како је писала југословенска штампа – „прва узајамна посета на високом нивоу између две земље“.³²²⁴ Долазак у Москву тако високог југословенског званичника, после неколико година током којих није било посета на том нивоу, био је речит показатељ сам за себе.³²²⁵ „Већ сама та чињеница значи много и сведочи да постоје услови да се односи развијају“ – коментарисали су совјетски званичници.³²²⁶ Непосредно пред полазак К. Поповића у Москву расположење југословенске стране је било добро („јер без очекивања да ћемо нешто постићи не би ни ишли на посету“).³²²⁷ Да је расположење совјетске стране било исто такво сведоче „начин, атмосфера и третман на који је Коча био примљен у Москви“.³²²⁸ О пажњи која је показана према југословенском министру говори и то што се он – осим са А. А. Громиком – током боравка сусрео и са премијером Н. С. Хрушчовом (8. јула), те замеником премијера А. И. Микојаном (12. јула). Према писању штампе, разговори које је југословенски министар водио у Москви протицали су у „пријатељској атмосфери и духу узајамног разумевања“. Иако је током разговора било „елемената незадовољства и разлика“, понекад и „хладних реплика“ са совјетске стране, превладала је тежња да се истакне „оно што нас веже“. Сам К. Поповић је наводио да је свуда био примљен „врло лепо, пријатељски и срдечно“.³²²⁹ У Београду су сматрали да је такав однос према К. Поповићу представљао „одраз совјетског преиспитивања политике према нама“, као и последицу „објективног положаја“ ФНРЈ у међународним односима, нарочито у контексту приближавања Београдске конференције.³²³⁰

С обзиром на дужност коју је обављао К. Поповић, али и приближавање Београдске конференције (после јунског састанка у Каиру било је извесно да ће југословенска престоница бити домаћин скупа), посета је искоришћена за размену мишљења и дискусију о низу актуелних међународних питања, а посебно о разоружању и „немачком питању“. Може се рећи

³²²² Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 112, 115, 117, 121–122.

³²²³ Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 118–122; Лј. Димић, *nav. delo*, str. 260, 262–263; Д. Вогетић, *nav. delo*, str. 32–33, 35.

³²²⁴ З. Жујовић, „Коча Поповић одлази данас у Москву“, *Политика*, 7.7.1961, стр. 1.

³²²⁵ Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 115.

³²²⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 10, 412808, Забелешка Р. Табора о разговору са Медведевим, 4.4.1961.

³²²⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 420910, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевом, 5.7.1961; З. Жујовић, „Коча Поповић одлази данас у Москву“, *Политика*, 7.7.1961, стр. 1; „Изјава Коче Поповића“, *Исто*, 8.7.1961, стр. 1.

³²²⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 11.8.1961.

³²²⁹ П. Вуковић, „Премијер Н. С. Хрушчов примио Кочу Поповића“, *Политика*, 9.7.1961, стр. 1; Исти, „Настављени разговори“, *Исто*, 11.7.1961, стр. 1; Исти, „Разговори Поповић–Микојан“, *Исто*, 13.7.1961, стр. 1; „Врло корисни и успешни разговори“, *Исто*, 14.7.1961, стр. 1; Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 115; А. Б. Едемский, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, стр. 308; Т. Јаковина, *Budimir Lončar*, str. 142–144.

³²³⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КПСС“, 15.2.1962.

да је Москва тим путем, у неку руку, настојала Београду да „сугерише“ или – грубље говорећи – „наметне“ сопствене ставове и погледе по тим питањима (потоње совјетско држање у периоду до Конференције, посредно, говори у прилог наведеног). У заједничком саопштењу о посети К. Поповића наведено је да су ставови две државе о „основним међународним питањима“ били „слични или се подударају“. Када је реч о билатералним односима, у заједничком саопштењу је („са задовољством“) констатовано да се они „развијају нормално“. Да ће се такав тренд наставити и убудуће, говорило је то што је током боравка К. Поповића у Москви било „потврђено“ да ће А. А. Громико „вратити“ посету „у време о коме ће се обе стране накнадно договорити“. Југословенска штампа је изражавала увереност да ће узвратна посета совјетског министра представљати „следећи корак на том путу“. Треба рећи да је осим „размене мишљења о питањима која интересују две земље и о најкрупнијим међународним проблемима“, посета представљала добру прилику да се путем размене поздрава и одређених „порука“ допринесе побољшању атмосфере на релацији Београд–Москва. К. Поповић је пренео Н. С. Хрушчову „најтоплије“ поздраве југословенског председника, а совјетски премијер је узвратио поздравима упућеним Ј. Б. Титу, А. Ранковићу и „другим југословенским руководиоцима“. У здравици одржаној приликом сусрета са југословенским министром, А. И. Микојан је бираним речима говорио о Ј. Б. Титу, а К. Поповић је – слушајући речи о унутрашњим приликама у СССР-у Н. С. Хрушчова – говорио да се у ФНРЈ „од свег срца радују“ совјетским успесима. Свеукупно посматрано, за посету К. Поповића се може рећи да је представљала још један (и то значајан) корак напред у подизању југословенско-совјетских односа на виши ниво.³²³¹

Позитивне реакције како совјетске, тако и југословенске стране потврђују последње наведено. Непосредно по окончању посете била је упадљива „обострана жеља представника две земље да изрекну чињеницу да су ти разговори протекли у пријатељској атмосфери и да је размена мишљења била отворена и срдачна“.³²³² По повратку у ФНРЈ К. Поповић је у изјави истакао да су разговори „вођени у духу пуне отворености, срдачности, пријатељства и уважавања обостраних ставова“. Према његовом мишљењу, посета и разговори су били „и врло корисни и врло успешни“. Размена мишљења је показала да „има много“ онога „што нам је заједничко“. „Посета представља значајан корак у даљем побољшању међународних односа, у даљем повећању и продубљивању пријатељства које већ постоји између народа Совјетског Савеза и Југославије и влада Совјетског Савеза и Југославије“ – нагласио је југословенски министар.³²³³ И на совјетској страни су утисци и реакције били позитивни. „Непосредни одједи Кочине посете код највиших совјетских функционера већ се испољавају у извесном раскрављивању према нама и слободнијем третирању перспективе развоја наших односа“ – јављао је по одласку југословенског министра амбасадор Л. Мојсов из Москве.³²³⁴ Са совјетске стране је у наредном периоду упадљиво потенцирано да је „посета протекла у пријатељској атмосфери“, да је „третман“ К. Поповића био „равноправан“, да је разговоре карактерисало „искрено изношење ставова без улажења у ситнице“, „уважавање разлика и њихово прећуткивање“, те „избегавање помињања старих ствари“. Уопште, и у Београду и у Москви су били „врло задовољни“ начином на који се одвијала посета и њеним резултатима.³²³⁵

³²³¹ „Званично саопштење о разговорима“, *Политика*, 14.7.1961, стр. 1; „Врло корисни и успешни разговори“, *Исто*, стр. 1; З. Ж., „Московски разговори“, *Исто*, стр. 2; *Венский вальс холодной войны (вокруг встречи Н. С. Хрущева и Дж. Ф. Кеннеди в 1961 году в Вене). Документы*, Москва 2011, стр. 356–364; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 405–417; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 135; Д. Триковић, *нав. дело*, стр. 115; Лј. Димић, *нав. дело*, стр. 256–257; А. Б. Едемский, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, стр. 308–309; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 32–33; Т. Јаковина, *Vudimir Lončar*, стр. 142–144.

³²³² З. Ж., „Московски разговори“, *Политика*, 14.7.1961, стр. 2.

³²³³ „Врло корисни и успешни разговори“, *Политика*, 14.7.1961, стр. 1.

³²³⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 4, 421970, Мојсов, ДСИП-у, 14.7.1961; П. Вуковић, „Испраћај на аеродрому Внуково“, *Политика*, 14.7.1961, стр. 1.

³²³⁵ АЈ, КПП, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 11.8.1961; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевом, 16.8.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 425034, Забелешка о разговору А. Милатовића са А. Јепишевом, 15.8.1961.

Током боравка југословенског министра у Москви две стране су, као што смо поменули, размениле мишљење о „немачком питању“, питању које је представљало – речима Н. С. Хрушчова – „чвор, који доприноси очувању напетости у целом свету“.³²³⁶ Та тема се, заправо, провлачила у разговору југословенских и совјетских званичника мање-више у току целе 1961. Када је почетком лета дошло до заоштравања „берлинског проблема“, питање је додатно дошло на актуелности.³²³⁷ Због утицаја ФНРЈ међу „неангажованим земљама“, и Москва и Вашингтон су били изузетно заинтересовани за став Београда према том питању. Совјетска дипломатија је била изузетно активна на том плану.³²³⁸ Отправник послова П. С. Дедушкин је средином јуна детаљно информисао Ј. Б. Тита о разговорима које су Н. С. Хрушчов и Џ. Ф. Кенеди водили почетком месеца у Бечу,³²³⁹ а почетком јула је амбасадор А. А. Јепишев – на основу „наређења од друга Хрушчова“ – југословенском председнику и министру спољних послова („скоро три сата“) читао „комплетан текст стенографске белешке“ разговора које су совјетски премијер и амерички председник водили у престоници Аустрије.³²⁴⁰ У том периоду у Београду су учавали да је Москва, како је К. Поповић прибележио после једног разговора са А. Јепишевом, „доста обазриво“ настојала да их „покрене у правцу прихватања [...] њихових ставова“ о „немачком питању“.³²⁴¹ Пажња коју је совјетски премијер посветио питању Немачке у разговору са југословенским министром спољних послова потврђује тај утисак.³²⁴²

Са заоштравањем прилика у Берлину³²⁴³ и приближавањем Београдске конференције, Москва је све јаче инсистирала на томе да ФНРЈ отворено изнесе ставове по „питању Немачке и Берлина“, а посебно о потписивању сепаратног мировног уговора са НДР. „Доста обазриво“ наступање А. А. Јепишева са почетка јула, у августу је заменило „изванредно дуго и упорно инсистирање“, односно „отворен притисак“ на Београд да се „што пре“ изјасни по „немачком питању“. Совјетски амбасадор је наглашавао да је то „најзначајнији догађај после II светског рата у односима социјалистичких земаља и Запада“, те да се у таквим околностима „не може стајати по страни“. При таквом стању ствари, Москва је пребацивала југословенским званичницима да у „'судбоносном' моменту не воде рачуна о свом интернационалистичком дугу према социјалистичким земљама“ и наглашавала да „својим неизјашњавањем објективно помажу Запад“. Таква врста притиска је – како је приметио И. Вејвода – говорила о томе колико је Москви „стало до нашег става и утицаја ког ћемо у вези с тим вршити на учеснике Конференције ванблоковских“.³²⁴⁴ Због утицаја Београда међу „неангажованим земљама“ и приближавања Конференције, и Вашингтон је током лета 1961. показивао заинтересованост за југословенски став о „берлинској кризи“ и „немачком питању“. Насупрот совјетског гледишта о томе да „неизјашњавање“ Београда представља индиректну подршку Западу, САД је сматрала да ставови ФНРЈ иду у прилог совјетским интересима. Југословенско руко-

³²³⁶ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 408.

³²³⁷ Опширније о „берлинској кризи“, која је представљала једну од најкритичнијих и најнапетијих тачака Хладног рата: В. Лакер, *нав. дело*, стр. 390–397; Џ. Л. Гедис, *нав. дело*, стр. 210–223; *Венски вальс холодној войны (вокруг встечи Н. С. Хрущева и Дж. Ф. Кенеди в 1961 году в Вене)*; Фредерик Кемп, *Берлин 1961. Кенеди, Хрущев и самое опасное место на земле*, Москва 2013; Андрей Андреевич Громько, *Памятное. Испытание временем*, Кн. 2, Москва 2016, стр. 66–67; Н. С. Хрущев, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, Книга 2, Москва 2016, стр. 634–648.

³²³⁸ Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 116.

³²³⁹ Опширније о сусрету америчког председника и совјетског премијера у престоници Аустрије: *Венски вальс холодној войны (вокруг встечи Н. С. Хрущева и Дж. Ф. Кенеди в 1961 году в Вене)*; Ф. Кемп, *нав. дело*, стр. 234–295; Н. С. Хрущев, *нав. дело*, стр. 634–643.

³²⁴⁰ АЈ, КПР, I–3–а/101–26, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са П. Дедушкином, 17.6.1961; Исто, I–3–а/101–27, Забелешка о пријему А. А. Јепишева код Ј. Б. Тита, 6.7.1961.

³²⁴¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 420910, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевом, 5.7.1961.

³²⁴² Опширније: *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 407–416.

³²⁴³ Опширније о „берлинском проблему“ у августу 1961: Ф. Кемп, *нав. дело*, стр. 342–424.

³²⁴⁴ АЈ, КПР, I–5–б/99–10, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 11.8.1961.

водство је морало да води рачуна о реакцији Вашингтона, па је Ј. Б. Тито током разговора са америчким званичницима настојао да заступа умерене ставове и да их увери да – упркос сличностима – ставови Београда и Москве о „немачком питању“ нису идентични.³²⁴⁵ У току 1961. југословенски председник је и јавно одбацивао оптужбе „западне пропаганде“ о томе да ФНРЈ „слиједи и подупире ставове Совјетског Савеза“ о „немачком питању“, објашњавајући да сличност ставова Београда и Москве није проистицала из тога што су они „слијепо слиједили политику Совјетског Савеза“, већ се ту радило о аутентичним, југословенским гледиштима која су била „условљена догађајима у прошлости“.³²⁴⁶

Уопште, у јеку „берлинске кризе“ током лета 1961. Београд је настојао да се држи умерених гледишта и ставова. На то су утицали озбиљност кризе, осетљива међународна позиција ФНРЈ и тежња да се сачува ванблоковски положај, као и приближавање Београдске конференције. Југословенски ставови су, заиста, били ближи совјетским, али је током акутне фазе кризе Београд избегао отворено сврставање на једну страну и може се рећи да је захваљујући таквом балансирању успео да се (све до почетка Београдске конференције) превише не замери ни Москви, ни Вашингтону.³²⁴⁷ Југословенски званичници су током лета 1961. изражавали забринутост због „могућности новог заоштравања међународних односа“, односно „забринутост [...] ситуацијом око Берлина“; дали су „безрезервну подршку“ сусрету Н. С. Хрушчова и Џ. Ф. Кенедија, те улагали „напоре да дође до преговора и споразума“; истицали су како је „у општем интересу да се пронађе неко решење“; наглашавали да су „преговори једини пут и могућност решења тог питања“, односно сматрали да „треба учинити све неопходно и могуће да дође до преговора и компромисног решења“. Њихов став је био да треба тежити „обостраним концесијама“, а све „у интересу мира и позитивног развика међународних односа“.³²⁴⁸ Иако је Београд и надаље инсистирао на тражењу решења мирним путем и преговарању, део говора Ј. Б. Тита на Београдској конференцији, који се односио на „немачко питање“, у Вашингтону је дочекан са отвореним негодовањем.³²⁴⁹

*

Наредно важно питање у југословенско-совјетским односима представљала је Београдска конференција, односно (прва) Конференција шефова држава или влада неангажованих земаља (1–6. септембар 1961).³²⁵⁰ Иако совјетски и југословенски погледи на место и позицију ванблоковских држава Трећег света нису били једнаки, Москва је упркос резервама

³²⁴⁵ FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 93, Memorandum of Conversation, G. F. Kennan, July 17, 1961, p. 193; Isto, Document 94, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, July 31, 1961, pp. 196–199; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 117–118; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 28.

³²⁴⁶ J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, str. 115.

³²⁴⁷ Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 116–118; D. Bogetić, *nav. delo*, str. 27–28.

³²⁴⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Забелешка о разговору В. Мићуновића са А. Јепишевом, 10.6.1961; Исто, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 11.8.1961; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевом, 16.8.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 420910, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевом, 5.7.1961; FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 94, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, July 31, 1961, p. 197; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 408, 410.

³²⁴⁹ Опширније у наставку поглавља.

³²⁵⁰ Опширније о Београдској конференцији: J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, str. 56–92, 95–98, 100–103, 113–114; Leo Mates, *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*, Beograd 1970, str. 393–404; Isti, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, str. 144–147; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 349–376; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 25–48; Isti, *Nesvrstanost kroz istoriju*, str. 76–87; Д. Богетић, Љ. Димић, *nav. delo*; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 253–265; V. Petrović, *nav. delo*, str. 174–181, 190–210; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 118–121; *Neočekivana promjena. Kako je stvoren Pokret nesvrstanih. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961. godine*, ur. S. Crnobrnja, Beograd 2016; Jovan Čavoški, „Between Great Powers and Third World neutralists. Yugoslavia and the Belgrade Conference of the Non-Aligned Movement, 1961“, in: *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi–Bandung–Belgrade*, Edited by Nataša Mišković, Harald Fischer-Tiné and Nada Boškovska, London–New York 2014, pp. 184–206; Alan Maricic, „Lucky that East Germany also exists“: Yugoslavia between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1955–1968), PhD thesis, University Of Waterloo, 2019, pp. 114–142; J. Pirjevec, *nav. delo*, str. 115–120; Б. С. Новосельцев, *nav. delo*, стр. 13–40.

(као и Вашингтон) морала да се „помири“, односно да прихвати одржавање Конференције као извесност. Широком дипломатском активношћу међу ванблоковским државама Москва је настојала да заштити своје интересе, али су – паралелно са тим – совјетски званичници током лета 1961. изражавали „задовољство“ тиме што је „Београд одређен као место одржавања Конференције“ и говорили да она представља „важан“, односно „велики догађај“.³²⁵¹ У месецима који су претходили Конференцији обе суперсиле су испољавале наглашену заинтересованост за њену припрему и „дневни ред“. И СССР и САД су настојали не само да информишу ФНРЈ о сопственим погледима на актуелна међународна питања, већ и да изнесу своје бојазни у вези са „карактером“ Конференције, предоче очекивања од тог скупа, те сугеришу какав курс би било пожељно да заузме Београд.³²⁵²

Пошто су југословенски погледи на међународна питања и теме о којима је требало дискутовати на Конференцији били доста ближи Москви него Вашингтону, совјетска страна је имала веће могућности и шири „маневарски простор“ за покушаје да утиче на Београд.³²⁵³ У ту сврху су, као што смо споменули, искоришћени посета К. Поповића СССР-у, као и бројни разговори које су совјетске дипломате водиле са највишим југословенским званичницима током лета 1961. За Москву је, пре свега, било важно да југословенске званичнике упуту на одређена гледишта о питању разоружања (посебно о „атомским пробама“), те да им предочи (пожељна) становишта о различитим аспектима „немачког питања“. Говорећи о тим темама совјетски амбасадор је истицао да је „важност иступања Југославије велика“, те да је „посебно важно што може дати тон у почетку [Конференције]“.³²⁵⁴ Износећи погледе на та питања совјетске дипломате су југословенском председнику отворено говориле: „Ви ћете о овом рјешавати на конференцији неангажованих – треба нам помоћ.“³²⁵⁵ Непосредно пред почетак Конференције Москва је донела одлуку о обнови нуклеарних проба, па је то питање крајем августа и почетком септембра доспело у први план југословенско-совјетских односа. Обавештавајући 30. августа Ј. Б. Тита о одлуци Владе СССР-а да приступи обнови „пробних експлозија нуклеарног оружја“, совјетски амбасадор је истакао да је Н. С. Хрушчову „стало да друг Тито на вријеме зна за ову одлуку, а нарочито обзиром на предстојећу Конференцију гдје глас друга Тита о том може бити од великог значаја“. „Ако би друг Тито о овом нешто рекао у свом говору то би била врло крупна ствар јер ће глас друга Тита на Конференцији имати велику тежину“ – нагласио је А. А. Јепишев.³²⁵⁶

Иако Београд није благонаклоно дочекао совјетску одлуку о обнови нуклеарних проба,³²⁵⁷ Ј. Б. Тито је после разговора са совјетским амбасадором одлучио да на Конференцији „оправда“ спорну совјетску одлуку.³²⁵⁸ Приликом отварања Конференције југословенски председник је „нагађања“ о томе да ли ће она заузети „прозападни или происточни“ курс окарактерисао као „заблуду“,³²⁵⁹ али се – коментаришући поједина међународна питања у излагању током генералне дебате – није у потпуности држао таквих принципијелних гледишта.

³²⁵¹ АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору В. Мићуновића са А. Јепишевом, 10.6.1961; Исто, Забелешка о разговору А. Беблера са П. Дедушкином, 21.6.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 425034, Забелешка о разговору А. Милатовића са А. Јепишевом, 15.8.1961; Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 254–256.

³²⁵² АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Белешка Б. Црнобрње о разговору са А. Јепишевом и П. Дедушкином, 22.5.1961; FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 93, Memorandum of Conversation, G. F. Kennan, July 17, 1961, p. 192; D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, стр. 27–28, 29; Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 253–260; Б. С. Новосельцев, *nav. дело*, стр. 28–29, 30–31, 32–33.

³²⁵³ Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 258; D. Vogetić, *nav. delo*, стр. 19–21, 27–28, 29.

³²⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 425034, Забелешка о разговору А. Милатовића са А. Јепишевом, 15.8.1961.

³²⁵⁵ АЈ, КПП, I-3-a/101-26, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са П. Дедушкином, 17.6.1961.

³²⁵⁶ АЈ, КПП, I-3-a/101-28, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.8.1961; Исто, Изјава совјетске владе (превод).

³²⁵⁷ АЈ, КПП, I-3-a/101-28, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.8.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 132, дос. 21, 426945, Милатовић, ДСИП-у, 5.9.1961; Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 262; D. Vogetić, *nav. delo*, стр. 30; Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom. Drugo dopunjeno izdanje*, Zagreb 1989, стр. 29.

³²⁵⁸ АЈ, КПП, I-3-a/101-28, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.8.1961.

³²⁵⁹ J. V. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, стр. 61.

Наспрам прилично оштрих ставова о политици Запада, показао је доста разумевања за погледе и држање Москве. Из западне визуре су нарочито спорни били ставови и гледишта које је изнео поводом совјетске одлуке о обнављању нуклеарних проба и о „немачком питању“.³²⁶⁰ Коментаришући „проблем разоружања“ Ј. Б. Тито је оптужио Француску да је прекршила „резолуцију Уједињених нација о прекидању атомских експеримената“, додајући да су се остале западне државе пасивно и равнодушно односиле према томе. Наспрам тога, показао је разумевање за одлуку совјетске владе о „обнављању експерименталних експлозија нуклеарним оружјем“, односно за „разлоге које наводи влада СССР“, означивши као „изненађујуће“ једино то што је одлука донета на „дан почетка ове Конференције мира“.³²⁶¹ Када је о „немачком питању“ реч, Ј. Б. Тито је, као што је то ФНРЈ и у претходном периоду чинила, позивао на даље „разговарање и преговарање“, односно тражење „разумног излаза“ из „садашње заоштрености“. Међутим, његови погледи на „правилно и трајно рјешење њемачког проблема“ били су блиски ставовима Москве, а критички је говорио о „кратковидој и неразумљивој политици“ западних сила. Притом, наспрам позитивних речи о послератном развоју Источне Немачке, негативно је говорио о Западној Немачкој, помињући и „веома забрињавајуће“ остатке „фашистичких и реваншистичких схватања“.³²⁶² Свеукупно посматрано, упркос начелном позивању на „независан пут“ и одбијању да се прикључи неком од „два супротстављена тора“, погледи на актуелна међународна питања и, уопште, реторика југословенског председника на Конференцији су били доста ближи гледиштима и интересима Москве.³²⁶³

Најспорније је, свакако, било „разумевање“ које је Ј. Б. Тито показао према совјетској одлуци о обнављању нуклеарних проба. К. Поповић је такву одлуку Владе СССР-а окарактерисао као „бруталан изазов истинском несврставању“. Југословенски министар је сматрао да је „уместо осуде за коју се залагала већина“ Ј. Б. Тито од учесника Конференције затражио „политичко помиловање“ за „провокативну одлуку“ Москве. Према сведочењу К. Поповића, Ј. Б. Тито је сам – „без консултовања с Државним секретаријатом за спољне послове“ – донео такву одлуку.³²⁶⁴ Постоје различита мишљења о мотивима којима је могао да се руководи југословенски председник,³²⁶⁵ али је неупитно да се, дакле, радило о личној одлуци и изразитом примеру утицаја који је Ј. Б. Тито имао на одвијање југословенско-совјетских односа.

Непосредно после иступа југословенског председника на Конференцији дошло је до – речима К. Поповића – „политичког пожара који се одмах разбуктао“.³²⁶⁶ Осим „разумевања“ за одлуку Москве о обнови проба, у Вашингтону су изузетно негативно дочекане и речи југословенског председника о различитим аспектима „немачког питања“.³²⁶⁷ Иако су такви југословенски ставови о „немачком проблему“ били познати Вашингтону, због кризе у Берлину тренутак је био изузетно осетљив,³²⁶⁸ а отежавајућу околност је представљала и чињеница да су таква гледишта изнета на једном међународном скупу чије одвијање је широм света

³²⁶⁰ Ђ. Трипковић, *nav. delo*, стр. 118–120; D. Bogetić, *nav. delo*, стр. 32–33, 42.

³²⁶¹ J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, стр. 71.

³²⁶² Isto, стр. 72–73. Опширније о „немачком питању“ и Београдској конференцији: Amit Das Gupta, „The non-aligned and the German question“, in: *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi-Bandung-Belgrade*, Edited by Nataša Mišković, Harald Fischer-Tiné and Nada Boškovića, London–New York 2014, pp. 151–152; A. Marčić, *nav. delo*, pp. 114–142.

³²⁶³ Детаљније о говору Ј. Б. Тита у генералној дебати на Београдској конференцији, одржаном 3. септембра: J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, стр. 66–89.

³²⁶⁴ A. Nenadović, *nav. delo*, стр. 29.

³²⁶⁵ D. Bogetić, *nav. delo*, стр. 29–30; J. Pirjevec, *nav. delo*, стр. 117–118, 119–120; Б. С. Новосельцев, *nav. delo*, стр. 37, 40; Душан Чкробић, *Коча Поповић. Дубока људска тајна. Филозоф, војсковођа, државник*, друго измењено и допуњено издање, Београд 2012, стр. 189.

³²⁶⁶ A. Nenadović, *nav. delo*, стр. 29.

³²⁶⁷ D. Bogetić, *nav. delo*, стр. 42.

³²⁶⁸ Источна Немачка је 13. августа затворила границу између Источног и Западног Берлина, а пар дана касније је (постепено) почела изградња зида који је постао најпознатији симбол Хладног рата. До почетка Београдске конференције криза није била превладана. Тензија су и даље наставиле да расту, па су се крајем октобра совјетски и амерички тенкови нашли једни наспрам других на контролном пункту Чарли. (Simon J. Ball, *The Cold War. An International History, 1947–1991*, London 1998, p. 96–97; Ц. Л. Гедис, *nav. delo*, стр. 218; *Povijest 17. Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, стр. 586; Ф. Кемп, *nav. delo*, стр. 374–393, 398, 401, 504–517.)

пажљиво праћено.³²⁶⁹ Коментаришући негативну реакцију Вашингтона на његов говор, Ј. Б. Тито је говорио да он „није рекао ништа што већ није било познато као југословенски став“, али је сматрао да је САД „очигледно [...] погодила чињеница да је то било речено пред таквим аудиториумом као што је била Конференција и пред 800 страних новинара“.³²⁷⁰ Свеукупно посматрано, неодмерен наступ Ј. Б. Тита на Београдској конференцији је довео до преиспитивања политике Вашингтона према Београду и изузетно негативно се одразио на даље кретање југословенско-америчких односа. У контексту теме дисертације, посебно треба истаћи да Вашингтон у новонасталим околностима није презао ни од вршења економског притиска на ФНРЈ.³²⁷¹ У септембру 1961. Запад је Југославију – речима Ј. Б. Тита – „плашио економским санкцијама“.³²⁷²

Наспрам такве реакције Вашингтона, Москва је, очекивано, поздравила говор Ј. Б. Тита, позитивно окарактерисала „улогу Југославије на Београдској конференцији“, и – уште – саму Конференцију. Члан ЦК КПСС-а Бобоцан Гафурович Гафуров, који је послат у Београд да прати рад Конференције, вратио се у Москву са позитивним утисцима о држању Ј. Б. Тита и гледиштима југословенских руководилаца, те о несумњивом социјалистичком карактеру ФНРЈ и постојању повољних услова за даље унапређење односа две државе.³²⁷³ Совјетски амбасадор је пренео Ј. Б. Титу „дубоку захвалност“ Н. С. Хрушчова на „показаном разумевању“ и томе што је у говору „дао нагласак на Француску“ по питању обнове нуклеарних проба. Москва је била задовољна и начином на који је на Конференцији било речи о „немачком питању“. Совјетска дипломатија је у септембру 1961. сматрала да на предстојећем заседању Генералне скупштине УН Запад неће „поставити немачко питање на дневни ред“ због тога што зна за „расположење неангажованих“ које је „дошло до изражаја“ на Конференцији.³²⁷⁴

Иако позитивне реакције Москве на југословенско држање током Београдске конференције нису значиле да су разлике у гледиштима две државе на (пожељну) позицију „неангажованих земаља“ нестале, поуздано се може рећи да се Конференција позитивно одразила на даље одвијање југословенско-совјетских односа.³²⁷⁵ Осим тога, утицај београдског самита на даљи пораст угледа и међународне афирмације ФНРЈ³²⁷⁶ је Москву додатно упућивао на Београд. Иако су у периоду после Конференције „основне супротности Југославија–СССР остале“, југословенски аналитичари су учавали да је „Совјетском Савезу много више стало да добије подршку Југославије за своје спољнополитичке акције“. У вези са тим, у ДСИП-у су примећивали да су новонастале околности и међународни углед штитили ФНРЈ од претераних притисака Москве. Совјетско руководство је наставило да води „политику два колосека“ и да се служи „методама притиска“, али су у Москви били „принуђени да много више воде рачуна каквим средствима и до које границе могу вршити притисак на Југославију“.³²⁷⁷

³²⁶⁹ АЈ, КПП, I-5-b/104-9, Забелешка о разговору К. Поповића са Ц. Кенаном, 13.9.1961.

³²⁷⁰ АЈ, КПП, I-3-a/101-29, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 20.9.1961.

³²⁷¹ Опширније о југословенско-америчким односима после Београдске конференције: АЈ, КПП, I-5-b/104-9, Београдска конференција и односи Југославија–САД, 20.9.1961; D. Vogetić, „Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle Prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu“, *Istorija 20. veka*, 2/2006, str. 71–85; Исти, „Југославија у хладном рату“, стр. 345–348; Исти, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, str. 87–106; Исти, „Узроци неславног епилога дипломатске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Југославији 1961–1963“, стр. 326–331; Исти, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 41–52; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 199–260.

³²⁷² АЈ, КПП, I-3-a/101-30, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.9.1961.

³²⁷³ АЈ, КПП, I-1/990, Н. С. Хрушчов – Ј. Б. Титу, 16.9.1961; АЈ, КПП, I-1/991, Н. С. Хрушчов – Ј. Б. Титу, 27.9.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961; Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 120; Лј. Димић, *нав. дело*, стр. 261–262; Ј. Ђавошки, *нав. дело*, р. 199; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 43.

³²⁷⁴ АЈ, КПП, I-3-a/101-28, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.8.1961; Исто, I-3-a/101-29, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 20.9.1961.

³²⁷⁵ Лј. Димић, *нав. дело*, стр. 265; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 40, 41, 43–44.

³²⁷⁶ Д. Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 22; Исти, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 41.

³²⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961.

Иако су, дакле, односи са Вашингтоном били озбиљно нарушени и кретање југословенско-америчких односа попримило карактер осеке, а Београдска конференција претходном позитивном развоју југословенско-совјетских односа дала додатни импулс, ствари нису изгледале онако једноставно како се на први поглед могло чинити током трајања самита у Београду. Из америчке перспективе посматрано, у септембру 1961. је могло изгледати као да је Ј. Б. Тито на Конференцији изабрао страну у хладноратовски подељеном свету.³²⁷⁸ Међутим, југословенски председник није могао да пренебрегне отворено исказано незадовољство и негативне реакције Стејт департмента које су уследиле после његовог говора.³²⁷⁹ Држање Вашингтона и могућност да се постојеће незадовољство негативно одрази на примање америчке економске помоћи изазивали су забринутост у Београду. Југословенски званичници су због тога настојали да пруже различита „објашњења“ за наступ Ј. Б. Тита и ублаже „разочарање и забринутост“ Вашингтона. Сам југословенски председник је у интервјуима и изјавама напомињао да „формулација“ из његовог говора није значила да он „одобрава нуклеарне пробе, већ да разумије разлоге које је изнио Совјетски Савез“; истицао је да му се чини да „неки људи на Западу не знају добро да читају поједине формулације“ и да су његову изјаву „криво протумачили“, те критиковао „забрињавајућу трку у наоружавању“ и „обновљене експерименте нуклеарним бомбама“. Ипак, најбољи начин да се отклоне америчке „сумње у веродостојност југословенске тврдње о статусу неангажованости“, односно да се покаже да ће се „старати за одржавање баланса између два блока“ представљало је предузимање одговарајућих корака према Москви.³²⁸⁰

У настојању да уравни тежи нарушену међународну позицију, ублажи незадовољство Вашингтона и поврати баланс у односу са суперсилама, Ј. Б. Тито је „кориговао“ став о обнављању проба, који је представљао најспорније место из говора на Конференцији. У писму које је средином септембра упутио Н. С. Хрушчову, југословенски председник се критички осврнуо на „одлуку владе СССР о настављању нуклеарних проба“. Истакао је да она „ствара у свијету све већу забринутост и све више утиче негативно, и у политичком погледу, у односу на Совјетски Савез, а у првом реду код неангажованих земаља“. Наводећи да је на Конференцији имао прилику да „види и осјети негативан утисак“ који је изазвала одлука совјетске владе, Ј. Б. Тито је – у супротном духу у односу на говор од 3. септембра – истакао: „Нико није могао наћи оправдање за ту вашу мјеру, па ни ја. Ја сам покушао да схватим узроке који су вас на то присилили, али нисам могао наћи оправдање за настављање тих проба.“ Осврнувши се на негативне последице совјетске одлуке, југословенски председник је апеловао на Москву да донесе одлуку о „обуставању даљих нуклеарних проба“ и да изрази спремност за наставак „разговора о забрани нуклеарних тестова“.³²⁸¹

Писмо Ј. Б. Тита у Москви није било благонаклоно дочекано. „Морам Вам отворено признати да је ово писмо у извесној мери збунило моје колеге и мене и оставило нам је у души осећање горчине. А како и не доживети осећање незадовољства и разочарања, када видиш од стране руководиоца социјалистичке Југославије несхватање мотива којима се руководила совјетска влада доноси одлуку о спровођењу експерименталних експлозија нуклеарног оружја“ – резигнирано је истакао совјетски премијер у одговору. Н. С. Хрушчов је у писму

³²⁷⁸ V. Petrović, *nav. delo*, str. 178, 193, 194, 206–207.

³²⁷⁹ Опширније о америчким реакцијама на говор Ј. Б. Тита: АЈ, КПР, I-5-b/104-9, Забелешка о разговору К. Поповића са Ц. Кенаном, 13.9.1961; Исто, Белешка о разговору Л. Матеса са Ц. Кенаном, 15.9.1961; Исто, Aide-memoire, Embassy of the United States of America, 16.9.1961; Исто, Београдска конференција и односи Југославија–САД, 20.9.1961; FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 96, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, September 3, 1961, pp. 202–204; Исто, Document 97, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, September 15, 1961, pp. 204–207; Исто, Document 98, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, September 18, 1961, pp. 207–208; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 120–122; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 42–48.

³²⁸⁰ АЈ, КПР, I-5-b/104-9, Забелешка о разговору К. Поповића са Ц. Кенаном, 13.9.1961; Исто, Aide-memoire, Embassy of the United States of America, 16.9.1961; FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Document 99, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, September 26, 1961, p. 209; J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, str. 102, 108, 116–117; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 121–122.

³²⁸¹ АЈ, КПР, I-1/991, Ј. Б. Тито – Н. С. Хрушчову, 16.9.1961.

„узгредно“ – и како су у Београду сматрали „злобно“ – пребацио Ј. Б. Титу то што се на исти начин није обратио Ш. де Голу, додајући: „Ја не могу да се присетим да ли сте се Ви обраћали с таквом врстом писама руководиоцима САД и Енглеске, када су у одговор на наш једностранни прекид проба нуклеарног оружја у 1958[.] години скоро непрекидно у току седам месеци грмеле експлозије америчког и енглеског нуклеарног оружја.“ Писмо је – како су констатовали у ДСИП-у – представљало „негативан одговор на сугестију да обуставе пробе“ и „одбрану“ совјетске одлуке. Осим самог садржаја, нарочито спорна је била интонација. У Београду су сматрали да је совјетски премијер у одговору Ј. Б. Титу „заузео непопустљив и арогантан став“.³²⁸²

Ј. Б. Тито је пред совјетским амбасадором изразио „чуђење и забринутост карактером одговора“. Напоменуо је како Вашингтон пребацује ФНРЈ да је подлегла притиску Москве, а да Н. С. Хрушчов – по истом питању – говори о подложности Београда америчком утицају.³²⁸³ Иако се почетком септембра чинило да су се позиције две стране приближиле, размена писама Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова током друге половине септембра 1961. је показала да је „по питањима обнове експлозија“ у ставовима Београда и Москве „заострена разлика“.³²⁸⁴ Југословенски председник је сматрао да је Москва „објективно добила подршку на Београдској конференцији“,³²⁸⁵ али да – као што смо могли видети из његове реакције на писмо Н. С. Хрушчова – совјетско руководство није показало одговарајуће разумевање за позицију и интересе ФНРЈ. У сложеним међународним околностима и уз разлике које су постојале у позицијима и тежњама две државе у хладноратовски подељеном свету, „збуњеност“ и „забринутост“ коју су размењена писма изазвала у Москви и Београду, те противречности и тактизирања који су били видљиви и у совјетском, и југословенском држању, говорили су о томе да још увек нису сасвим сазреле околности за „убрзање процеса побољшања односа“. У датим околностима требало је сачекати на XXII конгрес КПСС-а од кога се очекивало да пружи одговоре на многа питања, па и на она о правцу којим ће се даље кретати југословенско-совјетски односи.³²⁸⁶

*

После размене писама са Н. С. Хрушчовом југословенски председник није сматрао да су југословенско-совјетски односи добри, а очекивао је и да ће на предстојећем Конгресу КПСС-а доћи до напада на ФНРЈ.³²⁸⁷ Упркос напретку који је остварен у односима од краја 1960, у југословенским анализама из септембра 1961. је навођено да је – наспрам тога што је „број напада у часописима, а посебно у штампи, постепено смањиван“ (а уочи посете К. Поповића Москви они су „сасвим престали“) – преко „интерних предавања“ и књига настављено ширење „антијугословенских ставовова“. Анализа текстова и сличности које су се у њима јављале, говорили су о томе да „већина аутора пише на бази конкретних директива и упутстава партијског пропагандног апарата“. Учено је и да је од септембра 1961. та „антијугословенска политика у издавачкој делатности“ поново почела да добија на интензитету.³²⁸⁸ Сигнали и држање Москве су, заиста, могли изгледати противречно у том периоду. Југословенским званичницима је говорено да се у „пројекту програма КПСС“ о ФНРЈ пише као о

³²⁸² АЈ, КПР, I-1/991, Н. С. Хрушчов – Ј. Б. Титу, 27.9.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 132, дос. 22, 429495, Концепт писама за сва представништва у источноевропским земљама (осим Тиране), 5.10.1961; Исто, ф. 133, дос. 17, 429805, Циркуларно писмо дипломатским представништвима ФНРЈ у Москви, Будимпешти, Варшави, Прагу, Софији, Букурешту, Пекингу и Берлину, 7.10.1961; Исто, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961.

³²⁸³ АЈ, КПР, I-3-a/101-30, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. А. Јепишевом, 30.9.1961.

³²⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961.

³²⁸⁵ Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 265.

³²⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961; Ђ. Триповић, *nav. delo*, стр. 123, 124.

³²⁸⁷ Лј. Димић, *nav. delo*, стр. 265; А. Б. Едемский, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, стр. 302.

³²⁸⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Антијугословенска политика у издавачкој делатности Совјетског Савеза (период новембар 1960–јун 1961), 22.9.1961.

„социјалистичкој земљи“, а „општу карактеристику“ бројних публикација представљало је „негирање социјалистичког карактера Југославије“. Међу „противречности“ у држању Москве, Београд је у октобру убрајао и совјетски наступ на економском плану – са једне стране, „званични представници“ СССР-а су као пример доброг одвијања „међудржавних односа“ наводили економске везе; наспрам тога, видне су биле одређене (немале) „тешкоће у економским односима“.³²⁸⁹

После објављивања пројекта, односно нацрта Програма КПСС-а, И. Вејвода је средином августа саопштио совјетском амбасадору да су у Београду „врло незадовољни начином на који је Југославија третирана“ у њему. И у наредном периоду се могло наићи на критике начина на који је у нацрту – са „старих позиција“ – писано о ФНРЈ. Најотвореније (и јавно) је то изражено у чланку који је крајем септембра објављен у органу СКЈ „Комунисту“. Међутим, уверавања Н. С. Хрушчова о томе да осуда југословенског „ревизионизма“ неће бити „оштра“ и активност совјетских дипломата у истом правцу (укључујући и превод пројекта Програма на српски), донекле су умирили бојазни, па негодовање Београда није било превише „гласно“. Противречно совјетско држање југословенски званичници су карактерисали као „тактику“ и сматрали су да је Москва очекивала да „гутамо пилуле и не одговарамо на њихове нападе, које они 'не могу избећи због става Кинеза'“. Иако су у Београду задржали резерве према нацрту Програма, очекивали да ће их „напасти на Конгресу“, реаговали и јавно али без потенцирања тог питања, та тема није превише оптеретила југословенско-совјетске односе у периоду пре XXII конгреса. За Москву је појава текста из „Комуниста“ била „неочекивана“, али се упркос незадовољству суздржала од званичних и отворенијих реакција.³²⁹⁰ Свеукупно посматрано, због суздржаности обе стране цело то питање је „чекало“ и могло да добије расплет тек на самом Конгресу.

Ј. Б. Тито је сматрао да у случају напада на Конгресу не треба ћутати, већ треба пружити „отпор“, побијати оптужбе и критички се осврнути на спорна места из Програма. Упркос чврстом ставу Београда и размимоилажењу по појединим питањима, у то време је, ипак, постојао обострани интерес за избегавањем спорова и стремљење да се настави процес поправљања односа.³²⁹¹ На такве тежње се добро надовезао XXII конгрес КПСС-а (17–31. октобар 1961),³²⁹² који је унео додатни импулс у процес приближавања Београда и Москве.³²⁹³ На њему су се ствари одвијале „битно другче“³²⁹⁴ него што су то очекивали у Београду, а у вези са даљим кретањем југословенско-совјетских односа посебно треба истаћи два питања: 1) осуду стаљинизма, односно покретање новог таласа „дестаљинизације“ у СССР-у; 2) однос према ФНРЈ на Конгресу – одмерена осуда „ревизионизма“, уз јасно истакнуту потребу борбе против „догматизма“.³²⁹⁵

Када је о првој ствари реч, на XXII конгресу је дошло до „обнављања“ тенденција које су биле карактеристичне за XX конгрес. То је подразумевало „оштро разрачунавање са Стаљиновом политиком“, јавно изношење „низа чињеница и оптужби о Стаљину из тајног реферата на 20. Конгресу“, помињање „злочина из Стаљиновог периода“, осуду „култа личности“, и – уопште – „најснажније истицање правилности курса 20. конгреса“. Такве ставове је пра-

³²⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 9, 421971, Мојсов, ДСИП-у, 14.7.1961; Исто, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961; АЈ, КПр, I-5-b/99-10, Антијугословенска политика у издавачкој делатности Совјетског Савеза (период новембар 1960–јун 1961), 22.9.1961.

³²⁹⁰ АЈ, КПр, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору И. Вејводе са А. Јепишевом, 11.8.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 18, 430293, Забелешка о неким питањима из наших односа са СССР, 12.10.1961; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 299–301; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 46–47.

³²⁹¹ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 301–302; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 47–49.

³²⁹² Опширније о XXII конгреса КПСС-а: *XXII съезд коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет*, I–III, Москва 1962.

³²⁹³ Најпотпунији историографски приказ (са освртом на старију литературу) утицаја XXII конгреса на југословенско-совјетске односе, дат је у следећем чланку: А. Б. Едемский, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, стр. 295–317.

³²⁹⁴ ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³²⁹⁵ Ђ. Тіркović, *нав. дело*, стр. 124–126; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 49–50; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 303–304.

тио „отворени“, „јавни напад на Албанију“ и „офанзивнији“ наступ Москве према Пекингу, што је водило даљем „заоштравању спора“ и, практично, „јавном сукобу Кина–СССР“. Све то је могло само позитивно да се одрази на даље одвијање југословенско-совјетских односа. Што се тиче другог питања, у реферату Н. С. Хрушчова су били „нападнути Југославија и 'савремени ревизионизам'“. Ставови совјетског премијера су – како је јављао Ц. Мијатовић – у Москви оцењени као „оштри“, а у Београду су сматрали да је реч о „тешком“ нападу. Упркос томе, Београд је уочавао да је истицање „ревизионизма као главне опасности“ било „исфорсирана конструкција“ (са циљем да се „задржи баланс у односу на став према догматизму“), а да је „сам Конгрес [...] показао практично да је догматизам ('култ личности', секташтво) избио у први план и објективно се показао као основна препрека даљег кретања совјетског друштва и међународног радничког покрета у целини“.³²⁹⁶

У Београду су уочавали да су „документе Конгреса“, као и спољну политику Москве карактерисале „јачо [...] изражене и озбиљне недоследности и контрадикције“, и да је то – уопштено посматрано – одликовало „развој СССР-а последњих година“. Очигледан пример таквих „контрадикција“ био је, управо, однос Москве према ФНРЈ на Конгресу, али и уопште.³²⁹⁷ Пошто су на XXII Конгресу, свеукупно посматрано, ипак, превладавали позитивни елементи,³²⁹⁸ југословенска стране се „уздржала од коментара“ на реферат Н. С. Хрушчова,³²⁹⁹ иако је имала озбиљне примедбе на његов садржај и – као што смо поменули – пре Конгреса била решена да не „ћути“ у случају „напада“. Совјетске дипломате су додатно настојале на томе да не дође до раста тензија, наглашавајући да је „реферат Хрушчова“ био „више формална, тактичка ствар“, те да суштински „Југославију нико на Конгресу не напада“. Југословенским званичницима је стављано до знања да треба бити стрпљив („само нека се слегне све ово што [је] изашло на видело у Москви“), и да ће се односи две државе „након Конгреса, побољшати“, односно да ће се „променити на боље и да ће се врло повољно развити“.³³⁰⁰

Прва јавна реакција Ј. Б. Тита – још током трајања Конгреса, у интервјуу датом за јапански лист „Асахи Шимбун“ – била је одмерена, „дипломатска“, и, у суштини, позитивна. Још конкретније, и сасвим отворено, југословенски председник је о Конгресу говорио на митингу који је одржан у Скопљу 13. новембра 1961. Наспрам мирне реакције на нападе, Ј. Б. Тито је јасно истакао и поздравио „позитиван курс“ који је карактерисао рад Конгреса.³³⁰¹ У разговору са совјетским колегама и југословенске дипломате су – уз резерве према „нападу Хрушчова“ и, посебно, замерке на рачун „Микојановог иступа против Југославије“ – износиле „општа позитивна гледишта о Конгресу“ и давале „врло повољне коментаре“. Штавише, у Београду су сматрали да би – у складу са југословенским спољнополитичким интересима – „требали деловати на Западу и код неангажованих у правцу што реалнијег схватања стварног политичког смисла Конгреса у Москви“. Сматрали су да би нарочито штетно било ако би на Западу закључили да је „Конгрес показао да је СССР слаб, разједињен, завађен са својим са-

³²⁹⁶ АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Стр. пов. информација – инструкција ДСИП-а упућена представништвима ФНРЈ у иностранству поводом XXII конгреса; Исто, Забелешка о разговору В. Мићуновића са П. Дедушкином, 26.10.1961; Исто, Двадесет други конгрес КПСС. Материјали за оцену Конгреса; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 11, 431126, Мијатовић, ДСИП-у, 18.10.1961; Исто, 431159, Мијатовић, ДСИП-у, 19.10.1961; Исто, дос. 12, 431753, Циркулар свим представништвима ФНРЈ, Л. Матес, 25.10.1961; Исто, дос. 16, 40082, XXII конгрес КПСС. Југославија; Исто, дос. 17, 40576, XXII конгрес КПСС – Југославија; Исто, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³²⁹⁷ АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Стр. пов. информација – инструкција ДСИП-а упућена представништвима ФНРЈ у иностранству поводом XXII конгреса; ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³²⁹⁸ АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Записник са састанка групе ЦК за међународна питања, 1.11.1961; ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³²⁹⁹ У Београду су сматрали да на такав начин пружају подршку совјетском премијеру у борби против „стаљинистичких“, „догматских“ снага. (ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.)

³³⁰⁰ АЈ, КПП, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору В. Мићуновића са П. Дедушкином, 26.10.1961.

³³⁰¹ J. V. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, str. 117–118, 143–144.

везницима“, те да је њихова „обавеза да допринесу да се правилно оцене постојећа ситуација и кретања у међународном радничком покрету, лагеру и СССР-у“. ³³⁰² Москва је пажљиво пратила реакције Београда на XXII конгрес и може се рећи да су били задовољни југословенским држањем, као и одјеком који је највиши партијски скуп КПСС-а имао у ФНРЈ. ³³⁰³

У Београду нису могли да превиде да „напади на Југославију“ на XXII конгресу нису били „само питања тактике у новој ситуацији“, већ су имали (и) своју сврху у склопу опште совјетске политике и циљева према ФНРЈ. Јасно је било да разлике између Москве и Београда „остају без обзира на позитивне промене и нове појаве које [су] избиле на Конгресу“. ³³⁰⁴ Те разлике су, разумљиво, биле исте као и у претходном периоду. Према речима Ј. Б. Тита, по питању „крајњег циља“ („изградња социјализма, односно комунизма“) Москва и Београд се нису разликовали, а неподударности су постојале „само у погледу метода који се примењују“, односно у различитим „путевима у социјализам“. Југословенски председник је сматрао да те разлике „нису тако велике“, а да је „основну“ спорну ствар представљало „неслагање у схватању односа између социјалистичких земаља“. Наиме, наспрам совјетских погледа о „немогућности изградње социјализма ван лагера“, ³³⁰⁵ Београд је сматрао да се „социјализам може градити, а да се не учествује у некој лагерској формацији држава“, односно да „свака земља треба и може да гради социјалистички систем на свој начин, према сопственим условима“. У вези са тим, Београд је – за разлику од Москве – сматрао да је „погрешно дијелити свијет на блокове односно лагере“, односно да „диоба свијета на таборе представља опасност“. ³³⁰⁶

Полазећи од општих прилика у односима две државе, а узимајући у обзир ставове изнете на XXII конгресу, на југословенској страни су сматрали да ће се после Конгреса совјетска политика према ФНРЈ „и даље кретати на основи старе линије 'двају колосека', као и да неће доћи до суштинске промене те политике, иако [су] у њеном провођењу, као и до сада, могућа варирања, диктирана тактичким потребама“. ³³⁰⁷ Поједини „сигнали“ су говорили о томе да је могуће очекивати да ће Москва да „догради линију 'два колосека'“, али је – свеукупно посматрано – опште мишљење било да „нема потребе“ за било каквом променом става и држања према СССР-у. То је значило да – „ради одређене подршке Хрушчову у процесу дестаљинизације“ – не треба, надаље, ћутати на критике упућене ФНРЈ, да треба износити „принципијелна гледања“ о дешавањима „унутар лагера“, а да „по државној линији, као и по линији сарадње друштвених организација“, односно на плану билатералне југословенско-совјетске сарадње „треба наставити са давањем и прихватањем корисних иницијатива“. ³³⁰⁸ Пратећи реакције Београда на Конгрес и имајући у виду опште прилике у односима, у совјетској амбасади су крајем 1961. сматрали да су „после XXII конгреса КПСС“ сазрели услови за „даљи развој совјетско-југословенских односа по државној линији“, као и за „јачање нашег утицаја у Југославији“. Међу предлозима за „даљи развој и јачање совјетско-југословенских односа у светлости резултата XXII конгреса“, Амбасада СССР-а је крајем 1961. наводила размену различитих посета, између осталог и узвратну посету А. А. Громика Југославији. ³³⁰⁹ Стиче се утисак да је крајем 1961. и почетком 1962. постојала обострана спремност за нови искорак, односно да су се – постепено – стварали повољни услови за даље побољшање односа. ³³¹⁰

³³⁰² АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору В. Мићуновића са П. Дедушкином, 26.10.1961; Исто, Забелешка о разговору В. Мићуновића са П. Дедушкином, 30.10.1961; Исто, Записник са састанка групе ЦК за међународна питања, 1.11.1961; ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³³⁰³ АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Забелешка о разговору В. Мићуновића са П. Дедушкином, 26.10.1961; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 303, 309–312.

³³⁰⁴ ДА МСП, Стр. Пов., 1961, ф. II, дос. 9, Бр. 178, Циркулар поводом XXII конгреса, В. Мићуновић, 4.11.1961.

³³⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 11, 431126, Мијатовић, ДСИП-у, 18.10.1961; Исто, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КПСС“, 15.2.1962.

³³⁰⁶ J. V. Tito, *Govori i članci*, Књига XVII, стр. 117–118.

³³⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 11, 431159, Мијатовић, ДСИП-у, 19.10.1961.

³³⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 131, дос. 17, 40576, XXII конгрес КПСС – Југославија.

³³⁰⁹ А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 310–311.

³³¹⁰ Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 126–127.

XXII конгрес КПСС-а и даље продубљивање совјетског спора са Албанијом и Кином су у наредним месецима, односно крајем 1961. и почетком 1962, заиста „сузили [...] фронт и базу напада на Југославију и југословенски ревизионизам“.³³¹¹ Москва је имала низ „позитивних иницијатива“ и сигнала,³³¹² али, ипак, није дошло до „суштинске промене у совјетско-југословенским односима“. Разговори руководиоца и дипломата две стране у наредних неколико месеци „нису дали ништа ново“. И даље је – како су средином фебруара 1962. констатовали у ДСИП-у – на снази била „линија спорог поправљања односа са нама“. Штампа јесте „смањила нападе на Југославију“, умањен је број „малициозних вести“, дошло је до одређеног раста „броја тзв. 'објективних' кратких написа о Југославији“, али су „у случају интерних потреба“ обнављани „напади на Југославију и ревизионизам“. Очекивало се да ће се односи и даље одвијати „на плану дуплог колосека“, запажено је да је СССР „заинтересован да на свој начин побољшава односе“, али су одређене ствари – попут још једног „иступања“ М. А. Сулова упереног против „југословенског ревизионизма“³³¹³ или јасно учаване „велике резервисаности Руса према нама и поред постојања сукоба са Кином и Албанијом“ – југословенским званичницима говориле да не треба имати „илузије“ у погледу циљева и интереса Москве. Међутим, у том периоду су ипак – наспрам ранијих „сталних осцилација“ – односи Београда и Москве били „без већих потреса“, и може се рећи да их је карактерисала „релативна стабилизација“.³³¹⁴ У току марта и априла 1962. позитивна кретања у југословенско-совјетским односима су настављена,³³¹⁵ и све то је представљало увод у искорак који је направљен после априлске посете А. А. Громика ФНРЈ.³³¹⁶

Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба

Током периода на који се односи ово поглавље, и југословенска и совјетска привреда су, свеукупно посматрано, бележиле „динамичан пораст“.³³¹⁷ „Динамичан и интензиван раз-

³³¹¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КПСС“, 15.2.1962.

³³¹² Југословенски амбасадор је почетком фебруара 1962. учовао „одређену позитивну промену“ у држању Москве према ФНРЈ. „По свему судећи совјетско руководство озбиљно разматра и шире преиспитује своју политику према Југославији, а по низу питања донело је већ конкретне одлуке у правцу побољшања међудржавне сарадње“ – сматрао је Џ. Мијатовић, поткрепљујући наведено низом позитивних „момената“. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 43661, Мијатовић, ДСИП-у, 2.2.1962.) Средином фебруара 1962. у ДСИП-у су међу такве „моменте“ и позитивне сигнале Москве убрајали: совјетски предлог за узвратну посету А. А. Громика; „наглу промену у совјетском ставу у економским преговорима“ крајем јануара 1962; упућивање „делегације ЦК Комсомола на високом нивоу (скоро као партиска делегација)“; постојање „позитивних изгледа“ за „проширење сарадње на плану атомских комисија“; „прихватање сарадње главних градова“, као и „сарадње друштвених организација – синдиката“ од стране Москве; поправљање – у одређеној мери – третмана југословенских новинара и дипломата у Москви; наговештаји о југословенско-совјетској сарадњи на трећим тржиштима. (Исто, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КПСС“, 15.2.1962.) У истом периоду, средином фебруара 1962, совјетска дипломатија је наглашавала „спремност владе СССР-а на даљње јачање и развијање односа са Југославијом“. (Исто, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962.)

³³¹³ У фебруару 1962. М. А. Сулов је на „саветовању руководиоца катедри друштвених наука“ истакао да совјетска позиција према „ревизионизму“ и ФНРЈ „остаје неизмењена“, те да „опасност од ревизионизма остаје“ због тога што „активисти Савеза комуниста Југославије не само да се не одричу свог ревизионистичког програма, већ га све више рекламирају“. (АЈ, КПР, I–2/16–1, Совјетски Савез, новембар 1962.)

³³¹⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КПСС“, 15.2.1962.

³³¹⁵ Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 127–128; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 50–51; Лј. Димић, *нав. дело*, стр. 266–267; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 312–313.

³³¹⁶ Опширније у поглављу „Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе Југославије и СССР-а“.

³³¹⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960); Исто, 1962, ф. 125, дос. 16, 43312, Индустрија, јун 1962; Исто, 44243, Унутрашња економска питања; СССР в цифрах. Статистический сборник, Москва 1958, стр. 43–278; СССР в цифрах в 1963 году. Краткий статистический сборник, Москва 1964, стр. 73–138; К. Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, стр. 12–15; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, стр. 232, 234; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, стр. 394–407; Т. Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, стр. 48; Л. И. Абалкин, Е. А. Иванов,

вој“ привреде ФНРЈ је омогућио „видну експанзију [...] спољнотрговинске размене“ Југославије. Иако је имала проблема са „хроничним дефицитом“, спољну трговину ФНРЈ је током друге половине педесетих и почетком шездесетих карактерисао сталан „пораст укупне робне размене“.³³¹⁸ Обим спољне трговине СССР-а је, такође, пратио развој совјетске привреде. Крајем педесетих је дошло до приметне „експанзије совјетске спољне трговине“, почетком шездесетих је пак постојала „видна тенденција успоравања темпа пораста размене“, али је – свеукупно посматрано – током целог периода на који се односи ово поглавље обим спољне трговине СССР-а „стално растао“.³³¹⁹ Наведене ствари су представљале повољне предуслове за даље ширење југословенско-совјетске робне размене. До тога, међутим, није дошло због политичких прилика на релацији Москва–Београд.

Уместо даљег раста обима размене, као што је то био случај у периоду од 1954. до 1956, нарушене прилике у југословенско-совјетским односима су довеле до супротног кретања у билатералној трговини. У зависности од тренутних прилика у политичким односима, робна размена две државе је током периода на који се односи ово поглавље „осцилирала“, али је, свеукупно посматрано, имала „тенденцију стагнације“, односно „релативну и апсолутну тенденцију опадања“.³³²⁰ Основни ток кретања робне размене у периоду од краја 1956. до пролећа 1962. може се видети из наредне две табеле.

„Судьбы, противоречия и периодизация развития советской экономики“, у: *Экономическая история СССР: очерки, рук. авт. колл. Л. И. Абалкин*, Москва 2007, стр. 14–15; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, Zagreb 2008, str. 588–589; Юрий Аксютин, *Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг.*, Москва 2010, стр. 434–446; С. Вуковић, *Српско друштво и економија (1918–1992)*, стр. 455, 538; М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 221, 227; I. Dobrivojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, str. 149–151; А. Грациози, *История СССР*, стр. 270–271, 274–276, 285–286; Н. Klasić, *нав. дело*, str. 2–3.

³³¹⁸ РГАНИ, Фонд 3 (Политбюро ЦК КПСС), Оп. 12, Д. 806, Л. 137, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией; АЈ, КПР, III–B–1–а, Информација о кретању наше спољне трговине у периоду јануар–август 1957; Исто, Основна проблематика спољнотрговинске размене Југославије 1953–1960, 13.11.1961; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 59, дос. 10, 435198, Проблематика наших економских односа са иностранством у 1960, 31.12.1959; Исто, дос. 13, 435150, Говор Љ. Бабића од 17.12.1959. пред Одбором за буџет Савезне народне скупштине; Исто, 1961, ф. 52, дос. 26, 411279, Нови девизни и спољнотрговински систем, март 1961; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, Beograd 1957, str. 13; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1957 godinu*, Beograd 1958, str. 13; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1958 godinu*, Beograd 1959, str. 13; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1959 godinu*, Beograd 1960, str. 13; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1960. godinu*, Beograd 1961, str. 13; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1961. godinu*, Beograd 1962, str. 14; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, Beograd 1963, str. 15; Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Knjiga I, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, Zagreb 1971, str. 191–251; Isti, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Knjiga II, Dokumentacija*, Zagreb 1970, str. 11; Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 141.

³³¹⁹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 14, 46757, Мојсов, ДСИП-у, 11.3.1960; Исто, 1962, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; *Внешняя торговля Союза ССР за 1956 год. Статистический обзор*, Москва 1958, стр. 7; *Внешняя торговля Союза ССР за 1958 год. Статистический обзор*, Москва 1959, стр. 7; *Внешняя торговля Союза ССР за 1959 год. Статистический обзор*, Москва 1960, стр. 7; *Внешняя торговля Союза ССР за 1960 год. Статистический обзор*, Москва 1961, стр. 7; *Внешняя торговля Союза ССР за 1961 год. Статистический обзор*, Москва 1962, стр. 7–8; *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, Москва 1965, стр. 9–11; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 63; В. Азов, Д. Фокин, „Развитие внешней торговли СССР в 1956 году“, *Внешняя торговля*, No. 11/1957, стр. 35–43; Экономист, „Внешняя торговля СССР в 1957 году“, *Внешняя торговля*, No. 8/1958, стр. 11–20; С. Глущенко, В. Азов, „СССР – крупный партнер в международной торговле“, *Внешняя торговля*, No. 11/1958, стр. 11–19; „Внешняя торговля СССР в 1958 году (Обзор)“, *Внешняя торговля*, No. 7/1959, стр. 13–20; Л. Большаков, В. Золоев, „Развитие советского экспорта“, *Внешняя торговля*, No. 7/1960, стр. 2–9; „Внешняя торговля СССР в 1960 году“, *Внешняя торговля*, No. 11/1961, стр. 34–41; Г. Рубинштейн, М. Бакшт, „Развитие советской внешней торговли“, *Внешняя торговля*, No. 4/1962, стр. 5–13; Л. Черепанова, „Внешняя торговля СССР в 1961 году“, *Внешняя торговля*, No. 11/1962, стр. 16–29; Валерий Яковлевич Гугняк, „Внешняя торговля СССР в 1950–1960-х гг.“, *Власть*, No. 11/2016, стр. 188–189; В. Л. Малькевич, И. Л. Митрофанов, А. С. Иванов, *Внешняя торговля СССР при Н. С. Патолычеве 1958–1985 годы*, Под общей редакцией д. э. н. В. Л. Малькевича, Москва 2010, стр. 16, 20–33.

³³²⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–40, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој

-Табела бр. 76: Количина, вредност и процентуални удео СССР-а у југословенском извозу (по земљи намене) и увозу (по земљи порекла) од 1956. до 1962. године (количина је наведена у тонама, а вредности су наведене у милионима динара).³³²¹

Година	Извоз ФНРЈ			Увоз ФНРЈ		
	Количина	Вредност	Процентуални удео	Количина	Вредност	Процентуални удео
1956.	291.211	12.669	13,1%	1.657.152	21.139	14,9%
1957.	338.749	14.675	12,4%	1.530.852	20.709	10,4%
1958.	189.528	10.922	8,2%	1.355.807	17.345	8,4%
1959.	264.007	14.154	9,9%	1.601.834	17.288	8,4%
1960.	197.504	15.803	9,3%	1.543.544	17.081	6,9%
1961.	170.357	15.269	8,9%	1.075.292	9.601	3,5%
1962.	162.034	12.988	6,3%	1.874.872	17.742	6,7%

Као што можемо видети из табеле, за период на који се односи поглавље карактеристичан је мање-више сталан пад удела СССР-а у југословенској спољнотрговинској размени. Иста тенденција је била видна и по питању удела ФНРЈ у спољној трговини СССР-а.

-Табела бр. 77: Вредност робне размене и процентуални удео Југославије у спољној трговини Совјетског Савеза (вредности су наведене у милионима рубаља).³³²²

Година	Вредност совјетског извоза у Југославију	Вредност совјетског увоза из Југославије	Укупна вредност обима робне размене са ФНРЈ	Процентуални удео ФНРЈ у спољнотрговинској размени СССР-а
1956.	62,2	44,7	106,9	1,64%
1957.	65,8	51,1	116,9	1,56%
1958.	46,0	45,8	91,8	1,2%
1959.	41,6	47,8	89,4	0,9%
1960.	49,6	47,0	97,4	1,0%
1961.	32,3	49,1	81,4	0,8%
1962.	65,1	41,4	106,6	0,9%

Иако је на обе стране, дакле, дошло до пада удела у укупном обиму спољнотрговинске размене, мали удео ФНРЈ у спољној трговини СССР-а је, ипак, представљао значајну разлику. Ако узмемо у обзир и огромну разлику у привредним могућностима „прве земље социјализма“ и ФНРЈ, добијамо потпунију представу о различитом значају који је билатерална робна размена имала за Београд и Москву. Велики привредни ресурси СССР-а и занемарљив удео

билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал); Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

³³²¹ Табела је састављена на основу података Савезног завода за статистику ФНРЈ: *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1956 godinu*, str. 18, 19; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1957 godinu*, str. 18, 19; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1958 godinu*, str. 18, 20; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1959 godinu*, str. 18, 20; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1960. godinu*, str. 18, 20; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1961. godinu*, str. 19, 20; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, str. 20, 21.

³³²² Табела је састављена на основу података Планско-економске управе Министарства спољне трговине СССР: *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, стр. 14–15, 22; *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, стр. 65, 67.

ФНРЈ у совјетској спољној трговини, омогућавали су Москви да билатералну робну размену користи као „полугу“ за политички притисак на Београд.³³²³ Совјетско руководство је, притом, због искуства „1948“, водило рачуна о томе да сужавање размене не прерасте у потпуни прекид односа, како ФНРЈ не би била превише „гурнута“ ка Западу.³³²⁴ Због значајног удела СССР-а у спољној трговини ФНРЈ, и повољне структуре робне размене, Београд је пак имао економске мотиве за сарадњу са „првом земљом социјализма“. Када је о робној размени реч, мотиви Београда су се, пре свега, односили на „проширење тржишта“ за југословенски извоз са једне, те „увоз потребних сировина“ са друге стране.

У периоду добрих политичких односа тај интерес Београда се у доброј мери (не и у коначном циљу) подударало са држањем Москве, која је – у настојању да ФНРЈ што више привуче „лагеру“, односно да „Југославију сврста у социјалистички табор“ – путем различитих економских погодности тежила да утиче на позиционирање Београда у хладноратовски подељеном свету. На пример, у току 1956. се то огледало у томе што је СССР настојао да повећа извоз у ФНРЈ („нуде што више могу“) и да „купује“ велике количине пољопривредних производа. Док је Москва у том периоду, дакле, тежила да у што већој мери повећа обим робне размене са ФНРЈ, са променом прилика у политичким односима крајем 1956. уследила је и промена држања. Утицај „политике“ на одвијање трговинске размене са ФНРЈ – та „константа“ југословенско-совјетске економске сарадње – почела је после „догађаја у Мађарској“ да носи негативан предзнак. „Економски односи са СССР-ом развијали су се у сенци политичких односа. Мада и економски заинтересовани за трговину са нама и неискључујући овај момент, они га систематски подређују политичким циљевима“ – констатовали су у Београду после још једног заокрета у држању Москве.

Иако је „политика“ била та која је суштински одређивала карактер и домете робне размене две државе, и економски чиниоци су играли одређену улогу. Имајући у виду све оно што се на плану економских односа дешавало у току 1957, на југословенској страни су констатовали да је „јак утицај политичких односа [...] само једна од битних специфичности овог за нас веома интересантног тржишта“. Из поменутих разлога, заинтересованост за робну размену је, свакако, била много већа у Београду, него у Москви. Међутим, на основу поступака совјетске стране југословенски аналитичари су увиђали да и у Москви воде рачуна о економским мотивима. „Поред све крутости, која карактерише њихов бирократски апарат у трговини, Руси ретко пропуштају да покушају да набију цене за своје артикле“ – истицано је у југословенским анализама.³³²⁵ У вези са привредним развојем ФНРЈ, совјетска страна је почетком шездесетих показивала видну заинтересованост за повећање увоза, односно за ширење трговинске размене.³³²⁶ Међутим, постепено поправљање политичких односа је и у том случају било предуслов који је омогућио економским мотивима да дођу до изражаја.

Иако утицај економских чинилаца, дакле, не би требало превиђати, „политика“ је – свеукупно посматрано – била та која је имала пресудну улогу у робној размени две државе. Од ње су зависили како обим, тако и динамика одвијања сарадње. Тежина и значај политичког фактора су се јасно испољили после два кризна момента у југословенско-совјетским односима: погоршању до кога је дошло после „мађарског октобра“ 1956, а потом и током затегнутости у односима која је уследила после VII конгреса СКЈ. Када је совјетска страна после VII конгреса, у мају 1958, додатно заострила став по питању доследне примене принципа

³³²³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима; Исто, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 233.

³³²⁴ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. *Постановления 1954–1958*, стр. 1022.

³³²⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1765, Л. 114–115, Экономические отношения Югославии с СССР и странами народной демократии, ноябрь 1961; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР.

³³²⁶ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 136–138, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 8, 425801, Мојсов, ДСИП-у, 1.10.1960; Исто, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал).

„узајамне користи“ у економским односима са ФНРЈ,³³²⁷ дошло је до сужавања сарадње на плану робне размене. Иако није било прекида трговине и економске блокаде, као током првог југословенско-совјетског сукоба, „политика“ је негативно утицала на обим и одвијање билатералне робне размене током друге половине педесетих и на самом почетку шездесетих година. Упркос томе, треба истаћи да је током периода на које се односи ово поглавље југословенско-совјетска трговинска размена представљала „основну форму привредне сарадње између две земље“.³³²⁸ Шире посматрано, она је, уједно, била и најважнији облик билатералне сарадње ФНРЈ и СССР-а у наведеном периоду. Упркос наведеној чињеници, тој тематици у историографији није посвећена већа пажња.³³²⁹

*

Од нормализације југословенско-совјетских односа економска сарадња две државе је, дакле, ишла узлазном линијом. Прекретницу су представљали криза у Мађарској, која је ескалирала последњих месеци 1956, и погоршање југословенско-совјетских односа које је уследило. Тада је кретање економских односа попримило другачији, супротан смер (пад и/или стагнација су трајали све до почетка шездесетих, односно до пролећа 1962, кад је дошло до нове промене). Када и на који начин је заостравање у југословенско-совјетским односима почело да се рефлектује на економску сарадњу две државе? Крајем новембра Ј. Б. Тито је у разговору са амбасадором Н. П. Фирјубином наводио да се „наши односи [...] развијају добро“. „Робна размена обавља се у овој години врло повољно“, констатовали су у ДСИП-у 21. новембра. Крајем новембра је заменик начелника Управе за трговину са земљама народне демократије МСТ А. Ф. Иноземцев чак поновио ранији предлог о томе да се „мимо квота редовног годишњег трговинског Споразума склопи посебни компензациони аранжман за робу широке потрошње“.³³³⁰ Међутим, прве – још увек не претерано изражене, нити крупне – промене на економском плану биле су присутне већ у току октобра.

„До октобарских догађаја, у току целе 1956[.] године, осећало се са совјетске стране настојање и инсистирање на извршењу робне размене, као и других инструмената по свим видовима економске сарадње. [...] Први знаци уздржљивости у контактима по економским питањима са претставницима СССР-а запажени су у раду Мешовите југословенско-совјетске комисије по питањима извршења робне размене за 1956[.] годину. Рад ове Комисије трајао је ранијих година седам до 15 дана, док се поменуто заседање продужило више од два месеца (од октобра до 4[.] децембра) и то углавном чекајући совјетске одговоре из Москве“ – навођено је у југословенским аналитичким материјалима. Заседање Мешовите комисије, само по себи, није било претерано важан догађај. Одвијање робне размене није морало да „трпи“ у зависности од тога да ли је оно трајало недељу дана или пар месеци. Међутим, у контексту затегнутих политичких односа две државе, вишеструко продужавање трајања заседања представљало је „поруку“, упозорење, па можда и благи притисак на ФНРЈ. Са економског аспекта посматрано, „важнији одражај октобарских догађаја“ било је одлагање одласка југословенске трговинске делегације у Москву. Преговори за потписивање Протокола о робној размени

³³²⁷ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777–787.

³³²⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960).

³³²⁹ Питања у вези са југословенско-совјетском разменом у периоду од краја 1956. до пролећа 1962. дотицана су у историографији углавном успутно у склопу обраде ширих тема и питања. (D. Vogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 76, 233–234; Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 65, 68, 99, 110, 127; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 110; А. Животић, „Успон и пад југословенско-совјетских војних односа 1957.“, *Токови историје*, 1/2014, стр. 108; Исти, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 183; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 48–49; А. Б. Едемский, „О фиксации договоренностей советско-югославской встречи в Румынии 1–2 августа 1957 г.“, стр. 235; Исти, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 345, 354; М. Чорбић, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР 1961–1964“, стр. 196–198, 199.)

³³³⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–15, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и А. Ранковића са Н. П. Фирјубином, 29.11.1956; ДА МСП, ПА, 1956, ф. 89, дос. 14, 423738, Односи ФНР Југославија–СССР у 1956. год., 21.11.1956; Исто, ф. 92, дос. 4, 421532, Борчић, ДСИП-у, 13.12.1956.

за 1957. требали су да почну још у току септембра, али је због неспремности Београда њихов почетак одложен. Совјетској страни је 1. новембра саопштено да је југословенска делегација спремна и да „у року од десет дана“ може отпутовати у совјетску престоницу. Међутим, „и поред вишестратних интервенција“ са југословенске стране, „одговора из Москве није било“.³³³¹

Дуго игнорисање спремности Београда за почетак преговора је било одраз промене која се дешавала у односима две државе, а представљало је једну врсту економског притиска на ФНРЈ. Утицај „политике“ на држање Москве по питањима у вези са робном разменом је са протицањем времена, а посебно од почетка 1957, постајао све видљивији.³³³² Промене су се највидљивије испољиле током трговинских преговора, који су – после вишемесечног одлагања – почели средином јануара 1957. у Москви. Југословенску делегацију је предводио државни подсекретар у Савезном државном секретаријату за послове робног промета Љубо Бабић, а шеф совјетских преговарача био је помоћник министра спољне трговине Михаил Романович Кузмин. На првом, „пленарном састанку“, 15. јануара 1957, две стране су се споразумеле око дневног реда преговора, а два најважнија питања била су: 1) „регулисање робне размене“ у текућој години, односно потписивање Протокола о робној размени за 1957; 2) „регулисање дугорочне размене“ за период од 1958. до 1960, односно потписивање Споразума о узајамним испорукама основне робе у наведеном периоду.³³³³

Као и у преговорима о одлагању инвестиционих аранжмана, који су паралелно текли, совјетска страна је и по наведеним питањима „затезала“. Цео ток преговора је протекао у „атмосфери неизвесности“, атмосфери којој је тон давала делегација совјетске владе. О утицају који је „политика“ имала на преговоре довољно говори то што је „совјетска делегација преговарала без сопствених овлашћења“ и – „по свима питањима“(!) – „очекивала инструкције са највиших места у СССР-у“. Свеукупно посматрано, држање совјетских преговарача је било „коректно, али и резервисано“. Међутим, упркос томе што „атмосфера није била повољна за преговоре“ и одуговлачењу совјетске стране, одмах на почетку треба напоменути да је „по свима питањима дневног реда“, напослетку, била „постигнута [...] сагласност између две делегације“ и да су „закључени [...] одговарајући инструменти“.³³³⁴

„Регулисању“ питања робне размене у току 1957. била је посвећена прва „фаза“ преговора, која је трајала од средине јануара до краја фебруара. Током тих преговора југословенска страна је полазила од „начела и структуре размене“ из Протокола од 1. септембра 1955.³³³⁵ и одмах на почетку се начелно изјаснили за повећање робне размене на „око“ 70 милиона долара у оба правца. Наспрам тога, совјетска делегација је саопштила да ће „обим размене проистећи из резултата преговора по појединим позицијама“, те да ће се тек на крају преговора видети „да ли ће размена износити 50 милиона долара са сваке стране, више или мање“. Совјетски преговарачи се нису стриктно држали робних листа које су биле предвиђене Протоколом од 1. септембра 1955. Позивали су се на Протокол само онда када су сматрали да им то „може бити од користи“, тј. „од случаја до случаја“. У преговорима су полазили од „начела 'узајамне користи'“, односно од сопствених увозних потреба са једне, и „могућности

³³³¹ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 92, дос. 5, 423843, Протокол Мешовите комисије, 4.12.1956; АЈ, 507, IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957), 28.1.1957.

³³³² АЈ, 507, IX, 119/I-94, Међудржавни односи са СССР-ом и ИЕ-земљама (23.10.1956–28.1.1957), 28.1.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 42616, Божовић, ДСИП-у, 6.2.1957; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³³³³ АЈ, 130–629–1039, Бартош, Начелнику Бироа секретара СИБ-а, 22.11.1956; Исто, Лукић, Правном савету ДСИП-а, 24.11.1956; Исто, Лукић, Правном савету ДСИП-а, 12.1.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 4472, Сибиновић, Пасошком одсеку ДСИП-а, 9.1.1957; Исто, 41043, Бабић, ДСИП-у, 16.1.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³³⁴ АЈ, КПР, I-5–b/99–5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³³⁵ Листе производа које су биле уговорене уз Протокол од 1. септембра 1955. су – „како по номенклатури тако и по предвиђеној структури размене“ – биле „повољне“ за југословенску страну. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.)

продаје совјетске робе за слободне девизе“ са друге стране. Иако су такав приступ образлагали својим „реалним потребама и могућностима“, југословенским преговарачима је било јасно да се „ту [...] ради и о одређеним политичким ставовима“. У складу са таквим приступом, Москва је „нарочито [...] инсистирала“ на оним југословенским производима које је куповала „на Западу за слободне девизе“ („ваљани материјал, ваљани и вучени производи бабра, жи-ва“). Захтеви совјетске стране су, практично, значили „измену структуре листа робне разме-не“ која је била предвиђена Протоколом од 1. септембра 1955, а југословенска делегација је, наспрам тога, инсистирала на поштовању „досадашње структуре размене“, односно на томе да се задрже дотадашњи „основни односи у структури размене“.³³³⁶

При таквом стању ствари – и уз, суштински, „неравноправан“ положај две стране, од-носно неједнаку важност годишњег протокола за две државе – од држања и захтева Москве је пресудно зависило какав ток и исход ће имати преговори. Свеукупно посматрано, може се рећи да по питању совјетског извоза у принципу није долазило до већих проблема. Са друге стране, на плану југословенског извоза су постојале веће тешкоће. Совјетска делегација је била одлично припремљена за преговоре.³³³⁷ То јој је омогућавала да показује „извесну неза-интересованост“ за робу за коју је ФНРЈ теже налазила купце у иностранству, чак и у оним случајевима када се радило о производима (сода, месо...) који су били „потребни у [...] усло-вима [...] привредног развоја“ СССР-а. Осим тога, делегација совјетске владе је „нерадо [...] прихватала“ производе које је могла лако да набави у источноевропским државама. Нарочито чврст, негативан став је заузела по питању повећања увоза пољопривредних производа.³³³⁸ Наспрам тога, показала је велику заинтересованост за увозом „ваљаног материјала црне ме-талургије, ваљаних и вучених производа бабра – укључиво са бакарном жицом и живе“. Због таквог приступа совјетске стране и инсистирања на заузетим ставовима, шеф југословенске делегације је крајем јануара стекао утисак да су „спремни ићи и на нижи ниво размене“ ако њихови захтеви на буду усвојени.³³³⁹

Две стране су у току друге половине јануара износиле своје захтеве, односно разме-њивале предлоге и листе производа за увоз и извоз. Иако је постојало више отворених пита-ња, од којих су нека по питању извоза ФНРЈ била прилично тешка, на основу садржаја листи производа које су размењене крајем месеца Ј. Бабић је сматрао да су „преговори ушли у завршну фазу“ и да би их „требало окончати“. Премда је остало још неколико „отворених ставки“, по питању југословенског увоза ствари су задовољавајуће стајале.³³⁴⁰ Наспрам тога, на плану југословенског извоза је постојало више проблема, а три најважнији су се односила

³³³⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 42761, Бабић, ДСИП-у, 7.2.1957; Исто, дос. 2, 41165, Бабић, ДСИП-у, 17.1.1957; Исто, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³³⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³³⁸ Југословенска делегација је током преговора „упорно инсистирала“ на извозу пољопривредних производа. Међутим, совјетски преговарачи су југословенској страни предочили да је 1956. направљена „грешка“ због тога што су увожене „веће количине“ таквих производа (наведено се посебно односило на воћну пулпу) и да они нису (више) заинтересовани за њих. По завршетку преговора на југословенској страни су у вези са тим конста-товали да „убудуће не треба рачунати са повећањем извоза пољопривредних производа“ због тога што: 1) „СССР чини огромне напоре да повећа своју пољопривредну производњу (месо, кукуруз, воће, поврће)“; 2) „између Источних земаља постоји нека врста поделе рада, према којој Бугарска и Румунија треба да повећавају свој извоз воћа, поврћа и алкохолних пића у СССР“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.)

³³³⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о еко-номским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁴⁰ „Општа карактеристика нашег увоза из СССР изражава задржавање структуре која је утврђена ранијим ин-струментима са тенденцијом побољшања ставке угља, нафте и др., док се учешће текстилних сировина /памука/ смањује. [...] Анализа нашег увоза из СССР за 1957[.] г., с обзиром на доларску вредност, повољнија је за нас у односу на досадашње листе“ – наводио је Ј. Бабић. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957.)

на ваљани материјал црне металургије, ваљане производе бабра и кукуруз.³³⁴¹ Свеукупно посматрано, упркос разликама које су постојале по питању извоза, односно увоза појединих производа, на основу дотадашњег тока преговора, у Београду су крајем јануара 1957. сматрали да „Руси не могу ићи далеко у сужавању обима наших економских односа, мада већ показују у погледу рокова и структуре робних листа која практично води сужавању робне размене – намере да ревидирају раније склопљене аранжмане на нашу штету“. „Ове намере економским путем не можемо ефикасно парирати“, били су свесни у ДСИП-у.³³⁴²

Упркос томе што се крајем јануара чинило да су преговори у „завршној фази“ и да у скорије време могу бити окончани, уследио је застој. Југословенски преговарачи су током фебруара – са једне стране – повећали извозне количине одређених производа које су им „служиле као резерва“ и настојали су да „задовољи совјетске захтеве“ тамо где је то било могуће. Наспрам тога, тежили су да сопствене увозне захтеве „сведу на најреалније“ количине. Југословенска делегација је „чинила максималне напоре“ да створи „основу за брзо окончање преговора“. Упркос томе што је М. Р. Кузмин обећавао да ће „хитно проучити и упознати меродавне“ са југословенским предлозима, дошло је до „одуговлачења и отежавања завршетка преговора“.³³⁴³ У настојању да ствари покрене са мртве тачке, В. Мићуновић је у више наврата интервенисао код Н. С. Хрушчова. Наводећи средином фебруара да „шеф наше трговинске делегације Бабић чека овде већ девети дан да га совјетски претставници позову на наставак преговора“, као и да „Бабић чека такође већ пети дан да га прими Кабанов“ југословенски амбасадор је констатовао: „Совјетско држање у вези трговинских преговора, ако је то могуће, још горе него у преговорима о кредитима.“ Тек после неколико интервенција код Н. С. Хрушчова и у МСТ ствари су се покренуле.³³⁴⁴

Министар спољне трговине И. Г. Кабанов је 22. фебруара „најзад“ примио шефа Љ. Бабића. Током тог састанка, који је био „потпуно послован“, И. Г. Кабанов је изнео предлоге који су, у суштини, били прихватљиви за југословенску страну. Током састанка Љ. Бабића и М. Р. Кузмина, који је одржан 23. или 24. фебруара 1957, усаглашене су све формалности око потписивања Протокола.³³⁴⁵ Годишњи протокол о робној размени две државе у 1957. потписали су Љ. Бабић и И. Г. Кабанов 26. фебруара 1957. у Москви. Истом приликом, две стране су размениле писма „строго поверљивог“ карактера о југословенском извозу 3.200 тона „бакарног ваљаног материјала и бакарних прерађевина“ и 80 тона живе, а размењена су и писма о „повећању манипулативног кредита са 3 на 5 милиона долара“.³³⁴⁶ У Београду су преговоре окарактерисали као „дуге“ и „доста тешке“. Према речима В. Мићуновића, обим „новог трговинског уговора“ је био „више него скроман“. У односу на вредност од око 70 милиона долара, колико је југословенска делегација предлагала на почетку преговора, Протоколом је предвиђена размена од „око“ 55, 56 милиона долара у оба правца. У Београду су констатовали да је постигнути договор „по обиму“ био „нешто више од размене предвиђене у прошлој години“, али је то незнатно повећање у односу на 1956. било доста мање од онога што се пре кризе у Мађарској очекивало. Коментаришући потписивање Протокола, југословенски амбасадор је наводио како је „интервенција код Хрушчова“ тог пута била „успјешна“ и да је то највише што се могло очекивати „под садашњим околностима“. „Уколико је досљедније спроводио

³³⁴¹ Крајем јануара совјетска страна је тражила 40.000 тона ваљаног материјала црне металургије, 3.200 тона ваљаних производа бабра (али и 1.500 тона „бакарне ужади“ и жице, као и одређену количину бакарних каблова) и 50.000 тона кукуруза. Наспрам тога, ФНРЈ је нудила 30.000 тона ваљаног материјала црне металургије и 1.400 тона ваљаних производа бабра, а кукуруз уопште нису унели у „контрапредлог“. (Исто.)

³³⁴² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 15, 427271, Југословенско-совјетски односи, 31.1.1957.

³³⁴³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 42984, Бабић, ДСИП-у, 11.2.1957; Исто, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957.

³³⁴⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44099, Мићуновић, ДСИП-у, 20.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 237, 245–246, 247.

³³⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 43915, Бабић, ДСИП-у, 22.2.1957; Исто, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 23.2.1957; Исто, 43907, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 23.2.1957; Исто, 44099, Бабић, ДСИП-у, 24.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 247.

³³⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; Исто, ф. 99, дос. 3, 44454, Бабић, ДСИП-у, 27.2.1957; Исто, дос. 10, 427629, И. Г. Кабанов – Љ. Бабићу, 26.2.1957; Исто, 427629, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1957. годину, 26.2.1957.

негативну одлуку о кредитним споразумима, Хрушчов се утолико више заложиио да се с нама потпише трговински уговор за 1957. годину“, наводио је почетком марта Мићуновић.³³⁴⁷

Дотадашњи ток и исход (првог дела) трговинских преговора, као и поменуто држање првог секретара ЦК КПСС-а, на добар начин су одражавали приступ и погледе совјетског руководства на то како би економски односи две државе надаље требало да изгледају. Полазећи од принципа „узајамне користи“, совјетска страна је заузела изразито негативан став према реализацији крупних инвестиционих, кредитних аранжмана. Са друге стране, на плану робне размене није дошло до прекида сарадње, али је она сужена (у односу на предвиђени и очекивани обим), односно дозирана у складу са наведеним принципом. Такав приступ се уклапао у општу совјетску линију о „дистанцирању“ у односу на ФНРЈ и сужавање, спуштање на нижи ниво – али не и потпуно прекидање(!) – билатералне сарадње.

Из наредне две табеле можемо детаљније видети номенклатуру, те количине или вредности производа чија размена је уговорена годишњим протоколом за 1957.

-Табела бр. 78: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1957. године (вредности су наведене у тонама или америчким доларима).³³⁴⁸

Назив производа	Количина или вредност
Пшеница	200.000 тона
Овас	20.000 тона
Памук	6.000 тона
Угаљ за коксирање	800.000 тона
Антрацит	80.000 тона
Нафта	170.000 тона
Авио бензин	12.700 тона
Манганова руда	9.000 тона
Ваљани материјал црне металургије и производи	15.000 тона
Сирово гвожђе ³³⁴⁹	20.000 тона
Ферованадијум	20 тона
Феротитан	16 тона
Фероманган	100 тона
Фероволфрам	85 тона
Феромолибден	75 тона
Ферофосфор	70 тона
Калај и легуре	500 тона
Никл и легуре	100 тона
Кобалт	2 тоне

³³⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44099, Бабић, ДСИП-у, 24.2.1957; Исто, 44454, Циркуларни телеграм В. Велебита, 4.3.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; V. Мићуновић, *nav. delo*, стр. 247, 248.

³³⁴⁸ Табела је састављена на основу података из „Листе 1 робе за испоруку из СССР у ФНРЈ у 1957[.] години“, која чини први прилог уз Протокол о робној размени. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 427629, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1957. годину, 26.2.1957.)

³³⁴⁹ Шеф совјетске делегације М. Р. Кузмин је „дао изјаву да се под сировим гвожђем подразумева бело сирово гвожђе“ (а не сиво сирово гвожђе). На захтев совјетске стране унет је општи назив да се не би правило преседан у трговини са другим државама. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44454, Бабић, ДСИП-у, 27.2.1957.)

Магнезијум метални	100 тона
Азбест	2.000 тона
Синтетички каучук	400 тона
Креозотно уље	8.000 тона
Калијева со 40%	10.000 тона
Калијева со 60%	8.000 тона
Натријум бихромат	300 тона
Вулкацити и антиоксиданти	50 тона
Фенол	50 тона
Активна чај	100 тона
Разни хемијски производи и сировине	450.000 долара
Фармацеутски производи и сировине	250.000 долара
Машине, опрема, резервни делови и алат	2.500.000 долара
Литература и филателија	80.000 долара
Филмови	210.000 долара
Разно	4.000.000 долара

Иако југословенска делегација није успела да повећа количине неких важних производа (попут нафте и руде мангана), може се рећи да се совјетска страна углавном сагласила са њеним предлозима. Као нарочито „повољне резултате“ југословенска делегација је издвајала: 1) повећање испорука угља за коксирање на 800.000 тона (100.000 тона више него 1956); 2) увоз 20.000 тона белог сировог гвожђа (крајем јануара совјетска делегација уопште није нудила овај производ, а југословенска је тражила 30.000 тона);³³⁵⁰ 3) увоз 170.000 тона нафте (иако је крајем јануара ФНРЈ тражила увоз 250.000 тона, уговорена количина је представљала значајно повећање у односу на 100.000 тона увезених 1956); 4) „извесна повећања“ увоза феролегура; 5) увоз 2.000 тона азбестног влакна (крајем јануара совјетска страна је нудила 700, а југословенска тражила 1.300 тона);³³⁵¹ 6) увоз 20.000 тона овса (крајем јануара југословенска страна је тражила 20.000 тона, а совјетска уопште није нудила оvas). У „неповољне резултате“ преговора југословенска страна је убрајала то што је у односу на 1956. увоз памука смањен са 12.000 на 6.000 тона,³³⁵² а руде мангана са 18.000 на 9.000 тона. Иако је Москва одбила да извезе одређене производе које је ФНРЈ тражила (алуминијум, калцинирани петрол кокс и уље лана) и није се сагласила са „конкретним предлогом“ о уношењу „посебног контингента за робу широке потрошње“ у вредности од милион долара, у Београду су, имајући у

³³⁵⁰ Уношење белог гвожђа у југословенску увозну листу је било изузетно значајно за Београд због тога што је стање са том сировином у ФНРЈ било „критично“, а челичане су се налазиле у „тешком положају“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 4774, Удружење југословенских жељезара, Савезној спољнотрговинској комори, 9.1.1957; Исто, 41958, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957.) Совјетска страна је средином фебруара пристала да испоручи „бело сирово жељезо“, али је то условила југословенским повећањем испорука ваљаних материјала црне металургије. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957.)

³³⁵¹ Ова ставка је била значајна за Београд због тога што су у случају мањег увоза азбеста из СССР-а морао „разлику обезбедити фунтом“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957.)

³³⁵² Југословенска страна је, свакако, била заинтересована да увезе што више памука. Међутим, на основу инструкција које је делегација добијала из Београда стиче се утисак да количина памука у том тренутку није била толико важно питање („обезбедити што веће количине ради евентуалних доцнијих тешкоћа набавке на другој страни“), као – на пример – увоз белог гвожђа. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957.)

виду опште прилике у југословенско-совјетским односима, могли да буду задовољни постигнутим: „Ако се изврши девизни обрачун уговорених робних листа за 1957[.] годину, девизна структура, несумњиво, испада по нас повољна [...]. Ако би се роба, која се извози у СССР извезла у друге земље, из ових земаља за извесну противвредност не бисмо могли увести ону робу (и количине) које увозимо из СССР-а.“³³⁵³ Из следеће табеле можемо видети какав договор је постигнут по питању југословенског извоза.

-Табела бр. 79: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1957. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним дециметрима, метрима, квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³³⁵⁴

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани материјал црне металургије	40.000 тона
Ваљани и вучени производи бакра	3.200 тона
Жива	80 тона
Олово	8.000 тона
Електролитни цинк и ваљани производи ваљаног цинка	1.000 тона
Ваљани производи алуминијума	1.000 тона
Кабловски производи	7.300.000 долара
Боксит	50.000 тона
Барит	15.000 тона
Калцијум карбид	5.000 тона
Каустична сода	15.000 тона
Калцинирана сода	15.000 тона
Емајл, лакови и боје	600 тона
Цемент	200.000 тона
Паркет	200.000 квадратних метара
Резана храстова грађа	3.000 кубних метара
Фурнир	2.000.000 квадратних метара
Намештај и други производи од дрвета	375.000 долара
Цигарет-папир	500 тона
Етил алкохол	3.000 тона
Дуван	1.500 тона
Месо	10.000 тона
Месне конзерве	3.000 тона

³³⁵³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁵⁴ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 робе за испоруку из ФНРЈ у СССР у 1957[.] години“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени, као и „строго поверљивог“ писма – о извозу живе и бакра – које су две делегације размениле 26. фебруара 1957, те извештаја југословенске делегације са преговора. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, дос. 10, 427629, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1957. годину, 26.2.1957; Исто, И. Г. Кабанов – Љ. Бабићу, 26.2.1957.)

Суве шљиве	8.000 тона
Пасуљ	5.000 тона
Воћна пулпа	2.000 тона
Вински дестилат	500 тона
Вино	1.000 тона
Ћонска кожа	600 тона
Горња кожа	4.500.000 дециметара квадратних
Вунене тканине	500.000 метара
Трикотажа	800.000 долара
Кожна обућа	400.000 пари
Кожна конфекција	200.000 долара
Машине и опрема	5.300.000 долара
Литература и филателија	80.000 долара
Филмови	210.000 долара
Разно	4.000.000 долара

Пре свега, треба напоменути да су за разлику од претходне табеле, која је у потпуности састављена на основу потписаног Протокола, у ову унети подаци и о извозу производа од бакра и живе, чији испоруке су договорене „строго поверљивим“ писмом које су шефови делегација разменили 26. фебруара.³³⁵⁵ Како су на југословенској страни констатовали, производи од бакра и жива „нису могли бити унети у листе због њихове специфичности“.³³⁵⁶ „Специфичност“ се огледала у обзиру који је по питању извоза стратешких сировина у СССР (и остале комунистичке државе уопште) ФНРЈ имала према Вашингтону због америчког Закона о контроли извоза.³³⁵⁷ Што се тиче извоза живе, писмом уз Протокол од 1. септембра 1955. је био предвиђен извоз од 80 до 100 тона, а на преговорима је „уговорен контингент од 80 тона“. Совјетска страна је крајем јануара тражила увоз 100 тона живе, а југословенска је могла да понуди свега 80 тона. Југословенски предлог је, дакле, био усвојен, али је Љ. Бабић дао „усмено обећање да ће се испорука живе повећати до 100 тона, ако буду постојале извозне могућности“. У Београду су били задовољни таквим исходом. Када је реч о извозу ваљаних производа бакра, то је била једна од „спорних позиција“ током преговора. Усвојен је совјетски захтев за увозом 3.200 тона „ваљаних и вучених производа бакра“ (југословенска делегација је крајем јануара нудила свега 1.400 тона), али није био уговорен извозни контингент „голе бакарне жице“ (крајем јануара Москва је тражила 1.500, а ФНРЈ нудила 1.200 тона). Пошто су укупни совјетски захтеви у једном тренутку износили „више од 50% [...] целокупног извоза бакра“ ФНРЈ, у Београду су позитивно окарактерисали постигнути договор о количинама бакарних производа које је требало испоручити.³³⁵⁸

Међу „повољне резултате“ преговора југословенска страна је убрајала и то што није био уговорен извоз кукуруза, него је „дата усмена изјава да ће СССР имати приоритет у погледу извоза кукуруза из ФНРЈ у 1957[.] години, ако ФНРЈ буде уопште извозила куку-

³³⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 427629, И. Г. Кабанов – Љ. Бабићу, 26.2.1957.

³³⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44454, Циркуларни телеграм В. Велебита, 4.3.1957.

³³⁵⁷ М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 103, 217, 398.

³³⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 1, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, дос. 2, 41958, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

руз“.³³⁵⁹ Наредна позитивна ставка се односила на смањење извозног контингента ваљаног материјала црне металургије са („око“) 67.000 тона испоручених у току 1956. на 40.000 тона. Иако је совјетска страна крајем јануара тражила управо ту количину (а југословенска прво нудила 20.000, а потом 30.000 тона као „крајњу“ могућност), то је, ипак, било дупло мање од почетног захтева Москве који је износио 80.000 тона. Због одустајања Москве од првобитног захтева, решење тог питања је позитивно окарактерисано у Београду. Исто се односило и на – по вредности изузетно значајан – извозни контингент кабловских производа (совјетска страна је крајем јануара тражила увоз каблова у вредности од 5.800.000 долара, а југословенска нудила производе у износу од 6.850.000 долара). Треба напоменути да у Протоколом уговорени контингент од 7,3 милиона долара нису улазила „бакарна ужад“, што је, такође, била позитивна ствар за ФНРЈ. Као „нарочито повољне“ резултате преговора југословенска делегација је оцењивала договорене извозне контингенте калциниране и каустичне соде,³³⁶⁰ цемента, кожне обуће, вунених тканина и „конзерви од меса“.³³⁶¹

Наспрам наведених извозних контингената, који су у Београду позитивно окарактерисани, листа робе коју је требало испоручити је имала и своје „неповољне стране“. Југословенска страна је била „нарочито“ погођена ставом Москве по питању увоза пољопривредних производа и тиме што је уговорен извоз мањих количина у односу на оно што је било предвиђено Протоколом од 1. септембра 1955. Последица таквог приступа је било „испадање“ куђеље из извозне листе, значајно смањење („свега 50%“) испорука вина, винског дестилата и дувана, те остајање пулпе на истом нивоу („свега 2.000 тона“) као у Протоколу од 1. септембра 1955. Осим тога, Москва није прихватила да увезе неке пољопривредне производе (суво воће, парадајз пире, млевена паприка) чији извоз је био уговорен протоколима од 6. јануара и 6. јуна 1956. Сва југословенска „категоричка инсистирања“ на повећању извоза пољопривредних производа нису уродила плодом. У Београду су због тога сматрали да на преговорима „Руси нису показивали потребно разумевање за структуру нашег извоза“. И по питању заинтересованости за увозом југословенских бродова, коју је Москва исказала 1955, дошло је до промене. „У будуће се не може рачунати са извозом наших бродова у СССР“ – констатовано је у Београду после преговора. Такође, совјетски преговарачи се нису сагласили са тим да прихвате увоз „низа нових производа“ који су им понуђени. Југословенска страна је била незадовољна и због тога што је СССР прихватио да увезе „мали контингент од свега 5,3 милиона долара“ машина и опреме. Имајући у виду „стварне могућности које данас постоје у погледу пласмана опреме у СССР-у“, југословенска страна је „посебно [...] инсистирала на повећању овог контингента“, али јој Москва није изашла у сусрет.³³⁶²

Одбијање совјетске делегације да увезе део понуђене „робе“ или пак предложене количине других производа, инсистирање на увозу „висококонјунктурних артикала“, изостанак очекиваног повећања обима робне размене, одуговлачење преговора – све то је на југословенској страни могло да буде само негативно дочекано. Београд је, свакако, имао оправданих разлога за незадовољство због тога што је совјетска страна после кризе у Мађарској направила крупан заокрет на плану одвијања робне размене. У односу на предусретљивост Москве и

³³⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44454, Бабић, ДСИП-у, 27.2.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁶⁰ Крајем јануара Москва је тражила увоз по 10.000 тона калциниране и каустичне соде, што је југословенска делегација прихватила. Међутим, почетком фебруара Љ. Бабић је – због „тешкоћа пласмана“ на осталим тржиштима – инструисан да повећа контингенте „за још по 5000 тона“, што је успешно решено. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, Велебита, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957.)

³³⁶¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁶² ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 21, 423885, Биљешке о бродовима за С.С.С.Р, 31.12.1956; Исто, 1957, ф. 98, дос. 2, 45979, Забелешка Божовића из разговора са саветником америчке амбасаде Дејвисом, 9.3.1957; Исто, ф. 99, дос. 1, 42761, Бабић, ДСИП-у, 7.2.1957; Исто, 42984, Бабић, ДСИП-у, 11.2.1957; Исто, 43324, Бабић, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, ф. 99, дос. 2, 41958, Бабић, ДСИП-у, 26.1.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

прилике из 1956. године („на сваки начин траже могућности да нашу размену са њима што је могуће више повећају“), М. Р. Кузмин је на преговорима заузео „нову линију“: „купујемо шта нам треба, продајемо оно што имамо на расположењу“. У односу на претходну годину, совјетски преговарачи су били неупоредиво „тврђи“ и упорно су инсистирали на повећању увоза „стратешких сировина“. Ипак, свеукупно посматрано, у Београду су били задовољни „постигнутом структуром“ и сматрали су да је „повољна“. У вези са тим, југословенске дипломате су за годишњи протокол говориле да је „за нашу земљу користан јер се у великој мери обезбеђујемо неким важним артиклима“.³³⁶³ Незадовољство Београда начином на који су се одвијали преговори и позитивна оцена договорене робне размене могу на први поглед деловати противречно. Међутим, обе ствари треба узети у обзир како би се са више нијанси и што потпуније сагледали преговори и потписани Протокол.

Када је о позитивним аспектима Протокола реч, неопходно је имати у виду да се, за разлику од периода који је претходио мађарској кризи, структура и карактер робне размене са СССР-ом у новонасталим околностима морају „мерити“ другачијим, чисто економским аршинима. Са таквог становишта посматрано, у Београду су договорену структуру размене могли да окарактеришу као „повољну“ због тога што би у случају извоза истих производа на неко друго тржиште могли да увезу производе чија вредност је била мања у односу на оно што су добили из СССР-а. Читава ствар изгледа утолико „повољније“ ако се има у виду „сенка“ неповољних политичких околности која се надвила над билатералну југословенско-совјетску економску сарадњу после „догађаја у Мађарској“. Почетком 1957. се, заиста, није могло очекивати више од онога што је било постигнуто Протоколом од 26. фебруара.³³⁶⁴

※

После потписивања годишњег протокола за 1957, требало је привести крају и преговоре за потписивање Споразума о узајамним испорукама основне робе у периоду од 1958. до 1960. По отпочињању преговора две стране су се без већих проблема договориле око „начелних питања“ у вези са карактером Споразума, али су разговори о конкретним питањима у вези са количинама производа били праћени низом тешкоћа. Свеукупно посматрано, ток и начин преговора за склапање трговинског споразума су у великој мери били слични преговорима за потписивање годишњег протокола. Москва је одуговлачила са доношењем одлука и организовањем састанака, и постављала сличне захтеве о структури размене. Иако је совјетска делегација изузетно тешко пристајала на корекције количина оних производа који су представљали „најосетљивије извозне артикле за СССР“ (пшеница, памук, руда мангана), уопштено посматрано, може се рећи да разлике по питању совјетског извоза ни овога пута нису представљале велики проблем. Поново је до највећих тешкоћа долазило на плану југословенског извоза. Совјетска страна је „нарочито инсистирала“ на изузетно „великим количинама ваљаних и вучених производа бакра, живе и ваљаног материјала црне металургије“, што није било прихватљиво за Београд. Осим тога, совјетски преговарачи су настојали да договоре увоз мањих контингената оних производа за чији пласман је ФНРЈ била посебно заинтересована (цемент, кожна обућа, вунене тканине, месо).³³⁶⁵

Сам почетак преговора није деловао обећавајуће и на обе стране нису искључивали могућност њиховог одлагања. Разлике у југословенским и совјетским предлозима биле су

³³⁶³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 2, 45979, Забелешка Божовића из разговора са Дејвисом, 9.3.1957; Исто, ф. 99, дос. 3, 44454, Циркуларни телеграм В. Велебита, 4.3.1957; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³³⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44454, Циркуларни телеграм В. Велебита, 4.3.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 247.

³³⁶⁵ АЈ, КИР, I–5–b/99–5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427420, Информација, 8.3.1957; Исто, Забелешка о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 20.3.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

огромне. Полазне тачке две стране су биле толико удаљене да је „изгледало да неће доћи до споразума“. После увида у почетне позиције које је заузела совјетска делегација, југословенска страна је настојала на томе да се преговори даље одвијају „на бази овогодишње структуре размене“, односно на основу структуре која је била у складу са годишњим протоколом за 1957.³³⁶⁶ Док је дискусија о питањима у вези са совјетским извозом почетком марта напредовала, на плану извоза ФНРЈ није било значајнијег помака. Са совјетске стране су „изричито нагласили да су за њих централне позиције бакар, жива и производи црне металургије“. Тражене количине су биле „знатно више“ од онога што је југословенска страна нудила – наспрам 24.000 тона „ваљаних и вучених производа бакра“, колико је совјетска делегација укупно тражила за трогодишњи период, југословенски противпредлог је износио 9.600 тона; наспрам тражених 470 тона живе, ФНРЈ је нудила прво 260, а потом 300 тона; у поређењу са 210.000 тона ваљаних производа црне металургије, југословенска страна је на почетку понудила 100.000, а – после додатног испитивања могућности – 130.000 тона. По питању бакра и живе југословенски преговарачи су изјавили да на основу „постојеће производње“ не могу да преузму „већу обавезу“, али су исказали спремност да „повећају контингенте“ у случају да дође до проширења производних капацитета. Таква могућност „није прихваћена“ са совјетске стране, па је деловало је да договор неће бити постигнут.³³⁶⁷

Ипак, на састанку који је вођен 8. марта направљен је одређени искорак. Совјетска делегација је „у последњем тренутку учинила значајне коректуре својих ставова“ и „јасно се констатовало да СССР жели да закључи Протокол о дугорочним испорукама“. После тога је југословенска страна – „имајући у виду економску повољност последње совјетске понуде као и евентуалне политичке последице које би могле произаћи уколико би [...] дали икакав повод за прекид преговора“ – поново испитала сопствене могућности и на састанку одржаном 12. марта изашла са предлогом који је представљао њихове „крајње уступке“. У том тренутку је питање совјетског извоза, практично, било решено – услед „незначајних разлика“ у предлозима Љ. Бабић је добио инструкцију да „прихвати совјетски предлог“. Са друге стране, по најспорнијим ставкама југословенског извоза ФНРЈ су и даље постојала значајна одступања, али је разлика између захтева Москве и понуде Београда, ипак, била смањена. Совјетска страна је и даље „правила [...] питање за бакар и живу“, али је Љ. Бабић стекао утисак да ће се „помирити са нашим предлогом у целини“. Иако је шеф југословенске делегације инсистирао на томе да се преговори „чим пре“ приведу крају, поново је уследило дуго чекање на одговор совјетске стране, уз давање различитих образложења и изговора.³³⁶⁸

Упркос незадовољству Београда због одуговлачења, преговори нису били прекинути. Као и у случају годишњег протокола, била је „потребна“ интервенција југословенског амбасадора „на одговарајућем нивоу“ да би се они успешно привели крају. В. Мићуновић се крајем марта пожалио Н. С. Хрушчову да је југословенска „трговинска делегација овде већ трећи месец“ и да „чека већ двадесет дана на потпис споразума о трговинским листама за идуће 3 године“. Навео је како је „све усаглашено што се уопште може усагласити и да не знамо због чега совјетска страна одуговлачи са потписом“. Хрушчов је, наводно, био затечен наведеним и „обећао да ће се лично и одмах умешати у ствар“. Дан после разговора, из МСТ СССР-а су позвали шефа југословенске делегације и „саопштили му да ће дефинитивно решити идуће недеље“. М. Р. Кузмин је том приликом Љ. Бабићу саопштио да „влада још није заузела став по дугорочном“, због тога што је била окупирана „другим хитнијим пословима“. У пар наврата је истакао како је „отезање са одговором последица њихових унутрашњих тешкоћа и

³³⁶⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44099, Бабић, ДСИП-у, 24.2.1957; Исто, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44504, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 2.3.1957.

³³⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.3.1957; Исто, дос. 9, 427420, Информација, 8.3.1957.

³³⁶⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 45311, Бабић, ДСИП-у, 12.3.1957; Исто, дос. 4, 45679, Бабић, ДСИП-у, 14.3.1957; Исто, дос. 9, 427420, Информација, 8.3.1957; Исто, Забелешка о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 20.3.1957.

послова“, те да то не треба другачије схватити. Напоменуо је и да је у МСТ СССР-а састављен „предлог који води рачуна о интересима обих [sic!] страна“.³³⁶⁹

Упркос томе што је М. Р. Кузмин „обећао да ће најдаље до средине идуће недеље“ југословенска делегација добити „дефинитиван одговор“, совјетска страна у наредним данима, ипак, није благовремено „заказала обећану седницу“. Нервоза шефа југословенске делегације је после вишемесечног боравка у Москви достигла врхунац – резервисао је карте за повратак у Београд, спремао се да у случају даљег одлагања затражи „хитан кратак састанак“ и И. Г. Кабанову и М. Р. Кузмину предочи да не може „више ни дана [...] остати у оваквој неизвесности“ и тражио инструкције како да поступи у случају неповољног развоја догађаја. У Београду су, међутим, сматрали да Љ. Бабић треба да „ургира“ коначно совјетско изјашњавање по питању Споразума, али и да „свакако треба чекати одговор“ и допустити да се „види резултат Мићуновићеве интервенције“.³³⁷⁰

Испоставило се да за прекидом преговора није било потребе. Совјетска страна је, по свему судећи, како је и М. Р. Кузмин наводио крајем марта,³³⁷¹ (само) чекала да највиши партијски и државни органи и формално одобре садржај Споразума. На заседању Президијума ЦК КПСС-а, одржаном 4. априла, усвојен је пројекат Одлуке Савета министара о „закључењу Споразума о узајамним испорукама основне робе“ за период од 1958. до 1960. Пројектом су биле предвиђене увозне и извозне листе „основне робе“ и давање инструкције МСТ да потпише Споразум.³³⁷² М. Р. Кузмин је 6. априла предао листе производа са „коначним предлогом“ Москве. „Скоро у потпуности прихваћени наши предлози и по извозу и по увозу“ – прокоментарисао је шеф југословенске делегације.³³⁷³ Неколико дана касније, 10. априла 1957, Љ. Бабић и И. Г. Кабанов су потписали Споразум.³³⁷⁴ Тиме су, после готово три пуна месеца, окончани југословенско-совјетски трговински преговори.

Потписани Споразум су у Београду третирани као „строго поверљив“ – није се смео „објављивати нити испуштати у јавност у било ком облику“. Осим настојања на томе да садржај потписаног документа остане недоступан јавности, у Београду су водили рачуна и о томе какав публицитет ће вест о потписивању Споразума имати, како се „у јавности не би схватило да се ради о неком специјалном дугорочном аранжману“.³³⁷⁵ Упркос наведеном опрезу и свим тешкоћама које су пратиле преговоре, закључивање годишњег протокола и потписивање Споразума о узајамним испорукама у периоду од 1958. до 1960. су на југословенској страни били позитивно окарактерисани. У Београду су – на основу тога – сматрали да ће Москва у наредном периоду настојати да очува „обострано корисну“ трговинску размену између две земље.³³⁷⁶

У каснијим југословенским анализама, такође, наилазимо на позитивна виђења „дугорочног Споразума“ и прилично „повољне структуре“ робне размене која је његовим потписивањем обезбеђена. Осим таквих констатација, наводи се и да је Споразум склопљен у периоду током кога је „постојећа политичка ситуација“ пре свега „диктирала потребу за чвршћим обезбеђењем наше економике од евентуалних притисака“. Истицање политичких околности и чињенице да је у том тренутку за Београд – „у првом реду“ – било важно да обезбеди одређе-

³³⁶⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Мићуновић, Видићу, 29.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 45933, Белешка о разговору Пелицона са Усолцевим, 19.3.1957; Исто, 46148, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 21.3.1957; Исто, 46802, Бабић, ДСИП-у, 29.3.1957.

³³⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 46802, Бабић, ДСИП-у, 29.3.1957; Исто, 47020, Бабић, ДСИП-у, 2.4.1957; Исто, 47020, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 3.4.1957.

³³⁷¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 46802, Бабић, ДСИП-у, 29.3.1957.

³³⁷² РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 19, 67–69, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года.

³³⁷³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957.

³³⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957.

³³⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 45249, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 12.3.1957; Исто, дос. 9, 427575, Серб, Пелицону, 1957.

³³⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

не увозне количине важних производа, било је пак праћено напоменом да Споразум „није могао да предвиди у потпуности даљи развој наше економике по свакој грани, наше спољне трговине са осталим земљама света као ни све осцилације светског тржишта баш по овим есенцијалним артиклима“. На последње је скретана пажња због тога што су већ током преговора за наредни годишњи протокол морале да се врше одређене измене у погледу договорених количина појединих производа.³³⁷⁷ Иако су због „динамичног“ раста југословенске и совјетске привреде током наредних година вршене „обостране коректуре“ у погледу одређене „робе“, те измене, ипак, „нису нарушавале основне принципе и главни циљ тога споразума, већ су управо чиниле да су годишње листе биле потпуније и реалније“. Због тога су – неколико година касније – на југословенској страни сматрали да Споразум од 10. априла 1957. „није претстављао само неку техничку олакшицу за утврђивање робне размене за сваку годину појединачно, већ солидну основу за даље проширење размене“.³³⁷⁸

Што се тиче уговорених листа „основне робе“, оне су требале да представљају око 80% робне размене у периоду од 1958. до 1960. То је значило да је за наведени период „дошло [...] до изражаја начело планирања у робној размени између две земље“. „Свака страна уговорница унапред може да рачуна са увозом односно извозом одређених количина робе, која претставља по својој економској значају и својој укупној вредности претежан део узајамне робне размене“ – констатовали су у Београду. Другим чланом Споразума је било регулисано уношење листа „основних роба“ у „спискове годишњих контингената узајамних испорука робе“. Иако је на почетку преговора била постигнута сагласност око тога да би договорени „контингенти [...] претстављали минимуме“, Споразумом није било одређено „да ли су уговорени контингенти минимални и да ли се они могу мењати“. Свака страна је, према томе, имала право да „предложи измену контингента у смислу повишења или снижења“, са чиме би друга страна могла, али и није морала да се сагласи. „То ће зависити од општих односа између две земље као и од увозних потреба и извозних могућности сваке земље“ – били су свесни у Београду. У складу са постојећом праксом, Споразумом је било предвиђено да се спискови „основних роба“ током трговинских преговора сваке године споразумно „специфицирају“ и то „у року од три месеца који претходе наредној години испорука“.³³⁷⁹

У складу са начелним договором који је постигнут, робне листе Споразума нису биле „избалансиране по вредности“. Рачунато према тада актуелним ценама, совјетски извоз је био већи од југословенског од 3,7 до 4,8 милиона долара годишње.³³⁸⁰ Из наредне табеле се може видети на који начин се од 1958. до 1960. кретао планирани обим размене „основне робе“, која је требала да чини око 80% укупног обима размене.

-Табела бр. 80: Очекивана вредност (према ценама из 1957) робне размене две државе у периоду од 1958. до 1960. године на основу листа „основне робе“ Споразума о узајамним испорукама (износи су наведени у америчким доларима).³³⁸¹

Година	Извоз из ФНРЈ	Увоз у ФНРЈ	Разлика
1958.	47.890.000	51.630.000	-3.740.000
1959.	51.830.000	55.490.000	-3.660.000
1960.	55.540.000	60.340.000	-4.800.000

³³⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³³⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960).

³³⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957.

³³⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁸¹ Табела је састављена на основу података из Извештаја југословенске делегације о преговорима. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.)

Што се тиче договорених извозних и увозних количина „основне робе“, М. Р. Кузмин је на крају преговора „подвукао“ да је совјетска страна „изишла [...] у сусрет“ југословенској делегацији, „усвајајући“ њене предлоге. Имајући у виду напоре које је југословенска страна учинила у погледу повећања извоза одређених производа, Љ. Бабић је „узвратио“ наводећи да на постигнути договор „треба гледати као [на] резултат обостраних напора“.³³⁸² Укупни резултати преговора о „дугорочном“ трговинском споразуму и договорене количине „основне робе“ се на заокружен начин могу сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 81: Производи („основна роба“) за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у периоду од 1958. до 1960. године (вредности су наведене у парима (обуће), метрима, тонама или америчким доларима).³³⁸³

Назив производа	Јединица мере	1958. година	1959. година	1960. година
Олово	тона	8.000	8.000	10.000
Ваљани производи алуминијума	тона	2.000	3.000	4.000
Ваљани производи бакра и израде од бакра	тона	3.800	4.500	4.800
Жива	тона	110	110	120
Израде од месинга	тона	2.000	2.000	2.000
Кабловски производи	долар	9.000.000	9.500.000	10.000.000
Електролитни цинк и ваљани производи	тона	1.200	1.500	2.000
Ваљани производи црне металургије	тона	45.000	55.000	60.000
Калцијум карбид	тона	5.000	5.500	6.000
Калцинирана сода	тона	15.000	15.000	15.000
Каустична сода	тона	15.000	15.000	15.000
Цемент	тона	100.000	100.000	100.000
Месо	тона	10.000	9.000	9.000
Месне конзерве	тона	2.000	2.000	2.000
Суве шљиве	тона	8.000	8.000	8.000
Етил алкохол	тона	3.000	3.000	3.000
Кожна обућа	пари	400.000	500.000	500.000
Вунене тканине	метар	400.000	450.000	500.000
Машине и опрема	долар	7.000.000	7.500.000	8.000.000

³³⁸² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957.

³³⁸³ Табела је састављена на основу података из „Списка 'А' основне робе за испоруку из ФНРЈ у СССР у периоду 1958–1960[.] године“, који чини први прилог уз Споразум од 10. априла 1957, потом прилога број 2 пројекта Одлуке Савета министара СССР-а о закључењу Споразума, усвојеног 4. априла 1957. на заседању Президијума ЦК КПСС-а, те података о извозу живе из докумената југословенске стране. (РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 69, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.)

Пошто су „основна размимоилажења“ на плану југословенског извоза постојала по питању „ваљаних и вучених производа бакра“, ваљаних производа црне металургија и живе, ти производи заслужују посебан коментар. Иако је Споразум имао поверљиви карактер и није било планирано његово објављивање, због поменутих обзира Београда према америчком Закону о контроли извоза, извоз живе је био договорен, али није био унет у списак робе, већ је, на предлог југословенске стране, „регулисан [...] посебним писмом уз Споразум“. Иако се исто односило и на бакар, за разлику од преговора о годишњем протоколу шеф југословенске делегације није тражио и његово изузимање, вероватно због тога што би та врста захтева изазвала негативну реакцију Москве. Када је о договореним количинама живе реч, имајући у виду почетни совјетски захтев (1958: 130; 1959: 160; 1960: 180 тона) и први југословенски противпредлог (1958: 80; 1959: 90; 1960: 90 тона), може се рећи да је постигнут компромис.³³⁸⁴

Слично се може рећи и за ваљане производе црне металургије (први совјетски захтев: 60.000, 70.000, 80.000 тона; југословенски противпредлог: 30.000, 35.000, 35.000 тона, с тим да су врло брзо повећали понуду на укупно 130.000 тона за трогодишњи период), док су договорене количине бакарних производа биле знатно ближе почетним ставовима Београда. Совјетска делегација је на почетку преговора тражила: 6.000, 8.000 и 10.000 тона (рачунајући и сирови бакар!), а југословенска је нудила по 3.200 тона „за сваку годину“.³³⁸⁵ На примерима ваљаних производа црне металургије и производа бакра може се добро видети и до какве промене је, услед заостравања политичких односа, дошло на плану робне размене у односу на 1956. Док је ФНРЈ 1956. извезла 67.000 тона ваљаних производа црне металургије, за 1960. је планиран извоз свега 60.000 тона. Када је пак реч о извозу „ваљаних и вучених производа бакра“, СССР је, уз постепен годишњи раст, тек 1960. требао да увезе исту количину као 1956.³³⁸⁶ Москва јесте тражила веће количине тих „високо конјунктурних“ производа, али су – у складу са општим приликама у односима две државе и предвиђеним обимом размене – извозни контингенти морали бити смањени. Такво „кретање“ не само што је било супротно тенденцији раста која је била видљива претходних година, већ није одговарало ни експанзији коју су доживљавале спољне трговине ФНРЈ и СССР-а.

На југословенској страни су посебно истицали да је Москва током преговора настојала да се „уговоре релативно ниски контингенти за производе на чијем смо извозу у СССР ми нарочито заинтересовани: цемент, кожна обућа, вунене тканине, па и месо“. Када упоредимо почетне совјетске предлоге са Споразумом, видимо да је југословенска делегација током преговора успела мање (месо) или више (кожна обућа, вунене тканине) да повећа извозне количине за све производе, осим за цемент. На основу совјетског држања у Београду су закључивали да СССР убудуће „не жели да повећава [...] увоз“ тих производа из ФНРЈ, нити жели да увози веће количине калциниране и каустичне соде. По питању осталих производа није долазило до већих размимоилажења. Ради потпуније представе о преговорима треба напоменути и да – са једне стране – кукуруз није унет у листу југословенског извоза, што је ФНРЈ одговарало. Са друге стране, совјетска страна није прихватила југословенски предлог о извозу боксита, образлажући то „нижим ценама“ по којим га је куповала у Грчкој. Наспрам тога, југословенска делегација је успела да у листу „основних производа“ укључи „месне конзерве“

³³⁸⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957; Исто, 47643, Бабић, ДСИП-у, 9.4.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁸⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.3.1957.

³³⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957.

које совјетска страна на почетку преговора није желела да увезе.³³⁸⁷ Резултате преговора о совјетском извозу можемо сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 82: Производи („основна роба“) за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у периоду од 1958. до 1960. године (вредности су наведене у тонама или америчким доларима).³³⁸⁸

Назив производа	Јединица мере	1958. година	1959. година	1960. година
Пшеница	тона	200.000	200.000	200.000
Памук	тона	10.000	11.000	12.000
Угаљ за коксификацију	тона	800.000	800.000	800.000
Антрацит	тона	85.000	85.000	85.000
Нафта	тона	200.000	300.000	300.000
Сирово гвожђе ³³⁸⁹	тона	30.000	30.000	30.000
Ваљани производи црне металургије	тона	12.000	12.000	12.000
Манганова руда	тона	10.000	11.000	12.000
Никл	тона	100	100	100
Калијеве соли	тона	20.000	20.000	20.000
Азбест	тона	2.000	2.000	2.000
Машине и опрема	долар	3.000.000	4.000.000	8.000.000

Договарање количина „основних роба“ совјетског извоза је било далеко лакше него што је то био случај са извозом ФНРЈ. За један део производа (угаљ за коксификацију, антрацит, ваљани производи црне металургије, бело сирово гвожђе, азбест) уговорене су количине које су одговарале југословенским „полазним позицијама“. Иако су код осталих производа постојала мања или већа размимоилажења, разговори су се одвијали без већих тешкоћа. На почетку преговора југословенска делегација је тражила по 15.000 тона мангана годишње, али се совјетска страна „упорно“ држала свог противпредлога (10.000, 11.000, 12.000 тона). Пошто су југословенски преговарачи били свесни тога да манган спада у „најосетљивије извозне артикле“ СССР-а, по том питању није долазило до озбиљније расправе. Љ. Бабић је на првом састанку од совјетске делегације тражио да „испитају могућности испорука ђубрива у већим количинама од досадашњих“. Наспрам количине од по 40.000 тона годишње, које је тражила ФНРЈ, совјетска делегација је понудила 20.000 тона „калијеве соли“. Шеф југословенске делегације је почетком марта сматрао да се „код калијевих соли не може постићи више од

³³⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁸⁸ Табела је састављена на основу података из „Списка 'Б' основне робе за испоруку из СССР-а у ФНРЈ у периоду 1958–1960[.] године“, који чини други прилог уз Споразум од 10. априла 1957, и прилога број 1 пројекта Одлуке Савета министара СССР-а о закључењу Споразума. (РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 68, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957.)

³³⁸⁹ Као и у случају годишњег протокола за 1957, под наведеном ставком се подразумевало „бело сирово гвожђе“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.) По свему судећи, наведени општи назив је унет у листу на захтев совјетске стране, како не би представљао преседан у спољнотрговинској размени СССР-а.

20.000 тона годишње“ и та количина је била унета у Споразум. Када је о никлу реч, југословенска делегације је на почетку преговора тражила „по 200 тона годишње“, а без веће дискусије је договорена дупло мања количина. Москва је настојала да у Споразум унесе већу вредност опреме, али су у потпуности усвојени југословенски предлози.³³⁹⁰

Највећа размимоилажења су постојала по питању пшенице, памука и нафте. На почетку преговора југословенска страна је тражила: 1) 200.000 тона пшенице у току 1958. и по 300.000 тона у наредне две године; 2) по 12.000 тона памука годишње; 3) 300.000 тона нафте 1958. и по 450.000 тона у току 1959. и 1960. Наспрам тога, СССР је нудио: 1) 200.000 тона пшенице „за све три године“; 2) 8.000 тона памука 1958. и по 10.000 тона 1959. и 1960; 3) 200.000, 225.000 и 250.000 тона нафте. Југословенским преговарачима је предочено да „СССР не може пристати на уношење већих количина пшенице од 200.000 тона годишње“, али је напоменуто да би се у случају добре жетве извоз могао повећати приликом закључивања годишњих протокола. Позиције две стране по питању нафте и памука су се током преговора приближиле и договор је постигнут без већих тешкоћа. За Београд је било важно то што је успео да обезбеди контингент од 12.000 тона памука за 1960. и што је за 1959. и 1960. обезбеђена количина од по 300.000 тона нафте, што је значило да ће, и по истеку „робног кредита“, увоз нафте бити „приближно исти“ као и током периода од 1956. до 1958. Свеукупно посматрано, без обзира на то што нису успели да добију веће количине одређених производа, у Београду су били задовољни постигнутим – договорена номенклатура и количине производа могли су да се окарактерису као повољни. У извештају са преговора југословенска делегација је нарочито издвајала следеће резултате: „На страни нашег увоза обезбеђен је увоз угља за коксирање у количини од 800.000 тона годишње, белог сировог гвожђа 30.000 тона годишње и нафте у већим количинама (без увоза по основи кредита) него што је то до сада био случај.“ У каснијим југословенским анализама је истицано да је Споразум „обезбедио нашој земљи веома повољну структуру т.зв. 'доларских артикала'“.³³⁹¹

*

Без обзира на потенцијал за „цик-цак кретање“, свеобухватно посматрано, период од пролећа до новембра 1957. карактерисала је „узлазна линија“ у југословенско-совјетским односима. У интересу ФНРЈ је било да се робна размена, и уопште економски односи са СССР-ом, „нормално“ и без тешкоћа одвијају. У вези са тим, југословенски представници су совјетским партнерима у току 1957. стављали до знања да је њихова „искрена жеља“ да се економска сарадња и везе ФНРЈ са СССР-ом „шире“. Са појавом „нових момената“ у држању Москве, од априла 1957, и од највиших совјетских званичника могле су да се чују „кооперативније“ поруке по питању робне размене.³³⁹² Ради потпуније представе о одвијању југословенско-совјетске робне размене у том периоду, треба напоменути да су током пролећа 1957. са обе стране постојали одређени проблеми. Међутим, ту се радило о уобичајеним, текућим стварима, питањима која су била „решива“, а не о нечему што је доводило у питање даље одвијање робне размене између две државе.³³⁹³

³³⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.3.1957; Исто, дос. 9, 427420, Информација, 8.3.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а.

³³⁹¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Информација о преговорима за дугогодишњу робну размену између ФНРЈ и СССР, 12.3.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 44504, Бабић, ДСИП-у, 28.2.1957; Исто, 44583, Бабић, ДСИП-у, 3.3.1957; Исто, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³³⁹² РГАЭ, Ф. 9493, Оп. 1, Д. 1164, Л. 151, Запись беседы с представителями ФНРЮ, 1.7.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума; Исто, 427927, Односи ФНРЈ–СССР. Концепт чланка за Билтен ДСИП-а, 15.6.1957; Исто, 1958, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 271.

³³⁹³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 3, 45396, Хемпро, ДСИП-у, 14.3.1957; Исто, дос. 4, 45933, Белешка о разговору Пелициона са Усолцевим, 19.3.1957; Исто, 48059, Забелешка Пелициона о разговору са Усолцевим, 13.4.1957; Исто, дос. 5, 49515, Примедбе на преговоре са СССР; Исто, 49515, Југонафта, ДСИП-у, 27.4.1957; Исто, 411333, Белешка о разговору Папића са Красјуком, 11.5.1957; Исто, 410561, Мићуновић, ДСИП-у, 13.5.1957; Исто, 411315, Забелешка Стакића о разговору са Красјуком, 18.5.1957; Исто, 412407, Забелешка о

Свеукупно посматрано, на плану робне размене је долазило до одређених тешкоћа, али није било већих проблема и може се рећи да се „узлазна линија“ југословенско-совјетских односа позитивно одразила на њено одвијање. „На сектору трговине није било неких нових карактеристичних момената и она се развија углавном по предвиђеном плану [...]. Потписивање годишњег и дугорочног трговинског споразума и углавном успешан развој економске размене потврђују тезу да ће Руси и убудуће очувати обострано корисну чисту трговину између наших земаља“ – констатовали су у Београду у пролеће 1957, када су „нови моменти“ у односима две државе почели да буду видљиви.³³⁹⁴ Совјетска страна је и у наредном периоду задржала такав став (Н. Фирјубин је 21. јуна за трговинског представника говорио: „Красјук муштра да би се извршавали трговински послови како треба“) и СССР је током 1957. доспео на треће место у спољнојтрговинској размени ФНРЈ.³³⁹⁵ Последње је, заправо, било омогућено кооперативним приступом обе стране. У лето 1957. је у југословенским анализама истицано: „По питању редовне робне размене на основу уговора за 1957[.] г[.] учињен је у задње време приличан напор са обе стране за што опширнију реализацију.“³³⁹⁶

Наредно важно питање у трговинским односима били су преговори о робној размени за 1958. Москва је још током прве половине јула „набацила“ како би „било корисно“ да се преговори о „робним листама“ за 1958. одрже током „друге половине септембра у Београду“. У Београду је наведени предлог позитивно дочекан и Комитет за спољну трговину је одлучио да предложи да преговори почну 15. септембра 1957. У разговору председника КСТ Х. Бркића са министром спољне трговине И. Г. Кабановом, 25. јула 1957, постигнута је начелна сагласност да се преговори одрже у септембру. Прихвативши „са задовољством“ предлог, И. Г. Кабанов је додао како би било добро да се „претходно размене листе робе која се предвиђа за размену за идућу годину“. Упркос томе што је начелно било договорено да преговори почну средином септембра и што је атмосфера у југословенско-совјетским односима била добра, због кашњења Београда са предајом „увозне листе“ наведени рок није испоштован.³³⁹⁷

Две стране су тек 19. септембра размениле „предлоге робних листа“. Југословенска „увозна листа“ је била састављена са „оријентацијом на дугорочни споразум“, уз одређена повећања и измене. У односу на оно што је било предвиђено Споразумом од 10. априла 1957, постојала су следећа „отступања“: са једне стране, тражено је 5.000 тона памука мање (5.000 уместо 10.000 тона), а за сирово гвожђе није била наведена количина (ФНРЈ није желела да га увезе, али се та ставка нашла на списку из „тактичких разлога“, како би на основу „одустајања“ од увоза тог „конјунктурног производа“ могло да се тражи повећање неке друге позиције); наспрам тога, тражена су повећања од 6.000 тона ваљаних производа црне металургије (18.000 уместо 12.000 тона), 100 тона никла (200 уместо 100 тона), 40.000 тона калијевих соли (60.000 уместо 20.000 тона), као и повећање увоза машине и опрема у вредности од 1.200.000 долара (4.200.000 уместо 3.000.000 долара). Док се за смањење испорука памука, одустајање од увоза сировог гвожђа и значајно повећање увоза машина и опреме (40%) може рећи да су одговарали Москви, тражене количине ваљаних производа, никла и калијевих соли су представљале значајна повећања у односу на Споразум. Када је реч о производима који нису били унети у Споразум, тражени су „слични“ производи и количине као у годишњем

разговору Стакића и Пелициона са Красјуком, 31.5.1957; Исто, 412525, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 6.6.1957; Исто, 412849, Гранекспорт, ДСИП-у, 3.6.1957; Исто, дос. 6, 415642, Мићуновић, ДСИП-у, 12.7.1957; Исто, дос. 7, 419618, Савезна индустријска комора, Комитету за спољну трговину, 3.9.1957; Исто, дос. 8, 421705, Забелешка о разговору Борчића и Пелициона са Лошаковим и Мишковым.

³³⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

³³⁹⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Забелешка о разговору Д. Видића са Н. Фирјубином, 21.6.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960).

³³⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428810, Неки проблеми робне размене са СССР-ом.

³³⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 420660, Мићуновић, ДСИП-у, 27.9.1957; Исто, ф. 99, дос. 6, 415576, Божовић, ДСИП-у, 9.7.1957; Исто, 416560, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 25.7.1957; Исто, 417731, Забелешка о посети Х. Бркића И. Г. Кабанову, 25.7.1957; Исто, 417473, Божовић, ДСИП-у, 5.8.1957; Исто, дос. 7, 419874, Белешка, 17.9.1957.

протоколу за 1957. Као „нове ставке“ наведени су: крзно (700.000 долара), рото-папир (600.000 долара), ланено семе (2.000 тона), сунцокретово семе за сетву (100 тона), сирови фосфати (50.000 тона), „калкамон салпетер“ (10.000 тона), амонијум сулфат (25.500 тона) и „томасово брашно“ (20.000 тона). Према прорачуну Београда, укупна вредност совјетског извоза је, на основу југословенског предлога, износила 65.000.000 долара.³³⁹⁸

Предлог „увозне листе“ СССР-а, који је Ј. Красјук предао 19. септембра 1957, садржао је 31 позицију. Када податке из совјетског предлога од 19. септембра 1957. упоредимо са „дугорочним“ трговинским споразумом, видимо да је МСТ СССР-а без било какве промене навело све производе из договорене листе „основне робе“ коју је ФНРЈ требала да испоручи 1958. Осим тога, совјетски предлог се – како у делу који се односио на „основну робу“, тако и по питању осталих производа – у изузетно великој мери подударао са онима што је, касније, током преговора било договорено.³³⁹⁹ На основу поређења списка од 19. септембра са трговинским споразумом и годишњим протоколом за 1958, можемо рећи да је совјетски предлог био састављен реално и у кооперативном духу. То је умногоме олакшало решавање питања извоза ФНРЈ на преговорима. Током састанка одржаног 19. септембра у Комитету за спољну трговину, југословенска страна је предложила да преговори почну између 25. и 30. септембра. По добијању југословенске „увозне листе“ службеници МСТ СССР-а су је „ужурбано разматрали“. Међутим, неколико дана касније предочили су да до краја септембра неће моћи да заврше тај посао. Заменик начелника Источноевропског одељења МСТ СССР-а А. Ф. Иноземцев је 23. септембра „незванично изјавио“ како би „совјетска делегација могла да отпутује првих дана октобра“.³⁴⁰⁰ Почетак преговора се, ипак, одужио за неколико недеља. Упркос томе што преговори нису почели, две стране су на основу размењених листа и предлога у ходу решавале одређена питања.³⁴⁰¹ За шефа југословенске делегације одређен је секретар Секретаријата за индустрију СИВ-а Марјан Цветковић, а совјетске преговараче је предводио помоћник министра спољне трговине М. Р. Кузмин. Преговори су почели су 25. октобра, а окончани за свега осам дана: 1. новембра 1957.³⁴⁰²

Преговори за годишњи протокол су, дакле, завршени брзо и без већих несугласица. На такав исход су утицали добра припрема преговора и чињеница да су вођени и завршени током периода (на самом крају, али ипак у оквиру њега) у коме су превладавали „топлији тонови“ у односима две државе.³⁴⁰³ Током преговора је требало решити питање испорука одређених производа, код којих је, на иницијативу Београда, долазило до већих одступања у односу на спискове „основне робе“ из Споразума од 10. априла 1957. Наиме, иако је од потписивања Споразума прошло нешто више од пола године, „захтеви тржишта“ у погледу појединих производа су се прилично променили. Дошло је до видног пада заинтересованости југословенске стране за увозом памука и сировог гвожђа, док су, са друге стране, унутрашње потребе ФНРЈ за ваљаним материјалом црне металургије „у многоме порасле“, што се одражавало како на увоз, тако и на извоз тих производа у СССР. Осим тога, југословенске тешкоће у погледу

³³⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 7, 420031, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.9.1957; Исто, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 68, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года.

³³⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.

³⁴⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 7, 420031, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.9.1957; Исто, 420480, Мићуновић, ДСИП-у, 23.9.1957; Исто, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957.

³⁴⁰¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 421722, Забелешка о разговору Жиже са Красјуком, 10.10.1957; Исто, 421740, Мићуновић, ДСИП-у, 12.10.1957.

³⁴⁰² АЈ, 130–629–1039, Правни савет ДСИП-а, СИВ-у, 24.10.1957. Белешка на полеђини документа; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 422259, Бабић, Правном савету ДСИП-а, 23.10.1957; Исто, 422251, Мићуновић, ДСИП-у, 20.10.1957; Исто, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.

³⁴⁰³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 25, 31009, Односи СССР–Југославија после Декларације (Економски односи), 6.1.1958; Исто, ф. 118, дос. 17, 32406, Економски односи.

извоза обојених метала у количинама предвиђеним Споразумом од 10. априла 1957, додатно су повећане „осетним падом цене бакра на светском тржишту“. Последње се нарочито тешко одражавало на извоз кабловских производа (израђених од бакра), због тога што је он био „одређен на доларски износ“, па је због пада цена било потребно испоручити веће количине.³⁴⁰⁴

За разлику од ФНРЈ, осцилације цена на светском тржишту нису у значајнијој мери погађале Москву. У вези са тим, у Београду су констатовали: „Руси који нису толико зависни од светског тржишта и за које предвиђене количине нису тако крупне у односу на њихову привреду, инсистирали су на стриктном придржавању Основног споразума и отступали су само у изнимним случајевима, тражећи уступке на другој страни.“ Претходно упознавање МСТ СССР-а (предаја „увозне листе“ 19. септембра 1957) са одступањима која су желели да направе у односу на „дугорочни споразум“, као и одустајање (сирово гвожђе) или смањење увозних количина (памук) одређених производа који су у СССР-у били „дефицитни“, дали су југословенским преговарачима довољно маневарског простора да договоре размену са којом је Београд, и по обиму и по структури, могао да буде задовољан. Кроз прављење поменутих „уступака“, југословенска страна је дошла до онакве структуре размене (нарочито на плану увоза), која јој је одговарала. Напомињемо да је југословенска страна, током припреме и на самим преговорима, настојала да се „волумен размене“ са СССР-ом „одржи на што вишем нивоу“. Како би се то остварило, југословенска делегација је настојала да се у увозну листу укључе „и позиције, за које се сматрало да ће бити реализоване кроз реекспорт“ (међу такве производе су, на пример, спадали нафтни деривати у вредности од 5.000.000 долара и лан у вредности од 1.500.000 долара). Иако у току 1958. југословенска страна „није успела“ да оствари замисли о реекспорту, такав приступ преговорима је омогућио да се крајем октобра 1957. договори обим размене који је био приметно већи у односу на текућу годину.³⁴⁰⁵

Протокол о робној размени за 1958. су 1. новембра 1957. у Београду потписали шефови делегација М. Цветковић и М. Р. Кузмин.³⁴⁰⁶ Протоколом је предвиђен обим размене од по 65.000.000 долара у оба правца. Вредност размене је утврђена у складу са обимом који је био предвиђен „дугорочним споразумом“ (око 48.000.000 долара у оба правца односило се на контингенте „основне робе“). У Београду су констатовали да је потписани Протокол карактерисала „веома повољна структура т. зв. доларских артикала (по увозу 80% док по извозу свега 38%) и затим можда још истакнутији повећан обим размене“. Док је укупни обим размене 1957. износио 110 милиона, за 1958. је предвиђено повећање на „око 130 милиона обрачунских долара“. На основу чињенице да је било „предвиђено повећање размене за око 20% у односу на 1957[.] годину“, на југословенској страни су констатовали да је током преговора „постојало обострано настојање на даљем проширењу сарадње на овом сектору“. Коментаришући пораст трговинске размене и наведене цифре, југословенске дипломате су наглашавале да је „робна размена са СССР-ом веома значајна за нашу земљу“.³⁴⁰⁷

Иако је потписани Протокол био „поверљиве природе“ и није био предвиђен за објављивање у „Службеном листу ФНРЈ“, због поменутих обзира југословенског руководства према америчком Закону о контроли извоза, бакар и жива поново нису унети у списак робе

³⁴⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³⁴⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 7, 420480, Мићуновић, ДСИП-у, 23.9.1957; Исто, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴⁰⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 2–6, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ на 1958 год, 1.11.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.

³⁴⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴⁰⁸ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени за 1958. годину, 12.5.1958.

коју је ФНРЈ требало да испоручи СССР-у.³⁴⁰⁹ Током преговора је – у складу са Споразумом од 10. априла 1957. и совјетским захтевом – било договорено да ФНРЈ у току 1958. испоручи 3.800 тона бакарних производа и 110 тона живе. Као што је то био случај на претходним преговорима, наведено питање је регулисано на тај начин што су приликом потписивања Протокола шефови делегација 1. новембра 1957. разменили писма о извозу бакарних производа и живе.³⁴¹⁰ Осим бакра и живе, и питање памука је било (додатно) регулисано разменом писма. ФНРЈ је 19. септембра 1957. тражила дупло мање количине него што је „дугорочним споразумом“ било предвиђено, што је Москва благонаклоно дочекала. Како би се југословенска страна, ипак, обезбедила да у случају потребе не остане без количина које су биле неопходне привреди ФНРЈ, две стране су размениле писма у којима је гарантована могућност „додатне куповине“ 2.000 тона памука у року од три месеца од датума потписивања Протокола.³⁴¹¹ Номенклатура и количине производа чија размена је договорена Протоколом, детаљније се могу сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 83: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1958. године (вредности су наведене у килограмима, тонама или америчким доларима).³⁴¹²

Назив производа	Количина или вредност
Пшеница	200.000 тона
Памук	5.000 тона
Лан	2.000 тона
Угаљ за коксирање ³⁴¹³	800.000 тона
Антрацит	85.000 тона
Нафта	200.000 тона
Нафтени деривати ³⁴¹⁴	5.000.000 долара
Авио бензин	20.000 тона
Манганова руда	15.000 тона
Ваљани производи црне металургије	18.000 тона
Ферованадијум	20 тона
Феротитан	16 тона

³⁴⁰⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 5–6, Списак 2 товарова за поставку из ФНРЈ у СССР у 1958 году; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.

³⁴¹⁰ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 69, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года; АЈ, КПП, I–5–b/99–7, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени за 1958. годину, 12.5.1958; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴¹¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 11, М. Кузьмин, М. Цветковичу, 1.11.1957; Исто, Л. 12, М. Цветкович, М. Кузьмину, 1.11.1957; АЈ, КПП, I–5–b/99–7, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени за 1958. годину, 12.5.1958.

³⁴¹² Табела је састављена на основу података из „Листе 1 робе за испоруку из СССР у ФНРЈ у 1958[.] години“, која чини први прилог уз Протокол о робној размени за 1958. годину. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 3–4, Списак 1 товарова за поставку из СССР у ФНРЈ у 1958 году; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.)

³⁴¹³ У погледу „структуре“ угља Протоколом је било предвиђено следеће: „Обе стране ће се накнадно договорити које количине мешавине и коксирајућих угљева треба да се испоруче из СССР у ФНРЈ у 1958[.] год. у оквиру поменутих 800 хиљ. тона угља. При томе има се у виду да ће СССР испоручити ФНРЈ у 1958[.] години не мање од 150 хиљ. тона коксирајућих угљева.“ (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957.)

³⁴¹⁴ Од тога 115.000 тона мазута и 100.000 тона плинског уља. (Исто.)

Фероманган	120 тона
Фероволфрам	85 тона
Феромолибден	85 тона
Ферофосфор	70 тона
Силикоманган	100 тона
Никл и легуре	100 тона
Ваљани производи никла	18 тона
Кобалт	4 тоне
Калај и легуре	700 тона
Метални магнезијум	100 тона
Паладијум	250 килограма
Синтетички каучук	400 тона
Азбест	3.000 тона
Калијева со 40%	50.000 тона
Калијева со 60%	10.000 тона
Амонијум сулфат	10.000 тона
Амонијум нитрат	20.000 тона
Крезотно уље	8.000 тона
Фенол	50 тона
Натријум бихромат	300 тона
Вулкацити и антиоксиданти	50 тона
Анилинске боје	25 тона
Ланено семе	1.000 тона
Рото-папир	600.000 долара
Папир за писање	350 тона
Крзна	200.000 долара
Разни хемијски производи и сировине	500.000 долара
Фармацеутски производи и сировине	500.000 долара
Различити репродукциони материјали и друга роба (по сагласности страна)	4.000.000 долара
Машине и опрема	4.000.000 долара
Литература и филателија	80.000 долара
Филмови	210.000 долара
Разно	

Према вредности појединих артикала и група производа, најзначајније ставке совјетског извоза биле су: пшеница (13.627.000 долара), угаљ за коксирање (13.500.000 долара), различити репродукциони материјали (4.000.000 долара), машине и опрема (4.000.000 долара), памук (3.937.000), нафта (3.650.000 долара), ваљани производи црне металургије

(3.345.000 долара), антрацит (1.600.000 долара), калај и легуре (1.586.000 долара), калијева со 40% (1.300.000 долара), авио бензин (1.260.000 долара) и манганова руда (1.050.000 долара).³⁴¹⁵ Ради потпуније представе о увозу из СССР-а у току 1958, напомињемо да је уз наведене количине пшенице и нафте, на основу треће транше „робног кредита“ ФНРЈ требала да увезе још 230.000 тона пшенице и 200.000 тона нафте.³⁴¹⁶ Док су наведене количине нафте биле испоручене, чиме је увоз „црног злата“ из СССР-а био дуплиран, испорука пшенице је изостала.³⁴¹⁷ Што се тиче увоза памука, наведена могућност о увозу додатних 2.000 тона,³⁴¹⁸ због америчке помоћи,³⁴¹⁹ није била искоришћена у наредном периоду: ФНРЈ је у току 1958. увезла само Протоколом предвиђених 5.000 тона памука.³⁴²⁰

Поређењем података из годишњег протокола за 1958. са „дугорочним споразумом“, види се да су производи били готово у потпуном складу са листом „основне робе“ из априла 1957. Осим дупло мање количине памука, друго значајно смањење се односило на увоз белог сировог гвожђа, које је у потпуности изостављено. Како су објашњавали у Савезној индустријској комори: „Наши контакти са Мађарском определили су да ову ставку не уврстимо у овогодишњу листу са СССР.“³⁴²¹ Наспрам наведених смањења, у односу на листу „основних роба“ из „дугорочног споразума“ значајно су – на основу захтева Београда – повећане количине и вредности ваљаних производа црне металургије (18.000 уместо 12.000 тона), калијевих соли (60.000 уместо 20.000 тона), те машина и опреме (4.000.000 наспрам 3.000.000 долара). Док је Москва удовољила наведеним захтевима, није пристала да испоручи веће количине никла (КСТ је тражио дупло већу количину – 200 тона).³⁴²²

У наредној табели је дат преглед договореног југословенског извоза у СССР.

-Табела бр. 84: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1958. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним дециметрима, метрима, квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³⁴²³

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани производи црне металургије	45.000 тона
Бакарни производи	3.800 тона
Жива	110 тона
Израде од месинга	2.000 тона
Кабловски производи	9.000.000 долара
Олово	8.000 тона
Електролитни цинк и ваљани производи	1.200 тона

³⁴¹⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴¹⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 13, М. Кузьмин, М. Цветковичу, 1.11.1957; Исто, Л. 14, М. Цветкович, М. Кузьмину, 1.11.1957.

³⁴¹⁷ Опширније у поглављу „Совјетски кредити Југославији: од помоћи до 'принципа узајамне користи'“.

³⁴¹⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 11, М. Кузьмин, М. Цветковичу, 1.11.1957; Исто, Л. 12, М. Цветкович, М. Кузьмину, 1.11.1957.

³⁴¹⁹ D. Bogetić, „Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-ih godina“, *Tokovi istorije*, 3/2010, str. 92; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 154.

³⁴²⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴²¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 7, 419618, Савезна индустријска комора, Комитету за спољну трговину, 3.9.1957.

³⁴²² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 7, 420031, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.9.1957.

³⁴²³ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 робе за испоруку из ФНРЈ у СССР у 1958[.] години“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени за 1958. годину, као и података из југословенских докумената из којих се види које количине бакарних производа и живе које је ФНРЈ требала да испоручи у току 1958. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 5–6, Списак 2 товарова за поставку из ФНРЈ у СССР у 1958 году; АЈ, КПр, I–5–b/99–7, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени за 1958. годину, 12.5.1958; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, 1.11.1957; Исто, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.)

Ваљани производи алуминијума	2.000 тона
Барит	15.000 тона
Калцијум карбид	5.000 тона
Калцинирана сода	15.000 тона
Каустична сода	15.000 тона
Емајл – лакови и боје	600 тона
ПВЦ прах	1.000 тона
Цемент	100.000 тона
Паркет	200.000 квадратних метара
Резана храстова грађа	4.000 кубних метара
Фурнир	2.000.000 квадратних метара
Намештај и други производи од дрвета	375.000 долара
Цигарет-папир	500 тона
Кукуруз	50.000 тона
Овас	20.000 тона
Скроб	5.000 тона
Дуван	3.000 тона
Месо	10.000 тона
Месне конзерве	2.000 тона
Суве шљиве	8.000 тона
Пасуљ	5.000 тона
Воћна и јагодна пулпа	2.000 тона
Вински дестилат	500 тона
Вино	1.000 тона
Ћонска кожа	600 тона
Горња кожа	3.000.000 дециметара квадратних
Вунене тканине	400.000 метара
Производи трикотаже	800.000 долара
Кожна обућа	400.000 пари
Кожна конфекција	150.000 долара
Машине и опрема	7.000.000 долара
Литература и филателија	80.000 долара
Филмови	210.000 долара
Разно	

Најзначајније ставке југословенског извоза су биле: кабловски производи (9.000.000 долара), машине и опрема (7.000.000 долара), ваљани материјал црне металургије (5.850.000 долара), месо (5.000.000 долара), бакарни производи (4.100.000 долара), кукуруз (3.500.000 долара), дуван (3.300.000 долара), вунене тканине (2.800.000 долара), олово (2.200.000 дола-

ра) и суве шљиве (2.000.000 долара).³⁴²⁴ У увозном захтеву СССР-а налазили су се сви производи са списка „основне робе“ из „дугорочног споразума“. У односу на Споразум и захтев совјетске стране од 19. септембра (3.000 тона), у годишњем протоколу за 1958. је изостављен етил алкохол. Што се осталих производа из совјетског предлога „увозне листе“ тиче, током преговора су договорене исте (лакови и боје; паркет; фурнир; цигарет-папир; горња кожа; пасуљ; воћна пулпа; кукуруз; намештај и други производи од дрвета) или приближне количине. У вези са последњим, у односу на предлог од 19. септембра повећане су количине резане грађе (совјетска страна је тражила 3.000, а договорено је 4.000 кубних метара), ђонске коже (тражено је 400, а договорено 600 тона) и трикотаже (тражени су производи у вредности од 500.000, а договорен извоз од 800.000 долара).³⁴²⁵

*

Шестомесечни период од новембра 1957. до априла 1958. В. Мићуновић је окарактерисао као време „релативног затишја“.³⁴²⁶ Југословенско-совјетска робна размена се током наведеног периода одвијала „нормално“, на уобичајен, „послован“ начин. Упркос незадовољству Москве због одбијања СКЈ да потпише *Декларацију 12 партија*, током тог периода, дакле, није дошло до погоршања трговинске размене, ствари су се кретале својим током и обе стране су се бавиле решавањем текућих питања.³⁴²⁷ Током последњих месеци 1957. две стране су у ходу разматрале и решавале „примедбе“ и „проблеме у вези реализације робних листа за 1957[.] годину“.³⁴²⁸ Југословенска страна је истицала да је „наш обострани интерес да отклањамо све пропусте који сметају нормалном испуњењу нашег Трговинског споразума“.³⁴²⁹ Такав, кооперативан приступ обе стране, омогућио је да се Протокол о робној размени за 1957. реализује „готово у потпуности“, што је – у очима Београда – представљало „велики успех наше спољне трговине и доказ великих могућности за нашу робну размену са СССР-ом“.³⁴³⁰ Захваљујући успешној реализацији годишњег протокола, СССР је у току 1957. заузео „треће место у укупној спољно-трговинској размени Југославије“.³⁴³¹

Крајем 1957. две стране су активно радиле и на реализацији годишњег протокола за 1958.³⁴³² О атмосфери која је тада владала сведочи и то што су током новембра и децембра 1957. две стране разматрале питање додатних испорука „ван редовних контингената“,³⁴³³ а поново је било актуелизовано и питање испорука југословенских бродова.³⁴³⁴ Свеукупно посматрано, на плану робне размене СССР крајем 1957. није мењао држање, нити је постављао било какве „препреке“ за реализацију договорених послова. Може се рећи да је Москва исти приступ задржала до маја 1958.³⁴³⁵ Иако је после VII конгреса дошло до видне промене у трговинским и, уопште, економским односима, све до његовог завршетка није било промене у држању совјетске стране. На самом крају периода „релативног затишја“, у говору на VII конгресу СКЈ, Ј. Б. Тито је истакао да се робна размена две државе „широко [...] развија“.³⁴³⁶

³⁴²⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴²⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957.

³⁴²⁶ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 425.

³⁴²⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; Исто, дос. 25, 31009, Односи СССР–Југославија после Декларације (Економски односи), 6.1.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 390.

³⁴²⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420494, Белешка о разговору Гајиновића и Красјука, 19.9.1957.

³⁴²⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 421722, Забелешка о разговору Жиж са Красјуком, 10.10.1957.

³⁴³⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³⁴³¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960).

³⁴³² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 425583, Мићуновић, ДСИП-у, 7.12.1957; Исто, 1958, ф. 117, дос. 25, 31009, Односи СССР–Југославија после Декларације (Економски односи), 6.1.1958.

³⁴³³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 425583, Мићуновић, ДСИП-у, 7.12.1957; Исто, ф. 99, дос. 8, 424153, Мићуновић, ДСИП-у, 16.11.1957.

³⁴³⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 426674, Забелешка о разговору И. Пелициона и З. Вучетић са Зорином и Рјеткином, 16.11.1957; Исто, 425344, Мићуновић, ДСИП-у, 4.12.1957.

³⁴³⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴³⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958; Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, стр. 180; Isti, *Govori i članci*, Knjiga XIII, Zagreb 1960, str. 171.

И у југословенским анализама је, такође, констатовано да се до краја наведеног периода трговина ФНРЈ и СССР-а одвијала без тешкоћа. Робна размена две државе се, дакле, „до краја априла“;³⁴³⁷ односно „до маја месеца [...] одвијала нормално“.³⁴³⁸

*

У мају 1958. југословенско-совјетска робна размена, и економски односи уопште, ушли су у „нову фазу“.³⁴³⁹ Погоршање односа између две државе се на економском плану најтеже одразило на реализацију совјетских кредита, али је Москва предузела и одређене мере које су водиле сужавању трговинске размене у складу са доследном применом принципа „узајамне користи“.³⁴⁴⁰ Полазећи од искуства „1948“ совјетске власти су приступиле сужавању и ограничавању, а не потпуном прекиду робне размене. Примена крајњих мера је избегнута да би се спречило претерано приближавање Београда Западу.³⁴⁴¹ Одлука совјетског руководства да, у односу на први сукоб, примени другачији („тактички“) приступ, дала је Москви довољно „маневарског простора“ и омогућила јој да у наредним годинама, у зависности од тренутних околности и интереса, заузима чвршћи или кооперативнији став према ФНРЈ. У првом случају је долазило до застоја у преговорима, уговарању или реализацији размене, а у другом су постизани договори који су омогућавали да робна размена две државе – свеукупно посматрано – има „стабилност“, па и да бележи одређени, благи „пораст“ у појединим периодима. Тај „пораст“ није био онакав како се пре маја 1958. очекивало, али у југословенским анализама можемо прочитати да је био „у складу са општом стопом раста укупне спољнотрговинске робне размене Југославије са иностранством“.³⁴⁴²

Као и по осталим питањима из економских односа, Москва је и на плану робне размене променила држање већ почетком маја 1958. По завршетку VII конгреса није се, дакле, дуго чекало на реакцију. Президијум ЦК КПСС-а је 4. маја 1958. задужио Комисију за спољноекономска питања Президијума Савета министара да припреми предлоге за даље одвијање економских односа са ФНРЈ.³⁴⁴³ После консултација са ГКЕС-ом и МСТ, Комисија је 15. маја завршила са припремом пројекта одлуке о „економским односима са Југославијом“. Припремљени материјал је достављен Президијуму ЦК КПСС-а који је 23. маја усвојио одлуку о „питањима економских односа са Југославијом“. Одлуком је „редефинисан“, и то у значајној мери, приступ СССР-а економској сарадњи са ФНРЈ. Президијум ЦК КПСС-а је одлучио да је „неопходно“ да се убудуће економски односи воде искључиво на „узајамно корисној основи“. То је у пракси значило обустављање реализације кредита и сужавање робне размене на основу наведеног принципа. Москва је одлучила да се робна размена надаље одвија по „узајамно корисним условима“ и то на такав начин што би се од ФНРЈ куповала роба која је „најпотребнија“ совјетској привреди и не би се увозили производи који нису неопходни или које је било могуће набавити у државама „народне демократије“.

У складу са наведеним, одлучено је да се у току 1958. одустане од куповине следећих производа чији увоз је био предвиђен годишњим протоколом: 3.000 тона дувана, 6.000 тона меса, 2.000 тона месних конзерви, 8.000 тона сувих шљива, 2.200 тона пасуља, 2.000 тона „воћне и јагодне пулпе“, 500 тона „винског дестилата“, 1.000 тона вина и 100.000 тона цемен-

³⁴³⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴³⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴³⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁴⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; *Встречи и переговори на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777–778, 780, 783–785.

³⁴⁴¹ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1022.

³⁴⁴² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960); Исто, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; Исто, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, 40419, Преглед стања развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР.

³⁴⁴³ *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 785.

та. Са друге стране, решено је да се СССР суздржи од продаје 200.000 тона пшенице и 2.000 тона памука. Одустајањем од увоза и извоза наведених производа требало је обим размене са 514 смањити на 407 милиона рубаља (поређења ради, обим робне размене 1957. је износио 466 милиона рубаља). Наведене бројке говоре да је робну размену у 1958. требало смањити за једну петину (предвиђено смањење је износило 79% вредности од Протокола за 1958)! Уместо предвиђеног повећања размене у односу на 1957, видимо да је и ту дошло до осетног пада (размена у 1958. је требала да износи 87,3% вредности размене из 1957).

За разлику од инвестиционих аранжмана где је нотом требало обавестити Београд о промени става, за текућу робну размену није био предвиђен сличан поступак. МСТ СССР-а је сматрало да по том питању није потребно водити „посебне преговоре“, већ је одлуку требало „имплементирати“ приликом закључивања трговинских уговора између совјетских и југословенских предузећа. Президијум ЦК КПСС-а је одлучио да се совјетска страна и у току 1959. и 1960, на које се односило важеће „дугорочног споразума“, придржава принципа „узајамне користи“ при одабиру робе за увоз, односно извоз. У материјалу који је припремило МСТ СССР-а као југословенски производи за којима је совјетска привреда имала потребу посебно су наведени ваљани производи обојене и црне металургије, олово, жива и кабловски производи, а одлучено је да се, као и за 1958, и убудуће не увозе дуван, суво воће, месне конзерве, пасуљ, „вински дестилат“, вино и цемент. Решено је да СССР и у току 1959. и 1960, такође, треба да се суздржи од извоза пшенице и памука у ФНРЈ.³⁴⁴⁴

Доношење наведених одлука означило је почетак „нове фазе“ у југословенско-совјетским економским односима. Доследна примена принципа „узајамне користи“ онемогућила је даљу реализацију кредита, што је значило да су се економски односи, практично, свели на робну размену. Од маја 1958. трговинска размена је била „основна форма привредне сарадње између две земље“.³⁴⁴⁵ Већ у току маја је постао видан „застој у закључивању“ уговора.³⁴⁴⁶ У јуну је Н. С. Хрушчов отворено говорио В. Мићуновићу о томе да ће се СССР и у робној размени „строго придржавати [...] принципа о узајамној користи“.³⁴⁴⁷ Службеници совјетских спољнотрговинских организација су југословенским партнерима у истом периоду знали да кажу: „Нека они горе један другогa грде, ми ћемо да свршавамо послове“.³⁴⁴⁸ Иако се такав приступ значајно разликовао од оног из времена „првог“ сукоба, када је „грдња“ оних „горе“ онемогућила „свршавање“ било каквих послова, „строго“ придржавање наведеног принципа и примена мајских одлука су водили приметном сужавању размене. У „интерпретацији“ Н. С. Хрушчова „примена принципа 'узајамне користи' у робној размени“ је значила следеће: „СССР ће продавати Југославији робу која је њој потребна а да СССР има ту робу за продају, и СССР ће куповати од Југославије то што је СССР-у потребно, а што Југославија може да прода.“³⁴⁴⁹ Када је 1958. у питању, тај принцип је, као што је било одлучено у мају,³⁴⁵⁰ требало применити

³⁴⁴⁴ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777–778, 780, 783–785; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1023.

³⁴⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960); Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁴⁴⁶ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Преглед поште из СССР-а, 18.6.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 115, дос. 2, 412992, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕ земље после VII конгреса СКЈ, 31.5.1958; Исто, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 3, 410683, Перишић, ДСИП-у, 5.5.1958; Исто, дос. 4, 411154, Пелишон, ДСИП-у, 10.5.1958.

³⁴⁴⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Разговор са Н. С. Хрушчовом 19. јуна 1958 (допуна телеграму од 19.6.1958), В. Мићуновић, 20.6.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, стр. 465.

³⁴⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 5, 41578, Забелешка М. Бошкова са састанка у В/О „Станкоимпорту“, 24.6.1958.

³⁴⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴⁵⁰ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 780, 785.

„спонтано“. У пракси је то – како су наводили на југословенској страни – значило да се „приликом закључивања купопродајних уговора нама не нуди роба квалитета, односно асортимана који је нама потребан“. Односно, да се не склапају уговори о извозу из ФНРЈ оних производа за које је југословенска страна била „највише заинтересована“, а СССР није имао нарочите потребе.³⁴⁵¹

Као што смо поменули, већ од маја је „дошло [...] до застоја у закључивању купопродајних уговора по робној размени“, а од јуна је такво стање било јасно изражено и протегло се и на наредне месеце. Совјетске спољнотрговинске организације су строго водиле рачуна о мајским одлукама – нису приступале уговарању испорука пшенице и памука (па и једног „дела“ угља за коксирање „који до кампање није био закључен“), нити куповини југословенских „пољопривредно-прехранбених производа“. Такво држање је забрињавало југословенску страну и доводило у питање извршавање годишњег протокола. У Београду су сматрали да је на тај начин „озбиљно нарушена структура размене за штету наше земље“. Такав приступ Москве робној размени (и економским односима уопште) карактерисали су као „политику дискриминације и доношења штете“ ФНРЈ.³⁴⁵²

Као што је држање Москве довело у ћорсокак одвијање размене, тако је промена совјетског става омогућила да се крајем септембра 1958. из њега изађе. Време од предаје совјетске ноте о инвестиционим кредитима крајем маја до краја септембра 1958, у Београду су окарактерисали као „период неизвесности“. Југословенски аналитичари су истицали да током наведеног периода „није било јасно до које мере руководство СССР-а је решило да киде економске односе“. Док на плану инвестиционих аранжмана није дошло ни до какве промене, совјетска страна је крајем септембра „изјавила спремност да изврши своје обавезе по робној размени“. На југословенској страни су сматрали да је промена држања била изазвана тиме што је Москви сметало то што је Београд почео да даје публицитет тешкоћама које су се дешавале на плану робне размене и што је настојала да избегне оптужбе да „кочи извршење трговинског споразума“. У Београду су уочавали да је заокрет Москве могао бити изазван и настојањем да се омету економски преговори које је ФНРЈ водила са западним државама, као и да је био у складу са совјетском „линијом 'хладно-вруће'“ према ФНРЈ.³⁴⁵³

Промена совјетског става је омогућила да се у наредним месецима уговоре „разни послови у вредности од преко 20 милиона долара“. Под повољним условима је закључен увоз 200.000 тона пшенице, а од значајнијих ставки са југословенске стране уговорене су испоруке меса, сувих шљива, цемента, „ПВЦ праха“ и бакарних производа. Извоз пшенице, односно увоз једног дела уговорених производа (цемент, месо, суве шљиве) није био предвиђен мајском одлуком Президијума ЦК КПСС-а. Међутим, паралелно са напретком у уговарању треба имати у виду да „совјетска страна није испунила своје обавезе“, како су наводили у Београду, „гдегод је могла да пребаци кривицу на наша предузећа“. СССР није уговорио увоз етил алкохола, ни већине југословенских пољопривредних производа (дуван, вино, вински дестилат, пулпа, „месне конзерве“). Наведено је објашњавано „дебалансом“ у робној размени. Осим тога, Москва је само делимично прихватила предлоге за „замену робе“ коју ФНРЈ није могла да увезе. Не превиђајући помак који је направљен од краја септембра 1958, али имајући у виду и одбијање Москве да извезе и увезе одређене производе, у Београду су сматрали да је совјетска страна „још једном доказала своју непринципијелност“: „обећања нису испунили, а

³⁴⁵¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴⁵² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 15, 32414, Односи са СССР-ом; Исто, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958

³⁴⁵³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 25, 424370, Забелешка Божовића из разговора са Бакуновим, 30.9.1958; Исто, ф. 118, дос. 14, 422922, Брилеј, Сталној мисији ФНРЈ при ОУН, 27.9.1958; Исто, ф. 119, дос. 7, 422965, Белешка са састанка Гајиновића и Красјука, 26.9.1958; Исто, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

изјаве њихових и највиших руководилаца о испуњавању својих обавеза и о проширењу робне размене са Југославијом остале су чисте фразе“.³⁴⁵⁴

Иако се од краја септембра совјетско држање разликовало у односу на претходни период, Москва је и даље упорно инсистирала на примени принципа „узајамне користи“³⁴⁵⁵ и држала се „параметара“ који су били пројектовани у мају. Када упоредимо вредност реализоване робне размене у току 1958. са оним што је планирано у мају, видимо да се ту радило само о тактичком одуговлачењу! Наиме, у материјалима МСТ из маја, који су припремљени по налогу Президијума ЦК КПСС-а, било је предвиђено да робну размену у току 1958. треба свести са 514 на 407 милиона рубаља.³⁴⁵⁶ Совјетске статистике показују да је обим робне размене две државе у току 1958. износио: 407,8 милиона рубаља.³⁴⁵⁷ Дакле, ако оставимо по страни одређена одступања од „номенклатуре“ производа коју је требало извозити, односно увозити у СССР, бројке говоре да је одлука из маја 1958. била доследно спроведена. Тактичко одуговлачење Москве је постигло циљ. Вишемесечни „застој у размени“ је – како су констатовали у КСТ у децембру – „довео до поремећаја у динамици испорука што ће се одразити и на коначну реализацију годишњег увоза и извоза“.³⁴⁵⁸

Одвијање југословенско-совјетске робне размене у току 1958. је још једном показало да је „политика“ имала пресудан утицај на билатералну економску сарадњу. Коментаришући пад обима робне размене – како у поређењу са 1957, тако и у односу на оно што је било предвиђено годишњим протоколом за 1958. годину – на југословенској страни су истицали: „Учешће размене са СССР-ом у нашој спољној трговини уопште после 1956[.] г. показује сталну тенденцију пада, што одговара општој политичкој ситуацији, односно политичким ставовима СССР-а према нама. Истовремено треба имати у виду незнатан проценат размене са Југославијом у укупној спољној трговини СССР-а /свега око 1,5%/. То такође говори да робна размена СССР-а са нама не претставља за снажну совјетску привреду значајан економски фактор, већ у првом реду да она служи као полуга за разне политичке циљеве и махинације.“ Држање Москве од маја 1958, уз „искуство раније стечено у раду са Русима“, довели су до појаве „тежње“ код југословенских предузећа и спољнотрговинских организација да се „што мање вежу за ово тржиште“, због тога што је „несигурно и сувише зависи од политичких околности“. У вези са тим, на југословенској страни се појавила – оправдана – обазривост у погледу куповине оних совјетских производа који су заузимали „знатан проценат“ у увозу ФНРЈ (нафта, угаљ за коксирање...) и по питању набавке машина, које су захтевале „накнадне куповине резервних делова“.³⁴⁵⁹

*

Нарушене прилике у југословенско-совјетским односима одразиле су се и на припрему, датум почетка, те само одвијање и исход преговора о робној размени за 1959. Совјетска страна се у току друге половине 1958. држала суздржано и чекала кораке Београда по питању преговора.³⁴⁶⁰ Када су договори око преговора напредовали, Москва је пак – „под разним изговорима“ – одуговлачила како са „разменом робних листа“, тако и са „одговором о фикси-

³⁴⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 8, 427415, Забелешка И. Пелициона о разговору са М. Г. Лошаковым, 29.10.1958; Исто, 427418, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 1. октобра до 10. новембра 1958; Исто, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 8, 427415, Забелешка И. Пелициона о разговору са М. Г. Лошаковым, 29.10.1958.

³⁴⁵⁶ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 785.

³⁴⁵⁷ *Внешняя торговля Союза ССР за 1958 год. Статистический обзор*, стр. 8.

³⁴⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958.

³⁴⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

³⁴⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 8, 427415, Забелешка И. Пелициона о разговору са М. Г. Лошаковым, 29.10.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима.

рању датума за преговоре“.³⁴⁶¹ Имајући у виду начин на који се одвијала југословенско-совјетска робна размена током друге половине педесетих, можемо рећи да су на држање Москве, по свему судећи, утицали „стратешки“ разлози и следећа „логика“: што касније почну преговори то ће Београду остати мање маневарског простора (распоређене резерве, ангажовани производни капацитети) да оствари своје циљеве; што се касније потпише протокол, лакше ће се, у случају потребе, смањити могућност за његову потпуну реализацију. Документи са почетка 1959. показују да је Москва успела да постигне жељене циљеве са одуговлачењем, односно да је отежала преговарачке позиције југословенске стране.³⁴⁶²

Преговори о робној размени за 1959. вођени су у Москви од 15. децембра 1958. до 28. јануара 1959.³⁴⁶³ Већ сами датуми почетка и завршетка преговора представљају поуздан показатељ стања у односима. Чињенице да су преговори „почели касно“³⁴⁶⁴ и да је Протокол потписан „релативно касно“,³⁴⁶⁵ сведоче о томе да су односи две државе били нарушени. Пошто је робна размена са ФНРЈ за Москву имала мали значај, а трговина са СССР-ом била изузетно значајна за Београд, одуговлачење са почетком преговора и њихово релативно дуже трајање су погађали југословенску страну.³⁴⁶⁶ На челу југословенске делегације налазио се опуномоћени министар у ДСИП-у Милош Лаловић, а совјетску је предводио заменик министра спољне трговине Павел Николајевич Кумикин.³⁴⁶⁷ Независно од „дипломатски коректне“ атмосфере која је владала на почетку преговора,³⁴⁶⁸ по најважнијим питањима – питањима обима и структуре робне размене – позиције две стране су биле прилично удаљене, што је указивало на то да преговори неће бити лаки.

Када су на почетку преговора размењени предлози робних листа, испоставило се да је југословенска делегација предлагала обим који је за 15 до 17 милиона долара био већи од совјетског предлога. Према југословенском предлогу, извоз ФНРЈ је требао да износи 69.745.000, а увоз 69.164.000 долара. Наспрам тога, Москва је предложила да ФНРЈ извезе робу у износу од 52.170.000, а СССР у вредности од 54.290.000 долара. Југословенска делегација је истицала да наведени предлог представља одраз „жеље“ да се обим размене повећа у односу на вредност „робних листа“ из годишњег протокола за 1958, који је износио по 65 милиона долара са обе стране. На југословенској страни су предложена повећања образлагали „уношењем неких нових артикала у обе робне листе за које постоје реални изгледи за извршење у 1959[.] години“, постојањем „реалних могућности и потреба обеју страна“ и позивањем на „дух“ економских споразума из претходног периода. Наспрам тога, совјетски предлози листа су били на нивоу „оствареног обима размене у 1958[.] години“, односно „на нивоу [...] извршења“ а не на нивоу годишњег протокола за 1958.³⁴⁶⁹

³⁴⁶¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 25, 428098, Мојсов, ДСИП-у, 24.11.1958; Исто, ф. 119, дос. 8, 427835, Мојсов, ДСИП-у, 20.11.1958.

³⁴⁶² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

³⁴⁶³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 32–36, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ на 1959 год, 28.1.1959; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Записник са I састанка делегација, 15.12.1958; Исто, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959, 28.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; Исто, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 6, 432527, Односи Југославије са ИЕ замљама – децембар 1958–јануар 1959.

³⁴⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁴⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959, 16.1.1959.

³⁴⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 8, 427891, Решење о путовању југословенске делегације, 20.11.1958; Исто, дос. 10, 430725, Записник са I састанка делегација, 15.12.1958.

³⁴⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 9, 430673, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1958; Исто, дос. 10, 430725, Записник са I састанка делегација, 15.12.1958; Исто, 430832, Перишић, ДСИП-у, 26.12.1958.

³⁴⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 9, 430673, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1958; Исто, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, Увоз ФНРЈ (табела); Исто, Записник са I састанка делегација, 15.12.1958; Исто, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/70), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); Исто, ф. 121, дос. 2, 42296, Мојсов, ДСИП-у, 26.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

Осим обима, спорна је била и структура размене коју је предлагала совјетска страна. У настојању да се избори за што повољнију структуру, југословенска делегација се позивала на „Протокол Темпо–Микојан“ (1. септембар 1955), којим је било предвиђено да се трговинска размена за 1959. и 1960. уговори на основу „установљене робне структуре за 1956[.] годину“. Међутим, став совјетске стране је био да је наведени Протокол „важио само три године /1956, 1957, 1958/ и да је [...] потиснут трогодишњим Споразумом од 10[.] априла 1957[.] године“. Најпроблематичнији је био однос Москве према увозу југословенских „пољопривредно-прехранбених производа“, за чији пласман је Београд био „посебно заинтересован“. Совјетски предлози на том плану су били „крајње неповољни за ФНРЈ“: док је „пољопривредни сектор“ 1956. чинио 52% извоза ФНРЈ, 1958. је спао на 24%; југословенска делегација је предлагала да за 1959. удео тих производа износи 20%, а Москва је инсистирала на свега 13%. Из састанка у састанак совјетски преговарачи су испољавали – речима М. Лаловића – „крајњу непопустљивост према извозу наших пољопривредних артикала“.³⁴⁷⁰

Москва је испољавала „крајњу непопустљивост“ и на плану извоза производа за које је ФНРЈ била изузетно заинтересована. У вези са тим, делегација ФНРЈ се жалила на то што Москва „не даје у целини робу која је потребна југословенској страни (угаљ за коксирање, азбест, никл, калијеве соли итд) коју је до сада давала и коју објективно може да испоручује, а која је чак предвиђена ранијим економским аранжманима“. Наспрам тога, совјетска страна је „наметала“ ФНРЈ оне производе („машине и опрема“, роба широке потрошње) који јој нису били потребни у већим количинама. Када је о извозу ФНРЈ реч, Москва је инсистирала на томе да у „већим количинама“ добије „есенцијалне артикле“ које је ФНРЈ могла да извезе „на било која тржишта“. Совјетска страна је упорно инсистирала на увозу ваљаног материјала и бакра, „иако ваљани материјал реекспортују у друге земље, а сами су велики извозници бакра“. Слично се може рећи и за олово, каустичну и калцинирану соду, „бешавне цеви“ и „ПВЦ прах“, које је ФНРЈ лако могла да пласира на конвертибилна тржишта.³⁴⁷¹

Свеукупно посматрано, држање совјетске делегације на преговорима је било такво да су југословенске дипломате закључиле да се њихов „основни циљ“ може формулисати на следећи начин: „У оквиру прошлогодишње реализације знатно побољшати структуру размене смањењем извоза есенцијалних артикала, повећањем увоза из наше земље оне робе коју ми лакше пласирамо на тржишту чврстих валута и бојкот наших пољопривредних артикала.“ Коментаришући чврсто држање совјетских преговарача, шеф југословенске делегације је сматрао да Москва на тај начин „жели смањити ниво размене у односу на наше предлоге и задржати се на нивоу овогодишњег извршења“, као и да настоји да „битно побошља структуру размене у своју корист“. У настојању да образложе и подупру своје захтеве, совјетски преговарачи су „често истицали принцип узајамне користи“. Међутим, совјетско „тумачење“ наведеног принципа је било такво да се он, суштински, сводио на – речима М. Лаловића – „принцип једностране користи за СССР“. Наведени „принцип“ је, како су коментарисали на југословенској страни, значио да совјетски преговарачи „досадашњу структуру робне размене ФНРЈ–СССР мењају на штету Југославије, а у корист СССР-а“. Премда је П. Н. Кумикин на почетку преговора истакао да њихова страна неће тактизирати, совјетски преговарачи су крајем 1958. почели да примењују „везивање важнијих ставки“. Тај „принцип узајамног везивања неких роба“ у пракси се сводио на мање-више отворено условљавање и наметање ФНРЈ оних производа („машине и опрема“, роба широке потрошње) који јој нису били потребни,

³⁴⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 9, 430673, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1958; Исто, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, 430958, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 1959, ф. 117, дос. 1, 42723, Преглед поште примљене у другој половини јануара 1959. из Амбасаде ФНРЈ у Москви; Исто, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

³⁴⁷¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, Увоз ФНРЈ (табела); Исто, 430958, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 1959, ф. 117, дос. 1, 42723, Преглед поште примљене у другој половини јануара 1959. из Амбасаде ФНРЈ у Москви; Исто, ф. 121, дос. 1, 430989, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 31.12.1958; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

односно на настојање да се од Београда добију веће количине „есенцијалних артикала“ („бешавне цеви“, ваљани материјал црне металургије).³⁴⁷²

Разлике у привредним потенцијалима, потребама и могућностима две државе, односно различит значај који је међусобна размена имала за Москву и Београд, омогућавали су чврст наступ совјетске стране. „У току преговора вршили су притисак на нас ради усвајања њихових предлога и уцењивали нас по низу артикала, што им је било омогућено самом чињеницом да смо ми заинтересовани за низ есенцијалних артикала које Совјетски Савез извози, као и да у нашем извозу знатан део чине артикли који нису есенцијалног карактера“ – констатовали су у Београду.³⁴⁷³ Совјетска страна је, дакле, користила „неравноправан економски положај Југославије у односу на СССР“, како би постигла „најповољнију“ могућу структуру размене и отежала „извршење привредних планова ФНРЈ“.³⁴⁷⁴ Када је о последњем реч, треба напоменути да је – управо у том периоду – Москва у пропагандним нападима на ФНРЈ почела све више да критикује „привредну 'стагнацију' Југославије“ и „опадање животног стандарда“. Јасно је да је у таквим околностима поменуто отежавање реализације „привредних планова ФНРЈ“ било повезано са тежњом совјетског руководства да „југословенски пут социјалистичке изградње“ прикаже у што негативнијем светлу.³⁴⁷⁵

На југословенској страни нису имали никакву дилему у погледу тога да је „тактика совјетске делегације“ била „одређена од стране највишег руководства СССР“, а да је МСТ само требало да је „спроведе“ у дело. Када је крајем 1958. постало очигледно да совјетски преговарачи немају намеру да одустану од својих захтева, М. Лаловић је сматрао да ће „вероватно бити потребно да настали неспоразуми буду решени на одговарајућем политичком нивоу“. У настојању да допринесе превладавању застоја до кога је дошло, Л. Мојсов је још крајем 1958. у више наврата „интервенисао у вези са трговинским преговорима“ у МИД СССР-а. Како би се „олакшао и убрзао рад на преговорима“ М. Лаловић је 9. јануара 1959. посетио и министра Н. С. Патоличева, који пак „није показао одговарајуће интересовање“ за „тешкоће“ југословенске делегације. Средином јануара 1959. се доспело у ситуацију која – посматрано из перспективе Београда – није деловала обећавајуће. Став Делегација Владе ФНРЈ је био да „не може потписати Протокол о робној размени онако како га предлаже совјетска делегација“. Предлог МСТ СССР-а је, наиме, био такав да су југословенски преговарачи сматрали да би његово прихватање „поред економског“, представљало и „политички уступак“ СССР-у.³⁴⁷⁶

Потреба за политичком интервенцијом је у наведеним околностима била очигледна. Штавише, деловала је као једина преостала могућност. Београд је упутио инструкције југословенском амбасадору да посети А. Громика и да му „у виду одлучног демарша“ укаже на проблеме који су пратили „ток трговинских преговора“. Разговор је требало водити на такав начин да совјетски министар – речима Б. Црнобрње – „осети да [је] могућ повратак наше делегације без потписа споразума“.³⁴⁷⁷ Поступивши по добијеним инструкцијама Л. Мојсов је, 14. јануара 1959, совјетском министру иностраних послова „указао на тешкоће настале у трговинским преговорима“. А. Громико је саопштио да ће „демарш пренети совјетској влади“ и да ће она размотрити „конкретне примедбе“, а са своје стране је кратко прокоментарисао да се „они само стриктно придржавају спровођења принципа 'узајамне користи'“ који су „друг

³⁴⁷² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Записник са I састанка делегација, 15.12.1958; Исто, 430958, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 1959, ф. 117, дос. 1, 42723, Преглед поште примљене у другој половини јануара 1959. из Амбасаде ФНРЈ у Москви; Исто, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима; Исто, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; Исто, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁷³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; Исто, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 6, 432527, Односи Југославије са ИЕ замљама – децембар 1958–јануар 1959.

³⁴⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430958, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/69), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); Исто, ф. 121, дос. 1, 4163, Мојсов, ДСИП-у, 5.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; Исто, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 2, 4786, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 13.1.1959.

Тито и југословенска влада прокламовали“.³⁴⁷⁸ Као што се после наведених речи могло очекивати, југословенска „интервенција на политичком нивоу“ је била одбијена. Читаво питање је („смишљено“) било пребачено на „комерцијални терен“, а Л. Мојсов упућен на „разјашњење“ у МСТ СССР-а. Југословенски амбасадор је сматрао да његов демарш није уродио плодом због тога што Москва није желела – „макар и на индиректан начин“ – да призна како се „иза читавог затезања крију [...] политички мотиви“. Међутим, после интервенције Л. Мојсова ипак су могле да се уоче одређене промене.³⁴⁷⁹

На састанку са шефом совјетске делегације, 23. јануара 1959, југословенски амбасадор је – са једне стране – могао да се увери да „по свим битним питањима у којима је до сада било тешкоћа, Руси чврсто остају на својим досадашњим предлозима“. Наспрам тога, у држању П. Н. Кумикина су биле видне и назнаке тога да ће совјетска страна, у одређеној мери, кориговати своје ставове. „Донекле се успело у томе да их натерамо на брже окончање преговора, јер се сада бране од оптужби да одуговлаче преговоре и отежавају њихово закључење. Кумикин сада изјавио да желе што пре да потпишу споразум“ – јављао је Л. Мојсов после разговора. Из држања П. Н. Кумикина је било јасно да је Москва настојала да избегне даље југословенске оптужбе о „економским репресалијама“. Тежњу совјетске стране да се преговори „што пре“ заврше, ипак, не треба пренаглашавати. Бојазан од могућих негативних реакција међународне јавности вероватно јесте утицала на тренутак у коме је она испољена, али је ту, пре свега, у питању била процена Москве да су дотадашњим током преговора били остварени зацртани циљеви у погледу структуре и обима размене, те да би евентуално даље одуговлачење могло да буде контрапродуктивно. Да се ту није радило о изнуђеном кораку може се видети и по томе што је совјетска делегација и даље чврсто стајала на својим позицијама – значајнија промена ставова је била искључена, а одређене мање измене су биле могуће у случају да се испостави да су прорачуни вредности робних листа југословенске делегације били тачни и ако би ФНРЈ пристала да извезе веће количине „есенцијалних производа“ за које је Москва била заинтересована.³⁴⁸⁰

Неколико дана после разговора Л. Мојсова и П. Н. Кумикина, 26. јануара 1959, решена су питања у вези са делом „спорних ставки“, што је омогућило да се преговори приведу крају. Москва се сагласила са тим да повећа испоруке угља за коксирање и азбеста, а постигнут је договор и о повећању југословенског извоза кожне галантерије, трикотажних производа, храстове резане грађе и „шавних и бешавних цеви“. Приликом упоредног проверавања прорачуна вредности робних листа и цена појединих производа извршене су одређене измене које су се одразиле на смањење очекиваног обима размене. То „смањење обима“ је извршено, пре свега, „услед снижења цена [...] совјетских производа“. Само на угљу за коксирање југословенски преговарачи су „постигли за два и по милиона долара нижу цену“. Код још неких совјетских, али и југословенских производа дошло је до „сличног снижења“. На основу тога је било могуће повећати извоз одређених југословенских производа за које СССР није био нарочито заинтересован.³⁴⁸¹

Шефови делегација су 28. јануара потписали Протокол о робној размени две државе за 1959.³⁴⁸² Најважнију последицу чврстог држања Москве представљало је „смањење волумена [...] размене“.³⁴⁸³ Потписани Протокол је предвидео мањи обим размене него што је то био случај са годишњим протоколом за 1958. Како су коментарисали у Београду, Протокол је био „за око 15% мањи од прошлогодишњег иако би било сасвим нормално да је он за овај проценат увећан“. И поређење обима договорене размене са вредношћу „основних роба“ из „дуго-

³⁴⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/69), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); Исто, ф. 121, дос. 2, 41199, Мојсов, ДСИП-у, 16.1.1959.

³⁴⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 2, 41986, Мојсов, ДСИП-у, 23.1.1959.

³⁴⁸⁰ Исто.

³⁴⁸¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 2, 42296, Мојсов, ДСИП-у, 26.1.1959.

³⁴⁸² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 32–36, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ на 1959 год, 28.1.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.

³⁴⁸³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 6, 432527, Односи Југославије са ИЕ земљама – децембар 1958–јануар 1959.

рочног споразума“,³⁴⁸⁴ такође, показује до каквог је застоја дошло у развоју робне размене. Вредност „основне робе“ из „дугорочног споразума“ је требала да чини око 80% вредности годишњег протокола, а обим размене из Протокола од 28. јануара 1959. је био приближан укупној вредности „основних роба“ из Споразума од 10. априла 1957. Када је о обиму југословенско-совјетске размене за 1959. реч, у изворима наилазимо на „заокружене“ износе, према којима је извоз из ФНРЈ износио 55 милиона, совјетски извоз – 53 милиона, а укупан обим размене: 108 милиона долара. Разлика у вредности две листе („актива“ југословенске стране) је била намењена за отплату совјетских кредита.³⁴⁸⁵

До поменутог смањења обима размене је дошло, пре свега, „због руског одбијања да купују [...] пољопривредне производе, који су раније чинили важну ставку у југословенској извозној структури“. Другу важну последицу непопустљивог држања Москве представљала је промена структуре трговинске размене, односно „погоршање структуре размене“ које је извршено „на штету југословенске стране“. Може се рећи да је пристајање на наведену структуру размене, како би Протокол био потписан, представљало крупан уступак Београда. У југословенским анализама се наводи да је таква структура била, практично, неприхватљива. У вези са тим, намеће се следеће питање: Због чега је онда направљен такав уступак? На то је утицало неколико разлога: 1) потреба да се одређене „основне сировине“ обезбеде почетком године; 2) процена да се од совјетске стране „не може [...] ништа више [...] очекивати“ и да би свако даље инсистирање било узалудно; 3) чињеница да је чак и таква – погоршана – структура, ипак, била „економски прихватљива“ за ФНРЈ (удео „есенцијалних артикала“ у југословенском извозу је износио 35%, а у увозу чак 65%). Упркос последњем, јасно је да је Београд крајње невољно и уз велико незадовољство пристао на измену структуре.³⁴⁸⁶

С обзиром на договорени обим и структуру размене, може се рећи да је Москва на трговинским преговорима остварила свој циљеве.³⁴⁸⁷ Из наредне две табеле можемо детаљније сагледати садржај и структуру размене која је договорена Протоколом.

-Табела бр. 85: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1959. године (вредности су наведене у килограмима, тонама, метрима или америчким доларима).³⁴⁸⁸

Назив производа	Количина или вредност
Пшеница	200.000 тона
Памук	3.000 тона
Угаљ за коксирање	800.000 тона
Антрацит	85.000 тона
Нафта	400.000 тона

³⁴⁸⁴ Вредност „основне робе“ из Споразума од 10. априла 1957. је износила по („око“) 53 милиона долара са обе стране. (ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела).)

³⁴⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/70), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); Исто, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 6, 432527, Односи Југославије са ИЕ замљама – децембар 1958–јануар 1959; Исто, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683 (91/70), Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (СССР); Исто, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 119, дос. 13, 34184, Записник са састанка у реферати СССР-а, 3.3.1959; Исто, ф. 121, дос. 2, 41986, Мојсов, ДСИП-у, 23.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; Исто, 34228, Економско-трговински односи СССР–Југославија, 25.3.1959.

³⁴⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 122, дос. 19, 33955, СССР, 31.1.1959.

³⁴⁸⁸ Табела је састављена на основу података из „Листе 1 робе за испоруку из СССР у ФНРЈ у 1959[.] години“, која чини први прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 33–34, Списак 1 товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.)

Авио бензин	10.000 тона
Манганова руда	11.000 тона
Сирово гвожђе	30.000 тона
Ваљани материјал црне металургије, укључу- јући и колске слоге	13.500 тона
Поцинковани лим	500 тона
Бели лим	2.500 тона
Хладно ваљане траке	800 тона
Жица	1.600 тона
Челична ужад	200 тона
„Хромниклована жица“	10 тона
Феротитан	5 тона
Фероманган	140 тона
Феромолибден	64 тоне
Ферофосфор	40 тона
Графитне електроде	200 тона
Калај	700 тона
Алуминијум у блоковима	300 тона
Метални магнезијум	50 тона
Паладијум	250 килограма
Синтетички каучук	400 тона
Ауто-гуме	300.000 долара
Гумена црева за бензин	200 метара
Изолациона трака	800 килограма
Азбест	2.500–3.000 тона
Калијеве соли 40%	40.000 тона
Суперфосфат	9.000 тона
Сумпорна киселина	10.000 тона
Креозотно уље	8.000 тона
Фенол	60 тона
Натријум бихромат	300 тона
Анилинске боје	80 тона
Разни хемијски производи	600.000 долара
Фармацеутски производи и сировине	500.000 долара
Папир за писање	350 тона
Крзно	200.000 долара

Роба широке потрошње ³⁴⁸⁹	700.000 долара
Лабораторијска и медицинска опрема, укључујући апарате и инструменте	340.000 долара
Куглични лежајеви	200.000 долара
Машине и опрема ³⁴⁹⁰	5.000.000 долара
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	200.000 долара
Разно	

У поређењу са листом „основне робе“ из „дугорочног споразума“, количине пшенице, угља за коксирање, антрацита, сировог гвожђа и руде мангана су остале исте. Наспрам тога, повећане су испоруке нафте (за 100.000 тона), ваљаног материјала црне металургије (за 7.000 тона), калијевих соли (за 20.000 тона), азбеста (за 500–1.000 тона) и „машине и опрема“ (за 1.000.000 долара). За 8.000 тона је смањена количина памука, а целокупна количина никла (од 100 тона) је изостављена из Протокола. Осим „машина и опреме“, остала повећања совјетских испорука „основних роба“ се – из југословенске перспективе – могу позитивно окарактерисати. Када је о памуку реч, може се рећи да је наведено смањење испорука одговарало Београду, што се пак не може рећи за никл, за који је ФНРЈ била изузетно заинтересована. Совјетска делегација је чврсто одбијала да се сагласи са испоруком никла, образлажући то великим унутрашњим потребама и немогућношћу извоза.³⁴⁹¹

Када су у питању остали производи, треба напоменути да ФНРЈ није успела да добије тражене количине кокса (60.000 тона), ферованадијума (16 тона), фероволфрама (144 тоне), ваљаних производа никла (20 тона), кобалта (6 тона), ланеног семена (6.000 тона) и „разног“ репродукционог материјала у вредности од 300.000 долара. На основу чињенице да су у току 1959. биле испоручене одређене количине ланеног семена и ферованадијума, може се рећи да је постојала могућност да се неки од тих производа увезу преко ставке „разно“. У односу на Протоколом договорене количине, треба скренути пажњу и на то да је југословенска делегација тражила веће количине калаја (800 тона), металног магнезијума (150 тона), паладијума (300 килограма), фенола (80 тона), хемијских производа (800.000 долара), фармацеутских производа (600.000 долара), крзна (500.000 долара) и кугличних лежајева (1.500.000 долара). Од совјетских извозних предлога, у Протокол пак нису ушли лан (2.000 тона), рото-папир (1.000 тона) и канцеларијски материјал (30.000 долара).³⁴⁹²

Југословенска страна на почетку преговора није тражила, али се сагласила са совјетским предлозима за испоруку „хромникловане жице“ (10 тона), графитних електрода (200

³⁴⁸⁹ У Протоколу је ова „позиција“ била делимично прецизирана: „бицикли, сатови, фотоапарати, фрижидери, телевизори и друго“. (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.)

³⁴⁹⁰ У оквиру опште суме од 5 милиона долара, у Протоколу је наведена „позиција“ специфицирана на следећи начин: 1) „енергетска и електротехничка опрема, укључујући и електромоторе, трансформаторе и високофреквентне уређаје“ (300.000 долара); 2) „опрема за руднике угља, живе, олова и друге“ (400.000 долара); 3) „опрема за грађевинарство, мелиорацију, укључујући екскаваторе, булдожере, скрепере, аутомобилске дизалице и тракторе, као и саобраћајна средства“ (2.200.000 долара); 4) „машине, апарати, прибори и инструменти за прехранбену, хемиску, металоперађивачку и друге гране индустрије“ (1.100.000 долара); 5) „резервни делови за опрему, машине, тракторе и аутомобиле“ (1.000.000 долара). (Исто.)

³⁴⁹¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32173, Економски односи са СССР-ом, 8.12.1958; Исто, ф. 119, дос. 10, 430725, Увоз ФНРЈ (табела); Исто, 430958, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 1959, ф. 121, дос. 2, 41986, Мојсов, ДСИП-у, 23.1.1959; Исто, 42296, Мојсов, ДСИП-у, 26.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

³⁴⁹² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Увоз ФНРЈ (табела); *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1959 godinu*, str. 213, 214.

тона), „гумених црева отпорних на бензин“ (200 метара), изолационе траке (800 килограма), суперфосфата (9.000 тона) и алуминијума (300 тона). Наспрам тога, југословенска делегација је на почетку преговора тражила, а совјетска није нудила испоруку челичне ужади и ауто-гума. Те две ставке су биле решене у складу са првобитним захтевом Београда. Значајније разлике у почетним позицијама су постојале код креозотног уља (југословенска делегација тражили 8.000, а совјетска страна нудила 2.000 тона) и анилинских боја (југословенски преговарачи су тражили 80, а совјетски нудили 7 тона). Обе „позиције“ су решене у складу са југословенским предлогом. Код робе широке потрошње су постојале велике разлике, посебно у почетним позицијама: ФНРЈ је тражила увоз производа у вредности од свега 300.000, а СССР је нудио робу у износу од чак 1.250.000 долара. Југословенски преговарачи су упорно одбијали да прихвате већу количину од 300.000 долара, али су се на крају сагласили са тим да увезу додатну количину, која је за 400.000 долара била већа од увозних потреба ФНРЈ. Напослетку, треба поменути и да се у првобитним предлозима две стране нису налазили лабораторијска и медицинска опрема.³⁴⁹³

Из следеће табеле можемо видети какав договор су две делегације постигле у погледу југословенског извоза.

-Табела бр. 86: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1959. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним дециметрима, метрима, квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³⁴⁹⁴

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани материјал црне металургије	35.000 тона
„Цеви бешавне и шавне већег промера“	10.000 тона
Електроде за варење	1.000 тона
Олово	8.000 тона
Електролитни цинк и ваљани производи	1.500 тона
Ваљани производи бакра и израде од бакра	4.500 тона
Израде од месинга	2.000 тона
Кабловски производи	9.500.000 долара
Ваљани производи алуминијума	3.000 тона
Жива	110 тона
Барит	20.000 тона
Цемент	100.000 тона
Калцијум карбид	5.500 тона
Калцинирана сода	15.000 тона
Каустична сода	15.000 тона
Емајл – лакови и боје	600 тона
„ПВЦ – прах“	500–750 тона

³⁴⁹³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 34, Список 1 товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Увоз ФНРЈ (табела); Исто, 1959, ф. 117, дос. 1, 42723, Преглед поште примљене у другој половини јануара 1959. из Амбасаде ФНРЈ у Москви; Исто, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.

³⁴⁹⁴ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 робе за испоруку из ФНРЈ у СССР у 1959[.] години“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 35–36, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.)

Паркет	200.000 квадратних метара
Фурнир	2.000.000–2.500.000 квадратних метара
Резана хрстова грађа	6.000 кубних метара
Намештај	400.000 долара
Цигарет-папир	400 тона
Суве шљиве	8.000 тона
Скроб	5.000 тона
Месо	9.000 тона ³⁴⁹⁵
Горња кожа	3.000.000 дециметара квадратних
Ћонска кожа	600 тона
Кожна обућа	600.000 пари
Кожна конфекција	150.000 долара
Вунене тканине	450.000 метара
Трикотажни производи	800.000 долара
Машине и опрема ³⁴⁹⁶	5.000.000 долара
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	200.000 долара
Разно	

Када податке из табеле упоредимо са „основном робом“ из „дугорочног споразума“ видимо да су количине највећег дела производа (олово, ваљани производи алуминијума и бакра, израде од месинга, кабловски производи, електролитни цинк и ваљани производи, калцијум карбид, калцинирана и каустична сода, цемент, месо, суве шљиве, вунене тканине) остале исте. Једино повећање се односило на испоруке кожне обуће (за 100.000 пари). Наспрам тога, испоруке ваљаног материјала црне металургије су смањене за 20.000 тона, а испоруке машина и опреме за 2,5 милиона долара. Изостављена је целокупна количина „месних конзерви“ (2.000 тона) и етил алкохола (3.000 тона). Од наведених одступања, смањење испорука ваљаног материјала и повећање испорука кожне обуће се, из перспективе Београда, могу позитивно окарактерисати. Иако вредност етил алкохола (700.000 долара) и „месних конзерви“ (1.240.000 долара) није била занемарљива, може се рећи да је за ФНРЈ највећи проблем представљало значајно смањење испорука машина и опреме. Југословенска делегација је дуго инсистирала на том питању као једном од услова за потписивање Протокола, али су услед чврстог става Москве морали да попусте.³⁴⁹⁷

³⁴⁹⁵ У Протоколу је посебно назначено да 6.000 тона меса треба испоручити у току прве половине 1959. године. (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959.)

³⁴⁹⁶ У оквиру укупне вредности од 5 милиона долара, наведена „позиција“ је у Протоколу специфицирана на следећи начин: 1) „вагони цистерне“ (300 комада); 2) „трансформатори за снагу јачине I–III“ (150.000 киловата); 3) „уређаји за производњу парадаиз-пиреа“ (6 комплекта); 4) „аутоматске телефонске централе система 'Crosbar' 2.000 и 3.000 прикључака“ (2 комада). У вези са испоруком вагона цистерни постигнут је договор да се део испорука изврши током првог квартала 1960. године. (Исто.)

³⁴⁹⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 35–36, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

Ради потпуније представе о питању извоза „основних роба“ из ФНРЈ, осврнућемо се на сличности и разлике које су постојале између почетних позиција совјетске делегације на преговорима и „дугорочног споразума“, односно годишњег протокола. Првобитни совјетски захтеви за увозом ваљаних производа алуминијума, бакарних производа, израда од месинга, кабловских производа, електролитног цинка и ваљаних производа, калцијум карбида и живе су били у складу са количинама из „дугорочног споразума“. Пошто је Београд нудио исте количине, око тих „позиција“ је лако постигнут договор. Москва је, међутим, тражила дупло мању количину цемента (50.000 тона) и за четвртину мању количину сувих шљива (6.000 тона), а није показала ни најмањи интерес за увозом предвиђене количине меса, „месних конзерви“ и етил алкохола. У питању су били производи за чији пласман је ФНРЈ била изузетно заинтересована, а совјетска страна – на основу одлуке коју је Президијум ЦК КПСС-а донео у мају 1958. године – намеравала да се суздржи од њиховог увоза. На основу Протокола од 28. јануара 1959. можемо рећи да су те „позиције“ биле делимично решене у складу са југословенским предлозима. Иако су повећане испоруке цемента и сувих шљива, у југословенским документима се једино за совјетско прихватање увоза меса изричито наводи да је представљало један од ретких уступака совјетске делегације током преговора.³⁴⁹⁸

Наспрам „основних роба“ за чији увоз Москва није показивала нарочиту заинтересованост, МСТ СССР-а је испољило изражен интерес за повећаним увозом одређених „есенцијалних артикала“ (бакар, олово, ваљани материјал црне металургије, каустична и калцинирана сода). Београд никако није могао да се сагласи са тим захтевима, па су та питања била решена углавном у складу са „дугорочним споразумом“ и југословенским предлозима. Иако би на основу наведеног, на први поглед, могло да се каже да Москва није успела да оствари своје планове и почетне захтеве у вези са увозом „есенцијалних артикала“, таква оцена из више разлога не би била исправна. Пре свега, због разлика у привредним потенцијалима и потребама две државе, значај совјетског увоза било ког производа из ФНРЈ не би требало пренаглашавати. Из држања совјетске делегације било је видно да је постављање захтева за повећаним испорукама тих производа није било мотивисано само економским, већ и политичким разлозима. Циљ наведених захтева је, пре свега, био да отежају привредне прилике, односно да наруше спољнотрговинску размену ФНРЈ. Осим тога, Москва је наведеним захтевима вршила тактички притисак на југословенску делегацију, како би лакше спровела планове о сужавању обима и пожељној структури размене.³⁴⁹⁹

Иако је Београд имао разлога за незадовољство због изостављања „месних конзерви“ и етил алкохола, те значајног смањења испорука машина и опреме, до највећих проблема је долазило код оних „позиција“ које нису биле унете у „дугорочни споразум“. То се пре свега односило на пласман пољопривредних производа. Међутим, још неке „позиције“ су биле мање или више спорне. Заправо, код свега неколико производа (цигарет-папир, ђонска кожа, „горња кожа“) почетни предлози две делегације су били једнаки и у складу са количинама које су унете у Протокол. ФНРЈ је планирала да извезе и 2.000 кубних метара резане букове грађе, 500 тона танина, текстилну конфекцију (500.000 долара), те „цел-влакна“, „рајон-предива“ и „рајон аутокорд“ у вредности од 500.000 долара, али је Москва одбила да се сагласи са тим. Београд је предлагао и веће испоруке барита (25.000 тона) и боја и лакова (1.000 тона), али су количине тих производа одређене на основу совјетских предлога. На по-

³⁴⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а; Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, 1959, ф. 121, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959; *Встречи и переговори на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777, 778.

³⁴⁹⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 35–36, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

четку преговора совјетска делегација није исказала заинтересованост за увозом понуђених количина паркета (200.000 квадратних метара), намештаја (500.000 долара), кожне конфекције (250.000 долара) и трикотажних производа (1.000.000 долара). Међутим, та питања су била решена мање или више у складу са југословенским предлозима. Осим тога, совјетски преговарачи су тражили и мању количину резане хростове грађе (наспрам 6.000 кубних метара, које је нудила ФНРЈ, МСТ СССР-а је предлагало увоз 4.000 кубика), али је и то питање било решено у складу са предлогом Београда. Као и код увоза „основних роба“, Москва је током преговора настојала да добије веће количине „есенцијалних артикала“ – наспрам 300 тона „ПВЦ праха“ које је нудила ФНРЈ, совјетски преговарачи су тражили чак 1.500 тона; наспрам југословенског предлога од 2.000.000 квадратних метара фурнира, совјетска делегација је тражила 2.500.000 квадратних метара. У том смислу је карактеристично и питање југословенских испорука „шавних и бешавних цеви“.³⁵⁰⁰

*

Одуговлачење Москве са почетком, а потом и чврсто држање делегације Владе СССР-а током трговинских преговора, довели су до тога да је годишњи протокол био потписан „релативно касно“, тек 28. јануара 1959. Наведено је „имало за последицу закашњавање у закључивању уговора између предузећа“, што је пак даље довело до „низа тешкоћа“. Иако је до средине фебруара било уговорено више послова, на југословенској страни су истицали да су „све [...] разговоре са нашим представницима Руси [...] отежавали и стварали ситуацију која не карактерише само нормалне тешкоће које се јављају у овим комерцијалним пословима“. Нуђењем „слабијег асортимана“ производа и квалитета који није одговарао привреди ФНРЈ, совјетска страна је настојала да „ослаби“ структуру југословенског увоза. Још једну од општих карактеристика у држању совјетских спољнотрговинских организација чиниле су „високо понуђене цене“. Држање спољнотрговинских организација СССР-а је било такво да су југословенске дипломате закључиле да ће Москва и у наредном периоду настојати да оствари „најповољнију реализацију по својој структури и најнеповољнију по нашој“.³⁵⁰¹

Из пословних контаката и преговора који су вођени почетком 1959, убрзо по потписивању Протокола је постало очигледно да су у листе биле унете „ставке или количине“ за које није било сигурно да ли ће моћи да буду реализоване. Међу такве производе, када је о извозу СССР-а реч, спадали су роба широке потрошње, пшеница, памук, као и неке друге, мање значајне „позиције“. Уз одређене тешкоће по појединим „позицијама“, уговарање послова се, ипак, полако одвијало. Пошто је СССР уговорио увоз у већој вредности, Москва се средином априла жалила на споро „закључивање“ југословенског увоза.³⁵⁰² У наредном периоду се стање додатно погоршало због неуспешних преговора о продаји 200.000 тона совјетске пшенице. Са вредношћу од 13.000.000 долара, пшеница је представљало једну од најкрупнијих ставки совјетског извоза.³⁵⁰³ Преговори о пшеници – између југословенског „Гранекспорта“ и совјетског „Експортхлеба“ – вођени су од 12. до 23. априла у Београду. Због разлика у цени дошло је до прекида преговора. На југословенској страни су сматрали да су „претставници совјетског предузећа тражили [...] знатно већу цену него што су постојеће светске цене у овој години“. „Они су полазили од цена које су важиле 1958[.] године, а ми сматрамо да се треба

³⁵⁰⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 35–36, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1959 году; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 9, 430673, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1958; Исто, дос. 10, 430725, Извоз ФНРЈ (табела); Исто, 1959, ф. 117, дос. 1, 42723, Преглед поште примљене у другој половини јануара 1959. из Амбасаде ФНРЈ у Москви; Исто, ф. 121, дос. 2, 4786, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 13.1.1959; Исто, 41986, Мојсов, ДСИП-у, 23.1.1959; Исто, 42296, Мојсов, ДСИП-у, 26.1.1959; Исто, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959; Исто, дос. 11, 33859, Информација делегације ФНРЈ са привредних преговора са СССР за 1959. годину, 16.1.1959.

³⁵⁰¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 8, 44809, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде за период 15.1–15.2.1959; Исто, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵⁰² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 13, 34184, Белешка са састанка код Б. Црнобрње, 14.3.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 8, 44809, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде за период 15.1–15.2.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 9, 49980, Забелешка о разговору П. Миљевића са Ј. Красјуком, 13.4.1959.

³⁵⁰³ Једино је вредност 800.000 тона угља за коксирање (14.400.000 долара) била већа од пшенице. (ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 430725, Увоз ФНРЈ (табела).)

базирати на светским ценама у овој години, јер се цене пшенице мењају на светском тржишту – истицали су у Београду. Због неуспешних преговора о пшеници дошло је до велике разлике у вредности између уговореног извоза две стране. Та разлика је средином маја износила „око“ 15.000.000 долара.³⁵⁰⁴

Проблеми у вези са реализацијом једне такве „позиције“ – „позиције“ која је чинила „скоро [...] једну четвртину укупног увоза“ ФНРЈ – не само што су представљали највећу тешкоћу у робној размени две државе у том тренутку, већ су могли да се одразе на целокупну југословенско-совјетску трговину у току 1959. Из југословенске перспективе посматрано, постојала је „опасност“ да се извоз ФНРЈ смањи за „исту суму“ (13.000.000 долара) и то по питању испорука оних производа за чији пласман је Београд био изузетно заинтересован.³⁵⁰⁵ У току маја 1959. југословенска амбасада је обавештавала Београд о томе да је „после преговора о пшеници“ у Москви било „створено уверење да је нећемо купити“ и да ће се та околност „свакако“ одразити на совјетски став у „даљем закључивању“ послова. Амбасада је због тога сугерисала да би требало приступити „рашћишћавању ставова о могућности реализације, односно о евентуалној замени робе“, како би се обим размене одржао на „предвиђеном нивоу“.³⁵⁰⁶ Иако је Београд од јуна активно покушавао да реши то питање, оно је остало отворено до самог краја године и обележило је робну размену две државе у 1959.

Почетком јуна 1959. југословенска страна је на заседању Мешовите комисије настојала да покрене решавање питања пшенице. Полазећи од тога да се „предузећа нису могла споразумети у цени“ и да „совјетска страна после прекида разговора [...] није више показивала иницијативе ни интереса да прилагоди цену пшенице светском нивоу“, а да се у међувремену испоставило да ФНРЈ очекује „рекордну жетву“, шеф југословенске делегације Алекса Ђомпарин је истакао да би „најсрећније решење“ било да се „путем заједничких напора обеју делегација нађе замена у другој роби“. Иако је совјетска страна у почетку реаговала суздржано, две стране су се споразумеле око тога да настоје да нађу одговарајуће решење. Совјетска страна је 11. јуна предала три листе производа које је СССР могао да испоручи као замену за пшеницу и у сврху проширења размене. На првој листи су се налазиле „углавном сировине“ у вредности од 7,5 милиона долара, на другој индустријски производи (машине, опрема) у вредности од око 12,5 милиона долара, а на трећој роба широке потрошње (телевизори и фотоапарати) у вредности од милион долара.³⁵⁰⁷

Иако су листе са предлозима робе за замену пшенице биле достављене, а са обе стране начелно изражена добра воља за постизањем договора, ствари су се, пре свега због одуговлачења Москве, споро одвијале. Почетком јула је – услед политичких разлога – дошло до заокрета у држању совјетске делегације на заседању Мешовите комисије,³⁵⁰⁸ и две стране нису постигле свеобухватно, већ само делимично решење проблема. Договорено је да СССР као замену за један део пшенице испоручи: 50.000 тона угља за коксирање, 5.000 тона креозотног уља од шкриљаца, 2.000 тона суперфосфата, различите „хартије и картоне“ у вредности 300–500.000 долара, 200.000 квадратних метара стакла, те различите машине и опрему („за мелiorације, рударство, грађевинарство, електропривреду и др.“) у вредности од 2 до 3,5 милиона долара. Према подацима које је наводио А. Ђомпарин, вредност договорене робе је износила

³⁵⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 91, дос. 3, 416445, Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама (април–мај 1959), 16.6.1959; Исто, ф. 120, дос. 2, 34497, Хронолошки преглед догађаја из односа ФНРЈ–СССР (април–мај 1959); Исто, ф. 121, дос. 6, 416164, Записник са састанка Мешовите комисије за робну размену, 8.6.1959.

³⁵⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 5, 413785, Амбасада ФНРЈ у Москви, ДСИП-у, 16.5.1959.

³⁵⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 6, 416164, Записник са састанка Мешовите комисије за робну размену, 8.6.1959; Исто, дос. 7, 419940, Записник са састанка Мешовите југословенско-совјетске комисије за робну размену, 18.6.1959; Исто, А. Ђомпарин, ДСИП-у, 27.6.1959; Исто, 419940, Извештај о заседању Југословенско-совјетске Мешовите комисије, 22.7.1959.

³⁵⁰⁸ На југословенској страни су сматрали да је у питању био губитак „илузија“ које је Москва имала у погледу „сарадње“ са ФНРЈ по одређеним спољнополитичким питањима (пре свега по питању „безатомске зоне на Балкану“). (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 7, 419940, Извештај о заседању Југословенско-совјетске Мешовите комисије, 22.7.1959.)

око 4,9 милиона долара. Шеф југословенске делегације је сматрао да је постојала могућност да се Москва сагласи са испорукама још неких производа (нафта, кокс, калијеве соли, мазут, плинско уље) у вредности од 4,1 милиона долара. То би, свеукупно посматрано, представљало „бар најнужније покриће за разлику у балансу закључака од око 10 милиона долара“. Међутим, поменута промена у држању совјетске делегације је онемогућила да се током заседања Мешовите комисије постигне договор.³⁵⁰⁹

Иако је Београд настојао да реши спорно питање, у наредним месецима је уследило даље совјетско „затезање у робној размени“ по питању „пружања нових артикала као замену за пшеницу“. Иако су иза тога, пре свега, стајали политички разлози, у Београду су такво „затезање“ Москве доводили у везу и са финансијским преговорима који су отпочели 6. јула 1959. Југословенски аналитичари су сматрали да је то представљало додатну врсту притиска на ФНРЈ, како би Београд ублажио захтеве по „питању кредита“. Према подацима Савезне спољнотрговинске коморе из августа 1959, вредност уговореног југословенског извоза је износила 46,8 милиона, а увоза 35,5 милиона долара. На основу закључених трговинских уговора „дебаланс“ је, дакле, износио 11,3 милиона долара („дебаланс по извршењу“ је био мањи и кретао се од 3 до 4 милиона долара). Коментаришући наведене податке, у Београду су истицали: „То показује да се у најоштријој форми поставља питање смањења дебаланса проналажењем нових артикала по увозу и у том смислу треба вршити притисак на совјетску страну, уз систематско успоравање закључивања послова по извозу, како се дебаланс не би повећавао већ смањивао.“ У наредном периоду су прављени одређени ситнији помаци на плану уговарања размене, али је „активан салдо“ ФНРЈ отежавао успешну реализацију годишњег протокола за 1959. и правио „објективне тешкоће“ за предстојеће преговоре о робној размени у 1960. Из перспективе Београда посматрано, стање је било забрињавајуће: „Неуспех у нашим куповинама робе у замену за пшеницу имаће за последицу да ће се ова година највероватније завршити са најнижим нивоом робне размене последњих година и нашим потражним салдом у којег нас совјетска страна по нашој оцени намерно увлачи.“³⁵¹⁰

У Београду су сматрали да је проблем са „потражним“ салдом ФНРЈ настао како због одустајања од куповине совјетске пшенице, тако и због „упорног руског инсистирања да уместо пшенице купимо претежно машине и опрему, што нама ни билансно ни структурно не одговара“. Совјетска страна је одуговлачила са давањем одговора на југословенске предлоге, али је, са друге стране, МСТ СССР-а нудило извоз различитих производа у замену за пшеницу. У вези са тим, југословенски аналитичари су истицали: „Руси су врло активни са понудама робе за коју су они заинтересовани да нам продају (разне машине и опрема, роба широке потрошње), а за коју ми немамо интереса, односно за коју постоје објективне тешкоће за брзу реализацију (систем финансирања и увоза машина и опреме).“ Иако се може рећи да су совјетски предлози о повећању извоза машина садржали у себи одређену економску „логику“, због малог удела који је ФНРЈ имала у спољнотрговинској размени СССР-а значај економских мотива не треба пренаглашавати. У југословенским анализама том питању уопште није поклањана пажња, већ су поступци Москве објашњавани искључиво политичким разлозима. Посматрано из перспективе Београда, тактика совјетске стране се састојала у „стварању утиска“ да је СССР тај који „настоји да се питање дебаланса реши, да је он тај који даје иницијативу“. Москва је на тај начин настојала да „избегне одговорност за неизвршење споразума робне размене“, али и да „питање дебаланса што више актуелизира“ са циљем отежавања југословенске позиције на предстојећим трговинским преговорима. Због значаја који је трговинска размена са СССР-ом имала за Београд, може се рећи да су обе ствари – и реализација годишњег протокола за 1959. и преговори о робној размени за 1960. годину – имале ве-

³⁵⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 7, 419940, Записник са IV састанка Мешовите југословенско-совјетске делегације за робну размену, 22.6.1959; Исто, Извештај о заседању Југословенско-совјетске Мешовите комисије, 22.7.1959; Исто, А. Ђомпарин, ДСИП-у, 27.6.1959.

³⁵¹⁰ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 1, 422709, Белешка о односима ФНРЈ–Совјетски Савез, 31.8.1959; Исто, ф. 121, дос. 8, 424513, Перишић, ДСИП-у, 18.9.1959; Исто, 424631, Белешка о стању робне размене са СССР, 23.9.1959; Исто, дос. 11, 34688, Белешка о економским односима са СССР-ом, 28.7.1959.

лику важност за ФНРЈ. Совјетска страна је, дакле, настојала да искористи економска средства (питање „дебаланса“) за „оптуживање Југославије да тобоже кочи робну размену“, односно за „вршење политичког притиска“ на ФНРЈ.³⁵¹¹

Из југословенске перспективе посматрано, ситуација је била озбиљна и забрињавајућа.³⁵¹² Како би се избегао негативан расплет и питање „дебаланса“ скинуло са дневног реда, југословенски органи су морали да „што пре свестрано испитају предложене листе робе у замену за пшеницу“. У настојању да се постигне компромисно решење између онога што је СССР нудио и што је ФНРЈ тражила, Београд је намеравао да пристане на увоз совјетских „машина и опреме у вредности од 5 милиона долара“, али је увоз истих условљавао „добивањем роба сировинског и репродукционог карактера“. Током последњих месеци 1959. појачана југословенска активност је уродила плодом. После вишемесечног „одуговлачења“, СССР се сагласио са испорукама нафте и кокса.³⁵¹³ Постизање договора између две стране је потрајало („дефинитивно решено тек у децембру“), али је до краја године питање „дебаланса“, односно совјетских испорука „друге робе у замену за пшеницу“, било скинуто са дневног реда.³⁵¹⁴ Сумирајући развој догађаја на том плану у току друге половине 1959, југословенска амбасада је констатовала: „Наша даља инсистирања на тражењу [...] робе у замену за пшеницу на крају крајева имала су за резултат то, да је совјетска страна предлагала у замену за пшеницу разне робе у вредности од 24 милиона долара. То нам је омогућило, да смо до краја године ипак успели да узмемо разне робе у висини вредности пшенице (пољопривредне машине, нафту, кокс, итд.). На тај начин створени су услови, да смо максимално реализовали наш извоз (укључујући шљиве).“³⁵¹⁵

Свеукупно посматрано, трговинска размена ФНРЈ и СССР-а у 1959. је била „на нижем нивоу него у 1958[.] години“.³⁵¹⁶ Према званичним подацима МСТ СССР-а, обим робне размене је са 407,8 милиона, пао на 397,2 милиона рубаља.³⁵¹⁷ Иако пад нивоа размене није био велики, он је био утолико упадљивији због тога што су обе државе у току 1959. повећале обим спољнотрговинске размене.³⁵¹⁸ На основу релативно безначајног удела ФНРЈ у спољнотрговинској размени СССР-а, југословенске дипломате су извучиле закључак о карактеру који је овај вид економске сарадње имао за „прву земљу социјализма“: „Док је учешће СССР-а у спољнотрговинској размени ФНРЈ у 1959[.] години износило око 10%, дотле се учешће Југославије у укупној спољној трговини СССР-а смањило са 1,50% у 1958[.] на 1,17% у 1959[.] години. Та чињеница потврђује тезу да робна размена СССР-а са нама не претставља

---

³⁵¹¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 8, 424513, Перишић, ДСИП-у, 18.9.1959; Исто, 424631, Белешка о стању робне размене са СССР, 23.9.1959.

³⁵¹² На југословенско-совјетском клириншком рачуну ФНРЈ је имала „стални потражни салдо“. Југословенска „актива“ је крајем августа износила 3.880.000 долара, а у наставку године се пела и до 10.000.000 долара. Осим тога, ФНРЈ није користила „манипулативни кредит од 5 милиона долара“, што је значило да је у одређеним тренуцима Београд пропуштао да „користи 15 милиона долара средстава“. (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 63, дос. 7, 428901, Забелешка о неким питањима у нашим економским односима са ИЕ земљама, 4.11.1959; Исто, ф. 65, дос. 4, 423061, Белешка о стању клириншког рачуна са ИЕ земљама на дан 27.8.1959; Исто, ф. 119, дос. 3, 34989, Забелешка о неким питањима у нашим економским односима са ИЕ земљама, 31.10.1959; Исто, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.)

³⁵¹³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 8, 424513, Перишић, ДСИП-у, 18.9.1959; Исто, 424631, Белешка о стању робне размене са СССР, 23.9.1959; Исто, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵¹⁴ Према стању од 20. децембра 1959, југословенска предузећа су уговорила извоз робе у вредности од 48,5 милиона долара. Наспрам тога, уговорени извоз СССР-а је износио 47,5 милиона долара. Разлика у вредности извоза из две државе је искоришћена за отплату совјетских кредита. (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959.)

³⁵¹⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵¹⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959.

³⁵¹⁷ *Внешняя торговля Союза ССР за 1959 год. Статистический обзор*, стр. 8.

³⁵¹⁸ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 59, дос. 13, 435150, Говор Љ. Бабића од 17.12.1959. пред Одбором за буџет Савезне народне скупштине; Исто, 1960, ф. 125, дос. 14, 46757, Мојсов, ДСИП-у, 11.3.1960.

за совјетску привреду значајнији економски фактор, те се због тога још више користи као средство политичког притиска на нашу земљу.³⁵¹⁹

Анализирајући одвијање робне размене у току 1959. југословенске дипломате су указивале на то да је Москва на два начина настојала да „конкретизује“ принцип „трговања на основу узајамне користи“: 1) „у току трговинских преговора настојало се да се што више побољша структура листа у њихову корист (тражењем есенцијалних артикала и смањењем увоза до максимума наших пољопривредних производа)“;³⁵²⁰ 2) „у конкретним комерцијалним пословима совјетска страна је настојала да коригује раније постигнуте високе цене од стране наших предузећа; била је ригорознија код примања робе у погледу квалитета, динамике испоруке, наплате санкција, отварању акредитива и сл.“ Иако је Београд имао примедбе на начин на који је совјетска страна приступала робној размени, све то није значило да је трговина са СССР-ом била штетна за ФНРЈ. „Било би погрешно, ако би се створио закључак о неповољности за југословенску страну робне размене са СССР-ом. Ако анализирамо листу нашег увоза онда долазимо до закључака да би већину робе коју увозимо из СССР-а (сировине и репродукциони материјали) могли [...] добити само за чврсту валуту, а да низ наших производа не би могли тако лако, у великим количинама, по повољним ценама пласирати на друга тржишта“ – истицано је у југословенским анализама.³⁵²¹

*

Најважније питање у робној размени две државе у току 1960. представљало је потписивање годишњег протокола. Став који је МСТ СССР-а имало према преговорима је у потпуности био условљен приликама у политичким односима. Средином 1959, када су се односи две државе налазили у „топлијој“ фази, совјетска страна је „изразила [...] интерес да се благовремено измењају листе узајамних потреба“, напоменувши да би то могло да се уради „негде у септембру“. Покретање тог питања је на југословенској страни било позитивно дочекано. Међутим, Москва се у наставку године није држала предусретљиво. Не само што предлози робних листа нису били размењени у септембру, већ су средином месеца постојале – како су јављале југословенске дипломате – „индикације да МСТ [СССР-а] хоће да се преговори за 1960[...] одрже што касније, како би могли да иступају са разлозима: да смо закаснили, да су фондови расподељени и слично“.³⁵²²

Југословенска страна је, дакле, желела да Протокол о робној размени за 1960. буде што пре потписан, због чега је првобитно предложила да преговори „отпочну почетком октобра“. Наспрам тога, Москва се држала суздржано и у више наврата је „одгајала“ њихов почетак.³⁵²³ Совјетска страна је користила и „питање дебаланса“ како би одложила почетак преговора.³⁵²⁴ Осим разлога који су се односили непосредно на билатералну робну размену, одуговлачење СССР-а је представљало и једну врсту притиска на ФНРЈ како би ублажила ставове на „финансијским преговорима“. Југословенски амбасадор је сматрао да је до одгађања преговора долазило и због тога што је Москва „још увек“ вршила „преиспитивања и прецизирања појединих елемената односа са нама“. Иако су почетком октобра високи званичници МИД

³⁵¹⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵²⁰ Наведено се односило како на преговоре за годишњи протокол за 1959, тако и на преговоре о робној размени у току 1960, који су почели у новембру 1959. Опширније у наставку поглавља.

³⁵²¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵²² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 7, 419940, Извештај о заседању Југословенско-совјетске Мешовите комисије, 22.7.1959; Исто, дос. 8, 424513, Перишић, ДСИП-у, 18.9.1959; Исто, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵²³ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 13, 34945, Забелешка из разговора у Амбасади у Москви (8–14. октобар 1959); Исто, ф. 120, дос. 12, 425116, Перишић, ДСИП-у, 26.9.1959; Исто, ф. 121, дос. 9, 426017, Мојсов, ДСИП-у, 16.10.1959; Исто, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵²⁴ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 65, дос. 4, 423061, Белешка о стању клириншког рачуна са ИЕ земљама на дан 27.8.1959; Исто, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 121, дос. 8, 424631, Белешка о стању робне размене са СССР, 23.9.1959.

СССР-а изјављивали да ће настојати да „дође што пре до преговора“, Москва је даљим одуговлачењем „почетак преговора пребацила на крај новембра“.³⁵²⁵

У судару југословенског настојања на томе да разговори о робној размени за 1960. што пре почну и совјетског одуговлачења, термин је у неколико наврата померан. Напослетку, договорено је да преговори почну 20. новембра 1959. у Београду. Ако узмемо у обзир и дуго трајање преговора, тенденција Москве ка одуговлачењу постаје још очигледнија. Совјетска страна не само што је одуговлачила са почетком преговора, већ су због њеног држања преговори трајали чак 70 дана. У одуговлачењу како почетка, тако и завршетка преговора, у Београду су видели „сталну намеру совјетске стране да створи објективне тешкоће, да омета нормалну и правовремену реализацију размене“. На основу совјетског предлога шефови делегација су били „на нивоу помоћника начелника“. То је био „први пут“ да је такав ниво примењен у југословенско-совјетским трговинским преговорима. На челу југословенске делегације налазио се помоћник начелника Првог одељења ДСИП-а Петар Миљевић. Совјетску делегацију је предводио Алексеј Николајевич Манжуло из МСТ СССР-а.³⁵²⁶

За југословенску страну је, пре свега, било важно да на преговорима онемогући промену структуре размене на штету ФНРЈ. Судајући према вредности југословенског предлога листе (63 милиона долара) може се рећи да је један од циљева Београда било и „проширење размене у односу на прошлу годину“. На основу разговора са совјетским званичницима, вођеним пре почетка преговора, на југословенској страни су очекивали да ће разговори о увозу „машина и опреме“ и робе широке потрошње бити праћени тешкоћама.³⁵²⁷ Ипак, највеће одступање у односу на „дугорочни споразум“ и потенцијално највећи проблем у преговорима је представљало одустајање од увоза 200.000 тона пшенице и 3.000 тона памука³⁵²⁸ („дугорочним споразумом“ је била предвиђена совјетска испорука 12.000 тона памука, али се на основу годишњег протокола за 1959. очекивало да ће извоз памука 1960. износити 3.000 тона). Вредност наведене две ставке, које су средином педесетих имале „значајну улогу у југословенском увозу из Совјетског Савеза“, износила је „око 15 милиона долара“.³⁵²⁹ Иако је реч о производима који су чинили велики део извозне листе СССР-а, у случају да су политички односи две државе били добри и да Москва није намеравала да настоји на даљем мењању структуре размене, то питање није морало да представља већи проблем.³⁵³⁰ Испоставило се, међутим, да је изналажење „адекватне замене за 200 хиљада тона пшенице и 3 хиљаде тона памука“ било „најважније питање преговора“.³⁵³¹

Када је о совјетској страни реч, већ на основу одлагања почетка преговора и вредности предложене листе увоза из ФНРЈ (53 милиона долара) могло се наслутити да ће држање деле-

³⁵²⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 12, 425622, Мојсов, ДСИП-у, 2.10.1959; Исто, 428517, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959; Исто, ф. 121, дос. 9, 426017, Мојсов, ДСИП-у, 16.10.1959; Исто, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

³⁵²⁶ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959; Исто, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960; Исто, дос. 3, 46519, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 30.1.1960.

³⁵²⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 13, 34945, Забелешка из разговора у Амбасади у Москви (8–14. октобар 1959); Исто, ф. 121, дос. 8, 424513, Перишић, ДСИП-у, 18.9.1959; Исто, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959.

³⁵²⁸ Од увоза пшенице југословенска страна је одустала због повећања домаће производње, а од памука због тога што је исти увожен из Египта, Судана и Сирије. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 103, Запись беседы Смелова Н. А. с т. Пелицон, 12.5.1960.)

³⁵²⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960); Исто, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959; Исто, дос. 11, 432004, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 12.12.1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵³⁰ Чисто са економске стране посматрано, за совјетску страну је било добро то што није морала да извезе у ФНРЈ та два дефицитна производа.

³⁵³¹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

гације Владе СССР-а бити слично као на претходним преговорима. Коментаришући вредност предложене листе и држање совјетских преговараца на почетку преговора, на југословенској страни су крајем новембра 1959. констатовали да „СССР не иде на проширење размене него на смањење, односно у најбољем случају на овогодишњи ниво“.³⁵³² Приликом разговора Н. С. Хрушчова са С. Вукмановићем, средином јануара 1960, совјетски премијер је поменуо да је првобитно било предвиђено да обим размене буде „мало нижи“ у односу на 1959.³⁵³³ Чињеница да је предложени обим размене био нешто мањи у односу на 1959. није представљала једину тешкоћу, већ су и совјетски предлози и структура размене били неповољнији у односу на претходни протокол. Поједине совјетске предлоге су на југословенској страни доживљавали као „потпуно неоправдане захтеве“. Иако је било јасно да ће Београд тешко моћи да пристане на тако нешто, совјетска делегација је на почетку преговора отворено предочила да ће у случају да њихови захтеви не буду прихваћени, „они ићи и на [даље] смањење размене“. Иако је Москва крајем преговора ублажила поједине захтеве, било је „очигледно да повећање размене Влада СССР-а није желела“.³⁵³⁴

Осим предложеног обима размене, најважнији ставови совјетске стране на почетку преговора су се огледали у следећем: 1) „Желе да купе само оно што њима треба тумачећи то принципом 'узајамне користи'“; 2) „Одбијају пољопривредне прехранбене производе у целини, укључујући месо и суве шљиве које су и прошле године биле у југословенској извозној листи. Такође одбијају највећи део дрвног сектора, а артикле као ципеле, вунене тканине, трикотажа, намештај и кожна обућа смањују на једну трећину од уговорене вредности прошле године, везујући и то за наше куповине робе широке потрошње у СССР-у у истој вредности (2 милиона долара). Одбијајући месо, шљиве, дуван, вино, месне конзерве и воћне пулпе траже кукуруз и пасуљ“; 3) „Постављају као примарно питање преговора удовољење њихових захтева за ваљани материјал, бешавне цеви, кабловске производе и производе бакра. Изјавили да без овога нема потписивања споразума, односно тиме условљавају даље вођење преговора.“³⁵³⁵ Иако се, дакле, радило о практично истој стратегији као на претходним преговорима, и принципима трговине са ФНРЈ који су усвојени у мају 1958,³⁵³⁶ југословенски преговарачи су истицали да је Москва настојала да још „јаче подвуче примену [...] концепције да свака страна купује само оно што треба“, што се у пракси сводило на одбијање увоза производа који су чинили значајан део извозне структуре ФНРЈ. Не само што су ти производи – пре свега „пољопривредно-прехранбени сектор“ – били „знатан фактор у размени [ФНРЈ] са иностранством“, већ су у претходном периоду чинили и значајан удео у југословенском извозу у СССР (у току 1956. њихов удео је износио „око 50%“).³⁵³⁷

После почетних разговора, крајем новембра 1959, стање је било такво да је совјетска страна нудила извоз робе за коју је ФНРЈ била заинтересована у вредности од око 39.000.000 долара, а да је прихватала увоз производа које је југословенска страна нудила у износу од око 35.000.000 долара. Наведена разлика у вредности договореног извоза од 4.000.000 долара је, са једне стране, проистацала из совјетског одбијања да прихвате увоз „пољопривредно-прехранбених и дрвних производа“, текстила и ципела. Са друге стране, радило се о томе што југословенска страна из тактичких разлога није изнела коначне предлоге количина „есенци-

³⁵³² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959.

³⁵³³ SАРМО-Barch, DY 30/3643, Запись беседы Н. С. Хрущева с чланом Исполкома ЦК СКЮ С. Вукмановичем-Темпо, 16.1.1960; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 383.

³⁵³⁴ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵³⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959.

³⁵³⁶ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777–778.

³⁵³⁷ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959.

јалних артикала“, за чији увоз је СССР био заинтересован, због тога што је настојала да обезбеди извоз поменутих производа, које је совјетска делегација одбијала да прихвати.³⁵³⁸

Када је о извозу СССР-а реч, совјетски предлози количина појединих важних производа (угаљ за коксирање, кокс, ваљани материјал, сирово гвожђе, нафта...) су били „приближно на прошлогодишњем нивоу“, али је проблем представљало то што нису нудили „адекватне производе“ уместо пшенице и памука. Проналажење „адекватне замене“ за пшеницу и памук у вредности од око 15 милиона долара је било најважнији, а када је о совјетском извозу реч, практично, и једини проблем на преговорима. Што се тиче извоза из ФНРЈ, већ из наведене разлике (4.000.000 долара) између вредности која је крајем новембра била договорена, види се да је на том плану постојало више тешкоћа. Те тешкоће су проистицале из тога што је Москва „поставила тежиште преговора на даље мењање структуре југословенског извоза“. У почетној фази преговора на југословенској страни су као „основни проблеми“ наглашени совјетско одбијање увоза пољопривредних производа и „инсистирање Руса на повећању ваљаних производа“. У Београду су сматрали да би совјетски захтеви за повећањем испорука „есенцијалних артикала“ били „оправдани“, и да су могли да се прихвате, само у случају да СССР прихвати увоз „пољопривредно-прехрамбених и дрвних производа“, обуће, текстила и сличних производа широке потрошње.³⁵³⁹

Како крајем новембра, тако и у наредном периоду, готово до краја јануара 1960, обе стране су се чврсто држале својих позиција: делегација Владе СССР-а је тражила да се испуне њени захтеви у погледу увоза „есенцијалних артикала“, односно настојала је „и даље да измени структуру робне размене у своју корист“; наспрам тога, југословенски преговарачи су инсистирали на испорукама производа „пољопривредног и дрвног сектора“ и одређених артикала широке потрошње.³⁵⁴⁰ Последњи важнији састанак две делегације – после кога је уследила дужа пауза у преговорима³⁵⁴¹ – одржан је 11. децембра 1959. Југословенска делегација је том приликом саопштила да је спремна да испоручи „углавном све производе за које [је] совјетска страна заинтересована у количинама из 1959[.] године (бакарни производи, каблови, ваљани материјал и сл.)“, а изразила је спремност и за извозом „извесне количине кукуруза“. Наспрам тога, тражено је да „Руси узму дуван, вино и шљиве, као и обућу, текстил, дрво и сл.“ Када је о увозу из СССР-а реч, југословенска страна је затражила „адекватне (приближно) производе уместо памука и пшенице“. У вези са тим, исказан је интерес за увозом „хеликоптера и резервних делова“ из СССР-а у вредности од 6.000.000 долара.

Југословенски преговарачи су на том састанку истакли и да се совјетско одбијање испорука производа за које је ФНРЈ била заинтересована и инсистирање на увозу „само најесенцијалнијих производа“ у суштини „своди на сужавање размене“. Напоменули су да би у случају изостанка понуде „одговарајућег еквивалента за вредност пшенице и памука“ и даљег совјетског одбијања да прихвате увоз производа које је ФНРЈ нудила („дрвни сектор, пољопривредни производи, текстил, обућа и остало“), они били спремни да прихвате „памук, па чак и нешто пшенице“. Предлог о извозу памука и пшенице је затекао совјетске преговараче, али су одмах одговорили да то „не могу дати“ због тога што „нису планирали“ испоруку услед југословенског одустајања. За остале југословенске предлоге совјетска делегација је саопштила да „прелазе њена овлашћења и да ће тражити инструкције из Москве“. У вези са примедбом о томе да држање делегације Владе СССР-а води смањењу обима трговине, совјетски преговарачи су нагласили да „не желе смањење размене“.³⁵⁴²

³⁵³⁸ Исто.

³⁵³⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 41708, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 22.1.1960.

³⁵⁴¹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 4429, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 8.1.1960.

³⁵⁴² ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 432004, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 12.12.1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 4429, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 8.1.1960.

После састанка од 11. децембра 1959. Москва није журила са одговором на понуду Београда да под наведеним условима повећа испоруке „есенцијалних производа“. Не рачунајући неколико састанка на којима су се југословенски и совјетски преговарачи бавили текстом Протокола, дошло је до готово потпуног и дугог застоја у преговорима. Совјетска делегација је крајем 1959. одсуство одговора објашњавала заузетошћу централних органа услед Пленума ЦК КПСС-а. Месец дана после састанка, шеф југословенске делегације је истицао да је то „неуобичајено дуг рок чекања на одговор (чак и за Русе када преговарају у иностранству)“. Дуго чекање је изазивало забринутост у Београду. Напокон, око 20. јануара 1960. југословенским дипломатама у Москви је саопштено да ће „совјетској трговинској делегацији у Београду“ ускоро бити упућене „нове директиве“. Непосредно након тога, после готово пуних „месец и по дана чекања“, 21. јануара 1960, совјетски преговарачи су одговорили на југословенске предлоге од 11. децембра 1959.³⁵⁴³ На промену совјетског држања и избор тренутка за „наставак“ преговора утицало је више ствари – одређене „корекције“ у држању Москве према ФНРЈ почетком 1960, посета С. Вукмановића СССР-у, избегавање оптужби о економском притиску у случају прекида преговора, околност да су дотадашњим одуговлачењем преговора већ били остварени тактички циљеви.³⁵⁴⁴

„После месец и по дана“, односно „6 недеља чекања“, совјетска делегација је на састанку одржаном 21. јануара саопштила одговор који је само делимично могао да задовољи Београд. По питању извоза из СССР-а, совјетска страна се сагласила са испоруком производа за које је ФНРЈ била заинтересована у вредности од „око 53 милиона долара“. Док је питање замене пшенице и памука тиме било решено, на плану совјетског увоза су изнети захтеви који су садржали ситније помаке, попут делимичног прихватања увоза сувих шљива, али „у суштини“ нису били „ништа ново“. Такав одговор је – у погледу извоза ФНРЈ, али и уопште – у Београду окарактерисан као „неприхватљив“, због тога што је представљао „даље погоршање југословенске извозне структуре“. У првом тренутку је чак разматрана могућност да се „евентуално решење“ за завршетак преговора „може тражити у склапању једног споразума на мањем нивоу размене“ (40–45.000.000 долара), што би подразумевало „ревизију“ до тада договорених и извозних и увозних „позиција“. Међутим, совјетска делегација је у наредним данима настојала на томе да се „нађе компромисно решење“ у погледу југословенских испорука, на основу чега су две делегације у року од пет дана постигле међусобно прихватљив договор и привеле преговоре крају.³⁵⁴⁵

П. Миљевић и А. Н. Манжуло су 30. јануара 1960. потписали Протокол о југословенско-совјетској робној размени за 1960.³⁵⁴⁶ Договорени обим размене је износио „око 53–54 милиона долара у сваком правцу“, односно „око 108 милиона долара“ укупно. Реч је о обиму који је био „на нивоу 1959[.] године“ и одговарао „стварним могућностима“ (на југословенској страни су робне листе карактерисали као „прилично реалне“). Иако је уз листу југословенског извоза напоменуто да је у њу „укључена“ роба намењена отплати кредита, робне листе за 1960. су, за разлику од претходног Протокола, биле „избалансиране“.³⁵⁴⁷ Свеукупно

³⁵⁴³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 15, 43540, Белешка о редовним споразумима са СС-ом, закљученим за 1960. годину, 10.2.1960; Исто, ф. 127, дос. 2, 4429, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 8.1.1960; Исто, 41526, Мојсов, ДСИП-у, 20.1.1960; Исто, 41708, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 22.1.1960; Исто, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁴⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Забелешка о разговору В. Мићуновића са И. К. Замчевским и П. Дедушкином, 19.2.1960; Исто, II–2/178, Извештај С. Вукмановића–Темпа о путу и боравку у СССР, 28.1.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 41708, Информација о трговинским преговорима са СССР-ом, 22.1.1960; Исто, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁴⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 38–42, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЈ на 1960 год, 30.1.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 46519, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 30.1.1960.

³⁵⁴⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 39–40, Список 1 товаров для поставки из ФНРЈ в СССР в 1960 году; АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Реферат поводом потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени између

посматрано, југословенска страна је имала разлога за задовољство. То се нарочито односило на питање увоза где је обезбеђена „адекватна“ замена за пшеницу и памук. Иако на плану извоза сви југословенски предлози нису били уважени, путем компромиса се дошло до прихватљивог договора. Структура извоза ФНРЈ је била „нешто нарушена“, али је „структура размене у целини [...] ипак остала повољна“.³⁵⁴⁸ Иако првобитни југословенски предлози о проширењу обима трговине³⁵⁴⁹ нису били остварени, договорени ниво размене је био „доста висок“ – СССР је заузимао треће место у извозу и четврто место у увозу ФНРЈ. С обзиром на повољну структуру, не чуди што су у Београду истицали да имају „економских интереса“ да се постојећи ниво размене са СССР-ом „не само одржи, већ по могућности и прошири“.³⁵⁵⁰

Упркос дугом трајању преговора, шеф југословенске делегације је по њиховом окончању истакао: „Гледајући преговоре у целини, Руси су овог пута ипак показивали више жеље за изналажење заједничких решења него на прошлогодњим преговорима.“ На основу држања совјетске делегације, у Београду су закључивали да је Москва у том периоду желела да „одржи и стабилизује одређени ниво односа“, односно да „избегне осетније осцилације или погоршање“. Посматрајући ток и исход преговора можемо рећи да је Москва успешно остварила своје циљеве како у погледу обима размене, тако и по питању динамике којом су се разговори одвијали. Ако оставимо по страни одређене измене у структури и упоредимо обим који је совјетска страна предложила уочи почетка преговора (око 53 милиона долара) са годишњим протоколом за 1960. годину („око 53–54 милиона долара“), видимо да је на том плану циљ био у потпуности остварен. Одуговлачењем са почетком, а потом и са одвијањем преговора остварени су, такође, и тактички циљеви Москве у погледу динамике којом ће се одвијати размена. Имајућу у виду све наведено, не чуди што су се совјетски званичници „повољно“ изјашњавали о годишњем протоколу за 1960. Осим што су истицали задовољство „преговорима и споразумом за 1960[.] годину“, напомињали су и да ће – упркос томе што је „обим [...] остао на прошлогодњем“ – „практично извршење“ бити повећано „обзиром на многе преносне закључке из прошле године“.³⁵⁵¹

Из наредне две табеле можемо детаљније видети какав договор су у погледу садржаја и структуре робне размене две делегације постигле на преговорима.

-Табела бр. 87: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1960. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним дециметрима, метрима, квадратним метрима, тонама или америчким доларима).³⁵⁵²

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани материјал црне металургије	35.000 тона

ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 22.7.1960; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; Исто, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, ф. 126, дос. 15, 43540, Информација о закљученим аранжманима са СССР-ом; Исто, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960; Исто, дос. 3, 46519, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 30.1.1960.

³⁵⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 15, 43540, Информација о закљученим аранжманима са СССР-ом; Исто, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959.

³⁵⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 15, 43540, Белешка о редовним споразумима са СС-ом, закљученим за 1960. годину, 10.2.1960.

³⁵⁵¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 10, 430961, Информација о стању трговинских преговора са СССР-ом, 28.11.1959; Исто, 1960, ф. 126, дос. 15, 43540, Белешка о редовним споразумима са СС-ом, закљученим за 1960. годину, 10.2.1960; Исто, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960; Исто, дос. 3, 46795, Забелешка о разговору Симоновића са Мартиновим, 19.2.1960; Исто, 47051, Мојсов, ДСИП-у, 14.3.1960.

³⁵⁵² Табела је састављена на основу података из „Листе 1 робе за испоруку из ФНРЈ у СССР у 1960[.] години“, која чини први прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 39–40, Списак 1 товаров для поставки из ФНРЈ у СССР в 1960 году; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 46519, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 30.1.1960.)

Електроде за заваривање	1.000 тона
Олово	10.000 тона
Ваљани производи цинка	1.500 тона
Ваљани производи бакра и израде од бакра	4.500 тона
Израде од месинга	2.000 тона
Кабловски производи	9.500.000 долара
Ваљани производи алуминијума	4.000 тона
Жива	110 тона
Барит	20.000 тона
Калцијум карбид	8.000 тона
Калцинирана сода	17.000 тона
Каустична сода	15.000 тона
Емајл – лакови и боје	600 тона
„ПВЦ прах“	500 тона
Танин	500 тона
Фурнир	3.000.000 квадратних метара
Намештај	400.000 долара
Цигарет-папир	500 тона
Кукуруз	50.000 тона
Скроб	7.000 тона
Суве шљиве	4.000 тона
Ћонска кожа	600 тона
Горња кожа	3.000.000 квадратних дециметара
Кожна обућа	600.000 пари
Вунене тканине	450.000 метара
Трикотажни производи	800.000 долара
Машине и опрема ³⁵⁵³	8.000.000 долара
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

Пре свега, треба напоменути да су у односу на „дугорочни споразум“ постојала примерна одступања. Изостављене су испоруке 100.000 тона цемента, 9.000 тона мяса, 2.000 тона месних конзерви и 3.000 тона етил алкохола. Извоз ваљаних производа бакра је смањен за 300 тона, живе за 10 тона, ваљаних производа цинка за 500 тона, ваљаних производа црне металургије за чак 25.000 тона, кабловских производа за 500.000 долара, вунених тканина за 50.000 метара и сувих шљива за 4.000 тона. Наспрам тога, испоруке калцијум карбида су повећане за 2.000 тона, калциниране соде за 2.000 тона, а ципела за 100.000 пари. Пошто су на-

³⁵⁵³ Од тога, 700 вагона цистерни, шест комплета „уређаја за производњу парадаиз-пиреа“ и „трансформатори за снагу јачине I–III“ (200.000 киловата). (Исто.)

ведене измене углавном биле у складу са мењањем унутрашњих потреба две државе, на југословенској страни нису имали примедбе у погледу наведених одступања.³⁵⁵⁴

Приликом анализе договорене размене у Београду су вршили поређење са претходним годишњим протоколом, а не са „дугорочним споразумом“. У вези са тим, напомињано је да је размена у односу на годишњи протокол за 1959. претрпела „извесне измене“ (у појединим документима је пак навођено: „знатније измене“). Те измене су се огледале у следећем: 1) из извозне листе ФНРЈ је – по жељи Београда – изостављено 10.000 тона бешавних цеви и 100.000 тона цемента; 2) на основу „споразумног“ договора две стране у листу нису биле унете испоруке меса; 3) услед одбијања совјетске делегације из југословенског извоза су искључени „паркет, хрстова грађа и половина прошлогодишњег контингента сувих шљива“. Наспрам наведеног, југословенска делегација се сагласила са уношењем 50.000 тона кукуруза у листу због тога што су совјетски преговарачи, са једне стране, пристали да увезу намештај (400.000 долара), вунене тканине (2.250.000 долара), трикотажу (800.000 долара) и ципеле (600.000 пари), те да – са друге стране – повећају испоруке кокса за 50.000 тона и, као „нову позицију“, унесу уљане погаче (11.000 тона). Изостављањем „дела дрвних производа“, те „производа из пољопривредног сектора који су били отпали у 1959[.] години (дуван, вино, пулпа)“, структура извоза ФНРЈ је била „нешто нарушена“, али још увек повољна. Коментаришући структуру извозне листе за 1960, на југословенској страни су наводили да је – за разлику од 1956. године – у питању била „прилично реална“, „'економска' листа“.³⁵⁵⁵

Структура и садржај совјетске извозне листе се могу сагледати из наредне табеле.

-Табела бр. 88: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1960. године (вредности су наведене у килограмима, тонама, комадима или америчким доларима).³⁵⁵⁶

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	800.000 тона
Металургијски кокс	100.000 тона
Антрацит	98.000 тона
Нафта	300.000 тона
Авио бензин	13.000 тона
Плинско уље	30.000 тона
Петрол кокс	1.500 тона
Манганова руда	12.000 тона
Манганов диоксид	100 тона
Сирово гвожђе	40.000 тона
Ваљани материјал црне металургије (укључујући и колске слоге)	15.000 тона

³⁵⁵⁴ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 14, Д. 113, Л. 69, Протокол Но 86 Заседания Президиума ЦК КПСС от 4 апреля 1957 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 4, 47424, Бабић, ДСИП-у, 6.4.1957; Исто, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, дос. 10, 428858, Трговински односи ФНРЈ–СССР (1960).

³⁵⁵⁵ АЈ, КПР, I–5–b/99–9, Реферат поводом потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 22.7.1960; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; Исто, 1960, ф. 126, дос. 15, 43540, Информација о закљученим аранжманима са СССР-ом; Исто, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁵⁶ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 робе за испоруку из СССР-а у ФНРЈ у 1960[.] години“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 41–42, Списак 2 товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1960 году; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 46519, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 30.1.1960.)

Поцинковани лим	500 тона
Бели лим	2.500 тона
Хладно ваљана трака	800 тона
Жица	1.600 тона
Челична ужад	200 тона
Феротитан	5 тона
Ферованадијум	7 тона
Фероманган	160 тона
Феромолибден	80 тона
Ферофосфор	50 тона
Манган метални	5 тона
Графитне електроде	200 тона
Калај	700 тона
Алуминијум	300 тона
Магнезијум метални	50 тона
Паладијум	250 килограма
Синтетички каучук	500 тона
Ауто-гуме	40.000 комада
Азбест	3.000 тона
Калијеве соли 40%	70.000 тона
Суперфосфат	25.000 тона
Сумпорна киселина	10.000 тона
Креозотно уље	8.000 тона
Сумпор	5.000 тона
Натријум бихромат	200 тона
Анилинске боје	200 тона
Толуол	1.000 тона
Разни хемијски производи	600.000 долара
Фармацеутски производи и сировине	750.000 долара
Сачма	11.000 тона
Хартија за писање	200 тона
Рото-папир	2.000 тона
Крзно	200.000 долара
Роба широке потрошње (бицикле, часовници, фотоапарати, фрижидери и друго)	1.500.000 долара
Медицинска опрема и инструменти	50.000 долара
Куглични лежајеви	600.000 комада

Машине и опрема	8.000.000 долара
Хеликоптери, резервни мотори и резервни делови	6.000.000 долара ³⁵⁵⁷
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

У односу на „дугорочни споразум“ из годишњег протокола за 1960. су изостављене испоруке 200.000 тона пшенице, 12.000 тона памука и 100 тона никла. Међутим, пошто је 1959. никл био изостављен из листе совјетског извоза, а испоруке памука смањена на 3.000 тона, најважније одступање се сводило на пшеницу и наведену количину памука. Наспрам тога, у односу на „дугорочни споразум“, повећане су испоруке антрацита за 13.000 тона, сировог гвожђа за 10.000 тона, ваљаних производа црне металургије за 3.000 тона, калијевих соли за 50.000 тона и азбеста за 1.000 тона. На основу вредности 200.000 тона пшенице и једне четвртине (3.000 тона) памука, која је износила „око 15 милиона долара“, може се рећи да је совјетски извоз – у односу на „дугорочни споразум“ – претрпео видне промене. Поређење са годишњим протоколом за 1959, такође, показује да су Протоколом од 30. јануара 1960. направљене „знатније измене“ у структури извоза СССР-а.³⁵⁵⁸

Изостављање пшенице и памука је било надомештено уношењем „нових уговорних ставки“ у Протокол („кокс, плинско уље, сумпор, уљане погаче, рото-папир и хеликоптери“) у вредности од око 9.500.000 долара, те повећањем испорука „сировога гвожђа, ваљаног материјала, ауто-гума, азбеста, ђубрива [калијеве соли] и кугличних лежаја“ у вредности од око 4.500.000 долара. Иако је у највећем делу преговора изналажења „адекватне“ замене за пшеницу и памук представљало проблем, у Београду су били задовољни начином на који је то питање решено („замена је извршена у целини према нашим захтевима“). У Београду су имали разлога да буду задовољни и структуром увоза – док је око 16 милиона долара извоза СССР-а отпадало на опрему и робу широке потрошње, већину од око 36 милиона долара су чиниле „сировине и други репродукциони материјал“. Осим тога, у годишњи протокол је био унет и „низ нових роба“, чиме је „проширен асортиман увоза из СССР-а“.³⁵⁵⁹ Међу значајнијим новим ставкама совјетског извоза свакако треба издвојити хеликоптере. Годишњим протоколом за 1960. је постављен темељ за увоз 24 хеликоптера МИ-4.³⁵⁶⁰

*

Потписивање годишњег протокола за 1960. је омогућило даљу „стабилизацију“ робне размене, али су се током године испољиле и одређене тенденције ка њеном повећању.³⁵⁶¹ Те тенденције су се исказала у неколико праваца. Војне испоруке су представљале један од њих. Уношењем хеликоптера у годишњи протокол начињен је први конкретан корак у правцу пре-

³⁵⁵⁷ Потпуна испорука резервних мотора и делова, који су улазили у наведену цену, требала је да се изврши „закључно са 1961[.] годином“. (Исто.)

³⁵⁵⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-9, Реферат поводом потписивања Уредбе о ратификацији Протокола о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1960. годину, 22.7.1960; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427575, Споразум о узајамним испорукама основне робе између ФНРЈ и СССР у периоду 1958–1960, 10.4.1957; Исто, 1959, ф. 121, дос. 3, 44711, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1959. годину, 28.1.1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, ф. 126, дос. 15, 43540, Информација о закљученим аранжманима са СССР-ом; Исто, ф. 127, дос. 2, 42923, Информација о закључењу Протокола о робној размени за 1960. годину са СССР, 4.2.1960.

³⁵⁶⁰ Опширније о преговорима за куповину хеликоптера МИ-4: Н. Ж. Петровић, „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године“, у: *Сто година српског војног ваздухопловства. Књига I. Историјски развој. Зборник радова*, главни уредник Драгана Марковић, Београд 2014, стр. 289; Исто, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 139–142.

³⁵⁶¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 40419, Преглед стања развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР.

оријентације на СССР као новог југословенског „војно-стратешког партнера“.³⁵⁶² Иако су се преговори „отезали“ („углавном због неспремности оба партнера“), на југословенској страни су по њиховом завршетку констатовали да је „држање Руса у читавом току преговора било коректно“. Уговор о куповини 24 хеликоптера МИ–4 је потписан средином маја. Југословенски преговарачи су успели да сниже цену за 11.000 долара „по хеликоптеру“, а договорено је да се испорука летилица изврши до краја 1960.³⁵⁶³ Представници две војске су у току године повели разговоре и о куповини авиона,³⁵⁶⁴ а „Хемпро“ је у току 1960. уговорио увоз „комплекта гума за армију“ и затражио увоз истих и за 1961.³⁵⁶⁵ Свеукупно посматрано, може се рећи да су на плану војних испорука у току 1960. остварени и одређени конкретни резултати и да је створена основа за даље искорак у наредним годинама.³⁵⁶⁶

Војне набавке нису биле једино питање у вези са којим је остварен напредак. Непосредно по потписивању годишњег протокола Москва је покренула питање преговора за нови „дугорочни споразум“, а током фебруара и марта службеници МСТ СССР-а су изјављивали да „постоје услови за даљи развој“ трговине. Наводећи да даље ширење сарадње „не зависи од њих“, совјетски званичници су саопштавали да постоји роба коју би СССР увозио, али да су југословенске „куповине њихових производа [...] мале“. Указивали су на „могућност повећања куповине робе широке потрошње“, а у склопу разговора о новом „дугорочном споразуму“ посебан значај је имало то што су нудили испоруке „комплетних постројења“ и исказали заинтересованост за куповину бродова. Коментаришући питање повећања увоза појединих производа широке потрошње, попут фотоапарата, југословенске дипломате су наводиле да та „ставка не би знатније допринела повећању размене, јер пар стотина хиљада долара не чини много“.³⁵⁶⁷ Иако је у наредном периоду дошло до видног повећања размене робе широке потрошње, „комплетна постројења“ и бродови су имали нарочит значај за ширење размене током прве половине шездесетих.

Испорукама „комплетних постројења“ и бродова две стране су се бавиле у склопу разговора о „дугорочном споразуму“. Његово закључивање је било у интересу како Москве, тако и Београда. Совјетска страна је предложила склапање „дугорочног“, „петогодишњег споразума“, због тога што је то одговарало „систему планирања спољнотрговинске размене“ СССР-а. Москва је, наиме, сматрала да „дугорочна економска сарадња“ представља „најпогоднију форму“ за одвијање билатералних економских односа, а да „дугорочни споразуми“ о робној размени представљају погодан „инструмент такве сарадње“.³⁵⁶⁸ Са друге стране, за Београд је било битно то што је потписивање „дугорочног споразума“ уносило „елементе стабилности па и сигурности у трговинским односима“ са СССР-ом.³⁵⁶⁹ Уз потписивање годишњег протокола, преговори за нови „дугорочни споразум“ су били најважније питање у југословенско-совјетским трговинским односима у току 1960. Иако је изостало планирано потписивање Споразума, у току 1960. су извршени значајни припремни радови који су омогућили да се у марту 1961. преговори успешно приведу крају.

³⁵⁶² Од почетка шездесетих Совјетски Савез је био „главни снабдевач Југославије војном опремом и наоружањем“. (Д. Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 20–21; Исти, „Југославија у хладном рату“, стр. 343.)

³⁵⁶³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 49200, Мојсов, ДСИП-у, 2.4.1960; Исто, дос. 4, 413220, Мојсов, ДСИП-у, 14.5.1960. Опширније о коришћењу хеликоптера МИ–4 у склопу Ратног ваздухопловства и противваздушне одбране социјалистичке Југославије: В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, str. 216–217; Iсти, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd 2017, str. 199–201.

³⁵⁶⁴ Опширније у наставку поглавља.

³⁵⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 49200, Мојсов, ДСИП-у, 2.4.1960.

³⁵⁶⁶ Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 138–145.

³⁵⁶⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 2, 42557, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1960; Исто, дос. 3, 46795, Забелешка о разговору Симоновића са Мартиновим, 19.2.1960; Исто, 47051, Мојсов, ДСИП-у, 14.3.1960.

³⁵⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 3, 47051, Мојсов, ДСИП-у, 14.3.1960; Исто, дос. 7, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³⁵⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959.

О питању новог „дугорочног споразума“ у Београду се размишљало још крајем 1958, од 1959. је почело све више да добија на актуелности, а у току 1960, последње године важења претходног Споразума, предузети су и конкретни кораци за његово решавање. Иако су на југословенској страни сматрали да иницијатива за решавање тог питања неће доћи из Москве, совјетска страна је била та која је, непосредно по закључивању годишњег протокола за 1960, покренула питање преговора. А. Н. Манжуло је после потписивања Протокола „неколико пута покретао питање дугорочног споразума (рок трајања, време и место преговора)“. Шеф совјетске делегације је предлагао да преговори почну већ у мају, а као личну идеју је саопштио да се „претходни преговори експерата воде у Москви, а да потписивање буде у Београду на нивоу министара спољне трговине“. А. Н. Манжулу је том приликом саопштено да наведени предлози „у принципу“ одговарају и југословенској страни. Београд је, свакако, био заинтересован за решавање питања „дугорочног споразума“, али у том тренутку није постојала „коначна одлука“ о термину и месту преговора.³⁵⁷⁰

Током фебруара и марта две стране су разговарале о могућности совјетских испорука „комплетних постројења“, а покренуто је и питање извоза бродова из ФНРЈ. Југословенска страна је у току фебруара поставила питање доласка „групе [...] привредника“, представника „увозника“ и Југословенске инвестиционе банке у СССР са циљем да испитају „могућност набавке машина и опреме и готових објеката кроз клиринг“. МСТ СССР-а се „у принципу“ сагласило са тим предлогом и затражило да им се достави списак опреме и „објеката“, како би организовали „састанке са извозницима и произвођачима“. На основу захтева совјетске стране, Југословенска инвестициона банка је приступила изради одговарајућег „списка опреме и машина“. На одлазак југословенске делегације у СССР се чекало до јуна, али из изјава које су званичници МСТ СССР-а давали у марту било је јасно да постоје изгледне шансе за постизање договора на том плану. Москва је нудила испоруке „комплетних индустријских постројења“ и показала „озбиљан“ интерес за „поруцбину бродова“. У вези са наведеним питањем треба истаћи да СССР у претходном периоду није пристајао на извоз „комплетних постројења“ у ФНРЈ „кроз клиринг“ (под тим условима је продавана само „невезана опрема“), због тога што је „испука инвестиционе опреме“, у виђењу Москве, представљала „братску помоћ а не трговину“.³⁵⁷¹

Иако је совјетска страна била та која је покренула тему „дугорочног споразума“, Москва је за даљу конкретизацију питања у вези са почетком преговора очекивала да Београд предузме одговарајуће кораке. Л. Мојсов је средином марта сматрао да је потребно извршити „солидне припреме“ за преговоре, али да треба „сачекати са иницијативом“ до „тренутка када општи услови за такве преговоре буду најповољнији“. Крајем марта у Београду је заузет став да им, како из политичких, тако и из економских разлога, „закључење дугорочног трговинског споразума“ са СССР-ом одговара. Постојала је и спремност да се „ускоро“ упути предлог за почетак преговора. Међутим, Амбасада је крајем марта сугерисала да је „моментално сада атмосфера у билатералним односима за овакве преговоре неповољна“ и да је „потребно [...] да прође извесно време док се опет охлади интензивна антијугословенска кампања која се овде интерно води, између осталог управо и по питањима нашег привредног развоја и третмана Југославије у економским односима са [С]ССР“. Имајући у виду шира кретања у спољној политици СССР-а и предстојеће преговоре са Западом, Л. Мојсов је сматрао да би „најприкладније“ било да се „на истеку првог полугодишта иницирају овакви преговори“. С

³⁵⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима; Исто, ф. 121, дос. 11, 35457, Извештај Амбасаде о економским односима ФНРЈ–СССР у 1959; Исто, 1960, ф. 127, дос. 2, 42557, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.2.1960; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961.

³⁵⁷¹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 62, дос. 3, 429278, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1960; Исто, ф. 126, дос. 15, 43961, Мојсов, ДСИП-у, 11.2.1960; Исто, ф. 127, дос. 2, 45301, Белешка о увозу машина и опреме из СССР-а, 26.2.1960; Исто, дос. 3, 47051, Мојсов, ДСИП-у, 14.3.1960; Исто, дос. 4, 410752, Оперативни извештај економског сектора Амбасаде за март, 13.4.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

обзиром на то да су крајем априла у Београду учавали совјетску „оријентацију за извесним оживљавањем односа“, донета је одлука да се предложи да „трговински преговори за дуго-рочни споразум“ почну у јуну. Р. Табор је 23. априла 1960. наведени предлог изнео министру Н. С. Патоличеву, који се „одмах сагласио“ са њим.³⁵⁷²

*

У склопу припреме за закључивање „дугорочног споразума“, делегација Југословенске инвестиционе банке, предвођена генералним директором Августиним Папићем, отпочела је у СССР-у разговоре о даљем одвијању размене „невезаних машина“ и посебно о совјетским могућностима за испоруку „комплетних постројења“ (21. јун–12. јул 1960). Према начину на који су се домаћини односили према делегацији, њен боравак се може поделити на „две фазе“. Прва „фаза“ је обухватала период до краја јуна и југословенски преговарачи су током ње наишли на „резервисаност“ и „веома суздржано“ држање. Совјетска страна је у том периоду стављала нагласак на „специфицирање невезане опреме“, а за „комплетна постројења“ је наводила да им је „потребан дужи рок за проучавање могућности испоруке“. Одбијени су захтеви за посету одређених фабрика за које је делегација Инвестбанке била заинтересована и уместо њих је нуђен обилазак других предузећа. Одуговлачени су и одговори за тражене посете првом заменику председника Савета министара Алексеју Николајевичу Косигину и Госплану. Због „незадовољавајућег третмана“ делегација је донела одлуку о повратку у ФНРЈ и карте за повратак су биле резервисане за 1. јул. Када је дан раније, 30. јуна, А. Папић званичницима МСТ и ГКЕС-а саопштио да делегација сутра путује за Београд, ставивши им, притом, до знања да није задовољан са „степеном заинтересованости“ који су органи СССР-а испољили у погледу сарадње са ФНРЈ, дошло је до видне промене у држању совјетске стране.

Одлука о повратку изазвала је „изненађење“, али и брзу реакцију Москве. У року од три сата делегација је обавештена о томе да ће је А. Н. Косигин примити „после повратка из Аустрије“, А. Папићу је за 2. јул организован састанак у Госплану и понуђен је обилазак „Металургиског центра“ у Магнитогорску, који је претходно био одбијен уз образложење да се ради о „затвореној зони“. Иако од наведених посета нису очекивани „неки крупнији резултати“, процењено је да ће одлагање повратка бити корисно. После тога је уследила друга „фаза“ боравка, која се одвијала „под повољним условима“. Иако је А. Папић сматрао да је „тешко [...] оценити да ли се ту радило о измени става“, јулски део посете се видно разликовао у односу на први део боравка и допринео је бољем сагледавању могућности и интереса две стране. Свеукупно посматрано, може се рећи да је делегација Инвестбанке током тронедељног боравка у СССР-у имала релативно богат програм рада. Обављени су разговори са високим званичницима МСТ, потом ГКЕС-а и Госплана. Делегација је водила разговоре и са представницима четири спољнотрговинске организације („Станкоимпорт“, „Машиноекспорт“, „Автоекспорт“, „Машприборимпорт“), са службеницима МСТ-а је обишла „Изложбу достигнућа народне привреде СССР-а“ и посетила више фабрика и привредних објеката. На крају боравка делегацију су примили министар спољне трговине Н. С. Патоличев (9. јул) и први потпредседник Владе А. Н. Косигин (12. јул).³⁵⁷³

Као што смо поменули, током боравка делегације Инвестбанке у СССР-у две стране су разговарале о размени „невезане опреме“ и о могућности СССР-а да изврши испоруке „комплетних постројења“.³⁵⁷⁴ Када је о „невезаној опреми“ и „појединачним машинама“ реч,

³⁵⁷² АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, ДСИП, 23.4.1960; Исто, ф. 127, дос. 3, 47051, Мојсов, ДСИП-у, 14.3.1960; Исто, 48684, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 30.3.1960; Исто, 48939, Мојсов, ДСИП-у, 30.3.1960; Исто, дос. 4, 411370, Табор, ДСИП-у, 23.4.1960.

³⁵⁷³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 9–12, Запись беседы Смелова Н. А. с А. Папич; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418024, Мојсов, ДСИП-у, 1.7.1960; Исто, 418804, Мојсов, ДСИП-у, 13.7.1960; Исто, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патоличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

³⁵⁷⁴ За размену „невезане опреме“ било је задужено Министарство спољне трговине, а испоруком „комплетне опреме“ се бавио Државни комитет за економске односе са иностранством. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 10,

совјетски органи су били ти који су, посебно током првог дела боравка делегације, потенцијали разговор о тим питањима. Осврћући се на држање совјетске стране, А. Папић је, као „карактеристично“, истицао „инсистирање Министарства спољне трговине да се у листу нашег увоза фиксира и специфицира невезана опрема, јер је јасно да се она може набавити, а питање комплетних постројења да се остави за касније“. Док је Москва сматрала да ће „посебне машине у даљој размени заузимати важно место“, југословенски став је био да ће се „набавка појединачних машина“, свакако, и даље вршити, „али у ограниченом обиму“.³⁵⁷⁵

Совјетска страна је, дакле, настојала тежиште разговора да стави на „невезану опрему“, а представници Инвестбанке су инсистирали на питању увоза „комплетних постројења“. Смањену заинтересованост за увозом „невезане опреме“ објашњавали су развојем производње тог типа машина у ФНРЈ. Наспрам тога, истицали су да југословенски „увоз опреме све више карактерише увоз комплетних постројења“ и напомињали да то „посебно долази до изражаја у новом Петогодишњем плану“. Југословенска страна је наглашавала и да „куповина опреме за комплетне објекте“ доприноси стварању „чвршће и дугорочније базе у међусобним економским односима“ (ФНРЈ би се обраћала СССР-у и у случају даљег проширења капацитета фабрика). „Комплетна постројења“ су, према мишљењу Београда, требала да чине „основну базу увоза опреме“, а размена „невезане опреме“ и „појединачних машина“ је требала да буде „само допунски вид размене“.³⁵⁷⁶

У складу са наведеним, најважнији циљ делегације Инвестбанке је био да упознају Москву са „новим Петогодишњим планом“ ФНРЈ, који је ускоро требао да буде усвојен, и да сазнају на изради којих објеката би СССР могао да се ангажује. Делегација је истицала да би „значајан део програма индустријске изградње“ из новог Плана (црна и обојена металургија, нафтна и хемијска индустрија, индустрија грађевинских материјала, изградња термоелектрана, фабрика текстила, цемента, стакла...) могао да се оствари „у сарадњи са совјетским организацијама“. У вези са тим, ГКЕС-у је предан „списак фабрика“ за чији увоз је ФНРЈ била заинтересована до 1965. ФНРЈ није тражила увоз „опреме за све објекте из листе“, већ да совјетски органи сами „понуде оно што могу да дају“. Главни задатак делегације Инвестбанке је, дакле, био: „утврдити објекте за које би било могуће обезбедити инвестициону опрему у СССР-у и споразумети се о даљем раду око обезбеђења те опреме“. Приликом дискусија које су вођене, чланови делегације Инвестбанке су појаснили да „под комплетним постројењима“ не подразумевају „набавку целокупне опреме, [...] већ набавку инжињеринга, техничке и технолошке концепције и основну технолошку опрему“. То је значило да би део опреме за фабрике могао бити произведен у ФНРЈ или купљен у трећим државама, и о томе би се приликом разраде пројеката водило рачуна.³⁵⁷⁷

Совјетски званичници су по питању „испоруке комплетних постројења и линија“ били „посебно [...] уздржљиви“. Изјављивали су да су „њихови капацитети већ знатно ангажовани“, да им је „план већ усаглашен, а резерве начете“, да „нема великих изгледа за испоруке комплетних линија и постројења, јер су они много заузети“, односно да ће „бити тешкоћа и проблема да се нађу могућности“. На југословенској страни су били свесни да ће совјетским органима бити „потребно извесно време“ да проуче листу објеката, али су наглашавали да им

Запись беседы Смелова Н. А. с А. Папич; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.)

³⁵⁷⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 11, Запись беседы Смелова Н. А. с А. Папич; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патолличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

³⁵⁷⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 10–11, Запись беседы Смелова Н. А. с А. Папич; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патолличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

³⁵⁷⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 9–11, Запись беседы Смелова Н. А. с А. Папич; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418024, Мојсов, ДСИП-у, 1.7.1960; Исто, дос. 7, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

је „одговор потребан ради преговора на другим странама“ и због „уношења прихваћених објеката у Петогодишњи трговински споразум“, чије потписивање је планирано за септембар. Пред одлазак делегације из Москве А. Н. Косигин је „обећао да ће дати одговор до конца августа“. Први заменик председника Владе СССР-а је истакао да питање „комплетних постројења“ треба „озбиљно проучити“ и „наћи правилно решење које ће бити од обостраног интереса“. Што се тиче југословенских „против испорука“ за „комплетна постројења“, Москва је показала нарочиту заинтересованост за увоз бродова, а посебно танкера.³⁵⁷⁸

Сумирајући сазнања стечена током боравка у „првој земљи социјализма“ А. Папић је констатовао да Совјетски Савез – „како због великих сопствених потреба, обавеза према СЕВ-у и Кини, тако и према земљама Азије и Африке“ – „тешко да располаже неким значајнијим могућностима за извоз комплетне опреме и постројења“. С обзиром на велику ангажованост совјетских производних капацитета и „начин на који је организована производња комплетније опреме и постројења“, делегација је констатовала да СССР нема „неки већи економски интерес и потребу за тим извозом“. На основу тога, као и утисака који су стечени у разговору са високим совјетским званичницима, Београду је било јасно да су се „одлуке о извозу комплетних постројења и специјалних машина“ из СССР-а доносиле пре свега на основу „политичких потреба и интереса“ Москве. „Уколико сматрају да постоји политички интерес да се помогне неким земљама, иду на такав извоз. Ако им је интерес супротан, онда избегавају такав извоз, јер мисле да ће тиме отежати економску ситуацију дотичне земље“ – појашњено је у извештају Инвестбанке. На основу наведеног, као и сазнања о совјетском односу према ФНРЈ („они не желе да нам помажу у развоју, и верују да би испорукама комплетних постројења помогли наш развој“), југословенска амбасада је била изузетно скептична према питању увоза „комплетних постројења“ из СССР-а.³⁵⁷⁹

Упркос изјавама високих совјетских званичника о могућности проширења економске сарадње, делегација Инвестбанке је у јулу 1960. сматрала да шансе за обимнији увоз „инвестиционе опреме“ нису биле велике. У вези са тим, А. Папић је извештају истакао да би „тешко [...] било очекивати“ да Москва „прихвати неке значајније испоруке комплетних постројења“. Без обзира на наведено, он није искључивао могућност позитивног расплета. Напомињао је да решење о том питању мора да буде донето на „највишем политичком нивоу“ и дотадашњу совјетску „уздржаност“ објашњавао одсуством „такве одлуке“. У истом духу Л. Мојсов је истицао: „Очевидно Руси гледају на овај проблем у склопу политичких односа Југославија–СССР и конкретно о њему нема још става са највишег места.“ Независно од одлуке која је требала да буде донета на „највишем политичком нивоу“, југословенски амбасадор је упозоравао на „ризике и опасности“ са којима би ФНРЈ могла да се суочи у случају набавке „већих комплетних објеката“ и вишегодишњих рокова испоруке опреме („јер би могли да искоче из обавеза и да нам праве тешкоће“).³⁵⁸⁰ Иако службеници Инвестбанке и Амбасаде ФНРЈ у Москви нису, дакле, били оптимистични у погледу начина на који ће се даље одвијати ствари по питању „комплетних постројења“, испоставило се да је тронедељни боравак делегације у СССР-у био изузетно важан. Током њега су постављени темељи за даље разговоре и постизање договора о увозу „комплетних постројења“ у ФНРЈ.³⁵⁸¹

³⁵⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418804, Мојсов, ДСИП-у, 13.7.1960; Исто, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патоличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

³⁵⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960.

³⁵⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418804, Мојсов, ДСИП-у, 13.7.1960; Исто, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патоличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, дос. 10, 435897, Извештај о посети СССР-у делегације Југословенске инвестиционе банке, 26.7.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³⁵⁸¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 44–53, Соглашение о взаимных поставках товаров СССР и ФНРЮ, 30.3.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

На боравак делегације Инвестбанке у СССР-у, надовезала се „прва фаза“ преговора за нови „дугорочни споразум“ (12. јул–3. август 1960).³⁵⁸² Шеф југословенске делегација је био помоћник председника КСТ Вујица Гајиновић, а совјетске преговараче је предводио помоћник министра спољне трговине Михаил Романович Кузмин.³⁵⁸³ Иако су услед заоштравања међународних прилика од маја 1960. почеле да се испољавају одређене негативне тенденције у држању Москве према Београду, с обзиром на изјаве (о „заједничким жељама“, „узајамном интересу обеју страна“ и „сагласности“ око тога да је потребно „развијати економску размену“) које су се 9. и 12. јула 1960. могле чути на састанцима А. Папића са Н. С. Патоличевом и А. Н. Косигином, може се рећи да су преговори, чисто са економске стране посматрано, вођени у релативно повољној атмосфери.³⁵⁸⁴

Пре почетка преговора две стране су изнеле очекивања од „дугорочног споразума“, а извршена је и размена предлога листа. За обе стране је било заједничко то што су од Споразума очекивале мање или више приметно повећање размене. У Београду су сматрали да постоје услови за „перспективни развој спољнотрговинских односа“ са СССР-ом и очекивали су постепено „повећање по годинама до 1965[.] године“. КСТ је крајем маја 1960. проценио да је то повећање обима размене, „оквирно“, требало да се креће следећом динамиком: 1961. 123.000.000 долара; 1962. 131.000.000 долара; 1963. 140.000.000 долара; 1964. 150.000.000 долара и 1965. 158.000.000 долара. На самим преговорима југословенска страна је предложила још веће повећање размене за последње две године – 158.000.000 долара за 1964. и чак 180.000.000 за 1965. годину (притом, у наведене бројке нису били урачунати производи који би се уносили „приликом утврђивања годишњих листа“ и на основу којих би „дошло до повећања за још најмање око 20%“). У појединим документима КСТ-а наводи се и да је на преговорима за 1965. предложен обим размене од целих 200.000.000 долара.³⁵⁸⁵

Наведена „висока динамика“ пораста размене проистицала је пре свега из тога што је КСТ, са једне стране, тражио „знатно повећање“ увоза ваљаног материјала црне металургије, сировог гвожђа, кокса, „алуминијума у блоку“, вештачких ђубрива и „томасовог брашна“. Наспрам тога, предложено је повећање испорука кукуруза и уношење бродова, као „нове позиције“, у извозну листу ФНРЈ. Совјетски предлог повећања размене је, такође, предвиђао постепен годишњи раст, али је он, ипак, био умеренији. У односу на 1960, за 1965. је било предвиђено „повећање за 60%“. Због велике разлике у „предложеним нивоима размене“, Москва се на преговорима није сагласила са предлогом Београда. Совјетски преговарачи су, наиме, сматрали да предлог КСТ-а „није природан и нормалан“ и да „не одговара њиховом порасту размене са другим земљама“. Док је југословенски предлог, рачунајући и контингенте који би се уговарали уз годишње протоколе, предвиђао повећање које је било „нешто изнад пораста [...] размене са иностранством“ ФНРЈ („преко 10%“ годишње), став Москве је био да би повећање размене „требало да буде на нивоу општег темпа повећања спољно-трговинске размене СССР“. Само повећање, дакле, за СССР није било спорно, али начин и размере из предлога КСТ нису били прихватљиви.³⁵⁸⁶

³⁵⁸² ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418858, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1960; Исто, дос. 7, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960; Исто, дос. 9, 433913, Информација о трговинским преговорима са СССР, 20.12.1960; Исто, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960.

³⁵⁸³ АЈ, 130–629–1039, ДСИП, СИБ-у, 28.7.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 5, 416210, Миљевић, Служби за правне послове и међународне уговоре ДСИП-а, 15.6.1960; Исто, дос. 6, 418858, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1960; Исто, дос. 7, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960.

³⁵⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 420284, Забелешка о посети Патоличеву, 9.7.1960; Исто, 420283, Забелешка са састанка код Косигина, 12.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.

³⁵⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960; Исто, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁵⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 5, 415530, Мојсов, ДСИП-у, 7.6.1960; Исто, дос. 7, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960; Исто, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960.

Иако очекивања у погледу динамике раста нису била иста, из наведених бројки је јасно да су обе стране сматрале да постоје објективне могућности за повећање размене. Упркос томе, због несклада између жеља и могућности који је у погледу појединих „позиција“ постојао, на преговорима су се могле „очекивати [...] тешкоће“ по питању структуре размене и количина одређених производа. У погледу извоза ФНРЈ, наведено се односило пре свега на испоруке ваљаног материјала црне металургије, а у КСТ су претпостављали да ће МСТ СССР-а и у случају бабра, олова, живе, алуминијума, а можда и кукуруза, „тражити веће количине“. На плану извоза „пољопривредно-прехранбених производа“ очекивало се пак да ће Москва „свакако настојати да избегне куповине меса, дувана и вина“. Наспрам тога, у КСТ су процењивали да ће „основни проблеми“ код совјетског извоза „највероватније искрснути код утврђивања односно повећања контингентата ваљаног материјала црне металургије, сировог гвожђа, калаја, никла, алуминиума у блоку и евентуално памука“. Совјетске примедбе на „нереалност неких ставки“ из југословенског предлога, додатно су указивале на то да се на том плану могу очекивати тешкоће.³⁵⁸⁷

Осим планиране динамике раста размене и различитих очекивања у погледу количина појединих производа, супротности су постојале и у погледима на концепцију будућег споразума. МСТ СССР-а је желело да у „дугорочни споразум“ буду „првенствено“ унети „сировинске робе и полуфабрикати“. Наспрам тога, КСТ је настојао да се у листе унесу контингенти „репродукционог материјала, пољопривредно-прехранбених производа, опреме и робе за ширу потрошњу“, односно да се Споразум састави „на бази целокупне извозне структуре обезју земаља“. Совјетска страна је од првог састанка ишла на „ужу номенклатуру само најесенцијалнијих артикала“, а југословенска се залагала за „високу размену и широку обострану номенклатуру“. У Београду су сматрали да „концепција“ МСТ СССР-а „нужно води далеко мањем обиму“ у односу на предлог КСТ. Иако су наведене разлике утицале на предмет и опсег преговора, наведено размимоилажење, ипак, није правило већу сметњу и онемогућавало постизање договора о одређеним питањима. Тако нешто је било могуће због конструктивног става Москве о томе да је у „првој фази“ преговора требало решавати „само оно што је могуће“, а остало оставити за наставак разговора у Београду.³⁵⁸⁸

Преговори су се одвијали путем пленарних састанака и разговора које су „радне групе“ водиле у оквиру „робне комисије“. М. Р. Кузмин је на почетку преговора напоменуо да су они против било каквог „натурања“ и истакао да „свако треба да купује само оно што му треба“. Иако је наведена реторика подсећала на гледишта из периода после VII конгреса, држање Москве је било приметно другачије. „Руси су ове преговоре водили коректније него за последње две године“ – истицале су југословенске дипломате, додајући: „Такође су мање тактизирали. Карактеристично [је] и то што [су] у току преговора истицали жељу за повећањем размене. За разлику од ранијих преговора уопште нису истицали принцип 'узајамне користи' нити директно везали поједине артикле, што су раније чинили.“ Премда са совјетске стране, дакле, није било онолико тактизирања као раније, може се рећи да је делегација предвођена М. Р. Кузмином у другом делу преговора испољила више кооперативности. Иако се ту није радило о крупнијем заокрету, ипак се држање совјетске стране после састанка од 23. јула 1960. разликовало у односу на претходни период.³⁵⁸⁹

На самом почетку совјетски преговарачи „нису [...] ишли на решавање ни безначајних питања“, па су робне листе после недељу дана разговора „остале готово у целини отворене“. Совјетска делегација се у том периоду залагала „само“ за „извесно повећање размене уз тенденцију сужавања номенклатуре“ и, из перспективе Београда посматрано, „јаче погоршање

³⁵⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 5, 415530, Мојсов, ДСИП-у, 7.6.1960; Исто, дос. 6, 418023, Мојсов, ДСИП-у, 1.7.1960; Исто, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960.

³⁵⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 5, 415530, Мојсов, ДСИП-у, 7.6.1960; Исто, дос. 6, 418858, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1960; Исто, дос. 7, 419537, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1960; Исто, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960.

³⁵⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418858, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1960; Исто, дос. 7, 419537, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1960; Исто, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960; Исто, 419738, Гајиновић, ДСИП-у, 23.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.

структуре“ путем изостављања производа за које је ФНРЈ била заинтересована. Совјетски преговарачи су настојали да прихвате увоз „углавном есенцијалних производа“ и да га „плате“ са робом за коју је ФНРЈ била заинтересована, „али у далеко мањим количинама“ у односу на захтеве КСТ-а. Иако је југословенска страна имала разлога за незадовољство, на такво одвијање разговора су у доброј мери утицали и „нереални“ увозни захтеви КСТ-а. Док је око значајног дела извоза ФНРЈ могло да се постигне узајамноприхватљиво решење, на плану совјетског извоза су ствари стајале прилично лоше (за већину година је покривеност југословенског извоза увозом износила свега око 50%).³⁵⁹⁰

Да ли услед великих увозних захтева ФНРЈ или првенствено због актуелних прилика у политичким односима, тек држање совјетске делегације је било такво да је В. Гајиновић 21. јула констатовао да „Руси желе да решења готово свих проблема оставе за наставак преговора у Београду“. Наспрам тога, југословенска страна је настојала да за „највећи број проблема“ дође до решења у Москви и да само најзахтевнија питања („ваљани материјал, алуминијум и опрема“) остави за Београд. Због удаљених позиција две стране (пре свега по питању увоза ФНРЈ) и држања МСТ СССР-а, у том тренутку је деловало да ће на захтев совјетске стране доћи до „одлагања“ преговора. Међутим, совјетски преговарачи су, после „реаговања“ југословенске делегације, 23. јула заузели „конструктивнији“ став „у погледу даљег вођења преговора“. Иако том приликом није понуђен извоз већих количина производа за које је ФНРЈ била заинтересована, М. Р. Кузмин је истакао „потребу заједничког максималног тражења решења на овим разговорима“. Совјетска делегација је после тога променила држање и настојала да се пронађу „нова решења“ за отворена питања.³⁵⁹¹ На основу тога је било могуће направити искорак у преговорима.

Пошто је „основна полазна тачка“ МСТ СССР-а при изради предлога била „реалност робних листа“, југословенска делегација је „без великих напрезања“ могла да „испуни [...] захтеве по совјетском увозу“. „Извозна структура“ ФНРЈ је одговарала Москви, па је већ недељу дана после почетка преговора био договорен значајан део совјетског увоза. Према стању од 18. јула, СССР је био спреман да прихвати увоз производа у следећој вредности: 1961. 48.000.000; 1962. 55.000.000; 1963. 60.000.000; 1964. 65.000.000 и 1965. 70.000.000 долара. До краја преговора су остварени одређени, мањи помаци. Вредност „усаглашених позиција“ југословенског извоза је на крају преговора била следећа: 1961. 49.800.000; 1962. 57.000.000; 1963. 61.000.000; 1964. 67.700.000 и 1965. 70.000.000 долара. Москва је одбила увоз вина, дувана и других пољопривредних производа, али је исказала „жељу и могућност за повећањем“ увоза намештаја, кожне обуће, паркета, резане храстове грађе, сувих шљива и сличне робе. Могућност повећања извоза тих производа је била повезана са „билансирањем листа“ (пре свега са одговарајућим решавањем питања југословенског „увоза машина из СССР-а“). Свеукупно посматрано, може се рећи да су у Београду могли да буду задовољни договорима који су постигнути у вези са извозом ФНРЈ. За наставак преговора остала су да се реше, пре свега, питања извоза бродова, машина и опреме, кукуруза и производа широке потрошње. Москва је била заинтересована за увоз свих тих ставки.³⁵⁹²

Наспрам тога, на плану југословенског увоза су постојале велике тешкоће. Проблеми су проистицали из „нереалних“ захтева ФНРЈ, који су „ванредно“ отежали вођење преговора. Најтежи проблеми су били југословенски захтеви за увозом ваљаног материјала црне металургије, „алуминијума у блоку“ и сировог гвожђа. И југословенске дипломате су поједине увозне захтеве КСТ (посебно за ваљани материјал црне металургије и „алуминијум у блоку“) карактерисале као „предимензиониране“. Уопштено посматрано, југословенски увозни пре-

³⁵⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 419537, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1960; Исто, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.

³⁵⁹¹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960; Исто, 419738, Гајиновић, ДСИП-у, 23.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.

³⁵⁹² ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 419537, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960; Исто, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

длози нису били у складу ни са „економско реалним могућностима“, нити са актуелним приликама у југословенско-совјетским односима. О „нереалности“ увозних захтева ФНРЈ на упечатљив начин сведочи и то што је њихова укупна вредност за чак 125 милиона долара била већа од совјетског предлога извозне листе. При тако великој разлици, питање југословенског увоза је тешко и споро решавано. У првом делу преговора диспаритет у вредности договореног извоза и увоза је био изузетно велики. После недељу дана разговора, за Београд је била прихватљива следећа вредност производа које је СССР „нудио“: 1961. 22.000.000; 1962. 27.000.000; 1963. 30.000.000; 1964. 35.000.000 и 1965. 37.000.000 долара.³⁵⁹³

Иако СССР није могао ни „приближно“ да задовољи југословенске захтеве за увозом ваљаног материјала црне металургије³⁵⁹⁴ или алуминијума, Москва је показала знаке „и одређених конструктивних мера“ приставши на испоруке кокса, никла, калијеве соли, плинског уља и других производа у одговарајућим количинама.³⁵⁹⁵ У другом делу преговора је направљен видан помак и вредност „усаглашених позиција“ је износила: 1961. 42.100.000; 1962. 46.700.000; 1963. 55.100.000; 1964. 59.700.000 и 1965. 60.000.000 долара. У Београду су посебно истицали то што је Совјетски Савез „удовољио у целини или приближно“ захтевима за увозом кокса, угља за коксирање, антрацита, манганове руде, сумпора, сумпорне киселине и плинског уља. Осим ваљаног материјала црне металургије, сировог гвожђа и „алуминијума у блоку“, у наставку преговора је требало решити питања калаја, азбеста и кугличних лежајева, а „посебан отворени проблем“ је представљао увоз „комплетних индустријских објеката“.³⁵⁹⁶ Током преговора је било дотакнуто и питање совјетских војних испорука.³⁵⁹⁷

Пошто током „прве фазе“ преговора „нису сва питања могла бити сагледана“ (пре свега совјетске испоруке „комплетних објеката“, али и војне опреме, потом поједине извозне и увозне „позиције“ које су остале отворене), разговори су били „споразумно прекинути“. Договорено је да се наставе крајем августа „на нивоу експерата“, а Москва је „обећала“ да ће до почетка септембра припремити „одговор како за комплетне објекте тако и за војне набавке“. У Београду су констатовали да су били постигнути „извесни резултати“, али и да је „још увек много остало да се сврши“. Посебно је истицано да је совјетско држање било „коректније“ у односу на претходни период и да се „у садашњим преговорима постигло максимално што се

³⁵⁹³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 6, 418858, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1960; Исто, дос. 7, 419537, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1960; Исто, 419608, Гајиновић, ДСИП-у, 21.7.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960; Исто, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960.

³⁵⁹⁴ За СССР је то био „основни дефицитни материјал“. У вези са његовим извозом југословенске дипломате су напомињале: „Руси га не дају ни лагерашима у количинама које траже.“ (ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.)

³⁵⁹⁵ Исто.

³⁵⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁵⁹⁷ Уз испоруке „комплетних постројења“ био је то још један од начина на који је могао да се превлада постојећи дисбаланс у вредности договореног југословенског и совјетског извоза. Совјетска страна је била та која је у више наврата покретала питање војних испорука, а југословенска делегација није знала ништа о разговорима који су до тада били вођени између „војних органа“ две државе, па је тражила разјашњења и инструкције из Београда. Током „прве фазе“ преговора југословенска страна је „директно војним установама“ поставила питање о „испоруци војних авиона“. Шансе за постизање договора на том плану су биле изгледне – Југословенско ратно ваздухопловство (ЈРВ) је било заинтересовано за куповину совјетских борбених авиона у износу од по 7 милиона долара годишње, а због веће вредности извоза ФНРЈ постојале су и економске могућности за њихово клириншко плаћање. Међутим, у преговорима са „руским војним органима“ тек је требало да се установи да ли совјетски авиони одговарају потребама ЈРВ-а. (АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 419833, Пешић, ДСИП-у, 25.7.1960; Исто, 419973, Пешић, ДСИП-у, 27.7.1960; Исто, Црнобрња, Гајиновићу, 30.7.1960.) Иако је Београд касније одустао од куповине авиона МиГ–19, о чијим набавкама је том приликом било речи, покретањем тог питања и разговорима које су представници „војних органа“ водили у наставку 1960. постављена је основа за каснију куповину авиона МиГ–21. (Опширније: Н. Ж. Петровић, „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године“, стр. 285–292; Исти, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 141–145, 147–157, 178–182, 234.)

могло у овој фази“. У погледу наставка преговора охрабрујуће је деловало то што су совјетски званичници истицали да ће „још радити и настојати да изналазе решења“, и наглашавали „као сигурно да ће споразум бити потписан у септембру“.³⁵⁹⁸

*

Иако је договорено да се преговори наставе „крајем августа–почетком септембра“, а потписивање Споразума планирано за септембар, наведена динамика није испоштована. До кашњења је дошло, пре свега, због тога што Москва није на време припремила одговор о могућности испоруке „комплетних постројења“. Совјетска влада је наредбом која је донета тек 31. августа 1960. одредила списак предузећа из југословенског „инвестиционог програма“ у чијој изградњи је СССР могао да пружи ФНРЈ „техничку помоћ“. Недељу дана касније, 7. септембра, ГКЕС је упознао југословенску страну са наведеном одлуком. Том приликом је предочена „принципијелна сагласност за совјетско учествовање у пројектовању и испорукама комплетне опреме“ за један део објеката са списка који је А. Папић предао крајем јуна. У питању су били следећи објекти и „комплетна постројења“: термоелектрана, „фабрика шрафове робе“, „фабрика цемента“, „фабрика прозорског стакла“, опрема за „електролизу стакла“, опрема за „експлоатацију угља“, опрема за „производњу сумпорне киселине“, „опрема за добијање оловног и цинковог концентрата“ и „опрема за производњу [...] бетонско-жељезних грађевинских материјала“. Испоруке наведене „комплетне опреме“ су могле да се изврше у периоду од 1962. до 1965, а за учешће у изградњи или опремању осталих објеката члан ГКЕС-а Н. А. Смелов је напоменуо да „не долази у обзир пре 1967[.] године“. Што се тиче железара у Скопљу и Зеници, ГКЕС је пре 1967. могао ФНРЈ да стави на располагање „специјалисте“ за израду пројеката. Пошто испорука опреме за одређене значајне објекте није, дакле, била могућа у петогодишњем року за који је Београд био заинтересован, на југословенској страни су сматрали да је совјетски одговор – у односу на њихове „захтеве и очекивања“ – био „углавном негативан“. Коментаришући списак понуђене „комплетне опреме“, Л. Мојсов је, ипак, напомињао: „Руска понуда опреме даје добре изгледе за закључење споразума који би довео до повећања досадашње размене.“³⁵⁹⁹

Осим наведеног, чекало се и на завршетак рада „делегације Госплана“ која је током септембра боравила у ФНРЈ. У питању је била „група совјетских специјалиста“, „стручњака за опрему“, која је за циљ имала „изучавање извозних могућности Југославије“, посебно у „области машиноградње и бродоградње“. Рад делегације је био изузетно успешан и она је предложила „знатно проширење увоза“ из ФНРЈ. Осим „позиција“ које је СССР до тада увозио („трансформатори, каблови, бакарни производи, роба широке потрошње“), делегација је показала нарочит интерес за увозом бродова (посебно танкера), потом широке лепезе „производа електроиндустрије“, различитих „расхладних уређаја“, „сушара“, одређених „пољопривредних машина“ и „каросерија за аутобусе“ (уз „могућност трајне кооперације“ на том плану). У вези са новим могућностима за повећањем увоза из ФНРЈ, Москва је саопштила да „разматра могућност испоруке нових објеката“. Те нове „комплетне фабрике“ су требале да представљају „допуну“ списку опреме који је ГКЕС саопштио 7. септембра. На основу наведеног, на југословенској страни су закључили да је „делегација Госплана“ у ФНРЈ „нашла [...] тако много квалитетне робе, за коју [су] заинтересовани, да сматрају опортуним допунити

³⁵⁹⁸ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 133, М. Лесечко – ЦК КПСС, 29.11.1960; АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 7, 420801, Пешић, ДСИП-у, 5.8.1960; Исто, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960; Исто, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁵⁹⁹ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 134, М. Лесечко – ЦК КПСС, 29.11.1960; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 109–111, Запис беседе Смелова Н. А. с Р. Табор, 7.9.1960; АЈ, КПР, I-5-b/99-10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 62, дос. 3, 429278, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1960; Исто, ф. 126, дос. 17, 423674, Мојсов, ДСИП-у, 8.9.1960; Исто, ф. 127, дос. 7, 420991, Пешић, ДСИП-у, 6.8.1960.

свој одговор на тражење наше Инвестиционе банке“.³⁶⁰⁰ Иако је каснија одлука Москве о значајном проширењу испоруке „комплетних постројења“ у Београду тумачена пре свега политичким разлозима, што је било тачно, не треба губити из вида ни удео поменутих економских „мотива“.³⁶⁰¹ Премда њихова улога није била пресудна, они су представљали солидну основу за доношење наведене политичке одлуке.

Економске могућности и интерес за проширењем сарадње и закључивањем новог „дугорочног споразума“ су, дакле, постојали. Међутим, „политика“ је онемогућила да се све заврши у планираном року. На основу кашњења са одговором о „комплетним објектима“ и држања званичника ГКЕС-а, југословенске дипломате су почетком септембра стекле утисак да на совјетској страни „желе за сада одгодити потписивање дугорочног споразума“. Као „образложење“ за одлагање преговора Москва је, пре свега, користила „утврђивање детаља за испоруку опреме“, односно истицала је потребу за претходним „састанком експерата“ и југословенским достављањем „потпуних података“. Док је совјетска страна „инсистирала“ на томе да у СССР дође „делегација стручњака која би утврдила техничке карактеристике објекта“ и заузела став да „док се то не сврши не могу отпочети преговори“, у Београду су сматрали да су сви предуслови за њихов наставак били испуњени. Југословенски став је био да непосредно на преговорима могу да се „утврде глобалне цифре за инвестициону испоруку“ и да се реше сва остала питања у вези са разменом опреме. Иако на југословенској страни нису превиђали да су одређени „објективни фактори“ („нејасноће у погледу врсте, количине и вредности опреме“, нерешено „питање војних набавки“, велики увозни захтев за ваљаним материјалом) добро послужили Москви за „тактику одуговлачења“, уопште није било дилеме око тога да су „мотиви“ одуговлачења били „првенствено политички“.³⁶⁰²

Политичке прилике су довеле до „стагнације“, „потпуног блокирања реализације примљених обавеза“ и свеопштег „стања исчекивања“ у југословенско-совјетским односима. Све то се односило и на остала питања билатералне сарадње, а не само на наставак трговинских преговора. Ради потпуније представе о наведеном питању, треба напоменути и да је одуговлачење са наставком преговора било праћено „тактиком држања отворених могућности за проширење размене“. У вези са тим, Москва је, на пример, припремила „предлог испоруке опреме за металургију“ и повремено указивала на „могућности за знатније проширење размене“.³⁶⁰³ Такво држање у коме су се преплитали мање или више негативни и позитивни „моменти“, било је типично за противречан однос који је Москва имала према ФНРЈ у том периоду. Између реторике о „побољшању [...] односа“ и повећању испорука „комплетне опреме“, и „сталног одуговлачења [...] потписивања и једногодишњег и дугорочног трговинског споразума“ налазио се видан „несклад“.³⁶⁰⁴

Уопштено посматрано, „питање наставка трговинских преговора“ је од септембра 1960. „стално [...] било актуелно“. У вези са тим, у Београду су истицали: „Руси су, или излазили са неким новим предлозима или отезали одговор на питања по којима смо се ми изјаснили, тако да је увек постојао 'неки разлог' за који су се хватали као последњу препреку за

³⁶⁰⁰ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 136–138, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 108, Запись беседы Смелова Н. А. с И. Пелицом, 24.8.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 8, 424418, Белешка о разговору Гајиновића са Петровим, 8.9.1960; Исто, 425801, Мојсов, ДСИП-у, 1.10.1960.

³⁶⁰¹ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 136–140, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 1, 4261, Забелешка. Политичко-економски мотиви руских понуда индустријске опреме, 5.1.1961.

³⁶⁰² АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 62, дос. 3, 429278, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1960; Исто, ф. 126, дос. 17, 423674, Мојсов, ДСИП-у, 8.9.1960; Исто, ф. 127, дос. 8, 425801, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 11.10.1960.

³⁶⁰³ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 62, дос. 3, 429278, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1960; Исто, ф. 126, дос. 9, 432149, Извештај о билатералним односима СССР–ФНРЈ за период октобар–новембар 1960, 26.11.1960; Исто, 1961, ф. 134, дос. 6, 40492, Оцена односа од Московске декларације 12 КП до Московске декларације 81 КП.

³⁶⁰⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961.

продужетак преговора.“ То „стално одлагање“ је бацало „лошу слику на намере Руса“. Иако је на одлагање првенствено утицало држање Москве, томе је на руку ишла и „спорост“ југословенске страна која је тек крајем октобра почела да упућује експерте на „претходне техничко-комерцијалне разговоре“. Читава процедура у вези са наставком преговора је била „условљена“ са претходним „радом експерата по опреми“ и „постављена“ на такав начин да се „до коначног резултата може доћи доста касно“. Москва је инсистирала на томе да прво „треба усагласити све техничке детаље по свим објектима“, после чега је планирано да ГКЕС поново проучи „целу ствар“ и донесе одлуку о томе који „комплетни објекти“ и опрема долазе у обзир за испоруку. У циљу испуњавања наведених предуслова и информисања совјетских органа, током новембра и децембра 1960. у СССР-у су боравили званичници Југословенске инвестиционе банке, представници појединих републичких органа, службеници спољнотрговинских предузећа и представници фабрика. На челу југословенске делегације се налазио директор Дирекције Главне централе Југословенске инвестиционе банке Витомир Лолић, а у њен састав су улазили стручњаци из више предузећа: рудник угља „Колубара“, Вреоци; рудник угља „Крека“, Тузла; рудник угља „Тито“, Бановићи; комбинат „Косово“, Обилић; рудник угља „Трбовље“; рудник угља „Велење“; коксохемијски комбинат у Лукавцу; Удружење енергетских предузећа; Удружење предузећа рударске индустрије; Удружење цементних фабрика; хемијски завод „Зорка“, Шабац; рудник олова и цинка „Трепча“; рудник „Сасе“, Злетово; фабрика „Индустрија и ремонт“, Ваљево; фабрика „Пламен“, Кропа; фабрика „Победа“, Горажде; фабрика „27. март“, Нови Сад.³⁶⁰⁵

Свеукупно посматрано, југословенски стручњаци су имали задатак да размотре „у којим областима југословенска привреда може да очекује задовољење потреба у увозној опреми“. У склопу тог општег задатка требало је: 1) видети „да ли увозна опрема из СССР-а по својим техничким квалитетима“ одговара потребама ФНРЈ и испитати „форме и могућности“ за кооперацију „југословенске машиноградње“ при изради те опреме; 2) са „испоручиоцима опреме“ размотрити „рокове испоруке“ и видети да ли одговарају „програмима изградње југословенских предузећа“; 3) испитати „комерцијалне услове“ и „све остале елементе који су потребни за припрему дефинитивног текста уговора“; 4) прикупити „понуде од испоручиоца опреме“. Иако је средином октобра било назнака о томе да ће списак „комплетних објеката“ од 7. септембра бити проширен испоруком опреме за металургију, почетак разговора није деловао обећавајуће. На жељу југословенске стране да прошири разговоре и на другу опрему, Н. А. Смелов је навео да СССР од 1962. до 1965. може да испоручи само опрему са списка од 7. септембра, односно да је испорука друге опреме („комплетна постројења“ за црну металургију; опрема за металопрерађивачку, хемијску и прехранбену индустрију; предузећа за обраду целулозе; текстилне фабрике; постројења за производњу трансформаторских подстанница; опрема за израду различитих аутоделова; „машиноградња за производњу рударске опреме“) могућа тек после 1967. Коментаришући наведено, Л. Мојсов је истакао: „Руси ће вероватно ићи [...] на што већу рестрикцију и на искључивање оне опреме за коју [смо] ми највише заинтересовани (металургија).“³⁶⁰⁶

Упркос таквом почетку, у наставку преговора су постигнути значајни резултати. Осим разговора који су били вођени у ГКЕС-у, те спољнотрговинским и пројектним организацијама, југословенски стручњаци су обишли више фабрика. Том приликом су стечени позитивни

³⁶⁰⁵ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 134, М. Лесечко – ЦК КПСС, 29.11.1960; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 135–137, Списак југославских експертов, учествовавших в предварительных переговорах по уточнению характеристик намечаемых к строительству в ФНРЮ предприятий; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 62, дос. 3, 429278, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1960; Исто, ф. 126, дос. 9, 432149, Извештај о билатералним односима СССР–ФНРЈ за период октобар–новембар 1960, 26.11.1960; Исто, ф. 127, дос. 8, 427424, Југословенска инвестициона банка, ДСИП-у, 19.10.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³⁶⁰⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 120–121, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 31.10.1960; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 8, 427424, Југословенска инвестициона банка, ДСИП-у, 19.10.1960; Исто, дос. 9, 427193, Мојсов, ДСИП-у, 15.10.1960; Исто, 429065, Мојсов, ДСИП-у, 1.11.1960.

утисци о „техничким карактеристикама опреме“. Током разговора су састављене „пречишћене спецификације опреме са роковима испоруке“ који су били у складу са „програмима изградње југословенских предузећа“. Са спољнотрговинским организацијама СССР-а су „парафирани [...] информативни записници“ о постигнутим договорима. На основу дотадашњих разговора чланови југословенске делегације су током децембра процењивали да би „приближна вредност целокупне опреме“ могла да износи „око 75 милиона долара“. Међутим, две стране су до краја године усагласиле спецификације опреме у износу од „око 63 милиона долара“. Москва је задржала „дефинитивну потврду“ о испоруци „договорене опреме“ за почетак јануара 1961. Наведено је образложено тиме што је план производње до краја 1965. био „већ утврђен“ и за сваки од објеката је било неопходно да се још једном провере одређене „допунске резерве или могућности промене плана“.³⁶⁰⁷ Детаљнији преглед усаглашене опреме може се видети у наредној табели.

-Табела бр. 89: Списак опреме „која долази у обзир“ за увоз из СССР-а, око које су представници две стране постигли сагласност крајем 1960. године (вредности су наведене у милиони-ма долара).³⁶⁰⁸

Врста и назив објекта	Вредност	
Производња и прерада угља	Површински копови	9,4
	Јамска експлоатација	14,0
	Рударско-грађевинска предузећа	2,3
	Машине за производњу рударске опреме (ремонтне радионице)	3,4
Гасификација угља (пројекат Колубаре)	Сепарација	1,0
	Сушара	1,5
	Топлана	7,3
Термоелектрана од 100 MW	7,5	
Две цементаре капацитета 200.000 тона годишње (мокри поступак)	Лукавац	3,2
	Нелоцирана цементара	3,6
Металопрерађивачка индустрија	Четири фабрике вијчане робе капацитета око 15.000 тона са алатницом и ремонтном радионицом предузећа „27. март“ (Нови Сад)	3,1
Обојена металургија	Рудник и флотација олова и цинка „Саше“ (Злетово)	0,8
	Флотација II „Саше“ (Сребреница)	1,2
	Флотација „Шупља стијена“	0,4

³⁶⁰⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 126–127, Запис беседе Зайцева Е. Н. с т. Лолич, 16.12.1960; Исто, Л. 129, Запис беседе Смелова Н. А. с В. Лолич, 23.12.1960; Исто, Л. 132–133, Запис беседе Смелова Н. А. с В. Лолич, 26.12.1960; Исто, Д. 1746, Л. 41–43, Запис беседе Бусыгина Н. П. с В. Лолич, 30.11.1960; Исто, Л. 44–45, Запис беседе Н. Григорьева с т. Милетич, 1.11.1960; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 18, 431649, Мојсов, ДСИП-у, 22.11.1960; Исто, 433064, Мојсов, ДСИП-у, 8.12.1960; Исто, 434221, Мојсов, ДСИП-у, 20.12.1960; Исто, 434425, Мојсов, ДСИП-у, 23.12.1960; Исто, ф. 127, дос. 9, 433913, Информација о трговинским преговорима са СССР, 20.12.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁶⁰⁸ Табела је састављена на основу података из „Листе опреме“ која је почетком 1961. састављена у Комитету за спољну трговину. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Листа опреме која је усаглашена са совјетским стручњацима и извозним предузећима, која долази у обзир за југословенске набавке у СССР-у.)

	Флотација Мојковац	1,0
	Флотација Кишница	1,0
Коксара у Лукавцу		1,7
Укупно		62,4

За разлику од у табели наведене опреме, две стране током преговора нису постигле договор о совјетској испоруци: 1) постројења за фабрику сумпорне киселине капацитета 100.000 тона (совјетска страна није прихватила испоруку због тога што није производила „постројења (пећи) на бази пирита“ које је ФНРЈ тражила); 2) опреме за електролизу цинка капацитета 18.000 тона годишње за „Трепчу“ (ФНРЈ одбила због неодговарајућих техничких карактеристика); 3) фабрике стакла (ФНРЈ одбила); 4) фабрике „армирано-бетонских елемената“ (ФНРЈ одбила). Иако наведена четири објекта нису била укључена у списак, постигнути договори су представљали искорак у односу на понуду од 7. септембра. Док је вредност највећег дела те опреме износила око 30 милиона долара, вредност опреме која је договорена крајем 1960. је била чак дупло већа и износила око 63 милиона долара.³⁶⁰⁹

Наведена тенденција ширења вредности испорука совјетске опреме је доживела врхунац на крају преговора, када је, 23. децембра, Н. А. Смелов предао В. Лолићу „допунску листу инвестиционих објеката (укључујући железаре Зеница и Скопље) у вредности од 350 милиона долара“. У питању је било додатних 12 објеката са листе коју је А. Папић предао у лето 1960. Иако је поменути износ представљао „грубу оцену“ и у даљим преговорима је могло да дође до његове корекције, пошто је наведена вредност била вишеструко већа од поменутих 63 милиона долара, за нову понуду Москве се може рећи да је представљала крупан искорак у односу на дотадашње разговоре. Совјетски званичници су истицали да та понуда значи „квалитетно [квалитативно? – прим. М. Нинковића] нови став“ према ФНРЈ. Рок за испоруку наведене опреме је требало да буде до 1968, али је напоменуто да су предложени рокови само „оријентациони“ и да ће се у наставку преговора прецизирати.³⁶¹⁰

Ради потпуније представе о наведеној понуди неопходно је истаћи да је до ње дошло после завршетка међународног саветовања комунистичких и радничких партија. Она је представљала једну од „иницијатива“ која је имала за циљ да ублажи незадовољство и „оштрину [...] реакције“ Београда на „извршене нападе на саветовању“ (у Москви су сматрали да би им негативна реакција могла нанети штету „пре свега у ванблоковским земљама“).³⁶¹¹ Судаћи према совјетским документима, у Москви је спремност за повећањем испорука постојала крајем новембра 1960, а могуће и нешто раније. Вредност и обим испорука су били одређени наредбом Савета министара СССР од 13. децембра 1960.³⁶¹² Анализирајући наведену понуду, у Београду су констатовали да „иза ових руских предлога не стоје само трговинско-

³⁶⁰⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 132–133, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 26.12.1960; АЈ, КПП, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 18, 433064, Мојсов, ДСИП-у, 8.12.1960; Исто, 434221, Мојсов, ДСИП-у, 20.12.1960; Исто, ф. 127, дос. 8, 425801, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 11.10.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Листа опреме која је усаглашена са совјетским стручњацима и извозним предузећима, која долази у обзир за југословенске набавке у СССР-у; Исто, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁶¹⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 129–131, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 23.12.1960; АЈ, КПП, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 18, 434425, Мојсов, ДСИП-у, 23.12.1960; Исто, 434493, Мојсов, ДСИП-у, 23.12.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁶¹¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 1, 4261, Забелешка. Политичко-економски мотиви руских понуда индустријске опреме, 5.1.1961; Исто, дос. 12, 39282, Забелешка са састанка код Крајгера, 11.2.1961; Исто, 39526, Економски односи, 20.4.1961.

³⁶¹² АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, П. 24, Д. 194, Л. 13, Положение Югославии и советско-югославские отношения, 29.3.1961; РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 133–135, М. Лесечко – ЦК КПСС, 29.11.1960; Исто, Л. 136–141, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией.

комерцијални већ првенствено политички мотиви“. Југословенски аналитичари су сматрали да је циљ Москве био да економским средствима спречи даље везивање ФНРЈ за Запад, односно да покуша да привуче Београд „лагеру“. Закључивали су да је СССР „преко спољне трговине, односно испорука инвестиционе опреме“ настојао да „обезбеди своје чврсто и трајно присуство у нашој привреди“.³⁶¹³ Садржај совјетске понуде је наведен у наредној табели. -Табела бр. 90: Допунска листа инвестиционе опреме за испоруку из СССР-а.³⁶¹⁴

Врста опреме		Рок испоруке
Опрема за железару у Скопљу, капацитета 1.240.000 тона челика годишње	Опрема за високе пећи капацитета 1.033 m ³ и две мартенсове пећи капацитета 300 тона (прва фаза изградње железаре)	1964–1966.
	Опрема за високе пећи капацитета 1.033 m ³ и три мартенсове пећи капацитета 300–350 тона (друга фаза изградње железаре)	1965–1968.
Опрема за железару у Зеници, капацитета 1.350.000 тона челика годишње	Опрема за високе пећи капацитета 1.033 m ³ и две мартенсове пећи капацитета 300–350 тона (прва фаза изградње железаре)	1965–1968.
	Опрема за високе пећи капацитета 1.033 m ³ и три мартенсове пећи капацитета 300–350 тона (друга фаза изградње железаре)	1966–1969.
Опрема за израду ваљаног материјала за железаре у Скопљу и Зеници		Од 1967. надаље
Основна опрема за предузећа која се баве добијањем и обогаћивањем гвоздене руде, капацитета 1.250.000 тона руде годишње		1962–1965.
Основна опрема за коксару		1962–1964.
Основна опрема за ливницу центрифугалног лива (цеви), капацитета 20–25.000 тона годишње		1964–1966.
Основна опрема за производњу котлова, радијатора и других производа санитарне технике, капацитета 25.000 тона годишње		1964–1966.
Основна опрема за производњу фитинга, капацитета 1.000 тона годишње		1964–1966.
Посебни видови стандардне и типске опреме за производњу шрафовске робе, капацитета 4.000 тона годишње		1962–1965.
Опрема за производњу (фазонских) одливака челика, капацитета 12–15.000 тона годишње		1964–1966.
Основна технолошка опрема за производњу гвоздено-бетонских панела, капацитета 500.000 m ³ годишње		1962–1965.
Опрема за производњу сточне хране		1963–1965.
Опрема за прераду 600.000 тона млека годишње		1963–1965.

Као што се може видети из табеле, радило се о „нису мањих објеката“ и, што је било најважније, „две комплетне жељезаре“. Москва је напоменула да очекује „принципијелан

³⁶¹³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 1, 4261, Забелешка. Политичко-економски мотиви руских понуда индустријске опреме, 5.1.1961.

³⁶¹⁴ Табела је састављена на основу података из белешке са разговора који су Н. А. Смелов и В. Лолић водили 23. децембра 1960, као и „Допунске листе опреме за испоруку из СССР“, која је почетком 1961. састављена у КСТ. (РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 129–130, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 23.12.1960; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39091, Допунска листа опреме за испоруку из СССР.)

одговор“ Београда о томе за које објекте се одлучује и изразила спремност да се – у случају југословенске заинтересованости – разговори о испоруци објеката изврше што пре, како би могли да се укључе у „дугорочни споразум“. В. Лолић је саопштио да лично сматра да ће „значајан део“ понуђених објеката бити прихваћен. По добијању обавештења из Москве, у Београду су заузели став да ће „понуде [...] размотрити темељито и у што краћем времену“. Због велике вредности наведене опреме, отварало се питање могућности ФНРЈ да изврши њено плаћање „кроз клиринг“. Пошто је заинтересованост Београда за увозом „комплетне опреме“ била „шира од онога што би нормално могли плаћати [...] извозом“, било је неопходно да се изврши избор између понуђених објеката, али и да СССР повећа увоз из ФНРЈ, укључујући и различите пољопривредне производе које је претходних година одбијао да купује. Независно од тешкоћа које су биле повезане са решавањем наведених питања, у Београду је понуда позитивно окарактерисана. Уопштено посматрано, и на југословенској и на совјетској страни су сматрали да су читави „преговори били успешни“ и „корисни“.³⁶¹⁵

*

Као што смо могли видети, две стране су средином и у току друге половине 1960. доста пажње посветиле разговорима и преговорима у вези са потписивањем новог „дугорочног споразума“. Током тог периода је извршен важан припремни посао пре свега у вези са совјетским извозом „комплетних објеката“, али и са југословенским испорукама бродова.³⁶¹⁶ Паралелно са тим, редовна робна размена две државе одвијала се без већих тешкоћа. Свеукупно посматрано, за југословенско-совјетску трговину у току 1960. се може рећи да је „углавном стабилизована на једном реалном нивоу“, са обимом који „одговара стварним могућностима“ две државе. Иако је обим размене био „на нивоу 1959[.] године“, по начину на који су текли преговори за годишњи протокол и динамици којом се одвијала билатерална трговина, 1960. је представљала помак у односу на претходну годину. У вези са тим, у југословенским анализама је истицано да је „у 1960[.] години [...] дошло до извесне стабилизације и тенденције ка поновном порасту међусобне размене“. Иако је склапање уговора између југословенских и совјетских спољнотрговинских организација у почетку ишло тешко и споро, већ крајем маја у КСТ су процењивали да постоје могућности да се Протокол „по вредности у целини изврши“. У наставку године се закључивање послова добро одвијало и обим југословенско-совјетске размене за 1960. је износио 107–108 милиона долара. Наведени обим је био већи од реализоване размене и у 1958, и у 1959.³⁶¹⁷

Иако је Москва током преговора за годишњи протокол настојала да промени „структуру робних листа“ и може се рећи да је структура извоза ФНРЈ била „нешто измењена“ у односу на претходне године (пре свега због пада удела пољопривредних производа који су 1956. чинили 55%, а 1960. „свега 12,5%“), она је и даље била „повољна“. Због тога „интерес за развијање размене“ са СССР-ом „није опао“. У вези са тим, у КСТ су истицали: „За одржавање и проширивање трговинских односа са СССР постоји економски интерес, с обзиром да се тамо снабдевамо врло корисним сировинама и репродукционим материјалима као што су: угаљ за

³⁶¹⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 226, Л. 131, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 23.12.1960; Исто, Л. 133, Запись беседы Смелова Н. А. с В. Лолич, 26.12.1960; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 18, 434425, Мојсов, ДСИП-у, 23.12.1960; Исто, 435079, Црнобрња, ДСИП-у, 31.12.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, ф. 135, дос. 2, 46532, Белешка В. Лолића о разговору са представницима Амбасаде СССР, 23.2.1961; Исто, дос. 12, 39091, Информација о предстојећим преговорима са СССР-ом за закључивање Дугорочног споразума о робној размени, 5.1.1961.

³⁶¹⁶ Осим размене мишљења и припреме терена за детаљније разговоре о извозу бродова из ФНРЈ, до чега је дошло у току 1961, на самом крају 1960. је склопљен први уговор о испоруци једног југословенског брода СССР-у. Реч је о уговору о испоруци танкера носивости 25.400 тона, који су 25. децембра 1960. склопили совјетски „Судоимпорт“ и бродоградилнице „3. мај“ из Ријеке. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961.

³⁶¹⁷ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, ф. 127, дос. 8, 424397, Информација о кретању робне размене са СССР у 1960. години, 3.9.1960; Исто, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, 40419, Преглед стања развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР.

коксирање, кокс, антрацит, нафта, манганова руда, сирово гвожђе, производи црне металургије, калај, азбест, вештачка ђубрива и други. [...] Као протувредност оваквом увозу учествује наш есенцијални извоз (обојени метали, производи црне металургије и други, по вредности у мањим износима од есенцијалног увоза из СССР), а пласирају се знатне количине дрвног сектора и индустријских производа.³⁶¹⁸

У југословенском спољнотрговинском апарату су истицали да је одређивање „структуре размене на трговинским преговорима“ представљало „основну тешкоћу у робној размени са СССР-ом“, а да по потписивању протокола „СССР постаје најуреднији купац и продавац производа који су унешени у робне листе“. Упркос одређеним проблемима, као што је повећање југословенског „активног салда“ на клириншком рачуну, за робну размену две државе у 1960. се може рећи да је представљала помак у односу на претходне године. Тај помак није био једнозначан и садржао је у себи – као и целокупна политика Москве према ФНРЈ – одређене противречности. Међу спорне ствари је спадало совјетско одуговлачење са завршетком преговора о новом „дугорочном споразуму“ и, нарочито, изостанак потписивања годишњег протокола за 1961. У вези са последњим, у Београду су истицали: „Посебно је ненормално и потврђује 'несклад' у совјетским поступцима то што још немамо ни једногодишњег трговинског споразума за 1961, што се нормално требало закључити (по њиховој уобичајеној пракси у периоду октобар–децембар 1960[.] год.).“ Међутим, пошто су „робне листе за 1961[.] годину“ биле директно повезане са „дугорочним споразумом“, МСТ СССР-а је почетком новембра 1960. предложило, а Београд прихватио, да се на основу контингентата договорених током „прве фазе“ преговора и „висине већ уходаних контингентата“ (из претходних година) приступи „условном закључивању контраката између предузећа“. Наведени договор је омогућио (први резултати су остварени већ у новембру 1960) да се надомести недостатак годишњег протокола за 1961.³⁶¹⁹ Више догађаја са краја 1960. године (нова совјетска понуда 12 „комплетних објеката“; позитивна одлука Москве о испорукама „војне опреме“; прва совјетска наруџбина једног југословенског танкера; изјаве совјетских званичника које су говориле о томе да СССР „има недвојбену намеру да врло озбиљно прошири економске односе са Југославијом“)³⁶²⁰ давало је разлога за оптимизам у погледу перспективе за даље ширење трговинске размене у току 1961.

*

У току 1961. направљен је видан искорак у југословенско-совјетској робној размени. Иако су у Београду сматрали да ће после међународног саветовања комунистичких партија политика Москве према ФНРЈ „бити одвезана“, то се није одмах десило и СССР је наставио да одлаже почетак трговинских преговора. Током првих месеци 1961. на југословенској страни су истицали да је „основно питање наших економских односа и даље [...] концентрисано у проблему настављања преговора за закључивање дугорочног и годишњег трговинског споразума“. У Београду су почетком године завршили са проучавањем понуде за „комплетна постројења“ и Москви је 16. јануара саопштено да се начелно прихвата испорука свих објеката, осим „жељезаре Скопље“ (није одговарала због „технолошког процеса“) и два мања објекта („опреме за млеку“ и опреме за производњу сточне хране). Члан ГКЕС-а Н. А. Смелов је изјавио да наведено сматра „довољно прецизним одговором који омогућује наставак прегово-

³⁶¹⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 125, дос. 11, 435523, Односи Југославија–СССР, 23.4.1960; Исто, ф. 127, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, 40419, Преглед стања развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР.

³⁶¹⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 9, 432149, Извештај о билатералним односима СССР–ФНРЈ за период октобар–новембар 1960, 26.11.1960; Исто, ф. 127, дос. 9, 429557, Мојсов, ДСИП-у, 5.11.1960; Исто, дос. 10, 435663, Робна размена са СССР, 23.5.1960; Исто, 1961, ф. 134, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961.

³⁶²⁰ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 18, 434493, Мојсов, ДСИП-у, 23.12.1960.

ра о петогодишњем споразуму“. Упркос наведеном, Москва је и даље одуговлачила и преговори су почели тек крајем фебруара 1961.³⁶²¹

Наставак преговора је прво био договорен за 3. фебруар, али га је СССР одложио за крај месеца. Званично образложење је била заузетост М. Р. Кузмина, који је одређен за шефа делегације, преговорима са Турском и Источном Немачком. Међутим, на југословенској страни су сматрали да је „поновно отказивање наставак преговора са стране СССР-а“ представљало „балансирање политике према Кини“, са којом још увек нису били завршени економски преговори. У Москви су планирали да почетак разговора одложе за март, али се од те одлука, због видног незадовољства Београда, одустало.³⁶²² После практично полугодишњег одуговлачења, преговори за „дугорочни споразум“ и годишњи протокол су почели крајем фебруара у Београду (25. фебруар–30. марта 1961). Совјетску делегацију је предводио помоћник министра спољне трговине М. Р. Кузмин, а на челу југословенских преговарача се налазио помоћник председника КСТ В. Гајиновић. Свеукупно посматрано, може се рећи да се преговори могу поделити на два дела – први је обележило „круто“ држање (крај фебруара–средина марта), а други промена става и конструктиван наступ совјетских преговарача (друга половина марта), што је омогућило да се преговори успешно приведу крају.³⁶²³

Током „прве фазе преговора“ готово у потпуности је било решено питање извоза ФНРЈ. Совјетска страна је требала још да се изјасни о количини, односно вредности југословенских бродова, као и о куповини „индустриске робе за личну потрошњу“. Наспрам тога, требало је решити „два крупна питања“: 1) питање „испорука комплетних индустриских постројења из СССР“; 2) повећање совјетских испорука репродукционог материјала (ваљани материјал црне металургије, алуминијум, азбест, сирово гвожђе...). Совјетска делегација је на почетку разговора изнела своје „решење за испоруке комплетних индустриских постројења“ у вредности од око 100 милиона долара и изразила жељу да у ФНРЈ купи 23 брода у вредности од око 92 милиона долара. Међутим, совјетски преговарачи су за „комплетна постројења“ навели само „глобалну суму“ и заузели став да „други органи“ накнадно треба да прецизирају остало. Што се тиче испорука репродукционог материјала, за које је Београд био изузетно заинтересован, совјетска делегација је изјавила да их „не могу повећати“. Југословенска страна није могла да прихвати наведене ставове. Нарочито спорно је било питање увоза „производа црне металургије“, који су били неопходни за израду бродова за СССР. Осим тога, југословенски преговарачи су истакли да је неопходно да се одреде „тачни рокови испору-

³⁶²¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1746, Л. 65–66, Запись беседы Смелова Н. А. с т. М. Секицким, 16.1.1961; АЈ, КПР, I–5–b/99–10, Белешка о неким моментима у вези са преговорима са СССР-ом око закључења петогодишњег трговинског споразума, 28.1.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, ф. 134, дос. 11, 41166, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 14.1.1961; Исто, 41568, Мојсов, ДСИП-у, 17.1.1961; Исто, ф. 135, дос. 2, 47180, Оперативни извештај економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 2.3.1961; Исто, дос. 12, 39108, Белешка В. Лолића о разговору са Ј. Красјуком, 7.1.1961; Исто, 39117, Информација о закључцима првог колегијума Југословенске инвестиционе банке у вези допунске листе СССР-а за опрему, 12.1.1961.

³⁶²² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 11, 43000, Мојсов, ДСИП-у, 26.1.1961; Исто, ф. 135, дос. 1, 43351, Табор, ДСИП-у, 1.2.1961; Исто, 44056, Белешка Б. Црнобрње о разговору са Ј. Красјуком, 9.2.1961; Исто, дос. 2, 45043, Табор, ДСИП-у, 16.2.1961; Исто, 46532, Белешка В. Лолића о разговору са представницима Амбасаде СССР, 23.2.1961; Исто, дос. 12, 39282, Забелешка са састанка код Крајгера, 11.2.1961.

³⁶²³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 44–53, Соглашение о взаимных поставках товаров СССР и ФНЮ, 30.3.1961; Исто, Л. 65–70, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ, 30.3.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са I састанка југословенске и совјетске делегације за закључење дугорочног трговинског споразума 1961–1965. године и протокола робне размене за 1961. годину, 25.2.1961; Исто, Белешка са VI састанка делегација ФНРЈ и СССР о закључењу дугорочног трговинског споразума, 16.3.1961; Исто, 49264, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 16.3.1961; Исто, 48356, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 18.3.1961; Исто, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961; Исто, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961; Исто, дос. 12, 39210, Саопштење за штампу; Исто, 39327, Информација о преговорима са СССР-ом, 2.3.1961; Исто, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

ка за комплетна индустриска постројења“, због тога што је „перспективни план“ ФНРЈ захтевао да се „тачно зна када ће који објекат бити пуштен у погон“.³⁶²⁴

Почетак преговора, дакле, није деловао обећавајуће. Совјетска страна је „тактички наступала са крутих и неприхватљивих позиција“. На првих пет пленарних састанака није направљен никакав значајнији помак. У Београду су учавали да „наступ и концепција совјетске делегације одуарају од изјава разних совјетских функционера у погледу петогодишњег споразума“ и да се „'жеља' за проширењем размене своди на то да Југославија испоручује углавном оно што је најдрагоценије за СССР, а да с друге стране Руси испоручују оно 'што могу'“. На југословенској страни су сматрали да се „руска полазна позиција мора променити да би се нашло компромисно решење“. Међутим, паралелно са тим, у Београду су били свесни да је у наведеној совјетској позицији било „много елемената тактике“.³⁶²⁵

Суочена са чврстим ставом Београда, који је подразумевао и спремност да се из извоза ФНРЈ „бришу [...] ставке бродова и ваљаног материјала“ у случају да СССР не повећа испоруке ваљаног материјала црне металургије, совјетска страна је после двадесетак дана променила држање. Југословенски предлози су били прослеђени у Москву и „озбиљно разматрани“ од стране Владе СССР-а, која се сагласила са тим да их усвоји. СССР је одустао од захтева за увозом одређених „висококонјунктурних производа“ (цеви, каблови...) којим би се плаћала опрема. Готово у целини је прихваћен југословенски предлог извоза обуће, намештаја и трикотаже, у укупној вредности, од 50.000.000 долара (12% извоза ФНРЈ). Изузетну важност је имало то што се Москва сагласила да за израду бродова испоручи додатних 120.000 тона ваљаног материјала. Значајно је повећан и совјетски извоз „алуминијума у блоку“ (са 1.500 на 8.000 тона) и прихваћене су количине рото-папира које је Београд тражио. Москва је одлучила и да повећа испоруке азбеста, сировог гвожђа и кугличних лежајева. Готово у целини су прихваћени југословенски предлози рокова за „комплетне објекте“ са листе од 63 милиона долара и одлучено је да се на преговорима договоре „рокови за објекте из друге листе“ (совјетски предлог од 23. децембра 1960). У вези са тим, делегација Владе СССР-а је средином марта била употпуњена са два нова члана – чланом ГКЕС-а Н. А. Смеловом и чланом колегијума Госплана Јушином. Њихово учешће у преговорима омогућило је да се прецизирају рокови испорука „комплетних постројења“ и да се постигнути договори у форми „прилога“ унесу у „дугорочни трговински споразум“.³⁶²⁶

Наведени ставови су југословенској делегацији саопштени на састанку 16. марта. Шеф совјетске делегације је том приликом „стално наглашавао жељу своје владе за повећање размене“ и истицао да се „на основу најновијих предлога размена повећава у 1965[.] у односу на 1960[.] за скоро два пута“. На основу свега тога, у Београду су констатовали да „совјетска делегација показује интерес да се споразум што брже потпише“. Став совјетске делегације је

³⁶²⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са I састанка југословенске и совјетске делегације за закључење дугорочног трговинског споразума 1961–1965. године и протокола робне размене за 1961. годину, 25.2.1961; Исто, Белешка са III састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 3.3.1961; Исто, дос. 12, 39327, Информација о преговорима са СССР-ом, 2.3.1961; Исто, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶²⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са I састанка југословенске и совјетске делегације за закључење дугорочног трговинског споразума 1961–1965. године и протокола робне размене за 1961. годину, 25.2.1961; Исто, Белешка са II састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 27.2.1961; Исто, Белешка са III састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 3.3.1961; Исто, Белешка са IV састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 4.3.1961; Исто, Белешка са V састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 6.3.1961; Исто, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39327, Информација о преговорима са СССР-ом, 2.3.1961.

³⁶²⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са V састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 6.3.1961; Исто, Белешка са VI састанка делегација ФНРЈ и СССР о закључењу дугорочног трговинског споразума, 16.3.1961; Исто, 49264, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 16.3.1961; Исто, 48356, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 18.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

„оцењен као конструктиван“. На основу њега су без већих тешкоћа решене „основне пропорције извоза и увоза“. Совјетска страна је, дакле, повећала испоруке репродукционог материјала, прихватила понуђене „количине индустријске робе за личну потрошњу у југословенском извозу“ и – кроз дискусију са југословенским преговорачима – утврдила „рокове испорука за сваки индустријски објекат појединачно“. Све то је омогућило да се у другој половини марта преговори успешно приведу крају.³⁶²⁷ Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период од 1961. до 1965, потписан је 30. марта 1961.

У уводном делу Споразума је истакнуто да су две владе приступиле његовом склапању: 1) „желећи да допринесу даљем развоју трговинских односа“; 2) „узимајући у обзир обострану корисност дугорочних споразума“. Споразумом је договорена испорука „контингентна основних роба“ које су две државе требале да размене у периоду од 1. јануара 1961. до 31. децембра 1965. Док су спискови наведене робе дати у прва два прилога „дугорочног споразума“ („Прилози 'А' и 'Б'“), у трећем прилогу („Прилог 'Ц'“) је прецизирана „комплетна опрема за индустријска предузећа и објекте“ коју је СССР требао да испоручи.³⁶²⁸ Договорени обим размене за петогодишњи период је износио „око“ 391.000.000 долара по југословенском извозу и 395.000.000 долара по извозу СССР-а. Заокружујући наведене бројке, у ДСИП-у су наводили да „предвиђена вредност укупне размене за пет година износи 800 милиона долара“. И у совјетским документима је навођена укупна сума од „око“ 800 милиона долара, али је напомињано да ће укупни обим размене – рачунајући и робу која је требала да буде укључена у годишње протоколе – износити „око“ 900 милиона долара.³⁶²⁹ Било је предвиђено да обим билатералне размене постепено расте из године у годину. У наредној табели је наведена договорена динамика размене по појединим годинама.

-Табела бр. 91: Предвиђени обим југословенско-совјетске робне размене за петогодишњи период од 1961. до 1965. године (вредности су наведене у доларима).³⁶³⁰

Извоз/Увоз	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.
Извоз из ФНРЈ	50.000.000	71.500.000	83.500.000	90.000.000	96.000.000
Извоз из СССР-а	39.000.000	72.000.000	92.000.000	95.000.000	97.000.000
УКУПНО	89.000.000	143.500.000	175.500.000	185.000.000	193.000.000

Договорено је да наведени дебаланс између југословенског извоза и увоза за 1961. буде „покривен“ совјетским испорукама у наредним годинама. Наведене вредности су се односиле само на „основне робе“, а приликом склапања годишњих протокола требала је да буде додата роба у вредности од „око 10%“. Совјетски преговарачи су „у више наврата“ напомињали да ће „у појединим годишњим протоколима постојати могућност како повећања количина набројаних артикала тако и нових који нису предвиђени петогодишњим Споразумом“. Узимајући у обзир наведене цифре, пројектовано повећање од поменутих 10% и изјаве совјетске стране, у КСТ-у су сматрали да ће у наредном периоду доћи до повећања совјетског

³⁶²⁷ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са VI састанка делегација ФНРЈ и СССР о закључењу дугорочног трговинског споразума, 16.3.1961; Исто, 48356, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 18.3.1961; Исто, 49264, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 25.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶²⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 44–53, Соглашение о взаимных поставках товаров СССР и ФНРЮ, 30.3.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961.

³⁶²⁹ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 42, Советско-југославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 7.12.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶³⁰ Табела је састављена на основу података из „Информације“ КСТ о преговорима. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.)

учешћа „у укупној југословенској размени са 15,7% у 1960. години на 19,3% у 1965. години“. У ДСИП-у су наводили да ће „учешће СССР-а у нашој укупној спољнотрговинској размени“ за 1965. износити 9,6%, наспрам 8% колико је било 1960. Предвиђени пораст робне размене са СССР-ом (17%) је био већи од „просека повећања спољнотрговинске размене“ ФНРЈ до 1965. године (12%). Нови „дугорочни споразум“ је омогућавао „удвостручавање робне размене са СССР“, односно „повећање робне размене у 1965[.] години у односу на 1960[.] годину за два пута“. У совјетским анализама је истицано да ће укупна вредност размене у периоду од 1961. до 1965. бити за „преко 160%“ већа у односу на трговину ФНРЈ и СССР-а у претходних пет година. Због изјава совјетске стране о постојању могућности за повећање трговине приликом склапања годишњих протокола, у Београду су закључивали да ће се „током извршења у наредном петогодишњем периоду размена вероватно повећати осетно изнад [...] предвиђеног обима“. Осим тога, за Београд је било важно и то што је структура договорене размене била повољна за ФНРЈ.³⁶³¹ Из наредне табеле се може сагледати удео који су поједине групе производа имале у извозу и увозу ФНРЈ.

-Табела бр. 92: Структура југословенско-совјетске робне размене „основних роба“ за петогодишњи период од 1961. до 1965. године (вредности су наведене у доларима).³⁶³²

Врста робе	Извоз ФНРЈ	%	Увоз ФНРЈ	%
Сировине и репродукциони материјали	183.300.000	47	192.000.000	48,5
Роба за личну потрошњу	37.200.000	14,3	13.000.000	3,2
Комплетна опрема	-	-	95.000.000	24,2
„Специјална опрема“ (војне испоруке)	-	-	55.000.000	14,1
Бродови	99.500.000	25,4	-	-
Невезане машине и опрема	51.000.000	13,3	40.000.000	10
УКУПНО	391.000.000	100	395.000.000	100

Као што можемо видети, највећи удео у извозу ФНРЈ су имали сировине и репродукциони материјали. Вредност „најважнијих сировина и репродукције“ (олово, ваљани производи бакра, месинг, ваљани производи алуминијума, ваљани производи црне металургије, каблови, жива) износила је око 159.000.000 долара („око 41%“), а остатак вредности до 183.300.000 су чинили производи за чији пласман је ФНРЈ била заинтересована (храстова резана грађа, фурнир, калцинирана и каустична сода, барит...). У склопу „робе за личну потрошњу“ предвиђен је извоз кожне обуће, намештаја, трикотаже и сувих шљива. Иако је, са изузетком сувих шљива, извоз пољопривредних производа „отпао“, у Београду су истицали да је наспрам тога „извоз робе широке потрошње повећан и износи [око] 15% укупног изво-

³⁶³¹ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 42, Советско-југославске одношенија и позиција Југославије по основним међународним вопросам, 7.12.1961; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1765, Л. 113, Економическе одношенија Југославије с СССР и странама народне демократије, ноябрь 1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 4, 39786, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961; Исто, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961; Исто, дос. 12, 39526, Економски односи.

³⁶³² Табела је састављена на основу података Комитета за спољну трговину. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.)

за“. Под невезаним машинама ФНРЈ је требала да извози вагоне цистерне, „уређаје за производњу парадајз пиреа и воћних сокова“, „универзалне сушаре за воће и поврће“, „трговачке фрижидере“, моторне дизалице, трансформаторе за високи напон и различиту „електро опрему“. Ставка „бродови“ односила се на извоз 9 трампера и 16 танкера. Свеукупно посматрано, у Београду су сматрали да је структура извоза ФНРЈ „углавном повољна“, а посебно у случају „извоза опреме, бродова и робе за личну потрошњу“.³⁶³³

И у структури увоза ФНРЈ „сировине и репродукција“ су имали значајан удео. На најважније производе из те групе (угаљ за коксирање, кокс, антрацит, плинско уље, сирово гвожђе, ваљани материјал црне металургије, калијеве соли, калај, азбест и куглични лежајеви) отпадало је око 170.000.000 долара (44% извоза СССР). За тај део совјетског извоза у Београду су истицали да их „растеређује увоза из конвертибилних подручја“. Остатак вредности од 22.000.000 долара се односио на увоз авио бензина, сумпора, сумпорне киселине, руде мангана, те различитих хемијских и фармацеутских производа. Ставка „роба за личну потрошњу“ је имала вредност од свега 13.000.000 долара за пет година (3,2% извоза СССР). Извоз „комплетне опреме“ је чинио око четвртине извоза СССР-а, а невезаних машина 10%. Пласман „специјалних оруђа и опреме“, који су били намењени „војним потребама“, додатно је (за 14,1%) повећавао удео опреме у совјетском извозу. Коментаришући структуру увоза, у КСТ су истицали: „Структура увоза у целини је повољна, јер се обезбеђује знатан увоз сировина и репродукционог материјала, затим опрема за комплетна индустријска постројења, као и специјална опрема. Вредност само овога увоза износи око 320 мил. \$ за 5 година и то знатно утиче на растеређење дефицита у платном билансу у односу на увоз из земаља са конвертибилним плаћањем.“³⁶³⁴ Детаљнији преглед „основних роба“ из „дугорочног споразума“ дат је у наредне две табеле.

-Табела бр. 93: Производи („основна роба“) за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у периоду од 1961. до 1965. године (вредности су наведене у тонама, комадима или америчким доларима).³⁶³⁵

Назив производа	Јединица мере	1961	1962	1963	1964	1965
Угаљ за коксирање (металургијски, ливачки, плински)	тона	800.000	800.000	900.000	900.000	900.000
Кокс	тона	160.000	160.000	210.000	210.000	210.000
Антрацит	тона	100.000	100.000	100.000	100.000	120.000
Нафта	тона	100.000	100.000	100.000	100.000	150.000
Плинско уље	тона	100.000	100.000	100.000	100.000	100.000

³⁶³³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶³⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶³⁵ Табела је састављена на основу података из „Листе основних роба за извоз из СССР у ФНРЈ у периоду 1961–1965. г.“, који чини први прилог уз Споразум од 30. марта 1961, и југословенских докумената у којима је наведена вредност „специјалне опреме“, односно војних испорука, које нису унете у Споразум. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 46–47, Приложение А. Список основных товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в период 1961–1965 гг; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.)

Авио бензин	тона	13.000	13.000	14.000	14.000	15.000
Сирово гвожђе	тона	40.000	60.000	70.000	80.000	85.000
Ваљани материјал црне металургије	тона	10.000	30.000	40.000	40.000	50.000
Колски слогови	комада	3.000	3.000	3.000	3.000	3.000
Бели лим	тона	2.500	3.000	3.000	3.000	3.000
„Производи даље прераде“ (поцинковани лим, жица, хладно ваљане траке...)	тона	3.200	3.500	4.000	4.500	4.800
Никл и легуре	тона	100	100	100	100	100
Алуминијум у блоку	тона	300	1.000	2.000	2.000	2.700
Калај	тона	700	700	700	700	700
Манганова руда	тона	12.000	12.000	12.000	12.000	12.000
Калијеве соли 40%	тона	70.000	100.000	120.000	120.000	150.000
Азбест	тона	3.000	4.000	5.000	6.000	7.000
Сумпорна киселина	тона	10.000	10.000	10.000	10.000	10.000
Сумпор	тона	6.000	6.000	6.000	6.000	6.000
Рото-папир	тона	3.000	3.000	4.000	4.000	5.000
Различити хемијски производи	долара	750.000	900.000	1.000.000	1.100.000	1.250.000
Фармацеутски производи	долара	750.000	800.000	900.000	1.000.000	1.100.000
Роба широке потрошње (бицикле, фотоапарати, сатови...)	долара	2.000.000	2.500.000	2.500.000	3.000.000	3.000.000
Куглични лежајеви	долара	1.200.000	1.500.000	1.500.000	1.700.000	2.000.000
Машине и опрема	долара	8.000.000	8.000.000	8.000.000	8.000.000	8.000.000
„Специјална опрема“ (војне испоруке)	долара	55.000.000				

Као што смо поменули, сировине и репродукциони материјали су чинили значајну ставку совјетског извоза. Највећу вредност у тој групи производа имао је ваљани материјал (40.000.000 долара), на другом месту се налазио угаљ за коксирање (38.400.000 долара), а на трећем плинско уље (25.000.000 долара). Значајан удео у извозу СССР-а су имали и сирово гвожђе (18.400.000 долара), кокс (15.400.000 долара) и калијеве соли (11.000.000 долара). Ни удео кугличних лежајева (7.900.000 долара), калаја (7.500.000 долара), азбеста (6.700.000 долара) и антрацита (5.600.000 долара) није био занемарљив. Са укупном вредношћу од 40.000.000 долара, и невезане „машине и опрема“ су чинили значајну ставку. Исто се може рећи и за „специјалну опрему“ (55.000.000 долара), која због поверљивости није била унета у Споразум, и посебно за „комплетну опрему“ (95.000.000 долара) која је наведена у „Прилогу Ц“. Укупна вредност „робе широке потрошње“ износила је 13.000.000 долара и имала је го-

тово три пута мањи проценат у односу на удео исте групе производа у извозу ФНРЈ.³⁶³⁶ У наредној табели је дат преглед југословенских „основних роба“.

-Табела бр. 94: Производи („основна роба“) за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у периоду од 1961. до 1965. године (вредности су наведене у парима (обуће), комадима, квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³⁶³⁷

Назив производа	Јединица мере	1961	1962	1963	1964	1965
Олово	тона	10.000	11.000	11.000	12.000	12.000
Ваљани производи алуминијума	тона	4.000	4.000	4.000	4.000	4.000
Ваљани производи бакра и „израде“ од бакра	тона	4.500	5.000	5.000	5.500	5.500
Ваљани производи месинга и „израде“ од месинга	тона	2.000	2.500	2.500	3.000	3.000
Кабловски производи	долара	10.000.000	10.000.000	11.000.000	11.000.000	11.000.000
Жива	тона	110	110	120	120	120
Електроде за заваривање	тона	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
Ваљани производи црне металургије	тона	30.000	27.000	26.000	26.000	26.000
Челичне цеви	долара	–	–	750.000	750.000	750.000
Калцијум карбид	тона	9.000	9.000	10.000	10.000	10.000
Калцинирана сода	тона	17.000	17.000	18.000	18.000	20.000
Каустична сода	тона	17.000	17.000	18.000	18.000	20.000
„ПВЦ прах“	тона	500	600	600	600	700
Барит	тона	20.000	30.000	30.000	40.000	40.000
Фурнир	квadratних метара	3.500.000	3.500.000	3.500.000	4.000.000	4.000.000
Резана хрстова грађа	кубних метара	6.000	8.000	8.000	10.000	12.000
Ћонска кожа	тона	700	700	1.100	1.200	1.300
Танин	тона	800	900	1.000	1.100	1.200
Цигарет-папир	тона	500	600	700	800	800

³⁶³⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶³⁷ Табела је састављена на основу података из „Листе основних роба за извоз из ФНРЈ у СССР у периоду 1961–1965[.] г.“, који чини други прилог уз Споразум од 30. марта 1961. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 48–49, Приложение Б. Список основних товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в период 1961–1965 гг; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961.)

Намештај	долара	1.500.000	2.000.000	2.500.000	3.000.000	3.000.000
Кожна обућа	пари	800.000	900.000	1.200.000	1.200.000	1.200.000
Производи трикотаже	долара	1.300.000	1.300.000	1.500.000	1.500.000	2.000.000
Суве шљиве	тона	6.000	8.000	8.000	8.000	8.000
Трампери носивости 10–12.000 тона, брзине од најмање 17–18 чврова	комада	–	1	2	3	3
Танкери носивости 20–25.000 тона	комада	–	3	4	4	5
Машине и опрема	долара	9.000.000	10.000.000	10.000.000	11.000.000	11.000.000

Држање совјетске делегације је показало да је „СССР [...] у великој мери врло заинтересован за скоро све производе“ југословенског извоза и да би увезао „знатно веће количине од предвиђених у Споразуму, уколико би то биланс омогућавао“, односно ако би ФНРЈ повећала увоз из СССР-а. Као и у случају извоза СССР-а, сировине и репродукциони материјали су имали значајан удео у југословенским испорукама. Каблови су били убедљиво најзначајнија ставка у тој групи производа (53.000.000 долара), а међу крупније „позиције“ су спадали и ваљани производи бакра (29.600.000 долара), ваљани производи црне металургије (16.200.000 долара), ваљани производи алуминијума (14.000.000 долара), месинг (12.500.000 долара), олово (12.300.000 долара) и жива (3.900.000 долара). Укупна вредност бродова је износила „око“ 100.000.000 долара. У Београду су сматрали да је посао са испоруком наведених 25 бродова био „врло повољан“. Интерес СССР за њихов увоз је био нарочито изражен (за танкере су били „посебно заинтересовани“). У склопу наведене вредности невезаних „машина и опреме“ од 51.000.000 долара налазило се 3.500 вагона цистерни, 56 „уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова“, 180 „универзалних сушара за воће и поврће“, 580 „трговачких фрижидера“, 260 „моторних дизалица“, трансформатори за високи напон и разни видови електричне опреме. Од производа намењених широкој потрошњи највећу вредност је имала кожна обућа (28.100.000 долара), а за њом су следили намештај (12.000.000 долара), суве шљиве (9.500.000 долара) и трикотажа (7.600.000 долара).³⁶³⁸ Као што је то био случај и са југословенским увозом „основних роба“, и у Москви су истицали да „значајан део“ извозних производа ФНРЈ купују у иностранству за „слободну валуту“.³⁶³⁹

У трећем прилогу Споразума („Прилог Ц“) наведен је списак „комплетних постројења“. Највећи део те „опреме за комплетне индустријске објекте“ је био намењен за „реконструкцију, односно проширење постојећих објеката“.³⁶⁴⁰

-Табела бр. 95: Списак предузећа и објеката за које је предвиђена испорука „комплетне опреме“ из Совјетског Савеза.³⁶⁴¹

³⁶³⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 4, 39786, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961; Исто, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶³⁹ РГАНИ, Ф. 3, Оп. 12, Д. 806, Л. 138, Об увеличении на 1961–1965 гг. взаимных поставок товаров и оборудования между СССР и Югославией.

³⁶⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961.

³⁶⁴¹ Табела је састављена на основу података из „Списка индустријских предузећа и објеката за које се предвиђа испорука комплетне опреме из СССР-а у ФНРЈ“, који чини трећи прилог уз Споразум од 30. марта 1961. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 50–53, Приложение В. Перечень промышленных предприятий и объектов, для которых предусматривается из СССР в ФНРЮ комплектного оборудования; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961.)

Назив предузећа и објеката	Рокови извршавања обавеза	
Проширење и изградња рудника за производњу угља за општи капацитет 9–11.000.000 тона годишње	1962–1965.	
Топлана „Колубара“, оријентационе јачине 56.000 киловата са „израдом технолошке паре“	1963–1964.	
Проширење постојећих рудника „Злетово“, „Кишница“, „Мојковац“, „Шупља стијена“ и „Сребреница“ за производњу оловно-цинканог концентрата на укупни додатни капацитет прераде до 4.500 тона руде на дан	1962–1965.	
Проширење термоелектране која се гради у Лукавцу за додатни капацитет од 100.000 киловата	1963–1964.	
Две фабрике за производњу цемента мокрим путем, капацитета од по 200.000 тона годишње	1962–1963.	
Проширење четири постојеће фабрике за производњу вијчане робе за укупни додатни капацитет до 15.000 тона годишње	1962–1964.	
Проширење постојеће кокснохемијске фабрике у Лукавцу за једну коксну батерију од 35 пећи	1962–1964.	
Проширење два постојећа рудника за производњу и обогаћивање гвоздене руде „Љубија“ и „Вареш“ за додатни капацитет од 1.385.000 тона руде годишње и изградња новог рудника „Мајдан“, капацитета 300.000 тона руде годишње	1962–1965.	
Проширење постојећих фабрика за производњу гвоздених водоводних цеви дијаметра 50–200 mm и канализационих цеви дијаметра 50–100 mm за укупни додатни капацитет до 25.000 тона годишње	1964–1965.	
Проширења за постојеће фабрике:	а) производње топлотних котлова са радијаторима за укупни капацитет до 15.000 тона годишње	1964–1965.
	б) производње енергетских котлова средњег и високог притиска укупног капацитета до 15.000 тона годишње	1964–1965.
Проширење постојеће фабрике за производњу фитинга за додатни капацитет од 4.000 тона годишње, са изградњом погона за темперлив капацитета 7.000 тона годишње	1963–1965.	
Проширење постојећих фабрика за производњу челичних одливака за, укупно, додатни капацитет од око 15.000 тона годишње, укључујући погоне за термичку и грубо механичку обраду одливака	1963–1965.	
Проширење постојећег металуршког комбината „Железара Зеница“ за додатни капацитет у производњи челика до 300.000 тона годишње	Југословенске и совјетске организације су се договориле да ће у току априла–маја 1961. да проуче питања у вези са проширењем постојећег капацитета „Железаре Зеница“	

и да до краја маја 1961. усагласе плански задатак за пројектовање наведеног проширења, као и рокове и обим извршења пројектантских радова и испоруке основне технолошке опреме из СССР-а.

У „Прилогу Ц“ су додатно прецизиране ствари у вези са вредношћу постројења, пројектовањем објеката и испоруком наведене опреме. Наведено је да су две стране утврдиле да је „оријентациона“ вредност опреме износила 95.000.000 долара и да је за њену испоруку предвиђена следећа динамика – 1962: 14.000.000; 1963: 23.000.000; 1964: 32.000.000; 1965: 26.000.000 долара. Напоменуто је да „дефинитивна укупна вредност наведене опреме и њена расподела по годинама и објектима“ зависе од уговора који ће бити склопани између одговарајућих организација две државе. У наведеним уговорима су требали да буду прецизирани сви детаљи о испоруци постројења (рокови, цене, спецификација опреме...). Совјетска страна се „Прилогом Ц“, односно „дугорочним споразумом“, обавезала да ће изградити „пројекте технолошког дела“ изградње или модернизације следећих предузећа: „Топлане 'Колубара', проширења термоелектране која се гради у Лукавцу [...], две фабрике цемента, проширења четири фабрике за производњу вијчане робе, коксохемијске фабрике Лукавац, фабрика за производњу жељезних, водоводних и канализационих цеви и металургијског комбината 'Жељезара Зеница“. Иако су „југословенске организације“ требале да врше „пројектне радове“ за остале објекте, напоменуто је да ће им СССР „у случају потребе“ пружити помоћ у виду „консултација и [...] експертизе готових пројеката“. За оне објекте за које је СССР требао од 1962. да почне да испоручује опрему, а на чијем пројектовању је радила југословенска страна, напоменуто је да „спецификације основне технолошке опреме“ треба да буду предате до 1. јуна 1961.³⁶⁴² Према речима министра Н. С. Патоличева, испорука наведене опреме за „индустриске објекте“ требала је да буде „само 'почетак' и 'проба“, која ће „указати на даље, шире могућности у том погледу“.³⁶⁴³

*

Осврћући се на завршене трговинске преговоре (како за „дугорочни споразум“, тако и за годишњи протокол), у КСТ су почетком априла истицали да су били „вођени у доста срдачној атмосфери“, напомињући притом да је то „до извесног степена изненађујуће“ због стања у коме су се „после објављивања Московске изјаве“ налазили односи ФНРЈ са „земљама лагера“. Услед усредсређености на питања која су се односила на робну размену, у КСТ су посебно указивали на економску „позадину“ таквог држања Москве. У вези са тим, истицали су да се „срдачност у атмосфери може [...] оценити и као економски интерес СССР да Југославији прода опрему за комплетна и индустриска постројења и специјалну опрему, а с друге стране да обезбеди куповине бродова као и низа других роба из Југославије“. Такав интерес СССР-а се – како су наглашавали у југословенском спољнотрговинском апарату – „поклопио“ са „потребама и могућностима, тј. економским интересом“ ФНРЈ, што је омогућило да се постигну договори на основу којих је дошло до потписивања „дугорочног споразума“ и годишњег протокола за 1961. Наведена околност („висок степен узајамности и заинтересованости“) је у југословенским анализама стављана на прво место (испред „битног повећања размене“) и истицана као „главна одлика“ новог „дугорочног споразума“. Међутим, ни у КСТ нису превиђали да су на закључивање Споразума утицали шири, а не само економски интереси Москве и Београда. У вези са тим, истицали су да је током преговора „заједнички [...]

³⁶⁴² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 50–53, Приложение В. Перечень промышленных предприятий и объектов, для которых предусматривается из СССР в ФНРЮ комплектного оборудования; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961.

³⁶⁴³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 410506, Мојсов, ДСИП-у, 5.4.1961.

констатовано и неколико пута подвучено да проширење робне размене између наше две земље одговара како економским, тако и другим интересима обе земље³⁶⁴⁴.

Иако су, дакле, и политички и економски мотиви утицали на коначни изглед Споразума, две стране су на различит начин „акцентирале“ те чиниоце. Обавештавајући дипломатска представништва о преговорима, Београд није прећуткивао утицај „политике“ на њихов исход, али је нагласак стављан на чињеницу да је „дугорочни споразум“ био „реалан“ и „економски користан за обе стране“. Наспрам тога, Москва је „предимензионирано“, „наглашено истицала политичку важност“ и „политички значај [...] преговора“. Говорећи о „политичком значају споразума“ совјетски званичници су наводили да он „треба да има важну улогу за даљи развој међусобних односа“, али и да „представља значајан удар против капитализма“. У Москви су били свесни тога да „карактер економских односа ФНРЈ са главним капиталистичким земљама“ („зависност од њихове економске 'помоћи', зајмова и кредита“, као и „све веће увлачење југословенских предузећа у производну кооперацију са иностраним фирмама“) врши „јак негативан утицај“ на развој економске сарадње Југославије са СССР-ом и осталим социјалистичким државама. Имајући у виду наведено, можемо рећи да је Москва настојала да искористи економска средства („дугорочни споразум“, односно билатералну робну размену уопште) у политичке сврхе (спречавање даљег економског везивања ФНРЈ за Запад; покушај да се Београд приближи „лагеру“). Политички мотиви су били посебно видљиви у одлуци СССР-а да приступи, а потом и повећа испоруке „комплетних постројења“.³⁶⁴⁵

Без обзира на то да ли су стављали нагласак на економске или политичке мотиве, и у Москви, и у Београду били задовољни Споразумом. Н. С. Патоличев га је „врло повољно оценио“, посебно истакавши да је њиме билатерална робна размена постављена на „здраву основу“ и указавши на могућности за даље ширење сарадње. У саопштењу за штампу је било истакнуто да су „преговори [...] вођени у духу међусобног разумевања“ и да је у „дугорочном споразуму“ (као и годишњем протоколу) „дошла [...] до изражаја обострана жеља да се робна размена проширује и постави на дугорочну основу“. И југословенска и совјетска штампа су на позитиван начин писале о Споразуму. У југословенским анализама је наглашавано да је „дугорочним споразумом“ била постављена „врло широка основа за развијање економских односа са СССР-ом“. У Београду су као „карактеристичне“ нотирали „коментаре највиших совјетских функционера после закључења дугорочног споразума“ о томе да се „тек кроз ове преговоре показало да је повећање размене могуће знатно изнад оног нивоа који је раније био предвиђен“ и да привреда ФНРЈ „има такве могућности за које они до сада нису знали“. Вреди напоменути и да су југословенски аналитичари по окончању преговора истицали и да „петогодишњи Споразум показује да перспектива наших економских односа лежи великим делом у проширењу трговине опремом и осталим индустријским производима“.³⁶⁴⁶

³⁶⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 40419, Преглед стања, развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР; Исто, ф. 134, дос. 4, 39786, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961; Исто, ф. 135, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶⁴⁵ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, П. 24, Д. 194, Л. 13, Положение Югославии и советско-югославские отношения, 29.3.1961; Исто, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 20–21, Предложения Посольства по дальнейшему развитию и укреплению советско-югославских отношений в свете итогов XXII съезда, 27.12.1961; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1765, Л. 105, 110–111, Экономические отношения Югославии с СССР и странами народной демократии, ноябрь 1961; ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 9, 429065, Мојсов, ДСИП-у, 1.11.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 12, 49851, Забелешка Жарковића о разговору са Јепишевом и Дедушкином, 29.3.1961; Исто, 49948, Белешка Црнобрње о разговору са Јепишевом, 30.3.1961; Исто, ф. 134, дос. 12, 410643, Копчок – југословенским амбасадама у Берлину, Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту и Софији, 8.4.1961; Исто, ф. 135, дос. 1, 4261, Забелешка. Политичко-економски мотиви руских понуда индустријске опреме, 5.1.1961; Исто, дос. 3, 47753, Белешка о разговору са Јепишевом, 13.3.1961; Исто, 49882, Црнобрња – југословенским амбасадама и посланствима, 1.4.1961; Исто, дос. 12, 39327, Информација о преговорима са СССР-ом, 2.3.1961.

³⁶⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 20, 40419, Преглед стања, развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР; Исто, ф. 134, дос. 4, 39786, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 410506, Мојсов, ДСИП-у, 5.4.1961; Исто, 410770, Жарковић, Служби за правне послове и међународне уговоре, 8.4.1961; Исто, дос. 12, 39210, Саопштење за штампу; „Veliko povećanje razmene sa SSSR“, *Ekonomska politika*, бр. 470/1.4.1961, стр. 448; „К советско-югославским торговым отношениям“, *Внешняя торговля*, Но. 5/1961, стр. 31.

Истог дана када је закључен „дугорочни споразум“, 30. марта, В. Гајиновић и М. Р. Кузмин су потписали и годишњи протокол за 1961.³⁶⁴⁷ Како су констатовали у КСТ, Протокол је био потписан са „приличним закашњењем“. Иако су две стране, на иницијативу Москве, од новембра 1960. приступиле закључивању трговинских уговора, касно потписивање Протокола се негативно одразило на уговарање југословенског увоза из СССР-а, што је био један од разлога који су негативно утицали на пораст позитивног салда ФНРЈ на „клириншком рачуну“ у току 1961. Из бележака са састанака две делегације и југословенских докумената уопште, види се да током преговора, крајем фебруара и у марту, није било већих дискусија о годишњем протоколу. Наведено се може објаснити тиме што је током „прве фазе“ преговора договорен највећи део испорука за 1961.³⁶⁴⁸

Годишњим протоколом за 1961. предвиђен је укупан обим размене од „око 106 милиона долара“.³⁶⁴⁹ Грубо посматрано, југословенски извоз је износио око 57 милиона, а извоз СССР-а око 47 милиона долара. Постојећа разлика од око 10 милиона долара је требала да се покрије отплатом совјетских кредита (у изворима се најчешће наводи износ од 3,2 милиона долара, али може се „срести“ и бројка од 3,7 милиона долара) и совјетским испорукама „специјалне војне опреме“. У наставку године је било договорено да вредност „специјалних испорука“ из СССР-а у току 1961. износи 7,5 милиона долара, чиме је у потпуности покривен дебаланс. Протоколом је асортиман југословенско-совјетске размене „знатно проширен“ у односу на претходне године. Што се тиче структуре размене, у КСТ су констатовали да је она „углавном иста као и код кретања размене за свих 5 година“.³⁶⁵⁰ Детаљнији преглед договорене размене можемо сагледати из наредне две табеле.

-Табела бр. 96: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1961. године (вредности су наведене у килограмима, тонама, комплетима (ауто-гума), комадима или америчким доларима).³⁶⁵¹

³⁶⁴⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 65–70, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ в 1961 году, 30.3.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961.

³⁶⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 10, 436248, Материјали за наставак преговора са СССР-ом о робној размени 1961–1965, 25.11.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Белешка са I састанка југословенске и совјетске делегације за закључење дугорочног трговинског споразума 1961–1965. године и протокола робне размене за 1961. годину, 25.2.1961; Исто, Белешка са II састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 27.2.1961; Исто, Белешка са III састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 3.3.1961; Исто, Белешка са IV састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 4.3.1961; Исто, Белешка са V састанка делегација ФНРЈ и СССР-а за закључење дугорочног трговинског споразума и годишњег протокола, 6.3.1961; Исто, Белешка са VI састанка делегација ФНРЈ и СССР о закључењу дугорочног трговинског споразума, 16.3.1961; Исто, 48356, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 18.3.1961; Исто, дос. 12, 39327, Информација о преговорима са СССР-ом, 2.3.1961; Исто, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961; Исто, дос. 13, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961.

³⁶⁴⁹ На састанку који је у Савезној спољнотрговинској комори одржан убрзо по завршетку преговора, поменуто је наведена вредност, али је напоменуто је да се „очекује да ће практично извршење прећи овај износ за око 10 милиона долара“. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 411175, Записник са састанка одржаног по питању увоза из СССР-а у Савезној спољнотрговинској комори, 7.4.1961.) У појединим совјетским документима се наводи да је за 1961. био предвиђен обим размене у износу од 110 милиона долара. (АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 43, Советско-југославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 7.12.1961.)

³⁶⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 411175, Записник са састанка одржаног по питању увоза из СССР-а у Савезној спољнотрговинској комори, 7.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961; Исто, дос. 13, 39828, Робна размена за 1961. годину, 6.7.1961; Исто, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961.

³⁶⁵¹ Табела је састављена на основу података из „Листе 1 извоза из СССР у ФНРЈ у 1961. години“, која чини први прилог уз Протокол о трговинској размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 66–68, Список 1 товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1961 году; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961.)

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	800.000 тона
Кокс (металургијски, ливачки, плински)	160.000 тона
Антрацит	100.000 тона
Плинско уље	100.000 тона
Авио бензин	13.000 тона
„Мазиво уље“	500 тона
Сирово гвожђе	40.000 тона
Ваљани материјал црне металургије	10.000 тона ³⁶⁵²
Колски слогови	3.000 комада
Бели лим	2.500 тона
Поцинковани лим	500 тона
Хладноваљани челик	100 тона
Челична ужад	500 тона
Хладноваљане траке	500 тона
Жица	1.600 тона
Графитне електроде	200 тона
Феролегуре	637 тона ³⁶⁵³
Манган метални	10 тона
„Никлхромована жица“	5 тона
Калај	700 тона
Алуминијум у блоку	300 тона
Магнезијум метални	50 тона
Манганова руда	12.000 тона
Манган диоксид	100 тона
Никл и легуре	100 тона
Азбест	3.000 тона
Калијеве соли 40%	70.000 тона
Синтетички каучук	500 тона
Ауто-гуме	50.000 комплекта
Сумпорна киселина	10.000 тона
Толуол	1.500 тона
Натријум бихромат	200 тона

³⁶⁵² Осим наведене количине, СССР је у току 1961. требао да испоручи и 7.500 тона ваљаног материјала црне металургије на основу уговора који су 22. децембра 1960. склопили совјетски „Промсирјоимпорт“ и југословенско бродоградилште „3. мај“. Наведени ваљани материјал је требао да буде испоручен због израде једног танкера носивости 25.400 тона, који је СССР наручио од наведеног бродоградилшта. (Исто.)

³⁶⁵³ Од тога 7 тона феротитана, 10 тона ферованадијума, 160 тона феромангана, 100 тона феромолибдена, 60 тона ферофосфора и 300 тона феросилицијума 70%. (Исто.)

Анилинске боје	200 тона
Сумпор	6.000 тона
Криолит	600 тона
Нафтенска киселина	200 тона
Графитни лонци	30.000 долара
Паладијум	320 килограма
Рото-папир	3.000 тона
Разни папири	400 тона
Крзно	200.000 долара
Медицинска опрема и инструменти	50.000 долара
Различити хемијски производи	750.000 долара
Фармацеутски производи	750.000 долара
Роба широке потрошње (бицикле, сатови, фотоапарати...)	2.000.000 долара
Куглични лежајеви	1.200.000 долара
Машине и опрема	8.000.000 долара
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

Поређење вредности „основних роба“ (39 милиона долара) које је СССР требао да испоручи у току 1961. са укупном вредношћу совјетског извоза из годишњег протокола (47 милиона долара), показује да су „основне робе“ чиниле највећи део испорука. Значајну ставку у извозу СССР-а, која се не наводи у табели, представљале су поменуте „специјалне испоруке“, које су уговорене касније у току године. Поређењем са „дугорочним споразумом“ можемо видети да је у листу совјетског извоза унет већи број производа, међу којима су важнији: „мазива уља“, феролегуре, графитне електроде, ауто-гуме, синтетички каучук, анилинске боје, паладијум и крзно.³⁶⁵⁴ У наредној табели је дат преглед извоза ФНРЈ.

-Табела бр. 97: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1961. године (вредности су наведене у парима (обуће), комадима, метрима, квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³⁶⁵⁵

Назив производа	Количина или вредност
Олово	10.000 тона
Ваљани производи алуминијума	4.000 тона
Ваљани производи бакра и „израде“ од бакра	4.500 тона

³⁶⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961; Исто, дос. 13, 39828, Робна размена за 1961. годину, 6.7.1961; Исто, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961.

³⁶⁵⁵ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 извоза из ФНРЈ у СССР у 1961. години“, која чини други прилог уз Протокол о трговинској размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 69–70, Списак 2 товаров за поставку из ФНРЈ у СССР у 1961. годину; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961.)

Ваљани производи месинга и „израде“ од месинга	2.000 тона
Кабловски производи	10.000.000 долара
Жива	110 тона
Електроде за заваривање	1.000 тона
Ваљани материјал црне металургије	30.000 тона
Калцијум карбид	9.000 тона
Калцинирана сода	17.000 тона
Каустична сода	17.000 тона
„ПВЦ прах“	500 тона
Барит	20.000 тона
Емајл – лакови и боје	600 тона
Фурнир	3.500.000 квадратних метара
Резана хрстова грађа	6.000 кубних метара
Ћонска кожа	700 тона
Танин	800 тона
Цигарет-папир	500 тона
Намештај	1.500.000 долара
Кожна обућа	800.000 пари
Вунене тканине	450.000 метара
Трикотажни производи	1.300.000 долара
Суве шљиве	6.000 тона
Скроб	7.000 тона
Ловоров лист	100 тона
Танкер носивости 25.400 тона	1 комад ³⁶⁵⁶
Машине и опрема	9.000.000 долара ³⁶⁵⁷
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

Поређење вредности „основних роба“ (50 милиона долара) које је ФНРЈ на основу „дугорочног споразума“ требала да испоручи у току 1961. са вредношћу југословенског извоза из Протокола (57 милиона долара) показују да су „основне робе“ чиниле претежан део испорука. Повећање асортимана југословенских испорука у односу на „основне робе“ није било онако велико као у случају извоза СССР-а. Не рачунајући „литературу и филателију“ и филмове, „нове“ ставке у односу на „дугорочни трговински споразум“ су били „емајл – лако-

³⁶⁵⁶ Наведени танкер је требао да буде испоручен СССР-у на основу уговора који су 25. децембра 1960. склопили „Судоимпорт“ и ријечко бродоградилеж „3. мај“. (Исто.)

³⁶⁵⁷ Од тога 700 комада вагона цистерни, „трансформатори за снагу, јачине I–III“ (300.000 киловата), „електротехничка опрема“ (750.000 долара), 300 тона челичних арматура, 6 „уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова“, 10 „универзалних сушара за житарице, поврће и воће“, 30 „хладњака за трговине“. (Исто.)

ви и боје“, вунене тканине и скроб. У робну листу југословенског извоза су били унети и производи који су били намењени за отплату кредита.³⁶⁵⁸

*

Потписивање „дугорочног споразума“ и годишњег протокола је представљало најважнију ствар у робној размени у току 1961. Међутим, после завршетка преговора требало је предузети још „низ мера“ како би се постигнути договори извршили у предвиђеним роковима. После марта 1961. остало је још много тога да се заврши на плану прецизирање ствари у вези са испорукама „комплетних постројења“ и бродова, као и по питању уговарања преосталог дела размене. Све те ствари се у току 1961. нису одвијале очекиваном динамиком. Када је о „комплетним постројењима“ реч, у Београду је постојала свест о томе да је неопходно да инвеститори „правовремено заврше са пројектима за објекте, за које ће се опрема испоручивати већ у 1962. години“ и да доставе неопходне податке, како би се до 1. јуна 1961. усагласили „сви технички и технолошки проблеми“. Због планског карактера совјетске привреде наведени рок је требало да се испоштује да би испорука могла да се изврши у току 1962. Осим усаглашавања техничких питања, „представници инвеститора и увозника опреме“ су у току године требали и да закључе купопродајне уговоре са совјетским партнерима. На та питања се у Београду гледало као на „веома важна и хитна“, јер се сматрало да „због неакуратности наших установа или спољнотрговинске оперативе“ не би смело да „дође до одуговлачења или отежавања испорука“.³⁶⁵⁹

У Београду су у току априла 1961. предузете мере у вези са припремом одласка стручњака и представника „инвеститора“ у СССР са циљем вршења „избора опреме“, „сагледавања совјетских техничко-технолошких достигнућа“, „постављања задатака совјетским организацијама за израду технолошког пројекта“ и „склапања комерцијалних уговора“.³⁶⁶⁰ Први представници „инвеститора“ су у СССР упућени почетком маја и од тог периода је отпочела жива делатност у вези са уговарањем опреме из „листе Ц“. Паралелно са разговорима који су били вођени у Москви, совјетски стручњаци су по потреби путовали у ФНРЈ како би на лицу места размотрили питања у вези са пројектовањем и изградњом погона. Иако су у току друге половине 1961. и почетком 1962. одржани бројни састанци и посете делегација, извршена размена документације и разматрана могућност додатних совјетских испорука, због бројних проблема и нерешених питања до краја периода на који се односи ово поглавље – у поређењу са оним што се очекивало – ипак није било много тога урађено.

На изостанак конкретнијих резултата утицало је више разлога и пропуста, пре свега на југословенској, али и на совјетској страни. На првом месту треба напоменути да у ФНРЈ није било „благовремено“ решено питање „финансирања објеката“, а није било ни регулисано „одобравање инвестиционих зајмова у Југословенској инвестиционој банци“. Та „спорост у решавању одобравања зајмова“ је била узрок „низа тешкоћа у преговорима“ и због тога нису могли да се испоштују предвиђени рокови испорука за један део објеката. Нерешеност наведених питања је доводила и до одустајања од набавке опреме за поједине фабрике (две цементаре) и до обавештавања Москве о новим објектима за чију изградњу је ФНРЈ била заинтересована (предаја „необавезних информативних спискова опреме“). У вези са последњим, Београд је од средине 1961. настојао „на све могуће начине“ да испита коју додатну опрему би СССР у наредним годинама могао да испоручи. Друга група проблема односила се на неправовремено достављање потребне документације, потом достављање непотпуних спецификација и „контрадикторне“ инструкције Инвестбанке. Услед кашњења у достављању „пројектних задатака“ Москва није могла правовремено да ангажује производне капацитете,

³⁶⁵⁸ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 70, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1961 году; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412920, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1961. години, 30.3.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961; Исто, дос. 13, 39828, Робна размена за 1961. годину, 6.7.1961.

³⁶⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 48269, Црнобрња, Инвестиционој банци, 7.4.1961; Исто, дос. 12, 39458, Информација о завршеним трговинским преговорима са СССР, 4.4.1961.

³⁶⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 13, 39527, Југословенска инвестициона банка, Секретаријату за индустрију, 20.4.1961.

што је повлачило са собом одлагање испорука за годину дана. Амбасада је често пожуривала Инвестбанку да у потребном року пошаље документацију и интервенисала да се продуже рокови, али су у неким случајевима пројекти каснили и за продужене рокове. Трећи разлог који је утицао на „слабију реализацију набавке опреме“ било је то што југословенски инвеститори нису познавали „тржиште опреме СССР-а“. Југословенска предузећа и инвеститори су тек од 1961. „приступили ширем проучавању тржишта опреме у СССР-у“.

И на совјетској страни су постојали „веома озбиљни узроци“ који су утицали на слабије уговарање. Проблем је пре свега представљала „крутост и спорост у преговорима и доношењу одлука“. „Многе тешкоће“ су – према речима југословенских дипломата – представљале „одраз“ совјетске „крутости у централизованом планирању и дистрибуцији“. Без обзира на такве „системске“ тешкоће, Москва је – упркос кашњењима, противречним инструкцијама и различитим пропустима југословенских органа – показивала „еластичност“, односно „конструктивно и предусретљиво“ држање. До краја периода на који се односи поглавље од предвиђених 95 милиона долара за комплетне објекте „фиксно“ је било закључено „само 10 милиона“. Заправо, увоз совјетске опреме, пројеката и студија у тој вредности био је уговорен још пре краја 1961, а почетком 1962. су настављени преговори за испоруке које су требале да се изврше у наредним годинама. Од вредности од „око 10 милиона долара“, на испоруке за комплетне објекте у току 1962. је отпадао износ од 8,2 милиона долара. У наведени износ су, пре свега, спадале „4 мање фабрике вијчане робе – Кропа, Ваљево, Горажде и Кичево“, потом „мањи обим опреме за руднике угља Велење, Раша, Крека, Костолац“, опрема за „рудник цинка и олова Злетово“, „мањи део опреме за руднике гвожђа Вареш и Љубија“, те „део опреме за железару Зеница“. Договорена опрема је у „техничком погледу“ била „на високом нивоу“, а цене су за 10 до 20% биле „повољније од западних“. Мањак у односу на – за 1962. годину – предвиђених 14 милиона долара је највећим делом направљен због смањених испорука за Железару у Зеници, што је било проузроковано кашњењем са израдом пројектне документације.³⁶⁶¹

*

Што се тиче бродова, „дугорочним споразумом“ је у периоду од 1962. до 1965. била предвиђена испорука 25 југословенских танкера и трампера. Договорени рокови испоруке (1962: 4; 1963: 6; 1964: 7; 1965: 8 пловила) били су одређени на трговинским преговорима, када су обе стране имале у виду типове трампера и танкера које су бродоградилшта ФНРЈ годинама градила. Међутим, совјетска страна је 19. маја 1961. предала другачије „пројектне задатке“ и за 16 танкера, и за 9 трампера. Тражени бродови су се „потпуно разликовали“ од оних које су производила југословенска бродоградилшта и за њихову градњу су били потребни „потпуно нови пројекти и документација“. Ради решавања спорних питања делегација стручњака за бродоградњу из СССР-а је током лета посетила ФНРЈ. Узевши у обзир новона-

---

³⁶⁶¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 280, Л. 134–138, Запись беседы М. Малахова с В. Лоличем, 8.5.1961; Исто, Л. 156, Памятная записка, 7.6.1961; Исто, Л. 166–167, Памятная записка, 22.7.1961; Исто, Л. 170–172, Запись беседы Н. Бусыгина с В. Лолич, 26.9.1961; Исто, Л. 180–181, Запись беседы Н. Бусыгина с т. Секицким, 24.11.1961; Исто, Л. 182, Памятная записка. Объекты, по которым представляется возможным осуществить комплектные поставки; Исто, Д. 1750, Л. 166–167, Промемория, 18.8.1961; Исто, Д. 1765, Л. 105–107, Экономические отношения Югославии с СССР и странами народной демократии, ноябрь 1961; АЈ, КПр, I–3–а/101–33, Економски проблеми; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 14, 424171, Промеморија, 22.7.1961; Исто, Промеморија, 28.7.1961; Исто, ф. 135, дос. 4, 416811, Мојсов, ДСИП-у, 26.5.1961; Исто, дос. 8, 428493, Табор, ДСИП-у, 21.9.1961; Исто, дос. 12, 39194, Информација о стању уговарања опреме у СССР-у, 23.5.1961; Исто, дос. 13, 39728, Информација о стању уговарања опреме у СССР-у, 12.6.1961; Исто, 39753, Белешка о разговору са Димитренком, 20.6.1961; Исто, 39761, Информација о отвореним проблемима које хитно треба решити у вези са преговорима на реализацији Споразума са СССР-ом (комплетни објекти), 22.6.1961; Исто, 39810, Извештај о раду у СССР-у у времену од 6.5. до 15.6.1961. око координирања рада југословенских инвеститора на набавци комплетних постројења, 3.7.1961; Исто, 40055, Информација са састанка код А. Хума, 12.10.1961; Исто, Информација о проблемима извршења набавке опреме по листи „Ц“ Споразума са СССР-ом о размени 1961–1965. године, 2.4.1962; Исто, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, ф. 127, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика.

стале околности, југословенска бродоградилшта су 24. августа 1961. изнела нову понуду, са следећим роковима испоруке – 1963: 3; 1964: 11; 1965: 11 бродова. Услов за наведену динамику је био да се уговор потпише до краја октобра 1961.

Због проблема који су проистекли из захтева совјетске стране по питању „начина плаћања и утврђивања цене“, потом одређивања гаранције и још неких „убичајених услова“ који су пратили склапање таквих послова, уговор о испоруци бродова није био потписан у наведеном року. Цело питање је додатно компликовао захтев да се у пловила уграде „најмодернији уређаји“ који су могли да се набаве „искључиво на Западу“. Цена поменутих уређаја, уз тражење изградње другачијих, „најмодернијих типова бродова“, повећавала је укупну цену са „дугорочним споразумом“ предвиђених 100 на 125 милиона долара. Разлика од 25.000.000 долара није била „покривена совјетским испорукама комплетне опреме“, а Београд је желео да се она надомести испорукама репродукционих материјала. Нарочито велике тешкоће су постојале у вези са начином плаћања. Став југословенских бродоградилшта је био да плаћање треба вршити током градње „по фазама“ („како је то убичајено у свету код изградње бродова“). Совјетска страна је пак захтевала „исплату по испоруци брода“ (на такав начин је СССР плаћао бродове купљене у „земљама лагера“). Такав начин плаћања је, у виђењу Београда, значајно „кредитирање“ совјетске привреде „за све време изградње бродова“. Због вишегодишњих рокова и великих вредности то је представљало „тежак терет“ за ФНРЈ, која је наведена средства могла „корисније и рационалније“ да искористи. Због тога је наведено „решење“ било неприхватљиво за Београд.

У настојању да се нађе компромисно решење, две стране су почеле да се договарају око процената који су требали да се плате у појединим фазама. Совјетска страна је чврсто стајала на становишту да 85% вредности треба платити приликом испоруке брода, 10% у фази изградње и 5% када прође „гарантни рок од 12 месеци“. Наспрам тога, Београд је тражио да се 95% вредности плати током градње бродова (али „у 9 фаза“), а 5% по истеку гарантног рока. Полазећи од великог интереса који су бродоградилшта имала за извршавање наведеног посла и „перспективе“ која се отварала његовом реализацијом, у Београду су били спремни на одређене уступке, али су сматрали да ће „у приближавању ставова морати веће уступке да учини и Совјетска страна“. Постизање договора је било додатно отежано због тога што је Москва тражила да се за бродове одреде „фиксне цене“ за цео период. Југословенска бродоградилшта су пак пристајала на договорену цену закључно са 1963. и настојала су да се за „наредне две године [...] мора предвидети клизна скала за материјале који се имају набавити из трећих земаља, као и на берзанске артикле“. Дискусија о свим тим питањима је онемогућавала постизање договора и условила даље померање испорука бродова (ФНРЈ је у септембру 1961. предложила следећи темпо испоруке – 1963: 2; 1964: 10; 1965: 13 бродова).

Крајем 1961. и почетком 1962. било је више покушаја да се дође до узajамно прихватљивог решења. У периоду од 19. септембра до 10. октобра 1961. у Москви је боравила делегација југословенске бродоградње, која је са „Судоимпортом“ неуспешно покушала да усагласи одредбе уговора у вези са начином плаћања и ценом. Крајем новембра и почетком децембра ФНРЈ је посетио председник „Судоимпорта“ М. А. Микулин. Осим тога, ФНРЈ је крајем 1961. наведена питања покушала да покрене и реши током заседања Мешовите комисије, односно за време трговинских преговора. Пошто су за СССР услови плаћања били неприхватљиви, „Судоимпорт“ није био спреман да у току 1961. потпише уговор. Крајем периода на који се односи поглавље две стране су се „сложиле [...] углавном о проценту пред финансирања (35%)“. Међутим, питања о динамици исплате наведеног „пред финансирања“, уз нерешени „проблем фиксне или променљиве цене“, остала су и даље отворена.³⁶⁶² Иако су обе

³⁶⁶² АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 42, Советско-југославскије отношения и позиција Југославије по основним међународним вопросам, 7.12.1961; АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Економски проблеми; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 14, 425916, Копчок, Амбасади ФНРЈ у Москви, 26.8.1961; Исто, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 9, 430675, Мијатовић, ДСИП-у, 13.10.1961; Исто, 432606, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.11.1961; Исто, 434024, Информација о проблематици изградње 25 бродова у југословенским бродоградилштима за рачун СССР, 13.11.1961; Исто, дос. 13,

стране биле изузетно заинтересоване за успешну реализацију овог посла, њихове позиције су почетком 1962. још увек биле прилично удаљене. Колико су сва та питања била тешка, довољно говори то што је коначни договор постигнут тек средином 1962.

*

Као што је то био случај са „комплетним објектима“ и уговарањем испоруке бродова, и реализацију Протокола од 30. марта 1961, односно одвијање редовне робне размене, пратиле су одређене тешкоће. Непосредно по потписивању Протокола, почетком априла 1961, „активан салдо“ ФНРЈ на клириншком рачуну износио је чак 22,5 милиона долара. Такво стање је било „последича слабог закључивања роба по увозу из СССР-а“.³⁶⁶³ Постојећа ситуација је једним делом била и „резултат“ релативно високог „активног салда“ са којим је ФНРЈ завршила 1960. годину (9,2 милиона долара). „Неравномерност закључивања по извозу и увозу“ се надовезала на такво стање и додатно допринела стварању „високе активе“. На плану уговарања и реализације извоза ФНРЈ није било већих тешкоћа и проблема („шта више постоји знатно већа тражња код неких производа од уговорених количина робним листама“). Наспрам тога, југословенски увоз је био бременим бројним тешкоћама.

Више разлога је утицало на „потешкоће“ које су пратиле уговарање извоза СССР-а: 1) касно потписивање годишњег протокола; 2) проблеми са „асортиманом или квалитетом“ одређених производа (кокс, део феролегура, руда мангана, сумпор, ауто-гуме...); 3) високе цене („изнад светских“) за део робе (нафта, калијева со 40%, никл, алуминијум, феросилицијум...); 4) постојао је део производа које „СССР врло тешко или уопште не даје“, иако су били унети у Протокол (калај, никл, магнезијум метални, алуминијум, рото-папир); 5) „ступање на снагу новог девизног режима“ у ФНРЈ (средином марта 1961) и „уздржавање“ југословенских организација од уговарања послова због „неизвесности у погледу инструмената“ (на плану извоза наведена ствар није представљала тешкоћу, јер су могли да се користе и стари и нови „инструменти“); 6) „несташица [...] динарских средстава код [...] привредних организација“, која је представљала „кочницу за благовремено закључивање увоза, као и реализацију већ закључених роба“; 7) околност да је за део производа „накнадно утврђено да су препланирани“ или да је услед повећања производње њихов увоз био непотребан (манганов диоксид, сумпорна киселина, синтетички каучук).

Подаци о уговарању југословенског извоза и увоза показују колико велико заостајање је, у случају последњег, било у питању. На дан 30. јуна 1961, ФНРЈ је уговорила извоз у вредности од 50.516.000 долара и увоз од свега 31.478.000 долара. Пар месеци касније, на дан 31. августа, ситуација је била нешто боља – наспрам вредности од 51 милиона долара уговореног извоза, договорен је увоз у вредности од 40 милиона долара (32,5 милиона долара по „редовном увозу“ и око 7,5 милиона долара за „војне набавке“). Иако се разлика између уговореног извоза и увоза постепено смањивала, у наставку године није било виднијег помака – у новембру је био уговорен извоз производа у вредности од 50 милиона и увоз у износу од 43 милиона долара. Не само што је југословенска страна доста брже закључила свој извоз, већ је и његова реализација вршена бржим темпом, што је додатно утицало на „високо стање потраживања на клириншком рачуну“ и стални пораст активе ФНРЈ у току 1961. Док је „позитивни салдо“ ФНРЈ крајем јуна износио „преко 21 милион долара“, у октобру се повећао на 31,7

39936, Записник са ванредне седнице Извршног одбора Савета бродоградње Савезне индустријске коморе, 29.8.1961; Исто, 39992, Записници о преговорима који су вођени у Москви од 19. септембра до 10. октобра 1961. између делегације југословенске бродоградње и совјетског спољнотрговинског предузећа „Судоимпорт“; Исто, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961; Исто, дос. 14, 440231, Записник о разговорима вођеним 6. децембра 1961. између представника Југословенске поморске бродоградње и председника В/О „Судоимпорт“ из Москве; Исто, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962; Исто, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громике.

³⁶⁶³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 3, 411175, Записник са састанка одржаног по питању увоза из СССР-а у Савезној спољнотрговинској комори, 7.4.1961.

милиона долара, у новембру на 33 милиона, а на самом крају 1961. на „преко 35 милиона долара“. Коментаришући појаву тако „великог салда“, у Москви су истицали да је билатерална трговина у току 1961. дошла у „изузетно ненормалан положај“.³⁶⁶⁴

Проблеми са високим „позитивним салдом“ ФНРЈ су у току целе 1961, дакле, оптерећивали билатералну трговинску размену. У вези са тим, у Београду су истицали да ФНРЈ „фактички и објективно [...] дуже времена бескаратно кредитира СССР“ и да наведено стање представља „кочницу и сметњу нормалном и здравом одвијању и проширивању међусобне робне размене“. Због користи које је СССР имао од поменутог „бескаратног кредитирања“, југословенски аналитичари су сматрали да је Москва „свесно ишла на максимално задуживање“. Упркос наведеном мишљењу, треба рећи да су совјетски званичници у току године имали „озбиљне приговоре“ на динамику уговарања и одвијања размене. Београду је предочено да ће у случају да не дође до убрзања југословенског увоза, МСТ СССР-а „бити принуђено да обустави извоз одређеног дела производа из Југославије“. И без совјетских приговора у Београду су били забринуте због начина на који се одвијала размена и већ почетком априла истицали да је неопходно да се „хитно предузму мере да се ова ситуација поправи“.³⁶⁶⁵ Најконкретнији покушај превладавања настале ситуације представљало је заседање Мешовите комисије (Москва, 11–31. јул 1961). Због проблема у вези са квалитетом, асортиманом и ценама, који су пратили уговарање извоза из СССР-а, југословенска делегација је сматрала да „тежиште одговорности за незакључене позиције лежи на совјетској страни“. Совјетска делегација је пак упорно инсистирала на „потпуној реализацији робних листа“ из годишњег протокола за 1961. и „енергично одбила“ да дискутује о „ликвидацији“ позитивног салда ФНРЈ из 1960. године (9,2 милиона долара). Како би се решио проблем „високог салда“ југословенска страна је затражила увоз „низа роба“ у укупној вредности од око 18 милиона долара. Совјетска делегација се сагласила са извозом „незнатних количина“ тражене робе (феролегуре, хемијски производи, плински угаљ), и са своје стране понудила низ производа у вредности од око 24 милиона долара који, „било услед квалитета и асортимана, или било услед цена“, нису били прихватљиви за ФНРЈ.

Осим поменутих мањих количина производа са листе коју је предложила југословенска страна, током рада Мешовите комисије били су уговорени одређени совјетски извозни контингенти и решена поједина спорна питања. Иако није било постигнуто свеобухватно решење за проблем високог „позитивног салда“, обе стране су исказале спремност да и даље раде на питању „уравнотежења биланса“. У вези са тим, у Протоколу о раду Мешовите комисије је било истакнуто да су се две стране „договориле да ће у најскорије време предузети мере за закључење уговора, како за робу предвиђену Протоколом о робној размени за 1961[.] годину која још није закључена, тако и за робу која је допунски предложена изван робних листа предвиђених Протоколом“. Као што смо видели, до краја августа 1961. био је направљен одређени помак на том плану, али је проблем позитивног салда ФНРЈ у другој половини године наставио да оптерећује робну размену, доживевши врхунац на самом крају године.³⁶⁶⁶

³⁶⁶⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1765, Л. 101–104, О выполнении югославо-советского протокола о товарообороте на 1961 г, 22.11.1961; Исто, Л. 108, Экономические отношения Югославии с СССР и странами народной демократии, ноябрь 1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 9, 434024, Информација о проблемима робне размене са СССР-ом (предстојећи преговори), 11.11.1961; Исто, дос. 11, 438910, Поповић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 29.12.1961; Исто, дос. 13, 39828, Робна размена за 1961. годину, 6.7.1961; Исто, дос. 13, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961.

³⁶⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 4, 39786, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961; Исто, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 3, 411175, Записник са састанка одржаног по питању увоза из СССР-а у Савезној спољнотрговинској комори, 7.4.1961.

³⁶⁶⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 72–73, Протокол Смешанной Комиссии, 31.7.1961; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 5, 417573, Мојсов, ДСИП-у, 1.6.1961; Исто, Копчок, Амбасади ФНРЈ у Москви, 10.6.1961; Исто, Мојсов, ДСИП-у, 22.6.1961; Исто, Копчок, Амбасади ФНРЈ у Москви, 26.6.1961; Исто, 420401, Мојсов, ДСИП-у, 28.6.1961; Исто, 420817, Припреме за Мешовиту комисију у јулу 1961, 21.6.1961; Исто, 420926, Мојсов, ДСИП-у, 5.7.1961; Исто,

Као и током заседања Мешовите комисије, Москва је у наредном периоду одбацивала одговорност за појаву високог салда ФНРЈ.³⁶⁶⁷ Совјетски званичници су изјављивали да се „кривица“ за постојећи дисбаланс налази на југословенској страни и да у ФНРЈ постоје одређене „нејасне компликације у погледу интерног финансирања спољне трговине са СССР-ом“. У МСТ СССР-а су истицали да „позитиван биланс“ ФНРЈ „никако не би требао да смета трговини“, посебно због тога што је Југославија у току 1963. требала да има „знатно веће куповине у СССР-у“, на основу којих је требало да дође до „изравнања“ биланса.³⁶⁶⁸ Наведена околност није била без основа и на њу је указивано и у југословенским анализама. Ситуацију са позитивним салдом који је настајао из „текуће размене“, додатно су, у перспективи, компликовале совјетске испоруке „комплетних постројења“ и југословенски извоз бродова. Због тога што се рокови испорука бродова и „комплетних објеката“ нису поклапали, очекивало се да ће у наредним годинама „долазити до разних неравномерности, обрта и нерегуларности у приливу, односно одливу на клириншком рачуну“. У вези са тим, југословенски аналитичари су напомињали да „проблем салда треба гледати дугорочније“ („са становишта извршења целокупног 5-годишњег споразума“) и указивали на то да се „у извесној мери мора водити рачуна о томе до које мере треба стриктно настојати и ићи на потпуну ликвидацију салда изнад плафона манипулативног кредита“. Због кашњења са испорукама бродова, у Београду су очекивали да ће се у току 1962. појавити „известан дебаланс“, који ће се додатно повећати у току 1963. И према југословенским анализама, ФНРЈ је у току 1963, дакле, требала да има „значајнији“ дуг према СССР-у, који је требао „постепено“ да се регулише испорукама бродова у току 1964. и 1965.³⁶⁶⁹

Без обзира на ту „дугорочнију“ слику, постојећа ситуација је одговарала СССР-у, а не ФНРЈ која се нашла у улози „бескаматног кредитора“ совјетске привреде. У КСТ су сматрали да се „решење“ постојећег проблема налази у допунским испорукама СССР-а. То питање је требало да буде разматрано на новом заседању Мешовите комисије, које је почело 15. новембра 1961. у Москви. Решавање питања југословенског потраживања је било повезано са преговорима о робној размени за 1962. Совјетска страна је настојала да та два питања посматра заједно и да иде на ликвидацију салда „у оквиру биланса 1962. године“. Такав приступ је носио са собом „опасност да се салдо ликвидира на терет [...] извоза“ ФНРЈ, што би довело до смањења обима размене у 1962. Наспрам тога, у интересу Београда је било да се питање ликвидације салда реши пре него што почну трговински преговори. Међутим, разговори о ликвидацији потражног салда су се одвијали „тешко и споро“. Осим у другој половини новембра, о том питању се расправљало током децембра 1961. и јануара 1962. Због проблема у вези са сушом и лошом жетвом, југословенска страна је предлагала да се питање дебаланса у целини реши испорукама 350–400.000 тона пшенице из СССР-а. Пошто је Москва крајем 1961. одговорила негативно на тај захтев, приступило се договарању списка совјетских производа чијим испорукама би била извршена „ликвидација дуга“.³⁶⁷⁰

421390, Решење о саставу југословенског дела Мешовите комисије, 6.7.1961; Исто, 421707, Мојсов, ДСИП-у, 12.7.1961; Исто, 422383, Мојсов, ДСИП-у, 18.7.1961; Исто, дос. 6, 422807, Мојсов, ДСИП-у, 24.7.1961; Исто, 423696, Мојсов, ДСИП-у, 31.7.1961; Исто, 423893, Извештај о раду југословенско-совјетске Мешовите комисије за робну размену у Москви, од 11. јула до 31. јула 1961; Исто, дос. 11, 438910, Поповић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 29.12.1961.

³⁶⁶⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1765, Л. 108, Экономические отношения Югославии с СССР и странами народной демократии, ноябрь 1961.

³⁶⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 8, 428596, Забелешка о разговору М. Секичког са М. Р. Кузмином, 18.9.1961.

³⁶⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 13, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961.

³⁶⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 40077, Проблеми у нашим економским односима са СССР-ом, 19.10.1961; Исто, ф. 135, дос. 9, 434480, Менаше, ДСИП-у, 17.11.1961; Исто, дос. 10, 434821, Мијатовић, ДСИП-у, 21.11.1961; Исто, 434878, Служба за правне послове и међународне уговоре ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 21.11.1961; Исто, 434833, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 22.11.1961; Исто, 435863, Мијатовић, ДСИП-у, 23.11.1961; Исто, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 8.12.1961; Исто, 435323, Мијатовић, ДСИП-у, 24.11.1961;

И поред велике југословенске активе, која се крајем 1961. и почетком 1962. „кретала стално на нивоу од преко 30 милиона долара“, две стране су током рада Мешовите комисије утврдиле да је „стварно дуговање СССР-а“ износило 13 милиона долара (само та вредност није била „покривена“ уговорима о извозу совјетске робе у 1961). Велику већину тог дуга су чинила југословенска потраживања из 1960. године (9 милиона долара), а 4 милиона долара су представљали последицу „дебаланса“ који је пратио робну размену у току 1961. После дуге расправе постигнут је договор да се ликвидација највећег дела југословенског потраживања изврши извозом совјетске робе у вредности од „око 10 милиона долара“, а да се за преосталих 3 милиона долара „пронађе решење у оквиру размене и биланса 1962. године“. У склопу поменутих производа у вредности од 10 милиона долара налазили су се: 100.000 тона угља за коксирање, 40.000 тона антрацита, 10.000 тона ваљаног материјала, 250.000 тона нафте, 30.000 тона сировог гвожђа, 1.000 тона алуминијума, 3.000 тона азбеста и цеви за нафту у вредности од 700.000 долара. Пошто је део производа у вредности од 3 милиона долара унет у годишњи протокол за 1962, до завршетка трговинских преговора се „стално провлачио проблем регулисања салда“. Према совјетским подацима, југословенска актива је на дан потписивања Протокола, 15. фебруара 1962, износила „око 26 милиона долара“. Да то питање не би ометало одвијање робне размене у току године, две стране су се договориле да се 1. марта 1962. издвоји „на посебан рачун код Народне банке износ од 20 милиона долара“, који би „привредне организације обеју земаља“ користиле за извршавање текућих послова. Пошто је ликвидација поменуте активе од 26 милиона долара требала да се изврши на три начина (реализацијом „прелазних закључака из 1961. године“, испоруком „додатне робе у износу од 10 милиона долара“ и извозом СССР-а из годишњег протокола за 1962), ради практичнијег решења тог питања било је договорено да се од „целокупног Совјетског прилива“ одбија 30% све до успостављања равнотеже на клириншком рачуну (остатак од 70% би се користио за „покривање“ редовног извоза ФНРЈ).³⁶⁷¹

*

Као што смо могли видети, највећу тешкоћу на трговинским преговорима представљало је решавање проблема активе ФНРЈ. То питање је доминирало преговорима од њиховог почетка, 15. новембра 1961, све до краја јануара 1962. Чак и по постизању узајамно прихватљивог решења, две стране су током прве половине фебруара повремено дискутовале о том питању. На почетку преговора југословенски став је био да прво треба да се нађе решење за ликвидацију потражног салда, и тек после тога да се приступи разговорима о годишњем протоколу за 1962. Пошто су се разговори о салду одужили, постепено су се – крајем новембра и посебно у току прве половине децембра – наметнула питања у вези са новим протоколом. КСТ је био изричито против тога да се почињу разговори о робној размени за 1962. пре него што се питања у вези са салдом „бар већим делом реше“. Међутим, југословенска делегација је крајем новембра увиђала да би се одлагање почетка разговора „сигурно негативно одразило у одвијању размене у 1962.“ Упркос противљењу КСТ-а, југословенска делегација је 8. децембра 1961. почела разговоре о новом годишњем протоколу.

За разлику од разговора вођених у Мешовитој комисији, када је југословенске преговараче предводио виши саветник КСТ Бернارد Менаше, шеф делегације на преговорима о

Исто, дос. 11, 436483, Павлич, Амбасади ФНРЈ, 9.12.1961; Исто, 436972, Мијатовић, ДСИП-у, 11.12.1961; Исто, 437344, Мићуновић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 16.12.1961; Исто, 437814, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.12.1961; Исто, 438764, Мијатовић, ДСИП-у, 26.12.1961; Исто, 438910, Поповић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 29.12.1961; Исто, дос. 13, 40085, Информација о стању и проблемима робне размене са СССР-ом, као и совјетских испорука комплетне опреме, односно југословенских испорука бродова, 21.10.1961; Исто, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 127, дос. 2, 43661, Мијатовић, ДСИП-у, 2.2.1962; Исто, ф. 128, дос. 10, 4145, Мијатовић, ДСИП-у, 3.1.1962; Исто, 4729, Мијатовић, ДСИП-у, 9.1.1962; Исто, 4862, Мијатовић, ДСИП-у, 10.1.1962; Исто, 41109, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 13.1.1962; Исто, 41834, Мијатовић, ДСИП-у, 17.1.1962; Исто, 42935, Мијатовић, ДСИП-у, 27.1.1962.

³⁶⁷¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 128, дос. 10, 44815, Мијатовић, ДСИП-у, 13.2.1962.

новом протоколу је био помоћник председника КСТ Вујица Гајиновић. Ниво совјетске делегације је, такође, био подигнут – уместо заменика начелника Управе за трговину са социјалистичким земљама МСТ Батулина, на челу совјетских преговарача нашао се заменик министра спољне трговине Иван Фјодорович Семичаснов. Иако су разговори о годишњем протоколу почели уз претходни договор да се проблеми проистекли из размене у току 1960. и 1961. посматрају „одвојено“, односно уз „услов да ликвидација салда не може утицати на ниво размене у 1962“, прва реакција КСТ је била да је и даље неопходно „инсистирати“ на „претходном решењу салда“. В. Гајиновић је пак сматрао да је одбијање разговора о робној размени за 1962. „могло да значи прекид преговора“. Подсећајући надређене на то да југословенска предузећа „већ сада [...] наилазе на тешкоће приликом захтева за обезбеђење потребних роба за први квартал 1962.“, шеф југословенске делегације је истицао да је „у нашем интересу благовремено закључење протокола“. Београд се невољно сагласио са тим. Југословенска делегација је, ипак, у наставку преговора настојала да дискутује о одређеним техничким и мање важним питањима у вези са разменом у 1962, инсистирајући на томе да прво треба да се нађу одговарајуће робе за ликвидацију салда.³⁶⁷²

У току јануара 1962. у Београду су били „забринути због развоја трговинских преговора“ и „крутог става“ Москве по питању „ликвидације позитивног салда“. Међутим, крајем јануара је дошло до промене у држању совјетске стране. Совјетска делегација је у том периоду „врло упадљиво настојала да створи нову атмосферу у којој се могу решити преостала спорна питања око закључења протокола“. Уместо крутог држања које је обележило претходни део преговора, совјетски преговарачи су се држали „отвореније“, истичући да са југословенском делегацијом „желе да разговарају не 'као дипломати' већ 'као браћа'“. Такво заузимање „конструктивног става“ представљало је саставни део „позитивне промене политике“ Москве према Београду. Наведена промена је омогућила да се на одговарајући начин реши питање ликвидације позитивног салда и да се приступи коначном утврђивању робних листа за годишњи протокол. Штавише, Москва је у склопу наведеног заокрета указала и на постојање могућности за додатно проширење размене. И. Ф. Семичаснов је почетком фебруара, на изненађење југословенских преговарача, саопштио да они „поново разматрају могућност испорука додатних роба“ за које је ФНРЈ била заинтересована, а да заузврат „желе да купе даље количине обуће, трикотаже и слично“.³⁶⁷³

После промене у совјетском држању крајем јануара 1962. преговори су се, речима В. Гајиновића, „релативно доста брзо завршили“. Такав расплет је био могућ због тога што су се обе делегација – „сем мањих измена“ – држале контингентата који су били предвиђени „дугорочним споразумом“. Већ почетком фебруара разговори о „утврђивању извозних и увозних листа“ су, заправо, били „приведени крају“. Потписивање Протокола се одужило до средине месеца због тога што се чекало да Москва испита могућности за додатно, „ванредно проширење размене“. После проверавања извозних могућности, шеф совјетске делегације је 13. фебруара изјавио да „од најављеног повећања размене за сада нема ништа“. Саопштивши да у МСТ СССР-а „нису успели до краја рашчистити све ствари“ у вези са тим, И. Ф. Семичаснов је оставио могућност да се то питање још једном размотри у току 1962. Две стране су се том приликом договориле да се потписивање годишњег протокола изврши 15. фебруара.

³⁶⁷² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 9, 433124, Миладовић, Служби за правне послове и међународне уговоре ДСИП-а, 7.11.1961; Исто, 434480, Менаше, ДСИП-у, 17.11.1961; Исто, дос. 10, 434833, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 22.11.1961; Исто, 435323, Мијатовић, ДСИП-у, 24.11.1961; Исто, 435863, Павлич, Амбасада ФНРЈ у Москви, 8.12.1961; Исто, дос. 11, 436483, Мијатовић, ДСИП-у, 8.12.1961; Исто, Павлич, Амбасади ФНРЈ, 9.12.1961; Исто, 436972, Мијатовић, ДСИП-у, 11.12.1961; Исто, 437814, Павлич, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.12.1961; Исто, 438764, Мијатовић, ДСИП-у, 26.12.1961; Исто, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР.

³⁶⁷³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 126, дос. 14, 42972, Забелешка о разговору са Аставином, 17.1.1962; Исто, ф. 127, дос. 2, 43661, Мијатовић, ДСИП-у, 2.2.1962; Исто, ф. 128, дос. 6, 42127, Мијатовић, ДСИП-у, 20.1.1962; Исто, дос. 10, 42935, Мијатовић, ДСИП-у, 27.1.1962.

Трговински преговори о робној размени за 1962. су окончани наведеног дана, када су В. Гајиновић и И. Ф. Семичаснов потписали Протокол.³⁶⁷⁴

Узимајући у обзир и остала питања у вези са југословенско-совјетском трговином, може се рећи да је потписаним Протоколом постигнут договор о уравниотежењу биланса, односно о „ликвидацији“ високог салда ФНРЈ. Југословенски извоз је, према годишњем протоколу, требао да износи 54,9 милиона долара, што је – уз позитиван салдо од 25 милиона долара – чинило укупну вредност од 79,9 милиона долара. Наспрам тога, извоз СССР-а је, према Протоколу, требао да износи 53,2 милиона долара. Међутим, на ту вредност је требало додати 8,2 милиона долара на основу совјетских испорука из „листе Ц“, потом 15 милиона долара на рачун „војних испорука“ и 3,2 милиона долара за „отплату кредита“. Укупну вредност је, дакле, износила 79,6 милиона долара. У Београду су сматрали да је постигнута структура размене била „повољна“. Због повећања совјетског извоза ваљаног материјала, азбеста и алуминијума, те уношења нафте и цеви за нафту у извозну листу СССР-а, структура увоза ФНРЈ се „у односу на структуру предвиђену дугорочним споразумом знатно побољшала“.³⁶⁷⁵ Из наредне табеле се детаљније може сагледати структура размене за 1962.

-Табела бр. 98: Структура југословенско-совјетске робне размене у 1962. години (вредности су наведене у доларима).³⁶⁷⁶

Група производа	Извоз ФНРЈ	Извоз СССР-а
Храна	2.579.000 (суве шљиве)	-
Сировине	595.000 (барит)	2.665.000 (синтетички каучук, азбест)
Горива и масноће	—	15.985.000 (угаљ за коксирање, кокс, плинско уље, бензин)
Хемијске сировине и производи	4.680.000 (калцинирана и каустична сода, калцијум карбид, боје, лакови, „ПВЦ“)	4.332.000
„Израђени производи“	18.616.000 (производи црне и обојене металургије, фурнир, цигарет-папир, ...)	15.858.000 (цеви, гуме, електроде, рото-папир, сирово гвожђе, ваљани материјал, феролегуре)
Машине и транспортна средства	20.000.000 (машине и каблови)	10.942.000 (машине, куглични лежајеви)
„Готови производи“	8.628.000 (намештај, обућа, трикотажа)	2.385.000 (медицински апарати, роба широке потрошње)

Детаљнији преглед Протоколом договорене размене дат је у наредне две табеле.

-Табела бр. 99: Производи за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1962. године (вредности су наведене у килограмима, тонама, комадима или америчким доларима).³⁶⁷⁷

³⁶⁷⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 75–79, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ в 1962 году, 15.2.1962; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 128, дос. 10, 43744, Мијатовић, ДСИП-у, 3.2.1962; Исто, 44130, Мијатовић, ДСИП-у, 7.2.1962; Исто, 44815, Мијатовић, ДСИП-у, 13.2.1962; Исто, дос. 12, 414669, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1962. години, 15.2.1962.

³⁶⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР.

³⁶⁷⁶ Табела је састављена на основу података из „информације“ о преговорима коју је саставио шеф југословенске делегације В. Гајиновић. (Исто.)

³⁶⁷⁷ Табела је састављена на основу података из „Листе 1 роба за извоз из СССР у ФНРЈ у 1962. години“, која чини први прилог уз Протокол о трговинској размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 76–77, Списак 1 това-

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	900.000 тона
Металуршки кокс	20.000 тона
Антрацит	140.000 тона
Нафта	250.000 тона
Плинско уље	100.000 тона
Авио бензин	13.000 тона
„Мазиво уље“	500 тона
Сирово гвожђе	90.000 тона
Ваљани материјал црне металургије	40.000 тона
Колски слогови	2.800 комада
Цеви за нафту	700.000 долара
Бели лим	3.000 тона
„Производи даље прераде“	3.500 тона
Графитне електроде	200 тона
Феролегуре	416 тона ³⁶⁷⁸
Алуминијум у блоку	2.000 тона
Никл и легуре	100 тона
Руда хрома	1.500 тона
Калијеве соли 40%	100.000 тона
Азбест	7.000 тона
Синтетички каучук	500 тона
Ауто-гуме	500.000 долара
Толуол	3.200 тона
Натријум бихромат	200 тона
Анилинске боје	200 тона
Сумпор	1.000 тона
Криолит	600 тона
Нафтенска киселина	200 тона
Паладијум	350 килограма
Платина	10 килограма
Рото-папир	3.000 тона
Различити папири	400 тона
Крзно	200.000 долара

ров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1962 году; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 12, 414669, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1962. години, 15.2.1962.)

³⁶⁷⁸ Од тога, 20 тона феротитана, 120 тона фероволфрама, 30 тона ферованадијума, 154 тоне феромолибдена, 80 тона ферофосфора, 2 тоне ферониобија и 10 тона металног мангана. (Исто.)

Медицинска опрема и инструменти	160.000 долара
Различити хемијски производи	900.000 долара
Фармацеутски производи	600.000 долара
Роба широке потрошње (бицикле, фотоапарати, сатови...)	2.700.000 долара
Семе и саднице	200.000 долара
Куглични лежајеви	1.500.000 долара
Машине и опрема	8.000.000 долара
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

У односу на „дугорочни споразум“, Протоколом су повећане испоруке угља за коксификације за 100.000 тона, нафте за 150.000 тона, сировог гвожђа за 30.000 тона, ваљаног материјала црне металургије за 10.000 тона, алуминијума у блоку за 1.000 тона, азбеста за 3.000 тона и робе широке потрошње за 200.000 долара. Наспрам тога, извоз фармацеутских производа је смањен за 200.000 долара, значајно су умањене испоруке кокса („дугорочни споразум“ је предвиђао 160.000 тона), а изостављени су калај, руда мангана и сумпорна киселина. У листу совјетског извоза су као „нове позиције“ унети руда хрома, синтетички каучук, платина и различито семење и саднице. Када је о извозу ФНРЈ реч, у односу на „дугорочни споразум“ су повећане испоруке каустичне соде и калцијум карбида, а изостављена је испорука 11.000 тона олова. Две делегације су током преговора постигле договор о томе да се „ван протокола изврши размена 10.000 тона олова у замену за исту противвредност алуминијума у блоку (око 4.000 тона)“. Поређење „дугорочног споразума“ и листе југословенског извоза из годишњег протокола за 1962. показује да су остали контингенти робе наведени у истим количинама као у Споразуму од 30. марта 1961.³⁶⁷⁹ Детаљан приказ извоза ФНРЈ је наведен у наредној табели. -Табела бр. 100: Производи за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1962. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).³⁶⁸⁰

Назив производа	Количина или вредност
Ваљани производи алуминијума	4.000 тона
Ваљани производи бакра и „израде“ од бакра	5.000 тона
Ваљани производи месинга и „израде“ од месинга	2.500 тона
Кабловски производи	10.000.000 долара
Жива	110 тона

³⁶⁷⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 46–47, Приложение А. Список основных товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в период 1961–1965 гг; Исто, Л. 48–49, Приложение Б. Список основных товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в период 1961–1965 гг; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 4, 412919, Споразум о узајамним испорукама робе између ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 30.3.1961; Исто, дос. 14, 40474, Информација о преговорима за закључење Протокола о робној размени за 1962. између ФНРЈ и СССР; Исто, 1962, ф. 128, дос. 10, 44130, Мијатовић, ДСИП-у, 7.2.1962.

³⁶⁸⁰ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 роба за извоз из ФНРЈ у СССР у 1962. години“, која чини други прилог уз Протокол о трговинској размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 78–79, Список 2 товара для поставки из ФНРЮ в СССР в 1962 году; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 12, 414669, Протокол о трговинској размени између ФНРЈ и СССР у 1962. години, 15.2.1962.)

Ваљани материјал црне металургије	27.000 тона
Електроде за заваривање	1.000 тона
Калцијум карбид	14.000 тона
Калцинирана сода	17.000 тона
Каустична сода	22.000 тона
„ПВЦ“	600 тона
Барит	30.000 тона
Емајл – лакови и боје	600 тона
Фурнир	3.500.000 квадратних метара
Хрстова резана грађа	8.000 кубних метара
Ћонска кожа	700 тона
Танин	900 тона
Цигарет-папир	600 тона
Намештај	2.000.000 долара
Кожна обућа	900.000 пари
Трикотажни производи	1.300.000 долара
Суве шљиве	8.000 тона
Скроб	7.000 тона
Ловоров лист	100 тона
Машине и опрема	10.000.000 долара ³⁶⁸¹
Литература и филателија	50.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	

Потписани Протокол је на обе стране био позитивно коментарисан. Обе стране су посебно наглашавале „даљи значајан раст совјетско-југословенске трговине“, односно „повећање за преко 20% у односу на извршење у 1961. години“. На ручку приређеном после потписивања Протокола, Н. П. Фирјубин је „истакао значај трговинског споразума за 1962[.] годину“ и посебно чињеницу да се њим „повећава размена за 25 посто у односу на прошлу годину“ (у појединим совјетским документима је навођено да је Протоколом предвиђен обим размене који је био „отприлике за 30%“ већи у односу на „фактички ниво“ југословенско-совјетске трговине у 1961). Према његовим речима, постојали су „повољни услови да се и протокол за 1962[.] годину премаши по обиму“. Совјетски дипломата је предочавао југословенским колегама да је „став владе СССР-а [...] да иде на даље развијање односа на економском плану“. Он се „специјално осврнуо на значај специјалних испорука (војна опрема)“ и истакао да и на том плану „постоје знатне неискориштене могућности“.³⁶⁸²

³⁶⁸¹ У наведену суму је улазила испорука: „трансформатора за снагу, јачине I–III“ (350.000 киловата), електро-техничке опреме (875.000 долара), челичне арматуре (300 тона), вагона цистерни (700 комада), „уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова“ (10 комплекта), „хладњака за трговине“ (100 комада) и „дизел утоваривача“ (50 комада). (Исто.)

³⁶⁸² АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, П. 197, Д. 13, Л. 52, Советско-југославске одношенија и позиција Југославије по основним међународним вопросам, 9.4.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 8, 42891, Совјетски предлози; Исто, Предлози Фирјубина садржани у здравици на ручку у Москви (16.2.1962); Исто, ф. 126, дос. 15, 47493,

Имајући у виду „колебање и неизвесност“ који су пратили држање совјетске стране током разговора и „објективне тешкоће које су настале у размени у прошлој години“, Ц. Мијатовић је сматрао да начин на који су окончани преговори и Протокол показују да је руководство СССР-а „пошло на позитивнији курс ка проширењу економских односа са нашом земљом“. Југословенски амбасадор је истицао да је такав исход преговора проистекао из одлука које су донете на „највишем нивоу“ и сматрао је да се може претпоставити да ће трговинска размена у 1962. „бити нормалнија и пре свега успешнија“. Подсећајући на то да су совјетски званичници сматрали да ће у току 1962. „бити потребно да се поново размотре могућности проширења размене“, Ц. Мијатовић је обавештавао Београд и о томе да је „према неким индикацијама изгледа [...] у ЦК вођена дискусија о томе да је постојећи дугорочни уговор са нама недовољан и да треба да се наша размена постави на ширу основу“. Говорећи о проширењу размене Н. П. Фирјубин је после потписивања Протокола посебно истакао да је „највећа препрека за брзи развој економских односа недовољно познавање могућности и капацитета који [су] у обе земље увелико порасли последњих година“. У вези са тим, заменик министра иностраних послова СССР-а је напомињао да је „потребно преко размене посета стручњака, инжињера и техничара детаљно проучавати достигнућа и производњу“.³⁶⁸³

Иако је Н. П. Фирјубин недовољно „познавање“ привреда апострофирао као „највећу препреку“ за даљи развој економске сарадње, ипак су политичке прилике на релацији Москва–Београд представљале главни чинилац који је требао да омогући даљи искорак у трговинским односима. Судаћи према „порукама“ које су долазиле из Москве, током првих месеци 1962. је постојала повољна клима за даље ширење робне размене.³⁶⁸⁴ Све совјетске најаве о могућности повећања размене са почетка 1962. оствариле су се у периоду после априлске посете А. Громика. Иако је на плану билатералне трговине у току 1961. остварен видан искорак, од пролећа 1962. се ушло у нову фазу југословенско-совјетске робне размене, коју је одликовала константна узлазна линија и у којој успон сарадње није био праћен тешкоћама³⁶⁸⁵ које су карактерисали трговинске односе у претходном периоду.³⁶⁸⁶

Совјетски кредити Југославији: од помоћи до „принципа узајамне користи“

Упоредо са падом и стагнацијом југословенско-совјетских политичких односа, од кризе у Мађарској крајем 1956, текло је постепено сужавање економских веза које се нарочито тешко одразило на реализацију совјетских кредита, посебно од пролеће 1958. и отпочињања „другог југословенско-совјетског сукоба“. Као што је то био случај у претходном периоду, „економија“ је доследно пратила политичке токове, што се нарочито јасно види, управо, на примеру кредита из 1956. Успон политичких односа у претходном периоду је довео до тога да у току 1956. СССР закључи више кредитних споразума са ФНРЈ.³⁶⁸⁷ Нарушене прилике на релацији Москва–Београд су се пак негативно одразиле на њихову реализацију. Кредити су требали да утичу на то да се ФНРЈ приближи СССР и „лагеру“, али када је дошло до супротног „кретања“, уследио је пад заинтересованости Москве за њихову реализацију. После промене у совјетском држању у Београду су се жалили на „систем, по којем нам 1956[.] године, у

Белешка Поповића о разговору са Суском, 5.3.1962; Исто, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962; „К советско-југославским торговым отношениям“, *Внешняя торговля*, Но. 3/2962, стр. 7; „Protokol o robnoj razmeni sa SSSR-om...“, *Ekonomika politika*, br. 517/24.2.1962, str. 258.

³⁶⁸³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962; Исто, ф. 128, дос. 11, 45571, Мијатовић, ДСИП-у, 17.2.1962.

³⁶⁸⁴ АЈ, КПП, 1–3–а/101–32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са А. Јепишевим, 26.3.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 8, 42891, Совјетски предлози; Исто, Предлози Фирјубина садржани у здравици на ручку у Москви (16.2.1962); Исто, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962; Исто, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962; Исто, ф. 128, дос. 11, 45571, Мијатовић, ДСИП-у, 17.2.1962.

³⁶⁸⁵ Попут проблема са салдом у току 1961. или тешкоћа које су до краја јануара 1962. пратиле највећи део трговинских преговора.

³⁶⁸⁶ О даљем кретању југословенско-совјетске робне размене, опширније у поглављу „Динамични раст спољно-трговинске размене“.

³⁶⁸⁷ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 34, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год.

жељи да нас што више привуку, нуде што више могу, дају кредите“, а „након догађаја у Мађарској“ заузимају „нову линију“ и „траже одлагање кредита“.³⁶⁸⁸

У околностима у којима је совјетско руководство било изузетно незадовољно („непријатељским“) држањем Београда током мађарске кризе,³⁶⁸⁹ а Москва водила „идеолошку борбу“ против „југословенског пута социјалистичке изградње“,³⁶⁹⁰ није се могло очекивати да ће СССР наставити да пружа економску помоћ ФНРЈ³⁶⁹¹ и да на тај начин доприноси развоју њене привреде. Из совјетске перспективе посматрано, наставак пружања „братске подршке“ путем кредита изгледао је као да се „награђује“ неко ко је „заслужио“ казну. Суштински, због поступака који су на совјетској страни доживљени као „непријатељски“ чин (држање током мађарске кризе, усвајање „антисовјетског“, „ревизионистичког“ партијског програма на VII конгресу)³⁶⁹² и југословенског пропагирања сопственог „пута социјалистичке изградње“, Москва није имала много разлога због којих би наставила са реализацијом инвестиционих аранжмана. Утолико пре што је кредитирање развоја привреде ФНРЈ значило да СССР (посредно) утиче на привлачност југословенског „модела“ социјализма.

Москва не само што није намеравала да – посредно – доприноси привлачности „система“ који је пропагирала СКЈ, већ је – непосредно – настојала да дискредитује „југословенски пут социјалистичке изградње“. На прелазу из 1956. у 1957. на совјетској страни су били свесни тога да „Југословени не могу да поткрепе пропаганду свог пута било каквим економским достигнућима“.³⁶⁹³ Управо због тога је у „антијугословенској кампањи“ коју су водиле државе „народне демократије“, уместо отворених напада на ФНРЈ, скретана пажња на недостатке у југословенској привреди и истицани су „подаци о ниском животном стандарду трудбеника Југославије“.³⁶⁹⁴ Такве тенденције „лагерске“ пропаганде, које су се испољиле после мађарске кризе, биле су дијаметрално супротне у односу на намере којима је Москва – званично – образлагала давање кредита ФНРЈ током 1956. године (пружање „подршке развоју привреде Југославије“, односно пружање „помоћи у развоју привреде Југославије“).³⁶⁹⁵ Иако је совјетска страна током пролећа и лета 1957. ублажила ставове по питању споразума од 12. јануара и 1. августа 1956, даље компликације у југословенско-совјетским политичким односима – до којих је дошло у вези са VII конгресом СКЈ – водиле су ка новом заоштравању става Москве према реализацији, пре свега, инвестиционих аранжмана, али и „робног кредита“. У мају 1958. совјетска страна је донела одлуку о још једном „одлагању“ реализације инвестиционих аранжмана, односно о томе да – уместо на принципу „братске“, „пријатељске узајамне помоћи“ – економске односе са ФНРЈ убудуће гради искључиво на принципу „узајамне користи“.³⁶⁹⁶ Такав приступ је искључивао „сваки елеменат 'помоћи'“ – а самим тим и креди-

³⁶⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958; Исто, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР.

³⁶⁸⁹ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 1, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960.

³⁶⁹⁰ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 99, 102–104, 154, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год.

³⁶⁹¹ Из перспективе Москве, кредити који су 1956. одобрени ФНРЈ представљали су „братску подршку“, односно „помоћ Југославији“. (АВП РФ, Ф. 144, Оп. 17, Папка 38, Д. 9, Л. 34, Предложения по реализации принципов Декларации правительства Союза ССР об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами в части, касающейся взаимоотношений с Югославией, 21.11.1956.)

³⁶⁹² Москва је Програм СКЈ доживела као „напад“ (и то: „јавни“) на СССР. У таквим околностима се није могло очекивати да СССР – како је Н. С. Хрушчов говорио – „одваја од својих уста“ и „даје Југославији паре“. (V. Mićunović, *nav. delo*, str. 502–503.)

³⁶⁹³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 405, Л. 154–155, Политический отчет Посольства СССР в ФНР Югославии за 1956 год.

³⁶⁹⁴ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 484, Л. 88–89, Из дневника Фирюбина Н. П. Запись беседы с И. Б. Тито, 11.1.1957.

³⁶⁹⁵ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 30, Д. 170, Л. 59, 61, К беседе с товарищем Тито.

³⁶⁹⁶ У економским односима са иностранством СССР је примењивао два вида економске сарадње: 1) принцип „некористољубиве братске узајамне помоћи“ који је практикован са државама „социјалистичког лагера“ и подразумевао је „тесну економску сарадњу“, односно пружање помоћи у складу са принципом „социјалистичког интернационализма“; 2) принцип „узајамне користи“, који је важио за земље које нису улазиле у састав „лаге-

те као форму сарадње – из југословенско-совјетских економских односа.³⁶⁹⁷ Заузимање таквог става и одлуке које је совјетска влада донела у мају 1958.³⁶⁹⁸ су, практично, скинули са дневног реда питање даље реализације инвестиционих аранжмана и онемогућила потпунију реализацију „робног кредита“.

Током периода на који се односи поглавље, затегнутост на релацији Београд–Москва се на различите начине пренела на четири кредитна аранжмана склопљена 1956. Док је „девизни зајам“ искоришћен у потпуности, а „робни кредит“ отприлике половично, највеће тешкоће и проблеми су се испољили на плану реализације два најважнија југословенско-совјетска економска споразума: „инвестиционог кредита“ од 110 милиона долара и „алуминијумског кредита“ од 175 милиона долара. Подаци о делимичној искоришћености кредита не би требало да нас „заварају“. (Иако је сваки од четири споразума био важан на свој начин, вредност и значај „девизног зајма“ и два инвестициона аранжмана су неупоредиви.) Када свеобухватно посматрамо цео период на који се односи поглавље видимо да је – осим непотпуне реализације „робног кредита“ – суштинску важност за југословенско-совјетске економске односе имало то што је инсистирањем Москве на „принципу узајамне користи“³⁶⁹⁹ била онемогућена реализација инвестиционих аранжмана.

На различиту искоришћеност четири кредита из 1956. утицало је више чинилаца – динамика реализације појединих аранжмана, значај одређених споразума, као и начин на који су се одвијали југословенско-совјетски политички односи, посебно у периоду од „мађарског октобра“ 1956. до VII конгреса СКЈ (крај априла 1958). Историчари се нису детаљније бавили утицајем различитих чинилаца на реализацију појединих кредита, нити ширим кругом релевантних питања која су пратила ове аранжмане од јесени 1956. Попут осталих питања из југословенско-совјетске економске сарадње, и ова су се налазила на крајњој периферији њихових интереса – дотицана су углавном успутно, у склопу ширих истраживања. Историографија је „регистровала“ само неке од најважнијих „тачака“ (попут нота и писама о „одлагању“ инвестиционих аранжмана или појединих преговора који су у вези са тим питањима вођени), али не и оно што се између њих дешавало. Историографска сазнања о томе шта се збивало са кредитима из 1956. у периоду после мађарске кризе су, дакле, непотпуна, а поједина питања су приказана непрецизно. Може се рећи да је историографска покривеност наведене тематике обрнуто пропорционална значају који она има за потпуније сагледавање и разумевање целокупних југословенско-совјетских односа у наведеном периоду.³⁷⁰⁰

*

За разлику од инвестиционих аранжмана, питањима реализације и отплате „девизног зајма“ у историографији није посвећена готово никаква пажња. Што се тиче мемоаристике, С. Вукмановић се кратко осврнуо на „девизни зајам“, наводећи да су тих 30 милиона долара –

ра“ и подразумевао је строго пословне, трговинске односе, односно вођење рачуна о сопственим економским интересима. (АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 2–3, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960; АЈ, КПП, I–5–b/99–6, Тезе поводом 40-огодишњице Октобарске револуције, ДСИП, 28.9.1957; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 551, 724; Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964, стр. 777; Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964, стр. 403.)

³⁶⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁶⁹⁸ Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964, стр. 777–782, 785–786.

³⁶⁹⁹ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 2–3, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960.

³⁷⁰⁰ Када је долазило до „одлагања“ инвестиционих аранжмана, упућени инострани посматрачи су више пажње поклањали тим одлукама, него размени оптужби по идеолошкој линији и писању совјетске штампе. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 2, 42815, Ивековић – Амбасади ФНРЈ у Вашингтону, 25.2.1957; Исто, 1958, ф. 117, дос. 22, 413084, Мићуновић, ДСИП-у, 31.5.1958.)

уз остала „инострана средства“ – утицали на то да је ФНРЈ могла да повећа „производњу потрошних добара, односно стандард градског становништва“, несмањујући притом „обим инвестиционе изградње“.³⁷⁰¹ Ослањајући се на „Револуцију која тече“, исти став је поновила и Ивана Добривојевић.³⁷⁰² С. Рајак и Ђ. Трипковић су само нотирали закључивање зајма почетком 1956,³⁷⁰³ али се нису дотицали питања његове реализације.³⁷⁰⁴ На сличан начин је „девизни зајам“ поменула и С. Вреск.³⁷⁰⁵ За разлику од њих, Д. Богетић наводи да је „девизни зајам“ искоришћен у потпуности, али његову реализацију погрешно везује за 1959.³⁷⁰⁶

На основу докумената видимо да је „девизни зајам“ од 2. фебруара 1956, захваљујући претходно договореној динамици реализације, био у потпуности искоришћен пре него што су односи две државе били озбиљно нарушени. Наиме, целокупна сума од вредности од 30 милиона долара била је искоришћена у току 1956, и то у периоду од 1. маја до 15. новембра. Део зајма је искоришћен у америчким доларима (16.000.000), а део у британским фунтама (5.000.000 фунти, односно 14.000.000 долара). Током периода на који се односи ово поглавље ФНРЈ није била у обавези да отплаћује главницу зајма, већ само камату која је износила 2% годишње и доспевала на наплату од 1. јануара 1959. Ако оставимо по страни привремено обустављање, односно одлагање отплате једне рате средином 1959, може се рећи да је ФНРЈ редовно извршавала обавезе у вези са отплатом камате.

Што се тиче поменутог привременог обустављања отплате, југословенска страна је – уз образложење да сва четири споразума из 1956. представљају „једну целину“ – средином 1959. покушала да повеже питање отплате „девизног зајма“ (и „робног кредита“) са регулисањем спорних питања насталих у вези са поновним одлагањем инвестиционих аранжмана. Може се рећи да је то представљало недовољно утемељен, па и недовољно одлучан покушај Београда да економским средствима парира совјетској одлуци о одлагању инвестиционих кредита. ФНРЈ је тим путем настојала да изврши притисак на совјетску страну и наметне питање одштете на преговорима, односно да обустављањем отплате „девизног зајма“ (и „робног кредита“) надомести штету до које је дошло услед одлагања инвестиционих аранжмана. Међутим, југословенски захтев за „привременим мировањем“ обавеза по сва четири кредита није наишао на благодан пријем Москве. Суочен са чврстим совјетским ставом, па и притиском, Београд је морао да одустане од поменуте намере и да настави са отплатом „девизног зајма“. Од почетка 1959. ФНРЈ је за отплату камате полугодишње плаћала 160.000 долара и 50.000 фунти, односно годишње: 320.000 долара и 100.000 фунти. У периоду од коришћења зајма до 31. децембра 1961. била је обрачуната и плаћена камата у вредности од 1.712.833,33 долара и 546.833,6 фунти. За првих шест месеци 1962. камата је доспевала на наплату 1. јула

³⁷⁰¹ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, IV, str. 189.

³⁷⁰² Да се И. Добривојевић није детаљније бавила питањем „девизног зајма“ говори то што је – уз наведено гледиште С. Вукмановића о доприносу зајма „порасту животног стандарда“ – преузела и непрецизност у вези са коришћењем средстава у злату. Осим тога, нетачно је и њено одређивање карактера који су та средства имала – из контекста се види да се о „девизном зајму“ не говори као о кредиту („поред кредита“), већ као о средствима које је ФНРЈ „добила“ (не наводи се како и због чега) од СССР-а. (I. Dobrivojević, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, str. 149.)

³⁷⁰³ Још два аутора помињу постизање договора крајем августа, почетком септембра 1955, односно закључење „девизног зајма“ почетком 1956. (А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации*, стр. 524–529; Б. С. Новосельцев, „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, стр. 47.) Пошто њихова истраживања обухватају период до лета 1956, они се нису бавили питањем реализације и отплате „девизног зајма“.

³⁷⁰⁴ S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, p. 214; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, p. 139; Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 20.

³⁷⁰⁵ За разлику од С. Рајака и Ђ. Трипковића, С. Вреск у дисертацији није навела када је закључен Споразум о зајму, али је поменула да је на економским преговорима вођеним крајем августа и почетком септембра 1955. било договорено његово закључивање. Иако се дисертација бави југословенско-совјетским односима до почетка седамдесетих, о реализацији и отплати „девизног зајма“ – као и у већини других историографских радова – није било речи. (С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 73.)

³⁷⁰⁶ D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 236.

1962. Отплата главнице зајма је доспевала на наплату (једнократно) 1966, а ФНРЈ је, дакле, у међувремену редовно извршавала обавезе у вези са отплатом камате.³⁷⁰⁷

*

Попут „девизног зајма“, ни реализација и отплата „робног кредита“ није била предмет пажње историчара. Ти споразуми су се, како је исправно приметити Д. Богетић, налазили „у сенци два неуобичајено велика кредита, посебно уговорена за изградњу великих индустријских постројења у Југославији“.³⁷⁰⁸ Тачно је да су у стварности „инвестициони“ и „алуминијумски“ кредит „засенили“ друга два кредитна споразума из 1956, али је у историографији та „сенка“ још дубља. Највише што је на плану реализације „робног кредита“ урађено је помињање – у једној реченици – његове половичне искоришћености.³⁷⁰⁹ Одговоре на питања у вези са овим кредитом, дакле, можемо тражити једино међу „невољним сведоцима“ (Марк Блок) прошле стварности – документима. Са реализацијом „робног кредита“ се – као и са „девизним зајмом“ – почело 1956, али је она требала да се протегне и на наредне године. Споразум је требао да буде реализован у три „етапе“ – од по 18 милиона долара годишње – у току 1956, 1957. и 1958. На такав начин планирана динамика коришћења „робног кредита“ се „преклопила“ са погоршањем југословенско-совјетских односа до кога је дошло крајем 1956, односно са додатним заостравањем из 1958, што се негативно одразило на његову реализацију. Од укупног износа од 54 милиона долара, ФНРЈ је искористила отприлике половину: 26.444.679 долара.³⁷¹⁰ Свеукупно посматрано, динамика и намена коришћења кредита се могу сагледати из следеће табеле.

³⁷⁰⁷ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 44, Папка 185, Д. 18, Л. 148, О положени в Југослави, 31.12.1959; Исто, Оп. 48, Папка 197, Л. 44, Советско-југославские отношения и позиция Југослави по основным международным вопросам, 7.12.1961; Исто, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 3–4, 5, 6, Положение с выплатой кредитов, представленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960; ГАРФ, Ф. Р5446, Оп. 93, Д. 1020, Л. 1–2, Заместитель Председателя Правления Государственного банка СССР А. Кудрявцов, Заместителю Председателя Совета Министров СССР Микояну А. И., 1.7.1959; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Справка о кредитах и займах Советского Союза, предоставляемых Југослави по Соглашениям, заключенным в период 1956–1957 гг., 15.7.1957; АЈ, КПР, I–3–а/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ; АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 92, дос. 5, 431461, Односи ФНРЈ–СССР после Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ (XI и XII у 1957. и I, II, III и IV у 1958); Исто, ф. 116, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР; Исто, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 65, дос. 4, 431040, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 25.11.1959; Исто, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 120, дос. 1, 422709, Белешка о односима ФНРЈ–Совјетски Савез, 31.8.1959; Исто, дос. 2, 34702, Хронолошки преглед догађаја из односа ФНРЈ–СССР. Јуни–јули 1959; Исто, дос. 11, 420723, ДСИП, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.8.1959; Исто, дос. 14, 34727, Стање преговора са делегацијом СССР по питању инвестиционих зајмова (август 1959); Исто, 120/458–459, Ед мемоар ФНРЈ, 7.7.1959; Исто, 120/459–462, Ед мемоар СССР, 28.7.1959; Исто, 120/462–464, Ед мемоар ФНРЈ, 29.8.1959; Исто, ф. 121, дос. 1а, 421034, Перишић, ДСИП-у, 7.8.1959; Исто, дос. 10, 428518, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959; Исто, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, Београд, 24.5.1962; Исто, 44252, Пројекат Протокола о питањима у вези кредитних аранжмана; Исто, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югослави в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 782.

³⁷⁰⁸ D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 234.

³⁷⁰⁹ Д. Богетић у вези са тим наводи: „Од Споразума о робном кредиту у износу од 54 милиона долара, Југославија је до краја 1958. успела да искористи 27,7 милиона долара, дакле око 50%.“ (Исто, стр. 236.) Иако се наведена вредност (као, на пример, и: 27,6 милиона долара) може срести у документима, тај износ је навођен пре него што су банке „усагласиле“ салдо. (ДА МСП, ПА, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима, И. Пелизон и Л. Мојсов.) После његовог „усаглашавања“, као коначан износ искоришћености „робног кредита“ – на основу кога је вршена отплата – наводи се вредност од 26,4 милиона долара.

³⁷¹⁰ АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 14, 35273, Преглед коришћења у СССР робног кредита од \$ 54.000.000; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

-Табела бр. 101: Преглед коришћења „робног кредита“ (вредности су наведене у долари-ма).³⁷¹¹

Година	Коришћено за увоз пшенице	Коришћено за увоз нафте	Укупно
1956	15.077.952,71	4.390.903,43	19.468.856,14
1957	902.311,42	2.989.612,73	3.891.924,15
1958	–	2.674.387,21	2.674.387,21
1959	–	409.511,97 ³⁷¹²	409.511,97
Укупно	15.980.264,13	10.464.415,34	26.444.679,47

Увид у динамику коришћења средстава 1956, односно у наредне три године, показује на који начин се погоршање југословенско-совјетских односа са краја 1956. одразило на реализацију кредита. Наспрам вредности од 19.468.856 долара која је реализована 1956, у наредним годинама је увезена „роба“ укупне вредности од свега 6.975.823 долара. Практично је 1956. година – када је увезено 200.000 тона пшенице и 200.000 тона нафте³⁷¹³ – била једина година током које се реализација кредита кретала у предвиђеном оквиру. Свеукупно посматрано, ФНРЈ је током реализације „робног кредита“ у потпуности увезла уговорене количине нафте (1956: 200.000 тона; 1957: 150.000 тона; 1958/59: 200.000 тона), док је од укупне количине од 630.000 тона пшенице изостао увоз „око“ 380.000 тона по југословенским, односно 375/385.000 тона, по совјетским подацима. Вредност неиспоручене пшенице је износила „око“ 25.000.000 долара.³⁷¹⁴

Осим затегнутости у политичким односима две државе, на реализацију „робног кредита“ је негативно утицао и пад интересовања ФНРЈ за увоз пшенице у току 1957. и 1958.³⁷¹⁵ На то су, са једне стране, утицале тешкоће које је совјетска страна имала у погледу извоза пшенице,³⁷¹⁶ а са друге стране пораст производње у ФНРЈ,³⁷¹⁷ и наставак пружања америчке помоћи, конкретно: потписивање Споразума о пољопривредним вишковима 3. фебруара 1958.³⁷¹⁸ Иако је, за разлику од раније бесплатне помоћи, Споразум од 3. фебруара имао „претежно зајмовни карактер“,³⁷¹⁹ са даљим заостравањем југословенско-совјетских односа у наредним месецима су поновљене старе оптужбе Москве о изградњи социјализма „на америч-

³⁷¹¹ Табела је преузета из југословенских докумената – ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959; Исто, дос. 14, 35273, Преглед коришћења у СССР робног кредита од \$ 54.000.000; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁷¹² У питању су испоруке заостале количине нафте из транше за 1958. годину.

³⁷¹³ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422746, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР (1959); Исто, 1958, ф. 118, дос. 16, 31764, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР, 25.8.1958; Исто, 1959, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959.

³⁷¹⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 13, М. Кузьмин, М. Цветковичу, 1.11.1957; Исто, Л. 14, М. Цветкович, М. Кузьмину, 1.11.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428510, М. Цветковић, М. Р. Кузьмину, 1.11.1957; Исто, ф. 99, дос. 10, 427629, И. Г. Кабанов – Љ. Бабићу, 26.2.1957; Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 32299, Ед-мемоар; Исто, 1959, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 785.

³⁷¹⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959.

³⁷¹⁶ ДА МСП, ПА, 1956, ф. 91, дос. 19, 422746, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР (1959); Исто, 1958, ф. 119, дос. 2, 47049, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 31.3.1958.

³⁷¹⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 21, 426681, Забелешка о разговору Диздаревића са Бакуновим и Хановим, 20.12.1957; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 121.

³⁷¹⁸ D. Bogetić, „Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-ih godina“, стр. 92; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 154.

³⁷¹⁹ D. Bogetić, *нав. дело*, стр. 92.

кој пшеници“.³⁷²⁰ Намера Београда да на основу „робног кредита“ уместо пшенице увезе друге производе, у Москви је у априлу 1958. „протумачена“ као одустајање Београда од увоза исте. Југословенски захтев и његово спорно тумачење омогућили су Москви да без већих тешкоћа избегне реализацију половине кредита. У изузетно неповољним околностима које су наступиле после VII конгреса СКЈ, Москва није намеравала да изађе у сусрет југословенским захтевима да се увоз пшенице замени другим производима. Скоро истицање рока Споразума, крајем 1958, уз изговарање совјетске стране да не располаже извозним вишковима тражених производа, одредили су судбину „робног кредита“.³⁷²¹

Због совјетског избегавања да изврши испоруку робе у износу који је одговарао преосталој вредности кредита, од Правног савета ДСИП-а је тражено мишљење о томе да ли „робни кредит“ треба отплаћивати или је потребно „учинити нешто друго и шта“. Иако су постојали елементи који су указивали на то да је Москва имала „намеру неизвршења“ Споразума,³⁷²² из чега је проистацала „доцња“ совјетске стране у коришћењу „робног кредита“ (што је могло бити основа за тражење одштете), ФНРЈ није имала много основа да тражи „накнаду штете“, због тога што је било „врло тешко доказати да је за Југославију из овог посла настала непосредна материјална штета, јер се ради о лифEROвању покретне и потрошне (берзанске) робе“. У таквим случајевима штета је могла да настане само у случају „диференцијације цена“ при куповини производа на трећим тржиштима. Међутим, то је, практично, било искључено због тога што је – према члану 2 Споразума о робном кредиту – вредност производа одређивана на основу „светских цена“. Постојала је и могућност да се у обзир узме „евентуална посредна штета из пропуштене добити“ због тога што би ФНРЈ морала да купује одређене производе „за готово“, али и то је у случају пшенице отпадало као могућност, због тога што је иста увожена „на кредит из САД“.³⁷²³

Наведене околности нису, дакле, давале ФНРЈ много могућности за тражење одштете. Београд је, ипак, у наредном периоду покушао да повеже питање отплате „робног кредита“ са одштетом за прекинуту реализацију инвестиционих аранжмана. Југословенска страна је средином 1959. покушала да наметне совјетској „тумачење“ према коме су сва четири кредитна споразума из 1956. представљала „једну целину“, те да повеже отплату „робног кредита“ (и „девизног зајма“) са штетом која је настала услед одлагања инвестиционих аранжмана. На почетку преговора о финансијским питањима у вези са кредитима, југословенска страна је предложила да њене обавезе по сва четири кредита „привремено мирују“. У складу са тим, Народна банка је задржала отплату рата које су доспевале на наплату 30. јуна (0,5 милиона рубаља за отплату камате), односно 1. јула (5,6 милиона рубаља на рачун отплате главнице кредита). Совјетска страна је Ед-мемоаром од 1. августа 1959. „оштро“ одбила наведену могућност. За Москву је

³⁷²⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, Књига XIII, стр. 316; Т. Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, стр. 126; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, стр. 196, 249; Ђ. Tripković, *nav. delo*, стр. 85–86; М. Ј. Игрутиновић, *nav. дело*, стр. 156–157.

³⁷²¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 174, Л. 154–156, Памятная записка, 30.12.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958; Исто, ф. 92, дос. 3, 415190, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕЗ од 13. до 20. јуна 1958, 21.6.1958; Исто, ф. 118, дос. 16, 31764, Белешка. Споразум о робном кредиту ФНРЈ–СССР, 25.8.1958; Исто, 31835, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 19.9.1958; Исто, дос. 17, 32083, М. Сибиновић, Правном савету ДСИП-а, 12.11.1958; Исто, 32215, Изјаве Кумикина у вези робног кредита /изводи из записника са пленарних састанака/; Исто, ф. 119, дос. 2, 47049, Велебит, Амбасади ФНРЈ у Москви, 31.3.1958; Исто, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 430725, Записник са I састанка делегација за утврђивање листа редовне робне размене за 1959. годину, 15.12.1958; Исто, 430916, Мојсов, ДСИП-у, 29.12.1958; Исто, 32300, Aide memoire, 30.12.1958; Исто, 1959, ф. 91, дос. 2, 410683, Хронолошки преглед догађаја из односа Југославије са ИЕ земљама; Исто, ф. 120, дос. 13, 34714, Белешка о набавци пшенице у СССР-у на терет робног кредита од 54 милиона долара, 5.8.1959; *Встречи и переговори на вишем уровне руководителi СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777, 779, 785–786.

³⁷²² Објављени документи Президијума ЦК КПСС-а из маја 1958. јасно потврђују такву намеру. (*Встречи и переговори на вишем уровне руководителi СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777, 779, 786.)

³⁷²³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32406, Отплата дуга и камата СССР-у.

„питање отплата из робног и девизног кредита“ представљало „несумњиву обавезу“ ФНРЈ и југословенској страни је предочено да би одбијање отплате „доспелих рата и камата по робном кредиту и девизном зајму“ представљало чин који би угрозио даље одвијање трговинских односа две државе. Суочена са таквим ставом, југословенска страна је „повукла повезивање робног и девизног зајма са инвестиционим“ и Народна банка је наставила са отплатом.³⁷²⁴

Изузимајући поменути кратку „епизоду“ из средине 1959, отплата „робног кредита“ је вршена редовно.³⁷²⁵ Камата је износила 2% годишње, а било је предвиђено да се „сваки коришћени износ“ отплати у року од 10 година „рачунајући од завршетка полугођа у коме је коришћен, с тим да се прво плаћање врши 1. јануара 1959, а последње 31. децембра 1968.“³⁷²⁶ Према процени са којом су у мају 1958. располагали у ГКЕС-у, југословенска страна је од 1959. до 1968. требала да исплаћује, отприлике, по 11–12.000.000 рубаља годишње.³⁷²⁷ Укупан износ кредита, око кога су се усагласиле Народна банка ФНРЈ и Државна банка СССР-а, који је требало отплатити (не рачунајући камату) износио је 26.444.679,47 долара.³⁷²⁸

Што се тиче отплате главнице кредита, југословенска страна је редовно измиривала обавезе које су доспевале на наплату 30. јуна и 31. децембра сваке године. Свеукупно посматрано, Народна банка је извршила следеће уплате у периоду од 1958/59. до 1962: 1) 1.375.007,17 (једна рата 1958); 2) 3.003.916,31 (две рате 1959); 3) 3.025.470 (две рате 1960); 4) 3.025.470 (две рате у 1961); 5) 3.025.470 долара (две рате у 1962).³⁷²⁹ То је, укупно, износило 13.455.333,48 долара. Када се та сума одузме од укупног дуга ФНРЈ, испада да је у мају 1962. југословенски дуг износио 12.989.346 долара.³⁷³⁰ Када је о камати реч, Државна банка СССР-

³⁷²⁴ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 44, Папка 185, Д. 18, Л. 148, О положени в Југослави, 31.12.1959; Исто, Оп. 48, Папка 197, Л. 44, Советско-југославские отношения и позиция Југослави по основным международным вопросам, 7.12.1961; Исто, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 3–4, 5, 6, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960; ГАРФ, Ф. Р5446, Оп. 93, Д. 1020, Л. 1–2, Заместитель Председателя Правления Государственного банка СССР А. Кудрявцов, Заместителю Председателя Совета Министров СССР Микояну А. И., 1.7.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 1, 422709, Белешка о односима ФНРЈ–Совјетски Савез, 31.8.1959; Исто, дос. 2, 34702, Хронолошки преглед догађаја из односа ФНРЈ–СССР. Јуни–јули 1959; Исто, дос. 11, 420723, ДСИП, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.8.1959; Исто, дос. 14, 34727, Стање преговора са делегацијом СССР по питању инвестиционих зајмова (август 1959); Исто, 34762, Забелешка, 29.8.1959; Исто, 120/458–459, Ед мемоар ФНРЈ, 7.7.1959; Исто, 120/459–462, Ед мемоар СССР, 28.7.1959; Исто, 120/462–464, Ед мемоар ФНРЈ, 29.8.1959; Исто, ф. 121, дос. 1а, 421034, Перишић, ДСИП-у, 7.8.1959; Исто, дос. 10, 428518, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959.

³⁷²⁵ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, Папка 194, Д. 19, Л. 8, Справка о торговле СССР с Југославией, 10.5.1961; Исто, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 4, 6, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960; АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 65, дос. 4, 431040, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 25.11.1959; Исто, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962.

³⁷²⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Справка о кредитах и займах Советского Союза, предоставляемых Југослави по Соглашениям, заключенным в период 1956–1957 гг., 15.7.1957; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 65, дос. 4, 431040, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 25.11.1959; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁷²⁷ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Југослави в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 782.

³⁷²⁸ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 14, 35273, Преглед коришћења у СССР робног кредита од \$ 54.000.000; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁷²⁹ Због стања на клириншком рачуну и на основу сагласности Државног секретаријата за послове финансија од 9. априла 1962, Народна банка је „унапред извршила плаћање рата за главницу и камату које доспевају 30. јуна и 31. децембра 1962.“ (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.) На такав начин се вршила „уштеде камате“ и југословенска страна је тај приступ наставила да примењује и у наредном периоду. (Исто, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 44034, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 26.12.1962.)

³⁷³⁰ Остатак дуга је доспевао на наплату у периоду од 1963. закључно са 1968, и то: по 3.025.470 долара у току 1963, 1964. и 1965; потом 2.943.063 долара 1966, 659.679 долара 1967. и 310.201 долар 1968. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.)

а је до 31. децембра 1958. задужила ФНРЈ са 880.998,12 долара; за обрачунате камате до 31. децембра 1959. са 482.960,01 долара; за обрачунате камате до краја 1960. са 426.187,79 и за камате до краја 1961. са 365.678,37 долара. Москва је, дакле, до почетка 1962. на рачун отплате камата задужила ФНРЈ са 2.155.824,29 долара. До 22. маја 1962. Народна банка је по том основу отплатила 749.530,29 долара, а остатак од 1.406.294 долара је требао да се отплати у периоду од 1963. до 1968. Као и главница кредита, отплата камате је – у „шестомесечним износима“ – требала да се заврши до 31. децембра 1968.³⁷³¹

*

Као што смо поменули, нарушени политички односи су се најтеже одразили на два најважнија југословенско-совјетски економска споразума – „инвестициони кредит“ од 12. јануара 1956. и „алуминијумски кредит“ склопљен 1. августа 1956. Уочи, и непосредно по заоштравању кризе у Мађарској у октобру 1956, ствари на плану реализације два инвестициона аранжмана су мање-више текле предвиђеним током. „Инвестициони кредит“ је био потписан раније, па су, самим тим, ствари на том плану даље одмакле. У периоду од октобра до децембра 1956. две стране су дискутовале о начину утрошка дела кредита у износу од 8 милиона долара (према Протоколу од 2. августа 1956), совјетској страни су биле предате спецификације опреме за одређене објекте, а настављено је и са договарањем и упућивању совјетских стручњака у ФНРЈ, као и са упућивањем југословенских стручњака у совјетске пројектне организације.³⁷³² Током наведеног периода долазило је и до одређених пропуста приликом реализације „инвестиционог кредита“, али они нису представљали последицу уплива „политике“.³⁷³³

И на плану „алуминијумског кредита“ ствари су се одвијале на сличан начин. На југословенској страни су се – из објективних (решавање техничких питања у вези са изградњом и проширењем капацитета појединих објеката), али и политичких разлога (суздржано држање према НДР са којом ФНРЈ није имала дипломатске односе) – одређене ствари спорије одвијале али су, свеукупно посматрано, постепено решавана питања која су долазила на дневни ред. Крајем октобра је совјетска страна упозната са „дислокацијом предузећа“ и намером да се фабрика алуминијума гради у „рејону Титоград–Никшић“. Са друге стране, совјетски званичници су пожуривали Београд да изврши ратификацију Споразума, указивали на то да је за опрему за гасификацију угља надлежна НДР и да је „по тим питањима неопходно поразговарати са одговарајућим организацијама Источне Немачке“, пожуривали извршавање обавеза из члана 2 Споразума и подсећали на скоро истицање рока („не касније од 1. новембра 1956“) за достављање података о размерама потенцијалног проширења капацитета рудника боксита и фабрика за производњу соде и катодних блокова. Последње је било нарочито важно да би могли да се одреде рокови завршетка пројектних радова, обим и рокови испорука за наведене објекте, као и расподела обавеза на три стране.³⁷³⁴

³⁷³¹ Исто.

³⁷³² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 198–199, Запись беседы Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 30.10.1956; Исто, Л. 201, Запись беседы И. о. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 31.10.1956; Исто, Л. 204, Запись беседы И. о. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с директором компании „Инвест-Импорт“ ФНРЮ Попадич, 14.11.1956; Исто, Д. 1540, Л. 112–113, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления Смелова Н. А. с советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 29.10.1956; Исто, Д. 1567, Л. 137–141, 149–151, 153, Справка о выполнении обязательств Советской стороной по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве предприятий и научно-технического сотрудничества за 1956 год; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 34, 47288, Потпредседник Народног одбора Града Београда Ј. Јанковић, ДСИП-у, 5.4.1957.

³⁷³³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 200, Г. Федоров – Заместителю Начальника Главного управления Смелову Н. А., ноябрь 1956; Исто, Л. 201, Запись беседы И. о. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 31.10.1956.

³⁷³⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1540, Л. 113–114, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления Смелова Н. А. с советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 29.10.1956.

На самом истеку предвиђеног рока, 1. новембра, југословенска страна је предала Ед-мемоар у коме су наведени сви објекти који су требали да се изграде, односно реконструишу на основу „алуминијумског кредита“. Југословенска влада је Ед-мемоаром саопштила и да ће јој „за покриће динарских издатака“ у 1957. бити потребно 15 милиона долара. Истовремено, совјетска страна је обавештена о томе да ФНРЈ „није заинтересована за испоруке пшенице“ из СССР-а, на основу „алуминијумског кредита“, у току „економске године 1956/57“.³⁷³⁵ У наредном периоду је настављено са договарањем, а у току друге половине новембра је седам совјетских и пет источнонемачких стручњака упућено у ФНРЈ ради „консултација о пројектовању алуминијумског комбината“ и других објеката, пружања техничке помоћи при изради пројеката, усаглашавања техничких карактеристика за одређену опрему и договора о подели рада између ФНРЈ, СССР и НДР.³⁷³⁶ Реализација „алуминијумског кредита“ се последњих месеци 1956, дакле, одвијала према предвиђеном плану, и једино што је, у одређеној мери, „одударало“ била је суздржаност Београда према НДР, која се, између осталог, видела по „динамици“ обавештавања о ратификацији Споразума. Југословенска влада је ратификовала Споразум 4. септембра, али је Владу СССР-а о томе обавестила 14. новембра 1956, а Владу НДР тек 16. јануара 1957. Тог дана када је о ратификацији обавештена и „трећа Страна-Уговорница“, Споразум је и формално ступио на снагу.³⁷³⁷

Међутим, криза у Мађарској и заоштравање југословенско-совјетских односа довели су до познатог писма Н. С. Хрушчова од 29. децембра 1956, после чега су уследиле тешкоће на плану реализације инвестиционих аранжмана. После одржавања децембарског Пленума ЦК КПСС-а, Н. С. Хрушчов је упутио писмо у коме је „предложио“ одлагање реализације „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“. Одлагање кредита је – са једне стране – образложено великим унутрашњим потребама и привредним тешкоћама са којима се суочавао СССР. Са друге стране, као разлог одлагања је наведена потреба пружања додатне економске помоћи Пољској, Источној Немачкој и Мађарској. Полазећи од тога да су се и у ФНРЈ тада вршила „скраћивања инвестиција у тешку индустрију“, Н. С. Хрушчов је у писму изразио увереност да ће у склопу таквих „општих измена“ постојати могућност да се совјетски предлог „узме у обзир“. На крају писма је упућен позив да се опуномоћи лице које ће о тим питањима разговарати током предстојећих трговинских преговора.³⁷³⁸

Иако су наведени разлози (привредне тешкоће СССР-а, повећање помоћи државама „народне демократије“) имали одређено „упориште“ у реалности, они нису били стварни узрок, него изговор за одлагање. Наведена два аранжмана су имала за југословенску привреду огроман значај, и њихово одлагање је представљало преношење сукоба на „терен међудр-

³⁷³⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 33, Aide memoire, 1.11.1956.

³⁷³⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 28, Л. 198, Запис беседе Заместителя Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 30.10.1956; Исто, Л. 202–203, Запись беседы И. о. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 31.10.1956; Исто, Л. 204, Запись беседы И. о. Начальника Управления по делам строящихся с помощью СССР предприятий ГУЭС Федорова Г. И. с директором компании „Инвест-Импорт“ ФНРЮ Попадич, 14.11.1956; Исто, Л. 207–208, Запись беседы Заместителя Начальника ГУЭС Смелова Н. А. с Советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 15.11.1956; Исто, Д. 1540, Л. 113–114, Запись беседы Заместителя Начальника Главного управления Смелова Н. А. с советником по экономическим вопросам при Посольстве ФНРЮ в СССР Борчич, 29.10.1956; Исто, Л. 122–124, Запись беседы Зам. Начальника ГУЭС Смелова Н. А. с руководителем группы немецких специалистов К. Вайнер, 16.11.1956; Исто, Д. 1567, Л. 142, 151, 156, Справка о выполнении обязательств Советской стороной по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве предприятий и научно-технического сотрудничества за 1956 год; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 4272466, Помощник директора Комбината алюминия И. Раденовић – Шефу делегације стручњака из НДР К. Валтеру, 23.1.1957.

³⁷³⁷ У периоду од потписивања 1. августа 1956. до 16. јануара 1957. Споразум се „привремено примењивао“. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 410131, Забелешка у вези совјетске ноте од 24. априла 1957. по питању алуминијумског споразума, 29.4.1957; Исто, 49992, ДСИП, Амбасади СССР-а у Београду, 9.5.1957.)

³⁷³⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–85, Секретар ЦК КПСС Н. Хрушчев – ЦК СКЈ, товарищу И. Б. Титу, 29.12.1956; АЈ, КПр, 1–5–б/99–5, Секретар ЦК КПСС Н. Хрушчов – ЦК СКЈ, другу Ј. Б. Титу; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 512–514, 978–979.

жавних односа“.³⁷³⁹ Изнету тврдњу потврђују и совјетски документи у којима се наводи да је СССР преиспитао однос према инвестиционим аранжманима услед „непријатељске“ позиције коју је ФНРЈ заузела према „ствари социјализма“ током „мађарских догађаја“,³⁷⁴⁰ као и речи Н. С. Хрушчова о томе да је одлука о одлагању реализације аранжмана била донета због политичких разлога.³⁷⁴¹ При таквом стању ствари, разумљиво је због чега су у Београду били незадовољни совјетским „предлогом“.³⁷⁴²

„Преговори“ о одлагању инвестиционих аранжмана³⁷⁴³ вођени су у совјетској престоници од 15. јануара до 18. фебруара 1957. На челу совјетске делегације налазио се начелник Главне управе за економске везе Константин Иванович Ковал, а југословенске преговараче је предводио члан СИВ-а Никола Минчев. Југословенска страна је истицала да сматра да су ови разговори „врло важни не само за даљи развој економских односа и сарадње, већ и уопште односа између обеју земаља“. Међутим, од самог почетка је било јасно да ће се ствари тешко одвијати. За цео ток преговора било је карактеристично одуговлачење совјетске стране. То је било утолико упадљивије због тога што за припрему совјетског предлога није била потребна „никаква дубља економска анализа, јер све пребацују на следећу петолетку“. Први састанак две стране одржан је 15. јануара, а совјетска страна је са конкретним – и како се испоставило коначним – предлогом изашла тек 6. фебруара. У извештају са „разговора“ Н. Минчев је наводио да су на совјетској страни „ток преговора и [...] ставове подешавали како су се развијали односи по идеолошко-партијској линији“.³⁷⁴⁴

Према предлогу совјетске стране од 6. фебруара, „алуминијумски кредит“ је, уместо од 1956. до 1961, требало одложити за наредну „петолетку“ (1961–1965). Када је реч о инвестиционом аранжману од 12. јануара 1956, предложено је да се „испука опреме за фабрике ђубрива и термоелектрану“, уместо раније предвиђеног рока (1957–1959), помери за период од 1960. до 1962.³⁷⁴⁵ Док се одлагање „алуминијумског кредита“ односило на све објекте, у случају „инвестиционог кредита“ радило се о одлагању изградње „само“ оних предузећа која су поменута: азотара, фабрика суперфосфата и термоелектрана. Остали објекти из Споразума од 12. јануара, односно Протокола од 2. августа 1956, нису били предмет разговора, односно о одлагању њихове изградње није дискутовано. Без обзира на последње, предлог о значајном померању рока изградње Комбината алуминијума и пратећих објеката, односно одлагање изградње најважнијих објеката из „инвестиционог кредита“, био је „потпуно [...] неприхватљив“ за Београд. Упркос различитим примедбама југословенске делегације, на састанцима који су уследили 8, 11. и 15. фебруара совјетска страна ни најмање није одступила од изнетог предлога.³⁷⁴⁶

³⁷³⁹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 222.

³⁷⁴⁰ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 1, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960.

³⁷⁴¹ S. Rajak, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957*, p. 324; Isti, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War*, p. 195.

³⁷⁴² РГАНИ, Ф. 5, Оп. 28, Д. 484, Л. 92, Из дневника Фирибуина Н. П. Запись беседы с И. Б. Тито, 11.1.1957; Исто, Л. 124–125, Запись беседы корреспондента ТАСС Козина И. С. с зав. отделом печати Госсекретариата по иностранным делам ФНРЮ Б. Драшковичем, 16.1.1957.

³⁷⁴³ Овим „преговорима“ у историографији није посвећена већа пажња. Ђ. Трипковић и А. Животић су се у склопу ширих истраживања успутно, кратко дотакли тог питања, и може се рећи да су – уз одређене непрецизности – на добар начин приказали чврст и непопустљив став који је Москва имала у том тренутку. (Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 64–65; А. Животић, „Успон и пад југословенско-совјетских војних односа 1957.“, стр. 107; Исти, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 182.) Осим поменутих аутора, чини се да се и Ј. Пирјевец индиректно (без изричитог помињања самих преговора) и уз непрецизност о вредности „блокираних“ кредита дотакао околности које су наступиле средином фебруара 1957. по њиховом прекиду. (Ј. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, str. 65–66.)

³⁷⁴⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957.

³⁷⁴⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 166–168, Протокол, Н. Минчев, 18.2.1957; АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Записник (југословенска верзија), Н. Минчев, 18.2.1957; Исто, Записник (совјетска верзија), К. Ковал, 18.2.1957.

³⁷⁴⁶ АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 42954, Минчев, ДСИП-у, 8.2.1957; Исто, дос. 37, 427308,

Југословенски преговарачи су заузели одлучан став о томе да је совјетски предлог од 6. фебруара био „неприхватљив“. У настојању да покрену преговоре са мртве тачке, југословенска делегација је 8. фебруара предложила да совјетска страна „обавезе од око 1 милијарде рубља“ подели на тај начин што би око 75% искористила од 1957. до 1960, а остатак од „преко 25%“ после 1960. Конкретно, то је значило одлагање „алуминијумског кредита“ за годину дана, односно одлагање изградње азотаре за једну, а фабрике суперфосфата и термоелектране за две године. Такав предлог је представљао – према речима Н. Минчева – „велики напор“ југословенске стране и „доказ искрене жеље да се конструктивно реши ово питање“. Због непопустљивог држања Москве, југословенска страна је 15. фебруара учинила још један корак даље и изашла са предлогом који је предвиђао да се „завршетак изградње алуминиског комбината одложи за две године, азотаре за једну, суперфосфата за две, а термоелектране за четири године“. Шеф југословенске делегације је указивао на то да совјетски издаци за 1957. и 1958, које су биле најкритичније за СССР, нису требали да буду велики (по „алуминијумском кредиту“ око 10 милиона долара 1957. и 12–15 милиона долара 1958), и да је већи део средстава требало пребацити на наредну „петољетку“ (41% до краја 1960, а после 1960. преосталих 59%). Био је то – речима Н. Минчева – „предлог који је коначан и који до максимума излази у сусрет совјетској страни“.³⁷⁴⁷

Током разговора са К. Коваљем Н. Минчев је упорно истицао да су они имали „пуно разумевање за економске тешкоће СССР-а“, али да је – са друге стране – у совјетском предлогу од 6. фебруара изостало „разумевање за последице и штете које ће имати југословенска привреда“. Указујући на то да је „југословенска страна поднела [...] свој предлог“, Н. Минчев је позивао: „дајте да разговарамо о њему“. „Ви сте дали ваш предлог. Ми смо дали наш. Зар совјетска страна заиста нема других – прихватљивијих решења?“ – узалуд је питао шеф југословенске делегације. Сва позивања на „конструктивнији“ разговор и изражавања наде да ће совјетска страна изаћи са предлогом који би представљао „одређени компромис“, била су узалудна. Н. Минчев се – оправдано – жалио на то што је совјетска страна предлог од 6. фебруара окарактерисала као „последњи“ и указивао је да за изношење таквог, једностраног става, „није било потребно тражити преговоре“.³⁷⁴⁸

Осим утицаја ванекономских чинилаца, за потпуније разумевање држања две стране током „преговора“ треба имати у виду различиту тежину коју су споразуми имали за Београд и Москву. Н. Минчев је током разговора истицао да се „економске последице сваке измене у односу на постојеће уговоре неколико пута теже одражавају на економику Југославије него ли на економику СССР-а“. Југословенски платни биланс је био „заснован на постојању ових споразума“, а посебно су били важни за „општи ниво капиталне изградње“. Настojeћи да објасни значај два кредита за ФНРЈ, Н. Минчев је истицао: „Ови споразуми претстављају прилив од 50 милиона долара годишње, што у односу на обим нашег извоза претставља 16–17%. Као што видите, учешће ових споразума у југословенској привреди је необично велико, док ови споразуми у билансима СССР ни издалека немају такав значај.“³⁷⁴⁹ Великим значајем два инвестициона аранжмана за привреду ФНРЈ се може објаснити југословенско одбијање предлога од 6. фебруара и тежња да се постигне какав-такав компромис. Може се рећи да је и

Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

³⁷⁴⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 166–168, Протокол, Н. Минчев, 18.2.1957; АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Записник (југословенска верзија), Н. Минчев, 18.2.1957; Исто, Записник (совјетска верзија), К. Коваљ, 18.2.1957; Исто, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 42539, Темпо, Минчеву, 6.2.1957; Исто, 42954, Минчев, ДСИП-у, 8.2.1957; Исто, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957; Исто, ф. 99, дос. 10, 429027, Алуминиски споразум, 18.2.1957.

³⁷⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

³⁷⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957.

Москва из истих разлога, заузела непопустљив став према одлагању инвестиционих аранжмана за један релативно дужи период.

У директној вези са таквим („необично великим“) значајем два кредита за југословенску привреду стајала је штета коју би одлагање споразума проузроковало. Н. Минчев је истицао да „предлог за одлагање примене споразума наноси велики поремећај нашим билансима, ствара негативне последице не само због преоријентације већ одређене економске политике, већ и директне економске штете“. ФНРЈ је одмах после потписивања кредитних аранжмана у јануару и августу 1956, а за одређене објекте (попут азотаре) већ после Протокола потписаног 1. септембра 1955, приступила „спровођењу у живот тих споразума“. „Ми смо већ утрошили велика средства. Ми смо већ у ове објекте уложили. Ми смо две године изгубили“ – наглашавао је шеф југословенске делегације. При таквом стању ствари, штета до које би дошло услед одлагања кредита, била је „сасвим реална и конкретна“. Коментаришући „конкретнију штету која би у 1957[.] г. наступила“, Н. Минчев је наводио да се она састојала у томе што су: „већ уложили средства, отпочели изградњу“; „организовали, оријентисали грађевинску оперативу на ове објекте“; „дали поруџбине индустрији, заузели њене капацитете за ове циљеве, одвратили је од извоза“; „поставили све билансе у капиталној изградњи и у платном билансу на таквој рачуници“. Осим наведеног, шеф југословенске делегације је на разговорима помињао и „штете које произилазе из неостварења ефеката који би постојали после изградње одређених објеката у предвиђено време“.³⁷⁵⁰

Осим штете која би настала услед одлагања кредита и значаја инвестиционих аранжмана за платни биланс и „капиталну изградњу“ ФНРЈ, још један разлог због којих је совјетски предлог од 6. фебруара био „апсолутно неприхватљив“ било је одсуство гаранције да после првог неће уследити још једно померање рокова, односно бојазан да одлагање изградње објеката не прерасте у „анулирање“ споразума. Н. Минчев је у више наврата истицао да такво померање рока за пет година „ствара једну потпуну неизвесност због тога што није сигурно неће ли се опет касније поставити тражење за ново одлагање“. Додатни аргумент југословенске стране је било „искуство из наше скоре прошлости“, односно све оно што се на плану економских односа две државе дешавало током (првог) југословенско-совјетског сукоба. Због свега тога, Н. Минчев је сматрао да је „врло [...] велико питање да ли [...] Споразуми остају на снази или се уствари бришу“, а изјављивао је и да за ФНРЈ совјетски предлог „у суштини претставља анулирање постојећих споразума“. Совјетски предлог од 6. фебруара је за Београд био неприхватљив и због тога што је „ограничавао могућност улажења у посао са неким другим“. У вези са тим, Н. Минчев је истицао да би „стање важећих споразума могло да се окарактерише као теже од непостојања споразума“, због тога што је то значило „везивање руку југословенској Влади која због постојања ових споразума не може да улази у изградњу ових објеката путем договора са другим саговорачима“.³⁷⁵¹

Због свега тога југословенска страна је настојала да не дође до прекида у континуитету реализације кредита. Одатле је проистицала спремност на то да се видно смање улагања за период до краја 1960, а нарочито у току 1957. и 1958. Посебно је инсистирано на томе да коришћење „алуминијумског кредита“, код кога су биле највеће разлике у предложеним роковима, отпочне „још у 1957[.] години“. На све примедбе југословенске стране о „анулирању“ споразума, К. Ковалј је реаговао истичући да „није намера совјетске стране да изађе из обавеза, не само формално но и суштински“. Поновљена уверавања совјетске стране о томе да споразуми „остају на снази“, ипак, нису деловала на Н. Минчева који је у погледу „алуминијумског кредита“, истицао да би у случају прихватања совјетског предлога он почео да се „примењује тек од 1961[.] г.“, што је значило да ће „до тог времена у суштини лежати у фијо-

³⁷⁵⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

³⁷⁵¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

ци, бити сахрањен“. Имајући све наведено у виду, он је закључивао: „За југословенску страну остају споразуми на снази само у случају ако се то дешава суштински, а не само формално. А то значи да ми у нашем решењу у погледу одлагања рокова морамо поћи од тога да уговори остају живи, тј. да се они примењују.“³⁷⁵²

Осим што је остала нема на економске аргументе југословенске делегације, совјетска страна није узела у обзир ни примедбе Н. Минчева о „политичкој штети“ и негативним последицама које ће непопустљиво држање Москве имати на односе две државе. На крају „преговора“ шеф совјетске делегације је саопштио да се питање са њихове стране „решавало 'као партијски задатак', и да су се 'доносили закључци имајући у виду партијске директиве““. Јасно је да правих преговора, у суштини, није ни било. „Уствари ови су се разговори свели на подношење совјетских услова – пре саслушавања и узимања у обзир наших разлога и аргумената – и постављање захтева да их без икаквих измена примимо“, прибележио је Н. Минчев о суштини „преговора“. Оспоравајући пред К. Ковалем оправданост „израза 'вођени преговори““, шеф југословенске делегације је истакао да је „у суштини претставник југословенске Владе дошао [...] само да чује став совјетске Владе и да га прихвати“. Незадовољство југословенске стране због таквог држања Москве било је видно.³⁷⁵³

Када је на састанку одржаном 15. фебруара совјетска страна, практично, одбила даљу дискусију о југословенским предлозима који су представљали „крајње прихватљиве могућности“ ФНРЈ, и заузела чврсту позицију да неће одступити од својих ставова, даљи разговори две делегације постали су сувишни.³⁷⁵⁴ Југословенска страна је после тога покушала интервенцијом амбасадора В. Мићуновића да утиче на промену става Москве. Приликом дугог разговора који су Хрушчов и Мићуновић водили 16. фебруара, југословенски амбасадор је „врло детаљно [...], бар 3–4 пута, доказивао да они раде најгору ствар и за наше односе и за социјализам тиме што идеолошка неслагања преносе на државни терен и што практично раскидају уговор о инвестиционим кредитима“. „Апелирао сам на Хрушчова да се то избегне, утолико пре што ми прихватимо њихово тражење у основи, слажемо се да главнина кредита буде утрошена после 1961[.]“³⁷⁵⁵ г. а да уговори не пропадну тиме што би се дала минимална средства за претстојеће године. Потсећао сам на блокаду из 1948, да сада они иду поново на раскидање државних уговора чим смо почели дискусије о марксизму и социјализму, да ће политичке последице бити недогледне за све нас, да је то стварна корист за империјалисте а не дискусија међу нама“ – бележи В. Мићуновић у извештају са разговора.

Међутим, како је Мићуновић обавештавао Београд, „све то није наишло на разумевање Хрушчова“. Први секретар ЦК КПСС-а је наводио како „они обустављају изградњу и својих предузећа и да немају средстава“, саопштавао је да треба да повећају улагања у Пољску, Мађарску и Источну Немачку, и наглашавао како „у СССР-у нико не може разумети да они подносе никакве економске жртве за Југославију која их [је] напала, која осуђује систем у СССР-у и која не признаје ни то да је СССР социјалистичка држава“. Мићуновић наводи да је Хрушчову током разговора о овом питању, које је имало „политичку важност“ за обе стране, било непријатно јер је „постајало [...] очигледно да су на то пошли из чисто политичких разлога, да немају аргументе да се бране а он не може њихове стварне циљеве нити одбранити

³⁷⁵² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 41037, Минчев, ДСИП-у, 15.1.1957; Исто, 43034, Минчев, ДСИП-у, 11.2.1957; Исто, дос. 36, 427260, Информација о досадањем току разговора по одлагању инвестиционих аранжмана, 29.1.1957; Исто, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

³⁷⁵³ АЈ, КПП, I-5-b/99-5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427308, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 8.2.1957; Исто, 427312, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 11.2.1957; Исто, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957; Исто, ф. 99, дос. 10, 429027, Алуминиски споразум, 18.2.1957.

³⁷⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 43268, Минчев, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, дос. 37, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

³⁷⁵⁵ Вероватно је реч о лапсусу југословенског амбасадора. На самим „преговорима“ је било речи о томе да се највећи део средстава искористи после 1960. године.

нити сакрити“. Упркос томе, совјетски руководилац је чврсто остајао при ставу да је то „њихова последња реч“. ³⁷⁵⁶ Тиме су даљи разговори о „одлагању примене инвестиционих аранжмана“ постали беспредметни. Две стране су 18. фебруара размениле записнике о разговорима који су вођени. У записницима су наведени садржаји предлога две стране – совјетског од 6. фебруара и последњег југословенског од 15. фебруара – и констатовано је да „сагласност између Страна није постигнута“. ³⁷⁵⁷

*

Као што смо поменули, разговори које су Н. Минчев и К. Коваљ водили од средине јануара до средине фебруара 1957. нису се односили на све објекте и опрему из „инвестиционог кредита“. Одлагање се односило „само“ на испоруку опреме за поменута крупнија предузећа (азотара, фабрика суперфосфата, термоелектрана), а „за остале ситније објекте као и за пољопривредну механизацију, нафту и сл.“ су, дакле, остајали на снази рокови који су предвиђени Споразумом од 12. јануара и Протоколом од 2. августа 1956. То је значило да ће совјетска страна наставити са уговарањем и испоруком опреме за руднике олова и цинка Кишницу и Сребреницу, рудник живе у Идрији, као и са испоруком опреме за објекте, односно са извозом свих машина, транспортних средстава и уређаја на основу Протокола од 2. августа. Наводећи да се за Кишницу и Сребреницу „ради пројекат који је усаглашен са совјетским организацијама“ и да је део опреме за југословенске руднике већ био израђен у СССР-у, Н. Минчев је коментарисао: „Можда су они оставили коришћење кредита за ове руднике и због тога што су већ почели радити опрему?“ Што се тиче испоруке опреме („пољопривредна механизација и друго“) из Протокола од 2. августа 1956, пре почетка разговора са К. Коваљем, Н. Минчев се договорио са трговинском делегацијом, коју је предводио Љ. Бабић, да они преговарају о тим питањима. Од укупне вредности од 30 милиона долара, коју је, према Протоколу од 2. августа 1956, требало испоручити током трогодишњег периода, на 1957. се односила опрема у износу од „око 7 милиона долара“. ³⁷⁵⁸

На првом састанку трговинских преговора, 15. јануара 1957, договорено је да се уз питања у вези са робном разменом „расправља“ и о „потписивању протокола по испорукама опреме по инвестиционом“. Основу за разговоре су представљале спецификације које је југословенска страна предала 1. октобра 1956. Грубо посматрано, радило се о испорукама дела опреме за рудник лигнита у области Косова, потом опреме за експлоатацију нафте, бродоградњу, мелиорацију, пољопривреду, радиоиндустрију и испорукама грађевинске механизације. До почетка преговора предузећа су углавном постигла договор око обима испорука опреме „на терет“ Прилога II Протокола од 2. августа 1956. На самим преговорима није било речи о целокупном обиму тражене опреме за рудник угља на Косову. Односно, није дискутовано о опреми коју је ФНРЈ требала да увезе на основу Прилога I Протокола, али је југословенска делегација тражила увоз одређених машина на основу Прилога II. Када је о радиоиндустрији реч, на преговорима је установљено да југословенски предлог у току 1957. није било могуће реализовати „ни делимично“. Југословенска страна је на преговорима настојала да добије већу количину одређених пољопривредних машина и грађевинске механизације. Међутим, совјетска страна није изашла у сусрет таквим захтевима. Совјетски преговарачи су били суздржани и према југословенским захтевима за опремом за бродоградњу. МСТ СССР-а није прихватило „све позиције“ око којих су се представници југословенских и совјетских предузећа договорили, уз објашњење да совјетска „предузећа не знају за диспозиције које у

³⁷⁵⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај В. Мићуновића о разговору са Н. С. Хрушчовом, 16.2.1957; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 236–237.

³⁷⁵⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 166–168, Протокол, Н. Минчев, 18.2.1957; АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; Исто, Записник (југословенска верзија), Н. Минчев, 18.2.1957; Исто, Записник (совјетска верзија), К. Коваљ, 18.2.1957.

³⁷⁵⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 43268, Минчев, ДСИП-у, 15.2.1957; Исто, дос. 37, 427330, Забелешка са састанка одржаног у ГУЕС-у, 15.2.1957.

оквиру плана извоза прави Министарство“. Слична позиција је заузета и по питању опреме за „експлоатацију нафте“.³⁷⁵⁹

Иако је, дакле, постигнут договор за добар део опреме, совјетска страна је одуговлачила са потписивањем Протокола и одбијала да изађе у сусрет једном делу југословенских захтева. На основу држања совјетских преговарача, на југословенској страни су констатовали да су они „правили разне сметње“ за „пуније коришћење“ Протокола. На какав начин су се мађарска криза и нарушени политички односи две државе одразила на договарање увоза опреме, добро се види на примеру трактора. Од југословенског захтева да увезу 1.500 трактора „точкаша“, совјетски преговарачи су пристали да испоруче 750, а онда су „одједном“ саопштили како „желе да испоруче старији тип, под изговором да нови тип још не производе“. Совјетска страна је заузела такав став упркос томе што су у септембру 1956. били потписани „предуговори о новом типу“.³⁷⁶⁰ Упркос свим тешкоћама и одуговлачењу совјетске стране, Протокол о „коришћењу кредита за набавку машина и опреме“ потписан је 26. фебруара 1957. Протокол су потписали шеф југословенске делегације Љ. Бабић и министар спољне трговине СССР-а И. Г. Кабанов. Вредност машина и опреме коју је ФНРЈ у току 1957. требала да увезе износила је „око 7 милиона долара“.³⁷⁶¹

Садржај Протокола је карактерисан као „строго поверљив“ и није се смео „ни објављивати нити испуштати у јавност било у коме облику“.³⁷⁶² Најважнији део документа је чинио „Списак машина и опреме“ које је СССР требао да испоручи ФНРЈ у току 1957.³⁷⁶³ Према подацима са краја јануара – који су непотпуни, али пружају оквирну представу о структури опреме – опрема за мелиорацију (3.200.000 долара) и пољопривредне машине (2.000.000 долара) су чинили највеће ставке. Осим тога, ФНРЈ је требала да увезе машине за рудник лигнита у области Косова (70.000 долара), потом опрему за експлоатацију нафте (300.000 долара), те опрему за бродоградњу и грађевинску механизацију у вредности од по 400.000 долара.³⁷⁶⁴ Детаљнији преглед машина и опреме које је СССР требао да испоручи ФНРЈ до краја године, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 102: Списак машина и опреме коју је у току 1957. требало испоручити према Протоколу од 26. фебруара 1957. године (количине су наведене у комадима, комплетима и тонама; вредности у доларима).³⁷⁶⁵

Назив машина и опреме	Количина или вредност
Машине алатљике	37 комада ³⁷⁶⁶

³⁷⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 2, 41043, Бабић, ДСИП-у, 16.1.1957; Исто, 41710, Мићуновић, ДСИП-у, 23.1.1957; Исто, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957; Исто, 427205, Извештај о економским преговорима између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР-а, који су вођени у Москви у времену од 15. јануара до 10. априла 1957.

³⁷⁶⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Извештај о разговорима по питању одлагања примена инвестиционих аранжмана са СССР, 20.2.1957.

³⁷⁶¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР 1953–1957; Исто, ф. 98, дос. 37, 427633, Протокол о увозу машина и опреме у складу са Протоколом од 2. августа 1956, Љ. С. Бабић, И. Г. Кабанов, 26.2.1957; Исто, ф. 99, дос. 3, 44454, Бабић, ДСИП-у, 27.2.1957; Исто, Циркуларни телеграм В. Велебита југословенским амбасадама, 4.3.1957; АЈ, КПР, I-5-b/99-6, Реферат у вези потписивања Уредбе о ратификацији Протокола закљученог између ФНРЈ и СССР-а 26.2.1957. у Москви о увозу машина и опреме у току 1957, 7.12.1957.

³⁷⁶² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427633, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 22.4.1957.

³⁷⁶³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427633, Протокол о увозу машина и опреме у складу са Протоколом од 2. августа 1956, Љ. С. Бабић, И. Г. Кабанов, 26.2.1957.

³⁷⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 9, 427262, Информација о току преговора по редовној робној размени са СССР-ом, 29.1.1957.

³⁷⁶⁵ Табела је састављена на основу „Списак машина и опреме која ће се испоручити из СССР у ФНРЈ у 1957[.] години у складу са Протоколом од 2[.] августа 1956[.] године“, који је чинио прилог Протокола од 26. фебруара 1957. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 427633, Протокол о увозу машина и опреме у складу са Протоколом од 2. августа 1956, Љ. С. Бабић, И. Г. Кабанов, 26.2.1957.)

Комбиноване маказе НА 633	2 комада
Покретни електро-дизел агрегати ЗЕС-60	10 комада
Индустријска електро-пећ	1 комад
Индустријско рендгенско постројење „РУП_200-20-4“	1 комад
Превентери ППМ-12	7 комада
Ерупциони уређај „2 АФТ-2½"-125“	2 комплекта
Дубинске пумпе НГВИ-43-3000 са шипкама, штаповима и спојницама	10 комплекта
Електричне бушилице	4 комада
Експлоатациона дизалица ЛТ-11-КМ	1 комад
Самоходне дизалице носивости 5 тона К-51	8 комада
Самоходне дизалице носивости 10 тона К-102	8 комада
Дизалице за полагање цеви ТЛ-3 на трактору С-80	2 комада
Покретне дизалице носивости 0,5 тона Т-108	10 комада
Електродизалица-мачка носивости 5 тона	1 комад
Тракасти транспортери Т-46А	10 комада
Машине за стругање паркета „0-1“	20 комада
Машине за глачање паркета „0-8“	20 комада
Машине за глачање мозаика „0-7“	20 комада
Пиштољи за прскање боје „0-37“	50 комада
Агрегати за бојење масном бојом „0-30“	10 комада
Макаре са дизел маљем 1.200 kg С-222А	2 комада
Макаре са дизел маљем 600 kg С-254А	10 комада
Вибрациони набијач шипова ВП-1	1 комад
Уређаји за пескирање 331	3 комада
Багери Е-153, запремина кашике 0,15 m ³	20 комада
Багери Е-352, запремина кашике 0,25-0,35 m ³	10 комада
Багери Р-651 или Е-652, запремина кашике 0,50-0,65 m ³	20 комада
Багери Е-801, запремина кашике 0,75-0,80 m ³	12 комада
Багери Е-1252, запремина кашике 1-1,25 m ³	10 комада
Багер ходајући ЕС-4/40, запремина кашике 4 m ³	1 комад
Багери са више кашика за копање ЕТУ-353	10 комада
Булдожери Д-159	15 комада
Булдожери Д-259	20 комада

³⁷⁶⁶ Од тога: 10 стругова (један за натражно токарење, један карусел Ø 5.000 mm, четири токарска струга са висином шилјака до 175 mm и четири токарска струга са висином шилјака 300 mm и више); једна радијална бушилица, две хоризонтална бушилице, три „револвер струга“, две „глодалице-консолне“, једна глодалица за зупчанике; две блањалице (једна за уздужно, друга за попречно блањање), пет оштрилица и 11 „разних машина алатљика“. (Исто.)

Скрепери Д-354	12 комада
Скрепери Д-374	15 комада
Аутогрејдер Д-265	1 комад
Грејдер Д-20Б	5 комада
Копачи канала КМ-1400 и Д-267	17 комада
Чистачи снега Д-262	10 комада
Резервни делови за булдожере, скрепере, грејдере, копа- че канала и чистаче снега	100.000 долара
Покретни компресори КС-9	2 комада
Покретни компресори О-16	5 комада
Покретни компресори О-38	5 комада
„Стабилни“ компресори	6 комада
Електрометализатори ЕМ-6	3 комада
Хидрометеоролошки инструменти	25.000 долара
„Компресиски прибор 'Углицкого завода“	1 комад
Пољске хидро-хемијске лабораторије „Режникова“	3 комада
Пољске експрес лабораторије ПЛЛ-9	3 комада
Прибор за испитивање унутрашњег померања земљишта са прибором за претходно сабијање земљишта	1 комад
Потенциометар ЛП-5	1 комад
Калориметри КЛ-1	2 комада
Аналитичке ваге ВА-200	10 комада
Геодетски и оптички инструменти	57.000 долара
Уређаји за испитивање	7 комада
Ултразвучни апарати за испитивање квалитета шавова и одливака	6 комада
Пројекциони пантометри БП	2 комада
Металографски микроскопи	4 комада
Мерни инструменти	4.000 долара
Пнеумо-алат (чекићи, бушилице, брусилице)	90 комада
Трактори	931 комад ³⁷⁶⁷
Резервни делови за тракторе	350.000 долара
Жетелице за конопљу ЗК-2,1	50 комада
Култиватори КРН-4,2	90 комада
„Овесни“ плугови ПН-3-35	700 комада
Плугови П-5-35М	100 комада

³⁷⁶⁷ Од тога: 700 комада трактора МТЗ-5, 200 комада трактора ДТ-54, шест комада трактора ДТ-55 и 25 тракто-
ра С-80 или С-100. (Исто.)

Тракторске сејачице СКГК–6Б	200 комада
Сејачице за памук	20 комада
Силазни комбајни СК–2,6	100 комада
Виноградарске универзалне машине ВУМ–60	3 комада
Агрегати за стрижу оваца РСА–12	10 комада
Крчиоци Д–210В на трактору С–80	5 комада
Резервни делови за пољопривредне машине	50.000 долара
Вучни возови ЈАЗ–210Г	3 комада
Камиони кипери ЗИЛ–585	30 комада
Камиони кипери ЈАЗ–210Е	6 комада
Камиони ГАЗ–51	10 комада
Аутомобили ГАЗ–69А	50 комада
Покретне ауторемонтне радионице ТРМ–Б–49	20 комада
Ватрогасна аутоцистерна ПМЗ–17	1 комад
„Треилери Т–151–А“	4 комада
Резервни делови за аутомобиле	50.000 долара
Резервни делови за машине и опрему према спецификацији по договору	30.000 долара
Челично уже	5,9 тона
Боце за кисеоник	130 комада
Цеви за експлоатацију нафте (тубинг)	196 тона
Бушаће шипке	220 тона
Спојнице за бушаће шипке	1.000 комада

Паралелно са преговорима, као и после њих, наставило се одвијање текућих послова у вези са оним делом „инвестиционог кредита“ који се односио на објекте и опрему који нису били обухваћени совјетским предлогом о одлагању. Наспрам тога, одсуство договора по питању нових рокова изградње за најважније објекте из „инвестиционог кредита“ и одлагања целокупног „алуминијумског кредита“ надвијало се као мрачна сенка не само над економске, већ и на целокупне југословенско-совјетске односе. На особен начин о значају совјетске одлуке о одлагању инвестиционих аранжмана сведочи мишљење америчког амбасадора у Москви и одличног познаваоца совјетске политике Чарлса Болена, који је „више придавао значај отказивању споразума о кредитима него досадашњој 'идеолошкој' дискусији“.³⁷⁶⁸ Када је реч о текућим пословима, совјетски званичници су средином фебруара подсећали југословенску страну на то да морају најкасније до 1. јуна 1957. да доставе спецификацију „опреме за добијање лигнита у Косову“, како би иста била испоручена у предвиђеном року (1958–1960).³⁷⁶⁹

Иако је Београд имао добре разлоге да верује да је Москва била чврсто решена да, са што мање штете, у потпуности избегне извршавање инвестиционих аранжмана,³⁷⁷⁰ даљи раз-

³⁷⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 2, 42815, Ивековић – Амбасади ФНРЈ у Вашингтону, 25.2.1957.

³⁷⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 33, 44474, Н. Аверјанов, В. Саичићу, 15.2.1957.

³⁷⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

вој догађаја је показао да није све било онако једнозначно како су сматрали на југословенској страни. У том контексту интересантно је поменути речи министра одбране Г. К. Жукова са почетка априла 1957, о томе да је „питање алуминиума било три пута изношено на седницама Президијума, пре него су заузели дефинитиван став“. Јасно је да су речи совјетског маршала биле изговорене са одређеном намером (настојао је да предочи југословенском амбасадору да је Москва „за дружбу“, те да је потребно наћи „начин да се стање поправи и среди“). Међутим, с обзиром на осцилације које су уследиле (совјетска нота од 24. априла/изјава амбасадора Н. П. Фирјубина 6. маја) и, уопште, смену „хладних“ и „врљних“ тонова у наступу Москве према ФНРЈ, чини се да им се може поклонити поверење.³⁷⁷¹

Од текућих ствари у вези са „инвестиционим кредитом“, током априла 1957. покренута су питања у вези са изградњом две фабрике грађевинских елемената и куповином путничких авиона ИЛ–14. После проучавања типских пројеката за фабрику за производњу армирано-бетонских конструкција и детаља, и фабрику за производњу крупних зидних блокова, југословенска страна је почетком априла 1957. одлучила да се за „неколико година“ одложи изградња тих предузећа. Уместо њихове изградње, градске власти Београда су предлагале да се износ од 700.000 долара искористи за куповину грађевинске механизације.³⁷⁷² Што се тиче авиона ИЛ–14, совјетска страна је у априлу 1957. предложила да се испорука изврши на рачун средстава из Протокола од 2. августа 1956. Две стране су у више наврата током 1957. размењивале мишљења о начину на који је требало платити авионе. После дужег времена било је договорено да се плаћање шест путничких авиона ИЛ–14 (са резервним деловима), који су били испоручени у току 1957, изврши на рачун кредита. За њихову отплату је у траншу кредита за 1958. била унета вредност од 2.000.000 долара.³⁷⁷³

*

Упркос томе што су на плану коришћења једног дела „инвестиционог кредита“ ствари наставиле да се одвијају, ипак је највећи део тог аранжмана, као и „алуминијумски кредит“ у целини, остао упитан после завршетка „преговора“ средином фебруара 1957. Москва је у току априла додатно заострила ствари „на линији одбацивања уговорних стања од јануара и августа 1956[.]“. У Београду су сматрали да ти споразуми совјетској страни „више не одговарају“ и да „желе да [их] се ослободе“. Прво је средином месеца у ФНРЈ била упућена група од 15 стручњака (12 „специјализованих за азот“ и троје „специјалиста за суперфосфат“) који су требали да „одбране идејно-технички пројекат“ за фабрику азота у Панчеву и фабрику суперфосфата у Косовској Митровици. Међутим, после свега три дана боравка у Београду, 16. априла је „дошло до филмског повлачења делегације совјетских стручњака“. Званично образложење је било да је „једини разлог њиховог изненадног одласка“ то што су они „потценили тај озбиљан задатак, па су дошли са непотпуним материјалима због чега нису могли да одрже предвиђене разговоре“. На југословенској страни су стекли утисак да су совјетски „азотарци дошли у Београд не консултујући политичко одељење МИД-а“, после чега је уследило њихово повлачење.³⁷⁷⁴

Убрзо по опозиву стручњака, совјетска страна је, 24. априла 1957, предала ноту у којој је наведено да ће извршити обавезе из споразума од 12. јануара и 1. августа 1956. у роковима

³⁷⁷¹ АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Мићуновић, Видићу, 6.4.1957.

³⁷⁷² ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 34, 47288, Ј. Јанковић, ДСИП-у, 5.4.1957.

³⁷⁷³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 34, 48261, Мићуновић, ДСИП-у, 16.4.1957; Исто, дос. 36, 420660, Мићуновић, ДСИП-у, 27.9.1957; Исто, ф. 99, дос. 4, 47643, Бабић, ДСИП-у, 9.4.1957; Исто, дос. 7, 418502, Божовић, ДСИП-у, 24.8.1957; Исто, дос. 8, 421706, Забелешка о посетама саветника Ч. Борчића и секретара И. Пелициона, 14.6.1957; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 10, Протокол о поставке машин и оборудовања в соответствии с Протоколом од 2 августа 1956, 1.11.1956.

³⁷⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума; Исто, ф. 98, дос. 34, 48272, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 17.4.1957; Исто, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 19.4.1957; Исто, 48433, Белешка о одласку руских стручњака за азот и суперфосфат из Југославије, 17.4.1957; Исто, Забелешка из разговора саветника Сибиновића са саветником Амбасаде СССР у Београду Аверјановим, 18.4.1957; АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са амбасадором СССР-а Н. Фирјубином, 19.4.1957.

које је К. И. Коваљ саопштио Н. Минчеву. То је значило – како је у ноти и наведено – да ће совјетске организације, уместо у периоду од 1957. до 1959, извршити обавезе предвиђене Споразумом од 12. јануара 1956, у периоду од 1960. до 1962. Односно, да се реализација „алуминијумског кредита“ одлаже са периода 1956–1961, на период од 1961. до 1965. У ноти је поновљена аргументација совјетске стране о економским тешкоћама „које су условиле неопходност утврђивања каснијих рокова“.³⁷⁷⁵ У суштини, наведене ствари нису представљале ништа ново у односу на ставове које је совјетска страна износила у претходном периоду. Међутим, ново је било то што је Москва донела једнострану одлуку о питањима за која је – будући да су била предмет међудржавних споразума – требало договорно тражити решење.

Анализирајући начин на који се нота од 24. априла 1957. одражавала на „алуминијумски кредит“, у Београду су констатовали да је уговорна обавеза совјетске стране према Споразуму од 1. августа 1956. била „формално перфектна“. Искључиво са правне стране посматрано, на југословенској страни нису требали да имају разлога за бригу. Међутим, у Београду су били свесни тога да не располажу „капацитетом“ да економским путем „парирају“ совјетској тежњи да одложи примену споразума. Уочавано је да Москва не негира обавезе из Споразума, али је – осим самог одлагања – забрињавајуће било то што је нота одражавала „интенцију совјетске владе [...] да себи арогира право да једнострано мења рокове својих преузетих обавеза“.³⁷⁷⁶ Не узимајући у обзир само правну тачку гледишта, већ свеукупно посматрано, у Београду су сматрали да је нотом од 24. априла југословенска страна стављена у „ситуацију без избора“. „Фактички овом нотом СССР кида једно уговорно стање, не нудећи нове преговоре, што би било нормално ради налажења заједничког решења. Руси желе да нам наметну једно решење које је без икакве гаранције у погледу извршавања и што нашу економику доводи у стање неизвесности“ – констатовали су у Београду.³⁷⁷⁷

Југословенски аналитичари су примећивали да је текст ноте од 24. априла био пажљиво сачуван са циљем да се у случају евентуалног објављивања „умање политичке последице“. Осим поменуте намере, а са накнадном свешћу о томе шта се десило десетак дана касније, могло би се рећи да је такав приступ проистекао и из намере да се – у случају потребе – може покренути питање даљих преговора. То питање, дакле, није било експлицитно искључено, али садржај ноте не само што га није подразумевао, већ је био и супротан од њега. Без обзира на пажњу са којом је текст ноте био формулисан, у Београду нису имали ни најмање дилеме око тога („Руси нису давали никаквих иницијатива за отпочињање нових разговора, нити су то учинили и овом последњом Нотом“). Резимирајући догађаје на плану инвестиционих аранжмана током протеклих месеци, у Београду су закључивали да „од почетка мађарских догађаја Руси траже могућност да се са што мање последица ослободе ових споразума“.³⁷⁷⁸

Иако је незадовољство Београда због таквог совјетског држања било видно, треба имати у виду да је преламање „политике“ и „економије“ у случају инвестиционих аранжмана било изражено, али и изузетно сложено. „Двоструки“ приступ у односу Москве према ФНРЈ, видно „тактизирање“ Кремља, ток југословенско-совјетских односа, преплитање различитих интереса и потенцијал за „цик-цак кретање“ – све то се нијансирано одражавало на инвестиционе кредите. Нису без разлога у југословенским анализама понављали да „алуминијумски споразум“ представља „политички барометар наших односа са СССР-ом“, односно да је „став Руса према кредитним аранжманима био најбољи барометар политичких односа“.³⁷⁷⁹ „Узлазна линија“ у односима две државе до које је дошло у пролеће 1957, морала је да се одрази и на тај „барометар“. Уопштено посматрано, преплитање и сударање разноврсних

³⁷⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 34, 49516, Превод ноте МИД СССР-а – Амбасади ФНРЈ, 24.4.1957.

³⁷⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 410131, Забелешка у вези совјетске ноте од 24. априла 1957. по питању алуминијумског споразума, 29.4.1957.

³⁷⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428895, Тезе о најновијим односима Југославија–СССР. Непосредно пре и после Брионског пленума.

³⁷⁷⁸ Исто.

³⁷⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 429027, Алуминиски споразум, 18.2.1957; Исто, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

интереса је некада у изузетно кратком времену утицало на то да „барометар“ региструје нагле осцилације, односно да показује изражено „цик-цак кретање“. Уручивање ноте 24. априла, за којим је – релативно брзо – уследила „корекција“ става Москве о једностраном одлагању аранжмана представљало је један такав случај.

Непуне две недеље после ноте од 24. априла, совјетска страна је – усменим путем – „кориговала“ став о једностраном одлагању кредита. Током разговора са Н. П. Фирјубином, вођеног 6. маја 1957, Д. Видић је, говорећи о југословенском амбасадору у Москви, навео како се „и Вељко узбуђује као и ми сви у вези са нотом коју су нам предали о одлагању извршења уговора о инвестицијама“. На „опширно“ излагање Н. П. Фирјубина о томе како „израда техничких пројеката и радних тражи две-три године“, те да је то „таман [...] време које је и одложено“, Д. Видић је пак реаговао наводећи да би „то управо био доказ против померања рокова за 5 година“. Совјетски амбасадор је после тога, сасвим неочекивано, саопштио како нота од 24. априла „пружа могућност“ ФНРЈ да изнесе своје „предлоге“ о роковима за реализацију кредита! Осим тога што у тексту ноте таква могућност није била поменута, изјава Н. Фирјубина је утолико упечатљивија због његовог држања – „тако гестикулира као да ме хоће да наговори да то урадимо“, прибележио је Д. Видић.³⁷⁸⁰

Убрзо после позитивног „сигнала“ совјетске стране, Београд је реаговао. Д. Видић је већ 9. маја 1957. уручио Н. П. Фирјубину одговор на совјетску ноту од 24. априла, у коме је предложено да се по питањима извршавања инвестиционих споразума поведу „нови преговори“. Скренувши пажњу на то да је „коначна одлука“ Москве из ноте од 24. априла стављала Београд „пред свршен чин“, и то упркос одредбама споразума о „инвестиционом“ и „алуминијумском кредиту“, југословенска страна је изразила жељу да се „дође до обострано прихватљивог решења“. У вези са тим, предложено је да се „што пре поведу преговори [...] у циљу изналагања таквог решења“. Напоменувши да је „израда новог петогодишњег плана развита привреде“ ФНРЈ била „у пуном току“, те да се у том послу рачунало на „одређено извршење“ инвестиционих аранжмана, југословенска страна је указала на значај добијања „што скоријег одговора на изнети предлог о новим преговорима“.³⁷⁸¹

Промена држања Москве представљала је јасну „поруку“ Београду – с једне стране, била је то још једна потврда промене совјетског држања према ФНРЈ у пролеће 1957; са друге: указано је на постојање могућности промене претходне одлуке (за шта је ФНРЈ била изузетно заинтересована), а то је – подразумевало се – зависило од даљег југословенског држања и политике према СССР-у (другим речима: ако промените и преиспитате своје држање према СССР-у, и ми ћемо преиспитати наш став према реализацији кредитних аранжмана). Исто-времено, совјетски позитивни „сигнали“ још увек нису обавезивали ни на шта (радило се о „гестикулацијама“ и „личном ставу“ совјетског амбасадора, а у крајњем случају: о тим питањима је тек требало да се преговара). Таква позиција је омогућавала совјетској страни да у зависности од држања Београда и даљег развоја догађаја мање или више „коригује“ своје ставове. Давала јој је могућност да тактизира – да упућује даље позитивне сигнале, али и да задржава званичан одговор на ноту; да чека даљи расплет догађаја и одабере тренутак за вођење „нових преговора“; да, напослетку, током самих преговора заузме став који јој у датим околностима буде одговарао.

Упркос оптимизму који је у више наврата изражавао совјетски амбасадор,³⁷⁸² одговор на југословенску ноту у току маја и јуна није стигао. Уочавајући помаке који су „у последње време“ били направљени у различитим областима, југословенски аналитичари су средином јуна констатовали да „у тако значајном и осетљивом сектору наших односа као што је еко-

³⁷⁸⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 6.5.1957.

³⁷⁸¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са амбасадором СССР Н. Фирјубином, 9.5.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 49990, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 8.5.1957; Исто, Нота ДСИП-а – Амбасади СССР-а у Београду, 9.5.1957.

³⁷⁸² АЈ, КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 14.5.1957; Исто, Забелешка Д. Видића, Изјаве совјетског амбасадора Н. Фирјубина на вечери код А. Ранковића, 19.5.1957.

номска сарадња – још нема нових значајнијих момената, мада није искључено да би могло доћи до актуелизације питања инвестиционих аранжмана, као елемента политичких комбинација“.³⁷⁸³ После пуна два месеца Н. Фирјубин је 9. јула уручио К. Поповићу одговор на ноту од 9. маја. Совјетска страна се сагласила са „предлогом о настављању преговора“.³⁷⁸⁴ Београд је поново брзо реаговао – 11. јула је совјетској амбасади саопштен састав делегације на чијем челу се налазио председник Комитета за спољну трговину Хасан Бркић. На основу договора две стране (и уз сагласност Владе НДР, када је о „алуминијумском кредиту“ реч), већ средином јула је требало „наставити разговоре о инвестиционим аранжманима“.³⁷⁸⁵

Преговори су вођени у Москви од 16. до 29. јула 1957.³⁷⁸⁶ Иако се неколико аутора дотицало тог питања, они се нису детаљније бавили њим, па се може рећи да овој теми у историографији није посвећена значајнија пажња.³⁷⁸⁷ Шеф совјетске делегације је био заменик председника Државног комитета за економске везе са иностранством П. В. Никитин, а у делу преговора који се односио на „алуминијумски кредит“ НДР је представљао помоћник министра спољне трговине Ервин Кербер.³⁷⁸⁸ Када је реч о југословенско-совјетским политичким односима, може се рећи да је општи контекст у коме су преговори вођени био повољан. Међутим, отежавајућу околност су представљала очекивања Источног Берлина у вези са југословенским признањем НДР, односно тежња да се реализација „алуминијумског кредита“ повеже са питањем успостављања дипломатских односа између две државе. Таква очекивања руководства НДР су се негативно одразила на почетну фазу преговора – док се после првих састанака чинило да ће договор о „инвестиционом кредиту“ бити постигнут без већих тешкоћа, разлике у ставовима по питању „алуминијумског кредита“ нису давале много разлога за оптимизам.³⁷⁸⁹ Ипак, иако је на почетку преговора подржала ставове Источног Берлина, Москва је изашла у сусрет југословенским предлозима, што је отворило пут за постизање договора по оба аранжмана.

Суочивши се са чврстим ставом Београда по питању признања НДР, Москва је одустала од инсистирања на томе.³⁷⁹⁰ У НДР су били незадовољни начином на који су се одвијале ствари на том плану. Међутим, иако је тежња Источног Берлина да се преговори искористе као средство притиска на Београд била видна на почетку преговора,³⁷⁹¹ може се рећи да су став Москве и одређени шири интереси (покушај приближавања ФНРЈ „социјалистичком лагеру“ уочи одржавања прославе четрдесете годишњице Октобарске револуције, односно ме-

³⁷⁸³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 427927, Односи ФНРЈ–СССР. Концепт чланка за Билтен ДСИП-а, 15.6.1957.

³⁷⁸⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Забелешка о разговору државног секретара К. Поповића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 9.6.1957; V. Мићуновић, *nav. delo*, стр. 331.

³⁷⁸⁵ SAPMO/BArch, DY 30/4595, Anlage Nr. 5 zum Protokoll Nr. 28/57 vom 9. Juli 1957. Beschluss des Politbüros vom 11. Juli 1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 415514, Забелешка о разговору в. д. начелника I одељења Бабића са саветником совјетске амбасаде Брикином, 11.7.1957; Исто, 415518, Телеграм Видића – свим представништвима (осим Москве), 12.7.1957.

³⁷⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Економска сарадња.

³⁷⁸⁷ Ђ. Тгриковић, *nav. delo*, стр. 70; А. Животић, „Успон и пад југословенско-совјетских војних односа 1957.“, стр. 122; Исти, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957)*, стр. 209; D. Нећак, *nav. delo*, стр. 112, 117; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, стр. 67.

³⁷⁸⁸ SAPMO/BArch, DY 30/4595, Anlage Nr. 5 zum Protokoll Nr. 30/57 vom 23. Juli 1957. Bericht über die Verhandlungen in Moskau bei GUES über das Aluminium-Kombinat, Kerber, 22.7.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Протокол ка Споразуму између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР од 1. августа 1956. године о сарадњи у изградњи у ФНРЈ предузећа алуминијумске индустрије, Х. Бркић, П. Никитин, Е. Кербер, 29.7.1957; Исто, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Економска сарадња.

³⁷⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416107, Бркић, ДСИП-у, 19.7.1957; Исто, 416162, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 20.7.1957; АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 20.7.1957; Исто, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 22.7.1957.

³⁷⁹⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–6, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 22.7.1957.

³⁷⁹¹ SAPMO/BArch, DY 30/4595, Anlage Nr. 5 zum Protokoll Nr. 30/57 vom 23. Juli 1957. Bericht über die Verhandlungen in Moskau bei GUES über das Aluminium-Kombinat, Kerber, 22.7.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416107, Бркић, ДСИП-у, 19.7.1957.

ђународног саветовања комунистичких партија) имали пресудну важност. Осим што су, у вези са „алуминијумским кредитом“, одбијали да дискутују о успостављању дипломатских односа са НДР, југословенски званичници су наставили да инсистирају на роковима које су предложили на почетку преговора, и такав приступ је – уз повољне околности у којима су се одвијали преговори – дао резултате.

Када је реч о „инвестиционом кредиту“, југословенска страна је наглашавала важност усвајања њиховог предлога „рока за фабрику вештачких ђубрива“ (почетак градње 1958) и истицала „значај благовременог извршавања споразума за осамостаљивање југословенске економике“. На састанку одржаном 23. јула 1957, совјетска страна се сагласила са предложеним роком за изградњу азотаре, односно прихватила је „у целини“ југословенске предлоге по питању „инвестиционог кредита“. На истом састанку, а после упорног југословенског инсистирања на томе да се са реализацијом „алуминијумског кредита“ отпочне пре 1960, шеф совјетске делегације је прихватио да ФНРЈ у току 1958. и 1959. користи део кредита у износу од 25.000.000 долара за „енергију и припремне радове“. Што се тиче рока завршетка радова, совјетска страна је остала на 1964, с тим што је П. В. Никитин начелно прихватио да то буде „половина“ године, а да се накнадно утврди тачан „датум завршетка“. Пошто се источноне-мачка страна сагласила са договором који су по „алуминијумском кредиту“ постигли Х. Бркић и П. В. Никитин, шеф југословенске делегације је могао да констатује: „Наши су предлози у целини ушли у протоколе.“³⁷⁹²

Москва је упадљиво настојала да предочи југословенској страни да је излагање у сусрет њеним предлозима представљало резултат политичке воље.³⁷⁹³ „Пристају да побољшају услове за извршавање ових уговора. Кажу нам изричито да је тако ријешено с највишег мјеста, и да је по тим питањима шеф совјетске делегације, Никитин, ишао код Хрушчова“ – прибележио је В. Мићуновић.³⁷⁹⁴ О директној повезаности и условљености решавања ових питања са стањем у политичким односима две државе, (не)посредно сведочи и временско „поклапање“ потписивања два протокола са одржавањем састанка у Снагову (29. јул, односно 1–2. август 1957). У каснијим „рекапитулацијама“ преговора, у Москви су истицали да је Влада СССР-а „изашла у сусрет жељама југословенске стране“ по питању њиховог обнављања, те да су се они „подударили са периодом поправљања совјетско-југословенских односа“, што је за последицу имало постизање договора о „уношењу извесних промена у инвестиционе споразуме“, од којих су најважније биле оне о измени рокова, односно корекцији претходних совјетских одлука из ноте од 24. априла 1957.³⁷⁹⁵

На инсистирање југословенске стране оба протокола су била потписана истовремено.³⁷⁹⁶ Протокол ка Споразуму о сарадњи између ФНРЈ и СССР на изградњи индустријских предузећа у Југославији (од 12. јануара 1956) потписали су 29. јула 1957. Х. Бркић и П. В. Никитин. Истог дана у Москви је потписан и Протокол ка Споразуму између влада ФНРЈ, СССР и НДР од 1. августа 1956. Осим Х. Бркића и П. В. Никитина, Протокол о „алуминијумском кредиту“ је потписао и Е. Кербер. Што се тиче Споразума од 12. јануара 1956, договорени су следећи рокови – фабрика азотних ђубрива: 1958–1960; фабрика суперфосфата: 1961–1963; прва етапа термоелектране капацитета 50.000 киловата: 1959–1961, а друга етапа, истог капацитета: 1962–1964; два рудника олова и цинка (Кишница и Сребреница): 1958–1959; топионички погон Рудника живе Идрија: 1958. Наспрам рока (1956–1959) који је био одређен Споразумом од 12. јануара 1956, договорено је, дакле, да се „инвестициони кредит“ искористи у периоду од 1957. до 1964.

³⁷⁹² АЈ, КПП, I-5-b/99-6, Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове Д. Видића са совјетским амбасадором Н. Фирјубином, 22.7.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416403, Бркић, ДСИП-у, 23.7.1957; Исто, 416666, Бркић, ДСИП-у, 26.7.1957.

³⁷⁹³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416403, Бркић, ДСИП-у, 23.7.1957.

³⁷⁹⁴ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 337–338.

³⁷⁹⁵ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 2, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960.

³⁷⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416403, Бркић, ДСИП-у, 23.7.1957.

Када је реч о Споразуму од 1. августа 1956, уместо у периоду од 1956. до 1961, предвиђено је да изградња започне 1959, а да се „комбинат пусти у експлоатацију 1964[.] године“. Иако је изричито наведено да ће градња Комбината почети 1959. и да ће се кредит користити, такође, од 1959. године, чланом 2 Протокола од 29. јула 1957. је договорено да мањи део кредита – у износу од 25.000.000 долара – буде искоришћен у току 1958. и 1959. године (од тога, 1958. је требало искористити износ од 9.000.000 долара). Тај део кредита је требало искористити за „плаћање пројектантских радова“ и трошкове „припремних и других радова везаних са изградњом предузећа алуминијумске индустрије“. У вези са даљим коришћењем кредита, Протоколом је договорено да Влада ФНРЈ до 15. септембра 1957. одреди „обим могуће изградње хидроцентрали, као и изградње у вези са проширењем рудника боксита, фабрика за производњу соде и катодних блокова“, после чега би уследило договарање рокова за извршавање пројектантских радова, испоруку опреме и материјала.³⁷⁹⁷

У поређењу са совјетским предлогом од 6. фебруара, односно нотом од 24. априла, протоколи од 29. јула 1957. су представљали видан помак. Нови рокови су били нешто лошији од југословенског предлога од 15. фебруара, али доста повољнији од онога што је претходно предложила совјетска страна.³⁷⁹⁸ С обзиром на то да су рокови из протокола потписаних 29. јула 1957, ипак, представљали вишегодишње одлагање, не би се могло рећи да су у Београду имали много разлога за задовољство начином на који су се одвијале ствари на плану реализације инвестиционих кредита. Међутим, у контексту дешавања која су пратила инвестиционе аранжмане од почетка 1957. може се рећи да је постизање „сагласности о новим роковима изградње и финансирања појединих објеката из поменутих споразума“³⁷⁹⁹ представљало – са становишта Београда – позитивну ствар. Имајући у виду договоре који су постигнути крајем јула 1957, на југословенској страни су констатовали да су преговорима „отклоњене [...] неке тешкоће“ на плану инвестиционих аранжмана, односно да се „обостраним напорима дошло до проналажења узајамно прихватљивог решења“.³⁸⁰⁰

*

Посматрајући инвестиционе аранжмане као „барометар“ стања у односима две државе, у југословенским анализама је истицано да је период од децембра 1956. до јула 1957.

³⁷⁹⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 778, Протокол к Соглашению от 12 января 1956 года о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в ФНРЮ промышленных предприятий, П. В. Никитин, Х. Бркич, 27.7.1957; Исто, Протокол к Соглашению между Правительством СССР, Правительством ГДР и Правительством ФНРЮ о сотрудничестве в строительстве в ФНРЮ предприятий алюминиевой промышленности от 1 августа 1956, П. В. Никитин, Е. Кербер, Х. Бркич, 29.7.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР о сарадњи у изградњи предузећа алуминијумске индустрије у ФНРЈ, А. Хумо, К. Коваљ, Ф. Селбман, 1.8.1956; Исто, Протокол ка Споразуму између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР од 1. августа 1956. године о сарадњи у изградњи у ФНРЈ предузећа алуминијумске индустрије, Х. Бркић, П. Никитин, Е. Кербер, 29.7.1957; Исто, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 22.9.1957; Исто, ф. 98, дос. 37, 428258, Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, Бркић, Смелов, 12.1.1956; Исто, Протокол ка Споразуму од 12. јануара 1956. године о сарадњи између ФНРЈ и СССР о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, Х. Бркић, П. Никитин, 29.7.1957; Исто, Правни савет ДСИП-а, Секретаријату за индустрију СИВ-а, 16.9.1957; Исто, ф. 99, дос. 10, 429027, Без наслова, 12.6.1958; Исто, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, ф. 116, дос. 16, 32415, Билатерални односи ФНРЈ–СССР.

³⁷⁹⁸ Упоредити садржаје протокола од 29. јула са совјетским предлозима од 6. фебруара, југословенским од 15. фебруара, те нотом МИД СССР-а од 24. априла 1957: РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 166–168, Протокол, Н. Минчев, 18.2.1957; АЈ, КПР, I–5–b/99–5, Записник (југословенска верзија), Н. Минчев, 18.2.1957; Исто, Записник (совјетска верзија), К. Коваљ, 18.2.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Протокол ка Споразуму између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР од 1. августа 1956. године о сарадњи у изградњи у ФНРЈ предузећа алуминијумске индустрије, Х. Бркић, П. Никитин, Е. Кербер, 29.7.1957; Исто, ф. 98, дос. 34, 49516, Превод ноте МИД СССР-а – Амбасади ФНРЈ, 24.4.1957; Исто, дос. 37, 428258, Протокол ка Споразуму од 12. јануара 1956. године о сарадњи између ФНРЈ и СССР о изградњи индустријских предузећа у ФНРЈ, Х. Бркић, П. Никитин, 29.7.1957.

³⁷⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428764, Односи ФНРЈ–СССР. Економска сарадња.

³⁸⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 97, дос. 16, 428876, Савез Совјетских Социјалистичких Република.

представљао „кулминацију“ различитих „тешкоћа у економским односима са СССР“.³⁸⁰¹ Осврћући се у фебруару 1958. на одвијање економских односа од средине 1957, В. Мићуновић је истакао да су „послови [...] кренули [...] поново напред после Јунског пленума ЦК [...] и састанка Тито–Хрушчов у Румунији“. У „тенденцији даљег ширења послова“ која је била „очигледна“ у том периоду, југословенски амбасадор је посебно издвајао „разграђивање послова у вези са реализацијом инвестиционих аранжмана“.³⁸⁰² Договори постигнути крајем јула омогућили су да се у наставку 1957. и током првог дела 1958. настави са даљом реализацијом већег дела „инвестиционог кредита“, односно са коришћењем „алуминијумског аранжмана“. Осим што је 1. новембра 1957. био потписан Протокол о испорукама машина и опреме у току 1958, што није било упитно ни пре јулских преговора, и што су наставиле да се одвијају ствари на плану испоруке опреме за мање објекте из Споразума од 12. јануара 1956. који нису били предмет одлагања (Кишница, Сребреница, Идрија...), протоколи од 29. јула 1957. су омогућили да се у наредном периоду настави рад на изради пројектне и техничке документације за различите објекте, те да се поново поведу разговори између југословенских и совјетских спољнотрговинских организација о испоруци опреме за комплетна постројења.³⁸⁰³ Како се у склопу наведене опште слике одвијала реализација „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“ од краја јула 1957. до новог заокрета у југословенско-совјетским (економским) односима у мају 1958?

Протоколи од 29. јула су са даном потписивања ступили на снагу. Штавише, чим је постигнут договор између две стране, неколико дана пре потписивања протокола, Х. Бркић је из Москве јављао: „Совјетски стручњаци за азот и [термоелектрану] Косово биће упућени одмах у Југославију да наставе [...] са радом.“³⁸⁰⁴ У истом периоду, 31. јула 1957, потписана су два уговора о испоруци опреме за руднике олова и цинка Кишницу и Сребреницу, на које се није односило одлагање реализације кредита. И у наставку године се активно радило на тим питањима, па су за оба рудника потписана по два додатка уговора за увоз опреме. Од осталих објеката из Споразума од 12. јануара 1956, односно Протокола од 2. августа 1956, који нису били предмет одлагања, треба рећи да је 2. септембра 1957. потписан уговор за испоруку опреме за површински коп лигнита у области Косова, а 24. септембра уговор о увозу опреме за Рудник живе у Идрији.³⁸⁰⁵ Из совјетских докумената насталих у периоду после јулских преговора, видимо да су у другој половини 1957. у Москви водили рачуна о низу питања у вези са реализацијом „инвестиционог кредита“. Реч је о питањима попут упућивања групе специјалиста Министарства хемијске индустрије СССР у ФНРЈ ради „заштите пројектног задатка“ за азотару; вођења преговора између совјетског „Тјажпромекспорта“ и југосло-

³⁸⁰¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁸⁰² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸⁰³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 114–126, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 140–146, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.); Исто, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 7–10, Протокол о поставке машин и оборудования в соответствии с Протоколом от 2 августа 1956, М. Кузьмин, М. Цветкович, 1.11.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Протокол Влада ФНРЈ и Влада СССР, уз Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777, 778–782.

³⁸⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 35, 416666, Бркић, ДСИП-у, 26.7.1957.

³⁸⁰⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 118–121, 122–123, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 142–143, 144, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.); ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

венског „Инвест-Импорта“ о испорукама опреме за површински коп лигнита на Косову; пријема југословенских стручњака за изградњу термоелектране ради усаглашавања „техничких питања“; решавања техничких, процедуралних ствари око промене рокова и динамике испоруке опреме (у две фазе) за површински коп лигнита на Косову, односно у вези са питањем одустајања ФНРЈ од увоза опреме за две фабрике грађевинских елемената.³⁸⁰⁶

*

Имајући у виду део „инвестиционог кредита“ који је реализован пре почетка „другог југословенско-совјетског сукоба“, можемо рећи да је најважнију ствар у току друге половине 1957. представљало потписивање Протокола о увозу машина и опреме у току 1958, које је извршено 1. новембра 1957.³⁸⁰⁷ Припреме за преговоре и потписивање Протокола су се у лето 1957. одвијали благовремено и без икаквих тешкоћа. Током боравка у Москви Х. Бркић је предложио да предузећа закључују „привремене уговоре који би ступали на снагу датумом потписивања Протокола“, са чиме се министар спољне трговине И. Г. Кабанов сложио.³⁸⁰⁸ На сугестију совјетске стране, а у циљу што потпуније припреме за преговоре, југословенски званичници су обећали да ће до 10. августа 1957. предати спецификације машина и опреме које су планирали да увезу у току 1958. Југословенска страна је, уз мало закашњење, почетком септембра 1957. предала поменуте спецификације.³⁸⁰⁹

Пошто је „на основу предатих спецификација“ било јасно да ће у току 1958. вредност увезених совјетских машина износити „максимално 8 милиона“, а очекивало се да ће у току 1957. бити увезена опрема у вредности од „око“ 7.000.000 долара, В. Мићуновић је крајем септембра указивао на то да динамика увоза опреме заостаје у односу на трогодишњи период који је био предвиђен Протоколом од 2. августа 1956. Наиме, од укупне вредности која је износила нешто преко 30 милиона долара („до 32,7 милиона \$“), ФНРЈ је током 1957. и 1958, уместо двотрећинског, требала да искористи половичан износ. „Према томе[,] у 1959[,] биће потребно реализовати 15 милиона долара што према досадашњем искуству практички изгледа неостварљиво“ – упозоравао је југословенски амбасадор. Према његовом мишљењу, било је потребно „одмах“ донети „благовремене одлуке о коришћењу кредита“ током 1959.³⁸¹⁰ У Београду су били свесни наведене динамике, али у томе нису видели ништа спорно због тога што је коришћење кредита текло у складу са „могућностима и потребама“ ФНРЈ.³⁸¹¹

Упркос томе што је по питањима „скраћења рокова испорука и набавки специјалних машина (вансеријских)“ долазило до „сталних тешкоћа“ које су изискивале интервенције Амбасаде ФНРЈ у Москви,³⁸¹² и иако се размена мишљења о појединим производима (попут једне од највећих ставки из Протокола: путничких авиона ИЛ–14) одужила³⁸¹³ – све спорне ствари су у ходу решаване. Због тога се може рећи да су благовремено покретање свих питања и договори постигнути током лета и почетком јесени 1957.³⁸¹⁴ омогућили да преговори прођу без било каквих тешкоћа. Завршна фаза разговора и потписивање Протокола обављени

³⁸⁰⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 164, Памятки по Югославији.

³⁸⁰⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 7–10, Протокол о поставке машин и оборудованија в соответствии с Протоколом од 2 августа 1956, М. Кузьмин, М. Цветкович, 1.11.1956; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Протокол Влада ФНРЈ и Влада СССР, уз Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957.

³⁸⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 6, 417731, Забелешка о посети Х. Бркића министру спољне трговине И. Г. Кабанову, 25.7.1957.

³⁸⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 6, 417473, Божовић, ДСИП-у, 5.8.1957; Исто, дос. 7, 417795, ДСИП, Југословенској инвестиционој банци, 14.8.1957; Исто, 419164, Белешка о разговору В. Парадиновића и М. Жиже са трговинским саветником Амбасаде СССР-а у Београду Ј. Красјуком, 3.9.1957.

³⁸¹⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 37, 428258, Протокол к Споразуму о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, 2.8.1956; Исто, ф. 99, дос. 8, 420731, Мићуновић, ДСИП-у, 28.9.1957.

³⁸¹¹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420731, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 7.10.1957.

³⁸¹² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸¹³ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 420660, Мићуновић, ДСИП-у, 27.9.1957.

³⁸¹⁴ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 421740, Мићуновић, ДСИП-у, 12.10.1957.

су током трговинских преговора вођених у Београду. Протокол су 1. новембра 1957. потписали шефови делегација: секретар Секретаријата за индустрију СИВ-а М. Цветковић и заменик министра спољне трговине М. Р. Кузмин.³⁸¹⁵

Потписани Протокол је имао „поверљиви карактер“.³⁸¹⁶ У односу на процену вредности опреме од „максимално“ 8.000.000 долара, коју је – на основу спецификација – крајем септембра наводио В. Мићуновић,³⁸¹⁷ Протоколом је уговорена испорука машина у вредности од „10 милиона долара“.³⁸¹⁸ Разлика од два милиона долара је настала уношењем авиона ИЛ–14 у Протокол.³⁸¹⁹ Најважнији део Протокола чинио је „списак машина и опреме“ који су требали да се испоруче у току 1958.³⁸²⁰ Детаљнији преглед опреме коју је СССР – у склопу друге транше испоруке машина по Протоколу од 2. августа 1956. године – требао да испоручи у току 1958, дат је у наредној табели.

-Табела бр. 103: Списак машина и опреме коју је у току 1958. требало испоручити према Протоколу од 1. новембра 1957. године (количине су наведене у комадима и тонама; вредности у доларима).³⁸²¹

Назив машина и опреме	Количина или вредност
Машине алатљике	88 комада ³⁸²²
Опрема за ковачнице и пресаоне	4 комада
Покретни дизел електрични агрегат ЗЕС–60	1 комад
Електролокомотива 7 КР	5 комада
Акумулаторске локомотиве АК–2У	11 комада
Агрегати за електрозаваривање	20 комада
Селенски усмеривачи ВСЗС–70/36	11 комада
Агрегат за термичку обраду	1 комад
Уређај за депарафинацију нафте нафте ППУ–2	1 комад

³⁸¹⁵ АЈ, 130–629–1039, Правни савет ДСИП-а, СИВ-у, 24.10.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Протокол Влада ФНРЈ и Влада СССР, уз Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 7–10, Протокол о поставке машин и оборудованија у соответствии с Протоколом од 2 августа 1956, М. Кузьмин, М. Цветкович, 1.11.1956.

³⁸¹⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 1957.

³⁸¹⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420731, Мићуновић, ДСИП-у, 28.9.1957.

³⁸¹⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸¹⁹ Авиони су били испоручени у току 1957. и није било потребе да се подаци за њих уносе у спецификације опреме које су предане у септембру.

³⁸²⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 8–10, Список машин и оборудованија, подлежащих поставке из СССР в ФНРЮ в 1958 году в соответствии с Протоколом от 2 августа 1956 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Протокол Влада ФНРЈ и Влада СССР, уз Споразум о сарадњи између ФНРЈ и СССР у изградњи у ФНРЈ индустријских предузећа од 12. јануара 1956, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957.

³⁸²¹ Табела је састављена на основу „Списка машина и опреме која ће се испоручити из СССР у ФНРЈ у 1958[.] години у складу са Протоколом од 2[.] августа 1956[.] године“, који је чинио прилог Протокола од 1. новембра 1957. (ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428509, Протокол о увозу машина и опреме у складу са Протоколом од 2. августа 1956, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 8–10, Список машин и оборудованија, подлежащих поставке из СССР в ФНРЮ в 1958 году в соответствии с Протоколом от 2 августа 1956 года.)

³⁸²² Од тога: 17 стругова (10 комада „аутомата и полуаутомата“; три струга за токарење са висином шиљака до 200 mm; један струг за токарење са висином шиљака 300 mm и више; један струг за „засочно токарење“ и два карусела Ø 1.500 mm); 32 револвер струга; две хоризонталне бушилице-глодалице; две координатне бушилице; 11 конзолних глодалица; четири брусилнице; једна глодалица за зупчанике; три бушилице (две за радијално и једна за вертикално бушење); једна „машина за провлачење“; пет оштрилица; три рендисаљке; једна блањалица за попречно блањање; 6 комада „разних машина алатљика“. (Исто.)

Самоходне дизалице ЛАЗ–690	10 комада
Самоходне дизалице К–51	3 комада
Покретне дизалице 4000 М	15 комада
Дизалице за полагање цеви ТЛ–3	2 комада
Покретне дизалице Т–108	10 комада
Кисикана УКГС–100	1 комад
Цементне пушке С–320	5 комада
Багери Е–153, запремина кашике 0,15 m ³	10 комада
Багери Е–302, запремина кашике 0,3 m ³	5 комада
Багери за рад на тресетишту Е–352, запремина кашике 0,3 m ³	10 комада
Багери Е–652, запремина кашике 0,65 m ³	12 комада
Багери Е–801, запремина кашике 0,8 m ³	10 комада
Багери Е–1252, запремина кашике 1,25 m ³	2 комада
Багери са више кашика за копање ЕТУ–353	2 комада
Булдозери Д–259	48 комада
Булдозери Д–271	4 комада
Булдозери Д–159–Б	15 комада
Скрепери Д–374	23 комада
Скрепери Д–354	3 комада
Аутогрејдер Д–265	1 комад
Макаре са дизел маљем С–254–А	1 комад
Копачи канала КМ–1400	9 комада
Покретни компресор ЗИФ–55	1 комад
Покретни компресор КС–9	1 комад
Апарат за испитивање чврстоће ТК	2 комада
Универзални хидраулични строј за испитивање ИМЦ–30	1 комад
Електрични алат	16 комада
Пнеуматичне брусилице СР–2, СР–0,6	5 комада
Прибор, мерни инструменти и алат	71.000 долара
Трактори С–80	308 комада
Трактори ДТ–54	750 комада
Камиони кипери ЗИЛ–585	15 комада
Камиони ГАЗ–51	15 комада
Камиони МАЗ–200	45 комада
Аутомобил ГАЗ–69–А	10 комада
Ватрогасна аутоцистерна ПМЗ–17	1 комад

Покретне ауторемонтне радионице Б–49	5 комада
Приколице Т–151–А	1 комад
Резервни делови	380.000 долара ³⁸²³
Бушаће шипке 4½"	87 тона
Спојнице за бушаће шипке	450 комада
Авиони ИЛ–14 и резервни делови за њих (испоручено у току 1957)	2.000.000 долара

Као што можемо видети из табеле, веће ставке су чинили машине алатљике, различита транспортна средства, грађевинске машине, трактори и путнички авиони. Према подацима совјетске стране, укупна вредност машина и опреме износила је 46 милиона рубаља. До погоршања односа у пролеће 1958. наведена сума је искоришћена, отприлике, двотрећински. Према стању од 5. маја 1958, до тада су биле испоручене машине и опрема у вредности од 31 милион рубаља.³⁸²⁴ На основу прегледаних докумената, нисмо у могућности да реконструиремо шта је све од наведене опреме, у вредности од преосталих 15 милиона рубаља, остало неиспоручено услед отпочињања „другог југословенско-совјетског сукоба“.³⁸²⁵

*

Вратимо се на новембар 1957. и оно што је на плану реализације најзначајнијег дела „инвестиционог кредита“ уследило до маја 1958. Документи обе стране показују да су текућа питања у вези са „инвестиционим кредитом“, крајем 1957. и почетком 1958, решавана без већих тешкоћа. Примера ради, 29. новембра 1957. је потписан додаток уговору о изградњи Термоелектране „Косово“, којим су уговорене испоруке опреме, промењени параметри (калоријска вредност угља) и рок за израду техничког пројекта. Речима В. Мићуновића: „Преговори су вођени у повољној атмосфери. Постигнуте су задовољавајуће цене.“ Што се тиче припреме пројектне документације, совјетски органи су све до заштравања односа радили на изради техничког пројекта за термоелектрану, а југословенска страна је припремала радне цртеже за грађевински део објекта.³⁸²⁶

Када је реч о фабрици азотног ђубрива у Панчеву, две стране су 24. децембра 1957. постигле договор о распореду предаје радних цртежа у периоду од јануара 1958. до јула 1959. Током првих месеци 1958. совјетска страна је у предвиђеним роковима предала све радне цртеже. Осим тога, од јануара 1958. у Москви је боравила група стручњака из ФНРЈ која је преговарала о „испоруци опреме и материјала за изградњу азотаре“, потом о условима за обуку и специјализацију југословенских стручњака у СССР-у, те о питању „расподеле радова“ између југословенских и совјетских предузећа. Разговори о тим питањима су текли „нормално“, па је средином фебруара В. Мићуновић констатовао да је „реализација овог објекта прешла [...] у одлучујућу фазу“. Иако су током преговора ставови две стране око неких питања (гаранције, „пенали“ у случају да планирани „капацитети и показатељи“ не буду испуњени...)

³⁸²³ Од тога, 300.000 долара за тракторе, 50.000 долара за грађевинске машине и 30.000 долара за камионе. (Исто.)

³⁸²⁴ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 786.

³⁸²⁵ Као и у случају остале опреме из „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“, ФНРЈ је било понуђено да опрему која није била испоручена добије и плати преко редовне робне размене, односно путем клиринга. Опширније у наставку поглавља.

³⁸²⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 121, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 141, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.); ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

били удаљени, ствари су се кретале у позитивном смеру и 19. априла 1958. је био потписан Уговор о испоруци опреме. Према договору постигнутом у јулу 1957. СССР је у току 1958. требао да испоручи опрему за азотару у вредности од 6,5 милиона рубља.³⁸²⁷

И по питању осталих објеката из „инвестиционог кредита“ ствари су се до пролећа 1958. одвијале планираним током. Осврћући се на разговоре о „текућим проблемима“, који су се односили на различите објекте из „инвестиционог кредита“, В. Мићуновић је средином марта наводио да они „повољно теку“.³⁸²⁸ Осим преговора који су вођени у том периоду, од почетка 1958. је успешно текла и испорука опреме за различите објекте. Испорука опреме за површински коп лигнита на Косову се одвијала у складу са предвиђеном динамиком и план испорука за први квартал 1958. био је испуњен. И за испоруке опреме за руднике олова и цинка Кишницу и Сребреницу може се рећи да су се, уз минимална одступања, одвијале према уговореној динамици. Испорука опреме за топионички погон Рудника живе у Идрији почела је да се одвија и пре предвиђеног рока. Наиме, према Уговору од 24. септембра 1957. испоруке опреме су требале да се врше од трећег квартала 1958, а већ до 15. априла 1958. су биле отпремљене три од укупно 15 „позиција“.

Што се тиче набавке уређаја за обраду нафте и гаса, 12. марта је потписан додаток уговора којим је регулисано упућивање совјетског специјалисте-геолога у ФНРЈ, а 10. априла 1958. је предан пројекат уговора о изради „проширеног пројектног задатка“ за „технолошки део уређаја за дехидрацију и раздеобу нафтног гаса“, који су требале да ураде „совјетске организације“. Када је реч о фабрици суперфосфата у Трепчи, совјетски стручњаци су у фебруару дошли у Београд због „заштите пројектног задатка“, а у априлу 1958. су две стране водиле преговоре о распореду и динамици предаје радних цртежа.³⁸²⁹ Свеукупно посматрано, реализација „инвестиционог кредита“ се до VII конгреса СКЈ одвијала без већих тешкоћа. Из пресека стања који је совјетска страна урадила крајем периода „релативног затишја“ види се да су се текуће ствари (израда „пројектних задатака“ и „радних цртежа“, уговарање опреме и испоруке исте) обављале у предвиђеним роковима.³⁸³⁰ Позитивна кретања у правцу реализацији овог кредита, укупне вредности од 110 милиона долара, потврђују и југословенски документи, у којима је истицано: „На основу овог кредита до конца априла од стране предузећа закључена испорука опреме за 41 милион долара. Закључивање у току.“³⁸³¹

---

³⁸²⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 125–126, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицоном, 12.3.1958; Исто, Д. 143, Л. 117, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 140, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.); ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 425583, Мићуновић, ДСИП-у, 7.12.1957; Исто, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; Исто, ф. 118, дос. 7, 48422, Забелешка о разговору директора Инвест-Импорта М. Попадића са начелником Управе за изградњу предузећа у иностранству ГКЕС-а Смеловом, 13.3.1958; Исто, 46248, Перишић, ДСИП-у, 16.3.1958; Исто, Информација по питању гаранције совјетског испоручиоца за Фабрику азота, 28.3.1958; Исто, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958; Исто, 43616, Мићуновић, ДСИП-у, 15.2.1958.

³⁸²⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958.

³⁸²⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 112–113, Советник Посольства СССР по экономическому сотрудничеству Н. Аверьянов, Заместителю Председателя ГКЭС М. З. Савурову, 8.3.1958; Исто, Л. 118–120, 122–124, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 140, 142–143, 144–145, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.).

³⁸³⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 140–145, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.).

³⁸³¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ.

У периоду од краја јула 1957. до VII конгреса СКЈ, одржаног крајем априла 1958, по питању „инвестиционог кредита“, дакле, није долазило до било каквих спорних дешавања. Како је „судбина“ два инвестициона аранжмана била тесно испреплитана, намеће се питање: Да ли се током наведеног периода на плану „алуминијумског кредита“ – тог најосетљивијег „барометра“ југословенско-совјетских односа – нешто разликовало? Пошто у историографији о периоду између потписивања Протокола од 29. јула 1957. и припреме за доношење одлуке о новом „одлагању“ кредита током маја 1958,³⁸³² односно предаје ноте од 27. маја 1958,³⁸³³ није посвећена ни најмања пажња,³⁸³⁴ наведену тему је потребно размотрити како би се уз више нијанси могли сагледати југословенско-совјетски односи у том периоду. Свеукупно посматрано, у периоду од краја јула 1957. до маја 1958. три најважнија питања у вези са „алуминијумским кредитом“ су била: 1) обавеза југословенске стране да до средине септембра 1957. предочи обавештења о обиму планираних радова на пратећим објектима и тешкоће које су проистекле из достављања непотпуних података; 2) израда пројектне документације за Комбинат од стране совјетских организација; 3) питање увоза робе у току 1958. за подмиривање унутрашњих трошкова.

Прва од значајнијих ствари у вези са реализацијом Протокола од 29. јула била је, дакле, обавеза југословенске стране да до 15. септембра 1957. одреди обим изградње (хидро-централне) или „проширења“ капацитета пратећих објеката (рудник боксита, фабрике соде и катодних блокова).³⁸³⁵ После појединачног разматрања низа питања у различитим установама, 10. септембра 1957. је у Југословенској инвестиционој банци оформљена Комисија која је проучила различите „економско-техничке проблеме“ у вези са изградњом пратећих, „конексних објеката“ и припремила Ед-мемоар „којим је одређен обим изградње“ и који је, у предвиђеном року, 14. септембра, предан совјетској и источнонемачкој страни. На основу садржаја Ед-мемоара у наредном периоду је требало усагласити рокове за завршетак пројектантских радова, те „обим и рокове испоруке опреме и материјала“ за изградњу и проширење капацитета пратећих објеката. Првобитно је било планирано да совјетска и источнонемачка страна – на основу података наведених у документу од 14. септембра – изнесу предлоге о роковима и динамици испоруке опреме. Међутим, после проучавања Ед-мемоара испоставило се да су им били потребни детаљнији подаци, како би могли да предузму даље кораке у вези са усаглашавањем рокова за завршетак пројектних радова и одређивање обима и рокова испоруке материјала и опреме.³⁸³⁶ Иако је Ед-мемоар био достављен у предвиђеном року, у Москви су – оправдано – сматрали да југословенска страна суштински није извршила обавезу из Протокола од 29. јула 1957.³⁸³⁷

Како би даљи рад на плану „конексних објеката“ могао да се настави, совјетска страна је од средине децембра 1957. инсистирала на томе да ФНРЈ достави детаљније податке о пла-

³⁸³² Соня Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 125–126; Иста, „Троянский конь» в социалистическом «лагере»: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг.“, стр. 134.

³⁸³³ D. Vogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 234–235; Isti, „Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-ih godina“, str. 95.

³⁸³⁴ Успутно се тог питања дотакао једино Д. Нећак, али у контексту односа ФНРЈ са НДР-ом, при чему је – пре свега – имао у виду политички аспект тих односа. (D. Nećak, *nav. delo*, str. 117–118.)

³⁸³⁵ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Протокол ка Споразуму између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР од 1. августа 1956. године о сарадњи у изградњи у ФНРЈ предузећа алуминијумске индустрије, Х. Бркић, П. Никитин, Е. Кербер, 29.7.1957.

³⁸³⁶ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 43, Папка 180, Д. 13, Л. 16, Федеративная народная республика Югославия, 22.1.1958; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1567, Л. 164, Памятки по Югославији; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420731, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 7.10.1957; Исто, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, Економски сектор; Исто, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸³⁷ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 43, Папка 180, Д. 13, Л. 15–16, Федеративная народная республика Югославия, 22.1.1958.

нирним улагањима у хидроцентрале, рудник боксита и фабрике за производњу соде и катодних блокова.³⁸³⁸ Пошто југословенска страна није доставила тражену документацију, совјетски органи су у наредном периоду у више наврата интервенисали да се то питање реши. Члан ГКЕС-а Н. А. Смелов је крајем 1957. упозоравао на то да „време одмиче“ и тражио да се „прецизније одреде уопштени елементи“ из Ед-мемоара. Високи совјетски званичник је „сугерирао“ да „што пре“ треба да се састану представници „трију страна уговорница“, те да – на основу прецизираних података – „заједнички реше шта ће која страна уговорница да преузме на себе (конкретне објекте или делове), динамику изградње, финансијску [sic!] вредност појединих основних објеката итд.“³⁸³⁹ Због одсуства одговора, совјетска страна је током јануара и фебруара 1958. наставила да изражава „озбиљну забринутост“ и у више наврата „интервенисала“. Југословенски званичници су током прве половине јануара наводили да више привредних субјеката активно ради на тим питањима, и обећавали да ће предати тражене „материјале“ у „наредним данима“. Пошто је – упркос најавама – одговор изостајао, совјетска страна је наставила са „ургирањем“. Заменик генералног директора Комбината алуминијума Душан Ђуровић је почетком фебруара саопштио да се они „тим питањем [...] непрестано баве“, али да још увек не могу да наведу прецизне податке.³⁸⁴⁰

Из докумената југословенске стране види се да су постојале тешкоће у вези са више пратећих објеката. Фабрика соде (Лукавац) и Комбинат алуминијума (Титоград) су требали да „заврше своје програме за соду“ на основу којих је требало да се испита да ли наведено постројење треба да буде у Лукавцу или да се гради уз Комбинат. Железара (Никшић) и Комбинат алуминијума су требали да ураде „економску рачуницу о оправданости раније изградње гасификације и плинотова“ да би могао да се заузме став о том објекту. Отворено је било и питање избора локације за изградњу хидроцентрала (требало је чекати на завршетак израде пројекта за изградњу целокупног хидроенергетског система НР Црне Горе). На завршетак пројекта за изградњу „гасификације у Пљевљима и гасотова“, на чијој изради су радиле пројектне организације из НДР-а, требало је чекати до септембра 1958. На југословенској страни је, дакле, било више непознаница у вези са изградњом „конексних објеката“. Због тога не чуди што су у Београду констатовали: „У вези тражења детаљних података од стране Руса за поменути Aide memoire наглашавамо да по овом питању, према садашњој ситуацији, наш одговор вероватно неће моћи да задовољи њихове захтеве.“³⁸⁴¹

---

³⁸³⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 102–103, Запись беседы советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с Генеральным директором внешнеторгового предприятия „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 6.1.1958; Исто, Л. 109, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицоном, 30.1.1958.

³⁸³⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 99, Из дневника Н. А. Смелова. Прием торгового советника Посольства ФНРЮ в СССР Пелициона, 28.12.1957; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32406, Економски односи; Исто, ф. 119, дос. 2, 427020, Мићуновић, ДСИП-у, 29.12.1957.

³⁸⁴⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 102–103, Запись беседы советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с Генеральным директором внешнеторгового предприятия „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 6.1.1958; Исто, Л. 106, Запись беседы Советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с Генеральным директором внешнеторгового предприятия „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 13.1.1958; Исто, Л. 109, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицоном, 30.1.1958; Исто, Л. 114, Запись беседы советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с заместителем Генерального директора алюминиевого завода в г. Титограде Джуровичем Д., 6.2.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, Економски сектор; Исто, ф. 118, дос. 17, 32406, Економски односи; Исто, ф. 119, дос. 2, 41975, Мићуновић, ДСИП-у, 30.1.1958; Исто, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸⁴¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 115, Запись беседы советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с заместителем Генерального директора алюминиевого завода в г. Титограде Джуровичем Д., 6.2.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958; Исто, Економски сектор; Исто, ф. 118, дос. 16, 31301, Југословенска инвестициона банка, ДСИП-у, 28.1.1958.

Иако је југословенска страна наставила да предузима одређене мере, у наставку фебруара и почетком марта није било виднијег помака. На састанку који је 18. фебруара одржан код члана СИВ-а Милентија Поповића одлучено је: 1) „да ми на преговоре сада не можемо ићи, јер у првом реду нису готови пројектантски радови, а има још и низ наших унутрашњих проблема (локација централа и др.) које треба пре преговора решити“; 2) „да се упуте један или два стручњака у Москву [...] и да се договоре о материјалу који треба припремити за преговоре“.³⁸⁴² Што се тиче последњег, двојица југословенских стручњака (Костић, Цвилак) су са представницима ГКЕС-а, које је предводио заменик Н. А. Смелова – Н. И. Колибалов, водили разговоре у Москви од 7. до 11. марта 1958. Поздравивши иницијативу за састанак представника три стране, саветник Планске комисије за обојену металургију Костић је на првом састанку саопштио да су Цвилак и он дошли у Москву да „прецизирају низ питања“ како би на одговарајући начин могли да се припреме за тројне разговоре и да приступе изради тражених „материјала“. Као други разлог доласка Костић је навео обавештавање представника ГКЕС-а о томе „шта је већ урађено и шта раде југословенске организације на плану изградње предузећа алуминијумске индустрије“. Осврнувши се на конкретне ствари које су до тада биле урађене, Костић је истакао да су на југословенској страни „задовољни“ начином и „током извршавања“ Споразума. Напоменуо је да „сарадња на нивоу предузећа иде добро“ (пројектни радови, консултације), а да је „необавештеност на нивоу Владињих установа последица изостанака контаката од јула прошле године.“

Из разговора који је о тим питањима вођен, југословенски званичници су стекли утисак да „по пројектовању и осталим припремама“ у ГКЕС-у „нису били довољно обавештени шта је све урађено“, те да су „били [...] задовољни“ када су добили обавештења о томе да се „послови између организација обављају на задовољавајући начин“. Међутим, једно друго питање – питање због кога су иницирали разговоре – бринуло је руководство ГКЕС-а. Изразивши задовољство тиме што постоји „напредак на нивоу предузећа“, Н. И. Колибалов је саопштио да су они забринути због тога што још увек нису биле испуњене обавезе из члана 1 Протокола од 29. јула 1957, према којима је ФНРЈ до 15. септембра 1957. била обавезна да достави податке о обиму изградње пратећих објеката. У вези са тим, Н. И. Колибалов се интересовао за то када ће бити достављени потребни подаци, на основу којих би се предузели даљи кораци. Југословенским званичницима је било јасно да ФНРЈ није извршила наведену обавезу, али су предочавали да је све оно за шта су постојали услови било „у суштини [...] урађено“. Под тим су подразумевали „задатке око пројектовања“ који су били подељени између три стране, и то на такав начин да су совјетске организације пројектовале изградњу Комбината, источнонемачке су радиле пројекте за „гасификацију [угља] и плинвод“, а југословенске за остале пратеће објекте (осим за погоне за „соду и катодне блокове“). Што се тиче „утврђивања обима и рокова испоруке опреме и материјала између страна уговорница“, став ФНРЈ је био да на том плану не може да се уради „ништа конкретно“ све док се сви пројекти не заврше. Према планираној динамици завршетка пројектних радова, разматрању тих питања је могло да се приступи тек у периоду „између четвртог квартала 1958[...] и првог квартала 1959[...] године“.

Наводећи да су износи за 1958. и 1959. били утврђени Протоколом од 29. јула 1957, југословенски стручњаци су напомињали да су две стране требале још да се договоре о динамици коришћења средстава за период од 1960. до 1964, а то се, како су наглашавали, могло „утврђивати тек када будемо имали пројекте“. Н. И. Колибалов је констатовао да ће то значити кашњење од „преко годину дана“ у односу на оно што је предвиђено Протоколом од 29. јула 1957. и поменуо да они „на нивоу експерата“ не могу да мењају оно што су потписале владе. Међутим, совјетска страна није правила „питање“ од тога и прихватила је наведена објашњења и чињеницу да се „пре ревизије пројеката“ не може одредити даља „динамика коришћења кредита“.³⁸⁴³ Питање које је отворено предајом југословенског Ед-мемоара средином септембра 1957. добило је на тај начин „неочекиван“ расплет средином марта 1958.

³⁸⁴² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958.

³⁸⁴³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 119–121, Запись беседы начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной ме-

Наредно значајно питање које је било актуелно у периоду од потписивања Протокола крајем јула 1957. до маја 1958, била је израда пројектне документације за Комбинат. Према договору три стране, совјетске организације су радиле на изради пројекта за најважнији објекат „алуминијумског кредита“.³⁸⁴⁴ После упућивања „пројектног задатка са потребним техничким подацима“ совјетском „Тјажпромекекспорту“ и припремне размене података, делегација („предузећа у изградњи“) Комбината алуминијума је крајем новембра 1957. отпутовала у СССР.³⁸⁴⁵ Током децембра 1957. Делегација је водила разговоре са представницима „Тјажпромекекспорта“, пројектантске организације „Гипроалуминијум“ из Лењинграда, Свесезног алуминијумско-магнезијумског института („ВАМИ“), а посетила је и „алуминијски завод“ у Запорожју. Делегација је у СССР-у била „примљена добро и сусретљиво“.³⁸⁴⁶ Главни циљ њеног боравка је био да, заједно са представником „Инвест-Импорта“, потпише два уговора са совјетском организацијом „Тјажпромекекспорт“, која је била задужена за израду пројекта и испоруку опреме за Комбинат.³⁸⁴⁷

Током једномесечног боравка у СССР-у (28. новембар–28. децембра 1957) Делегација је успешно извршила планиране задатке. После десетодневних консултација са стручњацима „Гипроалуминијума“, 16. децембра 1957. је потписан „Протокол са саветовања по питањима пројектовања алуминијумског Комбината у Титограду на стадију раширеног пројектног задатка“. Разговори које су представници Комбината водили са стручњацима „Гипроалуминијума“ поставили су основу за два уговора потписана 23. децембра 1957. Заједничким радом југословенских инжењера и совјетских пројектаната у Лењинграду био је „одређен задатак Института ВАМИ за испитивање боксита“, што је представљало основу за склапање „Уговора о опитима у институту ВАМИ“. Потписаним Уговором о „извршењу анализа боксита с налазишта ФНРЈ“ (број 386/1) било је предвиђено да „ВАМИ“ два месеца по добијању узорака изврши „анализу боксита с налазишта Црне Горе“. Из оквирне цене тог посла, која је износила 2.000 долара, јасно је да се ту није радило о компликованом задатку.³⁸⁴⁸

Други уговор – Уговор о „извршењу пројектних радова“ за Комбинат алуминијума (број 386/3) – био је доста важнији. Уговором је одређено да се „проширени пројектни зада-

---

таллургии Костич, 7.3.1958; Исто, Л. 122–124, Запись беседы Начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 11.3.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 21, 45938, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; Исто, ф. 118, дос. 7, 45792, Мићуновић, ДСИП-у, 12.3.1958; Исто, дос. 16, 31301, Извештај о разговорима са представницима Комитета за економске везе са иностранством у времену од 7. до 11. марта по питањима реализације алуминијумског споразума, 13.3.1958; Исто, Белешка са састанка у Државном комитету за економске везе са иностранством по питањима реализације алуминијумског споразума, 7.3.1958; Исто, Белешка са састанка у Државном комитету за економске везе са иностранством по питањима реализације Споразума о алуминијуму, 11.3.1958; Исто, ф. 119, дос. 2, 45353, Мићуновић, ДСИП-у, 8.3.1958.

³⁸⁴⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 120, Запись беседы начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 7.3.1958; Исто, Л. 122, Запись беседы Начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 11.3.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 16, 31301, Белешка са састанка у Државном комитету за економске везе са иностранством по питањима реализације Споразума о алуминијуму, 11.3.1958.

³⁸⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР.

³⁸⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 21, 426859, Мићуновић, ДСИП-у, 25.12.1957; Исто, 1958, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР.

³⁸⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР; Исто, Уговор 386/1 о извршењу анализа боксита с налазишта ФНРЈ, 23.12.1957; Исто, Уговор број 386/3 за извршење пројектних радова на изради Комбината алуминијума у Титограду, 23.12.1957.

³⁸⁴⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 125, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 426723, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1957; Исто, 1958, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР; Исто, Протокол са саветовања по питањима пројектовања алуминијумског Комбината у Титограду на стадију раширеног пројектног задатка, 16.12.1957; Исто, Уговор 386/1 о извршењу анализа боксита с налазишта ФНРЈ, 23.12.1957.

так фабрике“ заврши до 30. априла 1958. Југословенски стручњаци су сматрали да то представља „врло кратак и повољан рок“. Уговором је био регулисан низ питања у вези са даљим радом на изради пројекта. Напоменуто је да ће пројекат Комбината „одговарати најновијим достигнућима технике у области алуминијске индустрије у СССР-у“, те да ће „Тјажпромекспорт“ бесплатно предати „сву техничку документацију и лиценце које су неопходно потребне за организацију производње алуминијума“. Уговором је била одређена и цена пројектантских радова – 218.000 долара за израду „проширеног пројектног задатка“ и 425.000 долара за „радионичке цртеже“. Југословенски стручњаци су наведене цене окарактерисали као „повољне“. Чланови Делегације су истицали да су „преговори текли глатко“, а да су постигнути „результати“ били „задовољавајући“.³⁸⁴⁹

Свеукупно посматрано, на југословенској страни су могли да буду више него задовољни исходом преговора.³⁸⁵⁰ Непосредно по потписивању уговора 386/1 и 386/3 приступило се њиховој реализацији. Узорци боксита за анализу су крајем децембра 1957. упућени у СССР, а „ВАМИ“ је средином априла 1958. завршавао рад на њиховом испитивању и очекивало се да ће извештај бити предан у току истог месеца.³⁸⁵¹ Са друге стране, стручњаци „Гипроалуминијума“ су у месецима после потписивања Уговора 386/3 активно радили на изради „проширеног пројектног задатка“.³⁸⁵² Почетком марта 1958. југословенска страна је сматрала је да се рад на пројектовању Комбината одвија „сасвим успешно“.³⁸⁵³ Ипак, Уговором предвиђени рок од 30. априла 1958. био је продужен због тога што је ФНРЈ током марта кориговала одређене параметре. Југословенска страна је због тога предложили да се за 30 дана продужи рок за завршетак планираних пројектних радова.³⁸⁵⁴ Продужетак рока се преклопио са заопштравањем југословенско-совјетских односа и одлуком Москве о „одлагању“ инвестиционих аранжмана, што је онемогућило даљи рад на том плану.³⁸⁵⁵

Треће важно питање на плану реализације Споразума од 1. августа 1956, које је било актуелно у периоду од потписивања Протокола 29. јула 1957. до отпочињања „другог југо-

³⁸⁴⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 125, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 21, 426859, Мићуновић, ДСИП-у, 25.12.1957; Исто, дос. 36, 426723, Перишић, ДСИП-у, 24.12.1957; Исто, 1958, ф. 117, дос. 25, 31009, Односи СССР–Југославија после Декларације (Економски односи), 6.1.1958; Исто, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР; Исто, Уговор број 386/3 за извршење пројектних радова на изради Комбината алуминијума у Титограду, 23.12.1957; Исто, дос. 17, 32406, Економски односи; Исто, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 7, 4805, Кратак извештај са пута делегације Комбината алуминијума у СССР.

³⁸⁵¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 125, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года; Исто, Л. 146, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.).

³⁸⁵² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 125, Справка о выполнении Советским Союзом обязательств по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве промышленных предприятий в Югославии. По состоянию на 1 марта 1958 года.

³⁸⁵³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 119, Запись беседы начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 7.3.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 16, 31301, Белешка са састанка у Државном комитету за економске везе са иностранством по питањима реализације алуминијумског споразума, 7.3.1958.

³⁸⁵⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 143, Л. 145–146, Справка о ходе выполнения обязательств Советского Союза по соглашениям и протоколам о сотрудничестве между СССР и ФНРЮ в строительстве в Югославии промышленных предприятий (по состоянию на 15 апреля 1958 г.).

³⁸⁵⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 138–139, Запись беседы Председателя В/О „Тяжпромэкспорт“ Барабанова Ф. А. с директором Югославской компании „Инвест-Импорт“ Попадич, 3.6.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 10, 413893, Забелешка М. Бошкова са састанка у В/О „Тјажпромекспорту“, 3.6.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 16, 31466, Комбинат алуминијума у Титограду; *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 781.

словенско-совјетског сукоба“, односило се на постизање договора о увозу робе у току 1958. Према Протоколу од 29. јула 1957. од укупне вредности кредита од 175 милиона, у току 1958. је требало да се искористи 9 милиона долара. Мањи део тог износа се односио на трошкове израде пројектне документације, а већи на покривање унутрашњих трошкова ФНРЈ у вези са извршавањем припремних радова.³⁸⁵⁶ Члан 5 Споразума од 1. августа 1956. је предвиђао да владе ФНРЈ, СССР-а и НДР „најкасније до октобра месеца сваке године“ треба да постигну договор о роковима, врсти и количини робе која се испоручује у наредној години.³⁸⁵⁷ Југословенска страна је, међутим, тек 31. октобра 1957. предала ноту о увозу робе на рачун „алуминијумског кредита“ у 1958.³⁸⁵⁸ Из докумената југословенске стране,³⁸⁵⁹ као и хронолошке подударности између уручивања ноте и трговинских преговора, односно потписивања годишњег проткола о робној размени (1. новембар 1957),³⁸⁶⁰ јасно је да је – ради целовитог сагледавања и решавања питања увоза из СССР-а у току 1958. године – намера Београда била да повеже та два питања.

Уместо да је питање о увозу робе, дакле, било усаглашено до почетка октобра, ДСИП је ноту предао тек на самом крају тог месеца. У ноти је изражена жеља југословенске владе да увезе „ваљани материјал и вештачка ђубрива за финансирање унутрашњих издатака [...] у 1958[.] години у изградњи предузећа алуминијумске индустрије“. Међутим, у ноти нису били наведени ни количина, ни врсте ваљаног материјала и минералних ђубрива. Једини какав-такав параметар који је совјетској страни саопштен била је укупна вредност робе – 6,5 милиона долара. Међутим, и то је представницима ГКЕС-а предочено тек месец и по дана касније, 14. децембра 1957.³⁸⁶¹ У наредном периоду совјетске дипломате су у Београду покушале да дођу до конкретнијих података о вредности робе која је планирана за увоз у току 1958.³⁸⁶² Крајем децембра 1957. Н. А. Смелов је И. Пелицону саопштио да су предлог југословенске владе „касно примили“. Члан ГКЕС-а је објаснио да је у периоду када су телеграфски добили ноту рад на изради плана за 1958. био углавном завршен, а „сви материјални ресурси“ – „укључујући ваљани материјал и вештачка ђубрива“, који су спадали у „дефицитну робу“ – распоређени. Наводећи да у ноти није била прецизирана врста и количина робе, Н. А. Смелов је предочио да совјетске организације нису могле да „предвиде“ испоруку таквих производа и да ће им „сада [...] бити тешко да у потпуности задовоље молбу југословенске стране“. Југословенски органи су због тога упућени на то да „поново размотре“ свој захтев и узму „можда неку другу робу“.³⁸⁶³

У наредном периоду совјетска страна се распитивала о томе када ће ФНРЈ доставити спецификације за увоз ваљаног материјала, вештачких ђубрива, али и „друге робе“. После

---

³⁸⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Протокол ка Споразуму између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР од 1. августа 1956. године о сарадњи у изградњи у ФНРЈ предузећа алуминијумске индустрије, Х. Бркић, П. Никитин, Е. Кербер, 29.7.1957.

³⁸⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 49, дос. 23, 28324, Споразум између Владе ФНРЈ, Владе СССР и Владе НДР о сарадњи у изградњи у Југославији предузећа алуминијумске индустрије у ФНРЈ, А. Хумо, К. Коваљ, Ф. Селбман, 1.8.1956.

³⁸⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 422885, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а у Београду, 31.10.1957.

³⁸⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 8, 420731, Видић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 7.10.1957.

³⁸⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 428513, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР за 1958. годину, М. Цветковић, М. Р. Кузмин, 1.11.1957.

³⁸⁶¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 98, 99, Из дневника Н. А. Смелова. Прием трговинског саветника Посолства ФНРЈ у СССР Пелицона, 28.12.1957; ДА МСП, ПА, 1957, ф. 98, дос. 36, 422885, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а у Београду, 31.10.1957.

³⁸⁶² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 102–103, Запис беседе саветника Посолства СССР у ФНРЈ по економичком сарадњи Аверьянова Н. А. с Генералним директором внешне-торговинског предузећа „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 6.1.1958; Исто, Л. 106, Запис беседе саветника Посолства СССР у ФНРЈ по економичком сарадњи Аверьянова Н. А. с Генералним директором внешне-торговинског предузећа „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 13.1.1958.

³⁸⁶³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 98–99, Из дневника Н. А. Смелова. Прием трговинског саветника Посолства ФНРЈ у СССР Пелицона, 28.12.1957; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, ф. 119, дос. 2, 427020, Мићуновић, ДСИП-у, 29.12.1957.

пуних месец дана од када је Н. А. Смелов предложио да се достави спецификација робе, југословенска амбасада је 27. јануара 1958. поштом послала ГКЕС-у „листу робе“, односно „нов предлог“ о испорукама производа за „покриће динарских издатака у 1958[.] години“.³⁸⁶⁴ И овога пута Београд је, практично, тражио увоз истих производа (само што је роба била специфицирана). Од ваљаног материјала тражен је увоз декапираног лима (1.000.000 долара), патентиране жице (500.000 долара), топловаљаних (350.000 долара) и хладноваљаних трака (150.000 долара). Што се тиче вештачких ђубрива, тражени су „калкамон салпетар“ (1.300.000 долара), „Томасово брашно“ (1.000.000 долара) и „калијеве соли 40%“ (700.000 долара). Осим ваљаних материјала и вештачких ђубрива, на списку се нашла и свињска маст (1.500.000 долара), што је представљало новину у односу на ноту од 31. октобра 1957. Укупна вредност наведених производа износила је 6,5 милиона долара.³⁸⁶⁵

Званичници ГКЕС-а су били незадовољни тиме што Београд није значајније одступио од првобитног предлога.³⁸⁶⁶ „Очекујемо тешке преговоре, јер се ради о дефицитним артиклима СССР и нашем закашњењу са захтевом“ – сматрао је В. Мићуновић у фебруару.³⁸⁶⁷ Иако је постојала потреба да се што пре приступи решавању тог питања,³⁸⁶⁸ совјетска страна током фебруара није одговорила на захтев, што је утицало на појаву одређеног незадовољства у Београду.³⁸⁶⁹ У настојању да покрене решавање спорног питања, југословенска страна је у току марта у више наврата „ургирала“ и тек после више „узастопних интервенција“ добила одговор 22. марта. Саопштивши И. Пелицону да су „совјетске организације брижљиво изучиле списак робе“, Н. И. Колибалов је додао да оне „нажалост [...] нису могле да пронађу могућност да удовоље молби југословенске стране“. Совјетски званичник је истакао да је ФНРЈ тражила увоз „најдефицитарнијих артикала“, напоменувши притом да СССР увози свињску маст. Наспрам тражених производа, Н. И. Колибалов је предложио извоз различитих типова камиона, аутомобила и мотора, те радио-апарата, фото-апарата и сатова. Предавши списак производа И. Пелицону, Н. Колибалов је замолио да се он проучи и да југословенска страна саопшти за које количине и вредности производа је заинтересована.

Наводећи да ће обавестити Београд о предлогу, југословенски дипломата је одмах указао на то да предложени артикли ни на који начин не одговарају ономе што је ФНРЈ тражила и инсистирао на томе да „понуђене робе не могу послужити за основу преговора“. Због таквог држања И. Пелицона, у ГКЕС-у су саопштили како је то „њихов одговор 'сада“, и замолили су да се, ипак, „размисли“ о предложеним производима. Истовремено су „дали до знања“ да би се за извоз „могла узети у обзир“ и „друга роба“ коју би ФНРЈ предложила.³⁸⁷⁰

³⁸⁶⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 106–107, Запись беседы Советника Посольства СССР в ФНРЮ по экономическому сотрудничеству Аверьянова Н. А. с Генеральным директором внешнеторгового предприятия „Инвест-Импорт“ Попадичем М., 13.1.1958; Исто, Д. 132, Л. 97, И. Пелицон, Н. А. Смелову, 27.1.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸⁶⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 132, Л. 97–98, И. Пелицон, Н. А. Смелову, 27.1.1958.

³⁸⁶⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 108–109, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицонном, 30.1.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, ф. 119, дос. 2, 41975, Мићуновић, ДСИП-у, 30.1.1958.

³⁸⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 2, 43844, Извештај о неким билатералним економским проблемима ФНРЈ–СССР и раду економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви, 10.2.1958.

³⁸⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958.

³⁸⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958; Исто, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

³⁸⁷⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 121, Запись беседы начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 7.3.1958; Исто, Л. 123–124, Запись беседы Начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Советником Плановой Комиссии ФНРЮ по цветной металлургии Костич, 11.3.1958 г; Исто, Л. 125, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицонном, 12.3.1958; Исто, Л. 130–131, Запись беседы Начальника Отдела по

Приликом наредног разговора И. Пелициона са Н. И. Колибаловом, 4. априла 1958, југословенски дипломата је саопштио да су „понуђени артикли“ били „неприхватљиви“ за увоз и истакао жељу Београда да „што пре“ дође до „обнове преговора“ на основу њиховог предлога о увозу ваљаног материјала и вештачког ђубрива.³⁸⁷¹

Совјетски контрапредлог заиста није имао додирних тачака са оним што је ФНРЈ тражила у октобру 1957, односно јануару 1958. Јасно је да је његовим изношењем совјетска страна, уместо тражених „дефицитних производа“, настојала да пласира робу са чијим извозним вишковима је располагала. Двадесетак дана пре него што је предлог саопштен И. Пелицону, у Београду су били свесни да ће због велике вредности робе која је требала да буде испоручена ФНРЈ на рачун покривања унутрашњих трошкова (105 милиона долара) у наредном периоду долазити до „сукобљавања“ између „настојања наше стране да добијемо робу која покрива наше билансне потребе и настојања совјетске стране да извози оне артикле који највише одговарају стању њеног целокупног материјалног биланса“.³⁸⁷² Чини се да се у наведеним речима налази добро објашњење како мотива и држања совјетске стране, тако и прилика у којима су се крајем марта и почетком априла 1958. нашле две стране по питању увоза робе за покривање унутрашњих расхода ФНРЈ у изградњи алуминијумске индустрије.

Из држања Н. И. Колибалова на састанцима одржаним 22. марта и 4. априла стиче се утисак да је совјетски предлог требао да буде основа за постизање компромисног договора, који би подразумевао уступке са обе стране. Наспрам одређене флексибилности коју је показивала совјетска страна, југословенски званичници су чврсто стајали на својим позицијама. Могуће је да је такво држање представљало последицу поменуте бојазни која је била присутна у Београду – бојазни да одступањем од својих позиција не направе преседан који би довео у питање начин даљег коришћења средстава предвиђених за „динарско финансирање“ изградње, односно стрепње да би на тај начин могли да пруже „Русима могућност за евентуално избегавање реализације Споразума“.³⁸⁷³ Са друге стране, могуће је и да је совјетска страна, осим намере да избори што повољнију структуру за извоз робе у 1958, имала у виду, управо, преседан у погледу структуре производа које би извозила у наредним годинама.

У наставку априла југословенска страна је продужила да се интересују за одговор на захтев о увозу робе по „алуминијумском кредиту“ (ваљани материјал, вештачка ђубрива, свињска маст) и није износила никакве додатне предлоге о производима чији увоз би – уместо (дела) наведених – долазио у обзир. О том питању је дискутовано још једном, 17. априла 1958. Совјетска страна је, у том тренутку, званично остала на ономе што је И. Пелицону саопштено 22. марта, али је Н. А. Смелов навео да „проучавање тог питања“ још није завршено и најавио да ће „за који дан“ Госплан припремити одговор. Није у потпуности јасно са које стране је дошла иницијатива да се поведу преговори о овом питању, али изгледа да су се обе стране начелно сагласиле око тога. Према белешци И. Пелициона, која доноси нешто више података о овом питању, Н. А. Смелов је изнео следећи предлог: „У циљу бржег привођења крају – преговора по увозу робе на основу Алуминијевог аранжмана, било би најкорисније ако би повели директне преговоре претставници обеју страна, који се непосредно оперативно баве тим секторима и који могу компетентно, одмах одлучивати о конкретним артиклима да ли

строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелиционом, 22.3.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958; Исто, ф. 118, дос. 7, 48425, Забелешка о разговорима И. Пелициона о питању увоза робе на основу Споразума о алуминијуму; Исто, ф. 119, дос. 2, 45353, Мићуновић, ДСИП-у, 8.3.1958; Исто, 47049, Перишић, ДСИП-у, 22.3.1958.

³⁸⁷¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 134, Запись беседы Начальника Отдела по строительству предприятий в социалистических странах ГКЭС Колыбалова Н. И. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелиционом, 4.4.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 7, 48421, Забелешка о посети И. Пелициона Колибалову, заменуку начелника Управе за изградњу предузећа у иностранству у Државном комитету, 4.4.1958.

³⁸⁷² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Проблематика у вези извештаја Амбасаде Пов. Број 151, 4.3.1958.

³⁸⁷³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 57, дос. 17, 43124, Белешка у вези Споразума са СССР-ом и НДР-ом о изградњи алуминијумске индустрије у Југославији, 11.2.1958; Исто, Економски сектор; Исто, ф. 116, дос. 15, 31671, Билатерални односи – План 1.1–1.7.1958.

и које количине поједине робе долазе у обзир за извоз, односно увоз.“ Југословенски дипломата је указао на то да ће се у Москви ускоро одржати заседање Мешовите комисије и да би то могла бити добра прилика за преговоре о овом питању.³⁸⁷⁴ Међутим, одржавање VII конгреса СКЈ је онемогућило реализацију поменуте замисли.³⁸⁷⁵

*

Одржавање VII конгреса СКЈ, односно отпочињање „другог југословенско-совјетског сукоба“, представљало је значајну прекретницу у економским односима две државе. Промена до које је дошло била је нарочито оштро изражена на плану инвестиционих аранжмана. У југословенским анализама које су обухватале период до краја априла 1958, није указано на постојање било каквих проблема на плану реализације „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“.³⁸⁷⁶ За прекретницу – односно, почетак „нове фазе“ у економским односима ФНРЈ и СССР-а – у Београду су узимали уручивање ноте совјетске владе од 27. маја 1958. којом су „отказани“ инвестициони кредити.³⁸⁷⁷ Иако је од завршетка VII конгреса до уручивања ноте прошло пуних месец дана, документи обе стране показују да је у Москви непосредно по окончању партијског скупа југословенских комуниста дошло до промене става према реализацији како инвестиционих аранжмана, тако и економских односа уопште. Већ 4. маја А. И. Микојан и Комисија за спољноекономска питања Президијума Савета министара СССР-а су на заседању Президијума ЦК КПСС-а инструкисани да, у складу са новонасталом ситуацијом, припреме „предлоге по питањима економских односа са Југославијом“.³⁸⁷⁸

Док је Комисија радила на изради предлога,³⁸⁷⁹ по променама у совјетском држању, које су уследиле у наредним данима, могло се наслутити какав заокрет се спрема. Тешкоће су почеле да се испољавају већ 5. маја,³⁸⁸⁰ а В. Мићуновић је наредних дана јављао из Москве да је дошло до „кварења државних односа и ремећења низа раније договорених акција из области економике“.³⁸⁸¹ Када је о инвестиционим аранжманима реч, ГКЕС није одговарао на југословенски захтев за достављање новог предлога, тј. „листе робе“ коју би совјетска страна у току 1958. извезла на рачун „алуминијумског кредита“, нити се изјашњавао о томе да се о наведеној ствари преговара на планираном заседању Мешовите комисије.³⁸⁸² Суздржаност совјетских органа се видела и по томе што Амбасада СССР-а у Београду није издавала визе југословенским „инжењерима за азотару и фабрику суперфосфата“.³⁸⁸³

Током маја 1958. совјетски органи су радили на припреми материјала и доношењу одлуке о инвестиционим аранжманима. Приликом припреме предлога, Комисија за спољноекономска питања Президијума Савета министара СССР-а је консултовала Државни комитет

³⁸⁷⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 136, Запись беседы Члена ГКЭС Смелова Н. А. с Торговым Советником Посольства ФНРЮ в СССР Пелицоном, 17.4.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 3, 49618, Забелешка о разговору И. Пелициона са Смеловом, начелником Управе за изградњу предузећа у иностранству Државног комитета Савета министара СССР за спољне економске везе, 17.4.1958; АЈ, КПП, I-5-b/99-7, Преглед поште из СССР-а, ДСИП, 6.5.1958.

³⁸⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 115, дос. 2, 412992, Карактеристике односа ФНРЈ–ИЕ земље после VII конгреса СКЈ, 31.5.1958; Исто, ф. 118, дос. 8, 411441, Белешка о билатералним односима са СССР, 17.5.1958; Исто, 412277, Мићуновић, ДСИП-у, 22.5.1958; Исто, ф. 119, дос. 3, 410683, Перишић, ДСИП-у, 5.5.1958; Исто, дос. 4, 411154, Амбасада ФНРЈ у Москви, ДСИП-у, 10.5.1958; Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 785, 1023; Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964, стр. 777, 780–782.

³⁸⁷⁶ АЈ, КПП, I-3-a/101-20, Односи између ФНРЈ и СССР-а од Декларације 12 КП до VII Конгреса СКЈ.

³⁸⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 15, 427454, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁸⁷⁸ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958, стр. 785.

³⁸⁷⁹ Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964, стр. 777–787.

³⁸⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 3, 410683, Перишић, ДСИП-у, 5.5.1958.

³⁸⁸¹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 116, дос. 8, 410875, Мићуновић, ДСИП-у, 8.5.1958.

³⁸⁸² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 8, 411441, Белешка о билатералним односима са СССР, 17.5.1958; Исто, ф. 119, дос. 3, 410683, Перишић, ДСИП-у, 5.5.1958; Исто, дос. 4, 411154, Амбасада ФНРЈ у Москви, ДСИП-у, 10.5.1958.

³⁸⁸³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 8, 412277, Мићуновић, ДСИП-у, 22.5.1958.

за економске односе са иностранством и Министарство спољне трговине.³⁸⁸⁴ У материјалу који је припремио ГКЕС дат је преглед основних података у вези са коришћењем „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“, а нарочита пажња је посвећена мерама које је Београд могао да предузме у случају да СССР престане да извршава обавезе које су биле предвиђене потписаним споразумима и протоколима. У анализи ГКЕС-а је указано на то да ФНРЈ у случају једностраног совјетског одустајања од даље реализације кредита може да постави захтев за накнаду директно и индиректно настале штете. Под директном штетом су подразумевани трошкови дотадашњих улагања у изградњу објеката, а индиректна штета се односила на губитке настале услед пропуштене добити због одлагања пуштања у погон. На основу решавања таквих спорова у „међународној пракси“, Београд је за период одлагања пуштања у погон фабрика могао да тражи одштету која би се израчунала на основу вредности од 10% планираних годишњих прихода појединих објеката.³⁸⁸⁵

Како би надоместио насталу штету Београд је – према ономе што је наведено у материјалу ГКЕС-а – на располагању имао неколико могућности: „економску“, „правну“ и „дипломатску“. Прва могућност је деловала најизгледније и подразумевала је обустављање отплате „робног кредита“ и „валутног зајма“, као и одбијање да се плате трошкови совјетским организацијама за испоручене машине и опрему, извршене пројектне радове, те „пружање других видова техничке помоћи“. Свеукупно посматрано, радило се о износу од 277,5 милиона рубаља.³⁸⁸⁶ По незнатном простору који им је у „информацији“ ГКЕС-а посвећен, може се рећи да остале могућности нису превише бринуле Москву. „Правна“ могућност се сводила на подношење жалбе Међународном суду. У вези са тим, у ГКЕС-у су напомињали да Међународни суд није могао да донесе обавезујућу одлуку за Москву, због тога што СССР није признавао јурисдикције те установе. Напослетку, ГКЕС је скренуо пажњу и на то да би Београд – упоредо са постављањем захтева за надокнаду штете – могао пред Организацијом Уједињених нација да покуша да оптужи СССР за „једнострано нарушавање [...] закључених споразума“. Наведена могућност је само констатована.³⁸⁸⁷

У материјалу који је Министарство спољне трговине припремило за Комисију направљен је кратак осврт на питање испорука машина и опреме на основу Протокола од 2. августа 1956. Према „забелешци“ МСТ СССР-а, ФНРЈ су у току 1958. требали да буду испоручени машине у вредности од 46 милиона рубаља, а до 5. маја је била упућена опрема у вредности од 31 милиона. Уговори за испоруку преостале опреме у вредност од 15 милиона рубаља су били закључени, а испоруке су током маја 1958. наставиле да се одвијају. Став МСТ је био да испоруку наведене опреме треба завршити због тога што би „једнострано поништавање трговачких уговора“ могло да има „нежељене [...] последице правног карактера“. Са друге стране, Министарство је сматрало да не треба приступити склапању наредне транше на основу преосталих средстава (48 милиона рубаља) из Протокола од 2. августа 1956. Став МСТ СССР-а је био да се испорука наведене опреме може реализовати једино ако се ФНРЈ сагласи са тим да је отплаћује на клиринг. Док је Комисија предвођена А. И. Микојаном била сагласна са ставом по питању извоза машина у 1959, одбачено је мишљење Министарства о продужетку испорука преосталог дела опреме у току 1958.³⁸⁸⁸

Комисија за спољноекономска питања Президијума Савета министара СССР-а је 15. маја завршила са припремом предлога. У вези са инвестиционим аранжманима Комисија је – у пројектима одлуке ЦК КПСС-а и ноте коју је требало предати југословенској страни – предложила да се за пет година одложе „инвестициони“ и „алуминијумски кредит“. Према пре-

³⁸⁸⁴ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 777–787; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, стр. 1022–1024.

³⁸⁸⁵ *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 782.

³⁸⁸⁶ У наведену суму је улазио целокупан износ „валутног зајма“ од 120 милиона рубаља, потом вредност од 94,5 милиона рубаља, колико је до почетка маја 1958. износио искоришћени део „робног кредита“, те 63 милиона рубаља на основу искоришћених делова „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“. (Исто, стр. 781–782.)

³⁸⁸⁷ Исто, стр. 782.

³⁸⁸⁸ Исто, стр. 779, 780, 786.

длогу Комисије, југословенској страни је требало оставити могућност да машине, опрему и различите видове „техничке помоћи“ уместо на кредит плати готовином.³⁸⁸⁹ Остављање могућности ФНРЈ да на други начин дође до опреме, пројектне документације и различитих техничких услуга је вероватно представљало – да се послужимо шаховском терминологијом – профилактички потез, повучен са циљем да ојача позицију совјетске стране приликом парирања захтевима Београда за надокнадом штете.

На седници Президијума ЦК КПСС-а одржаној 23. маја 1958. усвојена је Одлука о „питањима економских односа са Југославијом“. Садржај Одлуке Президијума ЦК КПСС-а и ноте коју је требало уручити југословенској страни, били су у складу са предлозима Комисије, али су – на сугестију Н. С. Хрушчова – биле унете и одређене корекције. Уместо поменуте могућности да ФНРЈ готовином плаћа опрему и техничке услуге, усвојено је да се отплата врши путем клиринга. Други профилактички потез из Одлуке Президијума ЦК КПСС-а, који је требао да представља противтежу југословенским захтевима за одштетом, представљала је могућност да се ФНРЈ – кроз трговинску размену – испоруче одређене количине вештачког ђубрива и других индустријских производа током периода за који буде одложено пуштање у погон предузећа. У случају југословенских жалби на губитке који би настали услед вишегодишњег одлагања при пуштању у погон, на пример, азотаре или фабрике суперфосфата, и потребе да се за то време увозе минерална ђубрива, Москва је могла да се позове на наведену могућност и да предочи да је понудила испоруку одговарајућих производа док се не изграде поменуте фабрике. Ипак, упркос наведеним изменама суштина донетих одлука је била иста као предлог Комисије и крајње неповољна за ФНРЈ.

Одлуком Президијума ЦК КПСС-а од 23. маја 1958. је у значајној мери редефинисан приступ СССР-а економској сарадњи са ФНРЈ. Чињеница да је совјетско руководство одлучило да је „неопходно“ да се „промене услови економских споразума [...] у којима се предвиђа пружање економске и техничке помоћи Југославији на за њу повлашћеним условима“, те да економски односи са ФНРЈ убудуће треба да се одвијају искључиво „на узјамно корисној основи“, нарочито тешко се одразила на два инвестициона аранжмана. Одлука да се за пет година одложи реализација инвестиционих аранжмана од 12. јануара и 1. августа 1956, као и Протокола од 2. августа исте године – у пракси је значила обустављање реализације совјетских кредита. У вези са тим, ГКЕС-у и МСТ СССР-а је наложено да престану са испорукама опреме, извршавањем пројектних радова и „пружањем других видова помоћи“ који су вршени на основу поменутих аранжмана.³⁸⁹⁰ Као што је у историографији већ примећено, одлука која је у мају 1958. донета по питању кредита (и, уопште, даљег одвијања економских односа), представљала је „најзначајнију меру“ коју је Москва предузела према ФНРЈ по отпочињању „другог југословенско-совјетског сукоба“.³⁸⁹¹

*

Осим доношења Одлуке о „питањима економских односа са Југославијом“, Президијум ЦК КПСС-а је 23. маја усвојио и текст ноте о одлагању инвестиционих аранжмана.³⁸⁹² Неколико дана касније, 27. маја 1958, А. А. Громико је уручио ноту југословенском амбасадору. Рок за реализацију кредита од 12. јануара 1956. је нотом – у форми „предлога“ – одложен за период од 1962. до 1969, а за споразум од 1. августа за период од 1963. до 1969. Ово, друго по реду, петогодишње одлагање је било образложено „недавно донетом у Совјетском Савезу одлуком о убрзању развоја хемиске индустрије“ и потребом да се у „наредним годинама“ изврше „крупне инвестиције“ у ту привредну грану. Југословенски став је био да су то „двје различите ствари“ и да – речима В. Мићуновића – „уговори које је Југославија потписала са

³⁸⁸⁹ Исто, стр. 779, 780.

³⁸⁹⁰ Исто, стр. 777–779.

³⁸⁹¹ С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 125; Иста, „«Троянский конь» в социалистическом «лагере»: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг.“, стр. 134.

³⁸⁹² *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 778–779.

Совјетским Савезом немају са њиховим интерним плановима о развоју њихове хемијске [...] индустрије никакве везе“. Осврћући се на сусрет са совјетским министром, В. Мићуновић је прибележио: „Изразио сам жаљење што поново отказују извршење међудржавних уговора само због тога што међу нама постоје идеолошке разлике које су и раније постојале. Те наше разлике постоје и у односу на друге државе у далеко већем степену, али оне не отказују једнострано уговоре које су потписале са Југославијом. Ствар овако добија карактер економских репресалија због идеологије. Под оваквим условима није могуће једној независној земљи одржавати нормалне односе с другом земљом.“³⁸⁹³

*

Иако су две стране наставиле да размењују ноте о овом питању, једнострана совјетска одлука – предочена 27. маја – скинула је питање даље реализације инвестиционих кредита са дневног реда.³⁸⁹⁴ Због тога што совјетска влада „није сачекала ни одговор са југословенске стране“, већ је одмах „дала налог Госбанци да не врши даље никакве исплате са тих кредита“, у Београду су истицали да се Москва „није трудила да прикрије ни најгрубљу форму кршења међународних обавеза“.³⁸⁹⁵ Наиме, у складу са „новом ситуацијом“, совјетски органи нису у предвиђеном року, 31. маја, предали пројектну документацију за Комбинат алуминијума. После југословенске интервенције, директор „Тјажпромекспорта“ је 3. јуна одбио да преда „проширени идејно-технички пројекат за алуминијум“ наводећи да је „Госбанка СССР-а њих обавестила да је кредит за плаћање пројекта укинут“. То је, дакле, значило да су совјетски органи „и у пракси спроводили своју једнострану одлуку још пре него су добили одговор Југословенске владе на њихову прву ноту“. ФНРЈ је дата могућност да плати пројекте путем клиринга и да на тај начин дође до документације. Исто се у наставку јуна поновило и за пројектну документацију за „азотару“ и Фабрику суперфосфата.³⁸⁹⁶

„Одлагањем“, односно отказивањем инвестиционих аранжмана нотом од 27. маја 1958. економски односи ФНРЈ и СССР-а ушли су у „нову фазу“. У Београду су сматрали да је тај чин представљао потврду чињенице да је СССР „развијао“ економске односе са ФНРЈ са „одређеним политичким циљем“.³⁸⁹⁷ У виђењу ЦК СКЈ циљ „отказивања“ инвестиционих аранжмана није била „критика« неких идеолошких ставова, већ директно ометање привредног развоја социјалистичке Југославије и изазивање привредних и других тешкоћа како би се земља економски а тиме и политички ослабила“.³⁸⁹⁸ У југословенским анализама се може најћи и на мишљење према коме је иза „отказивања“ кредита стајала „двострука“ намера СССР-а: 1) „омести наш економски развој како би 'доказао' неисправност наше економске политике и отежао напоре за побољшање животног стандарда“; 2) „показати лагерским земљама да морају бити послушне, ако хоће да 'живе', с обзиром на њихову економску зависност од СССР-а“.³⁸⁹⁹

И без неке посебне намере коју је совјетско руководство настојало да постигне доношењем одлуке о „одлагању“ инвестиционих аранжмана, може се рећи да када је изостала ре-

³⁸⁹³ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 8, 412813, Нота Министарства иностраних послова СССР – Амбасади ФНРЈ у Москви, 27.5.1958; V. Мичуновић, *nav. delo*, стр. 454–455, 473.

³⁸⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 15, 427454, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁸⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 121, дос. 11, 34228, Економско-трговински односи СССР–Југославија, 25.3.1959.

³⁸⁹⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 118, Л. 138–139, Запись беседы Председателя В/О „Тяжпромэкспорт“ Барабанова Ф. А. с директором Югославской компании „Инвест-Импорт“ Попадич, 3.6.1958; АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Преглед поште из СССР-а, 18.6.1958; Исто, Преглед поште из СССР-а, 10.7.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 10, 413893, Забелешка М. Бошкова са састанка у В/О „Тјажпромекспорту“, 3.6.1958; Исто, дос. 11, 414897, Амбасада ФНРЈ у Москви, ДСИП-у, 20.6.1958; Исто, 415617, Мићуновић, ДСИП-у, 28.6.1958; Исто, дос. 12, 417305, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 21.7.1958.

³⁸⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958.

³⁸⁹⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958.

³⁸⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 5, 35423, Извештај о економским односима, И. Пелицон и Л. Мојсов.

ализација „политичког циља“ (везивање ФНРЈ за „лагер“) због кога су склопљени „спектакларни аранжмани“ из 1956,³⁹⁰⁰ и уместо очекиваног развоја односа уследила – како су то доживљавали у Москви – „антисовјетска“ оријентација VII конгреса и усвајање „ревизионистичког“ Програма СКЈ, дошло је и до промене става по питању реализације кредита. Другим речима, „логика“ којом је Москва приступала том питању, била је следећа: ви одбијате „братске односе“ са СССР-ом, нећете да градите односе са нама на „заиста социјалистичкој основи“, одбијате „принцип пролетерског интернационализма“ и „солидарности социјалистичких земаља“, одбијате „братску повезаност и међусобно разумевање унутар породице социјалистичких држава“ (односно: нећете у „лагер“), одбијате да учествујете на саветовању „братских“ комунистичких партија и да потпишете *Декларацију 12 партија*, усвајате „ревизионистички“ партијски програм који садржи низ другачијих решења у односу на она из *Декларације* и њиме јавно „нападате“ СССР, „нападно“ пропагирате нови програм СКЈ у иностранству и „намећете“ другима „југословенски пут социјалистичке изградње“, а уз све то говорите да се југословенско-совјетски економски односи одвијају на принципу „узајамне користи“ (а не „братске помоћи“ СССР-а) – зашто бисмо вам ми, у таквим околностима, давали кредите и подржавали развој југословенске привреде?³⁹⁰¹ Политички „мотиви“, дакле, нису више постојали, а СССР није имао економске разлоге за реализацију кредита.³⁹⁰²

Иако је питање инвестиционих аранжмана формално остало отворено до 1965,³⁹⁰³ нотом од 27. маја 1958. је, дакле, стављена тачка на даље коришћење кредита.³⁹⁰⁴ У вези са тим, потребно је одговорити на питање о томе шта је до краја маја 1958. урађено на плану реализације инвестиционих аранжмана? Кренимо од Споразума од 12. јануара 1956. Према подацима ГКЕС-а, од укупне вредности „инвестиционог кредита“ од 440 милиона рубаља до 1. маја 1958. било је искоришћено око 62 милиона или 14,09%. Највећи део искоришћене суме, чак 57 милиона рубаља, односио се на машине и опрему који су испоручени на основу Протокола од 2. августа 1956. Осим тога, на рачун трошкова израде пројектних задатака за азотару, Фабрику суперфосфата и термоелектрану, као и за испоручени део опреме за руднике Кишницу и Сребреницу, било је укупно утрошено око 5 милиона рубаља.³⁹⁰⁵ Када је реч о искоришћености кредита у доларима, у документима совјетске стране се наводи да је од укупне вредности од 110 милиона, било искоришћено 15,9 милиона долара.³⁹⁰⁶ У документима Народне банке се пак наводи да је Госбанка на рачун „инвестиционог кредита“ до 10. новембра 1958. задужила ФНРЈ са 15,4 милиона долара, те да су – осим те суме – још увек стајала отворена четири акредитива укупне вредности од 484.573 долара.³⁹⁰⁷

Са друге стране, у подацима Народне банке који су коришћени у наредним годинама наводи се да је од 110 милиона долара „инвестиционог кредита“ било искоришћено 15.794.999,61 долара (14,36%).³⁹⁰⁸ Наспрам тога, према евиденцији и потраживањима Државне банке СССР-а искоришћени део кредита је износио 15.857.499,61 долара. Разлика између две бројке, од 62.500 долара, је потицала од тога што је „Госбанка“ без налога југословенске

³⁹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1957, ф. 99, дос. 10, 429027, Алуминиски споразум, 18.2.1957; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 40419, Преглед стања, развоја и перспективе билатералних односа Југославија–СССР; Исто, 1965, ф. 161, дос. 18, 413387, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961.

³⁹⁰¹ АЈ, КПР, I-5-b/99-7, Забелешка о разговору К. Хаџи Василева са Брикином, 12.5.1958; Исто, Разговор са Н. С. Хрушчовом 19. јуна 1958 (допуна телеграму од 19.6.1958), В. Мићуновић, 20.6.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 11, 414226, Вошњак, ДСИП-у, 13.6.1958; Исто, 413330, Вошњак, ДСИП-у, 13.6.1958; Исто, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 457, 473, 503.

³⁹⁰² V. Mićunović, *nav. delo*, str. 503.

³⁹⁰³ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 160, дос. 8, 423686, Протокол о преговорима између Владине делегације СФРЈ и Владине делегације СССР о економским питањима, Б. Крајгер, М. Лесечко, 7.6.1965.

³⁹⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 12, 416561, Прица, Делегацији ФНРЈ у Женеви, 21.7.1958.

³⁹⁰⁵ *Встречи и переговори на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг. Том первый 1946–1964*, стр. 781.

³⁹⁰⁶ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, Папка 194, Д. 19, Л. 8, Справка о торговле СССР с Югославией, 10.5.1961.

³⁹⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 18, 427099, Народна банка, Комитету за спољну трговину, 11.11.1958.

³⁹⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961.

стране задужила ФНРЈ за: 1) 55.000 долара за „израду пројекта суперфосфатног постројења, Трепча“; 2) 7.500 долара за „лабораторијске трошкове у вези са цинковним пројектом, Трепча“. На основу података Инвестиционе банке може се прецизније видети на шта су утрошена искоришћена средства: 1) 555.925 долара – „по основном споразуму од 12. јануара 1956 (од чега за нацрте, техничку документацију, техничке пројекте, анализе, истражне радове и стручњаке \$ 465.494,17, а остало за опрему³⁹⁰⁹)“; 2) 767.074 долара – „по чл. 1/а Протокола од 2. августа 1956. године за површински коп за производњу лигнита у реону 'Косово' (од чега за нацрте и техничке планове \$ 31.093,88, а остало за опрему)“; 3) 14.469.069,98 долара – „по чл. 1/б Протокола од 2. августа 1956. за невезану опрему“. Према наведене три ставке – на основу података Инвестбанке – било је искоришћено укупно 15.792.068,98 долара. Ако ту суму упоредимо са укупном вредношћу аранжмана, испада да је било искоришћено свега 14,36% вредности кредита.³⁹¹⁰ Без обзира на мања одступања у подацима из докумената две стране, може се рећи да је до краја маја 1958. искоришћен мањи део „инвестиционог кредита“ (нешто преко 14%), те да се највећи део искоришћених средстава (91,62%) односио на увоз „невезане опреме“ по Протоколу од 2. августа 1956, а не за изградњу „комплетних објеката“, што је била примарна намена кредита.

Када је реч о „алуминијумском кредиту“, „према књигама Народне банке“ у СССР-у је било искоришћено свега 14.038,64 а „према евиденцији Госбанке“: 16.494,64 долара. Разлика између две вредности од 2.456 долара је потицала „од трошкова совјетских стручњака у вези са изградњом алуминијског комбината“: „Госбанка“ је за ту суму задужила ФНРЈ, али је предузеће „Инвест-Импорт одбило да изврши исплату“ због тога што је ангажовање совјетских специјалиста било предузето без налога југословенске стране. Осим дела кредита који је био искоришћен у СССР-у, ФНРЈ је – према подацима Народна банке – у НДР искористила 12.700 долара „у вези са пројектантским радовима“.³⁹¹¹ Дакле, искоришћени део „алуминијумског кредита“ – и у СССР-у и у НДР – односио се на мањи део планираних „пројектантских радова“, а не на испоруку робе и опреме. Без обзира коју од наведених вредности узмемо као меродавну, оба износа (као и онај који је искоришћен у НДР) су са становишта укупне вредности кредита (175.000.000 долара) били занемарљиви.³⁹¹²

*

Вратимо се приликама и околностима које су настале непосредно по уручивању совјетске ноте. По коментарима В. Мићуновића из разговора са А. А. Громиком, али и са осталим совјетским званичницима, укључујући и Н. С. Хрушчова, могло се видети велико незадовољство које је крајем маја владало на југословенској страни услед „економских репресалија“ СССР-а. На совјетску одлуку о „отказивању“ кредита у Београду су гледали као на део „борбе“ коју је Москва водила „против социјалистичке Југославије“. Постављајући совјетском премијеру питање о томе „зар су морали да откажу међудржавне уговоре о кредитима“ В. Мићуновића је саопштио да „Југославија неће пропасти без ових совјетских кредита, као што не би пропала ни без америчких кредита“, али да су они „зачуђени оваквом политиком совјетске владе која је преузела иницијативу за погоршавање наших међудржавних односа“. Пошто је Н. С. Хрушчов настојао да избегне разговор о том питању, уз објашњење да је „у питању економика, а не политика“, В. Мићуновић је истакао како је „баш то политика владе СССР-а према Југославији“. Таква реплика се није допала совјетском премијеру који је одмах „промијенио расположење“ и истакао да су „ови међудржавни уговори морали овако проћи када Тито јавно на [...] партијском конгресу говори да су економски односи Југославије са СССР-ом засновани на принципу »узајамне користи«“. Из разговора које је В. Мићуновић

³⁹⁰⁹ По свему судећи, наведена опрема је била намењена за руднике олова и цинка Кишницу и Сребреницу.

³⁹¹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁹¹¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 1965, ф. 161, дос. 9, 410206, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 17.3.1965.

³⁹¹² АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, Папка 194, Д. 19, Л. 8, Справка о трговле СССР с Југославијом, 10.5.1961.

крајем маја 1958. водио у Москви видело се да су позиције две стране биле дијаметрално супротне, а „размена“ мишљења суштински „некорисна“.³⁹¹³

Суочен са нотом од 27. маја, чврстим совјетским ставом по том питању и у атмосфери нарушених односа током које је вођена оштра кампања против „савремених ревизиониста“, Београд није могао много тога да уради. Пошто је питање врло брзо постало „јавно“, В. Мићуновић је крајем маја пропоручивао да се „што пре“ одговори на совјетску ноту, како би се олакшала „политичка акција који ми већ водимо у вези уговора“. „Обзиром да су чињенице које требамо навести у нашој ноти довољно тешке и оптужујуће против Совјетске владе, утолико пре тон закључка наше ноте може бити умеренији. Тиме би показали да држимо отвореном могућност да се Руси повуку мада за то нема практичних изгледа“ – сугерисао је југословенски амбасадор.³⁹¹⁴ На трагу сугестија В. Мићуновића, одговор је био брзо припремљен. Већ 3. јуна 1958. К. Поповић је уручио совјетском амбасадору одговор на ноту од 27. маја. Југословенска страна је нотом од 3. јуна изнела свој став према коме су предлози совјетске владе о одлагању рокова реализације инвестиционих аранжмана били неприхватљиви, као и предлози за „испоручивање опреме југословенским организацијама и спровођење пројектантских и других радова који би се исплаћивали из текуће робне размене“. Југословенска влада је наглашавала да су „права и обавезе двеју земаља“ по тим питањима били „јасно одређени“ потписаним споразумима и протоколима.

У ноти је напоменуто да би усвајање совјетског предлога довело до „мењања текућег и перспективног привредног плана ФНРЈ“, односно да би „свако померање рокова [...] нанело [...] непоправљиву штету Југославији и југословенској привреди“. У случају да Влада СССР-а не промени одлуку, југословенска влада је напомињала да ће „затражити праведно обештећење“. Подсећајући да се ФНРЈ већ једном сагласила са одлагањем рокова, нотом је скренута пажња на то да би уз одлагање рокова из 1957. и у случају усвајања новог совјетског предлога, то „значило да се према првобитним споразумима рокови одлажу за период од шест односно десет година по једном и од седам односно дванаест година по другом Споразуму“. У ноти је истакнуто и да такви поступци совјетске владе „уносе несигурност у привредне односе ФНРЈ и СССР“ и да то „може само бити на штету општих нормалних односа међу нашим земљама“.³⁹¹⁵ Чином предаје ноте од 3. јуна 1958, односно и формалним одбијањем Београда да се сложи са предлозима Москве, органи СССР-а „нису имали право да обуставе, па ни привремено извршавање уговорених обавеза које проистичу из ових аранжмана“.³⁹¹⁶ Но, правна аргументација није „оптерећивала“ Москву.

Као својеврсну контрамеру једностраној совјетској одлуци, а у склопу „политичке акције“ коју је водила, ФНРЈ је у јуну објавила обе ноте, а Ј. Б. Тито је јавно – у говору у Лабину – поменуо совјетско непоштовање потписаних „међудржавних споразума о кредитирању“.³⁹¹⁷ Када је реч о обраћању совјетском руководству, уз ноту од 3. јуна и усмене примедбе које су југословенски представници износили, и ЦК СКЈ се – по „партијској линији“ – дотакао питања „једностраног отказивања“ инвестиционих аранжмана у писму од 14. јуна 1958.³⁹¹⁸ Међутим, све југословенске (писмене и усмене) жалбе и предузети кораци нису могли да поколебају Москву. Средином јуна 1958. Н. С. Хрушчов је саопштио В. Мићуновићу да је „немогуће“ да СССР промени став по питању одлагања кредита.³⁹¹⁹ Иако је у настав-

³⁹¹³ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 454–455, 456–457.

³⁹¹⁴ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 22, 413084, Мићуновић, ДСИП-у, 31.5.1958.

³⁹¹⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 9, 413049, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а, 3.6.1958.

³⁹¹⁶ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 12, 417305, Правни савет ДСИП-а, Првом одељењу ДСИП-а, 21.7.1958.

³⁹¹⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1647, Советник Посольства СССР по економическому сотрудничеству Н. Аверьянов, Председателю ГКЭС С. А. Скачкову, 16.7.1958; Исто, Хрущев вновь сделал выпады против Югославии в выступлениях в Москве (перевод статьи опубликованной в газете „Борба“ 14 июня 1958 г); Ј. Б. Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, стр. 262; Isti, *Govori i članci*, Knjiga XIII, str. 259–260; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 473.

³⁹¹⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–128, ЦК СКЈ, ЦК КПСС, 14.6.1958.

³⁹¹⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–7, Разговор са Н. С. Хрушчовом 19. јуна 1958 (допуна телеграму од 19.6.1958), В. Мићуновић, 20.6.1958.

ку године уследила даља размена нота,³⁹²⁰ испоставило се да су ставови које су две стране изнеле у нотама од 27. маја и 3. јуна били коначни.

*

Иако се Београд суздржао од одговора на совјетску ноту од 22. септембра, и током последњих месеци 1958. није долазило до даљег заоштравања односа по питању „одлагања-отказивања“ инвестиционих аранжмана, у односу на крај маја, почетак јуна, када су размњене прве две ноте, није био направљен никакав помак. Влада СССР-а је чврсто стајала на позицијама заузетим током маја 1958. и није узимала у обзир ниједан аргумент југословенске стране. Таква позиција Москве се одражавала на држање Београда. „Не видим другог избора за нашу владу осим да останемо на свом досадашњем ставу“ – коментарисао је В. Мићуновић. Настала је својеврсна пат позиција. Москва није имала намеру да одустане од „одлагања рокова“, а југословенска страна је сматрала да у таквим околностима има право на „праведно обештећење“. Наводећи да југословенска страна „галами о штети“ коју јој „тобоже СССР наноси ускрачивањем кредита“, Н. С. Хрушчов је истицао да то „није тачно“. В. Мићуновић је оспоравао такве тврдње и напомињао да „ако у марксизму-лењинизму не можемо цифрама доказати ко има право“, онда „овде можемо“: „Све се лепо може видети колику нам штету наносе и црно на бело доказати.“³⁹²¹

На југословенској страни су – „црно на бело“ – у пар наврата у току 1958. рађени прорачуни губитака до којих је дошло због „отказа инвестиционих уговора“. Међутим, процене износа претрпљене штете – од више стотина милијарди динара и неколико стотина милиона долара – ипак треба узимати са резервом. Када погледамо период од 1958. до 1961. можемо приметити да су, како је време пролазило, у анализама навођени све мањи износи, те да су се на самој југословенској страни појављивале критичке опаске према начину на који је вршена процена штете и износа до којих се долазило. У току 1961. на југословенској страни су – као о једној од могућности на коју би било могуће решити проблем инвестиционих аранжмана – размишљали о томе да се „наш дуг по искоришћеном инвестиционом кредиту и алуминијумском кредиту у суми од 16 мил. долара анулира јер за ову суму можемо доказати да смо имали фактичку материјалну штету због једностраног отказивања извршења поменутих споразума (узимајући при томе у обзир заиста само реалне економске процене, светске цене и просечан профит)“.³⁹²² Упркос различитим прорачунима штете које су југословенски органи радили, Београд није имао могућности да ту тему наметне Москви. Совјетска страна је упорно негирала („наводну“) штету коју је ФНРЈ претрпела³⁹²³ и – иако чињенице по питању „одлагања-отказивања“ инвестиционих кредита нису биле на њеној страни – инсистирала на

³⁹²⁰ На југословенску ноту од 3. јуна Москва је одговорила 28. јуна. На совјетску ноту од 28. јуна, Београд је реаговао нотом од 5. августа, а за њом је уследила нота Владе СССР-а од 22. септембра 1958. (ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 11, 415617, Мићуновић, ДСИП-у, 28.6.1958; Исто, дос. 14, 422632, Мићуновић, ДСИП-у, 22.9.1958; Исто, дос. 16, 31655, Препис Ноте Министарства иностраних послова СССР – Амбасади ФНРЈ у Москви, 28.6.1958; Исто, 31869, Превод ноте совјетске владе (МИД СССР), 22.9.1958; Исто, 1959, ф. 120, дос. 14, 120/453–455, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а, 5.8.1958; Исто, 120/468, Ноте и ед мемоари о инвестиционим споразумима између ФНРЈ и СССР.)

³⁹²¹ АЈ, КПП, I–5–b/99–7, Разговор са Н. С. Хрушчовом 19. јуна 1958 (допуна телеграму од 19.6.1958), В. Мићуновић, 20.6.1958; Исто, Нацрт одговора на последњу совјетску ноту, 27.9.1958; ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 9, 413049, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а, 3.6.1958; Исто, дос. 14, 422632, Мићуновић, ДСИП-у, 22.9.1958; Исто, 1959, ф. 119, дос. 20, 43032, Преглед неких актуелних питања из односа ФНРЈ–СССР, 3.2.1959; Исто, ф. 120, дос. 14, 120/455, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а, 5.8.1958; Исто, 120/468, Ноте и ед мемоари о инвестиционим споразумима између ФНРЈ и СССР.)

³⁹²² ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 17, 32003, Оцена губитака услед отказа инвестиционих уговора са стране СССР-а, 22.10.1958; Исто, 1960, ф. 126, дос. 17, 429525, Наш оштетни захтев према СССР због неизвршења уговора о инвестиционом зајму, 8.11.1960; Исто, дос. 19, 435985, Штета настала у привреди ФНРЈ услед отказа инвестиционог зајма од 110 милиона долара од стране СССР-а, 12.9.1960; Исто, 1961, ф. 135, дос. 12, 39526, Отворени проблеми из економских односа.

³⁹²³ АЈ, КПП, I–5–b/99–7, Разговор са Н. С. Хрушчовом 19. јуна 1958 (допуна телеграму од 19.6.1958), В. Мићуновић, 20.6.1958; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 1, 422709, Белешка о односима ФНРЈ–Совјетски Савез, 31.8.1959; Исто, дос. 14, 120/460, Ед мемоар СССР, 28.7.1959.

ставу да је реч о „одгађању“, а не „отказивању споразума о кредитима“,³⁹²⁴ и томе да су они предложили преговоре о „поновном разматрању рокова искориштавања кредита“ које су југословенски органи „у принципу одбацили“.³⁹²⁵

*

Југословенску страну је држање Москве у лето 1958. подсећало на околности из првог сукоба, али су совјетски званичници истицали да „нема повратка на 1948“.³⁹²⁶ Не само што се овога пута, барем формално, радило о „одлагању“, а не отказивању економских споразума као 1949, већ је Москва настојала да „негативне“ поступке пропрати ширењем своје интерпретације догађаја и одређеним „декларативним“ тврдњама. То се односило на целокупан совјетски наступ – а не само на питање инвестиционих аранжмана – према ФНРЈ.³⁹²⁷ Москва је, свеукупно посматрано, наступала према ФНРЈ „друкче“ и „вештије“ него што је то десетак година раније чинио Ј. В. Стаљин.³⁹²⁸ Такав тактички приступ је једној суперсили остављао на „располагању“ одређени „маневарски простор“, којим је, по потреби, могла да се користи. У случају да је то одговарало њеним ширим интересима, Москва је могла да ублажи ставове и дозира наступ према ФНРЈ. Захваљујући томе, у току 1959. је дошло до „преговора“ две стране о инвестиционим аранжманима. Ти „преговори“ су се, на неки начин, „надовезали“ на размену нота која је утихнула крајем септембра 1958. Отпочели су на иницијативу Београда, који је крајем марта 1959. прекинуо полугодишње затишје и трајали су током целе друге половине године.

Крајем марта 1959. је доспевала за отплату прва рата искоришћеног дела „инвестиционог аранжмана“,³⁹²⁹ па је југословенска влада нотом од 28. марта предложила Влади ССРСР-а да „заједнички размотре питања“ која су проистицала из тог и „алуминијумског кредита“. Званично, Београд је настојао да „путем споразумног решавања“ спорног питања допринесе „консолидацији међусобних економских односа“. Суштински, југословенска страна је желела да се реше питања „ликвидације“ кредитних аранжмана и „накнаде штете“. Осим рока за отплату кредита, при доношењу одлуке за иницирање разговора о том питању југословенски органи су могли имати у виду и то што је за совјетску страну „отказивање“ (према виђењу Москве: „одлагање“) инвестиционих аранжмана представљало „једну од најнеугоднијих ствари“. У време када је Москва „инсистирала на развоју трговине и кредита у односима са Западом“, за њу је питање инвестиционих кредита из 1956. представљало непријатну тему и није желела да се упушта у јавну полемику око тога. Осим рока за почетак отплате „инвестиционог кредита“, што је био примарни мотив, и чињенице да је међународни одјек „одлагања-отказивања“ инвестиционих аранжмана био непријатан за Москву, на југословенску одлуку (или тренутак у коме је донета) подстицајно је могао деловати и општи контекст: „мировна офанзива“ ССРСР-а према Западу и промена у држању Москве према Београду која је била приметна у том периоду.

Непосредно по пријему југословенске ноте Москва није журила са одговором. Према информацијама југословенске амбасаде, од „Руса“ се „у самом почетку“ могло чути да им је нота од 28. марта „нејасна“, али да су „у исчекивању како ћемо ми ствари поставити, а онда подесити своје ставове“. Позитиван одговор совјетске стране, а потом и приступање преговорима, поклопили су се са даљом променом прилика и „отопљавањем леда“ у југословенско-совјетским односима. Москва се нотом од 4. јуна сагласила са тим да се представници две

³⁹²⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-7, Информација о совјетским синдикалним делегацијама у Југославији, септембар-октобар 1958, 11.10.1958.

³⁹²⁵ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 118, дос. 14, 422632, Мићуновић, ДСИП-у, 22.9.1958; Исто, дос. 16, 31869, Превод ноте совјетске владе (МИД ССРСР), 22.9.1958.

³⁹²⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-7, Забелешка Ивековића о разговору са Брикином, 2.6.1958.

³⁹²⁷ Опширније у поглављу „Политички и економски односи између совјетске тежње за 'монолитним лагером' и 'сопственог пута' у социјализам Југославије“.

³⁹²⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 117, дос. 23, 416794, Мићуновић, ДСИП-у, 14.7.1958; V. Mićunović, *nav. delo*, str. 453, 478.

³⁹²⁹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 65, дос. 4, 431040, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 25.11.1959.

стране састану „ради заједничког разматрања питања, која проистичу из Споразума од 12[.] јануара и 1[.] августа 1956[.] године“, па су разговори на ту тему почели 6. јула 1959. На челу југословенске делегације налазио се државни подсекретар у Државном секретаријату за послове финансија Зоран Полић, а совјетску страну је предводио амбасадор Иван Константинович Замчевски. Састави делегација и место одржавања „преговора“ омогућили су да се представници две стране у току друге половине 1959. повремено састају, размењују мишљења и ставове, односно ноте и ед-мемоаре, а не да у континуитету, активно преговарају. Та повремена размена мишљења – коју у југословенским документима називају „финансијским преговорима“, односно „преговорима о финансиским питањима из инвестиционих споразума“ – трајала је од јула до децембра 1959.

Упркос томе што су се две стране сагласиле да приступе преговорима, позиције, очекивања и тежње Москве и Београда су били прилично удаљени, што је онемогућило „конструктивну“ размену мишљења и постизање договора. Југословенска страна је изашла са предлогом о „мировању“ обавеза по два инвестициона аранжмана, али и по „робном кредиту“ и „девизном зајму“ (у ноти од 28. марта уопште није било речи о последња два кредита). Инсистирали су на гледишту да „сва четири уговора претстављају целину“ и да „неизвршавање једног или више од тих уговора [...] нарушава сврху те целине“. Због тога су – као „привремену меру“ – тражили „мировање својих обавеза по сва четири уговора до потпуног решења целог питања“. Наиме, жеља југословенске стране је била да „њене обавезе мирују док се не утврди претрпљена штета из уговора и не нађе начин за њену ликвидацију“ (та питања би се разматрала у „другој фази преговора“, у којој би се „решило и питање даље судбине југословенских обавеза“).

Наспрам тога, совјетска делегација је сматрала да је „неосновано [...] тврђење југословенске стране да сва четири споразума претстављају једну целину и да било какве измене у једном од тих споразума дају основа за уношење измена и у друге споразуме“. Због тога су совјетски преговарачи „одбили да дискутују о робном и девизном кредиту“ и били су спремни да разговарају само о инвестиционим аранжманима. Совјетска делегација није прихватала југословенски захтев за „мировањем“ обавеза и „одлучно“ је одбијала било какво разматрање питања „надокнађивања штете“. Југословенској страни је у „оштрој форми“ указано на то да намера да „одбије благовремено извршење плаћања по споразумима о робном кредиту и девизном зајму не може а да не подрива основу економских односа и да директно не угрожава трговинске односе између Совјетског Савеза и Југославије“. Суочена са чврстим држањем совјетских преговарача по том питању, југословенска страна је „повукла повезивање робног и девизног кредита са инвестиционим“ и наставила са њиховом отплатом.

Када се погледају сва кључна питања о којима је дискутовано, види се да су две стране имале у потпуности супротна тумађења – Београд је сматрао да четири кредитна споразума из 1956. представљају „једну целину“, а совјетска страна је инсистирала на томе да су „сва четири споразума [...] самостална“; југословенска делегација је инсистирала на гледишту о „ликвидацији“ кредитних аранжмана од стране СССР-а, а Москва је остајала при ставу да су споразуми само „одложени“; југословенски преговарачи су говорили о „ненакнадивој штети“ коју је претрпела привреда ФНРЈ, а совјетска страна о томе да је „искључена могућност штете“. При таквом стању ствари „преговори“ су се сводили на повремену размену ед-мемоара и усмених саопштења и ништа конкретно није било постигнуто. Док су намере и циљеви југословенске стране били јасни („мировање“ отплата, а потом – у „другој фази“ – отпочињање преговора о надокнади штете), Москва је – у принципу – само „реаговала“ на југословенску иницијативу и предлоге (да би избегла јавну полемику о том питању). Иако је Београд био тај који је износио предлоге и покретао иницијативе, совјетска страна није била у „дефанзиви“, већ је чврсто остајала при својим гледиштима (не презајући ни од отвореног економског притиска како би заштитила своје интересе). Полазећи од тога да су „Руси оцењивали да [им је] једнострано отказивање инвестиционих споразума [...] нанело знатну политичко-моралну штету“, Ј. Мојсов је сматрао да је циљ совјетске стране био да се „та штета репарира тиме што би им ми у току преговора скинули сваку одговорност за насталу ситуацију (било путем

добровољне ликвидације – 'двостране', било путем прихватања руских предлога из прошлогодишњих нота)".

Упркос чврстом држању совјетских преговарача, на југословенској страни су сматрали да се Москва налазила у „незгодној ситуацији“ („или пристати на мировање отплата или ићи на даље заостравање у односима и прекид ових преговора што би им штетило у јавности данас када тактички избегавају заостравање с нама“) и упорно су настојали да изнуде неки уступак. Иако се у једном тренутку чинило да ће се совјетска страна сагласити са југословенским предлогом од 2. септембра 1959. о привременом „мировању обавеза из инвестиционих споразума“ (изјављивали су да је то „прихватљиво за обе стране“ и да ће се „ускоро наћи решење“), то се ипак није десило. Уследио је „груб притисак“ Москве: почетак преговора о робној размени за 1960. и VI заседање Комисије за научно-техничку сарадњу су условљавани „повољним решењем [...] преговора Замчевски–Полич у Београду“.

Коментаришући почетком новембра 1959. ситуацију у коју су „запали“ преговори, Л. Мојсов је наводио да треба „одложити читаву ствар за каснији период пут залеђивања или прекидања преговора“, а да совјетској страни – за рату која је у новембру доспевала за наплату – преко Народне банке треба саопштити да је „нећемо положити пошто [су] о томе у току преговори између двеју влада“. „Ови преговори, начин њиховог одвијања и примењивани руски методи показали [су] да нису још сазрели политички услови за решавање спорних питања из узајамних односа“ – закључивао је југословенски амбасадор. Цело питање је „окончано“ ед-мемоаром од 10. децембра 1959, којим је совјетска страна инсистирала на томе да ФНРЈ врши отплату искоришћених делова инвестиционих аранжмана. Тиме је обесмишљена целокупна размена мишљења две стране у току друге половине 1959. „Враћају ствар на почетну фазу полемике из 1958[.] када су једнострано предложили нове рокове извршења инвестиционих споразума“ – прокоментарисао је шеф југословенске делегације. У Москви су пак констатовали да су се „због размимоилажења позиција страна, преговори [...] фактички обуставили“, односно да су „остали [...] незавршени“. Као разлог због кога није прихваћен југословенски предлог о мировању обавеза, у совјетским документима је навођено то што се у предложеном нацрту споразума посредно „кривица за прекид споразума у потпуности пребацивала на Совјетски Савез“. Наведени разлог, свакако, не би требало превиђати. Међутим, пошто је са совјетске стране југословенски предлог првобитно био оцењен као „прихватљив“, извесно је да би се – уз одређене измене текста споразума – пут за постизање договора нашао да је постојала политичка воља.³⁹³⁰

³⁹³⁰ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 44, Папка 185, Д. 18, Л. 148–149, О положени в Югославии, 31.12.1959; Исто, Оп. 47, Папка 194, Д. 19, Л. 9–10, Справка о торговле СССР с Югославией, 10.5.1961; Исто, Оп. 48, Папка 197, Д. 13, Л. 44, Советско-югославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 7.12.1961; Исто, Л. 53, Советско-югославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 9.4.1962; Исто, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 3–6, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960; ГАРФ, Ф. Р5446, Оп. 93, Д. 1020, Л. 1–2, Заместитель Председателя Правления Государственного банка СССР А. Кудрявцов, Заместителю Председателя Совета Министров СССР Микояну А. И., 1.7.1959; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 177, Л. 3, Государственный секретариат по иностранным делам ФНРЮ, Посольству СССР – Белград, 28.3.1959; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 118, дос. 26, 435206, О односима Југославија–СССР, 31.12.1959; Исто, ф. 119, дос. 13, 34184, Записник са састанка у реферати СССР-а, 3.3.1959; Исто, 34945, Забелешка из разговора у Амбасади у Москви (8–14. октобра 1959); Исто, ф. 120, дос. 1, 422709, Белешка о односима ФНРЈ–Совјетски Савез, 31.8.1959; Исто, дос. 2, 34702, Хронолошки преглед из догађаја из односа ФНРЈ–СССР. Јуни–јули 1959; Исто, 429355, Белешка о стању билатералних односа са СС и могућности за решавање неких питања, 13.11.1959; Исто, дос. 11, 420723, ДСИП, Амбасади ФНРЈ у Москви, 5.8.1959; Исто, 422582, Прица, Амбасади ФНРЈ у Москви, 29.8.1959; Исто, дос. 12, 425622, Мојсов, ДСИП-у, 2.10.1959; Исто, 427688, Мојсов, ДСИП-у, 23.10.1959; Исто, Брилеј, Амбасади ФНРЈ у Москви, 27.10.1959; Исто, 428517, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959; Исто, 432116, Црнобрња, Амбасади ФНРЈ у Москви, 14.12.1959; Исто, дос. 14, 120/456, Нота ДСИП-а, Амбасади СССР-а, 28.3.1959; Исто, 120/457, Нота Амбасаде СССР-а, ДСИП-у, 4.6.1959; Исто, 120/458–459, Ед мемоар ФНРЈ, 7.7.1959; Исто, 120/459–462, Ед мемоар СССР, 28.7.1959; Исто, 120/462–464, Ед мемоар ФНРЈ, 29.8.1959; Исто, 120/465, Нацрт споразума који је југословенска страна уручила совјетској делегацији 2.9.1959; Исто, 120/465–466, Ед мемоар СССР, 10.12.1959; Исто, 34727, Правни савет ДСИП-а, Ј. Б. Титу, 10.8.1959; Исто, 34762, Забелешка, 29.8.1959; Исто, 35144, Примедбе друга Полича на совјетски ед-мемоар од 10. децембра 1959; Исто, 120/468–470, Ноте и ед мемоари о инвестиционим споразуми-

Кроз „преговоре“ који су вођени у другој половини 1959. Београд није успео да оствари своје замисли – нити је постигнут договор о мировању југословенских обавеза у вези са отплатом искоришћених делова инвестиционих аранжмана, нити се дошло до „друге фазе преговора“ и разговора о ликвидацији споразума и надокнади штете.³⁹³¹ Иако су југословенски званичници о њима говорили као о „неуспелим преговорима“,³⁹³² треба истаћи да је Београд у чињеници да су они „остали [...] незавршени“,³⁹³³ добио формалан изговор за обустављање отплате рата које су по инвестиционим аранжманима (у том тренутку само по Споразуму од 12. јануара 1956) доспевале на наплату.³⁹³⁴ На совјетској страни су почетком 1960. констатовали да је „питање о инвестиционим споразумима“ остало да „виси у ваздуху“ и да настала ситуација одговара ФНРЈ. „Југословени даље разматрање тог питања сматрају сада несврсисходним, због тога што им садашњи неодређен положај даје могућност да избегавају отплату већ добијених кредита“ – истицано је у совјетским анализама.³⁹³⁵

Стање са краја 1959. је било, практично, „замрзнуто“. Не само што на том плану није било никаквог помака у периоду на који се односи ово поглавље, већ је то питање решено тек 1965.³⁹³⁶ Иако се са југословенске стране могло чути да би питање инвестиционих аранжмана требало решавати на „вишем нивоу“, када је у јануару 1960. дошло до сусрета С. Вукмановића и Н. С. Хрушчова – првог сусрета на тако „високом нивоу“ после неколико година – тој теми није посвећена већа пажња. Током сусрета са совјетским премијером високи југословенски функционер је поменуо да би хтео да разговара са А. И. Микојаном о „судбини кредита“, напомињући: „Не желим да преговарам о обнављању уговора јер смо у међувремену добили одговарајуће кредите из западних земаља.“ Када се А. И. Микојан придружио разговору, дошло је до краће „размене“ мишљења из које се видело да обе стране не одступају од својих позиција. Утисак С. Вукмановића је био да је совјетском руководству било „политички незгодно што су прекршили уговор [...], али да им је исто тако политички незгодно и да одустану од захтева за продужавање рокова, јер би тада отворено признали да су их политички, а не економски мотиви руководили да траже одлагање рокова“.³⁹³⁷ Имајући у виду да су погледи и очекивања две стране били дијаметрално супротни, као и начин на који се читава ствар „одвијала“ у наредним годинама, могли бисмо рећи да је постигнута нека врста прећутне сагласности око тога да се до даљег задржи статус кво. Обе стране су за такво привремено „решење“ имале своје „за и против“,³⁹³⁸ па се чекање на повољније „политичке услове“, који

ма између ФНРЈ и СССР; Исто, ф. 121, дос. 1а, 421034, Перишић, ДСИП-у, 7.8.1959; Исто, дос. 10, 428518, Мојсов, ДСИП-у, 2.11.1959; Исто, дос. 11, 34688, Белешка о економским односима са СССР-ом, 28.7.1959; Исто, 1960, ф. 126, дос. 19, 435985, Штета настала у привреди ФНРЈ услед отказа инвестиционог зајма од 110 милиона долара од стране СССР-а, 12.9.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; АЈ, 130–629–1039, 1959, К. Поповић, Савезном извршном већу, 23.6.1959; Исто, Решење СИВ-а о давању сагласности за вођење преговора између ФНРЈ и СССР-а, 25.6.1959; АЈ, КПП, I–5–b/99–8, Забелешка о разговору југословенске и совјетске делегације за преговоре по инвестиционим споразумима, 2.9.1959; Исто, Белешка З. Полича о посети шефа совјетске делегације амбасадора Замчевског 21.10.1959; АЈ, КПП, I–5–b/99–15, Информација о нашим финансијским обавезама према СССР-у, 24.4.1965.

³⁹³¹ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 120, дос. 14, 34727, Правни савет ДСИП-а, Ј. Б. Титу, 10.8.1959.

³⁹³² ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 9, 434590, Мојсов, ДСИП-у, 24.12.1960.

³⁹³³ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 47, Папка 194, Д. 19, Л. 10, Справка о торговле СССР с Југославијом, 10.5.1961.

³⁹³⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁹³⁵ АВП РФ, Ф. 144, Оп. 21, Папка 51, Д. 14, Л. 5–6, Положение с выплатой кредитов, предоставленных Советским Союзом ФНРЮ в 1956 г., 19.2.1960.

³⁹³⁶ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 160, дос. 8, 423686, Протокол о преговорима између Владине делегације СФРЈ и Владине делегације СССР о економским питањима, Б. Крајгер, М. Лесечко, 7.6.1965.

³⁹³⁷ АЈ, КПП, II–2/178, Извештај Светозара Вукмановића–Темпа о путу и боравку у СССР, 28.1.1960; S. Vukmanović-Tempo, *nav. delo*, str. 252–253.

³⁹³⁸ ФНРЈ није могла да дође до одштете, али – са друге стране – није отплаћивала искоришћене делове кредита. Совјетска страна пак привремено није добијала рате за испоручену опрему и пружене техничке услуге, али Београд није давао публицитет једностраној совјетској одлуци (односно: „економским репресалијама“ СССР-а), што је за Москву било најважније.

би омогућили задовољавајући „расплет“, наметнуло као прихватљив „избор“ и за Београд, и за Москву. Од краја 1959. је целокупна ствар стајала на „мртвој тачци“ и нису постојали „практични услови да се постави питање ликвидације тог проблема“.³⁹³⁹

У таквим околностима југословенска страна – која је сматрала да је „отказивањем“ инвестиционих аранжмана била „оштећена“ – дакле, није вршила отплату ни главнице, ни камате за искоришћени део „инвестиционог кредита“. ФНРЈ је, заправо, извршила уплату само прве рате, која је доспевала на наплату крајем првог квартала 1959. Народна банка је тада, 31. марта 1959, на рачун „прве кварталне рате“ уплатила 383.458,37 долара. Осим отплате главнице дуга, том приликом је упаћено и 37.556,27 долара за „прву кварталну рату за камату“, која је била „делимично платива у првом кварталу 1959[.] године“. Приликом уплате прве рате Народна банка је додала следеће објашњење („резерву“): „У вези са предњим скрећемо пажњу да нам је наш властодавац издао налог да вас обавестимо да он у вези са овим рачуном истиче свој компензациони захтев због неизвршења Споразума од 12[.] јануара 1956, односно Протокола од 2[.] августа 1956[.] и Протокола од 29[.] јула 1957[.] и да очекује да ће до рока за исплату наредне рате питање бити решено у преговорима које је Влада ФНРЈ предложила Влади СССР.“ Пошто, као што смо видели, то питање у наредном периоду није било решено, југословенска страна је обуставила даљу отплату.³⁹⁴⁰

Без обзира на то што је Београд упорно остајао при ставу да неће вршити отплату „инвестиционог кредита“ због тога што су преговори „још увек у току“, совјетска страна је редовно – „по истеку сваког квартала“ – обавештавала ФНРЈ о износу главнице и камате која је доспевала на наплату, те о укупном износу неизмирених обавеза према Споразуму од 12. јануара 1956.³⁹⁴¹ Када је о обрачунатој камати реч, „Госбанка“ је до краја 1961. задужила југословенску страну за 1.079.817,60 долара. Пошто је камата која је обрачуната за период до 31. децембра 1958. била делимично отплаћена 31. марта 1959. „првом кварталном ратом за камату“, која је износила 37.556,27 долара, укупан износ југословенског дуговања је требало умањити за ту суму. Према томе, укупан износ обрачунате, а неплаћене камате је до краја 1961. износио 1.042.261,33 долара.³⁹⁴² Ако имамо у виду да је камата за први квартал 1962. износила 77.370,82 долара,³⁹⁴³ можемо рећи да је до краја периода на који се односи ово поглавље југословенски дуг по „инвестиционом кредиту“ – на основу камате – нарастао за 1.119.632,15 долара. На рачун отплате главнице ФНРЈ је годишње – у четири кварталне рате – требала да плаћа око милион и по долара. „Госбанка“ СССР-а је извршила расподелу искоришћеног дела кредита и крајем сваког квартала је – уз обавештење о износу камате који је доспео за отплату – Народној банци достављала податке о износу „кварталне рате“ за главницу дуга. У складу са одлуком донетом крајем 1959. Народна банка, као што смо поменули, није вршила отплату, па је износ неизмирених југословенских обавеза растао са сваким кварталом. Из следеће табеле можемо видети како се, током периода на који се односи поглавље, кретала и колико је износила задуженост ФНРЈ по питању отплате главнице дуга.

³⁹³⁹ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 9, 434590, Мојсов, ДСИП-у, 24.12.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 8, 39178, Односи Југославија–СССР, 24.1.1961; Исто, дос. 20, 392253, Односи Југославија–СССР, 11.2.1961; Исто, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961.

³⁹⁴⁰ АВП РФ, Ф. 0144, Оп. 48, Папка 197, Л. 44, Советско-југославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 7.12.1961; Исто, Л. 53, Советско-југославские отношения и позиция Югославии по основным международным вопросам, 9.4.1962; ДА МСП, ПА, 1959, ф. 65, дос. 4, 431040, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 25.11.1959; Исто, 1960, ф. 126, дос. 16, 48925, Народна банка, ДСИП-у, 1.4.1960; Исто, 1961, ф. 133, дос. 20, 39315, Излагање друга Мојсова, фебруар 1961; Исто, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, дос. 20, 412943, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 22.4.1961; Исто, 415878, Белешка, 20.5.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 424697, Народна банка, ДСИП-у, 25.7.1962; Исто, 1965, ф. 161, дос. 18, 413387, Материјал за посету друга Коче СССР, 30.6.1961.

³⁹⁴¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 424697, Народна банка, ДСИП-у, 25.7.1962.

³⁹⁴² ДА МСП, ПА, 1960, ф. 126, дос. 16, 48925, Народна банка, ДСИП-у, 1.4.1960; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

³⁹⁴³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 424697, Народна банка, ДСИП-у, 25.7.1962.

-Табела бр. 104: Дуговања ФНРЈ за отплату главнице искоришћеног дела „инвестиционог кредита“ (вредности су наведене у доларима).³⁹⁴⁴

Период	За отплату главног дуга
II–IV квартал 1959.	1.150.388,41
I–IV квартал 1960.	1.537.268,66
I–IV квартал 1961.	1.537.260,00
I квартал 1962.	384.315,00
УКУПНО	4.609.232,07

Свеукупно посматрано, закључно са првим кварталом 1962, неизмирене обавезе ФНРЈ по питању отплате главнице и камате „инвестиционог кредита“ су – према потраживањима „Госбанке“ – износиле 5.728.864,22 долара. Када је пак о другом инвестиционом аранжману – „алуминијумском кредиту“ – реч, током периода на који се односи ово поглавље „није отплаћено ништа“,³⁹⁴⁵ због тога што је он тек 1965. доспевао на наплату. Осим тога што је, у међувремену, обрачунавала „интеркаларну камату“ на искоришћени део кредита,³⁹⁴⁶ „Государствена банка“ је крајем априла 1959. Народној банци упутила писмо у коме је изнет „план отплате“ кредита. На основу одредби Споразума од 1. августа 1956, Државна банка СССР-а је „извршила разбијање искоришћеног износа од \$ 16.494,64 на рокове доспећа“. Пошто Народна банка у току 1959. и прве половине 1960. није потврдила пријем, нити „исправност [...] прегледа плана отплата“, совјетска страна је у јулу 1960. „ургирала одговор“. У вези са тим, Народна банка је тражила инструкције од ДСИП-а, где су сматрали да би – „слично ранијим одговорима“ – „Госбанци“ требало саопштити да ће отплата бити „задржана“ због тога што су „преговори још у току“.³⁹⁴⁷ Међутим, што због тога што „алуминијумски кредит“ још увек није доспевао за отплату, што због тога што се радило о занемарљивом износу, питања у вези са Споразумом од 1. августа 1956. крајем педесетих и почетком шездесетих нису била предмет веће пажње ни у Београду, ни у Москви.

До краја периода на који се односи поглавље, питање инвестиционих аранжмана је остало на „мртвој тачци“. Међутим, треба напоменути да су у складу са постепеном променом околности – после потписивања дугорочног трговинског споразума 30. марта 1961, потом са даљим порастом улоге ФНРЈ међу ванблоковским државама током 1961.³⁹⁴⁸ и нарочито са развојем догађаја у југословенско-совјетским односима у првим месецима 1962. године³⁹⁴⁹ – у Београду почела да се примећују одређена размишљања која су се кретала у два правца. Први се односио на потребу решавања питања инвестиционих аранжмана, а други на примедбе због тога што СССР не даје комерцијалне кредите ФНРЈ. У току 1961. у Београду су се, тако, појавила одређена гледишта о томе да треба „обновити преговоре“ који су крајем 1959. били прекинути, као и идеја да би тај „отворени проблем“ могао да се реши на тај начин што би се југословенска дуговања „анулирала“ износом „материјалне штете“ коју је ФНРЈ претр-

³⁹⁴⁴ Табела је састављена на основу података из дописа Народне банке упућеног 25. јула 1962. ДСИП-у: ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 424697, Народна банка, ДСИП-у, 25.7.1962.

³⁹⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 12, 39526, Отворени проблеми из економских односа.

³⁹⁴⁶ Сразмерно незнатној искоришћености кредита, радило се о малим износима. На пример, камата за 1960. је износила 329,89 долара. За 1958, 1959. и 1960. „Госбанка“ је обрачунала камату у укупном износу од 779,57 долара. Закључно са 1961. обрачуната камата је износила 1.109,46 долара. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 18, 39497, Народна банка, ДСИП-у, 14.4.1961; Исто, дос. 20, 412943, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 22.4.1961; Исто, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.)

³⁹⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1960, ф. 127, дос. 1, 435883, Народна банка, ДСИП-у, 20.7.1960.

³⁹⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 133, дос. 13, 425034, Забелешка о разговору А. Милатовића са А. Јепишевом, 15.8.1961.

³⁹⁴⁹ Опширније у поглављу „Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе Југославије и СССР-а“.

пела. Уопште, на југословенској страни су сматрали да би „требало [...] решити отворена питања која су настала отказивањем кредитних аранжмана“.³⁹⁵⁰ У вези са променом околности у југословенско-совјетским односима и предстојећим доласком А. А. Громика у посету, па и са приближавањем рокова за реализацију „инвестиционог кредита“ (1962) и „алуминијумског аранжмана“ (1963) које је Москва предложила нотом од 27. маја 1958, крајем периода на који се односи ово поглавље у Београду се на питање „нерегулисаних кредитних аранжмана“ гледало као на „једно од важних нерегулисаних питања са СССР-ом“. На југословенској страни су сматрали да је решавање тог питања било у интересу ФНРЈ и постојала је спремност да се приступи тражењу договора који би био прихватљив за обе стране.³⁹⁵¹ Таква размишљања су – и у току 1961. и почетком 1962. године – била праћена исказивањем незадовољства због тога што СССР није давао комерцијалне кредите ФНРЈ, нарочито за куповину машина и опреме.³⁹⁵² Осим тога што су такви ставови говорили о промени прилика у југословенско-совјетским односима, постојале су и идеје да се питање куповине машина на кредит повеже са нереализованим средствима из „инвестиционог“ и „алуминијумског аранжмана“.³⁹⁵³ Наведене ствари говоре о томе да су се околности и погледи Београда почетком шездесетих постепено мењали и да је у пролеће 1962. постојала спремност да се приступи решавању тог питања. Међутим, до краја периода којим је обухваћено поглавље још увек нису били предузети никакви конкретнији кораци у том правцу.³⁹⁵⁴

---

³⁹⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 134, дос. 19, 40488, За излагање у званичним разговорима; Исто, ф. 135, дос. 12, 39526, Отворени проблеми из економских односа.

³⁹⁵¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Закључци са састанка код Ј. Б. Тита, 12.4.1962; Исто, Економски проблеми; ДА МСП, ПА, 1961, ф. 135, дос. 14, 40421, Економски проблеми (1962); Исто, 1962, ф. 127, дос. 3, 442974, Билатерални односи (За излагање друга К. Поповића). Економски односи (за излагање друга Коче), 13.4.1962.

³⁹⁵² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 60, дос. 2, 416855, Б. Црнобрња – представништвима ФНРЈ у источноевропским државама, 29.5.1961; Исто, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

³⁹⁵³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962.

³⁹⁵⁴ Прва прилика за покретање (или прецизније речено: постављање) тог питања на високом нивоу указала се током посете А. А. Громика ФНРЈ, у априлу 1962. О даљем одвијању догађаја на плану инвестиционих кредита, опширније у поглављу „Питање совјетских кредита Југославији“.

НОВО ПРИБЛИЖАВАЊЕ И ТЕШЊА ЕКОНОМСКА САРАДЊА (1962–1964)

Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе Југославије и СССР-а

На југословенско-совјетско приближавање почетком шедесетих година утицало је више различитих чинилаца.³⁹⁵⁵ У основним цртама посматрано, за Москву је најважнија била подршка Југославије на међународној арени (нарочито у контексту совјетско-кинеског сукоба и угледа који је ФНРЈ уживала међу „неангажованим земљама“); са друге стране, за Београд су примарну важност имали економски мотиви (привредне тешкоће са којима се ФНРЈ суочавала упућивале су на поправљање односа са СССР-ом).³⁹⁵⁶ Пред посету А. А. Громика³⁹⁵⁷ у

---

³⁹⁵⁵ Односима две државе током прве половине шедесетих бавило се више домаћих и иностраних, пре свега руских, истраживача: Ђ. Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, *Токови историје*, бр. 3–4/2008, стр. 76–97; Исти, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, стр. 107–122; Исти, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 106–152; D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, стр. 205–220; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 249–275; Исти, „Југославско-советские отношения в начале 60-х гг. XX в.“, в: *Из историје Србије и русско-сербских везај 1812–1912–2012*, стр. 320–338; Исти, „Вештина политике: први сусрет Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева (24. септембар–5. октобар 1962)“, у: *Међународни тематски зборник Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013)*, уредили и приредили Зоран М. Јовановић, Оливер Тошковић, Јасмина Петровић, Владан Виријевић, Косовска Митровица 2014, стр. 371–387; Исти, „Југословенски државни врх и политичка смена Никите Сергејевича Хрушчова“, у: *Србија и Русија: 1814–1914–2014*, стр. 371–398; А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 338–356; Исти, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, стр. 295–317; Исти, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, стр. 300–322; Исти, „Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений начала 1960-х годов“, *Славяноведение*, Но. 5/2017, стр. 54–68; Исти, „«...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, стр. 195–207; Исти, „«Лето московское. 1964 год»“, М. Н. Михайлова в контексте советско-югославских отношений 1964–1965 гг.“, в: *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия*, Выпуск шестой (II), отв. ред. А. В. Голубев, Москва 2012, стр. 364–379; Исти, „Советский Союз после смещения Н. С. Хрущева: куда и как дальше? (События 1964–1965 гг. в оценках югославских дипломатов и экспертов)“, в: *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия*, Выпуск седьмой, отв. ред. А. В. Голубев, Москва 2016, стр. 408–423; Б. Новосельцев, „День сурка. Советско-югославские отношения в 1963 году“, *Родина*, 2/2013, стр. 153–156; Исти, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 41–88; Исти, „Советско-югославские отношения после смещения Н. С. Хрущева и визит Й. Броза Тито в СССР в 1965 г.“, в: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, стр. 349–362; С. Вреск, *Советский Союз и Югославия: проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, стр. 133–149; А. Стыкалин, „Хрущев и Тито: долгий разговор о Румынии (Ленинград, июнь 1964 г.)“, *Studia Universitatis Moldaviae*, 10 (110)/2017, pp. 243–259; С. А. Романенко, *нав. дело*, стр. 625–651; Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 136–247; Д. Бончић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 327–330. Осим наведених историографских радова, ширењу „научног знања“ о југословенско-совјетским односима у наведеном периоду велики допринос су дали објављени историјски извори. Највећи значај на том плану има први том зборника докумената о сусретима југословенских и совјетских руководилаца „на највишем нивоу“. (*Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 382–640.) Осим тога, појединачно је објављено пар важних докумената: Б. С. Новосельцев, „«Сейчас все зависит от крепости и единства социалистических стран». Запись беседы Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 26 августа 1963 г.“, в: *Из историје Србије и русско-сербских везај 1812–1912–2012*, стр. 469–507; Исти, „Записка Н. С. Хрушчова о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, *Славяноведение*, 1/2015, стр. 42–55.

³⁹⁵⁶ Љ. Димић, „Предговор“, у: *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 19; Л. Я. Гибианский, „Предисловие“, у: *Исто*, стр. 46; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 48–49.

Београду су сматрали да је XXII конгрес КПСС (октобар 1961) донео „нове моменте у односима Југославија–СССР“, „преиспитивање“ совјетске „тактике према Југославији“ и уопште да је био „фактор који позитивно утиче на развитак односа“.³⁹⁵⁸ Осим XXII конгреса и друге фазе „дестаљинизације“ која је покренута са њим, у материјалу припремљеном за разговор К. Поповића са А. Громиком, као чиниоци који су доприносили побољшању односа између две државе, навођени су: „сличност или идентичност погледа у крупним међународним питањима“, заострене међународне прилике које су изискивале „потребу већег разумевања и појачане сарадње у борби за мир и коегзистенцију“, као и „основни карактер друштвеног уређења наших земаља“.³⁹⁵⁹

Осим наведених чинилаца, као „фактори који неминовно утичу на развитак односа две земље“, у југословенским припремним материјалима за посету совјетског министра наведени су и „већи степен зрелости комунистичког покрета, посебно појединих партија у суочавању са проблемима развитка“, као и совјетско-кинески сукоб.³⁹⁶⁰ Што се прве ствари тиче, јасно је због чега је изостала из нацрта излагања К. Поповића. Иако није било умесно и „дипломатски“ совјетском министру спољних послова говорити о „већем степену зрелости“ КПСС-а, треба имати у виду да су у Београду – очигледно – имали представу о томе да је Кремљ извукао одређене „поуке“ из дотадашњих искустава.³⁹⁶¹ Из Москве су у том периоду слали „поруке“ које су „охрабривале“ доношење таквих закључака и – свакако – биле нешто што су југословенски комунисти желели да чују. Када су економски односи у питању, са совјетске стране се у марту 1962, у незваничним разговорима, могло чути да су они „после свега онога што се десило са ФНРЈ, Албанијом, а и у вези са развитком сарадње унутар СЕВ-а, [...] дошли до закључка да се морају изнаћи и развити облици сарадње и економске интеграције социјалистичких земаља у условима растуће националне индивидуалности и већег вођења рачуна о специфичним потребама ових земаља“. На питања југословенских дипломата о томе „да ли је њима најзад постало јасно да економска сарадња између социјалистичких земаља не би смела да подлеже утицају политичких осцилација и да економски притисак на [...] Југославију није донео жељене резултате“, са совјетске стране је одговарано да је „њима потпуно јасно да таква политика не само што је неефикасна, већ доноси велику компромитацију СССР-у“.³⁹⁶²

Што се тиче односа СССР-а и Кине,³⁹⁶³ на југословенској страни су уочи доласка А. Громика имали у виду да је – „и поред противречности у ставу СССР према нама“ – совјетски

---

³⁹⁵⁷ Новија истраживања А. Б. Едемског упућују на значај 1960. као исходне године у процесу приближавања Београда и Москве, до кога је дошло током прве половине шездесетих. (А. Б. Едемский, „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, стр. 338–353.) Међутим, иако су одређени помаци на плану економске сарадње били остварени у току 1961, искључиво са становништва економских односа посматрано, суштинска промена је везана за посету совјетског министра иностраних послова у пролеће 1962. У наставку овог и у наредним поглављима можемо видети да је посета представљала јасну „границу“, после које је уследио видан успон у економским односима.

³⁹⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962; Исто, 442974, Билатерални односи (За излагање друга Коче Поповића). Најпотпунији приказ утицаја XXII конгреса на југословенско-совјетске односе, са освртом на старију литературу, дат је у следећем чланку: А. Б. Едемский, „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, стр. 295–317.

³⁹⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442974, Билатерални односи (За излагање друга Коче Поповића). У вези са последњим, у току 1962. су у Београду истицали: „Југославију и СССР везују идеали социјализма и изградња нових друштвених односа која се успешно одвија у обе земље.“ (АЈ, КПП, I–3–a/101–40, Тезе за писање наше штампе поводом посете Л. Брежњева.)

³⁹⁶⁰ АЈ, КПП, I–3–a/101–33, Односи ФНРЈ–СССР (из припремног материјала за посету А. Громика).

³⁹⁶¹ И у наредним годинама ствари су се на том плану – из перспективе Београда – позитивно одвијале, па је Ј. Б. Тито (не губећи из вида да „још увијек има људи и снага који вуку назад“) средином 1964. могао да говори о „великом значају позитивних процеса у међународном радничком покрету последњих година“. (АЈ, КПП, I–1/998, Ј. Б. Тито, Н. С. Хрушчову, 9.7.1964.)

³⁹⁶² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

³⁹⁶³ Опширније о совјетско-кинеском конфликту: *Является ли Югославия социалистической страной? Третья статья по поводу открытого письма ЦК КПСС. Редакция газеты «Жэньминь жибао», Редакция журнала «Хунци» (26 сентября 1963 года)*, Пекин 1963; *„Руководители КПСС – величайшие раскольники нашего времени. Седьмая статья по поводу открытого письма ЦК КПСС. Редакция газеты «Жэньминь жибао», Редакция*

„сукоб са Кином и прекид односа са Албанијом“ обавезивао Москву да у „политици према нама води више рачуна“.³⁹⁶⁴ Расцеп до кога је дошло у „лагеру“ је довео до значајне промене у совјетском држању – уместо југословенског „ревизионизма“, главна опасност је постао кинески „догматизам“. У вези са сукобом „хрушчовизма“ и „маоизма“, Исак Дојчер је крајем 1962. констатовао: „Хрушчов настоји ојачати свој положај приближавајући се Југославији.“ Широко посматрано, суштину промене до које је дошло у комунистичком свету Дојчер је формулисао следећим речима: „То ново сврставање у комунистичком табору може се описати као покушај да се коалиција 'лијевог центра' (тј. савез Хрушчов–Мао), која је владала идеологијом тора последњих неколико година, замијени коалицијом 'десног центра'. Коалиција лијевог центра била је формирана да би се утврдила заједничка фронта против Југославије и разних облика титоизма у другим земљама. Коалиција десног центра требала би обуздати маоизам и његове сљедбенике.“ У наредном периоду, како је то Тодор Куљић сликовито формулисао: „Москва је опрезно лавирала између маоистичког догматизма и титоистичког ревизионизма, а Тито је пловио између совјетске Сциле и кинеске Харибде (која је претила да се ушанчи у Тирани и Букурешту).“³⁹⁶⁵

Уочи посете А. Громике у Београду су констатовали да је после XXII конгреса КПСС дошло до „заоштравање спора“ између СССР-а и Кине, и „убрзавања процеса диференцијације у међународном комунистичком покрету“. Уочавали су како „све више избијају на површину суштински проблеми кинеско-совјетских односа, не само на идеолошком, већ и на државном плану“. Запажајући да се „у садашњој фази кинеско-совјетске супротности манифестују на једном ширем фронту него раније и преко извесног броја нових 'канала“, на југословенској страни су увиђали и да се, упркос томе, ФНРЈ „ипак злоупотребљава као мета за међусобне нападе и разрачунавања, поготову са кинеске стране“. Сматрали су да им „таква ситуација не одговара“ и констатовали да се она у „догледно време“, по свему судећи, неће битије мењати. Уочи посете А. Громике југословенски аналитичари су закључивали да „напади на 'југословенски ревизионизам' и даље представљају један од најпогоднијих облика за кинеску борбу против совјетске политике коегзистенције, а са друге стране да СССР и даље сматра за потребно да се у одређеним моментима ограђује од југословенских теза“. „То указује на опасност да ће и убудуће свако јачање тенденција ка компромису садржати и тенденцију

журнала «Хунци» (4 фебралја 1964 года)“, Пекин 1964; *Ответ ЦК КПК на письмо ЦК КПСС от 15 июня 1964 года*, Пекин 1964; *Переписка между ЦК КПК и ЦК КПСС (семь писем)*, Пекин 1964; *Почему Хрущев сошел со сцены. Передовая статья журнала «Хунци» Но 21–22 за 1964 год*, Пекин 1964; I. Deutscher, *Rusija, Kina i Zapad. Suvremena kronika događaja 1953–1966*, Zagreb 1979; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 424–439; L. M. Lüthi, *nav. delo*; Isti, „The Sino-Soviet Split and its Consequences“, in: *The Routledge handbook of the Cold War*, edited by Artemy M. Kalinovsky and Craig Daigle, London 2014, pp. 74–85; У. Таубман, *nav. delo*; Jeremy Friedman, *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World*, Chapel Hill 2015; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, pp. 435–495; А. Грациози, *История СССР*; Николай Павлович Рябченко, *О Кумае и российско-китайских отношениях*, Владивосток 2016, стр. 144–154; David Wolff, „'One Finger's Worth of Historical Events'. New Russian and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948–1959“, *Cold War International History Project, Working Paper No. 30*, Washington DC 2000; Niu Jun, „1962: The Eve of the Left Turn in China's Foreign Policy“, *Cold War International History Project, Working Paper No. 48*, Washington DC 2005; Geoffrey Roberts, *The Soviet Union in World Politics. Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991*, London 2005, pp. 52–58; Sergey Radchenko, „The Sino-Soviet split“, u: *The Cambridge history of the Cold War. Volume II. Crises and Détente*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, pp. 349–372; Борис Трофимович Кулик, *Советско-китайский раскол: причины и последствия*, Москва 2000; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, str. 597–601; М. Гелер, А. Некрич, *nav. delo*, стр. 529–536; А. А. Громько, *Памятное. Испытание временем*, Кн. 2, стр. 214–225.

³⁹⁶⁴ АЈ, КПР, I–3–a/101–33, Односи ФНРЈ–СССР (из припремног материјала за посету А. Громике). Опширније о „прекиду односа“ Москве са Албанијом почетком шездесетих: А. Edemskiy, „Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961“, pp. 375–395. Опширније о повезаности сукоба Москве и Тирани са приликама у југословенско-совјетским односима: А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 626–646.

³⁹⁶⁵ I. Deutscher, *nav. delo*, str. 199, 200; Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija (Drugo, dopunjeno izdanje)*, Zrenjanin 2005, str. 316–318.

заједничких напада на Југославију, а и распламсавање полемике неће бити сасвим лишено тенденција ограђивања и напада на Југославију“ – сматрали су у Београду.³⁹⁶⁶

Ипак, уз све негативне последице које је совјетско-кинески спор могао да има по ФНРЈ, увиђајући почетком 1962. да руководство СССР-а „озбиљно разматра и шире преиспитује своју политику према Југославији“ и да је „по низу питања донело [...] већ конкретне одлуке у правцу побољшања међудржавне сарадње“, амбасадор Цвијетин Мијатовић је сматрао да је „кинески фактор“ имао и да ће имати пресудну улогу у томе: „Темпо и оквири побољшања са нама у највећој мери зависе од даљег развоја сукоба СССР–Кина, али ми стичемо утисак да је совјетско руководство мање него до сада оптерећено страхом од перспективе отвореног сукоба са Кинезима. У том смислу и потреба СССР-а да побољша односе са Југославијом, укључујући и спектакуларније манифестације (као например посета Громика Београду, други контакти на вишем нивоу и сл.).“³⁹⁶⁷ Каква је била тежина „кинеског фактора“ у односима две државе у наредном периоду, показују и процене америчких аналитичара према којима је заоштравање сукоба СССР-а и Кине представљало „главни фактор у поправљању совјетско-југословенских односа“.³⁹⁶⁸ У Београду су сматрали да је „кинеско-совјетско сукобљавање“ представљало „кретање ка мултиполарности и свијета и социјализма“, што је ишло „у прилог“ Југославији и било „подршка за нашу самосталност“.³⁹⁶⁹

У контексту совјетско-кинеског сукоба посебан значај је имао „неоспорни утицај“ Ј. Б. Тита међу „неангажованим земљама“. Сукоб две водеће социјалистичке државе је земље Азије и Африке учинио предметом борбе за ширење утицаја и суочио их са дилемом уз кога да се сврстају.³⁹⁷⁰ Прекидајући спорење са ФНРЈ и подижући односе две државе на виши ниво, Москва је могла добити значајног савезника ако не у борби за ширење свог, а оно бар у настојању да се сузбије кинески утицај у Трећем свету. Улога Ј. Б. Тита и Београда међу „неангажованима“ је могла да буде од користи Москви и у односу према Западу. Још од XXII конгреса КПСС значајно је – у позитивном правцу – промењен совјетски однос према „политици несврставања“. Иза те промене су стајали политички интереси СССР-а, а помињањем „сличности циљева несврстаних и социјалистичких земаља“ (пре свега у „борби за мир у свету“), указивало се на потребу сарадње у борби против „заједничког непријатеља“ („империјализма“). Наравно, жеље Москве нису могле бити у потпуности услишене, због тога што је Ј. Б. Тито доследно инсистирао на вођењу „политике несврстаности“.³⁹⁷¹

Добар показатељ совјетског односа према Југославији, и погледа на „могућности“ Јосипа Броза Тита у том контексту, представљају речи Алексеја Ивановича Аџубеја (зет Никите Сергејевича Хрушчова) изговорене током посете Леонида Иљича Брежњева ФНРЈ: „Желим да вам кажем да ми у нашој партији читамо све што ви кажете и томе придајемо велики значај. Титова реч се надалеко чује. Вас слушају. Питање лагера није важно, али свака реч против империјализма нас ће обрадовати. Друг Хрушчов нам увек каже да ваш глас има светски значај.“³⁹⁷² Свеукупно посматрано, може се рећи да су у Москви били свесни улоге Београда и угледа који је Ј. Б. Тито уживао међу „неангажованим земљама“; совјетско руководство је позитивно реаговало на Београдску конференцију, која је утицала на пораст значаја ФНРЈ за спољну политику СССР-а; настојања Београда да међу државама Трећег света шири утицај и одређена идеолошка „решења“, која су из визуре Москве представљала „ревизионизам“, јесу

³⁹⁶⁶ АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Односи Кина–СССР (из припремног материјала за посету А. Громика).

³⁹⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 43661, Мијатовић, ДСИП-у, 2.2.1962.

³⁹⁶⁸ *FRUS, 1961–1963, Volume XVI*, Document 147, Telegram from the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, 4.1.1963, p. 323.

³⁹⁶⁹ Т. Јakovina, *Budimir Lončar*, str. 154.

³⁹⁷⁰ Опширније о совјетско-кинеском надметању у Трећем свету током прве половине шездесетих: J. Friedman, *nav. delo*, pp. 60–147.

³⁹⁷¹ D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, str. 210–211; Isti, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti – razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, str. 138–139.

³⁹⁷² *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 473–474.

изазивала неспокојство Кремља, али је ауторитет Ј. Б. Тита – упркос томе – могао да допринесе ширењу утицаја „прве земље социјализма“ на простору Азије и Африке; југословенски председник је могао да има значајну посредничку улогу између Москве и лидера „несврстаних“, подршка Југославије је била битна у УН, а Београд је – као што смо поменули – био важан савезник у парирању кинеским акцијама у Трећем свету, али и у надметању Москве и Пекинга за водећу улогу у „међународном комунистичком покрету“.³⁹⁷³ Када је реч о „светском значају“ који је глас Ј. Б. Тита имао и његовој могућности да посредује између различитих страна хладноратовски подељеног света, треба имати у виду и да су на совјетској страни позитивно гледали на улогу коју је југословенски председник на том плану могао да „одигра“ и између Москве и Запада.³⁹⁷⁴

И економски чиниоци су – уз остале факторе – имали значајну улогу у југословенско-совјетском приближавању.³⁹⁷⁵ Почетком периода на који се односи поглавље ФНРЈ се суочавала са озбиљном, дубоком унутрашњом кризом.³⁹⁷⁶ Један од њених најизраженијих аспеката био је, управо, економски. „Мала привредна реформа“ из 1961. се испоставила као изузетно неуспешна и додатно је погоршала стање у коме се налазила економија ФНРЈ.³⁹⁷⁷ Време „полета“ и „великог бума у производњи“ (1957–1961) је било окончано, а крајем 1961. и почетком 1962. ФНРЈ се суочила са великом „привредном стагнацијом“. Био је то „период опадања стопа индустријске производње, општег смањења ритма привредне активности и заостајања спољне трговине“.³⁹⁷⁸ Највиши југословенски руководиоци су у марту 1962. говорили да стање југословенске привреде „није нимало ружичасто“ (Јосип Броз Тито), да се „након једног периода врло снажног успона у свим областима привреде [...] код нас јављају веома озбиљни проблеми и доста велика нестабилност у привредном кретању у целини“, односно да постоји „веома много дубоких и дугорочних проблема из области економске политике, економског развика“ (Мијалко Тодоровић); сматрали су да „ми имамо тешку економску ситуацију“ (Милош Минић), да се ФНРЈ налази у „врло озбиљној ситуацији“ по питању „економског развика, привредног система“ (Блажо Јовановић); истицали да „ми у привреди имамо врло велике тешкоће“ (Светислав Стефановић Ћећа), да је „ситуација озбиљна, да она никад није била озбиљнија и да су се ствари сувише испустиле и искомпликовале“ (Осман Карабеговић). Уопште, на проширеној седници ИК ЦК СКЈ је констатовано да „постоје озбиљни проблеми у привредном животу“.³⁹⁷⁹

Проблеми југословенског платног биланса – који су били „главни извор потешкоћа“ – су били последица више унутрашњих и спољашњих фактора. Ако оставимо по страни уну-

³⁹⁷³ АЈ, КПП, I-3-a/101-32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са А. Јепишевим, 26.3.1962; Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, стр. 251–265; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 43–48.

³⁹⁷⁴ АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Саветник Совјетске амбасаде Дедушкин о неким актуелним питањима, 31.10.1963.

³⁹⁷⁵ Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 48–49; Исти, „Записка Н. С. Хрущёва о беседах с Ђ. Б. Тито (јанварь 1963 года)“, стр. 44.

³⁹⁷⁶ Разлози кризе су били вишеструки – она је била „истовремено државна и партијска, идејна и организациона, политичка и економска, друштвена и морална“. (Опширније: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, стр. 367–375.) О размерама тешкоћа са којима се суочавала Југославија сведочи питање које је Ј. Б. Тито поставио на проширеној седници ИК ЦК СКЈ средином марта 1962. године: „Је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?“ (*Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, priredio Miodrag Zečević, Beograd 1998, стр. 32.)

³⁹⁷⁷ Опширније: *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*, Savezni zavod za privredno planiranje, Beograd 1962; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, стр. 62–64; М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 229–231, 236.

³⁹⁷⁸ „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktura*, br. 5/septembar–oktobar 1962, стр. 3; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 4/jul–avgust 1963, стр. 3; *Početak kraja SFRJ*, стр. 72–74, 114. Шире посматрано, период који је обухваћен поглављем је спадао у – речима Косте Михаиловића – „изузетних једанаест година развоја“ (1953–1964). Посматран као целина, читав тај период су карактерисале високе стопе раста (преко 8%), али су године највећег развоја (1957–1960), када је бележен раст од преко 12%, биле окончане пре хронолошког оквира којим се у овом поглављу бавимо. (К. Mihailović, *нав. дело*, стр. 12–15; П. Ј. Марковић, В. Кеџмановић, *нав. дело*, стр. 198.) О томе колико су наведене стопе раста биле реалне и 1952. години, која је служила као „параметар“, опширније: М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 221.

³⁹⁷⁹ *Početak kraja SFRJ*, стр. 31, 37, 83, 180, 204, 219, 245, 282.

трашње чиниоце и ванредне околности попут претходне сушне године, можемо рећи да је југословенски дефицит платног биланса у значајној мери проистакао из економских односа ФНРЈ са Западом – огромне суме је требало издвајати за отплату неповољних кредита, а наспрам тенденције повећавања увоза са Запада економска интеграција Западне Европе (пре свега Европска економска заједница) је отежавала извоз југословенских производа у те државе.³⁹⁸⁰ Последње је било нарочито спорно за југословенско руководство које је сматрало да ЕЕЗ води „ексклузивну и дискриминациону политику“. То је значајно погађало ФНРЈ јер је Заједничко тржиште имало огроман значај за југословенску привреду због тога што је била везана за то подручје – у току 1961. на Европску економску заједницу је отпадало 26% извоза и 36% југословенског увоза (када се на „шесторицу“ дода и Велика Британија, онда су се ти проценти пели на 35% извоза и 41% увоза).³⁹⁸¹ У односу на 1960. трговински дефицит ФНРЈ са чланицама ЕЕЗ је 1961. повећан са „преко 37 милијарди динара“ на „близу 54 милијарде“ (притом, „покривеност“ југословенског увоза из држава чланица ЕЕЗ је износила свега 44%). На такво стање је значајно утицао „велики пораст дефицита размене са Италијом и СР Немачком“ (те две државе су спадале у „најзначајније спољнотрговинске партнере Југославије“, а упоредни преглед размене са њима Београду је личио на „трку корњаче и зеца“). Пораст дефицита у трговинској размени са чланицама ЕЕЗ је био „више него икада раније забрињавајући“, а југословенска штампа је „негативно дејство ЕЕЗ“ објашњавала „све изразитијом царинском дискриминацијом“ и „протекционистичком аграрном политиком“, односно „појачаним ефектом дискриминације“.³⁹⁸²

О размерама последица које је ФНРЈ трпела услед економске регулативе ЕЕЗ говоре подаци и процене које је Мијалко Тодоровић изнео средином марта 1962. на проширеној седници ИК ЦК СКЈ. Према речима потпредседника СИБ-а, ФНРЈ је због Заједничког тржишта, као и „царинске дискриминације“ и „аграрног протекционизма“ у Западној Европи, уопште – у наредних 10 година требала да има „око милијарду долара губитка“. У тај прорачун је урачунато и даље „заоштравање“ мера (које се очекивало), а према речима М. Тодоровића радило се о „врло грубој“ процени југословенских „планера“, која није била сасвим поуздана, али је могла да „илуструје о каквом се реду величина ради“. М. Тодоровић је додавао да Београд „већ данас“ може да очекује „пар десетина, вероватно 20–30 милиона долара губитака у том правцу“, са тенденцијом даљег повећања на годишњем нивоу.³⁹⁸³ У разговору са утицајним америчким дипломатом, амбасадором САД у УН Адлајом Стивенсоном, југословенски председник је 3. августа 1962. изнео да ФНРЈ сваке године губи 30 милиона долара услед рестриктивних мера ЕЕЗ.³⁹⁸⁴ У југословенским документима који су били намењени за интерну употребу наводе се нешто другачији подаци. Према њима, процена штете коју је ФНРЈ претрпела у току 1962. због „царинске дискриминације и система прелевмана /увозних такса/“ износила је „око 5–6 милиона долара“; а процењивало се да би она – „у току даљих мера интеграције“ у оквиру ЕЕЗ – у току 1965. могла да се повећа „на око 28 милиона долара“ (у настојању да ситуацију прикаже што тежом за ФНРЈ, југословенски председник је А. Стивенсону очигледно саопштио процену која се односила на наредне године). Без обзира на разлике у бројкама, у југословенским анализама је истицано да су „негативна дејства интеграције у оквиру Европске економске заједнице на наше економске односе са тим подручјем [...] очигледна“.³⁹⁸⁵

³⁹⁸⁰ М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 228–229. Опширније о проблемима југословенског платног биланса у току 1962. године у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

³⁹⁸¹ АЈ, КПП, I–3–a/101–33, Заједничко тржиште и његове реперкусије.

³⁹⁸² V. V., „Pod pritiskom uvoza“, *Економска политика*, br. 520/17.3.1962, str. 355; V. Vlajić, „Protivakcija spoljne trgovine“, *Isto*, br. 521/24.3.1962, str. 367.

³⁹⁸³ *Početak kraja SFRJ*, str. 43.

³⁹⁸⁴ D. Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije““, str. 103; *Isti*, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 83–84; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 236.

³⁹⁸⁵ АЈ, КПП, III–B–2–a, Информација о односима Југославије са Европском економском заједницом, 16.11.1962. Опширније о односу Југославије према ЕЕЗ: I. Obadić, „A troubled relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in détente“, *European Review of History*, 2/2014, pp. 329–348.

Осим царинских ограничења ЕЕЗ, која су се негативно одражавала на извоз југословенских – пре свега пољопривредних – производа у те државе, економски односи ФНРЈ са Западом су трпели и услед погоршања односа са САД почетком шездесетих. У марту 1962. М. Тодоровић је напомињао да „Америка већ годину и више дана врши одговарајући притисак и води једну систематску политику држања воде до уста, тако да смо ми не само добили смањене разне кредите [...] него се поопштравају и погоршавају услови“. Економски притисак САД-а је на крају резултирао „усвајањем конгресних амандмана [...] којима су укинута механизми економске и финансијске помоћи југословенској привреди“ 1962.³⁹⁸⁶ Проблем је представљао и то што су политички односи ФНРЈ са западноевропским државама били – углавном (уз изузетак Италије, када је о значајнијим економским партнерима реч) – затегнути. Са Савезном Републиком Немачком – која је била „главни купац“ и „главни европски финансијер“ – Београд није имао „никакве дипломатске односе“. Са Француском су односи били заоштрени, нарушена је сарадња и са јужним суседом – Грчком, а „Енглези“ су водили – речима М. Тодоровића – „политику на кашичицу“. Све то је имало „одговарајућег утицаја“ на југословенску „међународну политику, пре свега економску“ и утицало је на планирање одређених „економских мера“ у ФНРЈ. Додатну тешкоћу у економским односима ФНРЈ са капиталистичким државама је представљала и „конкуренција индустрије која се на Западу невероватно брзо модернизује“. Из перспективе Београда западно тржиште је било „строго“ и на њега је било тешко пласирати индустријске производе.³⁹⁸⁷

Проблеме и ограничења са којима се ФНРЈ суочавала на Западу, Београд је могао и покушао да ублажи и превлада окрећући се економски на две стране – ка Истоку и ка Трећем свету. У складу са тим, ФНРЈ је предузимала мере за „знатно смањење увоза“ из западноевропских држава, односно за повећање увоза Источне Европе, Азије, Африке и Латинске Америке.³⁹⁸⁸ Друштвеним планом је било предвиђено регионално „усмеравање“ југословенске спољне трговине у току 1962, које је подразумевало „осетније повећање увоза“ (за читавих 50%) из источноевропских држава и повећање извоза у ове државе од 12%, као и значајно повећање спољнотрговинске размене са државама Азије, Африке и Латинске Америке (повећање увоза за 40,1% и извоза за 45%).³⁹⁸⁹ Током тих настојања у ФНРЈ су говорили о потреби „усмеравања“ спољне трговине, као и о „одбрани и заштити од дискриминације“ коју су са собом носила интеграциона кретања.³⁹⁹⁰ Међутим, у Београду су истицали да се ту не ради ни о каквој „новој оријентацији“ у економским односима са иностранством, те да је Југославија – као и на плану политичких односа³⁹⁹¹ – за јачање привредне сарадње „и у правцу Источних, Западних и земаља у развоју“.³⁹⁹² У том духу, говорено је о „смелијем повезивању са привредама читавог света“, о „продору у свет“, односно о „проширеним путевима у свет“.³⁹⁹³

³⁹⁸⁶ Опширније: *Početak kraja SFRJ*, str. 44; Ljubiša Adamović, Džon Lempi i Rasel Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990, str. 63–64; D. Bogetić, „Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu“, str. 78–85; Isti, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, str. 87–106; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 52–98; Ђ. Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, стр. 89–90; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 133–134; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 89–100; М. Ј. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 219–260.

³⁹⁸⁷ *Početak kraja SFRJ*, str. 44, 45, 212. Због наведеног, Југославија је на западноевропска тржишта могла успешно да пласира углавном пољопривредне и производе екстрактивне индустрије. (М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 228.)

³⁹⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм К. Поповића, 9.4.1962; АЈ, КПП, III–B–1–a, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962.

³⁹⁸⁹ АЈ, КПП, III–B–1–a, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962. Опширније о југословенским плановима за регионално (пре)усмеравање спољне трговине у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

³⁹⁹⁰ V., „Bilansi spoljnotrgovinske politike (3)“, *Ekonomska politika*, br. 518/3.3.1962, str. 270.

³⁹⁹¹ АЈ, КПП, I–2/16, Говор Ј. Б. Тита у Београду, 22.12.1962.

³⁹⁹² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.

³⁹⁹³ „Proširenim putevima u svet“, *Ekonomska politika*, br. 550/13.10.1962, str. 1243.

Што се „неангажованих земаља“ тиче, оне су имале занемарљив удео у спољнотрговинској размени ФНРЈ. У настојању да појачавањем економске сарадње са тим државама реши или бар олакша привредне тешкоће ФНРЈ и проблеме који су постојали у економским односима – пре свега – са Западом, Ј. Б. Тито је указивао на значај економског повезивања, сарадње и координације активности тих земаља.³⁹⁹⁴ Ту идеју југословенски председник је заговарао и на Београдској конференцији (1961). Наводећи да економске блоковске интеграције стављају „неангажоване земље“ у „дискриминисани положај“, Ј. Б. Тито је указивао на потребу широке „економске сарадње између неразвијених земаља“. Истом приликом, септембра 1961. југословенски председник је иницирао организовање економске конференције „неангажованих земаља“ на којој би се размотрила та питања (тај предлог је ушао у Политичку декларацију Београдске конференције), а у наредном периоду је у контактима са двојицом најутицајнијих лидера држава Африке и Азије Г. А. Насером и Ц. Нехруом наставио да инсистира на реализацији тог питања. Резултат таквих југословенских намера и иницијатива Ј. Б. Тита представљала је Конференција несврстаних земаља о проблемима економског развоја која је одржана од 9 до 18. јула 1962. у Каиру. Иницирајући сазивање Конференције и инсистирајући на њеном одржавању, југословенски председник је – као што смо поменули – имао у виду да координација и повећање привредне сарадње „неангажованих земаља“ могу допринети решавању њихових економских проблема.³⁹⁹⁵

Међутим, југословенска настојања да путем економске сарадње са тим државама обезбеде огромно тржиште на које ће извозити своје индустријске производе, а одатле увозити сировине и пољопривредне производе по јефтинијим ценама него са Запада, нису дала очекиване резултате. До краја Хладног рата ванблоковске државе као економски партнери Југославије налазили су се на трећем месту, иза Запада и Истока.³⁹⁹⁶ Иако је спољна трговина социјалистичке Југославије имала „широку географску распрострањеност“, она је у великој мери била условљена „географским фактором“, те је огроман део размене обављан са европским државама.³⁹⁹⁷ Политичка воља за ширењем економске сарадње са државама Трећег света је постојала и била изражена, али су се жеље и планови за „продор у Азију, Африку и Латинску Америку“ сударали са објективним могућностима. Политички чиниоци су инсистирали на ширењу сарадње са „азијско-афричким тржиштем“, али је „привредни апарат“ трезвеније сагледавао ствари. Људи који су се бавили економским питањима су јасно увиђали да су та тржишта „мала“, да објективно имају „мањи значај“ у односу на Западну и Источну Европу, као и да је неопходно давати кредите да би се на њих пласирали производи, што је представљало додатно оптерећење за југословенски платни биланс.³⁹⁹⁸ Југословенско руководство је наставило да посвећује велику пажњу ширењу економске сарадње са „неангажованим земљама“, али им је – у годинама на које се односи поглавље – било јасно да уз помоћ трговинске размене са државама Азије и Африке (у краткорочном периоду) неће успети да преваладају тешкоће са којима су се суочавали.³⁹⁹⁹

Када је Исток у питању, Београд је у првом реду рачунао на ширење економске сарадње са СССР-ом. У више наврата су се југословенски представници отворено жалили совјетским на проблеме које је ФНРЈ имала у економским односима са Западом. Тако је, на пример,

---

³⁹⁹⁴ Такви планови су били присутни у југословенском руководству још од средине педесетих. Опширније: D. Bogetić, „Jugoslovensko bekvstvo iz Evrope' – novi ekonomski prioriteti nesvrstane Jugoslavije sredinom 50-ih godina“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, str. 163–178.

³⁹⁹⁵ D. Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, str. 101–102; Isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroљjubive koegzistencije“, str. 214–215; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 64–66, 82–83.

³⁹⁹⁶ D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 8, 9.

³⁹⁹⁷ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 191, 195–196.

³⁹⁹⁸ АЈ, КПР, I–3–a/97–11, Белешка југословенско-румунских разговора вођених за време посете Г. Г. Дежа, 23.11.1963; Исто, Белешка југословенско-румунских разговора вођених за време посете Г. Г. Дежа, 27.11.1963; *Početak kraja SFRJ*, str. 44–45, 77.

³⁹⁹⁹ Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 48–49; I. Obadić, *нав. дело*, pp. 333–336.

Ј. Б. Тито у разговору који је у четири ока 20. децембра 1962. водио са Н. С. Хрушчовом, као „озбиљан недостатак“ ФНРЈ навео то што „има превише широке економске везе са капиталистичким тржиштем, са капиталистичким земљама“. Југословенски председник је забринуто говорио о томе да ће земље Европске економске заједнице „очигледно постављати тешке услове за југословенску економију, посебно у области пољопривреде“. „Сада не могу ни да замислим, [...] како ћемо изаћи из те ситуације. До сада је Југославија продавала пољопривредне производе на капиталистичком тржишту, а сада ће нам бити тешко да то радимо“ – у готово драматичном тону је додавао Ј. Б. Тито.⁴⁰⁰⁰ Осим потребе за новим тржиштем на које би се пласирали пољопривредни производи, источноевропске државе су за Београд представљале интересантну регију и због тога што нису биле толико захтевне и пробирљиве („велико и незахтевно тржиште“) по питању критеријума за увоз индустријских производа.⁴⁰⁰¹ „Источно-европско тржиште је за нас јако важно због тога што није тако строго као западно и могућности пласмана наших роба, пре свега производа наше машинске, прерађивачке и уопште индустрије, су релативно лаке под условом да се развију ти односи“ – истицао је М. Тодоровић у марту 1962.⁴⁰⁰²

Југословенско настојање да путем сарадње са „првом земљом социјализма“ и осталим источноевропским државама (осим Албаније) компензује ограничења која су постојала на Западу види се по поменутих плановима о „регионалном усмеравању“ спољнотрговинске размене, које је подразумевало пре свега значајно повећање увоза са Истока, уз мање повећање извоза (због позитивног салда на клириншким рачунима са СССР-ом и источноевропским државама планиране стопе раста извоза су заостајале за увозом, да би се успоставила равнотежа у размени). Како би се смањио предвиђени дефицит у спољнотрговинској размени ФНРЈ, одлучено је да се смањи увоз са Запада и, наспрам тога, повећа увоз из СССР-а и осталих источноевропских земаља. То се посебно односило на увоз машина и набавке наоружања и војне опреме.⁴⁰⁰³ Осим тога, ФНРЈ је настојала да извезе у СССР пољопривредне производе. Значај тога се видео кроз важност коју су придавали чињеници да су на основу Протокола о ширењу робне размене (6. јул 1962) „проширили могућност извоза оних производа чији пласман наилази на све веће тешкоће на Западу услед све ефикаснијег дискриминаторског деловања заједничког тржишта (пољопривредни производи)“.⁴⁰⁰⁴

Не само што су економске тешкоће у односима са Западом усмеравале ФНРЈ ка СССР, већ је и совјетска страна рачунала на тај фактор. Према југословенским сазнањима источноевропске државе су сматрале да је ФНРЈ „због јаче економске оријентације према Западу, дошла у врло незавидан положај“ и да „не може да се прикључи заједничком тржишту нити да издејствује повластице које би јој омогућиле несметани развитак робне размене са Западном Европом“. „Због тога разматрају могућност шире сарадње са нама“ – навођено је у југословенским анализама уочи посете А. Громика.⁴⁰⁰⁵ У Београду су запажали да су царинске баријере и ограничења Заједничког тржишта, уз остале тешкоће са којима се суочавала ФНРЈ, утицале на „оживљавање илузија у погледу могућности утицања на наш унутрашњи развој и нашег везивања за лагер“. Совјетска страна је у току 1962. уочавала да су интеграциона кретања „западно-европског тржишта“ утицала на „сужавање граница могућности размене са Западом“ и самим тим југословенску економску сарадњу са иностранством „више оријенти-

⁴⁰⁰⁰ Б. С. Новоселъцев, „Записка Н. С. Хрущёва о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, стр. 48.

⁴⁰⁰¹ Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 194; М. Пиљак, *нав. дело*, стр. 228–229.

⁴⁰⁰² *Роџетак краја SFRJ*, стр. 44. Дугорочно посматрано, могућност лакшег пласмана индустријских производа на тржишта источноевропских држава је – како је у историографији већ примећено – носила у себи једну скривену опасност. Речима П. Марковића: „Југословенска индустрија, размажена олаким извозом некавалитетне робе, пропустила је да подигне конкурентност својих производа. То ће јој се касније осветити.“ (П. Ј. Марковић, В. Кецмановић, *нав. дело*, стр. 200.)

⁴⁰⁰³ АЈ, КПП, III–B–1–а, Информација о ребалансу плана увоза роба и неробних расхода за 1962. годину, 26.4.1962.

⁴⁰⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; АЈ, 507/IX, 119/1–144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962.

⁴⁰⁰⁵ АЈ, КПП, I–3–a/101–33, Заједничко тржиште и његове реперкусије.

сала“ према Совјетском Савезу. Наспрам ограничења која је наметала ЕЕЗ, СССР је нудио могућност значајног проширења економске сарадње ФНРЈ, настојећи на тај начин да приближи и на крају веже Београд за „лагер“.⁴⁰⁰⁶ Наведени фактори (пре свега: сукоб Москве и Пекинга; углед Југославије у међународним односима, посебно утицај међу „неангажованим земљама“; економски чиниоци) деловали су на југословенско-совјетске односе током целог периода на који се односи поглавље. Они су – као што ћемо видети – утицали како на приближавање две државе почетком овог периода, тако и на касније побољшавање њихових односа и успон сарадње.

*

Од пролећа 1962. до краја периода на који се односи наша дисертација дошло је до видног успона економске сарадње две државе.⁴⁰⁰⁷ Такво кретање је било омогућено успоном југословенско-совјетских политичких односа, који се одиграо током наведеног периода. За сагледавање поменутог успона и његово одвијање нарочит значај има низ југословенско-совјетских сусрета на „највишем нивоу“. У вези са могућношћу продубљивања економских веза две државе, совјетска страна је почетком марта 1962. у незваничним разговорима предочавала да је „немогуће битније изменити односе без 'кардиналног' решавања проблема на највишем нивоу“, односно без „састанка Тито–Хрушчов, који би могао да уследи у јулу–августу ове године“.⁴⁰⁰⁸ Развој догађаја је показао да је, уместо сусрета челних људи ФНРЈ и СССР-а, била довољна (успешна) посета совјетског министра иностраних послова А. Громика како би дошло до даљег развоја економских односа. Са приближавањем Громиковог доласка у Београд, позитивни сигнали совјетске стране су наставили да стижу. Најконкретнију потврду совјетског става о могућности за даље ширење економске сарадње две државе представљале су речи амбасадора А. А. Јешишева у разговору који је са Ј. Б. Титом водио крајем марта.

У „исцрпном“ разговору који су Ј. Б. Тито и совјетски амбасадор А. А. Јешишев водили 26. марта 1962. виделе су се неке од главних тема предстојеће посете, као и одређени ставови обе стране. Оно што је за нашу тему најважније, то је да је Москва овим разговором послала конкретну и недвосмислену поруку о перспективи даљег ширења економске сарадње. На самом почетку разговора совјетски амбасадор – који је претходно боравио на консултацијама у Москви – пренео је Титу и „осталим друговима“ поздраве од Хрушчова и „осталих чланова“ Президијума ЦК КПСС. Одмах после тога, помињући састанак који је имао са совјетским руководством на челу са првим секретаром ЦК КПСС-а, Јешишев је информисао југословенског председника о томе да су се „Хрушчов, Микојан, Суслов и други“ сагласили око тога да „постоје добри изгледи за даље проширивање економске сарадње, текуће и дугорочне“. Совјетски амбасадор је преносио како му је Н. С. Хрушчов „рекао да треба сваку ствар пажљиво размотрити и где је могуће ићи на проширење сарадње, без обзира дали [sic!] је то предвиђено постојећим споразумима или не“. Посебно је напоменуо да се сагласност („позитивно решење“), односи и на војне испоруке.⁴⁰⁰⁹ Када се имају у виду поједине „хладне“, „диничне“ опаске које су се, у вези са продајом наоружања, са совјетске стране могле чути у току 1961,⁴⁰¹⁰ наведени став је представљао значајан искорак.

На састанку југословенског руководства, одржаном код Ј. Б. Тита 12. априла 1962, договорено је да се током посете А. Громика „у оној мери у којој се покаже реално“ покрене низ питања у вези са економском сарадњом. На првом месту је поменуто „питање проширења дугорочне трговинске размене“, уз кратак коментар: „Јер зато [sic!] имамо интереса.“ Потом је наведено да би у „одговарајућој форми“ требало поставити питање односа ФНРЈ и Савета за

⁴⁰⁰⁶ АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Неке напомене у вези са посетом А. Громика Југославији; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 419551, Забелешка о неким аспектима наших односа са СССР после посете Громика, 13.6.1962.

⁴⁰⁰⁷ Опширније у поглављима: „Динамични раст спољнотрговинске размене“, „Питање совјетских кредита Југославији“, „Приближавање Југославије СЕВ-у и успостављање сарадње (1962–1964)“ и „Планови за тешње економско повезивање кроз индустријску кооперацију и специјализацију“.

⁴⁰⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

⁴⁰⁰⁹ АЈ, КПП, I-3-a/101-32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са А. Јешишевим, 26.3.1962.

⁴⁰¹⁰ Т. Јаковина, *Budimir Lončar*, str. 143.

узајамну економску помоћ. Пажња је посвећена и питању совјетских кредита и указано је на интерес да се та питања регулишу „на новој реалној основи“. По питању набавки наоружања и војне опреме – које је у себи садржало значајну економску компоненту – кратко је констатовано: „Послови око војних испорука се задовољавајуће одвијају и треба их наставити према постојећем плану.“⁴⁰¹¹

Процес побољшања односа ФНРЈ и СССР-а који је отпочео почетком шездесетих година, у току 1962. је, дакле, настављен и после априлске посете А. Громика добио је додатно убрзање. Совјетски министар иностраних послова је боравио у ФНРЈ од 16. до 21. априла и, осим разговора са југословенским колегом К. Поповићем, срео се и са Ј. Б. Титом, као и са Е. Кардељем.⁴⁰¹² Била је то прва посета једног члана совјетске владе ФНРЈ после пуних пет година!⁴⁰¹³ Разговори југословенских званичника са совјетским министром су вођени у „духу пријатељства и отворености“. Дискутовано је о међународним питањима и билатералној сарадњи две државе. Што се првог тиче, А. Громико је информисао саговорнике „о проблему Њемачке, посебно о Берлину, и о разговорима о разорушању“, а у разговорима су размењени погледи и мишљења о тим питањима, као и о „неангажованим земљама“. У саопштењу о разговору двојице министара иностраних послова наведено је да је при „разматрању међународне ситуације“ потврђена „подударност или сличност гледишта о основним међународним питањима“, као и да је потврђено „заједничко уверење да је доследна политика мирољубиве коегзистенције и решавања међународних проблема преговарањем најсигурнији пут за ублажавања и превазилажења међународне затегнутости и учвршћења мира у свету“.⁴⁰¹⁴

Билатерални односи су посебно детаљно разматрани приликом разговора А. Громика са потпредседником СИВ-а Е. Кардељем (19. априла 1962). Том приликом је совјетски министар „истакао да се последњих година билатерални односи развијају задовољавајуће“, са чиме се Кардељ сложио, изразивши – притом – жељу „да се продужи у том правцу, да се корак по корак от стране разне ситнице које сметају, јер области по којима се слажемо све су шире, а разлике све мање“. На то је А. Громико додао како би „било још боље када и по идеолошким питањима не би било неслагања“ и пренео да „има овлашћење да саопшти у име ЦК КП и владе Совјетског Савеза да су они спремни да сарађују и по партијској линији на основу принципа марксизма-лењинизма“. Реагујући на то, Е. Кардељ је саопштио да је југословенска страна „за сваки облик корисне сарадње па и за сарадњу на том подручју“. Потпредседник СИВ-а је – указавши да постоје „одређене идеолошке разлике на заједничком тлу марксизма-лењинизма“ које су „својствене читавом социјалистичком свету“, а не само југословенским и совјетским гледиштима – истакао да је „основно [...] да се не дозволи да би те разлике по идеолошким питањима онемогућавале нормалну сарадњу на свим подручјима, где је заједнички интерес очигледан“. Громико је у помирљивом духу одговорио да је Хрушчов „још 1955. године у Београду истакао да марксизам-лењинизам треба примењивати на основу услова у свакој земљи“ и поменуо како се у принципе „марксизма-лењинизма“ могу „уносити у пракси 'поправке' на основу локалних прилика“.

На основу договора са разговора код Ј. Б. Тита (12. април), Е. Кардељ је покренуо питање економске сарадње две државе, изразивши уверење „да може и треба да се иде даље“. На питање совјетског министра иностраних послова: „како“, Е. Кардељ је указао „поред проширивања трговинске размене, на разне могућности у смислу развијања индустријске и друге кооперације, дугорочним аранжманима на билатералној и мултилатералној бази итд.“

⁴⁰¹¹ АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Закључци са састанка одржаног код Ј. Б. Тита, 12.4.1962; Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 127–128.

⁴⁰¹² АЈ, 130–630–1040, Документација о југословенско-совјетским односима (стр. 7), 15.8.1969.

⁴⁰¹³ АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Стање односа, 16.4.1962; Исто, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози.

⁴⁰¹⁴ Опширније о размени мишљења по међународним питањима: АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Громиком, 17.4.1962; Исто, Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком, 19.4.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962; АЈ, 130–630–1040, Документација о југословенско-совјетским односима (стр. 7), 15.8.1969; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 420–425, 427–428.

Додао је и да „поставља питање сарадње са Југославије са СЕВ-ом“, на шта је А. Громико опет кратко упитао: „На који начин.“ Е. Кардељ је одговорио да постоји „више могућности“ (сарадња ФНРЈ у комисијама, посматрачки статус), а да су „конкретне форме ствар договора“. Пошто није имао инструкције за разговоре о тим питањима, совјетски министар је кратко и уопштено одговорио да „вероватно све могућности за економску сарадњу СССР-Југославија – иако је та сарадња напредовала – још нису искоришћене, али даље није улазио нити је показивао било какав интерес за однос СЕВ-Југославија“. Задовољан током и атмосфером разговора, А. Громико је на крају „још једном изразио оптимизам у погледу даљег развоја југословенско-совјетских односа“.⁴⁰¹⁵

Нешто више пажње економским односима две државе посвећено је у разговору вођеном 20. априла 1962. између двојице министара иностраних послова. Говорећи о „могућности развоја економских односа“ К. Поповић је – полазећи од става совјетске владе који је совјетски амбасадор пренео Ј. Б. Титу крајем марта – навео да југословенска страна сматра да постоје могућности (и „обострана спремност“) за ширење сарадње како на „текућем“, годишњем нивоу, тако и на дугорочном плану. Када је о робној размени реч, југословенски министар је саопштио да је Београд сагласан са совјетским ставом о томе да се прати реализација годишњег протокола и да се исти – у случају да се појаве могућности и интерес за то – посматра као „минимум“, односно да се у случају позитивног одвијања размене у току 1962. приступи изналажењу начина за њено проширење. На исти начин К. Поповић је прокоментарисао и питање размене на „дугорочном плану“, изразивши увереност да ће – после преиспитивања могућности – и ту моћи да се направи искорак и иде „на проширење“. Наредно питање о коме је југословенски министар говорио било је регулисање кредитних аранжмана из 1956. Према његовим речима, то је био „проблем који смо наследили“, који је представљао „одређену сметњу нашим односима“, због чега је К. Поповић предлагао да се представници две стране састану и размотре на који начин би оно могло да се реши и скине са дневног реда.⁴⁰¹⁶

Следећи теме и проблеме који су били истакнути у припремним материјалима за посету, К. Поповић се осврнуо на питање односа Југославије и СЕВ-а. Наводећи да се то питање рефлектовало не само на економске односе са СССР-ом, већ и на сарадњу са осталим источноевропским државама, југословенски министар је скренуо пажњу на „одређене проблеме и тешкоће“ са којима се ФНРЈ суочавала услед делатности социјалистичке економске интеграције. Попут Е. Кардеља, и К. Поповић је исказао заинтересованост за изналажење одговарајућих форми за успостављање сарадње између Југославије и СЕВ-а.⁴⁰¹⁷ Како би се детаљније размотрило то, али и остала питања у вези са „проширењем и дугорочне и краткорочне наше сарадње“, К. Поповић је саопштио да сматра да би могло да буде „корисно“ ако би се организовао „сусрет економских одговорних руководилица“. Они би – према речима југословенског министра – по питањима која је он „само могао набацати“ могли да „простудирају реалне могућности и реалне интересе“ и да понуде „успешна решења за [...] проблеме“.⁴⁰¹⁸

Пре него што је прешао на питање економских односа две државе, совјетски министар се у одговору прво осврнуо на „развитак совјетско-југословенских односа у последњим годинама“, наглашавајући да су исти ЦК КПСС и Влада СССР-а „позитивно оцењивали“. Билатерални односи две државе су се, према његовим речима, „развијали много боље него раније“ и он је – попут К. Поповића – оцењивао да је „учињен корак напред“. Совјетска страна је била за то да се тај тренд настави и А. Громико је наводио да су они „присталице таквог развитка који би довео до тога да ће сутра наши односи бити бољи него данас, прекосутра бољи него

⁴⁰¹⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443036, Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком, 19.4.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 426–428.

⁴⁰¹⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962. Опширније у поглављима „Динамични раст спољнотрговинске размене“ и „Питање совјетских кредита Југославији“.

⁴⁰¹⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962. Опширније у поглављу „Приближавање Југославије СЕВ-у и успостављање сарадње (1962–1964)“.

⁴⁰¹⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962.

сутра итд.“ „Ја хоћу да овде кажем да смо ми за развијање свестраних односа, и политичких, економских, културних, по разним линијама“ – истицао је, као и дан раније у разговору са Кардељем, Громико. Говорећи засебно о питању економских односа, совјетски министар је став о томе да су они „присталице развитка тих односа“ наглашавао наводећи да се и сам Н. С. Хрушчов позитивно односио према томе. Последње је поткрепио наводећи како је, неколико месеци пре тога, совјетски премијер слушајући Громиково реферисање о разговору са амбасадором Мијатовићем – током кога је било речи и о „сврсисходности развитка економских односа“ – показао за та питања „врло жив интерес“ и рекао како „треба тражити могућност проширења наших односа“.

Прелазећи на конкретне видове економске сарадње и од стране К. Поповића покренута питања, А. Громико се прво осврнуо на робну размену истичући да преко совјетског спољнотрговинског апарата треба испитати и „искористити све могућности за развијање тих односа“. Помињући постојећи споразум о трговинској размени, совјетски министар је навео да он представља видан искорак, али да то очигледно „није граница развоја наших односа“. Истакао је да совјетска страна сматра да је потребно испитати могућности за даље ширење економских односа, да се не треба ограничити на оно што је до тада било постигнуто, већ да је потребно „обострано“ проучавање могућности да би се пронашле „нове базе за развијање [...] односа“. Саопштавајући да ће по повратку у СССР реферисати Влади о југословенским жељама по питању даљег развијања економске сарадње, Громико је затражио појашњење по питању нивоа на коме би требали да се воде економски разговори. К. Поповић је нагласио да ниво, због важности питања, треба да буде „доста висок“, додајући: „Било би природно да то буду преставници влада, јер су питања озбиљна.“ По питању СЕВ-а, Громико је одговорио уопштено, наводећи да то питање треба добро размотрити, како би се нашао одговарајући модалитет за успостављање сарадње. Сложио се и са мишљењем које је изнео К. Поповић о томе да је потребно наћи начин да се питање нерелизованих кредита скине са „дневног реда“.⁴⁰¹⁹

У саопштењу о разговорима К. Поповића и А. Громика од 21. априла 1962, наведено је да су обе стране са „задовољством констатовале да су узајамне посете министара биле корисне и плодне“, да су се односи Југославије и Совјетског Савеза „даље успешно развијали после посете Коче Поповића СССР-у, и да постигнути резултати омогућавају даље унапређивање сарадње између две земље, у политичкој, културној, економској [подвукао М. Нинковић] и другим областима“. „Заједнички је констатовано да за такав успешан развој постоје повољне објективне могућности, као и обострани интереси и спремност“ – истакнуто је у саопштењу.⁴⁰²⁰ Током разговора југословенских руководилаца са А. Громиком, измењани су узајамни позиви за посете – совјетски министар је „у име“ Н. Хрушчова позвао Ј. Б. Тита да дође на одмор у СССР, на основу „инструкције“ позив је упућен и Е. Кардељу и А. Ранковићу, а у своје лично име А. Громико је позвао југословенског колегу К. Поповића; са друге стране, Ј. Б. Тито је „поновио позив Брежњеву“, напоменувши да би га „радо примили током ове године“. На тај начин је „утрт пут“ обнављању комуникације на највишем нивоу.⁴⁰²¹

И у Београду и у Москви, посета совјетског министра је позитивно оцењена. У циркуларном телеграму намењеном информисању дипломатских представништава ФНРЈ, К. Поповић је истакао: „Резултати Громикове посете позитивни. Основно обострана оријентација на даље постепено побољшање односа, на бази реалних интереса и могућности.“ Информишући југословенске дипломате о „билатералним проблемима“ који су разматрани током разговора, југословенски министар је наводио да су „покренули [...] све главне, не улазећи на овом нивоу сувише у детаље“. „Било нам [је] стало да назначимо питања за која постоји повољна

⁴⁰¹⁹ Исто.

⁴⁰²⁰ АЈ, 130–630–1040, Документација о југословенско-совјетским односима (стр. 7), 15.8.1969.

⁴⁰²¹ АЈ, КПР, I–3–a/101–33, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Громиком, 17.4.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443036, Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком, 19.4.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 423, 428; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 128–129.

перспектива, односно за која треба уложити нове напоре“ – појашавао је К. Поповић. Када је реч о економским односима, југословенски министар је навео да је „покренуто питање даљег развика међусобне економске краткорочне и дугорочне сарадње“ и да се совјетска страна сложила са тим. Обавестио је и о томе да је било речи о потреби „изналажења“ одговарајуће форме за „сарадњу са СЕВ-ом“ и да је југословенска страна предложила да се питање нереализованих совјетских кредита (које је „притискало“ односе две државе) „договорно регулише“. Поменуо је и да је А. Громико показао разумевање за југословенске „сугестије“ о потреби да се – ради решавања спорних питања – организује „састанак на вишем економском нивоу“, и да је остало да се две стране накнадно договоре око тога. Свеукупно посматрано, посета совјетског министра иностраних послова – како је наводио Поповић – значила је „корак даље у развоју наших односа и треба очекивати да ће се даље тако наставити“.⁴⁰²²

Са друге стране, у совјетској штампи је објављен „већи број вести и извештаја о боравку Громико у Југославији“. „Готово у свим [...] написима подвлачени су пријатељска атмосфера и срдчан пријем на који је наишао Громико“ – запажали су на југословенској страни.⁴⁰²³ Президијум ЦК КПСС се на заседању одржаном 23. априла позитивно одредио према „раду“ А. Громико током посете ФНРЈ.⁴⁰²⁴ У писму које је совјетски премијер 28. априла упутио „поштованом другу Титу“ исказана је захвалност за „топли пријем и пажњу који су били указани у Југославији нашем министру иностраних послова“. Наводећи да је А. Громико информисао совјетско руководство о томе да су разговори „протекли у пријатељској атмосфери“, Н. С. Хрушчов је коментарисао: „Ми са задовољством констатујемо да карактер вођених разговора представља сведочанство нашег заједничког стремљења ка даљем развоју совјетско-југословенских односа.“⁴⁰²⁵

*

Почетком наредног месеца, на Првомајској паради, збио се догађај који је у себи садржао снажну симболику – уз осталу војну технику са којом је располагала ЈНА, продефиловала је и савремена совјетска опрема, међу којом су посебну пажњу привукли тенкови Т–54. Приказивање недавно набављене совјетске војне опреме привукло је велику пажњу светске јавности. Дипломате из западних држава су биле „непријатно изненађене“ појавом совјетских Т–54 и дефиловањем самоходног дивизиона са самохоткама СУ–100. Са изузетком хеликоптера Ми–4, који су набављени 1960. и 1961. године,⁴⁰²⁶ биле су то – како је амерички амбасадор Џ. Ф. Кенан скретао пажњу Стејт департменту – прве значајније „ставке“ совјетских војних испорука још од 1948. године! То је симболизовало крај „монопола“ који је Запад имао на снабдевање ЈНА и оштру преоријентацију Југославије ка СССР-у као новом војно-стратешком партнеру, што је имало дугорочне последице (све до краја Хладног рата „прва земља социјализма“ је остала главни снабдевач ЈНА). Са једне стране, појава модерних совјетских тенкова и самохотки у Београду је одражавала све оне „ситне“ промене у југословенско-совјетским односима које су се назирале од 1960, а јасније примећивале од 1961. године. Са друге стране, како су од посете А. А. Громико односи две државе почели да бележе више него приметан, константан раст, Парада је симболично показивала „преоријентацију“ и промене које су се одвијале у југословенској спољној политици.

Није, наравно, појава тенкова на Паради била непосредно везана за посету совјетског министра иностраних послова, већ је била последица Споразума склопљеног 2. августа 1961. На симболичкој равни посматрано, војне испоруке уговорене 1961. као да су биле „претходница“ онога што је уследило 1962. Наравно, испоруке совјетског наоружања и војне опреме нису могле да отпочну без одобрења политичких фактора, а преоријентација ФНРЈ на СССР

⁴⁰²² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 5, 413056, Циркуларни телеграм К. Поповића, 21.4.1962.

⁴⁰²³ АЈ, КПП, I–3–а/101–33, Светска штампа о Громиковој посети ФНРЈ.

⁴⁰²⁴ А. Б. Едемский, „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, стр. 314.

⁴⁰²⁵ АЈ, КПП, I–1/992, Н. Хрушчев – И. Б. Тито, 28.4.1962.

⁴⁰²⁶ О набавци и употреби хеликоптера Ми–4 почетком шездесетих, опширније: В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, str. 216–217; Isti, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушна odbrana*, str. 199–200; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 139–142.

као новог војно-стратешког партнера је у себи садржала снажну чисто економску компоненту (због дисбаланса у робној размени са СССР-ом за Југославију је било далеко лакше да преумери вишкове који су настајали у размени за куповину војне опреме у СССР-у, него да за исту намену на Западу издваја дефицитна девизна средства; са престанком војне помоћи САД-а крајем педесетих и америчким захтевом да се војна опрема убудуће плаћа „чврстом валутом“, доларима, наведена мотивација је дошла до изражаја). У идеолошки и политички оштро поларизованом свету, економски мотиви сами за себе нису били пресудни, тако да је настала промена представљала сплет и одраз различитих интереса и ширих замисли. Као област у којој је постојао изражен обострани интерес, сарадња на војном плану је била „весник“ онога што ће уследити. И у наредним годинама војни односи две државе ће наставити да крче пут, идући испред неких других облика билатералне сарадње.⁴⁰²⁷

У вези са југословенско-совјетским војним односима, почетком маја 1962. донета је и важна одлука државног секретара за послове народне одбране Ивана Гошњака о одобравању средстава, пре свега, за куповину совјетске војне опреме, али и школовање и обуку за руковање војном техником у СССР-у. На предлог делегације ЈНА (која је водила преговоре о куповини совјетске војне опреме) од 14. априла, И. Гошњак је 3. маја 1962. донео Решење којим је одобрио „ангажовање [...] финансијских средстава по задатку 'РОМАНИЈА'“ за период од 1962. до 1965. За наведену намену је одобрен износ од укупно 60.019.756 долара.⁴⁰²⁸ Расподела и намена тих средстава могу се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 105: Одобрене суме за реализацију специјалног задатка Романија (вредности су наведене у доларима).⁴⁰²⁹

Намена	Одобрена средства
Тенкови и радари	9.272.417
Авиони и авио-опрема	26.700.560
Ракетна техника	18.563.779
Школовање авијатичара	200.000
Школовање за коришћење ракетне технике	160.000
Лиценцна и ремонтна документација	400.000
Полигонска опрема са метама, опрема и прибор за баждарење	400.000
Резервни делови за сву технику	4.323.000
Укупно	60.019.756

Ако је појава совјетске војне технике на првомајској паради била симболичан и упечатљив показатељ југословенске преоријентације ка куповини совјетског наоружања и војне опреме, Решење које је И. Гошњак потписао 3. маја је показивало огромне размере средстава

⁴⁰²⁷ АЈ, 507/LX, 119/L-232, Међународна политика СССР-а и југословенско-совјетски односи. Подсетник, мај 1965; *FRUS, 1961-1963, Volume XVI*, Document 124, Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, May 3, 1962, pp. 263-264; D. Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, str. 96; Исти, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 20-21; Исти, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, str. 72; B. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945-2006*, Beograd 2010, str. 141; А. Б. Едемский, *нав. дело*, стр. 316; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946-1964*, нап. 640, стр. 729.

⁴⁰²⁸ ВА, ЈНА, 1962-1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 159, Решење државног секретара за послове народне одбране Ивана Гошњака од 3. маја 1962; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 181. Опширније о војним набавкама у току 1962. у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

⁴⁰²⁹ Табела је састављена на основу података из Решења које је И. Гошњак потписао 3. маја 1962. ВА, ЈНА, 1962-1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 159, Решење државног секретара за послове народне одбране Ивана Гошњака од 3. маја 1962.

које је ФНРЈ намеравала за издвоји за њихову набавку. Осим средстава која су издвојена Решењем од 3. маја 1962. и набавки уговорених 1961, југословенска страна је до краја периода на који се односи дисертација наставила са куповином совјетског наоружања и војне опреме. На основу четири потписана споразума – 2. августа 1961, 22. новембра 1962, 9. августа 1963. и 22. маја 1964. уговорене су испоруке опреме и наоружања у вредности од чак 140.408.400 долара! До маја 1965. било је изршено 70% испорука у односу на „уговорену вредност“, а до краја 1965. се очекивала испорука „око 80% вредности закључених споразума“, што је било у складу са договореном динамиком испорука. Као што су на југословенској страни констатовали, сарадња и односи на војном плану не само што нису заостајали за „другим видовима међудржавних односа“, већ су у „извесном смислу“ ишли „испред неких других такође важних видова наших односа са СССР-ом“.⁴⁰³⁰

*

На основу бележака разговора са Е. Кардељем и К. Поповићем види се – по начину на који је кратко постављао питања и давао кратке коментаре – да А. Громико није имао инструкције, нити је био детаљније припремљен за разговоре о економским питањима. Међутим, даљи развој догађаја показује да је он о тим питањима реферисао по повратку у СССР и да је његов извештај позитивно дочекан на совјетској страни. Задовољно исходом посете, совјетско руководство је одлучило да треба наставити економску сарадњу две државе без икаквих одлагања, што је почетком маја 1962. совјетски амбасадор А. А. Јепишев саопштио Ј. Б. Титу. Јепишев је по повратку из Москве тражио „хитан пријем“ код Тита. Приликом разговора који је са југословенским председником водио 2. маја, саопштио је да је у „ЦК-у било разговора о свим стварима које су биле покренуте за време посете Громика“ и пренео је задовољство Н. С. Хрушчова посетом и захвалност „начином како је примљен Громико“. Према речима совјетског амбасадора, ЦК КПСС је „заузео позитиван став по свим питањима о којима је било ријечи за време Громикове посете“ и „цео“ Президијум ЦК КПСС је „једнодушно оценио извештај Громика позитивним“.

По питању економске сарадње А. Јепишев је пренео да „не би требало затезати са економским разговорима и да би што прије требали да пошаљемо одговорног представника који ће моћи на лицу мјеста да решава ствар“. У разговорима које је наредних дана водио са Кочом Поповићем и Вељком Мићуновићем, Алексеј Јепишев је нарочито потенцирао економску сарадњу. Југословенски министар је прибележио да совјетски амбасадор „посебно наглашава састанак у Москви на што вишем нивоу ради решавања економских питања“; а Мићуновић да „од билатералних питања Јепишев издваја економске проблеме и подвлачи спремност владе СССР-а да се сви економски проблеми размотре како је то било с наше стране предложено у разговорима Коча–Громико (овде Руси очекују нашу иницијативу и конкретан предлог: ко да разговара, када итд. – очевидно је да они сматрају да до разговора треба да дође у Москви)“.⁴⁰³¹

У току наредних месеци дошло је до даљег унапређења билатералне сарадње, пре свега на политичком и економском плану. Односе ФНРЈ и СССР-а после посете совјетског министра иностраних послова карактерисало је „веома активно кретање и позитивно проширивање сарадње у низу области“. У анализама које су на југословенској страни рађене у наставку године, посета А. Громика Југославији је узимана као она „тачка“ од које су економски односи Југославије и Совјетског Савеза из „релативне и апсолутне тенденције опадања“ током периода од 1957. до 1962, променили свој ток и правац и кренули узлазном линијом. „У току посете Громика Југославији јаче је дошла до изражаја спремност обе стране да се нашим економским односима дају нови и шири оквири, који би омогућили нормалнији развитак еко-

⁴⁰³⁰ АЈ, 507/IX, 119/1–232, Међународна политика СССР-а и југословенско-совјетски односи. Подсетник, мај 1965; АЈ, КПР, I–2/26–3, Информативни материјал о СССР, јун 1965.

⁴⁰³¹ АЈ, КПР, I–3–а/101–34, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Јепишевом, 2.5.1962; АЈ, КПР, I–5–б/99–11, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Јепишевим, 3.5.1962; Исто, Из забелешке о разговору В. Мићуновића са А. А. Јепишевом, 5.5.1962; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 129.

номске сарадње између двеју земаља“ – примећивали су југословенски аналитичари.⁴⁰³² И совјетски документи потврђују значај који је посета А. А. Громика имала за ширење економске сарадње две државе.⁴⁰³³

Анализирајући совјетске мотиве и побуде које су утицале на то да заузму „позитивнији прилаз“ питањима економске сарадње са ФНРЈ, у Београду су учавали више мотива – како политичких, тако и економских. Прво, југословенски аналитичари су сматрали да је претходни период показао да је „ограничавање економске сарадње са ФНРЈ“ водило „изолацији“ Совјетског Савеза и смањивало могућности „утицаја и везивања наше привреде за привреду СССР-а и лагера као целине“. Друга ствар која је навођена биле су „чисто економске предности“ размене са ФНРЈ: „У размени са нама они знатним делом добијају она добра у којима су они делимично или потпуно дефицитарни, и која би морали набављати за чврсте девизе (обојени метали и производи, бродови итд.) или она добра широке потрошње са којима они употпуњавају недовољан и сиромашан асортиман њихове сопствене или лагерске производње. Са друге стране, они омогућују пласман својих индустријских производа којих имају у довољним количинама, односно оних производа где имају слободне капацитете (израда комплетних објеката, производња војне опреме, нарочито конвенционалне војне опреме.“ Трећа ставка коју су на југословенској страни издвајали било је то што је ширењем економске сарадње са Југославијом Совјетски Савез „употпуњавао свој систем билатералних економских веза са оним земљама које нису непосредно везане за политичке блокове“ (мисли се на „неразвијене земље“ Азије, Африке и Латинске Америке, као и на „неутралне земље Европе“) и на тај начин ограничавао „ривалски економски утицај другог блока“. Као четврти аргумент навођене су привредне тешкоће Југославије које је совјетска страна користила да демонстрира „своју спремност“ да са Југославијом „у датим условима прошири економску сарадњу“, тј. да јој практично пружи помоћ на основу које би могла да извучи политичке користи.⁴⁰³⁴

Средином маја 1962. уследила је „јавна потврда“ значајног побољшања односа између две државе и совјетске намере за даље кретање у том правцу.⁴⁰³⁵ Говорећи 16. маја 1962. на митингу у Варни о потреби „јачања“ и „обједињавања“ снага које се залажу за мир („које стоје на позицијама мирољубиве коегзистенције, хоће чврст мир на земљи“), Н. С. Хрушчов се осврнуо и на совјетско-југословенске односе. Наводећи да су односи две државе у прошлости били „заоштрени“, совјетски премијер је нагласио да „са задовољством“ може да каже да су се они поправили и да су не само „нормални“, већ – према његовом мишљењу – „добри“. Истакао је да су позиције Москве и Београда по „многим међународним питањима, која се односе на обезбеђење и јачање мира“ биле „подударне“. Поменувши да „добри односи с Југославијом“ постоје у „области трговине“, Н. С. Хрушчов је изразио жељу да „узајамно корисни односи између Совјетског Савеза и Југославије“ наставе и даље да се развијају. Осим привредне сарадње, совјетски премијер је исказао спремност за јачање веза у области културе и науке, и за широку размену делегација. Уопште, изразио је спремност Москве за јачање билатералне сарадње две државе, и то „без обзира на разлике у разумевању низа политичких и идеолошких питања“. Важно је поменути и да је, у том контексту, Н. С. Хрушчов говорио о Југославији као о социјалистичкој држави!⁴⁰³⁶

У Београду су констатовали да су говор пренели „сви совјетски листови“, а „чак и они који су скраћено преносили Хрушчовљев говор, донели су у целости део о Југославији“. Начин на који је совјетска штампа преносила говор Хрушчова и пажња која је поклоњена делу о ФНРЈ, упућивали су Београд на закључак да се ту ради о „припремљеној и

⁴⁰³² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал).

⁴⁰³³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 287–288, 289, О советско-југославских економических отношениях, 15.12.1962.

⁴⁰³⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал).

⁴⁰³⁵ Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 129.

⁴⁰³⁶ „Праздник братской дружбы на болгарской земле. Стотысячный митинг в Варне в честь советской партийно-правительственной делегации (Речь Н. С. Хрущева)“, *Правда*, 17.5.1962, стр. 2.

синхронизованој политичкој акцији СССР-а“.⁴⁰³⁷ У анализама које је југословенска страна радила у наредном периоду навођено је да је Москва за „политичку основу односа“ узимала део Хрушчовљевог говора у Варни који је био посвећен Југославији. Такав приступ је са совјетске стране испољен током боравка југословенске парламентарне делегације у СССР-у, преговора које су водили Мијалко Тодоровић и Анастас Иванович Микојан и у различитим „контактима представника друштвених организација“. Према југословенским аналитичарима, на совјетској страни су повезивали говор Н. С. Хрушчова са посетом А. А. Громика Југославији са „жељом да подцртају трајнији карактер садашње линије“, а посебно две ствари: 1) да су се односи и сарадња Југославије и Совјетског Савеза „консолидовали на једном вишем нивоу“; 2) да је совјетска страна „спремна на даље свестрано развијање односа, на основама узајамне користи“.⁴⁰³⁸

*

Крајем јуна, односно почетком јула 1962. у совјетској престоници су боравиле две југословенске делегације предвођене високим функционерима – парламентарна и привредна.⁴⁰³⁹ На челу прве – парламентарне – делегације, налазио се председник Савезне народне скупштине Петар Стамболић. Према његовим речима делегација је била примљена „коректно и пријатељски“. Између осталог, југословенске парламентарце су током боравка у СССР-у примили и Л. И. Брежњев и Н. С. Хрушчов. Током пријема код Н. С. Хрушчова П. Стамболић је истакао: „Ми смо задовољни развојем односа, они се добро развијају, наша сарадња може да се још и даље развија и проширује у разним правцима на економском, политичком, културном и другим подручјима. Сматрамо значајним даље развијање наших економских односа.“ Н. С. Хрушчов је са своје стране током разговора нагласио да су се „стекли сви услови за даље развијање и учвршћење наших пријатељских односа“. Са обе стране је боравак југословенске парламентарне делегације у СССР-у оцењен као „врло успешан“.⁴⁰⁴⁰ Свеукупно посматрано, може се рећи да је посета југословенске парламентарне делегације СССР-у била једна од „крупних манифестација“ у југословенско-совјетским односима, које су уследиле после боравка А. Громика у ФНРЈ.⁴⁰⁴¹ Њен утицај на даље поправљање атмосфере у односима Београда и Москве је био несумњив.

Пријем на који је наишла југословенска парламентарна делегација, ток њиховог боравка у СССР-у, тон и садржај разговора са Н. С. Хрушчовом – све то је одражавало жељу Москве за даљим поправљањем односа и за подизањем сарадње на виши ниво. На посету „парламентараца“ надовезао се боравак југословенске привредне делегације на челу са потпредседником СИБ-а Мијалком Тодоровићем. Делегацију Владе СССР-а предводио је први заменик председника Савета министара Анастас Иванович Микојан. Ниво делегација је био – како су на југословенској страни сматрали да треба да буде – „доста висок“; заправо, највиши могући када су привредни разговори у питању (ниво потпредседника влада). То је одражавало важност и значај тема које су биле предмет разговора.⁴⁰⁴² У претходним месецима најављивана могућност и жеља обе стране за проширењем економске сарадње конкретизована је договорима постигнутим у разговорима М. Тодоровића и А. Микојана. Преговори су и у Бео-

⁴⁰³⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-11, Анализа писања светске штампе о Хрушчовљевом говору у Варни /део говора који се односи на Југославију/, 2.6.1962.

⁴⁰³⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; АЈ, 507/IX, 119/I-144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962.

⁴⁰³⁹ Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 130–131.

⁴⁰⁴⁰ АЈ, 507/IX, 119/I-143, Забелешка о разговору П. Стамболића и делегације Савезне народне скупштине са Н. С. Хрушчовом, 2.7.1962; Исто, П. Стамболић, А. Ранковићу, 3.7.1962; АЈ, КПР, I-5-b/99-11, Забелешка о посети П. Дедушкина, С. Макиедо, 5.7.1962; „Прием Л. И. Брежњевим парламентариев Југославији“, *Правда*, 1.7.1962, стр. 3; „Прием Н. С. Хрушчевим делегацији Союзной народной скупштини Југославији“, *Исто*, 3.7.1962, стр. 1.

⁴⁰⁴¹ ДА МСП, ПА, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете.

⁴⁰⁴² АЈ, 130-629-1039, Решење СИБ-а о путовању делегације ФНРЈ у СССР, 25.6.1962; АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Стање односа, 16.4.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громика, 20.4.1962; Исто, ф. 128, дос. 14, 428119, Протокол о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962.

граду, и у Москви доживљавани као заједнички „напор“ да се привредни сарадња и односи две државе „поставе на ширу основу“.⁴⁰⁴³

Током боравка у Москви, М. Тодоровића је 5. јула примио Н. С. Хрушчов.⁴⁰⁴⁴ Наводећи да планира за неколико дана да заврши преговоре, М. Тодоровић је у основним цртама изнео југословенске ставове, жеље и очекивања по низу најважнијих питања. На првом месту, истакао је да Београд сматра да југословенско-совјетски економски односи „заостају“ иза могућности са којима располажу две државе. Помињући да „развој“ југословенског извоза у СССР „значајно заостаје“ за растом целокупног извоза ФНРЈ и да се – иначе мали – удео Совјетског Савеза у извозу током последњих година смањило, а да иста тенденција постоји и на плану увоза, М. Тодоровић је указао на то да таква кретања могу бити „препрека“ развоју југословенско-совјетске сарадње. Саопштио је да би ФНРЈ желела да у наредним годинама (1963–1965) дође до „значајног“ повећања робне размене – за 45% више у односу на оно што је било предвиђено дугорочним, петогодишњим споразумом из 1961. Предочио је и жељу Београда за отпочињање кооперације у машиноградњи, али и у осталим гранама индустрије. Навео је да би „пожељан“ корак у том правцу представљала посета совјетских специјалиста, који би са југословенским стручњацима могли да размотре на који начин и кроз какве „форме“ би могла да се организује производна сарадња две индустрије.⁴⁰⁴⁵

Следеће питање на коме се М. Тодоровић задржао били су „кредитно-финансијски односи“. Напоменувши да му се чини да га чланови совјетске делегације нису у потпуности разумели када су дискутована та питања, истакао је да је за ФНРЈ главно да прошири робну размену и да се покрене производна кооперација између две државе, а да је „кредитно-финансијско питање“ потребно да се реши, пре свега, како би се „расчистила основа“ у економским односима две државе. Као „конструктивна решења“ која је предложила југословенска страна, навео је: 1) отплату дела кредита које је ФНРЈ добила од СССР-а средином педесетих, са почетком од 1963; 2) конвертовање „валутног зајма“ у средњорочни кредит и његову отплату испорукама робе. Поменуо је и да ФНРЈ очекују да им се при будућим куповинама комплетних фабричких постројења и опреме омогући добијање одговарајућих кредита. Поновивши још једном да је за Београд „главно“ ширење трговинске размене и покретање производне кооперације, М. Тодоровић је рекао да питање кредита не мора да се решава у том тренутку, ако совјетска страна није на то спремна, односно да може да остане „отворено“.⁴⁰⁴⁶

Саслушавши питања, Никита Сергејевич је на првом месту нагласио да је и Москва за ширење економске сарадње између две државе, те да ће учинити „све“ да би дошло до унапређења југословенско-совјетских привредних односа путем робне размене и производне кооперације. Наводећи да је совјетска страна за „широк развој“ робне размене, совјетски премијер је напомињао да при унапређењу трговине треба водити рачуна и о „дугорочним плановима“. Саопштио је и да ће питање кредита бити решено у складу са жељама две државе. Као коментар на ставове које је изнео Н. С. Хрушчов, М. Тодоровић је навео да ФНРЈ има одређено искуство у производној кооперацији са појединим социјалистичким државама, да се залаже за развој „широке кооперације“ како са СССР-ом, тако и са осталим чланицама СЕВ-а, али да није спремна да постане пуноправни члан социјалистичке економске интеграције. Совјетски премијер је на последње реплицирао да се сарадња може одвијати и без чланства у СЕВ-у. Захваливши се Н. С. Хрушчову на пријему, М. Тодоровић је у духу атмосфере сарадње која је владала током разговора додао да ће настојати да се са представницима совјетске економске делегације закључе „добри споразуми“. Док је на почетку разговора вођа југословенске привредне делегације пренео совјетском премијеру поздраве и „добре жеље“ од Ј. Б. Тита, Е. Кардеља и А. Ранковића, на крају разговора је Никита Сергејевич замолио да се пре-

⁴⁰⁴³ АЈ, 507/IX, 119/1–144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962; ДА МСП, ПА, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете.

⁴⁰⁴⁴ „Прием Н. С. Хрушчевым главы югославской экономической делегации“, *Правда*, 6.7.1962, стр. 1.

⁴⁰⁴⁵ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 430.

⁴⁰⁴⁶ Исто, стр. 430–431.

несу поздрави тројници највиших југословенских руководилаца и поновио позив Јосипу Брозу да дође на одмор у СССР.⁴⁰⁴⁷

Економски преговори вођени почетком јула 1962. у Москви су се одвијали „врло добро“. „Главна питања“ су решавана на састанцима М. Тодоровића и А. И. Микојана, а потом су експерти даље разрађивали и прецизирали договорено.⁴⁰⁴⁸ Резултати разговора које је М. Тодоровић водио са А. Микојаном су сумарно наведени у „Протоколу о економским преговорима који су вођени између делегација Владе Федеративне Народне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962“, који је потписан у совјетској престоници последњег дана преговора. Имајући у виду дотадашњи „повољан развој међусобне робне размене и научно-техничке сарадње“ и „желећи да користе могућности које постоје за проширење робне размене и привредне сарадње“, две стране су се – у настојању да „допринесу даљем развијању добрих и пријатељских односа“ – споразумеле о томе да прошире сарадњу на плану: 1) робне размене; 2) индустријске кооперације; и 3) научно-техничке сарадње. Најконкретнији резултати су постигнути на пољу трговинске размене. Две стране су усагласиле око тога да се робна размена „повољно одвијала“, али да су постојале и „знатне могућности“ за њено проширење. Да би се те могућности искористиле на прави начин, потписан је засебан Протокол уз Споразум о узајамним испорукама од 20. марта 1961, који је предвиђао „значајније проширење“ трговинске размене у период од 1963. до 1965. У односу на претходни трогодишњи период (1960–1962), за године од 1963. до 1965. предвиђено је даље повећање размене које је износило „преко 110%“. Осим повећања, за Београд је било значајно и то што је договорена структура размене била изузетно корисна за привреду ФНРЈ.

По питању индустријске кооперације, две делегације су се усагласиле око тога да постоје велике неискоришћене могућности за сарадњу на том плану. Због тога је договорено да се у току године оформи мешовита радна група која је требала да проучи могућности („форме и методе“) за сарадњу, на основу чега би се – даље – закључили „одговарајући споразуми“. Током преговора је било видно да је неопходна „посебна адаптација“ и са југословенске и са совјетске стране, јер су код предузећа у обе државе постојале велике разлике по питању „правног положаја и постојеће праксе“. Осим заинтересованости за сарадњу на плану индустријске кооперације, совјетска страна је „чак“ показала интерес и за специјализацију и „расподелу рада“. До сличног закључка као на плану индустријске кооперације, Тодоровић и Микојан су дошли и по питању научно-техничке сарадње – „констатовано је да постоји могућност и потреба проширења научне сарадње“ и „договорено да се што пре састану представници двеју Влада ради склапања потребних аранжмана који ће омогућити ширу сарадњу у овој области“. Приликом преговора М. Тодоровића и А. Микојана било је речи и о решавању спорних – „отворених“ – питања из кредитних аранжмана из 1956. Међутим, то је представљало само мале, почетне кораке у правцу налажења решења које би било прихватљиво и за Београд и за Москву. Због тога кредитно-финансијска питања нису нашла свог одраза у Протоколу од 6. јула.⁴⁰⁴⁹

У коминикеу са преговора је истакнуто да су они вођени у „срдочној атмосфери“ и у „духу пријатељства и узајамног разумевања“, те да су две стране „постигле споразум о даљем ширењу и продубљавању економских веза“. То је – према мишљењу и Београда и Москве – требало да допринесе „свестраном развоју и јачању пријатељских односа између СССР и ФНРЈ“.⁴⁰⁵⁰ У југословенским аналитичким материјалима изрицане су позитивне оцене о ис-

⁴⁰⁴⁷ Исто, стр. 429, 431–432.

⁴⁰⁴⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-11, Забелешка о посети П. Дедушкина, С. Макиедо, 5.7.1962.

⁴⁰⁴⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 86–87, Протокол об економических переговорах делегаций Правительства СССР и Правительства ФНРЮ, состоявшихся в Москве в период с 3 по 6 июля 1962 года; ДА МСП, ПА, ф. 128, дос. 14, 428119, Протокол о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962; АЈ, 507/IX, 119/I-144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962.

⁴⁰⁵⁰ „О советско-югославских экономических переговорах“, *Правда*, 7.7.1962, стр. 2.

ходу преговора.⁴⁰⁵¹ Совјетска страна је сматрала да преговори – после разговора вођених током посете А. А. Громика – представљају „корак даље у проширењу сарадње“, односно „даљи значајан корак у јачању економских односа између СССР и Југославије“. У анализама совјетских дипломата истицано је да су преговори имали „велики позитиван утицај“ на ширење привредне сарадње две државе.⁴⁰⁵²

*

Следећи значајан корак у поправљању југословенско-совјетских односа и њиховом подизању на виши ниво,⁴⁰⁵³ представљала је посета ФНРЈ председника Президијума Врховног совјета, практично другог човека СССР, Леонида Иљича Брежњева (24.9–4.10.1962). Током разговора Л. Брежњева са највишим југословенским руководиоцима две стране су упознале једна другу о одређеним унутрашњополитичким питањима, извршена је размена мишљења о спољнополитичким темама и дискутовано је о билатералним односима. Констатујући да су се у „последње вријеме наши [...] односи поправљали и постајали све бољи“, Јосип Броз је истицао како „ми морамо да наставимо да те односе свестрано продубљујемо на реалистичној основи, постепено и без илузија које би им могле штетити“, односно да је „потребно [...] међусобно разумијевање, а важно је и да не прилазимо један другоме са илузијама“. Напомињао је да ФНРЈ иде „чврсто социјалистичким путем“, говорио: „Како бих ја који већ имам седамдесет година и који сам читав свој живот посветио томе, могао бити нешто друго него оно што јесам?“; саопштавао да иако ФНРЈ не припада „ни вашем лагеру ни западном блоку, вама је познато гдје су наша осјећања“. Брежњев је предочио да је циљ посете совјетске делегације да „послужи учвршћењу наших пријатељских односа“ и – подсећајући на речи Хрушчова изговорене у Варни – истицао: „Ми желимо да јачамо и проширујемо међусобне односе и контакте, а то је база и за развијање партијских односа“.

У отвореном разговору Брежњева и Тита, вођеном 29. септембра на Брионима, било је и полемичких тонова. Са совјетске стране је југословенским званичницима замерано да имају „некласно“ гледање на блокове, да „изједначавају“ обе стране, што је Ј. Б. Тито негирао и наводио како је он „истицао да постоји разлика међу блоковима и да је та разлика велика“. Такође, помињани су и неспоразуми из претходних година – пре свега догађаји из Мађарске 1956. и југословенско одбијање да потпише Изјаву 81 партије са саветовања комунистичких партија у Москви у новембру 1960. Међутим, тај разговор, као и цела посета су протекли у атмосфери пријатељства и обостраног изражавања жеље за даљим напретком у односима и развијањем сарадње. Помињући да је у претходном периоду било година када су се „односи помрачивали“, Л. Брежњев је указивао на то да је „потребно [...] гледати у напред“ и да „ми гледамо унапред и на читавом путу говоримо само о пријатељству, а нигде не помињемо прошлост“. Обе стране су се сагласиле око потребе међусобног уважавања и разумевања.

Једно од „главних питања“ у разговорима је била политика „неангажованости“, коју је водила Југославија. Ј. Б. Тито је наводио да му је познато да Москва има „примједбе на неангажованост, то јест на неприпадање блоковима“ и да су Совјети „много сумњали у став и улогу Југославије, питајући се не идемо ли ми тамо, у те земље, на вашу штету“. Наводећи да „неангажоване земље ипак играју важну улогу у међународној политици“, наглашавао је: „И то не на штету већ на корист Совјетског Савеза“. Наводио је и како је то „политика против рата, за разоружање и умногоме подршка вашим представницима у ОУН“, те да југословенску „политику неангажованости треба сагледати у том свјетлу да је она у интересу општег заједничког циља и мира у свијету и да ми тако више користимо, него када бисмо били с вама, јер бисмо у том случају губили“. Улога Југославије међу „неангажованим“ земљама Азије

⁴⁰⁵¹ ДА МСП, ПА, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете.

⁴⁰⁵² РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 288, 289, О советско-југославских экономических отношениях, 15.12.1962; АЈ, КПП, I–5–b/99–11, Забелешка В. Милатовића о разговору са П. Дедушкином, 12.7.1962.

⁴⁰⁵³ Уочи доласка Л. Брежњева у Београду су говорили о „побољшању и наставку побољшања [...] односа са СССР“ и сматрали су да Москва том посетом „жели да настави курс побољшања међусобних односа“. „Они су свесни, као и ми, да је овог пута побољшање на сигурнијем путу, јер полази од обостраних реалних интереса“ – констатовано је у анализама. (АЈ, КПП, I–3–a/101–40, Неке кратке оцене у вези с посетом Брежњева, 22.9.1962.)

и Африке, била је отворено истакнута са обе стране. Ј. Б. Тито је навео да су Југословени међу тим државама „ипак стекли повјерење, углед и позиције које други немају или не могу стећи“, а чланови совјетске делегације су говорили о томе да се реч југословенског председника „надалеко чује“ и да његов глас има „светски значај“. Две стране су се у разговорима сагласиле и о потреби успостављања „контаката и пријатељства и по партијској линији“. У заједничкој изјави је наведено да је „у току преговора констатовано [...] да постоје повољни услови и пријатељски узајамни интерес за даље ширење економске, политичке, научне, културне и других видова сарадње међу два земљама“. Са совјетске стране је поновљен „искрени позив“ југословенском председнику и његовим најближим сарадницима да дођу у СССР на одмор. Уз напомену да ће им „бити указане све почести и дужно поштовање“, наглашено је: „Било би јако значајно да дођете.“ У незваничним разговорима чланови совјетске делегације су предочавали домаћинима да „сусрет Тито–Брежњев треба уствари да служи као припрема сусрету Тито–Хрушчов којом приликом треба да се догоде 'велике ствари'“.⁴⁰⁵⁴

У атмосфери узајамног настојања за даљим приближавањем две државе, која је владала током посете Л. И. Брежњева, релативно доста пажње у разговорима је посвећено економској сарадњи и привредним питањима. У препорукама Н. С. Хрушчова упућеним почетком септембра Л. И. Брежњеву за разговоре са Ј. Б. Титом, по питању билатералних економских односа је наведено да треба рећи да совјетска страна стоји при ставовима изнетим у разговору Хрушчова и Тодоровића, да су „спремни да сарађују на узајамно корисној основи“ и да на том принципу развијају кооперацију и специјализацију. Поменут је и совјетски негативан став по питању Заједничког тржишта („То је друга, обратна страна војног блока НАТО“), и истакнут поглед на мотиве за западно кредитирање и „удварање“ Југославији: „Вас они посматрају као социјалистичку земљу и кредитирају због тога да би показали пут, како они говоре, за друге социјалистичке земље, да би их одвојили од социјалистичког лагера“. Осим тога, Хрушчов је опширно говорио о различитим питањима из привредног живота СССР-а, са којима је Брежњев требао да упозна југословенско руководство.⁴⁰⁵⁵ Са друге стране, у Београду су уочи посете наводили да за ФНРЈ „посебан значај“ имају „договори и перспективе развијања економске сарадње“. С обзиром на интересе две државе и „економске потребе“ ФНРЈ, претпостављали су да ће совјетска страна током посете „иницијативу у области привредне сарадње вероватно [...] препустити“ Београду.⁴⁰⁵⁶ Међутим, у припремним материјалима за посету дати су само преглед „отворених питања“ и основне информације о билатералним економским односима.⁴⁰⁵⁷ Све је указивало на то да ће посета бити прилика да две стране још једном – на „високом нивоу“ – изнесу основне ставове и погледе о питањима у вези са економском сарадњом и да размене мишљења о привредним темама.

На трагу инструкција Н. С. Хрушчова, у првом разговору са југословенским руководством, вођеном 25. септембра 1962. у Београду, Леонид Иљич је највише пажње посветио различитим питањима из совјетског привредног живота – низу мера које су предузимане у пољопривреди и њеној механизацији; развоју индустрије, посебно металургије, машиноградње, хемијске и прехранбене индустрије; сировинској бази СССР-а, успесима на пољу е-

⁴⁰⁵⁴ Опширније: АЈ, КПП, I-3-a/101-40, Забелешка о разговорима југословенске и совјетске делегације приликом посете Л. И. Брежњева, 25.9.1962; АЈ, КПП, I-3-a/101-40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете Л. И. Брежњева, 29.9.1962; Исто, Забелешка о разговору са Андроповом, Аџубејом и Романовским, 29.9.1962; Исто, Заједничко саопштење о званичној посети Л. И. Брежњева, 3.10.1962; АЈ, 507/IX, 119/1-144, Материјали о посети Л. И. Брежњева; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 20–21, 433–481; Б. Трипковић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, стр. 90; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 132–133; *Lj. Dimić, Jugoslavija i Hladni rat*, str. 268–269; Исти, „Вештина политике: први сусрет Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева (24. септембар–5. октобар 1962)“, стр. 376–386; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 188–191; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 141–142; Б. С. Новоселъцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 56–60.

⁴⁰⁵⁵ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 436–438.

⁴⁰⁵⁶ АЈ, КПП, I-3-a/101-40, Неке кратке оцене у вези с посетом Брежњева, 22.9.1962.

⁴⁰⁵⁷ АЈ, КПП, I-3-a/101-40, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962.

ектрификације, одвијању седмогодишњег плана, стамбеној изградњи и буџетским издвајањима за војне потребе (последње је, према речима Брежњева, било „најсветија“ ставка у буџету – за војне расходе је издвајано чак 24% државног буџета).⁴⁰⁵⁸ На наредном разговору две делегације, вођеном 29. септембра на Брионима, Ј. Б. Тито је кратко упознао совјетске представнике са привредним приликама у Југославији (претходно су они добили податке о „унутрашњем развоју“ државе, па није било потребе да се дуже задржава на тим питањима). Током разговора је дошло до размене информација и мишљења о неким одликама привредних система две државе. Дискутовано је о разликама у погледу приступа планирању и, посебно, по питању организације и функционисања спољнотрговинског апарата.

У току разговора о поменутих питањима југословенска страна није прихватила совјетски став о томе да је „много [...] боље“ платити и скупље одређени производ из друге социјалистичке земље („братске земље са којом постоје братски односи“) и на клиринг, него „Америци плаћати златом“. На такво гледиште Ј. Б. Тито је реаговао пословицом: „Ако смо ми браћа џепови нам нису сестре.“ Такав став и приступ је додатно образложио последицама „1948“. Помињућу „огромну штету“ коју је Југославија претрпела услед совјетског отказивања економских споразума, због чега је под неповољним условима морала да се задужи на Западу, југословенски председник је указао на постојање обавеза према кредиторима („ми морамо наставити са извозом на Запад ради отплате наших ранијих дуговања“). Због „великих тешкоћа“ кроз које је током сукоба прошла Југославија, Ј. Б. Тито је наводио да је за Београд неприхватљиво склапање уговора који би били на „сопствену штету“, односно да није прихватљиво да се по већој цени купује од „братске земље“, нешто што на Западу кошта јефтине. Наводећи како „ми данас многе ствари не можемо чинити тако како бисмо ми хтјели“, Ј. Б. Тито је додавао да „независно од тога, нема никаквих тешкоћа за нашу трговину на бази узајамне користи“ и потенцирао изналажење начина за сарадњу у „заједничком интересу“.⁴⁰⁵⁹

При разматрању међусобних односа две државе, Ј. Б. Тито је истицао како је потребно да „што више проширујемо трговинске и економске односе на бази узајамног економског интереса“, због тога што за то „постоје солидне основе“. У вези са тим, наводио је да је „последњи економски споразум [...] добар“ и да „предвиђа повећање размјене“. Брежњев је, са своје стране, наглашавао „речи друга Хрушчова“ о томе да „наше ствари у економској сарадњи иду добро“. Истицао је: „Пред нама је перспектива дугорочне економске размјене и сада је моменат да нађемо широк и дугачак пут добре сарадње.“ Позивајући се на разговоре Хрушчова и Тодоровића, наводио је став Никите Сергејевича о томе да „сва та питања морамо још изучавати, једни другима одлазити и видети како можемо што више унапредити сарадњу“. Осим уопштеног, узајамног изражавања жеље за даљим развојем економске сарадње, конкретније је дискутовано о неколико питања. Прво, Ј. Б. Тито је покренуо разматрање питања куповине совјетског наоружања. Наводећи да су од СССР-а купљене „неке савремене ствари које су нам потребне“, југословенски председник је истакао: „Ми нећемо да заостајемо већ хоћемо да имамо савремено наоружање и савремено опремљену армију.“ Леонид Иљич је позитивним речима дочекао покретање тог питања: „Све што ми у том погледу продајемо пријатељима Бугарима, Чесима и другима, све то и по истој цени, ни копејке више, спремни смо да дамо и вама. То је највиши израз нашег пријатељства.“ Коментаришући савремено совјетско наоружање (авион МиГ–21 и тенкове), Брежњев је истакао да се они „радују“ због тога што Југословени од њих купују оружје и да на то не гледају као на „комерцијално питање“, већ сматрају да је „добро што ћемо у случају нужде имати исто наоружање“. Пренео је и речи Н. С. Хрушчова о томе да се југословенској делегацији када дође у

⁴⁰⁵⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешка о разговорима југословенске и совјетске делегације приликом посете Л. И. Брежњева, 25.9.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 439–445.

⁴⁰⁵⁹ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете Л. И. Брежњева, 29.9.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 449–456, 467.

СССР „све покаже“ („све што југословенски другови буду тражили – показаће им се“). Једини изузетак су представљале ракете. „Ми никоме не дајемо ракете“, саопштио је Брежњев, образлажући осетљивост тог питања.

После наоружања прешло се на питање спољнотрговинске размене. Наводећи да су до тада у СССР-у куповали „жељезо и нафту“ („иако то и сами производимо“), југословенски председник је додао: „И с тим ћемо наставити.“ Дочекујући позитивно ту изјаву, Брежњев је истакао: „Списак робе коју ми продајемо веома је велики. Ми смо велика земља и с великим задовољством хоћемо да испунимо ваше жеље.“ Указујући да се у СССР-у гради „неколико стотина хемијских фабрика“, предочавао је да ће ускоро моћи „и из те области“ да понуде различите производе. Навео је да Москва придаје „велики значај [...] новом дугорочном споразуму о робној размени“, због тога што ће на основу њега моћи благовремено да унесе у планове да све оно што треба испоручити Југославији, односно оно што треба увести из ФНРЈ. Највећу пажњу посветио је куповини југословенских бродова. Наводећи да се у ФНРЈ гради „11 великих бродова“ за потребе СССР-а, Брежњев је релативно доста пажње посветио образлагању совјетске потребе за куповином бродова: „Нама су потребни специјални бродови за прекоокеанску пловидбу, нарочито бродови са хладњачама, јер ми тргујемо на велико са Кубом, Мексиком, Бразилом, Малијем, Ганом и другим земљама где владају велике врућине, па су нам ти бродови потребни за превоз банана и других производа са тих подручја. [...] Ми продајемо и доста нафте, али немамо својих бродова танкера да је превозе. [...] пошто немамо бродова трошимо много валуте за њихово изнајмљивање. Зато морамо да их изграђујемо и купујемо, плаћајући их нашом робом.“ Говорећи о бродовима са хладњачама за прекоокеанску пловидбу, Брежњев је навео: „Ми бисмо такве бродове радије купили код вас него у Данској и било би то много боље“; а Аџубеј је додао: „Спремни смо да их чак и скупље платимо него у Данској.“ Ј. Б. Тито је позитивно дочекао совјетско излагање о том питању и констатовао да је то област у којој „можемо сарађивати“.

Истичући став да је „трговина [...] израз и политичких односа“ и имајући у виду југословенску потребу за увозом пшенице, Леонид Иљич је предочио да „и у области пољопривреде“ могу да се нађу „могућности за сарадњу и размену“. Наводећи примере реекспорта пшенице (куповина од Канаде и продаја Кини, односно Северној Кореји; узајамни реекспорт између СССР-а и источноевропских држава), Брежњев је истакао да се „показало [...] да је то питање могуће решити и без Америке“, да је то „више питање односа и пријатељства“. У званичним разговорима током посете није директно дискутовано о могућности за сарадњу Југославије и СЕВ-а, али се Л. И. Брежњев осврнуо на актуелне прилике у тој организацији. Посебно је – како су то у више наврата са совјетске стране у току 1962. чинили – истакао потребу даљег рада на „специјализацији, кооперацији и заједничком планирању“.⁴⁰⁶⁰

Свеукупно посматрано, у духу обостраног интереса за даљим напретком у међусобним односима, и размена мишљења о одвијању и развоју економске сарадње је протекла у доброј атмосфери и изражавању жеља за ширењем сарадње. У заједничком саопштењу о посети Л. И. Брежњева, у делу који се односи на билатералне односе две државе, нарочито је истакнута привредна сарадња. „Посебан значај има напредак који је остварен у области економских односа, а нарочито робног промета. Истакнута је заједничка заинтересованост и решеност да се постигне даље проширење економске сарадње. То се односи како на робну размену тако и на развијање индустријске кооперације, а такође и на научну, техничку и друге форме сарадње“ – наглашено је у саопштењу.⁴⁰⁶¹ Паралелно са боравком председника Президијума Врховног совјета у ФНРЈ, у југословенској престоници су крајем септембра и почетком октобра вођени преговори за потписивање годишњег протокола о робној размени за 1963.

⁴⁰⁶⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете Л. И. Брежњева, 29.9.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 456–459.

⁴⁰⁶¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Заједничко саопштење о званичној посети Л. И. Брежњева, 3.10.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 480.

Преговори су успешно окончани 4. октобра, потписивањем Протокола којим је предвиђено даље ширење југословенско-совјетске трговинске размене.⁴⁰⁶²

Реаговања Москве на посету су била позитивна. Већ прве реакције совјетске стране су показале да ће она имати позитивног ефекта на одвијање економских односа две државе.⁴⁰⁶³ И у совјетској амбасади у Београду су крајем године констатовали да је посета Л. И. Брежњева имала огроман значај за ширење економске сарадње две државе.⁴⁰⁶⁴ Шире посматрано, посета је допринела развоју сарадње у низу области, као и подизању односа ФНРЈ и СССР-а на виши ниво. Амбасадор А. М. Пузанов је у разговорима са југословенским дипломатама наводио да посету Л. И. Брежњева „процењује као врло успешну“ и да је она „важан корак у сарадњи са Југославијом не само Совјетског Савеза већ и свих земаља лагера“.⁴⁰⁶⁵ У разговорима југословенских и совјетских дипломата са обе стране су навођене „позитивне оцене“ посете.⁴⁰⁶⁶ Југословенске дипломате из Москве су јављале о позитивним утисцима из совјетске престонице: „Политички функционери (Ацубеј, Јепишев, Спиридонов, Лапин и други) настављају да се позитивно изјашњавају о резултатима посете и коминикеу. Износе као оцену руководства да посета представља 'крупан корак' у совјетско-југословенским односима, да ће она допринети 'постепеном развоју и проширењу односа на ширим подручјима, укључујући временом и партиске односе' и да [је] то трајна политика совј. руководства.“ Обавештења југословенских дипломата су говорила о томе да је Москва сагледавала посету као „припрему“ за долазак Ј. Б. Тита у СССР: „повезивање ове две посете (као делова једне политичке акције)“.⁴⁰⁶⁷

Извештавајући о „другарском сусрету“ који су приредили за функционере Министарства иностраних послова СССР-а у Амбасади поводом „дана ослобођења Београда“, југословенске дипломате су јављале ДСИП-у о ставовима совјетских дипломата у вези са „посетом Брежњева и перспективом односа“: „СС [Совјетски Савез] је данас спреман на свестрано развијање односа са Југославијом – у свим областима (економској, културној, политичкој и партиској) и на свим нивоима, укључујући и највиши. Совјетска страна ће прихватити сваки југословенски предлог усмерен на даље проширивање односа.“ Као и у претходном периоду, Москва је инсистирала на томе да „иницијативе и предлози највећим делом (девет десетина)“ дођу са југословенске стране, због тога што је на њој била „одговорност за кварење односа после 1955“. Југословенски званичници су наводили да „односе треба развијати постепено и реалистички“ надаље, а совјетске дипломате су „одбациле као 'неприхватљиву сваку резервисаност', подвлачећи да данас 'било какво изражавање резерви подразумева размишљања о могућности друге алтернативе[']', тј. евентуалног погоршања односа, а то је неправилно“.⁴⁰⁶⁸

Југословенско виђење посете Л. И. Брежњева се може добро сагледати из циркуларног телеграма Коче Поповића упућеног „свим дипломатским представништвима ФНРЈ“. Према речима југословенског министра, посета се одвијала „на линији обостраних интереса за бољом сарадњом“. Не превиђајући чињеницу да су у совјетском приступу ФНРЈ „још увек [...] снажне и присутне илузије и ранији циљеви“, К. Поповић је истицао да је посета била „корисна и позитивна“, те да је потврдила „курс обеју страна на проширење сарадње“. Први човек југословенске дипломатије је наводио да се „садашњи односи граде на стабилнијој основи“, наглашавао да је посета „помогла [...] бољем узајамном сагледавању ставова и интереса, сличности и разлика“, и да ће – „самим тим“ – служити „бољем разумевању“ две државе. „У целини, посета, без обзира на то што одређени аспекти и тенденције противрече основном

⁴⁰⁶² АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 96-101, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЮ в 1963 году, 4.10.1962. Опширније о преговорима и потписаном Протоколу у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

⁴⁰⁶³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 15, 433111, Пешић, ДСИП-у, 10.10.1962.

⁴⁰⁶⁴ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 291-292, О советско-югославских экономических отношениях, 15.12.1962.

⁴⁰⁶⁵ АЈ, КПР, I-5-b/11, Из забелешке о разговору Р. Јовановића са А. Пузановим, 12.10.1962.

⁴⁰⁶⁶ АЈ, КПР, I-5-b/11, Забелешка о разговору Влаховића са Јегорином, 19.10.1962.

⁴⁰⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 8, 434011, Пешић, ДСИП-у, 19.10.1962.

⁴⁰⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 434734, Пешић, ДСИП-у, 23.10.1962.

правцу кретања, несумњиво отвара перспективу даљег позитивног развоја односа са СССР-ом“ – био је општи закључак К. Поповића.⁴⁰⁶⁹ Као општи закључак у југословенским анализама је навођено: „Посета Брежњева, имајући у виду моменат у коме је до ње дошло, функцију и ограниченост његових овлашћења, допринела је побољшању атмосфере, стабилизовању постигнутих резултата и основа на којима се она развијала, а тиме и услова за постојеће сусрете на највишем нивоу /Тито–Хрушчов/ који су наше односе са СССРом дигли на виши степен сарадње и разумевања.“⁴⁰⁷⁰

*

Средином октобра 1962. дошло је до „Кубанске кризе“.⁴⁰⁷¹ Тих „тринаест критичних дана“ (Ц. Л. Гедис) су представљали „акутну кризу“ која је „запријетила најтежим посљедицама“ (Ј. Б. Тито), односно нуклеарним сукобом две суперсиле. Био је то „тренутак када је свет био ближе него икада раније нуклеарном сукобу“, и уопште „најдраматичнији моменат Хладног рата“.⁴⁰⁷² У изузетно осетљивој ситуацији која је настала, Југославија је настојала да се не замери ни Москви, ни Вашингтону, и да се – у складу са једним од основних постулата „несврстаности“: „активно учешће у решавању међународних спорова“ – заједно са „несврстаним“ државама ангажује на проналажењу мирног решења. Иако је Ј. Б. Тито водио рачуна о томе да има уравнотежен приступ према двома суперсилама, његови иступи (пре свега изјава од 24. октобра и писмо генералном секретару Уједињених нација У Танту од 29. октобра) нису на једнак начин протумачени у Америци и Совјетском Савезу. Док је совјетска страна позитивно окарактерисала југословенско држање, изјава југословенског председника о „једностраним одлукама“ Вашингтона и одсуство критике СССР-а због достављања ракета Куби, изазвали су незадовољство Американаца.⁴⁰⁷³

Од краја октобра и у току новембра редовна тема у разговорима југословенских и совјетских дипломата били су „догађаји око Кубе“. Москва је била задовољна изјавом Ј. Б. Тита од 24. октобра и писањем штампе која је „опширно износила совјетске ставове и осудила агресора“, а посебно је водила рачуна о југословенском „утицају на неангажоване“. Амбасадор А. М. Пузанов је у више наврата истицао да совјетска страна цени југословенске ставове и „Председникове поруке“, односно да је „став Југославије и неангажованих у кубанској кризи био позитиван и користан“.⁴⁰⁷⁴ Уочи одласка у Москву на Пленум ЦК КПСС-а, А. М.

⁴⁰⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 8, 433288, Циркуларни телеграм К. Поповића, 13.10.1962.

⁴⁰⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443660, Посета Брежњева Југославији /септембар 1962. године/. Оцена посете.

⁴⁰⁷¹ Опширније о „Карипиској“ или „Кубанској ракетној кризи“: I. Deutscher, *nav. delo*, str. 194–197; Ц. Л. Гедис, *нав. дело*, стр. 379–408; О. А. Vestad, *nav. delo*, str. 232–234; David S. Painter, *Hladni rat. Povijest međunarodnih odnosa*, Zagreb 2002, str. 80–82; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, str. 235–236, 268, 596; М. Геллер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 536–541; Е. Hobsbaum, *нав. дело*, стр. 175, 176; Geoffrey Roberts, *The Soviet Union in World Politics. Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991*, London 1999, pp. 58–60; А. А. Громько, *Памятное. Новые горизонты*, Кн. 1, Москва 2016, стр. 522–537; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 573–623; S. J. Ball, *The Cold War. An International History, 1947–1991*, pp. 98–107; Vladislav M. Zubok, *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill 2007, pp. 143–153; James G. Hershberg, „The Cuban missile crisis“, in: *The Cambridge history of the Cold War. Volume II. Crises and Détente*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, str. 65–87; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, pp. 315–356; Александр Фурсенко, Тимоти Нафтали, *«Холодная война» Хрущева. Тайная история противника Америки*, Москва 2018, стр. 524–555.

⁴⁰⁷² J. B. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVIII, Zagreb 1966, str. 355; Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 111, 134; Ц. Л. Гедис, *нав. дело*, стр. 379.

⁴⁰⁷³ Опширније о југословенском односу према „Кубанској ракетној кризи“ и односима са СССР и САД: АЈ, КПР, I–5–b/104–10, Забелешка о разговору К. Поповића на ручку код Ц. Кенана, 14.12.1962; J. B. Tito, *нав. дело*, str. 351–357; Ђ. Трипковић, „Кубанска криза и однос Југославије према њој“, *Историја 20. века*, бр. 2/2002, стр. 89–102; Исти, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, стр. 91–94; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 134–136; Владимир Мијатовић, „Кубанска ракетна криза 1962. године и писање југословенске штампе“, *Архив*, бр. 2/2004, стр. 97–112; D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 93–94; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 192–201; Т. Јаковина, *Budimir Lončar*, str. 151–152.

⁴⁰⁷⁴ АЈ, КПР, I–5–b/11, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. Пузановом, 23.10.1962; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Пузановом, 25.10.1962; Исто, Забелешка о запажању и разговорима са представницима совјетске амбасаде за време свечаности сахране црвеноармејца у Зрењанину, 28.10.1962; Исто, Белешка Д.

Пузанов је средином новембра посетио Ј. Б. Тита на Брионима. На почетку разговора је напоменуо да „сматра да су наши односи сада већ такви, да може совјетски амбасадор прије сваког одласка у своју земљу /додајући што до сада није био случај/, [да] посјети друга Тита и размјени мишљења“. Пузанов је у разговору са Титом – као и у претходним разговорима са југословенским дипломатама – „подвукао“ да је „у Кубанској кризи улога неангажованих земаља била врло крупна и позитивна“. Упадљиво је – „у 2–3 наврата“ – током разговора помињао улогу „неангажованих“, а говорио је и о „улози Југославије“ и „значају порука друга Тита“. Да је фактор „неангажованих земаља“ имао (и да ће убудуће имати) значајну улогу у југословенско-совјетским односима, показивало је и то што је совјетски амбасадор потенцирао то питање и у вези са „индијско-кинеским спором“. „Пузанов директно сугерира /и тражи/ да неангажоване земље помогну, јер мисли да оне могу одиграти позитивну улогу“ – прибележио је Б. Црнобрња.⁴⁰⁷⁵

Дан после разговора са Ј. Б. Титом на Брионима, А. Пузанов је посетио и К. Поповића. Осврћући се на јучерашњи сусрет рекао је да је „врло задовољан разговором са другом Титом“ и изражавао „пуно слагање“ са ставовима које је он изнео о спору Индије и Кине и дешавањима на Куби. Коментаришући разговор К. Поповић је прибележио: „Пузанов ме посећује много чешће него и један његов претходник. Начин разговора је нормалан, пријатељски. Овог пута рекао да је тражио посету јер иде на Пленум, и сматра да се треба придржавати те праксе. Све ово очевидно позитивно.“⁴⁰⁷⁶ Упркос позитивном развоју односа две државе, као и у претходном периоду, у Београду нису превиђали одређене ствари које су им се чиниле спорним у совјетском држању. У циркулару који је К. Поповић упутио дипломатским представништвима ФНРЈ истакнуто је како је „већ приликом посете Брежњева покретано [...] са совјетске стране питање није ли дошло време да 'превазиђемо' нашу политику неангажованости“ („Аргументација: стаљинизам углавном савладан, односи у лагеру слободнији, било би подршка у спору с Кинезима, било би врло значајно с обзиром на наш међународни углед, посебно друга Тита.“). Према циркулару југословенског министра, совјетској страни је тада предочено да „то од нас не треба очекивати“ и да „желимо даље проширење сарадње, али са позиција које су постале константа наше политике, са чиме и они треба да рачунају као трајном реалношћу“. К. Поповић је јављао и како „у последње време, у разним земљама, неки совјетски представници, а и неки лагерски, поново покрећу ову тему, негде још оштрије и отвореније но досад“. Наводећи како се „инсистира [...] на потреби што чвршћег јединства у садашњој осетљивој међународној ситуацији: Куба, односи са Западом, спор Кина–Индија“ и да се то „образлаже тренутном ситуацијом“, К. Поповић је истицао да се ту, у ствари, ради о „настојању да се Југославија јаче веже уз лагер на међународном плану“. „Најзад, извесни се већ залажу за наше приступање лагеру“ – додавао је југословенски министар.⁴⁰⁷⁷

*

Стални тренд поправљања југословенско-совјетских односа у току 1962. заокружен је и доживео је врхунац децембарском посетом Ј. Б. Тита СССР-у (3–20. децембар 1962).⁴⁰⁷⁸ У току године више пута понављани позиви југословенском председнику да дође у СССР на одмор и његова одлука да се, поред других обавеза, истом одазове – сведоче да су обе стране доста пажње придавале обнови односа на највишем нивоу. Иако посета није имала службени

Солдатића о разговору са А. Пузановом, 29.10.1962; Исто, Из забелешке о разговору М. Никезића са А. Пузановом, 2.11.1962; Исто, Забелешка о разговору В. Милатовића са А. Пузановом, 15.11.1962; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Пузановом, 15.11.1962.

⁴⁰⁷⁵ АЈ, КПП, I–3–a/101–41, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Пузановом, 14.11.1962.

⁴⁰⁷⁶ АЈ, КПП, I–5–b/11, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Пузановом, 15.11.1962.

⁴⁰⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, Циркуларни телеграм К. Поповића, 17.11.1962.

⁴⁰⁷⁸ Више истраживача је у склопу обраде ширих тема писало о посети југословенског председника: Ђ. Триповић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, стр. 93–94; Isti, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 137–140; D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, str. 215–218; Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, str. 269–272; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 202–205; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, II, str. 143–144; С. Вреск, *нав. дело*, стр. 143–145; Е. Матонин, *Иосип Броз Тито*, стр. 320–321; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 60–67.

карактер, већ је реч била о одмору, у „неформалној атмосфери“ је обављена „најшира политичка размена гледишта о крупним питањима од интереса за међународне односе и за односе између двеју социјалистичких земаља“. Био је то, речима Ј. Б. Тита, „радни одмор“. На то су – према југословенским проценама – утицале тада актуелне међународне прилике (пре свега недавно окончана Кубанска криза), стање у „међународном радничком покрету“ (односи СССР и Кине, критике совјетске политике од стране „догматичара“), југословенска „запажена, повећана активност [...] међу неангажованим“, као и дотадашњи развој односа две државе („југословенско-совјетски односи већ дуже времена се развијају по узлазној линији како у подручју међународне политичке акције тако и у развијању економских и културних односа“ – констатовали су у децембру 1962. у Београду). О тадашњим приликама на релацији Москва–Београд сведочи и то што је Ј. Б. Титу и осталим члановима делегације током боравка посвећена „највећа пажња“.⁴⁰⁷⁹ На југословенској страни су истицали и да је „председнику Титу учињена [...] изузетна пажња позивом да говори пред Врховним совјетом СССР“, као и да је Делегацији указана „почаст“ тиме што су А. Ранковић и Ј. Веселинов у Президијуму Врховног совјета заузели места „за чланове Президијума ЦК КПСС и остале највише руководиоце“.⁴⁰⁸⁰ Према наводима руских истраживача, то је био изузетно редак, „ако не и једини случај у совјетској историји, када је заседање највишег органа власти СССР било фактички посвећено председнику стране државе“.⁴⁰⁸¹

Свеукупно посматрано, топао дочек и „добра атмосфера“ који су пратили боравак Ј. Б. Тита и групе југословенских руководиоца на „радном одмору“ у СССР-у, релативно отворена размена мишљења са совјетским руководиоцима предвођеним Н. С. Хрушчовом по низу међународних тема и питањима билатералних односа, узајамно изражавање жеља за постизањем даљег напретка у сарадњи, утисци југословенских званичника о политици совјетског руководства на плану „мирне коегзистенције“ и борбе против „догматизма“, подршка коју је Ј. Б. Тито пружио држању Москве током Кубанске кризе, совјетско јавно признање социјалистичког карактера ФНРЈ, југословенско „конструктивно“ држање према одређеним критикама које су долазиле са совјетске стране, настојање совјетске стране да не „претера“ са критикама и не инсистира на томе да се одједном реше сва спорна питања, као и тежња да се реално и без илузија гледа на будуће односе две државе – све то је представљало прави импулс за даље унапређење односа и развој сарадње две државе.⁴⁰⁸²

У гостољубивој, доброј атмосфери која је пратила боравак Ј. Б. Тита у СССР-у и била прожета општом тежњом да се унапреде односи Београда и Москве, дискутовано је и о билатералној економској сарадњи и различитим привредним питањима. Те теме су разматране, практично, током целог боравка делегације у СССР-у. Тито је током посете предочио Хрушчову да је у Југославији „тешка унутрашња економска ситуација“. Навео је да за ФНРЈ „озбиљан недостатак“ представља то што је имала „превише широке економске везе са капиталистичким тржиштем, са капиталистичким земљама“. Забринуто је говорио о томе што ће земље Заједничког тржишта (односно, Европске економске заједнице, или како су на југословенској страни тада још говорили: „Западно-европског тржишта“), „очигледно постављати

⁴⁰⁷⁹ АЈ, 507/IX, 119/I–146, Циркуларни телеграм, Кабинет К. Поповића, 7.12.1962; АЈ, КПР, I–2/16, Говор Ј. Б. Тита у Београду, 22.12.1962; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 31, 32, 35, 36, 37; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 511, 514.

⁴⁰⁸⁰ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 511.

⁴⁰⁸¹ Е. Матонин, *нав. дело*, стр. 320; Б. С. Новосельцев, „Записка Н. С. Хрущёва о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, стр. 45.

⁴⁰⁸² Опширније: АЈ, 507/IX, 119/I–146, Забелешка о разговору Б. Крајгера и Д. Видића са Ј. Андроповом, 8.12.1962; Исто, Ранковић, Поповићу, 11.12.1962; Исто, Из експозеа Н. С. Хрушчова у Врховном совјету, 12.12.1962; Исто, Говор Ј. Б. Тита у Врховном совјету, 13.12.1962; Исто, Изјава Ј. Б. Тита о посети СССР-у, 20.12.1962; Исто, Посета председника Тита Совјетском Савезу /децембар 1962. год./; Исто, Циркуларни телеграм ДСИП-а, 4.1.1963; АЈ, КПР, I–2/16, Говор Ј. Б. Тита, 22.12.1962; „Председник Тито у Совјетском Савезу“, *Комунист*, 13.12.1962, стр. 1; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 22, 24, 31, 34, 39; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 481–520; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 45–46, 47–54.

тешке услове за југословенску економију, посебно у области пољопривреде“. „Сада не могу ни да замислим, [...] како ћемо изаћи из те ситуације. До сада је Југославија продавала пољопривредне производе на капиталистичком тржишту, а сада ће нам бити тешко да то радимо“ – у готово драматичном тону је додавао југословенски председник, покушавајући, успут, индиректно да испита могућност за пласман југословенских пољопривредних производа у источноевропске социјалистичке државе.⁴⁰⁸³

Заједничко тржиште је било тема у више наврата. Наводећи да су „кружиле гласине“ о наводној југословенској жељи да ступи у ту организацију, Ј. Б. Тито је категорички негирао такве тврдње. Југословенски председник је наводио да ФНРЈ има економске односе са земљама-чланицама Заједничког тржишта и да је заинтересована да се путем повећаних царинских намета не спроводи дискриминација према њој, у вези са чим су „слали у Брисел свога представника за испитивање могућности, које постоје по том питању“. Упркос поновљеном негирању намере да ступе у ЕЕЗ и истицању тога да је ФНРЈ „против те затворене интеграције“, Хрушчов је задржао резервисан став према тој могућности. У белешци о разговорима са Титом, која је била намењена највишим совјетским руководиоцима, навео је: „Тито је рекао да Југославија не тежи ка ступању у Заједничко тржиште. Ту мисао је поновио двапут. Али ја сматрам да таква Титова изјава не одговара информацији коју смо ми добили раније. Ми располажемо са информацијом да Југославија тежи ступању у Заједничко тржиште. Ја нисам говорио њему о томе, јер је наша информација у одређеном степену тајна. Будућност ће показати колико је искрено говорио Тито и колико је тачна информација коју смо добили.“ Н. С. Хрушчов је имао критичан став и о помоћи коју су САД давале ФНРЈ, односно према америчком „удварању“ Београду, које је имало за циљ да подстакне дезинтеграционе процесе у „лагеру“. Наводећи како су Американци уочи Титовог пута у СССР донели одлуку према којој су обећали ФНРЈ испоруку 1.200.000 тона пшенице, Хрушчов је коментарисао да Београд не треба да одустане од пријема пшенице, и иронично додавао: „Узмите је! Користиће! Па и нама, ако би дали, ми бисмо заправо такође узели [...]. Али нама, наравно, не дају.“⁴⁰⁸⁴

Што се билатералних економских односа тиче, Ј. Б. Тито је на разговору 6. децембра истицао да „Југославија стреми ка јачању економских веза са Совјетским Савезом и то је главно“. Сматрао је да је „врло добро“ и да има „велико значење“ што је дошло до пораста робне размене између две државе, и што она „већ сада достиже нешто око 200. млн. долара годишње“. И на совјетској страни су имали позитивне ставове о том питању. Говорећи о тој теми дан касније, А. Микојан је наводио како ће робна размена две државе у току 1962. имати вредност од преко 100.000.000 рубаља, да је за 1963. планирана робна размена у вредности од 180.000.000 долара, као и да до 1965. године треба узајамну размену довести до 285.000.000 долара. Према његовим речима: „Такав обим робне размене отвара добре перспективе за сарадњу, и главно ће бити да се испуне постојећи споразуми.“ И Хрушчов се позитивно изјашњавао о повећању обима робне размене, додајући да стручњаци треба да испитају могућности за даље ширење размене и да о томе реферишу својим владама. Сумирајући резултате посете, на југословенској страни су констатовали: „Повољно је оцењен садашњи развој и раст обима трговинске размене.“⁴⁰⁸⁵

Једна од важних тема из билатералних економских односа, о којој је дискутовано током посете, била је производна кооперација. Две делегације су то питање разматрале 7. децембра, на састанку у Кремљу. На почетку састанка Ј. Б. Тито је навео да је Београд средином новембра предао совјетској страни предлоге за сарадњу и позвао Б. Црнобрњу да изнесе конкретније детаље. Генерални секретар Ј. Б. Тита је саопштио да је предложена кооперација у осам области машиноградње, те да су „совјетски другови“ позитивно дочекали југословенске

⁴⁰⁸³ Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 48.

⁴⁰⁸⁴ АЈ, 507/IX, 119/I–146, Записник са састанка у Кремљу, 7.12.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 489, 509; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 48.

⁴⁰⁸⁵ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 485, 498–499, 516.

предлоге. Као области у којима је предвиђена кооперација, навео је: „машине радилице, пољопривредне машине, моторе и механизацију, електроиндустрију, хидроенергетику, хладњаке, предузећа за прераду воћа, кланице, уљаре, фабрике сточне хране, силосе, прераду коже, цементне заводе, обраду дрвета итд. и тсл.“ Поменуо је и да је предвиђена сарадња у изради опреме за бродоградњу. Појаснио је да југословенски предлог има „општи карактер“ и да тек после утврђивања „општег оквира“ стручњаци обе стране треба да изврше „узајамну оцену користи“, његово „прецизирање“ и да размотре могуће рокове. Са друге стране, Н. С. Хрушчов је навео да су се они већ сагласили са успостављањем производне сарадње са југословенском индустријом. Совјетски премијер је изнео став према коме политичари треба само начелно да се договоре око сарадње на одређеном плану, а да стручњаци две стране треба даље да приступе изучавању и конкретнијој разради питања. О важности коју су Југословени придавали кооперацији, сведочи и то што је у двоипочасовном разговору у четири ока са Н. С. Хрушчовом, Ј. Б. Тито поменуо то питање на првом месту. Сумирајући резултате разговора о производној сарадњи, у Београду су наводили да је постигнута начелна сагласност о томе да „стручњаци обраде покренута питања“.⁴⁰⁸⁶ Таква одлука је утрла пут даљем напретку у разматрању питања производне кооперације између две државе, до кога је дошло у току 1963.

Осим индустријске сарадње са Совјетским Савезом, Ј. Б. Тито је предочио Н. С. Хрушчову да Југославија жели „широку кооперацију“ и са осталим социјалистичким државама.⁴⁰⁸⁷ И Савет за узајамну економску помоћ је помињан у пар наврата у разговору југословенског председника и совјетског премијера. Хрушчов је информисао Тита о актуелним кретањима и дешавањима у оквиру СЕВ-а, а југословенски председник је инсистирао на ставу да социјалистичка економска интеграција треба да покаже више „еластичности“ по питању сарадње са ФНРЈ, али и са неким другим ванблоковским државама, попут Уједињене Арапске Републике. Совјетски премијер се саглашавао са тим и подсећао на то да Статут СЕВ-а допушта сарадњу са државама које нису пуноправне чланице. Две стране су се усагласиле око тога да треба тражити „најповољнију форму“ за успостављање сарадње између ФНРЈ и СЕВ-а.⁴⁰⁸⁸ Децембарска посета Ј. Б. Тита је имала несумњив значај за економске односе са источноевропским државама и са СЕВ-ом. У југословенским анализама које су се бавиле социјалистичком економском интеграцијом навођено је да су државе Источне Европе, посебно, после боравка Ј. Б. Тита у СССР-у испољиле „спремност“ за „ширу сарадњу“ са ФНРЈ.⁴⁰⁸⁹

Једно од важних билатералних питања – које је, осим војне, у себи садржало и значајну економску компоненту – била је југословенска куповина војне опреме и наоружања од СССР-а. Како је крајем педесетих био обустављен амерички програм војне помоћи, ФНРЈ – која није располагала девизним средствима за куповину наоружања на Западу – се почетком шездесетих окренула СССР-у, чију војну опрему је могла да плаћа по клириншком систему.⁴⁰⁹⁰ Због изузетне заинтересованости Београда за то питање, као и током посете Л. И. Брежњева ФНРЈ, Ј. Б. Тито је искористио згодан тренутак да у разговору са Н. С. Хрушчовом покрене тему куповине совјетске војне технике. Током разговора вођеног 7. децембра доста пажње је поклоњено тим питањима, а разматрана су и приликом сусрета двојице државника, у четири ока, 20. децембра 1962. Наводећи како Југославија у „задовољавајуће великим размерама“ купује совјетску војну опрему, Тито је изразио жељу да од СССР добијају „што је више могуће савремену технику“, односно сву ону коју која не потпада под „војне тајне“ и коју Москва може да прода. Хрушчов је одговорио да се ФНРЈ продаје оно што се производи

⁴⁰⁸⁶ АЈ, 507/IX, 119/I–146, Записник са састанка у Кремљу, 7.12.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 496–498, 516; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 47.

⁴⁰⁸⁷ Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 47.

⁴⁰⁸⁸ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/I–146, Записник са састанка у Кремљу, 7.12.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 509–510; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 47–48.

⁴⁰⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 444136, Односи Југославија–СЕВ; АЈ, КПП, III–b–2–a, Привредна интеграција источноевропских земаља.

⁴⁰⁹⁰ Д. Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 20–21.

у СССР-у и да добијају „најсавременије авионе и друге видове оружја“. Поменуо је могућност продаје наоружања за „морску и обалску одбрану“, што је Тито позитивно дочекао, наводећи да би „драге воље“ купили такво наоружање и напомињући да је за Југославију „посебно важно оружје за морску одбрану“. Совјетска страна се сагласила да прода торпедне чамце и обалску ракетну технику, уз напомену Хрушчова да адмирални две државе „размотре шта вам треба и шта бисмо ми могли учинити најбоље за одбрану ФНРЈ“. На југословенској страни су после посете констатовали: „Потврђена је спремност совјетске стране да се у погледу војних набавки, на основу купопродаје наставе започети аранжмани.“⁴⁰⁹¹

Свеукупно посматрано, југословенска страна је била задовољна исходом разговора о питањима у вези са економском сарадњом. У интервјуу који је, крајем боравка у СССР-у дао југословенским новинарима, Ј. Б. Тито је – поменувши како се у последњих пар година „сарадња на економском пољу стално [...] проширивала“ – додавао: „Међутим, показало се да има много већих могућности у том погледу и да ће се економска сарадња још продубити. Ми имамо реалних могућности за проширење економске сарадње, за повећање и проширење међусобне размјене. Разумије се, ми настојимо да та економска сарадња, развијана на равноправној основи, свакако допринесе и јачању политичке сарадње и међусобног разумијевања.“⁴⁰⁹² У истом духу, тога дана, обратио се и Н. С. Хрушчову и совјетским руководиоцима у говору при напуштању Кијева. Уз изјаве „искрене захвалности“ на „топлом и срдачном гостопримству“, сумирајући резултате посете истакао је: „Ја сам увјерен да ће наш боравак у Совјетском Савезу омогућити не само лакше међусобно разумијевање и конструктивну сарадњу на политичком пољу, већ и проширење обострано корисне економске сарадње. Ми смо се овдје убиједили да постоје реалне могућности за још ширу економску размјену и за размјену искустава.“⁴⁰⁹³ И у југословенским анализама резултата посете позитивно је карактерисан низ „принципијелних сагласности“ које је дала совјетска страна на југословенске предлоге и питања, уз навођење констатације да „одговарајући другови односно сектори рада треба да размотре резултате посете са становишта конкретизације аранжмана о којима је постигнута начелна сагласност“.⁴⁰⁹⁴

*

Ј. Б. Тито се из СССР-а вратио са изразито позитивним утисцима о развоју СССР-а.⁴⁰⁹⁵ У телеграму који је упутио Хрушчову и Брежњеву при напуштању територије СССР-а, осим захвалности на „великој пажњи и срдачном гостопримству које нам је свуда било указано“, југословенски председник је истакао: „Пријатељска размјена мишљења са вама и другим високим руководиоцима Совјетског Савеза несумњиво ће допринијети даљем развоју наших међусобних односа и јачању свестране сарадње између наших земаља.“⁴⁰⁹⁶ У говору у Суботици, Ј. Б. Тито је саопштио да „народи Совјетског Савеза гаје велике симпатије према народима Југославије“, додајући: „Наше старо пријатељство није заборављено у совјетском народу, као што не може бити заборављено ни код нас. Ми се враћамо у нашу земљу са увјерењем да треба да учвршћујемо и даље развијамо пријатељство с тим великим народом, који је толико дао човјечанству у прошлости и који и данас даје свој велики прилог многим подручјима, а посебно борби за мир и општи напредак.“⁴⁰⁹⁷ Један од „основних закључака“ после посете на југословенској страни је био да „држећи се принципијелне политике коју смо до сада спроводили треба одлучно наставити курс свестраног развитка кон-

⁴⁰⁹¹ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/I–146, Записник са састанка у Кремљу, 7.12.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 499–501, 517; Б. С. Новоселцев, *нав. дело*, стр. 53; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 202–203.

⁴⁰⁹² АЈ, 507/IX, 119/I–146, Изјава Ј. Б. Тита о посети СССР-у, 20.12.1962; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 30.

⁴⁰⁹³ Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 33.

⁴⁰⁹⁴ АЈ, 507/IX, 119/I–146, Циркуларни телеграм ДСИП-а, 4.1.1963; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 516–517, 520.

⁴⁰⁹⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–146, Изјава председника Тита о посети СССР-у, 20.12.1962; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 29.

⁴⁰⁹⁶ Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 35.

⁴⁰⁹⁷ АЈ, КПР, I–2/16, Поздрав грађанима Суботице, 21.12.1962; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 36.

структивних односа са Совјетским Савезом и према приликама и могућностима и са другим социјалистичким земљама“.⁴⁰⁹⁸

Свеукупно посматрано, на југословенској страни су били „врло задовољни“ резултатима боравка југословенског председника у СССР-у.⁴⁰⁹⁹ Сматрали су да је посета Ј. Б. Тита имала „изванредан значај за унапређивање односа и свестрану сарадњу између СССР-а и СФРЈ“, да је „отклонила многа неповерења и допринела бољем упознавању узајамних гледишта и позиција“. Констатовали су да се током посете „јаче афирмисала нова и реалистичка основа односа између две земље, принципи равноправности[,] узајамне користи и уважавања“; наводили како је „на крају посете преовладао [...] закључак да разлике не треба драматизовати, да их треба ставити у други план и недозволити да буду сметња позитивном развоју односа и међусобном разумевању“; истицали су да је у разговорима „потврђен заједнички став да треба развијати економске, културне и друге односе и користити многе могућности које још постоје“. Као важна ставка издвајано је то што су направљени први кораци на плану успостављања партијске сарадње, уз констатацију да ће то „позитивно деловати на политичке и међудржавне односе у целини“.⁴¹⁰⁰

У југословенским анализама које су рађене касније, у току 1963, навођено је да је „пут Председника Тита у СССР уз остале елементе развоја односа који су касније уследили створио [...] квалитетно нову атмосферу у нашим односима“.⁴¹⁰¹ Сећајући се касније тог периода, тадашњи заменик министра Коче Поповића, Марко Никезић је сведочио о томе како се југословенски председник под утиском боравка у „првој земљи социјализма“ приближио СССР-у. Наводећи да је у ДСИП-у постојао „осећај“ да је Ј. Б. Тито био „под утицајем Руса“, М. Никезић је у том контексту указао на значај 1962. и на промену у његовом држању по повратку са пута: „Треба пажљиво проучити ту 1962. годину, на коју се стално враћам са данашњом главом. Тито долази из Москве и партијском активу Београда каже: 'Треба избити антисовјетизам из глава наших кадрова.' Значи, антисовјетизам постоји и треба га избити из глава.“⁴¹⁰² И тадашњи помоћник државног секретара иностраних послова Мирко Тепавац се на сличан начин сећао повратка југословенског председника из СССР-а.⁴¹⁰³

*

На самом крају године, Ј. Б. Тито се у говору који је одржао 29. децембра 1962, у фабрици „Иво Лола Рибар“ у Железнику, дотакао и југословенско-совјетских односа. Осврћући се на утиске са пута по СССР-у и разговоре које је тамо водио, изнео је своје погледе на односе две државе и начин на који би требало убудуће да се развијају. Као и непосредно по повратку из „прве земље социјализма“, југословенски председник је изнео низ изузетно позитивних утисака са пута.⁴¹⁰⁴ Истакао је да су чланови делегације и он током боравка у СССР-у били „необично импресионирани свим што смо видјели и да људи код нас немају праву представу о томе какав је данас Совјетски Савез, шта су совјетски трудбеници створили од некада заостале Русије“. Наводећи да „све што смо видјели и што се гради има огромне размјере“, сликовито је – у поређењу са ФНРЈ – приказао величину совјетских привредних потенцијала: „Ако вам кажем да они већ данас производе годишње око 400 милијарди киловат-часова електричне енергије, онда лако можете видјети колико је то огромна електроенергија, јер ми

⁴⁰⁹⁸ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 519.

⁴⁰⁹⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1769, Л. 88, Запись беседы В. Н. Дмитренко с И. Змаичем, 27.12.1962.

⁴¹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 444020, Посета председника Тита Совјетском Савезу /децембар 1962. год./, Оцена посете.

⁴¹⁰¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

⁴¹⁰² Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990, str. 315–316; V. Petrović, *Titova lična diplomatija*, str. 181.

⁴¹⁰³ A. Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998, str. 129.

⁴¹⁰⁴ Опширније о начину на који је Ј. Б. Тито по повратку у Београд говорио о „општим утисцима о изградњи у Совјетском Савезу“, „огромном скоку напријед“ и „огромном напретку“ који је направљен у „првој земљи социјализма“: АЈ, КПР, I–2/16, Говор Ј. Б. Тита у Београду, 22.12.1962.

производимо свега око 11 милијарди киловат-часова. Волгоградска електрична централа даје, на примјер, толико електричне енергије колико дају све електричне централе у нашој земљи. [...] Док ми производимо око милион и по тона челика, они производе око 70 милиона тона, а већ слиједеће године повећаће производњу за око 10 милиона тона.“ Додавао је како „истина, код њих још има тешкоћа у погледу производње робе за широку потрошњу“, али је и такве оцене ублажавао додајући да „треба имати у виду да они морају обући и одјенути 220 милиона људи“, да су „и поред тога они [...] добро обучени“, да „ништа не смета што у њиховим трговинама нема много неких луксузних ствари“, те да „они иду у правцу успјешног рјешавања и тих проблема“. Са доста разумевања се осврнуо и на совјетске војне трошкове и издатке које су имали у „трци у наоружању“: „Нама је познато да они подносе велике жртве ради одбране – и не само ради одбране своје земље већ ради одбране социјализма уопште. Њихове напоре у том погледу ми смо потпуно разумјели.“

Говорећи позитивно о радницима са којима су се сретали, нагласио је како „очување мира [...] представља јединствену мисао совјетских људи“. Наводећи како се „веома радује“ што је дошло до посете СССР-у, истакао је да ће ФНРЈ и убудуће водити „политику сарадње са свим земљама“, додајући: „Али ћемо тежити да имамо боље, пријатељске односе са Совјетским Савезом и свим социјалистичким земљама и да са њима што више сарађујемо.“ У вези са последњим, посебно је поменуо постојање „огромних могућности“ за одвијање робне размене – „на равноправној основи“ – са тим државама. Додавао је да од СССР-а нису „ништа тражили“, због тога што знају како је „и њима самима потребно много штошта“. Пред радницима „Иве Лоле Рибара“ југословенски председник се осврнуо и на разговоре које је водио са совјетским премијером: „Доста смо разговарали. Друг Хрушчов и ја имали смо и разговоре у четири ока. Тако смо и могли један другоме да кажемо све оно што нам лежи на срцу, све што мислимо да би требало учинити да би наши односи били правилни. [...] У нашим разговорима, који су били прожети разумијевањем, ми се нисмо договарали ни о чему другом осим о томе да избјегавамо све што нас раздваја, да више не дозволимо свађе какве су биле, да постепено спречавамо разне испаде којих ће, вјероватно, још бити и код нас и код њих, и најзад, да избјегавамо ствари које се неће свиђати ни једној ни другој страни. Уједно смо се договарали да те ствари које се не свиђају ни једнима ни другима не драматизујемо, већ да реалистички прилазимо њиховом уклањању.“

Саопштио је да је совјетском руководству предочено да ФНРЈ са СССР-ом жели „само односе који неће задирати у нашу независну политику, која је скоро у свим важнијим питањима слична њиховој политици“. Напомињао је и да је у СССР-у изјављивао да „Југославија своју спољну политику не може мијењати“, да она има „велики престиж у свијету“ и да „нарочито ужива велики углед међу народима Азије и Африке“, као и да је то „корисно не само за нас и за те земље, већ и за напредни покрет уопште и за читав мирољубиви свијет“. Додавао је како на тај начин „наша политика доприноси истом циљу коме тежи и совјетски народ – то јест очувању мира“. Завршавајући говор истакао је: „Ми смо се из Совјетског Савеза вратили задовољни и могу да кажем да у совјетским трудбеницима наша радничка класа и читав наш народ имају своје велике пријатеље. Друкчије не може ни да буде, јер наш је циљ заједнички – остварење социјализма и, у крајњој линији, комунизма.“⁴¹⁰⁵ Читав говор је одсликавао значајну промену набоље до које је дошло у односима две државе у току 1962.

*

Одличан поглед совјетске стране на стање и перспективе економске сарадње две државе крајем 1962, на напредак који је остварен током те године, као и на директно преплитање и условљеност економских и политичких мотива, пружа „информација“ коју је средином децембра саставио први секретар совјетске амбасаде Ј. Суско. „У садашње време, у вези са поправљањем и даљим развојем совјетско-југословенских односа, отварају се шире перспективе за ширење и јачање економских веза између наших земаља по свим линијама: спољној трговини, научно-техничкој сарадњи, постепеном укључивању Југославије у соција-

⁴¹⁰⁵ J. B. Tito, *nav. delo*, str. 46–47, 52–55, 57–58.

листичку поделу рада. Упоредо са тим стварају се повољнији услови за активно деловање Совјетског Савеза на спољну и унутрашњу политику југословенске владе, а такође за слабљење економског утицаја Запада на ФНРЈ“ – констатовао је Ј. Суско. Последња реченица одлично одсликава совјетске мотиве за јачање економске сарадње са Југославијом – сузбити економски (самим тим и политички) утицај Запада и кроз јачање совјетско-југословенске економске сарадње стварати претпоставке за утицање на југословенску политику у жељеном смеру. Према речима првог секретара совјетске амбасаде, на тај „процес“ је позитивно утицала „подударност друштвено-економских система, циљева и задатака који стоје пред ФНРЈ и социјалистичким земљама у привредној изградњи“. „Базирајући народну привреду земље на друштвеном власништву над средствима производње, југословенско руководство, очигледно, схвата да даље успешно развијање ФНРЈ по зацртаном путу може да се одвија у условима тесне економске сарадње са СССР и другим социјалистичким земљама“ – наводио је Суско.⁴¹⁰⁶

Доста пажње у анализи први секретар Амбасаде СССР-а је посветио тешкоћама које је ФНРЈ имала у економским односима са Западом. Према његовом мишљењу, југословенско руководство је – на „сопственом искуству“ – постало „све више убеђено“ у то да „економска сарадња Југославије са западним земљама, због саме природе капитализма, не може бити чврста основа за економски развој земље“. Наведену тврдњу Ј. Суско је аргументовао „видним погоршањем“ у економским односима Југославије са „главним капиталистичким земљама“ до кога је дошло „последњих година“ (тешкоће у вези са „јачањем империјалистичке интеграције западноевропског тржишта“ које негативно утичу на југословенску спољну трговину; „политика аграрног протекционизма“ коју су спроводиле државе Заједничког тржишта; вођење „отворено дискриминационе трговинске политике према Југославији“; „путем конкуренције ометају развој трговине са афро-азијским државама“; отежавају југословенска настојања да „поправе структуру спољнотрговинске размене са својим главним партнерима“...). Совјетски дипломата се посебно негативно одредио према политичким и економским притисцима Запада на Југославију. „Користећи заинтересованост Југославије за добијање зајмова и кредита за развој своје народне привреде, њену велику задуженост по зајмовима добијеним претходних година, као и унутрашње привредне тешкоће, владајући кругови западних држава јачају економски и политички притисак на Владу ФНРЈ. О томе сведочи одлука донета од стране Конгреса САД о лишавању Југославије, као социјалистичке земље, статуса најповлашћеније нације у спољној трговини. Разматрање тог питања, као што је познато, дешавало се током посете Л. И. Брежњева ФНРЈ, што је представљало отворен политички притисак на југословенску владу и још један покушај владајућих кругова САД да закоче даље зближавање Југославије са Совјетским Савезом“ – наводио је Суско.⁴¹⁰⁷

Анализирајући различита питања у вези са совјетско-југословенским економским односима, први секретар совјетске амбасаде је доста пажње посветио (економски и политички) „штетним“ утицајима којима се ФНРЈ излагала оријентишући се на привредну сарадњу са Западом. „Познато је да је током многих година Влада ФНРЈ усиљено развијала економске везе Југославије са западним земљама, што је довело привреду земље у зависан положај према светском капиталистичком привредном систему. Та оријентација је, осим свега осталог, била праћена преносом на друштвену основу економије земље таквих метода руковођења и форми управљања привредом, стицањем таквих навика и искустава међу привредним радницима, који су били противречни са социјалистичким карактером производње. То се одразило на слабљење планских начела, појаву диспропорције и елемената анархије, као и јачање корупције, 'нелојалне конкуренције', подмитљивости, масовне пљачке државних средстава и т. д. Услед тога је дошло до слабљења унутрашњег јединства економије земље и појавила се опасност њеног рашчлањивања на одвојене независне реоне. Осим тога, даље настављање курса на од светског социјалистичког система изоловано развијање Југославије, који се стално налазио у контрадикцији са општим стремљењима југословенског народа, постало је не

⁴¹⁰⁶ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 285, О советско-югославских экономических отношениях, 15.12.1962.

⁴¹⁰⁷ Исто, Л. 285–287.

само економски штетно, већ и политички опасно за земљу. Постало је јасно да земља не може на основу ширења економских веза са Западом да отклони постојеће привредне тешкоће и реши крупне привредне проблеме. Посебно се испоставило немогућим да се у току кратког времена превлада пад раста у индустрији и застој у пољопривредној производњи, а такође и да се успостави одговарајући поредак у спољној и унутрашњој трговини“ – наводио је Суско.⁴¹⁰⁸

Совјетски дипломата је истицао да је „у условима економских тешкоћа и компликоване спољно-економске ситуације, југословенско руководство било принуђено да преиспита свој спољно-економски курс“, те да је на првом месту предузело одређене кораке у циљу „ширења економских веза са СССР и другим социјалистичким земљама“. Ј. Суско је наводио да је у априлу 1962. М. Тодоровић на седници Савезне скупштине нагласио да „кривицу“ за „недовољно висок ниво економских односа између Југославије и социјалистичких земаља“ сноси „југословенска предузећа, која се споро преоријентишу на источноевропско тржиште“ и да се спољнотрговински апарат „споро прилагођава специфичним условима тог тржишта“. Одмах после тога – саопштавао је Суско – југословенска страна је, као што смо поменули, током посете А. А. Громика „поставила питање о ширењу економских односа са СССР“. Указујући на даље кораке у привредној сарадњи две државе (посебно на преговоре вођене почетком јула у Москви), подвлачећи на крају године „црту“ у југословенско-совјетским економским односима, први секретар совјетске амбасаде је наводио да се „извршавање трговинског протокола у текућој години завршава са добрим резултатима“, али да су се испоруке совјетских „комплетних постројења“ одвијале лоше; истицао је да су у септембру „успешно завршени“ преговори за склапање Протокола о робној размени за 1963. годину, напомињући да је то био први пут да се преговори окончају толико много пре почетка наредне године; констатовао је да постоје „добре перпективе за успостављање и ширење научно-техничке сарадње између СССР и Југославије“, као и могућности да се „значајно рашире везе СССР са Југославијом по линији научно-истраживачких установа“. Помињући југословенску иницијативу за успостављање производне кооперације и специјализације, напоменуо је да је у новембру учињен и практичан корак предајом „конкретних предлога“ од стране Савезног секретаријата за индустрију ФНРЈ.⁴¹⁰⁹

Указујући на „опрез“ који је југословенска влада показивала према питању учешћа у раду СЕВ-а, иако је показала заинтересованост за „успостављање сарадње у овој или оној форми“, Суско је закључивао да „она тежи да нађе такве путеве економског приближавања са социјалистичким земљама, који би јој дозволили да на одређени период сачува претходне економске везе са Западом и положај 'несврстане земље'“. Упркос таквом држању југословенских власти, Суско је наглашавао да ипак „нова оријентација Југославије на тешње економско приближавање СССР и другим социјалистичким земљама добија сада израженији карактер“. „Због тога ће подршка са совјетске стране тог процеса показати убудуће велики позитиван утицај на промену садашње позиције југословенске владе у међународним питањима“ – сматрао је совјетски дипломата. „Трпећи економске тешкоће и имајући потребе за зајмовима и кредитима капиталистичких земаља, југословенско руководство, по свој прилици, за сада неће поћи на тесну сарадњу са СЕВ и покушаће надаље да води политику лавирања између социјалистичког и капиталистичког система, извлачећи за себе извесне политичке и економске користи. На тај начин у развоју совјетско-југословенских економских односа појавила се нова етапа чија је карактерна црта јачање поверења и пословне сарадње између наших земаља. Она отвара шире перспективе за развој трговине, научно-техничке сарадње, кооперације и специјализације између совјетских и југословенских предузећа, а такође ствара и претпоставке за постепено укључивање Југославије кроз СЕВ у социјалистичку поделу рада на чврстој економској основи и принципима узајамне користи. Очигледно је да ће такав процес имати велики утицај на југословенску економију с тачке гледишта јачања социјалистичких ме-

⁴¹⁰⁸ Исто, Л. 287.

⁴¹⁰⁹ Исто, Л. 287–292.

тода и форми руковођења, као и да ће доприносити даљем слабљењу спољно економских веза Југославије са Западом“ – закључивао је на крају анализе Ј. Суско.⁴¹¹⁰

*

После посете Ј. Б. Тита СССР-у, односи две државе у току 1963. и 1964. године (па и даље, све до 1968) су били изузетно добри, а билатерална сарадња, у различитим областима, у сталном успону.⁴¹¹¹ Говорећи о спољној политици, Ј. Б. Тито је у новогодишњој поруци упућеној грађанима Југославије помињао „мирољубиву активну коегзистенцију“ и потребу даљег „усклађивања“ југословенских корака на спољнополитичком плану са „акцијама неангажованих земаља“. Осим тога, указао је и на потребу добрих односа са СССР-ом и осталим социјалистичким државама.⁴¹¹² Такве изјаве Ј. Б. Тита – у којима је изричито помињао „неангажоване“ и социјалистичке државе (посебно СССР), а у потпуности игнорисао Запад – нису остале непримећене од стране западних посматрача. Имајући у виду различите изјаве југословенског председника, а пре свега говор од 29. децембра 1962. и новогодишње обраћање, амерички амбасадор Џорџ Кенан је почетком 1963. скретао пажњу Вашингтону на промене у његовом држању по повратку из СССР-а. Наводио је да је дошло до „суштинске промене у југословенском односу према [источном – прим. М. Нинковића] Блоку“.⁴¹¹³

Политичка комуникација између руководства две државе била је добра и обе стране су – као што се показало током посете југословенског председника СССР-у – имале конструктиван приступ према питањима о којима су постојала различита гледишта. Толерантно су се односиле према разликама како оне не би угрозиле ширење сарадње и добре односе две државе, који су били у обостраном интересу. И поред тога што су разлике повремено „испливавале“ на површину, до тога је првенствено долазило због ширег контекста: совјетско-кинеског сукоба и судара политике коју је водио Хрушчов са „догматичарским струјама“. Иако је заоштравање сукоба СССР-а и Кине – по проценама америчких аналитичара – било најважнији чинилац који је утицао на приближавање Москве и Београда, спор између две државе и притисак „тврде“ струје унутар СССР-а на Хрушчова одражавао се на „тактичко“ држање према Југославији, које је требало да ублажи незадовољство и притисак којем је совјетско руководство било изложено због поправљања односа са ФНРЈ и југословенским „ревизионистима“.⁴¹¹⁴

Југословенски амбасадор у Москви Цвијетин Мијатовић је на добар начин приказао такву „тактику“ совјетског руководства: „После посете Брежњева из текуће совјетске штампе и публицистике уклоњени су негативни написи и почело се појављивати више краћих информација о економском развоју и другим догађајима у Југославији. Међутим, интерно се наставило, а то је видљиво и у јавној пропаганди (избор материјала, тема, тенденциозно скраћивање говора итд.), са објашњавањем да се у Југославији у последње време критикују управо оне појаве и ставови, које је и совјетска страна критиковала и сматрала за сметњу у совјетско-југословенским односима и да се на тај начин, уствари, са југословенске стране постепено, у пракси, врши приближавање совјетским гледиштима и оценама у низу питања. Интерпретирајући на такав начин наш развој, руководство је и даље сугерирало кадровима закључак да се у Југославији, иако постепено, са колебањем, и у сложеним условима, у суштини напуштају неки програмски ставови СКЈ, да се у пракси ревидира наш Програм. Наше критике једнострано се користе да би се показало како југословенско руководство коригује своје раније ставове, мења их и сл., баш у правцу совјетских ранијих критика 'југословенског ревизионизма'. У оваквом совјетском ставу има елемената тактике – да се новији развој и по-

⁴¹¹⁰ Исто, Л. 292–293.

⁴¹¹¹ Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 141, 145; D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, str. 215.

⁴¹¹² J. B. Tito, *nav. delo*, str. 61.

⁴¹¹³ *FRUS, 1961–1963, Volume XVI*, Document 144, Telegram from Embassy in Yugoslavia to Department of State, 3.1.1963, pp. 315–316. Опширније о америчком погледу на ставове које је југословенски председник износио крајем 1962. и почетком 1963: D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 101–110.

⁴¹¹⁴ *FRUS, 1961–1963, Volume XVI*, Document 147, Telegram from the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, 4.1.1963, p. 323; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 140, 141–143.

бољшање објасни као потврда правилности става КПСС према СКЈ и Југославији и тактички што потпуније искористи као својеврсно оправдање курса на побољшање односа; иако изгледа да су код дела кадрова још увек присутне одређене илузије о томе да се југословенска политика стварно развија и мења онако како би они желели да то буде, основна интенција совјетског руководства је поменута тактика властитог оправдавања за промењени став према Југославији, као и покушај својеврсног притиска на Југославију, да се и Југословенима 'сугерира' како би и они требало да 'помогну' у борби против Кине.⁴¹¹⁵

У случају отворенијих кинеских критика, совјетско руководство је – у истом духу – предузимало и конкретније потезе. Један такав „тактички потез“ повучен почетком године био је уводник у партијском гласилу, органу ЦК КПСС-а *Правди*, објављен (10. фебруара 1963) као „одговор“ на чланак из кинеског листа Женмин жибао. У поменутом чланку је инсистирано да се питање Југославије „реша са позиција Изјаве 81 Партије“, а амбасадор Ц. Мијатовић је сматрао да је „основна кинеска тактика“ била да „заостри даљи притисак на СССР преко питања Југославије“. Као одговор на тврдње кинеске стране о томе да „југословенско руководство остаје на својим старим позицијама“, у чланку *Правде* се инсистирало на „тврдњама да се у Југославији врше промене, да се југословенско руководство коригира“. Чланак је – према речима Ц. Мијатовића – садржавао „двојак тактички прилаз“: „остаје се на оцени да је Југославија социјалистичка земља, али се истовремено још јаче ограђује од неких њених схватања и праксе“. Београду је посебно сметало објашњење да се промене у ФНРЈ одвијају на основу совјетских сугестија. Речима југословенског амбасадора Јурију Владимировичу Андропову: „Ваше приказивање наше самокритике је из сасвим другог угла: као да се ми 'коригирамо' у правцу ваших ранијих 'критика', а то може да рађа опасне илузије на разним странама.“

Иако се тон чланка разликовао у односу на период када је ФНРЈ оптуживана за „ревизионизам“, у Београду је његово објављивање дочекано са негодовањем. Југословенско руководство се суздржало од „јавног одговарања“, али је средином фебруара упућена инструкција југословенском амбасадору да посети Андропова и саопшти да су „интерпретације смисла наше унутрашње политике у разним областима“ наведене у уводнику *Правде* већ „створиле код кадрова и у јавности приличне тешкоће“, да таква „једнострана“ тумачења изазивају сумње и отежавају „спровођење курса на што дубље разумевање и сарадњу између две земље“, да такво писање „не може [...] помоћи у превазилажењу свега онога што се у прошлости наших односа нагомилало“ и да у Москви о тим стварима „треба да воде рачуна у заједничком интересу“. Иако је у инструкцији недвосмислено предочено југословенско незадовољство, одсуство јавног одговора и поједини ставови – попут оног да треба истаћи да „ми у потпуности ценимо и подржавамо напоре које друг Хрушчов и совјетско руководство чине да се на принципијелној, марксистичко-лењинистичкој линији, развије и учврсти сарадња социјалистичких земаља и комунистичких партија“ – су говорили о „конструктивном“ прилазу целом том питању.

Амбасадор Мијатовић је 19. фебруара пренео поруку ЦК СКЈ Андропову. Секретар ЦК КПСС-а је са своје стране сматрао да „треба поћи од тога што смо летос и јесенас чешиће заједно говорили да не треба драматизовати и да треба гледати што је главно“, а по његовим речима „главно у чланку јест одбрана Југославије као социјалистичке земље и СКЈ као комунистичке партије“. Објашњења која је дао Ј. В. Андропов, као и општи утисци и запажања Ц. Мијатовића, били су задовољавајући за југословенско руководство и „случај“ је брзо „ликвидиран“ без значајних последица на односе две државе. Ипак, може се рећи да су његов „садржај“, ставови и приступ проблему обе стране, били парадигматични за даље односе две државе. „Дискусија“ која се по том питању развила је постала „модел“ за држање обе стране у наредним годинама. Совјетско руководство се није одрекло „права“ да у случају тактичких потреба у сукобу са КП Кине изрази одређене резерве и тезу о „кориговању“ југословенске политике на основу совјетских примедби; уз истовремено „наглашавање социјалистичког ка-

⁴¹¹⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-12, Неки аспекти најновије совјетске политике гледани у светлу „Правдиног“ уводника од 10. фебруара 1963, 21.2.1963.

рактера Југославије“ и стављање до знања да одређене изјаве „не значе промену совјетских позиција према Југославији“. Са друге стране, Београд је разумео и до одређене мере „уважавао“ разлоге за такве поступке Москве; суздржавао се од отворенијих реакција и упуштања у јавне спорове, али је дипломатским каналима изражавао незадовољство и став да се таква критика не потенцира у јавности.⁴¹¹⁶

*

Добар показатељ јачања билатералних односа ФНРЈ и СССР-а, на самом почетку године, био је Споразум о даљој сарадњи у области коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе, потписан 10. јануара 1963. у Београду. Ступањем на снагу тог Споразума престао је да важи Споразум о сарадњи на развоју истраживања у областима нуклеарне науке и коришћења нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе од 28. јануара 1956. Нови Споразум је – како му само име каже – предвиђао „даље развијање научне и техничке сарадње у области коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе“. Постигнут је договор о томе да Совјетски Савез испоручује Југославији одговарајућу опрему и уређаје, потом мање количине специјалних и фузионих материјале за потребе научно-истраживачког рада, као и „горивне елементе за атомске реакторе изграђене у ФНРЈ уз помоћ СССР-а на основу међудржавних уговора“. Као и у претходном периоду, Споразум је предвиђао размену стручњака две државе. Важење Споразума је било на „неодређено време“ и могао се „отказати уз отказни рок од једне године“.⁴¹¹⁷ Совјетски Савез је – како је навођено у југословенским документима – „прихватио сарадњу на свим пољима која немају директну везу са војним истраживањима“, а нови Споразум је предвиђао „знатно проширење сарадње“ у односу на претходни Споразум из 1956.⁴¹¹⁸

Какав ефекат на југословенско-совјетске односе је имала децембарска посета југословенског председника СССР-у видело се по разговору који су југословенске дипломате 18. јануара 1963. водиле у Москви са секретаром совјетског дела Комисије за научно-техничку сарадњу Герасимовом. Том приликом Герасимов је саопштио да је совјетска страна после посете Ј. Б. Тита почела да разматра југословенске захтеве за техничку документацију и специјализацију стручњака „сасвим на други начин него раније“. „Сада имају исти став према нама као и према осталим социјалистичким земљама. Каже да је Хрушчов јасно истакао у својим говорима да је Југославија социјалистичка земља и да они сада морају да имају то у виду. Напомиње, да за њих много значи то што је Хрушчов рекао у Берлину, да Југославија гради не само социјализам већ и комунизам“ – прибележио је II секретар Амбасаде Душан Николић аргументацију совјетског званичника.⁴¹¹⁹ У складу са наведеним, Москва је значајно променила однос према питањима у вези са научно-техничком сарадњом. На IX заседању Комисије за научно-техничку сарадњу (Москва, 4–6.3.1963) совјетска страна је том питању „приступила конструктивно и са решоношћу да се овај вид билатералне сарадње подигне на виши ниво“. Током заседања Комисије совјетски представници су „истицали да су свесни да досадашњи ниво НТС [научно-техничке сарадње] више не одговара постигнутом нивоу политич-

⁴¹¹⁶ „За марксистко-ленинское единство коммунистического движения, за сплочение стран социализма“, *Правда*, 10.2.1963, стр. 2–3; АЈ, КПР, I–5–b/99–12, Неки аспекти најновије совјетске политике гледани у светлу „Правдиног“ уводника од 10. фебруара 1963, 21.2.1963; АЈ, 507/IX, 119/I–151, Инструкција ЦК СКЈ амбасадору ФНРЈ у Москви, 15.2.1963; Исто, 119/I–152, Забелешка о разговору Ц. Мијатовића са Ј. Андроповим, 19.2.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 4, 46556, Забелешка М. Вареша о разговору са В. А. Бакуновим, 11.2.1963; Исто, 49046, Забелешка о разговору М. Пешића са Дејвисом, 18.2.1963; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 143–145; Ј. Пирјевец, *nav. delo*, стр. 145–146.

⁴¹¹⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 129, дос. 10, 46363, Споразум између ФНРЈ и СССР о даљој сарадњи у области коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе, 10.1.1963; АЈ, КПР, I–5–b/99–12, Реферат поводом потписивања уредбе о ратификацији и ратификационог инструмента Споразума између ФНРЈ и СССР-а о даљој сарадњи у области коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе, 13.4.1963. Опширније о југословенско-совјетској сарадњи у коришћењу нуклеарне енергије у мирнодопске сврхе у овом периоду: Д. Бонџић, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, стр. 329–330; Isti, *Između ambicija i iluzija*, стр. 200–201.

⁴¹¹⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

⁴¹¹⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 5, 42958, Забелешка о разговору Николића са Герасимовим, 18.1.1963.

ких односа као и да су они спремни да прошире и повећају ову сарадњу онако како то чине са осталим социјалистичким земљама“. Совјетски део Комисије је прихватио 73 теме за специјализацију југословенских стручњака, 18 захтева је одбијено уз образложење „или да немају такву производњу или да се заводи налазе у реонима који [су] забрањени за странце“, а остало је да размотре још 54 захтева. Од 28 југословенских захтева за добијање техничке документације, прихватили су 15, док су за четири „обећали одговор ускоро“. Са друге стране, прихваћено је 26 од 35 поднетих совјетских захтева за специјализацију, и 12 од 25 захтева за техничку документацију. О каквом помаку се радило, показује податак да је у односу на претходно заседање било усвојено три пута више југословенских захтева за специјализацију стручњака.⁴¹²⁰

Крајем марта и почетком априла (19. март–11. април 1963) у Југославији је боравила делегација совјетских стручњака ради преговора о кооперацији, специјализацији и техничкој сарадњи у машиноградњи. Том приликом је направљен значајан искорак ка успостављању сарадње у тој области.⁴¹²¹ У том периоду, почетком априла 1962, високи службеници Државног комитета за економске односе са иностранством су говорили да ће се економски односи две државе „развијати наредних година на високом степену“. Предочавали су југословенским колегама да „све совјетске установе и организације имају директиве од највишег руководства да се са југословенским представницима размотре све могућности за проширење економске сарадње“. ⁴¹²² На основу поменутог Споразума о даљој сарадњи у области коришћења атомске енергије у мирнодопске сврхе (10.1.1963), 7. априла 1963. је потписан Протокол о сарадњи за 1963. и 1964.⁴¹²³

Средином 1963. односи СФРЈ и СССР-а су били изузетно добри, што се одражавало и на економску сарадњу две државе. Феликс Горски – који је упућен у југословенску амбасаду у Москви у „рангу опуномоћеног министра“, као „заменик амбасадора Југославије у Совјетском Савезу“ – је по доласку у совјетску престоницу, средином маја, у разговорима „наглашавао“ да југословенске привредне организације „испољавају велику заинтересованост за даље ширење економских веза између две земље“. Заменик председника ГКЕС-а И. В. Архипов му је на то реплицирао да „постоје још велике могућности за ширење економских веза између СССР и СФРЈ и изразио мишљење да ће се те везе успешно развијати“. ⁴¹²⁴ Стање у односима две државе средином године на добар начин показују речи отправника послова совјетске амбасаде у Београду упућене Добривоју Видићу 14. јуна 1963. Наводећи да сматра да ће предстојећа посета Н. С. Хрушчова СФРЈ „означити следећу етапу у нашим односима“, П. Дедушкин је – према белешци Д. Видића – саопштио да је „у Москви сада најбоље расположење према нама и да ће сваку нашу иницијативу прихватити“. ⁴¹²⁵ Према југословенским аналитичким материјалима рађеним током лета 1963, односе две државе је карактерисао „општи позитиван развитак“, а билатерална економска сарадња је била „стално у порасту“. ⁴¹²⁶ „У атмосфери добрих политичких односа позитивно се одвија економска сарадња двеју земаља“ – констатовано је у анализама.⁴¹²⁷

⁴¹²⁰ РГАЭ, Ф. 9493, Оп. 1, Д. 1193, Л. 62–83, Протокол IX сесии Советско-Југославской комисии по научно-техническому сотрудицеству, 6.3.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 48136, Мијатовић, ДСИП-у, 8.3.1963; Исто, 411323, Информација о IX заседању југословенско-совјетске Комисије за научно-техничку сарадњу.

⁴¹²¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње. Опширније о овим преговорима у поглављу: „Планови за тешње економско повезивање кроз индустријску кооперацију и специјализацију“.

⁴¹²² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 412232, Мијатовић, ДСИП-у, 6.4.1963.

⁴¹²³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 129, дос. 10, 414523, Протокол о сарадњи за 1963–1964. годину, 7.4.1963; D. Bondžić, *Između ambicija i iluzija*, str. 200.

⁴¹²⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 159, Запись беседы И. В. Архипова с т. Горским, 16.5.1963.

⁴¹²⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Забелешка о разговору Д. Видића са П. Дедушкином, 14.6.1963.

⁴¹²⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Политички материјали за посету Н. С. Хрушчова. Тезе за разговоре са другом Н. С. Хрушчовом.

⁴¹²⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Политички материјали за посету Н. С. Хрушчова. Односи Југославија–СССР.

Јасан показатељ добрих политичких односа две државе – као и начина на који су се они одражавали на економску сарадњу – представљало је потписивање Протокола о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, 26. јуна 1963. у Москви. Предлози из Протокола су предвиђали да у периоду од 1965. до 1970. године две државе размене „опрему и уређаје“ у вредности од око 1,5 милијарде долара! Без обзира на то што је наведена цифра могла да буде коригована, она је указивала на то „о каквим се количинама ради и какву важност све то може да има за дуготрајно пуно упошљавање [...] машиноградње“ СФРЈ у другој половини шездесетих.⁴¹²⁸ Током лета 1963. у Кијеву је – од 15. јула до 4. августа – била организована велика иложба југословенских производа широке потрошње, чији циљ је био да „допринесе унапређењу економских односа и проширењу спољнотрговинске размене“ Југославије и СССР-а. Изложба је постигла „велики успех“ и обишло је „више од 200 хиљада посетилаца“ (у неким документима се наводи „око 250.000 лица“).⁴¹²⁹

*

Добри односи две државе одразили су се и на помоћ која је из СССР-а упућена СФРЈ после катастрофалног земљотреса који је 26. јула 1963. задесио Скопље. У разорном земљотресу – јачине 6,9 степени Рихтерове скале – погинуло је више од 1.000 људи, а око 5.000 је било повређено. Више од 150.000 становника Скопља је остало без крова над главом, а преко 75% грађевина је уништено или тешко оштећено. За „петнаест трагичних секунди“ Скопље се претворило „у рушевине“. Према информацијама из главног града СР Македоније од 27. јула: „Лична имовина на десетине хиљада породица је уништена. Основни комунални објекти, водовод, канализација, електрична мрежа и друго, такође су тешко оштећени и не функционишу. Тешко су оштећене и не функционишу ни поштанске, телеграфске и телефонске везе. Привредни живот је потпуно паралисан.“ Материјална штета је била огромна. Последице земљотреса су имале „карактер националне катастрофе“. Према информацијама из августа 1963. тачни подаци о причињеној штети нису постојали, али је Међународном монетарном фонду саопштена процена „да се штета 'приближава једној милијарди долара“. У разговорима са иностраним представницима југословенски званичници су наводили да ће у току 1963. „трошкови обнове износити око 100 милијарди динара и приближно по 100 (или 80–100) милијарди динара годишње у наредних пет година“. У Београду су сматрали да ће „далеко највећи део [...] трошкова обнове“ сносити СФРЈ, али (због негативних последица на југословенски платни биланс са иностранством, које су пратиле велика улагања у обнову Скопља) рачунали су на помоћ („поклоне влада, организација“) из иностранства, као и на добијање кредита „под повољним условима“ од међународних финансијских установа и „великих земаља“ (прве процене су износиле до 200 милиона долара у току 1963. и наредних пет година).⁴¹³⁰

⁴¹²⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Политички материјали за посету Н. С. Хрушчова. Тезе за разговоре са другом Н. С. Хрушчовом; Исто, Политички материјали за посету Н. С. Хрушчова. Односи Југославија–СССР; АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР; Исто, Информација о потписаном Протоколу по питању специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између Југославије и СССР, 13.8.1963; АЈ, 507/IX, 119/I-155, Материјал за другове који одлазе на годишњи одмор у СССР, 28.6.1963; Б. Новоселџев, „Дeнь сурка. Советско-југославские отношения в 1963 году“, стр. 155; Ђ. Трипковић, *nav. delo*, стр. 151.

⁴¹²⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 443312, Односи Југославија–СССР, 5.10.1963; Исто, ф. 128, дос. 4, 443039, Изложба робе широке потрошње у Кијеву 1963, 18.3.1963; Исто, дос. 9, 428737, Белешка о изложби југословенске робе широке потрошње у главном граду Украјине – Кијеву, 29.8.1963.

⁴¹³⁰ АЈ, Фонд 526, Фонд за обнову и изградњу Скопља, Први свежањ, Скопје – солидарност света; Исто, Експозе о даљим мерама федерације на обнови и изградњи Скопља, 24.12.1964; АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Белешка о међународној помоћи за обнову Скопља; Исто, II-1/94, Саопштење Централног комитета Савеза комуниста Југославије, Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије, Савезног извршног већа, Централног комитета Савеза комуниста Македоније, Главног одбора ССРН Македоније и Извршног већа Социјалистичке

„Скопска катастрофа“ је имала велики одјек у свету.⁴¹³¹ До „пуног изражаја“ је дошла „међународна солидарност великог броја земаља целог света“.⁴¹³² „Светска штампа је доносила потресне извештаје. Друштва Црвеног крста и друге каритативне установе из разних земаља утркивале су се у слању помоћи. Јављале су се и владе са свих континената наговештавајући врсте и обим помоћи“ – прибележио је југословенски дипломата Арсо Милатовић.⁴¹³³ „Трачнице хуманизма брзо су успостављене из свих крајева света према Скопју, да би до њега што пре стигла пружена рука, отворено срце, топла реч“ – наводили су у СФРЈ.⁴¹³⁴ У низу држава (чак 87!) које су се на поменути начин односиле према несрећи која је задесила Југославију, налазио се и Совјетски Савез из кога је стигла „једна од највећих помоћи“.⁴¹³⁵ Дан после земљотреса, 27. јула, Н. С. Хрушчов и Л. И. Брежњев су у име ЦК КПСС, Владе и „целог совјетског народа“ телеграмом изразили „саучешће и саосећање“ Ј. Б. Титу, грађанима Скопља и „свим трудбеницима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“. У телеграму је наведено да ће ЦК КПСС и совјетска Влада „пружити братском југословенском народу помоћ да у кратком року ликвидира последице земљотреса“, да ће послати прехранбене производе, лекове и „неопходан грађевински материјал“. Изражена је и спремност да се у случају потребе упути група совјетских лекара за рад у Скопљу.⁴¹³⁶

У наредном периоду је из СССР-а у више наврата упућивана различита помоћ. Совјетски Црвени крст (Савез друштва Црвеног крста и Црвеног полумесеца СССР) је одмах по земљотресу упутио „братску помоћ“: лекове и прехранбене производе у вредности од 50.000 рубаља; а недуго после тога – када су стигли прецизнији подаци о претрпљеној штети – послато је и 250 шатора који су били предвиђени за смештај по 10 особа (шатори су са два авиона упућени 2. августа).⁴¹³⁷ Влада СССР-а је – „узимајући у обзир постојеће традиције пријатељства између братских народа Совјетског Савеза и Југославије“ – донела одлуку да пошаље 50.000 тона цемента, 5.000 кубних метара резане грађе, као и одређену количину лекова и прехранбених производа.⁴¹³⁸

Разговарајући са потпредседником совјетске владе П. Ф. Ломаком, Ф. Горски се 3. августа 1963. „у име Владе СФРЈ“ захвалио Влади СССР-а на „помоћи народа Совјетског Савеза народима Југославије у вези са елементарном непогодом у Скопљу“. Наводећи да је СФРЈ добила помоћ од низа држава, Ф. Горски је напомињао да је „помоћ Совјетског Савеза посебно велика“. Говорећи о плану за „изградњу новог града“, југословенски отправник послова је информативно (а не у форми „званичног постављања питања“) саопштио да југословенска влада планира на том плану да сарађује са „другим пријатељским земљама“, а „на првом месту са Совјетским Савезом“. Потпредседнику совјетске владе је саопштио и како је „са узбуђењем гледао телевизијски пренос о томе како совјетски радници настоје брзо да произведу и отпреме материјале у Југославију за уклањање последица земљотреса“. Реагују-

---

Републике Македоније (концепт), Скопље, 27.7.1963; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 734, 735, нап. 690, 696; М. Гулић, „Земљотрес у Скопљу 1963: прве реакције југословенског државног и партијског руководства“, у: *Врските међу Р. Македонија и Р. Србија низ вековите и денес. Зборник на трудови од: Међународна научна конференција за међународните и интеркултурните релацији*, Битола 2018, стр. 357–360; Natalija Dimić, „The Skopje Earthquake 1963, Solidarity and Its Political Background“ (rad u rukopisu).

⁴¹³¹ Опширније о помоћи из иностранства: N. Dimić, *nav. delo*; M. J. Игрутиновић, *nav. дело*, стр. 300–302, 309–310, 413.

⁴¹³² АЈ, 526, Први свежањ, Експозе о даљим мерама федерације на обнови и изградњи Скопја, 24.12.1964.

⁴¹³³ А. Милатовић, *Pet diplomatskih misija. Bukurešt–Varšava*, 2, Zagreb 1986, стр. 119–120.

⁴¹³⁴ АЈ, 526, Први свежањ, Скопје – солидарност света.

⁴¹³⁵ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 735, нап. 696.

⁴¹³⁶ „Н. Хрушчев и Л. Брежњев – Президенту Социјалистической Федеративной Републике Југославији товарищу Иосипу Броз Тито (27 июля 1963 года)“, *Правда*, 28.7.1963, стр. 1.

⁴¹³⁷ „Братская помощь“, *Правда*, 28.7.1963, стр. 6; „Положение в Скопле“, *Исто*, 2.8.1963, стр. 4; „Помощь населению Скопле“, *Исто*, 3.8.1963, стр. 6; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 206, Запись беседы П. Ф. Ломако с т. Горским, 3.8.1963.

⁴¹³⁸ „Помощь СССР населению Югославији“, *Правда*, 30.7.1963, стр. 5.

ћи на излагање Горског, Ломако је рекао да се „совјетски људи односе према томе као према свом интернационалистичком дугу и да ће бити предузете све мере да би се брже упутили у Југославију сви материјали које је совјетска влада издвојила за помоћ југословенском народу у вези са непогодом која их је погодила“.⁴¹³⁹ Осим „интернационалистичког дуга“, Москва је, свакако, водила рачуна и о пропагандном ефекту који је упућивање помоћи требало да има.⁴¹⁴⁰

У писму Н. С. Хрушчова, које је совјетски амбасадор А. М. Пузанов 6. августа уручио Ј. Б. Титу, наведено је да ће СССР поклонити СФРЈ комплетну фабрику за производњу монтажних станова производног капацитета од 35.000 квадратних метара стамбеног простора годишње.⁴¹⁴¹ Југословенски председник се „топло захвалио на указаној помоћи“, саопштивши да је „избор врло добар“ и да је „то оно што нам је најпотребније“.⁴¹⁴² У истом разговору Пузанов је обавестио Тита и о доласку совјетске „војне инжињеријске јединице“. Наредног дана, 7. августа, „специјална инжењеријска јединица Совјетске Армије“ почела је у Скопљу да ради на рашчишћавању рушевина.⁴¹⁴³ Јединицу је чинило 550 људи са 120 возила, и у Скопљу се задржала до средине децембра 1963. Њеним радом на рашчишћавању рушевина су на југословенској страни били изузетно задовољни.⁴¹⁴⁴

Југословенски амбасадор Ц. Мијатовић је у разговору вођеном 14. августа са Н. С. Хрушчовом изразио захвалност совјетској Влади и лично совјетском премијеру за „велику помоћ која се пружа жртвама катастрофалног земљотреса у Скопљу“. Говорећи о помоћи коју је СФРЈ добијала из иностранства, навео је да је помоћ из СССР-а „посебно вредна за Југославију“. Извештавајући о разговору са Хрушчовом, Мијатовић је навео да је први секретар ЦК КПСС-а током разговора показивао велики интерес за стање у Скопљу и да је саопштио како је „телефоном пожуривао ствар око испоруке фабрике станова“.⁴¹⁴⁵ Споразум о предаји поменуте фабрике монтажних станова потписали су 19. августа у Москви југословенски амбасадор Ц. Мијатовић и председник Државног комитета Савета министара СССР-а за економске односе са иностранством С. А. Скачков. Влада СССР-а се обавезала да изврши испоруку опреме за фабрику у „што је могуће краћем року“ и да пружи „техничку помоћ у изградњи тог предузећа“. Изражавајући захвалност за пружену помоћ, југословенски амбасадор је рекао да она „сведочи о пријатељству између југословенских и совјетских народа“ и да има „не само велико економско, него и важно међународно значење“.⁴¹⁴⁶

Истог дана, совјетски амбасадор – који је претходно у току августа боравио и у Скопљу – посетио је југословенског руководиоца из СР Македоније Лазара Колишевског, изразио му саучешће и интересовао се за „стање и прилике“ у македонској престоници. Л. Колишевски се захвалио на саучешћу, као и на „благовременој, ефикасној и значајној помоћи коју је СССР пружио Скопљу“. Према његовим речима, совјетска помоћ „несумњиво сведочи о дубоком пријатељству на делу и истовремено представља значајну залогу његовог даљег

⁴¹³⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 206, Запись беседы П. Ф. Ломако с т. Горским, 3.8.1963.

⁴¹⁴⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Забелешка о разговору Влаховића са Кузњецовим, 3.8.1963.

⁴¹⁴¹ Према подацима из литературе, капацитет производње фабрике је износио поменутих 35.000 m² или „око 1200 станова годишње“. (В. С. Милованов, *Советско-југославские экономические отношения*, стр. 78.)

⁴¹⁴² АЈ, КПР, I-3-a/101-50, Забелешка о разговору друга Председника са А. М. Пузановим, 6.8.1963; „Дар советског народа“, *Правда*, 8.8.1963, стр. 4.

⁴¹⁴³ АЈ, КПР, I-3-a/101-50, Забелешка о разговору друга Председника са А. М. Пузановим, 6.8.1963; „Помощь Советского Союза“, *Правда*, 9.8.1963, стр. 4.

⁴¹⁴⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Забелешка о разговору М. Никезића са А. М. Пузановим, 28.11.1963; ДА МСП, Строго пов., 1963, ф. 2, стр. пов. 29, Односи Југославије са СССР и ИЕ земљама; Исто, ПА, 1963, ф. 127, дос. 10, 443633, Забелешка са састанка одржаног поводом одласка инжињерског батаљона Совјетске армије, 12.12.1963; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 220–221.

⁴¹⁴⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Телеграм Ц. Мијатовића, 15.8.1963; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 527, 528–529.

⁴¹⁴⁶ Опширније о припреми за потписивање и потписивању Споразума: РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 212, Меморандум, 14.8.1963; Исто, Д. 1785, Л. 184, Запись беседы М. Н. Сулоева с т. Миятовичем, 12.8.1963; „Помощь братскому югославскому народу“, *Правда*, 20.8.1963, стр. 4.

учвршћивања и развијања“.⁴¹⁴⁷ Пажња коју је Москва показивала према СФРЈ у вези са земљотресом у Скопљу, види се и по томе што је Н. С. Хрушчов током боравка на одмору у Југославији 22. августа 1963. посетио и главни град СР Македоније. У материјалима припреманим за његову посету наилазимо на податак да је – према речима амбасадора Пузанова Колишевском – совјетска страна планирала као поклон да „изгради Технички факултет у Скопљу“. Током посете Скопљу Н. С. Хрушчов је указивао на предности одређених совјетских искустава („технике градње“) на основу којих би се убрзала и појефтинила изградња објеката и позивао југословенске инжењере да посете СССР и упознају са са тамошњим начином и техником рада. Југословенска страна је прихватила позив и упутила стручњаке који су се информисали о „совјетским искуствима у градњи на трусном терену“ и различитим техничким решењима. Осим тога, совјетска Влада је одлуком од 3. октобра 1963. одобрила „за Скопље“ кредит у износу од 30 милиона рубаља.⁴¹⁴⁸

И у совјетској јавности је поклањана пажња „скопској катастрофи“. Партијско гласило и централни совјетски лист – *Правда* – је у данима и недељама после земљотреса релативно често извештавала о приликама у Скопљу. Писано је о претрпљеној штети и страдању које је престоница СР Македоније претрпела током земљотреса „огромне рушилачке снаге“ који је „уништио велики део града“. Посебна пажња је посвећена помоћи која је упућена из СССР-а. Месец дана после земљотреса, крајем августа, *Правда* је писала како је Скопље постало „симбол братске солидарности“, како назив тог града „звучи као парола која отвара 'слободан пролаз' наруџбинама и товарима за југословенске другове“. „И ако би се на карти наше земље заставицама обележиле тачке из којих иде помоћ за Скопље, не би било мало таквих заставица“ – наводила је *Правда*, додатно аргументујући изречену тврдњу примерима: из Москве су у Скопље упућени 97 сандука лекова, шатори за становање и пошиљка шећера;⁴¹⁴⁹ из Лавова је отпремљено пшенично брашно;⁴¹⁵⁰ из Первوماјска 20.000 конзерви кондензованог млека; из Летоније и Доњецке области – цемент, из Архангелска – дрвна грађа, из Новорасијска – резана грађа; опрема за поменуту фабрику за производњу панела за изградњу монтажних станова, произвођена је у фабрикама Ивановске области у Узбекистану (текст и поменуто набрајање, новинар *Правде* је завршио са „...“).⁴¹⁵¹

Када се саберу различите ствари које су из СССР-а стигле као помоћ поводом „скопске катастрофе“, на адресу Југословенског црвеног крста је у току 1963. године – што од Совјетског црвеног крста (Савеза друштава Црвеног крста и Црвеног полумесеца СССР), што од совјетске владе – стигло 117.773 килограма хране и различите опреме у вредности од

⁴¹⁴⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–160, Забелешка о разговору Ј. Колишевског са А. Пузановим, 19.8.1963.

⁴¹⁴⁸ АЈ, КПР, I–3–a/101–51, Белешка о међународној помоћи за обнову Скопља; Исто, Разговор Н. С. Хрушчова и Ј. Б. Тита са руководиоцима Македоније, 22.8.1963; Исто, I–5–b/99–13, Забелешка о разговору М. Никезића са А. М. Пузановим, 28.11.1963; ДА МСП, Строго пов., 1963, ф. 2, стр. пов. 29, Односи Југославије са СССР и ИЕ земљама; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 513, Л. 196, К переговорам с Југославской делегацией. Об оказании технического и экономического содействия в строительстве и расширении промышленных предприятий в г. Скопле; „Братская солидарность. Поездка Н. С. Хрущева в Скопле“, *Правда*, 23.8.1963, стр. 1; „Хрушчов и Тито у порушеном Скопљу“, *Борба*, 23.8.1963, стр. 1; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 538–547; М. Гулић, *нав. дело*, стр. 368–370. Опширније о совјетском кредиту који је био намењен санирању последица разорног земљотреса у поглављу „Питање совјетских кредита Југославији“.

⁴¹⁴⁹ Према подацима из југословенских докумената у СФРЈ је из СССР-а стигло 30 тона шећера. (ДА МСП, ПА, ф. 126, дос. 10, 443312, Односи Југославија–СССР, 5.10.1963.)

⁴¹⁵⁰ Према подацима из југословенских докумената у Југославију је стигло 70 тона брашна из СССР-а. (Исто.)

⁴¹⁵¹ „Братская помощь“, *Правда*, 28.7.1963, стр. 6; „Тяжелое бедствие в столице Македонии“, *Исто*; „Помощь СССР населению Югославии“, *Исто*, 30.7.1963, стр. 5; „Благодарность за помощь“, *Исто*, 1.8.1963, стр. 4; „Положение в Скопле“, *Исто*, 2.8.1963, стр. 4; „Помощь населению Скопле“, *Исто*, 3.8.1963, стр. 6; „Благодарность за помощь“, *Исто*, 7.8.1963, стр. 6; „Дар советского народа“, *Исто*, 8.8.1963, стр. 4; „Помощь Советского Союза“, *Исто*, 9.8.1963, стр. 4; „Помощь братскому югославскому народу“, *Исто*, 20.8.1963, стр. 4; „Братская солидарность. Поездка Н. С. Хрущева в Скопле“, *Исто*, 23.8.1963, стр. 1; „Адрес назначения – Скопле“, *Исто*, 26.8.1963, стр. 4; „Адрес – Скопле“, *Исто*, 28.8.1963, стр. 4.

54.474.400 динара.⁴¹⁵² Треба поменути да је у вези са „скопском катастрофом“ Москва и на друге начине настојала да помогне. Тако је, на пример, у октобру 1963. у престоницу СР Македоније била упућена група специјалиста Државног комитета Савета министара СССР по питањима изградње, која је извршила анализу и дала препоруке за „поправљање конструктивних решења скелета зграда“, и указала на начине пружања помоћи СФРЈ како за обнављање Скопља, тако и за унапређење грађевинских радова на трусним подручјима.⁴¹⁵³ Још један вид совјетске помоћи представљало је стипендирање – за „потпуно школовање“ – 30 студената из Скопља.⁴¹⁵⁴

*

Најзначајнији политички догађај у односима две државе у току 1963. представљао је боравак Н. С. Хрушчова на одмору у СФРЈ. У току године планирана посета, као узвратна на боравак Ј. Б. Тита у СССР-у (децембар 1962), реализована је у форми одмора у периоду од 20. августа до 3. септембра. Према жељи Н. С. Хрушчова, у току посете су комбиновани „одмор и путовање по Југославији са разгледањем важних индустријских и пољопривредних објеката“.⁴¹⁵⁵ Иако је посета „формално имала карактер одмора“, као и у случају претходног Титовог боравка у СССР-у, она је „по свом садржају и значају далеко превазишла те оквире“.⁴¹⁵⁶ Како наводи члан совјетске делегације Јуриј Владимирович Бернов: „По карактеру пријема то путовање се ничим није разликовало од официјалне посете, иако су га југословенски другови називали активним одмором.“⁴¹⁵⁷

Посета Н. С. Хрушчова је била још једна прилика да се на највишем нивоу – у званичним и незваничним разговорима – размотре актуелна питања из међународних односа и стање у „међународном радничком покрету“, потом да се размене информације о унутрашњем развоју Југославије и СССР-а, те да се продискутују међусобни односи и могућности за даље ширење билатералне сарадње.⁴¹⁵⁸ Белешке са разговора показују да су они протицали у доброј атмосфери, уз смех и шале којима је посебан тон давао Н. С. Хрушчов својим живописним начином изражавања, уз коришћење народних изрека и честе духовите опаске.⁴¹⁵⁹ Заправо, цела посета је протекла у доброј атмосфери. Н. С. Хрушчов се захваљивао на „добром пријему и срдчности“ како од стране Ј. Б. Тита, тако и од стране „целог народа“ и истицао да му је „пријатно што се у народу осећа правилно разумевање корисности добрих, другарских односа између Совјетског Савеза и Југославије“.⁴¹⁶⁰

У два званична разговора, вођена на Брионима 26. и 27. августа 1963, доста пажње је посвећено међународним питањима и спољнополитичком положају СФРЈ и СССР-а. Обе стране су током разговора нарочиту пажњу посветиле Кини и сагласиле се око тога да је потребно водити „одлучну борбу са кинеском догматском политиком на свим фронтима“. Још једна од битних тема у разговору двојице државника биле су државе Трећег света, пре свега земље Азије и Африке, а Ј. Б. Тито је информисао Н. С. Хрушчова и о односима ФНРЈ

⁴¹⁵² ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 11, 410498, Белешка о сарадњи Југословенског црвеног крста и Црвеног крста и Црвеног полумесеца СССР-а за период 1961–1964.

⁴¹⁵³ Опширније: РГАЭ, Ф. 339 (Государственный комитет Совета Министров СССР по делам строительства), Оп. 9, Д. 177, Л. 1–87, Отчет группы специалистов Госстроя СССР по ознакомлению с результатами землетрясения, происшедшего в 1963г. в г. Скопле (Югославия), 9–25 октября 1963 г.

⁴¹⁵⁴ АЈ, КПР, I–2/18–2, Без наслова (документ на пет страна у кошуљици „Информативно-политички материјали“).

⁴¹⁵⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–51, Белешка у вези предстојеће посете Н. С. Хрушчова, 25.7.1963.

⁴¹⁵⁶ ДА МСП, Строго пов., 1963, ф. 2, стр. пов. 29, Односи Југославије са СССР и ИЕ земљама.

⁴¹⁵⁷ Юрий Владимирович Бернов, *Записки дипломата*, Москва 1995, стр. 80.

⁴¹⁵⁸ АЈ, 507/IX, 119/I–163, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год/; Исто, Извештај ДСИП-а СИВ-у о посети Н. С. Хрушчова.

⁴¹⁵⁹ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 530–591.

⁴¹⁶⁰ АЈ, 507/IX, 119/I–163, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора, 26.8.1963; Ю. В. Бернов, *нав. дело*, стр. 80, 81; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 547–548; Б. С. Новосельцев, „«Сейчас все зависит от крепости и единства социалистических стран». Запись беседы Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 26 августа 1963 г.“, стр. 476.

са различитим државама.⁴¹⁶¹ На југословенској страни су у вези са тим питањима после посете истицали на прво место: „Ако се сумирају основна питања разматрана приликом ове посете у разним облицима, борба за очување мира долази на прво место и оцењује се као најважнији задатак.“⁴¹⁶² У складу са таквим приступом и гледиштима, током разговора двојице државника је била „постигнута [...] сагласност да две земље наставе најширу сарадњу на спровођењу политике активне мирољубиве коегзистенције, предузимању одговарајућих реалних мера у области разоружања, проширењу економске сарадње између Истока и Запада, као и пружања помоћи земљама у развоју“.⁴¹⁶³

Следећа велика тема о којој су двојица државника информисала један другог биле су унутрашње прилике и развој Совјетског Савеза и Југославије. И Хрушчов и Тито су говорили изразито позитивно о тим питањима. Совјетски премијер се у суперлативима изражавао о „унутрашњеполитичком положају Совјетског Савеза“. Наводио је да је „мало рећи да је добар“, већ да је „блистав“. Према његовим речима, СССР је „прошао велики пут економског развоја и постигао велики прогрес“. Говорио је о „коренимом преображају“ совјетских градова и села, наводио да се „значајно побољшала елеганција“ совјетског становништва; помињао је да се много гради и да се „поправила исхрана становништва“. Развој совјетске економије одвијао се уз „премашивање планова“, индустрија се „добро развијала“, а нешто лошији резултати у испуњавању планова су бележени у хемијској индустрији и пољопривреди, што је – према речима Хрушчова – била „кривица“ руководиоца. Совјетски премијер је саопштио и да су престали да фаворизују тешку, „на рачун“ лаке индустрије, те да више „нема потребе да се штеди на производњи робе широке потрошње“, што су некад морали да раде да би „изградиле [...] одбрану“.

Попут Никите Хрушчова и Јосип Броз је у светлим бојама говорио о унутрашњим приликама у држави. Према његовим речима, Југославија је у „последње време“ превладала привредне тешкоће које је имала у току 1962. године – „стагнацију“ у пољопривредној производњи и раст индустријске производње од „само“ 5% – и „довољно брзо“ је развијала индустрију и пољопривреду. То је – како је наводио југословенски председник – постигнуто „мобилисањем“ Партије, критиком „негативних појава“ и исправљањем одређених грешака, што је за последицу имало „пораст индустријске производње за 15% у односу на одговарајући период прошле године“, као и пораст извоза за 26% у односу на исти период у току 1962. Недостатак одређених пољопривредних производа на „унутрашњем тржишту“ (попут меса) и одређене проблеме, Ј. Б. Тито је коментарисао у оптимистичном духу: „Мислим да ћемо савладати те тешкоће.“ Похвалним речима Ј. Б. Тито је говорио и о промени структуре становништва у Југославији, као и о промени производне структуре – наспрам 78% становништва које се пре Другог светског рата бавило пољопривредом, очекивало се да сеоско становништво „за 2–3 године“ падне испод 40%, а удео индустријске производње је чинио „скоро 70% националног дохотка“ (Кардељ је прецизирао: 72%) и очекивало се да ће у наредном периоду наставити да се повећава. Наспрам наведених података и истицања да се у социјалистичкој Југославији индустрија „развија врло добро“, Ј. Б. Тито је карактерисао индустрију Краљевине Југославије као „незнатну“. Наспрам националног дохотка „предратне Југославије“ који је износио 600 милијарди динара, истицао је да „сада национални доходак износи 3.200 милијарди“; наспрам дохотка по глави становника који је пре Другог светског рата

⁴¹⁶¹ Опширније о југословенско-совјетским разговорима о међународним питањима и о погледима две стране на ту проблематику: АЈ, 507/IX, 119/1–163, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора, 26.8.1963; Исто, Стенографске белешке југословенско-совјетског разговора, 27.8.1963; Исто, Разговор Н. С. Хрушчова са руководиоцима Индустрије мотора и трактора у Раковици, 21.8.1963; Исто, Хрушчовљева импровизација у говору у бродоградилшту „Сплит“; Исто, Извештај ДСИП-а СИБ-у о посети Н. С. Хрушчова; Исто, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год./; Исто, Изводи из говора Јосипа Броза Тита приликом боравка совјетске делегације у Југославији, 21.8, 4.9.1963; Ј. В. Тито, *nav. delo*, str. 239, 242–243, 247, 248, 251, 256, 259, 260, 261–263; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 535, 547–587; Ђ. Триковић, *nav. delo*, str. 147–148; Лј. Димић, *nav. delo*, str. 272, 273.

⁴¹⁶² АЈ, 507/IX, 119/1–163, Извештај ДСИП-а СИБ-у о посети Н. С. Хрушчова.

⁴¹⁶³ АЈ, 507/IX, 119/1–163, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год./.

износио 110 долара, истицао је како „сада“ он износи „око 300 долара“, а у Словенији „чак око 1.000 долара“. Говорећи похвално о успесима у различитим привредним областима и проблемима који су постојали, Тито је као закључак навео „да смо највеће тешкоће у развоју наше народне привреде ми већ превладали“.⁴¹⁶⁴

Разговори о унутрашњем развоју две државе били су праћени великим интересовањем Н. С. Хрушчова за различита југословенска искуства. Никита Сергејевич је своју заинтересованост објашњавао актуелним совјетским потребама, сличности проблема и недостатака са којима су се суочавали у обе државе, те могућношћу да се југословенска искуства, уз одређена прилагођавања, примене у СССР-у. Совјетски премијер је посебну пажњу поклатио радничким саветима, а интересовала су га још нека југословенска „искуства“, пре свега у области пољопривреде, спољне трговине и туризма. Током дискусија које су вођене, Ј. Б. Тито је позивао на „чешћу“ размену искустава између две стране, због тога што су „тешкоће“ са којима су се суочавали биле сличне, а често и исте. Никита Сергејевич је са „великим задовољством“ прихватио тај предлог и навео да су они спремни југословенској страни да покажу све што их интересује. Размена мишљења о различитим искуствима у низу области, била је праћена и изричитом потврдом Н. С. Хрушчова тога да у „социјалистичкој изградњи“ не могу постојати „шаблони“, те да и они сами „мењају [...] методе социјалистичке изградње“; односно, да „траже“, „експериментишу“ како би нашли одговарајућа решења. Била је то још једна потврда става совјетског премијера о „специфичним путевима“ у изградњи социјализма.⁴¹⁶⁵

Осим међународних, спољнополитичких питања, те унутрашњих прилика и искустава две државе, трећа тема у разговорима двојице државника били су билатерални односи Југославије и Совјетског Савеза. На обе стране је стање у односима СФРЈ и СССР-а оцењивано позитивно. Југословенски председник је односе две државе карактерисао као „добре“ и истицао да се „врло успјешно развијају“. Говорио је да су „сваког дана све бољи“, као и да сарадња две државе „све више напредује у свим правцима“. Совјетски премијер је наводио да су они „задовољни“ односима СФРЈ и СССР-а, додајући да се они „развијају добро“. Показатељ добрих односа две државе је била поменута пажња која је са совјетске стране указана СФРЈ поводом земљотреса у Скопљу. На трагу таквог совјетског односа, Н. С. Хрушчов је посетио престоницу СР Македоније 22. августа 1963. Приликом боравка у македонској престоници К. Црвенковски је Н. Хрушчову и „читавом совјетском народу“, исказао захвалност „за све што су до сада учинили за Скопље“. Уз упућену материјалну помоћ, Црвенковски је апострофирао и делатност „совјетског батаљона“ на отклањању последица земљотреса, додавши да они – осим тога што раде – стварају „и добре пријатељске односе са народом и омладином“.

Свакако, најкомпликованије питање у југословенско-совјетским односима представљала је сарадња „по партијској линији“. Међутим, обе стране су током разговора имале „конструктиван“ приступ приликом разматрања те тематике. Коментаришући односе „по партијској линији“, Н. С. Хрушчов је наводио да постоји „заиста врло мала разлика“, да постоји „врло мало питања, по којима постоје корените разлике“. О каквим разликама је било реч показује и то што је реплика Ј. Б. Тита: „Баш сам хтео да питам у чему су наше разлике“ – дочекана са смехом од стране руководиоца две државе. Када је отклањање разлика у питању, обе

⁴¹⁶⁴ АЈ, 507/IX, 119/1–163, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора, 26.8.1963; Исто, Стенографске белешке југословенско-совјетског разговора, 27.8.1963; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 534, 547–587, 589; Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 148; Лј. Димић, *нав. дело*, стр. 272.

⁴¹⁶⁵ АЈ, 507/IX, 119/1–163, Забелешка о посети Н. С. Хрушчова Раковици, 21.8.1963; Исто, Разговор Н. С. Хрушчова са руководиоцима Индустије мотора и трактора у Раковици, 21.8.1963; Исто, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора, 26.8.1963; Исто, Стенографске белешке југословенско-совјетског разговора, 27.8.1963; Исто, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год/; Исто, Извештај ДСИП-а СИВ-у о посети Н. С. Хрушчова; Исто, Записник о разговорима одржаним са представницима ЦК КПСС који су 2. септембра 1963. посетили ЦК СКЈ; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 429577, Циркуларни телеграм К. Поповића, 11.9.1963; Ју. В. Бернов, *нав. дело*, стр. 81–82; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, pp. 544–550; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 531–534, 562, 564, 568, 570, 571, 575.

стране су биле сагласне око тога да „не треба све одмах“, да не треба „журити“, већ треба ићи „постепено“, пустити да та „питања sazре“. „Ако у неким питањима између социјалистичких земаља нема јединства, најбоље да таква питања окружимо, да их одвојимо и да се око њих не споримо“ – сматрао је Хрушчов; а Кардељ је додавао: „Треба пустити пракси, па ће се нешто исправити а нешто променити.“⁴¹⁶⁶

Осим општих, обострано позитивних оцена о развоју билатералних односа и уопште-ног указивања на постојање „потреба и реалних могућности“ за „даљи развој по свим секторима“, током боравка Н. С. Хрушчова нису детаљније разматрана појединачна питања и области сарадње између две државе.⁴¹⁶⁷ Економске везе су биле једно од ретких билатералних питања које је помињано у званичним разговорима (али му није посвећена већа пажња) и успутно дотицано у различитим приликама. Југословенски председник је у пар наврата истицао добар развој економске сарадње и говорио о томе да су „проширени [...] економски односи“, да су „створене [...] врло добре основе за равноправно и обострано корисно кооперирање у индустрији“ и да се „остварује [...] корисна размјена искустава“. У говору одржаном крајем августа пред рударима у Велењу, наглашавао је: „Економска размјена у овој години биће у односу на прошлу годину проширена за преко 50%. Ово повећање одговара нашим потребама и обостраним интересима. Динамично проширење економских односа између наше двије земље, поред осталог, представља надокнађивање онога што је у прошлости пропуштено. У обостраном је интересу да идемо и даље од тога. И ми ћемо ићи. На примјер, већ смо се договорили о кооперацији у неким привредним областима, и она ће се у даљој сарадњи још више проширивати.“⁴¹⁶⁸

И совјетски премијер је у истом духу говорио о економским односима. Током разговора вођеног 26. августа 1963. на Брионима, Н. С. Хрушчов је позитивно окарактерисао стање и перспективе сарадње две државе на том плану: „Добро се развијају наши економски односи. Важно значење има рад групе економиста и договори о кооперацији и специјализацији. То је узајамно корисна ствар. Ми смо спремни да сарађујемо и по другим питањима, која интересују обе стране.“⁴¹⁶⁹ У говору одржаном у Фабрици мотора Раковица Н. С. Хрушчов је истакао да се „последњих година међу нашим земљама [...] развијају и добре економске везе“. Том приликом је, осим кооперације и специјализације, поменуо и трговинску размену две државе. Истакао је њен раст и перспективе за даље ширење сарадње: „У поређењу са 1955. годином обим робне размене међу нашим земљама повећао се приближно за 6 пута. У 1963[.] години узајамне робне испоруке повећале су се за 50 одсто у поређењу са прошлом годином. По нашем мишљењу то нису лоши резултати, али, разуме се, то и није граница наших могућности. Имамо све услове да сматрамо да ће се у будућности трговина између Совјетског Савеза и Југославије повећати још више на узајамну корист народа обеју наших земаља.“⁴¹⁷⁰

Сумирајући резултате посете, на југословенској страни су – по питању билатералних односа – наводили да је њихов развој „обострано позитивно оцењен“ и да је „констатована [...] потреба као и реалне могућности за проширење ових односа“. „Нарочито је подвучена потреба даљег проширења економске сарадње, посебно у области индустријске кооперације“ – истицано је у југословенским документима. Осим тога, навођено је и следеће: „Изузев на-

⁴¹⁶⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-51, Разговор Н. С. Хрушчова и Ј. В. Тита са руководиоцима Македоније, 22.8.1963; АЈ, 507/IX, 119/I-163, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора, 26.8.1963; Исто, Стенографске белешке југословенско-совјетског разговора, 27.8.1963; „Братская солидарность. Поездка Н. С. Хрушчева в Скопле“, *Правда*, 23.8.1963, стр. 1; Исто, Записник о разговорима одржаним са представницима ЦК КПСС који су 2. септембра 1963. посетили ЦК СКЈ; „Хрушчов и Тито у порушеном Скопју“, *Борба*, 23.8.1963, стр. 1; „Хрушчов и Тито у разрушеном Скопљу“, *Политика*, 23.8.1963, стр. 1; J. V. Tito, *nav. delo*, str. 239, 241, 259–260, 264; Ю. В. Бернов, *нав. дело*, стр. 80; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 538–545, 560, 561, 562, 575; Ђ. Tripković, *nav. delo*, str. 148; Lj. Dimić, *nav. delo*, str. 273; М. Гулић, *нав. дело*, стр. 368–370.

⁴¹⁶⁷ АЈ, 507/IX, 119/I-163, О посети Н. С. Хрушчова Југославији; J. V. Tito, *nav. delo*, str. 241, 264.

⁴¹⁶⁸ J. V. Tito, *nav. delo*, str. 241, 260.

⁴¹⁶⁹ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 560.

⁴¹⁷⁰ АЈ, 507/IX, 119/I-163, Из говора Н. С. Хрушчова у Раковици, 21.8.1963.

челног става да идемо на даљу кооперацију и специјализацију, о нашим односима са СЕВ, изузев онога што је већ предузето, овом приликом није разговарано. Такође ни о кредитима.⁴¹⁷¹ Када се све узме у обзир, може се рећи да питања билатералне сарадње две државе – међу њима и она која се односе на економске везе СФРЈ и СССР-а – нису била приоритетна, нити су детаљније разматрана током боравка Н. С. Хрушчова у СФРЈ. Међутим, ако узмемо у обзир ставове које је у погледу економских односа совјетски премијер исказивао током боравка Ј. Б. Тита у СССР-у 1962. године – да политичари треба само „у начелу“ да се сагласе око одређених ствари, а да су стручњаци ти који даље треба да изуче могућности и договоре даљу сарадњу – можемо рећи да је посета (чије резултате су обе стране позитивно оцењивале) имала непосредан допринос за даље јачање економских веза! Ниво односа две државе који је претходно био постигнут, и који је утицао на ширење економске сарадње, додатно је подигнут Хрушчовљевим боравком у СФРЈ. Размена мишљења и искустава у срдачној атмосфери су, дакле, обезбедили добар „оквир“, утицали на даље отварање простора за сарадњу, на ширење могућности за договарање и преговарање стручњака из економског апарата две државе.

На југословенској страни су сматрали да је посета Н. С. Хрушчова СФРЈ „остварена са пуним успехом“, да је имала значајан допринос „даљем приближавању гледишта о многим питањима од интереса за две земље, као и нормалнијем гледању на постојеће разлике /да [су] оне разумљиве на садашњој етапи развоја социјализма, да на њих треба гледати као на привремену и пролазну појаву/“, као и да је дала „нов свестрани допринос међусобном разумевању и развоју односа двеју земаља“. Имајући наведено у виду, у ДСИП-у су констатовали да је посета Никите Сергејевича „стварала нове и повољније услове за свестрани развој односа са СССР-ом“.⁴¹⁷² Осврћући се у наредним годинама на посету совјетског премијера, у Београду су истицали њен значај и позитивне последице. Тако су средином 1964. констатовали: „После посете Хрушчова атмосфера у међусобним односима још више се побољшала и развој односа кретао се – у целини – позитивним правцем.“ Посебно је напомињано да су се после његове посете економски односи две државе „развијали [...] знатно брже у неколико правца“.⁴¹⁷³ Резимирајући почетком 1965. југословенско-совјетске односе у претходне две године, у ДСИП-у су констатовали да су се они „позитивно развијали“, напомињући: „а нарочито после посете Хрушчова Југославији“.⁴¹⁷⁴

И на совјетској страни су резултати посете позитивно оцењени. Још током боравка Н. С. Хрушчова у СФРЈ, крајем августа, шеф Реферата за Југославију у Министарству иностраних послова СССР Бакунов је саопштавао југословенским дипломатама у Москви да су у совјетском министарству „веома задовољни током посете“ и да је „постигнут [...] знатно већи степен узајамног разумевања него икада раније, укључујући и прошлогодишње децембарске разговоре“.⁴¹⁷⁵ Говорећи на заседању Президијума ЦК КПСС 4. септембра 1963. Н. С. Хрушчов је наводио да су „добро“ дочекани, да је „однос народа према нама добар“, као и да је „општи утисак врло добар“. Саопштавао је да су „они блиски нама по већини питања“ и указивао на различита југословенска искуства, која треба „изучити“. Наведено је и да је по „питањима одбране“ Ј. Б. Тито тражио совјетску помоћ и да министар одбране Родион Јаковљевич Малиновски треба да се припреми за то питање (пада у очи да та тема – бар према ономе што је наведено у доступним белешкама – није покретана на званичним разговорима). У дискусији о посети поменуто је још и да се „не треба посебно заносити да је између нас 100-процентно јединство, тога нема“, да југословенске комунисте не треба називати „ни лењин-

⁴¹⁷¹ АЈ, 507/IX, 119/I–163, О посети Н. С. Хрушчова Југославији; Исто, Извештај ДСИП-а СИБ-у о посети Н. С. Хрушчова; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 14, 443129, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год/.

⁴¹⁷² АЈ, 507/IX, 119/I–163, Извештај ДСИП-а СИБ-у о посети Н. С. Хрушчова; Исто, О посети Н. С. Хрушчова Југославији; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 429577, Циркуларни телеграм К. Поповића, 11.9.1963; Исто, дос. 14, 443129, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год/.

⁴¹⁷³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴¹⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 5, 446031, Преглед билатералних односа Југославија–СССР, 11.2.1965.

⁴¹⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 13, 428322, Горски, ДСИП-у, 28.8.1963.

цима, ни антилењинцима“, али је општи закључак био да је „путовање“ било „оправдано“. ⁴¹⁷⁶ Амбасадор А. М. Пузанов је у различитим приликама преносио изузетно позитивне утиске совјетске стране о посети. ⁴¹⁷⁷

*

У одличној атмосфери која је владала у односима две државе после посете Н. С. Хрушчова и економски односи су наставили да се развијају. Како су на југословенској страни констатовали у периоду после посете совјетског премијера: „У атмосфери добрих политичких односа повољно се одвија и економска сарадња.“ Робна размена Југославије и Совјетског Савеза у току 1963. је била на нивоу од „око 180 мил. долара у оба правца“, што је било значајно повећање у односу на 1962. годину. После посете Хрушчова, у југословенској престоници су вођени преговори и крајем септембра 1963. је потписан Протокол о робној размени за 1964. годину. Протоколом је предвиђен укупни обим размене од 220 милиона долара, што је представљало повећање од 22–23% у односу на 1963. ⁴¹⁷⁸ Осим тога, као што смо поменули, совјетска влада је да би помогла обнову Скопља одлуком од 3. октобра 1963. одобрила кредит у износу од 30 милиона рубаља. Упркос томе што је совјетска страна крајем новембра 1963. изразила спремност за почетак разговора, преговори о решавању тог питања су се одужили све до 7. јуна 1965, када су у Москви представници две владе М. Лесечко и Б. Крајгер потписали кредитни споразум. Вредност кредита била је „до 33 млн. америчких долара“, годишња камата 2%, а рок отплате 10 година. ⁴¹⁷⁹ Почетком октобра 1963. у Београду су констатовали да је научно-техничка сарадња „последње године јако [...] повећана“. ⁴¹⁸⁰ Од 1. до 10. октобра 1963. у Београду је одржано X заседање југословенско-совјетске Комисије за научно-техничку сарадњу, које је – речима М. Тепавца – протекло „у знаку даљег проширења и повећања обима сарадње“. ⁴¹⁸¹

Ради потпунијег увида у одвијање економске сарадње две државе у овом периоду, треба имати у виду да југословенске анализе – уз констатације како се „у атмосфери добрих политичких односа позитивно [...] одвија економска сарадња“ и нотирање различитих помака који су прављени – нису превиђала ни одређена „спорна питања“. „Све то не значи да у области економских односа нема више проблема“ – констатовали су југословенски аналитичари и на првом месту, као „најозбиљнији“, наводили „проблем неликвидираних старих и непостојање нових кредитних аранжмана“. Констатовали су и да су наспрам робне размене, која је показивала „сталну тенденцију успона“, остали „облици повезивања на бази поделе рада“ (кооперација и специјализација) били у „почетној, тзв. фази сагледавања услова“. Негативно је коментарисана и „делимична аутархичност“ југословенских предузећа (руководиоци предузећа су интервенисали да се „извесни производи не увозе, да то не би угрозило производњу код нас“), а навођено је да „од тога нису имуне“ ни совјетске производне организације. Југословенска страна је морала да изврши одређено „организационо-кадровско прилагођавање“ у односу на совјетски спољнотрговински и привредни систем, нарочито у односу на „режим

⁴¹⁷⁶ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, главный редактор А. А. Фурсенко, Москва 2004, стр. 735, 736.

⁴¹⁷⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. М. Пузановим, 5.9.1963; Исто, Из забелешке о разговору М. Никезића са А. Пузановом, 11.9.1963; Исто, Забелешка о разговору Д. Видића са А. Пузановим, 9.11.1963.

⁴¹⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 443312, Односи Југославија–СССР, 5.10.1963; Исто, Строго пов., 1963, ф. 2, стр. пов. 29, Односи Југославије са СССР и ИЕ земљама; Б. Новосельцев, „День сурка. Советско-югославские отношения в 1963 году“, стр. 156; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 151.

⁴¹⁷⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 513, Л. 196, К переговорам с Югославской делегацией. Об оказании технического и экономического содействия в строительстве и расширении промышленных предприятий в г. Скопле; Исто, Д. 1037, Л. 112–118, Соглашение между Правительством СССР и Правительством СФРЮ об оказании Советским Союзом технического содействия в восстановлении города Скопле и предоставлении на эти цели кредита, Москва, 7.6.1965; АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Забелешка о разговору М. Никезића са А. М. Пузановим, 28.11.1963. Опширније у поглављу „Питање совјетских кредита Југославији“.

⁴¹⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 443312, Односи Југославија–СССР, 5.10.1963.

⁴¹⁸¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 433024, Тепавец, Амбасади ФНРЈ у Москви, 12.10.1963.

планирања“ у СССР-у и „одговорност државе за испуњење обавеза“. Проблеми су се појављивали и у вези са „диспаритетом цена“.

Одређене тешкоће су проистикале искључиво из пропуста југословенске стране. На пример, због тешкоћа да се у „краћем року“ прецизније сагледају сопствени „интереси и могућности“, дешавало се да југословенски органи нису благовремено могли да „фиксирају“ одређене „комплетне објекте“ које су требали да набаве у СССР-у (због начина функционисања совјетске планске привреде пропуштање да се у одређеном року изврши наруџбина је повлачило са собом дуже чекање и кашњење планираних испорука). Такође, „доста тешкоћа“ је произилазило из „недовољне координације свих фактора који имају одређене обавезе за развитак економских односа и сарадње са социјалистичким земљама“, конкретно између савезних секретаријата за спољну трговину, индустрију и финансије, ДСИП-а и Савезног завода за међународну техничку сарадњу. Све то је онемогућавало да се „брже и ефикасније“ реализују одлуке које су донете на „политичком нивоу“. Због свега тога Београд је намеравао да предузме одговарајуће „организационе мере“, које су на првом месту подразумевале „кадровско јачање Секретаријата за спољну трговину“, потом стварање одговарајуће „трговачке мреже“ у оквиру Амбасаде у Москви или при њој, као и инструисање Амбасаде да више пажње посвети економским питањима и појачавање дипломатског кадра са „привредним стручњацима“.⁴¹⁸²

Посебну тешкоћу на југословенској страни је представљало то што део „кадрова“ није показивао склоност ка ширењу привредне сарадње са СССР-ом. На то су, свакако, добрим делом утицала претходна негативна искуства и бојазан да би у случају поновног нарушавања политичких односа две државе могло доћи до обустављања потписаних аранжмана или немогућности да се набаве резервни делови. Једним делом се ту радило и о одређеној „инерцији“ и навикнутости да се послује са западним предузећима и – наспрам тога – непознавању производа које је совјетско „тржиште“ нудило. Могуће је да је за неке пресудан био квалитет западних производа, а сигурно је и да део „кадрова“ није благонаклоно гледао на јачање веза са СССР-ом. У октобру 1963. чланови СИВ-а су констатовали: „За досадашњу сарадњу карактеристичан је и став неких наших стручњака из привредних организација, који више нагињу сарадњи са већ испитаним тржиштима и партнерима са Запада. Због ранијих односа са социјалистичким земљама има и извесне дозе страха и неповерења када су у питању већи аранжмани са тим земљама.“ За такве „отпоре“ је на седници СИВ-а одржаној 23. октобра 1963. наведено да „нису за потцењивање“ и да „ту има доста проблема“.⁴¹⁸³

У истом духу, у југословенским анализама је навођено: „Међу проблеме које постоје са наше стране, ваља поменути извештан отпор нашем јачем повезивању са СССР, који се осећа код неких привредних кругова у земљи. Постоје извесне тешкоће са нашим економским кадром, а посебно са руководиоцима неких предузећа, који се одупиру због конзервативних погледа или једностране оријентације на две три земље на Западу, што се јавља као потенцијална сметња бржем развоју сарадње. На пример, Народна банка Југославије, која својом банковном политиком треба да стимулира трговину са Истоком, сама није хтела да купи на Истоку механизацију за рачунске операције у вредности од милион и по долара, иако је према мишљењу неких стручњака првокласна и јефтинија него на Западу, него је купила у једној западној земљи.“ Свеукупно посматрано, општи закључак југословенских аналитичара је био: „Очигледно да не користимо све могућности које нам у области економских односа стоје на расположењу, с обзиром на општу позитивну атмосферу и став који у совјетским установама влада када је реч о сарадњи са СФРЈ.“⁴¹⁸⁴ Разматрајући на седници СИВ-а у ужем саста-

⁴¹⁸² АЈ, 507/IX, 119/I–168, Односи Југославија–СССР, 30.12.1963; АЈ, КПР, III–b–2–a, Информација о економским односима са источноевропским земљама (октобар 1963); ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

⁴¹⁸³ АЈ, КПР, III–b–2–a, Информација о економским односима са источноевропским земљама (октобар 1963).

⁴¹⁸⁴ АЈ, 507/IX, 119/I–168, Односи Југославија–СССР, 30.12.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

ву „стање и перспективе економских односа са источноевропским земљама“, чланови југословенске владе су крајем октобра 1963. закључивали да економски односи са тим државама „заостају иза политичких и да нема довољно синхронизованог рада наших органа на изналагање облика и путева и на иницирању, а пре свега реализовању таквих односа.“ Уз „оцену о нашем заостајању у развоју економских односа са социјалистичким земљама“, ипак је изнето мишљење да је „постигнута робна размена створила могућности да се пређе и на друге облике економске сарадње“.⁴¹⁸⁵

И војне везе две државе – које су у себи садржале значајну економску компоненту – су наставиле да јачају у овом периоду.⁴¹⁸⁶ Приликом реферисања Хрушчова и још неких чланова совјетске делегације пред Президијумом ЦК КПСС 4. септембра 1963. о резултатима посете, било је наведено да је Тито тражио совјетску помоћ, очигледно за набавку одређених типова наоружања и војне опреме (у штурим стенографским белешкама у вези са тим је наведено: „Питања одбране – помозите нам (Тито). Друг Малиновски да се припреми.“). У доступним белешкама са југословенско-совјетских разговора, као што смо поменули, нема трагова о томе да су та питања разматрана. Пошто се не помињу у два званична разговора вођена на Брионима, може се констатовати да је то важно питање дискутовано у „незваничним“ сусретима. Имајући у виду застоје и натезања који су у току 1963. постојали по питању куповине најмодерније војне опреме и наоружања (на пример, приликом набавке инфрацрвених уређаја за ноћно гађање за тенк Т-54Б или најновијих торпеда), можемо претпоставити да су се Титове речи односиле на набавку одређених савременијих типова наоружања и војне опреме, и евентуално на одређене погодности приликом куповине.

Од средине године планирана посета државног секретара за народну одбрану Ивана Гошњака СССР-у, реализована је убрзо после повратка Никите Хрушчова у Москву, у периоду од 17. до 27. септембра 1963. Том приликом, југословенски министар је, осим Москве, посетио и Лењинград, Кијев, као и Севастопол и Симферопол на Криму. Разговарао је са низом високих војних званичника СССР-а, на челу са министром одбране, маршалом Родионом Јаковљевичем Малиновским. Посета је протекла у срдачној атмосфери и имала је позитивне ефекте на даљи развој војне сарадње. Саветник совјетске амбасаде у Београду П. Дедушкин је средином октобра службенику Државног секретаријата за иностране послове Б. Димитријевићу саопштио да у Москви посету „сматрају успелом и да ће бити удовољено свим захтевима које је генерал армије Гошњак поставио приликом своје посете“. Из Дедушкинових речи је било видно да су у совјетској амбасади били изузетно задовољни стањем и развојем односа две државе „на војном плану“.⁴¹⁸⁷ Посматрајући у наредним годинама војну сарадњу две државе, југословенски аналитичари су наводили да је „период од 1963. године“ био „карактеристичан [...] по великом броју сусрета највиших војних руководилаца, разних делегација и специјалиста наших армија“, те да је „заједничка црта свих тих сусрета и контаката била [...] срдачност, разумевање и жеља за даљим проширењем односа“.⁴¹⁸⁸

*

Добри односи СФРЈ и СССР-а и тенденција даљег успона у сарадњи, прелили су се из 1962. и 1963. и у наредну – 1964. годину. Почетком године су југословенски и совјетски представници „узајамно [...] истицали задовољство стањем и развојем односа“ две државе.⁴¹⁸⁹ Упркос одличном стању у политичким односима две државе и очигледној тенденцији успона економске сарадње, у привредном и политичком руководству СФРЈ су сматрали да привредне везе ипак заостају за политичким. На састанку одржаном 7. јануара 1964. у Савезној при-

⁴¹⁸⁵ АЈ, КПР, III–b–2–a, Информација о економским односима са источноевропским земљама (октобар 1963).

⁴¹⁸⁶ Претходно су, у току 1963, у априлу успешно окончани преговори за куповину совјетских тенкова Т-54Б, а у августу је потписан још један Споразум о набавци совјетског наоружања и војне опреме. (Опширније о југословенским војним набавкама у СССР-у у току 1963. године: Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 215–219.)

⁴¹⁸⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Саветник Совјетске амбасаде Дедушкин о неким актуелним питањима, 31.10.1963; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновыи протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 735, 736; Ђ. Трпковић, *нав. дело*, стр. 151–152; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 214–219.

⁴¹⁸⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–301, Војна политика и стратегијске концепције СССР и односи СА–ЈНА.

⁴¹⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 19, 44181, Забелешка о разговору Горског са Горчаковим, 9.1.1964.

вредној комори председник Одбора за економске односе са иностранством СИБ-а Јоже Брилеј је изузетно позитивно говорио о развоју политичких односа СФРЈ са СССР-ом и осталим источноевропским државама. Према његовим речима, политички односи са тим државама „у току последњих пар година“ су се „стално побољшавали“ и „развили у пријатељске односе и свестрану сарадњу“. „Имамо пуно разлога и убеђени смо и можемо рећи, да овога пута то није једна привремена плима, него један унутрашњи процес који се одвија у Источним земљама и у СССР-у и то је гаранција за једну трајнију сарадњу са нашом земљом. [...] Има пуно разлога и државно руководство има разлоге да верује да је то једна трајнија оријентација сарадње Источно европских земаља и СССР-а са Југославијом и обратно“ – истицао је Брилеј. Међутим, према речима Ј. Брилеја: „показало се да развој тих политичких односа далеко брже иде напред од развоја наших економских односа са тим земљама“. Истичући да „са њихове стране постоји далеко већа спремност за сарадњу са Југославијом“, председник Одбора за економске односе са иностранством је објашњавао да „то свакако није без неког интереса, није то због наших лепих очију“. Општи закључак Ј. Брилеја је био да „наши економски односи са земљама Источне Европе и СССР заостају иза политичких односа, а политички односи и економски интереси указују да имамо веће могућности за сарадњу са тим земљама, а то је у нашем интересу“.⁴¹⁹⁰

Из неколико разговора које је совјетски амбасадор А. М. Пузанов водио са југословенским званичницима крајем јануара и почетком фебруара 1964. видела се намера Москве за ширењем економских односа, као и задовољство начином на који су се одвијали. У разговорима са Ј. Б. Титом, К. Поповићем и Б. Црнобрњом, совјетски амбасадор је са задовољством констатовао да радови на фабрици коју је СССР поконио за изградњу монтажних станова у Скопљу добро напредују. Саопштавао је како је СССР сагласан са тим да „учествује у испоруци опреме“ за изградњу хидроенергетског и пловидбеног система у Ђердапу, али да њихови стручњаци још испитују ствар у вези са начином финансирања. Преносио је и совјетску сагласност да наруче нове количине бродова у Југославији за период од 1966. до 1970. Према процени совјетског амбасадора укупна вредност југословенских бродова износила је „преко 200 милиона долара“! Осим тог – како је К. Поповић прибележио – „великог посла“, амбасадор је информисао југословенску страну и о томе да је совјетска влада наложила Госплану да „при разради пројекта плана развоја народне привреде СССР-а за 1966–1970. г.“ води рачуна и о предлозима југословенских и совјетских стручњака о сарадњи у области машиноградње који су ушли у Протокол од 26. јуна 1963; потом, да је Државном комитету за економске односе са иностранством наложено да у првом полугодишту 1964. спроведе преговоре о испоруци „комплетне опреме“ у периоду од 1966. до 1970, а Државном комитету за координацију научно-истраживачких радова да приступи даљем раду у оквиру Југословенско-совјетске комисије за научно-техничку сарадњу.⁴¹⁹¹ У том периоду је направљен даљи, видан искорак ка коначном успостављању сарадње СФРЈ са СЕВ-ом. Од 25. јануара до 3. фебруара у Секретаријату СЕВ-а у Москви су вођени преговори на којима су решена главна питања и „принципи сарадње“.⁴¹⁹²

И по питању јачања војних веза, са совјетске стране су стизали позитивни сигнали од почетка године и дошло је до ширења сарадње.⁴¹⁹³ Београд је иницирао даље разговоре о куповини совјетског наоружања, за које је био изузетно заинтересован. Државни секретаријат

⁴¹⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.

⁴¹⁹¹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 711, Л. 39–40, Запись беседы А. М. Пузанова с И. Б. Тито, 5.2.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. М. Пузановим, 30.1.1964; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Пузановим, 4.2.1964; АЈ, 507/IX, 119/I–171, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. М. Пузановим, 5.2.1964; Ђ. Tripković, *nav. delo*, стр. 152.

⁴¹⁹² М. Ninković, „The Establishment of Cooperation between SFRY and COMECON in 1964“, *Tokovi istorije*, 3/2020, стр. 146–149.

⁴¹⁹³ АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору К. Поповића са К. Александровим, 7.2.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору Мирка Тепавца са А. Пузановим, 28.4.1964; Н. Ж. Петровић, *nav. delo*, стр. 223, 229–236.

за народну одбрану је – како је навођено у југословенским документима – имао „потребу набавки војне опреме у СССР-у, која би се извршила на бази проширења већ закључених Споразума између Владе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Владе Савеза Совјетских Социјалистичких Република“. На основу договора који су постигнути током његове посете СССР-у (септембар 1963), државни секретар за послове народне одбране СФРЈ Иван Гошњак је совјетском колеги Родиону Малиновском 22. јануара 1964. упутио писмо у коме је предложио слање више радних група које би се у СССР-у информисале о наоружању и војној опреми за коју је ЈНА била заинтересована. Средином марта стигла је сагласност совјетске стране, а крајем месеца са доласком југословенске „војно-трговинске делегације“ на челу са генерал-потпуковником Рудијем Петоваром у Москву, отпочели су преговори. Став и држање совјетске стране према преговорима се добро виде из речи генерала Дагајева југословенском војном изасланику да „нема тога што не би могли Југословенима показати, објаснити и продати“. Двомесечни преговори су допринели ширењу војних веза две државе, размени искустава и посебно повећању југословенских набавки совјетског наоружања и војне опреме. Успешно су окончани 22. маја 1964. потписивањем Споразума о испоруци војне опреме и техничкој сарадњи. Свеукупно посматрано, на основу споразума од 2. августа 1961, 22. новембра 1962, 9. августа 1963. и 22. маја 1964, укупна вредност совјетског наоружања и војне опреме чије испоруке су биле уговорене, износила је 140.408.408 долара, или: 105.306.300.000 динара.

Добар спољни показатељ јачања војних односа две државе било је приказивање веће количине модерног совјетског наоружања (тенкови Т-54, противтенковске ракете Шмељ, противавионске самохотке ЗСУ-57-2, самохотке од 90 и 100 mm...) на паради одржаној, поводом Празника рада, 1. маја 1964. у Београду. Крајем маја и почетком јуна (27. мај–6. јун 1964) уследила је „још једна манифестација блискости две армије“: посета министра одбране СССР-а Родиона Јаковљевича Малиновског СФРЈ. Југословенски маршал је 27. маја 1964. одликовао маршала Совјетског Савеза орденом Народног хероја и, уопште, током посете му је указана велика пажња и срдечно гостопримство. Пријем, позитивни утисци и разговори које је маршал Малиновски водио током посете, допринели су даљем успешном развијању војне сарадње СФРЈ и СССР-а. Наводећи да је посета била „врло успешна“, совјетски амбасадор је истицао да она „представља значајан корак у развијању односа између наших армија и земаља“, као и „значајан допринос јединству социјалистичких земаља“. Говорећи средином 1964. о војним односима две државе А. М. Пузанов је истицао да је од посете И. Гошњака СССР-у (септембар 1963) „на плану војне сарадње“ био „постигнут велики успех“. Наглашавао је да они СФРЈ „приликом куповине оружја третирају као и друге социјалистичке земље, које су чланице Варшавског пакта (врсте оружја, услови, цене)“. У току године је Генералштаб ЈНА упутио седам делегација на „консултације у Генералштаб Совјетске армије по свим видовима и родовима оружаних снага“. На југословенској страни је оцењено да су те консултације биле „корисне, као искуство, за решење неких питања војне изградње на којима се код нас ради“. Совјетска страна је у току године предала СФРЈ „велики број разних војних праваила и уџбеника“. Свеукупно посматрано, у склопу добрих односа две државе и општег успона сарадње, ширење и продубљивање међуармијске сарадње је настављено и током целе 1964.⁴¹⁹⁴

*

⁴¹⁹⁴ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/І-208, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964); АЈ, 130–629–1039, М. Никезић, СИВ-у, 20.2.1964; Исто, М. Рукавина, Комисији за координацију преговора и сусрета ДСИП-а, 29.2.1964; АЈ, КПП, І-3-а/101–66, Разговор Ј. Б. Тита са члановима совјетске војне делегације (пријем делегације за испраћај посмртних остатака војних руководилаца погинулих на Авали), 21.10.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 20, 424500, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановим, 8.6.1964; Исто, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар–јули 1964/; Исто, ф. 206, дос. 6, 413280, Гошњак, ДСИП-у, 17.2.1964; Исто, Информација, 13.2.1964; Исто, Пуномоћје ДСИП-а за генерал пуковника ЈНА Р. Петовара; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446218, Међународна политика СССР-а и југословенско-совјетски односи. Подсетник; В. Dimitrijević, *nav. delo*, str. 141–142; Н. Ж. Петровић, *nav. дело*, стр. 223, 229–236.

За разлику од позитивних импулса у билатералној сарадњи – који су се показали почетком и наставили позитивно да делују и у наставку године – слично као почетком претходне, 1963, совјетска страна је изашла са тезом о „кориговању“ и „позитивним променама“ југословенске политике на основу сугестија и критике из Москве. Такви погледи су у различитим приликама изношени током последњих месеци 1963. и, отвореније, почетком 1964. У том смислу, упадљива је – почетком године – била изјава секретара ЦК КПСС и руководиоца Међународног одељења ЦК КПСС, академика Борис Николајевич Пономарјов у Стокхолму, где је као шеф предводио совјетску делегацију на конгресу шведске комунистичке партије (3–6. јануар 1964). Осим тога, у Београду су „нотирали“ још неколико сличних „негативних иступа“, који су претходили и следили за изјавом Б. Н. Пономарјова (чланак из „септембарског броја совјетског часописа 'Комунист'“; „изјаве Чепракова и Голубјова“ и још неких „совјетских партијских функционера“ са краја 1963, у којима се критички говорило о Програму СКЈ; говор М. А. Сулова на фебруарском пленуму ЦК КПСС-а; „календар 'Политиздата'“ у коме се наводи да Програм СКЈ представља „докуменат који садржи низ погрешних ставов“). На истој „линији“ су биле и оцене које је давао сам Н. С. Хрушчов у разговорима са представницима иностраних комунистичких партија и са југословенским амбасадором Ц. Мијатовићем. Југословенски аналитичари су из свега тога извлачили следећу „формулу“ коју је заступала Москва: „1) да [је] Југославија дефинитивно социјалистичка земља; 2) да се у њеној политици догађају позитивне промене и кориговања; и 3) да постоје још разлике по низу идеолошко-политичких питања (тј. 'југословенски ревизионизам' по неким питањима, није још превазиђен).“

На такве ставове Београд је, убрзо после изјаве Пономарјова, реаговао јавно, објављивањем коментара у „Комунисту“ 16. јануара 1964. Цео коментар је био умерено интониран, без жеље да се отвара даља расправа о том питању. О том питању је дискутовано у разговору који су 27. фебруара 1964. водили Н. С. Хрушчов и Ц. Мијатовић. Обе стране су том приликом остале на својим полазним основама – Хрушчов и Андропов, који је присуствовао разговору, су износили аргументе у прилог своје тврдње о, са њихове тачке гледишта, позитивним променама у СФРЈ; Мијатовић није прихватао такве ставове и после одређеног времена у разговору се прешло на друга питања. Анализирајући почетком марта 1964. читаву ствар, у Државном секретаријату за иностране послове су сматрали да разговор совјетског премијера и југословенског амбасадора „у суштини остаје на линији познатог двојаког прилаза и тактике СССР према Југославији: на једној страни – чврст став да смо социјалистичка земља, да разлике које постоје не треба драматизовати, да време и пракса покажу шта је правилно, да тежиште треба ставити на ономе што нам је заједничко, што нас везује и што унапређује наше односе; на другој страни – Југославија се коригује (па према томе била [је] оправдана и 'перспективна' досадашња тактика, укључујући и према VII конгресу и Програму СКЈ), али још увек постоје разлике по низу питања које, објективно, представљају одређену 'хипотеку' на односе СКЈ – МКП [Међународни комунистички покрет] и да је на Југославији да скине ту 'хипотеку' (а то је пре свега Програм СКЈ)“. Према мишљењу службеника ДСИП-а, „акцентирање једне или друге стране увек је зависило од конкретних интереса и тактичких потреба СССР, при чему је фактор Кине имао посебан значај“. Основни закључак Београда за низ догађаја (закључно са разговором Хрушчова и Мијатовића) у којима је од почетка 1964. „акцентована“ друга страна совјетског приступа и теза о „кориговању“, био је да то „не излази из оквира досадашње совјетске линије, па и акцептирање неких негативних прилаза и аспеката се уклапа у оквире те двојаке линије и има више тактички значај. Суштински не ради се о неком новом квалитету, због тога нема места драматизовању или неком 'суштинском' преиспитивању односа.“⁴¹⁹⁵

⁴¹⁹⁵ П. Ц. „XX конгрес КП Шведске“, *Комунист*, 16.1.1964, стр. 2; АЈ, 507/IX, 119/I–176, Разговор Хрушчов–Мијатовић и совјетска теза о „кориговању“ СКЈ, 6.3.1964; Исто, 119/I–208, Негативни иступи и писање у СССР-у /септембар 1963–септембар 1964/; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 152–154; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 594–597.

У наставку године су се повремено појављивале – према гледишту југословенске стране – „старе негативне тезе“ и замерке Москве на рачун СКЈ и његових „грешака“, а било је речи и о „потреби 'кориговања'“. ⁴¹⁹⁶ Међутим, свеукупно посматрано, ствари су се кретале видно боље. Совјетско руководство се „оријентисало“ према „постепеном развијању партијске сарадње“ и са протоком времена је „слабио ранији акценат на идеолошким разликама и захтев за ревидирањем Програма СКЈ“. „Постојање разлика почело се оцењивати реалније“ – констатовали су југословенски аналитичари, закључујући: „На наш унутрашњи развитак и специфична искуства у социјалистичкој изградњи почело се гледати мирније и нормалније, са мање резерви, уз повремено истицање и појединих позитивних достигнуће, иако су и даље остале неке једностраности у оцењивању наше унутрашње политике.“ ⁴¹⁹⁷

*

Већ из до сада наведеног, у пуној мери се види значај и утицај „кинеског фактора“ на југословенско-совјетске односе почетком и – уопште – у току 1964. Заоштравање односа између Совјетског Савеза и Кине, до кога је дошло почетком 1964, појачало је важност тог питања у односима две државе. Москва је нарочито актуелизовала и потенцирала „кинеско питање“ од Пленума ЦК КПСС који је одржан од 10. до 15. фебруара 1964. и на коме су – између осталог – разматрани односи СССР-а и Кине. ⁴¹⁹⁸ Како је отправник послова совјетске амбасаде К. Александров информисао Државни секретаријат за иностране послове СФРЈ средином фебруара, на Пленуму је разматрана „ситуација која је настала после последњег бруталног напада кинеске штампе на КПСС и совјетске руководиоце“ (мисли се на чланак „Руководиоци КПСС – највећи расколници нашег времена“ објављен у кинеским листовима „Хунгчи“ и „Женмин жибао“ 4. фебруара 1964). На Пленуму је разматрано – речима Н. С. Хрушчова – „питање о расколничкој делатности руководиоца КПК и позицији КПСС у борби за повезивање и јачање јединства међународног комунистичког и радничког покрета“. Михаил Андрејевич Суслов је 14. фебруара иступио са рефератом „О борби КПСС за збијеност међународног комунистичког покрета“, а наредног дана, 15. фебруара, Пленум је усвојио истоимену Одлуку. Како је амбасадор Пузанов по повратку са Пленума саопштио Титу: „Пленум је усвојио одлуку да треба ићи на отворену борбу са Кином.“ ⁴¹⁹⁹

Свеукупно посматрано, од средине фебруара и Пленума ЦК КПСС-а Москва је у току 1964. често информисала Београд о актуелним приликама из односа СССР-а и Кине, и настојала да увуче СКЈ у одређене заједничке акције попут планираног саветовања комунистичких партија; са друге стране, Београд се саглашавао са совјетским гледиштима и ставовима по питању политике коју је водила Комунистичка партија Кине, али је опрезно и суздржано реаговао на идеју о организовању саветовања комунистичких партија. Тактика Београда се огледала у томе да се – са једне стране – идеја о сазивању саветовања „братских партија“ не одбацује, као ни југословенско учешће на истом; са друге стране, учешће на саветовању се није изричито прихватало, већ се инсистирало на низу услова који су подразумевали обављање „темељитих припрема“, „рашчишћавање“ тог питања унутар свих партија, усаглашавање ставова који су били прихватљиви за све и доношење одлуке о томе какве документе и ког садржаја треба усвојити на саветовању. Паралелно са тим, Београд је стално указивао на

⁴¹⁹⁶ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/I–208, Негативни иступи и писање у СССР-у /септембар 1963–септембар 1964/.

⁴¹⁹⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–208, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964); ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 5, 446031, Преглед билатералних односа Југославија–СССР, 11.2.1965.

⁴¹⁹⁸ Пленум Централног комитета Комунистическој партији Советског Сојуза. 10–15 фебруара 1964 года. Стенографический отчет, Москва 1964; Ю. Аксютин, Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг., стр. 401.

⁴¹⁹⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Из забелешке разговора Тепавца са Александровим, 15.2.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК КПК, 7.3.1964; АЈ, КПР, I–3–a/101–58, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. М. Пузановим, 24.2.1964; „Руководители КПСС – величайшие раскольники нашего времени. Седьмая статья по поводу открытого письма ЦК КПСС. Редакция газеты «Жэньминь жибао», Редакция журнала «Хунци» (4 февраля 1964 года)“; М. А. Суслов, О борьбе КПСС за сплоченность международного коммунистического движения. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 14 февраля 1964 года, Москва 1964; Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964, стр. 592, 743, нап. 795, 796.

потребу ширег приступа проблему, на „свестранију“ анализу текућих проблема социјализма у целини и стварање једне „прогресивне платформе“ која би омогућила и укључивању различитих „прогресивних снага“ (а не само комунистичких партија) у „борбу против кинеских схватања“. СКЈ није било прихватљиво учествовање на саветовању на онакав начин како су то замишљали у Москви, јер их је то подсећало на „стару праксу“, „постројавање“, „дисциплиновање осталих земаља и партија“ од стране КПСС-а, и сматрали су да би се том приликом од СКЈ очекивало да беспоговорно прихвати совјетске ставове и гледишта. На тај начин би СКЈ по „кинеском питању“ губила право на „аутономан“ став, који би се формирао у односу на процену сопствених интереса и циљева и постао би објект совјетске политике, што би било праћено одрицањем од одређених спољнополитичких принципа СФРЈ и нанело би штету њеној спољнополитичкој позицији.

Евентуално прихватање учествовања на саветовању под тим условима могло се завршити тако што би: 1) СКЈ прихватио наметнуте ставове и тако постао објект совјетске спољне политике, а СФРЈ претрпела штету на спољнополитичком плану; 2) СКЈ би у току саветовања одбио да потпише заједнички документ (декларацију, изјаву), што би резултирало нарушавањем односа са СССР-ом. Трећа варијанта – отворено одбијање учешћа на саветовању би имала идентичну последицу као одбијање потписивања заједничког документа у случају учествовања на саветовању. Са друге стране, за Москву је такво условљавање било неприхватљиво, јер би их спречило да изнесу своје ставове на начин на који су желели, „разводнило“ би оштрину совјетске критике према КПК, а вероватно би значило и додатно губљење времена које би било потребно за усклађивање различитих ставова и интереса (управо оно што су настојали да избегну). Даљи развој тог питања је показао да је Београд са одуговлачењем и заузимањем суздржаног, „неодређеног“ става у потпуности постигао свој циљ (консултативни сусрет – оно што је називано „припремним саветовањем“ – представника 19 партија био је организован после смене Н. С. Хрушчова, у марту 1965; а велико, међународно саветовање комунистичких и радничких партија тек у јуну 1969. године). Било какво другачије држање би Југославију коштало више – на Истоку, Западу или међу „неангажованим земљама“.⁴²⁰⁰ Осим претходних негативних искустава са том врстом међународних скупова, суздржаност коју је Београд испољио у току 1964. према том питању је додатно била мотивисана негативним реакцијама које би учешће СКЈ на саветовању комунистичких партија изазвало и на Западу (посебно је требало водити рачуна о променама које су се у том периоду дешавале у САД после убиства Џ. Ф. Кенедија, и о ставу који ће нова администрација заузети према Југославији)⁴²⁰¹ и међу „неангажованим земљама“ (нарочито у контексту припрема за одржавање Друге конференције шефова држава или влада ванблоковских земаља).⁴²⁰²

⁴²⁰⁰ АЈ, 507/IX, 119/I–172, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са К. Александровим, 18.2.1964; Исто, 119/I–173, ЦК СКЈ – ЦК КПСС, 22.2.1964; Исто, 119/I–176, Разговор Хрушчов–Мијатовић и совјетска теза о „кориговању“ СКЈ, 6.3.1964; Исто, 119/I–184, ЦК СКЈ – ЦК КПСС, 26.5.1964; Исто, КПР, I–3–a/101–58, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. М. Пузановим, 24.2.1964; Исто, ЦК КПК – ЦК КПСС, 20.2.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК КПК, 22.2.1964; Исто, I–3–a/101–59, Забелешка о пријему А. Пузанова код А. Ранковића, 3.4.1964; Исто, I–5–b/99–14, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ, Б. Црнобрњи, 14.2.1964; Исто, Љ. Мухић, Комисији за међународне везе ЦК СКЈ, 17.2.1964; Исто, ЦК КПК – ЦК КПСС, 27.2.1964; Исто, Белешка М. Никезића о разговору са А. Пузановим, 5.3.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК КПК, 7.3.1964; Исто, Шиљеговић, Црнобрњи, 9.3.1964; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. Пузановим, 16.3.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка Осолника о разговору са Кисељевим, 14.4.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору М. Тепавца са А. Пузановим, 28.4.1964; Исто, I–5–b/99–14, Белешка о разговору Б. Шиљеговића са А. Пузановим, 23.5.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК СКЈ, 27.6.1964; Исто, Забелешка о разговору А. Ранковића са А. Пузановим, 1.7.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 591–593, 600, 639–640, 744 (нап. 812); Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 152, 154–156, 158–159.

⁴²⁰¹ Опширније о југословенско-америчким односима у периоду после убиства Џ. Ф. Кенедија и у току 1964. године: Д. Богетић, „Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације“, стр. 136–160; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, стр. 152–177.

⁴²⁰² Б. С. Новоселцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 80–81, 87.

*

У информативним материјалима рађеним пред јунску посету Ј. Б. Тита СССР-у, односи две државе су представљени у прилично позитивном тону. „Период од посете Н. С. Хрушчова Југославији обележен је даљим општим позитивним развојем односа између СФРЈ и СССР“ – навођено је у југословенским анализама. Као битан – „позитиван“ – фактор у односима две државе истицан је сукоб у „међународном радничком покрету“, односно сукоб Москве и Пекинга. Југословенски комунисти су сматрали да је „одлучан став“ који је СКЈ заузео у вези са сукобом довео до „даљег учвршћивања наших позиција и у односу на Совјетски Савез – посебно с обзиром на наш утицај и углед у МРП [Међународном радничком покрету] и неангажованом свету“. Нису превиђана ни совјетска гледишта о томе да СФРЈ „својим независним ставом и прилазом сукобу и давањем нагласка на питања даље демократизације односа у МРП“ не пружа „жељени допринос“ на линији „тактике“ за коју се у том периоду залагала КПСС. Констатовано је да је због тога постојао „извесан притисак да пружимо јачу 'подршку' КПСС у тој борби“, те да су због одсуства исте постојале одређене „резерве које у односу на СФРЈ и СКЈ још нису исчезле“. Посебно је истицано да су „борба“ СССР-а да прошири утицај у Азији и Африци и сучељавање са „кинеским напорима“ на том простору, довели до „појачаног интереса за наше позиције и односе са земљама тога подручја као и за могућности њиховог кориштења у склопу постојећег сукоба“.

Када су билатерални односи Југославије и Совјетског Савеза у питању, аналитичари су констатовали њихов „даљи развој“ и то на „свим подручјима“. У материјалу припремљеном за посету Ј. Б. Тита посебно је истакнуто ширење привредне сарадње две државе: „Економски односи доживели су врло снажан размах у свим правцима.“ Наведено је да је за 1964. „потписан до сада најобимнији протокол о размени /220 мил. \$/“, али и да се „сада [...] закључују послови који превазилазе уговорени обим размене у протоколу“. Претпостављало се да ће робна размена „вероватно превазићи предвиђени обим и евентуално достићи ниво од 250 мил. \$“. Као илустрација доброг развоја економских односа наведено је да „ускоро“ треба да почну преговори о испорукама југословенских бродова СССР-у у вредности од чак 300.000.000 долара. Помаци су направљени и по питању набавке комплетних совјетских постројења: „У дискусијама и преговорима за набавке комплетних објеката совјетски представници показују знатно више еластичности и спремније нам излазе у сусрет, водећи више рачуна о особеностима нашег привредног и спољно-трговинског система.“ Истакнуто је и да су „после дужег времена Совјети [...] поново почели да разматрају давање кредита Југославији“, те да су током преговора о набавци маханизације за изградњу система Ђердап понудили „кредит за грађевинску опрему и за агрегат“. Напоменуто је и да је научно-техничка сарадња „подигнута на виши ниво како у погледу обима /око 4 пута већа него пре две године/ тако и у формалном погледу“. Под последњим се имало у виду да „преговоре воде и протоколе закључују министри“. На плану производне кооперације, осим „принципијелног договора“ о сарадњи у машиноградњи (Протокол од 26. јуна 1963), истакнути су „први контакти и разговори о сарадњи и повећању размене производима хемијске индустрије /совјетска делегација крајем прошле године, наша делегација у мају и јуну 1964./“. Наведено је да се, према изјавама „совјетских одговорних фактора“, у области хемијске индустрије може очекивати постизање „нових аранжмана“. Кратко је наведено и да су „преговори о облицима и обиму наше сарадње са СЕВ-ом у току“.⁴²⁰³

*

Последњи значајан југословенско-совјетски сусрет „на врху“ и, уједно, последњи сусрет Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, одиграо се током боравка председника СФРЈ у Лењинграду 8–9. јуна 1964. Састанак је крајем маја иницирала совјетска страна. Повод за позив Владе СССР-а југословенском председнику да „незванично посети Лењинград“ био је његов пут у Финску и чињеница да је она „близу“. У позиву су били поменути и „постојећи пријатељски односи и успостављени лични контакти“, али и неке чисто „куртоазне“ ствари – навођено је

---

⁴²⁰³ АЈ, КПР, I-2/18-2, Без наслова (документ на пет страна у кошуљици „Информативно-политички материјали“).

како је Ј. Б. Тито својевремено изјавио „да му се Лењинград свиђа и да би радо поново дошао“, да је „управо јуни – месец белих ноћи“ и да би се „радовали ако би се Председник и његова супруга задржали“. Упркос тако формулисаном позиву, ток сусрета Ј. Б. Тита са Н. С. Хрушчовом је „потврдио“ претпоставку југословенске стране да позив „није био инспирисан куртоазним разлозима, него жељом за садржинским разговором“. ⁴²⁰⁴ У повратку из посете Финској, Ј. Б. Тито је свратио до Лењинграда 8. јуна. ⁴²⁰⁵ Четворочасовном разговору двојице државника – вођеном истог дана – присуствовали су са југословенске стране још и државни секретар за иностране послове Коча Поповић, амбасадор Цвијетин Мијатовић и генерални секретар председника Републике Богдан Црнобрња; са друге стране, учествовало је више совјетских државних и партијских функционера.

Сусрет Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова је искоришћен за – како је југословенски председник рекао – „размену мишљења по најважнијим питањима“. Круг тема које су разматране био је широк – низ међународних питања, недавна посета Н. С. Хрушчова УАР, односи са Г. А. Насером, политика осталих арапских државника; питање Кипра, политика кинеског руководства и сазивање међународног саветовања комунистичких партија, односи СССР-а са Румунијом и политика румунског руководства, Изјава 81 партије са последњег саветовања комунистичких партија (Москва, 1960); поменути су мање или више успут и Савет за узајамну економску помоћ, Латинска Америка, Сједињене Америчке Државе; дискутовано је и о „развитку југословенске политике“ – како о унутрашњим питањима, тако и о одређеним спољнополитичким погледима Београда; а дотакнута су и питања билатералне сарадње. Анализирајући садржај разговора министар К. Поповић је по значају издвајао четири теме којима је совјетски премијер посветио „главну пажњу“: 1) међународно саветовање комунистичких партија „у вези са садашњим тешкоћама у МРП“; 2) „правац и темпо развитака“ југословенске спољне и унутрашње политике; 3) „изражавање жеље“ да Београд каже „нешто позитивно“ о Изјави са међународног саветовања комунистичких партија из 1960. године; 4) политика Румуније. Према речима К. Поповића то су била питања „где су били нарочито заинтересовани за мишљење друга Тита и југословенског руководства, са природном тежњом да дође до даљег приближавања наших гледишта њиховима“. Хрушчов се за те теме – речима К. Поповића – „добро припремио, што се видело и из добро разрађене аргументације“; настојао је („на коректан начин али упорно“) да се југословенски председник „потпуније изјасни у прилог совјетских ставова“ и „на крају сваке од ових тема настојао је да се изричито причврсти постигнути степен сагласности“. На основу увида у записнике са разговора обе стране и општег контекста, чини се да се наведена четири питања могу даље „синтетизовати“ (као што смо раније помињали, друга и трећа тема су такође имале везе са Кином и планираним саветовањем комунистичких партија) и свести на две „главне“ теме разговора: Кину и Румунију. ⁴²⁰⁶

За разлику од раздражљивости, осиноности или пак расејаности, туге и мањка енергије, којима је био склон у периоду када се састао са Ј. Б. Титом, ⁴²⁰⁷ Н. С. Хрушчов је за време разговора са југословенским председником 8. јуна 1964. био добро расположен, енергичан, често је причао за њега карактеристичне анегдоте које су према записницима са разговора изазивале смех код присутних; био је концентрисан и, по сведочењу Коче Поповића, одлично при-

⁴²⁰⁴ АЈ, 507/IX, 119/I–186, Забелешка разговора К. Поповића са К. Александровим, 30.5.1964; Исто, КПР, I–2/18–2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 636; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 81, нап. 224.

⁴²⁰⁵ Н. С. Хрушчов је на аеродрому дочекао југословенску делегацију и пожелео добродошлицу „драгом другу Титу“, „драгом другу председнику југословенске републике“, додајући да је СФРЈ „пријатељска“ република за СССР. (АЈ, КПР, I–2/18–2, Говори Н. С. Хрушчова и Ј. Б. Тита приликом доласка југословенске делегације.)

⁴²⁰⁶ АЈ, 507/IX, 119/I–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду; Исто, КПР, I–2/18–2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 636.

⁴²⁰⁷ У. Таубман, *нав. дело*, стр. 658–661; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, р. 839.

премљен за теме о којима се говорило.⁴²⁰⁸ Ипак, и у незваничном разговору који је са вођен после вечере 8. јуна, осврнуо се на своје године. Говорећи о себи да је „само мали шраф у великој машини која добро ради“, додавао је: „Осим тога, и мени је већ седамдесет година. Ја радим колико могу, али ми више не преостаје пуно. Но ја сам уверен да ће тај апарат и после мене, добро да функционише.“ На те речи је – две године старији – Ј. Б. Тито „добацио“: „Не мислимо нас два да још умремо.“⁴²⁰⁹

Вратимо се разговору двојице државника. После уводног изражавања „обостраног задовољства сусретом“, прва тема разговора било је недавно путовање Н. С. Хрушчова у Уједињену Арапску Републику (9–25. мај 1964).⁴²¹⁰ Совјетски премијер је изјавио да су код њега остали „најбољи утисци са боравка у УАР“ и да је доста тога што је тамо видео „превазишло“ сва његова очекивања. Утисци о Гамал Абдел Насеру су били у истом тону: „Насер сада у потпуности није онај човек са којим сам ја разговарао пре 5–7 година. Он је претрпео велику еволуцију набоље.“ Југословенски председник се слагао са таквим гледањем на Насера, наводећи да је „много напредовао као државник“. Пошто се у Египту совјетски премијер срео са још неким арапским државницима, са Ј. Б. Титом је разменио мишљење о њима. Пре свега о председнику Ирака Абдулу Саламу Мухамеду Арифу, а „успут“ и о председнику Алжира Ахмеду Бен Бели. Совјетски премијер је мање или више детаљно информисао Ј. Б. Тита о различитим питањима унутрашње политике Египта, као и о низу међународних питања о којима је разговарао са Г. А. Насером.

За схватање целине југословенско-совјетских односа битни су они делови разговора двојице државника из којих се јасно види посредничка улога коју је Ј. Б. Тито знао да „одигра“ у односима СССР-а и Египта (шире посматрано: између СССР-а и „неангажованих земаља“), како у целини тако и у појединим важним питањима; као и начин на који је ту улогу признавао и вредновао Н. С. Хрушчов. Већ на почетку разговора совјетски премијер је „подсећао“ на то да се „врло добро сећа када му је друг Тито говорио о Насеру и указивао на потребу јачања односа са УАР“, а поменуо је и да је рекао Насеру да је Тито његов „велики адвокат“. Са друге стране, југословенски председник је наводио како је „често говорио Насеру да се придржава ближих односа са Совјетским Савезом“. Под утиском успешног завршетка прве фазе градње и свечаног отварања Асуанске бране, која је рађена уз совјетску помоћ, Хрушчов се осврнуо и на Титову улогу у реализацији тог „грандиозног“ грађевинског подухвата: „Сећам се једног разговора који сам имао са Вама, друже Тито, 1956. године. Тада сам рекао да, како су Енглези отказали Египту кредит за изградњу Асуанске бране, могли бисмо ми, полазећи од нашег економског положаја и техничког стања наше индустрије, да помогнемо Египћанима да изграде Асуанску брану. Подозревам да сте Ви тада информисали Насера о нашем разговору.“⁴²¹¹ Коментар и примедба Хрушчова су, према совјетској белешци, изазвали смех код присутних; а у белешци разговора коју је саставио Б. Црнобрња осим општег смеха, наведен је и утисак: „Привзвук признања другу Титу.“⁴²¹² Резимирајући ставове о том делу разговора двојице државника, на југословенској страни су сматрали да је излагање Н. С. Хрушчова одражавало „шири прилаз и позитивне промене у политици СССР-а према УАР-у,

⁴²⁰⁸ АЈ, 507/IX, 119/1–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, КПР, 1–2/18–2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 606–636.

⁴²⁰⁹ АЈ, 507/IX, 119/1–186, Забелешка о говору Н. С. Хрушчова после вечере у Лењинграду 8. јуна 1964.

⁴²¹⁰ Опширније о боравку Н. С. Хрушова у Египту, за који Цереми Фридман наводи да је био „кулминација Хрушчовљеве политике у Трећем свету“, и уопште односу Хрушчова према Египту и совјетском учешћу у изградњи Асуанске бране: У. Таубман, *нав. дело*, стр. 657–660; J. Friedman, *нав. дело*, pp. 111–112; *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, pp. 809–854.

⁴²¹¹ Н. С. Хрушчов и у мемоарима наводи да мисли да је Ј. Б. Тито био тај који је саветовао Г. А. Насера да се обрати СССР-у за помоћ при изградњи Асуанске бране. (*Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3*, p. 825.)

⁴²¹² АЈ, 507/IX, 119/1–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 658; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 604, 606–617; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 81–82.

Алжиру и неангажованим земљама уопште, што је такође означавало и приближавање наших гледишта“.⁴²¹³

Следећа тема у разговору двојице државника било је питање које се од средине фебруара 1964, практично, налазило у фокусу политичких односа Београда и Москве: „кинеско питање“. После писане размене мишљења два централна комитета и низа разговора југословенских и совјетских дипломата, југословенски председник и совјетски премијер су могли и лично – „на највишем нивоу“ – да размене мишљења и дискутују о политици кинеског руководства и планираном међународном саветовању комунистичких и радничких партија. Пре него што је прешао на питање саветовања, Хрушчов је информисао Тита о томе да ће ЦК КПСС послати „ново писмо Кинезима, а такође свим другим партијама“ (писмо је упућено недељу дана после сусрета југословенског председника и совјетског премијера – 15. јуна). Тим поводом, совјетски премијер је рекао да их руководство КПК „провоцира на псовке, грубу грдњу“, али да ће они водити дискусију на „принципијелној основи“, да ће се „усредсредити на принципијална питања: на питање о рату и миру, о мирољубивој коегзистенцији“. Истакао је да сматра да ће то бити „врло дуготрајан спор“ и да се „управо на то треба оријентисати“.

Главна пажња у склопу разматрања „кинеског питања“ посвећена је – очекивано – сазивању саветовања комунистичких и радничких партија. Хрушчов је навео да ће у најављеном писму ЦК КПСС инсистирати на његовом „најскоријем сазивању“, али да неће навести „тачан термин“; понављао је став да би одлагање саветовања значило „наводити воду на њихову воденицу“ и да сматра да ће „више користи“ бити ако се организује саветовања, него ако се настави са његовим одлагањем; указивао је на то да циљ саветовања не би било „искључивање“ КПК из „светског комунистичког покрета“, већ да би саветовање – размотривши „насталу ситуацију“ – могло да позове кинеско руководство да „преиспита своју позицију“, додајући да ако би се постигло „јединство у односу према њима, то би вероватно извршило на њих утицај“. Осврнуо се и на став КП Италије, за који је рекао да „стоје отприлике на истим позицијама“ као СКЈ, али да су „уверили“ ЦК КПСС да ће у случају да дође до сазивања саветовања прихватити да учествују. Приликом претходног разговора са Ц. Мијатовићем совјетски премијер је, такође, указивао на такав став КПИ, напомињући: „То је добра позиција и њу изражавају многе партије.“ Очигледно је да се таквим понављањем и истицањем држања италијанских комуниста указивало на то какав став би било пожељно да заузме СКЈ.

Ј. Б. Тито је – са друге стране – понављао раније навођене југословенске ставове о томе да је „проблем борбе против погрешних политичких поставки Кинеза широк и компликован и да му треба прићи са што ширих позиција“. Као и Н. С. Хрушчов, наводио је да у „првом плану“ треба да буду „питање рата или мира и мирољубиве коегзистенције“, али и да то није „ствар само комуниста него много шира – ствар свих мирољубивих и прогресивних снага у свету“. У вези са тим, напомињао је да се „кинеска хладноратовска пропаганда може [...] успешно тући на ширем фронту“, те да на „питањима рата или мира“ треба „мобилисати“ државе Африке и Азије, јер њих „нити много интересују, нити оне много разумеју спорна идеолошка питања МРП [међународног радничког покрета]“. Износећи такве погледе и ставове, Ј. Б. Тито је додавао: „Све ово што сам рекао не значи да смо ми у принципу против саветовања када оно буде нужно и када сазреју услови.“ Према југословенској белешци са разговора, југословенски председник је констатовао: „Ако треба ми можемо ићи и на саветовање.“ У совјетској белешци сагласност Ј. Б. Тита је јасније формулисана: „Но, то не значи да смо ми против саветовања. Ми – за. Ми подржавамо идеју сазивања саветовања и ако буде неопходно ми ћемо тада обавезно узети учешће у њему.“ По акцентовању, нијансирању одређених питања током разговора – и по начину на који су вођене белешке – види се шта је, пре свега, за совјетску страну било важно.

Никита Сергејевич је после таквог излагања југословенског председника – према совјетској белешци са разговора – констатовао: „Видим да између нас и вас нема размимои-

⁴²¹³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 14, 451742, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду.

лажења по том питању ни по суштини, ни по тактици.“ У белешци Б. Црнобрње је сажет одговор Н. Хрушчова и наведено је како је он „рекао да међу нама нема битних разлика“. Пада у очи Хрушчовљево посебно помињање „тактике“. Исто се поновило и у закључном делу разговора о овој теми када је совјетски премијер поново уз „суштину“ изричито навео и „тактику“ (у југословенској белешци се поново прескаче тај детаљ). Негативан однос Београда према кинеској политици свакако није био упитан, али оно што је било спорно је југословенска „тактика“ по питању саветовања. Изричито Хрушчовљево помињање „тактике“ показује да је настојао да по том питању дође до „кориговања“ југословенског става. У дискусији која се развила између двојице државника помињани су различити аргументи и питања, али ако сумирамо ставове који су навођени можемо рећи да су током разговора обе стране – из тактичких разлога – настојале да у одређеној мери ублаже своје ставове и направе корак (или пре: полукорак) ка погледима друге стране.

Хрушчовљев уступак се састојао у томе што је – у два наврата – навео да је сагласан са југословенским ставом да се спроведе „добра припрема“ и да све партије треба да се „изјасне и изложе своју платформу“. Интерес који је стајао иза таквог „уступка“, „полукорак“, састојао се у томе да се југословенски став о саветовању колико-толико помери од онога што је било наведено у писму ЦК СКЈ ка (у датом тренутку пожељном) ставу италијанских комуниста да ће у случају потребе учествовати на саветовању; односно, да совјетским руководиоцима може да пренесе да се југословенски поглед на то питање „ни по суштини, ни по тактици“ не разликује од совјетског (то што је Ј. Б. Тито поред тога јасно поновио југословенско гледиште о томе да треба претходно спровести „детаљну“ припрему, било је изгледа мање битно у том тренутку). „Полукорак“ југословенске стране је било изјашњавање – по италијанском „моделу“ – да су за саветовање (а не само да „нису против“) и да ће ако буде потребно учествовати. Какав интерес је стајао иза „уступка“ Ј. Б. Тита? По свему судећи то што није било потребе да се изношењем чвршћег става непотребно нарушавају односи са СССР-ом, нарочито у том тренутку када се видело да саветовање неће бити тако брзо и лако сазвано како је ЦК КПСС првобитно планирао. Осим тога, „уступак“ свакако није био потпун и недвосмислен: као што смо поменули, уз то што се позитивно изјаснио о саветовању, Ј. Б. Тито је јасно истакао да је СКЈ за „брижљивију припрему за њега“ и понављао ставове о ширем приступу проблему. Све то је било довољно јасно наведено, да би у случају потребе југословенска страна могла да се позове на те делове разговора.⁴²¹⁴

После те теме прешло се на низ питања о – како је К. Поповић навео – „развитку југословенске политике“. Одмах на почетку испољила су се супротстављена гледишта у вези са совјетском тезом о „кориговању“ југословенске политике. На Хрушчовљево тврдњу да је у СФРЈ „много урађено последњих година“ и да су „исправљене“ ствари које је совјетско руководство сматрало „неправилним“, Тито је реаговао: „Никита Сергејевичу, не треба говорити да смо се поправили.“ Југословенски председник је прокоментарисао да је изношење таквих тврдњи „штетно“, додајући: „Ми смо се увек сами поправљали у стварима за које се показало да нису добре. То ћемо чинити и у будуће и СССР треба те ствари да препусти нама самима.“ Према сведочењу К. Поповића, Н. Хрушчов је „прешао [...] преко примедбе друга Тита да је депласирано њихово спомињање о нашем поправљању и да то треба да препушта нама“. Као и у ранијим разговорима и југословенско-совјетским разменама мишљења о том питању, Хрушчов је прокоментарисао: „Али то је заиста тако.“ Овога пута – како је приметно југословенски министар – он се није даље упуштао у разматрање тог питања, већ је „прешао“ преко коментара југословенског председника и наставио даље наводећи да је у СФРЈ дошло до „извесног кочења, односно успоравања“.

⁴²¹⁴ АЈ, 507/IX, 119/I-186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, КПР, I-2/18-2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито-Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; „Комунисти мира дају отпор раскољницима“, *Комунист*, Но. 8/1964, стр. 20-34; *Президиум ЦК КПСС 1954-1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, стр. 825-827; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946-1964*, стр. 601, 617-622, 636-637; Ђ. Трпковић, *нав. дело*, стр. 155-156; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 82-83.

Коментаришући шта је Н. С. Хрушчов сматрао под „кочењем“, К. Поповић је записао да је совјетски премијер имао утисак да се „ствари не развијају онако као што су очекивали на основу онога што им је у том погледу раније говорио друг Тито“. У прилог томе, Хрушчов је уопштено указивао на разлику између онога што му је говорио Тито и писања југословенске штампе, питајући „коме да верује“. Југословенски председник је – како је прибележио Црнобрња – „одговорио да треба веровати њему и оградао се од неких написа у нашој штампи додавши, да нити он нити остали другови у ЦК не могу да прочитају сваки чланак“. На исти начин су коментарисана и два конкретна питања која ја Хрушчов, на основу писања југословенске штампе, навео као спорна: 1) демонстрације југословенске „ванблоковске политике“/„политике неангажованости“ које су праћене коментарисањем „блокова“; 2) изградња „посебног“, „југословенског социјализма“. Приликом изношења тих ствари, Н. Хрушчов није наводио конкретније аргументе и неодређено је говорио како се у југословенској штампи појављују „друге ноте“ (у односу на ствари које је Тито износио у разговору са њим). После Титовог указивања на то да се у југословенској штампи „понекад појављује то са чиме ми не можемо да се сагласимо“, навођења контрааргументата и оспоравања поменутих тврдњи, Хрушчов је саопштавао да је задовољан одговорима. Лакоћа са којом је Хрушчов прелазео преко питања која је сам покретао, показује да те теме – бар у датом тренутку – нису имале велику тежину и актуелност. Ипак, како је коментарисао К. Поповић: „И овде се испољило Х. настојање да постигне одређена уверавања у смислу њихових очекивања.“⁴²¹⁵

После разматрања питања у вези са „развитком југословенске политике“, на ред је дошла Изјава 81 партије. Хрушчов је отворио ту тему питајући Тита да ли би југословенски комунисти могли „поново погледати Изјаву Саветовања 1960. године и рећи своју позицију по питањима изложеним у том документу“. Према белешци К. Поповића он је „изричито молио – сугерирао да кажемо нешто позитивно о њој“. Појашњавао је и да се његово питање – „наравно“ – не односи на делове Изјаве о СКЈ. Ј. Б. Тито је рекао да ће на југословенској страни „размислити“ о томе, а Н. С. Хрушчов је наставио позитивно да говори о Изјави наводећи „ако би данас било саветовање да би све из Декларације потписао осим онога што се односи на Југославију“. Поменуо је како је о томе „многима говорио“, додајући да тај став „не може сада рећи јавно, али ако дође до саветовања, рећи ће и јавно“. Коментаришући предлог Н. С. Хрушчова, К. Поповић је претпостављао: „Можда [...] Руси желе овим да постигну то да се ми декларишемо на овај начин као саставни интегрални део 'породице братских партија', бар на идејном плану, па тиме да омогуће и наше позивање на ново саветовање, што се досад није предвиђало.“⁴²¹⁶

Следећа велика и друга важна тема у разговору Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова било је питање Румуније и совјетско-румунских односа. Пажња, време и енергија које је Н. С. Хрушчов посветио тој тематици током разговора, као и њена изузетна важност и само стање у коме су се налазили односи Москве и Букурешта – говоре у прилог тога да је то био главни разлог због кога је совјетска страна иницирала сусрет са Ј. Б. Титом. „Кинеско питање“ и сазивање саветовања су такође били важни, али о тим питањима су две стране месецима уназад редовно размењивале погледе и ставове, те није постојала превелика потреба за састанком „на највишем нивоу“ (поготово када се има у виду „дуготрајност“ сукоба са којом се рачунало). Совјетско-румунски односи су пак ушли у акутну фазу и постојала је потреба да Н. С. Хрушчов у једном отвореном разговору (у коме су помињане и поверљиве ствари) затражи од Ј. Б. Тита да покуша да утиче на румунске руководиоце да коригују своје држање. Такву посредничка услугу по једном осетљивом питање, ипак је било боље затражити лично, него

⁴²¹⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–176, Разговор Хрушчов–Мијатовић и совјетска теза о „кориговању“ СКЈ, 6.3.1964; Исто, 119/I–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 622–624, 637; Ђ. Триковић, *нав. дело*, стр. 156; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 83–84.

⁴²¹⁶ АЈ, 507/IX, 119/I–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, КПР, I–2/18–2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 624–625, 637.

на неки други начин. (И ако са друге стране – стране „последница“ разговора и онога што је накнадно уследило – сагледамо теме које су дискутоване, видимо да су договори по „кинеском питању“ и сазивању саветовања били само тактика која није имала било каквог озбиљног одраза на дотадашња гледишта обе стране и њихово даље држање; као и да су са југословенске стране заиста предузети ефективни кораци у правцу посредовања између СССР-а и Румуније. Према томе, посматрано и са тог аспекта, може се рећи да је Румунија била питање број један последњег сусрета Тита и Хрушчова.)

Генерални секретар Ј. Б. Тита је у белешци са разговора навео да је Н. С. Хрушчов „покренуо разговор о Румунији“ и то на такав начин што је „са нешто узбуђеним гласом почео да износи стање односа СССР–Румунија“. К. Поповић наводи да је Н. С. Хрушчов у разговору „наступао врло оштро против садашње румунске политике и оног што је назвао анти-совјетском кампањом“, да је „у неким објашњењима [...] био врло груб, па кад би сам осетио да је претерао, ублажавао је“. „Види се да су огорчени“ – коментарисао је Поповић. Такво понашање југословенски министар је објашњавао значајем питања: „'Удаљавање' Румуније не може а да нема многе далекосежне последице. То мора да забрињава Х. и совјетско руководство, па и тиме треба тумачити њихово огорчење.“ У поменутом тону, совјетски премијер је навео како се „у Румунији нешто догађа што потпуно не разуме“ и током разговора истакао низ спорних ствари, карактеришући румунско понашање као „изазивајуће“ и „провокационо“. Према белешци Б. Црнобрње: „Другови у Румунији су се окомили на СССР и на њега лично“; „У Румунији врше најширу грозну антисовјетску пропаганду“; „Сада их Румуни оптужују и говоре да је СССР крив што је у Румунији низак стандард“; „Румуни им приговарају и подбацију под нос што су посудили СССР 400.000 тона пшенице коју је СССР одмах вратио чим су за то сазнали /скренули бродове на путу из САД за Румунију./“; „Сада Румуни говоре да је СССР отео Бесарабију“; „Румуни су надугачко критиковали СЕВ“; „Сада Румуни хвале Стаљина а критикују њега иако је он био тај који је ликвидирао мешовита предузећа“; „Сада су Румуни пустили дезинформацију да Хрушчов хоће да смени Дежа“; „Сада су Румуни почели да укидају руски језик у школама а Енглези и други га уводе“.

Осим тога, Н. С. Хрушчов је наводио још неке ствари попут румунског „недоличног“ критиковања и „дискредитовања“ совјетских машина, недоследног румунског понашања по низу питања из економских односа СССР и Румуније или „променљивог“ става о Кини – враћајући се из Пекинга румунски руководиоци су у Москви за Мао Цедунга наводили да је „некако ненормалан“, а убрзо после тога су исти људи за њега говорили да је „геније“. За поједине „огорчене“ примедбе и ствари које је помињао, Н. С. Хрушчов је због њихове оштрине напомињао: „Ово је говорим, наравно, поверљиво, а не за доставу Румунима.“ Од румунских руководиоца, Никита Хрушчов је посебно био киван на Николае Чаушескуа и наводио како сматра да је он „основна фигура“ у антисовјетској кампањи. Из излагања Н. С. Хрушчова се види – а и К. Поповић је то приметио – да је совјетска страна била „добро и детаљно информисана о свему што се сада говори у Румунији против разних совјетских поступака“.

Југословенски председник је углавном током разговора слушао „огорчено“ излагање Хрушчова, повремено кратко коментаришући одређене ствари око чега би се развила краћа дискусија. На почетку разговора о тој теми навео је да су у Београду приметили да су између СССР-а и Румуније почели да се „стварају ненормални односи“, али да му нису познати разлози таквог понашања. Констатовао је да је „речник којим се Румуни користе у својим нападима на СССР, просто ужасан“ и поменуо је да је чуо и читао како „Румуни приговарају да би наводно требали бити сировинска база у оквиру СЕВ“. Н. С. Хрушчов је такву аргументацију побијао и називао је „глупом“, говорио је да „питања унутрашњег економског развоја земље решавају сами румунски другови“, додајући: „Нека они развијају своју земљу како хоће. То је њихова ствар. Али зашто грдити Совјетски Савез, нашу партију.“ У току разговора је у пар наврата наводио како Румунија може да иступи из СЕВ-а ако жели, како нема ничег спорног у томе да узимају кредите на Западу или тргују са Америком. Тито је у току разговора реаговао и на Хрушчовљево помињање тога да Букурешт, наспрам лоших односа са већином источно-европских држава, гледа на СФРЈ као на „узор“, „идеал“. Југословенски председник се огра-

дио од таквог гледишта, наводећи да „разлози што нас Румуни уздижу нису са наше стране покренути нити је дат било какав повод“. Саопштио је да „такав начин“ гледања на СФРЈ „није правилан“ и обећао Хрушчову да ће „то рећи Дежу ако га сретне“.

Н. С. Хрушчов је наводио да су „ствари [...] попримиле већ такве размере да мисли да ће морати са тим изаћи на јавност па нека отворено свако каже своју позицију“; истицао је како је са Букурештом „сваки дан теже и теже и може доћи до отвореног расцепа“; предочавао: „Ако Румуни овако продуже прије ће се СССР помирити са Кином него са Румунијом, јер Кинези не кидају све мостове.“ Југословенски председник је на такве његове речи наводио да „не би било добро пренаглити, треба причекати и не ићи на расцеп“; напомињао је да би „расцеп“ имао „негативне последице на опште позиције социјалистичких земаља“. Питао се шта би се могло учинити (као идеју је помињао посредовање италијанских комуниста) како би се „питање раскола“ могло избећи, односно „могло одложити и мирно размотрити“.

Совјетски премијер је истицао да су урадили све што су могли, да су „исцрпили“ све могућности – „разговарали са румунским друговима, писали им писма, предузимали и друге кораке“; односно, да су „предузимали и предузимају све напоре за нормализацију односа“, али да њихови напори нису донели „жељене резултате“. У недостатку других могућности, Н. С. Хрушчов је затражио посредовање од Ј. Б. Тита, наводећи да би било „врло корисно“ када би он „искористио могућности“ које му „стоје на располагању“ („обзиром на Ваш углед“, како је наведено у југословенској белешци са разговора) да изврши „уздржавајући утицај“ на румунско руководство. Одговор југословенског председника био је: „Размислићемо – видећу са мојим друговима.“ У даљем току разговора Ј. Б. Тито је на изношење одређених аспеката румунске политике у истом духу реаговао, наводећи да „све то није добро, да треба нешто предузети, да ћемо и ми размислити.“ У југословенским документима, који су резимирани резултате разговора југословенског председника и совјетског премијера, по том питању је навођено да је Ј. Б. Тито „саветовао стрпљење и настављање разговора, не упуштајући се у оцену узрока сукоба“, као и да је „ставио [...] до знања али без обавезивања да ће у погодној форми разговарати са Дежом“. К. Поповић је у забелешци поводом сусрета и разговора двојице државника у истом духу резимирао југословенски став и погледе на то питање: „Мени изгледа да би се ту могло с наше стране нешто предузети, јер, и по оном што ми знамо, Румуни који сада изживљавају своје ново стечено осећање независности, у нечему претерују: пре свега у томе што без потребе покрећу многа стара питања из својих односа са Русима. То би било потребно и зато да не буде упропашћено оно чега има позитивног у тежњи Румуна ка већој независности, ка равноправнијим односима; и што би кад не би било претеривања, било и на нашу корист и на корист позитивног процеса у односима међу социјалистичким земљама и у МРП.“⁴²¹⁷

Билатерална сарадња две државе није опширније коментарисана на званичном разговору. Заправо, под ставком „билатерални односи“ су највише разматране сличности и разлике у погледима и политици две државе. Хрушчов је у току разговора наводио да „по многим питањима ми имамо једнака схватања“, али су помињане и „идеолошке разлике“. У документима југословенске стране, после разговора је навођено да су две стране „констатовале“ како се „билатерални односи успешно развијају у свим областима и да постоје могућности за даље јачање пријатељских веза и проширење свестране сарадње“. Исти став је наведен и у заједничком саопштењу о разговорима, које је 11. јуна 1964. објављено у југословенској штампи: „Обе стране су са задовољством констатовале успешан развитак совјетско-југословенских односа у политичкој, економској [подвукао М. Нинковић], културној и другим областима и размотрили могућности за даље јачање пријатељских веза и проширење свестране сарадње

⁴²¹⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између друга Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду; АЈ, КПР, I–2/18–2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 14, 451742, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 625–634, 637–638; Ђ. Трпковић, *nav. delo*, стр. 156–157; А. Стјалин, *нав. дело*, стр. 243–259; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 84–85.

између Совјетског Савеза и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у интересу народа обе земље.⁴²¹⁸

Иако се Ј. Б. Тито налазио у незваничној посети и претходно није било планирано заједничко саопштење, на совјетску иницијативу се приступило изради тог документа.⁴²¹⁹ Совјетска иницијатива за израду заједничког саопштења довољно говори о њиховом задовољству садржајем разговора. Н. С. Хрушчов је у наредном периоду и сам изражавао „задовољство са лењинградским сусретом са другом Титом“.⁴²²⁰ На југословенској страни су вођене разговоре оцењивали као „отворене, исцрпне, врло корисне и позитивне“ и наводили да је током њих „продубљено узајамно разумевање“. Сличне формулације су помињане и у заједничком саопштењу за штампу, где се наводи да су они протекли у „атмосфери братства и пријатељства и искреног узајамног разумевања и срдчности“. Говори југословенског председника и совјетског премијера приликом одласка југословенске делегације из Лењинграда били су у истом духу – помињано је да су разговори били „веома успјешни“ и да између две стране – по „свим питањима“ о којима је дискутовано – „не постоје несугласице“ (Ј. Б. Тито), односно да се током разговора показала „пуна слога и разумевање општих питања, која сада стоје пред нашим народима“ (Н. С. Хрушчов). У писму које је Ј. Б. Тито почетком јула упутио Н. С. Хрушчову, југословенски председник је навео да се са „задовољством“ сећа „изванредно срдечног пријема“ и информисао је првог секретара ЦК КПСС да је Извршни комитет ЦК СКЈ „једнодушно оцјенио сусрет и разговоре као значајан прилог даљем продубљивању узајамног разумевања и сарадње“.⁴²²¹

У заједничком саопштењу за штампу је наведено да су током разговора о међународним питањима југословенска и совјетска страна „поново потврдиле јединство погледа о главним проблемима савремености и своју верност принципима мирољубиве коегзистенције између држава са различитим друштвеним уређењем, као генералне линије спољне политике СССР и СФРЈ“.⁴²²² Иако су у Београду – независно од заједничког саопштења – после разговора о низу међународних питања и тема констатовали „блискост у оценама“ или „приближававање гледишта“, за став о међународном саветовању комунистичких партија је навођено да постоје „одређене разлике“. „Разговори су показали блискост у оцени карактера и штетности догматске и хегемонистичке политике кинеског руководства. У вези с тим, потврђен је значај борбе за мир, мирољубиву коегзистенцију и попуштање међународне затегнутости као битних услова за развој социјализма у свету“ – наводили су на југословенској страни. Међутим, додавали су како се „показало“ да „постоје одређене разлике према новом саветовању КП и оцени значаја Изјаве 81 [партије]“. Упркос тим разликама, на југословенској страни је примећено и издвојено да је Н. С. Хрушчов „са пуно пажње саслушао објашњења друга Тита о нашем ставу према саветовању КП, Изјави 81 и потреби да се у борби против негативне кине-

⁴²¹⁸ АЈ, 507/IX, 119/I-186, Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета између Ј. Б. Тита и Н. С. Хрушчова, 8.6.1964; Исто, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду; Исто, Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов у Лењинграду, 11.6.1964; АЈ, КПР, I-2/18-2, В обстановке братской дружбы, взаимопонимания и солидарности. Беседа между Н. С. Хрущевым и И. Броз Тито (коминике); „Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов“, *Комунист*, 11.6.1964, стр. 3; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 622, 623, 627–628, 629, 630, 632, 634–635.

⁴²¹⁹ АЈ, КПР, I-2/18-2, Лична почетна оцена састанка и разговора Тито–Хрушчов у Лењинграду, К. Поповић, 8.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 638–639; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 85.

⁴²²⁰ АЈ, 507/IX, 119/I-192, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Пузановим, 24.7.1964.

⁴²²¹ АЈ, 507/IX, 119/I-186, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду; Исто, Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов у Лењинграду, 11.6.1964; АЈ, КПР, I-2/18-2, В обстановке братской дружбы, взаимопонимания и солидарности. Беседа между Н. С. Хрущевым и И. Броз Тито (коминике); Исто, Говор Н. С. Хрушчова приликом одласка југословенске делегације из Лењинграда, 9.6.1964; Исто, Говор председника Тита приликом одласка из Лењинграда, 9.6.1964; Исто, Ј. Б. Тито – Н. С. Хрушчову, 9.6.1964; „Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов“, *Комунист*, 11.6.1964, стр. 3.

⁴²²² АЈ, 507/IX, 119/I-186, Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов у Лењинграду, 11.6.1964; АЈ, КПР, I-2/18-2, В обстановке братской дружбы, взаимопонимания и солидарности. Беседа между Н. С. Хрущевым и И. Броз Тито (коминике); „Саопштење о разговорима Тито–Хрушчов“, *Комунист*, 11.6.1964, стр. 3.

ске политике и праксе тежиште активности пренесе са декларативних изјашњавања на широке и конструктивне политичке акције, као што је Конференција неангажованих земаља“.⁴²²³

*

Од тема о којима су у Лењинграду дискутовали југословенски председник и совјетски премијер, у наредном периоду је нарочито било актуелно питање Румуније, потом – као и током прве половине 1964. године – политика Кине, и у вези са тим совјетска тежња да придобије СКЈ за учешће на међународном саветовању комунистичких партија. Партијски врх је по повратку Ј. Б. Тита у Београд размотрио сугестију Н. С. Хрушчова о томе да би југословенски председник могао да поразговара са румунским руководиоцима и да покуша да утиче на њих да промене држање према СССР-у. Одлучено је да треба наћи најпогоднији начин да се изврши „пријатељско утицање на Румуне“.⁴²²⁴ Прилика за „пријатељско утицање“ се врло брзо указала – 22. јуна 1964. у близини Темишвара састали су се Ј. Б. Тито и Г. Георгиу-Деж. Током сусрета двојице председника било је речи и о „актуелним питањима у међународном радничком покрету“, а посебно о односима Румуније и Совјетског Савеза. Ј. Б. Тито је румунским руководиоцима пренео спремност совјетске стране да се за „постојеће проблеме нађу ријешења и успостави пуно међусобно поверење“.⁴²²⁵ Југословенско „посредовање“ у спору између Москве и Букурешта било је позитивно дочекано од стране румунских руководиоца.⁴²²⁶ Према југословенским документима, у месецима после „сусрета Тито–Деж“ на румунској страни је било видљиво „присуство већег настојања да се ублажи затегнутост односа са СССР и коригују неке раније манифестације које су штетиле тим односима“.⁴²²⁷

О току састанка са румунским руководством Београд је обавестио Москву.⁴²²⁸ Ово Титово „посредовање“ представља одличан пример посредничке улоге коју је југословенски председник „играо“ током Хладног рата.⁴²²⁹ Његово ангажовање у циљу превладавања проблема који су постојали у односима између Москве и Букурешта је, свакако, позитивно дочекано на совјетској страни, о чему се и сам Н. С. Хрушчов позитивно изјашњавао.⁴²³⁰ Уопште посматрано, његова могућност да „посредује“ између СССР-а и држава на различитим странама хладноратовски подељеног света, била је – као што смо поменули – чинилац који је позитивно допринио развоју југословенско-совјетских односа.⁴²³¹

Иако је „румунско питање“ накратко избило у први план југословенско-совјетских односа, „кинески фактор“ ни у једном тренутку није губио на актуелности. Москва је наставила да информисе Београд о својим ставовима у спору са Пекингом и о „потреби“ за сазивањем међународног саветовања комунистичких партија.⁴²³² Развој догађаја у наредном периоду⁴²³³ утицао је на СССР да даље заоштри односе са Пекингом и настави да инсистира на сазивању саветовања. У писму ЦК КПСС упућеном „братским партијама“ 30. јула 1964. совјетско ру-

⁴²²³ АЈ, 507/IX, 119/1–186, Сусрет председника Тита и Н. С. Хрушчова у Лењинграду.

⁴²²⁴ Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 157.

⁴²²⁵ АЈ, КПР, 1–1/998, Ј. Б. Тито, Н. С. Хрушчову, 9.7.1964.

⁴²²⁶ АЈ, КПР, 1–2/21, Подсетник о односима са Румунском Народном Републиком, 5.9.1964; Исто, Односи СФР Југославија–Румунска Народна Република.

⁴²²⁷ АЈ, КПР, 1–2/21, Неке информације поводом сусрета са другом Дежом.

⁴²²⁸ АЈ, КПР, 1–1/998, Ј. Б. Тито, Н. С. Хрушчову, 9.7.1964; Исто, 1–5–b/99–14, Забелешка о разговору А. Ранковића са А. Пузановим, 1.7.1964.

⁴²²⁹ О Титовој посредничкој улози у хладноратовски подељеном свету, опширније: V. Petrović, *nav. delo*.

⁴²³⁰ АЈ, КПР, 1–3–a/101–62, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Пузановим, 24.7.1964.

⁴²³¹ У наредном периоду југословенски аналитичари су констатовали да је „лењинградски сусрет [...] поново показао да је Југославија, са својим утицајем у МРП и неангажованом свету, од све већег значаја за СССР и да са тим, упркос свих резерви субјективне или објективне природе, Хрушчов озбиљно рачуна“. У Београду су сматрали да је „принципијелно и одмерено држање у совјетско-румунском сукобу још више [...] ојачало и афирмисало наше позиције, што је стимулирало даљу позитивну еволуцију у совјетским ставовима према нама и у оним подручјима, где је раније било доста тешкоћа и резервисаности“ (АЈ, 507/IX, 119/1–208, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964).)

⁴²³² АЈ, КПР, 1–5–b/99–14, Забелешка о разговору А. Ранковића са А. Пузановим, 1.7.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК СКЈ, 27.6.1964; Исто, ЦК КПСС – ЦК КПК, 15.6.1964.

⁴²³³ L. M. Lüthi, *The Sino-Soviet split. Cold war in the communist world*, pp. 276–277; S. Radchenko, *nav. delo*, pp. 356–357.

ководство је позвало представнике 26 комунистичких партија (оних које су чиниле Редакцио-ну комисију за саветовање из 1960) да 15. децембра 1964. дођу у Москву и отпочну „практичан рад на припреми међународног Саветовања“. Рад Комисије би се одвијао независно од тога да ли би нека од 26 партија одбила да учествује.⁴²³⁴

После совјетских корака предузетих током лета 1964, у Београду су констатовали да „у најновијем развоју у МРП посебан значај има одлучан курс совјетског руководства на сазивање саветовања комунистичких и радничких партија“.⁴²³⁵ У складу са таквим држањем Москве, у месецима који су уследили „кинеско питање“ и сазивање саветовања комунистичких и радничких партија – уз остале спољнополитичке теме – у југословенско-совјетским односима нису губили на актуелности. У разговору који су крајем јула водили југословенски председник и совјетски амбасадор две стране су остајале при својим гледиштима. Ј. Б. Тито је наводио да „ми нисмо у принципу против саветовања“, али да би оно дало „резултате“ мора се „добро спремити“. Са друге стране, амбасадор А. М. Пузанов је наводио да Н. С. Хрушчов „сматра да треба да дође што пре до састанка припремне групе за саветовање“.⁴²³⁶ У циљу придобијања СКЈ за учешће на саветовању, СФРЈ је средином августа 1964. посетио Јуриј Владимирович Андропов. Долазак секретара ЦК КПСС-а у СФРЈ је био саставни део шире „мисије“, која је имала за циљ информисање комунистичких партија о главним питањима у вези са Саветовањем. Београд је, том приликом, представљао важну тачку у итинереру Ј. В. Андропова. Основни мотив његовог доласка је био да информиса Ј. Б. Тита и југословенско руководство о „питањима сазивања саветовања комунистичких партија“, односно да „информиса друга Тита о свим разлозима који су КПСС на ово сада навели и да чује мишљење друга Тита“.⁴²³⁷

До сусрета Ј. Б. Тита и Ј. В. Андропова дошло је 12. августа 1964. на Брионима. Начелник Одељења ЦК КПСС за везе са комунистичким и радничким партијама социјалистичких земаља је југословенском председнику саопштио да је КПСС „размотрио ситуацију у целини и узео све елементе у обзир и одлучио да треба почети са припремама за саветовање већ у овој години“. Захваљујући се на информацијама и објашњењима које је саопштио секретар ЦК КПСС-а, Ј. Б. Тито је поменуо разговор који је са Н. С. Хрушчовом водио у Лењинграду, додајући да се у односу на њега „код нас није ништа изменило“ у ставу према саветовању. Нагласио је да „ми у принципу немамо ништа против саветовања и да се оно одржи тада када буде јасно да ће бити од користи“. Што се тиче југословенског учешћа на саветовању, изнео је како то „не би било корисно“ и да сматра да би Кинези то „искористили“. „Ми смо већ казали а и казаћемо још шта мислимо о кинеској политици и о свему другом. Ми можемо и после саветовања изнети наш став по овом документу“ – појашњавао је југословенски председник. Ј. Б. Тито се осврнуо и на „питање неангажованих земаља“, наводећи да СФРЈ „на том подручју има извесног утицаја“, те да не жели „нарушити престиж“ који има. Напомињући да „тај престиж није само у корист Југославије него и у корист других социјалистичких земаља“, додавао је: „Ако бисмо пошли на саветовање нашло би се оних који би говорили да Југославија није неангажована.“ Говорећи о „борби против кривих кинеских ставова“ о питањима „коегзистенције“, наглашавао је: „Ми смо наравно на истој линији са СССР-ом.“ Сматрао је да су „припреме за саветовање“ биле „мало убрзане“ и наглашавао да се ту „не ради [...] само о питању СССР-а и Кини нити о међународном радничком покрету“, већ да је то „питање свих прогресивних снага света и свих оних који неће рат“.

Саслушавши излагање југословенског председника, Андропов је саопштио да ће пренети његове ставове ЦК КПСС-у. Изнео је да је „важно да се слажемо да је саветовање нужно“. Сагласио се са низом ставова које је изнео Ј. Б. Тито, а по питању учествовања југословенске партије на саветовању, навео је да је то „ствар“ СКЈ, додајући да би „многе братске

⁴²³⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-63, Письмо ЦК КПСС от 30 июля 1964 года.

⁴²³⁵ АЈ, КПР, I-2/21, Неке информације поводом сусрета са другом Дежом.

⁴²³⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-62, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. Пузановим, 24.7.1964.

⁴²³⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-63, Забелешка о разговору Д. Видића са Ј. Андроповим, 11.8.1964; Ђ. Триковић, *nav. delo*, стр. 158–159; Б. С. Новосельцев, *nav. дело*, стр. 85–86.

партије поздравиле [...] учешће“. На то је југословенски председник поновио како би „сада било боље да не присуствујемо, а друга је ствар то да се ми можемо сагласити са документом накнадно“. „Што се тиче кинеског проблема између нас и СССР-а нема разлике, само је питање како дејствовати“ – додавао је и закључивао Ј. Б. Тито.⁴²³⁸ Сутрадан по разговору који је водио са Ј. Б. Титом, Ј. В. Андропов је Д. Видићу пренео своје позитивне утиске. Саопштио је да је „потпуно задовољан разговорима са другом Титом и друговима на Брионима“ и да „сматра да по свему о чему је било речи имамо идентична гледишта осим око учешћа СКЈ на саветовању“.⁴²³⁹

У наредном периоду, приликом контаката југословенских и совјетских званичника, последњи су наставили да покрећу и коментаришу питање кинеске политике и сазивања саветовања.⁴²⁴⁰ Међутим, југословенски ставови су остајали непромењени – истицана је „блискост“ ставова СФРЈ и СССР-а; наглашавана „потреба демократског разрешавања сукоба са Кином“; указивано на то да совјетско „јачање односа са земљама Азије, Африке и ЛА и другим [...], претставља веома ефикасан начин борбе против кинеске политике заоштравања“. Навођено је да ће СКЈ „наставити активну борбу против кинеске политике“, али став по питању југословенског учешћа на саветовању није мењан. Југословенски званичници су наводили и како се „ми са кинеском политиком свакодневно сукобљавамо у земљама Азије и Африке и да је одатле јасно због чега нас Кинези нападају, те да очекујемо и даље нападе са њихове стране“.⁴²⁴¹ У контексту приближавања одржавања Друге конференције шефова држава или влада ванблоковских земаља (Каиро, 5–10. октобар 1964), упадљиво је југословенско указивање на „сударе“ које су са кинеском политиком имали међу „неангажованим земљама“. Приближавање Конференције, совјетско-кинески спор који се преливао на „међународни раднички покрет“ и „неангажоване земље“, и – уопште – заострене међународне прилике, утицали су на то да спољнополитичке теме и питања остану у фокусу југословенско-совјетских односа све до краја периода на који се односи ово поглавље.

Влада СССР-а је сматрала да се Каирска конференција одржава „у време када на разним тачкама земљине кугле ничу опасна жаришта рата, изазвана од стране империјалиста“, у периоду када се у Југоисточној Азији, Карибима (наглашавали су да „данас нарочито велика опасност прети Куби“), Кипру и Конгу „поново [...] активирају империјалистичке снаге“ и када је „најважнији задатак“: „спречити могућности нових конфликта“.⁴²⁴² У месецима који су претходили одржавању Каирске конференције, Москва је посебно оштро реаговало на оружану акцију САД-а у Тонкинском заливу (5. августа 1964). Совјетске власти су тај чин окарактерисале као „акт агресије, бремент опасношћу која прети да прерасте у широки ратни конфликт“, као нешто што је још једном потврдило да је „главни извор опасних жаришта затегнутости у савременом свету – амерички империјализам“. У контексту тог догађаја, совјетски руководиоци су се посебно негативно одредили према политици Пекинга. Истицали су да „подривачка акција“ Кинеза и „кинеска фракционашка и усконационалистичка политика“ воде „даљем продубљивању расцепа прогресивних снага у свету“, односно негативно делује на „јединство антиимперијалистичких снага“. Критички су говорили о кинеској агресивној политици и ставовима према којима „на сечиво треба ићи сечивом“. Наспрам кинеских „громогласних фраза и повика“, совјетска влада је позивала на „збијеност“ држава које „теже попуштању међународне затегнутости и учвршћењу мира“ и на „тесну сарадњу свих мирољубивих држава, међу њима социјалистичких, неангажованих и неутралних земаља, а такође свих других држава и народа којима су драги интереси мира и прогреса“. Истицала је да ће СССР „као и до сада, настојати да свим расположивим средствима постигне учвршћење

⁴²³⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-63, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са Ј. Андроповим, 12.8.1964; Исто, Письмо ЦК КПСС от 30 июля 1964 года.

⁴²³⁹ АЈ, КПР, I-3-a/101-63, Забелешка о разговору Д. Видића са Ј. Андроповим, 13.8.1964.

⁴²⁴⁰ АЈ, 507/IX, 119/I-195, Забелешка о разговору Шиљеговића са Толкуновим, 31.8.1964; АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Забелешка о разговору М. Никезића с А. Пузановим, 18.9.1964.

⁴²⁴¹ АЈ, 507/IX, 119/I-195, Забелешка о разговору Шиљеговића са Толкуновим, 31.8.1964.

⁴²⁴² АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Прилог уз забелешку о разговору Павићевића са Кузњецовим, 25.9.1964.

принципа мирољубиве коегзистенције и мирног решавања спорних питања у међународним односима“.⁴²⁴³

Таква совјетска гледишта су у великој мери кореспондирала са југословенским погледима и интересима у вези са Каирском конференцијом и, уопште, са основним постулатима спољне политике СФРЈ. Није се ту, наравно, радило о апсолутном поклапању интереса, али су подударности биле толике да су на позитиван начин доприносиле даљем јачању југословенско-совјетских односа. Када се наведени совјетски погледи упореде са изјавама југословенских званичника јасно се виде сличности и „поклапања“. У разговору са Ј. В. Андроповом југословенски председник је помињао „прерастање“ „неангажованости“ у „покрет за мир“, саопштио је и да ће се Конференција „сигурно бавити питањима погоршања ситуације у Југоисточној Азији, на Средоземљу итд.“, као и да ће на њој бити речи о „мирољубивом решењу територијалних спорова“, за које се залагао СССР.⁴²⁴⁴ У наредном периоду југословенски званичници су потврђивали да ће на Конференцији бити разматрана „погоршана ситуација у неким регионима“ (Југоисточна Азија, Куба, Кипар, Конго) и да ће они „подржати мирно решавање спорних територијалних проблема“. Предочавали су да ће „фактор Кине [...] свакако бити присутан“, напомињући: „Ми нисмо за полемику, али ће цео наш прилаз на Конференцији бити индиректна негација кинеске политике.“⁴²⁴⁵ Ј. Б. Тито је пред совјетским амбасадором говорио о потреби вођења „мирољубиве“ политике и критички се одређивао према онима који „мисле о рату“. Негативно је коментарисао и изјаве кинеских руководиоца о „империјализму“ као „тигру од хартије“ – надовезујући се на речи Б. Црнобрње: „Тигар од хартије који има атомску бомбу!“, југословенски председник је додавао: „Тигар је од папира, а бомба од урана.“⁴²⁴⁶

Када се наведено има у виду не чуди позитиван став Москве према одржавању Каирске конференције и „политици неангажовања“. „Совјетски Савез високо цени политику неангажованих земаља, јер она ограничава сферу дејства агресора и истовремено проширује зону мира, умањује ризик рата“ – преносио је крајем септембра југословенским дипломатама гледиште совјетске владе отпавник послова Кузњецов.⁴²⁴⁷ У таквим околностима, током септембра 1964. совјетска страна је – упадљиво и учестало – информисала Београд о различитим међународним проблемима и питањима (продужетак боравка трупа УН на Кипру, догађаји у Тонкинском заливу, совјетски став према „политици неангажовања“, актуелна питања из односа СССР-а и Савезне Републике Немачке...) и – са друге стране – интересовала се о „предстојећој Каирској конференцији“.⁴²⁴⁸

Наспрам позитивних совјетских реакција и очекивања од Конференције, стајала је бојазан Вашингтона да би Ј. Б. Тито у Каиру могао поновити антизападне ставове и држање које је карактерисало његов наступ на Београдској конференцији (то је додатно појачано одсуством Нехруа, који је преминуо средином 1964, а био је познат по свом доследном залагању за „еквидистанцу“ у односу на Исток и Запад). Међутим, иступање Ј. Б. Тита на Каирској кон-

⁴²⁴³ АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановим, 18.9.1964; Исто, Информација совјетске владе о догађајима у Тонкинском заливу. О совјетском „указивању на сличност циљева несврстаних и социјалистичких земаља“ у том периоду, гледиштима о заједничкој „борби за мир у свету“, као и „тези о неопходности јединства и подршке између социјалистичких и несврстаних држава у сукобу са 'заједничким непријатељем' – империјализмом“, опширније: D. Bogetić, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanošti. Razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, str. 138–139.

⁴²⁴⁴ АЈ, 507/IX, 119/I-194, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са Ј. Андроповим, 12.8.1964.

⁴²⁴⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Забелешка о разговору Павићевића са Кузњецовим, 25.9.1964.

⁴²⁴⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-64, Стенографске белешке са пријема А. Николајева код Ј. Б. Тита, 18.9.1964.

⁴²⁴⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Прилог уз забелешку о разговору Павићевића са Кузњецовим, 25.9.1964. Опширније о совјетском односу према Другој конференцији шефова држава или влада ванблоковских земаља: Roy Allison, *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*, Cambridge 1988, pp. 34, 42, 45, 49, 81, 96–98, 201; Б. С. Новоселъцев, *нав. дело*, стр. 131.

⁴²⁴⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-14, Забелешка о разговору М. Тепавца са А. Пузановим, 15.9.1964; Исто, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановим, 18.9.1964; Исто, Информација совјетске владе о догађајима у Тонкинском заливу; Исто, Забелешка о разговору Павићевића са Кузњецовим, 25.9.1964; Исто, Забелешка о разговору М. Никезића са П. Кузњецовим, 28.9.1964.

ференцији било је прилично уравнотежено и одмерено. Као такво, наишло је на далеко бољи пријем Запада него што је то био случај са претходним „самитом“ одржаним 1961. године (за Запад су пре свега ток и завршни документ Конференције били спорни, а не иступање југословенског председника).⁴²⁴⁹ У југословенским анализама реакција које је Каирска конференција изазвала у свету, навођено је да се у „западним политичким круговима [...] истиче ширинна и конструктивно држање наше делегације“.⁴²⁵⁰

Са друге стране, иступање и држање Ј. Б. Тита на Другој конференцији неангажованих земаља наишло је на отворено одобравање Москве. Иако је користио уопштене формулације и није се упуштао у детаљнију анализу појединих осетљивих тема, југословенски председник је отворено критиковао политику западних сила према неразвијеним земљама. Говорећи о кризама у „југоисточној Азији, на Кипру, у Конгу, око Кубе, па и другдје“, истакао је да се „још увијек [...] манифестује политика сила и грубог мијешања у унутрашње ствари тих земаља“ и да се „не преза [...] чак ни од војних интервенција, које се ничим не могу оправдати“. (Говорећи о тим питањима југословенски председник није поименично наводио Сједињене Америчке Државе, али из помињања, на пример, „грубог иностраног мијешања“ у Јужном Вијетнаму, било је јасно о коме се ради.) Изјашњавајући се против „заоштравања међународних односа“, критички је говорио о оним схватањима која нису искључивала „могућност општег ратног сукоба“ и негативно се одредио према „једностраним рјешењима, која се ослањају на силу и уско схваћене идеолошке мотиве“. Говорио је у прилог „политике мира“ и позивао на „борбу за мир“, на „јачање мирољубиве политике“, на поштовање „принципа мирољубиве активне коегзистенције“ и њихову доследну примену.

Наспрам јасне осуде „политике притиска и мијешања споља“, „политике интервенција“, Ј. Б. Тито је истицао „политику мирољубивог рјешавања спорних проблема“ и заложиио се за решавање нерешених граничних проблема на „мирољубив начин“. У духу поменутих ствари, изјаснио се и против „трке у наоружању“, и указао на „потребу општег и потпуног разоружања“. Говорио је у прилог постојања Уједињених нација као „неопходног фактора мира и међународне сарадње“, и позивао на „јачање улоге ове свјетске организације“. Истицао је да би УН требало „убудуће да покажу још већу иницијативу“ по питањима која се односе на „учвршћење мира у свијету“. Нагласио је да се залаже за „брзу и дефинитивну ликвидацију колонијализма“, за „уклањање постојеће неједнакости у свјетској привреди“ и „убрзање развоја недовољно развијених земаља“, односно за „економску еманципацију земаља у развоју“ и против „новог вида империјализма“ („неоколонијализам“).⁴²⁵¹ Сви наведени ставови, које је изнео Ј. Б. Тито, били су „на линији“ совјетских гледишта о тим питањима и очекивањима од Каирске конференције.⁴²⁵²

У Каиру се Ј. Б. Тито одлучно супротставио и залагању председника Индонезије Сукарна за организовање регионалног покрета држава Азије и Африке, што је била идеја која се у значајној мери поклапала са кинеским гледиштима о тој проблематици (осим Москве, и

⁴²⁴⁹ Д. Богетић, „Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације“, стр. 145–148; *Isti, Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, стр. 163–165; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 131–132.

⁴²⁵⁰ АЈ, 507/IX, 119/І–208, Кратак приказ реаговања у свету на II конференцију неангажованих земаља, 4.11.1964.

⁴²⁵¹ Ј. В. Тито, *Govori i članci*, Knjiga XIX, Zagreb 1967, стр. 307–320. Опширније о СФРЈ и Каирској конференцији: АЈ, 507/IX, 119/І–208, Подсетник за разговоре у совјетском МИП-у, Комисија за међународне везе ЦК СКЈ, 4.11.1964; Ј. В. Тито, *нав. дело*, стр. 305–334; Alvin Z. Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princeton 1970, pp. 299–303; L. Mates, *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*, стр. 83, 85, 253–255, 265–270, 298–299, 347, 373; *Isti, Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, стр. 148–149; V. Petrović, *нав. дело*, стр. 182–186; Д. Богетић, „Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације“, стр. 145–149; *Isti*, „Sukob Titovog koncepta univerzalizma i Sukarnovog koncepta regionalizma na Samitu nesvrstanih u Kairu 1964.“, *Istorija 20. veka*, 2/2017, стр. 101–115; *Isti, Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, стр. 163–166; *Isti*, „Југославија између Истока и Запада“, стр. 23; *Isti, Nesvrstanost kroz istoriju*, стр. 113–128; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 128–138; Т. Јакovina, *Budimir Lončar*, стр. 167–171.

⁴²⁵² Упоредити наведене ставове Ј. Б. Тита са гледиштима совјетске владе: АЈ, КПП, I–5–b/99–14, Прилог уз забелешку о разговору Павићевића са Кузњецовим, 25.9.1964.

Вашингтон се противио тим плановима).⁴²⁵³ После Каирског самита, Ј. Б. Тито је у разговору са совјетским званичницима наглашавао да „народи Африке и Азије полажу огромне наде у Совјетски Савез и друге социјалистичке земље“.⁴²⁵⁴ Када се све то има у виду, јасно је због чега су совјетске „интерне и јавне“ реакције после Каирске конференције биле „врло позитивне“ и због чега је СССР „подржао Конференцију“. У штампи је био објављен „велики број приказа и коментара у којима се истиче значај Конференције“ и наглашавано је да је „завршни документ најбољи демант злонамерних вести на Западу о нејединству неангажованих, као и да је већина учесника одбацила ставове неких земаља које су иступале против мирољубиве коезистенције“.⁴²⁵⁵

Свеукупно посматрано, тешко је преценити велики удео који су спољни чиниоци имали на побољшање југословенско-совјетских односа и, последично, на успон југословенско-совјетске билатералне сарадње у различитим областима. Анализирајући односе две државе, у Београду су истицали значај тих питања за њихово побољшање: „Дугорочна оријентација СССР на мир и мирољубиву коезистенцију, на смањење затегнутости у свету и решавање појединих спорних питања у односима са Западом; на развијање производних снага и животног стандарда, као и све већа афирмација Југославије у свету као социјалистичке и неангажоване земље, били су несумњиво основни разлози позитивног развоја наших односа.“ Осим тих „основних услова“, као чиниоци који су „битно“ – „иако на специфичан начин“ – утицали, навођени су и „продубљивање сукоба СССР–Кина“, као и „даља афирмација Југославије у неангажованом свету (припреме Каирске конференције), који постаје једно од најважнијих подручја совјетско-кинеског надметања“.⁴²⁵⁶ У вези са тим питањима, као једну од „карактеристика“ односа СФРЈ и СССР-а, југословенски аналитичари су наводили „ширу сарадњу на међународном плану“, односно „већу спремност совјетске владе за консултовања и размену мишљења о неким значајнијим актуелним питањима“.⁴²⁵⁷

*

Свеукупно посматрано, иако је у току 1964. југословенско руководство суздржано реаговало на совјетске позиве да учествује на саветовању комунистичких и радничких партија, и иако је совјетска страна повремено говорила о постојању „идеолошких неслагања“ између две партије, „грешкама“ СКЈ, као и о „потреби 'кориговања'“,⁴²⁵⁸ југословенско-совјетски односи су бележили константан успон и дошло је до ширења билатералне сарадње у различитим областима (на војном и економском плану, у култури и науци, партијској сарадњи, сарадњи „друштвено-политичких организација“...). Критике које су на рачун СКЈ у току 1964. по „потреби“ повремено долазиле из Москве, југословенска страна је схватала као совјетску „тактику“, која је – пре свега – била условљена одвијањем совјетско-кинеског сукоба. „Теза о кориговању“ коју је износила совјетска страна, а са којом се југословенско руководство није слагало, давала је Н. С. Хрушчову „маневарски простор“ пред критикама које су на првом месту долазиле из Кине, али и од „тврде струје“ унутар КПСС-а (такав приступ се добро видео у разговору који су крајем фебруара водили амбасадор Ц. Мијатовић и Н. С. Хрушчов, када је совјетски премијер „поново изнео познату линију двојаког прилаза и тактике СССР

⁴²⁵³ D. Bogetić, „Sukob Titovog koncepta univerzalizma i Sukarnovog koncepta regionalizma na Samitu nesvrstanih u Kairu 1964.“, str. 101–115; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 164; Б. С. Новосельцев, *нав. дело*, стр. 132–133.

⁴²⁵⁴ АЈ, КПР, I–3–a/101–66, Разговор Ј. Б. Тита са члановима совјетске војне делегације (пријем делегације за испраћај посмртних остатака војних руководилаца погинулих на Авали), 21.10.1964.

⁴²⁵⁵ АЈ, 507/IX, 119/I–205, Забиљешка о разговору Б. Карапанце са А. Баранов, 30.10.1964; Исто, 119/I–208, Кратак приказ реаговања у свету на II конференцију неангажованих земаља, 4.11.1964; Исто, 119/I–377, Документација о југословенско-совјетским односима /1968/1969. г./ (стр. 50), 15.8.1969; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Громиком, 9.11.1964.

⁴²⁵⁶ Период од лета 1963. до краја 1965. био је време најинтензивнијег совјетско-кинеског надметања за јачање утицаја међу ванблоковским државама Трећег света. (J. Friedman, *нав. дело*, p. 104.)

⁴²⁵⁷ АЈ, 507/IX, 119/I–208, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964); ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 5, 446031, Преглед билатералних односа Југославија–СССР, 11.2.1965.

⁴²⁵⁸ Најпотпунији „преглед“ замерки тог типа које су долазиле на рачун СКЈ у току 1964. дат је у следећем документу: АЈ, 507/IX, 119/I–208, Негативни иступи и писање у СССР-у /септембар 1963–септембар 1964/.

према Југославији“: „С једне стране наглашен је став да је Југославија социјалистичка земља а с друге да се Југославија коригује“). Такав приступ је омогућавао да се постојеће разлике оставе по страни и не „драматизују“, а да нагласак буде на „ономе што нам је заједничко, што нас везује и што унапређује наше односе“.⁴²⁵⁹

Захваљујући таквом приступу, резимирајући у току 1965. спољну политику СФРЈ у току претходне године, у ДСИП-у су за односе са „првом земљом социјализма“ могли да наведу: „У односима са СССР-ом, постигнуто је даље проширење сарадње која се заснива на чврстим и реалним основама уз пуно поштовање начела равноправности, узајамне користи и међусобног поверења. Показало се да таква сарадња одговара тежњама и потребама народа две земље, али исто тако и интересима шире међународне заједнице у свету. О успешности ове сарадње и потреби њеног даљег доследног развијања изјаснили су се у више наврата нај-одговорнији руководиоци и Совјетског Савеза и Југославије.“⁴²⁶⁰ Као што смо поменули, међу различитим областима билатералне сарадње и економски односи Југославије и Совјетског Савеза су доживели значајан успон. Почетком новембра 1964. у Комисији за међународне везе ЦК СКЈ су констатовали: „Економски односи СФРЈ–СССР развијали су се у последње две године знатно брже него ранијих година. Поред повећане робне размене економска сарадња је проширена на низ нови области.“⁴²⁶¹ У истом духу крајем 1964. је у анализама ДСИП-а навођено: „Наши економски односи са СССР, у последње две године, крећу се врло динамично напред, захватајући нове области и кроз нове форме иду све више у ширину /повећање робне размене, индустријска кооперација, формирање стручних група, споразум о бродовима, споразум о ТЕ [термоелектранама], преговори о опреми за Ђердап, сарадња у области пољопривреде, железнице, ПТТ, консултације о планирању и др./“⁴²⁶²

Коментаришући почетком 1965. односе две државе у претходном периоду, у ДСИП-у су у оквиру совјетског „курса [...] на свестрано развијање међудржавне сарадње“ посебно указивали на постојање њихове спремности за ширењем економских односа и то „на основама равноправности и узајамне користи“. „Економски односи између Југославије и СССР развијају се у последње време знатно брже него раније, а најновији период карактерише жива активност која се манифестује кроз закључење важнијих аранжмана, разговоре и контакте на државном нивоу, нове иницијативе, састанке стручних група у разним гранама привреде и др. Кроз већину контаката испољавала су се настојања СССР-а да се нашим захтевима у овој области односа излази у сусрет“ – констатовали су у ДСИП-у. „Главни вид“ економске сарадње била је робна размена која је већ трећу годину заредом бележила „динамичан пораст“ (осим раста размене, вреди напоменути да је структура робне размене две државе у СФРЈ доживљавана као „посебно повољна“). Наводећи како „робна размена са СССР расте из године у годину по високој стопи“, у анализама ДСИП-а је истицано: „У односу на 1963. годину вредност робних листа у 1964. години представљала [је] повећање од 20%.“ Створене су и „претпоставке“ да се наведени „тренд“ настави и у 1965. години: Протокол о робној размени две државе у 1965, потписан 11. новембра 1964, предвиђао је „даље повећање размене за око 35%“. Истог дана је потписан и „други програм изградње бродова за СССР“, односно Споразум о испоруци југословенских бродова и пловних објеката СССР-у, у периоду од 1966. до 1970, чија вредност је износила око 250 милиона долара.

Потписан је и Споразум о набавци совјетске опреме и кооперацији са СССР-ом у изградњи пет термоелектрана снаге 200 мегавата. За „већину инвестиционих објеката“ које је Југославија требала да увезе на основу листе „Ц“ дугорочног трговинског споразума из 1961, совјетска страна се сагласила да „југословенска индустрија учествује у испоруци опреме са

⁴²⁵⁹ АЈ, 507/IX, 119/I–176, Разговор Хрушчов–Мијатовић и совјетска теза о „кориговању“ СКЈ, 6.3.1964; Исто, 119/I–208, Негативни иступи и писање у СССР-у /септембар 1963–септембар 1964/.

⁴²⁶⁰ ДА МСП, Строго пов., 1965, ф. 1, стр. пов. бр. 12, Извештај ДСИП-а о међународној ситуацији и активностима Југославије у 1964. години.

⁴²⁶¹ АЈ, 507/IX, 119/I–208, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964).

⁴²⁶² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 449268, Белешка о неким питањима економских односа са СССР, 16.12.1964.

око 50%“. На плану производне кооперације у машиноградњи – која је представљала „залог“ за даље ширење робне размене од средине шездесетих – у току 1964. су настављени разговори у циљу реализације препорука југословенских и совјетских стручњака наведених у Протоколу од 26. јуна 1963. Поједини југословенски „привредни органи“ су сматрали да је тај Протокол „предимензиониран и да га треба кориговати“, припрема за његову реализацију се споро одвијала, али су праљени помаци. Постигнути су договори и око тога да се производна кооперација прошири и на црну и обојену металургију, енергетику и хемијску индустрију. У току 1964. СССР је „после дужег времена [...] почео да се интересује и разматра питање кредита“. Преговори о набавци на кредит совјетске опреме за изградњу хидроенергетског и пловидбеног система „Ђердап“ су се налазили у поодмаклој фази, а остварен је напредак и у преговорима о кредиту намењеном санирању последица катастрофалног земљотреса који је погодио Скопље. Испоруке војне опреме по споразумима и уговорима из претходних година одвијале су се „по динамици која је предвиђена“, а као што смо поменули у мају је потписан нови Споразум о испоруци совјетске војне опреме и техничкој сарадњи.⁴²⁶³ Осим тога што је економска сарадња две државе у току 1964. представљала врхунац оног раста који је био видан од пролећа 1962, достигнути ниво односа и договори који су постигнути до краја 1964, као што смо видели, представљали су одличну основу за даљи успон сарадње у току 1965. године.⁴²⁶⁴

*

Успон политичких односа две државе пратило је ширење југословенско-совјетске економске сарадње, али и развој економских веза Југославије са источноевропским социјалистичким државама (са изузетком Албаније). Од оснивања СЕВ-а (1949) држање те организације према Југославији је у потпуности било условљено стањем политичких односа на релацији Москва–Београд. Када је од пролећа 1962. године, тј. од посете А. А. Громика, почео видан успон југословенско-совјетских (економских) односа, дошло је и до актуелизације питања повезивања са СЕВ-ом. Постепено се, кроз размену мишљења и преговоре, дошло и до 17. септембра 1964, када је разменом писама између отправника послова југословенске амбасаде Феликса Горског и секретара СЕВ-а Николаја Васиљевича Фадејева, СФРЈ успоставила сарадњу са социјалистичком економском интеграцијом.⁴²⁶⁵ Југословенско повезивање са социјалистичком економском интеграцијом је – путем учешће у раду оних органа (комисија) СЕВ-а за које је СФРЈ била заинтересована – унело потпуно нове (мултилатералне) елементе у привредну сарадњу и економске односе са свим источноевропским државама, чланицама те организације, па и са СССР-ом.⁴²⁶⁶ Пошто је тај значајан корак у економским односима Југославије са источноевропским државама представљао јасан „међаш“ у њиховој привредној сарадњи, на овој хронолошкој тачки завршавамо ово поглавље и дисертацију.⁴²⁶⁷

⁴²⁶³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар–јули 1964/; Исто, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964); Исто, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965; Исто, ф. 159, дос. 5, 446031, Преглед билатералних односа Југославија–СССР, 11.2.1965; Исто, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР; Исто, ф. 162, дос. 19, 446616, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1965. години, 11.11.1964; Исто, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, 11.11.1964. Опширније о економским односима СФРЈ и СССР-а у току 1964. у наредним поглављима.

⁴²⁶⁴ Како су констатовали југословенски аналитичари, у току 1965. СССР је „са обимом размене од 330 мил. долара дошао на прво место у нешем укупном спољнотрговинском промету са иностранством (у коме учествује са 13%)“. (АЈ, 507/IX, 119/Л–288, Економски односи СФРЈ–СССР, 8.9.1966.)

⁴²⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 438296, Горски, ДСИП-у, 23.9.1964; Исто, 439955, Говори Н. Фадејева и Ф. Горског; Исто, дос. 14, 440004, Фаддеев, Горском, 17.9.1964; Исто, Горски, Фадејеву, 17.9.1964; РГАЭ, Ф. 561 (Секретариат Совета экономической взаимопомощи), Оп. 48, Д. 243, Л. 10–15, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЮ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ; М. Ninković, *nav. delo*, str. 141–160.

⁴²⁶⁶ Опширније у поглављу „Приближавање Југославије СЕВ-у и успостављање сарадње (1962–1964)“.

⁴²⁶⁷ Опширније о сарадњи Југославије и СЕВ-а у наредном периоду: Miloš Gavrilović, *Razvoj industrijske kooperasi i specijalizacije između Jugoslavije i zemalja-članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV)*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 1977; В. С. Милованов, *нав. дело*; Radovan Pejanović, *Ekonomska integracija socijalističkih zemalja SEV i položaj Jugoslavije*, Beograd 1982; V. V. Čerlišov, *Spoljna trgovina*

Други битан догађај који се у јесен 1964. временски „поклопио“ са југословенским успостављањем сарадње са СЕВ-ом, била је смена Н. С. Хрушчова (13–14.10.1964). Више разлога је утицало на „пад“ Хрушчова – незадовољство резултатима привредне политике, реформи и реорганизација које су спровођене, посебно у пољопривреди, као и проблеми у вези са снабдевањем становништва и раст цена прехранбених производа; „авантуристичко“ понашање у спољној политици, губитак међународног престижа после „Кубанске кризе“ и повлачења ракета (што су „догматске снаге“ доживљавале као капитулацију), раздор у „међународном комунистичком покрету“; пад популарности у свим слојевима становништва, незадовољство партијске бирократије губитком привилегија и несигурним положајем, незадовољство војних кругова одлукама о смањењу бројности армије и „конвенционалног“ наоружања; највиши совјетски руководиоци су му пребацивали и „самовољу“, „груб“ однос према сарадницима и вређање, „игнорисање Президијума“, „непредвидљиво“ понашање, као и увођење „култа Хрушчова“. Одстрањивање првог секретара ЦК КПСС-а са власти је практично спроведено на ванредном заседању Президијума ЦК КПСС-а, а потом потврђено на Пленуму Централног комитета. Н. С. Хрушчов је без отпора прихватио смену. Иако је период Хрушчовљевог управљања СССР-ом био обележен различитим противуречностима и упоредним постојањем „антистаљинистичких“ црта и „стаљинистичких“ одлика, Совјетски Савез из 1964. се јасно разликовао од оног из 1953. године. Већ сам начин на који је извршена смена је одражавао промене које су се у односу на „епоху Стаљина“ догодиле у „првој и највећој земљи социјализма“ (први пут током совјетског периода партијска олигархија је сменила руководиоца Партије и то на миран начин). Иако су „конзервативне снаге“ стајале иза смене Н. С. Хрушчова, ни они који су били „реформаторски“ настројени ни су пружили отпор његовом одласку са власти, нити су жалили због тога. Смена је у СССР-у дочекана прилично равнодушно, без било каквих видљивијих реакција и манифестација у прилог Н. С. Хрушчова и политике коју је водио. Вест о променама у СССР-у је на исти начин дочекана и у највећем делу светске јавности, без већег придавања пажње и забринутости. На место првог секретара ЦК КПСС постављен је Л. И. Брежњев, а за председника Владе је именован А. Н. Косигин.⁴²⁶⁸

За Београд је „пад“ Н. С. Хрушчова био „неочекиван догађај“ и „изненађење“.⁴²⁶⁹ Југословенског председника је вест о смени Н. С. Хрушчова затекла у Каиру,⁴²⁷⁰ и он је дочекао

SSSR i ekonomski odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, Prilog biltena Ambasade SSSR u SFRJ za 1983. godinu, Nova Gorica 1983; Srećko Đukić, *Ekonomska saradnja SFRJ i SEV*, Beograd 1984; *Saradnja SFRJ–SEV. Principi, aktuelna pitanja, perspektive. Materijali jugoslovenskog naučno-stručnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV*, ur. Ljubivoje Prvulović, Beograd 1987; Д. Стојадиновић, *нав. дело*; Budimir I. Lazović, *Ekonomska integracija u okviru Savjeta za uzajamni ekonomski pomoć*, Beograd 2005; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, Београд 2010.

⁴²⁶⁸ Опширније о смени Н. С. Хрушчова: G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 443–451; V. Mićunović, *нав. дело*, str. 516–521; „Как снимали Н. С. Хрущева. Материјали пленума ЦК КПСС. Октабр 1964 г.“, подготвили С. А. Мельчин, Ю. В. Сигачев, А. С. Степанов, *Исторический архив*, 1/1993, стр. 3–19; Петр Ефимович Шелест, ... *Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*, Москва 1995, стр. 198–242; Richard Sakwa, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, London 1999, pp. 336–338; А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, *нав. дело*, стр. 441–442; Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Second Edition, New York 2006, pp. 210–213; William Taubman, „The Khrushchev period, 1953–1964“, u: *The Cambridge history of Russia. Volume III. The Twentieth Century*, edited by Ronald Grigor Suny, New York 2006, pp. 288–291; Исти, *Хрущев*, стр. 20–35; *Никита Хрущев. 1964: Стенограмма пленума ЦК КПСС и другие документы*, составители А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Прозуменщиков, Ю. В. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук, Москва 2007; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 3. Постановления 1959–1964*, стр. 767–771, 772–779; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, str. 591, 601; Леонид Люкс, *История России и Советского Союза от Ленина до Ельцина*, Москва 2009, стр. 397–399; Ю. Аксютин, *нав. дело*, стр. 502–588; В. Зубок, *нав. дело*, стр. 233–234, 275–276, 282–283; А. Грациози, *нав. дело*, стр. 296–298.

⁴²⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 202, дос. 13, 442675, Никезић – свим представништвима СФРЈ, 27.10.1964; Исто, дос. 15, 440327, Шилеговић, свим представништвима, 16.10.1964.

⁴²⁷⁰ Т. Јакovina, *Budimir Lončar*, str. 173–175.

са забринутошћу.⁴²⁷¹ Петар Стаболић се сећао да је Ј. Б. Тито био „обузет сменом Хрушчова, делом и зато што се бринуо шта ће бити после њега и како ће се то одразити на наше односе са Русима, али и лично је био погођен, јер је Хрушчова сматрао за свога ученика и пријатеља“. Према сведочењу Стамболића, југословенски председник је у више наврата са жаљењем говорио о смени Хрушчова.⁴²⁷² У разговору који је 21. октобра 1964. водио са бившим совјетским амбасадором у Југославији, начелником Главне политичке управе Совјетске армије и војно-поморске флоте, генералом Алексејем Алексејевичем Јепишевом, југословенски председник је са неодобравањем говорио о промени у совјетском руководству. „На мене лично непријатан утисак је оставио начин ове промјене. То је било тако изненада. Са другом Хрушчовом ја сам био пријатељ ... Интересује ме како се догодило да није дата и позитивна оцјена његовог рада, већ се о Хрушчову говори само негативно?“ – саопштавао је Ј. Б. Тито и у вези са последњим потенцирао: „Када је ријеч о смењивању Хрушчова, ми сматрамо да не ваља што њему није дато никакво признање за оно што је учинио у прошлости. Смењивање Хрушчова би имало друкчији одјек и у иностранству да су се истакле и позитивне стране његове политике.“⁴²⁷³ Југословенско руководство је и јавно – чланком објављеним у *Борби* 23. октобра – указало на „видну улогу коју је друг Хрушчов“ („заједно са осталим руководиоцима“) имао у „уклањању тешког наслеђа кој је Стаљинова политика оставила“.⁴²⁷⁴

Ново совјетско руководство је убрзо после одстрањивања Н. С. Хрушчова са власти настојало да предочи Београду да неће доћи до промена у совјетској спољној и унутрашњој политици, односно да је „лењинска линија Партије разрађена на XX, XXI и XXII Конгресу КПСС и у Програму Партије“: „правилна и несмењива“ (и да „она остаје како на унутрашњем тако и на спољном плану света и несаломљива“). Са совјетске стране је наглашавано да „политика КПСС према Југославији остаје неизмењена“, те да се „према Југославији неће ништа мењати“. Истицано је и да „очекују даље унапређење сарадње по свим линијама“, да ће „настојати да се наши односи и даље развијају и јачају на истој основи као и до сада“, односно да ће са совјетске стране „и даље чинити све како би се наши билатерални односи још више и свестраније побољшали“. Наглашавано је да Л. И. Брежњев и А. Н. Косигин „желе да развијају односе са Југославијом – по партијској, државној, привредној, културној линији“, да ће се „главни чланови новог руководства [...] и даље залагати за свестрани развој односа са Југославијом“, да је ново руководство „спремно да односе даље, без колебања, јача на свим подручјима и, партијском, политичком, економском и културном“, да ће „и Централни комитет, и Совјетска Влада, и другови Брежњев, Косигин, Микојан, Подгорни и други настојати да се наши односи и даље развијају и јачају на истој основи као и до сада“. Предочавајући да је „совјетско руководство за наставак најтешње сарадње, како међународне тако и између наших двеју партија“, са совјетске стране је истицано да дотадашња политика према СФРЈ „није била ствар једног човека, него читавог руководства, односно линије КПСС“, да „политика добрих односа са Југославијом није била политика само Хрушчова већ целе владе и ЦК, и да нема никога ни у влади ни у ЦК ко поставља питање промене политике према Југославији“, тј. да се „сви слажу са даљим развијањем односа са Југославијом“. У више наврата и у различитим приликама су „понављана уверења о спремности за настављање сарадње и добрих односа“.

Совјетска страна је показала интересовање и за реакцију Београда и испољила „тежњу да се на њу утиче“, и то на такав начин да југословенски „став према извршеним променама буде што је мање могуће критичан“. „Очигледно је да воде рачуна о утицају нашег става“ –

⁴²⁷¹ Бојазан да би „пад“ совјетског премијера могао да значи и „осуду и ревизију Хрушчовљева антистаљинизма“ је постојала и у осталим комунистичким партијама. (G. Voffa, *nav. delo*, str. 445.)

⁴²⁷² Т. Кулијић, *nav. delo*, str. 318; V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 86.

⁴²⁷³ АЈ, КПР, I-3-a/101-66, Разговор Ј. Б. Тита са члановима совјетске војне делегације (пријем делегације за испраћај посмртних остатака војних руководилаца погинулих на Авали), 21.10.1964; Д. Богетић, „Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације“, стр. 150–151; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 167–168.

⁴²⁷⁴ „Потребан је континуитет у борби за мир и друштвени прогрес“, *Борба*, 23.10.1964, стр. 1; Ђ. Трипковић, *nav. delo*, str. 164.

констатовали су југословенски аналитичари. Осим декларативних уверавања, однос према СФРЈ у совјетској јавности је остао непромењен, а билатерална сарадња је наставила да се одвија уобичајеним током. Непосредно после смене Хрушчова СФРЈ је у „совјетској штампи третирана као и раније“; запажено је и да је „парола ЦК КПСС поводом октобарског празника о Југославији [...] идентична са прошлогодишњом октобарском и овогодишњом првوماјском“, као и да је велика пажња посвећена прослави двадесете годишњице ослобођења Београда, те да су се користили различити поводи („годишњица Нушића и др.“) да се о пише о СФРЈ. „У билатералним односима (текућа сарадња, размена делегација, економски преговори) совјетска страна наставља са позитивним третманом Југославије, настоји на наглашен начин да одржи добру и пријатељску атмосферу у контактима и сарадњи и нормално извршава своје обавезе“ – констатовано је у југословенским анализама.⁴²⁷⁵

Совјетска уверавања и држање према СФРЈ утицали су на корекцију југословенских ставова. Припремљени материјал о смени Н. С. Хрушчова – који је био намењен информисању руководиоца у „републичким центрима“ и на основу кога је „преко хиљаду“ високих кадрова СКЈ требало да се упозна са догађајима у СССР-у – био је, према мишљењу А. Ранковића, „доста једностран“ и указивао на „најгора очекивања од Руса“ (у њему су преовладавале „велике сумње, критика, па чак и комбинаторика“). Појава поменутих „нових момената“ је утицала на југословенско руководство да измени своје држање.⁴²⁷⁶ Иако је успон економских односа и сарадње Југославије и Совјетског Савеза – који је био видљив од средине 1962. године – настављен и после промена у совјетском руководству, одлазак са власти човека који је читаву деценију одлучујуће утицао на развој и политику СССР-а сам по себи представља упечатљив хронолошки „међаш“, утолико пре што је смена Н. С. Хрушчова означавала крај једног и почетак другог периода у совјетској историји.⁴²⁷⁷ Осим тих „општих“ разлога, начин

⁴²⁷⁵ Опширније: АЈ, 507/IX, 119/1–200, Белешка о оставци Н. С. Хрушчова (порука Президијума ЦК КПСС-а), 15.10.1964; Исто, 119/1–202, Брежњев, Титу, 29.10.1964; Исто, 119/1–205, Забиљешка о разговору Б. Карапанце, помоћника начелника са А. Баранов, 30.10.1964; Исто, 119/1–206, Ранковић, Титу, 2.11.1964; Исто, 119/1–207, Забелешка о разговорима К. Поповића на пријему СССР-а у „Метрополу“, 6.11.1964; Исто, 119/1–208, Смењивање Хрушчова и однос према Југославији, 4.11.1964; Исто, 119/1–209, Забелешка о разговорима Ј. Б. Тита са А. М. Пузановом, 11.11.1964; АЈ, КПП, I–3–а/101–66, Разговор Ј. Б. Тита са члановима совјетске војне делегације (пријем делегације за испраћај посмртних остатака војних руководиоца погинулих на Авали), 21.10.1964; Исто, I–5–б/99–14, О смењивању Хрушчова, 29.10.1964; Исто, Белешка о разговору Шиљевогића са Александровим, 30.10.1964; Исто, Забелешка о разговору Шиљевогића са Александровим, 30.10.1964; Исто, Забелешка о разговору П. Стамболића са А. Пузановом, 6.11.1964; Исто, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Громиком, 9.11.1964; Исто, Запажања из разговора у Москви, 13.11.1964; Исто, Белешка о разговору југословенске државно-партијске делегације са А. Кириленком и Ј. Андроповим, 10.11.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 202, дос. 13, 442675, Никезић – свим представништвима СФРЈ, 27.10.1964; Исто, ф. 203, дос. 9, 444873, Тепавац, Амбасади СФРЈ у Москви, 16.11.1964; Исто, дос. 10, 451686, Смењивање Хрушчова и став према Југославији, 3.11.1964; Ђ. Триковић, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964“, стр. 118–121; Исти, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, стр. 163–167; Јб. Димић, „Југословенски државни врх и политичка смена Никите Сергејевича Хрушчова“, стр. 382, 390, 393; Б. С. Новоселцев, *нав. дело*, стр. 151; Исти, „Советско-југославские отношения после смещения Н. С. Хрущева и визит Й. Броза Тито в СССР в 1965 г.“, стр. 349–353.

⁴²⁷⁶ АЈ, 507/IX, 119/1–206, Ранковић, Титу, 2.11.1964.

⁴²⁷⁷ У периоду када је смењен Н. С. Хрушчов, „на плану економске сарадње“ је било – речима Ц. Мијатовића – „неколико крупних отворених питања (дугорочни споразум о бродовима, опрема за Ђердап, уговор за пет термоелектрана и добијање документације, протокол о робној размени за 1965, реализација кредита за Скопље)“. Југословенске делегације које су током октобра водиле преговоре у Москви наишле су „у свим случајевима“ на „пријатељско и конструктивно“ држање совјетске стране. „Совјетска страна је испољила не само спремност већ и иницијативност у даљем развијању економске сарадње“, јављао је југословенски амбасадор. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445479, Мијатовић, ДСИП-у, 16.11.1964.) И у наредном периоду се совјетски став према СФРЈ није мењао. Амбасадор Мијатовић је средином новембра јављао да је од председника Државног комитета за економске односе са иностранством Скачкова и осталих службеника ГКЕС-а сазнао да је ЦК КПСС дао налог да се „југ. захтевима изађе максимално у сусрет“, да су „дате директиве да обрате пажњу у начину преговора, пријема и да се сва потребна обавештења или документација ставља на располагање Југословенима“, односно да „све преговоре треба делегације СССР да воде тако да Југословени не осете било какву совјетску резерву“. „Совјетско-југ. пријатељство и економска сарадња није била везана преко једне личности – Хрушчова иако [је] он био иницијатор за обнављање односа – већ у целини везано за КПСС“, саопштавао је Скачков југословенским дипломатама. Председник „Тјажпромекекспорта“ и члан ГКЕС-а Никитин је изјављивао да је дата

на који је Н. С. Хрушчов доживљаван од стране југословенских руководилаца и, пре свега, утицај који је имао на југословенско-совјетске односе, утицали су на одлуку да са његовим одласком са власти – у комбинацији са југословенским приступањем СЕВ-у – завршимо дисертацију.

На који начин су у Београду доживљавали Н. С. Хрушчова и какав је утицај имао на односе две државе? Анализирајући промену која се догодила у Москви на југословенској страни нису превиђали „противречности и недоследности“ бившег совјетског премијера, „грешке у стилу и методу руковођења“, али су сматрали да „његове заслуге далеко претежу“, да је „у целини, Хрушчовљева оријентација и политика била [...] прогресивна“ и да би без њега „борба против стаљинизма у СССР несумњиво [...] ишла спорије и мање смело“. Он је виђен као носилац „прогресивних“ и „антидогматских“ тенденција, носилац „дестаљинизације“; као неко ко је стајао наспрам „догматских и конзервативних снага“. Према виђењу југословенских аналитичара, Н. С. Хрушчов је био неко ко је „отварао пут за прогресивне промене у СССР“, неко ко је настојао да „поступним мерама што више ограничи“ деловање „конзервативних елемената“ на „прогресивна кретања“ и да их „потисне и постепено политички неутралише“. Свеукупно посматрано, иако су у југословенском руководству постојале одређене „двојбе“ према Н. С. Хрушчову, он је перципиран као особа која је имала „позитивну улогу“ и остварила „несумњиве резултате у дестаљинизацији“.⁴²⁷⁸ У томе што је совјетска страна наглашавала да „политика“ према СФРЈ „није била ствар једног човека већ став читавог руководства“, у Београду су (осим потврде „континуитета совјетске политике према Југославији“) видели и намеру да се „ограничи лична улога и допринос Хрушчова у формулисању и спровођењу те политике“.⁴²⁷⁹ Међутим, на југословенској страни су били дубоко свесни „личне улоге и доприноса“ који је Н. С. Хрушчов имао у совјетско-југословенским односима. Како је Вељко Влаховић у разговору са високим званичницима КПСС-а истицао: „Друг Хрушчов је доста учинио за повољан развој наших билатералних односа.“⁴²⁸⁰

У периоду после смрти Ј. В. Стаљина, Н. С. Хрушчов је доживљаван као „иницијатор нормализације односа с Југославијом“, као неко ко је предузео низ „крупних корака [...] на путу мијењања Стаљинове политике према Југославији“.⁴²⁸¹ И када је долазило до заоштравања у југословенско-совјетским односима Н. С. Хрушчов је, са стране СССР-а, одлучујуће утицао на њихов ток, у појединим спорним питањима се „лично залагао“ да се не предузимају превише оштре мере, интервенисао „код *Правде* да објави и неке позитивне ствари о Југославији“, водио рачуна да не дође до „разбуктавања“ сукоба и да не дође до прекида сарадње „на државној линији“.⁴²⁸² И у периоду на који се односи ово поглавље, у коме је дошло до успона југословенско-совјетске сарадње, у Београду су сматрали да је Н. С. Хрушчов био „главни поборник побољшања односа са Југославијом у совјетском политичком врху“.⁴²⁸³ Свеукупно посматрано, током читаве једне деценије Н. С. Хрушчов је имао огроман утицај на ток југословенско-совјетских односа и одвијање билатералне сарадње две државе. Самим тим, и на успоне и падове до којих је долазило у југословенско-совјетским економским односима.

Динамични раст спољнотрговинске размене

Као и у претходном периоду „основни вид“ економске сарадње Југославије и СССР-а 1962, па и у наредним годинама, била је робна размена. У припремним материјалима за посе-

---

„општа директива на свим састанцима да са Југ. треба развијати економске односе на свим пољима где се појави могућност“. (Исто, 445911, Мијатовић, ДСИП-у, 18.11.1964.)

⁴²⁷⁸ АЈ, КПП, I-5-b/99-14, О смењивању Хрушчова, 29.10.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 202, дос. 13, 442675, Никезић – свим представништвима СФРЈ, 27.10.1964; Т. Jakovina, *Budimir Lončar*, str. 176.

⁴²⁷⁹ АЈ, 507/IX, 119/I-208, Смењивање Хрушчова и однос према Југославији, 4.11.1964.

⁴²⁸⁰ АЈ, КПП, I-5-b/99-14, Белешка о разговору југословенске државно-партијске делегације са А. Кириленком и Ј. Андроповим, 10.11.1964.

⁴²⁸¹ V. Mićunović, *nav. delo*, str. 512–513.

⁴²⁸² Исто, str. 446–447, 479, 503, 508, 510.

⁴²⁸³ Ђ. Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 149–150, 162.

ту А. Громика навођено је да робна размена са СССР-ом „и по обиму и по формама заостаје не само иза односа које имамо са неким другим земљама, већ заостаје и иза сарадње коју имамо са неким земљама лагера (Пољска)“.⁴²⁸⁴ У току 1961. удео извоза у СССР у укупном извозу, по земљама намене, ФНРЈ чинио је 8,9% и бележио је пад у односу на претходну годину (9,3%). У извозу ФНРЈ по земљама наплате за 1961, СССР се опет налазио на трећем месту, али са нешто повољнијим уделом – 9,4%. Што се тиче увоза по земљама порекла робе, 1961. се СССР налазио на осмом месту са 3,5% (претходне, 1960, тај удео је био знатно већи: 6,9%). Када је у питању увоз по земљама плаћања, ту је позиција СССР-а била нешто боља: налазио се на шестом месту са 3,7%.⁴²⁸⁵ Што се тиче Пољске коју су југословенски аналитичари издвојили као „параметар“, бар када су „лагерске“ државе у питању, удео и вредност размене са СССР-ом су у току 1961. били већи. Међутим, када су „форме“ сарадње у питању: Пољска је јасно предњачила! Давала је комерцијалне кредите ФНРЈ за куповину машина и опреме, што је представљало значајну олакшицу; направљени су одређени кораци на плану „индустријске кооперације“; постојао је и „југословенско-пољски комитет за привредну сарадњу“, у Загребу и Варшави су основани „индустријски центри“, а формирана је и заједничка, „југословенско-пољска трговинска комора“.⁴²⁸⁶

Видно поправљање политичких односа и успон економске сарадње до кога је дошло после посета А. Громика у пролеће 1962, одразили су се на значајно повећање размене и место СССР-а у спољној трговини ФНРЈ. Према подацима Савезног завода за статистику, СССР је са 6,3% у току 1962. заузимао пето место у југословенском извозу – иза Италије (14%), Савезне Републике Немачке (10,3%), САД (7,6%) и Велике Британије (7,1%). Односно, са уделом од 6,7%, налазио се на четвртом месту када је југословенски увоз у питању. Испред њега су биле: САД (20,6%), Италија (11,7%) и Савезна Република Немачка (11,2%). Укупан удео СССР-а у спољној трговини ФНРЈ 1962. износио је 6,5%. У току 1963. дошло је до даљег повећања совјетског удела у спољнотрговинској размени Југославије и он је износио 8,85%. Са уделом од 10,8% СССР је скочио на друго место у југословенском извозу – испред је била само Италија са чак 20,0%. Наспрам тога, са 6,9%, СССР се поново налазио на четвртом месту југословенског увоза – иза САД (17,6%), Италије (10,7%) и Западне Немачке (9,3%). Успон се наставио и 1964. када је укупни удео СССР-а у спољној трговини СФРЈ порастао на 10,35%. Извоз у СССР се повећао на 13,0% и „прва земља социјализма“ се поново налазио на другом месту (испред је била Италија са 14,8%). Удео увоза из СССР-а се повећао на 7,7%, а СФРЈ је, као и 1963, једино више увозила из Италије (13,3%), САД (13,1%) и Западне Немачке (8,6%).⁴²⁸⁷ Анализирајући спољнотрговинску односе СФРЈ у току 1964, у Савезном секретаријату за спољну трговину су констатовали да је СССР постао „трећи спољнотрговински партнер“ СФРЈ (на првом месту је била Италија, на другом: САД).⁴²⁸⁸

Свеукупно посматрано, на трагу значајног поправљања политичких односа, у периоду од 1962. до 1964. дошло је до динамичног раста и ширења робне размене. Раст апсолутне вредности југословенског извоза и увоза, био је праћен повећањем релативног удела „прве

⁴²⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика; АЈ, КПП, I–3–a/101–33, Економски проблеми.

⁴²⁸⁵ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1961. godinu*, str. 7, 19–24; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, str. 20–25.

⁴²⁸⁶ АЈ, КПП, III–B–1–a, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника, на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КП СС“, 15.2.1962; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1961. godinu*, str. 19, 20, 22, 23; Vladimir Saičić, „Jugoslovensko-poljski ekonomski odnosi“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktуре*, br. 1/januar–februar 1962, str. 35–36. Оширније о југословенско-пољским односима у периоду на који се односи ово поглавље: P. Wawryszuk, *Stosunki polsko-jugoslawiańskie w latach 1945–1971*, str. 149–196.

⁴²⁸⁷ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, str. 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, Beograd 1964, str. 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1964. godinu*, Beograd 1965, str. 20–23.

⁴²⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965.

земље социјализма“ у спољној трговини Југославије. Исто се дешавало и у обрнутом смеру. Како се кретао раст количине размењене робе, њене вредности и процентуални удео СССР-а у спољној трговини Југославије у овом периоду, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 106: Количина, вредност и процентуални удео Совјетског Савеза у југословенском извозу (по земљи намене) и увозу (по земљи порекла) од 1962. до 1964. године (количина је наведена у тонама, а вредности су наведене у милионима динара).⁴²⁸⁹

	1962			1963			1964		
	количина	вредност	структура %	количина	вредност	структура %	количина	вредност	структура %
Извоз ФНРЈ/СФРЈ у СССР	162.034	12.988	6,3	245.943	25.612	10,8	286.860	34.840	13,0
Увоз ФНРЈ/СФРЈ из СССР	1.874.872	17.742	6,7	1.797.184	21.860	6,9	1.924.613	30.034	7,7

Што се тиче удела Југославије у спољнотрговинској размени СССР-а, наведени период су обележиле исте тенденције. Константан раст вредности совјетског извоза и увоза (како у апсолутним бројкама, тако и у релативном уделу) може се видети из наредне табеле.

-Табела бр. 107: Вредност и процентуални удео Југославије у спољној трговини Совјетског Савеза (вредности су наведене у милионима рубаља).⁴²⁹⁰

	1962		1963		1964	
	вредност	процент	вредност	процент	вредност	процент
Извоз у Југославију	65,1	0,9	86,7	1,3	120,7	1,6
Увоз из Југославије	41,4		78,3		108,8	

Поређење процентуалног удела СССР-а у спољној трговини Југославије из претходне табеле, са уделом Југославије у спољнотрговинској размени СССР-а јасно говори о огромној разлици у привредној снази и обиму спољне трговине две државе. Најбитнији и пресудан чинилац који је утицао на успон робне размене две државе у периоду од 1962. до 1964. године – стање њихових политичких односа – обрадили смо у претходном поглављу. Да би се у што пунијој мери сагледало ширење трговине и околности у којима се размена робе одвијала, осим стања политичких односа, треба имати у виду још неке чиниоце: стање спољне трговине ФНРЈ и проблеме са платним билансом са којима се Београд суочавао почетком шездесетих, прилике у совјетској привреди и спољној трговини, дотадашње карактеристике и „тенденције“ у робној размени две државе.

У склопу општих привредних тешкоћа са којима се ФНРЈ суочавала 1962. и спољна трговина је била у кризи.⁴²⁹¹ Та криза у спољнотрговинским односима се из претходне 1961. прелила на 1962. Југословенски извоз из 1961. „стагнирао“ је „на нивоу 1960.“, наспрам чега је дошло до „знатног повећања увоза“. То се одразило на „даље погоршање“ платног биланса

⁴²⁸⁹ Табела је састављена на основу података Савезног завода за статистику СФРЈ: *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, стр. 20, 21; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, стр. 20, 21; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1964. godinu*, стр. 20, 22.

⁴²⁹⁰ Табела је састављена на основу података Планско-економске управе Министарства спољне трговине СССР: *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, стр. 14–15, 22; *Внешняя торговля Союза ССР за 1964 год. Статистический обзор*, Москва 1965, стр. 12, 16.

⁴²⁹¹ Добар поглед на привредне тешкоће ФНРЈ у овом периоду пружају стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ одржане од 14. до 16. марта 1962. Опширније: *Početak kraja SFRJ*, стр. 31–269.

ФНРЈ,⁴²⁹² што је за последицу имало негативан утицај на „темпо“ југословенске „привредне изградње“. У Београду су сматрали да су на такво „кретање“ утицали како „унутарњи“ (лоша жетва, „заостајање темпа пораста индустријске производње“, „девизна реформа и друге привредне мере“ које су „потенцирале извесне слабости“, проблеми проистекли из либерализације увоза), тако и спољни чиниоци. На либерализацију југословенског увоза, западне државе „нису одговориле“ либерализацијом и „повећањем контингената“ за југословенски извоз, већ су („обрнуто“) биле „заведене [...] многе оштрије рестрикције“. Као „трајнију тенденцију“ у Београду су у току 1961. констатовали стагнирање извоза и пораст увоза са Запада (осим тога, ФНРЈ је имала „високе дужничке обавезе“ према западним државама). Са друге стране, робна размена са Истоком је бележила сасвим супротну „трајнију тенденцију“, која је такође представљала „тешкоћу“ – „даљњи пораст извоза у то подручје“, проблеме са увозом из тих држава и стварање „знатног активног салда“, што је практично значило „бескаматно“, „бесплатно“ кредитирање источноевропских привреда. Осим тога, као негативан „спољни фактор“ је означено „стварање економских блокова индустријски развијених земаља“ и „дискриминационе мере – царинске и квантитативне“, које је „нарочито“ спроводила Европска економска заједница.⁴²⁹³

За југословенско руководство је „смањивање дефицита платног биланса“ представљало „један од најважнијих економских задатака“.⁴²⁹⁴ Друштвени план за 1962. је предвиђао повећање „обима спољнотрговинске размене“ за 8,0% у односу на претходну годину. Да би се умањио проблем дефицита платног биланса, предвиђено је повећање извоза за 17,8%, наспрам чега је требало повећати увоз за свега 4,9%. Што се тиче регионалног „усмеравања“ југословенске спољне трговине у току 1962, Друштвеним планом је било предвиђено „остварење [...] уравнотеженијег развоја“ у односу на 1961. Предвиђено је да се смањи дефицит платног биланса у размени са „подручјем конвертибилних валута“ путем повећања извоза у то подручје за 16,5% и смањења увоза од 18,4%. Што се тиче источноевропских држава, било је превиђено „осетније повећање увоза (за 50%)“, на основу чега би било могуће повећати извоз за 12% (разлика у процентима је проистацала из дотадашњег позитивног салда који је ФНРЈ имала у размени са тим државама). Корист од таквог развоја робне размене са СССР-ом и осталим источноевропским државама била би вишеструка – са једне стране би се „растеретило“ југословенско плаћање у конвертабилним валутама, а са друге би дошло до „ликвидације потраживања на клириншким рачунима“. По питању размене са државама Азије, Африке и Латинске Америке циљ је био да се са тог подручја обезбеди увоз „основних сировина за које је ово подручје произвођач“, што би, са друге стране, створило „повољније услове за повећање извоза[,] посебно опреме“. Друштвени план је предвиђао значајно повећање спољнотрговинске размене са тим подручјем – „пораст увоза за 40,1%, а извоза за 45%“.⁴²⁹⁵

Док се стање са увозом у току 1962. настојало консолидовати мерама штедње и преоријентацијом дела спољнотрговинске размене са „конвертибилних тржишта“ на „клириншке земље“, нарочито велике („системске“) проблеме је трпео југословенски извоз. Оптерећивали су га исти проблеми као и у току 1961, који се нису могли лако и брзо решити административним мерама. Према југословенским анализама, узроци заостајања раста извоза били су „вишеструки“: пад раста индустријске производње; „неприлагођеност производње неких

⁴²⁹² Подсећамо, дефицит трговинског биланса је представљао „основну дугорочну карактеристику привредног развоја и спољнотрговинске размене“ социјалистичке Југославије, која је у размени са иностранством само 1946. године имала одређени суфицит. (Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 140–142.)

⁴²⁹³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 60, дос. 2, 416855, Црнобрња – представништвима ФНРЈ у источноевропским државама, 29.5.1961; Исто, 1962, ф. 58а, дос. 6, 44889, Народна банка, ДСИП-у, 9.2.1962; Исто, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм Коче Поповића, 9.4.1962; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktуре*, br. 2/mart–april 1962, str. 3; V. Vlajić, „Protivakcija spoljne trgovine“, *Ekonomска politika*, br. 521/24.3.1962, str. 367; J. V. Tito, *Govori i članci*, Knjiga XVII, str. 207–208, 216; *Početak kraja SFRJ*, str. 39, 43, 188.

⁴²⁹⁴ *Početak kraja SFRJ*, str. 264.

⁴²⁹⁵ АЈ, КПП, III–B–1–а, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962.

производа захтевима иностраног тржишта како у погледу асортимана тако и квалитета“, што је „нарочито“ било изражено за извоз на „подручја конвертибилних валута“; велика унутрашња потрошња одређених значајних извозних артикала (олово, електролитни цинк, памучне тканине, мека резана грађа...); лоша „конјуктурна кретања на светском тржишту“ – неки производи су бележили пад цена, а за неке су постојали „отежани услови пласмана“; „подбацивање пољопривредне производње“; последице „снижења извозних курсева“ која је извршена „приликом девизне реформе“; ограничења која је западноевропска интеграција правила извозу југословенских производа, нарочито пољопривредних.

Да би се, на плану спољне трговине, испуниле одредбе Друштвеног плана за 1962. предузет је низ мера које су требале да утичу на обим и „регионални распоред“ југословенског извоза и увоза. Када је о извозу реч, у питању су биле следеће мере: корекција извозних курсева и давање пореских олакшица за извоз одређених производа намењених „конвертибилним тржиштима“; настојање да се обезбеди „несметано одвијање производње намењене извозу“, као и њен „максималан пораст“; низ „банкарских“ мера према привредним организацијама у циљу „поспешења реализације извоза“; одобравање инвестиционих кредита производним организацијама; примена „санкција“ према производним организацијама које нису извршавале планиране извозне обавезе „према очекиваној динамици“; координација југословенских произвођача пре иступа на иностраним тржиштима, како би се онемогућила „нелојална конкуренција“ међу извозницима и постигле „најповољније“ цене. На „сектору увоза“ је, такође, предвиђено спровођење мера које су – свеукупно посматрано – требале да утичу на смањење увоза из „конвертибилних земаља“, односно повећање увоза из „клириншких земаља“; као и да, што је више могуће, допринесу смањењу увоза непотребних производа како би се, са једне стране, штитила домаћа производња и користили њени капацитети у што већој мери, а са друге стране што више смањио југословенски спољнотрговински дебаланс („режим рестриктивних дозвола“, „режим интерне забране увоза“ који је спровођен преко банака).

За нашу тему су битне мере које су донете ради „остварења предвиђених регионалних праваца увоза“, односно „смањења истог са подручја конвертибилних валута а повећања из источноевропских земаља[,] азијско-афричких земаља и Латинске Америке“. Још крајем 1961. биле су предвиђене одређене мере у том правцу (забрана продаје девиза предузећима за куповину сировина и „репроматеријала“ у државама Западне Европе у случају да се ти производи могу набавити на другим тржиштима; ограничавање увоза „неких производа робе широке потрошње, репродукционих материјала и опреме са Запада“). Да би се повећао увоз из „источноевропских земаља и земаља у којима располажемо већим средствима плаћања“, тј. из држава са којима је размена вршена по клириншком принципу, банке су инструисане да „одобравају посебне кредите за увоз важнијих производа из ових земаља уз нижу каматну стопу“. Пошто се увоз из тих држава „релативно споро“ одвијао, постојала је потреба за „већим и еластичнијим кредитирањем“. Због тога је предузет низ „банкарских“ мера са циљем да се смањи увоз опреме која се плаћала „конвертибилним валутама“ и повећа увоз машина из СССР-а и источноевропских држава.⁴²⁹⁶

У априлу 1962, уочи посете А. Громика, у Београду су сматрали да је стање спољне трговине такво да „тражи хитне и ефикасне мере у правцу ублажавања диспропорција у нашој робној размени“. Како би се то постигло, требало је, пре свега, да дође до „радикалног смањења увоза“. Такав однос према увозу захтевао је „максимални напор обезбеђења сировина, репродукционог материјала па и опреме на тржиштима на којима располажемо са платежним средствима“, односно било је предвиђено „знатно смањење увоза“ из западноевропских држава уз „оријентацију на увоз“ из Источне Европе, Африке, Азије и Латинске Америке.⁴²⁹⁷ Крајем априла, неколико дана после повратка А. Громика у СССР, на седници Одбора за привреду СИБ-а је прихваћен „предлог ребаланса плана увоза роба и неробних расхода за 1962. годину“. Ребаланс је извршен због „потешкоћа у плаћању на подручју конвертибилних

⁴²⁹⁶ Исто.

⁴²⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм Коче Поповића, 9.4.1962.

валута“ и са циљем „стварања уравнотеженијих односа у платном билансу са иностранством“. Да би се смањило предвиђени дефицит, ишло се на смањење увоза са „подручја конвертибилних валута“ и на повећања увоза из СССР-а и осталих источноевропских држава. То се нарочито односило на увоз опреме и војне набавке.⁴²⁹⁸

Јасна свест о постојању и размерама тих проблема, доношење одлука и предузимање мера које су требале да утичу на поправљање стања, нису могли у кратком року да реше све тешкоће. Иако је решавање тих питања означено као приоритет, реч је била о „трајнијим тенденцијама“ које су биле условљене сплетом унутрашњих и спољних чинилаца. Средином 1962. су се уочавале одређене позитивне тенденције, али је стање било далеко од доброг.⁴²⁹⁹ Колико је стање било озбиљно, показује то што је средином јула 1962. Коча Поповић јављао дипломатским представништвима да „у склопу општих напора СИБ-а на привредном плану остварење извоза и побољшање стања у платном билансу претстављају задатак број 1“. Због таквог приступа и предузетих мера „дошло је до извесног побољшања у платном билансу“, међутим стање још увек није било задовољавајуће (током прве половине 1962. раст увоза је још увек био већи од раста извоза).⁴³⁰⁰ Југословенске тешкоће у вези са „дефицитом платног биланса“ су биле додатно отежане „високим нивоом“ задужености на Западу и тешкоћама које су постојале у вези са отплатом дугова.⁴³⁰¹ Ипак, захваљујући „ребалансу“ увоза, предвиђеним мерама штедње и преусмеравању дела размене на државе са којима се трговало на клириншком принципу, стање се у току године постепено, а на крају и знатно поправило.⁴³⁰² Иако је криза са почетка године била превладана (захваљујући и „регионалном усмеравању“ размене према СССР-у и источноевропским државама), структура југословенске привреде је била таква да су се поменуте карактеристике – проблеми југословенског извоза и увоза, тенденција ка стварању и повећању дефицита платног биланса – односиле и на наредне године.⁴³⁰³ Односно: у склопу такве шире слике југословенске спољне трговине одвијала се робна размена Југославије и СССР-а. Из таквих околности је, између осталог, проистицала заинтересованост Београда за ширење робне размене са СССР-ом.

Осим карактеристика спољне трговине ФНРЈ и проблема са којима се суочавала, за потпуније разумевање југословенско-совјетске робне размене и тежње Београда да унапреди економске односе са „првом земљом социјализма“, треба имати у виду и стање у совјетској привреди и спољној трговини, односно, пре свега: Како су на југословенској страни гледали на могућности совјетске привреде? Како је у наведеној, тешкој ситуацији у Београду перципиран СССР као спољнотрговински партнер? У току 1961. југословенски аналитичари су сматрали да СССР, али и источноевропске државе у целини, „представљају значајан економски потенцијал који се налази у брзом развоју“, да је Источна Европа регион који има високе

⁴²⁹⁸ АЈ, КПР, III-B-1-a, Информација о ребалансу плана увоза роба и неробних расхода за 1962. годину, 26.4.1962; Исто, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962; Исто, Информација о спољнотрговинској размени у 1962. години и о предвиђањима за 1963. годину, 13.8.1962.

⁴²⁹⁹ АЈ, КПР, III-B-1-a, Информација о позитивним тенденцијама у регионалном кретању наше спољне трговине на почетку ове године, 19.6.1962; Исто, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962.

⁴³⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 423728, Циркуларни телеграм Коче Поповића, 18.7.1962.

⁴³⁰¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 424470, Ђерђа – амбасадама ФНРЈ у Вашингтону, Паризу, Лондону, Берну, Риму, Бриселу, Хагу, Ослу, Стокхолму, Копенхагену, Бону; генералним конзулатима у Минхену и Хамбургу и Војној мисији у Берлину, 25.7.1962.

⁴³⁰² Опширније о одвијању спољнотрговинске размене ФНРЈ у току 1962. године: АЈ, КПР, III-B-1-a, Информација о спољнотрговинској размени у 1962. години и о предвиђањима за 1963. годину, 13.8.1962; Исто, Спољнотрговинска размена за 11 месеци 1962. године, 24.12.1962; Исто, Информација о извозу и стању девизних средстава, 26.12.1962; Исто, Информација о извозу и стању девизних средстава, 26.12.1962; Исто, Робна размена са иностранством у 1962. години, 26.12.1962; Исто, Кратка информација о резултатима спољнотрговинске размене у 1962. години.

⁴³⁰³ Опширније: АЈ, КПР, III-B-1-a, Спољна трговина у првом полугођу 1963. године, 18.7.1963; Исто, Информација о основним показатељима спољнотрговинске размене у 1963. години, 10.2.1964; Исто, Информација о спољно-трговинској размени и неким проблемима економских односа са иностранством, 28.4.1964; Исто, Информација о кретању спољне трговине у првих седам месеци 1964, 21.9.1964; Исто, Информација о регионалним проблемима економских односа Југославије са иностранством.

стопе раста индустријске производње и високе стопе раста спољне трговине, као и да је учешће ФНРЈ у спољнотрговинској размени појединих земаља „углавном ниско“ и да због тога „могућности за повећање размене још постоје“.⁴³⁰⁴ На исти начин се на привредни развој СССР-а и осталих источноевропских држава гледало и у наредним годинама.⁴³⁰⁵

Што се тиче самог СССР-а и његове привреде, у току 1962. су на југословенској страни – „према објављеним подацима“⁴³⁰⁶ – уочавали да се реализација Седмогодишњег привредног плана (1959–1965) „по најважнијим показатељима“ добро одвијала: предвиђено планом се извршавало, па и „премашивало“, „темпо пораста“ је „био бржи од планираног“. „Индустрија се стално и врло динамично развија“ – констатовали су на југословенској страни, уз истицање да је развој тешке индустрије био „најдинамичнији“, а да је лака индустрија имала пад раста. Наспрам развоја индустрије нотирано је „заостајање пољопривредне производње“, која је била у „дубљој кризи“. Југословенски извештаји са краја 1962. такође бележе да се планови производње „извршавају [...] и премашују“, а „контролне цифре“ пребацују. Међутим, на основу података о производњи у првој половини 1962, који су били „само парцијално“ објављени, уочавано је да је – осим повећања у низу области – долазило и до „подбачаја“ и то у производњи одређених важних производа. Југословенски аналитичари су запажали да су државне инвестиције у привреди у току 1962. биле изузетно велике, али су уочавали и одређене „корекције у Седмогодишњем плану“, „кориговање задатака Седмољетке“.⁴³⁰⁷ Током периода на који се односи поглавље до Београда су долазила и конкретнија сазнања о проблемима и успоравању раста совјетске привреде.⁴³⁰⁸ Међутим, упркос застојима и тешкоћама са којима се суочавала привреда СССР-а, њени капацитети и могућности су – гледано из југословенске перспективе – били огромни.⁴³⁰⁹

Што се тиче спољне трговине СССР-а, у Београду су 1962. уочавали како „последњих пар година општи обим [...] наставља динамично да расте“, али и да у току 1960. и 1961. није било „онаквог скока“ као у претходним годинама. „У последњих пет година обим размене је растао просечном кумулативном стопом од 10,1%, но у последње две године осећа се видна тенденција успоравања темпа пораста размене“ – констатовале су југословенске дипломате у марту 1962.⁴³¹⁰ Наведени подаци о расту совјетске привреде (упркос одређеним тешкоћама са

⁴³⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 61, дос. 2, 429175, Значај размене са источноевропским земљама.

⁴³⁰⁵ „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktura*, br. 2/mart–april 1962, str. 7; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 6/novembar–decembar 1963, str. 6.

⁴³⁰⁶ Званичне совјетске податке свакако треба узимати са одређеном дозом резерве, али то је оно са чиме су у Београду располагали и на основу чега су градили представу о могућностима совјетске привреде. О питању веродостојности званичних совјетских података видети, на пример: Роберт С. Аллен, *От фермы к фабрике. Новая интерпретация советской промышленной революции*, Москва 2013, стр. 280–282.

⁴³⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 16, 43312, Индустрија, јун 1962; Исто, 43645, О неким привредним проблемима у СССР-у, децембар 1962; Исто, 44242, Унутрашња економска питања.

⁴³⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 19, 411930, Забелешка Ј. Стојковића о разговору са В. Н. Алфејевим и В. С. Куварином, 13.2.1964; Исто, ф. 204, дос. 11, 451020, Без наслова (Извештај ЦИА о совјетској привреди); Исто, ф. 205, дос. 12, 4364, Пољопривреда СССР; Исто, 443189, Забелешка Б. Павловића о разговору са С. П. Осиповичем, 9.10.1964.

⁴³⁰⁹ Опширније о совјетској привреди и економским могућностима СССР-а током прве половине шездесетих: А. Грациози, *История СССР*, стр. 285–286, 287–291, 294–295; Ю. Аксютин, *нав. дело*, стр. 407–454, 506–541; R. W. Davies, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, pp. 67–72; У. Таубман, *Хрущев*, стр. 551–570, 628, 632–635, 655–657; А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, *нав. дело*, стр. 438–449; Viacheslav Nekrasov, „Decision-Making in the Soviet Energy Sector in Post-Stalinist Times: The Failure of Khrushchev's Economic Modernization Strategy“, in: *Cold War Energy. A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, Editor Jeronim Perović, Palgrave Macmillan 2017, pp. 170–191; Martin McCauley, *Khrushchev and the development of soviet agriculture. The Virgin Land Programme 1953–1964*, Palgrave Macmillan 1976, pp. 93–97, 113–144; Philip Hanson, *The Rise and Fall of The Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*, New York 2014, pp. 70–97; Oscar Sanchez-Sibony, *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*, New York 2014, pp. 111–244; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 509–524, 554–557; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 394–409; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, str. 588–591.

⁴³¹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 1, Материјали за делегацију Савезне народне скупштине; Исто, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, 422109, Мијатовић, ДСИП-у, 29.6.1962; Исто, 43059, Међународни економски односи СССР-а, април 1962; Исто, Спољна трговина СССР.

којима се суочавала), успон совјетске спољне трговине (не као у претходном периоду, али ипак је била реч о „динамичном“ расту), размере потенцијала са којима је располагала совјетска привреда и велике потребе СССР-а (у Београду су сматрали да СССР и остале источноевропске државе представљају „тржишта велике апсорпционе моћи“) – све то је упућивало на ширење сарадње са СССР-ом и представљало (економску) претпоставку за успон робне размене до кога је дошло. Дакле, уз југословенску тежњу да „регионалним усмеравањем“ спољне трговине према источноевропским земљама превлада део проблема који су проистицали из трговине са Западом, на повећање робне размене са СССР-ом и осталим чланицама СЕВ-а је утицало и постојање „широких могућности“ за развој сарадње са тим државама. Како је констатовано у Београду: „Развијеност и динамичан раст ових земаља пружају све веће могућности проширења размене.“⁴³¹¹

Наредна ствар коју је важно имати у виду да би се одвијање робне размене две државе сагледало на што потпунији начин јесу одређене „тенденције“ и одлике које су карактерисале трговинску размену ФНРЈ и СССР-а. Велики проблем у робној размени Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским државама је представљала, као што смо поменули, „велика диспропорција између извоза и увоза“. Тај проблем је био видљив већ крајем педесетих, у току 1960. се стање по том питању у једном периоду поправило, али од септембра те године југословенски клириншки салдо је поново постао потражни и почео да бележи стални раст. Почетком 1961. тај проблем се значајно „појачао“ и већ тада је у Београду сматран као „традиционални“ у односима са источноевропским државама. Резултат таквих тенденција у размени са Источном Европом било је „веома неповољно“ стање на клириншким рачунима, што је посебно било изражено баш у размени са СССР-ом. Стална југословенска потраживања на клириншким рачунима са већином источноевропских држава била су карактеристична за целу 1961. и са таквим стањем се ушло и у 1962. У Београду су сматрали да такво стање одговара источноевропским државама и да оне „смишљено иду на то да се задужују код нас из два разлога“: 1. „бескаматно користе наша средства“; 2) „врше притисак за продају нама и оних роба за које ми нисмо нарочито заинтересовани“.⁴³¹²

Питања која се намећу су: Како је долазило до таквог дисбаланса у размени са СССР-ом и Источном Европом уопште? Чиме су се одликовали југословенски увоз и извоз у СССР и источноевропске државе? Што се тиче извоза, пораст је објашњаван тиме што су југословенска спољнотрговинска предузећа због већих цена, могућности уговарања великих извозних контингената и блажих критеријума за квалитет робе у односу на западна тржишта, била изузетно заинтересована за испоруке СССР-у и источноевропским државама. Тај интерес је био „обостран“, јер су СССР и остале чланице СЕВ-а показивале велику заинтересованост за увоз југословенских производа. Са друге стране, када је увоз у питању, источноевропске земље – „у целини узете“ – су биле „мање конкурентне“, често су нудиле „заосталију робу“, нису имале или нису хтеле да продају робу „када су у питању најновија техничка достигнућа“, нису нудиле кредитне аранжмане за набавку њихових производа, нису биле активне у промоцији својих производа („мало долазе на наше тржиште и мало нуде“), рокови испорука су били дугачки (поготово за машине и опрему), а цене у неким случајевима високе. Смањењу увоза из тих држава је допринела и поменута либерализација југословенског спољнотрговинског режима, посебно „напуштање система носиоца послова“ и укидање сагласности Савезне спољнотрговинске коморе за закључивање послова, на основу чега се до тада „вршило усмеравање и билансирање размене“. На увоз се негативно одразила и промена у начину добијања средстава – за разлику од ранијег периода када су средства за увоз добијана непосредно од банке, спољнотрговинска предузећа су морала да чекају исплату средстава од корисника, која су често стизала са закашњењем.

⁴³¹¹ АЈ, КПР, III–B–1–a, Информација о кретању робне размене са иностранством, организацији спољнотрговинске мреже и неким проблемима спољно-трговинске размене (Прилог 1 уз информацију), 8.4.1964.

⁴³¹² ДА МСП, ПА, 1961, ф. 58, дос. 6, 45970, Информација о неким основним проблемима робне размене са ИЕ земљама у овој години, 25.2.1961; Исто, ф. 59, дос. 1, 49556, Неки проблеми текуће робне размене и клириншког салда са ИЕЗ, 29.3.1961; Исто, ф. 61, дос. 6, 438107, Тонев, КСТ, 16.12.1961; *Početak kraja SFRJ*, str. 44.

Немогућност „хитне набавке на Истоку“ (због „планских расподела“ које су се вршиле приоритет су имале потребе чланица СЕВ-а, које су углавном доста раније уговоране) такође је утицала на мањи увоз – југословенска предузећа често нису на време добијала налоге за закључење послова, па како није било могућности да се дуже чека одговарајућа прилика за испоруку, замењивале су се девизе и на Западу куповали производи. Као „потешкоће“ које су постојале код увоза из СССР-а и осталих источноевропских држава, у Београду су наводили и „различиту технологију“, „недовољно познавање извозних могућности тих земаља“, односно недовољно познавање производних могућности совјетске индустрије. На југословенској страни су као сопствени недостатак наводили и слабост „трговачке мреже“, која је била „углавном сведена само на економске саветнике при амбасадама.“ „Путем мреже могли би далеко успешније проналазити нове производе, обogaћивати прилично скучене увозне робне листе и правовремено се укључивати како у закључивање послова, тако и у праћење реализације закључака“ – сматрали су у Савезној спољнотрговинској комори.⁴³¹³

Осим што нам омогућавају да схватимо проблем дисбаланса у робној размени, наведене ствари нам пружају увид у неке од основних карактеристика и проблема који су пратили трговину Југославије са СССР-ом и источноевропским државама уопште. Да би наведену тенденцију држао „под контролом“, Београд је стално морао да води рачуна о балансу размене са СССР-ом (и осталим источноевропским државама). На крају 1961. од СССР-а, Чехословачке, Мађарске и Источне Немачке, ФНРЈ је на клириншким рачунима потраживала око 35 милиона долара (потраживање је у току 1961. у једном тренутку износило и „преко 50 милиона долара“). Током преговора о робној размени за 1962. ФНРЈ је настојала да реши та питања и успела да добије „робе у висини дуга“. У току 1962. направљен је помак на том плану – већ у првом кварталу је направљен „негативан салдо“ у износу од 6,2 милијарде динара, који је допринео томе да се смање југословенска потраживања у тим државама. Стање ипак није било „задовољавајуће“, због тога што није дошло до пораста извоза, а увоз је бележио пораст „мањи од предвиђеног“. Крајем 1962. стање је било доста боље у односу на претходну годину – уместо суфицита од 8,3 милијарде у 1961, у 1962. је направљен дефицит у износу од 0,4 милијарде динара, што је допринело смањењу укупних југословенских потраживања у источноевропским државама.⁴³¹⁴ Међутим, наведене карактеристике које су пратиле робну размену Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским државама су биле такве да је било неопходно стално вођење рачуна да би се раскорак, „диспропорција“ између извоза и увоза задржали у одређеним оквирима.⁴³¹⁵

⁴³¹³ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 58, дос. 6, 45970, Информација о неким основним проблемима робне размене са ИЕ земљама у овој години, 25.2.1961; Исто, ф. 59, дос. 1, 49556, Неки проблеми текуће робне размене и клириншког салда са ИЕЗ, 29.3.1961; Исто, ф. 60, дос. 2, 416855, Црнобрна – представништвима ФНРЈ у источноевропским државама, 29.5.1961; Исто, ф. 61, дос. 2, 429175, Размена са источноевропским земљама у 1961. години, септембар 1961; Исто, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964; АЈ, КПР, III–В–1–а, Информација о кретању робне размене са иностранством, организацији спољнотрговинске мреже и неким проблемима спољно-трговинске размене (Прилог 1 уз информацију), 8.4.1964; *Početak kraja SFRJ*, стр. 44.

⁴³¹⁴ АЈ, КПР, III–В–1–а, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962. године, јун 1962; Исто, Информација у вези закључака Одбора за општа привредна питања СИБ-а, 20.7.1962; Исто, Кратка информација о резултатима спољнотрговинске размене у 1962. години; *Početak kraja SFRJ*, стр. 44.

⁴³¹⁵ О колико озбиљној ствари и каквом проблему се радило показује „превелики суфицит“ који је Југославија имала у робној размени са СССР-ом у наредним деценијама. Да се роба плаћала конвертабилним валутама, а не на клириншком принципу, то би била позитивна ствар. Пошто је реч била о клирингу, тај суфицит се сводио на „бескалатно кредитирање“ совјетске привреде. (Д. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 195, 199–201; Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 167.) Временом, до почетка деведесетих, југословенски суфицит у размени са СССР-ом је нарастао до 1.291.951.838,77 клириншких долара. Руска Федерација је регулисала дужничке обавезе према државама сукцесорима СФРЈ на основу више споразума закључених средином прве деценије 21. века. Према Споразуму из 2007, Републици Србији је припадао износ од 462.074.326,82 клириншка долара. Када је та вредност прерачуна-та (1 клириншки амерички долар је износио 0,625 долара САД), дошло се до вредности дуга од 288.796.454,26 долара. (М. Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, стр. 188; Н. Поповић, О. Јашко, *нав. дело*, стр. 398–403.)

На самом почетку 1962. преговори за годишњи протокол су се одвијали „тешко и споро“, посебно по питању „ликвидације дуга“ СССР-а на клириншком рачуну. Промена у држању Москве, до које је дошло крајем јануара, омогућила је да се преговори успешно приведу крају.⁴³¹⁶ Иако је било назнака о спремности СССР-а да се размена у току године повећа и преко Протоколом договореног обима,⁴³¹⁷ а Москва је слала „поруке“ о могућности проширења економске сарадње,⁴³¹⁸ извршаваће Протокола од 15. фебруара 1962. су, у првим месецима, пратиле одређене тешкоће.⁴³¹⁹ Ипак, једна област је, још од 1961, предњачила када је ширење економске сарадње у питању. Пре посете А. Громика ФНРЈ направљен је значајан искорак у куповини војне опреме у СССР-у. На ручку који је за југословенске дипломате у Москви средином фебруара приредио заменик министра иностраних послова Н. П. Фирјубин, домаћин се у разговору са Ц. Мијатовићем, после потписивања Протокола о робној размени, „специјално осврнуо на значај специјалних испорука (војна опрема)“ и „нагласио“ да и на том плану „постоје знатне неискориштене могућности“. „Очито је да је СССР заинтересован за даље војне испоруке Југославији те нам ово дато на знање“ – закључивао је амбасадор.⁴³²⁰ Са економског аспекта посматрано, совјетска заинтересованост за испоруке војне опреме је проистицала из огромног дефицита који је постојао на клириншком рачуну две државе.⁴³²¹ Испоруке наоружања и војне опреме су биле један од начина да се тај проблем превлада.

Преговори о испорукама совјетског наоружања и војне опреме вођени су у Београду од 22. марта до 7. априла 1962. На челу совјетске „војно-трговинске делегације“ налазио се инжењер-пуковник А. Е. Хаљејев, а делегацију ЈНА је предводио пуковник техничке струке Божидар Брејц из Материјално-планске управе Државног секретаријата за послове народне одбране ФНРЈ. Правну основу за вођење преговора представљали су одговарајући чланови из Споразума и Уговора потписаних 2. августа 1961.⁴³²² Говорећи Ј. Б. Титу о ставу совјетског руководства о проширењу економске сарадње две државе, амбасадор А. А. Јепишев је, 26. марта 1962, навео да и по питању „специјалних испорука“ постоји „позитивно решење“. У прилог потврде таквог става, навео је да су совјетски стручњаци „већ два дана“ у Београду и да се „колико он зна, посао [...] добро обавља и без тешкоћа“.⁴³²³

На 18 састанака (пленарних и по групама) разговарано је о војним испорукама у периоду од 1962. до 1965. Југословенска страна се припремила за преговоре имајући у виду уговарање испорука само за 1962. годину (а у наредним годинама би се даље закључивали уговори „на основи наших конкретних могућности“), али су на совјетско инсистирање преговори обухватили читав период који је био предвиђен Споразумом из 1961. Током преговора је била „посебно изражена“ тежња совјетске стране да се „на што пријатељскији начин обави [...] посао“. „Преговори су се одвијали у доброј пословној атмосфери, с тим да су совјетски претставници стално наглашавали да се у конкретном случају не ради о обичној трговини и да се кроз ове уговоре треба да одразе посебни другарски односи и поверење у разговоре и договоре и по оним питањима која – према њиховом инсистирању – нису укључена у текстове уговора“ – констатовали су чланови делегације ЈНА. Преговори су окончани 7. априла 1962. потписивањем пет уговора. Три уговора су се односила на испоруку војне опреме: 1)

⁴³¹⁶ Опширније у поглављу „Робна размена: између идеолошких спутавања и прагматичних потреба“.

⁴³¹⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962.

⁴³¹⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

⁴³¹⁹ Опширније у наставку поглавља.

⁴³²⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 45289, Мијатовић, ДСИП-у, 16.2.1962.

⁴³²¹ Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 178.

⁴³²² ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 161, Извештај о преговорима између совјетске војно-трговинске делегације и делегације ЈНА о набавци по задатку „Романија“ у периоду од 1962–1965. године; Исто, л. 318, Информација о преговорима између совјетске и наше војно-трговинске делегације у вези набавке наоружања и опреме из СССР; Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 178–179.

⁴³²³ АЈ, КПР, I–3–a/101–32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са Јепишевим, 26.3.1962.

„Допуна 6 уговора бр. 13371/61 за испоруку тенкова и радара у 1962. и 1963. години“ у укупној вредности од 9.272.417 долара; 2) уговор за „испоруку авиона и авио опреме у периоду 1962. до 1965. године“ у укупној вредности од 26.700.560 долара; 3) уговор за испоруку ракетних система укупне вредности 18.563.779 долара.

Чланови југословенске војне делегације су сматрали да су „кроз купо-продајну документацију заступљени наши захтеви и обезбеђена испорука, у обиму и на начин који је могућ у трговању са совјетским претставницима“. Осим поменутих три, потписана су још два уговора – за школовање пилота (оквирно, у вредности од 200.000 долара), и за школовање и обуку људства за коришћење ракетних система (оквирна вредност трошкова: 160.000 долара). Укупна вредност купопродајних уговора износила је чак 54.896.756 долара, тј. 41.172.567.000 девизних динара. Међутим, осим потписаних уговора било је договорено да се за период од 1962. до 1965. додатно уговори увоз одређене „опреме и резервних делова“, у вредности од преко пет милиона долара (најзначајнију ставку су чинили резервни делови: 4.323.000 долара). Свеукупно посматрано, укупна вредност испорука – на основу потписаних уговора и договорених испорука које је требало „накнадно уговорити“ – износила је 60.019.756 долара.⁴³²⁴ Из следеће табеле се може видети како је та сума била распоређена по ставкама.

-Табела бр. 108: Уговорен и договорен увоз војне опреме из СССР-а у ФНРЈ, током преговора вођених крајем марта и почетком априла 1962. године (вредности су наведене у доларима).⁴³²⁵

Намена	Вредност	Процентни удео
Тенкови и радари	9.272.417	15,45
Авиони и авио-опрема	26.700.560	44,49
Ракетни системи и опрема	18.563.779	30,93
Школовање пилота	200.000	0,33
Школовање и обука за ракетне системе	160.000	0,27
Лиценцна и ремонтна документација	400.000	0,67
Полигонска опрема са метама, опрема и прибори за баждарење	400.000	0,67
Резервни делови за сву технику	4.323.000	7,20
Укупно	60.019.756	100,00

Дакле, као што се може видети из табеле, најзначајнија ставка се односила на увоз авиона и авио-опреме. У оквиру укупне вредности од 26.700.560 долара, највећу појединачну ставку је представљао увоз авиона МиГ–21ф–13. Уговорен је увоз укупно 40 авиона – пет 1962, осам 1963, четрнаест 1964. и тринаест 1965. Вредност једног авиона била је 575.000 долара, а свих 40: 23.000.000 долара. Остатак вредности од 3.700.560 долара, највећим делом је опадао на увоз 20 реактивних мотора (2.267.500 долара). Осим тога, уговорен је увоз различите пратеће опреме (резервни делови, падобрани, летачки костими, кациге, „покретна авио радионица“, радио и електро-опрема, аеродромска опрема, контролна апаратура и мерни инструменти, различити типови муниције и ракета, одговарајуће техничке документаци-

⁴³²⁴ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 161–163, 164, 167–168, Извештај о преговорима између совјетске војно-трговинске делегације и делегације ЈНА о набавци по задатку „Романија“ у периоду од 1962–1965. године; Исто, л. 318–319, Информација о преговорима између совјетске и наше војно-трговинске делегације у вези набавке наоружања и опреме из СССР.

⁴³²⁵ Табела је састављена на основу података из извештаја о преговорима који су саставили чланови делегације ЈНА – ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 167, Извештај о преговорима између совјетске војно-трговинске делегације и делегације ЈНА о набавци по задатку „Романија“ у периоду од 1962–1965. године.

је...)⁴³²⁶ Крајем 1962. у Југославију је стигло првих пет авиона МиГ–21ф–13. Увођење тих надзвучних ловаца-пресретача у РВ и ПВО ЈНА представљало је велики „модернизацијски скок“ и означило „почетак нове ере југословенске војне авијације“.⁴³²⁷

Следећа ставка, по вредности, односила се на увоз ракетних система. На основу уговора број 29373 предвиђен је увоз ракетне технике у вредности од 18.563.779 долара. У односу на Споразум из 1961, дошло је до одређеног проширења које се односило на увоз „1 ватреног дивизиона ДП са ракетама“ и „учионице ДП“, а совјетска страна се сагласила да у припремљени нацрт уговора унесе и „школске ракете“.⁴³²⁸ Уговорена је испорука „система пројектила земља-ваздух“ типа „СА–75М“ („Двина“), која је договорена 1961.⁴³²⁹ Иначе, системом СА–75М је 1. маја 1960. оборен амерички извиђачки авион У–2 у ваздушном простору СССР-а на великој висини, што је оставило снажан утисак на југословенски војни врх.⁴³³⁰ Испоруке овог противваздухопловног система земља-ваздух, заједно са борбеним дивизионским комплетима, требало је да се обаве по следећој динамици: 1962. „један ракетни и један технички дивизион са 30 ракета“ (и „учионица“), 1963. један „ватрени“, односно „ракетни дивизион“ (уз 30 ракета), а 1964. „два ракетна дивизиона са 60 ракета“.⁴³³¹ Цена једног „ватреног дивизиона“ била је 1.460.000, односно 5.840.000 долара за четири комплета. Велику ставку је чинила опрема за учионице за ракетну технику (радило се о „8–10 учионица“, што је представљало „школски центар“), која је коштала 1.100.000 долара. Уговорена је испорука и три бојеве ракете за обуку, од којих је свака коштала по 55.800 долара (укупно: 167.400 долара). Уговором је предвиђена и испорука 288 ракета ваздух-ваздух К–13 које су биле намењене за авионе МиГ–21 (једна ракета је коштала 6.902 долара; укупно: 1.987.776 долара). Осим тих, по вредности значајнијих ставки, уговорен је увоз и различите пратеће опреме (попут тегљача, резервних делова...)⁴³³² Иначе, на основу овог уговора ЈНА је у противваздухопловну одбрану први пут увела ракетне системе земља-ваздух. Убрзо после испоруке предвиђене опреме крајем октобра и у првој половини новембра, 24. новембра 1962. званично је формирана прва ракетна јединица: 250. ракетни пук ПВО.⁴³³³

Према вредности уговорене опреме на трећем месту се налазио „допунски уговор“ за испоруку „тенкова и радара“, који је рађен „базирајући се на уговору из 1961[.] године“.⁴³³⁴

⁴³²⁶ Опширније о условима уговора, ценама, количинама, роковима и начину испоруке, гаранцијама, предвиђеном поступку за реклаamacије, начину плаћања, одредбама о чувању тајности, пратећој техничкој документацији, као и о „тактичко-техничким“ карактеристикама авиона МиГ–21ф–13, у Уговору број 2372 од 7. априла 1962. и његових 10 прилога: ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 31–98, Договор Но 2372, Главное инженерное управление Государственного комитета Совета Министров СССР по внешним экономическим связям и Государственный секретариат по делам Народной Обороны ФНРЮ, 7.4.1962.

⁴³²⁷ В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, str. 218–220; Isti, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, str. 201–204. Опширније о коришћењу ловачког авиона МиГ–21 у југословенском и српском ратном ваздухопловству: Bojan Dimitrijević, Milan Micevski, *Silver Birds over the Estuary. The MiG-21 in Yugoslav and Serbian Air Force service, 1962–2019*, Solihull 2020.

⁴³²⁸ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 163, 165, Извештај о преговорима између совјетске војно-трговинске делегације и делегације ЈНА о набавци по задатку „Романија“ у периоду од 1962–1965. године; Исто, л. 180, Записник са пленарног састанка совјетске и наше делегације, 22.3.1962.

⁴³²⁹ ВА, ЈНА, 1961, инв. бр. 8649, II, л. 8, Извештај о раду војне делегације на набавци војне опреме у СССР-у.

⁴³³⁰ Бојан Димитријевић, Јовица Драганић, *250. ракетна бригада ПВО*, Београд 2007, стр. 11–12; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, str. 202.

⁴³³¹ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 246, Извештај о преговорима за уговарање испорука система вођених пројектила по плану „СЕНО“, 29.3.1962.

⁴³³² ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 99–115, Договор Но 29373, 7.4.1962; Исто, л. 207, Извештај о разговорима са совјетском делегацијом дана 27.3.1962; Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 179–180.

⁴³³³ Опширније о формирању првог ракетног пука у Југославији, набављању система из СССР-а, обуци људства и функционисању јединице у првих пар година: Б. Димитријевић, Ј. Драганић, *нав. дело*, стр. 11–34; В. В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, str. 220–224; Isti, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, str. 204–207; Н. Ж. Петровић, *нав. дело*, стр. 186–187.

⁴³³⁴ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 175, Информација о раду делегација за преговоре на дан 21.3.1962. Конкретно, основу за вођење преговора је представљао раздео IX Уговора

Допунски уговор се односио на набавку совјетских тенкова Т-54А и радара П-30.⁴³³⁵ Свеукупно посматрано, југословенска страна је била задовољна оним што је постигла у преговорима.⁴³³⁶ На основу уговора из 1961, крајем те године је у ФНРЈ стигло првих 20 тенкова Т-54, а њихова испорука је настављена и 1962. „Допунски уговор“ од 7. априла 1962. је био још један корак напред у набавци нових совјетских борбених возила за потребе ЈНА.⁴³³⁷

Осим опреме чији је увоз уговорен и њене вредности, од значаја за нашу тему је и увид у то на који начин је током „војно-трговинских“ преговора дисуктовано о плаћању војне опреме. То се на добар начин може сагледати на питању увоза додатног ракетног дивизиона и „учионице“ за обуку, који нису били предвиђени Споразумом из 1961. Непосредна веза робне размене и позитивног југословенског салда на клириншком рачуну са набавком војне опреме, најбоље се види из размене мишљења „о трговинским и платним односима“ две државе на састанку одржаном 31. марта 1962. Приликом разматрања питања куповине четвртог дивизиона ракетног система, која је била „ван предвиђене динамике [...] плаћања“ и зависила од могућности обезбеђења средстава од стране ФНРЈ, чланови делегације ЈНА су навели да се „већ променило и да ће се још више променити стање позитивног салда трговинског биланса наше земље према СССР-у, па може доћи у питање могућност обезбеђења ванпланских средстава“ за куповину војне опреме. У вези са тим, они су напомињали да совјетска страна „мало купује“ југословенске производе широке потрошње, а то би „требало чинити“ како би се обезбедила „већа могућност куповине опреме у СССР-у“. Економски саветник совјетске амбасаде Дмитренко се на то „просто изјадао“ како југословенска предузећа мало увозе из СССР-а. Навео је да је југословенски „позитивни биланс“ у том тренутку износио 26 милиона долара и да се „стање погоршава“, што доводи у питање даљу куповину југословенских производа, због тога што „њихови увозници немају платежних средстава и забрањује им се увоз због оваквог стања салда“. Став совјетске стране је био: „Ми смо спремни да купујемо код вас и преко трговинског споразума, само ако ви купујете од нас и дате нам могућност на тај начин.“ Генерал Рудолф Петовар је прокоментарисао да је постојеће стање „добрим делом“ последица тога што са совјетске стране „нису пристајали да нам испоручују репродукциони материјал“, али да „има кривице“ и код југословенских предузећа, „нарочито код набавке готових објеката-фабрика“.⁴³³⁸

Што се плаћања уговорене (али и договорене) совјетске војне опреме тиче, на предлог делегације ЈНА од 14. априла, државни секретар за послове народне одбране, генерал армије Иван Гошњак је 3. маја 1962. донео решење којим је одобрено „закључење уговора“ и ангажовање „финансијских средстава“ за предвиђене расходе („по задатку 'РОМАНИЈА' за период 1962[...] до закључно 1965. године“). Укупно је одобрено износ од 60.019.756 долара (тј. 45.014.817.000 девизних динара), уз напомену да су средства за 1962. обезбеђена „материјално-финансијским планом“ за текућу годину, а да ће за наредне године Материјално-планска управа Државног секретаријата за послове народне одбране „благовремено [...] предвидети и запланирати потребна финансијска средства“.⁴³³⁹

број 13371 од 2. августа 1961. (Исто, л. 180, Записник са пленарног састанка совјетске и наше делегације за преговоре на дан 22.3.1962; Исто, л. 318, Информација о преговорима између совјетске и наше војно-трговинске делегације у вези набавке наоружања и опреме из СССР.)

⁴³³⁵ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 187, Записник са састанка совјетске и југословенске делегације за преговоре на дан 24.3.1962.

⁴³³⁶ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 316, 317, Записник са састанка руководиоца радних група за преговоре са совјетском делегацијом о закључењу уговора за испоруке опреме и техничке документације у периоду 1962–1965. године, 5.4.1962.

⁴³³⁷ О увођењу совјетских тенкова у наоружање ЈНА у том периоду, опширније: В. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, стр. 126–129.

⁴³³⁸ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 266–267, Извештај о разговорима са совјетском делегацијом дана 31.3.1962.

⁴³³⁹ ВА, ЈНА, 1962–1965, Материјално-планска управа ЈНА, инв. бр. 15407, I, л. 159, Решење државног секретара за послове народне одбране И. Гошњака од 3.5.1962.

До посете А. Громика Југославији (16–21.4.1962) прошло је два месеца од потписивања годишњег протокола. У припремним материјалима за посету навођено је да је Протоколом предвиђен „начин како да се избалансира размена и ликвидирају наша потраживања из ранијих година“. Међутим, „као и увек до сада, а што је карактеристично за све земље лагера, наилази се на тешкоће у реализацији потписаних протокола“ – констатовали су у Београду. Москва се придржавала става да треба „ликвидирати задужење стриктно се држећи преузетих обавеза из протокола“ и да то треба „спровести па макар и по цену смањеног југословенског извоза“. Такав приступ је за последицу имао то да је извоз ФНРЈ у првом кварталу 1962. био значајно мањи у односу на исти период претходне године (свега 1,5 милион, наспрам 16 милиона долара). Совјетска страна је то објашњавала „спорим темпом увоза из СССР-а“. Констатујући да „закључивање континентата за ову годину тече споро и неуједначено“, у југословенској амбасади су крајем марта истицали: „Посебно тешко иде закључивање нашег извоза, пошто совјетска страна намерно задржава брже закључење нашег извоза.“ „Стање закључака“ је крајем марта било такво да су у Амбасади сматрали да „постоји опасност да се ове године реализује знатно мањи обим трговине од онога што је Протоколом предвиђено“ и да се морају „предузети мере“ како би се Москва придржавала обећања и обавеза да „купује од нас робу без обзира на стање на рачуну“.

Уочи посете А. Громика у Београду су били задовољни стањем закључених увозних уговора („преко 31 милион долара“), али не и структуром закључене робе и реализацијом увоза. Од укупног увоза из СССР-а, који је у току 1962. требао да износи „око 70 милиона долара“ (заједно са војним испорукама), у првом кварталу је било реализовано „само 6 милиона“. Разлози за тако слабу реализацију били су: 1) „недовољна динарска средства корисника ради реализације већ закљученог увоза“; 2) „неблаговремено“ усклађивање потреба југословенске индустрије и увозника у појединим случајевима; 3) „добро познате тешкоће које су карактеристичне за све земље лагера у трговини машинама“; 4) неспремност југословенских предузећа да „преузимају и веће количине роба од оних које су им потребне за редовну производњу јер их то оптерећује додатним трошковима“. Како је са совјетске стране била „поменута могућност проширења размене за 1962. годину“, за шта је Београд био заинтересован, у припремним материјалима за посету совјетског министра је констатовано: „Важно је решити проблеме који су се појавили у реализацији протокола за 1962. годину како би се створила и реална база проширења.“⁴³⁴⁰

Што се тиче уговарања испоруке совјетских „комплетних постројења“ са листе „Ц“, то питање се споро одвијало. Иако је од потписивања Споразума прошло годину дана, на југословенској страни су констатовали да се по тим питањима ствари налазе „још увек у почетној фази рада“. Од предвиђених 95 милиона долара, уочи Громикове посете је стање било такво да је „фиксно“ закључено „само 10 милиона“. Да би се имала потпунија представа о овом проблему треба имати у виду и да је списак опреме са листе „Ц“ рађен у тренутку када нису биле донесене „дефинитивне одлуке о конкретним објектима“ које је ФНРЈ намеравала да гради. „Тако се већ сада са сигурношћу може рећи да један део опреме предвиђене у прилогу споразума 'Ц' неће бити купљен у СССР-у. С друге стране, после испитивања тржишта констатовали смо да у СССР-у можемо купити низ објеката који нису предвиђени овим споразумом“ – сматрали су у југословенској амбасади крајем марта 1962.

У периоду пред долазак А. Громика вођени су преговори за „закључење даљих 40 милиона“, који су се односили на: увоз опреме за две термоелектране (Лукавац и Костолац) капацитета 100 мегавата (вредност сваке по 8 милиона долара); једну ливницу моторног лива за новосадски „27. март“ (капацитет 10.500 тона годишње; вредност: око 1,5 милиона долара); више ливница за железару у Илијашу – ливницу ваљака (капацитета 3.000 тона годишње), ливницу кокила (металних калуца) капацитета 13.200 тона годишње, ливницу општег лива и

⁴³⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, ф. 127, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика; АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Економски проблеми.

централну топионицу (капацитета 7.500 тона годишње); и „још две ливнице и опрему за прву фазу“ проширења капацитета железаре у Зеници у вредности од око 20 милиона долара. Осим тога, очекивало се скоро отпочињање преговора за испоруку „опреме за руднике гвожђа Демир Хисар и Тајмиште – за железару Скопље /око 4–5 милиона долара/“, што није било предвиђено листом „Ц“. Потом, преговора за набавку опреме за „руднике гвожђа Вареш и Љубија“ и за „руднике угља“ (укупно око 8 милиона долара), као и за „једну фабрику радијатора и једну цементару у вредности око 3 милиона долара“. Такође, требало је да отпочну и преговора за испоруку опреме за руднике олова и цинка „Кишница“ (Приштина), „Сасе“ (Сребреница), „Шупља стена“ и Мојковац у Црној Гори, опреме за једну фабрику фитинга и ливницу челика – укупне вредности од око 7 милиона долара.

Када се све сабере, вођени су и очекивано је скоро отпочињање преговора за испоруку совјетске опреме у вредности од „око 55 милиона долара односно око 57 милијарди динара“ (и испоруке опреме у вредности од 4–5 милиона долара за железару Скопље, што није било предвиђено Споразумом). Сви ти објекти су требали да се испоручују од почетка 1963. и даље sukcesивно у 1964, а нешто и у 1965. Поменули смо да опрема за неке објекте није била предвиђена Споразумом из 1961, а за неке објекте су се мењале техничке карактеристике и капацитети у односу на оно што је било предвиђено листом „Ц“. „Општа карактеристика реализације Листе Ц је да је она са наше стране у низу позиција измењена тако да је зрела за општу ревизију пошто се више не ради о појединачним променама, а што би свакако допринело бржој реализацији. Са совјетске стране показана је потребна еластичност, што доказује њихову заинтересованост за трговину опремом на начин како је уговором предвиђено“ – закључивали су уочи Громикове посете на југословенској страни.⁴³⁴¹

Добар поглед на совјетско гледиште по овим питањима дају „тезе“ Ц. Мијатовића за реферисање у ДСИП-у у марту 1962. Према његовим речима, Москва је – са једне стране – била „заинтересована“ за испоруку „инвестиционе опреме“ ФНРЈ и, са друге стране, за реализацију „начелно постигнутог споразума о бродовима“. Југословенски амбасадор је наводио да се „нарочито“ осећа совјетска активност „у позитивном смислу код испоруке опреме“: „Еластични су, спремни да изађу у сусрет, не наилазимо на тешкоће ни по питању рокова, технике ни цена.“ Мијатовић је указивао на то да на совјетској страни располажу са „слободним капацитетима“ и да „прихватају и оне објекте који нису били предвиђени те на тај начин и планирани код њих“. Те „додатне могућности“ совјетске привреде за испоруком машина и опреме објашњавао је „испадањем кинеских послова“. У вези са тим питањем, југословенски амбасадор је скретао пажњу на совјетско „појачано интересовање за куповину бродова“ и наводио да сматра да „не би требало ићи на повећани волумен (125 милиона долара) већ се држати онога који је предвиђен дугорочним (120 милиона долара)“.⁴³⁴²

Уочи посете А. Громика у совјетској престоници су вођени преговори за „закључење фиксних уговора о испоруци бродова“. У припремним материјалима за посету је констатовано да је „волумен посла“ повећан „на 125 милиона долара због специфичних совјетских захтева у изградњи“. То повећање је одговарало Москви, јер је на тај начин повећавала и „обим продаје опреме под повољним условима“. И југословенска „бродоградња“⁴³⁴³ је била за-

⁴³⁴¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, ф. 127, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика; АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Економски проблеми.

⁴³⁴² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962.

⁴³⁴³ Југословенска бродоградња је била изразито „извозно оријентисана“ привредна грана. Захваљујући великом повећању производње који је остварен од средине педесетих, бродоградња је почетком шездесетих „избила у ред најјачих извозних индустрија земље“ и од 1962. је учествовала са „око 10% у укупном југословенском извозу“. Допринос бродоградње за „уравнотежење платног биланса“ Југославије током прве половине шездесетих је био „веома значајан“. Опширније о југословенској бродоградњи у периоду на који се односи поглавље: Predrag Mihailović, „Uloga industrije za preradu metala u perspektivama jugoslovenskog izvoza“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktуре*, br. 3/maj–jun 1962, str. 13–14; Miljko Trifunović, „Povoljan razvoj jugoslovenske brodogradnje“, *Isto*, br. 4/jul–avgust 1962, str. 35–41; „Bilans svetske brodogradnje“, *Ekonomska politika*, br. 571/9.3.1963, str. 306; Josip Kopinić, „Umesto suparništva – poslovna saradnja“, *Isto*, br. 574/30.5.1963, str. 381–382.

интересована за повећање производње, јер јој је то и „комерцијално“, али и „технички (серије)“ одговарало. Ипак, на југословенској страни су показивали одређени опрез због велике несразмере у уговореним испорукама са обе стране. Потписивањем уговора о испоруци бродова ушло би се у „фиксну обавезу за 125 милиона долара у време када су наше набавке покривене само са 10 милиона долара фиксних послова, са перспективом повећања до 50 милиона“. Због тога је заузет став да југословенске инвеститоре треба заинтересовати за куповину совјетске опреме, „јер се може десити да уђемо у обавезе дугорочног кредитирања СССР-а и по овом основу“.⁴³⁴⁴

*

Током посете А. Громика питања у вези са робном разменом су кратко поменути у разговору са потпредседником СИВ-а Е. Кардељем,⁴³⁴⁵ а нешто детаљније је о њима дискутовано у разговору двојице министара иностраних дела. Позивајући се на позитиван став који је Москва исказивала по питању могућности за даљи развој сарадње, К. Поповић је истакао да „постоје услови и обострана спремност за проширење и продубљење те сарадње и на текућем плану, и дугорочне“: „Ми се слажемо с вама да у складу са тим како се буде развијало остварење закљученог протокола о размени за ову годину треба томе приступити као минимуму, и ако се покаже да је то остварење корисно и позитивно, треба себи да омогућимо да у погодно време поново размотримо то у правцу проширења тих односа. Ми верујемо да се на сличан начин поставља питање и на дугорочном плану, за које смо заинтересовани, а верујемо да сте и ви. Верујем да ће се у догледно време видети да кроз одговарајуће аранжмане, уз правилну оцену, анализу структуре једне и друге економије у погледу могућности размене – да ће се и ту моћи ићи на проширење.“ Ограђујући се да „неће да улази сувише у конкретне проблеме“, југословенски министар је прокоментарисао питање које је за ФНРЈ имало велики значај: одвијање преговора за испоруку бродова. Наводећи да је извоз бродова „прилично велика ставка у оквиру нашег споразума“, истакао је југословенску заинтересованост за то питање и навео да ће Београд учинити „максимум“ како би се постигло „задовољавајуће решење“. Излагање о томе је завршио наводећи да су у Београду стекли утисак да „сада [...] стварних озбиљнијих тешкоћа за постизање споразума нема“.

Реагујући на речи југословенског министра А. Громико је истакао да је СССР за „развијање“ свих, па и економских, односа и саглашавао се да по питању трговинске размене постоје могућности за напредак: „Ми имамо закључен трговински споразум и треба преко Министарства спољне трговине и других организација искористити све могућности за развијање тих односа. Тај договор о трговинској размени представља знатан корак напред. Али, то очевидно није граница развоја наших односа. Ми сматрамо да треба проучити могућности за даље проширење наших односа, тако да ми сматрамо да не треба ставити црту на оно што је до сада остварено, него да треба обострано да проучимо могућности за проналажење нових база за развијање наших односа.“ Саопштио је и да ће реферисати Влади о југословенским жељама „у оквиру наших економских односа“, као и о иницијативи за економске преговоре коју је покренуо К. Поповић.⁴³⁴⁶ Из предлога К. Поповића проистекли су привредни разговори вођени почетком јула 1962. у Москви, на којима је постигнут договор о проширењу робне размене у наредне три године.

*

Припреме за привредне преговоре које су водиле делегације предвођене М. Тодоровићем и А. Микојаном почетком јула, обављене су благовремено и темељно. На обе стране су постојала позитивна очекивања. Крајем маја је са југословенске стране предочено да груби прорачуни и „прелиминарне процене“ показују да се „постојећи дугорочни Споразум може

⁴³⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика; АЈ, КПР, I–3–а/101–33, Економски проблеми.

⁴³⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443036, Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком, 19.4.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 426–427.

⁴³⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962.

знатно проширити, вероватно око 25% уколико се ради о нашим текућим могућностима за извоз“. ФНРЈ је нудила повећање извоза пољопривредних производа, робе широке потрошње и опреме. Са друге стране, Београд је показао заинтересованост за „повећање увоза ваљаног материјала, неких пољопривредних производа као што је памук, пшеница и др[уго]“, као и за „комплетну опрему“. Заменик министра спољне трговине М. Р. Кузмин је крајем маја истицао да је совјетска страна „врло заинтересована за преговоре“. Наводећи како му је познато да у ФНРЈ „постоје знатне могућности за повећање извоза“, додавао је да то „није у истој мери случај са њима, иако и код њих постоје извесне могућности“. На интересовање Београда о могућностима за испоруке „памука, ваљаног материјала и других сировина“, М. Р. Кузмин је указивао на постојање тешкоћа. Саопштио је да „имају тешкоћа са ваљаним материјалом пошто код њих потрошња расте ванредно брзим темпом“, али није дао негативан одговор. За разлику од тога, изричито је одговорио да „никако не треба рачунати са памуком“, јер „њихови прорачуни [...] указују на то да га неће имати у довољним количинама за читав низ година“ (и да ће морати да увозе веће количине). По питању пшенице стање је било „знатно другачије“: „Иако имају знатне обавезе у лагеру надају се да ће имати извесних вишкова, али ће то зависити из године у годину од жетве.“

Што се тиче совјетског увоза, М. Р. Кузмин је истакао како су они „јакo заинтересовани на свим бакарним производима“, али да им је познато да су југословенске могућности „ограничене“. Осим тога, нагласио је и заинтересованост за увоз олова и навео да се то питање може повезати са совјетским испорукама алуминијума. Распитивао се о могућности извоза кукуруза из ФНРЈ, и показао заинтересованост за месо (ради реекспорта у Источну Немачку). Према његовим речима, Москва је видела „главну могућност проширења размене на сектору опреме и то са обе стране“. То се односило на „сектор везане и неvezане опреме“, односно на проширење размене како по „листи Ц“, тако и по листама „А“ и „Б“. Наводећи да се „врше интензивне припреме за разговоре“, званичници „Госплана“ (Државног планског комитета Савета министара СССР) су крајем маја истицали да се „разматрају могућности највише на испорукама већих комплетних завода“. По питању проширења размене у току 1962. М. Р. Кузмин је сматрао да „за то нема озбиљнијих могућности“, односно да предстојећи преговори „неће утицати на Протокол за ову годину“, већ да се „повећања [...] могу предвидети тек за наредне три године“.⁴³⁴⁷

Крајем маја, у Београду је био припремљен „Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом“. Мотиви и циљеви којима су се у Београду руководили разматрајући могућности за проширење размене у наредне три године, били су следећи: 1. „смањење увоза неких важних сировина и репродукционих материјала са подручја конвертибилних валута и њихово обезбеђење у СССР-у“; 2) „повећање и проширење извоза у СССР оних роба чијим се пласманом не ремети програм извоза у подручје конвертибилних валута“; 3) „ублажавања дејства мера интеграционих кретања на Западу код оних роба које су погођене таквим мерама“; 4) „боље коришћење постојећих капацитета и сопствене сировинске базе овим повећаним извозом“ у СССР; 5) „коришћење кредита за увоз опреме ради растерећења платног биланса са циљем инвестирања у оне гране које омогућавају повећање извоза или смањење увоза“; 5) „обезбеђење основних пропорција регионалног распореда наше спољне трговине – према поставкама друштвеног плана – и поред повећаног учешћа СССР-а односно И. Европе у укупној нашој спољнотрговинској размени“. У односу на укупну вредност размене од 553 милиона долара која је за период од 1963. до 1965. била предвиђена „дугорочним споразумом“, у Предлогу је било наведено значајно повећање које је износило чак 76%! „Укупан волумен робне размене“ за три поменуте године требао је да износи 965 милиона долара!⁴³⁴⁸ У поређењу са оним што је предвиђено Споразумом из 1961, у Предлогу су наведене следеће вредности.

⁴³⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 416157, Мијатовић, ДСИП-у, 15.5.1962; Исто, ф. 128, дос. 12, 418659, Забелешка о разговору М. Секичког са М. Р. Кузмином, 23.5.1962; Исто, 417245, Мијатовић, ДСИП-у, 24.5.1962; Исто, 418106, Мијатовић, ДСИП-у, 29.5.1962.

⁴³⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

-Табела бр. 109: Поређење вредности југословенског и совјетског извоза према Споразуму од 30. марта 1961. и југословенском Предлогу за проширење робне размене од 31. маја 1962 (вредности су наведене у хиљадама долара).⁴³⁴⁹

	1963		1964		1965	
	Споразум 1961.	Предлог	Споразум 1961.	Предлог	Споразум 1961.	Предлог
Извоз ФНРЈ из	83.500	101.000	90.000	127.000	96.000	195.000
Извоз СССР-а из	92.000	159.000	95.000	170.000	97.000	192.000
Биланс размене ФНРЈ	-8.500	-58.000	-5.000	-42.000	-1.000	3.000

Осим значајног повећања вредности извоза (у односу на износ од „око“ 280 милиона долара према Споразуму из 1961, Предлогом је предвиђена вредност од 444 милиона долара, односно повећање од 60%), пада у очи још веће повећање увоза из СССР-а и огроман пораст југословенског дефицита. Када се има у виду да је Београд 1963, 1964. и 1965. чекала годишња отплата кредита од по 7 милиона долара годишње, стање са планираним дефицитом изгледало је још теже – 1963: 65 милиона, 1964: 49 милиона и 1965: 4 милиона долара. Повећање увоза из СССР-а се односило на „проширени увоз сировина, репродукционог материјала и хране“, увоз машина и опреме према листи „Ц“ (80 милиона долара), повећан увоз наоружања и војне опреме (са 45 на 55 милиона долара) и повећан увоз машина и опреме по годишњим протоколима (са 24 на 30 милиона долара). Тај увоз се могао „највећим делом“ покрити југословенским извозом, али је остајао значајан дефицит од 117 милиона долара. Дobar део тог дефицита би се покрио извозом 11 бродова чија вредност је износила око 55 милиона долара и који су требали да буду испоручени после 1965. Преговори о испорукама бродова су дуго трајали (усклађивање услова плаћања, испорука ваљаног материјала, цена...) и рокови које је предвиђао Споразум из 1961. се нису могли испоштовати. Због тога у току 1962. и 1963. није могао да буде испоручен ниједан брод, у току 1964. је уговорена испорука свега два брода, а у 1965. је требало испоручити 12 бродова и остало је 11 поменутих бродова за испоруку после 1965. Имајући у виду да су се „комплетна постројења“ по уобичајеним условима на „светском тржишту“ куповала на кредит и да би „у интересу совјетске стране било да њене организације одобравају кредите за увоз текуће опреме, чиме би се наши инвеститори лакше и сигурније оријентисали на совјетско тржиште“, у ФНРЈ су сматрали да би се остатак дефицита могао покрити на такав начин.⁴³⁵⁰

Свеукупно посматрано, аутори „Предлога за проширење робне размене“ су сматрали да он представља „оптималне захтеве, али у исто време и реалне могућности обеју страна“. Напомињали су и да Предлог „садржи у себи и одређену створену политичку ситуацију и атмосферу“. Његову суштину су окарактерисали као „ревизију дугорочног трговинског споразума, наиме његове задње три године реализације“. Под ревизијом се на првом месту подразумевао „волумен“ – „јер на место 800 милиона долара размене за 5 година, сада предвиђамо 934 милиона долара за 3 године“. Што се тиче повећања југословенског извоза и његове структуре, аутори Предлога су то питање резимирали следећим речима: „У погледу структуре нашег извоза углавном задржавамо код есенцијалних производа пропорције предвиђене петогодишњим споразумом, а скоро целокупно повећање односи се на производе прерађивачке индустрије, текстил, кожу, прехранбену и дрвну индустрију.“ Са друге стране, „код извоза

⁴³⁴⁹ Табела је направљена на основу података наведених у „Предлогу за проширење робне размене и других вида економске сарадње са СССР-ом“ – Исто.

⁴³⁵⁰ Исто.

СССР-а гро повећања односи се на сировине и репродукциони материјал уз незнатно повећање робе личне потрошње и опреме и потпуно ново уношење увоза хране“.⁴³⁵¹

Београд је наведено огромно повећање, како су се ближили преговори, ипак кориговано. На то су, по свему судећи, утицале информације о ограниченим могућностима СССР-а по питању повећања извоза ваљаног материјала, немогућности извоза памука и став да питање пшенице треба решавати годишњим протоколима. У ед-мемоару који је средином јуна 1962. упућен А. Громику било је наведено да „југословенски предлог о проширењу робне размене за период 1963–1965 године предвиђа волумен размене од око 800 милиона долара у оба правца што у односу на обим размене предвиђен досадашњим дугорочним споразумом представља повећање од око 45%“. То је представљало значајну корекцију у односу на Предлог за проширење размене од 31. маја 1962, у коме је предвиђен раст од 76% и размена у вредности од 965 милиона долара. Осим тога, Влада ФНРЈ је ед-мемоаром предлагала дневни ред на предстојећим „привредним разговорима“. На његовом првом месту се налазило питање „проширења робне размене између ФНРЈ и СССР-а за период 1963–1965 године“. Према предлогу југословенске стране, то питање се састојало из два дела: 1) робна размена; 2) индустријска кооперација. Ед-мемоаром је саопштено и да ће југословенску делегацију предводити потпредседник СИВ-а М. Тодоровић и да би разговори, „уколико то одговара совјетској влади“, могли да почну „око“ 25. јуна 1962.⁴³⁵²

У наредном периоду, до почетка преговора, две стране су у међусобним контактима додатно кристалисале своје позиције. Економски саветник Амбасаде М. Секички посетио је МСТ СССР-а 20. јуна 1962. и предао И. Ф. Семичаснову југословенске предлоге листа. Ти предлози су у великој мери – по производима и количинама – личили на оно што је договорено почетком јула. Мањи број производа који се налазио на њима није ушао у коначну верзију Протокола, а негде су кориговане количине.⁴³⁵³ Недељу дана касније, М. Секички је у разговору са замеником министра спољне трговине М. Кузмином сазнао да су југословенски предлози о „проширењу размене разматрани на највишем нивоу у ЦК и влади“ и да су тамо оцењени као „конструктиван и реалан корак“ према „бржем развијању економске сарадње“. Према речима Кузмина, „сви компетентни органи из државног апарата добили [су] налог да извиде могућност реализације [...] предлога“. МСТ је сматрало да југословенски предлози „изискују велики напор, који би се по обиму могао остварити, ако не у целости, а оно врло блиско нивоу који ми предвиђамо“. Совјетска страна је предочила да се воде дискусије у „планским органима ради обезбеђења потребних континената“ и да „имају тешкоћа“.⁴³⁵⁴ Крајем јуна Ц. Мијатовић је телеграфски још једном потврђивао позитиван став совјетске владе према преговорима са „економском делегацијом“ ФНРЈ: „Основна оцена да постоје услови за знатније проширење економске сарадње.“⁴³⁵⁵ Позитиван став и приступ обе стране, као и добро обављене припреме, омогућили су да преговори буду брзи и ефикасни.

О постојању добре атмосфере уочи почетка преговора сведочиле су изјаве званичника. М. Тодоровић је 2. јула на аеродрому дао изјаву за штампу, у којој је навео: „Ми данас одлазимо у Москву да с представницима владе Совјетског Савеза водимо разговоре о проширењу и продубљењу економских односа наших двеју земаља. С обзиром на још неискоришћене и широке материјалне и друге могућности за проширење ових односа и с обзиром на обострани интерес наших земаља у проширењу робне размене, ми очекујемо успешне разговоре.“ О постојању добре атмосфере, сведоче речи изговорене на крају изјаве: „Морам на крају да

⁴³⁵¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

⁴³⁵² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 419837, Вејвода, Амбасади ФНРЈ у Москви, 15.6.1962.

⁴³⁵³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 9340, Л. 12–13, Проект списка товаров для импорта из СССР в ФНРЮ в период 1963–1965 гг, Вручено т. Семичаснову И. Ф. т. Секичким на беседе 20.VI-1962 г; Исто, Л. 14–15, Проект списка товаров для экспорта из ФНРЮ в СССР в период 1963–1965 г.г., Вручено т. Семичаснову И. Ф. т. Секичким на беседе 20. июня 1962 г; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428120, Протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 6.7.1962.

⁴³⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 421652, Мијатовић, ДСИП-у, 28.6.1962.

⁴³⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 421913, Мијатовић, ДСИП-у, 29.6.1962.

истакнем да се веома радујем што ћу после шест година поново видети град Москву и што ћу имати прилику да се поново видим с пријатељима које тамо имам.⁴³⁵⁶ О атмосфери на совјетској страни сведочи чланак М. Кузмина који је написан „уочи почетка преговора“, а објављен – због динамике излажења из штампе „недељног економског органа ЦК КПСС Економическе газете“ – дан после потписивања Протокола. У тексту под насловом „На узајамно корисној основи“, заменик министра спољне трговине је истицао и настојао што позитивније да прикаже кретања у робној размени две државе.⁴³⁵⁷

Југословенска делегација предвођена потпредседником СИБ-а М. Тодоровићем је, дакле, 2. јула слетела у Москву.⁴³⁵⁸ У складу са значајем преговора, али и добром атмосфером која је постојала у односима, делегацију је на аеродрому дочекао и поздравио низ високих совјетских званичника на челу са првим замеником председника Министарског савета А. И. Микојаном. Наредног дана, 3. јула, отпочели су преговори.⁴³⁵⁹ Преговори које су М. Тодоровић и А. Микојан, као шефови делегација, водили, са обе стране су били „прихваћени као узајамни напор да се економска сарадња ФНРЈ–СССР постави на ширу основу“.⁴³⁶⁰ После одржаног пленарног састанка, М. Тодоровић је 4. јула јављао ДСИП-у да се Москва сагласила „начелно за повећање“, али да је приликом разговора о одређеним производима било тешкоћа. По питању југословенског увоза постојале су „тешкоће при добијању неких сировина: памук, калај и сл.“ Што се тиче југословенског извоза, са совјетске стране нису били сигурни по питању „значајнијег повећања куповина текстила“ и „производа месне индустрије“. Осим тога, шеф југословенске делегације је јављао да „има знакова да [су] спремни на еластичнији став“ и да га је Н. С. Хрушчов „на своју иницијативу“ позвао на састанак.⁴³⁶¹

Став Москве према преговорима и даљем развоју економских односа добро се видео из разговора које је тог истог дана, 4. јула, Милан Вареш водио са руководиоцем сектора у Међународном одељењу ЦК КПСС Севјаном. Високи совјетски званичник је том приликом истакао: „Економски односи између СССР-а и Југославије повољно ће се развијати, пошто је став ЦК КПСС да са Југославијом треба свестрано развијати сарадњу. Према томе, нису битне повремене тешкоће у трговинским преговорима, проблем ниских цена, услова и слично, јер се све то може превазићи. Ми сматрамо да је Југославија социјалистичка земља и због тога идемо на широку сарадњу с њом, тим пре што Совјетски Савез одржава економске односе,

⁴³⁵⁶ Ж. Т., „Југословенска привредна делегација отпутовала у СССР. Очекује се проширење економских односа двеју земаља – изјавио је потпредседник Мијалко Тодоровић“, *Политика*, 3.7.1962, стр. 1.

⁴³⁵⁷ П. Вуковић, „Створена је основа за проширење совјетско-југословенске сарадње – пише заменик министра спољне трговине СССР Кузмин“, *Политика*, 8.7.1962, стр. 3.

⁴³⁵⁸ Овим преговорима у историографији није посвећена већа пажња, па се у литератури може наићи и на одређене непрецизности. На пример, да су преговори – уместо у совјетској престоници – вођени у Београду. (*Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 726, нап. 619.) Односно, да је А. Микојан од 3. до 6. јула 1962. био у посети престоници Југославије. (Б. С. Новосельцев, „Записка Н. С. Хрущёва о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, стр. 45.) Исти аутор је у монографији посвећеној југословенској спољној политици, која је објављена исте године када и чланак, исправио наведени пропуст, наводећи да су се преговори између делегација које су предводили А. И. Микојан и М. Тодоровић водили у Москви – Исти, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 55.) Друга непрецизност која се наводи у литератури тиче се тврдње о томе да је на преговорима договорено да се „већ у текућој години“ (1962) „робна размена између две државе удвостручи“. (D. Vogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije naciје““, str. 100.) Односно, да је „Протокол о повећању робне размене“ предвиђао „повећање трговине за 110% већ у текућој години“. (Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, стр. 56.) Као што можемо видети у наставку поглавља, робна размена у току 1962. није била предмет преговора, а на основу постигнутих договора трговинска размена две државе у 1963. је требало да буде два пута већа од обима размене у 1961. Последње је, по повратку у ФНРЈ, наглашавао М. Тодоровић и та чињеница је, уопште, потенцирана у југословенској штампи. („Југословенска привредна делегација допутовала у Београд. Робна размена са СССР идуће године биће два пута већа него 1961 – истакао је потпредседник Савезног извршног већа Мијалко Тодоровић“, *Политика*, 8.7.1962, стр. 1; „Sa SSSR – obimniji izvoz i uvoz“, *Ekonomska politika*, br. 537/14.7.1962, str. 881.)

⁴³⁵⁹ П. В., „Долазак у Москву“, *Политика*, 3.7.1962, стр. 1; „Прибытие югославской экономической делегации“, *Правда*, 3.7.1962, стр. 4; „Советско-югославские экономические переговоры“, *Исто*, 4.7.1962, стр. 3.

⁴³⁶⁰ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962.

⁴³⁶¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 422236, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 4.7.1962.

па и помаже низ неразвијених и капиталистичких земаља. Нема никаквих разлога да се према Југославији сада друкчије поставимо, напротив, управо у садашњем тренутку желимо да покажемо разумевање за њене економске потребе. Југославија гради социјализам и у томе јој треба помоћи.⁴³⁶² Према информацијама које је отправник послова П. Дедушкин сазнао 5. јула ујутру у телефонском разговору са економским саветником Амбасаде В. Дмитренко, који је учествовао на преговорима, Москва је била задовољна њиховим почетком. В. Дмитренко је саопштио да „преговори теку врло добро“, да у току дана треба да разговарају М. Тодоровић и А. Микојан, да се „очекује да ће на овом састанку бити решена главна питања“, а „после тога ће експерти наставити рад“.⁴³⁶³

Током разговора који је 5. јула М. Тодоровић водио са совјетским премијером, доста пажње је посвећено питањима у вези са робном разменом. Шеф југословенске делегације је у основним цртама изнео жеље и очекивања Београда по том питању. Општи став југословенске стране био је да „економски односи између Совјетског Савеза и Југославије заостају иза могућности наших држава“. Полазећи од тога да развој извоза у СССР „значајно заостаје од развоја укупног извоза Југославије“, да југословенски извоз у СССР чини мали део укупног извоза ФНРЈ и да се удео СССР-а у југословенском извозу „чак смањило“ у току последњих година, а да иста тенденција постоји када је и увоз у питању, потпредседник СИВ-а је истакао да такво стање може постати „препрека за развој сарадње између наших земаља“ и да би Београд желео да „значајно“ повећа робну размену. Конкретно, ФНРЈ је предлагала да се планирани обим размене за наредне три године (1963–1965) повећа за 45% у односу на обим који је предвиђен „дугорочним споразумом“. М. Тодоровић је наглашавао да је од економских питања за Београд „главно“ ширење трговинске размене и покретање производне кооперације. У вези са робном разменом, он је „поставио још два питања“, за која је ФНРЈ била изузетно заинтересована. Прво се односило на совјетске војне испоруке, где се интересовао да ли постоји могућност да убудуће СССР да одређени „попуст“ на опрему и наоружање или да их испоручује „на кредит“. Друго питање тичало се могућности испоруке пшенице у току 1962, о чему се Београд распитивао у претходном периоду.

Саслушавши излагање шефа југословенске делегације и питања која је поставио, Никита Сергејевич је на првом месту истакао како су они за „ширење сарадње између Совјетског Савеза и Југославије“ и како ће урадити „све“ да би се „економска сарадња развијала, како путем трговине, тако и кроз производну кооперацију“. Први човек СССР-а је и изричито навео: „Ми смо и за широк развој узајамне трговине.“ У вези са тим, напоменуо је и да трговину треба развијати уважавајући „узајамне интересе“, као и да је потребно да постоје „дугорочни планови“ да би робна размена могла даље да се развија. Што се тиче „попуста“ за војну опрему, совјетски премијер је саопштио да је они ФНРЈ продају по истим ценама као и осталим социјалистичким државама, што је окарактерисао као „праведно“, док се ниже цене користе само при продаји неразвијеним земаљама. По питању испорука пшенице у току 1962. саопштио је да још ништа конкретно не може да каже, све док се не види какав ће бити род. Совјетски премијер је на крају још једном истакао жељу за развојем сарадње на економском плану, „на доброј, пријатељској основи“. Захваливши се Н. С. Хрушчову на разговору, М. Тодоровић је, у духу атмосфере сарадње која је владала током разговора, навео како ће се постарати да се закључе „добри споразуми“. Обавештавајући ДСИП-у о сусретима од 5. јула са Н. С. Хрушчовом и А. И. Микојаном, М. Тодоровић је јављао: „Преговори око робне размене развијају се, уз извесне потешкоће, позитивније и биће завршени сутра.“⁴³⁶⁴

Наредног дана, 6. јула, потписана су два протокола. У првом од њих (који се односио на ширу тематику), Протоколу о економским преговорима, наведено је да су се две стране споразумеле о проширењу сарадње на плану робне размене, индустријске кооперације и на-

⁴³⁶² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 126, дос. 13, 425135, Забелешка о разговору М. Вереша са Севјаном, 4.7.1962.

⁴³⁶³ АЈ, КПР, I-5-b/99-11, Забелешка С. Макиеда о посети П. Дедушкина, 5.7.1962.

⁴³⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 422310, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 5.7.1962; „Прием Н. С. Хрушчевым главы югославской экономической делегации“, *Правда*, 6.7.1962, стр. 1; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 430–432.

учне сарадње. Најзначајнији резултати су постигнути по питању трговинске размене. У Протоколу о економским преговорима је наведено да су две стране „сагласно констатовале повољно одвијање робне размене на основу постојећих споразума као и постојање знатних могућности за проширење те размене“. Како би се те могућности искористиле потписан је посебан Протокол уз „дугорочни споразум“, којим је предвиђено „значајније проширење робне размене из споменутог Споразума за период 1963–1965. године“.⁴³⁶⁵

Тај други протокол – Протокол уз Споразум о узајамним испорукама за период од 1961. до 1965. године – потписали су истог дана В. Гајиновић и М. Кузмин. У преамбули Протокола је наведено да су владе водиле преговоре „узевши у обзир повољно искуство и успешан развој извршења Споразума о узајамним испорукама робе за период 1961–1965. године“ и „имајући у виду могућност знатног проширења робне размене“ у периоду од 1963. до 1965. Протоколом су предвиђени „контингенти основних роба који ће се испоручивати у периоду од 1. јануара 1963. до 31. децембра 1965. године“, који су детаљно наведени у прилозима, односно листама А и Б. Те листе су замењивале „контингенте роба“ наведене у прилозима А и Б Споразума од 30. марта 1961. Протоколом је предвиђено да „југословенске и совјетске спољнотрговинске организације могу закључивати уговоре, укључујући и дугорочне“ о испоруци производа који су наведени у прилозима А и Б и пре него што се потпишу годишњи протоколи о узајамним испорукама робе.⁴³⁶⁶ Према „Прилогу А“ из СССР-а у Југославију су у периоду од 1963. до 1965. требали да буду извезени следећи производи.

-Табела бр. 110: Списак „основних роба“ предвиђених за извоз из Совјетског Савеза у Југославију у периоду од 1963. до 1965. године (вредности су наведене у килограмима, хиљадама тона, хиљадама и милионима долара).⁴³⁶⁷

Производи	Јединица мере	1963	1964	1965
Угаљ за коксирање	хиљада тона	900	900	900
Кокс	хиљада тона	100	100	100
Антрацит	хиљада тона	125	115	115
Нафта	хиљада тона	250	250 ⁴³⁶⁸	400 ⁴³⁶⁹
Плинско уље	хиљада тона	100	120	150
Авио бензин	хиљада тона	21	21	22
Толуол, бензол	хиљада тона	2	5,5	8
Машинска и цилиндрична уља	хиљада тона	1,5	2	-
Сирово гвожђе	хиљада тона	85	165	200
Ваљани материјал црне металургије	хиљада тона	70	70	80
Колски слогови	хиљада комада	3	3	3

⁴³⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428119, Протокол о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 86, Протокол об економических переговорах делегаций Правительства СССР и Правительства ФНРЮ, состоявшихся в Москве в период с 3 по 6 июля 1962 года.

⁴³⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428120, Протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 6.7.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 89–94, Протокол к Соглашению о взаимных поставках товаров СССР и ФНРЮ на период 1961–1965 гг, 6.7.1962.

⁴³⁶⁷ Табела је састављена на основу података из „Прилога А“ Протокола од 6. јула 1962. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428120, Протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 6.7.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 91–92, Список основных товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в период 1963–1965 гг.)

⁴³⁶⁸ Укупна количина од 250.000 тона нафте је требала да буде потврђена годишњим протоколом.

⁴³⁶⁹ Од наведених 400.000, 250.000 тона нафте је требало да буде потврђено годишњим протоколом за 1965.

Бели лим	хиљада тона	3	3	3
Производи даље прераде (поцинковани лим, хладно ваљане траке, жица и друго)	хиљада тона	4	4,5	4,8
Феро легуре	хиљада долара	1.200	1.200	1.200
Никл и легуре	тона	100	100	100
Алуминијум у блоку	хиљада тона	5	6	14
Платина	килограма	20	20	20
Паладијум	килограма	400	500	500
Калијеве соли 40% ⁴³⁷⁰	хиљада тона	120	120	150
Азбест	хиљада тона	7	8	9
Сумпор	хиљада тона	6	6	6
Рото папир	хиљада тона	5	6	7
Синтетички каучук	хиљада тона	1	1	1
Анилинске боје	хиљада долара	600	700	700
Разни хемијски производи	хиљада долара	1.500	2.000	3.000
Фармацеутски производи	хиљада долара	900	1.000	1.100
Зрнаста сточна храна (овас, јечам)	хиљада тона	50	50	50
Роба широке потрошње (бицикле, сатови, фотоапарати и друго)	хиљада долара	4.000	5.000	5.500
Куглични лежајеви	хиљада долара	1.500	1.700	2.000
Машине и опрема	милиона долара	10	10	10

У другом прилогу (Б) Протокола од 6. јула 1962. наведени су производи које је ФНРЈ требала да испоручи СССР-у у периоду од 1963. до 1965.

-Табела бр. 111: Списак „основних роба“ предвиђених за извоз из Југославије у Совјетски Савез у периоду од 1963. до 1965. године (вредности су наведене у комадима, хиљадама пари, хиљадама квадратних и кубних метара, тонама, хиљадама тона, хиљадама и милионима долара).⁴³⁷¹

⁴³⁷⁰ Због недовољне производње вештачких ђубрива, ФНРЈ је увозила веће количине тих производа у овом периоду. Иако је од 1959. вредност увезених минералних ђубрива постепено опадала (1959. године: 31 милион; 1960: 21 милион; 1961: 15 милиона долара), на годишњем нивоу су и даље издвајана велика средства за њихов увоз. У претходним годинама ФНРЈ је из СССР-а увозила углавном калијум хлорид и калијеве соли (40%). Осим тога, 1959. и 1960. је увозила суперфосфат, а 1961. амонијум сулфат. Протоколом од 6. јула 1962. одређено је да ФНРЈ из СССР-а у наредном периоду увози само калијеве соли у наведеним количинама. (АВП РФ, Ф. 202 (Посолство в Југославији), Оп. 24, П. 139, Д. 10, Л. 2–15, Перспективы экспорта минеральных удобрений в Югославию, 9.1.1963.)

⁴³⁷¹ Табела је састављена на основу података из „Прилога Б“ Протокола од 6. јула 1962. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428120, Протокол уз Споразум о узајамним испорукама робе ФНРЈ и СССР за период 1961–1965, 6.7.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 93–94, Списак основних товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в период 1963–1965 гг.)

Производи	Јединица мере	1963	1964	1965
Олово	хиљада тона	14	15	21
Ваљани производи алуминијума	хиљада тона	6	6	6
Ваљани производи бабра, месинга и „израде“ од њих ⁴³⁷²	хиљада тона	7,5	8,5	8,5
Кабловски производи	милиона долара	11	11	11
Жива	тона	120	120	120
Ваљани производи црне металургије	хиљада тона	26	26	26
Електроде за заваривање	хиљада тона	1	1,5	1,5
Челичне цеви	хиљада долара	750	750	750
Калцијум карбид	хиљада тона	10	12	14
Калцинирана сода	хиљада тона	18	18	20
Каустична сода	хиљада тона	18	18	20
ПВЦ прах	хиљада тона	700	700	700
Разни хемијски и фармацеутски производи	хиљада долара	300	350	350
Барит	хиљада тона	40	50	50
Фурнир	хиљада квадратних метара	3.500	4.500	5.000
Хрстова резана грађа	хиљада кубних метара	10	12	15

⁴³⁷² По резервама бабра ФНРЈ је, после СССР-а и Шпаније, заузимала високо треће место у Европи. Не рачунајући СССР, ФНРЈ је по производњи бабра 1958. заузимала прво место у Европи, са уделом од 26,2% (1% светске производње). Ваљани производи бабра и кабловски производи су чинили значајну ставку југословенског извоза (1960. су чинили 5% извоза ФНРЈ). Притом, велики удео извоза југословенских бакарних и кабловских производа је почетком шездесетих отпао на СССР. У току 1960. и 1961. удео СССР-а у југословенском извозу ваљаних производа бабра је износио „око 50%“; удео СССР-а у извозу кабловских производа је 1960. чинио „око 60%“, а 1961. „око 54%“. Имајући наведене податке у виду, у Трговинском представништву СССР-а су констатовали да Совјетски Савез „представља једног од најкрупнијих купаца југословенских ваљаних производа од бабра и кабловских производа“. У вези са тенденцијом „ширења робне размене између СССР и СФРЈ“ и планираним југословенским повећањем извоза бакарних производа, средином 1963. су у Торгпредству истицали постојање перспективе за даље ширење совјетског увоза ваљаних производа бабра и кабловских производа. Такво ширење извоза тих производа у СССР је било предвиђено „дугорочним споразумом“ из 1961. и потврђено Протоколом од 6. јула 1962. Према дугорочном споразуму, извоз ваљаних производа бабра и месинга је постепено од 1961. до 1965. требао да расте са 5.000 на 8.500 тона; а кабловских производа – са 10 на 11 милиона долара. Совјетска страна је била изузетно заинтересована за увоз тих производа, посебно оних типова каблова који су били „дефицитни“ у СССР-у. (АВП РФ, Ф. 202, Оп. 24, П. 139, Д. 10, Л. 42–58, Производство меди и медесодержащей продукции в СФРЮ и перспективы ее экспорта, май 1963.)

Ћонска кожа	тона	1.600	1.700	1.800
Танин	тона	1.000	1.100	1.200
Цигарет папир	тона	700	800	800
Намештај	хиљада долара	3.000	4.000	5.000
Кожна обућа	хиљада пари	1.500	1.800	2.100
Вунене тканине	хиљада долара	2.000	2.000	2.000
Вунена трикотажа	хиљада тона	1.500	1.500	2.000
Синтетичка трикотажа	хиљада тона	600	700	800
Месо	хиљада тона	10	10	10
Месне конзерве	хиљада тона	4	4	4
Сир	хиљада тона	1	1	1
Суве шљиве	хиљада тона	10	10	10
Дуван	хиљада тона	1	2	3
Трамперџ укупне носивости 12.000 тона брзине не мање 17–18 чворова	комада	-	1	4
Танкери укупне носивости 20–25.000 тона	комада	-	1	8
Машине и опрема	милиона долара	14	16	17
Разна роба (памучне тканине, памучна трикотажа, текстилна конфекција, кожна галантерија и друго)	хиљада долара	2.000	2.000	2.000

У основним цртама, грубо посматрано, у односу на дугорочни трговински споразум из 1961. Протоколом предвиђено „повећање југословенског извоза“ се односило на „читав низ роба“, а „највећим делом на производе индустрије дрвета, текстила, обуће, на пољопривредну и другу робу“. Наспрам тога, „повећање југословенског увоза из СССР-а“ је обухватало „највећим делом сировине и репродукциони материјал“.⁴³⁷³

*

У табели примећујемо и теретне бродове (трампере) и танкере које је ФНРЈ требала да испоручи у току 1964. и 1965. Боравак југословенске економске делегације у Москви почетком јула 1962. и атмосфера која је пратила привредне разговоре, убрзали су и решавање преговора о бродовима који су дуго трајали. У току прве половине 1962. видело се да је совјетска страна изузетно заинтересована за реализацију „начелно постигнутог споразума о бродови-

⁴³⁷³ „Sa SSSR – obimniji izvoz i uvoz“, *Ekonomска politika*, br. 537/14.7.1962, str. 881.

ма“. Приметно је било и настојање да дође до повећања „волумена посла“, што им је одговарало како због потреба за набавком самих бродова, тако и због тога што се на тај начин повећавала и „продаја опреме под повољним условима“. Са друге стране, и југословенска „бродоградња“ је – из финансијских, и из техничких разлога – била заинтересована за повећање извоза у СССР.⁴³⁷⁴ Упркос обостраној заинтересованости преговори су се „споро и са доста тешкоћа“ одвијали, што се одражавало и на рокове испоруке.⁴³⁷⁵

„Већина елемената уговора“ је била без већих тешкоћа „усаглашена“, али огроман проблем су представљале цене. „Судоимпорт“ је предлагао цену од 4.541.000 долара за танкере, која је за 1.135.000 долара била нижа од југословенске понуде. За теретне бродове совјетска страна је предлагала 4.100.000 долара, што је било за 934.000 долара мање од југословенске понуде. За Београд су то биле „неприхватљиве цене које никако не могу представљати базу за разговоре“. Интервенција код помоћника министра спољне трговине И. Ф. Семичаснова утицала је на корекцију ставова „Судоимпорта“. Како је јављао амбасадор Мијатовић, Семичаснов је „де факто дезавуисао Судоимпорт и сам се сагласио да ове њихове цене нису озбиљне“, што је практично представљало признавање тога да југословенске цене „представљају базу за разговор“. На основу „тока и начина преговора“ на југословенској страни су стекли утисак да су совјетски представници „желели извршити на нас притисак рачунајући на наше тешкоће и на ситуацију на светском тржишту за пласман бродова“. Наспрам тога, увиђали су да су у „Судоимпорту“ били „ванредно заинтересовани за то да код нас закључе што више бродова“.⁴³⁷⁶ „Услед дугог преговарања око услова плаћања, техничких услова, испорука ваљаног материјала, цена и др. пропуштени су рокови испоруке бродова предвиђени дугорочним споразумом, тако да се у 1962. и 1963. неће испоручити ниједан брод, у 1964. само 2, а у 1965. г. 12 бродова“ – констатовано је крајем маја. Осим тога, током преговора је било дискутовано и о испорукама 11 југословенских бродова после 1965. године (само у току 1966. шест танкера и три теретна брода), али је то зависило од обезбеђења испорука одговарајућих количина ваљаног материјала.⁴³⁷⁷

Коначни искорак ка потписивању споразума направљен је током боравка југословенске привредне делегације у Москви. Према информацијама Танјуга од 7. јула, у совјетској престоници су били „успешно завршени преговори између представника југословенских бродоградилшта 'Сплит', 'Трећи мај' и 'Уљаник' са представницима совјетског предузећа 'Судо-импорт'“. Југословенска бродоградилшта су требала СССР-у до 1965. да испоруче „девет танкера од по 20.800 тона и пет теретних бродова по 12.000 тона“.⁴³⁷⁸ Укупна вредност наведених 14 бродова, износила је „70 милиона долара“.⁴³⁷⁹ СССР је требао југословенским бродоградилштима да испоручи челик за изградњу бродова и опрему за радио-навигацију. Иако су преговори дуго трајали, шеф југословенске делегације Јосип Копинич је истакао да су се „одвијали у атмосфери пријатељства и узајамног разумевања“. Генерални директор „Уљаника“ је истицао изузетно задовољство југословенске стране због тога што су „добили тако велику и важну наруџбину“, а изразио је и жељу за даљом сарадњом: „Хтели бисмо да Судоимпорт укључи југословенска бродоградилшта у списак својих сталних трговинских партнера. А ми ћемо се постарати да урадимо све да би совјетски морнари били задовољни нашим радом.“⁴³⁸⁰ Даљи развој сарадње на том плану показује да су жеље Београда, које су се подударале са интересима СССР-а, биле остварене. Само у наредне две деценије, до почетка

⁴³⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962; Исто, дос. 5, 412186, Односи ФНРЈ–СССР. Економски проблеми. Материјал припремљен за посету А. Громика; Исто, ф. 128, дос. 11, 411525, Табор, ДСИП-у, 7.4.1962; АЈ, КНР, I–3–а/101–33, Економски проблеми.

⁴³⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 12, 417102, Мијатовић, ДСИП-у, 24.5.1962.

⁴³⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 12, 415987, Мијатовић, ДСИП-у, 15.5.1962; Исто, 417102, Мијатовић, ДСИП-у, 24.5.1962.

⁴³⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 12, 417102, Мијатовић, ДСИП-у, 24.5.1962; Исто, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

⁴³⁷⁸ „Споразум о испоруци југословенских бродова СССР“, *Политика*, 8.7.1962, стр. 3.

⁴³⁷⁹ „Sa SSSR – obimniji izvoz i uvoz“, *Ekonomska politika*, br. 537/14.7.1962, str. 881.

⁴³⁸⁰ „Наши интервју. Теплоходы и танкеры для СССР“, *Внешняя торговля*, Но. 10/1962, стр. 36.

осамдесетих, „југословенска бродоградилшта су за СССР направила више од 120 морских и речних бродова“!⁴³⁸¹

*

Обе стране су биле задовољне током и исходом преговора које су М. Тодоровић и А. Микојан – у „срдачној атмосфери“, атмосфери „пријатељског узајамног разумевања“⁴³⁸² – водили почетком јула. М. Тодоровић је по повратку у ФНРЈ „изразио новинарима своје задовољство резултатима преговора“, али и атмосфером и гостољубивошћу домаћина. „Политика“ је 8. јула објавила његову изјаву: „У преговорима о економској сарадњи [...] постигли смо значајне резултате а нарочито у проширењу трговинске размене. Новим уговором повећали смо обим робне размене тако да идуће године робна размена треба да буде два пута већа него 1961. Желим да истакнем пажњу друга Хрушчова с којим сам водио интересантне разговоре. За време кратког боравка у Совјетском Савезу били смо окружени пажњом и гостољубљем. Могли смо да се уверимо у велика економска достигнућа совјетских људи.“⁴³⁸³ Непуних недељу дана после потписивања протокола, југословенске дипломате су из совјетске престонице јављале „прве совјетске оцене резултата економских преговора у Москви“. Према њима, преговори су показали да су југословенски „предлози за свестраније проширење односа реални“, да „потписани протокол представља озбиљан корак“, али и да то „не значи да су све могућности ширег повезивања двеју привреда исцрпљене“. Информације из Москве су говориле да „добра атмосфера на преговорима има исто тако велики значај колико програми зафиксирани протоколима“.⁴³⁸⁴ Совјетски отправник послова П. Дедушкин је, у истом духу, оценио преговоре као „корак даље у проширењу економске сарадње“.⁴³⁸⁵

Општи југословенски став о преговорима и потписаном Протоколу о повећању размене, навођен у интерним анализама у наредном периоду, био је више него позитиван. Наглашавано је да је у односу на робну размену у претходном трогодишњем периоду (1960–1962), за наредне три године (1963–1965) предвиђено повећање од „преко 110%“. Осим самог повећања, значајно је било и то што је договорена структура била „обострано корисна“, али посебно корисна („врло повољна“) за ФНРЈ. Структура југословенског извоза према Протоколу, а у односу на „раније потписани споразум“, била је повољна, због тога што се „главнина повећања“ односила на „оне производе за чији смо пласман ми заинтересовани, како са становишта упошљавања наше лаке индустрије, тако и са становишта организовања сериске производње (обуће, текстил, намештај, прехранбена индустрија)“. Осим тога, за ФНРЈ је било важно што је на основу Протокола „проширила могућност извоза оних производа чији пласман наилази на све веће тешкоће на Западу услед све ефикаснијег дискриминаторског деловања заједничког тржишта (пољопривредни производи)“. И листа производа за увоз из СССР-а, у периоду од 1963. до 1965, је у Београду оцењена позитивно, због тога што је омогућавала увоз сировина и полуфабриката за које је ФНРЈ била заинтересована, а које би „у великом броју случајева“ морала да купује на Западу и плаћа „дефицитарним девизним средствима“. Међу таквим производима су посебно истицани: „антрацит, обојени метали, угаљ, нафта, хемиски производи, сточна храна“. Једина замерка се односила на то што нису могли да уговоре увоз одређених сировина „које СССР иначе продаје земљама лагера“, попут памука, калаја или уљаних погача. Југословенски аналитичари су сматрали да је та чињеница показивала да су „они према нама имали другачији став него према другим социјалистичким земљама“.⁴³⁸⁶

⁴³⁸¹ V. V. Čerņišov, *nav. delo*, str. 100.

⁴³⁸² „Советско-југославские экономические переговоры“, *Правда*, 4.7.1962, стр. 3; „О советско-југославских экономических переговорах“, *Исто*, 7.7.1962, стр. 2.

⁴³⁸³ „Југословенска привредна делегација допутовала у Београд. Робна размена са СССР идуће године биће два пута већа него 1961 – истакао је потпредседник Савезног извршног већа Мијалко Тодоровић“, *Политика*, 8.7.1962, стр. 1.

⁴³⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 423403, Табор, ДСИП-у, 11.7.1962.

⁴³⁸⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-11, Забелешка В. Мићуновића о разговору са П. Дедушкином, 12.7.1962.

⁴³⁸⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1-144, Материјал за посету Л. И. Брежњева, 18.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крај јула).

Следећа значајна ствар у трговинским односима две државе били су преговори за потписивање Протокола о робној размени за 1963, који су вођени крајем септембра и почетком октобра 1962. у Београду. На челу југословенске делегације налазио се виши саветник у Државном секретаријату за спољну трговину Б. Менаше, а совјетске преговараче је предводио начелник Управе за социјалистичке земље МСТ М. Лошаков. Совјетска делегација је током боравка посетила Загребачки велесајам, фабрику електропорцелана у Аранђеловцу, као и „једну фабрику вијчане робе у Словенији, коју испоручује СССР“. Сами преговори су се састојали из два дела. Први се односио на „анализу размене у 1962. години“, а други на Протокол за 1963. Што се првог дела преговора тиче, циљ је био да се „констатује стање“ и да се донесу „препоруче о неопходним мерама за ликвидацију тешкоћа“. Преговори о тим питањима су вођени у оквиру Мешовите комисије која је имала за циљ да размотри „ток извршења узajамних испорука робе“ према Протоколу о робној размени од 15. фебруара 1962. и према „Прилогу 'Ц' уз Споразум од 30. марта 1961.“

У Протоколу Мешовите комисије, који су Б. Менаше и М. Лошаков потписали 4. октобра 1962, наводи се да су до 25. септембра совјетске спољнотрговинске организације склопиле уговоре о увозу робе у вредности од 52 милиона долара, што је било „око 95% обима предвиђеног Протоколом“; са друге стране, југословенска спољнотрговинска предузећа су закључила увозне уговоре у вредности од 47,7 милиона долара, што је износило „око 93% обима предвиђеног Протоколом“. Југословенска страна није закључила уговоре о увозу следећих производа: „ваљани производи црне металургије и производи даљње прераде“ у количини од „око“ 2.000 тона, цеви за нафту у вредности од 414.000 долара, 424 тоне синтетичког каучука, аутомобилске гуме у вредности од 391.000 долара, 28 тона анилинских боја, 1.000 тона сумпора, 400 тона „разног папира“, медицинска опрема у вредности од 147.000 долара, куглични лежајеви у вредности од 1,1 милион долара, машине и опрема у вредности од 800.000 долара. Са друге стране, „према стању од 25. септембра“ совјетске спољнотрговинске организације нису закључиле следећу југословенску робу: 1) 110 тона живе; 2) 200 тона цигарет папира; и 3) 4.750 тона сувих шљива.

Две стране су се, према Протоколу Мешовите комисије, „договориле, да ће предузети потребне мере, како би њихове спољнотрговинске организације у најкраћем року завршиле усаглашавања спецификација и закључивање уговора за [...] робу, која је предвиђена за испоруку у 1962. години“. Протокол Мешовите комисије наводи и податке о извршеним испорукама на дан 1. септембра – СССР је испоручио робу у вредности од 23 милиона, а ФНРЈ у вредности од 14,9 милиона долара. Према укупној вредности предвиђеној Протоколом од 15. фебруара 1962, то је значило да је совјетска страна до 1. септембра испоручила нешто преко 43% робе, односно да су југословенска спољнотрговинска предузећа извршила испоруку око 27% робе. „Испоруке совјетске и југословенске робе извршавају се углавном у роковима, који су предвиђени уговорима. Међутим, у низу случајева долазило је до закашњења у испорукама робе насупрот роковима који су утврђени уговорима“ – наведено је у Протоколу Мешовите комисије. Како би се Протокол од 15. фебруара 1962. успешно реализовао, југословенска и совјетска страна су постигле договор о томе да „уложе потребне напоре“ у циљу „отклањања тешкоћа везаних за извршење закључених уговора“.

Уопштено посматрано, у Протоколу Мешовите комисије је констатовано „задовољство“ обе стране поводом „позитивног тока извршења Протокола о робној размени у 1962. години“. На основу података о вредности закључених уговора, али и реализацији договорених испорука, две стране су закључиле да ће се „крајем године ликвидирати високи потражњи салдо на рачуну, и да ће бити створени сви потребни услови за нормално одвијање размене у 1963. години“. Стање на клириншком рачуну је 1. септембра 1962. било 10 милиона долара у југословенску корист, али је „анализа темпа испорука до краја године“ показивала да ће доћи до „ликвидације“ југословенског потраживања. Две стране су закључиле да се по основним испорукама очекује „извршење у потпуности“, а да се код војних испорука очекује „чак и пребацивање предвиђене квоте за сса 5 милиона долара“. Повећање војних испорука

је, свакако, била последица поправљања односа и успона сарадње две државе у току 1962. Још један одраз поправљања југословенско-совјетских односа представљао је и „знатан напредак у еластичнијем прилажењу проналажења додатних роба у размени, ван оних који су предвиђени Протоколом о размени“. До почетка септембра 1962. били су закључени уговори о извозу, односно увозу таквих производа у вредности од „око 4 милиона долара“ (од тога, на испоруке СССР-а се односило 2,6, а на југословенски додатни извоз 1,4 милиона долара). То је оцењено као „знатан напредак у односу на досадашње стање“ и закључено је да са таквом „праксом треба и даље наставити“.⁴³⁸⁷

Доста пажње у разговорима је било посвећено другом питању које је Мешовита комисија требала да разматра: уговарању испорука са листе „Ц“. Две стране су констатовале да „у односу на предвиђени обим постоји закашњење у реализацији и то како по укупном волумену тако и у темпу реализације по годинама“. Према подацима југословенске стране, до септембра 1962. је од предвиђене опреме у укупној вредности од 95 милиона било закључено „само око 16 милиона долара“, односно 16,3 милиона долара. У ту суму је улазила следећа опрема: за руднике угља (2,4 милиона), за фабрике металних производа (1,2 милиона), за рудник олова и цинка „Злетово“ (0,4 милиона), за Коксно-хемијски комбинат „Лукавац“ (1,8 милиона), за „Железару Зеница“ (3,4 милиона), за руднике „Љубија“ и „Вареш“ (0,8 милиона), за термоелектрану у Лукавцу (6,1 милион) и за ливницу у предузећу „27. март“ (0,2 милиона). Међутим, ФНРЈ је део наведене опреме – за руднике угља и две фабрике металних производа – уговорила на основу „редовне“ размене (а не на основу листе „Ц“), па се њихова вредност није могла урачунати у укупан износ. Саветник совјетске амбасе за економска питања В. Н. Дмитренко је наводио да су у току 1961. и 1962. били закључени уговори о испоруци комплетне опреме у вредности од око 14,6 милиона долара, као и да је за потписивање био припремљен уговор о „проширењу термоелектране у г. Костолцу“, са којим би се укупна вредност уговорених испорука попела на 21 милион долара. Према Протоколу Мешовите комисије, две стране су установиле да су према стању од 25. септембра 1962. југословенска спољнотрговинска предузећа закључила уговоре за увоз „комплетне опреме“ у вредности од „око“ 14.000.000 долара, од чега „око“ 5.000.000 са роком испоруке у току 1962.

Југословенска страна је указала на „неке од досадашњих тешкоћа у реализацији“, попут „неблаговременог“ закључивања уговора о извозу југословенских бродова од стране СССР-а, потом на „смањен обим закључака бродова“ и на „необходност измене појединих позиција раније предвиђене листе Ц“. Приликом разговора о тим питањима совјетска страна је „инсистирала на бржој реализацији“ и указивала на „проблем билансирања размене у току наредне три године“. Међутим, обећала је „еластичнији“ однос према „променама спецификације досадашње листе Ц“. У закључном делу Протокола Мешовите комисије о том питању је наведено да су две стране – „да би се достигао предвиђени обим испоруке из СССР“ – закључиле да је убудуће потребно да се „предузму мере за убрзање закључења уговора за испоруку у Југославију комплетне опреме за индустријска предузећа и објекте“.⁴³⁸⁸

Други део преговора се односио на потписивање годишњег протокола за 1963. Преговори о томе су били брзо завршени – „у року од 10 дана“. То је било вишеструко брже од претходних преговора, вођених почетком 1962. Осим добре атмосфере у југословенско-совјетским односима, тако брз завршетак преговора је био последица тога што су се обе делегације „држале процена усвојених на економским разговорима“ вођеним у јулу 1962. Тада је предвиђено да робна размена у 1963. износи „преко 180 милиона долара“, што је у поређењу са 1962. представљало повећање од „преко 40%“. Укупна вредност југословенског „изво-

⁴³⁸⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 103–105, Протокол Смешанной Комиссии, 4.10.1962; АЈ, КПП, I–5–b/99–13, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43669, Протокол Мешовите комисије, 4.10.1962.

⁴³⁸⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1769, Л. 53–56, Запись беседы на встрече Советской и Югославской делегации по проверке выполнения Торгового Соглашения, 24.9.1962; Исто, Л. 57, В. Дмитренко, Скачкову С. А., 6.10.1962; АЈ, КПП, I–5–b/99–13, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43669, Протокол Мешовите комисије, 4.10.1962.

за“ била је 92.000.000 долара, од чега је вредност југословенске робе намењене за извоз износила 85.000.000, аванс за бродове – 4.000.000 и салдо транспортних услуга 3.000.000 долара. Са друге стране, укупна вредност совјетског „извоза“ била је 94.800.000 долара. Од тога је на извоз совјетских производа отпадало 68.500.000 долара, на испоруку наоружања и војне опреме 15.000.000, 8.000.000 за совјетске испоруке по „листи Ц“ и 3.300.000 долара као отплата југословенског дуга на рачун коришћених кредита. Ако оставимо по страни отплату југословенског дуга, од укупне планиране вредности совјетских испорука за 1963. од 86.800.000 долара, војне испоруке су чиниле чак 17,28%!⁴³⁸⁹

Што се структуре размене тиче, у извозу ФНРЈ који је – не рачунајући плаћање за транспортне услуге – износио 89.000.000 долара (извоз по потписаном Протоколу за 1963. и аванс за бродове), доминирале су сировине и производи за репродукцију који су чинили чак 63,3%. Из следеће табеле се види како је даље била распоређена структура извоза.

Табела бр. 112: Структура планираног југословенског извоза у Совјетски Савез у току 1963. године (вредности су наведене у милионима америчких долара).⁴³⁹⁰

Назив групе производа	Милиона америчких долара	Процентуални удео
Сировине и производи за репродукцију	56,4	63,3
Роба широке потрошње	14,6	16,4
Опрема	14,0	15,8
Бродови	4,0	4,5
Укупно	89,0	100,0

У југословенском увозу у односу на укупну цифру од 91.500.000 долара (совјетски извоз по Протоколу о робној размени за 1963, војне испоруке и испоруке са „листе Ц“, не рачунајући вредност отплате кредита за 1963), поново су доминирале сировине и производи за репродукцију са чак 59,2%. Роба за широку потрошњу је била значајно мање заступљена него у југословенском извозу (4,3 наспрам 16,4%), али је процентни удео увоза различите опреме знатно превазилазио извоз опреме у СССР (36,5 наспрам 15,8%), пре свега због увоза војне опреме. Из следећа табела се може видети структура совјетског извоза у ФНРЈ.

-Табела бр. 113: Структура планираног совјетског извоза у Југославију у току 1963. године (вредности су наведене у милионима америчких долара).⁴³⁹¹

Назив групе производа	Милиона америчких долара	Процентуални удео
Сировине и производи за репродукцију	54,5	59,2
Роба широке потрошње	4,0	4,3
Комплетна опрема	8,0	8,7
„Специјална опрема“ (војне испоруке)	15,0	17,0
„Невезана“ опрема	10,0	10,8
Укупно	91,5	100,0

⁴³⁸⁹ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962.

⁴³⁹⁰ Табела је састављена на основу података из извештаја Државног секретаријата за спољну трговину о преговорима. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 8, 43716, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962.)

⁴³⁹¹ Табела је састављена на основу података из извештаја Државног секретаријата за спољну трговину о преговорима. (Исто.)

Током преговора су биле договорене и „потребне спецификације робе“. У току разговора је установљено да су неке позиције, попут увоза феролегура из СССР-а биле „препланиране“ и њихов контингент је – у односу на договорено у јулу – смањен са 1.200.000 на 500.000 америчких долара. „Нова позиција“ увоза из СССР-а био је шећер и то у количини од 15.000 тона. Југословенски предлог за проширење увоза робом попут „пшенице, памука, уљаних погача, уљарица и уља за јело“, није био „ни овога пута [...] прихваћен, са потпуно истом аргументацијом“ као у претходном периоду. На основу разговора са шефом совјетске делегације, представници Државног секретаријата за спољну трговину су стекли утисак да совјетска страна „питање пшенице“ третира као „чисто политичко питање“ које не спада у компетенцију МСТ и да „убудуће уколико га желимо постављати, треба пренети за решавање на друге одговарајуће органе, а не државне трговинске делегације“.⁴³⁹²

Б. Менаше и М. Лошаков су 4. октобра 1962. потписали Протокол о робној размени у 1963. Протокол је склопљен у складу са „дугорочним споразумом“ и Протоколом уз тај Споразум од 6. јула 1962. Протоколом од 4. октобра 1962. је регулисана робна размена две државе у периоду од 1. јануара до 31. децембра 1963.⁴³⁹³ У следећој табели је дат приказ договореног совјетског извоза.

-Табела бр. 114: „Листа 1“ – роба за испоруку из Совјетског Савеза у Југославију у току 1963. године (вредности су наведене у килограмима и тонама, комадима или америчким доларима).⁴³⁹⁴

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	900.000 тона
Кокс	100.000 тона
Антрацит	125.000 тона
Нафта	250.000 тона
Уље за ложење	70.000 тона
Плинско уље	100.000 тона
Авио бензин	21.000 тона
Толуол, бензол	5.000 тона
Мазива, уља	1.500 тона
Сирово гвожђе	85.000 тона
Ваљани материјал црне металургије, производи за даљу прераду и метални производи	77.000 тона ⁴³⁹⁵
Колски слогови	3.000 комада
Графитне електроде	200 тона

⁴³⁹² Исто.

⁴³⁹³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43669, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР у 1963. години, 4.10.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 96–101, Протокол о товарообороте между СССР и ФНРЈ у 1963 году, 4.10.1962.

⁴³⁹⁴ Табела је састављена на основу података из „Листе 1“, која чини први прилог Протокола о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 97–99, Списак I товаров для поставки из СССР в ФНРЈ у 1963 году; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43669, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР у 1963. години, 4.10.1962.)

⁴³⁹⁵ Од чега: дебели лим 38.000, профили 12.500, топловаљана трака 2.000, декапирани лим 3.000, бели лим 6.000, жица 1.400 тона и хладно ваљана трака 500 килограма. До 1. априла 1963. две стране су требале да усагласе асортиман за „неспесицираних“ 13.600 тона, при чему је било решено да наведени производи, „према могућностима“, могу да се испоруче и у већим количинама. (Исто.)

Феролегуре	500.000 долара ⁴³⁹⁶
Алуминијум у блоку	6.200 тона
Никл	100 тона
Платина	20 килограма
Паладијум	400 килограма
Калијумове соли 40%	120.000 тона
Азбест	7.000 тона
Сумпор	6.000 тона
Криолит	600.000 тона
Рото папир	5.000 тона
Синтетички каучук	1.000 тона
Анилинске боје	600.000 долара
Разни хемијски производи	1.500.000 долара
Парафин	200 тона
Нафтенска киселина	300 тона
Фармацеутски производи	900.000 долара
Медицинска опрема и инструменти	55.000 долара
Шећер	15.000 тона
Зрнаста сточна храна (овас, јечам)	50.000 тона
Семена и саднице	300.000 долара
Роба широке потрошње (бицикле, сатови, фото-апарати и друго)	4.000.000 долара
Крзно	200.000 долара
Куглични лежајеви	1.500.000 долара
Машине и опрема	10.000.000 долара
Литература и филателија	55.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	...

Када упоредимо списак производа из „Листе 1“ са југословенским статистичким подацима у којима су наведене цене производа, можемо да кажемо да су значајније ставке совјетског извоза биле камени угаљ за коксирање, нафта, калијумова со, ваљани материјал црне металургије (посебно различите врсте лимова), сирови алуминијум „у блоку“, а збирно посматрано велику ставку су представљале и „машине и опрема“.⁴³⁹⁷ Следећа табела приказује производе које је Југославија требала да испоручи у току 1963.

⁴³⁹⁶ Од чега: 20 тона феротитана, 35 тона ферованадија, 100 тона феромолибдена, 110 тона ферофосфора, 5 тона ферониобија и 10 тона металног мангана. (Исто.)

⁴³⁹⁷ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 298–301.

-Табела бр. 115: „Листа 2“ – роба за испоруку из Југославије у Совјетски Савез у току 1963. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).⁴³⁹⁸

Назив производа	Количина или вредност
Олово	14.000 тона
Ваљани производи алуминијума	6.000 тона
Ваљани производи бакра, месинга и „израде“ од њих	7.500 тона
Кабловски производи	11.000.000 долара
Жива	120 тона
Ваљани производи црне металургије	26.000 тона
Електроде за варење	1.000 тона
Челичне цеви	750.000 долара
Калцијум карбид	10.000 тона
Калцинирана сода	18.000 тона
Каустична сода	30.000 тона
ПВЦ прах	700 тона
Емајл, лакови и боје	600 тона
Хемијска средства за заштиту биља	2.000.000 долара
Разни хемијски и фармацеутски производи	300.000 долара
Барит	40.000 тона
Фурнир	3.500.000 квадратних метара
Резана хрстова грађа	10.000 кубних метара
Ћонска кожа	1.600 тона
Танин	1.000 тона
Цигарет папир	700 тона
Намештај	3.000.000 долара
Кожна обућа	1.500.000 пари
Вунене тканине	2.000.000 долара
Вунена трикотажа	1.500.000 долара
Синтетичка трикотажа	600.000 долара
Месо	10.000 тона
Месне конзерве	4.000 тона
Сир	1.000 тона
Суве шљиве	10.000 тона

⁴³⁹⁸ Табела је састављена на основу података из „Листе 2“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 100–101, Список 2 товаров для поставки из ФНРЈУ в СССР в 1963 году; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43669, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР у 1963. години, 4.10.1962.)

Скроб	7.000 тона
Ловоров лист	100 тона
Дуван	1.000 тона
Семена и саднице	300.000 долара
Машине и опрема ⁴³⁹⁹	14.000.000 долара
Разна роба (памучне тканине, памучна трикотажа, текстилна конфекција, кожна галантерија и друго)	2.000.000 долара
Литература и филателија	55.000 долара
Филмови	175.000 долара
Разно	...

У „Листу 2“ је укључена и роба коју је у току 1963. требало испоручити СССР-у на рачун отплате искоришћених кредита и обрачунатих камата.⁴⁴⁰⁰ Када податке из „Листе 2“ упоредимо са југословенским статистичким подацима који нам пружају увид у вредности свих производа, можемо да кажемо да су значајније „ставке“ били каблови, бакарни и алуминијумски производи, роба за широку потрошњу (нарочито одећа, ципеле и намештај), суве шљиве, хемијска средства за заштиту биља и збирно посматрано различите „машине и опрема“ (посебно вагони-цистерне).⁴⁴⁰¹

На основу потписаног Протокола о робној размени и разговора које су две делегације водиле, у Државном секретаријату за спољну трговину су имали углавном позитивне ставове о току и исходу преговора. Констатовали су да ће са „предвиђеним волуменом размене за 1963. годину“ Совјетски Савез „избити на једно од првих места у нашој спољнотрговинској размени“. Такође, полазећи од дотадашње „праксе“ сматрали су да у Москви „постоји спремност“ за „потпуну реализацију предвиђеног обима“, на основу чега би се „отвориле могућности“ за даље ширење економске сарадње и „унапређење односа“. Били су свесни да „повећање размене од преко 40% представља знатан напредак“, али и да то истовремено „ставља и велике обавезе у реализацији, организацији наступа, очувању позитивне структуре за нас“. Потписивање Протокола цела три месеца пре почетка „уговорног периода“ окарактерисано је изузетно позитивно. У Београду су сматрали да на тај начин предузећа имају „потребне услове и могућности“ да се припреме и да „изврше све потребне предрадње за пуну реализацију почев од 1. јануара 1963“, што је за последицу требало да има и „равномерност у реализацији Протокола“.

Помињући да су се током преговора обе стране „држале обавеза преузетих разговори-ма Тодоровић–Микојан“, Државни секретаријат за спољну трговину је наводио да су са југословенске стране били поднети „предлози о даљем проширењу волумена и номенклатуре и то како по увозу тако и по извозу“, што са совјетске стране није прихваћено. Једини изузеци које је совјетска делегација направила били су по питању „повећања постојећих контингената каустичне соде и алуминијума“ (за које су били изузетно заинтересовани), па су изашли са предлогом робе коју би извезли заузврат, али је тај предлог био „уз стриктно билансирање вредности“. „Још увек се са Совјетске стране сви предлози о повећању размене ван Дугорочног споразума билансирају на бази валутне и клириншке робе. У томе су до крајности крути, и

⁴³⁹⁹ Од тога: трансформатори за снагу јачине I–III, 600.000 киловата; електро опрема у вредности од 450.000 долара, 700 вагона-цистерни, 300 тона челичне арматуре, 10 комплета уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова, 50 дизел утоваривача. (Исто.)

⁴⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁴⁰¹ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

воде рачуна и о таквим износима који чак не премашују износ од 50.000 долара“ – сумирано је совјетско држање на том плану.⁴⁴⁰²

И на совјетској страни су ток преговора и Протокол били позитивно окарактерисани, као и посета Л. И. Брежњева. Заменик министра спољне трговине Семичаснов је – како су јављале југословенске дипломате – истицао да је „посета Брежњева потпуно успела и да су 'нама врата на њихово тржиште отворена'“. Што се тиче трговинских преговора, утисци Семичаснова су били у истом духу: „Изражава задовољство што ће робна размена у 1963. г. бити повећана. Нарочито му је драго што се нашао заједнички језик, па су преговори брзо завршени. Каже да је потребно да изнађемо могућности да још више повећамо робну размену, да 'то треба и може да се оствари [...]'.“ Како би се повећала размена, Семичаснов је навео да „мисли да би требало да буде већа активност наших предузећа на њиховом тржишту, а такође и њихових на нашем“. Саопштио је и да су, у вези са последњим, „код њих предузели мере“.⁴⁴⁰³ И из дипломатских кругова су стизали позитивни утисци. На „другарском сусрету“ приређеном за функционере Министарства иностраних послова у југословенској амбасади поводом „дана ослобођења Београда“, совјетске дипломате су истицале да је Совјетски Савез „спреман на свестрано развијање односа са Југославијом“, укључујући и економску сарадњу. „Садашњи обим размене по њиховом мишљењу такође није задовољавајући, ако се посматра са становишта обостраних могућности. Они предвиђају и ићи ће на то да годишњи обим размене кроз наредних неколико година достигне цифру од неколико стотина милиона долара“ – јављали су из Москве о ставу совјетских дипломата.⁴⁴⁰⁴

*

На који начин су на совјетској, а како на југословенској страни сагледавали и видели робну размену у току 1962? Свеукупно посматрано, совјетска страна је била задовољна начином на који се одвијала трговинска сарадња у току године, као и са помацима који су на том плану направљени. Договор о проширењу робне размене, постигнут у јулу 1962, је позитивно коментарисан. Међу свим резултатима економских преговора који су тада вођени у совјетској престоници, истицано је – управо – потписивање „допунског протокола дугорочном југословенско-совјетском трговинском споразуму, којим је предвиђено повећање робне размене, између обе стране, веће од 30% на рачун ширења контингената робе“. На позитан начин је дочекан и „успешан завршетак трговинских преговора за закључење Протокола о робној размени за 1963. годину“. Према мишљењу совјетских дипломата из Београда, „успешан завршетак“ тих преговора је био „директан резултат“ посете А. Громика ФНРЈ и економских преговора вођених почетком јула у Москви. Као показатељ промене која се десила у односима, истицано је да је то био први пут да се преговори „спроведу много пре почетка нове године“, као и да су „завршени у кратком року и са великим успехом“. „Они су показали да у спољној трговини на обе стране постоје значајне неискоришћене могућности, а такође су потврдили узајамно стремљење наших земаља ка јачању и ширењу међусобних економских веза“ – коментарисао је први секретар совјетске амбасаде Ј. Суско.

Наводећи да „нови протокол“ предвиђа робну размену у вредности од 180 милиона долара и да то представља повећање од 40% у односу на 1962, совјетски дипломата је истицао да ће на тај начин „бити постигнута највећа робна размена за цео послератни период“! Што се тиче реализације робне размене, општи став совјетске стране је био да се она „извршава успешно“. Обавезе по Протоколу о робној размени за 1962. су се – према оцени совјетских дипломата – извршавале „са добрим резултатима“. На основу тог Протокола (не рачунајући војне испоруке и испоруке „комплетне опреме“) била је предвиђена робна размена у вредности од 104 милиона долара, а у периоду од јануара до децембра 1962. уговорене су испоруке југословенских производа у вредности од 55 милиона и извоз совјетске робе у вредности од 50,8 милиона долара. Када се саберу наведене бројке, види се да њихов збир

⁴⁴⁰² АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Информација о закљученом Протоколу о робној размени са СССР-ом за 1963, 12.10.1962.

⁴⁴⁰³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 15, 433111, Пешић, ДСИП-у, 10.10.1962.

⁴⁴⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 434734, Пешић, ДСИП-у, 23.10.1962.

премашује вредност која је била предвиђена годишњим протоколом. Међутим, совјетске дипломате су истицале да реализација испорука „унекoliko заостаје за закљученим уговорима“. Према стању од 1. децембра 1962. совјетска страна је испоручила робу у вредности од 32,5 милиона, а југословенска у вредности од 39,9 милиона долара. Као разлоге којим се објашњавало заостајање испорука, на совјетској страни су наводили: 1) део испорука је по уговорима требао да буде испоручен у првом кварталу 1963; 2) југословенска страна је задржавала испоруку производа у СССР (због „балансирања“ вредности испорука); 3) југословенско „отезање“ са отварањем акредитива за исплату совјетске робе.⁴⁴⁰⁵

За разлику од испорука тих производа које су се релативно добро одвијале, ствари са „комплетним постројењима“ су стајале „далеко лошије“. Од укупне вредности од 95 милиона долара, у току 1962. је планирана испорука машина и опреме у износу од 14 милиона, а у току 1963. од 23 милиона долара. Међутим, до краја 1962. су потписани уговори за испоруку опреме у вредности од свега 14,6 милиона, а реализовано је „само 2,5 млн. долара“. „У вези са тим постоји озбиљна бојазан да тај део петогодишњег трговинског споразума не буде испуњен“ – сматрали су у совјетској амбасади. Као основни разлог таквог стања, совјетске дипломате су наводиле то што је у току 1962. југословенска влада „у циљу бољег искоришћавања својих националних ресурса и смањења дефицита у платном билансу“ приступила „смањењу увоза опреме и машина из иностранства“. Због тога су југословенска предузећа „одустала од испорука совјетске опреме за низ индустријских објеката чија изградња је била планирана у наредним годинама“. Са друге стране, у амбасади СССР-а су сматрали да се „одређени део кривице за такво стање налази и на одговарајућим совјетским организацијама“, због тога што нису довољно детаљно изучавале југословенске захтеве.⁴⁴⁰⁶ Иако је питање испоруке „комплетних постројења“ изазивало забринутост на совјетској страни, робна размена се у току 1962. добро развијала. Осим што су констатовали да је у току 1962. дошло до „развоја спољнотрговинских односа“, на совјетској страни су истицали постојање „шире перспективе за развој трговине“.⁴⁴⁰⁷

Са друге стране, и Београд је, свеукупно посматрано, истицао позитивне утиске и задовољство помацима који су направљени у току 1962. У анализи трговинске размене коју је у јануару 1963. урадио Државни секретаријат за спољну трговину, истицано је да је робна размена ФНРЈ и СССР-а до тада била „основни вид наших међусобних економских односа“. У ДССТ су наводили да је Протоколом о робној размени за 1962. био решен један од већих проблема у трговинској размени две државе: „наћи покриће за наше потраживање настало на клириншком рачуну као резултат неравномерног одвијања робне размене у 1960. и 1961. год. у износу од 20 мил. долара“. Као и на совјетској страни, и у Београду је констатовано да су се потписивање уговора и узајамне испоруке робе у току 1962. добро одвијали. „Закључење и реализација се током године, нарочито у другом полугодишту повољно одвијала, тако да је наша извозна листа закључена са 54,1 мил. дол. (предвиђен извоз 55 мил. дол.), а редован увоз из СССР-а је закључен са 51,0 мил. дол. (предвиђено 53,0 мил. дол.) док је увоз за војне потребе и премашен. На тај начин је наше потраживање, које је 31.XII.1961. г. износило 31,8 мил. дол. сведено 31.XII.1962. год. на 5,8 мил. долара“ – констатовали су у ДССТ. У југословенском министарству су посебно наглашавали да је реализација испорука протицала без већих проблема и да су тешкоће на конструктиван начин превладаване.⁴⁴⁰⁸

На југословенској страни су истицали и да је „питање начина плаћања аванса за бродове“ било решено на одговарајући начин. То изузетно важно питање југословенског извоза је решено тако што је Москва пристала да „плати 35% аванса у разним фазама при градњи бродова“. „Након тога су, у два маха, закључени уговори између наших бродоградилшта и совјетског наручиоца о испоруци 25 бродова и то: 2 брода – 1964, 12 у 1965[.] и 11 у 1966[.] год. све у укупној вредности од 123 мил. долара. При томе је обезбеђен потребан ваљани ма-

⁴⁴⁰⁵ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 288–290, О советско-југославских экономических отношениях, 15.12.1962.

⁴⁴⁰⁶ Исто, Л. 289.

⁴⁴⁰⁷ Исто, Л. 285, 289, 293.

⁴⁴⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Економски односи ФНРЈ–СССР у 1963, јануар 1963.

теријал (пре свега бродски лимови) које ће испоручити СССР“ – наводили су у ДССТ. Попут совјетске стране, и Београд је указивао на тешкоће и споро договарање испорука „комплетних постројења“. Према извештају ДССТ-а, један од „основних проблема“ које је требало решити у току преговора за потписивање Протокола о робној размени за 1962, и уопште у току те године, било је: „убрзати закључење опреме из СССР-а по листи 'Ц', као противредности за наше испоруке бродова“.

У ДССТ су као основни разлог за незадовољавајуће решавање тог питања наводили пропусте југословенске стране (пре свега, спорије доношење одлука о томе који ће се привредни објекти градити или модернизовати). Према извештају ДССТ, током 1962. се „настојало да се реше нека интерна питања од којих је зависило закључење разних објеката по листи 'Ц'“, али се „само у мањој мери [...] у томе успело“. Закључно са 31. децембром 1962. по листи „Ц“ је – према подацима Државног секретаријата за спољну трговину – био закључен увоз „свега за 24,8 мил. долара“. У југословенском министарству су истицали да је „основни задатак који се поставља у размени са СССР“ у току 1963. био да се реше спорна питања и донесу одговарајуће одлуке о изградњи предузећа у ФНРЈ, па да се потом „приступи убрзаном закључењу објеката, како би се покриле наше противиспоруке бродова“. „За ово се мора наћи решење, јер би у противном добар развој наше међусобне размене био озбиљно доведен у питање. Пошто су у завршној фази разматрања која ће одредити нашу инвестициону политику у наредном периоду, очекујемо да ће то допринети и бржем решавању проблема у вези са реализацијом листе 'Ц'“ – наглашавали су у ДССТ.⁴⁴⁰⁹

На исти начин као што су то радили у совјетској амбасади, у ДССТ су повезивали успон југословенско-совјетских политичких односа са ширењем економске сарадње и одређеним корацима који су на том плану предузети у току 1962. „Пошто је позитиван развој односа између ФНРЈ и СССР у 1962. год. дошао до даљег изражаја“, то је – како су наводили у југословенском министарству – „имало утицаја и на развој економских односа“. Као конкретне последице таквог побољшања у односима, навођени су економски преговори који су почетком јула вођени у Москви и потписивање Протокола о робној размени за 1963. Коментаришући „Протокол којим се повећава робна размена у периоду 1963–1965[.]“, у ДССТ су истицали да ће СССР на основу њега „постати један од наших најважнијих спољнотрговинских партнера“. Када је реч о Протоколу за 1963, у ДССТ су напомињали да су преговори завршени „за 10 дана“, и истицали да Протокол „предвиђа [...] повећање од 40% у односу на 1962.“ Истицали су и да су током преговора „за све важније производе утврђене [...] спецификације, те је тако реализација знатно олакшана“, као и да је било „договорено [...] да се настави пракса из 1962. год. да се међусобно испоручују робе и ван листа, ако за то постоје потребе и могућности на обема странама“.⁴⁴¹⁰

*

У погледу „привредне ситуације“, 1962. се у ФНРЈ завршила у „атмосфери већег оптимизма него што је почела“. После „привредне стагнације забележене у 1961/62. која као да је пореметила веру у постојани прогрес привреде“, у току 1963. је „знатнија оптимистичка атмосфера [...] захватила готово све привредне кругове у земљи“. Привредне прилике су биле приметно боље него у току 1962.⁴⁴¹¹ Укупна спољнотрговинска размена и Југославије,⁴⁴¹² и

⁴⁴⁰⁹ Исто.

⁴⁴¹⁰ Исто.

⁴⁴¹¹ Опширније: „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Problemi spoljne trgovine i konjunktore*, br. 5/septembar–oktobar 1962, str. 3; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 6/novembar–decembar 1962, str. 3–5; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 1/januar–februar 1963, str. 3–4; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 2/mart–april 1963, str. 1–3; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 3/maj–jun 1963, str. 3–5; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 4/jul–avgust 1963, str. 3–5; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 5/septembar–oktobar 1963, str. 3–5; „Razvoj privrede u zemlji i inostranstvu“, *Isto*, br. 6/novembar–decembar 1963, str. 3–4.

⁴⁴¹² *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 15; „Bilans izvoza 1963.“, *Ekonomska politika*, br. 616/18.1.1964, str. 114; „Bilans uvoza 1963.“, *Ekonomska politika*, br. 617/25.1.1964, str. 152.

СССР-а⁴⁴¹³ је у току 1963. забележила пораст у односу на претходну годину. Југословенски извоз у источноевропске државе је у току 1963. „порастао [...] за 26%“ у односу на претходну годину, при чему је „извоз у СССР [...] готово удвостручен“! Са 12.988.000.000 у 1962, југословенски извоз у СССР се у току 1963. повећао на 25.595.000.000 динара! Имајући у виду поменуте проблеме у вези са негативним „трговинским билансом“, јасно је колико је тако велико повећање извоза било значајно за спољну трговину СФРЈ.⁴⁴¹⁴ Раст југословенског увоза из СССР-а у току 1963. је био видљив и значајан, али није био онако драстичан као пораст извоза. Са 17.742.000.000 (1962), вредност југословенског увоза из СССР-а је 1963. порасла на 21.856.000.000 динара.⁴⁴¹⁵ Као што смо поменули, на СССР је у току 1963. „отпадало“ 10,8% југословенског извоза и 6,9% увоза СФРЈ.⁴⁴¹⁶ Са друге стране, на СФРЈ се односило 1,3% спољнотрговинске размене СССР-а у 1963. години (наспрам 0,9% 1962).⁴⁴¹⁷

Добро стање и постојање перспективе за даље ширење робне размене почетком 1963. су се видели и из писања штампе. Совјетски часопис „Спољна трговина“ је у јануарском броју објавио опширан чланак „Совјетско-југословенске економске везе се шире“, чији значајан део је био посвећен спољнотрговинској размени. Аутори чланка су полазили од тога да „једно од испољавања пријатељских односа између Совјетског Савеза и Федеративне Народне Републике Југославије представља прогрес у њиховој економској сарадњи“. Са друге стране, указивали су на то да „трговинско-економска [...] сарадња између СССР-а и Југославије благотворно делује на развој пријатељских односа између две земље, доприноси јачању пријатељства совјетског и југословенског народа“. У настојању да нагласе ширење трговине, В. Пекшев и Н. Покидов су наводили податке о повећању вредности робне размене у односу на средину педесетих. Док је 1955. обим робне размене две државе износио 30,5 милиона рубаља, 1960. је био 97,4 милиона, 1961. године – 81,5 милиона, а договорени обим размене за 1963. годину (према Протоколу од 4. октобра 1962) требао је да износи чак 162 милиона рубаља (око 180 милиона долара). Потенцирајући прогресивни раст вредности робне размене, аутори текста су наглашавали да је договорени обим испорука за 1963. „скоро дупло премашивао фактички обим совјетско-југословенске трговине за 1961. годину и значајно премашивао обим робне размене утврђен за 1962. годину“. У тексту нису наглашаване само „квантитативне“, већ и „квалитативне“ промене које су се дешавале у спољнотрговинској размени две државе. „Раст размене совјетско-југословенске трговине праћен је значајним ширењем номенклатуре испоручиване робе“, истицали су аутори.⁴⁴¹⁸

Помак који је у току 1962. направљен у политичким односима, као и договори који су постигнути о проширењу робне размене били су добра основа за успешно одвијање трговинских односа у току 1963.⁴⁴¹⁹ Закључивање Протокола о робној размени за 1963. три месеца пре почетка године било је велики помак у односу на ранију праксу и олакшало је успешније одвијање размене. Две стране су постигле договор о томе да се одмах по потписивању Протокола приступи закључивању уговора о испорукама за 1963. До краја 1962. били су закључени уговори за увоз совјетских производа у вредности од 33 милиона долара и извоз југословенских производа у износу од 22 милиона долара. „Међутим, за скоро све остале позиције из робних листа преговори су у току између привредних организација, тако да се може очекивати високи степен закључења у једном кратком периоду“ – наводили су у Државном секретаријату за спољну трговину у јануару 1963. Због проблема са „дисбалансом“ који су у робној размени са „првом земљом социјализма“ постојали почетком шездесетих, у ДССТ су почет-

⁴⁴¹³ *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, стр. 11; „Год новых задач“, *Внешняя торговля*, Но. 1/1964, стр. 4; „Внешняя торговля СССР в 1963 году“, *Исто*, Но. 11/1964, стр. 9.

⁴⁴¹⁴ „Bilans izvoza 1963.“, *Ekonomska politika*, br. 616/18.1.1964, str. 114.

⁴⁴¹⁵ „Bilans uvoza 1963.“, *Ekonomska politika*, br. 617/25.1.1964, str. 152.

⁴⁴¹⁶ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 20, 21.

⁴⁴¹⁷ *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, стр. 22.

⁴⁴¹⁸ В. Пекшев, Н. Покидов, „Советско-югославские экономические связи расширяются“, *Внешняя торговля*, Но. 1/1963, стр. 14–16.

⁴⁴¹⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

ком 1963. наглашавали: „Као врло важан задатак који имамо да извршимо да би се предвиђени обим размене реализовао поставља се што бржа реализација увоза, како би се увоз већ од почетка године одговарајућим темпом остваривао. То ће омогућити да наш извоз иде нормално и равномерно и да се не стварају висока потраживања на клириншком рачуну, која одмах негативно утичу на нормално одвијање размене.“⁴⁴²⁰

И у Економском сектору југословенске амбасаде су истицали значај „благовременог потписивања годишњег Протокола“, што је омогућило „благовремено потписивање и закључивање трговачких уговора по извозу и увозу“. Међутим, југословенске дипломате су упозоравале: „Насупрот пракси прошле године, ми смо ове године приступили брже и ефикасније закључивању нашег увоза из СССР-а док нисмо довољно енергично и паралелно радили на закључивању нашега извоза.“ Пошто су сматрали да се „може са прилично сигурности констатовати да ће у овој години постојати тенденција нашег задуживања на клириншком рачуну“, из Амбасаде су сугерисали да је „потребно предузети енергичне мере за убрзано закључивање нашег извоза.“ У вези са тим, у јануару 1963. су из Москве извештавали о томе да су „Руси [...] забринути зашто ми не нудимо робу СССР-у у оној мери у којој смо то чинили до сада“.⁴⁴²¹ И у наредном периоду су совјетски функционери „у више наврата [...] изражавали забринутост да неће бити закључен нити у задовољавајућој мери извршен“ југословенски извоз у „текућој години“.⁴⁴²² Међутим, у току маја је направљен помак по том питању. „Стање закључених послова по нашем извозу а и по увозу знатно је напредовало тако да преостаје неизвршено из неколико важнијих ставки предвиђених протоколом за ову годину“ – јављале су крајем маја југословенске дипломате из Москве.⁴⁴²³

Из пресека стања који је Савезни секретаријат за спољну трговину (СССТ) урадио средином јуна 1963. види се динамика по којој се робна размена одвијала у првој половини године. У „информацији“ од 17. јуна 1963. наведено је да је, на основу Протокола о узајамним испорукама за 1963, југословенски „редован извоз“ у току године требао да износи 85 милиона, а транзитне и друге услуге 3 милиона долара. Укупно: 88 милиона долара. Са друге стране, „редован увоз“ из СССР-а је износио 68 милиона долара, увоз „по листи 'Ц'“ 8 милиона, а „увоз за ЈНА“ – 15 милиона; што је укупно чинило вредност од 91 милиона долара. До средине јуна 1963. по „редовном извозу“ СФРЈ је било „закључено роба за 70,8 милиона долара или 83,5%“, а по „редовном увозу“ су били закључени уговори за испоруку робе у вредности од 55,7 милиона долара или 85,7% „редовног увоза“. Када је увоз из СССР-а у питању, на вредност од 55,7 милиона, треба додати и совјетска „комплетна постројења“, као и „специјалне испоруке“. Како је навођено у анализи СССТ-а: „Поред тога долази плаћање од 8 милиона долара по листи 'Ц' и увоз за ЈНА од 15 милиона, тако да је по увозу укупно реализовано око 78,7 милиона долара.“ Према подацима СССТ-а стање на клириншком рачуну 17. јуна 1963. је било милион долара у корист југословенске стране (био је то велики помак у односу на стање од пре годину дана, када је 19. јуна 1962. стање на рачуну било 13,7 милиона долара у корист ФНРЈ).⁴⁴²⁴ Ради потпуније представе о уговарању размене у току 1963, треба поментути и да је 11. априла 1963. био потписан Уговор о куповини совјетских тенкова Т-54Б, а у току године је разговарано и о куповини авиона СУ-7Б. Још један помак по питању куповине

⁴⁴²⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Економски односи ФНРЈ–СССР у 1963, јануар 1963.

⁴⁴²¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви – децембар–јануар 1963.

⁴⁴²² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 49025, Оперативно писмо о делатности економског сектора Амбасаде у Москви, у периоду од 23.1 до 8.3.1963; Исто, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963; Исто, дос. 13, 49027, Забелешка о разговору М. Кљенка са А. Ј. Кетковићем, 7.3.1963.

⁴⁴²³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. до 28. маја 1963.

⁴⁴²⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, Информација о одвијању робне размене са СССР у 1963. години, 17.6.1963.

совјетског наоружања и војне опреме направљен је 9. августа, када је потписан Споразум који се односио на набавку различите опреме за морнарицу.⁴⁴²⁵

*

Од почетка 1963. се испољила и тенденција за ширењем „редовне“ робне размене „на бази ванредних контингената“, односно за ширењем трговине производима који нису ушли у годишњи протокол. „Иако [се] обавезне робне листе, које утврђује СССР са појединим земљама, базирају на годишњим плановима, ипак се у току године ослобађају поједини контингенти за допунски извоз из СССР нама потребних роба или роба које наша предузећа могу пласирати на конвертибилним тржиштима. Истовремено се ствара и могућност допунског пласмана за поједине наше робе за које се то није могло унапред предвидети“ – навођено је у југословенским анализама.⁴⁴²⁶ На југословенској страни су у току 1963. сматрали да „размена са СССР-ом по усвојеној робној листи није обухватила све могућности које стоје пред привредом, како једне тако и друге земље“.⁴⁴²⁷ Пошто је и Москва у току године „показала повећани интерес за реализацију аранжмана којим би се овогодишња размена проширила ван контингентних листа протокола“,⁴⁴²⁸ у току 1963. су остварени значајни резултати на том плану. Југословенска страна је већ од јануара 1963. настојала да „извиди могућност“ за куповину више совјетских производа.⁴⁴²⁹ У наредним месецима су разговори о повећању „ванконтингентне размене“ настављени и постепено су узимали све више маха – обе стране су нудиле производе и изражавале заинтересованост за додатним увозом одређене робе.⁴⁴³⁰ Свеукупно посматрано, у току 1963. Југославија је „на бази ванредних контингената“ из СССР-а – „делимице за употребу у нашој земљи, а делом за пласман на осталим тржиштима“, како су наводили у Београду – увезла следеће производе у вредности од преко 12,7 милиона долара. -Табела бр. 116: Совјетски извоз „на бази ванредних контингената“ у Југославију у току 1963. године (количине су наведене у тонама или комадима, а вредности у хиљадама долара).⁴⁴³¹

Назив производа	Количина	Вредност у хиљадама долара
Мазут	240.000 тона	2.400
Плинско уље	150.000 тона	3.500
Сирова нафта	300.000 тона	3.700
Крзно	-	200
Суперфосфат	25.000 тона	500

⁴⁴²⁵ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I-232, Међународна политика СССР-а и југословенско-совјетски односи, мај 1965; Н. Ж. Петровић, *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године*, стр. 215–219.

⁴⁴²⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.

⁴⁴²⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 435258, Опачић, ДСИП-у, 28.10.1963.

⁴⁴²⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. до 28. маја 1963.

⁴⁴²⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви – децембар–јануар 1963.

⁴⁴³⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 46582, Забелешка М. Секичког о разговору са А. Ј. Кетковичем, 6.2.1963; Исто, 49025, Оперативно писмо о делатности економског сектора Амбасаде у Москви, у периоду од 23.1 до 8.3.1963; Исто, дос. 13, 49026, Забелешка М. Кљенка о разговору са Н. Р. Батурином, 6.3.1963; Исто, 49027, Забелешка о разговору М. Кљенка са А. Ј. Кетковичем, 7.3.1963; Исто, 411499, Забелешка о разговору М. Кљенка са М. М. Костолевским, 11.3.1963; Исто, 411500, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 8. до 28.3.1963; Исто, 411501, Забелешка о разговору М. Секичког са М. Р. Кузмином, 29.3.1963; Исто, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963; Исто, 416689, Генералекспорт, Савезном секретаријату за спољну трговину, 17.5.1963; Исто, ф. 128, дос. 1, 419063, Забелешка о разговору Ј. Стојковића са А. Кетковичем, 29.5.1963; Исто, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. до 28. маја 1963; Исто, дос. 4, Информација о одвијању робне размене са СССР у 1963. години, 17.6.1963.

⁴⁴³¹ Табела је састављена на основу података из извештаја о економским односима СФРЈ и СССР у току 1963. (ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.)

Мед	500 тона	230
Сунцокретово уље	3.000 тона	750
Восак и слични производи	-	100
Аутомобили (Волга и Москвич)	500 комада	1.400
Укупна вредност извоза из СССР		12.780

Као што се може видети из табеле, у оквиру укупне (значајне!) суме од 12,78 милиона долара, предњачио је увоз нафте и нафтних деривата, а велику ставку је чинио и увоз Волги и Москвича. Са друге стране, „као протувредност за ове робе или као допуну постојеће робне листе, југословенске привредне организације“ су извезле у СССР производе у вредности од 16,18 милиона долара. Структура и вредност југословенског извоза „на бази ванредних контингената“ у току 1963. виде се из следеће табеле.

-Табела бр. 117: Југословенски извоз „на бази ванредних контингената“ у СССР у току 1963. године (вредности су наведене у хиљадама долара).⁴⁴³²

Производи	Вредност у хиљадама долара
Трикотажа, обућа, најлон кошуље, најлон чарапе и разна конфекција	2.000
Хемијска средства за заштиту биља	2.300
10.000 тона сувих шљива	3.000
1.000 тона целулозних влакана	400
Хмељ	200
Разна ситна роба широке потрошње	300
Трикотажа и текстилна конфекција	1.180
Кожна галантерија, конфекција и обућа	6.800
Укупна вредност југословенског извоза у СССР	16.180

Као што се може видети из табеле, највећи део „ванредног“ југословенског извоза у СССР су чинили производи широке потрошње. Из табеле се види да су и хемијска средства за заштиту биља била важна ставка у „ванконтингентном“ југословенском извозу. У вези са тим, напомињемо да су представници „Хемпра“, који су водили у СССР-у преговоре, у извештајима истицали да су „потребе у СССР-у за набавку средстава за заштиту биља неограничене“. Међу средствима за заштиту биља, у југословенском извозу 1963. издвајао се „Радосан 1,5%“ (плави камен). Када је о „редовном“ извозу реч, почетком августа су на југословенској страни констатовали да је „само у овој години“ закључен извоз 7.500 тона „радосана“ у вредности од 2.497.500 долара. У „Хемпру“ су истицали како је то „врло крупна ставка када се узме у обзир постојећа инострана конкуренција на овом тржишту и реноме иностраних фирми, које конкуришу“.⁴⁴³³ У току новембра је била доворена и испорука додатних количина „радосана“ у вредности од милион долара.⁴⁴³⁴

⁴⁴³² Табела је састављена на основу података из извештаја о економским односима СФРЈ и СССР у току 1963. (Исто.)

⁴⁴³³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 426075, Хемпро, Савезном секретаријату за спољну трговину, 6.8.1963.

⁴⁴³⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 439539, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 27.10. до 1.12.1963.

Обе стране су крај 1962. дочекале забринуте динамиком којом је уговарана испорука „комплетних постројења“. „Као што је познато још увек се поставља као горући проблем наше озбиљно закашњавање у погледу планирања наруџбина за комплетне објекте у СССР-у што је [...] резултат наводног непостојања смерница инвестиционе изградње за низ грана у предстојећем периоду. У вези са тиме упозоравамо да ће нам неблагоприятно планирање поруџбина и необезбеђење рокова испорука нанети озбиљну економску штету у наредним годинама и тиме ограничавати наше могућности извоза у СССР“ – наводили су почетком 1963. у Економском сектору југословенске амбасаде.⁴⁴³⁵ „Проблем увоза комплетних постројења по листи 'Ц' траје већ дуже време“, истицали су у Београду почетком 1963, објашњавајући: „Од првобитно утврђене листе објеката један број је отпао због промена у нашој инвестиционој политици. Совјетска страна не прави никакве сметње у замени новим објектима. Међутим, комплетирање листе новим закључцима се не одвија по темпу који би обезбедио нормалан увоз опреме и према томе се већ сада налазимо у приличном закашњењу. Код Југословенске инвестиционе банке низ предлога се налази у разматрању, али, према наводима банке, не могу се донети дефинитивна решења због недостатка смерница инвестиционих улагања. Услед смањених средстава општег инвестиционог фонда, Инвестициона банка све мање има могућности да утиче на бржу реализацију.“⁴⁴³⁶

Сагласност Југословенске инвестиционе банке за испитивање могућности за куповину совјетске „комплетне опреме“ за низ објеката, позитивно је утицала на оживљавање разговора о тој тематици. Динамичан долазак југословенских делегација у Москву који је био видан крајем 1962. и почетком 1963. и учестали разговори који су о тим питањима вођени у Државном комитету за економску сарадњу, Министарству енергетике и совјетским спољнотрговинским организацијама („Технопрокекспорт“, „Проммашекспорт“, „Тјажпрокекспорт“), наилазили су на позитивну оцену југословенске амбасаде. „Последња настојања да се и поред финансиски нерешених објеката /Бор, Мајданпек, жељезара Смедерево, рафинерија Панчево итд/ пошаљу у СССР делегације односно испитају могућности набавки треба у будућности још више да се практикују, јер прелиминарни резултати на пример за опрему за Бор–Мајданпек показују да ћемо вероватно ове наруџбине моћи да остваримо у СССР-у“ – наводили су у Економском сектору Амбасаде.⁴⁴³⁷

У вези са поменути предузећима, у Инвестбанци су почетком 1963. сматрали да би се укупан износ од 95 милиона долара „најефикасније“ могао постићи „укључивањем у прилог 'Ц' неких нових, већих објеката“. „Железара Смедерево“, „Комбинат Мајданпек–Бор“ и „Рафинерија нафте Панчево“ су били три таква објекта за које се средином фебруара претпостављало да ће бити „обухваћени смерницама перспективног плана“ и за које се већ вршило „прелиминарно испитивање могућности увоза комплетне опреме“. Наведени објекти су, у случају договора две стране о испоруци, односно њиховом уношењу у листу „Ц“, могли значајно да поправе стање по питању „комплетних постројења“. Вредност „комплетне опреме“ за сва три објекта је била висока. За Железару у Смедереву („капацитета 300.000 т. годишње“) почетком 1963. је навођен износ од око 20 милиона долара, средином године је било речи о вредности од око 34 милиона долара, а помињана је и увоз опреме од чак 40 милиона долара.

⁴⁴³⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви – децембар–јануар 1963.

⁴⁴³⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 41009, Информација о увозу опреме по листи „Ц“ из СССР-а, 8.1.1963.

⁴⁴³⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 5, 42647, Мијатовић, ДСИП-у, 25.1.1963; Исто, дос. 12, 4472, Мијатовић, ДСИП-у, 4.1.1963; Исто, 41715, Мијатовић, ДСИП-у, 16.1.1963; Исто, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви – децембар–јануар 1963; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 98–100, Запись беседы В. Дмитренко с М. Будисавлевичем и В. Ушлебрка, 9.1.1963; Исто, Л. 101–102, Запись беседы В. Дмитренко с М. Будисавлевичем и В. Ушлебрка, 11.1.1963; Исто, Л. 103–105, Запись беседы Бусыгина Н. П. с т. Лолич, 12.1.1963; Исто, Л. 106–108, Запись беседы В. Дмитренко с М. Чеперковичем и А. Вуяновичем, 16.1.1963; Исто, Л. 109–110, Запись беседы Петрушева А. Е. с т. Лолич, 21.1.1963; Исто, Л. 111–113, Запись беседы В. Дмитренко с тов. Н. Жганка, 22.1.1963; Исто, Д. 1792, Л. 6–7, М. Будисавлевич, Дмитренко Василию, 11.1.1963; Исто, Л. 8, Рудник лигнита „Велење“ – В. Дмитренко, 2.2.1963.

Вредност опреме за „Рафинерију нафте – Панчево“ („капацитет 1,2 милиона тн/г прераде нафте“) је – „са секундарним постројењима“ – износила око 28–30 милиона долара; а вредност опреме за проширење капацитета, односно за другу фазу изградње „Комбината Бор–Мајданпек“ била је око 30 милиона долара.

„Судбина“ наведена три питања у току 1963. била је различита. На плану набављања опреме за Железару у Смедереву се најдаље одмакло – после размене мишљења, испитивања могућности за испоруку и преговора, две стране су 26. новембра потписале Споразум о указивању техничких услуга од стране СССР-а СФРЈ у изградњи Металуршког завода у граду Смедереву, који је предвиђао да совјетске „пројектне организације и индустрија израде за железару пројекте и опрему за капацитет од 300.000 тн/г сировог челика, чија је изградња по Споразуму предвиђена 1964–1968. године“. Конкретно, Споразумом је предвиђено да совјетске организације: 1) ураде пројектне радове (да ураде „идејни пројекат за капацитет Завода до 1 милион тона челика годишње, а главни пројекат на капацитет Завода од 300 хиљада тона челика годишње“; то је омогућавало даље проширење капацитета Железаре у будућности); 2) да испоруче СФРЈ „опрему за Завод капацитета 300 хиљада тона челика годишње“; 3) да упуте у СФРЈ „стручњаке ради пружања техничких услуга у изградњи (ауторски надзор и консултације), као и у монтажи и пуштању у погон опреме“, а – такође – да приме „југословенске стручњаке у циљу производно-техничког обучавања у одговарајућим совјетским предузећима“. Што се тиче „прелиминарног испитивања могућности“ испоруке опреме за „Бор–Мајданпек“, оно је поставило темеље за даље разматрање тог питања у току 1964. Приликом преговора о Рафинерији испоставило се пак да техничка и технолошка решења совјетске опреме не одговарају траженим захтевима.⁴⁴³⁸

Уз наведена три велика објекта, две стране су у току 1963. доста пажње посветиле „Железари 'Зеница'“. У вези са тим предузећем, у току 1963. су била актуелна два питања: 1) потписивање уговора за израду пројеката и испоруку опреме за „I фазу“ проширења Железаре (капацитета „300.000 тн/г“), која је била предвиђена листом „Ц“; 2) договарање „израде идејног пројекта“ за „II фазу“ модернизације и „оптимално проширења“ капацитета Железаре. Вредност пројектних радова и опреме за „I фазу“ износила је око 15 милиона долара. Током јуна и јула 1963. две стране су закључиле више уговора (за „израду идејних пројеката I фазе“ и „главних пројеката I фазе“, као и за испоруку опреме). Вредност закључених пројеката и опреме је износила 4,2 милиона долара. Уз раније закључених 3,2 милиона, то је укупно чинило 7,4 милиона долара. Остатак вредности од „око“ 7 милиона долара требао је да буде закључен у току јесени 1963. Што се тиче „II фазе“ модернизације, 26. новембра 1963. је потписан Протокол о указивању техничких услуга од стране СССР-а СФРЈ у изради идејног про-

⁴⁴³⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 5, 45337, Забелешка С. Поповића о разговору са Суском, 14.2.1963; Исто, дос. 6, 46693, Мијатовић, ДСИП-у, 23.2.1963; Исто, 47794, Мијатовић, ДСИП-у, 4.3.1963; Исто, 48397, Мијатовића, ДСИП-у, 11.3.1963; Исто, 49718, Југословенска инвестициона банка, ДСИП-у, 19.3.1963; Исто, дос. 7, 414913, Белешка Новаковића о разговору са Дмитренком, 14.2.1963; Исто, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције; Исто, дос. 9, 437983, Белешка са састанка одржаног у Југословенској инвестиционој банци са инг. Храмовом, 30.10.1963; Исто, 436520, ДСИП, Бироу за инвестиције Амбасаде СФРЈ у Москви, 11.11.1963; Исто, 441992, Споразум о указивању техничких услуга од стране СССР СФРЈ у изградњи Металуршког завода у граду Смедереву, 26.11.1963; Исто, дос. 12, 41009, Информација о увозу опреме по листи „Ц“ из СССР-а, 8.1.1963; Исто, 46665, Мијатовић, ДСИП-у, 23.2.1963; Исто, 49025, Оперативно писмо о делатности економског сектора Амбасаде у Москви, у периоду од 23.1 до 8.3.1963; Исто, ф. 128, дос. 4, 442241, Белешка са састанка Колегијума одржаног поводом реферисања В. Лолића, Главна централа Југословенске инвестиционе банке, 11.2.1963; Исто, Пов. бр. 424, Информација о преговорима вођеним у СССР-у за набавку опреме за Рафинерију нафте, Панчево, 16.8.1963; Исто, 1964, ф. 201, дос. 17, 439981, Прилог оперативном писму, 3.10.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 199, Запись беседы Петрушева А. Е. с т. Лолич, 8.7.1963; Исто, Д. 1785, Л. 114–115, Запись беседы В. Дмитренко с Т. Живковичем, 4.2.1963; Исто, Л. 118–119, Запись беседы В. Дмитренко с М. Будисавлевичем, 13.2.1963; Исто, Л. 124–125, Запись беседы В. Дмитренко с Р. Рундо, 14.2.1963; Исто, Л. 136–137, Запись беседы Бусыгина Н. П. с т. Лолич, 9.3.1963; Исто, Д. 1816, Л. 45–46, Запись беседы М. Ивлиева с С. Вуяновичем, 15.4.1964.

јекта за проширење комбината „Железаре Зеница“, са капацитетом од 2,65 милиона тона сировог челика годишње.⁴⁴³⁹

Осим поменутих крупних објеката (Зеница, Панчево, Смедерево, „Мајданпек–Бор“), две стране су у току 1963. разговарале и о могућности испоруке „комплетне опреме“ за више „мањих“ предузећа: „Фабрика стаклене амбалаже – Скопље“, „Железара 'Никшић““, „Ваљаоница лима – Земун“, „Фабрика шамота – Аранђеловац“, „фабрика вијчане робе 'Кичево““, рудник угља Велење, „рудници железа Љубија и Вареш“, ливнице за „железару Илијаш“, термоелектране Лукавац, Костолац и Шоштањ. Видни резултати су направљени по питању набавке опреме за „железару Илијаш“. „Инвест-Импорт“ је са „Тјажпромекекспортом“ закључио уговор о увозу „опреме за ливницу кокила, ваљака и општег лива“, као и израду пројекта за наведене ливнице и „израду комплетног идејног пројекта оптималног проширења железаре Илијаш“. У току априла је био закључен и „уговор о испоруци опреме за фабрику вијчане робе 'Кичево“. „На нашу интервенцију ГКЕС је издао налог за увоз неколико машина из 3. Немачке, тако да је сада ово прва фабрика са свим комплетним линијама снабдевања“ – истичу на југословенској страни.⁴⁴⁴⁰

Током разговора о поменутих термоелектранама, Москва је „у вези са евентуалним даљим набавкама“ сугерисала Београду да убудуће узима агрегате снаге 200 мегавата. „До ових закључака дошли су њихови експерти који су боравили у Југославији и утврдили да ће нас инвестициона изградња јевтиније стајати за око 30–40% у односу на ТЕ које би градили са капацитетом од 100 MW за одређени енергетски биланс“ – наводиле су југословенске дипломате, додајући да је совјетска страна „у том циљу“ предлагала да се у току 1963. године „сагледају наше перспективе и њима уруче предлози током ове и почетком идуће године, како би се и њиховим билансирањем индустријске производње обезбедили капацитети за југословенске потребе“.⁴⁴⁴¹ На трагу тих сугестија, а у складу са привредним плановима СФРЈ, југословенска страна у току маја покренула питање набавке у СССР-у још четири до пет агрегата снаге по 200 мегавата.⁴⁴⁴² Обраћање службеника спољнотрговинске организације „Југое-

⁴⁴³⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 196, Запись беседы Петрушева А. Е. с т. Лолич, 7.5.1963; Исто, Д. 1785, Л. 150, Запись беседы Бусыгина Н. А. с т. Лолич, 13.4.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 46693, Мијатовић, ДСИП-у, 23.2.1963; Исто, 48573, Мијатовић, ДСИП-у, 11.3.1963; Исто, 49718, Југословенска инвестициона банка, ДСИП-у, 19.3.1963; Исто, дос. 7, 416040, Мијатовић, ДСИП-у, 9.5.1963; Исто, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције; Исто, 423197, Мијатовић, ДСИП-у, 9.7.1963; Исто, дос. 9, 441993, Протокол о указивању техничких услуга од стране СССР СФРЈ у изради идејног пројекта за проширење комбината „Железаре Зеница“, 26.11.1963; Исто, дос. 13, 411500, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 8. до 28.3.1963; Исто, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963; Исто, ф. 128, дос. 1, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. маја до 28. маја 1963; Исто, дос. 3, 439539, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 27.10. до 1.12.1963; Исто, дос. 4, Информација о одвијању робне размене са СССР у 1963. години, 17.6.1963; Исто, 442405, Оперативно писмо – март 1963. године.

⁴⁴⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 4472, Мијатовић, ДСИП-у, 4.1.1963; Исто, 49025, Оперативно писмо о делатности економског сектора Амбасаде у Москви, у периоду од 23.1 до 8.3.1963; Исто, дос. 13, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963; Исто, ф. 128, дос. 4, 442241, Белешка са састанка Колегијума I, одржаног 11. фебруара 1963. поводом реферисања В. Лолића, шефа Бироа за инвестиције при Амбасади у Москви, Главна централа Југословенске инвестиционе банке; Исто, 442405, Југословенска инвестициона банка, Амбасади ФНРЈ, 21.3.1963; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 111–113, Запись беседы В. Дмитренко с тов. Н. Жганка, 22.1.1963; Исто, Л. 130, Перечень запросов югославских внешнеторговых организаций на поставку из СССР комплектного оборудования и выполнение проектных работ для промышленных предприятий и объектов; Исто, Л. 151, Запись беседы Курбакова Г. К. с т.т. Лоличем и Кривокуча, 13.4.1963; Исто, Л. 155–156, Запись беседы Петрушева А. Е. с т. Лолич, 27.4.1963; Исто, Л. 183, Запись беседы Бусыгина Н. П. с т. Лолич, 23.7.1963; Исто, Д. 1792, Л. 1, В. Дмитренко, Петрушеву А. Е., 14.1.1963; Исто, Л. 2–3, Инвест-Импорт, В/О Тяжпромэкспорт, 3.1.1963; Исто, Л. 4, В. Дмитренко, Петрушеву А. Е., 15.1.1963; Исто, Л. 5–5а, Инвест-Импорт, В/О Проммашэкспорт, 28.12.1962; Исто, Л. 8–10, Рудник лигнита „Велење“ – В. Дмитренко, 2.2.1963.

⁴⁴⁴¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 13, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963.

⁴⁴⁴² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 168–169, Запись беседы В. Дмитренко с П. Фурхт и В. Милодиновичем, 22.5.1963.

лектро“ саветнику совјетске амбасаде за економска питања В. Дмитренку 22. маја 1963. био је први контакт по питању набавке пет термоелектрана снаге од 200 мегавата, чија набавка ће бити уговорена крајем новембра 1964.⁴⁴⁴³

У склопу даљег испитивања могућности за увоз „комплетних постројења“ у периоду од 1964. до 1970, делегација Југословенске инвестиционе банке је у другој половини новембра посетила СССР и водила преговоре са „совјетским заинтересованим установама и организацијама“. Том приликом су потписана поменута два уговора о пројектовању „II фазе“ Железаре у Зеници и о пружању „техничких услуга“ за Железару у Смедереву, а југословенска страна је предложила различиту опрему која је могла да „уђе у обим испорука из СССР за СФРЈ“: 1) опрема за четири термоелектране: две снаге 200 мегавата, „са роком испоруке – пуштање у погон – III квартал 1966. и 1967. година“; две снаге од 100 мегавата које је требало да буду пуштене у погон 1967. године (осим тога, СФРЈ је најавила да ће „у јануару или фебруару 1964. године поднети нове захтеве за капацитете који би оријентационо били снаге око 600 MW и требало би да иду у погон током 1967[,] 1968. и 1969. године“); 2) „постројење за раздвајање ваздуха и постројења за раздвајање гаса са потребним цевима за постављање новог гасовода“; 3) „фабрике сумпорне киселине – постројење за производњу сумпорне киселине капацитета 200.000 Тн/г [...]. Постројење за производњу сумпорне киселине капацитета 60.000 тн/г“; 4) „опрема за производњу површинског копа за рудник угља 'Обилић“; 5) „опрема за проширење флотације рудника цинка и олова 'Злетово“; 6) „опрема за ваљаонице алуминијума и алуминијумских фолија“; 7) југословенска страна је предложила и да се „размотри могућност заједничке сарадње на изградњи капацитета за азотна и супер фосфатна ђубрива, евентуално заједничка куповина лиценци и заједничка градња“; 8) предложено је и да се испита могућност испорука опреме за „железару Скопје“, конкретно „једне електропећи за производњу сировог челика капацитета 120.000 тн/г“ и „изградња једне линије за контилив ливења челика, директно у 'Штраугус' за капацитет од 300.000 тн/г“. „Преглед“ опреме за те објекте са спецификацијама југословенска страна је предала ГКЕС-у као „претходну жељу да се испитају совјетске могућности“. Совјетска страна није успела да до краја 1963. у потпуности размотри „захтев Инвестбанке о набавци комплетних објеката“ и у децембру је најавила одговор за средину јануара 1964.⁴⁴⁴⁴

*

У атмосфери добрих политичких односа трговински преговори за 1964. су завршени „у веома кратком року“. Трајали су шест дана, од 21. до 26. септембра 1963. и успешно су окончани потписивањем Протокола о робној размени у 1964. години.⁴⁴⁴⁵ Југословенску делегацију је предводио председник Одбора за економске односе са иностранством СИБ-а Јоже Брилеј, а совјетску министар спољне трговине Николај Семјонович Патоличев. Током посете СФРЈ Н. Патоличев је посетио и Загребачки велесајам и „присуствовао Совјетском дану на

⁴⁴⁴³ Опширније у наставку поглавља.

⁴⁴⁴⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 417, Л. 104–106, Преглед објеката који се предлажу да уђу у обим испоруке из СССР-а за СФРЈ (получено од т. Лолич 21/XI-63г); Исто, Л. 114, Програм преговора о проблемима око увоза опреме из СССР-а које ће представници Југословенске инвестиционе банке водити за време боравка у СССР-у у другој половини месеца новембра 1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 441992, Споразум о указивању техничких услуга од стране СССР СФРЈ у изградњи Металуршког завода у граду Смедереву, 26.11.1963; Исто, 441993, Протокол о указивању техничких услуга од стране СССР СФРЈ у изради идејног пројекта за проширење комбината „Железаре Зеница“, 26.11.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 435809, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1. до 27. октобра 1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 439539, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 27.10. до 1.12.1963; Исто, 1964, ф. 206, дос. 23, 4356, Оперативно писмо економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1. до 30.12.1963.

⁴⁴⁴⁵ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 113–117, Протокол о товарообороте между СССР и СФРЈУ в 1964 году, 26.9.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; Исто, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963; Исто, дос. 4, 443629, Информација у вези трговинских преговора о робној размени у 1964. години са СССР-ом.

велесајму“.⁴⁴⁴⁶ Треба истаћи да је – како су у Београду примећивали – „до овако високог нивоа потписника дошло [...] на иницијативу совјетске стране и лично Патоличева, који је изразио жељу да сам потпише протокол, мада је уобичајено да документа ове врсте потписују његови заменици“.⁴⁴⁴⁷ Тај податак, уз чињеницу да је Протокол потписан 26. септембра 1963. био први такав споразум који је СССР склопио о робној размени са неком државом за 1964,⁴⁴⁴⁸ представља упечатљиво сведочанство о стању у односима две државе.⁴⁴⁴⁹

Две стране су на преговорима констатовале да ће реализација Протокола за 1963. годину – који је предвиђао „обим размене у оба правца од 184 милиона долара, што у односу на обим 1962. године представља повећање од око 40%“ – „бити у предвиђеном обиму“. Југословенска страна је на преговорима изашла са предлозима који су били „шири од обима и номенклатуре предвиђене дугорочним споразумом“.⁴⁴⁵⁰ Н. С. Патоличев је „изражавао [...] мишљење о потреби проширења робне размене“, али су југословенске процене „у погледу проширења“ биле „далеко оптимистичније него његове“. Југословенска страна је процењивала да у току 1964. може да се оствари „повећање од 40%“, а совјетска је сматрала да би оно могло да износи 22–23%.⁴⁴⁵¹ Према „дугорочном споразуму“ СФРЈ је у току 1964. требала да извезе робу у вредности од 107, а да увезе у износу од 137 милиона долара. Наспрам тога, Београд је предлагао да се југословенски извоз повећа на 146, а увоз на 156 милиона долара.⁴⁴⁵² Структура „дугорочним споразумом“ планиране размене и југословенског предлога за повећање, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 118: Упоредни преглед структуре размене предвиђене дугорочним трговинским споразумом и југословенског предлога за размену у 1964. години (вредности су наведене у милионима долара).⁴⁴⁵³

Увоз/извоз	Структура размене према дугорочном трговинском споразуму		Југословенски предлог размене за 1964. годину	
Југословенски увоз	редовни	106	редовни	125
	по листи „Ц“	16	по листи „Ц“	16
	увоз за ЈНА	15	увоз за ЈНА	15
Укупан увоз СФРЈ		137		156
Југословенски извоз	редовни	94	редовни	133
	два брода	10	два брода	10
	салдо услуга	3	салдо услуга	3
Укупан извоз СФРЈ		107		146

⁴⁴⁴⁶ То је била прва посета Н. С. Патоличева Југославији. Током боравка је обишао и бродоградилиште у Пули, био „на мору и на Плитвичким језерима“, посетио „пољопривредно добро 'Београд“, Титово Ужице и Севојно. (ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 14, 443256, Забелешка поводом тражења Амбасаде СССР да Н. С. Патоличев посети А. Ранковића, 24.9.1963; Исто, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963.)

⁴⁴⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 10, 443312, Односи Југославија–СССР, 5.10.1963.

⁴⁴⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 435809, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1. до 27. октобра 1963.

⁴⁴⁴⁹ И касније је, у току 1964, у југословенским анализама наглашавано да је то био „први случај да СССР потпише протокол пре са нама него са другим социјалистичким земљама“! (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964./)

⁴⁴⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443629, Информација у вези трговинских преговора о робној размени у 1964. години са СССР-ом.

⁴⁴⁵¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 14, 443256, Забелешка поводом тражења Амбасаде СССР да министар спољне трговине СССР, Н. С. Патоличев, посети потпредседника СФРЈ А. Ранковића, 24.9.1963.

⁴⁴⁵² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 4, 443629, Информација о претстојећим трговинским преговорима са СССР-ом за 1964. годину, 19.9.1963.

⁴⁴⁵³ Табела је састављена на основу података из „информације“ Савезног секретаријата за спољну трговину од 19. септембра 1963. (Исто.)

Велика разлика између „дугорочним споразумом“ предвиђене вредности југословенског извоза и увоза у 1964. објашњавана је тиме што је СФРЈ у току 1964. требала да испоручи свега два брода (10 милиона долара), а у току 1965. чак шест пута више – 12 бродова (60 милиона долара). То је практично значило да је већа вредност совјетског извоза представљала „авансирање“ југословенских потраживања која су требала да уследе у току 1965. Међутим, у Савезном секретаријату за спољну трговину су сматрали да је та разлика од 30 милиона долара, ипак, превелика, па су припремили предлог о повећању размене и смањењу постојећег „дебаланса“. Из горње табеле се види да је СССТ по питању југословенског „редовног“ увоза предлагао повећање са 106 на 125 милиона долара; а по питању „редовног“ извоза још значајније повећање – са 94 на 133 милиона долара. Уз такво обострано, несиметрично повећање, „дебаланс“ у испорукама је требао да износи 10, уместо раније предвиђених 30 милиона долара. Такође, тој суми од 10 милиона је требало додати вредност од 3,2 милиона долара, који су се односили на отплату југословенских кредита. Свеукупно посматрано, по предлогу СССТ-а „дебаланс у корист СССР-а“ је требао да износи 13,2 милиона долара. Што се тиче „проблема“ југословенског повећаног извоза у току 1965. године („услед већих испорука бродова“), у СССТ су сматрали да би се он „решавао приликом преговора за закључење Протокола о робној размени за 1965[.] годину“.⁴⁴⁵⁴

У предлогу СССТ је био наведен већи број нових југословенских и совјетских производа, чије испоруке нису биле предвиђене „дугорочним споразумом“, а повећан увоз нафте и нафтних деривата био је предвиђен за реекспорт. На југословенској страни су били свесни да је предвиђено повећање значајно и да је „тешко [...] предвидети да [...] се предвиђени обим [...] може остварити“, посебно у погледу одређених великих увозних захтева (уље за ложење, плинско уље, ђубрива, памук). Совјетска делегација „због краткоће времена боравка министра Патоличева“ није прихватила да разматра додатне предлоге, односно „није била спремна у овом моменту да иде ван оквира дугорочног споразума, проширујући исти само оним робама које се сваке године уносе у годишње листе“. Две стране су се договориле да се разговори о предлозима СССТ наставе и „накнадно испитају“ могућности за проширење размене почетком 1964. Такође, споразумеле су се и око тога да „југословенска страна састави предлог проширења размене на основу Протокола о кооперацији и специјализацији у области машиноградње за допунски извоз опреме у 1964. години“. У односу на процену да ће вредност робне размене у току 1963. износити 180 милиона долара, Протоколом о робној размени за 1964. је био предвиђен „обим од око 220 милиона“, што је представљало повећање од „преко 20%“! Када је југословенски извоз у питању, у односу на оно што је било предвиђено „дугорочним споразумом“, смањена је – на предлог Београда – испорука олова са 15.000 на 10.000 тона, а – на предлог совјетске стране – одустало се од испорука 10.000 тона mesa (5,6 милиона долара) и сира у вредност од милион долара. Уместо тих производа, „на тражење совјетске стране“, повећан је извоз обуће и трикотаже у вредности од „око 6 милиона долара“.⁴⁴⁵⁵

Што се тиче увоза у СФРЈ, совјетска страна је – због лоше жетве⁴⁴⁵⁶ – саопштила да „у 1964. години нема апсолутно могућности испорука“ 50.000 тона сточне (зрнасте) хране и те испоруке су „изостављене“ са листе. Из истих разлога („неповољних резултата ове године у совјетској пољопривреди и потребом за повећаном сопственом потрошњом у идућој години“), совјетска делегација је изјавила да не може испоручити 120.000 тона „калијевих ђубри-

⁴⁴⁵⁴ Исто.

⁴⁴⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963; Исто, дос. 4, 443629, Информација у вези трговинских преговора о робној размени у 1964. години са СССР-ом; Исто, Информација о претстојећим трговинским преговорима са СССР-ом за 1964. годину, 19.9.1963.

⁴⁴⁵⁶ СССР се 1963. године суочио са сушом која је имала „разорне посљедице“. Приноси су били „катастрофално ниски“, а прехранбена ситуација изузетно лоша, па је Москва морала да троши златне резерве да би увезла велике количине неопходног жита. Било је то први пут да СССР купује житарице у иностранству. (Опширније: У. Таубман, *нав. дело*, стр. 655–656; М. Гелер, А. Некрич, *нав. дело*, стр. 513, 515, 557; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, str. 407–408; *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, str. 590–591.)

ва“, а није прихватила ни да се у извозну листу унесу шећер и памук („који нису били предвиђени дугорочним споразумом“). Југословенска страна је прихватила објашњење за испоруку сточне хране („обзиром на врло велик увоз пшенице који СССР врши“), али је по питању „калијевих ђубрива“ саопштила да је „са сигурношћу“ рачунала на увоз тог артикла. Н. С. Патоличев је предочио да ће „настојати да [...] се ипак неке количине за идућу годину дају“ и на његов захтев шеф југословенске делегације је, приликом потписивања Протокола, уручио совјетском министру писмо којим се, и поред наведених тешкоћа СССР-а, тражи испорука поменутог вештачког ђубрива. На рачун немогућности испоруке сточне хране и проблема са „калијевим ђубривом“, совјетска страна је повећала испоруке нафте и нефтних деривата (посебно „уља за ложење“) којима је надомештена вредност поменутих производа.⁴⁴⁵⁷

Сумирајући резултате преговора и дотадашње тенденције у одвијању размене, у СССТ су уочавали да се структура југословенског извоза у СССР „знатније мења“ и поправља у корист СФРЈ. „Док смо ранијих година извозили мање количине робе широке потрошње (у 1961. г. 7%), за 1964. годину роба широке потрошње учествује већ са 24%, опрема, укључив бродови са 28,2%, тако да се учешће репродукционих материјала и сировина смањује, што значи да се структура извоза мења у нашу корист“ – навођено је у југословенским анализама. У СССТ су наведену тврдњу илустровали упоредним прегледом структуре југословенског извоза за 1961, 1963. и 1964, која се може сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 119: Упоредни преглед структуре југословенског извоза 1961, 1963. и 1964. године (вредности су наведене у стотинама хиљада долара).⁴⁴⁵⁸

Врста производа	Извезено у току 1961.	%	Протокол о робној размени за 1963.	%	Протокол о робној размени за 1964.	%
Репродукциони материјали	30.500	60	44.000	50	42.000	38,7
Машине и опрема	13.700	27	14.000	16	31.000	28,2
Роба широке потрошње	3.500	7	16.500	18,7	26.500	24
Пољопривредно-прехранбени артикли, пиће и дуван	3.100	6	13.500	15,3	10.000	9
Укупно	50.800	100	88.000	100	110.000	100

Из наведене табеле се може видети „динамичан раст“ вредности југословенског извоза и, самим тим, укупне робне размене две државе. Такође, јасно се уочава како се удео сировина и репродукционих материјала постепено смањивао. Посебно пада у очи константан раст извоза производа широке потрошње. У наведеној структури извоза за 1964, у оквиру репродукционих материјала најважније ставке су биле: 8.500 тона ваљаних производа бакра, месинга и „израде“ од њих, 6.000 тона ваљаних производа алуминијума, 10.000 тона олова и кабловски производи (11 милиона долара). Важније ставке у оквиру робе за широку потрошњу су биле: 2,1 милион пари обуће, намештај (4 милиона долара), вунене тканине (2 милиона долара), трикотажа (4,7 милиона долара) и остали текстилни производи укупне вредности 2 милиона долара. Од опреме вреди истаћи договорени извоз бродова (око 10 милиона долара), 700 вагона цистерни (6,2 милиона долара), опрему за прехранбену индустрију (око милион

⁴⁴⁵⁷ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 111, Ы. Брилей, Н. С. Патоличеву, 26.9.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 14, 443256, Забелешка поводом тражења Амбасаде СССР да министар спољне трговине СССР, Н. С. Патоличев, посети потпредседника СФРЈ А. Ранковића, ДСИП, 24.9.1963; Исто, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963; Исто, дос. 4, 443629, Информација у вези трговинских преговора о робној размени у 1964. години са СССР-ом.

⁴⁴⁵⁸ Табела је урађена на основу података наведених у извештају СССТ: ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963.

долара) и трансформаторе (3 милиона долара).⁴⁴⁵⁹ Са друге стране, наспрам позитивних промена у структури извоза СФРЈ, структура увоза из СССР-а се није битније мењала. Из следеће табеле се може видети њено кретање у току 1961, 1963. и 1964.

-Табела бр. 120: Упоредни преглед структуре југословенског увоза 1961, 1963. и 1964. године (вредности су наведене у стотинама хиљада долара).⁴⁴⁶⁰

Врста производа	Увезено у току 1961.	%	Протокол о робној размени за 1963.	%	Протокол о робној размени за 1964.	%
Репродукциони материјали	27.300	86	50.300	54,6	58.500	53,2
Машине и опрема	2.600	8	33.000	35,8	44.000	40
Роба широке потрошње	-	-	4.400	4,8	7.500	6,8
Пољопривредно-прехранбени производи	2.000	6	4.300	4,8	-	-
Укупно	31.900	100	92.000	100	110.000	100

Из табеле се види да је увоз из СССР-а за неколико година „огромно порастао“. Уочава се и значајан пораст увоза опреме, што је било повезано са југословенским „извозом бродова по листи 'Ц'“: „извоз бродова и увоз комплетних опрема“. Пошто је са листе совјетског извоза одстрањена сточна храна, а совјетска делегација није прихватила да извезе шећер, пољопривредно-прехранбени производи су у потпуности „испали“ из планираног совјетског извоза за 1964. Што се тиче увоза репродукционих производа, који су чинили претежан део извоза СССР, за 1964. је договорен увоз следећег „важног репроматеријала“ (наводимо најважније ставке): 900.000 тона угља за коксирање, 400.000 тона нафте, 500.000 тона мазута, 120.000 тона плинског уља, 125.000 тона антрацита, 80.000 тона сировог гвожђа, 77.000 тона ваљаног материјала. Док је апсолутна вредност извоза совјетског „репроматеријала“ за 1964. порасла у односу на претходну годину (заједно са растом укупног совјетског извоза), релативан удео те групе производа је незнатно смањен: са 54,6 на 53,2%. У односу на 1963, у току 1964. су испоруке производа широке потрошње требале да забележе раст, али не тако уочљив као што је био случај са извозом совјетских машина и опреме. То је, ипак, био видан помак у односу на почетак шездесетих.⁴⁴⁶¹

Годишњи протокол о робној размени за 1964. је, као што смо поменули, потписан 26. септембра 1963, а то су учинили шефови делегација: Ј. Брилеј и Н. С. Патоличев.⁴⁴⁶² Из листа 1 и 2 Протокола можемо детаљније видети структуру робне размене, о којој је изнад било речи. У следећој табели је дат приказ совјетског извоза.

⁴⁴⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963; Исто, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 116–117, Список 2 товарова для поставки из ФНРЮ в СССР в 1964 году.

⁴⁴⁶⁰ Табела ја урађена на основу података наведених у извештају СССТ: ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963.

⁴⁴⁶¹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 114–115, Список I товарова для поставки из СССР в ФНРЮ в 1964 году; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; Исто, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963.

⁴⁴⁶² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 113–117, Протокол о товарообороте между СССР и СФРЮ в 1963 году, 26.9.1963.

-Табела бр. 121: „Листа 1“ – роба за испоруку из СССР-а у СФРЈ у току 1964. године (вредности су наведене у килограмима и тонама, комадима или америчким доларима).⁴⁴⁶³

Назив производа	Количина или вредност
Угаљ за коксирање	900.000 тона
Кокс	30.000 тона
Антрацит	125.000 тона
Нафта	400.000 тона
Уље за ложење	500.000 тона
Плинско уље	120.000 тона
Авио бензин	10.000 тона
Толуол, бензол	5.500 тона
Мазива, уља	2.500 тона
Сирово гвожђе	80.000 тона
Челичне цеви	1.600 тона
Навртњи за „бушеће гарнитуре“	2.000 комада
Ваљани материјали црне металургије, производи даљње прераде и метални производи	77.500 тона ⁴⁴⁶⁴
Колски слогови	3.000 комада
Феролегуре	850.000 долара ⁴⁴⁶⁵
Алуминијум у блоку	6.000 тона
Никл	100 тона
Платина	40 килограма
Паладијум	500 килограма
Азбест	8.000 тона
Криолит	600 тона
Рото папир	6.000 тона
Синтетички каучук	1.000 тона
Ауто гуме	5.000 комада
Анилинске боје	700.000 долара
Разни хемијски производи	2.200.000 долара
Парафин	700 тона
Нафтенска киселина	700 тона

⁴⁴⁶³ Табела је састављена на основу података из „Листе 1 робе за испоруку из СССР у ФНРЈ у 1964. години“, која чини први прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 114–115, Списак I товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1964 году; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963.)

⁴⁴⁶⁴ Од тога: 39.000 тона дебелог лима, 3.500 тона танког лима, 8.000 тона профила, 2.000 тона „ТВТ“ (топло ваљане траке), 2.000 тона вучене жице, 3.000 тона декапираног лима, 3.000 тона белог лима, 1.800 тона патентираних жица и 1.400 тона „ХВТ“ (хладно ваљане траке). (Исто.)

⁴⁴⁶⁵ У оквиру те, укупне вредности подразумевања је испорука: 30 тона феротитана, 40 тона ферованадија, 130 тона феромолибдена, 130 тона ферофосфора, 10 тона ферониобија и 20 тона мангана металног. (Исто.)

Фармацеутски производи	1.000.000 долара
Медицинска опрема и инструменти	120.000 долара
Семена и саднице	300.000 долара
Роба широке потрошње (бицикле, сатови, фотоапарати и друго)	7.000.000 долара
Крзно	200.000 долара
Куглични лежајеви	1.800.000 долара
Машине и опрема	10.000.000 долара
Литература и филателија	100.000 долара
Филмови	200.000 долара
Разно	...

Са друге стране, списак производа које је Југославија – према „листи 2“ Протокола од 26. септембра – требала да испоручи СССР-у, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 122: „Листа 2“ – роба за испоруку из СФРЈ у СССР у току 1964. године (вредности су наведене у парима (обуће), квадратним и кубним метрима, тонама или америчким доларима).⁴⁴⁶⁶

Назив производа	Количина или вредност
Олово	10.000 тона
Ваљани производи алуминијума	6.000 тона
Ваљани производи бакра, месинга и „израде“ од њих	8.500 тона
Кабловски производи	11.000.000 долара
Жива	120 тона
Ваљани производи црне металургије	26.000 тона
Електроде за варење	1.500 тона
Челичне цеви	750.000 долара
Калцијум карбид	14.000 тона
Калцинирана сода	18.000 тона
Каустична сода	18.000 тона
ПВЦ прах	700 тона
Емајл, лакови и боје	600 тона
Хемијска средства за заштиту биља	3.300.000 долара
Хемијски производи	200.000 долара
Фармацеутски производи	200.000 долара
Барит	30.000 тона

⁴⁴⁶⁶ Табела је састављена на основу података из „Листе 2 роба за испоруку из СФРЈ у СССР у 1964. години“, која чини други прилог уз Протокол о робној размени. (РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 116–117, Списак 2 товаров для поставки из ФНРЈ у СССР в 1964 году; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963.)

Фурнир	4.500.000 квадратних метара
Резана храстова грађа	12.000 кубних метара
Ћонска кожа	1.700 тона
Танин	1.100 тона
Цигарет папир	800 тона
Намештај	4.000.000 долара
Кожна обућа	2.100.000 пари
Вунене тканине	2.000.000 долара
Вунена трикотажа	4.000.000 долара
Синтетичка трикотажа	700.000 долара
Мушке и женске чарапе	300.000 долара
Текстилна конфекција	1.600.000 долара
Кожна галантерија	400.000 долара
Месне конзерве	4.000 тона
Суве шљиве	10.000 тона
Скроб	10.000 тона
Ловоров лист	100 тона
Дуван	2.000 тона
Хмељ	500 тона
Семена и саднице	300.000 долара
Један трампер од 12.000 тона, један танкер од 20.800 тона и остале машине и опрема ⁴⁴⁶⁷	16.000.000 долара
Литература и филателија	100.000 долара
Филмови	200.000 долара
Разно	...

У овај списак производа је била „укључена [...] и роба за испоруку у СССР у 1964. години за отплату искоришћеног дела кредита датих Влади СФРЈ и за отплату камата зарачунатих по овим кредитима“.⁴⁴⁶⁸ Узимајући у обзир „веома повољан развој размене“ две државе, посебно у току 1963, као и „изјаве совјетске стране“, у СССТ су сматрали да ће се „предвиђени обим размене“ од 220 милиона долара не само реализовати, већ „и премашити пословица од којих су неки већ у току“.⁴⁴⁶⁹ Совјетска штампа је позитивно писала о „даљем“ повећању робне размене, које је омогућено Протоколом о робној размени за 1964.⁴⁴⁷⁰ На исти начин је о потписаном Протоколу писано и у СФРЈ. Пратећи реакције југословенске штампе, у МИД СССР-а су констатовали: „Извештавајући о потписивању у Београду 26. септембра о. г.

⁴⁴⁶⁷ Међу ставком „маchine и опрема“ налазили су се: трансформатори снаге јачине I–III, 650.000 киловата; 700 вагона цистерни и два вагона хладњаче; 300 тона челичних арматура; 10 комплекта „уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова“; 50 комада дизел утоваривача. (Исто.)

⁴⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁴⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са Совјетским Савезом о робној размени за 1964. годину, 12.12.1963; Исто, дос. 4, 443629, Информација у вези трговинских преговора о робној размени у 1964. години са СССР-ом.

⁴⁴⁷⁰ Ю. Князев, „Широкие перспективы“, *Внешняя торговля*, Но. 12/1963, стр. 4.

Протокола о робној размени између СССР и СФРЈ за 1964. г., чији обим је износио 220 млн. долара, југословенска штампа је наглашавала да ће 'то бити рекордни обим у историји економских односа између две земље'.⁴⁴⁷¹

*

Подвлачећи црту испод робне размене ФНРЈ и СССР-а у току 1963, у Београду су констатовали да се она одвијала „у оквиру редовне робне размене“ (на основу Протокола о робној размени за 1963. и листе „Ц“ трговинског споразума из 1961) и „у оквиру робне размене на основи допунских контингената“. Када је реч о трговинској размени на основу годишњег протокола, у југословенским анализама је изрицана следећа оцена: „Робна размена између Југославије и СССР у 1963. години није се одвијала у потпуности онако како је било зацртано, јер је обострани обим испорука извршен само са непотпуних 88%. По југословенском извозу је додуше реализовано роба у вредности од 85,4 милиона долара или 97% од предвиђеног, али је зато при увозу реализација била 72,5 милиона долара, што је само 79% од предвиђеног.“⁴⁴⁷² Стање совјетског извоза у Југославију (однос количина предвиђених годишњим протоколом и онога што је испоручено) може се сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 123: Совјетске испоруке Југославији у току 1963. године – на основу реализације Протокола о робној размени за 1963. годину (количине су наведене у килограмима, тонама, хиљадама тона, хиљадама комада и хиљадама долара; вредности у хиљадама долара).⁴⁴⁷³

Производ	Јединица мере	Контингенти предвиђени робном листом Протокола од 4. октобра 1962.		Испоручено	
		Количина	Вредност	Количина	Вредност
Угаљ за коксирање	000 тона	900		936	11.600
Кокс	000 тона	100		11	207
Антрацит	000 тона	125		117	1.743
Нафта	000 тона	250		234	3.450
Уље за ложење	000 тона	70		122	147
Плинско уље	000 тона	100		382	1.041
Авио бензин	000 тона	21		10	600
Толуол, бензол	000 тона	5		6	410
Мазива, уља	000 тона	1,5		1,3	117
Сирово гвожђе	000 тона	85		45	2.253
Ваљани материјал црне металургије, производи даље прераде и метални производи	000 тона	89		48	7.657
Колски слогови	000 комада	3		-	763
Графитне електроде	тона	200		203	87
Феролегуре	000 долара		500		490

⁴⁴⁷¹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 30, Д. 422, Л. 138, Об откликах на визит товарища Н. С. Хрущева в Югославию, 21.11.1963.

⁴⁴⁷² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.

⁴⁴⁷³ Табела је састављена на основу података из југословенског извештаја о економским односима Југославије и Совјетског Савеза у току 1963. (Исто.)

Алуминијум у блоку	000 тона	6,2		6,5	3.023
Никл	тона	100		100	222
Платина	килограма	20		20	417
Паладијум	килограма	400		458	8
Калијеве соли 40%	000 тона	120		103	3.428
Азбест	000 тона	7		5	1.216
Сумпор	000 тона	6		1	400
Ротопапир	000 тона	5		5	646
Синтетички каучук	000 тона	1		1,3	450
Анилинске боје	000 долара		600		451
Разни хемијски производи	000 долара		1.500		1.811
Парафин	тона	200		215	340
Нафтенска киселина	тона	300		244	457
Фармацеутски производи	000 долара		900		530
Медицинска опрема и инструменти	000 долара		55		40
Шећер	000 тона	15		15	1.073
Сточна храна зрнаста	000 тона	50		50	3.056
Семена и саднице	000 долара		300		157
Роба широке потрошње	000 долара		4.000		2.967
Крзно	000 долара		200		233
Куглични лежајеви	000 долара		1.500		1.345
Машине и опрема	000 долара		10.000		16.821
Литература и филателија	000 долара		55		163
Филмови	000 долара		175		117
Разно					4.066

Из табеле можемо видети шта је све Југославија увозила из СССР-а у току 1963. и – на основу вредности – који производи совјетског извоза су били најзначајнији. У анализама рађеним у Београду, као производи које је Југославија у току 1963. увозила из СССР-а посебно су издвајани следећи: „угаљ за коксирање, кокс, нафта, антрацит, разна уља и горива, сирово гвожђе, ваљани материјал црне металургије, феролегуре, разни хемијски производи, фармацеутски производи, медицинска опрема и инструменти, шећер, сточна храна, роба широке потрошње /бицикле, сатови, фотоапарати и др/, крзно, куглични лежајеви“.⁴⁴⁷⁴ Свеукупно посматрано, значајна ставка совјетског извоза су биле и различите „машине и опрема“, чији увоз у СФРЈ је значајно премашао вредност предвиђену годишњим протоколом (16,8 наспрам 10 милиона долара). У склопу те групе производа, Југославија је – између осталог – увозила машине алатљике, аутомобиле и камионе, тракторе, грејдере, машине за асфалтирање, ходне („корачајуће“) багере; покретне, ауто дизалице; машине за чишћење снега, ватрогасна кола; „миксере“, мешалице за асфалт; „дистрибутере“ асфалта. Примера ради, у СФРЈ је у току

⁴⁴⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

1963. увезено 940 Москвича 407, 175 Волги, 19 камиона „МАЗ–525“, 49 камиона „КрАЗ“, 60 камиона „ГАЗ–63“, 30 „специјалних возила“ (попут оних за чишћење снега и ватрогасних), 100 трактора „ДТ–20“ и 45 „путних машина“.⁴⁴⁷⁵

Ради шире слике о увозу совјетских машина и опреме у овом периоду, поменућемо да је у једној анализи рађеној у Трговинском представништву СССР-а почетком 1964, констатовано да је током „последњих година“ у Југославију извезено и да „сада у Југославији ради следећа количина совјетских машина“: „око“ 4.000 аутомобила, 600 камиона, 100 „специјалних возила“ и 4.500 трактора; „око“ 550 стругова и различитих машина алатљика, „преко 4000 пољопривредних машина“, „око 200 багера“ и „много других машина, опреме и уређаја“. Совјетски стручњаци су констатовали да је „низ фабрика“ у Југославији „у значајној мери снабдевен совјетским машинама алатљикама“ (као примери су наведени „Градац“ из Ваљева, „Радоје Дакић“ из Титограда, „Пламен“ из Крпе...).⁴⁴⁷⁶

Осврнимо се, појединачно, на неке од наведених производа совјетског извоза. Као што се може видети из табеле предвиђена количина угља за коксирање је испоручена у потпуности, па и премашена у одређеној мери (према подацима Савезног завода за статистику, Југославија је у току 1963. увезла 936.243.210 килограма „угља каменог за коксирање“, у вредности од 3.496.111.000 динара). Читава количина тог угља била је намењена само за коксару „Железаре Зеница“. У југословенским документима је навођено да „тај угаљ у потпуности не одговара“, због тога што се при коксирању „мора мешати с домаћим угљем у односу 40.000:900.000 тона, тј. само 4,5% домаћег угља на 95,5% совјетског“. Наспрам тога, на пример, за потребе коксаре Лукавац је увозен угаљ из САД-а, који се при коксирању повољније мешао са угљем из Југославије – „220.000 тона или 39% домаћег угља на 316.000 тона или 61% америчког угља“. „Требало би испитати могућности увоза таквог или одговарајућег квалитета угља из СССР и онда настојати да такав тачно одређени квалитет уђе као контингент угља за коксирање у робну листу за 1965. годину“ – сматрали су на југословенској страни. Иначе, у Протоколу о робној размени у току 1964. поново је била предвиђена испорука 900.000 тона угља за коксирање.

Што се тиче кокса, од предвиђене количине од 100.000 тона, био је закључен уговор за увоз свега 16.000, а до краја 1963. испоручено тек 11.000 тона, или прецизније – према подацима Савезног завода за статистику – 10.916.960 килограма (у вредности од 62.228.000 динара). Цела та количина односила се на „металуршки кокс“, а југословенска привреда је имала потребе и за „ливачким коксом“. Међутим, због тога што у робној листи „кокс није био детаљније специфициран по асортиманима и квалитетима, извозна организација је била вољна да закључује само металуршки кокс и то само једног квалитета“. Такав „металуршки кокс“, одређеног квалитета, у Југославији је био намењен за коришћење у железарама, али његова својства нису одговарала за употребу у обојеној металургији и хемијској индустрији, које су, такође, имале потребу за „металуршким коксом“. Због тога је Југославија – за потребе наведене две индустријске гране – морала да увози „45.000 тона кокса из западних земаља“. Дакле, слично као и са совјетским угљем за коксирање, код кокса који је Југославија увозила из СССР-а проблем је представљао квалитет и југословенска страна је планирала да у наредном периоду покуша да дође до квалитетнијег кокса.

„Робним листама, утврђеним са СССР, ЧССР и Пољском, су додуше укупно предвиђене количине кокса које премашују потребе саме црне металургије. Али пошто је тај кокс неупотребив у другим гранама које такођер употребљавају кокс, наша се црна металургија при увозу кокса у првом реду оријентише на увоз таквог кокса из ЧССР и Пољске, који је нешто бољи од совјетског, али због ближег транспорта и јефтинији. Само остатак својих потреба покрива из СССР. При изради нових робних листа требало би водити рачуна да се робном

⁴⁴⁷⁵ Опширније о увозу машина и опреме у СФРЈ из „прве земље социјализма“ у току 1963. године: АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 9, Л. 1–4, Г. Попов, Патоличеву Н. С., 22.2.1964; Исто, Л. 5–39, Доклад о квалитету машин и оборудовања, постављених у Југославију у 1963. години.

⁴⁴⁷⁶ АВП РФ, Ф. 202, год 1964, Оп. 25, П. 142, Д. 9, Л. 1, Г. Попов, Патоличеву Н. С., 22.2.1964; Исто, Л. 5, Доклад о квалитету машин и оборудовања, постављених у Југославију у 1963. години.

листом са СССР утврди испорука кокса таквог хемијског састава и асортимана који ће одговарати и за нашу хемијску индустрију и обојену металургију и онда контингент повећати на одговарајућу количину потребну за све те гране. Ако совјетска извозна организација зато нема могућности онда би тај контингент требало редуцирати на разумну количину, као што је то већ делимично учињено у робној листи за 1964. годину“ – био је став југословенске стране (Протоколом од 26. септембра 1963. био је предвиђен увоз 30.000 тона кокса).⁴⁴⁷⁷

Када је реч о антрациту, за разлику од података наведених у табели, у документима срећемо и нешто другачије бројке – наводи се да је била уговорена испорука „целокупне количине“, али да је до 31. децембра 1963. увезено „само 91.000 тона“, уз објашњење: „Разлога за закашњење има и на нашој и на совјетској страни.“ Подаци Савезног завода за статистику ипак дају за право цифри наведеној у горњој табели – према њима, Југославија је у току 1963. увезла 117.173.350 килограма антрацита у вредности од 523.779.000 динара. Из горенаведене табеле се види да је значајну ставку совјетског извоза представљала и нафта – према подацима Савезног завода за статистику, Југославија је увезла нешто мање нафте него што се горе наводи у заокруженој бројци: 233.762.086 литара (у вредности од 1.021.552.000 динара). У случају „авиобензина“, због смањених југословенских потреба и „остатка не реализованих количина из 1962. године“, био је уговорен „само један део од контингентом предвиђених количина, што је углавном реализовано“. Конкретно, према подацима Савезног завода за статистику, Југославија је у току 1963. увезла 10.238.650 литара „бензина авионског“, у вредности од 179.918.000 динара. За сирово гвожђе је била уговорена целокупна количина, али су испоруке касиле. Према статистичким подацима Савезног завода за статистику, Југославија је у току 1963. увезла 45.192.550 килограма „гвожђа нелегираног сировог“, у вредности од 676.068.000 динара. „Сивог сировог гвожђа се у СФРЈ производи у довољним количинама па је због тога увезено само 3.000 тона (због нешто нижих цена од домаћег сивог сировог гвожђа). Белог сировог гвожђа је уговорено свих 85.000 тона, али је кривицом совјетског извозника испорука закаснила, па је количина предвиђена за II квартал примљена тек крајем септембра. Због немогућности да се прихвати укупна преостала количина у веома кратком року до краја године испорука остатка је морала да буде одложена за I квартал 1964. године“ – навођено је у југословенским документима.⁴⁴⁷⁸

Битну ставку совјетског извоза је чинио ваљани материјал црне металургије. У робној листи Протокола од 4. октобра 1962. била је наведена количина од 77.000 тона. Међутим, приликом потписивања Протокола било је „испуштено око 12.000 тона бродских лимова“, па је „накнадно тај контингент повећан на 88.886 тона, од чега је до краја 1963. године реализовано само 44.867 тона“ (у ту количину нису урачунате количине ваљаног материјала које су „преостале из 1962. године“). Половична реализација уговореног увоза ваљаног материјала показује да је по том питању постојало – како је навођено у југословенским документима – „доста проблема“. Ти проблеми су били „различити за сваку врсту“ ваљаног материјала која је „специфирана робном листом“. По питању „дебелих лимова“ био је уговорен увоз 15.092 тоне, међутим због пропуста на југословенској страни („закасне спецификације машиноградње“, иако је „због недостатка тог материјала наилазила на тешкоће“) испоручене су 12.924 тоне. Са „бродским лимовима“ је било „нарочито тешко“ стање. Прво је југословенска бродоградња „пропустила да специфира 12.000 тона“, које су морале накнадно да се уговарају. Тако су уместо првобитних 35.000 тона, уговорене испоруке 47.724 тоне. Од закључених количина до краја 1963. је било испоручено свега 18.576 тона (39%), иако су на југословенској страни стање по том питању доживљавали као „веома напето“, због тога што је „наша бродоградња преузела велике обавезе према нашим предузећима и према разним земљама, а посебно и према Совјетском Савезу“. Са совјетске стране су се „оправдавали“ тиме што су

⁴⁴⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; Исто, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 298.

⁴⁴⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 298, 299.

западне државе забраниле извоз цеви за нафтоводе у СССР, па су због отказивања уговора совјетске железаре морале првенство да дају производњи таквих цеви. Осим тога, совјетска страна је наводила да су „при ремонту постројења за ваљање бродских лимова такођер постојале тешкоће“.

По питању „топловаљаних трака“, уговорен је извоз 1.900 тона, међутим „због закашњења кривицом совјетског партнера“ било је испоручено само 1.399 тона до краја 1963. Што се тиче „декапираног лима“, уговорена је испорука 3.000 тона (иако су југословенске потребе биле „много веће“), а „кривицом совјетске стране до краја године [је] увезено само 2.345 тона“. Када је реч о „белом лиму“, уговорена је целокупна предвиђена количина од 6.040 тона. Већ почетком 1963. је „било испоручено 4.000 тона“, али су онда испоруке „запеле“ и остатак од 2.040 тона је требао да буде испоручен у току 1964. године (совјетска страна се у току 1963. жалила на „тешку ситуацију“ у погледу „декапираног“ и белог лима, због чега нису могли да изврше испоруке у потпуности). Иначе, југословенска „конзервна индустрија“ је до 1963. „трошила бели лим само из западних земаља“, али се у току године испоставило да „бели лим из СССР такођер у потпуности одговара“. И испоруке жице су касиле – наспрам уговорене количине од 9.760 тона „вучене, поцинковане, ваљане и патент жице“, до краја 1963. је испоручено свега 1.635 тона. Слично је било стање и са „профилима“ – од 870 тона, испоручено је само 41. По питању „хладно ваљаних трака“, југословенска страна је, иако је „требала много веће количине“, успела да уговори „само 1.400 тона, од чега је до краја 1963. године испоручено само 918 тона“. Иако је, свеукупно посматрано, стање са испоруком ваљаних производа црне металургије лоше стајало, на испоруку преосталих количина није требало дуго чекати – осим „бродских лимова“, све остале количине ваљаних материјала су требале да буду испоручене током I квартала 1964.⁴⁴⁷⁹

Када је реч о „графитним електродама“, целокупна количина од 200 тона је била уговорена и испоручена у току 1963. Заправо, као што се види из горње табеле, испоручено је и нешто више од 200 тона – према подацима југословенског Савезног завода за статистику у току 1963. је увезено 203.477 килограма „графитних електрода“. На југословенској страни су наводили да „наша привреда осећа велики недостатак у графитним електродама“, али да је упркос томе у Протокол од 4. октобра 1962. било унето „свега 200 тона“ (Протоколом од 26. септембра 1963. уопште није био предвиђен увоз ових електрода у СФРЈ у току 1964). Што се тиче „феро легура“, Протоколом од 4. октобра 1962. била је предвиђена испорука 500 тона, али су уговорене испоруке само за 339 тона, које су и биле испоручене у току 1963. године (слично наведеним искоришћеним количинама, за 1964. је Протоколом од 26. септембра 1963. предвиђена испорука 360 тона „феролегура“ у вредности од 850.000 долара). Међутим, на југословенској страни су наводили да „због преуског асортимана феро легура које нам нуди совјетска организација“, а да би покрили „укупне потребе наше индустрије“, морају „скоро исту такву количину феро легура да увозе и са Запада“. Од предвиђене количине од 6.000 тона сумпора, била је уговорено и испоручено свега 1.000 тона. Разлог за тако велико одступање је лежао у томе што квалитет понуђеног сумпора није одговарао потребама југословенске индустрије, посебно „Вискозе“ која је била „највећи потрошач“. Због тога је у току 1963. увезена „само мања количина“ и то за „експерименталне сврхе у пољопривреди“. Из тог разлога увоз сумпора за 1964. није уговорен Протоколом од 26. септембра 1963, а у Београду су смањили: „Било би потребно да се настоји да у робној листи за 1965. годину буде утврђен квалитет који одговара и потребама наше индустрије.“⁴⁴⁸⁰

За део совјетских производа проблем код увоза је представљало то што Протоколом од 4. октобра 1962. није био „специфициран асортиман“. То је био случај са „анилинским бојама“, због чега су – како је навођено у југословенским документима – „наша предузећа могла у

⁴⁴⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 425380, Забелешка о увозу преосталог контингента ваљаног материјала, 17.7.1963; Исто, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.

⁴⁴⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; Исто, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 300.

СССР да закључе само део онога што је било предвиђено робном листом“. И по питању фармацеутских производа стање је било исто. „Због уског асортимана који [...] нуди совјетски партнер“, СФРЈ је увезла свега 62% од Протоколом предвиђеног „контингента“. Исто је важило и за медицинску опрему и инструменте, где је било увезено „само 73% од предвиђене вредности“. Проблеми при увозу неких производа су настајали и због пропуста у раду југословенских предузећа која су представљала совјетске организације на тржишту СФРЈ. Такав је био случај са увозом „кугличних лежајева“ и предузећем „Интеркомерц“. Из горње табеле можемо видети да су од Протоколом предвиђене вредности од 1.500.000 долара, увезени „кугличних лежајева“ у вредности од 1.345.000 долара (према подацима Савезног завода за статистику, у току 1963. је из СССР-а увезено 726.330 килограма „кугличних и ваљкастих лежаја“, као и 620 килограма „делова кугличних и ваљкастих лежаја“). „Иако постоје велике потребе наше машиноградње, па се велике количине кугличних лежајева увозе и из земаља конвертибилних валута, ипак није могао да буде реализован цео контингент из Совјетског Савеза. Главни разлог за то је тај што предузеће 'Интеркомерц', које је представник совјетског извозника, има с њиме уговор према којем све испоруке у СФРЈ могу да иду једино преко консигнационог складишта 'Интеркомерца'. То предузеће није у могућности да прикупи све информације о потребама наше машиноградње, па због тога консигнационо складиште не може да буде комплетно у погледу асортимана. Требало би омогућити нашим увозним предузећима да изравно поручују кугличне лежајеве у СССР за своје веће комитенте, док би преко консигнационог складишта ишле само мање допунске количине“ – констатовали су на југословенској страни.⁴⁴⁸¹

Када је реч о роби широке потрошње, из горенаведене табеле видимо да је од 4.000.000 долара, колико је предвиђено Протоколом од 4. октобра 1962, испоручена роба у вредности од 2.967.000 долара. Према подацима Савезног завода за статистику (мерне јединице – килограми – су неприкладни за наведене производе, а вредности заокружене, али се ипак на основу њих може стећи општа представа), СФРЈ је у току 1963. из СССР-а, на пример, увезла: 21.864 килограма бицикли у вредности од 5.070.000 динара, 126.180 килограма дечијих бицикли у вредности од 23.859.000 динара; 12.071 килограма тротинета у вредности од 2.191.000 динара; 21.730 килограма „играчака са механизмом“ у вредности од 4.060.000 динара, 7.930 килограма осталих типова играчака у вредности од 730.000 динара; 12.790 килограма различитих ручних сатова у вредности од 523.324.000 динара, 1.472 килограма цепних сатова у вредности од 23.478.000 динара, 57 килограма „сатова штоперица“ у вредности од 999.000 динара, 13 килограма будилника у вредности од 26.000 динара, 14 килограма механизма за сатове у вредности од 1.097.000 динара; 59.777 килограма фото-апарата у вредности од 145.316.000 динара (осим тога, увожени су и фотографски апарати за техничке и научне сврхе, различит прибор за развијање фотографија и одређени делови за фотоапарате); 17.371 килограм прибор за јело (кашике, виљушке и ножеви) у вредности од 14.061.000 динара; 15 килограма лула и муштики у вредности од 49.000 динара; 1.417 килограма „парфимеријских и козметичких производа“ у вредности од 1.255.000 динара; 560 литара коњака у вредности од 171.000 динара; 18.040 килограма бријача у вредности од 27.012.000 динара; 25 килограма радио-апарата у вредности од 14.000 динара; 1.724 килограма сијалица у вредности од 1.314.000 динара.⁴⁴⁸² Количине одређених производа за „широку потрошњу“ (коњак, радио-апарати, на пример) су такве, да је извесно да нису биле намењене за ширу „дистрибуцију“, већ искључиво за „ужу“ употребу.

Резимирајући стање по питању увоза совјетске робе широке потрошње у СФРЈ у току 1963, у Београду су наводили: „Због већег броја увозника и осталих специфичности била би потребна анкета о томе да ли је наше тржиште у могућности да апсорбује контингентом предвиђене количине тих артикала у оном асортиману који нам је нудио совјетски партнер. Међутим, иако је остало неискориштено 25% од контингента за 1963. годину, а у робној

⁴⁴⁸¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 300.

⁴⁴⁸² *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 298–301.

листи за 1964. годину се поново појављује сразмерно велики контингент робе широке потрошње, поново се и даље траже одобрења за увоз тих артикала ван контингената, за везане послове.⁴⁴⁸³ Ради потпуније представе о пласману совјетских производа широке потрошње, треба поменути да су се они продавали по совјетским извозним ценама (практично по набавној цени), које су биле доста ниже од унутрашњих цена у СССР-у. То су запазили совјетски руководиоци који су током 1964. били на одмору у СФРЈ: „Били су разочарани, жалећи совјетског потрошача /а правдајући то потребом пробијања на страном тржиште/, када су видели да се неки њихови извозни производи /сатови, фото-апарати, камере итд./ код нас продају по совјетским експортним ценама, које су у поређењу са ценама на совјетском унутрашњем тржишту, неупоредиво ниже.“⁴⁴⁸⁴

Када је о фотоапаратима реч, због „значајно ниже“ цене, пре свега, западнемачких и источнемачких производа (али и италијанских, чехословачких и јапанских), совјетски апарати крајем педесетих и почетком шездесетих нису били конкурентни на југословенском тржишту и увожени су у доста малим количинама (1958. и 1959: 0,1% укупног увоза фотоапарата у ФНРЈ; 1960. и 1961: 1,5%). У новембру 1961. Трговинско представништво СССР-а је сугерисало „Машприборинторгу“ да би у случају да сниже цене за 20 до 25% у току 1962. могли да пласирају у ФНРЈ 20–25.000 фотоапарата. Према подацима Трговинског представништва СССР-а са почетка 1963, снижавање цена је омогућило да продаја совјетских фотоапарата у Југославији порасте са 57 комада 1959. на 12.902 фотоапарата 1962. године. Почетком 1963. Торгпредство је „Машприборинторгу“ сугерисало да размотри могућност испорука „аматерских /јефтиних/“ фотоапарата Југославији, чиме би се значајно повећао пласман тих производа на југословенско тржиште. Из Трговинског представништва СССР-а су напомињали да ће „питање повећања продаје наших фотоапарата у Југославији такође имати политичко-пропагандно значење, јер ће наши аматерски фотоапарати /'Смена-6', 'Зорки-6' итд/ бити значајно јефтинији од свих осталих фотоапарата те класе, који се продају у трговинској мрежи Југославије, и њих ће моћи да купују широке масе становништва“.⁴⁴⁸⁵ Из табеле се види и да је СФРЈ у току 1963. увезла већу количину крзна него што је било Протоколом предвиђено. То крзно је увезено на рачун „ванредних контингената“, а Југославија је – према сведочењу службеника „Центротекстила“ – била изузетно заинтересована за увоз совјетских „'племенитих' крзна“.⁴⁴⁸⁶

*

Са друге стране, као што смо већ поменули, југословенски извоз у СССР у току 1963. је био знатно боље реализован (97% наспрам 79%). Из следеће табеле се може сагледати на који начин су југословенске испоруке – у односу на оно што је било предвиђено Протоколом од 4. октобра 1962. – биле извршене у току 1963.

-Табела бр. 124: Испоруке југословенских производа Совјетском Савезу у току 1963. године – на основу реализације Протокола о робној размени за 1963. годину (количине су наведене у тонама, хиљадама тона, квадратним и кубним метрима, хиљадама пари и хиљадама долара; вредности у хиљадама долара).⁴⁴⁸⁷

⁴⁴⁸³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.

⁴⁴⁸⁴ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–198, Информација о боравку у Југославији друге групе совјетских партијских радника, 7.10.1964.

⁴⁴⁸⁵ Опширније: АВП РФ, Ф. 202, Оп. 24, П. 139, Д. 10, Л. 17–29, Рынком фотоапарата у Југославији, јанвар 1963.

⁴⁴⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; Исто, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.

⁴⁴⁸⁷ Табела је састављена на основу података из југословенског извештаја о економским односима Југославије и Совјетског Савеза у току 1963. (ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.)

Производ	Јединица мере	Контингенти предвиђени робном листом Протокола од 4. октобра 1962.		Испоручено	
		Количина	Вредност	Количина	Вредност
Олово	000 тона	14		10	1.773
Ваљани производи алуминијума	000 тона	6		6	3.893
Ваљани производи бакра, месинга и „израде“ од њих	000 тона	7,5		6,7	6.187
Кабловски производи	000 долара		11.000		11.363
Жива	тона	120		90	477
Ваљани производи црне металургије	000 тона	26		22,6	2.267
Електроде за заваривање	000 тона	1		1	213
Калцијум карбид	000 тона	10		14,5	1.057
Калцинирана сода	000 тона	18		11,4	297
Каустична сода	000 тона	30		16	890
ПВЦ прах	тона	700		740	194
Емајл, лакови и боје	тона	600		600	395
Хемијска средства за заштиту биља	000 долара		2.000		2.500
Разни хемијски и фармацеутски производи	000 долара		300		212
Барит	000 тона	40		25	554
Фурнир	000 m ²	3.500			1.310
Резана хрстова грађа	000 m ³	10			877
Ћонска кожа	тона	1.600		1.671	1.833
Цигарет папир	тона	700		622	507
Намештај	000 долара		3.000		3.192
Кожна обућа	000 пари	1.500			10.740
Вунене тканине	000 долара		2.000		5.747
Вунена трикотажа	000 долара		1.500		
Синтетичка трикотажа	000 долара		600		
Месне конзерве	000 тона	4		4	2.987
Сир	000 тона	1		-	-

Суве шљиве	000 тона	10		23	6.550
Скроб	000 тона	7		11	950
Ловоров лист	тона	100		99	20
Дуван	000 тона	1		-	-
Семена и саднице	000 до- лара		300		150
Машине и опрема	000 до- лара		14.000		11.387
Разна роба (памучне тканине, памучна трикотажа, текстилна конфекција, кожна галантерија)	000 до- лара		2.000		4.147
Литература и филателија	000 до- лара		55		70
Филмови	000 до- лара		175		57
Разно					888

На основу наведених вредности јасно можемо видети најзначајније ставке извоза СФРЈ у „прву земљу социјализма“. У југословенским анализама су као важнији производи који су извожени у СССР у току 1963. навођени: „олово, ваљани производи алуминијума, бакра и месинга, каблови, ваљани производи црне металургије, челичне цеви, разне соде, фурнир, кожа, цигарете, намештај, вунене тканине и трикотаже, затим машине, опрема“.⁴⁴⁸⁸

Размотримо конкретније како су стајале ствари са уговарањем и реализацијом неких од наведених производа. Као што се може видети из табеле, испоруке олова нису биле у потпуности реализоване. Према подацима Савезног завода за статистику, Југославија је у току 1963. у СССР извезла 10.724.610 килограма „олова рафинираног“, у вредности од 577.169.000 динара. Мањак у односу на 14.000 тона, колико је било предвиђено Протоколом од 4. октобра 1962, у југословенским анализама су на следећи начин објашњавали: „Наше испоруке нису могле да буду на време уговорене јер је купац прекасно приступио уговарању, па су преостале количине, које нису могле да буду испоручене у току године, биле диспониране у друге земље.“ Испоруке ваљаних производа алуминијума су, као што се може видети из табеле, биле у потпуности реализоване. Конкретно, у току 1963. СФРЈ је испоручила СССР-у: 591.571 килограм „шипки, жица и профила од алуминијума“, 5.220.457 килограма лима и „трака од алуминијума“ и 131.665 килограма „цеви од алуминијума и легура“. За разлику од алуминијумских, испоруке ваљаних производа бакра, месинга и израде од њих – нису у потпуности извршене. Према подацима Савезног завода за статистику, СФРЈ је у току 1963. у СССР извезла: 769.505 килограма „шипка, жица и профила од бакра“, 1.718.102 килограма „лима и траке од бакра“, 521.204 килограма „бакарних листова – фолија“, 662.060 килограма бакарних цеви, 41.041 килограм „шипки и жица од бакарних легура“ и 2.366.132 килограма „цеви, фитинга, лимова и трака од бакарних легура“. Због кашњења у испорукама и слабог квалитета на који су се жалили са совјетске стране, уместо 7.500 тона била је уговорена испорука само 6.253 тоне тих производа, односно „83,5% од контингента предвиђеног редовном робном листом“. Уместо разлике у остатку вредности, совјетска страна је прихватила да увезе „разну робу широке потрошње – текстилне и кожане производе“. Од количине која је уговорена за испоруку остало је још 175 тона да се реализује у току 1964.

⁴⁴⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 125, дос. 9, 443762, Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР од посете председника Совјетском Савезу.

Испоруке „кабловских производа“, који су чинили једну од највећих ставки југословенског извоза, у потпуности су реализоване, па и – у одређеној мери – премашене. Највећу ставку унутар тих производа су чинили „каблови за јаку струју“ – било је испоручено 14.983.503 килограма, у вредности од 2.081.843.000 динара. Осим њих, СФРЈ је испоручила СССР-у и 6.207.263 килограма „каблова за слабу струју“ (у вредности од 988.189 динара), као и одређене типове жица које су спадале у „кабловске производе“. Што се тиче живе, „због касног уговарања“ је било испоручено 90 од предвиђених 120 тона, а преосталих 30 тона је требало да се испоручи у току 1964. Осим каснијег уговарања испорука живе, тај производ су пратили и спорови око договарања цене. „Иако је жива берзански артикл, чије цене на светским тржиштима варирају, купац инсистира приликом уговарања на унапред одређене цене. Због тога сваке године настају проблеми при уговарању цена“ – навођено је у вези са тим у југословенским анализама. Из табеле се може видети да испоруке „ваљаних производа црне металургије“ нису у потпуности извршене – испоручено је 22,6 од 26 хиљада тона (у статистици спољне трговине се наводи да је СФРЈ испоручила 22.374.570 килограма „челика шипкастог нелегираног“). И остале количине су биле уговорене, али је због кашњења испорука остало 3.759 тона да се испоручи у 1964. У горњој табели се не помињу поименично челичне цеви, али према Протоколу од 4. октобра 1962. Југославија је требала СССР-у да испоручи те производе у вредности од 750.000 долара. Међутим, због проблема на југословенској страни, испоруке нису извршене као што је планирано. „Због повећане потражње на осталим светским тржиштима није наш извозник закључио целокупну количину предвиђену робном листом. Томе је допринео и квар на средњој пружи ваљаонице, на којој је било предвиђено ваљање већих димензија које су биле уговорене, тако да се скоро половина од већ умањене уговорене количине морала испоручити реекспортом из Мађарске“ – наводили су на југословенској страни.⁴⁴⁸⁹

Из горенаведене табеле се види да испоруке „калциниране“ и „каустичне соде“ нису реализоване у количинама које су биле предвиђене годишњим протоколом. Према подацима Савезног завода за статистику, СФРЈ је у току 1963. у СССР извезла 11.420.000 килограма „натријум-карбоната“ или „амонијачне соде“ (како се још називала „калцинирана сода“). „У току године су и у земљи порасле потребе за том робом, а увоз који је био предвиђен из других земаља није могао да буде остварен. Претставници СССР нису нити инсистирали на комплетној испоруци, па је тако постигнута сагласност да се изврши испорука само 11.450 тона“ – навођено је у југословенским анализама. Статистика спољне трговине наводи да је у току 1963. у СССР извезено 16.124.000 килограма „каустичне соде“. Са извозом тог производа ствари су стајале на следећи начин: „При утврђивању робних листа за 1963. годину совјетска страна је инсистирала на контингенту од 30.000 тона. Та је количина и ушла у робну листу под претпоставком да ће недостајућа количина од 12.000 тона моћи да буде надокнађена из реекспорта. Тај реекспортни посао није могао да буде остварен, тако да је за 1963. годину могло да буде уговорено само 18.000 тона, од које је количине реализовано 16.124 тоне док ће остатак бити испоручен почетком 1964. године.“⁴⁴⁹⁰

Испоруке „ПВЦ праха“ су, као што можемо видети из табеле, биле веће од предвиђених Протоколом. Статистика спољне трговине СФРЈ наводи да је испоручених 740.000 килограма „поливинилне масе“ вредело 58.320.000 динара. Из табеле се види и да су испоруке лакова и боја реализоване у потпуности. Статистика пружа увид и у структуру извоза тих производа – 595.000 килограма се односило на „уљане боје“, а 5.000 килограма на „боје за продају на мало, уметничке боје“. Што се тиче испорука „танинског екстракта“ (не помиње се поименично у горњој табели), у југословенским анализама је навођено: „Ради помањкања

⁴⁴⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; Исто, дос. 16, 43669, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР у 1963. години, 4.10.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 100–101, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1963 году; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

⁴⁴⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

кестеновог танинског дрвета, испоруке су се одвијале с великим тешкоћама. Иако је договором обеју страна успело да се део кестеновог екстракта конвертира у хрстов екстракт, ипак је остало да се почетком 1964. године извезе 27% од количина предвиђених робном листом за 1963. годину.“ Према подацима Савезног завода за статистику, у СССР је у току 1963. било извезено 240.000 килограма кестеновог екстракта и 488.450 килограма хрстовог екстракта. На основу података наведених у табели, види се да је вредност извоза хемијских средстава за заштиту биља за 25% премашена у односу на оно што је било предвиђено Протоколом (наспрам вредности од 2 милиона, извезено је у вредности од 2,5 милиона долара). Целокупна вредност се односила на извоз „радосана“ (плавог камена), а у току године су уговорене и додатне, „ванконтингентне“ испоруке тог и сличних производа. Из табеле се види да испорука једне тоне сира није била реализована. „СССР је имао намеру да ову робу реекспортује у НДР или на друга тржишта, али због квалитета није успео, а домаћих потреба нема. Уместо овог артикла СССР је прихватио да купи друге наше робе (обућу, вунену трикотажу, кошуље, женску конфекцију, женски веш, женску галантерију)“ – објашњавали су на југословенској страни.⁴⁴⁹¹

Цигарет папира је у току 1963. испоручено 622 од предвиђених 700 тона (статистички подаци прецизно наводе да је испоручено 622.021 килограм „цигаретне хартије у ролнама или великим листовима“). „Наш произвођач је каснио с испорукама, тако да је за испоруку у 1964. години преостало још 78 тона“ – констатовали су у Београду. Из табеле се види и да се испорукама 1.000 тона дувана није приступило. „За испоруку у 1963. години наша су предузећа, из ранијих берби, била у могућности да понуде само такав асортиман који није одговарао совјетском партнеру. Због великог састава високих класа и због цена, које су, према мишљењу совјетског купца, биле изнад светских, али у ствари углавном због веома добре бербе у СССР, совјетски партнер није био заинтересован за наше понуде, тако да није уопште дошло до реализације овог контингента“ – наводили су на југословенској страни.

На основу табеле се види да испорука различитих машина и опреме – који су, заједно посматрани, били једна од најзначајнијих ставки југословенског извоза – није у потпуности реализована. Од укупне вредности од 14.000.000 долара, испоручене су машине и опрема у вредности од 11.387.000 долара. На југословенској страни су на следећи начин објашњавали разлику између две бројке: „Уговорене су и испоручене оне машине и опрема које су робном листом биле нарочито специфициране. При утврђивању нових робних листа требало би по могућности унапред специфицирати читав контингент, јер совјетске организације само изузетно купују оне машине које су наведене само у глобалу, а у робној листи нису нарочито специфициране.“ У листи 2 Протокола о робној размени за 1963, од машина и опреме су, на пример, поменути: трансформатори за снагу јачине I–III, 600.000 киловата; 700 вагона-цистерни, 10 комплета уређаја за производњу парадајз пиреа и воћних сокова и 50 дизел утоваривача. Према подацима Савезног завода за статистику, СФРЈ је у току 1963. испоручила СССР-у 3.765.800 килограма „трансформатора за осветљење“ у вредности од 875.791.000 динара; 16.643.760 килограма вагона-цистерни у вредности од 1.897.710.000 динара; 252.609 килограма „машина за прехранбену индустрију и конзервирање“ у вредности од 240.653.000 динара; 309.520 килограма „аутомобила дизалица“ (што се вероватно односи на дизел утовариваче), у вредности од 106.965.000 динара.⁴⁴⁹²

Из горенаведене табеле се види да је једна од најважнијих ставки југословенског извоза била роба широке потрошње. Совјетско „тржиште“ је – због „традиционалних“ проблема са количином и квалитетом домаће производње намењене широкој потрошњи – било изузет-

⁴⁴⁹¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 426075, Хемпро, Савезном секретаријату за спољну трговину, 6.8.1963; Исто, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

⁴⁴⁹² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963; Исто, дос. 16, 43669, Протокол о робној размени између ФНРЈ и СССР у 1963. години, 4.10.1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 100–101, Список 2 товаров для поставки из ФНРЮ в СССР в 1963 году; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

но пријемчиво за ту врсту југословенских производа. Пре него што се осврнемо на бројке, треба нагласити да је 1963. била она година од које је почео значајнији извоз тих југословенских производа у СССР (у наставку шездесетих тај извоз је константно растао)! Поређењем података о извозу за 1962. и 1963. то се јасно види. На пример, у току 1962. Југославија је извезла 265.765 килограма кожних ципела у вредности од 841.860.000 динара и 212.425 килограма „обуће кожне са гуменим ђоном“ у вредности од 503.615.000 динара; наспрам тога, у току 1963. је извезла: 730.062 килограма „обуће кожне са гуменим ђоном“ у вредности од 1.570.382.000 динара; 562.689 килограма кожних ципела у вредности од 1.650.007.000 динара, па и 200 килограма опанака у вредности од 990.000 динара.⁴⁴⁹³ Протоколом од 4. октобра 1962. био је предвиђен извоз 1.500.000 пари обуће (у вредности од око 9 милиона долара), а током 1963. године је, између осталог, било „договорено повећање извоза преко предвиђеног контингента за 250.000 пари у вредности од 250.000 долара“. На југословенској страни је наглашавано како „постоји даља озбиљна тенденција повећања извоза обуће у СССР“. Колико је извоз обуће у СССР био значајан за СФРЈ показује број предузећа чији капацитети су у већој или мањој мери били ангажовани за извоз у СССР. У једном документу из августа 1963. се наводи чак 35 предузећа!⁴⁴⁹⁴

Иста тенденција – још драстичније – се види и из података о извозу одеће. У току 1962. ФНРЈ је у СССР извезла 47 килограма „одеће мушке плетена“ у вредности од 140.000 динара и 115.222 килограма „одеће женске плетене“ у вредности од 389.418.000 динара. Наспрам тога, СФРЈ је у току 1963. у „прву земљу социјализма“ извезла: 54.234 килограма мушких чарапа, 4.391 килограм „рубља плетеног“, 548 килограма „одеће мушке плетене“, 370.320 килограма „одеће женске плетене“, 2.576 килограма „рубља женског свиленог и полусвиленог“, 27.122 килограма „кошуља мушких свилених и полусвилених“, 290.467 килограма „кошуља мушких памучних“, 3.500 килограма мушких капута, 17.782 килограма женских капута, 6.349 килограма „одеће остале“, 256.310 килограма „мантила кишних“, 3.911 килограма кожних рукавица и 228 килограма „приглавака“. У поређењу са вредношћу одеће која је извезена у току 1962, наведимо само да је вредност извезене плетене одеће износила 1.088.223.000 динара.⁴⁴⁹⁵ Када се посматрају ове бројке и има у виду да је извоз и за 1962. и за 1963. уговорен у току 1962. године (за 1962. пре посете А. А. Громика, а за 1963. у јесен 1962. када је успон југословенско-совјетских односа већ узео маха) – јасно се види промена која је у економским односима наступила у току 1962.

Из иступања представника „Центротекстила“ на састанку одржаном 7. јануара 1964. у Савезној привредној комори, одлично се види значај који је совјетско „тржиште“ имало за пласман југословенске одеће и обуће, као и перспективе за даље ширење сарадње на том плану. Подсећајући да је током дискусије поменуто како је Совјетски Савез „једно велико тржиште које може да акумулира велике количине роба“, да су дотадашње количине које су извожене биле мале и да „према изјавама Руса и они би желели да купе много више него што је то био случај до сада, али само траже везивање артикала које бисмо и ми купили приликом даљег пласмана наших производа“, представник „Центротекстила“ је истицао: „Уколико се то реши позитивно, ми бисмо могли запослити све оне наше капацитете код нас који су преди-

⁴⁴⁹³ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, str. 219; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

⁴⁴⁹⁴ Реч је о следећим произвођачима обуће: „Лилст“ (Марибор), „Планика“ (Крањ), „Алпина“ (Жири), „Фабрика обуће Турнише“ при Мурској Соботи“, „Јадран“ при Горици“, „Звезда“ (Љубљана), „Краш“ (Карловац), „Пеко“ (Тржич), „Шимецки“ (Загреб), „Клек“ (Загреб), „Квалитет“ (Винковци), „ВИО“ (Вараждин), „Астра“ (Загреб), „Пролетер“ (Београд), „Фрушка Гора“ (Рума), „Нада“ (Зрењанин), „Лимка“ (Пријеполје), „Спорт“ (Београд), „Леда“ (Књажевац), „Комбинат обуће“ (Пећ), „Козара“ (Земун), „Солид“ (Суботица), „Велебит“ (Београд), „Вулкан“ (Ниш), „Коштана“ (Врање), „Младост“ (Сомбор), „Комбинат за производњу обуће“ (Бугојно), „Босна“ (Бања Лука), „7. април“ (Високо), „Фабрика обуће“ (Дервента), „Борац“ (Травник), „Чик“ (Куманово), „Водно“ (Скопље), „Оро“ (Цетиње) и „Комбинат обуће“ (Борово). (ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 2, 427396, Информација о примљеним рекламацијама у вези лошег квалитета производа које испоручујемо Совјетском Савезу, 17.8.1963.)

⁴⁴⁹⁵ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1962. godinu*, str. 219; *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1963. godinu*, str. 218.

мензионисани и могли би прећи на рад у две или три смене. То се углавном односи на кожну конфекцију, чарапе, женски веш, вунена трикотажа итд. итд.“

„Ми смо закључили прилично велике ставке за извоз ципела у СССР (2,100.000 долара)[.] кожне конфекције (2,600.000 долара) и сада стојимо пред закључењем испорука кожне галантерије, вунене трикотаже, текстила итд.[.] и ми се надамо да ћемо имати могућности да до 30. јула о. г. и много веће количине пласирамо на томе тржишту“ – саопштавао је званичник „Центротекстила“ почетком 1964. Он се осврнуо и на различите приступе совјетске и југословенске стране производњи робе широке потрошње. Наиме, СССР се оријентисао искључиво на масовну типску производњу, а СФРЈ је, осим производње у већим серијама, имала разноврснију номенклатуру производа и одређене артикле израђивала и у мањим серијама. „Видели смо тамошње фабрике обуће која дневно производи 28.000 пари и која почиње са својом производњом у јануару а завршавају са производњом једног те истог типа обуће“ – наводио је представник „Центротекстила“. Због такве оријентација на масовну производњу, у СССР-у читав низ производа није израђиван уз образложење да „они немају интереса да раде јер им се не исплати да је они производе у својим фабрикама“. То је отварало простор за извоз низа југословенских производа којима совјетска индустрија није поклањала пажњу.⁴⁴⁹⁶ Од значајнијих ставки „широке потрошње“ треба поменути и испоруке намештаја, чији извоз је – као што се може видети из табеле – у току 1963. у одређеној мери и премашен (3,19 наспрам 3 милиона долара). Највећу ставку у извозу југословенског намештаја су чиниле „комплетне гарнитуре“.⁴⁴⁹⁷

*

У 1963. годину обе стране су ушле са забринутошћу динамиком којом су се постизали договори и начином на који се одвијала испорука „комплетних постројења“ из листе „Ц“ дугорочног трговинског споразума. У Београду су сматрали да „највећи део тешкоћа“ у реализацији листе „Ц“ проистиче из тога што питање кредитирања није било решено (такву опрему је СФРЈ увозила и са Запада, али и из неких источноевропских држава на кредит). „Оријентациона вредност“ опреме коју је по споразуму од 30. марта 1961. СССР требао да извезе износила је, као што смо помињали, 95 милиона долара. Међутим, подвлачећи црту на крају 1963. у Београду су констатовали: „У току преговора неки од предвиђених објеката су отпали из различитих разлога – измена наших програма, неподесност рокова или технологија итд., али је листа допуњавана новим објектима, тако да је 1962. године оријентациона вредност листе износила 97 милиона долара. Од тога износа је до краја 1963. године закључено објеката у вредности од 26 милиона долара, а предвиђено је да се закључи даљих објеката у вредности од 11,4 милиона долара.“ Појединачно посматрано, крајем године је била „потпуно [...] закључена“ или се налазила „пред дефинитивним закључивањем“ опрема за следеће објекте: 1) постројења и опрема за „прву фазу проширења железаре Зеница“; 2) постројења за ТЕ Костолац која су „накнадно уврштена у листу уместо топлане Колубара, чија је изградња одгођена“; 3) постројења за „ТЕ Лукавац“; 4) „опрема за производњу моторног лива за '27. Март“ из Новог Сада; 5) „колони батерија за коксару Лукавац“.⁴⁴⁹⁸

Коментаришући осталу опрему чији је увоз био предвиђен дугорочним трговинским споразумом, на југословенској страни су наводили да је „за руднике угља [...] била предвиђена набавка опреме у вредности од близу 27 милиона долара“, али да се „после закључења споразума приступило [...] преиспитивању потреба и изради новог енергетског биланса“, те да ће се због тога „за овакве објекте тек после тога одобравати кредити“. Када је реч о постројењима намењеним рудницима олова и цинка, према договорима из 1961. био је предвиђен увоз опреме у вредности од 3,8 милиона долара. „Набавка те опреме би требала да буде

⁴⁴⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.

⁴⁴⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 2, 427396, Информација о примљеним рекламацијама у вези лошег квалитета производа које испоручујемо Совјетском Савезу, 17.8.1963.

⁴⁴⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 443969, Преглед економских односа Југославије са Совјетским Савезом у 1963.

решена путем иностраног кредитирања“, наводили су крајем 1963. на југословенској страни. Листом „Ц“ је био предвиђен и увоз постројења и опреме за фабрике цемента у вредности од 6,8 милиона долара, међутим још у јануару 1962. југословенска страна је предочила совјетским партнерима да та „позиција“ неће моћи да се реализује: „Оваква одлука је донешена због тога јер је предвиђено да опрему за цементаре треба да испоручује домаћа индустрија, која такву опрему нуди другим земљама, а нема још довољно референца у нашој земљи.“ За набавку планиране опреме за руднике и обраду „железне руде“ у Београду су наводили да се „за сада не може реализовати јер је делимично везана за изградњу железара, а и због нерешених питања кредитирања“.⁴⁴⁹⁹

Резимирајући дешавања на плану увоза „комплетних постројења“ из листе „Ц“, на југословенској страни су указивали на значај преговора вођених у јесен 1963: „У новембру 1963. године су у СССР боравиле делегације Југословенске инвестиционе банке и Југословенске пољопривредне банке, које су преговарале о уношењу у 'Ц' листу разних нових објеката, уместо оних који су због разних разлога испали из првобитне листе 'Ц'. Договорено је о набавци опреме за железару Смедерево, за разне нове велике термоелектране и за руднике угља чији се капацитет мора повећати због изградње тих нових ТЕ све у укупној новој вредности од 98 милиона долара. Сада се о томе воде завршни преговори. За опрему за потребе пољопривреде и за разне мање објекте и појединачне машине за индустрију и рударство су се обе споразумеле да уђу у редовну робну листу.“⁴⁵⁰⁰ Упркос споријем уговарању испорука „комплетне опреме“, и на југословенској и на совјетској страни су, свеукупно посматрано, изражавали задовољство начином на који се одвијала робна размена у току 1963. У разговору амбасадора Ц. Мијатовића и потпредседника совјетске владе, председника „Госплана“ П. Ф. Ломака, 27. децембра 1963, „обострано“ је истакнуто задовољство „успешним испуњењем и премашајем нашег трговинског протокола за ову годину“.⁴⁵⁰¹ Као показатељ одличног одвијања робне размене у току 1963. године, може да послужи и писање штампе. У децембарском броју совјетског часописа „Спољна трговина“, у опширном чланку Ј. Књазева – речитог наслова – „Широке перспективе“, изузетно похвално је говорено о напретку и значају спољнотрговинске размене између две државе.⁴⁵⁰²

*

У току 1964. дошло је до даљег ширења економских односа СФРЈ са иностранством и повећања обима робне размене. Забележен је даљи раст извоза, али и још веће повећање увоза, што се негативно одразило на хроничне југословенске проблеме са дефицитом „трговинског биланса“. Такво кретање је забрињавало југословенско руководство. Упркос предузетим мерама и напорима, проблеми са дефицитом спољне трговине су били израженији него 1963.⁴⁵⁰³ „Општа тенденција пораста [...] укупне спољнотрговинске размене“ СФРЈ у току 1964. одразила се и на робну размену са СССР-ом и осталим источноевропским социјалистичким државама (са изузетком Албаније). „У току 1964[.] године је, упоредо са развијањем добрих политичких односа са социјалистичким земљама, дошло и до знатног проширења економских односа, у којима је више него досад, дошао до изражаја обострани економски интерес. Успешно се развијала сарадња у индустрији, научно-техничка сарадња, у финансијама, планирању, саобраћају и пољопривреди, док је главни вид сарадње била робна размена, која скоро са свим социјалистичким земљама у 1964[.] години бележи динамичан пораст“ – истицано је у Београду.⁴⁵⁰⁴

Осим општег ширења сарадње, на југословенској страни су напомињали да се у току 1964, „за разлику од претходних година“, у робној размени са тим државама испољила „поја-

⁴⁴⁹⁹ Исто.

⁴⁵⁰⁰ Исто.

⁴⁵⁰¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 441712, Мијатовић, ДСИП-у, 27.12.1963.

⁴⁵⁰² Ю. Књазев, „Широкије перспективы“, *Внешняя торговля*, Но. 12/1963, стр. 3–5.

⁴⁵⁰³ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 37, Д. 377, Л. 24–29, Краткий обзор развития экономики и внешней торговли Югославии в 1964 году; Исто, Л. 45–49, Внешняя торговля Югославии в I квартале 1964 года.

⁴⁵⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965.

чана диспропорција између увоза и извоза“. „Динамичан пораст размене“ са СССР-ом и осталим чланицама СЕВ-а био је – према мишљењу Савезног секретаријата за спољну трговину – „результат [...] мера, које су донете почетком 1964[.] године у режиму увоза и расподеле девиза“: „Од посебног значаја била је одлука о могућности прекорачења предвиђених квота за увоз из земаља са клириншким плаћањима. Значи, да смо се руководили политиком максималног повећања и стимулирања нашег увоза са тог подручја. Спроводећи ту политику настојали смо да у целости искористимо наша ранија потраживања у тим земљама, која смо у току године потпуно ликвидирали, користили манипулативне кредите и прешли чак у знатна дуговања.⁴⁵⁰⁵ Ова кретања оцењујемо позитивним, а вероватно и наши партнери, јер се учешће ових земаља у нашој укупној размени повећало од 24,3% на 31,7%.“ При томе, извоз у те државе је у укупном југословенском извозу учествовао са 35% (наспрам 26,4% у 1963), а увоз са 28,4% (у односу на 22,8% током 1963).⁴⁵⁰⁶

У такву ширу слику робне размене СФРЈ са источноевропским државама у току 1964, уклапао се – али и предњачио(!) – СССР. „Највеће повећање размене постигнуто је са СССР-ом од 47,4 млрд. на 64,8 млрд[.] динара, тако да је СССР по обиму размене постао наш трећи спољнотрговински партнер, после Италије /103 млрд[.] и САД /67,2 млрд[.] СССР је наш најзначајнији снабдевач сировинама и репродукционим материјалима, чије учешће у нашем укупном увозу из СССР-а износи 65%. Из Совјетског Савеза увозимо угаљ за коксирање, антрацит, нафту, плинско уље, ђубрива, бело сирово гвожђе, ваљани материјал, алуминијум, платину, никл, паладијум, азбест и др., а извозимо каблове, ваљане производе алуминијума и бакра, хемијске производе, дрвне производе и велике количине разне робе широке потрошње као намештај, обућу, трикотажу и конфекцију, које у нашем извозу у СССР учествују са 28%“ – истицали су у СССТ.⁴⁵⁰⁷ Паралелно са растом совјетског удела у спољној трговини СФРЈ у току 1964. године (13,0% извоза и 7,7% увоза), повећао се и југословенски удео у спољној трговини „прве земље социјализма“ – са 1,3% (1963) на 1,6% (1964).⁴⁵⁰⁸

*

Почетком 1964. совјетска страна је била задовољна динамиком ширења спољнотрговинске размене са СФРЈ. Трговински представник СССР-а Г. Попов је у јануару пред савезним секретаром за спољну трговину Н. Џуверовићем изразио „задовољство са резултатима робне размене између наше две земље у 1963. години, која је повећана и преко очекивања која су изражавана у току 1963. године приликом посете друга Хрушчова или у неким њиховим проценама“. Према евиденцији совјетске стране, како је саопштио Попов, робна размена две државе је у току 1963. била „повећана за 54%“!⁴⁵⁰⁹ Задовољство начином на који се одвијала трговинска размена две земље, Москва је и јавно показивала кроз писање штампе. „Пре девет година владе Совјетског Савеза и Југославије потписале су споразум којим се регулишу трговински односи између две земље. У току овог периода обим робног промета између СССР и

⁴⁵⁰⁵ Осим ликвидирања задужења која су постојала на клириншким рачунима, такво кретање је било утолико позитивније за СФРЈ због тога што је у спољнотрговинској размени са СССР-ом тешкоћу представљао „проблем увоза а не извоза“, односно „усклађивање увоза са извозом“. Представници југословенских спољнотрговинских предузећа су СССР доживљавали као „једно велико тржиште које може да акумулира велике количине роба“. У вези са тим су наводили да је СССР „земља са највећим могућностима за нашу економску сарадњу са њима“, и истицали: „Руско тржиште је огромно и купац је за све артикле“. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.) Југословенски извоз у СССР, дакле, сам по себи није био споран, а успешно одвијање увоза је било потребно ради „билансирања“ размене. У том смислу, може да се каже да је југословенски увоз из СССР-а „определивао“ обим билатералне робне размене. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 28, 437909, Горски, ДСИП-у, 21.9.1964.)

⁴⁵⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965.

⁴⁵⁰⁷ Исто.

⁴⁵⁰⁸ *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1964. godinu*, стр. 20, 22; *Внешняя торговля Союза ССР за 1964 год. Статистический обзор*, стр. 16.

⁴⁵⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 452025, Белешка о разговору Н. Џуверовића са Поповом и Мартиновом, 24.1.1964.

СФРЈ порастао је за око шест пута. Само 1963. године, у поређењу са претходном годином, робни промет се повећао за 54%. [...] Усаглашен обим робног промета за текућу годину изнеће 220 милиона долара и за око 20% ће премашити робни промет 1963. године“ – наглашавале су „Совјетске новости“ у марту 1964.⁴⁵¹⁰

И на југословенској страни су почетком 1964. били задовољни начином на који се одвијала робна размена две државе. Истицали су да она „бележи сталан пораст“: „Нарочито висок проценат пораста реализације постигнут је 1963. године која је са 158 милиона долара већа за 55% него 1962. год. У 1964. години предвиђен је даљи пораст од преко 20%, односно 220 милиона долара у оба правца.“ Динамика закључивања уговора, после потписивања Протокола о робној размени за 1964. годину (26. септембра 1963), уливала је оптимизам Београду по питању даљег одвијања размене. До краја јануара 1964. било је закључено „преко 70% од обима предвиђеног робним листама за целу 1964. годину, што обећава да ће овогодишња реализација бити још повољнија“. Имајући у виду преговоре који су се водили, у МСТ СССР-а су почетком фебруара очекивали да ће до краја фебруара бити уговорено „преко 90 посто“ размене. Средином фебруара су на совјетској страни истицали „велики проценат закључених послова“ и наводили да је према стању од 18. фебруара уговорени извоз совјетске стране („редован“ извоз, листа „Ц“ и „специјалне“, односно војне испоруке) износио 82 милиона, а југословенски – 83,9 милиона долара.⁴⁵¹¹

Иста тенденција уговарања послова се наставила и у наредном периоду. Према подацима МСТ СССР-а, до краја априла је – што се тиче југословенског увоза – било закључено „97% робног протокола за ову годину“; када је о извозу СФРЈ реч, до краја априла је било закључено „91% робног протокола“.⁴⁵¹² На основу података са којима су у СССТ располагали крајем маја, по „редовном“ југословенском увозу били су закључени уговори у вредности од 70 милиона долара, док је извоз био „закључен са 93,7 милиона долара“. Међутим, осим „редовног“ увоза по годишњем протоколу, у СССТ су напомињали да треба имати у виду и „предвиђени увоз ЈНА“ у вредности од 21 милиона долара и „увоз по листи 'Ц'“ у вредности од око 14 милиона долара.⁴⁵¹³ Када је о набавкама за потребе ЈНА реч, 22. маја је потписан Споразум о испоруци војне опреме и техничкој сарадњи, којим су проширене југословенске војне набавке из СССР-а (испоруке су се односиле на период од почетка 1965). Био је то последњи од четири значајна југословенско-совјетска војна споразума, закључена у периоду од 1961. до 1964, на основу којих су уговорене испоруке наоружања и опреме у вредности од 140.408.400 долара.⁴⁵¹⁴

Свеукупно посматрано, у Београду су истицали да је „после потписивања Протокола дошло [...] до убрзаног и ефикаснијег закључивања послова“, те да су крајем маја 1964. били „закључени [...] скоро сви континенти предвиђени протоколом, сем нешто мало по нашем извозу“. „Међутим“, додавали су на југословенској страни, „по нашем увозу закључено је 13 мил. \$ мимо протокола, а по извозу 2 мил. \$“.⁴⁵¹⁵ Тенденција повећања увоза СФРЈ продужила се и током јуна, а југословенски званичници су у вези са тим наводили: „Генерално совјетски став је да тамо где њихова предузећа имају могућност а ми интереса идемо на куповине преко континираних количина.“⁴⁵¹⁶ Динамика уговарања испорука је, дакле, била добра и омогућавала је да се оне изврше у планираном року до краја 1964.

⁴⁵¹⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 25, 417271, Центротекстил, ДСИП-у, 15.4.1964.

⁴⁵¹¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 44554, Белешка о неким отвореним питањима из економских односа СФРЈ–СССР, 8.2.1964; Исто, ф. 206, дос. 24, 44954, Мијатовић, ДСИП-у, 8.2.1964; Исто, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964; Исто, 413515, Тепавац, Амбасади СФРЈ у Москви, 24.2.1964.

⁴⁵¹² РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 25, Запись беседы Торгового представителя СССР в СФРЮ с заместителем Союзного секретаря по внешней торговле тов. Б. Шнудерл, 21.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 423961, Забелешка Ј. Стојковића о разговору са Л. А. Никифоровом, 9.5.1964; Исто, 421676, Мијатовић, ДСИП-у, 14.5.1964; Исто, 423962, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде у Москви, 28.5.1964.

⁴⁵¹³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 422727, Венишник, Амбасади СФРЈ у Москви, 27.5.1964.

⁴⁵¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–232, Међународна политика СССР-а и југословенско-совјетски односи, мај 1965.

⁴⁵¹⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁵¹⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964.

У вези са „извршењем робних листа“, у јуну је, на заседању Мешовите комисије, „обострано [...] констатовано веома повољно одвијање међусобне робне размене“. Од укупног обима размене, који је био предвиђен Протоколом од 26. септембра 1963, од 220 милиона долара, било је „закључено [...] преко 90%“. Међутим, „низ позиција“ из робних листа је било „премашено“ – и то у износу од „преко 15 мил. долара“! Две стране су констатовале да, наспрам тога, „само мањи део предвиђених контингената није у потпуности реализован“ и усугласиле се око тога да ће предузети одговарајуће кораке „у циљу што потпунијег извршења тих контингената“.⁴⁵¹⁷ На основу договора постигнутог на заседању Мешовите комисије о томе да се ради „што потпунијег“ извршавања годишњег протокола приступи уговарању преосталог („мањег дела“) контингената, две стране су у јулу 1964. интензивирале активности на том плану.⁴⁵¹⁸ „Економска политика“ је у септембру похвално писала о робној размени две државе: „СССР је најзначајнији спољнотрговински партнер међу социјалистичким земљама Источне Европе – 30% од укупне размене са овим подручјем. Робна размена између Југославије и СССР достигла је у 1962. години готово 31 милијарду динара, а у прошлој години размена је премашила 47,4 милијарде динара. За шест месеци ове године она је била изнад 29 милијарди динара. Сасвим је извесно да ће овогодишња размена знатно премашити 50 милијарди динара, што ће СССР уврстити међу најзначајније partnere наше трговинске размене с иностранством уопште.“⁴⁵¹⁹

*

Као што смо из до сада наведеног могли видети, у току прве половине 1964. је, у приметно већој мери него у току претходне године, било заступљено уговарање додатних испорука. Начелник Одељења за Југославију МСТ СССР-а Л. А. Никифоров је почетком фебруара југословенским дипломатама поновио речи министра Н. С. Патоличева са преговора вођених у септембру 1963, да они „у принципу иду на размену преко робних контингената предвиђених у робном протоколу, тамо где имају могућности“ и где постоји заинтересованост СФРЈ. То је, како су констатовали представници две стране, значило да је „зелено светло“ отворено по свим робама“. У разговору југословенских дипломата са Л. А. Никифоровом договорено је и да совјетска страна предлаже додатне испоруке робе, „како бисмо обострано водили акцију за повећање размене“.⁴⁵²⁰ У великом броју случајева радило се о повећању извоза количина производа чије су испоруке биле предвиђене годишњим протоколом о робној размени, а у неким случајевима и о уговарању испорука „нових“ производа. Као што смо поменули, до краја маја 1964. југословенска страна је уговорила увоз совјетских производа у вредности од 13 милиона долара више него што је Протоколом било предвиђено; наспрам тога, уговорени југословенски „ванредни“ извоз био је за свега 2 милиона долара већи од вредности предвиђене Протоколом.⁴⁵²¹

Став совјетске стране да иду на повећање извоза у СФРЈ где год имају могућности, био је, по свему судећи, условљен постојањем бојазни код МСТ СССР-а да ће због повећане вредности југословенских испорука (услед повећања испорука бродова), имати проблем са одржавањем равнотеже у узајамним испорукама, односно да ће се „сувише“ задужити ако не буду водили рачуна о укупном „билансу“ испорука. У Москви су имали „утисак да ће 1965. бити тешко у погледу билансирања размене“ и да ће СФРЈ „више потраживати“.⁴⁵²² Тежња за

⁴⁵¹⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964.

⁴⁵¹⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 432304, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде за период од 1. до 30. јула 1964.

⁴⁵¹⁹ „Нови протокол о размени са СССР“, *Економска политика*, бр. 650/12.9.1864, стр. 1288.

⁴⁵²⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 24, 44954, Мијатовић, ДСИП-у, 8.2.1964; Исто, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964.

⁴⁵²¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁵²² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/; Исто, ф. 206, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964; Исто, дос. 27, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964.

повећањем испорука се испољила од самог почетка 1964. и продужила се у наставку године. Југословенска страна је била нарочито активна – покретала је питања, интересовала се за могућност размене одређене „робе“, нудила извоз производа и МСТ СССР-а подносила различите увозне захтеве, од којих су неки имали реекспортни карактер.⁴⁵²³

На основу „допунских аранжмана“ који су у току прве половине 1964. били уговорени, може се рећи да је посебно добро напредовало „закључивање“ увоза совјетских машина и опреме.⁴⁵²⁴ На основу Протокола од 26. септембра 1963. СФРЈ је у току 1964. требала да увезе опрему у вредности од 10 милиона долара.⁴⁵²⁵ Већ почетком фебруара 1964. представници МСТ СССР-а су изјављивали да су „задовољни што је ставка за опрему од 10 милиона долара сва закључена“, а у току тог месеца Београд је припремио „конкретне захтеве“ и изразио заинтересованост за „набавку опреме и машина преко закљученог контингента“. Москва се крајем фебруара сагласила са „продајом машина и опреме преко контингента за 1964. годину“. Већ до краја априла био је уговорен увоз опреме у вредности од „око 15 милиона долара“!⁴⁵²⁶ Имајући у виду да југословенска предузећа нису била „навикнута“ да купују совјетске машине и опрему, да југословенске фабрике – како је почетком 1964. говорио представника „Машиноимпекса“ – „нису научене да купују 'мачка у врећи“,⁴⁵²⁷ можемо рећи да је такав пораст увоза опреме представљао изузетно значајну ствар за робну размену две државе.

Што се тиче „допунског“ извоза СФРЈ који је спорије уговоран, југословенска предузећа су наставила да нуде своје производе, али је совјетска страна – из поменутих разлога – опрезно приступала уговарању послова.⁴⁵²⁸ Ствари су се, ипак, и на том плану успорено, али постепено кретале.⁴⁵²⁹ Питања у вези са „ванконтингентним испорукама“ су детаљније разматрана у јуну 1964. током заседања Мешовите комисије. Том приликом је, на иницијативу југословенске стране, највише пажње посвећено питању „проширења робне размене“. Приступ Београда огледао се у следећем: „Имајући у виду повољно кретање робне размене са СССР, с једне стране, као и проширење размене које је постигнуто у овој години са осталим социјалистичким земљама, предложили смо значајно повећање размене и са СССР и у том смислу предали совјетској делегацији допунске листе.“ На трагу намере Београда за значајнијим повећањем размене у току 1964, која је изражена током преговора вођених у септембру 1963, предлог СССТ је био амбициозан. Предложена листа производа за извоз је била „широ-

---

⁴⁵²³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 419155, Оперативно писмо Економског сектора за период од 25.3. до 22.4.1964; Исто, ф. 206, дос. 24, 4787, Мијатовић, ДСИП-у, 4.1.1964; Исто, 43091, Гузина, Амбасади СФРЈ у Москви, 29.1.1964; Исто, 44609, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1.1.1964. до 1.2.1964; Исто, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964; Исто, 413515, Тепавац, Амбасади СФРЈ у Москви, 24.2.1964; Исто, 414408, Гузина, Амбасади СФРЈ у Москви, 4.3.1964; Исто, дос. 26, 423962, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде у Москви, 28.5.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 10, Запись беседы Голимбиевского В. А. со тов. Николитч, 10.3.1964; Исто, Л. 67, Запись беседы Лобачева А. И. с тов. Й. Стойковичем, 23.12.1964; Исто, Д. 1816, Л. 86–87, Запись беседы М. Ивлиева с т. Н. Лазич, 18.6.1964.

⁴⁵²⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁵²⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 432588, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1964. години, 26.9.1963; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 114–115, Список I товаров для поставки из СССР в ФНРЮ в 1964 году.

⁴⁵²⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 24, 44954, Мијатовић, ДСИП-у, 8.2.1964; Исто, 411948, Забелешка о разговору са Архангелским, 29.2.1964; Исто, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964; Исто, дос. 26, 423962, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде у Москви, 28.5.1964.

⁴⁵²⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964.

⁴⁵²⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 423962, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде у Москви, 28.5.1964.

⁴⁵²⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964.

ка по асортиману“ (чак 38 ставки) и имала је „вредност од преко 30 мил. \$“.⁴⁵³⁰ Предлог југословенског извоза детаљније можемо сагледати из следеће табеле.

-Табела бр. 125: Југословенски предлог листе „допунског извоза“ из СФРЈ у СССР у току 1964. године, изнет на заседању Мешовите комисије (количине и вредности су наведени у тонама, квадратним и кубним метрима, парима и доларима).⁴⁵³¹

Назив производа	Количина/вредност
Средства за заштиту биља	6.000.000 долара
Нитро-лакови за намештај	2.000 тона
Емајл-лакови	600 тона
Поливинил вреће за ђубриво	200.000 долара
Полистрол плоче	50.000 долара
Сигурносно стакло (сигурит и панплекс)	500.000 долара
Конзерве меса или свињско месо	5.000 тона
Хмељ	500 тона
Семе конопље	1.000 тона
Дуван ⁴⁵³²	1.000 тона
Вино	5.000 тона
Конзервирано воће и поврће	4.000 тона
Јаја у праху и „меланш“	1.000.000 долара
Резана букова грађа	5.000 m ³
Буков и храстов паркет	1.000 m ³
Ламел паркет	500.000 m ²
Ћонска кожа	250 тона
Синтермагнетит и ватростални материјал	500.000 долара
Фармацеуске сировине и лекови	1.500.000 долара

⁴⁵³⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964.

⁴⁵³¹ Табела је састављена на основу података из „Информације“ СССТ о заседању Мешовите комисије. (Исто.)

⁴⁵³² У вези са извозом југословенског дувана у СССР, почетком 1964. су на југословенској страни сматрали да би његов пласман „итекако добро послужио повећању наших робних листа, тј. количини нашег извоза у ту земљу“. Почетком године је у СПК представник предузећа „Македонија“ о том питању наводио следеће: „СССР купује дуван у Бугарској и Грчкој где има споразум за увоз око 7.000 тона годишње. Нажалост, ми од 1957. године немамо никаквих закључака са Русима за испоруку дувана. Наше понуде спољнотрговинских организација биле су одбијене, јер су цене том производу одређиване нетрговачки, а Руси су нам рекли да им ни спецификације не одговарају. И поред наше интервенције бојим се да нећемо имати нарочитих успеха, обзиром на њихов увоз из других земаља.“ (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви, 7.1.1964). Као што смо помињали, 1.000 тона које је било уговорено за испоруку 1963, није реализовано. У наставку поглавља можемо видети да се совјетска страна сагласила са тим да увезе предложених додатних 1.000 тона дувана у току 1964. Уз уговорених 2.000 тона годишњим Протоколом од 26. септембра 1963, то је чинило укупно 3.000 тона. Количина коју је предвиђао Протокол је била уговорена у априлу 1964, у укупној вредности од 3,8 милиона долара (договорена цена је била „за 3% нижа него са осталим социјалистичким земљама“). (Исто, ф. 204, дос. 10, 419155, Оперативно писмо Економског сектора за период од 25.3. до 22.4.1964.) Према подацима Савезног завода за статистику, у току 1964. је готово целокупна количина била реализована – СФРЈ је у СССР извезла 2.545.114 килограма ферментисаног македонског дувана и 423.000 ферментисаног херцеговачког дувана. (*Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije za 1964. godinu*, str. 231.) Био је то значајан помак у пласману тог производа на совјетско тржиште.

Обућа	300.000 пари
Разни текстилни производи	4.000.000 долара
Производи народне радиности	200.000 долара
Оквири за наочаре	800.000 долара
Стакла за наочаре	100.000 долара
Гумене чарапе за вене	100.000 долара
„Шнуреви за апарате за домаћинство – трожилни“	500.000 долара
Карбон и индиго папир, папирна и целофанска амбалажа	500.000 долара
Челични јамски ступци	300.000 долара
Рибарске мреже	500.000 долара
Трансформатори	150.000 долара
Пољопривредне машине	1.800.000 долара
„Аутоматске пекаре хлеба“	1.000.000 долара
„Уређаји за вештачку кишу“	500.000 долара
„Вибратори за бетон на електро и бензински погон“	400.000 долара
Трафо-станице различитих типова, укључујући и блиндиране	600.000 долара
„Прекидачи са уљем“	500.000 долара
Прекидачи ниског напона	100.000 долара
Осигурачи високог и ниског напона и ауто-пнеуматски апарати	100.000 долара

Наспрам наведеног извоза, СФРЈ је предлагала увоз из СССР-а „у приближно истој вредности“. „Главне позиције“ у југословенском предлогу чинили су следећи совјетски производи: ваљани материјал, угаљ за коксирање, нафта, „дрвни производи“, хемикалије и машине. Детаље југословенског предлога можемо видети из података наведених у табели.

-Табела бр. 126: Југословенски предлог листе „допунског извоза“ из СССР у СФРЈ у току 1964. године, изнет на заседању Мешовите комисије (количине и вредности су наведени у тонама, комадима, кубним и просторним метрима и доларима).⁴⁵³³

Назив производа	Количина/вредност
Ваљани материјал црне металургије	30.000 тона
Сирово гвожђе	50.000 тона
„Ларсен талпе челичне /сваи/“	500 тона
„Гредице“	10.000 тона
„Платина /челик/“	10.000 тона
Концентрат волфрама	200 тона
Сирова нафта	200.000 тона
Угаљ за коксирање	100.000 тона
Антрацит	16.000 тона

⁴⁵³³ Табела је састављена на основу података из „Информације“ СССТ о заседању Мешовите комисије. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964.)

Алуминијумска жица	600.000 долара
„Побакрена жица /федери за матраце/“	300.000 долара
Разне хемикалије	4.000.000 долара
Мека резана грађа	50.000 m ³
Меко целулозно дрво	150.000 просторних метара
Мека резана грађа („за котурове“)	5.000 m ³
„Борови железнички прагови“	100.000 комада
Сумпор	5.000 тона
Азбест	1.500 тона
Калијева ђубрива	100.000 тона
Анилинске боје	500.000 долара
Фармацеутске сировине	300.000 долара
„Туњина“	500.000 долара
Крзно	200.000 долара
„Компресори за расхладне витрине“	100.000 долара
„Булдожери од 250 КС /ДЕТ–250/“	15 комада
Камиони („Белаз–540“)	15 комада
Откивци за турбогенераторе	100.000 долара

Са друге стране, представници МСТ СССР-а су „такође предали свој предлог извоза у Југославију“, на коме су се налазили углавном хемикалије и индустријски производи широке потрошње. Међутим, тај предлог за СФРЈ „није био [...] од већег интереса“. Током дискусија које су уследиле, совјетска страна је по питању наведених југословенских предлога „изјавила да може за сада прихватити само један мањи део предлога, који по вредности износи по око 6 милиона долара са сваке стране“ (видети наредне две табеле). „Иако је допунску листу извоза коју смо предложили окарактерисала као врло интересантну, совјетска страна је свој став образложила чињеницом да је средина године, да су планом расподељене све робе и да је тешко наћи веће допунске резерве, односно робе из нашег захтева којима би СССР платио предложени наш извоз“ – прибележили су у СССТ. У Економском сектору југословенске амбасаде су наводили да је Москва само „делимично прихватила наш предлог из билансних разлога, јер ће њено задужење порасти испоруком бродова у овој и следећој години“. У вези са тим, у југословенским анализама је напомињано да је совјетска страна по питању повећања извоза СФРЈ изјавила да се суздржава „од већих куповина из платнобилансних разлога и бојазни да ће нам у наредном периоду сувише дуговати“. ⁴⁵³⁴ Производи које је СССР прихватио да увезе, односно извезе могу се видети из следеће две табеле.

-Табела бр. 127: Совјетски предлог за „допунске испоруке“ из СФРЈ у СССР у току 1964. године (вредности су наведене у комадима, тонама и парима). ⁴⁵³⁵

⁴⁵³⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/; Исто, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964; Исто, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964; Исто, 427941, Мијатовић, ДСИП-у, 27.6.1964.

⁴⁵³⁵ Табела је састављена на основу података из „Информације“ СССТ о заседању Мешовите комисије. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964.)

Назив производа	Количина
Месне конзерве или свињетина	5.000 тона
Дуван	1.000 тона
„Нитролакови“	2.000 тона
„Емајл лакови“	600 тона
Акумулатори од 12 волти	40.000 комада
Обућа	300.000 пари

Наспрам наведеног, МСТ СССР-а је предложило извоз следећих производа.

-Табела бр. 128: Совјетски предлог за „допунске испоруке“ из СССР-а у СФРЈ у току 1964. године (вредности су наведене у килограмима, тонама, кубним метрима, комадима и доларима).⁴⁵³⁶

Назив производа	Количина/вредност	
Ваљани материјал црне маталургије и шрафови	Челик средње врсте	2.000 тона
	Танки лим од 1 до 3 mm хладно ваљан	1.000 тона
	Танки лим – топло ваљан	2.000 тона
	Брзорежући челик	300 тона
	Челична трака	850 тона
Мека резана грађа („према кондицијама унутрашње потрошње СССР“)	20.000 m ³	
„Борови прагови за железнице“ (за „широку пругу“)	30.000 комада	
Азбест	„К-6“	1.000 тона
	„или 7 врста“	1.500 тона
Петролеј за лампе	50–100.000 тона	
Уља и мазива	12.000 тона ⁴⁵³⁷	
Антрацитна прашина	30.000 тона	
Сулфанол	100 тона	
Оксид титана	100 тона	
Поливинилски спирт	100 тона	
Моно-хлорбензин	200 тона	
„Натриј бикарбонат“ (сода бикарбона)	200 тона	
„Хром натриј /зелени/“	100 тона	
„Боракс 99,5%“	50 тона	
Етил бензол	1.000 тона	
„Полистирол /емулсионски/“	200 тона	
Оксид хрома (зелени)	50 тона	

⁴⁵³⁶ Табела је састављена на основу података из „Информације“ СССТ о заседању Мешовите комисије. (Исто.)

⁴⁵³⁷ Од тога: 2.000 тона уља за трансформаторе, 4.000 тона „нигрола“, 3.000 тона машинског „Ц“ уља, 2.000 тона „цилиндричног б“ уља, 500 тона „синтетичког консталина“ и 500 тона „синтетичког солидола“. (Исто.)

„Натриј хидросулфат“	100 тона
Фенол	300 тона
„ПАС натријума“	75 тона
Никотин амид	1.300 килограма
„Ефедрин ХЦЛ“	200 килограма
Веш машине	4.000 комада
„Компресори за витрине хладњача“	300 комада
„Булдожери ДЕТ–250 јачине 250 КС“ (испурука у IV кварталу 1964. и I кварталу 1965)	15 комада
Откивци за турбогенераторе	100.000 долара
„Машине за асвалтирање Д–150–Б“	5 комада
Аутомобили МАЗ–205	9 комада

Што се тиче извоза и увоза осталих производа које је југословенска страна предлагала (у вредности од око 24 милиона долара, са сваке стране), МСТ СССР-а је саопштило да ће их „разматрати и решавати уколико се појаве могућности“. Изјавили су и да „сматрају да ће таквих могућности бити више крајем трећег и у четвртом кварталу“. На заседању Мешовите комисије југословенска страна је „посебно инсистирала“ на увозу производа црне металургије, угља за коксирање, сировог гвожђа, „челичних гредица“, антрацита, као и на „калијевим ђубривима, чије је испоруке обећао министар Патоличев у вези писма које му је било предато за време годишњих преговора“. Службеници МСТ СССР-а су саопштили да не могу прихватити те испоруке, због тога што „сада ових производа нема за извоз“; а предочили су и да „напори министра за обезбеђење калијевих ђубрива нису дали резултата, због ситуације у којој се налазе“. Свеукупно посматрано, две стране су се на заседању Мешовите комисије договориле о следећем: 1) „да се не саставља посебан записник о разговорима обзиром да се не ради о великом повећању, већ да се постигнуто решење сматра заједничким договором“; 2) „да обе стране одмах дају налоге својим привредним организацијама да приступе закључењу конкретних уговора за договорене производе“ (мисли се на производе наведене у последње две листе); 3) „да остале предлоге обе стране и даље разматрају и настоје да их, према својим потребама и могућностима, сукцесивно решавају“.⁴⁵³⁸ Што се тиче уговарања „предложеног допунског аранжмана“ у наредном периоду, југословенски „ванредни“ извоз је до краја августа био уговорен у потпуности, али се МСТ СССР-а жалило да уговарање њиховог извоза иде знатно спорије и да „гро допунског аранжмана није још закључен нити се воде конкретнији разговори“.⁴⁵³⁹

*

У току 1964. наставило се са одвијањем преговора и испитивањем могућности за набавке совјетских „комплетних постројења“ за различите југословенске привредне објекте, а приступило се и реализацији претходно постигнутих договора. Почетком 1964. југословенске дипломате су се интересовале, а потом и „ургирале“ одговор на захтеве које је предала делегације Југословенске инвестиционе банке која је у новембру 1963. боравила у СССР-у. Та „нова листа за увоз комплетне опреме“, је била – како су наводили на југословенској страни – „фактички алтернативна листа ранијем прилогу 'Ц'“.⁴⁵⁴⁰ Совјетска страна је после „ургенци-

⁴⁵³⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/; Исто, ф. 206, дос. 27, 429270, Информација о заседању Мешовите комисије за робну размену са СССР-ом одржаном у јуну 1964. у Москви, 8.7.1964.

⁴⁵³⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, Горски, ДСИП-у, 28.8.1964.

⁴⁵⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 44554, Белешка о неким отвореним питањима из економских односа СФРЈ–СССР, 8.2.1964; Исто, ф. 205, дос. 14, 41408, Мијатовић, ДСИП-у, 10.1.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 17, Запись беседы Бусыгина Н. П. с т. Лолич, 7.1.1964.

је“ саопштила да је „могуће одмах разматрати набавке опреме за руднике угља 'Обилић' – Косово и за сепарацију 'Злетово““, а да се „остали захтеви за објекте налазе [...] још на разматрању у Госплану“ и да ће ускоро саопштити „комплетан одговор“.⁴⁵⁴¹

Почетком фебруара Државни комитет за економске односе са иностранством је дао и „комплетан“, званичан одговор на захтеве који су били постављени у новембру 1963. По питању „совјетских могућности за испоруку опреме и комплетних постројења“, службеници ГКЕС-а су саопштили да се може испоручити следеће: 1) „две термоелектране инсталисане снаге свака по 200 mw, један блок (генератор, турбина и котловско постројење) у 1967[.] год., а други у 1968[.] години“; 2) „две термоелектране инсталисане снаге свака по 100 mw могу се комплетно испоручити у 1966[.] години“; 3) „постројења за раздвајање ваздуха и гаса са предатом спецификацијом производње, могу испоручити у току 1966–67[.]“; 4) „за железару Скопље: Комплетну линију за контиливење челика капацитета 300.000 тн–г и једну електро пећ за производњу сировог челика капацитета 120.000 тн–г могу испоручити у току 1967–68.“; 5) „опрему за фабрике сумпорне киселине могу почети са испоруком тек 1968[.] г. Тај рок предлажу и за заједничку изградњу фабрика азотних и суперфосфатних ђубрива у Југославији“ (службеници ГКЕС-а су „образложили да је совјетска машиноградња за израду опреме хемијске индустрије преангажована за решења својих унутрашњих задатака [...], те због тога не могу раније дати опрему за хемијску индустрију“); 6) за „набавку цеви за постављање новог гасовода у количини од око 15.000 тн“ предложили су да се „цео контингент“ унесе у југословенски „предлог новог дугорочног споразума о робној размени од 1965[.] године, преко Министарства спољне трговине“; 7) саопштили су да СССР не производи „опрему за проширење ваљаонице алуминијума и алуминијских фолија и трака“, и напоменули да „поделом рада у СЕВ ову опрему производи НДР“ и препоручили да се њима обрате за набавку; 8) „опрему за отварање површинског копа за рудник 'Обилић' и за проширење флотације 'Злетово' могу испоручити 1964–1965. Представници ових рудника могу доћи одмах на преговоре“; 9) „за линију у шампанизацији вина са производњом од 800.000 флаша годишње, могуће је пројектовање а за испоруке опреме моле да се поднесе официјелни захтев од 'Пољобанке““. Саопштивши наведено, представници ГКЕС-а су навели да је „потребно, да се поднесу за све објекте и опрему [...] званични захтеви на уобичајени начин“ у оним случајевима у којим СФРЈ одговарају предложени рокови испоруке.⁴⁵⁴²

Две стране су од почетка 1964. разговарале, размењивале мишљења и водиле преговоре о испоруци „комплетне опреме“ и/или пројектовању низа објеката. У питању су биле железаре у Смедереву, Зеници и Илијашу; термоелектране „Костолац“ и „Лукавац“ (а разговарано је и о могућности увоза нових термоелектрана); рудници „Ајвалија“ и „Сребреница“; „постројење за раздвајање ваздуха и гаса за Велење“, односно, опрема за „гасификацију Велење“; било је речи и о увозу опреме за „Фабрику емајлираног посуђа у Цељу“ и за „Фабрику моторне индустрије '27. март', Нови Сад“, а средином године је поново актуелизовано питање набавке опреме за „комбинат Бор–Мајданпек“.⁴⁵⁴³ Почетком јула 1964. у експлоатацију је

⁴⁵⁴¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 24, 44609, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1.1.1964. до 1.2.1964.

⁴⁵⁴² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 28, Запись беседы Н. Бусыгина с т. Лолич, 5.2.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 44395, Мијатовић, ДСИП-у, 7.2.1964.

⁴⁵⁴³ АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 13–14, Запись беседы М. Ивлиева с Н. Перович, 28.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 71–72, Справка по письму Инвест-Импорт от 28 февраля 1964 г. по вопросу реконструкции кузнечно-прессового цеха меткомбината „Железара Зеница“ СФРЮ, март 1964; Исто, Л. 90, М. Ивлиев, Скачкову С. А., 9.3.1964; Исто, Л. 93–94, Aide Memoire (СССТ), 21.3.1964; Исто, Д. 1365, Л. 104–106, Решение ГКЭС и Госстроя по заданию на проектирование Смедеревского металлургического комбината, 3.7.1964; Исто, Л. 110–157, Задание на проектирование Смедеревского металлургического комбината, 16.4.1964; Исто, Д. 1816, Л. 94–96, Запись беседы М. Ивлиева с М. Маркичем, 3.7.1964; Исто, Д. 1826, Л. 11–20, Протокол технического совещания на меткомбинате „Железара Зеница“ по вопросу реконструкции блуминга и рельсобалочного стана, а также уточнения исходных данных для проектирования, 17.1.1964; Исто, Л. 62–77, Протокол рассмотрения технических вопросов относительно проектных работ реконструкции и расширения металлургического комбината „Железара Зеница“, а также по вопросам поставки оборудования, 4–9.5.1964; Исто, Л. 84–95, Протокол рассмотрения и утверждения комплексного проектного задания реконструкции и расширения металлургии

пуштена трећа коксна „батерија“ у Коксно-хемијском комбинату „Борис Кидрич“ (Лукавац), коју је СФРЈ набавила из СССР-а на основу листе „Ц“. Батерија је имала капацитет 200.000 тона, а са њеним пуштањем у погон „производња металуршког кокса у тузланском басену“ се повећавала „за око 50 одсто“. Изградња треће коксне „батерије“ је била завршена брзо, за свега „годину и по дана“, а у Комбинату су истицали да за то „пре свега“ треба захвалити „врло доброј“, „другарској сарадњи извођача, произвођача и совјетских инжењера“. „Реткост је да се једна овако сложена фабрика заврши за свега годину и по дана и још је необичније да је одмах почела производњу без икаквог уходавања машина“ – коментарисала је југословенска штампа. Целокупна изградња и пуштање у погон треће „батерије“ у СФРЈ су окарактерисани као „подухват“.⁴⁵⁴⁴

Упркос редовним контактима, разговорима и преговорима о различитим питањима, уговарање испорука „комплетне опреме“ се, ипак, споро одвијало. Почетком фебруара у анализама рађеним у ДСИП-у је навођено да је – наспрам 25 југословенских бродова у вредности од 123 милиона долара – „са наше стране закључен увоз опреме свега у висини 36,4 мил. долара“.⁴⁵⁴⁵ У Београду су у априлу наводили да је листа „Ц“ била „само делимично реализована (од 123 милиона покривено само 63 милиона долара)“.⁴⁵⁴⁶ Према југословенским проценама са краја маја 1964. могло се очекивати („постоје реални изгледи“) да се – највише на рачун термоелектрана – уговори износ од „око“ 95 милиона долара, али и да у том „најповољнијем случају остаје непокривено око 30 мил. долара, за које нема никаквих изгледа да се закључе“.⁴⁵⁴⁷ Због бојазни да ће у току 1965. имати проблема са „билансирањем размене“ због повећаног увоза бродова, Москва је предлагала да се размотри југословенске куповине „по листи Ц“ у СССР-у са аспекта платног биланса“, односно да се „прецизирају обавезе страна по Споразуму од 30. марта 1961. године у делу који се односи на испоруке комплетне опреме“.⁴⁵⁴⁸ Да је бојазан совјетске стране била оправдана, потврђују подаци из југословенских извора: „Већ у 1965[.] години појавиће се код плаћања врло велики дебаланс у нашу корист, јер ће плаћање по листи Ц“ износити 4,8 а по бродовима 54,7 [милиона долара – прим. М. Нинковића], што ће свакако имати неповољног одраза на робну размену.“⁴⁵⁴⁹ Због тога је Москва желела да у Београду „поново размотри бившу листу Ц“ и да саопште „која ће опрема из ове листе бити закључена до 1965. године или 1966. године, односно која опрема неће бити закључена а била је предвиђена у бившој листи Ц“. Пошто се „Седмогодишњи план“

ческог завода „Железара Илиаш“, 12–22.5.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 419155, Оперативно писмо Економског сектора за период од 25.3. до 22.4.1964; Исто, дос. 12, 416841, Мијатовић, ДСИП-у, 15.4.1964; Исто, дос. 13, 421729, Димитријевић, Амбасади СФРЈ у Москви, 22.5.1964; Исто, 427910, Мијатовић, ДСИП-у, 27.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 24, 44609, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви, за период од 1.1.1964. до 1.2.1964; Исто, дос. 25, 417316, Мијатовић, ДСИП-у, 16.4.1964; Исто, дос. 26, 419354, Забелешка о разговору са председником „Машиноекспорта“ А. К. Крутковом, 6.4.1964; Исто, 423962, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде у Москви, 28.5.1964; Исто, дос. 27, 428561, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 23. маја до 1. јула 1964.

⁴⁵⁴⁴ Опширније: АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 34, М. Ивлиев, Скачкову С. А., 22.8.1964; Исто, Л. 35–36, „Самые рентабельные капиталовложения коксохимического комбината в Лукавце“; Исто, Л. 37, „Пущена в эксплуатацию третья коксовая батарея в Лукавце“; Исто, Л. 38, „Торжество на коксохимическом комбинате 'Борис Кидрич' – Пущена в эксплуатацию третья коксовая батарея“; Исто, Л. 39, „В Лукавце вчера пущена третья коксовая батарея“; „Најрентабилнија инвестиција Коксно-хемијског комбината у Лукавцу. Прве тоне кокса из треће батерије“, *Борба*, 6.7.1964, стр. 5; „Свечаност у Коксно-хемијском комбинату 'Борис Кидрич'. Пуштена у погон трећа коксна батерија“, *Исто*, 27.6.1964, стр. 4; Munib Efendić, „Stoljeće industrije u Lukavcu“, u: *Научна конференција Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac, Lukavac, 31.10.2015. Zbornik radova*, urednici Mirsad Kunić i Semir Hadžimusić, Lukavac 2016, str. 169.

⁴⁵⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 44554, Белешка о неким отвореним питањима из економских односа СФРЈ–СССР, 8.2.1964.

⁴⁵⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 451340, СССР (април 1964).

⁴⁵⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 422774, Информација о предстојећим преговорима са СССР, 30.5.1964.

⁴⁵⁴⁸ АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 16–17, Запись беседы М. Ивлиева с З. Жагаром, 17.4.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 27, Запись беседы В. Дмитренко с Р. Рундо, 1.2.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 25, 414241, Забелешка о посети Л. А. Никифорову, 7.2.1964.

⁴⁵⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 422774, Информација о предстојећим преговорима са СССР, 30.5.1964.

СФРЈ још увек налазио „у припреми“, Београду је почетком 1964. било тешко да да прецизне одговоре.⁴⁵⁵⁰ У другој половини 1964. две стране су интензивније радиле на преиспитивању даљих југословенских набавки „комплетне опреме“.

Најзначајнији резултати у току друге половине 1964. су постигнути на плану југословенске набавке совјетских термоелектрана снаге 200 мегавата – 26. новембра две владе су потписале Споразум о пружању техничких услуга СФРЈ у изградњи термоелектрана. Тим споразумом су успешно окончани разговори које су две стране водиле, практично, у току целе 1964. Споразум је предвиђао испоруку совјетске опреме, производну кооперацију две индустрије и „техничке услуге“ које је СССР требао да пружи СФРЈ при изградњи пет термоелектрана снаге 200 мегавата. За „ТЕ Лукавац–Тузла III“ опрему („један турбоагрегат /турбина-генератор/ снаге 200 хиљада kW“) је требало испоручити током прве половине 1966. Рок за испоруку „турбоагрегата“ снаге 200 мегавата за Термоелектрану „Косово“ је био друго „полугође“ 1966, први квартал 1967. За преостале три термоелектране одређени су каснији рокови за извршавање пројектних радова и испоруку опреме. Када је о испорукама опреме („турбоблокови /кота–турбина–генератор/“ снаге 200 мегавата) реч, за трећу термоелектрану су одређени трећи и четврти квартал 1967, за четврту – 1968, а за пету – 1969. година. Осим учешћа индустрије СФРЈ у производњи опреме, за Београд је било посебно значајно то што је добијао совјетску техничку и технолошку документације за опрему. „Оцена је свих који су учествовали у преговорима [...] да је у преговорима максимално извучено што је могуће за нас и да је Споразум повољан за југословенску индустрију“ – наглашавао је В. Лолић.⁴⁵⁵¹

Набавка термоелектрана је имала огроман значај за привреду СФРЈ, која је у том периоду имала великих проблема са недостатком електричне енергије.⁴⁵⁵² Тих пет термоелектрана снаге 200 мегавата, уз две термоелектране снаге 100 мегавата чији увоз је био раније уговорен, представљали су „око 50% укупно у земљи изграђених капацитета свих термо и хидро електрана до 1963. г.“⁴⁵⁵³ Поређења са дотадашњим капацитетима термоелектрана у Југославији (без хидроелектрана) још илустративније сведоче о размерама и значају који је набавка тих термоелектрана имала. На пример, наспрам наведених 1.200, или „само“ 1.000 мегавата (ако посматрамо пет термоелектрана чија испорука је договорена 26. новембра 1964), у Југославији је 1945. укупна снага свих термоелектрана била „отприлике“ 200 мегавата. У периоду до краја 1963. у експлоатацију су пуштене термоелектране снаге од „око“ 1.000 мегавата, што значи да је „општа, укупна снага“ термоелектрана у СФРЈ до краја те године износила „отприлике“ 1.200 мегавата.⁴⁵⁵⁴

Паралелно са решавањем питања термоелектрана, две стране су приступиле свеобухватном сагледавању питања даљих набавки „комплетних постројења“. На основу „заједничке и обостране жеље да се коначно сагледа и утврди обим испорука комплетне или појединачне опреме из СССР-а у СФРЈ до краја 1965. године“, а на основу овлашћења Владе СФРЈ, Југословенска инвестициона банка је саставила „Списак индустријских предузећа и објеката за које се предвиђа испорука комплетне или појединачне опреме из СССР-а у СФРЈ“. Тај списак је, заправо, био предлог за „нов прилог уз 'Споразум о узајамним испорукама робе ФНРЈ и СССР за период 1961–1965. године' од 30. марта 1961.“, на основу кога би – како су наводи-

⁴⁵⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 412718, Забелешка Р. Поповића о разговору са В. Дмитренком, 1.2.1964.

⁴⁵⁵¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Оперативни извештај за октобар и новембар, 4.12.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 451731, Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о пружању техничких услуга СФРЈ у изградњи термоелектрана, 26.11.1964; Исто, *Aid memoire*, 26.11.1964. РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1002, Л. 37–42, Соглашение между Правительством СССР и Правительством СФРЮ об оказании технического содействия СФРЮ в строительстве тепловых электростанций, 26.11.1964.

⁴⁵⁵² „Isprekidano »kolo« struje“, *Ekonomska politika*, br. 660/21.11.1964, str. 1636; „Elektroenergija. Bilans 1965.“, *Isto*, str. 1638.

⁴⁵⁵³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁵⁵⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1835, Л. 63, Нынешнее и перспективное развитие энергетики Югославии.

ли у Инвестбанци – „досадашњи 'Прилог Ц' цитираног Споразума престао да важи“.⁴⁵⁵⁵ Службеници Инвестбанке су совјетским дипломатама предочили да планирају да се током потписивања споразума о набавци термоелектрана, „изревидира“ списак објеката са листе „Ц“, односно да се Москви саопшти „који су од објеката, чија је испорука по листи 'Ц' предвиђена до краја 1965. године, и даље актуелни за Југославију, а који не“.⁴⁵⁵⁶

„Протокол прилогу Споразума о робној размени од марта 1961[.]“ је био потписан 26. новембра 1964, током боравка функционера Југословенске инвестиционе банке Меха Хаџиабдића у Москви. В. Лолић се следећим речима осврнуо на Протокол о измени и утврђивању обима и рокова техничких услуга предвиђених прилогом „Ц“: „Совјетска страна у принципу је прихватила све наше предлоге које смо тражили. Притом, нису желели да уносе у Протокол оне објекте чија реализација – односно плаћање почињу тећи у 1966[.] г., нити објекте чија је изградња већ регулисана посебним Споразумима између Влада а који Споразуми имају исту важност. /Железара Смедерево, пројект II фазе Зенице, ТЕ од 200 MW/. Даље сматрају, да није потребно да се уносе износи колико ће бити реализовано до краја 1965[.] већ је то остављено – препуштено пракси, те колико буде стварно реализовано то ће бити исказивано кроз опште билансе робне размене. Са тиме смо се сложили.“⁴⁵⁵⁷ Другим чланом Протокола је званично регулисано да је са потписивањем Протокола од 26. новембра 1964. листа „Ц“ Споразума од 30. марта 1961. стављена ван снаге.⁴⁵⁵⁸ Као прилог Протокола потписан је „Списак индустријских предузећа и објеката, за које је предвиђена испорука из СССР у СФРЈ комплетне опреме“. На том списку се нашло следећих 10 ставки.

-Табела бр. 129: Списак југословенских привредних објеката и предузећа за које је СССР према Протоколу од 26. новембра 1964. требао да испоручи опрему.⁴⁵⁵⁹

Назив привредних објеката	Рок извравања обавеза
Проширење капацитета металуршког комбината „Железара Зеница“ на додатних 300.000 тона челика	Рокови и обим извршавања пројектних радова и испорука технолошке опреме ће се накнадно утврдити, на основу договора две стране
Проширење капацитета металуршког завода „Железара Илијаш“ за производњу водених и канализационих цеви од ливеног гвожђа, калуца, ваљака и одливака (капацитет производње појединих производа ће две стране одредити приликом разраде пројеката)	1962–1965.
Проширење два рудника за добијање и обогаћивање гвоздене руде „Љубија“ и „Вареш“ на додатни капацитет од 1.385.000 тона руде годишње	1962–1965.
Проширење рударско-прерађивачког комплекса „Сасе“ („Злетово“) за производњу концентрата олова и цинка	1962–1965.

⁴⁵⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 28, 439502, Југословенска инвестициона банка, Амбасади СССР-а у Београду, 3.10.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 122–125, Перечень объектов и предприятий, в строительстве которых Югославская сторона желала бы получить техническое содействие Советского Союза.

⁴⁵⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 434845, Забелешка М. Миленковића о разговору са М. Ивлијевим и Војскобојниковим, 25.8.1964.

⁴⁵⁵⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1002, Л. 60–63, Протокол к Советско-Југославском Соглашению от 30 марта 1961 г. о взаимных поставках товаров на 1961–1965 гг., 26.11.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Оперативни извештај за октобар и новембар, 4.12.1964.

⁴⁵⁵⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1002, Л. 60, Протокол к Советско-Југославском Соглашению от 30 марта 1961 г. о взаимных поставках товаров на 1961–1965 гг., 26.11.1964.

⁴⁵⁵⁹ Списак је састављен на основу Прилога совјетско-југословенском протоколу од 26. новембра 1964: РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1002, Л. 62–63, Протокол к Советско-Југославском Соглашению от 30 марта 1961 г. о взаимных поставках товаров на 1961–1965 гг., 26.11.1964.

Проширење коксно-хемијског комбината у Лукавцу за једну коксну батерију са 35 пећи	1962–1964.
Ширење и изградња нових предузећа за добијање угља (испорука појединих типова опреме)	1962–1965.
Проширење термоелектране која се гради у Лукавцу на додатни капацитет од 100.000 киловата	1963–1964.
Проширење термоелектране „Костолац“ на капацитет од 100.000 киловата	1962–1965.
Изградња фабрике у Кичеву за производњу шрафовске робе, капацитета 4.000 тона годишње	1962–1964.
Изградња ливнице за производњу делова аутомобилских мотора и других ливених делова од сировог гвожђа у фабрици мотора у Новом Саду	1963–1965.

Осим регулисања општих питања и набавке термоелектрана, у другој половини 1964. су вођени разговори о могућности куповине опреме за низ других објеката и решавања текућа питања у вези са пројектовањем и испоруком опреме („рудник Мојковац“, комбинат „Бор–Мајданпек“, железара у Зеници, „ТЕ Лукавац“, „ТЕ Костолац“, „Рудник 'Кишница'“...)⁴⁵⁶⁰ Упркос томе што су остварени одређени помаци по питању набавке совјетских „комплетних објеката и опреме којим је предвиђено да се покрије први програм изградње бродова“, крајем периода на који се односи дисертација у Београду су констатовали да ствари на том плану „наилазе на тешкоће“, због тога што „код нас још нису одређене смернице у оквиру појединих привредних грана“. „До сада је реализован увоз опреме у вредности од 36,3 милиона долара, а до краја 1966. године реализоваће се још 23,8 милиона долара (Зеница и Смедерево), укупно сса 60 милиона долара (првобитно договорено сса 120 милиона долара)“ – навођено је почетком новембра у анализама ДСИП-а. Вредност објеката (које је требало испоручити у току 1965) наведених на „ревидираној листи Ц“ коју је Инвестбанка уручила совјетској страни (која је била основа за поменути Протокол), износила је 60 милиона долара. С обзиром на то да је уговарање испорука те опреме тек предстојало, почетком новембра су у Београду констатовали како би „до пуне вредности уговорених бродова остала непокривена разлика од око 70 милиона долара“.⁴⁵⁶¹ Крајем новембра договорена набавка опреме за пет термоелектрана је, свакако, поправљала наведено стање, међутим две државе су решавању тог проблема морале озбиљније да се посвете у току 1965.

*

У току 1964. су наставиле да се одвијају ствари по питању југословенског извоза бродова. Заменик министра спољне трговине Семичаснов је амбасадору Мијатовићу на самом почетку године најавио да је СССР спреман да „ускоро“ почне „преговоре с југословенском владом о новом програму изградње бродова [...] за совјетске потребе за идућих 5 година“. „Тај програм ће бити знатно шири него садашњи, а обухватиће још неке друге типове бродо-

⁴⁵⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 17, 439981, Оперативно писмо за септембар 1964: Рад на реализацији инвестиционе опреме и објеката, 30.9.1964; Исто, Прилог оперативном писму, 3.10.1964; Исто, ф. 204, дос. 10, 448599, Оперативни извештај за октобар и новембар, 4.12.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 433670, Горски, ДСИП-у, 17.8.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 70, Запись беседы Н. Кудина с т. Лолич, 15.9.1964; Исто, Д. 473, Л. 109, С. Томич и Т. Миличевич – тов. Скачкову, 2.10.1964; Исто, Д. 1365, Л. 80–100, Заключение Главгосэкспертизы Госстроя СССР по проектному заданию на реконструкцию и расширение металлургического комбината „Железара Зеница“ с увеличением объема производства до 2650 тыс. т стали в год, 13.10.1964; Исто, Д. 1816, Л. 103–105, Запись беседы Н. Кудина с т. Лолич, 7.9.1964; Исто, Л. 106–108, Запись беседы Кудина Н. И. с т. Лолич, 17.9.1964; Исто, Д. 1826, Л. 174–175, Памятная записка, 5.11.1964.

⁴⁵⁶¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964.

ва, сем оних који се већ граде“ – саопштио је Семичаснов.⁴⁵⁶² Убрзо после тога, 24. јануара 1964, Влада СССР-а је поднела „предлог за испоруку бродова“ у периоду од 1966. до 1970. Совјетска страна је предлагала испоруку 73 југословенска „објекта“ у периоду од 1967. до 1970. године, „не рачунајући 11 бродова“ који су требали да буду испоручени 1966. и чије испоруке су раније биле уговорене (дакле, укупно 84 током петогодишњег периода). Вредност наведена 73 – „нова“ – брода износила је „око“ 220 милиона долара (у документима се срећу и оквирне процене о томе да је укупна вредност бродова била „од 200 до 250 милиона долара“). Осим тога, предлог је садржао и „ремонт совјетских бродова у југословенским бродоградилиштима у наведеном периоду у висини од 2,5 мил. рубаља, као и југословенске испоруке резервних делова за бродове у висини од 1,5 мил. рубаља“. За Москву је тај аранжман представљао „почетак остварења индустријске кооперације“ на основу договора постигнутих у јуну 1963. Када се погледају наведене вредности, совјетски предлог је – у односу на претходни петогодишњи период – представљао значајно повећање и потврду намере СССР-а да прошири економску сарадњу са СФРЈ.

Совјетски предлог су разматрала заинтересована бродоградилшта („Сплит“, „3. Мај“ и „Виктор Ленац“ из Ријеке, „Уљаник“ из Пуле, „Тито“ из Београда) и „надлежни државни органи“. Током дискусије вођене на састанку одржаном у СССТ 1. априла 1964. утврђено је да „наша бродоградња може овај програм да прихвати у целости“ и истакнуто: „Прихватање овог програма знатно би допринело стабилизацији производње у бродоградњи, порасту њеног рентабилитета и побољшању њених конкурентних позиција на светском тржишту. Исто тако[,] ово би врло повољно деловало на развој индустрије СФРЈ, посебно индустрије бродске опреме.“ Свеукупно посматрано, предлог Москве је „оцењен као користан за југословенску привреду и прихватљив како са гледишта типова бродова, тако и предвиђене динамике испорука“.⁴⁵⁶³

После припремних разматрања на којима су учествовала заинтересована предузећа и органи, на којима је „основно питање“ била припрема „предлога противиспуку из СССРа“, СИВ је одлучио да југословенска делегација преговара о вредности бродова (220 милиона долара) и року који је предложила совјетска делегација (1967–1970). Разрађене су четири могућности отплате бродова. Прва, и најповољнија, је била да СССР у потпуности „плати бродове испорукама црне металургије“. У случају да совјетска страна то одбије, а у Београду су сматрали да је то извесно, друга варијанта је била да се пловила плате: 1) „ваљаним производима црне металургије потребним за изградњу бродова“; 2) „опремом која ће се уградити у ове бродове, а коју морамо увозити“; 3) „електроником, бродском опремом и опремом за бродоградилшта“; 4) „ваљаним производима црне металургије за потребе наше индустрије“; 5) „нафтом, алуминијумом и памуком“. У случају одбијања и те варијанте, трећа могућност је била: „видети да се СССР-у одобри кредит у одређеном проценту, с тим да део вредности бродова плати у слободној валути“. Као последња могућност наведено је да би делегација „могла прихватити да се вредност бродова плати совјетским испорукама опреме највише до 20% вредности бродова, а остало репродукционим материјалом“ (југословенска страна је била изричита у томе да потпуно „плаћање опремом не долази у обзир“).⁴⁵⁶⁴

⁴⁵⁶² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 4707, Мијатовић, ДСИП-у, 7.1.1964.

⁴⁵⁶³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 711, Л. 39–40, Запись беседы Пузанова А. М. с И. Б. Тито, 5.2.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 451340, Неки проблеми наших економских односа са социјалистичким земљама ИЕ, 25.4.1964; Исто, ф. 206, дос. 25, 416655, Информација о састанку одржаном 1. априла 1964. у СССТ по питању изградње бродова за СССР; Исто, дос. 27, 43069, Гузина, Амбасади СФРЈ у Москви, 29.1.1964; Исто, Лаловић, Амбасади СФРЈ у Москви, 4.4.1964; Исто, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, дос. 30, 452025, 452025, Белешка о разговору Н. Цуверовића са Поповом и Мартиновом, 24.1.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 43597, Забелешка о разговору М. Пешића и Т. Кондева са Г. Поповим и Б. Дмитренко, 31.1.1964; АЈ, КИР, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. М. Пузановим, 30.1.1964; Исто, Забелешка о разговору К. Поповића са А. М. Пузановим, 4.2.1964; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–171, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита са А. М. Пузановим, 5.2.1964.

⁴⁵⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 451340, СССР (април 1964); Исто, ф. 201, дос. 17, 421719, Оперативно писмо – мај 1964, 21.5.1964; Исто, ф. 206, дос. 26, 422774, Информација о предстојећим преговорима са СССР, 30.5.1964; Исто, 424116, Белешка у вези преговора са СССР-ом о испоруци бродова као и о неким питањима

Преговори, односно, њихова прва „фаза“, вођени су у Москви од 8. јуна до 2. јула 1964. На челу југословенске делегације налазио се начелник у СССТ Б. Менаше, док је совјетску делегацију предводио начелник Управе за социјалистичке земље МСТ М. Лошаков.⁴⁵⁶⁵ На почетку преговора југословенска делегација је као „основна“ два питања навела да треба: 1) „да се разјасне техничка питања у вези програма [набавки бродова – прим. М. Нинковића], како бисмо могли дати дефинитиван одговор у погледу наших производних односно техничких могућности да испоручимо све типове бродова“; 2) „да утврдимо совјетске против испоруке за плаћање ових бродова“. Са друге стране, совјетски представници су на почетку преговора „пре свега“ саопштили да у програму набавки бродова који су предали крајем јануара „може бити неких измена“, напоменувши притом да совјетски „стручни органи неће извршити битне измене“. Делегација СССР-а је потом саопштила да „сматра да у бродове треба уградити опрему совјетске производње“. На основу списка који је совјетска страна доставила током преговора, види се да је од опреме коју СФРЈ није производила понуђено – „само“ – следеће: 1) „навигациона опрема“; 2) „опрема слабе струје“; 3) „већина сепаратора“; 4) „вијчане сисаљке“. Наспрам тога, СССР је понудио у знатно већој вредности извоз следеће „кључне опреме“, која се производила и у СФРЈ: 1) „главне стројеве за 18 до 28 великих бродова и све главне стројеве за реморкере и багере“; 2) „све палубне стројеве укључујући сва витла и кормиларске стројеве“; 3) „већину бродских центрифугалних и зупчастих сисаљки“; 4) „све главне и помоћне дизелагрегате“; 5) „спремнике и филтере“; 6) „све алатне стројеве за бродске радионице“; 7) „све трансформаторе за техничку флоту (реморкере и багере) те докове“; 8) „главне компресоре“.⁴⁵⁶⁶

Осим наведеног, совјетски представници су на првом састанку саопштили да нису спремни да преговарају о „против испорукама за бродове“, додајући да ће се о тим питањима „разговарати приликом закључења дугорочног споразума о робној размени“ и да ће бродови „бити плаћени целокупном структуром совјетског извоза“. Совјетска делегација је предложила да се преговори воде у две групе – прва би се бавила „техничким питањима“, док би се у другој договарао текст споразума (делегација је уједно предала и совјетски нацрт споразума).⁴⁵⁶⁷ Саслушавши совјетске предлоге и ставове, југословенска страна је на првом, али и на наредним састанцима, изнели следећа гледишта: 1) „изненађује нас најава измене програма и тражимо објашњења из којих разлога ће га евент. совјетска страна изменити“; 2) „у погледу опреме купићемо у СССР-у све оно што нам је потребно да увеземо о чему ћемо им поднети списак конкретних потреба за сваки тип брода. Опрему коју сами производимо нећемо увести јер за тим немамо потребе“; 3) „поред опреме коју ћемо као потребну увести тражимо да се договоримо да ће нам испоручити сав ваљани материјал потребан за изградњу бродова, као и да се договоримо о осталим испорукама, о чему ћемо изнети наше захтеве“. Реагујући на југословенске ставове, совјетска делегација је навела да је сагласна са тим да се „размотре техничка питања“ и виде југословенске могућности за испоруку тражених бродова; предочила је да они „имају инструкције и инсистирају да се у бродове угради сва опрема коју су [...] понудили“; чланови делегације су саопштили и да „нису овлашћени да разговарају о противиспорукама, али да могу информативно саслушати [...] захтеве“.⁴⁵⁶⁸

робне размене, 2.6.1964; Исто, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

⁴⁵⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, Делегација СФР Југославије; Исто, Совјетска делегација.

⁴⁵⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, Кратак преглед опреме коју предлаже СССР за комплетирање опреме на бродовима који треба да се граде у СФРЈ за СССР у 1967–1970.

⁴⁵⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 425183, Мијатовић, ДСИП-у, 10.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, Совјетски предлог Споразума о испорукама бродова из СФРЈ у СССР 1966–1970. године.

⁴⁵⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

Пошто „разјашњавање техничких питања“ није било спорно ни за совјетску, ни за југословенску страну, одлучено је да стручњаци приступе њиховом разматрању. После више састанака установљено је да СФРЈ може да произведе следеће пловне објекте: 1) „20 бродова за превоз сувог терета“ (носивости по 14.800 тона); 2) „8 морских танкера“ (носивости по 20.800 тона); 3) „11 реморкера од по 2.000–2.500 DS“; 4) „12 багера капацитета од по 1.000 m³/h“; 5) „4 пловна дока капацитета 25–30.000 тона“. После детаљнијег упознавања са захтеваним техничким условима, југословенски стручњаци су саопштили да нису у могућности да прихвате изградњу „8 океанских бродова за спасавање јачине 4–5.000 KS“ (радило се о „реморкерима-ледоломцима“), као и 10 „специјалних“, „морских багера капацитета 750 m³/h“. Совјетска делегација је уважила и прихватила наведене разлоге за одустајање од градње тих пловила. У оквиру засебне „радне групе“ проучаване су „могућности услуга – ремонта совјетских бродова у југословенским бродоградилиштима“. Југословенска страна је предложила да вредност „ремонтих услуга“ у периоду од 1966. до 1970. износи „око“ 14 милиона долара. Совјетска делегација је „изразила начелну сагласност“ по питању повећања „обима ремонтних услуга“, али је додала да то питање треба коначно размотрити на преговорима за нови петогодишњи трговински споразум.⁴⁵⁶⁹

Током преговора се као „најважније и најтеже питање, које је искрело потпуно неочекивано“, испоставио совјетски захтев да СФРЈ увезе „сву ону опрему коју су понудили“ и то „независно од тога“ да ли је бродоградилиштима увоз те опреме неопходан. Совјетска страна је акценат стављала на извозу „главних погонских бродских мотора“, а инсистирала је „и на свој осталој понуђеној опреми“. „Као основне разлоге износили су да имају велике неискоришћене капацитете за главне моторе (Брјанск), а за другу опрему да желе да имају једнообразну опрему на својим бродовима“ – наведено је у извештају са преговора југословенске делегације. Југословенска страна је сматрала да је такав захтев „неоправдан“, због тога што је „нормално да увозимо ону опрему коју сами не производимо“ и напомињала: „У досадашњој пракси, код закључења прве партије бродова, обе стране су се држале те праксе, тако да смо се СССР-у обратили за увоз оне опреме која нам је потребна.“ Неприхватљивост совјетског захтева југословенска страна је објашњавала и великим инвестицијама у производњу различите „пратеће“ опреме за бродове у СФРЈ.⁴⁵⁷⁰

Што се тиче питања „против испорука“ за бродове, совјетска делегација је – позивајући се на одсуство овлашћења да преговара о тим питањима – само „информативно“ саслушала југословенске предлоге. Југословенска делегација је изнела следеће захтеве: 1) испорука одређене опреме (према „детаљним списковима“ које су предали) намењене уградњи у бродове; 2) испорука „ваљаног материјала потребног за изградњу бродова у количини од око 200.000 тона“; 3) „за преосталу вредност бродова“ затражена је „испорука ваљаних производа црне металургије за потребе [...] индустрије“ СФРЈ, која је требала да износи „1 милион тона“ до 1970. године (односно, тражен је увоз „почевши од 1965. године по 200.000 тона годишње“, уз претходно поменути количине намењене „потребама бродоградње“). Испоруке тако великих количина ваљаног материјала југословенска страна је објашњавала унутрашњим „повећаним потребама за увозом ваљаних производа црне металургије у наредним годинама“, као и „потребом да СССР значајније повећа испоруке у СФРЈ ових производа у наступајућем периоду“.⁴⁵⁷¹

После дуже размене мишљења о различитим питањима, совјетска страна је „напокон изашла са новим предлогом“. Од наведених пет врста пловних објеката за које је утврђено да

⁴⁵⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 425851, Мијатовић, ДСИП-у, 13.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 30–31, Запись беседы Хангальдяна И. А. с тов. Лукешем, 10.6.1964; Исто, Л. 32–33, Запись беседы Хангальдяна И. А. с тов. Лукешем, 12.6.1964.

⁴⁵⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, 428560, Забелешка са IV састанка о преговорима за испоруку бродова Совјетском Савезу од стране Југославије, 16.6.1964.

⁴⁵⁷¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 427534, Мијатовић, ДСИП-у, 24.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

југословенска бродоградња може да их произведе, совјетска делегација је „изоставила 8 танкера“ и саопштила да за 20 бродова за превоз сувог терета, 11 реморкера, 12 „багера“ и четири „пловна дока“ може да прихвати сву опрему која у СФРЈ може да се произведе. Саопштили су да ће за та пловила дати „ону опрему коју производе“, а на основу списка потребне опреме које је југословенска страна предала; као и да „сматрају својом обавезом да испоруче лимове и профиле који су потребни за изградњу бродова“. Предочили су да ће танкере „сами изградити са својим моторима и опремом“, али да као делегација износе следећи предлог: да СФРЈ произведе и „предвиђених 8 танкера, с тим да они испоруче свих 8 главних мотора и сву осталу опрему коју могу дати“. Напомињали су да би за тај предлог „још морали добити сагласност владе“, у случају да га југословенска делегација прихвати.⁴⁵⁷² Са вредношћу од 50 милиона долара тих 8 танкера су чинили значајан удео у укупној вредности аранжмана.⁴⁵⁷³ Што се тиче „захтева за производима црне металургије“, совјетска делегација је саопштила да је са тим упознала Државну планску комисију, која је одговорила да „има у виду извесно повећање испорука у наредним годинама, тако да ће бити покривене потребе за бродове и нешто изнад тога“. Дакле, свеукупно посматрано, совјетска страна је направила „уступак“ по питању изградње четири од пет типова пловних објеката, али је чврсто остајала при ставу да за 8 танкера испоручи погонске моторе и осталу опрему.⁴⁵⁷⁴

Саслушавши наведене предлоге, југословенска делегација је „остала при свом ставу да је спремна прихватити и изградњу танкера под истим условима као и све остале бродове“. Пошто су обе делегације остајале на својим позицијама, договорено је да се преговори привремено прекину. Иако није дошло до потписивања Споразума, совјетска делегација је изјављивала како „нема никаквог разлога журби и да сматра да је ипак направљен користан посао“. На крају преговора две делегације су се „усмено договориле“ о следећем: 1) совјетска страна ће проучити југословенске захтеве за испоруку опреме и „даће накнадно одговор о могућности својих испорука“; 3) југословенска бродоградилишта и совјетски „Судоимпорт“, као купац, „могу одмах отпочети са разјашњавањем свих техничких питања око неспорног програма у циљу закључења уговора о испоруци бродова“, с тим што се уговори „не могу потписати док не буду настављени разговори између делегација Влада и закључен начелан споразум о испоруци бродова“; 4) совјетска страна је изразила спремност за „наставак разговора између владиних делегација у времену и месту“ које одговара Београду.⁴⁵⁷⁵

Сумирајући резултате преговора у Москви, југословенска делегација је предлагала следеће кораке: 1) „да се наша заинтересована бродоградилишта припреме за разговоре који би припремили закључење конкретних уговора о испоруци бродова“; 2) „да се размотри совјетски предлог за изградњу 8 танкера и заузме дефинитиван став“; 3) „да се, у међувремену, предузму акције код амбасаде СССР-а у Београду и преко наше амбасаде у Москви, у циљу промене совјетских ставова како по питању танкера, тако и нашег захтева за црном металургијом“; 4) „да се утврди рок за наставак разговора са совјетском делегацијом – као оријентација почетком септембра у Београду – пошто се претходно буду имале неке позитивне чињенице у промени совјетског става“.⁴⁵⁷⁶ Наведена четири закључка су усвојена на састанку

⁴⁵⁷² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 427534, Мијатовић, ДСИП-у, 24.6.1964; Исто, 427911, Мијатовић, ДСИП-у, 27.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

⁴⁵⁷³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁵⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

⁴⁵⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 427911, Димитријевић, Амбасади СФРЈ у Москви, 29.6.1964; Исто, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964; Исто, Југословенски нацрт Записника о разговорима делегација влада СФРЈ и СССР-а у вези са испорукама бродова из СФРЈ у СССР и совјетских противиспорука, за период 1967–1970. година.

⁴⁵⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970. године, 6.7.1964.

који је одржан у СССТ 9. јула 1964.⁴⁵⁷⁷ Свеукупно посматрано, иако није постигнут коначан договор о испоруци бродова, преговори који су вођени током јуна и почетком јула 1964. разјаснили су позиције две стране по многим питањима и отворили простор за потписивање новог дугорочног споразума. Због рока изградње бродова, ниједна страна није претрпела штету услед тога што је потписивање одложено.

Завршни договори и потписивање Споразума извршени су током трговинских преговора у јесен 1964. Размена мишљења о испоруци бродова одвијала се у „срдочној атмосфери“ и без већих проблема.⁴⁵⁷⁸ Министри Н. Џуверовић и Н. С. Патоличев су 11. новембра 1964. потписали Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР у периоду од 1966. до 1970.⁴⁵⁷⁹ У уводном делу Споразума је наведено да су владе две државе приступиле његовој изради „руководећи се односима искреног пријатељства и уске економске сарадње која постоји између две земље“. Споразумом се југословенска влада обавезала да ће у наведеном петогодишњем периоду обезбедити испоруке „бродова, пловних објеката и резервних делова“ у СССР, као и ремонт бродова у количинама и вредностима наведеним у следећој табели.

-Табела бр. 130: Списак бродова и пловних објеката које је СФРЈ требала да испоручи СССР-у у периоду од 1966. до 1970. године, уз вредности резервних делова и годишњих ремонтних радова (број пловних објеката је наведен у „јединицама“, вредност ремонта бродова и резервних делова у хиљадама америчких долара).⁴⁵⁸⁰

Назив	Јединица мере	1966	1967.	1968.	1969.	1970.	Укупно
Бродови за превоз сувог терета, носивости 14.800 тона	Јединица	5	5	5	5	5	25
Танкери носивости 20.800 тона	Јединица	6	3	3	3	3	18
„Багери рефулери капацитета 1.000 m ³ сенкера“	Јединица	-	2	3	3	-	8
„Багери кашикари капацитета 400 m ³ /h“	Јединица	-	3	3	3	3	12
Реморкери снаге 2–2.500 KS	Јединица	-	2	3	3	3	11
Пловни докови капацитета дизања 25.000–30.000 t	Јединица	-	1	1	1	1	4
Ремонт бродова	Хиљада долара	2.000	2.200	2.200	2.200	2.200	10.800
Резервни делови за бродску опрему	Хиљада долара	330	330	330	330	330	1.650

Споразумом је било одређено да се у све наведена пловне објекте угради „опрема коју производи југословенска индустрија, а одговара техничким захтевима поручиоца“. Такође, одређено је да „главне погонске моторе за шест танкера“ СФРЈ треба да купи у СССР-у (било је то компромисно решење спорног питања – од укупно 12 танкера које је требало испоручити

⁴⁵⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Закључци са састанка делегације која је у Москви водила преговоре за закључивање испорука бродова СССР-у, 9.7.1964.

⁴⁵⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 441933, Мијатовић, ДСИП-у, 21.10.1964; Исто, 442963, Мијатовић, ДСИП-у, 27.10.1964.

⁴⁵⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, 11.11.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 193, Л. 6–9, Соглашение о поставках из СФРЮ в СССР судов и плавучих средств в 1966–1970 г.г.

⁴⁵⁸⁰ Табела је састављена на основу списка који је чинио прилог Споразума од 11. новембра 1964. (ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, 11.11.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 193, Л. 6, Список судов и плавучих средств, подлежащих поставке из СФРЮ в СССР в 1966–1970 г.г.)

у периоду од 1967. до 1970. за половину је СФРЈ требала да увезе совјетске моторе, а друга половина је била југословенске производње; шест танкера које је требало испоручити 1966. су били уговорени раније, и у њих је требало уградити моторе произведене у СФРЈ). Осим тога, југословенска страна је требала да увезе и „опрему за комплетирање бродова која се производи у СССР а не производи се у СФРЈ или се производи у недовољним количинама“. СССР се Споразумом обавезао да ће „обезбедити испоруку у СФРЈ ваљаних производа црне металургије (бродски лим и профилни челик) за изградњу бродова и пловних објеката“. Као и у претходном периоду, одређено је да „бродови, пловни објекти и резервни делови, који ће бити испоручени из СФРЈ у СССР, као и предвиђени ремонт бродова“ и – са друге стране – „испоруке из СССР у СФРЈ ваљаних производа црне металургије и опреме“, буду унети у „укупан обим испорука по дугорочном трговинском споразуму и годишњим протоколима“. Остављена је могућност да две стране даље могу „на основу узајамне сагласности, прецизирати типове бродова, обим испорука бродова и комплетирајуће опреме“. Опште ствари („питања техничке документације, техничке карактеристике, цене и други услови испорука“) су требале даље да се прецизирају кроз преговоре и уговоре између одговарајућих југословенских и совјетских предузећа.⁴⁵⁸¹

Као што се може видети из табеле, СФРЈ је у петогодишњем периоду од 1966. до 1970. требала да испоручи 78 пловних јединица СССР-у. Пошто је испорука 11 бродова за 1966. годину уговорена раније, то је практично значило да су Споразумом договорене испоруке „67 бродова и пловних објеката“ у периоду од 1967. до 1970. Ипак, због „везивања“ за планирани нови петогодишњи споразум о трговинској размени, 1966. и период од 1967. до 1970. су посматрани као целина. Укупна вредност пловних објеката, резервних делова и услуга (ремонт) које је СФРЈ требала да „испоручи“ у периоду од 1966. до 1970. била је „око“ 245–250 милиона долара. Та оквирна вредност је требала да се даље прецизира кроз преговоре југословенских и совјетских организација. Обавештавајући Београд о потписаном Споразуму, Ц. Мијатовић је напомињао да је то био највећи појединачни „аранжман“ у дотадашњим економским односима две државе! „Споразум о петогодишњим испорукама бродова 78 разних јединица, вредност 245 мил. долара са плаћањем у готову и уз обезбеђење совјетског ваљаног материјала и неких специјалних уређаја, је до сада наш највећи конкретни аранжман. Обезбеђена је серијска производња танкера и бродова за суви терет, и запослени капацитети неколико мањих бродоградилшта које ће градити специјализоване пловне објекте. Предвиђен је ремонт совјетских бродова од 10,8 мил. долара. Код танкера број повисили на 12 са шест наших и шест совјетских мотора“ – јављао је југословенски амбасадор.⁴⁵⁸²

„Економска политика“ је изузетно позитивно писала о значају који су нови дугорочни и претходни споразум о испорукама бродова СССР-у (склопљен средином 1962) имали за југословенску бродоградњу: „Треба рећи да је одредбама оба ова споразума предвиђено да се у бродове који се испоручују СССР уграђује сва опрема и уређаји које југословенска предузећа могу да производе, док ће се остала опрема углавном увозити из СССР и других источноевропских земаља. Производе црне металургије, потребне за градњу ових бродова, испоручиваће СССР. Према томе, оба споразума са СССР значајни су не само због тога што за дуже време обезбеђују коришћење дела капацитета, већ и зато што ће, пошто је реч о серијској производњи, имати утицаја и на техничко-технолошке и економске услове југословенских бродоградилшта.“ И у југословенским анализама је истицано да је наведени аранжман, „с обзиром на повољне услове“, био „врло значајан за нашу бродоградњу“. Уопште, обе стране су биле изузетно задовољне са потписаним Споразумом.⁴⁵⁸³

⁴⁵⁸¹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, 11.11.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 193, Л. 6–9, Соглашение о поставках из СФРЈ у СССР судов и плавучих средств в 1966–1970 г.г.

⁴⁵⁸² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445709, Мијатовић, ДСИП-у, 16.11.1964; Исто, дос. 30, 451696, Без наслова (белешка о боравку Н. Џуверовића у Москви и потписаним споразумима); „Dugoročni sporazum sa SSSR?“, *Ekonomska politika*, br. 662/5.12.1964, str. 1714.

⁴⁵⁸³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964; Исто, ф. 206, дос. 30, 451696, Без наслова (белешка о боравку Н. Џуверовића у Москви и потписаним споразумима); „Brodogradnja. Sporazum sa SSSR“, *Ekonomska politika*, br. 659/14.11.1964, str. 1600.

Иако су преговори о продаји југословенских бродова и потписивање Споразума извршени после смene Н. С. Хрушчова, тј. у периоду који прелази хронолошку границу коју смо одредили за крај дисертације (размена писама о југословенском повезивању са СЕВ-ом 17. септембра, односно смена Н. С. Хрушчова 13/14. октобра 1964) и односе се на робну размену СФРЈ и СССР-а у наредном периоду, то питање је заслужило осврт због тога што је разматрано и раније у току године. Исто се може рећи и за Споразум о куповини совјетских термоелектрана и Протокол од 26. новембра 1964. о прецизирању списка „комплетних постројења“ које је СФРЈ намеравала да увезе. Наведеним договорима су засвођени сви разговори и преговори које су две стране претходно, у току 1964, водиле о бродовима и „комплетним постројењима“. Ради заокружене представе о економским односима две државе у току 1964. и, уопште, потпунијег увида у успон који је у привредној сарадњи остварен од пролећа 1962, треба поменути и Протокол о робној размени у 1965. години, који су 11. новембра потписали министри Н. Џуверовић и Н. С. Патоличев.⁴⁵⁸⁴

Протокол од 11. новембра 1964. је предвидео укупан („у оба правца“) обим размене од 300 милиона долара. То је представљало повећање од „око 35%“ у односу на обим размене у 1964. О каквом повећању је реч, упечатљиво сведочи и податак да је обим од 300 милиона долара био „2,5 пута [...] већи него реализована размена у 1962[.] години“. Дакле, „динамичан раст“ робне размене који је пратио економске односе две државе у претходном периоду, настављао се и у 1965. „Захваљујући тако великом порасту размене, СССР ће се налазити на једном од водећих места у спољнотрговинском билансу Југославије“ – констатовано је у Београду. Пораст размене није био једина позитивна промена, већ се и структура размене – у односу на дугорочни трговински споразум – донекле мењала у корист југословенске стране. „Постигли побољшање структуре у односу на количине утврђене дугорочним листама (смањили олово од 21 на 14.000 тона, калцинирану соду, каустичну, а к. карбид практично брисали, живу од 120 на 80 тона) а у извозу добили контингент од 15.000 тона конзерви воћа, поврћа, меса и дуван 3.000 тона“ – јављао је Ц. Мијатовић после завршетка преговора. И „Економска политика“ се освртала на повољну структуру робне размене са СССР-ом, а у југословенским анализама, рађеним убрзо после потписивања Протокола, структура размене са „првом земљом социјализма“ карактерисана је као „посебно повољна“.⁴⁵⁸⁵

Обе стране су биле задовољне споразумима потписаним 11. новембра 1964. Приликом потписивања годишњег протокола о робној размени за 1965. и дугорочног споразума о испоруци бродова, савезни секретар за спољну трговину Н. Џуверовић је истакао: „Потписали смо два веома важна и значајна споразума у укупном износу од 500 милиона долара. Већ према тој великој суми може се оценити колико је успешан развитак наших трговинских односа. [...] Ми видимо какве могућности постоје за развитак трговине између СССР и СФРЈ, а проширење трговине доприноси развоју пријатељских односа између Совјетског Савеза и Југославије.“ И совјетски министар спољне трговине Н. С. Патоличев је – како су констатовали на југословенској страни – „такође врло позитивно оценио развој робне размене између две земље и нагласио крупан значај споразума који су потписани“. „За развитак совјетске поморске привреде [...] биће од крупног значаја и споразум о испоруци из Југославије 78 великих морских бродова и пловних објеката у вредности од 250 милиона долара“ – посебно је 11. новембра 1964. нагласио Н. С. Патоличев.⁴⁵⁸⁶

⁴⁵⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 19, 446616, Протокол о робној размени између СФРЈ и СССР у 1965. години, 11.11.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 193, Л. 13–17, Протокол о товарообороте между СССР и СФРЈ у 1965. году.

⁴⁵⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445709, Мијатовић, ДСИП-у, 16.11.1964; Исто, дос. 30, 451696, Без наслова (белешка о боравку Н. Џуверовића у Москви и потписаним споразумима); Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР; „Дугогодишњи споразум са СССР?“, *Економска политика*, бр. 662/5.12.1964, стр. 1714.

⁴⁵⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451696, Без наслова (белешка о боравку Н. Џуверовића у Москви и потписаним споразумима).

Потписани споразуми, развој осталих питања „на плану економске сарадње“ и договори које је Н. Џуверовић постигао током боравка у СССР-у, утицали су на оптимистичну представу о перспективама даљег развоја робне размене на југословенској страни. „Аранжмани који су закључени и они по којима се још преговара имају дугорочни карактер и омогућавају значајан пораст размене у периоду 1965–1970. Совјетска страна је испољила не само спремност већ и иницијативност у даљем развијању економске сарадње. Патоличев је Џуверовићу предложио да већ у јануару на нивоу експерата почну разговори за дугорочни споразум. У Мин. поморства су нам најавили упит за нови програм бродова од око 50 мил. долара“ – наводио је средином новембра амбасадор Ц. Мијатовић.⁴⁵⁸⁷ После потписивања Споразума о пружању техничких услуга СФРЈ у изградњи термоелектрана, 26. новембра 1964, југословенска страна је морала имати још више разлога за оптимизам у погледу даљег развоја робне размене са СССР-ом.

*

Свеукупно посматрано, пораст робне размене СФРЈ и СССР-а у току 1964. године – због додатних, „ванконтингентних“ испорука – био је већи него што је било планирано. На основу података са почетка новембра 1964. планирани обим робне размене од 220 милиона долара је требао да буде „знатно премашен“! Према до тада уговореним пословима очекивало се да робна размена две државе буде око 240 милиона долара, што је било повећање од око 50% у односу на претходну, 1963. годину (158 милиона долара). Током периода на који се односи ово поглавље раст робне размене је, дакле, био константан и упечатљив! У вези са тим, у ДСИП-у су, убрзо после закључивања Протокола од 11. новембра 1964, констатовали: „Робна размена са СССР која је у периоду 1957–1962[.] осцилирала[,] од 1962. показује стално знаке успона. Совјетски Савез заузима у 1963. и 1964. четврто место у спољној трговини Југославије /иза САД, Италије и СР Немачке/ а у 1965. постоје услови, уколико се реализује размена предвиђена Протоколом за 1965. да избије на треће место.“⁴⁵⁸⁸

Заправо, при анализи спољнотрговинске размене у 1964, у СССТ-у су – узевши у обзир свеукупну размену (и додатне испоруке) – почетком 1965. констатовали да је „СССР по обиму размене постао наш трећи спољнотрговински партнер“ (обим размене са СССР-ом је био 64,8 милијарди динара, а испред су биле САД са 67,2 и Италија са 103 милијарде динара). А Протоколом о робној размени за 1965. годину, „са предвиђеним волуменом од око 300 милиона долара“ Совјетски Савез се – како је писала „Економска политика“ – „учврстио на врху листе југословенских спољнотрговинских партнера“. Осим константног раста вредности размене и сталног повећања релативног удела СССР-а у југословенском извозу и увозу, вреди истаћи и да је „структура робне размене са СССРом“ била – како су констатовали у Београду – „посебно повољна а тако исто и врло рентабилна“! Према подацима из аналитичких материјала ДСИП-а, структура увоза из СССР-а је била следећа: „репродукциони материјал 65% укупне размене, опрема 23%, храна 5% и роба широке потрошње 6%“. Наспрам тога, структуру југословенског извоза су чинили – 46% сировина и репроматеријала, 14% машина и опреме, 12% хране и 28% робе широке потрошње.⁴⁵⁸⁹

Подаци о „рентабилности“ робне размене са СССР-ом, у поређењу са „рентабилношћу спољнотрговинске размене“ Југославије са СР Немачком, су више него упечатљиви. Килограм југословенског извоза у СРН је пласиран по просечној цени од „7,3 доларских центи“, док је килограм увоза просечно плаћан 47,2 центи. Ти показатељи за робну размену са СССР-ом су били „управо супротни“. Док је килограм југословенског извоза просечно коштао 34,7 центи, килограм увоза из СССР-а је плаћан свега 4,03 центи! Анализирајући робну размену две државе у Београду су истицали и да се „пружају могућности значајнијих набавки

⁴⁵⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445479, Мијатовић, ДСИП-у, 16.11.1964.

⁴⁵⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁴⁵⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965; Исто, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР; „Dugoročni sporazum sa SSSR?“, *Ekonomska politika*, br. 662/5.12.1964, str. 1714.

из СССРа савремених инвестиционих постројења за црну и обојену металургију, хидро и термо опреме, рударство и др.“, при чему је остало да се реши питање набављања опреме на кредит. Разматрајући структуру робне размене две државе на крају периода на који се односи дисертација, у ДСИП-у су, по питању увоза из СССР-а, истицали: „Данас је СССР један од најзначајнијих снабдевача наше индустрије репродукционим производима. Тако на пример увозом из СССР подмирујемо укупне наше потребе у угљу за коксирање са 60%, антрациту 100%, нафти 40%, азбесту 90%, белом сировом гвожђу 100%, алуминијуму 70%, платини 100%, рото папиру 100%.“ Имајући наведене податке у виду, у СССТ су почетком 1965. наглашавали да је Совјетски Савез „наш најзначајнији снабдевач сировинама и репродукционим материјалима“!⁴⁵⁹⁰

Са друге стране, о пласману југословенских производа у Совјетски Савез, наглашавано је следеће: „У СССР извозимо значајне количине производа личне потрошње, опреме и производа прехранбеног сектора за које постоје скоро неисцрпне могућности, обзиром на потребе совјетског тржишта. Ово тржиште је значајно и за пласман производа машиноградње, посебно бродоградње, при чему из СССРа обезбеђујемо увоз потребних репродукционих материјала.“⁴⁵⁹¹ Дискутујући крајем 1964. о економским односима са социјалистичким државама Источне Европе, у ДСИП-у су се освртали и на повољну структуру робне размене, наглашавајући: „поготово када се мери кроз просечне цене које постижемо у размени са овим подручјем, а које су знатно повољније него у размени са Западом“. „Скоро 80% нашег извоза у социјалистичке земље представљају робе које се тешко пласирају на другим тржиштима“ – констатовали су у ДСИП-у.⁴⁵⁹² Наведене ствари треба имати у виду када се размишља о структури размене СФРЈ и СССР-а.

Сумирајући значај и перспективе за даље одвијање робне размене, у ДСИП-у су, крајем периода на који се односи дисертација, закључивали: „Размена са СССРом је од обостране користи за обе земље. Из СССРа набављамо врло значајне репродукционе материјале које би иначе морали да набављамо на конвертибилном подручју. Постоје могућности и за набавку нових репроматеријала. На тржишту СССРа пласирамо низ за њих интересантних производа репродукционог материјала, готових производа и робе широке потрошње. Неке од тих производа с обзиром на услове конкуренције и дискриминационе и заштитне мере, врло тешко би пласирали на другим тржиштима а посебно на западним. Отварају се могућности набавке значајније опреме у СССР потребне за објекте које ћемо градити у следећем периоду као и шире могућности пласмана наше опреме и трајних потрошних добара. Нарочито је повољна околност да величина тога тржишта отвара нашој одређеној привреди могућност великосеријске производње па тиме и могућност ширег учешћа на другим тржиштима и западно-европским уз конкурентске услове. Из свих ових разлога може се очекивати да ће учешће СССРа у оквиру укупног учешћа ИЕ земаља у нашој размени и даље расти.“⁴⁵⁹³ Наведене речи на добар начин показују значај који је робна размена са СССР-ом имала за СФРЈ, као и перспективу за даље ширење сарадње.

Питање совјетских кредита Југославији

Проблеми са совјетским кредитима су се из претходних година прелили на период од 1962. до 1964. Као и током претходног периода постојала су два спорна питања: 1. регулисање обавеза по совјетским кредитним аранжманима из 1956; 2) добијање нових кредита, пре свега за набавку опреме и комплетних постројења из СССР-а. Када је о кредитима из 1956. реч, током целог периода на који се односи ово поглавље стање је остало непромењено. Југо-

⁴⁵⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 138, дос. 7, 445971, Материјал за годишњи извештај Савезног секретаријата за спољну трговину, 5.1.1965; Исто, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁴⁵⁹¹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁴⁵⁹² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 449954, Белешка са састанка са амбасадорима СФРЈ у социјалистичким земљама Источне Европе о економским односима са овим земљама, 22.12.1964.

⁴⁵⁹³ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

славија је редовно – „према првобитно преузетим обавезама“ – отплаћивала искоришћени део „робног кредита“. Због стања на клириншком рачуну Народна банка је од 1962. настојала „унапред“ да врши отплату главнице и камате. На тај начин се постизала „уштеда камате за око \$ 45.000“ годишње.⁴⁵⁹⁴ Што се тиче „девизног зајма“, он је „у целости“ доспевао на наплату 1966, а Југославија је у међувремену редовно вршила отплату камате. До краја периода на који се односи поглавље било је отплаћено „око“ пет милиона долара камате. У интересу Београда је било да за отплату овог кредита искористи суфицит који је постојао у спољнотрговинској размени са СССР-ом, односно да „кредит отплаћује кроз редовни клириншки рачун“, а не доларима и фунтама. Због тога је Југославија од 1962. покретала питање „претварања [...] девизног кредита у клириншки“, што је решено 1965.⁴⁵⁹⁵

Два инвестициона аранжмана из 1956. су за Београд била „једно од важних нерегулисаних питања са СССР-ом“.⁴⁵⁹⁶ Југословенска страна је у току 1962. настојала да покрене решавање тог питања, али је оно скинуто са дневног реда тек средином 1965.⁴⁵⁹⁷ Што се тиче отплате, до краја 1964. стање је било непромењено у односу на период са краја педесетих, почетка шездесетих година („оба кредита не отплаћујемо“).⁴⁵⁹⁸ Што се тиче „алуминијумског кредита“, совјетска страна је обрачунавала „интеркаларну камату“, а отплата је требала да почне од 1965. Због малог износа кредита који је искоришћен (14/16.000 долара), али и околности да је отплата почињала тек од 1965, то питање није значајније оптерећивало односе Москве и Београда. Примера ради, у току 1965, када је требала да почне отплата, СФРЈ је требала да плати 819,64 долара „на име главнице“ и 104,13 долара за камату.⁴⁵⁹⁹ Када је о „инвестиционом кредиту“ реч, у периоду од 1962. до 1964. се настављала пракса из претходних година: Државна банка СССР-а је крајем сваког квартала обавештавала Народну банку о претходно неизмиреним обавезама и о приспећу нове рате на отплату и тражила да јој се укупан износ „дозначи преко клиринга“; Београд је пак настављао да користи околност да су „преговори између југословенске и совјетске делегације“ остали незавршени, како би избегао извршавање обавеза.⁴⁶⁰⁰

*

Када је о добијању нових кредита реч, ради потпунијег разумевања наведене тематике, треба имати у виду две ствари: 1) велику задуженост Југославије на Западу; 2) ограничене кредитне могућности СССР-а. Што се прве ствари тиче, Београд је почетком шездесетих на

---

⁴⁵⁹⁴ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 44252, Пројекат Протокола о питањима у вези кредитних аранжмана; Исто, 44034, Народна банка, Државном секретаријату за послове финансија, 26.12.1962; Исто, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁴⁵⁹⁵ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 44252, Пројекат Протокола о питањима у вези кредитних аранжмана; Исто, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР; Исто, ф. 160, дос. 8, 423686, Протокол о преговорима између Владине делегације СФРЈ и Владине делегације СССР о економским питањима, 7.6.1965.

⁴⁵⁹⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози.

⁴⁵⁹⁷ Опширније у наставку поглавља.

⁴⁵⁹⁸ ДА МСП ПА, 1962, ф. 128, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁴⁵⁹⁹ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 1965, ф. 161, дос. 9, 410206, Народна банке, Савезном секретаријату за финансије, 17.3.1965.

⁴⁶⁰⁰ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962; Исто, 424697, Народна банка, ДСИП-у, 25.7.1962; Исто, 1963, ф. 127, дос. 11, 42126, Народна банка, ДСИП-у, 17.1.1963; Исто, 435201, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 25.10.1963; Исто, 1964, ф. 99, дос. 4, 45543, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 6.2.1964; Исто, ф. 205, дос. 7, 431580, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 23.7.1964; Исто, 1965, ф. 161, дос. 9, 410206, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 17.3.1965.

Западу имао „високе дужничке обавезе“, а постојала је и тенденција даљег задуживања. У току 1962. стање са отплатом кредитних обавеза према западним државама се погоршавало и додатно отежало проблеме које је ФНРЈ имала са негативним платним билансом у размени са иностранством. Осим великих износа које је Југославија дуговала, спорна је била и структура кредита и динамика отплате. „Од укупног износа зајмова и кредита, искоришћених или у току коришћења, у конвертибилним валутама од \$ 798.000.000 – само у наредних 6 година доспева \$ 568.000.000 – или 71% укупног садашњег стања дуга и зајмова чије је коришћење у току“ – истицано је у току маја 1962.⁴⁶⁰¹ Све то је представљало огромно оптерећење за ФНРЈ. „У оквиру садашњих привредних тешкоћа посебно место заузимају наше иностране финансијске обавезе и њихова отплата. Дефицит платног биланса у порасту, задуженост достигла висок ниво, а приспеле отплате дугова постале веома акутан проблем. Њихова сума [је] већ ове године толика да, уколико не би обезбедили нове кредите, не би били у стању да на време извршимо отплате“ – обавештавао је Ј. Ђерђа средином 1962. југословенске дипломате.⁴⁶⁰² Због таквог стања у економским односима са Западом, добијање нових кредита од СССР-а је за Београд имала велику важност.

Међутим, на југословенској страни су уочавали да је Москва у том периоду већ трошила огромна средства на различитим странама света и да је услед пренапрегнутости почела да смањује давање кредита. Увиђали су да је СССР „преузео на себе највеће обавезе гаранта економске стабилности ДДР-а“ и значајна средства ангажовао у давање „врло обимних кредита“ Источној Немачкој. Осим тога, уочено је да је СССР значајно повећао своје економске активности према Куби, што је био „резултат изузетних политичких збивања у вези са сукобом САД–Куба“. Највећи део кредита СССР је и даље усмеравао на државе „лагера“. У анализама рађеним на југословенској страни навођено је и да се „економска експанзија СССР-а у неразвијеним земљама [...] наставља и даље путем давања погодних кредита“, али и да су у току 1961. овим државама дати „незнатни кредити“. Иако је у пролеће 1962. реализација кредита који су дати претходних година била у „пуном жеку“, у Београду су јасно уочавали супротну тенденцију и претпостављали да је „смањење нових кредита овим земљама вероватно [...] последица сопствених великих потреба СССР-а, затим ангажовања СССР-а у ДДР-у, Куби и повећања војних издатака“. На основу свега тога, на југословенској страни су закључивали да је СССР „имао на расположењу релативно ограничена материјална и финансиска средства“.⁴⁶⁰³ Имајући наведено у виду, можемо рећи да су се југословенске потребе и очекивања по том питању сударали са ограниченим совјетским могућностима.

*

Почетком периода на који се односи ово поглавље, Београд је изражавао незадовољство тиме што није могао да добије кредите од СССР-а, а Москва је у незваничним разговорима слала одређене позитивне сигнале по том питању. У вези са последњим, са совјетске стране се могло се чути да ће се то питање решити са даљим развојем економских односа.⁴⁶⁰⁴ Уочи посете А. Громика, у Београду су размишљали о начину на који би могло да се покрене питање совјетских кредита. Осврћући се на заинтересованост СССР-а за пласирање машина и опреме у ФНРЈ, Ц. Мијатовић је сугерисао да би се могло поставити питање добијање комерцијалних кредита за куповину опреме и да би оно могло да се повеже са „још увек нерешеним питањима старих кредита који су једнострано отказани“.⁴⁶⁰⁵ На састанку код Ј. Б. Тита 12. априла 1962, где су се југословенски руководиоци усаглашавали ставове за разговоре са А. Громиком, договорено је да се „у оној мери у којој се покаже реално“ покрене низ питања

⁴⁶⁰¹ Опширније: ДА МСП, ПА, 1961, ф. 60, дос. 2, 416855, Б. Црнобрња – представништвима ФНРЈ у источноевропским државама, 29.5.1961; Исто, 1962, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм К. Поповића, 9.4.1962; Исто, ф. 121, 416982, Мићуновић, Амбасади у Вашингтону, 25.5.1962; *Поčetак краја SFRJ*, стр. 33.

⁴⁶⁰² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 424470, Циркуларни телеграм Ј. Ђерђе, 25.7.1962.

⁴⁶⁰³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 1, Материјали за делегацију Савезне народне скупштине; Исто, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, 422109, Мијатовић, ДСИП-у, 29.6.1962; Исто, 43059, Међународни економски односи СССР-а, април 1962; Исто, Спољна трговина СССР.

⁴⁶⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

⁴⁶⁰⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962.

у вези са економском сарадњом. Уз робну размену, СЕВ и набавку наоружања и војне опреме, пажња је посвећена и питању совјетских кредита: „За нас би било од интереса средити нерешена питања из ранијих кредитних аранжмана на новој реалној основи којом би се ликвидирало оно што [је] спорно, а уговорило оно што [је] реално.“⁴⁶⁰⁶

При разматрању питања о „проширењу економске размене“, у Београду су уочи доласка А. Громике истицали да је један од начина на који је могуће проширити робну размену било „омогућавање коришћења кредита, нарочито код набавке опреме што је сада најуобичајенија форма у међународној трговини“. У материјалу посвећеном југословенско-совјетским „економским проблемима“ доста пажње је посвећено питању „нерегулисаних кредитних аранжмана“. У вези са „инвестиционим кредитом“, чији рок коришћења је нотом од 27. маја 1958. једнострано „ревидиран“ (1962–1969), у југословенским анализама је истицано да је – „држећи се совјетске ноте о отказивању кредита“ – наступило „време да се приступи спровођењу аранжмана“. И за „алуминијумски кредит“, који је према једностраној одлуци Москве требао да се користи у периоду од 1963. до 1969, у Београду су сматрали да треба да се активира.⁴⁶⁰⁷ Општи став југословенске стране био је: „Постављање захтева за реактивизацију кредита морало би се повезати са ширим формама економске сарадње. Само под тим условима они добијају реалну базу и постају обострано корисни. Кроз шире форме економске сарадње добили бисмо и гаранцију отплате истих, а постигла би се и минимална стабилност у њиховој реализацији.“⁴⁶⁰⁸

Приликом посете А. Громике, К. Поповић је 20. априла 1962. покренуо питање регулисање кредитних аранжмана из 1956. који нису реализовани. „Мислим да треба споменути и један проблем који смо наследили и који, по мом мишљењу, у садашњем стању представља одређену сметњу нашим односима. Ради се о инвестиционим аранжманима из прошлости до чије реализације није дошло. Мени изгледа да у оваквом стању у каквом се то питање сада налази оно смета и вама и нама и требало би наћи један погодан начин да то питање скинемо с дневног реда. Ја мислим да то неће бити тешко. Треба на одговарајућем нивоу да се састанемо, по мом мишљењу, и да видимо како би отклонили то питање да нас више не притиска“ – саопштио је југословенски министар иностраних послова. На Громиково тражење појашњења „о каквим се аранжманима ради“, Поповић је додатно објаснио: „То је питање инвестиционих аранжмана који нису реализовани. Ту је остало питање и њихове реализације и наше отплате и треба просто да нађемо начина да нам оно више не смета и уколико је проблематика која је била обхваћена тим споразумом актуелна, да је поново поставимо, без репова, да нас ти репови не вежу око врата.“ А. Громико се није дуже задржавао на том питању, али се сложио са мишљењем југословенског министра да „то питање некако треба скинути са дневног реда“.⁴⁶⁰⁹ У циркуларном телеграму који је К. Поповић упутио дипломатским представништвима у вези са овим питањем било је наведено: „О отказаним инвестиционим кредитима предложили смо да се то питање, које притиска наше односе, договорно регулише, скине. Сугерисали смо да се за све то одржи састанак на вишем економском нивоу. Ово нису [подв. у оригиналу – прим. М. Нинковића] одбили, чак показали разумевање, остало да се накнадно договоримо.“⁴⁶¹⁰

У склопу припреме за „привредне преговоре“ у Београду су радили на изради детаљних аналитичких материјала о кредитним аранжманима из 1956,⁴⁶¹¹ али и на припреми докумената у којима је пажња била посвећена добијању нових кредита од СССР-а. У „Предлогу за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом“ као један од циљева наведено је „коришћење кредита за увоз опреме ради растерећења платног биланса са

⁴⁶⁰⁶ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Закључци са састанка одржаног код Ј. Б. Тита, 12.4.1962.

⁴⁶⁰⁷ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози.

⁴⁶⁰⁸ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Економски проблеми.

⁴⁶⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962.

⁴⁶¹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 5, 413056, Циркуларни телеграм К. Поповића, 21.4.1962.

⁴⁶¹¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 9, 43143, Белешка о стању коришћења и отплата кредита са СССР, 24.5.1962.

циљем инвестирања у оне гране које омогућавају повећање извоза или смањење увоза“. Овај амбициозни Предлог је предвиђао велики пораст робне размене две државе (чак 76%) у односу на дугорочни споразум, али и огроман дефицит Југославије у износу од чак 117 милиона долара за три године (1963–1965). Проблем на такав начин насталог дефицита је могао да буде решен „добијањем кредита [...] за плаћање опреме предвиђене листом 'Ц' и за увоз неvezане опреме“. Конкретно, Предлог је предвиђао увоз следеће опреме на кредит: 1. проширење капацитета железаре у Зеници („II фаза“) у вредности од 48,4 милиона долара; 2. увоз опреме за Термоелектрану Косово („III фаза“) у вредности од 42,0 милиона долара; 3) улагања у алу-минијумску индустрију; 4) финансирање изградње ХЕ Ђердап.⁴⁶¹²

Ед-мемоаром Владе ФНРЈ, који је средином јуна 1962. упућен А. Громику, као друго питање дневног реда на предстојећим економским преговорима предложено је „регулисање међусобних кредитно-финансијских односа“. У вези са тим, Влада ФНРЈ је сматрала да би „у духу“ обостране жеље за проширењем економске сарадње две државе било добро „расчистити“ нерешена питања, односно „приступити и регулисању међусобних кредитно-финансијских односа насталих у периоду 1956–1958[...] године“.⁴⁶¹³ У склопу припреме за привредне преговоре југословенске дипломате су у Москви, крајем јуна, разговарале са првим замеником председника ГКЕС-а Архиповом. Према овом разговору, став совјетске стране је био да су „стари инвестициони и алуминијумски аранжмани правно пуноважни пошто их ни једна страна није отказала и према томе представљају тачку за даље разговоре“. Међутим, Архипов је наводио да „многи објекти који [су] тамо предвиђени нису више актуелни“. „Конкретан њихов став и услови (обим, рокови испорука, отплата итд.) зависе од наших предлога, они се за сада не могу оријентисати пошто не знају наше ставове, потребе и предлоге“ – јављао је амбасадор Мијатовић. На интересовање Архипова о југословенском ставу по тим питањима, одговорено је „на линији формулације у разговору Коча–Громико“, уз додатно истицање југословенске заинтересованости „на области енергетике, рударства, црне и обојене металургије, евентуално и нешто из прераде нафте“.⁴⁶¹⁴

Током „пленарног састанка“ привредних делегација покренуто је питање кредита. Шеф југословенске делегације М. Тодоровић је у основним цртама обавестио ДСИП: „Код кредита Микојан изјавио да жели регулисање наших обавеза из старих зајмова али не могу да дају било какве обавезе у погледу нових кредита до 1965. Тиме би проблем сматрали регулисаним. Пошто им одговорио да алтернатива нашем предлогу да решавање проблема кредита одложимо, рекли да ће размислити и одговорити. Данас ми Микојан рекао на пријему да му наш првобитни предлог изгледа прихватљив али му 'потребна још нека разјашњења'“.⁴⁶¹⁵ М. Тодоровић је питања у вези са совјетским кредитима настојао да покрене и на разговору са Н. С. Хрушчовом 5. јула 1962. На питања о могућности совјетског кредитирања изградње хидроенергетског система Ђердап и продаји војне опреме на кредит премијер СССР-а је суздржано реаговао, па се М. Тодоровић није дужо задржавао на њима.⁴⁶¹⁶

Када је реч о решавању заосталих обавеза по совјетским кредитима, М. Тодоровић је изјавио: „У нашим преговорима са совјетском делегацијом ми желимо да размотримо и решимо питање о кредитно-финансијским односима. Чини се да нас по том питању совјетски другови нису сасвим разумели у току наших разговора. За нас је главно – раширити узајамну трговину, установити производну кооперацију. Кредитно-финансијско питање ми сматрамо да је неопходно решити како бисмо расчистили основу у нашим односима. Ми смо предложили конструктивна решења по том питању. Део кредита, које смо ми добили од Совјетског Савеза, отплаћиваћемо почевши од 1963. године. Валутни зајам хоћемо да отплатимо испору-

⁴⁶¹² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

⁴⁶¹³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 419837, Вејвода, Амбасади ФНРЈ у Москви, 15.6.1962.

⁴⁶¹⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 421672, Мијатовић, ДСИП-у, 29.6.1962.

⁴⁶¹⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 422236, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 4.7.1962.

⁴⁶¹⁶ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 429–430, 431–432.

кама робе, претворивши га у средњерочни. У будућем имамо у виду при куповини у Совјетском Савезу комплетне опреме за предузећа да се у сваком појединачном случају договарамо о добијању одговарајућег кредита. Главно за нас, као што сам већ рекао, то су прва два питања, тј. ширење трговине и производне кооперације. Питање о кредитима можемо и да не решавамо сада, ако на то нису спремне совјетске организације. Можемо да га оставимо отвореним. Ми желимо да га решимо, како не би сметало ни нама, ни вама.“ Реплицирајући на питања која је у разговору покренуо шеф југословенске делегације Н. С. Хрушчов се није дуго задржавао на овој теми. Међутим, истичући жељу за развојем економске сарадње, на крају разговора је поменуо и решавање ових питања: „Ми хоћемо да развијамо економске односе са Југославијом на доброј, пријатељској основи и делимо Вашу жељу да расчистимо основу у нашим односима. Кредитно-финансијско питање ће се решити у складу са обостраним жељама.“⁴⁶¹⁷ Извештавајући о сусретима са Н. С. Хрушчовом и А. И. Микојаном, М. Тодоровић је јављао: „По питању кредита начелно се слажу за рашчишћавање али средства не могу дати до 1965. године. Траже, накнадно 'конкретније предлоге'“⁴⁶¹⁸

Совјетска страна, дакле, током разговора јесте показала начелну сагласност за решавање ових питања, али и одређену суздржаност указујући на потребу да се она додатно проуче пре него што се донесе неко решење. Што се тиче добијања нових кредита њихова „судбина“ је била одлучена немогућношћу Москве да до краја 1965. да веће кредите. Последица таквог совјетског става и ограничених могућности било је одсуство конкретног договора по „кредитно-финансијском питању“, због чега је та тема изостала из Протокола о економским преговорима.⁴⁶¹⁹ У југословенским анализама рађеним после преговора М. Тодоровића и А. Микојана констатовано је да је постигнут „начелан договор о вођењу преговора о кредитима“. „Онај део разговора Тодоровић–Микојан који се односио на регулисање отворених питања из кредитних споразума из 1956[.] представља само почетну размену мишљења о начину долажења до обострано-прихватљивих решења“ – сматрали су југословенски аналитичари. За став совјетске стране наводили су да „није довољно прецизан ни дефинитиван“: „Они полазе од тога да постоји њихова правна пуноважна обавеза, али да ми (својевремено) нисмо прихватили њихов предлог за начин испуњења тих обавеза.“ Суштина совјетског става која је пресудно утицала на могућност добијања кредита у наредним годинама сводила се на то да „до краја 1965[.] године никако не би могли дати веће износе кредита“, због тога што њихов план за године од 1963. до 1965. није предвидео „давање кредита европским земљама“.

„Уколико би добили од нас јасну индикацију, какву врсту опреме односно постројења и у ком финансијском обиму желимо да набавимо из СССР на кредит и ако би се то уклапало у њихове слободне капацитете, онда би вероватно долазило у обзир да се финансирају неки претходни радови (пројектовање, припремни радови итд.) При свему овоме, за њих је најважније да знају о којима се постројењима ради, који би био обим и да главнина финансиских ангажовања буде после 1965[.] године“ – сумирали су совјетске могућности и ставове аналитичари ДСИП-а. О односу „политике“ и „економије“ и потреби да се прва консултује и евентуално утиче на решавање сложених питања, на особен начин говори то што је са совјетске стране – „у више наврата после преговора“ – у незваничним разговорима предочавано да би о тим питањима „требало дискутовати на највишем нивоу тј. приликом евентуалног сусрета Тито–Хрушчов“. Када објективне околности нису дозвољавале решавање одређених економских питања (у овом случају услед заузетости совјетских капацитета и ограничених могућности), једино је највиши политички врх својом интервенцијом евентуално могао да утиче на промену ствари. При таквом стању ствари, у ДСИП-у су сматрали да уз остала „актуелна“ економска питања (попут индустријске кооперације и СЕВ-а), приликом посете Л. И. Брежњева треба „настојати“ на вођењу „садржајнијих разговора“ и по питању кредита. Независно од планиране посете Л. И. Брежњева, на југословенској страни је постојала свест о томе да би

⁴⁶¹⁷ Исто, стр. 430–432.

⁴⁶¹⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 422310, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 5.7.1962.

⁴⁶¹⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 86–87, Протокол об економических переговорах делегаций Правительства СССР и Правительства ФНРЮ, состоявшихся в Москве в период с 3 по 6 июля 1962 года.

„требало [...] да што скорије иступимо са предлогом у вези кредитног споразума, тј. да предложимо нове објекте, као и обим и рокове њиховог кредитирања“.⁴⁶²⁰

У наредном периоду југословенска страна – судећи према припремним материјалима рађеним поводом доласка у ФНРЈ новог совјетског амбасадора А. М. Пузанова и посете Л. И. Брежњева – ипак, није намеравала озбиљније да покреће питање регулисање обавеза по совјетским кредитима из 1956. Иако су у претходном периоду сматрали да би што пре требало покренути регулисање овог питања, на југословенско држање у вези са овим питањем је вероватно утицала следећа чињеница, која је навођена и у ранијим југословенским анализама: „У више наврата после преговора [Тодоровића и Микојана – прим. М. Нинковића] они су нам приватно стављали до знања да би се о томе требало дискутовати на највишем нивоу тј. приликом евентуалног сусрета Тито–Хрушчов.“⁴⁶²¹ Ни совјетска страна – у складу са претходним држањем, могућностима и интересима – није имала намеру да покреће ово питање. У „препорукама“ Н. С. Хрушчова упућеним Л. И. Брежњеву у вези са путем у ФНРЈ, о кредитима није било речи.⁴⁶²² У складу са наведеним, питање регулисања „кредитно-финансијских“ питања је практично у потпуности изостало из званичних разговора који су вођени током посете Л. И. Брежњева.⁴⁶²³

За време боравка Л. И. Брежњева у ФНРЈ, у Москви је крајем септембра 1962. питање совјетских кредита поменуто у разговору који је саветник југословенске амбасаде В. Лолић водио са званичницима ГКЕС-а. Један од задатака југословенског дипломате био је да сазна „став совјетских организација“ према давању „средњорочних кредита“ југословенским „привредним организацијама“. На састанку који је 26. септембра 1962. имао у ГКЕС-у са М. Ивлијевом и Б. Клипом било је постављено „питање за начелан одговор о ставу совјетских организација за давање средњорочних кредита – слично као што раде предузећа Пољске, Мађарске и Источне Немачке“. М. Ивлијев је по том питању „одговорио негативно“, уз објашњење да „није пракса да се код њих дају средњерочни кредити“. Међутим, у складу са добром атмосфером у односима две државе, Ивлијев је ипак додавао: „Али, ако треба нека и то тражимо у својим предлозима.“ Осим тога, Ивлијев је по питању кредита саопштио да су у ГКЕС-у „детаљно размотрили“ предлоге које је М. Тодоровић навео почетком јула у Москви и навео да југословенска страна треба да да „конкретне предлоге“ о томе „које објекте желимо да узмемо на кредит, из којих привредних грана и који капацитет“. Конкретни југословенски предлози су били потребни совјетској страни како би „могли да усагласе са својим плановима производње, а уједно да би се оценила висина кредита“. Ивлијев је поновио став који је совјетска страна износила раније, да „до 1965[.] год. имају испланиране капацитете производње“, али је додавао како би се „могло нешто и до тога периода пронаћи“. Сматрао је да је југословенска иницијатива по том питању „пожељна“ и инсистирао да Београд да „предлог 'на дугорочну економску сарадњу' као најпогоднију форму“.⁴⁶²⁴

У току новембра 1962. са совјетске стране је предочавано да је за проширење економске сарадње „за сада најпогоднија форма – индустријска кооперација и специјализација“. Наспрам истицања овог облика сарадње, навођено је да би се „кредитирање југословенске привреде од стране СССР-а у овом периоду тешко могло да оствари“. Саветник совјетске ам-

⁴⁶²⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крај јула).

⁴⁶²¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-38, Белешка поводом предстојеће предаје акредитива новог совјетског амбасадора Пузанова; Исто, I-3-a/101-40, Материјал за Л. И. Брежњева, 18.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 429386, Белешка о неким питањима билатералне сарадње ФНРЈ–СССР и спољне и унутрашње политике СССР (поводом предаје акредитива амбасадора СССР Пузанова), 10.9.1962.

⁴⁶²² *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 433–438.

⁴⁶²³ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете Л. И. Брежњева, 29.9.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 454–455.

⁴⁶²⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 342, Л. 99, 101, Запись беседы М. И. Ивлиева с т. Лолич, 26.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 435261, Мијатовић и Секички – ДСИП-у, 24.10.1962; Исто, ф. 128, дос. 7, 431633, Пешић, ДСИП-у, 27.9.1962.

басаде Дмитренко је ово образлагао тиме што је СССР имао „низ нерешених својих унутрашњих проблема (инвестиције у пољопривреди, хемијској индустрији и друго – нарочито наоружање)“. Због тога је истицао да економску сарадњу две државе „треба и даље развијати на данашњем принципу – роба за робу“.⁴⁶²⁵ Ова питања су у Москви разматрана и у вези са предстојећом посетом Ј. Б. Тита. Службеник ГКЕС-а Петрушев је обавестио југословенске дипломате да су тим поводом „свестрано разматрана питања дугорочних кредитних односа на административном нивоу“. Амбасадор Ц. Мијатовић је обавестио ДСИП о – по ФНРЈ неповољном – исходу тих разматрања: „Препоручено полит[.] руководству да не би требало мењати ставове који су били приликом посете Тодоровића Москви. Кредитирање већих објеката за Југославију долази у обзир тек после 1965 г. До тог времена требаће да се утврди обим и избор објеката за финансирање после тога рока. У међувремену, тј. до 1965 године главну пажњу посветити кооперацији и специјализацији у индустрији на бази наших предајних предлога. Поред тога могло би да се узме у обзир кредитирање пројектантских радова за објекте за које се ми одлучимо у најближем наредном периоду.“⁴⁶²⁶ Уз такве „порукe“ Москве, не чуди што питање совјетских кредита није помињано током посете југословенског председника СССР-у у децембру 1962.

У току 1963. стање по питању совјетских кредита Југославији се није битније поправљало. У вези са тим, карактеристичан је став наведен у информативном материјалу припремљеном за југословенске руководиоце који су одлазили на годишњи одмор у СССР. У документу рађеном средином године констатовано је како се у атмосфери добрих политичких односа сарадња две државе успешно развијала „у свим областима“, па и на економском плану. Међутим, то није значило да „у области економских односа нема више проблема“. „Међу њима је најозбиљнији свакако проблем неликвидираних старих и непостојање нових кредитних аранжмана“ – истакнуто је у документу.⁴⁶²⁷ Имајући у виду да је совјетска страна јасно предпочила своје ограничене могућности и „ангажованост“ ресурса све до краја 1965, Београд није превише инсистирао на покретању тог питања у току године. Дobar показатељ стања по овом питању представља чињеница да се оно ретко помиње у „оперативним писмима“ Економског сектора југословенске амбасаде у Москви на које смо наишли у прегледаним документима и који хронолошки покривају највећи део године.⁴⁶²⁸

Средином године југословенски представници су у Москви поново поставили питање „финансирања набавке инвестиционе опреме од стране совјетских предузећа и финансирања комплетних објеката“. Саветник Амбасаде В. Лолић је о томе у извештају прибележио: „На преговорима о кооперацији (тзв. комерцијални) а и раније било је постављено питање са наше стране да се нашим предузећима која набављају опрему даду извесне олакшице у форми пословних кредита од стране совјетских организација. Увек смо добијали негативан одговор са мотивацијом да то у СССР-у није пракса.“ Дакле, обе стране су остале на својим ранијим позицијама. У вези са тим питањем В. Лолић је сугерисао да би „било [...] интересантно да се расмотри и варијанта да Југославија тражи спровођење принципа да се кредитирају само комплетна постројења и то где је нарочито заинтересована индустрија СССР“. Као примере где би се ово могло реализовати поменуо је „обојене метале (Мајданпек–Бор)“ и алуминијум, уз напомену да „стари кредити за алуминијум још нису скинути са дневног реда“.⁴⁶²⁹

⁴⁶²⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 8, 438171, Мијатовић, ДСИП-у, 20.11.1962.

⁴⁶²⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 8, 439189, Мијатовић, ДСИП-у, 30.11.1962.

⁴⁶²⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–155, Материјал за другове који одлазе на годишњи одмор у СССР, 28.6.1963.

⁴⁶²⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције; Исто, дос. 12, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви: децембар–јануар 1963; Исто, 49025, Секички, ДСИП-у, 10.3.1963; Исто, дос. 13, 411500, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 8. до 28.3.1963; Исто, 415586, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви за период од 29.3. до 1.5.1963; Исто, ф. 128, дос. 1, 419011, Секички, ДСИП-у, 31.5.1963; Исто, дос. 3, 435809, Секички, ДСИП-у, 30.10.1963; Исто, 439539, Секички, ДСИП-у, 2.12.1963; Исто, 1964, ф. 206, дос. 23, 4356, Секички, ДСИП-у, 29.12.1963.

⁴⁶²⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције.

У току новембра југословенска страна је у Москви поново покренула „питање давања кредитних олакшица путем банака или привредних организација [...] при куповини инвестиционе опреме“. Совјетска страна је показала нешто кооперативнији став према овом питању у односу на ранији период: „У свим установама у начелу ова питања прихваћена да се размотре, а ми да дамо конкретне предлоге.“ Извештавајући о овим разговорима економски саветник Амбасаде М. Секички је навео: „У погледу олакшица при куповини опреме, у разговорима са председницима Спољнотрговинске банке (председник Свешников), замолио да ми овај проблем разрадим у Југославији и да предложимо конкретно како замишљамо[,] после чега би они размотрили и дали свој став по том питању. Совјетски представници навели да до сада у пракси ово нису имали, али да размена између наших земаља не искључује да се и ова форма унесе за убрзање робне размене између две земље.“⁴⁶³⁰ С обзиром на дотадашњу совјетску праксу и озбиљност коју би такав преседан могао да има у економским односима СССР-а са осталим државама, овакав став – који још увек није значио сагласност за продају опреме на кредит – био је корак напред у односу на дотадашње држање. Та промена је, свакако, била условљена постојањем одговарајуће политичке воље. Без обзира на одређене помаке који су направљени у односу на 1962. годину (пре свега по питању Ђердапа и – ванредним приликама изазваног – Скопља),⁴⁶³¹ на крају 1963, као и у претходном периоду, у југословенским анализама је навођено да, упркос позитивном развоју економске сарадње две државе, постоје и одређени проблеми, а „међу њима је најозбиљнији свакако проблем неликвидираних старих и непостојање нових кредитних аранжмана“.⁴⁶³²

Основна питања и тенденције даљег развоја су се из 1963. прелили на 1964. Последњи месеци 1963. су показали да ће најважнија питања за разматрање у току 1964. бити кредити намењени за изградњу пловидбеног и енергетског система Ђердап и обнову Скопља.⁴⁶³³ У току 1964. није било никаквог помака у вези са регулисањем обавеза по „инвестиционим аранжманима“ из 1956,⁴⁶³⁴ а значајнија кретања по питању добијања нових кредита су почела да се уочавају од јесени. Од септембра 1964. Београд је наставио да испитује могућности и показује заинтересованост за добијање кредита за набавку индустријске опреме и комплетних постројења за различите привредне објекте, што је било нарочито видно од новембра, када су направљени крупни искораци. Током септембра 1964. у СССР-у је боравила „стручна делегација Бор–Мајданпек“, која је обилазила један „велики комбинат бакра“ и „пројектне организације“. Осим упознавања са совјетским техничким достигнућима, делегација се интересовала за могућност набавка совјетске опреме на кредит.⁴⁶³⁵

У току новембра 1964. директор Железаре „Зеница“ је током боравка у Москви „информативно“ („да би се видело реаговање Руса“) тражио од спољнотрговинског предузећа „Тјажпромекспорт“ обавештење о томе да ли се од „совјетских организација може добити кредит за изградњу железаре Зеница и под којим условима“ (реч је била о кредиту за II фазу модернизације). Том приликом је председник „Тјажпромекспорта“ Никитин одговорио како је „овлашћен од руководства да понуди Зеници на нивоу предузећа (Тјажпромекспорта – Зеница) кредит у висини 50–60 мил. рубаља (целокупна опрема из СССР) са каматом 3 посто и роком отплате на шест година од испоруке опреме“ (вредност рубаље је рачуната као једнака долару, па је вредност тог „комерцијалног кредита“, у ствари, износила од 50 до 60 милиона долара). Саопштио је и да у случају да „Зеница“ жели да добије дугорочни кредит, Влада СФРЈ треба да се обрати совјетској влади. Директор Железаре је понуду прокоментарисао на-

⁴⁶³⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 439539, Секички, ДСИП-у, 2.12.1963.

⁴⁶³¹ Опширније у наставку поглавља.

⁴⁶³² АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–168, Односи Југославија–СССР, 30.12.1963.

⁴⁶³³ Опширније у наставку поглавља.

⁴⁶³⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 99, дос. 4, 45543, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 6.2.1964; Исто, ф. 205, дос. 7, 431580, Народна банка, Савезном секретаријату за финансије, 23.7.1964; Исто, дос. 8, 450030, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964.

⁴⁶³⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 17, 439385, Горски, ДСИП-у, 30.9.1964.

водећи да је у „југословенској пракси неубичајено да се железаре и већи индустријски објекти изграђују са иностраним кредитима чији су рокови отплате тако кратки“.⁴⁶³⁶

Министар Н. Џуверовић је током боравка у Москви у разговорима са Н. С. Патолитчевом и С. А. Скачковом дискутовао и о кредитним питањима. У разговору са председником ГКЕС-а Џуверовић је „нагласио“ да би СФРЈ желела да купује више опреме у СССР-у и да, у вези са тим, „очекују да ће услови бити такви какви постоје у свету“. Том приликом је поминуо кредите које је Југославија добила за куповину опреме од осталих социјалистичких држава (Пољске, Источне Немачке и Мађарске). Са Патолитчевом је Џуверовић опширно дискутовао и о „банкарским кредитима СССР за извоз опреме“ и о „праксама“ које постоје у обе државе. Том приликом је истицао да „интерес за извоз опреме повлачи и кредитирање, пошто се тада ради о подршци сопственој индустрији а не олакшицама купцу“. Дискусија је протекла „без конкретног закључка“, због тога што СССР није могао да „решава ово питање изоловано од укупних односа са соц. земљама“.⁴⁶³⁷

После разговора са директором „Зенице“ председник „Тјажпромекспорта“ је по том питању консултовао председника Спољнотрговинске банке Свешникова и председника ГКЕС-а Скачкова. Средином месеца је саопштио југословенској страни да је у дискусији са надлежнима дошао до „закључка да је комерцијални кредит који је он предложио [...] стварно неповољан за градњу Железара“. Услед тога, Никитин је добио овлашћење да предложи да „руководство Зенице види са југословенским меродавним органима да се поднесе захтев Совјетској Влади да се за градњу Железара одобри кредит од 100 милиона долара са роком отплате 12 год. од пуштања објекта у погон и каматном стопом 2% годишње“. У складу са функционисањем совјетског планског система, Никитин је истакао да би захтев требало „што пре“ поднети, „најкасније“ за два до три месеца. Напоменуо је да је исте такве услове СССР већ одобрио за „градњу железара у Пољској и Бугарској“. Осим тога, Никитин је по препоруци председника Спољнотрговинске банке „препоручио“ да се СФРЈ „уколико има интереса“ и ако јој одговарају „т.зв. комерцијални кредити“, односно „кредити без обраћања владе–влади, већ путем споразума међу банкама или предузећима“ са (средњорочним) роком од 5 до 6 година и каматом до 3%, за „набавке опреме за руднике угља, гвожђа, обојених метала или друге сличне опреме“, обрати „Тјажпромекспорту“ са припремљеним „конкретним предлозима“, после чијег разматрања би се приступило преговорима. Саветовао је и да би о томе „требало разговарати и са Председником спољнотрговинске банке Свешниковим“.⁴⁶³⁸ Такав совјетски став је био огроман искорак у односу на дотадашњу праксу! Потреба сагледавања те „проблематике“ и доношења одговарајућих одлука је од тог периода почела све више да се намеће.

У ДСИП-у су сматрали да би „информација о могућности добијања дугорочног кредита за Зеницу могла [...] да буде од већег значаја“ у случају да се добије „потврда са званичног места тј. из совјетске администрације“. Пошто им није било јасно да ли је била донета „принципијелна одлука“ да се СФРЈ одобравају дугорочни кредити, из ДСИП-а су инструкисали дипломате да провере да ли се понуђени услови односе само на „Зеницу“ или и на друге објекте.⁴⁶³⁹ Југословенске дипломате су у току децембра предузеле кораке да дођу до конкретнијих информација, пре свега у разговору са високим службеницима Банке за спољну трговину и ГКЕС-а. Почетком децембра је са председником Банке Свешниковом вођен разговор о „могућностима добијања кредита за разну опрему“. У „дужем разговору“ председник Банке је изложио њену тадашњу „праксу“. Навео је да „одобравају кредите за невезану опрему и мање комплетне објекте, на 5 година уз 5% камате“ и да вредност „индивидуалних кре-

⁴⁶³⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 14, 446288, Лолић, Државном секретаријату за спољну трговину, 20.11.1964; Исто, дос. 10, 448599, Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964.

⁴⁶³⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Забелешка о разговору Н. Џуверовића код С. А. Скачкова, 15.11.1964; Исто, Забелешка са састанка Н. Џуверовића са Н. С. Патолитчевим, 15.11.1964.

⁴⁶³⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 14, 446288, Лолић, Државном секретаријату за спољну трговину, 20.11.1964; Исто, дос. 10, 448599, Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964.

⁴⁶³⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 14, 446288, Венишник, Амбасади СФРЈ у Москви, 2.12.1964.

дитних послова“ није била већа од шест милиона долара. Такви кредити су одобравани купцима са Запада и из „неких земаља у развоју“. Са социјалистичким државама нису практиковани такви кредити, већ је СССР „продавао и куповао од њих опрему са плаћањем у готову“. Пошто је СФРЈ била „социјалистичка земља – каже Свешников – 'и за вас би важили исти критеријуми', (тј. продаја опреме за готово)“ – бележио је Ф. Горски аргументацију председника Банке. Ти услови, који нису били баш „обећавајући“ за Београд, „ублажени“ су тиме што је Свешников навео да је „конкретни посао о коме су представници Зенице разговарали са 'Тјажпромекспортом“ био – „са гледишта банке“ – „интересантан“. На трагу поменутог, председник Банке је саопштио Ф. Горском да ако СФРЈ одговара кредит са роком отплате од пет година, могу да се обрате Банци, а да „о дужим роковима кредита (10–12 година) банка није у могућности да разговара“.⁴⁶⁴⁰

Пошто од Банке за спољну трговину нису добили очекивану потврду, југословенске дипломате су се средином децембра обратиле ГКЕС-у. Уз објашњење да се у Београду ради на „сагледавању вероватног обима наших куповина опреме у СССР у наредним годинама“ затражено је појашњење у погледу „совјетских могућности кредитирања испорука опреме“. Уз ово је предочено да ће од „погодности услова плаћања зависити у многоме обим [...] набавки комплетне и појединачне опреме у СССР“. Наводећи да постоји „и совјетски интерес за проширењем испорука опреме“, М. Стојиљковић је заменику председника ГКЕС-а П. Н. Сулојеву рекао да сматра да је „разговор на ову тему потребан и обострано користан“. Одговарајући на постављена питања П. Н. Сулојев је навео како „ГКЕС не може унапред ништа да каже о могућности да ће [...] ова или она опрема моћи бити испоручена на кредит, а још мање да прецизира укупну суму и услове једног евентуалног кредита“. Понављајући став који је изнео и Свешников, Сулојев је наводио да СССР са социјалистичким државама „тргује, тј. купује и продаје опрему највећим делом за готово“, додајући: „Изузетно, на бази споразума између влада, за неке објекте предвиђа се кредитирање, но то су објекти који се граде после извршених консултација планских органа обе земље.“

Два става која је у разговору изнео Сулојев била су битна. На првом месту, Сулојев је истакао чињеницу да „одлуке о кредитирању по конкретним питањима доноси Влада после консултовања ширег круга ресора (Госплан, МСТ, ГКЕС, комитети и др.)“. У вези са тим истицао је да би о тим питањима „требало разговарати на врло високом нивоу“ и да би са „таквог нивоа“ требали да потекну и југословенска „евентуална иницијатива и предлог“. Наводећи да „постоје уобичајени дипломатски канали преко којих би се требало обратити таквом нивоу овде“, као лично мишљење је поменуо да би „ангажовање амбасадора и његове препоруке“ на одговарајући начин „припремиле повољну атмосферу за такве разговоре“. Друга битна ствар односила се на потребу за „потпунијим“ приступом проблематици, посматрано искључиво са економске стране. Коментаришући југословенски предлог за набавку опреме за „црну и обојену металургију, енергетику, рударство и др.“, Сулојев је навео како је он „интересантан за њих као извозника“, али да то „не одређује став у погледу одобравања кредита“ и да би „могла [...] доћи у обзир и друга опрема“. У вези са тим, високи службеник ГКЕС-а је истакао да сматра како би „требало поћи шире, на пример, од упознавања са Планом, перспективом неких грана, разматрати обострани интерес, биланс и др.“, а све то „у светлу јачања и продубљивања међусобне сарадње“.⁴⁶⁴¹ Иако то нису били „коначни“ одговори које је Београд желео да добије, у објективним околностима у којим је Москва морала да води рачуна о преседанима и начину додељивања кредита који је до тада практикован, у периоду док се не донесу одговарајуће начелне одлуке од ширег значаја за укупан приступ СССР-а том питању, такви одговори су представљали добре смернице и „трасирање“ пута којим даље треба ићи.

⁴⁶⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 14, 448374, Горски, ДСИП-у, 8.12.1964; Исто, ф. 205, дос. 8, 448372, Горски, ДСИП-у, 8.12.1964.

⁴⁶⁴¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 450950, Забелешка о разговору М. Стојиљковића са П. Н. Сулојевом, 15.12.1964; Исто, ф. 204, дос. 14, 450029, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964.

Крајем 1964. су ствари у вези са „кредитним питањем“ полако „созревале“ (посебно ако имамо у виду даљи „расплет“ питања у току 1965). Мислећи на низ питања из билатералних економских односа, где су југословенски захтеви за совјетским кредитима заузимали значајно место, Ф. Горски је крајем 1964. јављао ДСИП-у: „Бројност и разноврсност проблема који се сада налазе на дневном реду наших економских односа са СССР изискује њихово сагледавање у целини и доношење, у вези с тим, одлука о начину њиховог даљег третирања.“ „До сада је у разним формама (службено или директном иницијативом предузећа) постављено или најављено више наших тражења дугорочних кредита за око 175 мил. долара (Ђердап 35, Зеница 60, Бор 30, Ражине 10, разни упити око 10. Скопље – где отворено питање рока – 30 мил.)“ – продужавао је Горски. Резимирајући кредитну „праксу“ СССР-а са социјалистичким и „неразвијеним“ државама, југословенски дипломата је указивао на то да положај „прве земље социјализма“ по „проблеми одобравања кредита постаје све сложенији“. Док су неке неразвијене социјалистичке државе, попут Северне Кореје, тражиле кредит за куповину опреме, указујући притом да СССР „кредитира на 12 година земље у развоју“, оне које су биле „продавци опреме“ (Источна Немачка, Чехословачка, Пољска) су тражиле да им „СССР опрему и даље плаћа у готову“. Та проблематика се активно разматрала у Москви, па се очекивало да ће „и совјетска позиција бити јаснија и вероватно еластичнија у будућности“.

Ф. Горски је обавештавао надређене да су кроз контакте са совјетским установама југословенске дипломате стекле утисак према коме „у садашњој ситуацији СССР-у не одговара разматрање нових појединачних наших тражења кредита, нарочито ако ова долазе кроз пословне контакте наших предузећа или банке“. На основу разговора који су вођени у току децембра Ф. Горски је наводио како би на совјетској страни „сигурно [...] више желели да сагледају крупан обим наших актуелних и перспективних тражења“, па да то „ускладе са својом праксом, размотре са гледишта преседана, односа према другима и сл.“ „Значајније одлуке по оваквим питањима се овде доносе обично приликом сусрета, посета и разговора на високом нивоу. При томе се рачуна и на политички ефекат таквих одлука“ – подсећао је Горски. Осим добијања нових кредита од СССР-а, отправник послова је подсећао да се на „дневном реду“ налазе и „нерешени финансијски проблеми“ под којима је подразумевао отплату „девизног кредита“ и регулисање питања у вези са инвестиционим аранжманима из 1956. Свеукупно посматрано, уз остала „економска питања“, ове теме су чиниле „широку проблематику из области наших економских односа“ коју је – према сазнањима и утиску које су југословенске дипломате стекле у Москви – требало решавати на „високом нивоу“. Говорећи о потреби састанка на таквом нивоу совјетски министри из економских ресора су помињали ниво потпредседника и председника влада. Према мишљењу Ф. Горског, свеобухватно решавање накупљених економских питања би „по свом значају“ имало „несумњивог одраза и на шире аспекте наших односа“. У вези са тим је наводио да би посета на „високом нивоу“, а посебно ако би дошло до посете председника СИВ-а, имала – „и то пре свега“ – „политички значај“. ⁴⁶⁴² Наведена посета на „високом нивоу“ (Б. Крајгер) реализована је средином 1965, када је направљен крупан искорак по питању совјетских кредита. ⁴⁶⁴³

*

Питање о совјетском кредитирању изградње хидроенергетског система Ђердап заслужује засебан осврт, због тога што су током периода на који се односи поглавље остварени конкретни резултати и припремљен терен за склапање споразума. Изградња бране на Ђердапу је за Југославију била изузетно важна због „оштрог недостатка струје“ са којим се суочавала. Тражећи помоћ СССР-а при реализацији тог пројекта, југословенски званичници су помињали да „изградња хидроелектране има првостепено значење за економију Југославије“. ⁴⁶⁴⁴ Београд је планирао да наведено питање постави на привредним преговорима у лето 1962. У вези са тим, истицано је: „Сарадња и кредитирање СССР-а у реализацији пројекта

⁴⁶⁴² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 8, 450030, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964.

⁴⁶⁴³ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 160, дос. 8, 423686, Протокол о преговорима између Владине делегације СФРЈ и Владине делегације СССР о економским питањима, 7.6.1965.

⁴⁶⁴⁴ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 50–61, Запись беседы тов. Осипова Н. Г. с тов. Стойковичем, 20.8.1964.

Ђердап је од великог, а можда и пресудног значаја за остварење овог пројекта. Пошто према досадашњим разговорима са Румунијом по овом питању ми такође треба да сносимо веома значајан удео улагања – за шта ми до 1966. године уопште немамо могућности – мишљења смо да се питање кредитирања, и то комплетног, треба приликом ових разговора поставити.⁴⁶⁴⁵ Међутим, током привредних преговора се, као што смо поменули, испоставило да СССР нема могућности да до 1965. издвоји већа средства, а Н. С. Хрушчов је крајње суздржано реаговао на питање о совјетском кредитирању Ђердапа.⁴⁶⁴⁶

Иако СССР до 1965. није могао да издвоји већа средства, југословенској страни је на привредним преговорима, али и касније у току 1962, предочено да може да достави „конкретније предлоге“, како би совјетски органи испитали могућност за извођење одређених „претходних радова“ и пре 1965.⁴⁶⁴⁷ Полазећи од тога, Београд је у току августа 1962. почео са сондирањем терена за набавку опреме за ХЕ „Ђердап“. У том периоду није било речи о томе да се опрема узме на кредит, већ су се испитивале могућности и тражила „понуда за испоруку агрегата, турбина и трансформатора“, као и за „грађевинску и другу механизацију“. Понуда СССР-а по тим питањима је требала да послужи за „оријентацију о совјетским техничким могућностима“. У „Машиноекспорту“ су „одговорили да ће понуду моћи да даду тек уколико совјетски плански органи прихвате овај посао“. Југословенски званичници су ово питање „неофицијелно“ поменули и у контакту са представницима „Госекономсовјета“, наводећи да ће „тражити совјетске понуде“ по овом питању и како би „било корисно“ да се прво са Државним економским саветом размотри та тема, јер је „то потребно планирати на неколико година“. Службеник „Госекономсовјета“ Алфејев се сложио са тим и „обећао помоћ“.⁴⁶⁴⁸ У јесен 1962. југословенска страна је и у ГКЕС-у покренула питање „прелиминарног испитивања могућности набавке опреме за хидроелектрану Ђердап“. У октобру је са представницима ГКЕС-а било „у начелу договорено да се може разматрати опрема за ХЕ Ђердап“.⁴⁶⁴⁹

У току 1963. постепено су наставиле да се одвијају ствари у вези са жељом Београда да од СССР-а добије кредит за потребе изградње „Ђердапа“. Средином фебруара, економски саветник југословенске амбасаде Секички је у разговору са замеником министра спољне трговине Смељаковом успут поменуо да је „пре неколико месеци разговарао приватно са начелником Управе Лошаковим те да га је том приликом питао да ли долази у обзир куповина у СССР-у грађевинске опреме за ХЕ Ђердап уз трговачки кредит“. Заменик Н. С. Патоличева је „подвукао да они за сада не дају трговачке кредите већ искључиво међудржавне“. Ипак, „с обзиром на то да се ради о ХЕ Ђердап“, навео је да би „желео да види списак опреме“ коју је Југославија хтела да набави. Било је договорено да две стране ову размену мишљења сматрају „као претходно информисање“ и да М. Секички „по могућности прибави списак опреме да би се видело о каквој се опреми ради“.⁴⁶⁵⁰

Четрдесетак дана касније, 22. марта, министар спољне трговине Румуније је у име своје владе обавестио југословенског амбасадора да им је „трговински изасланик СССР Зарубкин пренео одговор Госплана и МСТ СССР о прихватању [...] захтева за испоруку опреме за Ђердап, који је [...] постављен у августу 1962. године совјетским предузећима“. Том приликом Зарубкин је румунским званичницима саопштио да је СССР спреман да испоручи

⁴⁶⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

⁴⁶⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 422236, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 4.7.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 429–430.

⁴⁶⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 422310, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 5.7.1962; Исто, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крај јула).

⁴⁶⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 426991, Табор, ДСИП-у, 14.8.1962.

⁴⁶⁴⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 342, Л. 99, 101, Запись беседы М. И. Ивлиева с т. Лолич, 26.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 435261, Мијатовић и Секички – ДСИП-у, 24.10.1962; Исто, ф. 128, дос. 7, 431633, Пешић, ДСИП-у, 27.9.1962.

⁴⁶⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 12, 46585, Забелешка о разговору Секичког са Смељаковим, 12.2.1963.

опрему „од 1966–1969. године“, под условом да „на време“ добије југословенски одговор. Саопштио је и да ће „совјетски трговински представник у Београду“ о томе обавестити југословенске органе, што до почетка априла „није учињено“. Југословенска страна је, на одређени начин, била затечена таквим развојем догађаја по питању које није било званично постављено, већ је у августу 1962. само „сондиран терен“ за његову реализацију. „Несхватимо [sic!] да СССР одговара влади треће земље на питања која смо ми поставили стварно не на нивоу влада и не директно и официјелно Госплану“ – телеграфисао је помоћник државног секретара за иностране послове Д. Кведер југословенској амбасади у Москви. Обавестивши југословенске дипломате о овом „случају“, помоћник К. Поповића их је упознао и са тим да се „врше припреме за официјелно обраћање влади СССР за добијање кредита за опрему и грађевинску механизацију и евентуално опрему“.⁴⁶⁵¹

Имајући у виду југословенско-румунске преговоре о Ђердапу који су вођени, СИВ је 7. маја 1963. донео закључке који су се односили на набавку на кредит опреме из СССР-а. СФРЈ је желела да у СССР-у набави опрему која се односила на „енергетику“ и одлучено је да се обрати совјетској влади са „предлогом за склапање кредитних аранжмана у вези са производњом и испоруком опреме“. Конкретно, СФРЈ је желела да набави: 1) „само део хидро-механичке и електро-машинске опреме који домаћа индустријска предузећа не буду могла да испоруче под повољним економским и техничким условима“; 2) „специфичну опрему за извођење грађевинских радова коју домаћа индустријска предузећа не производе“. Истакнуто је да при уговарању опреме „треба обезбедити домаћим индустријским предузетцима да кооперирају са совјетским испоручиоцима“.⁴⁶⁵²

Како су средином 1963. привођени крају југословенски-румунски договори у вези са изградњом хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап – у јуну су парафирани уговори, на основу којих је у новембру потписан „коначан споразум“⁴⁶⁵³ – Београд је покренуо најављено питање кредита за потребе изградње. Крајем јула је Ф. Горски посетио совјетског министра иностраних послова А. А. Громика и „предао му ноту о Ђердапу“. Усмено му је „изложио проблем“ и у складу са инструкцијама „затражио подршку“ СССР-а у Дунавској комисији по том питању.⁴⁶⁵⁴ Неколико дана касније, 3. августа 1963, отправник послова југословенске амбасаде је потпредседнику совјетске владе, председнику Госплана П. Ф. Ломаку предао ед мемоар „који се односи на Ђердап“ и у коме је „затражен и кредит од 18 милиона долара“ за потребе изградње пловидбеног дела система. Вредност кредита је одређена на основу процењених југословенских трошкова за изградњу преводница и пратећих објеката који су износили 47,5 милиона долара и то на такав начин што је „према совјетском учешћу у пловидби“, који је у периоду од 1959. до 1961. износио 37,3%, прорачунато да би „дугорочни кредит“ Владе СССР-а требао да износи „18,0 милиона долара“. Кредит је требао да буде „отплаћиван путем такса за пловидбу“. Према југословенском виђењу, тај кредит је, у ствари, представљао „плаћање трошкова пловидбе унапред“. Осим тога, у ед мемоару је било и „начелно изнето тражење грађевинске механизације и готове опреме (или у кооперацији са нашом индустријом) на кредит“.⁴⁶⁵⁵

⁴⁶⁵¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 13, 411019, Кведер, Амбасади ФНРЈ у Москви, 1.4.1963.

⁴⁶⁵² АЈ, 130–616–1014, Закључци са седнице СИВ-а од 7.5.1963.

⁴⁶⁵³ Опширније: А. Milatović, *Pet diplomatskih misija*, 2, str. 100–101, 129; М. Gulić, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants“, *Tibiscum*, 5/2015, pp. 515–517; Б. Новосельцев, „Югославия, Румыния и строительство Джердапской ГЭС (середина 1950-х–начало 1960-х годов)“, у: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*, отв. ред. О. В. Хаванова, Москва 2016, стр. 276–277.

⁴⁶⁵⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 214, Запись беседы Фирюбина Н. П. с тов. Ф. Горским, 14.9.1963; АЈ, КПр, I–5–b/99–13, Горски, ДСИП-у, 29.7.1963.

⁴⁶⁵⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 204–207, Запись беседы т. Ломако П. Ф. с т. Горским, 3.8.1963; Исто, Л. 208–211, Памятная записка, 3.8.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 129, дос. 16, 443038, Aide memoire – копија Aide memoire-а предлог Владе СССР, 3.8.1963; Исто, 443698/63, Подсетник за разговор М. Никезића са А. Пузановом, 28.12.1963; Исто, 1964, ф. 207, дос. 22, 4967, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановим, 10.1.1964; АЈ, КПр, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору М. Тепавца са А. Пузановом, 15.1.1964.

Југословенско обраћање СССР-у било је део шире југословенско-румунске дипломатске акције усмерене ка подунавским државама у току „јула–августа 1963.“ Две прибрежне државе су истицале да се „изградњом хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап регулише [...] најтежи сектор Дунава за пловидбу, смањују се експлоатациони трошкови бродарства и омогућава седмоструко повећање пропусне моћи Ђердапа у поређењу са садашњом“. Од укупне вредности инвестиција која је износила око 400 милиона долара, на решавање пловидбених питања се односило 95 милиона долара (Југославија и Румунија су, дакле, требале да уложе по, поменутих, 47,5 милиона долара). У ту суму је улазила вредности од 55,6 милиона који су се односили на „инвестиције које служе искључиво пловидби /две бродске преводнице, предпристаништа и сл./“, као и износ од 39,4 милиона долара колико је било „процењено учешће пловидбе у објектима који служе како енергетици тако и пловидби /цена бране, насипа, накнада штете за поплављено земљиште и сл./“. Отплата ових средстава које би уложиле Југославија и Румунија би се вршила преко наплате повећане таксе од стране Ђердапске управе у периоду од 25 година и са каматом од 3%.

Због поменутих погодности које би олакшале пловидбу Ђердапом, СФРЈ и НРР су сматрале да је „оправдан“ њихов предлог да се подунавске државе сагласе са повећањем такси са 0,145 на 0,37 долара по тони носивости за потребе отплате југословенских и румунских улагања. Према рачуници Југославије и Румуније, „бродарства би остварила уштеде и поред овако драстичног повећања такса, јер би експлоатациони трошкови били нижи од садашњих“. ⁴⁶⁵⁶ Југословенски и румунски предлог подунавским државама за учествовање у финансирању изградње пловидбеног дела система Ђердап сам по себи је наишао на отпор. Поврх тога, СФРЈ је за своју половину трошкова – као што је био случај у ед мемоару предатом совјетској страни 3. августа – „на билатералној бази“ тражила кредите од подунавских држава у складу са учешћем њихових бродова у пловидби кроз Ђердап. ⁴⁶⁵⁷ Због отпора који су у току 1963. и 1964. прибрежне државе испољиле према идеји да „сносе део трошкова који се односи на пловидбу“, решавање питања финансирања изградње „пловидбеног дела“ система Ђердап на кредит није било решено онако како је прижељкивао Београд, нити је ФНРЈ, дакле, за ту намену добила кредит од СССР-а. ⁴⁶⁵⁸

Почетак 1964. је донео даљи напредак по питању одобравања кредита за потребе изградње „Ђердапа“. А. Пузанов је 10. јануара 1964. пренео М. Никезићу одговор на југословенски ед мемоар: „Совјетска влада је размотрила *aide-memoire* владе СФРЈ од 3. августа 1963. године и изражава своју сагласност да се поведу преговори представника СССР и СФРЈ, на нивоу експерата, о могућности техничке сарадње у изградњи хидроцентрале Ђердап.“ Саопштивши одговор, А. Пузанов је даље говорио о могућности техничког ангажовања („при пројектовању, испорукама опреме и др.“) и навео је да „на нивоу експерата треба да се припреми предлог за две владе“. Упадљиво је да је у одговору совјетске владе и објашњењима амбасадора изостао део о кредиту, али је то свакако био корак напред и конкретан предлог за предузимање наредних мера. ⁴⁶⁵⁹ Садржај одговора совјетске владе и држање А. Пузанова говоре о томе да се СССР није слагао са питањем отплате инвестиционих радова на пловидбеном делу система Ђердап на начин на који га је поставила СФРЈ. Дакле, испорука

⁴⁶⁵⁶ АЈ, 130–616–1014, Информација о проблему финансијског учешћа подунавских земаља у изградњи пловидбеног дела система Ђердап, 2.11.1964; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 129, дос. 16, 443038, *Aide memoire* – копија *Aide memoire*-а предлог Влади СССР, 3.8.1963; Исто, 443698/63, Подсетник за разговор М. Никезића са А. Пузановом, 28.12.1963.

⁴⁶⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 451177, Подсетник за разговор С. Крајгера са А. Пузановим, 2.3.1964.

⁴⁶⁵⁸ АЈ, 130–616–1014, Информација о проблему финансијског учешћа подунавских земаља у изградњи пловидбеног дела система Ђердап, 2.11.1964; Исто, Информација о нерешеним проблемима у вези са финансирањем изградње хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап, 17.11.1964; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 129, дос. 16, 443698/63, Подсетник за разговор М. Никезића са А. Пузановом, 28.12.1963; Исто, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановом, 30.12.1963; Исто, 1964, ф. 207, дос. 22, 4300, Тепавац, Амбасади СФРЈ у Москви, 3.1.1964; Исто, 451177, Подсетник за разговор С. Крајгера са А. Пузановом, 2.3.1964.

⁴⁶⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 4967, Забелешка о разговору М. Никезића са А. Пузановим, 10.1.1964.

опреме није била спорна, али је било спорно да се она изврши на рачун совјетског учешћа у финансирању пловидбеног дела инвестиција.

После одговора совјетске владе интензивирана је активност по питању учешћа СССР-а у изградњи система Ђердап. Две стране су од средине јануара до почетка марта у више наврата размениле мишљења о различитим питањима и извршиле припрему за преговоре. Југословенска страна је истицала да „позитивно оцењује“ сагласност Владе СССР-а да се „поведу преговори“, али је напомињала да ће СФРЈ „без кредита тешко савладати изградњу тако крупног објекта у релативно кратком року“. Председник „југословенске државне комисије за изградњу“ хидроенергетског система Ђердап Богољуб Стојановић је крајем јануара наводио да би „испоруке совјетске индустрије могле износити око 20 милиона долара ($\pm 15\%$)“, а почетком марта је помињао знатно већу вредност: „Близу 30. млн. долара са толеранцијом од 20%.“ На питања у вези са кредитом, совјетски званичници су наводили да је „кредитирање набавке опреме пре свега политичко питање [подвучено руком у оригиналу – прим. М. Нинковића] и да се стога не може очекивати одговор пре него што експерти заврше свој рад и поднесу владама конкретне предлоге“; односно, истицали су: „После обављених преговора на нивоу експерата око утврђивања обима техничке сарадње и испорука комплетне опреме, грађевинске механизације и осталог што ће предложити делегације, пришло би се сагледавању висине кредита који би СССР доделио Југославији за ту сврху, а о чему би се решавало на вишем политичком нивоу.“⁴⁶⁶⁰

На основу закључака СИВ-а од 24. фебруара 1964. требало је „што пре“ отпочети „конкретне преговоре са СССР по питању техничке сарадње, испоруке опреме и кредита у вези са изградњом система Ђердап“.⁴⁶⁶¹ На основу те одлуке и у сагласности са ДСИП-ом, одређено је да делегација привремене Мешовите (југословенско-румунске) комисије за послове Ђердапа на чијем челу се налазио члан Извршног већа СР Србије Б. Стојановић отпутује у СССР да води „информативне разговоре“ са делегацијом совјетске владе.⁴⁶⁶² Са друге стране, ГКЕС је од стране Владе СССР-а овлашћен за „преговоре са југословенском делегацијом експерата, о утврђивању техничке сарадње и обима набавки комплетних машина, грађевинске механизације и остале опреме за хидроелектрану Ђердап“.⁴⁶⁶³

У склопу припреме југословенске делегације за преговоре састављен је „Програм рада делегације СФРЈ у СССР-у“ и одржани су састанци на којима су разматрани основна питања и ставови. Припремљени су „предлог програма обиласка фабрика и лабораторија“ и „програм обиласка хидроцентрала“, да би југословенски стручњаци могли да се упознају са могућностима совјетске индустрије. Разрађене су и две варијанте за „испоруке совјетске индустрије“ на кредит. Прва, „мања“, је подразумевала испоруку опреме, грађевинске механизације и репродукционих материјала у вредности од 24.850.000 долара. Друга варијанта је подразумевала совјетске испоруке у вредности од 28.070.000 долара. Што се тиче услова кредита, планирано је да се траже „исти какви су дати за Асуанску хидроелектрану“: камата од 2,5%, почетак отплате три године по испоруци и рок отплате од 12 година. Исте такве услове је

⁴⁶⁶⁰ АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 9, Л. 40–41, Запись беседы тов. Попова Г. П. с тов. Стояновичем, 28.1.1964; АЈ, КПр, I–5–b/99–14, Забелешка о разговору М. Тепавца са А. Пузановом, 15.1.1964; Исто, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. Пузановом, 30.1.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 46112, Мијатовић, ДСИП-у, 28.2.1964; Исто, ф. 207, дос. 2, 47657, Забелешка о разговору Б. Крајгера са А. Пузановом, 3.3.1964; Исто, дос. 22, 451091, Белешка о разговору Б. Стојановића са Г. Поповим и В. Дмитренко, 29.1.1964; Исто, 43597, Забелешка о разговору М. Пешића и Т. Кондева са Г. Поповим и Б. Дмитренко, 31.1.1964.

⁴⁶⁶¹ АЈ, 130–616–1014, Закључци СИВ-а о непосредним задацима у вези са изградњом хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап, 24.2.1964.

⁴⁶⁶² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 414136, Предлог састава делегације, 5.3.1964; Исто, Пуномоћје за Б. Стојановића; Исто, 451194, Програм рада делегације СФРЈ у СССР-у; АЈ, 130–616–1014, Информација о разговорима делегације привремене Мешовите комисије за послове Ђердапа са СССР-ом од 11–22. марта 1964, 20.4.1964.

⁴⁶⁶³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 46112, Мијатовић, ДСИП-у, 28.2.1964.

тражила и Румунија. Договорено је да се разговори о том питању воде када „совјетска страна буде спремна“.⁴⁶⁶⁴

Преговори – који су вођени од 11. до 22. марта у Москви – представљали су значајан корак напред по питању совјетског кредитирања радова на систему Ђердап. Како су касније наводили у Београду, овим преговорима су „утврђени [...] оквири за сарадњу у вези са пројектовањем, израдом основне опреме и набавком грађевинске механизације за ХЕ Ђердап“.⁴⁶⁶⁵ Убрзо по доласку, југословенски стручњаци су из Москве јављали да су „преговори о Ђердапу отпочели у нормалној радној атмосфери“. На челу совјетске делегације налазио се председник ГКЕС-а Семјон Андрејевич Скачков, а у преговорима је учествовао и министар енергетике и електрификације СССР-а Петар Степанович Њепарожни. Преговори су се одвијали кроз пет радних група које су требале да проуче „техничке аспекте градње“ и финансијска питања.⁴⁶⁶⁶

Приликом обилазака предузећа југословенски стручњаци су потврдили своја сазнања о „врло високом степену подобности совјетске технике за производњу потребне опреме“. Током боравка у Москви шеф делегације Б. Стојановић је имао „посебан разговор“ са министром енергетике и електрификације СССР-а П. С. Њепарожним и потпредседником Савета министара и сталним представником СССР-а у СЕВ-у Михаилом Авксентјевичем Лесечком. Свеукупно посматрано, пријем југословенске делегације у СССР-у био је „врло добар“.⁴⁶⁶⁷ У току преговора чланови југословенске делегације су обавештавали ДСИП да је „совјетска страна прихватила већину наших предлога уз прихватљиве модификације“.⁴⁶⁶⁸ У информацији о разговорима две делегације, која је припремљена за Ј. Б. Тита, истакнуто је како су са совјетске стране „изразили [...] како спремност да изиђу у сусрет свим нашим захтевима тако и задовољство што смо се њима обратили“.⁴⁶⁶⁹ Током преговора југословенска страна није успела на одговарајући начин да покрене питање о учешћу СССР-а у финансирању пловидбеног дела радова, нити да сазна нешто ново по том питању.⁴⁶⁷⁰ Осим тога, „остало је отворено и неусаглашено питање обима совјетских испорука које се односе на турбине и агрегате“, тј. постојала је разлика између „совјетског предлога да испоруче свих шест јединица комплетно, и југословенског да испоручи једну комплетну јединицу“.⁴⁶⁷¹

Преговори су завршени 22. марта потписивањем „Записника о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап)“. У Записнику је наведено све оно око чега су се стране усагласиле, као и „предлози које су обе стране изнеле по неусаглашеном“.⁴⁶⁷² Пошто југословенска делегација претходно није разматрала совјетску понуду за испоруку шест агрегата, она без одобрења СИВ-а није могла да је прихвати. Због тога су на предлог југословенске стране („да би консултовали владу“) преговори прекинути и одлучено је да се наставе

⁴⁶⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 451194, Припрема делегације за одлазак за СССР, 9.3.1964; Исто, Програм рада делегације СФРЈ у СССР-у.

⁴⁶⁶⁵ АЈ, 130–616–1014, Југословенска инвестициона банка, СИВ-у, 9.9.1964.

⁴⁶⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1964, 207, дос. 22, 48142, Влаховић, ДСИП-у, 13.3.1964.

⁴⁶⁶⁷ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964.

⁴⁶⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49406, Влаховић, ДСИП-у, 19.3.1964.

⁴⁶⁶⁹ АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Информација о разговорима са СССР-ом о техничкој сарадњи и испоруци опреме и кредита за хидроцентралу Ђердап, 29.4.1964.

⁴⁶⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1964, 207, дос. 22, 419345, Забелешка о разговору Б. Стојановића са М. Лесечком, 19.3.1964; Исто, 49406, Влаховић, ДСИП-у, 19.3.1964.

⁴⁶⁷¹ ДА МСП, ПА, 1964, 207, дос. 22, 419345, Забелешка о разговору Б. Стојановића са М. Лесечком, 19.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 64–65, Запис беседы Архипова И. В. с Б. Стојановичем, 21.3.1964.

⁴⁶⁷² ДА МСП, ПА, 1964, 207, дос. 22, 49406, Влаховић, ДСИП-у, 19.3.1964; Исто, 451264, Записник о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап), И. В. Архипов, Б. Стојановић, 22.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 84–88, Записник о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап), Б. Стојановић, 22.3.1964.

„најкасније за месец дана“.⁴⁶⁷³ У вези са преговорима који су вођени постављају се следећа питања: које су све теме разматране, какви су били југословенски и совјетски ставови о њима и какви су договори постигнути?

На преговорима су разматрана четири основна питања: 1) техничка помоћ; 2) грађевинска механизација; 3) опрема за „хидро чвор“; 4) кредитирање испорука. По првом питању – питању совјетске техничке помоћи – југословенска делегација је поднела предлог који се састојао из два дела: 1) „оријентационог програма за одашиљање југословенских стручњака ради упознавања са совјетским искуством и слања совјетских експерата у Југославију“; 2) „списка делова пројеката за које се тражи експертиза совјетских стручњака односно институција“. Ти предлози су били „веома спремно“ прихваћени на совјетској страни. У „усаглашеном радном записнику“ две делегације су констатовале да по питањима совјетске техничке помоћи Југославији имају идентичне ставове.⁴⁶⁷⁴ И по другом питању – питању грађевинске механизације – две стране су у „усаглашеном радном записнику“ констатовале „потпуну сагласност у ставовима“. Југословенска страна је предала спецификације за грађевинску механизацију са ценама и затражила „испоруку ове опреме на кредит у износу око 10,8 мил. долара“. Совјетска делегација се сагласила да испоручи сву тражену опрему, с тим што је „предложила да се спецификација не утврђује док се не изврши ревизија и експертиза пројеката“. По трећој ставци разматраној у разговорима, набављању „опреме за хидро чвор“, обе стране су изнеле своје предлоге. Југословенски стручњаци су предлагали да СССР испоручи: 1) „један комплет агрегат (турбина и генератор)“; 2) „један трансформатор“; 3) „склопове и делове за осталих 5 агрегата“; 4) „репроматеријал за осталих 5 агрегата“. Са друге стране, совјетска делегација је предложила: 1) „да југословенска индустрија сама ради трансформаторе, па и хидромеханичку опрему“; 2) „да совјетска индустрија произведе свих 6 агрегата или уколико Југославија инсистира да и њена индустрија производи ове агрегате, онда 3 као минималну серију“.⁴⁶⁷⁵

Совјетски предлог за производњу „свих шест агрегата (турбина и генератора)“ је био изнет „у форми жеље и предлога уз молбу да га југословенска страна пажњиво проучи“. Совјетски преговарачи су саопштили да „њихове предлоге у погледу расподеле агрегата не сматрамо комерцијалним, већ бригом да изградња успе, да су коректни и да представљају основу за договор“. У току преговора шеф југословенске делегације је сматрао да совјетски предлог „има своју логику нарочито с техничке тачке гледишта, а и са економске“: „Аргумента за овај предлог имају много. Уникат би сувише коштао, тешко је синхронизовати рад на отклањању евентуалних грешака, не могу гарантовати квалитет и рокове за оно што наша индустрија по њиховој документацији производи [...] па би углед совјетске индустрије могао бити оштећен итд.“ Имајући све наведено у виду, шеф југословенске делегације је у извештају са преговора констатовао: „Предлог није заснован на економско-финансијским интересима

⁴⁶⁷³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 65–66, Запись беседы Архипова И. В. с Б. Стояновичем, 21.3.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49807, Влаховић, ДСИП-у, 21.3.1964.

⁴⁶⁷⁴ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Информација о разговорима са СССР-ом о техничкој сарадњи и испоруци опреме и кредита за хидроцентралу Ђердап, 29.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49807, Влаховић, ДСИП-у, 21.3.1964; Исто, 451264, Записник о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап), И. В. Архипов, Б. Стојановић, 22.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 64, Запись беседы Архипова И. В. с Б. Стояновичем, 21.3.1964; Исто, Д. 1826, Л. 37–38, Протокол рассмотрения пожеланий Югославской стороны в отношении технической помощи Советского Союза по проекту гидроэлектростанции „Железные Ворота“ на реке Дунае, 12.3.1964.

⁴⁶⁷⁵ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Информација о разговорима са СССР-ом о техничкој сарадњи и испоруци опреме и кредита за хидроцентралу Ђердап, 29.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49807, Влаховић, ДСИП-у, 21.3.1964; Исто, 451264, Записник о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап), И. В. Архипов, Б. Стојановић, 22.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 79, Предлог СФРЈ о учешћу индустрије СФРЈ и СССР у испоруци опреме за Хидроелектрану Ђердап, 12.3.1964.

СССР-а већ пре свега на жељи совјетске стране да се обезбеди 'квалитет и сигурност рада' и 'рокови њихове производње'.“ Совјетски предлог је подразумевао испоруку производа на кредит, у вредности која је била значајно већа од југословенског захтева – нудили су опрему у вредности од 35 до 40 милиона долара, наспрам 25 милиона колико је СФРЈ тражила. Југословенски стручњаци су били изненађени совјетском понудом да „дају већи обим испорука“, али су те предлоге оценили као „коректне, конструктивне“ и као „добру основу за постизање споразума“.⁴⁶⁷⁶

Четврто питање које је разматрано на преговорима било је питање „кредитирања совјетских испорука“. Југословенска страна је изашла са предлогом да рок отплате буде 15 година, са каматом од 2,5%. Наспрам тога, совјетска делегација је понудила следеће: 1) „совјетске привредне организације могу продати опрему и комплетне склопове уз одгађање плаћања од 5–7 година“; 2) „зарачунавање се камата од 2% годишње“; 3) „испоручени делови, елементи и репроматеријал плаћају се према трг. споразуму; не желе да испоручују робу ове категорије уз 'одлагање плаћања', пошто би то био „преседан који не би желели да чине“. Што се тиче рока за отплату кредита, није било „дефинитивно рашчишћено од ког дана тече рок отплате кредита; да ли у складу са динамиком испорука или од дана пуштања у погон система Ђердап“. На разговору који је 10. априла 1964. вођен у кабинету Ј. Брилеја у СИВ-у, изнет је утисак југословенских преговарача да „неће бити тешкоћа у погледу прецизирања да рок отплате кредита почиње после ступања у погон“ и истакнуто: „С обзиром да испорука опреме траје најмање 5 година може се сматрати да је отплата кредита 10–12 година.“

Као и совјетски предлог за испоруку опреме за „хидро чвор“, и овај предлог је позитивно окарактерисан од стране југословенских стручњака. Као „оцену услова кредита“ шеф југословенске делегације је навео: „Израда, транспорт и монтажа опреме за хидросистем Ђердап захтева, у поређењу с другим објектима, дуже време (до 7 година). Због тога се рок отплате кредита 7 година по монтажи, односно пуштању у погон, сматра повољним. То тим више што се даје уз каматну стопу од 2%.“ У вези са последњим, у Београду су сматрали да су „Совјети [...] изненадили са понудом да дају [...] повољнију камату него што је делегација тражила“. Таква камата је окарактерисана као „врло повољна“, а констатовано је да се „могу постићи и на Истоку и на Западу повољнији рокови отплате“. Што се тиче совјетског одбијања да на кредит испоручује „репродукциони материјал и обрађене делове опреме“, југословенски стручњаци су то окарактерисали као „разумљиво“, уз објашњење: „За њих је то преседан који не желе да чине.“ Имајући све то у виду, шеф југословенске делегације је предлагао „усвајање совјетског предлога у принципу“.⁴⁶⁷⁷

Што се тиче висине кредита, она је, речима Б. Стојановића, била „функција југословенске одлуке о томе које ће се и колике набавке извршити у СССР-у“. Чланови делегације су се позитивно одредили према совјетском предлогу за испоруку „свих 6 агрегата“, наводећи да је она „привлачна“ за СФРЈ. „Она је примамљива за инвеститора јер се на тај начин потпуно осигурава за квалитетну и благовремену испоруку. За националне билансе представља олакшање јер се износ кредита пење са око 25 на око 35 односно 40 милиона долара алтернативно“ – образлагано је у извештају. Међутим, осим тих разлога који су говорили у

⁴⁶⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49406, Влаховић, ДСИП-у, 19.3.1964; Исто, 419345, Забелешка о разговору Б. Стојановића са М. Лесечком, 19.3.1964; Исто, 49807, Влаховић, ДСИП-у, 21.3.1964; Исто, 451295, Забелешка са састанка у Кабинету Ј. Брилеја, 10.4.1964; АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 64–65, Запись беседы Архипова И. В. с Б. Стояновичем, 21.3.1964.

⁴⁶⁷⁷ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964; АЈ, КПР, I–5–b/99–14, Информација о разговорима са СССР-ом о техничкој сарадњи и испоруци опреме и кредита за хидроцентралу Ђердап, 29.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 49406, Влаховић, ДСИП-у, 19.3.1964; Исто, 49807, Влаховић, ДСИП-у, 21.3.1964; Исто, 451264, Записник о усаглашавању питања у вези сарадње између СФРЈ и СССР у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система на Дунаву у реону Гвоздених Врата (Ђердап), И. В. Архипов, Б. Стојановић, 22.3.1964; Исто, 451295, Забелешка са састанка у Кабинету Ј. Брилеја, 10.4.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 65, Запись беседы Архипова И. В. с Б. Стояновичем, 21.3.1964; Исто, Д. 473, Л. 79, Предлог СФРЈ о учешћу индустрије СФРЈ и СССР у испоруци опреме за Хидроелектрану Ђердап, 12.3.1964.

прилог одлуке да се иде на повећање увоза опреме из СССР-а, постојао је унутрашњи чинилац који је деловао у супротном смеру: инсистирање југословенске „електро машиноградње“ на „максималном учешћу“ при изради опреме. „Основни разлози за то инсистирање“ су били: 1) „обезбеђење запослења својим капацитетима“; 2) „обезбеђење референце учешћем у производњи опреме за овај велики објекат“.⁴⁶⁷⁸ У вези са тим, постављало се „питање интензитета ових дивергентних интереса и којима од њих дати превагу“, односно: да ли се одлучити на што већи увоз опреме из СССР-а или значајнију улогу дати производима југословенске индустрије.

Ограничавајући се на то да „дефинитивни и компетентни предлог Савезном извршном већу за став, треба да дају надлежни органи“, чланови југословенске делегације су навели да „виде“ три варијанте, односно две могућности и компромисне „међуваријанте“ које су се налазиле између њих. Прва могућност је била „варијанта максималног учешћа иностраних испорука на кредит“. Према њој у СССР-у је требало набавити „свих 6 агрегата (турбине и генераторе, а трансформаторе производи домаћа индустрија)“, док би се из Аустрије набавили „груби делови хидромеханичке опреме“. Новчани део ове варијанте је подразумевао да се у СССР-у купи опрема на кредит у вредности од 36 до 40 милиона долара, а у Аустрији у вредности од шест милиона долара. Дакле, укупна вредност опреме која би се набавила на кредит је износила од 42 до 46 милиона долара. Друга могућност је била „варијанта максималног учешћа домаће индустрије у светлу совјетског предлога“. Према њој би СССР испоручио „само 3 комплетна агрегата и грађевинску механизацију“, а за „остале агрегате и опрему“ би била задужена југословенска индустрија. Такав приступ је подразумевао куповину опреме у СССР-у на кредит у износу од 23,6 милиона долара. Осим ова два приступа, чланови Делегације су указивали да „међуваријанти може бити више“: „Да домаћа индустрија, на пример, изради 2 агрегата, а совјетска 4, да совјетска изради свих 6 турбина и 4 генератора, а домаћа само 2 генератора и сл.“

Почетком априла делегација је поднела извештај о „преговорима са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап“ и замолила СИБ да јој се „благовремено саопште односни ставови како би могла наставити и окончати преговоре у року предвиђеном у радном записнику двеју делегација“.⁴⁶⁷⁹ На састанку Одбора СИБ-а за економске односе са иностранством, који је одржан 10. априла, разматран је извештај који је поднела Делегација. Том приликом је истакнуто да је „проблем набавке опреме за систем Ђердап [...] врло сложен, са једне стране због немања довољно сигурних података о могућностима наше индустрије, а с друге стране што је повезан за инострано финансирање“. У вези са тим је поменуто да је још у новембру 1963. од југословенских предузећа (Раде Кончар, Литострој и Метална Марибор) тражено да „доставе документацију (елаборате) који би обухватили питање техничких могућности производње агрегата, питање додатних инвестиција, питање транспорта, питање рокова испоруке, као и сва друга питања која би могла допринети да се јасно сагледају производне могућности домаће индустрије“. Међутим, она то нису учинила.

Током дискусије су помињане различите могуће варијанте о учешћу југословенске и совјетске индустрије у производњи шест агрегата. Код варијанте која је предност давала домаћој производњи (4:2), аргумент је био да би се „на тај начин што више афирмисала и запошла наша индустрија“. У образложењу варијанте која је предност давала испорукама совјетске индустрије (4:2), истицани су објективни, стручни аргументи и навођено да би се са таквим приступом „у првом реду обезбедили рокови испорука, цена и квалитет, у складу са генералним планом грађења“. Поново није заузет јасан став, већ је наведено да би се између различитих предлога требало „определити за ону варијанту која више одговара интересима националне привреде у наредном периоду“. Истакнуто је да је питање испоручиоца опреме требало „што пре“ да се реши, јер је било повезано и са испоруком грађевинске механизације

⁴⁶⁷⁸ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система Ђердап, 1.4.1964.

⁴⁶⁷⁹ Исто.

и „свако одлагање“ је „могло довести инвеститора у ситуацију да не одговори обавезама у погледу рокова – утврђених Споразумом о изградњи Система Ђердап“.

На састанку, али и у току разговора представника заинтересованих установа са потпредседницима СИВ-а Б. Крајгером и М. Минићем било је договорено: 1) „да се поднесе Савезном извршном већу извештај делегације о резултатима преговора у Москви“; 2) „да се предложи да Савезно извршно веће донесе решење да Југословенска инвестициона банка као носилац финансијских акција изградње ХЕ Ђердапа у сарадњи са инвеститором и заинтересованим привредним организацијама проучи реалне могућности учешћа домаће машиноградње у испоруци опреме и у зависности од тих могућности поднесе Савезном извршном већу предлоге за евентуалне међудржавне кредитне аранжмане, који би се показали потребним, као и да поднесе друге предлоге потребне за одлуку Савезног извршног већа о финансирању и изградњи ХЕ“; 3) „да се обавести совјетска страна да ће се због потребе свестранијег сагледавања питања техничке сарадње, набавке опреме и кредитних питања започети разговори наставити нешто касније од договореног термина“. На основу последње одлуке совјетска страна је обавештена о „потреби одлагања преговора“.⁴⁶⁸⁰

Наведене три ставке су разматране на седници СИВ-а одржаној 22. априла 1964. Том приликом се СИВ упознао са припремљеним материјалом и прихватио „информацију о току разговора“ и изнете предлоге. На седници су представници југословенских предузећа истакли да су „постављени на споредан колосек, тј. да нису добили посао најмаркантнијег карактера“. Полазећи од наведеног, СИВ је донео следеће одлуке: „Закључено је да Савезни секретаријат за финансије обави све послове у вези са евентуалним међудржавним кредитним аранжманима, а да Југословенска инвестициона банка са другим и Савезном привредном комором размотри предлоге који се односе на опрему – путем набавке из СССР-а и учешћа домаће индустрије у производњи те опреме.“ Свакако, главна ствар је била да се, како је то истакнуто у Информацији припремљеној за Ј. Б. Тита, „проуче реалне могућности учешћа домаће машиноградње у испоруци опреме [подвучено у оригиналу – прим. М. Нинковића]“ и да се види „да ли прихватити испоруку свих шест агрегата, пошто домаћа електромашиноградња инсистира на сопственом максималном учешћу“. По разматрању тих питања очекивало се да се „проблем Ђердапа“ уклопи у „нормалне токове“, односно да се даље настави са преговорима са СССР-ом.⁴⁶⁸¹

Иако су преговори вођени у Москви обећавали бржи расплет, разматрање могућности учешћа југословенске индустрије у овом пројекту је успорило и за више месеци одложило постизање договора. Југословенска страна се „писмено обавезала“ да ће до 20. маја „дати одговоре на совјетске предлоге“. Међутим, тај рок није био испоштован.⁴⁶⁸² Службеници ДСИП-а су 9. маја 1964. обавестили економског саветника совјетске амбасаде Ивлијева да је „због потребе свестранијег и детаљнијег сагледавања свих питања у вези са сарадњом СССР у изградњи Ђердапа“, југословенска страна „принуђена да помери настављање преговора нешто касније од договореног термина“. На питање Ивлијева о томе колико ће „времена бити потребно за даље изучавање питања“, одговорено је да „надлежни органи нису прецизирали рок“, али да је Б. Стојановић сматрао како то „неће нарочито дуго трајати, можда до почетка јуна, мада је то неофицијелно, односно само његово лично мишљење“.⁴⁶⁸³ У току маја југо-

⁴⁶⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 17, 421719, Пешић, Економском сектору Амбасаде СФРЈ у Москви, 21.5.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 451295, Забелешка са састанка у Кабинету Ј. Брилеја, 10.4.1964; АЈ, 130–616–1014, Информација о разговорима делегације привремене Мешовите комисије за послове Ђердапа са СССР-ом од 11–22. марта 1964, 20.4.1964; АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 16, Запись беседы М. Ивлиева с З. Жагаром, 17.4.1964.

⁴⁶⁸¹ АЈ, 130–616–1014, Извод из записника седнице СИВ-а у ужем саставу, 22.4.1964; АЈ, КИР, I–5–b/99–14, Информација о разговорима са СССР-ом о техничкој сарадњи и испоруци опреме и кредита за хидроцентралу Ђердап, 29.4.1964.

⁴⁶⁸² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁶⁸³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 420782, Забелешка о разговору М. Пешића са Ивлијевим, 9.5.1964; Исто, 49807, Венишник, Амбасади СФРЈ у Москви, 9.5.1964.

словенској страни су предочене негативне последице одлагања и наглашено је да би разговоре требало „што пре“ наставити.⁴⁶⁸⁴ Београд, ипак, није успео, као што је незванично било најављено, да до почетка јуна заврши са проучавањем могућности индустрије СФРЈ.⁴⁶⁸⁵

Југословенска инвестициона банка је тек крајем августа 1964. завршила разматрање питања о учешћу индустрије СФРЈ у производњи опреме за хидроелектрану, односно „израдила“ је „став по питању даљих преговора са СССР-ом о обезбеђењу технолошке опреме за ХЕ 'Ђердап' у кооперацији са домаћом машиноградњом и потребне грађевинске механизације“. Одлучено је да се „у погледу обима учешћа у набавци опреме“ на предстојећим преговорима изађе са следећим предлозима: 1) „СССР би био носилац испоруке за три турбине а 'Литострој' за друге три, док би се обим кооперације међусобно договорио. Турбине би се производиле на основу документације СССР-а“; 2) „Раде Кончар' би испоручио свих 6 генератора по сопственој документацији, под условом да СССР прихвати солидарну гаранцију за прва три турбоагрегата за које СССР испоручује турбине“; 3) „у току преговора и у документима који ће бити предмет потписивања, делегација ће инсистирати да се јаче истакне улога домаће машиноградње [...] због њене афирмације у изградњи будућих објеката у Југославији и за извоз“.⁴⁶⁸⁶

По питању набавке грађевинске механизације која није произвођена у СФРЈ, у Југословенској инвестиционој банци су заузели став да ће се оријентисати „максимално на СССР и друге социјалистичке земље, зависно од техничко-технолошких и комерцијалних услова“. У урађеној анализи представници Инвестбанке су се осврнули и на услове кредита: „У погледу финансијских услова СССР је предложио кредит за турбоагрегате, основне грађевинске механизације и неких материјала са роком отплате од 5 до 7 година са зарачунавањем камате од 2% годишње на неплаћени део. Међутим, за испоруку делова за турбине, робу, елементе за комплетирање, откивке и материјале, СССР је предложио плаћање кроз клиринг односно преко Трговинског споразума.“ Наспрам такве понуде совјетске стране, заузет је следећи став: „Из досадашње праксе Банке произилази да се на Западу, кад су у питању набавке опреме и репроматеријала у већем обиму, могу обезбедити повољни кредити са роком отплате и до 13 година од потписивања уговора, односно до 10 година од испоруке, те Банка сматра да делегација треба да постави захтев да се за опрему и делове за турбоагрегате обезбеди рок отплате кредита од 10 година, рачунајући од момента пуштања у погон, односно од 12 година од момента испоруке опреме. Делегација ће инсистирати да се обезбеде ови рокови отплате кредита, те уколико није могуће да се овај рок обезбеди и за грађевинску механизацију, прихватиће се рок отплате од 7 година.“

Имајући све наведено у виду, Југословенска инвестициона банка је предлагала: 1) „да се обавести Влада СССР-а да је југословенска делегација спремна да настави преговоре око 25. септембра“; 2) „да се југословенска делегација овласти да дефинитивно договори финансијске услове и услове кооперације и потпише потребне документе“.⁴⁶⁸⁷ Ови предлози су, уз писмо за „ужи састав Савезног извршног већа“, 10. септембра упућени југословенској влади. У пропратном писму Инвестбанке истакнута је „хитност настављања преговора“, као и то да су „и Банка и инвеститор изразили жељу да их што пре приведу крају“.⁴⁶⁸⁸ За предлоге које је совјетска страна изнела током преговора вођених у марту 1964. наведено је да „могу да послуже као основа за даље разговоре“. Као циљ преговора наведено је настојање да се „обезбеди техничка сарадња и кооперација која би осигурала што веће учешће наше машиноград-

⁴⁶⁸⁴ „Упозорени смо од стране свих совјетских фактора да губимо време за рокове који су потребни за израду опреме за Ђердап. Да се све ово може одразити на будућу динамику испорука, јер је совјетски план производње за 1965. [...] већ усаглашен, а у завршетку су и преговори планских задатака за совјетску 1966. и 1967.“ – јављали су крајем маја ДСИП-у из Амбасаде. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 423962, Секички, ДСИП-у, 28.5.1964.)

⁴⁶⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 201, дос. 20, 426741, Забелешка о разговору М. Пешића са А. Пузановим, 23.6.1964.

⁴⁶⁸⁶ АЈ, 130–616–1014, Став по питању даљих преговора са СССР-ом о обезбеђењу технолошке опреме за ХЕ Ђердап у кооперацији са домаћом машиноградњом и потребне грађевинске механизације, 29.8.1964.

⁴⁶⁸⁷ Исто.

⁴⁶⁸⁸ АЈ, 130–616–1014, Ч. Константиновић, Кабинету секретара СИВ-а, 10.9.1964.

ње, као и што боље комерцијалне и кредитно-финансијске услове“. Пошто су предмет преговора требали да буду „детално разматрање техничке сарадње, кооперације, комерцијалних, кредитно-финансијских и других питања везаних за набавку опреме“, Инвестбанка је предложила да у делегацију уђу представници „заинтересованих пословних организација“. У вези са тим је предложила састав делегације на челу са помоћником генералног директора Југословенске инвестиционе банке Мехом Хаџиабдићем, који је у исто време био и „председник комисије Банке у вези са изградњом ХЕ Ђердап“.⁴⁶⁸⁹

Одбор СИВ-а за економске односе са иностранством је после разматрања овог питања одлучио да се Влади СССР-а „предложи наставак преговора“, што је и урађено, 15. септембра, преко југословенске амбасаде у Москви. У размени мишљења између Амбасаде СФРЈ и ГКЕС-а договорено је да преговори почну 10. октобра 1964.⁴⁶⁹⁰ На састанку одржаном 21. септембра 1964. у Кабинету Ј. Брилеја у СИВ-у одлучено је да југословенска делегације на преговорима предложи следеће услове: 1) „рок трајања кредита у дужини од 12 година по пуштању хидроелектране у погон“; 2) „каматна стопа од 2%“; 3) „кредитом треба да буде обухваћена сва потребна опрема за хидроочвор (хидроопрема, електромашинска опрема, приборалије и разна ситна опрема), грађевинска механизације, потребни обрађени делови за уграђивање, као и сав потребан репродукциони материјал“. Као „алтернативни став“ договорено је да се „евентуално може прихватити и кредит у трајању од 10 година“. Према процени инвеститора висина кредита је требала да буде „око 40 милиона долара“.⁴⁶⁹¹

СИВ је 24. септембра 1964. донео „Решење о путовању југословенске делегације у СССР на преговоре за закључење кредита и испоруку опреме за Хидроелектрану Ђердап“. За шефа делегације одређен је државни подсекретар у Кабинету председника СИВ-а Вујица Гајиновић, а на друго место је стављен помоћник савезног секретара за индустрију Војислав Бабић. Тек после њих наведени су М. Хаџиабдић из Инвестбанке и остали службеници које је Банка предложила. Укључивање В. Гајиновића и В. Бабића у састав Делегације, и то на најважнија позиције, представљало је одраз става СИВ-а да њен ранг треба подићи на ниво владе.⁴⁶⁹²

Као што је било договорено, преговори су настављени 10. октобра. Однос совјетске стране према југословенској делегацији је био више него позитиван. Ц. Мијатовић је обавештавао надређене: „Од самог почетка ових преговора видљиво да им СССР придаје велик значај. То потврђује састав делегације (њихове): шеф – министар, а у делегацији још четири заменика министра; у разговорима учествовали њихови најистакнутији стручњаци из апарата, производње и института. У разговорима пажљиви и конструктивни.“⁴⁶⁹³ Председник ГКЕС-а С. А. Скачков, који се налазио на челу совјетске делегације, на првом састанку је изложио ставове Москве. Као и претходног пута, инсистирало је на томе да СССР може пристати на испоруку најмање три агрегата. „По техничким питањима консултовали су своје врхунске стручњаке [...]. Имајући у виду да је опрема врло сложена и [да је] потребно обезбедити синхронно функционисање делова, сматрају да они треба да испоруче и поставе прва три агрегата. Све њихове организације су ово поставиле као услов, са напоменом да ако се ово не оствари, они не могу преузети одговорност. Моле да ово њихово гледиште схватимо јер је 'објекат такав да ће успех његове изградње и функционисање бити оцењиван не само у одно-

⁴⁶⁸⁹ АЈ, 130–616–1014, Југословенска инвестициона банка, СИВ-у, 9.9.1964.

⁴⁶⁹⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 69, Запись беседы Н. Кудина с т. Лолич, 15.9.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 437996, М. Пешић, Комисији за координацију преговора и сусрета ДСИП-а, 25.9.1964; Исто, 435470, Венишник, Амбасади СФРЈ у Москви, 10.9.1964; Исто, 437270, Горски, ДСИП-у, 17.9.1964; Исто, 438915, Горски, ДСИП-у, 30.9.1964; Исто, ф. 201, дос. 17, 439981, М. Стојиљковић, ДСИП-у, 30.9.1964.

⁴⁶⁹¹ АЈ, 130–616–1014, Услови кредита за испоруку опреме, грађевинске механизације и др. за ХЕ Ђердап, 10.11.1964.

⁴⁶⁹² АЈ, 130–616–1014, Решење о путовању југословенске делегације у СССР, 24.9.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 438092, Пуномоћје за В. Гајиновића; Исто, ф. 207, дос. 22, 437996, М. Пешић, Комисији за координацију преговора и сусрета ДСИП-а, 25.9.1964.

⁴⁶⁹³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 441930, Мијатовић, ДСИП-у, 21.10.1964.

сима између купца и наручиоца опреме, већ и од светске јавности“ – прибележио је аргументе Скачкова шеф југословенске делегације.⁴⁶⁹⁴

Што се тиче кредита, С. А. Скачков је саопштио да је делегација добила инструкцију од Владе СССР-а да понуди следеће услове: 1) „хидроенергетска и хидромеханичка опрема – укључиво и преводнице – на кредит од 7 година од момента испоруке сваког агрегата“; 2) „испорука грађевинске механизације[,] обрађених делова и репроматеријал кроз трг. споразум (тј. за готово)“. Напоменуо је да су исти услов о испоруци најмање три агрегата и о наведеним условима кредитирања заузели и у преговорима са Румунијом.⁴⁶⁹⁵ Као што је било попуњено у марту, предложена камата је била 2%, без плаћања „интеркаларне камате“ и са „почетком отплате од испоруке задњег дела за хидроагрегат“. За разлику од претходних преговора, овога пута се – највероватније из тактичких разлога – кредит није односио на грађевинску механизацију. Наспрам совјетског предлога да израђују „минимално за југословенски део Ђердапа“ три агрегата (тј. „3 турбине и 3 генератора“), шеф југословенске делегације је предложио да СФРЈ „гради 3 турбине и свих 6 генератора“. Што се тиче услова кредита, тражено је да рок отплате буде 12 година и то са „почетком отплате од пуштања објекта у редовну експлоатацију“. Предвиђена камата, како је у марту понудила совјетска страна, износила је 2%. Укупан износ кредита би се утврдио „у зависности од обима испорука, укључујући и грађевинску механизацију која је пријављена у висини од 10,8 мил[иона] \$“. Процена југословенске стране је била да би укупна вредност кредита износила „око“ 25 милиона долара.⁴⁶⁹⁶ У наставку преговора С. А. Скачков је „поновио да не могу одустати од три агрегата“ и обећао да ће по питању кредита обавестити совјетску владу о југословенском „инсистирању“ на року од 12 година.⁴⁶⁹⁷

Док се очекивао одговор владе СССР-а на тражене „кредитно-финансијске услове“, стручњаци су „радили на даљем разјашњавању техничко-технолошких проблема“. Размена мишљења о тим питањима је показала да СССР жели СФРЈ да да „најсавременија техничка решења, не на нивоу садашње њихове производне технике него што ће бити најсавременије у време почетка рада хидроелектрана“. Међутим, завршетак преговора је био „условљен прихватањем њиховог учешћа у испорукама три комплетна хидроагрегата“. Југословенски преговарачи су претпостављали да су са тим питањем „везани и кредитно финансијски услови“. На основу разговора вођених током првих десетак дана боравка и аргумената које је изнела совјетска страна, југословенска делегација је била „јединствена у ставу да треба прихватити компромисно решење“. Сматрали су да у зависности од услова кредита са којима изађе совјетска страна, они могу да заврше преговоре и потпишу споразум.⁴⁶⁹⁸

Већ после десетак дана „сва питања у вези хидромеханичке опреме и турбина“ су била „усаглашена“. Осим тога, била је „начелно договорена провера пројекта градилишта и спецификација потребне грађевинске механизације, с тим да конкретне послове обави инвеститор“. Међутим, остала су отворена „још два питања – кредитни услови и производња генератора“, од чијег решавања је зависио исход преговора. Није прихваћено „инсистирање југословенске делегације да СФРЈ производи свих шест генератора“ и чврсто се остајало на ставу да „не могу одустати од испоруке три комплетна агрегата“. Док се чекала одлука Владе СССР-а по питању кредитних услова, совјетска делегација је остајала на становишту да се „кредитира само опрема за централе а да се све остале испоруке плаћају кроз важећи платни Споразум као и сва друга роба“. Држали су се и поменутог рока отплате од седам година са 2% камате и са „почетком плаћања после испоруке сваког комплетног агрегата“, што су сматрали „повољнијим од онога што се може добити код западних земаља“.⁴⁶⁹⁹

⁴⁶⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 441160, Мијатовић, ДСИП-у, 13.10.1964.

⁴⁶⁹⁵ Исто.

⁴⁶⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964.

⁴⁶⁹⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 28, 441427, Мијатовић, ДСИП-у, 17.10.1964.

⁴⁶⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 441930, Мијатовић, ДСИП-у, 21.10.1964.

⁴⁶⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 441590, Информација о току преговора у Москви за набавку совјетске опреме за Ђердап, 22.10.1964; АЈ, 130–616–1014, Информација о учешћу југословенске индустрије у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап.

Крајем октобра 1964. В. Бабић је допутовао у Београд да би реферисао о току преговора. На састанку код потпредседника СИВ-а Б. Крајгера, 26. октобра, одлучено је да су прихватљиви следећи услови: 1) „максималан број агрегата“ које би СССР испоручио био је три; 2) „обезбедити кроз кредит потпуну испоруку грађевинске механизације“; 3) испорука „есенцијалних крупних делова“ и „репроматеријала за турбине и генераторе“; 4) кредит са роком 12 година отплате и 2% камате „од пуштања јединица у рад“.⁴⁷⁰⁰ У очекивању „нових инструкција из Београда“, крајем октобра је дошло до „малог застоја“ у преговорима.⁴⁷⁰¹ Југословенска делегација је инструисана да „до повратка Бабића не треба ништа предузимати“.⁴⁷⁰² Почетком новембра совјетска страна је „поново потврдила“ да не може попустити по питању „захтева да граде три агрегата“. Југословенској страни је предочено и да ће у случају да се сагласе са испоруком три совјетска агрегата вероватно „бити могуће наћи задовољавајуће компромисно решење по финансиским условима“.⁴⁷⁰³

У настојању да се приближи захтевима Москве југословенска делегација је у току новембра од првобитног предлога да произведе шест генератора, смањила захтев на четири. Међутим, совјетска страна је „чврсто“ остајала при свом ставу о испоруци три агрегата (три турбине и три генератора).⁴⁷⁰⁴ Током друге половине новембра преговори су поново били у застоју, због тога што је руководство делегације отпутовало у Београд на „реферисање“.⁴⁷⁰⁵ По њиховом повратку у Москву разговори су настављени почетком децембра.⁴⁷⁰⁶ У току децембарских разговора совјетска страна је по питању броја агрегата истицала да је „испорука три агрегата 'услов над условима' и да 'за њих нема одступања', јер ни произвођач, ни стручни ресори не желе да преузму одговорност“.⁴⁷⁰⁷ На дневни ред су у току децембра дошла и „финансијска питања“, која су била „најважнија“. Почетком месеца обе стране су биле на првобитним полазиштима. С. А. Скачков је понављао аргументацију „у прилог кредита на седам година, као и да грађевинску механизацију нису до сада давали на кредит“. Са друге стране, шеф југословенске делегације је понављао ранији предлог – отплата у року од 12 година са 2% камате и да „кредитом треба да буде обухваћено све што се односи на Ђердап а не само основна опрема“. Председник ГКЕС-а је, као и раније, саопштио да те услове мора да пренесе Влади.⁴⁷⁰⁸

У току децембра је поново дошло до полумесечног застоја који је – по мишљењу југословенских дипломата из Москве – био узрокован: 1) „недоласком румунске делегације“; 2) југословенским интересом и постављањем питања за добијање дугорочних совјетских кредита за више објеката (Железара у Зеници, рудници Бор и Мајданпек) и, уопште, за куповину опреме. Више југословенских захтева за добијање кредита је отежавало совјетску позицију, јер је њима – уместо решавања појединачних питања – више одговарало да прикупе све захтеве и у оквиру једног општег износа (који је био „значајан“ и ишао чак до 175 милиона долара) преиспитају своје могућности и донесу свеобухватну одлуку. Осим тога, морали су да воде рачуна и о томе што би „одобравање кредита за Ђердап под повољним условима представљало [...] преседан и за друге велике објекте“ за које је СФРЈ тражила кредит. До тада је СССР социјалистичким државама одобравао „одгађање плаћања' до пет година“, а

⁴⁷⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 442318, Белешка о разговорима код Б. Крајгера, 26.10.1964.

⁴⁷⁰¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 443084, Мијатовић, ДСИП-у, 28.10.1964.

⁴⁷⁰² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 441930, Венишник, Амбасади СФРЈ у Москви, 27.10.1964; Исто, Гузина, Амбасади СФРЈ у Москви, 30.10.1964.

⁴⁷⁰³ АЈ, 130–616–1014, Услови кредита за испоруку опреме, грађевинске механизације и др. за ХЕ Ђердап, 10.11.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 443761, Мијатовић, ДСИП-у, 3.11.1964.

⁴⁷⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964.

⁴⁷⁰⁵ АЈ, 130–616–1014, Решење о допуни Решења о путовању југословенске делегације у СССР, 17.11.1964.

⁴⁷⁰⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 74–77, Запись беседы Скачкова С. А. с т. Гаиновичем, 3.12.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 10, 448599, Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964.

⁴⁷⁰⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 79, Запись беседы М. Сулоева с т. М. Стоиљковичем, 15.12.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 450950, Забелешка о разговору М. Стоиљковића са П. Н. Сулоевим, 15.12.1964; Исто, 450031, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964.

⁴⁷⁰⁸ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 456, Л. 74–76, Запись беседы Скачкова С. А. с т. Гаиновичем, 3.12.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 448142, Горски, ДСИП-у, 5.12.1964.

„земље у развоју“ су добијале „средњорочне кредите са роком враћања од 12 година“. Због заузетости Владе СССР-а „око плана и буџета“, морало се сачекати на разматрање југословенског предлога. Док се чекало на одлуку, из ГКЕС-а су саопштавали да су совјетској влади упутили „предлог који ће приближити гледишта“. Најављивали су да ће то бити „последња реч“ совјетске стране и да ће потом зависити од Београда „да ли ће доћи до споразума о Ђердапу или не“.⁴⁷⁰⁹

Преговори су се, речима В. Гајиновића са краја 1964, били „већ доста развукли“. Совјетска страна је уверавала југословенску да се разматрање финансијских услова кредита у „Председништву владе развија повољно“, међутим коначна одлука је најављивана „тек око 20–25 децембра“, због тога што су биле потребне „неке допуне и објашњења“ од ГКЕС-а. У одсуству значајнијих дешавања и како је изостао совјетски одговор о финансијским условима кредита најављен за 25. децембар, В. Гајиновић је планирао да 28. децембра отпутује за Београд и да „тамо сачека [...] одговор“. Када су у ГКЕС-у 26. децембра обавештени о томе, начелник за социјалистичке државе Бусигин је настојао да увери југословенске дипломате да су све време, „са изузетком неколико дана у доба заседања Врховног совјета“, финансијски услови кредита били у „активном разматрању у Председништву владе“ и да су урађена „и нека побољшања“. Саопштио је како се „нада да ће [...] одлука бити позитивна и 'доста близу услова које смо тражили'“. Имајући наведено у виду није препоручивао одлазак шефа делегације, због тога што би то „могло створити у Београду изванредан неповољан утисак за што нема никаквог основа, јер се ствар добро развија“.⁴⁷¹⁰

С. А. Скачков је 26. децембра примио В. Гајиновића и саопштио му одлуку Владе. Истакао је да је питање било „предмет брижљивог изучавања“ и да је тражено „подесно решење у жељи да нам се пруже повољни услови“. Према речима Скачкова, совјетска влада је, разматрајући то питање, имала у виду „важно привредно значење проблема коришћења водних ресурса Дунава“, као и тежњу према „даљем развоју и јачању економске и техничке сарадње између СССР и СФРЈ“. Напоменувши да је читав ствар „потпуно одвојена од финансијских питања везаних за пловидбу, што је ствар подунавских земаља“, председник ГКЕС-а је саопштио услове Владе СССР-а, наводећи да је то „најповољније што [...] се може понудити“: 1) „за енергетску опрему и готове делове за комплетирање и монтажу (откивци, одливци) као и преводнице кредит од 10. година са почетком отплате 12 месеци од испоруке, камата 2%“; 2) „за грађевинску механизацију, као и репроматеријал неопходан за производњу агрегата које ми градимо, комерцијални кредит, са роком од пет година уз камату 2 до 3%“; 3) „у плану за 1965. предвидели су испоруке грађевинске механизације и дали нам највећи приоритет у роковима. Наше тражење задовољили са око 90%“. Вредност опреме из прве ставке совјетска страна је процењивала на „око“ 27 милиона долара. Вредност грађевинске механизације је процењена на седам, а репроматеријала на два милиона долара.

Саопштавајући наведене услов он је истакао да СССР ниједној социјалистичкој држави до тада није одобрио „дужи кредит од 10 година“. Као „лично размишљање“ председник ГКЕС-а је споменуо да је после 1957. и заустављања совјетских испорука по инвестиционим аранжманима из претходне године, СССР испоручивао СФРЈ „опрему само за готово а да 'садашње одобравање 10-годишњег кредита има политичку боју у прилог развоја наших односа““. Коментаришући совјетску понуду и инструкције у вези са финансијским условима кредита које је имао, В. Гајиновић је констатовао да „постоје одговарајуће разлике“ (по питању рока почетка отплате кредита и финансијским условима), али је „са задовољством приметио“ да предлози које је изнео С. А. Скачков „представљају крупан прогресиван корак у току наших преговора“.

⁴⁷⁰⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 8, 450030, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964; Исто, ф. 206, дос. 30, 450950, Забелешка о разговору М. Стојиљковића са П. Н. Суловоевим, 15.12.1964; Исто, ф. 207, дос. 8, 449780, Информација о новим моментима у преговорима са СССР у изградњи Ђердапа, 21.12.1964; Исто, дос. 22, 450528, Горски, ДСИП-у, 26.12.1964.

⁴⁷¹⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 450528, Горски, ДСИП-у, 26.12.1964; Исто, 450613, Горски, ДСИП-у, 28.12.1964.

Шеф југословенске делегације је, такође, саопштио Скачкову да – „надајући се брзом завршетку преговора и потписивању споразума почетком јануара“ – неће напуштати Москву, а ДСИП је обавестио о томе да ће делегација наставити преговоре како би постигла „такве услове који се битно не разликују од оних које смо им поставили“. Имао је утисак да на тим питањима „морамо још инсистирати, јер финансијски услови за Ђердап [су] битни и за наше евентуално друге сличне куповине“. Иако је било наглашено да СССР такве услове није давао ниједној социјалистичкој држави, у чињеници да су „неким земљама у развоју дали повољније кредите“ В. Гајиновић је видео једну од основа за даље инсистирање на поправљању услова. „Најзад, можда ће бити могуће наћи неко компромисно решење јер, већ по садашњем њиховом предлогу услови за испоруке репродукционог материјала и готових делова нису неповољни. Остаје тежиште на питању побољшања финансијских услова, у првом реду код основне енергетске опреме“ – сматрао је шеф југословенске делегације. Наводећи да је „најнеповољнија“ могућност да се наведени предлози испоставе као „дефинитивни“, В. Гајиновић је коментарисао да ће у даљим разговорима моћи боље да процене „чврстину датих предлога“ и тражио је инструкције из Београда у којима би била наведена и „могућа одступања“ од дотадашњих ставова.⁴⁷¹¹ На тим позицијама су се на крају 1964. нашле две стране после вишемесечних преговора вођених у два наврата током године (март, октобар–децембар). Последња совјетска понуда је била прилично блиска југословенским захтевима и омогућавала је скоро постизање коначног договора.

*

Наредно питање које заслужује засебну пажњу представљају југословенско-совјетски разговори о кредиту намењеном санирању последица разорног земљотреса који је 26. јула 1963. погодио Скопље. СССР је на различите начине настојао да укаже помоћ СФРЈ, па се у наставку године покренуло и питање кредита. Од августа 1963. у разговорима представника две државе су помињана питања набавке различитих производа за потребе обнове Скопља. Крајем августа и у септембру је дискутовано о питању набавке „резане грађе за Скопље“, али се о овом питању разговарало у склопу „увоза допунских роба из СССР-а“. Иако се у том тренутку увоз грађе није постављао у контексту кредита, како је касније ово питање на тај начин третирано вреди напоменути да је Москва упркос објективним тешкоћама („све контингенте продали Западу“), показивала добру вољу да изађе у сусрет Београду.⁴⁷¹² У току септембра су југословенске дипломате у ГКЕС-у разговарале о набавци „грађевинске механизације – опреме за Скопље“. Совјетски званичници су показивали врло кооперативан приступ – наводили су да ће је „у најхитније могућем року испоручити“ и тражили да им се „одмах доставе спецификације да би се све припремило за преговоре“. Средином септембра је југословенска амбасада доставила тражене спецификације са роковима испоруке.⁴⁷¹³

Почетком октобра је совјетска влада решила питање одобравања кредита за Скопље. У „информативним материјалима“ совјетске стране поводом ове одлуке је наведено: „У вези са обраћањем Владе Југославије, одлуком Савета Министара СССР од 3. октобра 1963. г., совјетска влада је ставила на располагање Југославији кредит у вредности од 30 млн. рубаља са 2% годишње камате, са роком отплате у току 5–7 година од дана коришћења, за отплату испорука из СССР у Југославију грађевинских материјала, типских кућа, грађевинске механизације и опреме за обнављање г. Скопља.“⁴⁷¹⁴ У току октобра је Министарство иностраних послова обавестило југословенску страну о „додељеном кредиту од 30 милиона рубаља“, наводећи да ће услови бити накнадно саопштени. Општи утисак југословенских дипломата из

⁴⁷¹¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 521, Л. 180–182, Запись беседы Скачкова С. А. с т. Гаиновичем, 26.12.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 450613, Горски, ДСИП-у, 28.12.1964.

⁴⁷¹² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 431374, Забелешка о разговору Николића са Лошаковым, 30.8.1963; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 397, Л. 214–215, Запись беседы Фирюбина Н. П. с Ф. Горским, 14.9.1963.

⁴⁷¹³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 2, 429651, Горски, ДСИП-у, 10.9.1963; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1792, Л. 14, В. Лолич, И. В. Архипову, 16.9.1963; Исто, Л. 15, Предварительная спецификация строительных машин и оборудования за г. Скопле.

⁴⁷¹⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 513, Л. 196, Об оказании технического и экономического содействия в строительстве и расширении промышленных предприятий в г. Скопле, май 1965.

Москве био је да је „позитивна одлука [...] донесена на политичком нивоу, а да сада администрација ради на изналажењу роба што би могло да значи да ће кредит бити наменски, а робе унапред прецизиране“.⁴⁷¹⁵

Од почетка новембра је интензивирани комуникација поводом кредита за Скопље. У разговору В. Гузине са отправником послова совјетске амбасаде П. Дедушкином вођеном 4. новембра, двојица дипломата су настојала да „рашчисте и отклоне неспоразум око начина коришћења одобреног кредита од 30 милиона рубаља“. Изложивши „потребе изградње Скопља и улогу коју у тој изградњи имају иностранства средстава“, В. Гузина је истакао: „Не може се радити да се инострани кредити у целини искористе непосредно за саму изградњу. Ради се о томе да катастрофа у Скопљу и обнова Скопља у овој и наредним годинама имају директан и индиректан утицај на погоршање нашег платног биланса и да је индиректан утицај у ствари тежи.“ Образлажући наведено, југословенски дипломата је навео како је тешко „и замислити неко ангажовање иностраних средстава непосредно у изградњи Скопља, с обзиром да се далеко највећи део изградње односи на грађевинске радове где је у питању грађевински материјал претежно домаће производње и домаћа грађевинска оператива“. У Београду су због тога сматрали да се кредити из иностранства „не би могли у целини искористити ако би били употребљени непосредно за изградњу Скопља“. Такав приступ би – према мишљењу Београда – био „неповољан“ и за даваоце кредита, јер су „најкритичнији материјал“ представљали на првом месту резана грађа, а потом „неки технички материјал и евентуално цемент“, па би ови производи „морали бити врло изражено заступљени“ у реализацији кредита. Због свега тога, СФРЈ је желела да користи кредит „у једној нормалној структури увоза из СССР-а, односно за увоз роба за које би се договорили, али које не могу у целини ићи непосредно на изградњу Скопља“. Гузина је замолио Дедушкина да „објасни у Москви“ такав југословенски став. Совјетски отправник послова је саопштио да ће „порадити да се овај неспоразум отклони“ и навео да сматра да „неће бити тешкоћа“. На његово питање када би могло да се приступи разговорима о „закључењу уговора о кредиту“, В. Гузина је одговорио да „чим се ово питање коришћења кредита рашчисти, можемо одмах приступити преговорима“.⁴⁷¹⁶

Убрзо је Москва званично саопштила податке у вези са одобреним кредитом. Високи службеник МСТ СССР-а Лошаков је југословенским дипломатама предочио да се „зајам од 30 милиона рубаља“ даје „на 5 година уз камату од 2 посто“, као и да ће се отплата „зајма“ вршити „целокупном робном листом у одговарајућим годинама, тј. преко редовног клириншког рачуна“. Истом приликом, Лошаков је предложио извоз следећих производа на рачун кредита: 1) цемент – „до 50.000 тона“; 2) „резана грађа која је већ попуњена (20.000 кубика)“; 3) стакло за прозоре; 4) грађевинске дизалице и уређаји; 5) типске, стандардизоване дрвене куће; 6) „санитарну грађевинску технику“; 7) „један комплетни цементни завод капацитета 200.000 тона“; 7) „комбинат за израду стандардних кућа капацитета 35.000 квадратних метара“. Лошаков је истакао и да Москва жели да „што пре“ добије одговор о томе да ли наведена структура одговара, да ли Београд жели „неке измене“ и у ком периоду планира да искористи кредит. У случају да се по свим питањима постигне сагласност, совјетска страна је предлагала да се потпише уговор о томе.⁴⁷¹⁷ Пар дана касније Ц. Мијатовић је подсећао надређене на услове под којима је СССР давао кредите државама Азије и Африке („у највећем броју случајева то су дугорочни кредити, просек отплате 10–15 година“), наводећи, притом, да сматра како би „требало интервенисати код компетентних органа за одгоду отплате односно продужења рока кредита од 30 милиона“.⁴⁷¹⁸

⁴⁷¹⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 434451, Горски, ДСИП-у, 22.10.1963.

⁴⁷¹⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 436159, Забелешка о разговору В. Гузине са П. Дедушкином, 4.11.1963.

⁴⁷¹⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 436593, Мијатовић, ДСИП-у, 11.11.1963.

⁴⁷¹⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 437081, Мијатовић, ДСИП-у, 14.11.1963.

Од средине новембра у СССТ су разматрали „предложу совјетску листу“.⁴⁷¹⁹ Пошто југословенски одговор на структуру кредита коју је предлагала Москва није стизао, совјетски амбасадор је крајем новембра у разговору са М. Никезићем наводио да су они „спремни за разговоре о утрошку кредита од 30. милиона рубаља“. Као своје лично мишљење наводио је како би „најповољније било преговарати у Москви, где су све заинтересоване институције“.⁴⁷²⁰ Почетком децембра совјетска страна је предочила Београду да „не везује нити условљава“ да кредит „мора бити утрошен непосредно у Скопљу“. У вези са – готово месец дана дугим – одсуством југословенског одговора напомињали су како они „морају знати која роба ће бити купљена у оквиру овог кредита“ и молили да се убрза слање одговора, односно да се упути „контрапредлог“ у случају да понуђени производи не одговарају.⁴⁷²¹

После још једног разматрања „листе понуда коју је дала совјетска страна“, одржаног 7. децембра у СССТ, југословенска страна је припремила одговор. Предлози одређених фабрика, „капацитета и погона“ које су дали представници СР Македоније били су оквирни, па је решено да до средине децембра доставе „детаљније податке“.⁴⁷²² Пуних месец дана од саопштавања совјетског предлога, 11. децембра 1963, ДСИП је Амбасади у Москви послао одговор. После разматрања предложених производа и југословенских потреба, наведено је да за испоруке „долазе у обзир“: 1) „50.000 тона цемента“; 2) „20.000 m³ грађе и то јелове“ (уз напомену: „овога би могло бити и више“); 3) „разна грађевинска механизација, с тим да ће се накнадно конкретизовати која и у ком обиму“. „Остали совјетски предлози нису прихватљиви јер нам те испоруке нису потребне“ – јављали су из ДСИП-а. Уместо њих, предложена је испорука „следећих објеката“: 1) „опрема за производњу гипсано-цементних панела“; 2) „опрема за облагање лимова пластичним материјалима“; 3) „опрема за амбалажу од белог и поцинкованог лима“; 4) „опрема за прераду гранулиране троске од електропећи у грађевинске елементе“. Сва та опрема је, у ствари, представљала „комплетне погоне односно капацитете“. Осим тога, из ДСИП-а су јављали да су у току „испитивања још неких фабрика односно погона“ и да ће о томе „обавестити накнадно – до краја овог месеца“. Инструкцију дипломате у Москви да о овоме обавесте МСТ СССР-а, из ДСИП-а су јављали да су југословенски стручњаци „спремни да одмах размотре техничке услове за горње објекте“, да су о условима кредита спремни да разговарају у СФРЈ или СССР-у и да моле да совјетска страна „саопшти време, место и састав њихове делегације“.⁴⁷²³

Југословенске дипломате су 19. децембра телеграфисале о томе да су совјетској страни званично саопштили „листу артикала и опреме“. У МСТ су обећали да ће „настојати што пре да предају одговор“. Молили су да се убрза слање информација о опреми која још није „специфицирана“. Предлагали су да југословенска страна одлучи да ли да се уговор потпише у Београду или Москви.⁴⁷²⁴ На самом крају 1963. совјетска страна је обавестила Београд да није у могућности да одговори на захтев о испоруци опреме, јер су спецификације биле „и-сувише опште“. Истом приликом су „замолили да им се достави ближа спецификација тражене опреме“. „Моле брже предузимање заједничких корака за утврђивање листе опреме и остале робе, како би се могло приступити потписивању уговора о коришћењу кредита“ – јављале су југословенске дипломате. У Економском сектору Амбасаде су сматрали да би „било потребно пожурити са перфектуирањем наших захтева у вези са овим кредитом“.⁴⁷²⁵

⁴⁷¹⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 11, 451022, Информација о кредиту владе СССР поводом скопске катастрофе, 9.1.1964.

⁴⁷²⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Забелешка о разговору М. Никезића са А. М. Пузановим, 28.11.1963.

⁴⁷²¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 439546, Мијатовић, ДСИП-у, 7.12.1963.

⁴⁷²² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 11, 451037, Информација по питању изградње индустрије у Скопљу на основу кредита из СССР, ЧССР и Пољске, 21.1.1964.

⁴⁷²³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 436593, Гузина, Амбасади СФРЈ у Москви, 11.12.1963.

⁴⁷²⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 11, 440957, Мијатовић, ДСИП-у, 19.12.1963.

⁴⁷²⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 99, дос. 4, 4143, Улазни телеграм из Москве од 30.12.1963; Исто, ф. 206, дос. 11, 451022, Информација о кредиту владе СССР поводом скопске катастрофе, 9.1.1964; Исто, дос. 23, 4356, Секички, ДСИП-у, 29.12.1963.

Развој догађаја крајем 1963. је показао да је југословенска страна споро доносила одлуке, да су поједина решења била непотпуна и да је било потребно време да се рашчисте одређене ствари и питања на унутрашњем плану. На састанку који је у Савезном секретаријату за индустрију одржан 15. јануара 1964. констатовано је да „шира, допунска листа објеката“ коју је СР Македонија требала да предложи, још увек није била поднета. Најважнија одлука која је донета на том састанку било је „одбацивање предлога о набавци фабрике цемента из СССР, јер су представници СР Македоније изјавили да набавка овог објекта у СССР не долази у обзир (због технолошког 'мокрог' поступка)“.⁴⁷²⁶ Таква одлука је била донета после боравка стручњака из фабрике цемента „Усје“ (Скопље) у СССР-у, који су се „на лицу места“ уверили да технологија не одговара начину производње који је практикован у њиховој цементари које је радила „на сувом поступку“, односно да „не одговара њиховим захтевима јер је неекономична“.⁴⁷²⁷

Осим одбацивања предлога за набавку цементаре, на састанку је дискутовано о набавци различитих постројења на основу кредита из СССР-а, Пољске и Чехословачке и том приликом су одређени објекти „из више разлога такође одбачени“, неки су још увек били „спорни“, а „неколико објеката је прихваћено“. „Основни разлог због којег нисмо у стању да дамо конкретне одговоре овим земљама по питању коришћења понуђених кредита је тај што још није решено питање објеката, односно опреме коју бисмо набављали на бази тих кредита – констатовали су у Београду. Осим тога, требало је „расправити још и нека принципијелна питања“, конкретно: 1) „ко и из којих фондова обезбеђује динарска средства за покриће ових кредита“; 2) „који је савезни орган надлежан да мериторно врши избор објеката за коришћење одобрених кредита“; 3) „да ли кредите одобрене за обнову Скопља треба користити искључиво за ту сврху и у оквиру Скопља, или се могу користити и за капацитете од опште југословенског значаја, без обзира где се налазили, а могу да помогну у обнови Скопља“.⁴⁷²⁸

Иако је постојала одлука совјетске владе и добра воља две стране да се питање што пре реши, споро доношење одлука на југословенској страни и непотпуност података о постројењима су онемогућавали постизање договора. Југословенска инвестициона банка је 21. јануара 1964. дала следеће „примедбе“ у вези са кредитом: 1) „да су кредитна средства из СССР-а предвиђена за обнову и изградњу Скопља намењена набавци оног материјала и подизању оних објеката који имају везе са обновом и изградњом Скопља“ и да су „за ту сврху [...] предвиђени и обезбеђени посебни извори финансијских средстава“; 2) „да за ове објекте који се намеравају подизати, треба да се израде инвестициони програми (елаборати) на предвиђени начин, како би банка могла сагледати њихово уклапање у капацитете предвиђене савезним друштвеним планом и заузети свој став“; 3) „да за све објекте који се уопште подижу по ма ком основу морају бити у целини и сасвим чврсто обезбеђена финансијска средства и то и динарска и девизна“; 4) „да су понуђени услови кредита из СССР-а по питању рокова (5 година) врло неповољни и да их треба побољшати“.⁴⁷²⁹

Савезни секретаријат за индустрију је 2. фебруара 1964. „дао свој коначан став по питању предлога републичког Секретаријата за индустрију [...] Македоније“. На листи објеката која је усаглашена налазили су се: 1) „Погон гипсано-бетонских панела“; 2) „Погон амбалаже од белог и поцинкованог лима“; 3) „Погон прераде гранулиране троске у грађевински материјал“; 4) „Погон за континуирано ливење челика“; 5) „Погон оријентисаних електролимова“; 6) „Погон за хладну обраду топловаљаних трака“; 7) „Ливница челичног и сивог лива“. Савезни секретаријат за индустрију је предлагао да се совјетска влада обавести да се

⁴⁷²⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 11, 451037, Информација по питању изградње индустрије у Скопљу на основу кредита из СССР, ЧССР и Пољске, 21.1.1964.

⁴⁷²⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 8, 413, Мијатовић, ДСИП-у, 27.12.1963; Исто, ф. 206, дос. 11, 451022, Информација о кредиту владе СССР поводом скопске катастрофе, 9.1.1964; Исто, дос. 23, 4356, Секички, ДСИП-у, 29.12.1963.

⁴⁷²⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 11, 451037, Информација по питању изградње индустрије у Скопљу на основу кредита из СССР, ЧССР и Пољске, 21.1.1964.

⁴⁷²⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 99, дос. 4, 47875, Информација о коришћењу одобрених кредита у земљама Источне Европе, 4.3.1964.

ти објекти „у принципу прихватају“, уз напомену како „то још не значи да све наведене објекте треба безусловно и изграђивати, већ само обезбедити могућност да се прикупе неопходни технолошко-економски и финансиски елементи, који ће омогућити израду инвестиционих програма и сагледавање рентабилности и осталих елемената који треба да одлуче о оправданости изградње“.⁴⁷³⁰

СССТ је 19. фебруара упутио списак опреме, односно седам поменутих „капиталних објеката“, Амбасади у Москви уз молбу да исти „одмах“ достави МСТ СССР-а. Осим поменутих седам погона, поновили су да су заинтересовани за набавку 50.000 тона цемента („по могућности и више“), 20.000 кубних метара „меке грађе“ („по могућности и више“), као и за „разну грађевинску механизацију“. Што се „комплетних објеката“ тиче, наведено је да су југословенски стручњаци спремни да дођу у Москву средином марта „ради разматрања свих техничких детаља“. Напоменуто је и да ће тек после таквог разматрања моћи да се сагледа „могућност испоруке од стране СССР“. „Што се тиче услова коришћења кредита као и закључења одговарајућих аранжмана договорили би се накнадно“ – истицали су у СССТ.⁴⁷³¹ Иако је Београд био спреман да средином марта упути стручњаке на преговоре, због одсуства прецизних података о траженим постројењима из Москве није стизао одговор. МСТ СССР-а је почетком априла 1964. „ургирало“ одговор и истицало да је „сагласно“ са југословенским „предлозима за коришћење кредита куповином комплетних погона“, али да не зна „ближе податке и спецификације“. Да би се читава ствар убрзала предложено је да Југословенска инвестициона банка преда совјетској амбасади „ближе податке о погонима“. Тек после добијања и разматрања прецизнијих података о постројењима, југословенски „инвеститори“ би отпутовали у совјетску престоницу на преговоре.⁴⁷³² Виши саветник СССТ-а Б. Менаше је 20. априла 1964. уручио М. Ивлијеву „детаљне спецификације за објекте“. Економски саветник совјетске амбасаде је саопштио да ће их проучити и „најхитније доставити Москви“. Поучен ранијим искуствима, затражио је да му се обезбеде „допуне уколико исте буду потребне“. Б. Менаше га је замолио да се „убрза“ рад по том питању и да „разговори око техничких проблема отпочну што пре“. Осим тога, саопштио је да би „било потребно да са испорукама цемента и грађе одмах отпочну“, уз напомену да би се о „условима плаћања договорили накнадно“.⁴⁷³³ У вези са последњим, југословенски амбасадор је крајем априла јављао да је МСТ СССР-а предлагало да „привремено закључимо све код њих расположиве количине цемента и резане грађе са плаћањем преко клиринга“. „Касније када се потпише уговор о кредиту за Скопље ове вредности ће бити укључене у кредит“ – појашњавао је Ц. Мијатовић.⁴⁷³⁴

Југословенски стручњаци су у мају додатно разматрали списак опреме коју је СССТ 20. априла предао совјетској амбасади и „предали су додатни материјал за ту спецификацију“. У току маја М. Ивлијев је „тражио допунске податке за поједине објекте који су наведени у раније им предатом списку“. Средином маја је поводом услова кредита саопштио да их „накнадно треба расправити“ са МСТ СССР-а. Истом приликом је саопштио да СССР није у могућности да „испоручи опрему за погон за производњу амбалаже од белог и поцинкованог лима, пошто производе опрему за другу врсту амбалаже“.⁴⁷³⁵ Крајем маја В. Туцаров се у име Владе СР Македоније обратио М. Ивлијеву са молбом за набавку опреме за изградњу фабрике за производњу „гипсаних панела“. Совјетски дипломата је саопштио да ће пренети захтев надлежнима.⁴⁷³⁶ Две стране су средином 1964, на рачун кредита од 30 милиона рубаља,

⁴⁷³⁰ Исто.

⁴⁷³¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 99, дос. 4, 4143, ДСИП – Група за Скопље (парафраза излазног телеграма), Москви, 19.2.1964; Исто, ф. 205, дос. 8, 4143, Тепавац, Амбасади СФРЈ у Москви, 19.2.1964.

⁴⁷³² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 99, дос. 4, 4143, Москва (телеграм бр. 373), ДСИП-у – Група за Скопље, 4.4.1964.

⁴⁷³³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 418573, Белешка о разговору Б. Менашеа са Ивлијевим, 20.4.1964.

⁴⁷³⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 26, 419024, Мијатовић, ДСИП-у, 28.4.1964.

⁴⁷³⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 422263, Белешка о разговору Б. Менашеа са Ивлијевим, 17.5.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 77, Запись беседы М. Ивлиева с Б. Менаше, 18.5.1964.

⁴⁷³⁶ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 81–83, Запись беседы М. Ивлиева с В. Туджаровым, 30.5.1964.

разматрале и могућности набавке опреме за железару у Скопљу.⁴⁷³⁷ У току лета 1964. ипак је дошло до одређеног застоја по питању кредита за Скопље. То је, пре свега, било изазвано спорим доношењем одлука на југословенској страни. По питању набавке опреме за Скопље, совјетска страна је крајем јуна саопштила југословенским дипломатама да очекују предлог са њихове стране, због тога што је МСТ СССР-а дало „принципијелну сагласност својим предузећима за вођење конкретних разговора“.⁴⁷³⁸ Средином године је на југословенској страни констатовано да је по питању кредита за Скопље „ситуација доста јасна“: „Кредит ће бити утрошен на куповину репродукционог материјала и опреме.“ Међутим, у Београду су били свесни да су „закаснили у одређивању тога коју опрему [...] да купујемо“.⁴⁷³⁹

Од септембра 1964. ствари у вези са кредитом су наставиле да се крећу у позитивном правцу. Средином септембра је група југословенских стручњака – представници предузећа „Бетон“ (Скопље) и „Бироа за грађевинарство“ СР Македоније – боравила у СССР-у и од предузећа „Техноекспорт“ затражила понуду за испоруку три фабрике грађевинског материјала: 1) гипсано-бетонских панела; 2) гипса; 3) малтера. Извозник се током разговора „прелиминарно сагласио са предложеним роком за испоруку опреме (фебруар идуће године)“. У истом периоду југословенске дипломате из Москве су извештавале да је ГКС саопштио да „могу одмах допутовати у СССР стручњаци и представници фабрика које [су] од југословенске стране предложене да се реализују преко зајма СССР-а за Скопље, тј. погони: ливница, контилив, хладна прерада и профили, трафолим, прерада троске (производња минералне вате и цемента из шљаке), лимених кутија за конзерве“. Осим тога, „практично“ је остало да се испитају могућности за испоруку „опреме из црне металургије“. Од МСТ СССР-а југословенске дипломате су сазнале да „прелиминарни преглед опреме“ чију испоруку је СФРЈ тражила „покрива висину додељеног кредита“. Због тога су претпостављали да „отуда произилази одуговлачење са одобрењем других роба које смо тражили (мека резана грађа и цемент)“. Пошто је већина ствари била мање-више договорена, Амбасада је предлагала да се „сводни преговори по кредиту воде у Москви за време преговора о робном протоколу“, чије одржавање је планирано за октобар/новембар 1964.⁴⁷⁴⁰

У другој половини октобра (12–31.10.1964) „група за Скопље“, састављена од стручњака које је предводио секретар за индустрију СР Македоније Васил Туцаров, боравила је у СССР-у. Циљ посете је било „прецизирање списка објеката, које југословенска страна планира да изгради уз помоћ Совјетског Савеза на рачун кредита одобреног од стране владе СССР за обнову г. Скопља“ и „упознавање са радом сличних предузећа у Совјетском Савезу“. Током боравка у „првој земљи социјализма“ стручњаци из Македоније су „сагледали могућности испоруке низа објеката и погона у оквиру најављеног зајма“. Упркос томе што је у претходном периоду помињано да је вредност тражених објеката „покривала“ пун износ кредита, В. Туцаров је наводио да „по мишљењу југословенских стручњака обим пружања техничке помоћи Совјетског Савеза у изградњи објеката по раније преданом списку не исцрпљује целу суму кредита“ и молио је да се „размотри могућност пружања техничке помоћи у изградњи предузећа хемијске индустрије и другим (индустријским) гранама“. Међу осталим индустријским гранама, делегација је исказала интерес за набавку опреме за обнову фабрике за производњу аутомобилских каросерија „11 октомври“ (Скопље), а са представницима лењинградске филијале „Гипромеза“ дискутовано је о могућности пројектовања појединих објеката и погона металуршког комбината који се градио у Скопљу.

⁴⁷³⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 84–85, Запись беседы М. Ивлиева с С. Христовым, 10.6.1964.

⁴⁷³⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 428559, Забелешка са V састанка у МСТ по питању преговора о бродовима, 23.6.1964.

⁴⁷³⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁴⁷⁴⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 109–110, Запись беседы М. Ивлиева с Б. Менаше, 18.9.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 436156, Горски, ДСИП-у, 12.9.1964; Исто, 437205, Горски, ДСИП-у, 17.9.1964; Исто, ф. 201, дос. 17, 439981, Краћа информација о неким оперативним питањима увоза-извоза у септембру, 3.10.1964; Исто, Рад на реализацији инвестиционе опреме и објеката, 3.10.1964.

На крају боравка делегације у СССР-у састављена је „Про Меморија“ о постигнутим договорима. У њој су наведени списак објеката око којих су се две стране усагласиле и рокови испорука. Што се тиче објеката, делегација је била „задовољна обављеним послом“. Југословенски стручњаци су на завршном састанку скренули пажњу да тај документ представља „преглед објеката који по заједничкој оцени може у наведеним роковима да се обезбеди у СССР-у“ и да је све то „једна фаза сагледавања“, а да ће „захтев СССР-у бити накнадно достављен када се сагледају југословенске смернице перспективног плана и начина коришћења понуђеног кредита“. Са совјетске стране је било наглашено да је неопходно да СФРЈ поднесе „званичан захтев за реализацију овог кредита“ и да би било добро да се то уради „у што је могуће краћем року, ако се желе постићи наведени рокови испоруке“. Делегација из СР Македоније је најавила да ће званичан захтев за објекте из „Про Меморије“ упутити крајем 1964.⁴⁷⁴¹

Ствари у вези са кредитом су се, дакле, полако одвијале, али су велики проблем представљали услови отплате, а пре свега рок. Током боравка Н. Џуверовића у СССР-у, у новембру 1964, југословенски министар је у разговору са Н. Патоличевом разговарао и о „совјетским испорукама опреме на кредит“. Осврћући се на финансијске услове кредита, објаснио је совјетском колеги „зашто се може догодити да зајам за Скопље – наменски – који су нам одобрили можда делимично или чак у целости неће бити коришћен“. За југословенску страну је пре свега био споран рок отплате кредита од пет година, који су карактерисали као „доста неповољан“. Министар спољне трговине СССР-а је „изразио разумевање“ и обећао да ће упознати Владу о томе. Београд је после тога очекивао да СССР „побољша услове“.⁴⁷⁴²

Крајем 1964. није било „нових момената“ у вези са „реализацијом кредита за Скопље“. Листа објеката који су били наведени у „Про Меморији“ била је још увек на „разматрању“ у Југословенској инвестиционој банци. Пошто се совјетска амбасада код СССТ распитивала о условима кредита које је СФРЈ добијала од других држава за потребе санације последица земљотреса у Скопљу, у Београду су стекли утисак да „совјетска страна разматра питање које је друг Џуверовић поставио министру Патоличеву“. У ДСИП-у су сматрали како „питање услова не би требало званично ургирати али да их се може, згодном приликом, подсетити да нам дугују одговор“.⁴⁷⁴³ Дакле, крајем 1964. совјетска страна је очекивала од СФРЈ да поднесе званичан захтев о објектима које су желели да набаве на основу „кредита за Скопље“; са друге стране, Београд је очекивао да ће СССР побољшати финансијске услове кредита – пре свега неповољан рок отплате од пет година⁴⁷⁴⁴ – и чекао је совјетски одговор по том, свакако најкомпликованијем, питању од оних која су преостала да се реше.

⁴⁷⁴¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1816, Л. 115–116, Запись беседы Н. Кудина с В. Туджаровым, 14.10.1964; Исто, Д. 1826, Л. 152, М. Драгович, В/О „Промашекспорт“, 23.10.1964; Исто, Л. 153–155, Програма реконструкцији и расширению предприятия „11 октомври“, г. Скопље; Исто, Л. 156–161, Протокол совещания в Ленфилиале Гипромеца по рассмотрению предложенных представителей меткомбината в г. Скопле о проектировании отдельных объектов строящегося металлургического комбината в г. Скопле, 22–24.10.1964; Исто, Л. 165–169, Памятная записка, 31.10.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 28, 441427, Мијатовић, ДСИП-у, 17.10.1964; Исто, дос. 29, 443064, Мијатовић, ДСИП-у, 28.10.1964; Исто, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964; Исто, ф. 204, дос. 10, 448599, В. Лолић, Југословенској инвестиционој банци, 4.12.1964; Исто, М. Стојиљковић, ДСИП-у, 9.12.1964.

⁴⁷⁴² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445709, Мијатовић, ДСИП-у, 16.11.1964; Исто, ф. 204, дос. 10, 448599, Забелешка са састанка Н. Џуверовића са Н. С. Патоличевим, 15.11.1964; Исто, 448599, Стојиљковић, ДСИП-у, 9.12.1964.

⁴⁷⁴³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 440594, Димитријевић, Економском сектору Амбасаде СФРЈ у Москви, 18.12.1964.

⁴⁷⁴⁴ Крајем периода на који се односи поглавље било је „отворено питање рока“, односно питање „услова зајма за Скопље“. У вези са тим, у југословенским анализама је истицано: „Под садашњим условима зајам би се могао користити за набавку репродукционих материјала за нашу привреду. Уколико треба набавити опрему за Скопље онда су услови зајма неповољни.“ (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 8, 450030, Горски, ДСИП-у, 21.12.1964; Исто, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.)

*

Дешавања по „кредитним питањима“, која су у току 1964. постепено добијала на маху, достигла су – у периоду на који се односи ово поглавље – највишу тачку на самом крају године. Усаглашен је највећи део питања по кредитима за Ђердап и Скопље, совјетска страна је начелно позитивно одговорила на захтеве Београда за добијањем кредита, који су постављани годинама уназад; иницирана је идеја о састанку на „високом нивоу“ на коме би се – осим добијања нових кредита – размотрила и нерешена финансијска питања по инвестиционим споразумима из 1956, која су оптерећивала односе две државе. Цело то „кретање“ је припремило терен и омогућило да се у току 1965. направи „велики прелом“ по тим питањима: 1) 22. марта 1965. потписан је Споразум о кредиту од 40 милиона долара, датом за потребе „изградње бране и хидроелектране на Ђердапу“; 2) 7. јуна 1965. потписан је Споразум о кредиту за „обнову Скопља“ у износу „до 33 милиона долара“; 3) Протоколом о преговорима о економским питањима од 7. јуна 1965. регулисано је више питања из „финансијско-кредитних односа“: а) договорено је да два инвестициона аранжмана из 1956. „престају да важе“, а да је југословенска страна обавезна да отплати „искоришћену суму кредита“ (чл. 3); б) совјетска страна је изразила спремност да одобри СФРЈ „нови кредит у износу од 110 милиона долара САД и да обезбеди да за рачун тог кредита совјетске организације пружају помоћ југословенским организацијама у извршењу пројектантских радова, испоруци комплетне опреме, грађевинских машина и механизације“ (чл. 4); в) договорено је да се „девизни зајам“, од 2. фебруара 1956, уместо у доларима и фунтама отплати „испоруком југословенске робе“ – то претварање „девизног“ дуга у „клириншки“ је било нарочито важно за Београд (чл. 5).⁴⁷⁴⁵ У вези са даљим успоном југословенско-совјетских односа и економске сарадње у наредној години, треба напоменути да је у току 1965, такође, било покренуто питање и отворена могућност за куповине совјетског наоружања и војне опреме на кредит.⁴⁷⁴⁶

Приближавање Југославије СЕВ-у и успостављање сарадње (1962–1964)⁴⁷⁴⁷

Да би се приближавање Југославије СЕВ-у, у периоду од пролећа 1962. до успостављања сарадње у септембру 1964, сагледало на свеобухватан начин, потребно је дати одређене „уводне напомене“. На првом месту треба имати у виду да су односи Југославије и СЕВ-а у потпуности зависили од стања на релацији Београд–Москва. Од оснивања СЕВ-а почетком

---

⁴⁷⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 160, дос. 8, 423686, Протокол о преговорима између Владине делегације СФРЈ и Владине делегације СССР о економским питањима, 7.6.1965; Исто, ф. 162, дос. 23, 446253, Информација о одржаним разговорима о привредној сарадњи са СССР, 9.6.1965; Исто, ф. 163, дос. 14, 425083, Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о пружању техничке сарадње од стране СССР у обнови града Скопља и стављању на располагање у те сврхе кредита, 7.6.1965; Исто, дос. 16, 411005, Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о економској и техничкој сарадњи у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап, 22.3.1965; АЈ, КПР, I–2/26–3, Информативни материјал о СССР, јун 1965.

⁴⁷⁴⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–247, Преглед билатералних односа СФРЈ–СССР, 20.10.1965; ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 7, 427964, Забелешка о разговору М. Павићевића са К. Александровим, 12.8.1965; Исто, 429077, Забелешка о разговору М. Павићевића са К. Александровим, 19.8.1965; Исто, 429169, Забелешка о разговору М. Павићевића са К. Александровим, 27.8.1965; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1965–1980*, Том 2, одговорни приређивач Љ. Димић, Београд 2016, стр. 123.

⁴⁷⁴⁷ У време писања образложења предлога теме из литературе смо преузели погрешну „квалификацију“ статуса који је СФРЈ имала у социјалистичкој економској интеграцији, па смо поглавље насловили: „Приближавање Југославије СЕВ-у и статус придруженог члана“. Наиме, у литератури се користе различите формулације („специјални посматрач“, „посматрач“, „придружени члан“, „делимично чланство“, „непотпуно чланство“) којима се – непрецизно – карактерише статус који је СФРЈ имала у оквиру СЕВ-а. (Srećko Đukić, *Економска сарадња СФРЈ и СЕВ*, стр. 95; Александар Ћирић, „Привредно-правни аспекти двадесетогодишњице сарадње СФРЈ–СЕВ“, у: *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, XXV, главни и одговорни уредник Мирослав Миљковић, Ниш 1985, стр. 202; Trajan Bendevski, „Нека правно-теоријска питања сарадње СФРЈ–СЕВ“, у: *Сарадња СФРЈ–СЕВ. Принципи-актуелна питања-перспективе. Материјали југословенског научно-стручног скупа поводом 20 година сарадње СФРЈ–СЕВ*, главни и одговорни уредник Љубивоје Првуловић, Београд 1987, стр. 234–239; Budimir I. Lazović, *Економска интеграција у оквиру Савјета за узajамну економску помоћ*, Београд 2005, стр. 216–217.)

1949. однос ове организације према Југославији је строго пратио све падове и успоне у југословенско-совјетским односима.⁴⁷⁴⁸ У том „цик-цак кретању“ у пролеће 1962. је отпочела нова фаза у односима Југославије и СЕВ-а: заустављена је вишегодишња осека и почео је постепен успон који је, две и по године касније, довео до Споразума о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ-а. Такво кретање је било условљено успоном југословенско-совјетских односа у периоду од 1962. до 1964. Константна „узлазна линија“ у односима Москве и Београда била је главни предуслов који је омогућио успостављање сарадње.⁴⁷⁴⁹ Друга важна ствар за разумевање приближавања Југославије и СЕВ-а током прве половине шездесетих јесу планови Москве за превладавање „територијалне ограничености СЕВ“ и његово ширење на остале социјалистичке државе. Међу потенцијалним новим члановима, о којима се 1962. размишљало у Москви, уз социјалистичке државе Азије и Кубу навођена је и ФНРЈ.⁴⁷⁵⁰ Тежња Београда за успостављањем сарадње са СЕВ-ом је била – делимично, не у потпуности – подударна са таквим плановима. Иако се ту није радило о стопроцентном преклапању интереса (СФРЈ није желела да ступи у чланство СЕВ-а, већ само да сарађује по питањима која су представљала „заједнички интерес“), те две тежње су у довољној мери биле конвергентне да – уз остале чиниоце – доведу до успостављања сарадње.

Трећи важан чинилац који је утицао на приближавање Југославије и СЕВ-а биле су тешкоће које је Београд имао у економским односима са Западом. Почетком шездесетих ФНРЈ је на Западу имала „високе дужничке обавезе“, а у току 1962. стање са отплатом кредитних обавеза се додатно погоршало.⁴⁷⁵¹ Почетком шездесетих је дошло и до погоршања односа са САД, које је довело до укидања помоћи привреди ФНРЈ.⁴⁷⁵² Политички односи са најзначајнијим западноевропским економским партнерима су – са изузетком Италије – били лоши.⁴⁷⁵³ Нарочиту забринутост су изазивале „интеграционе организације“ у Западној Европи (посебно Европска економска заједница), које су у очима Београда представљале „врло негативан фактор“ који је стварао „тешкоће“ извозу југословенских производа (нарочито по-

⁴⁷⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1958, ф. 119, дос. 10, 32111, Основне тезе за интерну дискусију о тактици СССР-а у билатералним економским односима, нашим задацима и отвореним проблемима, 12.11.1958; Исто, 1959, ф. 91, дос. 9, 434387, Белешка о учешћу Југославије на заседањима СЕВ-а и његових комисија, 6.5.1959; Исто, 435076, Амбасада ФНРЈ, Секретаријату СЕВ-а, 25.12.1959; Исто, 435076, Секретаријат СЕВ-а, Амбасади ФНРЈ у Москви, 9.3.1960; Исто, 1960, ф. 92, дос. 12, 428825, Амбасада ФНРЈ у Москви, Секретаријату СЕВ-а, 26.10.1960; Исто, 1961, ф. 112, дос. 22, 47485, Б. Црнобрња, амбасадама и посланствима у престоницама источноевропских држава, 11.3.1961; Исто, дос. 23,439343, Неке карактеристике економске интеграције и привредног развоја земаља Источне Европе, 6.3.1961; Исто, 1962, ф. 99, дос. 3, 442570, Реферат о СЕВ-у, 13.1.1962; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 3, Д. 181, Л. 10, Секретаријат СЭВ, Посольству ФНРЮ – Москва, 8.2.1961; Исто, Л. 15, Представитель Чехословацкой республики в СЭВ – Секретарю СЭВ, 20.12.1960; Исто, Оп. 13с, Д. 211, Л. 2, Амбасада ФНРЈ у Москви, Секретаријату СЕВ-а, 6.2.1959; Исто, Л. 5, Представитель СССР в СЭВ, Секретарю СЭВ, 27.2.1959; Исто, Л. 12, Секретаријат СЭВ, Посольству ФНРЮ – Москва, 20.4.1959; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, str. 251–311; Andrzej Korbonski, „Comecon“, *International Conciliation*, No. 549/september 1964, p. 55; К. Kaplan, „The Council for Mutual Economic Aid, 1949–1951: Excerpts of Documents with Commentary“, pp. 8–12; *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, док. 204, стр. 457–458.

⁴⁷⁴⁹ Опширније о успону југословенско-совјетских односа у периоду од 1962. до 1964. у поглављу „Последице јачања међудржавне сарадње на економске односе Југославије и СССР-а“.

⁴⁷⁵⁰ М. А. Липкин, „«Мировой кооператив народов»: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, *Новый исторический вестник*, 4/2017, стр. 130–131; Исти, *Совет Экономической Взаимопомощи: исторический опыт альтернативного глобального мироустройства (1949–1979)*, Москва 2019, стр. 89.

⁴⁷⁵¹ ДА МСП, ПА, 1961, ф. 60, дос. 2, 416855, Б. Црнобрња – представништвима ФНРЈ у источноевропским државама, 29.5.1961; Исто, 1962, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм К. Поповића – свим представништвима, 9.4.1962; Исто, 424470, ДСИП – амбасадама ФНРЈ у Вашингтону, Паризу, Лондону, Берну, Риму, Бриселу, Хагу, Ослу, Стокхолму, Копенхагену, Бону; генералним конзулатима у Минхену и Хамбургу и Војној мисији у Берлину, 25.7.1962; Исто, ф. 121, 416982, Мићуновић, Амбасади у Вашингтону, 25.5.1962.

⁴⁷⁵² Опширније: D. Bogetić, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, str. 87–105; Isti, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, str. 52–98; Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югослави (1961–1968 годы)*, стр. 48–49, 89–100; М. Ј. Игрутиновић, *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, стр. 219–245.

⁴⁷⁵³ *Početak kraja SFRJ*, str. 45.

љопривредних).⁴⁷⁵⁴ Суочен са таквим приликама на Западу, Београд је решио да „излаз“ потражи у два правца – „регионалним усмеравањем“ економских односа према „неангажованим земљама“ Трећег света и ка СЕВ-у.⁴⁷⁵⁵ Док је настојање за ширењем економске сарадње са „неангажованима“ могло имати само ограничене домете, привредно окретање СЕВ-у је нудило далеко изгледније могућности.⁴⁷⁵⁶

Четврти фактор је била забринутост Београда „ограничењима“ која су проистицала из јачања интеграционих процеса у оквиру самог СЕВ-а.⁴⁷⁵⁷ У Београду су уочавали да се у СЕВ-у одвија „динамичан процес економске сарадње и поделе рада“ и „продубљивање процеса интеграције“. Запажали су да се координација привредних планова чланица СЕВ-а „интензивно спроводи“ и да ће то имати утицаја на „оријентацију тих земаља за дужи временски период“. „Накнадно уклапање“ у планове није обезбеђивало „равноправност [...] сарадње“: приоритет су имале потребе земаља чланица СЕВ-а, па је ФНРЈ често предочавано да су одређени производи „распоређени између земаља СЕВ-а и да их нема“ или да мора дуже да чека на њих. Због тога је Београд настојао да омогући „благовремено уклапање“ својих потреба и могућности у планове СЕВ-а. Од 1962. до 1964. дошло је до „значајног повећања, како по обиму тако и по формама“ економске сарадње Југославије са чланицама СЕВ-а, али оно није било „адекватно могућностима и потребама“ које су постојале. У југословенским анализама је истицано да је „класично преговарање и утврђивање робних листа на досадашњи начин [...] достигло свој лимит“ и да „форме искључиво билатералне економске сарадње“ не омогућавају значајније унапређење економских односа. Због тога је наглашавано да постоји „потреба ефикасније сарадње са органима СЕВ-а“, односно да је „постојеће билатералне облике“ сарадње са чланицама СЕВ-а потребно „допунити и проширити обједињеним мултилатералним формама“.⁴⁷⁵⁸

Осим економских, постојали су и одређени политички разлози који су упућивали на успостављање сарадње СФРЈ и СЕВ-а. Таква „мотивација“ је била својственија Москви, него Београду. Први секретар совјетске амбасаде Ј. Суско је у анализи рађеној крајем 1962. напомињао да ће процес „постепеног укључивања Југославије кроз СЕВ у социјалистичку поделу рада“ – уз јачање економских веза СССР-а (и осталих источноевропских држава) са ФНРЈ – имати „велики утицај на југословенску економију с тачке гледишта јачања социјалистичких метода и форми руковођења, као и да ће доприностити даљем слабљењу спољноекономских веза Југославије са Западом“. Уопште, совјетски дипломата је сматрао да Москва треба да пружи подршку „новој оријентацији Југославије на тешње економско приближавање СССР и другим социјалистичким земљама“ и да ће то „убудуће показати велики позитиван утицај на

⁴⁷⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 121, 416982, Мићуновић, Амбасади у Вашингтону, 25.5.1962; АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Заједничко тржиште и његове реперкусије; I. Obadic, „A troubled relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in détente“, pp. 332–333.

⁴⁷⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 59, дос. 5, 411558, Циркуларни телеграм К. Поповића свим дипломатским представништвима, 9.4.1962; АЈ, КПР, III-B-1-a, Информација о ребалансу плана увоза роба и неробних расхода за 1962, 26.4.1962; Исто, Информација о кретању спољнотрговинске размене у првим месецима 1962.

⁴⁷⁵⁶ У очима Београда, Источна Европа је почетком шездесетих представљала „значајан економски потенцијал који се налази у брзом развоју“ и регион са којим су постојале „могућности за повећање размене“. (ДА МСП, ПА, 1961, ф. 61, дос. 2, 429175, Значај размене са источноевропским земљама.)

⁴⁷⁵⁷ Опширније о СЕВ-у почетком и у првој половини шездесетих: М. А. Липкин, *Советский Союз и европейская интеграция: середина 1940-х–середина 1960-х годов*, Москва 2011, стр. 242–255; Исти, *Советский Союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х–конец 1960-их годов*, Москва 2016, стр. 330–359, 408–414; Исти, „Мировой кооператив народов“: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, стр. 121–144; Исти, *Совет Экономической Взаимопомощи: исторический опыт альтернативного глобального мироустройства (1949–1979)*, стр. 76–100.

⁴⁷⁵⁸ АЈ, 130–656–1087, 1964, Сарадња СФРЈ са СЕВ-ом, 21.12.1963; АЈ, КПР, I-3-a/101-32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са Јеписевим, 26.3.1962; Исто, I-3-a/101-33, Економски проблеми; Исто, III-B-2-a, Наши односи са Саветом за узајамну економску помоћ /СЕВ/, април 1962; Исто, Информација о нашим економским односима са социјалистичким земљама Источне Европе, 31.10.1963; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 444136, Односи Југославија–СЕВ; Исто, 442570, Без наслова (Реферат о односима ФНРЈ и СЕВ-а), 13.1.1962; Исто, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962; Исто, 1963, ф. 108, дос. 5, 442952, Информативни разговори са СЕВ-ом и извештај, 15.7.1963; Исто, 442101, Предлог за успостављање наших односа са СЕВ-ом, 18.1.1963.

промену садашње позиције југословенске владе у међународним питањима“.⁴⁷⁵⁹ Званичници источноевропских држава су говорили о „неопходности да Југославија приђе СЕВ-у“ и изражавали наду да ће „ускоро постати члан СЕВ-а“.⁴⁷⁶⁰

Такве ствари су представљале одраз (константне) тежње и ширих настојања да се Југославија што више приближи „лагеру“. Иако је то нешто што није било везано искључиво за СЕВ, очигледно је да су постојала размишљања о томе да се и преко повезивања Савета са Југославијом може утицати на политику Београда. На југословенској страни су таква очекивања – очекивања „темељнијег преиспитивања нашег односа према лагеру“ и „жеље о потпунијем увлачењу Југославије у чланство СЕВ-а“ – карактерисали као „високи степен илузије“ и називали их „нереалним политичким комбинацијама“.⁴⁷⁶¹ У Београду су се, пре свега, руководили економским мотивима за успостављање сарадње са СЕВ-ом. Међутим, и на југословенској страни су – као „додатни“ разлог – имали сличне „рачунице“. Наиме, у Београду су сматрали да „сарадња са СЕВ пружа могућности за изношење и афирмацију принципа наше социјалистичке изградње и да у одређеном степену може деловати на позитивне процесе који се одвијају у многим социјалистичким земљама“.⁴⁷⁶² На обе стране су, дакле, постојале намере (или бар размишљања) да се „под плаштом“ СЕВ-а реализују одређени политички интереси. Без обзира на крајње домете које су такве намере Москве и Београда имале у наредним деценијама, та питања заслужују да буду предмет детаљнијих истраживања, после чега би се јасније видело да ли се ту радило само о „илузијама“.⁴⁷⁶³

*

У току 1962. је дошло до значајног побољшања у политичким односима Београда и Москве, што се одразило и на односе ФНРЈ и СЕВ-а. Сагледавајући у току године односе са Саветом у претходном периоду, на југословенској страни су констатовали: „У зависности од степена политичких односа, у првом реду са СССРом формирали су се и наши односи са СЕВом.“⁴⁷⁶⁴ Средином фебруара у ДСИП-у су констатовали да је XXII конгрес КПСС (одржан крајем октобра 1961) „дао импулс за проширење економских и државних односа“ са СССР-ом, али и са осталим источноевропским државама.⁴⁷⁶⁵ Веза између успона југословенско-совјетских односа у току 1962. и помака који су прављени у односима ФНРЈ са осталим источноевропским државама и СЕВ-ом била је директна. Југословенске дипломате су из престоница земаља-чланица СЕВ-а извештавале о позитивним реакцијама на важне догађаје из југословенско-совјетских односа у току године.⁴⁷⁶⁶ Све то је представљало значајан искорак у односу на 1961. и добру претпоставку за унапређење сарадње Југославије и СЕВ-а.

Међутим, почетак 1962, док побољшање односа две државе није узело маха, био је обележен песимистичним прогнозама. (Као и у билатералној економској сарадњи ФНРЈ и СССР-а, посета А. А. Громика је представљала јасну границу, после које је дошло до актуе-

⁴⁷⁵⁹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 292–293, О советско-југославских экономических отношениях, 15.12.1962.

⁴⁷⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 418744, Тепавац, ДСИП-у, 4.6.1962; Исто, дос. 2, Ајтић, ДСИП-у, 5.7.1962; Исто, 1963, ф. 108, дос. 1, 48082, Хочевар, ДСИП-у, 7.3.1963.

⁴⁷⁶¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 418744, Тепавац, ДСИП-у, 4.6.1962; Исто, 1964, ф. 181, дос. 12, 417209, Белешка о припремама за разматрање нацрта споразума о сарадњи са СЕВ-ом, 20.4.1964; АЈ, КИР, I–3–a/101–33, Неке напомене у вези са посетом А. Громика.

⁴⁷⁶² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-ом, 13.2.1964.

⁴⁷⁶³ Наведена „тематика“ кореспондира са питањима која данас окупирају историчаре који се баве СЕВ-ом. Док су се у ранијем периоду истраживачи фокусирали на анализу званичних комуникација и планова које је доносио СЕВ, у последње време је нагласак померен на истраживање „канала“ путем којих су – „под плаштом“ СЕВ-а – размењивани и ширени погледи на различита политичка, економска, друштвена и остала питања. У том смислу, СЕВ је био изузетно „важна структура“, која је имала улогу „платформе“, форума за размену мишљења и ширење утицаја у социјалистичком свету. (М. А. Липкин, *Совет Экономической Взаимопомощи: исторический опыт альтернативного глобального мироустройства (1949–1979)*, стр. 11–12; Исто, „Совет Экономической Взаимопомощи и современные тренды в изучении XX века: К 70-летию образования СЭВ“, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Но. 2/2019, стр. 59.)

⁴⁷⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442873, Актуелни проблеми СЕВ-а, 26.3.1962.

⁴⁷⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 14, 442692, Записник са састанка колегијума начелника, на тему „Наши односи са земљама лагера после XXII конгреса КП СС“, 15.2.1962.

⁴⁷⁶⁶ Опширније у наставку поглавља.

лизације питања југословенског повезивања са СЕВ-ом.) У реферату о односима Југославије и СЕВ-а рађеном почетком године било је наведено: „Пошто се у данашњој ситуацији може очекивати негативан одговор, поставља се питање да ли имамо потребе за још једним одбијањем, односно негативним одговором.“ Писац реферата је препоручивао опрезан и постепен приступ и сматрао је да би на предстојећем заседању Југословенско-пољског комитета за привредну сарадњу требало „у неофицијалним разговорима сондирати терен или бар испитати реакцију у случају нашег евентуалног интереса за учешће у раду СЕВ-а (статус посматрача било у Савету, било у некој комисији)“.⁴⁷⁶⁷ Пошто су позитивни „сигнали“ о могућности сарадње ФНРЈ и СЕВ-а изостали, на југословенској страни су крајем марта 1962. процењивали да „остају као најреалније у овом периоду могућности развијања што шире билатералне сарадње са појединим земљама чланицама СЕВа“. Наведено мишљење је додатно појашњено: „Развијени билатерални односи са сваком земљом чланицом СЕВа претстављају уствари на одређени начин сарадњу са СЕВом. На крају[,] ове форме сарадње претстављају и најразвијеније форме сарадње између појединих земаља чланица СЕВа, те према томе ми бисмо се само укључили у већ прихваћене форме сарадње које важе и у СЕВу.“⁴⁷⁶⁸

Са таквим ставом – да „сада није најповољније време за директно постављање захтева“ и да „развијање што ширих форми билатералне сарадње са појединим земљама може претстављати и одређену форму рада са СЕВ-ом као целином“ – Београд је дочекао Громикову посету. Тада, средином априла 1962, сматрано је да на првом месту треба развијати билатералну сарадњу са СССР-ом, „као руководећом политичко-економском снагом у СЕВ-у“.⁴⁷⁶⁹ Иако су сматрали да није време за директно обраћање Секретаријату СЕВ-а, у Београду су, ипак, одлучили да током посете А. А. Громика „сондирају“ терен. Осим економских разлога, на такву одлуку су могли утицати и одређени позитивни „сигнали“ совјетске стране о томе да је Москве „кориговала“ погледе на економске односе између социјалистичких држава и, уопште, према питању „економске интеграције социјалистичких земаља“, те да је спремна да покаже више такта и разумевања за „националне индивидуалности“ и „специфичне потребе“ појединих држава.⁴⁷⁷⁰ Осим тога, на Београд су подстицајно могле деловати и отворене поруке Москве о постојању могућности и воље за даље ширење економске сарадње две државе.⁴⁷⁷¹

У припремним материјалима за посету совјетског министра констатован је помак који је направљен у економској сарадњи и постојање перспективе за даље ширење односа. Међутим, напоменуто је да су дотадашњи „економски аранжмани“ били „преуски“ за постигнути ниво односа и за објективне могућности које су постојале на обе стране. Као негативан фактор – „елемент“ који омета „интензивнији развитак“ односа – навођене су „тешкоће и неравноправан положај који проистичу из постојања затвореног економског система СЕВ-а“. СЕВ је – према виђењу Београда – „све више“ деловао као „фактор са којим се сударамо како у погледу обима тако и структуре размене“. Због привредне интеграције држава СЕВ-а – која је подразумевала да се на првом месту води рачуна о потребама чланица и у чији „степен и обим интеграционих подухвата“ нису имали увид да би могли на дугорочнијој основи („благовремено“) да разматрају перспективе економских односа – ФНРЈ је у трговинској размени са источноевропским државама могла тек накнадно („маргинално“) да уклапа своје потребе у већ постојеће „оквире и шеме“. Пошто је покретање питања југословенске сарадње са СЕВ-ом већ неколико година наилазило на одбијање, уочи Громикове посете су у Београду размишљали о томе да би се „поново могло покренути питање статуса посматрача“, посебно у неким стручним комисијама СЕВ-а (транспорт, енергетика) за које је ФНРЈ била заинтересована.⁴⁷⁷²

⁴⁷⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442570, Без наслова (Реферат о односима ФНРЈ и СЕВ-а), 13.1.1962.

⁴⁷⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442873, Актуелни проблеми СЕВ-а, 26.3.1962.

⁴⁷⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442984, Савет за узајамну економску помоћ /СЕВ/, 14.4.1962.

⁴⁷⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом, 5.3.1962.

⁴⁷⁷¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-32, Забелешке о разговору Ј. Б. Тита са Јепишевим, 26.3.1962.

⁴⁷⁷² АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ-СССР. Стање односа, 16.4.1962; Исто, Односи ФНРЈ-СССР. Општи поглед. Предлози; Исто, Економски проблеми.

У контексту односа ФНРЈ и СЕВ-а, треба поменути да су у Москви пажљиво пратили југословенске привредне тешкоће, тј. оне чиниоце који су упућивали Београд ка социјалистичкој економској интеграцији. На совјетској страни су процењивали да ће југословенска привреда трпети „последнице“ услед „формирања“ Заједничког тржишта. Совјетско руководство је процењивало да се због „појачаних интеграционих мера ЗЕТа и СЕВа“ југословенска привреда – „као и привреда других ванблоковских земаља“ – налази у „тешкој ситуацији“, да су „неангажоване земље економски недовољне саме себи“, те да ће због тога „убрзо морати затражити јаче везивање за једну од интеграционих групација“. Из такве поставке је следила претпоставка да је „из свих тих разлога Југославији стало до побољшања односа са СССРом [...] и јачег развијања привредне сарадње са земљама лагера“. У Београду су сматрали да такве процене садрже у себи и „илузије“ о могућности „везивања“ ФНРЈ за „лагер“. Без обзира на одређене „хладноратовске“ мотиве Москве – намере да се утиче на југословенске односе са Западом и приближавање ФНРЈ „лагеру“ – у Београду су сматрали да ће посета А. А. Громика позитивно утицати како на југословенско-совјетске, тако и на односе Југославије са осталим источноевропским државама.⁴⁷⁷³

Током посете А. А. Громика „питање сарадње Југославије са СЕВ-ом“ је у два наврата покренуто. Прво је ту тему, 19. априла 1962, пред совјетским министром иностраних послова покренуо Е. Кардељ. На питање А. А. Громика о томе „на који начин“ би се могла успоставити сарадња, Е. Кардељ је одговорио како „има више могућности, на пример, сарадња Југославије у појединим комисијама СЕВ-а, статус посматрача или мешовите комисије на билатералној основи и слично, с тим да су конкретне форме ствар договора“. Указавши на то да се „капиталистичка Европа и поред свих разлика које је разједињују на свој начин интегрира“, Кардељ је истакао да је „утолико [...] оправданије очекивати да и социјалистичке земље нађу богатије форме сарадње“. Пошто није био припремљен за разговоре о том питању А. Громико је кратко и уопштено одговорио о постојању могућности за ширење економске сарадње СССР-а и ФНРЈ (о чему је претходно у разговору било речи), али „даље није улазио нити је показивао било какав интерес за однос СЕВ–Југославија“.⁴⁷⁷⁴

Нешто више пажње односу ФНРЈ и СЕВ-а посвећено је, дан касније, у разговору двојице министара иностраних послова. Приликом разматрања питања која су се односила на економску сарадњу две државе, К. Поповић се осврнуо и на односе са СЕВ-ом. Било је то – како је наводио југословенски министар – питање које се одражавало како на економске односе ФНРЈ са СССР-ом, тако и на односе са „другим социјалистичким земљама“. Саопштавајући да су имали „одређених проблема и тешкоћа у повезивању и ефикаснијој сарадњи са земљама чланицама СЕВ-а“, југословенски министар је објашњавао постојеће стање и мотиве за успостављање ближих односа: „У извесном смислу, с обзиром на функционисање СЕВ, Југославија је силом прилика у протеклим годинама била укључивана у решавање тих проблема маргинално. Да би било јасније – ви у оквиру СЕВ решавате одређене заједничке проблеме, а пошто се ми налазимо ван СЕВ, догађало се [...] да смо ми могли своје проблеме да решавамо накнадно. Разуме се да би ми желели да избегнемо такав положај ако је могућно и због тога би желели и сматрамо да би то било обострано корисно ако би неке плодне форме сарадње могли да нађемо са СЕВ-ом.“ Наводећи да је ФНРЈ у сарадњи са организацијама попут Општег договора о тарифама и трговини (ГАТТ) и Организације за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) „нашла неке форме сарадње“, Поповић је изражавао уверење да „не би требало да буде већих тешкоћа за изналагање одговарајућих форми и са СЕВ-ом“, допуштајући низ могућности: „Било у форми посматрача у разним органима и целини тих органа, или у појединим органима где постоји посебни обострани интерес, или у другим формама за које се будемо заједнички договорили“.

⁴⁷⁷³ АЈ, КПП, I-3-a/101-33, Неке напомене у вези са посетом А. Громика.

⁴⁷⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443036, Забелешка о разговору Е. Кардеља са А. Громиком, 19.4.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 426–427.

Како би се детаљније размотрило ово, али и остала питања у вези са проширењем привредне сарадње, југословенски министар је предложио да се организује састанак руководилаца који се баве економским питањима. Према мишљењу К. Поповића, они би могли детаљније да размотре то и остала економска питања, која је он само „набацао“. Слично као у разговору са Е. Кардељом, А. Громико се није упуштао детаљније у дискусију у вези са СЕВ-ом. Дао је уопштен, неодређен одговор, указујући на то да треба добро проучити то питање како би се нашао одговарајући облик сарадње. „Ја сам разговарао о томе са другом Кардељем. Наравно то ће бити изучено и мораћемо да се вратимо на то питање. Или да ви будете посматрачи, или да се закључи некакав уговор између Југославије и СЕВ-а, или да то буде у некаквој другој форми. Мени је тешко да на то сада одговорим, јер то захтева размишљања“ – саопштио је совјетски министар.⁴⁷⁷⁵ Питање односа ФНРЈ и СЕВ-а, дакле, није шире дискутовано током посете А. А. Громика. Међутим, југословенска страна је том приликом, после дуже времена, поново „покрнула“ – и то на високом нивоу – питање „изналажења погодних форми сарадње са СЕВ-ом“.⁴⁷⁷⁶

У Москви је иницијатива Београда била позитивно дочекана и дошло је до промене става према могућности повезивања ФНРЈ и СЕВ-а. Убрзо по завршетку посете Београд је – у вези са учешћем ФНРЈ у раду СЕВ-а „у форми посматрача“ – почео да добија обавештења о томе да „совјетска страна позитивно гледа на могућност упућивања нашег посматрача уколико се са тиме сложе остале земље чланице СЕВ-а“.⁴⁷⁷⁷ Југословенске дипломате из Пољске су средином маја 1962. јављале како „треба нагласити да се сада овде већ добро осећа позитивно дејство Громикове посете и да се још за ступањ шире нама отварају врата“. Извештавајући о разговору са пољским представником у СЕВ-у П. Јарошевићем, амбасадор Ф. Хочевар је јављао да је он упознат са „посетом Громика и да се радује 'што ће моћи да сарађује са представницима Југославије у појединим комисијама СЕВ-а“.⁴⁷⁷⁸ Јарошевић је наводио да ће „форма и опсег сарадње“ Југославије и СЕВ-а бити предмет разматрања у оквиру СЕВ-а, али да он „сматра да постоји веома погодно опште настројење нарочито код совјетских другова и да не сумња да ће се наћи решење погодно за обе стране 'које ће бити у складу са ванблоковском позицијом Југославије и за њу прихватљиво“.⁴⁷⁷⁹ У исто време, из Софије је јављано како „лагерски представници“ помињу у разговорима „да је наша земља поново поставила питање свога присуства у СЕВ-у и да је наш захтев повољно примљен“.⁴⁷⁷⁹

Имајући у виду реакције које су уследиле после Громикове посете, на југословенској страни су у мају 1962. констатовали: „Изгледа да су сазрели услови за тражење статуса посматрача у СЕВ-у и учешће у раду његових стручних комисија за које смо заинтересовани (Комисија за енергију, Комисија за експлоатацију енергетских ресурса Дунава, Комисија за саобраћај, неке подгрупе Комисије за пољопривреду, Комисија за спољну трговину).“⁴⁷⁸⁰ Када наведену констатацију из документа од 11. маја упоредимо са тврдњама из анализе рађене непуних месец дана раније (14. априла, учи доласка совјетског министра иностраних послова у Београд) о томе да „сада није најповољније време за директно постављање захтева“, јасно видимо значај који је посета А. А. Громика имала за активирање питања југословенског повезивања са СЕВ-ом.⁴⁷⁸¹

Због контекста у коме се одвијало југословенско приближавање СЕВ-у, указујемо овде на опрез који је Београд – у вези са припремом за одржавање Конференција несврстаних земаља о проблемима економског развоја (Каиро, 9–18. јул 1962) – испољио током маја 1962.

⁴⁷⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962.

⁴⁷⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 5, 413056, Циркуларни телеграм К. Поповића о резултатима посете А. Громика, 21.4.1962.

⁴⁷⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 416143, ДСИП – југословенским представништвима у иностранству, 18.5.1962.

⁴⁷⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 416363, Хочевар, ДСИП-у, 16.5.1962.

⁴⁷⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 416941, Божовић, ДСИП-у, 21.5.1962.

⁴⁷⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 443096, Предлози и мере које би требало предузети у вези наших односа са СЕВ-ом, 11.5.1962.

⁴⁷⁸¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442984, Савет за узајамну економску помоћ /СЕВ/, 14.4.1962.

Када је у пролеће 1962. актуелизовано питање односа ФНРЈ и СЕВ-а, ДСИП је југословенским дипломатама упутио циркуларни телеграм у коме су били изнети ставови које су требали да заступају по том питању „како би се неутралисао евентуални негативан одјек и нереализуемање овакве наше оријентације и како не бисмо дали могућности да се у вези са Економском конференцијом у Каиру то евентуално користи против нас“. „Ми ћемо свакако у нашој тактици, тј. о времену и начину наших даљих конкретних корака водити о томе строго рачуна“ – наглашено је на крају телеграма.⁴⁷⁸² Такво обазриво држање је било карактеристично за Београд током процеса приближавања СЕВ-у, како успостављање сарадње са једном организацијом Источног блока не би нарушило југословенске односе са Западом, нити угрозило положај Југославије као „несврстане земље“.⁴⁷⁸³

На седници Одбора СИВ-а за економске односе са иностранством, 9. маја 1962, детаљно су разматрана питања у вези са СЕВ-ом. Том приликом је састављен документ „Предлози и мере које би требало предузети у вези наших односа са СЕВ-ом“, који пружа добар поглед на ставове Београда. Пре свега, треба напоменути да иако је СЕВ био „формално [...] отворен и за друге земље“, за званични Београд он је представљао „економско-политичку организацију блоковског карактера“. Имајући у виду и „чињеницу да се кроз њега спроводи интеграција националних привреда“, у Београду су сматрали да не постоји могућност („ни политички ни економски посматрано“) да ФНРЈ узме „пуно учешће“ у раду Савета. Међутим, то није значило да „не постоји могућност учешћа у раду појединих стручних комисија СЕВ-а“. У документу је таксативно наведен низ разлога који је говорио у прилог успостављања сарадње са СЕВ-ом: 1) на подручје СЕВ-а је било упућено „око 30%“ извоза и „око 25%“ југословенског увоза, а постојала је тенденција даљег повећања размне; 2) „велика комплексност“ између југословенске и привреда чланица СЕВ-а; 3) од осам чланица СЕВ-а четири су биле „непосредни суседи“; 4) извоз одређених југословенских производа је био „већим делом или скоро искључиво упућен у земље СЕВ-а“; 5) са подручја СЕВ-а је увожен „знатан део сировина, репродукционог материјала и опреме“, а постојали су услови да се тај увоз повећа; 6) ограничења која су проистацала из привредних интеграција у Западној Европи; 7) јачање интеграционих процеса у СЕВ-у; 8) постојање „могућности за успостављање дугорочне привредне сарадње са источно-европским земљама“, што би југословенској индустрији давало „извесну сигурност пласмана и набавки“; 9) оријентација значајног дела југословенске привреде („1/3, па и преко тога“) на подручје СЕВ-а, са тенденцијом даљег повећања.⁴⁷⁸⁴

Због наведених разлога је било потребно „предузети кораке у правцу усклађивања и делимичне преоријентације производње и спољне трговине, успостављања шире сарадње, изналагања решења и склапања одговарајућих аранжмана како са СЕВ-ом као целином тако и са земљама чланицама“. Југословенска влада је сматрала да „већ постојећу привредну сарадњу са Источноевропским земљама“ треба даље „учврстити и поставити на широј основи“. Односно, да је потребно да се она „ојача“ у областима у којима се одвијала и да се „прошири“ у оним областима „где је [...] на почетку или није дала резултате које би било могуће постићи“. „Сарадња је најдаље отишла у области спољне трговине, али и ту се намеће потреба и постоје могућности за њено проширење. Даље могућности и заинтересованост постоје у области индустријске и инвестиционе кооперације, научно-техничке сарадње и заједничког иступања на трећим тржиштима. На мултилатералној основи, са СЕВ-ом треба поново поставити питање нашег учешћа у његовим комисијама (за коришћење енергетских ресурса Дунава, за саобраћај, за црну и обојену металургију)“ – истицали су у СИВ-у.⁴⁷⁸⁵

⁴⁷⁸² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 416143, ДСИП – југословенским представништвима у иностранству, 18.5.1962. Исти опрез Београд је испољио и две године касније, током припрема за одржавање Друге конференције шефова држава или влада несврстаних земаља (Каиро, 5–10. октобар 1964). (М. Ninković, „The Establishment of Cooperation between SFRY and COMECON in 1964“, str. 153–154.)

⁴⁷⁸³ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 292, О советско-југославских економических отношениях, 15.12.1962.

⁴⁷⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 443096, Предлози и мере које би требало предузети у вези наших односа са СЕВ-ом, 11.5.1962.

⁴⁷⁸⁵ Исто.

Даљи успон југословенско-совјетских односа у току 1962. позитивно је деловао на могућност успостављања сарадње ФНРЈ и СЕВ-а, али је подгревао и „наде“ (у Београду би рекли: „илузије“) о повратку Југославије у „старо јато“. О томе су сведочиле реакције после говора који је Н. С. Хрушчов одржао 16. маја 1962. у Варни; говора, који је представљао „јавну потврду“ видног побољшања југословенско-совјетских односа и држања Москве према Београду.⁴⁷⁸⁶ Југословенске дипломате из Софије су јављале како су „Бугарска и друге европске социјалистичке земље, прихватиле став према Југославији који је заузео Хрушчов у Варни“ и како се у општем побољшању односа повољно развијају и економски односи ФНРЈ и „лагера“. Совјетски амбасадор у Бугарској Г. А. Денисов је југословенском амбасадору П. Ајтићу говорио како у СССР-у „знају да ми преживљавамо велике економске тешкоће“ и да „имају пуно разумевања за нас и спремни су да нам пруже помоћ“. Са друге стране, очекивао је успостављање „међупартијских веза“ између КПСС-а и СКЈ, као и то да ФНРЈ не остане неутрална „код садашњег стања односа са Западом и Кином“.⁴⁷⁸⁷

О очекивању да се ФНРЈ што чвршће веже за „лагер“, а у том случају и за СЕВ, говори и извештај о разговору југословенског амбасадора у Будимпешти М. Тепавца са пољским амбасадором који је истицао као „неопходност да Југославија приђе СЕВ-у јер ће иначе њена економска ситуација постајати све тежа“ и наводио да „посматрачки положај не решава ништа а политичке препреке за тешње везивање Југославије са лагером постају све мање“. Тепавец је јављао да је држање пољског амбасадора било „у духу ишчекивања да ће југословенске [привредне] тешкоће с једне стране и еластичан став лагера с друге стране довести до темељнијег преиспитивања нашег односа према лагеру“. Таква очекивања Тепавец је окарактерисао као „високи степен илузије“ и претпоставио је да су вероватно „у том духу лагеру дата тумачења Громикове посете Београду и Хрушчовљеве изјаве у Варни“.⁴⁷⁸⁸ У прилог овој претпоставци и таквим очекивањима говоре и информације из Софије. Амбасадор Ајтић је почетком јуна јављао како је мађарски амбасадор коментаришући југословенски захтев за статусом посматрача, навео: „хоћете права али не и обавезе“, додајући да „не би било никакве сметње да нас приме за пуноправне чланове“. Осим тога, амбасадор Источне Немачке је саопштио да се „нада да ћемо ускоро постати чланови СЕВ-а и да ће доћи до успоставе односа између СКЈ и партија лагера“.⁴⁷⁸⁹

*

Почетком јуна наставили су да стижу позитивни сигнали. Јављајући о разговору са П. Јарошевићем, Ф. Хочевар је навео да је Пољак „поново покренуо питање наше сарадње у СЕВ-у“, али да је био „непрецизан што се тиче нашег општег положаја у односу на СЕВ тако да смо имали утисак да ово питање на њиховој страни још није довољно разрађено“. „Међутим“ – додавао је југословенски амбасадор – „он се јако заузимао за то да би наши представници у појединим комисијама (транспорт, енергија, водопривреда, спољна трговина – овог пута их тако набројао) имали сва права као и представници земаља чланица укључујући овде и право гласа.“ Имајући у виду тадашњу улогу и позицију Пољске у СЕВ-у, Хочевар је закључивао: „Он очигледно рачуна на подршку југословенских представника у СЕВ-у где Пољска ипак највише тежи да се превазиђу окорели шаблони и застарела схватања која спутавају један динамичан развитак и савремене методе у сарадњи севовских земаља.“⁴⁷⁹⁰

Почетком јуна у Москви су одржани конференције представника партија земаља-чланица СЕВ-а (6–7. јун) и XVI ванредно заседање СЕВ-а (8–9. јун). „Оба састанка – један на највишем политичком, а други на највишем економском нивоу – говоре о уској вези између политичких и економских одлука, управо, да извесне економске одлуке у процесу интеграције, који узима све шире размере, морају да буду подржане, односно обезбеђене политичким

⁴⁷⁸⁶ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, str. 129.

⁴⁷⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 12, 437091, Ајтић, ДСИП-у, 10.11.1962.

⁴⁷⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 418744, Тепавец, ДСИП-у, 4.6.1962.

⁴⁷⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, Ајтић, ДСИП-у, 5.7.1962.

⁴⁷⁹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 418476, Хочевар, ДСИП-у, 4.6.1962.

одлукама“ – коментарисала је југословенска штампа.⁴⁷⁹¹ Сазивање и одлуке XVI ванредног заседања представљали су одраз тежњи совјетског руководства да реформише и оснажи СЕВ, да продуби интеграционе процесе и прошири његову територијалну „надлежност“ и ван Европе. Имајући у виду последње, треба нагласити да Москва није планирала од СЕВ-а да направи само „наднационални орган“ социјалистичког „лагера“, већ и да прошири његову делатност са европских на светске оквири и намени му (политичко-економску) улогу сличну оној какву су имали Коминтерна и Коминформ. Наглашена је потреба координација дугорочних планова, која је требала да постане „основни метод делатности СЕВ“. Ради успешније координације планова економског развоја, на Заседању је договорено да се формира стални орган: Извршни комитет (ИК) СЕВ-а.⁴⁷⁹²

По окончању јунског заседања СЕВ-а до Београда су долазиле информације о томе да питање учешћа ФНРЈ није званично разматрано, али да се „у 'кулоарима' осећала позитивна атмосфера што се тиче сарадње са Југославијом“. Такође, југословенске дипломате су сазнавале да „не долази у обзир посматрачко место пошто 'посматрачи имају сва права а никакве обавезе“, да је то уопштен став према свим државама и да се не односи само на ФНРЈ. С обзиром на то да „према статуту нема могућности за посматрачко место док за Југославију није прихватљиво чланство с обзиром на њен ванблоковски положај“, као општи став се наметнуло да „треба изнаћи неко специјално решење, провући се кроз неку рупу у статуту како би могли југословенски представници сурађивати у појединим комисијама“. Пољаци су сугерисали да се ФНРЈ обрати „Секретаријату СЕВ за сарадњу са одређеним комисијама, што ће, наводно, бити повољно решено“. Из Варшаве је амбасадор Хочевар јављао и „да није био поднет никакав формални закључак и препуштено је да се то питање даље решава између СЕВ-а (Руса) и Југославије“. И југословенски амбасадор у Москви је стекао сличан утисак: „Према свему конкретна одлука није још донешена, већ је остављено да Руси са нама у билатералним разговорима даље испитују обим и форме сарадње“; односно – како је другом приликом наводио Ц. Мијатовић – „да је препуштено СССР-у, да детаљно испита југословенски став о сарадњи са СЕВ-ом и нашу спремност да прихватимо одређене обавезе. Тек после тога би се поново размотрала ова питања у СЕВ-у и донела одлука.“⁴⁷⁹³

Поједине информације које су долазиле до Београда су се унеколико разликовале, односно у њима је акценат стављан на различите ствари. Амбасадор Ц. Мијатовић је средином јуна коментарисао: „Према неким информацијама заузет је став да се Југославија прими у оне органе и у таквој форми и обиму како ми сами покажемо интерес, тј. где се покаже да је наше учешће могуће. Међутим[,] према неким информацијама изгледа да статус посматрача мање долази у обзир, а вероватније су намере за неко чвршће наше везивање кроз пуно у-

⁴⁷⁹¹ „SUEP pojačava integraciju“, *Ekonomска politika*, Br. 533/16.6.1962, str. 755.

⁴⁷⁹² Опширније о јунском саветовању представника партија земаља-чланица и XVI ванредном заседању СЕВ-а, и совјетским плановима: SAPMO-Barch, DY 30/3481, Речь Н. С. Хрущева на заседаниј Первых секретарей ЦК коммунистических и рабочих партий и Глав Правительств стран-участниц СЭВ; Исто, DY 30/3482, Протокол Совещания представителей коммунистических и рабочих партий стран-участниц СЭВ, 6–7.6.1962; Исто, Коммюнике о Совещании представителей коммунистических и рабочих партий стран-участниц СЭВ; Исто, Решение Совещания представителей коммунистических и рабочих партий и правительств стран-членов СЭВ по вопросу дальнейшего расширения координации народнохозяйственных планов, капитального строительства, новой техники и экономического сотрудничества между странами-членами СЭВ, 7.6.1962; Драгиња Арсић, *СЕВ. Економска интеграција социјалистичких земаља*, Београд 1963, стр. 49–60; Олег Николаевич Широков, *СЭВ в мировой экономике: современная оценка проблемы функционирования и значения. Вопросы истории, методологии и историографии*, Москва 2005, стр. 49–53; М. А. Липкин, *Советский Союз и европейская интеграция: середина 1940-х–середина 1960-х годов*, 250–253; Исто, *Советский Союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х–конец 1960-их годов*, стр. 349–358; Исто, „Мировой кооператив народов“: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, стр. 121–133.

⁴⁷⁹³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 420027, Хочевар, ДСИП-у, 14.6.1962; Исто, 419972, Хочевар, ДСИП-у, 16.6.1962; Исто, 419788, Мијатовић, ДСИП-у, 13.6.1962; Исто, 419971, Мијатовић, ДСИП-у, 14.6.1962; Исто, дос. 2, 421596, Телеграм ДСИП-а, дипломатским представништвима у источноевропским државама, 25.6.1962; Исто, Хочевар, ДСИП-у, 27.6.1962; Исто, 421978, Осврт на активност СЕВ у вези са јунским заседањима и питање наших односа према СЕВ, 25.6.1962.

чешће у појединим органима, односно комисијама.⁴⁷⁹⁴ Последње се добро видело из порука које су средином јуна упућивали пољски званичници. Указујући на „значај нових одлука 'које широко отварају врата новим члановима'“, С. Јендриховски је С. Крајгеру саопштио „да би биле земље као што је Финска, Аустрија и друге са задовољством примљене за чланове“. „Наравно да је тиме желео рећи да је утолико пре Југославији место у СЕВ-у“ – коментаришао је амбасадор Хочевар. На основу држања пољских руководилаца, амбасадор Хочевар је закључивао: „Засада изгледа да је заседање на једној страни ликвидирало статус посматрача и на другој страни блоковски тврдо прилазило питању чланства, надајући се да у борби са ЗТ [Заједничким тржиштем] 'ушичари' по коју земљу, због чега Јендриховски и није случајно поменуо Финску, која се налази у веома тешкој дилеми и Руси вероватно рачунају да ће прије или касније морати да клекне. Можемо си то замислити да се слична рачуница односи и на Југославију.“⁴⁷⁹⁵ Крајем јуна Ц. Мијатовић је пак јављао из Москве да совјетски званичници „у погледу СЕВ сматрају да је најоптималнија форма наше чланство али да се могу наћи форме сарадње и на основу еластичнијих решења“.⁴⁷⁹⁶

Почетком јула југословенски званичници су у два наврата имали прилику да се у разговорима са Н. С. Хрушчовом дотакну и питања СЕВ-а. На пријему југословенске парламентарне делегације 2. јула 1962. совјетски премијер се позитивно одредио по низу питања у вези са југословенско-совјетском билатералном економском сарадњом, а по питању социјалистичке економске интеграције кратко је прокоментаришао: „Чуо сам за ваш интерес за сарадњу са СЕВ-ом. То ћемо размотрити у повољном правцу, да би се споразумели на начин који ће бити користан и за вас и за нас.“⁴⁷⁹⁷ У разговору који је неколико дана касније водио са шефом југословенске привредне делегације М. Тодоровићем, Н. С. Хрушчов се – говорећи о могућности сарадње путем „производне кооперације“ – осврнуо и на искуства СЕВ-а по том „сложеном питању“ и саопштио: „Ако Југословени хоће да развијају своју привреду у кооперацији са нама и са социјалистичким државама, ми смо спремни да то подржимо, али производну кооперацију треба организовати не само са Совјетским Савезом, него обавезно и са другим социјалистичким државама.“ Коментаришући наведено, М. Тодоровић је поменуо да ФНРЈ има одређено искуство у кооперацији са Пољском, као и да „кооперира“ са Румунијом и Бугарском у области енергетике, додајући: „Ми хоћемо широку кооперацију са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама. Али ми сада нисмо спремни да ступимо у СЕВ.“ На последње је Никита Сергејевич реплицирао: „Може се сарађивати и ако се није у СЕВ-у.“⁴⁷⁹⁸

Истог дана Тодоровић је телеграфисао ДСИП-у о разговору са Хрушчовом, а потом и са Микојаном „око економске сарадње и СЕВ-а“. Наводећи да „нарочитих новости нема“, Тодоровић је додавао: „На последњој седници СЕВ-а није расправљано о Југославији, али је о томе расправљао ЦК КПСС и заузео 'позитиван став да подржи конкретне предложене форме од стране Југославије'“.⁴⁷⁹⁹ Питања у вези са односом ФНРЈ и СЕВ-а нису, дакле, детаљније разматрана током привредних преговора које је М. Тодоровић водио у Москви у јулу 1962, нити су унета у Протокол о економским преговорима.⁴⁸⁰⁰ Том приликом су – како се у телеграмима југословенских дипломата може прочитати – „обе стране показале интерес да се омогући сарадња у СЕВу али ништа није конкретно одлучено“.⁴⁸⁰¹ Иако питању сарадње ФНРЈ са СЕВ-ом није посвећена већа пажња и требало је да прође још неко време док нису

⁴⁷⁹⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 419788, Мијатовић, ДСИП-у, 13.6.1962.

⁴⁷⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 1, 420027, Хочевар, ДСИП-у, 14.6.1962.

⁴⁷⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 421672, Мијатовић, ДСИП-у, 29.6.1962.

⁴⁷⁹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–143, Забелешка о разговору П. Стамболића и делегације Савезне народне скупштине са Н. С. Хрушчовом, 2.7.1962.

⁴⁷⁹⁸ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 431, 432.

⁴⁷⁹⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, Плави (М. Тодоровић), ДСИП-у, 5.7.1962.

⁴⁸⁰⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 86–87, Протокол об економических переговорах делегаций Правительства СССР и Правительства ФНРЮ, состоявшихся в Москве в период с 3 по 6 июля 1962 года.

⁴⁸⁰¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, Лекић, Амбасади ФНРЈ у Вашингтону, 19.7.1962.

почели да се праве крупнији кораци, као део позитивне атмосфере која је постојала од посете А. Громика ови разговори су имали позитиван одјек у државама чланицама СЕВ-а.⁴⁸⁰²

У југословенским анализама рађеним крајем јула 1962. указивано је на повезаност јачања интеграционих процеса у оквиру СЕВ-а на економске односе ФНРЈ са тим „регионом“, и наглашавано да се „ради тога [...] нужно намеће потреба предузимања мера за регулисање ових проблема како кроз већ постојеће билатералне односе са појединим земљама тако и са СЕВом као целином“. Крајем јула 1962. совјетска страна је показивала „извесну даљу иницијативу“. У вези са тим, у југословенским анализама је навођено: „Интересује их како ми гледамо на поставке Хрушчова које је он недавно изнео у погледу виших принципа и метода расподеле рада и специјализације и да ли смо спремни на сарадњу по тим вишим формама кооперације и специјализације. Они очекују наш став и захтев у погледу форме и сарадње. Обзиром да смо ми до сада већ наговештавали као најпогоднију [...] форму сарадње кроз поједине комисије Савета, сада и они истичу да нови статут треба да прилагоди рад СЕВ-а задацима које је Хрушчов поставио у својим недавним написима и да неће бити сметње да Југославија сарађује у Комисијама СЕВ-а у којима је заинтересована, а кроз сарадњу у комисијама дошло би се и до проблема кооперације и специјализације.“⁴⁸⁰³

Посета Л. И. Брежњева ФНРЈ (24.9–4.10.1962) представљала је следећи важан корак, потврду и подстрек за даљи успон југословенско-совјетских односа.⁴⁸⁰⁴ У разговорима првог човека ФНРЈ и другог човека СССР-а доста пажње је посвећено питањима привредне сарадње две државе, али могућности за сарадњу Југославије и СЕВ-а нису директно разматране. Међутим, Л. И. Брежњев је током посете југословенском председнику изложио актуелне прилике и стање у социјалистичкој економској интеграцији. Између осталог, говорио је и о томе како је „на основу пољске иницијативе и донетих одлука, договорено [...] да се у оквиру СЕВ организује заједничко тело у које ће свака земља делегирати свог потпредседника владе задуженог за економска питања“ и како ће то тело (Извршни комитет) да „комбинује националне привреде са ширим интернационалним интересима“. „Морамо поступати обазриво да не нарушимо оно што већ постоји у националним привредама, а да то уједно обједињавамо и даље развијамо, да бисмо створили систем у коме ће бити уравнотежена економика свих земаља, и који ће бити на општу корист свију“ – закључивао је Брежњев.⁴⁸⁰⁵ Последње је било карактеристично за наступе совјетских званичника. Иако је у пракси Москва настојала да „шири интернационални интереси“ остваре „превагу“, совјетски званичници су избегавали да говоре о „наднационалном“ карактеру који је СЕВ требао да поприми и напомињали да суверенитет држава-чланица неће бити угрожен.⁴⁸⁰⁶

Иако питање сарадње Југославије и СЕВ-а није директно разматрано, посета Л. И. Брежњева је унела додатни импулс у поправљање односа ФНРЈ и СССР-а, и самим тим утицала на побољшање односа чланица СЕВ-а према Југославији.⁴⁸⁰⁷ Пошто је могућност учешћа у раду СЕВ-а у статусу посматрача отпадала, у Београду су се у току године све више усредсређивали ка разматрању учешћа у појединим сталним комисијама СЕВ-а.⁴⁸⁰⁸ Током

⁴⁸⁰² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 424863, Ајтић, ДСИП-у, 25.7.1962.

⁴⁸⁰³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал).

⁴⁸⁰⁴ Љ. Димић, „Вештина политике: први сусрет Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева (24. септембар–5. октобар 1962)“, стр. 376–386.

⁴⁸⁰⁵ АЈ, КПР, I–3–a/101–40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете председника Президијума Врховног совјета СССР Л. И. Брежњева, 29.9.1962; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 458–459.

⁴⁸⁰⁶ М. А. Липкин, „«Мировой кооператив народов»: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, стр. 139. У супротности са таквим држањем совјетских представника, румунски званичници су 1964. упозоравали Београд на опасност од деловања СЕВ-а као „супер организма“. Опширније у наставку поглавља.

⁴⁸⁰⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 98, дос. 10, 431998, Хочевар, ДСИП-у, 1.10.1962.

⁴⁸⁰⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 443562, Најновије појаве и мере у привредној интеграцији ИЕ и питање учешћа Југославије у раду СЕВ, 14.9.1962; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ (крајем јула рађен материјал).

1962. су на југословенској страни помињане различите комисије за које је ФНРЈ била заинтересована.⁴⁸⁰⁹ Анализе и разматрања југословенског интереса за учешће у раду појединих комисија СЕВ-а су нарочито интензивирани у последња три месеца 1962.

У ДСИП-у су почетком октобра наводили да „статус посматрача у Савету више не долази у обзир“, а да ФНРЈ нема намеру да буде пуноправни члан СЕВ-а и констатовали: „Питање форме нашег учешћа у раду СЕВ-а мање-више је утолико постало одређеније што и једна и друга страна су ту ствар сагледале дотле да као најадекватнију форму сматрају учешће у појединим сталним комисијама Савета.“ Што се самог учешћа у раду комисија СЕВ-а тиче, било је отворено питање форме кроз коју би се одвијало учешће ФНРЈ. Констатујући да ни ту „не би дошао више у обзир статус посматрача“, у Београду су сматрали да ће „више јасноће донети нови статут који је у припреми“. Очекивало се да нови статут буде „еластичнији“ и да ће према наговештајима „водити рачуна о томе да се кроз њега нађу могућности за сарадњу и учешће и трећих земаља“. У ДСИП-у су сматрали да би се „у прво време, док се боље не сагледају сви проблеми требало оријентисати на оне, да тако кажемо, 'непроизводне' комисије (за транспорт, за енергетику, за координацију научно-истраживачког рада)“ и да би касније, када се стекну одређена искуства, дошле у обзир „и неке друге комисије (машиноградња, пољопривреда, комплетни уређаји, спољна трговина)“. Сматрали су и да треба ићи „линијом постепености“ и да би пре формалног захтева за учешће у раду СЕВ-а „било потребно питање статуса, обавеза и сл. расправити у претходним разговорима, било са Секретаријатом Савета, било са Извршним комитетом“, као и да би са представницима комисија требало обавити „информативне разговоре“ како би се добиле „ближе и одређеније представе о делатности сваке комисије“.⁴⁸¹⁰

Крајем октобра је питање „могућности сарадње Југославије са СЕВ-ом“ разматрано и у Одбору СИБ-а за економске односе са иностранством. Том приликом су наведена два „мишљења“ о сарадњи са комисијама СЕВ-а. Прво је било већ поменуто мишљење ДСИП-а да „док се не сагледају нове мере савета и комисија СЕВ-а“ треба ићи „линијом опрезности и постепености“ и за почетак се ограничити на „непроизводне“ комисије. Друго „мишљење“ је полазило од тога да су „поједини облици наших економских односа према земљама СЕВ-а [...] већ толико развијени да би наша оријентација само на 'непроизводне' комисије била суђавање наших односа са тим земљама“ и да „постоји и низ других комисија нарочито у области индустрије, за које имамо интерес да учествујемо у њиховом раду“. Као комисије и привредне гране за које би ФНРЈ – осим „непроизводних“ комисија – била заинтересована наведене су Комисија за металургију, Комисија за машиноградњу, фармацеутска и органска хемијска индустрија, уз напомену да „треба размотрити питање сарадње и са другим комисијама“.⁴⁸¹¹ На основу тих ставова СИБ је почетком новембра саставио „Информацију о могућности сарадње Југославије са СЕВ-ом“ у којој су уважена оба приступа. Дакле, да се иде „линијом опрезности и постепености“ и пође од „непроизводних“ комисија, али и да се води рачуна о стању билатералних односа са чланицама СЕВ-а и у оним областима где је билатерална сарадња развијена да се размотри учешће и у „производним“ комисијама.⁴⁸¹²

На састанку Координационог одбора СИБ-а одржаном 13. новембра 1962. закључено је да је „и са политичког и са економског становишта неопходно да се са наше стране сада

⁴⁸⁰⁹ У априлу су навођене следеће комисије: Комисија за спољну трговину и Комисија за енергетику чије седиште је било у Москви, Комисија за пољопривреду са седиштем у Софији и Комисија за транспорт са седиштем у Варшави. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 442984, Савет за узајамну економску помоћ /СЕВ/, 14.4.1962.) У мају је, на седници Одбора Савезног извршног већа за економске односе са иностранством, наведеним комисијама придодата и „Комисија за експлоатацију енергетских ресурса Дунава“. (Исто, 443096, Предлози и мере које би требало предузети у вези наших односа са СЕВ-ом, 11.5.1962.)

⁴⁸¹⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 432431, О конкретним могућностима учешћа Југославије у СЕВ, 6.10.1962; Исто, дос. 3, 443654, Разматрања о конкретним могућностима учешћа Југославије у СЕВ (Тезе за дискусију), 2.10.1962.

⁴⁸¹¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 2, 438489, Одбор СИБ-а за економске односе са иностранством, Могућности сарадње Југославије са СЕВ-ом, 30.10.1962.

⁴⁸¹² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 443811, Информација о могућности сарадње са СЕВ-ом, 2.11.1962.

приступи одређеним предходним разговорима са СЕВ-ом“. О обазривости југословенског руководства сведочи што је том приликом истакнуто да би то „требало учинити истовремено са приступањем преговорима са Европском економском заједницом, како би се [...] показало да наша земља води политику равноправне сарадње са свима“. Циљ тих „предходних преговора“ је био да се „дође до потребних ставова о могућностима сарадње наше земље са СЕВ-ом“, због чега је било „потребно од СЕВ-а добити информације о условима који омогућују Југославији да као независна земља са својим концепцијама сарађује са СЕВ-ом“. Полазећи од тога, у СИВ-у су сматрали да у „првој фази“ преговора није потребно „узимати никакве обавезе у погледу учешћа наше земље у било којој од постојећих комисија СЕВ-а“, већ да треба „информативно преговарати о могућностима сарадње“ и на тај начин „показати спремност са наше стране за улажење и у конкретније преговоре, о чему би се одлучивало након разматрања свих ових услова и могућности за сарадњу“. У југословенској влади су наглашавали да приликом тих разговора „треба јасно истаћи да ће наша земља ићи само у онакве аранжмане који су заиста од дугорочног интереса за њу“.⁴⁸¹³

На седници Координационог одбора СИВ-а донето је још неколико закључака. Прво, истакнуто је да је потребно „обезбедити активнији однос са наше стране према СЕВ-у, него до сада, и нешто више учинити да наше концепције долазе до изражаја и у СЕВ-у“. Друга одлука односила се на то да је „о отпочињању оваквих преговора наше земље са СЕВ-ом потребно обавестити и земље учеснице Каирске конференције и покренути их, да и оне врше одређени притисак за отварање СЕВ-а и према неангажованим земљама, што би све могло да да добре политичке ефекте у правцу позитивног развоја СЕВ-а убудуће“. У циљу спровођења наведених закључака Координациони одбор СИВ-а је сматрао да је потребно „било преко постојећих организационих форми у нашој Амбасади [у Москви], било слањем једног доброг економисте у њу, одмах отпочети са овим преговорима“. Осим тога, у југословенској влади су сматрали да је „исто тако потребно [...] одмах организовати одговарајућу групу која би проучила све друштвено-економске аспекте СЕВ-а и која би дала потребну критичку анализу СЕВ-а не само са становишта њене декларације, него и са гледишта стварних услова и могућности за сарадњу наше земље са СЕВ-ом.“⁴⁸¹⁴ Закључци Координационог одбора СИВ-а из средине новембра 1962. представљали су основу за „информативне разговоре“ са Секретаријатом СЕВ-а који су вођени у току 1963.

Константан успон југословенско-совјетских односа у току 1962. доживео је врхунац децембарском посетом Ј. Б. Тита СССР-у. Питања сарадње ФНРЈ и СЕВ-а, слично као и приликом разговора Тита и Брежњева, поново нису детаљније разматрана, него су успутно у више наврата помињана. Н. С. Хрушчов је информисао југословенског председника о томе да ће Москва покренути иницијативу за сазивање заседања СЕВ-а „у фебруару–марту 1963. године“ са циљем да се „боље поставе ствари координације социјалистичких земаља у области економије“. Ј. Б. Тито је поводом тога рекао како по његовом мишљењу „СЕВ треба да буде више еластичан не само у односу према Југославији, него и по питањима кооперације са таквим земљама као, на пример, УАР [Уједињена Арапска Република]“. Совјетски премијер се сагласио са тим и навео да Статут СЕВ-а допушта кооперацију чланица СЕВ-а са државама које нису укључене у његов рад. Осим тога што је пред југословенским званичницима у више наврата истакнуто да ће „СЕВ развијати кооперацију и са другим земљама које нису његове чланице а у подручјима од заједничког интереса“, договорено је да се „изуче узајамно најповољније форме“ кроз које би ФНРЈ и СЕВ могли сарађивати.⁴⁸¹⁵ Без обзира на то што питање односа ФНРЈ и СЕВ-а није детаљније разматрано током боравка Ј. Б. Тита у СССР-у, битно је да је постојала узајамна сагласност да се приступи изналажењу погодне форме за

⁴⁸¹³ АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о могућности сарадње Југославије са СЕВ-ом, 17.11.1962.

⁴⁸¹⁴ Исто.

⁴⁸¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–146, Записник са састанка у Кремљу од 7.12.1962, приликом посете Ј. Б. Тита СССР; Б. С. Новоселџев, „Записка Н. С. Хрушџева о беседама с Ј. Б. Тито (јанвар 1963 године)“, стр. 48; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 509–510.

успостављање сарадње. Осим тога, посета је довела до даљег успона југословенско-совјетских односа, и – самим тим – отворила врата за ширење сарадње са осталим чланицама СЕВ-а, па и са самом социјалистичком интеграцијом.⁴⁸¹⁶

*

У току 1963. је настављен тренд приближавања Југославије и СЕВ-а и направљени су крупни кораци ка успостављању сарадње. Предуслов за такво кретање је представљала константна „узлазна линија“ у односима Москве и Београда. Почетком године у Београду су сматрали да се „односи са земљама СЕВ-а брзо [...] развијају“, да је стање искључиво билатералне сарадње са државама чланицама по Југославију „неповољно“ и да се осеће „потреба ефикасније сарадње са органима СЕВ-а“. Економски стручњаци су погодну форму сарадње видели у „непосредном контакту са разним комисијама СЕВ-а, припремљеном дипломатским путем“. Министар иностраних послова К. Поповић је сматрао да „постоје сви услови да се иде на развијање разноврсне економске сарадње са СЕВ-ом и на коришћење могућности које нам се ту пружају“, да „никакве политичке препреке нема за ту врсту сарадње“ и да ће форме и динамику сарадње одређивати „објективна рачуница наших интереса и могућности на разним секторима“. Новембарски закључци Координационог одбора СИВ-а су били „у проучавању“ и очекивала се даља конкретизација предлога за сарадњу са појединим комисијама СЕВ-а.⁴⁸¹⁷

У „предлогу“ за успостављање односа између ФНРЈ и СЕВ-а од 18. јануара 1963, теклом из апарата ДСИП-а, констатовано је да је „за даљи развој економских односа“ са чланицама СЕВ-а и „постављање истих на солиднију и стабилнију основу“ недовољно примењивање дотадашњих облика сарадње и истакнуто да „перспектива развоја ових односа, а тиме и робне размене“ лежи у „развитку међусобне индустриске сарадње“ која би подразумевала кооперацију, специјализацију и поделу рада, пре свега у машинској, али и у низу других грана индустрије. У циљу разраде таквих могућности ФНРЈ је чланицама СЕВ-а предала „конкретне материјале“ са предлозима за сарадњу. Почетком 1963. је констатовано да су „конкретни разговори специјализованих група [...] најдаље отишли са Пољском и делимично са Мађарском“, а очекивало се да се у току године приступи таквим разговорима и са Бугарском, Румунијом, СССР-ом, Чехословачком и Источном Немачком. Југословенска идеја је била да „у конкретним разговорима о кооперацији“ настоје да „и ми и они решавамо значајније проблеме у међусобним испорукама појединих типова машина или делова, на бази поделе производње, одређених асортимана“, а не да се сарадња одвија „после расподеле производње међу земљама СЕВ-а“. Такав приступ би се позитивно одразио на међусобну размену и дао јој „шири обим и [...] трајнију основу“, сматрали су у Београду.⁴⁸¹⁸

Сумирајући различите тенденције и могућности за даљу сарадњу, на југословенској страни су сматрали да је „поред даљег развијања билатералних форми сарадње, које не искључују сарадњу и са СЕВ-ом“ неопходно „ићи и на развијање мултилатералних форми“. Као основни облик сарадње – и билатералне и мултилатералне – истакнуто је „дугорочно планирање и то у свим областима, комплексно“. Указујући на координацију привредних планова чланица СЕВ-а која се „интензивно спроводи“ и која је требала да има утицаја на „оријентацију тих земаља за дужи временски период“, наглашено је да „накнадно уклапање не обезбеђује равноправност услова те сарадње“, односно да „благовремено уклапање побољшава услове сарадње утолико што се дискутује како са сваком земљом посебно тако и са подручјем у целини“. Због тога је потенцирано „благовремено уклапање у дискусију о наредним 7-годишњим плановима тј. за период до 1970. године“ и то како у „билатералним разговорима са појединим земљама“, тако и путем „комисије СЕВ-а за спољну трговину“.⁴⁸¹⁹

⁴⁸¹⁶ АЈ, КПР, III–B–2–а, Привредна интеграција источноевропских земаља; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 444136, Односи Југославија–СЕВ; Исто, 1963, ф. 108, дос. 5, 442952, Информативни разговори са СЕВ-ом и извештај, 15.7.1963.

⁴⁸¹⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 59, дос. 9, 41534, Забелешка о разговору К. Поповић – С. Крајгер, одржаном 14.1.1963.

⁴⁸¹⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 5, 442101, Предлог за успостављање наших односа са СЕВ-ом, 18.1.1963.

⁴⁸¹⁹ Исто.

Друга важна тема односила се на вођење „комплексних разговора по проблемима индустријске сарадње и кооперације“. И тим разговорима је требало приступити и билатерално, и мултилатерално преко комисија СЕВ-а за одређене привредне гране. Трећа препорука се односила на инсистирање на сарадњи у областима које су представљале „заједнички интерес“: енергетика, транспорт и научно-техничка сарадња. Као „најприкладнија форма“ учешћа у раду социјалистичке економске интеграције, као и у ранијим препорукама, поминуто је учествовање у раду сталних комисија, конкретно у: Комисији за спољну трговину, Комисији за валутно-финансијска питања, Комисији за машиноградњу, Сталној комисији за транспорт и везе, Сталној комисији за размену електричне енергије и коришћење хидроенергетских ресурса Дунава, Сталној комисији за координацију научно-истраживачког рада и Комисији за пољопривреду. Наводећи да претходни „начелни разговори“ указују на то да „они позитивно гледају на успостављање наше сарадње са СЕВ-ом, при чему формама те сарадње не придају прворазредни значај, што је и за нас прихватљиво“, још једном је као „најцелисходније“ сугерисано да се приступи информативним разговорима са Секретаријатом СЕВ-а.⁴⁸²⁰

На трагу последње препоруке, југословенски амбасадор у Москви је средином фебруара 1963. покренуо то питање у разговору са извршним секретаром СЕВ-а. Саопштавајући да су у Београду стекли утисак да „постоје одговарајући предуслови да се пронађе најпогоднија форма за сарадњу Југославије са социјалистичким земљама у оквиру СЕВ-а“, Ц. Мијатовић је питао Н. В. Фадејева „каква форма сарадње би била најприхватљивија за СЕВ“. Саопштивши да он „нема пуномоћ земаља чланица да даје званично мишљење о томе“, Фадејев је као своје „лично мишљење“ навео да би „било најцелисходније ако би се Југославија учланила у неке комисије СЕВ-а, тј. тамо где она сматра да би било најпогодније“. Наводећи да су о томе „већ биле набачене одређене идеје у току прошле године“, Фадејев је навео да би они о томе „желели да чују југословенско мишљење“. На ово је Ц. Мијатовић предложио да „у циљу ефикаснијег и бржег рада из Београда допутује одговорно лице које би било овлашћено да са Секретаријатом СЕВ-а продискутује о обиму и облицима сарадње“. Са своје стране Фадејев је рекао да за то „мора добити пристанак представника земаља СЕВ-а“, али је обећао „брзи одговор“ и навео да претпоставља да чланице СЕВ-а неће имати ништа против „сарадње СЕВ с ФНРЈ“.⁴⁸²¹

Н. Фадејев је обавестио сталне представнике земаља-чланица СЕВ-а о разговору са Ц. Мијатовићем и „усменој молби о организацији незваничног сусрета представника југословенске Владе са представницима Секретаријата Савета ради разматрања могућих форми учешћа Југославије у раду СЕВ-а, после чега би се Влада ФНРЈ обратила званично по том питању СЕВ-у“. Позивајући се на „сврсисходност даљег развоја економских односа између Југославије и држава-чланица СЕВ-а“, као и на „узајамну заинтересованост држава-чланица Савета и Југославије за заједничко решавање неких економских проблема (на пример, проблема реке Дунав)“, Фадејев је навео да сматра „сврсисходним“ да се изађе у сусрет југословенској молби. Као форму сарадње која би „у садашњим условима“ највише одговарала навео је учешће Југославије у раду „појединих сталних комисија СЕВ-а (осим Сталне комисије за одбрамбену индустрију)“.⁴⁸²² Неколико дана касније, 19. фебруара, Фадејев је представницима земаља у ИК СЕВ-а послао „пројекат решења Извршног комитета по питању учешћа Југославије у раду СЕВ-а“, који је саставио Секретаријат Савета на основу претходне дискусије на заседању Комитета.⁴⁸²³ На трагу препорука Фадејева и разматрања овог питања на IV заседању ИК СЕВ-а, стални представници чланица СЕВ-а дали су сагласност за информативне

⁴⁸²⁰ Исто.

⁴⁸²¹ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 31–32, Запись беседы (от 9 февраля 1963 года) Секретаря СЭВ т. Фаддеева Н. В. с Послом ФНРЮ в СССР т. Миятовичем Ц; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 1, 46500, Забелешка о разговору амбасадора Мијатовића са Извршним секретаром СЕВ-а, 16.2.1963.

⁴⁸²² РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 30, Н. Фадеев – Постоянным представителям стран в СЭВ, 15.2.1963.

⁴⁸²³ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 16, Н. Фадеев – Представителям стран в Исполкоме, 19.2.1963; Исто, Л. 17, Об участии ФНРЮ в работе СЭВ (Проект).

разговоре са југословенском делегацијом, као и за учешће Југославије у раду оних сталних комисија СЕВ-а „у којима се разматрају проблеми од заједничког интереса за Југославију и земље-чланице Савета“ (са изузетком Комисије за одбрамбену индустрију).⁴⁸²⁴

Због дугог одсуства одговора, упркос обећању Фадејева да ће брзо стићи, ДСИП је почетком априла инструксио Амбасаду у Москви да се поново обрати секретару СЕВ-а и да му саопшти да је југословенска страна „спремна на информативне разговоре већ од половине овог месеца“. Наводећи да је обећано да ће одговор „о доласку наше делегације на информативне разговоре о успостављању сарадње“ уследити „после састанка Извршног Комитета СЕВ-а“, из ДСИП-а су јављали да је П. Јарошевић југословенском амбасадору у Варшави саопштио да је „Извршни Комитет СЕВ-а донео позитивну одлуку у вези са нашим предлогом Фадејеву“.⁴⁸²⁵ Упркос позитивном ставу чланица СЕВ-а по питању вођења „информативних разговора“, Секретаријат СЕВ-а до тог периода није могао да саопшти одговор због кашњења румунске сагласности, до које је дошло тек средином априла.⁴⁸²⁶ Тек почетком маја Београд је од стране СЕВ-а добио сагласност за отпочињања „информативних разговора“. Саветник у Секретаријату СЕВ-а А. М. Попов је југословенским дипломатама у Москви званично саопштио да „постоји једногласна одлука земаља чланица СЕВ-а којом овлашћују извршног секретара Фадејева да [...] води разговоре о формама и обиму сарадње СФРЈ у овој организацији“. Том приликом је високи службеник СЕВ-а замолио југословенску страну да буду „што конкретнији и у предлагању форми и обима сарадње“.⁴⁸²⁷

На основу решења СИВ-а „о путовању југословенске делегације у СССР на информативне разговоре са СЕВ“ од 5. јуна 1963, за шефа делегације је одређен државни подсекретар Савезног секретаријата за спољну трговину, први заменик министра спољне трговине Аугустин Папић.⁴⁸²⁸ Основни „циљ“ југословенске делегације био је да води искључиво информативне разговоре „ради измене мишљења и дискусије о могућностима, облицима и садржини сарадње“. Југословенска страна је желела да изнесе своје погледе на економске односе са чланицама СЕВ-а, потом „могућности и перспективе за њихово унапређење и проширење форми“, као и проблеме који се појављују у билатералним односима. На основу тога, постојала је жеља да се дође до „ближег сагледавања могућих форми и начина решавања оних проблема који се у билатералним односима појављују а које је могуће решавати сарадњом са СЕВ-ом“. Југословенски званичници су желели да сазнају детаљније о „самој организацији СЕВ-а, њеном функционисању и начину решавања низа питања из међусобних односа чланица почев од координације производних планова, планова спољне трговине, специјализације и кооперације, па до свих организационих питања“. Тек после на тако широк начин замишљених „информативних разговора“, Београд би – у случају да они буду „задовољавајући“ – заузео одређене ставове, после чега би „могли уследити конкретни преговори о сарадњи са СЕВ-ом као организацијом“.⁴⁸²⁹

„Информативни разговори“ југословенске делегације са Секретаријатом СЕВ-а су трајали од 24. до 29. јуна 1963. Отпочели су „уводним разговором“ шефа југословенске делегације А. Папића са Н. В. Фадејевом, а потом су „по групама“ дискутована различита питања у вези са радом СЕВ-а, за које је југословенска страна била заинтересована; 28. јуна је одржан

⁴⁸²⁴ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 9, Постоянный Представитель ПНР в СЭВ П. Ярошевич, Секретарю СЭВ тов. Фаддееву Н. В., 27.2.1963; Исто, Л. 12, Представитель МНР в Исполнительном Комитете СЭВ Д. Моломжац, Секретарю СЭВ тов. Фаддееву Н. В., 13.3.1963; Исто, Л. 15, Постоянный Представитель СССР М. Лесечко, Н. Фаддееву, 18.2.1963; Исто, Л. 21, Постоянный Представитель ГДР Лейшнер, Фаддееву, 25.3.1963; Исто, Л. 25, Постоянный Представитель ЧСР Шимунек, Н. В. Фаддееву, 14.3.1963; Исто, Л. 28, Л. Маран, Н. В. Фаддееву, 19.3.1963; Исто, Л. 29, Заместитель постоянного представителя НРБ в СЭВ Х. Петков, Н. В. Фаддееву, 15.3.1963; Исто, Л. 38, Заместитель постоянного представителя РНР в СЭВ Г. Чоарэ, Н. В. Фаддееву, 12.4.1963.

⁴⁸²⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 1, 411444, Кведер, Амбасади ФНРЈ у Москви, 4.4.1963.

⁴⁸²⁶ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 38, Заместитель постоянного представителя РНР в СЭВ Г. Чоарэ, Н. В. Фаддееву, 12.4.1963.

⁴⁸²⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 2, 419124, Забелешка о разговору М. Секичког са А. М. Поповим, 8.5.1963.

⁴⁸²⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 3, 419234, Решење о путовању југословенске делегације у СССР на информативне разговоре са СЕВ, 5.6.1963; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 77, Состав делегации Югославии.

⁴⁸²⁹ ДА МСП, 1963, ф. 108, дос. 3, 419228, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 8.6.1963.

пленарни састанак, да би на крају уследио „завршни разговор“ Папића са Фадејевом. Разговори су имали „информативни“ карактер, према чему је Фадејев показао разумевање, као и према југословенском ставу да „могуће форме сарадње са СЕВ-ом [...] треба да [се] базирају на узајамним економским интересима и да помогну развијању економских односа“. Разговори по групама су се одвијали „задовољавајуће“ и били су „доста исцрпни“; током њих је „разјашњен низ питања и добивени [су] писмени материјали који олакшавају да се створи пунија слика о раду и функционисању СЕВ-а“. Договорено је да се сарадња може одвијати у сталним комисијама за које је Београд показивао интересовање, али и у „вишим органима“ када се разматрају питања за која је Југославија заинтересована. Званичници СЕВ-а су наглашавали „еластичност у оваквој сарадњи и да је она предмет договора“. Они су, такође, „стално настојали“ да укажу како „СЕВ није нека наднационална организација, да се не бави наднационалним планирањем, већ само координацијом економске политике формулисане у националним оквирима“. Наглашавали су да се код њих ради о „сарадњи на бази узајамних економских интереса, узајамне користи, суверенитета, добровољности и једногласности“. Службеници Секретаријата СЕВ-а су у разговорима показали „сусретљивост“, настојање да пружи потребне информације о организацији и истицали су „спремност за сарадњу по питањима од узајамног интереса“. Представници СЕВ-а су сматрали да је југословенска делегација била састављена од квалификованих чиновника „довољно високог ранга“ који су били доста добро информисани о СЕВ-у и у току разговора „показали дубок интерес“ за низ питања.⁴⁸³⁰

Југословенска делегација је после завршетка разговора требала да поднесе извештај Влади, а Н. Фадејев да реферише „вишим органима“ СЕВ-а.⁴⁸³¹ Извештавајући о резултатима разговора, југословенска делегација је наводила да „информативни разговори са представницима СЕВ-а указују на могућности и економске користи од сарадње са овом организацијом“. Делегација је – као и у случају ранијих анализа – констатовала да је „тешко обезбедити проширивање економске сарадње“ са чланицама СЕВ-а „без дугорочније поделе рада, без увида у комплексни развој привреда ових земаља, без дугорочнијих перспектива и сигурности у одвијању економских односа“. Као области у којима постоје обострани интереси и које би „мogle бити предмет дугорочније поделе рада“, чланови делегације су навели: кооперацију и специјализацију у производњи машина и опреме, сарадњу у области црне и обојене металургије, енергетику, хемијску индустрију и производњу целулозе и папира; транспорт, сарадњу у области научних и техничких истраживања; поменули су и југословенску заинтересованост за пласирање индустријске робе широке потрошње и одређених пољопривредно-прехрамбених производа у земље-чланице СЕВ-а. Наводећи да су то само неке од области у којима постоје могућности за сарадњу, чланови Делегације су препоручивали да „у првој фази не би требало ићи широко“ и да би било боље сарадњу „у почетку уже поставити, и концентрисати се на следећа питања: кооперацију и специјализацију у машиноградњи, црну и обојену металургију“, уз напомену да „посебан значај“ придају сарадњи у области спољне трговине.⁴⁸³²

Истакнуто је да би било значајно даље информисање о активностима СЕВ-а и да би то, уз „искуство сарадње по ужем броју проблема“, допринело сагледавању могућности за даљу сарадњу и доношење одговарајућих одлука. Као форма кроз коју би се одвијала сарадња наведене су „одговарајуће комисије СЕВ-а“, али је и указано да „сарадња не би требало да се исцрпљује само у комисијама“, већ у обзир треба узети и учешће у раду виших органа СЕВ-а (заседање СЕВ-а, ИК). Представници СЕВ-а су предочили да се учешће у раду виших органа не мора одвијати само по питањима у којима би Југославија сарађивала са СЕВ-ом кроз ко-

⁴⁸³⁰ ДА МСП, 1963, ф. 108, дос. 3, 422150, Горски, ДСИП-у, 27.6.1963; Исто, 422294, Мијатовић, ДСИП-у, 1.7.1963; АЈ, КПР, III–В–2–а, Информативни разговори са СЕВ-ом и извештај, 15.7.1963; Исто, Белешка о информативним разговорима са СЕВ-ом, 20.8.1963; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 42с, Д. 44, Л. 70–76, Информација о резултатима објављених у Секретаријату СЭВ вопроса о возможных формах участия Югославии в работе органов Советов, 4.7.1963.

⁴⁸³¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 3, 422294, Мијатовић, ДСИП-у, 1.7.1963.

⁴⁸³² АЈ, КПР, III–В–2–а, Информативни разговори са СЕВ-ом и извештај, СССТ, 15.7.1963.

мисије, већ и по оним питањима за која би Београд показао интерес. Општи став Делегације је био да би наведене форме сарадње помогле при „решавању проблема на које наилазимо у билатералним економским односима“ и да би допринеле „унапређењу наших економских односа са социјалистичким земљама, чланицама СЕВ-а“.⁴⁸³³

На основу исхода „информативних разговора“, крајем септембра и у октобру 1963. југословенски органи су интензивно разматрали питање успостављања сарадње са СЕВ-ом, донели одговарајуће одлуке и „конкретизовали“ даље кораке које је требало предузети.⁴⁸³⁴ Крајем октобра 1963. СИВ је усвојио извештај Делегације са „информативних разговора“, као и „предлоге о сарадњи са СЕВ-ом“. Донета је одлука о томе да је „постојеће билатералне облике“ економске сарадње са чланицама СЕВ-а потребно „допунити и проширити обједињеним мултилатералним формама“. Од „нових облика сарадње“ се очекивало да омогуће „успешније решавање свих оних проблема који су се појавили у току већ до сада постигнутог степена економских односа“, односно да омогуће „даље унапређење сарадње и пуније коришћење постојећих могућности“. Полазећи од „улоге и карактера СЕВ“ и југословенских „политичких и економских интереса“, СИВ је сматрао да југословенска сарадња са социјалистичком економском интеграцијом не би требала да обухвати чланство, „већ да се ограничи на сарадњу по питањима од заједничког интереса“. Према мишљењу југословенске владе, СФРЈ и СЕВ су у „садашњој фази“ требали сарадњу да „концентришу“ на следећа питања: 1) спољну трговину (и валутно финансијска питања повезана са спољнотрговинском разменом); 2) машиноградњу (инвестициона опрема, електрификација, бродоградња); 3) црну и обојену металургију; 4) хемијску индустрију. Сарадња по тим питањима би се одвијала кроз „одговарајуће комисије СЕВ-а“, а по потреби „и у другим органима“ (укључујући ИК и заседања СЕВ-а). СИВ је одлучио и да „до нове одлуке“ сарадњу у области енергетике, саобраћаја, лаке индустрије и научно-истраживачког рада „треба и даље разматрати на билатералној основи“.⁴⁸³⁵

Југословенском амбасадору у Москви је 21. новембра упућена инструкција да Н. Фадејеву саопшти „да смо спремни да о конкретної форми и условима сарадње преговарамо“, као и да би преговори могли почети већ у децембру.⁴⁸³⁶ До разговора Ц. Мијатовића са Н. Фадејевом је дошло 6. децембра 1963. и том приликом је високи званичник СЕВ-а „изразио задовољство и спремност да се изнађу конкретне форме сарадње“. Као и у претходном периоду, и тада је било напоменуто да у СЕВ-у „немају никаквих искустава ни преседана пошто су до сада имали у пракси сарадњу пуних чланова и присуство посматрача без икаквих права и обавеза“. Према његовом мишљењу преговори су могли отпочети „одмах после Нове године“, али је напоменуо да треба сачекати следеће заседање Извршног комитета (20–25.12.1963) на коме би он реферисао о југословенском ставу и затражио пуномоћ и инструкције за преговоре. Навео је да „мисли да ће бити неопходно“ да се југословенска влада писмено обрати СЕВ-у и изложи предлоге за сарадњу, као и да наведе да ли је за пуно чланство у поменутиим комисијама „са пуним правом гласа“ или ће да одреди конкретна питања по којима жели сарадњу, а у оквиру комисија да има саветодавни глас.⁴⁸³⁷

⁴⁸³³ Исто.

⁴⁸³⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 57, дос. 10, 443354, Економски односи са источноевропским земљама, 16.10.1963; Исто, ф. 60, дос. 5, 436063, Одбор за економске односе са иностранством СИВ-а, ДСИП-у, 4.11.1963; АЈ, 130–656–1087, Сарадња СФРЈ са СЕВ-ом, 21.12.1963; АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о економским односима са источноевропским земљама; Исто, Информација о нашим економским односима са социјалистичким земљама Источне Европе, 31.10.1963; Исто, Извод из записника са седнице СЕВ-а поводом информација о економским односима са источноевропским земљама.

⁴⁸³⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 60, дос. 5, 436063, Одбор за економске односе са иностранством СИВ-а, ДСИП-у, 4.11.1963; АЈ, 130–656–1087, Сарадња СФРЈ са СЕВ-ом, 21.12.1963; АЈ, КПР, III–В–2–а, Информација о нашим економским односима са социјалистичким земљама Источне Европе, 31.10.1963; Исто, Извод из записника са седнице СЕВ-а поводом информација о економским односима са источноевропским земљама.

⁴⁸³⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 4, 437344, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 21.11.1963.

⁴⁸³⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 4, 439669, Мијатовић, ДСИП-у, 7.12.1963.

ИК СЕВ-а је на X седници, одржаној у Букурешту крајем 1963, „једногласно одлучио“ да се приступи преговорима.⁴⁸³⁸ Крајем децембра 1963. на југословенској страни су припреме за преговоре биле у „завршној фази“.⁴⁸³⁹ На основу сугестија Н. Фадејева, југословенској амбасади у Москви је крајем 1963. достављен текст захтева за преговоре са СЕВ-ом који је у име владе СФРЈ, у форми ноте, требало предати Секретаријату. Понављајући раније наведене ставове, на југословенској страни су додатно појашњавали да „ми не бисмо били пуни чланови одговарајућих сталних комисија, већ би у њима сарађивали само по одређеним проблемима, али бисмо пуноправно учествовали у доношењу препорука које се односе на проблеме по којима сарађујемо“. Као пожељан термин за почетак преговора наведена је прва половина јануара.⁴⁸⁴⁰ Када се свеобухватно сагледају дешавања у току 1963, видимо да је у току године дошло до даљег приближавања позиција и да је припремљен терен за завршне преговоре и формално успостављање сарадње.

*

Позитиван развој југословенско-совјетских односа који се из претходних година наставио и у току 1964. представљао је оквир у коме је било могуће успешно усаглашавање ставова и постизање договора о успостављању институционалне сарадње СФРЈ и СЕВ-а. У 1964. се ушло са обостраном сагласношћу за отпочињање преговора о успостављању сарадње. Ц. Мијатовић је 8. јануара 1964. предао секретару СЕВ-а ноту, захтев југословенске владе за отпочињање преговора. Н. Фадејев је том приликом саопштио да је ИК СЕВ-а „са задовољством поздравио“ жељу југословенске владе за сарадњом, навео да „има пуномоћ да размотри могућности сарадње“ и предложио да југословенска делегација „дође око 20. јануара ради конкретног договора о областима и формама сарадње“.⁴⁸⁴¹ Тиме су, практично, све формалности неопходне за отпочињање преговора биле завршене.

„Размена мишљења“, односно преговори две стране су – у „отвореној и пријатељској атмосфери“ – обављени у Секретаријату СЕВ-а у периоду од 25. јануара до 3. фебруара 1964. Као и током „информативних разговора“, А. Папић је био шеф југословенске делегације, а на челу представника Секретаријата СЕВ-а налазио се Н. Фадејев. На преговорима су, пре свега, „размотрени и постављени основни правни и организациони принципи на којима би се заснивала будућа сарадња Југославије са СЕВ“. Осим тога, извршено је и „ближе упознавање“ југословенске делегације са активношћу одређених сталних комисија за које је СФРЈ показала интерес, а разматрани су и „задаци и организација Међународне банке“, која је почела са радом 1. јануара 1964. и чија делатност је била „концентрисана на увођење мултилатерализма у оквиру СЕВ“. На основу увида и сазнања које су стекли током преговора, чланови југословенске делегације су у извештају нагласили да су „питања која се проучавају у комисијама у којима ћемо активно сарађивати“ била „од великог интереса за нашу привреду“. Службеници СЕВ-а су током преговора напомињали да је предложени начин сарадње „за њих нов, односно да у пракси до сада нису ни са једном земљом тако сарађивали (изузев учешћа неких земаља искључиво као посматрача)“. Због тога су обе стране „заједничким напорима“ тражиле одговарајућа решења којим би се – у складу са Статутом СЕВ-а – „регулисала“ сарадња. Договорена су „два вида сарадње“ – први се односио на „активну сарадњу“ при решавању конкретних питања у областима и комисијама за које је југословенска страна показала интерес; други је подразумевао „учешће Југославије у раду појединих комисија у својству посматрача“.

На основу предлога југословенске стране о „учешћу у раду органа Савета“, договорено је да се „односи сарадње између СФРЈ и СЕВ регулишу путем потписивања споразума“. За потребе преговора југословенска делегација је имала припремљен „нацрт“ Споразума.

⁴⁸³⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 4311, Милатовић, ДСИП-у, 31.12.1963; Исто, 4779, Бабић, ДСИП-у, 8.1.1964; Исто, 41673, Мијатовић, ДСИП-у, 16.1.1964.

⁴⁸³⁹ АЈ, 130–656–1087, 1964, Сарадња СФРЈ са СЕВ-ом, 21.12.1963.

⁴⁸⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 4, 441696, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 28.12.1963.

⁴⁸⁴¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 108, дос. 4, 441696, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 28.12.1963; Исто, 1964, ф. 181, дос. 11, 4988, Мијатовић, ДСИП-у, 9.1.1964.

Међутим, „представници СЕВ нису имали овлашћења да приступе дефинитивнијем регулисању сарадње (израда нацрта споразума)“, па су две стране заједнички саставиле „промеморију“ у којој су били наведени принципи сарадње о којима је постигнут договор. У „промеморији“ је наведено да су се две стране договориле да Југославија сарађује по питањима која представљају „узајамни интерес за СФРЈ и земље чланице СЕВ“, конкретно: у области спољне трговине, валутно-финансијских питања, црне и обојене металургије, машиноградње, хемијске индустрије и научно-техничке сарадње. Предвиђена је могућност „проширења сарадње и на друге области, где се покаже заједнички интерес“. Договорено је да се сарадња, пре свега, одвија у оквиру одговарајућих сталних комисија СЕВ-а, где би југословенски представници могли да предлажу разматрање „питања која су од интереса за Југославију“, да учествују у дискусијама о тим темама и да располажу са „саветодавним правом гласа“. Остављена је могућност да југословенски представници учествују и на „заседањима оних радних органа сталних комисија СЕВ и других органа Савета“, када се на њима буду разматрала питања у вези са СФРЈ. У случају да неко „питање у чијој разради учествује Југославија“ доспе на разматрање у „више органе“ („заседање Савета или Извршног комитета“), предвиђено је да југословенски представници „могу учествовати и на заседањима тих органа такође са саветодавним гласом“. Договорено је да „препоруке и одлуке по питањима од узајамног интереса“ усвајају „само чланице СЕВ“, али би се при томе узимало у обзир мишљење југословенских представника, који би „на одговарајући начин“ накнадно потврђивали „своју сагласност са препорукама тих органа“. Према мишљењу представника СЕВ-а, последње је давало могућност Београду да „фактички одлучује у прихватању или не прихватању неке препоруке“.

Осим наведене „активне форме сарадње“, две стране су се усагласиле и око тога да представници СФРЈ – као посматрачи – „могу учествовати у раду и на заседањима и осталих комисија у циљу информисања и упознавања њихове делатности“. На основу тога је, даље, било могуће „проширивати подручја активне сарадње“. „Промеморијом“ је била предвиђена и „размена гледишта, информација и материјала на узајамној основи“. Оквирно је договорено да југословенска влада надокнађује „део трошкова везаних за припрему материјала за заседање органа Савета и трошкова услуга за заседања“. На преговорима су представници Секретаријата СЕВ-а покренули то питање и прво су „индицирали износ од 0,5% годишњег буџета Савета“ (то је „износило око 45.000 рубаља[,] односно око 50.000 долара годишње“, рачунајући према вредности буџета за 1964). Међутим, у наставку преговора представници СЕВ-а „нису инсистирали на износу од 0,5%“ и одлучено је да се то питање „прецизира“ приликом закључивања Споразума.

Имајући у виду дотадашње „разговоре и информације о раду СЕВ“, упознавање са „плановима рада“ за 1964. одређених сталних комисија и прилике у економским односима СФРЈ са чланицама СЕВ-а, југословенска делегација је делимично „конкретизовала“ питања у којима очекује успостављање сарадње. У „промеморији“ је наведено да је југословенска страна „изразила интерес“ за успостављање сарадње по следећим питањима и областима: 1) у „области спољне трговине и валутно-финансијских односа“ истакнута су следећа питања: „закључивање дугорочних и годишњих споразума о робној размени, разматрање проширења робне размене, међусобни обрачуни и плаћања, начини уговорених регулисања комерцијалних и индустријских односа“; 2) што се тиче индустријске сарадње, наведена је заинтересованост за специјализацију и кооперацију у следећим гранама и питањима – црна металургија („проблеми метала, сировина, угља за коксирање слабијег квалитета, челика и феро легура, ваљаних материјала и цеви“); обојена металургија („проблеми производње и прераде обојених метала, обогаћивање руда, обезбеђење потреба за ретким металима, замена обојених метала“); и машиноградња („алатне машине, тешка машиноградња и енергетска постројења, трактори и пољопривредне машине, железничка превозна средства, аутомобилска индустрија“); 3) „питања радиотехнике и електронике“; 4) хемијска индустрија („органичка и неорганичка хемија, пластичне масе и вештачка влакна, минерална ђубрива и средства за заштиту биља, фармацеутска индустрија“); 5) у области научно-истраживачког рада по свим претходно поменутих питањима, „а такође и другим питањима из рада Сталне комисије за координацију

научних и техничких истраживања“. Напоменуто је да су поменуте „области и питања“ наведени „оријентационо“ и да ће југословенска страна „уознавајући се са [...] радом појединих органа моћи да [...] прошири круг [...] поменутих предлога“.⁴⁸⁴²

Заинтересованост СФРЈ, као иницијатора преговора, за успостављање сарадње са СЕВ-ом је била несумњива, док је са друге стране наглашавано „задовољство земаља-чланица што ће доћи до ове сарадње“. Шеф југословенске делегације је истицао да су „основна питања сарадње овим преговорима пречишћена“ и да би у Споразум требало само пренети „принципе сарадње“ који су изложени у „променицији“. Договорено је да обе делегације надлежнима поднесу на разматрање „променицију“. У случају обостране сагласности, Секретаријат СЕВ-а би после заседања ИК (заказано за 25. фебруар) саставио „нацрт споразума“ и доставио га Београду „почетком марта“. После тога би уследило подношење „усаглашеног нацрта“ на разматрање следећем заседању ИК СЕВ-а, које је било планирано за април. Након потврде на заседању ИК СЕВ-а могло је да се изврши потписивање споразума.⁴⁸⁴³ У том тренутку, почетком фебруара 1964, чинило се да ће све бити брзо завршено. Секретаријат СЕВ-а је пар дана по окончању преговора припремио и сталним представницима држава-чланица упутио неопходну документацију, како би се на XI заседању ИК могло приступити разматрању тог питања.⁴⁸⁴⁴

Што се тиче југословенске стране, делегација СФРЈ је у извештају са преговора изнела да сматра да „основни принципи и поставке“, који су били договорени и унети у „променицију“, могу: 1) да послуже као „озбиљна основа за конкретну сарадњу по одређеним економским питањима“; 2) да „пружају могућност за ближе упознавање проблема привредног развика и интеграционих стремљења ових земаља“; 3) да „дају услове за такву сарадњу кроз коју ће се на обострану корист моћи решавати проблеми, који су се до сада појављивали у билатералним економским односима“. Делегација је предлагала да југословенска влада „размотри и одобри поставке изнете у усаглашеној Променицији двеју делегација“ и да – „након што Извршни комитет СЕВ одобри Променицију“ – СИВ „размотри и усвоји споразум о сарадњи са СЕВ“.⁴⁸⁴⁵ Југословенска влада се 7. марта 1964. сагласила са наведеним предлозима.⁴⁸⁴⁶

Са друге стране, на XI заседању ИК СЕВ-а, одржаном крајем фебруара 1964, представници свих држава су „у начелу понова поздравили сарадњу“ са СФРЈ. Том приликом је

⁴⁸⁴² АЈ, 130–656–1087, Решење о путовању југословенске делегације у СССР у циљу разговора са Секретаријатом СЕВ-а, 17.1.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 41145, Савезни секретаријат за спољну трговину, ДСИП-у, 13.1.1964; Исто, 45287, Питања која ће се поставити у вези регулисања сарадње са СЕВ-ом (прилог: Нацрт Споразума између СЕВ-а и Владе СФРЈ о учешћу Југославије у раду Савета), 18.1.1964; Исто, 44458, Мијатовић, ДСИП-у, 5.2.1964; Исто, дос. 12, 412384, Телеграм Лаловића – представницима СФРЈ у Варшави, Прагу, Будимпешти, Букурешту, Софији и Берлину, 13.2.1964; Исто, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-ом, 13.2.1964; Исто, Промениција о резултатима размене мишљења извршене у секретаријату СЕВ 25, 29. јануара и 1. фебруара ове године са делегацијом Владе СФРЈ о питањима учешћа Југославије у раду органа Савета, 3.2.1964; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 30, Л. 19–23, Промениција о резултатима размене мишљења извршене у секретаријату СЕВ 25, 29. јануара и 1. фебруара ове године са делегацијом Владе СФРЈ о питањима учешћа Југославије у раду органа Савета; Исто, Л. 24, Нацрт, Москва, 31.1.1964; Исто, Л. 25–29, Памятная записка о резултатима обмена мнениями, имевшего место в Секретариате СЭВ 25, 29 января и 1 февраля с. г. с делегацией правительства СФРЮ по вопросу участия Югославии в работе органов Совета.

⁴⁸⁴³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 44458, Мијатовић, ДСИП-у, 5.2.1964; Исто, дос. 12, 412384, Телеграм Лаловића – представницима СФРЈ у Варшави, Прагу, Будимпешту, Букурешту, Софији и Берлину, 13.2.1964; Исто, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-ом, 13.2.1964.

⁴⁸⁴⁴ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 4, Л. 287–288, Н. Фаддеев – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 5.2.1964; Исто, Л. 289–293, Памятная записка о результатах обмена мнениями, имевшего место в Секретариате СЭВ 25, 29 января и 1 февраля с. г. с делегацией Правительства СФРЮ по вопросу участия Югославии в работе органов Совета; Исто, Л. 294–300, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЮ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ (Проект), 4.2.1964; Исто, Л. 301, Постановление Исполнительного Комитета СЭВ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ (Проект), 3.2.1964; Исто, Л. 302, Постановление XIX сессии СЭВ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ (Проект), 4.2.1964.

⁴⁸⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-ом, 13.2.1964.

⁴⁸⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 47617, Извод из записника са седнице СИВ у ужем саставу, одржане 7.3.1964; Исто, 48000, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 16.3.1964.

вођена „врло кратка“ дискусија и углавном су изношене примедбе „техничке природе“. Једина „значајнија“ примедба потекла је од стране румунског представника који се није сагласио са „тачком која предвиђа да уговор потпишу делегација владе СФРЈ и Секретаријат СЕВ-а, него место Секретаријата представници влада свих чланица СЕВ-а, тј. шефови делегација у ИК“. Ипак, најважније је било да је на заседању ИК био „у принципу прихваћен докуменат о сарадњи СФРЈ са СЕВ-ом“ (односно: „променија“) и да је заузет чврст став да Споразум о сарадњи треба да буде „у потпуности на линији заједнички израђеног документа“. Због тога што је планирани споразум представљао „преседан за друге земље“ ИК је донео одлуку да се још једном размотре текст, сагледају „правне ситнице“ и саставе „дефинитивни предлог уговора“. Представници СЕВ-а су саопштили да „неће бити одступања од онога што је договорено“, већ да се ту само ради о „прецизирању“ неких „чисто процедуралних питања“. Према њиховој процени, уговор је могао да се потпише већ „око 20. априла“.⁴⁸⁴⁷

Средином марта је Секретаријат СЕВ-а упутио „прецизирани“ пројекат Споразума представницима држава-чланица на „одобрење“. После сагласности сталних представника са текстом „прецизираног пројекта“ – према речима Н. Фадејева – Секретаријат СЕВ-а је „могао да почне преговоре са представницима СФРЈ са циљем израде усаглашеног [...] пројекта Споразума“, који би потом био поднет на разматрање на XII заседању ИК. Крајем марта и почетком априла представници држава-чланица СЕВ-а су „у принципу одобрили прецизирани пројекат Споразума“, а једина конкретнија примедба била је она коју је – у вези са начином потписивања – поновила румунска страна.⁴⁸⁴⁸ По добијању сагласности, Секретаријат СЕВ-а је почетком априла уручио југословенској амбасади у Москви „писмо и пројекат споразума о [...] сарадњи“. У складу са договореним принципима, у пројекту су били прецизирани „узајамна права и обавезе у току сарадње“. Секретаријат је замолио југословенску страну да проучи пројекат и што пре достави евентуалне примедбе (у случају да постоје „озбиљније замерке“ од 10. до 15. априла је било могуће спровести преговоре око усаглашавања нацрта Споразума). Било је планирано да усаглашени текст буде прихваћен на XII заседању ИК СЕВ-а које је сазвано за 21. април 1964.⁴⁸⁴⁹

Иако су у Београду констатовали да „у нацрту споразума нема никаквих битних промена“, југословенски одговор није стигао до априлског заседања ИК СЕВ-а. Постојали су и одређени економски разлози да се одговор упути пре XII заседања ИК, због тога што је у том периоду било актуелно питање „усклађивања националних планова привредног развитка до 1970. године“. О тим питањима је Београд био добро обавештен, а југословенски документи показују да је уклапање у „перспективне планове“ СЕВ-а било изузетно важно за СФРЈ. Осим тих економских разлога, у ДСИП-у су сматрали да би „одуговлачење са одговором [...] сигурно [...] било негативно протумачено“ и да би било „супротно нашем настојању за бољим политичким и економским односима са овим подручјем“.⁴⁸⁵⁰

⁴⁸⁴⁷ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 30, Л. 41, Н. Фаддеев – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 28.2.1964; Исто, Л. 43, К вопросу об участии СФРЮ в работе органов СЭВ, 4.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 46772, Мијатовић, ДСИП-у, 6.3.1964; Исто, 46870, Милатовић, ДСИП-у, 3.3.1964; Исто, дос. 12, 415627, Папић, ДСИП-у, 4.4.1964.

⁴⁸⁴⁸ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 30, Л. 30–31, Н. Фаддеев – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 14.3.1964; Исто, Л. 32–38, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЮ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ (Проект); Исто, Л. 39, М. Лесечко, Фаддееву Н, 26.3.1964; Исто, Л. 40, Л. Марай, Фаддееву Н, 27.3.1964; Исто, Л. 42, С. Тодоров, Фаддееву Н, 27.3.1964; Исто, Оп. 48, Д. 239, Л. 8–9, И. Ружичка – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 3.4.1964; Исто, Д. 242, Л. 67, Х. Петков, Фаддееву Н, 26.3.1964; Исто, Л. 68, П. Ярошевич, Фаддееву Н, 21.3.1964; Исто, Л. 69, Х. Слатош, Ружичка Ђ, 28.3.1964; Исто, Л. 73, Р. Константинеску, Н. Фаддееву; Исто, Л. 74, С. Влна, Фаддееву Н, 1.4.1964; Исто, Л. 75, Ш. Цэвээн, Ружичке И, 1.4.1964.

⁴⁸⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 414632, Мијатовић, ДСИП-у, 2.4.1964; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 239, Л. 9, И. Ружичка – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 3.4.1964; Исто, Л. 10, И. Ружичка, Ц. Миятовичу, 2.4.1964; Исто, Л. 11–12, Памятная записка о беседе и. о. Секретаря СЭВ Ђ. Ружички с Послом СФРЮ в СССР Ц. Миятовичем, 2.4.1964.

⁴⁸⁵⁰ АЈ, 130–656–1087, 1964, Наша сарадња са СЕВ-ом. Нацрт Споразума између СЕВ-а и Владе СФРЈ о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ-а, 10.4.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 11, 46870, Милатовић, ДСИП-у, 3.3.1964; Исто, 49747, Марковић, ДСИП-у, 19.3.1964; Исто, дос. 12, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-

Упркос одсуству озбиљнијих примедби на нацрт споразума, оправданих економских разлога да се одговор упути пре XII заседања ИК, као и свести о томе да би одуговлачење са његовим слањем било негативно протумачено, са југословенске стране није благовремено упућен одговор. Изговарајући се недостатком времена за детаљно разматрање пројекта, југословенске дипломате су 21. априла телефоном Секретаријату СЕВ-а пренеле „тек приспелу информацију из Београда” и упутиле извињење због тога што Београд „не може да саопшти своје мишљење о пројекту споразума“ за текуће заседање ИК СЕВ-а.⁴⁸⁵¹ Прегледани документи нам не дају одговор на питање због чега је Београд одуговлачио са слањем одговора и за више месеци успорио потписивање споразума. Званично, на југословенској страни су тврдили да „због краткоће времена СИВ није могао дати примедбе на [...] нацрт, нити одговоре на питање о начину потписивања“.⁴⁸⁵² У одсуству озбиљнијих примедби у вези са садржајем нацрта споразума⁴⁸⁵³ и уз економске аргументе за упућивање одговора у априлу, очигледно је да је наведено образложење изговор, а не стварни разлог.

Таква одлука је, дакле, могла да буде мотивисана само политичким разлозима. Шири поглед на југословенску спољнополитичку позицију и оријентацију говори да је Београд при доношењу наведене одлуке могао да се руководе тиме да Западу и/или партнерима из Трећег света не пошаље одређену „слику“ о приближавању СФРЈ источном „лагеру“. Документи показују да у Београду нису били превише „оптерећени“ мишљењем Запада о том питању.⁴⁸⁵⁴ За разлику од тога, југословенска спољна политика је у току 1964. доста пажње посвећивала припреми Друге конференције шефова држава или влада несврстаних земаља (Каиро, 5–10. октобар 1964) и – по свему судећи – то је био главни разлог због кога је одлука о успостављању сарадње са СЕВ-ом била пролонгирана у време припреме „самита“. У периоду када је Ј. Б. Тито настојао да ублажи размимоилажења и разлике у гледиштима међу ванблоковским државама, када су постојали различити погледи на „будуће задатке политике несврстаности“, када се продубљивао јаз између „концепта универзализма“ југословенског председника и „концепта регионализма“, који је заступао индонезански председник Сукарно⁴⁸⁵⁵ – повезивање СФРЈ са СЕВ-ом није било сасвим „опортуно“, нити је том питању требало давати превише публицитета и пажње. Због тога је Београд настојао да избегне „пренаглашен манифестациони карактер“ при закључивању Споразума. Због тога је истицан „пословни карактер“ сарадње СФРЈ и СЕВ-а и потенцирана чињеница да Југославија није постала члан те „интеграционе групације“.⁴⁸⁵⁶

*

На XII заседању ИК СЕВ-а, одржаном крајем априла 1964, Н. Фадејев је – наводећи да Београд није одговорио на пројекат споразума који је послат – закључивао да то „вероватно не представља директан интерес“ за СФРЈ и да дискусију о том питању треба водити „тек пошто се добије одговор Југословена“. Румунски представник се успротивио томе и после дискусије је одлучено да се оформи „редакциона група од по једног члана делегације сваке земље да продискутује питање потписивања конвенције“. Приликом разматрања питања на који начин ће се потписати Споразум дошло је до расправе у којој је румунска страна – која

ом, 13.2.1964; Исто, 415627, Папић, ДСИП-у, 4.4.1964; Исто, 417209, Белешка о припремама за разматрање нацрта споразума о сарадњи са СЕВ-ом, 20.4.1964; Исто, 419639, Милатовић, ДСИП-у, 30.4.1964; Исто, 425350, Милатовић, ДСИП-у, 11.6.1964.

⁴⁸⁵¹ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 242, Л. 83, Памятная записка, 21.4.1964.

⁴⁸⁵² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 419639, ДСИП – дипломатским представништвима СФРЈ у Москви, Варшави, Прагу, Софији и Берлину, 8.5.1964.

⁴⁸⁵³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 417209, Белешка о припремама за разматрање нацрта споразума о сарадњи са СЕВ-ом, 20.4.1964.

⁴⁸⁵⁴ Исто.

⁴⁸⁵⁵ Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, str. 183–185; D. Bogetić, „Sukob Titovog koncepta univerzalizma i Sukarnovog koncepta regionalizma na Samitu nesvrstanih u Kairu 1964.“, str. 101–118.

⁴⁸⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 428879, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Букурешту, 11.7.1964; Исто, дос. 13, 431597, Извод из записника са седнице СИВ у ужем саставу, одржане 17.7.1964; Исто, 429890, Циркуларни телеграм ДСИП-а – свим представништвима СФРЈ, 24.7.1964; Исто, 433771, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 3.9.1964.

се „енергично“ противили томе да „Фадеев у име влада чланица СЕВ-а потпише конвенцију“ (сматрано је да би то значило „признавање СЕВ-у [...] права супер организма над владама“) – заложила за то да Споразум потпишу представници свих чланица СЕВ-а. Букурешт је детаљно известио југословенску страну о расправи која је вођена на заседању ИК СЕВ-а по том питању. Југословенски амбасадор у Букурешту је сматрао да је „очито“ да „желе да нам кроз ово укажу на односе у СЕВу и да прижељкују наше што скорије присуство предпостављајући да тиме њихова позиција добива“.⁴⁸⁵⁷ Пошто се румунска страна и у наредном периоду више пута враћала на ту тему, А. Милатовић је сматрао да на то питање гледају као на „неку врсту испита за равноправност у СЕВ-у“, додајући да су „некако предалеко отишли у дискусији са партнерима“.⁴⁸⁵⁸

Тек средином јуна југословенским дипломатама у Москви је упућена инструкција да посете Н. Фадеева и да му пренесу да је „Савезно извршно веће размотрило и са мањим примедбама (преамбулу, допуна члана 11) усвојило нацрт споразума о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ“. Пошто се није радило о „битним променама“, напоменуто је да „нема потребе за новим преговорима“. У прилог претпоставке да је Београд из одређених разлога политичке природе успорио потписивање уговора са СЕВ-ом – осим овако дугог задржавање одговора (чак два и по месеца!) – говори и то што је југословенским дипломатама напоменуто да „не захтевају убрзање поступка“, него да „напротив, имамо интереса да се све одвија уобичајеном процедуром и постепено“. На одређену југословенску суздржаност, свакако због спољнополитичких разлога, указује и оцена Београда о томе „да нам не одговара да Споразум потпишу потпредседници влада и да ствари дајемо пренаглашен манифестациони карактер“.⁴⁸⁵⁹ Са недељу дана „задршке“ Ц. Мијатовић је 26. јуна упознао Секретаријат СЕВ-а са тим да „југословенска страна нема суштинских примедби“ на пројекат Споразума. Уследили су „преговори“ на којима су представници две стране „усагласили текст споразума о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ“ (27–30. јун 1964). Том приликом су од стране Секретаријате СЕВ-а биле „дословно прихваћене све примедбе СИВ-а“. Прихваћена је и одлука СИВ-а да се сарадња регулише „разменом нота“. Договорено је да југословенска амбасада „у име владе СФРЈ“ упути ноту „да прихвата усаглашени текст о сарадњи и да у прилогу ноте достави усаглашени текст“. Очекивало се да заседање ИК СЕВ-а средином јула потврди текст и да би споразум могао да ступи на снагу 1. августа или неког другог дана који би одговарао Београду, „с тим да га касније потврди Савет и ратификује СИВ“.⁴⁸⁶⁰

⁴⁸⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 419639, Милатовић, ДСИП-у, 30.4.1964; Исто, ДСИП – дипломатским представништвима СФРЈ у Москви, Варшави, Прагу, Софији и Берлину, 8.5.1964; Исто, 421552, Чалић, ДСИП-у, 18.5.1964; Исто, 420799, СИВ. Кабинет Рукавине, 22.5.1964.

⁴⁸⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 428879, Милатовић, ДСИП-у, 3.7.1964. Опширније о румунској позицији у оквиру СЕВ-а и разлозима за такво држање Букурешта: Анна Сергеевна Гладышева, „Советские планы экономической интеграции в рамках СЭВ и позиция румынского руководства (середина 1950-х–середина 1960-х гг.)“, *Электронный научнообразовательный журнал «История»*, 2015, Т. 6. Выпуск 11 (44), стр. 1–29, <http://history.jes.su/s207987840001341-4-1>, (датум приступа 16.3.2017). Наспрам упозорења румунских званичника на опасност од претварања СЕВ-а у „над-државну организацију командног карактера“, совјетски представници и службеници Секретаријата СЕВ-а су говорили о поштовању „националних индивидуалности“, уважавању потреба „националних привреда“ држава-чланица СЕВ-а и „категорички [...] подвлачили да они нису никаква наднационална организација“. (ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 2, 411082, Белешка о разговору са Смирновом вођеном 5.3.1962; Исто, 1963, ф. 108, дос. 5, 442952, Информативни разговори са СЕВ-ом и извештај, 15.7.1963; Исто, 1964, ф. 181, дос. 12, 425350, Милатовић, ДСИП-у, 11.6.1964; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 459.)

⁴⁸⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 420799, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 18.6.1964; Исто, 428879, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Букурешту, 11.7.1964.

⁴⁸⁶⁰ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 12, Л. 133–135, Й. Ружичка – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 3.7.1964; Исто, Л. 136–137, Памятная записка о беседе и. о. Секретаря СЭВ Й. Ружички с Послом СФРЮ Ц. Миятовичем, 26.6.1964; Исто, Л. 138–139, Уточнения проекта Соглашения между СЭВ и Правительством СФРЮ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 12, 427870, Мијатовић, ДСИП-у, 26.6.1964; Исто, 426570, Кабинет Тепавца, Амбасади СФРЈ у Москви, 27.6.1964; Исто, дос. 13, 427940, Мијатовић, ДСИП-у, 27.6.1964.

У вези са завршетком преговора, из Београда су почетком јула дипломатама у Москви јављали да „сада не треба утврђивати привремени датум ступања на снагу споразума“ и да „немамо ништа против тога да се поступак око финализирања споразума нешто отегне, [...] али никако не желимо да би друга страна [...] стекла утисак да је у питању неки наш маневар“. „Ако се може постићи да на начин који ће изгледати природан не ступи још на снагу наш договор о сарадњи, можете да причекате са упућивањем ноте. Ако међутим оцените да би то од стране партнера у било ком смислу [...] могло бити схваћено као наше намерно одуговлачење, диверзија, онда боље да ноту упутите“ – прецизирали су у ДСИП-у.⁴⁸⁶¹ Дан након ових инструкција, 2. јула, југословенске дипломате су, ипак, упутиле ноту са усаглашеним текстом споразума (то је било неопходно због благовременог обавештавања влада чланица СЕВ-а, у вези са XIII заседањем ИК СЕВ-а).⁴⁸⁶² Уследило је обавештавање сталних представника држава-чланица СЕВ-а о договору који је постигнут, њихова сагласност о укључивање тог питања у дневни ред Заседања и, коначно, одобравање измена у тексту Споразума на XIII заседању ИК СЕВ-а 16. јула.⁴⁸⁶³

Са друге стране, СИВ је на заседању 17. јула 1964. донео одлуку о томе да Споразум може привремено да ступи на снагу 1. августа, да „форма регулисања сарадње буде размена нота“, а да ће споразум „дефинитивно ступити на снагу када га ратификује СИВ и одобри заседање СЕВ“. Том приликом је прихваћен и „нацрт текста саопштења у вези закључења Споразума“, а југословенска влада је посебно истакла да у саопштењу треба да се „нагласи обострана корист и обострани интерес, како би се на тај начин што више истакла пословност у међусобним односима“.⁴⁸⁶⁴ Југословенске дипломате у Москви су 24. јула обавештене о одлуци и инструисане да – у случају да чланице СЕВ-а нису изнеле примедбе на „усаглашени текст споразума“ – могу да „приступе размени нота“.⁴⁸⁶⁵ У том периоду, крајем јула, практично „сва питања“ су била „разјашњена“,⁴⁸⁶⁶ и остатак „процедуре“ је био формалност. Ипак, закључивање Споразума се одужило до средине септембра. Почетком августа Фадејев је обавестио југословенску страну о томе да је ИК СЕВ-а на заседању 16. јула „прихватио измену у начину текста споразума, које им предложили“ и да предлаже да се „споразум закључи разменом писама (код њих не постоји пракса нота) и да се почне примењивати од дана размене“.⁴⁸⁶⁷ Београд се сагласио са тим предлозима, а током августа и септембра су уследиле даље консултације, усаглашавање текста саопштења, „прецизирање“ превода и договарање датума размене писама. Било је договорено да се размене два писма истог садржаја („са споразумима у прилогу“) и да она представљају „два оригинална уговора“.⁴⁸⁶⁸

⁴⁸⁶¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 427940, Кабинет државног секретара (Брилеј, Тепавац), Амбасади СФРЈ у Москви, 1.7.1964; Исто, Кабинет Тепавца, Амбасади СФРЈ у Москви, 1.7.1964.

⁴⁸⁶² РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 30, Л. 62, Амбасадор СФРЈ Ц. Мијатовић – Секретару СЕВ Н. В. Фадејеву, 2.7.1964; Исто, Л. 63–68, Споразум између Владе СФРЈ и СЕВ-а о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ; Исто, Л. 69, Посол СФРЈ Ц. Миятович – Секретарју СЭВ Н. В. Фаддееву, 2.7.1964; Исто, Л. 70–75, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЈ об участии СФРЈ в работе органов СЭВ (Проект); ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 427940, Мијатовић, ДСИП-у, 27.6.1964; Исто, 428244, Мијатовић, ДСИП-у, 2.7.1964.

⁴⁸⁶³ РГАЭ, Ф. 561, Оп. 44с, Д. 12, Л. 133–135, Й. Ружичка – Постоянным Представителям стран в СЭВ, 3.7.1964; Исто, Л. 136–137, Памятная записка о беседе и. о. Секретаря СЭВ Й. Ружички с Послом СФРЈ Ц. Миятовичем, 26.6.1964; Исто, Л. 138–139, Уточнения проекта Соглашения между СЭВ и Правительством СФРЈ об участии СФРЈ в работе органов СЭВ; Исто, Л. 140, Посол СФРЈ Ц. Миятович – Секретарју СЭВ Н. В. Фаддееву, 2.7.1964; Исто, Л. 141–147, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЈ об участии СФРЈ в работе органов СЭВ (Проект); Исто, Л. 148, Проект обменного письма; Исто, Л. 149–150, Постановление Исполнительного Комитета СЭВ. Об участии СФРЈ в работе органов СЭВ (Проект); Исто, Л. 151, Постановление XIX сессии СЭВ. Об участии СФРЈ в работе органов СЭВ (Проект); Исто, Л. 152, Постоянный Представитель СССР в СЭВ М. Лесечко, Фаддееву Н. В., июль 1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 432414, Горски, ДСИП-у, 5.8.1964.

⁴⁸⁶⁴ АЈ, 130–656–1087, Извод из записника са седнице СИВ у ужем саставу, одржане 17.7.1964.

⁴⁸⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 429890, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 24.7.1964.

⁴⁸⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 431854, Бабић, ДСИП-у, 29.7.1964.

⁴⁸⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 432414, Горски, ДСИП-у, 5.8.1964.

⁴⁸⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 429890, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 11.8.1964; Исто, 433771, Горски, ДСИП-у, 17.8.1964; Исто, ДСИП, Амбасади СФРЈ у Москви, 25.8.1964; Исто, ДСИП, Амбасади СФРЈ у

Коначно, размена писама – којом је закључен Споразум – обављена је 17. септембра у Секретаријату СЕВ-а у Москви.⁴⁸⁶⁹ Приликом здравице и разговора на пријему, југословенске дипломате су уочавале да је код Фадејева „дошло до изражаја настојање да подвуче политички карактер споразума и истакне значај који он има за унапређење односа међу соц. земљама“.⁴⁸⁷⁰ И у говору Фадејева и у говору Горског истакнути су економски разлози за сарадњу СФРЈ и СЕВ-а, али су одређене ствари биле различито акцентоване. У уводним деловима говора Фадејев је – као што је навео Горски – поменуо економску сарадњу социјалистичких држава „на принципима социјалистичког интернационализма“ и истакао да „светски систем социјализма“ јача своје економске снаге и напредује ка победи „у мирном такмичењу са капитализмом“. Такође, нагласио је и да је СЕВ „отворена организација, чија су врата отворена за све државе, које деле циљеве и принципе Савета“ и поменуо како Статут СЕВ-а даје „широке могућности“ за сарадњу са државама које нису чланице организације. Са друге стране, Горски је свој говор у целини посветио питањима економске сарадње СФРЈ са чланицама СЕВ-а, успутно поменувши како СФРЈ води „политику развијања свестране економске сарадње са свим земљама“. Југословенски отправник послова је истакао да Споразум „отвара нове могућности“ за сарадњу и изразио увереност да ће „допринети даљем проширењу плодне економске сарадње између СФРЈ и земаља-чланица СЕВ“.⁴⁸⁷¹

У текстовима писама која су размењена наведено је да обе стране „у складу са претходним договором“ примењују Споразум „привремено“ од 17. септембра 1964, а да ће „пуноважно“ ступити на снагу када се измене документи о његовој ратификацији.⁴⁸⁷² У тексту Споразума су у преамбули и 11 чланова изложени принципи и начини сарадње који су усаглашени током преговора вођених крајем јануара и почетком фебруара 1964. У разговорима који су уследили, само су „прецизирани“ поједини детаљи. У преамбули Споразума је наведено да су Влада СФРЈ и СЕВ приступили његовом склапању „у жељи да допринесу даљем развијању економске сарадње и решавању економских проблема од заједничког интереса за СФРЈ и земље-чланице СЕВ“; истакнути су принципи сарадње СФРЈ и СЕВ-а („потпуна равноправност, поштовање суверенитета, националних интереса и узајамне користи“) и правна основа за склапање (чл. X Статута СЕВ-а). У 11 чланова Споразума изнети су и прецизирани модели учешћа СФРЈ у раду органа СЕВ-а и начини на који је требала да се одвија сарадња СФРЈ и социјалистичке економске интеграције.

Споразумом су регулисане: области „активне“ сарадње („спољна трговина, валутно-финансијски односи, црна и обојена металургија, машиноградња, хемијска индустрија и координација научних и техничких истраживања“) и начин одређивања питања од „заједничког интереса“ (чл. 1); учешће представника СФРЈ у различитим органима СЕВ-а (чл. 2); начин рада и „овлашћења“ југословенских представника у органима СЕВ-а, начин доношења препорука и одлука СЕВ-а, које се односе на питања од „узајамног интереса“ (чл. 3); различите

Москви, 3.9.1964; Исто, 434768, Горски, ДСИП, 28.8.1964; Исто, 435325, Горски, ДСИП-у, 8.9.1964; Исто, 436943, Горски, ДСИП-у, 12.9.1964; РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 242, Л. 180, Запись бедеды исполняющего обязанности Секретаря СЭВ Н. Табакопола с Временным Поверенным в делах СФРЮ Ф. Горским, 13.8.1964.

⁴⁸⁶⁹ „Закључен споразум о учешћу Југославије у раду неких органа СЕВ“, *Борба*, 18.9.1964, стр. 1. Јавност је о закљученом Споразуму била обавештена заједничким саопштењем за штампу. (РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 243, Л. 79–80, Расширяется сотрудничество социалистических стран в рамках Совета Экономической Взаимопомощи (Сообщение для печати), 16.9.1964; „Заједничко саопштење о споразуму“, *Борба*, 18.9.1964, стр. 1; В. Petranović, Š. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije, Dokumenti II, knjiga treća*, Beograd 1977, str. 237; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, str. 1049; Alexander Uschakow, *Integration im RGW (COMECON). Dokumente*, Baden-Baden 1983, str. 888.)

⁴⁸⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 438296, Горски, ДСИП-у, 23.9.1964.

⁴⁸⁷¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 13, 439955, Говори Н. Фадејева и Ф. Горског; „Закључен споразум о учешћу Југославије у раду неких органа СЕВ“, *Борба*, 18.9.1964, стр. 1.

⁴⁸⁷² РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 243, Л. 8, Секретар СЭВ Н. Фаддеев, Временному Поверенному в делах СФРЮ в СССР Ф. Горски, 17.9.1964; Исто, Л. 9, Временный Поверенный в делах СФРЮ в СССР Ф. Горски, Секретарю СЭВ Н. Фаддееву, 17.9.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 14, 440004, Секретар СЕВ-а Фаддеев, Отправнику послова СФРЈ у СССР-у Ф. Горском, 17.9.1964; Исто, Отправник послова а. и. СФРЈ у Москви Ф. Горски, Секретару СЕВ-а Н. Фаддејеву, 17.9.1964; S. Đukić, *nav. delo*, str. 177.

обавезе СФРЈ у вези са усвајањем и применом препорука СЕВ-а и реализацијом Споразума (чл. 4); „посматрачко“ присуство југословенских представника на заседањима органа СЕВ-а „у циљу упознавања са питањима економске и научно-техничке сарадње, која се разматрају на заседањима тих органа“ (чл. 6); различита „процедурална питања“ у вези са учешћем југословенских представника у раду СЕВ-а (чл. 7); учешће стручњака из СФРЈ у припреми материјала и разради „питања од узајамног интереса“ за заседања органа СЕВ, као и учешће на заседањима органа који се баве разматрањем тих питања (чл. 8); „тајност материјала и информација“ која ће две стране размењивати (чл. 9); решавање питања која се „појаве“ током реализације Споразума „путем преговора“ (чл. 10); ратификација и начин отказивања Споразума, са роком од „најмање 6 месеци унапред“ (чл. 11).⁴⁸⁷³

Посебно треба нагласити да је Споразум пружао широке основе за сарадњу: предвиђена је могућност ширења „активне“ сарадње и на „друге области“ (чл. 1), СФРЈ је дата могућност да се „придружи препорукама и одлукама које су раније донели органи СЕВ“ (чл. 5), а допуштена је и могућност „измене или допуне“ Споразума на основу „узајамног договора“ (чл. 11).⁴⁸⁷⁴ Захваљујући таквом приступу СФРЈ је у наредним деценијама проширила подручје свог активног учешћа од седам области из 1964. на – према подацима из средине осамдесетих – чак 23 стална органа (осим тога, учествовала је и у раду шест „специјализованих економских удружења“ која су функционисала у оквиру СЕВ-а).⁴⁸⁷⁵ Треба напоменути и да је по питању „активне“ сарадње Споразум пружао СФРЈ практично једнак статус са оним који су имале државе-чланице.⁴⁸⁷⁶ Једно од питања које Споразум није регулисао и које је остало отворено био је износ „трошкова“ које је СФРЈ требала да плаћа за учешће у раду органа СЕВ-а.⁴⁸⁷⁷

Као што је већ примећено, закључивањем Споразума је отпочела „нова етапа у развоју економских веза између СФРЈ и социјалистичких земаља – чланица СЕВ“.⁴⁸⁷⁸ Споразум је унео мултилатералну компоненту у економске односе СФРЈ и СССР-а и „створио квалитативно нове предуслове за Југославију у развоју економске сарадње са СССР и другим земљама СЕВ“.⁴⁸⁷⁹ Правници су Споразум „дефинисали“ као „правни акт о сагласности воља државе СФРЈ и међународне регионалне економске организације СЕВ о међусобном преузимању права и обавеза са циљем о успостављању општих оквира, простора и правне могућности за

---

⁴⁸⁷³ Опширније: РГАЭ, Ф. 561, Оп. 48, Д. 243, Л. 10–15, Соглашение между СЭВ и Правительством СФРЮ об участии СФРЮ в работе органов СЭВ; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 14, 440004, Споразум између Владе СФРЈ и СЕВ о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ; SAPMO-Barch, DY 30/3484, Abkommen zwischen dem RGW und der Regierung der SFRJ über die Teilnahme der SFRJ an der Arbeit der Organe des RGW (bestätigt durch die XIX. Ratstagung); А. Ушчакow, *нав. дело*, стр. 889–893; S. Ђukić, *нав. дело*, стр. 178–180; *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 336–341.

⁴⁸⁷⁴ Исто.

⁴⁸⁷⁵ А. Тирић, *нав. дело*, стр. 200, 202; Nikola Filipović, „Uvodno izlaganje na jugoslovenskom naučno-stručnom skupu posvećenom 20-godišnjici Sporazuma o saradnji između SFRJ i SEV-a“, u: *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 22; Mito Pejovski, „Rezultati i perspektive multilateralne ekonomske saradnje SFRJ i zemalja-članica SEV“, u: *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 34.

⁴⁸⁷⁶ T. Bendeviski, *нав. дело*, стр. 236.

⁴⁸⁷⁷ Четвртим чланом Споразума је оквирно било предвиђено да СФРЈ плаћа „трошкове, везане за учешће СФРЈ у раду органа СЕВ, у износу одређеном према споразуму између представника СФРЈ и СЕВ“. (ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 14, 440004, Споразум између Владе СФРЈ и СЕВ о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ.) На преговорима вођеним почетком 1964. Секретаријат СЕВ-а је помињао „износ од 0,5% годишњег буџета Савета“, али није инсистирао на њему. (Исто, дос. 12, 413876, Извештај о преговорима са СЕВ-ом, 13.2.1964.) После јулског заседања ИК СЕВ-а Н. Фадејев је изнео предлог да допринос СФРЈ за „директне трошкове Секретаријату СЕВ буде 0.25%“. (Исто, дос. 13, 432414, Горски, ДСИП-у, 5.8.1964.) Комисија СИВ-а за координацију сарадње са СЕВ-ом је 5. децембра 1964. „оценила“ да је предлог Секретаријата СЕВ-а о износу „доприноса за учешће у раду органа СЕВ, материјале и друго“ за 1965. од 0,25% буџета Секретаријата (21.000 рубаља) прихватљив. У току 1965. две стране су постигле договор о том питању. (АЈ, 130–656–1087, ДСИП, СИВ-у, 6.7.1965; Исто, Секретаријат за савезни буџет и опште послове СИВ-а, Кабинету секретара СИВ-а, 12.7.1965; Исто, СИВ, ДСИП-у, 24.7.1965.)

⁴⁸⁷⁸ В. С. Милованов, *Советско-југославске економичке одношенија*, стр. 25.

⁴⁸⁷⁹ V. V. Čerņišov, *нав. дело*, стр. 107.

заснивање и реализацију непосредних економских односа“.⁴⁸⁸⁰ Представници СЕВ-а су у више наврата напомињали да је предвиђени начин сарадње за њих нов и да га нису практиковали у претходном периоду. И у наредним деценијама начин на који је регулисана сарадња између СЕВ-а и СФРЈ је остао јединствен. Југословенски аутори су због тога истицали „оригиналност и особеност сарадње СФРЈ Југославије и СЕВ-а“.⁴⁸⁸¹ Наглашавали су да таква врста односа „тешко може да се уклопи у постојеће и познате облике сарадње између суверених држава и међународних организација“.⁴⁸⁸² Постојала је и сагласност око тога да „сарадња СФРЈ–СЕВ на основу Споразума из 1964. године има све карактеристике суи генерис сарадње“, односно да Споразум закључен 17. септембра 1964. представља „суи генерис споразум“.⁴⁸⁸³ Због те посебности и „широких оквира“ које је предвиђао Споразум, у јавности и литератури су се појављивала различите непрецизне квалификације статуса који је СФРЈ имала у односу према СЕВ-у.⁴⁸⁸⁴

У новијој литератури се могу наћи одређени нетачни подаци у вези са закључивањем и ратификацијом Споразума.⁴⁸⁸⁵ Ради отклањања постојећих недоумица и разјашњавања питања када је почела сарадња СФРЈ и СЕВ-а, напомињемо: 1) Споразум о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ је закључен разменом писама извршеном 17. септембра 1964. у Секретаријату СЕВ-а у Москви;⁴⁸⁸⁶ 2) СИВ је 13. новембра 1964. донео Уредбу о ратификацији Споразума;⁴⁸⁸⁷ 3) СЕВ је потврдио Споразум на XIX заседању (Праг, 28.1–2.2.1965); 4) размена ратификационих инструмената је извршена 24. априла 1965. у Прагу.⁴⁸⁸⁸ Иако је размена ратификационих инструмената представљала „почетак званичне сарадње“ СФРЈ и СЕВ-а, одредбе Споразума су почеле да се „привремено“ примењују од 17. септембра 1964. И југословенски и документи Секретаријата СЕВ-а потврђују да је Споразум почео да се примењује одмах по његовом закључивању.⁴⁸⁸⁹ Развој односа у наредним деценијама је показао – по том питању је

⁴⁸⁸⁰ А. Ђирић, *нав. дело*, стр. 201.

⁴⁸⁸¹ S. Đukić, *нав. дело*, стр. 93.

⁴⁸⁸² А. Ђирић, *нав. дело*, стр. 202; Т. Bendeovski, *нав. дело*, стр. 236.

⁴⁸⁸³ S. Đukić, *нав. дело*, стр. 95; А. Ђирић, *нав. дело*, стр. 202; М. Рејовски, *нав. дело*, стр. 34; В. I. Lazović, *нав. дело*, стр. 217.

⁴⁸⁸⁴ Помињане су различите варијанте придруженог чланства („придружени члан“, „непотпуно чланство“, „делимично чланство“), односно посматрачког статуса СФРЈ („посматрач“, „специјални посматрач“). Међутим, ту се није радило ни о каквој врсти чланства (ни пуног, ни „непотпуног“/придруженог), нити о посматрачком статусу, већ је реч била о – како смо поменули – „суи генерис сарадњи“ по питањима која су представљала „узајамни интерес“ (S. Đukić, *нав. дело*, стр. 95; А. Ђирић, *нав. дело*, стр. 202; В. I. Lazović, *нав. дело*, стр. 216–217.)

⁴⁸⁸⁵ Ненад Поповић и Ондреј Јашко у више наврата наводе да је Споразум „закључен у Прагу“ 17. септембра 1964, а да је потписивање Споразума извршено „1965. године“ (Н. Поповић, О. Јашко, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, стр. 164–165; Исти, „Српско-руске економске везе кроз историју“, стр. 73; Н. Поповић, „Историјски развој српско-руских економских односа“, стр. 406–407.

⁴⁸⁸⁶ У литератури се може наићи на нетачан податак у вези са месецом током кога је закључен Споразум. У књизи о југословенско-совјетским економским односима, објављеној 1978, В. С. Милованов наводи да је Споразум био закључен у „октобру 1964“ (В. С. Милованов, *нав. дело*, стр. 24–25.) У новијој историографији наведени, непрецизан, податак је из те књиге преузео Б. С. Новосельцев (Б. С. Новосельцев, *Внешняя политика Югославији (1961–1968 годы)*, стр. 79.)

⁴⁸⁸⁷ У литератури се може наићи на нетачан податак да је СФРЈ ратификовала Споразум 30. новембра 1964. (S. Đukić, *нав. дело*, стр. 94, пар. 15; В. I. Lazović, *нав. дело*, стр. 216, пар. 553.)

⁴⁸⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 14, 44004, СИВ, Служби за правне послове ДСИП-а, 14.11.1964; Исто, дос. 15, 446120, Извод из записника са седнице СИВ у ужем саставу, одржане 13.11.1964; Исто, 1965, ф. 137, дос. 8, 43349, ДСИП – представништвима СФРЈ, 16.2.1965; Исто, Д. Бесаровић, Чувару збирке међународних уговора, 2.6.1965; АЈ, КПП, Ш–В–1–а, Извод из билтена СИВ-а број 94 од 17.11.1964; Исто, Ш–В–2–а, Реферат у вези потписивања ратификационог инструмента Споразума између Владе СФРЈ и СЕВ-а о учествовању СФРЈ у раду органа СЕВ-а, закљученог разменом писама у Москви 17.9.1964, 16.12.1964; АЈ, 130–656–1087, Извештај југословенске делегације о XIX заседању Савета за узајамну економску помоћ; Т. Bendeovski, *нав. дело*, стр. 232; S. Đukić, „Хронологија односа СФРЈ–СЕВ“, у: *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 342–345.

⁴⁸⁸⁹ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 60–63, Заведующий отделом внешней торговли Секретариата СЭВ В. Моисеенко, Министру внешней торговли СССР Н. Патоличеву, 20.11.1964; Исто, Ф. 561, Оп. 48, Д. 243, Л. 16, Н. Фаддеев – Председателям Постоянных Комиссий, 19.9.1964; Исто, Л. 59–61, Н. Фаддеев – Председателям По-

сагласан низ аутора – да су тада закљученим Споразумом постављени добри „темељи“ и „оквири“ за одвијање сарадње СФРЈ и СЕВ-а.⁴⁸⁹⁰

Планови за тешње економско повезивање кроз индустријску кооперацију и специјализацију

У економским односима ФНРЈ са иностранством „производна и техничка кооперација“ предузећа са „иностраним фирмама“ је почетком шездесетих добила „много шире размере“ него што је то у претходном периоду био случај. Југословенска предузећа су почела активније да наступају према иностранству по том питању, а „објективну основу“ за такву промену чинили су „виши производни ниво појединих индустријских групација“, као и „различите, нове потребе домаћег тржишта и робне размене са другим земљама“. Иако су таква кретања позитивно окарактерисана, у Београду нису превиђали да су ту појаву пратиле одређене „негативне тенденције“, због тога што су поједина предузећа настојала „пре свега па и искључиво“ да реше питања која су њих интересовала („недостатак репродукционог материјала, техничке документације и самосталне оријентације на освајање нових производа“), не водећи, притом, рачуна о ширим интересима југословенске привреде. У зависности од различитих мотива, могућности и приступа, југословенска предузећа су са иностранним партнерима развила „углавном, три облика сарадње“: 1. заједничка производња; 2) склапање уговора о лиценцама; 3) набављање „индустријске својине [...] уз увоз репродукционог материјала и делова“, односно „монтажа делова уместо увоза готових производа“. У ФНРЈ је средином 1961. постојала свест о томе да су наведени облици производне кооперације до тада углавном функционисали на основу импровизације и сналажења појединих предузећа, као и да би они убудуће могли да дају позитивне резултате само у случају да се системски реше одређене ствари и да се поставе оквири за одвијање и ширење такве сарадње.⁴⁸⁹¹ Током периода на који се односи ово поглавље Београд је настојао да такав „стихијски“ вид кооперације са иностранством осмисли и боље прилагоди привредним интересима државе. У том смислу је рађено на предузимању „одређених мера које ће омогућити прихватање оних облика индустријске кооперације, који одговарају нашем привредном развоју и интересима робне размене, а који могу обезбедити пуно коришћење постојећих индустријских капацитета“.⁴⁸⁹²

Због набавке одговарајућих лиценци и техничке документације на основу којих је било могуће модернизовати производњу, потом могућност набавке одређених делова које југословенска индустрија није производила, као и неопходног репродукционог материјала, југословенска предузећа су, дакле, имала интерес за успостављање производне кооперације са иностранством. Цела та проблематика се, међутим, налазила на почетку озбиљнијег разматрања и разраде законских оквира који су били неопходни за значајније ширење тог облика привредне сарадње. Да би се разумела (успорена) динамика споразумевања и реализације постигнутих договора на плану производне југословенско-совјетске кооперације у периоду од 1962. до 1964, треба – између осталог – имати у виду чињеницу да је југословенска привреда тих година полако стицала почетна искуства у широј примени овог облика економске сарадње. Током прве половине шездесетих Југославија је покушавала да успостави производну кооперацију са више привредних партнера и на Западу, и на Истоку, и међу „земљама у развоју“. Сви ти покушаји су се – и поред постојања објективних могућности и заинтересо-

---

стоянних Комиссий, 19.10.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 181, дос. 14, 443206, Забелешка Ј. Стојковића о разговору у Секретаријату СЕВ-а, 6.10.1964; Исто, 441167, Мијатовић, ДСИП-у, 13.10.1964; А. Ђирић, *нав. дело*, стр. 197–198, нап. 2; Т. Bendevski, *нав. дело*, стр. 232.

⁴⁸⁹⁰ В. I. Lazović, *нав. дело*, 216; Исти, „Razvoj SEV-a i saradnja SFRJ–SEV sa osvrtom na zahtjeve dugoročnog programa ekonomske stabilizacije“, у: *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 68; N. Filipović, *нав. дело*, стр. 22; M. Pejovski, *нав. дело*, стр. 34; Slobodan Antonijević, „Dvadesetogodišnja spoljnotrgovinska saradnja Jugoslavije sa zemljama-članicama SEV“, у: *Saradnja SFRJ–SEV. Principi-aktuelna pitanja-perspektive*, стр. 116.

⁴⁸⁹¹ M. Mićatović, „Tri oblika kooperacije sa inostranom industrijom“, *Ekonomska politika*, br. 487/29.7.1961, стр. 920.

⁴⁸⁹² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 451107, Извоз капиталних добара и извођење инвестиционих радова у иностранству, јануар 1964.

ваности – углавном релативно споро одвијали и били су праћени различитим тешкоћама и релативно малим постигнутим резултатима.⁴⁸⁹³

Када говоримо о широј слици и кооперацији југословенске индустрије са иностранством, треба одмах навести да су предлози о сарадњи југословенске и совјетске машиноградње које су стручњаци две државе предложили својим владама (Протокол од 26. јуна 1963) предвиђали такве размере сарадње у периоду од 1966. до 1970, које су од СССР-а чиниле „најзначајнијег потенцијалног кооперанта“ индустрије СФРЈ.⁴⁸⁹⁴ Треба имати у виду и да је кооперација југословенских предузећа са западним партнерима била праћена проблемима који су се негативно одражавала на пораст југословенског увоза, односно на пораст дефицита у размени са Западом, што је повећавало „притисак на и онако доста оптерећен фонд конвертибилних средстава“. Осим тога, даља интеграциона кретања „заједничког тржишта“ су додатно заоштравала „постојеће тешкоће“ у одвијању „разних облика кооперације“ југословенских предузећа са западним партнерима. Осим настојања да се такве прилике у привредним односима са Западом поправе, за Београд је – нарочито у контексту поправљања политичких и економских односа са СССР-ом и источноевропским државама – било природно да партнере за производну кооперацију потражи и на другим странама, а пре свега на Истоку (неразвијене државе Азије, Африке и Латинске Америке су у том погледу могле мало тога да понуде).⁴⁸⁹⁵ Окрећући се успостављању производне кооперације са партнерима на Истоку, Београду је било битно да постигне „повољније услове“ од оних по којима се „кооперација са западним индустријама [...] одвијала“ до 1962. године.⁴⁸⁹⁶

При разматрању могућности за производну кооперацију са источноевропским државама, у Београду су констатовали да „привредна структура и техничка база“ Југославије „на садашњем степену развитка омогућују сарадњу у смислу измене технике“. Истицано је и да на „непосредну потребу да се продубе производна кооперација и специјализација“ утиче и „релативно висок ниво производних снага како у нашој тако и у овим земљама“. Уочавано је и да „постоји значајна комплементарност између наше привреде и привреда тих земаља“. С обзиром на „могућност интензивније економске сарадње и разне видове кооперације“, у Београду су активно размишљали о томе „до које мере, како и у којим гранама развијати кооперантске односе са овим државама“. Да би добио одговоре на наведена питања, Београд је разменио „бројне групе стручњака са свим источно-европским земљама у циљу испитивања реалних могућности за индустријску кооперацију“. О тим питањима су били вођени и преговори, и „на међудржавном нивоу потписан [...] низ протокола [...] којима се трасирају путеви и постављају оквири за спровођење у живот индустријске сарадње“. Упркос свим предузетим мерама, остварени резултати током овог периода нису били велики. На састанку југословенских амбасадора из источноевропских држава одржаном у ДСИП-у крајем 1964. године, „посебно је истакнуто да се проблемима индустријске сарадње посвети много више пажње, јер су резултати слаби, упркос бројних посета, размена делегација и око 100 радних група које су до сада радиле“.⁴⁸⁹⁷ У таквим „оквирима“ се кретало и успостављање производне кооперације Југославије и Совјетског Савеза.

⁴⁸⁹³ Исто.

⁴⁸⁹⁴ „Ропово регионалне секције“, *Економска политика*, br. 618/1.2.1964, str. 194.

⁴⁸⁹⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 121, 416982, В. Мићуновић, Амбасади у Вашингтону (Никеџићу), 25.5.1962; Исто, 1964, ф. 104, дос. 4, 451107, Извоз капиталних добара и извођење инвестиционих радова у иностранству, јануар 1964; М. Игрутиновић, *нав. дело*, стр. 229.

⁴⁸⁹⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43804, Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република и образложење предлога, октобар 1962.

⁴⁸⁹⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 187–189, Из дневника Советника Посольства СССР в СФРЮ по економическим вопросам В. Дмитренко. Запись беседы с Послом Венгерской народной Республики в СФРЮ т. Д. Загором, 27.8.1963; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 104, дос. 4, 451107, Извоз капиталних добара и извођење инвестиционих радова у иностранству, јануар 1964; Исто, 451865, Економска сарадња са ИЕЗ; Исто, 451340, Неки проблеми наших економских односа са социјалистичким земљама ИЕ, 25.4.1964; Исто, 449954, Белешка са састанка са амбасадорима СФРЈ у социјалистичким земљама Источне Европе о економским односима са овим земљама, 22.12.1964.

У поређењу са кооперацијом са западним државама, треба напоменути и да је однос „привреде“ и „политике“ у социјалистичким земљама омогућавао постизање оквирног споразума на високом нивоу, који је представљао свеобухватан „оквир“ за такав облик сарадње. Такав приступ је омогућавао да се у обзир узму целокупни интереси југословенске привреде (а не искључиво појединих предузећа као што је то био случај у односима са Западом) и пружао могућност договарања и „балансирања“ увоза и извоза, односно гарантовао извоз југословенских производа у прецизно одређеним количинама и роковима. На такав начин је превладаван проблем „дисбаланса“ између увоза и извоза, који су југословенска предузећа имала ступајући у кооперантске односе са западним партнерима, а монопол спољне трговине у источним државама је омогућавао и да договори о производној кооперацији и специјализацији представљају основу за ширење робне размене. Последње је – уз трансфер технологије (набавка одговарајућих лиценци и техничке документације на основу којих је било могуће модернизовати производњу), могућност набављања репродукционих материјала и делова – било изузетно важно за Југословију. Заправо, у Београду су сматрали да је у размени са источноевропским државама „класично преговарање и утврђивање робних листа на досадашњи начин [...] углавном достигло свој лимит“ и да је „постало немогуће проширити размену без сарадње у производњи, кроз кооперацију, специјализацију и друге форме производне сарадње у разним областима привреде“. Односно, да „перспектива развоја ових односа, а тиме и робне размене“ лежи у „развитку међусобне индустријске сарадње“ која је подразумевала „поделу рада“ – кооперацију и специјализацију – пре свега у машинској, али и у низу других грана индустрије, и за коју се сматрало да би утицала „како на повећање обима размене тако и на квалитетно побољшање њене структуре“.⁴⁸⁹⁸

*

Као и са осталим источноевропским државама, отпочињање и ширење производне кооперације са СССР-ом је требало да допринесе ширењу трговинске размене са значајним економским партнером.⁴⁸⁹⁹ Како је то почетком 1964. говорио представник „Црвене заставе“ из Крагујевца: „Кооперација није ништа друго до робна размена.“⁴⁹⁰⁰ Или, како је у септембру 1964. писала „Економска политика“: „Трговински односи [СФРЈ и СССР – прим. М. Нинковића] се проширују кооперацијом и специјализацијом индустрија.“⁴⁹⁰¹ Осим ширења робне размене, као што смо помињали, кооперација је са собом могла носити и – мање или више изражене – одређене елементе научно-техничке сарадње. „Несумњиво је да кооперацију представља и откуп документације за лиценц[н]у производњу и патенте, као и научно-техничка сарадња, која укључује и размену стручњака и стручно оспособљавање кадрова, измену пројеката, конструкција и друго“ – наводили су југословенски стручњаци.⁴⁹⁰² Тај елемент научно-техничке сарадње је био видан у југословенско-совјетским договорима. Преплићао се и прожимао са – уско посматраном – „производном“ сарадњом.

Што се тиче специјализације, она се – како су у то време писали – спроводила путем „договорене поделе асортимана“ и подразумевала је „оријентацију“ (југословенске) производње за потребе одређеног тржишта.⁴⁹⁰³ Односно, радило се о наменској производњи одређених артикала, који су били намењени за извоз у одређену државу или регион. Када говори-

⁴⁸⁹⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 444136, Односи Југославија–СЕВ; Исто, 1963, ф. 108, дос. 5, 442101, Предлог за успостављање наших односа са СЕВ-ом, 18.1.1963; АЈ, КПР, III–b–2–a, Информација о нашим економским односима са социјалистичким земљама Источне Европе, 31.10.1963.

⁴⁸⁹⁹ „Međunarodna podela rada (3). Usaglašen izvoz i uvoz“, *Ekonomska politika*, br. 581/18.5.1963, str. 586; „Pod pritiskom logike razvoja“, *Isto*, br. 585/15.6.1963, str. 734.

⁴⁹⁰⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви (одржано у Савезној привредној комори 7.1.1964).

⁴⁹⁰¹ „Novi protokol o razmeni sa SSSR“, *Ekonomska politika*, br. 650/12.9.1964, str. 1288.

⁴⁹⁰² S. Mandžuka, „Međunarodna podela rada (1). Oblici i uslovi saradnje“, *Ekonomska politika*, br. 578–579/1.5.1963, str. 513.

⁴⁹⁰³ S. Mandžuka, „Međunarodna podela rada (1). Oblici i uslovi saradnje“, *Ekonomska politika*, br. 578–579/1.5.1963, str. 513; „Nestalni tokovi razmene sa EEZ“, *Isto*, br. 644/1.8.1964, str. 1107.

мо о југословенско-совјетским односима и специјализацији производње, она се пре свега односила на привреду Југославије, због тога што је СССР производио практично све и није одустајао од израде одређених артикала, ни у оним случајевима када су друге државе „лагера“ поседовале веће могућности или боље (пред)услове за развој њихове производње. Док је међу осталим источноевропским државама, чланицама СЕВ-а, вршена „детаљна расподела продукције, нарочито индустријске“ (то јест: специјализовале су се за одређену производњу), СССР-у је „признаван посебан положај у томе смислу што једино он има право да комплексно развија све гране привреде независно од других чланова“!⁴⁹⁰⁴ Посматрајући свеобухватно питања у вези са „међународном поделом рада“ (кооперацијом и специјализацијом), у Београду су сматрали да „полазну основу“ за такву организацију производње (и њен смисао) представља „жеља да се, у крајњој линији – кроз подизање великих објеката, оптимално коришћење капацитета, веће серије, специјализацију производње, дугорочније обезбеђење набавки сировина или пласман производа, нове или додатне инвестиције – дође до снижења цена производње и већег дохотка у оквиру привредне организације“.⁴⁹⁰⁵

За разлику од Београда, коме су на првом месту били привредни интереси, при успостављању производне кооперације између две државе за Москву су првенство имали политички мотиви. Совјетске дипломате су предпочавале југословенској страни да је кооперација „потребнија Југословенима и другим соц. земљама него СССРу“. Истицали су да кооперација „објективно узев представља вид совјетске помоћи у привредном развоју“.⁴⁹⁰⁶ Говорећи југословенским званичницима да је СССР „велика земља“, Н. С. Хрушчов је напомињао да „унутар нас можемо организовати кооперацију на највишем нивоу“.⁴⁹⁰⁷ Осврћући се на искуста која су у оквиру СЕВ-а постојала са производном кооперацијом, совјетски премијер је саопштавао: „Совјетски Савез је заинтересован за производну кооперацију, заинтересован политички; економски ми можемо да остваримо и организујемо производну кооперацију код нас, јер смо ми врло велика земља са широко развијеном индустријом. Интереси социјалистичких земаља захтевају производну кооперацију, и за то су заинтересоване, пре свега, мале земље.“⁴⁹⁰⁸

Ако погледамо машиноградњу – где су постигнути најзначајнији резултати – у једном интервјуу из 1964. директор фабрике „Раде Кончар“ Анте Марковић је навео: „Ниједна машиноградња, нарочито тешка, не може тражити пласман само на свом националном тржишту, и зузев САД и СССР. Што је земља мања мора више ићи ван својих граница; ако хоће да развија продукцију – мора ићи на извоз.“⁴⁹⁰⁹ Дакле, совјетској машиноградњи – која је практично била „самодовољна“ – југословенско тржиште није било потребно, као што је то обрнуто био случај. Све то, наравно, не значи да за совјетски страну нису постојали и одређени економски разлози. Она се, свакако, није упуштала у овај вид привредне сарадње да би имала губитке. Међутим, политички мотиви су били на првом месту. Југословенско-совјетска сарадња на плану кооперације и специјализације је, посматрано из перспективе Москве, требала да допринесе јачем економском – и даље: политичком – везивању Југославије за СССР. Коментаришући почетком 1964. спремност СССР-а и источноевропских држава за ширење привредне сарадње са СФРЈ, председник Одбора за економске односе са иностранством СИБ-а Јоже Брилеј је наводио да „то свакако није без неког интереса, није то због наших лепих очију“.⁴⁹¹⁰

⁴⁹⁰⁴ ДА МСП, ПА, 1959, ф. 91, дос. 9, 435076 (91/429, 91/431), Доношење Статута Савета за узајамну економску помоћ; АЈ, КПП, I-5-a/3, Информативни материјали о међународном развоју 1953–1960, 9.3.1960.

⁴⁹⁰⁵ S. Mandžuka, „Međunarodna podela rada (1). Oblici i uslovi saradnje“, *Ekonomska politika*, br. 578–579/1.5.1963, str. 513.

⁴⁹⁰⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 13, 428322, Телеграм Горског, ДСИП-у, 28.8.1963.

⁴⁹⁰⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I-143, Забелешка о разговору П. Стамболића и делегације Савезне народне скупштине са Н. С. Хрушчовом, 2.7.1962.

⁴⁹⁰⁸ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 431.

⁴⁹⁰⁹ „Solidna ali neiskorišćena tehnička baza“, *Ekonomska politika*, br. 635/30.5.1964, str. 819.

⁴⁹¹⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 30, 451016, Стенографске белешке по питању образовања Секције за унапређење економске сарадње са СССР и комерцијално-техничког бироа у Москви (одржано у Савезној привредној комори 7.1.1964).

Битан чинилац који је усмеравао Југославију ка производној кооперацији са совјетском привредом представљали су индустријски потенцијали „прве земље социјализма“. У току 1962. на југословенској страни су запажали „сталан“ и „врло динамичан“ пораст индустријске производње СССР-а. Осим раста индустријске производње, у Београду су учавали и да је „совјетска индустрија савладала [...] техничку производњу опреме за неке гране – на најсавременији начин“. На југословенској страни су запажали и значај повезивања привреда источноевропских држава са СССР-ом и како је у вези са тим долазило до координације планова, кооперације и специјализације у производњи.⁴⁹¹¹ Пажљиво пратећи „продубљивање интеграције унутар овог подручја“, у Београду су сматрали да није довољно имати само билатералну сарадњу са државама чланицама, већ да је потребно успоставити одређене облике сарадње са СЕВ-ом као целином. Сматрали су да би у случају успостављања сарадње са СЕВ-ом и са „укључењем у дискусију о проблемима специјализације, расподеле рада и кооперације, добили [...] један квалитативно нов облик сарадње, јер би [...] у областима где буде фиксиран заједнички интерес, дошли на бази дугорочног сагледавања и већег тржишта, до рационалне, специјализоване индустријске производње“. Југословенска жеља је била да се активно укључи у разматрање тих питања, а не да после договора између источноевропских држава делује у једном маневарски суженом простору, са привредним капацитетима који би преостали „после расподеле производње међу земљама СЕВ-а“.⁴⁹¹²

У настојању да успоставе производну кооперацију са СССР-ом и осталим источноевропским државама, на југословенској страни су, дакле, водили рачуна о интеграционим кретањима у оквиру социјалистичке економске интеграције, настојали да заузму активан став према тим питањима и покушају да се „благовремено“ укључе у разговоре о индустријској сарадњи, како са појединим државама, тако и са СЕВ-ом као целином. Са друге стране, у исто то време Н. С. Хрушчов је – у контексту „мирног економског такмичења“ са „капиталистичким системом“ – наглашавао да је потребно „вешто усмеравати међународну социјалистичку поделу рада, специјализацију и кооперацију производње, координацију научно-техничког рада, пуније коришћење могућности светског социјалистичког тржишта“.⁴⁹¹³ У том смислу, може се рећи да су југословенска настојања да отпочну разговоре о кооперацији и специјализацији са источноевропским државама била делимично (не у потпуности!) комплементарна са плановима Москве о подизању кооперације и специјализације, односно „међународне социјалистичке поделе рада“ на виши ниво.⁴⁹¹⁴

У периоду на који се односи ово поглавље, од 1962. до 1964, али и током друге половине шездесетих, најзначајније подручје у коме је спровођена југословенско-совјетска производна кооперација била је машиноградња. У „уводним напоменама“ у поглавље треба прокоментарисати и тај „избор“. Пошто је совјетска привреда располагала са значајно већим капацитетима, она је могла да прихвати производну кооперацију у читавом низу области, тако да је неопходно било радити на успостављању сарадње у оним производним гранама у којима је југословенска индустрија могла – по капацитетима и квалитету производње – колико-толико да „парира“ СССР-у. Совјетски званичници су изјављивали да „полазе од чињенице да совјетска индустрија по капацитетима и структури, а према томе и могућностима за коопера-

⁴⁹¹¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 16, 43312, Индустрија, јун 1962; Исто, 44243, Унутрашња економска питања; Исто, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, 43059, Међународни економски односи СССР-а, април 1962; АЈ, КПП, I-3-a/101-40, Материјал за посету председника Президијума Врховног совјета СССР Л. И. Брежњева ФНРЈ, 18.9.1962.

⁴⁹¹² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 99, дос. 3, 444136, Односи Југославија-СЕВ; Исто, 1963, ф. 108, дос. 5, 442101, Предлог за успостављање наших односа са СЕВ-ом, 18.1.1963; АЈ, КПП, III-b-2-a, Успостављање односа СЕВ-Југославија, 12.3.1963.

⁴⁹¹³ SAPMO-Barch, DY 30/3481, Bl. 72-73, Реч Н. С. Хрушчева на седници Первых секретарей ЦК коммунистических и рабочих партий и Глав Правительств стран-участниц СЭВ.

⁴⁹¹⁴ Опширније о погледима и плановима Н. С. Хрушчова на „међународну социјалистичку поделу рада“, кооперацију и специјализацију унутар СЕВ-а и, уопште, јачање интеграционих тенденција у оквиру СЕВ-у у периоду на који се односи ово поглавље: М. А. Липкин, „«Мировой кооператив народов»: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, стр. 121-139; Исти, *Совет Экономической Взаимопомощи: исторический опыт альтернативного глобального мироустройства (1949-1979)*, стр. 76-100.

цију“, како су говорили, „далеко превазилази“ индустријске потенцијале Југославије и предочавали да „они објективно могу прихватити кооперацију у било којој грани“. ⁴⁹¹⁵

Имајући у виду наведено, јасно је да су на значајније успостављање сарадње у тој области пресудно утицале производне и извозне могућности југословенске индустрије и напредак који је почетком шездесетих бележен у производњи различите опреме. У том периоду југословенско руководство је настојало да „оспособи“ машиноградњу и развије „капацитете за производњу оних машина које су потребне за домаћи развој и за извоз“. ⁴⁹¹⁶ Свеукупно посматрано, током прве половине шездесетих југословенска машиноградња је „знатно“ повећала производњу, „обогатила асортиман“, па и „учинила озбиљан продор на нека тржишта у свету“. Направљени искорак у тој индустријској грани је одлучујуће утицао на то да се приступају у кооперантске односе са иностранством (не само са СССР-ом!) Београд оријентише, пре свега, на машиноградњу. ⁴⁹¹⁷ Иако је југословенска штампа, осим напретка који је бележила машиноградња, оптимистично писала о могућности ширења извоза машина на „конвертибилна“ подручја (што би несумњиво имало огроман значај за поправљање платног биланса и југословенског дефицита који је постојао у трговини са тим државама), производи југословенске машиноградње нису тако лако могли да се пласирају на захтевна тржишта западних држава. Успон политичких односа Југославије и Совјетског Савеза, који је био видан од 1962. године, отворио је могућност за значајније пласирање производа југословенске машиноградње у „прву земљу социјализма“ (и остале источноевропске државе) и за успостављање производне кооперације две државе у тој индустријској грани. ⁴⁹¹⁸

Пре него што приступимо хронолошкој обради питања кооперације југословенске и совјетске индустрије у периоду од 1962. до 1964, напомињемо да су постојала два „тока“ производне сарадње, која су се од средине 1963. и потписивања Протокола о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње делимично „поклопила“. Први је представљала производна сарадња приликом израде опреме за „комплетна постројења“ из листе „Ц“ дугорочног трговинског споразума из 1961, односно током израде југословенских бродова намењених извозу у СССР. Код производње југословенских бродова, то је практично значило увоз челика и различите опрема из СССР-а, а при изради совјетских „комплетних постројења“ ангажовање југословенске индустрије за производњу одређених уређаја и делова, који би се „уклапали“ у опрему коју је СССР испоручивао. Други „ток“ је представљала намера и тежња да се на систематски начин приђе решавању питања производне сарадње две привреде. По том питању најдаље се отишло на плану машиноградње, а крајем периода на који се односи ово поглавље иницирано је ширење привредне сарадње и на друге области.

*

Почетком периода на који се односи ово поглавље на југословенској страни није много пажње поклањано питањима индустријске кооперације са СССР-ом. ⁴⁹¹⁹ У материјалима припремљеним за посету А. Громике који су посвећени „економским проблемима“ и „проширењу економске сарадње“, производна кооперација се помиње као једна од мера које би се могле предузети како би дошло до „проширења садашњег обима робне размене“. У вези са тим, кратко је – као „пожељно“ и „могуће“ – наведено да би се проширење могло постићи „развијањем индустријске кооперације тј. производним повезивањем појединих индустријских грана на дужи рок“. ⁴⁹²⁰ Међутим, у већем делу материјала и приликом припремних разговора

⁴⁹¹⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 8, 433262, Телеграм Пешића, ДСИП-у, 11.10.1962.

⁴⁹¹⁶ *Početak kraja SFRJ*, str. 115.

⁴⁹¹⁷ D. Gvozdrenović, „Udružen nastup proizvođača opreme“, *Ekonomska politika*, br. 509–510/1.1.1962, str. 32; V. V., „Organizacija izvoza opreme“, *Isto*, br. 511/13.1.1962, str. 68–69; „Međunarodna podela rada (3). Usaglašen izvoz i uvoz“, *Isto*, br. 581/18.5.1963, str. 586; „Pod pritiskom logike razvoja“, *Isto*, br. 585/15.6.1963, str. 734.

⁴⁹¹⁸ „Izvoz opreme 1959.–1963.“, *Ekonomska politika*, br. 636/6.6.1964, str. 882; „Putevi izvoza opreme“, *Isto*, br. 647/22.8.1964, str. 1180.

⁴⁹¹⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 126, дос. 3, 49980, Међународни економски односи СССР, 23.3.1962; Исто, 1962, ф. 127, дос. 3, 442907, Тезе и питања за реферисање друга Мијатовића, март 1962.

⁴⁹²⁰ АЈ, КПР, I–3–a/101–33, Економски проблеми.

југословенских руководиоца, питању производне кооперације није посвећена већа пажња. Оно није изричито помињано, али су се на њега могле односити уопштене формулације о томе да су отворене „нове перспективе широком развоју економских односа“, да се „све више [...] намеће потреба дугорочног сагледавања програма развоја и одговарајућег економског повезивања у одговарајућим областима привреде и гранама индустрије“, да су постојећи економски аранжмани „преуски“, да на „евентуалном састанку на највишем привредном нивоу“ треба размотрити питање „проширења економских односа по обиму и формама сарадње“.⁴⁹²¹ Свеукупно посматрано, на питање производне кооперације уочи посете А. А. Громике на југословенској страни су гледали као на „могуће“ и „пожељно“, али се оно није налазило у фокусу – нити је планирано његово покретање на разговорима, нити су разрађивани конкретни предлози на основу којих би се могла успоставити сарадња на такав начин.

Поменути приступ се одразио и на третирање тог питања у разговорима са министром иностраних послова СССР-а. У разговору вођеном 19. априла 1962. са А. Громиком, Е. Кардељ је покренуо питање економске сарадње две државе, изразивши уверење „да може и треба да се иде даље“. На питање совјетског министра иностраних послова: „како“, потпредседник СИБ-а је указао да „поред проширивања трговинске размене“ постоје „разне могућности у смислу развијања индустријске и друге кооперације, дугорочним аранжманима на билатералној и мултилатералној бази итд“. А. Громико, који према одлуци Президијума ЦК КПСС од 5. априла 1962. није био инструкисан да разговара о питањима економске сарадње, се само кратко и уопштено осврнуо на та питања („вероватно све могућности за економску сарадњу СССР–Југославија – иако је та сарадња напредовала – још нису искоришћене“) и прешао на друге теме.⁴⁹²² Нешто више пажње економским питањима било је посвећено у разговору који су 20. априла водили К. Поповић и А. Громико. Међутим, југословенски министар иностраних послова је говорио само о робној размени, питању кредита и СЕВ-у. Од значаја за питање производне кооперације била је сагласност обе стране о „могућности развоја економских односа“, о постојању „услова и обостране спремности за проширење и продубљење [...] сарадње“, о потреби да се „проуче могућности за даље проширење наших односа“, односно потреби „проналажења нових база за развијање наших односа“. Помињући како би се питања у вези са ширењем економске сарадње могла размотрити током „сусрета економских одговорних руководиоца“, К. Поповић је предложио да се на нивоу „представника влада“ организују разговори о томе. Овај предлог К. Поповића је отварао одређену перспективу и могућност да се питања у вези са производном кооперацијом, уз остале економске теме, у скорије време размотре.⁴⁹²³

У ед-мемоару који је Влада ФНРЈ средином јуна 1962. упутила А. Громнику поводом „претстојећих привредних разговора“, на првом месту предложеног дневног реда налазило се питање „проширења робне размене између ФНРЈ и СССР-а за период 1963–1965[.] године“. То питање се – према ед-мемоару – састојало из два дела: а) робна размена; б) индустријска кооперација. Из наведеног објашњења, види се на који је начин је југословенска страна, пре свега, замишљала повезивање ова два питања: „Индустријска кооперација могла би у будуће да постане важан вид сарадње кроз који би се решавао и добар део проблема размене машина и опреме. Кроз кооперацију ове врсте омогућила би се стабилнија дугорочнија сарадња у тој области.“⁴⁹²⁴ „Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом“, рађен за потребе предстојећих преговора, показује на који начин су у Београду практично гледали на та питања – како по питању производње опреме за извоз у СССР, на основу коришћења совјетских сировина; тако и у обрнутом случају: путем ангажовања југо-

⁴⁹²¹ АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Закључци са састанка одржаног код Ј. Б. Тита 12.4.1962; АЈ, КПР, I-3-a/101-33, Односи ФНРЈ–СССР. Стање односа, 16.4.1962; Исто, Односи ФНРЈ–СССР. Општи поглед. Предлози; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 3, 442974, Билатерални односи (За излагање друга Коче Поповића). Економски односи, 13.4.1962.

⁴⁹²² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443036, Забелешка о разговору потпредседника СИБ Е. Кардеља са министром спољних послова СССР-а А. Громиком, 19.4.1962.

⁴⁹²³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443023, Разговор Коча–Громико, 20.4.1962.

⁴⁹²⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 419837, Телеграм Вејводе, Амбасади ФНРЈ у Москви, 15.6.1962.

словенске машиноградње у изградњи већих привредних пројеката на основу совјетских постројења, машина и опреме.

Што се првог питања тиче, Предлогом је, за трогодишњи период од 1963. до 1965, предвиђен извоз опреме из ФНРЈ у укупној вредности од 109 милиона долара. Од те суме, 70 милиона долара се односило на извоз бродова, шест милиона на извоз трансформатора, а 33 милиона на цистерне, различиту опрему за прехранбену индустрију и остало. Илустративна је разлика по питању производње и извоза цистерни и трансформатора у СССР. Са једне стране, Београд је имао највећи интерес за повећање извоза цистерни, због тога што се он одвијао „у директној кооперацији са СССР-ом“. ФНРЈ је из СССР-а увозила „потребне количине лима, колских слогова и кугличних лежајева“. Због тога је Предлогом предвиђено повећање извоза цистерни са 2.100 на 3.700 комада у наредне три године. Што се тиче трансформатора, иако је ФНРЈ располагала са производним капацитетима за повећање извоза, увозни материјал са Запада је чинио 45–50% вредности производа и због тога се „није [...] ишло на повећање извозних количина, већ су задржане постојеће обавезе“.⁴⁹²⁵ Дакле, производња опреме уз коришћење совјетских сировина је подразумевала мање производне трошкове и самим тим већу зараду. Позитивно је било и то што се „прескакало“ трошење дефицитних девизних средстава за куповину сировина на Западу. У поглављу о робној размени видели смо да се југословенска бродоградња држала таквог приступа при изради бродова за СССР. Нарочито велику ставку је представљао увоз ваљаног материјала (челик)⁴⁹²⁶, а осим тога увожена је и навигациона, као и електро-опрема из СССР-а.

По питању увоза совјетске опреме, а посебно машина и постројења за велике привредне објекте (железаре, термоелектране, хидроелектране...), став Београда је био да су – у случају проширења сарадње – на том плану постојале „знатно шире могућности за интензивну индустријску кооперацију са СССР-ом“. У ФНРЈ су сматрали да је таква сарадња „пре свега, у првој фази ширег развоја требало да се састоји у учешћу наше машиноградње тамо где год је то могуће код објеката које нам испоручује СССР“ и да обухвата различите ствари „од пројектовања, па до заједничке монтаже“. То би, према југословенским очекивањима, представљало само први корак: „Затим би се она нужно морала проширити на заједничку сарадњу при нашим испорукама на трећа тржишта и тиме заменила набавку неких делова опреме до сада увезене са Запада. Исто тако, би требало да се ми укључимо при испорукама опреме СССР-а на трећа тржишта. То би такође омогућило наше учешће у испорукама разних делова постројења у остале земље СЕВ-а и развијање производне кооперације са њима за испоруку опреме у оквиру СЕВ-а.“⁴⁹²⁷

Током привредних преговора вођених почетком јула, питање кооперације је било једна од тема на састанку М. Тодоровића и Н. С. Хрушчова. Говорећи о томе како економски односи две државе заостају за постојећим могућностима, М. Тодоровић је саопштио жељу Београда за успостављањем кооперације „у производњи машина и опреме и у другим [индустријским] гранама“. Истакао је да би – као први корак на том плану – долазак совјетских стручњака у ФНРЈ ради „проучавања питања“, могућности и форми кроз које би се могла организовати производна кооперација, био „пожељан“. У два наврата у току разговора потпредседник СИВ-а је нагласио да је за ФНРЈ „главно“: „проширити узајамну трговину“ и „установити производну кооперацију“. Са друге стране, Н. С. Хрушчов је истакао да су они

⁴⁹²⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

⁴⁹²⁶ Увоз неопходног материјала за градњу пловила из СССР-а је имао изванредан значај за југословенску бродоградњу. Та грана машиноградње се брзо развијала и имала је релативно велике производне капацитете, али је недостатак материјала стварао велике тешкоће. Ј. Б. Тито се у марту 1962. жалио на то да југословенска „бродоградња плаћа милионе долара пенала“, због тога што „не може да одржи рокове, јер нема материјала“. Истом приликом, на проширеној седници ИК ЦК СКЈ, Осман Карабеговић је критички говорио о великим издвајањима за увоз челика, додајући: „Ми њега најтеже увозимо.“ (*Početak kraja SFRJ*, str. 76, 87.)

⁴⁹²⁷ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43177, Предлог за проширење робне размене и других видова економске сарадње са СССР-ом, 31.5.1962.

за „ширење сарадње између Совјетског Савеза и Југославије“ и да ће урадити „све“ да би се „економска сарадња развијала, како путем трговине, тако и кроз производну кооперацију“.

Говорећи о могућности сарадње путем „производне кооперације“, совјетски премијер се осврнуо и на искуства СЕВ-а и совјетску позицију по том питању: „Производна кооперација између држава – то је сложено питање. По том питању у оквиру СЕВ-а још увек не иде све добро. Совјетски Савез је заинтересован за производну кооперацију, заинтересован политички; економски ми можемо да остваримо и организујемо производну кооперацију код нас, јер смо ми врло велика земља са широко развијеном индустријом. Интереси социјалистичких земаља захтевају производну кооперацију, и за то су заинтересоване, пре свега, мале земље.“ Помињући да је на последњем саветовању договорена „активизација рада органа СЕВ-а“, Н. С. Хрушчов је саопштио: „Ако Југословени хоће да развијају своју привреду у кооперацији са нама и са социјалистичким државама, ми смо спремни да то подржимо, али производну кооперацију треба организовати не само са Совјетским Савезом, него обавезно и са другим социјалистичким државама.“ Коментаришући његове речи М. Тодоровић је поменуо да ФНРЈ има одређено искуство у „производној кооперацији“ са Пољском, као и да „кооперира“ са Румунијом и Бугарском у области енергетике, додајући: „Ми хоћемо широку кооперацију са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама. Али ми сада нисмо спремни да ступимо у СЕВ.“ У вези са последњим Никита Сергејевич је реплицирао: „Може се сарађивати и ако се није у СЕВ-у.“⁴⁹²⁸

Резултат разматрања тог питања у преговорима које су водили М. Тодоровић и А. Микојан, фиксиран је у Протоколу о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962. У Протоколу је наведено да су делегације „сагласно констатовале да постоје знатне неискоришћене могућности сарадње међу двема земљама у области индустрије, нарочито у области кооперације у производњи“. У вези са тим одлучено је да „две Владе образују у току 1962. године заједничку радну групу која ће размотрити форме и методе сарадње у тој области у циљу закључења одговарајућих споразума.“⁴⁹²⁹ Била је то прва конкретна одлука о успостављању сарадње две државе на том плану.

У југословенским анализама рађеним после преговора навођено је да ће се у „непосредној будућности“, односно до краја 1962, у Београду састати експерти две стране како би „израдили одговарајуће предлоге за закључивање посебног аранжмана“. Разговори две делегације су показали да ће бити потребна „посебна адаптација“ са обе стране, због тога што „постоји знатна разлика у правном положају и постојећој пракси“ код југословенских и совјетских „привредних организација“. Без обзира на постојање таквих разлика, Москва је јасно показала заинтересованост за сарадњу на плану индустријске кооперације, а – осим тога – испољила је („чак“) интерес и за специјализацију и „расподелу рада“, и то „како билатерално тако и евентуалном сарадњом кроз СЕВ, и његове органе“.⁴⁹³⁰ Према извештајима дипломата, у Москви је – после преговора – позитивно дочекана југословенска „решеност да се смелије и без предрасуда приђе изналажењу даљих могућности сарадње“. На совјетској страни су, како је јављао Р. Табор, очекивали да ће „даљи преговори о кооперацији имати знатан утицај на проширење размене уколико се наше могућности повежу са њиховим“.⁴⁹³¹

У току лета 1962. функционери Државног комитета за економске односе са иностранством су постављали питања југословенским представницима у Москви о „конкретнијим

⁴⁹²⁸ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 430, 431, 432.

⁴⁹²⁹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 14, 428119, Протокол о економским преговорима који су вођени између делегација Владе ФНРЈ и Владе СССР у Москви у времену од 3. до 6. јула 1962; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 13, Д. 7974, Л. 86, Протокол об економических переговорах делегаций Правительства СССР и Правительства ФНРЮ, состоявшихся в Москве в период с 3 по 6 июля 1962.

⁴⁹³⁰ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/І–144, Материјал за посету председника Президијума Врховног совјета СССР Л. И. Брежњева ФНРЈ, 18.9.1962; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 125, дос. 2, 431711, Развој односа СССР–ФНРЈ после Громикове посете; Исто, ф. 127, дос. 4, 43443, Развој билатералних односа СССР–ФНРЈ.

⁴⁹³¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 13, 423403, Телеграм Табора, ДСИП-у, 11.7.1962.

идејама“ у вези са договорима постигнутим у јулу, да би „могли добити јасније представе како о облицима те сарадње тако и о индустријама у којима желимо сарадњу“. Пошто југословенске дипломате нису „располагале материјалима“ о тим питањима, нису могле дати ни „јасније одговоре“. У вези са тим, закључивали су: „Било би потребно да се детаљније размотри ово питање у Београду и да се обезбеде одговарајуће припреме, те одреди поближе време састанка наше и совјетске делегације.“⁴⁹³² Услед одсуства одговора, совјетска страна је и преко дипломата у Београду наставила да се интересује за наведена питања.⁴⁹³³ Совјетска заинтересованост за ту тематику проистацала је из тада актуелних планова Москве о „јачању“ економске сарадње између социјалистичких држава, о „обједињавању“ њихових економских напора, зближавању привреда, координацији планова и „усмеравању“ и подизању „међународне социјалистичке поделе рада, специјализације и кооперације производње“ на виши ниво, а све у циљу „победе у економском такмичењу с капитализмом“.⁴⁹³⁴

Конкретни предлози по питању успостављања кооперације између југословенских и совјетских предузећа у току септембра 1962. испољили су се по питању производње опреме и комплетних постројења из „листе Ц“ дугорочног трговинског споразума. У разговору представника Југословенске инвестиционе банке, шефа Бироа за инвестиције који је функционисао при југословенској амбасади у Москви Витомира Лолића са председником „Тјажпрома спорта“ Никитином „поводом одласка совјетских експерата пројектаната у железару Зеница, ради одбране совј. пројекта изградње железаре“, наведено је да су совјетски стручњаци „радили пројекте на таквим принципима, да је могућа широка кооперација наших предузећа у производњи опреме за железару“.⁴⁹³⁵ Питања „у вези са кооперацијом и специјализацијом“ су поменута и у разговору који је В. Лолић водио крајем септембра са службеником Државног комитета за економске односе са иностранством Ивлијевом. Совјетски службеник је том приликом „замолио [...] да се што пре позове њихова делегација експерата у Југославију“, која би са југословенском делегацијом „размотрила форме сарадње на принципима које је излагао Тодоровић у Москви“. Ивлијев је „молио“ и да у Београду „припреме конкретне форме у материјалима за дискусију“.⁴⁹³⁶

Следећа прилика за разматрање тог питања на високом нивоу била је посета Л. И. Брежњева ФНРЈ. У инструкцији за разговоре упућеној председнику Президијума Врховног совјета, Н. С. Хрушчов је – у вези са развојем економске сарадње две државе – кратко прокоментарисао питање кооперације и специјализације. Позивајући се на разговоре М. Тодоровића и А. Микојана, Л. Брежњев је требао да саопшти југословенском председнику совјетску спремност за развијање „на узajамно корисној основи кооперације, специјализације, због тога што је то корисно и за вас, и корисно је и за нас“.⁴⁹³⁷ Са друге стране, у југословенским „припремним материјалима“ за разговоре је навођено да је совјетска страна показала „заинтересованост за сарадњу на пољу индустријске кооперације“ и кратко је констатовано: „У скорој будућности ће се састати експерти у Београду ради израде одговарајућих предлога за закључивање посебног аранжмана.“⁴⁹³⁸ Обе стране су током посете изразиле „заједничку заинтересованост и решеност да се постигне даље проширење економске сарадње“. То је било и фиксирано у заједничком саопштењу о посети Л. И. Брежњева ФНРЈ, где је наведено да се ширење сарадње, уз остале облике економских веза, односи и

⁴⁹³² ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 15, 429978, Неки проблеми економских односа ФНРЈ–СССР у 1962.

⁴⁹³³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 7, 428969, Белешка С. Поповића о разговору са Суском, I секретаром совјетске амбасаде у Београду, 5.9.1962.

⁴⁹³⁴ SARMO-Barch, DY 30/3481, В1. 70–77, 81–90, 107–121, Речь Н. С. Хрущева на заседанији Первых секретарей ЦК коммунистических и рабочих партий и Глав Правительств стран-участниц СЭВ.

⁴⁹³⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 7, 430792, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 20.9.1962.

⁴⁹³⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 7, 431633, Телеграм Пешића, ДСИП-у, 27.9.1962.

⁴⁹³⁷ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 436.

⁴⁹³⁸ АЈ, КПР, I–3–а/101–38, Белешка поводом предстојеће предаје акредитива новог совјетског амбасадора Пузанова; Исто, I–3–а/101–40, Материјал за посету председника Президијума Врховног совјета СССР Л. И. Брежњева ФНРЈ, 18.9.1962.

„на развијање индустријске кооперације“.⁴⁹³⁹ У југословенским анализама посете председника Президијума Врховног совјета навођено је да је потврђена сагласност две државе за даље развијање економске сарадње и у том контексту је нарочито поменуто питање кооперације. „Посебно је наглашен интерес за сарадњу у области индустријске кооперације /бродоградња, опрема за индустријске објекте/“ – констатовали су југословенски аналитичари.⁴⁹⁴⁰ У току октобра 1962, као једну од „совјетских реакција после посете Брежњева“, југословенске дипломате су јављале да у Москви по питању кооперације „очекују наше конкретне иницијативе, које ће они 'спремно размотрити'“.⁴⁹⁴¹

*

У току октобра 1962. Секретаријат СИБ-а за индустрију је заједно са Савезном привредном комором, Савезним заводом за привредно планирање и „уз непосредно учешће главних произвођачких организација“ припремио „Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република“. Прво је био припремљен опширнији предлог, али је „на основи закључака Одбора за економске односе са иностранством од 15.Х.1962.“ извршено његово „сажимање“ и то са циљем „одабирања неколико крупних тачака на којима би требало да дође до уговора о производној сарадњи“. Скраћена, коначна варијанта документа насловљена са „Пројект програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република“, датирана са 2. новембром 1962, била је уручена совјетској страни. Свеукупно посматрано, у таквој, сажетој, варијанти предлагала се „производна сарадња у следећој производњи: извесни типови машина радилица, опрема котловског агрегата, електроиндустрија (осам групација), комплетна постројења, машине за рударство, грађевинарство и геоистраживање и текстилне машине“. Секретаријат СИБ-а за индустрију је предлагао „производну сарадњу“ на основу „наше документације“ у оним областима где је југословенска страна имала „производњу на вишем или на приближно истом техничком нивоу“ и где је имала „релативно висок проценат неискоришћених капацитета“. Наспрам тога, било је замишљено да сарадња на основу „совјетске документације“ и техничких решења „допринесе даљем развоју наше производње, односно нужно потребном проширењу асортимана у извесним групацијама индустријске производње“. У неким областима, као што је електроиндустрија, било је предвиђено да се, „ако дође до производне сарадње“, користи „документација обеју индустрија“.⁴⁹⁴²

Накнадно, после преговора вођених у СССР-у у лето 1963, на југословенској страни су на следећи начин објашњавали избор машиноградње током припреме предлога у октобру 1962. и на које њене гране су се усмерили: „С обзиром на то да смо тада од совјетске индустрије познавали нешто више машиноградњу, из чега смо могли закључити да постоје широке могућности кооперације са нашом машиноградњом и с обзиром на чињеницу да у нас нису још усвојени главни правци будућег развоја базичних грана индустрије – енергије, црне и обојене металургије и хемијске индустрије, поменути програм се ограничио на предлоге специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње, и то на њене следеће гране: 1. алатне машине, 2. котловска постројења, 3. пољопривредне машине и тракторе, 4. мотори и моторна возила, 5. електроиндустрију [...], 6. комплетна

⁴⁹³⁹ АЈ, КПР, I-3-a/101-40, Забелешка о југословенско-совјетским разговорима вођеним приликом посете председника Президијума Врховног совјета СССР Л. И. Брежњева Југославији, Ванга, 29.9.1962; *Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946-1964*, стр. 458-459, 480.)

⁴⁹⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 443660, Посета Брежњева Југославији /септембар 1962. године/. Оцена посете.

⁴⁹⁴¹ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 8, 434011, Телеграм Пешића, ДСИП-у, 19.10.1962.

⁴⁹⁴² АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР; ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43804, Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република и образложење предлога, октобар 1962; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 359, Л. 82-96, Проект програма производственог сарадњивања између Југославије и СССР, 2/XI-1962 г.

постројења, 7. машине за рударство, грађевинарство и геоистраживања, 8. текстилне машине и 9. бродоградња.⁴⁹⁴³

Што се тиче „машина радилица за обраду метала“, на основу „југословенске документације“ предложана је производња више врста стругова и „хоризонталних бушилица“, а на основу „совјетске документације“ производња стругова, бушилица, глодалица, „програмске опреме за машине алатљике“, „контролних електронских инструмената“ и осталог. Југословенска индустрија је имала „узак асортиман“ производње „машина радилица“ и било је „нужно [...] потребно да га прошири као и да технику производње подигне на виши ниво“. И то „како ради домаћег тржишта, које треба снабдети машинама радилицама већих производних могућности, а још више ради страних тржишта, која траже комплетнији асортиман машина радилица него што га ми данас можемо дати“. Пошто је „производња већих машина радилица у СССР-у“ била на „високом нивоу“, Секретаријат СИВ-а за индустрију је сматрао да је „оправдано што се предлаже коришћење документације СССР-а за освајање нове, односно за усавршавање постојеће производње извесних типова машина радилица“.⁴⁹⁴⁴

По питању производње „котловских постројења“ стање у југословенској индустрији је било такво да је „постигла високи ниво у конструкцијама“, али је недостајао „један део регулационог механизма да бисмо били комплетнији“. „Како и овде имамо слободних капацитета, то би производна сарадња са совјетском индустријом била врло корисна, јер би на бази поделе програма [...] наша индустрија комплетирали производњу и могла боље да користи капацитете“ – навођено је у образложењу Предлога. У Секретаријату СИВ-а за индустрију су додатно појашњавали како „пуна сарадња са источноевропским земљама у циљу комплетирања производње делова котловских агрегата не би била корисна“, због тога што „поједини страни инвеститори условљавају уграђивање извесних делова које производи западна индустрија“. Полазећи од тих претпоставки, предлагали су „производну сарадњу на основу југословенске документације“ при производњи различите опреме за „котловске агрегате“. Наспрам тога, истицана је заинтересованост југословенских предузећа за „кооперацију на основу документације СССР-а на котловима до 400 t/h“, и то по питању „комплетирања котловских постројења деловима које производи специјализована индустрија СССР-а“ и одговарајуће опреме за „котловске агрегате“.⁴⁹⁴⁵

У области електроиндустрије – према образложењу Секретаријата СИВ-а за индустрију – совјетска страна је имала „високи ниво технике у производњи специјалне опреме, делова и инструмената“, а југословенска је била „у стандардним деловима“ (електромотори, трансформатори...) „на вишем нивоу“. Због тога је процењено да је „заједнички интерес“ да се „у овој области оствари производна сарадња на основи заједничке документације“. По питању производње комплетних фабричких постројења, машина за рударство и грађевинарство, предложана је сарадња на основу југословенске „документације“ по оним питањима где је процењено да је производња „на вишем нивоу“ у односу на совјетску. Разлог више је представљало постојање „значајних неискоришћених капацитета“ у ФНРЈ, због чега је у тој области постојао „посебан интерес“ за „производном сарадњом“. То се посебно односило на производњу „текстилних машина“. Као и у осталим областима где је предвиђена сарадња, и у том случају је југословенска страна имала интерес да добије „извесну совјетску документацију,

⁴⁹⁴³ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁴⁴ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43804, Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република и образложење предлога, октобар 1962; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 359, Л. 83-84, Проект программы производственного сотрудничества между промышленностью Югославии и промышленностью Союза Советских Социалистических Республик, 2/XI-1962 г.

⁴⁹⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43804, Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република и образложење предлога, октобар 1962; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 359, Л. 84-86, Проект программы производственного сотрудничества между промышленностью Югославии и промышленностью Союза Советских Социалистических Республик, 2/XI-1962 г.

нарочито за производњу неких врста грађевинских и рударских машина и извесних дорадних текстилних уређаја“.

У Предлогу су се налазиле и „неке врсте трактора, неке пољопривредне машине, мотори и моторна возила“ у чијој производњи је ФНРЈ „достигла високи ниво специјализације“, а процењено је да их „совјетска индустрија не производи у одговарајућем квалитету и потребном обиму“. За наведене производе је „због проблема коришћења капацитета и пласмана“, за Београд био „пожељан већи пласман на источноевропска тржишта, било путем производне сарадње, било путем извоза“. У Секретаријату СИВ-а за индустрију су били свесни да би у случају да се усвоје југословенски предлози по тим питањима и да дође до повећања извоза наведених производа у СССР, то отворило питање „покривања“ тог извоза са совјетске стране, односно „шта бисмо могли за тај извоз увести из СССР-а“. „Наши произвођачи су углавном предложили увоз разних врста челика, лимова и кугличних лежаја. Иако није извесно да би на тој основи могло доћи до споразума, ипак ове предлоге треба оставити у овом документу који ће се предати органима Владе СССР-а ради њихове информације о предмету разговора“ – наведено је у образложењу Предлога. Што се тиче бродоградње, области која је постала све значајнија у економским односима две државе, у Предлогу није предложена „подела програма производње бродова“, него „само производна сарадња у производњи опреме за бродове“. То је образложено тиме што југословенска бродоградилница „за сада још увек не пристају на разговоре у том правцу“. Као и у случају „машина радилица“ и производње котлова, и у осталим поменутих областима било је наведено „доста предлога о научно-техничкој сарадњи, нарочито на коришћењу института и других научних установа Совјетског Савеза“. „Како се ради о врло крупним проблемима који су од посебног значаја за нашу индустрију, требало би истрајати на усвајању ових предлога“ – закључено је у образложењу Предлога.⁴⁹⁴⁶

Југословенски предлог је 10. новембра предат совјетској амбасади у Београду, уз напомену да им се доставља на увид, а да ће званичан предлог заменику председника Државног економског савета СССР Тихомирову уручити у Москви економски саветник југословенске амбасаде Секички.⁴⁹⁴⁷ ДСИП је предлог који је требало предати Тихомирову почетком новембра упутио Амбасади ФНРЈ у Москви, са инструкцијом да га достави „Совјетској страни на проучавање“. Приликом предаје предлога требало је да изрази „спремност Југословенске стране за преговоре у термину који би могао бити накнадно утврђен“. У случају да се совјетска страна сагласи са тим да југословенски предлог буде „база“ за преговоре, из ДСИП-а су наводили да би совјетску делегацију могли да приме „већ и у другој половини новембра месеца“. Ако би совјетска страна имала додатне предлоге и примедбе („што сматрамо за нормално“), наводили су да би им у том случају требало додатно време за њихово проучавање.

Из ДСИП-а су јављали и додатне инструкције, односно ствари које је било „потребно нагласити“ приликом предаје предлога: 1) у предлогу су наведене „оне гране индустрије и производње, за које смо сматрали на основу наших првих утисака, да престављају [...] реалну базу, потреба и могућности обеју страна“ и наведен је узак „асортиман производње“; у вези са тим је требало „подвући оквирни, еластични карактер предлога“ и поменути југословенску „спремност да разговарамо и о свим другим могућностима“; 2) предлог садржи „елементе расподеле рада, специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње“ (прилагођено „терминологији усвојеној у СССР-у“), али их југословенска страна све заједно посматра као „целину проблема“; 3) „цео проблем индустријске сарадње у било ком његовом виду третирамо дугорочно“; 4) сугерисати да „делегације буду одређене од експерата оних грана индустрије, за које се будемо договорили да ће бити на дневном реду престојећих преговора“; 5)

⁴⁹⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 16, 43804, Предлог програма производне сарадње између индустрије Југославије и индустрије Савеза Совјетских Социјалистичких Република и образложење предлога, октобар 1962; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 359, Л. 86–95, Проект программы производственного сотрудничества между промышленностью Югославии и промышленностью Союза Советских Социалистических Республик, Секретариат СИВ по промышленности, перевод с сербско-хорватског, 2/XI–1962 г.

⁴⁹⁴⁷ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 359, Л. 81, В. Дмитренко, Скачкову С. А, 12.11.1962.

приликом преговора је потребно закључити протокол којим би се „регулисала [...] само начелна питања сарадње, и важио би као инструменат којим се регулишу питања из ове области сарадње“.⁴⁹⁴⁸ Резимирајући крајем године југословенско-совјетске економске односе у току 1962. у совјетској амбасади у Београду су се осврнули и на питања кооперације и специјализације. Наводили су да је југословенска страна та питања уопштено покренула током посете А. Громика, али да том приликом није изашла са конкретним предлозима. „Сада се та питања постављају на практичну основу. У новембру нам је Секретаријат СИВ за индустрију предао конкретне предлоге за остваривање производне кооперације између индустрија Југославије и СССР, које совјетске организације сада изучавају“ – наводио је средином децембра први секретар Амбасаде Ј. Суско.⁴⁹⁴⁹

*

Производна кооперација је била једна од важних тема из билатералних економских односа током децембарске посете Ј. Б. Тита СССР-у. Разматрана је и на званичним састанцима, а Ј. Б. Тито је то питање покренуо и током двоипочасовног разговора који је – на његов захтев – у четири ока водио са Н. С. Хрушчовом. На почетку званичног састанка у Кремљу, 7. децембра, југословенски председник је предложио да се „поведе разговор о економским и другим узајамним односима“ и, изјавивши да је ФНРЈ средином новембра 1962. предала „предлоге за развој производне кооперације између наших држава“, позвао Богдана Црнобрњу да каже нешто детаљније о том питању. Генерални секретар Ј. Б. Тита је у основним цртама изнео садржај и карактер југословенског предлога. „Наш припремни пројекат предвиђа развој производне кооперације у 8 грана индустрије, таквих као што су израда стругова, производња опреме за котлове, електроиндустрија, различита комплетна опрема, опрема за предузећа за прераду воћа и поврћа, цементне фабрике итд. Предвиђа се такође кооперација у производњи одређене опреме за бродоградњу. Наш пројекат носи општи карактер. По нашем мишљењу, после утврђивања општих оквира производне кооперације, стручњаци две стране би могли да га прецизирају и разраде. У нашем предлогу се не предвиђају било какви конкретни рокови, јер ће одређивање рокова бити могуће тек после детаљног договора по питању о томе у којим гранама индустрије ће се остварити кооперација“ – саопштио је Б. Црнобрња.

Генерални секретар југословенског председника је поменуо и да су „совјетски другови те предлоге добро примили“, као и да су „изјавили да није искључено чак ширење врста кооперације“. Саслушавши Б. Црнобрњу, Н. С. Хрушчов је изјавио: „Ми смо већ говорили да смо сагласни са производном кооперацијом са југословенском индустријом, јер је кооперација – корисна ствар за стране које учествују у њој“. Додајући да је кооперација и сложена ствар, совјетски премијер се интересовао о принципима на којим југословенска страна замишљала сарадњу, односно да ли даје предност „комерцијалним односима“ или „производним односима“. Притом је појашњавао како се те две ствари разликују и истицао да је „производна кооперација дубљег карактера“. Југословенски председник и његов генерални секретар су одговарали да југословенски предлози „садрже оба двоје“. А. И. Микојан је на последње реговао наводећи да то питање „захтева детаљније разматрање“ од стране стручњака две државе, са чиме се сложио и Н. С. Хрушчов додајући: „Ми политичари треба у начелу да се договоримо а нека стручњаци, инжењери, изуче проблем.“

Говорећи о потреби „даље студије о томе шта коме одговара“, совјетски премијер је наводио да треба установити које машине и уређаје је „економски сврсисходније“ производити у СССР, а које у ФНРЈ; указивао је на то да треба размотрити технички ниво производње у обе државе, да приликом прорачуна треба узети у обзир „просечне светске цене“ и у односу на њих видети да ли је исплативо упуштати се у производњу одређених артикала. Совјетски премијер је истицао да је „главно“ да се добије „висок квалитет производа, при снижавању трошкова производње“. Ј. Б. Тито се сложио са тим: „Цео смисао кооперације ми видимо управо у томе да бисмо јефтиније производили ову или ону врсту производа.“ Разматрање тог

⁴⁹⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 128, дос. 8, 435789, В. Милатовић, Амбасади ФНРЈ у Москви, 2.11.1962.

⁴⁹⁴⁹ РГАНИ, Ф. 5, Оп. 49, Д. 519, Л. 292, О советско-југославских экономических отношениях, 15.12.1962.

питања, које је – речима Н. С. Хрушчова – имало „општи карактер“, завршено је понављањем сагласности совјетске стране са југословенским предлозима и још једним указивањем на потребу да се стручњаци две државе састану и детаљно размотре ту тематику.⁴⁹⁵⁰

Важност питања производне кооперације за југословенску страну потврђује и то што је Ј. Б. Тито у разговору који је 20. децембра водио насамо са Н. С. Хрушчовом, поменуо то питање на првом месту. Југословенски председник је том приликом ово питање поставио шире него у званичном разговору вођеном 7. децембра, истичући да би ФНРЈ „пошла на широку кооперацију како са Совјетским Савезом, тако и са другим социјалистичким земљама“. Ј. Б. Тито је то питање повезао и са односима Југославије и СЕВ-а.⁴⁹⁵¹ Сумирајући резултате разговора о индустријској кооперацији, на југословенској страни су после посете наводили: „Решено је у начелу да стручњаци обраде покренута питања и постигнута принципијелна сагласност о користи развијања такве кооперације.“⁴⁹⁵² У „оценама посете“ Ј. Б. Тита СССР-у, на југословенској страни су констатовали и да две стране имају „заједнички став“ по питању развијања економске сарадње и да је „потврђен [...] интерес за индустријску сарадњу /набавку опреме, кооперацију/“.⁴⁹⁵³ Такво третирање питања производне кооперације на највишем нивоу је, свакако, утрло пут даљим успешним корацима ка реализовању овог облика економске сарадње Југославије и Совјетског Савеза.

*

У току 1963. направљен је велики помак на плану југословенско-совјетске индустријске кооперације и специјализације. Свеукупно посматрано, два главна догађаја су били посета делегације совјетских стручњака Југославији крајем марта, почетком априла, а потом одлазак југословенских специјалиста на преговоре у Москву, где је крајем јуна и потписан Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње. Но, кренимо редом – хронолошки – са разматрањем тих питања од почетка 1963.

Југословенска страна је почетком године инсистирала на одговору на новембарски предлог и на утврђивању датума доласка совјетске делегације. Међутим, „због реорганизације планских органа“ у Москви нису стигли да разраде њихов „предлог индустријске кооперације“. Министарство иностраних послова СССР-а је код привредних органа интервенисало да се припрема предлога што пре заврши, „како би у најскорије време могли почети преговори експерата“.⁴⁹⁵⁴ На иницијативу совјетске стране, 9. фебруара 1963. је дошло до састанка југословенских дипломата у Москви са високим службеницима Госплана. Члан Госплана Новосјолов је саопштио да је „циљ састанка претходни договор о даљим преговорима о кооперацији у машиноградњи“ и истакао да том питању „совјетска страна придаје велики значај“. Подсећајући да су о том питању „вођени начелни разговори и приликом посете Председника Тита“, Новосјолов је изјавио да је Влада СССР-а „ставила у задатак Госплану да приступи реализацији договора“. Према речима Новосјолова, у Москви су били „свесни да ће преговори о кооперацији изискивати много рада и напора и да неће све ићи глатко и брзо“. То је образложено искуствима из рада СЕВ-а, у оквиру кога „на кооперацији и специјализацији раде већ дуго година и где још увек има много нерешених проблема“.

Став совјетске стране је био да у „садашњој фази“ не може да да „конкретне предлоге за кооперацију“, због тога што „не познаје“ југословенску машиноградњу („њену структуру, технички ниво, капацитете и спољнотрговинске могућности“). Због тога су предложили да

⁴⁹⁵⁰ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–146, Записник са састанка у Кремљу од 7.12.1962. године, приликом посете председника ФНРЈ Ј. Б. Тита СССР; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 496–498.

⁴⁹⁵¹ Б. С. Новосельцев, „Записка Н. С. Хрушчова о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, стр. 47.

⁴⁹⁵² *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 516.

⁴⁹⁵³ ДА МСП, ПА, 1962, ф. 127, дос. 9, 444020, Посета председника Тита Совјетском Савезу /децембар 1962/. Оцена посете.

⁴⁹⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 9, 41189, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 11.1.1963; Исто, ф. 127, дос. 12, 42979, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде ФНРЈ у Москви – децембар–јануар 1963.

прво група совјетских стручњака посети ФНРЈ да би се упознала са југословенским могућностима. Планирано је да боравак групе траје „20–30 дана“, а као термин доласка су предложени „дани око 10. марта“. Совјетска страна је, даље, предлагала да та делегација „на основу прикупљених материјала“ припреми „предлог совјетском руководству“, после чега би они били спремни у мају да приме југословенску делегацију „ради вођења конкретних разговора“, током којих би се „израдили заједнички предлози владама“.⁴⁹⁵⁵ У Београду су се сложили са совјетским предлогом да њихова делегација допутује „око 10. марта“, као и са „предложеним начином рада делегације“.⁴⁹⁵⁶

Крајем фебруара су из југословенске престонице инструисали дипломате у Москви да „у вези са предстојећим преговорима о индустријској сарадњи сугеришу укључење у програм разговора“ још две привредне гране: 1) „енергетику, са ослонцем на све три сировинске базе угаљ, воду и нафту“; 2) „обојену металургију у целини“.⁴⁹⁵⁷ На основу тих инструкција југословенски амбасадор је крајем фебруара посетио председника Госплана и потпредседника владе СССР-а Петра Фадејевича Ломака, и саопштио му да се прихвата „како време тако и начин преговора онако како су они нама предложили“. Осим тога, предложио је да „преговори обухвате енергетику (угаљ, хидро и термоенергија, нафта) и обојену металургију“. П. Ф. Ломако је обавестио Ц. Мијатовића да ће на челу совјетске делегације од „17 до 20 експерата за машиноградњу“ бити „члан Госплана и руководиоца по питањима машиноградње“ Ј. С. Новосјолов, као и да ће кренути за Београд „око 15. марта“. Што се питања енергетике и обојене металургије тиче, потпредседник Владе СССР-а је навео да „сматра да овога пута не би требало потезати ова питања и то услед тога што о томе мора донети одлуку њихова влада, што би дуже трајало а и њихова делегација нема стручњаке за та питања“. Због тога је предложио да се то „остави за касније договарање између наших влада“.⁴⁹⁵⁸

*

Почетком марта 1963. СИБ је донео решење којим се даје „сагласност за вођење преговора“ о „индустријској сарадњи између две земље“. Шеф делегације је био члан СИБ-а, државни секретар за индустрију Данило Кекић, а делегацију је чинило још 12 чланова.⁴⁹⁵⁹ Осим 13 чланова који су улазили у састав делегације, југословенска страна је од „представника привредних организација, које долазе у обзир као будући кооперанти са СССР-ом“, формирала 10 „стручних група“ за: 1) алатне машине; 2) пољопривредне машине; 3) моторе и моторна возила; 4) електроиндустрију; 5) комплетна постројења; 6) машине за рударство, грађевинарство и геоистраживање; 7) текстилне машине; 8) бродоградњу; 9) црну металургију; 10) обојену металургију.⁴⁹⁶⁰ Како је В. Гузина јављао Амбасади у Москви: „Наша делегација има састав економско-стручног карактера, с тим, што ћемо потребан број стручњака-експерата имати увек на расположењу“.⁴⁹⁶¹

Убрзо је и совјетска страна доставила списак чланова своје делегације, на чијем челу се налазио поменути Јефим Степанович Новосјолов. Осим њега, делегацију је чинило још 19 стручњака и била је подељена у четири групе: 1) „општа машиноградња“ (текстилне машине, опрема за хемију, расхладни уређаји, машине радилице, уређаји за ковнице и пресе, аутомобили, трактори и пољопривредне машине); 2) „тешка машиноградња“ (рударска опрема,

⁴⁹⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 46502, Забелешка о разговору са Новосјоловим, чланом Госплана 9.2.1963, М. Кљенак; Исто, 44822, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 9.2.1963. Опширније о договарању у вези са „предстојећим разговорима о индустријској кооперацији“ током фебруара 1963: Исто, дос. 12, 49025, Оперативно писмо о делатности економског сектора Амбасаде у Москви, у периоду од 23.1 до 8.3.1963.

⁴⁹⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 44822, Телеграм Кведера, Амбасади ФНРЈ у Москви, 21.2.1963.

⁴⁹⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 46944, Телеграм Гузине, Амбасади ФНРЈ у Москви, 27.2.1963.

⁴⁹⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 49020, Забелешка о разговору између амбасадора Мијатовића и Ломака, председника Госплана; Исто, 47320, Телеграм Ц. Мијатовића, ДСИП-у, 28.2.1963.

⁴⁹⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 48143, Решење СИБ-а о давању сагласности за вођење преговора између ФНРЈ и СССР, 4.3.1963.

⁴⁹⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 442310, Информација о припремама за разговоре са делегацијом СССР-а о индустријској сарадњи, 4.3.1963.

⁴⁹⁶¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 47320, Телеграм Гузине, Амбасади ФНРЈ у Москви, 4.3.1963.

опрема за металургију, средства транспорта, средства за дизање терета, опрема за грађевинарство и путеве, енергетска опрема – котлови, хидро и термоуређаји); 3) електротехника (радиотехника, електроника, енергогенератори, електролокомотиве); 4) „општа група“ (економисти „који ће координирати рад делегације и разматрати сва питања укључујући и правне аспекте“). Совјетска страна је замислила да се делегација „после неколико састанака у Београду“ подели у наведене четири групе, које би „паралелно“ обишле „одговарајуће индустрије у унутрашњости“. Тај обилазак предузећа широм ФНРЈ би трајао „10–12 дана“, а потом би се „вратили у Београд где би остали око 4–5 дана“. „Делегација би завршила све послове претходног упознавања како са нашом индустријом односно машиноградњом тако и са намером наше владе у којој мери и обиму желимо да приступимо сарадњи односно кооперацији[,] расподели рада и научнотехничкој сарадњи. Затим би делегација дошла у Москву, поднела извештај својој влади и позвала нашу делегацију на потписивање аранжмана“ – прибележио је излагање начелника Међународног одељења Госплана Алфејева економски саветник Амбасаде Секицки.⁴⁹⁶²

Совјетска делегација је у Југославији боравила од 19. марта до 11. априла 1963.⁴⁹⁶³ Како су у Секретаријату СИБ-а за индустрију наводили, „сврха боравка привредне делегације СССР-а је упознавање наше машиноградње и разговори о могућности специјализације, кооперације и техничке сарадње на овом подручју“. „Стручни састав совјетске делегације је на врло високом нивоу. У делегацији се налазе руководиоци и специјалисти за поједина подручја машиноградње, бродоградње и електротехнике, укључив и специјалисте за научноистраживачки рад“ – констатовали су у југословенском Министарству.⁴⁹⁶⁴ На почетку преговора шефови две делегације су изнели „основне и начелне погледе о могућностима и потреби сарадње на подручју машиноградње“. Д. Кекић је „подвукао да постоје врло добри објективни услови за сарадњу [...] на подручју машиноградње“ и да се она може одвијати „кроз следеће основне облике“: 1) „путем специјализације на бази дугорочније поделе рада“; 2) „путем кооперације и заједничке изградње комплетних објеката како за наше потребе, тако и за трећа тржишта“; 3) „путем техничке сарадње уопште, а посебно на подручју лиценци и техничке документације“.

Шеф совјетске делегације Ј. С. Новосјолов се сложио са наведена три принципа сарадње и истакао да „СССР много полаже на специјализацију и кооперацију на подручју машиноградње са Југославијом“. Осим тога, посебно је нагласио „потребу сарадње на дужи период“, односно „дугорочну сарадњу у специјализацији“, потом потребу „чврсте дисциплине“ при извршавању обавеза које буду договорене, као и „жељу совјетске делегације да своја искуства и знања пренесе на социјалистичке земље“ и да СССР „у односу према другарским земљама прилази без личне користи“. Навео је и да делегација коју је предводио има „обавезу према својој влади да не оду из ФНРЈ без конкретних резултата, већ да се пронађе основ за почетак великих и добрих односа за сарадњу на подручју машиноградње“. Помињући да су социјалистичке државе и Извршни комитет СЕВ-а „утврдили програме и принципе међусобне специјализације“, Новосјолов је додавао: „Али иако Југославија није члан СЕВ-а, што не смета за сарадњу са СССР, ти принципи треба да буду прилагођени условима преговора и сарадње на билатералној бази СССР–Југославија.“ Д. Кекић је навео да је разумео да то што Југославија није члан СЕВ-а „не мора да буде препрека за сарадњу“. Новосјолов је потврдно реаговао на те његове речи и истакао да је „заједнички задатак да се ударе темељи, одреди правац привредне сарадње СССР–Југославија на обострану корист“.⁴⁹⁶⁵

⁴⁹⁶² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 49019, Забелешка о разговору М. Секицког, саветника Амбасаде у Москви, са зам. начелника Међународног одељења Алфејевим, 11.3.1963.

⁴⁹⁶³ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научнотехничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 442437, Белешка о боравку привредне делегације СССР-а у нашој земљи, 27.3.1963.

⁴⁹⁶⁵ Исто; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње.

Даљи преговори су се одвијали кроз четири групе, за: 1) општа питања; 2) тешку машиноградњу; 3) општу машиноградњу; 4) електротехнику. Након дводневних разговора, те групе су кренуле са обиласком југословенских предузећа „према усвојеном програму обиласка за сваку поједину групу“. Совјетски стручњаци су посетили чак 44 предузећа и ти обиласци су се показали као „врло корисни“. Ј. С. Новосјолов је истицао како су „превазиђена сва њихова очекивања у односу на ниво и могућности“ југословенске индустрије.⁴⁹⁶⁶ Совјетске стручњаке су у југословенским фабрикама „свуда јако добро примали“, што је доприносило стварању „другарске атмосфере“. Општи утисак совјетских специјалиста је био „углавном повољан“ („углавном о свим предузећима се изражавају позитивно са овом или оном примедбом“), а одређене фабрике су „оставиле на њих врло снажан утисак“ и наводили су како су „изненађени техничким достигнућима југословенске индустрије“.⁴⁹⁶⁷

По повратку група у Београд, на „припремном састанку југословенског дела делегације“ који је одржан 4. априла, секретари четири радне групе су износили утиске и запажања, стечене током посета предузећима. Приликом дискусије „по свим питањима индустријске сарадње Југославија–СССР“, било је „утврђено“ више „принципа за даље разговоре са совјетским стручњацима“: 1) „несумњиво је потребно да се привредно повежемо са СССР и другим источним земљама“; 2) „потребно је редуцирати првобитно планиране листе са наше стране и свести их на битније производе, јер су прешироко постављене“; 3) „мада је реч о чисто информативној посети, тако је она бар била замишљена, види се да стручњаци СССР желе да ураде много више него што је то првобитно било постављено па то треба свакако искористити за постизање што конкретнијих резултата у преговорима“; 4) „не треба пренаглићи, залетети се у правцу искључиве специјализације за потребе СЕВ-а и СССР, већ се мора водити рачуна да специјализација наше привреде иде у том правцу да можемо своје производе нудити свуда у свету уз одговарајући квалитет и цену“; 5) „настојати да се свакако обезбеди добивање потребног репродукционог материјала од СССР“; 6) „Заинтересовани смо за техничку документацију коју може СССР да нам обезбеди, али морамо указати совјетским стручњацима на то да СССР треба да нам даје документацију у знатно већем обиму него што ми можемо да нудимо. У вези са лиценцама, које користимо са Запада, можемо дати списак производа које радимо по тим лиценцама, али не можемо упознати совјетске стручњаке са условима под којима добијамо лиценце“; 7) „треба настојати да се формира заједнички центар /Биро/ и у Југославији и у СССР-у за индустријску кооперацију“; 8) „што се тиче међусобног биланса, не може се узети у обзир да предузеће које продаје треба исто толико и да купи и обрнуто, већ се биланси могу радити само у оквиру заједничке и дугорочно постављене привредне политике, а никако на основу појединачних односа предузећа“.⁴⁹⁶⁸

Преговори су полако улазили у завршну фазу. На састанку „сводне групе“ 6. априла 1963. „утврђиван је текст протокола о резултатима рада совјетских и југословенских стручњака“. Две делегације су се договориле да у Протоколу „треба нагласити да ће се научно-техничка документација измењивати без накнаде и да ће се совјетски стручњаци усавршавати за поједина питања у Југославији“. Обе стране су се усагласиле око тога да „о свакој конкретној ствари из подручја специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње треба да [се] сачини уговор“. Са совјетске стране уговорну страну је требало да представљају „одговарајуће институције, односно државни органи“, а југословенску предузећа. Такви уговори су требали да буду „унети у Протокол о робној размени“, како би на тај начи добили „снагу међу-

⁴⁹⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 442437, Белешка о боравку привредне делегације СССР-а у нашој земљи, 27.3.1963; Исто, ф. 128, дос. 4, 442486, Кратка оцена запажања руских стручњака; Исто, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње.

⁴⁹⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Кратка оцена запажања руских стручњака; Исто, Без наслова (белешка „уз напомене које су већ дате о совјетским друговима“); Исто, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње.

⁴⁹⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње.

државне обавезе“. Договорено је и да се међусобне испоруке „билансирају“ на нивоу „целокупне робне размене“, а не по „појединим производним групама“. Две стране су се споразумеле и око тога да „питање цена“, заједничког наступа на трећим тржиштима, „материјално-сировински проблеми“ и трошкови производње, не уђу у Протокол, већ да се имају у виду за разматрање у следећој етапи преговора, која је планирана за средину 1963. у Москви. Осим тога, југословенска страна је на састанку наглашавала да „специјализацију и кооперацију не треба посматрати само код финалних производа, већ их треба шире поставити са акцентом на решење и материјално-сировинског питања“.⁴⁹⁶⁹

После тога су, 8. априла 1963, уследили „завршни разговори“ на којима су „резимирани [...] резултати обилазака југословенских предузећа“ и вођених разговора и „утврђено је да постоји заинтересованост и једне и друге стране по питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње“. Две стране су тог дана „утврдиле коначан текст Протокола о вођеним разговорима“, који се састојао од „око 40 страница“, од чега су 32 странице представљале „конкретан текст међусобних могућности“. Сам чин потписивања Протокола је обављен 10. априла 1963. „Главни моменти“ Протокола, у виђењу југословенске стране, биле су следеће четири ставке: 1) „постоје значајне могућности за специјализацију и кооперацију на дугорочној основи обеју земаља у следећим гранама машиноградње: машине алатљике, машине и опрема за енергетску индустрију, електроиндустрија, аутомобили, трактори и пољопривредне машине, машине и опрема за рударство и грађевинарство, опрема за хемијску и прехранбену индустрију, опрема за прераду нафте, опрема за цементну индустрију и бродоградњу“ (прецизна, опширна номенклатура производа је наведена у прилозима Протокола); 2) „постоје значајне могућности за научно-техничку сарадњу која би се остваривала упознавањем стручњака са научно-техничким достигнућима и искуствима у производњи, разменом техничке документације, сарадњом између научно-истраживачких института СССР-а и Југославије“; 3) „групе су се сложиле у томе да би се узајамне испоруке производа машиноградње које проистичу из усвојене дугорочне специјализације и производне кооперације остваривале у оквиру трговинских споразума између две земље а прецизније би се одређивале годишњим протоколима о узајамним испорукама робе“; 4) „конкретне предлоге за научно-техничку сарадњу за период 1963–1965. година треба да припреме по одређеним темама групе обеју земаља у циљу разматрања истих на редовним заседањима Совјетско-југословенске комисије за научно-техничку сарадњу“.⁴⁹⁷⁰

После окончаних преговора у Београду су констатовали да су „наши колективи уложили много напора, пре свега у циљу стварања документације за ове разговоре, што је допринело да се разговори приведу крају“. Обим Протокола је за њих представљао потврду „ширине захвата“ који су проистекли из припремљене документације. Што се тиче производа о којима је дискутовано, констатовали су да су за „неколико групација, Совјети [...] показали посебан интерес“: алатне машине, бродоградња, електроиндустрија, објекти за прехранбену индустрију и комплетни објекти. Наспрам тога, совјетска страна је показала „потпуни или никакав интерес“ за шинска возила и аутомобилску индустрију, а „сасвим мали интерес за пољопривредне машине“. У Београду су сматрали да би „предстојећи разговори у Москви требали [...] да конкретизују“ постигнуте договоре и да због тога „већ сада“ треба отпочети са „припремом материјала“.⁴⁹⁷¹ На југословенској страни су закључивали да је „овај наш састанак са совјетским стручњацима у стручном погледу јако успео и представља један богат кон-

⁴⁹⁶⁹ Исто.

⁴⁹⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње; АЈ, КПП, I-5-б/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁷¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Информација о преговорима вођеним са стручњацима СССР, по питањима специјализације, кооперације и техничке сарадње на подручју машиноградње.

кретан материјал који би, уколико до реализације дође, могао за југословенску машиноградњу, бити од велике користи“.⁴⁹⁷²

Одмах по окончању преговора са совјетске стране су почеле да стижу позитивне реакције. Саветник Амбасаде СССР у Београду Богачов је – говорећи „о утисцима делегације за индустријску кооперацију“ – наводио да су „пуно видели, стекли позитивне утиске, посебно о доброј организацији неких предузећа“.⁴⁹⁷³ Убрзо по повратку у Москву, Ј. С. Новосјолов је југословенским дипломатама саопштио да је „совјетска делегација примљена у СФРЈ пријатељски“ и да је током преговора „владала атмосфера потпуног поверења и конструктивне сарадње“. Као и током посете, шеф совјетске делегације је навео да је она „била изненађена чињеницом у којој маси је наша машиноградња односно уопште индустрија напредовала у последњих десет година“. „Совјетска делегација је дошла до убеђења да постоје објективни предуслови да се у машиноградњи наших двеју земаља може доћи до кооперације на врло широком плану. Посебно су заинтересовани на опреми која је рађена на основу западних лиценци и чија је израда на светском нивоу. Такође су заинтересовани на бесплатној размени документације, размени стручњака и радника [...]. Новосјолов нарочито подвлачио да основни вид сарадње треба да буде усаглашавање специјализације“ – прибележио је даље утиске шефа совјетске делегације М. Секицки.⁴⁹⁷⁴

Југословенске дипломате су 10. маја 1963. саопштиле совјетској страни да би делегација за наставак преговора о индустријској кооперацији дошла у совјетску престоницу већ у току маја. У Госплану нису очекивали тако брзо покретања питања доласка југословенске делегације. Најављивање „скорог доласка“ их је „донекле изненадило“, питали су југословенске званичнике како су успели да се „спреме у тако кратком року“ и „изражавали сумњу у могућност завршавања сопствених припрема“. Ипак, због југословенског инсистирања на томе да се „наставак преговора о кооперацији фиксира крајем маја“, совјетска страна се сагласила са доласком југословенских стручњака. У разговорима који су вођени у вези са наставком преговора у Москви, са совјетске стране су „стављали до знања“ југословенским дипломатама како они „кооперацију разумеју знатно шире од нас, тј. да они ту подразумевају и расподелу производње, специјализацију и размену техничке документације“. Представници Госплана су наводили да „сматрају да се тешко може припремити неки коначни докуменат пошто још ни они а ни ми немамо дефинитивни план до 1970[.] године“, додајући да то ипак „не искључује да се у предстојећим разговорима одређене ствари фиксирају конкретно и у обавезујућој форми“. Према њиховом мишљењу, најбоље би било да се „потпише протокол као и на првом заседању али да се конкретно фиксирају цифре“. У вези са тим, у Економском сектору југословенске амбасаде су констатовали: „Јасно им је да из предстојећих преговора не могу произаћи дефинитивна решења, пошто нити ми нити они немају фиксиран привредни план, али они очекују да ће преговори дати јасну слику структуре и обима сарадње у машиноградњи.“ У тим разговорима совјетска страна је – у вези са претходним југословенским интересовањем – напомињала да је спремна да размотри евентуалне југословенске предлоге „који би били ван оквира машиноградње“.⁴⁹⁷⁵

⁴⁹⁷² ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 4, 442486, Без наслова (белешка „уз напомене које су већ дате о совјетским друговима“).

⁴⁹⁷³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 6, 412978, Забелешка о разговору М. Влаховића са Богачовом, саветником Амбасаде СССР, 12.4.1963.

⁴⁹⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 7, 415550, Забелешка о разговору са замеником председника Госплана Новосјоловим, М. Секицки, 22.4.1963; Исто, 414397, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 23.4.1963.

⁴⁹⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 13, 416039, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 10.5.1963; Исто, Телеграм Гузине, Амбасади СФРЈ у Москви, 14.5.1963; Исто, Телеграм Кведера, Амбасади ФНРЈ, 27.5.1963; Исто, 416456, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 18.5.1963; Исто, 417716, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 23.5.1963; Исто, ф. 128, дос. 1, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. до 28. маја 1963.

Југословенска делегација је у СССР-у боравила од 1. до 26. јуна 1963.⁴⁹⁷⁶ На челу југословенских стручњака налазио се државни подсекретар у Савезном секретаријату за индустрију Винко Хафнер, а совјетску делегацију је предводио Јефим Степанович Новосјолов, који је у међувремену „поново“ постао „министар у влади СССР“ – председник Државног комитета за грађевинске машине, машине за путеве и машине за комуналне потребе.⁴⁹⁷⁷ На првом пленарном састанку Ј. С. Новосјолов је – према речима шефа југословенске делегације В. Хафнера – био „доста резервисан“ и „ограничавао се искључиво на практична питања кооперације у области машиноградње“. „Одлучно“ је истицао да Југославија треба више да увози из СССР-а, „нарочито комплетних објеката“ и да то „треба да буде основа за балансирање“. Међутим, у даљим „незваничним контактима“ шеф совјетске делегације је „показао више разумевања“ за југословенске предлоге. Разговори стручњака по групама (група за разраду општих питања индустријске кооперације; група за тешку машиноградњу; група за општу машиноградњу; група за електроиндустрију) почели су 3. јуна. „Морали смо изаћи са конкретним предлозима о нашем извозу машина у СССР. У овој фази разговора били смо конкретнији од њих. Заузели су доста повољне ставове о нашим главним предлозима, а о многим општим питањима гледишта су истоветна. Прихватили су принцип балансирања у оквиру целокупне робне размене. Траже да што пре сагледамо структуру и обим дугорочне робне размене. Тежиште испорука на основи специјализације и кооперације стављају на период 1966–1970, док би повећање размене у 1964[.] и 1965[.] години могло ићи на бази садашњег споразума“ – јављао је у основним цртама В. Хафнер Београду. Обилазак предузећа је почео 4. јуна.⁴⁹⁷⁸ Пре поласка „на терен“ југословенска делегација је уручила совјетској „конкретне предлоге сарадње и размене у области машиноградње“.⁴⁹⁷⁹

Чланови југословенске делегације, подељени у три групе, посетили су 46 предузећа, „научно-истраживачких и пројектних института“ у Москви, Лењинграду, Риги, Харкову, Тбилисију, Ташкенту, Волгограду и у неколико места недалеко од совјетске престонице.⁴⁹⁸⁰ Обилазак предузећа и института је био доста значајан да чланови делегације „употпуне слику о степену развитка совјетске машиноградње“, производима који су интересантни за југословенску привреду и о могућностима за „развијање“ научно-техничке сарадње две државе. Утисци југословенских стручњака били су изузетно позитивни. „Изванредно велико домаће тржиште, с једне стране, затим специјализација предузећа и увођење стандарда и нормализације, с друге стране, омогућили су за велики део производа, великосериску и масовну производњу и на тај начин створили основу за примену савремене технологије у индустрији Совјетског Савеза“ – констатовали су у извештају. Производи совјетске машиноградње су у „техничком погледу“ били на „високом нивоу“, али су југословенски стручњаци уочавали да „има и производње производа технички застарелих“ који су имали „нешто веће габарите и тежине“. Свеукупно посматрано, после посете предузећима и институтима југословенски стручњаци су извукли „несумњив закључак“ о томе да „совјетска машиноградња данас решава и способна је да реши најкрупније техничке и производне проблеме“, као и да „постоје објективно велике могућности снабдевања наше привреде производима совјетске машиноградње“.⁴⁹⁸¹

⁴⁹⁷⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁷⁷ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 7, 419331, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 4.6.1963; АЈ, 130-629-1039, Решење о путовању стручне делегације југословенске машиноградње у СССР, 18.5.1963; АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 7, 419331, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 4.6.1963.

⁴⁹⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 420949, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 20.6.1963.

⁴⁹⁸⁰ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁸¹ Исто.

После обиласка фабрика и института, југословенски стручњаци су се 20. јуна вратили у Москву. Шеф делегације В. Хафнер је о поменутих позитивним утисцима јављао Београду: „То су већином крупна и специјализована предузећа са врло напредном технологијом и добром организацијом. Свуда смо наишли на топао пријем и велике симпатије за Југославију. Општи утисак из ових посета олакшаће нам даљи рад.“ Изузетно позитивне утиске о виђеном током обиласка предузећа В. Хафнер је 25. јуна 1963. изнео и П. Ф. Ломаку. Навео је да су они „у Југославији знали врло мало о индустрији Совјетског Савеза, тј. знали су само објављене податке о општим показатељима развоја привреде СССР“ и да су југословенски стручњаци током обиласка фабрика „били запрепашћени високим нивоом технологије, високим нивоом технике и савременом опремом совјетских предузећа“. По повратку у совјетску престоницу, југословенски стручњаци су „сређивали податке и ставове“ у оквиру четири стручне групе и очекивали да добију совјетски предлог о сарадњи.⁴⁹⁸²

После разматрања југословенског предлога, совјетска страна је 20. јуна предала свој „предлог сарадње и размене у области машиноградње са цифарским подацима“. Према речима шефа југословенске делегације, предлог се „прилично“ разликовао од југословенског, као и од „ранијих ставова“. „Чини нам се да је то резултат реконсидерације којих је у међувремену вероватно било код њих и у оквиру СЕВ“ – био је утисак Хафнера. Уопштено посматрано, предлог је предвиђао „одређену специјализацију“ за део југословенске машиноградње, а наспрам тога је „врло мало“ утицао на машиноградњу СССР-а. Речима Хафнера: „Више се ради о робној размени него о стварној индустријској кооперацији.“ Совјетска страна је „и даље“ инсистирала на „избалансирању размене унутар машиноградње“, али је, ипак, у „коначном билансу међусобних испорука“ дозвољавала „приличну разлику“ која је могла да се надомести репроматеријалом који је био неопходан југословенској привреди. У предлогу је совјетска страна остала на гледишту да се „предложена сарадња и проширена размена машина могу реализовати тек у планском раздобљу 1966–70, док би се до тада примењивао важећи споразум [о робној размени – прим. М. Нинковића] уз евентуалне допуне“.

Што се конкретних совјетских предлога о извозу и увозу тиче, В. Хафнер је обавештавао Београд о основним стварима: „У тешкој машиноградњи и бродоградњи задржавају углавном раније ставове. Не интересују се више за тракторе-гусеничаре нити за друге наше тракторе и пољопривредне машине. Предлажу да увозимо њихове магистралне и маневарске дизел-локомотиве и тешке камионе. Спремни су да годишње узму 10.000 наших аутомобила ЦЗ–750, али под условом да ми узмемо 4.000 њихових 'волги' од 2.500 см кубних. Изненађују високом поруцбином од 21.000 мопеда, у једној варијанти чак 120.000 годишње. Потпуно су изменили ранији предлог специјализације за алатне машине. Одустају од машина из асортимана 'Првوماјске' као и од свог извоза тешких алатних машина. У електроиндустрији њихов предлог је, што се тиче јаке струје, за нас врло повољан, док нас у подручју слабе струје врло лоше третирају. Не интересују се више за нашу телефонију.“ „Без обзира на нека погоршања, њихов нови предлог оцењујемо као позитиван“ – закључивао је шеф југословенске делегације.⁴⁹⁸³

Уследило је „заједничко разматрање“ југословенског и совјетског предлога о „обиму узајамних испорука производа машиноградње“ и две делегације су се сложиле око „заједничких предлога“ које ће поднети владама СССР-а и СФРЈ.⁴⁹⁸⁴ Постигнути договори су фиксирани у Протоколу о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње, који су шефови делегација В. Хафнер и Ј. Новосјолов потписали 26. јуна 1963. Сам Протокол је оби-

⁴⁹⁸² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 175–178, Запись беседы заместителя Председателя Совета Министров СССР, Председателя Госплана СССР т. Ломако П. Ф. с заместителем Государственного секретаря по промышленности Союзного исполнительного Вече СФРЮ В. Хафнером, 25.6.1963; ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 420949, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 20.6.1963.

⁴⁹⁸³ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 421063, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 22.6.1963.

⁴⁹⁸⁴ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

ман документ (66 страна) који се састоји од уводног дела на пет страна, три одељка (о тешкој машиноградњи, општој машиноградњи и електроиндустрији) на 57 страна и два списка чланова југословенске и совјетске делегације на четири стране.⁴⁹⁸⁵

У уводном делу Протокола је констатовано да су се стручњаци две државе „сложили да предмет специјализације и кооперације у производњи и научно-техничке сарадње буду они производи машиноградње који су најсавременији и најекономичнији и у којима је уложен високо квалификовани рад индустрије земље у којој се врши специјализација“.⁴⁹⁸⁶ У југословенској делегацији су сматрали да је усвајање тог принципа за СФРЈ имало „двоструки значај“, због тога што „на тај начин дајемо предност оним производима које смо властитим снагама развијали и, друго, што у специјализацију и кооперацију укључујемо производе високог степена обраде“.⁴⁹⁸⁷ Обе стране су се усагласиле и око тога да се сарадња у тим областима може „ефикасно остваривати на дугорочној основи, у роковима од 5 и више година“. У вези са тим, постигнута је сагласност око тога да се кооперација и специјализација, и узајамне испоруке које су на основу њих предвиђене, „укључе у дугорочне планове обеју земаља за период до 1970. године“.

Договорен је и списак производа за специјализацију производње „за подмирење утврђених узајамних потреба“. Према „подели“ која је усаглашена, југословенска индустрија је требала да се специјализује за производњу: „хоризонталних бушалица 125 и 150 mm, карусела 1.500 и 3.000 mm, машина за утоваривање и чишћење репе, агрегата за вештачку кишу, латних аутомобила и мопеда, трикотажних машина, брзоходних сновалки и машина за бојење, испаривача за концентрацију воћних сокова, уређаја за хватање ароме, линија за самопослуживање јела, комплетних постројења за стиrol и формалин, вагона цистерни, бродова за суше терете, океанских реморкера, морских тегљача и багера, пловених докова, трансформатора и трансформаторских станица, електромотора, високонапонских апарата, каблова и друго“. Са друге стране, совјетска индустрија је требала да се специјализује за производњу: „вишевертених аутомата, вертикалних и координантних бушалица, брусница без шиљака, копирних глодалица, машина за озубљење, трактора од 20 КС, комбајна за кукуруз, репу и силосних комбајна, као и других пољопривредних машина, аутомобила од 2.500 cm³ и већих, тешких камиона преко 15 тона носивости, пределица, сновалки, моталица, машина за бојење, за гребенање и других текстилних машина, разне опреме за израду пластичних маса и производа од пластичних маса, специјалних пумпи, термоблокова од и преко 200 MW, парних котлова преко 120 t/h, комплетних жељезара, уређаја за истраживање, бушење и добијање нафте, тежих постројења за добијање и оплемењивање руда и угља, дизел локомотива од 2.000 КС и већих, бродова на подводним крилима, електронских компонената, мерних инструмената, прибора и уређаја за аутоматизацију технолошких процеса и друго“.⁴⁹⁸⁸

Две стране су се сагласиле и око тога да „постоје реалне могућности за кооперацију у области машиноградње обеју земаља код испорука комплетних постројења за узајамне потребе и приликом испорука за трећа тржишта у групацијама производа који су наведени у прилозима [...] Протокола“. Што се тиче обима размене, југословенски и совјетски стручњаци су проценили да – према тадашњем „сагледавању“ – у периоду од 1966. до 1970. на основу специјализације и кооперације из Југославије у Совјетски Савез могу да се испоруче производи у вредности од „око 740 милиона долара“, а из СССР у СФРЈ у вредности од „око 600

⁴⁹⁸⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

⁴⁹⁸⁶ Исто.

⁴⁹⁸⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁸⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

милиона обрачунских долара“.⁴⁹⁸⁹ Што се тиче структуре договорене размене, у оквиру наведених вредности, она се може видети из следеће табеле.

-Табела бр. 131: Основна структура размене у три области машиноградње (вредности су наведене у милионима долара).⁴⁹⁹⁰

Област машиноградње	Извоз из СФРЈ у СССР	Извоз из СССР у СФРЈ
Тешка машиноградња	290,15	316,90
Општа машиноградња	252,40	202,50
Електроиндустрија	195,00	67,00
Укупно	737,55	586,40

Предвиђени обим размене и „номенклатура“ нису били „дефинитивни“. „Реално се може предпоставити да ће се, у току наредних година, номенклатура даље разрадити, нарочито у вези са доношењем перспективних планова привредног развоја у обе земље, а исто тако да ће се обим међусобних испорука моћи реалније утврдити приликом закључивања дугорочног трговинског споразума“ – сматрали су чланови југословенске делегације. Иако су, дакле, биле предвиђене одређене корекције наведених вредности, повећање у односу на додашњу размену је било огромно. У поређењу са планираним југословенским извозом производа машиноградње у СССР у периоду од 1963. до 1965, чија просечна вредност је била „око 41 милион долара“, за период од 1966. до 1970. био је предвиђен извоз од „око 150 милиона долара просечно годишње“! Две стране су се сагласиле и око тога да би било „целисходно“ да се узајамне испоруке одређених производа „делимично реализују и у 1964. и 1965. години“. Пошто је совјетска страна истицала да је „њихов план до краја 1965. године већ избалансиран“, две стране су се усагласиле око тога да се „предложена размена оствари у периоду од 1966. до 1970. године“. Међутим, југословенска делегација је – полазећи од тога да међу производима које су планирани за испоруку од 1966. има оних који „треба да се врше у великим количинама“ – предложила да се „међусобне испоруке извесних производа делимично реализују и у 1964. и 1965. години“. То су образложили потребом да се југословенска индустрија „на време и постепено“ припреми за „производњу у већим серијама“. Са совјетске стране је то било прихваћено и, као такво, наведено у Протоколу.⁴⁹⁹¹

Као што је било речи и на преговорима вођеним у Београду, југословенски и совјетски стручњаци су се договорили да се „узајамне испоруке производа машиноградње, који произилазе из препорука о специјализацији и кооперацији у производњи“ одвијају „у оквиру дугорочних трговинских споразума који се закључују између две земље и прецизирају годишњим протоколима о узајамним испорукама роба“. Што се тиче цена, стручњаци две државе су се споразумели да се испоруке опреме обављају „на бази светских цена“, које ће „одговарајуће организације обеју земаља“ договарати за сваки производ појединачно. За југословенску страну је било изузетно важно да су добили совјетску сагласност о томе да ће СССР испоручивати СФРЈ „неке неопходне материјале, и то: ваљани материјал металургије, цеви и друге материјале за израду производа машиноградње, на основу специјализације“.⁴⁹⁹² У вези са

⁴⁹⁸⁹ Исто.

⁴⁹⁹⁰ Табела је преузета из Информације о потписаном Протоколу припремљене за Ј. Б. Тита. (АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Информација о потписаном Протоколу по питању специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између Југославије и СССР, 13.8.1963.)

⁴⁹⁹¹ АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963; Исто, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР; Исто, Информација о потписаном Протоколу по питању специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између Југославије и СССР, 13.8.1963.

⁴⁹⁹² Колико је увоз ваљаног материјала по том основу био значајан за југословенску привреду, можемо закључити на основу следећег коментара С. Вукмановића са проширене седнице ИК ЦК СКЈ одржане у марту 1962: „Према неким прорачунима, изгледа да ћемо 1965–1966. године морати да увозимо око 600.000 тона

тим, југословенска делегација је уручила совјетској „оријентациони преглед количина и врста репродукционих материјала“ у вредности од „око“ 150.000.000 долара. Испорука совјетских репроматеријала у тој вредности је омогућавала да дође до нивелисања вредности размене. Договорено је да се „обим и рокови“ за испоруке тих материјала одређују дугорочним трговинским споразумом.

Када је „балансирање“ испорука у питању, већ смо поменули да су се две стране сагласиле да се оно не врши на основу међусобног „изравнавања“ испорука производа машиноградње, већ у оквиру целокупне робне размене. Постизање договора по том питању је било нарочито значајно за Београд. „Овакав став, уз раније поменути предлог стручњака да Совјетски Савез испоручује Југославији неке неопходне материјале за израду производа машиноградње, на основи специјализације, омогућује овакав обим испорука са наше стране, који је сагледан и усвојен у овим преговорима, односно овакав обим међусобних испорука. Ако би се стало на гледиште да се обим међусобних испорука изравна са производима машиноградње, наш извоз најглавнијих производа, из усвојене номенклатуре, нужно би био знатно нижи а тиме и укупан обим узајамних испорука“ – наводили су југословенски стручњаци у извештају са преговора.⁴⁹⁹³

Дужна пажња у Протоколу је посвећена и питањима у вези са научно-техничком сарадњом. Као што је помињано током преговора, две стране су се сложиле да се „научна и техничка сарадња у машиноградњи остварује према условима важећег Споразума од 19. децембра 1955.“ и то путем: 1) „уознавања група и појединих стручњака са научно-техничким достигнућима у производњи и научно-истраживачком раду“; 2) „узајамне размене техничке документације“; 3) „сарадње између научно-истраживачких и пројектних института у циљу заједничког решавања појединих проблема, који су од интереса за обе земље“; 4) „размене стручњака, предавача и консултаната“; 5) „размена разног информативног материјала“. На трагу одређених искустава, пре свега у вези са реализацијом испорука комплетних објеката по листи „Ц“, али имајући у виду и договоре и могућности за сарадњу на плану машиноградње, југословенски и совјетски стручњаци су се сагласили и око тога да постоје могућности за ширење научно-техничке сарадње путем: 1) „израде техничке документације по наруџбини једне или друге земље“; 2) „вршење експертиза и студија о процесима, материјалима и опреми за потребе једне или друге земље“; 3) „дугорочне производно-техничке обуке и усавршавање стручњака обеју земаља“.⁴⁹⁹⁴

Одраз југословенских иницијатива за ширење сарадње и ван подручја машиноградње и совјетске начелне сагласности о томе, била је следећа одредба Протокола: „Југословенски и совјетски стручњаци су се сагласили да је, у циљу даљег развијања специјализације и кооперације у машиноградњи, целисходно размотрити могућности и услове развоја, специјализације и кооперације и у другим гранама индустрије, у томе посебно у области енергије, црне и обојене металургије и хемијске индустрије.“ У вези са тим питањем, руководство југословенске делегације је током боравка дискутовало са председником Госплана и потпредседником Владе СССР-а Петром Фадејевичем Ломаком. Совјетски министар је том приликом истакао „спремност Совјетског Савеза да пружи помоћ братској и социјалистичкој Југославији“ и са-

---

ваљаног материјала да бисмо опскрбљивали нашу индустрију. Како то сада изгледа, увоз ваљаног материјала иде врло тешко. То је такав артикал као пшеница, тешко се даје. Ако ти га неко и даје, тражи неку другу сировину.“ (*Поčetак краја SFRJ*, стр. 74.)

⁴⁹⁹³ АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963; Исто, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁹⁴ АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963; Исто, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

општио да се жеље Београда за сарадњом у наведеним привредним гранама могу разматрати пошто југословенска страна упути „конкретне предлоге“. У вези са тим питањима, чланови југословенске делегације су у Извештају са преговора напомињали да је „потребно [...] да разрадимо питања која намеравамо да расправимо са одговарајућим совјетским органима у циљу развијања сарадње у области енергије, црне и обојене металургије и хемијске индустрије“.⁴⁹⁹⁵

Спискови конкретних производа (наведени детаљније него у уводном делу Протокола), предвиђене количине, динамика испорука и вредности за међусобну размену, обостране жеље по питању добијања конкретне техничке документације – све то је прецизно наведено у поменутом три одељка – о тешкој машиноградњи, општој машиноградњи и електроиндустрији – на 57 страна.⁴⁹⁹⁶ Осим међусобних испорука, у прилозима Протокола је поменуто и „кооперација при извозу за трећа тржишта“. Наведен је већи број комплетних постројења која би се могла извозити у треће државе, али вредност тих испорука није урачуната у поменуте укупне вредности испорука из једне у другу земљу. „У којој ће се мери кооперација приликом испорука за трећа тржишта реализовати, то зависи од односа спољнотрговинских предузећа обеју земаља, којима су стручњаци двеју земаља указали на значајне могућности у том погледу“ – навели су југословенски стручњаци у извештају са преговора. У прилозима Протокола доста пажње је посвећено научно-техничкој сарадњи и наведен је „веома широк број подручја где треба да се оствари таква сарадња“. Југословенски стручњаци су у доста више случајева тражили „документацију и другу помоћ“ од совјетске стране, него што је обрнуто био случај. Било је, ипак, „врло важних питања“ за које су совјетски стручњаци сматрали да ће моћи успешно да их реше уз помоћ југословенских стручњака и техничке документације.⁴⁹⁹⁷

У прилозима Протокола су, као што смо поменули, детаљно наведене појединачне варијанте производа са различитим карактеристикама. Међутим – широко посматрано – ако појединачну опрему, машине и уређаје групишемо у веће целине у оквиру појединих грана машиноградње (тешке и опште машиноградње, електроиндустрије), добијамо структуру међусобних испорука коју можемо видети из наредне три табеле. Пођимо од тешке машиноградње која се по вредности извоза на обе стране налазила на првом месту.

-Табела бр. 132: Структура размене у тешкој машиноградњи (вредности су наведене у милионима долара).⁴⁹⁹⁸

Тип производа	Извоз из СФРЈ у СССР	Извоз из СССР у СФРЈ
Опрема за експлоатацију и прераду нафте	11,00	42,00
Бродови и опрема	213,50	28,50
Шинска возила	31,15	22,50
Грађевинске машине	20,08	23,54

⁴⁹⁹⁵ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1785, Л. 176–178, Запись беседы заместителя Председателя Совета Министров СССР, Председателя Госплана СССР т. Ломако П. Ф. с заместителем Государственного секретаря по промышленности Союзного исполнительного Вече СФРЮ Винко Хафнером, 25.6.1963; АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963; Исто, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁹⁶ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

⁴⁹⁹⁷ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁴⁹⁹⁸ Табела је преузета из Извештаја југословенске делегације о преговорима – Исто.

Енергетска опрема	14,42	65,48
Рударска опрема	–	18,10
Металургијска опрема	–	116,78
Укупно	290,15	316,90

Из горње табеле можемо видети да је највећу ставку југословенског извоза у СССР чинила бродоградња. Годишње вредности извоза су се кретале у распону од 31,5 милиона 1966, до 48,3 милиона у току 1969. и 1970. Највећу ставку је представљао извоз 25 поморских бродова за превоз сувог терета носивости од 14.800 тона (по пет годишње, од 1966. до 1970). Са друге стране, највећа ставка совјетског извоза је била металургијска опрема која је требала да буде испоручена за реконструкцију и модернизацију „Железаре Зеница“ и проширење железаре у Смедереву, као и за руднике гвожђа Љубија и Вареш. Обе ставке које су предњачиле у југословенском и совјетском извозу, односиле су се на продужавање испорука које су биле предвиђене дугорочним трговинским споразумом из 1961. Велику ставку у извозу југословенске машиноградње су чиниле испоруке вагона цистерни за превоз нафте – од 1966. до 1970. СФРЈ је требала годишње да извезе по 700 вагона цистерни. У тих пет година је, дакле, СССР требао да увезе чак 3.500 вагона цистерни (годишње по 6,23 милиона). Са друге стране, значајнију ставку у совјетском извозу је чинила енергетска опрема (парне турбине, генератори, парни котлови, котловски бубњеви, парне арматуре, откивци ротора турбина и генератора, откивци осовина хидротурбина, компресори и гасне турбине за гасоводе).

Предложена размена опреме је била утемељена на оним производима за које се једна, односно друга страна у већој или мањој мери већ специјализовала. Предлог размене је требао да допринесе даљој специјализацији производње одређене опреме у СФРЈ, односно у СССР, тј. њеном „даљем развоју и побољшању“. Осим даљег развоја специјализације у производњи различите врсте опреме, у тешкој машиноградњи (више него у другим областима ове индустријске гране) је била препоручена производна кооперација при изради низа уређаја. У „машиноградњи за енергетику“, тј. производњи „енергетске опреме“, стручњаци две државе су препоручивали кооперацију при изради следећих уређаја и опреме: „опрема за комплетне термоелектране изнад 125 MW“, „котловски агрегати изнад 220 тона“, „уређаји за комплексну аутоматизацију термоенергетских постројења“, „плиноводи и опрема за њих“, „хидротурбине типа Францис промер кола изнад 4 m“, „хидротурбине типа Каплан промер кола изнад 6 m“, „хидротурбине дијагоналне и цевне“ и „кугласти затварачи високог притиска за хидроцентралне“. У машиноградњи шинских возила, југословенски и совјетски стручњаци су се усагласили око тога да је „најцелисходније организовати производну кооперацију“ за следећу опрему: „дизел мотори за маневарске и индустријске локомотиве“, „хидраулични пренос снаге за маневарске и индустријске дизел локомотиве“, „командни пултови и уређаји за управљање локомотивом“, „окретна постоља за дизел локомотиве“, „пројектовање и производња електричних возова за приградски саобраћај“, „пројектовање и производња трамваја (моторних кола и приколица)“, „моторни возови лаке конструкције са применом алуминијума“ и „специјални теретни вагони великих носивости“.

У индустрији грађевинских машина предложена је кооперација у производњи следећих машина и опреме: „багери запремине кашике 4 и више m³“, „багери ведричари“, „прикључни скрепери запремине 10 и више m³“ и „аутогредери“. Полазећи од постојеће специјализације у индустрији рударских машина и кранова, југословенски и совјетски стручњаци су препоручивали кооперацију у производњи „комбајна за угаљ“, „комбајна за терање ходника“, „комплекса са комбајнима, транспортерима и механизованом подградом“ и „постројења за обогаћивање“. У бродоградњи, која је постепено заузимала све значајније место у робној размени две државе, препоручена је „узајамна кооперација у области бродске опреме“ и то на такав начин што је СССР требао да испоручује СФРЈ: „средства везе, навигациону опрему, велике бродске пропелере, уређаје за гашење пожара, опрему кухиња и праоница, рефлекторе, расхладне уређаје, брзоходне бродске дизел моторе, мерне инструменте, бродове са подводним крилима и др.“ Са друге стране, СФРЈ је СССР-у требала да испоручује „извесне

врсте бродских арматура, палубних уређаја по специјалним захтевима, помоћне моторе и др.⁴⁹⁹⁹

Структура размене у другој великој грани машиноградње може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 133: Структура размене у општој машиноградњи (вредности су наведене у милионима долара).⁵⁰⁰⁰

Тип производа	Извоз из СФРЈ у СССР	Извоз из СССР у СФРЈ
Моторна индустрија	62,40	50,50
Алатне машине	29,00	29,00
Трактори и пољопривредне машине	66,00	66,00
Текстилне машине	10,00	15,00
Опрема за хемијску индустрију	82,00	42,00
Опрема за прехранбену индустрију	3,00	–
Укупно	252,40	202,50

Општа машиноградња се по вредности испорука налазила на другом месту, иза тешке машиноградње. Када је о југословенском извозу реч, највећу вредност је имала опрема за хемијску индустрију. У оквиру ове гране машиноградње био је предвиђен извоз комплетних постројења за производњу стирила капацитета 40.000 тона годишње, комплетних постројења за производњу формалина капацитета 60.000 тона годишње и цевоводне арматуре. Осим тога, значајан је био југословенски извоз пољопривредних машина и производа моторне индустрије. Што се пољопривредних машина тиче, стручњаци две државе су предлагали да се југословенска индустрија специјализује за производњу утоваривача репе са чистилицом (на основу совјетске техничке документације) и машина прскалица („опрема за вештачку кишу са пумпним станицама по цртежима СССР“). У периоду од 1966. до 1970. предложена је испорука чак 25.000 утоваривача репе из СФРЈ у СССР и 5.000 прскалица. Предлог испорука производа индустрије мотора и моторних возила из СФРЈ у СССР је, такође, садржао импозантне бројке – предвиђена је испорука 50.000 путничких аутомобила Завода Црвена застава из Крагујевца⁵⁰⁰¹, као и испорука 105.000 „мопеда“.

Са друге стране, велику ставку у совјетском извозу су чинили трактори и пољопривредне машине (комбајни, копачи кромпира, чистилице за кукурузну шашу...). Предвиђена је испорука 1.000 трактора ДТ–20 и 750 трактора Т–25. Предвиђена је испорука и више типова комбајна, међу којима је најзначајнију ставку представљало 2.500 комада „3 редног комбајна за бербу кукуруза“. Значајне ставке совјетског извоза су биле и моторна индустрија и опрема за хемијску индустрију. Индустрија мотора и моторних возила је требала у периоду од 1966. до 1970. у СФРЈ да извезе: 115 камиона носивости 25 тона, 1.250 камиона носивости 11 тона,

⁴⁹⁹⁹ АЈ, КПП, I–5–b/99–13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

⁵⁰⁰⁰ Табела је преузета из Извештаја југословенске делегације о преговорима – АЈ, КПП, I–5–b/99–13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁵⁰⁰¹ Опширније о каснијој кооперацији „Црвене заставе“ са совјетским предузећима и сарадњи аутомобилских индустрија СФРЈ и СССР-а: Milan J. Stanković, *Organizazioni i tehnološki razvoj fabrike automobila „Crvena zastava“*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – multidisciplinarne doktorske studije, 2017, str. 239–240, 311–312, 507; Ranka Gašić, „Jugoslovenski Detroit“. *Automobilska industrija u Krajujevцу 1953–1991*, Beograd 2017, str. 89–101.

7.500 путничких аутомобила „Волга“, одговарајуће резервне делове, дизел моторе, „троделне точкове“ и лежајеве. У тој грани је СФРЈ требала да се специјализује у производњи „путничких аутомобила са радном запремином мотора до 1.500 cm³“ и „мопеда“, а СССР у производњи „камиона већих носивости 11 до 27 тона и путничких аутомобила са радном запремином мотора 2,5 и више литара“.

Што се тиче опреме за хемијску индустрију, предложено је да СССР током петогодишњег периода од 1966. испоручи СФРЈ 610 усисних, потисних и специјалних пумпи, пет „уређаја за раздвајање ваздуха комплетно са компресорским уређајима“ и „опрему за прераду пластмаса освојену у СССР“ у вредности од шест милиона долара. Осим у поменутих областима, била је препоручена специјализација у још неким гранама опште машиноградње, и то: 1) специјализација СФРЈ у производњи одређених алатних машина, уз договор стручњака две државе да би „даље требало размотрити могућности проширења специјализације и узајамних испорука машина за обраду метала уз обострано корисне услове“; 2) обострана специјализација у производњи одређене опреме за текстилну и лаку индустрију; 3) стручњаци две државе су сматрали и да је било „целисходно развијати специјализацију производње хемијске опреме за испоруке из СФРЈ у СССР у комплетним постројењима“ (на пример, поменута опрема за производњу стирила, формалина...); 4) постигнута је сагласност и о могућности специјализације југословенских предузећа за производњу одређене опреме за прехранбену индустрију за извоз у СССР.⁵⁰⁰²

Што се тиче електроиндустрије, усаглашена структура размене коју су стручњаци две државе предложили, може се видети из следеће табеле.

-Табела бр. 134: Структура размене у електроиндустрији (вредности су наведене у милионима долара).⁵⁰⁰³

Тип производа	Извоз из СФРЈ у СССР	Извоз из СССР у СФРЈ
Електронске компоненте	—	12,00
Мерни, контролни и регулациони уређаји	—	42,00
Периферни органи за електронске рачунске машине	—	11,00
Електронавигациона опрема	—	2,00
Трансформатори снаге	20,00	—
Трансформаторске подстанции	35,00	—
Електромотори	10,00	—
Високонапонске апаратуре	25,00	—
Електрофилтери	15,00	—
Каблови	90,00	—
Укупно	195,00	67,00

У предложеном југословенском извозу производа електроиндустрије, као што се може видети из табеле, лавовски део је отпадао на извоз каблова. Производи кабловске индустрије су и иначе чинили значајну ставку југословенског извоза у СССР. У Протоколу је препоруче-

⁵⁰⁰² АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

⁵⁰⁰³ Табела је преузета из Извештаја југословенске делегације о преговорима – АЈ, КПП, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

но да вредност испорука каблова расте за два милиона годишње – од 14 милиона у току 1966. до 22 милиона 1970. Са друге стране, убедљиво најзначајнија ставка совјетског извоза били су мерни, контролни и регулациони инструменти. У Протоколу је констатовано да су стручњаци две државе дошли до „закључка да постоји могућност да се у наредним годинама знатно увећа испорука мерних, контролних и регулационих инструмената из СССР у СФРЈ, проширивши на овај начин већ постојећу специјализацију и испоруку по текућем трговинском споразуму“. Стручњаци две државе су сматрали да је „целисходна“ и „специјализација СССР у погледу периферних органа за електронске рачунске машине и на тој основи остваривање испорука ових производа из СССР у СФРЈ“. Када су у питању „комплетне електронске рачунске машине“, специјализација у производњи и њихова испорука из СССР-а, две стране су се усагласиле да то питање накнадно треба размотрити „после упознавања стручњака СФРЈ са машинама које се производе у СССР и њиховом документацијом“. У оквиру „електромашиноградње“ препоручено је да се СФРЈ специјализује за производњу различитих врста трансформатора, комплетних трансформаторских подстанци, „високонапонске апаратуре“, „кондензатора снаге“, „високонапонске опреме за филтере за чишћење гасова“, „асинхроних електромотора“ и различитих врста каблова у „бакарном извођењу“. Договорено је и да се накнадно, после проучавања југословенских производа те врсте, размотри питање специјализације СФРЈ у производњи „високонапонских апарата“.

У Протоколу је констатовано и да су стручњаци две државе разматрали питање специјализације СФРЈ за производњу различитих производа радиоелектронске и електронске индустрије – као што су „аутоматске телефонске централе координантног система“, предајници снаге од 50 kW и више, и „сервостабилизатори“ – али су совјетске потребе за њима биле „потпуно задовољене сопственим снагама“, те је због тога закључено да „није неопходна специјализација по овим производима“. Југословенски стручњаци су показали „посебну заинтересованост за извоз аутоматских телефонских централа“, указивали су и на њихове „високе квалитете и постојање слободних капацитета“, па су се две стране усагласиле око тога да би било „целисходно“ да се то питање накнадно размотри. Две стране су се усагласиле и око тога да је „целисходно да се на основу специјализације увећа испорука из СССР у СФРЈ одређеног асортимана елемената радиотехнике, склопова, радиоцеви и полупроводничких елемената“, с тим да би се „асортиман и количине наведених производа“ накнадно прецизирани. Исто је важило и за совјетске испоруке „технолошке опреме за електронску и радиоелектронску индустрију“. Такође, постигнута је сагласност о „целисходности специјализације СССР у области радионавигационе опреме, опреме радиовеза и телефонске опреме за испоруку у СФРЈ“. Та опрема је била намењена за потребе бродоградње, конкретно за бродове које је СФРЈ производила за СССР.⁵⁰⁰⁴

*

Када имамо у виду све наведено у вези са преговорима и потписаним Протоколом, само по себи се намеће питање о практичној користи коју је од тога могла имати југословенска привреда. Односно, у чему се састојао значај свега тога за СФРЈ? Пре свега, треба имати у виду да су „предложена специјализација и кооперација и на основи тога међусобне испоруке, као и научно-техничка сарадња“ имали – речима чланова југословенске делегације – за „југословенску машиноградњу и за целу привреду вишеструки значај [подвукао М. Нинковић]“. На првом месту треба истаћи огромно повећање „обима међусобне размене опреме“. Предвиђени југословенски извоз опреме (рачунајући и бродове) у СССР у трогодишњем периоду од 1963. до 1965. износио је 123.500.000 долара, или око 41.000.000 долара годишње (највећи обим извоза опреме је био планиран за 1965. и износио је 72.000.000 долара). Наспрам тога, предложени просечни обим извоза опреме за период од 1966. до 1970. био је „око“ 150.000.000 долара годишње, што је било повећање од преко три пута у односу на цео период од 1963. до 1965, односно два пута више у односу на 1965. годину. У односу на текућу 1963.

⁵⁰⁰⁴ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР, В. Хафнер, Ј. Новосјолов, 26.6.1963.

током које је предвиђен извоз југословенске опреме и бродова у вредности од 17.300.000, просечан годишњи извоз у другој половини шездесетих био је чак „осам пута већи“. О каквом повећању је реч, добро се види када се планирани годишњи просечан извоз опреме у СССР за другу половину шездесетих упореди са укупном вредношћу извоза југословенске опреме у „све земље света“ у току 1962. године, која је износила 122.000.000 долара. Дакле, само у „прву земљу социјализма“ је планиран извоз који је за преко 20.000.000 долара био већи у односу на укупан извоз у току 1962.⁵⁰⁰⁵

Наспрам тога, увоз опреме из СССР-а није повећан у „истим пропорцијама као извоз“, него је СФРЈ поменути разлику разлику од „око“ 150.000.000 долара требала да надомести увозом репродукционих материјала. Због разлика у цени између сировина и полупроизвода (као што су репроматеријали) и финалних производа (попут машина и опреме), таква врста аранжмана је свакако била повољна за Београд. Осим тога, предложена номенклатура и количине машина и опреме намењених извозу у СССР су требали југословенским предузећима да обезбеде „могућност пунијег коришћења капацитета“ и „производњу у већим серијама“, као и „бољу организацију производње“, „услове за снижење производних трошкова и услове за постизање релативно високог степена специјализације“. Те ствари су се „пре свега“ односиле на производњу оне опреме за коју је СФРЈ – према Протоколу – требала да се специјализује (различите врсте бродова, „малих аутомобила“, „мопеда“, виљушкар, самоходних дизалица, утоваривача за репу, трансформатора...)⁵⁰⁰⁶.

Осим очигледних предности које је са собом носило успостављање кооперације и специјализације у машиноградњи са СССР-ом, у Београду су били свесни тешкоћа које су пратиле остваривање једног таквог подухвата. Чланови југословенске делегације су напомињали (и упозоравали) да је ту реч о „врло крупном задатку који је наша машиноградња спремна да преузме на себе, а који је у исто време крупна обавеза наше земље“. Посебно су скретали пажњу на значај који су „обим, структура и динамика увоза“ одређене опреме из СССР-а имали за остваривање предвиђених циљева. Наводили су и да ће „предложени обим испорука производа машиноградње у СССР“ захтевати и „посебне организационе напоре одређених индустрија, понегде и мања инвестициона улагања, односно убрзање реконструкција које су у току“. Указивали су и на то да међу производима југословенске машиноградње који су планирани за извоз има „и таквих које наша индустрија није производила на основу совјетске документације или није производила у већем обиму“ и да у вези са тим што пре треба предузети одговарајуће кораке, како би се избегле тешкоће.⁵⁰⁰⁷

Југословенски стручњаци су у извештају навели и „неколико начелних економско-политичких закључака односно оцена, које би требало имати у виду код одређивања коначног става“. Као што је у више наврата претходно било констатовано, они су на првом месту истакли да „целокупни досадашњи рад на специјализацији и кооперацији у области машиноградње између Југославије и Совјетског Савеза указује на стваран обостран интерес на интензивној, дугорочној и стабилној економској сарадњи између наше две социјалистичке земље“. Као фактори који су утицали на ширење економске сарадње са „првом земљом социјализма“ навођени су позитивна политичка кретања и привредни потенцијали СССР-а. Оцењујући дотадашњи рад

---

⁵⁰⁰⁵ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 46926, Информација о досадашњем раду у вези са специјализацијом у области машиноградње која је предложена од стране стручних група Протоколом од 26. јуна 1963.

⁵⁰⁰⁶ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁵⁰⁰⁷ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 46926, Информација о досадашњем раду у вези са специјализацијом у области машиноградње која је предложена од стране стручних група Протоколом од 26. јуна 1963.

са совјетским специјалистима, наводили су да је он показао да између две стране „нема битних размимоилажења у основним погледима на предложену сарадњу“. Постојале су одређене разлике у „конкретном прилажењу проблему“, међутим оне су проистицале из „објективно различитог стања две привреде“ и нису биле „такве природе, да би могле озбиљније спречавати плодну сарадњу“. У вези са последњим, југословенски стручњаци су напомињали да ће остваривање тако „крупног подухвата [подвукао М. Нинковић], какав је предложена сарадња у области машиноградње“ захтевати од обе стране „многе економско-финансијске, планске и организационе мере“ и да, пре свега, „треба водити рачуна о приличним разликама у привредном систему обе земље, а посебно у положају производних предузећа“. ⁵⁰⁰⁸

Иако су предлози за кооперацију и специјализацију у машиноградњи почивали на „обостраним економским интересима и равноправности“, чланови југословенске делегације су указивали на то да се та сарадња „ипак на једну и другу народну привреду врло различито репреркутује [sic!]“. Образложење које је у вези са тим наведено није важно само због сарадње у области машиноградње, већ има шири значај за разумевање целокупних економских односа две државе те завређује да буде у целини наведено: „Док предвиђене наше испоруке опреме Совјетском Савезу представљају само већу или мању допуну његове сопствене производње, дотле за нашу машиноградњу могу значити врло радикалну специјализацију са крупним последицама за поједина предузећа и нашу земљу као целину. Ова чињеница захтева пуну озбиљност при сагледавању свих услова и последица које произилазе из овакве специјализације, као и тражење обостраних гаранција за поштовање преузетих обавеза. При томе, ипак морамо уз [низ] значајних користи, преузети на себе и део објективно нужног ризика. У условима нашег уског унутрашњег тржишта, свака озбиљна специјализација наше машиноградње довела би нас у исти положај како у односу према конјуктурним кретањима на светском тржишту тако и према сваком јачем поједином партнеру.“ ⁵⁰⁰⁹ Из објективних разлога обе стране су, дакле, указивале на потребу „чврсте дисциплине“ при извршавању обавеза и тражиле строго поштовање уговорених одредби. Совјетској страни је то било важно како би огромни ресурси са којима је располагала били на најбољи могући начин – у складу са плановима производње – искоришћени; југословенској да се осигура од могућег ризика.

У склопу „основних економско-политичких закључака“ са преговора, чланови југословенске делегације су дали широк и одмерен поглед на економске интересе обе државе за сарадњу на плану машиноградње. Југословенски економски интерес за реализацију предложене сарадње – према њиховом мишљењу – састојао се у следећем: 1) „у могућности, да кроз знатне испоруке опреме Совјетском Савезу и боље користимо и модернизујемо неке капацитете наше машиноградње, који би иначе због ограничене домаће потрошње и тешких услова пласмана опреме на светском тржишту морали даље остати недовољно коришћени односно нерентабилни“; 2) „у могућности, да овим путем заиста специјализирамо део наше машиноградње, да повећањем серија побољшамо рентабилност производње и да тако остваримо реалне могућности пласмана исте опреме и на светско тржиште“; 3) „у могућности, да кроз научно-техничку сарадњу дођемо до неких значајних научних достигнућа и врло савремених технолошких и конструкционих решења совјетске машиноградње и да на тај начин усавршимо нашу технологију као и технички ниво наших производа“; 4) „у могућности, да заједно са Совјетским Савезом ефикасније наступимо на трећим тржиштима, а нарочито у мање развијеним земљама“; 5) „у могућности, да кроз дугорочну и комплексну поделу рада са Совјетским Савезом трајније обезбедимо неке нужно потребне репродукционе материјале“; 6) „у могућности, да из Совјетског Савеза увозимо знатан део потребне индустријске опреме одговарајућег квалитета и репродукционих материјала чиме би се једним делом ослободили увоза са Запада и истовремено омогућили повећање нашег извоза опреме у Совјетски Савез“. ⁵⁰¹⁰

⁵⁰⁰⁸ АЈ, КПР, I-5-b/99-13, Извештај стручне делегације југословенске машиноградње о заједничким предлозима радне групе стручњака Југославије и Совјетског Савеза о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње између СФРЈ и СССР.

⁵⁰⁰⁹ Исто.

⁵⁰¹⁰ Исто.

Са друге стране, југословенски стручњаци су указивали на то да „и Совјетски Савез несумњиво има конкретне економске интересе на развијање предложене сарадње“ и да та чињеница утиче на то да сарадња буде „ефикаснија и трајнија“. Као четири главна разлога који су Москву упућивали на сарадњу у области машиноградње са СФРЈ, чланови југословенске делегације су наводили: 1) „могућност коришћења капацитета наше машиноградње за подмиривање неких значајних потреба совјетске привреде“; 2) „могућност прибављања неких наших врло савремених технолошких и конструкционих решења, стицаних сопственим искуствима или куповином страних лиценци“; 3) „могућност увоза неких наших машина и репродукционих материјала, које би иначе и они морали увозити са Запада“; 4) „могућности пласмана своје опреме у нашој земљи“. На трагу поменутих представа о величини и потенцијалима совјетске привреде у које су се могли непосредно уверити током боравка у СССР-у, југословенски стручњаци, ипак, нису преувеличавали значај тих чинилаца на одлуку Москве за ширењем сарадње у области машиноградње, већ су давали одмерене оцене о совјетским мотивима и заинтересованости. Коментаришући четири поменута мотива, чланови делегације су додавали: „Ипак мислимо, да их не бисмо смели прецењивати односно да не бисмо смели преувеличати економску интересантност нашег привредног потенцијала за Совјетски Савез.“ „Ако на ово не гледамо реално, можемо промаштити у својим претензијама односно конкретним прилазима предложеној сарадњи“ – упозоравали су југословенски стручњаци.⁵⁰¹¹

На опасност од прецењивања два горепоменути мотива (извоз совјетске опреме у СФРЈ и заинтересованост за техничка решења и лиценце којима је располагала југословенска страна) скренута је посебна пажња. „Пре свега, не бисмо смели преценити њихов економски интерес за пласман машина у нашој земљи. Они заиста брзо развијају и специјализирају своју машиноградњу, тако да извоз опреме постаје и за њих све актуелнији. Ипак, широко, још увек довољно незасићено совјетско тржиште као и интензивна капитална улагања и улагања у народну одбрану проузрокују, да је Совјетски Савез већи увозник но извозник опреме и да већа извозна експанзија његове машиноградње још дуже време неће доћи до изражаја“ – напомињали су чланови делегације. Скретали су пажњу и на то да се „не сме преценити“ совјетска заинтересованост за југословенску технику, „осим у изузетним случајевима“: „Њихове огромне научно-истраживачке и развојне снаге као и прибављање иностране индустријске својине другим путевима, чине их довољно снажним у том погледу, да би им наша техника могла бити неки битан мотив предложене сарадње.“ Имајући у виду све наведено, југословенски стручњаци су закључивали да су – осим поменутих економских интереса – за совјетску страну „засада [sic!] још изразити политички аспекти“, као разлог за успостављање сарадње у области машиноградње.⁵⁰¹²

Оправданост раније исказане жеље Београда за ширењем кооперације и специјализације са СССР-ом на друге привредне области се – према мишљењу југословенских стручњака – потврдила током преговора са совјетском делегацијом. „Заједнички рад стручњака обе земље на предложеној сарадњи у машиноградњи јасно је показао, да неку озбиљнију поделу рада и дугорочнију робну размену између две земље није могуће разрадити кроз издвојену обраду појединих ужих индустријских области, него само кроз разматрање индустрије као целине, ако не и целе привреде“ – истакнуто је у извештају југословенске делегације. Југословенски стручњаци су указали и на области у којима треба ширити сарадњу: „Нарочито треба разматрати екстрактивну односно базичну индустрију, то јест енергетику, црну и обојену металургију и хемију. Развој ових индустријских грана у многочем одређује развој остале индустрије и представља реалну базу за рационалну поделу рада између две народне привреде. Зато би требало, слично као овог пута за машиноградњу, и за ове индустријске гране конкретно разрадити поделу рада односно пословну сарадњу.“ У образложењу потребе за предузимање даљих корака у том правцу, чланови делегације су напомињали и да у вези са тим треба водити рачуна о динамици доношења привредних планова: „Оваква мера је утолико нужнија, што ми припремамо свој седмогодишњи план, а Совјетски Савез најпре двогодишњи за раздобље од

⁵⁰¹¹ Исто.

⁵⁰¹² Исто.

1964–1965. год., а већ сада је у припреми и петогодишњи план за раздобље 1966–1970. год. На овај други је одређена и предложена сарадња у области машиноградње.⁵⁰¹³

Имајући у виду све до сада наведено, чланови југословенске делегације су – у вези са реализацијом кооперације и специјализације између СССР-а и СФРЈ – препоручили СИВ-у четири ствари: 1) „да разматра и одобри рад наше стручне Делегације“, односно „да се сагласи са Протоколом, потписаним у Москви 26. јуна“; 2) „да задужи надлежне савезне органе, а посебно Одбор СИВ-а за економске односе са иностранством, Савезни завод за привредно планирање, Савезни секретаријат за спољну трговину и Савезни секретаријат за индустрију, да у сарадњи са Савезном привредном комором и заинтересованим привредним организацијама припреме низ планских, економско-финансијских и организационих мера за благовремено спровођење прихваћене специјализације и кооперације у машиноградњи, имајући при томе у виду потребу да се предложена сарадња делимично реализира већ у 1964. и 1965. години“; 3) „да донесе закључак, да се у сарадњи са одговарајућим органима Владе СССР преко заједничких стручних група изуче питања развоја, специјализације и кооперације између СФРЈ и СССР у области енергетике, црне и обојене металургије и хемије, и да се најкасније до краја 1963. године поднесу Владама конкретни предлози“; 4) „да задужи Државни секретаријат за иностране послове, да у сарадњи са другим заинтересованим институцијама, организационо и персонално ојача наше дипломатско представништво у Москви и да га формирањем посебног економског представништва оспособи за пружање ефикасне помоћи нашој привреди и државним органима у циљу спровођења утврђене економске сарадње са СССР“.⁵⁰¹⁴

*

Потписивање Протокола је на обе стране било позитивно дочекано. У Београду је то коментарисано као показатељ „даљег развоја“ билатералних односа две државе.⁵⁰¹⁵ Коментаришући бројке од „око“ 740 и 600 милиона колико је СФРЈ требала да извезе, односно увезе у периоду од 1966. до 1970, у Бироу за инвестиције југословенске амбасаде у Москви су истицали: „Иако ове цифре нису дефинитивне, јер ће се вероватно нешто мењати после дефинитивног утврђивања седмогодишњих планова и у СФРЈ и у СССР, оне ипак показују да ће у економским односима овај вид сарадње са СССР имати велику важност за нашу привреду.“⁵⁰¹⁶ Уз позитивне коментаре, на југословенској страни су као недостатак истицали то што у краћем временском року нису могли да „сагледају“ сопствене интересе и могућности за учествовање у производној кооперацији у машиноградњи са СССР-ом, „за коју свакако постоји озбиљан интерес“.⁵⁰¹⁷ И на совјетској страни су се позитивно односили према постигнутим договорима. Совјетска штампа је похвално писала о томе.⁵⁰¹⁸ И југословенски документи потврђују позитивне реакције Москве према Протоколу од 26. јуна: „Овај прелиминарни договор представља реализацију једног од договора Тито–Хрушчов из децембра 1962, коме Совјети придају очигледан значај.“⁵⁰¹⁹

Паралелно са овим преговорима, током разматрања могућности увоза совјетских „комплетних постројења“ дискутовано је о производној кооперације две индустрије при изради опреме за низ привредних објеката које је СФРЈ намеравала да гради или проширује. Током маја 1963. су преговори о набавци опреме за прву фазу модернизације „Железаре 'Зеница'“ били у „фази дефинитивног техничког усаглашавања опреме, утврђивања спецификација и обима који ће се увозити из СССР-а, а који ће се производити у земљи“. У вези са последњим је „грубо“ процењено да из СССР-а треба да се увезе опрема у вредности од око 16 милиона долара, а да југословенска индустрија треба да произведе „остали део у вредно-

⁵⁰¹³ Исто.

⁵⁰¹⁴ Исто.

⁵⁰¹⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451797, Неки проблеми билатералних односа.

⁵⁰¹⁶ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције.

⁵⁰¹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/I–155, Материјал за другове који одлазе на годишњи одмор у СССР, 28.6.1963.

⁵⁰¹⁸ Ю. Князев, „Широкие перспективы“, *Внешняя торговля*, Но. 12/1963, стр. 4.

⁵⁰¹⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451797, Неки проблеми билатералних односа.

сти за око 14 милијарди динара“.⁵⁰²⁰ Осим тога, током лета 1963. су представници термoeлектрана Лукавац и Костолац са совјетским пројектантским организацијама утврдили „дефинитивно обим и врсту израде опреме и разграничили која ће се опрема производити у Југославији“, односно утврдили „раздеобу између Југославије и совјетске индустрије за производњу опреме“.⁵⁰²¹ Још једно од питања на коме се практично могла остварити производна кооперација две привреде била је планирана изградња ХЕ Ђердап. У ед мемоару о изградњи енергетског и пловидбеног система Ђердап, који је југословенска страна предала 3. августа 1963, поменута је могућност кооперације југословенске и совјетске привреде при изради неопходне опреме за изградњу и опремање тог објекта.⁵⁰²² Могућности за кооперацију две привреде при производњи опреме за ХЕ Ђердап су даље дискутоване током преговора и размена мишљења две стране у току 1964. године.

*

Током посете Н. С. Хрушчова Југославији питања из билатералне економске сарадње су помињана, али им није посвећена већа пажња у званичним разговорима. У разговору вођеном 26. августа на Брионима совјетски премијер је позитивно окарактерисао стање и перспективе сарадње две државе на економском плану. Том приликом је посебно истакао кооперацију и специјализацију: „Важно значење има рад групе економиста и договори о кооперацији и специјализацији. То је узајамно корисна ствар.“⁵⁰²³ О потреби специјализације и кооперације између социјалистичких држава Н. С. Хрушчов је у два наврата говорио јавно – приликом посете фабрике трактора у Раковици и током обиласка бродоградилшта „Сплит“. У разговору са руководиоцима Индустрије мотора Раковица, совјетски премијер је – полазећи од „такмичења и борбе против капитализма“, тј. „економске утакмице“ коју је „социјализам“ водио са „капитализмом“ – истицао значај масовне, серијске производње, специјализације и кооперације. О том питању је почео да говори приметивши да „у предузећу производња није организована на принципу 'траке'“. Истакао је да је „конвејерни начин производње“, начин да „продуктивност у социјалистичким предузећима превазиђе продуктивност радника у капиталистичким предузећима“ и да таквој производњи треба тежити. Помињући производну кооперацију између социјалистичких држава, одбацио је оптужбе „буржоаске штампе“ о томе да „СССР из егоистичких разлога жели кооперацију са социјалистичким земљама да би их подредио“. Наводио је да се „са становишта економске рачунице“ њима „не исплати таква кооперација“, јер у оквиру СССР-а могу сами све да производе. „Тако ако говоримо о интересима Совјетског Савеза, егоистичким интересима, нама није корисно да идемо са вама на кооперацију. Ви производите полузанатским⁵⁰²⁴ а ми ћемо на конвејеру. Ко ће кога потући? Победиће онај ко има масовну производњу. Овако се разматра са позиција капиталистичког, егоистичног начина производње. У партнеру гледају свог конкурента. И настоје да га униште. Тако раде капиталисти. Ми смо комунисти, ми смо социјалистичко друштво. Ми не бринемо само о себи, већ желимо да свако добије оно што му је потребно при социјалистичком начину производње“ – истицао је совјетски премијер.

Дајући такав општи поглед на значај и потребу питања организовања серијске, масовне производње, кооперације и специјализације између социјалистичких држава, совјетски премијер се осврнуо на то питање и у контексту југословенско-совјетских економских односа: „Совјетско-југословенски стручњаци, на основи узајамних констатација до којих је дошло

⁵⁰²⁰ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 1, 419011, Оперативно писмо Економског сектора Амбасаде СФРЈ у Москви за период од 1. до 28. маја 1963.

⁵⁰²¹ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 8, 425401, Оперативни извештај за јуни и јули о раду Бироа за инвестиције.

⁵⁰²² АЈ, 130–616–1014, Закључци са седнице СИВ-а од 7.5.1963; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 4967, Забелешка о разговору државног подсекретара М. Никезића са амбасадором СССР А. Пузановим, 10.1.1964.

⁵⁰²³ *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 560.

⁵⁰²⁴ Иако на први поглед можда делује грубо, таква квалификација југословенске индустрије је у суштини исправна. Наводећи у марту 1962. да је југословенска привреда „још увек полузанатска“, Петар Стамболић је коментарисао: „Осетио сам се јако увређен када сам прочитао да један Американац тако категорише нашу привреду, али озбиљније анализе говоре о једном таквом положају.“ (*Пошетак краја SFRJ*, стр. 99–100.)

у последње време, дошли су до закључка да у нашим земљама постоје велике могућности за узајамно корисну специјализацију и кооперацију производње у читавом низу индустријских грана. Такве могућности постоје у индустрији машина и алатљика, машиноградњи, производњи опреме за нафту, хемијској индустрији, бродоградњи, итд. Кооперација нам отвара добре економске перспективе и ја мислим да изражавам наше заједничко уверење о томе да ћемо ми искористити те повољне могућности за развој сарадње на корист обеју наших земаља. Заједничка сарадња доноси не само економску корист, у току које се врши узајамна размена мишљења, него исто тако јача пословно пријатељство народа и пре свега радничке класе Совјетског Савеза и Југославије.⁵⁰²⁵

Сумирајући резултате посете на југословенској страни су наводили: „Нарочито је подвучена потреба даљег проширења економске сарадње, посебно у области индустријске кооперације.“⁵⁰²⁶ Иако том питању није поклоњена већа пажња у разговору совјетског премијера и југословенског председника, Н. С. Хрушчов се довољно јасно одредио према њему. Ако имамо у виду став Н. С. Хрушчова – који је исказао током боравка југословенског председника у СССР-у крајем 1962. године – о томе да политичари треба само „у начелу“ да се сагласе око кооперације и специјализације, а да су стручњаци ти који даље треба да изуче могућности и договоре даљу сарадњу, онда су његове речи о важности кооперације и специјализације биле више него довољне за настављање даљег успешног рада на том плану. Осим тога, совјетски премијер је тим питањима поклатио значајну пажњу у јавним иступима. Био је то – свакако – одраз и његових широкх настојања о ширењу „поделе рада“ међу социјалистичким државама и савладавању отпора који су пратили остваривање те намере. Пред западним новинарима који су присуствовали његовим говорима у Раковици и Сплиту било је корисно осврнути се на оптужбе о совјетској експлоатацији источноевропских држава путем производне кооперације. Важније од тога, говорећи о кооперацији и специјализацији СССР-а и СФРЈ, Н. С. Хрушчов је слао „поруку“ и оним источноевропским државама које су се тешко одрицале од производње одређених машина и опреме (на основу застареле технике и у малим серијама). Ако су са СФРЈ прављени практични кораци на том плану, утолико пре чланице СЕВ-а нису требале да се противе таквим тежњама.⁵⁰²⁷

*

Током боравка у СФРЈ Н. С. Хрушчов је стекао позитивне утиске о развоју југословенске хемијске индустрије и реферишући о утисцима са пута на заседању Президијума ЦК КПСС 4. септембра 1963. саопштио је да су у Београду „обећали“ да ће показати опрему фабрика хемијске индустрије која је „купљена на Западу“.⁵⁰²⁸ За СССР је та тематика имала посебан значај због пажње коју су придавали развоју хемијске индустрије и планираног Пленума ЦК КПСС који је требао да разматра та питања, са нагласком на производњи вештачког ђубрива. Путем повећања производње вештачких ђубрива Н. С. Хрушчов је настојао да обезбеди пораст приноса у пољопривреди (била је то једна од оних привредних идеја које су обу-

⁵⁰²⁵ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–163, Забелешка о посети Н. С. Хрушчова Раковици 21.8.1963; Исто, Разговор Н. С. Хрушчова са руководиоцима Индустрије мотора и трактора, вођен 21.8.1963. у Раковици; Исто, Из говора Н. С. Хрушчова у Раковици, 21.8.1963; Исто, Хрушчовљева импровизација у говору у бродоградилшту „Сплит“; Исто, Хрушчовљева примедба о кооперацији у бродоградњи између социјалистичких земаља, Сплит, 24.8.1963.

⁵⁰²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–163, О посети Н. С. Хрушчова Југославији; Исто, Извештај ДСИП-а Савезном извршном већу о посети Н. С. Хрушчова Југославији; Исто, Посета Н. С. Хрушчова Југославији /август 1963. год/.

⁵⁰²⁷ У вези са последњим, карактеристичне су речи којима је шеф Реферата за Југославију у Министарству иностраних послова СССР Бакунов – током посете совјетског премијера СФРЈ – прокоментарисао југословенско одређење за кооперацију у специјализацију са СССР-ом. „За нашу спремност да идемо на кооперацију каже да је имала значајну улогу у потискивању неких 'националистичких гледања' на економску сарадњу социјалистичких земаља, дајући до знања да мисли на Румунију. Југословенска спремност на разноврсније и сложеније економске односе са СССР послужиле као пример (хоће рећи охрабрење) и другим земљама да са више поверења гледају на такве своје односе са СССР и на користи које могу имати од тога“ – јављале су, после разговора са њим, југословенске дипломате из Москве крајем августа 1963. (ДА МСП, ПА, 1963, ф. 126, дос. 13, 428322, Телеграм Горског, ДСИП-у, 28.8.1963.)

⁵⁰²⁸ Президиум ЦК КПСС 1954–1964, Том 1, стр. 735.

зимале и окупирале совјетског премијера).⁵⁰²⁹ У доброј атмосфери која је владала у југословенско-совјетским односима после посете Н. С. Хрушчова, релативно лако и брзо су постижани договори о размени искустава у тој области. Осим тога што се та тематика могла подвести под научно-техничку сарадњу, она је у себи носила зачетке идеје о кооперацији у тој области.⁵⁰³⁰

После припремних договора „радна група совјетских стручњака за хемијску индустрију“ је боравила у СФРЈ од 20. новембра до 5. децембра 1963. Како је наведено у Протоколу о резултатима посете совјетских стручњака СФРЈ, циљ њиховог доласка је био да се упознају са југословенским „производним и научно-техничким достигнућима у производњи сумпорне киселине, фосфорних и азотних вештачких ђубрива, вештачких влакана, пластичних маса, карбида, површински активних једињења, органских боја, пигмената и неких других полупроизвода“. Подељени у пет група совјетски стручњаци су обишли чак 24 предузећа и установе.⁵⁰³¹ Иако је посећен већи број предузећа и установа, у Београду су после посете констатовали да су совјетски стручњаци желели да се „детаљно упознају са развојем и искуством само у неколико крупних нових предузећа, за које су дошли уски специјалисти: производња азотних ђубрива, фосфорна ђубрива и сумпорна киселина; органска хемија, вештачка влакна, синтетичке боје и пигменте“. Пошто је њихова намера била да се „детаљније упознају са технолошким процесима и техником“ у југословенским предузећима, домаћини су се нашли пред проблемом како да, са једне стране, изађу што је више могуће њиховим жељама у сусрет, а са друге стране да „не повреде“ обавезе према „иностраним испоручиоцима инжењеринга“ са Запада. Руководиоцима совјетске делегације је – како је навођено у југословенским документима – због тога предочено да „у појединим фабрикама има извесних ствари о којима им нећемо моћи, због обавеза према иностраним испоручиоцима дати потребне стручне информације“. То је совјетска страна „са разумевањем прихватила“.⁵⁰³²

Шеф совјетске стручне групе главни технолог Државног института за азотну индустрију Е. Ј. Мељников се захваљивао на „срдачном пријему“ и истакао је да је обилазак фабрика био „врло добро организован“ и да су „доста видели“. Нагласио је да је „хемијска индустрија Југославије у последњих неколико година учинила у свом развоју снажан корак напред“. Рад стручне групе у СФРЈ окарактерисао је као „веома важан за унапређење научно-техничке сарадње, истраживачког рада, као и за измену искустава међу нашим двома земљама на овом подручју“. Економски саветник совјетске амбасаде у Београду Дмитренко је истицао и да ће посета „допринети упознавању са хемијском индустријом једне и друге земље, и да ће се решити сложена питања опреме коју производи одређена врста машиноградње“. Подсетио је да је „о сарадњи на том подручју [...] било [...] речи и приликом преговора који су већ вођени [...] у јуну месецу у Москви“. Како би се наставило са кретањем у том правцу, две стране су се сагласиле око тога да би узвратна посета југословенских стручњака за хемијску индустрију могла да се организује „током првог квартала 1964. године“.⁵⁰³³ Свеу-

⁵⁰²⁹ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 119/1–163, Стенографске белешке југословенско-совјетских разговора на Брионима, 26.8.1963; *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 549, 550–551; У. Таубман, *нав. дело*, стр. 655–657.

⁵⁰³⁰ АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Забелешка о разговору Б. Црнобрње са А. М. Пузановим, 5.9.1963; Исто, Забелешка о разговору Б. Крајгера са А. М. Пузановим, 10.9.1963.

⁵⁰³¹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1810, Л. 196, В. Дмитренко, Бусыгину Н. П., 9.12.1963; Исто, Л. 197–201, Справка, В. Дмитренко и Е. Мељников, 5.12.1963; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 2, 4862, Извештај о резултатима посете стручњака СССР предузећима хемијске индустрије СФРЈ, у циљу упознавања са производним и научно-техничким достигнућима у неким гранама хемијске индустрије; Исто, Протокол о резултатима посете стручњака СССР предузећима хемијске индустрије СФРЈ, у циљу упознавања са производним и научно-техничким достигнућима у неким гранама хемијске индустрије СФРЈ, Е. Мељников, В. Бабић, 5.12.1963.

⁵⁰³² АЈ, КПР, I–5–b/99–13, Информација о боравку групе совјетских стручњака за хемијску индустрију, 25.11.1963; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 2, 4862, Извештај о резултатима посете стручњака СССР предузећима хемијске индустрије СФРЈ, у циљу упознавања са производним и научно-техничким достигнућима у неким гранама хемијске индустрије.

⁵⁰³³ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1810, Л. 197–201, Справка, В. Дмитренко и Е. Мељников, 5.12.1963; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 2, 4862, Протокол о резултатима посете стручњака СССР предузећима хемијске индустрије

купно посматрано, може се рећи да производна кооперација у хемијској индустрији није била средишња тема разговора, већ је током посете совјетских стручњака више било речи о научно-техничкој сарадњи. Међутим, осим тога што су питања индустријске сарадње донекле помињана, путем таквог „међусобног упознавања“ су створени предуслови за наставке разговора о кооперацији у тој области у току 1964. и 1965.

*

После потписивања Протокола од 26. јуна 1963, у Београду су у различитим привредним установама и организацијама „предузели низ радњи“ са циљем „коначног утврђивања“ могућности за реализацију „препука о врстама производа и обиму међусобне размене за период од 1966–1970“. На седници Одбора СИВ-а за економске односе са иностранством одржаној 11. октобра и седници СИВ-а одржаној 23. октобра 1963. на предлог Савезног секретаријата за индустрију одлучено је да се приступи „заједничком раду око утврђивања дугорочније концепције индустријске сарадње са социјалистичким земљама Источне Европе“. То је имало за циљ да се избегну одређена „преклапања“, односно „ангажовање на више страна“ по оним питањима о којима је планирана производна кооперација са СССР-ом и да се на потпунији начин сагледају могућности за сарадњу са „првом земљом социјализма“. Одлучено је да се прикупљање података обави „путем анкете у виду упитника, привредним организацијама, који ће садржати одговоре на сва важнија питања из досадашње сарадње, као и жеље и могућности за сарадњу у будуће, тј. до 1970. године“.

Рад на прикупљању тог материјала је вршен у наредним месецима, после чега је уследила његова „обрада и темељита анализа“ у надлежним установама, на основу чега се у току 1964. стекла потпунија представа о могућностима за сарадњу. Важно је поменути и да је у разговору који су представници СССТ-а водили са совјетским министром спољне трговине Н. С. Патоличевом у јесен 1963, приликом преговора за потписивање Протокола о робној размени за 1964, било „договорено да се, где је то могућно, приђе реализацији препорука из Протокола, путем уношења одговарајућих производа у робне листе у 1964. и 1965. години“. Током тих преговора, који су вођени од 21. до 26. септембра, две делегације су донеле „закључак да југословенска страна састави предлог проширења размене на основу Протокола о кооперацији и специјализацији у области машиноградње за допунски извоз опреме у 1964. години“. У децембру 1963. су у СССТ наводили да је тај посао „код нас у току и чим буде завршен предлог ће се доставити совјетској страни“.⁵⁰³⁴

До краја 1963. СИВ је размотрио Протокол о заједничким предлозима радних група стручњака о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње. Средином децембра 1963. из ДСИП-а су јавили Амбасади СФРЈ у Москви да обавести Владу СССР о томе да се СИВ „сагласио са предлозима групе стручњака у том смислу, да их треба узети као врло корисну подлогу за даље проширење индустријске сарадње [подвукао М. Нинковић]“ у области машиноградње између две државе. У инструкцији Амбасади је наведено да пренесу да се „одредбе тачке 5. у којој се конкретно набрајају предмети специјализације, као и одредбе тачке 7., где је предвиђен обим размене производа машиноградње у периоду од 1966–1970. године, за сада сматрају само као општи оквир за даљу конкретну разраду специјализације и робне размене у области машиноградње [подвукао М. Нинковић]“.

Исто је важило и за „анекс уз Протокол“, односно за три поменута одељка посвећена појединим гранама машиноградње. „СИВ ће узети у обзир индустријску сарадњу, предложене

СФРЈ, у циљу упознавања са производним и научно-техничким достигнућима у неким гранама хемијске индустрије СФРЈ, Е. Мељников, В. Бабић, 5.12.1963; Исто, Извештај о резултатима посете стручњака СССР предузећима хемијске индустрије СФРЈ, у циљу упознавања са производним и научно-техничким достигнућима у неким гранама хемијске индустрије.

⁵⁰³⁴ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 128, дос. 3, 441201, Информација о преговорима са СССР о робној размени за 1964, 12.12.1963; Исто, 1964, ф. 204, дос. 12, 46926, Информација о досадашњем раду у вези са специјализацијом у области машиноградње која је предложена од стране стручних група Протоколом од 26. јуна 1963; Исто, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964.

ну овим Протоколом, приликом израде седмогодишњег плана привредног развоја СФРЈ и годишњих планова, као и приликом закључења трговинских споразума и конкретних привредних аранжмана. У том смислу ће дати потребне инструкције надлежним савезним органима и специјализованим савезним банкама као и југословенским привредним организацијама“ – јављали су из ДСИП-а о одлуци југословенске владе. Савезно извршно веће се сагласило и са „предлогом из тачке 16. Протокола, да треба у циљу даљег усавршавања индустријске сарадње између СФРЈ и СССР на сличан начин као за машиноградњу размотрити могућности и услове развоја, специјализације и кооперације у другим гранама индустрије, а посебно у области енергетике, црне и обојене металургије и хемијске индустрије“.⁵⁰³⁵

*

Југословенско-совјетски планови, разговори и преговори о индустријској кооперацији и специјализацији су наставили да се одвијају у току 1964. У југословенским документима из 1965. године навођено је да су „половином 1964. г. обновљени [...] са СССРом разговори о индустријској кооперацији у циљу реализације Протокола потписаног 1963.“⁵⁰³⁶ Иако су, заиста, од средине 1964. догађаји на плану кооперације наставили да се одвијају нешто убрзаним ритмом и друга половина године се у том погледу разликовала у односу на првих шест месеци, ствари су се – ипак – од почетка године полако одвијале. У току прве половине 1964. није било „спектакуларних“ резултата и дешавања (уосталом, планирано је да се основни резултати испоље тек од 1966. године), али су се ствари кретале и напредовале одређеним темпом – проучавале су се могућности за реализацију договорене сарадње, успостављени контакти и спроведена размена сазнања су полако почели да дају резултате, радило се на успостављању нових веза и испитивању могућности за ширење сарадње, предузимани су кораци који су омогућавали да се сарадња подигне на виши ниво.

Совјетски стручњаци за хемијску индустрију који су крајем 1963. боравили у СФРЈ били су „веома задовољни са пријемом и резултатима свог боравка“. На основу њихових извештаја Државни комитет за хемију Савета министара СССР је почетком 1964. припремао „нове захтеве за боравак у Југославији 8 до 10 група совјетских стручњака из области хемије“, који би боравили у СФРЈ од 15 до 20 дана. Док су наведене посете требале да имају карактер научно-техничке сарадње,⁵⁰³⁷ службеници Одељења за хемијску машиноградњу савезног Совнархоза су у току јануара покренули питање кооперације у производњи опреме за хемијску индустрију. Начелник тог одељења Н. Ф. Довженко – који је био „члан делегације која је водила разговоре у Југославији за кооперацију и специјализацију“ – је у разговору са службеником југословенске амбасаде Ј. Стојковићем покренуо „тему о нашој заједничкој кооперацији на сектору опреме за хемију“. „Сматрају да је сада време и да треба да отпочнемо конкретне разговоре преко Министарства спољне трговине и Државног комитета за хемију о извршењу наше обавезе за испоруку хемијске опреме СССРу у висини од 10.000 тона, тј. у вредности око 50 милиона рубаља. Очекују врло озбиљно почетак реализације већ 1966. године и мисле да је време да се преко Државног комитета за хемију конкретно разговара о пројектима и друго што прати такву испоруку“ – прибележио је Ј. Стојковић.⁵⁰³⁸

Почетком 1964, 24. јануара, совјетска страна је предала „листу за куповину бродова“. То је – према речима службеника из економског апарата совјетске амбасаде у Београду – био „почетак остварења индустријске кооперације (на основи Протокола који [је] Хафнер потписао у Москви)“.⁵⁰³⁹ Елементи кооперације су се огледали у томе што је совјетска страна тре-

⁵⁰³⁵ ДА МСП, ПА, 1963, ф. 127, дос. 9, 440213, Телеграм Гузине, Амбасади СФРЈ у Москви, 14.12.1963; Исто, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964.

⁵⁰³⁶ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁵⁰³⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 2, 41102, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 9.1.1964.

⁵⁰³⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 43901, Забелешка о разговору са зам. начелника Одељења за хемијску машиноградњу у Савезном СОВНАРХОЗ-у СССР-а Н. Ф. Долженком, Ј. Стојковић, 20.1.1964; Исто, 42911, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 24.1.1964.

⁵⁰³⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970, 6.7.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 43597, Забелешка о разговору М. Пешића, по-

бала да испоручи одређену опрему за бродове (електроника, различита бродска опрема, мотори, опрема за бродоградилишта), као и ваљане производе црне металургије (бродски лим и профилни челик) који би се користили за њихову градњу. Две стране су у току године размњивале мишљења о том питању, а у два наврата су вођени и преговори, који су окончани 11. новембра 1964. потписивањем Споразума о испорукама југословенских бродова и пловних објеката СССР-у, у периоду од 1966. до 1970.⁵⁰⁴⁰

Од краја јануара 1964. постепено је интензивирана југословенско-совјетска активност и у вези са „пројектом Ђердап“. Југословенска страна се, поново, интересовала о ставу владе СССР-а према захтеву од 3. августа 1963. по питању „тражења тешке грађевинске механизације и опреме за Ђердап (готово или на бази кооперације индустрије двеју земаља) на кредит“. У наставку године питање „кооперације југословенске и совјетске индустрије у испоруци опреме за ХЕ Ђердап“ је разматрано на преговорима који су вођени у марту и на преговорима који су отпочели у октобру 1964. и наставили се у току 1965. За југословенску страну је било битно да дође у посед одговарајуће совјетске техничке документације на основу које би могла да производи различиту опрему или делове машина, потом да се постигне договор о производној кооперацији предузећа две државе за „део грађевинске механизације и уређаја /сепарација, фабрика бетона, уређаји за зимско бетонирање и сл./“ који би се производио на основу совјетске документације, да се постигне договор о што већем учешћу СФРЈ у производњи турбина (поново на основу совјетске документације) и – уопште – да у току преговора и у споразумима које је требало потписати настоји да се „јаче истакне улога домаће машиноградње – по могућности да југословенска машиноградња буде носилац кооперантског односа око производње опреме, због њене афирмације у изградњи будућих објеката у Југославији и за извоз“.⁵⁰⁴¹

*

Питање производне кооперације је почетком 1964. било актуелно и у изградњи осталих великих привредних објеката. На пример, по питању набавке пет термоелектрана из СССР-а снаге 200 мегавата (две је требало да буду испоручене у току 1966, а три у току 1967, 1968. и 1969. године). По grubим југословенским прорачунима, вредност пројектних радова и опреме је за сваку термоелектрану требала да износи 10–12 милиона долара, с тим што би удео совјетских испорука износио 8–10 милиона, а југословенских око два милиона долара.⁵⁰⁴² Иначе, кооперација са совјетском привредом по том питању је за СФРЈ – у техничком

моћника начелника I управе и Т. Кондева, секретара комисије за Ђердап, са Г. Поповим, трговинским представником, и Б. Дмитренком, економским саветником Амбасаде СССР, 31.1.1964.

⁵⁰⁴⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 27, 431599, Извештај делегације о преговорима са СССР-ом о испоруци бродова у периоду 1966–1970, 8.7.1964; Исто, 1965, ф. 162, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, Н. Џуверовић, Н. Патолитчев, Москва, 11.11.1964. Опширније о овим питањима у наставку поглавља, као и у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

⁵⁰⁴¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 418573, Белешка о разговору Б. Менашеа, вишег саветника из СССТ са Ивлијевим, економским саветником совјетске амбасаде у Београду, 20.4.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 451091, Белешка о разговору Б. Стојановића, члана РИВ-а СР Србије, са трговинским представником СССР Г. Поповим и економским саветником амбасаде В. Дмитренком, 29.1.1964; Исто, 451194, Програм рада делегације СФРЈ у СССР-у; АЈ, 130–616–1014, Став по питању даљих преговора са СССР-ом о обезбеђењу технолошке опреме за ХЕ „Ђердап“ у кооперацији са домаћом машиноградњом и потребне грађевинске механизације, 29.8.1964; Исто, Југословенска инвестициона банка, Савезном извршном већу, 9.9.1964; Исто, Информација о учешћу југословенске индустрије у изградњи хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап. Опширније о југословенско-совјетским преговорима о енергетском и пловидбеном систему Ђердап у току 1964. године у поглављу „Питање совјетских кредита Југославији“.

⁵⁰⁴² АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 13–14, Из дневника Советника Посолства СССР в СФРЈО по економическим вопросам М. Ивлиева. Запись беседы с заместителем начальника отдела по торговле с социалистическими странами Союзного Секретариата по внешней торговле СФРЈО тов. Н. Перович, 28.3.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 412585, Телеграм Тепавца, Амбасади СФРЈ у Москви, 14.2.1964; Исто, 48391, Телеграм Лаловића, Амбасади СФРЈ у Москви, 28.3.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 451731, Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о пружању техничких услуга СФР Југославији у изградњи термоелектрана, М. Хаџиабдић, С. А. Скачков, 26.11.1964.

смислу – на неки начин (размере и значај „пројекта Ђердап“ су ипак неупоредиви) била важнија од сарадњи на изградње ХЕ Ђердап, због тога што су могућности југословенске индустрије за производњу опреме за термоелектране биле знатно мање него што је то био случај са хидроелектранама.⁵⁰⁴³ Југословенска страна је при производњи опреме за термоелектране била заинтересована за кооперацију у производњи котлова („котловских јединица од 100 и 200 мегавата“). У вези са тим је средином фебруара 1964. позивала совјетске „пројектанте, представнике произвођача и друге стручњаке овлашћене за преговоре о расподели послова између наше и совјетске машиноградње“ да дођу на преговоре у Београд.⁵⁰⁴⁴ У току целе године две стране су размењивале мишљења, а вођени су и преговори о том питању. Током лета 1964. је релативно лако постигнут договор за прве две термоелектране (ТЕ Лукавац и ТЕ Косово), али су се преговори за преостале три одужили до краја новембра.⁵⁰⁴⁵

У току преговора за увоз опреме за термоелектране „доминирало је питање добијања производно техничке и технолошке документације за турбину и генератор од 200 mw“. Југословенска страна је током преговора инсистирала на још неким сличним питањима како би дошла у посед техничке документације и стекла искуства која су јој недостајала у производњи опреме за термоелектране. Иако је совјетска страна је тим преговорима придавала велику важност, југословенски захтев за предајом документације је представљао преседан за Москву због чега су се разговори одужили. Питање предаје документације је за совјетску страну било компликовано због тога што је задирало у „одређене обавезе које СССР има у оквиру поделе рада и специјализације у СЕВ-у“. Наиме, на основу одлука СЕВ-а постојала је „међусобна подела за производњу ових типова генератора и турбина“ између Пољске, Чехословачке и СССР-а, а одлуком да се СФРЈ преда документација совјетска страна је прекршила „принцип својих ставова, према другим земљама“. Пошто је југословенска страна инсистирала на томе, то питање је било решено у складу са њеним захтевима. Договорено је да се у току 1966. СФРЈ уступи тражена документација практично бесплатно, „уз накнаду трошкова копирања и транспорта“. Осим документације за производњу турбина и генератора од 200 мегавата, совјетска страна је СФРЈ „уступила производну документацију за сву додатну опрему коју жели да производи Југословенска машиноградња, а за коју нема производну документацију“. Такође, била је „осигурана [...] консултација и потребна техничка помоћ совјетских стручњака за освајање производње нове опреме“.

После дужег усаглашавања услова који су били прихватљиви за обе стране, 26. новембра 1964. функционер Југословенске инвестиционе банке М. Хаџиабдић и председник ГКЕС-а С. А. Скачков потписали су Споразум о пружању техничких услуга СФРЈ у изградњи термоелектрана. Југословенска страна је сматрала да је у „преговорима максимално извучено што је могуће за нас и да је Споразум повољан за југословенску индустрију“. Посебан значај је придаван чињеници да је уз Споразум „издејствовано и добијање техничке документације за производњу генератора и турбина од 200 MW као и друге врсте опреме за ТЕ од 200 MW које се испоручују Југославији“. За југословенску индустрију је таква врста „трансфера технологије“ – која је омогућена договором о кооперацији, специјализацији и научно-техничкој сарадњи из јуна 1963. године – у оним областима где није располагала савременим техничким решењима и довољним производним искуствима, била изузетно значајна.⁵⁰⁴⁶

⁵⁰⁴³ АЈ, 130–616–1014, Извештај делегације Владе СФРЈ за преговоре са делегацијом Владе СССР о сарадњи на изградњи система „Ђердап“, 1.4.1964.

⁵⁰⁴⁴ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 60, П. Скачков, Бусыгину Н. П., 25.2.1964; Исто, Л. 61, С. Скачков, Петрушеву А. Е и Бусыгину Н. П., 25.2.1964; Исто, Л. 63, В. Лолић, Државном комитету за економске односе са иностранством, 19.2.1964; Исто, Д. 1816, Л. 32–33, Из дневника Началника Оддела по економическому сотрудничеству с социалистическими странами т. Бусыгина Н. П. Запись беседы с Советником Посольства СФРЮ в СССР т. Лолич, 18.2.1964; Исто, Д. 1826, Л. 4, Лолич Витомир, Государственному комитету Совета Министров СССР по внешним экономическим связям, 19.2.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 412585, Телеграм Тепавца, Амбасади СФРЈ у Москви, 14.2.1964.

⁵⁰⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 14, 448143, Телеграм Горског, ДСИП-у, 5.12.1964.

⁵⁰⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 97, дос. 3, 420106, Закључци са састанка представника Секретаријата за индустрију СИБ-а, ДСИП-а, Савета за машиноградњу СПК, предузећа машиноградње и Југословенске инвестиционе банке

У циљу реализације предлога наведених у Протоколу од 26. јуна 1963. Савезни секретаријат за индустрију је почетком марта 1964. иницирао одржавање састанка на коме су надлежни органи и установе требали да „приђу ближем разматрању проблема и свих осталих услова који омогућавају извршење споразума о дугорочној размени на основу специјализације и кооперације“ и да „предложе одговарајуће мере“. Према гледиштима Савезног секретаријата за индустрију те мере су биле следеће: 1) „Савезна привредна комора треба да у сарадњи са другим органима изврши расподелу програма производње и извоза на производне организације и провери да ли су све индустријске организације, које треба да буду укључене у производњи ради овог извоза, производно и у другом смислу способне да преузму овај задатак, и шта би требало предузети да се за ово оспособе“; 2) „Савезни завод за привредно планирање да изврши потребна проверавања, да ли се предлози из Протокола уклапају у пропорције дугорочног плана привредног развитка наше земље“; 3) „Савезни секретаријат за спољну трговину после овог проверавања да отпочне са совјетском страном преговоре о дугорочној робној размени за период од 1966. до 1970. године и да уједно размотри спољно-трговински девизни режим и остале услове који условљавају извршење споразума о дугорочној размени на основи специјализације и кооперације, те предложи надлежним органима доношење одговарајућих прописа и мера“.⁵⁰⁴⁷

У вези са тим, у току марта су код државног подсекретара за индустрију В. Хафнера одржана два састанка на којима су – у складу са поменутиим мерама – „дати конкретни задаци одговарајућим установама и организацијама“. Представници Савезног секретаријата за индустрију, Савезног секретаријата за спољну трговину, Савезног завода за привредно планирање, Савезне привредне коморе и банака су формирали „сталну стручну групу“ која је требала да састави извештај за Одбор СИВ-а за економске односе са иностранством. У извештају је требало сагледати могућности за извршавање Протокола од 26. јуна 1963. и предложити мере „за отклањање неких тешкоћа које стоје на путу његове реализације“.⁵⁰⁴⁸

У међувремену, сарадња у области хемијске индустрије је наставила да се одвија. Средином марта је Савезни секретаријат за индустрију, на основу Протокола о посети совјетских стручњака југословенској хемијској индустрији потписаног 5. децембра 1963, донео „Решење о путовању стручне делегације југословенске хемијске индустрије у СССР“. За шефа делегације је одређен потпредседник Савезне привредне коморе Душан Богданов, а стручњаци су били подељени у три групе – за органску хемију, за неорганску хемију и за фармацеутску индустрију. Пред делегацију су стављени следећи задаци: 1) „да се упозна са производним и научно-техничким достигнућима у неким групацијама хемијске индустрије“; 2) „да утврди могућност дугорочног снабдевања сировинама из СССР-а за потребе наше хемијске индустрије“; 3) „да утврди могућност кооперације /дорада/ сировина и полупроизвода у фармацеутској индустрији“; 4) „да установи могућности СССР-а за испоруку комплетне или делимичне техничке документације, поступака, лиценци, пројеката, опреме, за развој хемијске и

по питању кооперације и сарадње са СССР-ом, ЧССР-ом и НР Пољском на изради опреме за ТЕ, 28.4.1964; Исто, Информација о обезбеђењу и сарадњи на изради опреме за изградњу термоелектрана, 5.5.1964; Исто, ф. 204, дос. 10, 448599, В. Лолић, Дирекцији за послове са иностранством Југословенске инвестиционе банке (Оперативни извештај за октобар и новембар), 4.12.1964; Исто, дос. 14, 448143, Телеграм Горског, ДСИП-у, 5.12.1964; Исто, ф. 206, дос. 29, 442449, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 24.10.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 451731, Споразум између Владе СФРЈ и Владе СССР о пружању техничких услуга СФР Југославији у изградњи термоелектрана, М. Хаџиабдић, С. А. Скачков, 26.11.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 473, Л. 113–115, Памятная записка (Югославский Инвестиционный Банк) – Государственному Комитету Совета Министров СССР по внешним экономическим связям, 23.10.1964; Исто, Д. 1002, Л. 37–42, Соглашение между Правительством СССР и Правительством СФРЮ об оказании технического содействия СФРЮ в строительстве тепловых электростанций, С. Скачков, М. Хаджиабдич, Москва, 26.11.1964.

⁵⁰⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 46926, В. Хафнер, Р. Јерковићу, 2.3.1964; Исто, Информација о досадашњем раду у вези са специјализацијом у области машиноградње која је предложена од стране стручних група Протоколом од 26. јуна 1963. године.

⁵⁰⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 12, 46926, Б. Димитријевић, Економском одељењу Амбасаде СФРЈ у Москви, 19.3.1964.

фармацеутске индустрије Југославије, нарочито оне која се предвиђа седмогодишњим планом развоја“; 5) „да установи могућности за проширење научно-техничке сарадње у хемијској и фармацеутској индустрији“.⁵⁰⁴⁹

Током боравка у „првој земљи социјализма“ (15. мај–5. јун 1964), делегација је „по усаглашеном програму посете“ обилазила „најважније заводе и институте“ у унутрашњости СССР-а, а у Москви водила разговоре са службеницима Комитета за хемију и Госплана. Према речима шефа делегације Д. Богданова, делегација је током боравка у СССР-у посетила 20 хемијских предузећа и 22 научно-истраживачка института, обавила велики број разговора са совјетским стручњацима и Госплану предала предлоге за испоруку хемијских производа из СФРЈ у СССР и обрнуто. Уз посету совјетске делегације СФРЈ крајем 1963, на југословенској страни су овај боравак делегације карактерисали као „прве контакте и разговоре о сарадњи и повећању размене производа хемијске индустрије“. Према изјавама „совјетских одговорних функционера“, југословенска страна је очекивала да ће „и на овом плану касније доћи до закључења конкретних аранжмана /куповина опреме, лиценци и др./“. По повратку у СФРЈ, чланови делегације су се бавили „изучавањем питања специјализације и кооперације у области хемијске индустрије“.⁵⁰⁵⁰ Размене делегација стручњака хемијске индустрије, том приликом прикупљена сазнања и покренута питања, поставила су солидан темељ за даље успостављање сарадње две државе на том плану.

*

Као што смо поменули, средином 1964. је дошло до „обнављања“ југословенско-совјетских разговора о кооперацији.⁵⁰⁵¹ Током тог појачавања активности на плану кооперације и специјализације, посебан значај су имала два састанка одржана на иницијативу Савезног секретаријата за индустрију крајем јуна и у августу 1964. Са југословенске стране су у тим разговорима, осим високих службеника Савезног секретаријата за индустрију, учествовали и „представници Савезног секретаријата за спољну трговину и Савезне привредне коморе“; а са друге стране, совјетске дипломате на челу са амбасадором А. Пузановом.⁵⁰⁵²

Први састанак је одржан 25. јуна 1964, готово на годишњицу потписивања Протокола. Приликом тог сусрета савезног секретара за индустрију Ф. Бајковића и амбасадора А. Пузанова прилично детаљно су размотрена питања у вези са „индустријском сарадњом између СФРЈ и СССР“. Најважнија питања о којима је дискутовано су била „реализација Протокола о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње“ и „договор о изучавању међусобне сарадње у области црне и обојене металургије и енергетике“. Потписник Протокола од 26. јуна 1963. В. Хафнер је изложио мере које је југословенска влада предузела после његовог потписивања и – саопштивши да привреда СФРЈ има „велики интерес за остварење ове сарадње“ – истакао како се у том тренутку наметало питање о томе „на који начин сада прићи реализацији Протокола, то јест како препоруке стручњака претворити у конкретне уговоре и аранжмане између привредних организација и банака“. У вези са тим, В. Хафнер је навео да „извесну тешкоћу представља коначно утврђивање обима и структуре опреме коју

⁵⁰⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 48247, Решење о путовању стручне делегације Југословенске хемијске индустрије у СССР, 13.3.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1826, Л. 45, Посольство СССР в СФРЮ. Советник по економическим вопросам – Канцелярия А. Храмов, И. О. Начальника отдела по экономическому сотрудничеству с социалистическими странами ГКЭС Бусыгину Н. П., 18.3.1964; Исто, Л. 46–48, Союзный Секретариат по промышленности СФРЮ, Торговому представительству Посольства СССР, 13.3.1964.

⁵⁰⁵⁰ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 36, Из дневника Посла СССР в СФРЮ А. Пузанова. Запись беседы с союзным секретарем по промышленности Байковичем Ф., 25.6.1964; АВП РФ, Ф. 202, Оп. 25, П. 142, Д. 11, Л. 21–22, Из дневника Советника Посольства СССР в СФРЮ по экономическим вопросам М. Ивлиева. Запись беседы с заместителем председателя Союзной Хозяйственной палаты тов. Богдановым Душаном, 20.7.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/; Исто, ф. 206, дос. 26, 423962, М. Секички, Првој управи ДСИП-а, 28.5.1964.

⁵⁰⁵¹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁵⁰⁵² ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

треба увести из СССР-а у периоду од 1966–1970. године, али да смо на путу да ово питање решимо“.⁵⁰⁵³

У циљу „припрема за реализацију“ препорука из Протокола, државни подсекретар за индустрију СФРЈ је предлагао следећа три корака: 1) „треба успоставити директне контакте између наших пословних група за одређену производњу и надлежних совјетских институција односно предузећа – на пример, група за моторну индустрију, група за енергетска постројења и за електроиндустрију; за пољопривредне машине и тракторе итд. које треба да коначно рашчисте сва питања у вези са дугорочном међусобном разменом ових производа, то јесте питања обима и структуре извоза односно увоза, цена, рокова, динамике испорука, техничка питања и др.“; 2) „овај рад би послужио заинтересованим привредним организацијама и банкама да закључе дугорочне уговоре и потребне аранжмане о размени за период од 1966–1970. године, за неке производе и у 1965. години“; 3) „на основу овога би државне делегације двеју земаља могле да закључе или посебни споразум о реализацији овог протокола или ове уговоре унети у дугорочни споразум о робној размени“. В. Хафнер је предлагао да се припремни део посла (ставке 1 и 2) обави до новембра, а да се све заврши до краја 1964. Подсећајући на договор постигнут у јесен 1963. са министром Н. С. Патоличевом да се „где је то могућно, приђе реализацији препорука из Протокола, путем уношења одговарајућих производа у робне листе у 1964. и 1965. години“, заменик савезног секретара за спољну трговину Аугустин Папић је напомињао да ће „сада [...] бити могућно ићи на повећање размене са производима из Протокола већ у 1965. години“.⁵⁰⁵⁴

Што се тиче ширења кооперације и специјализације на црну и обојену металургију, енергетику и хемијску индустрију, југословенски званичници су подсећали на то да је у Протоколу поменута сагласност обе стране да се „размотри могућност сарадње“ у тим областима, као и да се са тиме сложио и потпредседник совјетске владе П. Ф. Ломако „приликом разговора са руководиоцима југословенске стручне делегације“. По питању хемијске индустрије изнели су да су „размењене [...] групе стручњака за све гране хемијске индустрије“ и да „сада треба извршити припреме да се приђе договору о конкретной специјализацији, кооперацији и научно-техничкој сарадњи“. Напоменули су да они „припремају конкретне предлоге о сарадњи“ и да ће ускоро бити „спремни за разговоре на стручном нивоу“. У осталим областима ствари нису одмакле тако „далеко“. У белешци са разговора је у вези са црном и обојеном металургијом кратко наведено како је „већ у претходним начелним дискусијама констатована [...] могућност сарадње и поделе рада, што би се одразило на повећање робне размене и на повећање размене у машиноградњи“. У вези са енергетиком југословенски званичници су појаснили да у тој области мисле на „сарадњу у области производње електричне енергије, угља, гаса и нафте“. В. Хафнер је у вези са тим питањима предложио да две стране до краја 1964. размене „посете две или три стручне делегације, које би разрадиле ова питања односно отпочела њихову разраду“.⁵⁰⁵⁵

Саслушавши излагање и предлоге југословенске стране, А. Пузанов је истакао да „совјетска влада и Централни комитет партије придају велику важност питању специјализације и кооперације између социјалистичких земаља“. Попут Хафнера, и Пузанов се кратко осврнуо на мере које је совјетска влада предузела. Саопштивши да је Влада СССР-а „такође размотрила и одобрила Протокол о сарадњи у области машиноградње“, амбасадор је навео да је она „дала налог ГОСПЛАНУ да се препоруке из Протокола узму у обзир приликом доно-

⁵⁰⁵³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 38, Из дневника Посла СССР в СФРЈ А. Пузанова. Запись беседы с союзным секретарем по промышленности тов. Байковичем Ф., 25.6.1964.

⁵⁰⁵⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 36–37, Из дневника Посла СССР в СФРЈ А. Пузанова. Запись беседы с союзным секретарем по промышленности тов. Байковичем Ф., 25.6.1964.

⁵⁰⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964.

шења плана за период од 1966–1970. године“. Поменуо је да је ГКЕС у „првом полугођу“ 1964. добио директиву да са југословенским предузећима отпочне „разговоре о реализацији неких крупних пројеката, који се налазе у поменутом Протоколу (II фаза Зенице, II фаза Смедерева)“. По питању „предлога о научно-техничкој сарадњи“, који су били наведени у Протоколу од 26. јуна 1963, совјетски амбасадор је саопштио да је Влада СССР-а овластила Комитет за научно-техничку сарадњу СССР-а да „реализује те предлоге“. „Министарство спољне трговине већ предузима мере да би се припремио дугорочни споразум о робној размени, па је позвало совјетске надлежне организације да дадну конкретне предлоге у вези са Протоколом“ – саопштавао је даље Пузанов. У духу оптимизма, који је редовно испољавао приликом процењивања могућности за остваривање одређених иницијатива, Пузанов је „констатовао“ како се Протокол од 26. јуна 1963. „већ делимично реализује“, наводећи у прилог томе разговоре о „жељезарама, опреми за Ђердап и преговоре о бродовима“. Износећи такво гледиште, он се сложио и са мишљењем југословенских званичника да „треба повести већу активност за реализацију [...] Протокола“ и да је неопходно „претходно рашчистити шта из поменутог Протокола треба да остане а шта отпада због измењених услова“.⁵⁰⁵⁶

По питању даљих корака које је требало предузети на плану реализације препорука из Протокола, совјетски амбасадор се сложио са предлозима југословенске стране да прво „заинтересоване групе стручњака претходно реше сва потребна питања“, па да се приступи закључивању „конкретних дугорочних уговора између привредних организација“ и да се постигнути договори онда укључе у „дугорочни споразум о робној размени, који би се сваке године прецизирао“. Сагласио се и са предлогом да се „цео посао, укључујући и дугорочни споразум заврши до краја године“, а две стране су се споразумеле и око тога да се са „реализацијом Протокола почне делом и у 1965. години“. Када је у питању ширење кооперације и специјализације на друге области, А. Пузанов се сложио са југословенским предлогом да се формирају „стручне групе за разговоре о сарадњи у области металургије, енергије и хемијске индустрије“.⁵⁰⁵⁷

Добра воља обе стране за успешно решавање питања у вези са кооперацијом и специјализацијом и напретком сарадње у тој области је свакако постојала. Међутим, она се у наредном периоду сударала са објективним околностима, које су успоравале кретање ка успостављању тешке сарадње на том плану. На основу сагласности постигнуте на разговору у Савезном секретаријату за индустрију договорено је да се образује 10 стручних група за: 1) „електромашиноградњу јаке струје“; 2) „аутомобилско-моторну индустрију“; 3) „пољопривредне машине и тракторе“; 4) „опрему за хемију, нафту и прехранбену индустрију (процесна индустрија)“; 5) „текстилне машине“; 6) „електроиндустрију“; 7) „грађевинске и рударске машине“; 8) „опрему за железаре“; 9) „машине радилице“; 10) „бродоградњу“. Планирано је да стручне групе две стране отпочну преговоре у септембру и да их заврше током октобра 1964. Половина преговора је требало да се води у СФРЈ, а половина у СССР-у. У циљу успешнијег одвијања преговора одређено је да „пре састанка сваке стручне групе“ југословенска страна достави совјетској „писмени предлог извоза и увоза“.⁵⁰⁵⁸

Савезни секретаријат за индустрију се у вези са „разменом посета и радом пословних група (10 екипа)“ обратио совјетској амбасади писмом упућеним 15. јула 1964.⁵⁰⁵⁹ Амбасада СССР-а је писмо упутила ГКЕС-у, да би разметање тог питања било поверено Госплану.⁵⁰⁶⁰ Службеници Госплана су „покушали да истакну ненадлежност своје установе у решавању

⁵⁰⁵⁶ РГАЭ, Ф. 413, Оп. 31, Д. 122, Л. 36, Из дневника Посла СССР в СФРЮ А. Пузанова. Запис беседы с союзным секретарем по промышленности тов. Байковичем Ф., 25.6.1964; ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964.

⁵⁰⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 430099, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између Ф. Бајковића и А. Пузанова, 25.6.1964.

⁵⁰⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

⁵⁰⁵⁹ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1826, Л. 124–125, В. Юричич, Посольству СССР – Белград, 15.7.1964.

⁵⁰⁶⁰ РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1826, Л. 123, М. Ивлиев, Архипову И. В., 27.7.1964.

ових конкретних питања“, што је успорило динамику одвијања ствари на том плану. Тек „после дуже дискусије“ сагласили су се са тим да „обаве потребне консултације са осталим ресорима“ и да припреме одговор совјетске стране. После испитивања ствари саопштили су југословенској страни да „имају тешкоћа око прихватања предложених рокова (септембар–октобар)“, због тога што је „нови план тек у фази сагледавања основних пропорција“. Саопштили су да „неке групе могу примити најраније половином децембра, а већи део током првог квартала“ 1965. Једини изузетак су представљали „бродови и опрема за хемиску индустрију“ и то „због дугачких рокова испоруке“. Свеукупно посматрано, било је то значајно одлагање у односу на првобитну замисао, па су југословенски званичници „указали на важност овог задатка за будућу размену и сарадњу“. Совјетска страна је обећала да ће још размотрити то питање, али је било јасно да ће објективне околности утицати на „пробијање“ првобитно планираних рокова.⁵⁰⁶¹

Писмом Савезног секретаријата за индустрију од 15. јула 1964. била је предложена и „припрема проучавања узајамне сарадње у црној и обојеној металургији, енергетици и хемијској индустрији“. Заправо, Савезни секретаријат за индустрију се детаљније задржао на три области и предлагао је да се образују делегације стручњака за: 1) црну металургију; 2) обојену металургију; 3) енергетику. Са сваке стране у тим „групама“ би учествовало „10–14 људи“, који би заједнички преиспитали могућности за сарадњу у одређеној области и потписали „протокол на нивоу експерата“.⁵⁰⁶² Госплан се сагласио са разменом посета делегација за енергетику, црну и обојену металургију, уз коментар да би такво „проширење сарадње“ било „обострано корисно“. Додавали су да би таква размена посета требала да се организује и за хемијску индустрију. На примедбу југословенске стране да је размена делегација у тој области већ спроведена, они су „указали да им се чини да су обостране могућности шире, да ово подручје треба још детаљније проучити и да предлози треба да обухвате ширу сарадњу, а не само реципрочне испоруке, што [је] био резултат досадашњих контаката“.

Госплан је предложио да совјетске делегације посете СФРЈ у новембру, а југословенске СССР у децембру 1964. Саопштили су да би њихове делегације остале у СФРЈ „10–15 дана“ и предложили да се питања у вези са црном и обојеном металургијом разматрају „у оквиру једне делегације“. Како би се преговори одвијали што „ефикасније“ предложили су да југословенска страна достави „идеје и предлоге сарадње“ до 5. октобра 1964. Полазећи од принципијелних разлога, југословенски органи су „тражили реципроцитет“ по том питању, тј. да и совјетска страна у истом року (5–10. октобар 1964) достави одговарајуће материјале. Совјетска страна је тек „после дугог устезања“ пристала на то. Разлози за такав суздржан став су лежали у осетљивости тих питања која су задржала у садржај новог привредног плана који је припреман.⁵⁰⁶³

Други састанак, од поменуто два битна разговора вођена у лето 1964. у Савезном секретаријату за индустрију, одржан је 21. августа 1964. Теме тог разговора који су водили В. Хафнер и А. Пузанов биле су исте као на претходном састанку. Што се тиче питања реализације Протокола од 26. јуна 1963, совјетски амбасадор је навео да је оно „још у разматрању у надлежним органима, те да засада [sic!] није у могућности да пружи информације у вези с тим“. Са друге стране, В. Хафнер је обавестио амбасадора да се на југословенској страни „врше интензивне припреме за његову реализацију, тако да је већ неколико пословних група припремило програм рада, као што су моторна и аутомобилска индустрија, бродоградња, електроиндустрија и др.“ Осим тога, државни подсекретар је „изразио [...] жељу да би групе почеле са радом крајем септембра, како би до краја године имали већ конкретне предлоге за

⁵⁰⁶¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 434493, Телеграм Горског, ДСИП-у, 24.8.1964; Исто, ф. 205, дос. 14, 434992, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између В. Хафнера и А. Пузанова, 21.8.1964; Исто, ф. 206, дос. 28, 435082, Оперативно писмо Економског сектора за август 1964.

⁵⁰⁶² РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1826, Л. 125–126, В. Юричич, Посольству СССР – Белград, 15.7.1964.

⁵⁰⁶³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 434493, Телеграм Горског, ДСИП-у, 24.8.1964; Исто, ф. 206, дос. 28, 435082, Оперативно писмо Економског сектора за август 1964.

реализацију“. По питању сарадње у области црне и обојене металургије, енергетике и хемијске индустрије, А. Пузанов је изнео горепоменуте предлоге које су службеници Госплана у Москви саопштили југословенским дипломатама. Суштина предлога се сводила на то да се „сарадња у поменутих областима реализује на тај начин, што би се југословенски стручњаци заједно са совјетским стручњацима састали у новембру и децембру о.г., обавили консултације, и на основу тога израдили конкретне предлоге за сарадњу“. В. Хафнер је изјавио да се „у основи саглашава са предлогом друга Пузанова“ и изнео предлог да се „консултације стручњака за црну металургију и енергетику обаве у СССР-у, а за обојену металургију и хемију у Југославији“. С обзиром на то да су делегације за хемијску индустрију већ биле размењене и да се ту није кретало са „почетне тачке“, предложио је да делегације буду бројчано мањег састава – „од по 3–4 стручњака са сваке стране“. Свеукупно посматрано, две стране су се током дискусије усагласиле око тога да А. Пузанов „извести надлежне органе у СССР о постигнутој сагласности за реализацију совјетског предлога, у вези сарадње на подручју црне и обојене металургије, енергетике и хемијске индустрије“.⁵⁰⁶⁴

Почетком септембра 1964. Госплан је саопштио југословенским дипломатама у Москви да су се „споразумели“ о томе да Министарство спољне трговине СССР-а „реализује програм разговора пословних група“. (Госплан је остао надлежан за преговоре и разговоре по питању кооперације у области црне и обојене металургије, енергетике и хемијске индустрије, а МСТ је преузело питања у вези са реализацијом Протокола о машиноградњи.) Високи службеник МСТ СССР-а Лошаков је у истом периоду подсећао југословенску страну на то да Министарство „још нема општи перспективни програм увозних потреба и настоји да у вези разних глобалних позиција из нашег протокола о инд. кооперацији прибави конкретне предлоге од заинтересованих ресора“. Истицао је да би „у циљу [...] експедитивног и успешног рада“ пре почетка разговора по групама требало „разменити материјале о увозним жељама“ и напоменуо да ће отпочињање разговора по стручним групама зависити од припреме и размене тих „претходних материјала“.⁵⁰⁶⁵

Иако је југословенска страна средином септембра наводила да ће „предузети потребне мере“, Београд је имао проблема са припремом материјала за преговоре, што је утицало на одлагање почетка разговора и реализације целокупно посматраног питања.⁵⁰⁶⁶ Заправо, југословенска страна је каснила како са припремом материјала за разговоре стручних група у вези са реализацијом Протокола од 26. јуна 1963, тако и са припремом материјала за преговоре о кооперацији у црној и обојеној металургији, енергетици и хемијској индустрији. У наредном периоду Госплан се, од краја септембра, у више наврата интересовао о томе да ли је Београд припремио материјал у вези са разменом делегација које би се бавиле питањима кооперације у црној и обојеној металургији, енергетици и „хемији“; а МСТ СССР-а се од октобра распитивало о томе када ће добити документе који би послужили као основа за разговоре по стручним групама различитих области машиноградње. Средином октобра је Савезни секретаријат за индустрију најавио слање материјала за „претстојеће преговоре о кооперацији, у оквиру предвиђене три комисије“ до 25. октобра 1964. и изјављивао да планира долазак совјетских делегација „око 15. новембра“.⁵⁰⁶⁷ Иако је југословенска страна активно радила на припреми за разговоре, најављени рок за предају материјала је „пробијен“ и документи „за разговоре о сарадњи у области енергетике и у области металургије“ су уручени совјетској страни тек 18. новембра.⁵⁰⁶⁸

⁵⁰⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 434992, Белешка о разговорима о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, који су вођени између В. Хафнера и А. Пузанова, 21.8.1964.

⁵⁰⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 435327, Телеграм Горског, ДСИП-у, 9.9.1964.

⁵⁰⁶⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 435327, Телеграм Пешића, Амбасади СФРЈ у Москви, 12.9.1964; Исто, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

⁵⁰⁶⁷ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 438852, Телеграм Горског, ДСИП-у, 28.9.1964; Исто, Телеграм Венишника, Амбасади СФРЈ у Москви, 12.10.1964; Исто, дос. 14, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 9.10.1964; Исто, 440678, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 12.10.1964.

⁵⁰⁶⁸ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 446125, Савезни секретаријат за индустрију, Првој управи ДСИП-а, 18.11.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 448592, Забелешка у разговору у Госплану, са начелником Сводног одељења

У току разговора који је, приликом предаје „материјала о кооперацији на сектору енергетике, обојене и црне металургије“, вођен 18. новембра у Госплану, начелник Сводног одељења Иноземцев и референт за СФРЈ Куварин су од југословенских дипломата тражили да потврде став – који је министар Н. Џуверовић изнео у разговору са П. Ф. Ломаком – да „резултати на сектору кооперације треба да уђу у нови дугорочни трговински споразум између две земље до 1970“. Када су добили потврду, Иноземцев је – у складу са динамиком припреме преговора за нови дугорочни трговински споразум – изјавио да би целокупан рад требало „завршити до краја првог квартала следеће године укључујући машиноградњу и хемију“. На трагу поменутог, совјетска страна је предложила да „њихова делегација по хемији путује за Београд почетком децембра о.г, а остале две крајем децембра или почетком јануара 1965“.⁵⁰⁶⁹

На одлагање разговора о сарадњи у хемијској индустрији, који су требали први да почну, утицала је заузетост службеника Госплана у вези са израдом петогодишњег привредног плана СССР-а.⁵⁰⁷⁰ Иако се у једном тренутку чинило да ће разговори о кооперацији и специјализацији на плану црне и обојене металургије, енергетике и хемијске индустрије (или бар само по питању последње), почети до краја 1964, то се није десило. Крајем децембра ДСИП је јављао Амбасади: „Савезни секретаријат за индустрију моли обавештење о доласку совјетских стручних делегација за хемију, енергетику и металургију, чији долазак био најављен за децембар и почетак јануара.“ Југословенско министарство је молило да добије обавештења о доласку и саставу делегација „20 дана раније ради припрема и организације преговора“.⁵⁰⁷¹ Крајем године из Госплана су саопштили да ће делегације кренути у СФРЈ током јануара и фебруара 1965.⁵⁰⁷² Иако је постојала добра воља обе стране да се што пре отпочне са преговорима, објективне околности (припрема одговарајућих материјала на југословенској страни и ангажованост службеника Госплана на изради новог петогодишњег плана) одложили су отпочињање разговора о кооперацији и специјализацији на подручју црне и обојене металургије, енергетике и „хемије“ за почетак 1965.

*

Сличан исход попут организовања разговора о кооперацији и специјализацији у области црне и обојене металургије, енергетике и „хемије“, имала су и настојања да се до краја 1964. организују преговори о реализацији препорука из Протокола о сарадњи у области машиноградње од 26. јуна 1963. Министарство спољне трговине СССР-а се од октобра интересовало када може добити материјале неопходне за планиране преговоре у оквиру 10 стручних група. Почетком октобра из МСТ СССР-а су саопштавали југословенским дипломатама како би „они могли бити спремни за разговоре радних група по машиноградњи 4–6 недеља после размене индикативних предлога“. У вези са тим су се распитивали око тога када могу очекивати предлоге. Југословенске дипломате из Москве су указивале на потребу активнијег приступа том питању.⁵⁰⁷³ Пошто је одговор Београда изостајао, МСТ СССР-а је средином новембра поново постављало питање о томе „шта је са почетком рада десет радних група ради конкретизације протокола о машиноградњи“.⁵⁰⁷⁴

ДСИП је почетком децембра подсећао Савезни секретаријат за индустрију да „Амбасада [...] моли одговор на предлог совјетског МСТ о раду десет група из области машино-

---

Иноземцевим и референтом за Југославију Куварином, Ј. Стојковић и М. Стојиљковић, 18.11.1964; РГАЭ, Ф. 365, Оп. 2, Д. 1835, Л. 16–40, Возможности сотрудничества Югославии и СССР в области черной металлургии, Белград, октябрь 1964 г; Исто, Л. 41–57, Информация о цветной металлургии СФР Югославии и возможностях сотрудничества с Советским Союзом, Белград, ноябрь 1964 года; Исто, Л. 58–75, Нынешнее и перспективное развитие энергетики Югославии.

⁵⁰⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 207, дос. 22, 448592, Забелешка у разговору у Госплану, са начелником Сводног одељења Иноземцевим и референтом за Југославију Куварином, Ј. Стојковић и М. Стојиљковић, 18.11.1964.

⁵⁰⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 448613, Забелешка о разговорима за време пријема 27.11.1964. у хотелу „Совјетскаја“, Ј. Стојковић.

⁵⁰⁷¹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 446125, Телеграм Венишника, Амбасади СФРЈ у Москви, 23.12.1964.

⁵⁰⁷² ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 450143, Телеграм Горског, ДСИП-у, 23.12.1964.

⁵⁰⁷³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 440594, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 10.10.1964.

⁵⁰⁷⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 205, дос. 14, 445378, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 14.11.1964.

градње, односно интересује се када ћемо моћи да предамо наш материјал који би био база за разговоре група“. Подсећајући на то да би „результати рада ових група били [...] коришћени приликом преговора за нови дугорочни споразум, који, како је договорено, треба да се закључи у току идуће године“, југословенске дипломате су молиле колеге из ресора посвећеног индустрији да „припреме одговоре за нашу Амбасаду у Москви“.⁵⁰⁷⁵ Међутим, ти захтеви и молбе су се сударали са објективним могућностима. Припрема материјала за 10 стручних група које су се односиле на различите области машиноградње у Савезном секретаријату за индустрију се одвијала „спорије“, због тога што је Министарство морало да се „консултује“ са Савезним секретаријатом за спољну трговину и „Југобанком“ (Југословенском банком за спољну трговину).⁵⁰⁷⁶ Савезни секретаријат за индустрију је средином децембра 1964. за „интерне потребе“ припремио „једну ширу информацију о индустријској сарадњи са СССРом“ у којој су били наведени „најновији моменти“ у вези са различитим питањима која се односе на кооперацију и специјализацију, између осталог и на „припрему материјала за десет група машиноградње“. Та „Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР“ је достављена југословенској амбасади у Москви у „циљу упознавања са одређеним проблемима, као и у циљу упознавања Совјетске стране са стањем ствари“.⁵⁰⁷⁷

У Информацији се налази заокружен пресек стања о припреми материјала за стручне групе, као и о различитим другим питањима и проблемима у вези са индустријском сарадњом две државе. Од 10 група једино је „стручна група за бродове и бродску опрему завршила [...] на време предлог размене“. На основу тог предлога је 11. новембра 1964. био закључен Споразум о испоруци бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР у периоду од 1966. до 1970.⁵⁰⁷⁸ Тај споразум је био – како је наводио амбасадор Ц. Мијатовић – „до сада наш највећи конкретни аранжман“ и на основу њега је требало извести „78 разних јединица“ у вредности од „око“ 250 милиона долара.⁵⁰⁷⁹ Производња толико великих пловних објеката је носила у себи одређене елементе специјализације. Споразум је у себи садржао и елементе кооперације што се види по томе што је у пловила требало уграђивати и совјетску опрему. „Главне погонске моторе за шест танкера југословенска страна ће купити у СССР. Југословенска страна ће такође купити опрему за комплетирање бродова која се производи у СССР а не производи се у СФРЈ или се производи у недовољним количинама“ – предвиђено је трећим чланом Споразума. Осим тога, на основу петог члана Споразума одређено је да ће совјетска страна „обезбедити испоруку у СФРЈ ваљаних производа црне металургије (бродски лим и профилни челик) за изградњу бродова и пловних објеката“.⁵⁰⁸⁰

За разлику од стручне групе за бродоградњу, остале групе су мање или више касниле са припремом материјала. Неке од њих и прилично. У Савезном секретаријату за индустрију су средином децембра 1964. констатовали да је пет стручних група (за моторну индустрију; за алатне машине; за тракторе и пољопривредне машине; за текстилне машине; и за електроиндустрију) припремило документацију, али да ти материјали „нису“ били „такви да се могу предати совјетској страни“, због тога што нису били „обрађени са гледишта девизног биланса и што је извоз далеко већи од предвиђеног у протоколу, без одговарајућег предлога и за увоз из СССР“.⁵⁰⁸¹

⁵⁰⁷⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 440594, Телеграм М. Пешића, Савезном секретаријату за индустрију, 4.12.1964.

⁵⁰⁷⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 204, дос. 13, 440594, Б. Димитријевић, Економском сектору Амбасаде СФРЈ у Москви, 18.12.1964.

⁵⁰⁷⁷ Исто; ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, С. Милошковић, ДСИП-у, 17.12.1964.

⁵⁰⁷⁸ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

⁵⁰⁷⁹ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 206, дос. 29, 445709, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 16.11.1864; Исто, дос. 30, 451696, Без наслова (Белешка о посети Н. Џуверовића СССР-у).

⁵⁰⁸⁰ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 162, дос. 20, 446880, Споразум о испорукама бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР од 1966–1970. године, Н. Џуверовић, Н. Патолитчев, Москва, 11.11.1964. Опширније о преговорима за потписивање Споразума и постигнутим договорима у поглављу „Динамични раст спољнотрговинске размене“.

⁵⁰⁸¹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

Имајући у виду „ширу слику“ и укупну размену са СССР-ом која је планирана, надлежни привредни органи и установе су на основу предлога стручних група, препорука из Протокола од 26. јуна 1963. и објективних могућности тек требали да донесу „одлуку о виси-ни извоза и увоза који ће бити предложен Совјетској влади за ове преговоре“. Планирано је да се после тих ширих разматрања и „усаглашавања свих материјала“, документација „сукце-сивно“ доставља совјетској страни, по реду како буде завршавана припрема по појединим групама. За разлику од поменутих пет група које су предале одређене материјале, средином децембра 1964. су и даље били „у припреми [...] предлози за размену опреме за хемијску индустрију и рударску опрему“. Представници „електронске индустрије“ су предочили да не могу да саставе „предлог увоза опреме из СССР“, због тога што током посете Совјетском Са-везу југословенска делегација „није била у могућности да се детаљније упозна са асортима-ном и квалитетом совјетске опреме“. Што се тиче рада осталих стручних група, он до среди-не децембра није почео, али су тада у Савезном секретаријату за индустрију очекивали да ће „наредних дана“ групе за „опрему за експлоатацију и прераду нафте“, „шинска возила“ и „грађевинске машине“ отпочети са „радом на припреми материјала“.⁵⁰⁸²

Дакле, разговори по стручним групама који су – на основу југословенског предлога изложеног у јуну – требали да буду готови до новембра 1964, због кашњења Београда у при-преми материјала, али и неспремности совјетске стране да приступи преговорима, одложени су за 1965. Треба рећи да су објективне околности пресудно утицале на спорију динамику ра-да југословенских органа. Обим размене препоручене Протоколом од 26. јуна 1963. био је огроман и требало је размотрити југословенске извозне могућности са становишта постоје-ћих, али и планираних, проширених капацитета. Такође, требало је одабрати и одговарајућу совјетску опрему за увоз, која је требало највећим делом да „покрије“ извоз југословенских производа. Потом је жеље и предлоге појединих грана машиноградње требало ускладити са објективним југословенским извозним могућностима и оним оквирима који су били одређени Протоколом од 26. јуна 1963. За све то је требало доста времена и предлози југословенске стране, из јуна 1964, да се разговори по стручним групама обаве у току септембра и октобра су се показали више него оптимистични.

*

Иако су планирани разговори у вези са реализацијом сарадње у области машиноград-ње, као и они који су се односили на ширење сарадње на црну и обојену металургију, енерге-тику и хемијску индустрију, због објективних околности – што на совјетској, што на југосло-венској страни – каснили, ипак је на основу рада који је обављен у току последњих месеци 1964. припремљен терен за разговоре и преговоре који су вођени у првим месецима 1965. Осим тога, као што смо помињали, до краја 1964. су потписани одређени споразуми који су подразумевали мањи или већи ниво производне кооперације и пружања техничке помоћи СССР-а југословенској индустрији. У новембру су потписана два значајна споразума које смо поменули – 11. новембра Споразум о испоруци бродова и пловних објеката из СФРЈ у СССР у периоду од 1966. до 1970; и 26. новембра Споразум о пружању техничких услуга СФРЈ у изградњи пет термоелектрана. Крајем 1964. у одмаклој фази су се налазили и преговори о испоруци опреме за хидроенергетски и пловидбени систем Ђердап, који су, такође, у себи садржали значајне елементе кооперације. Висина кредита који је требало договорити је – према извештају Југословенске инвестиционе банке – зависила од „обима учешћа наше ма-шиноградње у индустријској сарадњи“.

Осим поменутог, Инвестбанка је за наредни период – од 1965. до 1970. године – за-кључила неколико уговора о испорукама совјетске опреме, који су у себи садржали елементе кооперације и предвиђали ангажовање југословенске индустрије. Закључен је уговор о увозу „металургијске опреме“ за прву фазу реконструкције и проширења капацитета Железаре Зе-ница (вредност испорука 8,8 милиона долара; рок испорука – 1966. година). Осим испорука опреме за термоелетране Косово и Лукавац и још три електране за које је требало договорити

---

⁵⁰⁸² Исто.

увоз опреме, раније су закључени уговори о увозу опреме за ТЕ Тузла („турбоагрегати“ у вредности од 3.68 милиона долара, рок испоруке: 1966) и ТЕ Костолац (опрема у вредности од 5 милиона долара, рок испоруке: 1965). Такође, Инвестбанка је крајем 1964. разматрала „одобрење увоза опреме у вредности од 34,200 мил. долара“ за потребе прве фазе модернизације Железаре Смедерево. Предмет разговора за набавку опреме из СССР-а, уз учешће југословенске индустрије у изради одређене опреме и делова, били су и Железара „Илијаш“ и „комбинат Бор–Мајданпек“.⁵⁰⁸³ У вези са тим питањима, крајем 1964. су на југословенској страни констатовали: „Проширење индустријске сарадње са СССРом видно је у домену набавки инвестиционих објеката и опреме за југословенску привреду, као и аранжмана о учешћу југословенске индустрије у градњи инвестиционих објеката које купујемо у СССР.“ Свеукупно посматрано, за већину „инвестиционих објеката“ за које је требала да се увезе опрема из СССР-а била је „постигнута [...] сагласност са совјетским пројектним организацијама и произвођачима опреме да југословенска индустрија учествује у испоруци опреме са око 50%“.⁵⁰⁸⁴ Конкретно, при изградњи железара југословенска индустрија је требала да учествује са „око 50%“, а при изградњи термоелектрана са „око 40–50%“. Притом, совјетске организације су требале да испоруче и неопходан репроматеријал (лимови, откивци, одливци...), као и „радионичке цртеже“ за неке делове које је требала да произведе југословенска индустрија.⁵⁰⁸⁵

*

Пошто је централно, најважније питање овог поглавља Протокол о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње, завршили бисмо га са указивањем на неке од проблема који су пратили његову реализацију. То је важно како због употпуњавања представе о овој тематици у периоду до краја 1964, тако и за разумевање онога што је уследило у наредним годинама приликом реализације Протокола. На првом месту треба поменути да су крајем 1964. одређени југословенски „привредни органи“ сматрали да је Протокол „предимензиониран и да га треба кориговати“.⁵⁰⁸⁶ Почетком 1965. у Београду су наводили да су цифре из Протокола (извоз југословенске машиноградње у вредности од 740 милиона долара и увоз производа совјетске машиноградње у вредности од „око“ 600 милиона долара) биле „предимензиониране“ (паралелно са тим, сматрано је да препоруке стручњака две државе и вредности које су наведене у Протоколу „свакако указују да би управо на овом сектору могле постојати могућности за битније проширење економске сарадње са СССРом“).⁵⁰⁸⁷ Средином 1965. у Савезном секретаријату за спољну трговину су били мишљења да се – „према садашњим предвиђањима“ – обим размене наведен у Протоколу од 26. јуна 1963. „неће моћи реализовати“.⁵⁰⁸⁸

Будућа истраживања треба да осветле развој југословенско-совјетске кооперације у машиноградњи у другој половини шездесетих и да покажу да ли је и у коликој мери Протокол од 26. јуна 1963. био „предимензиониран“. Чињеница је да су на самом крају 1964. у Савезном секретаријату за индустрију сматрали да „питање реалног сагледавања обима“ сарад-

⁵⁰⁸³ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964; Исто, ф. 204, дос. 14, 445383, Телеграм Мијатовића, ДСИП-у, 14.11.1964; Исто, ф. 207, дос. 22, 43597, Забелешка о разговору М. Пешића, помоћника начелника I управе и Т. Кондева, секретара комисије за Ђердап, са Г. Поповим, трговинским представником, и Б. Дмитренком, економским саветником Амбасаде СССР, 31.1.1964; Исто, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964; АЈ, 130–629–1039, М. Тепавац, Савезном извршном већу, 6.10.1964.

⁵⁰⁸⁴ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964.

⁵⁰⁸⁵ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 8, 432283, Преглед билатералних односа Југославија–СССР /септембар 1963–јули 1964/.

⁵⁰⁸⁶ ДА МСП, ПА, 1964, ф. 203, дос. 10, 451685, Преглед билатералних односа Југославија–СССР (септембар 1963–септембар 1964), 2.11.1964.

⁵⁰⁸⁷ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 159, дос. 6, 446571, Економски односи СФРЈ–СССР.

⁵⁰⁸⁸ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 160, дос. 8, 446197, Информација о предстојећим разговорима о привредној сарадњи са СССР-ом, 15.5.1965.

ње представља велики проблем и да „остаје отворено“. Уз то питање, као спорно је навођено и „питање реализације увоза производа које би на бази специјализације требали дугорочно да увозимо из СССР“. Питања југословенског извоза и увоза су била директно условљена. „Влада СССР је у више наврата нагласила да се без предлога са наше стране о увозу опреме из СССР-а не могу успешно водити преговори о остварењу предлога из Протокола о кооперацији у области машиноградње“ – наводили су у Савезном секретаријату за спољну трговину.⁵⁰⁸⁹

Сложену међузависност по Протоколу предвиђеног југословенског извоза и увоза је додатно компликовао Споразум о испоруци југословенских бродова и пловних објеката СССР-у у периоду од 1966. до 1970, и у Сектору за индустријску сарадњу Савезног секретаријата за индустрију су сматрали да то представља други велики проблем. Наиме, Протоколом од 26. јуна 1963. је био предвиђен извоз бродова у вредности од 213,50 милиона долара, а Споразум од 11. новембра 1964. је предвиђао испоруке у вредности од 247,25 милиона долара. На вредност од 247,25 милиона је требало додати још око 40 милиона долара који су се односили на „неиспоручене бродове из ранијих програма“ који су требали да се испоруче у току 1966. Када се те две бројке саберу и упореде са оном која је предвиђена Протоколом о кооперацији, добија се разлика од око 74 милиона долара! То је практично значило да је за ту вредност требао да се смањи „предвиђени извоз остале опреме из машиноградње“. Тиме је направљен додатни проблем око „балансирања структуре и вредности размене“ предвиђене Протоколом од 26. јуна 1963.⁵⁰⁹⁰

Трећа „група“ проблема односила се на „усаглашавање предлога стручних група са предлозима и износима извоза и увоза предвиђеним у Протоколу“. Из следеће табеле се може видети колико су предлози из материјала који су припремљени у оквиру пет стручних група, које су до средине децембра предале документацију, премашивали вредности наведене у Протоколу од 26. јуна 1963.

-Табела бр. 135: Разлика у вредности југословенског извоза између предлога стручних група и предлога наведених у Протоколу о заједничким предлозима радне групе стручњака СФРЈ и СССР о питањима специјализације, кооперације и научно-техничке сарадње у области машиноградње (вредности су наведене у милионима долара).⁵⁰⁹¹

Грана машиноградње	Извоз предвиђен Протоколом	Предлог извоза стручне групе	Разлика
Моторна индустрија	62,40	167,30	104,90
Трактори и пољопривредне машине	66,00	94,00	28,00
Електроиндустрија	195,00	207,00	12,00
Текстилне машине	10,00	17,25	7,25
Алатне машине	29,00	34,30	5,30

Ствар је додатно погоршавало то што наведено повећање извоза (у односу на Протокол) нису пратили предлози за повећање увоза из СССР-а, већ су – напротив – предлагане вредности које су биле мање од оних из Протокола од 26. јуна 1963. Притом, стручне групе су у својим материјалима углавном предлагале увоз репроматеријала, што је додатно отежавало успостављање потребног „баланса“. У Савезном секретаријату за индустрију су сматрали да се код неких од предлога стручних група „поставља питање могућности реализације извоза“. Као пример су наводили текстилне машине, где је био предвиђен „извоз оних машина које не

⁵⁰⁸⁹ ДА МСП, ПА, 1965, ф. 161, дос. 13, 41511, Информација о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР, децембар 1964.

⁵⁰⁹⁰ Исто.

⁵⁰⁹¹ Табела је састављена на основу података наведених у Информацији о индустријској сарадњи између СФРЈ и СССР коју је средином децембра припремио Сектор за индустријску сарадњу Савезног секретаријата за индустрију – Исто.

би по квалитету задовољиле потребе СССР“ или извоз оне опреме за коју „према обавези по уговору о лиценци немамо право извоза“. Код извоза који су предложили стручне групе „још [...] већи проблем“ је представљала „реализација предвиђеног извоза оних производа за које увозимо репроматеријал и делове у већим количинама са конвертибилног подручја“. Наиме, ако је за потребе израде машине било потребно увести веће количине репроматеријала и/или делова са Запада, то је значајно утицало на подизање трошкова производње и исплативост њиховог евентуалног пласмана на совјетско тржиште. Такође, извоз неких производа које су предложили стручне групе није било могуће „остварити без проширења постојећих производних капацитета“. Савезни секретаријат за индустрију је имао „неколико неуспешних покушаја, са циљем, да се наведена питања и проблеми који произилазе из увоза, обима и структуре ускладе са извозом и увозом предвиђеног обима и структуре у Протоколу, расчисте“. Пошто свеобухватно решавање питања у датом тренутку није било могуће, Министарство је решило да се приступи „парцијалном решењу ових питања по појединим групама и гранама“. Због тога је решавање свих тих различитих питања крајем 1964. било „у току решавања у оквиру Савезне привредне коморе, Савезног секретаријата за спољну трговину, Југословенске банке за спољну трговину и Савезног секретаријата за индустрију“.⁵⁰⁹²

Имајући у виду производне могућности југословенске индустрије, као четврту проблематичну ставку у реализацији Протокола, у Савезном секретаријату за индустрију су наводили да ће се при извршавању извозних обавеза СФРЈ поставити „озбиљан проблем пред нашу машиноградњу да се утврђене количине квалитетно и на време произведу и испоруче“. Посебна отежавајућа околност је било то што је производња опреме планиране за извоз била тесно повезана са југословенским увозом, посебно репроматеријала. „Према томе, наша машиноградња и предузећа која учествују у испоруци одређених производа имаће одговоран и деликатан задатак да осигура реализацију у обиму, структури и динамици нашег извоза, а меродавни фактори да то обезбеде код увоза“ – закључивали су по том питању у Савезном секретаријату за индустрију крајем 1964.⁵⁰⁹³

Имајући у виду све наведене проблеме и тешкоће, у Савезном секретаријату за индустрију – који је, свакако, био најмеродавнија и најпозванија установа за питање кооперације и специјализације са СССР-ом – на крају 1964. су износили следеће закључке: „Реализација предвиђеног обима сарадње у области машиноградње представља крупан подухват и захтева од обе стране опсежне економско-финансијске, планске и организационе мере. У реализацији овог Протокола произилазе озбиљни проблеми, који још нису сагледани, услед разлика у привредним системима двеју земаља, као и због различитих положаја производних организација. Из свега изложеног може се закључити да се реализација Протокола о индустријској сарадњи са СССР веома споро одвија, да постоји доста проблема и да смо у закашњењу извршавања одређених задатака, утврђених Протоколом и касније вођеним разговорима између југословенских и совјетских представника. Разлог се може наћи у томе што је рад на овоме врло обиман и компликован, нарочито у погледу усаглашавања ставова, интереса појединих предузећа, посебно у асортиману производа из увоза.“⁵⁰⁹⁴

Тешко да се може дати бољи и заокруженији поглед и закључак када је у питању реализација Протокола од 26. јуна 1963. у питању. Иако је јасно наведено да се она „веома споро одвијала“, свакако треба истаћи да је то у огромној мери било условљено објективним околностима, односно тиме што је рад на тим питањима био „врло обиман и компликован“. Када се последње има у виду – као и сви наведени проблеми и тешкоће – питање је да ли се у току годину и по дана од потписивања Протокола могло више постићи (посебно ако имамо у виду да се главни део реализације Протокола односио на период од 1966. до 1970). При разматрању и доношењу закључка о том питању треба имати у виду и поменуте потписане споразуме о испорукама опреме, попут споразума о испоруци југословенских бродова СССР-у, совјетских термоелектрана СФРЈ, договора о испоруци опреме и комплетних постројења за више

---

⁵⁰⁹² Исто.

⁵⁰⁹³ Исто.

⁵⁰⁹⁴ Исто.

југословенских фабрика, потом отпочете разговоре и преговоре за нове аранжмане који су подразумевали производну сарадњу две индустрије (попут испоруке опреме за систем Ђердап, на пример). Такође, иако су се иницијативе и предузети кораци за ширење сарадње на црну и обојену металургију, енергетику и хемијску индустрију споро (или бар: спорије од планираног) одвијали – због објективних околности и тешкоћа на обе стране – не треба губити из вида да је била створена добра основа за даље разматрање тих питања почетком 1965.

ЗАКЉУЧАК

Економски односи Југославије и Совјетског Савеза у периоду од 1945. до 1964. били су директно условљени стањем политичких односа две државе. У периоду добрих односа или када је требало побољшати односе са Југославијом, Совјетски Савез је користио економске односе, нарочито кредите, као средство придобијања Југославије, док би у случају кварења политичких односа долазило до економских притисака на Југославију (економска блокада, сужавање економске сарадње на основу принципа „узајамне користи“, кашњење у испорукама, одлагање или прекид реализације кредита). Због сталних смена прилика на релацији Београд–Москва, југословенско-совјетски односи су током истраживаног периода прошли кроз различите фазе, што се одражавало на привредну сарадњу две државе. Фазама најтешњег савезништва, тензије у односима и директног сукоба, постепене нормализације односа, смене успона и падова у односима, новог сукоба и јачања међудржавних односа, одговарају одређене фазе у економским односима: економска помоћ Совјетског Савеза Југославији, притисак на економском плану (одлагање преговора, кашњење испорука, сужавање робне размене, стопирање кредита), потпуна економска блокада, постепена нормализација односа и указивање на пружање економске помоћи у случају даљег приближавања Југославије Совјетском Савезу, сужавање односа на основу принципа „узајамне користи“ и, напослетку, динамичан развој и кретање ка тешњој сарадњи.

Први период, односно фаза југословенско-совјетских односа (1945–1949) састоји се из две различите подфазе: 1945–1947, 1948–1949. После победе социјалистичке револуције Југославија се потпуно окренула СССР и источноевропским државама из совјетске сфере утицаја и током првих послератних година (1945–1947) сарадња Југославије и СССР се одвијала на најтешњим економским основама. Совјетски Савез је у том периоду представљао ослонац и узор за југословенску државу. Услед претрпљених ратних разарања и великих унутрашњих потреба Југославије, али и идеализованих представа југословенских комуниста о (привредној) снази и могућностима „прве и највеће земље социјализма“, те амбициозних планова југословенског руководства за индустријализацију државе, тај период су обележили стални и велики захтеви Београда за ширењем економске сарадње, односно пружањем совјетске помоћи. Услед огромних разарања која је Совјетски Савез претрпео током Другог светског рата, потребом за даљим, великим издвајањима за војску и пружањем помоћи низу источноевропских држава, Москва је током првих послератних година располагала са изузетно ограниченим ресурсима и није могла да изађе у сусрет свим југословенским захтевима. Због разлике у величини и привредним могућностима две државе и политичке воље совјетског руководства, СССР је могао да пружи Југославији одређену помоћ, која није била у складу са југословенским очекивањима, али је одговарала привредним могућностима „прве земље социјализма“. Ипак, тај раскорак између великих очекивања Београда и ограничених могућности СССР-а, доводио је до појаве одређених разочарања, па и незадовољстава на југословенској страни.

Од 1945. до сукоба 1948. године, Совјетски Савез и државе „народне демократије“ су заузимали најзначајније место у економским односима Југославије са иностранством. Када је у питању спољна трговина, удео СССР је био већи него што је наведено у југословенским статистикама. На пример, 1945. је износио невероватних 75,1% у југословенском извозу, односно 68,3% у увозу, што је, свакако, била последица ванредних, ратних околности. У наредним годинама апсолутни износи робне размене су расли, али је проценат опадао због повећања удела земаља „народне демократије“ у робној размени Југославије са иностранством. Независно од пада релативног удела, у периоду од 1945. до 1947. СССР је био најзначајнији спољнотрговински партнер Југославије. Представници Совјетског Савеза су у том периоду током преговора пристајали да извозе робу која је и њима недостајала, као и да увозе робу коју иначе не би увозили, да би југословенска страна могла да покрије разлику у вредности увозне и извозне робе. То је нарочито било изражено 1945. и 1946. године – већ током преговора за склапање споразума из 1947. године југословенски представници су морали да снизе

процент „неконјунктурних“ артикала из предложене извозне листе са 35% на 10%. У периоду до 1948. економски односи Југославије са СССР су се одвијали на широкој основи. Осим трговинске, робне размене обухватали су и мешовита друштва, совјетске кредите и пружање техничке помоћ Југославији.

Мешовита друштва су представљала један од важнијих облика економске сарадње СССР са земљама „народне демократије“. Питање њиховог оснивања је са југословенске стране покренуто још у новембру 1944, а до првих конкретних преговора је дошло 1946. године (неуспешни преговори вођени у Београду током маја 1946, са југословенске стране главни преговарач је био Владимир Велебит). Југословенска страна је очекивала од мешовитих друштава да ће бити погодна форма сарадње преко које би СССР пружао помоћ (упућивао „управљачки и технички кадар“, испоручивао одговарајуће материјале и опрему...). У току јуна 1946. у Москви је био потписан Споразум о економској сарадњи између ФНРЈ и СССР, којим је било предвиђено оснивање осам мешовитих југословенско-совјетских друштава на бази реципроцитета. У току наредне године дошло је до потписивања само два споразума (Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство, ЈУСТА; Југословенско-совјетско паробродарског акционарског друштва, ЈУСПАД) у фебруару 1947. Услед судара између (пре)великих југословенских очекивања и ограничених совјетских могућности од оснивања осталих (производних) друштава се после „дугих“ и „мучних“ преговора одустало. Знајући за незадовољство југословенске стране начином на који су се одвијали преговори, Ј. В. Стаљин је у разговору са Е. Кардељем средином априла 1947. предложио да се не формирају остала друштва, већ да СССР помогне Југославију на тај начин што ће јој на кредит испоручити по један алуминијумски и металургијски завод и пружити помоћ у добијању и преради нафте. Одустајање од оснивања осталих друштава Ј. В. Стаљин је образложио следећим речима: „Не, није добра форма сарадње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом, као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размимоилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље.“

Иако је сарадња путем мешовитих друштава била широко замишљена и свакако би, да је реализована, имала огроман значај за југословенску привреду и економске односе Југославије и Совјетског Савеза, у мемоаристици и литератури се могу срести претеране тврдње о томе да су мешовита друштва била најзначајнији облик економске сарадње Југославије и СССР. С обзиром на то да је ЈУСПАД за пловидбу користио југословенске бродове и да је СССР каснио са уношењем улога у ово предузеће, потом да је СССР за ЈУСТУ испоручио 12 авиона, а да су са друге стране постојала југословенска предузећа која су покривала исту делатност (Југословенски аеротранспорт и Југословенско државно речно бродарство), значај 12 авиона никако не можемо ставити у исту раван са испоруком роба и сировина из СССР-а без којих југословенска привреда не би могла да функционише.

Током првог периода економске сарадње две државе, ФНРЈ и СССР су склопили четири кредитна аранжмана: 1) Споразум о робном кредиту (8. јуна 1946); 2) Споразум о давању на кредит наоружања и војно-техничких потреба од стране Владе СССР Влади ФНРЈ (30. јун 1947); 3) Споразум о испоруци постројења и уређаја и о указивању техничке помоћи у изградњи индустријских предузећа (25. јул 1947); 4) Споразум о продаји ФНРЈ железничког возног парка колосека 1.435 мм, припадајућег СССР као ратни плен (23. август 1947). Као и у случају осталих форми сарадње, преговори две стране за склапање наведених аранжмана били су обележени изношењем великих југословенских захтева наспрам којих су стајале ограничене могућности СССР. Сва четири аранжмана су представљала робне кредите и њихова укупна вредност је износила 232 милиона долара. Од тог износа, до прекида реализације аранжмана у току 1948. било је искоришћено свега 87,8 милиона. По износу реализованих средстава издваја се Споразум о испоруци наоружања и војно-техничке имовине по кредиту од 30. јуна 1947, на који се односио највећи део од искоришћених 87,8 милиона долара (од укупног износа кредита од 78 милиона, реализовано је 73,6 милиона долара).

Иако је 1948. представљала велику преломницу у политичким и свим другим односима две државе, економски односи су – иако у јако суженом обиму – наставили да се одвијају и током 1949, када је, крајем године (према југословенским изворима у новембру), дошло до потпуног прекида свих економских веза између ФНРЈ и СССР, односно до економске блокаде Југославије од стране СССР и земаља „народне демократије“. Притисак на Југославију по „економској линији“ је био присутан од почетка 1948. године кроз одлагање трговинских преговора, повлачење совјетских саветника и стручњака, кашњење испорука и строго контролисање динамике којом се одвијала робна размена, прекид реализације кредитних аранжмана, изостанак потписивања Протокола о узајамним испорукама робе за 1948, потписивање знатно суженог Протокола о узајамним испорукама робе у 1949. години (потписан 27. децембра 1948, а вредност робе предвиђене за испоруку била је осам пута мања у односу на робу која је испоручена у току 1948). У 1949. се ушло са два облика економске сарадње – изузетно суженом робном разменом и транспортним мешовитим друштвима. У току године су били расформирани ЈУСПАД и ЈУСТА, а робна размена је додатно сужена, да би напослетку дошло и до потпуног прекида совјетских испорука.

Када се има у виду доминантна улога СССР и земаља „народне демократије“ у економским односима Југославије са иностранством у периоду од 1945. до 1948/9. јасно је какав је ударац представљао потпуни прекид привредне сарадње, односно економска блокада до које је дошло 1949. Индустијска изградња је била у потпуности, стопроцентно зависна од СССР и његових „сателита“, док је већи део спољнотрговинске размене обављан са овим земљама (1948. увоз из ових земаља чинио је 45,7% југословенског увоза, а на њих је отпадало и 50,7% укупног извоза). Услед прекида спољнотрговинске размене, Југославија је морала у потпуности да преоријентише спољну трговину, што није могло брзо и лако да се уради. Због противречности између могућности преоријентације извоза и хитности обезбеђења увоза, југословенска привреда је трпела. Запад је у почетку са неповерењем посматрао сукоб до кога је дошло („привремени спор“, „свађа у породици“, „намештени спор“). Осим политичких ограничења, западно тржиште је било прилично „засићено“, квалитет југословенских производа је био лош, а доста извозних артикала је било „неконјунктурно“. Додатно оптерећење су представљала и нерешена питања у вези са национализованом имовином са Запада. Потреба хитног закључивања кредита утицала је да они буду закључени под врло тешким условима.

Економска блокада је нанела огромну штету југословенској капиталној изградњи где је дошло до застоја и одлагања пуштања у погон кључних објеката петогодишњег плана, а реализација самог плана је продужена са 1951. на 1953. годину (једним делом на одлагање су утицали и амбициозни југословенски планови). Услед политичке и економске блокаде, Југославија је уложила додатне напоре за изградњу војне индустрије, издвајајући готово четвртину националног дохотка за одбрамбене сврхе, а повећан је и број људи под оружјем, што је додатно погађало југословенску привреду јер се стално осећао недостатак радне снаге. У периоду једностране оријентације на Запад, економска и војна помоћ која је пружана Југославији била је праћена различитим условљавањима. Због тога је Београд – када су се средином педесетих створили услови за то – кроз нормализацију и обнављање економских односа са Истоком тражио простор за „економско маневрисање“ према Западу. Осим тога, структуром увоза из СССР и држава „народне демократије“ требало је обезбедити најважније сировине и робу и тако растеретити југословенски биланс плаћања чврстим валутама и смањити притисак југословенских предузећа на западна тржишта што је требало да омогући и постизање бољих цена. И иначе се на Истоку отварала могућност за постизање бољих цена за поједине артикле у склопу ширих споразума путем везивања одређених цена током преговора. У СССР и источноевропским земљама су, такође, имали блаже захтеве за асортиманом и квалитетом робе, што је омогућавало пласман веће количине југословенских извозних артикала. Још један од разлога за нормализовање економских односа је био тај што се веровало да ће нормализација на овом пољу допринети нормализацији политичких односа две државе.

У периоду после смрти Ј. В. Стаљина, дошло је до постепене нормализације односа две државе, која се одразила и на економску сарадњу. На плану робне размене прво је склопљен компензациони споразум (1954), а после обнове трговинске размене уследило је и ширења сарадње на том плану током 1955. и 1956. године. Другу „последницу“ нормализације југословенско-совјетских односа представљали су кредитни аранжмани закључени 1956. године. Ови кредитни аранжмани – „инвестициони“ (110 милиона долара), „алуминијумски“ (175 милиона долара) и „робни кредит“ (54 милиона долара), као и „девизни зајам“ од 30 милиона долара, имали су – осим економске – и очигледну политичку тежину, јер је путем њих Москва стављала до знања Београду да се може ослонити на СССР у економском развоју државе и, уопште, настојала да Југославију што више приближи „социјалистичком лагеру“. Услови под којима су дати кредитни аранжмани били су изузетно повољни.

Економска сарадња две државе је од почетка нормализације односа ишла узлазном линијом, а нову прекретницу су представљали догађаји у Мађарској 1956. и југословенска реакција на њих. Тада је развој економских односа добио други, супротан смер, што је карактерисало наредне године све до почетка шездесетих, када је дошло до новог заокрета. Прва промена на економском плану се приметила већ у току октобра за време рада Мешовите југословенско-совјетске комисије која се бавила питањем извршавања робне размене у току 1956. У претходном периоду рад ове Комисије је трајао од 7 до 15 дана, а поменуто заседање се продужило на више од два месеца, од октобра до половине децембра 1956. Такође, у току новембра и прве половине децембра Москва је – упркос поновљеним интервенцијама југословенске стране – игнорисала спремност Београда за почетак преговора о трговинској размени за 1957. годину. Нови совјетски став – који је подразумевао искључивање сваког елемента „помоћи“ и прокламовање принципа „узајамне користи“ – најпотпуније је дошао до изражаја на плану реализације кредитних аранжмана, пре свега „алуминијумског“ и „инвестиционог споразума“. У јануару 1957. Н. С. Хрушчов је писмом обавестио Ј. Б. Тита да је ЦК КПСС на заседању у децембру одлучио да се одложи извршење „алуминијумског“ и „инвестиционог кредита“. Почетком 1957. вођени су неуспешни преговори по питању одлагања, односно одређивања нових рокова за реализацију аранжмана, а средином године је постигнут компромисни договор на том плану. Ипак, због даљег заоштравања југословенско-совјетских односа, које је уследило, Москва је у мају 1958. године (после Седмог конгреса СКЈ и усвајања новог Програма СКЈ) једнострано одложила рок реализације два инвестициона кредита. Овим, другим по реду, додатним одлагањем реализације „инвестиционог“ и „алуминијумског кредита“ практично је стављена тачка на даљу реализацију та два изузетно крупна привредна аранжмана.

Од 1958. до почетка шездесетих односи две земље су били додатно погоршани („други југословенско-совјетски сукоб“), али искуство „Четрдесетосме“ је утицало на обе државе – посебно на СССР, од кога је то питање више зависило – да не иду на прекид односа „по државној линији“. Кад су кредити у питању, од 175 милиона долара „алуминијумског кредита“ било је искоришћено само 26.000 долара, од 110 милиона долара „инвестиционог кредита“ искоришћено је 15,8 милиона долара, од 54 милиона долара „робног кредита“ искоришћено је око 26 милиона долара. Само је „девизни зајам“ од 30 милиона долара искоришћен у потпуности, али то је било још у току 1956. године, пре погоршања односа. Што се робне размене тиче, она је, када се погледају њена вредност у апсолутним бројкама и релативни удео у укупном обим спољне трговине ФНРЈ, опадала у целом периоду 1957–1962. и тек од 1962. је почела да расте. Ипак, важно је нагласити разлику која је на том плану постојала у односу на кредитне аранжмане, јер упркос сталном паду робне размене до потпуног прекида сарадње није дошло и размена се одвијала са већим или мањим осцилацијама све време. Слично се може рећи и за научно-техничку сарадњу у овом периоду, с тим што је она била на безначајном нивоу.

Због затезања односа између две суперсиле (Берлин, Куба), промена до којих је долазило у „међународном радничком покрету“ (сукоб СССР са Кином), промена у СССР после XXII конгреса КПСС, даље афирмације Југославије на међународном плану у вези са њеним

утицајем међу несврстаним земљама – у току последњег периода на који се односи дисертација дошло је до поправљања односа Југославије и Совјетског Савеза, односно до новог заокрета у економским односима две државе. Период од 1962. до 1964, када су економски односи две земље у питању, представља јасно заокружену целину. Овом периоду обележје су дале обостране иницијативе за развој односа, многобројни сусрети на државном нивоу, састанци различитих стручних група, закључивање више нових аранжмана и планирање и конкретизација договора о новим формама сарадње (СЕВ, кооперација). Највећи помак је направљен на плану спољнотрговинске размене која је из године у годину расла по изузетно високој стопи (1963. 36% у односу на 1962, 1964. 20% у односу на 1963, док је Протоколом о робној размени за 1965, који је потписан крајем 1964, предвиђено даље повећање размене за 35%). То је довело СССР на четврто место у југословенској спољној трговини (иза САД, Италије и СР Немачке), а износ Протокола за робну размену за 1965. је био такав да је његова реализација омогућавала пробој СССР на треће место. Важну квалитативну промену у односу на трговинску размену током друге половине педесетих представљало је то што је Југославија почела да врши испоруке бродова СССР-у, а „прва земља социјализма“ да извози комплетна постројења, наоружање и војну опрему у Југославију.

Што се кредитних аранжмана тиче, током овог периода било је актуелно регулисање спорних питања у вези са аранжманима потписаним 1956. године (камата, отплата рата, штета услед одлагања...), а вођени су и преговори за склапање нових кредита који су се односили на обнову Скопља и изградњу Хидроелектране „Бердап“. Због објективних могућности СССР, потписивање та два аранжмана извршено је тек 1965. године. После поправљања односа две државе у току 1962. актуелизовано је и питање југословенског успостављања сарадње са СЕВ-ом. Споразум о том питању је закључен у септембру 1964, што је отворило нове могућности за даљи развој привредне и економске сарадње две државе на мултилатералним основама. Од средине 1962. године, за време разговора о привредној сарадњи две земље који су водили М. Тодоровић и А. И. Микојан, отворено је и питање индустријске кооперације, што је била нова форма у економској сарадњи две земље. До 1964. у вези са тим питањем одржано је више састанака стручних делегација из различитих привредних грана, сачињени су протоколи о принципима и облицима сарадње и дати предлози за конкретну примену кооперације и специјализације у периоду друге половине шездесетих (1965/6–1970). Иако су већ на измаку периода којим се бавимо у дисертацији цифре које су навођене у разговорима о кооперацији изгледале „предимензионирано“ (на пример, да ће се од 1966. до 1970. из Југославије извести производи машиноградње у износу од 740 милиона долара, а са друге стране из СССР увести у износу око 600 милиона долара), може се рећи да величина износа који су помињани указује на то да су на том „сектору“ постојале велике могућности за значајније проширење југословенско-совјетске економске сарадње у наредном периоду.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Југославије:

- Фонд 9, Министарство спољне трговине Владе ФНРЈ
- Фонд 41, Савезна планска комисија
- Фонд 43, Југословенско-совјетско дунавско паробродарско акционарско друштво – ЈУСПАД
- Фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ
- Фонд 130, Савезно извршно веће
- Фонд 162, Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ
- Фонд 177, Савезна комисија за нуклеарну енергију
- Фонд 290, Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство – ЈУСТА
- Фонд 507, Савез комуниста Југославије
- Фонд 526, Фонд за обнову и изградњу Скопља
- Збирка 790/21, Југословенска војна мисија у СССР
- Фонд 836, Канцеларија Маршала Републике
- Фонд 837, Кабинет Председника Републике

Архив Српске академије наука и уметности:

- 14.438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића

Војни архив:

- Фонд Југословенска Народна Армија

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије:

- Фонд Политичка архива
- Фонд Политичка архива, строго поверљиво

Министарство спољних послова Републике Србије:

- Збирка међународних уговора Министарства спољних послова Републике Србије, Споразуми са СССР-ом

Државни архив Србије:

- Фонд Безбедносно-информативна агенција
- Фонд Министарство иностраних дела
- Фонд Министарство народне привреде

Музеј ваздухопловства:

- Збирка ваздушног саобраћаја

Государственный архив Российской Федерации:

- Фонд 5446, Совет министров СССР

Российский государственный архив новейшей истории:

- Фонд 3, Политбюро ЦК КПСС
- Фонд 5, Общий отдел Центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза

Российский государственный архив социально-политической истории:

- Фонд 17, Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза
- Фонд 82, Личный фонд В. М. Молотова
- Фонд 84, Личный фонд А.И.Микояна
- Фонд 644, Государственный комитет обороны СССР

Архив внешней политики Российской Федерации:

- Фонд 144 Реферата для Югославии
- Фонд 202, Посольство в Югославии

Российский государственный архив экономики:

- Фонд 339, Государственный комитет Совета Министров СССР по делам строительства
- Фонд 365, Учреждения по внешним экономическим связям
- Фонд 413, Министерство внешней торговли СССР
- Фонд 561, Секретариат Совета экономической взаимопомощи
- Фонд 9493, Управление по делам научно-технического сотрудничества

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch):

- Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (SAPMO)
  - Фонд: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (DY 30)

Објављени извори

1. *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović, Nikola Žutić, Beograd 1990.
2. *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2–7 novembra 1952, Stenografske beleške*, Beograd 1952.
3. *XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет*, I–II, Москва 1956.
4. *XXII съезд коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет*, I–III, Москва 1962.
5. *Aprilski rat. Zbornik dokumenata*, knjiga 1, urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969.
6. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knjiga 2, priredio Antun Miletić, Beograd 1987.
7. *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, составители Ярослав В. Вишняков, Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович, Москва 2014.
8. *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik dokumenata*, predsednik redakcijskog odbora Milan Terzić, Beograd 2005.
9. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, II том (1919–1945), priredio Momir Stojković, Beograd 1998.
10. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mañarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951.
11. *Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. Сборник документов*, главный редактор Н. Ф. Самохвалов, Москва 2009.
12. *Венский вальс холодной войны (вокруг встречи Н. С. Хрущева и Дж. Ф. Кеннеди в 1961 году в Вене). Документы*, Москва 2011.
13. *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января–5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*, I–II, Москва 1959.
14. *Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический обзор*, Москва 1960.
15. *Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966*, Москва 1967.

16. *Внешняя торговля Союза ССР за 1959–1963 годы. Статистический сборник*, Москва 1965.
17. *Внешняя торговля Союза ССР за 1918–1927/28 годы. Статистический обзор*, под редакцией А. П. Винокура и С. Н. Бакулина, Ленинград–Москва 1931.
18. *Внешняя торговля СССР за 20 лет. 1918–1937 гг. Статистический справочник*, составили С. Н. Бакулин и Д. Д. Мишустин, Москва 1939.
19. *Внешняя торговля Союза ССР за 1956 год. Статистический обзор*, Москва 1958.
20. *Внешняя торговля Союза ССР за 1958 год. Статистический обзор*, Москва 1959.
21. *Внешняя торговля Союза ССР за 1959 год. Статистический обзор*, Москва 1960.
22. *Внешняя торговля Союза ССР за 1960 год. Статистический обзор*, Москва 1961.
23. *Внешняя торговля Союза ССР за 1961 год. Статистический обзор*, Москва 1962.
24. *Внешняя торговля Союза ССР за 1964 год. Статистический обзор*, Москва 1965.
25. *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг., Том первый 1946–1964*, главные редакторы М. Милошевич, В. П. Тарасов и Н. Г. Томилина, Москва 2014.
26. Gibianskii, Leonid, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10, 1998, pp. 112–134.
27. Dedijer, Vladimir, *Dokumenti o 1948*, I–III, Beograd 1979.
28. Dimić, Ljubodrag, Životić, Aleksandar, *Napikli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd 2012.
29. Едемский, А. Б., „По следам секретных консультаций на Брионах 2–3 ноября 1956 г.“, *Славянский альманах 2010*, Москва 2011, стр. 462–488.
30. *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы*, научный редактор В. Наумов, Москва 2001.
31. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945*, II, priredio В. Поповић, Beograd 1988.
32. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945*, priredio Đorđe Vasiljević, Beograd 1984.
33. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1949*, priredila Rozita Levi, Beograd 1991.
34. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1950*, priredili Dragan Bogetić i Đoko Tripković, Beograd 1993.
35. *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, priredili Komnen Pijevac i Dušan Jončić, Beograd 2004.
36. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, Beograd 1995.
37. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том II, knjiga 13, Beograd 1982.
38. *Информбиро и Југословенска /народна/ армија. Зборник докумената*, приређивачи Милан Терзић, Михајло Басара и Дмитар Тасић, Београд 2015.
39. *Југославија–Сједињене Америчке Државе. Поруке председника Југославије и Сједињених Америчких Држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић и Нада Пантелић, Београд 2014.
40. *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, том 1, одговорни приређивач Љубодраг Димић, Београд 2014.
41. *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР. 1965–1980*, Том 2, одговорни приређивач Љ. Димић, Београд 2016.
42. *Југословенско-совјетски односи 1945–1956. Зборник докумената*, приредили: Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, И. Бухаркин, Л. Внукова, Ј. Зеленко, М. Кравченко и В. Сољански, Београд 2010.

43. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, priredio Bogdan Krizman, Beograd–Zagreb 1981.
44. *Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914–1918*, priredio Nikola Popović, Beograd 1977.
45. „Как снимали Н. С. Хрущева. Материалы пленума ЦК КПСС. Октябрь 1964 г.“, подготовили С. А. Мельчин, Ю. В. Сигачев, А. С. Степанов, *Исторический архив*, 1/1993, стр. 3–19.
46. *КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х–первой половине 1960-х гг. Сборник документов*, ответственный редактор Н. Г. Томилина, Салоники 2003.
47. *Материалы внеочередного XXI съезда КПСС*, Москва 1959.
48. *Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие докуметны*, под редакцией А. Н. Яковлева, Москва 1998.
49. *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 1 (Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век)*, приређивачи Светлана Долгова, Екатерина Иванова, Анатолиј Турилов и Татјана Суботин-Голубовић, Београд–Москва 2009.
50. *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, Том 2 (Друштвене и политичке везе 1804–1878)*, приређивачи Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева, Екатерина Иванова, Београд–Москва 2001.
51. *Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали. Том 3 (Друштвено-политичке и културне везе. 1878–1917)*, приређивачи А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев и Г. Милорадовић, (Москва: Главное архивное управление города Москвы; Београд: Архив Србије, 2012.
52. Nešović, Slobodan, Petranović, Branko, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Beograd 1983.
53. *Наследници Коминтерна. Международные совещания представителей коммунистических и рабочих партий в Москве (ноябрь 1957 г.)*. Документы, главный редактор Н. Г. Томилина, Москва 2013.
54. *Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953. Студија и документи*, приредил Драгомир Бонцић, Београд 2013.
55. Новосельцев, Борис С., „«Сейчас все зависит от крепости и единства социалистических стран». Запись беседы Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 26 августа 1963 г.“, в: *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812–1912–2012*, стр. 469–507;
56. Новосельцев, Борис С., „Записка Н. С. Хрущёва о беседах с Й. Б. Тито (январь 1963 года)“, *Славяноведение*, 1/2015, стр. 42–55.
57. „О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. на XX съезде Коммунистической партии Советского Союза“, *Известия ЦК КПСС*, Но. 3/1989, стр. 128–170.
58. *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*. Документи и материјали, приредили: Бранко Петрановић, Урош Костић, Косара Вукасовић, Игор В. Бухаркин, Нина В. Васильева, Виктор А. Сољанскиј, Нина А. Есаулова и Леонид Ј. Гибјанскиј, Београд 1996.
59. *Ответ ЦК КПК на письмо ЦК КПСС от 15 июня 1964 года*, Пекин 1964.
60. Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985.
61. *Переписка между ЦК КПК и ЦК КПСС (семь писем)*, Пекин 1964.
62. *Пленум Центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза. 10–15 февраля 1964 года. Стенографический отчет*, Москва 1964.
63. „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину. Советская и югославская записи беседы 27–28 мая 1946 г. Вступительная статья и примечания Л. Я. Гибянского“, *Исторический архив*, 2/1993, стр. 16–35.
64. *Почему Хрущев сошел со сцены. Передовая статья журнала «Хунци» Но 21–22 за 1964 год*, Пекин 1964.

65. *Россия на сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, сост. А. Ю. Тимофеев, Д. Кремич, Москва 2014.
66. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата. Зборник грађе, приређивачи Алексеј Тимофејев, Дарко Кремић, Београд 2014.*
67. „Руководители КПСС – величайшие раскольники нашего времени. Седьмая статья по поводу открытого письма ЦК КПСС. Редакция газеты «Жэньминь жибао», Редакция журнала «Хунци» (4 февраля 1964 года)“, Пекин 1964.
68. Суслов, М. А., *О борьбе КПСС за сплоченность международного коммунистического движения. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 14 февраля 1964 года*, Москва 1964.
69. *Tajni referat N. S. Hruščova*, uredili Josip Vrhovec i Zlatko Čero, Zagreb 1970.
70. *Никита Хрущев. 1964: Стенограмма пленума ЦК КПСС и другие документы*, составители А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Прозуменщиков, Ю. В. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук, Москва 2007.
71. *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне. Документы и материалы*, автор-составитель А. И. Бабин и др., Москва 1985.
72. В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije, Dokumenti II, knjiga treća*, Beograd 1977.
73. *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955. Tematska zbirka dokumenata. Drugo izdanje*, priredio Radoica Luburić, Podgorica 2007.
74. *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta SK SKJ održane 14–16. marta 1962. godine*, priredio Miodrag Zečević, Beograd 1998.
75. *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, главный редактор А. А. Фурсенко, Москва 2003.
76. *Президиум ЦК КПСС 1954–1964, Том 1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, главный редактор А. А. Фурсенко, Москва 2004.
77. *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 2. Постановления 1954–1958*, главный редактор А. А. Фурсенко, Москва 2006.
78. *Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 3. Постановления 1959–1964*, главный редактор А. А. Фурсенко, Москва 2008.
79. *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 1 (14.XII 1944–31.III 1949)*, priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd 1995.
80. *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 2 (1.IV–9.XII 1949)*, prir. Bogdan Lekić, Miodrag Zečević, Beograd 1995.
81. *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 3 (2.I 1950–19.XII 1950)*, prir. Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd 1995.
82. *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, Knjiga 4 (16.II 1951–15.I 1953)*, prir. Bogdan Lekić, Miodrag Zečević, Beograd 1995.
83. Ржешевский, О. А., *Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941–1945*, Москва 2004.
84. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, Beograd 1985.
85. *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. Сборник документов и материалов*, отв. редактор В. В. Зеленый, Москва 1992.
86. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, редакторы составители Е. Д. Орехова, В. Т. Середа и А. С. Стыкалин, Москва 1998.
87. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953. В двух томах. Документы*, Т. 1. 1944–1948, отв. редактор Татьяна Викторовна Волокитина, Москва 1999.
88. *Советско-венгерские экономические отношения 1948–1973. Документы*, отв. редактор А. Н. Артизов, Москва 2012.
89. *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010). Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, Београд 2011.
90. *СССР в цифрах. Статистический сборник*, Москва 1958.

91. СССР в цифрах в 1963 году. Краткий статистический сборник, Москва 1964.
92. Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu, Beograd 1953.
93. Стыкалин, А. С., „Н. С. Хрущев о советско-югославских отношениях и роли прессы и журналистского сообщества в их налаживании (май 1957.). Запись беседы Н. С. Хрущева с делегацией югославских журналистов, 17 мая 1957 г.“, у: *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2014, стр. 419–468.
94. Стыкалин, Александр, „Хрущев и Тито: долгий разговор о Румынии (Ленинград, июнь 1964 г.)“, *Studia Universitatis Moldaviae*, 10 (110)/2017, стр. 243–259.
95. Tripković, Đoko, „Izveštaj generala F. Maklejna – 'Beograd pod partizanima““, *Istorija 20. veka*, 1/1987, str. 175–195.
96. Uschakow, Alexander, *Integration im RGW (COMECON). Dokumente*, Baden-Baden 1983.
97. Fingar, Thomas (ed.), *Yugoslavia From „National Communism“ to National Collapse: US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia, 1948–1990, Central Intelligence Agency and National Intelligence Council*, Washington 2006.
98. FRUS, 1955–1957, Vol. XXVI, Central and Southeastern Europe.
99. FRUS, 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe.
100. „«Я являюсь продуктом сталинской эпохи» Речь Н. С. Хрущева на товарищеском ужине в Евксинограде (Варна) 16 мая 1962 года“, *Источник*, 6/2003, стр. 128–139.
101. *Является ли Югославия социалистической страной? Третья статья по поводу открытого письма ЦК КПСС. Редакция газеты «Жэньминь жибао», Редакция журнала «Хунци» (26 сентября 1963 года)*, Пекин 1963.

Штампа и периодика

1. *Борба*
2. *Vjesnik i srijedu*
3. *Внешняя торговля*
4. *Вопросы экономики*
5. *Време*
6. *Деньги и кредит*
7. *Экономист*
8. *Экономска политика*
9. *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*
10. *Комунист*
11. *Коммунист*
12. *Крила армије*
13. *Международная жизнь*
14. *Међународна политика*
15. *Međunarodni problemi*
16. *Međunarodni ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije*
17. *Oslobođenje*
18. *Правда*
19. *Политика*
20. *Problemi spoljne trgovine i konjunktura*
21. *Статистика спољне трговине Краљевине Србије*
22. *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*
23. *Статистика спољне трговине Краљевине Југославије*
24. *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije*
25. *Statistika spoljne trgovine SFR Jugoslavije*

Мемоари, дневници и изворни текстови савременика

1. Бернов, Юрий Владимирович, *Записки дипломата*, Москва 1995.
2. Broz Tito, Josip, *Autobiografska kazivanja*, Prvi tom, Beograd 1982.
3. Броз Тито, Јосип, *Борба за мир и међународну сарадњу*, IX, Београд 1957
4. Броз Тито, Јосип, *Борба за мир и међународну сарадњу*, X, Београд 1959
5. Броз Тито, Јосип, *Борба за мир и међународну сарадњу*, XI, Београд 1960
6. Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, Knjiga XIII, Zagreb 1960.
7. Броз Тито, Јосип, *Говори и чланци*, књ. XIII, Загреб 1960.
8. Броз Тито, Јосип, *Говори и чланци*, књ. XIV, Загреб 1962.
9. Броз Тито, Јосип, *Говори и чланци*, књ. XV, Загреб 1962.
10. Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, knjiga XVI, Zagreb 1962.
11. Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, knjiga XVII, Zagreb 1965.
12. Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, knjiga XVIII, Zagreb 1966.
13. Broz Tito, Josip, *Govori i članci*, Knjiga XIX, Zagreb 1967.
14. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela. Tom šesti. Oktobar 1940–april 1941*, Beograd–Zagreb 1979.
15. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom sedmi, Kraj aprila–28. novembar 1941*, Beograd 1979.
16. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom osmi, 29. novembar 1941–17. februar 1942*, Beograd 1979.
17. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom deveti, 18. februar–8. april 1942*, Beograd 1982.
18. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom deseti, 9. april–3. juni 1942*, Beograd 1980.
19. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom dvanaesti, 1. septembar–13. novembar 1942*, Beograd 1982.
20. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom četranaesti, 21. januar–16. april 1942*, Beograd 1982.
21. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom petnaesti, 15. april–30. jun 1943*, Beograd 1982.
22. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom šesnaesti, 1. juli–30. septembar 1943*, Beograd 1984.
23. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom sedamnaesti, 1. oktobar–30. novembar 1943*, Beograd 1984.
24. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom osamnaesti, 1. decembar 1943–31. januar 1944*, Beograd 1984.
25. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom devetnaesti, 1. februar–15. april 1944*, Beograd 1984.
26. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom dvadeset prvi, 1–31. jul 1944*, Beograd 1985.
27. Broz Tito, Josip, *Sabrana djela, Tom dvadeset treći, 1. septembar–5. oktobar 1944*, Beograd 1982.
28. Васиљевски, Александар М., *Моје животно дело*, Београд 1980.
29. Velebit, Vladimir, *Sećanja*, Zagreb 1983.
30. *Vladimir Velebit. Svjedok historije, razgovore vodila i priredila Mira Šuvar*, Zagreb 2001.
31. Vukmanović Tempo, Svetozar, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958). Izabrani govori i članci*, Beograd 1964.
32. Vukmanović-Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari*, Knjiga prva, Zagreb–Ljubljana 1982.
33. Vukmanović-Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari*, Knjiga četvrta, Zagreb–Ljubljana 1982.
34. Гавриловић, Милан, *Лондонски дневник*, приредили Алекса и Косара Гавриловић, Београд 2013.
35. Grol, Milan, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990.
36. Громыко, Андрей Андреевич, *Памятное. Новые горизонты*, Кн. 1, Москва 2016.
37. Громыко, Андрей Андреевич, *Памятное. Испытание временем*, Кн. 2, Москва 2016.
38. Димитров, Георги, *Дневник (9. март 1933–6. фебруари 1949)*, Софија 1997.
39. Đilas, Milovan, *Vlast*, London 1983.
40. Đilas, Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990.
41. Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
42. Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991.

43. Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna. Memoari*, Zagreb 2009.
44. Ђорђевић, Милинко, *Седм левих година*, Београд 2000.
45. Ђуровић, Милован-Мито, „Успомене (1900–1944)“, приредио Недељко Радосављевић, *Мешовита грађа. Miscellanea, Нова серија Књ. XXV*, Београд 2004.
46. Жуков, Г. К., *Успомене и размишљања*, 1–3, Београд–Цетиње 1989.
47. *Za pobedu i slobodu. Vazduhoplovstvo u strategiji NOR. Učesnici govore*, glavni i odgovorni urednik Ivo Matović, Beograd 1985.
48. Jakšić, Pavle, *Nad uspomemata*, II, Beograd 1990.
49. Јовановић, Драгољуб, *Политичке успомене. Заноси*, 1, Београд 1997
50. Јовановић, Драгољуб, *Политичке успомене. Искуства*, 4, Београд, 1997
51. Kardelj, Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, Ljubljana 1980.
52. Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, VII, Beograd 1985.
53. Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, VI, Beograd 1985.
54. Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, V, Beograd 1985.
55. Maklin, Ficroj, *Rat na Balkanu*, Beograd 1980.
56. *Memoirs of Nikita Khrushchev. Volume 3. Statesman [1953–1964]*, edited by Sergei Khrushchev, University Park (The Pennsylvania State University Press) 2007.
57. Milanković, Milutin, *Sećanja*, Beograd 2008.
58. Milatović, Arso, *Pet diplomatskih misija, Rim–Sofija–Tirana*, 1, Zagreb 1985.
59. Milatović, Arso, *Pet diplomatskih misija. Bukurešt–Varšava*, 2, Zagreb 1986.
60. Милитар, Трива, *Из позадине. Записци из Светског рата*, приредио Ђорђе Ђурић, Нови Сад 2015.
61. Мићуновић, Вељко, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb 1977.
62. Мићуновић, Вељко, *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd 1984.
63. Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom. Drugo dopunjeno izdanje*, Zagreb 1989.
64. Nenadović, Aleksandar, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998.
65. *Neočekivana promjena. Kako je stvoren Pokret nesvrstanih. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961. godine*, ur. S. Crnobrnja, Beograd 2016.
66. Nikoliš, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1980.
67. Popović, Dušan, *Letopis o Vlaovićima*, III, Novi Sad 2006.
68. Popović, Koča, *Beleške uz ratovanje (dnevnik, beleške, dokumenti)*, priredio, izbor dokumenata sačinio i komentare napisao Miloš Vuksanović, Beograd 1988.
69. Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970.
70. *Strogo pov. 1955–1958. Neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*, Beograd 1998.
71. *Титов дневник*, приредио Перо Симић, Београд 2009.
72. Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2001.
73. Ћурувија, Славо, *Ibeovac. Ja, Vlado Darčević*, Beograd 1990.
74. Хрущев, Никита Сергеевич, *Воспоминания. Время. Люди. Власть*, 1–2, Москва 2016.
75. Срњански, Милош, *Embahade*, priredio Borislav Radović, Beograd 2009.
76. Черчил, Винстон С., *Други светски рат. Том VI. Тријумф и трагедија*, Београд, без године.
77. Čolaković, Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, Knjiga prva*, Sarajevo 1985/1986.
78. Шелест, Петр Ефимович, ... *Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*, Москва 1995.
79. *Шта после свега каже Темпо*, разговарао Милан Вучинић, Нови Сад 1997.
80. Штрандман, Василиј Ј., *Балканске успомене. Књига I. Део 1–2*, Београд 2009.

Монографије, синтезе, чланци, расправе

1. *1945. Крај или нови почетак?*, Тематски зборник радова, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016.

2. *1945 год: формирование основ послевоенного мироустройства. Сборник материалов Всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию Победы в Великой Отечественной войне*, под ред. В. Т. Юнгблода, Киров 2015.
3. Абалкин, Л. И., Иванов, Е. А., „Судьбы, противоречия и периодизация развития советской экономики“, у: *Экономическая история СССР: очерки, рук. авт. колл.* Л. И. Абалкин, Москва 2007, стр. 4–21.
4. Avramovski, Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937. Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd 1968.
5. Adamović, Ljubiša, Lempri, Džon i Priket, Rasel, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1990.
6. Adamović, Miladin, Brozovi strahovi. *Kako je čuvan Tito i pokušaji atentata: prema kazivanju i dnevniku generala Milana Žeželja*, Beograd 2004.
7. Аксютин, Юрий, *Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг.*, Москва 2010.
8. Aleksić, Dragan, „Spoljnotrgovinska politika Kraljevine Jugoslavije 1939–1941“, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, str. 60–87.
9. Аллен, Роберт С., *От фермы к фабрике. Новая интерпретация советской промышленной революции*, Москва 2013.
10. Allison, Roy, *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*, Cambridge 1988.
11. Anić, Nikola, Joksimović, Sekula, Gutić, Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*, Beograd 1982.
12. Арсењев, Алексеј, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини*, Нови Сад 2011.
13. Арсеньев, Алексей Борисович, „Прибытие русских беженцев-эмигрантов в Королевство СХС: свидетельства“, в: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*, отв. ред. Алексей Юрьевич Тимофеев, Москва–Белград 2019, стр. 115–145.
14. Allen, Robert Loring, „The Soviet and East European Foreign Credit Program“, *American Slavic and East European Review*, No. 4, 1957, pp. 433–449.
15. Аникеев, Анатолий Семёнович, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период «холодной войны» (1945–1957)*, Москва 2002.
16. Аникеев, Анатолий С., „Албания в политике Югославии и СССР в первые послевоенные годы по советским дипломатическим документам“, у: *Ослобођење Београда 1944. Зборник радова*, гл. и одг. ур. А. Животић, Београд 2010, стр. 475–487.
17. Аникеев, Анатолий Семёнович, „Начальный период нормализации советско-югославских отношений (1953–1954 гг.)“, у: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova, odgovorni urednik Slobodan Selinić*, Beograd 2008, str. 66–92.
18. Аникеев, А. С., „Югославия в годы конфликта с СССР и странами «народной демократии»“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, отв. ред. А. С. Аникеев, Москва–Санкт-Петербург 2017, стр. 15–101.
19. Арсић, Драгиња, *СЕВ. Економска интеграција социјалистичких земаља*, Београд 1963.
20. Ball, Simon J., *The Cold War. An International History, 1947–1991*, London 1998.
21. Балфур, Нил, Мекеј, Сели, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаслела биографија*, Београд 1990.
22. Барсенков, Александр Сергеевич, Вдовин, Александр Иванович, *История России. 1917–2004: Учеб. пособие для студентов вузов*, Москва 2005.
23. Békés, Csaba, „East Central Europe, 1953–1956“, *The Cambridge History of the Cold War. Volume I. Origins*, edited by M. P. Leffler and O. A. Westad, Cambridge 2010, pp. 334–352.
24. Békés, Csaba, „The 1956 Hungarian Revolution and World Politics“, *CWHP Bulletin–Working Paper No. 16*, Washington, D. C., September 1996.
25. Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988.

26. Bekić, Darko, „Balkanski pakt: mrtvorodenče hladnog rata“, u: *Jugoslavija v hladni vojni, Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9.maja 2000*, ur. Jasna Fischer i dr., str. 107–123.
27. Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa. 1944–1993. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001.
28. Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd 2009.
29. Bivor, Entoni, *Staljingrad. Sudbonosna opsada 1942–1943*, Beograd 2023.
30. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985.
31. Бичехвост, Александр Фёдорович, „Организация пеших переходов советских репатриантов к западной границе СССР (1944–1945)“, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Т. 21, вып. 4/2021, стр. 455–460.
32. Бичехвост, Александр Фёдорович, „Репатриация советских граждан железнодорожным транспортом (1944–1945)“, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Т. 22, вып. 2/2022, стр. 298–305.
33. Бјелајац, Миле, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*, Београд 2010.
34. Бобрышева, К. Л., „Динамика советско-югославских торговых отношений как фактор формирования внешнеполитической стратегии ФНРЮ в 1948–1955 гг.“, *Гуманитарные и юридические исследования*, 4/2018, стр. 24–29.
35. Богдановић, Бранко, „Руски минско-торпедни морнарички одред у Србији 1914–1915“, *Историјске свеске*, 13/јануар 2015, стр. 18–25.
36. Богетић, Драган, Димић, Љубодраг, *Београдска конференција неsvрстаних земаља 1–6. септембра 1961. Прилог историји Трећег света*, Београд 2013.
37. Богетић, Драган, „Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Цонсонове администрације“, *Токови историје*, 3/2009, стр. 136–161.
38. Bogetić, Dragan, „Sukob Titovog koncepta univerzalizma i Sukarnovog koncepta regionalizma na Samitu nesvrstanih u Kairu 1964.“, *Istorija 20. veka*, 2/2017, str. 101–118.
39. Bogetić, Dragan, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956“, *Tokovi istorije*, br. 3–4/2005, str. 160–181.
40. Bogetić, Dragan, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike*, Beograd 2006.
41. Bogetić, Dragan, „Odnos Jugoslavije sa Zapadom u senci Suecke krize“, *Arhiv*, 1–2/2003, str. 110–125.
42. Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju. Od ideje do pokreta*, Beograd 2019.
43. Bogetić, Dragan, Životić, Aleksandar, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010.
44. Богетић, Драган, „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, 2/2008, стр. 316–371.
45. Богетић, Драган, „Југославија између Истока и Запада“, *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 13–36.
46. Богетић, Драган, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције“, *Историја 20. века*, 2/2004, стр. 123–154.
47. Bogetić, Dragan, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, str. 205–220.
48. Bogetić, Dragan, „Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti – razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, str. 131–145.
49. Bogetić, Dragan, „'Jugoslovensko bekstvo iz Evrope' – novi ekonomski prioriteti nesvrstane Jugoslavije sredinom 50-ih godina“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, str. 163–178.
50. Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*.

51. Богетић, Драган, „Узроци неславног епилога дипломатске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Југославији 1961–1963“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, гл. и одг. ур. Слободан Селинић, Београд 2012, стр. 315–350.
52. Bogetić, Dragan, „Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle Prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu“, *Istorija 20. veka*, 2/2006, str. 71–86.
53. Bogetić, Dragan, „Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 – ukidanje statusa 'najpovlašćenije nacije'“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, str. 87–106.
54. Bogetić, Dragan, „Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-ih godina“, *Tokovi istorije*, 3/2010, str. 89–102.
55. Bogetić, Dragan, „Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine“, *Istorija 20. veka*, 1/1995, str. 127–138.
56. Богетић, Драган, „Програм трипартитне помоћи Југославији“, *Лесковачки зборник*, 36/1996, стр. 441–452.
57. Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000.
58. Bogetić, Dragan, „Економска и војна помоћ Запада Југославији у време sukoba sa Kominformom“, у: *Jugoslavija v hladni vojni. Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana 8.–9. maja 2000*, стр. 271–294.
59. Богетић, Драган, „Чланство Југославије у Балканском савезу и НАТО пакт“, *Историја 20. века*, бр. 1–2/1991, стр. 65–90.
60. Богетић, Драган, „Сједињене Америчке Државе и формирање Балканског пакта 1952–1955“, *Архив*, Бр. 2, 2001, стр. 186–197.
61. Бонцић, Драгомир, „Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 317–331.
62. Бонцић, Драгомир, „Школовање кадрова за дипломатију у социјалистичкој Југославији од 1945. до 1960.“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, гл. и одг. ур. Слободан Селинић, Београд 2012, стр. 48–68.
63. Bondžić, Dragomir, *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016.
64. Бонцић, Драгомир, „Београдски универзитет 1944/1945. – 'На прагу новог доба'“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 605–625.
65. Borozan, Đorđe, „Posrednik mira između 'gvođenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1997, str. 93–114.
66. Borozan, Đorđe, „Posrednik mira između 'gvođenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Moskvi 1956. godine)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997, str. 133–153.
67. Borhi, Laszlo G., „The Merchants of the Kremlin: The Economic Roots of Soviet Expansion in Hungary“, *The Cold War International History Project. Working Paper No. 28*, Washington 2000.
68. Босиљчић, Слободан, *Руси долазе... Црвена армија на Дунаву-јесен 1944*, Београд 2000.
69. Voffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza. II. Od domovinskog rata do položaja druge velesile. Staljin i Hruščov 1941–1964*, Opatija 1985.
70. Велојић, Далибор, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014.
71. Велојић, Далибор, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина*, 36/2014, 223–242.
72. Велојић, Далибор, „Зетска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина*, 42/2017, 139–151.
73. Велојић, Далибор, „Вардарска дивизија у Априлском рату 1941“, *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности. Међународни тематски зборник*, уредили и приредили Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, Лепосавић 2018, стр. 389–399.

74. Vestad, Od Arne, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Београд 2008.
75. Вилетс, Х. Т., „Совјетска Русија“, у: *Историја Русије*, приредили Д. Оболенски и Р. Оти, Београд 2003, стр. 289–336.
76. Vinaver, Vuk, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa“, *Istorija XX veka*, Књига VII, Београд 1965, стр. 93–186.
77. Вишњаков, Јарослав В., „Над Београдом господари 'Москва'! Руско-српска војно-економска сарадња на почетку XX века“, *Токови историје*, 2/2018, стр. 11–26.
78. Вишњаков, Јарослав, „Српски добровољци у Русији 1916–1917.“, у: *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Алексеј. Ј. Тимофејев, Београд 2017, стр. 185–216.
79. Водолазкин, Јевгениј, *Оправдање острва*, Београд 2022.
80. Волокитина, Татьяна Викторовна, Мурашко, Галина Павловна, Носкова, Альбина Федоровна, Покивайлова, Татьяна Андреевна, у: *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953). Очерки истории*, Москва 2008.
81. Волокитина, Татьяна Викторовна, „От конфронтации до нормализации. Болгария и советско-югославский конфликт. 1948–1956 гг.“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, стр. 105–213.
82. Вреск, Соня, „«Троянский конь» в социалистическом «лагере»: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг.“, *Вестник Пермского университета. Серия: История*, Выпуск 2(16)/2011, стр. 130–136.
83. Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза*, у редакцији Светомира Ристића и Радомира Алексића, Београд 1972.
84. Вуковић, Слободан, *Српско друштво и економија (1918–1992)*, Сремски Карловци–Нови Сад 2012.
85. Гаћеша, Никола Л., „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990*, Титоград 1991, стр. 991–1035.
86. Гаћеша, Никола, „Привредни односи Југославије и Албаније 1945–1948“, *Зборник Матице српске за историју*, 42/1990, стр. 87–126.
87. Gašić, Ranka, „Jugoslovenski Detroit“. *Automobilska industrija u Kragujevcu 1953–1991*, Београд 2017.
88. Гедис, Џон Л., *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд 2003.
89. Гелер, Михаил, Некрич, Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.
90. Гибианский, Леонид Янович, *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, Москва 1987.
91. Гибианский, Л. Я., „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, I, *Славяноведение*, 3/1991, стр. 12–23.
92. Гибианский, Л. Я., „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, II, *Славяноведение*, 4/1991, стр. 4–36.
93. Гибианский, Л. Я., „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, III, *Славяноведение*, 1/1992, стр. 42–56.
94. Гибианский, Л. Я., „К истории советско-югославского конфликта 1948–1953: Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 года, IV, *Славяноведение*, 3/1992, стр. 35–51.

95. Gibianski, Leonid, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i mađarska revolucija 1956“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1996, 151–170.
96. Гибианский, Леонид, „Подготовка создания Коминформа и проблема социалистического лагеря“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1998, str. 103–127.
97. Гибианский, Л. Я., „Н. С. Хрущев, Й. Броз Тито и венгерский кризис 1956 г.“, *Новая и новейшая история*, 1/1999, стр. 10–29.
98. Гибианский, Л. Я., „Форсирование советской блоковой политики“, *Холодная война. 1945—1963. Историческая ретроспектива. Сб. Статей*, отв. ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян, Москва 2003, стр. 137–186.
99. Gibianskii, Leonid, „Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: historiografske verzije i novi arhivski izvori“, u: *Jugoslavija v hladni vojni, Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9.maja 2000*, ur. Jasna Fischer i dr, Ljubljana–Toronto 2004, str. 27–47.
100. Gibianskii, Leonid, „Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj“, u: *Jugoslavija v hladni vojni, Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9.maja 2000*, ur. Jasna Fischer i dr, Ljubljana–Toronto 2004, str. 229–247.
101. Гибианский, Л. Я., „Предисловие“, u: *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР. 1946–1964*, стр. 27–46.
102. Гиренко, Юрий Степанович, *Сталин-Тито*, Москва 1991.
103. Гладышева, Анна Сергеевна, „Советские планы экономической интеграции в рамках СЭВ и позиция румынского руководства (середина 1950-х–середина 1960-х гг.)“, *Электронный научнообразовательный журнал «История»*, 2015, Т. 6. Выпуск 11 (44), стр. 1–29, <http://history.jes.su/s207987840001341-4-1>, (датум приступа 16.3.2017).
104. Гладышева, Анна Сергеевна, „Советско-югославский конфликт и Румыния: вовлечение в полемику. 1948–1956 гг.“, u: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, отв. ред. А. С. Аникеев, Москва–Санкт-Петербург 2017, стр. 270–325.
105. Gligorijević, Branislav, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
106. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, Београд 2002.
107. Glišić, Venceslav, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010
108. Glišić, Venceslav, *Užička republika*, Beograd 1986.
109. Gluchowski, Leszek W., Edward Jan Nalepa, „The Soviet–Polish Confrontation of October 1956: The Situation in the Polish Internal Security Corps“, *CWIHP Bulletin–Working Paper No. 17*, Washington, D. C., April 1997.
110. Granville, Johanna, „The Soviet–Yugoslav détente, Belgrade–Budapest relations, and the Hungarian Revolution (1955–56)“, *Hungarian Studies Review*, No. 24 1/2(1997), str. 15–63.
111. Горбунов, Александр Александрович, Борис Иванович Крестов, „Военно-политическое значение железных дорог в Великой отечественной войне“, *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*, 1/2013, стр. 14–19.
112. Грациози, Андреа, *Советский Союз в 209 цитатах. 1914–1991*, Москва 2010.
113. Грациози, Андреа, *История СССР*, Москва 2016.
114. Гугняк, Валерий Яковлевич, „Внешняя торговля СССР в 1950–1960-х гг.“, *Власть*, Но. 11/2016, стр. 187–190.
115. Gulić, Milan, Ninković, Momir, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2014, str. 143–163.
116. Гулић, Милан, *Од Батине до Галца. Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд 2015.
117. Gulić, Milan, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants“, *Tibiscum*, 5/2015, pp. 511–528.

118. Гулић, Милан, „Југословенско-совјетска мјешовита друштва – од наде до разочарања“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014, Зборник радова са међународног научног скупа*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 307–329.
119. Гулић, Милан, „Земљотрес у Скопљу 1963: прве реакције југословенског државног и партијског руководства“, у: *Врските међу Р. Македонија и Р. Србија низ вековите и денес. Зборник на трудови од: Међународна научна конференција за међународните и интеркултурните релациии*, Битола 2018, стр. 357–373.
120. Gupta, Amit Das, „The non-aligned and the German question“, in: *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi–Bandung–Belgrade*, Edited by Nataša Mišković, Harald Fischer-Tiné and Nada Boškovska, London–New York 2014, pp. 162–179.
121. Deutscher, Isaac, *Staljin. Politička biografija*, Zagreb 1977.
122. Deutscher, Isaac, *Rusija, Kina i Zapad. Suvremena kronika događaja 1953–1966*, Zagreb 1979.
123. Davies, Robert William, *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*, New York 1998.
124. Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд 1953.
125. Dedijer, Vladimir, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Beograd 1978.
126. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Zagreb–Rijeka 1980.
127. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd 1984
128. Dedijer, Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd 1991.
129. Денда, Далибор, „Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност“, у: *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Алексеј. Ј. Тимофејев, Београд 2017, стр. 115–129.
130. Девић, Немања, *Партизани у Србији 1941: Ослободилачки или револуционарни рат?*, Београд 2021.
131. Dimblbi, Džonatan, *Barbarosa. Kako je Hitler izgubio rat*, Beograd 2022.
132. Джурич, Игор, Нинкович, Момир, „Доктор Владимир Сергеевич Чистов в Королевстве СХС/Југославији“, у: *Русская эмиграция на Балканах: сборник научных трудов: посвящается 100-летию Русского исхода*, Редакционная коллегия: Драги Георгиев, В. С. Путятин, А. С. Стыкалин, Скопје 2021, стр. 287–312.
133. Dizdarević, Raif, „Šezdeset godina istorijskog ne staljinizmu“, у: *Istorijsko ne staljinizmu. Okrugli stol. Zbornik radova*, Sarajevo 2008, str. 15–67.
134. Димитријевић, Бојан, Николић, Коста, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2004.
135. Димитријевић, Бојан, *Србија 1941*, Београд 2021.
136. Dimitrijević, Bojan B., *Ustaška vojska Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 2016
137. Димитријевић, Бојан, *Ранковић. Други човек*, Београд 2020,
138. Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd 2014
139. Dimitrijević, Bojan B., *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*, Beograd 2010
140. Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Beograd 2012.
141. Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd 2017
142. Dimitrijević, Bojan B., „Zdravstvene prilike u Jugoslovenskoj armiji 1945–1954“, *Istorija 20. veka*, 2/2005, str. 83–100.
143. Dimitrijević, Bojan, „Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948.“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, str. 87–96.
144. Dimitrijević, Bojan, „Yugoslav-soviet military relations 1945–1948“, in: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, pp. 141–158.
145. Димитријевић, Бојан, Драганић, Јовица, *250. ракетна бригада ПВО*, Београд 2007
146. Dimitrijević, Bojan, Micevski, Milan, *Silver Birds over the Estuary. The MiG-21 in Yugoslav and Serbian Air Force service, 1962–2019*, Solihull 2020.

147. Димитријевић, Бојан, Сретеновић, Станислав, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века*, бр. 2/2008, стр. 45–83.
148. Dimić, Ljubodrag, „Југословенско-совјетски односи у 1954. години (хронологија догађаја)“, у: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, одговорни уредник Петар Каћавенда, Београд 1996, стр. 155–165.
149. Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941. Трећи део. Политика и стваралаштво*, Београд 1997.
150. Dimić, Ljubodrag, „Јосип Броз, Никита Сергејевић Хруščов и мађарско питање 1955–1956“, *Tokovi istorije*, бр. 1–4/1998, стр. 23–59.
151. Dimić, Ljubodrag, „Југословенско-совјетски односи 1953–1956: зближење, помирење, разочарање“, у: *Југословенско-совјетски sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*, одговорни уредник Петар Каћавенда, Београд 1999, стр. 279–293.
152. Dimić, Ljubodrag, „Предговор“, у: *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945.*, приредили Комнен Пијевач и Душан Јончић, Београд 2004, стр. V–XVI.
153. Димић, Љубодраг, „Тито и Стаљин“, у: *Јосип Тито. Јосиф Стаљин. Каталог изложбе*, Београд 2006, стр. 5–15.
154. Dimić, Ljubodrag, „У потрази за alternativom. Isečak iz spoljne politike Jugoslavije 1953–1955. godine“, у: *Dijalog povjesničara-istoričara, 9, Vršac, 5.–7. studenoga 2004*, приредили Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2005, стр. 397–415.
155. Dimić, Ljubodrag, „Historiography on the Cold War in Yugoslavia: from ideology to science“, *Cold War History*, No. 2, 2008, pp. 285–297.
156. Dimić, Ljubodrag, „Istoriografski putokazi. Istoriografsko nasleđe o spoljnoj politici Jugoslavije u hladnom ratu“, у: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, одговорни уредник Slobodan Selinić, Београд 2008, стр. 25–46.
157. Dimić, Ljubodrag, „KUDA I KAKO. Mitovi i znanje o istoriji Jugoslavije“, у: *Myths and stereotypes of the nationalism in ex Yugoslavia*, gl. i odg. ur. Darko Gavrilović, Novi Sad 2008, стр. 9–22.
158. Димич, Љубодраг, „Југославско-советские отношения в начале 60-х гг. XX в.“, в: *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812–1912–2012*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2014, стр. 312–343.
159. Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Београд 2014.
160. Димић, Љубодраг, „Вештина политике: први сусрет Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева (24. септембар–5. октобар 1962)“, у: *Међународни тематски зборник Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013)*, уредили и приредили Зоран М. Јовановић, Оливер Тошковић, Јасмина Петровић, Владан Виријевић, Косовска Митровица 2014, стр. 371–387.
161. Димић, Љубодраг, „Југословенски државни врх и политичка смена Никите Сергејевича Хруščова“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014. Међународни научни скуп 13–14. октобар 2014. године*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 371–398.
162. Димић, Љубодраг, „Михаиловић, Драгољуб Дража“, *Српски биографски речник*, 6, Мар–Миш, Нови Сад 2014, стр. 854–862.
163. Димић, Љубодраг, „Предговор“, у: *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР, 1946–1964*, Том 1, стр. 5–25.
164. Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad. Transformacija agrarnig društva Srbije 1945–1955*, Београд 2013
165. Dobrivojević, Ivana, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, стр. 73–86.
166. Dobrivojević, Ivana, „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2016, стр. 145–160.
167. Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Београд 2007.

168. Dragišić, Petar, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955*, Beograd 2013.
169. Đukić, Slavoljub, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990.
170. Đukić, Srećko, *Ekonomska saradnja SFRJ i SEV*, Beograd 1984.
171. Ђуровић, Мирчета, *Црногорске финансије 1860–1915*, Титоград 1960.
172. Едемский, Андрей Борисович, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва 2008.
173. Едемский, Андрей, „Москва и антифашистское движение И. Броз Тито (январь–начало октября 1944 г.)“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, гл. и одг. ур. Александар Животић, Београд 2010, стр. 95–129.
174. Едемский, А. Б., „Дважды во главе посольства Югославии в Москве: деятельность Велько Мичуновича в 1956–1958 гг. и 1969–1971 гг.“, в: *Славяне и Россия: славяне в Москве. К 870-летию со дня основания г. Москвы*, Отв. редактор С. И. Данченко, Москва 2018, стр. 339–360.
175. Едемский, А. Б., „Проекция второй волны десталинизации в СССР на развитие советско-югославских отношений (осень 1961–весна 1962 г.)“, в: *Международные отношения в XX веке. Сборник научных статей*. Выпуск 4, под редакцией проф. В. Т. Юнгблюда, Киров 2016, стр. 295–317.
176. Едемский, А. Б., „Был ли тайный сговор на Брионах накануне второй советской интервенции в Венгрии?“, у: *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения Владимира Константиновича Волкова (1930–2005)*, *Сборник статей*, отв. редактор К. В. Никифоров, Москва 2010, стр. 349–370.
177. Едемский, А. Б., „О фиксации договоренностей советско-югославской встречи в Румынии 1–2 августа 1957 г.“, у: *Международные отношения в XX веке. Сборник научных статей*, Выпуск 5, под редакцией В. Т. Юнгблюда, Киров 2016, стр. 228–249.
178. Едемский, А. Б., „«...разговоры с председателем советского правительства Хрущевым были очень полезными и откровенными» (беседа Н. С. Хрущева и Й. Броз Тито 28 сентября 1960 г. «на полях» заседаний Генассамблеи ООН в Нью-Йорке)“, *Славянский мир в третьем тысячелетии. Соглашение (согласие), договор, компромисс в истории, языках и культуре славянских народов*, отв. ред. Е. С. Узенёва, Москва 2016, стр. 195–207.
179. Едемский, А. Б., „К истокам новой фазы развития советско-югославских отношений в первой половине 1960-х годов“, у: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*, отв. ред. О. В. Хаванова, Москва 2016, стр. 338–356.
180. Едемский, А. Б., „Значение событий 1961/62 г. для советско-югославского сближения первой половины 1960-х годов“, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2016, стр. 300–323.
181. Едемский, А. Б., „Значение субъективного фактора в активизации советско-югославских отношений начала 1960-х годов“, *Славяноведение*, Но. 5/2017, стр. 54–68.
182. Едемский, А. Б., „«Лето московское. 1964 год». М. Н. Михайлова в контексте советско-югославских отношений 1964–1965 гг.“, в: *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия*, Выпуск шестой (II), отв. ред. А. В. Голубев, Москва 2012, стр. 364–379.
183. Едемский, А. Б., „Советский Союз после смещения Н. С. Хрущева: куда и как дальше? (События 1964–1965 гг. в оценках югославских дипломатов и экспертов)“, в: *Россия и мир глазами друг друга: Из истории взаимовосприятия*, Выпуск седьмой, отв. ред. А. В. Голубев, Москва 2016, стр. 408–423.
184. Edemskiy, A. B., „Additional Evidence on the Final Break between Moscow and Tirana in 1960–1961“, *Balkanica*, L/2019, pp. 375–396.
185. Едемски, А. Б., М. Н. Нинковић, „Обнављање културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1954. године“, *Архив*, 1–2/2019, стр. 177–198.

186. Edemski, Andrej Borisovič, Ninković, Momir N., „Misija dobre volje'. Dobrica Ćosić na Drugom svesaveznom kongresu sovjetskih književnika (15–26. decembar 1954)“, *Istorija 20. veka*, 2/2019, str. 195–216.
187. Efeđić, Munib, „Stoljeće industrije u Lukavcu“, u: *Naučna konferencija Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac, Lukavac, 31.10.2015. Zbornik radova*, urednici Mirsad Kunić i Semir Hadžimusić, Lukavac 2016, str. 161–176.
188. Живановић, Милана, „Совјетски филмови на биоскопском репертоару у Краљевини СХС/Југославији“, *Токови историје*, 1/2016, стр. 115–141.
189. Живковић, Милутин Д., Нинковић, Момир Н., „Од рата ка миру. Политички односи Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, у: *Српско-руски односи у прошлости и садашњости (Међународни тематски зборник), Књига 2*, уредили и приредили Весна Зарковић, Марија Јефтимијевић Михајловић и Далибор Велојић, Лепосавић 2018, стр. 159–185.
190. Živković, Nikola, „Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996, str. 51–54.
191. Живковић, Никола, „Људске жртве и материјални губици Југославије у Другом светском рату“, у: *Југословенска држава 1918–1998. Зборник радова са научног скупа*, одговорни уредник Ђорђе О. Пиљевић, Београд 1999, стр. 739–752.
192. Животић, Александар, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008.
193. Животић, Александар, „Југославија и Блиски исток у Хладном рату (1945–1970)“, у: *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 37–62.
194. Životić, Aleksandar, „Jugoslavija i Bliski istok (1945–1956)“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 483–496.
195. Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011.
196. Животић, Александар, „Успон и пад југословенско-совјетских војних односа 1957.“, *Токови историје*, 1/2014, стр.
197. Животић, Александар, *Југословенско-совјетске војне супротности (1947–1957). Искушења савезништва*, Београд, 2015.
198. Животић, Александар, „1945. година – исходиште послератне југословенске спољне политике“, у: *1945 год: формирование основ послевоенного мироустройства. Сборник материалов Всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию Победы в Великой Отечественной войне*, под ред. В. Т. Юнгблуда, Киров 2015, стр. 268–285.
199. Животић, Александар, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, Београд 2016.
200. Животић, Александар, „Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927)“, у: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, одговорни уредници Срђан Рудић и Константин В. Никифоров, Београд 2018, стр. 319–342.
201. Животић, Александар, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*, Београд 2020.
202. Životić, Aleksandar, „Na putu normalizacije – jugoslovensko-sovjetski trgovinski pregovori 1940.“, *Analī Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/2021, str. 33–68.
203. Жикић, Милош, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, Београд 2020.
204. Зубкова, Елена, „Преодоление войны – преодоление победы: советская повседневность и стратегии выживания (1945–1953)“, у: *Победители и побежденные от войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950)*, под редакцией Б. Физелер, Н. Муан, Москва 2010, стр. 14–28.
205. Zubok, Vladislav M., *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill 2007.

206. Зубок, Владислав, *Неудавшаяся империя. Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева*, Москва 2011.
207. Ivanović, Vladimir, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973. Između ideologije i pragmatizma*, Beograd 2009.
208. Игрутиновић, Милан, „Југословенско-француски економски односи 50-их година 20. века“, *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије. Историјска трибина*, 2, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 139–163.
209. Илић, Саша, „Штедња електричне енергије. Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3/1996, стр. 243–259.
210. Илић, Саша, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1/2016, стр. 37–63;
211. Пић, Сања, „Izneverena očekivanja“, *Novi magazin*, br. 357/6.3.2018, str. 56–61.
212. Илић, Саша, *Странци „гастарбајтери“. Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Београд 2020.
213. *Impact of Foreign Aid on the Postwar Development of Yugoslavia*, Prepared under the direction of Slobodan Branković, Geneva 1962.
214. *История железнодорожного транспорта России*, под редакцией А. В. Гайдакина и В. А. Четвергова, Москва 2012.
215. Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, Zagreb 2002.
216. Jakovina, Tvrtko, *Vudimir Lončar. Od preka do vrha svijeta*, Beograd 2021.
217. Јањетовић, Зоран, „Реч уредника“, у: *1945. Крај или нови почетак?*, Тематски зборник радова, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 11–12.
218. Јовановић, Жарко, „Четници и Црвена армија у Србији 1944. године“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, стр. 133–146.
219. Јовановић, Јован М., *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938*, Књига II, Београд 1939.
220. Јончић, Душан, Маловић, Гојко, Илић, Саша, Петровић, Нада, *Водич кроз збирке*, Архив Србије и Црне Горе, Београд 2007.
221. Jovanović, Miroslav, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, str. 93–126.
222. Jovanović, Miroslav, „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija 20. veka*, 2/1995, str. 37–50.
223. Јовановић, Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996.
224. Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, Београд 2006.
225. Јовановић, Мирослав, „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и 'Стаљинског' устава СССР-а (1936)“, *Токови историје*, 1–2/2008, стр. 280–289.
226. Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд 2012.
227. Ђованович, М., „Сербия и русско-японская война. Один забытый эпизод (добровольные пожертвования в пользу русских раненных)“, у: *Русско-японская война 1904–1905: Взгляд через столетие*, под редакцией О. Р. Айрапетова, Москва 2004, стр. 555–569.
228. Ђованович Мирослав, „«Сербия, Сербия, жаль мне тебя, проклятая Германия идёт на тебя...»: Русская помощь Сербии в 1914–1915 гг.“, в: *Величие и язвы Российской империи. Международный научный сборник в честь 50-летия О. Р. Айрапетова*, составитель В. Б. Каширин, Москва 2012, стр. 367–376.
229. Ђованович, Мирослав, *Русская эмиграция на Балканах 1920–1940*, Москва 2005.
230. Ђованович, Мирослав, „Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, *Родина*, 11/2010, стр. 130–131.

231. Jun, Niu, „1962: The Eve of the Left Turn in China's Foreign Policy”, *Cold War International History Project, Working Paper No. 48*, Washington DC 2005.
232. Kaplan, Karel, „The Council for Mutual Economic Aid, 1949–1951: Excerpts of Documents with Commentary“, Research Project „The Experience of the Prague Spring“, *Working Study*, No. 4, June 1979.
233. Каширин, Василий, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко“, в: *Родина (специальный выпуск): Россия на Дунае*, 11/2010, стр. 132–138.
234. Кемп, Фредерик, *Берлин 1961. Кеннеди, Хрущев и самое опасное место на земле*, Москва 2013.
235. Kenez, Peter, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Second Edition, New York 2006.
236. Киковић, Горан С., *Русија и Црна Гора кроз вјекове. Да руске помоћи и заштите није било ни Црне Горе било не би (Текстови, расправе, примјери сарадње)*, Берање 2018.
237. Кимура, Каори, Александр С. Стыкалин, „Венгерско-югославские отношения на рубеже 1940–1950 гг.: от примирения недавних врагов к межгосударственному конфликту“, у: *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока 1948–1953 гг. Очерки истории*, отв. ред. А. С. Аникеев, Москва–Санкт-Петербург 2017, стр. 214–269.
238. Ковачевић, Душко М., *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003.
239. Козлитин, Владимир Дмитриевич, „Российская эмиграция в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев (1919–1923)“, *Славяноведение*, 4/1992, стр. 7–18.
240. Косик, Виктор Иванович, *Русская эмиграция в Сербии XX–XXI вв.*, Москва 2022.
241. Костин, Алексей Александрович, „Экономические отношения Югославии и Соединенных Штатов в 1945–1948 гг.“, *Ярославский педагогический вестник*, Том I (Гуманитарные науки), No. 3/2011, стр. 96–101.
242. Каширин, Василий, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко“, *Родина*, 11/2010, стр. 132–138.
243. Klasić, Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Smederevo 2018.
244. Клевцевич, Павел Владимирович, „Военно-политические аспекты сотрудничества СССР и Югославии в начальный период холодной войны (1946–1953 гг.)“, *Военный академический журнал*, 2/2019, стр. 74–78.
245. Ковачевић, Катарина, „Југославија и мађарска криза 1956. године“, у: *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 127–148.
246. Ковић, Милош, „Руско-српске везе (1774–1914)“, у: *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић и М. Ковић, Београд 2014, стр. 19–32.
247. Ковић, Милош, *Велике силе и Срби (1496–1883)*, Београд 2021.
248. Koljanin, Milan, „Slika neprijatelja/saveznika u Srbiji 1941–1944. Tradicija, ideologija, stereotipi“, у: *Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 4–6. maja 2005. u Somboru*, odgovorni urednik Momčilo Pavlović, Beograd 2006, str. 71–84.
249. Korbonski, Andrzej, „Comecon“, *International Conciliation*, No. 549/September 1964.
250. Kosman, Michał M., „Politika Nemačke Demokratske Republike prema Jugoslaviji za vreme vladavine Valtera Ulbrihta“, у: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku. Međunarodni tematski zbornik radova*, glavni i odgovorni urednik Predrag J. Marković, Beograd 2019, str. 243–256.
251. Кошеленко, Дмитрий Иванович, „Опыт восстановления железных дорог в годы Великой отечественной войны“, *Военно-исторический журнал*, 2/2021, стр. 26–32.
252. Кржавац, Саво, *Тито на раскршћима историје*, Београд 1985.
253. Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975.

254. Крунић, Чедомир, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“, *Лет*, бр. 2/2000, стр. 127–151.
255. Кудрявцева, Е. П., *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, Москва 2009.
256. Кукобат, Илија, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949. Између сарадње и супротстављања*, Београд 2020.
257. Кулик, Борис Трофимович, *Советско-китайский раскол: причины и последствия*, Москва 2000.
258. Kuljić, Todor, *Tito. Sociološko-istorijska studija (Drugo, dopunjeno izdanje)*, Zrenjanin 2005.
259. Куманев, Г. А., *На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой отечественной войны 1938–1945*, Москва 1976.
260. Lazarević, Božo, *Vazduhoplovstvo u NOR-u*, Beograd 1972.
261. Липкин, М. А., *Советский Союз и европейская интеграция: середина 1940-х–середина 1960-х годов*, Москва 2011.
262. Липкин, М. А., *Советский Союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х–конец 1960-их годов*, Москва 2016.
263. Липкин, М. А., „«Мировой кооператив народов»: Совет экономической взаимопомощи, который пытался построить Н. С. Хрущев“, *Новый исторический вестник*, 4/2017, стр. 121–144.
264. Липкин, М. А., „Совет Экономической Взаимопомощи и современные тренды в изучении XX века: К 70-летию образования СЭВ“, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2/2019, стр. 56–66.
265. Липкин, М. А., *Совет Экономической Взаимопомощи: исторический опыт альтернативного глобального мироустройства (1949–1979)*, Москва 2019.
266. Люкс, Леонид, *История России и Советского Союза от Ленина до Ельцина*, Москва 2009.
267. Lüthi, Lorenz M., *The Sino-Soviet split. Cold war in the communist world*, Princeton 2008
268. Lüthi, Lorenz M., „The Sino-Soviet Split and its Consequences“, in: *The Routledge handbook of the Cold War*, edited by Artemy M. Kalinovsky and Craig Daigle, London 2014, pp. 74–88.
269. Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
270. Lazović, Budimir I., *Ekonomska integracija u okviru Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć*, Beograd 2005.
271. *Leksikon spoljne trgovine, Izdanje Trgovinske komore FNRJ*, Zagreb 1951.
272. Леовац, Данко, *Србија и Русија за време друге владе кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015.
273. Lis, Lorejn M., *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003.
274. Lorenzen, Jan N., „Die Jugoslawien-Politik der DDR 1953–1957 und die Haltung der Bundesrepublik“, *Deutschland Archiv*, 1(29)/1996, стр. 58–66.
275. Лубурић, Радоица, Врући мир хладног рата. Хладни рат и сукоб Стаљин–Тито у карикатурама совјетске, информбировске и политемигрантске штампе, Подгорица 1994.
276. Љушић, Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004.
277. Mazover, Mark, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011.
278. Малькевич, В. Л., Митрофанов, И. Л., Иванов, А. С., *Внешняя торговля СССР при Н. С. Патолычеве 1958–1985 годы*, Под общей редакцией д. э. н. В. Л. Малькевича, Москва 2010.
279. Мајданац, Боро, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. Магистарски рад*, Београд 1981.
280. Матонин, Евгений, *Иосип Броз Тито*, Москва 2012.
281. McCauley, Martin, *Khrushchev and the development of soviet agriculture. The Virgin Land Programme 1953–1964*, Palgrave Macmillan 1976.
282. Marić, Milomir, *Deca komunizma*, Beograd 1987.

283. Марјановић, Божидар, *Осовина Београд Берлин. Економски односи Србија (Југославија)–Немачка*, Београд 2007.
284. Marjanović, Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963.
285. Марковић, Предраг Ј., *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996.
286. Marković, Predrag, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965.“, *Tokovi istorije*, 1–2/1996, str. 7–21.
287. Марковић, Предраг Ј., Владимир Кеџмановић, *Tumo, pogovor*, Београд 2012.
288. Marović, Miodrag, *Tri izazova staljinizmu*, Опатија–Пула 1983.
289. Mates, Leo, *Nesvrstanost. Teorija i savremena praksa*, Београд 1970.
290. Mates, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Београд 1976.
291. *Međunarodni naučni skup „Balkanski pakt 1953/1954“*, *Beograd*, 9. i 10. novembar 2005, *Zbornik radova*, urednik izdanja Nemanja Milošević, Београд 2008.
292. Мijatov, Nikola, *Milovan Đilas i evropski socijalisti 1950–1958*, Београд 2019.
293. Мијатовић, Владимир, „Кубанска ракетна криза 1962. године и писање југословенске штампе“, *Архив*, бр. 2/2004, стр. 97–112.
294. Milak, Enes, „Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, odgovorni urednik Petar Kačavenda, Београд 1996, str. 175–180.
295. Milenković, Vladislav, „Spoljna trgovina“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, redakcioni odbor: Vladimir Cerić i drugi, Београд 1956, str. 399–419.
296. Милетић, Александар В., „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“, u: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, urednik Драган Алексић, Београд 2011, стр. 231–247.
297. Милетић, Марко Б., *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини. Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*, Београд 2020.
298. Милетић, Марко Б., *Политика одбране Југославије (1945–1959)*, Београд 2022.
299. Милованов, Валерий Сергеевич, *Советско-југославские экономические отношения*, Москва 1978.
300. Милорадовић, Горан, „'Тројански коњ империјализма' прескаче 'гвоздену завесу': Југославија као тоталитарна држава и њена улога у хладном рату“, *Токови историје*, 1/2011, стр. 91–108.
301. Милорадович, Горан, „«Аноламия» «холодной войны»: идеологический характер и международная роль социалистической Югославии“, u: *Величие и язвы Российской империи. Международный научный сборник в честь 50-летия О. Р. Айрапетова*, составитель В. Б. Каширин, Москва 2012, стр. 712–729.
302. Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012.
303. Милорадович, Горан, „Трехлинейки для Сербии. Как Россия пыталась перевооружить сербскую армию и к чему это привело“, *Родина*, Но. 6/июнь 2018, стр. 106–109.
304. Митровић, Момчило, *Друштвено-економске промене у Србији и организација управљања привредом 1945–1952*, Београд 1988.
305. Mihailović, Kosta, *Економска стварност Југославије*, Београд 1981.
306. Мицевски, Милан, „Јуришни авион Ил–2. Летећи тенк“, *Арсенал*, 24/15.12.2008, стр. 24–28.
307. Миџић, Милан, *Незапамћена битка. Српски добровольци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016.
308. Миџић, Милан, *Српски добровольци 1914–1918. Животи, сећања, Књ. 1. Русија*, Ново Милошево–Српска Црња 2016.
309. Мозохин, Олег, „Эвакуация населения, объектов промышленности и культурных ценностей из прифронтовой зоны в годы Великой отечественной войны“, *Журнал российских и восточноевропейски исследований*, 1/2018, стр. 20–36.

310. Мравовић, Маријана, „Аспекти војне сарадње Народноослободилачке војске Југославије са совјетском армијом у току 1944–1945. године“, у: *Српско-руски односи у прошлости и садашњости (Међународни тематски зборник)*, Књига 2, уредили и приредили Весна Зарковић, Марија Јефтимијевић Михајловић и Далибор Велојић, Лепосавић 2018, стр. 123–145.
311. Мунчаев, Шамиљ Магомедович, Журавлева, Галина Петровна, „Начало Великой Отечественной войны и перестройка народного хозяйства страны на военный лад“, *Вестник Международного института экономики и права*, 4/2015, стр. 93–109.
312. Мусатов, В. Л., „СССР и венгерские события 1956 г.: новые архивные материалы“, *Новая и новейшая история*, 1/1993, стр. 3–22.
313. Наринский, М. М., „Советский Союз и Суэцкий кризис 1956 года. Новые данные“, *Новая и новейшая история*, 1/2004, стр. 54–66.
314. Недељковић, Милорад, *Историја српских државних дугова од 1867–1895 год*, Београд 1909.
315. Nekrasov, Viacheslav, „Decision-Making in the Soviet Energy Sector in Post-Stalinist Times: The Failure of Khrushchev's Economic Modernization Strategy“, in: *Cold War Energy. A Transnational History of Soviet Oil and Gas*, Editor Jeronim Perović, Palgrave Macmillan 2017, pp. 170–191.
316. Нећак, Душан, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*, Zagreb 2004.
317. Николић, Коста, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008.
318. Николић, Коста, „Совјетски Савез и Југославија на крају Другог светског рата 1944–1945.“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 297–314.
319. Nikolić, Kosta, Cvetrović, Srđan, *Рађање јеретика. Суђење Milovanu Đilasу и Vladimiru Dedijeru 1955*, Београд 2011.
320. Нинковић, Момир, „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)“, *Токови историје*, 2/2015, стр. 129–153.
321. Нинковић, Момир, „Успостављање и одвијање редовних економских односа између Југославије и Совјетског Савеза 1945. године“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 497–529.
322. Ninković, Momir, „Misija Bogdana Crnobrnje u Moskvi i pitanje odustajanja od trgovinskih pregovora za 1948. godinu“, *Istorija 20. veka*, 2/2018, str. 117–138.
323. Ninković, Momir, „The Establishment of Cooperation between SFRY and COMECON in 1964“, *Tokovi istorije*, 3/2020, str. 139–163.
324. Новосельцев, Б., „День сурка. Советско-югославские отношения в 1963 году“, *Родина*, 2/2013, стр. 153–158.
325. Новосельцев, Б. С., *Внешняя политика Югославии (1961–1968 годы)*, Москва 2015.
326. Новосельцев, Б. С., „Советско-югославские отношения после смещения Н. С. Хрущева и визит Й. Броза Тито в СССР в 1965 г.“, в: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, отв. ред. К. В. Никифоров, Москва 2016, стр. 349–362.
327. Новосельцев, Б., „Югославия, Румыния и строительство Джердапской ГЭС (середина 1950-х–начало 1960-х годов)“, у: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте: К 60-летию К. В. Никифорова*, отв. ред. О. В. Хаванова, Москва 2016, стр. 265–284.
328. Новосельцев, Б. С., „От нормализации к конфликту: советско-югославские отношения весной–летом 1956 г.“, *Новое прошлое*, 1/2017, стр. 45–56.
329. Obadic, Ivan, „A troubled relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in détente“, *European Review of History*, 2/2014, pp. 329–348.
330. Обрадовић, Жарко В., *Демократска Федеративна Југославија, велике силе и суседне државе*, Београд 2022.

331. Obradović, Marija, „*Narodna demokratija*” u *Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995.
332. Орехов, Александр Михайлович, *Очерки истории экономических отношений СССР и ПНР. 1944–1957 гг.*, Москва 2017.
333. Pavlović, Stevan K., „28. jun 1948. Raskol i njegove posledice za Istočnu Evropu“, *Tokovi istorije*, br. 1–4/1999, str. 69–82.
334. Павловић, Стеван К., *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославију*, Београд 2009.
335. Painter, David S., *Hladni rat. Povijest međunarodnih odnosa*, Zagreb 2002.
336. Pejčić, Predrag, *Četrdesetdruga vazduhoplovna divizija*, Beograd 1991.
337. Pelikan, Jan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, str. 98–116.
338. Pelikan, Jan, „The Yugoslav state visit to the Soviet Union, June 1956“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 93–117.
339. Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Форумирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2012.
340. Pejanović, Radovan, *Ekonomska integracija socijalističkih zemalja SEV i položaj Jugoslavije*, Beograd 1982.
341. Pertot, Vladimir, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Knjiga I, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, Zagreb 1971.
342. Pertot, Vladimir, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Knjiga II, Dokumentacija*, Zagreb 1970.
343. Petranović, Branko, „Pomoć UNRE Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, zbornik radova, 2, Beograd 1961, str. 163–224.
344. Petranović, Branko, *AVNOJ. Revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Beograd 1976.
345. Petranović, Branko, „Stvaranje nove Jugoslavije i Titova borba za njeno međunarodno priznanje“, *Vojno-politički informator*, br. 11/novembar 1981, str. 48–59.
346. Petranović, Branko, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984.
347. Petranović, Branko, „Tri putovanja maršala Josipa Broza Tita u SSSR (1944, 1945. i 1946)“, *Radio Sarajevo–Treći program*, br. 56/1987, str. 5–19.
348. Petranović, Branko, „Tito i Staljin (1944–1946)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2/1988, str. 141–162.
349. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd 1988.
350. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988.
351. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd 1988.
352. Петрановић, Бранко, „Политичка страна помоћи САД Југославији крајем 1950. године“, *Токови револуције*, 1/1989, стр. 1–22.
353. Петрановић, Бранко, „Милан Гавриловић и национално питање у Југославији у светлости свесловенске акције СССР-а 1941.“, *Историјски гласник*, 1–2/1989, стр. 147–156.
354. Petranović, Branko, „Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1990, str. 49–71.
355. Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943–1948*, Šabac 1991
356. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
357. Петрановић, Бранко, *Историчар у савремена епоха*, Београд 1994.
358. Petranović, Branko, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941–1945. (Zbirka dokumenata)“, *Tokovi istorije*, 1–2/1995, str. 19–60.
359. Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998.
360. Петрановић, Бранко, *Историографске контроверзе*, Београд 1998.

361. Petranović, Branko, Dautović, Sava, *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941–1945)*, Beograd 1988.
362. Petranović, Branko, Dautović, Sava, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Beograd 1994.
363. Петрановић, Бранко, Даутовић, Сава, *Велика шизма. Четрдесетосма*, Подгорица 1999
364. Petrović, Vladimir, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Beograd 2010
365. Petrović, Vladimir, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, Beograd 2007.
366. Petrović, Vladimir, „'Pošteni posrednik'. Jugoslavija između starih i novih spoljnopolitičkih partnerstava sredinom pedesetih godina“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 459–472.
367. Петровић, Ненад Ж., *Војна сарадња Југославије са Совјетским Савезом 1953–1964. године. Поглед из Београда*, Београд 2016.
368. Петровић, Ненад Ж., „Набавка авиона из Совјетског Савеза за потребе југословенског ратног ваздухопловства 1961–1964. године“, у: *Сто година српског војног ваздухопловства. Књига I. Историјски развој. Зборник радова*, главни уредник Драгана Марковић, Београд 2014, стр. 279–292.
369. Печатнов, Владимир Олегович, *От союза – к холодной войне. Советско-американские отношения в 1945–1947 гг.*, Москва 2006.
370. Пиљак, Милан, „Реформе југословенског економског система 1945–1965“, у: *Историјска трибина. „Истраживање младих сарадника“ Института за новију историју Србије*, гл. и одг. ур. Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 213–239.
371. Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, I–II, Beograd 2013.
372. Пирьевец, Й., „Э. Кардель и Россия“, у: *Slovenica IV. Российско-словенские отношения в XX веке*, главный редактор К. В. Никифоров, Москва 2018, стр. 154–172.
373. Pirs, Devid V., *Mekmilanov rečnik. Moderna ekonomija*, Beograd 2003.
374. Plenča, Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Beograd 1962.
375. *Povijest 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, Zagreb 2008
376. *Povijest. Knjiga 18. Poslijeratno doba (1945.–1985.)*, Zagreb 2008
377. Попов, Елена, *Драма на војвођанском селу (1945–1952). Обавезни откуп пољопривредних производа*, Нови Сад 2002.
378. Поповић, Ненад, Јашко, Ондреј, *Спољнотрговински односи и перспективе привредне сарадње Руске Федерације и Републике Србије*, Београд 2010.
379. Поповић, Ненад, Јашко, Ондреј, „Српско-руске економске везе кроз историју“, у: *Руски некропољ у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић и М. Ковић, Београд 2014, стр. 64–83.
380. Поповић, Ненад, „Историјски развој српско-руских економских односа“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014. Међународни научни скуп 13–14. октобар 2014. године*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 399–415.
381. Поповић, Никола Б., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.
382. Popović, Nikola B., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988.
383. Поповић, Никола Б., *Српске теме, руске теме. Разговори с временом*, Бања Лука–Београд 2004.
384. Поповић, Никола Б., *Србија и царска Русија*, Београд 2007.
385. Поповић, Никола, *Србија и руска револуција 1917–1918*, Београд 2014
386. Поповић, Никола, „Први Титов сусрет са Стаљином“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 147–157.
387. Поповић, Никола Б., „Трговина између Србије и Русије крајем 19. века“, у: *Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина*, одговорни уредник Алексеј Тимофејев, Београд 2020, стр. 167–171.

388. *Privreda FNRJ – u periodu 1947–1956 godine*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd 1957.
389. Proektor, D. M., *Agresija i katastrofa*, Beograd 1975.
390. Radchenko, Sergey, „The Sino-Soviet split“, u: *The Cambridge history of the Cold War. Volume II. Crises and Détente*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, pp. 349–372.
391. Радојевић, Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
392. Радојевић, Мира, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, главни и одговорни уредник Александар Животић, Београд 2010, стр. 31–51.
393. Радојевић, Мира, „Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 205–218.
394. Радојевић, Мира, *Милан Грол*, Београд 2014.
395. Радојевић, Мира, „Српско-руски односи (1914–1990)“, у: *Руски некропољ у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић и М. Ковић, Београд 2014, стр. 46–58.
396. Ракоњац, Александар, „Обнова старих и успостављање нових трговинских односа (1945–1947) – Југославија, СССР и државе 'народне демократије'“, *Токови историје*, 1/2018, стр. 55–79.
397. Ракоњац, Александар, „Почеци привредног планирања у Југославији 1946. године – идеје, организација и институционализација“, *Токови историје*, бр. 2/2016, стр. 151–176.
398. Радић, Радмила, „Прилог питању социјално-здравствене ситуације у ФНРЈ у периоду 1948–1952“, *Токови револуције*, 1/1989, стр. 216–234.
399. Raleigh, Donald J., „The Russian civil war, 1917–1922“, in: *The Cambridge History of Russia. Volume III. The Twentieth Century*, edited by Ronald Grigor Suny, Cambridge 2006, pp. 140–167.
400. Rajak, Svetozar, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*, London 2011.
401. Рехак, Ласло, „Место и значај студије Милентија Поповића 'О економским односима између социјалистичких држава'“, у: *Мисао и дело Милентија Поповића (Прилози са научног скупа, одржаног 10. и 11. децембра 1981. године у Београду)*, председник уређивачког одбора Радосав Ратковић, Београд 1984, стр. 323–326.
402. Roberts, Geoffrey, *The Soviet Union in World Politics. Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991*, London 1999.
403. Roberts, Geoffrey, *The Soviet Union in World Politics. Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991*, London 2005.
404. Романенко, Сергей, *Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века–1991 год)*, Москва 2011.
405. *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова*, уредници Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, I–II, Београд 1994.
406. *Русская эмиграция в Югославию*, Редакционная коллегия: А. Арсеньев, О. Кириллова, М. Сибинович, Москва 1996.
407. Rubinstein, Alvin Z., *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princeton 1970.
408. Рјаченко, Николай Павлович, *О Китае и российско-китайских отношениях*, Владивосток 2016.
409. Sakwa, Richard, *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*, London 1999.
410. Salivan, Rouzmeri, *Staljinova kći*, Beograd 2016.

411. „СССР–Југославија: год 1948-й“, у: *Архиви раскрывають тайны... Международные вопросы: События и люди*, Сост. Н. В. Попов, Москва 1991, стр. 166–179.
412. Suvajdžić, Slavko, „Saobraćaj“, у: *Razvoj privrede FNRJ*, Београд 1956, стр. 338–358.
413. Самарцић, Момир, „Русија и српска железница 1878–1881: О политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса“, у: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, одговорни уредници Срђан Рудић и Константин В. Никифоров, Београд 2018, стр. 117–145.
414. Sanchez-Sibony, Oscar, *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*, New York 2014
415. *Saradnja SFRJ–SEV. Principi, aktuelna pitanja, perspektive. Materijali jugoslovenskog naučno-stručnog i privrednog skupa povodom 20 godina saradnje SFRJ–SEV*, ur. Ljubivoje Prvulović, Београд 1987.
416. Slavković, Božica, „Југословенско-албански економски односи 1945-1948. Планови и сарадња“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, 133–148.
417. Славковић Мирић, Божица Ж., *Југославија и Албанија 1945–1948: економски односи*, Београд 2020.
418. Селинић, Слободан, „Југословенско-совјетски преговори, децембар 1947–фебруар 1948. године. Прилог проучавању југословенско-совјетског сукоба 1948. године“, у: *Међународни научни скуп Браничево у историји Србије. Зборник радова III. Свеска 6*, уредник Драган Алексић, Пожаревац–Београд 2008, стр. 595–614.
419. Selinić, Slobodan, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*, Београд 2010.
420. Селинић, Слободан, „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, у: *Ослобођење Београда 1944. године. Зборник радова*, гл. и одг. ур. А. Животић, Београд 2010, стр. 393–418.
421. Selinić, Slobodan, Вајагић, Душан, *Jugoslavija i svet 1945–1950. Hronologija*, Београд 2010.
422. Селинић, Слободан, *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, Београд 2013.
423. Селинић, Слободан, „Југословенска амбасада у СССР-у 1944–1949. Политичке прилике и партијски живот“, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014. Међународни научни скуп 13–14. октобар 2014*, ур. Михаило Војводић, Београд 2016, стр. 273–291.
424. Селинић, Слободан, „Старо савезништво и нова искушења: Југословенско-чехословачки односи 1945–1948“, у: *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд 2016, стр. 557–577.
425. Сергиенко, Анатолий Михайлович, *Оказание Советским Союзом военной-технической и кадровой помощи Югославии в годы Второй мировой войны*, Белгород 2007.
426. Skakun, Milan, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Београд 1979.
427. Смирнова, Н. Д., *История Албании в XX веке*, Москва 2003.
428. Sofrenović, Miloš R., *Klirinški platni promet sa inostranstvom*, Београд 1956.
429. *СССР в Великой отечественной войне 1941–1945. Краткая хроника*, подготовлено под редакцией С. М. Кляцкина и А. М. Синицина, Москва 1970.
430. *Србија и Русија 1838–1918. Поводом 150 година успостављања дипломатских односа. Каталог*, главни и одговорни уредник Мирјана Дајић, Београд 1988.
431. *Staljin je hteo drugačiju Evropu. Spoljna politika Moskve od 1940. do 1968. Dokumentarna knjiga Vladimira K. Volkova*, priredio Harald Nojbert, Београд 2007.
432. Стамболија, Небојша, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд 2021.
433. Strugar, Vlado, *Jugoslavija 1941–1945, Treće izdanje*, Београд–Љубљана 1978.
434. Стыкалин, А. С., „Советско-југославские отношения и внутрениполитическая ситуация в Венгрии в условиях кризиса 1956 г.“, у: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, одговорни уредник Слободан Селинић, Београд 2008, стр. 139–167.
435. Стыкалин, А. С., „Проблемы советско-югославских отношений в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964)“, *Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. – Сер. Балканика*, Вып. 2, Екатеринбург 2010, стр. 179–217.

436. Стыкалин, А. С., „Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД)“, *Славяноведение*, 3/1994, стр. 51–61.
437. Стыкалин, А. С., *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*, Москва 2003.
438. Стыкалин, А. С., *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*, Москва 2016.
439. Стыкалин, А. С., „Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии“, у: *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012*, стр. 265–311.
440. Стыкалин, А. С., „«Наша критика не должна вылиться в крикливую перепалку». Почему разоблачение югославского «ревизионизма» в советской прессе конца 1950-х годов не достигло остроты сталинских пропагандистских кампаний“, у: *Славяне и Россия: славянские и балканские народы в периодической печати. К 90-летию со дня рождения А. А. Улуняна*, отв. ред. С. И. Данченко, Москва 2014, стр. 361–381.
441. Стыкалин, А. С., „Из истории подготовки московских совещаний компартий (ноябрь 1957 г.). Миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград“, *Гуманитарные и юридические исследования. Научно-теоретический журнал*, Но 1/2015, стр. 81–90.
442. Стыкалин, А. С., „Секретная миссия Ю. В. Андропова и Б. Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 г. (к истории подготовки большого московского совещания компартий)“, *Славянский альманах*, Но. 3–4/2015, Москва 2015, стр. 430–448.
443. Стыкалин, А. С., „Как мировое коммунистическое движение отмечало 40-летие октябрьской революции в России. К истории ноябрьских совещаний компартий 1957 г.“, *Славянский альманах*, Но. 1–2/2018, Москва 2018, стр. 189–199.
444. Стыкалин, А. С., „«Дело Имре Надя» в контексте советско-югославских и венгерско-югославских отношений 1950-х годов“, у: *Славяне и Россия: славяне и Россия в системе международных отношений*, отв. редактор С. И. Данченко, Москва 2017, стр. 275–295.
445. Стојадиновић, Драгић, *Развој спољне трговине Србије од Немањића до данас (Теоријско-историјско-емпиријска анализа)*, Тузла 1991.
446. Танин, Сергей Юрьевич, *Русский Белград*, Москва 2009.
447. Тасић, Дмитар, „Неостварена претња (Могућност совјетско-сателитске агресије на ФНРЈ 1948–1953)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2009, стр. 81–98.
448. Taubman, William, „The Khrushchev period, 1953–1964“, у: *The Cambridge history of Russia. Volume III. The Twentieth Century*, edited by Ronald Grigor Suny, New York 2006, pp. 268–291.
449. Таубман, Уильям, *Хрущев*, Москва 2008.
450. Терзић, Велимир, *Југославија у Априлском рату 1941*, Титоград 1963.
451. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 1–2, Beograd–Titograd–Ljubljana 1984.
452. Terzić, Milan, „Preservation of Ideological Identity: The Normalization of Soviet-Yugoslav Relations after Stalin's Death“, у: *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, Edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, str. 233–242.
453. Terzić, Milan, „Tito i Balkanski pakt: premošćavanje na putu ka neutralnosti“, у: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, odgovorni urednik Slobodan Selinić, Beograd 2008, str. 573–586.
454. Терзић, Милан В., *Моћ и утицај војне дипломатије. Мисије Владимира Велебита 1943–1945.*, Београд 2012.
455. Тош, Џон, Ланг, Шон, *У трагању за историјом. Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*, Београд 2008.
456. Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2010.

457. Тимофеев, А. Ю., *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*, Москва 2010.
458. Тимофејев, Алексеј, „’Руски фактор’ и Други светски рат у Југославији од 1941–1945. године“, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века. Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010*, уредник Михаило Војводић, Београд 2011, стр. 253–262.
459. Тимофејев, Алексеј, „Покушаји успостављања односа представника СССР и покрета Драже Михаиловића 1941–1942“, *Архив*, 1–2/2009, стр. 106–119.
460. Тимофејев, Алексеј, „Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века“, у: *Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина*, одговорни уредник Алексеј Тимофејев, Београд 2020, стр. 155–166.
461. Тимофејев, Алексеј, „Улога и делатност званичне совјетске војне мисије у Југославији у јесен и зиму 1944.“, *Токови историје*, 1/2010, стр. 35–49.
462. Тимофеев, А. Ю., „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, у: *Русские в Сербии*, отв. редактор А. А. Максаков, Белград 2009, стр. 13–46.
463. Тимофејев, Алексеј, „Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара и минера у одбрани Београда“, *Токови историје*, 1/2014, стр. 235–248.
464. Тодоровић, Милош, *Лексикон спољне трговине*, Ниш 2001.
465. Tripković, Đoko, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, str. 111–122.
466. Tripković, Đoko, „Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i odnosi na Balkanu 1948–1955“, у: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, одговорни уредник Petar Kačavenda, Београд 1996, стр. 86–91.
467. Tripković, Đoko, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, str. 61–73.
468. Tripković, Đoko, „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1998, str. 129–141.
469. Трипковић, Ђоко, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, *Архив*, бр. 2/2001, стр. 200–214.
470. Трипковић, Ђоко, „Кубанска криза и однос Југославије према њој“, *Историја 20. века*, бр. 2/2002, стр. 89–102.
471. Трипковић, Ђоко, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, *Токови историје*, бр. 3–4/2008, стр. 76–97.
472. Tripković, Đoko, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964“, *Istorija 20. veka*, 1/2009, str. 107–122.
473. Tripković, Đoko, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Београд 2013.
474. *The Bibliography of New Cold War History. Second enlarged edition*, Edited by Csaba Békés, Budapest 2018.
475. Тюриков, С. В., *Экспедиция особого назначения на Дунае по оказанию помощи Сербии в августе 1914 г.–октябре 1915 г. Хроники Русских Морских отрядов в Сербии и на Дунае*, Санкт-Петербург 2015.
476. Ђирић, Александар, „Привредно-правни аспекти двадесетогодишњице сарадње СФРЈ–СЕВ“, у: *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, XXV, главни и одговорни уредник Мирослав Миљковић, Ниш 1985, стр. 197–211.
477. *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*, Savezni zavod za privredno planiranje, Београд 1962.
478. Friedman, Jeremy, *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World*, Chapel Hill 2015.
479. Фурсенко, Александр, Нафтали, Тимоти, «Холодная война» Хрущева. *Тайная история противника Америки*, Москва 2018.
480. Фюрст, Юлиане, „Упорядоченный хаос и хаотичный порядок: мир советских железных дорог после войны“, *Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950)*, под редакцией Б. Физелер и Н. Муан, Москва 2010, стр. 271–283.

481. Hanson, Philip, *The Rise and Fall of The Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*, New York 2014.
482. Hershberg, James G., „The Cuban missile crisis“, in: *The Cambridge history of the Cold War. Volume II. Crises and Détente*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, Cambridge 2010, str. 65–87.
483. Hejstings, Maks, *Pakao. Svet u ratu, 1939–1945*, I–II, Beograd 2013
484. Hlevnjuk, Oleg, *Staljin. Život jednog vođe*, Beograd 2021.
485. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2004.
486. Цветковић, Владимир Љ., „Прве иницијативе за обнову економских односа Југославије са земљама 'народне демократије' у суседству 1953–1954“, Архив, бр. 1–2/2012, стр. 158–170.
487. Cvetković, Vladimir Lj., „Odnovienie jugosłowiańsko-polskich stosunków gospodarczych w latach 1954–1955“, u: *Polska i Jugosławia po II wojnie światowej*, pod redakcją Mimčilo Pavlovicia, Nebojšy Stamboliji, Andrzeja Zaćmińskiego, Bydgoszcz 2016, str. 411–422.
488. Цветковић, Славољуб, *Југославија 1939–1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, Београд 1999.
489. Crnobrnja, Stanko, „Bogdan Crnobrnja Tolja“, u: *Neočekivana promjena. Kako je stvoren Pokret nesvrstanih. Dnevnički zapisi Bogdana Crnobrnje iz 1961. godine*, ur. S. Crnobrnja, Beograd 2016, str. 13–18.
490. Цыс, Валерий Валентинович, „О факторах обеспечивших успешное проведение восстановительных работ на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны“, *Научный диалог*, 10/2016, стр. 286–295.
491. Čavoški, Jovan, „Between Great Powers and Third World neutralists. Yugoslavia and the Belgrade Conference of the Non-Aligned Movement, 1961“, in: *The Non-Aligned Movement and the Cold War. Delhi–Bandung–Belgrade*, Edited by Nataša Mišković, Harald Fischer-Tiné and Nada Boškovska, London–New York 2014, pp. 184–206.
492. Černišov, V. V., *Spoljna trgovina SSSR i ekonomski odnosi između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, Prilog biltena Ambasade SSSR u SFRJ za 1983. godinu*, Nova Gorica 1983.
493. Чистјаков, Олег Вјачеславович, „Делатност Руског друштва Црвеног крста у Србији током Првог светског рата“, у: *Први светски рат и балкански чвор. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 6–7. децембар 2011*, главни и одговорни уредник Момчило Павловић, Београд 2014, стр. 641–646.
494. Чорбић, Милош, „Анализа спољнотрговинских односа Југославија–СССР 1961–1964“, *Архив*, 1–2/2020, стр. 191–205.
495. Чкребић, Душан, *Коча Поповић. Дубока људска тајна. Филозоф, војсковођа, државник*, друго измењено и допуњено издање, Београд 2012.
496. Štrbac, Čedomir, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1984.
497. Štrbac, Čedomir, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Beograd 1989.
498. Шаренац, Данило, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, у: *Први светски рат и балкански чвор. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 6–7. децембар 2011*, главни и одговорни уредник Момчило Павловић, Београд 2014, стр. 359–376.
499. Šasen, Gijom Žan Maks, *Istorija Drugog svetskog rata*, Beograd 1955.
500. Šević, Jovan, Tomić, Dušan, „Razvitak poljoprivrede u posleratnom periodu“, u: *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd 1956 str. 242–284.
501. Шевцова, Галина Игоревна, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*, Београд 2010.
502. Шевцова, Галина Игоревна, *Руски хуманитарни поход на Балкан (1912–1913)*, Нови Сад 2012.

503. Шевцова, Галина Игоревна, „Российская гуманитарная помощь Сербии в конце XIX–начале XX века“, у: *Листая страницы сербской истории...*, отв. редактор Е. Ю. Гускова, Москва 2014, стр. 227–239.
504. Шевцова, Галина Игоревна, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)“, у: *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. Мира Радојевић и Милош Ковић, Београд 2014, стр. 33–45.
505. Широков, Олег Николаевич, *СЭВ в мировой экономике: современная оценка проблемы функционирования и значения. Вопросы истории, методологии и историографии*, Москва 2005.
506. *Školstvo u FNR Jugoslaviji od školske 1945–1946 do 1950–51 godine*, Beograd 1952.
507. *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, ответственный редактор К. В. Никифоров, Москва 2011.
508. Wawryszuk, Paweł, *Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1945–1971*, Warszawa 2019.
509. Wolff, David, „'One Finger's Worth of Historical Events'. Nee Russian and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948–1959“, *Cold War International History Project, Working Paper No. 30*, Washington DC 2000.

Необјављени чланци, дисертације и магистарски радови

1. Бајић, Предраг Ђ., *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2016.
2. Бојковић, Душан М., „Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946.“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021.
3. Вреск, Соня, *Советский Союз и Югославия: Проблемы политического взаимодействия в 1955–1971 гг.*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, 2011.
4. Gavrilović, Miloš, *Razvoj industrijske kooperacije i specijalizacije između Jugoslavije i zemalja-članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV)*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 1977.
5. Гулић, Милан, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012.
6. Dimić, Natalija, „The Skorje Earthquake 1963, Solidarity and Its Political Background“ (rad u rukopisu).
7. Игрутиновић, Милан Ј., *Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2018.
8. Илић, Саша С., *Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2017.
9. Клевцевич, Павел Владимирович, *Советско-югославские военно-политические отношения в период «холодной войны» (1946–1991 гг.): историческое исследование*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Федеральное государственное казенное военное образовательное учреждение высшего образования «Военный университет имени князя Александра Невского» Министерства обороны Российской Федерации, Москва 2023.
10. Kovačević, Katarina M., *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2018.
11. Кукобат, Илија П., *Ваздушни саобраћај у Југославији (1945–1992)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2023.
12. Максакова, Мария Андреевна, *Тенденции развития экономического сотрудничества России и стран Западных Балкан*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Московский государственный институт

международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации», 2015.

13. Maricic, Alan, „*Lucky that East Germany also exists*“: *Yugoslavia between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1955–1968)*, PhD thesis, University Of Waterloo, 2019.
14. Мраовић, Маријана, *Југословенско-совјетски војни односи од 1945. до 1948. године*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2009.
15. Obadić, Ivan, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, Florence 2017.
16. Пејовић, Марко, *Односи Друштва за културну сарадњу Југославија–СССР и Свесавезног друштва за културне везе са иностранством 1945–1948. године*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2010.
17. Петровић, Драган, *Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941*, докторска дисертација у рукопису (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду), Нови Сад 2014.
18. Радивојевић, Мирослав, *Србија и Русија 1913–1918*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2019.
19. Rajak, Svetozar, *Yugoslav-soviet relations, 1953–1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy – London School of Economics and Political Science, University of London, February 2004.
20. Ракоњац, Александар, *Индустријализација Југославије – Планови и пракса*, докторска дисертација у рукопису, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021.
21. Stefanović, Goran, *Yusta. Jugoslovensko-sovjetsko akcionarsko društvo za civilno vazduhoplovstvo*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.
22. Stanković, Milan J., *Organizacioni i tehnološki razvoj fabrike automobila „Crvena zastava“*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – multidisciplinarne doktorske studije, 2017.
23. Тимофејев, Алексеј, *Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2009.
24. Cvetković, Vladimir Lj., *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953–1958. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Момир Нинковић рођен је 28. априла 1987. у Лазаревцу. У истом граду је завршио основну школу. Три разреда гимназије завршио је у Војној гимназији у Београду, а четврти у Гимназији Лазаревац. По завршетку гимназије, 2006. године, уписао се на студије историје на Филозофском факултету у Београду. Основне студије је завршио 2010. године, са просечном оценом 9,97 и дипломским радом под насловом *Економски споразуми Југославије и Совјетског Савеза 1945–1948*. На четвртој години студија, као студент са најбољим просеком у генерацији, 16. јуна 2010. је од стране Факултета похваљен за „изузетан успех у студирању“. Мастер студије је уписао и завршио у току школске 2010/11. са мастер радом *Трговинско изасланство Југославије у Совјетском Савезу 1945–1948/9*. По завршетку мастер студија, на Филозофском факултету у Београду – при Катедри за историју Југославије – уписао је докторске студије код ментора др Љубодрага Димића. Од фебруара 2012. до јула 2016. био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, ангажован на пројекту „Конфликти и кризе – сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку“ Института за савремену историју. Учествовао је у писању лексиконских одредница на неколико „пројеката“ Института за савремену историју: *Лексикон Првог светског рата у Србији* (2015), *Сенатори Краљевине Југославије. Биографски лексикон* (2016), *Банови Краљевине Југославије. Биографски лексикон* (2019). Ангажован је и у изради биографских одредница за *Српски биографски речник*. Објавио је више научних радова у водећим домаћим научним часописима и зборницима радова. Служи се руским и енглеским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Момир Нинковић

Број индекса 5i110006

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 9. октобар 2023.

Момир Нинковић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Момир Нинковић

Број индекса 5i110006

Студијски програм Историја

Наслов рада Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)

Ментор Академик Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 9. октобар 2023.

Момир Нинковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Економски односи Југославије и Совјетског Савеза (1945–1964)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

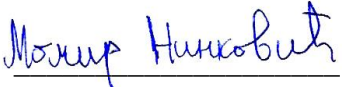
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 9. октобар 2023.

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.